KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

audi

1

A tartalomból

SZAKOLCZAI GYÖRGY—HULYÁK KATALIN—LOSONCZY ISTVÁNNÉ—MUSZÉLY GYÖRGY:

Klasszikus fogyasztáselemzési modellek felhasználása a fogyasztói árpolitika megalapozására

BAUER TAMÁS—SZAMUELY LÁSZLÓ:

Az ipar ágazati irányításának szervezete az európai KGST-országokban: néhány tanulság

DRECHSLER LÁSZLÓ—SIMON BÉLÁNÉ:

Komplex nemzetközi együttműködések hatékonyságának vizsgálata

KÁDÁR BÉLA:

A fejlődő országok iparcikk-kivitele

GYENES ANTAL:

Néhány gondolat a gazdasági demokráciáról

SZEGVÁRI IVÁN:

A külkereskedelmi kapcsolatok intenzitásának mérése

XXVI. évfolyam 23/23

1979. január

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Szakolczai György—Hulyák Katalin—Losonczy Istvánné—Muszély György: Klasszikus fogyasztáselemzési modellek felhasználása a fogyasztói árpolitika megalapozására 1

Bauer Tamás—Szamuely László: Az ipar ágazati irányításának szervezete az európai KGST-országokban: néhány tanulság 25

Drechsler László—Simon Béláné: Komplex nemzetközi együttműködések hatékonyságának vizsgálata 43

Kádár Béla: A fejlődő országok iparcikk-kivitele 61

VITA

Gyenes Antal: Néhány gondolat a gazdasági demokráciáról 77

Szegvári Iván: A külkereskedelmi kapcsolatok intenzitásának mérése 93

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Iparfejlesztés és iparpolitika *(Németh Péter)* 104

Az 1978. évi közgazdasági Nobel-díjas: Herbert A. Simon *(Madarász Aladár)* 111

FOLYÓIRATSZEMLE 113

K. Bajan: A mezőgazdaság iparosításának társadalmi és gazdasági következményei — A munkanélküliség alakulása a vezető ipari országokban

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Gulyás József: A Közös Piac agrárpolitikája *(Éliás András)* 120

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 122

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 126

E SZÁM SZERZŐI:

Bauer Tamás, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa; **dr. Drechsler László**, a közgazdaságtudományok doktora, az OT Tervgazdasági Intézetének igazgatóhelyettese; **dr. Éliás András** kandidátus, az Agrárgazdasági Kutató Intézet főosztályvezetője; **dr. Gyenes Antal** kandidátus, a Szövetkezeti Kutató Intézet igazgatója; **Hulyák Katalin**, a Központi Statisztikai Hivatal főelőadója; **Kádár Béla** kandidátus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének főmunkatársa, osztályvezető; **Losonczy Istvánné**, a Számítógépalkalmazási Kutató Intézet munkatársa; **Madarász Aladár**, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa; **Muszély György**, a Számítógépalkalmazási Kutató Intézet munkatársa; **dr. Németh Péter**, az MTA Ipargazdasági Kutatócsoportjának munkatársa; **Simon Béláné**, az OT Tervgazdasági Intézetének munkatársa; **dr. Szakolczai György** kandidátus, a Számítógépalkalmazási Kutató Intézet tudományos tanácsadója, főosztályvezető; **dr. Szamuely László** kandidátus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének főmunkatársa; **dr. Szegvári Iván**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa.

SZAKOLCZAI GYÖRGY—HULYÁK KATALIN—LOSONCZY ISTVÁNNÉ—MUSZÉLY GYÖRGY:

Klasszikus fogyasztáselemzési modellek felhasználása a fogyasztói árpolitika megalapozására

Ebben a cikkben *három* klasszikusnak tekinthető *modell,* az ún. *konstans elaszticitású,* a *Stone-féle* és az ún. *keresztmetszeti* modell számszerűsítésével kapcsolatos tapasztalatainkat és az eredményekből levonható következtetéseinket ismertetjük.[1]

A cikket megalapozó munkának *négy célja* volt. Egyrészt tisztázni akartuk, hogy *van-e lehetőség a modellek* hazai adatokon alapuló megfelelő *számszerűsítésére.* Másrészt *konkrét következtetésekre* akartunk jutni *a fogyasztói árpolitikára vonatkozóan:* elsősorban annak a kérdésnek a tisztázásához kívántunk hozzájárulni, hogy *milyen következményekkel járna*

[1] Ez a cikk egy részletes tanulmány [16] anyagán alapszik, amely az ár- és bérrendszer továbbfejlesztésére irányuló kutatómunka eredményeihez kapcsolódva, az Országos Tervhivatal Pénzügyi Főosztálya, a Belkereskedelmi Minisztérium Közgazdasági Főosztálya, továbbá az Országos Anyag- és Árhivatal Közgazdasági Főosztálya és Árintézete részéről felmerült igényeknek megfelelően, a SZÁMKI Ökonometriai Főosztályának kezdeményezésére és a SZÁMKI kutatási keretének felhasználásával készült. A publikált formában meg nem jelent kiinduló adatokat a KSH Közgazdasági Főosztálya bocsátotta a rendelkezésünkre. Az idősoros modelleken alapuló számításokkal Hulyák Katalin és Losonczy Istvánné, a keresztmetszeti modellen alapuló számításokkal Muszély György, az eredmények értékelésével rajtuk kívül Szakolczai György foglalkozott. Ez a cikk elsősorban a közgazdasági jellegű következtetéseket foglalja össze. A felhasznált módszereket és a módszertani tapasztalatokat két további cikkben [15], [19] ismertetjük; ezek ugyancsak az eredeti részletesebb tanulmány [16] anyagán alapulnak. Munkánkban a módszertani részben ismertetett *külföldi forrásműveken* kívül az idevágó módszereket és eredményeket ismertető *hazai publikációkra* támaszkodtunk. Az ilyen célokra felhasználható módszereket — részben számítási eredményekkel együtt — magyar nyelven legelőször *Benedeczky Jánosné* [4], *Ördög Miklós* [20] és *Tényi György* [28] ismertette; egyes speciális módszertani kérdésekkel *Kovács Ilona* [17], [18] foglalkozott. Eléggé korán megindult e módszerek gazdaságpolitikai célú alkalmazása is: *Hoch Róbert, Csató Katalin* és *Kovács Ilona* [11] az 1950—1965 közötti időszak fogyasztói árpolitikájának elemzésére használt fel matematikai jellegű számításokat, Hoch Róbert és Kovács Ilona [12] a jövedelemváltozásoknak és a fogyasztói árváltozásoknak a keresletre gyakorolt hatását elemezte, Hoch Róbert, Kovács Ilona és Ördög Miklós [13] a fogyasztás ágazati struktúráját becsülték előre az 1971—1975 közötti időszakra, ezt követően pedig Ördög Miklós [21] az árrugalmasságokat számszerűsítette ugyancsak a középtávú tervezésben való felhasználás céljára. A mi számításainkban nagy szerepet játszó *Stone-féle modell* számszerűsítésével velünk párhuzamosan *Éltető Ödön* [5], *Enyedi József* [6], valamint Enyedi József és *Kakuszi István* [7] is foglalkozott, *Antal Kálmánné* [1], [2] pedig ugyancsak az itt tárgyalt témákhoz közelfekvő kérdést vizsgált: az alacsony jövedelműek élelmiszer-fogyasztásának alakulását. Foglalkozott a témával *Simon András* is [24], aki az itt felhasználtakkal részben megegyező ökonometriai módszerekkel vizsgálta a lakosság fogyasztásának és megtakarításának alakulását, végül *Érsek Tibor* [8] és *Róna Tivadar* [23] az ilyen módszerek gyakorlati felhasználásával összefüggő kérdésekről, illetve az áremelések kompenzálásával kapcsolatos kérdésekről írt.

a fogyasztói áraknak a termelői árak, illetve a ráfordítások arányaihoz való közelítése, és ezek figyelembevételével *javasolható-e ilyen fogyasztói árpolitika*. Harmadrészt arra törekedtünk, hogy a gyakorlatban is *felhasználható eszközöket* biztosítsunk a fogyasztói árpolitikát megalapozó *részletes tervszámítások céljaira*. Végül a munka tapasztalatait arra is fel akartuk használni, hogy *konkrét ajánlásokat* fogalmazzunk meg az ilyen természetű munka folytatására.

A cikk első részében az alapfogalmakat, a modelleket és az adatokat ismertetjük. A következő rész a közvetlen számítási eredményeket és az ezek megbízhatóságára vonatkozó statisztikai mutatószámokat ismerteti, de már ez a rész is tartalmaz néhány fontos gazdaságpolitikai következtetést. A következő két részben a jövedelem- és az árrugalmasságokra vonatkozó számszerű eredményeket közöljük, a belőlük levonható közgazdasági következtetésekkel együtt. Az utolsó részben a módszerek felhasználására, a fogyasztói árpolitika elveire és az árpolitikai intézkedések számításokkal való megalapozására, valamint a munka folytatására vonatkozó következtetéseinket foglaljuk össze. Már most megjegyezzük, hogy gazdaságpolitikai következtetéseinket mindvégig meglehetősen határozott formában fogalmaztuk meg, jóllehet számításainknak vannak módszertani problémái, és az eredményeket további számításoknak kell megerősíteniük. Úgy éreztük azonban, hogy az érintett közgazdasági problémák fontosságára való tekintettel törekednünk kell a konkrét állásfoglalásra. A már folyó további vizsgálatok remélhetőleg újabb támpontokat adnak majd az eredmények és következtetések megbízhatóságának, megalapozottságának megítéléséhez.

Az alapfogalmak, a modellek és az adatok

Az itt tárgyalt *klasszikus modellek* a fogyasztás változását a jövedelem és az árak változásával magyarázzák. E két független változónak a fogyasztásra gyakorolt hatását *jövedelmi és árhatásnak* nevezik. Az árhatáson belül *elsődleges* és *másodlagos árhatás* különböztethető meg: az előbbi az árváltozások közvetlen, az utóbbi pedig közvetett hatását juttatja kifejezésre. Az elsődleges árhatáson belül ismét megkülönböztethető az *elsődleges saját-árhatás*, amely valamely árucikk fogyasztásának ugyanezen cikk árától való függését írja le, és az *elsődleges keresztárhatás*, amely a kérdéses árucikk fogyasztásának más cikkek árától való függését fejezi ki. Az elsődleges keresztárhatáson belül a *szubsztitutivitás* és a *komplementaritás* esete különböztethető meg. Az első esetben valamely árucikk — mondjuk a margarin — fogyasztása nő, ha valamely más árucikk — például a vaj — ára emelkedik. A második esetben viszont egy adott árucikk — például az autó — igénybevételét és vásárlását csökkenti egy másik — például a benzin — árának az emelkedése. A másodlagos árhatások között a *jövedelemhatás* és az *általános helyettesítési hatás* különböztethető meg. A jövedelemhatás azt fejezi ki, hogy ha az árak nőnek, akkor a reáljövedelem csökken, és viszont, aminek nyilván hatása van a fogyasztás nagyságára és összetételére. Az *általános helyettesítési hatásban* viszont az fejeződik ki, hogy az árak változása következtében a fogyasztók átrendezik kiadásaikat (például csökkentik vásárlásaikat a megdrágult árucikkekből, és a felszabaduló jövedelmet más árucikkekre fordítják.)

Mindezeket a hatásokat a fogyasztáselemzés klasszikus módszerei a jövedelem- és árrugalmasságokkal fejezik ki. A *jövedelemrugalmasságok* a jövedelem hatását mérik; az *árrugalmasságok* közül az ún. *sajátár-rugalmasságok* az ún. sajátárhatásokat, a *keresztár-rugalmasságok* pedig az ún. keresztárhatásokat fejezik ki. Mindkét fajta árrugalmasság vonatkozhat olyan esetre, amikor az árváltozás nem jár együtt a jövedelmek korrekciójával (a továbbiakban: „nem kompenzált árrugalmasság"), illetőleg olyan esetre, amikor az ár változását ellensúlyozandó, a jövedelmeket is módosítják („kompenzált árrugalmasság"). A *nem kompenzált* sajátár- és keresztár-rugalmasságok az elsődleges árhatáson kívül a másodlagos árhatásokat, tehát a jövedelemhatást és az általános helyettesítési hatást is kifejezésre juttatják. A *kompenzált* árrugalmasságok viszont — minthogy azt az esetet számszerűsítik, amikor az árváltozással párhuzamosan úgy változik meg a nominális jövedelem, hogy a reáljövedelem változatlan marad, vagyis a jövedelmi hatás, definíció szerint, zérus — az elsődleges árhatáson kívül csak az általános helyettesítési hatást juttatják kifejezésre.

A hazai árpolitikai problémák elemzéséhez nyilván *szükség van mind a jövedelemrugalmasságok, mind a sajátár- és keresztár-rugalmasságok megállapítására.* Ez utóbbiakon belül ismernünk kell *mind a nem kompenzált, mind* pedig *a kompenzált árrugalmasságokat;* az árváltozások ugyanis — vagy mert gyakorlati okokból nem oldható meg kielégítően, vagy mert nem látszik indokoltnak — nem mindig járnak jövedelemkompenzációval. (Az utóbbira egyes élvezeti cikkek áremelése lehet példa.) *Elemzésünk fő célja* éppen ezeknek a *különböző* és különbözőképpen definiált *rugalmasságoknak a meghatározása.*

A rugalmasságok meghatározására felhasznált három modell közül a *konstans elaszticitású modell* a legegyszerűbb és egyben a legősibb.[2] A modell *a változók logaritmusaira cikkcsoportonként egymástól függetlenül felírt lineáris összefüggésekből áll.* Itt $q_i(t)$ az i-edik cikkcsoportból a t-edik idő-

$$log\ q_i(t) = \alpha_i + \eta_i\ log\ \overline{Y}(t) + \delta_i\ log\ p_i(t) \qquad (1)$$

szakban ténylegesen megvásárolt, illetve elfogyasztott, változatlan árakon kifejezett mennyiség, $\overline{Y}(t)$ a változatlan árakon kifejezett, azaz deflált fogyasztási kiadás, amely az összes jövedelmet reprezentálja, $\overline{p}_i(t)$ az i-edik cikkcsoport relatív, vagyis az általános árindexszel deflált árdindexe. A három számított paraméter közül α_i egy konstans, η_i a *jövedelemhatást*, δ_i pedig az *árhatást* fejezi ki. Minthogy az egyenletek függetlenek egymástól, a modell nyilván csak a *sajátárhatást* tudja bemutatni, a keresztárhatásokat nem. Az egyenletek közötti kapcsolat hiánya ugyanakkor azzal az előnnyel jár, hogy az egyes cikkcsoportok speciális tulajdonságai a többiekétől függetlenül és így torzításmentesen tanulmányozhatók. Viszont az egymástól függetlenül meghatározott paraméterek természetszerűen nem tesznek eleget az ilyesfajta paraméterrendszerektől elvárható konzisztenciakövetelményeknek. A modell fogyatékossága továbbá a konstans elaszticitások feltételezése, vagyis annak figyelmen kívül hagyása, hogy a jövedelem növekedésével változnak a rugalmasságok. Végül megjegyezzük, hogy a

[2] Itt felhasznált alakja *Houthakkerra* [14] vezethető vissza; a modell konkrét megfogalmazásában és a számítási eljárás kidolgozásában *Goldberger* és *Gamaletsos* cikkére [10] támaszkodtunk.

modell paramétereinek becslése rendkívül egyszerűen, a legkisebb négyzetek közismert módszerének alkalmazásával elvégezhető.

A Stone-modell[3] *a hasznossági függvény maximálásán alapuló és összefüggő keresleti egyenletekből álló fogyasztási modell*, amelynek elméleti hátterében az ún. *Stone—Geary-féle hasznossági függvény* áll. Az ebből levezetett modell megkülönbözteti az ún. alap- és az ún. többletjövedelmet, ahol az *alapjövedelem* csupán az *alapvető szükségletek* kielégítését fedezi, s ezért a felhasználására nem hatnak az árviszonyok; a *többletjövedelmet* viszont a fogyasztók *hasznossági függvényük maximálására* törekedve, következésképpen az árviszonyok által is befolyásoltan költik el.

E meggondolások alapján a modell az *egyes cikkcsoportokra fordított folyó áras* $v_i(t)$ *kiadásokat* a

$$v_i(t) = p_i(t)\,\gamma_i + \beta_i Y^*(t) \tag{2}$$

alakban írja fel. A jobboldal első tagja a *folyó áras alapfogyasztás*, Y^* azaz a $p_i(t)$ árindex és a változatlan áras γ_i *alapfogyasztás* szorzata. Második tagja azt fejezi ki, hogy a vizsgált társadalmi csoport az $Y^*(t)$ többletjövedelmét — amely a modellben az összes kiadás és a folyó áras alapfogyasztás különbségével egyenlő — a β_i *többletfogyasztási* hányadnak megfelelően osztja fel a különböző cikkcsoportok között. A számított γ_i és β_i paraméterek tehát a Stone-modell döntő fontosságú elemei. E két paraméter meghatározására is a *legkisebb négyzetek* módszerét használtuk fel, és az összes cikkcsoportra, illetve az összes időpontra vonatkozó eltéréseket minimáltuk a Stone eredeti munkájában [25] szereplő *iteratív módszer* felhasználásával.[4]

A munkánkban ugyancsak felhasznált *keresztmetszeti modellen* alapuló számítások fő célja az volt, hogy segítségükkel jövedelmi kategóriák és részletesebb cikkcsoportok szerinti bontásban is kapjunk számítási eredményeket.[5] *A módszer alapgondolatát* a

$$\frac{\Delta q_i}{q_i} = E_i \frac{\Delta Y}{Y} + \sum_j e_{ij} \frac{\Delta p_j}{p_j} + u_i \tag{3}$$

egyenlet fejezi ki. Ennek értelmében két vagy több egymást követő év relatív fogyasztásváltozása a jövedelmi elaszticitással szorzott relatív jövedelemváltozás és az árelaszticitásokkal szorzott relatív árváltozások, valamint egy hibatag összegével egyenlő. Az egyenletekben szereplő ismeretlenek száma elég nagy, hiszen a modell a keresztár-rugalmasságok matrixát is meghatározza, és ezért becslésükhöz kiegészítő feltevésre: a *haszonfüggvény-maximálás* elvének bevezetésére volt szükség.

Az elméleti összefüggések tárgyalását más publikációra [19] hagyva, a gyakorlatban a következőképpen jártunk el. Először elkészítettük az egyes árucsoportok tapasztalati Engel-görbéit, majd ezekből empirikus úton egyenként meghatároztuk az E_i *jövedelemrugalmasságokat*. E jövedelemrugalmasságokból kiindulva a relatív fogyasztásváltozások, a relatív árváltozások és

[3] Modelljéről Stone beszámolt a magyar szaksajtóban is [27]; mi a modell felírásakor elsősorban a szerző két korábbi munkájára [25], [26] támaszkodtunk.

[4] Megjegyezzük, hogy ez az eljárás több szempontból is problematikus, és ma már nem tekinthető teljesen korszerűnek. Több szerző, így *Zellner* [30], *Barten* [3], *Pollak* és *Wales* [22] foglalkozott a modell becslési módszereinek továbbfejlesztésével.

[5] Az itt felhasznált módszert elsősorban Frisch [9] és Theil [29] nyomán dolgoztuk ki.

a relatív jövedelemváltozások felhasználásával, valamint a legkisebb négyzetek módszerének segítségével már meghatározhatjuk a *Y jövedelemhajlékonyság* értékét is. Az E_i jövedelemrugalmasságok és a Y jövedelemhajlékonyság ismeretében viszont már egyértelműen meghatározhatók az árrugalmasságok. A módszer tehát lehetővé teszi valamennyi paraméter egyértelmű számszerűsítését.

A terjedelmi korlátok miatt nem vállalkozhatunk maguknak a *kiinduló adatok*nak a közlésére, azonban szükségesnek látszik, hogy legalább vázlatosan tárgyaljuk az adatrendszerrel kapcsolatos főbb módszertani kérdéseket.[6]

Az *első két modellt teljesen azonos adatbázison* számszerűsítettük, mégpedig az 1960—1974. évek teljes körű fogyasztási statisztikáinak [34], valamint a *háztartásstatisztikai felméréseknek* (a Statisztikai Évkönyvekben [35] is közzétett) összefoglaló adatain. A *keresztmetszeti számításokat* viszont a *háztartásstatisztika 1972., 1973. és 1974. évi adataira* alapoztuk [32], felhasználva nem csupán a publikált, hanem a KSH által rendelkezésünkre bocsátott részletesebb adatokat is.

A *fogyasztást mindhárom modellben azonos cikkcsoportokra* bontottuk: az élelmiszerekre, élvezeti cikkekre, ruházati cikkekre, fűtés és háztartási energiára, tartós fogyasztási cikkekre, egyéb iparcikkekre s végül szolgáltatásokra. Amíg azonban az első két, idősorokon alapuló modell a folyó áron értékelt teljes fogasztásból, tehát a vásárolt és a saját termelésű fogyasztás összegéből indul ki, a keresztmetszeti számításokban csak a vásárolt fogyasztásra vonatkozó adatok szerepelnek.

A *jövedelmet* is eltérő módon számszerűsítettük: az idősoros modelleknél a jövedelmet a kiadások összegével helyettesítettük — ami megfelel a Stone-modell azon tulajdonságának, hogy benne a jövedelem azonos a kiadások összegével —, a keresztmetszeti számításokban viszont a nettó jövedelemből indultunk ki. (Ez a különböző pénzbevételek, a természetben kapott bérek, a saját termelésű javak, valamint az adók és adó jellegű kiadások egyenlege.)

A számításokhoz felhasznált *árindexeket* ugyancsak KSH-kiadványokból [34], [35] vettük. E kiadványok az árindexeket a négy fő társadalmi réteg szerinti, továbbá az összevont munkás-szellemi rétegen belül jövedelmi kategóriák szerinti bontásban közlik. Ez utóbbi számok alapján határoztuk meg a munkás és a szellemi réteg fogyasztásának jövedelmi kategóriák szerinti árrugalmasságait. Mivel a paraszti és a kettős foglalkozású rétegekre e kiadványok nem közölnek jövedelmi kategóriák szerinti bontásban árindexeket, ezért e rétegekre nem számítottunk jövedelmi kategóriánkénti árrugalmasságokat; e két társadalmi csoportra csupán a jövedelemrugalmasságokat lehetett jövedelmi kategóriák szerinti bontásban meghatározni.

A hazai szakmai közvélemény egy része szkeptikus a fogyasztás matematikai elemzésének lehetőségét illetően. A fenntartások főként abból a meggondolásból táplálkoznak, hogy nálunk az árváltozások csekélyek, és ennek folytán hatásuk számszerűsítésére nincs reális lehetőség. Valójában — mint ábránk is szemlélteti — az 1960 és 1974 közötti időszakban *a relatív*

[6] A már többször hivatkozott sokszorosított tanulmány [16] közli a kiinduló *adatokat* és részletesen tárgyalja az adatbázissal kapcsolatos problémákat.

árak változása, ha nem is túlzottan nagy mértékű, de azért *figyelemre méltó volt:* Az élvezeti cikkek relatív árindexe 120 százalék, a fűtés és háztartási energiáé — legalábbis az utolsó vizsgált években — alig több, mint 80 százalék. Az árváltozások tehát nem elhanyagolható mértékűek. Az ábrából azonban az is kitűnik, hogy a változásban — főként a ruházati cikkek, az egyéb iparcikkek és a tartós fogyasztási cikkek esetében — a trendkomponens dominál. Az árak változása így nem független a reáljövedelem változásától, hanem mindkettő elsősorban az idő függvényében alakul, és ez *multikollinearitásra* vezet. Mivel ez a probléma annál súlyosabb, minél összevontabbak az alapul vett fogyasztásicikk-csoportok, az ilyen forrásból adódó hibalehetőség vizsgálatunkban nem jelentéktelen.

Az egy főre jutó reáljövedelem és az egyes árucsoportok relatív árindexe közötti összefüggés 1960—1974 között

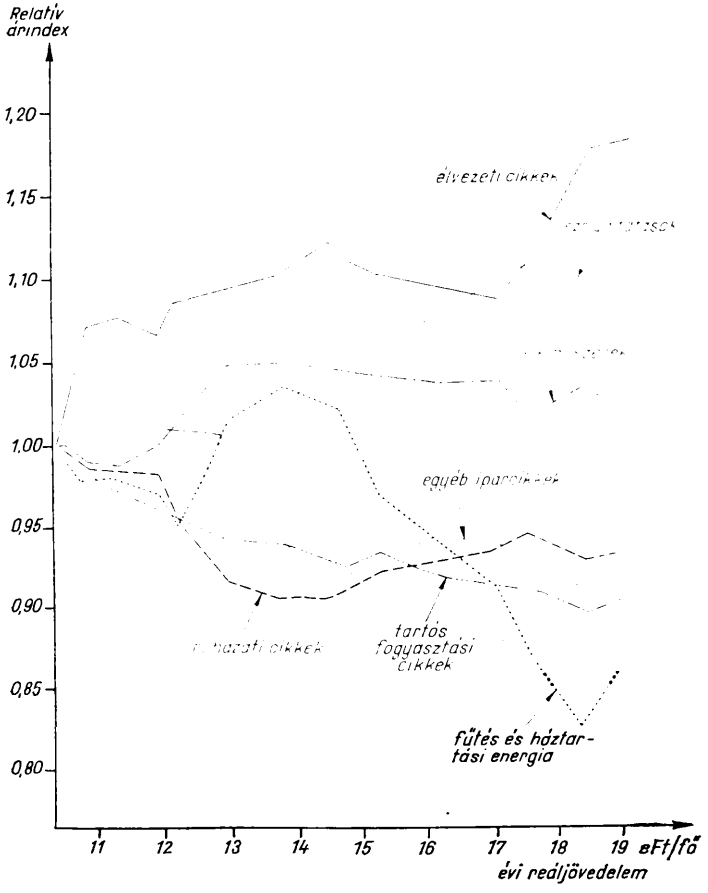

Az eredmények megbízhatósága

A konstans elaszticitású modell alapján minden rétegre, és minden árucsoportra kiszámítottuk az illeszkedés szorosságát kifejező

$$\left| 1 - \frac{s^2}{\delta^2} \right|$$

paraméter értékét, amely nem más, mint a determinációs együttható négyzetgyöke, és ahol s^2 és δ^2 a reziduumok, illetve a függő változó szórásnégyzeteinek szokásos torzítatlan becslései. A számított értékek — lásd az 1. sz. táblázatot — arról tanúskodnak, hogy *a modell keresleti egyenletei*

1. sz. táblázat

A konstans elaszticitású modell determinációs együtthatóinak négyzetgyökei

Társadalmi csoportok	Élelmiszerek	Élvezeti cikkek	Ruházati cikkek	Fűtés és háztartási energia	Tartós fogyasztási cikkek	Egyéb iparcikkek	Szolgáltatások
Lakosság összesen	0,998	0,997	0,989	0,990	0,997	0,993	0,993
Ebből:							
munkások	0,997	0,996	0,996	0,996	0,982	0,828	0,970
szellemiek	0,919	0,913	0,933	0,938	0,936	0,782	0,932
parasztság	0,994	0,986	0,998	0,996	0,994	0,984	0,985
kettős jövedelműek	0,996	0,986	0,996	0,995	0,989	0,992	0,982

minden esetben *jól*, sőt az esetek többségében nagyon jól *közelítik a fogyasztási adatokat.* Az összlakosságra vonatkozó számok gyakorlatilag minden esetben elérik vagy meghaladják a 0,99-et, és ez rendkivül jó eredmény. A számok mögött ugyanakkor vannak társadalmi rétegek, illetve cikkcsoportok szerinti, szisztematikus jellegű különbségek. A szellemiekre, illetve az egyéb iparcikkekre vonatkozó D paraméterértékek — bár abszolút nagyságuk figyelemreméltóan magas — jellegzetesen alacsonyabbak a többinél.

A szellemiekre kapott alacsonyabb determinációs együttható kézenfekvő oka, hogy az e rétegbe tartozók fogyasztásának struktúrája — jobb anyagi helyzetük, de mindenekelőtt változatosabb motívációjuk folytán — feltehetőleg valóban *függetlenebb a jövedelmi és árhatásoktól*, mint a többi társadalmi csoportok fogyasztása. Az *egyéb iparcikkek esetében pedig az alacsonyabb D-értéket a kategória rendkívül heterogén* volta magyarázza. Ide tartoznak például az építőanyagok, amelyeket az egyes társadalmi csoportok igen eltérő mértékben vásárolnak, s amelyek vásárlása-felhasználása meglehetősen független a pillanatnyi jövedelmi és árhatásoktól.

A konstans elaszticitású modell jövedelemparamétereit (jövedelemrugalmasságait) a 2. sz. táblázat közli a hozzájuk tartozó t-értékekkel együtt. Látható, hogy a paraméterek becslésének megbízhatóságát kifejező

$$t = \frac{\mu}{s(\mu)}$$

2. sz. táblázat

A konstans elaszticitású modell jövedelemparaméterei

(Zárójelben a t-próba értékei)

Társadalmi csoportok	Élelmiszerek	Élvezeti cikkek	Ruházati cikkek	Fűtés és háztartási energia	Tartós fogyasztási cikkek	Egyéb iparcikkek	Szolgáltatások
Lakosság összesen	0,57 (44,95)	1,34 (27,53)	0,86 (17,13)	1,25 (16,51)	1,87 (7,69)	1,66 (14,39)	1,12 (13,32)
Ebből: munkások	0,55 (38,97)	1,77 (27,69)	1,08 (24,57)	1,15 (24,74)	1,09 (2,78)	1,21 (2,97)	1,44 (7,45)
szellemiek	0,36 (7,07)	1,12 (5,85)	0,68 (5,45)	0,72 (4,86)	0,50 (1,61)	0,87 (2,62)	0,59 (3,52)
parasztság	0,69 (31,32)	1,12 (11,73)	0,91 (59,05)	1,01 (35,20)	2,35 (10,34)	1,44 (15,44)	1,60 (7,92)
kettős jövedelműek	0,71 (38,02)	1,15 (11,98)	0,96 (38,56)	0,96 (28,73)	1,88 (7,47)	1,21 (19,56)	1,44 (7,67)

értékek (ahol μ a lineáris regresszióval számított paramétereket, s(μ) pedig az e paraméter standard hibájára vonatkozó, a legkisebb négyzetek módszerével kapott szokásos becslést jelöli) az ilyen jellegű vizsgálatokhoz képest *szokatlanul magasak*. Az összlakosságra kapott számok 7 és 44 között mozognak, és a társadalmi rétegenként számított értékek is nagyok. Egyedül a szellemiek tartósfogyasztásicikk-vásárlásaira kaptuk a 90 százalékos szinten még szignifikáns paramétert jelző 1,78-as küszöbértéknél kisebb számot: 1,61-et.

A számértékek közötti lényeges differenciák részben megerősítik, részben kiegészítik az előbb mondottakat. Mindenütt a szellemiek *t*-próba értékei a legalacsonyabbak (bár természetesen a fogyasztás és a jövedelem közötti természetes kapcsolat abszolút értelemben náluk is szoros). Nem meglepő az sem, hogy a jövedelem általában az élelmiszerek, az élvezeti cikkek, a ruházati cikkek, valamint a fűtés és a háztartási energia fogyasztását determinálja a legerőteljesebben.

A fogyasztásnak a jövedelem oldaláról való determináltsága a parasztságnál és a kettős jövedelműeknél a legnagyobb. Úgy tűnik tehát, hogy a társadalmi és a jövedelmi helyzet e két társadalmi csoportnak a fogyasztási struktúráját határozza meg a legegyértelműbben. Ez a *determináltság a parasztságnál és a kettős jövedelműeknél* a többi társadalmi csoporthoz viszonyítva *különösképpen határozott a tartós fogyasztási cikkek és az egyéb iparcikkek esetében*. Tekintettel arra, hogy e két társadalmi csoport egyéb iparcikkvásárlásaiban igen nagy az *építőanyagok* szerepe, az e kategóriába tartozó cikkek vásárlása bizonyos fokig a *vagyongyűjtés* egyik formájának tekinthető. Így szociológiai meggondolások alapján is érthetőnek tűnik, hogy e vásárlásaikat ennyire erősen determinálja a jövedelmi helyzet. Az élvezeti cikkek vásárlásának jövedelmi oldalról való determináltsága viszont különösképpen magas a *munkásoknál*, ami *elgondolkoztató* számítási eredmény. Arra utal ugyanis, hogy ebben a társadalmi csoportban *a jövedelem növekedése jellegzetes módon növeli az élvezeti cikkek fogyasztását.*

A konstans elaszticitású modell alapján meghatározott *árparamétereket* a *t*-próba hozzájuk tartozó értékeivel együtt a 3. sz. táblázat közli. Ezek

3. sz. táblázat

A konstans elaszticitású modell árparaméterei

(Zárójelben a t-próba értékei)

Társadalmi csoportok	Élelmiszerek	Élvezeti cikkek	Ruházati cikkek	Fűtés és háztartási energia	Tartós fogyasztási cikkek	Egyéb ipari cikkek	Szolgáltatások
Lakosság összesen	—0,21 (1,67)	—0,64 (2,82)	—0,13 (0,44)	—0,46 (1,94)	—1,75 (1,18)	—0,04 (0,05)	—0,76 (1,76)
Ebből: munkások	—0,19 (1,44)	—1,11 (4,06)	—0,51 (2,64)	—0,64 (5,12)	—3,33 (1,90)	1,06 (0,57)	—0,70 (0,65)
szellemiek	0,46 (0,82)	—0,86 (0,80)	—1,15 (1,91)	—1,16 (2,61)	—4,46 (2,59)	—0,12 (0,07)	2,17 (2,37)
parasztság	0,12 (0,45)	—0,93 (2,22)	0,60 (3,24)	—0,43 (3,99)	0,31 (0,14)	—0,20 (0,12)	—0,72 (0,78)
kettős jövedelműek	—0,09 (0,41)	—0,78 (1,90)	0,20 (0,72)	—0,69 (5,93)	—0,85 (0,33)	—0,51 (0,59)	—0,98 (1,01)

az árparaméterek nem azonosak az árelaszticitásokkal, a számítások megbízhatóságát azonban csak e paraméterek alapján lehet értékelni. A számított *t*-értékek nagyságrenddel alacsonyabbak a jövedelemparaméterekre kapott számoknál. Ez azt jelenti, hogy a *fogyasztás sokkal kevésbé függ az áraktól, mint a jövedelmektől* — bár sok *esetben nagyon határozott árhatás* mutatható ki — és emellett az árhatások számszerűsítésének megbízhatósága is messze alatta marad a jövedelemhatások mérésénél elért szignifikanciának.

Az eredmények részletesebb értékelésére térve, mindenekelőtt az állapítható meg, hogy az *élelmiszer-fogyasztás* — a vizsgált aggregáltsági szinten — *nagyon csekély mértékben függ az áraktól.* A szellemiekre és a parasztságra kapott pozitív árparaméter — ami elméletileg képtelenség — a *t*-érték figyelembevételével gyakorlatilag azt jelenti, hogy e csoportok élelmiszer-fogyasztása összességében nem reagál észrevehető módon az árváltozásokra. Ez az eredmény nem meglepő: a jobb helyzetben levő szellemiek élelmiszer-fogyasztásának alakulását az utóbbi időszak csekély árváltozásai valóban aligha befolyásolhatták komolyan; a parasztság viszont élelmiszer-fogyasztásának számottevő részét saját termeléséből fedezi és itt az árhatás nyilván csekély. A vásárolt élelmiszerek fogyasztásának alakulását is döntő részben a falusi ellátási helyzet, illetve a saját termelésű fogyasztás arányának folyamatos csökkenése határozza meg.

Az élvezeti cikkek esetében a helyzet egészen más. Valamennyi paraméter negatív, és — a szellemiekre számítottól eltekintve — valamennyi magas szignifikanciaszinten különbözik zérustól. Úgy tűnik, hogy az *árnövekedés a munkásság esetében csökkenti a leghatározottabban az élvezeti cikkek fogyasztását.* Ez az összefüggés valamivel kevésbé határozott, de még nagyon jellegzetes a parasztság és a kettős jövedelműek esetében, és csupán a szellemieknél tűnik a kapcsolat statisztikai értelemben kevéssé megbízha-

tónak. Ez az eredmény arra utal, hogy az *élvezeti cikkek fogyasztása nagyon hatásosan befolyásolható az árak oldaláról.* Különös jelentőségű a munkásságra kapott nagy árparaméter és szoros determináció. Ez ugyanis azt mutatja, hogy *a munkások élvezeticikk-fogyasztását — amely mint láttuk, igen határozottan nő a jövedelem emelkedésével — az áremelkedés nagyon határozottan mérsékli.*

Az élvezeti cikkekre kapott számítási eredményeink lényegében egybevágnak azzal a *gyakorlati tapasztalat*tal, amely szerint az áremelkedések eléggé határozottan csökkentik ugyan az élvezeti cikkek fogyasztását, de csak átmenetileg: a jövedelem növekedésének hatására a fogyasztás hamarosan visszaáll a korábbi szintre. Ebből első megközelítésben az következik, hogy az *élvezeti cikkek* — mindenekelőtt természetesen az alkohol — *relatív árát folyamatosan növelni kellene* ahhoz, hogy a fogyasztásuk — főként az alkoholé — megfelelő keretek között maradjon; e számítási eredmény meszszebb menő és még általánosabb következményeire a későbbiekben még kitérünk.

A ruházati cikkek esetében a munkásokra és a szellemiekre, illetőleg a parasztságra és a kettős jövedelműekre kapott számszerű értékek igen eltérőek. Az előbbi két esetben negatív árparamétert és — különösképpen a munkásságnál — magas *t*-értéket kaptunk. Ez azt jelenti, hogy a *munkások és a szellemiek ruházaticikk-vásárlásai nagyon határozottan befolyásolhatók az az árak oldaláról,* vagyis e társadalmi csoportokban egy esetleges *ruházatiárcsökkenés* erősen növelné a szóban forgó termékek vásárlását. Ha ezt az eredményt egybevetjük a *munkásságnak* az élvezeticikk-árakra való ugyancsak határozott reagálásával, akkor egyértelműen kitűnik, hogy elsősorban ebben a társadalmi csoportban a *viszonylagos árak változtatásával igen eredményesen lehet előmozdítani a fogyasztási struktúra kulturáltabb irányban való fejlődését. A parasztságra és a kettős jövedelműekre* kapott értékek tanúsága szerint, e társadalmi csoportok *ruházkodási kiadásai meglehetősen függetlenek az áraktól,* és az eléggé merev fogyasztási szokások függvényei.

A fűtés és a háztartási energia esetében valamennyi társadalmi csoportra viszonylag nagy és negatív előjelű, s zérustól magas szignifikanciaszinten különböző paramétereket kaptunk. Úgy tűnik tehát, hogy a *fűtés és a háztartási energia fogyasztása valamennyi társadalmi csoportban nagyon határozott formában reagál az árakra.* Ennek ismét nagy gazdaságpolitikai jelentősége van, mert arra enged következtetni, hogy árpolitikai intézkedésekkel nagymértékben előmozdítható az energiatakarékosság. Mint az adatrendszer tárgyalása során rámutattunk, a vizsgált időszakban az energiaárak ténylegesen éppen ellenkező irányban alakultak.

*A tartós fogyasztási cikkek*re kapott eredmények nagyon hasonlóak a ruházati cikkekre vonatkozókhoz. A két cikkcsoportra levonható következtetések tehát kölcsönösen megerősítik egymást. A *munkások és a szellemiek* esetében igen nagy abszolút értékű, negatív előjelű paramétert kapunk, és meglehetősen magas a *t*-próba értéke is. Ezeknek a cikkeknek a fogyasztása tehát az említett két társadalmi csoportban nagyon határozottan függ az áraktól. A *parasztságra és a kettős jövedelműekre* számított paraméterértékek viszont meglehetősen kicsik — sőt a parasztság esetén az árparaméter pozitív —, a *t*-értékek pedig egészen alacsonyak. Úgy tűnik tehát, hogy e két társadalmi csoportban *a tartós fogyasztási cikkek vásárlása gyakorlatilag független az áraktól.* A parasztok és a kettős jövedelműek jövedelemnövekmé-

nyük bizonyos százalékát az árhelyzettől függetlenül tartós fogyasztási cikkek vásárlására fordították.

A tartós fogyasztási cikkeknél figyelhetjük meg a legegyértelműbben a *jövedelemparaméterek és az árparaméterek összefüggéseit.* Amíg a munkások és a szellemiek esetében viszonylag alacsony jövedelemparamétereket és viszonylag magas árparamétereket kaptunk, addig a parasztság és a kettős jövedelműek esetében — még határozottabb formában — az ellenkezőjét tapasztaltuk. Ez arra utal, hogy az előbbi két társadalmi csoport fogyasztása nagyrészt ároldalról, az utóbbi két csoporté pedig szinte teljes mértékben jövedelmi oldalról határozódik meg. *A tartós fogyasztási cikkek árának leszállítására törekvő — a dinamikus struktúrapolitika szempontjából is előnyös — fogyasztói árpolitika* tehát *elsősorban* az előbbi két társadalmi csoport: *a munkások és a szellemiek fogyasztási struktúrájának korszerű irányban való eltolódását mozdítaná elő.*

Az egyéb iparcikkek és a *szolgáltatások* kategóriáját csak futólag érintjük. Ezekre a kategóriákra nem kaptunk jellegzetes árösszefüggéseket. Az egyéb iparcikkeknél azért nem juthattunk értékelhető eredményre, mert az árösszefüggések egy ennyire heterogén kategória esetében aligha mutatkozhatnak meg. A szolgáltatások igénybevétele viszont a társadalmi szokások és még inkább az ellátási helyzet, nem pedig a jövedelmek és az árak függvénye.

A *Stone-modell* számítási eredményeinek megbízhatóságára térve, a számok közlése nélkül csupán arra kívánunk rámutatni, hogy *a két modellel kapott számítási eredmények a módszertani okokra visszavezethető számszerű eltérések ellenére megerősítik egymást* abban az értelemben, hogy mindkét modell ugyanott mutat ki szorosabb, illetve kevésbé szoros kapcsolatot a függő és a független változók között. Az ezen modellből nyert számítási eredmények azonban önmagukban nem adnak elégséges alapot közgazdasági következtetések levonására: elsősorban azért nem, mert a modell a paraméterrendszer belső konzisztenciájának biztosítása folytán nagymértékben csökkenti a paraméterek differenciáltságát.

A *keresztmetszeti modell* alapján, amint ezt korábban már leírtuk, elsősorban az *Engel-görbéket* határoztuk meg. Hogy a modell alapján kapott eredmények mennyiben vágnak egybe az eddig elmondottakkal, erre a későbbiekben még kitérünk.

A jövedelemrugalmasságok

A konstans elaszticitású modell jövedelemrugalmasságai — amelyek, mint jeleztük, azonosak a 2. sz. táblázatban közölt jövedelemparaméterekkel — alapjában véve *megfelelnek az elméleti megfontolások* és a közvetlen tapasztalatok alapján várható értékeknek.

Az *élelmiszerek* társadalmi csoportonkénti jövedelemrugalmassága 0,5 körüli; a szellemiekre kaptuk a legalacsonyabb értéket, a munkásokra ennél lényegesen magasabbat, a parasztok és a kettős jövedelműek esetében pedig még magasabbat. Ez utóbbi számok nyilván a vásárolt fogyasztás irányában való folyamatos eltolódást is kifejezik. Az *élvezeti cikkek*re kapott értékek, amint azt várni lehet, 1-nél magasabbak. Figyelemre méltó a munkások

kiugróan magas, továbbá a parasztságnak és a kettős jövedelműeknek az övékénél alacsonyabb jövedelemrugalmasságú élvezeticikk-fogyasztása. *A munkásságra kapott 1,77 számérékű jövedelemrugalmasság roppant magas,* és — a korábban már tárgyalt eredményeinkkel összhangban — arra utal, hogy *a munkásság jövedelemnövekményének aránytalanul nagy részét költi élvezeti cikkekre.* Ez a szám annál inkább aggasztó, mert a háztartásstatisztikai mintában túlságosan nagy mértékben vannak reprezentálva a rendezett életvitelű családok, következésképpen az ő adataikból kapott eredmény valószínűleg alábecsüli az élvezeti cikkek fogyasztásának a munkásság egészére vonatkozó tényleges jövedelemrugalmasságát.

Ez a magas érték feltétlenül indokolja azt az eddigiekben is követett árpolitikát, hogy az élvezeti cikkek árai folyamatosan nőjenek. Emellett azonban a *ruházati, a tartós fogyasztási, valamint az egyéb iparcikkeket ármérsékléssel kellene könnyebben elérhetővé tenni a munkásság számára. Ez előmozdítaná, hogy a jövedelemtöbblet minél nagyobb része e termékek fokozódó fogyasztását szolgálja, ahelyett, hogy az élvezeti cikkek fogyasztásának gyors bővülésére fordítódna.* Végül a *parasztságra* és a *kettős jövedelműek*re vonatkozó eredmények azt mutatják, hogy e társadalmi csoportokban az élvezeti cikkek fogyasztása sokkal nagyobb mértékben a társadalmi csoporthoz tartozás, mint a jövedelmi színvonal függvénye — bár természetesen ez utóbbinak is nagy a szerepe, amit az 1-nél nagyobb jövedelemrugalmasság érzékeltet.

A *ruházati cikkek* esetében a munkásság jövedelemrugalmassága 1-nél magasabb, a szellemieké 1-nél lényegesen, a parasztságé és a kettős jövedelműeké pedig 1-nél valamivel alacsonyabb. E számok azt mutatják, hogy a szellemiek ruházkodása áll a legmagasabb színvonalon — az ő ruházati vásárlásaik közelítik meg a leginkább a telítettségi szintet —, míg a munkásoké áll e szinttől a legtávolabb. A *fűtésre és a háztartási energia fogyasztására* társadalmi csoportonként a ruházati cikkekéhez hasonló jövedelemrugalmasság-arányokat kaptunk. A rugalmasság mértéke ugyanakkor magasnak tűnik; e kérdésre a keresztmetszeti modell tárgyalása során visszatérünk. A *tartós fogyasztási cikkek* esetében a szellemiekre kapott alacsony érték a később bemutatandó magas árrugalmassággal függ össze. A munkásságra kapott 1 és a parasztságra, valamint a kettős jövedelműekre kapott 2 körüli érték összhangban van a korábbiakban ismertetett eredményeinkkel. Az *egyéb iparcikkek*nél a szellemiek alacsony, a parasztság viszonylag magas és a többi rétegek 1-nél is nagyobb jövedelemrugalmassága teljesen érthető eredmény. Végül a *szolgáltatások* esetében a szellemiek alacsony és a többi társadalmi réteg lényegesen magasabb jövedelemrugalmassága annak jele, hogy a szellemiek ellátottsági szintje a vizsgált időszak végén jobb, és ennek bővítési lehetősége csekélyebb volt. Ugyanakkor a munkásság s különösképpen a parasztság, valamint a kettős jövedelműek igen alacsony ellátási szintje abszolút értelemben csekély, viszonylagosan — a kiinduló állapothoz mérve — azonban figyelemre méltó mértékben javult.

A *Stone-modell* alapján kapott *jövedelemrugalmasságok arányai* — mint említettük — *meglehetősen hasonlítanak a konstans elaszticitású modell alapján kapott számítási eredményekhez, azonban sokkal kiegyenlítettebbek,* vagyis kevésbé térnek el egymástól, és kevésbé különböznek 1-től. Ez azt mutatja, hogy a Stone-modell, amely a paraméterek összefüggő és konzisztens rendszerét határozza meg, éppen a konzisztencia biztosítása folytán csökkenti a paraméterek cikkcsoportok szerinti differenciáltságát, vagyis számítási

eredményül egymástól csekély mértékben különböző rugalmasságokat ad. A paraméterek értékének egységesedése következetében a társadalmi csoportonkénti differenciáltság is csak tompítottan tükröződik. A modellből nyert eredmények *felhasználhatók a konstans elaszticitású modell alapján számított értékek korrekciójára és konzisztenciájuk biztosítására, önmagukban véve azonban kevéssé alkalmasak tervszámítások lebonyolítására.* A modellel kapcsolatos tapasztalataink tehát eléggé kedvezőtlenek, ugyanakkor mások — elsősorban Éltető [5] — kedvezőbb eredményekről számolnak be. A modell felhasználásának, illetve továbbfejlesztésének a lehetőségeit tehát még vizsgálni kell.

A *keresztmetszeti modell* számszerűsítésével — amint már utaltunk rá — az volt az *elsődleges célunk*, hogy lehetővé tegyük *a számítási eredmények további részletezését.* Itt csupán a társadalmi csoportokon belüli, jövedelmi kategóriák szerinti eredményeket mutatjuk be; a cikkcsoportokon belüli továbbbontással munkánk későbbi szakaszában foglalkozunk majd. A jövedelemrugalmasságok jövedelmi kategóriák szerint részletezett értékeit a 4. sz. táblázat közli. Ha a modellből kapott jövedelmi kategóriák szerint nem részletezett számítási eredményeket a korábbiakkal vetjük össze, he-

4. sz. táblázat

A keresztmetszeti modell jövedelemrugalmasságai
(Jövedelmi kategóriák szerint)

Társadalmi csoportok és jövedelmi kategóriák	Élelmiszerek	Élvezeti cikkek	Ruházati cikkek	Fűtés és háztartási energia	Tartós fogyasztási cikkek	Egyéb ipari cikkek	Szolgáltatások
Munkások	*0,75*	*1,12*	*0,89*	*0,67*	*1,21*	*1,05*	*1,32*
1. kategória	0,80	1,06	1,19	0,58	1,45	1,12	1,38
2. kategória	0,88	1,21	0,85	0,66	1,18	1,03	1,45
3. kategória	0,79	1,14	0,75	0,69	1,23	1,02	1,31
4. kategória	0,51	0,88	0,59	0,69	1,22	1,03	1,22
Szellemiek	*0,58*	*1,02*	*0,79*	*0,67*	*1,54*	*1,11*	*1,27*
1. kategória	0,68	0,94	1,24	0,63	1,50	0,90	1,63
2. kategória	0,67	1,03	0,87	0,66	1,68	1,21	1,49
3. kategória	0,59	1,07	0,80	0,66	1,60	1,14	1,39
4. kategória	0,56	0,96	0,40	0,83	1,57	0,93	1,17
Parasztság	*0,40*	*0,62*	*0,82*	*0,59*	*1,30*	*1,25*	*1,35*
1. kategória	0,35	0,66	1,20	0,45	1,45	1,45	1,20
2. kategória	0,41	0,63	0,88	0,63	1,24	1,36	1,30
3. kategória	0,38	0,56	0,61	0,67	1,24	1,22	1,31
4. kategória	0,42	0,50	0,33	0,50	1,54	1,16	1,40
Kettős jövedelműek	*0,56*	*0,68*	*0,82*	*0,69*	*1,37*	*1,20*	*1,27*
1. kategória	0,77	1,10	1,10	0,61	1,80	1,34	1,10
2. kategória	0,55	0,72	0,90	0,64	1,35	1,16	1,32
3. kategória	0,53	0,46	0,52	0,73	1,29	1,07	1,14
4. kategória	0,48	0,56	0,60	0,85	1,20	1,14	1,50

lyenként eléggé nagy számszerű eltéréseket találunk. Mivel magyarázhatók az eltérő eredmények?

Amint a már idézett több ízben hivatkozott tanulmány [16] részletesebben is kifejti, a parasztság és a kettős jövedelműek *élelmiszer- és élvezeticikk-fogyasztásának* jövedelmi elaszticitása itt azért alacsonyabb, mert ezek a számok csak a vásárolt fogyasztást tükrözik. Márpedig ugyanarra az időpontra vonatkozóan *e társadalmi csoportok* vásárlásából fedezett fogyasztásának alakulását *alapvetően az ellátási helyzet határozza meg*, és a jövedelemkülönbségek hatása másodlagos. A *fűtésre és a háztartási energiára* kapott értékek is alacsonyabbak, mégpedig azért, mert 1960—1974 között nagy tömegek kerültek olyan lakásviszonyok közé, amelyekben a fűtésre és háztartási energiára fordított kiadások jellegzetesen magasabbak; a keresztmetszeti számítások azonban ezt az eltolódást sem tükrözik. A többi eltéréssel kapcsolatban fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a keresztmetszeti számítások eredményei szükségképpen mások, mint az idősoros számításokból nyerhető adatok. A keresztmetszeti modell alapján kapott alacsonyabb számokban — főképpen az élvezeti és a tartós fogyasztási cikkek esetében — az tükröződik, hogy egy adott időpontban kevésbé térnek el a különböző jövedelemkategóriákhoz tartozók e cikkekre fordított kiadásai, mint amilyen mértékű változást az idő múltával végbemenő jövedelememelkedés előidéz. (Ezt a logikailag helytállónak tűnő következtetést a későbbiekben számszerűen is alátámasztjuk.) *Nem várható tehát el, hogy a keresztmetszeti elemzés eredményei pontosan megegyezzenek az idősoros elemzés alapján kapott számokkal. A keresztmetszeti* modell jelentősége abban áll, hogy a *modellből nyert számértékek — megfelelő logikai kontroll után — felhasználhatók az idősoros elemzés alapján kapott értékek kiegészítésére és jövedelmi kategóriák szerinti felbontására.*

A jövedelmi kategóriák szerint bontott eredményekből fontos következtetések vonhatók le a fogyasztói árpolitikára. Az adatok tanúsága szerint — különösen a munkásság esetében, de más társadalmi csoportokban is — *az élelmiszerekre, az élvezeti cikkekre, valamint a fűtésre és a háztartási energiára fordított kiadások jövedelemrugalmasságai a legalacsonyabb jövedelmi kategóriákban valamivel alacsonyabbak, a második jövedelemosztályhoz tartozóknál magasabb értékek, s csak ezután következik be az alapvető létszükségleti cikkekre fordított kiadások jövedelemrugalmasságainak a magasabb jövedelemmel törvényszerűen együttjáró csökkenése. Ugyanakkor a ruházati cikkek, a tartós fogyasztási cikkek és az egyéb iparcikkek jövedelemrugalmasságai a legalacsonyabb jövedelműeknél a legmagasabbak*, a második jövedelemkategóriában lényegesen alacsonyabbak, majd a magasabb jövedelműek felé továbbhaladva a ruházati cikkek esetében gyorsan tovább csökkennek, a tartós fogyasztási cikkek és az egyéb iparcikkek esetében pedig — egyetlen kiugró értéktől eltekintve[7] vagy stagnálnak, vagy csökkennek.

Mindez azt jelenti, hogy *a legalacsonyabb jövedelmi kategóriába tartozó háztartások mind a négy társadalmi csoportban, de a legjellegzetesebben talán a munkásságon belül azt tekintik elsődlegesnek, hogy a ruházati, a tartós fogyasztási és az egyéb iparcikkekkel való ellátottságukat az általános társadalmi igé-*

[7] Az egyetlen kiugró érték a parasztság legmagasabb jövedelmi kategóriájában található, ahol kicsi a mintanagyság, s ezért néhány személygépkocsi véletlenszerű vásárlása ilyen kiugró értékekhez vezethetett.

nyeknek megfelelő színvonalra emeljék — az élelmiszerek, az élvezeti cikkek, valamint a fűtés és háztartási energia vásárlásában vállalt áldozatok árán is. Vagyis *a legalacsonyabb jövedelmű társadalmi kategóriák hajlandók leginkább lemondani alapvető létszükségleti cikkek, illetve élvezeti cikkek iránti igényeik teljesebb kielégítéséről avégett, hogy az iparcikkekben elérjék azt a fogyasztási-ellátottságbeli színvonalat,* amely — a közfelfogás szerint, illetőleg a magasabb jövedelmű kategóriák fogyasztása alapján — *ma már elengedhetetlennek tűnik.* Az elmondottak szerint a keresztmetszeti és az idősoros számítások azért sem vezethetnek azonos számszerű eredményre, mert az ugyanazon jövedelmi kategóriákban — különösen az alacsonyabb jövedelműek esetében — ma erőteljesebben jelentkezik az iparcikkek iránti igény, mint az ugyanilyen jövedelemszínvonalon levők körében korábban jelentkezett.

Számítási eredményeink alapján megkérdőjelezhető az *az általánosan elfogadott nézet,* amely szerint az élelmiszerek, valamint a fűtőanyagok ártámogatása főképpen a legalacsonyabb jövedelmű társadalmi csoportoknak kedvez, a ruházati cikkek, a tartós fogyasztási cikkek és általában az iparcikkek forgalmi adóztatása pedig elsősorban a magasabb jövedelmű társadalmi csoportokat sújtja. E nézetből következik, hogy noha a *gazdasági,* tehát *termelés- és struktúrapolitikai szempontból előnyös lenne* mind a fogyasztói árkiegészítések, mind a fogyasztói forgalmi adók jelenlegi rendszerének megváltoztatása és a *forgalmiadó-rendszer egységesítése,* ez *az út nemigen* járható, mert *ellentétes a legszegényebb társadalmi csoportok érdekeivel.*

Úgy tűnik, hogy ez a felfogás a két vagy három évtizeddel ezelőtti helyzetet fejezte ki, számításaink szerint azonban *ma már az ellenkezője az igaz.* Minthogy a legalacsonyabb jövedelmi kategóriába tartozók ruházkodási szintjüknek és iparcikk-ellátottságuknak az általános társadalmi igények színvonalára való felhozatalát tekintik elsődlegesnek, ezért az *iparcikkek forgalmi adóztatása a legalacsonyabb jövedelmű rétegeket sújtja a legjobban, és gátolja fogyasztási szerkezetük korszerűbbé válását,* amire pedig — mint rámutattunk — határozottan törekszenek. Ugyanakkor az élelmiszerek és a fűtőanyagok dotált árai sem annyira a legszegényebb rétegeknek, mint inkább a közepes jövedelműeknek jelentenek támogatást. *A forgalmiadórendszer egységesítésére irányuló törekvés* tehát, amely az élelmiszerek és fűtőanyagok relatív árának növekedésére, illetőleg a ruházati és az iparcikkek relatív árának csökkenésére vezetne, *kifejezetten előnyösen hatna a alacsony jövedelmű társadalmi csoportokra — feltéve természetesen, hogy a mai élelmiszer-fogyasztást terhelő többletkiadást kompenzáljuk.* Az élvezeticikk-árak kívánatosnak látszó emelése is az alacsony jövedelmű rétegeket érintené a legkevésbé hátrányosan. Úgy tűnik tehát, hogy *a gazdasági és a szociálpolitikai meggondolások alapján kívánatosnak látszó változások között a feltételezettnél lényegesen nagyobb — sőt szinte teljes — az összhang.*

Felmerülhet a kérdés: mennyiben érinti a következtetésünket az a már említett tény, hogy a számításainkban alapul vett *háztartásstatisztikai adatok nem kellőképpen reprezentatívak:* feltehetőleg túlságosan nagy arányban vannak képviselve a rendezett életvitelű, takarékos háztartások. Mivel pedig az alacsony jövedelmi kategóriákban különösen nagyok az életvitelbeli különbségek — alkoholista és félig-meddig társadalmon kívüli elemektől a beosztó sokgyermekes családokig terjed a skála —, az ebből adódó torzítás alighanem éppen a legalacsonyabb jövedelmi kategóriákban a legna-

gyobb. Nos, úgy véljük, *következtetéseink érvényességén mindez nem változtat. Fogyasztói árpolitikánkat* ugyanis nyilván nem az előbbi, hanem az utóbbi — *a támogatást valóban leginkább megérdemlő — társadalmi csoport* fogyasztási struktúrája és érdekei szerint kell kialakítanunk.

A fűtésre és háztartási energiára kapott számok az *energiatakarékosság előmozdítása* szempontjából is figyelemreméltóak. Már az adatrendszer bemutatásakor is megemlítettük, hogy a fűtés és háztartási energia relatív ára 1960 és 1974 között jelentősen csökkent, ami nyilvánvalóan ellentétes az energiatakarékosság követelményeivel. A modellből nyert számadatok alapján ehhez most még azt tehetjük hozzá, hogy az *energiaárak* alacsony szinten tartását szolgáló *ártámogatás sokkal nagyobb mértékben támogatja a közepes, mint az alacsony jövedelmű rétegeket. Az ártámogatás fenntartása tehát szociálpolitikai érvekkel is sokkal kevésbé indokolható, mint ahogy* általában *feltételezzük.*

Számításaink eredményei alapján nem csupán tartalmi, hanem *módszertani oldalról* is át kell gondolnunk az elemzésben követett eljárás helyességét. Módszertani szempontból ugyanis statikus és dinamikus — pontosabban a várható fejlődést is figyelembe vevő — számítási eljárás különböztethető meg.

A probléma elemzéséhez általában a *statikus elemzés*ből szokás kiindulni. Ebből az állapítható meg, hogy az egyes társadalmi csoportok jövedelmük mekkora részét fordítják a különböző cikkcsoportokra, s ennek alapján a különböző cikkcsoportok relatív árának változása hogyan módosítja az egyes társadalmi csoportok egész fogyasztásának árindexét, ezen keresztül pedig a reáljövedelmét. Az ilyen számítás alkalmas arra, hogy meghatározzuk, *miképpen lehet kompenzálni* a fogyasztóiár-változásoknak az egyes társadalmi csoportok reáljövedelmére gyakorolt hatását, vagyis elérni, hogy az árváltozások egyetlen nagyobb társadalmi csoport reáljövedelmét se csökkentsék.

Ha viszont nem a meglevő fogyasztás egyes cikkeinek átárazásáról, hanem a fogyasztási színvonal várható alakulásáról és az ezekre gyakorolt hatásokról van szó, akkor a *dinamikus* — pontosabban a *várható fejlődést is figyelembe vevő — szemlélethez* kell folyamodni. Itt az árváltozások hatása nem a meglevő tényleges fogyasztási struktúrától, hanem ennek várható jövőbeli módosulásától függ.[8] *Az árváltozásoknak az egyes társadalmi csoportok jövedelmére gyakorolt hatását csak olyan dinamikus szemléletben mérhetjük fel megfelelően, amely a tényleges fogyasztás struktúrája mellett a fogyasztás növekményének várható struktúráját is figyelembe veszi.*

Ez még inkább igaz akkor, *ha az árváltozások hatását megfelelő jövedelempolitikai intézkedések ellensúlyozzák.* Ekkor az áraknak a fogyasztási struktúrára gyakorolt közvetlen hatása viszonylag csekély lesz — erre a kérdésre a továbbiakban visszatérünk —, vagyis az új árhelyzetnek megfelelő fogyasztási struktúra nem ugrásszerűen alakul ki, hanem a jövedelem későbbi növekedésének megfelelően. Az árváltozások tehát nem azonnal, hanem foko-

[8] Ha például valamely társadalmi csoport a kiinduló időszakban viszonylag sokat költ élelemre és keveset iparcikkekre, jövedelmének emelkedése esetén azonban a növekménynek a korábbinál kisebb részét fordítja élelmiszerre és nagyobb részét iparcikkre, akkor a következő időszakban olyan árváltozás lesz előnyös a számára, amelyben az élelmiszerek relatív ára nő, az iparcikkeké pedig csökken.

zatosan fejtik ki hatásukat. Ebből az következik, hogy *a kompenzált esetben indokolatlan az ellátottsági színvonal csökkenésétől való félelem is. A fogyasztói árarányok megváltozása nem egyszeri, ugrásszerű változást okoz, hanem inkább a trend megtörésében, a folyamatos változás irányának módosulásában jut kifejezésre. Ez a felvetődő problémákat sokkal könnyebben kezelhetővé teszi.*

Az árrugalmasságok

A *konstans elaszticitású modell* alapján meghatározott 1974. évi *nem kompenzált és kompenzált sajátár-rugalmasságokat* az 5. sz. táblázat közli.

5. sz. táblázat

A konstans elaszticitású modell sajátár-rugalmasságai

Az árváltozás módja és társadalmi csoportok	Élelmiszerek	Élvezeti cikkek	Ruházati cikkek	Fűtés és háztartási energia	Tartós fogyasztási cikkek	Egyéb ipari cikkek	Szolgáltatások
Nem kompenzált							
Lakosság összesen	—0,35	—0,76	—0,22	—0,49	—1,76	—0,25	—0,81
Ebből:							
munkások	—0,31	—1,16	—0,60	—0,66	—3,12	+0,76	—0,80
szellemiek	+0,21	—0,88	—1,08	—1,14	—4,03	—0,23	+1,66
parasztság	—0,20	—0,95	+0,41	—0,46	+0,07	—0,37	—0,81
kettős jövedelműek	—0,31	—0,81	+0,03	—0,70	—0,98	—0,60	—1,03
Kompenzált							
Lakosság összesen	—0,14	—0,53	—0,11	—0,44	—1,60	—0,03	—0,65
Ebből:							
munkások	—0,12	—1,02	—0,43	—0,61	—3,02	+0,91	—0,60
szellemiek	+0,32	—0,80	—0,99	—1,11	—3,97	—0,10	+1,77
parasztság	+0,07	—0,84	+0,53	—0,41	+0,28	—0,17	—0,65
kettős jövedelműek	—0,06	—0,71	+0,17	—0,66	—0,74	—0,44	—0,88

Cikkcsoportonként áttekintve a *nem kompenzált sajátár-rugalmasságok*at, az *élelmiszer-fogyasztásra* a szellemiek kivételével mindenütt alacsony negatív értéket kapunk. A szellemiekre vonatkozó csekély pozítív érték — tekintettel arra, hogy a hozzá tartozó *t*-érték igen alacsony (lásd a 2. sz. táblázatot) — azt jelzi, hogy a szellemiek élelmiszer-fogyasztása gyakorlatilag független az áraktól. Hasonló a helyzet a parasztság és a kettős jövedelműek esetében is; minderre már korábban, az eredmények megbízhatóságát tárgyaló részben rámutattunk. *Lényegesen nagyobb* és — a 2. sz. táblázat értelmében — a szellemieket kivéve magas szinten szignifikáns, *negatív árrugalmasságokat kaptunk az egyes társadalmi* csoportok *élvezeticikk-fogyasztására. Az élvezeti cikkek árának egy százalékos növekedése közel ugyanilyen arányban csökkenti e cikkek fogyasztását.*

Érdekesek a *ruházati cikkekre* kapott értékek. Itt a szellemiek árrugalmassága nagy, a munkásoké sokkal kisebb; sőt a parasztokra és a kettős jövedelműekre pozitív értéket kaptunk, amely érték a parasztság esetében ráadásul statisztikai értelemben magas szinten szignifikáns. *A szellemiek tehát nagyobb mértékben reagálnak az árváltozásokra, mint a munkások, akiknek ruházkodási viszonyait sokkal inkább a jövedelmük határozza meg.* Ez a *jövedelmi hatás a parasztságnál és a kettős jövedelműeknél* — mint már rámutattunk — annyira *uralkodó*, hogy a számításokból pozitív árrugalmasság adódott. Mivel ez nyilván annak a következménye, hogy a ruházkodási kiadásoknak és a ruházati cikkek árainak időbeli alakulása nagymértékben párhuzamos, a pozitív árrugalmasságot úgy kell értelmeznünk, hogy e társadalmi csoportokban az árhatás csekély, esetleg elhanyagolható.

A *fűtés és háztartási energia* esetében a szellemiekre 1-nél nagyobb negatív elaszticitást, a többi társadalmi csoportra viszont lényegesen alacsonyabb árrugalmasságot kaptunk. Ugyanaz tehát itt is a helyzet, mint a ruházati kiadásoknál: *a szellemieknek* — minthogy a fogyasztásuk megközelíti a telítettség szintjét — *nagyobb a reakcióképességük*, fogyasztási struktúrájukat szabadabban tudják az árak függvényében módosítani, mint a többi társadalmi csoport. Az áraknak a fogyasztás alakulására gyakorolt hatása azonban egyáltalán nem jelentéktelen a többi rétegnél sem — különösen nem a munkásoknál és a kettős jövedelműeknél — s az e rétegekre számított paraméterek statisztikailag magas szinten szignifikáns értékek.

A *tartós fogyasztási cikkek* árrugalmasságai rétegenként nagymértékben szóródnak. *A szellemiek és a munkások fogyasztása erősen, a kettős jövedelműeké szignifikáns mértékben, a parasztságé viszont gyakorlatilag egyáltalán nem függ az áraktól.* (Ezt az eredményt a 2. sz. táblázatban közölt *t*-értékek is alátámasztják.) Úgy tűnik tehát, hogy — amint ezt a jövedelemhatások és a jövedelemrugalmasságok tárgyalásakor már kimutattuk — a parasztság tartósfogyasztásicikk-vásárlása nem függ az áraktól, hanem csak a jövedelmektől.[9]

Az *egyéb iparcikkek* árrugalmassága meglepően kicsi, sőt a munkásokra pozitív értéket kaptunk. Tekintettel arra, hogy az ezekhez a paraméterekhez tartozó *t*-értékek is alacsonyak, az eredmények nem értelmezhetők. Az ok: e cikkcsoport már említett nagyfokú heterogenitása. Ugyancsak emiatt nem alkalmasak közgazdasági következtetések levonására a *szolgáltatások* nem kompenzált sajátár-rugalmasságai sem.

Áttérve a *kompenzált sajátár-rugalmasságok*ra, az *élelmiszerek*re kapott ilyen értékek *lényegesen alacsonyabbak, mint a nem kompenzált sajátár-rugalmasságok*. Például 10 százalékos relatív élelmiszerár-emelkedés a lakosság, s ezen belül a munkások élelmiszer-fogyasztását alig több, mint 1 százalékkal csökkenti. A szellemiekre és a parasztokra kapott eredmény — figyelembe véve a 3. sz. táblázatban közölt alacsony *t*-értékeket is — azt mutatja, hogy itt az árváltozások hatása e rétegek fogyasztására gyakorlatilag zérus; tulajdonképpen ugyanez mondható el a kettős jövedelműekre vonatkozóan is. Alaptalan tehát az attól való félelem, hogy ha gazdasági meggondolások-

[9] Ezt az eredményt kielégítőbben lehetne értelmezni akkor, ha részletesebben foglalkoztunk volna az ebbe a kategóriába tartozó cikkek árváltozásaival, ugyanis igazán nagy árváltozások a vizsgált időszakban csak a bútoroknál voltak. Ilyen részletesebb elemzésre azonban az eddigiekben nem volt lehetőség.

ból megemelnék az élelmiszerek relatív árait, ez az *ellátottsági helyzet* megengedhetetlen mértékű romlásához vezetne. Számaink tanúsága szerint, egy *esetleges árnövelés* — természetesen megfelelő jövedelemkompenzáció esetén — *csak jelentéktelen mértékben csökkentené az élelmiszer-fogyasztást.* Ebből az is következik, hogy az esetleges árváltozás időszakában *az iparcikkek iránti kereslet nem nőne ugrásszerűen,* s így az iparcikkellátás feszültségeinek kiéleződésétől sem kell tartani. *A viszonylagos árak változása nem annyira a meglevő fogyasztási struktúrát rendezné át, mint inkább a fogyasztás jövőbeli alakulását módosítaná* — mégpedig nyilván egy kulturáltabb fogyasztási struktúra irányában.

Ennek a jelenségnek az az oka, hogy a kompenzálás csak a már kialakult fogyasztási struktúrát érintheti. A fogyasztásnak erre a részére vonatkoztathatók az alacsony kompenzált sajátár-rugalmasságok, míg a magasabb nem kompenzált sajátár-rugalmasságok hatása a jövedelem későbbi emelkedése folytán előálló fogyasztásnövekedés struktúráját befolyásolja. *A kompenzált és nem kompenzált sajátár-rugalmasságok nagymértékű eltérése az oka* tehát *annak a jól ismert jelenségnek, hogy az élelmiszer-fogyasztás már elért színvonala merev, az árak növekedésének hatására sem módosul — főként a kompenzált esetben nem —, hanem az árváltozások hatására csak a fogyasztás növekményének struktúrája változik meg.* Mindez új megvilágításba helyez egy esetleges élelmiszerár-változást.

Az *élvezeti cikkek* esetében egészen más a helyzet. Míg az élelmiszereknél a kompenzált sajátár-rugalmasság általában alig harmada (vagy még ennél is kisebb hányada) a nem kompenzáltnak, addig az élvezeti cikkeknél *a kompenzált sajátár-rugalmasság általában csak mintegy 10 százalékkal kisebb a nem kompenzáltnál, és nagysága még a kompenzált esetben is 1 körül van.* Vagyis még ha jövedelemnöveléssel, illetve más áruk árának csökkentésével *kompenzálják is az élvezeti cikkek áremelését, ez alig mérsékli az áremelkedés hatására bekövetkező fogyasztáscsökkenést.* Ez is alátámasztja azt a következtetést, hogy az élvezeti cikkek — ezen belül is elsősorban az egészségre káros cikkek — árát célszerű folyamatosan emelni.

A kompenzált sajátár-rugalmasság a *ruházati cikkek, a tartós fogyasztási cikkek* és az *egyéb iparcikkek* esetében is viszonylag kevéssé marad el a nem kompenzált sajátár-rugalmasság értékétől (bár az elmaradás itt nagyobb, mint az élvezeti cikkeknél). *Az árak fogyasztásátrendező hatása tehát ezekben a cikkcsoportokban* is erős, ami minden szempontból előnyös. Az egyéb iparcikkekre kapott számok megbízhatósága azonban itt is kétséges, mint ahogy a *szolgáltatásokra* számított rugalmasságoké is az. Tanulságos — bár korántsem meglepő — a *fűtés és háztartási energia* felhasználására kapott eredmény. Itt a kompenzált rugalmasságok csak minimális mértékben maradnak el a nem kompenzáltaktól, ami arra utal, hogy az *energiaárak emelése akkor is jól szolgálhatja az energiatakarékosság ügyét, ha a többletköltséget megtérítjük a fogyasztóknak.*

A *Stone-modell* segítségével végzett árrugalmassági számítások még kevésbé nyújtottak az elemzés számára hasznosítható eredményeket, mint a modellből számított jövedelemrugalmasságok. *A sajátár-rugalmasságok e modell alapján számított értékeinek differenciáltsága nemcsak társadalmi csoportok, hanem cikkcsoportok szerint is csekély,* sőt sokszor jelentéktelen. A Stone-modell segítségével becsült *keresztár-rugalmasságok* mátrixában szintén egyöntetű és alacsony számértékek találhatók; csekély eltéréseik köz-

gazdaságilag értelmezhetetlenek. Ezért eltekintünk a Stone-modellből nyert számszerű eredmények közlésétől.

A *keresztmetszeti modellel* — mint mondottuk — *jövedelmi kategóriák szerinti részletezésben* végezhettünk számításokat. Mindenekelőtt azt kell megvizsgálni, hogy az általános — jövedelmi kategóriák szerint nem részletezett — számítási *eredmények konzisztensek-e* a korábbiakkal. A terjedelem korlátaira való tekintettel az eredmények összevetését most csak a nem kompenzált árrugalmasságokra vonatkozóan végezzük el. Ehhez állítottuk össze a 6. sz. táblázatot, amely a munkások és a szellemiek különböző jövedelmi

6. sz. táblázat

A keresztmetszeti modell nem kompenzált sajátár-rugalmasságai
(Jövedelmi kategóriák szerint)

	Élelmiszerek	Élvezeti cikkek	Ruházati cikkek	Fűtés és háztartási energia	Tartós fogyasztási cikkek	Egyéb iparcikkek	Szolgáltatások
Munkások	*—0,98*	*—1,37*	*—1,14*	*—0,88*	*—1,51*	*—1,32*	*—1,56*
1. kategória	—1,21	—1,57	—1,75	—0,71	—2,17	—1,70	—1,97
2. kategória	—1,05	—1,37	—1,03	—0,81	—1,39	—1,21	—1,62
3. kategória	—0,87	—1,16	—0,81	—0,74	—1,04	—1,06	—1,29
4. kategória	—0,61	—0,95	—0,65	—0,74	—1,27	—1,09	—1,24
Szellemiek	*—0,78*	*—1,20*	*—1,02*	*—0,85*	*—1,41*	*—1,20*	*—1,34*
1. kategória	—0,86	—1,12	—1,41	—0,77	—1,75	—1,08	—1,70
2. kategória	—1,06	—1,57	—1,35	—1,06	—2,46	—1,81	—2,02
3. kategória	—0,90	—1,50	—1,17	—0,99	—2,18	—1,59	—1,77
4. kategória	—0,69	—1,09	—0,48	—0,96	—1,66	—1,06	—1,25

kategóriáira meghatározott értékeket tartalmazza. A parasztság és a kettős jövedelműek adatai azért hiányoznak a táblázatból, mert fogyasztásuk már kimutatott csekély árérzékenysége következtében a keresztmetszeti modell alapján nem tudtuk elfogadható módon számszerűsíteni az összefüggéseket.

A számokból megállapítható, hogy a *korábban bemutatott és az itt közölt eredmények tartalmilag nincsenek ellentétben egymással.* A keresztmetszeti modell alapján kapott számok kiegyenlítettek, az árrugalmasságok nem nagyon térnek el 1-től. Az élelmiszerek, valamint a fűtés és háztartási energia esetében ennél valamivel kisebbek a ruházati cikkeknél kicsit magasabbak, az élvezeti cikkek, továbbá a tartós fogyasztási cikkek és az egyéb iparcikkek esetében pedig még nagyobbak. A munkások és a szellemiek árrugalmasságai hasonlóak. A korábbiaktól némileg eltérően, e modell szerint a munkások árérzékenysége látszik valamivel nagyobbnak. Mivel a különböző módon kapott eredmények között nincs lényeges eltérés, megfelelő logikai ellenőrzés és a konzisztenciafeltételek biztosítása esetén a *különböző módszerekkel számított értékek kombináltan is felhasználhatók elemzési célokra.*

A jövedelmi kategóriák szerint részletezett adatokat áttekintve, a munkásoknál azt látjuk, hogy hat esetben a legalacsonyabb, egy esetben pedig a második legalacsonyabb jövedelmi kategória sajátár-rugalmassága a leg-

nagyobb, s a magasabb jövedelműek felé haladva a rugalmasságok — néhány kivételtől eltekintve — határozottan csökkennek. A szellemieknél ugyanakkor hat esetben a második legalacsonyabb, egy esetben pedig a legalacsonyabb jövedelmi kategória árrugalmassága a legmagasabb, és ezután következik be — itt már kivétel nélkül — a rugalmasságok határozott és nagymértékű csökkenése. Ez azt mutatja, hogy *a munkásokon és a szellemieken belül a kisebb jövedelmű csoportok törekszenek a leginkább arra, hogy fogyasztásukat az árváltozások függvényében átrendezzék, míg a magasabb jövedelműek kevésbé reagálnak az árváltozásokra, jövedelmi helyzetük folytán ugyanis kisebb mértékben kényszerülnek erre.* Ebből viszont az következik, hogy *minden árátrendezés, ha a nominális jövedelem megfelelő változásával jár együtt, a fogyasztási szerkezet* olyan önkéntes *átrendezését váltja ki, amelynek eredményeképpen* a fogyasztás színvonalának alakulását tekintve — legalábbis a munkásokon és a szellemieken kívül — *az alacsonyabb jövedelmi kategóriák jutnak a legnagyobb másodlagos előnyökhöz.*

A keresztmetszeti modell alapján is meghatároztuk a *kompenzált saját-ár-rugalmasságokat,* valamint a *keresztár-rugalmasságokat,* mind a nem kompenzált, mind pedig a kompenzált esetben. Ezek alacsony és kevéssé differenciált értékek; részletesebb tárgyalásukra itt nincs lehetőség.

Következtetések

Módszertani szempontból munkánk legfőbb tanulsága: a *klasszikus fogyasztáselemzési modellek a magyar adatok alapján sikerrel számszerűsíthetők.* A számítási eredmények — a helyenként előadódó számszerű eltérések ellenére — tartalmilag megerősítik egymást, és közgazdaságilag jól értelmezhetők. A legtöbb közgazdaságilag értékelhető eredményre a konstans elaszticitású modell vezetett, és a Stone-féle modellel kapcsolatban merült fel a legtöbb módszertani probléma. Ebből azonban nem vonhatók le végérvényes következtetések az egyes modellek használhatóságára.

Számításaink eredményei szerint, a *fogyasztás szerkezete* elsősorban a *jövedelemtől* függ; ennél sokkal kisebb, de a legtöbbnyire még jól érzékelhető az *árak* hatása, s e két tényező együttes hatása a fogyasztási szerkezet változásának túlnyomó részét megmagyarázza. A jövedelem növekedése kis mértékben hat az élelmiszer-fogyasztásra, fokozottabban hat a ruházati cikkek beszerzésére, még erőteljesebb a hatása az élvezeti cikkek fogyasztására, a legnagyobb befolyást pedig a tartós fogyasztási cikkek vásárlására fejti ki. Az élelmiszerek fogyasztása ugyanakkor csekély mértékben, az élvezeti cikkek és a ruházati cikkek fogyasztása nagyobb, a tartós fogyasztási cikkek vásárlása pedig még nagyobb mértékben függ az áraktól. Ezek az eredmények alátámasztják eddigi ismereteinket és feltételezéseinket.

Számításaink ugyanakkor rámutattak arra, hogy e szabályszerűségek tekintetében a *társadalmi csoportok között* nagyok az *eltérések.* Úgy tűnik, hogy a *parasztság* és bizonyos fokig a *kettős jövedelműek* élvezeti- és ruházaticikk-fogyasztásának jövedelem- és árérzékenysége egyaránt viszonylag kicsi, a fogyasztást elsősorban a társadalmi helyzet határozza meg. A tartós fogyasztási cikkek és az egyéb iparcikkek vásárlása viszont — számításaink eredményei szerint — ugyanezekben a társadalmi csoportokban szinte kizárólag a jövedelemtől függ, az árak befolyása csekély. A *munkások* és a

szellemiek élvezeti- és ruházaticikk-fogyasztása viszont erősen függ a jövedelmektől, és vásárlásaik valamennyi cikkcsoportban igen érzékenyen reagálnak az árakra. A jövedelmek és elsősorban az árak változásai tehát főként e két utóbbi társadalmi csoport fogyasztási struktúráját befolyásolják, az előbbiekre sokkal kisebb mértékben hatnak.

A fogyasztói magatartás — a fogyasztás ár- és jövedelemérzékenysége — *jövedelmi kategóriák szerint is eltérő*. A négy társadalmi csoport mindegyikében, de *legjellegzetesebben* talán a *munkásságon belül*, tehát *a legalacsonyabb jövedelmi kategóriákba tartozó háztartások azt tekintik elsődlegesnek, hogy a ruházati, a tartós fogyasztási és az egyéb iparcikkekkel való ellátottságukat az általános társadalmi igényeknek megfelelő színvonalra emeljék fel, vagyis kulturáltabb fogyasztási struktúrát alakítsanak ki, s evégett az élelmiszer- és az élvezeticikk-fogyasztás terén hoznak áldozatokat.*

Ebből az következik, hogy — szemben azzal az általános nézettel, amely szerint a forgalmiadó-rendszer gazdaságpolitikai oldalról kétségkívül kívánatos egységesítése ellentétes lenne a legszegényebb társadalmi csoportok érdekeivel — *valójában az iparcikkek forgalmi adóztatása ma már a legalacsonyabb jövedelmű rétegeket sújtja a legjobban, mert elsősorban őket gátolja a korszerű fogyasztási struktúra kialakításában. A forgalmiadó-rendszer egységesítése ennélfogva éppen ezeknek a társadalmi csoportoknak lenne előnyös.*

A jövedelmi kategóriák szerinti részletezésben meghatározott árrugalmasságok is ezt látszanak alátámasztani. Eszerint a *fogyasztás átrendeződése* — legalábbis a munkásságon és a szellemieken belül — *az alacsonyabb jövedelmű kategóriákban a legnagyobb*, és így *az ilyen átrendeződéssel elérhető előnyök is itt a legnagyobbak.*

Az árak, s ezáltal a fogyasztás ilyen átrendeződésével kapcsolatban fel szokott vetődni az aggodalom amiatt, hogy ez az *ellátási*, elsősorban az élelmiszer-ellátási *színvonal* megengedhetetlen mértékű romlásához vezetne. Számításaink szerint ez a félelem valószínűleg túlzott. *Jövedelemkompenzációval kísért élelmiszerár-emelés esetében tehát egyik társadalmi csoportban — és még a legalacsonyabb jövedelemkategóriákban — sem csökkenne számottevően a már elért élelmiszer-fogyasztási színvonal. A viszonylagos árak változása nem annyira a meglevő fogyasztási struktúrát rendezné át, mint inkább elsősorban a fogyasztás jövőbeli alakulását (a jövedelemnövekmény felhasználásának szerkezetét) módosítaná egy kulturáltabb fogyasztási struktúra irányában* — amelynek nyilván nélkülözhetetlen előfeltétele az iparcikkek és a szolgáltatások növekvő mértékű fogyasztása, illetve igénybevétele. Hasonló meggondolások alapján feltételezhető, hogy a *relatív árak változásai az iparcikkek fogyasztásában sem okozhatnak ugrásszerű változásokat.*

A számítások eredményei alapján *módszertani oldalról is át kell gondolni a fogyasztási árpolitikát megalapozó számítások helyességét.* Úgy tűnik, nem elegendő csupán *azt vizsgálni, hogy valamely társadalmi csoport jelenlegi jövedelméből mennyit költ valamely cikkcsoportra, hanem azt is, sőt talán elsősorban azt* kell megállapítani, *hogy miképpen használja föl a jövedelme növekményét.* E szempont figyelembevétele — mint láttuk — más megvilágításba helyezi az összefüggéseket.

Számításaink szerint, az *élvezeti cikkek jövedelemrugalmassága a munkásság esetében ijesztően nagy*, de meglehetősen nagy a többi társadalmi csoportban is; ugyanakkor e cikkcsoport *árrugalmassága is a munkásoknál a legnagyobb*, de a többi társadalmi csoportnál sem elhanyagolható. *Ha*

tehát az egészségre káros élvezeti cikkek fogyasztását korlátok között akarjuk tartani, akkor folyamatosan növelnünk kell relatív áraikat.

Számításainkból megállapíthattuk, hogy a *fűtés és háztartási energia* felhasználása meglepően nagy mértékben függ az áraktól, mégpedig szinte valamennyi társadalmi csoportban és jövedelmi kategóriában. *A feltétlenül kívánatosnak látszó energiatakarékosság* tehát *árpolitikai eszközökkel hatásosan mozdítható elő.* Minthogy e cikkcsoport jövedelemrugalmasságai nem a legalacsonyabb, hanem a közepes jövedelmi kategóriákban a legmagasabbak, *e cikkcsoport ártámogatása elsősorban nem a legalacsonyabb, hanem a közepes jövedelműek számára előnyös.*

A *feltárt* és a fogyasztói árpolitika szempontjából alapvető fontosságúnak tekinthető *összefüggések további megerősítést igényelnek.* Ezért a legutóbbi évekre *is ki kellene terjeszteni a számítások adatbázisát,* és figyelembe kellene venni az új háztartásstatisztikai felvétel eredményeit is. Az eddigieknél *részletesebb bontásra kellene törekedni* mind a fogyasztók, mind a cikkcsoportok tekintetében. *Szükség lenne* a követett eljárás módszertani *továbbfejlesztésére* is — e kérdések taglalásába azonban e keretek között nem bocsátkozhatunk.

Irodalom

[1] Antal Kálmánné: A munkás-szellemi népesség élelmiszer- és tápanyag-fogyasztásának alakulása — különös tekintettel az alacsony jövedelműek helyzetére — az 1965 és 1973 közötti időszakban. Doktori értekezés, 1978. 97. l.

[2] Antal Kálmánné: Az alacsony jövedelmű rétegek élelmiszer-fogyasztásának elemzése családmodellek alapján. Kereskedelmi Szemle, 1978. 1. sz. 17—22 l.

[3] Barten, A. P.: Maximum likelihood estimation of a complete system of demand equations. European Economic Review, 1969. 1. sz. 7—73. l.

[4] Benedeczky Jánosné: A rugalmassági számítások gazdasági alkalmazásának néhány módszertani kérdése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 116. l.

[5] Éltető Ödön: A fogyasztói kiadások lineáris modelljének néhány tulajdonsága a hazai tapasztalatok tükrében. VII. Magyar Operációkutatási Konferencia, Pécs, 1977.

[6] Enyedi József: A fogyasztói kiadások lineáris modellje. Országos Tervhivatal, 1977.

[7] Enyedi József—Kakuszi István: Az életszínvonal-tervezés keretében alkalmazható jövedelem- és fogyasztási modellek. VII. Magyar Operációkutatási Konferencia, Pécs, 1977.

[8] Érsek Tibor: Az árrendszer jövedelem- és fogyasztásszabályozó szerepéről. Pénzügyi Szemle, 1976. 4. sz. 263—275. l.

[9] Frisch, Ragnar: Kvantitatív és dinamikus közgazdaságtan. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974. 269—296. l.

[10] Goldberger, A. S.—Gamaletsos, T.: A cross-country comparison of consumer expenditure patterns. European Economic Review, 1970. 357—400. l.

[11] Hoch Róbert—Csató Katalin—Kovács Ilona: Az elmúlt időszak fogyasztói árpolitikájának elemzése (1950—1965). MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1966.

[12] Hoch Róbert—Kovács Ilona: A jövedelemváltozások és a fogyasztói árváltozások hatása a keresletre. A gazdasági fejlődés és tervezés című kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 215—239. l.

[13] Hoch Róbert—Kovács Ilona—Ördög Miklós: A fogyasztás ágazatok szerinti szerkezetének előrebecslése az 1971—1975 közötti időszakra (a 22 szektoros modellhez). MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1969.

[14] Houthakker, H. S.: New evidence in demand elasticities. Econometrica, 1965. 277—288. l.

[15] Hulyák Katalin—Losonczy Istvánné: Keresleti modellek számszerűsítése idősoros adatok alapján. Szigma, 1978. (Előkészületben.)

[16] Hulyák Katalin—Losonczy Istvánné—Muszély György—Szakolczai György: A klasszikus fogyasztáselemzési modellek számszerűsítésének eredményei, I—II. kötet. Számítógépalkalmazási Kutató Intézet, Ökonometriai Főosztálya, 1978.

[17] Kovács Ilona: Autokorreláció vizsgálata gazdasági idősorokban matematikai-statisztikai módszerrel. MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1975.

[18] Kovács Ilona: Autokorreláció vizsgálata regressziós modellekben. Statisztikai Szemle, 1977. 6. sz. 603—621. l.
[19] Muszély György: Egy fogyasztási modell számszerűsítése háztartásstatisztikai adatok alapján. Szigma, 1978. (Előkészületben.)
[20] Ördög Miklós: Néhány dinamikus keresletkutatási módszer. A gazdasági fejlődés és tervezés című kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 247—265. l.
[21] Ördög Miklós: Árrugalmassági becslések a folyó középtávú tervhez. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1973.
[22] Pollak, R. A.—Wales, T. J.: Estimation of the linear expenditure system. Econometrica, 1969. 611—628. l.
[23] Róna Tivadar: Az áremelések kompenzálásának néhány összefüggése. Pénzügyi Szemle, 1976. 9. sz. 701—710. l.
[24] Simon András: A lakosság kiadásainak és megtakarításainak vizsgálata ökonometriai módszerrel. Konjunktúra- és Piackutató Intézet — Tervgazdasági Intézet, 1977. 28. l.
[25] Stone, Richard: Linear expenditure systems and demand analysis: An application to the pattern of British demand. Economic Journal, 1954. 255. sz. 511—527. l.
[26] Stone, Richard: The measurement of consumer's expenditure and behavior in the U.K. 1920—1938. I. kötet, Cambridge University Press, Cambridge, 1954.
[27] Stone, Richard: A cambridge-i növekedési modell fejlődése. Statisztikai Szemle, 1978. 3. sz. 236—249. l.
[28] Tényi György: Fogyasztási modellek. Szigma, 1972. 3—4. sz. 291—305. l.
[29] Theil, H.: Közgazdaságtan és információelmélet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.
[30] Zellner, A.: An efficient method of estimating seemingly unrelated regressions and tests for aggregation bias. I.I.A.S.A. 1962. július.
[31] A fogyasztói árak alakulása a lakosság egyes rétegeinél, 1972; 1973; 1974. KSH Időszaki Közlemények.
[32] Háztartásstatisztika. 1972; 1973; 1974. KSH Időszaki Közlemények.
[33] Háztartásstatisztika. 1976. KSH Időszaki Közlemények.
[34] A lakosság jövedelme és fogyasztása, 1960—1970. és 1960—1974. KSH, 1972. és 1976.
[35] Statisztikai Évkönyv, 1960; 1961; 1962; 1963; 1974. KSH.

A Közgazdasági Szemle XXV. jubileumi évfolyama kiadása alkalmából hozzánk eljuttatott jókívánságokat köszönjük az MSZMP Központi Bizottságának, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának, laptársainknak, olvasóinknak, és ezúton kívánunk valamennyi kedves olvasónknak 1979-re boldog új évet.

A szerkesztőség

BAUER TAMÁS—SZAMUELY LÁSZLÓ:

Az ipar ágazati irányításának szervezete az európai KGST-országokban: néhány tanulság

Az elmúlt években az ipariránytás kívánatos szervezetéről, struktúrájáról folyt — távolról sem lezárult — vitákban gyakran szoktak hivatkozni az európai KGST-országok tapasztalataira, nemritkán homlokegyenest ellenkező nézetek alátámasztása céljából. Ez érthető is, hiszen ezekben az országokban a tervgazdálkodás eddigi történetében nagyon változatos és gyakran ellentétes irányzatok érvényesültek. Írásunkban* ezért megkíséreljük összefoglaló igénnyel nyomon követni azokat a tendenciákat, amelyek az európai KGST-országokban a gazdaság *szervezetében*, konkrétan az állami ipar ágazati irányításában megfigyelhetők.

Az ágazati irányítás kifejlődése

Az ágazati irányítás kifejlődése a Szovjetunióban

A mai ágazati minisztériumok ősei a húszas évek ún. *glavkjai* voltak. Ez az iparági irányító központok (főbizottságok, főigazgatóságok, főosztályok) orosz nyelvű rövidített elnevezése. A „glavkizmus" kifejezésnek a szovjet gazdasági életben mindig pejoratív kicsengése volt, mert az ún. hadikommunizmus, a hadigazdálkodás ipariránytási módszerére utalt, ez pedig a szovjet köztudatban a bürokratikus parancsolgatással azonosul. A szovjet párt Lenin vezetése alatt az új gazdasági politikára, a NEP-re való áttéréssel elvetette ezt a módszert, ámde — mint az alábbi történeti áttekintésünkből is kitűnik — a glavkok valamilyen formában (ezen vagy más néven) mindig újjászülettek.

Noha a hadikommunizmus korszakának hadigazdálkodása nem azonosítható a későbbiekben létrejött tervutasításos rendszerrel — egyebek között olyan „csekélységek" miatt sem, hogy akkor nem létezett központi terv, de még folyamatos termelés sem igen volt —, van egy lényeges közös vonásuk: a gazdálkodás *naturális, termékelvű szemlélete*. E termékszemléletből a gazdaságirányítás *szervezetére* legalábbis két következtetés adódik: 1. A szervezetnek a termékkibocsátás vertikumaihoz kell igazodnia, tehát *ágazati elvűnek* kell lennie. 2. A naturáliákban előírt feladatok ellenőrzése csak viszonylag egynemű struktúrájú termelés mellett lehetséges, ezért a termelőegységek profilját állandóan „tisztítani" kell. Ez a gyakorlatban

* Az MTA Közgazdasági Információs Csoportja számára készült tanulmány alapján.

egyre *újabb és újabb ágazatok, vertikumok szervezeti elkülönülésével*, újabb és újabb ágazati irányítóközpontok keletkezésével, a korábbi központi irányítószervek széttagolásával, egyszóval állandósuló átszervezésekkel jár. Mindkét folyamat jól nyomon követhető az ágazati irányítás kifejlődésében mind a Szovjetunióban, mind a többi európai szocialista országban.

Az Októberi Forradalom utáni első szovjet kormányban volt ugyan kereskedelem- és iparügyi népbiztos, de a későbbiekben az ipar központi irányítása a Legfelső Népgazdasági Tanács (a továbbiakban: LNT) feladata lett. Ezt a szervet 1917 decemberében hozta létre a Népbiztosok Tanácsa.[1] Az LNT-n belül az ipar fő ágazatainak megfelelően osztályokat hoztak létre a következő bontásban: fűtőanyagipar, kohászat, gépgyártás, elektrotechnika, vegyipar, textilipar, bőripar, fa- és papíripar, élelmiszeripar, nemesfémek. Az LNT analógiájára 1917 decemberétől kezdve körzeti, kormányzósági népgazdasági tanácsok is létrejöttek.

Megváltozott a helyzet a hadikommunizmus időszakában, 1918-tól kezdve, miután az egész ipart államosították. Az iparvállalatokból 179 tröszt alakult, s ezeket negyven-ötven glavk irányította.[2] A glavkok az LNT osztályaihoz tartoztak, egyes iparágakban pedig — ahol az egész iparág egy glavk irányítása alatt állt — közvetlenül az LNT-hez. Ugyanakkor háttérbe szorultak a területi gazdaságirányító szervek: a körzeti népgazdasági tanácsokat megszüntették, a kormányzósági népgazdasági tanácsok pedig az LNT helyi szerveivé váltak. (Az egyes glavkok is hozhattak létre helyi szerveket).

A NEP idején az iparban önálló elszámolásban működő, vállalkozásszerűen gazdálkodó egyesüléseket, trösztöket hoztak létre, amelyek függetlenek lettek a glavkoktól. A glavkok többségét megszüntették, tervezték a többi megszüntetését is. A többszektorú NEP-gazdaságban az LNT kettős funkciót látott el. Egyik részlege az *államosított* vállalatokat irányította, s ez iparági igazgatóságokra (direktorátokra) tagozódott. Az ipar egészének (tehát valamennyi szektornak) az *általános* irányítása az LNT másik részlegének volt a feladata, ehhez tartoztak az iparáganként szervezett és az értékesítés koordinálását végző szindikátusok.[3] A NEP szakaszát tehát a központi irányítási szervezet (az LNT apparátusa) és a vállalati-tröszti apparátus határozott különállása, függetlensége jellemezte.

Amikor a húszas évek vége felé — az I. ötéves terv keretében — megindult a szovjet ipar, mindenekelőtt a nehézipar feszített ütemű fejlesztése, az ipari irányításban fokozatosan visszatértek a két szféra hierarchikus összekapcsolódásához.

1926 szeptemberében megszüntették az LNT igazgatóságait, és helyettük ismét megalakították a glavkokat, mégpedig a következő tagolásban: a NEP idején is megmaradt hadiipari, fémipari és villamosenergia-ipari glavk mellett létrejött a fűtőanyagipari és bányászati, a vegyipari, a fa- és papíripari, a bőripari, a nyomdaipari, a textilipari és az élelmiszeripari igazgatóság. Az egyes glavkokon belül a funkcionális osztályok (például terv, pénzügy, munkaügy, beruházás) mellett iparági osztályok alakultak.[4]

[1] A. Venyegyiktov: Organyizacija goszudarsztvennoj promislennosztyi SZSZSZR. I. kötet (1917—1920), Leningrád, 1957. 263. l.

[2] Uo. 527. l.

[3] A. Venyegyiktov: I. m. II. kötet (1921—1934), Leningrád, 1961. 41. l.

[4] Uo. 253—255. l.

Ez a tagozódás kiindulópontul szolgált a glavkok további osztódásához: a fémipari igazgatóságból alakították ki 1928-ban a vaskohászati, a színesfémkohászati és a gépipari igazgatóságot.

Az 1926. évi átszervezés nem hozott nagyobb változást. A glavkok nem kaptak számottevő szerepet az ipar irányításában, a trösztök eleinte még megőrizték korábbi önállóságukat.

Az igazi változás a már említett *szindikátusoktól* indult ki. Ezek eredetileg a trösztök önkéntes szervezetei voltak, amelyeket elsősorban az értékesítés, később az anyagbeszerzés megszervezésére hoztak létre. A trösztöket 1927-ben tervkötelezetté nyilvánították,[5] a szindikátusok hatáskörét pedig mindinkább kiterjesztették: a termelésre, a pénzügyekre, majd a beruházásokra.

Ez a megoldás vált általánossá, amikor 1929 decemberében megszűntek a glavkok, és a szindikátusok *egyesülésekké* alakultak át. Ezek önálló elszámolásban működő komplex gazdálkodó egységek voltak, feladatuk a tervezés, a beruházás, a műszaki fejlesztés, az értékesítés, a kereskedelmi munka, a pénzügy és a munkaügy irányítása volt, míg a trösztöknek a műszaki irányításra kellett összpontosítani tevékenységüket. 26 össz-szövetségi egyesülés alakult. Az egyesülések kezdetben túl nagyra sikerültek; ezért már 1930 elején megkezdődött osztódásuk; 1931-re 26 helyett már 82 egyesülést alkotott a 190 tröszt.[6]

Az egyesülések számának növekedése miatt 1931-től ismét glavkokat alakítottak az LNT-ben, majd megindult az *ágazati minisztériumok* kiépülése. 1932. január 5-én az LNT-ből kivált a Könnyűipari és a Faipari Népbiztosság, míg maga az LNT Nehézipari Népbiztossággá alakult át. Egyidejűleg a Közlekedési Népbiztosságból kivált a Vizsközlekedési Népbiztosság és az Autóközlekedési Igazgatóság, a Földművelésügyi Népbiztosságból pedig a Szovhozügyi Népbiztosság. A Kereskedelmi Népbiztosság kettéválásával megalakult a Külkereskedelmi és a Közellátási Népbiztosság, az utóbbi pedig 1934-ben Belkereskedelmi és Élelmiszeripari Népbiztosságra tagolódott.[7]

Az ágazati minisztériumok létrejöttét követően az egyesülések megszűntek, a glavkok pedig osztódásnak indultak: például a gépgyártási igazgatóságból 1933 augusztusában négy glavk alakult, az elektrotechnikaiból pedig kivált a híradástechnika. A Könnyűipari Népbiztosságon a pamutipari igazgatóságból három új glavk alakult, területi alapon.

Ezzel a harmincas évek elejére kialakult az ágazati iparirányítás soklépcsős, hierarchikus rendszere. Az új alkotmány életbelépésekor, 1936-ban annyi változás történt még, hogy kialakult az össz-szövetségi, a szövetségi-köztársasági és a köztársasági népbiztosságok hármas rendszere: általában össz-szövetségi irányítás alá kerültek a nehézipari ágazatok (például a korábban köztársasági hatáskörben volt szénbányászat, kőolajipar és színesfémkohászat), míg a könnyű- és az élelmiszeripar, az erdőgazdaság és a szovhozok korábban össz-szövetségi hatáskörbe tartozó részei is a szövetségi-köztársasági és a köztársasági minisztériumok kétlépcsős irányítása, vagy csak a köztársasági szervek irányítása alá kerültek.

[5] Uo. 263. l.
[6] Uo. 567. l.
[7] Uo. 582., 588. l.; Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai. III. kötet (1930—1954), Szikra, 1954. 260. l.

Az ágazati irányítás kialakulása az európai népi demokratikus országokban

Az európai népi demokráciákban a felszabadulást követő években az államosításokkal és a tervgazdálkodás kialakulásával összefüggésben jöttek létre az ágazati iparirányítás intézményei.

Azokban az országokban (például *Csehszlovákiában* és *Lengyelországban*), ahol az államosítások nyomban a felszabadulást követően (1945—47-ben) számottevő mértékűek voltak, az államosított ipar irányítása közvetlenül az ipari kormányzat feladata lett. Ezt a feladatot rendszerint egy egységes iparügyi minisztérium, illetve a neki alárendelt iparigazgatóságok látták el. A gazdaság egészének átfogó irányítását a legfelső népgazdasági tanácsok végezték. *Magyarországon* az államosítások a fordulat éve előtt szűkebb körre korlátozódtak, s a tervgazdálkodás bevezetése megelőzte a széles körű államosítást. Ezt tükrözte az az intézményi megoldás, hogy 1945 és 1948 között az Iparügyi Minisztérium látta el az ipar egészének — mai kifejezéssel — ágazati irányítását, míg az állami kézben levő ipar felügyeletét a MÁSZ és a NIK látta el. *Romániában*, ahol az államosításokra hazánkhoz hasonlóan viszonylag későn került sor, a kisebb állami szektor irányítását eleinte ipari hivatalok végezték.

Az 1948—50-es időszakban a népi demokráciákban lezajlott az államosítások második hulláma, és az iparban teljes körűvé vagy csaknem teljes körűvé vált az állami és a szövetkezeti tulajdonforma. Ugyanakkor kezdetüket vették az első ötéves (Lengyelországban hatéves) tervek ambiciózus iparosítási programjai. Az új feladatokhoz igazodva valamennyi országban kiépült a többlépcsős iparirányítási hierarchia.

Csehszlovákiában 1950-ben, az Iparügyi Minisztérium helyett négy új minisztérium (nehézipari, könnyűipari, élelmezésügyi és műszaki fejlesztési) alakult. A nemzeti vállalatokat decentralizálták: profiltiszta vállalatokká bontották szét. Területileg és szakmailag specializált vállalatokat alakítottak az építőiparban is. A folyamat újabb állomásaként a Nehézipari Minisztériumból öt újabb minisztérium jött létre, és így tizenkettőre növekedett a gazdasági (ágazati) minisztériumok száma. Az iparigazgatóságokat (generálni reditelstvi) megszüntették és helyettük minisztériumi főigazgatóságokat (hlavni správy) hoztak létre. Ezek száma 94 volt, nem álltak önálló elszámolás alapján, feladatuk a vállalatok operatív irányítása volt.[8]

Hasonló folyamat ment végbe *Lengyelországban* is: az Iparügyi Minisztériumból megalakult a Bánya- és Energiaügyi, a Nehézipari (ide Lengyelországban a kohó- és gépipar tartozik), a Könnyűipari, az Élelmiszeripari és az Építőipari, majd később a Helyi- és Kézműipari Minisztérium. A minisztériumokon belül nagyszámú operatív iparigazgatóság alakult. Emellett itt is sor került a vállalatok szétbontására az egy üzem — egy vállalat elv alapján. Később az ipari minisztériumok száma 12-re, az összes gazdasági minisztériumoké 36-ra, az iparigazgatóságoké 224-re növekedett.[9]

Hasonló tendencia érvényesült *Bulgáriában*, ahol kettőről nyolcra nőtt

[8] Otakar Mrázek: 15 let rozvoje znárodněného průmyslu CSSR. Prága, SNTL, 1960. 84—86., 140—141. l.; Rudolf Olšovský—Václav Průcha (szerk.): Stručný hospodářský vývoj Československa do roku 1955. Prága, 1969. 436—437. l.

[9] J. Kuczyk: Oszczednosci w administracji państwowej. Finanse, 1958, 1. sz. 21. l.

az ipart, az építőipart és a közlekedést irányító minisztériumok száma,[10] és *Magyarországon*, ahol előbb három ipari és egy építőipari minisztérium alakult 1949-ben, majd ezek tovább osztódtak: 1952-ben már bánya- és energiaügyi, vegyipari, kohó- és gépipari, középgépipari, élelmiszeripari, könnyűipari, helyiipari, építőanyagipari és építőipari minisztérium működött, sőt még a közlekedés- és postaügyi minisztérium is kettévált. Növekedett az iparigazgatóságok száma is.

Az ágazati iparirányítás bírálata

Az ágazati irányítás kedvezőtlen velejáróinak bírálata a hadikommunizmus időszakának „glavkizmusa" óta végigkíséri az ágazati irányítás fejlődését. E kedvezőtlen jelenségeket a következőkben lehetne összefoglalni:

— Az ágazati iparirányítási struktúra még a kisebb országokban is legalább háromlépcsős, a Szovjetunióban pedig sokszor *hat-hétlépcsős irányítási, döntéshozatali láncolatot* szült. Így a döntéshozatalban a végső jóváhagyás valahol nagyon magasan, túl centralizáltan történt, ahol nem ismerhették eléggé a helyi, vállalati viszonyokat, „elszakadtak az élettől". Emellett a soklépcsős döntéshozatal sok időt és papírmunkát követelt, így az irányítás nehézkessé, merevvé vált.

— A soklépcsős döntéshozatal folyamatában *elmosódott a döntésekért való felelősség.*

— A termékelvű ágazati szervezetben szükségszerűen gyakori átszervezések, irányító szervek hasadás útján való szaporodása miatt — a központi irányítás szocialista alapelvével ellentétesen — *szétforgácsolódott a központi akarat.* Ha el is tekintünk a partikuláris ágazati érdekek és ellenérdekek elszaporodásának jelenségeitől, a főhatóságok tucatjai közötti egyeztetések szövevényében gyakorta elsikkad a központi célok eredeti értelme.

— Az ágazati elvű irányítási struktúra *akadályozta a vállalatközi kapcsolatok kiépülését,* a különböző ágazatokhoz tartozó vállalatok közötti hatékony kooperációt. Ilyen kapcsolatok ugyanis csak az iparigazgatóságok, minisztériumok közvetítésével jöhettek létre és módosulhattak, ami három- vagy éppen öt-hatszintes irányítás esetén fölöttébb nehézkesnek bizonyult. Az ilyen akadályok elkerülése végett az ágazatok, üzemek egyfajta „autarkiára", az alkatrészek, szerszámok, szerelvények „házon belüli" előállítására rendezkedtek be, ami viszont gyakran kifejezetten gazdaságtalan volt.

— Az ágazatközi együttműködés nehézkessége különösen *fékezően hatott a műszaki fejlesztésre és a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásra,* mivel e két szféra nem kötődik merev ágazati struktúrákhoz, éppen ellenkezőleg, gyors és rugalmas változtatásukat igényli.

— A nagy területű országokban, mindenekelőtt a Szovjetunióban, nem csekély zavarokhoz vezetett a gazdasági fejlődés *területi aspektusainak elhanyagolása.* A fejlesztés ágazati irányítása megnehezítette a területi gazdasági komplexumok kialakítását; ennek következtében sok volt a felesleges, gyakran egymást keresztező távolsági szállítás.

[10] Dimitör Dimitrov: Izgrazsdane i razvitie na szocialiszticseszkoto rökovodsztvo na proizvidsztvo v NRB. Megjelent a következő kötetben: Ikonomicseszki vözhod na Narodna Reszpublika Bölgarija. Szófia, 1959. 24. l.

— Az irányítás hatékonyságát rontotta *az iparirányítás ágazati és a pártirányítás területi felépítési elve közti ellentmondás.*

A többlépcsős ágazati irányítás alternatívái. Megoldási kísérletek

A területi átszervezés

A hierarchikus ágazati iparirányítás kedvezőtlen velejáróinak ez a területi aspektusa különösen szembetűnő volt a *Szovjetunióban.* Ezért érthető, hogy az ötvenes évek második felében az akkori pártvezetés éppen ezen a ponton kereste a gazdaságirányítás javításának lehetőségét.

Az SZKP Központi Bizottsága, majd a Legfelső Tanács határozata alapján 1957 májusában nagyszabású átszervezés kezdődött a szovjet iparban. Július 1-én megszűnt a legtöbb ipari minisztérium, a két-két villamosenergia-ipari és hadiipari minisztériumot pedig összevonták. A Szovjetunió területét több mint 100 gazdasági-közigazgatási körzetre osztották (a kisebb köztársaságok egy-egy gazdasági-közigazgatási körzetet alkottak), és az egyes körzetekben népgazdasági tanácsokat (szovnarhoz) alakítottak. Az említett kivételekkel az egész ipart és építőipart a népgazdasági tanácsok irányítása alá rendelték.[11]

Csakhamar kitűnt azonban, hogy a területi decentralizálás a vállalati gazdálkodáson édeskeveset javított (hiszen a vállalatok helyzete, a gazdaságirányítás módszere változatlan maradt), sőt károsnak ítélt tendenciákat, az országos szempontokat mellőző területi sovinizmust szült; ami a fejlesztési erőforrások szétaprózásához, gazdaságtalan beruházásokhoz vezetett. Ezen újabb átszervezéssel próbáltak segíteni.

Az 1962. novemberi pártplénumon elhatározták a gazdasági-közigazgatási körzetek megnagyobbítását, összevonását. Ezáltal számuk 1963 elején 47-re csökkent. Emellett az ország területét — a komplexebb és gazdaságosabb területi fejlesztés előmozdítása céljából — nagy tervezési régiókra (szám szerint 17-re) osztották fel. Egyidejűleg, az egységes műszaki-fejlesztési politika biztosítására ágazati főbizottságokat hoztak létre. Az új irányító szervek azonban sem felügyeleti jogkörrel, sem fejlesztési eszközökkel nem rendelkeztek, működésük az egyébként szoros tervlebontásos rendszerben fából vaskarikának bizonyult. Ma már elfeledett epizódként megemlítjük, hogy az 1962. évi novemberi plénumon elfogadott átszervezések keretében a megyei pártbizottságokat is kettéválasztották, mezőgazdasági és ipari pártbizottságokra. Ezért, s mivel az új gazdasági körzetek túlléptek a közigazgatási egységek határán, egy-egy körzeten belül több pártbizottság tevékenykedett egyszerre, ami természetesen nem könnyítette meg sem a gazdasági, sem a politikai irányítás dolgát.

A Szovjetunió példáját hamarosan az NDK és Bulgária is követte.

Bulgáriában nyolc ágazati minisztériumot szüntettek meg, és az ország 800 ipari és építőipari vállalata közül 700-at az újonnan létrehozott harminc körzet tanácsának végrehajtó bizottságai alá rendeltek. A kormány köz-

[11] Resenyija partyii i pravityelsztva po hozjajsztvennim voproszam (1917—1967). 4 kötet, Izdatyelsztvo Polityicseszkoj Lityeraturi, Moszkva, 1968. 343—345. l.

ponti iparirányító szerve az Ipari Bizottság lett. Ehhez tartoztak a központi hatáskörben maradt (lényegében a speciális profilú) vállalatok, de a körzeti végrehajtó bizottságok ezek tevékenységét is ellenőrizték. 1960-ban a körzeti tanácsok végrehajtó bizottságai mellett körzeti iparigazgatóságok alakultak, funkcionális és iparági osztályokkal. További fejleményt jelentett 1962-ben, hogy a kormány mellett működő Ipari Bizottságból öt ágazati bizottságot hoztak létre. A körzeti iparigazgatóságok egyes osztályai kettős alárendeltségbe kerültek.[12]

Némileg eltérő módon történt az árszervezés az *NDK*-ban. Az ipari minisztériumokat ugyan 1958 februárjában itt is megszüntették, a területi szervek hatáskörét pedig kiterjesztették, de a nagyipar irányítását nem tagolták szét területileg. Az ipari minisztériumok korábbi főigazgatóságai helyett 71 egyesülést (VVB) szerveztek. (Az egyesülések a korábbi főigazgatóságoknál kevesebb vállalatot tömörítettek, például a gépiparban 23 főigazgatóság helyett 34 VVB alakult.) A VVB-k közvetlenül a Tervhivatal irányítása alá kerültek.

Az NDK egyes kerületeiben népgazdasági tanácsokat (Wirtschaftsrat) alakítottak, a járásokban pedig megerősítették a tervbizottságok (Plankommission) helyzetét. Az iparvállalatoknak a korábbinál nagyobb részét helyezték a területi szervek irányítása alá (25 helyett 35 százalékát), és a kerületek népgazdasági tanácsait a kerület egész iparának fejlesztéséért felelőssé tették.[13] A korabeli NDK-terminológia „komplex-területi" elvnek nevezte az új felépítés kiindulópontját.

A Szovjetunió, Bulgária és az NDK tapasztalatai egyaránt azt mutatták, hogy az iparirányítás területi, illetve „komplex-területi" elven alapuló átszervezése nem jelent kedvező alternatívát a hagyományos ágazati rendszerrel szemben. A Szovjetunióban és Bulgáriában, ahol a területi átszervezést következetesen hajtották végre, a legnagyobb gondokat az összehangolt ágazati fejlesztési politika hiánya okozta.

Az SZKP 1965. szeptemberi plénumát követően a Szovjetunióban, majd 1966-tól az NDK-ban is visszaállították az ágazati minisztériumokat. A szovnarhozok megszűntek, a Szovjetunióban visszatértek a soklépcsős ágazati hierarchiához. Bulgáriában az ágazati minisztériumokat már 1964-ben visszaállították.

Iparigazgatóság helyett egyesülések

Csehszlovákiában és *Lengyelországban* már az ötvenes évek második felében sem a területi elv alapján szervezték át az ipar irányítását. A soklépcsős ágazati hierarchia káros hatásait úgy próbálták csökkenteni, hogy magukat az ágazati minisztériumokat megtartva (Lengyelországban számukat csaknem a felére csökkentve) megszüntették a minisztériumok keretében működő iparigazgatóságokat (főigazgatóságokat), és — ezen a ponton már az NDK-hoz hasonlóan — egyesüléseket hoztak létre helyettük.

[12] A. G. Mozohina: Organi goszudarsztvennovo upravlenyija promislennosztyju v sztranah-cslenah SZEV. Nauka, Moszkva, 1972. 153. l.

[13] Hans Müller—Karl Reissig: Wirtschaftswunder DDR. Dietz Verlag, Berlin, 1968. 140. l.

A „komplex-területi" elven alapuló irányítási rendszert az *NDK*-ban is a területi elem háttérbe szorításával, az egyesülések (VVB) szerepének további fokozásával fejlesztették tovább, az 1963-ban kezdődött gazdasági reform időszakában. Az egyesüléseket irányító szervből önálló elszámolásban működő komplex gazdálkodó szervekké alakították át. Ugyanakkor az egyesülések — mint az adott ágazatért felelős szervek — jogot kaptak a tanácsi ipar, valamint a magán- és a vegyesvállalatok ágazati irányítására is. Az egyesülések feladata lett továbbá a tevékenységi körükbe tartozó termékekre vonatkozó népgazdasági mérlegek összeállítása, és e termékek elosztása is.

1971-től viszont — amikor a népgazdasági egyensúly megbomlásának nyomán centralizációs intézkedések egész sorát hozták meg — ismét megnövekedett a minisztériumok hatásköre. A minisztériumok átvették az egyesülések mérlegfelelősi funkciójának jó részét, korlátozták az egyesülések pénzügyi önállóságát; míg a hatvanas években a minisztériumok csak az egyesülésekkel álltak kapcsolatban, és nem avatkozhattak bele az egyesülések és vállalataik közötti kapcsolatokba, 1971-től ez a korlátozás megszűnt. Ezeknek a szigorításoknak a többségét azt követően sem szüntették meg, hogy a népgazdaság helyzete konszolidálódott. Az NDK gazdaságirányítási rendszerében azóta is domináló szerepet játszik a naturális szemléletű tervezés és a mind részletesebbé váló központi és minisztériumi mérlegkészítés.

Az NDK hetvenes évekbeli iparirányítási szervezete röviden a következőkkel jellemezhető: Az irányítási hierarchia részben két-, részben háromlépcsős, mivel 1967-től beléptek az ún. kombinátok. Az egyesüléseknél kevesebb, 8—15 egységből álló, szorosabb együttest alkotó kombinátok szervezésére az egységes műszaki politika megvalósítására való törekvés jegyében került sor. A kombinátok egyes esetekben közvetlenül a minisztériumhoz, más esetekben egyesüléshez tartoznak.

Az iparszervezet középszintjét 1973-ban 55 egyesülés és 43 minisztériumi alárendeltségű kombinát alkotta. Ezeket az egységeket irányítják az ipari minisztériumok, amelyekből 1975-ben tíz működött.[14]

A minisztériumok szerepe elsősorban a „tervlebontás" folyamatában kerül előtérbe: az egyesülések tervjavaslatait összesítik és eljuttatják a Tervhivatalhoz. Ezek alapján készülnek az állami tervre vonatkozó központi javaslatok, amelyeket aztán a minisztériumok közvetítésével megint „lebontanak" az egyesülésekre, ezek pedig vállalataikra. Az egyesüléseknek ekkor kell szállítóikkal és megrendelőikkel, a külkereskedelemmel stb. egyeztetniük tervszámaikat. Ezután újabb összesítés következik, amit a népgazdasági terv végleges jóváhagyása és most már végleges „lebontása" követ.

A minisztériumi iparigazgatóságoknak önálló elszámolásban működő egyesülésekkel való felváltása jellemezte az iparirányítás szervezetének más országoknál később megindult *romániai* átalakítását is. A román gazdaságirányítás átszervezése az 1967-ben tartott országos pártértekezletet követően indult meg. Fő iránya a minisztériumi szintű irányító apparátus csökkentése és a döntéshozatal bizonyos mértékű decentralizálása volt. A minisz-

[14] K. Krehmke—G. Friedrich: Organyizacionnaja sztruktura szocialisztyicseszkoj promislennosztyi v GDR. Megjelent: J. F. Kormnov—R. N. Jevsztyignyejev (szerk.): Sztruktura upravlenyija promislennosztyju v sztranah SZEV. Moszkva, 1973. 93, 95. l.; Neues Deutschland 1975. december 8.

tériumok iparigazgatóságait az RKP 1969. decemberi ülésének határozatára szüntették meg.[15]

A *Szovjetunióban* a hatvanas években, az 1965. évi gazdasági reform előkészítésének, majd kibontakozásának időszakában általános érvényű központi határozatok nélkül indult meg a különféle egyesülések (trösztök, cégek stb.) szerveződése. Az első ilyen alakulatokat leningrádi és moszkvai vállalatok hozták létre.

Ennek korai példája volt a leningrádi Szvetlana egyesülés, a legismertebb pedig a Műszeripari, Automatizálási Eszközöket és Irányítási Rendszereket Gyártó Minisztérium kísérlete. Ez a kísérlet 1967-ben indult, lényege pedig az volt, hogy a minisztérium iparigazgatóságait önálló elszámolásra állították át. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy az iparigazgatóság apparátusát költségvetési eszközök helyett a vállalatok központosított nyereségéből tartották fenn. A kísérlet 1970. évi második lépcsőjében a minisztérium iparigazgatóságait össz-szövetségi egyesülésekké alakították át, és a minisztérium egésze áttért a nettó elszámolásra.

Az ipar ágazati irányításának általános érvényű új megközelítését jelentette a Központi Bizottság és a szovjet kormány 1973. márciusi határozata, majd a termelési egyesülésekről szóló egy évvel későbbi kormányrendelet.[16] Az utóbbi rendelet értelmében az átszervezést követően a korábbi vállalatok összevonásával létrejövő *termelési egyesülés* válik az ipar „alapvető (alapszintű) láncszemévé". A termelési egyesülés önálló jogi személy és az önálló elszámolás, valamint a vállalati jogok hordozója, míg a hozzá tartozó vállalatok rendszerint elveszítik jogi személyiségüket, önálló elszámolásuk pedig korlátozott. A termelőegységek szerződéseket csak az egyesülés nevében köthetnek, bankfolyószámlájuk csak akkor lehet, ha székhelyük nem az egyesülés székhelyén van: az egyesülés korlátlanul átcsoportosíthatja a termelőegységek álló- és forgóeszközeit, a normatívák szerinti alapképzés a termelési egyesülés szintjén történik stb.

A termelési egyesülések szervezésével a szovjet ipar *vállalati* struktúrája változott, illetve változik meg. Az *ágazati* irányítás rendszerében a műszeripari kísérlet továbbvitele és kiszélesítése, az *össz-szövetségi ipari egyesülések* szervezése jelentett fontos új elemet. Az 1973. márciusi központi bizottsági határozat értelmében ugyanis a termelési egyesülések közvetlen felügyeletét az ipari minisztériumok és a termelési egyesülések közé iktatott, az iparigazgatóságok helyébe lépő *ipari egyesülések* veszik át.

Az össz-szövetségi ipari egyesülés olyan termelési-gazdasági komplexum, amely termelési egyesülésekből, valamint kutatóintézetekből, tervezőintézetekből és egyéb szolgáltató intézményekből áll. Az ipari egyesülés igazgatósága hatósági, felügyeleti feladatokat lát el az alája rendelt vállalatokkal (termelési egyesülésekkel) szemben („lebontja" a számára jóváhagyott tervmutatókat, megszabja az alapképzési normatívákat, elosztja az anyagi-műszaki ellátás éves kereteit stb.), egyúttal azonban önálló jogi személy, saját mérlege van, kiadásait bevételeiből kell fedeznie, érdekelt a nyereséges gazdálkodásban és érdekeltségi alapokat képez. Az ipari egyesülések központosíthatják a hozzájuk tartozó termelési egyesülések (vállalatok) bizonyos termelési-gazdasági funkcióinak ellátását: a kutatást-fejlesztést, a mű-

[15] Apáti Sándor: Románia. Az európai szocialista országok gazdasága című kötetben. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 207. l.

[16] Ekonomicseszkaja Gazeta, 1973. 14. sz.; 1974. 18. sz.

szaki tervezést, a szervizszolgáltatásokat, a melléktevékenységeket stb., továbbá újraeloszthatják a termelési egyesülések, illetve a vállalatok nyereségét és amortizációs alapjait, átcsoportosíthatják a vállalatok normán felüli forgóeszközeit és használaton kívüli állóeszközeit. Központosíthatja az ipari egyesülés a beszerzést és az értékesítést, lehet főberuházó, és központosíthatja a költségvetési kapcsolatokat, illetve a szállítókkal és vevőkkel való elszámolásokat.

A termelési egyesülések és az ipari egyesülések létrehozását követően az iparirányítás láncolata a korábbihoz képest *lerövidült*. Általában háromlépcsős irányítási séma alakult ki (minisztérium — ipari egyesülés — termelési egyesülés), bár vannak ettől eltérő megoldások is.

Az ágazati minisztériumoknak — akárcsak a harmincas vagy az ötvenes években — háromféle típusa van. A szövetségi köztársaságok hatáskörében levő ipart *köztársasági ágazati minisztériumok* irányítják. A *szövetségi-köztársasági minisztérium* (amelynek hatóköre a Szovjetunió egész területére kiterjed) az egyes köztársaságok megfelelő minisztériumai közvetítésével irányít. Az *össz-szövetségi minisztérium* közvetlenül, köztársasági szervek közbeiktatása nélkül irányítja ágazatát a Szovjetunió egész területén. A Szovjetunióban jelenleg több mint negyven össz-szövetségi és szövetségi-köztársasági ipari és építőipari minisztérium működik. Különösen a gépiparban és az építőiparban nagy a minisztériumok specializálódása. (A gépipar területén 21, az építőipar területén pedig 8 minisztérium van.)[17]

A hatalmasra nőtt szovjet gazdaság komplex fejlesztésének feladatával azonban az egyre növekvő számú ágazati főhatóság (minisztérium, állami bizottság) egyre nehezebben tud megbirkózni. Ezért az SZKP XXV. kongresszusán újból felvetődött, hogy változtatni kellene az ágazati irányítás mai széttagolt rendszerén. *L. I. Brezsnyev* beszámolójában kétféle elgondolást terjesztett elő: 1. nagyszabású komplex területi és ágazatközi központi fejlesztési programok kidolgozását és végrehajtását; 2. a rokonjellegű és kapcsolódó ágazatok (például fűtőanyag- és energiaipar, szállítás stb.) irányításának összehangolását (bizonyára összevonását)[18]. Noha e javaslatok általánosan vázolt körvonalaiból még nem következik az ágazati gazdaságirányítás újabb nagyszabású átszervezésének szándéka, figyelmet érdemel, hogy a hiányosságok bírálata és a változások szükségességének indoklása sok tekintetben emlékeztet az ötvenes évek második felének érvelésére.

★

Az NDK-ban, a Szovjetunióban és másutt létrehozott önálló elszámolásos középirányító szervekről szólva már említettük, hogy itt az önálló elszámolás jórészt formális kiterjesztéséről (a költségvetéssel való nettó elszámolás bevezetéséről) van szó, s hogy e szervek tevékenységében nem a gazdálkodási, hanem az igazgatási-felügyeleti funkciók dominálnak. Látnunk kell azonban, hogy ez az alakulat egy sajátos *kompromisszumnak* a terméke, egyúttal a *tervutasításos gazdálkodási rendszernek az új körülményekhez való alkalmazkodási kísérlete*. A középirányító szerv „klasszikus" irányító-hatósági funkcióit ugyanis kiegészíti az alárendelt vállalatokkal való egyfajta érdekközösség. Ez bizonyára nem szünteti meg a tervmutatót előíró szerv és a címzett vállalat közötti „tervalku" jelenségét, de az újfajta középirá-

[17] Pravda, 1978. július 6.

[18] L. I. Brezsnyev előadói beszéde. Az SZKP XXV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 75. l.

nyító szerv nyilván jobban képviseli az ágazati érdeket a minisztériummal és más főhatóságokkal szemben. Igaz ez éppenséggel nem tekinthető ideálisnak. Ha ugyanis a felügyeleti-igazgatási funkciókat ellátó szerv immár gazdasági-vagyoni szempontból is érdekelten képvisel — méghozzá monopolisztikus helyzetben — valamely gazdasági ágazatot, szektort, akkor a társadalmi érdek (konkrétabban: a központi irányító szervek törekvése) könnyen háttérbe szorulhat. Ilyen értelemben az egyesülések kialakítása *nem jelent valóságos alternatívát az ágazati irányítással szemben.*

Az egyesülés maga *kétarcú alakulat:* egyfelől vállalat, azaz gazdálkodótermelő egység, másfelől irányító szerv, az államapparátus része. Ezért gyakran félrevezetők, más-más tartalmat takarnak az egyesülések szerepének bővítését követelő állásfoglalások, néha szándékosan homályban hagyva, miféle egyesülések milyen szerepéről van szó. Jellemző ebből a szempontból, hogy a szovjet Tervhivatal egyik — a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséért felelős — szakembere nem sokkal a XXV. pártkongresszus előtt megjelent — a kongresszusi dokumentumokban egyébként semmiféle alátámasztást nem nyert — állásfoglalásában a következőképpen fogalmazta meg az iparirányítási rendszer átszervezésének lényegét és célját:

„Az irányítási struktúra átszervezésével érdekes változások mennek végbe az áru- és pénzviszonyokban. A termelés alapvető láncszeme nem a gyár vagy üzem, hanem a nagy termelési egyesülés lesz. A hozzá tartozó üzemegységek a szokványos értelemben véve általában elvesztik gazdasági önállóságukat. Ez pedig gyakorlatilag azt jelenti, hogy az *egyesülésen belül az áru- és pénzviszonyok elhalnak,* s helyüket elfoglalja a vezérigazgatóság által az állami feladat és a hosszú lejáratú szerződés alapján kidolgozott terv közvetlen befolyása. A korábban önálló üzemek, gyárak és egyéb termelési láncszemek már sem egymás között, sem pedig külső partnerekkel nem folytatnak kereskedelmet."[19]

Más tekintélyes szovjet közgazdászok viszont azt várják az iparirányítás új szervezetétől, hogy lazítsa a merev ágazati irányítási struktúrát, tovább lépjen az indirekt gazdaságirányítási módszerek alkalmazásában, tehát valódi alternatívát látnak benne az ágazati irányítás eddigi rendszerével szemben. A legnagyobb és legtekintélyesebb szovjet közgazdaságtudományi kutatóhely, a Központi Gazdaságmatematikai Intézet (CEMI) éppen ilyen irányban dolgozott ki javaslatokat.

Igazgatója, *Fedorenko* akadémikus szerint[20] az egyesüléseket nem a főhatóságok (minisztériumok) kereteihez igazodva, hanem a horizontális és vertikális integráció elveinek megfelelően kell kialakítani. Helyes, ha egy-egy ágazaton belül, azaz bizonyos termékfajta vagy egymást helyettesítő termékcsoport előállítására több egyesülést is létrehoznak. Országos monopóliumok szervezését lehetőleg kerülni kell. Az egyesülések pénzügyeinek intézését ki kell venni a minisztériumok kezéből, pénzügyi ellenőrzésükben, a hitelügyletek intézésében nagyobb szerepet kell kapniuk a *bankoknak,* meg kell teremteni a *termelőeszköz-kereskedelmet.*

Ugyanennek az intézetnek az igazgatóhelyettese, *Petrakov* professzor magyarul is megjelent könyvében felveti, hogy a népgazdaság legfontosabb

[19] N. Drogicsinszkij: A gazdaságirányítás új vonásai. Szocialisztyicseszkaja indusztrija, 1975. december 12. (Kiemelés tőlünk — B. T., Sz. L.)

[20] N. Fedorenko: Problemi szoversensztvovanyija planyirovanyija i upravlenyija narodnim hozjajsztvom. Ekonomika i matyematyicseszkije metodi, 1975. 1. sz. 9—25. l.

komplex fejlesztési programjainak megvalósításában *túl kell lépni az ágazati irányítási struktúrán*, az egyes komplex programok teljesítését az ágazati minisztériumok helyett a *funkcionális minisztériumokra és főhatóságokra* kell bízni. Ez utóbbiak (pl. a műszaki fejlesztési, a munka- és bérügyi, a szabványügyi állami bizottság stb. vagy a külön megalakított tárcaközi programbizottságok) rendelkeznének a fejlesztési eszközökkel, s *megrendelőként* lépnének fel az ágazati minisztériumokkal, egyesülésekkel, kutatóintézetekkel szemben, amelyek versenytárgyalások útján nyernék el a megbízásokat.[21]

Az egyesülések szervezése a Szovjetunió iparában tehát bonyolult folyamat, amely nemcsak az ipariránvítás szervezetének átalakítását jelenti, hanem az *1965-ben megkezdett gazdasági reform továbbvitelét is*. Ez a folyamat feltehetően nem egyszerűen technikai-ügyviteli okokból halad lassabban az eredeti elképzeléseknél, hanem azért, mert az átszervezés alapvető, elvi jellegű döntéseket igényel. (Az 1973. márciusi párt- és kormányhatározat szerint az iparátszervezésnek 1973—1975 folyamán kellett volna végbemennie. *Koszigin* miniszterelnök viszont az SZKP XXV. kongresszusán azt mondta, hogy a termelési egyesülések kialakítása az iparban a X. ötéves terv folyamán, azaz 1980-ig fejeződik be.)[22]

Ágazati irányítás helyett iparpolitika

Áttekintésünkből kitűnik, hogy több országban már az ötvenes évek második felében megkísérelték egyesülések szervezésével áthidalni az ágazati irányítás gyengéit. Ezek a kísérletek több országban arra a felismerésre késztették a gazdaságpolitikusokat, hogy az ágazati iparirányítás lépcsőzetes rendszerének ellentmondásai egy ilyen átszervezéssel nem szüntethetők meg, mivel az ellentmondások — esetleg módosult formában — újjátermelődnek.

A hatvanas évek közepének gazdasági reformjai olyan törekvéseket is tartalmaztak, hogy szüntessék meg a kormányzati szféra és a gazdálkodó egységek (vállalatok, egyesülések) közötti kapcsolatok hierarchikus alárendeltségi jellegét. Szemben az ötvenes évek végének átszervezéseivel, sehol sem vetődött fel a minisztériumok formális megszüntetése: a hangsúly *a minőségi funkcióváltásra* helyeződött.

Időben elsőként az 1963-ban kialakult és a hatvanas évek folyamán lassan és közvetlenül megvalósított *bolgár* reformkoncepció kívánta minőségileg új alapokra helyezni a gazdálkodó egységek és a központ kapcsolatát.

A reform első időszakában úgy alakították ki a vállalatokból az állami gazdasági szervezetnek (DSZO) nevezett egyesüléseket, hogy ezeken belül a vállalatok megtartották önállóságukat és nyereségérdekeltségüket. Ebben az időszakban Bulgáriában nagy jelentőséget tulajdonítottak az áru- és pénzkategóriák, a piac szerepe növelésének.[23]

[21] N. J. Petrakov: A gazdaságirányítás kibernetikai problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 141—142. l.

[22] A. N. Koszigin előadói beszéde. Az SZKP XXV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 142. l.

[23] Emil Hrisztov: Bulgária új gazdaságirányítási rendszerének főbb vonásai. Béke és Szocializmus, 1967. 7. sz. 76. l.

A hatvanas évek végén két ellentétes tendencia bontakozott ki a bolgár gazdaságirányításban. Az egyik tendencia az eredeti elképzelések továbbvitele volt: tovább csökkentették az egyesülések számát (1971. január 1-től 66 DSZO-ba tömörítették az egész bolgár ipart) és kimondták, hogy az egyesülések közvetlenül a minisztertanácshoz tartoznak, attól kapják tervüket. A minisztériumoknak ebben a felépítésben nem feladatuk az egyesülések irányítása, hanem a kormány szakosodott szerveiként funkcionálnak. Mindössze három minisztérium maradt: nehézipari, könnyűipari, valamint mezőgazdasági és élelmezési minisztérium.) Az új minisztériumok feladata az ágazati iparpolitika, fejlesztési koncepciók kidolgozása lett.

A másik tendencia az értékkategóriák szerepének háttérbe szorítására irányult. Az egyesüléseken belül jelentősen korlátozták a vállalatok önállóságát, nyereségérdekeltségüket pedig teljesen megszüntették. Nem vezették be a már teljesen kidolgozott, a világpiaci árakat fokozottan figyelembe vevő termelői árrendszert. Erősödött a tervezés utasításos jellege és részletezettsége. Mivel az egyesülések operatív irányítását azonban a tervhivatal közvetlenül nem tudta ellátni, a minisztériumok fokozatosan visszanyerték eredeti szerepkörüket (amelyet voltaképpen még nem is volt idejük elveszíteni): az 1974. márciusi országos pártértekezleten az egyesüléseket ismét a minisztériumok alá rendelték, amelyek száma újra megnövekedett.

Az ágazati minisztériumok aktivizálódását követően hirdették meg Bulgáriában az ún. nemzeti komplexumok programját. Az egész népgazdaságot tíz nemzeti komplexumba szervezik: ilyenek például az élelmiszergazdasági („agráripari"), a szállításgazdasági és az építőipari komplexum. Az 1976 tavaszán tartott bolgár pártkongresszus dokumentumai is hangsúlyozták a nemzeti komplexumok, ágazati gazdasági rendszerek fontosságát és azt is, hogy növekednie kell a minisztériumok hatáskörének, felelősségének.[24]

A BKP KB Politikai Bizottsága már 1977 szeptemberében ismét a túlzott centralizációt bírálta, és ezt a bírálatot az 1978. áprilisi országos pártértekezleten is megismételték. Todor *Zsivkov* beszédében a központi szervek mindenhatóságával kapcsolatos illúziókat, a folyó gazdálkodásra vonatkozó döntések indokolatlan központosítását tartotta szükségesnek bírálni, és „...a gazdasági minisztériumok és főhatóságok funkcióinak tisztázását" szorgalmazta, hogy ezek „...ne foglalkozzanak közvetlenül a termeléssel összefüggő operatív kérdésekkel". Egyúttal kiállt a kombinátok viszonylagos gazdasági önállóságának erősítése mellett.[25] A pártértekezleten elhatározták, hogy az egyesülések helyett általában — bár a konkrét feltételekhez igazodva nem mindenütt — kombinátokat szerveznek, és ezek válnak „...a gazdasági-termelési tevékenység irányításának alapformájává".[26] Úgy tűnik tehát, hogy a legutóbbi átszervezés részleges korrekciójára kerül sor.

Az eredeti bolgár elképzelésekhez hasonlóan szándékozták újrarendezni a kormányzati szervek és a vállalati szféra kapcsolatait *Magyarországon* is. Az 1968-as magyar reform dokumentumaiban fogalmazódott meg a legvilágosabban, hogy meg kell szüntetni a tervlebontásos alárendeltséget a központi irányító szervek és a vállalatok kapcsolatában: a központi szervek éppen ezáltal válhatnak képessé a koncepciózus gazdaságpolitikai döntés-

[24] Rabotnicseszko delo, 1976. április 7. 2. l.
[25] Rabotnicseszko delo, 1978. április 26. 3. l.
[26] Rabotnicseszko delo, 1978. április 29. 3. l,

hozatalra. Ebben a felfogásban a minisztériumokat nem önálló irányítási szintnek tekintjük, hanem a kormány szerveinek. A magyar mechanizmus koncepciója szerint ugyanis az ágazati minisztériumok „az egész ágazat gazdaságpolitikai irányításáért"[27] felelősek, nem pedig az egyes vállalatok tevékenységéért. Eszerint történt a minisztériumok ágazati, illetve felügyeleti irányító szerepkörének megkülönböztetése is, azzal, hogy mindinkább az *ágazati irányításnak* kell előtérbe kerülnie. Ennél a megkülönböztetésnél a magyar szóhasználat azt tekinti ágazati irányításnak, amikor a minisztériumok a kormány szerveként irányítják az ágazat gazdasági egységeit, függetlenül azok felügyeleti hovatartozásától, míg a tervutasításos rendszerből fennmaradt funkciókat, amelyeket az alájuk rendelt vállalatokkal szemben gyakorolnak, felügyeleti irányításnak nevezzük.

A bolgár és a magyar reformkoncepcióhoz hasonló elképzelések a központi szervek és a vállalatok új viszonyában a *csehszlovák* gazdasági reform kidolgozásában is szerepet játszottak. Így 1967—1969-ben felvetették az állami gazdaságirányítás és a vállalati szféra különválasztását. Korlátozni kívánták az egyesülések és a minisztériumok eszközátcsoportosítási jogát; az egyesüléseket önkéntes jellegűvé kívánták átalakítani; emellett — a vállalati tanácsok megalakításával — bizonyos önigazgatási elemeket kívántak érvényesíteni a felügyeleti jogok gyakorlásában.[28]

Időben legkésőbben *Lengyelországban* alakult ki olyan gazdasági reformkoncepció, amely a gazdaságirányító központ és a gazdálkodó szervezetek közötti kapcsolatokat elvileg új alapokra kívánta helyezni. Az 1970 utáni új lengyel pártvezetés — ismerve az 1958 óta szervezett egyesülések működésének nem kielégítő eredményeit — olyan reformjavaslatokat fogadott el, amelyek nem lépcsőzetes, hanem kétszintű irányítási rendszerben gondolkodtak. (A mi vállalati szféránknak a lengyel koncepcióban a nagy gazdasági szervezetek hálózata felelt meg, a másik pólus pedig a központ.)

A nagy gazdasági szervezeteket (WOG) az 1970-ig létrejött egyesülési szervezet továbbfejlesztésével alakították ki. Egyes esetekben összevonták az egyesüléseket, máskor a meglevő egyesüléseket szervezték át nagy gazdasági szervezetté. 1975 végén a nagy gazdasági szervezetek már az ipari termelés kétharmadát adták.[29] A korábbi egyesülésektől a nagy gazdasági szervezeteket mindenekelőtt a jóval tágabb gazdálkodási önállóság különböztette meg. Egyrészt jelentősen csökkent a kötelező tervmutatók száma, másrészt az irányítás alapvető eszközeinek nem is ezeket, hanem a normatívákat (szabályozókat) és ösztönzőket tekintették. A nagy gazdasági szervezetek működésének megítélését nem a kötelező mutatók teljesítésétől, hanem gazdálkodásuk egészének színvonalától akarták függővé tenni.

A nagy gazdasági szervezetek közvetlenül a minisztériumok alá lettek rendelve, amelyek azonban nem minősültek külön irányítási lépcsőnek, hanem a központ, a kormány szervének.[30] A cél annak a helyzetnek a megszüntetése volt, amikor a minisztérium a vállalatokkal (egyesülésekkel) szemben

[27] Az MSZMP KB irányelvei a gazdasági mechanizmus reformjára. MSZMP határozatai és dokumentumai 1963—66. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 412. l.

[28] Demokratizace hospodářství a postavení podniku, Hospodářské noviny, 1968, 16., 17. sz. Melléklet.

[29] Trybuna Ludu, 1975. december 6—7. 3. l.

[30] Z. Lewandowicz: Problemi organyizacionnoj sztrukturi upravlenyija promislennosztyju v Polszkoj Narodnoj Reszpublike. Megjelent a Kormnov—Jevsztyignyejev szerk. kötetben. 139—140. l.

operatív irányító szerv, a kormány, a tervhivatal felé pedig az ágazati érdek képviselője.[31] A minisztériumok operatív irányító szerepének csökkentésével együtt felmerült az ipari minisztériumok egyesítésének gondolata is.

Vissza a lépcsőzetes ágazati irányításhoz

A hatvanas évek gazdasági reformjainak végrehajtásával, ezen belül a lépcsőzetes irányítási hierarchia lazításával párhuzamosan több ország gazdaságában nőttek az egyensúlyi feszültségek. Az ebből eredt gondokra a vezető párt- és állami szervek rendszerint az irányítás adminisztratív elemeinek erősítésével, a hierarchikus alárendeltség szilárdításával reagáltak, még ha nem is volt kimutatható összefüggés a decentralizáció mértéke és az egyensúlyi zavarok között. Általában, a minisztériumok operatív hatásköre is ismét megnövekedett.

Csehszlovákiában például az új politikai vezetés 1969 áprilisát követően szembefordult a gazdasági reform korábbi koncepciójával. Az eredetileg átmeneti szükségintézkedésként bevezetett direkt eszközök rövidesen rendszerré váltak, és a maguk képére formálták az önmagukban véve közvetett szabályozókat is (például a jövedelemszabályozási rendszert és a külkereskedelmi szabályozókat). A központi szervek 1969-ben még csak „megállapodásokat" kötöttek a vállalatokkal, 1970-ben „jegyzőkönyveket" írtak alá velük, 1971-re pedig helyreállították a vállalatok tervkötelezettségét, és ismét működésbe lépett a „tervlebontás" egész rendszere.

Már a „megállapodások" „megkötése" sem történhetett másképpen, mint a tervhivatal — minisztérium — egyesülés — vállalat hierarchia újbóli megszilárdításával. 1971-től kezdve azután elvi szinten (az irányítási rendszerre vonatkozó kormányhatározatban, illetve a XXIV. pártkongresszus dokumentumaiban) is megfogalmazódott a régi irányítási elvre való visszatérés, „az irányítás középső láncszemeinek" (az egyesüléseknek) a megerősítése formájában.[32]

Az egyesülések erősítése mellett megnövekedett a minisztériumok száma és operatív funkciójuk is kiterjedt. A népgazdasági tervet 1972 óta ismét minisztériumokra, egyesülésekre, vállalatokra bontják fel. Az egyesülések szerepének növelése elsősorban a vállalati önállóság korlátozását jelentette, az egyesülések önállósága a minisztériumokkal szemben ugyanis igen csekély. Gyakorlatilag a minisztériumoknak kell jóváhagyniuk a vállalati tervek minden módosítását; a minisztériumok hagyják jóvá a nem kormányszinten eldöntött értékhatáron felüli beruházásokat.

Az egyesülések és a minisztériumok eszközátcsoportosítási jogát — a korábbi elképzelésekkel szemben — nem korlátozták, hanem kiterjesztették. Az egyesülések újraeloszthatják a vállalatok nyereségét és amortizációs alapjait, a minisztériumok pedig átcsoportosíthatják az amortizációs alapot (és — „pótlólagos elvonások" és dotációk útján — a nyereséget is). Az egyedi elvonásokat és juttatásokat sokszor év közben is módosítják, a várható teljesítés figyelembevételével. A minisztériumok alapokat is képeznek (műszaki

[31] Główne kierunki zmian w systemie planowania i kierowania gospodarki narodowej. Gospodarka planowa, 1972. 8. sz.

[32] Zásady plánovitého rízení národního hospodářství, platné od roku 1972. Hospodářské noviny, 1971. augusztus 27. Melléklet.

fejlesztési alap, tartalékalap). Gyakorlatilag megszűnt tehát a vállalatok pénzügyi függetlensége az egyesülésektől és az egyesüléseké a minisztériumtól, tehát a valóságos önálló elszámolás.

Strougal miniszterelnök az 1976. áprilisi XV. pártkongresszuson tartott referátumában ismét kiemelte annak fontosságát, hogy az egyesülések váljanak az irányítás „alapvető láncszemévé", és síkra szállt az egyesülések olyan átszervezése mellett, amely a tagvállalatok önállóságának számottevő csökkentését vonja maga után (a „trösztök" átalakítása „konszernekké").[33] Az átszervezés meg is indult, és a Bánya- és Energiaügyi Minisztérium területén — elsőként — 1977. január 1-én be is fejeződött.[34] 1977 októberében egy gazdaságirányítási aktíván viszont az irányítási rendszerrel foglalkozó kormánybizottság vezetője, *L. Lér* pénzügyminiszter már óvatosságra intett, és óvott a sablonos átalakítási kampánytól.[35]

Nem ennyire markánsan, de hasonló irányú folyamat zajlott le a hetvenes évek derekán *Lengyelországban* is. A feszített ütemű gazdasági fejlesztés programjával járó egyensúlyzavarok (amelyeket csak súlyosbítottak a kedvezőtlen külső tényezők: a tőkésvilágban dühöngő infláció, dekonjunktúra stb.) különféle korlátozó adminisztratív intézkedéseket tettek szükségessé. A külkereskedelmi tevékenység, a beruházások, a bérek és jövedelmek szabályozásában életbe léptetett kötöttségek fokozatosan megmerevítették az új — éppen hogy bevezetett — gazdasági irányítási rendszert. Mint egy lengyel elemző megállapította: „Az irányítási rendszerben 1974 második felében, 1975-ben és 1976 elején végrehajtott változások bizonyos értelemben módosították a WOG-rendszert. Mint ismeretes, ezek az intézkedések adminisztratív jellegűek voltak... Ily módon eltértünk az eredeti elgondolásoktól, visszatértünk a keretszámokhoz (beruházási alap, béralap stb.), az (éves és negyedéves) operatív tervek teljesítéséről való részletes beszámoltatáshoz."[36] Témánk szempontjából az az érdekes, hogy ezekkel a fejleményekkel párhuzamosan ismét *változott a szervezeti megoldások megközelítése.* Megerősödött a minisztériumi irányítás hagyományos felfogása, s ennek jellegzetes szimptómájaként sor került az ágazati minisztériumok osztódására is. 1976. április 1-én ugyanis a nehézipari minisztérium kohászati, illetve nehézgépipari és mezőgazdasági gépipari minisztériumra, a bánya- és energiaügyi minisztérium pedig bányászati, illetve energia- és atomenergiaügyi minisztériumra vált szét; egyidejűleg anyaggazdálkodási minisztériumot is szerveztek.

A Bulgáriáról, Csehszlovákiáról, Lengyelországról és az NDK-ról elmondottak fényében érthető, hogy amikor a hetvenes évek közepén rosszabbodott a magyar népgazdaság külső és belső egyensúlyi helyzete, egyes magyar közgazdászok szintén felvetették szervezeti intézkedések szükségességét.[37] Széles körű átszervezésre az iparban nem került sor, „mindössze" az amúgy is kevés kisvállalat közül olvasztottak be sokat — köztük számos

[33] Rudé právo, 1976. április 14.

[34] V. Ehrenberger: Rozvoj systému řízení v resortu paliv a energetiky, Plánované Hospodářství, 1978. 1. sz. 19—20. l.

[35] L. Lér: Zkodonalovat řízení ekonomiky. Plánované Hospodářství, 1978. 1. sz. 13. l.

[36] Kazimierz Golinowski: Warunki funkcjonowania systemu WOG i dalszy jego rozwoj. Gospodarka planowa, 1976. 12. sz. 644. l.

[37] Lásd például Hoós János: A tervszerűség fokozásának néhány kérdése. Társadalmi Szemle, 1976. 10. sz. 21. l.; Horváth László: A szocialista iparvállalatok mérete, tulajdonosi integrációk. Közgazdasági Szemle, 1976. 5. sz.

jól működő, jövedelmező kisvállalatot is — nagyvállalatokba.[38] Fokozottan érvényesült a gazdálkodási problémák szervezeti — vagyis összevonási — úton történő „megoldásának" gyakorlata a kis- és a nagykereskedelemben, továbbá a mezőgazdaságban, ennek tárgyalása azonban már elvinne cikkünk választott témájától.

Következtetések

1. Az európai KGST-országokban az *iparirányításnak jelenleg nincs egységes és kiforrottnak tekinthető szervezeti rendszere.* A szocialista iparirányítás hosszabb-rövidebb múltra visszatekintő története mindegyik országban szüntelen át- és visszaszervezések sorozata. A szervezeti változások olyan gyakoriak, hogy tulajdonképpen elegendő idő sincs egy-egy szervezeti rendszer kifutására, tapasztalatainak elemzésére. Az átszervezések konkrét okai (céljai) sem mutathatók ki mindig világosan, legalábbis ami gazdasági tartalmukat illeti. Igen nagy a különféle egyedi, alkalmi, külső és belső gazdaságon kívüli tényezők szerepe. Mindezek miatt nagyon kockázatos lenne az előforduló szervezeti megoldások bármelyikét is beváltnak, eredményesnek tekinteni.

2. Az iparirányítás minden szintjét felforgató *szervezeti változtatások azokban az országokban ismétlődtek nagy gyakorisággal, ahol a gazdaságirányítás tervutasításos mechanizmusa csaknem érintetlen maradt.* E jelenségnek az a valószínű magyarázata, hogy ott, ahol a vállalatok nem rendelkeznek széles körű gazdálkodási önállósággal, bármilyen radikális átszervezést viszonylag gyorsan, egyszerű jogi aktusok útján végre lehet hajtani — feltéve, hogy a termelőegységek helyzete változatlan marad.

3. A legtöbb KGST-országban — legalábbis jelenleg — *két közös tendencia* figyelhető meg: az egyik a *vállalatok összevonása,* a másik az országos méretű és hatáskörű, *önálló elszámolású középirányító szervezetek kiépítése.* A két tendencia érvényesítését szolgáló intézkedések indokaként a szóban forgó országok szaksajtója rendszerint a termelési koncentrációban rejlő jól ismert előnyökre hivatkozik. Ez a magyarázat azonban csak részben helytálló. A méretnövekedésből adódó megtakarítások, mint ismeretes, csak az optimális *üzemméretek* felé történő haladás esetén érvényesülnek, s a *vállalati* méretek kampányszerű növelése ezt egymagában nem biztosítja.

Milyen *objektív okok* magyarázzák a szocialista országokban oly egyöntetűen megmutatkozó koncentrációs-centralizációs törekvéseket? Az egyik ok természetesen a termelés és a termelési technika fejlődése. De nem kisebb a hatóereje a gazdaságirányítási rendszer belső logikájának sem.

— A hagyományos módszerű és szemléletű tervezés mellett a népgazdasági méretek gyors növekedése, a szükségletek sokrétűsége mind nagyobb tömegű mutatószám előírását teszi szükségessé. A papírözön csökkentésére kézenfekvő megoldásnak látszik, hogy országos hatáskörű középirányító szerveket hozzanak létre, amelyek *le tudják venni a minisztériumok és más központi szervek válláról egész ágazatok tervezési-irányítási gondját.* Ezt tükrözi például az NDK-ban az egyesülések „mérlegfelelősi" funkciója.

[38] Bírálólag tárgyalja ezt a folyamatot Varga György: Lesznek-e kisvállalatok? című cikkében. Figyelő, 1978. június 28. 4. l. és Révész Gábor: Iparunk vállalat és üzemnagyság szerinti szerkezete. Gazdaság, 1978. 3. sz.

— Mivel a vállalatoknál képződő fejlesztési és ösztönzési alapok nagysága a tervteljesítés mértékétől függ, *nagyobb vállalati egységben* a termelési, a pénzügyi, a beruházási, az anyagi-műszaki ellátási tervek közötti s az ezek teljesítésekor keletkező *aránytalanságok — különféle átcsoportosításokkal — elvben enyhíthetők.*

— A tervutasításos rendszer egyik ismert gyengéje a vállalatok közötti kooperációs kapcsolatok nehézkessége. A nagyvállalatok, kombinátok létrehozásától azt várják, hogy enyhíti ezt a gondot, hiszen a *nehézkes „külső" szállítási kapcsolatok „belsőkké "válnak,* a kooperáció „kiiktatódik". Nem véletlen, hogy például az NDK-ban éppen a hatvanas évek végén lendült fel a kombinátalapítás, amikor a feszített kiemelt iparfejlesztési programok — a végső kibocsátóknak szállító kisebb vállalatok hiányos szállításai miatt akadozni kezdtek.

— A legtöbb szocialista országban a hatvanas években megvalósított reformok, miközben általában bővítették a vállalatok önállóságát, fokozták nyereségérdekeltségüket, lényegében érintetlenül hagyták az ágazati irányítás módszereit. Ezzel még inkább kiéleződött a vállalati érdekeltség és a vállalatokat irányító főhatóságok anyagi „érdektelensége" közti ellentmondás. A legutóbbi iparátszervezések egyik célja — mint láttuk például a Szovjetunióban — az, hogy *érdekközösséget teremtsen a középirányító szerv és a vállalatok között,* ezáltal megszüntesse a „tervalku" jelenségét a vállalatok és az irányító szervek között, és „reálisabbá", „feszítettebbé" tegye a tervezést.

4. Az egyesülések szerepe általánosan nő, *e tendenciának* a tartalma, „történelmi helye" azonban *nem mindenütt ugyanaz.*

Romániában — amely később indult el a gazdaságirányítás korszerűsítésének útján, mint a többi tárgyalt ország — az egyesülések szerepének növekedése nem jelent többet a hatáskörök eltolódásánál a lépcsőzetes irányítási hierarchián belül, illetve az önálló elszámolás elemeinek bizonyos mértékű érvényesítésénél az irányítás „középső szintjén". Itt egyfajta fáziskésésről van szó: ez a folyamat egy évtizeddel korábban játszódott le Csehszlovákiában, Lengyelországban és az NDK-ban.

Bulgáriában, Csehszlovákiában és az *NDK-ban* az egyesülések térhódítása elsősorban azt szolgálja, hogy a tervutasításos rendszer keretei között maradva, az értékkategóriák aktivizálása, a piac szerepének növelése nélkül lehessen áthidalni a tervutasításos rendszer belső ellentmondásait. Bulgáriában és Csehszlovákiában ez a törekvés időben követi a vállalati önállóság radikális kiterjesztésére tett reformkísérletek időszakát. Az egyesülések hatáskörét elsősorban a vállalati önállóság rovására bővítik, viszont mindhárom országban fenntartják a minisztériumok operatív irányító szerepét.

Bonyolultabb a háttere az egyesülések előtérbe kerülésének Lengyelországban és a Szovjetunióban. *Lengyelországban* az egyesülések szerepének növelése a hetvenes évek elején megkezdett, de később megtorpant gazdaságirányítási reform fő elemét képezte, hiszen eredetileg számottevően csökkenteni kívánták a minisztériumok operatív irányító szerepét. A *Szovjetunióban* sem erről, sem pedig arról nincs szó, hogy a minisztériumok ne alkossanak külön irányítási lépcsőfokot. Mégsem lehet megalapozatlannak tekinteni azokat a véleményeket, amelyek szerint az *egyesülések szervezése az 1965-ben megkezdett gazdasági reform továbbvitelét jelentheti.*

DRECHSLER LÁSZLÓ—SIMON BÉLÁNÉ:

Komplex nemzetközi együttműködések hatékonyságának vizsgálata

Külgazdasági kapcsolatainkban egyre nagyobb szerephez jutnak a „komplex" ügyletek, amelyeknél nemcsak egyszerűen áruk vételéről vagy eladásáról van szó, hanem termelési együttműködésekről, kereskedelmi ügyletek és hitelügyletek egybefonódásáról, közös beruházásokról, bizonyos vételek és eladások összekapcsolásáról.

Az együttműködések komplex formái azért jönnek létre és terjednek el — világszerte —, hogy a résztvevő országok mind jobban ki tudják használni a nemzetközi munkamegosztásban rejlő előnyöket. A hatékonyság növekedése azonban nem automatikusan következik be az együttműködések elterjedésével. Nem minden komplex együttműködés növeli a hatékonyságot, s a hatékonyságot növelő együttműködések közül sem mindegyik valósítható meg. Az együttműködésekhez szükséges erőforrásaink korlátozottak, így a számunkra előnyös ügyletek között is szelektálnunk kell, ki kell választani a viszonylag leginkább előnyöseket. Mindezt tekintetbe véve rendkívül fontos, hogy tájékozódni tudjunk — még mielőtt részvételünkkel kapcsolatos döntésre kerül sor —, melyik együttműködés milyen előnyöket ígér. Ebben központi szerepet kell hogy kapjanak a hatékonysági számítások. Igaz, a hozamok és ráfordítások egymáshoz való arányát kifejező mutatószámok nem tudnak minden, az együttműködéssel járó előnyt vagy hátrányt visszatükrözni. Ezért a döntések meghozatalakor nem *csak* a hatékonysági mutatókat kell tekintetbe venni; ezekre kell azonban *elsősorban* támaszkodnunk.

Elöljáróban megemlítünk két fogalmi-terminológiai kérdést. A hatékonyság, gazdasági hatékonyság, gazdaságosság kifejezéseket szinonímaként fogjuk kezelni, nem téve közöttük fogalmi különbségeket.[1] Tisztáznunk kell a címben szereplő „komplex" jelző jelentését. Komplexnek tekintjük azokat a nemzetközi együttműködéseket, amelyek nem egyszerű export- vagy importügyleteket alkotnak, hanem különböző ügyletek (például külkereskedelmi ügyletek és hitelügyletek, meghatározott termékek exportja és meghatározott termékek importja) összefonódását, ahol tehát a részügyletek (export, import stb.) paramétereiből nem lehet még a gazdaságosság mértékét megítélni. Elismerjük, jó adag önkényesség van ebben, s az így kapott „komplex együttműködések" fogalom elég heterogén sokaságot takar.

[1] Azért nem követjük egyes hazai szerzők ezzel kapcsolatos fogalmi különbségtételeit, mert a külföldi terminológiához is alkalmazkodni akarunk. A gazdaságosság kifejezést például sem angolra, sem oroszra nem lehet jól lefordítani.

A hatékonyság mérésének módszere szempontjából azonban ezeknek az ügyleteknek sok közös vonásuk van, ami megkülönbözteti az egyszerű export- vagy importügyletek gazdaságosságának a vizsgálatától.

Tanulmányunk első részében a komplex együttműködések hatékonyság vizsgálatának néhány általános kérdésével foglalkozunk; a második részben sorravesszük az együttműködések különböző típusait, s ezeknek sajátos problémáit tekintjük át.

I. A hatékonyság mérésének általános kérdései

A) *Jövedelemnövelő és ráfordításcsökkentő együttműködések*

A hatékonyság a hozam (jövedelmek) és a ráfordítások egymáshoz való aránya. Mind a jövedelmek növelése, mind a ráfordítások csökkentése növeli a hatékonyságot, s a végső célok szempontjából bizonyos értelemben közömbös, hogy a hatékonyság melyik tényező változása nyomán javult.

A hatékonyság mérésének módszere szempontjából azonban mégis célszerű ezt a kétféle akciótípust egymástól megkülönböztetni. Valamilyen együttműködés hatékonyságának a megítéléséhez ugyanis azt kell meghatároznunk, hogy ugyanazt a célt más variánsokkal kedvezőbben vagy kevésbé kedvezően tudnánk csak elérni; s mint látni fogjuk, nem közömbös, hogy ezt a célt miképpen értelmezzük.

Fejlődésünkhöz jövedelemhez kell hozzájutnunk, s ehhez azt kell vizsgálnunk, hogy jutunk hozzá több jövedelemhez, hol térülnek meg gyorsabban befektetéseink.

Vannak azonban másfajta típusú döntéseink is. Szükségünk van egy bizonyos mennyiségű energiára. Ezt az energiát többféle módon is megszerezhetjük, magunk állítjuk elő (szén, atom stb. bázison), ebből vagy abból az országból importálhatjuk, ilyen vagy olyan nemzetközi együttműködés keretében. A döntés előkészítését szolgáló hatékonysági számításnak alapvetően arra kell válaszolnia, hogy melyik esetben jutunk itt legkisebb költséggel ugyanannyi energiához.

A kétféle döntéstípus közötti határvonal nem éles. Ha vannak is kifejezetten jövedelemnövelő és kifejezetten ráfordításcsökkentő együttműködések, az esetek nem csekély részénél nem olyan egyértelmű, melyik a dominánó elem. Amikor például olyan együttműködésről van szó, amelynél egy nyersanyag vagy energiafajta megszerzéséhez hosszú lejáratú hitelt kell nyújtanunk, milyen ellenvariánsokkal vessük azt egybe: mi lenne, ha máshonnan szereznénk be ezt a terméket (ráfordításcsökkentés-szemlélet), vagy mi lenne, ha máshová fektetnénk be azt az összeget, amit az adott esetben hosszú lejáratú hitelként kell nyújtanunk. Nem könnyű megmondani, melyik válasz tekinthető helyesebbnek.

B) *Viszonyítási alap*

Ahhoz, hogy valamely nemzetközi együttműködés hatékonyságát meg tudjuk ítélni, azt is ismernünk kell, hogy ugyanezt a célt más lehetséges megoldásokkal milyen hatékonysággal érnénk el. Szigorú értelemben csak

akkor tekinthetünk valamilyen együttműködést gazdaságosnak, ha minden reálisan szóba jöhető ellenvariánsnál kedvezőbb eredményt ad.

A két alapvető döntéstípus: a kifejezetten jövedelemnövelő és a kifejezetten költségcsökkentő döntések megkülönböztetése azért is célszerű, mert a hatékonyság mérésének módszere szempontjából is kétféle megközelítést indukál.

A jövedelemnövelő együttműködések esetében azt vizsgáljuk, hol térülnek meg gyorsabban befektetéseink, ilyenkor a beruházásgazdaságossági számításokból ismert D-mutató számítása az indokolt. A D-mutató azt fejezi ki, hogy 15 év alatt hányszor térül meg a fejlesztési költség a tisztajövedelemből és az amortizációból. Az együttműködés D-mutatója kimondva vagy kimondatlanul a hazai fejlesztési lehetőségekkel versenyez. A D-mutató tapasztalati skálájának ismeretében a mutató egy konkrét értéke alapján már önmagában — rangsorolás nélkül — is bizonyos képet kapunk a hatékonyságról. Tapasztalatok szerint a fejlesztések többségének D-mutatója a 0,5—1,5 intervallumba esik, ezért kifejezetten gazdaságosnak csak az 1,5 feletti, kifejezetten gazdaságtalannak csak a 0,5 alatti D-mutatójú ügyleteket tekinthetjük.[2]

A komplex nemzetközi együttműködések a gyakorlati esetek jelentős részében a ráfordításcsökkentő döntéstípusba tartoznak. Ezeknél az ügyleteknél a viszonyítási alap problémája másképpen vetődik fel, mint az előbb. Míg a D-mutató esetén maga a mutatószám kiszámítása már implicite magában foglalta az „ellenvariánsokhoz" való viszonyítást, a ráfordításcsökkentő ügyletek gazdaságosságának meghatározásánál explicite kell a vizsgált variánst a különböző ellenvariánsokkal szembeállítani. A lehetséges ellenvariánsokat itt széleskörűen kell értelmezni. Ezt azért célszerű hangsúlyoznunk, mert ezen a téren lehet leggyakrabban a módszer túlzott leegyszerűsítésével találkozni. Nem ritka az olyan felfogás, amely szerint, ha a nemzetközi együttműködéssel kisebb ráfordítással lehet hozzájutni valamilyen termékhez, mint hazai előállításával, ez az együttműködés hatékonynak minősíthető.

Valójában a hazai előállításnál kisebb ráfordítás csak szükséges, de nem elégséges feltétele egy adott nemzetközi együttműködés hatékonynak történő minősítésének. Előfordulhat, hogy egy másfajta nemzetközi együttműködéssel még kisebb ráfordítással juthatnánk hozzá ugyanahhoz az eredményhez. Egy fiktív, eltúlzott, de talán mégsem minden haszon nélküli példán érzékeltetve ezt a problémát, tételezzük fel, valamely KGST-ország azzal a javaslattal fordul hozzánk, hogy létesítsünk közös banántermelő telepeket. A kooperációban a banán előállítása olcsóbb, mintha csak magunk foglalkoznánk a termesztésével. Ennek ellenére sem lehet ezt a megoldást gazdaságosnak minősíteni, mert valamely trópusi országból jóval a közös termelési költség alatti áron importálhatnánk.

A vizsgált komplex együttműködés (amely — tételezzük fel — adott termék megszerzésére irányul) gazdaságosságának megítélésénél tehát a következőkre kell kiterjednie az elemzésnek:

a) nem olcsóbb-e a vizsgált termék hazai előállítása?

b) nem szerezhető-e be a termék valamely más piacról olcsóbban, egyszerű adásvételi ügyletként (hitelnyújtás nélkül)?

[2] Mint ismeretes, a D-mutató alapján történő hatékonyság-összehasonlításoknak is vannak jelentős nehézségei, ezekkel a szakirodalom már többször foglalkozott.

c) nem gazdaságosabb-e a terméket más országgal történő komplex nemzetközi együttműködés keretében megszerezni?

d) nem gazdaságosabb-e ha a szóban forgó terméket valamilyen más termékkel helyettesítjük (például egyik energiahordozót egy másik energiahordozóval)?

A vizsgált ügyletet szigorú értelemben csak akkor minősíthetjük gazdaságosnak, ha valamennyi fenti kérdésre nemleges a válasz.

C) *A különböző pénznemek közös nevezőre hozása*

A különböző pénznemek átszámításához felhasználandó árfolyamok kérdése nemcsak a komplex nemzetközi együttműködések vizsgálatának, hanem általában a hatékonysági számításoknak alapvető problémája. Magyarországon a rubel és a dollár forintra történő átszámításához az ún. kereskedelmi árfolyamokat használják. Az árfolyamok elvben az egyes valuták tényleges külkereskedelmi vásárlóerő arányait kívánják kifejezni. Kérdéses azonban, hogy ezt az elvet a gyakorlatban mennyire sikerült maradéktalanul érvényesíteni. Számos jel arra mutat, hogy a jelenleg érvényben levő árfolyamaink nem töltik be kifogástalanul ezt a szerepüket, s hogy ezért gazdasági elemzéseinkben — kimondva vagy kimondatlanul — nem mindig tekintjük azonos értékűnek a rubelből lett forintokat a dollárból lett forintokkal, illetve az előbbieket az eredetileg is forint volt forintokkal.

Nem kívánunk itt a valutaárfolyamok, illetve ezek gazdaságossági számításokhoz történő felhasználásának problémáiba mélyebben belebocsátkozni, annyit azonban szeretnénk megjegyezni — úgy érezzük —, nincs még ezzel kapcsolatban minden elméleti kérdés kellőképpen tisztázva.

Gyakorlatilag — a vállalati szemléletű számításoknál minden esetben, de a népgazdasági szemléletű számítások többségénél is — még abban az esetben is, ha érezzük ennek problémáit, aligha van más lehetőség, mint a kereskedelmi árfolyamokkal végezni el a forintra történő átszámítást. Bizonyos esetekben azonban megengedhetőnek, sőt indokoltnak érezzük ettől az általános szabálytól való eltérést. Különleges nagyvolumenű ügyleteknél (vagy ezek ellenvariánsainál) számolni kell azzal a körülménnyel, hogy éppen ezen ügylet bekövetkezésével nagyságrendileg megnövekszik a valamely piacról történő behozatal mértéke; ehhez nagyságrendileg kell megnövelni az erre a piacra (ebben a pénznemben) történő export értékét is, ami lehetséges, hogy számottevő mértékben megemeli az erre a piacra irányuló export átlagos kitermelési költségeit. Azt, hogy ez így van-e, vagy sem, esetenként kell mérlegelni. Ha tényleg így van, akkor az így bekövetkezendő drágulást célszerű valamilyen módon figyelembe venni, s ennek egyik lehetséges eszköze valamilyen korrigált árfolyammal történő számítás.

D) *Az idő tényezőjének figyelembevétele*

Ma már általános az egyetértés abban, hogy a hatékonysági számításoknál az idő tényezőjét is figyelembe kell venni, hogy egy ma esedékes forint nem annyi, mint egy későbbi időpontban esedékes, s hogy a különböző időszakokban esedékes ráfordításokat (vagy hozamokat) diszkontálással, illetve

felkamatolással kell közös jelen értékre hozni. Nem teljesen egyöntetű azonban a gyakorlat abban, hogy milyen kamatlábbal célszerű ezt elvégezni.

A probléma nem is annyira abban van, hogy nem mindenütt és nem mindig ugyanazt a kamatlábat alkalmazzák, hanem inkább abban, hogy nem mindig kellőképpen tisztázott, milyen elvi alapon kell egy-egy adott gazdaságossági számításhoz alkalmazandó kamatláb fajtáját megválasztani.

Mindenekelőtt a gazdaságossági számításokhoz használt kamatláb-fajták két alaptípusát célszerű megkülönböztetni. Az egyik a *ráfordítás típusú* kamatláb, amelyet annak alapján határoznak meg, hogy mennyibe kerül a tőke megszerzése. A ráfordítás típusú kamatlábat általában a hitelkamatlábbal lehet azonosnak tekinteni, ami népgazdasági szemléletben nézve (azaz a nemzetközi hitelpiacot tekintve) jelenleg kb. 8 százalék.

A másikra legjobban ráillő jelző az *opportunity cost*[3] *típusú*, amely valami olyasmit fejez ki, hogy ha másutt használtuk volna fel a tőkét, mit hozott volna. Magyarországon a beruházások gazdaságosságának vizsgálatánál használják legelterjedtebben ezt az elvárt hozam jellegű kamatlábat, amely jelenlegi gyakorlatunkban 12 százalékkal egyenlő.

A gazdaságossági számítások bizonyos típusainál elég egyértelmű, melyik kamatláb alkalmazása látszik indokoltnak, s e tekintetben nem is merülnek fel viták. Beruházásgazdaságossági számításoknál — olyan ügyleteknél, amelynél vállalkozók vagyunk, amelyeknél nemcsak tőkénk, hanem termelőkapacitásunk, munkaerőnk meghatározott része is le van kötve — egységesen az elvárt hozam (opportunity cost) jellegű kamatláb alkalmazása javasolható, s ezt is írják elő a gyakorlati rendelkezések.

Áruszállítással egybekötött hitelügyleteknél — legyünk most pontosabbak: rövid lejáratú hiteleknél — a ráfordítás jellegű kamatlábat alkalmazzuk az idő tényezőjének figyelembevételére. Van azonban az ügyleteknek egy olyan csoportja is, amelyeknél nem olyan egyértelmű, melyik kamatlábfajta alkalmazása indokoltabb. Áruszállítással egybekötött hosszú lejáratú hiteleknél, mint például az orenburgi gázvezeték építése, kétféleképpen is gondolkodhatunk. Felfoghatjuk úgy is, hogy nem teszünk különbséget hosszú lejáratú és rövid lejáratú hitel között és hitelkamatlábbal diszkontálunk. De felfoghatjuk úgy is, hogy a hosszú lejáratú hitel tulajdonképpen egy beruházást helyettesít (vagy beruházástól von el pénzeszközöket), s akkor indokoltnak látszik az elvárt hozam jellegű kamatlábbal való diszkontálás.

A kamatláb megválasztásának problémája egy másik dimenzióban is felvetődik. Különbséget célszerű tenni a teljes kamatláb és a reálkamatláb között. Teljes kamatláb alkalmazása indokolt a folyó áron kifejezett értékadatok diszkontálására. Előfordulhat azonban, hogy változatlan áras értékadatokat vagy mennyiségeket kell diszkontálnunk. Például két együttműködési lehetőség gazdaságosságát kell egymással összevetnünk, mindkettőnél azonos a vásárolt termék mennyisége, de más-más időbeli eloszlásban; a gazdaságossági számításnál természetesen azt is tekintetbe kell venni, hogy a korábban kapott termék több, mint ugyanannyi fizikai mennyiségű később kapott termék. Minthogy a mennyiségeket nem befolyásolja az árszínvonal változása, ezek diszkontálásához a reálkamatláb alkalmazása az indokolt.

[3] Az opportunity cost-nak — úgy tudjuk — nincs hivatalosan elfogadott magyar ekvivalense. Leginkább talán az „elszalasztott lehetőségek költsége" elnevezéssel lehetne fordítani.

A másik következtetés, amit a fentiekből le kell vonni az, hogy a diszkontáláshoz felhasználandó teljes kamatlábnak alkalmazkodnia kell az inflációs ráta változásaihoz.[4] (Évi 2 százalékos inflációs ráta melletti 8 százalékos hitelkamatláb, vagy 12 százalékos elvárt hozam kamatláb elfogadható, de évi 10 százalékos inflációs ráta mellett ugyanezeknek a kamatlábaknak az alkalmazása már nyilvánvalóan nem volna helyes, hiszen ebben az esetben például a hitelkamatláb még az általános árszínvonal emelkedést sem kompenzálná.) Hacsak nincs ok a reálkamatláb mértékének változtatására, a teljes kamatlábat az inflációs ráta változása mértékének megfelelően célszerű módosítani.

E) *Az infláció (általános árszínvonal-változás) okozta problémák*

Bizonyos infláció okozta módszertani kérdéseket már az előbbiekben a kamatlábbal kapcsolatban is áttekintettünk. Az általános árszínvonalváltozások azonban másfajta gondokat is okoznak a gazdaságossági számításoknál. A számításoknak dinamikus jellegűeknek kell lenniük, azaz tekintetbe kell venniük, hogy az együttműködés időtartama folyamán is változnak a feltételek, értékesítési és beszerzési árak, valutaárfolyamok, s ezeknek nem csekély részét inflációs jellegű mozgások okozzák. Az inflációs jellegű változások — például amikor minden termék ára azonos arányban változik — a gazdaságossági számításoknál másképpen bírálandók el, mint az árarányváltozások (amikor például az általános árszínvonalhoz képest növekszik vagy csökken valamilyen termék ára), s erre jelentős figyelmet kell fordítani a számítások szabályainak megszerkesztésénél.

Számításainkat általában három piac árain végezzük, ennek megfelelően három pénznem (forint, rubel, dollár) inflációs rátájával találjuk szemben magunkat. S mint ahogy a tapasztalat mutatta, a három inflációs ráta nem csekély mértékben tér el egymástól. Különösen a dollár (s más konvertibilis valuták) inflációja okoz jelentős gondot, a ráta igen nagy hullámmozgásokat mutat, 3—4 százalékos évi áremelkedés hirtelen csap át kétszámjegyűvé, majd egyes országokban ugyanolyan hirtelen laposodik el néha 1—2 százalékossá is, s szinte teljesen lehetetlennek látszik akár néhány évre is a rátát megfelelő pontossággal megjósolni.

Szerencsére a gazdaságossági számítások pontosságát nem szükségszerűen kell, hogy befolyásolják ezek az inflációs ráta okozta bizonytalanságok. Ehhez azonban nagy körültekintéssel kell szabályozni az ezzel kapcsolatos módszertani kérdéseket. Ennek azért érdemes itt a részleteire kitérnünk, mert az eddigi gyakorlatban számos esetben ezeket a kérdéseket vagy elhanyagolták, vagy nem elég tudatosan szabályozták, s ez hibás módszerek alkalmazására is vezetett.[5]

[4] Az egyszerűsítés kedvéért itt, s a tanulmány többi részében is, az infláció szó kifejezést használjuk mindenféle általános árszívonal-változásra, elismerve persze azt, hogy nem minden árváltozás inflációs jellegű.

[5] Jellemző például, hogy a beruházásgazdaságossági számításokhoz alkalmazott D-mutató módszertani leírása a 60-as évek végétől kezdve egészen a most folyamatban levő átdolgozásig semmiféle utalást nem tartalmazott az inflációs ráta különbségei okozta árfolyam- és kamatláb módosításokra vonatkozóan, s nem voltak ezek a kérdések kellően tisztázva egyes korábbi, komplex nemzetközi együttműködésekre vonatkozó gazdaságossági számításokkal kapcsolatban sem.

Kétféle megoldás kínálkozik, mindkettő ugyanarra a végeredményre vezet. Az elsőnél minden pénznemben a maga becsült inflációs rátájának megfelelően prognosztizáljuk az árakat. A forintra történő átszámításhoz alkalmazott árfolyamokat azonban évről évre módosítjuk az inflációs ráta különbségeinek megfelelően.

Ha például a forintnál évi 4 százalékos, a dollárnál pedig évi 7 százalékos inflációs rátát tételezünk fel, akkor évről évre a forintot mintegy 3 százalékkal (1,07 : 1,04 ≈ 1,03) felértékeljük a dollárhoz képest. Ezzel azt érjük el, hogy a dollárból átszámított forintok már a forint inflációs rátájára (az évi 4 százalékra) lettek áthangolva. Bármennyit is tévednénk a dollár inflációs rátájának előrebecslésénél, ez elvben nem befolyásolja a végeredményt, mert ezt a tévedésünket kétszer követjük el, egyszer a dollárárak prognózisainál, egyszer pedig a forint/dollár árfolyam prognózisánál, s ez a két tévedés semlegesíti egymást.

A másik megoldás, hogy a dollár árak prognózisainál (s ugyanígy a rubelárak prognózisainál is) már eleve a forint becsült inflációs rátáját tételezzük fel. Ebben az esetben nincs szükség az árfolyamok évről évre történő módosítására.

Megjegyzendő még az is, hogy a forint inflációs rátájának becslésénél elkövetett esetleges tévedésünket is „helyrehozza" a diszkontáláshoz felhasznált kamatlábnál elkövetett ugyanilyen mértékű tévedésünk. Ha például 4 százalékos inflációs rátával számoltunk, s a valóságban a ráta csak 2 százalékos lesz, ezt a tévedésünket helyrehozza az, hogy a 4 százalékos inflációs rátának megfelelő 12 százalékos elvárt hozam kamatlábbal diszkontálunk, holott a 2 százalékos inflációs ráta csak a 10 százalékos kamatláb alkalmazását indokolná.

Mindezzel csupán azt kívántuk illusztrálni, hogy az infláció *„önmagában"* nem kell, hogy torzítást okozzon, a hatékonysági számítás végső eredményén. Az önmagában jelzőt azonban nem véletlenül húztuk alá: a nagyobb infláció ugyanis rendszerint nagyobb árarányváltozásokkal jár, s az árarányok prognózisainál elkövetett tévedéseink már valóban torzítják gazdaságossági számításaink eredményeit.

F) *A hatékonyság összesített mutatója és a kiegészítő információk* (A „körön belüli" és „körön kívüli" tényezők)

Miként általában a tervezésben és a statisztikában, a gazdaságossági számításoknál is az információ tömörítésére törekszünk. A variánsok közötti választáshoz kétségtelenül akkor nyújtanánk a döntéshozó szerveknek legnagyobb segítséget, ha azt is meg tudnánk mondani, hogy *minden* tényezőt figyelembe véve, végül is melyik variáns tekinthető a leggazdaságosabbnak.

A gazdaságossági számításoknál is azonban — ugyanúgy, mint a tervezés és a statisztika sok más területén — az információ tömörítésének bizonyos korlátai vannak. Ahhoz, hogy valamit egy összevont mutatószámban tudjunk kifejezni, a különböző részeket, a különböző tényezőket először közös nevezőre kell hozni. A gazdaságosság egyes tényezői tekintetében ez teljesen könnyen, szinte rutinszerűen megy; más tényezőknél már bizonyos feltételezéseket kell alkalmazni, hogy a közös nevezőre hozást megvalósíthassuk; ismét más tényezőknél az ilyen feltételezésekhez sincs elég objektív támpont.

Ez a probléma nem csak a komplex nemzetközi együttműködések hatékonysági számításaival kapcsolatban vetődik fel. A gazdasági fejlődés, például termelés mérésénél is ugyanilyen problémákkal állunk szemben. Az áru jellegű termékeket minden nehézség nélkül beszámítjuk a termelésbe; az áruforgalomba nem kerülő termékeknél, például a saját termelésből történő fogyasztásnál, már bizonyos feltételezéseket kell alkalmaznunk (például mi lett volna, ha ezeket a termékeket is értékesítették volna); a háztartásban végzett tevékenységeket, vagy a környezeti diszfunkciókat (a levegő, víz szennyezése) pedig teljesen kihagyjuk a termelés összevont mutatószámából, annak ellenére, hogy érezzük, elvileg ezeknek is ott volna a helyük. (Ez utóbbi tényezőkről is kapunk valamilyen képet, de már „körön kívül", nem a termelés összevont mutatószámában, hanem azok mellett, mint kiegészítő információk.)

A komplex nemzetközi együttműködési ügyletek gazdaságossági számításainál egyáltalán nem magától értetődően adódik, hogy milyen tágra húzzuk ki az összevont mutató körét. Mint ahogy ezt az eddigi tapasztalatok is mutatták, nem lehet szigorú szabályokat alkotni a határvonal meghúzására, már csak azért sem, mert ugyanaz a fajta tényező (például az egymással konkurráló ügyleteknél megszerzett termékek minősége közötti különbség) az egyik esetben viszonylag jól számszerűsíthető, a másik esetben nem.

Nem ritkán fordul elő, hogy a különböző együttműködéseknél megszerzett (vagy a hazai termeléssel előállított) termék nem teljesen azonos minőségű. A minőségi különbségek „mennyiségesítésének", pénzértékben való kifejezésének vannak kialakult módszerei tervezési és statisztikai gyakorlatunkban, s így amikor csak lehet, arra kellene törekedni, hogy ezek „körön belülre" kerüljenek. Lehetnek azonban esetek, amikor ezt nem tudjuk megvalósítani, mert nincsenek megfelelő támpontjaink a minőségi különbségek, vagy bizonyos fajta minőségi különbségek megbízható módon történő mennyiségesítésére.

Előfordul az is, hogy bizonyos nemzetközi együttműködéseknél nem abban az ütemezésben kapjuk az árut, amelyben az számunkra a felhasználás normális menete mellett a legkedvezőbb volna (például egy kezdeti időszakban túl sokat kapunk a vásárolt termékből, amit ezért hosszabb ideig tárolni kell). E hátrány számszerűsítésére és körön belülre hozására az esetek nagy részénél volnának elfogadhatónak látszó lehetőségek: meg lehetne becsülni a tárolási szükségletek miatti költségtöbbletet; az eddigi számításoknál azonban az ilyen tényezők általában körön kívül maradtak.

A példákat folytathatnánk, de talán ennyi is elég e probléma általános vonatkozásainak érzékeltetéséhez. Összefoglalásként azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az nem feltétlenül hibája egy hatékonyságszámítási módszernek, hogy bizonyos fontos tényezők körön kívül rekedtek, nem tükröződnek az összefoglaló mutatószámban, mert azt amúgy sem lehet elérni, hogy *minden*, a hatékonyságot befolyásoló tényezőt egyetlen mutatószámban tömörítsünk össze. Általában arra célszerű törekedni, hogy a jelentős tényezők lehetőleg körön belülre kerüljenek, s különösen pedig arra, hogy azok a tényezők, amelyek az egymással összevetett variánsok között okoznak számottevő eltérést — amennyiben lehet — ne rekedjenek körön kívül. A kívülrekedt tényezőkre vonatkozóan pedig kiegészítő információnak kell a döntéshozók rendelkezésére állnia.

G) *Az információ hiánya okozta problémák*

A különböző módszertani kérdések könnyebb áttekinthetősége érdekében, s abból a meggondolásból kiindulva, hogy először azt kellene tisztáznunk, mire kellene törekednünk a hatékonysági számításoknál legkedvezőbb feltételek mellett, ezideig elhallgattuk, hogy a mutatók meghatározásához szükséges alapinformációk megszerzése tekintetében az esetek jelentős részében igen nagy nehézségekkel találjuk szemben magunkat.

Az információ rendelkezésre állásával kapcsolatos problémák egyrészt természetes velejárói az ilyen jellegű számításoknak. A komplex nemzetközi együttműködések legnagyobb részének sokéves az időhorizontjuk, s 15—20 évre előre mindig csak nagyfokú bizonytalanságokkal prognosztizálhatjuk a hatékonyságot befolyásoló egyes tényezőket (például az árakat). Az információhiány másik része azonban elkerülhető volna; abból származik, hogy a partnerek egyike vagy másika az együttműködéssel kapcsolatos érdemi döntés meghozatalának időpontjáig nincs még birtokában az ügylet összes fontos paraméterének (például a szállítandó termék minősége pontos leírásának, a szállítás ütemezésének stb.), s az is lehet, hogy bizonyos ellenvariánsok tekintetében mi magunk sem végeztünk még el minden lehetséges számítást. Itt most csak arra korlátozzuk mondanivalónkat, hogy adottnak véve a különböző információhiányokat, mi legyen a teendő az együttműködések hatékonyságának vizsgálatánál.

Az esetek legnagyobb részénél az információhiány csak korlátozza, de nem hiúsítja meg a különböző variánsok gazdaságosságának valamilyen összehasonlítását. Más-más információ hiányok más-más korlátokat jelentenek a gazdaságossági elemzések számára.

Az információhiány egy részét olyan bizonytalanságok, ismeret hiányok képezik, amelyek egyformán, vagy nagyjából egyformán érintik az összes konkurrens variánst. Valamely komplex együttműködési ügyletnél például a partner azt ajánlja, hogy a szállítandó terméket a mindenkori világpiaci ár meghatározott százalékában fogja elszámolni. Ilyen esetekben, ha nagyok is a bizonytalanságok a világpiaci ár prognosztizálásában, a relatív gazdaságosság meghatározására, vagyis a különböző variánsok gazdaságosságának egymással való összehasonlítására mégis elég jók az esélyek. A prognózisban elkövetett esetleges hibák ugyanis nagyjából egyformán érintik valamennyi számítás gazdaságosságát.

A „nagyjából" jelzővel nem véletlenül kellett lazábbá tennünk az előző mondatot. A különböző variánsok szállításai ugyanis más-más eloszlásban szerepelhetnek, s az egyes években nem egyformát tévedhetünk. Egy másik megmaradt torzító tényező annak következménye, hogy míg egyes variánsoknál a világpiaci árak közvetlenül érvényesülnek, más variánsoknál csak áttételesen. Például egyes együttműködéses szerződéseknél az árakat az ún. bukaresti árelv alapján határozzák meg, azaz az utolsó 5 év világpiaci árainak átlagaként; itt tehát a világpiaci árak változása időben eltolódva, tompítva jelentkezik, szemben azokkal a variánsokkal, amelyeknél az árak változása közvetlenül, teljes egészükben hat. Az árprognózisoknál elkövetett egy-egy hiba tehát nem egyforma torzítást jelent az egyes variánsok számára; ezen keresztül így a relatív gazdaságossági arányok sem a valóságnak megfelelően tükröződnek.

Mégis ezekkel az információhiányokkal van kevesebb gondunk. Ha a prognózisoknál elkövetett hibák okoznak is valamilyen torzulást a relatív gazdaságossági arányokban, ezek a torzulások csak korlátozottak, a főbb tendenciákban való tájékozódást általában nem akadályozzák meg.

Jóval több gondot okoznak azok az információhiányok, amelyek nem egyformán érintik a különböző variánsokat. Ezeknek is több fajtája van. Az árprognózisok bizonytalanságai is lehetnek ilyenek, olyan esetekben, ha például az egyik variánsnál fix árban állapodunk meg a partnerrel, a másiknál pedig a mindenkori világpiaci árban (vagy annak valamilyen függvényében). A dolog azért súlyosabb ezekben az esetekben, mert az árprognózisnál elkövetett tévedésünk teljes egészében torzítja itt a relatív gazdaságosságot. Kívánatos azonban, hogy ilyen esetekben a döntést hozó abban is tájékozódni tudjon, hogy milyen a bizonytalanság mértéke. Egyik lehetőség erre, ha sávokat adunk meg a gazdaságossági mutató értékére.

Ugyancsak súlyos válfaja az információhiánynak, amikor valamilyen okból kifolyólag nem ismerjük egy adott variáns valamelyik lényeges paraméterét. Előrodulhat, hogy olyan időpontban kell állást foglalni, vagy előzetes döntést hozni valamilyen ügyletben, amikor nem tudjuk még például a szállított összmennyiséget, vagy a szállítások időpontját, vagy éppenséggel a szállított termék egységárát. (Például valamilyen kitermelőipari beruházásról van szó, s a partner csak a kitermelés körülményeinek ismeretében fog bizonyos paraméterekre választ adni.)

Nem lehet általános útmutatást adni, mi legyen a teendő ilyen körülmények között. Az egyik lehetőség, hogy a még nem ismert paraméter(ek) felső és alsó határára valamilyen becslést végzünk, s ennek alapján végezzük a gazdaságossági számítást. Egy másik lehetőség: fordítunk egyet a kormányrúdon, s a gazdaságossági számítás inverzét végezzük el, abban az értelemben, hogy összevetve a konkurrens variánssal (variánsokkal) azt határozzuk meg, hogy milyen értéket kell felvennie a még nem ismert paraméternek (például: milyen egységárban kell megállapodnunk a partnerrel) ahhoz, hogy ugyanolyan gazdaságosságot érjünk el, mint a többi változat(ok)ban. Ennek ismeretében valószínűleg több esélyünk lesz annak megítélésére, milyen remények vannak arra, hogy a szóban forgó variáns gazdaságossága nagyobb legyen, mint a többié.

Az információ hiánya és az egyéb bizonytalansági tényezők miatt számos gazdaságossági elemzésnél meg kell elégednünk általános (főbb kategóriákban kifejezett) jellemzőkkel való minősítéssel (például lényegesen gazdaságosabb, valamivel gazdaságosabb, nagyjából egyforma gazdaságosságú); a döntésekkel vagy utólagos értékelésekkel kapcsolatos leglényegesebb kérdések megválaszolására azonban legtöbbször ez is elegendőnek látszik. Más esetekben az értékelést csak feltételes módban lehet megfogalmazni (például ilyen és ilyen egységár határok között a vizsgált variáns nagyjából azonos gazdaságosságú, mint ez vagy az a másik variáns); ez ugyan messze nem ad biztos alapot a döntésekhez, de azért mégis jobb, mint hogy ha a vizsgált együttműködés gazdaságosságáról semmiféle információnk nem volna. Végül lehetnek olyan helyzetek is, amelyeknél annyira bizonytalanok az alapinformációk, hogy még hozzávetőleges képet sem tudunk alkotni a viszonylagos gazdaságosságról; ilyen esetekben arra kellene törekedni, hogy az érdemi döntést elhalasszuk addigra, amikor már több információ áll rendelkezésre.

II. Az együttműködés konkrét formáinál alkalmazandó gazdaságossági számítások speciális kérdései

A) *Hosszú lejáratú hitelnyújtással (beruházási hozzájárulással) egybekapcsolt import*

Az utóbbi évtizedekben egyre gyakoribbakká váltak — a szocialista országok egymás közötti együttműködésében, de más viszonylatban is — az olyan ügyletek, amelyeknél a nyersanyagot, energiát, vagy esetleg más terméket exportáló ország nemcsak a vételár megfizetését kéri, hanem egy hosszú lejáratú hitelt is (az utóbbira sok esetben a beruházási hozzájárulás elnevezést alkalmazzák). A hitel igénybevételének a feltételei általában kedvezőbbek a szokásosnál (alacsonyabb a kamatláb, mint a nemzetközi pénzpiacon), ezért törekszik az exportáló ország a hitel megszerzésére; ugyanakkor a termék vételára is alacsonyabb a világpiaci árnál, ezért hajlandó az importáló ország a számára kedvezőtlen feltételek mellett is megadni a hitelt.

Ebben az esetben a hitelnyújtó (terméket importáló) ország szempontjából vizsgáljuk a gazdaságosság mérésének problémáit.

Magyarország már számos ilyen ügyletben játszotta ezt a szerepet. A legközismertebb ezek közül az orenburgi földgázvásárlás, de sorolhatnánk a még részben megvalósult példákat (uszty-ilimszki cellulóz stb.), részben pedig azokat az eseteket, amelyeknél a javaslat felmerült ugyan, az ügylet azonban valamilyen oknál fogva (esetleg éppen azért, mert nem volt megfelelő gazdaságosságú) mégsem jött létre. Csaknem minden egyes „beruházási hozzájárulásos" ügyletnek megvolt a maga sajátos vonása is, ami kihatott az alkalmazandó gazdaságossági számítás módszerére; ezeket azonban hanyagoljuk el egyelőre, s koncentráljuk figyelmünket arra, ami közös ezekben az együttműködésekben, nevezetesen a hosszú lejáratú hitelnyújtás és az importügylet összefonódására.

Miként ez már a tanulmány első felében leírtakból is érzékelhetővé vált, a beruházási hozzájárulásos ügyleteknél oszlanak meg leginkább a vélemények a tekintetben, hogy milyen hatékonyságszámítási módszer alkalmazása a legindokoltabb. Két egymástól lényegesen eltérő szemlélettel találkozhatunk, amelyek alapján — nem egy esetben — jelentősen eltérő következtetésekre juthatunk, az egyes együttműködések gazdaságosságának megítélésénél.

Az egyik szemlélet alapvetően importügyletnek tekinti a beruházási hozzájárulásos együttműködést, egy olyan importügyletnek, amely egy hitelügylettel fonódik össze. Olyan hitelügylettel, amelynél történetesen nem a vevő kap hitelt az eladótól, hanem fordítva; s a hitel nem rövid lejáratú, hanem hosszú lejáratú.

Ennek a szemléletnek megfelelően azt kell vizsgálnunk, hogy vajon olcsóbban jutunk-e az adott ügylet keretében a megszerzendő termékhez, mint ahogy máshonnan (másfajta komplex együttműködéssel, világpiacon történő vásárlással, saját termeléssel) jutnánk hozzá. Az előző fejezetben mondottak értelmében a hatékonyságot itt ráfordításcsökkentés és nem pedig jövedelemnövelés aspektusban vizsgáljuk. A megoldás módja az, hogy közös pénznemre és közös jelen értékre hozzuk az ügylettel kapcsolatos összes ráfordításokat, s az így kapott eredményt szembeállítjuk az ellen-

variánsok ugyanilyen módon közös nevezőre hozott összes ráfordításaival. A közös pénznem természetesen a forint, a más valutában történő ráfordításokat a kereskedelmi árfolyammal számítjuk át; a közös jelen értékre való átszámításhoz pedig a diszkontálás (felkamatolás) módszerét alkalmazzuk. Lényeges itt megjegyeznünk, hogy ebben a szemléletben az idő tényezője is ráfordításelem; ennek megfelelően a hitelkamatlábbal végzik a diszkontálást azon az alapon, hogy ez a kamatláb fejezi ki a tőke megszerzésének költségét.

A másik szemlélet alapvetően beruházási ügyletnek tekinti a beruházási hozzájárulásos együttműködést. Úgy ítéli meg, az az ügylet leglényegesebb vonása, hogy hosszú időre pénzügyi eszközöket von el, olyan forrásokat, amelyeket egyébként beruházási célokra használhattunk volna fel. A gazdaságosság megítéléséhez ennek alapján azt kell vizsgálnunk, vajon hoz-e nekünk ez az ügylet annyit, mint amennyit az hozott volna, ha a hitelként nyújtott összeget beruházásokra fordítottuk volna. Erre a célra a beruházásgazdaságossági számításokból smert D-mutató látszik a legalkalmasabbnak.

E tanulmány szerzőinek megítélése szerint mindkét szemléletnek van bizonyos létjogosultsága, nem lehet az egyiket kifejezetten jónak, a másikat kifejezetten rossznak minősíteni.

Nem tartjuk azonban ezeket egyformán jónak, egyformán indokoltnak. Bizonyos megszorításokkal ugyan, de határozottan az importügylet-szemléletnek adjuk az elsőbbséget, s úgy gondoljuk, hogy elsősorban az ilyen szemléletben végzett számításokkal kellene megítélni a beruházási hozzájárulásos ügylet gazdaságosságát. Ezt a következőkkel indokoljuk.

1. Kétesnek érezzük a hitelügyleteknél a 12 százalékos elvárt hozam alkalmazásának indokoltságát. Igaz, hogy azt a pénzt beruházásokra is felhasználhattuk volna, s akkor 12 százalékot vártunk volna el tőle. De ha már nem beruházásra használjuk fel, hanem egyszerűen csak kölcsönadjuk, akkor az elvárással is lejjebb kell szállnunk. Ez esetben ugyanis nem vállalunk kockázatot (legalábbis nem olyan kockázatot, mint a beruházó), nem kell erre lekötni munkaerőnket, építőipari kapacitásunkat stb., tömören: ez esetben csak hitelezők, de nem vállalkozók vagyunk. Általánosságban is vitatható, hogy a hitelügyletek gazdaságosságát mennyiben lehet megítélni a beruházási ügyletek gazdaságosságának normáival.

Olyan helyzetek is előfordulhatnak, hogy a hitelforrások korlátlanok, vagy legalábbis nem a hitelforrások (tőke) korlátozottsága képezi a beruházások szűk keresztmetszetét. Ilyen esetekben kifejezetten rossznak tekintjük a 12 százalékos elvárt hozam normával való diszkontálást. Tételezzük fel, hogy egy beruházási hozzájárulásos együttműködés 10 százalékos kamatnak megfelelő hozamot (árkedvezményt a másik variánshoz képest) ígér. Gazdaságos ez az ügylet vagy sem? Importügylet-szemléletben igen (mert többet hoz a 8 százaléknál), beruházásügylet-szemléletben nem (mert nem hozza meg a 12 százalékot). Ez esetben aligha vitatná valaki, hogy az előbbi válasz a helyes, az ügyletben érdemes részt vennünk, mert felvehetünk 8 százalékos kamatlábra hitelt úgy, hogy ezzel semmiféle beruházásunk elől nem vonunk el pénzt, s ezt úgy adjuk tovább, hogy 10 százalékot kapunk érte; így még 2 százalékos kamatlábnak megfelelő összegünk tisztán megmarad, ahhoz képest, ha nem az együttműködés keretében szereztük volna meg ugyanazt a terméket.

Persze hitelforrásaink nem korlátlanok, s feltételezhetően hosszú ideig

nem is lesznek azok. Az azonban már mégsem olyan egyértelmű, vajon a tőkehiány képezi-e beruházási tevékenységünk szűk keresztmetszetét. Biztos az, hogy ha *nem* veszünk részt valamilyen beruházási hozzájárulásos ügyletben, akkor az így felszabaduló tőkét beruházásra fordítanánk? Erre aligha lehet határozott igennel felelni, ismerve munkaerő, építőipari kapacitás gondjainkat. Ha pedig nem beruházásra, hanem mondjuk külföldi adósságaink törlesztésére fordítanánk, akkor megint csak a kb. 8 százalékos kamatlábnak megfelelő hozamhoz jutnánk.

Azt sem tagadjuk, lehetnek olyan esetek, amikor egy hosszú lejáratú hitel nyújtása egyértelműen a hazai beruházások elől von el forrásokat. Ez esetben tényleg mérlegelnünk kell, mi hasznosabb számunkra, egy csak hitelnyújtással elért, mondjuk 10 százalékos hozam, vagy egy beruházással elérhető, mondjuk 12 százalékos[6] hozam.

Elismerjük tehát, hogy a saját beruházási lehetőségeink körülményeit is mérlegelni kell akkor, amikor arról akarunk dönteni, hogy egy beruházási hozzájárulásos ügyletbe belépjünk-e, vagy sem. Ennek azonban nem az a legcélszerűbb útja, hogy egyszerűen kiterjesztjük ezekre az ügyletekre is a belföldi beruházásainkkal kapcsolatos számítási normákat. Szerencsésebbnek tartanánk, ha a beruházási lehetőségeket, illetve az ezzel kapcsolatos problémákat korlátként kezelnénk.

2. A D-mutatónak a beruházási hozzájárulásos ügyletekre való alkalmazása egy másik problémát is felvet. A számlálóban az egész együttműködés hozama (árkedvezménye) szerepel, függetlenül attól, hogy ez a hitel milyen részét teszi ki az egész importösszegnek. Ez magában hordozza egy ellentmondásnak a veszélyét, nevezetesen azt, hogy bizonyos változásokra az így számított D-mutató túlságosan érzékenyen reagál, s bizonyos határokon túl kezdi elveszíteni közgazdasági interpretálhatóságát. Igaz, az esetek jelentős részében a számítás még azon a tartományon belül marad, amelynél nem, vagy alig érzékelhető ez a hatás; azonban mégsem mondható, hogy a probléma elhanyagolható nagyságrendű.

Tételezzük fel, hogy egy adott ügyletre kiszámítjuk a D-mutatót. Majd elkezdjük a paramétereket annyiban változtatni, hogy a nyújtott hitel összegét és ennek megfelelően a törlesztést is fokozatosan csökkentjük, miközben az összes többi feltételt változatlannak tartjuk. A hitel csökkenésével a D-mutató értéke emelkedik. Ez önmagában még nem volna baj, hiszen ha kisebb (kedvezményes) hitelt kell csak nyújtanunk, s közben ugyanannyi árkedvezményt kapunk, a gazdaságosság valóban javul. A probléma azonban az, hogy a hitel csökkenésével a D-mutató értéke túlságosan sebesen kezd emelkedni, jobban, mint amennyire az ügylet valójában javul. Végtelen kicsire csökkentve a hitelt, a D-mutató végtelen nagyra nő, még akkor is, ha csak nagyon csekély a „hozam", a vizsgált ügylet és az ellenvariáns közötti árkülönbség.

Mindez csak elméleti veszély — mondhatnák erre a D-mutató ilyen célokra való alkalmazásának a hívei —, ami elől azzal lehetne a gyakorlatban kitérni, hogy csak bizonyos értékhatáron felüli hitelt tekintenek beruházási hozzájárulásos ügyletnek. Ez azonban nem oldja meg teljesen a problémát. Megvilágítjuk ezt a következő fiktív példával.

[6] Vagy esetleg még ennél is magasabb de az sem kizárt, hogy alacsonyabb, attól függően, hogy melyik az a beruházás, amit a külföldi hitelnyújtás miatt törlünk.

Tételezzük fel, hogy valamely termék világpiaci ára 100 egység. Két beruházási hozzájárulásos ügyletre kapunk javaslatot. Az elsőnél 96 egységért kapjuk ugyanezt a terméket, a másiknál 94 egységért. Mindkét esetben azonban hitelt kell nyújtanunk. A probléma kiélezése érdekében, s már csak azért is, hogy ne keveredjen itt újra bele az előzőekben tárgyalt kamatláb probléma, tételezzük fel azt a különleges esetet, hogy mindkét fél bőséges kamatot fizet, a kamatláb ugyanannyi, mint amennyit akkor értünk volna el, ha beruházásra fordítjuk ezt az összeget. (Ennél a példánál tehát nincs különbség a hitelkamatláb és az elvárt hozam kamatláb között.)

Ilyen feltételek mellett mielőtt bármi többet is mondanánk a többi paraméterekre vonatkozóan, máris megfogalmazhatjuk a válaszunkat. A második eset (amelynél 94 az egységár) a kedvezőbb, függetlenül attól, mennyi a hitel az egyik és mennyi a másik esetben. A hitelnyújtás ugyanis ilyen feltételek mellett nem jelent áldozatot, meghozza az egységártól függetlenül is azt, amit maximálisan elvárhatunk tőle. Az a kedvezőbb, amelynél olcsóbban jutunk a termékhez.

A D-mutató azonban mégsem feltétlenül ezt fogja mutatni. Ha — tételezzük fel — a második esetben kétszerakkora hitelt kell nyújtani, mint az első esetben, az első eset fogja a magasabb D-mutatót adni, mert bár a számlálóban 6 : 4 arány van a második eset javára, a nevezőben 2 : 1 arányban nagyobb a második eset ráfordítása, ez végeredményben 8 : 6 arányban magasabb D-mutatót ad az első, mint a második esetben. (A diszkontálás — amitől most az egyszerűség érdekében eltekintettünk — módosítana ezeken az arányokon, a megállapítás lényegét azonban nem érintené.)

★

Mindaz, amit a korábbiakban elmondtunk az importszemlélet javára, azokra a beruházási hozzájárulásos ügyletekre vonatkozik, amelyeknél — némileg leegyszerűsítve — nem az a fő kérdés, hogy megszerezzük-e a szóban forgó terméket, vagy sem, hanem — mintegy eldöntöttnek véve, hogy a termékre szükség van — az, hogy milyen módon szerezzük meg ezt a terméket. Az eddig megvalósulásban levő vagy szóba kerülő ügyletek nagyobb része valóban ebbe a kategóriába tartozott (földgáz, cellulóz stb.).

Lehetnek azonban olyan termékekkel kapcsolatos beruházási hozzájárulási ügyletek is, amelyeknél egyáltalán nem eldöntött még, hogy a terméket — legalábbis abban a mennyiségben — érdemes-e megszerezni, vagy sem. Például abban a kérdésben kell döntenünk, hogy valamely importált nyersanyagból vagy félkésztermékből gyártsunk-e valamilyen exporttermékeket, s ennek a nyersanyagnak vagy félkészterméknek szállítására kapunk beruházási hozzájárulásos javaslatot.

Általánosságban minél kevésbé determináltnak tekinthető az, hogy a szóban forgó termékre szükség van-e vagy sem, annál inkább a jövedelemnövelés, s nem a ráfordításcsökkentés aspektusai kell, hogy előtérbe kerüljenek a gazdaságossági számításnál. Az előbbi példa jogosan értelmezhető úgy, hogy itt egy fejlesztés célszerűségéről kell dönteni, s ennek a fejlesztésnek egyik eleme a beruházási hozzájárulásos ügylet. Elsőként tehát azt kell meghatározni, hogy maga az egész fejlesztés gazdaságos-e (erre legalkalmasabbnak a D-mutató látszik), s csak azután azt, hogy az ehhez szükséges nyersanyagot a szóban forgó beruházási hozzájárulásos ügylet keretében szerezzük be, vagy másképpen.

Külön kell szólnunk még arról a problémáról, amivel akkor találjuk magunkat szemben, ha a beruházási hozzájárulásos ügylet ellenvariánsai között a termék hazai előállítása, illetve az ebből a célból történő beruházás is szerepel. Az ilyen esetben megvalósítandó ráfordítás összehasonlítás kérdései — úgy érezzük — még nem tisztázottak eléggé. Ami a legnehezebben megválaszolható kérdést jelenti ilyen esetekben, ez az, hogy az import ráfordításaival szembeállítandó hazai termelés ráfordításai a költségek milyen körére terjedjenek ki (tartalmazza-e például a munkavállalóknak adott közvetett juttatásokat, a kapcsolódó beruházások milyen körét ölelje fel, hogyan kezelje az üzem létrehozása miatti lakásépítési, munkásszállás építési költségeket stb.). Magunk is inkább csak a problémát tudjuk jelezni, anélkül, hogy határozottan állást tudjunk foglalni ilyen vagy olyan megoldás mellett.

B) *Hosszú lejáratú hitel vagy beruházási hozzájárulás igénybevétele hazai fejlesztésnél*

Az ebbe a kategóriába tartozó ügyletek tulajdonképpen tükörképei az előzőnek. Úgy is fel lehet fogni, hogy ugyanazoknak az ügyleteknek a gazdaságosságát vizsgáljuk, mint az előbb, csak most nem a hitelt (beruházási hozzájárulást) nyújtó, hanem az azt felvevő ország szempontjából. A gazdaságosság mértékének a meghatározása azonban egészen más módszert igényel.

A hitelt igénybe vevő ország szempontjából a szóban forgó ügylet kifejezetten beruházás jellegű. Ez az ország lesz a létesülő állóeszköz tulajdonosa, maga gondoskodik üzemeltetéséről, ugyanolyan jellegű kockázatot vállal, mint bármely más beruházó. A közönséges belföldi beruházásokkal szemben csak az a különbség, hogy a fejlesztési költségek egy részét nem maga fedezi, s a megtermelt termékeknek a hozama is kevesebb lesz, egyrészt azzal, amivel a kapott hitelt törleszti, másrészt pedig azért, mert az együttműködő félnek kedvezményes áron fogja eladni a törlesztésen felül szállított termékeket is.

Minthogy itt alapvetően beruházási ügyletekről van szó, ugyanazokat a gazdaságossági számítási módszereket célszerű alkalmazni, mint amelyekkel a hazai beruházások hatékonyságát vizsgáljuk. Mint ismeretes, erre a célra elsődlegesen a D-mutatót használjuk.

A külföldi hitellel (beruházási hozzájárulással) megvalósított beruházás gazdaságosságának a meghatározására is ugyanolyan D-mutatót kell számítani, mint amilyet hazai nagyberuházásainknál alkalmazunk. Az egyetlen különbség értelemszerűen következik a külföldi közreműködés hatásaiból: nem tekintjük ráfordításnak a külföldi fél által finanszírozott fejlesztési költséget, s hozamként sem vesszük számba azt az eredményt, amit a hitelnyújtó realizál (törlesztésként kapott termék, árkedvezmény).

Az így kapott D-mutatót két különböző szempontból kell elbírálni. Egyrészt azt kell megítélnünk, hogy az egész beruházás (beleszámítva a külföldi közreműködés kihatásait is) megüti-e azt a gazdaságossági színvonalat, amit általában a jóváhagyandó beruházásokkal szemben támasztunk. Más szavakkal az a kérdés merül fel, hogy önmagában elég magas-e a D-mutató. Másrészt pedig azt kell megvizsgálnunk, hogy maga a külföldi

közreműködés hatékonynak tekinthető-e országunk szempontjából. Ehhez a kiszámított D-mutatót egy más D-mutatóval kell összevetnünk, azzal amelyik azt fejezi ki, hogy milyen lett volna a beruházás gazdaságossága külföldi részvétel nélkül. Ha ez utóbbi D-mutató a magasabb, akkor a külföldi részvétel nem minősíthető gazdaságosnak. (Az egész beruházás ugyan gazdaságos lehet, de még gazdaságosabb lett volna, ha külföldi közreműködés nélkül valósítottuk volna meg.)

C) *Közös beruházások*

Ha a külföldi partnerrel közösen leszünk az állóeszközök tulajdonosai, közösen üzemeltetjük, vállaljuk kockázatait és osztozunk eredményeiben, akkor is lényegében beruházási ügyletről van szó, s gazdaságosságának megítéléséhez itt is a D-mutató bizonyul a legalkalmasabb módszernek. Értelemszerűen természetesen a hozamnál is, a ráfordításoknál is csak azt a részt vesszük tekintetbe, amit magunk realizálunk, illetve fedezünk. A maradék értéknek is csak az a része szerepelhet a D-mutató nevezőjében, amit a saját tulajdonunknak tekinthetünk.

Miként az előbb, itt is az így kapott D-mutatót nemcsak önmagában kell megítélnünk, hanem a külföldi közreműködés nélküli változat D-mutatójával is össze kell vetnünk.

D) *Fáziskooperációk*

KGST-országok közötti gazdasági kapcsolatoknál nem ritka a vertikális kooperáció, olyan együttműködés, amelynél az egyik fél a másik fél által előállított végtermék termelési folyamatának valamelyik fázisát vállalja magára. Tipikus példája az ilyen együttműködésnek a magyar—szovjet timföld-alumínium egyezmény, amelynél a bauxitbányászattól az alumínium késztermékig tartó termelőfolyamatból a Szovjetunió az igen energiaigényes timföld-alumíniumtömb szakaszt (azaz az alumíniumkohósítást) vállalja magára, természetesen meghatározott fizetség ellenében.

A továbbiakban is ezen a példán keresztül próbáljuk érzékeltetni a fáziskooperációk hatékonysági számításának problémáit, felhasználva ehhez a Gazdaságkutató Intézet által kialakított metodikát.

Az ilyen együttműködések gazdaságosságának megítélésére a D-mutató látszik leghasznosabb eszköznek. A D-mutatót az egész vertikumra határozzuk meg (példánkban a bauxitbányászattól az alumínium végtermékig), figyelembe véve a külföldi partnerrel történő együttműködés minden következményét (például nincs az alumíniumkohászattal kapcsolatban beruházási ráfordítás, de folyó ráfordításként jelentkezik a kohósításért fizetett díj és az ezzel kapcsolatos szállítási költség). Ezután meghatározzuk a reálisan számbajöhető ellenvariánsok D-mutatóit.

Az egyik ellenvariáns természetesen a teljes vertikum saját termelésben való megvalósítása, tehát — az előbbi példánál maradva — saját alumíniumkohászat létesítése. Vannak azonban más ellenvariánsok is. Ilyen például az, hogy az egész vertikumot leszűkítjük (csak a bauxitbányászatot és timföldgyártást fejlesztjük, a timföldet exportáljuk); vagy az, hogy egy adott

országgal való együttműködés helyett a világpiacon valósítjuk meg a „kooperációt" (exportáljuk a timföldet és importálunk — esetleg más piacról — alumíniumtömböt); vagy az, hogy más országgal valósítunk meg hasonló kooperációt.

A vizsgált nemzetközi együttműködést akkor tekinthetjük igazán gazdaságosnak, ha *a)* D-mutatójamagasabb minden reálisan szóbajöhető ellenvariáns D-mutatójánál, s *b)* ha D-mutatója önmagában is kielégítően magas. Itt sem szabad tehát elfelejtkeznünk arról, hogy a gazdaságossági viszonyításnak többdimenziósnak kell lennie. Ha valamelyik ellenvariáns D-mutatója magasabb, akkor — eltekintve most a gazdaságosságon kívüli körülményektől — ezt a megoldást kellene választanunk, s nem pedig az éppen vizsgált együttműködési variánst. Önmagában azonban az sem elegendő, ha minden ellenvariánsnál kedvezőbb a vizsgált variáns gazdaságossága. Előfordulhat ugyanis, hogy egy adott fejlesztés legkedvezőbb variánsa is viszonylag gazdaságtalan más fejlesztésekhez, vagy általában a lehetséges fejlesztésekhez képest.

E) *Termékszakosítások, kooperációk*

A legutolsó évtizedben nagymértékben kiszélesedett specializációk és kooperációk gazdaságossági számítási kérdéseivel már foglalkozott a szakirodalom, s ezeket a módszereket bizonyos mértékig már központilag is szabályozták. Részletes leírásuk — mint a Külkereskedelmi Minisztérium és az Országos Anyag- és Árhivatal együttes irányelvei — megtalálható az Árszabályozás és Termékforgalmazás 1977. május 20-i számában. Ezért e tanulmány keretében inkább csak utalni szeretnénk ezekre a problémákra, anélkül, hogy mélyebben belebocsátkozánk ezekbe a kérdésekbe.

A specializációk-kooperációk gazdaságosságát is az ellenvariánsokhoz való viszonyítás alapján lehet legjobban megítélni. Egyedül arra érdemes ezzel kapcsolatban ráirányítani a figyelmet (ez az aspektus talán nincs eléggé kidomborítva az említett irányelvekben), hogy nemcsak a specializáció (kooperáció) nélküli változat egy lehetséges ellenvariáns, hanem a másfajta specializációk (kooperációk) lehetőségeit is számításba kell venni a gazdaságosság megítéléséhez.

F) *Kompenzációs ügyletek speciális kérdései*

A szocialista országok közötti kereskedelemben nem ritka jelenség, hogy bizonyos ügyletek ún. zárt konstrukciókat alkotnak; valamely vásárolt termék vételárát nem lehet akármilyen, hanem csak meghatározott termékek szállításával kiegyenlíteni. (Például villamos energiát gabonával igen, gépekkel nem.) Ilyen zárt konstrukciószerű jelenségek nemcsak önálló ügyletekként fordulnak elő, hanem más komplex nemzetközi együttműködések egyes elemeiként is. Például hosszú lejáratú hitel nyújtásával együttjáró importügyleteknél is előfordulhat, hogy az exportáló ország kiköti, az ellenértékként szállított áruk ilyen és ilyen részében ehhez és ehhez az áruösszetételhez ragaszkodik.

A vásárló ország szempontjából az eladó országnak ez az előjoga rend-

szerint többletráfordítást jelent, számos esetben nem is jelentéktelent. A gazdaságossági számításoknál természetesen törekedni kell arra, hogy ezeket a többletköltségeket is figyelembe lehessen venni.

A többletköltségek meghatározására csupán becslésszerű lehetőségek vannak, ezek is azonban hasznosabbak, mint hogy ha ezeket a tényezőket teljesen figyelmen kívül hagynánk. A számításokhoz más-más módszert kell alkalmazni, annak függvényében, hogy az adott helyzetben milyen feltételezés látszik indokoltabbnak.

Ha az a feltételezés látszik indokoltnak, hogy a zárt konstrukcióban szállított terméket a tőkés exportunktól vontuk el, akkor a tőkés piacon realizálható exportbevétel és a zárt konstrukcióban realizált exportbevétel különbsége jelenti a többletráfordítást (mint hozamkiesés).

Ha viszont az a feltételezés látszik indokoltabbnak, hogy a zárt konstrukcióban szállított terméket nem a tőkés exportunkból vonjuk el, hanem ezzel egész exportunk struktúráját módosítjuk kényszerű módon (például gépek exportjával törlesztettük volna tartozásunkat, de e helyett húst kell exportálnunk), akkor a zárt konstrukcióban exportált termék (hús) belföldi kitermelési költsége és az ugyanolyan rubelbevételt jelentő normál klíringforgalomban exportált termékek átlagos kitermelési költsége közötti különbséggel lehet közelíteni azt, hogy a partnerország előjoga milyen drágulást idéz elő az ország számára. Ennél a számításnál az jelenti az egyik legnagyobb nehézséget, hogy a belföldi árrendszer sajátosságai (a tiszta jövedelmi elemeknek ágazatok, termékcsoportok közötti jelentős szóródása) miatt csak bonyolult számításokkal és eléggé hozzávetőleges pontossággal lehet megbecsülni az egyes termékek, termékcsoportok népgazdaság szempontjából vett kitermelési költségeit.

KEDVES OLVASÓINK!

A Közgazdasági Szemle iránt megnövekedett érdeklődés következtében az utóbbi években nehezen lehetett folyóiratunkra előfizetni. Az illetékes szervek lehetővé tették, hogy 1979. januártól példányszámunkat 2000-rel növeljük. Felhívjuk Olvasóink figyelmét az előfizetés és a példányonkénti vásárlás korábbinál kedvezőbb lehetőségére.

A szerkesztőség

KÁDÁR BÉLA:

A fejlődő országok iparcikk-kivitele

I. A fejlődő országok iparosodásának fő irányzatai

Az ipar fejletlensége a gazdasági elmaradottság egyik fontos ismérve és tükrözője. A második világháború előtti másfél évszázadban a mai fejlett és fejlődő országok iparának fejlettsége között hatalmas szakadék alakult ki, a korszerű gazdasági fejlődésben meghatározó szerepű iparosodás igen lassan, csökevényesen s csak a felszínen érintette a fejlődő országok társadalmi-gazdasági fejlődését. Ezek nemzetközi fellépéseikben, az államok gazdasági jogaival és kötelezettségeivel foglalkozó Kartában érthető eréllyel marasztalták el a tőkésországok érdekei szerint kialakított nemzetközi munkamegosztást abban, hogy a világ népességének (Kína nélkül) több mint 50 százalékát képviselő országaik részaránya a világ bruttó termelésében csak 12, ipari termelésében 7, műszaki-tudományos kapacitásában pedig 5 százalék, s az ipari országok, valamint a fejlődő országok 1 főre jutó nemzeti jövedelmének aránya az 1950. évi 10 : 1[1] arányról 1960-ra 11 : 1-re, 1972-ben pedig 13 : 1-re nőtt.

A fejlődő országok nagymértékű kívülrekedése a gazdasági haladásból a nemzetközi gazdasági-politikai egyensúly bizonytalanságának egyik fő forrása. Nemcsak az elmaradottság felszámolását, hanem a hosszú távú nemzetközi politikai-gazdasági fejlődés viszonylagos stabilizálását segítheti elő az a nemzetközi szervek által is megfogalmazott követelmény, hogy az ezredfordulóig a fejlődő országok részesedését a világ *ipari termelésében* 20, illetve 25 százalékra kell növelni. Ennek megvalósítása ezen országok ipari termelésének évi átlagban 9—12 százalékos növelését teszi szükségessé.[2]

A fejlődő országok iparosításának felgyorsítása hatalmas beruházások, szellemi és anyagi erőforrások mozgósítását igényli. Az említett arány eléréséhez szükséges feldolgozó ipari kapacitások 80-90 százalékát még ezután, a következő, alig negyedszázados időszakban kell létrehozni.[3] Az elkövetkező időszakban tehát a fejlődő országok beruházásijószág- és technikaimportját az eddiginél gyorsabb ütemben kellene bővíteni.

E gyorsított ütemű iparosításból adódó növekvő importigények mindenekelőtt az *exportkapacitások* bővítését követelik, hiszen az eladósodással való importfinanszírozási lehetőségeit, legalább is közép távon, sok fejlődő

[1] N. Kloten: Industrial Countries and the Third World, Economics, 1976. 13. vol. 7. l.

[2] Preliminary Note for the Preparation of a Plan of Action on Industrialization. UNIDO Secretariat, 1974. October.

[3] J. B. Donges: Industrialisierung der Entwicklungslander, Kieler Diskussionsbeitrage, No. 45. 1976. január, 4. l.

ország már nagyrészt kimerítette, s korlátozottak az ésszerű importhelyettesítéssel való devizamegtakarítás lehetőségei is.

A devizabevételek hosszú távú dinamikus növelése nem alapulhat a nyersanyagexport fokozásán. Az 1973—1974 évi nyersanyag-árrobbanás bizonyos mértékig kárpótolja ugyan a cserearányromlás több mint évtizedes hátrányait szenvedő nyersanyag-exportőröket, hosszabb távon azonban a fejlett tőkésországok kitermelőiparának fejlesztésére irányuló törekvések ezen országok ipari fejlődésének alacsonyabb ütemű és szerkezeti átalakulása, a műszaki fejlődés nyersanyag- és energiahordozó-megtakarító jellege, nem ígér dinamikus keresletet. Az exportkapacitás bővítése így elsősorban a *készáruexport* fokozásával képzelhető el.

Hasonló következtetést sugall a fejlődő országok ezután kiépítendő iparának *piacproblémája* is. Évi 9—12 százalékkal bővülő s korszerűbb szerkezetű ipar termelésének gazdaságos elhelyezését szűk belső piacok rendszerint nem teszik tartósan lehetővé. Az iparosítás tervezett magas üteme és gazdaságossági követelményei elengedhetetlenné teszik a fejlődő országok nemzetközi ipari munkamegosztásba való bekapcsolását.

Míg korábban a fejlődő országok követelései elsősorban a nemzetközi nyersanyag-kereskedelem és -finanszírozás szabályozása köré csoportosultak, az említett összefüggések miatt a világgazdaság átépítésével kapcsolatos feladatok közül az utóbbi években előtérbe kerül a *nemzetközi ipari munkamegosztás* továbbfejlesztése.

II. A fejlődő országok iparcikkexportjának sajátosságai

Az elmúlt évtized elején kibontakozó belső és nemzetközi folyamatok eredményeként a fejlődő országok *iparcikkexportja* 1965-ben 6,4, 1970-ben 13,1, 1974-ben pedig 37,3 milliárd dollárt tett ki.[4] 1976-ban pedig felülmúlta a 45 milliárd dollárt. Minthogy a fejlődő országok által exportált *iparcikkek árszínvonalában* nagyobb kilengések nem tapasztalhatók, az 1975. évi 3-5 százalékos áresésből és az 1976. évi 5-10 százalékos áremelkedésből arra következtethetünk, hogy e növekedés nem az infláció következménye, hanem 1975-ben mintegy 3-6, 1976-ban mintegy 20-25 százalékos volumennövekedésnek tekinthető. A fejlett tőkésországok recessziójának következményei tehát nem vetették vissza nagyobb mértékben a fejlődő országok késztermékexportját.

A fejlődő országok ipari exportoffenzívája a hatvanas évtized derekától a nemzetközi ipari munkamegosztásnál jóval gyorsabb ütemben bontakozott ki. A fejlett tőkésországok késztermékexportja 1965 és 1974 között 95,7 milliárd dollárról 405 milliárd dollárra, a KGST-országoké pedig 12,8 milliárd dollárról 38 milliárd dollárra nőtt.[5] A fejlődő országok részaránya a világ iparcikk-kereskedelmében ugyanezen időszakban 3-ról 8 százalékra nőtt. Noha a mai arány még mindig rendkívül alacsony, a világ ipari termelésében és iparcikkexportjában elfoglalt részarányuk közelítéséről, a fejlődő országok iparának fokozódó versenyképességéről, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásáról tanúskodik.

[4] U. N. Monthly Bulletin of Statistics különféle számai alapján.
[5] U. N. Monthly Bulletin of Statistics

A fejlődő országok iparosodásának mindinkább exportorientált jellege, illetve késztermékkínálatának bővülése egyrészt fokozza a vásárló országokban az importforrásokra való támaszkodást és a termelés szerkezeti átalakulását, másrészt befolyásolja a *nemzetközi kereskedelem áramlási irányait*, a különböző társadalmi rendszerű országok közötti kapcsolatokat. Így például a *kelet-nyugati kapcsolatokon* belül a fejlett tőkésországok KGST-országokból származó iparcikkimportja 1965 és 1974 között 3,5 milliárd dollárról 6,2 milliárd dollárra nőtt, ugyanakkor a fejlődő országokból származó iparcikkvásárlások összege viszont 4,3 milliárd dollárról 25,8 milliárd dollárra szökött fel. A *fejlődő országok* egymásközti iparcikkcseréjének összege 1965 és 1974 között 1,9 milliárd dollárról 10,2 milliárd dollárra, a KGST-országokból vásárolt iparcikkek értéke 1,4 milliárd dollárról 4,2 milliárd dollárra, a fejlett tőkésországokból származó késztermékimport pedig 21,5 milliárd dollárról 90,5 milliárd dollárra nőtt.

A 60-as évek elején még a *KGST-országok összesített iparcikkexportja* több mint kétszerese volt a fejlődő országokénak, a fejlett tőkésországokba irányuló iparcikkexport pedig csaknem azonos értékű volt. Évtizedünk derekára már a fejlődő országok össziparcikk-exportja mintegy 30, a fejlett tőkésországokba irányuló kivitele pedig mintegy 300 százalékkal múlta felül a KGST-ét.

A külpiacok gyors tágulása természetesen visszahatott a fejlődő országok iparosodásának arculatára, külkereskedelmük szerkezetére, megnövelte a nemzetközi munkamegosztás jelentőségét az iparosításban. A fejlődő országok iparilag feldolgozott termékei exportvolumenének évi átlagban 15 százalékos bővülése folytán az 1965—1976-os időszakban a feldolgozó ipari termelés egységnyi növekedése a feldolgozóipari-export közel 2 egységnyi növekedésével járt. Ez döntő fordulat az 1930—1960-as időszakkal szemben, amikor az ipari kivitel a feldolgozó ipar termelésénél jóval lassabban bővült.

Az ipar exportorientáltságának fokozódását más oldalról szemlélteti, hogy a fejlődő országok 1965-ben még feldolgozó ipari termelésük alig egytizedét exportálták, az 1976. évi folyó árakon mintegy 150 milliárd dollárra becsülhető, feldolgozó ipari termelésnek viszont közel egyharmadát külpiacokon helyezték el. A nemzetközi ipari munkamegosztás jelentőségének rohamos növekedését jól érzékelteti az, hogy a fejlődő országok 1965 és 1976 közötti feldolgozó ipari termelésnövekményének már több mint felét, a legutóbbi 5 év növekményének még nagyobb hányadát vette fel a külső piac. A vizsgált időszakban tehát — korábbi feltételezésektől eltérően — *a külső piacok tágulása jelentette az iparosítás fő hajtóerejét.*

Az iparcikkexport viszonylati összetételének alakulása

A fejlődő országok iparosodásának exportorientációja természetesen régiónként és országonként változó intenzitással és eredményességgel bontakozott ki, az ipari késztermékek kivitelének alakulása tükrözi az egyes országok világpiaci pozícióinak, szerkezeti fejlődésének differenciálódását. Az egyes fejlődő régiók közötti legnagyobb mértékű arányeltolódás az exportorientáció útjára leghamarább és legerőteljesebben rálépő délkelet-ázsiai országok előretöréséből fakad. Ázsia részaránya 1965 és 1974 között

1. sz. táblázat

A fejlődő országok exportja (millió dollár)

Megnevezés	1965				1970				1974				1975
	Összes	Fejlett	Fejlődő	KGST	Összes	Fejlett	Fejlődő	KGST	Összes	Fejlett	Fejlődő	KGST	Fejlett ország
	ország				ország				ország				
Export összesen	36 480	26 110	7 650	1 880	54 900	40 550	10 800	3 150	222 130	16 310	46 600	7 700	160 205
Iparcikk összesen	6 395	4 235	1 900	212	13 080	9 095	3 450	521	37 320	25 820	10 150	1 237	24 174
Ebből													
vegyszerek	510	240	245	20	880	375	460	48	3 360	1 720	1 500	125	1 545
gépek	395	1 150	275	2	1 420	760	640	8	6 750	4 050	2 620	32	4 588
személygépkocsi	33	3	30	0	57	13	44	0	350	135	210	1	—
Egyéb iparcikk	5 490	3 880	1 380	190	10 780	7 960	2 350	465	27 210	20 050	6 030	1 080	18 041
kohászat	205	79	1 125	1	570	275	75	34	1 600	890	680	27	466
konfekció	—	—	—	—	1 330	1 110	180	41	4 800	4 150	550	105	5 108
textil	1 350	690	500	140	1 910	930	760	220	4 960	2 810	1 670	465	2 419

55-ről 62 százalékra, Latin-Amerikáé 20-ról 26 százalékra nőtt, ugyanakkor Afrikáé 23-ról 11 százalékra csökkent.

A fejlődő országok nemzetközi ipari munkamegosztásba való differenciálódó bekapcsolódásának fő vonásai:

a) Az iparcikkexportőr országok körének kiszélesedése. Az 50 millió dollárnál nagyobb késztermékexportot lebonyolító fejlődő országok száma 1965-ben még csak 14 volt, s ez 1975-re már 40-re nőtt.

b) Az export magas viszonylati koncentráltsága. A fejlődő világ 1974. évi iparcikkexportjának kétharmada nyolc országra jutott. További 7 ország összesen 13 százalékkal részesedik a fejlődő világ iparcikkexportjában. Ugyanakkor több mint 100 fejlődő ország együttes súlya nem éri el a 25 százalékot.

c) Az iparcikkexport *fokozódó viszonylati koncentrálódása.* A jelenleg öt legnagyobb fejlődő iparcikkexportőr részaránya a fejlődő országok 1965. évi iparcikkexportjában 21,2, 1974-ben pedig már 49 százalékot tett ki.

d) A jelentősebb késztermékexportőrök közül az átlagnál lényegesen lassabban fejlődött az importhelyettesítő iparosítás örökségével nehezen megbirkózó vagy a belső piaci munkamegosztásra támaszkodó, továbbá speciális politikai problémákkal küzdő országok kivitele, viszonylagos nemzetközi *piaci pozícióik* a vizsgált időszakban *gyengültek.*

e) A késztermékkivitel gyors növekedése miatt több fejlődő ország kivitelének szerkezete a monokulturális gazdaságból való kilépésről tanúskodik. A délkelet-ázsiai kis országokban ma már az ipar a gazdasági növekedés és a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás hajtóereje. A jelentős természeti erőforrásokkal rendelkező, nagykiterjedésű latin-amerikai országokban a természetföldrajzi adottságok még nagyobb szerepet játszanak a szakosodás irányának meghatározásában, az elmúlt évtized során azonban a *külgazdaság szerkezeti diverzifikálódása* az ipar exportorientációjának eredményeként nagymértékben felgyorsult.

f) A nemzetközi ipari munkamegosztás kiépítésében érdekelt országok nemzetközi súlyának fokozódása. Az új világgazdasági rendért vívott harc jövőbeli irányának, harcterének kialakulása szempontjából nem közömbös, hogy a nemzetközi ipari munkamegosztás rendszerének reformját, átépítését sürgető országok sorába a politikailag és gazdasági potenciál szempontjából nem jelentékeny délkelet-ázsiai országok mögé felzárkóztak a nagyobb gazdasági potenciállal rendelkező, vezető latin-amerikai országok, sőt újabban bizonyos mértékig Egyiptom és India is. A fejlődő országok csoportján belüli gazdasági és különösen külgazdasági erőviszonyok eltolódása, valamint az egyes országokban bekövetkezett koncepció-átértékelések következtében a fejlődő országok nemzetközi kapcsolatokat érintő *célkitűzései is módosultak* és erősen *differenciálódtak.*

Szerkezeti változások a fejlődő országok késztermékexportjában

A megelőző évszázad során a fejlődő országok késztermékexportja lényegében alacsonyabb feldolgozottsági fokú, alacsonyabb növekedésösztönző hatású és keresleti rugalmasságú könnyűipari termékekből és kohászati cikkekből állt. A fejlődő országok 1965. évi késztermékexportjának alig 6 százalékát tették ki gépek.

Az elmúlt évtizedben kibontakozó komplex folyamatok olyan változásokat érleltek, amelyek lehetővé tették a fejlődő országok gépexportjának megindítását. A fejlődő országok összexportja és iparcikkexportja 1965—1974 között folyó áron meghatszorozódott, ugyanakkor *gép- és berendezés*-kivitele 395 millió dollárról 6750 millió dollárra, azaz tizenhétszeresére nőtt, a gépek részaránya az összexportban 3, a késztermékexportban pedig 18 százalék fölé emelkedett a világpiaci árarányok eltolódása ellenére. A gépexport fő hajtóerejét a kínálat több mint 50 százalékát kitevő villamosipari termékek alkották, a kiviteli listákon azonban megjelentek új termékek is: a szerszámgépek, irodagépek, közlekedési eszközök, műszerek.

A műszaki-strukturális fejlődés másik fontos vonalát jelentő *vegyi*ipari termékek kivitele a vizsgált időszakban 510 millió dollárról 3360 millió dollárra, azaz az összkivitel növekedési ütemét némileg meghaladóan nőtt. A kohászati termékek exportja az átlagosnál lassabban bővült. A gép-, vegyi- és kohóipari termékek együttesen a fejlődő országok iparcikkexportjának 1965-ben egyötödét, 1974-ben 31 százalékát tették ki.

A fejlődő országok késztermékkivitelének csökkenő, de ma még meghatározó részét a *könnyűipari* termékek teszik ki. Kivitelük meglepő módon a vizsgált időszakban megötszöröződött s alig maradt el az export átlagos bővülési üteme mögött. Statisztikai korlátok miatt a kiemelt könnyűipari termékcsoportok dinamikája csak 1970 óta vizsgálható összevont formában. 1970 és 1974 között a fejlődő országok késztermékkivitelének 2,8-szoros növekedésén belül a textilipari termékeké 1,9 milliárd dollárról 5 milliárd dollárra, a nagyobb munkaigényességű konfekcióipari termékeké pedig 1,3 milliárd dollárról 4,8 milliárd dollárra nőtt. A textília- ruházatiipari termékek részaránya a késztermékexporton belül 1970 és 1974 között 24-ről 26 százalék fölé emelkedett. Az átlagosnál jóval gyorsabban nőtt a késztermékexport 8-10 százalékát kitevő lábbelikivitel is. A könnyűipari termékek közül lemaradt a korábban jelentősebb súllyal szereplő fa- és bőripari kivitel. A fontosabb ipari termékek, illetve termékcsoportok exportját főbb szállító országonként a 2. sz. táblázat szemlélteti.

A fejlődő országok késztermékexportjának mintegy kétharmadát adó 8 ország kivitelének alakulása mutatja, hogy a műszaki-strukturális fejlődés, valamint a piaci munka szempontjából legérzékenyebb gépipari termékek esetében a *legiparosodottabb fejlődő országokra való koncentráció* az átlagosnál jóval nagyobb. Így például a 8 országra jutott a fejlődő országok 1974. évi gépipari kivitelének több mint 90, ezen belül nem elektromos gépkivitelének 96, a járműkivitelének 88, a műszer-, és órakivitelének 90 százaléka. A kohászati kivitelnek már alacsonyabb hányadát, 65, textilipari kivitelének 64 százalékát, a vegyipari kivitelnek alig felét, ruházati kivitelének több mint négyötödét, lábbelikivitelének közel öthatodát bonyolítja le a 8 ország.

Az egyes országok közül az érettebb műszaki színvonallal és piacszerkezettel rendelkező Brazília esetében kiemelkedő a nem elektromos gépek, járművek kiviteli értéke és aránya, ugyanakkor a textil- és ruházati termékek kivitelében lemarad. A délkelet-ázsiai országok vezető pozíciói az elektroipari, valamint a finommechanikai és optikai termékek kivitelében domborodnak ki. A fejlődő világ időben és sokáig nagyságrendben legelső exportőrének, Indiának relatív pozíciói a gépipari és a ruházati termékek

2. sz. táblázat

A fontosabb ipari termékek kivitele fő szállító országonként
(millió dollárban)

Termékek		Hong-Kong	Taiwan	Dél-Korea	Szingapur	Brazília	Mexikó	Argentína	India
Gépipari termékek									
(SITC 7+86)	1965	90	125	5	109	29	14	17	26
	1975	1231	1037	770	1344	896	—	—	—
Ebből: járművek									
(SITC 73)	1965	7	—	1	50	7	2	1	5
	1975	32	111	547	225	299	—	—	—
Elektromos gépek									
(SITC 72)	1965	54	92	2	17	5	2	3	7
	1975	653	703	442	620	172	—	—	—
Nem elektromos gépek									
(SITC 71)	1965	11	—	2	35	17	9	12	11
	1975	195	222	77	375	426	—	—	—
Irodagépek									
(SITC 714)	1965	—	—	—	—	3	—	7	—
	1975	—	82	44	87	109	—	—	—
Műszerek, órák									
(SITC 86)	1965	17	7	—	6	—	—	1	4
	1975	350	88	68	124	—	—	—	—
Vegyipari termékek									
(SITC 5)	1965	51	12	—	37	15	56	40	23
	1975	223	103	75	200	186	—	—	—
Vas- és acélipari termékek									
(SITC 67)	1965	10	13	13	17	44	22	6	26
	1975	229	99	231	87	172	—	—	—
Textilipari termékek									
(SITC 65)	1965	184	—	26	46	15	23	1	581
	1975	593	649	649	130	271	—	—	—
Konfekcióipari termékek									
(SITC 84)	1965	313	—	21	16	—	2	—	13
	1975	2033	890	1148	117	102	—	—	—
Lábbelik									
(SITC 85)	1965	27	—	4	—	—	1	—	11
	1975	58	309	191	12	165	—	—	—

kategóriájában nem számottevőek, vezető helyét viszont szilárdan tartja a textilipari termékek kategóriájában. Az egyes termékek közül a kínálat túlnyomó része néhány szállítóra korlátozódik a gépipar és a cipőipar esetében, a szállító országok száma jóval nagyobb viszont a vegyipari, textilipari, valamint bőr- és faipari termékek kategóriájában.

A fejlődő országok iparcikkexportjának iránya

A fejlődő országok nemzetközi kapcsolatait a második világháború előtt csaknem kizárólagos *vertikalitás*, a gyarmatosító „anyaország"-hoz vagy néhány vezető fejlett országhoz való kapcsolódás jellemezte. Így a jelentéktelen mértékű ipari munkamegosztás is a fejlett ipari országokkal alakult ki.

A második világháború után, különösen a hatvanas évtized eleje óta megélénkültek a fejlődő országok egymásközti kapcsolatainak elmélyítésére irányuló regionális, szubregionális vagy bilaterális keretekben kibontakozó törekvések. A nemzetközi kapcsolatok „horizontalizálását" integrációs szabadkereskedelmi megállapodások, bilaterális keretekben nyújtott gazdaságpolitikai kedvezmények serkentették. A korábbi viszonylati függőség leépítésére kínált kedvező előfeltételeket a szocialista világrendszer kialakulása, illetve a szocialista országokkal való gazdasági együttműködés kibontakozása is. A horizontális kapcsolatok kifejlesztésére irányuló törekvések ismeretében meglepő, hogy az 1965—1974-es időszakban, az integrációs törekvések eddigi fénykorában, gyakorlatilag alig változtak a fejlődő országok nemzetközi ipari munkamegosztásba való bekapcsolódásának fő viszonylati arányai, sőt némileg fokozódott a viszonylati függőség a gazdaság legkorszerűbb szektorában.

A fejlődő országok késztermékexportján belül a fejlett tőkésországok részaránya 66 százalékról 69 százalékra nőtt, ugyanakkor az egymásközti forgalom részaránya 30-ról 27,5 százalékra, a KGST-országok részaránya pedig 3,3-ról 2,6 százalékra csökkent. Az ipari munkamegosztás intenzitása a fejlett tőkésországok esetében némileg, a KGST esetében jóval alacsonyabb mint az összkülkereskedelemben, ugyanakkor a fejlődő országok, noha csökkenő mértékben, iparcikkexportjuknak összkivitelükénél nagyobb hányadát helyezik el az egymásközti forgalomban. A fejlett tőkésországok részaránya a vegyipari exportban a legalacsonyabb, ennek 1965-ben 48 és 1974-ben 51 százalékát vették át, ugyanakkor az egymásközti forgalom hányada 48-ról 45 százalékra csökkent és 4-ről 2,5 százalékra esett vissza a KGST-országok súlya. A gépipari termékeknek 1965-ben 70, 1975-ben már csak 39 százaléka jutott az egymásközti forgalomra, ugyanakkor a fejlett tőkésországok részaránya 29-ről 60 százalékra nőtt. Az egymásközti gépipari munkamegosztás mértéke viszonylag Latin-Amerikában a legmagasabb, de itt is 80-ról 47 százalékra csökkent. Az átlagosnál magasabb még az egymásközti forgalom részaránya a kohászati termékek esetében és a textíliák kategóriájában, a ruházati cikkeknek viszont csak 12 százaléka jut az egymásközti forgalomra. A KGST-országok 1974. évi részaránya 2,2 százalék a ruházati cikkek, 0,8 százalék a kohászati s 8,8 százalék a textilipari termékek esetében.

Az egyes *árucsoportok fő viszonylati exportarányai* még ma is magukon viselik korábbi időszakok bélyegét. A fejlődő országok gazdasági függetlensége szempontjából meglehetősen kedvezőtlen az elmúlt évtized ama sajátos tendenciája, hogy a viszonylag dinamikusabb keresletű, *magasabb műszaki szintű gépek és berendezések exportja mindinkább eltolódik a fejlett tőkésországok* felé, ugyanakkor az egymásközti forgalomban a kevésbé igényes vegyipari tömegcikkek, textíliák és kohászati termékek kerülnek nagyobb arányban elhelyezésre. A világgazdaságilag lemaradó ágakban való nagyobb mér-

tékű munkamegosztás természetesen nem lehet átfogó és dinamikus politikai és gazdasági együttműködés hordozója.

E jelenség magyarázataként számos érv kínálkozik, így az importhelyettesítés korszakában kifejlesztett iparágak párhuzamos, kompetitív jellege, a fejlődő országokba irányuló gépexport hitel- és szervizigényessége s általában a piacszervezet gyengeségéből fakadó problémák nagyobb súlya, az összefonódás nemzetközi nagyvállalatokkal, a konvertibilis devizakitermelési kötelezettségek stb. A fenti hatások eredőjeként azonban — a politikai célkitűzések s a megváltozott politikai feltételrendszer ellenére — könnyebben és gyorsabban bontakozott ki a finanszírozási igényeket nem támasztó, az exportőr piacszervezetének gyengeségéből fakadó problémákat elhárító, nagyobb felvevőképességű fejlett tőkésországokba irányuló késztermékexport.

E folyamat tanulságai már azért sem közömbösek, hiszen mind a fejlődő országokkal való ipari munkamegosztás elmélyítése elől elzárkózó konzervatív nyugati erőtényezők, mind a fejlődő országokat a „neokolonialista" munkamegosztástól elszigetelni kívánó radikális közgazdászok és politikusok a regionális együttműködést, regionális importhelyettesítést javasolják a fejlődő országok ipari fejlődésének és exportexpanziójának elsődleges keretéül. Az objektív, reálgazdasági áramlások ilyen mértékű eltérítése igen jelentős — a fejlődő országok lehetőségeit meghaladó — erőforrásokat igényelne s már vélelmezhető hatékonyságának és megvalósíthatóságának korlátai miatt *sem jelenthet ésszerű alternatívát* a világgazdaság szerkezetének és intézményes rendjének átépítésével szemben.

A fő viszonylati irányokon belül azonban nem érdektelen a fejlődő országok *késztermékexportjának fő felvevő országok* szerinti vizsgálata sem.

A 3. sz. táblázat adatai több összefüggésre hívják fel a figyelmet. A fejlődő országokkal való ipari munkamegosztás relatív súlya az elmúlt évtized derekán, tehát a fejlődő országok exportoffenzívájának kibontakozása küszöbén, viszonylag magasabb volt az *egykori gyarmattartó*, illetve jelentősebb külföldi *tőkebefektetésekkel* rendelkező országokban (például Egyesült Államok, Anglia, Portugália). Ez alól kivétel Franciaország, amely a gazdaságpolitika hagyományosan protekcionistább jellege, illetve a gazdaság átlagosnál jóval nagyobb mértékű műszaki-strukturális rétegeződése és ebből adódóan az alacsonyabb műszaki színvonalú lemaradó ágazatok átlagosnál nagyobb súlya, valamint tőkekivitelének hagyományosan politikai motivációja miatt kevésbé törekedett a volt gyarmataival, illetve más fejlődő országokkal való ipari munkamegosztásra.

Az 1965—1975 közötti évtized fejlődési irányzatai azt mutatják, hogy a fejlődő országokkal való ipari munkamegosztás elmélyítésének üteme már nem annyira a gyarmati múlthoz, vagy a külföldi tőkebefektetések nagyságrendjéhez, hanem elsősorban az egyes országok *világgazdasági hatalmi pozícióihoz*, illetve *strukturális átalakulásához* kapcsolódik. A fejlődő országok késztermékeinek vásárlásában részarányát jelentékenyen növelő három vezető tőkésország 1975-ben már közel kétharmados súllyal szerepelt a fejlődő és a fejlett országok közötti ipari munkamegosztásban. A három vezető tőkésország az elmúlt évtizedben fejlesztési és külgazdasági stratégiáját, szakosodásának irányát mindinkább globális keretek között alakította ki, a világgazdasági stratégiai pozíciók erősítése és védelme pedig szükségessé tette a fejlődő országok legszámottevőbb politikai súlyú szektorával, az

3. sz. táblázat

Az OECD-országok fejlődő országokból származó késztermékimportja

Ország	Késztermék-import (millió dollár)		Részarány (százalék)				Késztermék import évi növekedési üteme (százalék)
			A fejlődő országokból származó késztermék importon belül		Az összimporton belül		
	1965	1975	1965	1975	1965	1975	1965—75
Egyesült Államok	1595,1	9862,0	34,5	38,4	17,2	18,0	
Japán	245,6	2516,0	5,3	9,7	6,6	9,0	26,2
NSZK	586,8	3478,0	12,7	13,4	14,1	15,5	19,5
Anglia	935,7	2445	20,3	9,4	12,6	6,2	10,1
Franciaország	230,8	1471	5,0	5,7	8,6	8,8	20,3
Kanada	101,3	804,9	2,2	3,1	6,5	7,0	23,0
Olaszország	182,7	1030	4,0	4,0	5,9	6,2	18,8
Hollandia	69,0	671	1,5	2,6	6,0	8,0	25,5
Belgium—Luxemburg	271,4	769,4	5,9	3,0	5,0	6,3	11,0
Svédország	108,0	478,5	2,4	1,8	3,5	2,9	16,0
Svájc	70,3	444,5	1,5	1,7	2,9	2,3	20,3
Norvégia	41,0	278,0	0,9	1,1	1,8	1,7	21,1
Dánia	31,5	179,4	0,7	0,7	2,3	1,8	19,0
Spanyolország	44,8	253,2	1,0	1,0	2,4	2,6	18,9
Portugália	36,5	82,1	0,8	0,3	0,8	0,5	8,4
Törökország	14,4	105,3	0,3	0,4	0,4	0,6	22,0
Ausztria	26,4	184,0	0,5	0,7	1,6	1,3	21,4
Írország	6,3	39,3	0,0	0,1	0,9	0,7	20,0
Görögország	21,0	82,2	0,4	0,3	0,9	0,6	14,6
Összesen	4620	25 925			100,0	100,0	18,8

Forrás: OECD Foreign Trade Statistics, B Series

iparral való együttműködés elmélyítését. Az elmúlt évtized során kristályosodott ki a vezető tőkésországokban az a stratégiai felismerés, hogy gazdaságpolitikai és politikai érdekeik védelmét a fejlődő országok e dinamikus gazdasági szektorával való tartós strukturális összefonódás jobban elősegíti, mint az iparcikkek és nyersanyagok cseréjére alapozott hagyományos munkamegosztás, ami a jelenlegi világgazdasági fejlődési szakaszban jellegénél fogva viszonylag nagyobb manőverképességet biztosíthat az eladó számára.

Az érem másik oldalát érzékelteti, hogy a globálstratégiai pozíciókkal és hatalompolitikai célkitűzésekkel nem rendelkező kis fejlett tőkésországok esetében egyrészt alacsonyabb, másrészt csökkenő a fejlődő országokkal való ipari munkamegosztás relatív súlya.

A hatalompolitikához való kapcsolódás mellett azonban sajátosan árnyalt az egyes gazdaságokon belüli strukturális átalakulás kibontakozásának üteme, s ezzel összefüggésben a *külgazdasági kapcsolatok áruszerkezetének* átrendeződése. Az elmúlt évtized során valamennyi fejlett tőkésország közül Japánban bontakozott ki a leggyorsabb ütemben a strukturális szakaszváltás. Japán átlépett a műszaki-strukturális fejlettség felső-közép sávját jellemző gépipari termékek exportőrjének kategóriájába, a leginkább kutatásigényes termékek kategóriájában világpiaci részaránya 14 százalék

fölé emelkedett. Az NSZK előretörése a fejlődő országokkal való ipari munkamegosztásban szintén szoros kapcsolatban van nemcsak a nyugatnémet külgazdasági expanziónak a korábbi regionális keretekből a globális keretek közé való átlépésével, hanem a nyugatnémet külgazdaság 60-as évek vége óta felgyorsuló szerkezeti átalakulásával. Sőt, még a fejlett kis tőkésországok exportjában is megfigyelhető, hogy a szerkezeti változások felgyorsulásának időszakában a korszerűtlenné és gazdaságtalanná váló belföldi termelés kiszorulásával párhuzamosan gyorsult a fejlődő országokból származó késztermékimport bővülési üteme.

Ugyanakkor azt látjuk, hogy azokban az országokban, ahol a műszaki-strukturális átalakulás általános növekedési, gazdaságpolitikai vagy politikai problémákkal összefüggésben vontatott, egyszersmind kevésbé kedvező a fejlődő országokkal való ipari munkamegosztás kibontakoztatásának dinamikája is. Anglia jól ismert esete mellett e jelenség újabban bizonyos mértékig Olaszországot, sőt Franciaországot illetően is feltűnik, ami a fejlődő országokkal való együttműködés fokozására irányuló határozott francia és olasz külpolitikai törekvések ismeretében meglehetősen meglepő.

A fejlődő országokkal való ipari munkamegosztás mértékét más oldalról világítja meg az, hogy 1975-ben például a fejlődő országokból származó késztermékek össziparcikk-importon belüli aránya Japánban 22, az Egyesült Államokban 18, az NSZK-ban 8, ugyanakkor Franciaországban 5, Olaszországban 6 százalék.

A táblázat adatai szemléltetik, hogy a fejlődő országok késztermék-

4. sz. táblázat

A fejlődő országok részaránya néhány termék importpiacán
(százalék)

Megnevezés	Év	USA	Japán	NSZK	Anglia	Franciaország	Olaszország	Fejlett tőkés országok összesen
Vegyi alapanyagok	1965	11,0	3,9	3,5	6,8	2,0	3,1	5,7
(SITC 51)	1975	13,8	8,0	3,0	7,9	2,8	5,5	6,46
Illatszerek, tisztítószerek	1965	30,4	13,9	3,5	13,3	28,7	3,2	12,3
(SITC 55)	1975	23,1	11,7	1,8	6,3	10,7	1,3	5,2
Bőráruk	1965	25,6	63,7	12,2	45,8	32,4	21,5	18,3
(SITC 61)	1975	47,7	48,9	14,8	36,1	31,3	51,2	24,2
Faipari termékek	1965	33,6	10,0	6,4	10,5	15,3	31,6	16,8
(SITC 63)	1975	55,7	22,5	14,6	18,7	15,0	16,0	23,3
Textília	1965	37,7	9,1	8,8	33,3	6,4	12,4	14,3
(SITC 65)	1975	40,1	41,7	15,0	20,3	6,9	16,2	14,6
Vas és acél	1965	2,7	18,8	1,3	2,3	2,8	1,7	1,8
(SITC 67)	1975	6,6	29,2	1,7	0,9	6,8	5,8	3,5
Elektromos gépek	1965	7,1	0,6	1,2	5,2	0,2	0,7	1,7
(SITC 72)	1975	42,0	23,7	6,5	6,1	2,9	3,5	10,3
Ruházati cikkek	1965	35,4	21,3	20,0	28,5	1,1	5,5	21,0
(SITC 84)	1975	79,4	64,6	33,4	52,5	20,6	17,3	39,0
Lábbeli	1965	6,9	9,9	6,2	29,4	4,8	0,3	8,1
(SITC 85)	1975	41,9	52,9	8,0	20,2	9,6	11,6	22,5

Forrás: OECD Foreign Trade Statitics, 1975, B Series

kivitelének ma még szerény jelentősége mellett is bizonyos termékek piacán a fejlődő országbeli szállítók mindinkább befolyásolják a piaci értékesítés feltételeit. A szemelvényes adatok is érzékeltetik a fejlődő országokkal való ipari munkamegosztás egyenetlen ütemű kibontakozását, s utalnak arra is, hogy a fejlődő országokba irányuló exportban további pozíciójavítást elérő vezető tőkésországok exportsikereit milyen importpolitikai tényezők segítik elő. A nemzetközi munkamegosztás elmélyítésének korszakában az egyes gazdaságok szerkezeti átalakulásának, az exportszerkezet korszerűsítésének üteme nem független a fejlődő országokkal való munkamegosztás irányzataitól sem.

III. Az iparcikkexport kibontakozásának tényezői

1. *A fejlődő országok iparosodásának mozgatóerői*

A fejlődő országok iparosodásának arculatában, illetve a nemzetközi munkamegosztásban betöltött szerepének módosulásában az elmúlt 10—15 évben belső-külső tényezők egyaránt közrejátszottak. Nehéz volna bizonyítani, hogy a fejlődő országok iparfejlődési irányzatainak módosulását valamiféle tudatos, előre kidolgozott gazdaságpolitikai koncepció vagy a közgazdasági szaktudományok újabb felismerései készítették volna elő. A nemzetközi közgazdasági szakirodalom elsöprő és hangadó többsége, valamint az uralkodó gazdaságpolitikai gyakorlat lényegében az elmúlt évtized derekáig, sőt gyakorta azon túl is a fejlődő országok iparfejlesztésében a már történelmi tapasztalatokat szerzett fejlett tőkés vagy szocialista országok tapasztalatainak átvételét, az import hazai termeléssel való helyettesítését, a protekcionista-dirigista eszközökkel való „kiegyensúlyozott" iparfejlesztést (a Hirschman, illetve Perroux által kidolgozott koncepciók csak később váltak ismertté a fejlődő országokban), a belső munkamegosztásnak a nemzetközi munkamegosztással szembeni abszolút előnyben részesítését s ennek megfelelően a „külső megtakarítások" (external economies), valamint a belső termelési-műszaki-piaci bázis kiépítésének elsődlegességét hangsúlyozták.... Az 1929—33-as világválságot követő több mint három évtizedes időszakban uralkodó elméleti és gazdaságpolitikai koncepciók átértékelését reál-gazdasági és társadalmi folyamatok, az *importhelyettesítő iparosítás fokozatos lelassulása*, majd kifulladása, belső és külső *feltételrendszerének megváltozása*, esetenként növekedési válságok[6] kényszerítették ki fokozatosan.

A második világháború utáni fejlődés a korábbi évtizedeknél sokkal nagyobb mértékben és kiterjedt területen helyezte előtérbe a gazdasági tevékenységek optimális méreteivel kapcsolatos *méretgazdaságossági* szempontokat. Minél inkább előrehaladtak a szűkebb belső piaci országok a strukturális fejlődés létráján, minél inkább kilépett az iparfejlesztés a méretgazdaságossági problémákra kevésbé érzékeny könnyűipari szakaszból s rátért a kiterjedt tőkebefektetéseket, piacokat, komplex technológiákat igénylő nehézipari ágak fejlesztésére, annál inkább megnövekedtek a gazdaságfejlesztés társadalmi költségei, annál gyorsabban szaporodtak a belső és külső egyensúlyhiány tünetei, amelyek az ötvenes évek végétől a beruházások hatékonyságának csökkenésében, az infláció és eladósodás megugrásában, a növekedési ráták mérséklődésében is tükröződtek.

[6] Bognár József: A gazdasági növekedés irányítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.

Az elmúlt évtizedben a reálgazdasági folyamatok igazolták, majd a gazdaságpolitikai gyakorlat s végül a közgazdasági elmélet is mindinkább felismerte, hogy az importhelyettesítésre törekvő iparosítás hosszú távon nem alkalmazható sikerrel a kisebb, s a fejlődésnek már bizonyos fokára eljutott országokban, márpedig a fejlődő országok India, Brazília és Mexikó kivételével világgazdaságilag kis egységnek számítanak. Széles körű tapasztalatok tanúsítják, hogy a világpiactól nagymértékben elszigetelten kifejlesztett, a versenytől óvott, a kisebb országok piacán szinte törvényszerűen monopolhelyzetet kialakító nehézipari ágakban a többnyire végtermékekre korlátozódó termelési fázisok meghonosítása után lelassult a korszerű gazdasági növekedésben oly nagy szerepet játszó műszaki fejlődés, a költségszínvonal és minőség pedig hosszú távon kedvezőtlenül alakult.

Az importhelyettesítő iparosítás korlátainak felbukkanásában a fejlődő országok esetében szerepet játszott a *foglalkoztatási válság* elmélyülése is. A foglalkoztatási problémák kiéleződése egyrészt azzal kapcsolatos, hogy az egészségügyi viszonyok második világháború utáni javulásának, illetve a rövid időn belül felszökő szaporodási arányszámok következtében az ötvenes évek végétől ugrásszerűen megnövekedett a munkaképes korú lakosság száma. Ugyanakkor az importhelyettesítő iparosítás, különösen nehézipari szakaszában, szükségszerűen a termelés tőkeintenzitásának növekedéséhez vezetett. Ebben közrejátszott az a strukturális adottság is, hogy a fejlődő országok importja exportjuknál tőkeintenzívebb. A relatív tőke-túlfelhasználást azonban ösztönözte az is, hogy a gyors iparosodásra törekvő fejlődő országok gazdaságpolitikai eszközökkel könnyítették a gépimportot, illetve a tőkefelhasználást, ezért a beruházási jószágok ára a fejlődő országokban értéküknél alacsonyabb lett. Adott körülmények között nem csak a magánvállalkozók, de az állami ipar is lehetőleg kerülte a foglalkoztatottak számának növelését és munkaintenzív fejlesztési változatok helyett a jóval problémamentesebb s olcsóbb, tőkeintenzív változatokat részesítette előnyben.

Az importhelyettesítő iparosítás nemcsak a hagyományos munkanélküliséget nem tudta felszámolni, hanem az új munkaerő-kínálatnak is csupán töredékét tudta munkához juttatni, s a lakosságnak a modern szektorban foglalkoztatott, valamint az azon kívül rekedő részének létfeltételei közötti táguló szakadék mind jelentősebb politikai feszültséggóccá vált. Így míg a 30-as években a növekedési ütem, az 1940—50-es években a felhalmozás, a 60-as években a foglalkoztatás elégtelensége jelentette a gazdasági vezetés számára a legkritikusabb területet a legtöbb fejlődő országban. A foglalkoztatási problémák kiéleződése önmagában is a gazdaságstratégiai súlypontok módosítását igényelte, s a kihasználatlan munkaerő nagyobb mértékű bevonását biztosító fejlesztési variánsok kidolgozását, így a mezőgazdaság, valamint az egyszerűmunka-igényes, exportálható termékeket gyártó iparágak gyorsabb ütemű fejlesztését tette célszerűvé. E koncepcióátértékelés egyidejűleg kecsegtetett a foglalkoztatottság, a devizális egyensúlyhiány és a strukturális elmaradottság problémáinak enyhítésével.

Végül tisztán *politikai és társadalmi* célszerűség is közrejátszott az importhelyettesítő iparosítás koncepciójának fellazulásában. Az ilyen iparosítás belső szakasza a nemzeti burzsoázia és az állam együttműködésének keretében bontakozott ki. Az ötvenes évek elejétől kezdődően azonban a nemzetközi nagyvállalatok mind nagyobb szerephez jutottak az import-

helyettesítő iparfejlesztésben, a korszerűbb nehézipari ágak túlnyomó része már a nemzetközi nagyvállalatok irányítása alatt került kialakításra az állam bizonyos bevonásával és a belföldi magántőke rendszeres háttérbeszorítása mellett. A 60-as évek elejére már kirajzolódott az a *paradoxon*, hogy az importhelyettesítő iparosítás iránt elkötelezett gazdasági nacionalizmus — végeredményben protekcionista kedvezményekkel — a nemzetközi nagytőke javára csoportosította át a nemzeti jövedelem növekvő hányadát. Az elmúlt félévszázad gazdaságtörténetében paradox módon soha nem volt olyan gyors ütemű a nemzetközi nagytőke térhódítása, mint a gazdasági nacionalizmus, a protekcionista iparosítás fénykorában, az 1950—60 közötti évtizedben. Csupán e folyamatok következményeinek felismerése után gyengült meg a gazdasági függőség felszámolásáért küzdő erők importhelyettesítő iparosítás iránti politikai elkötelezettsége, illetve támogatása.

2. *A világméretű új politikai és gazdasági folyamatok hatása a fejlődő országok bekapcsolódására a nemzetközi ipari munkamegosztásba.*

A fejlődő országok nemzetközi ipari munkamegosztásba való gyors ütemű bekapcsolódásának főbb mozgatóerői között megkülönböztetett fontosságú az egyes világrészek történelmi jelentőségű *rendszerátalakulási folyamatainak* kiteljesedése; a szocialista társadalmi-gazdasági rendszer megszilárdulása és nemzetközi gazdasági kapcsolatainak bővülése, az állami monopolkapitalizmus átfogó rendszerré válása a fejlett tőkésországokban, az imperializmus gyarmati rendszerének politikai összeomlása és sajátos fejlődési utak, rendszerelemek keletkezése a fejlődő országokban. A rendszerátalakulási folyamatokkal szorosan összefügg a világ politikai-gazdasági és katonai *erőviszonyainak differenciálódása*, a termelőerők fejlődésének *globalizálódása*, a világ különböző részei közötti *kölcsönös függőség* elemeinek erősödése.

Az említett folyamatok új nemzetközi feltételeket teremtettek a fejlődő országok iparosodására, csökkentették a nemzetközi ipari munkamegosztásba való bekapcsolódás kockázatának mértékét.

A szocialista világrendszer kialakulása és a fejlődő országokhoz fűződő nemzetközi kapcsolatainak kibontakozása közvetlenül is jelentősen előmozdította a fejlődő országok, különösen bizonyos fejlődő országok iparosodását. Jóval számottevőbb hatású az a *közvetett* segítség, amelyet a szocialista országokkal kialakított együttműködés formái és feltételei a fejlett tőkésországok fejlődő országokkal szembeni kapcsolatfejlesztési stratégiájára gyakoroltak. Az elmúlt évtized második felétől kezdődően — nohaellentmondásokkal és törésekkel — egy mindinkább megérlelődő *stratégiai koncepció* elemei rajzolódtak ki a fejlett tőkésországokban. E koncepcióugyan ezen országok hosszú távú érdekeinek megfelelően kívánja módosítani a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerét, de közvetlen hatásai alapján a korábbinál kedvezőbb feltételeket teremtett a fejlődő országok bekapcsolódására a nemzetközi ipari munkamegosztásba.

E stratégia kibontakoztatását megkönnyítették a világgazdasági *hatalom forrásain* belüli arányeltolódásokhoz kapcsolódó általános folyamatok is. Az elmúlt évszázadban a világgazdasági pozíciók lényegében az egyes országok pénzügyi-kereskedelmi hatalmán alapultak, századunk első két harmadában pedig — nem függetlenül a korszak jó részén végigvonuló protek-

cionista irányzatoktól és örökségüktől — igen szorosan kapcsolódtak az egyes országok ipari-felhalmozási kapacitásához. A műszaki-tudományos fejlődés második világháború utáni felgyorsulása viszont a növekedés hajtóerői között megnövelte a műszaki haladás, a világgazdasági hatalom forrásai között pedig a *műszaki potenciál* szerepét.

Minthogy a körvonalazódó globálstratégia a műszaki fölényt tekinti a hatalom leglényegesebb forrásának, a műszaki fejlődés gyorsítása érdekében egyrészt gyorsítani kívánja a legfejlettebb tőkésországok közötti együttműködést a struktúrapolitikában, a gazdaságpolitikai harmonizálásban, a fegyverkezésben, a tőkeáramlásban, másrészt korántsem látja veszélyesnek a *feldolgozó ipari tevékenységek* egy részének átadását a politikailag számottevőbb súlyú, esetenként hatalmi alközpont szerepére kiszemelt, iparosodottabb fejlődő országoknak. Nem meglepő tehát, hogy a világgazdaság fejlődésének jelenlegi szakaszában a strukturális átalakulás, növekedési egyensúlyhiány-terápiák, koncepciók összefonódása befolyásolja a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok szerkezetét, a szakosodás, a tőke- és technológiaáramlás irányát, az együttműködés formáit, a piaci értékesítés feltételeit, s összhatásként a fejlődő országok iparának és ipari exportjának fejlődési irányzatait.

A stratégia hatalompolitikai szempontjain túlmenően azonban a legfejlettebb tőkésországok növekedési folyamatának újabb jelenségei, *strukturális* átalakulásának felgyorsulása is sürgeti a fejlődő országokkal való munkamegosztás átrendeződését. A legfejlettebb tőkésországokban lényegében lezárult a strukturális átalakulásnak a mezőgazdaságban foglalkoztatott termelési tényezők ipari és szolgáltató szektorba való átáramlásából táplálkozó szakasza. A szakszervezetek megnövekedett politikai szerepével összefüggő — a termelékenységalakulástól gyakorta független — *bérnivellálódási* irányzatok adott nemzetgazdaságon belül fokozatosan sorvasztják az alacsonyabb technikai színvonalon álló, alacsonyabb keresleti rugalmasságú termékeket előállító, többletköltségeiket a fogyasztókra áthárítani nem tudó ágakat. A fajlagos költségterhekből adódó problémákat tetézi az ipari központok túlzsúfoltsága, *infrastrukturális túlterheltsége*, a környezetvédelmi terhek megugrása. Mindezt a viszonylag alacsonyabb értéket előállító ágazatok mind kevésbé tudják vállalni s a dinamikus, kutatás-fejlesztésigényes új ágak a vergődő ágazatok kiszorításával biztosítanak földrajzi és társadalmi értelemben teret további terjeszkedésükhöz.

A lemaradó ágazatok és a dinamikus ágazatok a *költségvetési* eszközökért is szoros versenyben állnak. A lemaradó ágak jövedelmezőségét, fennmaradását ma már többnyire a közvetlenül regionális és foglalkoztatottsági szempontok közvetve politikai (szavazatnyerési) szempontok figyelembevételével juttatott állami szubvenciók biztosítják. E szubvenciók egyrészt emelik a termelés költségszínvonalát, inflatorikusak, másrészt csökkentik az élenjáró ágak műszaki fejlesztéséhez felhasználható költségvetési eszközöket.

Végül a legkorszerűbb ágazatok kifejlesztése a nagyobb országokban is csak világméretű exporttevékenység esetén jövedelmező, így *külkereskedelmi* érdekeik is a lemaradó ágazatok kiszorítását kívánják, hiszen áruik realizálása külső piaci oldalról fizetőképes keresletet, a belföldinél olcsóbb mezőgazdasági, könnyűipari, gépipari tömegcikk beszerzési forrásokat igényel.

A vázolt körülmények nyomására a műszakilag egyszerűbb, alacsonyabb keresletdinamikájú, egyszerű munkaigényes iparágak már a 60-as évek második felétől kezdődően mind kevésbé tudták versenyképességüket megőrizni a legfejlettebb tőkésországokban. Így az elmúlt évtized végére az iparilag fejlett országok lemaradó szektorai abba a *döntési dilemmába* ütköztek, hogy fennmaradásukat a műszaki fejlesztés gyorsításával, tőkeigényes *automatizálással*, költségvetési szubvenciók, protekcionista intézkedések kicsikarásával vagy az alacsonyabb költségszínvonalú országokba való *áttelepüléssel* biztosítsák. Minthogy a felvevőpiacok protekcionista elzárása már politikai okokból sem kívánatos, az inflatorikus folyamatok kibontakozása miatt pedig az egyes országok államháztartása mind kevésbé vállalhatta a lemaradó iparágak fenntartásának növekvő társadalmi költségeit, mindinkább felismerték, hogy a nemzetgazdasági érdek a *strukturális fejlődés felgyorsítása*, nem pedig a lemaradó iparágak védelme.

Noha a fejlett tőkésországok hagyományos „vámeszkalációs" politikájának öröksége, valamint a nem vámjellegű akadályok változatlanul súlyos korlátokat jelentenek bizonyos könnyűipari, elsősorban textil- és bőripari exportőrök számára, a fejlődő országoknak biztosított általános preferenciák, illetve a Közös Piac megállapodásában biztosított regionális preferenciák az iparcikkek, különösen a gép-, kohó- és vegyipari termékek szélesebb köre számára csökkentették a piacrajutás nehézségeit.

A nemzetközi ipari munkamegosztás bővülésében sajátos szerepet játszott a *multinacionális* vállalatoknak az elmúlt évtizedben kibontakozó terjeszkedése. E vállalatok jelentős mértékben függetleníteni tudják magukat a társadalmi és politikai problémákat figyelembe venni kényszerülő nemzeti kormányok döntéseitől, fellépéseiket az erőforrások világméretű bevetésével, hatásfokával kapcsolatos meggondolások motiválják, érdekük a strukturális átalakulás felgyorsulása. Különböző számítások szerint 1970-ben a multinacionális vállalatok bonyolították le a fejlődő országok iparcikk-exportjának 27—35 százalékát.

Az említett tényezők eredőjeként az elmúlt évtized második felében megindult bizonyos könnyűipari ágazatok, főleg a textil-, ruházati, bőripar, a 70-es évek elején a tartós fogyasztási cikkeket gyártó iparágak, majd második felében a kohászati és vegyipari féltermékeket, valamint egyszerűbb termelési rendeltetésű gépeket és alkatrészeket gyártó iparágak elsorvadása, illetve *kitelepülése* az alacsonyabb költségszínvonalú, de már bizonyos mértékben iparosodott fejlődő országokba, ami a lemaradó ágak termékei iránti kereslet növekvő részének importból való kielégítéséhez, a fejlődő országok (továbbá a dél-európai és a szocialista országok) fejlett tőkésországokba irányuló késztermékkivitelének gyors ütemű bővüléséhez vezetett.

Az elmondottak érzékeltették, hogy a fejlődő országok bekapcsolódása a nemzetközi ipari munkamegosztásba nem voluntarista döntésekkel, hanem világméretekben kibontakozó objektív, *visszafordíthatatlannak* tekinthető társadalmi-gazdasági folyamatokkal függ össze. Különböző felmérések szerint a fejlődő országok késztermékexportja az elkövetkező években is átlagban 10—13 százalékos ütemben bővül s 1985-ben már több mint háromszorosa lesz az 1975. évinek. A fejlődő országok gyors ipari expanziója fokozódó mértékben járul hozzá a nemzetközi ipari munkamegosztás átalakulásához, fokozza a fejlett tőkésországokban és a KGST-országokban felmerülő illeszkedési, struktúra- és külgazdaságpolitikai feladatokat.

GYENES ANTAL:

Néhány gondolat a gazdasági demokráciáról

„Demokrácia": túlságosan tág fogalom; közelebbről meg kell határoznunk. A demokrácia azt jelenti, hogy *ellenőrzésünk* (hatalmunk) alatt tartjuk azokat a tényezőket, amelyek életkörülményeinket meghatározzák. Mi az, hogy ellenőrzés? Tannenbaum így határozza ezt meg: (az ellenőrzés) „Bármely folyamatra vonatkozik, amelyben egy személy, vagy személyek csoportja, vagy személyek szervezete meghatározza, azaz szándékosan befolyásolja más személy, csoport vagy szervezet viselkedését."[1]

Demokrácia alatt, ennélfogva, azt az állapotot értjük, amikor egy társadalmi csoport — kollektíven — ellenőrzi (hatalma alatt tartja) azokat a tényezőket, amelyek életkörülményeit meghatározzák.

Beszélhetünk a *társadalom* demokratikus berendezkedéséről, s beszélhetünk egy szűkebb csoport vagy például *vállalati szervezet* demokratikus berendezkedéséről.

Ha az ellenőrzés teljes körű, akkor *önigazgatásról* (szerencsétlen szó, de általánosan használják), ha nem teljes körű, akkor a döntésekben való *részvétel* magasabb vagy alacsonyabb fokáról beszélhetünk. Mondhatjuk azt is, hogy *teljes demokrácia* s *korlátozott demokrácia*. Mi most a gazdasági életről, konkrétan a *vállalatokról* beszélünk.

Előre bocsátjuk a következtetésünket: kiteljesedett önigazgatás, teljes vállalati (üzemi stb.) demokrácia a történelmi fejlődés mai szakaszában sehol sem létezik Ahol ezt deklarálják, illetve ahol a gazdasági szervezet (vállalat) *jogi szerkezete* szerint: önigazgató (ilyenek a jugoszláv „társult munka alapszervezetek" és ezek integrációi, valamint például a magyar szövetkezetek) ott, természetesen van *lehetőség* az önigazgatás, a gazdasági demokrácia kiteljesedésére.

Hozzá kell ehhez tenni, hogy minden vállalati kollektíva *strukturált*. A különböző (érdek-) csoportok közül egyesek kevésbé, míg mások — amelyek „közelebb ülnek a tűzhöz" — nagyobb mértékben hatnak a vezetésre, azaz gyakorolják a vezetés ellenőrzését. Továbbá az ellenőrzés mértéke változik döntésfajtánként. Egyes döntésekben nagyobb, más kérdésekben kisebb a részvétel, illetve egyes döntésekben az önigazgatásról is beszélhetünk. Minden esetben a helyzet konkrét elemzésére van szükség. A következőkben ezeket — a nagyon fontos — „finomságokat" mellőznünk kell.

Van ahol a *társadalmi rendszer* nem engedi meg az önigazgatást (ez a helyzet a tőkésállamokban), s van ahol a társadalmi rendszer megengedi (jogilag) önigazgató szervezet létrejöttét, sőt elősegíti azt, de az objektív és szubjektív körülmények túlnyomórészt csak a *részvétel* ilyen vagy olyan *fokát* engedik kibontakozni. (Objektív és szubjektív: nem külön tényezők, szubjektív tényezők objektívvá válnak, és fordítva.)

Ezek a tényezők: (1) a modern gazdaság bonyolultsága. (2) Ebből következően a hivatásos vezetés kialakulása. (3) A hivatásos vezetők — ha akarják sem — nem oszthatják meg információik tömegét a szervezet „laikus" (be nem avatott) tagjaival. (4) A termelőerők legfontosabb tényezőjének, az embernek, a munkaerőnek a színvonala, kulturális, képzettségi szintje stb. (5) A munkaidő (a „laikusok" munkaidejéről van szó) viszonylag még mindig nagyon hosszú, s szabad idejét nem sok ember áldozza fel kizárólag a közügyeknek, annál is inkább, mert a dolgozók többsége kilátástalannak tartja felvenni a versenyt a hivatásos vezetőkkel, akiknek feladata, hogy *teljes munkaidejük alatt* vezessenek, azaz információkat gyűjtsenek, azokat (vezérkarukkal együtt, amely szintén hivatásosakból áll) feldolgozzák, ennek alapján a döntéseket előkészítsék stb.

Ma tehát csak a *részvétel* alacsonyabb vagy magasabb fokáról beszélhetünk, illetve *az önigazgatás egy vagy több eleméről.*

De vegyük sorra a dolgokat.

Részvétel a tőkés vállalatokban

Rendkívül divatos szó ma a „részvétel". Bőséges irodalom foglalkozik vele. De nemcsak irodalma van; számos tőkésországban (Svédország, Norvégia, Belgium, Nagy-Britannia, Német Szövetségi Köztársaság stb.[2]) törvények születtek erről, s intézményesítve van.

Nincs helyünk arra, hogy részletesen ismertessük a felsorolt országok erre vonatkozó törényhozását, gyakorlatát és az ezt elemző elméleti tanulmányokat.

Vegyük azonban *Svédországot.* A terep kitűnő. Negyvennégy évig volt szociáldemokrata kormánya Svédországnak. Elegendő idő, hogy létrejöjjön a „svéd szocializmus".

Törvények születtek az ipari béke, a munkáltató és a munkások közötti „együttműködés" biztosítására: (1) Törvény az Együttes Döntésről (MBL) — ez a törvény általánosságban mozog, semmi konkrétumot nem tartalmaz, ez kitűnik a konkrét „együttműködésről" szóló törvényből; (2) Törvény a Munkakörnyezetről.

Van egy egyezmény a Svéd Munkáltatók Szövetsége (SAF) és a Szakszervezetek Szövetsége (LO), valamint a vállalati tisztviselők központi szervezete (TCO) között, „az igazgatás és az alkalmazottak közötti együttműködés előmozdítására". Milyen jogokat biztosít ez az egyezmény az alkalmazottaknak (munkásoknak és tisztviselőknek)? (1) Szakmai *konzultálás* lehetőségét a szervezett alkalmazottaknak, ami a gazdasági helyzetet és a cég politikáját illeti. (2) Kilátásba helyezték (még a szociáldemokrata kormányzás idején) a vállalaton belüli politikai tevékenység legalizálását. (3) Az alkalmazottak *képviseltetik magukat* az igazgató tanács ülésén a következő napirendi pontoknál: *munkakörnyezet, személyzeti politika, a vállalati feladatok kitűzése,* de nem vehetnek részt azokon az üléseken, amelyeken a vállalat gazdasági politikáját kialakítják, kezdeményezhetnek tárgyalásokat a vezetéssel, ami az információkat illeti, de nem tekinthetnek be az „üzleti titkokba". (Hogy mi minősül üzleti titoknak, azt természetesen a vezetés határozza meg.) De „nincs semmi ‚közvetlen' befolyásuk például a beruházási politikára, a piaci politikára, a ‚működő' tőkére, amelyek szo-

ros kapcsolatban vannak és összefüggenek a személyzeti politikával és a munkakörnyezettel". Amit kifejleszthet a részvételnek ez a fajtája, az a „részvétel kultúrája". Mindaz a jog, amit felsoroltunk „alapjául szolgálhat ilyen kultúra megteremtésének és az alkalmazottak tényleges befolyása növelésének az iparban, de csak abban az értelemben, hogy kiegészíti, megkönnyíti ezt a folyamatot. Egymagában bizonyára nem elegendő növekvő befolyás elérésére".[3]

Jugoszláv szerzőt idéztünk. Most nézzük meg, mi a véleménye erről egy svéd kutatónak (munkapszichológusnak).[4]

A svéd szerző először is megállapítja, hogy az egyfelől a SAF, másfelől a LO és a TCO közötti — említett — megegyezésnek két alapvető célja volt: (1) a termelékenység (szerintünk *a munkaintenzitás*) növelése és (2) a munkahellyel való elégedettség. A szerző mindkettőt egyaránt fontosnak tartja. Empirikus vizsgálat alapján megállapította, hogy a megkérdezettek a „napi munkahelyzettel" kapcsolatban és a munkahelyi kérdésekben igényelnek nagyobb befolyást. A pénzügyi kérdéseket, a munkakörülményeket és a személyzeti ügyeket tekintve a részvétel elsősorban csoportképviselet, tanácsok és bizottságok révén történik. Az egyéni döntéshozatalban, ami a munka elosztását, a munkamódszerek kiválasztását s a munka ütemének meghatározását illeti, nagyobb szerepe van az (1) idősebb, (2) képzettebb, iskolázottabb alkalmazottaknak, (3) a munkafelügyelőknek és igazgatóknak (!) s (4) az olyan alkalmazottaknak, akik „technikailag rugalmasabb" munkakörülmények között dolgoznak. (A szerző tehát megkérdezte a munkafelügyelőket és igazgatókat is és — pozitív eredményre jutott. Ezt előre megmondhattuk volna neki. S ne feledjük, most csak a *munkáról* van szó, nem a vállalati üzletpolitikáról.)

Summázatul megállapítja, hogy „különösen a mindennapi munkában való nagyobb befolyás, amely közvetlenül érinti az egyes alkalmazottat, pozitív hatással van a munkával való elégedettségre és a munkakötelezettségre". Majd megállapítja: „A részvételt nem szabad ‚deus ex machinának' tekinteni. A technológia, a ‚törekvések színvonala' a vállalaton kívüli tényezők stb. mind számításba jöhetnek mint jelentős tényezői a munkakörülményekkel való megelégedés és a munkakötelezettség ellentmondás feloldásának." Végezetül megállapítja: „Azonban, jelenleg úgy tűnik, hogy a részvétel olyan hasznos eszköz lehet, amelyet általánosan használhatnak a vállalatban, annak hosszú távon való megerősítésére."

Az LO tudja, hogy ez még nem szocializmus. (Valóban eléggé távol áll attól.) Még a szociáldemokrata kormányzás korszakában vagyunk. Az LO lépéseket akar tenni a szocializmus irányában: a kapitalizmust lassan, szinte észrevétlenül „átnöveszti" a szocializmusba. Ismerjük el, az alaptételük, a kiindulópontjuk: helyes. Tudják ők, hogy egy-két munkásképviselő az igazgató tanácsban „bizonyos napirendi pontoknál" — még nem szocializmus. Azt is tudják, hogy ha szocializmusról van szó, akkor nem kevesebbről van szó, mint a *tulajdonról*.

Az LO erre a célra kiküldött munkacsoportja — több alternatívát mérlegelve — kidolgozott egy javaslatot. A javaslat a következő: minden vállalat profitjának egy részét (pontosan nem határozták meg, milyen részét, de felmerült a 20 százalék) alakítsa át olyan részvényekké, amely az alkalmazottak (munkások és hivatalnokok) kollektív tulajdona lenne. Nem akarjuk szaporítani a szót: egy svéd szerző elemzi az így létrejövő helyzetet,

s megállapítja, hogy a tőkéstulajdonosoknak módjuk lenne minden körülmények között majorizálni a vállalatot.[5]

Mivel egy vállalatnak többfajta részvénye lehet (például különböző szavazati jogosítványú részvénye), mint a már említett jugoszláv szerző megállapítja: „ez a rendszer teret ad a manipulációnak azáltal, hogy az alkalmazotti alapnak kisebb szavazati jogú részvényeket adnának és megfoszthatnák őket attól a lehetőségtől, hogy összegyűjtve osztalékaikat, a szabályos (teljes értékű) részvényekből vásárolhassanak"[6].

Noha az „alkalmazotti részvételi alap" nyilvánvalóan a tőkéseknek hoz több hasznot, s nem vezethet szocializmushoz, mégis kivívta a burzsoázia kritikáját. Azzal vádolták az LO javaslatát, hogy: túlságosan szocialista, fenyegeti „a szabad piacgazdaságot", és a svéd gazdasági rendszer alapvető átformálására vezet.[7]

Az alkalmazotti alap bevezetésének gondolata a Svéd Szociáldemokrata Párt kormányzata alatt vetődött fel. A kérdést nyilván törvényhozási úton kellett volna rendezni. De a Szociáldemokrata Párt, 44 évi kormányzás után, a legutóbbi választáson megbukott, akkor, amikor már kilátás nyílt a „svéd szocializmusra" az („alkalmazotti alap" bevezetésére). Nem mondhatunk mást, mint amit Jacques Denis mondott:

„Nem tud bámulatba ejteni, hogy Palme végre felveti a gazdasági demokrácia — elsőrendű fontosságú — kérdését. Negyvennégy évi hatalom tapasztalatát megszakító választási vereségre volt szükség annak beismeréséhez, hogy a ‚svéd szocializmus' nem nyúlt hozzá a kapitalista uralom bázisához!"[8]

Ha a svéd választók megkegyelmeztek volna a szociáldemokratáknak, megvalósult volna — nem a „svéd szocializmus", hanem — a fából vaskarika: „a népi kapitalizmus", amire viszont kár szót vesztegetni.

Mint említettük, *sporadikusan* tőkés viszonyok között is feltalálható az önigazgatás. Meg kell említenünk a francia „groupe agricole"-okat, a hozzájuk hasonló szervezeteket Spanyolországban, az izareli kibbucokat és a kanadai hutterita közösségeket. Valamennyiük kisebb, „face-to-face"-csoport. Az önigazgatás — több vagy kevesebb — eleme található a munkáskézben lévő — kisszámú — vállalatban (ilyenek az Egyesült Államokban is vannak), valamint a mezőgazdasági és az ipari szövetkezetekben. Ez utóbbiak súlya nem jelentős a tőkés gazdaságban, kivéve a mezőgazdasági szövetkezeteket. A szövetkezetek esetében azonban már — általában — csak részvételről beszélhetünk, nagyon sok tőkés viszonyok között működő fogyasztási szövetkezetben pedig még részvételről sem.

A lengyel és a jugoszláv önigazgatás

Mind Lengyelországnak, mind Jugoszláviának van önigazgatási törvénye.[9]

Lengyelországgal nem foglalkozunk, bár a törvény miatt meg kellett említenünk. Az országban lényegileg a direkt tervutasításos rendszer van érvényben. Ez mindent eldönt. A vállalati demokrácia nem lehet más, mint a munkakörülményekbe való *beleszólás*, valamint a „hogyan csináljuk jobban" demokrácia. Ez is a *részvétel* bizonyos fokát jelenti természetesen. Meglehetősen alacsony fokát. Figyelembe kell venni, hogy a szocializmusban a munkás — végeredményben — magának dolgozik.

Más a helyzet Jugoszláviában. Itt már az önigazgatás *egyes elemeiről* beszélhetünk. A 671 paragrafust tartalmazó törvény esztétikailag is szép, kerek, összefüggő, hézagmentes jogi alkotás. A gazdaságban nincs „tervlebontás", a „terv és piac" összeegyeztetése folyik.

Néhány — helyszűke miatt tömör — megjegyzésem van általában a jugoszláv önigazgatási rendszerhez. (Előbb azonban meg kell jegyeznünk — a pontosság kedvéért —, hogy Jugoszláviában az önigazgatás nemcsak gazdasági, hanem általános társadalmi elv.)

(1) Én a „társult munkát" a *kommunizmusra* jellemző terminusnak tartom. Mindenkinek joga van a terminusait megválasztani. Marx mindenesetre a kommunizmus fogalmaként használta a „társult munkát". Én Marxszal tartok, s az a véleményem, hogy ott, ahol a szocialista fejlődés jelenlegi szakaszán társult munkáról beszélnek, a társult munkát csak *deklarálják*. De egyáltalán nem kívánok terminológiai vitába bocsátkozni.

(2) A „techno-bürokrata" tendenciák elleni harc arra vall, hogy a hivatásos vezető és a fizikai dolgozók közötti távolságot még nem tudták áthidalni. Szerintem még jó ideig nem is tudják, a bevezetőnkben említett szubjektív és objektív körülmények miatt. Egyébként Kardelj *folyamatról* beszél: „Természetesen tisztában kell lennünk vele, hogy mindez nem egy napra szóló feladat, hanem *történelmi folyamat*. (Kiemelés tőlem — Gy. Á.) A társadalmi haladás mint a társadalom stabilitásának feltétele azonban nem abban az illuzórikus harcban nyilvánul meg, hogy a fennálló társadalom eszményi társadalom legyen, hanem abban, hogy a társadalom utat nyit azoknak a társadalmi erőknek az akciója előtt, amelyek a társadalmi haladást ténylegesen a vállukon hordozzák és el is bírják."[10]

Nemcsak a „folyamat" szó miatt idéztem Kardeljt, hanem mert nagyon bölcs dolgokat mondott, amelyeket mi is megszívlelhetünk.

Kardelj így folytatja: „A küldöttrendszer tulajdonképpen a társadalmunkban kibontakozó szocialista demokrácia egész rendszerének az alapja. Igaz, egyelőre csak csírájában van meg, mindeddig nem sikerült megszabadulnia a korábbi rendszerekhez hozzákötő köldökzsinórtól."[11]

Nos, a „küldöttrendszer" a jugoszláv önigazgatási rendszer *alapvető* intézménye. Nincs most helyünk a jugoszláv önigazgatási rendszer részletes ismertetésére. Elég annyi, hogy az 1976-os törvény értelmében az önigazgatási rendszer alapsejtje nem a *vállalat* (a vállalat szót egyébként 1976-ban kitörölték a szótárukból), hanem a „társult munka alapszervezet", *jogilag* teljes autonómiával és szuverenitással. A „társult munka alapszervezetekből" tevődnek össze a „munkaszervezetek" (ezek a néhai vállalatok). A „munkaszervezetekből" „összetett munkaszervezetek", majd még ennél is nagyobb integrációk jönnek létre. Ezért fontos a „küldöttek" intézménye. 1976 májusa óta alig több mint két év telt el. Nem hisszük, hogy ez az idő elegendő alapvető változásra, a már sokszor emlegetett, objektív és szubjektív tényezők miatt.

(3) A „techno-bürokrácia" nem jobb, mint az „etatista" bürokrácia.

(4) Természetesnek mondható, hogy egy magát haladónak tartó rendszer (haladó is!) védi önmagát. De ez nem jelentheti azt, hogy a *tudomány* ne elemezze a valóságos tényeket, s ne kísérje figyelemmel más országok tapasztalatait. (A „békés egymás mellett élés" politikáját folytatjuk, pedig „az egymástól való tanulás" politikáját kellene folytatnunk, hiszen épeszű ember nem állíthatja sem a jugoszláv, sem a magyar gazdasági mechaniz-

musról, hogy nem szocialista.) Két modellről van szó, mind a kettő tanulmányozandó, s mindkettőt *folyamatában* kell tanulmányoznunk.

(5) Nem tisztázta a jugoszláv tudomány — legalábbis tudomásom szerint — az informális aktusok szerepét a jogi normatívák mellett. (Nem tisztázta ezt a magyar tudomány sem, kivéve egy tanulmányt, ami a Szövetkezeti Kutató Intézetben készült, s nem nagyon jutott tovább, mint hogy „vannak informális — azaz a megfogalmazott és deklarált szabályokon kívüli — aktusok".[12])

Egy jugoszláv kutató empirikusan vizsgálta az *elidegenedést*, ezzel kapcsolatban a vállalatban érvényesülő — munkáshatalmat (szerintünk annak érzését, tudatát).[13]

A szóban forgó szerző kijelenti, hogy nem az elidegenedés vizsgálata volt az eredeti célja, hanem hogy elemezze a jugoszláv vállalatokban történt sztrájkokat. A sztrájkok 1973 augusztusától 1974 áprilisáig folytak le, 14 vállalatban. Ötszázkilencvenkilenc munkás vett részt a szrájkokban, ezek 74 százalékát (441 személyt) a kutató meginterjúvolta.

Az *eredmények* (csak az általunk fontosabbnak vélt megállapításokat emeljük ki:

(1) A sztrájkban részt vevők az elidegenedés magasabb fokát mutatták, bár a különbség nem volt nagy a többi munkáshoz képest.

(2) A vezetés tagjainál tapasztalt a szerző legkisebb elidegenedést.

(3) A társadalmi-foglalkozási státusznak volt a legnagyobb hatása a munkától való elidegenedésre és a vállalatban való hatalomnélküliség érzésére.

(4) A munkástanács tagjai körében nagyobb fokú volt az elidegenedés, mint a csúcsvezetőségi tagok között. Az előbbieknek megközelítőleg fele fejezte ki a politikai hatalomnélküliségét és a vállalatban való hatalomnélküliségét, s — ebben nem különböztek az egyéb munkásoktól — ugyancsak 50 százalékuknál észleltek a munkától való elidegenedést.

(5) A betanított és a segédmunkások — a munkástanács tagjai — kevésbé érzik a politikai hatalomnélküliséget és a vállalatban való hatalomnélküliséget, mint a szakmunkások és a hivatalnokok.

(6) Ami a politikai hatalomnélküliséget, a vállalatban való hatalomnélküliséget és a munkától való elidegenedést (szerintünk annak *érzését* — Gy. A.) illeti, mind a három csoportban megközelítően azonos színvonalat találtak a munkástanács tagjai, s a nem munkástanácstagok között.

Nem folytathatjuk e helyen a vizsgálat ismertetését, bár sok érdekes megállapításra jutott. Az elidegenedés vizsgálata, különben is csak részben érinti a témánkat — t.i. amennyiben nemcsak a *munkától* való elidegenedésre terjed ki, hanem a politikai *hatalomra* (annak tudatára és a *vállalatban való hatalomra*), annak tudatára, érzésére is.

A vizsgálattal kapcsolatban három dolgot kell megjegyeznünk:

(1) A legfontosabb: filozófusaink és szociológusaink, akik késhegyig menő *elméleti* vitákat folytattak — annak idején — az elidegenedésről és a szocializmusról, jól tették volna, ha ezt a kérdést — éppen úgy, mint az idézett szerző — *empirikusan is* megvizsgálták volna. A jugoszláv kutató munkája példamutató, minden korlátozottsága ellenére: kiélezett helyzet (sztrájk), kis minta, az operacionalizálás — elkerülhetetlen — fogyatékosságai.

(2) Úgy hisszük: (a) nem követtünk el inkorrektséget azzal, hogy 1973—

1974. évi vizsgálatok eredményeit közöltük, mert a szerző csak 1977-ben tette közzé vizsgálatainak eredményét, s (b) ő sem követett el inkorrektséget, mert három év alatt a tárgyalt kérdésekben a helyzet javulhatott, de alapvetően meg nem változhatott.

Összefoglalásképpen meg kell kockáztatnunk a következő állítást: a jugoszláv gazdaságban *általában a részvétel viszonylag magas foka* állapítható meg, a „társult munka alapszervezetekben" az önigazgatás *elemei* is megtalálhatók. A „munkaszervezeteknél", az „összetett munkaszervezeteknél" és az ennél is nagyobb integrációknál már bonyolultabb a helyzet; *előfordulhat*, hogy még a részvétel sem valósul meg, hanem „etatizmus", illetve „techno-bürokrata" tendenciák érvényesülnek.

Gazdasági demokrácia Magyarországon

Az „üzemi" demokrácia

„A pudding próbája az, hogy megeszik" — idézte Marx az angol közmondást. Nos, a mi puddingunk — általában véve, ahogy mondani szokták — ehető. Beszéljek a teljes foglalkoztatottságról, a létbiztonságról, az állampolgári jogon járó társadalombiztosításról stb. stb.? Most a *gazdasági demokráciáról* beszélünk. De előbb még egyszer: pudding — evés. Marx azt mondta, hogy az ember először is enni, lakni és ruházkodni akar. (Marx ezzel természetesen nem mondott semmi újat, csak felhívta a figyelmet egy mindenki számára magától értetődő dologra.) A mi szocialista emberünk is, isten bocsássa meg neki, legelőször ugyanezt akarja. Az elidegenedést *átéli*, de nem *tudatosul* benne. Nem kötelezhetjük rá, hogy Marxot búvja, s megtalálja azokat a fogalmakat, amelyekről a szemináriumon nem hall.[14]

Előrebocsátottuk, hogy teljes demokratizmus, az önigazgatás feltételei jelenleg, a modern gazdaságban nincsenek meg. Azért utalunk erre újra, nehogy valaki (most már Magyarországról van szó!) ellenünk vethesse: számon kérünk olyat, ami nem lehetséges. Nem követelünk tehát lehetetlent, de most megint előrebocsájtunk valamit.

A „direkt" gazdaságirányítás szakaszának nevezett periódusban nem lehetett szó, csak a „hogyan csináljuk jobban?" demokráciáról. Ez is a *részvétel* bizonyos foka, s ezt sem szabad lebecsülnünk, mert a munkás *végeredményben* magának csinálta jobban (ha jobban csinálta, s a vezetés el nem tékozolta annak az értéknek egy részét, amit csinált). Nos, *így is kezdődhet* a szocialista gazdasági demokrácia. De ez, mondjuk meg nyíltan, *csak a kezdet lehet*. Az új gazdasági mechanizmus megteremtette a feltételét a *folytatásnak*. 1966 és 1968 között a sok bába között elveszett a gyerek, legalábbis *egy* gyerek, amelyet úgy hívnak, hogy gazdasági demokrácia vagy vállalati demokrácia, vagy amit mi — nem tudom, hogy miért — úgy nevezünk, hogy „üzemi demokrácia".

De szerencsére, amikor — némi ingadozás után — kiderült, hogy előre kell lépni az 1968-ban megkezdett úton, nem hátra, sokan keresgélni kezdték ezt a gyereket. Vannak, akik úgy vélik, hogy már meg is találták. Szerintem még nem találták meg.

Ha megengedtem magamnak, hogy kritikai észrevételeket tegyek a jugoszláv önigazgatási ideológiával kapcsolatban, ne várja senki tőlem, hogy ezek után felmagasztaljam saját állapotainkat. Az apologetika nem

az én szakmám, s hitem szerint az apologetika nem is használ, hanem árt a szocialista fejlődésnek. Apologetikára a kapitalizmusnak van szüksége (égető szüksége), a szocializmusnak nincsen.

„A magyar gazdasági mechanizmus a tervgazdálkodás elvét a direkt tervutasítások módszerének mellőzésével alkalmazza, a tervezést és a piaci mechanizmust szervesen összekapcsolja azért, hogy a vállalatok hatékonyabban gazdálkodhassanak. A többi országban (Jugoszlávia kivételével) a direktív utasítások különböző mértékben élnek. Merőben helytelen lenne mindezeket a különbözőségeket a ‚szocialistább', vagy ‚kevésbé szocialista' jelzőkkel illetni és ezzel felületesen minősíteni."[16]

Ez a kiindulópontunk. S legjobb lesz, ha a következőkben egy vitához kapcsolódunk.

A Társadalmi Szemle széles körű vitát indított az „üzemi" demokráciáról. A vitát Makó Csaba kitűnő vitaindító cikke vezette be.[17] Nagyon pontosan *részvételről* beszél, valamint vezetők és vezetettek közötti *párbeszédről*. (Ugyanebben a folyóiratban mi korábban a *szövetkezetekkel* kapcsolatban írtunk párbeszédről.)

Saját kutatásaira hivatkozva megállapítja, hogy: „A gépiparban, acéliparban, valamint az építőiparban... a munkások különböző rétegei *nagy figyelmet szentelnek az erőfeszítéseiket és a kereseteiket meghatározó*... azokat közvetlenül érintő munkafeltételek és körülmények alakulásának, s viszonylag *keveset foglalkoznak a vállalati tevékenység általános vonatkozásaival*... a döntésekben való részvételre a legtöbb lehetőséget azoknál a döntéstípusoknál látják, amelyek saját munkájukat közvetlenül érintik, vagy érinthetik."

Minden tapasztalatunk igazolja a megállapításait. De a szerző nem teszi hozzá, hogy *idővel fokozatosan* tágítani kell a részvétel körét, emelni a részvétel színvonalát. Ez természetesen nem egyszerű dolog, hiszen még *a mai keretek sincsenek kihasználva.*

A cikk sok értékes gondolata közül hadd idézzünk még egyet: „Az együttműködés megvalósítása olyan jellegű *munkát igényel a munkástól, a munkáskollektívától*, amely tulajdonképpen már a vezetői tevékenység és funkció egy részének az átvállalását, gyakorlását jelenti. Ez viszont már olyan sajátos *többletteljesítmény, amely nem tartozik a munkásoktól szokásosan elvárható*, természetesen *megkövetelhető feladatok közé.*" Továbbá: „*az érdekegyeztetés folyamatát kísérő társadalmi konfliktusok ‚drágítják meg' a munkások számára az üzemi, vállalati ügyek intézésében való részvételt*". Nagyon fontos megállapítások, s végre az „üzemi" jelző mellé odakerül a pontosabb szó: „vállalati".

Kár, hogy a vitában néhányan nem voltak konzekvensek. De sok fontos gondolat merült fel. Tanulságos például Búza Márton cikke. „A vizsgált üzemekben — írja — a munkásoknak átlagosan 46 százaléka mondta el, hogy egyáltalán nem kérdezik meg a véleményét bér- és normaügyekben, az anyagellátással kapcsolatban, a karbantartásról, a technológiai változtatásokról, a szociális ügyekben és a munkakörülményekről."[18] Sajnos a szerző a következtetésekben megmarad a *publicisztikánál. Felhívja a gazdasági vezetők figyelmét* a helyes vezetői magatartásra. Figyelmébe ajánlom, hogy a jugoszláv önigazgatási törvény *pénzbüntetést* ír elő arra az esetre, ha a vezető megszegi demokratikus kötelezettségét. Lehet tanulni a szomszédoktól is.

Teljesen egyetértünk Horváth Lászlóval. Ő a *stratégiai* döntésekbe is bevonhatónak tartja a munkásokat, a „munkahelyi" demokráciát elfogadja, feltételesen, a *jelen helyzet* adottságaként. Beszél *tanulási folyamatról* is. Végkövetkeztetése szerint azonban „arra a sokat vitatott kérdésre, hogy stratégiai döntésekkel is foglalkozzunk-e a demokratikus fórumokon, vagy csupán a... közvetlenül belátható, a dolgozókat személyükben is érintő problémákkal — egyértelműen az előbbit igenlő választ adhatunk."[19]

A szerző nem „kitalálta" ezt a véleményt. Hosszú, *demokratikus* vezetői gyakorlat áll mögötte. Figyeljünk csak oda: a TAURUS Gumiipari Vállalatnál „1976-ben a munkások 10 százaléka küldött írásos megjegyzést a bonyolult nagyvállalati tervhez!"[20] Rendkívül pozitívnak tartjuk a 10 százalékos arányt, jelenlegi körülményeink között. Nem a munkakörülményekről volt szó, hanem *a vállalati stratégiáról!*

Jó volna még sokat idézni e nagyszerű cikkből. Egy megjegyzéssel. Intézményesíteni kell a munkásoknak ezt a jogát, és *meg kell büntetni* azokat a vezetőket, akik nem demokratikusan vezetnek. Horváth Lászó számára tökéletesen világos: jó és *eredményes* vezetés csak a demokratikus vezetés lehet. De ipari kapitányaink osztaga nemcsak horváth lászlókból áll!

Egyetlen aspektusból vizsgálja az „üzemi" demokrácia kérdéseit Herédi István. Először is — nagyon helyesen — megállapítja, hogy az 1975-ös párthatározat óta történt haladás, de az „sok tekintetben formális, és elmarad a lehetségestől és szükségestől". Továbbá: „A fórumok azért nem működnek kielégítően, mivel többségük funkciója kimerül a *tájékoztatásban-véleményezésben.*"[21] Ezzel kapcsolatban beszél *alapfokú* részvételről. Igaza van. Nem idézhetjük a nagyon jó cikk minden megállapítását. A fő gondolata: *az egyszemélyi felelős vezetés problematikája.* Csak a *demokratizmussal* kapcsolatban veti fel ezt az aspektust. Talán módunk lesz egyszer *az egész* problematikát felvetni. Elég egyelőre annyit, hogy majdnem mindenki szentségnek tartja az egyszemélyi felelős vezetést, pedig a marxistáknak a „szentségeket" is időről időre meg kell vizsgálniuk. De most „csak" a demokratizmusról van szó. Idézzük Herédi István következtetését: „Olyan viszonyra gondolunk, amely *garantálná* (!), hogy a központi akarat, a kollektíva képviselete, és az egyszemélyi felelős vezetés akarata együttesen érvényesüljön." A szerző beszél „kizárólagos kompetenciákról", „egyetértési" és „együttes döntési jogosítványokról".[22] Hozzá kell tennünk, hogy beszél *differenciálásról és jól előkészített kísérletekről.*

S beszél az elmélet elmaradásáról. Igaza van. De a gyakorlat elmaradásáról is beszélhet. „Gyakorlat" alatt most egyes főhatóságokat értünk. Mert mire magyarázzuk Petrik Ferencnek, az Igazságügyi Minisztérium miniszterhelyettesének a szavait, aki szerint az új vállalati törvényünk „hosszú távra" érvényes.[23] Nos, ez a kerettörvény, amely törvényerőre emelte az előző évi — szerintünk nem teljesen kiérlelt — MT—SZOT-határozatot, reméljük pozitív, az eddiginél pozitívabb folyamatot fog elindítani, de azt is reméljük, hogy nemsoká túléljük a kereteit. Reméljük, mert amikor hozták, az elmélet már pontosabb és részletesebb irányt mutatott. Ekkor már rendelkezésre állt az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet Sárközi Tamás írta végtanulmánya, *javaslatokkal* (differenciáló, nem sablonos javaslatokkal) együtt.[24]

Nem az én feladatom, hogy ezt ismertessem, nincs is helyünk erre. Csak helyre kell igazítanunk Herédi Istvánt: nemcsak az elmélet a ludas. Ludas

volt egy ideig. De ma már a *gyakorlatnak kell lépnie!* Ehhez — természetesen — mindenekelőtt megfelelő jogszabályok kellenek.

Poros Tamás cikkét sincs módunkban ismertetni.[25] Egy nagyszerű kommunista vezető 20 éves tapasztalata tükröződik benne. A szerző nem tartja szerencsésnek az „üzemi demokrácia" kifejezést. Egyetértünk vele: nem véletlenül használjuk az „üzemi" szót idézőjelben. Szerinte „a dolgozók tulajdonosi jogainak érvényesülnie kell a vállalat minden jelentősebb ügyének intézésében..." Beszél a *döntés* jogáról s a *nyilvánosságról* mint a demokrácia alapvető feltételéről. Figyelemre méltó megállapítása:„*Döntési joguk* a dolgozóknak jelenleg csak a ‚Kiváló Dolgozó' kitüntetés adományozásában van." (!) Ez szerintünk is — bizony — édeskevés. De Poros is, mint aki — akárcsak Horváth László — *természetesnek tartja*, hogy a jó vezető csak demokratikus vezető lehet, szintén „lelkére beszél" a vezetőknek: kövessék a példáját! Herédi Istvánnal értünk egyet: *intézményes garanciák kellenek.*

Egy diósgyőri munkás a Társadalmi Szemle vitájában leírja: nemcsak felülről kell lépni, hanem *alulról is.* Igen ám, de Diósgyőrött felülről már „léptek": létrehozták az igazgató tanácsot, amelyben fizikai munkások is vannak. A másik diósgyőri munkás viszont leírja, hogy mindenütt csak *jegyzetelnek*, de nem sok történik.[26]

„Miért nem kérdezi meg a bizalmi a szakszervezeti csoport véleményét? — teszi fel a kérdést Tanka János pártalapszervezeti titkár. „Mert erre gyakran nincs ideje. Pontosabban: a gazdasági vezető nem ad rá időt." Véleményünk szerint *szankció* nélkül nem is fog menni a dolog. Kovács Sándor viszont figyelmeztet rá, hogy a szakszervezeti bizalmi szerepe megnőtt, holott „bélyegeladásra választottuk őket".[27] Nem valami pozitív megállapítás szakszervezeti életünkkel kapcsolatban.

Hegedűs István a dolgozók részvételi jogosítványait illetően differenciált jogi megoldásokat követel a *vállalati törvényben.* „Természetesen nem merev és részletes *szervezeti* szabályozásról, hanem *vállalati alapintézményekről* és garanciális jogokról van szó" — mondja.[28] Számon kérheti az Igazságügyi Minisztériumban ülő kollégáitól ezt a differenciálást. Felveti a jogi-is felelősség kérdését is, de az istennek sem mondaná ki: *jogi szankció is van a világon.*

Az 1018/1977. MT—SZOT Elnökségi együttes határozat az üzemi demokrácia egyes kérdéseiről szól. Ezt iktatja törvénybe az új vállalati törvény. Minden törvény — szerintünk — három részből áll: (1) a célok kitűzése, (2) rendelkezések, (3) szankciók. Nos, a szóban forgó törvénybe iktatott határozat kitűzi a célokat, azután ilyeneket mond: gondoskodjanak, intézkedjenek arról, tárják fel és hárítsák el azokat az okokat, tegyék gyakorlattá, gondoskodjanak, kísérjék figyelemmel, intézkedjenek, rendszeresen számoltassák be, gondoskodjanak, mérlegeljék. Hiányzanak — a törvényből, nem a határozatból — a *szankciókról* szóló paragrafusok. Mert mi legyen akkor, ha nem gondoskodnak, ha nem biztosítják, ha nem tárják fel, ha nem teszik gyakorlattá, ha nem kísérik figyelemmel stb., stb?

A *technokrata szemléletnek* üzen nyíltan hadat Märle György. Technológia? Tervszerűség? Szakszerűség? Miért esnének ezek túl az üzemi demokrácia hatókörén? Märle okosan érvel, bár látja a nehézségeket is, nem ű délibábokat.[29] Mellesleg, Märle — elítélően — idéz a L'Humanitéből Kit idéz? *Egy magyar nagyvállalat vezérigazgatóját.* A francia kommunistákat

úgy látszik, érdekli a magyar gazdasági mechanizmus. A meg nem nevezett vezérigazgató oda nyilatkozott, hogy „Vállalati demokrácia? Igen, a szociális problémák vonatkozásában. A technológiai folyamatokat azonban tervezzük. Ezen a téren nincs helye demokratikus vitáknak." Minden technokrata fülnek szépen hangzik: csak a *szociális* problémák! Nagyon szépen leegyszerűsítette a vállalati életet a vezérigazgató. A vállalat életében nincs is más, csak technológia és szociális probléma. Egyébként Märle a technológiáról is bebizonyította, hogy nem olyan egyszerű az ügy.

A francia kommunisták sajnálhatnak bennünket, mert számukra (a mi számunkra is!) *érték* a demokrácia. Egyetlen vigaszuk van: Magyarországon jól mennek a dolgok, nincs rosszul megtervezett technológia és szervezés, állásidő, túlóra, ilyen hiány, olyan hiány, mert a magyar technokraták jól megszervezik a dolgokat. Nagyvállalati vezérigazgatónk a XI. pártkongresszust naiv emberek gyülekezetének tekinti, akik mit sem értettek a — technológiához. Ezért fecsegtek annyit a demokráciáról.

Vezérigazgatónk — bizonyára — ma is hajtogatja a magáét. Az elmélet emberei — akik *ismerik* a vállalati problémákat — szintén hajtogatják a magukét. Majd csak eljutunk valahová. Szerintem amíg vezérigazgatónk nem olvassa ezt a szót: *szankció*, nem elméleti folyóiratokban, hanem *jogszabályban*, addig nem megyünk semmire. Mert lám, Zelkó Lajos is milyen kristálytisztán bizonyítja, hogy az „üzemi" demokrácia nem árt, hanem *használ* a társadalmi érdeknek. Ilyeneket mond: „A kollektíva részvétele a szervezetek fejlesztési döntéseiben ... korlátozhatja az e célhoz tapadó népgazdaságilag káros hatásokat." Továbbá: „... a kollektíva bírálata a belső, illetve a népgazdasági szintű irányításban meglévő hiányosságokkal szemben markánsabb és hatékonyabb".[30]

Győrfalvay Miklós, a Ceglédi Állami Gazdaságból, kevesli a dolgozók *döntési jogait*. Alapszinten is, vállalati szinten is![31] Teljes mértékben igazat kell adnunk Győrfalvay Miklósnak.

A Német Szövetségi Köztársaságban huszonöt éve a társaságok felügyelőbizottsági tagjainak egyharmada: munkásképviselő. Ugyancsak az NSZK-ban a szén- és acélipari vállalatok igazgató tanácsában *paritásos* alapon vesznek részt a részvényesek és a munkások. Jó, tudom. Akitől ezt az információt kaptam, az is ezt mondja: „... a társaságok hagyományos társaságok maradtak, amelyek a magánrészvényesek profitja után futnak."[32]

No de nálunk nincsenek tőkések. A munkásképviselők, a vállalat vezetői és a felügyeleti szerv képviselői azonos platformon állnak: *a szocializmus* platformján. Miért nem veszünk át bizonyos *formákat* a tőkés gazdaságból, amelyeket azután mi *szocialista tartalommal* tölthetnénk meg?

Végezetül: Egyáltalában nem tartom problémamentesnek a munkásrészvétel fokozását Magyarországon. Ellenkezőleg, látom *minden* nehézségét. Eleinte *a munkásoknak is* furcsa lenne a dolog. De bárkit úszni tanítani csak *vízben* lehet. Szárazon nem. Azonkívül *folyamatról* van itt szó. De bátrabban kell kitűzni a célokat, akkor haladhat előre a folyamat.

A szövetkezeti demokrácia

A szövetkezeti demokrácia intézményrendszere jól kiépített.

A lehető legrövidebben két dologról szeretnék beszélni:

(1) A szövetkezeti jog forrongásban van. Ennek oka: a nagyméretű

egyesítési hullámok. A szövetkezetek már nem „face-to-face"-csoportok, hanem nagy, több száz, néha több ezer, sőt tízezer tagú szervezetek. Vannak akik visszakívánják a régi szép időket. Az egyesítések (fúziók, beolvadások) azonban nem fordíthatók vissza. A teoretikusnak *az adott helyzetből* kell kiindulnia és ha tud, javaslatot tennie.

A szövetkezeti méretek megnövekedése szükségessé tette a közvetett demokrácia intézményrendszerének — *küldöttgyűlés* — kiépítését, illetve megerősítését. Szerintem a küldöttgyűlés jó intézmény. Feltéve, hogy a küldötteket (munkahely illetve lakóhely szerint) szigorúan *arányosan, képviseleti alapon,* továbbá *titkosan* választják, s a küldöttek kötelesek *számot adni* tevékenységükről azoknak, akiknek a képviselői.

Nem nagy létszámú küldöttgyűlés esetén mód van *vitára,* ami a demokratikus döntéshozatal alapvető feltétele.

A *részközgyűlés* problematikus dolog.

Egyfelől igaz az, hogy *minden* tagnak joga van — maga választotta — vezetőivel találkozni s megmondania nekik a véleményét. De — másfelől — a részközgyűlés intézménye talaja lehet a *manipulációnak.* Nincs mód rá, hogy a különböző (érdek-) csoportok véleménye feltétlenül megütközzék. A vezetés könnyebben keresztül tudja vinni javaslatait (akár jók azok, akár nem) a részközgyűlés rendszerében. Továbbá: kisebbségben levő vélemény kerekedhet felül. Még továbbá: van olyan fogyasztási szövetkezetünk, ahol nemhogy az elnök, de még az igazgatósági tagok sem tudnak eljutni a — nagyszámú — részközgyűlésre, hanem csak „szövetkezeti aktívák". Ez az — elkerülhetetlen — eljárás a szövetkezeti demokrácia megcsúfolása.

Az a véleményem, hogy a jelen helyzetben *intézményesen* kombinálni kell a *közvetett* demokrácia és a *közvetlen* demokrácia fórumait. Közvetlen demokrácia alatt a munkahelyi (lakóhelyi) demokráciát értem — *kombinálás* alatt pedig azt, hogy *minden fontos kérdést* meg kell tárgyalni a szűkebb kollektívában. Ezen kívül a szűkebb kollektívának meg kell tárgyalnia a *saját,* nem az egész kollektívára tartozó ügyeit. Feltétlenül szükséges, hogy a kis kollektíváknak legyenek *jogai.* Ne csak eszmét cserélő testületek legyenek, hanem *bizonyos döntések* is a hatáskörükbe tartozzanak. Nem a nagy kollektívára vonatkozó, hanem őket érintő döntések.

Dicsértem szövetkezeti jogalkotásunkat, amelyet azonban nem tartok befejezettnek. A *gazdasági jog* mint önálló jogágazat kialakításával nyilvánvalóan tovább kell fejleszteni a szövetkezeti jogszabályokat. (Még sürgősebb azonban az állami vállalatokra vonatkozó jogalkotás továbbfejlesztése.) Nyilvánvalóan be kell illeszteni a mainál sokkal demokratikusabb vállalati struktúrába úgy, hogy a sajátosságok fenntartása mellett a demokratikus intézményrendszerben bizonyos hasonlóságok legyenek szövetkezetek és állami vállalatok között. A két vállalati típus egymáshoz való közeledése másként el sem képzelhető. (Itt kell megjegyeznünk, hogy — véleményünk szerint — az egész társadalmi-gazdasági életünk további demokratizálása nélkül a szövetkezeti demokrácia elsorvad.)

A modern társadalomban az életviszonyokat nagymértékben a jog szabályozza. Jogászi illúzió azonban azt hinni, hogy a valóság minden esetben a jogszabályoknak megfelelően alakul. A jogszabályon kívül egy adott intézményre vagy jelenségre egyéb tényezők is hatnak. A szövetkezeti jogszabályok az önigazgatás elvét kodifikálják. Már kifejtettük, hogy — véle-

ményünk szerint — jelenleg még sehol sem érett meg a helyzet a kiteljesedett önigazgatásra. A jogász azonban nem tehet mást, mint hogy jogszabályba fogalmazza a klasszikus szövetkezeti elveket, s igyekszik olyan demokratikus intézményrendszert kialakítani, amely maximálisan megfelel az adott körülményeknek.[33]

A valóságkutatónak azonban a *létrejött* helyzetet kell vizsgálnia s az okokat, amelyek az adott helyzetet — a jogszabállyal együtt — létrehozták.

Véleményem szerint a tagság és a hivatásos vezetés között *partneri* viszony jöhet csak létre, s sok esetben még az sem, mert a hivatásos vezetés manipulál (rosszul teszi), vagy pedig szövetkezeten kívüli szervek formálissá teszik a tagság részvételét a döntésekben. (Szintén rosszul teszik.) A két ok igen gyakran együtt jelentkezik. Ez a vélemény nem okoskodás eredménye, hanem empirikus vizsgálatokra támaszkodik. A partnerságra vonatkozó véleményemet fejtettem ki két tanulmányomban[34], s megállapításaimat vitatja Molnár Imre[35]: „...újra felelevenednek 'hivatásos' és 'laikus' vezetőkről szóló, a burzsoá szövetkezeti ideológiából ismert nézetek." E nézetek képviselője én vagyok. Kár, hogy a szerző nem nevezi meg a szóban forgó burzsoá ideológusokat. A burzsoának nevezett szövetkezeti ideológusok a tagság szuverén akaratának a hívei, tudomásom szerint. A polgári teoretikusok és gyakorlati szakemberek viszont elismerik, hogy a demokratizmus területén alig megoldható problémák vannak a tőkés viszonyok között.

Igaza van Molnár Imrének: vannak kimondottan polgári szövetkezeti teoretikusok, például Emiljanoff. Ők azonban nem a „hivatásosokról" és a „laikusokról" beszélnek: tagadják a *termelőszövetkezetek* szövetkezeti mivoltát, a szövetkezést csak a fogyasztás és az egyéni árutermelés területén ismerik el. A szövetkezetekkel kapcsolatos burzsoá álláspont ebben áll.

Azt mondja továbbá Molnár Imre: „...semmiféle vezetés sem képzelhető el a mellérendeltség ('partnerség') pozíciójában. Az 'egyenlő felek' nem a vezetés terminológiája." Molnár Imre nem tudja elképzelni a mellérendeltséget (s ezzel osztozik a jugoszláv önigazgatási ideológusok véleményében). Én nem elképzeltem ezt, a *valóságban* tapasztalom a működését — *a jó szövetkezetekben*. A „partnerságról" sose mondtam, hogy „vezetési kategória", de állítom, hogy a *valóság* kategóriája, *politikai-szociológiai* kategória.

Molnár Imre azt állítja, hogy: „A termelőszövetkezetekben hosszú évek óta folyó szervezett és tömeges szakképzés, a saját sorsuk irányításában szerzett tapasztalatok ...kialakították a tagság vezetői készségét és képességét." Nem tudom, hány helyen tapasztalt „szervezett és tömeges szakképzést". Szerintem vétek a célokat összekeverni a valósággal. Ha a *célt*, a megvalósítandó *feladatot* már létrejött *valóságként* kezeljük, akkor egyrészt becsapjuk magunkat, másrészt elfeledkezünk *a sürgős és halaszthatatlan feladatok kitűzéséről*. Az 1967 óta ötévenként, nagyjából ugyanazon a panelen végzett vizsgálataink szerint a mezőgazdasági szövetkezeti tagok túlnyomó része nem ismeri a közös gazdaság legalapvetőbb adatait. A megkérdezettek jelentős része szívesen dolgozna állami vállalatban, s 10 százalék alatt van azok aránya, akik a két vállalati típus közül azért választják a szövetkezetet, *mert az a tagoké*.[36]

Nemcsak „tömegeket" nem oktatnak, hanem a vezetőségi, igazgatósági tagok nem kapnak semmilyen eligazítást, miközben a vezetőket minden öt

évben továbbképzik. (Más kérdés, hogy milyen hatásfokkal. Valamennyit azonban ér ez a továbbképzés, s többet érne, ha nem ezt az alkalmat használnák fel az általános politikai továbbképzésre.)

Az önigazgatás elemeiről beszéltem a *választásokkal* kapcsolatban. Ha nincs éppen egy egyesítési kampány, akkor a meglevő elnöknek (s vele szakértő munkatársainak) a tevékenységét a választáson kell a tagságnak megítélnie. Joggal ítélkezik a tagság, mert részt vett ugyan a döntéshozatalban, de csak *részt vett*. Az ítélkezésben azonban a tagságnak segítség kell, iránytű, hogy tájékozódni tudjon. A Szövetkezeti Kutató Intézet rövidesen publikál két kiadványt, egyet az ipari szövetkezeti, egyet a mezőgazdasági termelőszövetkezeti *vezetés eredményességének a méréséről*. Nem lesz ez csodaszer, hiszen igen problematikus, bonyolult témáról van szó. De egy lépéssel, talán, előbbre jutunk. Egyébként, ha a tagság valóban választhat, ez az önigazgatási elem megjelenését jelenti.

Hallottunk „hosszú évek óta tartó és tömeges" szakképzésről. Ilyenről — mint mondtam — nem tudok. De ha már a képzésnél tartunk, van egy gondolat, amely kikívánkozik belőlem.

Nem olyan régen felfedezték nálunk a *vezetéstudományt*. (Ha a tudományelmélet egyáltalán önálló tudományágazatnak ismeri el a szóban forgó ismeretanyagot.) A „vezetéstudományban" azok törtek az élre, akik felfedezték ezt a (polgári tudósok által teremtett) irodalmat, s vették maguknak a fáradságot, hogy áttanulmányozzák, majd mikor ez a tudomány nálunk is polgárjogot nyert, „adaptálták" (mármint a szocialista viszonyokra). A polgári vezetéstudomány kétségtelenül a vezetettek *manipulálásának* a tudománya. A szocialista vezetéstudomány akkor nem lesz a manipulálás tudománya („adaptálás" ide vagy oda), ha a vezetettek is megtudják (legalább a lényegét annak), hogy mit tanultak az ő vezetőik az ő „kezelésüket" illetően. Ekkor érünk a részvétel magasabb fokára, akkor válnak igazán *partnerokká* vezetők és vezetettek. S ez vonatkozik nemcsak a szövetkezetekre, hanem *minden* gazdasági szervezetre. Azt pedig hangsúlyoznunk kell, hogy csupán a demokratikus vezetési stílus *propagálásával* nem oldhatjuk meg a gazdasági demokrácia kérdéseit.

Csak futólag érintjük a *demokratikus centralizmus* kérdését. Nem célja ennek az írásnak, és nincs is helyünk rá, hogy részletesen foglalkozzunk vele. Mivel azonban *kapcsolatban* van a témánkkal, szükségesnek látunk legalább annyit megjegyezni, hogy azokkal értünk egyet, akik szerint *a demokratikus centralizmus a gazdaságban nem érvényesül és nem érvényesülhet*. Nem is érvényesült sehol. *Egyetlen* Lenin idézetből, amely többféleképpen magyarázható, nem lehet kiindulni. Vigyázzunk a citatológiával, és nézzük meg, hogy mi történt a Szovjetunióban — egész történelme során—, és mi történik nálunk.[37]

Végül: Lehet, hogy furcsának tartják, hogy keveslem a demokráciát az állami vállalatokban, ugyanakkor vitatom az önigazgatás teljességét a szövetkezetekben (a jelenlegi körülmények között!). Ha ebből a cikkből nem derül ki, hogy miért teszem ezt, az az én hibám, valamint annak a következménye, hogy egy rövid cikkben nem használhatok széles körű dokumentációt.

★

Nem adok summázatot, előrebocsátottam véleményem lényegét. Végezetül csak annyit: (1) a jószándék és a tárgyilagosság vezetett; (2) nem tartom csalhatatlannak magam — azaz nem *kinyilatkoztattam*, csak leírtam a témával kapcsolatos gondolataimat, és — ha kellett — *vitáztam*.

Lábjegyzetek

[1] A. S. Tannenbaum: Control in Organization. McGrow Hill Inc. 1968. 5. l.

[2] Lásd pl.: F. E. Emery and Einar Thorsrud: Form and Content in Industrial Democracy. Tavistock, 1969.

[3] Vasna Pusnic: Structuring Workers' Interests and Means of Increasing their Influence. Sechond International Conference on Participation: Workers' Control and Self- Management. Paris, 1977. 18—19. l.

[4] Sigward Rubenowitz: The Impact of Members' Participation in Swedish Industrial Organization. Uo. 6., 7., 18. l.

[5] R. Meider: Co-ordination and Solidarity. An Aproach to Wage Policy. Landorganistationen i Sverige. Stockholm, 1974. 31. l.

[6] Vesna Pusic: I. m., 8. l.

[7] Company Profits, Sources of Investment Capital and Wage-Earner Funds. A Brief Background and Summary of the Waldström Report. 9. l. Idézi Vesna Pusic tanulmánya.

[8] Jacques Denis: Sur l'eurocommunisme et les relations européennes. Cahiers du communisme, 1978. április.

[9] Az utóbbi a Társult Munka Törvénye, 1976.

[10] Edward Kardelj: A társult munkáról szóló törvény nagy lépés az önigazgatásilag társult munka rendszerének fejlesztésében és megszilárdításában. Küldöttek Híradója, 1976. május 22. 42. l. (magyarul)

[11] Edward Kardelj: I.m. 43. l.

[12] Földvári Tamás: Az ipari szövetkezet és az állami iparvállalatok külső kapcsolatrendszere. Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények.

[13] Arzensek, Vlado: Alienation and Self-Management. Uo. mint 3., 19—25 l.

[14] Félreértések elkerülése végett: *A tulajdonviszonyokban* gyökerező elidegenedés nálunk már nem állhat fenn. A *munkamegosztásban* gyökerező: igen. De ez nemcsak a munkafajtáktól függ, hanem a munkás *tudatától* is. Ugyanaz a munkafajta egyik munkásnál elidegenedést okozhat, a másiknál nem. Minden dolgozónak a hóna alá kell dugni az elidegenedést mérő hőmérőt. A munkanélküliséget (hol vagyunk mi már ettől) a dolgozó rögtön észre veszi. Azt is, ha — szerinte — alacsony a bére, azt is, ha nincs megfelelő lakása. A demokratikus jogokat — ha kap — elsősorban is a felsorolt tényezőkkel igyekszik kapcsolatba hozni. *Általában* ez után jön: a munkával való elégedettség, a főnökkel való elégedettség, a munka humanizálásának a kérdése. Ez utóbbi fogalmat hallván sem mindig ismeri, s ha hallja, nem is biztos, hogy tudja, miről van szó. De a szociológus nem nyugszik, utána megy, s az elméleti fogalmat — úgy ahogy — operacionalizálva hírül adja, hogy a munkás már jóllakott, van ruhája, lakása, de mégis „feszeng" valami miatt. Aztán levonja a következtetést, nem a munkás, hanem a vezetés számára (feladva neki a leckét): *a munka még nincs kellően humanizálva*. Itt aztán egyéb tényezők mellett megint „belép" a gazdasági *demokratizmus*. A kérdés nagyon bonyolult.

[15] Lásd ezzel kapcsolatban B. Denitch: Notes on the Relevance of Yugoslav Self-Management c. tanulmányát (Participation and Self-Management, Vol. 6. Zagreb, 1973. 16. l.)

[16] Nyers Rezső: Gazdaság és politika kapcsolata a szocialista építésben. Közgazdasági Szemle, 1978. 1. sz. 21. l.

[17] Makó Csaba: Az érdekegyeztetés és a cselekvési egység az üzemben. Az üzemi demokrácia fejlesztésének kérdéséhez. Társadalmi Szemle, 1977. július—augusztus, 58—67. l.

[18] Búza Márton: Az üzemi demokrácia érvényesítése a gazdasági vezetők kötelessége. Társadalmi Szemle, 1977. szeptember, 70. l.

[19] Horváth László: Üzemi demokrácia és vállalati stratégia. Társadalmi Szemle, 1977. szeptember, 72—73. l.

[20] Horváth László: I.m., 75. l.

[21] Herédi István: Az üzemi demokrácia és az egyszemélyi vezetés. Társadalmi Szemle, 1977. szeptember, 78. l.

[22] Herédi István: I.m., 88—89. l.

[23] Népszabadság, 1978. június 6.

[24] Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete a vállalati irányítás és a vállalati jog kérdéseiről. VI. kötet. Sárközy Tamás: A központi gazdasági irányítás és az állami vállalatok jogi kapcsolatrendszere. Sokszorosítás, 1977.

[25] Poros Tamás: A vezetési rendszer fejlesztése és az üzemi demokrácia. Társadalmi Szemle, 1977. október, 89—94. l.

[26] Diósgyőri munkások az üzemi demokráciáról. Társadalmi Szemle, 1977. november, 76—80. l.

[27] A szakszervezeti bizalmiak megnövekedett szerepe és az üzem pártirányítása. Társadalmi Szemle, 1977. november, 80—87. l.

[28] Hegedűs István: Az üzemi demokrácia továbbfejlesztésének egyes jogi kérdéseiről. Társadalmi Szemle, 1977. december, 76. l.

[29] Märle György: Az üzemi demokrácia és a termelés. Társadalmi Szemle, 1978 március, 69—75. l. (Idéz a l'Humanité 1976 december 15-i számából.)

[30] Zelkó Lajos: A szocialista vállalatok alapvető céljai és az üzemi demokrácia. Társadalmi Szemle, 1978. március , 77. l.

[31] Györgyfalvay Miklós: Az üzemi demokrácia mint rendszer. Társadalmi Szemle. 1978. április, 92—95. l.

[32] Derrick Paul: Industiral Democracy and Co-operative Ownership. Uo. mint 3.

[33] A közelmúltban bekövetkezett ilyen jellegű módosítás. A módosítási folyamatot azonban nem a jelenlegi helyzet teljes körű elemzése indította el, hanem — a többi között az Igazságügyi Minisztériumra is nehezedő — politikai nyomás: a törvénybe valamilyen módon foglalják bele az állami vállalatok magasabbrendűségét a szövetkezetekkel szemben. Ez utóbbi mégsem következett be de az intézményrendszer módosítása nem volt következetes.

[34] Gyenes Antal: Partnerség és dialógus a szövetkezeti szervezetben (Szövetkezeti Kutató Intézet Évkönyv 1975.) és A szövetkezeti vezetésről (Társadalmi Szemle 1976.).

[35] Dr. Molnár Imre: A szövetkezeti vezetés kettőssége. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1977. 329—330. l.

[36] Lenne még egy kis vitám ami *az idézés korrektségét illeti.* Molnár Imre azt állítja például (I. m. 27. l.), hogy én a szakszövetkezeteket önálló szövetkezeti típusnak fogom fel s hivatkozik a Közgazdasági Szemle 1957. évi 3. számában megjelent cikkre. Nem tettem ezt amiről mindenki meggyőződhet, ha elolvassa a szóban forgó cikket. Még egy „elnézés". A „szövetkezeti parasztság" rétegződése igen bonyolult probléma. Én a *termelésben elfoglalt hely szerint* igyekeztem korábban megközelíteni ezt a kérdést. (Gyenes Antal: „Munkások", és „parasztok" a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Valóság, 1968. 4. sz. — Továbbá: A szövetkezeti kutatás helyzete és feladatai Magyarországon. Szövetkezeti Kutató Intézet, Évkönyv. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. III. l.) Amire jutottam, részben már túlhaladottnak tartom A kiindulást nem. Erdei Ferenc egyébként egyetértett velem, s kiegészítette az álláspontomat, amit én 1968-ban foglaltam el, s ezzel a kiegészítéssel publikáltam azt újra 1971-ben. Molnár Imre az én kiindulási pontomat „tudatinak" deklarálja (szót sem szól arról, hogy *a közös termelésben elfoglalt helyből* indultam ki), s ő maga „feltalálja" azt a rétegződést, *amit a KSH már feltalált.* (I.m. 160—165. l.) Senki sem kötelez egy jogászt arra, hogy felcsapjon szociológusnak. A társadalomban elfoglalt hely a tudatban türköződik. Én *termelési viszonyról* írtam, s *ezzel kapcsolatban a tudatról.* Molnár Imre csak az utóbbit értette meg. Háromszor idézett Molnár Imre a könyvében. *Kétszer* — félreidézett. Egyszer helyesen idézett. Más kérdés, hogy nem értek egyet az ellenvetéseivel, s a „leburzsoázás", marxisták között, egyáltalán a „címkezés", nálunk *ma már* nem divat! S amióta nem divat, azóta vannak nálunk termékeny viták.

[37] Lásd Herédi István cikkét a Közgazdasági Szemle 1978. májusi számában. Herédi István — egyébként kitűnő cikkében — természetesen nemcsak egy lenini idézetet közöl, de csak egy támasztja alá a véleményét: a gazdaságban is működik a demokratikus centralizmus elve. Ugyanebben a számban még két írás is foglalkozik a kérdéssel. Mi, Herédivel szemben Zsarnóczai Sándorral értünk egyet. A Közgazdasági Szemle ebben a számában ismertetést közöl R. A. Belouszovnak a Voproszi Ekonomikiban megjelent cikkéről. Belouszov „demokratikus centralista". Nem tudja azonban korrekt módon bizonyítani, hogy ez az elv a gazdaságban is érvényes. Lényegében centralizmusról ír. A demokratikus oldalt — a recenzor szerint — így jellemzi: „...az ilyen irányítás a dolgozó tömegek akaratából és a szükségletek kielégítése céljából létezik." A tudomány kategóriáit komolyan kell venni, különben semmire sem jók.

SZEGVÁRI IVÁN:

A külkereskedelmi kapcsolatok intenzitásának mérése

Gazdaságunk működési feltételeinek rendszerében, hatékonyságának összetevői között, következésképpen a fejlődési alternatívák közti választásban is meghatározó szerep jut külgazdasági kapcsolatainknak.* Maga az a tény, hogy e megállapítás már régen közhellyé hígult, arról tanúskodik, hogy a kutatási és az oktatási munkában, valamint a közvélemény tájékoztatásában növekvő figyelmet fordítunk az újratermelési folyamat és a külgazdasági kapcsolatok összefüggéseinek elemzésére, ismertetésére. Ennek kapcsán kiindulópontként vagy — nem is olyan ritkán — egyedüli bizonyítékként valamilyen, a külkereskedelmi forgalom és az újratermelés méreteinek egymáshoz viszonyított arányát érzékeltető mutatót használunk. E mutatószámok közül a hazai és a nemzetközi gyakorlatban egyaránt a legnépszerűbb az ún. exporthányad.

Azt hiszem kevés olyan adat forog még a közgazdasági irodalomban, amely értelmezésében, vélt nagyságában és megítélésében annyi viszontagságon ment volna keresztül, mint az exporthányad-mutató. Hogy csak egy szegényes ízelítőt adjunk a mutató elsőfokú kommentálási változataiból: a gazdaság nyitottsága, exportorientáltsága, külkereskedelmi érzékenysége, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás relatív mértéke, a külpiaci kapcsolatok súlya, a külgazdasági kapcsolatok intenzitása stb. Ugyanez kissé borúlátóbb előadásban: a gazdaság világpiaci ráutaltságának, függőségének, sebezhetőségének, sőt kiszolgáltatottságának foka. Más megközelítésben az autarkiától mért távolság mércéjeként vagy a nemzetközi munkamegosztás előnyeiből való részesedés egyik ismérveként is találkozhatunk vele.

A stílusfrissítési szándék, a sűrített érzelmi vagy értékelési töltet és esetenként a félreértés a mutatószám körül jelentős zavart okozott. Ennek egyik félreismerhetetlen jele, hogy a fenti változatok jó része más értelemben is használatos. Így például a „nyílt vagy zárt jelleg" gyakran a kereskedelempolitika szabadkereskedelmi, illetve protekcionista voltát minősíti, az exportorientáltság főként a gazdaságpolitika jellemzője, a külkereskedelmi érzékenység pedig elsődlegesen a növekedési folyamat sajátossága. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a kérdéses arányról a magyar gazdaságra vonatkoztatva, elsősorban a mutató konkrét felépítésétől függően, 15 és 100 százalék között szóródó értékek vannak forgalomban. A két határt az export és a bruttó társadalmi termék, valamint a külkereskedelmi forgalom és a nemzeti jövedelem viszonya jelenti. A leginkább divatos verzió

* Hozzászólás Szita János: Gondolatok a külgazdasági kapcsolatok intenzitásának méréséről című, a Közgazdasági Szemle 1978. 7—8. számában megjelent tanulmányához.

kétségtelenül az export/nemzeti jövedelem hányados, amit az utóbbi években több kutató (1,3,4,5,7) is — teljes joggal, bár csekély gyakorlati következménnyel — bírált.

Ilyen körülmények között különösen szerencsésnek tartom Szita János és a Közgazdasági Szemle közös vállalkozását, amelynek keretében vitaalapot és fórumot teremtenek az adott problémakör kollektív tisztázásához.

Mit mutasson a mutató?

Az exporthányad mutatójával szemben támasztandó leglényegesebb követelményt Szita János a következőképpen fogalmazza meg: „Nagyságrendileg tükröznie kell azt a valóságos arányt, amelyet a külgazdasági tényezők a hazai újratermelési folyamatokra gyakorolnak." (7) Ha e követelményt jól értem, akkor az nemcsak az exporthányad-mutató bármilyen válfajának, hanem a szerző által javasolt komplex mutatószámrendszernek az erejét is több vonatkozásban meghaladja.

1. Egyrészt a külgazdasági kapcsolatok képviseletében a külkereskedelmi forgalom (export) kizárólagos szerepeltetése mindenképpen a külgazdasági tényezők alulértékeléséhez vezetne. A külgazdasági kapcsolatok intenzitását pusztán a külkereskedelmi forgalom relatív nagyságán keresztül csak számottevő (országonként természetesen változó) hibahatárokon belül tudnánk megragadni, hiszen (mint részben a szerző is utal rá) a láthatatlan export elemei, a tőkemozgás stb. az előbbi úton kapott képet jelentősen módosíthatja. Nagy gondban lennénk, ha a külgazdasági kapcsolatok nemzetgazdasági hatását például az Egyesült Államok, az NSZK vagy Jugoszlávia esetében az exporthányadra szorítkozva próbálnánk megérteni. Vagy ne menjünk messze, a jelenlegi helyzetben a bennünket érő külpiaci hatások mértékének megítélését túlzott nagyvonalúság lenne az exporthányad-mutatóra bízni.

A vázolt dilemmából két kiút kínálkozik. Az egyik — s ez irányban a szakirodalomból már ismerünk kísérletet (5) — a mutató megfelelő „gazdagítása", azaz a külkereskedelmi forgalom mellett az egyéb külgazdasági kapcsolati formák figyelembevétele.[1] A másik megoldás: a mutatóval szemben támasztott követelmény szintjének leszállítása. Erről majd később.

2. Ha megmaradunk a külkereskedelemnél, pontosabban az exporthányad-mutatónál, egy még áthághatatlanabbnak látszó akadállyal kerülünk szembe, nevezetesen a külkereskedelem és az újratermelési folyamat kölcsönhatásainak komplexitásával. Némi egyszerűsítéssel a külkereskedelem (a nemzetközi munkamegosztás) népgazdasági szerepét a következő három alaphatással jellemezhetnénk:

a) A nemzetközi munkamegosztás különböző (közvetlen és közvetett) előnyöket táplál az újratermelési folyamatba, melyek végső soron (az új szükségletek keltése, az ún. demonstrációs hatás kivételével) a társadalmi munka hatékonyságának emelkedésében, illetve még tágabb értelemben a gazdasági növekedésben csapódnak le. Ha eltekintünk itt a statikus vizs-

[1] Ezzel azonban, minthogy eltérő funkciójú, az újratermelés folyamathoz különböző módon kapcsolódó külgazdasági formák összevonásáról van szó, újfajta értelmezési nehézségekbe ütköznénk. Az „alapkövetelménynek" pedig így sem tudnánk eleget tenni (lásd: 2. pont).

gálatok számára természetüknél fogva hozzáférhetetlen közvetett előnyöktől (például az importált fejlettebb technika hatékonyságfokozó következményeitől, a munkamegosztás révén realizálható nagyságrendi megtakarításoktól, a hazai termelés versenyeztetéséből fakadó hatékonyságnövekedéstől stb.) a nemzetközi munkamegosztás ez irányú hatását a közvetlen előnyökkel mérhetjük le. Ezen előnyök mértéke — az adott periódusban realizált komparatív előnyök össztömege — a külkereskedelem nagyságának és fajlagos hatékonyságának függvénye. A külkereskedelem első alaphatása ennek megfelelően önmagában a külkereskedelem nagyságával nem, illetve pusztán egyoldalúan illusztrálható.

b) Az újratermelési folyamat anatómiája szempontjából nagyon lényeges hatás, hogy a külkereskedelem eredményeként a termelés és a hazai felhasználás struktúrája eltérő (eltéríthető). Nyilvánvaló, hogy minél inkább szűkítjük a vizsgált aggregátumot, ez az eltérítő hatás annál nagyobb méreteket ölthet. Az sem kérdéses, hogy az export e hatás mértékét — még ha itt el is tekintünk a külkereskedelmi mérleg szaldójától — csak durván méri. Bármilyen részletezettségű struktúrákat vizsgáljunk is, az export és import között mindig lesz átfedés. Ennek egyik oka az azonos termékekkel folyó kereskedelem például reexport[2] vagy lecserélési műveletek keretében. Egy másik megközelítésben az export importanyag-tartalma jelent közös részt. Az export nagysága tehát a strukturális hatást is egyoldalúan jellemzi.

c) A külkereskedelmi mérleg szaldójától függően a termelés és a hazai felhasználás népgazdasági szinten is különbözhet egymástól, ami a külkereskedelem és az újratermelés kapcsolódásainak egy újabb vonására, elsősorban az egyensúlyi helyzetre utal. Az export tömege e tekintetben is keveset mond, hiszen csak a tőle részben független pályán mozgó importtal szembeállítva méri e hatás fokozatait.

E rövid kitérő alátámasztani látszik azt a javaslatot, hogy az exporthányad-mutatóval kapcsolatos igényeinket a szakmai és a széles közvélemény informálásakor egyaránt mérsékeljük. Emiatt fenntartás nélkül osztom Szita Jánosnak azt a — tanulmánya egy másik részében (774. l.) megfogalmazott — véleményét, miszerint „a népgazdaság külpiaci orientáltságának mértékét jobb volna olyan mutatószámmal kifejezni, amely azt tükrözi, amit az olvasó, illetve a hallgató ‚vár' tőle, vagyis azt, hogy a népgazdaság termelésének mekkora hányadát értékesíti külföldön, illetve a hazai felhasználás hányad része származik importból". A nézeteltérés legfeljebb ott van közöttünk, hogy én a követelményrendszerbe is ezt a szerényebb változatot építeném be. Más kérdés azonban, hogy az ily módon átformált feladattal első fokon milyen mutatót bíznék meg.

Hogyan épüljön fel a mutató?

A témával foglalkozó szakirodalomban (és egyelőre főként csak ott) teljes az egyetértés a tekintetben, hogy a nemzeti jövedelemhez viszonyított export értelmezhetőségével és a ráépülő közkeletű következtetések tartal-

[2] A reexportot — tekintve, hogy a népgazdasági mérlegrendszer csak a közvetlen forgalmat tartalmazza és az újratermeléssel való érintkezése is marginális — a további vizsgálatunkból kizárjuk.

mával nagyon sok a gond (1,3,4,5,7.). Kialakulófélben van az a nézet, s ennek adott hangot legutóbb Szita János is, hogy csak az exportnak a végső felhasználáshoz mért aránya jelenti a makroszintű exporthányad-mutatók közül a helyes és orientációra alkalmas adatot. Kétségtelen, hogy az eddig alkalmazott mutatók közül ez a megoldás a legszerencsésebb. Egyrészt értékösszetételüket tekintve homogén kategóriákat hasonlít össze, másrészt számszerű értékét tekintve is a többinél reálisabb választ ad az ismertetett alapkérdésre (az 1973—1974-re vonatkozó adatokat lásd a 3. sz. táblázatban). Bár ez utóbbi tény — mint később látni fogjuk — részben a véletlennek is köszönhető.

Megítélésem szerint az alapkérdést, azaz a hazai termelés exportra kerülő, valamint a hazai felhasználás importból származó hányadát az alábbi mutatók ragadják meg adekvát módon:

$$\frac{E-Ei}{VF-I} = \frac{En}{BHT} \quad \text{illetve} \quad \frac{I-Ei}{VF-E} = \frac{In}{HF}$$

ahol E és I — az export, illetve az import
En és In — a nettó export, illetve a nettó import
Ei — az export importanyag-tartalma
VF és HF — a végső, illetve a hazai felhasználás
BHT — a bruttó hazai termék (a magyar népgazdasági mérlegrendszer terminológiája szerint: „hozzáadott érték").

Az így nyert exporthányad-mutató (hívjuk korrigált mutatónak) ténylegesen a hazai termelés (BHT) exportra kerülő részét mutatja. Más megfogalmazásban az adott évi hazai munkának (élő munkának és amortizációnak) az exportot szolgáló, abban megtestesülő hányadát tükrözi. Az importhányad esetében pedig a hazai felhasználás tényleges importtartalmát kapjuk meg.

A végső felhasználással és az export egészével számoló mutatót összevetve az imént javasolt változattal, több, az alkalmazásuk szempontjából lényeges megállapításra nyílik mód:

a) A korrigált mutató nemcsak népgazdasági vetületben, hanem ágazati, szakágazati stb. szinten is azonos felépítésben és tartalommal (a makroszintűvel összehasonlíthatóan) számítható, a másik nem. Ágazati szinten a korrigált exporthányad-mutató az illető ágazat exporthoz való hozzájárulásának[3] és az adott ágazat hozzáadott értékének összehasonlításával képezhető. Hogy az így kapott mutatók mennyire elütnek a hagyományos ágazati export/ágazati bruttótermelés-mutatóktól, jól szemlélteti a következő összehasonlítás: 1974-ben a mezőgazdaság termelési értékének 18,3 százaléka[4] került exportra, ugyanakkor a mezőgazdasági munka (hozzáadott érték) 32,1 százaléka szolgálta közvetlenül vagy közvetve az exportot.

b) A végső felhasználásra épülő mutató a külkereskedelmi mérleg szal-

[3] Az exporthoz való hozzájárulás nem azonos az adott ágazat (például a mezőgazdaság) által kibocsátott termékek kivitelre kerülő hányadával. Így például a mezőgazdasági termékek értékében benne van a műtrágya, a felhasznált villamos energia stb. is, ami elsődlegesen más ágazatok munkájára vezethető vissza. Ugyanakkor az élelmiszeripari, könnyűipari termékek értékének (így exportjának) jelentős részét a mezőgazdasági hozzáadott érték teszi ki.

[4] A tanulmányban felhasznált adatokat a 21-es szektorbontású, tevékenységi elhatárolású ÁKM-ek alapján számítottuk. Forrásuk: Ágazati kapcsolatok mérlege 1973, 1974. KSH.

dójától függően is torzítja az exporthányadot, még mozgásiránya sem feltétlenül egyezik meg a korrigált (tényleges) mutatóéval.

c) Az export és a végső felhasználás arányának elméleti felső határa — tekintettel arra, hogy a VF az export egészét és a nettó importot (részben közvetlenül VF rendeltetésű importként, részben beépítve a hazai felhasználásra kerülő termékekbe) is magában foglalja — elméletileg bizonytalan s egyértelműen nem is értelmezhető. Például egy olyan hipotetikus esetben, amikor a termelés a maga egészében kivitelre kerül, a hazai felhasználás viszont kizárólag importból táplálkozik, a kérdéses mutató — nulla szaldós mérleget feltételezve — 50 százalék. Ennél magasabb szintet — még teljes specializáció esetében is — csak akkor érhet el, ha az export importanyagot is tartalmaz, de a 100 százalék eleve lehetetlen. A korrigált mutató viszont a teljes specializációt mindig a helyzethez inkább illő 100 százalékos értékkel jelzi. A határértékek eltérése dacára a két mutató akár megegyező nagyságú is lehet (például 1973/74-re is csaknem azonosak). Ennek feltétele az $E_n/E = BHT/VF$ egyenlőség teljesülése. Aligha kell hangsúlyozni azonban, hogy ez mennyire esetleges.

Miben segít még a korrekció?

Az exporthányad-mutató általunk javasolt korrekciójának egyik döntő eleme az exportnak az importanyag-tartalomtól való megtisztítása. Felvetődhet a kérdés, mi értelme van e műveletnek, hisz a külső piacokon nemcsak a nettó exportunkat, hanem minden egyes exportterméket a maga teljes értékében kell realizálnunk. A külföldi partnert egyáltalán nem az érdekli, hogy az illető termékben mennyi a magyar munka és mennyi az importanyag (hacsak erre valamilyen kereskedelempolitikai rendszabály, például származási bizonyítvánnyal kapcsolatos előírások; vagy szerződés: például bérmunka vagy kooperáció esetében stb. nem készteti), hanem az, hogy az ár, a szállítási és fizetési feltételek, a minőség, a kapcsolódó szolgáltatások stb. szempontjából hogy viszonylik a konkurrens árukhoz. A kérdés jogossága vitathatatlan minden olyan esetben, amikor a vizsgálat tárgya valamilyen, a termékhez mint használati értékhez kötődő kategória, például a versenyképesség.[5] A külkereskedelmi forgalom „nettó kezelése" azonban az újratermelés és a külkereskedelem számos összefüggésének tisztázását előmozdíthatja, egyebek között más, széles körben használatos mutatószám közgazdaságilag tartalmasabb értékelését is lehetővé teszi. Ennek alátámasztásául szolgáljon az alábbi néhány megállapítás:

a) A felgyülemlett adósságállományunk ledolgozásának fő útja, forrása nem általában az export fokozása, hanem a nettó exportnak a nettó importnál gyorsabb növelése. Ebből adódóan az adósságállomány relatív nagyságának a megítélésekor nem az export, hanem a nettó kivitel a célszerűbb, tartalmasabb viszonyítási alap. A fenti összefüggésből nem szerencsés azonban olyan következtetést levonni, hogy a nettó exportunkat az export importanyag-tartalmának csökkentésével is fokozni lehet vagy kell. Ebben a vonatkozásban én arra a nézetre szavaznék, miszerint az export importanyag-felhasználása természetes és szükséges jelenség, amennyiben az a

[5] Bár itt sem lényegtelen, hogy a versenyképesség — a tapasztalatok szerint — szoros kapcsolatban állhat az importtartalommal.

nemzeti munka eredményei nagyobb mérvű és hatékonyabb külpiaci értékesítésének feltétele,[6] hordozója. Más jellegű gond az, hogy például a rubelrelációjú export tőkés importanyag-tartalma (és annak növekedése) komoly terhet ró a tőkés viszonylatú külkereskedelmi és fizetési mérlegünkre.

b) A komparatív előnyeink (és hátrányaink) rangsorának népgazdasági szemléletű mérlegelésekor ugyancsak a nettó forgalom (pontosabban az exportot szolgáló — és az importhelyettesítő termelés) ráfordításigényét kell meghatározni. (Hasonló irányú vizsgálatok[7] jelenleg is folynak az OT Tervgazdasági Intézetében.) Egy idevágó sajátos jelenség külgazdasági gyakorlatunkból: több — remélhetőleg nem sok — termékünk előállításakor az importanyag-felhasználás értéke meghaladta a késztermék világpiaci árát (például a zsebszámítógépeknél).[8]

c) Exportfokozó beruházásaink is elsődlegesen — leszámítva a külkereskedelem egészét kiszolgáló területekre, így a szállítás, a hírközlés, a külkereskedelmi ágazatba stb. irányuló beruházásokat — a nettó exporthoz kötődnek. Ezen összefüggés logikai ellenpárja, hogy az import csak a nettó hányada erejéig jelent tényleges termelés- és importhelyettesítést.[9]

d) Az elemző munkában, de úgyszintén a gazdaságpolitika gyakorlatában, egy más vonatkozásban is számolni kell a termelés és a külkereskedelem hozzáadott érték szerinti megközelítésével: a hazai termelés egyes területei (egyes fázistevékenységek) védettségi fokának megállapítása és az ezzel kapcsolatos döntések tekintetében. Ez tulajdonképpen az effektív vámvédelemmel kapcsolatos problémakör.[10]

e) Hasonló horderejű tény az is, hogy az árfolyamváltozás is alapesetenként a nettó forgalom függvényében befolyásolja a hazai árszínvonalat.

f) A külkereskedelemnek az újratermelésre gyakorolt struktúraeltérítő hatása — mint már utaltunk rá — jobban jellemezhető a nettó export méreteivel, mint a kivitel egészével. Egy másik, szintén a struktúrával kapcsolatos összefüggés, hogy a külkereskedelmünk hozzáadott érték szerinti szerkezete (így például az ágazaton belüli és ágazatok közötti nemzetközi csere mértéke is) gyökeresen eltérő képet mutat a hagyományos termékszemléletű struktúrához képest. Az eltérések egyik alapvető jellegzetessége, hogy az alapanyag-termelő tevékenységek lényegesen nagyobb, a feldolgozó ipar pedig lényegesen kisebb súllyal járul hozzá az export létrehozásához, mint azt a termékcentrikus struktúrák sejtetik. (6) Az elmondottakat egy példával illusztrálva: 1973-ban a gépipari, illetve a mezőgazdasági termékek részesedése az összexportunkban 30,6, illetve 13,7 százalék volt, ellenben a gépipari, valamint a mezőgazdasági munkának a nettó exportunkhoz való hozzájárulása 21,4, illetve 19,1 százalék volt.

g) Végül a cserearányaink alakulásával és mérésével kapcsolatos problémakörre szeretnék itt kitérni. A téma, súlya és kifejtésének részletessége miatt azt hiszem megérdemel egy külön fejezetet.

[6] Lásd például Fáy József: Struktúrapolitikánk és a világpiac. Népszabadság, 1978. IX. 13.

[7] E vizsgálatok során az export importanyag-tartalmának viszonylati problémakörét is figyelembe veszik, amivel e tanulmányt mi már nem akartuk tovább bonyolítani.

[8] Pécsi Kálmán: A KGST termelési integráció közgazdasági kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 298. l.

[9] Egy késztermék importja a hazai előállítás esetén szükséges importanyagokat is helyettesíti.

[10] Lásd részletesen Huszár Ernő: Vámelmélet — vámpolitika című egyetemi tankönyv.

Igazat mond-e a cserearány-mutató?

Ki ne hallotta, mondta volna, hogy az elmúlt néhány év folyamán a cserearányromlás következtében nemzeti munkánk, világpiaci mércével mérve X százalékkal leértékelődött. Cserearány-mutatóink számításakor azonban — annak bármelyik változatát is vesszük: az ún. net barter, a jövedelmi vagy a hatékonyságváltozással kombinált stb. mutatót — az árindexet a bruttó exportra, illetve importra vonatkoztatják, ami értelmezésbeli félreértések forrása lehet. A bonyodalmat egy fiktív példára támaszkodva szeretném bemutatni. Legyen a bázisidőszakban az export és az import 100-100, az export importanyag-tartalma pedig 50 egység! Tételezzük fel továbbá, hogy a világpiaci árak hirtelen a vizsgált ország kárára „robbannak", úgy, hogy az importárak 150 százalékra szöknek fel, az exportárak viszont maradnak a korábbi szinten. A cserearányromlást a hagyományos (net barter) módon számolva $\left(1 - \frac{100}{150} = \frac{1}{3}\right)$ $33^1/_3$ százalékos csökkenéshez jutunk, azaz egységnyi export vásárlóereje ennyivel romlott. Ez igaz is, miként az árveszteség abszolút mértéke (50 egység) is elvitathatatlan tény. A probléma ott kezdődik, amikor a fenti mutatót a hazai munka le- vagy felértékelődésének minősítésére használjuk. Ugyanis a nemzeti munka a fenti értéknél lényegesen nagyobb mértékben leértékelődhetett. A tényleges leértékelődés foka az export importanyag-tartalmának és az árváltozások struktúrájának is függvénye. Vizsgáljunk meg az utóbbi szempontból három szélsőséges esetet! Az elsőben valamennyi importtermék ára egységesen 50 százalékkal nő, míg az exporttermékek ára változatlan. A második esetben az importár-emelkedés csak a hazai felhasználásra kerülő termékekre koncentrálódik, a harmadiknál pedig kizárólag az export importanyag-felhasználását érinti. Foglaljuk táblázatba a nettó export és import árindexeit[11] és a velük számolt cserearányromlást:

1. sz. táblázat

A nettó export és import árindexeinek alakulása

Megnevezés	1. eset	2. eset	3. eset
Nettó export árindexe	50	100	0
Nettó import árindexe	150	200	100
Cserearányromlás	$66^2/_3$	50	100

A hagyományos mutató $33^1/_3$ százalékos értékének változatlansága mellett a vizsgált szélsőséges esetekben a nettó export egységének vásárlóereje 50, $66^2/_3$, illetve 100 százalékkal romlott, azaz a hazai munka[12] az adott struktúrában ennek megfelelően értékelődött le. Bár a tárgyalt esetek a lehetséges variációknak mérhetetlenül kis töredékét teszik ki, lényeges következtetésekhez adnak támpontot.

[11] A nettó forgalom árindexeinek számolásánál természetszerű követelmény, hogy az exportban a felhasznált importanyagok teljes értékükkel (árukkal) térüljenek meg.

[12] Az egyszerűség kedvéért eltekintünk a hazai munka hatékonyságának esetleges időközbeni változásától.

A hazai munka tényleges leértékelődése annál inkább meghaladja a hagyományos mutató tükrözte szintet:

a) minél nagyobb az export importanyag-tartalma a bázisidőszakban,

b) minél inkább az exportba beépülő anyagokra koncentrálódik az adott importárnövekmény.

Megfelelő adatbázissal a javasolt korrigált cserearány-mutatót érdemes lenne a gyakorlatban (relációs bontásban is) kiszámítani.

A korrigált exporthányad-mutató fogyatékosságai

Az eddig leírtak lényegében a korrigált alapmutató többrendbeli pozitívumait igyekeztek bizonyítani. E mutatónak azonban szintén, még a maga jogos alkalmazási területét tekintve is, vannak korlátai. Ezek egy csoportja valamennyi ismert exporthányad-mutató közös „betegségét" képezi, másik részük a korrigált mutató specifikus fogyatékosságai. Ezek, főként az utóbbiak bemutatása, tárgyalása nélkül a mutató használati utasítása félrevezető lenne.

a) A korrigált mutató leglényegesebb része az export importtartalmának megállapítása és kiszűrése. Az eddigiekben mi csak az export importanyag-tartalmát vettük figyelembe, holott a nettó export az amortizáción keresztül is magában foglal bizonyos, főként régebbi importelemeket. Ezzel együtt az export importtartalma a kivitel importanyag-tartalmát az export kb. 2—4 százaléka erejéig meghaladná. E tényező mellőzésekor lelkiismeretünket részben azzal nyugtathatnánk meg, hogy itt az export és az import között egy, az anyagfelhasználástól eltérő jellegű, időben is lényegesen elhúzódó, nagyon nehezen megragadható kapcsolatról van szó.

b) Az export importanyag-tartalmának számítási módszere ugyancsak komoly torzítási lehetőségeket hordoz magában. Az ÁKM-ek ugyanis a vizsgált alapegységeket (ágazatokat) homogénnak tételezik fel a ráfordítások és a kibocsátás oldaláról egyaránt, függetlenül attól, hogy a termelés hazai piacra vagy kivitelre kerül. Emiatt az exportnak az ÁKM révén kimutatott importanyag-tartalma nyilván nem a valóságot tükrözi. Közismert, hogy az importanyag-felhasználás általában nagyobb arányban szolgálja az exporttermékek előállítását, mint a hazai piacra irányuló termelést. Így az importanyag-felhasználás tényleges szintje az exportban nyilván nagyobb, mint amennyi az ágazati bontású ÁKM-ek segítségével kiszámítható. Ismét egy leegyszerűsített helyzetet vizsgáljunk meg: egy ágazatot két vállalat (A és B) alkot, adataikat az alábbi táblázat rögzíti:

2. sz. táblázat

Az ágazati export különböző importanyag-felhasználásai

Vállalat	Termelés	Export	Importanyag-felhasználás		
			1. eset	2. eset	3. eset
A	100	100	50	—	25
B	100	—	—	50	25
Ágazat	200	100	50	50	50

Ha eltekintünk a közvetett importanyag-felhasználástól, a fenti táblázat tanúsága szerint az ágazati export a három esetben teljesen különböző mennyiségű (0; 25, illetve 50 százalék) importanyagot foglal magában, míg az ÁKM-ben kimutatott ágazati átlag mindhárom esetben 50 százalék.

E torzítást az ÁKM szektorbontásának növelésével lehet enyhíteni.

c) Az ár- és árfolyamtorzítások kiszűréséhez a mutatót egységes (például világpiaci) árbázison kellene kiszámítani. Nehéz megítélni, hogy e művelet eredményeként a mutató a jelenlegi szinthez képest milyen irányba és mennyire mozdulna el, mivel ellentétes hatásirányú tényezőkkel kellene számolnunk. Egyrészt jelenlegi árfolyamunk az exportot alulértékeli a hazai termeléshez képest, másrészt a BHT egy-egy eleme (például a nem anyagi szolgáltatások értéke) nemzetközi mércével mérve az exporthoz viszonyítva „megnőne".

d) Valamennyi mutatónak az előbbihez hasonlóan közös gondja a számláló és a nevező körének (eddig csak részben kimerített) pontosítása. Az egyik gyakran emlegetett probléma a számlálóval kapcsolatban, hogy az export nem tartalmazza a „láthatatlan exportban" elszámolt szolgáltatások értékét. Ez az egyik érv Szita Jánosnál is (7, 772. l.) amellett, hogy ne a BHT legyen a viszonyítási alap. Egy szovjet szerző (2) részben ezen az alapon a „reális exportkvótát" az export, valamint a mezőgazdaság, a kitermelőipar és a feldolgozó ipar bruttó termelési értékének viszonyában látja. Itt csak utalnék rá, a későbbiekben erre még visszatérünk, hogy például a nem anyagi szolgáltatások az export előállításában is szerepet játszanak.

A viszonyítási alappal kapcsolatos probléma, hogy az exportnak a termelésen és az importon kívül (a nettó exportnak csak a termelésen kívül) más forrása is lehet: így például a készletcsökkenés.

e) Többen az exporthányad-mutató fogyatékosságaként könyvelik el, hogy az nem alkalmas a külkereskedelmi mérlegegyenleg relatív nagyságának érzékeltetésére. Megítélésem szerint ez nem is lehet a feladata, erre a célra külön mutatókat: aktívum esetén az aktív egyenleg/BHT, a deficitnél pedig a passzívum/HF mutatószámokat célszerű használni. Ezek egyébként a korrigált mutatóval konzisztensek a tekintetben is, hogy a mérlegegyenleg teljes egészében nettó exportnak, illetve importnak minősül.

A nem kompetitív szféra külkereskedelmi vonatkozásai

A szakirodalomban általánosan elfogadott meghatározás szerint a nem kompetitív szféra azon javak termelését fogja át, amelyek a hazai piacon nem versenyeznek importcikkekkel és nem is exportálunk belőlük. A nem kompetitív szféra rendkívül heterogén termelőtevékenységeket fog át. Egy részük azért tartozik ide (például az építőipar, a szolgáltatások zöme), mert az általuk előállított javak a termelésük „helyhezkötöttsége" folytán nem kerülhetnek a külkereskedelem csatornáiba. Ezek „exportja" csak a termelési tényezők egyidejű mozgásával együtt képzelhető el, ami túlmutat a külkereskedelmi forgalom körén. Másik részüket (például az építőanyagokat, villamos energiát) az a tény iktatja ki a nemzetközi árucseréből, vagy legalábbis nagyon szűk kereteket szab számukra, hogy a fajlagosan nagy fuvarozási költség a komparatív előnyöket, illetve hátrányokat kompenzálja. Ismét más termékek számára a kereskedelempolitika tilthatja meg külön-

böző, például politikai, egészségügyi megfontolások alapján a külpiaci kapcsolódást. E rövid, korántsem kimerítő leltárból is kiderül, hogy egy időben és térben is változó kategóriával állunk szemben. Nagyságának meghatározói között (miként a rokon kategóriák: infrastruktúra, szolgáltatószektor esetében is) a legjelentősebb a gazdasági fejlettség szintje. Konkrét méreteit, a fejlett tőkésországokra nézve, általában a BHT 50 százalékára becsülik. Magyarország esetében a nem kompetitív szféra részarányát a BHT-ben hozzávetőlegesen[13] 40 százalékra tehetjük.

A fentiek figyelembevételével a gazdaságot három alapvető területre bonthatjuk: nem kompetitív szférára, exportszektorra, valamint importhelyettesítő termelésre. E szektorok között bonyolult kölcsönhatás tapasztalható, amelyből néhány, a témánk szempontjából fontos összefüggésre a következőkben szeretnénk felhívni a figyelmet.

a) A nem kompetitív szféra a minimális közvetlen exportja ellenére számottevő szerepet játszik az export előállításában. Így például 1974-ben e szféra ágazatai a nettó export létrehozásában 22,8 százalékban működtek közre[14]. (Ebből 5,2 százalék a közvetlen és 17,6 százalék a közvetett nettó exportjuk.) E hozzájárulás mértéke egyben azt is tükrözi, hogy a nem kompetitív szféra hatékonysági színvonala az exporthatékonyságra milyen hatással van.

b) A nem kompetitív szféra sajátos külkereskedelmi kapcsolódása, a kompetitív szektornál sokkalta alacsonyabb exporthányada, a már ismert korrigált exporthányad-mutató további elemzését is szükségessé teszi. Felvetődhet ugyanis az az elméletileg is jogos igény, hogy az exportot, illetve az importot ne a gazdaság teljes teljesítményéhez, hanem az azt előállító, illetve azzal versenyző szektor, azaz a kompetitív szféra produktumához hasonlítsuk. Az így átalakított mutató (a mi felfogásunkban a kompetitív szféra nettó exportja, viszonyítva az e szférában létrehozott BHT-hoz) több hasznos szolgálatot is tehet nekünk. Egyrészt nemzetközi összehasonlításnál kiszűri a nem kompetitív szféra eltérő méreteiből fakadó különbségeket az exporthányad-mutatókból, másrészt reálisabb, gyakorlatiasabb képet ad a teljes specializációtól való távolságról. A teljes specializáció ugyanis lehetőségeinél fogva elsődlegesen a kompetitív szférához kötődő fogalom. Sőt, e gondolatot finomítva az exporttermékek hazai felhasználásra kerülő részét is levonhatnánk (5) a viszonyítási alapból. Ebben az esetben a teljes specializáció az importhelyettesítő szektor megszüntét jelentené. Ennek számítása azonban rengeteg módszertani nehézségbe ütközik (például az exportszektor és az importhelyettesítés különválasztása), ezért egyelőre ilyen adatot nem tudunk bemutatni.

A kompetitív szféra exportkvótáját, valamint az összehasonlítás érdekében a végső felhasználás exporthányadát és a korrigált mutatót a 3. sz. táblázat rögzíti.

A kompetitív szférában tehát a kifejtett és felhasznált munka (hozzáadott érték) 37-38 százaléka az exportot szolgálja. E mutatószám is hasz-

[13] Az építőipar, az építőanyag-ipar, a villamosenergia ipar, a vízgazdálkodás, a szállítás és hírközlés, a belkereskedelem és a nem anyagi ágak BHT-ben való részesedése, korrigálva a kérdéses ágazatok közvetlen exportjával.

[14] Természetesen a nem kompetitív szféra külgazdasági kapcsolatai lényegesen tágabbak a külkereskedelmi forgalomhoz kötődő szálainál. Gondoljunk csak a turizmussal, nemzetközi tényezőáramlással, a láthatatlan exportban elszámolt szolgáltatásokkal való szoros kapcsolatára, amelyekre e tanulmány nem térhet ki.

3. sz. táblázat

Exporthányad-mutatók a magyar gazdaságra (1973—1974)

Év	E/VF	En/BHT	En/BHT a kompetitív szférára
1973	28,0	28,2	37,7
1974	28,3	29,0	37,3

Megjegyzés: A kompetitív szférát mindkét évben a BHT 60 százalékára becsültük.

nos információkat nyújt a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunk mértékéről.

c) Feltétlen említést érdemel a nem kompetitív szféra létének, és a kompetitív szférához fűződő szerves kapcsolatának egy további lényeges következménye, nevezetesen az, hogy a komparatív előnyök kiszámítása, a beruházási variánsok mérlegelése, a kompetitív ágak termelésében a tőke-, illetve munkaigényesség meghatározása stb. során a vizsgálat nem korlátozódhat pusztán a kérdéses tevékenységek, termelési fázisok adataira. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egyes tevékenységek technológiai kapcsolataiból, azaz az anyagfelhasználásból a nem kompetitív szférára közvetlenül eső résznek az import nem alternatívája. Ebből adódóan a külkereskedelem és az azt érintő gazdaságpolitikai döntések szempontjából az egyes termelő tevékenységek a nem kompetitív szférával fennálló közvetlen technológiai kapcsolatokkal együtt tekintendők a termelés alapegységeinek.

Felhasznált irodalom

1. Augustinovics Mária: Külkereskedelem és gazdasági struktúra. Gazdaság, 1968. 2. sz.
2. P. Hvojnyik: Vnyesnyeekonomicseszkaja szféra kapitalizma: novij etap razvityija. Mirovaja Ekonomika u Mezsdunaródnie Otnosényija. 1976. 5. sz.
3. Kovács Gyula: A nemzetközi termelési és kereskedelmi együttműködés szerepe a gazdasági növekedésben. Gazdaság, 1976. 3. sz.
4. Kozma Ferenc: Külgazdasági kapcsolataink mérése az ÁKM segítségével. Statisztikai Szemle, 1976. 8—9. sz.
5. Pásztor Sára: A gazdasági nyitottság és az exportkoncentráció néhány összefüggéséről. Pénzügyi Szemle, 1977. 4. sz.
6. Szegvári Iván: Külkereskedelmünk hozzáadott érték szerinti struktúrája. Külgazdaság, 1976. 2. sz.
7. Szita János: Gondolatok a külgazdasági kapcsolatok intezitásának méréséről. Közgazdasági Szemle, 1978. 7—8. sz.
8. J. Tinbergen: The Consequences of the Existence of immobile Industries. International Economics and Development, 1972.

Iparfejlesztés és iparpolitika

A Magyar Közgazdasági Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Ipargazdaságtani Kutatócsoportja 1978. szeptember 5—9 között Székesfehérváron rendezte meg a II. Nemzetközi Ipargazdasági Konferenciát. A tanácskozás az iparfejlesztéssel és az iparpolitikával kapcsolatos nézetek, kutatási eredmények, tapasztalatok cseréjét tűzte ki célul. A megbeszéléseken 20 ország 210 szakértője — köztük 140 hazai szakember — vett részt. A megvitatott iparfejlesztési témák szoros kapcsolatának megfelelően — a részvevők viszonylag nagy száma ellenére — a tanácskozás végig plenáris formában folyt. Az előadásokat a rendezők négy nagyobb blokkba sorolták, s a blokkok előadásaihoz korreferenseket kértek fel.

Megnyitójában *Nyers Rezső* (az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója) hangsúlyozta az iparfejlesztés közgazdasági elemzésének fontosságát, majd a Magyar Közgazdasági Társaság elnökségének nevében *Garamvölgyi Károly* (oktatásügyi miniszterhelyettes) üdvözölte a tanácskozást. Ezután a város nevében *Fogarassi Tibor* (a Fejér megyei Tanács általános elnökhelyettese) köszöntötte a konferencia részvevőit. *Román Zoltán* (az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának igazgatója) a benyújtott előadások jellegéről és főbb gondolatairól adott összefoglaló áttekintést.

Az első nap ülésein az elnöki tisztet *Nyers Rezső* és *Glinski, B.* (a Varsói Tervezési Intézet osztályvezetője) látta el.

Nanjudan S., (az UNIDO Ipari Tanulmányok Nemzetközi Központjának osztályvezetője) Az iparfejlesztés új trendjei és tendenciái címmel tartott előadást. Az UNIDO 1975. évi limai értekezletén akciótervet fogadtak el, amely az iparosítást a fejlődő országok gyors gazdasági és társadalmi fejlődésének alapvető növekedési tényezőjeként kezelte. Az akciótervben megfogalmazott iparfejlesztési stratégia szerint 2000-re a világ ipari termelésének 25 százalékát a fejlődő országok állítják majd elő.

Az előadás áttekintést adott a fejlődő országok iparszerkezetének változásairól, amelyek fontos jellemzője a nehézipari ágazatok előretörése. Ebben az importhelyettesítési törekvések mellett közrejátszott a fejlődő országok egymás közötti iparcikk-kereskedelmének bővülése, amely csaknem fontosabb szerepet játszott a kereskedelmi expanziójukban, mint a fejlett ipari országokba irányuló feldolgozó ipari exportjuk növekedése. Az előadó megállapította, hogy a limai célok eléréséhez a fejlődő országok ipari termelésének évi 10-11 százalékkal kell növekednie. Ehhez — egyebek között — jelentős változásokra van szükség a nemzetközi gazdasági együttműködés mechanizmusaiban és formáiban.

A fejlődő országoknak a gyorsabb növekedéshez fokozniuk kell a technika importját. Ennek fedezetét azoknak a feldolgozó ipari termékeiknek növekvő exportjából teremthetik elő, amelyek előállításában a nyersanyagbázisuk vagy a bőséges munkaerő-ellátottság folytán komparatív előnyt élveznek.

Ray, G. F. (Gazdasági és Társadalomkutatási Nemzeti Intézet tudományos főmunkatársa) London szerint — aki Az ipari fejlődés jövőbeli menete: néhány probléma és dilemma címmel tartott előadást — nem valószínű, hogy az elkövetkező 20 évben a fejlett országok ipari fejlődésének döntő gátja a nyersanyaghiány lesz. Politikai zavarok, természeti katasztrófák vagy a termelők áremelést célzó kartellszerű társulásai a kínálat mesterséges leszorításával okozhatnak ugyan

nyersanyaghiányokat, ezek azonban aligha válnak tartóssá. Figyelembe véve az iparon kívüli ágazatok (energia-előállítás, környezetvédelem, infrastruktruális és szociális létesítmények) fejlesztésének növekvő tőkeigényét, az 1980—1990-es évek ipari fejlődésének feltételezhetően inkább a beruházásokhoz szükséges tőke fog határt szabni. A fejlett piacgazdaságok ipari fejlődésének további komoly akadálya, hogy nem tudnak megküzdeni a teljes és állandó foglalkoztatás problémájával, amit a technikai haladás — mivel rendszerint munkaerő-megtakarítást eredményez — tovább mélyít. A hosszabb távú fejlődést várhatóan erőteljes struktúraváltozás kíséri. Ennek jelei már napjainkban is felfedezhetők.

Az előadó szerint az elkövetkező 10-20 évben a fejlett ipari országok gazdasági növekedésének üteme az 1973 előtti 25 évben elért ütem alatt marad. Számítani kell a szolgáltató ágazatok súlyának további emelkedésére. Mivel az ipari országok nagy része importból kénytelen fedezni energia-, nyersanyag- és élelmiszerigényének nagy hányadát, felvetődik a kérdés, vajon a „szolgáltató gazdaság" képes lesz-e elegendő exportjövedelmeket létrehozni az import fedezésére. Valamennyi fejlett ország huszadik századi ipari fejlődését jellemző struktúraváltozás a koncentráció, amelynek fokozódása több szakértő szerint kedvezőtlen társadalmi hatásokkal járhat.

Dobozi István (az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének munkatársa) előadásában az ipari fejlődés, valamint a nyersanyag- és energiaproblémák közötti összefüggéseket vizsgálta. Az 1970-es években bekövetkezett tőkés energia- és nyersanyag válságot megelőzően kevés fejlett tőkésország törekedett tudatosan a gazdaság fajlagos energiaigényének mérséklésére. Maguk az iparvállalatok is jóval erőteljesebben igyekeztek csökkenteni a fajlagos munkaráfordításaikat, mint az anyag- és energiaköltségeiket. A válság következtében valamennyi fejlett tőkésország kormánya sokkal nagyobb figyelmet fordít az energia- és nyersanyagkereslet növekedésének mérséklésére. Az árpolitikai hatások ugyan közép- és rövidtávon kevéssé befolyásolják a kereslet alakulását. Nagyobb hatásúak azok a struktúrapolitikai törekvések, amelyek a nyersanyag- és energiaigényes tevékenységek — például: alumínium- és acélgyártás, a vegyipar, papíripar — részleges külföldi kitelepítésére, hazai visszafejlesztésére, illetőleg növekedésük ütemének mérséklésére irányulnak. A korábbinál jóval nagyobb figyelmet kapott a már felhasznált anyagok újbóli hasznosítása — az ún. recirkulálás. Szinte valamennyi államban országos hatáskörű szervet hoztak létre a hulladékanyag-gazdálkodás irányítására. Az ilyen irányú állami nyersanyag- és energiapolitika hatásosságát azonban korlátozta, hogy a korábban kialakított eszközrendszer alapvetően a kínálati oldal befolyásolását szolgálta. A keresletet egyébként is nehezebb államilag befolyásolni.

A szocialista gazdaságokról szólva az előadó megállapította, hogy a KGST-országok többségének a tőkés válság előtti fejlődését a társadalmi termelés fokozódó anyagigényessége jellemezte. Egységnyi nemzeti jövedelem előállításához 70-80 százalékkal több energiahordozót használnak fel, mint a Közös Piac országai. A magas fajlagos felhasználás legfontosabb okai: a termelés ágazati szerkezetének eltolódása a nyersanyag- és energiaintenzív ágazatok irányában; a nyersanyag- és energiaátalakító, illetve felhasználó berendezések viszonylagos korszerűtlensége; az anyagok újrafelhasználásának kezdetlegessége; a nyersanyagokat helyettesítő anyagok elégtelen kínálata és magas ára; a vállalati keresletszabályozás nem kielégítő módja.

A tőkés világgazdaságból kiinduló nyersanyagválságot követően a szocialista országokban előtérbe kerültek a hazai források maximális kihasználására való törekvések. Megállapítható, hogy ez növeli a gazdaság egészének nyersanyagintenzitását. Ennek ellensúlyozására a gazdaságfejlesztési tervek a vállalatok fajlagos felhasználási mutatóinak erőteljes mérséklését, továbbá a másodlagos anyagok nagyobb arányú újrafelhasználását irányozzák elő.

Kurenkov, J. (a SZUTA Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének osztályvezetője) Tudományos-technikai haladás és strukturális változások

a világ ipari termelésében című előadásában a fejlett tőkésországok műszaki fejlődésének jellemzőit és perspektíváját elemezte. Megállapítása szerint, a tőkésországok a tudományos-technikai haladás eredményeit arra használják fel, hogy fokozzák a gazdaság hatékonyságát, és ezáltal maximális nyereségre tegyenek szert. Ezt szolgálják a magas szinten tartott kutatási fejlesztési ráfordítások is. A kutatási-fejlesztési kiadások ágazati szerkezete várhatóan csak kismértékben változik: továbbra is az energetika, a gépipar és a vegyipar használja fel e ráfordítások 72—90 százalékát. Az egyes ágazatokon belül viszont jelentős változások tapasztalhatók: az energetikában növekszik a nukleáris és más nem hagyományos energiaforrásokhoz kapcsolódó kutatási kiadások súlya; a gépiparban erőteljesen nő a tudományigényes ágazatoknak, ezen belül az új komplex gyártási ágak aránya. A vegyiparon belül pedig növekszik a szerves szintézist alkalmazó ágak és a gyógyszeripar részesedése. Az előadó szerint a hetvenes évek végére felhalmozott tudásszint széles körű elterjedése adja majd a századvég tudományos-műszaki haladás fő tartalmát.

Mucsnik, V. (a SZUTA Szibériai Tagozata Ipargazdasági és Szervezési Intézetének osztályvezetője) A népgazdaság technológiai-gazdasági struktúrájának új elemei című előadásában arra hívta fel a figyelmet, hogy a nagyfokú gépesítés és automatizálás ellenére az ipari és a mezőgazdasági dolgozók 40-50 százaléka kézi munkát végez. A gépesítés ugyanis eddig főként a technológiai főfolyamatok korszerűsítésére irányult, és nem terjedt ki a segédműveletekre, a szállításra. E területek technológiai színvonalának emelése fokozhatja ma a legnagyobb ütemben a termelés gazdaságosságát. A műszaki fejlődés meghatározó iránya a teljes termelési folyamat komplex fejlesztése, amely lehetővé teszi az ún. kis műveletszámú technológiák kidolgozását és széles körű elterjesztését. Ehhez az irányítást is új alapokra kell helyezni.

Zala Júlia (az EGB osztályigazgató-helyettese) A nemzetközi munkamegosztás és az iparfejlesztés Európában címmel tartott előadást. Rámutatott, hogy az ipari struktúra fejlesztése ma már elválaszthatatlan a nemzetközi munkamegosztás fejlődésétől. A nemzeti szintű fejlesztési döntések azonban sok esetben nem veszik kellően figyelembe nemzetközi feltételeket. Kimutatható a komparatív előnyök jelentőségének csökkenése a nemzetközi kereskedelemben. A fejlesztési problémák legnagyobb része az exportlehetőségek oldaláról vetődik fel. A fejlesztés fő feladata olyan exportstruktúra kialakítása, amely figyelembe veszi a külső piacok változásait.

Az előadásokat a korreferensek hozzászólása, majd vita követte. *Rekitár, J. A.* (a SZUTA Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének szektorvezetője) az elmaradott régiók iparfejlesztési feladatairól szólva, a Szovjetunió távol-keleti köztársaságainak példáján mutatta be a gyors fejlődés járható útját. Ugyanis csak szovjet tapasztalat, hogy az ipari fejlődést jelentősen meggyorsíthatja, ha vertikális integráció alapján valósítják meg. *Rédei Jenő* (a Magyar Kereskedelmi Kamara elnökhelyettese) szerint a világgazdaság fejlődésének egyik legégetőbb problémája a protekcionizmus rohamos térnyerése. Ez a tendencia megakadályozhatja az ipari fejlődés fontos elemének: a technológiai transzfernek a realizálását. *Parányi György* (az MTA Ipargazdasági Kutatócsoportjának igazgatóhelyettese) a műszaki fejlődés komplex értelmezésére hívta fel a figyelmet. Az új technológiák és technológiai rendszerek innovációja mellett nagy a jelentősége a meglevő technikai bázis hatékonyabb hasznosításának, az erre irányuló fejlesztési feladatoknak.

Az előadások második csoportja az iparpolitika realizálásának problémáival foglalkozott. Az ülésen *Oppenländer, K.* (az IFO Gazdaságkutató Intézetének elnöke) elnökölt.

Hubert, A. C. (a Nemzeti Termelékenységi Központok Európai Szövetségének főtitkára) a Termelékenység és iparpolitika nemzetközi perspektívában című előadása bevezetőjében megállapította, hogy valamennyi ipari ország — társadalmi-gazdasági berendezkedésétől függetlenül — állami eszközökkel is igyekszik növelni a termelékenységet. Az ilyen célú állami intézmények közül főként a termelékeny-

ségi központok működésével és sajátosságaival foglalkozott. A dán termelékenységi központ példája azt mutatja, hogy az 50-es években létrehozott központok egy része került az ipar állami és magánvállalatainak tevékenységébe történő közvetlen beavatkozást. Noha elsősorban a gazdasági haladás vállalati szintű lehetőségeivel foglalkoznak, nem tesznek kísérletet arra, hogy egyes iparágakban speciális akciókat szervezzenek. Tevékenységük főként arra irányul, hogy — állami forrásokból — finanszírozzák, irányítsák és szervezzék a vállalatoknak nyújtott szakértői tanácsadást. Más országokban a termelékenységi központok aktív szerepet vállalnak a kormány szektorális politikájának megvalósításában. Tanácsadást nyújtanak a vállalatvezetésnek, jelentős figyelmet fordítanak a stratégiai tervezés területén működő vezetők képzésére, valamint különböző formákban — külpiacok kutatása, a fúzióknak nyújtott tőke stb. — közvetlenül is együttműködnek a vállalatokkal. Az előadó utalt arra, hogy a vállalati méret növekedése, amely korábban a hatékonyság egyik legfontosabb emelője volt, ma már sok esetben komoly akadálya a megújulási törekvések megvalósításának. A nagyvállalatok átalakítása — racionalizálása, átszervezése, a feleslegesnek bizonyuló létszám elbocsátása — csaknem megoldhatatlan a vele járó politikai feszültségek következtében.

Román Zoltán (az MTA Ipargazdasági Kutatócsoportjának igazgatója) Iparpolitikánk — ma és holnap címmel tartott előadást. Az iparpolitika tartalmának, szerepének és a gazdaságpolitikán belüli helyének alapos kutatása szükséges ahhoz, hogy iparfejlesztési céljainkat, a legfontosabb minőségi változásokat meg tudjuk valósítani — állapította meg. A népgazdaság és az iparpolitika céljait a változó környezeti feltételeknek megfelelően kell megfogalmazni és rendszeresen újrafogalmazni — mondotta. Rendszeresen elemezni kell e céloknak és a megvalósításukat végző szervezetek, emberek saját céljainak ütközési folyamatát. Ugyanis a tapasztalatok bizonyítják, hogy nemcsak az iparirányításnak, hanem az iparpolitika minden „szereplőjének" vannak eszközei (például információk visszatartása vagy eltorzítása; teljesítményszabályozás) saját külön céljai érvényesítésére. Hatásukat csak csökkenteni lehet — és kell is —, kiküszöbölésük lehetetlen. A szervezeti kérdések közül a hazai ipar szinte egyedülállóan magas koncentrációjának következményeit tárgyalta. Az ipar jelenlegi szervezeti strukturája ugyan kedvező a világpiaci fellépés szempontjából, azonban sok vonatkozásban nem konform a gazdaságirányítás rendszerével. Az előadás befejező része az iparpolitika elemeinek kölcsönös kapcsolatát vizsgálta a szelektív iparfejlesztési politika példáján. A szelektivitást a fejlesztési célok meghatározásában kell érvényesíteni — mondotta — ugyanakkor célszerű szorgalmazni a szelektív jellegű egyedi beavatkozások csökkentését, s a szabályozás általános, normatív elemeinek erősítését.

Glinski, B. (a Lengyel Tervgazdasági Intézet osztályvezetője) A szelektív iparfejlesztés — Lengyelország példáján című előadásában azt fejtegette, hogy a korszerű technológia elterjedése következtében a korábban önállóan gazdálkodó vállalatok egy nagyobb gazdasági rendszer alkotórészeként fejlődhetnek tovább. Ez jelentős változásokat követel a gazdaság — és ezen belül az iparirányítás — rendszerében. Az elmúlt évek lengyelországi tapasztalatai szerint hiányzott egy olyan átfogó program, amely lehetővé tette volna, hogy a közvetlenül exportra termelő vállalatok, ágazatok támogatásával összhangban fejlesszék a kooperáló és bedolgozó gazdasági egységeket. A lengyel szakemberek mind szélesebb köre vallja, hogy az exportorientált tevékenységek fejlesztésének, a műszaki újítások gyors bevezetésének fő akadálya az irányítás túlzott centralizációja. Át kell térni a népgazdaság közgazdasági eszközökkel történő irányításának rendszerére.

De Jong, H. W. (az Amszterdami Egyetem professzora) Az ipari szervezet az Európai Gazdasági Közösségben című előadásában az iparvállalati struktúrával kapcsolatos elméleteket, politikákat és tényeket elemezte. Megállapítása szerint a tagországok szektorális és a gyenge vállalatokkal kapcsolatos iparpolitikája túlzott vállalati méretekhez vezetett. Az 50-es évekhez viszonyítva jelentősen növekedett a — döntően horizontális jellegű — fúziók száma. A nagymértékű nyugat-európai vállalatok növekedésének az EGK szempontjából az lett

az egyik következménye, hogy az 1974—75. évi ipari válságjelenségek az EGK országaiban nagyvállalatok és vállalatcsoportok válságává váltak. Az új struktúrapolitika keretében a kormányok — bár eltérő mértékben — a korábbinál fokozottabban avatkoznak be a vállalatok tevékenységébe.

Kennedy, K. A. (a dublini Gazdaság- és Társadalomkutatási Intézet igazgatója) Iparfejlesztés és iparpolitika Írországban című előadásában országa kis méretű, nyílt gazdaságának foglalkoztatottsági viszonyait vizsgálta. Ahhoz, hogy az 1986-ra célként kitűzött teljes foglalkoztatottságot el tudják érni, ehhez évi 4 százalékkal kell növekednie a feldolgozó iparban foglalkoztatottak számának. Az előadásban ismertetett vizsgálat szerint a piacgazdaság normál működése mellett ez aligha következhet be. Az ír kormány viszont a közelmúltban úgy határozott, hogy 1982-ig fel kell számolni a munkanélküliséget. A kormányzati szervek várhatóan komoly nehézségekkel találják szemben magukat. Egyszerre kell megküzdeniük az EGK gazdaságpolitikájából adódó korlátokkal s a gazdaság belső nehézségeivel.

A következő három előadás ugyancsak az iparpolitika eszközeivel és lehetőségeivel foglalkozott. Az ülésen *Kurenkov, J.* elnökölt.

Bouchet, J. (a Francia Iparügyi Minisztérium Iparstratégiai Kutatócsoportjának vezetője) A francia ipar strukturális átalakítása címmel tartott előadást. Franciaországnak be kellett illeszkednie a világgazdaság új összefüggéseibe — mondotta —, amihez meg kellett erősíteni a francia ipar belső és külső pozícióit. Védekező magatartás helyett Franciaország igyekezett megőrizni a gazdaság nyitott jellegét. Ehhez a vállalatok kezdeményezőkészsége s ugyanakkor az állami beavatkozás lehetőségének fenntartása volt szükséges. A struktúrafejlesztési stratégiák elemzése kapcsán az előadó foglalkozott az ágazati és vállalati versenyképesség kérdésével. A versenyképes vállalatok, illetőleg ágazatok esetében az állami iparpolitika feladata az előre látható kockázatok és nehézségek felismerése és elhárítása. A potenciális versenyképes ágazatok és vállalatok fejlődését az államnak mind offenzív módon — a növekedést elősegítő szerződésekkel —, mind defenzív eszközökkel — a külkereskedelem nagy hullámzásának tompításával — elő kell segítenie. Végül a versenyképtelen ágazatokat és vállalatokat az államnak a „rendezett visszavonulásban" kell támogatnia, például az import korlátozásával, új munkahelyek létesítésével.

Botos Balázs (az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának munkatársa) Struktúrafejlesztés és beruházások című előadásában a struktúrafejlesztési és a vállalati beruházási célok összefonódásával, a struktúra átalakításához felhasználható eszközökkel, végül a beruházási döntések előkészítésének egyik fontos technikai problémájával, a bizonytalanság figyelembevételével foglalkozott. A hazai vállalatok beruházási céljai között a kapacitásbővítés dominál. Ugyanakkor egy hasonló jellegű nyugatnémet felmérés az ottani beruházások rekonstrukciós céljainak elsődlegességét mutatta ki. A struktúrafejlesztés beruházási mozgásterének vizsgálata azt mutatta, hogy ebben a vállalati termelőberendezések konvertálhatósága, a kapacitások kihasználtsága és a kooperációs lehetőségek játsszák a döntő szerepet. Az előadó javasolta, hogy a fejlesztési koncepciók az eddiginél jóval határozottabban foglalkozzanak a konvertálhatóság kérdésével. Különösen azokban a termelési ágakban van ennek jelentősége, ahol a struktúrafejlesztés „beruházásérzékenysége" csekély (ilyenek a gépipar egyes területei, továbbá néhány építőanyag-, könnyű- és élelmiszeripari gyártási ág). A struktúrafejlesztés tervezése nem irányulhat kizárólag egyes termékek fejlesztésére, hiszen a termékek szintjén nem értékelhető a konvertálhatóság. A struktúrafejlesztéssel összefüggő beruházási döntésekben rejlő bizonytalanság figyelembevételének módszerei Magyarországon eléggé ismertek ugyan, a gyakorlatban azonban csak elvétve alkalmazzák őket.

Johanson, O. (a Svéd Nemzeti Ipari Bizottság főosztályvezetője) Iparpolitika Svédországban című előadásának első részében a svéd iparpolitika intézményrendszerét vázolta fel. Kiemelte az 1960-as években alapított műszaki fej-

lesztési bizottság tevékenységét, amelynek feladata a kutatási-fejlesztési politika megvalósítása. Foglalkozott továbbá az ún. nemzeti ipari hivatal működésével, amely a kis- és középvállalatok fejlődését igyekszik előmozdítani. Elmondta, hogy az 1970-es években a korábbiaknál élesebb szerkezeti problémák jelentkeztek, s szólt a szerkezeti gondoktól sújtott ágazatok számára létesített támogatási programról. Az előadás második része a strukturális problémákat elemezte. Ezek a magas koncentrációs szintű ágazatokban — a hajóiparban, acéliparban, bányászatban — a legsúlyosabbak. A struktúrapolitika nehézségeit mindenekelőtt az okozza, hogy ezek az ágazatok és vállalatok gyakran teljes régiók foglalkoztatását biztosítják. Ezért a leállításuk megoldhatatlan foglalkoztatási gondokat okozna.

A konferencia negyedik blokkja négy előadást tartalmazott. Az ülésen *Sylvia Ostry* (a Kanadai Gazdasági Tanács elnöke) elnökölt.

Oppenländer, K. (a müncheni IFO Gazdaságkutató Intézetének elnöke) Az export és a gazdasági növekedés ösztönzése — fejlődés és tapasztalatok a nyugatnémet iparban címmel tartott előadást, amelyben az exportfejlesztésnek a nyugatnémet ipari struktúrára gyakorolt hatását mutatta be. Az NSZK ipara — jóllehet jelentős ágazati eltérésekkel — mindmáig folyamatosan növelni tudta az exportját. Ez magyarázza, hogy az ország gazdasági szerkezetének alakulásában nem érvényesül a szolgáltató ágazatoknak a magasan fejlett gazdaságokat jellemző erőteljes aránynövekedése. Az ágazatok és iparcsoportok helyzetének, exportpotenciáljának elemzése alapján defenzív és offenzív módszereket vetnek be. Az előbbinek célja a hátrányok csökkentése, az utóbbiaké az előnyök fokozása. Az IFO-intézet felmérése szerint a beruházások nagy részének célja a racionalizálás, a termelési költségek csökkentése. Az offenzív stratégia útjai a termékinnováció fokozása, a kutatási-fejlesztési ráfordítások növelése, a dolgozók képzése, a kis- és középvállalatok exportjának fokozása.

Beran, F. és *Zeman, K.* (a Csehszlovák Népgazdaságtervezési és Irányítási Tudományos Kutatóintézet igazgatója és főmunkatársa) A specializáció fokozásának feltételei és irányai a csehszlovák iparban című előadásukban kifejtették, hogy a szakosítás a szocialista országok közötti tudományos-technikai együttműködésben testesül meg. Adatokkal bizonyították, hogy a csehszlovák ipar innováció igényes ágazataiban fokozódik a leginkább a nemzetközi munkamegosztás. A keletnyugati kapcsolatok fejlődésével egyre kedvezőbbek a feltételek az ágazaton belüli (termék-) szakosítás fokának növelésére, az export és az import struktúrájának közelítésére. A csehszlovák ipar azonban ma még kevéssé használja ki a lehetőségeket. Különösen nagy elmaradás tapasztalható a gépipari termékszintű szakosodásban.

Sagalov, G. L. (a SZUTA Központi Gazdaságmatematikai Intézetének osztályvezetője) Az iparfejlesztés perspektíváinak meghatározása a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyök figyelembevételével című előadásában a külkereskedelmi tervezésben alkalmazott matematikai módszerek vizsgálatára helyezte a fő hangsúlyt. Elöljáróban elemezte az ipari fejlődés és a nemzetközi munkamegosztás összefüggéseit, majd kifejtette, hogy a szovjet gazdaság számára a külgazdasági tevékenység szerepe egyre jelentősebb. Elemezte a termelés és a külgazdaság fejlődését leíró optimalizációs modellek kidolgozása és alkalmazása során felmerülő problémákat, amelyek nagy része az árak meghatározásában rejlő bizonytalanságra vezethető vissza. A modell segítségével kiszámították a termelés és a szocialista relációjú szovjet külkereskedelem fejlődésének néhány változatát. A modellek hatékony eszközei a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyök kiaknázásának — állapította meg.

Haustein, H. D. (a berlini Brundeuschner Közgazdasági Főiskola professzora) A termelés műszaki színvonalának prognosztizálási lehetőségei az NDK iparának példáján címmel tartott előadást. Az előrejelzések készítésének egyik lehetséges módszereként említette a munka automatizáltsági foka és a berendezések automatizáltsága közötti arányt kifejező mutató alakulásának a vizsgálatát. Szükségesnek mondotta, hogy emellett feltárják a műszaki területek kölcsönös kapcso-

latát, összefüggésüket a szükségletek alakulásával és a tudományos fejlődéssel. Az utóbbiról szólva, javasolta a szabadalmakról szóló statisztikák beépítését az előrejelzésekbe. Ezek segítségével ugyanis összeállítható a technológiai kapcsolatoknak egy olyan népgazdasági mátrixa, amely prognosztikai információkat is közvetít. Az előadó végül a forradalmian új megoldások bevezetése és a technika evolúciós továbbfejlődése közötti kapcsolatot elemezte.

Van Heesch (a Holland Gazdasági Minisztérium munkatársa) korreferátumában kifejtette, hogy a vállalati döntések szintjén a két gazdasági rendszer egyre gyakrabban találkozik hasonló problémákkal. Példaként a nyugat-európai tőkésállamok szelektív fejlesztési politikáját említette.

Morva Tamás (az OT Tervgazdasági Intézetének igazgatója) korreferátumában kiemelte azokat a struktúrafejlesztési megközelítéseket, amelyek megkülönböztetik az ipar ágazati szerkezetének alakulását az ágazaton belüli strukturális változásoktól.

Ehrlich Éva (az OT Tervgazdasági Intézetének munkatársa) ismertette az egyes népgazdaságok fejlődésének flow- és stock-jellegű mutatóival kapcsolatos kutatásait. Az előbbi a fogyasztási szintet, az utóbbi a felhalmozódott gazdagságot jelképezi. Rámutatott arra, hogy a két mutató eltérő alakulása a fejlődés belső ellentmondásaira utal. Gyorsabb növekedés mellett ezek az eltérések növekednek.

★

A konferencia külön ülésen foglalta össze a tanácskozás főbb tapasztalatait. Az ülések elnökeinek értékeléseit hozzászólások követték, majd Román Zoltán zárszavával végetért a tanácskozás.

Az összefoglaló értékelések szerint a konferencia legfontosabb tanulsága, hogy bár számos szakértő szerint közel kerültünk a posztindusztriális társadalomhoz, az ipar világszerte a gazdaságpolitika homlokterében áll. Az előadások többségéből az is kitűnt, hogy az 1970-es években az ipar fejlődését csaknem mindegyik országban strukturális problémák nehezítik. Ezek leküzdésére valamennyi országban segíteni, befolyásolni és irányítani igyekeznek az ipar fejlődését.

Az iparpolitikai célok az országok többségében sokban hasonlóak. A legfontosabbak: az erőforrások hosszú távon való optimalizálásának kérdése; a hatékonyságnövelés problémája; a kis- és nagyvállalatok fejlesztésével kapcsolatos dilemmák, valamint a vállalatok állami támogatásának racionális útjai.

Lényeges eltérés viszont, hogy míg a tőkésországok a foglalkoztatási problémák enyhítésében és a strukturális nehézségek áthidalásában látják a legfontosabb feladatukat, a szocialista országokban a hatékonyság és a versenyképesség, s ezzel együtt a mikrostruktúra alakítása az iparfejlesztés legidőszerűbb kérdése. Ugyancsak feltűnő eltérés mutatkozott az iparpolitikai eszközök tekintetében. A tőkésországokat az állami beavatkozás erősödése jellemzi — a szocialista országokban ugyanakkor a központi akciókra és a vállalati kezdeményezés ösztönzésére egyaránt szükség van.

A konferencián sok szó esett a kisvállalatok tevékenységéről, előnyeikről, hátrányaikról. Felmerült, hogy a vállalati koncentráció mai foka mellett a nagyvállalatok működésében előálló nehézségek szinte megoldhatatlan foglalkoztatási gondok elé állítják az egyes államokat. Ugyanakkor a közismert mondás: „Small is beautiful" („A kicsi — szép") igazsága sem általános érvényű.

A tanácskozás fontos eredményeként könyvelhető el, hogy a részvevők képet kaptak a világban ma folyó ipargazdasági kutatások sokrétűségéről, elméleti és módszertani problémáiról.

Németh Péter

Az 1978. évi közgazdasági Nobel-díjas

Herbert A. Simon

Idén tizedik alkalommal ítélte oda a Svéd Királyi Tudományos Akadémia a Nobel-díjak „benjáminját", a Svéd Nemzeti Bank által 1968-ban alapított közgazdasági díjat (amelynek összege ezúttal 725 ezer svéd korona volt). Az idei döntés, bármennyire is váratlan volt, aligha kelt a korábbiakhoz hasonló vitákat, hiszen Herbert A. Simon neve a szakemberek szűk körén túl jószerivel ismeretlen volt mind a közgazdászok többsége, mind a szélesebb közvélemény számára. Simon professzor szakmai rangját azonban jól mutatja az a tény, hogy az Amerikai Közgazdasági Társaság tavalyi kongresszusán ő tartotta az Ely-emlékelőadást,* erre pedig csak a legtekintélyesebb kutatókat szokták felkérni.

Az amerikai tudós 1916-ban született Milwaukee-ban. 1943-ban, Chicagóban szerezte doktorátusát a politikai tudományokból, 1949 óta dolgozik Pittsburghben, a Carnegie-Mellon egyetemen, ahol ma a számítógéptudományok és a pszichológia professzora. Tudományos munkássága rendkívül széles körű és szerteágazó, amint azt Erik Lundberg professzor, a Svéd Közgazdasági Társaság elnöke a díj indoklásában megfogalmazta: Simon személyében a kitüntetés „korunk egyik legsokoldalúbb tudósát" érte, aki a szorosan vett közgazdaságtanon túl sokat foglalkozott logikával, pszichológiával, tudományfilozófiával, állam- és politikatudománnyal, információ- és döntéselmélettel, operációkutatással, alkalmazott matematikával, statisztikával, számítógéptudománnyal s mindezeken a területeken lényeges eredményeket ért el. Valóban, ha valaki végigtekint Simon gazdag életművén (eddig 15 könyve és több mint 500 tanulmánya jelent meg), olyan, egymástól meglehetősen távoli témájú írásokra bukkanhat, mint pl. a newtoni mechanika axiómáiról, a politikai hatalom megfigyeléséről és méréséről, a problémamegoldás elméletéről szóló cikkek, vagy a termelékenység és a városi-vidéki lakosság aránya közötti összefüggést matematikai-közgazdasági eszközökkel elemző tanulmány.

Legfontosabb, legnagyobb hatást elért művei azonban azok, amelyek a gazdasági szervezetek struktúráját, döntési folyamatait, sajátosságait elemzik. Disszertációját az adminisztratív döntés elméletéről írta s ebből nőtt ki 1947-ben napvilágot látott könyve: Administrative Behavior (Igazgatási viselkedés), amely azóta számos újabb kiadást ért meg. Ebben a könyvben a polgári közgazdaságtan hagyományos vállalkozó- és vállalatelméletének alapfeltevéseit igyekezett a valósághoz közelebb álló fogalomrendszerrel helyettesíteni. A profitmaximalizáló, teljes körű információ alapján racionálisan és egyedül döntő vállalkozó helyére a fizikai, személyes és társadalmi összetevők rendszereként felfogott, alkalmazkodóképes szervezet kerül, amelyet a formális és informális kommunikáció hálózata, a részt vevők együttműködési készsége és a közös, vagy az ennek révén kielégíthető egyéni célok integratív ereje tart egybe. Simon ábrázolásában az igazgatási elmélet és a döntéshozatal kulcsfogalma a korlátozott racionalitás: „...ha az emberi racionalitásnak nem lennének korlátai, az igazgatási elmélet (administrative theory) meddő volna. Csupán egyetlen szabályt tartalmazna: mindig azt válaszd a rendelkezésre álló alternatívák közül, amelyik céljaid legteljesebb eléréséhez vezet. Az igazgatási elmélet szükségessége azon a tényen nyugszik, hogy az emberi racionalitásnak *vannak* gyakorlati korlátai és hogy ezek a korlátok nem statikusak, hanem attól a szervezeti környezettől függenek, amelyben az egyén meghozza döntéseit" (H. A. Simon: Administrative Behavior, New York, 1957. 240—241 old.). A szervezet nem egyetlen döntéshozótól függ; a döntéseket az adminisztratív irányítók csoportja hozza, a szervezeten belül és kívül lezajló in-

*H. A. Simon: Rationality as Process and as Product of Thought, American Economic Review, 1978. május, 1—16. old.

formációszerzés eredményeként. E döntések racionalitása mindig korlátozott, hiszen a döntéshozók sohasem ismerhetik valamennyi lehetséges alternatívát, még kevésbé ezek összes következményeit és a hozzájuk fűzött értékeléseket, továbbá mindig köti őket a döntéshozatal társadalmi és pszichológiai feltételrendszere is. A valóságban ezért a döntések többnyire az ingerek által kiváltott válaszok, amelyek a szervezet számára elfogadhatók, túlélését szolgálják, nem pedig az elméletileg lehetséges legjobb alternatívák kiválasztásai. A „homo oeconomicus"-t az „administrative man" váltja fel, mégpedig többesszámban.

Későbbi könyveiben és tanulmányaiban (így pl. Models of Man 1957, Organizations 1958, Public Administration 1959, The Sciences of the Artificial 1969) ezeket a gondolatokat fejlesztette tovább s így vált a modern vállalat-gazdaságtan, szervezet- és üzleti döntéselmélet egyik megalapozójává. A Svéd Akadémia szerint Simon elméletei tudományos és gyakorlati célokra egyaránt felhasználhatóknak bizonyultak, hozzájárultak a tervezés, a költségvetés és irányítás rendszerének és módszereinek megvilágításához, sikeresen alkalmazták őket olyan kérdésekben, mint a vállalaton belüli döntési funkciók elosztása és információs csatornák kialakítása, a korlátozott versenyben történő piaci alkalmazkodás előrejelzése, a különböző tőkeelhelyezési lehetőségek közötti választások leírása stb.

Simon kitüntetésével a Svéd Akadémia bizonyára általában is bátorítani kívánta mindazokat a kutatásokat, amelyek a szélesen értelmezett vállalatgazdaságtanra s a vele összefüggő területekre irányulnak, s amelyek — az ő példája nyomán — a legkülönbözőbb tudományágak: a logika, a matematika, a számítógépes szimuláció stb. eszközeit kombinálva igyekeznek a hagyományos közgazdaságtan deduktív racionalitási és viselkedési feltevéseit empirikusan igazolható feltevésekkel és modellekkel helyettesíteni, ily módon járulva hozzá a gazdaság reális működésének jobb megértéséhez.

Madarász Aladár

LACKO, RASTISLAV:

A KÖRNYEZETVÉDELEM KÖZGAZDASÁGI KÉRDÉSEI

Az emberi környezet problémája világszintű, földrészeket átfogó és regionális szervek, valamint szervezetek tanácskozásainak tárgya. Tekintet nélkül foglalkozásunkra, mindannyiunk gondolatait foglalkoztatja. Egyre növekszik azoknak a helyeknek és városoknak a száma, ahol a szmogveszélyt ugyanolyan riadó formájában kell a lakosság tudomására hozni, mint a légiveszélyt. Veszélyben vannak a tengerek, a folyók, a levegő, a föld és az erdő, s ez a veszély még csak fokozódik a tudományos-technikai forradalom előrehaladásával mindenütt, ahol nem tesznek határozott lépéseket a környezet védelmére.

Ez a munka hozzájárulás a környezetvédelem kérdéseinek, különösen közgazdasági problémáinak megoldásához. Bemutatja a szerző, hogy milyen gazdasági problémák kapcsolódnak a környezetvédelemhez. A kötet mindenekelőtt azoknak a céljait szolgálja, akik a környezetvédelemmel, a beruházások és a területi tervezés kérdéseivel foglalkoznak. Érdekli továbbá a közgazdászokat, az ökológusokat és a higiénikusokat. Jó ismereteket ad a központi irányítószerveknek és a tanácsok dolgozóinak is. Haszonnal forgathatják a termelővállalatok dolgozói a népgazdaság minden ágában.

297 oldal, kötve 48,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

K. Bajan: A mezőgazdaság iparosításának társadalmi és gazdasági következményei

(Nowe Drogi, Varsó, 1978. 9. sz.)

A Lengyelországban jelenleg végbemenő ipari struktúraátalakítási folyamat elválaszthatatlan kísérője a mezőgazdaságon kívüli gazdasági tevékenység arányának állandó növekedése a nemzeti jövedelem létrehozásában. Míg 1950-ben a mezőgazdaság a nemzeti jövedelem 47,9 százalékát állította elő, 1976-ban már csak 10,7 százalékát. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma szüntelenül csökken. 1950-ben még a mezőgazdaságban dolgozott az aktív népesség 60 százaléka, 1976-ban pedig csak 27 százaléka. (Az iparosodott országokban a munkaképes korúak 3—11 százaléka dolgozik a mezőgazdaságban.)

Az ipar fejlődésének egyik velejárója, hogy egyre nagyobb befolyást gyakorol a népgazdaság valamennyi ágára és ágazatára, és ezen a bázison erős kölcsönös kapcsolódások és összefüggések alakulnak ki. A mezőgazdaság fejlettségi foka az ország iparosodási fokának függvénye.

A szocialista országok mezőgazdaságában a tudományos-technikai forradalom a 60-as években kezdődött el. A termelési viszonyokban végbement gyökeres változás jelentősen megelőzte az új technikai bázis kialakulását (Lengyelország és Jugoszlávia kivételével). A szocialista országokban végbement a föld koncentrációja a társadalmasítások alapján, és csak azután indult el a mezőgazdaság iparosításának folyamata. Lengyelországban a mezőgazdaság iparosítása olyan körülmények között halad előre, amikor még megvan az egyéni parasztgazdaság. A mezőgazdaság átalakításának folyamata ebből következően szorosan összekapcsolódik a parasztgazdaság műszaki és gazdasági rekonstrukciójával. Az egyéni gazdaság megkapja a legkorszerűbb gépeket és termelési eszközöket. Az iparosodás tehát közvetlenül jelen van a parasztgazdaságokban, különösen azokban, amelyek specializálódnak, illetve felhasználják a különféle kooperációs formákat. Az egyéni gazdaságok iparosodásának ösztönzése a mezőgazdaság modernizálására irányuló lengyel agrárpolitika egyik legfőbb tényezője.

A parasztgazdaságokban azonban korlátozottak a termelés iparosításának lehetőségei. Ezért ez a folyamat a leggyorsabban a társadalmasított szektorban halad előre. Ennek egyik mutatója, hogy a tárgyiasult munka aránya a mezőgazdasági késztermék előállításában az állami gazdaságokban 70 százalék, míg az egyénileg dolgozó parasztok gazdaságában 33 százalék.

A mezőgazdaság átalakítása nemcsak gyakorlati, hanem elméleti problémákat is felvet. A mezőgazdaság önálló gazdasági ágként elveszti szerepét és egyre jobban függ az ipartól, valamint az egész népgazdaságtól. Fejlődésének egyik alapvető kérdése ebből következően, tudja-e az állam viselni a modernizálásának költségeit.

Az iparosítás első szakaszában a mezőgazdaság finanszírozta más ágak fejlesztését, később átengedte ezt a szerepet az iparnak. 1950—1955-ben például a mezőgazdaság átlagosan a nemzeti jövedelem 44 százalékát állította elő, 1970-ben 23,7 százalékát, 1976-ban ezzel szemben csak 10,7 százalékát. A mezőgazdaságból származó jövedelem jellemző vonása az, hogy nem stabil. Ez következik ennek a termelési ágnak a sajátosságából. A mezőgazdaság által előállított nemzeti jövedelem átlagos évi növekedési üteme alacsony, 1961—1970 között 0,2 százalék volt (az ipar-

ban 8,3 százalék), 1971—1977-ben 0,3 százalékra nőtt (az iparban 10,3 százalékra). A mezőgazdaságban megtermelt nemzeti jövedelem gyenge dinamikája és színvonalának ingadozása miatt ez az ág nincs abban a helyzetben, hogy növekvő mértékben és tervszerűen finanszírozhassa saját műszaki-gazdasági rekonstrukcióját. Ugyanez vonatkozik a termelési költségek viselésére is.

Megalapozott tehát az az állítás, hogy a gazdasági fejlődés folyamatában a mezőgazdaság elveszti jövedelemteremtő funkcióját. A mezőgazdaságon belül egyre problematikusabbá válik az újratermelés. Más szóval, a mezőgazdaságban megtermelt nemzeti jövedelem elégtelen e gazdasági ág összes termelési szükségleteinek finanszírozásához, és objektív szükségszerűség a mezőgazdasági termelés szubvencionálása.

Állandó viták tárgya a mezőgazdasági termelés költségeinek és ezzel együtt az élelmiszerek fogyasztói árának a kérdése. A mezőgazdaság iparosítása azt jelenti, hogy nő a tárgyiasult munka aránya a termékek előállításában. Az álló- és forgóeszközök alakjában megtestesülő tárgyiasult munka lényegében olyan költségtényező, amelynek nagysága általában nem függ a mezőgazdaságtól. Ismeretes, hogy a mezőgazdaságban használt termelési eszközök nem olcsók, és áruk állandóan emelkedik. A mezőgazdaság nehéz helyzetben van annak következtében, hogy a számára szükséges termelési eszközök ára nő, míg termékeinek eladási ára viszonylag stabil.

Az iparban a műszaki fejlesztéssel járó költségeket aránylag rövid idő alatt le lehet szorítani, a mezőgazdaságban nem, mert az ágazatnak élő szervezetekkel, biológiai feltételekkel van dolga, és a természet is beleszól munkájába.

Megalapozottnak tűnik az a nézet, hogy amilyen mértékben a mezőgazdaság iparosodik, olyan mértékben szűnik meg az olcsó élelmiszerek előállításának lehetősége. Mind a mezőgazdaságot, mind az élelmiszereket szubvencionálni kell. Ezzel kapcsolatban felmerül az a nagy horderejű dilemma, mire irányuljon a támogatás, az élelmiszereket finanszírozzák-e, vagy pedig a mezőgazdaság termelési költségeinek egy részét vállalják át, mesterségesen csökkentve a termelési eszközök költségeit. A mezőgazdaság szempontjából ez az utóbbi megoldás az előnyösebb. A termelőeszközök szubvencionálása hozzájárulna e népgazdasági ág gazdasági feltételeinek stabilizálódásához.

A mezőgazdasági termelés korszerűsítése elválaszthatatlan a koncentráció folyamatától. A föld koncentrációja a mezőgazdaság iparosodásának egyik alapvető feltétele. E tekintetben Lengyelország elmaradt a többi szocialista állam mögött. A lengyel agrárpolitikát a koncentráció vonatkozásában a fokozatosság elve vezérli, a koncentrációs folyamat csak a gazdasági, társadalmi és műszaki feltételek beérésével párhuzamosan haladhat előre. Az utóbbi években már lényeges változások történtek. Megfigyelhető a föld és a termelés koncentrációjának folyamata a parasztgazdaságokon belül. A szocialista szektor is keresi a legésszerűbb arányokat a föld koncentrációjának mértéke és a termelés koncentrációjának foka között.

(Ism.: *Kolos Miklós*)

A munkanélküliség alakulása a vezető ipari országokban

(Problemes Economiques, Párizs, 1978. augusztus 2.)

A nyersanyag- és energiaár-robbanás, illetve a nemzetközi monetáris rendszer működésének zavarai az iparilag fejlett országok tömbjét több — külső pénzügyi helyzetüket, a nemzeti valuta szilárdságát és az infláció megfékezésének kísérleteit tekintve — többé-kevésbé egységes csoportra tördelték szét. Noha az országok közötti eltérések széles skálán mozognak (az egyik póluson olyan országok helyezkednek el, mint az NSZK vagy Japán, a másikon viszont Olaszország, illetve Nagy-Britannia), egy dologban valamennyien osztoznak: az emelkedő munkanélküliség egyre aggasztóbb jelenségében.

Egyedül az Egyesült Államok képez e tekintetben kivételt: a tőkés világ vezető hatalma jelentős sikereket könyvelhet el a munkanélküliség leküzdése terén. Az 1975 elején még 9 százalékot is felülmúló amerikai munkanélküliségi ráta 1978 tavaszára 6 százalékra csökkent. Az Egyesült Államokban — több vezető ipari országhoz hasonlóan — az aktív népesség létszáma igen gyorsan növekedett és növekszik napjainkban is. Emellett nehezítette a problémát, hogy az a belső gazdasági helyzet, amely lehetőséget teremtett a foglalkoztatottak számának megszakítás nélküli növekedéséhez, 39 hónapon keresztül, jó közepesnek mondható nemzetközi feltételek között alakulhatott csak ki.

A bérből és fizetésből élők száma — a mezőgazdaságot leszámítva — 1975 áprilisa és 1978 márciusa között 10,5 százalékkal nőtt. Az említett időszakban a foglalkoztatottság abszolút számokban — a mezőgazdaságban foglalkoztatottak nélkül — 76,44 millióról 84,50 millióra emelkedett. E fejlődéshez alapvetően a nemzetgazdaság négy nagy szektora járult hozzá: mindenekelőtt a bányászat és az építőipar, amelyekben a foglalkoztatott létszám 1975 áprilisa és 1978 márciusa között 13,3 százalékkal emelkedett; továbbá az ún. magánszolgáltatások (kereskedelem, bankok, biztosításügy, szállítmányozás stb.) említhetők. Az itt állásban levők száma a vizsgált periódusban 11,8 százalékkal haladta meg az 1975. áprilisi színvonalat; a harmadik ágazat a feldolgozó ipar, ahol a létszámemelkedés mértéke a három év során 11 százalékot ért el. Különbséget kell azonban tenni a tartós fogyasztási cikkek termelése — itt a növekedés 12,5 százalék volt —, és az egyéb fogyasztási cikkek termelése között — amelyben az állásban levők létszáma csak 8,9 százalékkal nőtt.

A szóban forgó három év alatt munkába állított 8 millió többletmunkaerő 7 százaléka a bányászatban és az építőipar területén, 10 százaléka az államigazgatásban, 25 százaléka az iparban, 58 százalék a magánkézben levő szolgáltatások szektorában talált elhelyezkedési lehetőséget. A legtöbb új munkaalkalom tehát a szolgáltatások szférájában kínálkozott. 1977 óta az államigazgatási szolgáltatások szférájában az eddiginél is gyorsabb munkahelyteremtési folyamatnak lehetünk tanúi.

Ha azonban az 1978. márciusi adatokat az 1974. szeptemberi állapothoz viszonyítjuk, amikor is a foglalkoztatottság mértéke a válság előtti maximumát mutatta, a növekedés már kevésbé látványos: 7,2 százalék a korábban említett 10,5 százalék helyett.

A munkanélküliség egyesült államokbeli alakulását elemezve helyénvaló elkülöníteni az 1974 szeptemberétől 1975 áprilisáig terjedő időszakot, amikor a gazdasági recesszió hatására a bányászatban és az építőiparban 9 százalékos létszámcsökkentést kellett végrehajtani, a szolgáltatások vonatkozásában a visszaesés mértéke 1 százalékos volt, és csak a közületi irányításban emelkedett 3 százalékkal a foglalkoztatottak létszáma. A másik, jól elhatárolható szakasz az 1975 áprilisa és 1978 márciusa közötti, amikor a bányászat és az építőipar, illetve az ipar területén ismét visszaállt a korábbi helyzet: körülbelül egy éve a szolgáltatási szektor, de főként a kormány és az államok részéről magas szinten stabilizálódó, illetve helyenként még növekvő munkaerő-kereslet nyilvánul meg. Megállapítható tehát, hogy az Egyesült Államokban a többi iparilag fejlett országhoz viszonyítva a foglalkoztatottsági helyzet rendkívül kedvező. Mi ennek a magyarázata és milyen tanulságok vonhatók le belőle?

Az okok között mindenekelőtt a kormány hatékony beavatkozása említhető; Carter elnök hivatalba lépése óta olyan programokat valósít meg, amelyek célja a foglalkoztatottsági helyzet javítása. Kiemelten törekednek a nemzeti kisebbségek, a fiatalok és a nők munkanélküliségi arányának visszaszorítására. Programsorozatok láttak napvilágot azzal a közös céllal, hogy különféle, de főként pénzügyi eszközökkel (adókedvezmény, illetve -elengedés) a magán-, de a közületi szektorban is új munkaalkalmak teremtését mozdítsák elő. A legismertebbek között szerepelnek: „Public Works Job Program", „Youth employment" stb. Ezeknek a kormányintézkedéseknek a költség-

vetési összköltsége jelenleg 5 milliárd dollár. 1978 elején az Egyesült Államok elnöke kilenc további program életbe léptetésével kívánta a munkanélküliség leküzdésére megindított akcióját intenzívebbé tenni. Ezek az év során összesen 800 000 új munkaalkalom teremtését irányozták elő, becslések szerint 9,5 milliárd dollár globális költségráfordítással. A munkanélküliség rátájának gyors mérséklődése és a gazdasági konjunktúra élénkülése következtében azonban ezeknek az intézkedéseknek az alkalmazása ma kevéssé valószínű.

Emlékeztetni kell viszont az 1977 őszén megszavazott ún. Humpherey—Hawkins törvényre, amely 1983-ra célul tűzi ki a munkanélküliség rátájának 4 százalékra, a 20 éven felüliek esetében 3 százalékra történő visszaszorítását. Ez a cél egyébként érdekes vitát váltott ki. Egyes szakértők úgy vélik, hogy a 4 százalékos — a felnőtt lakosság esetében még alacsonyabb — munkanélküliségi ráta az 1960—1970 közötti évtizedben, amikor az inflációs nyomást még többé-kevésbé sikerült ellenőrzés alatt tartani, elérhető célkitűzés volt, ma azonban teljességgel túlhaladottnak tekinthető. Az aktív népesség szerkezetében időközben bekövetkezett módosulások, a szociális magatartásban fellelhető különbségek (ami elsősorban a női munkaerő aktivitási rátájában mutatkozó változásból adódik), a munkaerő nagyobb fokú mobilitása, a munkaerő keresletének és kínálatának egymáshoz viszonyított alakulásában a „meg nem felelés" növekvő tendenciája stb. a 4 százalékos munkanélküliségi rátát alkalmazhatatlanná teszi az amerikai gazdaság jelenlegi feltételeihez. Ahelyett, hogy pontosan rögzítenének valamely tervszámot, inkább 5-6 százalék közötti munkanélküliségi ráta fenntartására kellene törekedni. Úgy lehetne tehát vélekedni ezen az alapon, hogy ma az amerikai gazdaság a teljes foglalkoztatottság állapotában van. Ez a nézet talán azzal a ténnyel is összefüggésben van, hogy bizonyos ideje az amerikai gazdaságpolitika prioritásának rangsorában az első helyre az infláció elleni harc került.

A kormány beavatkozásán kívül természetesen egyéb tényezők is említhetők az amerikai foglalkoztatottsági helyzet kedvező fejleményeinek magyarázataképpen. Főként az alkalmazott pénzügyi eszközök nagyságrendjére kell itt utalni. Ezek az eszközök tetemesen hozzájárulnak az amerikai költségvetési deficit felduzzadásához. Az alapvető ok azonban másutt keresendő. A munkanélküliség visszaszorításában és új munkaalkalmak teremtésében az amerikai gazdaságpolitika által felmutatott igen kedvező eredmények alapvető oka ugyanis az, hogy a gazdaság a megélénkülés kezdete (1975 eleje) óta gyorsan növekszik. Ebben az időszakban a gazdasági növekedés üteme felülmúlta a hosszú távra érvényes trend értékeit. A növekedés ma elsősorban a magánszektor szolgáltatási szférájában jön létre, pontosan azon a területen, ahol az új munkaalkalmak teremtése a legjelentősebb. Ahhoz ugyanis, hogy az iparosítás befejezése utáni stádiumban levő ún. posztindusztriális társadalomban új munkaalkalom szülessen, olyan szolgáltató ágazatra van szükség, amelynek fejlődését semmi sem gátolja. Ez az az alapvető tanulság, amelyet az amerikai példán okulva Nyugat-Európának magáévá kellene tennie. Természetesen továbbra sem téveszthető szem elől, hogy az Egyesült Államok nincsen olyan külső kényszerítő erőknek kitéve, amilyenek a többi vezető ipari országot befolyásolják. Privilegizált helyzete a dollár kiváltságaiból és abból is ered, hogy a külkereskedelem aránya társadalmi össztermékhez viszonyítva még ma is csekély.

Nyugat-Európa és Japán gazdasági növekedését leginkább a nemzetközi monetáris rendszer válsága gátolta. Azok az országok, amelyek erős valutával rendelkeznek, valutájuk folyamatos devizapiaci felértékelődéséért deflációs hatásokkal fizetnek. Ilyen körülmények között eredménytelenül kísérleteznek azzal, hogy költségvetési vagy monetáris eszközökkel érjék el a konjunkturális megélénkülést. Tekintve, hogy erősen exportorientáltak, a belgazdasági helyzet javulását csak a többiek gazdaságának megélénkülésétől remélhetik. Csakhogy a többiek, a gyenge valutájú országok, a belföldi kereslet felélénkíté-

sét illetően kilátástalan helyzetben vannak. Legalábbis ez a meggyőződésük, mivel nem sikerült megoldást találniuk a külgazdasági egyensúly helyreállításával és a belföldi infláció megfékezésével kapcsolatos problémáikra. Ilyen körülmények között ezekben az országokban a válságot követő időszakban a gazdasági növekedés üteme elmarad a válság előtti időszakéhoz képest, és sokkalta alacsonyabb, mint az az ütem, amely a munkanélküliségi ráta spontán mérséklődéséhez szükséges volna.

Az *NSZK-ban* 1967 és 1973 között, amikor a társadalmi össztermék növekedési üteme éves átlagban 5,4 százalékot ért el, a bérből és fizetésből élők létszáma 1,5 millióval nőtt. 1973 óta a nyugatnémet gazdaság növekedése éves szinten 1,5 százalékra esett vissza. Ez a foglalkoztatott összlétszám 1,3 millió fővel történő csökkenését vonta maga után. A munkanélküliség rátája, amely 1973-ban átlag 1,3 százalék volt, 1977-ben 4,5 százalékra emelkedett. 1977 végén a Német Szövetségi Köztársaságban 1 091 000 munkanélkülit tartottak nyilván, miközben 1973 és 1977 között az NSZK-ban foglalkoztatott vendégmunkások létszáma 2459 ezerről 1882 ezerre csökkent. A munkanélküliek közül minden harmadik 25 éven aluli fiatal. Hasonló a helyzet minden országban, amelynek a valutája a nyugatnémet márkával együtt lebeg. *Belgiumban* a munkanélküliek aránya 7,8 százalék, az 1973. évi 2,8 százalékkal szemben, *Hollandiában* 4,3 százalék az 1973. évi 2,5 százalékkal összehasonlítva, *Dániában* 5,9 százalék a korábbi 0,8 százalékkal szemben. Még Japánban is, ahol hagyományosan alacsony a munkanélküliség, 1977-ben 2,1 százalékot regisztráltak, szemben az 1973. évi 1,2 százalékkal.

A gyenge valutájú országokban aligha jobb a helyzet. *Nagy-Britanniában*, miután a növekedés négy évig megállt, a munkanélküliség mértékét jellemző adat: 1 400 000 fő állástalan az 1973. évi 600 000 főhöz képest, akiknek 45 százaléka 25 éven aluli fiatal. *Olaszországban* a munkanélküliség rátája 7 százalék, gyakorlatilag háromszorosa a három évvel ezelőttinek, miközben a gazdasági növekedés rátája az évi 5 százalékról 1973 után átlagosan 2 százalékra mérséklődött.

Franciaországban 1967 és 1973 között éves átlagban 5,8 százalék volt a gazdasági növekedés mérőszáma. 1973 és 1977 között a növekedés átlagos üteme évi 2,8 százalékra mérséklődött. Ilyen környezetben az állást keresők száma, amely 1967-ben még 200 ezer alatt volt, 1973-ban átlagosan 394 ezerre, 1977-ben pedig már 1078 ezerre nőtt. A munkanélküliség a következőképpen alakult: 1973 végétől 1975 nyaráig erős növekedés jellemezte, 1975 őszétől 1977 elejéig a gazdasági tevékenység megélénkülése volt tapasztalható, amelynek folytán a helyzet stabilizálódott, majd 1977 augusztusáig újabb növekedés (1 215 900 fő munkanélküli), végül 1978 januárjával bezárólag a foglalkoztatottsági helyzettel kapcsolatban létrejött országos egyezmény hatására a munkanélküliség bizonyos fokú mérséklődése következett be. Február óta az állást keresők létszáma havonta mintegy 20 ezerrel nő, és áprilisban 1 086 600 fő volt munka nélkül.

A nyugat-európai munkanélküliségre mindenekelőtt a fiatalok és a nők tekintélyes aránya jellemző. Franciaországban az 1978 márciusig terjedő 12 hónap során az átlagosan 1 090 000 állást kereső közül 26,6 százalék volt a 25 éven aluli nő és 14,8 százalék az azonos korosztályhoz tartozó férfi munkanélküli. Az 1978 márciusi adatot mindenesetre a munkanélküliség orvoslására hivatott és említett országos program hatására korrigálni kell, hiszen az elsősorban a fiatalok helyzetén igyekezett segíteni. (Becslések szerint a program részeként kb. 200 000 fiatal nyert álláslehetőséget, 120 000 tanulmányi szerződést kötöttek, illetve szakmai képzésben való részvételi lehetőséget biztosítottak számukra, 190 000-en pedig szakmai gyakorlaton vehetnek részt a fiatal munkanélküliek köréből.)

1978-ra vonatkozóan nem számíthatunk arra, hogy a gazdasági növekedés üteme rövid távon lehetővé teszi az új munkaalkalmak tömeges létrehozását. A jelenlegi helyzetben az is nehézségbe ütközhet, hogy a francia gazdaság növekedési üteme elérje a 3 százalékot. Legalább 5 százalékot meghaladó ütem-

re lenne azonban szükség ahhoz, hogy a munkanélküliek száma nemhogy csökkenjen, hanem stabilizálódjék. Az iparban és a kereskedelemben jelenleg a létszám csökkentésére törekednek. Az a tény továbbá, hogy a heti átlagos munkaidő a korábbi 42,1 óráról az említett negyedévben 41,8 órára mérséklődött, jól igazolja a munkaidőalap kényszerű csökkentésének tendenciáját. Mindezzel a csődbe jutott vállalatok növekvő száma párosul: 1978 első négy hónapja során átlagosan havi 272 ilyen eset fordult elő, ami 19 százalékkal múlja felül 1977 azonos időszakának adatát. A jelenség az építőiparban és a közmunkák vonatkozásában is érvényesül, csakúgy mint a tercier szektorban. Kétséget kizáróan ez a jelenség a leginkább aggasztó. Az ipar, amint köztudott, kevés új munkalehetőséget képes teremteni. A gazdaságban az új munkaalkalmak főként a szolgáltatások és a közületi szektor szférájában keletkezhetnek. Ha azonban ezekben az ágazatokban lanyha a konjunktúra, miközben az iparban a létszámcsökkentés tendenciája érvényesül, ez elkerülhetetlenül azzal a következménnyel jár, hogy a munkaerő piacán fölös kínálat keletkezik, ami ráadásul még növekszik is.

Strukturális megközelítéssel és középtávon vizsgálva a kérdést, a kilátások egyáltalán nem biztatóbbak. A nemzetközi munkamegosztás új feltételei, jellege elsősorban a munkaigényes iparágakat érinti kedvezőtlenül. Az informatika fejlődése a szolgáltatások területén jelentős munkatermelékenységnövekedéssel jár, méghozzá éppen azokban az alágazatokban, ahol eddig a legtöbb új munkalehetőséget teremtették. A beruházások az ésszerűsítő megoldásokat helyezik előtérbe, ami arra enged következtetni, hogy a termelékenység fokozásának vannak még potenciális tartalékai. Mindez konjunkturális megélénkülés esetén az új állások teremtésének visszafogását vonja majd maga után. Mindezeken kívül fel kell hívni a figyelmet egy olyan demográfiai jelenségre, amely az elkövetkező öt éven belül a problémát még nehezebbé teszi: a munkaképes korú lakosság lélekszáma az eddiginél gyorsabban fog növekedni. A lakosság életkor szerinti összetételét mutató piramison jól kivehető, hogy az említett időszakban érik el a nyugdíjkorhatárt azok, akik az 1914—1918-as világháború idején születtek, miközben munkaképes korúakká válnak fiatalok, akik alig vannak kevesebben, mint a legutóbbi években. Ha még ehhez hozzávesszük azt, hogy a fiatal lakosság soraiban fokozódik a nők munkába állása, arra lehet számítani, hogy 1979-től kezdődően és az azt követő 4-5 év során évente 70-80 ezer új munkaalkalmat kell teremteni az említett demográfiai konjunktúra miatt.

Általánosságban azt lehet mondani, hogy a probléma a nyugat-európai országok többségében teljesen azonos. Mérsékelt gazdasági növekedésre van kilátás; a munkaképes korú lakosság növekedési üteme gyorsul; a női munkaerő aktivitása megnő.

Az amerikai példából is az szűrhető le, hogy valamilyen módon össze kell egyeztetni az érdekeket, és olyan politikát kell folytatni, amely gyors gazdasági növekedést eredményez, esetleg kemény és specifikus intézkedések révén is. Ez utóbbi vonatkozásban Franciaország bizonyos sikert könyvelhet el. Ugyanakkor el lehet gondolkodni a belga hatóságok által bevezetett azon intézkedésről, amely egészen odáig ment, hogy a városi hatóságok és a vállalatok számára kötelezően előírta munkanélküliek alkalmazását. A gazdasági növekedés üteme azonban változatlanul a leglényegesebb momentum. Nyugat-Európa országai nem rendelkeznek olyan autonómiával, mint az Egyesült Államok, ráadásul dollárkibocsátásával sen rendezhetik fizetési mérlegük hiányát. Lényeges lehetőségek rejlenének azonban abban, ha sikerülne helyreállítaniok a megbomlott külpiaci egyensúlyt és fokozatosan, ám gyorsan, felszámolniok az OPEC-országok globális többletét. El lehetne meditálni azon a kérdésen is, fenn kell-e tartani az igen gyengén működő és a termelési költségeket ily módon erősen növelő vállalatok tevékenységét. Kalkulációkat kell végezni arra vonatkozóan is, mekkora az emberi és a társadalmi költsége a munkanélküliségnek, különösképpen a fiatalok munkanélküliségének. Milyen

árat fizet élete során az az ember, hogyan alakul jövőbeli munkaképessége annak, aki felnőtté válása kezdetén több éven keresztül munkanélküli?

Az elmondottakban elsősorban a nyugat-európai országok helyzetének közös vonásait körvonalaztuk, a munkanélküliséget állítva a vizsgálódás középpontjába. Ennek ellenére vannak az utóbbi évek során kialakult olyan különbségek, amelyek főként a demográfiai hullám hanyatló, illetve az aktív népességet tekintve gyenge növekedést felmutató országok (például az NSZK), illetve az erősen növekvő lélekszámmal jellemezhető országok (Franciaország) között alakultak ki. Franciaország ebben a vonatkozásban a legközelebb áll az Egyesült Államokhoz. Az utóbbinak sikerült a fiatal generációt álláshoz juttatnia, gondoskodnia róla. Munkába állításukkal ösztönözte a lakások és a lakással kapcsolatos fogyasztási javak iránt megnyilvánuló keresletet. Ez pedig olyan körülmény, amely egyáltalában nem mellékes. Az a fizetőképes kereslet, amely a nyugati társadalmakban hiányzik, ezen a módon teremthető meg. Ha ugyanis a fiatal generációt sikerül munkalehetőséghez juttatni, a többletkereslet potenciálisan adott. Az embereket a legértékesebb erőforrásként kell kezelnünk, nem tekinthetők passzívaknak.

(Ism.: *Nagy Károlyné*)

KÁLLAI PÁL:

A NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS-MŰSZAKI EGYÜTTMŰKÖDÉS ALAPJAI ÉS MÓDSZEREI AZ IPARBAN

A szerző a nemzetközi szakirodalom, a műszaki-technikai együttműködéssel foglalkozó szervezetek, valamint több együttműködési megállapodás létrehozása során szerzett személyes tapasztalatai alapján megírt könyvében a műszaki-technikai együttműködés fő kérdéseit foglalja össze. A mű az elméleti vizsgálódás és a gyakorlati szakembereket érdeklő praktikus ismeretek ötvözete. Először a tudományos-műszaki együttműködés elvi problémáit fejti ki. Ezzel kapcsolatban a műszaki-technikai együttműködés és a műszaki-technikai forradalom, a tudomány gyors fejlődése és az ugrásszerű technológiai változások kapcsolatát vizsgálja. Részletesen elemzi a különböző fejlettségű (a gazdasági struktúrához képest megalapozó jellegű, eltérő jellegű, magas színvonalú) tudományos-műszaki hátterek hasznosításának lehetőségeit, majd a különböző viszonylatok (szocialista-fejlődő, szocialista-tőkés, fejlődő-tőkés) együttműködésének ismérveit, illetve problémáit. Az elvi kérdések után a tudományos-műszaki együttműködés módszereiről ad tájékoztatást. Részletesen ismerteti az együttműködés realizálási szakaszait, a témakijelöléstől a végeredményhez való eljutásig. Kitér a megvalósításban részt vevő szervezetek feladataira, valamint az együttműködési célhoz legjobban kapcsolódó együttműködési formákra.

A könyv gyakorlati használhatóságát nagymértékben növeli a függelék, amely a tudományos-műszaki együttműködés hazai eredményeinek és tapasztalatainak illusztratív jellegű példagyűjteménye.

A mű elsősorban azoknak a vállalati, minisztériumi, szakigazgatásban dolgozó közgazdászoknak, gazdasági tanácsadóknak és ipari kutatóintézetek munkatársainak ajánlott, akik a nemzetközi tudományos-műszaki együttműködéshez, kooperációhoz kapcsolódó tevékenységet folytatnak.

216 l., fűzve 20,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Dr. Gulyás József: A Közös Piac agrárpolitikája

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 181 l.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek fő piacának, az Európai Gazdasági Közösségnek nagy szerepe van a fejlett tőkésországokba irányuló külkereskedelmi forgalmunkban.

Az értékesítési irányok kijelölését és megválasztását nehezíti az a körülmény, hogy a mezőgazdasági termékek kivitele az EGK-országok ismert diszkriminációs intézkedései következtében az utóbbi négy évben jelentősen csökkent. A közös piaci értékesítési kilátások figyelemmel kísérése nagyon fontos számunkra, hiszen e jelentős piacra irányuló kivitelünk értékének csökkenése más fejlett piac bekapcsolásával még körültekintő piacszervezési munkával is nehezen pótolható. Gazdasági feladataink megoldása viszont indokolja valamennyi piacon való jelenlétünket.

A gyakorlati gazdaságirányítás, illetve a mezőgazdasági termelés és külkereskedelem területén dolgozó szakembereket az elmondottakból kiindulva az alábbi kérdések foglalkoztatják:

a) Hogyan fejlődik a Közös Piac agrárpolitikája az alapító tagállamokban, illetve hogyan működik a közösség kibővülésével, és mennyire valósul meg a közös agrárpolitika?

b) A Kilencek és esetleges további bővülések kapcsán — figyelemmel a közös agrárpolitika érvényesülésének nehézségeire, beleértve a belső gazdasági ellentmondásokat, ellentéteket is — milyennek ítélhetjük a kívülállók jelenlegi, illetve jövőbeli értékesítési lehetőségeit?

c) A fentiekkel összefüggésben mire számolhatunk a Közös Piac és a KGST együttműködésében?

Mindezek figyelembevételével időszerű, s a közgazdászok széles körének érdeklődésére számottartó könyvet jelentetett meg a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, kiadva dr. Gulyás József: „A Közös Piac agrárpolitikája" című munkáját.

A szerző széles körű történelmi áttekintést adva mutatja be az agrárprotekcionizmus kialakulását, fejlődését, s a protekcionizmus különböző elemeit. Az összefüggések jobb megértése végett röviden ismerteti az egyes tagországok korábbi, a Közös Piacba való belépés előtti agrárprotekcionizmusának gyökereit. Különös figyelmet fordít az EGK mezőgazdasági rendtartásának bemutatására. Ezzel kapcsolatosan alaposan elemzi a szerző a közös agrárpolitika bonyolult mechanizmusát, legfontosabb eszközét, az árpolitikát.

Bemutatja a vámok és a lefölözések alkalmazott rendszerét, és az ármechanizmus működését. A búza, valamint a hús példájával szemlélteti az éppen érvényben levő belső árak és az import árak összefüggéseit. Bemutatja a szabályozás egyéb módozatait is, így a többi között a termékfeleslegek felvásárlásának rendszerét, a közösségi eszközökből történő vásárlásokat és a termékek raktározását, például a gabonafélék, a dohány, az oliva olaj, a marhahús és a tej esetében.

Áttekinti az árrendszer működése mellett a szabályozás egyéb módozatait; az export szubvenció, a termelők jövedelmét szabályozó prémiumok és a közös mezőgazdasági politika finanszírozásának rendszerét.

Az olvasó megismerheti a könyvből az agromonetáris politika alapvető vonásait, s nyomon követhetők a valutaparitások módosításának okai, a lebegő árfolyamok alkalmazásának módja. A szerző érzékelteti mindezek következményeit, s ilyen összefüggésben széleskörűen tárulnak fel a monetáris határ kiegyenlítésének időszerű, alapvető kérdései.

Megismerteti a szerző az olvasóval a közös agrárpolitika finanszírozásának rendszerét, működésének módját, beleértve a különböző alapok rendeltetésének, felhasználási körének területét, illetve ezek tényleges hatását. A nemzetközi irodalom és a szerző személyes gyakorlati tapasztalatai alapján világosan mutatja be

a közös agrárpolitika finanszírozási rendszeréből adódó közösségen belüli, s a harmadik országokkal kapcsolatos ellentmondásokat.

Az agrárkereskedelem belső szabályozásának, bonyolult rendszerének elemzéséből kibontakozik a mechanizmus hatása az egymás közti, illetve a harmadik országokkal folytatott agrártermékek külkereskedelmére. Mindezek hozzájárulnak ahhoz, hogy közgazdaságilag megalapozottan érzékelhessük azokat a nehézségeket, és ellentmondásokat, amelyek a közös piaci agrárrendtartás, szabályozás következtében hátrányosan hatnak a kölcsönös előnyökön alapuló nemzetközi agrárkereskedelemre és a nemzetközi munkamegosztás bővülésére.

Az V. fejezetben a szerző a Közös Piacnak a kívül álló országokkal való agrárkapcsolatait elemzi. Nagy figyelmet szentel a Közös Piac által alkalmazott automatikus védelmi eszközök (lefölözés, vám), a pótlólagos védelmi eszközök (lefölözés, pótlefölözés, kiegyenlítő adó), valamint az importvédelem nagyságát meghatározó árak mechanizmusban betöltött szerepének bemutatására, majd kifejti mindezeknek az EGK és a különböző országcsoportok közötti agrárforgalomra gyakorolt hatását.

Külön fejezetben tárgyalja a szerző a brit mezőgazdaság Közös Piacon belüli helyét, s az Egyesült Királyság közösségen belüli agrárpolitikáját.

Az utolsó fejezetben a szerző bemutatja a közös agrárpolitika megvalósításának gyakorlatát. Elemzi a mezőgazdasági rendtartás alá vont termékeknek a közösségen belüli forgalomból való részesedését, a tagországok mezőgazdasági termelésében elfoglalt súlyát, s tárgyalja a mezőgazdaságban foglalkoztatottak életkörülményeit és jövedelemviszonyait. Feltárulnak az olvasó előtt a közösség mezőgazdasági termékekben való önellátási szintjének növekedése és az alkalmazott importpolitika közötti összefüggések. Általánosságban megállapítható, hogy az EGK importmechanizmusa az agrárrendtartásnak megfelelően zavartalanul akkor működik, amikor sem a közösségen belül, sem az agrártermékek világpiacán nincsenek nagy ingadozások. Ellenkező esetben — s ez a jellemzőbb — az alkalmazott importmechanizmus nagymértékben veszélyezteti a harmadik országok bejutási lehetőségeit, s a megkötött megállapodások betartását.

Az EGK-ban alkalmazott közös mezőgazdasági rendtartás a közösség önellátottsági szintjének emelkedését, vagy az önellátás teljes megvalósulását eredményezte a legfontosabb mezőgazdasági termékekből. A Közös Piac egészében felesleg van borból, sajtból, árpából, búzából, baromfihúsból, és megvalósult az önellátás burgonyából, sertés- és marhahúsból.

Az EGK Bizottság agrárjelentései alapján elemzi a szerző az egyes termékek belső árai és a világpiaci árak közötti különbséget, a belső magas árszínvonalnak a fogyasztói árindexre gyakorolt bonyolult hatását, utal az agrárszektor munkatermelékenységének változására, valamint a Közös Piac mezőgazdaságának szerkezetére és mezőgazdasági struktúrapolitikájára.

Összességében Gulyás József könyve jól sikerült munka, amely röviden, tömören, világosan mutatja be a Közös Piac agrárprotekcionista politikájának kialakulását, a piaci rendtartások szervezetét, működési mechanizmusát, a közös agrárpolitika belső szabályozó és támogató, valamint külső védelmi eszközeit.

Felveti az EGK agrárpolitikájának jövőbeli fejlődésével kapcsolatos kérdéseket is. Megállapítja, hogy a közös piaci agrárpolitika jövőjének vizsgálatánál abból a realitásból kell kiindulni, hogy az eddigi tapasztalatok alapján a politika megváltoztatására nincsenek jó kilátások. Természetesen továbbra is fel kell lépnünk a kereskedelmi diszkrimináció ellen a kölcsönös előnyökön nyugvó kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése érdekében. Feltételezhető azonban, hogy e vonatkozásban belátható időn belül csak részeredményeket érhetünk el.

Bár a szerző a közös piaci értékesítési lehetőségeinkre csak utalt, könyvét mégis hasznosan forgathatják mind a gazdaságirányítás, mind az agrártermelés és agrárkülkereskedelem mindennapi gyakorlatát megvalósító gazdasági szakemberek, valamint az agrárkülkereskedelem kérdéseivel foglalkozó tudományos kutatók, illetve az oktatás területén dolgozók. **Éliás András**

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Дьердь Саколцаи—Каталин Хуляк—Иштванне Лошонци—Дьердь Мусей

Использование классических моделей анализа потребления для обоснования политики розничных цен

В статье на основе квантификации трёх классических моделей теории потребления представляются выводы, которые можно подвести в отношении политики розничных цен.

Расчёты безоговорочно подтвердили, что на основе венгерских данных эти модели могут быть успешно квантифицированы и использованы для обоснования политики розничных цен. Было выявлено и то, что между способом поведения различных социальных групп доходных категорий имеются большие различия, и поэтому плановые расчёты такого рода целесообразно производить только в довольно детальной разбивке по социальным группам и доходным категориям. Главное такое различие состоит в том что потребление рабочих и работников умственного труда в гораздо большей мере зависит от цен, чем потребление крестьянства и населения с двойным доходом, и в том, что — в отличие от общераспространённых предположений, причём наиболее характерно внутри слоя рабочих — категории с наиболее низким доходом в гораздо большей степени стремятся расширить круг потребления промышленных товаров, чем категории с более высоким доходом. Налог с обращения промтоваров, таким образом, сегодня уже наиболее тяжёлым бременем ложится на слои с наиболее низким доходом, в первую очередь им препятствуя в формировании современной структуры их потребления.

Из расчётов было выявлено и то, что компенсированная эластичность цен на продовольственные товары является существенно более низкой, чем некомпенсированная, в то время как в случае остальных видов товаров эта разница намного меньше. Таким образом, складывается такое впечатление, что в случае соответствующей компенсации потребление продовольственных товаров не снижается в заслуживающей внимания степени, когда повышаются цены на них, зато в таких случаях в большой мере растёт доля промышленных товаров в приросте дохода. Изменение розничных цен, таким образом, преобразует не уже имеющуюся структуру, а скорее её прирост. Это указывает на то, что в случае изменения соотношений розничных цен не произойдёт ни снижения уровня снабжения продовольственными товарами, ни скачкообразного повышения спроса на промтовары.

Заслуживают внимания и результаты расчётов относительно потребления спиртных, табачных и прочих специальных пищевкусовых товаров. Оказалось, что эластичность потребления этих продуктов в зависимости от дохода — особенно в случае рабочих — велика в лугающей мере, то есть очень высокая доля прироста дохода направляется на покупку таких пищевкусовых товаров. Это указывает на то, что безусловно правильной является политика цен, параллельно росту доходов постоянно повышающая цены на пищевкусовые товары, вредные для здоровья. Выявляется и то, что посредством снижения относительных цен на промтовары следовало бы направлять прирост доходов в правильные каналы, чтобы он служил правильным целям, как например, образованию культурной и современной структуры потребления, и не приводил к пагубным последствиям как например, распространению алькоголизма.

Тамаш Бауэр—Ласло Самуэли

Организация отраслевого управления промышленностью в европейских странах СЭВ — некоторые уроки

В организации отраслевого управления государственной промышленностью европейских стран-членов СЭВ можно подметить весьма разнообразные, нередко противоречивые тенденции. В основе отраслевого членения управления промышленностью лежит натурально-хозяйственный подход к управлению, требующий от его организации отражения по вертикальных стадий выпуска продукции. Но предписание заданий в натуре и контроль над их выполнением осуществимы, вообще, лишь при относительно однородном составе продукции, поэтому профили производственных единиц необходимо постоянно «очищать», что ведет к организационному обособлению, отпочковыванию все новых и новых отраслей и производств, делению центральных органов управления, частым реорганизациям. В ходе этого процесса на протяжении истории развития планового хозяйства как в СССР, так и в других европейских странах СЭВ сложилась многоступенчатая, сложная и громоздкая иерархическая система отраслевого управления.

За последние два десятилетия в социалистических странах были предприняты различные попытки по упразднению или преобразованию многоступенчатой системы управления. Первым альтернативным решением явился переход к территориальному принципу управления промышленностью в СССР, а затем в Болгарии и ГДР во второй половине пятидесятых годов. Поскольку территориальная децентрализация управления совсем не затронула положения предприятий (методы директивно-планового управления экономикой остались неизменными), не улучшила она существенным образом и эффективности хозяйственной деятельности, но породила отрицательно расценивавшиеся местнические тенденции. Поэтому к середине шестидесятых годов в этих странах вернулись к отраслевой системе управления.

Другая попытка изменения традиционной системы управления промышленностью — это преобразование среднего звена отраслевого управления, главка, в хозяйственную организацию (объединение). Эта реорганизация началась в Чехословакии и Польше уже в конце пятидесятых годов, в ГДР стала всеобщей в середине шестидесятых и постепенно осуществляется в СССР в течение семидесятых годов. Возникшее новое образование является продуктом своеобразного компромисса — попытки приспособления системы директивного планирования к новым условиям и требованиям, т. к. «классические» ведомственные функции среднего звена отраслевого управления здесь дополняются своего рода общностью интересов с подчиненными ему предприятиями. Хотя создание объединений и не представляет собой подлинной альтернативы иерархической системе отраслевого управления, но носит в себе возможность смягчения жестких отраслевых рамок управления, применения косвенных методов экономического управления, дальнейшего развития хозяйственной реформы.

Хозяйственные реформы шестидесятых годов предприняли попытку реализации и третьей альтернативы — отмены иерархической субординации хозяйственных единиц (предприятий, объединений) правительственной сфере и изменения роли отраслевых министерств. Согласно болгарской концепции 1963 года, а также более поздним венгерским и чехословацким представлениям, министерства как правительственные органы отвечают за хозяйственно-политическое руководство отдельными отраслями, за разработку и осуществление концепций их развития, а не за деятельность отдельных предприятий. Отраслевое управление, таким образом, отделилось бы от ведомственного надзора.

В европейских странах СЭВ в целом в настоящее время нет единой и полностью сложившейся организационной системы управления промышленностью. История социалистического управления промышленности в каждой стране изобилует реорганизациями, повторяющимися настолько часто, что не имеется достаточного времени для вызревания той или иной организационной системы, для анализа опыта ее функционирования. Примечательно, что организационные перестройки управления промышленностью, распространяющиеся на все его уровни, особенно часто повторялись в тех странах, где директивный механизм планомерного управ-

ления хозяйством оставался, по существу, неизменным. Поэтому авторы сомневаются, что любое из встречающихся в странах СЭВ в настоящее время организационных решений можно считать успешным, оправдавшим себя на деле.

Лаэло Дрекслер—Белане Шимон

Исследование эффективности комплексных международных сотрудничеств

Статья рассматривает проблемы измерения эффективности комплексных международных сотрудничеств, таких сотрудничеств, где переплетаются различные транзакции, например: импорт и долгосрочные кредиты, совместные капитальные вложения и т. д.

Первая часть статьи рассматривает общие вопросы исследования эффективности международных сотрудничеств, как например валютные курсы, изменения цен, вопросы, связанные с процентами. В дальнейшем статья рассматривает специальные вопросы измерения эффективности конкретных форм сотрудничества, например: транзакции по капитальным вложениям, основанным на совместном участии, товарная специализация и кооперация.

Бела Кадар

Экспорт промышленной продукции из развивающихся стран

Индустриализация развивающихся стран имеет большое значение с точки зрения смягчения проблем, вытекающих из отсутствия международного экономико-политического равновесия, из недостатков в экономическом динамизме и преобразовании международной структуры. На настоящем этапе экономического развития большинства развивающихся стран усиление экспортной ориентации промышленности, экспорта готовой продукции, включение в международное разделение труда стали фундаментальными предпосылками индустриализации и модернизации.

В результате международных и внутренних процессов экспорт промышленной продукции из развивающихся стран в период между 1965—76 гг. возрастал темпами, в большой степени превышающими средние в мире, повысившись с 6,4 миллиардов долларов до 45 миллиардов долларов. В последние годы расширение внешних рынков означало главную движущую силу индустриализации большинства развивающихся стран.

Включение развивающихся стран в международное разделение труда происходило при сильной дифференциации, концентрации в отношении направления экспорта и диверсификации предложения. Направления промышленного экспорта показывают, что вопреки политическим стремлениям вывоз машин и оборудования более высокого технического уровня, а также прочих высококачественных товаров всё более направляется в развитые капиталистические страны, в то время как в обороте между развивающимися странами в большей доле фигурируют химтовары, металлургические, машиностроительные товары и продукция лёгкой промышленности с менее высокими качественными требованиями. Экспорт готовой продукции из развивающихся стран наиболее быстрыми темпами расширяется в страны, стремящиеся завоевать позиции власти в мировом хозяйстве и являющиеся передовыми в международном технико-структурном развитии: наблюдается тесная взаимосвязь между отставанием отдельных стран в структурном преобразовании и низким уровнем промышленной кооперации с развивающимися странами.

В быстром расширении промышленного экспорта развивающихся стран определённую роль играли возникновение границ индустриализации, направленной на замену импорта; увеличение веса современных отраслей, чувствительных по отношению к масштабам; обострение проблемы обеспечения занятости. Со стороны международных процессов новые предпосылки для включения развивающих стран в международное разделение труда в области промышленности были созданы в результате дифференциации соотношений сил, интернационализации развития производительных сил, нового этапа роста индустриализованных стран, новых стратегических концепций ведущих капиталистических стран. Этот процесс исторически необратим: предполагаемая в последующие годы экспансия экспорта промышленных товаров из развивающихся стран в растущей мере будет влиять на перестройку международного разделения труда в области промышленности, на задачи, возникающие перед развитыми капиталистическими странами и странами-членами СЭВ в политике приспособления, структурной и внешнеэкономической политике.

Антал Денеш

Некоторые соображения об экономической демократии

На настоящем этапе исторического развития нигде не существует полной демократии на предприятии, или же она существует лишь спорадически — констатирует автор в вводной части своей статьи. Есть, где полную демократию на предприятиях («самоуправление») не позволяет общественный строй — таково положение в капстранах, и есть где общественный строй (юридически) позволяет становление самоуправляющей организации, и даже способствует этому, однако в силу совокупности объективных и субъективных обстоятельств развёртывается лишь та или иная степень участия в управлении.

Автор, сравнивая с юридически провозглашёнными принципами, даёт обзор сегодняшней практики капиталистических и социалистических стран. Затем, опираясь на результаты собственных исследований, а также ссылаясь на публикации других отечественных авторов, — частью полемизируя с ними, — он останавливается на реализации демократической деятельности на венгерских предприятиях и на её препятствиях в государственном и кооперативном секторе хозяйства.

Иван Сегвари

Измерение интенсивности внешнеторговых связей

Автор в своей статье занимается характеристикой употребляемого в специальной литературе показателя доли экспорта, проблемами его трактовки, а также вопросом возможности определения реальной экспортной доли и связанными с этим проблемами. Он не согласен с мнением, согласно которому показатель доли экспорта пригоден для измерения интенсивности внешнеторговых связей или их воздействия на процесс воспроизводства. Этот показатель следует использовать для той цели, для которой он пригоден: для оценки доли экспорта в отечественной продукции, а в случае импорта — доли импорта в отечественном потреблении. По мнению автора, для выполнения этой задачи наиболее пригодными являются соотношения чистого экспорта (за вычетом употреблённых импортных материалов) и валовой отечественной продукции, и соответственно — чистого импорта и отечественного потребления. Автор останавливается также и на вопросах трактовки показателя условий торговли, а также на внешнеторговых взаимосвязях некомпетитивной сферы.

SUMMARY OF THE ARTICLES

György Szakolczai–Katalin Hulyák–Mrs. I. Losonczy–György Muszély:

Use of classical models of consumption analysis for the foundation of consumer price policy

Relying on the quantification of three classical models of consumption analysis the article reviews the conclusions to be drawn from them for consumer price policy.

The computations have unequivocally proven that these models can be sucessfully quantified with the Hungarian data and may be used for founding consumer price policy. It has also turned out that there are fairly big differences between the behaviour of various social groups and income categories, and thus plan-computations of this kind are expediently performed only in a rather detailed breakdown by social groups and income categories. The most important such differences aret hat the consumption of workers and the intelligentsia depends much more on prices than that of the peasants and of those who draw income from two sources (from employment and peasant work as well). Also—as against general assumptions, and most cha-acteristically within the workers perhaps—the lowest income categories make much greater efforts at increasing their consumption of industrial articles than those in the highest categories. Therefore, the turnover taxes levied on industrial articles inflict today most sensitively the strata with the lowest incomes, since they hinders first of all thet in developing an up-to-date pattern of consumption.

The computations have also shown that the compensated price-elasticity of foodstuffs is essentially lower than the non-compensated one, while in respect of the other groups of articles this difference is much smaller. It thus seems that in the case of a proper compensation the consumption of foodstuffs does not remarkably diminish even if food prices are rising; within the increment of incomes, however, in such a case the ratio of industrial articles greatly increases. Thus, a change in consumer prices rearranges not so much the existing structure as rather its increment. This indicates that a possible change in relative consumer prices does not involve major dangers, because neither the level of supply with foodstuffs would decline, nor could the demand for industrial articles suddenly increase.

The results of computations related to beverages and tobacco goods are remarkable. It has turned out that the income elasticity of these articles is frighteningly big—particularly in the case of workers—that is, a very big portion of incremental income is spent on purchasing beverages and tobacco. At the same time, also price elasticity is big. This indicates that the price policy is absolutely correct which raises the pricee of articles harmful to health parallel to rising incomes. It also emerges that by reducing the relative prices of industrial articles the increments of income could be expedientlly channelled in the right direction, so that they serve socially correct targets, the development of a cultured and modern consumption pattern and should not lead to harmful consequences, as e.g. the spread of alcoholism.

Tamás Bauer—László Szamuely:

Organization of sectoral industrial control in the European CMEA countries: some lessons

Diversified and frequently opposite tendencies can be observed in the sectoral control of state-owned industry in the European CMEA countries. The basis of the sectoral setup of industrial control is a physical approach to management, based on products. This demands, namely, that the industrial control organization should conform to the vertical stages of product output, that is, it should be divided according to industries. But the prescription of tasks in physical units of measurement and the checking on fulfilment is possible only when the output of products is relatively uniform. Therefore, the line of production of the productive units has to be constantly "cleaned" which entails the organizational division of ever newer industries and vertical stages, multiplication of earlier central control organs and constant reorganizations. This process created both in the Soviet Union and in the history of the European socialist countries a multi-stage, cumbersome, rigid and hierarchical system of industrial control.

In the last two decades the socialist countries have made several attempts at eliminating or reforming the multistage system of industrial control. The first alternative was the regional industrial control organization brought about first in the USSR and then in Bulgaria and the GDR in the second half of the fifties. Since the regional decentralization did not affect the position of the enterprises at all (control through plan-instruction remained invariably), the efficiency of management did not improve at all, but harmful local-patriotic development tendencies emerged. Therefore, in the mid-sixties these countries returned to the sectoral control organization.

Another experiment at changing the traditional system of industrial control was to transform the medium-stage organs of sectoral control, the industrial directorates into economic organs (unions). This reorganization started in Czechoslovakia and Poland already in the late fifties and became general in the GDR in the mid-sixties, while it was gradually implemented in the USSR in the seventies. The new form is a product of a particular compromise: an attempt of the system of control through plan-instructions to adapt to new circumstances and demands. Namely, the "classical" control and official functions of the medium-stage control organ are complemented here with a kind of community of interests with the subordinated enterprises. Although the formation of unions is no real alternative to the hierarchical system of sectoral control, it offers a possibility for loosening the rigid sectoral control frameworks, for applying indirect methods of economic control and for furthering economic reform.

The economic reforms in the sixties attempted also the realization of a third alternative: elimination of the hierarchical subordination relations between the government sphere and the economic units (enterprises, unions), and a change in the role of the sectoral ministries. According to the 1963 Bulgarian reform concept, and the later Hungarian and Czechoslovak ideas the ministries are responsible for the economic-policy guidance of the industries, for the elaboration and implementation of development concepts, but not for the activities of individual enterprises. Thus, sectoral control would be separated from supervisory direction.

At present there is no uniform and settled organization of industrial control in the European CMEA countries. The longer or shorter history of socialist industrial control is full of constant reorganizations in every country, which are so frequent that there is no time left for the running-in of an organizational system and for analysing the experiences. It is conspicuous that organizational changes embracing every level of industrial control repeated themselves with great frequency in those countries where the mechanism of economic control through plan-instructions has remained almost unchanged. In view of all that the authors are of the opinion that it would be risky to consider any of the organizational solutions as tested and successful.

László Drechsler—Mrs Béla Simon:

Efficiency measurement of complex international cooperations

The article examines the efficiency measurement problems of international cooperations other than simple export or import transactions, e.g. transactions where import and long-term lending is combined, joint investments etc.

The first part of the study considers the general methodological problems of efficiency measurement of international cooperations, e.g. problems connected with exchange rates, inflation, interest rates. The rest of the article deals with special efficiency measurement problems of particular types of cooperations, e.g. investment-contribution transactions, joint investments, specializations.

Béla Kádár:

Industrial exports of the developing countries

Industrialization of the developing countries is of great importance for alleviating the problems deriving from international economic policy imbalances, from the insufficiency of economic dynamism and international structural transformation. In the present stage of economic development of most developing countries greater export orientation, the increase of exports of finished products, joining in the international industrial division of labour have become basic conditions of accelerated industrialization and modernization.

As a result of international and internal processes, industrial exports of the developing countries increased between 1965–1976 at a rate much exceeding the world average, from 6.4 billion dollars to 45 billion. In recent years the expansion of external markets has been the main motive force of industrialization in most of the developing countries.

The joining of the developing countries into the international industrial division of labour took place along with strong differentiation, strong concentration by markets and diversification of supply. The direction of the flows of industrial exports show that, in spite of political efforts, the exports of machinery and equipment with higher standards, and of high-quality goods shift more and more towards the advanced capitalist countries, while in the mutual trade of the developing countries less demanding chemical mass articles, metallurgical, engineering and light industrial products are placed. It is the exports of finished goods to the countries striving for the building out of world economic power positions and which are pioneering in international technological and structural development that are expanding at the fastest rate. A close correlation can be found between lagging structural transformation in the individual countries and the low level of industrial cooperation with the developing countries.

In the fast rate expansion of the industrial exports of developing countries the limits to import-substituting industrialization, the growing weight of modern industries sensitive to the economies of scale, and sharpening employment problems all played a role. From the aspect of international processes it was the differentiation of power relations, internationalization of the development of forces of production, the new stage of development in industrialized countries and the new strategic conceptions of the leading capitalist countries that created new conditions for the developing countries' joining the international division of labour. The process is historically irreversible, the likely expansion of the industrial exports of the developing countries in the next decade will influence to a growing extent the rearrangement of international industrial division of labour, the tasks related to fitting-in, to structural and foreign economic policies in both the developed capitalist and the CMEA countries.

Antal Gyenes:

Some ideas about economic democracy

Complete enterprise democracy exists nowhere in the present stage of historical development, or merely sporadically —the author states in the introduction of his study. Either the social system does not allow complete enterprise democracy ("self-management")—this is the situation in the capitalist countries—or the social system (legally) permits the creation of the system of self-management, and even promots it, but the ensemble of objective and subjective conditions allows to unfold only some degree of participation.

Confronting the present practice of capitalist and socialist countries with the legally declared principles the author first conducts a survey. Then, relying on his own research findings and contributing to publications of other Hungarian authors—and partly entering into polemic with them—he examines the assertion of the functioning of democracy, the possibilities of a fuller assertion of democracy and its limitations at present in the state and cooperative sectors of the economy.

Iván Szegvári:

Measuring the intensity of foreign trade

In his article the author discusses the indicators of export ratio used in literature, their problems of interpretation and the possibilities of and the concerns related to stating the realistic export ratio. He opposes the view according to which the indicator of export ratio is suited for measuring the intensity of foreign economic relations or their effect on the domestic reproduction process. The indicators in question should be used for what they are intended: for judging the part of domestic production serving exports and that of domestic uses deriving from imports. In the author's opinion for this purpose the ratio of net exports (net of imported materials used) to the gross domestic product and the ratio of net imports to domestic utilization are best suited. The study also treats the problems related to the interpretation of the terms of trade, as well as to the foreign economic relations of the non-competitive sphere.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1978. évi 10. sz.

Szokolov, Ju.: Az ipari termelés területi szervezete

Fejtel'man, N.: A nyugat-szibériai ökológiai egyensúly társadalmi-gazdasági problémái

Vajnstejn, B.—Hajtun, A.—Szokolov, N.: A nyugat-szibériai kőolaj- és gázipari komplexum hatékonysága

Bunics, P.: A termelés közgazdasági ösztönzői és hatékonysága

Jakovec, Ju.: A gépi berendezések abszolút és relatív árcsökkenése

Bazarova, G.: A nyereségelosztási mechanizmus tökéletesítése

Fedinin, V.: A szocialista munkaverseny és az anyagi ösztönzés

Alekszandrova, E.—Fedorovszkaja, E.: A dolgozók jólétének és a lakosság megtakarításainak növelése

Kovel', P.: Az agrárvállalatok szakosításának hatékonysága

Buh, M.: Gazdaságközi kooperáció és agráripari integráció a KGST-országokban

Pankov, B.: A szocialista országok együttműködése az elektrotechnikai ipar területén

Szedov, P.: A szovjet gazdaság és a fejlődő országok (A burzsoá koncepciók bírálatához)

Eremin, A.: A szovjet gazdasági rendszer alapja (a szocialista termelési viszonyok össznépi elsajátítása)

Ivanov, P.: A mezőgazdasági termelés irányitása

Vaszilev, E.—Prokopova, N.—Szilina, N.: A takarmányadagok kiegyensúlyozása (elektronikus számítógépek használatával)

Rosal', R.: Cikkünk nyomában (Loginov, B.—Szidorov, M.: „A társadalmi termék anyagigényessége" — Voproszi Ekonomiki, 1978/2.)

Kurovszkij, K.: „A tőke" és a fejlett szocializmus gazdasági problémái (A SZUTA tudományos tanácsának rendkívüli ülése a fenti alapmű megjelenésének 110 éves évfordulója alkalmából. Moszkva, 1977. december)

Kolljar, A.—Kraeva, N.—Ruzavina, E.: A munkaerőforrás-kihasználás hatékonyságfokozásának tartalékai (Tudományos-gyakorlati konferencia Moszkva, 1978. április 12—13)

Dudinszkij, I.: A szocialista országok fejlettségi szintjének közelítése és kiegyenlítése (Egy nemzetközi kollokvium anyagának áttekintése)

Dinkin, A.—Kocsetkov, G.: Ipari nagyvállalatok irányítása (A negyedik szovjet—amerikai gazdasági szimpozion anyaga, Togliatti, 1978. június 26—30)

Weltwirtschaftliches Archiv

1978. évi 3. sz.

Kindleberger, Ch. P.: Az „öregedő" gazdaság (Bernhard Harms előadása, Világgazdasági Intézet, Kiel, 1978. július 5.)

Ingram, J. C.: Kilátások és lebegő árfolyamok

Aliber, R. Z.: A nemzeti pénzpiacok integrációja: áttekintés az elméletekről és a felfedezésekről

Gehrels, F.: Kereskedelmi korlátozások, belföldi javak és átutalási problémák

Cuddy, J. D. A.: A Közös Alap pénzügyi megtakarításai

Yung Y. Yang.: A fejlődő országok ipari exportkínálati függvényének becslése

Promfret, R.: Izrael és az EGK-országok iparcikkekkel való szabadkereskedelmének gazdasági következményei Izrael számára

Koon-Iam Shea.: Coas-tétel, garanciális rendszabályok, társadalmi optimum

Neumann, M.: Árfolyam-kilátások és spekulatív tőkeáramlások

Kohlhagen, S. W.: Árfolyam-kilátások és spekulatív tőkeáramlások

Stolper, F. W.: Fejlesztés nagyban és kicsiben: Tunézia esete 1961—1971

EKONOMISTA

1978. évi 3. sz.

Czerwinska, E.: „Kereseti módszer" — a beruházási célú pénzügyi eszközök felhalmozásának egyik módszere

Strumillo, A. W.: A szocialista gazdasági viszonyok

Herman, A.—Strzyzewska—Kaminska: A tulajdon mint a jelenlegi gazdasági rendszerek alapja: kiemelt kérdések

Balcerowicz, L.: A kutatási és fejlesztési szféra, valamint a termelési szféra közötti kapcsolatok

Roszkowski, W.: Az állam gazdasági szerepe a közgazdasági és társadalmi-politikai elméletben és publicisztikában Lengyelországban 1918—1924

Dziewulski, K.: Az állami intervencionizmus elméletének eredete a két háború közötti Lengyelországban

Kulig, J.: Az új gazdasági rendszer céljai, a globális modellek és a jövőkutatási tanulmányok

Popovic, S.: A jugoszláv mezőgazdaság szocialista átalakítása

Malecka, E.—Miksa, K.: Az NDK népgazdaságának működési rendszere

Экономические науки

1978. évi 8. sz.

Az SZKP KB júliusi plénuma (1978): új szakasz a párt agrárpolitikájának fejlődésében

Hesszin, N.: Tudományos szocializmus — a kispolgári szocializmus ellenében (F. Engels „Anti-Dühring" című művének centenáriumára)

Cserkovec, V.: A politikai gazdaságtan tárgyának és módszerének egysége, valamint a szocializmus vizsgálatának néhány sajátos vonása

Abalkin, L.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítésének lényege, struktúrája és időszerű problémái

Daszkovszkij, V.: A vállalati tevékenység eredményeinek tervezése és értékelése a gazdálkodási mechanizmusban

Kellik, V.—Loov, E.: A társadalmi-gazdasági hatékonyság struktúrája és elemzése

Makszimov, K.: A szocialista termelés hatékonyságának méréséről

Mihalev, D.: Az élő munka hatékonysága és termelékenysége

Abolihina, G.: A szocialista nemzetközi termelési viszonyok jellemzői

Mihalev, V.: A termék használati értéke és minősége a külgazdasági kapcsolatok elmélyülésének feltételei között. 87—92.

Zlupko, Sz.: A „szolgáltató társadalom" elmélete — a termelési struktúra antimarxista modellje

Szorokin, A.: Jólét és életmód (A fogalmak jegyei)

Fomina, L.: „Gazdasági mechanizmus a X. ötéves tervidőszakban" (Össz-szövetségi tudományos konferencia. 1978. március 16—17.)

Scserbakov, V.: A közgazdász hallgatók bevonása a tudományos kutatásokba (A Moszkvai Pénzügyi Intézet tapasztalatai)

Zajcev, E.—Tarunin, A.: Tudományos-módszertani konferencia a termelésből való kiesés nélküli oktatás kérdéseiről (Össz-szövetségi Levelező Műszaki Főiskola, 1978. január)

Szleszarev, E.—Nikolaeva, M.: Politikai gazdaságtani kabinet levelező és esti tagozatos hallgatók részére (A leningrádi főiskolák anyaga)

Babaev, B.: Olvasó konferencia Ivanovban (1978. március)

Икономическа мисъл

1978. évi 6. sz.

Vaszilev, V.—Najdenova, R.: A bolgár népgazdaság területi struktúrájának prognosztizálása

Georgiev, I.: A tudományos-műszaki eredmények összhatásának értékelése

Oszmova, M.: Gazdaságos iparági struktúra kialakítása a KGST-országokban

Nikolov, N. G.: Az agrárszervezetek beruházásainak meghitelezése

Totev, A. Ju.: A világ és Bulgária demográfiai fejlődésének alapvető tendenciái

Dimitrov, V.: A munkatermelékenység és a nemzetközi kereskedelem komparatív előnyei

Cacsevszki, V.: Az EGK földközi-tengeri gazdaságpolitikája

Kulev, N.: Az optimális célfüggvény-érték érzékenységének vizsgálata ágazatközi lineáris modellekben duális értékelések segítségével

Vaszilev, P.: Mélyművelésű bányamunkák próbájának költségértékelése réz-, ólom- és cinklelőhelyek feltárásának esetében (A „zárt próbaciklus" fogalmának bevezetéséről)

Belcseva, J.: A technika fejlesztési és tökéletesítési alapjának jellege, bővítése I/Bulg/16, III/11

Koprinkov, H.: Az irányítási rendszerek szabályozása (Nemzetközi munkaszeminárium, Várna, 1977. október 10—13)

Egy kandidátusi disszertáció megvédése: *Angelov, Sz. A.*: „Társadalmi munkamegosztás a szocializmusban" (Társadalomtudományi Akadémia, Várna, 1978. III. 17.)

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Дьердь Саколцаи—Каталин Хуляк—Иштванне Лошонци—Дьердь Мусей — Использование классических моделей анализа потребления для обоснования розничных цен 1

Тамаш Бауэр—Ласло Самуэли — Организация отраслевого управления промышленностью в европейских странах СЭВ — некоторые уроки 25

Ласло Дрекслер—Белане Шимон — Исследование эффективности комплексных международных сотрудничеств 43

Бела Кадар — Экспорт промышленной продукции из развивающихся стран 61

ДИСКУССИЯ

Антал Денеш — Некоторые соображения об экономической демократии 77

Иван Сегвари — Измерение интенсивности внешнеэкономических связей ... 93

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Развитие промышленности и промышленная политика *(Петер Немет)* ... 104

Лауреат Нобельской премии в области экономики в 1978 году: Герберт А. Саймон *(Аладар Мадарас)* 111

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 113

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Д-р. Йожеф Гуяш «Аграрная политика Общего Рынка» *(Андраш Элиаш)* 120

Резюме статей на русском и английском языках 122

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 126

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

2

A tartalomból

HÉTHY LAJOS:
Az érdekviszonyok és az irányítás szemlélete

KUTI ÉVA—SZARVAS PÉTER:
A magyar fogyasztás színvonala és szerkezete nemzetközi összehasonlítás tükrében

TÖMPE ISTVÁN:
A beruházási hozzájárulás közgazdasági természetéről

GÁBOR R. ISTVÁN:
Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban

BARTA IMRE:
Az önfinanszírozás beruházásokat érintő főbb elvi kérdései

BOD PÉTER ÁKOS—MOHAI GYÖRGY:
A vállalatok — népgazdasági szempontból

LACZÓ FERENC:
Új vonások a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vállalati érdekeltségében

XXVI. évfolyam

1979. február

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KAPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Héthy Lajos: Az érdekviszonyok és az irányítás szemlélete 129

Kuti Éva—Szarvas Péter: A magyar fogyasztás színvonala és szerkezete nemzetközi összehasonlítás tükrében 141

Tömpe István: A beruházási hozzájárulás közgazdasági természetéről 162

Gábor R. István: Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban (Kísérlet a jelenség elméleti magyarázatára) 171

Barta Imre: Az önfinanszírozás beruházásokat érintő főbb elvi kérdései 188

Bod Péter Ákos—Mohai György: A vállalatok — népgazdasági szempontból 203

VITA

Laczó Ferenc: Új vonások a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vállalati érdekeltségében 213

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Operációkutatás és számítástechnika a mezőgazdaságban *(Tóth József)* 225

Az Európai Agrárközgazdászok Társaságának második kongresszusa *(Pálovics Béláné)* 227

FOLYÓIRATSZEMLE 235

Mieczyslaw Nasilowski: A szocializmus politikai gazdaságtana tárgyáról — OECD-tanulmány a tagországok állami kiadásainak alakulásáról — A Kondratyeff-féle ciklusok

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Pécsi Kálmán: A KGST termelési integráció közgazdasági kérdései *(Bársony Jenő)* 243

Szorcsik Sándor: A társadalmi tervezésről *(Hideg Éva)* 247

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 249

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 253

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Barta Imre, az Állami Fejlesztési Bank Területi Igazgatóságának osztályvezetője (Miskolc); **dr. Bársony Jenő**, a pedagógiai tudományok kandidátusa, a Konjunktúra és Piackutató Intézet főelőadója; **dr. Bod Péter Ákos**, az OT Tervgazdasági Intézetének tudományos munkatársa; **Gábor R. István**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **dr. Héthy Lajos** kandidátus, a Társadalmi Szemle rovatvezetője; **dr. Hideg Éva**, az MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa; **Kuti Éva**, a Népművelési Intézet tudományos munkatársa; **dr. Laczó Ferenc** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; **dr. Mohai György**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **dr. Pálovics Béláné** kandidátus, az Országos Tervhivatal csoportvezetője; **Szarvas Péter**, az OT Tervgazdasági Intézetének főelőadója; **dr. Tóth József**, a mezőgazdasági tudományok doktora, egyetemi tanár, a Debreceni Agrártudományi Egyetem rektora; **Tömpe István**, a Gazdaságkutató Intézet tudományos munkatársa.

HÉTHY LAJOS:

Az érdekviszonyok és az irányítás szemlélete

A szocialista társadalom, a szervezetek érdekviszonyaival, érdekeltéréseivel való reális számvetés — amelyben döntő szerepe volt az MSZMP X. és XI. kongresszusán elfogadott határozatoknak[1] — *megindította annak a hagyományos igazgatási, irányítási felfogásnak a revízióját*, amely az egyéni és csoportérdekek létét, az érdekek különbségeit figyelmen kívül hagyta. Ez a folyamat ma még a kezdet kezdetén tart, s jelen állapota *ellentmondások, logikai törések* sorát viszi be a közgondolkodásba anélkül, hogy annak korábbi elégtelenségeit tulajdonképpen felszámolta volna.

Az érdekfelfogás mai ellentmondásai

Eljutottunk annak felismeréséig, hogy szocialista társadalmunk érdekviszonyai strukturáltak, s ez magának a társadalomknak a strukturáltságából ered. A társadalom s ezen belül a szervezetek igazgatásában, irányításában követett felfogásunkat azonban *még nem hoztuk kellő összhangba* e felismeréssel. Ezért van az, hogy szavakban ugyan ma már az *irányítás legtöbb szintjén elismerik, hangoztatják*, hogy társadalmunkban az össztársadalmi érdekeken túl léteznek „alacsonyabb rendű" csoport- (például vállalati), illetve egyéni érdekek, de gyakran még mindig *úgy cselekszenek, mintha tevékenységüket kizárólag a „magasabb rendű" társadalmi érdek alapozná meg:* mintha az egyéb érdekek léte valami átmeneti, nemkívánatos állapot volna, amit le kell küzdeni.[2] Az irányítás gondolkodásában tehát sajátosan *kényelmetlen, ellentmondásos szimbiózisban él együtt* az érdekviszonyoknak az emberi cselekvésben játszott szerepéről kialakult kép a

[1] A XI. kongresszus határozata így fogalmaz: „A társadalmi osztályok, rétegek helyzetéből adódóan érdekellentétek, ellentmondások is mutatkozhatnak egyes népgazdasági ágak, vállalatok dolgozói, az országos, területi-helyi érdekek között a nemzeti jövedelem elosztásában, az ár-, bér- és piaci viszonyokban. A következő években pártunknak még inkább azon kell őrködnie, hogy ezek folyamatosan az össztársadalmi érdek alapján oldódjanak meg." Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 465. l.

[2] „A különböző társadalmi szervezetek, intézmények, amelyeknek a részérdekek kifejezésére megfelelő funkciójuk van, ma is előszeretettel hivatkoznak tevékenységükben az össztársadalmi érdekekre, holott sajátos érdekképviseleti jellegüknél fogva a párt intencióinak megfelelően, joggal hivatkozhatnának különböző rétegek, vállalatok, közösségek, szakmák érdekeire. A megrögzött szokások és sokszor elavult szervezeti keretek miatt azonban tovább él a valóság által már meghaladott gyakorlat." Pozsgay Imre: A párt és az össztársadalmi érdek. Társadalmi Szemle, 1972. 1. sz.

szervezetek működéséről alkotott hagyományos irányítási, igazgatási elképzelésekkel. S miután ez utóbbiak sokkal mélyebben gyökereznek szemléletünkben, politikai, társadalmi gyakorlatunkban, történeti hagyományainkban, mint az érdekek strukturáltságának koncepciója, a továbblépés is nehézségekbe ütközik.

Az irányítás gyakorlatából gyakran *hiányzik annak felismerése, hogy legfontosabb funkciója tulajdonképpen az érdekképviselet, az érdekek mozgásának alakítása, az érdekviszonyok állapotának befolyásolása,* hiszen csakis ezáltal remélhető az emberi cselekvések alakítása, az emberek közti koordinált együttműködés kimunkálása, amelyet a szervezetek, a társadalom működése kíván. Ebből a helyzetből adódik az is, hogy mind ez ideig kevéssé merült fel az igény az olyan jelenségek, kategóriák vizsgálatára, amelyek éppen az érdekek mozgásának megragadásához, kezeléséhez szükségesek. Így az irányítás gyakorlatából (és a tudományból) jórészt *kimaradt az érdekütközések, érdekkonfliktusok rendszeres és tudatos feltárása, az érdekegyeztetés* valóságban funkcionáló *mechanizmusainak, így az irányításban, az ügyek intézésében, a döntésekben való részvételnek ilyen aspektusu vizsgálata.*[3] Ugyanez a magyarázata annak is, hogy az érdekek érvényesítésére hivatott emberi cselekvések, illetőleg *az érdekérvényesítés társadalmi képességének* a problémája sem merült fel.

Márpedig az érdekek strukturáltságának a deklarálása, az érdekeltérések, sőt netán ütközések létének elismerése önmagában egyáltalán nem jelenti azt, hogy az érdekekben, érdekviszonyokban való gondolkodás az irányítás társadalomfelfogásának szerves részévé vált volna. Ehhez elengedhetetlenül szükséges az érdekek mozgásában, mozgási mechanizmusaiban való gondolkodás, ami nélkül az érdekek emlegetése csak afféle hivatkozási alap, ideológiai köntös, amely egy elavult igazgatási, irányítási szemléletet próbál korszerűvé maszkírozni.

Az irányítás hagyományos felfogása az érdekekről

Az érdekviszonyok kutatásának mindenkori központi témája azoknak a szervezeti, társadalmi mechanizmusoknak a bemutatása, amelyek meghatározzák az érdekütközések, az érdekegyeztetés menetét, a társadalmi érdek érvényesítését s általa az együttes, egységes szemlélet és cselekvés létrejöttének, az együttműködésnek az esélyeit az üzemekben, a politikai, társadalmi szervezetekben, a társadalomban. Miután az emberek csoportjai között a magasabb rendű érdekek szolgálatában való együttműködés, összefogás minden szervezet sikeres működése (így a hatékony termelés, gazdálkodás, az eredményes politikai munka stb.), s a szocialista építés előrehaladása szempontjából egyaránt alapvető, az érdekviszonyok alakulásának, mozgásának helyes megítélése nélkülözhetetlen az irányítás számára, kutatása pedig rendkívül időszerű feladata a tudománynak.

[3] Nem véletlen, hogy a szocialista, illetve az üzemi demokráciát a hazai köztudat, de a társadalomtudományi kutatás is jórészt az érdekek mozgásától függetlenített folyamatként kezeli.

A hagyományos elképzelések[4] szerint gazdasági, továbbá politikai-társadalmi szervezeteinkben s társadalmunk egészében *az emberek cselekvésének befolyásolása, célirányos, összehangolt együttműködésük megteremtése* — amely lényegében az irányítás, a vezetés fő funkciója — a következő módon valósul meg:

1. Az irányítás tevékenysége mindenkor *a magasabb rendű célok, érdekek,* értékek kifejezője; ezek szolgálatában fejti ki *befolyását* az irányítottak cselekvésére. Tipikusan ilyen magasabb rendű érdek például maga az együttműködés, illetve — ipari szervezetekben — az együttes termelési, gazdálkodási tevékenység hatékonysága.

2. Az irányítás az irányítottak cselekvésének a befolyásolására, az általa képviselt magasabb rendű célok, érdekek képviseletére bizonyos *eszközökkel, képességekkel rendelkezik.* Ezeket az eszközöket a társadalom, a *szervezetek adják* az irányítók kezébe. Ahhoz ugyanis, hogy az irányítás megfelelően kifejthesse a befolyását az irányítottakra, elengedhetetlenül szükséges a szervezeten belül a függőségi (alá-, fölé- és mellérendeltségi) viszonyoknak, a döntési jogoknak, a felelősségnek, az anyagi és erkölcsi jutalmaknak, szankcióknak, a hivatalos szervezeti struktúráknak a léte. A szóban forgó szemlélet az irányítók kezében levő eszközök közül hol az anyagi, hol az erkölcsi ösztönzés eszközeinek tulajdonít elsődleges jelentőséget.

Ha a szervezetekben nem a magasabb rendű érdekeknek, céloknak megfelelő együttműködés jön létre — azaz az irányítottak cselekvése eltér a vezetés által kijelölt magasabb rendű céloktól vagy az együttműködésük meghiúsul, akkor nyilván *az irányítás tevékenységében vannak hiányosságok,* amelyek — a hagyományos felfogás szerint — *különféle okokra vezethetők vissza:*

— Az irányítók összeütközésbe kerülnek azokkal a magasabb rendű érdekekkel, értékekkel, amelyeket szolgálni hivatottak, eszközeiket „roszszul" használják fel. Ez többnyire az illető személyek szándékos önzése, egyénieskedése folytán fordulhat elő.

— Az irányítók nem rendelkeznek elegendő képességgel, tudással ahhoz, hogy megfelelően felismerjék a magasabb rendű érdekeket, továbbá, hogy az irányítottak indítékaival, cselekvéseivel és saját eszközeikkel tisztában legyenek — azaz kellő vezetői felkészültség, rátermettség híján eszközeiket nem jól alkalmazzák.

Ilyen felfogásban a szervezeti, *üzemi, vállalati problémák eredete általában a vezetés, az irányítás mulasztásaiban keresendő.* Olyan hiányosságokért, mint a szervezet működésének kifogásolható hatékonysága, szervezettsége, rendje, a hagyományos felfogás a vezetők nem kellő öntudatára, gyenge felkészültségére, képességeire hárítja a felelősséget. A problémák kiküszöbölése végett a kudarcot vallott vezetőt „meg kell győzni", oktatásra kell küldeni vagy le kell váltani.

Ez a megközelítés nem nélkülöz egyfajta belső logikát, csak éppen olyan előfeltevéseken nyugszik, amelyek nincsenek összhangban az üzemi-

[4] Az irányítás „hagyományos" felfogásán azt az önmagában nem egységes, de bizonyos állandó sajátosságokat mutató szemléleti, gondolati, ideológiai rendszert értjük, amely ma szervezeteink irányításában — mindenekelőtt az ipari vállalatok vezetésében — szélesen elterjedt.

társadalmi viszonyok valóságos sajátosságaival. Lássuk, melyek ezek az előfeltevések.

1. A magasabb rendű érdekek, célok, amelyek szolgálatára az irányítás hivatott, világosan láthatók, és ezek alapján a célok egyértelműen kijelölhetők.

2. Ahhoz, hogy az irányítók a magasabb rendű érdekeket, célokat érvényesítsék-kövessék, csupán az kell, hogy ezeket ismerjék, felismerjék; saját indítékaik, érdekeik, értékeik nincsenek vagy mellőzhetők.

3. Az irányítók számára az irányítottak cselekvései, egyéni céljai, indítékai — ha ilyenek egyáltalán vannak — s általában a befolyásolandó jelenségek, folyamatok összefüggései áttetszők, átláthatók.

4. Az irányításnak elégséges eszköze, képessége van ahhoz, hogy az irányítottak indítékait, céljait s ezáltal a cselekvéseiket megfelelő irányban módosítsa.

5. Az irányítottaknak egyéni céljaik érvényesítéséhez nincsenek eszközeik.

6. Az irányítók (a magasabb rendű érdekek, célok szolgálatában) aktívak, cselekvők, az irányítottak viszont passzívak.

Végső soron tehát ez az elképzelés az irányítás, a vezetés szervezeti, társadalmi gyakorlatát olyan egyoldalú függőségek viszonyrendszerében fogja fel, amelyben az irányítók képviselik a magasabb rendű kollektivitást — szemben az irányítottak alacsonyabb rendű partikularitásával; a társadalmi cselekvések, a mögöttes indítékok, valamint a társadalmi viszonyok az irányítók — s végső soron valamiféle *központi agy* — számára tökéletesen áttetszőek; továbbá a társadalomban létezik az eszközöknek egy *központi „raktára"*, amelyből az irányítás minden egyes pontjára elegendő mennyiségű döntési jogot, hatalmat lehet juttatni az irányítottak szigorú ellenőrzéséhez s célirányos, összehangolt cselekvésük biztosításához.

A társadalmi valóság *ezeknek a feltevéseknek gyökeresen ellentmond.*

Az irányítás és a cselekvés autonómiája

Az irányítás reális lehetőségeinek és korlátainak a mérlegeléséhez leghelyesebb az objektíve létező szervezeti-társadalmi viszonyokból kiindulni.

A szervezetekben, a társadalomban az irányítottak (akik persze más megközelítésben többnyire irányítók is) bizonyos — nem lebecsülendő — cselekvési *autonómiával rendelkeznek.* Ez az autonómia abban nyilvánul meg, hogy cselekvésüknek saját — hozzájuk, szervezeti-társadalmi helyzetükhöz kötődő — *indítéka* van, s a cselekvésnek ugyancsak *saját* — tehát hozzájuk, szervezeti-társadalmi helyzetükhöz tartozó — *alternatívái* nyílnak. Az egyének, illetve csoportjaik indítékait, *érdekeit* mindig az objektíve létező szervezeti-társadalmi viszonyok adott konstellációja határozza meg, mint ahogy *érdekérvényesítési képességük* is objektíve létező szervezeti-társadalmi tényezők konstellációján alapszik.

A munkások, munkáscsoportok termelésben kifejtett erőfeszítéseit, teljesítményét (mint a szociológiai kutatások sora bizonyítja) olyan érdekek motiválják, amelyek kialakulásában az üzemi feltételeken (mindenekelőtt az anyagi és erkölcsi ösztönzésen) túl, egész sor üzemen kívüli társadalmi-gazdasági összetevők együttese (a dolgozó családjának anyagi helyzete, fo-

gyasztási szerkezete, lakásviszonyai stb.) játszik közre. A dolgozók és csoportjaik üzemi cselekvése szempontjából hasonlóan jelentős az is, hogy társadalmi-gazdasági pozíciójuk milyen lehetőségeket, esélyeket kínál számukra az érdekeik érvényesítéséhez. Ezeket az esélyeket a munkások, munkáscsoportok szándékán, felkészültségén túl, olyan tényezők alakítják ki, mint a termelés, a technológia folyamatában elfoglalt helyük, magánmunkavállalási lehetőségük, az adott szakmájuk iránt megnyilvánuló kereslet és így tovább.

Az autonóm cselekvés alapja tehát szervezeti-társadalmi faktorok adott konstellációján, „együttállásán" nyugvó érdek és érdekérvényesítési képesség. A szervezeten, *de a társadalmon belül sem kerülhet egyetlen egyén vagy csoport sem olyan irányító pozícióba, amelyből az irányítottak érdekeit, érdekérvényesítési képességét meghatározó valamennyi szervezeti-társadalmi tényező vagy akár csak ezek jelentős része kontrollálható lenne.*

Ez azt jelenti, hogy az irányító az egy-egy irányított érdekeit meghatározó tényezőkonstellációnak legfeljebb némely elemében tudhat kisebb-nagyobb, de sohasem tetszőleges mértékű módosulást előidézni.[5] Mivel a mindenkori irányító *csupán egy-két ponton* tud beavatkozni az irányított cselekvésének indítékait, alternatíváit meghatározó szervezeti-társadalmi faktorkonstellációba, *az eredmény döntően azon múlik, vajon jól megválasztott ponton történt-e a beavatkozás.*[6]

Az irányítás beavatkozása a cselekvést megalapozó szervezeti-társadalmi faktorkonstellációba *nem jelenti a cselekvés közvetlen meghatározását.*[7] Olyan áttételes *folyamat* zajlik le, amelyben az irányítás aktusa először 1. az érdeket, az indítékot megalapozó tényezőkonstelláció valamely *elemében* idéz elő módosulást, ez azután 2. valamilyen úton-módon változtat az indítékon; ami viszont 3. módosítja a cselekvést. A folyamat természetének áttételes jellegében voltaképpen a *cselekvés autonómiája* fejeződik ki: ti., hogy a vezetői aktus soha nem képes olyan változást előidézni az irányított szervezeti-társadalmi szituációjában, amelyet feltétlenül követ az indítéknak, majd pedig a cselekvésnek előre látható módosulása.[8]

[5] Egy építésvezető például adott esetben megteheti, hogy valamelyik kőműves, csőszerelő vagy burkoló órabérét 1-2 forinttal megemeli. Azt azonban nem tudja elérni, hogy a dolgozó, akinek üzemi cselekvése, illetőleg érdekérvényesítési lehetősége szempontjából alapvető jelentőségű, hogy hétvégeken jól fizető „maszek munkákat" vállalhat, munkaerejét ne ott, hanem a hivatalos munkájában használja fel.

[6] Az elméletben s a gyakorlatban is sokat vitatott kérdés, hogy az irányítás számára hol nyílnak meg a hatékony beavatkozás lehetőségei. Társadalmunk három évtizedes fejlődése során voltak, akik az anyagi-gazdasági ösztönzésre — az emberek, embercsoportok anyagi szükségletein, aspirációin alapuló befolyásolásra — adták le a voksukat, míg mások az erkölcsi ösztönzésnek — az emberek, embercsoportok értékeire, érzelmeikre beavatkozásnak — tulajdonítottak döntő szerepet. A kérdés eldöntése nem képzelhető el másként, mint az emberek történetileg kialakult, társadalmi-gazdasági viszonyaik által meghatározott szükségleteinek, ezek kielégítettségének elemzése alapján. Társadalmi-gazdasági fejlődésünk jelen szakaszában elmondható, hogy az anyagi-gazdasági eszközök általában döntő jelentőségűek.

[7] Az emberek cselekvésének közvetlen meghatározása nem képzelhető el sem utilitárius (tehát az emberek érdekeit, mindenekelőtt anyagi indítékait célzó), sem normatív (tehát az emberek értékeire apelláló) aktus esetén. Erre legfeljebb a fizikai kényszeren alapuló — „koercitív" — beavatkozás nyújt módot, amely azonban a modern társadalmak ipari viszonyaitól idegen.

[8] Ha például a vezető túlórázásra hívja fel a munkásokat, nem feltétlenül akad elegendő vállalkozó, mert ma már sokan — legalábbis az adott feltételek mellett — többre becsülik a szabad időt a többlet erőfeszítésért járó pótlólagos keresetnél; aki pedig mégis bentmarad, nem bizonyos, hogy szorgalmasan dolgozik majd.

Alapvetően hibás tehát az a sok helyen elterjedt elképzelés, amely közvetlen hidat tételezve fel a vezetői intézkedés és a beosztottak cselekvése között, azonos helyzetekben azonos magatartást vár az emberektől, s csalódás vár azokra is, akik az intézkedések egy-egy kizárólagos típusára mint minden probléma orvoslásához alkalmas eszközre esküsznek. Mindez nem mond ellent annak, hogy az emberek nagy tömegeit jellemezheti döntő vonásaiban hasonló üzemi-társadalmi szituáció, ami az egyéni érdekek hasonlóságának, a kollektív érdekek létének, illetőleg az ezek befolyásolására kidolgozott általános recepteknek az alapja.

A cselekvés autonómiájában az érdekmotívumon túl igen jelentős szerepe van azoknak az egyéb indítékoknak is, amelyek a cselekvés és az azt végső soron meghatározó szervezeti-társadalmi viszonyok közé ékelődnek — így például az értékeknek az érzelmeknek. A szervezeti-társadalmi környezet változása és a cselekvés módosulása közé iktatódik továbbá az a tudatosulási folyamat, amelyet az érdek felismerésének nevezhetünk. Azt mondhatjuk tehát, hogy a szervezeti cselekvés *objektív viszonyokból eredő autonómiájához a szubjektum autonómiája járul.* Ez az autonómia természetesen nem csupán egyénekre, hanem csoportokra, tehát valamilyen oknál fogva összetartozó emberek együttesére (például vállalati kollektíva) is érvényes.

Az irányítás lehetőségei és korlátai

Az emberek, embercsoportok cselekvésének autonómiájából adódik, hogy *az irányítás csak korlátozott lehetőségekkel*[9] rendelkezik ahhoz, hogy a szervezeten belül dolgozó emberek *célirányos együttműködését megteremtse.* Ezt a feladatát tehát több okból sem végezheti hagyományos elképzelésekben tükröződő módon:

1. Az irányítás és az irányítottak *érdekei* objektíve meghatározottak. Érdekeik tartalma a szervezeti-társadalmi helyzetüktől függ, mint ahogyan a szervezeti-társadalmi tényezők alapján határozódik meg annak a kollektív érdeknek a tartalma is, amely összefűzheti őket. (A szervezeti-társadalmi szituációból korántsem adódik feltétlenül az, hogy az irányítás érdeke azonos lenne a magasabb rendű érdekkel, még ha a gyakorlatban jórészt ezt tapasztaljuk is.)

2. Az irányítás saját *érdekei érvényesítésére* — ugyancsak szervezeti-társadalmi helyzetéből adódóan — bizonyos képességekkel, eszközökkel rendelkezik. De hasonló okból ilyen képességekkel, eszközökkel az irányítottak szintén rendelkeznek (már csak azért is, mert gyakran maguk is irányítók).

3. Az irányítás képes arra, hogy indítékain — érdekeiken, érzelmeiken, értékeiken stb. — keresztül az irányítottak cselekvésére bizonyos *hatást*

[9] A köztudatban gyakorta jelentkező voluntarista tendenciákkal szemben különösen szükséges hangoztatni az irányítás lehetőségeinek korlátait. Bár a számszerű becslések létjogosultsága vitatható, egyes társadalomtudósok mintegy 10 százalékra teszik annak mértékét, hogy egy adott vállalatvezetés tevékenysége önmagában milyen változást képes elérni az illető létesítmény gazdasági hatékonyságában. Ez a rövid távon sem csekély befolyás hosszú távon kummulálódik ugyan, de még ezt figyelembe véve sem beszélhetünk „korlátlan lehetőségekről"; a vezetés hatását a szervezet mozgásának objektív folyamatai határolják körül.

gyakoroljon. Viszont az irányítottak is képesek módosítani ilyen módon az irányítók cselekvésein.

4. Az irányítók és az irányítottak egymástól való *függősége* — cselekvésük autonómiája mellett is — nagymértékű. Az irányítás, az elmondottakon túl, azért sem befolyásolhatja tetszőlegesen az irányítottakat, mert cselekvéseiket, indítékaikat nem tekintheti tökéletesen át, továbbá a beavatkozás eszközei szűkösek, s ezek hatása sem tudható pontosan előre.[10]

Az emberek cselekvésének előrelátásában és befolyásolásában tehát *nem elegendő az igazgatás és irányítás hagyományos logikájából, racionalitásából kiindulni, hanem magukat az embereket kell számításba venni, szükségleteiket, érdekeiket kell mérlegelni* — mégpedig *társadalmi összefüggéseik egész rendszerében.* A valóságban ható érdekviszonyok ismeretében nem csupán azok a nehézségek kerülnek új megvilágításba, amelyekkel mai céljaink végrehajtásakor — a vállalatoknál és más intézményekben, de a társadalom egészében is — szembetalálkozunk, hanem másképpen látjuk a megoldás, a kibontakozás útjait, módszereit is. Az érdekviszonyok ismeretében általában nyilvánvalóvá válik, hogy a negatív szervezeti, társadalmi jelenségek, „mulasztások", „visszaélések" felszámolására irányuló erőfeszítéseinket nem korlátozhatjuk a felelősök megkeresésére és megbüntetésére (jóllehet ez is nélkülözhetetlennek bizonyul), mert a szemléletnek és cselekvésnek így csupán a látszólagos, felszínes egységét vagyunk képesek megteremteni. *A hangsúlyt a problémákat kiváltó széles szervezeti-társadalmi feltételrendszer általános javítására kell helyeznünk,* azaz a vállalatainknál s társadalmunk egészében a szemlélet és cselekvés valóságos egységét megalapozó körülmények megteremtésére kell törekednünk.

Az érdekütközések szükségszerűsége

Az érdekek, objektív létének tudomásulvétele annak felismerését is jelenti, hogy az *egyeztetésük természetszerűleg konfliktusos.* Az érdekegyeztetés éppen az érdekek ütközése-ütköztetése, amely végső soron — ha kedvező a kimenetele — minden érdek számára elfogadható helyzet kialakulásához vezet. Ezáltal válik az emberek tartós együttműködésének, cselekvési egységének alapjává. A konfliktusok jelentkezése tehát korántsem feltétlenül negatív jelenség a szervezetek, a társadalom életében, hanem cselekvési, szemléleti egységesülés kikerülhetetlen fázisa. Az érdekek — továbbá az értékek, az ideológiák — egyeztetése s ezáltal az összhangjuk, egységük megteremtése elképzelhetetlen ütközések, összecsapások, viták nélkül.[11]

A konfliktusok negatív megítélése, amely már a hagyományos irányítási megközelítésekben megtalálható (a klasszikus polgári szociológiai elméletek

[10] Félreértések elkerülése végett, szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy amikor szűkösnek nyilvánítjuk az irányítás — például a vállalati vezetők — lehetőségeit, a bizonyítás alapja — ha úgy tetszik: mércéje —, hogy az irányításnak mennyire van módja, mennyiben tudhat hozzájárulni a szervezeten belüli célirányos együttműködés megteremtéséhez. Amikor ebben a centrális társadalmi kérdésben hangsúlyozzuk az irányítás lehetőségeinek természetes korlátait, szó sincs arról, mint ha a tőle egyébként elvárt normális szervezési, adminisztratív funkciók ellátásában látnánk akadályozottnak.

[11] Az ütközések szervezeti funkciójának megítélésén az sem változtat, hogy nem minden konfliktus nem mindenkor hat az együttműködés javításának irányában.

konfliktusmentes szervezeti ideáljáig visszamenőleg), visszatér az ötvenes évek hazai érdekfelfogásában. Ha ugyanis az érdekek eleve adott egységét tételezzük, akkor a mégiscsak előforduló konfliktusokat, összecsapásokat, ütközéseket az objektív szervezeti-társadalmi viszonyokon kívüli okokra: rosszindulatra, politikai felforgatásra stb. kell visszavezetnünk. E szemlélet mai továbbélését jelzi, amikor az irányító szervek gyakran a jelentkező nehézségek, problémák, ütközések mennyisége alapján ítélnek meg egy-egy szervezetet — függetlenül attól, hogy az észlelt tünetek miből eredtek (az objektív körülmények természetes változásainak kísérő jelenségei vagy valóban vezetési, irányítási hibák következményei voltak-e), s végső soron segítették vagy gátolták a szervezet alapvető funkcióinak betöltését.

A *szervezetek* ezért is fejlesztették ki már jó ideje azokat a módszereket, amelyekkel problémáikat, gondjaikat, *a bennük zajló összeütközéseket* mindaddig *el tudják rejteni a külvilág elől*, amíg a helyzet súlyossá nem válik, s a bajok elemi erővel nem törnek a felszínre. Ma a vállalatok figyelmét gyakran annyira leköti belső bajaik takargatása, hogy alig marad idejük az orvoslásukra. Ez viszont a felsőbb irányítás számára azzal a kedvezőtlen következménnyel jár, hogy mire értesül az illető szervezet problémáiról, addigra odáig súlyosbodik a helyzet, hogy már igen nehéz s kevés sikerrel kecsegtet a beavatkozás. Meggyőződésünk, hogy *az érdekkonfliktusok, ütközések létének — s alapvetően pozitív szerepének — az elfogadása, a velük kapcsolatos igazgatási, irányítási szemlélet átértékelése épp oly szükséges lépés lenne a tisztán látás javítása felé, mint az, hogy számot vetettünk érdekviszonyaink strukturáltságával.* E kettő egyébként is elválaszthatatlanul összefügg, kölcsönösen feltételezi egymást.[12]

Az érdekérvényesítés képessége és az irányítás

A szervezeti, társadalmi valóság tényleges természete és a politikai, illetve közgondolkodás közti szakadékot ma legjobban *az érdekérvényesítés társadalmi képességének* — mint a szervezeti, társadalmi mozgást, így az érdekfolyamatokat is meghatározó kulcskategóriának — a mellőzése mutatja. Az irányítás gyakran még ma is abból az igen leegyszerűsített feltételezésből indul ki, hogy bár az érdekek monolitikus egysége nem áll fenn, az érdekérvényesítés eszközei valamiféle „központi raktárban" összpontosulnak, s ezekből az érdekek hordozói — egyének, csoportok, rétegek, szervezetek — akkor és olyan mértékben részesednek, amikor és ahogyan a központi irányítás jónak látja és lehetővé teszi. Eszköz, hatalom tehát csak ott van, ahová az irányítás ilyet juttat.

Ez az elképzelés, amely a társadalmon, szervezeten belül az emberek, embercsoportok közti egymásrautaltsági, kölcsönös függőségi kapcsolatokat az egyoldalú függőség tételezésével cseréli föl, tulajdonképpen a mindenkori irányítás, igazgatás ideálját fejezi ki. Nem vesz tudomást arról, hogy *az érdekhordozó emberek, embercsoportok, szervezetek — az irányítás óhajától, tetszésétől vagy nem-tetszésétől függetlenül — érdekeik érvényesítésére eszközökkel rendelkeznek, amelyeket az irányítás intencióival szemben, de legalábbis azoktól függetlenül is felhasználhatnak.* Mi több: az érdekérvényesítés képes-

[12] Vö. Andics Jenő—Rozgonyi Tamás: Konfliktus és harmónia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.

ségei maguk is struktúráltak, s megoszlásuk nem feltétlenül követi az irányítási hierarchiát.[13]

Fel kell ismerni, hogy az érdekérvényesítés eszközeiből nem annyi van, amennyi fölött az irányítás rendelkezik, s nem csupán ott vannak eszközök, ahová az irányítás ilyet juttat.[14] Természetesen nem az irányítás jelentőségét kívánjuk kétségbe vonni. Csak arra szeretnénk rámutatni, hogy az irányítás által gyakorolható befolyás mértéke attól függ, mennyire sikerül megtalálni az összhangot a dolgok objektív menetével. Nem az irányítás maga teremti meg a hivatalos szabályozás útján a létező valóságot: a valóság éppen hogy csak addig és olyan mértékben szabályozható, ameddig a saját természete és fejlődésének menete megengedi.

Miután az igazgatás, az irányítás által juttatandó eszközök csupán *kiegészítik, korrigálják azokat* a tőle jórészt *függetlenül* létező eszközöket, amelyek az egyes emberek, embercsoportok *objektív társadalmi helyzetükből adódó* sajátjai érdekeik érvényesítésében, a *társadalmi folyamatok, jelenségek befolyásolása nem nélkülözheti az érdekérvényesítés társadalmi képességével való rendszeres foglalkozást.* A szisztematikus tudományos kutató-elemző munka mellőzése lehetetlenné teszi a társadalmi valóság mozgásának megértését, s tápot ad *az igazgatás, az irányítás* lehetőségeit messze eltúlzó illúzióknak.[15]

Az érdekegyeztetés az irányítás gyakorlatában

Az érdekegyeztetés[16] tárgyalás útján való megoldásának *szükségessége* a szervezeten, a társadalmon belül éppen az irányítás lehetőségeinek korlátaiból ered. *Ez az a módszer, amellyel az irányítók a kezükben levő eszközöket a szervezeti-társadalmi feltételek olyan módosítására használhatják fel, hogy megteremtődjék a szervezeten belüli célirányos együttműködés és az ezt szolgáló érdekösszhang.* Miről is van szó?

A szervezeten, illetőleg magán a társadalmon belül a célirányos együttműködés megteremtéséhez nélkülözhetetlen, hogy az eltérő érdekeket kép-

[13] Olykor magas szervezeti, társadalmi pozícióban levő egyének, csoportok képtelenek összehasonlíthatatlanul alacsonyabb pozícióban levő egyént vagy csoportot cselekvése megváltoztatására bírni. Egy vállalati igazgató esetleg terrorizálhatja az alárendelt főosztályvezetőit, de a mai munkaerőhelyzetben a takarítónőit például képtelen nagyobb munkaintenzitásra késztetni. A takarítónők példája azt mutatja, hogy a szervezeti, társadalmi hierarchia piramisában alacsonyan álló csoportok érdekérvényesítési eszközei, képessége nem szükségképpen gyengébb, mint a vezetőiké. Bővebben lásd Héthy Lajos: Bérvita az építkezésen. Az érdekérvényesítési képesség problémája. Valóság, 1978/1.

[14] Az üzemi demokrácia, a döntésekben való részvétel s a munkások érdekérvényesítése szempontjából például minden papíron megfogalmazott jog csak annyit ér, amennyinek a megvalósítását az objektív üzemi, vállalati viszonyok lehetővé teszik. Hiába deklaráljuk a munkás jogát felettese megbírálásához, és biztosítjuk afelől, hogy emiatt nem eshet bántódása, ha az objektív viszonyok a felettes számára módot nyújtanak a megtorlásra. Ugyanakkor anélkül, hogy bármiféle beleszólási jogot, érdekvédelmi biztosítékot nyújtanánk a munkásoknak, bizonyos csoportjaik érdekei a munkaerőpiac kedvező állapota következtében mégis erőteljesen érvényesülhetnek.

[15] Gyakran előfordul, hogy vezetők kudarcot vallanak, mivel eszközeik nem voltak arányban a rájuk bízott feladatokkal s azoknak az eszközeivel, akikkel meg kellett volna birkózniuk — miközben a közhiedelem szerint „minden eszközt és lehetőséget megkaptak."

[16] Az érdekegyeztetés tipikus megnyilvánulása a *vállalatoknál* a kollektív szerződések tervezetének a megvitatása, *a vállalatok és az ágazati irányító szervek között* pedig az ún. tervkonzultációk gyakorlata.

viselő *egyének, csoportok között* a terhek és a belőlük származó előnyök elosztásának alapvető kérdéseiben *megegyezés* jöjjön létre.[17] Más szavakkal: a szervezet, a társadalom elé állított célok, ellátandó funkciók megvalósításának ki kell munkálni az emberek nagy része számára elfogadható módját, amely az *érdekeiknek* (a közös érdek ebben az értelemben valamiféle közös nevező) megfelel.

Az egyes egyének, csoportok érdekeinek az egyeztetése egyoldalú vezetési aktusként — tehát „megkérdezésük", *a velük való tárgyalás nélkül* — nem képzelhető el. Ennek számos oka van:

1. *Az egyének, csoportok cselekvéséről, érdekeiről,* illetve *az érdekeiket meghatározó feltételekről* az irányítóknak rendszerint csak korlátozott ismeretük lehet.[18] Az irányítóknak nem lehet meg *az informáltságuk* (sajnos gyakran a megfelelő szemléletük) *sem* ahhoz, hogy a társadalomkutatás által is nehezen megragadható, aprólékos munkával feltárható összefüggésekről napra kész képük legyen.

2. Mivel a konkrét üzemi, vállalati ügyekben az érdekek eltérőek, s egyeztetésük nyilvánvalóan ütközéseken, konfliktusokon keresztül valósul meg, *az emberek hozzászoktak* ahhoz, *hogy valóságos indítékaikat különféle álindokok, cselekvésüket* pedig az érdekeik érvényesülését szolgáló „ideológiák" *mögé rejtsék.* Ez még inkább rontja a tisztánlátást.

3. Cselekvésük *indítéka sokszor az emberekben magukban sem a valóságnak megfelelően tudatosul,* maguk sincsenek teljesen tisztában azokkal a tényleges összefüggésekkel, amelyek cselekvésük és érdekeik, szervezeti-társadalmi hátterük között húzódnak. Azaz még ha akarnák, sem tudnák az irányítók figyelmét ezekre ráirányítani.

4. Végül azt is látni kell, hogy — miután birtokában vannak bizonyos képességeknek, amelyek érdekeik érvényesítéséhez, szervezeti-társadalmi helyzetük módosításához szükségesek —, *az irányítottak sem tétlenkednek.* Sőt, az esetek jelentős részében *maguk kezdeményeznek,* sőt hajtanak végre olyan korrekciókat az őket körülvevő szervezeti-társadalmi viszonyokon, amelyeket az irányítók nem láttak, s nem is láthattak előre.

Az irányítók törekvései az *érdekek egyeztetésére* — úgy is fogalmazhatunk: a beosztottak cselekvésének befolyásolását, az irányított terület kézben tartását célzó erőfeszítéseik — tehát *folyamatos megoldáskeresésben öltenek testet;* a megoldás keresésének pedig fontos eleme az irányítottakkal való tárgyalás.

A szervezetek s közöttük a vállalatok működésének a hatékonysága — az elért gazdasági, társadalmi eredmények, illetőleg az elszenvedett kudarcok — bizonyos értelemben mindenkor az érdekviszonyok adott állapotát, az érdekegyeztetési folyamat menetét, kimenetelét tükrözik. *Az érdekegyeztetés folyamata* mint a szervezet működésének lényegi jellemzője *meghatározó abból a szempontból, hogy a gazdasági vagy éppen a társadalmi-politikai funkciókkal bíró szervezetek mennyiben képesek ellátni a feladataikat.* Az érdekek mozgásának logikája kielégítő (jóllehet nem teljes) magyarázatot

[17] A megegyezés rendszerint kompromisszumot jelent olyan értelemben, hogy az új helyzet többé-kevésbé mindegyik fél érdekei szempontjából elfogadható, de nem feltétlenül legkedvezőbb megoldás.

[18] Egy vezető számára nemegyszer még annak a megállapítása is gond, hogy egy munkás a műhelyben a *szeme láttára* dolgozik-e vagy mímeli a munkát; itt pedig ennél lényegesen többről van szó!

ad az emberek szervezeten belüli cselekvésére, így például a munkásmagatartásokra is. *A munkásoknak a vállalattal, a vállalati célokkal összhangban álló megnyilvánulásai rendszerint az érdekegyeztetési folyamat sikeres megvalósulásáról tanúskodnak.* E folyamat egy helyben topogása, nehezítése (vagy éppen a megakadályozása) viszont a szervezet eredményes működését zavaró cselekvési formákat (a munkafegyelem megsértését, a nemtörődöm munkavégzést, a munkafeladatok szándékos elmulasztását) von maga után.

Az érdekegyeztetés előmozdításában — helyzetéből és funkciójából adódóan — szervezeteinkben és a társadalom egészében központi szerepe van a pártnak.

Az érdekegyeztetés akadályai és az irányítás szemlélete

Mi az, ami a tárgyalásos *érdekegyeztetést* vállalatainknál *akadályozza?* Ma a legláthatóbb akadály: a vállalati gazdasági és társadalmi vezetők gyakran nem szentelnek figyelmet az érdekviszonyoknak, az érdekfolyamatoknak. A vállalati gazdasági vezetők leginkább *a hagyományos irányítási logika alapján,* a társadalmi, illetve politikai vezetők — párt és szakszervezeti tisztségviselők — pedig jórészt *agitációs nevelőmunkával* igyekeznek úrrá lenni az üzemekben mutatkozó problémákon.

Az érdekek figyelmen kívül hagyása nem csupán a *vezetés szemléletét* jellemzi, hanem áthatja *a vállalatok intézményesült gyakorlatát* is. Igaz ugyan, hogy az érdekeltség — s benne az anyagi érdekeltség: az *ösztönzés* — kérdésének előtérbe kerülésével, az elmúlt évtizedben e tekintetben jelentős haladást értünk el. Ám *ma sem állíthatjuk, hogy a vállalati szervezeten belül megvolnának azok az intézményes keretek-formák, amelyek lehetővé tennék az egyéni és csoportérdekek nyílt szembesülését, biztosítanák az érdekek egyeztetését.*[19] Az érdekek sokszor a hivatalos szervezeti keretek, fórumok, szabályok, mechanizmusok megkerülésével, eredeti, valódi tartalmukat meghamisítva, „megideologizálva" igyekeznek érvényre jutni. Az érdekérvényesítés pályái nemegyszer annyira kisodródnak a látható és láttatott üzemi viszonyok tartományából, hogy ember legyen a talpán, aki eligazodik közöttük. A társadalom számára látható üzemi folyamatok legalább annyira elfedik, mint megmutatják az üzemi élet valóságát.

Márpedig az üzemi viszonyok eredményes befolyásolása — a vállalati dolgozók szemléleti és cselekvési egységének előmozdítása — csak az érdekviszonyok reális számbavételén alapulhat. Csak így találhatók meg azok a pontok, amelyeken a siker reményében lehet beavatkozni az érdekek mozgásába. Ehhez az *érdekek mozgásának intézményesítésére, láthatóvá, szabályozhatóvá tételére van szükség, amelyhez szocialista ipari viszonyaink között*

[19] Az intézményes érdekképviselettel, érdekvédelemmel kapcsolatos problémák jól kimutathatók például a szakszervezetek tevékenységében. A szakszervezetek a munkásérdekek képviseletében még ma is a hagyományos statisztikai csoportosításokban tükröződő rétegződés (férfiak, nők; különböző életkorúak, segéd-, betanított és szakmunkások stb.) figyelembevételére szorítkoznak, holott az elmúlt években egyre nyilvánvalóbbá vált — szociológiai kutatások sora bizonyította —, hogy a munkások tényleges érdekcsoportjai megközelítőleg sem esnek egybe e formális statisztikai ismérvek útján megkülönböztetett kategóriákkal. Hasonló zavarok tapasztalhatók a munkások és egyéb dolgozók (egyebek közt az irányítók, a vezetők) érdekképviseletében, érdekegyeztetésében is. (Vö. Héthy Lajos—Makó Csaba: A munkaerő-vándorlás és a gazdasági szervezet. Társadalmi Szemle, 1973. évi. 5. sz.)

ma a részvétel, az üzemi demokrácia, a szocialista demokrácia szervezeti formáinak fejlesztése, tartalommal való megtöltése igen kedvező lehetőséget nyújt. Az üzemi demokrácia nyithat utat az érdekek mozgásába való sikeres beavatkozáshoz is, hiszen a vállalati — és a társadalmi — irányítás kezében levő eszközök legjobban az *érdekegyeztetés* előmozdítására használhatók fel;[20] az objektíve létező szervezeti, társadalmi érdekviszonyoknak, *az érdekek tartalmának lényeges módosítására* ezek az eszközök *nem elegendőek.*

Az előrelépéshez az szükséges, hogy az *érdekek számbavétele jellemezze a vezetés szemléletét, s e szemlélet kifejeződjék vállalati szervezeteink fejlesztésében, mindenekelőtt az üzemi demokrácia kibontakoztatásában.* Szervezeteink működésükben, felépítésükben csak ezáltal válhatnak adekváttá valóságos szocialista viszonyainknak, ami nélkül gazdasági, társadalmi, politikai funkcióikat sem tölthetik be kellően hatékonyan. Minthogy *szocialista társadalmunknak fejlődése jelen szakaszában épp úgy lényegi vonása az eltérő és ellentétes egyéni és csoportérdekek jelenléte, mint a társadalom egészét átható társadalmi érdeké, ezért a szervezeteket is struktúrájukban alkalmassá kell tenni arra, hogy bennük e kettősség kifejeződhessék.*

A vállalatok gazdasági és társadalmi vezetőinek szemléleti fejlődése csakúgy, mint a vállalati szervezetnek, illetőleg a részvétel intézményeinek a fejlődése természetesen hasonló mozgást tételez fel társadalmunk egészében. Az érdekekkel kapcsolatos korábbi illúziók, téves elképzelések felülvizsgálatának folyamata megindult: A közgondolkodásban s a társadalomtudományi kutatásokban[21] egyre határozottabban bontakoznak ki egy olyan szemlélet körvonalai, amely a társadalmi problémáink megoldási módjainak kidolgozásában a szervezetek, a társadalom valóságos érdekviszonyainak a figyelembevételét követeli.

[20] Az üzemi demokrácia ilyen felfogásának részletesebb kifejtéséről lásd Makó Csaba: Az érdekegyeztetés és a cselekvés egysége az üzemben. Társadalmi Szemle, 1977. évi 8—9. sz.

[21] Szeretnénk utalni a témáról a Társadalmi Szemle szerkesztősége által rendezett vita anyagára (lásd Társadalmunk érdekviszonyai és a tudományos kutatás. Vita a Társadalmi Szemle szerkesztőségében Társadalmi Szemle, 1976. évi 8—9. sz.), amelynek elméleti megállapításaira e tanulmány nagymértékben támaszkodik. A szocializmus érdekviszonyaira vonatkozó tudományos ismereteink döntően az elmúlt két évtized közgazdaságtudományi kutatásainak köszönhetők, de számos összefüggésre derítettek fényt az időközben megindult szociológiai vizsgálódások is. (Lásd Friss István, Szabó Kálmán, Benke István, illetőleg Lick József, Pozsgay Imre ilyen tárgyú munkáit.)

KUTI ÉVA—SZARVAS PÉTER:

A magyar fogyasztás színvonala és szerkezete nemzetközi összehasonlítás tükrében

Az ENSZ Statisztikai Hivatala — a Pennsylvania Egyetem közreműködésével, Irving B. Kravis professzor irányításával a hatvanas évek végén nagyszabású programba kezdett. A program — az „International Comparison Project", a továbbiakban: ICP — olyan világméretű nemzetközi összehasonlítás elvégzését jelölte meg célként, amely tájékoztatást nyújt az egyes országok egy főre jutó bruttó hazai termékének (GDP) — ezen belül a lakossági fogyasztásnak, a kormányzati (közösségi) fogyasztásnak és a felhalmozásnak, valamint pénznemük vásárlóerejének egymáshoz viszonyított nagyságáról.

Az összehasonlítási munkák 1974-ben lezárult első szakaszában 10 ország vett részt: az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Franciaország, India, Japán, Kenya, Kolumbia, Magyarország, a Német Szövetségi Köztársaság és Olaszország. E fázis eredményeit egy közel 300 oldalas angol nyelvű kötetben publikálták (8) — a kötet anyaga kivonatos formában, magyarul is megjelent a Központi Statisztikai Hivatal kiadásában (9) —, amely a kész eredményeken túl, további elemzések alapanyagaként felhasználható, csaknem 100 oldalnyi táblázatot is magában foglal. Tanulmányunk az ICP alapadataira és az azokból készített számításokra épül, de nem foglalkozunk a GDP egészével, hanem csak a *lakossági fogyasztással.*

Mivel az angol nyelvű kiadvány rövidített magyar változata is részletesen ismerteti az ICP-ben alkalmazott eljárást, tanulmányunkban eltekintünk a módszertani kérdések átfogó bemutatásától. Megelégszünk a módszertan azon vonásainak felemlítésével, amelyekből következtetni lehet a számítási anyag megbízhatóságára.

Az ICP a maga nemében az egyik legigényesebb nemzetközi összehasonlítás. Megfelelően igyekezett hasznosítani a korábbi (például a KGST-ben végzett) nemzetközi összehasonlítások tapasztalatait. Módszereinek kidolgozásába szakértők sora kapcsolódott be, s a résztvevő országok statisztikai hivatalai aktívan működtek közre az alapadatok összeállításában és a számítási eredmények ellenőrzésében. Ennek ellenére nem jelentéktelenek a számítások hibaforrásai.

Először is, az ilyen munkák mindig csak korlátozott pontossággal jellemezhetik az országok közötti eltérések mértékét. Minél nagyobb a különbség az összehasonlított országok fejlettségi színvonala és/vagy gazdasági struktúrája között, annál jelentősebb hibaforrással kell számolni. Ez a megállapítás a lakossági fogyasztás nemzetközi összehasonlítására is érvényes; a

kormányzati fogyasztás és a felhalmozás összehasonlításának pedig még nagyobbak a nehézségei.

Másodszor: az ICP-eredmények pontosságát korlátozza továbbá, hogy az országok csupán az *Egyesült Államokkal* (a fejlettségi színvonal és a struktúra tekintetében egyaránt szélsőséges helyzetű országgal) végeztek közvetlen, kétoldalú összehasonlítást, a további kétoldalú összehasonlítások (például magyar—francia) származtatottak. Bár az alkalmazott megoldás, az ún. Geary—Khamis-módszer mérsékeli az összeláncolásokból keletkező szokásos hibát, a kapott eredmények szükségképpen eltérnek attól, amit az adott országok közvetlen összehasonlításával nyernénk.

Harmadszor: a résztvevők minden igyekezete ellenére sem sikerült biztosítani, hogy minden részletkategória teljesen azonos tartalmú legyen az egyes országokban. Bár az ilyen jellegű hibák az összesített eredményeket viszonylag csekély mértékben befolyásolják, a struktúra részletesebb elemzésében már számottevő zavart okozhatnak.[1]

Mind emiatt az ICP adatait óvatossággal kell kezelni, de úgy gondoljuk, hogy feldolgozásuk — bizonyos korlátokkal — hasznosítható információkat szolgáltat.

Mielőtt az elemzésre térnénk, tekintsük át az ICP legátfogóbb eredményeit (1. sz. táblázat).

1. sz. táblázat

Az egy lakosra jutó GDP és fő összetevői 1970-ben
(nemzetközi dollár)

Ország	GDP	Fogyasztás	Felhalmozás	Állami kiadások
Egyesült Államok	4801	3295	922	584
Franciaország	3599	2238	1138	223
NSZK	3585	2015	1243	327
Japán	2952	1591	1139	222
Nagy-Britannia	2895	2050	627	218
Olaszország	2198	1516	558	124
Magyarország	1935	1263	524	148
Kolumbia	763	555	166	42
India	342	250	49	43
Kenya	274	192	43	39

A fogyasztás szerkezetét meghatározó fő tényezők

Mivel e kérdésről jónéhány színvonalas tanulmány jelent meg — lásd például (4), (5), (7) —, ezúttal csupán utalunk a fogyasztási struktúrát alakító legfontosabb tényezőkre.

A fogyasztás szerkezetére szembetűnően nagy hatást gyakorol a *gazda-*

[1] Elemzésünk során több „gyanús" alcsoportot találtunk, ahol minden valószínűség szerint módszertani pontatlanságok álltak a megmagyarázhatatlannak tűnő eredmények mögött, s emiatt kénytelenek voltunk az ICP alapadataihoz képest korlátozni a részletezést. Számolnunk kell azonban azzal, hogy az általunk publikált részletezettségű adatokban is jelentkezhet ilyen eredetű torzítás.

sági fejlettség, amely egyrészt az áru- és szolgáltatáskínálat mennyiségén és összetételén keresztül, vagyis a lehetőségek oldaláról fejti ki hatását a fogyasztás szerkezetére. Másrészt befolyása a kereslet oldaláról is érvényesül, hiszen — ha nem is függvényszerűen — meghatározza a fizetőképes kereslet nagyságát s a jövedelemrugalmasságon keresztül az összetételét is.

A jövedelmek nagyságrendjén túl, a *jövedelemeloszlás* is jelentős szerepet játszik a fogyasztási struktúra alakulásában. Hatása mindenekelőtt a különböző társadalmi rendszerű országok fogyasztási szerkezetének eltéréseiben lehet számottevő.

A történelmi, kulturális hagyományok, s a földrajzi-éghajlati körülmények által befolyásolt *fogyasztói szokások* hatása szintén kifejeződik a fogyasztás szerkezetében — megszabva egyrészt az azonos szükséglet kielégítésére szolgáló fogyasztási cikkek közötti választást (például a teljes húsfogyasztáson belül a sertéshúsfogyasztás arányát), másrészt egy-egy összevont cikk-, illetőleg szolgáltatás-csoportnak az összfogyasztáson belüli súlyát (gondoljunk például a ruházkodási kiadásoknak, továbbá a fűtésre, világításra stb. fordított lakossági jövedelmeknek az éghajlati tényezőktől is függő arányára).

Az *áraknak* a fogyasztási szerkezetre gyakorolt hatása elsősorban a nagy árrugalmasságú és az egymást helyettesítő termékek, szolgáltatások esetében jelentkezik. Gyakori, hogy az államnak a fogyasztási szerkezet alakítására irányuló törekvései is az árrendszeren keresztül érvényesülnek.

A felsorolt tényezők egymással — (és itt nem említett más tényezőkkel) — összefonódva, egymás hatását erősítve vagy gyöngítve szabják meg az országok fogyasztási struktúráját.

A fogyasztási struktúra nemzetközi összehasonlításának eredményei

Az ICP-vizsgálat adatbázisa módot nyújt arra, hogy összehasonlítsuk a 10 vizsgált ország lakossági fogyasztásának struktúráját. Az összehasonlításban alkalmazott módszer lényege a következő:

Az ICP adattábláiból ismerjük az egyes országok 109 termékcsoportra bontott fogyasztását „nemzetközi dollárban" (a 10 ország ár- és volumenszerkezetének átlaga alapján meghatározott árakon). Az ebből számított megoszlási viszonyszámokat országpáronként összevetettük, hogy megállapítsuk: mennyire hasonlít, illetőleg különbözik egymástól a két ország lakossági fogyasztásának szerkezete. A hasonlóság mutatóját úgy számítottuk ki, hogy termékcsoportról termékcsoportra haladva az adatpárok kisebbik tagjait összeadtuk. Ebből következik, hogy a mutató nulla és 100 százalék közötti értékeket vehet fel — nullát akkor, ha egyetlen olyan termékcsoport sincs, amelyből mindkét országban fogyasztanak, 100-at pedig abban az esetben, ha minden egyes termékcsoport aránya az összfogyasztáson belül azonos a két országban. (Az eredményeket lásd a 2. sz. táblázatban.)

Hasonló módon jártunk el az *árszerkezet* hasonlóságának számszerűsítésekor. Az összehasonlítás centrumának szerepét játszó Egyesült Államok fogyasztási szerkezetét országonkénti és termékcsoportonkénti árindexek segítségével kifejeztük a másik 9 ország árszerkezetén, majd az egyes országokra ebből adódó megoszlási viszonyszámokat összevetve, az adatpárok kisebbik tagjait összegeztük. (Az árszerkezet hasonlóságának mértékét a 3. sz. táblázat adatai jelzik.)

2. sz. táblázat

A fogyasztási struktúrák hasonlósága
(109 termékcsoport alapján számítva, százalék)

Ország*	Egyesült Államok	Franciaország	Nagy-Britannia	NSZK	Japán	Olaszország	Magyarország	Kolumbia	India	Kenya
Egyesült Államok	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Franciaország	69,64	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Nagy-Britannia	73,80	72,68	—	—	—	—	—	—	—	—
NSZK	74,28	77,68	76,06	—	—	—	—	—	—	—
Japán	59,91	56,29	61,61	61,61	—	—	—	—	—	—
Olaszország	66,17	78,94	68,72	74,97	61,72	—	—	—	—	—
Magyarország	57,96	63,62	64,89	63,44	61,24	64,66	—	—	—	—
Kolumbia	57,97	56,78	57,06	54,89	57,15	60,26	55,24	—	—	—
India	30,80	33,50	35,71	34,61	40,99	35,51	39,74	42,93	—	—
Kenya	42,28	46,42	49,58	45,61	44,85	50,54	48,61	56,28	59,05	—

* Az egy főre jutó lakossági fogyasztás nagysága szerinti sorrendben.

3. sz. táblázat

Az árstruktúrák hasonlósága
(109 termékcsoport alapján számolva, százalék)

Ország	Egyesült Államok	Franciaország	Nagy-Britannia	NSZK	Japán	Olaszország	Magyarország	Kolumbia	India	Kenya
Egyesült Államok	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Franciaország	77,56	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Nagy-Britannia	80,58	78,75	—	—	—	—	—	—	—	—
NSZK	81,15	90,09	81,59	—	—	—	—	—	—	—
Japán	79,41	76,87	80,64	81,96	—	—	—	—	—	—
Olaszország	77,96	86,68	81,74	89,79	81,69	—	—	—	—	—
Magyarország	68,03	73,23	72,89	75,75	76,00	77,46	—	—	—	—
Kolumbia	73,01	71,55	74,62	74,98	76,16	75,15	77,54	—	—	—
India	65,18	72,23	74,23	75,20	73,14	76,67	69,94	77,22	—	—
Kenya	72,63	72,24	76,90	72,89	77,12	76,01	73,06	80,73	74,76	—

A módszerből következik, hogy minél kevesebb csoportra bontjuk a fogyasztást, annál magasabb lesz a fogyasztási struktúra hasonlóságának mérésére alkalmazott mutatónk értéke, mivel az aggregálás elfedi a választott termékkategóriákon *belüli* különbségeket. Ezért látszott szükségesnek, hogy a méréseket részletesebb és összevontabb termékcsoportok alapján is elvégezzük. Először az ICP-adatok által lehetővé tett legmélyebb bontásban, 109 termékcsoportot véve alapul számítottunk az egyes országokra hasonlósági mutatókat, majd az eljárást 16 termékfőcsoportot képezve megismételtük. Az árszerkezet hasonlóságát csak a 109 termékcsoport alapján számítottuk.

A fogyasztási szerkezet eltérését meghatározó, korábban már említett

tényezők közül az ICP-adatok alapján kettőnek a hatását vizsgálhatjuk: a fogyasztási színvonalét és az árszerkezetét. Természetesen ahol egyéb tényezők is feltehetőleg jelentős szerepet játszanak, ezek hatására is igyekszünk rávilágítani.

Fogyasztási struktúra és fogyasztási szint

Az adatok alátámasztják azt a feltevést, hogy minél kisebb a különbség két ország fogyasztásának színvonala között, annál hasonlóbb lakosságuk fogyasztásának a struktúrája. A legtöbb rokon vonás a nyugat-európai országok — Franciaország, Nagy-Britannia, NSZK, Olaszország — lakos-

A fogyasztási szint és a fogyasztási struktúra összefüggése

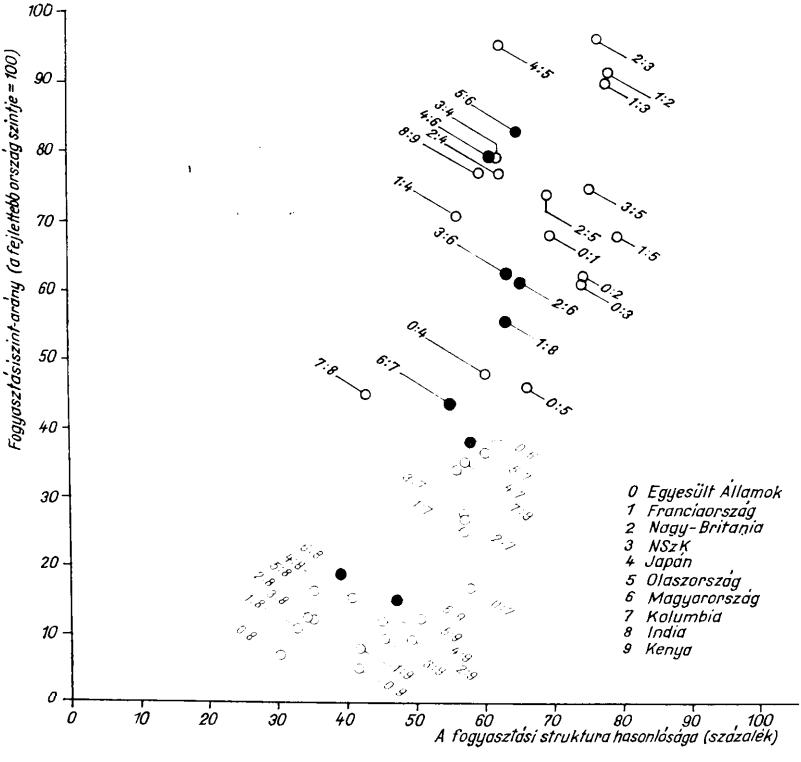

ságának fogyasztási szerkezetében fedezhető fel, de nagyfokú hasonlóság mutatható ki a nyugat-európai és az egyesült államokbeli fogyasztási struktúra között is. Minthogy ezeknek az országoknak a fejlettségi szintje meglehetősen széles sávban szóródik, a nagyfokú szerkezeti hasonlóságban nyilvánvalóan más okoknak kell közrejátszaniuk. Ilyen tényező az azonos társadalmi berendezkedés (és ennek sokrétű gazdasági következményei), a lényegében hasonló földrajzi, éghajlati feltételek, valamint az egyes ország-

gok fogyasztási szokásainak és változásuknak erőteljes kölcsönhatása. E tényezőkkel magyarázható, hogy a fejlett tőkésországok lakosságának fogyasztási szerkezete — az országok gazdasági fejlettségétől, fogyasztási szintjétől többé-kevésbé függetlenül — viszonylag közel áll egymáshoz.

A hasonlósági mutatók ugyanakkor Japán sajátos helyzetére engednek következtetni. Bár a japán fogyasztási szint lényegében megegyezik a nyugat-európaival, a fogyasztás szerkezete számottevően eltér. Ezt az országnak az európaitól lényegesen eltérő természeti viszonyai, kulturális, fogyasztási szokásai magyarázzák. Azt is látnunk kell azonban, hogy a fogyasztás színvonalának gyors növekedésével párhuzamosan határozottan módosul: „európaizálódik", „amerikanizálódik" Japán fogyasztása. E sajátos kettősség következménye, hogy mutatónk szerint — amelyben a különféle tényezők szintetizáltan jelennek meg — a Japán fogyasztási szerkezet ma egyformán hasonlít az egyesült államokbeli és a kolumbiai, a nagybritanniai és a magyarországi struktúrához.

Magyarország fogyasztási szerkezete a nyugat-európaihoz áll a legközelebb[2], nyilván azért, mert Japántól eltekintve, a vizsgálatba bevont országok közül a nyugat-európai országokhoz képest a legkisebb a hazai fogyasztási szívonal, gazdasági fejlettség eltérése, s hasonlóak a földrajzi, éghajlati körülmények. Az eltérő társadalmi rendszerből fakadó különbségeket mérsékli a fogyasztási szokások, irányzatok kölcsönhatása, európai jellege. Mindezt alátámasztja, hogy a Franciaországhoz, Angliához és az NSZK-hoz mért struktúraeltérés arányos a fogyasztási szintek távolságával. Ugyanakkor a magyar—olasz és a magyar—japán viszonylatban a közelálló fogyasztási szint nem jár arányosan nagyfokú struktúrahasonlósággal. Ezt Japán földrajzi feltételei és a kulturális, fogyasztási tradíciói, illetőleg Olaszország esetében — az ugyancsak eltérő kontinentális, illetőleg mediterrán éghajlat okozta különbségek mellett — az ottani fogyasztási struktúra „túlfejlettsége" magyarázza. E „túlfejlettségre" vall az olasz—amerikai, s az olasz—francia struktúrahasonlóságnak a fejlettségiszint-arányai alapján várhatónál lényegesen nagyobb mértéke.

A *fejlődő országok* és a többi országok fogyasztási struktúrája közötti szakadék a fejlettségbeli eltéréssel együtt szélesedik. A fogyasztási szintbeli, s az éghajlati és szokásbeli különbségek egyirányban hatnak. Megjegyezzük, hogy hazánk fogyasztási struktúrája hasonló mértékben különbözik a vizsgálatban szereplő fejlődő országokétól (India, Kenya, Kolumbia), mint a fejlett tőkésországok struktúrája.

Mint említettük, az *aggregáció* számottevően befolyásolja a hasonlóság általunk számított mutatójának értékét. A 16 összevont termékcsoport alapján végzett számításaink a hasonlóság fokát jelentősen nagyobbnak tüntetik fel, mint a részletesebb bontáson alapuló mutatók. Ugyanakkor a fejlett országok egymás közötti hasonlóságának mutatói a kisebb részletezettség következtében kevésbé módosulnak, mint a fejlett országok és a többi ország összevetéséből nyert értékek. Az egyenlőtlen eltolódás nyomán, 16 termékcsoporttal számolva, Magyarországnak és Japánnak a legfejlettebb országokhoz mért struktúrahasonlósága megközelíti a legfejlettebb országok egymáshoz viszonyított hasonlóságát.

[2] E közelség viszonylagos: a közép- és kelet-európai szocialista országokkal való összevetés feltehetőleg lényegesen nagyobb hasonlóságot mutatna ki.

Fogyasztási struktúra és árszerkezet

A fogyasztás szerkezetére ható — az ICP-adatokból számszerűsíthető — másik tényező az árszerkezet hasonlósága (3. sz. táblázat).

A vizsgált országok árszerkezete meglehetősen nagy, 65—90 százalék közötti hasonlóságot mutat. Az árstruktúra hasonlósága tehát határozottan nagyobb, mint a fogyasztási szerkezeté.

Számításainkból kitűnt, hogy adott országpárok volumen- és árszerkezete között nem túl erős a korreláció. A fogyasztási struktúra közeledésével előbb igen-igen gyengén, majd némileg határozottabban nő az árszerkezetbeli hasonlóság. Így nem meglepő, hogy az egymáshoz fejlettségben közel álló, s hasonló fogyasztási szerkezetű fejlett tőkésországok körében találkozunk a leghasonlóbb árszerkezettel.

Magyarország árszerkezete erőteljesen *különbözik* mind a fejlett tőkésországokétól, mind a fejlődő országokétól. Ebben döntően az eltérő termelési viszonyokra épülő fogyasztói árpolitika árarányokra gyakorolt hatása jut kifejezésre.

Magyarország és Nyugat-Európa (Franciaország, Anglia, Német Szövetségi Köztársaság[3]) lakossági fogyasztásának összehasonlítása

A struktúrahasonlósági mutatók tanúsága szerint, Magyarország fogyasztási szerkezete a vizsgálatban résztvevő országok közül a gazdasági fejlettség tekintetében előttünk járó nyugat-európai országokéhoz áll legközelebb. Ezek fogyasztói szokásai lakosságunk számára bizonyos mértékben mintát jelentenek. A viszonylagos közelség és a hazai fogyasztási igényekre, szokásokra gyakorolt hatás teszi indokolttá a FAN-országok és Magyarország fogyasztási struktúrájában mutatkozó hasonlóságok és különbségek részletesebb vizsgálatát.

Az összehasonlítás módszere

A fogyasztási szerkezeteket a következő mutatók alapján hasonlítottuk össze:

A struktúra-összehasonlítás alapjául az ún. *relatív volumenindexek* szolgáltak. Ezeket a FAN-országok és Magyarország nemzetközi dollárban (tehát összehasonlító áron) értékelt fogyasztási adataiból számítottuk úgy, hogy a termékcsoportok egyedi volumenindexeit osztottuk az egy főre jutó összes fogyasztás volumenindexével (Magyarország adata — főleg technikai okokból — az egyes volumenindexek nevezőjében szerepel). Az összes fogyasztás volumenindexével történő osztás *a fogyasztási színvonalak eltérésének a kiszűréseként* értelmezhető. Az eredményként kapott index tehát felhasználható a fogyasztási szerkezetben mutatkozó különbségek mértékének a jellemzésére.

Az áraknak a fogyasztási struktúra kialakításában játszott szerepét a

[3] A továbbiakban: FAN.

fogyasztási csoportok egyedi árindexeiből[4] számított *relatív árindexek* segítségével vizsgáltuk. Mivel az egyes FAN-országok nemzeti valutája és a magyar forint vásárlóerejének arányairól nincsenek adataink, ezeket az USA dollárhoz viszonyított vásárlóerő-arányok alapján, tehát közvetett módon határoztuk meg. (Az ilyen közvetett összehasonlításból származó bizonytalanságokra már utaltunk.) A francia frank és a forint vásárlóerejének viszonyát például a $\frac{\text{frank}}{\text{dollár}} : \frac{\text{forint}}{\text{dollár}} = \frac{\text{frank}}{\text{forint}}$ összefüggés segítségével — mégpedig fogyasztási csoportonként és a fogyasztás egészére is elvégezve a számítást — állapítottuk meg úgy, hogy az egyes csoportokra kapott arányokat elosztottuk az összes fogyasztást jellemző vásárlóerő-aránnyal.

Az összehasonlítás eredményei

Az összehasonlítás eredményeit a 4—7. sz. táblázatokban foglaltuk össze.[5] Az adatok nagy része összhangban áll a Magyarországhoz, illetve a FAN-államokhoz hasonló fejlettségű országok között más módszerekkel végzett nemzetközi összehasonlítások eredményeivel.

Az *élelmiszereknek* a fogyasztás egészén belüli aránya alapján például azt állapíthatjuk meg, hogy általános fogyasztási színvonalunkhoz képest relatíve sokat költünk e cikkcsoportra.[6] Ennek okát — a Magyarország és a FAN-országok gazdasági fejlettségében mutatkozó eltérés mellett — a hazai fogyasztói szokásokban s az élelmiszerekre fordított kiadások csekély jövedelem- és árrugalmasságában lelhetjük meg. Lakosságunk az átlagosnál erőteljesebben (akár a többi fogyasztási javak rovására is) törekszik élelmiszer-ellátottságának növelésére, de legalábbis a már elért szint fenntartására. (Jól példázzák ezt a belkereskedelmi forgalom 1976-os adatai. Miközben a viszonylag lassúbb életszínvonal-emelkedés következtében szinte minden fogyasztási cikk forgalma csökkent, stagnált vagy a tervezettnél lassabban növekedett, az élelmiszerek forgalma — a húsáremelés ellenére — dinamikusan nőtt tovább.)

Élelmiszer-fogyasztásunk nemcsak a teljes fogyasztáson belüli súlyát, hanem szerkezetét tekintve is jelentősen eltér a nyugat-európaitól. Rizsből, lisztből, kenyérből, tésztafélékből, édességekből, zsírból, fűszerekből abszolúte is többet fogyasztunk a FAN-országok lakosságánál — annak ellenére, hogy a rizs, a zsír, az édesség nálunk viszonylag drágább, és túlzott fogyasztásuk köztudottan egészségtelen.

Az állati fehérjék fogyasztása hazánkban közel azonos súlyú, mint Nyugat-Európában. Friss baromfihúsból az egy lakosra jutó fogyasztás nálunk még magasabb is, friss tejből, tojásból és sertéshúsból relatíve fogyasz-

[4] Az ICP egyedi árindexei eltérnek a hivatalos valutaárfolyamoktól, mivel ún. reprezentáns termékek nemzeti árainak arányaiból számították őket. Az egyedi árindexek meghatározásának módszertanáról részletesebben lásd (8), (9).

[5] A számítási eredményeket (az abszolút és relatív volumenindexek, valamint a relatív árindexek értékeit tartalmazó táblázatokat) terjedelmi korlátok miatt csak az aggregált fogyasztási csoportokra közöljük.

[6] Megjegyezzük, hogy az élelmiszereknek a teljes fogyasztáson belüli alacsonyabb részaránya ellenére a FAN-országokban a hazainál mintegy 40 százalékkal nagyobb az egy lakosra jutó élelmiszer-fogyasztás.

4. sz. táblázat

Magyarország és a FAN-országok 1970. évi fogyasztásának összehasonlítása (százalék)

Cikk, szolgáltatás	Relatív volumenindex	Relatív árindex	A fogyasztás megoszlása	
	FAN/Magyarország		FAN	Magyarország
0 Élelmiszerek	84,12	77,53	22,52	26,84
01 Kenyér és cereáliák	57,31	134,12	2,97	5,17
02 Hús	114,62	59,46	6,81	5,98
03 Hal	228,52	125,73	0,57	0,25
04 Tej, sajt, tojás	90,72	78,54	3,28	3,65
05 Olajok és zsírok	74,52	60,52	2,04	2,74
06 Gyümölcs, zöldség	74,46	88,15	3,71	4,98
07 Kávé, tea, kakaó	245,33	35,22	1,04	0,42
08 Fűszerek, édességek, cukor	57,28	74,81	2,11	3,65
1 Italok	174,71	66,68	4,80	2,78
2 Dohányáruk	69,84	252,50	2,16	3,08
3 Ruházati cikkek és lábbeli	100,85	78,22	9,24	9,13
31 Ruházat	103,66	78,84	7,56	7,26
32 Lábbeli	89,90	75,87	1,68	1,85
4 Lakás, fűtés, világítás	130,75	144,98	15,04	11,45
41 Lakás	169,41	142,03	11,66	6,87
42 Fűtés, világítás	72,92	152,11	3,38	4,58
5 Lakberendezés, háztartás	129,90	72,59	7,96	6,13
51 Bútor, háztartási felszerelés	122,12	79,09	4,77	3,90
52 Háztartási cikkek és szolgáltatások	143,11	62,37	3,19	2,23
6 Egészségügyi ellátás	91,05	151,28	7,56	8,32
7 Szállítás és hírközlés	219,37	83,86	9,98	4,53
71 Járművek	324,06	46,32	3,09	0,95
72 Járművek üzemben tartási kiadásai	472,78	114,91	4,58	0,96
73 Vásárolt szállítási szolgáltatások	71,94	106,93	1,58	2,19
74 Hírközlés	167,33	127,76	0,73	0,43
8 Pihenés, oktatás	74,59	176,77	11,38	15,18
81 Pihenés, üdülés	81,90	154,42	7,41	9,04
82 Oktatás	63,90	218,11	3,97	6,14
9 Egyéb kiadások	75,09	84,07	9,36	12,56
91 Személyi szolgáltatás és fogyasztási cikkek	87,49	130,18	2,68	3,07
92 Különféle szolgáltatások	71,08	75,34	6,68	9,49
Összesen	—	—	100,00	100,00

5. sz. táblázat

Magyarország fogyasztása a FAN-országokéhoz képest, az összevont elemzési csoportok szerint

(A relatív volumenindexek — I — nagysága alapján végzett összehasonlítás)

Abszolúte is több (I < 60%)	Relatíve több (60% < I < 80%)	Relatíve azonos (80% < I < 120%	Relatíve is kevesebb (120% < I < < 200%)	Relatíve is sokkal kevesebb (200% < I)
Kenyér cereáliák	Olajok és zsírok	Hús	Italok	Hal
Fűszerek, édességek, cukor	Gyümölcs, zöldség	Tej, sajt, tojás	Lakás	Kávé, tea, kakaó
	Dohányáruk	Ruházat, lábbeli	Bútor, háztartási felszerelés	Személygépkocsi
	Fűtés, világítás	Egészségügyi ellátás		Járművek üzemben tartása
	Vásárolt szállítási szolgáltatás	Pihenés, kultúra	Háztartási cikkek és szolgáltatások	
	Oktatás	Személyi szolgáltatások és fogyasztási cikkek	Hírközlés	

tunk többet, a friss marha-, juh- és egyéb húsok, továbbá a hal és a tejtermékek fogyasztása pedig relatíve is lényegesen kevesebb, mint a FAN-országokban. A relatív árindexek vizsgálata azt mutatja, hogy az állati fehérjék esetében az árszerkezet alig, némely húsfajtánál pedig egyáltalán nem hat a fogyasztási szerkezetre; sokkal jelentősebb az étkezési szokásoknak és a piaci árukínálatnak a húsfogyasztás belső szerkezetét meghatározó szerepe. (A baromfi- és a sertéshús, továbbá a tojás nálunk viszonylag drágább, a juh- és a bárányhús, valamint a hal viszonylag olcsóbb, mint a FAN-országokban — mégis az előbbiekből fogyasztunk relatíve többet.)

Gyümölcs- és zöldségfogyasztásunk viszonylag magasabb a FAN-országokénál, s abszolút tömegében is alig 20 százalékkal kisebb egy főre vetítve. Déligyümölcsökből lényegesen kevesebbet, a mérsékelt éghajlaton termő gyümölcsökből és friss zöldségből viszont abszolúte is többet fogyasztunk. Ez nyilván összefügg azzal, hogy ez utóbbi termékek Magyarországon 1970-ben viszonylag olcsók voltak, olcsóbbak, mint Nyugat-Európában. Ugyanakkor a hűtött, illetőleg konzervált gyümölcsök és zöldség hazai fogyasztása több mint 300 százalékkal maradt el a nyugat-európai átlagtól. Ebben a viszonylag magasabb áraink mellett minden bizonnyal a szűk választék és a csekély kínálat tükröződik. A FAN-országokéhoz képest relatíve nagyobb hazai burgonyafogyasztás valószínűleg ismét csak az étkezési szokásainkkal magyarázható, hiszen a relatív árindex tanúsága szerint nálunk viszonylag drágább a burgonya, mint Nyugat-Európában.

A kávé, tea, kakaó és az alkoholmentes italok súlya lényegesen magasabb a FAN-országok fogyasztási szerkezetében. A nagy eltérésekben az áraknak és a fogyasztói szokásoknak ez esetben egymást erősítő hatása jut kifejezésre. A gyarmati eredetű élvezeti cikkek fogyasztásának ugyanis

Nyugat-Európában hagyományai vannak, s e cikkek viszonylag olcsóbbak is ott, mint nálunk.

Némileg meglepő, hogy *alkoholfogyasztásunk* csaknem 200 százalékkal elmarad a FAN-országokétól. Igaz ugyan, hogy a bor fogyasztásában három nyugat-európai ország közül kettőt abszolút mértékben is megelőzünk (az egy lakosra jutó borfogyasztás értéke 1970-ben Franciaországban 100,0, az NSZK-ban 13,0, Angliában 4,0 ugyanakkor Magyarországon 16,2 nemzetközi dollár volt), az összes alkoholfogyasztás azonban abszolút mértékben — a fogyasztási színvonal eltérésének a hatását kiszűrve pedig még inkább — lényegesen magasabbnak bizonyul a FAN-országokban, mint hazánkban.

Dohányfogyasztásunk relatíve magasabb — az összes fogyasztáson belüli hányada több mint 40 százalékkal nagyobb — mint a nyugat-európai országok lakosságáé. Cigarettából abszolúte is többet szívunk, az összes dohányárukon belül viszonylag csekély súlyú szivarból, pipadohányból és egyéb dohányárukból viszont a FAN-országokban fogy sokkal több. A magyar lakosság viszonylag magas dohányfogyasztásában szerepet játszhat a

6. sz. táblázat

Magyarország fogyasztása a FAN-országokéhoz képest, a részletező csoportosítás szerint

(A relatív volumenindexek — I — alapján végzett összehasonlítás)

Magyarország fogyasztása a FAN-országokénál	
Abszolúte is több (I < 60%)	Relatíve több (60% < I < 80%)
Rizs	Egyéb tésztafélék
Liszt	Friss sertéshús
Kenyér, péksütemény	Friss tej
Gabonakészítmények	Tojás, feldolgozott tojás
Friss baromfihús	Burgonya, manióka és egyéb gumósok
Zsír és egyéb ehető zsiradékok	Cukor
Friss gyümölcs (déligyümölcs nélkül)	Csokoládé, cukorka, fagylalt
Friss zöldség	Női lábbeli
Só, fűszerek, ízesítők, pótkávé	Lakáskarbantartás, belső javítás
Cigaretta	Háztartási alkalmazottakkal összefüggő szolgáltatások
Gyermek felsőruha	Ápolók, bábák, gyógytornászok stb. illetménye
Ruhakölcsönzés, -javítás	Kórházak, klinikák és más gyógyító intézmények folyó kiadásai
Szilárd fűtőanyagok, vízdíj, jég	Egyetemi, főiskolai tanárok illetménye
Főzőberendezések	Oktatási intézmények fenntartási-üzemeltetési költsége
Bútorok és háztartási felszerelések javítása	
Orvosok illetménye	
Járművek (személygépkocsi nélkül)	
Autóbusz-közlekedés	
Egyéb szállítás	
Színház, mozi és hasonlók	
Egyéb pihenési és kulturális tevékenységek	
Alsó és középfokú iskolák oktatóinak illetménye	
Borbély, fodrász, kozmetika, fürdő és hasonlók	
Étterem, kávéház	
Pénzügyi és egyéb szolgáltatások	

6. sz. táblázat folytatása

Magyarország fogyasztása a FAN-országokénál		
Relatíve azonos (80% < I < 120%)	Relatíve is kevesebb (120% < I < 200%)	Relatíve is sokkal kevesebb (200% < I)
Ruhaanyagok	Friss hús (sertés-, marha- és borjú-, bárány- és birka-, valamint baromfihús nélkül)	Kétszersült, édestészta, keksz
Férfi felsőruha	Fagyasztott, sózott, konzervált hús	Friss marha- és borjúhús,
Női felsőruha	Friss vagy fagyasztott hal	Friss bárány- és birkahús
Férfi, fiú kötöttáru, alsónemű, hálóruha	Tej és tejtermékek	Konzervált hal
Egyéb ruházati cikkek	Friss déligyümölcs	Vaj
Férfi lábbeli	Kávé	Margarin, étolaj
Gyermek lábbeli	Égetett szeszes italok	Szárított, fagyasztott konzervált gyümölcs és zöldség
Bútor, lakberendezés	Bor	Tea
Gáz	Női, lányka kötöttáru, alsónemű, hálóruha	Kakaó
Gyógyászati cikkek	Cipőjavítás	Gyümölcsíz, befőtt, méz
Fogorvosok illetménye	Háztartási textíliák és egyéb lakberendezési cikkek	Alkoholmentes italok
Helyi közlekedés	Hűtőgép és melegítő berendezések	Sör
Vasút	Üvegáruk, edények, háztartási felszerelések	Dohányáruk (cigaretta nélkül)
Rádió, tv-vevőkészülékek, lemezjátszó, magnetofon és hasonlók	Háztartási fogyóeszközök	Lakás
Toalettcikkek	Gyógyszerek	Villanyáram
	Légi közlekedés	Folyékony tüzelőanyagok
	Posta	Padlóburkoló anyagok
	Telefon, távíró	Mosógép, tisztítóberendezések
	Könyvek, napi- és hetilapok, egyéb nyomdai termékek	Másutt nem említett nagyobb háztartási gépek és berendezések
		Háztartási szolgáltatások
		Orvosi és gyógyászati segédeszközök
		Személygépkocsi
		Autó abroncsköpeny, -tömlő, -alkatrészek, -tartozékok
		Autójavítási költségek
		Benzin, olaj, kenőanyagok
		Autóval kapcsolatos egyéb kiadások
		Pihenést, szórakozást és kulturális szolgáltatást nyújtó nagyobb tartós fogyasztási cikkek
		Egyéb szórakozási felszerelések és termékek
		Írószer és papíráru
		Szálloda

dohányáruk alacsonyabb árszínvonala: 1970-ben a Nyugat-Európában átlagosan mintegy 150 százalékkal drágább a dohány, mint Magyarországon.

A ruha- és cipővásárlás, -javítás aránya a magyarországi és a nyugat-európai fogyasztásban közel azonos, jóllehet a relatív árindex tanúsága szerint — a ruhajavítás és a gyermekcipő kivételével — a ruházati cikkek, a lábbelik és a ruházkodással kapcsolatos szolgáltatások hazánkban viszonylag drágábbak. A gyermekruha-vásárlásnak, valamint a ruhajavítás-kölcsönzésnek nemcsak a teljes fogyasztáson belüli súlya, hanem a volumene tekintetében is megelőzzük a FAN-országokat. A gyermekruhák fogyasztásában

mutatkozó elfutásban valószínűleg társadalomlélektani okok is szerepet játszanak: meglehetősen általános az a jelenség, hogy nálunk a szülők még a viszonylag alacsony életszínvonalú családokban is igyekeznek gyermekeiket divatosan, drága ruhákban járatni, akár nagy anyagi *áldozatok* árán, saját öltözködési igényeik háttérbe szorításával is. A ruhajavítás viszonylag nagy súlya abból következik, hogy míg a nyugati társadalmakban javítás helyett inkább kicserélik a használt fogyasztási cikket, a mi lakosságunk (részben az alacsonyabb életszínvonal, részben a javítási szolgáltatások mérsékeltebb ára következtében) az elhasználódásnak csak egy későbbi fokán vásárol új terméket. A női cipők relatíve nagyobb fogyasztását valószínűleg a gyengébb minőség — a gyorsabb elhasználódás, illetőleg a meglehetősen gyakori, garanciális időn belüli csere — magyarázza. Ez az utóbbi lehet az oka annak is, hogy a magyar lakosság a nyugat-európainál viszonylag kevesebbet fordít cipőjavíttatásra. Női és lányka fehérneműből valószínűleg az alacsonyabb életszínvonalhoz igazodó fogyasztói szokások hatására vásárolunk a FAN-országokhoz képest lényegesen kevesebbet.

A *lakásfogyasztás* összehasonlítása az ICP-ben a bérlakások ún. bruttó lakbérén alapul, amely Magyarország esetében — az összehasonlíthatóság végett — a bérlő által fizetett összegen túl az állami lakások fenntartásának költségvetési kiadásait is tartalmazza. Annak ellenére, hogy a lakás Magyarországon még így is lényegesen olcsóbbnak bizonyul, mint a FAN-országokban, a fogyasztáson belüli súlya — nyilván a lakáshiányból adódóan — csak feleakkora, mint Nyugat-Európában. A lakásfenntartás és -javítás egy

7. sz. táblázat

A relatív volumen- és árindexek alakulásának párhuzamosságai

Az összevont csoportok alapján	A részletező csoportosítás alapján
Nálunk drágább, mégis viszonylag többet fogyasztunk:	
Élelmiszerek	Rizs
	Friss sertéshús
Olajok és zsírok	Friss baromfihús
Gyümölcs, zöldség	Tojás, feldolgozott tojás
Fűszerek, édességek, cukor	Zsír és egyéb ehető zsiradékok
	Burgonya, manióka, egyéb gumósok
	Cukor
	Csokoládé, cukorka, fagylalt
	Gyermek felsőruha
	Női lábbeli
	Egyéb járművek
	Autóbusz-közlekedés
	Étterem, kávéház
Nálunk olcsóbb, mégis viszonylag kevesebbet fogyasztunk:	
Hal	Friss bárány- és birkahús
	Friss vagy fagyasztott hal
Lakás, fűtés, világítás	Lakás bruttó lakbér
	Háztartási szolgáltatások
Járművek üzembentartása	Autóalkatrész és -tartozék
Hírközlés	Benzin, olaj, kenőanyagok
	Autóval kapcsolatos egyéb kiadások
	Telefon, távíró

lakosra vetített terjedelme viszont alig — mindössze 7 százalékkal — kevesebb hazánkban, mint Nyugat-Európában, következésképpen e kiadásoknak a teljes fogyasztáson belüli hányada nálunk jóval magasabb. Ez valószínűleg egyrészt lakásállományunk gyengébb minőségének a következménye, másrészt abból adódik, hogy magasabb a tulajdonos személyes használatában álló lakások aránya, amelyek javítási kiadásai a lakosság fogyasztásának mutatójában jelennek meg.

A fűtés és világítás súlya Magyarországon viszonylag nagyobb, szilárd fűtőanyagból a fogyasztásunk abszolúte is meghaladja a FAN-országokét, gázból relatíve többet fogyasztunk, a folyékony fűtőanyagok és az elektromos energia fogyasztásában viszont messze elmaradunk a nyugat-európai átlagtól. Az energiafogyasztás ilyen összetételét valószínűleg a szilárd fűtőanyagok és a gáz viszonylag alacsonyabb ára, a hagyományos fűtőkészülékek magas aránya s az ország ásványi kincseinek korlátozott mennyisége együttesen, egymással kölcsönhatásban alakította ki.

A bútorok, háztartási gépek, egyéb lakberendezési tárgyak és háztartási felszerelések fogyasztásában tapasztalható elmaradásunk jóval felülmúlja a fogyasztás általános színvonala által indokolt mértéket. A helyzet valójában még kedvezőtlenebb — elmaradásunk még nagyobbnak ítélhető —, ha figyelembe vesszük, hogy az ICP a tartós cikkek fogyasztását a vásárlásukkal azonosítja. Az új tartós fogyasztási cikkek beszerzésében mutatkozó hátrányunkat ugyanis tetézi az *ellátottság* alacsonyabb foka. A rosszabb ellátottság és az új tartós fogyasztási cikkek vásárlásának kisebb súlya a nyugat-európainál abszolúte is nagyobb javítási kiadásokkal párosul. A hazai tartós fogyasztási cikkek gyengébb minősége mellett, megint csak arra hivatkozhatunk magyarázatképpen, hogy a nyugat-európai államokban a lakosság a javíttatással szemben általában inkább az elhasználódott fogyasztási cikkek kicserélését részesíti előnyben. Országunk lakossága főzőkészülékekből abszolúte többet vásárol, mint a FAN-országoké, bútorokra, lakberendezési tárgyakra pedig csaknem ugyanolyan arányban költünk. (Az alacsonyabb ellátottság miatt ez persze nem jelenti e termékek azonos arányú, csupán a fogyasztás alacsonyabb átlagos színvonalának megfelelően kisebb méretű fogyasztását.) A lakberendezés kiegészítő kellékeiből (szőnyegek, függönyök és egyéb háztartási textíliák stb.), továbbá háztartási gépekből, valamint a háztartási szolgáltatásokból a fogyasztásunk relatíve is jóval kisebb, mint Nyugat-Európában. A fogyasztási javak csoportjára számított relatív árindexeknek a relatív volumenindexekkel való szinte teljes összhangja (a javíttatás, a főzőkészülékek, a háztartási szolgáltatások Magyarországon relatíve olcsóbbak, a bútorok, lakberendezési tárgyak, háztartási gépek, egyéb háztartási felszerelések relatíve drágábbak) a szóban forgó árucsoport elemeinek a nagyfokú árrugalmasságáról tanúskodik. A háztartási szolgáltatások kis súlyú fogyasztását nyilvánvalóan a szolgáltató hálózat gyengébb fejlettsége és lakosságunk alacsonyabb életszínvonala magyarázza.

Egészségügyi szolgáltatásokat a magyar lakosság lényegében azonos — valamivel nagyobb — arányban „fogyaszt", mint a FAN-országok lakossága. Ezen belül az orvosok szolgáltatásaiból abszolúte is többet veszünk igénybe, a kórházak, az ápolószemélyzet szolgáltatásaiból pedig relatíve nagyobb a fogyasztásunk. Gyógyszerekre, gyógyászati felszerelésekre viszont relatíve is kevesebbet fordítunk.

A *személy- és áruszállítás* fogyasztáson belüli súlyában Magyarország és Nyugat-Európa között tapasztalható igen nagy eltérést elsősorban alacsonyabb személygépkocsi-ellátottságunk okozza. A FAN-országokban mindennaposnak számító gépkocsi Magyarországon — 1970-ben még különösen — luxuscikk, s ennek megfelelően relatíve sokkal drágább. Ebből adódik a gépkocsi vásárlásával és üzemben tartásával kapcsolatos valamennyi csoport feltűnően magas relatív volumenindexe. Az üzemben tartás (javítás, üzemanyag, parkolás stb.) viszonylag alacsonyabb ára nemigen befolyásolhatja — mérsékelheti — a magas relatív volumenindexekben tükröződő elmaradásunkat, hiszen az ilyen áruk és szolgáltatások fogyasztása döntően az állomány nagyságától függ. A személygépkocsik kis száma együtt jár azzal, hogy lakosságunk személyszállítási szolgáltatásokból abszolúte is többet vásárolt, mint a nyugat-európai. A vásárolt személy- és áruszállítási szolgáltatásoknak a teljes lakossági fogyasztáson belüli súlya megközelítőleg azonos a vizsgált nyugati országokban és Magyarországon. Ezen belül azonban a közúti (autóbusz-) közlekedés aránya nálunk, a légi közlekedésé a FAN-országokban magasabb.

A *posta* szolgáltatásaiból, a viszonylag alacsony díjtételek ellenére, relatíve is kevesebbet fogyasztunk, mint a nyugat-európai államok lakossága, mivel a posta nem képes szolgáltatásainak (például: telefonhálózat) az igényekkel arányos bővítésére.

A kulturális célú és a pihenést szolgáló cikkek, szolgáltatások összességükben a nyugat-európaihoz hasonló súllyal, de jelentősen eltérő összetételben szerepelnek a fogyasztásunkban. Magyarországon a nyilvános rendezvények (színház, mozi, hangverseny, sportesemények stb.) látogatása nemcsak viszonylagosan, hanem abszolút mértékben is jóval — csaknem kétszeresen — meghaladja a FAN-országok hasonló adatát. Ez nyilván elsősorban annak a tudatos árpolitikának köszönhető, amelynek alapján ezek a szolgáltatások hazánkban a lakosság nagy tömegei számára hozzáférhetők. Ugyanakkor könyv- és újságfogyasztásunk relatíve is kisebb, a különböző egyéb — kisebb értékű vagy tartós — kulturális és sportcikkek, -felszerelések fogyasztása pedig relatíve is jóval csekélyebb Magyarországon, mint a vizsgált nyugati államokban. A rádió- és televíziókészülékek, magnók, lemezjátszók stb. vásárlásának a teljes fogyasztásból való részesedése tekintetében viszont jelentéktelen az elmaradásunk, annak ellenére, hogy — az árindexek tanúsága szerint — az ilyen készülékek Magyarországon drágábbak. Figyelembe kell azonban venni, hogy Nyugat-Európával szemben, Magyarországon 1970-ben még távolról sem volt telítve a piac televíziókészülékekkel, javában tartott az állomány felfutása. Az adott év vásárlásainak csekély viszonylagos eltérése ezért nem jelent hasonló relatív „fogyasztást".

Az *oktatás* nagyobb helyet foglal el hazánk lakosságának fogyasztási szerkezetében, mint a FAN-országokéban. Ez egybevág azzal az általános tapasztalattal, hogy a gazdaságilag kevésbé fejlett államokban a fogyasztási alapok nagyobb hányadát fordítják oktatásra, mint a fejlettebb országokban, s egyben tükrözi az oktatási rendszerünk fejlesztésére tett nagy erőfeszítéseket is. Az általános és középiskolai tanárok szolgáltatásaiból abszolúte is többet veszünk igénybe, relatíve pedig — az iskolai felszerelések kivételével — minden egyéb oktatási szolgáltatásból többet fogyasztunk. Papír- és írószerfogyasztásunk viszont — legalábbis részben a sokkal magasabb árak miatt — messze a FAN-országoké mögött marad.

Abszolúte is nagyobb a fogyasztásunk a *fodrászok, kozmetikusok* stb. szolgáltatásaiból, amelyek nálunk — 1970-ben viszonylag olcsóbbak. A tisztító és tisztálkodó szerek, kozmetikai cikkek fogyasztása megfelel a gazdasági fejlettségünknek.

Éttermi szolgáltatásokból a fogyasztásunk abszolút méretében is meghaladja a nyugat-európai országokét, *szállodai szolgáltatásokat* viszont a FAN-országok lakossága vesz sokkal inkább igénybe. A FAN-országokon belüli nagy eltérések azonban valószínűvé teszik, hogy e különbségekben a fogyasztói szokások a meghatározók.

A fogyasztási struktúra várható változásai Magyarországon

Statikus összehasonlítás és előrejelzés

A fogyasztási szerkezetre ható tényezők nemzetközi vizsgálata támpontokat nyújt a magyar fogyasztási struktúra várható, illetve kívánatos változásainak megítéléséhez.

A fogyasztási struktúra módosulásának *sebességét* alapvetően a gazdasági növekedés üteme határozza meg — a gazdaságpolitika által befolyásolható különféle tényezőkön, áttételeken keresztül (ilyen például a fogyasztás és a felhalmozás aránya). Az átalakulás *irányát*, a kialakuló új fogyasztási struktúrát jelentősen befolyásolja a korábbi szerkezet: a hagyományok, a földrajzi-éghajlati tényezők stb. tehetetlenségi ereje. A gazdaság növekedése, az életszínvonal emelkedése tehát a tradicionális tényezők inerciája által korlátozott mértékben vezet a fogyasztás szerkezeti változásaihoz. A naturális adatsorok meggyőzően igazolják a gazdasági fejlődéssel együttjáró strukturális átalakulásnak olyan általános tendenciáit, mint a cereáliafogyasztás s általában az élelmiszer-fogyasztás arányának a csökkenése, a szolgáltatások, a tartós cikkek lakossági fogyasztáson belüli súlyának a növekedése stb. *Ezek az általános, a társadalmi rendszertől független folyamatok* teszik lehetővé, hogy statikus nemzetközi összehasonlításokból a változások irányára és ütemére vonatkozó következtetéseket olvassunk ki oly módon, hogy a vizsgált országokat mint a lakossági fogyasztás szerkezete szempontjából különböző fejlettségi szakaszok megjelenítőit fogjuk fel.

A fogyasztási struktúra természetesen nem független a termelési viszonyoktól. Szocialista országban szükséges és lehetséges a fogyasztási szerkezet átalakulásának tudatos irányítása — a szocialista jellegű fogyasztás jellemzőinek érvényesítése végett. Ezt szolgálhatják — egyebek között — az árpreferenciák, a társadalmi juttatások rendszere.

A különböző társadalmi berendezkedésű és fejlettségű országok fogyasztási irányzatai egymásra is hatnak. Ilyen külső befolyás megnyilvánulása, amikor például a szocialista országokban is megjelenik a fejlett tőkésországok fogyasztói társadalmának néhány kóros fogyasztási szokása. Az efféle hatásokat nem könnyű megkülönböztetni a gazdasági fejlődésnek betudható általános tendenciáktól, hiszen mindkét esetben a fejlett tőkésországokbeli fogyasztási szerkezet irányában következik be elmozdulás. A kétféle hatás szétválasztása ugyanakkor nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megakadályozhassuk a kedvezőtlen fogyasztási tendenciák kibontakozását.

A következőkben — az ICP nyújtotta lehetőségeket felhasználva — fogyasztási szerkezetünk alakulásának irányzataira a fejlett kapitalista országok és Magyarország fogyasztási struktúrájának különbségeiből igyekeztünk következtetéseket levonni. Következtetéseinket az ICP-adatokból egy közbülső aggregációs szinten 37 termékcsoportra elvégzett számításainkra alapozzuk.

Szerkezetváltozási folyamatok

A magyar élelmiszer-fogyasztás szerkezete az 1970-es évek első felében a következőképpen változott (8. sz. táblázat):

8. sz. táblázat

Néhány élelmiszer egy főre jutó fogyasztása (kg)

Élelmiszer	1970	1973	1974	1975	Az 1975. évi adat az 1970. évi százalékában
Állati zsiradék	24,9	24,5	24,1	23,9	96
Cereáliák	128,2	124,3	123,5	122,0	95
Burgonya	75,1	66,5	68,0	65,0	87
Cukor	33,5	37,1	37,5	39,5	118
Hús és húskészítmény	57,6	63,7	66,4	70,5	122
Zöldség-gyümölcs	155,7	161,9	160,3	165,0	106

Az állati zsiradék, a cereáliák és a burgonya csökkenő fajlagos fogyasztása a fejlett országokéhoz közelíti élelmiszer-fogyasztásunk struktúráját. A cukorfogyasztás további növekedése viszont — bár a mértékét tekintve kisebb jelentőségű — ellentétes irányú elmozdulást jelez. A hús-, valamint a zöldség és gyümölcsfogyasztás bővülése arra utal, hogy a fogyasztási színvonal általános emelkedésével e cikkek részaránya a fogyasztásban nemhogy csökkenne, de még növekszik is. (Ez elsősorban a húsfogyasztásra áll; a zöldség- és gyümölcsfogyasztás 1970—75 között mindössze 6 százalékkal nőtt.) Előre mutatónak tekinthetjük az olyan termékek fogyasztásának növekvő arányát, mint a gyarmatáruk, az alkoholmentes üdítőitalok, a feldolgozott élelmiszerek. E változásokból arra következtethetünk, hogy az élelmiszer-fogyasztás részarányának, belső struktúrájának alakulása a jövőben is a szerkezetváltozás általános tendenciáit fogja követni, s így a fejlett országok irányában halad tovább.

Alkohol- és dohányfogyasztásunk — mint ismeretes — a fejlett tőkésországokéhoz képest aránytalanul magasnak minősíthető és kirívóan gyors tempóban növekszik. Dohányfogyasztásunk hányada 40 százalékkal haladja meg a FAN-országokbeli, 60 százalékkal az Egyesült Államokbeli arányt, s az alkohol fogyasztásának arányában is megelőzzük az Egyesült Államokat. Lépéseket kell tehát tenni e folyamat megállítására, illetve megfordítására.

A *lakásfogyasztás* nagyon alacsony aránya fogyasztási struktúránk egyik legszembetűnőbb eltérése a fejlett országokéhoz képest. A lakásépítési tervek ismeretében nyilvánvaló, hogy a lakásfogyasztás számottevően növekszik — az összfogyasztáson belüli aránya azonban csak akkor emelked-

het, ha a lakásellátottság a teljes fogyasztás bővülését meghaladó ütemben fog javulni. Ehhez viszont az szükséges, hogy a hazai lakásépítés közeledjen a gazdasági fejlettség szintje által megkívánt méretekhez.

Elmaradásunkat jól szemléltetik a 9. sz. táblázat adatai. Ezekből megállapítható, hogy a népességhez képest nagy lakásállományú Egyesült Államokat kivéve, az ICP-ben részt vevő országok mindegyike megelőz minket a lakásépítés gazdasági fejlettséghez mért arányában — jóllehet az átadott lakások számát tekintve az 1970-es év Magyarország számára inkább jó, mint közepes esztendőnek tekinthető.

Ami a *közlekedést* illeti, a vásárolt személyszállítási szolgáltatásokban mutatkozó előnyünk az egyéni eszközök (gépkocsivásárlás és a gépkocsi üzemben tartásához kapcsolódó fogyasztás) terén tapasztalható elmaradással párosul. A közlekedésben arra számíthatunk, hogy a motorizáció tervezett fejlesztése nyomán a személygépkocsi-vásárlásra és üzemeltetésre fordított kiadások aránya növekedni fog. Azonban nem valószínű — nyilván nem is cél — hogy a nyugati arányt elérjük.

A *hírközlés* viszonylag alacsony részaránya az ellátottság fogyatékosságainak tükröződése. A fejlődés mai és várható tempója mellett a fejlett tőkésországokhoz viszonyított aránykülönbség csak nagyon lassan mérséklődhet.

A fogyasztási struktúra eddig áttekintett elemei mellett, amelyekben helyzetünk a fejlett tőkésországokéhoz képest előnytelen, számos olyan terméket, szolgáltatást említhetünk — elsősorban a *központilag preferált fogyasztás* köréből —, amelyeknek a fogyasztáson belüli arányát tekintve Magyarország javára billen a mérleg. Ennek bizonyságául a 10. sz. táblázatban kigyűjtöttük az ilyen fogyasztási csoportokra vonatkozó adatokat.

Az adatok egyértelműen mutatják a szociálpolitikai juttatások és árpreferenciák hatásosságát. A preferált termékek, szolgáltatások fogyasztásának részaránya jelentősen felülmúlja még a legfejlettebb tőkésországokban mért arányt is. E preferált termékcsoportokra jut Magyarországon a teljes fogyasztás 20 százaléka — szemben az Egyesült Államokbeli 12, illetőleg a FAN-országcsoportbeli 16 százalékos hányaddal.

9. sz. táblázat

Az egy főre jutó lakásépítés nemzetközi dollárban, valamint a GDP-hez viszonyítva

Ország	Nemzetközi dollárban	A GDP százalékában	Magyarország = 100 (A GDP-arány szerint)
Egyesült Államok	129,2	2,69	66
Franciaország	207,8	5,77	141
NSZK	205,8	5,74	140
Japán	174,4	5,91	144
Nagy-Britannia	123,5	4,27	104
Olaszország	150,3	6,84	167
Kolumbia	38,6	5,06	123
India	14,6	4,27	104
Kenya	11,6	4,23	103
FAN	179,0	5,33	130
Magyarország	79,4	4,10	100

10. sz. táblázat

A Magyarországon preferált termékek, szolgáltatások aránya a fogyasztásban
(százalék)

Megnevezés	Magyarország	Egyesült Államok	FAN
Gyermek felsőruha	0,9	0,84	0,47
Gyermekcipő	0,40	0,32	0,43
Háztartási szolgáltatások	0,12	0,56	0,42
Gyógyszerek	1,79	0,91	2,91
Gyógyászati cikkek	0,27	0,14	0,22
Gyógyászati segédeszközök	0,0	0,18	0,47
Orvosok illetménye	2,52	0,86	1,19
Fogorvosok illetménye	0,55	0,49	0,57
Egészségügyi segédszemélyzet illetménye	1,20	0,62	0,79
Kórházak folyó kiadása	1,99	0,79	1,40
Helyi közlekedés	0,59	0,17	0,42
Színház, mozi	2,55	0,57	0,89
Könyvek, újságok	1,19	1,04	1,79
Alsó- és középfokú iskolák oktatóinak illetménye	3,48	1,83	2,08
Felsőfokú tanintézetek oktatóinak illetménye	0,69	0,94	0,47
Oktatási intézmények üzemeltetési költsége	1,19	1,17	0,79
Könyvek, írószerek	0,19	0,22	0,24
Egyéb oktatási kiadások	0,59	0,34	0,39
Összesen	20,21	11,99	15,94

Különösen kedvező az orvosi szolgáltatások magas aránya a lakossági fogyasztásban, amely az egészségügyi személyzettel való ellátottság magas színvonalát mutatja. (Az egészségügyi felszerelések fogyasztásának részaránya viszont nagyon alacsony.) A könyvek és újságok fogyasztásában ugyan számottevően elmaradunk a FAN-országoktól, a felsőfokú oktatókkal való ellátottságban pedig az Egyesült Államoktól, túlszárnyaltuk viszont a fejlett tőkésországokban kialakult arányokat a kórházak folyó kiadásai, az alsó- és középiskolai oktatókkal való ellátottság, a kulturális intézmények (mozi, színház) szolgáltatásainak igénybevétele tekintetében.

Az életszínvonal nem lebecsülendő fokmérője a tartós cikkek fogyasztása. (Az erre vonatkozó adatokat a 11. sz. táblázatban foglaltuk össze.)

Az adatokból kitűnik, hogy a magyar fogyasztásban az ide sorolható termékcsoportok mindegyikének kisebb az aránya, mint a fejlett országok lakosságának fogyasztásában — kivéve a rádió-tv-lemezjátszó-magnó arányát a FAN-országok lakosságának vásárlásaiban. Összességében a tartós fogyasztási cikkek beszerzése az Egyesült Államokban majdnem háromszorosan, Nyugat-Európában több mint kétszeresen haladja meg a magyarországi részarányt. Ezáltal a tartós fogyasztási cikkek állományában ma meglevő elmaradásunk fokozódik. Igaz ugyan, hogy az elmaradás főképpen a jóval csekélyebb személygépkocsi-állományból, továbbá a nagyobb értékű szórakozási célú fogyasztási cikkek és az egyéb szórakozási felszerelések ugyancsak jelentősen kisebb arányú vásárlásaiból adódik. Márpedig sem

11. sz. táblázat

A tartós fogyasztási cikkek aránya a fogyasztásban
(százalék)

Megnevezés	Magyarország	USA	FAN
Bútor	1,67	1,70	1,92
Háztartási gépek	1,31	2,01	1,49
Személygépkocsi	0,53	6,83	4,32
Rádió, tv, lemezjátszó, magnó	0,86	1,98	0,76
Szórakozási célú nagyobb fogyasztási cikkek	0,04	1,02	0,44
Egyéb szórakozási felszerelés (zene, sport)	0,35	1,58	2,17
Személyi tárgy, ékszer, óra	0,77	1,27	1,05
Összesen	5,53	16,39	12,15
Személygépkocsi nélkül összesen	5,0	9,56	7,83

a motorizáció fejlődésében nem kívánjuk a nyugat-európai — még kevésbé az amerikai — mintát követni, sem pedig a szórakozási célú nagyobb cikkek fogyasztásában nem lenne helyes a teljes „behozás", hiszen a fotófelszerelések, hangszerek, barkácsgépek mellett olyan javak is ebbe a kategóriába tartoznak, mint a repülőgép, a motorcsónak vagy a hátasló. Mindezt figyelembe véve, mégis azt kell mondanunk, hogy a tartós fogyasztási cikkek aránya túlságosan alacsony a magyar fogyasztásban, s az ellátottsági szakadék mélyülése hátrányos az életszínvonalra. A személyi tulajdonú tartós cikkek fogyasztásának növekedését meg kell tehát gyorsítani. Egyidejűleg törekedni kell arra, hogy vonzóvá tegyük és a megfelelő területen bővítsük a közösségi jellegű fogyasztási formákat (háztartási szolgáltatások, kollektív szórakozási, sportolási, üdülési lehetőségek stb.), korlátozva ezzel az árucentrikus fogyasztói szemléletet. [Vö. (1), (6)].

Fogyasztási struktúránknak a fejlett tőkésországokéval való összevetéséből igyekeztünk következtetést levonni fogyasztásunk jelenlegi összetételére, s változásának várható, illetőleg kívánatos irányaira. Két korlátozó megjegyzést szükséges azonban tenni.

1. Az általunk definiált struktúrahasonlósági mutató értéke mint láttuk, függ a fogyasztási csoportokra bontás részletezettségétől. A termékcsoportok tovább bontása mellett a strukturális különbségek még nagyobbnak tűnnének, felfedve a fogyasztási szerkezet mélyebb eltéréseit is.

2. Az ICP-ben alkalmazott termékcsoportbontás korlátozott részletezettsége mellett, az adott termékek, szolgáltatások minőségi különbözőségének figyelmen kívül hagyása is bizonyos fokú pontatlanság forrása. Az egészségügyi fogyasztás magas arányában például nyilvánvalóan az is szerepet játszik, hogy különböző okok folytán (alacsonyabb technikai felszereltség és szervezettség stb.) egészségügyi szervezetünk hatékonysága nem éri el a fejlett országokét, más szóval adott színvonalú ellátás költségigénye nagyobb. Azonban az esetleges torzítások az abszolút különbség nagyságában nem érintik a közeledés tényét.

★

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a fő tendencia kétségkívül a magyar fogyasztási struktúra közeledése a fejlett országokéhoz — mégpedig részint aránycsökkenések (élelmiszer, ezen belül cereáliák), részint aránynövekedések (lakás, hírközlés, tartós fogyasztási cikkek, szolgáltatások) útján. A fogyasztás szocialista jellegének erősödése a szükségletek kielégítésének bizonyos szintje felett természetesen határt szab e közeledésnek.

IRODALOMJEGYZÉK

[1] *Benkő—Fekete—Halászné:* A fogyasztás szocialista vonásai Magyarországon. Statisztikai Szemle, 1975. évi 10. sz.

[2] Értékbeni mutatószámok nemzetközi összehasonlításának módszertana. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960.

[3] *Gadó Ottó:* Az életszínvonal alakulása az 1976—80. tervidőszakban. Gazdaság, 1976. évi 1. sz.

[4] *Hoch—John—Timár:* Távlati fogyasztáspolitikánk cél- és eszközrendszere. Gazdaság, 1975. évi 3. sz.

[5] *Jávorka Edit:* Árak és jövedelmek. Kossuth Könyvkiadó, 1973.

[6] *Kádas—Vágó:* Az élelmiszer-fogyasztás távlati fejlődése. Közgazdasági Szemle, 1974. évi 7—8. sz.

[7] *Kozma Ferenc:* Jólét szocialista módon. Kossuth Könyvkiadó, 1976.

[8] *I. B. Kravis* és szerzőtársai: United Nations Comparison Project Phase One. A System of International Comparisons of Gross Product and Purchasing Power. International Bank for Reconstruction and Development, 1975. Washington DC.

[9] A bruttó hazai termék és a vásárlóerő nemzetközi összehasonlításának módszere. Nemzetközi szervezetek statisztikai tevékenységéből, 30. sz., Központi Statisztikai Hivatal, 1976.

MAROSI MIKLÓS:

SZERVEZÉS — ÖSZTÖNZÉS — HATÉKONYSÁG

Az utóbbi években mind több szervezési szakkönyv jelenik meg, s a vizsgálat tárgya is igen sokrétű: hol ipari, hol mezőgazdasági vagy kereskedelmi, esetleg közlekedési sajátosságokat közelít, figyelembe véve a szervezéselmélet általános sajátosságait. Épp ez a szerteágazódottság okozza a legtöbbször a problémát: azonos fogalmak eltérő értelmezése, a más és más megközelítés nehezíti az egységes szemlélet kialakítását, amit még fokoz a külföldi szakirodalom átvétele is.

A szerző célja egyértelmű: a szervezés általános jellegzetességeinek elemzésével tisztázni az alapvető fogalmak helyét és szerepét, miközben a társtudományok kutatási eredményei alapján a vállalatot mint rendszert és részrendszert vizsgálni. Ez az értelmezés már eleve jobb szervezési eredményekkel kecsegtet, hiszen a szervezés nemcsak vezetési funkció, hanem módszer is, amelynek alapvető célja a rendszer egészének alakítása a részrendszer hatékonyságának javításával. Ez maga után vonja a kapcsolatok készelemeinek vizsgálatát (szubjektív közelítés), de a kapcsolatok alá- fölérendeltségi viszonyainak elemzését is (objektív közelítés).

Az általános vizsgálat elősegíti a döntések mint célrendszer szerepének megértését is, ugyanis minden rendszer a döntések sorozatát „elviselve" fejlődik, miközben a visszacsatolási rendszeren keresztül ellenőrzi a döntések helyességét. Ez a visszacsatolás értelemszerűen pozitív, vagy negatív ösztönzés lehet.

508 l., kötve 64,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

TÖMPE ISTVÁN:

A beruházási hozzájárulás közgazdasági természetéről

Az elmúlt 30 év tapasztalat azt mutatja, hogy a nemzetközi gazdasági fejlődés együtt jár a tőkemozgás erősödésével. Ez a mozgás alapvetően kétféle módon, hitelnyújtással, illetve a működő tőke exportjaként valósulhat meg. (A nemzetközi hitelezés nem érinti a tulajdonjogot, míg a működő tőke exportja idegen vagy közös tulajdonú vállalatok létrejöttéhez vezet.) A tőkemozgás — típusaitól függetlenül — aktív szerepet játszott a világpiaci fejlődés felgyorsulásában, a regionális és interregionális integrációs folyamatok kibontakozásában.

A tőkeáramlás két fő típusának jellemzői és gazdasági konzekvenciái eltérőek. Tőkekölcsönzés (nemzetközi hitelezés) esetében a szereplők kevésbé függenek egymástól. A hitelnyújtó kamatbevételt kíván realizálni, a hitelfelvevő pedig beruházási céljai megvalósításával nyereséget kíván elérni. A valóságban persze a különbségek nem ennyire határozottak. Például az eladósodott országok esetében csak megszorításokkal érvényesül a kölcsönös függetlenség elve, s a nemzetközi hitelforgalomnak sem kizárólagos mozgatórugója a saját tőke minél kedvezőbb értékesítésére való törekvés.

A külföldi vállalatalapítás vagy a külföldi vállalatok termelésében való részvétel világszerte elterjedt módszerek. A tőkeexport e formájának lebonyolítása, a külföldi tulajdonban levő vállalatok működésének módja országonként és országcsoportonként eltérő. A résztvevők fejlettségi színvonala, a fejlesztés tárgyát képező vállalat profilja, ugyancsak hat az együttműködési formák megvalósítására.

A nemzetközi beruházásieszköz-áramlás igénye a KGST-n belül is jóideje felmerült már. Főleg a komplex program meghirdetése óta több kísérlet történt közös vállalatok, elsősorban nemzetközi gazdasági egyesülések létrehozására. Emellett, a szocialista országok egymás közötti hitelkapcsolatai az elmúlt években beruházási hozzájárulások formájában bővültek. A nemzetközi szocialista hitelezés kibővülését elsősorban a megváltozott külgazdasági helyzettel, továbbá a hitelnyújtás céljával, a nyersanyagkitermelés fokozott fejlesztésének igényével magyarázhatjuk.

A beruházási hozzájárulás célja

A beruházási hozzájárulás a közös érdekű beruházások finanszírozási módja. Elsődleges célja — véleményem szerint — *a szállítói érdekeltség fokozása*, illetőleg fenntartása. A KGST-n belül már régóta fellépett az az igény, hogy a beruházásieszköz-igényes nyersanyag-kitermelő és energetikai

beruházásokhoz a vásárlók hitellel járuljanak hozzá. Az elmúlt időszakban számottevő nyugati hitelek felvételére is sor került a nyersanyag-kitermelés bővítéséhez, amikor is a hiteleket az új kapacitások termékeivel törlesztik. A KGST-országokon belül a hetvenes évekig mintegy 20 alkalommal került sor közös építkezésre; az egyik ország hitelt nyújtott a másiknak (finánchitel, építés vagy berendezések szállítása útján) a későbbi szállítások fejében. E megállapodások tárgya kivétel nélkül valamilyen nyersanyag-kitermelő beruházás volt. A megállapodások volumene ugyan nem volt különösen nagy; a szocialista országok (mindenekelőtt Csehszlovákia és az NDK) külföldön csak a „hiánycikkek" kitermelésébe kapcsolódtak be ezen az úton olyankor, amikor a hitelező ország a hitelnyújtással *beruházási eszközt takaríthatott* meg, és egyben növelhette a *szállítások biztonságát* is. De a közös építkezések még a nyersanyag-kitermelésben sem terjedtek el, ami alapjában az akkori alacsony nyersanyagárakkal magyarázható. Ez a helyzet azonban a világpiaci áremelkedés hatására, továbbá a hagyományos kitermelő helyek fokozatos kimerülésével megváltozott. A vásárlóknak mindinkább fel kellett ismerniük, hogy a korábbi gazdasági feltételek mellett a szállítások nem bővíthetők, sőt a már elért beszerzési szint tartása is bizonytalanná válik. Tovább élezte a helyzetet, hogy a nyersanyagok jó áron értékesíthető, stabil valutaszerző exportcikké váltak. A nyersanyagok konvertibilitása úgyszólván korlátlanná vált. Értéküket fokozta a KGST bilateralizmusa, amelynek keretén belül az aktív szaldót csak a „származási" országban lehet levásárolni, azaz az árnövekmény importtöbbletté változtatása gyakran nehézségbe ütközik.

A beruházási hozzájárulás célja tehát a szállítói érdekeltség visszaállítása volt. A szállítások folytonosságában és bővülésében — úgy tűnik — a növekvő rubelárak mellett is érdekeltek a vásárlók, már csak azért is, mert minden anyagtakarékos szerkezeti fordulat végrehajtása kockázatos, beruházásieszköz-igényes, esetleg megkérdőjelezi azoknak a beruházásoknak jelentékeny részét, amelyeket még a nyersanyagbőség tudatában határoztak el.

Minden beruházási hozzájárulásnak van valamilyen — a növekvő beszerzési árakat továbbemelő — pótlék jellege (a külkereskedelmi áron kívüli terhek növelése útján). Tényleges közgazdasági hatása azonban ennél sokrétűbb. A beruházási hozzájárulás elsődleges szerepe az, hogy a szállító maga „kemény" árujáért „kemény" árut kap. (A hitelnyújtást is a „keményedés" jelének tekinthetjük.) E „keményedésnek" van egy racionális felső határa: a kompetitív piacok árszintjének megfelelő ár fizetése, konvertibilis valutában. A beruházási hozzájárulás ehhez képest kevésbé kemény fizetési módot jelent. Persze a rendkívül kurrenssé váló nyersanyagok forgalmának bővítésére való ösztönzés megvalósulhatott volna a konvertibilis valutájú elszámolásra való áttéréssel is. Ez azonban igencsak kemény próba elé állította volna a kisebb szocialista országok fizetőképességét.

„Keményedés" és biztonság

Abban, hogy ez a „keményedési" folyamat éppen a *beruházási hozzájárulások* formáját öltötte, fontos szerepet játszott a szocialista országok beruházásieszköz-hiánya is. Az előtakarékossági terhek áthárítására való törekvés (azaz a későbbi árbevételben apródonként megjelenő törlesztési

lehetőség előrehozatala) egyébként is a hiteligény meghatározó motívumának tűnik.

A beruházási hozzájárulásokat hosszú lejáratú hiteleknek tekinthetjük, bár az egyes megállapodások a közös építkezésekben való részvétel módját többféleképpen szabályozzák, s az elszámolás módja nem minden esetben hitelszerződés. Ennek ellenére, a beruházási hozzájárulások nagyobbik csoportjának lényeges eleme a hitelkonstrukció, ezért azokat általánosságban hitelként szokás tekinteni. A beruházási hozzájárulási megállapodásokban az együttműködés anyagi formája sokféle. Így beszélhetünk (különféle típusú) hitelekről, áruszállításról és építésről.

Éppen, mert a korábbi szállítási feltételek veszélyeztették a nyersanyagok szocialista nemzetközi forgalmának bővülését, a beruházási hozzájárulások pedig enyhítették az e téren tapasztalható feszültségeket, azt a következtetést is levonhatnánk, hogy ebben a szocialista közösség megtalálta a beruházásieszköz-áramlás hatékony és dinamikus bővítésének az útját. Ez a következtetés azonban csak akkor lenne helytálló, ha a beruházási hozzájárulás *nem par exelence nyersanyaghitel*, hanem a különböző országokban fellelhető, komparatív előnyök realizálására képes ágazatok fejlesztésének *kölcsönösen áramló* eszköze volna. Ez esetben is csak akkor lehetne megteremteni a *kölcsönös érdekeltség* alapjait, ha a mai adottságok és a holnapi lehetőségek együttesen hatnának a beruházásieszköz-áramlás irányára.

Ma azonban e téren az egyes fejlesztések koránt sincsenek egyenlő pozícióban. Más szocialista országokból származó beruházási eszközök bevonására jórészt csak a kifejezett hiánycikkek alkalmasak. Arra, hogy egy ma kevéssé gazdaságos, de a későbbiekben azzá tehető termék fejlesztéséhez a többi szocialista országtól *gazdaságossági mérlegelés alapján* hitelt lehessen kapni, nincs lehetőség. Ilyen esetekben a fejlesztés kockázatát és terheit nemzeti kereteken belül kell vállalni, ami természetesen nem csökkenti a beruházásieszköz-hiányt, de a beruházási hozzájárulások nyújtására való hajlandóságot sem növeli. Ha viszont a beruházási eszközök mozgása egyoldalú, nyersanyaghiány ösztönözte bővülése — azaz lényegében egy egyirányú, a nyersanyagszállítók felé irányuló mozgás — marad fenn, akkor a nyersanyagszegény országokban a mainál is nyomasztóbbá válik a beruházásieszköz-hiány.

A beruházásieszköz-hiány egy részét a közepes fejlettségi szinttel magyarázhatjuk, de legalább akkora jelentőségű ok a népgazdaságok irányítási mechanizmusa. A KGST-integráción belül ugyanis komparatív előnyöket lehetne realizálni a beruházási együttműködés segítségével. Ehhez azonban az kellene, hogy a térségben lehetséges fejlesztési változatok közül gazdaságossági ismérvek alapján válasszanak az országok és a termelők. Egy ilyen — nemzetközi összehasonlításra épülő — szelektív fejlesztés eredményeképpen nem jelentéktelen „tőketöbblethez" lehetne jutni, egyszerűen azáltal, hogy a fejlesztések egy részét külföldön gazdaságosabban, kevesebb eszközzel lehetne megvalósítani. Ehhez azonban nemcsak mérni kellene — illetve mérhetővé tenni — a gazdaságosságot, hanem annak meghatározó szemponttá is kellene válnia a fejlesztési döntésekben.

Persze ez a kérdés nemcsak — vagy nem elsősorban — a nemzetközi kapcsolatok, a beruházásieszköz-áramlás kérdése. A gazdaságossági mérlegelés szerepét a hazai gazdaságokban is erősíteni kell ahhoz, hogy a döntések

regionális horizontja valóban kibontakozzék. Ma még kétségkívül problémát okoz az, hogy a beruházásigényes fejlődési folyamat a beruházási eszközök áramlásának csak befelé mutat utat, kifelé alig-alig. De hát a belső mechanizmusban sem működnek kielégítően azok a szabályozó és terelő eszközök, amelyek segítségével a jobb, a gazdaságosabb fejlesztési javaslatok — éppen mert gazdaságosabbak! — kiszorítanák a kedvezőtlenebbeket. Amikor a belföldi vagy külföldi beruházás dilemmájával szembekerülünk, ma még — úgy tűnik — nem a „jobb" és a „kevésbé jó" minősítésű fejlesztési alternatívák versengenek, hanem a *„van folyamatos szállítás vagy nincs"* variánsok.

Beruházásieszköz-áramlás és gazdaságosság

Botos Katalin egyik legutóbbi tanulmányában így foglalja össze véleményét: „Az integráció hatalmas piacára irányuló tervszerű szállítások lehetősége módot ad a *népgazdaságon belüli* tőkemozgások maximális kihasználására. Amíg e területen nem tettünk meg mindent az ésszerű eszközstruktúra kialakítására, addig nagy a valószínűsége, hogy a nemzetközi tőkeáramlás mértéke csak *meghatározott korlátok között* indokolt. Nem zárhatjuk ki tehát a nemzetközi beruházáspolitika eszköztárából a KGST-ben a *nemzetközi* tőkemozgást, de túlsúlyra jutását, szerepének jelentős növekedését megkérdőjelezhetjük".[1]

Botos Katalin megállapításának egyik felével egyetértek (azzal ugyanis, hogy nem valószínű, hogy a szocialista beruházásieszköz-mozgás a közeljövőben uralkodó szerepet kapna), de a másik feléhez (lényegében az indokláshoz) kiegészítéseket kell fűzni. A beruházásieszköz-mozgást, ha annak *indítékait* és *gátjait* elemezzük, általánosságban nem helyes külső és belső irányzatokra bontani. Ha a kompetitív szféra beruházásait népgazdasági szinten gazdaságossági ismérvek alapján választjuk ki, akkor egy nyílt gazdaságban önként adódik a külföldi beruházások gondolata, s ha ezek gazdaságosabbak, megvalósításuk is az. Ennek analógiáját a hazai értékesítés és az export közötti választáskor is fellelhetjük, ha egyszer a választás mércéje a gazdaságosság. Vagyis akkor, amikor fejlesztésekről döntünk, és (ha) azt mérlegeljük, hogy melyik választás növeli inkább a nemzeti jövedelmet, akkor nincs elvi alapja a fejlesztési rangsorokat az országhatáron lezárni. *A hazai elven működő beruházásallokáció okvetlenül kisebb eredményhez vezet, mint egy régión belüli allokáció,* még ha ma a külföldi befektetésekkel kapcsolatos elszámolási és érdekeltségi, valutáris és egyéb kérdések megoldatlansága miatt az országok kényszerűen le is mondanak az integrációs előnyök egy részéről. Ami a *jelenlegi gyakorlat megítélését,* és az *ebből* származó jövőbeli következtetéseket illeti, teljes egészében egyetértek Botos Katalinnal. Igaz, hogy a szocialista beruházásieszköz-mozgás az egyéb, elsősorban közvetlenül külkereskedelmi formákkal szemben egy ideig még nem jut túlsúlyra, de elsősorban nem azért, mert a gazdaságosság szerinti kiválasztás itthon is maradéktalanul elláthatná a dolgát, hanem mert az ilyen típusú rangsorolás túlsúlyra jutásával a *régió egészében* jó ideig nem számolhatunk.

[1] Botos Katalin: Beruházáspolitikai koordináció a KGST-ben. Közgazdasági Szemle, 1978. 3. sz. 321. l.

Árkedvezmény és kamatláb

A beruházási hozzájárulás tehát egyféle (de adott formájában feltehetően nem végleges, és semmiképpen nem egyedüli) módszer a térség nyersanyagproblémáinak megoldására. Ezzel kapcsolatban már felhívtuk a figyelmet arra, hogy perspektívában még a nyersanyag-kereskedelem fejlesztésekor is tekintettel kell lenni a kölcsönös beruházásieszköz-áramlás igényére, ami természetesen a tervezési együttműködés további tökéletesítését igényli. Ha ebben az értelemben nem is tekintjük a beruházási hozzájárulást végleges megoldási formának, azt mindenképpen le kell szögeznünk, hogy kibontakozását nagyban segítette a szállítók és a vevők kölcsönös érdeke. Az előbbiek érdekeltsége a korábbi szállítási feltételek mellett lanyhult, az utóbbiaké viszont, ahogy azt a megkötött szerződések bizonyítják, az új körülmények mellett nem csökkent. A kölcsönös érdekeltség viszonyai között azonban — a már folyó gyakorlat tapasztalatai szerint — vitakérdések is felmerülnek. Vincze Imre erről így ír: „Az eddig kialakult gyakorlat kapcsán két tényező igényel újbóli átgondolást és mérlegelést. Az egyik a hitelezés során alkalmazott kamat mértéke. A nemzetközi pénzpiacon szokásos feltételek ismeretében a jelenlegi minimális — 2-3 százalékos — kamat fenntartása ésszerűtlennek tűnik, indokoltnak látszik a kamatláb felemelése, akár többszörösére is. A másik probléma a hitel ellenében szállított áruk árképzése. Olyan körülmények között, amikor a termelési kapacitás az együttműködő országok közös áldozathozatala alapján valósul meg, indokolatlan a világpiaci (főpiaci) árak korrekció nélküli alkalmazása."[2]

A beruházási hozzájárulások transzferábilis rubelben nyújtott része után számított — azaz a KGST-ben általánosnak mondható — kamat 2-3 százalékos mértéke valóban csak mintegy harmada-negyede a jelenlegi (igaz, inflációs) pénzpiaci kamatlábaknak. Érdemes azonban egy gondolat erejéig megvizsgálni, miért okoz gondot ez az alacsony kamatláb *kölcsönös hitelezés* esetében is. Látszólag ugyanis semmi baj nem származhat abból, ha alacsony kamatlábak mellett kölcsönzünk, és egyidejűleg alacsony kamattal kapunk hitelt. A kamatláb azonban a nyereség, a tiszta jövedelem egyik fontos mércéje. Ha rendszeresen felveszünk hiteleket a szabad devizás pénzpiacokról, mondjuk 8 százalékos kamatra, akkor az e hitelekből megvalósított termékek után számított nyereségrátának ez az érték csak a minimuma lehet. Ugyanakkor a hitelek felhasználása összefolyik, sőt a termelőkapacitások jelentős részéről is nehéz volna megmondani, hogy melyik „relációban" mennyi kamatminimumot (nyereségminimumot) kell hoznia. Mivel a hitelfelvételi lehetőség erősen korlátozott, és mivel a felvett hitelek között túlnyomórészt szabad devizák szerepelnek, a *kamatláb megítélésekor a marginális szemléletnek kell érvényesülnie.* Azaz a normatív kamatlábat a tömegesen bevonható drágább (magasabb kamatlábú) hitel határozza meg. Ezt a gondolatmenetet igazolja az is, hogy ha egyszer a hitelt kapacitásbővítésre használjuk, és a kapacitások működtetésének nyereségminimuma a felvett hitel kamata (feltéve, hogy finánchitelről van szó), akkor a *törlesztés befejezése után* e kamathozadékok nyereségrátákká válnak. Az egyik minimum 2-3 százalékos, a másik pedig 8 százalékos. Ez a folyó termelés hatékonyságkövetelménye szempontjából igen lényeges különbség.

[2] Vincze Imre: Többoldalúság, átutalhatóság, átválthatóság a KGST-ben. Közgazdasági Szemle, 1978. 1. sz. 62. l.

A kétféle kamatláb közül tehát a magasabbikat célszerű *általános* kamatszintnek — mondhatjuk úgy is: nyereségminimumnak — választani. Tehát: a normatív kamatlábat a *viszonylag bőséges hitelpiac* kamatfeltételei határozzák meg.

Ugyanakkor a beruházásokhoz felvett hitel célja elsősorban nem e kamatminimum lécének az átugrása, hanem a minél magasabb jövedelemráta. Népgazdasági szinten rendszeresen a jobbat, a gazdaságosabbat kell választani. Ilyen alapon a magasabb jövedelmezőségű befektetést kell választanunk, függetlenül a konkrétan fizetett kamatok mértékétől. (Bár persze a népgazdaság jövedelmét az is fokozza, ha magas nyereséghozamú fejlesztést alacsony kamatlábú hitellel finanszírozunk meg.)

A transzferábilis rubelben nyújtott hitelek alacsony kamatlába elsősorban nem azért ésszerűtlen, mert a kamatláb „csak" ennyi, hanem mert „kívül", ahonnan a hitelkínálat túlnyomó része származik, ennél magasabb. A két kamatláb közötti különbség az előbbiekben már említett „puha—kemény" ellentétet fejezi ki.

Az alacsony kamatláb véleményem szerint elsősorban nem azért ésszerűtlen, mert a reális határértéknek töredéke csupán. A gazdaságossági számításokban pedig — mint alacsony szintű költség — még előny is lehet. Az alacsony kamatláb azonban elsősorban a hiteltámogatás jellegét, a közvetlen nyereségszempontok másodlagosságát hivatott kidomborítani. Az alacsony kamatláb káros hatását elsődlegesen abban látjuk, hogy elszakítja a hitelezői érdekeltséget a hitelfelvevő érdekeltségétől. Az előbbié minimális szintűvé válik (ha meg nem szűnik), az utóbbié viszont irracionálisan megnő. Az alacsony kamatláb képtelen egyensúlyozó szerepet betölteni a hiteligény és a hitelkínálat között, még a nyilvánvalóan ésszerű befektetési lehetőségek esetében is. Az alacsony kamatszint szerepe a beruházási hozzájárulások gazdaságossági értékelésében tehát káros, annyiban, hogy a hitelezők „szállítási hajlandóságának" visszaesését okozza. Az alacsony kamatláb így nemcsak zavarja a reális gazdasági kalkulációt (mert amit hitelfelvételkor megtakarítunk, azt hitelnyújtáskor elveszítjük), de — és ezt tartom a lényegesebbnek — gátolja is a hitelforgalom *kölcsönös érdekeltség alapján* végbemenő bővülését, éppen akkor, amikor a beruházási együttműködés kapcsán a hitelszerű finanszírozás terjedőben van.

A beruházási hozzájárulások közgazdasági arculatát és eredményeit a részvevők csak úgy képesek egyértelműen és gyakorlatias módon megállapítani, ha az egyezmények összetevőit, a szállítási feltételeket, az ellentételezés áruszerkezetét és még sok fontos tételt reálisan képesek prognosztizálni. Amint arra Vincze Imre is rámutat, beruházási hozzájárulások esetében nem alkalmaznak árkorrekciókat, a szerződéses árak alapja a világpiaci ár. A világpiaci árbázis persze nem azonos a világpiaci árral, sem szintjében, sem pedig a tartalma szerint. De az a tény, hogy a forgalom egy jelentékeny körében a világpiaci árbázisból kiindulva a KGST törekszik a világpiaci ararányokhoz közelíteni, ráirányítja a figyelmet az árképzés elvi oldalára a beruházási hozzájárulási szerződéseknél.

A nemzetközi gyakorlat rendszerint azt igazolja, hogy az árkedvezményeket a hitelezők rövid és hosszabb távú érdekeltségének fokozása céljából nyújtják. A rövid távú érdekeltségnek abban kell segítenie, hogy a rendkívül tőkeigényes beruházásokhoz sikerüljön időben elegendő mennyiségű hitelt felvenni. Az árkedvezmény *gyakorlata* hosszabb távon is érde-

keltté teszi a hitelnyújtókat, mintegy kedvet csinál a következő befektetésekhez.

Az árkedvezmény *mértéke* természetesen azzal függ össze, hogy a hitel felvevője — az árkedvezményt nyújtó fél — miként értékeli a kedvező hitelellátásból adódó likviditás-javulást. A szocialista országok egymás közötti hitelkapcsolataiban persze ezek a szempontok csak korlátozottan működnek, mindenekelőtt azért, mert maguk is nettó hitelfelvevők. De az árkedvezmény mégis jelentős, mivel ez is segíthet a hitelnyújtásban való érdekeltség növelésében.

Elszámolási problémák

A beruházási hozzájárulási megállapodások végrehajtásának végső elszámolási egysége a transzferábilis rubel. Az egyes teljesítményeket — legyenek azok eredetileg hitel, építés vagy egyéb — ebben a valutában összegzik. A transzferábilis rubel vásárlóerő-tartalma azonban változó, attól függően, hogy melyik valutából melyikbe „megyünk" át. Ez a kérdés lényeges szerepet játszik az eredetileg szovjet rubelben vagy dollárban felmerült teljesítmények transzferábilis rubelben való elszámolásakor. Ha például dollárt konvertálunk transzferábilis rubelre, majd forintban fejezzük ki a dollár eredeti forintértékét és a konvertált értéket, mintegy félszeres különbséget kapunk. A KGST-valuta a konvertibilis devizákat aláértékeli ahhoz képest, ahogy azokat a mi forintárfolyamunkkal értékeljük. Ellenkező irányú az értékelési különbség akkor, amikor a hitelek törlesztésekor a világpiacon konvertibilis valutáért jól értékesíthető terméket transzferábilis rubelért adnak el. A két aláértékelés következményei — a konverziós előny és hátrány — kiegyenlíthetik egymást, sőt, a mai gyakorlat alapján valószínűbbnek látszik a konverziós előny túlsúlya. Mindezek alapján azt is mondhatnánk, hogy a konverziós előny túlsúlya árkedvezmény, mint ahogy többen — kimondatlanul — így is gondolkodnak.[3]

A megállapodások gazdasági elemzésekor azonban mindenképpen zavart okoz, hogy a transzferábilis rubel átváltásakor a jövedelmek egy része *a valutakurzusok napi állása szerint átcsoportosul.* A nyújtott hitelek szempontjából a nem vásárlóerő-arányos átváltási kulcsok sajátos érdekellentmondáshoz vezetnek. Míg a KGST-közösség egészének az az érdeke, hogy reális valutaértékelés valósuljon meg (hiszen enélkül a többoldalú elszámolások nem alakulhatnak ki), addig az együttműködés egy szűk területén a hitelnyújtók a mai — irracionális — átváltási kulcsok fenntartásában érdekeltek. Ha érvényesül a közösség egész működése számára fontosabb érdek, vagyis reális átváltási kulcsokra térünk át, vagy azokhoz közelítünk, akkor a hiteltörlesztéskor és az azon felüli vásárlásokban realizált jövedelem egy része automatikusan megszűnik. Az ellentmondás feloldására célszerű volna egyfelől közelíteni a helyes valutaarányokhoz, másfelől a beruházási hozzájárulások törlesztési értékét valamilyen értékállandósági klauzulával óvni. A kérdés megoldása előbb-utóbb sürgőssé válik. A valutaarányok felülvizsgálatára ösztönöz a mind szélesedő kelet—nyugati kereskedelem és hitel-

[3] A konverziós előny-hátrány megítélését a bevétel-kiadás típusú elemzés segítségével is érzékeltethetjük. Ekkor az időtényező is szerepet kap, azaz a későbbi értékek egy célszerű diszkontláb mértékében mind kevesebbet érnek.

forgalom, továbbá az, hogy az egyes szocialista országok valutáinak egymáshoz és a konvertibilis valutákhoz mért arányai is viszonylag gyorsan változnak. Az előbbit — vagyis a szocialista valutaarányokat — P. Bożyk[4] is mint a közös vállalatok belső működését zavaró tényezőt említi.

Véleményem szerint a beruházási hozzájárulásoknál a valutaértékelés problémája nemcsak abban játszik szerepet, hogy a megállapodások gazdaságossága hogyan alakul,[5] hanem abban is, hogy irreális valutaértékelési arányok esetén rendkívül nehézzé válik az egyértelmű áttekintés, a ráfordítások és a jövedelmek „feltételesekké" válnak, azaz egy sajátos információs zavar következik be.

Az egyezmények lényeges sajátossága az *elővásárlási jog* megadása. Az elővásárlás időtartamával együtt a megállapodások rendre 20 évig biztosítják az egyezményes szállításokat. A beruházási hozzájárulásnak, amely erről az oldalról kontingensvásárlásnak is felfogható, ez az eleme a tervező számára mindig is értékes volt, de a nyersanyagválság évei után különösen azzá vált. A vásárlók számára érthető módon fontos a hosszú távon biztonságos szállítás. A biztonság értékét persze nehéz számszerűen kifejezni, de hogy van értéke, az vitathatatlan. A szocialista beszerzés kedvező egyfelől azért, mert sok termék (nyersanyag) esetében az ár alacsonyabb a tőkés alternatívánál, másfelől azért, mert a konvertibilis valutáért beszerezhető nyersanyagok vásárlása exportoldalon vet fel nehezen teljesíthető követelményeket.

Ez a gondolatmenet semmilyen körülmények között nem kíván propagálni *egy egyoldalú importhelyettesítő, vagy éppen autark szemléletet.* De a szerkezeti illeszkedés folyamatához, a kockázat valamelyes csökkentéséhez idő kell, s ezt az időt a beruházási hozzájárulások a maguk hatókörén belül bizonyos fokig biztosítják. Ezzel kapcsolatban azt is hangsúlyozni kell, hogy bár a szállítási biztonság közgazdasági — és legfőképpen tervezési — értéke igen magas, *egymagában nem döntheti el a megállapodások gazdaságosságának kérdését,* sem pedig a beszerzés forrásait. Ahhoz, hogy e kérdésekben dönteni tudjunk, minden alkalommal elemezni kell a reális, egymással versengő alternatívákat és részvételi módokat (egyszerű külkereskedelem, hitel stb.). Csak ezek együttes, objektív analízise adhat útmutatást a döntéshez. Abban, hogy valamely külföldi beruházásba bekapcsolódjunk-e vagy sem, végső soron egyetlen *gazdasági* szempontnak kell döntenie: a *gazdaságosságnak.*

Legelőször is abban kell dönteni, hogy adott termékre szüksége van-e a népgazdaságnak vagy sem, azaz, hogy a termék felhasználásának jövedelemvonzatai kedvezőek-e. Ez a kérdés a komparatív előnyök *belső realizálásának* problémája, s a reá adható válasz korántsem egyszerű. Lehetséges ugyanis, hogy a megállapodás igen kedvező, de a termék fogadására a hazai kapacitások nem készültek még fel, esetleg a termék továbbfeldolgozásához olyan beruházásokra van szükség, amelyek összességükben rontják a népgazdaság állóeszköz-hatékonyságát. Tehát iteratív módon kell tudni választ adni egymással összefüggő gazdaságszerkezeti és külkereskedelem- (beruházás-) gazdaságossági kérdésekre.

[4] P. Bożyk: A KGST-országok közös beruházásai: Lengyelország részvétele. Közgazdasági Szemle, 1977. 4. sz.

[5] Itt most nem arról van szó, hogy az átváltási kulcsok ne játszanának szerepet a gazdaságosság mértékében. *Változásuk* az a talányos kérdés, amire az előre nehezen meghatározható aránymódosulások függvényében rendkívül nehéz választ adni.

A beruházási hozzájárulások vizsgálata során több olyan részterületet is találunk, ahol a mainál ésszerűbb gyakorlat javíthatná az építkezések hatékonyságát és csökkenthetné a ráfordításokat. Például az egyezmények egy részében, ahol valóban közös építkezésről van szó, előírják a *munkateljesítmények technikai kiegyensúlyozását.* Ez természetesen nehezen tartható be, hiszen egyik országnak ebben, más országnak egyéb munkafajtákban van nagyobb szakértelme. E különbségek figyelmen kívül hagyása felesleges szervezéseket és többletköltségeket okoz. Fontos feladat az is, hogy az építkezések technikai ellátását az építő (a tulajdonos) ország terveibe beépítsék. A gyors és hatékony építkezést biztosan nem segíti az egyenlősítő munkamegosztás.

Ez a probléma elvezet bennünket a beszállítási részvétel kérdéséhez. Az előzőekben már hangsúlyoztuk a gazdaságossági követelmény elsődlegességét. A gazdaságosság érdekében mind gazdasági, mind technikai értelemben a lehetséges mértékben ésszerűsíteni kell az építkezések végrehajtását. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a kapacitásokat hatékonyan, a folyó építkezés igényei szerint kell működtetni, hanem azt is, hogy mindinkább fel kell használni az országok egyéni adottságait. Az építés közvetlen technikai szükséglete és az egyes országok kapacitásainak sajátosságai egymástól nagymértékben eltérhetnek. Könnyen lehetséges, hogy az építést fel lehet váltani hasonló értékű más szállítással, olyannal, amelynek „keménységi" fokozata sem rosszabb. Ez az un. konstrukciós megoldás kétségkívül fejlettebb forma, mint amikor az egyes országok mechanikusan uniformizált munkamegosztás szerint végzik munkájukat az építkezéseken. A konstrukciós megoldás alkalmazására néhány esetben már sor került, s ez a gyakorlat voltaképpen a multilaterális elszámolás csíráját hordozza magában. Jelentősége egyfelől az, hogy lehetővé teszi a *már meglevő* kapacitások hatékonyabb kihasználását, másrészt eszközül szolgálhat a beruházási koordináció számára. A konstrukciós megoldás lényege tehát az, hogy olyan termékekkel elégítik ki az építők *hiteligényét,* amelyek mindkét félnek egyaránt kedvezőek. Ezzel természetesen előmozdíthatja — még ha viszonylag szűk területen is — a nemzetközi szakosodás és kooperáció további kibontakozását.

GÁBOR R. ISTVÁN:

Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban

(Kísérlet a jelenség elméleti magyarázatára)

Az európai szocialista országok többségében — mint ahogy az előre látható volt[1] — a 70-es években *állandósult a munkaerőhiány**. A további létszámtartalékok felkutatására, a teljesítményekben, munkaidőalap-kihasználásban rejlő tartalékok feltárására, illetőleg a munkaerő-túlkereslet megfékezésére irányuló eddigi törekvések egyik országban sem tudták megállítani a munkaerőhiány fokozódását.[2] A jelek szerint a feszültségek tovább éleződnek.

Az állandósult és általános munkaerőhiány — mint köztudott — a tőkés gazdaságban ismeretlen jelenség. A fejlett ipari országok gazdasági növekedésének történelmileg rövid, átmeneti konjunktúra-időszakaitól eltekintve, a munkanélküli tartaléksereg jelenléte végigkísérte a tőkés gazdaságok egész eddigi fejlődését, s ma ismét egyike a tőkés rendszer legfőbb gondjainak.

* A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Munkatudományi Tanszékén hosszabb ideje folyik a munkaerőhelyzet elemzésére, illetőleg a munkaerőhiány okainak, természetének feltárására irányuló kutatás, amelynek eredményeire a jelen tanulmány támaszkodik. Ugyanakkor az itt kifejtett gondolatok a szerző saját nézetei, amelyek nem mindenben egyeznek a Tanszék más munkatársainak álláspontjával.

Megállapításaink sok ponton érintkeznek a szocializmusbeli hiányjelenségek keletkezésének mechanizmusaira irányuló, az utóbbi években lendületet vett elméleti és empirikus kutatások konklúzióival. Mindenekelőtt *Bauer Tamás* eddig nem publikált kutatási eredményeire gondolunk (A beruházási volumen a közvetlen tervgazdálkodásban. Kézirat, 1977.), továbbá *Kornai János* e témában megjelent, elméleti alapvetésnek is tekinthető akadémiai székfoglalójára (A hiány újratermelése. Közgazdasági Szemle, 1978. 9. sz.). E munkák azonban hangsúlyozottan az 1968 előtti magyar gazdaságra — pontosabban a szocialista gazdaság „klasszikus" típusára — vonatkoznak, a jelen cikk viszont a gazdaság rendszerének máig jellemző vonásaiból konstruált modell vizsgálatán alapul. (A munkaerőhiány — szemben az egyéb hiányjelenségekkel — a kelet-európai gazdaságokban általában csak a 70-es években vált élessé.) Nem tekinthető e munkák egyenes folytatásának — időbeli kiterjesztésének — vagy akár a bennük tárgyalt problematika egy részterületére irányuló továbbfejlesztésüknek azért sem, mert a cikk alapjául szolgáló kutatási jelentés (*Gábor R. István—Galasi Péter:* „Második gazdaság" a mai szocializmusban. MSzMP KB Társadalomtudományi Intézet. Házi sokszorosítás, 1978.) megírásakor a szerzők még nem ismerhették részleteiben e munkákat.

Magas absztrakciós szintű elemzésünknek az említett munkákénál szegényesebb magyarázó apparátusa és érvkészlete, továbbá a kifejtés vázlatszerű jellege és nehézkessége is mutatja, hogy cikkünk egy külön szálon futó kutatás eredményeinek első összefoglalása. Közzététele — a szerző szempontjából — azért látszik kívánatosnak, hogy a szakirodalom megállapításaival több ponton ütköző következtetéseit, amelyek helyességének tisztázása a szocializmusbeli „második gazdaságra" irányuló további kutatásaihoz is elengedhetetlennek látszik, tágabb szakmai kontrollnak vethesse alá. Ugyanakkor a nézetek ütközése esetleg a munkaerőhiány természetének jobb megismeréséhez, a munkaerőhiány okozta zavarok elhárításához is hozzájárulhat.

A tőkés gazdaságbeli munkanélküliség hátterében húzódó, a marxista politikai gazdaságtan által feltárt összefüggések ismeretében, *a munkanélküliséget a tőkés gazdaság működésének velejárójaként kell tekintenünk.*

A tőkés gazdaságbeli munkanélküliség természetesen nem zárja ki, hogy *bizonyos munkaerő-kategóriákban hiány* mutatkozzék, amelynek a fejlett tőkésországokban tipikus megoldási módja a szakképzetlen munkaerő importja a munkanélküliséggel küszködő kevésbé fejlett területekről. Az alacsonyabb bérű vendégmunkások alkalmazásából azonban hiba volna *globális* munkaerőhiányra következtetni. Hiszen *vendégmunkások híján* — a tőkés termelési mód lényegéből adódóan — a munkaerőpiaci túlkínálat (munkanélküliség) *egy más bér- és munkahelystruktúra mellett következne be.* A munkaerő-struktúra tehetetlenségi erejéből, a képzés tervszerűtlenségeiből stb. adódó átmeneti strukturális hiányok esetében világos, hogy nem globális munkaerő-túlkeresletre utaló jelenségekkel állunk szemben, hanem *a munkahelyi, a munkaerő és a bérszerkezet kölcsönös alkalmazkodásának időleges zavaraival,* ún. frikciós és strukturális munkaerőhiánnyal.

Ugyanakkor a szocializmusnak az előbbivel ellentétes és minden jel szerint krónikussá váló egyensúlyzavarára: *a munkaerőhiányra nem rendelkezünk* hasonlóan *egzakt, elméletileg megalapozott magyarázattal.* Nem elégítik ki ezt az igényt a munkaerőforrások korábbi bővüléséhez adekvát, de ma már *idejétmúlt gazdaságfejlesztési stratégia továbbélésére, a „teljes foglalkoztatás reflexére"* való utalások.[3]

A gazdaságfejlesztés stratégiájának inerciájára való hivatkozás kielégítőnek tűnhetett a munkaerőhelyzetben bekövetkezett fordulatot követő első esztendőkben. Az elmúlt fél évtizedben állandósult, illetve növekvő munkaerő-túlkereslet láttán azonban mélyebben fekvő okokra kell gyanakodnunk.

Sejtéseink igazolásának vagy cáfolatának kézenfekvő módja, hogy a közgazdaságtudományban megszokott eljáráshoz: *a gazdaság leegyszerűsített modelljén alapuló vizsgálódás* ismert marxi módszeréhez folyamodjunk. Az eljárás lényege: ahelyett, hogy irracionálisnak ítélt jelenségeket eleve a gazdaság szereplőinek irracionális magatartására vezetnénk vissza, feltesszük róluk, hogy a *maguk szempontjából racionálisan viselkednek,*[4] s így igyekszünk meghatározni a viselkedésük *eredőjeképpen* makroökonómiai szinten fellépő következményeket.

Ha ilyen módon kiderül, hogy irracionálisnak ítélt jelenségek — esetünkben a munkaerőhiány újratermelődése — a maguk partikularitásában (saját kondícióikhoz képest) a gazdaság ésszerűen viselkedő szereplőinek tevékenységéből származtathatók, úgy *a* tartós *meghaladás útját* — tüneti kezelés helyett — *a gazdaság felépülésének módjára irányuló változtatások lehetőségében kell keresnünk.*

A modellről és az elemzés céljáról

A modell, amelyet vizsgálni fogunk, s amelyre fejtegetéseink és következtetéseink vonatkoznak, a kelet-európai szocialista országok — köztük hazánk — gazdaságának a témánk szempontjából lényegesnek látszó néhány alapvonását foglalja magában.[5] A ténylegesen létező szocialista gazdaságok jellemző jegyeiből absztrahált modellünk segítségével *a munkaerőhiány újra-*

termelődését kiváltó, eddig kellően nem elemzett sajátos mozgatórugókat, *mechanizmusokat* tárunk fel — hipotetikus jelleggel, deduktív logika segítségével.

Elemzésünk a munkaerőhiányt nem a fogyasztási és beruházási javak körében fellépő hiányokból vezeti le, nem hozza velük közvetlen összefüggésbe sem, s nem is egyszerűen a hiányok megnyilvánulási szféráinak egyikeként fogja fel. A munkaerőhiány elkülönített kezelése mellett szól a munkaerő mint termelési tényező s a munkaerőpiac mint tényezőpiac sajátos természete. Olyan vonásokra gondolunk itt, mint hogy a munkaerő tömege nem szaporítható tetszőlegesen; a munkaerőpiac „tiszta" formájában sem önszabályozó természetű, hiszen a munkaerő árának (a béreknek) hirtelen esése — minthogy a bér a létfenntartási javak megszerzésének eszköze —, tapasztalatilag s elméletileg is beláthatóan, nemhogy csökkentené, de átmenetileg még növeli is a munkaerő kínálatát; a dolgozó nem véglegesen adja el a munkaerejét, a munkáltató sem véglegesen vásárolja meg — ilyen értelemben a munkaerő adásvétele inkább hasonlít valamiféle bérleti ügylethez; számos tényezőtől függ, hogy a dolgozó eladott — bérbe adott — munkaerejéből a munkája során ténylegesen mennyit fejt ki; a munkaerejét eladó dolgozó egyben fogyasztó és állampolgár; a munkaerő ára, a bérért vásárolható javak tömege, vagyis a reálbér, hosszabb távon egészen bizonyosan emelkedik. A munkaerő s a munkaerőpiac megkülönböztető jegyeinek figyelembevétele nélkül a munkaerőhiánynak sem a kiváltó okai, sem a következményei nem tárhatók fel. Ezért elméleti megfontolásokból is célszerűnek láttuk tartózkodni az áruk, illetve a termelési tényezők szférájából vett, még oly kézenfekvőnek tűnő analógiáktól is.

Modellünk vizsgálatának segítségével tehát azt igyekszünk kimutatni, hogy a *munkaerőhiány* — az állandó munkaerő-túlkereslet formáját öltő globális munkaerőéhség — *a szocialista gazdaság mai modelljének működéséből szervesen* és *közvetlenül* (az egyéb szférák hiányjelenségeitől függetlenül) is *következik:* a pótlólagos munkaerőforrások elapadásával kezdődően a gazdasági fejlődés természetes kísérő jelensége.

A következtetések érvényessége nem korlátozódik a szocialista gazdaság „klasszikus" típusára. *A gazdaságirányítás reformjára irányuló hazai kísérletek eredményei* — amennyire ez ma megítélhető — nem feszítik szét a modell szándékosan szélesebben meghatározott kereteit; *a modellen belüli módosulásokként foghatók fel.*

A modellünkben ábrázolt szocialista gazdaság a következő *alapvető jegyekkel rendelkezik.*

1. *A termelőeszközök társadalmi tulajdonban vannak,* nincs tehát magánelsajátítás, aminek következtében a vállalkozói profit — amely a tőkés gazdaság újratermelésének motorja — és ezzel együtt *az árszabályozó áru- és tényezőpiacok egybefüggő rendszere mint a gazdaság működését szabályozó központi alkotó intézmény megszűnik. A gazdaságot a gazdaságirányító központ integrálja,* amelynek funkciója a gazdasági egységek létrehozása és megszüntetése, a többlettermék meghatározása, bizonyos hányadának az általa kitűzött fejlesztési célok függvényében történő elvonása és újraelosztása, a gazdaság intézményrendszerén belüli alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyok szabályozása stb.

2. *A szocialista gazdaság ugyanakkor árutermelő gazdaság:* elkülönült egységei eladásra szánt termékeket állítanak elő. Az elvonások-visszajutta-

tások rendszerével együtt *létezik* tehát *a központ által kondicionált piac, amelyben a gazdaság mikroszférájának szereplői gazdálkodni kénytelenek.* Érvényesül a munkaerő árujellege, amennyiben *a dolgozók korlátozott munkaerejükkel mint sajátjukkal* lényegében a gazdasági racionalitás ismert elvének (hozammaximalizálás) megfelelően „*gazdálkodnak*". A kisárutermelővé majd tőkéssé válás (termelőfelhalmozás) alternatívája azonban nem létezik a számukra; a központ által szabályozott árakon munkaerejüket értékesíteniük kell — ez a feltétele a fogyasztási javak megszerzésének. A dolgozók tehát csak mint *munkavállalók* gazdálkodnak a munkaerejükkel: *gazdálkodói racionalitásuk* érvényre juttatása *a munkahelyük megválasztására és a munkahelyen kifejtett erőfeszítéseik szabályozására terjed ki*, ami a gazdaság egységeiben egyéni *jutalmazási-ösztönzési rendszerek működtetését tételezi fel és teszi lehetővé* a központ által szabályozott munkaerőárak (bérek) mellett...

3. A szocialista gazdaság *növekedésre orientált;* az alapvonások reprodukciója mellett a javak bővített újratermelésére törekszik. A bővített újratermelés sikeressége egyben az alapvonások megőrzésének feltétele.

E jellemző jegyekből természetesen továbbiak adódnak, amelyek közül néhányra (ti. a témánk szempontjából lényegesekre: konstruált árrendszer; a vállalati profil adminisztratív szabályozása, illetőleg szűkre szabott vállalatok közötti közvetlen tőkeallokáció; a vállalatok növekedésben való érdekeltsége stb.) a kifejtésben utalunk. A modell végül is az itt tárgyalt *jegyekből* s az ezekből a modell logikai elemzése alapján *következtetett további vonásokból* „áll össze". Kiindulópontként azonban elegendő csupán ezeket a jegyeket tételezni.

A munkaerőhiány jelenségének megértéséhez ebben az első megközelítésben szükségtelennek látszott megkülönböztetnünk a termelés „osztályait", s eltekinthettünk az ún. nem termelő szektortól. Továbbá megengedhetőnek látszott, hogy a munkaerőt homogén erőforrásnak s a vállalatokat is egyneműeknek tekintsük, a gazdaság hierarchikus felépülését pedig a központ—gazdálkodó egységek dichotómiájában írjuk le. Ezeknek az egyszerűsítő feltevéseknek a feloldása — megítélésünk szerint — nem érintené a *gazdaság egészére* értelmezendő következtetéseinket.

Az első és második csoportban ismertetett jegyekből az is kitűnik, hogy a *modell eltekint* a munkavégző képesség szocializált szektoron kívüli értékesülésének lehetőségétől, a *társadalmilag szervezett termelésen és elosztáson kívüli kereső-megtakarító célú gazdálkodó tevékenységek és jövedelemátcsoportosulások szférájától.* Ezt az indokolja, hogy e „*második gazdaság*" fennmaradása-kiépülése-újratermelődése szintén a *vázolt alapvonásokkal rendelkező modell működéséből levezethető* származékos jegy. (Léte *egyfelől* az itt tárgyalt munkaerőhiányból következik, mégpedig *részint közvetlenül* — a munkaerő mint termelési tényező szűkössége folytán —, *részint közvetve:* a magas gazdasági aktivitási rátával együttjáró gyenge hatásfokú anyagi ösztönzésen s az ezzel járó munkahelyi teljesítmény-visszatartáson keresztül.[6] *Másfelől* szerepet játszik benne a növekményérdekeltség következtében — amely szintén jellemző származékos jegy — általánosan érvényesülő tartalékoló vállalati magatartás.) A „második gazdasággal" a szocializált szféra labilis kompromisszumok alapján működik. Benne a következőkben ismertetendő összefüggések több tekintetben módosult formában érvényesülnek.[7] A *jelen tanulmány* azonban a modell származékos vonásokkal való továbbépítésé-

ben nem megy el a „második gazdaság" szempontjainak bekapcsolásáig: következtetéseit *a szocialista gazdaság „tiszta"* (a szocializált szektoron kívüli alternatív jövedelemforrásokat nem tartalmazó) *modelljére fejti ki.*

Az elemzés menete

Elemzésünkkel azt kívánjuk alátámasztani, hogy a szóban forgó gazdaságmodellben *az újratermelés bővítésére irányuló törekvések* a mozgósítható nemzeti munkaerő-tartalékok viszonylag nagy tempójú gazdasági aktivizálása, a pótlólagos létszámbővítési források kimerülése után *beleütköznek a munkaerőforrások korlátaiba, s ez tartós munkaerőhiány formájában nyilvánul meg.*[8]

A bizonyítás lényege a munkaerő iránti „túlkeresletben" megjelenő munkaerőhiány *makroökonómiai meghatározottságának* kimutatása. Azért keressük e tapasztalatilag könnyen igazolhatóan létező jelenségnek a *makro*ökonómiai okát, mert a szocialista gazdaság — a tőkés gazdaságtól eltérően — nem fogható fel úgy, mint a gazdasági racionalitás által vezérelt, atomizáltan és anonim módon tényked piaci szereplők törekvéseiből kialakuló folyamatok eredője, a piac integrálta önszabályozó rendszere.

Ugyanakkor a munkaerő iránti túlkereslet elemzésekor nem tekintünk el a *mikroszféra* magatartásának vizsgálatától, mivel az a makroökonómiai összefüggés (alaphelyzet), amelyre a munkaerőhiány újratermelődését visszavezethetőnek véljük, csak részben érvényesül közvetlenül: a központi fejlesztési döntések többletlétszámigénye következtében. Az összefüggések részben közvetve: a vállalati létszámbővítési törekvések közvetítésével jutnak kifejezésre. *Ily módon rá lehet mutatni a makroökonómiailag determinált munkaerőhiány érvényesülésének* egyes, külön-külön esetleg elfojtható, összességében azonban — éppen a makroökonómiai meghatározottság folytán — nem semlegesíthető *konkrét mechanizmusaira.*

A munkaerőhiány makroökonómiai meghatározottsága

A szocialista gazdaság a nemzeti jövedelem növelése végett a rendelkezésre álló termelési tényezők minél nagyobb mértékű kihasználására törekszik. E törekvés sikerétől függ az anyagi életviszonyok javításának s a további gazdasági növekedésnek a lehetősége. E cél realizálásának — tőkés osztály híján — nem szab határt a termelőeszközök magántulajdonából fakadó profitérdek. *Mit jelent ez a munkaerő-kereslet vonatkozásában?*

Hogy a szocialista gazdaság e téren megnyilvánuló specifikumára rámutathassunk, utalunk arra, hogy a tőkés gazdaságban a pótlólagos munkaerő aktivizálása gazdaságilag — a tőkés vállalkozók szempontjából — csak addig racionális, amíg a pótlólag bevont munkaerő saját reálbére árufedezetén (a „szükséges" — ti. a munkaereje újratermeléséhez szükségesnek elismert — terméken) túl megfelelő arányú profitot állít elő. Nincs az a tőkés vállalkozó, aki termelését azon az áron kívánná bővíteni, hogy ezáltal profitjának tömege — a többletbevételt meghaladó mértékű bérköltség-növekedés folytán — csökken. S hasonlóképpen: a tőkés vállalkozó igyekszik időről-időre „felszabadítani" (elbocsátani) az olyan munkaerőt — vagyis megszün-

tetni a munkahelyüket —, aki csupán az alkalmazásának bérköltségével megegyező, illetőleg ennél — a tőke mindenkori értékesülési feltételeihez képest — nem kellően nagyobb mértékben járul hozzá a teljes árbevételhez.

Ezzel szemben a *szocialista gazdaságban*, a gazdaság egészének szintjéről tekintve, *mindaddig érdemes a pótlólagos munkaerőforrásokat bevonni a termelésbe, ameddig* ez a termelés és *a* nemzeti jövedelem növekedésével jár, vagyis a *termelésbe újonnan bevont munkaerő egyáltalán valamennyi új értéket előállít.*[9] Ha ez az érték — az adott felhalmozási lehetőségek közepette kialakítható új munkahelyek relatíve *alacsony technikai színvonala* folytán — alatta marad azon jószágtömeg értékének, amelyet a pótlólagos munkaerő a bére fejében elfogyaszt, akkor is racionális a foglalkoztatása népgazdaságilag. Hasonló a helyzet a termelésbe korábban bevont, alacsony produktivitású munkaerő — munkahelyek — megtartásával. Hiszen ezáltal is valamennyivel nagyobb a megtermelt nemzeti jövedelem tömege, aminek eredményeképpen szélesebb a felhalmozás lehetősége, illetőleg magasabb lehet a lakosság életszínvonala.

Tegyük hozzá ehhez: a pótlólagos munkaerő aktivizálásának, munkába állításának az sem szab egyértelmű gazdaságossági korlátot, ha az ehhez szükséges — döntően infrastrukturális fejlesztésekben (gyermekintézményi hálózat, közlekedés stb.) testet öltő — társadalmi ráfordítások *meghaladják* a pótlólagos munkaerő által létrehozható termelés- (nemzetijövedelem-) növekményt. Ti. az ilyen fejlesztések egyszersmind a lakosság életfeltételeinek javítását is szolgálják. (Elmaradásuk a lakossági szükségletek kielégítésében mutatkozó hiányokhoz vezethet.) Ha tehát a gazdaságnövekedés közvetlen — szűken vett — érdekei nem is, életszínvonal-, illetőleg társadalompolitikai szempontok igazolhatják e kiadásokat. Így viszont már szűken vett gazdasági szempontok alapján is racionális, hogy e szükségesnek ítélt társadalmi kiadások fedezetének előteremtéséhez a pótlólag aktivizálható alacsony produktivitású munkaerő hozzájáruljon.

A munkaerő-tartalékok maximális aktivizálása természetesen csak a gazdaság működésének *dinamikájában* valósulhat meg. *Statikusan*, adott időpontban a munkaerő-állomány bővítésének általában határt szab, ha a pótlólagos munkaerő reálbére árufedezetének csak töredékét kitevő új értéket állítana elő. Hiszen az ilyen lépés nyilvánvalóan a népgazdasági szintű reálbéralap újrafelosztását jelentené, aminek folytán — a nagyobb nemzeti jövedelem ellenére — csökkenne a már dolgozók reálbére. Bővülő újratermelést feltételezve viszont nincs akadálya a munkaerő bevonásának. Ugyanis a következmény ez esetben nem a már dolgozók reálbérszínvonalának csökkenése, hanem csupán a nemzeti jövedelemnél valamivel lassúbb növekedése.

Azt gondoljuk, okfejtésünkkel sikerült világossá tennünk, hogy a szocialista gazdaság az olyan munkaerő foglalkoztatásában is érdekelt, amely a termelőfolyamatban nem képes saját bére árufedezetét előállítani; a *gazdaság munkaerő-szükséglete* tehát — tendenciájában — *korlátlan*. A nemzeti jövedelem (a termelékenység) dinamikus növekedése megteremti annak lehetőségét, hogy az alacsony termelékenységgel foglalkoztatható pótlólagos munkaerőt úgy vonják be a termelésbe, hogy a már dolgozók reálbére is emelkedhessék, ugyanakkor ne következzék be a felhalmozás rátájának süllyedése. A nemzeti jövedelem (termelékenység) lassúbb emelkedése mellett az ilyen munkaerő bevonására ugyan kisebb a lehetőség. Ez esetben

viszont erőteljesebben jelentkezik az a törekvés, hogy a nemzeti jövedelem növekedésének meggyorsítására mozgósítsák a munkaerő-tartalékokat — esetleg azon az áron is, hogy a már dolgozók reálbérszínvonalának emelkedése átmenetileg lassul vagy megáll.[10]

Miután a népesség gazdasági aktivitása elérte a mindenkor lehetséges maximumát,[11] a gazdaság tovább növekvő munkaerő-szükséglete a munkaerő iránti globális túlkeresletben jut kifejezésre. E globális túlkereslet természetesen nem szükségképpen terjed ki minden munkaerő-kategóriára (mint ahogy a tőkés gazdaságbeli globális munkanélküliség sem feltétlenül sújtja a munkaerő minden csoportját). A globális túlkereslet közepette bizonyos munkaerő-kategóriákban éppenséggel fölösleg is mutatkozhat. Ez azonban nem mond ellent annak a megállapításunknak, hogy a szocialista gazdaság felszívóképességéhez viszonyítva összességében mindig kevés a mozgósítható munkaerő (a munkaerő-kínálatként jelentkező népesség). A vállalati szféra munkaerő iránti túlkereslete csupán a makroökonómiailag determinált alaphelyzetet juttatja — modellünkben óhatatlanul — kifejezésre.

Hogy ezt belássuk, a következő kérdésekre kell választ adnunk. Menynyiben szükségszerű, hogy 1. a modellünkben működő gazdálkodó egységek növekedni igyekeznek; 2. növekedési törekvésük a létszám bővítésében is kifejezésre jusson?

A gazdálkodó egységek növekedési törekvései

A gazdálkodó egységek növekedésre orientáltságát számos tényező magyarázza — köztük olyanok, amelyek a modellből nyilvánvalóan, közvetlenül következnek, és olyanok is, amelyekről úgy tűnhet: az adott modellen belül lehetséges irányítási-szabályozási rendszerek számos változata közül csak az eddig ismert (alkalmazott) típusokhoz kapcsolódnak hozzá. Közülük elsőként említjük a gazdálkodó egységek függését a központtól, illetőleg a központ által szabályozott piactól, amely mellett — a nagysággal arányban növekvő presztízsen, fontosságon és védettségen, a monopolhelyzethez közelítő állapotból eredő nagyobb tekintélyen, biztonságon és kényelmen túl, amely a gazdaság tőkés modelljében is érvényesül — a növekedés fontos mozgatórugója a gazdaságirányító szervekhez való szorosabb kapcsolódás révén a központilag szabályozott (ennélfogva a *vállalat szempontjából* az ideáltipikus szabad piachoz képest szabályozatlan: kiismerhetetlen, kiszámíthatatlan) piac hatásaitól való mentesülésre törekvés. Természetszerű, hogy mindez könnyebben érhető el egy nagyobb vállalat számára, hiszen a gazdálkodó egységek elsősorban a méretüktől függően fejthetnek ki kisebb vagy nagyobb befolyást a központnak a működésük feltételeit kondicionáló tevékenységére.

E szervezeti okok mellett, a növekedésre a gazdasági szabályozórendszer automatizmusából fakadó növekményérdekeltség (bázisérdekeltség) is sarkall.[12] A szabályozó rendszer növekményszellemét ugyan szokás úgy tekinteni, mint amely az adott modellben elvben lehetséges szabályozórendszer-típusoknak csak egy korlátozott köréhez kötődik. Ez a feltételezés azonban nemcsak bizonyítatlan, hanem, megítélésünk szerint, téves. Ha ugyanis igaz az, hogy a vállalat tevékenységének hatékonysága önmagában, a központ piacszabályozó és a működés egyéb gazdasági tényezőit kondicio-

náló szerepe nélkül nem ítélhető meg, akkor elvileg képtelenség olyan szabályozási automatizmust működtetni, amely a növekedés helyett a vállalati hatékonyságot (többlettermék-előállító képességet) helyezi az érdekeltség középpontjába, ettől függően preferálja vagy diszkriminálja a vállalatokat fejlesztési és személyijövedelem-növelési lehetőségeik tekintetében.

Ennek feltétele az volna, hogy az egyes vállalatokban folyó gazdálkodás népgazdasági hatékonysága biztonsággal megítélhető legyen. Ez a feltétel azonban megközelítőleg sem teljesülhet valamiféle automatizmuson keresztül, ha az árak (és bérek), amelyek a vállalati eredményességet nagyban befolyásolják, nem valamiféle árszabályozó piaci automatizmusok hatására alakulnak, hanem konstruáltak, mesterségesek, vagyis eleve kifejezésre jut bennünk a különböző tevékenységek mindenkori központi megítélése. Ekkor ugyanis nem a vállalat eredményessége az a független változó, amely meghatározott szabályszerűséggel megszabja a vállalat (ágazat, tevékenység) fejlődésének-bővülésének lehetőségeit, hanem ellenkezőleg: a vállalat (ágazat, tevékenység) fejlesztésével kapcsolatos központi elgondolások azok, amelyek az árakon (és béreken) keresztül — s a működés-fejlődés számos olyan egyéb feltételén keresztül, amelyeket többé vagy kevésbé közvetlen módon, ugyancsak központi elgondolásoknak alárendelten alakítanak — lényegében meghatározzák a vállalat eredményességét. A konstruált, mesterséges ár- (és bér-) rendszert — amely nem azonos az értéktörvény szabályozta tőkés piacokon kialakuló árak állami eltérítésével! — viszont a szocialista gazdaság nem nélkülözheti. Alapvetően azért nem, mert a szocialista vállalat, a tőkés vállalattól eltérően — mint a későbbiekben még utalunk rá — az egyik termelési tényezővel, a munkaerővel nem „gazdálkodik" abban az értelemben, hogy egységnyi munka költségeit minimalizálni igyekezne, s így az értéktörvény nem fejthet ki ár-, bér-, munkaerőallokáció- és termelésszabályozó funkciót.

Gondolatkísérletként mégis tegyük fel, hogy növekmény-szellemtől mentes szabályozást vezetnek be. Vagyis *„feltesszük, de meg nem engedjük" hogy a vállalati hatékonyság mérése valamiféle automatizmus alapján megoldott*, s a következmények alapján mutatjuk ki a feltevés képtelenségét.

A korábban mondottak ellenére azért tűnhet egy ilyen kiinduló feltételezés reálisnak, mert amíg létezik nemzetközi mértékű tőkés piac, amelybe a szocialista országok is intenzíven igyekeznek bekapcsolódni, mindaddig a világpiaci árakat alapul vehetik (alapul kénytelenek venni) a belső árak kialakításához. Ennyiben az így kialakított árak mérceként szolgálhatnak a vállalatok viszonylagos hatékonyságának megítéléséhez. A világpiac árszabályozó szerepének bekapcsolása ellenére azonban egyrészt fenn kell tartanunk azt az álláspontunkat, hogy magában a vizsgált modellben — tehát tőkés gazdasági környezet nélkül vizsgálva e modellt — nincsenek meg a vállalati hatékonyságon alapuló erőforrás-allokációs automatizmusok működtetésének feltételei. Másrészt hangsúlyoznunk kell, hogy a világpiaci árak mérceként való alkalmazása a vállalati hatékonyság megítélésére a népgazdaságnak csak korlátozott területére terjedhet ki — ti. amely a világpiaccal kapcsolatban áll. Végül: még itt is elkerülhetetlen, hogy a világpiaci árak és a vállalati eredményesség közé a központ különféle közvetítőket (például pénzügyi hidakat) iktasson be, vagyis a világpiaci árhatások begyűrűzését kontroll alatt tartsa, hiszen az árszerkezet nem függetleníthető a gazdasági fejlettségtől.

Először is zárjuk ki a megoldás lehetséges következményeinek azt a változatát, amely szerint a központtól való függés következtében, továbbra is minden vállalat bővülésre törekedne, hogy mérete növekedésével nagyobb befolyást fejthessen ki a központnak a vállalati működés piaci és nem piaci feltételeit meghatározó tevékenységére. Induljunk most ki az ellenkezőjéből — ti. hogy a központtól való függés és az egyéb, szervezetszociológiai tényezők növekedésre serkentő hatása nem érvényesülne, illetőleg ugyengébbnek bizonyulna, mint a szabályozási automatizmus vállalati magatartást befolyásoló ereje.

Ekkor a gazdálkodó egységek leépülése, önfelszámoló tendenciája válna általánossá. *A gazdálkodó egységek* ugyanis a dolgozóik jövedelmét meghatározó *„hatékonyságukat"* — fajlagos nyereségüket, jövedelmezőségüket — — a *leginkább s a legkönnyebben azáltal növelhetnék, ha termelésük s ezzel együtt létszámuk visszafogásával szívásos árupiaci viszonyokat indukálnának*, amit termékeik árának emelésére használhatnának ki. Természetes, hogy így járnának el, hiszen a *szocialista gazdaság vállalatai* — eltérően a tőkés vállalattól — *nem saját eszközökkel* („tőkével") *gazdálkodnak, ennélfogva* — ha csak a gazdasági szabályozás oldaláról nézzük (tehát eltekintünk az említett szervezeti tényezőktől, meg az olyan szervezetszociológiailag vizsgálható motívumoktól, mint a vállalati méret hatalom- és presztízsvonzata, továbbá a vezetői érdekeltségnek attól az egyébként aligha eliminálható jellegzetességétől, hogy a vezetők jövedelme a vezetésük alatt álló vállalat méretétől is függ) — *közömbös a számukra eszközeik* („tőkéjük") *abszolút nagysága.* Semmi sem tartaná tehát őket vissza attól, hogy mindaddig, amíg ez áruik értékesítési lehetőségeit javítaná (az irántuk megnyilvánuló túlkeresletet fokozná), kapacitásaikat csökkentsék, újabb és újabb eszközöket vonjanak ki a termeléstől — átadva ezeket az államnak, aki új és új, de szintén önfelszámoló tendenciájú gazdálkodó egységeket volna kénytelen alapítani. Ez az állapot nyilván nem sokáig volna tartható.[13]

Logikusnak látszik az az ellenérv, hogy ilyen önfelszámolódási folyamat csak monopolhelyzetben lévő vállalatokban menne végbe — ti. tevékenységük szűkítésével csak ilyen helyzetű vállalatok fejthetnek ki számottevő befolyást termékeik áralakulására. Túl azon, hogy a legnagyobb vállalatok éppen csak meginduló önfelszámolódása önmagában is roppant súlyos tovagyűrűző gazdasági következményekkel járna, azt is gondoljuk, hogy a folyamat nem korlátozódna csupán rájuk — s nem állna le monopolhelyzetüknek az önfelszámolódási folyamat bizonyos pontján bekövetkező megszűnésével. Már csak azért sem, mert előbb-utóbb a kisebb vállalatok fokozódó összefogására, közös érdekeken alapuló együttes és összehangolt piaci fel- (pontosabban: le-) lépésére kellene számítanunk. A dolog nyilvánvaló abszurditása folytán azonban teljesen feleslegesnek látszik jobban belemélyedni a várható következmények feletti spekulációkba. (Azzal az esetleges ellenvetéssel, hogy az ilyen vállalati magatartást a központ egyedileg szankcionálná, nem foglalkozunk, hiszen ez a közvetlen gazdaságirányítás rendszerének újjáéledésével lenne egyenlő — miközben azt tételeztük fel, hogy a vállalati szinten a piac értékítélete alapján kialakuló eredményesség szabályozza az erőforrások allokációját.)

A növekményérdekeltség tehát nélkülözhetetlen eleme modellünk szabályozórendszerének. Következésképpen a *gazdálkodó egységek ezzel össze-*

függő általános orientáltságát a növekedésre a modell jellemző jegyének kell tekintenünk.

A bővülésre való általános törekvés tényén mit sem változtatna, ha az adott profilon belüli bővülés mellett alternatívaként új és új profilok meghódítása és a vállalat tevékenységébe való beépítése, illetőleg a vállalatnál képződő fejlesztési erőforrások más vállalathoz való kihelyezése lehetővé válna. Ez a megoldás azonban, úgy tűnhet, új helyzetet teremtene azáltal, hogy a gazdaság spontán — közvetlen vállalati tőkeallokáción alapuló — szerkezeti átalakulásának folyamatát ma akadályozó jelentős tehetetlenségi erőket hárítana el. Csakhogy a *vállalati profil adminisztratív korlátozását a vázolt gazdaságmodell nem nélkülözheti.* E korlátozások megszüntetése olyan vállalati struktúra kialakulását eredményezné, amely a központ számára áttekinthetetlen és kezelhetetlen volna. A több ágazatba, illetőleg különféle termelési vertikumokba szerteágazóan és mélyen belenyúló, kapcsolataikat állandóan módosító vállalatokat *semmiféle rendezőelv* szerint felépülő hierarchikus gazdaságirányító szervezet sem tudhatná „kézben tartani". A vállalatok közötti közvetlen „tőkeallokáció" sem csak az önszabályozó tőkepiac hiánya következtében kivihetetlen, hanem azért is, mert a központi irányítás szempontjából a következményei lényegében hasonlóak lennének, mint ha a vállalati profilok adminisztratív megszabása szűnnék meg. Csak éppen ez nem a profil (tevékenység) oldaláról, vagyis naturálisan, hanem a vállalatok közötti pénzügyi (kölcsön-) kapcsolatok áttekinthetetlen szövevényessége, a vállalatok kontrollálhatatlan pénzügyi összefonódásai folytán tenné lehetetlenné a központ tudatos és hatásos gazdaságirányító funkciójának gyakorlását — ismételjük: egy olyan gazdaságmodellben, amelyből (mint láttuk) hiányoznak az önszabályozó működés alapvető feltételei (a termelési eszközök magántulajdona; árszabályozó áru- és tényezőpiacok összefüggő rendszere).

Amennyiben viszont a vállalati profil adminisztratíve korlátozott, illetőleg (ami lényegét tekintve ugyanaz) a vállalatok közötti — a központ kiiktatásával végbemenő — tőkeallokáció szűkre szabott (vagy kizárt), *a vállalatoknál képződő fejlesztési források döntő részének felhasználásáról központilag kell határozni* — például elvonva ezeket a vállalatoktól —, mert a vállalatok a gazdaság adott struktúráját konzerváló módon használnák fel ezeket saját bővítésükre. A fejlesztési erőforrások allokációjában ezáltal szűk térre szorulnak a vállalatok autonom döntésein keresztül érvényre jutó piaci mechanizmusok-impulzusok.

Ennek kétségkívül *gazdaságilag irracionális következményei* is vannak, amelyek a *mikroszférának* a szükségletekhez való alkalmazkodásban tapasztalható rugalmatlanságában, továbbá a *központi erőforrások iránti „éhségében" nyilvánulnak meg.* Óhatatlan, hogy ilyen körülmények között az egyes vállalatok fejlesztési erőforrásokhoz való hozzájutásának esélyeiben — a központ által definiált gazdasági-gazdaságossági kritériumok mellett — a gazdaságirányító szervekkel való jó vagy rossz kapcsolat, a személyi tényezőkön és a vállalati méreten alapuló befolyás, a vállalat hatalmi helyzete is kifejezésre ne jusson. Végül gazdaságilag irracionális az is, hogy a *vállalatok a náluk maradó* viszonylag szerény — lényegében a „dinamikus szinttartáshoz" méretezett — *pénzügyi forrásaikat* a számukra adott profilkeretek között *akkor is felélik, ha az e profilokban folyó tevékenységek stagnálása vagy visszafejlődése volna népgazdaságilag kívánatos.*

Mindezek alapján joggal vethető fel: ha a központ irányító szerepének érvényesítését megnehezítené is a profil szélesítését-diverzifikálását-váltását, illetőleg a vállalatközi tőkeallokációt akadályozó sorompók felnyitása, vajon indokolt-e csupán ebből kiindulva eleve elvetni (tagadni) az adott gazdaságmodellen belül egy olyan alternatíva lehetőségét, amely a gazdálkodó egységekkel szemben nem érvényesítene efféle korlátokat. *Nem hangsúlyozzuk-e túl ezáltal a központi irányítás szempontjainak jelentőségét a gazdasági racionalitás szempontjainak rovására?*

Szeretnénk hangsúlyozni, hogy *egyrészt* a központi irányítás és a gazdasági racionalitás szempontjai alapvetően nem ellentétesek: a központ irányító funkciójának gyakorlása a gazdasági racionalitás érvényre juttatását célozza a gazdaság egészének szintjén. A kérdést tehát nem lehet úgy feltenni, hogy a lehetséges változatok vagy a központi irányítást, vagy a gazdasági racionalitást szolgálják. *Másrészt* ennél is lényegesebb az, hogy egy olyan változat, amely nem tartalmazna a profil alakítására, illetőleg a vállalatközi tőkeallokációra vonatkozó adminisztratív tilalmakat — eltekintve most a bevezetéséhez szükséges feltételek (értéktörvény szabályozta tőkepiac) megteremtésének reális lehetőségétől — a gazdasági racionalitás oldaláról is megkérdőjelezhető.

Igaz ugyan, hogy minden olyan lépést, amellyel a már meglévő vállalatok — a központi erőforrásokat tehermentesítve — saját erőforrásaikból (önellátást vagy piacra termelést célzó) profilbővítés, illetőleg más vállalatnak nyújtott fejlesztési kölcsönök, közös fejlesztések útján megszüntetnének a szükségletek kielégítésében mutatkozó bizonyos hiányokat, minden ilyen lépést előnyösnek kellene tekintenünk. Nem mondható el viszont ugyanez az ilyen lépések eredményeképpen kialakuló vállalati struktúráról. *A spontán vállalati tőkeallokáció szabaddá tétele nemcsak a központ gazdaságirányító funkciójának gyakorlását nehezítő, hanem egyszersmind gazdaságilag irracionális vállalatstruktúra kiépülésével járna.*[14]

Általánosabban fogalmazva azt mondhatjuk: a szocialista gazdaságban a profilmegszabás megszüntetése, illetőleg a vállalatközi tőkeallokáció kiterjesztése tartósan nem járható út. Tőkés viszonyok között a tőketulajdon alapján a legkülönbözőbb profilú termelőüzemek integrálódhatnak egyetlen vállalkozás keretében. Ez egyik módja a szűk profillal járó kockázat mérséklésének, s mint ilyen, kétségkívül a tőketulajdonos (vállalkozó) gazdasági racionalitása húzódhat meg mögötte. *Szocialista viszonyok között a „tőketulajdon" nem játszhat ilyen integráló szerepet, hiszen a vállalatok nem saját eszközökkel gazdálkodnak, s így nem működhet a tőkepiac.* Ebből következően csak a termelőfolyamat technikai-gazdasági elemei által igazolható irányban és mértékben lehet tágabb vagy szűkebb egyes vállalatok profilja. Ennek megítélése pedig nyilván nem bízható a mikroszféra egységeire, hanem központi döntéseket igényel. A profilidegen tevékenységek felvállalása — amelyet a vállalati jövedelmezőség javítása vagy pedig az igénybe vehető külső kapacitások korlátozottságából adódó kényszerűség motivál — mindig csak *aktuálisan* ítélhető népgazdaságilag kedvezőnek. A sokprofilú vállalatok, a szervezetileg-pénzügyileg szorosabban vagy lazábban egymással összefonódó vállalatkomplexumok működtetése előbb-utóbb természetszerűleg irracionálisnak kell, hogy minősüljön, s adminisztratív intézkedések útján szervezeti átsorolásokra, illetőleg — önellátó célú vagy profilidegen termelő-szolgáltató melléküzemek esetében — a szétaprózott egységek koncentrá-

lására, az adott főprofilú vállalatokba való beolvasztására stb. kerül sor. Hasonló a helyzet a tőkekihelyezés folytán előálló vállalati összefonódásokkal.

Ehhez még annyit tennénk hozzá, hogy *a termelési folyamat technikai-gazdasági elemeinek megfelelő* — tehát például a termelési folyamatok vertikális egymásra épülését követő — profilbővítésnek, illetőleg a vállalati méretek horizontális irányú koncentrálódáson alapuló *növekedésének is vannak a gazdasági racionalitáson alapuló határai. Ezek* egyrészt szervezeti-irányítási tényezőkre vezethetők vissza, másrészt *abból adódnak, hogy a gazdaság szocialista modelljében is szerephez jut a piac, amely nem működőképes, ha a termelési tényezőket monopolhelyzetben levő vállalatok keretében működtetik.* (Ez az a pont, ahol a leginkább ütköznek az alá-fölérendeltségi viszonyon alapuló központi irányítás hathatósabb érvényesítésének szempontjai a piaci impulzusok erőteljesebb bekapcsolására való törekvésekkel.)

Kimutattuk tehát, hogy a vázolt modellben *a mikroszféra egységei korlátozott profilon belüli állandó bővülésre törekszenek.* Ez a természetes létállapotuk. Az esetenként előforduló stagnálás, illetőleg méretcsökkenés mögött vagy a gazdálkodó egységre a központ által gyakorolt nyomás húzódik meg, vagy pedig a vállalat deviáns működése. *Ha egy vállalat a „fejlesztési" elképzeléseiben önként tűzné célként maga elé a stagnálást vagy méretének csökkenését, ezt kétségkívül patologikusnak kellene tekintenünk.*

Hosszabb távon a vállalati növekedés útja az eszközállomány és a létszám bővítése. S ezzel eljutottunk a másodikként megjelölt alapkérdéshez: mennyiben szükségszerű, hogy a vállalatok növekedésre orientáltsága a létszám újabb és újabb bővítésére irányuló törekvésükben testesüljön meg.

Növekedésre orientált vállalat és vállalati munkaerő-kereslet

A bővítésre felhasználható eszközállomány (beleértve a beruházói-kivitelezői kapacitást) népgazdasági szinten éppúgy mindenkor korlátozott, mint a munkaerő. A szocialista gazdaságban, ahol a növekedésnek végső soron — elvben — csupán a rendelkezésre álló termelési tényezők korlátozott mennyisége szab határt, a kívánatosnak tekintett növekedéshez képest a fejlesztési források általában véve szűkösek: semmilyen termelési tényezőből nincs „elegendő". *E tekintetben a munkaerőhiány* végső oka nem különbözik a fejlesztés többi eszközében mutatkozó hiányétól: *maga is egyik megjelenési formája — szférája — a dinamikus gazdaságnövekedés általános termelési- (fejlesztési-) tényező-hiányának.*[15]

A termelési tényezők e két elemének szűkössége ugyanakkor más-más allokációs mechanizmusokat hív életre (tesz lehetővé), és eltérő gazdálkodási következményekkel jár. Hogy ezt belássuk, *rá kell mutatnunk az abban megmutatkozó különbségekre, ahogyan a vállalatok e két termelésitényező-elemet gazdálkodási-fejlesztési döntéseikben megítélik.*

Ami az eszközök szűkösségét illeti, a vállalatok a bővülésükhöz szükséges beruházási javakhoz — minthogy erre a fizetőképes beruházási keresletük (pénzügyi eszközeik) csak csekély fedezetet nyújt — döntően a központ elhatározásai alapján juthatnak hozzá. Ezzel szemben *a munkaerő iránti keresletnek nem szabnak határt a vállalat pénzügyi lehetőségei. Továbbá a munkaerőpiac* sajátos természetű piac: *működése sok szempontból eltér* nemcsak

az árupiacokétól, hanem *a beruházási javak piacától is* (feltéve, hogy egyáltalán létezik ilyen piac).

Munkaerőt — elvben — *akkor is lehet szerezni* (ti. „elszerezni" — vagyis a vállalat előnyére újraelosztani), *ha összességében kevés van belőle* (nincsenek pótlólag bevonható munkaerőforrások). Más kérdés, hogy ha túlkereslet van, ez nem sikerülhet minden vállalatnak. A vállalat azonban aligha mondhat le önként erről a lehetőségről — hiszen mint rámutattunk, természetszerűen bővülni igyekszik —, hacsak nem központi beruházási alapokból akarpótolják azon a címen, hogy munkaerő-helyettesítő gépesítést valósít meg. A munkaerőszerzéstől azonban ez esetben is csak átmenetileg áll el.

Ha a vállalat az általános munkaerőszűke tudatában — és józan önmérséklettől vezéreltetve — lemond létszáma bővítéséről, akkor is kénytelen lenne a rivális vállalatokkal állandóan fenntartani a konkurrenciaharcot a munkaerőért (és megnyerni ebben az irányító szervek támogatását), különben a meglévő létszámát is elveszítheti. A siker mindig karnyújtásnyira van attól, ezért *a munkaerőpiacon mindig kiélezett a verseny.* (Szemben a beruházási javak piacával, ahol az ilyen állandó készenlét azért sem szükségszerű, mert az egyszer már megszerzett eszközöket nem lehet „elhódítani"; újabb eszközökhöz pedig nem a piaci harcon keresztül vezet az út, hanem a központi szervekkel folytatott küzdelemben, amiben többnyire szintén a nagyobb vállalatok vannak előnyben.)

Ha viszont igaz az, hogy az adott munkaerőpiaci pozícióban való belenyugvás — minthogy a vállalat számíthat arra, hogy versenytársai törekszenek a pozíciójuk javítására: létszámelszívásra — a korábbi pozíció elvesztését jelentheti, *ahhoz, hogy egy vállalat a megszerzett munkaerőpiaci pozícióját tartani tudja* (bízhasson abban, hogy új belépőkkel pótolhatja az elkerülhetetlen létszámveszteségeit), ennél többre: *létszáma növelésére kell törekednie.* A dolgozók munkahelyválasztási szabadsága mellett, irreális tehát a vállalatoktól elvárni, hogy mondjanak le a létszámnövelésre való törekvésükről — miközben mindent meg kell tenniük azért, hogy dolgozóikat megtartsák. A vállalat munkaerővonzó képességének ezt a szintjét képtelenség pontosan „belőni". *Minél kiélezettebb a munkaerőhiány, annál kevésbé lehet létszámnövelésre való törekvés nélkül a létszámot tartani.*

Ha tehát a munkaerő-túlkeresletet a mikroszféra, illetőleg a munkaerőpiac oldaláról tekintjük, akkor is arra a következtetésre jutunk, hogy nincs (nem képzelhető el) olyan gazdasági szabályozó rendszer, amelyik a maga automatizmusán keresztül megszüntetné a vállalati munkaerő-túlkeresletet. Ehhez csak a növekményorientált szabályozás elvetése vezethetne, amely azonban a vállalatokat a stagnálásban, illetve a csökkenésben tenné érdekeltté, s kérdés, hogyan hatna ez a gazdasági növekedés dinamizmusára és a meglévő termelési erőforrások kihasználására. Egy ilyen alternatíva — mint már rámutattunk — a mai feltételek mellett nyilván nem vethető fel.

A vállalatok létszáméhségét sokféle okra vezetik vissza. Egyik magyarázatként a tényezőár-arányok problémáját vetik fel (a vállalatok számára „a munkaerő olcsó — a gép drága"). Ez megközelítés azonban *már kiindulópontjában megkérdőjelezhető. Ti. a szocialista vállalat nem minimalizálni, hanem maximalizálni akarja az egységnyi munka költségét. Ha pedig ez így van, kérdéses, vajon következtethetünk-e a magatartására egy olyan modellből, amely arra az alapfeltevésre épül, hogy a vállalkozó a fajlagos eszköz- és bérköltségeket*

egyaránt minimalizálni igyekszik, vagyis — a tőkés vállalat mintájára — *a termelési tényezők kombinálásában a gazdálkodói racionalitás szabályai szerint jár el.* A tőkés vállalattól való eltérés fejlődik ki abban is, hogy míg az a „gép kontra létszám"-tartalmú fejlesztési döntéseiben azt is mérlegeli, hogy a munkaerő olyan termelési tényező, amelynek ára (bére) időről-időre egészen bizonyosan emelkedni fog, addig a szocializmusbeli vállalat számára ez nem hátránya a termelésnövelés munkaigényes (létszámigényes) változatának.

Azzal a másik megközelítéssel, amely szerint a munkaerőhiányt az ún. teljesítményhiány („kapun belüli munkanélküliség") okozza, nem kívánunk foglalkozni, annyira szembetűnő az okoskodás erőszakolt, önmagába visszatérő jellege. Ha ugyanis munkaerőhiány alatt a munkaerő iránti túlfűtött keresletet értjük — márpedig csak ezt érthetjük —, akkor a „teljesítményhiány" ennek nyilvánvalóan nem oka, hanem egyik megjelenési formája: következménye. Nem azért akarnak a vállalatok újabb dolgozókat felvenni, mert a meglévő dolgozóikat sem használják ki. A kérdést így kell feltenni: az adott munkaintenzitás (munkaerő-kihasználtság) mellett a vállalatoknak miért éppen a mindenkori létszám kevés. Vagy másképpen szólva: mi a biztosíték arra, hogy nagy munkaintenzitás mellett a vállalat kevésbé kívánná termelését létszámbővítéssel is tovább fokozni. Ha már a vállalat gazdálkodási racionalitását tételezzük fel, a magas munkaintenzitás miért nem tenné inkább még vonzóbbá a pótlólagos munkaerő alkalmazását? Hiszen az adott bérért a mainál nagyobb teljesítményhez jutna! De számít-e egyáltalán — illetőleg így számít-e — ez a szocialista vállalat szemszögéből? Ezek azok az alapkérdések, amelyeket az említett megközelítés kikerül, s ezzel magyarázat helyett tautológiát kínál.

Ismét mások a vállalatok létszáméhségét a szabályozórendszerrel, *a vállalati érdekeltségi alapok képzésének központi szabályozásával* magyarázzák. Azt azonban már előzőleg kimutattuk, hogy a munkaerőhiány nem a szabályozórendszer megválasztásán múlik.

A munkaerő-kereslet olyan — a direktív gazdaságirányítás rendszerébe illeszkedő — szabályozása viszont, amely *a vállalati létszámok központi előírásán alapul, csak a munkahelyválasztás szabadságának számottevő megnyírbálása mellett működtethető.* Efféle megoldás bevezetése tehát eleve nem reális alternatíva a munkaerő-túlkereslet megszüntetésére (modellünkben legalábbis nem, hiszen a dolgozók szabad munkahely-választását tételeztük fel) — még ha kényszerűségből *időlegesen fellépnek* is ilyen tendenciák.[16]

★

Elemzésünk összefoglalásaképpen megállapíthatjuk: a munkaerő szűkössége a mai szocialista gazdaság működésének velejárója. Végső oka abban a makroökonómiai alaphelyzetben jelölhető meg, hogy népgazdasági szinten a minimális nemzetijövedelem-hozamot biztosító munkaerő bevonása a termelésbe (illetőleg megtartása a termelésben) is gazdaságilag racionális, ennélfogva a gazdaság munkaerő-szükségletének nincs objektív felső korlátja.

A gazdasági szabályozórendszer nem oka, hanem csak közvetítője a makroökonómiailag determinált munkaerő-túlkeresletnek. Csak a gazdaság egészének tartós működése szempontjából diszfunkcionális szabályozás teremthet — elvben — olyan érdekeltségi viszonyokat, amelyekben a mikroszféra nem támaszt tartós munkaerő-túlkeresletet.

A diszfunkcionális jelleg a gazdálkodó egységek önfelszámoló tendenciájában fejeződne ki. A vállalatok tevékenységük (termelésük s ezzel együtt az általuk működtetett termelési tényezők) szűkítésével igyekeznének a dolgozóik keresetének emelését meghatározó fajlagos nyereségüket növelni, pontosabban többlettermék-előállító képességüket fokozni. Tevékenységük (méretük) korlátozásával ugyanis a termékeik piacán az értékesülési feltételeket javító szívásos állapotot idézhetnének elő.

Ugyanerre a következtetésre jutunk akkor is, ha abból indulunk ki, hogy a szabályozórendszer érdekeltté tenné a vállalatokat azoknak a munkahelyeknek a megszüntetésében, amelyek kevesebb nemzeti jövedelmet állítanak elő, mint a fenntartásuk bérigénye. Az ilyen munkahelyek kiiktatása ugyanis növelné a többi dolgozó bérét, s e magasabb reálbérszínvonalon újabb munkahelyek tűnnének ez előbbi kritérium szerint megszüntetendőnek stb. A folyamat dinamikájában ismét csak az önfelszámolódás tendenciája jutna érvényre.

Amennyiben valóban igaz, hogy a szocialista gazdaság elemzett modelljében a gazdasági faktorok önmagában racionális viselkedése mellett a munkaerőpiacon globális keresleti túlsúly állandósul, úgy vagy megpróbálunk együttélni a munkaerőhiánnyal, eseti beavatkozásokkal enyhítve a bővített újratermelést zavaró következményein, vagy (és) a szabályozórendszer automatizmusán kívüli eszközökkel — lényegében direkt beavatkozásokkal — időről-időre „lefaragunk" a munkaerő-keresletből.

Nem volna azonban helyes eleve lemondani annak megvizsgálásáról, vajon a szocialista gazdaság modellünkben szereplő alapvonásain nem hajthatók-e végre olyan célszerű s más szempontokból is indokolt módosítások, amelyek — anélkül, hogy a szocialista társadalom egyik legfőbb vívmányát: a teljes foglalkoztatottságot veszélyeztetnék — végül is a krónikus és éleződő munkaerő-túlkereslet megszűnéséhez vezetnének.[17] Az ez irányú munkát természetesen meg kell előznie hipotetikus következtetéseink szigorú ellenőrzésének és modellünk szükséges módosításának, amelyben nem nélkülözhető a téma szakértőinek segítsége.

JEGYZETEK

[1] Lásd *Timár János:* A foglalkoztatottság alakulása a KGST-országokban 1950-től 1990-ig. Közgazdasági Szemle, 1973. 3. sz.

[2] A hazai helyzetet részletesen elemzi *Timár János:* Foglalkoztatáspolitikánkról és munkaerő-gazdálkodásunkról című cikke. Közgazdasági Szemle, 1977. 2. sz.

[3] Ilyen felfogást fejt ki *Kovács János:* Teljes foglalkoztatás és munkaerőhiány című cikkében, Közgazdasági Szemle 1974. 7—8. sz. 799—800. l.

[4] Racionális viselkedés alatt azt értjük, hogy a gazdaság szereplői *helyesen felismert saját érdekeik és ezeken alapuló céljaik megvalósítására alkalmas eszközök megválasztásán alapuló tevékenységet fejtenek ki.* A racionalitás tehát mindig viszonylagos: csak adott gazdaságmodell kontextusában, illetőleg a gazdaság adott szereplőinek viszonylatában értelmezhető, továbbá a racionalitás makro- és mikroökonómiai kritériumai nem esnek szükségképpen egybe.

[5] A modellt *Galasi Péter:* Másodlagos gazdaság és munkaerő-értékesítés című kéziratos tanulmánya (1978) alapján, egészen röviden ismertetjük. A modell leírása megtalálható a jelen cikk szerzőjével közösen írott, a cikk alapjául szolgáló kutatási jelentésben.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy megállapításaink nem vonatkoztathatók az elemzett modelltől eltérő vonásokkal rendelkező jugoszláv gazdaságra.

[6] Lásd a szerző „Relatív bérszínvonal" — ösztönzés — munkaerő-kínálat című, a Pénzügyi Szemlében megjelenés alatt álló cikkét.

[7] A „második gazdaság" származtatásáról és a „megkettőződött" gazdaság természetéről lásd a cikk alapjául szolgáló kutatási jelentést.

[8] Szeretnénk ismételten hangsúlyozni, hogy egyrészt egész elemzésünk deduktív logikai; következésképpen a konkrét utalások mindig csak példaszerűek, az elmondottak illusztrálását, nem pedig a bizonyítását szolgálják. Másrészt — anélkül, hogy ezt minden alkalommal külön jeleznénk — szocialista gazdaság alatt a *létező* szocialista gazdaságok jellemző jegyeit magában foglaló modellünket értjük.

[9] Vö. A termelékenység várható távlati alakulása az iparban és növekedésének meggyorsítása. MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoport, 1969. Házi sokszorosítás.

[10] Mielőtt az olvasó az átmenetileg stagnáló reálbérszínvonal feltételezését végletesnek minősítené, szeretnénk utalni arra, hogy *egyrészt* a keresőarány növekedése következtében ez a lakosság reáljövedelem-színvonalának emelkedésével párosulna. *Másrészt* — ami ennél is fontosabb — *a dolgozók reálbére stagnáló reálbérszínvonal mellett is növekszik.* (Ha például az idős dolgozók kereseti színvonala két, két és félszerese a kezdő kereseteknek, s az aktív élettartam 35—40 év, akkor stagnáló nemzeti jövedelem és reálbérszínvonal mellett — „ceteris paribus" — a dolgozók reálbére évi átlagban két, két és fél százalék körüli ütemben emelkedik.)

[11] A népesség *társadalmilag lehetséges maximális gazdasági aktivitásának* a *még* vagy *már nem*, vagy *eleve nem társadalmasítható, de a társadalom újratermeléséhez szükséges személyes-családi-háztartási tevékenységek* terjedelme (időszükséglete) s az elvégzésükben érvényesülő családon belüli és családok közötti munkamegosztás szab határt. Meg kell jegyeznünk, hogy a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan a *népesség társadalmilag lehetséges maximális gazdasági aktivitása süllyedhet.* Gondoljunk például a tanulással töltött idő hosszabbodására, a nyugdíjkorhatár csökkenésére, vagy olyan tevékenységekre — sütés, főzés, házikert, barkácsolás, gyermeknevelés —, amelyek egy magasabb életszínvonalon, megváltozott tartalommal és funkciókkal, növekvő mértékben kerülhetnek vissza a háztartásokba. Ennek lehetnek gazdasági okai, más esetekben a család mint intézmény védekező reakciójaként is értelmezhető: a család fennmaradását ugyanis egy ponton túl veszélyeztetheti a családi életnek a háztartási funkciók fokozódó társadalmasításával járó tartalmi szegényedése. Amennyiben a családot mint intézményt a társadalom nem nélkülözheti, úgy nem zárhatjuk ki eleve a családi-háztartási tevékenységek méreteinek bővülését — még ha a gazdasági racionalitás mást diktál is. Ezért hangsúlyozzuk a gazdasági aktivitás maximumának *társadalmi* meghatározottságát.

Ahhoz, hogy a népesség gazdasági aktivitása megközelítse az így értelmezett maximumot, a gazdaság növekvő munkaerő-szükséglete mellett, *a népesség növekvő munkavállalási hajlandósága*, a munkaerő-kínálat bővülése is szükséges. Feltételezve, hogy csak a szocialista szektor foglalkoztatottjaként lehet munkajövedelemhez jutni, *ez egy kézenfekvő összefüggés alapján* mindig *be is következik.*

Eltekintve most a munkavállalás nem gazdasági motívumaitól, az összefüggés lényege *a mindenkori átlagnál rosszabb kereső-eltartott-arányú családok munkaképes, de nem dolgozó tagjaira nehezedő, keresőtevékenység vállalására késztető gazdasági nyomás.* Munkavállalásukkal azután a népesség gazdasági aktivitása a korábbinál magasabb szintet ér el, amelyhez képest megint lesznek relatíve alacsony keresőarányú családok; így a folyamat megismétlődik.

Másként úgy is fogalmazhatnánk, hogy a *gazdasági aktivitás emelkedésével* arányosan romlik a keresetek eltartó képessége — t.i. abban az értelemben, hogy *egy keresetből mind kevesebb családtag megélhetését lehet a mindenkori átlagos fogyasztási színvonalon fedezni.* Ez pedig a népességet fokozódó gazdasági aktivitásra készteti. Ha pedig a gazdaság a pótlólagos munkaerő-kínálatot felszívta — vagyis a gazdasági aktivitás emelkedett —, a keresetek ennek következtében relatíve alacsonyabb eltartó képessége újra és újra kiváltja a vázolt folyamatot. A munkavállalási hajlandóság fokozódásának mértéke rövidebb távon *a reálkeresetek emelkedésének ütemétől* is függ: a gyorsabb reálkereset-emelkedés fékezi, a reálkeresetek lassú emelkedése, stagnálása vagy csökkenése viszont serkenti a munkaerő-kínálat bővülését. A leírt mechanizmus következtében *a gazdasági aktivitás ténylegesen elérhető maximális szintje túllépheti a társadalmilag lehetséges* (elviselhető) *maximális* mértéket. Ennek jelei: a munkaképes korú fiatalokra gyakorolt családi nyomás a munkába állásra továbbtanulás helyett; a család funkciószegényedése és dezintegrálódása stb.

[12] Lásd például a Közgazdasági Szemle 1978-as évfolyamában e tárgyban indított vitát.

[13] Ez a hipotetikus megállapításunk jelzi, hogy nem osztjuk maradéktalanul azt a felfogást, amely „... *a vállalati érdekeltséget mint a vállalati dolgozóknak a személyi jövedelmek minél magasabb és tartósan növekvő színvonalában való érdekeltségét*" definiálja. (Lásd *Révész Gábor:* Nyereségszabályozás és vállalati érdekeltség. Közgazdasági Szemle, 1968. l. sz.) E meghatározás ugyanis azt sejtteti, mintha a dolgozók lényegében társtulajdonosként kötődnének *véglegesen* hozzá a vállalatukhoz, amely nem jellemzi az általunk vázolt modellt.

[14] Az természetesen *aktuálisan* jó, ha egy vállalat saját építőrészleg létrehozásával vagy, mondjuk, saját autóbuszok beszerzésével tehermentesíti az adott ágazatokba tartozó, szűkös kapacitású vállalatokat. De az már kétséges, vajon indokolt-e, ha az a építési kapacitás, ille-

ttőleg az autóbuszok egy részét — szükségképpen alacsonyabb kihasználtsággal — önellátó céllal, elaprózottan működtetik. S hasonlóképpen kétséges, mennyire racionális, ha e kezdetben önellátó céllal létrehozott melléküzemi kapacitásokat, a jobb kihasználásuk végett, külső megrendelések kielégítésére is alkalmazni kezdik — s most már az iránt megnyilvánuló külső igények alapján fejlesztik tovább. Vagy például bármennyire kedvező is aktuálisan, ha mondjuk egy gépipari vállalat saját forrásaiból kigazdálkodja egy helyi szükségleteket kielégítő ruhatisztító üzem létrehozásának fedezetét, és megalapít egy ilyen melléküzemet — amely egyébként nem születne meg —, később óhatatlanul felmerül: mi indokolja, hogy a tisztító üzem a gépipari vállalat egységeként működjék.

[15] Az ilyen általános termelésitényező-hiány akkor is állandóan jelen van, ha a terveket, fejlesztési célokat már nem jellemzi többé a voluntarizmus. A gazdasági növekedésre vonatkozó céloknak az a „feszítettsége", amely szükségszerűen fakad a redisztributív szocialista gazdaság gyors fejlődésre való törekvéséből, ha kevesebb, illetőleg kevésbé súlyos arányproblémákkal terheli is a gazdaságot, a termelési tényezők általános hiányát mindenesetre állandósítja.

[16] Itt utalunk *Juhász Ádám:* A vállalati önállóságról című tanulmányára (Közgazdasági Szemle, 1977. 9. sz.), aki más nézőpontból számos hasonló részmegállapításra jutott. Végül is ő azt a következtetést vonta le, hogy „Irányítási rendszerünk... belső ellentmondásait jórészt fel lehetne oldani, ha *a vállalatokat* (több fontos termékcsoportot gyártó vállalatnál ezek szerint is bontva) *nyilvánosan publikált és tartósan rögzített fejlesztési kategóriába sorolnánk*, hasonlóan ahhoz, ahogy ezt a budapesti agglomerációba tartozó vállalatoknál például a kötelező munkaközvetítéssel összefüggésben tesszük. A kategóriába sorolásnál fontos — esetenként döntő — szempontként kellene figyelembe venni a vállalati vezetés színvonalát, dinamizmusát. ...Ilyen kategóriák lennének:

I. Élvonalba tartozó, dinamikusan fejlesztendő vállalatok és tevékenységek.

II. Potenciálisan az élvonalba fejleszthető vállalatok, illetve tevékenységek.

III. Szinten tartandó vagy elsősorban a belföldi fogyasztás igényeinek megfelelő, lassú ütemben fejlesztendő vállalatok, illetve tevékenységek. Ide tartoznának az infrastrukturális és szolgáltató tevékenységet folytató vállalatok is.

IV. Átprofilírozandó, visszafejlesztendő, megszüntetendő vállalatok, illetve tevékenységek."

A konkrét javaslatból csak azért idéztünk ilyen hosszan, mert úgy véljük, pregnáns kifejeződése az általunk felvetett dilemmák egy fajta *feltételezett* megoldásának.

[17] Az általunk elemzett — a *létező* szocialista gazdaságok alapvonásaiból felépített — modell kereteit szétfeszítő változtatásoknak tekinthető a gazdaság felépülési módjának olyan átalakítása, mint amelyet *Tardos Márton* körvonalaz („versenyszféra" — lásd: A gazdasági verseny problémái hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1972. 7—8. sz.), vagy amely *Sárközi Tamás* fejlesztési elképzeléseiben jelenik meg („vállalkozás"-vállalattípus — lásd: A központi gazdaságirányítás és az állami vállalatok jogi kapcsolatrendszere. A vállalatirányítás és a vállalatok jogi kérdéseiről, VI. kötet. 277—284. l. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet) — s egyáltalán minden olyan elgondolás, amely megkérdőjelezi a gazdálkodó egységek mai hierarchikus viszonyát, és a gazdaság szervezeti-intézményi rendszerét olyan módon kívánja átformálni, hogy a vállalatok (a termelő kollektívák) a gazdálkodásukat nagymértékben saját eszközeikkel való gazdálkodásként éljék át; a dolgozók magatartásában a munkaerejükkel racionálisan gazdálkodó munkavállalók viselkedési jegyei mellett megjelenjenek a „társult munkás" motívumai stb.

Aligha inszinuáció, ha a fenti szerzők (de legalábbis Tardos Márton) elképzeléseinek kritikájaként értelmezzük *Benke Istvánnak* a szocialista gazdaság mai modelljével konform álláspontját, aki könyvében így ír: „Egyes szerzők... radikálisan meg akarják változtatni a gazdaság szervezeti-intézményi rendjét, például úgy, hogy a vállalati igazgatót alárendelnék a vállalati kollektívának, vagy oly módon, hogy egy mindent átfogó bankhálózat venné kezébe a vállalatok felügyeletét, az államigazgatástól függetlenül... Ennek élénkítő hatása kezdetben bizonyára elvitathatatlan, de általában és hosszabb távon mégsem egyeztethető össze a szocializmus viszonyaival." (Érdek és ösztönzés. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 201. l.)

BARTA IMRE:

Az önfinanszírozás beruházásokat érintő főbb elvi kérdései

1. Az önfinanszírozás általános kérdései

A vállalatok beruházásokkal kapcsolatos önfinanszírozó képessége, egyszerűbben az önfinanszírozás, szűkebben és tágabban is értelmezhető. *A szűkebb értelmezés szerint az önfinanszírozás a beruházások kizárólag saját forrásokból való finanszírozását jelenti.* Az önfinanszírozó képesség így a saját források nagyságával, színvonalával azonos. *Tágabb értelmezés szerint viszont az önfinanszírozás a saját forrásokkal és a beruházási bankhitel igénybevételével megvalósítható beruházások színvonalát jelenti.* Sinkovics Alfréd szerint például: „Önfinanszírozónak azt a vállalatot tekintjük, amely a hitelmechanizmus működése révén fejlesztési célra kölcsöntőkéhez juthat, s olyan ár-, adó- és jövedelemszabályozási rendszerben dolgozik, amely mellett — a fejlesztés révén keletkező nyereségből — visszafizetheti a kapott hitelt és a kamatokat." (16)

E kétféle felfogás között nincs alapvető különbség. A hitel, mint átmeneti külső forrás ui. a később képződő saját források megelőlegezését jelenti. Hosszú távon szemlélve ezért — miután kamatostul vissza kell fizetni — nem vagy általában elhanyagolható mértékben növeli a vállalatok beruházási lehetőségét. *Rövid távon azonban igen.* A kétféle felfogás létjogosultsága voltaképpen ebben gyökeredzik. A téma kifejtéséhez értelemszerűen hosszabb időszakot kell figyelembevenni. Ezért a továbbiakban — a külső beruházási források kérdését csupán érintve — elsősorban a szűkebben értelmezett önfinanszírozó képesség általános elvi kérdéseihez és szabályozásához adalékul szolgáló gondolatokat szeretnék felvetni.

A szocialista gazdaság fejlődését meghatározó törvényszerűségek és körülmények hatására, konkrétabban: a tervszerűség, az árutermelés, az érdekeltség, a piaci viszonyok fejlődése, az irányítás és a szabályozás tökéletesítésének eredményeként a szocialista országok gazdaságainak közepes fejlettségi szintre emelése során három gazdálkodási elv, vállalati alaptípus alakult ki: a közüzemi — költségvetési intézményi jellegű („szmeta" elvű); az önálló gazdasági elszámolásra épülő („hozraszcsot" rendszerű); és az önállóan gazdálkodó („polnaja hozraszcsot") vállalattípus. *Az utóbbi években pedig kibontakozóban van a kutatás-fejlesztést, a termelést és az exportértékesítést egy szervezetben integráló vállalkozói vállalat típusa.* Ez utóbbi típus a korábbiakhoz képest kétségkívül *bonyolultabb* organizmust jelent. Többek között a termeléscentrikus gondolkodásmód és gyakorlat egyoldalúságának meghaladását is. Elméletileg tekintve ebben nincs semmi meglepő. Egész

egyszerűen, a fejlődésnek a tagadás tagadását jelentő vonalon való haladásáról, formájáról van szó. A szovjetunióbeli fejlődést elemezve Alexandr Birman a témával összefüggésben a következő figyelemreméltó megállapítást teszi: „A reform ma áttérés az önelszámolásról az önfinanszírozásra." (1)

A vállalati önállóság, a beruházásokkal kapcsolatos döntési hatáskörök és az önfinanszírozás terén a szocialista országokban végbement sokszínű fejlődés eredményeként végül is tartalomban, mélységben és a konkrét formákat tekintve különböző megoldásokkal találkozhatunk. Így például nem egy szocialista országban vállalati (egyesülési vagy kombináti) szinten ugyanannyi vagy több fejlesztési forrás képződik, mint a magyar vállalatoknál, ugyanakkor a beruházási döntésekre vonatkozó jogosultság a miénkétől jelentősen eltér. A fejlődésnek immár ezen történeti léptéket biztosító értékelésével a marxista közgazdaságtudomány eddig is sokat foglalkozott.

1.1 *Az önfinanszírozási rendszer továbbfejlesztésének szükségessége*

A beruházás finanszírozási rendszerén belül 1976-ig az önfinanszírozási sávot jelentő saját fejlesztési források képzésének rendszere bizonyult a legidőtállóbbnak. Az önfinanszírozási rendszer stabilitásának szükségessége és előnyei kézenfekvőek. *A finanszírozási rendszer összetevőinek ui. eleve különböző mérvű rugalmassággal, hajlékonysággal kell rendelkezniük.* A vállalati gazdálkodás, az érdekeltségi viszonyok és a szabályozás perspektivikus szempontjai a stabilitás fenntartását igénylik. Az önfinanszírozási rendszer gyakori változtatása ezeknek az elveknek az érvényre juttatását nyilvánvalóan gátolná. Ezzel szemben a hitel- és az állami támogatási konstrukciók jellegükből adódóan gyakrabban igazíthatók a beruházáspolitika aktuális céljaihoz. A finanszírozási rendszer összetevői közötti stabilitási sorrend — ezt figyelembe véve — a következő:

— az önfinanszírozást biztosító saját források képzési rendszere,

— a központi döntésű, a nagy-, a célcsoportos és az egyéb állami beruházások finanszírozási formái,

— az állami támogatási rendszer,

— a beruházási hitelrendszer.

Az önfinanszírozási rendszer eddigi stabilitása tehát pozitívan értékelhető.

A termelő szférának a döntési, illetve finanszírozási rendszer központi döntésű és vállalati beruházásokra történő felosztása — választóvonalként a dinamikus szinttartást megjelölve — eddig sem volt tartható. A jövőben pedig még kevésbé lesz az. Egyrészt azért, mert a dinamikus szinttartás fogalma nem írható pontosan körül, többféleképpen is értelmezhető. Másrészt pedig az 1968 óta szerzett tapasztalatok tükrében egyértelmű, hogy a mechanizmus irányelveinek ilyen mechanikus értelmezése (és érvényesítése a gyakorlatban) az egyszerű és a bővített újratermelési folyamat merev szétválasztásához vezetne. Ez pedig képtelenség. Talán éppen emiatt jött létre olyan helyzet, hogy az államnak a fejlesztéseket *közvetlenül* érintő beavatkozásai nagymértékben elszaporodtak. A gyakorlatban végül is — és ennek igen mély, külön elemzést igénylő okai vannak — *a termelőberuházások döntési és finanszírozási szempontból egyaránt három részre: központi, vegyes és vállalati beruházásokra tagolódnak.* Önmagában ez még nem lenne hiba. El-

lenkezőleg. A problémák zöme inkább a határok minden szempontból — döntés, finanszírozás, érdekeltség, felelősség — való nagymérvű *összemosódásából* származnak. A határok elmosódásának következményei: az egyes konstrukciókkal szemben megfogalmazott követelmények, célok és a tényleges hatások összevetésének lehetetlenülése, a tisztánlátás nehezítése.

A továbbfejlesztés másik — talán az előzőeknél is fontosabb — *indoka, hogy a gazdaság soron következő fejlődési szakaszában a gazdaságfejlesztés feladatai a korábbi évtizedekhez képest minőségileg változnak meg.* A gazdasági szerkezet — ezen belül a termékszerkezet — alakítása, a nemzetközi versenykövetelményekhez való igazodás, a vállalatoktól egy sor területen — különösen a termelés kompetitív szférájában — gyorsabb és hatékonyabb alkalmazkodást kíván, egyes területeken a követés helyett az élvonalba való felzárkózást és ott maradást. Talán felesleges is bizonyítani, hogy ez menynyivel több, mint puszta technikai-műszaki színvonalbeli kérdés. A haladás élvonalának megközelítése vagy elérése természetesen nem csupán a kompetitív szférába tartozó vállalatok számára fontos. A modernizálás, az élvonallal való lépéstartás — ha eltérő intenzitással is — lényegében a gazdaság egészével (a közüzemi vállalatoktól az igazán vállalkozói vállalat típusáig) szemben, tehát *minden* vállalattal szemben követelmény. *A vállalkozás vagy a vállalati gazdálkodás, fejlesztő tevékenység azonban légüres térbe kerül, ha arra a feltételek biztosítása nélkül csak kényszerek hatnak.*

Az önfinanszírozási rendszer továbbfejlesztésénél tehát a lecke két oldalról is fel van adva.

1.2 *A továbbfejlesztés szempontjai (kiinduló feltételezések)*

A továbbfejlesztés irányának keresésénél részint bizonyos feltételezésekre, részint pedig konkrét szempontokra kell támaszkodni. A feltételezések és a szempontok közül a legfontosabbak a következők:

— A tulajdonviszonyok szocialista vonásai erősödnek és egységesebbé válnak. Ennek alapján tökéletesedik a gazdaság központi irányítása, ezzel egyidejűleg növekszik a gazdálkodó szervek önállósága, felelőssége.

— A mai fordítottan kétszintű árrendszer ismét kétszintűvé válik. A termelői árak — különösen a kompetitív területeken — a rugalmasan változó árfolyamok segítségével nagyobb mértékben követik a világpiaci árak mozgását.

— A népgazdasági és a vállalati érdekek ütközését kiváltó fontosabb okok — az egyensúlyhiány, az árak és a nyereség torzulásai — fokozatosan megszűnnek vagy legalábbis a jelenleginél jóval kisebb mértékűre zsugorodnak.

— A vállalati érdekeltség továbbra is a nyereséghez kötődik, ami viszont hatékonysági szempontból — elviselhető tűréssel — helyesen orientál.

— A termékszerkezet alakításának feladata — a felelősséggel és a kockázattal együtt — alapvetően a vállalatokra hárul.

— A vállalkozói típusú vállalatok a kutatás-fejlesztés, a termelés és az értékesítés feladatait egyre nagyobb mértékben egy szervezeten belül integrálják.

— A kialakult vállalati szervezeti rendszer mint keret elhanyagolható mértékben változik. A megszüntetés vagy visszafejlesztés kérdése a jövő—

ben ezért szinte kizárólag termékek és tevékenységek, s nem pedig szervezetek (vállalatok) vonatkozásában merül fel.

— A különböző makroarányokat jelentősen befolyásoló beruházásokról továbbra is központilag (és egyedileg), kormányzati szinten döntenek.

— A tervezési és a szabályozási rendszer közötti összhang erősítésére az államnak — a decentralizált beruházási döntések befolyásolására — megfelelő konstrukciókkal (és forrásokkal) kell rendelkeznie.

— A központi döntésű nagy- és infrastrukturális beruházások megvalósításához központi pénzalapokra van szükség, amire az önfinanszírozás színvonalának meghatározásakor tekintettel kell lenni.

1.3. *Az önfinanszírozási rendszerrel szembeni követelmények*

Az önfinanszírozási rendszerrel szembeni legfontosabb követelmények:

— Az önfinanszírozás mértéke a vállalatok számára biztosítsa az állóalapok korszerű, magas színvonalon való megújítását a technika és technológia fejlesztésében, vagyis a nemzetközi versenykövetelményekkel való lépéstartást.

— A jelentősebb bővítésekhez, kiugró fejlesztésekhez a vállalatok az önfinanszírozás mértékének beszabályozása folytán eleve külső forrásokat legyenek kénytelenek igénybe venni (a központi befolyásolás, egyensúlyszabályozás, koncentráltsági stb. szempontok érvényesíthetősége végett).

— Az önfinanszírozó képesség a gazdálkodás eredményességétől is függjön.

— A fejlesztési lehetőségek tekintetében a vállalatok közötti differenciálódást minél objektívebb alapokra segítsen helyezni.

— A saját és a külső források összekapcsolásán keresztül is mintegy kényszerítse ki a jövőbeli szempontok, a beruházások saját hozadékból való megtérülését.

1.4. *A vállalati önállóság, a beruházásokkal kapcsolatos döntési hatáskörök és az önfinanszírozó képesség közötti összefüggések*

Az eddigi kutatásokra, valamint a hazai és nemzetközi gyakorlati tapasztalatokra való tekintettel egyértelmű, hogy a beruházások terén a vállalati önállóság, a döntési jogosultság és önfinanszírozó képesség optimuma valahol a nulla és maximum között, a gazdaság intenzív fejlődési periódusában a középső szinttől a maximális szint felé eső sávban helyezkedik el. A nulla szint — mint túlhaladott elv és gyakorlat — eleve számításba sem jöhet. A maximum sem lehet reális célkitűzés. Ma már egyébként a gazdaság működését alapvetően meghatározó területeken, tehát a gazdaságstratégiai fontosságú ágazatokban a világon mindenütt az állam játssza a fő vállalkozói szerepet.

A beruházásokkal kapcsolatos vállalati önállóság, döntési hatáskör és önfinanszírozás kérdésében ezért teljes mértékben egyet lehet érteni Sinkovics Alfréd számos, a témába vágó kutatást, elméleti megfontolásokat összegző megállapításával: „...a társadalmi végtermékeket előállító vállalatoknál a vállalkozási döntést a vállalatnak célszerű — természetesen nem

kontroll, állami részvétel nélkül — átengedni, mivel e területeken célszerű kibontakoztatni a piac ellenőrző — «irányító» szerepét a vállalkozási tevékenység felett, és a vállalkozási tevékenység anyagi alapja az önfinanszírozás, valamint a szelektív hitelmechanizmus keretében biztosítható. E vállalatok központi irányításában az indirekt eszközöknek — hatékony szabályozórendszernek — kell biztosítania a vállalat és a népgazdasági érdekek egybeesésének érvényesülését. Az alapanyagokat és a félkésztermékeket előállító vállalatoknál a vállalkozási döntéseket — a vállalat bevonásával — központilag kell meghozni, e szféra irányításában az indirekt eszközök mellett nagyobb súlyt kell kapni a direkt eszközöknek". (17) A dologban az a sajátos, hogy a nagy horderejű stratégiai döntések egyúttal bizonyos ágazatokhoz, helyesebben tevékenységekhez kötődnek, olyanokhoz, mint például az energetika, a bányászat, az alapanyag-termelés. Az ezeken a területeken megvalósuló beruházások tőkeigénye ugyanakkor közismerten nagy, esetenként több tízmilliárd Ft-ot is meghaladó. Az ilyen beruházások így eleve központi pénzalapból finanszírozhatók.

De nézzük a sor másik végét. Induljunk ki abból, hogy a *vállalkozás a szocialista vállalat immanens jellemzője, aminek az innováció és a korszerűsítés, a versenyképesség növelésére irányuló törekvés is szerves része. Ennek feltételei: informáltság, önállóság, érdekeltség és a célok realizálását biztosító pénzeszközök.* Másfelől közelítve is ugyanide lehet jutni. A központi szervektől ui. a jövőben sem várható el, hogy az irányítás, a szabályozás és a makrostruktúra alakításának feladatai, felelőssége mellett, a mikrostruktúrát jelentő milliónyi termék és technológia fejlesztésével kapcsolatos döntéseket is magukra vállalva, az ahhoz szükséges hallatlan tömegű információt gyűjtsék, befogadják és feldolgozzák. *Erre a mainál lényegesen fejlettebb számítástechnika birtokában sem lennének képesek.* Az értékelés során az információk ráadásul érdektartalommal is telítődnek, bár már eleve is van bizonyos érdektartalmuk. A beruházási döntések emellett gyakran 8—15 év távlatába nyúló előrelátást tételeznek fel és egy sor — közöttük számos bizonytalan — tényező mérlegelését is szükségessé teszik. A döntésektől a kockázat ennek következtében sohasem választható el. *Vállalati hatáskörbe — ezek után — a vállalatok fejlődését biztosító azon beruházások feletti döntéseket célszerű utalni, amelyek az állóeszköz-állomány pótlását, cseréjét, korszerűsítését, a szükségletek termékminőségben és választékban megnyilvánuló változásának követését, a hazai és nemzetközi versenykövetelményekkel való lépéstartást biztosítják.* Az önfinanszírozóképességet — egyelőre durva közelítésként — lényegében ezeknek a fejlesztéseknek a pénzeszköz-szükségleteiből kiindulva célszerű szabályozni. (A szabályozás során figyelembe veendő egyéb szempontokra még visszatérek.)

A két mezőny között érezhetően meghúzódik egy sáv, amely a jelentősebb, vállalati szempontból kiugrónak számító beruházásokat (fejlesztéseket) foglalja magában. Ez a sáv ma is létezik és azt a mindennapi szóhasználatban „vegyesnek" nevezzük. A közös vagy vegyes döntésű beruházások forrása részben vagy egészben állami támogatás vagy hitel (gyakran saját forrás, hitel és állami támogatás együtt). A finanszírozás közös vagy vegyes jellege egyértelmű. A döntés vegyes vagy közös jellege viszont vitatott, a gyakorlatban azonban már létező, közgazdaságilag is értelmezhető, a jogalkotásban még nem tükröződő kategória. Egyértelmű pedig, hogy az egyéb területekre vonatkozó szabályozáshoz hasonlóan a beruházások területén is

a direkt és indirekt elemek ötvözése az egyetlen reális alternatíva. A beruházási döntési és finanszírozási rendszerben sem lehet — és nem is célszerű — a központi és a decentralizált szintet mereven szétválasztani. Közöttük bizonyos átmenetre van szükség — mégpedig olyan árnyaltságot biztosító módon —, hogy a vállalati önállóság és annak befolyásolása ne ugrásszerűen „vezessen" a centralizált szférába, jelen esetben a központi döntésű beruházásokig.

A döntési hatáskörök és a finanszírozási források szoros egyezőségére tehát nem célszerű törekedni. Egyrészt azért, mert érdekeltségi okokból (és a kockázatviselés megosztása szempontjából) a döntések megalapozottabbá tételéhez is csak előnyök származhatnak abból, ha a vállalatokat a központi döntésű beruházások előkészítésébe bevonják, s azok megvalósításához vállalati források is kapcsolódnak. A jelen és a jövőbeli, illetőleg a vállalati és a népgazdasági érdekek összehangolására — szintézisüket eredményező ütköztetésükre — viszont a vegyes döntésű beruházások az alkalmasabbak. A szóban forgó célok megvalósításának kezdeményezői ui. szinte minden esetben a vállalatok. Ha viszont az általuk megvalósításra javasolt célok népgazdasági szempontból is fontosak, akkor az ilyen kezdeményezéseket általában siker koronázza. A vegyes döntésű beruházások forrásai között *az állami támogatás a direktebb jellegű.* A hitel — természetéből eredően — a támogatás és a saját források között foglal helyet. *A vállalati önállóság és döntési hatáskör mértékét alapvetően tehát az önfinanszírozó képességgel lehet behatárolni.* A saját forrásoknak a központi döntésű beruházások megvalósításába történő bevonása, illetőleg a közös beruházások (külső és saját) forrásainak összeolvadása eredményeként a vállalati döntési hatáskör — területenként differenciált módon — rugalmasan alakítható.

Az önfinanszírozó képesség színvonalának meghatározásához a vállalati döntési hatáskörbe tartozó, az előzőekben körülírt beruházások nagyságrendje csupán a közelítési lehetőségek egyike. Legalább ennyire fontos a stratégiai fontosságú, nem termelő beruházások megvalósításához szükséges központi pénzalapok képződésének, és a vegyes döntésű beruházásokhoz szükséges külső forrásoknak a biztosítása. A szabályozás így eleve több oldalú közelítést és nyilvánvalóan nagy tömegű és sokszor megismételt, iteratív jellegű tervezést, számításokat igénylő feladat.

A határokról és az átfedésekről elmondottak az 1. sz. ábra segítségével tehetők még szemléletesebbé.

Ezek az arányok ma — az ábra szerinti kívánatosnak tekintett aránytól — jelentősen eltérnek. A tisztán saját forrásokból megvalósuló beruházások aránya a vállalati beruházások körén belül mintegy 15 százalék. Az összemosódás tehát túlzott mérvű, ami a preferenciák nagy számával párosulva a tisztánlátást, a hatások tervezését és értékelhetőségét egyaránt zavarja.

2. Az önfinanszírozás lehetséges, konkrét rendszere

Az önfinanszírozási rendszer lehetséges konkrét formáival összefüggésben vizsgálandó:

— a szabályozás beruházás- vagy vállalatcentrikus volta,

— az önfinanszírozó képesség átlagos feltételekre való építése és a szelektivitás,

1. sz. ábra

A döntési-finanszírozási formák összefüggései a javasolt rendszerben

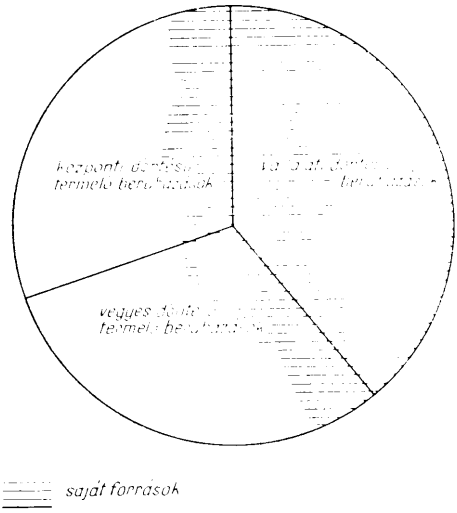

— az önfinanszírozás és a hozadéki elvre való alapozás,
— az önfinanszírozás amortizációs ági szabályozása,
— az önfinanszírozó képesség és a vállalati gazdálkodás eredményessége.

2.1. *A szabályozás beruházás- vagy vállalatcentrikus volta*

Az önfinanszírozó képesség vállalati és nem beruházási kategória. Ettől függetlenül nem kizárt annak beruházás jellegű értelmezése sem. Az önfinanszírozó képesség beruházási jellegű szabályozása azonban hallatlanul bonyolulttá tenné a rendszert, olyannyira, hogy az lényegében a tervutasításos formával lenne azonos. A beruházáscentrikus szabályozás egyébként is legfeljebb a termelő beruházások esetében lenne megoldható. A vállalati infrastruktúránál ilyen megoldás szóba sem kerülhetne, miután azokhoz megtérülési, hozadéki követelmények általában nem fűzhetők.

A kockázatvállalás, bár az mindig egy-egy konkrét beruházáshoz kapcsolódik, következményeit tekintve, ugyancsak vállalati szinten értelmezhető.

2.2. *Az önfinanszírozó képesség átlagos feltételekre való építése és a szelektivitás*

A vállalatok önfinanszírozó képességét is az átlagos viszonyokra, átlagos feltételekre alapozva célszerű szabályozni úgy, hogy az a vállalatok többségének az átlag körül — nem túl széles sávban — szóródó fejlődését

külső beavatkozások nélkül is biztosítsa. Ehhez szükséges, *hogy a vállalatok önfinanszírozó képessége ne a mértékek területenként eltérő megállapítása, hanem a gazdálkodás körülményei, eredményessége alapján differenciálódjék. A beruházási „mezőny" egészén belül a szelektivitást elsősorban differenciált külső források juttatásával célszerű biztosítani.*

2.3. *A saját hozadékra való alapozás kérdése*

Az önfinanszírozás kérdéskörén belül a legbonyolultabb probléma a beruházások saját hozadékra való alapozásának kérdése. A teljes egészében saját hozadékon alapuló önfinanszírozás azt igényelné, hogy a vállalatok ne a beruházás megvalósításakor, hanem csak annak eredményeként, *utólag* rendelkezzenek pénzeszközökkel. *A beruházás megvalósításához ez esetben mindig külső forrást kellene igénybevenni, amit a beruházás hozadékából lehetne visszafizetni.* E megoldásban az a racionális, hogy *automatikusan a megtérülés figyelembevételére kényszerít.* Egy ilyen változat azonban több okból is problematikusnak tűnik:

— a vállalati infrastrukturálás vagy munka- és környezetvédelmi beruházásokkal szemben legfeljebb az amortizáción keresztül támasztható hozadéki követelmény, ez viszont esetenként több évtizedes megtérülést jelentene;

— a termelő beruházások ilyen jellegű finanszírozása érdekeltségi szempontból nem jó, mivel az végső soron indirekt formájú központiforrás-juttatás. Ha ui. a vállalatok semmilyen saját forrással nem rendelkeznének, *érdekeltségük gyakorlatilag a külső forrásokhoz való hozzájutásra szűkülne.* Ez esetben a döntés *kockázatának* vállalására a vállalatok *képtelenek lennének*:

— a beruházások révén kiterjesztett tevékenységi kört a vállalatok *saját erőből nem tudnák fenntartani*, ez pedig a vállalati önállósággal összeegyeztethetetlen;

— végül *értelmét vesztené* a központi és a vegyes döntésű beruházások *megkülönböztetése* is és az azzal kapcsolatos érdekeltség és kockázat is szabályozhatatlanná válna.

A tőkésországok gyakorlatára való — gyakori — hivatkozásokat figyelembe véve nem hangsúlyozható eléggé, hogy a nagy tőkésvállalatok sem nyereséget terhelő hitelből, hanem általában használatra átengedett tőkéből valósítják meg beruházásaikat.

A beruházások finanszírozási rendszerével szemben *a hozadéki elv sajátos módon tehát csak a finanszírozási konstrukciók egy részében érvényesíthető.* Ennek az a feltétele, hogy a vállalatok bizonyos mérvű *saját forrással* is rendelkezzenek.

A finanszírozási konstrukciók szemszögéből is felmerül az a kérdés, mennyire érvényesülnek a vállalati beruházási döntésekben *a jövőbeli szempontok, a hozadéki elv. Ez az érdekeltség távlati jellegének függvénye.* Ilyen szempontból mai viszonyainkra sem igaz (ráadásul a kérdés megengedhetetlen mérvű szimplifikációja is) az a gyakori állítás, amely szerint a vállalatok beruházási döntéseikben többnyire rövid távú érdekeiket követik. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy minél nagyobb a vállalati döntési önállóság, annál dominánsabb a perspektivikus elemek és a kockázat figye-

lembevétele. A távlati érdekek érvényesülése természetesen számos tényező függvénye, amiben a finanszírozási konstrukcióknak legfeljebb kiegészítő, bár nem elhanyagolható szerepük lehet.

2.4. *Az önfinanszírozás amortizációs ági szabályozása*

A pótlási és felhalmozási alap népgazdasági szintű képződésével analóg, és a vállalati szinten is a legegyszerűbb, a legkézenfekvőbb az önálló elszámolás keretében keletkező forrásokra alapozódó önfinanszírozási rendszer kialakítása. A vállalati beruházások két fő („természetes") saját forrása 1. az amortizáció és 2. az érdekeltség centrumába állított eredménytényező, a nyereség.

A döntően saját forrásokból képezhető fejlesztési alap — s vele az önfinanszírozás — legstabilabb eleme *az amortizáció*. Az amortizációhoz viszonyítva a többi forráselemnek — különösen a nyereségnek — bár fontos, mégis csupán kiegészítő szerepe lehet. A vállalati gazdálkodás stabilitása (az érdekeltség, a tervezés vagy tervezhetőség szempontjából egyaránt) a beruházások finanszírozásában is megkívánja egy perspektivikusan fix pont létét. Természetéből eredően *erre az amortizáció a legalkalmasabb*. Ennek ellenére, vagy talán éppen emiatt a fejlesztésialap-képzésnek az utóbbi 10 évben a legtöbbet vitatott kérdése az amortizációs ági fejlesztési rész. Ezen belül a leggyakrabban vitatott kérdések a leírási rendszer jellege, szerepe, az állóeszközök folytonos értékhelyesbítésének célszerűsége, az amortizációból a fejlesztési alapba helyezhető hányad mértéke és differenciálásának módja.

Az önfinanszírozó képesség amortizációs ági szabályozására több lehetőség kínálkozik. A legjobb megoldás keresésénél a következő összefüggésekre, jelenségekre kell tekintettel lenni:

— A műszaki fejlődés felgyorsulásától az állóeszköz-állomány pótlása és bővítése egyre kevésbé választható el. A „sima pótlások" lehetősége minimálisra zsugorodott.

— A hosszabb pótlási ciklusidejű állóeszközök amortizációja (népgazdasági és vállalati szinten egyaránt) tartósan felhasználható más állóeszközök újratermelésének fianánszírozásához.

— Az árak növekedése következtében az állóeszközök reálértéke és pénzértéke elválik egymástól, de a korszerű, modern állóeszközök ettől függetlenül is egyre drágábbak. Ez a két tendencia a ma belátható időn belül fennmarad, az árak növekedése olyan szükségszerűség, amihez a gazdasági élet szereplőinek „hozzá kell szokniuk".

A jelenlegi szabályozásban a gazdasági avulást is többé-kevésbé figyelembe vevő *lineáris leírási rendszer* érvényesül. *Az állóeszközök folytonos értékhelyesbítésére nem kerülhet sor*. A vállalatok az amortizációnak általában 60 százalékát helyezhetik fejlesztési alapba (tarthatják vissza). A kivételek következtében azonban ez az arány 1977-ben 83 százalékot tett ki.

A fejlesztési alap amortizációs ági szabályozásával kapcsolatban már örökzöldnek számító téma, hogy az amortizációnak mekkora hányada — egységesen vagy differenciáltan, ha differenciáltan, akkor milyen kritériumok (elvek) alapján — legyen a fejlesztési alapba helyezhető. A differenciálásra vonatkozóan a szakirodalomban számos elgondolás látott napvilágot. Így pél-

dául, hogy a vállalatok fejlődési üteme, az állóeszköz-állomány elhasználódottsága, a gépek és építmények aránya, a műszaki-technikai fejlődés üteme (azaz az ún. korszerűsödési ráta) legyen a differenciálás alapja. A minden szempontból elfogadható megoldást azonban eddig nem sikerült kidolgozni. A jövőbeli szabályozást tekintve az állóeszköz-állomány folytonos értékhelyesbítésétől függően két reális lehetőség kínálkozik. Folytonos értékhelyesbítés esetén a részleges, az értékhelyesbítés elmaradása esetén pedig a teljes visszatartás.

Az állóeszköz-állomány folytonos értékhelyesbítésének sok híve, de még több ellenzője akad. Egy kétségtelen, hogy az értékhelyesbítés elmaradása az amortizációnak a pótlást, a visszatérülést és értékátvitelt biztosító funkcióit gátolja, illetve csak részben engedi kibontakozni. Emellett e rendszer a korszerűtlen, elavult állóeszközök további üzemeltetését előnyösebbnek mutatja. Az értékhelyesbítéssel szembeni érv, hogy árfelhajtó hatású és hogy csak körülményesen oldható meg.

Tételezzük fel, hogy sor kerül az értékhelyesbítésre. Az amortizáció teljes visszahagyása, ez esetben (a nyereségági „F" alappal együtt) a vállalatok számára jelentős bővítések megvalósítását is biztosítaná. A központi pénzalapok képzésének, az egyensúlyszabályozásnak és a vállalati (beruházási) döntések központi befolyásolásának biztosítása érdekében így az amortizációnak továbbra is csak részbeni visszatartása jöhetne szóba. Dániel Tamásnak (5) Marx és Domar gondolatmenetére alapozott koncepciója ilyen körülmények között változatlanul helyesnek bizonyul és érvényesítendő. A mértékeket, arányokat illetően azonban újabb elemzésekre, számításokra lenne szükség.

A jelenleg uralkodó felfogást tekintve — elsősorban az árfelhajtó hatások további erősítését kerülendő — a folytonos értékhelyesbítés elmaradását jelentő gyakorlat fennmaradása valószínűsíthető. Az amortizáció visszatarthatóságáról ez esetben a következő kérdések mérlegelésével lehet dönteni:

a) Az állóeszközök teljes élettartama alatt képződő összes amortizáció az árak növekedése következtében az elméletileg tekintett „sima pótláshoz" sem elegendő. Az újraelőállítási értékekhez képest a teljes amortizáció aránya az állóeszközök élettartama és az árak növekedésének százalékában ui. a táblázat szerint alakul.

A számok a ciklusidő végén történő újraelőállítási arányokat tükrözik.

A kummulált amortizáció aránya az állóeszközök árán belül, az állóeszközök élettartama és áraik növekedése függvényében
(százalék)

Az állóeszközök átlagos élettartama	A beruházási javak árának évi átlagos növekedése			
	3%	4%	5%	6%
5 év	86	82	78	75
10 év	75	67	61	56
15 év	66	56	48	42
20 év	55	46	38	31

b) Minél kisebb a fejlesztési alapon belül az amortizációból képzett rész aránya, annál erőteljesebb a nyomás a nyereségi rész növelésére, ami viszont egyértelműen *inflációs* tendenciákat táplál.

c) Ha az állóeszköz-állomány korszerűsítését (modernizálását) és a termékszerkezet alakítását — a központi fejlesztési programok és nagyberuházások hatásától eltekintve — vállalati feladatnak tekintjük, akkor e követelmény teljesülését az önfinanszírozó képesség oldaláról is alá kell támasztani.

d) A vállalatok korszerűsítő beruházásokra irányuló törekvése és a források szűkössége között fordított összefüggés tapasztalható. A szűkösség a tapasztalatok szerint viszont az extenzív jellegű növekedés tendenciáit erősíti.

Az említett összefüggések alapján az amortizáció teljes visszahagyása látszik indokoltnak. A realitások érdekében megjegyzendő, az amortizáció teljes visszahagyása a vállalati „F" alapok nagyságát a következő években mintegy évi 8—10 milliárd Ft-tal növelné.

Felmerül a kérdés, hogy az önfinanszírozó képességben az amortizációs ági oldalról kell-e, lehet-e differenciálni. A válasz mindkét kérdésre az, hogy külön konstrukciókkal nem. *A differenciálásnak mindenképpen hatékonyabb, objektívebb módja, ha az a valóságos viszonyokból következik és rendszerbelileg biztosított.* A differenciálódást elősegítő egyik körülmény az állóeszköz-állomány összetétele. Minél nagyobb a rövid élettartamú gépek és műszerek aránya az eszközökön belül, annál nagyobb az amortizációs ráta, s az árak növekedése a megújítások finanszírozását annál kevésbé sújtja. A gyorsabb műszaki fejlődésben érintett vállalatok, tevékenységek így eleve „objektív" preferenciában részesülnek. A másik, a differenciálódást is elősegítő, tényező a gyorsított leírási formák alkalmazása. Az amortizáció teljes visszahagyása esetén az előbbiekből eredő differenciáló hatás értelemszerűen nagyobb, mint a részleges visszatartás esetében.

Amennyiben a jövőben tervezett árreform során sikerül érvényre juttatni, hogy az amortizációt csak olyan határig számolhatják el a vállalatok a termelési költségek között, amíg az árakban megtérül, akkor a differenciáló hatás tovább erősödne. Ez esetben ui. az értékcsökkenést az állóeszközök alapjával szemben kellene elszámolni, vagyis a vállalat elvesztené vagyonának egy részét.

Az amortizáció teljes visszahagyása mellett szól az az érv is, hogy a mai gyakorlatban többször is előfordul, hogy a tervben számított beruházási színvonalhoz a szűkös források kiegészítéseként egy-egy vállalat közvetlen (visszafizetési kötelezettség nélküli) támogatást kap. Az amortizáció teljes visszahagyása esetén az ilyen esetek száma is csökkenthető lenne. Ellenérv lehet, hogy a visszatartás szempontjából preferált területek és az állami támogatási célok jobb összehangolására a lehetőségek ma is adottak.

2.5. *Az önfinanszírozó képesség és a vállalati gazdálkodás eredményessége*

Az önfinanszírozó képességnek függenie kell a vállalati gazdálkodás eredményességétől is, a következő két fő ok miatt:

— Az érdekeltségi viszonyok megfelelő hatások kiváltására csak akkor képesek, ha a vállalati gazdálkodás egészét átfogják. A nyereségérdekeltség

féllábas működtetése — például hogy attól csupán a személyi jövedelmek alakulása függjön — komplex hatások kifejtésére nyilvánvalóan alkalmatlan. *Az önfinanszírozó képességet ezért a gazdálkodás jövedelmezőségétől is célszerű függővé tenni, különösen akkor, ha a nyereség a hatékonysággal, a versenyképességgel azonos irányban mozog.*

— A fejlesztési alapnak a beruházásokon kívül a forgóeszközök tartós növekményének finanszírozására, a forgóalapok feltöltésére is fedezetet kell biztosítani. Ez az elv és gyakorlat helyes, azon önmagában ezért nem indokolt változtatni. Az amortizáció azonban — függetlenül attól, hogy a források „megpántlikázása" a jövőben sem lenne célszerű —, a teljes visszahagyás esetén sem tekinthető a forgóeszközök „természetes" forrásának.

A nyereségfejlesztési források képzése szabályozásának szempontjából nagy kérdés, hogy az árak milyen mértékben tükrözik a nemzetközi versenyképesség követelményeit, a ráfordításokat és azok arányait. Lényeges szempont, hogy a termelési tényezők adóztatása fennmarad-e vagy sem, s ha igen, akkor az eszközlekötési járulékot a maihoz hasonlóan költségként lehet-e továbbra is elszámolni vagy más szocialista országok gyakorlatához hasonlóan azt a nyereségből kell fizetni. A nyereség orientációs szerepének érvényesülése szempontjából ezek a kérdések meghatározó jelentőségűek. Az értékmutatókkal kapcsolatban ugyanakkor arra is tekintettel kell lenni, hogy természetükből eredően azok még ideális állapotban is csupán a korábbi vagy a meglevő viszonyokat tükrözik. *A jövőbeli fejlesztési lehetőségek meghatározásakor ezért az adott időszak jövedelmezőségi viszonyaira csak korlátozottan szabad támaszkodni.* Az önfinanszírozást biztosító források között a nyereségnek így eleve csupán *kiegészítő szerepet* célszerű szánni. Ellenvetésként kínálkozik, hogy az amortizációs ági fejlesztési alap viszont a meglevő vagyoni viszonyokat tükrözi. Ez kétségtelen. Az állóalapok megújításának azonban az amortizáció a legtermészetesebb forrása.

A bruttó nyereség adóztatása külön kérdés. Ebben a költségvetési politika (érdek) szerepe nyilvánvalóan nagyobb, mint az önfinanszírozásé. Az önfinanszírozás szempontjából a perspektivikus vállalati gazdálkodás az adókulcsok stabilitását igényli, lehetőleg minél hosszabb időre.

Az adózott nyereség személyi jövedelmek növelésére és beruházások finanszírozására való felosztása vonatkozásában változtatásra utaló jelenség (ok) nem észlelhető. A jelenlegi megoldás a vállalati önállóság és gazdálkodás rugalmasságából eredő jövőbeli követelményekkel összeegyeztethetőnek ígérkezik.

Az önfinanszírozó képesség differenciálása szempontjából — különösen ha az árrendszer feltételezett módosítása bekövetkezik — a nyereségági alapképzés mai rendszere, a mértékek áttéréskor szükséges változtatásával kielégítő megoldást biztosít.

Az amortizációs ági forrásnövekedéssel párhuzamosan a nyereségági részt értelemszerűen csökkenteni kellene.* Itt persze azt is számításba kell venni, hogy a hitelnek és az állami támogatásoknak milyen szerepet szánunk. A nyereségági forrásrész a termelői árak mérséklésével, szerkezetének módosításával és a nyereségadó változtatásával egyaránt befolyásolható.

* A nyereségági „F" alaprész 1977-ben már közel 4 mrd Ft-tal haladta meg az amortizációs ágit. 1969-ben viszont még 3 mrd Ft-tal volt kisebb.

A nyereségadó ebből a szempontból Janus arcú. A költségvetés érdekei és az adókedvezmény formájában biztosítható állami támogatás arányának növelése az adókulcsok emelése irányában hatnak. A fejlesztési források forintjai közötti keménységifok-eltérés mérséklése, a vállalati érdekek, az árfelhajtó hatás mérséklése és a termelési tényezők helyes arányú értékelése viszont a minél alacsonyabb adókulcsok megállapítását igénylik. *A legcélszerűbb megoldás ezek után a mainál alacsonyabb nyereségráta alacsonyabb adókulccsal párosítva.* A termelői árak tisztajövedelem-tartalmának és halmozódásuknak a mérséklése érdekeltségi, erőforrás-értékelési szempontból is kedvezőbb helyzetet teremt.

A nyereségági forrás arányának mérséklése a hozadéki követelményekkel párosítható állami támogatási formák közül a *járadékfizetés* ellenében nyújtott támogatás arányának növelését is biztosítaná. Alacsonyabb nyereségadókulcs esetén az adókedvezményként nyújtott támogatás lehetősége *automatikusan* szűkülne. A járadékfizetéses forma viszont a kialakuló nyereségráta függvényében rugalmasan alakítható. Az átlagosnál hatékonyabbnak ígérkező fejlesztéseknél a hozadéki elv, a jövőbeli szempontok nagyobb mértékben érvényesíthetők. A megoldás további előnye az inflációs nyomásnak a mérséklődése. A járadékfizetés ellenében kapott támogatás ui. a központosított jövedelem teljes vagy részbeli átengedése, azt tehát nem kell még egyszer „kitermelni". A tágabban értelmezett önfinanszírozó képesség így a mainál valóban zártabb, konzisztensebb rendszerré állna össze. A járadékfizetéses támogatás igénybevételekor a vállalatnak kell vigyáznia arra, hogy a személyi jövedelmek növeléséhez szükséges nyereségrészt ne kockáztassa az ésszerű határon túl.

2.6. *Az önfinanszírozási rendszer beillesztése a finanszírozási rendszer egészébe*

Bármely rész- vagy alrendszerre igaz, hogy saját belső logikai egységessége életképességének még nem feltétlen bizonyítéka, csupán szükséges feltétele. A finanszírozási rendszer belső — a szabályozó rendszer más részeivel való — konzisztenciája többféle szempontból is vizsgálható, például a különböző források, pénzalapok arányai, képzésük, juttatásuk, felhasználásuk módja, a beruházáspolitika céljainak szolgálata és a döntési hatáskörökkel, a jövedelemszabályozási, az amortizációs rendszerrel való szinkronitása szerint.

A tárgyalt megoldás e szempontok, követelmények mindegyikét kielégíti:

— a központi forrás, az állami támogatás és a hitel szerepét nem csökkenti,

— a vállalati forrásoknak a központi és vegyes döntésű beruházások finanszírozásába való bevonása a döntési hatásköröket úgy teszi rugalmassá, hogy eközben annak összemosódását csökkenti,

— az önfinanszírozás vázolt rendszere a beruházási egyensúly, a koncentráltság, a vállalatok közötti differenciálódás és a kockázatviselés megosztása szempontjából is kedvező hatások kiváltását ígéri, ezeknek a követelményeknek maradéktalan teljesülésére érthetően azonban csak a finanszírozási és a döntési rendszer együttesen lehet képes.

A vállalati szférában megvalósuló beruházások döntési-finanszírozási formáinak a vázolt megoldás szerint kialakuló arányait mutatja a következő ábra.

2. sz. ábra

A központi, a vállalati és a vegyes beruházási döntések összefüggése

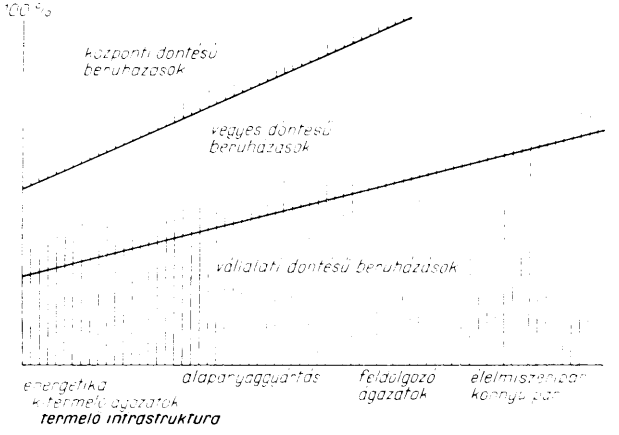

Az önfinanszírozás elvi kérdéseit áttekintve, a vázolt gondolatmenet a maihoz viszonyítva egyszerűbb, az összemosódást és a preferenciák számát mérséklő, a vállalatok önfinanszírozó képességében objektívebb alapokon nyugvó differenciálódást eredményező megoldást alapozhat meg. A vázlatosan bemutatott eljárással szemben nyilvánvalóan több ellenvetést is lehet tenni. *Olyan megoldás azonban, amelynek csak előnyös vonásai lennének: lehetetlen.* A hangsúly ezért olyan kompromisszumos eljárás keresésén van, amelynek kedvező hatásai túlsúlyban vannak.

Irodalomjegyzék

1. *Alexandr Birman:* A szovjet gazdasági reform iránya. Figyelő, 1975. 20. sz. 9. l.
2. *Belyácz Iván:* Amortizáció, pótlás, bővítés. Pénzügyi Szemle, 1971. 1. sz.
3. *Berend Iván:* Fejlesztési-beruházási politika. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
4. *Dancs István:* Önfinanszírozás és önállóság. Figyelő, 1978. 2. sz.
5. *Dániel Tamás:* Az amortizáció szerepe az új gazdaságirányítási rendszerben. Pénzügyi Szemle, 1969. 7. sz. 529—538. l.
6. *Deák Andrea:* A vállalatok beruházási döntési lehetőségeiről. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz.
7. *Deák Andrea:* A vállalati beruházások állami támogatása. Pénzügyi Szemle, 1976. 4. sz.
8. *Gergely István:* Gazdaságirányítás és a vállalatok három alaptípusa. Közgazdasági Szemle, 1973. 7—8. sz.
9. *Havas Péter:* Kevés-e a vállalati fejlesztési alap. Népszabadság, 1969. 08. 13.
10. *Havas Gábor:* Beruházás és hitelezés. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
11. *Hoós János:* Műszaki fejlődés — struktúraváltozás — gazdaságirányítás. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
12. *Huszár Józsefné—Mandel Miklós:* A beruházási rendszer működésének néhány tapasztalata. Közgazdasági Szemle, 1975. 12. sz.

13. *Kadet Károly—Nagy Ottó:* Iparvállalati beruházások finanszírozása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
14. *Neményi István:* A magyar beruházási politika 30 éve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.
15. *Radnótzi János:* Az állóeszköz-állomány korszerűsítésének egyes kérdései. Pénzügyi Szemle, 1976. 11. sz.
16. *Sinkovics Alfréd:* A szocialista vállalkozásról. Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz. 1165. l.
17. *Sinkovics Alfréd:* A vállalkozás irányítása, költséggazdálkodása és árpolitikája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 19. l.
18. *Szakolczai György:* A termelés és az export reális költségei és a szelektív gazdaságfejlesztés kritériumrendszere. Gazdaság, 1977. 4. sz.
19. *Varga György:* Termelési szerkezet és exportpolitika. Gazdaság, 1977. 4. sz.

CHIKÁN ATTILA—FÁBRI ERVIN—NAGY MÁRTA:

KÉSZLETEK A GAZDASÁGBAN

A gazdálkodás hatékonysága, az ipar anyagellátása, a lakosság áruellátása igen szoros összefüggésben van a készletgazdálkodással, az optimális — a változó igényeknek megfelelő — készletszínvonal kialakításával. A készletprobléma elméleti hátterének tisztázása és a megoldás lehetséges módozatainak kijelölése gazdaságunk továbbfejlődésének egyik kulcskérdése, amellyel a VI. ötéves terv és a szabályozórendszer tervezett módosítása előkészítésének jegyében nemrégiben a Minisztertanács is foglalkozott.

A kiadásra kerülő könyv elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt jól hasznosítható adalékokat tartalmaz az e területen most kibontakozó előkészítő munkákhoz. A könyv témaválasztását és szemléletmódját tekintve is úttörő jelentőségű.

A mű két részre tagolódik. Az *első részben* a népgazdasági készletet a nemzeti vagyon elemeként vizsgálják a szerzők. Bemutatják a különböző szintű készletaggregátumok felépítését a vállalati mérlegekből mint alapelemből kiindulva. A készletalakulás főbb viszonyszámai, fajlagos mutatószámai alapján a társadalmi termelési folyamat alapmérlegeiben, nemzetközi összehasonlításban elemzik az utóbbi tíz év magyarországi készletnövekedését, tartósan magas készletlekötésünk főbb okait. Külön figyelmet érdemel az elfekvő és felesleges készletek tárgyalása. A készletgazdálkodás központi szabályozásának ismertetésében jelentős teret kapnak az anyagi ösztönzés körébe tartozó szabályozók, így a kockázatvállaláshoz, a vállalati költségekhez és a fejlesztési pénzeszközök lekötéséhez kapcsolódó szabályozók. A szerzők igen érdekesen tárgyalják az anyagi és a pénzügyi folyamatok ellentmondásaiból adódó finanszírozási nehézségeket, a „készletinfláció" és a „pénzinfláció" bonyolult összefüggéseit.

A könyv *második* — a vállalati készletgazdálkodással foglalkozó — *része* az elsővel szerves egységet alkot: az ott vázolt problémákat, feladatokat „fordítja le a vállalatok nyelvére", rendszerszemléletű megközelítésben. Külön-külön elemzi az egyes készletelemekkel kapcsolatos információs és döntési problémákat, a készletalakulásra ható tényezőket. Különös érdeklődésre tarthat számot a készletgazdálkodás differenciált kezelésére, a készletoptimum meghatározására, a kockázat figyelembevételére vonatkozó különböző nézetek, módszerek ismertetése, valamint néhány konkrét készletezési mechanizmus bemutatása és értékelése.

Mind szakmai-elméleti színvonalát, mind gyakorlati használhatóságát tekintve igen tartalmas mű, amely vállalati anyaggazdálkodási, kereskedelmi, számviteli és pénzügyi dolgozóknak, a gazdasági irányítószervek munkatársainak, pénzintézeti szakembereknek, elméleti és gyakorlati közgazdászoknak, egyetemi oktatóknak és hallgatóknak egyaránt ajánlott tanulmányozásra.

352 l., kötve 38,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

BOD PÉTER ÁKOS—MOHAI GYÖRGY:

A vállalatok — népgazdasági szempontból

A makro- és mikroszféra kapcsolata mindig is központi kérdése volt a gazdaságirányításnak*. Az optimális vállalati nagyságról, a vállalati szervezetről, a kooperáció problémáiról folytatott vitákban is gyakran felvetődött ez a kérdés. Az irányító szervek (Országos Tervhivatal, minisztériumok, bankok) és a gazdálkodó szervezetek közötti kapcsolódást vizsgálhatjuk egyrészt a tervezés, másrészt a reálfolyamatok szemszögéből.

Véleményünk szerint a makro- és mikroszféra *tervezésének* és napi *gyakorlatának* összhangja alapvető követelmény, ezért a továbbiakban abból a szempontból vizsgáljuk meg a két szint közötti tervezési kapcsolatokat (alapvetően a középtávú tervezés gondolatkörében maradva), hogy ez az összhang mennyire áll fenn. Először a Tervtörvényben lefektetett tervezési rendnek és a vállalatirányítás ténylegesen érvényesülő rendszerének összhangját vizsgáljuk. Ezután a reálszférában meglevő lényegesebb eltéréseket figyelembe vevő, és egyben a tervezés igényeit is jobban kielégítő csoportképzési módszerre teszünk javaslatot.

A vállalatok tervezési tevékenysége

Természetes fogalom számunkra a tervezés. A szó azonban alapvetően a népgazdasági tervezéshez kötődik. Vizsgáljuk meg, hogy melyek a népgazdasági és a vállalati tervezés közös jegyei, azaz mit állíthatunk a tervezésről általában.

1. A *tervezés döntések* előkészítésének bonyolult *rendszere*.[1] Döntést csak az hozhat, aki tulajdonosként vagy birtokosként rendelkezik azokkal az eszközökkel, amelyekkel elhatározását végre tudja hajtani.

2. A rendszer számára *a jövő nem lehet egyértelműen determinált*, mert akkor a tervezésnek nincs jelentősége. A tervkészítés feltétele, hogy léteznie kell realizálható alternatíváknak, amelyek között a tervező választhat. Nem nevezhetjük valójában tervezésnek azt a tevékenységet, amely a jelenre és jövőre vonatkozóan egyaránt determinált környezeti feltételek mellett csak a rendszer egyes elemei belső konzisztenciájának megteremtésére szorítkozik.

3. A tervezéshez *információk szükségesek*, a rendszeren belülről és kívülről egyaránt. Ha ezek nem szerezhetők be valamely okból, a tervezés szándékáról vagy eredményéről le kell mondani.

* A cikk a szerzőknek a Szocialista Vállalat Kutatási Főirány keretében végzett kutatásai alapján készült.

[1] „A tervezés nyilvánvalóan döntési folyamat..." (Ackoff: Operációkutatás és vállalati tervezés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974. 12. l.)

4. A tervezőrendszernek *szellemi kapacitással kell rendelkeznie* az információk beszerzésére, feldolgozására, valamint a terv elkészítésére, a célok és eszközök, a külső hatások és a rendszeren belüli folyamatok összeegyeztetésére.

Ha egy rendszer számára valamely feltétel nem teljesül, akkor nem tud tervezni. Minél bonyolultabb a rendszer, és környezetével minél több csatornán keresztül érintkezik, annál nehezebb feladatot jelent a tervezés.

Kérdés az, hogy a vállalatok (itt és a továbbiakban az iparvállalatokra gondolunk) tudnak-e tervezni a fenti értelemben, e feltételek figyelembevételével. Már az első feltételnél meg kell állni. A vállalatok — az új gazdaságirányítási rendszer alapelveinek értelmében — nagyobbrészt önállóan döntenek a folyó tevékenységgel kapcsolatban, és csak részben a fejlesztés kérdéseiben. Érthető, hogy a fejlesztéshez szükséges összes eszközzel csak kevés vállalat rendelkezik önállóan (ritka az önfinanszírozás).[2]

A második feltétel is sokféleképpen teljesülhet a valóságban. Van olyan vállalat, amelynek fejlődése „kényszerpályára" kerül, van olyan, amely központi fejlesztési programhoz, nemzetközi hosszú távú szerződéshez kapcsolódik, így választási lehetősége korlátozott. És végül van olyan termelőegység, amely az adott keretek között több cselekvési program közül választhat.

A harmadik feltétel a szorosan vett témánkat külön is érinti, hiszen a vállalati rendszeren kívüli információ egy jelentős része az állam mint tulajdonos, és az állam mint gazdasági hatalom szervezeteitől várható, főleg hosszabb tervezési távra. Nem véletlen, és nem csupán a vállalati konformizmus jele az, hogy valamennyi vállalat belső folyamataitól, előrelátási lehetőségeitől függetlenül a népgazdasági tervezés ötéves időtávját vette át *középtávú* — tehát elvileg ennél akár rövidebb, akár hosszabb ciklusú — terveinek készítésében. A gazdasági szabályozók, a népgazdasági tervekben előirányzott eszközök, a nemzetközi gazdasági szerződések alapvető információt jelentenek a tervgazdaságban. (Természetesen nem szabad elhanyagolni emellett a belső információ megszerzését sem, különösen a nagyvállalatoknál, és az egyéb gazdasági szervektől begyűjthető ismereteket sem.) Ennek a feltételnek a szempontjából szintén nagy különbségek vannak a vállalatok között.

A végére maradt a tervezés szellemi kapacitása és színvonala, amelyről szintén megoszlanak a vélemények, attól függően, hogy a folyóiratokban, konferenciákon véleményt nyilvánítók milyen nagyságú, milyen vezetési színvonalú vállalatból indulnak ki. Számunkra nyilvánvaló, hogy ez a feltétel is szükséges, de hatása nem lényegesebb az előzőeknél.

Népgazdasági terv—vállalati terv—vállalati gyakorlat

A népgazdasági tervek teljesítésének az egyik alapvető meghatározója a vállalatok tevékenysége. A makroszféra *terve* és a mikroszféra *gyakorlata* közé beékelődik egy láncszem, a vállalatok és szövetkezetek terve.

Hazánkban a vállalati tervezés elvileg kialakítja a vállalat jövőbeli te-

[2] „. . . Jóllehet a beruházásoknak több mint fele vállalati döntési körbe tartozónak minősül, a beruházásoknak legalább 80 százaléka az állam közvetett, illetve közvetlen döntése alapján születik." (Lovász Péter: Beruházási hitelezés, vállalati érdekeltség. Népszabadság. 1978. február 22.)

vékenységének vezérfonalát. Emellett a legfontosabb vállalatok részt vesznek a népgazdasági terv készítéséhez szükséges műszaki-gazdasági koncepciók kidolgozásában, a szabályozó-módosítások kialakításában stb.[3]

Ki kell emelni, hogy a Tervtörvény értelmében *a vállalati tervezés a tervgazdálkodásnak és nem a népgazdasági tervezésnek a része*, tehát a középtávú vállalati tervnek nem azt kell tartalmaznia, ami a népgazdaság tervéből „helyhiány" miatt kimaradt.

A tervezés igényének a gyakorlati tevékenységből kell fakadnia, a terv készítése csak belső kényszer lehet. Ennek nem mond ellent az a tény, hogy a Tervtörvény a vállalatokat és szövetkezeteket *kötelezte* középtávú terveik elkészítésére, mivel a gazdaságirányítási rendszer olyan környezetet szándékozott teremteni a vállalatoknak, amelyben a tudatos jövőalakítás szükségszerű feltétele az eredményes gazdálkodásnak. A tervezés kötelezővé tétele emellett a vállalati vezetés bizonyos kritikáját is jelentette.

Az V. ötéves terv készítésekor tapasztalható volt az, hogy a vállalatok tevékenységének tervszerűségét a népgazdasági és a vállalati középtávú tervek összehangolásával, sőt esetenként számszerű egyeztetésével kívánták elérni. Nem vált általánossá az a felismerés, hogy a népgazdasági érdek nem a tervek, szándékok azonosságának előzetes deklarálása, hanem az, hogy a vállalat olyan tervet készítsen, amelyben tevékenységének belső konzisztenciáját megteremti, és eredményesen alkalmazkodik a népgazdasági tervcélokat közvetítő közvetett és közvetlen szabályozókhoz.

Elsősorban az ágazati irányító szervek részéről merült fel annak igénye, hogy a népgazdasági és a vállalati szféra tevékenységét a népgazdasági terv —vállalati terv—vállalati gyakorlat láncolatán keresztül hangolják össze. Ez a szándék 1978-ban, az V. ötéves terv harmadik évében a tények szerint helytelennek bizonyult. A könnyűipari, kohó- és gépipari valamint a nehézipari minisztérium szakembereinek beszámolói szerint a vállalatok fejlesztési elképzelései a következő képet mutatják:[4]

— a könnyűipari ágazat beruházásaira előirányzott 31 milliárd forintnál 4—5 milliárd forinttal többet terveztek a vállalatok;

— a népgazdasági terv a gépipari beruházások céljára 50 milliárd forintot irányzott elő. A vállalati tervek ezzel szemben mintegy 65—68 milliárd forint beruházást vettek figyelembe.

— A vállalati előzetes tervjavaslatok a nehéziparban — figyelembe véve az állami beruházásokat is — 20 milliárd forinttal több beruházást tartalmaznak, mint a népgazdasági terv.

A szakemberek arról is beszámolnak, hogy az ágazati irányító szervek igyekeztek meggyőzni a vállalatokat arról, hogy beruházási igényeiket csökkentsék *terveikben*. Sok esetben ez meg is történt, mint ahogy azt is sikerült elérni, hogy az ágazatra jutó tőkés exportból részét megfelelően kivenni nem szándékozó vállalat nagyobbra *tervezze* dollár-relációjú kivitelét. Sikerült tehát a terveket közelíteni, igaz: *külső hatásra*.

[3] Román Zoltán megfogalmazásában a vállalati tervezés egyrészt segítse a népgazdasági tervezést információkkal, másrészt szolgáljon a vállalati irányítás, vezetés eszközeként, legyen a vállalati gazdálkodás vezérfonala. (Román Zoltán: A vállalati középtávú tervezés időszerű kérdései. Pénzügyi Szemle, 1975. 11. sz.)

[4] Lásd Burkus Egon: A középtávú tervjavaslatok zsúrizésének tapasztalatai a könnyűiparban. Népi Ellenőrzés, 1976. 10. sz.; Gábor Ottó: A középtávú vállalati tervek értékelése a kohó- és gépiparban. Népi Ellenőrzés, 1976. 11. sz.; Rácz László: A vállalati ötéves tervezés tapasztalatai a nehéziparban. Népi Ellenőrzés, 1976. 12. sz.

A vállalati beruházási igények csökkentésére való törekvés mögött az a jogos népgazdasági követelmény fedezhető fel, hogy a vállalatok csak olyan beruházásokkal számoljanak, amelyek — a Tervtörvénnyel összhangban — a terv és szabályozás érvényes rendszere szerint reálisan finanszírozhatók, tehát tervezzék a saját forrásokat, a hitelek visszafizetését stb.

Amit megkérdőjelezünk, az a népgazdasági és vállalati szándékok közelítésének technikája. Közismert, hogy a beruházási igények és elképzelések milyen mély és szerteágazó indítékokból fakadnak. A tervek érdemi közelítése csak akkor történhet meg, ha az érintettek úgy fogadják el a módosítást, hogy azt *sajátjuknak érzik*. Ennek egyik feltétele az, hogy a tervnek ne csak a kifogásolt részét változtassák meg, hanem legyen mód arra, hogy a hatások átgyűrűztetése révén *helyreálljon a terv konzisztenciája*. E módszereket — amelyek mögött nagyon lényeges *tartalmi* kérdések húzódnak meg — még nem sikerült a gyakorlatban érvényesíteni.

Hogyan valósultak meg a tervek eddig a beruházás területén? „Az 1977. évi népgazdasági terv a szocialista szektor beruházásait 164 milliárd forintban határozta meg, több mint 6 milliárd forinttal magasabb összegben, mint amit az ötéves tervben időarányosan előirányoztak. A szocialista szektor — a tervvel szemben — beruházásaira 1977-ben 181,5 milliárd forintot fordított, 10 százalékkal többet az éves előirányzott összegnél... A vállalatok, szövetkezetek saját döntési körükbe tartozó beruházásaikra 101,5 milliárd forintot fordítottak, és így a kifizetés 21 milliárd forinttal haladta meg a terv számítási anyagában figyelembe vett összeget."[5]

A tervezés során meg nem oldott kérdések most a gyakorlat problémái lettek. A beruházások összegének globális növekedése inkább a vállalati szándékokat látszik igazolni. Ez azonban valóban csak látszat, mivel a túlkereslet révén az árak emelkedése miatt nagyon sok vállalat kevesebb beruházást hajt végre, mint ahogy azt tervezte, másoknak pedig az eredeti cél elérésére kell sokkal többet fordítaniuk.

Ez a példa is azt illusztrálja, hogy a népgazdasági és vállalati tervek olyan egyeztetése, amelynek során bizonyos részterületek vállalati mutatóit a népgazdasági célokhoz idomítják, nem lehet eredményes. Sőt még bajok forrása is lehet, amennyiben az ilyen külső beavatkozások hatására

— a vállalat nem veszi komolyan saját tervét;

— az irányító szervek elveszítik annak lehetőségét, hogy a jövőben felvetődő, de már a tervkészítés során jelzett problémákat felismerjék és érdemben intézkedhessenek.

Egyébként nem kétséges, hogy bármely gazdaságirányítási, tervezési szinten könnyebb számszakilag konzisztens tervet készíteni, mint megalapozott fejlesztési koncepciót kidolgozni. Az ágazati minisztériumok, amelyek felelősek szakterületükért, és érzik azt, hogy a szabályozók nem nyújtanak elég támpontot az eltérő típusú vállalatok, termelőtevékenységek jövőbeli fejlődéséhez, érezhetően erősítették tervező — főleg tervegyeztető — tevékenységüket.

Az ágazat — mint tervezési szint — feladatát a Tervtörvény végrehajtási utasítása részletesen megfogalmazta, s ezt erősítette meg az MSZMP KB 1977. október 20-i határozata is: „Az ágazati minisztériumok ... javítsák munkájuk színvonalát a népgazdasági tervek megalapozásában, a gazdaság-

[5] Dorosné—Kazinczy: Vállalati döntési beruházások 1977. évi alakulásáról. Pénzügyi Szemle, 1978. 6. sz.

politikai döntések előkészítésében és végrehajtásában. Segítsék a népgazdasági és a vállalati tervezést az ágazat fejlődésére vonatkozó koncepciók kidolgozásával."[6]

Koncepciók kidolgozására valóban nagy szükség van a gazdaság számos olyan területén, ahol a vállalatok fejlődési perspektívája, és különösen a vállalatok közötti tartós kapcsolatok és arányok kialakulása nem egyértelműen meghatározott. A népgazdasági érdekeket és összefüggéseket tükröző, ám a vállalatok számára is konkrét útmutatást nyújtó távlati elképzelések hiánya — nézetünk szerint — nemcsak lehetővé, hanem szükségszerűvé is tette az ágazati harmonizálási törekvések megerősödését. Elméletileg is belátható, és a gyakorlat is azt igazolja, hogy az ágazati minisztériumok objektív helyzetük, áttekintésük alapján nem képesek hatékonyan betölteni ezt a szerepet, *amennyiben* a szerkezeti változások keresztül-kasul átszelik az ágazati határokat. Valójában ez népgazdasági szintű döntési és szervezési munkát igényel, így a legjobb felkészültségű és intenciójú, de a gazdaságnak csupán egy területét, funkcióját képviselő szervezet sem láthatja el ezt a feladatot.

A termelési szerkezet fejlesztése és a hosszú távú külgazdasági stratégia irányelvei azért is igen nagy jelentőségűek, mert megnehezítik azt, hogy a világgazdaság ismert zavarai és a gazdasági fejlődésünkkel szükségszerűen együttjáró nehézségek okozta „koncepcionális vákuumot" különféle parciálisnak tekinthető tényezők töltsék be. A struktúrafejlesztés tényleges irányait a tervezésnek kell kidolgoznia, így a népgazdasági tervnek konkrét döntéseket kell tartalmaznia a fejlesztésre és a visszafejlesztésre vonatkozóan.

A makroszintű tervezés számára ez egyszerre jelenti a nagyszabású koncepcionális munka és a koncepciókon alapuló mindennapos konkrét tervdöntések elvégzésének terhét. Ez a feladat — jellegét tekintve — eltér a korábbiaktól, és megoldásához véleményünk szerint a két tervezési szint kapcsolatrendszerének átfogalmazására van szükség. A továbbiakban az erre vonatkozó elképzeléseket ismertetjük.

Kísérletek a vállalatok csoportosítására

A mikro- és a makroszint elkülönülése, relatív önállósága, és ezzel járó eltérő statisztikai és fogalmi rendszere elrejti azt az összefüggést, hogy még a legaggregáltabb makroszintű tervezési kategória mögött is kitapintható módon húzódnak meg bizonyos vállalati jelenségek, események.

A szocialista országok gazdaságirányítási, tervezési rendszerében meglevő különbségek egyik jellemzője éppen az, hogy a makroszintű, központi tervezés közvetlenül vagy közvetve áll-e kapcsolatban a vállalati tevékenységekkel, vagyis a mikroszféra nagyszámú, bonyolult döntéseinek mekkora részét építi be áttételek nélkül a népgazdasági szintű tervezői munkába. A központi tervező szervezet *nincs mindennapos és szervezett kapcsolatban az összes szerteágazó vállalati folyamattal* és tevékenységgel, mert alapvető rendeltetése a népgazdasági összefüggések és arányok megtervezése, figyelemmel kísérése. A központi tervező szakembereknek azonban gyakorlatilag ma már mind több vállalati kérdésben kell rendszeresen állást foglalniok.

[6] A gazdasági építőmunka közvetlen és távlati feladatai. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 54—55. l.

Ennek *egyik* oka az, hogy a döntési és a szabályozási rendszer hiányosságai miatt sok vállalati kérdés nem oldódik meg a maga szintjén, „üggyé" válik, és magasabb hierarchikus szintre kerül. A *másik* ok pedig abban a tényben keresendő, hogy a gazdaság bonyolult rendszerében mind több folyamat — mégpedig azok, amelyeket jobb híján „minőségi" folyamatoknak hívhatunk: az innovációval, a versenyképességgel, a műszaki kultúrával és általában a szerkezetváltozásokkal kapcsolatos mozgások — a vállalatközi kapcsolatok még kielégítően működő pénzügyi szabályozása és felelősségvállalási, döntési rendszere mellett is igényli a felsőbb szintű *gazdaságszervező* tevékenységet.

Ez azonban sajátos és nehéz feladat, amivel a legjobb szakmai tudású, és adatfeldolgozási, számítástechnikai eszközökkel jól ellátott tervezői gárda is nehezen tud megbirkózni. Ez a nehézség a dolgok jellegéből fakad, ugyanis a központi tervezés számára elsősorban nem is a rengeteg összegyűjtendő információ, összhangba hozandó *adat*, hanem a horizontálisan és vertikálisan egyaránt összehangolandó *koncepció*, elképzelés jelenti az alapvető gondot. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy a vállalati folyamatok tervszerű irányítása bonyolult döntések rendszerét foglalja magában, akkor ebből az is következik, hogy nem kevésbé bonyolult koncepció-alkotási és döntési feladatról van szó akkor, ha a vállalati szféra feladatainak egy jelentős része a központi tervezés hatáskörébe kerül.

Belátható, hogy a központi tervezés meglevő érdekegyeztetési, koncepció-alkotási, döntési kapacitásának korlátjai és a feldolgozandó gazdasági információk, tervek egyre növekvő bősége közötti ellentmondás a hagyományos tervezési technológia és szemléletmód fennmaradása esetén mindinkább élesebbé válik, és ezen hosszabb távon az információfeldolgozási technikák számítógépes korszerűsítése sem segít. E tervezői „kapacitáshiány" miatt a központi tervezés kénytelen szűkíteni a mikroszintre vonatkozó tevékenységek körét. Ennek — adott vállalati struktúra mellett — két lehetséges iránya van: 1. bizonyos gazdasági egységek kimaradnak a központi tervezés látóköréből; 2. bizonyos vállalati tevékenységeket nem központi feladatként kell számon tartani.

A népgazdasági tervezés érdekkörének szűkítése azonban számos elméleti kérdést vet fel. Melyek azok a gazdasági egységek és folyamatok, amelyek figyelemmel kísérése szükséges a megalapozott népgazdasági tervek készítéséhez? Milyen módszerrel lehet elválasztani a fontos területeket a kevésbé fontosaktól? Ez utóbbit tovább bonyolítja az, ha a stratégiai célok változásával más és más tevékenység, folyamat válik érdekessé a népgazdasági tervezés számára.

Mégis, a nyilvánvaló nehézségek ellenére, a szocialista országok közgazdászai tettek néhány kísérleti lépést az olyan módszerek kidolgozására, amelyekkel meg lehet különböztetni bizonyos lényeges vállalati típusokat, és ezzel tervezési, gazdaságirányítási szempontból kezelhetőbbé vagy hatékonyabban irányíthatóvá lehet tenni a mikroszférát. Nem véletlen, hogy azokban az országokban születtek először ilyen kezdeményezések, ahol a miénkhez képest centralizáltabb a tervezés és az irányítás rendszere.[7]

[7] A szovjet szakirodalomban a téma módszertanának egyik kutatója *Dunajev*, aki a vállalati egyesülések akár jogi szempontú, akár az ágazati hovatartozás alapján történő tipizálását helytelennek tartja. Ehelyett az egyesülést alkotó vállalati folyamatok és tevékenységek társadalmasítási fokát veszi osztályozási ismérvnek. (Lásd Dunajev, E. P.: Osznovi tipizacii objegyinyenij predprijatyij. Vesztnyik Moszkovszkovo Universzityeta, 1973. 4. sz.)

Az általunk vizsgált kérdésekhez hasznos útmutatással szolgáltak azok a lengyel kísérletek,[8] amelyek működő vállalatok kimutatható céljait, döntési eljárásait, a vállalatokat érő ráhatásokat és a vezetési stílust véve alapul, a vállalati reagálások tipikus eseteit igyekeznek meghatározni. Megállapításuk szerint „nyugodt", „engedelmes", „független" stb. vállalati viselkedési típusokra lehet példát találni, de hozzátehetjük, hogy a vizsgált jegyek alapján még számos más csoportosításra is javaslatot lehetne tenni, mivel a tipizálási folyamat elég intuitív jellegű. Azt az alapgondolatot viszont találónak tartjuk, hogy a „központtal" való kommunikálás és kapcsolattartás szempontjából a vállalati gazdálkodás hagyományos elemzési fogalmai (a vállalat pénzügyi helyzete, technikai felszereltsége és egyéb fajlagos mutatói) helyett vagy mellett a vállalati viselkedés rokon- és eltérő vonásait kell megvizsgálni.

A hazai hasonló célú elgondolásokat először szintén az jellemezte, hogy a vállalatok közötti tényleges és alapvető gazdálkodásbeli különbségeket a szervezetek eltérő jogállásával kívánták elismertetni. Jóllehet a vállalati gazdálkodási tevékenység kereteinek megvonásához és az eltérő helyzetű gazdálkodási egységekkel szemben felhasználható gazdaságirányítási eszközök és jogosítványok meghatározásához valóban szükség van hivatalos osztályozásra, a mikroszféra ilyen szegmentálása mégsem elégíti ki a *tervezés* speciálisabb igényeit. A tervezés — bármilyen hierarchikus szinten — elsősorban olyan intellektuális tevékenység, amely a helyzetelemzés, célmegállapítás, az eszközök hozzárendelése, a végrehajtás ellenőrzése szakaszait tartalmazza és a szükségnek megfelelően váltogatja. Következésképpen a tervezési szempontok gyorsabban változnak, semmint azt követni lehetne a gazdaság intézményes rendszerének, illetve egyes elemeinek (a szervezeti rendszer, a jogi szabályozás, a „hivatalos" jellegű besorolások, ágazati és alágazati beosztások) módosításaival.

A hazai munkák másik csoportját[9] a több-kevesebb elméleti alátámasztással kialakított típusok kvantitatív elhatárolási szándéka jellemzi. A kutatások részletesebb elemzésére itt nincs alkalom, azonkívül valamennyi olyan jellegű munka, amely más kutatási célból vagy vizsgálati szempontból indult ki, nem pedig a makro- és mikroszint közötti tervezési kapcsolatok differenciálása szándékából.

Bár mindenki és minden szinten azt hangoztatja, hogy irányítási rendszerünk legyen érzékenyebb, adaptívabb és szelektívebb, aminek kiindulópontja szerintünk éppen az, hogy a gazdasági folyamatokról és szervezetekről differenciált képpel kell rendelkeznünk, az ilyen irányú tényleges törekvések mindig vitát váltanak ki. Elég itt a szabályozórendszer normatív vagy differenciált jellege közötti ellentétre utalni, vagy a méretnagyság alapján megfigyelésre kijelölt nagyvállalatok kiemelt vagy nem kiemelt státusa körüli ellentétes véleményeket említeni. Ez utóbbi azért is figyelemre méltó, mert közgazdasági mutatók alapján történt a kiválasztás és ezt nem követte az érintett vállalatok „hivatalos" elkülönítése, számukra más játékszabályok megállapítása. A megfigyelés, a mérés azonban egyben megkülönböztetés is, és ez megnöveli a bármiféle szegmentálási elgondolások felelősségét.

[8] Beksiak, J.—Czarniawska, B.: Enterprise Response Patterns under the Socialist Management System. Oeconomica Polona, 1977. 2. sz.

[9] Havas Gábor—Szabó Jenő: A vállalatok hatékonyság szerinti sorolása faktoranalízis segítségével. Pénzügykutatási Intézet, 1976.; Hüttl Antónia: A vállalati differenciáltság vizsgálata egzakt módszerekkel. Közgazdasági Szemle, 1977. 9. sz.

A tervkapcsolatok egy lehetséges csoportosítása

Korábbi gondolatmenetünknek megfelelően, nem a központi tervező szerv és a vállalati tervezők közötti szabályozott és kialakult kapcsolatot elemezzük, hanem a népgazdaság tervszerű irányítása és a vállalati gyakorlat közötti áttételes láncolatnak a ténylegesen meghatározó elemeit. Ezeknek az elemeknek egy része a vállalati folyamatok technológiai (ágazati) jellegzetességéből, a vállalatvezetés által követett stratégia sajátosságaiból áll, más részük a vállalatnak a munkamegosztásban elfoglalt helyétől, a gazdaságirányítási szervezetekkel és intézményekkel kialakított kapcsolataitól függ. Ezek a vállalatonként különböző jellegzetességek végső soron behatárolják azt is, hogy a makro- és mikrogazdaság között milyen tervezési kapcsolatok alakulhatnak ki. Tervezési kapcsolaton nemcsak a két tervezési szinten elkészített éves vagy ötéves tervek értendők, hanem a népgazdaság, illetve a vállalat fejlődésére vonatkozó előrejelzések, műszaki-gazdasági koncepciók, szakértői vélemények és egyéb olyan „hivatalos", vagy szakmai dokumentumok is, amelyek a vállalatok felé, vagy tőlük az irányító szervekhez áramlanak.

Kísérleti számításainkban a 49 legnagyobb iparvállalat 1970. és 1974. évi gazdálkodási mutatói alapján csoportosítottuk a vállalatokat. A csoportképző ismérveket a vállalati gazdálkodásnak a népgazdasági tervezés számára is fontos paraméterei alkották. Gyakorlati megfontolások alapján a következő mutatórendszert használtuk:

1. a támogatások az eredmény százalékában,
2. az export aránya a termelési értékben,
3. a dollár-export aránya az összes exportban,
4. a hitel- és kölcsöntörlesztés/eredmény,
5. szerves összetétel,
6. az eredmény a nettó árbevétel százalékában,
7. az anyagköltség aránya az összes költségben,
8. a nettó eszközök és a bruttó eszközök aránya.

E tényezők egy része a korábbi vállalati folyamatok következménye, más részük a gazdaságirányítási döntések és szabályozók hatását tükrözi. A tényezők mennyiségi értékei alapján kvantitatív módszerrel végezhető el az egyértelmű osztálybasorolás.[10]

Az algoritmus alapján kialakuló típusok, vállalatcsoportok némelyikét a hagyományos fogalmi és elemzési módszerekkel is el lehetett volna különíteni. Így külön csoportot képeztek a kitermelő jellegű országos trösztök, a nagy élelmiszeripari vállalatok. A nagyobb elemszámú (5-nél több vállalatot együvé soroló) csoportokra viszont nem volt jellemző az ágazati „tisztaság". Például az 1974-es mintában az algoritmus először elkülönített három valóban speciális helyzetű trösztöt, majd négy nagyobb csoportot („cluster"-t) képzett. A könnyebb követhetőség kedvéért a következő nevet lehet adni ezeknek a csoportoknak (zárójelben a csoportba sorolt vállalatok száma):

[10] Ezt alakfelismerési feladatnak foghatjuk fel, mivel a vizsgált egységeket aszerint kell csoportosítanunk, hogy melyek állnak „közel" és melyek vannak „távol" egymástól az osztályképző ismérvek szerint. Számításainkban a clusteranalízist használtuk (Lásd Hüttl Antónia I. m.).

„támogatott" (6)
„nehézsúlyú" (8)
„dinamikus" (11)
„átlagos" (21).

Az első csoport a megfigyelésre kijelölt 49 nagyvállalat termelési értékéből 9,0 százalékkal részesedik. Az ilyen vállalatokra a kevés nyereség, az alacsony nettó eszközarány és a kiugró támogatási hányad jellemző. A „nehézsúlyú" vállalatok leginkább megkülönböztető ismérve a legnagyobb szerves összetétel és a legnagyobb tőkés exporthányad. A mintánk termelési értékéből 26,7 százalékot képviselnek. A „dinamikusak" közé kivétel nélkül jónevű gépipari és gyógyszervegyészeti vállalatok tartoznak. Itt a legnagyobb a nyereséghányad, aránylag nem nagy a szerves összetétel. További jellemzőjük: erősen a szocialista exportra orientálódnak. A kiemelt vállalatok azévi termelésének 16,3 százalékát adták. A legnagyobb homogén csoport (az „átlagosak") nagyobbrészt gépipari vállalatokat tartalmaz, de az élelmiszeripar kivételével a többi iparág is ad bele 1—3 vállalatot. A kompetitív szférában itt a legkisebb a támogatási hányad, az exportarány és a hiteltörlesztés. A termelésből való részesedésük 23,1 százalék volt 1974-ben.

A feldolgozó ipari vállalatok így kialakított fő típusai közvetlen útmutatást adhatnak a két tervezési szint közötti koncepcionális kapcsolatokra. A „támogatottak" csoportjában, ahol a vállalatok tartós gazdasági nehézségekkel küzdenek (struktúraátalakítás, eladósodás, rossz értékesítési helyzet miatt), ott hiányoznak a stratégiaalkotásnak és általában a tervezésnek a bevezetőben említett feltételei, mert még a rövid távú vállalati előrelátás is akadályokba ütközik. (Az ebbe a csoportba kerülő egyik nagyvállalat még fél évvel a középtávú vállalati tervek országos összesítése után sem rendelkezett érvényes tervvel.) Az érdemi döntéseket a vállalati vezetésnek és a gazdaságirányító szervezeteknek közösen kell meghoznia, a szokásos tervezési horizontnál rendszerint hosszabb időtávra vonatkozóan.

Egy további — és az előbbitől meglehetősen eltérő jellegű — vállalatcsoportra is jellemző a gazdaságirányítási tervek támogatásától, valamint a kontingentált exporttól és a központi fejlesztési programoktól való szoros függés: ez az átlagnál gyorsabban növekvő, *dinamikusnak* mondható vállalatok csoportja. A központi tervezők munkájában mindez úgy jelenik meg, hogy az átlagos helyzetű vállalatokhoz képest bármely irányban eltérőkkel kapcsolatban gyakrabban kell állást foglalni, egyedi döntést hozni, szabályozó módosítást véleményezni. A két tipikus csoport ilyen jellegű hasonlatossága azonban nem indokolja differenciálatlan kezelésüket. A strukturális gondokkal küzdő vállalatoknál a vállalati tervezőmunka a közösen megállapított célok és a nagyobbrészt központilag garantált eszközök ismeretében szükségszerűen a konzisztenciakeresés irányában megy el, viszont a dinamikus vállalatok koncepcionális kötődése veszélyekkel is járhat. A legjobb fejlesztési, piacpolitikai elképzelés is visszasüllyedhet az átlagosok közé, ha túl sok tanácsot, javaslatot, vagy informális „súgást" igyekszik befogadni. (Ez utóbbinál figyelembe kell venni azt, hogy egy vállalatnak számos „gazdája" van, és ezek között csupán egy, és nem is az első, az elméletileg legnagyobb áttekintéssel rendelkező központi tervező szerv!)

Elemzésünkben további markáns csoportot képeztek a *„nehézsúlyú"* vállalatok. E csoportban az eszközigény olyan nagy és annyira ciklikus, hogy ez elkerülhetetlenné teszi a központi tervezéssel való időnkénti szorosabb

egyeztető munkát, még a vállalat megfelelő általános gazdálkodási helyzete, fejlődési perspektívája esetében is. Az állóeszközök leírási ciklusa végén ugyanis meg kell határozni az újabb 8—12 évre szóló főbb irányvonalat. Ez a ciklusidő azonban vállalatonként különbözik, és véletlenül sem esik egybe a népgazdasági tervezés és a vállalati középtávú tervezés eddig kialakult ötéves periódusaival.

És végül vannak „*átlagos*", kevésbé előtérben álló vállalatok, ahol a központi irányítás és tervezés az irányítási rendszer bevált eszközeivel — elsősorban a gazdasági szabályozással, a középtávú tervezés során pedig főként az előzetes vállalati tervelképzelések, majd a tervkonzultációk segítségével — összehangolható a népgazdasági szintű elképzelésekkel és a vállalatok gyakorlati fejlesztési tevékenységével.

A különböző időben elvégzett elemzéseink szerint a vállalati önfinanszírozás visszaszorulásával és az eladósodás általánossá válásával kezd gyérülni ez az „átlagos" csoport. Így növekszik azoknak az eseteknek a száma, amikor a központi tervezőknek részletesebben kell állást foglalniok mikrogazdasági kérdésekben.

Az „átlagos" helyzetű vállalatok és a népgazdasági tervezés közötti, most már kialakult kapcsolatfajtáknál nem szóltunk különleges nehézségekről. Ez nem jelenti azt, hogy megfeledkeznénk a népgazdasági és a vállalati szinten megfigyelhető folyamatok közötti mértékbeli, iránybeli különbségekről. Véleményünk szerint a *népgazdasági tervelőirányzatok* és a tényleges *vállalati folyamatok* között meglevő jelentős különbségek elsősorban nem az átlagos vállalatok körében keletkeztek, hanem éppen azoknál a vállalatcsoportoknál, amelyek az általános vállalati viselkedésre alapozott szabályozási és tervezési intézkedésekre saját eltérő stratégiai helyzetük következtében nem a várt módon válaszoltak. Megítélésünk szerint a központi irányítás saját koncepciói kidolgozásakor a vállalati szféra *általános* reagálását veszi figyelembe (rendszerint alábecsülve a vállalati törekvéseket), a vállalati fejlesztésekbe pedig eleve belekalkulálják a központ szokásos utólagos korrekcióit. Így a különböző szinteken létrejövő fejlesztési elképzelések előzetes *ütközése* helyett azok *egymásra épülése* megy végbe.

A különböző stratégiai helyzetben levő vállalati csoportok eltérő viselkedési mintáit felismerve és a központi tervezés különböző szakaszaiban elismerve, megbízhatóbb és kezelhetőbb lenne a mikrogazdaságról nyert információhalmaz, és erősödne a két tervezési szint között a koncepcionális kapcsolat. Tehát a tervezés megismerő funkcióját erősítené a jól kiválasztott tipikus vállalatcsoportok — mint állandó megfigyelési *panelek* — kialakítása és rendszeres vizsgálása.

A vállalati szféra differenciáltabb kezelése továbbá lehetőséget nyújt arra, hogy rugalmasabb eljárásrendszert alakítsunk ki a két tervezési szint közötti eltérő kapcsolatfajták esetére. A központi tervezés feladatainak ilyen tagolására már utaltunk az általunk javasolt vállalati csoportokkal kapcsolatban (koncepcionális vagy csak tudomásul vevő jelleg; rögzített időpontú vagy termelési ciklustól függő stb.), de egy átfogó eljárásrendszer számára mindez csak kezdeti és erősen heurisztikus próbálkozás. A gazdasági szféra szegmentálására irányuló hazai és külföldi kísérletek, valamint a rugalmasabb tervezési és irányítási rendszer iránti általános igény azonban megerősít bennünket abban, hogy az ezen a téren végzett kutatások valós kérdéseket feszegetnek.

LACZÓ FERENC:

Új vonások a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vállalati érdekeltségében

A termelővállalatok gazdasági jellemzői a vállalati érdekeltségben összegeződnek, ez cselekvésük motívuma. Vizsgálata azért fontos, mert ismeretében lehet helyesen meghatározni a termelés tervszerű befolyásolásának módozatait, eszközeit. Az érdekeltség téves megítélése hibás döntést szülhet, ami végső soron abban mutatkozik meg, hogy a termelés nem a céloknak megfelelően alakul.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek vállalati érdekeltsége a mezőgazdaság szocialista átalakítása óta az érdeklődés középpontjában van. Ez érthető, hiszen a mezőgazdasági termelés jövője a szövetkezeti szektor termelésének alakulásától függ.

A termelés gyors ütemű növelésének két tényezője van. Az egyik abból fakad, hogy a szövetkezeti gazdálkodási forma képes jól befogadni a legkorszerűbb termelési eljárásokat. A termelés iparosodása a szövetkezetek egész tevékenységét áthatja. Ez egyrészt abban mutatkozik meg, hogy számottevően megnőtt az ipari eredetű eszközök és anyagok felhasználása, másrészt abban, hogy előrehaladt a tevékenységek specializációja.

A termelés dinamikus növelésének másik tényezője a csoportérdek és az egyéni érdek érvényesülésének gazdasági ösztönzőereje. A szövetkezeti tagság magáénak érzi a gazdaságát, áldozatos, odaadó munkával járul hozzá a gazdasági eredmények eléréséhez. Bár a szövetkezeti vállalat érdekeltsége nem létezik a tagság érdekeltségén kívül, ez nem jelenti azt, hogy nem keletkezhetnek ellentmondások a szövetkezet egésze és az egyes tagok érdekeltsége között. Így a szövetkezeti tagok munkavégzés iránti igényének sok esetben határt szab a szövetkezetek érdekeltsége. A termelési tényezők optimális kombinációja sokszor nem a teljes foglalkoztatottság mellett alakul ki. Ez a szövetkezetek gazdálkodásának legsajátosabb vonásától idegen jelenség napjainkban a szövetkezetek belső viszonyainak egyik fontos ellentmondása.

A termelőerőknek a hatvanas évek második felétől bekövetkezett rohamos fejlődése a szövetkezetek szocialista termelési viszonyait teljesebb körűvé tette. Ettől az időtől kezdve jól észrevehetően mutatható ki a korszerű eszközökkel termelő szövetkezetek jellegüknek megfelelő érdekeltségi rendszere is. Ennek feltárása ez ideig nem történt meg, nem is igen történhetett meg.

A termelőerők fejlődésének hatása az érdekeltségi viszonyok érvényesülésére

A közép-európai szocialista országokban a mezőgazdaság szocialista átalakítása szerencsés időben történt. A mezőgazdaság technikai fejlődése a második világháború után felgyorsult. Az átszervezéssel létrehozott nagyüzemi keretek kedvező feltételeket teremtettek a tudományos-technikai forradalom eredményeinek behatolására a mezőgazdasági termelésbe. A hagyományos gazdálkodásról az iparszerű termelési eljárásokra való áttérés módosította az érdekeltség érvényesülését.

Egy hagyományos eszközökkel, hagyományos módon termelő mezőgazdaságban az ágazatok tevékenysége szorosan kapcsolódik egymáshoz. A vetésforgó fontos szerepet játszik a talaj tápanyag-gazdálkodásában, a gyomok, a kártevők és növényi betegségek elleni védekezésben. Ilyen gazdálkodás mellett a vetésforgó szükségessége jelentős mértékben meghatározza a növénytermesztés összetételét.

Hagyományos gazdálkodás esetében a növénytermesztés és az állattenyésztés aránya fontos mutatója a termelés üzemi színvonalának. (Több állat — több trágya — több növényi termék — több állat.) Amíg a vonóerő jelentős részét az állati vonóerő teszi ki, addig ennek fenntartása az üzemek termelési kapacitásának jelentős hányadát veszi igénybe és meghatározott területigénye is van.

Hagyományos gazdálkodás mellett a mezőgazdasági üzemek termelési kapacitásának jelentős hányadát köti le az, hogy saját magát ellássa termelési eszközökkel, tehát az üzemek árukibocsátó képessége viszonylag kicsi. Az egyes termékek termelésében voltaképpen minden ágazat részt vesz. (Így például a gabonatermelésben az állattenyésztés trágyával és vonóerővel, a kapásnövények „gyomirtással", a takarmánynövények trágyává és vonóerővé transzformálva stb.) Ilyen körülmények között a gabonatermelés termelési értékéhez, a gabonaeladás árbevételéhez és a realizált jövedelemhez szinte valamennyi ágazat hozzájárul. Nyilvánvaló, hogy az ágazatok társítását nem az egyes ágazatok árukibocsátó képessége, vagy a jövedelmezősége határozza meg elsősorban. Az üzemek rákényszerülnek a gazdálkodási mód szabta arányok messzemenő figyelembevételére. A gazdaságok döntéseiben az ágazati jövedelmek csak alárendelt szerepet játszanak.

A mezőgazdasági üzemek gazdálkodási módjában forradalmi változást az hozott, amikor *kívülről* lehetett bevinni olyan termelési eszközöket, amelyeket korábban a mezőgazdaság saját maga volt kénytelen előállítani. Legjelentősebb ebben a változásban a műtrágyák tömeges alkalmazása.

A termelőszövetkezetek termelési színvonalának emelésében igen fontos tényező, hogy 1975-ben nitrogénműtrágyából az 1960. évinek több mint nyolcszorosát, foszforműtrágyából közel kilencszeresét és káliműtrágyából harminchatszorosát használták fel.

Számításaim szerint a talaj tápanyagellátásában 1960-ban a saját anyag aránya 86, a vásárolt anyagé 14 százalék és 1975-ben 51, illetve 49 százalék volt.[1]

[1] A saját anyag: istállótrágya, folyékony trágya, szalma-, kukoricaszár- és zöldtrágya. A vásárolt anyag: a műtrágya. Az arányokat a tápanyagtartalom alapján becsültem meg.

A vegyiparnak jelentős szerep jutott más anyagok, gyomirtószerek, növényvédőszerek, állati gyógyszerek stb. gyártásában is. A növénytermesztés számára készült vegyi anyagok hozzájárultak ahhoz is, hogy a termelési szerkezet összeállításában az üzemek szabadabbak legyenek.

A gépi vonóerő alkalmazása a nagyüzemi gazdaságokban általánossá vált. 1960-ban az állati és a gépi vonóerő aránya 50:50 százalék, 1973-ban 10:90 százalék volt.[2]

Azzal, hogy megszűnt, illetve jelentősen csökkent az egyes növénytermesztési és állattenyésztési ágazatok egymásrautaltsága, a termelési szerkezet egyszerűsödhet. Az ágazatok társításában a régi szempontokat újak váltják fel. A munkaerő és géprendszerek optimális kihasználása mellett előtérbe kerül az *egyes* ágazatok jövedelmezősége. Kialakult a globális üzemi érdekeltségnek ágazati érdekeltségeken keresztül való érvényesülése. Ezzel egyidőben, a mezőgazdasági termelés iparosodásának előrehaladása már az érdekeltség érvényesülésének ezt a fokozatát is túlhaladottá tette.

Az a körülmény, hogy a termelőerők fejlődése a mezőgazdaságban az iparosítás útján halad előre, lehetővé és szükségessé teszi, hogy az egyes tevékenységek (a termelés különböző szakaszai) üzemenként szétváljanak. A korábban egy üzemben szükségszerűen egymás mellett és egymás után meglevő tevékenységek üzemenként specializálódhatnak. A tevékenységeknek ez az üzemenkénti megosztása részben horizontálisan (legjellegzetesebb magyar példa: a termelési rendszerek), részben pedig vertikálisan történik. (Ez utóbbi nálunk, a mezőgazdasági termelésen belül, elsősorban különböző társulások formájában valósul meg.)

A termelés különböző szakaszainak gazdaságonkénti szétválasztásával lényegesen jobban koncentrálhatók az anyagi és szellemi erők, jobban kialakítható a tevékenység optimális mérete. Olyan gazdaságot lehetetlen létrehozni, amelyben minden ágazat minden termelési szakaszának mérete optimális. Az a gazdaság, amelyik történetesen optimális méretű a növénytermesztési ágazatok számára, pénzeszközök és szakemberek koncentrálhatósága tekintetében általában kicsi egy korszerű sertéstelep üzemeltetéséhez. Hiba volna arra törekedni, hogy minden ágazat minden termelési szakaszának optimális méretét egy óriási gazdaságba, egy óriásra növelt sok ágazatú „parasztgazdaságba" összehozzák, azért, hogy feloldják az egyes tevékenységek termelői érdekeltségében meglevő ellentmondásokat. Az üzemi érdekeltségnek ágazati érdekeltségen keresztül való érvényesülése a termelőerők fejlődésének objektív következménye, tehát hatása nem szűnik meg területi összevonásokkal. Gyakorlati tapasztalatok tanúskodnak azonban arról, hogy a túlzottan nagyméretű gazdaságokban romlik az eszközök felhasználásának a hatékonysága.

A termelés különböző szakaszainak üzemenkénti elkülönülése ezeknek a szakaszoknak az összehangolását követeli meg a termelési folyamat zavartalan menetének biztosítása végett. Az egyes tevékenységek üzemek közötti, „mezoszinten" való összehangolása az érdekeltségi viszonyokat ágazati érdekeltségnél is tovább osztja. A mezőgazdasági termelőerők fejlődése lehetővé tette az üzemek közötti munkamegosztást az egyes termékek előállításában. Ahhoz, hogy ezek a tevékenységek üzemek között összehangolha-

[2] *Forrás:* Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1945—1975. Központi Statisztika Hivatal 1975. 152. l.

tók legyenek, az érdekeltséget nem elég ágazati szinten kialakítani, hanem tevékenységi szinten kell megteremteni.

A termelőerők fejlődése nemcsak az érdekeltség érvényesülésének módját változtatta meg, hanem módosította a termelőszövetkezetek érdekeltségi viszonyait is. A termelőszövetkezetek megalakulását követő években a termelés még lényegében manufaktúra szintjén folyt, tehát a termelésben a kézi munka dominált. A munkaerő eszközökkel való felszerelése igen alacsony színvonalú volt. A termelőerők fejlődése lényeges változást hozott a termelési tényezők arányában.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságaiban 1960-ban, 1968-as változatlan áron számolva, egy foglalkoztatottra még csak 37 ezer Ft értékű összes állóeszköz jutott. Ennek az állóeszközértéknek a nagyobb hányadát a föld állóeszközértéke[3] tette ki. A talaj termőképességének újratermelése végett a földben tartósan lekötött eszközök nagy része az üzemek saját anyagából származott és az állóeszközöknek csak egy része volt vásárolt eszköz.

A mezőgazdasági termelés növelése szükségessé tette a mezőgazdaság termelési eszközeinek gyors ütemű növelését. Ennek eredményeként 1975-ben az egy foglalkoztatottra jutó összes állóeszköz hat és félszerese az 1960. évinek (240 ezer Ft). Az eszközök szerepének ilyen gyors növekedésével párhuzamosan az élő munka viszonylagos súlya csökkent. Mivel azonban a termelőszövetkezet tagja összehasonlíthatatlanul nagyobb volumenű eszközzel termel, az élő munka szerepe, fontossága megnőtt. Az 1. sz. táblázat azt szemlélteti, hogy a IV. ötéves terv időszakában mekkora eszközérték (a föld bruttó eszközértéke + az állóeszközök bruttó értéke + a forgóeszköz-lekötés) jutott egy munkanapra a termelőszövetkezetekben a különböző ágazatokban.

1. sz. táblázat

Egy munkanap összes eszközszükséglete a szövetkezeti szektorban (1971—1975. évek átlaga)

Megnevezés	Egy közvetlen munkanapra jutó összes eszközérték (Ft)
Kalászosok	9400
Kukorica	4000
Burgonya	730
Cukorrépa	730
Zöldségfélék	660
Gyümölcsfélék	1620
Tehenészet	1870
Egyéb szarvasmarhatartás	1790
Sertéságazat	3340
Baromfiágazat	1500

Forrás: Számított adatok

A gazdaságoknak igen alaposan mérlegelni kell, hogy a korlátozottan rendelkezésre álló felhalmozási eszközökből melyik ágazatot fejlesszék. Az egyes ágazatok megnövekedett, de egymástól jelentősen eltérő eszközigénye

[3] Erről részletesebben lásd Laczó Ferenc: Korszerű-e mezőgazdasági árrendszerünk. Közgazdasági Szemle, 1977. 3. sz. 323—325. l.

a termelőszövetkezeti tagok foglalkoztatását új módon veti fel. Ahhoz tehát, hogy a termelőszövetkezeti tagot munkával lehessen ellátni, a termelésnek ezen a szintjén már meghatározott mennyiségű eszközt kell biztosítani. A termelőszövetkezetek vállalati érdekeltségében bekövetkezett változás legfontosabb előidézője az, hogy a termelésnek ezen a szintjén az élő munkát jelentős és ágazatonként eltérő mennyiségű eszközzel kell társítani, valamint az élő és a holt munka viszonyát bővítetten újra kell termelni.

Az ágazatonként jelentősen eltérő eszközigények fontos információt nyújtanak az egyes ágazatokban foglalkoztatott munkaerő eszközellátottságáról, de önmagában nagyon keveset mondanak az ágazatok jövedelmezőségi helyzetének szövetkezeti megítéléséről. Arról tehát, hogy a *gazdaságok mennyiben érdekeltek egy-egy termék termelésében, mihez kötődik érdekeltségük.*

A szövetkezetek vállalati érdekeltségének először ezt az aspektusát vizsgáljuk.

A szövetkezetek érdekeltsége a jövedelemszerzésben

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek vállalati érdekeltsége konkrétan ott mutatkozik meg, hogy a szövetkezetek miként ítélik meg, előnyös-e vagy sem számukra egy-egy termék termelésével, vagy a termék termelési folyamatának egy-egy szakaszával foglalkozni. A vállalati érdekeltség tehát az egyes termékek termelésében és a termelés egyes szakaszaiban való érdekeltségén keresztül érvényesül. A termelés tervszerű befolyásolása éppen erre építhető. A 60-as években — ma ezzel szinte mindenki egyetért — a termelőszövetkezeti döntéseket a bruttó jövedelmi érdekeltség motiválta. Többen a szövetkezetek sajátos érdekeltségét a foglalkoztatási kényszerből vezették le. László János, bár nem tagadta a szövetkezetek foglalkoztatási kötelezettségét, azt hangsúlyozta, hogy a szövetkezetek elsődleges célja nem a tagjaik foglalkoztatása, hanem a jövedelem maximalizálása és a foglalkoztatás ennek a célnak van alárendelve.[4]

Átfogó statisztika arról nem készült, hogy a szövetkezetek a 70-es években mennyiben elégítették ki a tagság foglalkoztatási igényét. Különböző információk azonban arra engednek következtetni, hogy a tagság nem teljes foglalkoztatása csaknem általános jelenség. Ez arra utal, hogy a termelőszövetkezetek foglalkoztatási kötelezettsége és a kollektív gazdaság jövedelmi érdekeltsége szembe kerül egymással.

Vizsgáljuk meg, hogy a szövetkezeti gazdaságok a termelési döntéseikben vajon a bruttó jövedelem szempontjából kedvező termékek termelését részesítik-e előnyben (2. sz. táblázat).

A növénytermesztési ágazatok közül az egy hektárra jutó bruttó jövedelem szempontjából a munkaigényes ágazatok (cukorrépa, burgonya, zöldségfélék, gyümölcsfélék) a kedvezőek. Ezek közül is kiemelkednek a zöldségfélék. A gyümölcsfélék kivételével ezek az ágazatok lényegesen nagyobb bruttó jövedelmet adnak 100 Ft eszközértékre is, mint a kalászosok és az

[4] Az ezzel kapcsolatos nézetek kitűnő keresztmetszetét adja Ihrig Károly: A termelőszövetkezetek tagsűrűségének gazdasági következményei című tanulmánykötet (Akadémiai Kiadó, 1968.). Ihrig professzor tanulmánya mellett a kötet tartalmazza Csendes Béla, Faragó Tibor, Gönczi Iván, Jankó József, Laczó Ferenc, László János, Molnár István, ifj. Nagy Lóránt, Szabó Gábor és Vági Ferenc hozzászólását, és Ihrig Károly válaszát is.

2. sz. táblázat

Egy hektárra és 100 Ft összes eszközértékre jutó bruttó jövedelem* a szövetkezeti szektorban, 1972—1974. évek átlaga (Ft)

Megnevezés	Egy hektárra jutó bruttó jövedelem	100 Ft összes eszközértékre jutó bruttó jövedelem
Kalászosok	3 400	15
Kukorica	4 400	16
Cukorrépa	9 600	25
Burgonya	9 800	21
Zöldségfélék	12 000	20
Gyümölcsfélék	7 500	10
Tehenészet	—	6
Egyéb szarvasmarhatartás	—	14
Sertéságazat	—	4
Baromfiágazat	—	12

* Nettó jövedelem + összes munkabér.

Forrás: Számított adatok a MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző központjának 1975/3. és 1976/4-es számú kiadványai és a Közgazdasági Szemlében megjelent már idézett cikkem alapján.

árukukorica. (Az egy munkanapra jutó bruttó jövedelem is elfogadható színvonalon van ezekben az ágazatokban.) Foglalkoztatási gondokkal küzdő termelőszövetkezetekben egész természetes lenne, hogy a bruttó jövedelem szempontjából kedvező ágazatok részarányát növeljék a termelési szerkezetükön belül.

Az érdekeltség természetesen a bruttó jövedelmezőségi mutatók nagyságrendjében tenné indokolttá az egyes állattenyésztési ágazatok arányának növelését. (Vagyis a következő sorrendben: egyéb szarvasmarhatartás, baromfiágazat, tehenészet és sertéságazat.)

Ezután érdemes megvizsgálni, hogy a termelőszövetkezetek döntéseiben mennyire érvényesült a bruttó jövedelmi szemlélet (3. sz. táblázat).

3. sz. táblázat

Az ágazatok termelésének növekedése a termelés növekedésének százalékában a szövetkezetek közös gazdaságaiban 1970 és 1975 között*

Megnevezés	Az ágazat termelésének növekedése az átlagos növekedés százalékában
Kalászosok	100
Kukorica	172
Cukorrépa	112
Burgonya	43
Zöldségfélék	71
Gyümölcsfélék	99
Tehenészet	77
Egyéb szarvasmarhatartás	90
Sertéságazat	93
Baromfiágazat	127

* Az 1970-es bázisév az 1969—1971-es évek átlaga, az 1975-ös év adatai lineáris regressziószámítással kapott ún. becsült értékek. Mindkét módszer az egy év adatainak véletlenszerűségét hivatott kiküszöbölni.

Forrás: Mezőgazdasági adatok (Statisztikai időszaki közlemények) 1970/III, 1971/II—III, 1972/II, 1973/II, 1974/II—III, 1975/II, 1976/II. alapján számolva.

A növénytermesztési ágazatok közül leggyorsabban a kukorica és a cukorrépa termelése nőtt. A kaszások és a gyümölcsfélék termelésének növekedése lényegében megegyezett a szövetkezeti gazdaságok mezőgazdasági termelésének átlagos növekedésével. A burgonya és a zöldségfélék termelésének alakulása jelentősen lemaradt az átlagos növekedéstől. (E két ágazat termelése a tervidőszakban abszolút értelemben is csökkent.)

Az állattenyésztési ágazatok termelési részesedése — a baromfiágazatot kivéve — visszaesett. A baromfiágazat jövedelmezősége a tervidőszakban számottevően javult. A személyi jövedelmek gyors növekedése mellett, az ágazat a tiszta jövedelem termelése szempontjából is kedvezőbb képet mutat a tervidőszak végén, mint az elején.

A bruttó jövedelem szempontjából kedvező ágazatok többségének termelési részaránya a IV. ötéves terv időszakában visszaesett. *Ez azt jelenti, hogy a 70-es években a termelőszövetkezetek érdekeltsége már nem az árban foglalt bruttó jövedelemhez kötődik.* A szövetkezeti gazdaságok termelési döntéseit az ágazatok bruttó jövedelmezősége alapján nem lehet megmagyarázni.

A termelőszövetkezeti kollektíváknak termelési döntéseikben tekintettel kell lenniük arra, hogy az ágazat számára, a szabályozórendszer által biztosított jövedelmezőség mellett, megteremthető-e a tagság kellő személyes anyagi érdekeltsége és a termelés megvalósításához szükséges eszközök újratermelése. Ha bármelyik feltétel nem teremthető meg, a gazdaságnak nem áll érdekében az ágazatot fejleszteni, akkor sem, ha a tagok egy részének nem tud munkát adni.

A termelőszövetkezeti tag személyes anyagi érdekeltsége tágabb fogalom, mint a személyi jövedelme. A személyes anyagi érdekeltség ágazatonkénti érvényesülésének mértékét, pontosabb adat hiányában, a személyi jövedelmeken keresztül mutatjuk be. A termelés megvalósításához szükséges eszközök újratermelhetőségi szintjét az egységnyi eszközbefektetésre jutó szövetkezeti tiszta jövedelem fejezi ki[5] (4. sz. táblázat).

A táblázatba foglalt adatok átlagszámok. Az egyes gazdaságok mutatói különböző mértékben eltérhetnek az átlagtól. A szövetkezetek döntéseiket természetesen nem az átlagszámok, hanem a konkrét jövedelmezőségi helyzet alapján hozzák. Így a megfelelő jövedelmezőségű kalászosok lehetnek (ez ténylegesen elő is fordul) egyes gazdaságokban veszteségesek. Ugyanígy a veszteséges állattenyésztési ágazatok is lehetnek egy-egy gazdaságban nyereségesek. Olyan ágazatban, amelynek termelési ciklusa rövid, nőhet a termelés, annak ellenére, hogy átlagban veszteséges a termék termelése, de a gazdaságok egy részében jövedelmező. Ez hosszú termelési ciklusú ágazatban már nemigen fordulhat elő.

Az egyes ágazatok egy munkanapra jutó jövedelme és 100 Ft eszközértékre jutó tiszta jövedelem között határozott kapcsolat nem mutatható ki. Ez érthető is, hiszen az ágazatonként eltérő személyi jövedelmek a munka

[5] Bár a képződött tiszta jövedelem nem használható fel teljes egészében a termelő alapok bővítéséhez, mivel az üzemeknek a nem termelő alapjaikat is újra kell termelni. A IV. ötéves terv időszakában a szövetkezetek a tiszta jövedelem 60 százalékát helyezték a fejlesztési alapjukba. (Lásd: Mezőgazdasági szövetkezetek gazdálkodása a számok tükrében. Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, 1976. 98. l.) A jövedelmezőségi rátákkal kapcsolatban azonban felmerül egy másik probléma is. A nem termelő alapok közül a szociális és kulturális alap nem eszközarányosan „terheli" az egyes ágazatok jövedelmezőségét, hanem élőmunka-arányosan. Így a megadott jövedelmezőségi ráták az élőmunka-intenzív ágazatok esetében kedvezőbbnek mutatkoznak, mint amilyenek valójában.

4. sz. táblázat

Egy közvetlen munkanapra jutó személyi jövedelem és 100 Ft összes eszközértékre jutó tiszta jövedelem a szövetkezeti szektorban, az 1971—1975-ös évek átlagában (Ft)

Megnevezés	Egy közvetlen munkanapra jutó személyi jövedelem	100 Ft összes eszközértékre jutó tiszta jövedelem
Kalászosok	97	14
Árukukorica	90	10
Burgonya	85	9
Cukorrépa	90	11
Zöldségfélék	87	5
Tehenészet	98	—3
Egyéb szarvasmarhatartás	88	8
Sertéságazat	95	—2
Baromfiágazat	83	—3

Forrás: Ua., mint a 2. sz. táblázatnál.

nehézségéhez és bonyolultságához igazodnak. Az egy napra jutó jövedelmeknek így jórészt függetleneknek kell lenniük az eszközbefektetés jövedelmezőségétől. Természetesen a személyi jövedelmek színvonala jelentősen kihat a termelés színvonalára, így hatással van a képződő tiszta jövedelem nagyságára is. A termelőszövetkezeti tag azonban munkájának eredményét közvetlenül azon méri le, hogy a kifejtett munkáért mit kap cserébe. Számára nem elfogadható, hogy tagtársánál lényegesen nehezebb, igényesebb munkát végezzen kevesebb munkadíjért, csak azért, mert az árban foglalt jövedelem éppen annál a terméknél kicsi, amelyik termelésében részt vesz.

A növénytermesztési és állattenyésztési ágazatok jövedelmezőségi helyzetének összevetése nagyon lényeges feszültséget mutat. Az állattenyésztésben végzett munka nagy lekötöttséget, igénybevételt jelent. Ehhez képest a személyi jövedelmek alacsonyak.

Az állattenyésztésben dolgozók viszonylag alacsony személyi jövedelme mellett további probléma, hogy ezeknek az ágazatoknak a többsége még annyi jövedelmet sem realizál, hogy a kifizetett, alacsony munkadíj összegét fedezze. Látszólag nem nagy a tehenészet 3 százalékos, a sertéságazat 2 százalékos és a baromfiágazat 3 százalékos vesztesége. Ezek a veszteségek azonban azt jelentik, hogy a tehenészetben foglalkoztatottak minden egyes napra jutó munkadíját 56 Ft-tal, a sertéságazatokban foglalkoztatottakét 67 Ft-tal és a baromfiágazatban dolgozókét 45 Ft-tal kell kiegészíteni más ágazatok tiszta jövedelmének terhére.

Az állattenyésztési ágazatok többségének vesztesége azt jelenti, hogy itt az anyagi érdekeltség az eszközök egyszerű újratermelését sem teszi lehetővé, holott a termelőszövetkezetek foglalkoztatási gondját a zöldség- és gyümölcstermelés növelése mellett az állattenyésztés fejlesztése oldja meg. Az állattenyésztés gyors fejlesztése a termelőszövetkezeti közös gazdaságokban — több ok miatt is — a népgazdaság elsőrendű érdeke.

A 4. sz. táblázatba foglalt adatok nem teszik lehetővé azt, hogy az egyes ágazatok jövedelmezőségét szakaszaiban elemezzük. A szarvasmarhaágazat az egyetlen, ahol a termelés két szakaszát tüntettük fel, a tehenészetet és a szarvasmarhatartás többi szakaszát. Ez is módot nyújt arra, hogy

ezt a problémát érzékeltessük. A tehenészet veszteséges, míg az egyéb szarvasmarhatartás jövedelmező. Az ágazat fejlődését a IV. ötéves terv időszakában döntő mértékben befolyásolta, hogy az alapvető fázisban a tehenészetben nem volt meg a kellő érdekeltség. Tehát hiába volt kifizetődő a marhahizlalás, ha nem volt mit hizlalni.

A mezőgazdasági termelés szakaszonkénti érdekeltségének hiányából adódó másik probléma azonban magán az állattenyésztésen keresztül is bemutatható, mégpedig úgy, hogy az állattenyésztést a mezőgazdasági termelési vertikum egy szakaszaként kezeljük. A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején létrejött mezőgazdasági jellegű termelőszövetkezeti közös vállalkozások döntő többsége az állattenyésztés egyes ágazatait, illetve a termelés egyes szakaszait foglalta magába. A kellő érdekeltség hiánya az állattenyésztés fejlődése szempontjából jelentős közös vállalkozásnak a további létrejöttét akadályozza.

Ahhoz tehát, hogy a termelői érdekeltség a termelőszövetkezetekben biztosított legyen, ágazatonként, illetve szakaszonként meg kell teremteni a munka bonyolultságának és nehézségének megfelelő személyes anyagi érdekeltséget is és az eszközbefektetések olyan jövedelmezőségét is, amelyik lehetővé teszi az *élő és a holt munka bővített újratermelését*, mivel a szövetkezeteknek egyaránt érdeke fűződik mindkettőhöz. A személyes anyagi érdekeltséget nem lehet a termelés megvalósításához szükséges eszközök arányában megteremteni, ugyanígy — a termelőerők fejlődésének hatására bekövetkezett módosulások miatt — az eszközök újratermelhetőségi szintjét sem a felhasznált eleven munkához mérni. Ahhoz, hogy a szövetkezetek eleget tudjanak tenni foglalkoztatási kötelezettségüknek, a közgazdasági szabályozóknak olyan ágazati és szakaszonkénti jövedelmet kell biztosítani, hogy ez a „kettős" érdekeltség megvalósítható legyen. A termelőszövetkezetekben csak ebben az esetben lesz az erőforrások kihasználása teljes, és az összes jövedelem maximális.

A termelőszövetkezetek érdekeltsége a képződött jövedelem elosztásában

A termelőerők fejlődésének a következménye az is, hogy differenciálódott a termelőszövetkezetek érdekstruktúrája. Elkülönített vizsgálatot igényel az, hogy a szövetkezetek érdekeltsége az árban foglalt milyen jövedelemhez kötődik és az, hogy milyen a szövetkezeti gazdaságok érdekeltsége a jövedelem elosztásában. A szövetkezetek érdekstruktúrájának e két alkotórészét természetesen élesen elhatárolni nem lehet, hiszen ugyanannak a kérdésnek két oldaláról van szó. Elkülönítésük azonban nemcsak lehetséges, hanem szükséges is. Az érdekstruktúra fentebb tárgyalt első oldala az árképzési elveket határozza meg, míg a második az adóztatás alapjául szolgál.

A szövetkezet jövedelemelosztásban való érdekeltségének első kérdése az, hogy mit tekint a gazdaság jövedelmének. Másképpen fogalmazva, a bruttó vagy a nettó jövedelem maximalizálásában érdekelt-e; az a szövetkezet van-e kedvezőbb jövedelmezőségi helyzetben, amelyikben az egy főre jutó bruttó jövedelem magasabb, vagy az, amelyikben a lekötött eszközökhöz képest a tiszta jövedelem több. A szövetkezetek érdekeltségének a megítélésében az elsőnek említett nézet tekinthető uralkodónak. Sőt a legújabb

szakirodalomban található olyan vélemény, miszerint az iparvállalatoknál is a bruttó jövedelmi érdekeltség került előtérbe.[6]

A bruttó jövedelmi érdekeltség hívei szerint azt fejezi ki, hogy a szövetkezet tagsága egyaránt érdekelt a személyi jövedelem és a tiszta jövedelem növelésében. Így a gazdaság érdeke az egy főre jutó bruttó jövedelem maximalizálásához fűződik, hiszen ha nagyobb a bruttó jövedelem, többet lehet munkadíjként, földjáradékként kiosztani és nagyobb lehet a felhalmozás. A szövetkezeti gazdaságok érdekeltségének megítélésében ez a nézet a szövetkezetek megalakulását követő években vitathatatlanul helyes volt.

Ebben a kérdésben korábban más álláspontok és viták is voltak. Akik a szövetkezetek vállalati jellegére helyezték a hangsúlyt,[7] azok úgy vélték, hogy a szövetkezetekben, egy rövidebb átmeneti idő után, a nettó jövedelmi érdekeltség kerül előtérbe. Ezt az álláspontot tükrözi „A szocializmus politikai gazdaságtana"-nak 1976-os kiadása: „A termelőszövetkezetek fejlődésének magasabb fokán, amikor gazdálkodásuk mindinkább vállalatszerűvé válik, megnő a vállalati érdekeltségben a nyereség szerepe."[8]

Nézetem szerint egyik álláspont sem tükrözi pontosan a szocialista szövetkezetek érdekviszonyait.

A termelőerők fejlődése, a mezőgazdasági termelés iparosodása nemcsak azt eredményezi, hogy jelentős különbségek jönnek létre az ágazatok eszközigényességében, hanem azt is, hogy előrehalad a gazdaságok specializációja. Ez fokozza a különbségeket a gazdaságok között abban a tekintetben, hogy a tagok milyen eszközfelszereltséggel termelnek. A specializáció miatt nagyobb eszközigénnyel termelő gazdaságnak ahhoz, hogy a termelőalapjait olyan ütemben tudja bővíteni, mint az alacsony eszközigényű termékek termelésével foglalkozó gazdaság, egy szövetkezeti tagra számítva lényegesen nagyobb tiszta jövedelmet (így bruttó jövedelmet is) kell realizálnia.

Ha tehát egy szövetkezet egy tagra számítva nagyobb bruttó jövedelmet realizál egy másik gazdaságnál, nem biztos, hogy magasabb személyi jövedelmet tud tagjainak biztosítani és gyorsabb ütemű felhalmozást tud megvalósítani. (Akkor ugyanis, ha az egy tagra jutó eszközlekötésben levő különbségek nagyobbak, mint a szövetkezetek átlagos személyijövedelem-színvonalának felhasználásával kalkulált, s egy tagra vetített tiszta jövedelemben meglevők.) Ugyanígy, ha egy gazdaság a termelési eszközeinek bővítésével növeli az egy főre jutó bruttó jövedelmet, de ez a termelésbővítés nem eredményez kellő ütemű jövedelemnövekedést, akkor növekvő egy főre jutó bruttó jövedelem mellett csökkenhet mind a személyi jövedelem színvonala, mind a felhalmozási ütem.[9] Így ma már a termelőszövetkezetek jövedelmezősége nem fejezhető ki az egy főre jutó bruttó jövedelemmel. Következésképpen nem tekinthető minden vonatkozásban közgazdaságilag

[6] Sinkovics Alfréd: A vállalkozás irányítása, költséggazdálkodása és árpolitikája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 27. l.

[7] Erdei Ferenc: Nagykőrös város mezőgazdasági fejlesztése. Akadémiai Kiadó, 1962. 158. l.

[8] A szocializmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 237. l.

[9] Megjegyzem, hogy ugyanezt a paradox helyzetet kapjuk akkor is, ha más viszonyítási alapot választunk. Így például akkor, ha a bruttó jövedelmet a lekötött eszközökre vetítjük. Tehát nem a vetítési alap rossz megválasztásával, hanem a személyi jövedelem és a tiszta jövedelem ilyen módon való összevonásával van probléma.

megalapozottnak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek jelenlegi jövedelemadóztatása.

Azt jelenti-e mindez, hogy a termelőszövetkezetek jövedelmezőségét a nettó jövedelmezőségi ráta fejezi ki? Aligha. A gyakorlat igazolta a bruttó jövedelmi érdekeltség híveinek azt a nézetét, hogy a szocialista szövetkezeti vállalat számára a tagok részesedése nemcsak kiadás, hanem jövedelem is. Fontos információt találunk Sinkovics Alfréd már idézett könyvében arról, hogy az állami vállalatok is egyre inkább vállalati jövedelemnek is tekintik dolgozóik személyi jövedelmét.[10]

A bruttó jövedelem két eleme kölcsönösen függ egymástól, hat egymásra, de önálló elemei a szövetkezetek anyagi érdekeltségének. A szövetkezetek érdekstruktúrájának ez a belső ellentmondásossága nem új keletű. László Jánosnak 1963-ban írt következő mondatai dokumentum értékűek: „A szövetkezeti tag jövedelme is csak akkor alakulhat kedvezően, ha a szövetkezet egészének jövedelme is megfelelő. Az árakban foglalt jövedelemhez tehát a szövetkezeti tagnak egyénileg is érdeke fűződik.

A termelőszövetkezetekben azonban az egyén személyes jövedelme és a gazdaság egészének jövedelme mégsem azonos. Az egyénileg dolgozó termelő maga dönt arról, hogy elért jövedelmét hogyan osztja meg személyes fogyasztásra és a termelés bővítésére. A szövetkezetekben ebben a kérdésben a kollektíva dönt, a szövetkezet tagsága közösen határozza meg, mennyit fordítanak az elért jövedelemből felhalmozásra és mennyit osztanak szét maguk között. A szövetkezeti tagok természetesen egyénileg is érdekeltek a kiosztásra kerülő és a felhalmozásra fordítandó jövedelem helyes arányának kialakításában. Ez az érdekeltség azonban a maga ellentmondásosságán keresztül érvényesül."[11]

A szövetkezeti gazdaságok érdekeltségi rendszerének belső ellentmondásossága egyidős a szövetkezetekkel. A termelőszövetkezetek belső viszonyai ma mások, mint a 60-as évek elején voltak. A szövetkezetek érdekstruktúrájának ellentmondásossága is más képet mutat. Akkor a termelésben az élő munka dominált. A szövetkezetek éppen hogy elkezdték az eszközök felhalmozását. Az egy főre jutó bruttó jövedelem növekedése mind a tagok részesedését, mind a felhalmozást, de legalább az egyiket növelte. Ma, növekedése mellett, mindkettő csökkenhet.

A termelés növelésének, a hatékonyság emelésének fontos tényezője mind a személyi jövedelmek fokozása, mind az eszközök bővített újratermelése. Az egyik, vagy másik fokozásának szükségessége ágazatonként és időben nem egyenlő hangsúllyal jelentkezik. Néha a személyi jövedelmeket kell növelni azért, hogy nőjön a termelés, a hatékonyság, vagyis végső soron a tiszta jövedelem. Néha pedig a felhalmozást kell jobban fokozni azért, hogy növelhető legyen a tagok részesedése. Hogy mikor melyikre van inkább szükség, azt legjobban maga a gazdaság tudja eldönteni.

A termelőszövetkezetek egyaránt érdekeltek mind a személyi jövedelmek, mind a felhalmozás növelésében. A közgazdasági szabályozás keretein belül a gazdaságoknak kell dönteniük, hogy a jövedelem növekedéséből a személyi jövedelmeket, vagy a felhalmozást növeljék-e nagyobb mértékben.

[10] Uo.

[11] László János: A szövetkezeti anyagi érdekeltség és az árpolitika. Közgazdasági Szemle, 1963. 1. sz. 77. l.

Ezért a termelés növelése és a hatékonyság emelése szempontjából különösen fontos az, hogy a szövetkezetek meghatározott árképzési elvek alkalmazása mellett realizált bruttójövedelem-megosztásában személyi jövedelemre és felhalmozásra megfelelő szabadsággal rendelkezzenek.

A termelőszövetkezetek jövedelmezőségi helyzetéről csak a személyi jövedelmek színvonala és a felhalmozási ütem együttes elemzésével, a vállalati bruttó jövedelem *összegének* alakulása alapján mondhatunk ítéletet. A megváltozott körülmények között a gazdaságok jövedelmezősége úgy állapítható meg, hogy a szövetkezetek átlagos egy tagra jutó részesedése és felhalmozási üteme, valamint a vizsgált gazdaság tényleges taglétszáma és eszközállománya alapján képzett bruttó jövedelem összegét összevetjük a gazdaságban ténylegesen elért bruttó jövedelem összegével. Csak ez képezheti az elvi alapját a szövetkezetek adóztatásának. Gyakorlatban azonban a bruttó jövedelem összege alapján való adóztatás megvalósítható úgy is, hogy az állam külön adóztatja a személyi jövedelmeket[12] és külön a tiszta jövedelmet. Ez utóbbi látszik célszerűbbnek, mivel az állam az adóztatásnak ezzel a módjával közgazdasági eszközökkel befolyásolni tudja, mind a személyi jövedelmek alakulását, mind a vállalati tiszta jövedelem képződését, s ezen keresztül magát a bruttó jövedelem összegének nagyságát is.

[12] Az, hogy a személyi jövedelem színvonala alapján való adóztatás ne vezessen létszámhígításhoz, csak az adóztatás megfelelő módszerének megválasztásától függ. Ennek veszélye annál kisebb, minél kevésbé progresszív az adóztatás. Megfelelő módszer az is, ha a személyi-jövedelem-adóztatás egy része létszámarányosan történik. Az adóztatás megfelelő módját természetesen csak a szabályozó rendszer többi elemével összhangban lehet megállapítani.

Edgar H. Schein:

SZERVEZÉSLÉLEKTAN

A szerző vizsgálódásainak középpontjában a szervezet mint rendszer, illetve a szervezetben dolgozó élő egyén áll, amikor is a szervezet és egyén egészsége a fő motiváló erő.

A szervezet és a munkavállaló között tulajdonképpen pszichológiai egyezség jön létre, mindkét fél kölcsönös elvárásokkal lép fel. A szervezet biztosítja a munkát, elismeri alkalmazottai jogait, törekvéseit stb., egyúttal elvárja alkalmazottaitól, hogy egyetértsenek céljaival, tartsák be az általa előírt szabályokat, védjék a szervezet jó hírét, ismerjék el a munkamegosztásból fakadó hierarchia jogosságát. Ez a pszichológiai egyezség lényeges a szervezet működése szempontjából, hiszen a külső környezet erőteljes hatást gyakorol a munkavállaló motivációira, s ha úgy érzi, hogy várakozásai — a kimondott vagy sejtetett ígéretek ellenére — nem teljesülnek, akkor céljai ellentétbe kerülnek a szervezet céljaival.

Ez felveti a kiválasztás pszichológiai fontosságát. A technikai fejlődés következtében maguk a munkák változnak gyors ütemben, s a szervezet előtt tulajdonképpen két lehetőség van: vagy az adott munkához keresni meg a megfelelő embert, vagy az adott emberhez igazítani a munkát. Kiscsoportban azonban lényegesen nehezebb a megoldás, itt ugyanis nemcsak az egyén, hanem a csoporttárs is hat a munkavégzés hatékonyságára. A szerző szemléletes példákkal bizonyítja a vezető személyiségének, attitűdjének szerepét, az egyén reagálását vezetője és munkatársa megnyilvánulásaira.

192 l., fűzve 23,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Operációkutatás és számítástechnika a mezőgazdaságban

1978. szeptember 8—9-én a Debreceni Agrártudományi Egyetemen került megrendezésre az „Operációkutatás és számítástechnika a mezőgazdaságban" című második országos tudományos konferencia. Az első 1976 áprilisában zajlott le a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen, amelynek záróülésén olyan állásfoglalás született, hogy célszerű a konferenciát vándor jelleggel, 2—3 évenként megrendezni.

Magyarországon az 50-es évek közepén kezdődtek meg a gazdaságmatematikai módszerek és a számítástechnika mezőgazdasági alkalmazására irányuló kutatások. Több mint egy évtizeden át csupán néhány kutató foglalkozott a témával, egymástól elszigetelten, szerény feltételek között, sok objektív nehézséggel és szubjektív ellenállással küzdve. Bár a korlátozott lehetőségek miatt a vizsgálatok kényszerű leegyszerűsítéséből és az információs bázis hiányából sikertelenségek is fakadtak, a kutatók nem csüggedtek, s mind az elméleti, módszertani, mind pedig a gyakorlati alkalmazásokat tekintve számottevő eredményeket értek el, és táboruk egyre szélesedett.

A publikációs és vitafórum korlátozott lehetősége, valamint a kutatások koordinálatlansága és a technikai bázis hiánya miatt a tudományos munka sem fejlődött kellő ütemben. Gyakran ismétlések és párhuzamosságok, bizonyos egyoldalúság jellemezte a kutatást, de még az elért eredmények sem jutottak el a mezőgazdasági gyakorlatban dolgozó szakemberek széles rétegeihez. Ennek következtében a gyakorlati alkalmazások csak esetlegesek voltak, s nem sikerült jelentősebben előre lépni a számítástechnikai kultúra megteremtésében, illetve terjesztésében és fejlesztésében.

Közben a külföldi tapasztalatok és a hazai kutatási eredmények alapján is mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a fejlődés a gazdasági matematika és számítástechnika alkalmazásának szükségessége és terjedése irányában mutat, s ennek a folyamatnak az erősödése mind a mezőgazdasági irányítás, mind a vállalatvezetés hatékonyságát jelentősen fokozhatja. Ennek azonban elengedhetetlen feltétele — a többi között — a tudományos kutatás fellendítése és megfelelő koordinálása, a gyakorlatban alkalmazható eljárások komplex kidolgozása, egyidejűleg a tudományos kutatást és a gyakorlati alkalmazást segítő szélesebb körű publikáció, vitafórum megteremtése.

Ebben jelentett nagy előrelépést a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen 1976-ban, majd a Debreceni Agrártudományi Egyetemen 1978-ban megrendezett operációkutatási konferencia.

A konferencia megszervezésének az volt a fő célja, hogy az széles körben adjon lehetőséget az operációkutatás és a számítástechnika mezőgazdasági alkalmazásával foglalkozó kutatóknak eredményeik és elgondolásaik ismertetésére, teremtsen vitafórumot egyrészt a kutatók, másrészt a kutatók és a gyakorlati szakemberek közötti véleménycseréhez. Ennek megfelelően a szervező bizottság nem korlátozta az előadások számát, és — több szekciót szervezve — minden bejelentett előadásnak helyet adott.

A plenáris ülésen, a szekcióüléseken és a záróülésen mintegy száz nagyobbrészt színvonalas előadás hangzott el, amelyek széleskörűen átfogták az operációkutatás és a számítástechnika mezőgazdasági alkalmazásának témakörét. A rend-

szerelmélet és rendszerszervezés, valamint az információszervezés mezőgazdasági alkalmazásával foglalkozó előadások is elhangzottak.

Az előadások nagyobb része az operációkutatás (matematikai programozás, szimuláció, hálótervezés, szállításszervezés, függvényvizsgálatok, faktoranalízis stb.) mezőgazdasági alkalmazásával foglalkozott, szorosan kapcsolódva a gyakorlathoz, esetenként ismertetve a konkrét gyakorlati alkalmazások eredményeit és tapasztalatait. Volt néhány kizárólag elméleti vagy módszertani kérdéssel foglalkozó téma, és elvétve előfordult egyszerű példa bemutatására szorítkozó előadás is.

Az első, gödöllői konferencián mintegy 600, a mostani debreceni konferencián közel 650 volt a résztvevők száma: legtöbbjük (mintegy 300 fő) vállalati szakember, 260 oktató és kutató, és száznál több egyéb helyről, irányítási szervektől érkezett szakember. A résztvevők összetétele és mindvégig megnyilvánuló aktív érdeklődése a konferencia sikerét igazolja. E második konferencián az érdeklődés fokozódott, az előadások színvonalasabbak és sokrétűbbek, valamint konkrétabbak voltak, tükrözve a két konferencia közötti időszakban elért fejlődést.

Az 1978. szeptemberben Debrecenben megrendezett konferenciáról az előzőhöz képest még két jelentősebb mozzanatot érdemes megemlíteni.

Bár a szervező bizottság nem tervezte — külföldről érkezett érdeklődések és igények alapján — a konferencia nemzetközi jelleget öltött, s 12 külföldi kutató — (NDK, LNK, Csehszlovákia, Jugoszlávia, USA), köztük jeles professzorok (O. E. Heady (USA), H. Howitz és H. Bausch (NDK) és M. Urbán (LNK) — vett részt, s részükről hat előadás hangzott el.

A konferencia záróülése ajánlásokat fogadott el és terjesztett elő a számítástechnika mezőgazdasági alkalmazásának kutatása és az elért eredmények gyakorlati felhasználásának meggyorsítása érdekében az irányító szervek, kutatóintézetek és egyetemek, termelési rendszerek és mezőgazdasági vállalatok felé.

Az eddigi két konferencia tapasztalatai alapján már most érdemes gondolkodni azon, hogy hogyan tovább, megmaradjunk-e az eddigi keretek között, vagy változtassunk azon.

Eldöntendő kérdés például, hogy a konferenciákat a jövőben is a tudományos kutatók és a gyakorlati szakemberek találkozóhelyének tekintsük, s ezáltal részben tájékoztatást, kutatók és gyakorlati szakemberek véleménycseréjét is szolgálják, vagy a tudományos színvonal emelése legyen az elsődleges szempont, s a tudományos kutatók szűkebb körének vitáját szolgálja. Esetleg meghagyva a konferencia jelenlegi — széles körre kiterjedő — jellegét, és a két konferencia között volna célszerű szűk körű, magasabb igényű tudományos vitákat szervezni.

Megfontolandó, hogy egy-egy alkalommal a témakört szűkítsük-e, vagy megmaradjunk a jelenlegi keretekben, amikor a számítástechnikához és a mezőgazdasághoz valamilyen formában kapcsolódó valamennyi előadásnak helyt adunk. Függetlenül attól, hogy a témakört szűkítjük-e vagy sem, a jövőben célszerűnek látszik az előadások szelektálása. Pontosabban körvonalazni kellene azt is, hogy tartalmilag milyen témakörök férnek bele az „operációkutatás és számítástechnika a mezőgazdaságban" fogalomkörbe.

Az előadások számának csökkentésével, vagy a szekciók számának növelésével, de mindenképpen nagyobb lehetőséget kellene biztosítani a vitára. Ilyen szempontból megfontolandó, hogy esetleg egy-egy szekcióban egyetlen bevezető előadás és néhány korreferátum legyen csak és azt mélyebb vita kövesse, vagy a jelenlegi szabadabb formát alkalmazzuk, de több időt hagyva a vitára valamilyen más, hatékonyabb utat kövessünk.

Már most gondolni kellene az előadások tartalmi vonatkozásaira, és ha lehet, a kutatók figyelmét a ma még megoldatlan kérdésekre lehetne irányítani. Például aránytalanság volt a növénytermeléshez és más tevékenységekhez kapcsolódó előadások között. Az operációkutatási módszerek alkalmazása tekintetében igen konkrét, sőt gyakorlati alkalmazásokat és tapasztalatokat tartalmazó előadásokat hallottunk, de például az információrendszerrel foglalkozó előadásokban kevés

szó esett a konkrét, a számvitellel összhangban alkalmazható megoldásokról. A résztvevők kedvezően ítélték meg, hogy a konferencián gyakorlati szakemberek is tarthattak előadást, s ismertették tapasztalataikat a számítástechnika gyakorlati alkalmazásáról.

Csupán néhány töprengő gondolat felvetésére szorítkoztam, a jövő jobbításának szándékától vezérelve. Nem kívántam ezzel az eddig megrendezett két konferencia sikeres voltát, eredményességét, a szervező bizottság, a szervezésben résztvevő dolgozók és a konferencia előadóinak érdemeit, eredményes és sikeres munkáját kisebbíteni, akiket csak elismerés és köszönet illet. Sőt az elért eredmények akkor lesznek igazán tartósak, ha a folytatás még jobb, színvonalasabb lesz. Ezért célszerű a helyzet reális értékelése és a jövőről való gondolkodás.

Tóth József

Az Európai Agrárközgazdászok Társaságának második kongresszusa

(1978. szeptember 4—9.)

Az Európai Agrárközgazdászok Társaságát (székhelye: Brüsszel) 1975-ben 24 ország 250 tudományos kutatója alapította. Az első kongresszust a svédországi Uppsalában, a mostani, második kongresszust a franciaországi Dijonban rendezték. Ez utóbbira 18 európai országból, különböző nemzetközi szervezetektől és az Egyesült Államokból mintegy 350 fő érkezett. A magyar szakemberek közül Csáki Csaba, Darányi Sándor, Gönczi Iván, Pálovics Béláné, Sipos Aladár és Vági Ferenc vett részt.

A kongresszus folyamán megtartott közgyűlés — az alapszabálynak megfelelően — megválasztotta a Társaság új elnökét (a leköszönő olasz *G. Barbero* helyére a francia *Michel Petit*) és az új alelnökét (a leköszönő szovjet *V. Nazarenkó* helyére a lengyel *A. Wost*). A következő kongresszust 3 év múlva — az elgondolások szerint Spanyolországban vagy Jugoszláviában — tartják.

A kongresszus plenáris ülésein *L. Malassis* bevezető előadása után négy fő témakörben 15 előadás és két kerekasztal-beszélgetés hangzott el. A fő témaköröket a következőképpen jelölték meg:

I. „A mezőgazdasági és élelmiszer-külkereskedelmi csere Európában, a nemzeti agrárpolitikák hatása." Ebből a témából H. Raidl (OCDE), V. Nazarenkó (Szovjetunió), R. Pasca (Olaszország), J. P. Bertrand (Franciaország), F. Petrini (Svédország), S. Tangermann (NSZK) és J. Marsh (Egyesült Királyság) tartott előadást.

II. „A mezőgazdaság integrálódása az élelmiszer-gazdaságba" című téma előadói: V. A. Tyihonov (Szovjetunió), A. Wos (Lengyelország), A. Weber (NSZK), D. King (FIPA), M. T. G. Meulenberg (Hollandia).

III. „A mezőgazdaság szerepe a térségek és a föld hasznosításában." Előadók: A. Jörgensen (Dánia), A. Brun (Franciaország), A. Harrison (Egyesült Királyság).

IV. „Új eszmei áramlatok, új utak az európai mezőgazdaságban". Előadók: C. R. W. Spedding és R. J. Cocks (Egyesült Királyság), valamint S. Borgan (Norvégia).

A szűkebb körű véleménycserék 11 vitacsoportban zajlottak le. A vitacsoportokban további nagyszámú előadás hangzott el. Az élénk érdeklődést kiváltó három magyar előadó: Csáki Csaba az élelmiszer-gazdaság matematikai modellezéséről, Gönczi Iván a termelési rendszereknek a nagygazdaságok integrálásában

betöltött szerepéről, és Vági Ferenc a magyar termelőszövetkezetek fejlődéséről és érdekeltségi viszonyairól beszélt.

A közreadott, illetve elhangzott előadásokból és a kibontakozott, igen szerteágazó vitákból emelünk ki néhány gondolatot.

I.

Az egyes országok, országcsoportok protekcionista agrárpolitikája fékezi a világ és Európa mezőgazdaságában olyan nemzetközi munkamegosztás kialakulását, amely a hatékonyság javulására vezetne.

Az agrártermékek és élelmiszerek nemzetközi cseréje növekszik. Az 1976. évi adatok szerint néhány országban az agrártermékek és élelmiszerek külkereskedelmi forgalma meghaladta vagy megközelítette a hazai termelést.

Vitatott kérdés volt, hogy a munkamegosztás bővülését, a hatékonyság növekedését jelzik-e ezek az adatok.

1. sz. táblázat

Az agrártermékek és élelmiszerek külkereskedelmi forgalma 1976-ban

Ország	Az agrártermékek és élelmiszerek	
	exportja	importja
	a hazai termelés százalékában	
Anglia	56,6	177,4
NSZK	37,3	115,0
Franciaország	51,6	48,0
Egyesült Államok	44,6	25,9

Pozitív választ csak *Michel Petit*, a Társaság elnökévé megválasztott francia professzor adott. Szerinte Adam Smith klasszikus modellje győzedelmeskedik, a gazdasági növekedés fő tényezője a munkamegosztás, a nemzetek, régiók és a vállalatok között kibontakozó specializáció.

Ezzel szemben az általános megítélés szerint az agrártermékek szabadkereskedelmét egyre inkább korlátozza az egyes országok, országcsoportok protekcionizmusa. A nemzeti agrárpolitikák hatására a nemzetközi csere nem a komparatív előnyök talaján folyik, így növekedése nem vezet a nemzetközi munkamegosztás javulására. A kereskedelmi kapcsolatok alakulása nem a termelők közötti verseny, hanem a kereskedelmi politikák versenyének eredménye.

A komparatív előnyök nem mérhetők, mivel a mezőgazdasági termelési költségek nem is hasonlíthatók össze. Érdeklődést váltott ki *V. Nazarenkó*, amikor előadásában hangsúlyozta, hogy a KGST-országok közötti ésszerű munkamegosztás továbbfejlesztéséhez kidolgozzák a termelési költségek nemzetközi összehasonlításának tudományos módszereit.

Ha a termelési költségek nemzetközi összehasonlítasa még nem is vezetett sikerre, meg lehet különböztetni a drágábban és az olcsóbban termelő országokat. *J. Marsh* hangsúlyozta, ésszerű volna, hogy a mezőgazdasági termékek nagy részét az alacsony jövedelmű országokban termeljék meg, dolgozzák fel és szállítsák a gazdaságilag fejlettebbekbe. Ezzel szemben a gyors technikai haladás a fejlett országokban növeli a mezőgazdasági termelést, leszorítja a világpiaci árakat és kiváltja a protekcionizmus terjedését. *S. Tangermann* szerint a Közös Piac agrárpolitikájának konzekvenciája az, amely a változó export-visszatérítéssel, dömping gyakorlása útján lehetővé teszi, hogy a termelők versenyképességüktől függetlenül behatolhassanak más országok piacaira, s a drágább termelés szorítsa ki az olcsóbbat. A gazdaságilag fejlett országok kormányai, szükség esetén, igen energikus és közvetlen eszközöket is készek alkalmazni a belföldi termelők védel-

mére. A Közös Piac belső stabilitásának növelése végett a terheket más országokra hárítják, növelve a világpiac instabilitását.

Az agrártermékek és élelmiszerek világpiacáról már alig lehet beszélni, az alpiacokra bomlott fel. A két- és sokoldalú egyezmények egyrészt stabilizálólag hatnak, másrészt akadályozzák az egyezményen kívül álló országok piachoz jutását.

A Közös Piacnak képesnek kellene lennie arra, hogy legalább keretein belül élvezzék a szabadkereskedelem előnyeit. A tényleges eredmények azonban csalódást keltenek: a Közös Piac gazdasági erejét arra használja fel, hogy kifelé erős protekcionizmust valósítson meg. De belül sem érvényesül a konkurrencia, a termelés nem összpontosul az alacsony költséggel termelő régiókban. *(J. Marsh)* Ha a nemzeti feltételek korlátai fennállnak, a mezőgazdasági politikában igen kis választási szabadság van.

A Közös Piacon belüli szabad versenynek feltétele volna, hogy nemcsak az áruk, hanem az erőforrások átcsoportosítása is szabad legyen. Ezek mobilitása azonban még hiányzik. *(J. de Regt)*

S. Tangermann szerint a fő probléma, hogy a közösségi politika nem nemzetek feletti. A mezőgazdaságot érintő határozatokat hosszú ideig mindig a legnagyobb védelmet igénylő ország szükségletei szerint hozták meg.

A mezőgazdasági termelői árszínvonal magasabb a nemzetközi kereskedelemben érvényesülő áraknál, egyike a világ legmagasabb mezőgazdasági árainak. Bírálható az életszínvonal-politika szemszögéből, hogy a mezőgazdasági ártámogatás tulajdonképpen jövedelem-átcsoportosítás a legalacsonyabb, nem mezőgazdasági jövedelmek terhére, és a legmagasabb mezőgazdasági jövedelmek javára. A támogatással kiegészített árak nem fejezik ki a kereslet—kínálat viszonyát, deformálják a piacot: feleslegek keletkezésére vezetnek. Célszerűbb volna a mezőgazdasági termelők differenciált közvetlen pénzügyi támogatása.

J. de Regt rámutatott arra, hogy a legutóbbi időben a Közös Piac mezőgazdasági termelői árainak egységessége megbomlott. A pénzügyi nehézségek miatt a mezőgazdaságban általánossá vált a pénzügyi kompenzációk rendszere. Ezért jelenleg a mezőgazdasági árszínvonal a Német Szövetségi Köztársaságban és némileg a Benelux-államokban magasabb, Angliában, Olaszországban és Franciaországban viszont alacsonyabb az átlagosnál.

S. Tangermann a Közös Piac és a mérsékeltövi országok, főleg az Egyesült Államok közötti, *R. Pasca* pedig a Közös Piac és a mediterrán országok közötti kereskedelmi kapcsolatok alakulását elemezte. *F. Petrini* előadásához igen széles kiindulási alapot választott: a világélelmezési problémák megoldását. Két alternatívát vetett fel: a fejlett országok változtassanak pazarló élelmiszer-fogyasztásukon (radikálisan csökkentsék a húsfogyasztást, például marhahúsból csak a tejtermelés melléktermékeként nyert mennyiséget fogyasszák). A másik alternatíva: a fejlett országok mérsékeljék az ipari termelőeszközök felhasználását a mezőgazdaságban (például a műtrágya-felhasználást csökkentsék a jelenlegi felére). A felszabaduló eszközöket mindkét esetben át kellene irányítani a szükséget szenvedő országokba.

V. Nazarenkó előadása a KGST-országok közötti mezőgazdasági együttműködést tárgyalta, a vitában azonban a kelet—nyugati kereskedelmi kapcsolatok kerültek előtérbe.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az agrárközgazdászoknak ebben a témakörben a kérdésfelvetés és a bírálat volt az erősebb oldala. Hiányoztak a megoldási lehetőségekre, hatásos intézkedésekre vonatkozó elgondolások, javaslatok. Bizonyos várakozást fűztek a különböző nemzetközi termékegyezményekhez, a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek kínálatának szabályozásához. Az egyezmények közül eddig csak a cukoregyezményt kötötték meg. A GATT Genfben folyó tárgyalásai viszont nem biztatnak a kibontakozást előmozdító eredményekkel.

II.

Mind a szocialista, mind a tőkésországokban útkeresés folyik az agrárélelmezési gazdaság vertikális kapcsolatainak erősítésére.

Ebben a témakörben átfogó, egy-egy ország ezzel kapcsolatos eredményeit és problémáit bemutató előadás csak két szocialista ország: a Szovjetunió és Lengyelország részéről hangzott el. A nyugati országokból érkezett előadók egy-egy részletkérdést elemeztek.

A lengyel *V. Wos* szerint az agráripari komplexum lényegét nem a formalizált intézményi vagy szervezeti keretek, hanem az a komplex állami politika adja, amely az élelmiszerek termelésének növelése céljából a társadalmi és technológiai feltételek optimális kihasználását előirányozza. A komplexum minden láncszeme egyaránt fontos, a népgazdasági tervezés feladata mindig a leggyengébb láncszem megerősítése. A lengyel gazdaságban a legdinamikusabb fejlesztésre a mezőgazdasági termelőeszközök gyártásában van szükség. Ugyanerre a következtetésre jutott a szovjet *V. Tyihonov* is, aki az anyagi erőforrások jobb központi elosztását és a komplexumon belül a termelőeszköz-gyártás árfeltételeinek javítását jelölte meg feladatként.

Mindkét előadás néhány érdekes adatát foglalja össze a 2. sz. táblázat.

Az egyik vitacsoportban benyújtott előadásában a román *D. Dumitru* jó módszert alkalmazott az agrárélelmezési termelés belső struktúrájának bemutatására. Adatait *L. Malassis* előadása alapján, a franciaországi adatokkal a 3. sz. táblázatban hasonlítjuk össze.

A szovjet adatok szerint a feldolgozó ipar hozzáadott értéke megközelíti a mezőgazdaságét. Megjegyezzük, hogy Magyarországon ezektől az adatoktól igen eltérő a megoszlás: az ipari eredetű termelőeszközök aránya sokkal magasabb, az élelmiszeripari feldolgozás hozzáadott értéke viszont sokkal alacsonyabb.

2. sz. táblázat

Az agráripari komplexum részesedése (százalék)

Ország	A munkaerő-foglalkoztatásból	A termelő állóeszközökből	A társadalmi termelésből	A nemzeti jövedelemből
Lengyelország (1975)	48,2	36,7	36,7	31,6
Szovjetunió (1972)	40,0	28,0*	38,0	41,0

* A föld értéke nélkül.

3. sz. táblázat

Az agrárélelmezési termelés összetétele (százalék)

Megnevezés	Románia		Franciaország napjainkban
	1970-ben	1990-ben	
Az ipari eredetű termelőeszközök értéke	16,6	18,6	15,0
A mezőgazdaság hozzáadott értéke	50,3	41,5	30,0
Az élelmiszeripar és élelmiszer-kereskedelem hozzáadott értéke	33,1	39,9	55,0
Összesen	100,0	100,0	100,0

A. Wos előadása — a felkért bíráló — a francia *P. Lacomb* élesen bíráló hozzászólása nyomán igen sok kérdést váltott ki. Például: milyen specifikumai vannak a lengyel mezőgazdaságnak a többi szocialista országhoz képest, milyen jövedelem-átcsoportosítás folyik a magángazdaságokkal kapcsolatban, milyen eszközökkel milyen lépéseket irányoznak elő, kinek az érdekében stb. E kérdések megválaszolására a plenáris ülésen nem jutott idő.

A holland *M. Meulenberg* a mezőgazdasági szövetkezetekről beszélt, jellemző tendenciaként emelve ki, hogy a szövetkezetekben az alulról jövő döntések helyett a felülről hozottak válnak meghatározóvá. A tagoknak el kell fogadniuk a szövetkezetek képzett, hivatásos vezetőinek kereskedelmi érdekektől vezérelt irányítását. A szövetkezetek alkalmazottainak érdekei egyre inkább elkülönülnek a tagokétól. Azért mindenesetre demokratikus szervezetnek kell maradniuk, legalábbis a fő fejlesztési irányok kijelölésében. A végrehajtásban viszont a hierarchikus kapcsolatoknak kell érvényesülniük. A tagok igazi érdeke a fegyelmezett, jó minőségű árut adó termelés, és a specializált tömegtermeléssel járó nagyobb kockázat áthárítása.

A nyugatnémet *A. Weber* előadásának címe azt ígérte, hogy a nagy kapitalista cégek hatását fogja bemutatni a mezőgazdaságra. Még azzal is adós maradt, hogy meghatározza, mit tekint „nagy kapitalista" cégnek, vagy „multinacionális" cégnek. A mezőgazdaságra vonatkozóan még kevés elemzés készült ebben a témakörben. A mezőgazdasági termelőeszköz-gyártásban például még fel sem mérték a multinacionális cégek körét. Az előadó által felhasznált adatok szerint a világon 3600 multinacionális cég működik, ebből 365 az agrárélelmezési gazdaságban.

A kissé bizonytalan értékelésből az csendült ki, hogy a szóban levő cégek működésének bővülése azzal, hogy nagyobb méretű piacot fog át, elvileg nagyobb lehetőséget biztosít a nemzetközi munkamegosztásra. A mezőgazdasági termelőknek pedig a jövedelmezőség és a biztonság a fontos, nem pedig az, hogy a hozzá szükséges eszközöket szövetkezeti vagy kapitalista, nemzeti vagy nemzetközi cég biztosítja.

A nyugat-európai vertikális integrációról szervezett kerekasztal-beszélgetésben, illetve az ezzel foglalkozó vitacsoportban kevés olyan általánosítás hangzott el, amely számunkra újabb információt adott volna a nyugat-európai vertikális integráció fejlődésének, változásának megítéléséhez. *D. King* az integrációt az iparosodás és a fejlődés kikerülhetetlen folyamataként fogta fel, s azt technikai-funkcionális oldaláról vizsgálta. A vita akörül folyt, megtarthatja-e a mezőgazdasági termelő döntési szabadságát az integrációs kapcsolatok közepette? Mindenesetre a francia gazdaságban a szerződéses kapcsolatok nem váltak általánossá, bár ennek megítélésére kevés a közzétett információ. A franciaországi sertéstenyésztés mélyreható belső átrendeződését például nem hozzák közvetlen kapcsolatba a vertikális integrációval. *C. Viau* álláspontja szerint az integrációban a szövetkezetek és a magáncégek versenyeznek, szerepük azonban nem könnyíti meg az állam piacszabályozási feladatát.

III.

A földmagántulajdon megreformálása a tőkésországok mezőgazdaságának egyik legégetőbb problémája.

A mezőgazdasági termelésben a legutóbbi évtizedekben a legállandóbb és legjellemzőbb tendencia a földárak emelkedése. Angliában a földár 1955 és 1975 között a kilencszeresére nőtt, kétszer olyan gyorsan, mint a kiskereskedelmi fogyasztói árak. A kontinensen a földárak még gyorsabban nőttek: például Franciaországban reálértékben évi 4,5 százalékkal.

Az angol *A. Harrison* számításai szerint a földvásárlásra 20 évre felvett jelzálogkölcsön törlesztése az elmúlt időszakban általában a mezőgazdasági nettó jövedelemnek 60 százalékát vette igénybe. Ezért az egyes államok törvényhozása

közbelépett: a földvásárlásra felvett hitelekre alacsony kamatlábat biztosítottak és intézményeket hoztak létre a földforgalom irányítására.

A földvásárlás óriási tőketerhet jelent a mezőgazdaságban. A meglevő technikai felszereléshez képest a pótlólagos földvásárlás marginális hozadéka magas, ezért a földár emelkedésének okait nemcsak a mezőgazdaságon kívül (a megtakarítások elhelyezése, infláció, spekuláció) kell keresni.

A francia *A. Brun* szerint nagy nehézséget támaszt az öröklési jog: a gazdálkodást folytató örökösnek ki kell fizetnie az örököstársak részét, ami állandó tőkeelvonás a mezőgazdaságtól.

Új probléma a kedvezőtlen adottságú területek mezőgazdasági hasznosításának fenntartása. Távol állnak attól, hogy a Mansholt-terv szerint ezeken a területeken a mezőgazdasági termelést befagyasszák. A hanyatló körzetek gazdasági aktivitásának ösztönzése a gazdaságpolitika egyik fontos célja.

Milyen utakat keresnek a problémák megoldására? A különféle országok törekvései egybeesnek abban, hogy a mezőgazdasági tulajdon és a gazdálkodás szétválasztására irányulnak.

Svédországban azt a javaslatot vitatják, hogy a mezőgazdasági föld magántulajdonát fokozatosan meg kellene szüntetni, eladás vagy öröklés esetében csak az állam szerezhessen földtulajdont. (*L. Folkesson* felszólalása.)

Angliában a nagy intézményi földtulajdon növelésének, bérbeadásának kedveznek. A rövid távú és szűken vett árutermelési érdek mellett hangsúlyozzák az angol vidék esztétikai értékének megtartását, annak nagy társadalmi jelentőségét *(A. Harrison)*.

Franciaországban *(A. Brun)* földvásárló társaságokat kívánnak létrehozni, hogy a nem mezőgazdasági tőkét bevonják. Lépéseket tesznek arra, hogy a bérbeadás útján hasznosított föld résztulajdonának mobilitását növeljék. Módosították a bérleti törvényt, javították a bérbeadók pozícióját, lehetőséget adva arra, hogy a mezőgazdasági termelés technikai színvonalának növekedéséből nemcsak a bérlő, hanem a bérbeadó is hasznot húzzon. A bérleti díjat — amit Franciaországban 1938 óta változatlanul naturális mennyiségekhez kötöttek — ezentúl a helyi szervek képviselői megállapodással, évente megváltoztatják. A bérleti díj egyébként az európai országokban általában a földár 1,5—2,0 százaléka.

Égető szükségszerűség a napóleoni öröklési jog megreformálása is, mivel Franciaországban egy-egy gazdaságnak átlagosan 4 tulajdonosa van, 40 000 gazdaságban pedig a tulajdonosok száma a tizet is meghaladja.

A Német Szövetségi Köztársaságban korlátozták a földárak emelését. A gyakorlatban emiatt a földdel együtt értékesített javak (például gyümölcsfák) ára növekedett meg rendkívül nagymértékben *(L. Martens)*.

A nem mezőgazdasági többségű földtulajdon részaránya a legutolsó ismert adatok szerint Japánban 62, Ausztriában és Norvégiában 44, Svájcban 42, a Német Szövetségi Köztársaságban és az Egyesült Államokban 40, Belgiumban 34, Olaszországban 33, Kanadában 20, Hollandiában 18, Finnországban és Franciaországban 17 százalék.

IV.

Alapjaiban rendül meg a nyugati családi gazdaság koncepciója, ami a nemzeti agrárpolitikák fokozatos alkalmazkodására kényszerít.

L. Malassis bevezető előadása szerint a mezőgazdaság nemcsak gazdasági, hanem emellett társadalmi képződmény. Szocialista gazdaságban szocialista irányban fejlődik. Kapitalista gazdaságban egyre inkább kapitalizálódik, még akkor is, ha megőrzi kézműves jellegét és a piacgazdaságba való bekapcsolódása specifikus úton halad. A családi gazdaság fennmarad, a kapitalista termelési rendszerbe közvetett kapitalizálódás útján kapcsolódik be. Ennek megnyilvánulásai:

— növekvő piaci kapcsolatai (a termelőeszközök beszerzésében, az áruértékesítésben);

— az egy főre jutó tőkeigény növekedése, ami évente 9 százalékos ütemű;
— az évi 4 százalékos elvándorlással lehetővé váló modernizálódás.

A mezőgazdaság ma már nem önálló rendszer: egyrészt alrendszere az agrárélelmezési gazdaságnak, másrészt alrendszere a regionális fejlesztési politikának.

Az agrárélelmezési gazdaságot érintő gazdaságpolitikai kérdésekről már a nemzetközi munkamegosztás problémáinak tárgyalása során szóltunk. Itt említjük még meg, hogy a nemzetközi konkurrenciának jobban kitett élelmiszeripar állami támogatása, francia tapasztalatok szerint, nem hatott közvetlenül a hazai mezőgazdaságra. A francia ipari csoportok például szívesebben ruháznak be külföldön.

A regionális fejlesztési politikának, a kedvezőtlen adottságú, elnéptelenedőben levő területeken fontos célkitűzése a mezőgazdasági hasznosítás fenntartása, extenzív irányú fejlesztése, más foglalkozási ágakkal való társítása.

Az agrárpolitika fő vonásait komplexen csak a francia mezőgazdaságra nézve fejtették ki. A francia agrárpolitika jellemzésére több előadás és az Économie Rurale 126. számában a kongresszus időpontjában közzétett 9 értékelő cikk, továbbá a mintegy 200 francia résztvevő hozzászólásainak mondanivalóját kíséreljük meg röviden összefoglalni.

Franciaországban a földtulajdon és a mezőgazdasági tevékenység szétválásának irányzata, a mezőgazdasági tevékenység körének kibővülése (például a környezet védelmének funkciója), a fiatal gazdák támogatásának előtérbe kerülése és a mezőgazdasági tevékenység foglalkozássá válása a jellemző.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak munkaidejének és jövedelmének 25 százaléka, a hegyvidéken 50 százaléka nem mezőgazdasági eredetű. A részidős mezőgazdasági foglalkozás a jelek szerint nem átmeneti forma: míg a teljes munkaidős gazdaságok száma 1960 és 1970 között a felére csökkent, a részidős gazdaságoké változatlan maradt. Ezzel az agrárpolitikának számolnia kell.

A fiatal gazdák berendezkedését a francia kormány a hegyvidékeken 1973 óta, az ország egész területén 1976 óta támogatja. Az ehhez nyújtott támogatás 3 zóna szerint differenciált. Évente 12 ezer életképes, jól felszerelt gazdaság létesítését tervezik, 1973-ban és 1974-ben azonban csak 4500 kezdett gazdálkodni.

A családi gazdaság ma többféle aktivitású társadalmi egység, amelyben a mezőgazdasági tevékenység egyre kevesebb aktív munkaerőt köt le. A mezőgazdasági orientációs törvény előirányozta, hogy a családi gazdaság átlagosan 2 munkaerőegységet foglalkoztasson, ezzel szemben a munkaerő-lekötés 1,7 főről 1,4 főre csökkent. Ebben az időszakban (1960—1975) 300 ezer gazda és 600 ezer segítő családtag hagyta el a mezőgazdaságot.

Nem állt egyedül az a vélemény sem *(A. Jouffray)*, hogy a gazdaságok növekedésének technikai és gazdasági jellegű kérdését — ami a beruházási lehetőségek és a termelési tényezők jobb összehangolása útján a profit maximalizálására irányul—, el kell választani a „családi gazdaság" ideológiai tartalmától, ami mindaddig tovább él, amíg a gazdák életszínvonaluk, életmódjuk rovására ennek érdekében áldozatot vállalnak.

S. Borgan beszámolt arról, hogy a norvég parlament 1976-ban új agrárpolitikai irányzatot fogadott el. Egyre nyilvánvalóbbá váltak ugyanis a korábbi agrárpolitika negatív következményei: nőtt a munkanélküliség, egyes körzetek elnéptelenedtek, a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban nagyon megnőtt az energiafelhasználás, feleslegek keletkeztek.

Az új agrárpolitika nem törekszik a gazdaságok átlagos nagyságának (8 ha) növelésére, ellenkezőleg, a technikai fejlesztést kívánja ehhez az üzemnagysághoz alkalmazni. A gazdák ellenállást tanúsítanak a munkaerőt felszabadító beruházások és a termelés növelésének korlátozására irányuló intézkedésekkel szemben. Készek viszont elfogadni az ehhez kapcsolódó igen diffrenciált jövedelemtámogatási rendszert, ami lehetőséget ad a paritásos jövedelem elérésére a különböző kategóriákba tartozó gazdáknak, az ország minden régiójában.

A gazdaságok műszaki-technikai fejlődésének új irányzatait keresték az

energiatakarékos gazdálkodásra vonatkozó előadások és viták. A túlzott iparosítás következménye, hogy a mezőgazdaságban a vásárolt kiegészítőenergia-felhasználás gyors ütemben növekszik. Bár ez a felhasználás az egyes országok teljes energiafogyasztásának csak 4—5 százalékát teszi ki, növekedésének célszerű volna gátat vetni. Vezérgondolat volt a ráfordítások csökkentése, illetve kihasználásuk javítása. *R. Cocks* számításai szerint a mezőgazdaságban a vásárolt energiának egyharmada növeli a területegységenkénti termelést, kétharmada a munkát csökkenti.

Az elhangzott ajánlások: a műtrágyázás részbeli helyettesítése nitrogénmegkötő növények termesztésével; a gépesítésben olyan alkalmazott, közbenső technológiák kialakítása, amelyek több emberi munkaerő felhasználására adnak teret, a napfényenergia jobb hasznosítása, a melléktermékek, sőt energiaforrásokban szegény országokban egyes főtermékek (például Brazíliában a cukornád) hasznosítása tüzelőanyagként.

Az agrárélelmezési gazdaságban azonban nem a mezőgazdaság a leginkább energiaigényes szektor. Az angliai adatok ugyan nem eléggé jellemzőek, de azok szerint az élelmiszer-termelésre fordított vásárolt energiaforrásoknak 22 százalékát a termelőeszköz-gyártásban, 67 százalékát a feldolgozás, elosztás, főzés és hűtés folyamataiban használják fel, s csak 11 százalék esik a mezőgazdasági termelésre.

★

Két szekció foglalkozott a matematikai módszerek agrárközgazdasági alkalmazásával. A benyújtott előadások nagy száma és a végig megnyilvánult nagy érdeklődés bizonyította, hogy a matematikai módszerek iránti érdeklődés továbbra is élénk. Az előadások túlnyomó többsége makrogazdasági problémák megoldásával foglalkozott, az alkalmazott módszer zömében szimuláció és ökonometriai modellezés volt. Az előadásoknak több mint a fele különböző nemzeti mezőgazdasági modelleket mutatott be. A Közös Piac mezőgazdaságának modellezéséről két előadás szólt. Az IIASA mezőgazdasági modellrendszer szocialista országokra kidolgozott első eleméről, a magyar élelmiszer-termelési modellről Csáki Csaba tartott előadást.

Az előadások matematikai szempontból rendszerint érdekesek voltak, az előadók azonban többnyire adósak maradtak a vázolt eljárások gyakorlati alkalmazásának bemutatásával.

Pálovics Béláné

Mieczyslaw Nasilowski: A szocializmus politikai gazdaságtana tárgyáról

(Ekonomista, Varsó, 1978. 2. sz.)

A politikai gazdaságtan tárgyáról szóló vitákban, az egyetemi tankönyvekben, előadásokban még mindig nem sikerült elszakadni azoktól az 50-es években kialakult nézetektől, amelyek — a marxizmus—leninizmus klasszikusai által adott meghatározásokat leegyszerűsítve — a szocializmus politikai gazdaságtanának feladatát abban látták, hogy az általános törvényszerűség rangjára emelje az akkori politikai és gazdasági viszonyokra jellemző — az adott időszakban adekvát — társadalmi, szervezeti-intézményi viszonyokat.

A szocializmus politikai gazdaságtana tárgyának új, a valóságot jobban figyelembe vevő meghatározásakor elsősorban azokkal a jelenségekkel, feltételekkel és intézményekkel kell foglalkozni, amelyek a makroszintű gazdálkodás minőségét közvetlenül vagy közvetve meghatározzák.

Az emberi szükségletekkel kapcsolatban például azt is vizsgálni kell, ki és milyen alapon döntsön a kielégítendő és a nem kívánatos szükségletek elhatárolásáról, azok időbeli ütemezéséről. Vajon a központi szerveké-e ebben a döntő szó, s meg lesz-e elégedve a társadalom a központ által előnyben részesített fogyasztási struktúrával.

A politikai gazdaságtan másik fontos vizsgálódási területe a gazdálkodás folyamata. Ez a diszciplína kiemelten foglalkozik a gazdasági irányítás kérdéseivel, különös tekintettel a központi tervezés problémáira. Ebben a vonatkozásában a politikai gazdaságtan elsősorban arra keres választ, hogyan érvényesül a központi akarat az elkülönült termelőegységekben.

Nem szabad a központi tervezést olyan eszközként felfogni, amely a priori biztosítja az ésszerűséget a szocialista gazdaságban. A „tökéletes tervezés" koncepciójának legalább olyan mélységben kell tükröznie a szocialista valóságot, mint a „tökéletes verseny" koncepciójának a tőkés gazdaságot.

A termelési eszközök szocialista tulajdonának — mint a szocialista termelési viszonyok alapvető elemének — kérdése a politikai gazdaságtan kutatásában mindig is kiemelkedő szerepet játszott és játszik ma is. Gazdasági értelemben a tulajdon tényleges és viszonylag szilárd rendelkezést jelent a termelési eszközökkel és magával a termeléssel. Nem lehet tehát a szocialista rendszerben a termelési viszonyokat csupán a tulajdon formai jellege alapján megközelíteni, elszakítva őket a tulajdonnal való rendelkezéstől, elszakítva tehát az irányítási rendszer sajátos formáitól és módszereitől. Mindezek meghatározzák az egyes termelőegységek és intézmények autonómiájának körét. E rendszer kereteiben és közvetítésével alakulnak ki a valódi gazdasági viszonyok, nevezetesen a munkások, a dolgozók érdekviszonyai a társadalmi-gazdálkodási folyamat egyes láncszemeiben.

A termelési eszközök szocialista tulajdona nem határozza meg egyértelműen a szervezeti és intézményi kapcsolatokat. A szocializmus politikai gazdaságtani elméletének választ kell adnia arra, hogy az adott gazdasági-társadalmi-politikai feltételek mellett milyen szervezeti-intézményi kapcsolatok felelnek meg legjobban a termelőerők sokoldalú fejlődésének és a fejlődés adott fokán megfogalmazott társadalmi-gazdasági céloknak.

A szocialista gazdaságban a tervfeladatokat közvetlen tervutasítások vagy közvetett paraméterek közvetítik a gazdasági egységekhez, amelyek kollektíváit nem a piac, hanem a központi

tervnek alárendelt szervezet kapcsolja össze. Ilyen feltételek mellett a gazdasági viszonyok nem annyira tárgyiasult formákban nyilvánulnak meg, hanem mindenekelőtt intézményi alakban. Ez azt jelenti, hogy nem annyira az ár, az érték és a kockázat határozzák meg az alapvető gazdasági döntéseket — például a nemzeti jövedelem elosztásának fő arányait, a beruházási eszközök allokációját, a foglalkoztatáspolitikát stb. —, hanem inkább az e területeken illetékes intézmények. Ezek bizonyos játékszabályokat és viselkedési normákat állítanak fel; közvetítésükkel jönnek létre a valóságos gazdasági viszonyok a gazdálkodási folyamatban. A szocialista rendszerben a súlypont a piacon kívüli tényezőkre tevődik át. Ez azt vonja maga után, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanának más ok—okozati kapcsolatokat, törvényszerűségeket kell kutatnia, mint amelyek a piaci mechanizmus talaján alakultak ki.

A szocialista termelési folyamatokat nem lehet az intézményi és szervezeti formáktól elszakítva bemutatni. Marx a termelési eszközök feletti tőkés rendelkezést az üzemi munkafeltételek alakulásán keresztül mutatta be, az egyes társadalmi osztályok érdekei szempontjából vizsgálva az elosztási viszonyokat és a tőkés gazdaság működésének piaci mechanizmusát. E módszernek megfelelően a szocialista termelési eszközök tulajdonával való rendelkezést is a munkafeltételek, az elosztási viszonyok, valamint a központi tervezés és irányítás különböző formáinak elemzése révén kellene kutatni, mégpedig a gazdasági hatékonyság és a szocializmus alapvető célja szemszögéből.

A szocializmus gazdasági elméletének a következő alapkérdésre kell felelnie: Vajon alávetettségi viszonyok-e a végrehajtó dolgozók és az irányító dolgozók közötti kapcsolatok? Milyen formában és mértékben fogja át a kialakult tervezési és irányítási mechanizmus a gazdaságot — a központtól a vállalatig — és milyen munkaviszonyokat hoz létre? Vajon e szervezeti forma olyan játékszabályokat és viselkedési normákat állít-e fel, amelyek a dolgozókat és a termelőegységeket a szocializmus alapvető célja irányában integrálják?

A szocialista termelési viszonyok a termelési eszközök állami tulajdona alapján alakultak ki. A termelési viszonyokban bekövetkezett fokozatos változások változásokat követelnek meg az e tulajdonnal való rendelkezés módjában is. Az állami tulajdonról az össznépi tulajdonra való fokozatos áttérés megköveteli, s egyben lehetővé is teszi, a döntési (és nemcsak a végrehajtási) folyamatokban való aktív részvételt biztosító szervezet kialakítását. A szervezeti és irányítási rendszernek a termelőerők fejlődési szükségleteihez való alkalmazkodása nemcsak a nemzeti jövedelem gyorsabb növekedésében, hanem a hatékonyság megfelelő alakulásában és a szélesebb értelemben vett társadalmi szükségletek teljesebb kielégítésében nyilvánul meg.

A marxizmus—leninizmus klasszikusainak definíciói a politikai gazdaságtan tárgyáról (a politikai gazdaságtan az emberek közötti társadalmi-termelési viszonyok fejlődéséről szóló tudomány) bármely termelési módra érvényesek. A szocialista építés adott fokára alkalmazva ezt, a szocializmus politikai gazdaságtanának a tárgya a következőképpen határozható meg: A szocializmus politikai gazdaságtana azt vizsgálja, hogy a szocialista termelési viszonyok jelenlegi szervezeti-intézményi formái milyen mértékben hoznak létre a gazdálkodás társadalmi folyamatának különböző szintjein az emberek között olyan partneri és együttműködési viszonyokat, amelyek dinamizálják a társadalmi-gazdasági fejlődést, és ennek alapján új fogyasztási mintákat, valamint az emberi személyiség sokoldalú fejlődésének kedvező, magasabb rendű társadalmi értékeket alakítanak ki a szocialista rendszerben.

Az első, az 50-es években kialakult — s azóta is széles körben ható — gazdaságfelfogások (Sztálin nézeteinek megfelelően) a priori, idealista kívánalmakat fejeztek ki; a gazdaságelméletnek előre értékelő és pozitív eljárási szabályokat meghatározó, tisztán normatív jelleget tulajdonítottak. E meg-

közelítés mind nevelési, mind ideológiai meggondolásokból hibás.

A cikkben adott definíció viszont elveti azokat a termelésiviszony-koncepciókat is, amelyek szűken értelmezik e jelenségkört, figyelmen kívül hagyva az irányítás konkrét formáinak a gazdálkodás hatékonyságára gyakorolt hatását. A szerző szemben áll a kutatási területnek a szocialista társadalom termelőerőinek racionális megszervezésére, tehát tisztán praxeológiai aspektusokra történő leszűkítésével is.

A gazdaságtannak ki kell mutatnia, hogy a megreformált társadalmi-gazdasági mechanizmus milyen mértékben biztosítja — szervezeti-intézményi rendszere közvetítésével — az emberi tényezőkben rejlő energia, kezdeményezés felszabadítását, és a tömegek bevonását a társadalmi döntési folyamatba.

A szocialista gazdálkodási folyamatban kibontakozó kapcsolatok és függőségi viszonyok a dolgozónak, a gazdálkodó alanynak (vállalat, egyesülés), valamint a megfelelő társadalmi intézményeknek bizonyos, őket érő hatásokra adott válaszaiként, és céljaik elérése érdekében kifejtett erőfeszítéseiként jellemezhetők. Bizonyos mutatókra, kritériumokra, alapelvekre való emberi reakciókat, és az emberi tevékenységek láncolatát kutatva a gazdaságtannak meg kell állapítania, hogy a központi szervek formái, hatáskörei, viselkedési módjai megfelelő reakciókat váltanak-e ki az alárendelt gazdasági egységeknél, vagy a társadalom céljaival ellentétes tevékenységre vezetnek.

Néha, a központi szervek szándékai ellenére, a létrejövő gazdasági mechanizmusok és alapelvek az össztársadalmi értékekkel ütköző partikuláris érdekeknek kedvezhetnek. Az ilyen típusú törvényszerűségek kutatása lehetővé teszi azt, hogy tudományos objektivitással világítsuk meg a szocialista gazdaság működésének és fejlődésének társadalmi-gazdasági mechanizmusát.

Mindebből az következik, hogy a szocialista gazdálkodás folyamataival összefüggő szocialista állami intézményeket nem lehet a kritika számára hozzáférhetetlen tabuként kezelni. A demokratikus irányítási rendszerben az állami intézményeket a szocializmus társadalmi érdekeit képviselő társadalmi erőknek kell irányítaniuk.

A szocialista termelési viszonyok fejlődését közvetlenül a valóság tényeiből kell feltárni, nem pedig bizonyos társadalmi csoport elavult nézeteinek, túlzásainak és konzervativizmusának szemüvegén keresztül szemlélni. Idealizált modellek gyártásánál persze sokkal nehezebb a dolgokat történetileg, szociológiailag elemző hipotetikus-deduktív konstrukciót felépíteni, összekapcsolni azt a társadalmi, pszichológiai, kulturális, sőt ökológiai jelenségekkel. Könnyebb és veszélytelenebb a praxeológiához közel eső problémakörből elindulni, mint a termelőerők és a szocialista termelési viszonyok komplex megnyilvánulásaitól. Lehet, hogy ez az egyik fő oka annak, hogy a praxeológiai megközelítés került túlsúlyba az ellentmondásokat feltáró, a gazdasági fejlődés fő erőit felkutató szociológiai-gazdasági irányzattal szemben.

(Ism.: *Kovács Etelka*)

OECD-tanulmány a tagországok állami kiadásainak alakulásáról

(Problemes économiques, Párizs, 1978. augusztus 9.)

Az OECD Gazdaságpolitikai Bizottságának 2. sz. munkacsoportja tanulmányt készített arról: hogyan tudják a kormányok összeegyeztetni a velük szemben támasztott két ellentétes igényt, amely egyrészt a kiadások növelésére, másrészt az adók csökkentésére irányul.

Az állami költségek fogalomkörébe ebben az esetben a folyó költségek, a beruházások, valamint a különféle (helyhatóságok, társadalombiztosító intézetek javára szóló) juttatások tartoznak, a szerzők nem foglalkoznak az állami vállalatok kiadásaival. A tanulmányban szereplő számadatok ezért esetleg eltérést mutatnak az egyes országok saját statisztikáiban található államháztartási adatoktól.

Az állami kiadások az elmúlt 20 év

folyamán minden tagországban jóval gyorsabb ütemben növekedtek, mint a termelés. A bruttó nemzeti termékben való részesedésük az ötvenes évek közepén kimutatott átlagosan nem egészen 30 százalékról a hetvenes évek közepére túlhaladta a 40 százalékot, sőt két ország — Hollandia és Svédország — esetében még az 50 százalékot is. Ez utóbbi arány éppen a kétszerese annak, amit az ausztráliai Colin Clark prognózisában negyedszázaddal ezelőtt felső határként jelölt meg. Ezt a határt azonban még azokban az országokban is túllépték (Spanyolország és Japán), ahol a kiadások szintje a legalacsonyabbak közé tartozik.

A tanulmány főleg azt a kérdést boncolgatja, hogy a kereslet állandó növekedése ellenére várható-e a kiadások növekedésének mérséklődése, hiszen ez számos paraméterre, például a beruházásokra, a foglalkoztatottságra, a növekedési ütemre stb. igen kedvezőtlenül hat.

A kiadások növekedése tekintetében a tanulmány négy országcsoportot különböztet meg:

— Hat kis ország — Belgium, Dánia, Írország, Norvégia, Hollandia és Svédország —, ahol az állami kiadások részesedése a bruttó nemzeti termékben a legnagyobb arányban, vagyis legalább $^2/_3$-ával nőtt, főleg a „szociális" költségeknek az átlagosnál gyorsabb emelkedése következtében.

— Kanadában a kiadások rendkívüli mérvű emelkedése miatt az összkiadások aránya a bruttó nemzeti termékben több mint 50 százalékkal nőtt.

— Az NSZK, Ausztria, Spanyolország, az Egyesült Államok, Görögország, Japán és Anglia — itt az arány $^1/_3$, vagy ennél valamivel nagyobb volt.

— Leglassúbb volt a növekedés Finnországban, Franciaországban és Új-Zélandban. Megjegyzendő, hogy e két utóbbi országban az arány a tagországok között eredetileg a legmagasabb volt.

Az állami kiadások növekedése és az egyes országok iparosodottsági foka vagy az egy főre jutó bevételek közötti összefüggésre a tanulmányban szereplő adatok alapján a szerzők nem mutatnak rá. Azt sem állítják, hogy azokban az országokban, amelyekben a szociális szolgáltatások eredetileg kezdetlegesek voltak, azért igyekeznek az ezekkel kapcsolatos kiadásokat növelni, hogy a többi országot utólérjék. Ha ez így lenne, az OECD-országok államháztartásának képe többé-kevésbé azonos lenne, a valóságban pedig éppen ellenkezőleg van: a különbségek egyre nyilvánvalóbbakká válnak.

1. *A kiadások növelésére irányuló követelések*

A jelentés szerint az állami kiadások növelésének igénye természetes reakció „az életszínvonal általános emelkedésére". Amikor a lakosság bevételei nőnek, ezzel párhuzamosan növekszik a közoktatási, az egészségügyi, a kulturális, valamint a környezetvédelmi szolgáltatások iránti igény. Az állami kiadások fő elemévé a hetvenes évek közepén a szociális, közoktatási, közegészségügyi stb. kiadások váltak. Arányuk a 70-es évek végén az összkiadások 46 százalékára emelkedett a tíz évvel azelőtti 37 százalékkal szemben. Ma megközelítőleg a lakosság 20 százaléka tanul vagy tanít főiskolán, a legtöbb országban csaknem az egész lakosság részesül az állam által finanszírozott betegbiztosításban. Egyes országokban, így az Egyesült Államokban is a betegbiztosítás csak a lakosság 40 százalékára terjed ki. Ugyanakkor ezeknél a szolgáltatásoknál a költségek más szolgáltatásokhoz képest nagyobb arányban növekedtek. A fizetésemelések különösen az Egyesült Államokban, Svédországban és Olaszországban növelték a kórházi költségeket. A gyógyszerek ára viszont valamennyi országban csökkent.

Bár még igen sok a tennivaló a különösen hátrányos helyzetben levők támogatása érdekében, mégis elképzelhető, hogy a költségek emelkedését a jövőben lassítani lehet. Számos területen ésszerűbben lehetne felhasználni a rendelkezésre álló erőforrásokat, és így mérsékelni — az elmúlt 15 év alatt — a bruttó nemzeti termékhez viszonyított 5,6 százalékos emelkedés ütemét.

A kiadások többi tételeinek lefaragása már nehezebben elképzelhető. A katonai kiadásokat sok országban növelni kívánják. A másik dolog, hogy az állam adósságszolgálata az ötvenes évek közepétől a hetvenes évek közepéig összességében az OECD-területen fél ponttal nőtt, a növekedés üteme az utóbbi időben meggyorsult a jelentős költségvetési deficitek miatt. Következésképpen, ha az összes állami kiadást csökkenteni kívánjuk, ennek hatása egyéb területen is érződni fog, elsősorban a lakásépítkezéseknél és a városi infrastruktúra bővítésénél, valamint az iparnak nyújtott támogatásnál. Márpedig a lakásigények kielégítése, valamint a városi tömegközlekedés fejlesztése egyre sürgetőbbé válik. Az OECD területén a városi lakosság aránya, szemben az 1950. évi 50 százalékkal, ma már eléri a 75 százalékot. A nők fokozott foglalkoztatása eddig ismeretlen szolgáltatásokat is szükségessé tesz (például óvodák építése és fenntartása).

Mindezek alapján a tanulmány azt a következtetést vonja le, hogy az állami kiadások a jövőben is növekedni fognak.

2. *Az állami bevételek csökkenése*

Az állami bevételek a kiadásokkal párhuzamosan nőttek: az adóteher a bruttó nemzeti termékben az ötvenes évek közepén még 25 százalékos arányával szerepelt, húsz évvel később ez az arány már csaknem elérte a 35 százalékot. A vizsgált három nagy adókategória — társadalombiztosítási hozzájárulás, az egyenes és a közvetett adó — közül az elmúlt húsz év folyamán az első kettőből származó bevétel emelkedett erősebben. A társadalombiztosítási hozzájárulás összege több mint kétszeresére nőtt és a bruttó nemzeti összetermékhez viszonyított aránya 3,4 százalékról 7,6 százalékra emelkedett. A vállalati és egyéni egyenes adóké ugyanakkor 8,9 százalékról 13 százalékra nőtt. A vállalatok által befizetett adók összegének további nagyobb mértékű emelkedésére a jövőben csak a konjunktúra jelentősebb megélénkülése esetén lehet számítani, csak ekkor növekedne a vállalati nyereségnek a nemzeti jövedelemhez mért aránya. A kormányok azonban még ebben az esetben sem szívesen terhelnék meg a vállalatokat nagyobb adókkal, mert érdekük, hogy a beruházási tevékenységet fenntartsák.

A tanulmány szerint tehát végeredményben az új bevételek legfőbb forrása az egyéni adóbefizetésekből ered majd.

Ami a közvetlen adókat illeti — amelyeknek a bruttó nemzeti összetermékhez viszonyított aránya egyébként a múltban nem változott —, az értéknövekedési adónak újabb javakra és szolgáltatásokra való kiterjesztésével juthat bizonyos többletbevételhez az állam.

A kormány adóemelési lehetősége attól is függ, hogy az adófizetők hogyan ítélik meg azt a kapcsolatot, amely befizetéseik és az annak fejében kapott szolgáltatások vagy juttatások között fennáll.

Amikor valamely érdekcsoport úgy véli, hogy adóterhe túl gyors iramban nő, úgy reagál erre, hogy mindent elkövet nominális jövedelme növelése érdekében. Ez viszont az inflációt táplálja. Az ebből származó inflációnak meglehetősen világos jelei mutatkoznak különösen a skandináv államokban, Ausztráliában, Belgiumban és Angliában. Kevésbé érezhető ez az Egyesült Államokban, Franciaországban, Olaszországban, Japánban és Hollandiában.

A kormány adóemelési lehetőségét az is korlátozza, hogy ez esetleg a termelés csökkenését vonja maga után. A nagyobb adózási kötelezettség esetleg — főként a nők körében — sokakat visszatart a munkavállalástól. Végül, számos országban úgy tűnik, már elérték a kivethető adók felső határát, és ezért az adóbevételek a jövőben valószínűleg nem emelkednek nagyobb mértékben, mint a jövedelmek. Ez az állami kiadások jelentősebb növelésének természetes akadálya, hacsak a kormányok nem vesznek az eddiginél jobban igénybe két másik forrást: a közszolgáltatások díjait és a kölcsönfelvételt.

Végül is az, hogy az állami költségvetés hiánya mennyire táplálja az inf-

lációt, az a magánmegtakarítások és a magánberuházások közötti arány függvénye. A deficit mindaddig nem lesz inflatórikus jellegű, ameddig olyan keretek között mozog, hogy — a termelés, a foglalkoztatottság és az árak megfelelő szintje mellett — felszívja a magánmegtakarítást a tervezett magánberuházások céljaira.

Éppen ezért a legfontosabb dolog, hogy az egész gazdaságot érintő döntéseket a gazdasági kritériumok és az alapvető társadalmi szükségszerűségek fényénél és ne a költségvetési egyensúly fetisizálásból eredő merev megfontolások alapján hozzák meg.

(Ism.: *Enyedy Anna*)

A Kondratyeff-féle ciklusok

(Bulletin hebdomadaire, Kredietbank, Brüsszel, 1978. szeptember 22.)

A gazdasági élet hullámhegyeinek és hullámvölgyeinek tanulmányozása, ami a harmincas években igen széles körű volt, a második világháború után fokozatosan abbamaradt. A hatvanas években az volt az általános vélemény, hogy a konjunktúra-ciklus a tömegfogyasztás, a teljes foglalkoztatottság és az állam anticiklikus politikájával jellemezhető ún. felnőtt gazdaságokban elavult fogalom.

A neoklasszikus és a Keynes utáni növekedési modellek alapján felállított „kiegyensúlyozott növekedés" elve feltételezi, hogy a legfontosabb gazdasági mutatók exponenciálisan növekednek. Később kételkedni kezdtek ebben. Nemcsak a Római Klub első jelentése nyomán, hanem még inkább az infláció feltűnő gyorsulása és az 1973/1974. évi olajválság, valamint az azt követő és még mindig tartó konjunktúralassulás miatt. A közgazdászok most ismét jobban kezdenek érdeklődni a „hosszú nyugalmi szakaszok" iránt.

A legismertebb gazdasági mozgás kétségtelenül a középtávú, 4—11 évig tartó konjunkturális ciklus; a hosszú ciklus több ilyen ciklusra terjed ki. Könnyebbség kedvéért a hosszú ciklu sokat sokszor irányzatnak nevezik. E kifejezés főként az amerikai közgazdászok körében arra a meggyőződésre utal, hogy a hosszú szakaszokban nem lehet semmiféle rendszerességet vagy szükségszerűséget felfedezni.

A közgazdasági irodalomban háromféle hosszú szakasz között tesznek különbséget:

1. A 18—22 évre terjedő Kuznets-ciklus, melyet az 1865—1925 időszakra vonatkozó amerikai adatok alapján fedezett föl Simon Kuznets. E ciklusok főleg a bevándorlási hullám következtében keletkeztek. A bevándoroltak leginkább az építőipar, valamint a szállítás és a közlekedés területén okoztak változást. Kuznets 1961-ben maga is elismerte, hogy e ciklusok az első világháború után már nem jelentkeztek, s tipikusan amerikai jelenségként értékelhetők meghatározott történelmi időszakban.

2. Az 50 évre terjedő Kondratyeff-ciklus, melynek első fele emelkedést, második fele pedig hanyatlást jelent.

3. Az évszázadnyi időre, vagy még azon is túl terjedő irányzat, melyen belül áremelkedés és -csökkenés, valamint gyors vagy lassú termelésnövekedés követi egymást. Az ilyen hosszú időre szóló irányzat létezését — legalábbis az árakat illetően — a legtöbb közgazdász elismerte. Általában úgy vélik, hogy ez a gazdasági, műszaki, demográfiai, társadalmi, politikai, sőt vallási rendszerek mélyreható strukturális változásait tükrözi.

A Kondratyeff-ciklussal kapcsolatban számos vizsgálat folyt, a legtöbb röviddel a második világháború előtt vagy után. Igaz, hogy Schumpeter idézi egy H. Clarke nevű közgazdászt, aki már 1847-ben 54 évig tartó ciklusról beszélt. A kapitalizmus hosszú ciklusai iránti érdeklődés először a marxista közgazdászok részéről mutatkozott: ilyen volt pl. az orosz Parvus (1901), a holland J. van Gelderen (1913) és főleg az orosz Kondratyeff (1922, 1926). Az érdeklődés második hulláma a világ utáni harmincas évekre esik: pl. Haberler (1937), Schumpeter (1939). Az újabb kutatók közül említésre méltó Lewis (1978), a főleg elméleti jellegű

tanulmányírók közül pedig E. Mandel (1972), J. J. Van Duyn (1977) és főleg J. W. Forrester (1975).

Az első kérdés az, hogy egyáltalán létezik-e Kondratyeff-ciklus. Azt hihetnénk, hogy ez egyszerű ténykérdés. Mindenki tisztában van azonban azzal, mi mindent lehet számokkal bizonyítani, és hogy az elmélet vagy a személyes meggyőződés mennyire befolyásolja a számok értelmezését. Ehhez járulnak a statisztikai nehézségek: a hosszú időszakokra vonatkozó adatok rendkívül hiányosak. Baj az is, hogy jóval több a „minőségi" számsor (árak, kamatok, bérek), mint a „mennyiségi" (termelés, kereskedelem). A legtöbb szerző addig az időszakig nyúl vissza, mint maga Kondratyeff. Kondratyeff a XVIII. század utolsó évtizedét, az ipari forradalom kezdetét vette kiindulópontnak. Az esetleges Kondratyeff-ciklusok időrendi meghatározása az 1913. év után már igen nehéz a két világháború következtében és az 1914 óta szinte állandósult áremelkedés miatt. A cikkben közölt tábla a szerzők többségének véleményét veszi alapul:

Kondratyeff-féle ciklusok

Ciklusok	Időtartam	Év
I. ciklus	1789—1847	58
Emelkedés	1789—1815	26
Hanyatlás	1815—1847	32
II. ciklus	1847—1895	48
Emelkedés	1847—1873	26
Hanyatlás	1873—1895	22
III. ciklus	1895—1945	50
Emelkedés	1895—1919	24
Hanyatlás	1919—1945	26
IV. ciklus	1945—?	7
Emelkedés	1945—1974	29
Hanyatlás	1974—?	7

A Kondratyeff-ciklus a leghatározottabban az áralakulásban mutatkozik meg, ami egyébként nem meglepő, hiszen a Kondratyeff-elmélet alapja éppen az árszint hullámzása. Emelkedő szakaszban a nyersanyagárak, a nagybani és fogyasztói árak emelkednek, hanyatló ciklusban pedig csökkennek, vagy lassabban emelkednek. 1913-tól kezdve azonban nehezen találunk olyan szabályosan emelkedő és hanyatló szakaszokat, mint 1790—1913 között.

A mennyiségi (termelés, fogyasztás, beruházás, kereskedelem stb.) mutatók terén a Kondratyeff-ciklusok már sokkal kevésbé fedezhetők fel. Bár sok szerző is megpróbál 25 évig tartó emelkedő és hanyatló szakaszokat megkülönböztetni, a XIX. század a valóságban csaknem szakadatlan expanziót mutat és a XX. század képét a két világháború, valamint a 30-as évek válsága annyira eltorzítja, hogy nehezen állapítható meg bármilyen irányzat is egyértelműen. A cikkíró szerint feltétlenül meg kell várni a 2100 vagy a 2200-ik esztendőt ahhoz, hogy megállapíthassuk: véletlen volt-e a XIX. században a hosszú időre szóló ármozgás rendszeressége. A Kondratyefféhez hasonló elméletekkel szemben felmerülő kétségek egyenes arányban növekszenek azzal az irányzattal, amely a ciklusok bekövetkezését a múltra vonatkozóan sem ismeri el. Ez főleg az Egyesült Államokra vonatkozik, ahol a Kuznets-féle ciklusok az 1873—1933-as időszakban olyannyira nyilvánvalóak, hogy nem lehet Kondratyeff-ciklusokról beszélni. Az amerikai kétkedéseket mutatja az egyik bankszemlében megjelent cikk címe: „Hosszú ciklus — Kondratyeff kitalálja a történelmet."

Az újabb kutatások megállapították: semmiféle tudományos bizonyosságunk nincs afelől, hogy a Kondratyeff-szakaszok ciklikusak. Emellett: még ha a Kondratyeff-mozgások endogén ciklusok is, nem feltétlenül kell emiatt borúlátón megítélni a középtávú gazdasági kilátásokat. A XIX. században a Kondratyeff-ciklusok hanyatló szakaszai a termelésre egyáltalán nem, vagy csak minimális befolyással voltak. A harmincas években bekövetkezett válság olyan kivételes volt, hogy újbóli fellépése igen valószínűtlennek látszik.

Amennyiben a Kondratyeff-folyamatok endogén jellege bizonyítható, Nyugat-Európa jelenleg depressziós szakaszban van. Az expanzió szakasza 1945—1967-ig tartott. A hanyatlás az 1968—1973. időszakra terjed, amelyet élénk infláció kísért. A depressziót 1974 közepe tájától számíthatjuk .tehát már

négy éve tart. Még ha a harmincas évek különleges válságát vesszük is alapul (nem intenzitásban, hanem időtartamban), akkor a depresszió közepén kell lennünk. Ez azt jelenti, hogy 4—5 év múlva megindul az emelkedési szakasz, új lehetőségekkel, ami a 90-es években valóságos virágzássá bontakozhat ki. Ez a kilátás még kedvezőbb színben tűnhet fel, ha nem túlságosan determinista módon értelmezzük a Kondratyeff-ciklust. Okos politikával a depresszió szakaszát jelentősen meg lehet rövidíteni.

(Ism.: *Enyedy Anna*)

Simai Mihály:

Kölcsönös függőség és konfliktusok a világgazdaságban

Simai Mihály rendkívül érdekes és időszerű könyvében a gazdasági folyamatoknak az emberiség egészét érintő, globális kérdéseit elemzi, azokat a problémákat, amelyek az utóbbi évtizedek során a világpolitika és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a kölcsönös függőség (az interdependencia) szintjére emelkedtek, hiszen problémáink zöme megszűnt parciális, csupán egy-egy nemzet szféráján belül megoldható gond lenni. E változások a maguk összességében hazánk számára különösen szoros meghatározottságot jelentenek, hiszen közismert, hogy a magyar gazdaság milyen nagymértékben utalt külföldi erőforrásokra és piacokra. A világgazdaság globális összefüggéseinek megértése és a változások valamiféle előrejelzése Magyarország számára ilyen körülmények közt igen nagy jelentőségű, ami Simai Mihály könyvét különösen hasznossá teszi.

Könyve nagyobbik részében a konkrét viszonyok globális gazdasági-pénzügyi aspektusaival és kölcsönhatásaival foglalkozik. Nagy statisztikai adatbázisra építve határozza meg az interdependencia mértékét globálisan és a világgazdaság fő körzetei keretében. Részletesen foglalkozik a kölcsönös függőséget erősítő tényezőkkel és a dezintegráló elemekkel a mai és a következő évtizedek világgazdaságában. Ennek kapcsán megvizsgálja a nemzetközi szervezetek szerepét, jelentőségét és lehetőségeit. Részletesen elemzi — az interdependencia erősödésével kapcsolatos új feltételekkel összefüggésben — az államok alkalmazkodási, illetőleg védekezési mechanizmusait és ezek hatékonyságát a tőkés-, a szocialista országokban, valamint a fejlődés különböző szintjein levő államokban. A könyv befejező része a globális problémák megvilágítása kapcsán a világméretű együttműködés lehetőségeivel, korlátaival és növekvő szükségességével foglalkozik. A munka az egyes témakörök áttekintésénél kitér a különböző marxista és polgári szerzők álláspontjának kritikus vizsgálatára és az interdependencia erősödésének politikai következményeire is.

A könyv általában a közgazdaságtan és főleg a világgazdaság kérdései iránt érdeklődő olvasók figyelmére számíthat. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen a könyv a szakok többségében tananyagul szolgál.

311 l., kötve 56,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Pécsi Kálmán: A KGST termelési integráció közgazdasági kérdései

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 389 l.

Pécsi Kálmán könyve rendkívül fontos és időszerű témát tárgyal: a KGST jelenlegi helyzetét, fejlődési perspektíváit vizsgálja, hogy megállapítsa a KGST-együttműködésen belül hazánk érdekeit, lehetőségeit. A KGST-problémák, vitatott közgazdasági kérdések széles körével foglalkozik és ezekben állást foglal. Művét különösen három vonás teszi figyelemre méltóvá:

a) szókimondó helyzetfeltárás; a KGST-ről nyújtott ismeretek mellett a problémákról is szól;

b) realizmus: óvakodik az ideologikus szólamoktól és vágyálmoktól; nem azt kutatja, hogy mi volna jó, hanem, hogy az adott körülmények között, előrelátható időtávban (10—15 éven) mi várható;[1]

c) pragmatizmus: a pesszimizmust vagy optimizmust elkerülve józanul keresi az adott feltételek (korlátok) között az előbbre vivő lépés lehetőségeit, a fejlődés meglevő „tartalékait".[2]

E még talán szokatlan vonások miatt a kiadó azzal a bevezető „fenntartással" bocsátotta útjára a művet, hogy vitaindítónak szánja. Ez feljogosítja a recenzenst, hogy az ismertető bírálat egyben hozzászólás is legyen.

A KGST fejlődésében a szerző tulajdonképpen három lépcsőfokot különböztet meg. A távlati cél (még távoli jövőben a kommunizmusban) a szocialista nemzetgazdaságok *egybeolvadása*, ami egységes nemzetközi tervezést tesz lehetővé.[3]

Hangsúlyozza, hogy ez még nem lehetséges, mert a KGST a részt vevő államok szuverén jogainak és érdekeinek tiszteletben tartásán (a nemzeti tulajdonon) alapul.[4] Azt is egyértelműen kimondja, hogy a KGST-országok jelenlegi gazdaságilag elkülönült viszonyai között, a mai világgazdasági helyzetben, a KGST az intenzív növekedés követelményeinek akkor tudna megfelelni, ha *„termelési és forgalmi integrációvá"* válna. Ezt sem tartja azonban 10—15 éven belül valószínűnek, bár kimutatja, hogy e körülmény mennyire nehezíti, akadályozza az együttműködés fejlődését. A KGST mai és a közeli jövőre feltételezett állapotát — amelyről műve tulajdonképpen szól — *„termelési integrációnak"* nevezi, amelyre az extenzív kapcsolatok jellemzőek.[5]

A jelen állapot jellemzésével és a fejlődés jelzett irányával egyetértve mégis felmerül néhány kétségünk, ellenvetésünk. Indokolt-e a KGST mai állapotát termelési integrációnak nevezni? Nem szerencsésebb-e inkább csak arról beszélni, hogy a KGST politikailag szövetséges szocialista államok nemzetközi gazdasági szervezete, amely a tervek összehangolása révén megindult az integrálódás útján? A szerző maga is érzi terminológiájának ellentmondásosságát, amikor rámutat: „termelési integráció nem jöhet létre forgalmi integráció nélkül." (31. l.)[6] A feloldást azonban az időbeli egymásutániságtól várja.

[1] Vö. 276. l.

[2] Vö. 218. l.

[3] „Egységes terv által szabályozott kommunista világgazdaság". 27. l.

[4] Bizonyítja például, hogy az önálló, független szuverén nemzetgazdaságok viszonyai között értelmetlen illúzió közös tervezésre gondolni. 223. l.

[5] Vö. 34. l., továbbá „A termelési integráció extenzív modellje". 114. l.

[6] Hasonló gondolat szerepel a 114. lapon is.

A KGST jelenlegi állapotára jellemző, hogy a belső „tervutasításos" gazdaságirányítási rendszernek megfelelően a nemzetközi gazdasági kapcsolatok is tulajdonképpen az önálló gazdasági elszámolás koncepciójának megfelelően alakultak ki. E gazdaságokat összekötik mindenekelőtt a Szovjetunióval, továbbá egymással bizonyos alapvető gazdasági kapcsolatok, viszont sok tekintetben különválasztja őket egymástól és a világgazdaság többi részétől a valóságos (konvertibilis) pénz hiánya.

Ez a helyzet történelmi okok miatt jött létre. 1949-re a Szovjetunió köré csoportosult szocialista államok elkülönültek a tőkés világgazdaságtól, nem vettek részt annak pénzügyi fejlődésében, gazdasági integrálódási folyamataiban. A világpiacról való hosszabb kirekesztődés miatt sajátos együttműködés alakult ki ezen országok között, amely jelentős mennyiségi növekedésre, strukturális átalakulásra vezetett, de ez a fejlődés eltérő áruminőségeket hozott létre, és csak áttételesen hatottak reá a világgazdaság korszerű fejlesztési kényszerei. Erre a csoportosulásra két történelmileg adódott teória hatott formáló módon: a) az árutermelés — mint a szocializmushoz méltatlan — elutasítása; az az elgondolás, hogy a magántulajdon felszámolásával a munka közvetlenül társadalmivá, a gazdaság direktíven tervezhetővé válik; továbbá, hogy az internacionalizmus nemzetközileg is biztosítja az érdekek egységét; b) az autarkia, részint a tőkés világtól való (kényszerű) különállás értelmében, másrészt azzal, hogy mindegyik népgazdaság különálló, saját felelősségű tervezési egység (mindegyik párt felelős saját nemzetének és ezen keresztül a közös ügynek az eredményes gazdálkodásáért). Miután nincs közös, konvertibilis pénz, amely „vérkeringés"-ként egymással összekötné őket, mindegyik ország eltérő „szabályozású", lényegében naturális jellegű gazdálkodást folytat, az áruformákat csupán tervezési (elosztási) eszközül használva; az egymásközti kapcsolatok is szükségképpen kétoldalú cserekapcsolatok.[7]

Időközben a világ is, az elmélet is sokat változott. Elismertté vált a két világrendszer békés együttélésének szükségszerűsége. Lehetővé és kívánatossá vált a szocialista országok bekapcsolódása a világgazdaságba, nem utolsósorban a termelőerők gyorsabb fejlődése érdekében (minthogy az elszigetelődés elmaradásra, eladósodásra vezet). Tisztázódott, hogy a szocializmusban — a magántulajdon felszámolása után is — még fennáll bizonyos gazdasági elkülönülés, érdekkülönbség, ezért szükségszerű az árutermelés; különösen igaz ez a nemzeti tulajdon révén elkülönült szocialista nemzetgazdaságok kapcsolatára. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy valóságos pénz és piac hiányában a „kvázi"-árukapcsolatok részint bonyolultabbá, mesterkéltté válnak; másrészt magukon viselik a kétoldalú, naturális csere hátrányait; a tervezés „biztonsága" gyakran visszájára fordul; lassabban, nehezebben hatnak a fejlesztésre kényszerítő „piaci" hatások.[8] Ezért a gyorsabb és korszerűbb fejlődés, az együttműködés elmélyítése végett „újra kellene gombolni a mellényt", rátérve a fejlett árutermelés eszközeinek alkalmazására. Igaz, hogy az „önálló gazdasági elszámolásnak" az árutermelést elvileg elutasító és csak tervkapcsolatokat ismerő rendszere abban az időben alakult ki és terjedt át nemzetközi térre, amikor a szocialista országokban még az extenzív növekedés (az adott technika elsajátítása, a tömegtermelés kiépítése, az alapvető szükségletek mennyiségi kielégítése) volt előtérben, és ilyen módon még jelentős eredmény volt elérhető. A KGST mai nemzetközi „mechanizmusa", a tervegyeztetés módszere is lehetővé teszi az „extenzív forrásbevonást". (34. l.)

Napjainkban viszont már sürgetően szükséges az intenzív növekedés, amelynek fokozott követelményeihez a gazdaságirányítás eddigi rendszere egyre inkább alkalmatlannak bizonyul. Ebben egyetértve — véleményünk szerint — nem helyes a „termelési integrációt" extenzív rendszernek, a „termelési és forgalmi integrációt" intenzív rendszernek tekinteni, mert kapcsolatuk nem lényegi (például exten-

[7] Vö. 260—261. l.

[8] A szerző helyesen látja és mutatja be a KGST kialakult nemzetközi mechanizmusának korlátait (például 42., 52., 56., 243., 250., 258., 270. és 319. l.)

zív növekedés is végbemehet fejlett áruviszonyok közepette). Indokoltabb volna úgy fogalmazni, hogy az intenzív fejlődés szükségessége kiélezi a túlhaladott viszonyok ellentmondásait, amint például történelmileg az ipari forradalom is fejlettebb árutermelést tett szükségessé a feudális — félig naturális — termeléshez képest. A nemzetközi árutermelés (mint a nemzetközi munkamegosztás mozgásformája) fejlődése segítheti elő a termelőerők gyorsabb fejlődését (a tudományos-technikai forradalom kibontakozását), és ezzel a kommunizmus anyagi-technikai alapjainak megteremtését.[9]

A diagnózissal tehát egyetértünk, csak a szimptómák és okozóik megnevezését nem tartjuk szerencsésnek, eléggé a lényegre mutatónak.

A szerző látja azokat az akadályokat, amelyeket éppen a KGST jelenlegi nemzetközi „mechanizmusa" állít a kooperáció, az integrálódás fokozása elé.[10] Abban bízik ugyanakkor, hogy az együttműködés előnyeiben rejlő nemzeti érdek „nyomást gyakorolhat gazdasági oldalról az integráció ésszerűbb irányzatának, a termelési és forgalmi integráció ésszerűbb irányzatának, a termelési és forgalmi integráció egységének megvalósítására". (223. l.) Figyelmeztet továbbá, hogy mennél később zárkózunk fel a világszínvonalhoz, „elmaradásunk ennél nagyobb mértékűvé, s a fejlett ipari országok felé irányuló exportunk fokozása is annál nehezebbé válik". (344. l.)

A szerző meggyőzően tárja fel az ellentmondást a KGST integrációs céljai és a megvalósításukhoz szükséges feltételek között. (217. l.) Emiatt a „jelenlegi koncepcióban... csakis részeredményeket érhetünk el". (223. l.) Az érdekeltségi problémákon túlmenően a KGST jelenlegi mechanizmusa nem teszi lehetővé a gazdasági hatékonyság megbízható mérését (270., illetve 316. l.); ezáltal a kooperációk létesítésének előnyei sem számszerűsíthetők. (84. l.) Egyetérthetünk következtetéseivel: „A probléma abból ered, hogy az áru- és pénzviszonyok háttérbe szorítása, a termelésfejlesztés autark koncepciója, az egymás gazdasági hatásaitól és a világpiac gazdasági hatásaitól való elzárkózás a hatékonysági követelmények érvényesülését csak bizonyos korlátok között teszi lehetővé." (319. l.)

Különösen élesen mutatkoznak a feltételekből adódó akadályok a közös gazdálkodó szervezetek létrehozásában, problémákban (155. és 176. l.), amelyeket a könyv külön fejezetben tárgyal. Hasonlóképpen korlátozza a KGST-országok alapjában naturális, kétoldalú cserekapcsolata a KGST-együttműködés létrejöttét a „kelet—nyugati" kapcsolatokban, meghiúsítva a kooperációk kiterjesztését a partnerországokra, illetve a nagyobb súlyt képező együttes fellépést. (342. és 346. l.)

Ugyanakkor határozottan rámutat, hogy a KGST-integráció ügye nem választható el a „kelet—nyugati együttműködés" fejlődésétől; az integrálódásban való előbbrelépés összefügg a világgazdasággal való kapcsolat erősödésével, ezáltal a hatékonyság növekedésével. (352. és 369. l.) Ez indokolja a „kelet—nyugati együttműködés" témájának zárófejezetként e könyvbe iktatását.

A számos külön tárgyalt részprobléma (például műszaki-tudományos együttműködés, regionális aspektusok stb.) körében figyelemreméltó állásfoglalást találhatunk a „beruházási hozzájárulással" kapcsolatban. Az új KGST-árképzés körülményei között ez elvileg idejétmúlttá vált; amennyiben mégis alkalmazzák, logikus volna a mezőgazdasági célprogramra is kiterjeszteni.

A főbb kérdésekben való egyetértés mellett egyes megállapításokat vitatni kívánunk. A 21. lapon úgy tűnik, mintha a szerző arra számítana, hogy a tervezési együttműködés fokozatosan átnőhet a „közös tervezésbe", pedig másutt maga is

[9] A szerző is a „termelési és forgalmi integráció egysége" megfogalmazásában tulajdonképpen a világgazdasági áruviszonyok alkalmazására gondol, szerinte is a „kiút": „a KGST-országok belső árrendezéseinek összekapcsolása a világpiaci árrendszerrel, s a világpiaci hatékonysági, minőségi és műszaki követelmények érvényesítése a KGST-országok belső termelési követelményrendszereiben is".

[10] Optimizmusa azonban olykor előbukkan (mint például a 18. l. alján).

rámutat ennek a KGST feltételeivel való összeférhetetlenségére. Ugyancsak ellentmondásos a vállalatok közötti közvetlen kapcsolatok szerepének megítélése az integrációs összefonódásban. Egyrészt „nagy lehetőségekkel és eredményekkel kecsegtető mikrointegrációs felfutási lehetőségeket" lát ebben (218. l.), másrészt azt is elismeri, hogy a vállalatoknak többnyire nincs „felhatalmazásuk" közvetlen kapcsolatok létesítésére (271. l.), erre gazdaságilag nem kellően ösztönzöttek; nem is beszélve a tervezési és a kontingens-rendszer adta korlátokról. Egyetértünk viszont azzal, hogy a KGST továbbfejlesztése érdekében tanulságos lenne tovább elemezni, mi minden zavarja, nehezíti a KGST-országok azonos szakmában működő vállalatai között a termelési együttműködés kiépülését (például 219. l.), a specializálódást és a kooperációt, a harmadik piaccal való együttműködés létrejöttét.

A KGST-árak alakulására nézve a szerző annak a feltevésnek ad hangot, hogy „1985-ben rátérhetünk a KGST-ben a tőkés világpiaci árak azonos nagyságú rendszeres, évenkénti, nem fáziskéséses begyűrűztetésére." (256. l.) Valóban kedvező volna a nagyobb árurgalmasság, a világpiaci és a KGST-árak legalább tendenciaszerű megfelelése; továbbá a „csúszóárbázis" valószínűleg a 80-as évek közepére „szinkronba kerül" a világpiaci árakkal, ha addig nem következik be az árak terén újabb „földcsuszamlás". Ennek ellenére látnunk kell, hogy az uralkodó tervgazdálkodási rendszer körülményei között az árak változatlanul másodrendűek, érvényesül az árstabilitás tendenciája, továbbá valóságos (konvertibilis) pénz nélkül az árfunkció csak a kontingensrendszerrel együtt működhet (az árut ugyanis nemcsak valamilyen áron, hanem csak megfelelő ellentételért lehet kapni).

A szerző pragmatizmusát magunkévá téve legfontosabbnak tarthatjuk azokat a javaslatait, amelyek a jelen helyzetben is előbbre vezető, járható utat mutatnak. Bizonyára igaz, hogy a „nyersanyag- és az energiakérdés, valamint az ehhez szükséges gépipari bázis biztosítása lesz az együttműködés alapkérdése". (35. l.) Előbbre lehet lépni még a népgazdasági tervek koordinálása terén. (205. l.) El kell végezni a szakosítások és a kooperációk érdekeltségi problémáinak behatóbb elemzését. (92. l.) Hozzátehetjük még ehhez, hogy számos lehetőség áll fenn a kooperáció és a választékcsere számára minden olyan területen, ahol lehetséges a naturális ellentételezés (a közvetlen termék-, illetve résztermék—késztermék csere), továbbá, ahol a politikai érdek egyértelműen meghatározza a gazdasági cselekvést.

Minthogy az integrációs fejlődés fő akadályozója a valóságos (konvertibilis) pénz hiánya, ezért fokozott figyelmet érdemelnek a szerző azon gondolatai, amelyek a KGST-n belül a konvertibilis valutában való kereskedelem kiszélesítését célozzák. Ezzel kapcsolatban felveti a „szovjet rubel korlátozott külső konvertibilitását", és ennek a „transzferábilis rubel" mellett a KGST-n belüli fokozódó alkalmazását. „Az elképzelés lényege az, hogy a Szovjetunió és az ezt kívánó szocialista országok is exportjuk meghatározott és egyre növekvő részét konvertibilis rubelért értékesítenék." (266. l.) Ez nemcsak a világpiaccal alkothatna hidat, hanem az egymás közötti gazdasági kapcsolatok fokozatos „keményítésének", szabadabb fejlődésének is eszközévé válhat.

Végül, mind a világpiaci kapcsolatok erősödését, mind a KGST-n belüli integrálódást valóban a „több piacon értékesíthető szakosítási és kooperációs termelési lehetőségek" fokozódása, a minőségi követelmények keményedése mozdíthatja elő (267. l.); ezt a törekvést képviseli éppen hazánk jelenlegi fejlesztési politikája is.

Bársony Jenő

Szorcsik Sándor: A társadalmi tervezésről

MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1977. 219 l.

A könyv kísérletet tesz arra, hogy értékelje az 1960-as évek második felére jellemző új típusú társadalmi tervezési kísérleteket és rendszerezze az ezek nyomán divatossá váló fogalmak (társadalmi tervezés, szociális tervezés) különböző értelmezéseit. Ezen túl egyfajta elméleti orientációt igyekszik adni a társadalmi tervezés gyakorlatának kibontakozásához.

Az 1960-as évek második felében a társadalmi tervezési kísérletek mind a szocialista, mind a fejlett tőkésországokban a társadalmi viszonyok közvetlen, tervszerű alakításának igénye, a szocializmus anyagi-műszaki bázisának kiépítése, a gazdasági fejlődés extenzív tényezőinek fokozatos kimerülése, a munkatermelékenység és a gazdasági struktúra átalakításának középpontba kerülése, a tőkésországokban pedig a gazdasági növekedés tetőzése, a fogyasztói társadalmak belső ellentmondásainak kiéleződése indítottak el ilyen tervezési kísérleteket. Továbbá a mindkét országcsoportban kibontakozó tudományos-technikai forradalom társadalmi szférára gyakorolt — előnyös és kedvezőtlen — hatásai is megérlelték az igényt arra, hogy a termelőerők fejlődésének társadalmi-gazdasági konzekvenciáit tervezni, irányítani lehessen.

A szocialista országok gazdálkodását napjainkig a gazdasági tervek domináló volta és a tervezés gazdasági szemléletű felfogása jellemzi. Ugyanakkor egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a szocializmus fejlettebb szakaszában a gazdaságnak a társadalom más szféráiból való kiemelését, önmagában és önmagáért való tervezését a tervgazdálkodás minőségileg új módjának kell felváltania. A tervezés továbbfejlesztését célzó — eddigi sok irányú és változatos formában felmerülő — gyakorlati kísérletek — amelyek a gazdasági növekedés feltételeinek változásához, a közgazdasági gondolkodás társadalmi orientálódásához kötődtek, s a tervezési módszerek tökéletesítésében, a gazdasággal szoros kapcsolatban álló nem gazdasági szférák tervezésében, a vállalati szociális tervezésben fejeződtek ki — alapjában véve sikertelennek bizonyultak. Nem voltak képesek áttörni, még ha több ponton (például a munkaerő újratermelésének társadalmi vonatkozásait illetően) jelentősen meggyengítették is, a tervezés uralkodóan gazdasági szemléletét.

A fejlett tőkésországokban a szociális tervezési kísérleteket az indította el, hogy a gazdasági növekedés nem oldja meg automatikusan a társadalmi problémákat. Az anyagi javak bősége mellett is fennmarad az ember elidegenedettsége a termelésben és a fogyasztásban, felborul az ember—természet biológiai egyensúlya, erősödnek az urbanizáció negatív társadalmi következményei stb. A tervezési kísérletek szorosan kapcsolódtak a megoldandó szociális problémákhoz. Részint a hagyományos értelemben vett szociálpolitika területének bővülésében, részint a tágan értelmezett életszínvonal nem anyagi költségvetésből fedezett elemeinek fejlesztésében nyilvánultak meg.

A szocialista és a kapitalista országokban meginduló kezdeményezések alapvető különbségét a könyv szerzője abban látja, hogy miközben a szocialista országokban a társadalmi tervezési kísérletek a gazdasággal szoros kapcsolatban levő területek tervezhetővé tételére és tervezésére irányultak, addig a kapitalista országok törekvéseit a társadalmi szféra újabb területeinek önálló, a gazdaságtól független tervezése jellemzi.

A szocialista és kapitalista országok tervezési kísérleteinek módszereiben ugyanakkor — az eltérő indíttatás, szemléletmód és eredmények ellenére — sok a hasonlóság. Itt is, ott is a *tervezési kísérletek módszertani alapjául a gazdasági tervezés szemlélete és a gazdasági tervezésben alkalmazott módszerek szolgálnak.* E szemlélet és módszerek adaptálása eredményezte a társadalmi eredmények és ráfordítások közötti összefüggésekre épülő tervezési megoldások alkalmazását, a társadalomstatisztikai rendszer mutatóinak kidolgozását és a rendszeres adat-

gyűjtés megszervezését, a szociális input—output-táblák kidolgozását, a társadalmi indikátorok tervezését.

A gyakorlatban folyó sokszínű társadalmi tervezési kísérletekkel párhuzamosan a már jelzett problémák elméleti kutatása is megindult. Ezek azonban — lévén éppen olyan sokszínűek, mint a tervezési kísérletek — egyelőre nem nyújtanak kielégítő alapot a társadalmi tervezés gyakorlatához. Magát a társadalmi tervezés fogalmát is rendkívül eltérően értelmezik. Egyes filozófusok és szociológusok például azonosítják magával a társadalomtervezéssel. A szociológusok egy csoportja a társadalmi tervezés lényegét a tudományos társadalomirányításban látja, míg mások a társadalmi tervezést azonosítják a társadalom prognosztizálásával, a futurológiával. A közgazdászok körében a leginkább az a felfogás terjedt el, amely szerint a társadalmi tervezés része a gazdasági tervezésnek, vagyis a társadalmi tervezés a gazdasági fejlődés társadalompolitikai következményeinek a tervezését jelenti. De ugyancsak közgazdász körökben — főként a szocialista országokban — olyan felfogás is létezik, hogy a társadalmi tervezés lényege tulajdonképpen a gazdasági és a szociális szféra integrált tervezése.

A különböző elméleti felfogások és gyakorlatban folyó társadalmi tervezési kísérletek sokoldalú tanulmányozása és értékelése révén jut el a szerző ahhoz a következtetéshez, hogy a társadalmi tervezés csakis a társadalmi-gazdasági viszonyok és az e viszonyok alapját képező anyagi-technikai folyamatok kölcsönhatásban történő tervezését jelentheti. Ebből a gondolatból kiindulva, *a társadalmi tervezés csak a szocialista országok tervezésének lehet a sajátossága;* a tőkés társadalmakban az alapvető érdekstruktúra következtében megvalósíthatatlan. Szociális tervezés viszont — amely a szerző értelmezése szerint olyan tervezés, amelyben a gazdasági fejlődés társadalmi kihatásaiban keletkező konfliktusokat időlegesen feloldják — a fejlett tőkésországok jelenlegi fejlettségi szintjén már végezhető, sőt a rendszer funkcionálásához szükséges is.

A szerző által definiált társadalmi tervezés csakis a kommunizmushoz vezető út egy-egy fejlődési szakaszának tervszerű megtételéhez fűződhet, a szocialista társadalmak fejlettségének olyan szakaszától kezdve, amikor a termelőerők önmagukban való fejlesztése nem elegendő és nem is lehetséges a következő társadalmi fejlettségi szakasz eléréséhez. A társadalmi tervezés mint a jövőbeli társadalmi követelmények megvalósításának eszköze, a társadalmi prognózisokra és az ezek alapján a *társadalompolitikai szempontból legelfogadhatóbb alternatívát* kijelölő fejlesztési programokra épül, s *csak hosszú távú tervezés lehet.* Továbbá ezt a fajta tervezést nem lehet sem feloldani a gazdasági tervezésben, sem szembeállítani vele, mert a társadalmi tervezés a kommunista társadalmi-termelési módra jellemző társadalmi-gazdasági törvényekre épül. A gazdaságnak tehát a társadalmi célok alá való rendelése a szocializmus lényegéből fakadó értékközpontúság és gazdasági racionalizmus egyidejű érvényesítésével valósítható meg.

A szerző magas absztrakciós szinten és nagy vona akban kifejtett koncepciója több ponton újra-, illetve továbbgondolást igényel. Megválaszolásra vár az a kérdés, hogyan lehet a társadalmi tervezésnek ezt a definícióját a gyakorlati tervezés számára értelmezhetővé, kezelhetővé tenni. Tisztázandó továbbá, hogy a társadalmi tervezés — amely valóban csak hosszú távú tervezésként gondolható el — miképpen kapcsolódhat, illetve kell kapcsolódnia a folyó társadalompolitikához. Az is felmerül, vajon a társadalmi prognózisok, a jövőképek, a fejlesztési programok csak a tervezhető társadalmi folyamatokra készülnek és fokozatosan tervvé érlelődnek — mint ahogyan a szerző kifejti —, vagy tartalmukban, problémakezelésükben eltérnek a társadalmi tervtől.

A társadalmi tervezés különböző felfogásainak rendszerezése és a gyakorlatban folyó tervezési kísérletek általánosítható vonásainak megragadása mellett igen értékes a társadalmi tervezés lényegéről kifejtett koncepció, amely fontos támpontokat nyújt a társadalmi tervezés elméletének továbbfejlesztéséhez.

Hideg Éva

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Лайош Хеты

Отношения интересов и представления об управлении

Автор в своей статье берёт на себя двойную задачу. С одной стороны, он подытоживает теоретические познания, сложившиеся за последние полтора десятилетия в социологических исследованиях и мышлении об отношениях интересов нашего социалистического общества, прежде всего, социалистических предприятий. С другой стороны, он сопоставляет теоретическую концепцию об отношениях интересов, об их движении с представлениями об управлении, в первую очередь, об управлении предприятиями. Отношения интересов имеют специфическую структуру, связанную со своеобразной структурой самого общества, наших общественных отношений. Из этого следует, что расхождения в интересах и их столкновения в силу необходимости исходят из наших общественных отношений. Исход столкновений интересов, по мнению автора, определяется способностью отдельных индивидумов, социальных групп, слоёв реализовать свои интересы. Эта способность сама по себе имеет структурный характер, то есть берёт начало в наших общественных отношениях. В отношении формирования интересов, способностей реализовать интересы управление располагает лишь ограниченными представлениями и ещё меньшими возможностями воздействовать на них. Возможности управления состоят, большей частью в том, что оно вмешивается в процесс столкновения между отдельными интересами, при этом собственным весом способствуя реализации одних интересов и стараясь оттеснить другие на задний план. А его действия успешны в том случае, если посредством этого в как можно большем числе аспектов оно способно достигнуть установления таких компромиссов различных интересов, которым может быть обосновано содействие, объединение усилий индивидумов, групп, слоёв в нашем обществе. По мнению автора, в качестве традиционного продолжения прошлой идеологии и сегодня ещё в представлениях об управлении имеет место преувеличение тех возможностей, которые представляются для влияния на процессы интересов, что затрудняет опознать действительные сферы воздействия управления.

Ева Кути—Петер Сарваш

Уровень и структура венгерского потребления в зеркале международного сопоставления

Авторы, исходя из данных распространяющегося на десять стран анализа, выполненного в 1970 году в рамках ООН (International Comparison Project), изучают аналогичность и расхождения в структуре потребления и структуре цен отдельных стран, а также важнейшие факторы, играющие роль в их формировании. Расчеты, служащие основой для выводов, они производят наряду с самой глубокой — отвечающей ICP — разбивкой на 109 товарных групп и по 16, а также 37 агрегированным товарным (потребительным) группам.

В вводной части статьи авторы дают обзор о методической сути IPC и произведенных ими самими на основе исходных данных расчётов, излагая затем важнейшие факторы, определяющие структуру потребления. Далее на основе данных они изучают расходящиеся и родственные черты структуры потребления десяти стран, охваченных ICP, а также воздействие на это уровня потребления и структуры цен, в решающей мере определяемых уровнем экономического развития.

Затем авторы переходят к более узкому кругу сопоставления, цель которого состоит в более детальном анализе аналогичных и расходящихся черт в структуре потребления Венгрии и фигурирующих в исследовании трех западноевропейских стран (Франции, Великобритании и ФРГ). Этот анализ подводит основу под содержащиеся в заключительной главе выводы относительно ожидаемых после 1970 года изменений структуры потребления в Венгрии.

Иштван Тэмпе

Об экономической природе участия в совместных инвестициях

Автор статьи исходит из того, что передвижение капитала в мировом хозяйстве уже издавна играет важную роль. Растущая потребность в передвижении капитала наблюдается и в рамках СЭВ. Из числа его форм совместные предприятия стран-членов СЭВ медленно расширяют свою деятельность, зато значительно увеличилась роль кредитов, направленных на повышение заинтересованности стран — поставщиков сырья. Главной формсй предоставления таких кредитов является участие в совместных инвестициях. В такой форме инвестиционные взносы социалистические страны представляют друг другу для капиталоёмкой выработки сырья. По мнению автора, участие в совместные инвестициях выдвинулось на передний план бесспорно вследствие того, что между странами-членами СЭВ оборот сырьевых материал стал более «твёрдым». Для покупателей инвестиционные взносы означают дополнительную нагрузку, но они — стремясь обеспечить поставки — берут на себя ухудшение условий. Однако распространение международного кредитования в форме участия в совместных инвестициях концентрируется на ограниченную — хотя и весьма важную — область: здесьнет речи о взаимно движущемся и отражающем взаимную заинтересованность кредитовании. Передвижение капитала было вызвано не относительным излишком капиталов и ожиданием более благоприятных возможностей для их вложения за границу, а нехваткой сырья.

В статье анализируется взаимозависимость между передвижением капитала внутри народного хозяйства и за границу, и автор приходит к выводу, что при распределении ресурсов целесообразно считаться и с возможностями, предоставляемыми в рамках СЭВ, в том случае, если они экономически более эффективны, чем возможности отечественной инвестиции. Кроме этого, автор останавливается на некоторых спорных вопросах, возникающих в связи с реализацией участия в совместных инвестициях, как например, ценообразовании товаров, поставляемых в счёт погашения, а также очень низкой процентной ставке, насчитываемой на социалистические кредиты.

Иштван Р. Габор

Нехватка рабочей силы в сегодняшнем социалистическом хозяйстве (Попытка мотивировки явления)

Автор исходит из того, что преобладание спроса на рабочую силу, продолжающееся уже несколько лет и постоянно обостряющееся, всё в меньшей мере можно объяснить ссылкой на временное существование по «инерции» стратегии экономического развития, направленной на обеспечение полной занятости и адекватной обстоятельствам прежнего этапа. Следуя известному марксовскому методу, он пытается на основе изучения упрощённой модели хозяйства — при помощи средств дедуктивной логики — выявить, что экономически само по себе рациональное поведение действующих лиц хозяйства (экономического управления, предприятий, тру-

дящихся) вызывает воспроизводство нехватки рабочей силы. Модель, на основе которой автор делает выводы, охватывает общие признаки социалистических хозяйств и периодов развития, основывающихся на системе директивного планирования и т. н. косвенного управления.

Устойчивое и обостряющееся отсутствие равновесия на рынке рабочей силы, таким образом, является сопровождающим обстоятельством и в сегодняшней венгерской модели социалистического хозяйства. Его устранение поэтому требует изучения того, какие изменения могут быть произведены в строении хозяйства отражающимся в модели способом, а также того, в какой мере совпадают эти изменения с изменениями, мотивированными другими аспектами, и не угрожает ли их осуществление самой полной занятости.

Имре Барта

Важнейшие — связанные с капиталовложениями — принципиальные вопросы самофинансирования

Автор анализирует вопросы возможного в будущем и представляющегося целесообразным регулирования способности самофинансирования капиталовложений, трактуемого в узком смысле, т. е. основывающегося на собственных ресурсах предприятия. При регулировании способности самофинансирования учитываются следующие исходные предположения: распространение предпринимательского типа предприятий, передача преобразования производственной структуры в сферу компетенции предприятий, целесообразность привлечения внешних ресурсов — с целью обеспечения учёта будущих и народнохозяйственных интересов — к осуществлению выдающихся капиталовложений. Степень самостоятельности и возможности принятия решений определяется по существу способностью самофинансирования. В то же время посредством предоставления внешних ресурсов и привлечения собственных ресурсов к финансированию крупных объектов капитального строительства представляется возможность для гибкого преобразования сферы компетенции предприятий при принятии решений. По мнению автора, дифференциация способности самофинансирования должна зависеть от обстоятельств и результатов хозяйственной деятельности, а не от различий в степени регулирования. В способности самофинансирования главная роль принадлежит амортизационным отчислениям. При регулировании остающейся у предприятий части амортизационных отчислений решающая роль принадлежит постоянной корректировке стоимости основных средств. В противном случае вследствие повышения цен амортизационные отчисления недостаточны даже для поддержания основных средств на современном уровне, и поэтому они могут быть полностью оставлены у предприятий. В зависимости от величины амортизационных отчислений и применения форм ускоренной амортизации естественным образом различается и положение предприятий. Однако в случае полного оставления амортизационных отчислений у предприятия необходимо умерять величину и роль той части прибыли, которая переводится в фонд развития. Такой вариант оказался бы благоприятным во многих аспектах, в частности: с точки зрения искажений, имеющих место в соотношениях оценки живого и прошлого труда; умерения инфляционного давления; возможности более надёжного регулирования равновесия. Для достижения желаемого эффекта требуется также применение более низкой нормы прибыли и более низкого налога с прибыли. Положительными чертами предлагаемого решения автор считает упрощение по сравнению с сегодняшним способности самофинансирования; представление более объективных основ для дифференциации; умерение слияния с внешними ресурсами и числа преференций.

Петер Акош Бод—Дьердь Мохаи

Предприятия — с точки зрения народного хозяйства

Авторы анализируют плановые связи макро- и микросферы. Согласно настоящей практике планирование на предприятиях располагается между народнохозяйственными планами и их выполнением. С одной стороны, предприятия составляют собственные планы, и с другой стороны, определённые предприятия принимают участие в различных фазах народнохозяйственного планирования. При анализе связей между двумя уровнями планирования необходимо учитывать различную специфику типичных групп предприятий. Расчёты авторов указывают на то, что настоящее зачисление предприятий в отрасли не тождественно группам предприятий, однородным с точки зрения планирования. На основании расчётов, произведенных с использованием важнейших экономических показателей 49 крупнейших промышленных предприятий, авторы предлагают образовать такие однородные группы предприятий, которыми отражаются существенные различия, имеющие место в реальной сфере и одновременно лучше удовлетворяющие требования планирования.

Ференц Лацо

Новые черты в заинтересованности сельскохозяйственных производственных кооперативов как предприятий

Автор в своей статье подчёркивает важность изучения заинтересованности кооперативов как предприятий, детально анализируя влияние индустриализации сельского хозяйства на заинтересованность кооперативов.

Автор на фактических данных доказывает, что под влиянием индустриализации сельского хозяйства заинтересованность хозяйств уже связана не с валовым доходом, заключённым в ценах. Кооперативы отдают предпочтение производству тех продуктов, рентабельность которых позволяет наряду с обеспечением соответствующей индивидуальной материальной заинтересованности производить расширенное воспроизводство средств. В то же время кооперативы заинтересованы и в том, чтобы располагать большой свободой в разделении на личные доходы и на накопление валового дохода, образующегося при определённых принципах ценообразования. На это разделение целесообразно воздействовать при помощи должной политики налогов.

Другим эффектом индустриализации сельского хозяйства является то, что развивается специализация отдельных кооперативов. Из-за этого рентабельность кооперативов не может быть выражена посредством валового дохода в расчёте на одного человека, так как кооператив, специализировавшийся на производство более фондоёмких продуктов, может достигнуть в расчёте на одного человека более высокого валового дохода, чем кооператив, занимающийся производством менее фондоёмкой продукции, но если разница в фондоёмкости, приходящейся на одного человека, больше разницы в валовом доходе, приходящемся на одного человека, то в первом кооперативе при более высоком валовом доходе в расчёте на одного человека как участие одного человека х доходе, так и темп накопления могут оказаться более низкими. При изменившихся условиях доходность хозяйств может быть определена таким образом, чтобы средние по кооперативам участие одного человека в доходе и темп накопления, а также сумма валового дохода, образованного на основе действительной численности членов данного кооператива и объёма его фондов, сопоставлялись с суммой действительно достигнутого валового дохода кооператива.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Lajos Héthy:

The system of interests and the system of control

In his article the author undertakes a double task. On the one hand he summarizes the theoretical knowledge accumulated in the last fifteen years about the interest relations of our socialist society, above all of the socialist enterprises in sociological research and reasoning. On the other hand, he confronts the theoretical concepts about the interest relations and the movements of interests with the concepts living today in the approach of the control organs, above all in respect of controlling the enterprises. The interest relations show a structured setup and this property of theirs may be traced back to the structured setup of society, of social relations themselves. Therefore, the necessity of deviating and conflicting interests is rooted in our social relations. The outcome of the conflicts of interests is determined – in the author's view – by the capacity of the individuals, social groups and strata to assert their interests. This capacity is itself of structural origin, that is, it originates in our social conditions. The control agencies have but a restricted survey of, and an even more restricted influence over, the interests and the abilities to assert interests. The possibilities of control consist mainly in interfering with the conflicts of individual interests, promoting the assertion of some interests with its own weight and trying to push others into the background. Its operation may be called successful if it can thus achieve such compromise of interests in the possible greatest number of respects with which it founds the cooperation in society of individuals, groups and strata. In the author's opinion, as a remnant of past ideology, even today we can find that the approach of the control agencies-overestimates-the possiblities available for intervention in the interest processes and this renders it difficult that the true shperes of influence should be recognized.

Éva Kuti–Péter Szarvas:

The level and pattern of consumption in Hungary—an international comparison

Setting out from the basic data of the UN International Comparison Project covering ten countries in 1970, the authors examine the similarities of and differences between the consumption patterns and price structure of the individual countries, as well as the main factors causing the differences. They performed the computations serving as a basis for their conclusions, in addition to the deepest breakdown allowed by the ICP – 109 groups of products – also aggregated into 16 and 37 groups of products (consumption).

In the introduction of the study they survey the methodological principles of the ICP and of their own computations, the main sources of error and outline the major factors determining the pattern of consumption. Next they examine factually the different and the similar features of the consumption pattern in the ten countries covered by the ICP and, within it, the effects of the level of consumption and the price structure – decisively determined by the level of economic development.

Finally a narrower comparison is made with the aim of subjecting to a detailed analysis the similarities of and the differences between the consumption patterns of Hungary and three West-European capitalist countries (France, Great Britain and West-Germany). The conclusions on the closing chapter of the study on the expected changes in the Hungarian consumption pattern after 1970 are based on this analysis.

István Tömpe:

On the economic nature of contributions to investments

The article sets out from the fact that the flow of capital has been playing an important role for some longer time already in the world economy. Increasing demand for capital flows is experienced also within the CMEA. As regards its forms, the joint enterprises of the CMEA member countries expand their activities but reluctantly, while the role of credits aimed at enhancing the interestedness of raw material suppliers has increased considerably. The main form of credit granting is contribution to investments. These are granted by the socialist countries to each other for the extraction of capital-intensive raw materials. The article attributes the fact that investment contributions have come to the fore unambiguously to a "hardening" of the trade in raw materials within the CMEA. The buyers' burdens are increased by the contributions, but they undertake the deteriorating conditions in their efforts at securing supplies. But ,the expansion of international crediting appearing in the form of investment contributions is concentrated to a narrow—though highly important—area. We cannot speak about mutual credit flows, expressing mutual interestedness. The flow of capital has not been started by relative capital surpluses and expectably more favourable capital investment possibilities abroad, but by the scarcity of raw materials.

The article analyses the interrelations between capital flows within the economy and those directed to abroad and reaches the conclusion that in allocating the resources it is expedient to reckon also with the possibilities provided by the CMEA, on condition that they are more profitable than the domestic investment possibilities. The articles also discusses some debated problems emerging in the context of transacting the investment contributions, thus with the price formation of articles delivered as amortization of credits, and with the very low rate of interest charged on the socialist credits.

István R. Gábor:

Labor shortage in present-day socialist economy (An attempt at explanation of the phenomenon)

The author sets out from the fact that the excess demand for labour, lasting for years and becoming ever sharper, can be less and less explained by reference to the temporary survival, "inertia" of the economic development strategy that was aimed at full employment in conformity with the circumstances of an earlier stage. Following the known Marxian method he tries to show with the instruments of deductive logic, by analysing a simplified model of the economy, that in the present-day socialism the behaviour of the actors in the economy (economic control agencies, enterprises, workers), rational in itself, releases the reproduction of labour shortage. The model from which the author deduces this conclusion comprises the common features of the socialist economies relying on plan-instructions and of those based on so-called indirect control, as well as of the various stages of development.

Thus the lasting and sharpening imbalance on the labour market is a concomitant also of the present-day Hungarian model of socialist economy. Therefore, its elimination requires us to examine what changes can be implemented in the setup of the economy reflected in the model and to what extent changes are justified from other points of view and whether their implementation does not endanger full employment itself.

Imre Barta:

Major problems of principle of self-financing affecting investments

The author analyses the possible and expedient future control of the self-financing of investments, interpreted in the narrower sense, based on the own resources of the enterprise. In controlling the self-financing capacity, the following main initial assumptions have to be taken into account: the gaining ground of the enterprising type of firms, delegation of the development of the product pattern to the enterprises, the expediency of drawing in external resources for outstanding developments–for securing future interests and those of the national economy. Enterprise autonomy and the scope of decison may be essentially delimited by the self-financing capacity. Through allocating external resources and by drawing the own funds into the financing of major investment projects the enterprise's scope of decision can be flexibly shaped. According to the author it is justified to make the differentiation of the self-financing capacity of the enterprises dependent on the circumstances and the efficiency of management, but not on the deviating standards of measures within the control. In the capacity of self-financing the main role is played by depreciation allowance. From the viewpoint of regulating the ratio of depreciation allowance to be left with the enterprise, a continuous adjustment of the value of the stock of fixed assets has a decisive role. If it is neglected, the depreciation will not cover even the maintenance of the stock of assets on up-to-date level because of the rise in prices, and thus it can be left entirely with the enterprise. Depending on the size of the rate of depreciation and the use of accelerated forms of depreciation, the situation of enterprises will differ. But, if the depreciation is fully left with the enterprise, the size and the role of the part of the development fund deriving from profits have to be moderated. Such solution would be advantageous from several points of view; thus e.g. for mitigation of the distortion in the relative valuations of living and embodied labour, for moderation of the inflationary pressure, and also for a safer control of equilibrium. Lower rates of profit and of profit tax than those presently employed are preconditions for attaining the desired effects. The advantages of the solution proposed are found by the author in simplifying the self-financing capacity as against the present state, in providing safer bases for its differentiation, in its amalgamation with external sources and in the reduction of the number of preferences.

Péter Ákos Bod – György Mohai:

Enterprises viewed from the aspect of the national economy

The authors examine the planning relations between the macro and the microsphere. According to the current practice enterprise planning is situated between the national economic plans and their implementation. On the one hand, the enterprises draw up their own plans and, on the other hand, certain enterprises participate in the various stages of economy-wide planning. When analysing the relations between the two levels of planning, the differing properties of typical groups of enterprises should be taken into account. The computations of the authors indicate that the present classification by branches of industry is not identical with the homogeneous groups of enterprises to be formed from the viewpoints of planning. Based on their computations with the most important economic indicators of the 49 biggest industrial firms the authors make a proposal on such homogeneous group formation which expresses the important deviations in the real sphere and would simultaneously satisfy the demands of planning much better.

Ferenc Laczó:

New features in the enterprise incentives of agricultural cooperatives

The author stresses in his article the importance of investigating the problem indicated in the title and analyses in detail how the interests of the cooperatives are affected by the industrialization of agriculture.

He proves with his data that under the effect of the industrialization of agriculture the interests of the farms are no longer related to the gross income realized in prices. The cooperatives prefer the production of such products whose profitability allows an expanded reproduction of assets while securing also adequate personal interests. At the same time, the cooperatives attach great importance to their freedom in dividing the gross income formed with definite pricing principles into personal income and accumulation. It is expedient to influence this division by means of adequate taxation policy.

Another effect of the industrialization of agriculture is that specialization between farms is progressing. Therefore, the profitability of cooperatives cannot be expressed with the per capita gross income, as a farm specialising in more capital-intensive products may attain a higher gross income per member than another one engaged in the production of less capital-intensive products. But if the differences in the engagement of assets per member are bigger than those in per capita gross income, in the first farm both the share per capita and the rate of accumulation might be smaller even with a bigger per capita gross income. Under the changed conditions the profitability of cooperatives may be established by comparing the gross income based on the average per capita shares and rate of accumulation of cooperatives and the actual membership and stock of assets of the farm examined with the gross income actually attained in that farm.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1978. évi 11. sz.

Nekraszov, A.: A Szovjetunió termelőerői elhelyezésének problémái

Hajkin, G.: Regionális különbségek az építkezések normatív értékében

Drazarov, Sz.—Ignatovszkij, P.—Kubinov, P.—Cserjanovszkij, I.: Tartalékok az állattenyésztés fejlesztésében

Luzseckij, M.—Udobenko, É.—Kosztrukov, A.: A tudományos eredmények bevezetése a mezőgazdasági termelésbe

Hejfec, L.: A munkabérek növekedése és a termelékenység hatékonysága

Putgajzer, V.—Korjacsina, T.—Petrov, T.: A népjólét és a dolgozók időmérlege (Metodológiai kérdések)

Valitov, M.: A szocialista kezdeményezés lényege és termelőereje

Lavrikov, Ju.: A termelés társadalmi szervezete és hatékonysága

Grekova, A.: Az anyagi érdekek és a munka felosztása szükséges munkára és többletmunkára

Semjatenkov, V.: Az idő problematikája a közgazdaságtanban

Ebsztugnejev, R.: A KGST-országok gazdasági mechanizmusainak közeledése

Pankov, V.: A szociálreformizmus gazdaságelméletei

Nikiforov, L.: A szövetkezeti kolhoztulajdon fejlődése és közeledése az állami tulajdonhoz

Ilicsev, A.: Az autóutak szerepe az agráripari komplexum struktúrájában

Évsztignyejeb, V.—Tatarnikova, L.: A termelőerők elhelyezésének problémái és a regionális gazdaságtan kérdései (Tudományos ülésszak Moszkvában, 1978. május)

Kogan, É.—Uskalov, I.: A szocializmus fölénye és az ideológiai harc

Arhipov, A.: A közgazdaságtudomány területén való együttműködés szovjet—lengyel bizottságának IV. ülésszaka (1978. május, Tallin)

Планово стопанство

1978. évi 8. sz.

A delegációvezetők állásfoglalása a KGST-országok XXXII. ülésszakán a hosszú távú együttműködési célprogramok elfogadásával kapcsolatban (Bukarest, 1978. június 29.)

Bajbakov, N. K.: Hosszú távú célprogramok: új szakasz a KGST-országok szocialista gazdasági integrációjának fejlődésében

Georgiev, G.: A hosszú távú célprogramok fontos alapjai a Bolgár Népköztársaság és a testvéri szocialista országok közötti együttműködés további kiszélesítésének

Bíró Ferenc: A többoldalú hosszú távú együttműködés lehetőségei a KGST-országok élelmiszer-termelésében

Hainze, R.: A gépgyártás szerepe a szocializmus és a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának fejlődésében

Hilinsky, J.: A KGST-országok hosszú távú együttműködési célprogramjainak szerepe a lengyel gépgyártás fejlődésében

Luvszandorzs, P.: A Mongol Népköztársaság közeledésének folyamata a Szovjetunióhoz és a többi KGST-országhoz

Sedivi, Z.: Csehszlovákia együttműködése a KGST-országokkal az 1980 utáni időszakra vonatkozó tervek előkészítésében

Krösztev, T.: A munkabérszerkezeti szabályzat alapvető mozzanatai

POLITICKÁ EKONOMIE

1978. évi 8. sz.

Divila, E.: Ágazatközi komplexumok

Šujan, I.—Kolek, J.—Olexa, M.: A csehszlovák gazdaság fejlődésének prognózisa a VVS—5 modell segítségével

Špaček, P.: A Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank valuta- és hitelrendszere

Klaus, V.—Rudlovčák, V.: A készpénzforgalom és a lakossági betétek alakulásának összehasonlítása néhány szocialista országban — formális elemzés

Chyba, A.: A nyersanyag- és energiaválság keletkezéséről a tőkés világban

Kreuter, J.: Műszaki haladás, rugalmatlan árak és a krónikus infláció

Hadravová, Z.: A tudomány szellemi potenciálja Csehszlovákiában

1978. évi 9. sz.

Hrncir, M.—Nachtigal, V.: A külgazdasági kapcsolatok hatása a nemzeti jövedelemre: elméleti kiindulópontok

Kluson, V.: Homeostatikus szabályozás a gazdasági rendszerekben

Bálek, J.: A nemzetközi szocialista hitel lényegéről

Fárek, J.: Olajválság a tőkés világrendszerben és a szocialista közösség országai

Tucek, J. M.: A devizaárfolyamok hatékonyságáról

Zemlicka, J.: Néhány globális árarány alakulása a tőkés piacokon 1970—1976 között

Kuzmiak, J.: Ökonometriai árumodell a világpiaci árak prognózisához

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1978. évi 9. sz.

Kommüniké a KGST XXXII. ülésszakáról (Bukarest, 1978. június 27—29.)

A KGST-tagállamok delegációi vezetőinek nyilatkozata a XXXII. ülésszakon jóváhagyott hosszú távú célprogramokkal kapcsolatban

Részlet A. N. Koszigin nek, a szovjet delegáció vezetőjének, a Szovjetunió Minisztertanácsa elnökének felszólalásából

Bajbakov, N. K.: Hosszú távú célprogramok: új szakasz a KGST-országok szocialista gazdasági integrációjának fejlődésében

Georgiev, G. A hosszú távú célprogramok fontos alapjai a Bolgár Népköztársaság és a testvéri szocialista országok közötti együttműködés további kiszélesítésének

Bíró Ferenc: A többoldalú hosszú távú együttműködés lehetőségei a KGST-országok élelmiszer-termelésében

Hainze, R. A gépgyártás szerepe a szocializmus és a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának fejlődésében

Luvszandorzs, P.: A Mongol Népköztársaság közeledésének folyamata a Szovjetunióhoz és a többi KGST-országhoz

Hilinsky, J. A KGST-országok hosszú távú együttműködési célprogramjainak szerepe a lengyel gépgyártás fejlődésében

Sedivi, Z. Csehszlovákia együttműködése a KGST-országokkal az 1980 utáni időszakra vonatkozó tervek előkészítésében

Paszkar, P.: Az SZKP agrárpolitikáját az élet igazolta

Kopanev, N.: A gazdaságközi kooperáció — a lenini szövetkezeti terv megvalósításának új szakasza

Jakusev, S.: Az átlaghozam növelése — az állati eredetű termékek termelésnövelésének legfontosabb tényezője

A nyugat-szibériai termelőerők komplex fejlesztése — a tudományban és gyakorlatban dolgozó munkások figyelmének középpontjában. (Kerekasztal-tanácskozás a „Planovoje Hozjajsztvo", a „Voproszi Filoszofii" és az EKO című folyóiratok képviselőinek részvételével

Szorokin, G.: A szocialista termelés hatékonysága (Elméleti kérdések)

Szuharevszkij, B.: A munka irányítása az új feladatok színvonalán

Olejnik, I.: A Szovjetunió új alkotmánya — a fejlett szocialista társadalom életének alaptörvénye

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1978. évi 9. sz.

Bajbakov, N. K.: Hosszú távú célprogramok: új szakasz a KGST-országok szocialista gazdasági integrációjának fejlődésében

Georgiev, G.: A hosszú távú célprogramok fontos alapjai a Bolgár Népköztársaság és a testvéri szocialista országok közötti együttműködés további kiszélesítésének

Bíró Ferenc: A többoldalú hosszú távú együttműködés lehetőségei a KGST-országok élelmiszer-termelésében

Luvszandorzs, P.: A Mongol Népköztársaság közeledésének folyamata a Szovjetunióhoz és a többi KGST-országokhoz

Hainze, R.: A gépgyártás szerepe a szocializmus és a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának fejlődésében

Hilinsky, J.: A KGST-országok hosszú távú együttműködési célprogramjainak szerepe a lengyel gépgyártás fejlődésében

Sedivi, Z.: Csehszlovákia együttműködése a KGST-országokkal az 1980 utáni időszakra vonatkozó tervek előkészítésében

Houdek, K.: A fűtőanyag-energetikai bázis fejlesztésének koncepciója, terve és megvalósítása

Suchy, J.: A szocialista életmód fejlesztése kutatásának és tervezésének néhány kérdéséről

Liška, E.: Program-szemlélet a tudományos-technikai fejlesztés kérdésének megközelítésében

Javirek, V.: Az információ mint a népgazdasági fejlesztés fontos tényezője

Outrata, R.: A népgazdaság hosszú távú fejlesztésének regionális aspektusa

wirtschafts wissenschaft

1978. évi 8. sz.

Heinrichs, W.: A munkatermelékenység növelésének főbb útjai a nép anyagi és kulturális színvonalának további növelése érdekében

Becker, E.: Az integrációs intézkedések tervezésének további tökéletesítése a népgazdasági tervezés keretei között

Paucke, H.—Streibel, G.: Kísérletek a tőkés rendszer stabilizálására a környezet újratermelésének aspektusából

Budawej, W. J.: Lépések a tudományos-műszaki haladás tökéletesítésének irányában a Szovjetunióban

Graupner, K-H.—Krzyzanowski, W.: Közgazdaságtudományi konferencia az NDK-ban (Berlin, 1978. április 21—22.)

Stahl, R.: A termelés rugalmassága a szocialista iparvállalatoknál (A tervezés és az önálló elszámolás tökéletesítésének kérdéseivel foglalkozó tudományos tanács 27. ülése, 1977. XI. 9.)

Heydt, M.: A bővített újratermelési folyamat hatékonyságának és intenzifikálási tényezőinek elméleti alapkérdései (Nemzetközi konferenica, 1977. november 15—16.)

Ebert, S.: A szocialista életszínvonal elméleti aspektusai (Tudományos munkaülés a „Bruno Leuschner" Közgazdasági Főiskolán, 1977. XI. 30—XII. 1.)

1978. évi 9. sz.

Fridberg, L.: A szocializmus gazdasági rendszere a szovjet állam alaptörvényében. 3—14. I(Szu)1, 15, IX/6

Olszevics, Ju.: K. Marx mint a politikai gazdaságtan tudományos történetének megalapítója

Kaszimovszkij, E.: A szükségletek növekedésének törvénye a fejlett szocializmus gazdasági törvényeinek rendszerében

Csernjak, V.: A gazdasági viszonyok fejlődésének irányítása

Kamajev, V.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítésének fontos iránya (a vállalatok anyagi felelősségének megszilárdítása)

Kamajev, V.: A kolhoztermelés-fejlesztés elméleti problémáinak kidolgozása

Salnev, N.: A bruttó termék megoszlása kolhozokban

Faminszkij, I.: A tőkés gazdasági világválság elmélyülése a tudományos-műszaki forradalom feltételei között

Torkanovszkij, V.—Kljucsnikov, I.: Az USA kereskedelmi bankjai: koncentráció, új ügyletek

Amvroszov, V.—Macickij, I.: A nemzetközi monopóliumok apologetikája

Atlasz, M.: A szocialista fejlődés kialakulásának gazdasági törvényszerűségei és szakaszai

Prohorenko, I.: Tökéletesítsük a végzős egyetemi hallgatók közgazdasági képzését

A politikai gazdaságtan és a gazdaságtörténet időszerű problémáinak felvetése doktori disszertációkban

Olvasókonferencia a társadalomtudományok előadóinak részvételével a Moszkvai Állami Egyetem Továbbképző Intézetében (1978. január)

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Лайош Хеты — Отношения интересов и представления об управлении ... 129

Ева Кути—Петер Сарваш — Уровень и структура венгерского потребления в зеркале международного сопоставления ... 141

Иштван Тэмпе — Об экономической природе участия в совместных инвестициях ... 162

Иштван Р. Габор — Нехватка рабочей силы в сегодняшнем социалистическом хозяйстве (Попытка мотивировки явления) ... 171

Имре Барта — Важнейшие — связанные с капиталовложениями — принципиальные вопросы самофинансирования ... 188

Петер Акош Бод — Дьердь Мохаи — Предприятия — с точки зрения народного хозяйства ... 203

ДИСКУССИЯ

Ференц Лацо — Новые черты в заинтересованности сельскохозяйственных производственных кооперативов как предприятий ... 213

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Исследование операций и вычислительная техника в сельском хозяйстве *(Йожеф Тот)* ... 225

Второй конгресс Общества европейский аграрных экономистов *(Белане Палович)* ... 227

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ ... 235

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Кальман Печи «Экономические вопросы производственной интеграции СЭВ» *(Енэ Баршонь)* ... 243

Шандор Сорчик «О социальном планировании» *(Ева Хидег)* ... 247

Резюме статей на русском и английском языках ... 249

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ ... 253

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

3

A tartalomból

HUSZÁR ISTVÁN:
Gondolatok az 1979-es népgazdasági tervről

MAJOR IVÁN:
Vállalati magatartás és fejlődés eltérő gazdasági rendszerekben

MAKARUK LUDWIK:
A szocialista országok importpolitikáját meghatározó összefüggések

DOBOZI ISTVÁN:
Nyersanyag- és energiapolitika Nyugat-Európában: nemzeti és kollektív nemzetközi irányzatok

BRÓDY ANDRÁS:
Az értéknagyságról

BÁNFI TAMÁS — PÁSZTOR SÁRA:
A külgazdasági kapcsolatok intenzitásának méréséről

VÁGI FERENC:
Változott-e a termelőszövetkezetek vállalati jövedelmi érdeke és érvényesítésének módja

XXVI. évfolyam

1979. március

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KAPLAR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Huszár István: Gondolatok az 1979-es népgazdasági tervről 257
Major Iván: Vállalati magatartás és fejlődés eltérő gazdasági rendszerekben 265
Makaruk Ludwik: A szocialista országok importpolitikáját meghatározó összefüggések 285
Dobozi István: Nyersanyag- és energiapolitika Nyugat-Európában: nemzeti és kollektív nemzetközi irányzatok 293

VITA

Bródy András: Az értéknagyságról 309
Bánfi Tamás—Pásztor Sára: A külgazdasági kapcsolatok intenzitásának méréséről 324
Vági Ferenc: Változott-e a termelőszövetkezetek vállalati jövedelmi érdeke és érvényesítésének módja 333

SZEMLE

Tájékoztató és reflexiók egy nemzetközi összehasonlításról *(Szilágyi György)* 344

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Termelési szerkezet és gazdasági hatékonyság *(Bartalos János)* ... 358

FOLYÓIRATSZEMLE 363

Slobodan Komazec: A fizetési mérleg egyensúlyhiánya, jövedelem és fogyasztás — Rolf Peffekoven: A nemzetközi kereskedelem megadóztatása — P. MoNair—E. May: A kiskereskedelmi forgalom soron következő forradalma

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Molnár Imre: A szövetkezeti vezetés kettőssége *(Földes Iván)* ... 371

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 375

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 380

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bartalos János, az MSZMP Budapesti Pártbizottság Oktatási Igazgatósága politikai gazdaságtan tanszékének vezetője; **dr. Bánfi Tamás** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Bródy András,** a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **dr. Dobozi István,** az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos munkatársa; **dr. Földes Iván,** az állam- és jogtudományok kandidátusa, a Pécsi Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **Huszár István,** az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Minisztertanács elnökhelyettese, az Országos Tervhivatal elnöke; **Major Iván,** az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa; **dr. Makaruk Ludwik** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; **dr. Pásztor Sára,** a Pénzügykutatási Intézet tudományos munkatársa; **dr. Szilágyi György** kandidátus, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője; **dr. Vági Ferenc,** a közgazdaságtudományok doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára.

HUSZÁR ISTVÁN:

Gondolatok az 1979-es népgazdasági tervről

Az 1978-as év néhány tapasztalata

A társadalom sajátos időszámítása szerint az V. ötéves terv harmadik esztendejét befejeztük, így a tervidőszak nagyobbik felét már magunk mögött hagytuk.* A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1978. december 6-i ülése megállapította, hogy a vártnál kedvezőtlenebb nemzetközi gazdasági feltételek között is sikerült fenntartani népgazdaságunk fejlődését.

Viszonylag lendületesen nőtt a termelés, valamint a nemzeti jövedelem. Emelkedett népünk életszínvonala; a kommunális, a kulturális, az egészségügyi és a szociális ellátottság számos területén javultak az életkörülmények. Az ötéves terv lakásépítési előirányzatát időarányosan teljesítettük, kismértékben túl is teljesítettük. Növekedtek a népgazdaság termelőeszközei, bővültek az infrastruktúra létesítményei.

Tovább bővítettük együttműködésünket a testvéri szocialista országokkal; ennek további erősítése fejlődésünk fontos feltétele. Gyarapítottuk gazdasági kapcsolatainkat a fejlődő világ országaival és a gazdaságilag jelentős tőkésországokkal is. Számos magas szintű látogatás, tárgyalás járult hozzá a kölcsönösen előnyös kapcsolatok fejlesztéséhez, az ezek útjában álló akadályok elhárításához.

Jelenlegi legfontosabb feladatunk megszilárdítani az anyagi termelésben és népünk életkörülményeinek, életszínvonalának javításában elért eddigi vívmányainkat, megalapozni a jövőbeli további fejlődés feltételeit.

E feladat végrehajtásának kulcskérdése, hogy a minőségi és hatékonysági tényezőket előtérbe állítva érjük el a népgazdaság egyensúlyi helyzetének javítását.

A népgazdaság helyzetét részletesebben elemezve, ismételten emlékeztetni kell arra, hogy az 1974—1975-ben bekövetkezett világgazdasági változások hatására külkereskedelmi forgalmunk cserearányai nagymértékben romlottak és emiatt jelentős veszteségek értek bennünket. Ennek következtében a népgazdaság addig meglevő egyensúlya megbomlott. A behozatal értéke az új árviszonyok mellett számottevően felülmúlta a kivitelét, és — mivel így nemzeti jövedelmünk ténylegesen leértékelődött — a belföldi felhasználás a nemzeti jövedelmet.

A népgazdaság egyensúlyi helyzetét fokozatosan, lényegében az V. ötéves tervidőszakban kívántuk helyreállítani, mégpedig oly módon, hogy ennek az állapotnak az eléréséig a belföldi felhasználást a nemzeti jövede-

* A tanulmány az Országgyűlés 1978. decemberi ülésén elhangzott előadás felhasználásával készült.

lemnél lassabban növeljük, és ennek alapján — a termelés szerkezetét megfelelően változtatva — a kivitelt a behozatalnál gyorsabban emeljük.

Az V. ötéves terv tehát az egyensúly fokozatos helyreállítását úgy tűzte ki célul, hogy eközben — bár a korábbinál szerényebb mértékben — emelkedjék a lakosság életszínvonala és bővüljenek a gazdaság termelő alapjai.

A népgazdaság 1976—80. évi fejlődését illetően számolnunk kellett azzal, hogy a gazdasági növekedés külső és belső feltételei a korábbinál kedvezőtlenebbek. Így az előző 5—10 évinél lassúbb, de mégis dinamikus jellegű fejlődést irányoztunk elő, mégpedig arra alapozva, hogy a termelés hatékonysága erőteljesen és folyamatosan nő. A hatékonyság növelése elsőrendű követelménnyé vált, hiszen a megváltozott világgazdasági feltételeket csak így lehet ellensúlyozni. Az ötéves terv előterjesztésekor hangsúlyoztuk, hogy csak a gazdasági hatékonyság gyors növelésével érhető el a gazdasági növekedés célul kitűzött üteme, benne az életszínvonal emelkedése és a megromlott gazdasági egyensúly helyreállítása.

A legutóbbi mérlegelés arra figyelmeztet, hogy az eltelt három év fejlődési folyamatában éppen a gazdasági hatékonyság és az egyensúly alakulásával nem lehetünk elégedettek. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fejlődést kedvezőtlen természeti, illetve külgazdasági tényezők is nehezítették, de emellett gazdasági munkánk, irányító tevékenységünk színvonala sem volt kielégítő, nem nőtt fel a rosszabb feltételek között bonyolultabban, sürgetőbben jelentkező követelményekhez.

1976-ban — főleg a mezőgazdasági termelést sújtó rossz időjárás miatt — a nemzeti jövedelem a tervezettnél lassabban nőtt. Az egyensúlyi helyzet mégis javult, mert a belföldi felhasználás a nemzeti jövedelemnél kisebb mértékben emelkedett, és valamelyest javultak cserearányaink. 1977-ben a nemzeti jövedelem gyorsan nőtt és elérte az ötéves tervben számított szintet. A beruházások erőteljes növekedése miatt azonban már ekkor túlzott mértékben emelkedett a belföldi felhasználás. Újból hátrányunkra változtak a cserearányok. A behozatali többlet ezért valamelyest ismét nőtt.

Ekkor már látható volt, hogy az országban a termelés hatékonysága nem javul kielégítően, viszont a vállalatok ennek ellenére — sokszor éppen állami támogatások révén — a tervezettnél nagyobb pénzforrással rendelkeznek felhalmozási célokra, de a sok fejlesztés ellenére a termelés szerkezete indokolatlanul lassan változik.

A tapasztalatok alapján az 1978. évi népgazdasági terv a gazdasági munka fő feladatául a gazdasági hatékonyság további növelését, a gazdaság egyensúlyi helyzetének javítását jelölte meg. E célok megalapozására a kormány több intézkedést tett. Ezek az intézkedések helyesek voltak, de a célul kitűzött egyensúlyi javulás eléréséhez nem bizonyultak elég erőseknek, a kedvezőtlen folyamatokat nem változtatták meg.

Milyen mozaikokból rakható össze végül is az eddigi adatok alapján 1978 összképe?

A termelés a maga teljességében és a főbb ágazatokban a tervezett ütemben emelkedett. Ám az anyagi ráfordítások a termelésnél gyorsabban nőttek, így a nemzeti jövedelem a bruttó termelésnél és egyúttal a tervezettnél is kisebb mértékben, mintegy 4 százalékkal emelkedett. A nemzeti jövedelem növekedése végeredményben három év átlagában kisebb lesz annál, amit az ötéves terv előirányzott. A belföldi felhasználás céljaira és a

külkereskedelem számára így kevesebb belföldi forrás áll rendelkezésre, mint amit a tervekben számításba vettünk.

A beruházások 1978-ban minden normalizáló igyekezet mellett is, jelentősen felülmúlták a tervezettet, a készletek pedig gyors ütemben nőttek. Így — bár a lakosság fogyasztása a tervezett keretek között maradt — a belföldi felhasználás növekedése nemcsak a tervezettnél volt nagyobb, hanem jelentősen meghaladta magának a nemzeti jövedelemnek az emelkedését is. Emiatt — különösen a nem rubel elszámolású áruforgalomban — a terv céljaival éppen ellentétesen a behozatal lényegesen gyorsabban nőtt a kivitelnél, a külkereskedelmi áruforgalom egyenlege romlott.

Gondjaink forrásai

Gondjaink és gyengeségeink forrásait kutatva a következő három — egymással összefüggő — jelenségcsoportot kell kiemelnünk:

1. A világgazdasági körülmények a vártnál kedvezőtlenebbek; a külkereskedelmi cserearányok a számítottnál rosszabbak; korábbi elképzeléseinknél lassabban bővíthető a rubel elszámolású behozatal; nehezebbek a nem rubel elszámolású kivitel növelésének feltételei.

2. Bár a kedvezőtlenebb külgazdasági feltételek sürgetőbben követelték a hatékonyság javítását, az előrehaladás mértéke mégis elmarad a tervezettől.

3. A belföldi felhasználás — ezen belül a felhalmozás — nagymértékben meghaladja a tervezettet.

A nemzetközi politikai, katonai, gazdasági feltételek alakulása — bármennyire is munkálkodunk ezek javításán — jórészt függetlenek tőlünk, viszont jelentős a befolyásuk belső helyzetünkre, cselekvési lehetőségeinkre. A hatékonyság alacsony színvonaláért, a tervezettnél nagyobb belföldi felhasználásért viszont alapvetően mi vagyunk a felelősek. A belső gazdasági munka fogyatékosságainak következménye, hogy az V. ötéves terv gazdaságpolitikai elvei és követelményei nem érvényesültek következetesen a gazdaságirányítás és a gazdasági munka minden szintjén. A gazdaságirányítási gyakorlatban, a tervezésben, a gazdasági szabályozásban, az egyes gazdasági döntésekben előfordultak hibák és az említett elemek közötti összhang sem volt megfelelő. A gazdaságirányítás központi és helyi szervei a népgazdasági érdekek helyett sokszor még ma is elvtelenül és károsan képviselik, támogatják a helyi, a területi, a részérdekeket. Továbbra is erős az a törekvés, hogy minden ágazat és vállalat — függetlenül a tevékenység hatékonyságától — megéljen, sőt jól éljen.

A gazdaságirányítás nem volt elég következetes a hatékonysági és egyensúlyi követelmények érvényesítésében. Túl széles körűvé lett a vállalatok egyedi támogatása, az elvtelen kivételezés, kijárás gyakorlata. Nem elég gyors a helyzetelemzés, rideg a problémaérzékenység és így késedelmes a megoldást szolgáló érdemi gazdaságszervezés. Kelleténél kisebb a becsülete a kezdeményező, öntevékeny, dinamikus magatartásnak, és nincs következménye, megérdemelt büntetése a rossz, illetve a korszerűtlen munkának.

A tervezésben is előfordulnak tévedések, illetve hibák. A fejlődés nemzetközi feltételei a prognosztizáltnál rosszabbak lettek. Ezeket sajnos nem

is láthatjuk előre pontosan. De az már a mi hibánk, hogy a hatékonyság és a termelési szerkezet várható javulását valamelyest túlbecsültük, illetve az e téren kitűzött célok megvalósítására nem születtek időben megfelelő irányítási-szabályozási intézkedések. A gazdaságfejlesztési és életszínvonal-növelési célokat is túlzottan optimista feltételezésekre építettük.

A gazdasági szabályozórendszer — bár az 1976. évi és az 1978-as módosítások nyomán a vállalatok a korábbinál jobban érzékelték a nehezebb világgazdasági feltételeket — még mindig nem közvetíti következetesen a gazdaságpolitikai követelményeket. Nem sikerült a társadalmi tiszta jövedelmet az egyensúlyi követelményeknek megfelelően elosztani az állam és a vállalatok között, a vállalatok közötti jövedelemmegoszlás pedig nem tükrözi működésük népgazdasági hatékonyságának eltéréseit.

Egyes vállalatok vezetői az adott körülmények között energiájuk jelentős részét nem a gazdálkodásban rejlő tartalékok maximális kihasználására, a rugalmasság megszerzésére és megszervezésére, a gazdaságosság növelésére fordították, hanem különféle kedvezmények elnyerésére, a követelmények fellazítására törekedtek. Tárgyilagosan meg kell állapítanunk — és ez már nem vállalati hiba —, hogy az ilyen akciók többnyire sikerrel jártak. Mindezek odavezettek, hogy a vállalati és a személyi jövedelmek alig utalnak a végzett munka eredményére. A teljesítményekhez képest indokolatlanul nagy a vállalatok jövedelme, gyorsan nő a belföldi kereslet, nem érvényesül a hatékonyabb gazdálkodásra, a termelési szerkezet átalakítására ösztönző gazdasági kényszer.

Legfontosabb tennivalóink

Teljesen indokolt, hogy az irányításban, a mindennapi gyakorlati munkában elsőbbséget adjunk a gazdasági egyensúly kérdéseinek, vagyis, a minőségi és hatékonysági tényezőket fokozottan előtérbe állítva érjük el népgazdaságunk kiegyensúlyozott fejlődését. Minden más feladatot ennek kell alárendelni. Ez az útja az V. ötéves tervben és általában a szocialista társadalom építésében magunk elé tűzött célok elérésének. Erre hívta fel a figyelmet a Központi Bizottság pártunk hatvanadik születésnapján is.

Az elhatározott változtatások és intézkedések munkánk minőségének gyors javítását szolgálják, így távlati fejlődésünk szempontjából szükségesek. Jelenlegi helyzetünk a saját gyengeségeinkkel való határozott szakításra, tevékenységünk jó oldalainak erősítésére, fejlesztésére kényszerít bennünket.

Az ötéves terv gazdaságpolitikai céljainak közelítéséhez egyrészt módosítanunk kell a gazdasági fejlődés, a növekedés és az elosztás fő arányait, másrészt gazdaságpolitikai, gazdaságirányítási gyakorlatunkat a változó helyzet követelményeihez kell igazítanunk, és ezt gyorsan, halasztás nélkül kell megtennünk.

1979-ben a nemzeti jövedelem és a termelés 3—4 százalékos növekedését irányozzuk elő olyan szerkezetben, ami az export növekedését szolgálja. A külkereskedelemben javítanunk kell a kivitel összetételét, jövedelmezőségét, rugalmasabban kell alkalmazkodnunk a piaci feltételekhez.

Több területen szemléletváltozásra van szükség az 1979-es munkánál, így a növekedés, a termelésemelkedés ütemének értékelésével kapcsolatban

is. A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem növekedési ütemét nem lehet a külső és belső egyensúly alakulásától, a fejlődés arányosságától, minőségi jegyeitől elvonatkoztatva jónak vagy rossznak elfogadni. Széles körben él még az az elavult, idejét múlt nézet, amely az előrehaladás döntő jellemzőjének a termelés mennyiségi növekedésének ütemét tekinti, amely a ráfordítások és az eredmény viszonyától függetlenül a kapacitások maximális kihasználását tartja kívánatosnak. Népgazdaságunknak azonban nem érdeke az olyan termelés, amelyre nincs fizetőképes kereslet, az olyan kapacitáskihasználás, amely a veszteséget növeli, nem pedig a nyereséget. Nem érdekünk az olyan „termelő" tevékenység, amely csekély gazdasági eredménnyel köti le azt a munkaerőt, amelyet máshol nagyobb eredményességgel lehetne foglalkoztatni.

1979-ben a termelés olyan bővítésére, sőt ezen belül a már megszokott termelési folyamatok olyan részbeni megváltoztatására, átrendezésére van szükség, amely egyensúlyi helyzetünk javítását, a gazdaságos, terveinknek megfelelő kivitel fokozását, az importtal való ésszerű takarékosságot szolgálja. Ez természetesen feltételezi, hogy termelésünk a belföldi keresletet — amely összességében nem nő — kellő színvonalon elégíti ki.

Az állami irányításon belül és a vállalatoknál is lépéseket teszünk a gazdaságtalan termelés visszaszorítására, hogy a szükségtelen, vagy az igen kis devizahozamú kivitel csökkenjen, illetve megszűnjön. A gazdaságosan értékesíthető termékek gyártását viszont változatlanul erőteljesen, sőt az eddigieknél gyorsabban indokolt bővíteni.

A gazdasági növekedés tervezett, viszonylag mérsékeltebb dinamikája tehát egyáltalán nem jelentheti a gazdaságos tevékenység mérséklését. A növekedés mértéke éppen a termelési szerkezet javításában bekövetkező előrehaladásnak a függvénye.

A gazdasági szabályozók általános szigorításával, az egyedi támogatások, mentességek további csökkentésével elő kívánjuk mozdítani, hogy a fontos belföldi és külkereskedelmi követelményeknek eleget tevő vállalatok a nagyobb teljesítményeknek megfelelően magasabb nyereséghez és bérfejlesztési lehetőséghez jussanak. Ugyanakkor azoknál a vállalatoknál, ahol nem tudnak megfelelően hozzájárulni fő gazdasági céljaink eléréséhez, a teljesítményeknek megfelelő kisebb nyereség a hatékonyabb gazdálkodáshoz szükséges változtatások megvalósítására ösztönöz. Az ilyen módon végbemenő differenciálódás tehát nem öncélú, hiszen arra kívánja ösztönözni a gyengébbeket, hogy saját munkájuk eredményével és ne az állami támogatások révén zárkózzanak fel a jobbakhoz.

A gazdaságtalan tevékenységek megszüntetése, a termelési szerkezet változtatása érdekében 1979-ben vizsgálatokra és döntésekre, adott esetekben vállalati programok készítésére van szükség. A terv egyes céljainak eléréséhez kívánatos, hogy az ágazati minisztériumok az eddigieknél aktívabb, érdemibb gazdaságszervező munkát végezzenek. Okosan és higgadtan tegyék ezt, kerülve a vállalati munkába való kicsinyes beavatkozást, már csak azért is, mert előrehaladásunk alapvető feltétele az olyan vállalatvezetés, amely alkalmazkodik a keményebb feltételekhez, ésszerű kockázatot is vállal.

A termelés hatékonyságának növelése a népgazdaság minden ágazatában alapvető követelmény. Egyik legfontosabb módja a termelés szerkezetének átalakítása. Nem lehet persze elhanyagolni a hatékonyság javításá-

nak egyéb lehetőségeit sem, például az anyagi eszközökkel és a munkaerővel való takarékosságot.

A beruházások korlátozása és a többi építési feladat mérsékelt növekedése általában csökkenti az építőipari szervezetek felé irányuló kereslet nyomását. Idő és mód nyílik tehát itt is a munka szervezettebbé tételére, a gazdálkodás hiányosságainak felszámolására, a minőség javítására, a munkafegyelem erősítésére.

A mezőgazdaságban szintén elsőrendű feladat, hogy az anyagi eszközökkel eredményesebben gazdálkodjanak. Különösen a műtrágyák, növényvédőszerek, gépek, fehérjetakarmányok és általában a takarmányok felhasználását kell javítani. El kell érni, hogy a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás növekedése a mezőgazdaságban is a termelés növekedését megközelítő ütemű legyen. Emellett a mezőgazdaságban is határozottabban kell változtatni a termelés szerkezetét, tekintettel az értékesítés feltételeire, ezen belül a külföldi eladási árak várható alakulására.

A jövő évben sem lesz több munkáskéz, de a termelés alakulása új jelenségekkel járhat. A gazdaságtalan tevékenységek szűkülése, a termelés növekedésének mérsékeltebb üteme várhatóan erősíti a vállalatokon belüli és a vállalatok közötti munkaerőmozgást. Sőt, az ipari és esetleg más vállalatok egyikében-másikában fel is szabadulhat munkaerő. Fontos, hogy ezt a folyamatot előmozdítsuk, hogy ezáltal is mérsékelni lehessen a nem termelő ágazatok, a kereskedelem és a közlekedés munkaerőgondjait.

A belföldi végső felhasználás *összességében* nem növekedik. A felhalmozást az 1978. évi kiugróan magas szinthez képest jelentősen csökkentjük a készletfelhalmozás erőteljes mérséklésével és a beruházások csak minimális növekedésével, és így az életszínvonal, a lakossági fogyasztás körében emelkedést tervezhetünk. Ebben is kifejezésre jut az a törekvésünk, hogy gazdasági munkánk megnehezedett feltételeit országunk lakossága elsősorban ne fogyasztóként, hanem a termelésben dolgozóként, a vállalati kollektíva tagjaként érzékelje. Ebben az utóbbi minőségben viszont az eddiginél erőteljesebben érezze, mivel a termelésben kell kibontakoztatni azokat a változásokat, amelyek az egyensúlyi helyzet javításához, az életszínvonal további emelkedésének megalapozásához elengedhetetlenek.

Az 1979-es terv a lakosság fogyasztásának az 1977—78. évekénél némileg lassúbb, 2,5—3 százalékos, ehhez az egy főre jutó reáljövedelemnek 2 százalékos növekedését irányozza elő. Elsősorban a nomináljövedelmek növekedési üteme mérséklődik, az árak emelkedése alig lesz magasabb az 1978. évinél.

1979. január 1-től — korábbi ígéretünknek megfelelően — sor került a régen megállapított és általában alacsony nyugdíjak emelésére. Folytatjuk az életkörülmények javulását jelentősen befolyásoló infrastrukturális fejlesztéseket. 1979-ben az ötéves terv számításaiban szereplőnél valamivel több, mintegy 90 ezer lakás épül fel. Az óvodáskorúak számának 5 százalékos növekedésével arányos fejlesztéseket valósítunk meg, így a korábbi ellátási szint nem romlik. Fontos feladat a lakossági áruellátás színvonalának fenntartása.

Őszintén meg kell azonban mondani, hogy olyan körülmények között, amikor a reáljövedelem, a reálbér országos átlagban szerény mértékben emelkedik, elkerülhetetlen, hogy a családok egyes csoportjainál stagnálás vagy csökkenés is előforduljon. Változatlanul ügyelünk azonban arra — ez

életszínvonal-politikánk alapvető vonása —, hogy az ötéves terv alatt minden társadalmi réteg életkörülményei érezhetően javuljanak. Továbbhaladásunk, legfontosabb gazdaságpolitikai céljaink elérése érdekében mindenekelőtt arra kell törekednünk, hogy a jelenlegi körülmények között is érezhetően emelkedjen azoknak a keresete, akik jó munkájukkal kiemelkedően hozzájárulnak népgazdasági gondjaink megoldásához, míg azoké, akik keveset tesznek a közös asztalra, kisebb mértékben nőjön, vagy egyáltalán ne emelkedjen. A bérszabályozásnál bevezetett szigorítások ezt az elvet szolgálják. Ezzel a közvélemény is egyetért. Magyarázkodások, kivételezések helyett fel kell számolni a szocialista társadalom alapelvével, a munka szerinti elosztás elvével ellentétes egyenlősdit.

A beruházások nagysága alig lesz nagyobb az 1978-asnál, s a készletállomány sem növekedhet olyan ütemben, mint a nemzeti jövedelem. Az 1978-as nagy készletnövekedés megismétlődése komoly gazdasági károkat okozna, de felesleges is, hiszen a meglevő állományt is figyelembe véve a tervezett készletnövekedés elegendő a termelés előirányzott bővítéséhez. Sőt gondos gazdálkodás, a vállalatközi együttműködés érdemi javítása esetén a tervezett mértékű növelésre sem lenne szükség. A túlzott készletezés felszámolására gazdaságirányításunk határozott gazdaságszervező és pénzügyi intézkedéseket tesz.

A beruházásokkal kapcsolatban hangsúlyozni szükséges, hogy természetesen nem vagyunk elvi ellenzői azok bővítésének. De mindenkor számolni kell a népgazdaság teherbíró képességével. Nem lehet mértéktelenül költekezni, mert ha túl sokat fordítunk beruházásokra, akkor emiatt az életszínvonal emelésére egyre kevesebb forrásunk marad. Tudomásul kell végre vennünk, hogy valószínűleg még igen sokáig nem lesz lehetőségünk minden — önmagában esetleg indokolt — beruházási igény kielégítésére. Az irányítás feladata éppen abban áll, hogy a gazdasági hatékonyság szűrőjének figyelembevétele mellett, gondos mérlegeléssel meg tudja valósítani a korlátozott beruházási lehetőségek kedvező, a társadalmi érdekeknek leginkább megfelelő felhasználását.

Rá kell mutatni a pazarlás egy speciális formájára. Sokan azt hiszik, hogy a leghatékonyabb fejlesztés az, ha függetlenül az árától, a kihasználás, a gazdaságos működtetés lehetőségétől, a legfejlettebb technikát vezetjük be. Helytelen az a felfogás, amely a gazdálkodás javításának egyetlen receptjét ismeri, a fejlesztést. A tehetséges, okos és ügyes vezetés ezt megelőzően gondol a jobb szervezésre, a meglevő kapacitások ésszerű átállítására, a célszerűbb kooperációra.

1979-ben, tekintettel a sok befejezetlen beruházásra, ezek befejezésére összpontosítunk. Nem indítunk újabb állami nagyberuházást. A vállalati beruházásoknál szintén a befejezésekre, főleg az exportképes árukat előállító kapacitások üzembehelyezésére kell helyezni a hangsúlyt. A vállalati beruházások nagysága folyó áron az 1978-ashoz közelálló lehet. Ennek megfelelően szabályozzuk a vállalati pénzforrások alakulását. Az úgynevezett célcsoportos beruházásokra fordított összeg — a kórházfejlesztés, a vasúti hálózatfejlesztés és a járműbeszerzés kivételével — az eredetileg számítottnál valamivel mérsékeltebben nőhet.

Nem lehet egyetérteni azzal a helyenként tapasztalható felfogással, hogy a beruházások volumenének szintentartása gátolja a műszaki fejlődést, termelő berendezéseink korszerűsítését. Ez utóbbi ugyanis nem a be-

ruházások néhány százalékos növekedéséből adódik. Azt kell elérni, hogy a termelő ágazatokban a beruházásokra rendelkezésre álló összes forrást hatékonyabban használjuk fel, a gazdaságos műszaki haladás szolgálatába állítsuk. Ebben vannak a korszerűsítés igazi tartalékai.

A gazdaságirányítás különösen fontos feladata lesz az 1979. évi fejlődés állandó, beavatkozásokra kész figyelése. A kormány eltökélt szándéka, hogy amennyiben a tervezett úttól lényeges eltéréseket tapasztal, újabb, azonnali intézkedésekkel tereli az elhatározott irányba a folyamatokat, hogy elérjük a legfontosabb gazdaságpolitikai célokat.

1979 a VI. ötéves terv előkészítése szempontjából is nagyjelentőségű, érzékeny év. 1979-ben kell kidolgoznunk az új terv koncepcióját, ezzel összehangoltan az ár- és szabályozórendszerben szükséges változtatásokat.

A tervezhető elgondolások kialakítása már 1978-ban elkezdődött. Hozzáláttunk a különféle műszaki-gazdasági és gazdaságpolitikai részkoncepciók kidolgozásához. Az eddigi mérlegelések egyértelműen mutatják, hogy az 1979-es fejlődést, valamint a VI. ötéves tervidőszak tervezhető fejlődését gazdaságpolitikailag azonosnak kell tekinteni. Az egyensúlyi helyzetért még sokáig kell dolgoznunk, s amíg ezt el nem érjük, a gazdasági növekedés, a termelésfejlesztés, az életszínvonal-emelkedés csak mérsékeltebb lehet. Előrehaladásunk lehetőségei attól függnek, hogy gazdálkodásunk milyen gyorsan tud hatékonysággal bizonyítani a világgazdaság kedvezőtlen körülményei között is, milyen gyorsan korszerűsítjük a termelési szerkezetet, hogyan hasznosítjuk a KGST által nyújtott integrációs lehetőségeket. Mindenekelőtt elengedhetetlen az, hogy 1979-es népgazdasági tervünket maradéktalanul megvalósítsuk. Ez a terv reális és teljesíthető. A korábbinál magasabb színvonalú, aktívan kezdeményező, okos munkára, a határozatok következetesebb végrehajtására, a szavak és a tettek teljes egységére van szükség.

Céljaink világosak. Ismert az út is, amelyen járva elérhetjük őket. Közben még sok akadályt kell legyőzni. De ha egyesítjük erőinket, leszámolunk rossz szokásainkkal, konzervativizmusunkkal, a kényelmességgel, szűklátókörűséggel, vagy esetenként a türelmetlenséggel, akkor a testvéri szocialista országokkal összefogva a szocialista jövő építésében 1979-ben is nagy lépést teszünk előre.

MAJOR IVÁN:

Vállalati magatartás és fejlődés eltérő gazdasági rendszerekben

(Egy kulcsiparág vállalatainak összehasonlítása alapján)

A híradástechnika dinamikus kulcsiparág

A híradástechnikai (és az elektronikai) ipar az 1960-as években viharos gyorsasággal emelkedett az intenzív növekedési útra térő gazdaságok vezető ágazatai közé, mind a tőkés, mind a szocialista országok gazdaságának egyik legdinamikusabb kulcsiparágává vált.

A tőkésországok híradástechnikai ipara túlnyomórészt nemzetközi mammutvállalatok keretében működik. A szocialista országokban is (nemzeti) monopolvállalatok uralják a híradástechnika legtöbb alágazatát. Az iparág világpiacát néhány óriáscég uralja, amelyek egyúttal a világ legnagyobb vállalatai közé számítanak.[1] Legjelentősebb közöttük az ITT (az Egyesült Államok 21. legnagyobb vállalata), kiemelkedő szerepet játszik a SIEMENS (Európában a 9.), az AEG-Telefunken (Európában a 24.) és az LM Ericsson (Európában a 91.) óriáskonszern, valamint az egyik legnagyobb angol vállalat, a Plessey is.

A mammutvállalatok mellett megtalálhatjuk a közepes és a kisvállalatok népes csoportját is, ezek a cégek azonban erős szálakkal kötődnek a nagy monopóliumokhoz, az esetek többségében az óriáscégek leányvállalatai, és piaci önállóságuk korlátozott. Fő működési területük általában inkább a belföldi, mint a világpiac. Ennek ellenére, a közepes és a kisvállalatok szerepe semmiképpen nem elhanyagolható, mert működésük jelentős hatást gyakorol az iparág technikai fejlődésére, dinamizmusára, sok esetben a mammutvállalatok stratégiáját, fejlődési lehetőségeit, emellett pedig országuk gazdasági helyzetét is befolyásolhatják tevékenységükkel. Ezért a közepes és a kisvállalatok fejlődési útja a híradástechnikai ipar egyik viszonylag önálló nemzetközi fejlődési vonulatának tekinthető. E vállalatcsoport legismertebb képviselői közé számít a BTM belga leányvállalat, a CGCT és a LMT francia ITT-leányvállalatok, a SEL (ITT) és a Telefonbau und Normalzeit nyugatnémet vállalatok, a Northern Electric kanadai Bell-vállalat, az ITTA (korábban STT) osztrák ITT-leányvállalat, a Telettra olasz vállalat, valamint az OKI japán híradástechnikai vállalat.

Az előbbi vállalatokon kívül az iparágban még jónéhány kisebb vállalat is működik; az egész kis vállalatok léte jellemző például a skandináv orszá-

[1] Hozzá kell azonban tennünk, hogy ezek a vállalatok nemcsak híradástechnikai termékek előállításával foglalkoznak.

gokra.[2] Ezek a vállalatok azonban általában a nagyobb cégekkel szimbiózisban élnek, termelésük egyedi jellegű és erősen specializált, a híradástechnikai világpiacra gyakorolt hatásuk viszonylag csekély. Fő működési területük a belföldi piac, azon belül is főleg a monopóliumok és közepes vállalatok hagyta szűk piaci rések. Stabilitásuk foka igen alacsony, időről időre nagy számban szűnnek meg és ugyanakkor keletkeznek is kisvállalalatok.[3] Noha ezen vállalatok magatartásának, fejlődési lehetőségeinek elemzése is sok érdekes tanulsággal szolgálhatna, a róluk rendelkezésre álló információk hiányosságai és a fő kérdéseink szempontjából kevéssé lényeges szerepük miatt tanulmányomban a kisvállalatokkal nem foglalkozom.

A híradástechnika egyik nemzetközi fejlődési vonulata

A híradástechnikai ipar fejlődésének egyik nemzetközi vonulatát a fejlett tőkésországokban működő monopóliumok határozzák meg. Ezt a nemzetközi vonulatot a nagy tőkés monopóliumok által kijelölt növekedési sávként képzeljük el.

E növekedési sáv meghatározásához hat óriásvállalat adataiból indultunk ki. Ezek közül a monopóliumok közül a 430 ezer embert foglalkoztató International Telephone and Telegraph (ITT) elsősorban amerikai tőkeérdekeltségű, a SIEMENS (242 ezer foglalkoztatottal) és az AEG-Telefunken (123 ezer foglalkoztatottal) nyugatnémet, a Plessey (85 ezer foglalkoztatottal) angol, az LM Ericsson (84 ezer foglalkoztatottal) svéd, a Nippon Electric pedig (60 ezer foglalkoztatottal) az ITT-hez szoros szálakkal kötődő japán konszern.[4]

Ez a hat vállalat a világpiacnak 75—80 százalékát uralja, s ezzel ellenőrzése alatt tartja a világ híradástechnikai iparát. Híradástechnikai termékeiket rendszerint saját kutatólaboratóriumaikban fejlesztik ki, és azokat általában teljes rendszerként gyártják.

A hat nagyvállalat termékszerkezete *diverzifikált*. A diverzifikáció foka együtt változik a vállalat méretével. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy egyes vállalatok termelésében a híradástechnikai termékek volumene azonos nagyságrendű, az adataikból számított tipikus jellemzők nem takarnak szélsőséges különbségeket. A hat vállalatnak az elemzés szempontjából homogén jellegére utal még az is, hogy megfigyelt paramétereik — tehát az árbevétel/foglalkoztatott-adatok, a beruházási és a K+F-hányad szintén hasonló értékűek. A nagyvállalatok közül talán a Plessey mutatja a legtöbb sajátosságot.

A Plessey sajátos vonásai nagyrészt abból fakadnak, hogy a vállalat a többi monopóliumnál erősebb szálakkal kapcsolódik a belföldi piachoz, azon belül is elsősorban az angol postához és az állami intézményekhez. Exportja az összforgalomnak kb. negyedét teszi ki. Termékei között gyakori az egyedi berendezés, ezért K+F-ráfordításai viszonylag magasabbak (az

[2] Lásd például Schweitzer Iván: Termelési struktúra és vállalatnagyság (Dániai tapasztalatok). Közgazdasági Szemle, 1978. 10. sz.

[3] Lásd Uo.

[4] E vállalatok hatalmas méreteire jellemző, hogy éves árbevételük az 1962—75-ös időszakban 1,5—7 milliárd $ körül volt, működőtőke-állományuk pedig az egyévi termelési érték kb. 1/2—2/3-át tette ki. Összes állótőkéjük — az épületekkel és pénzügyi alapokkal együtt — éves árbevételükkel volt egyenlő. Foglalkoztatott létszámuk kis mértékű növekedésén belül a legdinamikusabban a K + F-apparátus létszáma emelkedett.

árbevétel 10 százalékát teszik ki), mint a többi monopóliumnál (2—7 százalék).

Ezzel együtt, a Plessey nem tér el lényegesen a nagyvállalatok fejlődési irányától, helyzetének sajátosságai inkább csak jelzik e fejlődési vonulat határait. Az óriáskonszernek között mutatkozó hasonlóságok lehetővé teszik, hogy a híradástechnika egyik nemzetközi fejlődési vonulatát az adataik alapján konstruált „reprezentáns vállalat" növekedési folyamatának paramétereivel írjuk le.[5]

A fejlődési vonulat jellemzése

A nemzetközi fejlődési vonulat dinamikus tulajdonságait a „reprezentáns vállalat" növekedési sávjának paramétereivel, minőségi jellemzőit pedig néhány gazdasági paraméter segítségével írom le. A növekedési sáv alakulását az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek közepéig követem nyomon.

A kapott eredményeket bemutató ábrákon együtt szerepelnek a „reprezentáns" vállalat és a kiválasztott, átlagosnak tekinthető magyar híradástechnikai vállalat, a BHG adatai. Az adatok összehasonlítására a magyar híradástechnikai vállalat elemzése kapcsán kerül sor.[6]

A sávot a „reprezentáns vállalat" egy foglalkoztatottra jutó árbevételéből számítottam ($-ban). A trend exponenciálisan ível, évente kb. 13 százalékos emelkedéssel: $Y_t = 7020 \cdot e^{0{,}13\,t}$ ($r^2 = 0{,}95$). Az egy foglalkoztatottra jutó átlagos árbevétel mutatója az 1962. évi 7020 $-ról 1975-re 33 500 $-ra nőtt.

A növekedési sáv *szélessége* a kezdeti 700 $-ról számottevően nő, de 1975-ben sem éri el a 3500 $-os értéket.

Az éves növekedési ütemek 8—16 százalék között ingadoznak, átlagos értékük 13—14 százalék között van (tehát a sávszélesség kb. 2—4 százalékos).

A monopóliumok növekedési folyamatában nemcsak e folyamat *gyorsasága* figyelemre méltó. Legalább ilyen fontosak a növekedés ingadozásai. Azt tapasztaljuk, hogy a magas növekedési ütem viszonylag kiegyensúlyo-

[5] A reprezentáns vállalatot úgy alkottuk meg, hogy a hat nyugati nagyvállalat gazdasági paramétereinek súlyozott átlagát számítottuk. Súlyokként az egyes vállalatok éves árbevételét, illetve összes létszámát használtam.

A számított paraméterek a következők: beruházás/árbevétel (Ir_t), K + F-ráfordítás/árbevétel (Rr_t), export/összforgalom (Er_t), árbevétel/létszám (Y_t), az árbevétel növekedési üteme (g_t). A „t" index azt jelöli, hogy minden mutató a t. évre vonatkozik.

A számításokhoz felhasznált adatok forrásai: LM Ericsson Telephone Company Annual Report 1967, 1975, ITT-Jahresbericht 1965—75 Stuttgart; AEG-Telefunken-Report, 1975; Nippon Electric Company, Ltd. Annual Report 1974, 1975 Tokyo. Japán. Első 100 év a híradástechnikáért. BHG Bp., 1975. és Budavox — „Konkurrencia-tanulmányok" (készítették: dr. Katona Péter és dr. Kolosváry Bálint) Bp., 1974.

A számításokban nyújtott segítségért — amelyeket az MTA SZTAKI CDC 3300-as számítógépen végeztünk — Halpern Lászlónak tartozom köszönettel.

[6] A BHG-t átlagos vállalatnak tekintem, bár ez sok szempontból vitatható. *Mellette* szól a BHG átlagos színvonala az árbevétel, a foglalkoztatottak száma, a vállalati tőke és a vállalati hatékonyság (nyereséghányad, devizakitermelési mutatók) szempontjából. *Ellene* szól azonban a BHG „túlságosan szűk" profilja, magas arányú szocialista exportja, kismértékű belföldi piaci és kooperációs kapcsolatai. Ezekről a vállalati sajátosságokról az eredmények elemzésekor még bőven lesz szó.

1. sz. ábra

Az árbevétel évi növekedési üteme (százalék), g_t, g (középvállalat) és g_{BHG}

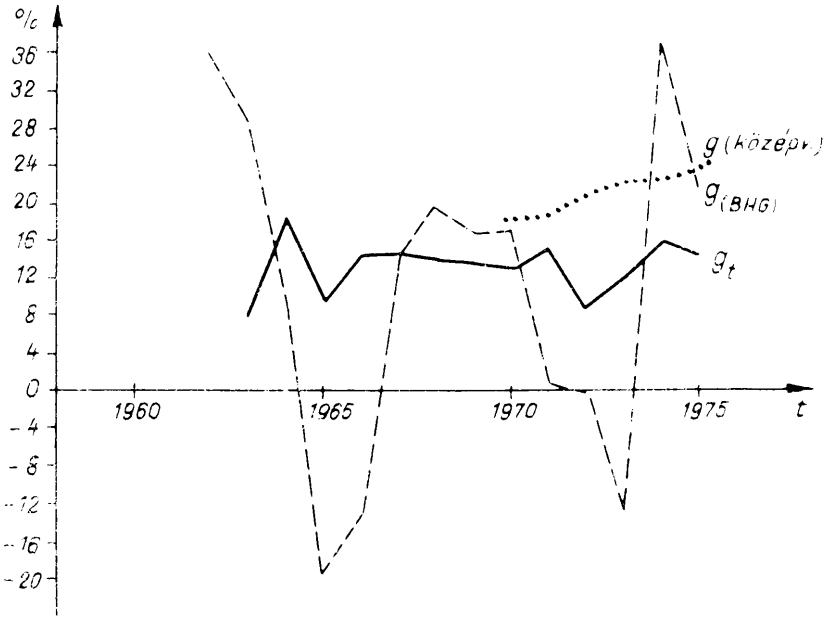

zott növekedési folyamattal párosul. A növekedés ciklikussága csökkenő mértékű.

A növekedési ütem ingadozása csak enyhe összefüggést mutat a beruházási hányad (I_r) mozgásával, még kevésbé függ a K+F-hányad alakulásától. Legszorosabb összefüggés talán a növekedési ütem és az exporthányad mozgása között mutatható ki.

Az exporthányad szintén viszonylag kiegyensúlyozott, nem mutat nagy ingadozásokat, mértéke 30—40 százalékos. Ha azonban növekedni kezd, és növekedésének mértéke meghaladja az öt százalékpontot, ezt kb. egy év késéssel az árbevétel növekedési ütemének csökkenése követi. Továbbá, míg az exporthányad viszonylag stabil, addig a növekedés ciklikus ingadozásai enyhülnek. Ám amint az exporthányad nő, a ciklikusság is fokozódik, az ingadozások felerősödnek, lecsillapodásuk pedig időben elnyúlik.

A viszonylag magas, bár nem túlságosan gyorsan növekvő exporthányad azonban a dinamizmus egyik előfeltételének tűnik.

Az exporthányad és a növekedési ütem ingadozásai közötti összefüggések hátterében valószínűleg az export kvantum-jellege (az, hogy a híradástechnikai eszközök főként egységes rendszerekként adhatók el, tehát a folyamatos exportra egy piacon belül kisebb a lehetőség) és az exportpiacok ingadozó igényei húzódnak meg. Mindenesetre érdekes és fontos tanulság, hogy az exportexpanzió a híradástechnikában nem okvetlenül növekedést serkentő tényező, és az exportexpanzió jellege jelentősen befolyásolja a növekedési folyamat egyenletességét. Az erőltetett, gyors és koncentrált exportexpanzió átmenetileg eredményezhet ugyan magas növekedési ütemet, de

azt hosszú távon fenntartani képtelen, sőt inkább a termelés szélsőséges ingadozásaihoz vezet. (Ennek jelentőségét a magyar híradástechnika elemzésekor látni fogjuk.)

A másik két tényező (a beruházási hányad és a K+F-hányad) változásai a növekedési folyamat ingadozásának inkább következményei, mint okai.

2. sz. ábra

Exporthányad (E_r) (százalék)

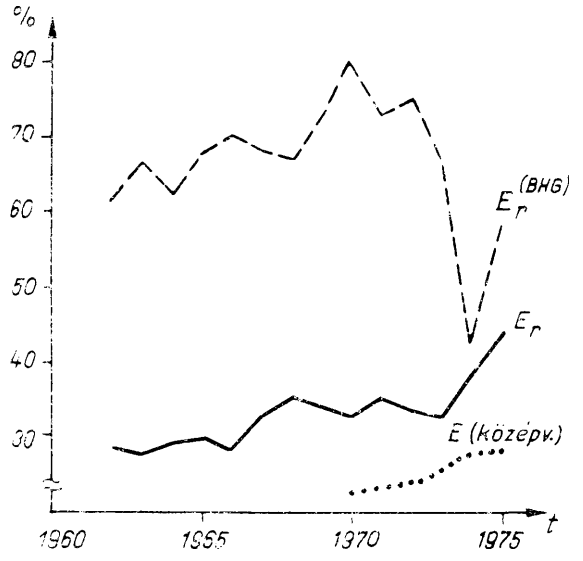

3. sz. ábra

Beruházási hányad (I_r) (százalék)

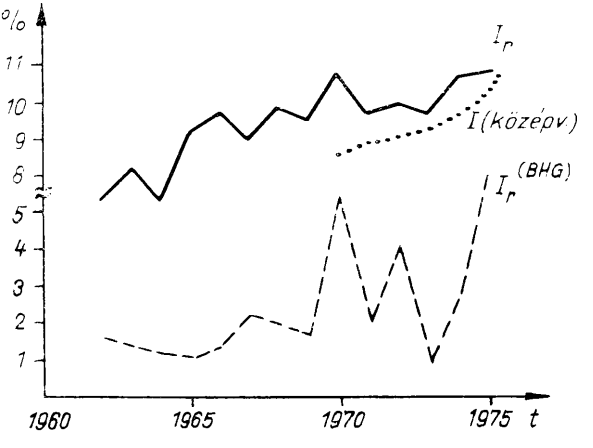

és csak enyhébb mértékű visszahatást gyakorolnak az utóbbira. Valószínűleg inkább arról van szó, hogy egyenletes, nem túl szélsőségesen ingadozó emelkedésük a növekedési folyamatnak szükséges feltétele, de nem meghatározója.

Ennek magyarázata az, hogy a híradástechnikában a technikai változások *általában nem termékváltás, hanem rendszerváltás* formájában zajlanak

4. sz. ábra

K + F-hányad (R_r) (százalék)

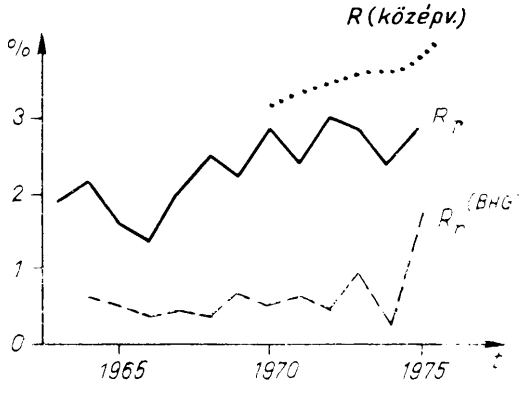

5. sz. ábra

A híradástechnika nemzetközi fejlődési vonulatai 1962 és 1975 között

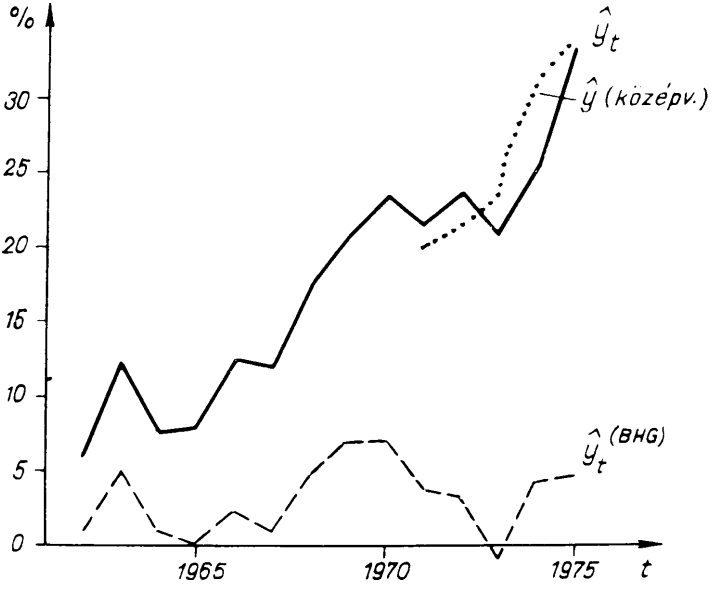

le, mert az új termékek funkciójuk szerint oszthatatlan áruknak tekinthetők.[7]

A beruházási hányad és a K+F-hányad viszonylag magas szintje és változásuknak egymáshoz képest eltolt fázisai biztosítják az új technika gyors kifejlesztését, majd rövid időszak alatti bevezetését. Az exporthányad és a beruházási hányad ciklusainak egy éves eltolódása pedig részben ellensúlyozza a külső piacok ingadozásait, részben fokozza a „beruházási hajlandóságot". Végül, a talán legfontosabb hatáserősítő tényező, amely az előbbiek alakulását is jelentősen befolyásolja, az, hogy a vállalatok *rendszerszerű termelési és piaci stratégiát követnek*.[8] Vizsgáljuk meg ezek után, mi jellemzi a híradástechnikai monopóliumokat mint rendszereket.

A híradástechnikai monopóliumok fontos vonása, hogy *tőkeállományuk* a legtöbb iparág tőkeállományánál gyorsabban növekszik, és a tőkenövekmény/létszámnövekmény is általában meghaladja a többi iparágban szokásos értékeket.[9] Tőkeállományuk megújulása elég szorosan együtt haladt a termékeik korszerűsödésével — az állótőke átlagos életkora az elmúlt tizenöt évben 6—7 év volt.

A nagyvállalatok meghatározó vonásai

A monopóliumok mint rendszerek vizsgálatát azzal kell kezdenünk, hogy megpróbálunk tisztázni egy fontos, gyakran tévesen megválaszolt kérdést: minden szempontból nagyvállalatok-e a nyugati óriáskonszernek?[10] Ha e monopóliumok termelési tényezőinek méreteit tekintjük, azt mondhatjuk, igen. Ha azonban e rendszereket működésükben vizsgáljuk, a válasz kétséges. A nyugati monopóliumok ugyanis nem egységes termelési vállalkozások, hanem közepesen vagy erősen diverzifikált termékszerkezettel rendelkező, sokféle piacon versenyző, sok kis- és közepes vállalat együttműködéséből kialakuló gazdasági rendszerek. Megfigyelhető, hogy minél nagyobb egy monopólium, annál sokrétűbb a termékszerkezete, annál kiegyenlítettebbek a szerkezeti arányai, míg a kisebb monopóliumok termékösszetétele koncentráltabb, és az azon belüli arányok is szélsőségesebbek. Például a telefontechnikai termékek aránya az öt monopólium össztermelésében az 1970—1975 közötti időszakban a következő volt: LM Ericsson 63 száza-

[7] Különösen igazak az előbbi megállapítások a legújabb termékgeneráció, az elektronikus berendezések esetében. Az ITT például, ahol az első elektronikus telefonközpontokat létrehozták, a kutatás és a fejlesztés feladataira 8000 főt foglalkoztató laboratóriumot tart fenn (Bell-laboratórium), amely az elektronikus központot nagyobb költségvetéssel dolgozta ki, mint amennyibe az amerikai Hold-program vezérlőberendezésének létrehozása került.

[8] A vállalatok technológiai rendszere általában a zárt ciklusú gyártáson alapszik, tehát *teljes* és *önszabályozó* rendszerről van szó. Piaci stratégiájuk elemzésére a növekedési sáv leírása után térünk vissza.

[9] 1962—65 között a tőkenövekmény/létszámnövekvény-hányados ($\Delta K/\Delta L$) évente kb. 8—9 százalékkal nőtt, míg 1970 és 75 között a növekedés a 14—15 százalékot is elérte. Az ITT és az AEG az 1970-es években még ennél is magasabb értékeket, 15—20 százalékot mutat.

[10] A probléma különösen azért bonyolult, mert nehéz jó meghatározást találni a vállalat fogalmára. Vállalaton azt a viszonylag autonóm gazdasági vállalkozást értjük, amely a piacon jelentkező igényeknek egy jól elhatárolható körét igyekszik kielégíteni (és fenntartani), az e funkcióinak megfelelő egységes technológiai-termelési és munkaszervezési rendszer működtetése révén. A vállalat tehát — elvileg — viszonylag homogén technológiai és piacellátási egység, a gazdaságnak az a legkisebb komplexuma, amely még önállóan működőképes.

lék, Nippon EC. 19 százalék, AEG-Telefunken 12 százalék, SIEMENS 21 százalék, ITT 22 százalék.

Már korábban is említettük, hogy némileg eltérő képet mutat a Plessey termékszerkezete. Gyártmányai közül az 1970-es években kb. 41 százalékot tesznek ki a távközlési és elektronikai termékek, a radar- és rádiótechnika aránya 26 százalék, az űrhajózási híradástechnika 10 százalékot, a híradástechnikai alkatrészek gyártása pedig 23 százalékot képvisel. A Plessey termékszerkezete is arra utal, hogy a vállalat elsősorban a belföldi piac folyamatos és teljes ellátására rendezkedett be a többi monopóliuménál szűkebb termékkörben.

Termékkoncentrációjuk és termelési rendszerük szempontjából az óriáskonszernek nem egyértelműen nagyvállalatok: termékeik néhány ezer fős vállalatokban és leányvállalatokban készülnek. E vállalatok egymás közötti és az anyavállalathoz fűződő kapcsolatára sokkal inkább a termelési-kereskedelmi kooperáció, mint a közvetlen irányítás a jellemző. Az anyavállalat meghatározza a monopólium minden termelőegységére érvényes kereskedelmi elveket, és megszervezi a műszaki fejlesztés eredményeinek áramlását a vállalatok között: szabályoz, de nem irányít. A monopóliumok vállalatai specializált, mozgékony, viszonylag kisméretű termelési egységek: üzemméretüket a termelési-kooperációs folyamatban és a monopólium gazdasági szervezetében betöltött funkciók határozzák meg.

A nyugati híradástechnikai monopóliumok stratégiájának másik lényeges eleme *termékeik piaci struktúrája*. Kereskedelmükben nagy súllyal szerepel az exporttevékenység, de az export aránya az összértékesítésen belül a monopóliumok méretével fordított arányban változik. A kisebb vállalatok viszonylag többet exportálnak, mint a nagyobbak, és exporthányaduk is gyorsabban nő.[11] Ennek magyarázatát részben az adja, hogy a kisebb monopóliumok rendszerint kisebb országban működnek, ahol a belső felvevőpiac szűkösebb, másrészt a híradástechnika világpiacán csak termékrendszerekkel lehetnek versenyképesek a nagyobb cégekkel szemben.

E vonatkozásban ismét kissé eltérő vonásokat mutat a Plessey, amely az angol állami szektorhoz kapcsolódik. (Az angol posta és a többi kormányszervek a vállalat forgalmából kb. 35—40 százalékban részesednek.)

A nemzetközi híradástechnikai piac felosztása már régóta kialakult. A piaci arányok csak nehezen módosíthatók, még akkor is, ha új termékgeneráció jelenik meg a piacon, mert a hírközlési hálózatok felhasználói ragaszkodnak a meglevő rendszereikhez, és az azok kiszolgálására kiépült technikai és szakemberbázishoz illeszthető termékekhez, valamint azokhoz a gyártmányokhoz, amelyek megbízható referenciaképességgel rendelkeznek. (A referenciaképesség megszerzéséhez gyakran 6 évre is szükség van.)

A piac legrugalmasabb részét a fejlődő országok alkotják, ahol korábban nem jöttek létre egységes és teljes hagyományos hálózatok, és napjainkban a legújabb generációk termékeiből akarják létrehozni hírközlő rendszerüket. A monopóliumok exportjában ezért egyre nagyobb súllyal szerepelnek ezek az országok.

Az export egyik jellegzetessége, hogy területi koncentráltsága *nem* túlságosan erős, a főbb exportirányok súlya között nincs szélsőséges különbség.

[11] Így az LME exporthányada 1962—75 között 50 százalékról 85 százalékra, a Nipponé 5 százalékról 20 százalékra, az AEG-é 27 százalékról 42 százalékra emelkedett.

(Kivétel megint a Plessey.) Ezen belül azonban megállapítható, hogy a legnagyobb exportpiac aránya az összes exporton belül a viszonylag kisebb monopóliumok esetében magasabb, mint a nagyobbaknál. (Például az LME exportjának 55 százaléka irányul Nyugat-Európába, míg a második legnagyobb export területére, Latin-Amerikába csak 20—22 százalék jut.) Az előbbi megállapítás már a Plesseyre is igaz.

Az export deverzifikáltsága jórészt abból ered, hogy leányvállalataik igyekeznek minél több ország piacára betörni, már csak azért is, hogy növeljék értékesítésük biztonságát. Exportjuk általában nem csupán termékeladást jelent, hanem különféle szolgáltatásokat (üzemeltetést, karbantartást, szakemberképzést, fejlesztést) is magában foglal.

A nyugati monopóliumok jelentős kereskedelmi területe a belföldi piac, ezen belül is elsősorban az *állami* szektor.[12] A hírközlési hálózat ugyanis a legtöbb országban állami monopólium kezében van. A híradástechnikai és az állami hírközlési monopóliumok gyakran szoros szálakkal kötődnek egymáshoz. Az állam nem csupán egyik nagy vásárlója e konszerneknek, hanem exportexpanziójuk támogatója is. *Az állami szubvenciók többnyire kapcsolódnak a monopóliumok konkrét világpiaci akcióihoz,* ezáltal lehetővé teszik versenypozícióik javítását, az ellenfelek alulkínálását. Az állam emellett külön támogatja a monopóliumok fejlesztőlaboratóriumait. (Ez az egyik oka annak, hogy a Plessey K+F-hányada a többi monopóliuméénál is magasabb, fejlesztői létszáma is tekintélyes [kb. 700 fő]; a vállalat műszaki fejlesztési tevékenységét ugyanis elsősorban az állami szektor igényei szabják meg.)

A nyugati monopóliumok világpiaci stratégiájának legfőbb célja nem az adott üzletből szerezhető maximális haszon, hanem hosszú távú piaci — és termelési-kooperációs — kapcsolatok létrehozása, piaci részesedésük növelése és pozícióik folyamatos erősítése.

A híradástechnikai monopóliumok kialakulásakor a világon létrejött hírközlési hálózatok technikailag lényegesen különböző rendszerekből épültek fel. A technikai különbségek egyúttal lehetővé tették a gazdasági érdekterületek határainak meghúzását. A technikai alapon megvont határok azonban csak rövid ideig maradtak fenn, már csak azért is, mert a nemzetközi hálózatok terebélyesedésével a különböző technikai megoldások egyre közelebb kerültek egymáshoz. A technikai jellegű határokat gazdasági-hatalmi érdekszférák váltották fel.

Az elmúlt évtizedben a híradástechnika újabb korszakváltáshoz érkezett el: megszületett az elektronikus eszközök generációja, s ezzel a híradástechnikai monopóliumok új feltételek közé kerültek. Ebben a folyamatban teljesen átrendeződik a híradástechnikai ipar szerkezete. Az ágazat fokozatosan *elektronikai* iparrá alakul át, amelyen belül *önálló alkatrészipar* jön létre (integrált áramköri IC-elemek gyártására), a végtermékek gyártása helyett pedig azok összeszerelése válik tipikussá. A homogén alkatrészbázison a híradástechnikai ipar mellett számítástechnikai és műszeripar terebélyesedik ki. E három iparág termékei egyúttal közös rendszerek alkotóelemeit képezik.

[12] Az LME-nél az állam részesedése az eladásokban kb. 10—15 százalék között volt, a Nipponnál 30 százalék fölött, a Plesseynél kb. 40 százalék, az AEG, a SIEMENS és az ITT esetében időnként még ezt a szintet is jóval meghaladta.

Szerkezeti eltolódás várható a termelési tényezők között is. Tovább nő a K+F-tevékenység szerepe, a végtermékgyártás az alkatrészgyártáshoz és a K+F-tevékenységhez képest csökken. A termékeknek ez az új költségstruktúrája hosszú távú vállalkozásokra ösztönöz. Egyidejűleg a világ kommunikációs igényei viharos ütemben növekvő piaci keresletet támasztanak a híradástechnikával szemben, ezért az iparág nemzetközi termelési és piaci struktúrája is átalakul. Az egyes monopóliumok — hatalmas méreteik ellenére — egyenként már nem képesek a piaci kereslet kielégítésére, az új termékek ráfordításigényei pedig gyakran meghaladják erőiket. Ezért fokozódik az államok gazdasági szerepe a híradástechnika (és a hírközlés) fejlődési feltételeinek biztosításában, másrészt a monopóliumok gyakran tömörülnek nagy nemzetközi koalíciókba. Ennek első példái az angol Plessey, a francia CGCT, majd később a svéd LME összefogása az elektronikus telefonközpont kifejlesztése érdekében, az ITT koalíciószervezési törekvései, és kapcsolatainak megerősítése az ATT (American Telephone and Telegraph) hírközlési monopóliummal. Gyakran előfordul az is, hogy a monopóliumok kooperációs partnereivé a hírközlés állami intézményei válnak. (Ilyen kapcsolat alakult ki például a francia CGCT, LMT és a posta, vagy az angol posta és a Plessey között is.)

A híradástechnika nemzetközi fejlődése tehát egyre határozottabban a nyugati monopóliumok tömörülése irányába mutat.[13]

A közepes vállalatok fejlődési vonulata

A nemzetközi híradástechnikai iparban a nagy monopóliumok mellett a közepes és kisvállalatok tarka sokasága működik. E vállalatok gazdasági paramétereiben és növekedési mutatóiban jóval nagyobb különbségeket fedezhetünk fel, mint amilyeneket a nagy monopóliumoknál tapasztaltunk. Könnyen elintézhetnék a dolgot azzal, hogy ez teljesen kézenfekvő, hiszen míg a nagyvállalatokat a méreteikből, piaci pozícióikból fakadó tehetetlenségük és a stabilitásra törekvésük is a világpiaci erőegyensúly fenntartására — és így az erőviszonyok kiegyenlítésére — ösztönzi, addig a kisebb vállalatok — rugalmasságukat meg a piac sokrétűségét kihasználva — sokféle vállalati stratégiát, gazdálkodási magatartást próbálhatnak ki a kielégíthetetlennek látszó híradástechnikai piacokon. A kisebb vállalatok esetében — amelyek nem képesek ellenőrizni vagy befolyásolni a világpiac jelentős részét — a világpiaci erőegyensúlynak nincs semmi értelme, ezért nem is kell törekedniük az erők kiegyensúlyozására, tehát a nagysággal járó kötöttségektől szabadon alakíthatják ki stratégiájukat.

A helyzet azonban távolról sem így áll! Éppen az ellenkezőjét figyelhetjük meg: a közepes és kisvállalatok sokszor szélsőségesen különböző gazdasági mutatói mögött e vállalatok stratégiájának, gazdasági magatartásának nagyfokú és igen mély gyökerű hasonlóságai húzódnak meg. Ezek a vállalatok ugyanis nem függetlenek, hanem az esetek túlnyomó többségében a híradástechnikai óriás monopóliumokhoz vagy az egyes országok ál-

[13] A nemzetközi koalíciók kialakulása sem változtatott azon, hogy a monopóliumok nem nagyvállalatok is egyben. Valószínű, hogy a vállalatméret az alkatrészgyártásban növekedni fog, de a többi tevékenységi területen, különösen a szolgáltatások területén, a legkülönbözőbb nagyságú vállalatok maradnak fenn.

lami hírközlési monopóliumához szoros szálakkal kötődő, azoktól többékevésbé függő gazdasági képződmények, s legfőbb törekvésük, hogy minél hatékonyabban legyenek képesek alkalmazkodni a náluk jóval erősebb monopóliumok által szabályozott és befolyásolt gazdálkodási, termelési és világpiaci feltételekhez. Ezzel persze nem azt állítjuk, hogy a kisebb vállalatok a monopóliumok közvetlen irányítása alatt állnának, azt viszont igen, hogy tevékenységük jellegét és határait nagyrészt megszabja a monopóliumokhoz való viszonyuk.

A közepes vállalatok stratégiája

A közepes méretű híradástechnikai vállalatok többnyire nem önálló cégek, hanem a nagyvállalatok vagy az állam hírközlő monopóliumának leányvállalatai, esetenként egyidejűleg mindkét monopóliumhoz kötődnek szervezetileg. Gyakran ezek a vállalatok teremtenek rugalmas kapcsolatot a világcégek és az egyes országok hírközlési intézményei között. Helyzetükből kettős funkció fakad: egyrészt a nagyvállalatok „előretolt ékei" a termelés és a kutatás-fejlesztés területén, másrészt a belföldi piac ellátásának és egyúttal megszervezésének bázisai.

Ezért a közepes vállalatok is strukturált gazdálkodó szervezetek, maguk is jónéhány (sok esetben tíznél is több) viszonylag önálló bel- és külföldi leányvállalattal, üzemmel rendelkeznek, amelyek között a termelő és a kutató-fejlesztő vállalatok egyaránt megtalálhatók. Az is előfordul, hogy maga a vállalat elsősorban kutató-fejlesztő tevékenységre rendezkedik be, vagy más leányvállalatokkal és a postával közösen külön K+F-leányvállalatot hoz létre.

Termékszerkezetük funkcióiknak megfelelően alakul. Szemben a nagy monopóliumokkal — amelyek a híradástechnikai gyártmányok mellett a gépipari termékek széles skáláját állítják elő — ezek a cégek csak híradástechnikai termékekkel foglalkoznak (kivétel az LMT, ahol a híradástechnika is megtalálható), e termékkörön belül azonban a hírközlő rendszerek többféle — bár egymással szorosan összefüggő — elemét állítják elő. Gyártmányaik között legnagyobb súllyal a professzionális híradástechnikai termékek, ezen belül is főként telefonközpontok, átviteltechnikai és mikrohullámú berendezések szerepelnek. A telefontechnika értékesítési aránya az árbevételből gyakran az 50—60 százalékot is meghaladja, s van olyan cég, ahol a 70—80 százalékot is eléri (TNZ). Telefonközpont-gyártásuk évi mennyisége 400 ezer és 1 millió vonal között változik. A telefonközpontok mellett nagy volumenben gyártanak telefonkészülékeket is. E nagy sorozatú termékek értékesítési bázisai elsősorban a belföldi piacok. A közepes vállalatok telefonközpontokból az anyavállalat korszerű, vagy éppen legkorszerűbb típusait gyártják, esetleg saját maguk fejlesztik tovább az egyes típusokat a belföldi igények alapján. A többi profilban igen gyakran állítanak elő kis sorozatokat vagy egyedi termékeket (ezek a gyártmányok teszik ki exportértékesítésük túlnyomó részét). Ezekre a termékekre koncentrálódik kutató-fejlesztő tevékenységük is. Így például foglalkoznak olajvezetékek hírközlő rendszereivel, egyes városok forgalomirányító berendezéseinek kifejlesztésével és gyártásával, tengeralatti távközlési kábel-rendszerekkel, telex-berendezésekkel, integrált áramköri elemek, és más érzékeny alkat-

részek kifejlesztésével és gyártásával, elektronikus alközpont-fejlesztéssel és azok előállításával, valamint űrtávközléssel is.

A közepes vállalatok mindegyikére jellemző, hogy működésüket teljesen átszövik a különféle típusú *kooperációk*. Szinte szabálynak tekinthető, hogy jelentősebb kutatási-fejlesztési programjaikat valamely nagyvállalattal és a belföldi hírközlési monopóliummal közösen dolgozzák ki és hajtják végre. Nagyon gyakori, hogy értékesítési tevékenységüket is a nagyvállalatokkal kooperációban végzik; különösen exportjukra jellemző, hogy az a nagy cégek piaci akcióihoz kapcsolódik, és a nagyvállalatok piaci szervezetének csatornáin keresztül zajlik le.

Kooperációs tevékenységük egyik legérdekesebb típusa e vállalatok egymás közötti együttműködése. Ez az együttműködés a legtöbb esetben egy meghatározott fejlesztési vagy belföldi értékesítési akcióhoz kapcsolódik, és az sem ritka, hogy a kooperáció szervezője és irányítója a belföldi posta. (Ezt tapasztalhattuk a nyugatnémet SEL és TNZ, valamint a francia CGCT és LMT, az angol és a japán híradástechnikai vállalatoknál is.)

A vállalatok magatartásának leglényegesebb vonásait *piaci stratégiájuk* határozza meg. A közepes vállalatok értékesítési tevékenységében a hosszabb távú piaci kötelezettségek és az egyedi akciók egyaránt megtalálhatók. Teljesen egységesek azonban abban, hogy értékesítési bázisuknak a belföldi piacot, ezen belül is elsősorban az állami szektort tekintik, és tartósabb kapcsolataik is ebben a körben alakultak ki. Belföldi piacaik aránya összértékesítésükből 65—90 százalékot tesz ki. Eladásaiban a telefontechnikáé a vezető szerep, de több vállalat a belföldi piacokon értékesíti átviteltechnikai és mikrohullámú berendezéseinek nagy részét is. Belföldi értékesítésüket gyakran az állami megrendelések és szerződések eleve megszabják.

Exportstratégiájuk alapja az egyedi igényekhez való gyors alkalmazkodás, ezért általában igen sok piacon vannak jelen, de az egyes piacokon részesedésük viszonylag kicsi. Külföldi eladásaikban jelentős helyet foglal el a K+F-eredmények, licencek, know-how-k értékesítése. Gyakori, hogy nem késztermékekkel, hanem alkatrészekkel, vagy pedig a piaci igényeknek megfelelő szolgáltatásokkal jelentkeznek. Jelentős az alkatrész-értékesítésük is. A TNZ külpiaci tevékenységében jelentős súlyt képvisel a telefonközpontok bérbeadása és az üzembehelyezése stb.

Stratégiájukban emellett igen fontos helyet foglal el a komplex termelési-szolgáltatási tevékenység. Termékeiket nem csupán legyártják, hanem üzembe is helyezik, kiképzik a kezelőszemélyzetet, megszervezik az alkatrész- és szervizellátást, sőt több ízben önálló gyárat alapítanak a vevőországban, és az új üzemet K+F-programjaikba is bevonják.

Külpiaci akcióik az esetek nagy részében valamely nagyvállalat exportexpanziójához kapcsolódnak.

Piaci stratégiájuknak fontos vonása, hogy mind belföldön, mind külföldön törekszenek értékesítési tevékenységüket is kooperációk keretében megszervezni. Azt látjuk tehát, hogy a változatos kooperáció a közepes vállalatok alapvető vonása. A kooperációk átfogják kutatási-fejlesztési, termelési és értékesítési tevékenységüket egyaránt.

Összefoglalásképpen, a közepes híradástechnikai vállalatokról megállapíthatjuk, hogy

— növekedési folyamatuk még a nagyvállalatokénál is dinamikusabb,

— növekedésük legfőbb tényezője a K+F-tevékenység, a sokrétű belföldi termelési és értékesítési kooperációk, valamint a nagyvállalatok export-expanziójához kapcsolódó rugalmas, komplex külpiaci akciók,

— termékválasztékuk a híradástechnikán belül marad, de ezen belül szerteágazó, ugyanakkor összefüggő elemeket tartalmaz,

— termékeik között a telefontechnika játssza a vezető szerepet,

— stratégiájuk, magatartásuk meghatározó vonása a legváltozatosabb formákban folytatott kooperációs tevékenység, amely termelésükre, K+F-munkájukra és értékesítésükre is kiterjed,

— e vállalatok rugalmas kapcsolatokat teremtenek a nagy termelő monopóliumok és az állami hírközlési monopóliumok, valamint az export-piacok között; a legfőbb magatartási szabály számukra a *rugalmas alkalmazkodás*, miközben egyúttal támaszkodnak a belföldi piacokon kialakult tartós, különböző típusú kooperációkkal átszőtt pozícióikra.

A híradástechnika fejlődési vonulatai és a magyar híradástechnika egyik reprezentáns vállalata

A magyar híradástechnikai ipar gerincét néhány — hazai mértékkel mérve — nagyvállalat alkotja.[14] A vállalatok 1965 óta igen szűk profillal, de azon belül nagyon diffúz termékválasztékkal rendelkeznek. Méreteik, egymástól elkülönült profiljaik és népgazdasági (elsősorban export-) funkciójuk mindegyikük számára monopolista pozíciót biztosít. Noha többnyire nem összefüggő termékrendszereket gyártanak, nem alakultak ki közöttük kooperációs kapcsolatok. Általában a nagyobb méretűek a dinamikusabbak. A kisebbek növekedési folyamata ingadozóbb, nem ritka, hogy válságba kerülnek, külső támogatásra szorulnak. Ezért egyik fő törekvésük a *nagyvállalati lét* feltételeinek kialakítása. A vállalatok stratégiájában sok a hasonlóság, ezért magatartásuk, fejlődési lehetőségeik néhány sajátosságát egy reprezentáns vállalat (a Beloiannisz Híradástechnikai Gyár [BHG]) példáján szemléltetjük. A BHG a híradástechnika átlagos vállalatának tekinthető. Évi árbevétele 1—1,5 milliárd Ft körül mozog (1977-ben már 2,4—2,6 milliárd Ft), foglalkoztatottainak száma 7000—8000 fő (1977-ben 10—10,5 ezer fő). A BHG nagymúltú, több mint százéves vállalat (az ITT-„Standard" utódja), amely hagyományaiban a hajdani legkorszerűbb híradástechnika nyomait őrzi.[15]

Ez a magyar vállalat 1965 előtt a híradástechnika legkülönbözőbb termékeit gyártotta, és ebben a nagy nyugati monopóliumokra emlékeztetett. 1965 óta a gyárban főként telefonközpontok előállítása folyik. (Emellett gyártanak alkatrészeket saját felhasználásra, kötőelemeket, szerelvényeket, van saját kémiai kezelőüzemük, fejlesztőrészlegük, telefonközpont-kapcsoló gépgyáruk. Ezek a tevékenységek mind a telefonközpont-gyártást szolgálják.)

A BHG növekedési folyamata szélsőséges ingadozásokat mutat. Vizsgáljuk meg először, merrefelé halad a vállalat a nemzetközi fejlődési irá-

[14] Ezek közé soroljuk az Egyesült Izzót mint az elektronikus alkatrészgyártás bázisát, a BHG-t, a BRG-t, az Oriont, a Telefongyárat, a Magyar Kábel Műveket és a Finommechanikai Vállalatot, valamint néhány kisebb vállalatot és szövetkezetet.

[15] A BHG történetéről lásd „Telefónia" című tanulmányom D részét.

nyokhoz képest, majd az összehasonlító adatok ismeretében elemezzük a vállalat növekedési stratégiáját, fejlődési folyamatának jellegzetességeit.

Amint az az 5. sz. ábrából kitűnik, a BHG messze elkanyarodik a nagyvállalatok, de a közepes méretű vállalatok fejlődési útjától is, emellett haladása egyenetlen. Azt, hogy a BHG, ez az átlagos magyar híradástechnikai vállalat, nem a nemzetközi vonulatok valamelyikében halad, a számítások is egyértelműen bizonyítják. A BHG trendjének átlagos relatív eltérése a nagyvállalatokétól kb. hétszeres, a közepes cégekétől még ennél is nagyobb. Hogyan minősítsük a vállalat növekedési útját, tekintve a tőkés vállalatoktól való nagy távolságot? Mellékútvonalnak? Elkanyarodásnak? Időbeli elmaradásnak? Vagy pedig viszonylag különálló útvonalakról kell-e beszélnünk?

Nézzük meg először a mérhető tényeket! A BHG átlagos y-mutatója $^1/_8$-a, $^1/_{10}$-e (más jellegű OMFB-számítások szerint $^1/_5$-e, $^1/_7$-e) a nagy monopóliumokénak. Növekedési folyamata, *iránya* tehát messze eltér az utóbbiakétól. Miből adódik ez a jelentős különbség? Kézenfekvőnek tűnik arra gondolnunk, hogy a növekedés tényezőiben, a gazdasági paraméterekben kimutatható nagy eltérések indokolják a BHG és a nyugati monopóliumok közötti szélsőséges különbségeket. Az adatokban tényleg komoly eltérések mutatkoznak, ám a *növekedés* és *a növekedési tényezők* eltérései között majdnem *egy nagyságrendnyi különbség van*. A BHG átlagos beruházási hányada a nyugati monopóliumokénak kb. egyharmada, a K+F-hányada kb. egyötöde, exporthányada viszont kb. 1,7-szerese. A növekedési tényezők között mutatkozó különbségek tehát nem magyarázzák meg *teljesen* az y-mutatóknál fellelhető eltéréseket (csak mintegy felerészben adnak rá magyarázatot).

Hasonló megállapításokra juthatunk a közepes vállalatok és a BHG összehasonlításakor is.

A számítások azt bizonyítják, hogy a gazdasági paraméterek ugyan fontos *feltételei* a növekedési folyamatnak, de önmagukban nem határozzák meg azt. A BHG adott gazdasági paraméterei mellett csak nagyon alacsony y-mutatók elérésére lenne képes, vagy megfordítva, az adott árbevétel/foglalkoztatott-értékeket túlzott ráfordításokkal éri el. A számított paraméterek a tényleges értékeknek kb. egytizedét teszik ki.[16]

Tehát nem csupán a növekedési tényezők mennyiségét, hanem azok felhasználásának, kombinálásának módját is figyelembe kell vennünk, ha magyarázatot keresünk az eltérő növekedési folyamatokra. Igaz, a BHG gazdasági paramétereinek (beruházási hányad, K+F-hányad) alacsony szintje már azt is kérdésessé teszi, egyáltalán megvannak-e a fejlődés szükséges feltételei a vállalat számára. De mivel a BHG „életben maradt", a fontosabb kérdés az, hogy miképpen funkcionál, és milyen növekedési úton halad. Vizsgáljuk meg tehát közelebbről a BHG működési mechanizmusát, létfeltételeit és beágyazódását a gazdasági környezetbe.

A BHG egy foglalkoztatottra jutó árbevétele 1960 és 75 között kb. 2,2-szeresére nőtt, miközben a nyugati monopóliumok y-mutatója kb. ötszörösére emelkedett. (Lásd az 1. sz. ábrát.) (Mint láttuk, a közepes vállalatok növekedése még ennél is gyorsabb volt.) A gyárban foglalkoztatott létszám

[16] A számításokat úgy végeztük, hogy a BHG útvonalfüggvényének egyes értékeihez meghatároztuk a nagyvállalatok növekedési függvénye szerint adódó I_r és R_r értékeket, azon feltevés mellett, hogy a vállalat exporthányada szintén adott. Ez nem is irreális feltételezés, ha meggondoljuk, hogy a BHG fő értékesítési iránya az export.

15 év alatt kb. 1,4-szeresére (kb. 8300 főre) növekedett. Ugyanebben a periódusban beruházási hányada — az éves árbevétel százalékában mérve — az 1975-ös kiugró 8 százalékos értéket nem tekintve több, mint háromszorosára, K+F-hányada viszont csak 1,9-szeresére nőtt. (Lásd a 3. és a 4. sz. ábrát.) Végeredményben a BHG *gazdasági* paraméterei alapján sokkal inkább megközelítette a nyugati nagyvállalatokat, mint *növekedési* mutatói szempontjából. A gazdasági paraméterekben mutatkozó különbségek tehát önmagukban nem indokolják a BHG nagy távolságát a külföldi nagyvállalatoktól. Valószínűnek látszik, hogy a BHG növekedése sokkal inkább függ létszámának alakulásától, mint az (egyéb) gazdasági paraméterektől. A BHG egyik lényeges különbsége a nyugati vállalatoktól, hogy növekedési folyamata elsősorban *a létszámra érzékeny és sokkal kevésbé a K+F-tevékenységre, a technikai változásokra.* Ez alighanem összefügg azzal is, hogy a magyar híradástechnikai vállalatok gazdasági-hatalmi pozíciói nagyvállalati méreteikkel együtt növekszenek, nagyvállalati jellegük viszont főként a foglalkoztatottaik számától függ.[17]

Hasonló képet kapunk a $\triangle K/\triangle L$-mutatók alapján is. Míg a nyugati nagyvállalatoknál e mutatók értéke az 1-et jóval meghaladta és növekvő irányzatú volt, addig a BHG mutatói 1-nél kisebbek, sőt sok esetben negatívak, miközben a létszámadatok (öt éves átlagban) nem csökkentek.

Szélsőséges különbségek mutatkoznak a vállalati állóeszközök átlagos életkorában is. A BHG állóeszközeinek átlagos életkora — az értékcsökkenési leírás alapján becsülve — kb. 22 év. Ez az érték a nyugati monopóliumok megfelelő adatainál kb. 3-szor magasabb.[18] Ez adja a BHG és a tipikus nagyvállalatok közötti második lényeges különbséget.

A BHG egyprofilú vállalat: csak telefonközpontokat gyárt. Termékdiverzifikációról tehát ebben az esetben nem beszélhetünk. Termékszerkezete viszont diffúz, mert nem teljes rendszert állít elő, hanem négy-ötféle, különböző típusú, eltérő alkatrészválasztékú, eltérő technológiai rendszerben készülő, és csak egy-egy piacon értékesíthető termékeket, de egyikből sem gyárt gazdaságos nagyságrendű sorozatokat.[19]

Így a vállalatnál 1976-ig előállítottak 30—40 éves konstrukciójú rotary-központokat (főként hazai szükségletre), saját fejlesztésű crossbar-alközpontokat (KGST-igényekre és a belföldi piac számára), ATSZK-szovjet konstrukciójú crossbar-központokat (kizárólag a Szovjetunió részére), LME-AR nagyvárosi főközpontokat és távhívó-központokat (hazai, KGST- és esetleg fejlődő országokbeli igényekre). A termelésnek kb. 40—50 százalékát

[17] A BHG munkaerő-állományát vidéki telephelyek bekebelezésével igyekszik növelni. Napjainkig Tatabányán, Kunhegyesen, Szekszárdon (a Vasipari Vállalat átvételével), Debrecenben és Budapesten (az ÉMV megszerzésével) hozott létre újabb telephelyeket. Az ipartelepítés jó eszköz arra is, hogy a vállalat megszilárdíthassa monopolista pozícióit, még ha az új telepek termelési funkciói nem is mindig vannak összhangban a vállalat gazdasági feladataival.

[18] A BHG nettó állótőke/bruttó állótőke aránya is nagyon kedvezőtlen: kereken 50 százalékos.

[19] Gazdaságos sorozaton azt a termékvolument értjük, amely mellett egy adott terméket nyereséggel lehet értékesíteni. A kérdés azért bonyolult, mert a BHG ugyan nem gyárt ilyen sorozatokban, de elképzelhető, hogy egyes termékei mégis nyereségesek, mert más termékek viselik a fix költségek nagyobb részét, vagy mert állami támogatást kap utánuk a vállalat. Azt pedig nagyon nehéz lenne megbecsülni, mekkora nyereséget érhetne el a vállalat az egyenként gazdaságos sorozatnagyságokkal, ha ez szükségessé tenné néhány gyártmány termelésének beszüntetését.

(1977-ben 30—35 százalékát) az ATSZK, 20—30 százalékát a CA, a fennmaradó részét pedig az AR-központok teszik ki.[20]

A gyár technológiai rendszere nem egységes, párhuzamosan folytat *zárt ciklusú* (crossbarkapcsológép-) gyártást, *MTM-rendszerű* (AR-) gyártást és *hagyományos* technológiájú crossbarközpont-gyártást. Termelési rendszere *diszpécser-típusú* és *önellátó jellegű*. A gyár a szükséges alkatrészeket és félkésztermékeket nem más vállalatoktól szerzi be, hanem maga állítja elő azokat (egészen a kötőelemekig és a csomagolóanyagokig). Újabb fontos különbség tehát a BHG és a nagyvállalatok, valamint a közepes vállalatok között, hogy az előbbi technológiai rendszere széteső, termelése *önellátó* jellegű, míg az utóbbiak egységes színvonalú és szervezettségű technológiával termelnek, és termelésük *kooperáló* jellegű.

A BHG növekedési folyamatának egyik alapvető tényezője *a vállalat exportstratégiája*. Ez az a pont, ahol a vállalat és a nyugati vállalatok eltérésének egyik fő okát sejtjük. A BHG exporthányada még a külföldi nagyvállalatokét is jóval meghaladja, nem beszélve a közepes vállalatokról: 60—80 százalék körüli értékeket ad (1., 2. sz. ábra)[21]. Az exporthányad emellett elég nagy amplitúdókkal ingadozik. Ez a két tényező együttesen nagy szerepet játszik a vállalat y-mutatójának alacsony, visszafogott értékeiben, és a BHG növekedési ütemének szélsőséges ingadozásában (lásd az 1. sz. ábrát). A vállalat viszonylag sok területre exportál, de sehová sem teljes rendszereket, hanem csak bizonyos termékeket, és lehetőleg minél nagyobb sorozatokban. Minden exportlehetőséget igyekszik megragadni, akkor is, ha annak hozama nagyon kétséges. Stratégiája tehát *expanzív, de nem piacszemléletű*. Expanziós próbálkozásai vagy nagyon rövid távú értékesítések, vagy a vállalati felelősséget minimálisra csökkentő államközi megállapodásokra épülnek.

A BHG exportja jóval *koncentráltabb*, mint a nyugati nagy- és a közepes vállalatoké. Az export 85—90 százaléka a KGST-országokba kerül, ezen belül a szovjet piac a szállítások 65—70 százalékát veszi fel. A magyar népgazdaság exportpolitikája a híradástechnikai ipartól is azt várja, hogy fokozza a tőkés piacokra történő szállításait, emellett tegyen eleget a KGST-kötelezettségeinek és elégítse ki a belföldi igényeket is.

A többszörös követelmények a vállalatokat gyakran megoldhatatlan ellentmondások felé terelik, ahonnan az egyetlen „kiút" a válság, és működési feltételeik újraalakítása.

Noha a tőkés export ösztönzése elvben gátolhatná a BHG más irányú kereskedelmi tevékenységét, a valóságos ellentmondás nem itt húzódik meg. A vállalat számára ugyanis a *nagyvolumenű* tőkés export — termékeinek korszerűségi színvonala, sorozatnagysága, a referenciaképesség hiánya miatt — nem is reális alternatíva. Másrészt, mivel — az állami támogatás révén — minden tőkés export „kifizetődik" a vállalatnak, alkalmi tőkés üzletkötésekkel is eleget lehet tenni a kívánalmaknak. A konfliktust ezért nem ez az elvárás, hanem a KGST-piac és a BHG ellentmondásos viszonya idézi elő.

[20] A termékszerkezet és az értékesítési irányok hasonló megoszlása jellemző a híradástechnikai vállalatok többségére.

[21] Az 1973—74-es nagy visszaesés speciális okoknak — a Szovjetunióba történő szállítások átmeneti szüneteltetésének — volt a következménye.

A KGST-piac viszonylag *nagy felvevőképességű*, és elvben hosszú távú igényeket támasztó kereskedelmi területe a magyar híradástechnikának. Különösen a Szovjetunió bizonyul stabil partnernek: vásárlásai biztonságot (talán túlzott biztonságot, sőt kényelmet) nyújtanak a vállalatoknak, és nem támasztanak túl magas technikai-technológiai követelményeket sem. E piaci kapcsolatokat gazdasági-politikai érdekek — gyakran államközi kötelezettségek — is alátámasztják, így a vállalatok fenntartásukra törekszenek még a gazdaságossági szempontok ellenére is. (A BHG még akkor is ragaszkodott a szovjet piachoz, amikor a felső szintű gazdaságirányító intézmények számára e piaci kapcsolat gazdaságossága kétségesnek mutatkozott.) A KGST-piaci kötelezettségek egyúttal lehetővé teszik a vállalatok számára, hogy a piaci igények változásai esetén állami támogatást kérjenek. A KGST-piac bizonyos mértékig kiegyensúlyozó szerepet játszik akkor is, ha az egyik vásárló váratlanul visszavonja rendeléseit.

A KGST-piac egyik konfliktusteremtő sajátossága, hogy a részvevők ugyan hosszú távú megállapodásokra törekszenek, lekötve az eladó termelési kapacitásainak jelentős részét, de a piaci megállapodásokat időnként váratlanul megváltoztatják, visszavonják, nagyfokú bizonytalanságokat idézve elő a piac működésében. (Az eladók bizonytalan szállításai szintén gyakoriak.)

A KGST-piac árai *merevek* és *viszonylag* alacsonyak. Ezen kívül az árakban kettős torzítás érvényesül: egyrészt a $/Rbl-átváltási arány kb. 0,7 : 1, ami a szocialista exportot az adott devizaszorzók mellett hátrányos helyzetbe hozza a tőkés exporttal szemben, másrészt az árbevétel nem konvertálható, s emiatt a Ft-ban mért Rbl-bevétel nem ekvivalens az átváltási arány szerint azonos $-bevétellel.

Miközben az újabban megállapított termék- és nyersanyagárak már követik a világpiaci ármozgásokat, a híradástechnikai termékek árai a korábbi szinten maradnak (egyebek közt azért is, mert a termékváltás lassú); így az árbevétel sok esetben kisebb a ráfordításoknál, vagyis a termékek veszteségessé válnak.

A magyar híradástechnikai ipar számára a KGST-piaci kapcsolatok nélkülözhetetlennek tűnnek, mert a hazai piac méretei messze elmaradnak a fejlett technika — az elektronikus híradástechnika — kifejlesztéséhez és a gazdaságos gyártáshoz szükséges szinttől. A magyar elektronikai ipar jövőjét részben a KGST-kooperáció alapozhatná meg. A KGST híradástechnikai bázisa azonban egyelőre mérsékelt színvonalú technikát képvisel, ezenkívül minden egyes ország különböző típusú berendezéseket gyárt, s ezért a kooperációnak eleve nincsenek meg a technikai feltételei. A kooperáció jövőbeli kibontakoztatását az nehezíti, hogy az egyes országok, ha egyszer ráállnak bizonyos alkatrészek gyártására, mindjárt a teljes berendezést is maguk kívánják előállítani. Nem tisztázott a piacok felosztása sem, ezért a KGST-országok között gyakoriak az összeütközések a harmadik országok piacán.

A híradástechnikai vállalatok tehát egyrészt ragaszkodnak a KGST — különösen a szovjet — piaci pozíciókhoz, másrészt gyakran kerülnek nehéz gazdasági helyzetbe a KGST-piac ellentmondásai miatt. (Természetesen a konfliktusok létrejöttében a magyar híradástechnikai vállalatok is szerepet játszanak.) Ebben az esetben nem kell azonban súlyos következményekkel számolniuk, mert bízhatnak az állami támogatásban, vagy az

esetleges krízist követő — szintén államilag hitelezett — rekonstrukciós programban.

A szovjet vásárlások a magyar híradástechnikai vállalatok egyik létfeltételét jelentik. A szovjet piac azonban olyan funkciókat is betölt, amelyek a híradástechnikai ipar működésének reális feltételeit *helyettesítik*. A híradástechnika ugyanis akkor fejlődőképes, ha rendszereket gyárt vagy ha résztvesz valamely nagyméretű híradástechnikai rendszereket gyártó kooperációban, ez pedig egy kis ország számára csak akkor ésszerű, ha az ipar exportlehetőségei biztosítottak. A szovjet piac felvevőképessége szinte korlátlan, ezáltal látszólag megteremti a magyar híradástechnika gazdaságos méretű termelésének piaci feltételeit. Valójában azonban — mivel nem rendszereket, hanem nagy mennyiségű egyedi terméket igényel, emellett ragaszkodik a hagyományos típusokhoz, a technikai változásokat nem mindig fogadja bizalommal — sem a híradástechnika rendszerszerű termelését, sem pedig a magasabb technikai szintre történő átváltást nem serkenti.

Szakosított, multilaterális kooperációra egyelőre nincs reális lehetőség. A Szovjetunió biztosítja a magyar híradástechnikai vállalatok számára a piacot, ezzel igazolja létüket, de sajátos, a világpiactól viszonylag elkülönülő igényeivel nem ösztönzi technikai fejlődésüket.[22]

A BHG exportstratégiáját tehát a KGST- (elsősorban a szovjet) piachoz való „szükségszerű ragaszkodás" és a „tőkés export minden áron" elv kettőssége jellemzi. Ez utóbbinak megfelelően a vállalat az újabb expanziót a fejlődő országok irányába tervezi, de mint korábban, most sem rendszerek, hanem egyedi termékek szállításával próbálkozik.

A magyar híradástechnikai vállalat eltérő fejlődési útjának egyik fontos tünete a növekedési folyamat *ciklikussága*, amelyben a korábban elemzett növekedési tényezők együttes *rendszerének* a hatásai jelennek meg, de amely önmaga is alakítja a vállalat növekedési útját.

A híradástechnika fejlődésének másik, talán a legdöntőbb tényezője a vállalat és a népgazdaság közötti összefüggések jellege, a vállalat ciklikus növekedésének mechanizmusa.

A nagy- és a közepes vállalatok növekedési útja viszonylag kiegyensúlyozottnak bizonyult; ezzel szemben a BHG növekedésiütem-trendje szélsőséges ingadozásokat mutat (lásd a 2. sz. ábrát). Azt is láttuk, hogy a nyugati monopóliumok enyhe ciklikus ingadozásai elsősorban egy önszabályozó folyamat eredményei. A BHG esetében ez nem mondható el. A vállalat minőségi paraméterei — a beruházási hányad, a K + F-hányad és az exporthányad — együtt ingadoznak a növekedési ütemmel. Mégsem e tényezők ingadozását tekintjük a ciklikusság fő okának. Valószínűbb, hogy

[22] A Szovjetunió igényei a magyar híradástechnikával szemben 1956 után növekedtek ugrásszerűen. Az 1957. évi szovjet hosszú lejáratú hitel jelentős részét a híradástechnikai vállalatok fejlesztésére fordították. Ekkor kezdődött el például a BHG-ban a szovjet fejlesztésű telefonközpontok gyártása. Azóta több együttműködési, közös fejlesztési kísérlet is történt a szovjet és a magyar fél, továbbá a KGST-országok többi híradástechnikai intézményei között, ezek az együttműködési kísérletek azonban az elképzeléseken túl nemigen jutottak. Az együttműködés eddigi útja is elég göröngyösnek bizonyult. Noha például a BHG-ban végzett gazdaságossági számítások alapján a gyár a szovjet export bővítését sürgette, 1971—72-ben a szovjet rendelések visszavonása, illetve a BHG által szállított telefonközpontok meghibásodása és ennek következtében a gyár kb. 500 millió Ft-ot kitevő javítási kötelezettségei az amúgy is kritikus helyzetben levő vállalatot válságba sodorták. A Szovjetunió azonban nem szakította meg kapcsolatait a BHG-val, hanem azóta újra jelentős mennyiségben vásárol tőle telefonközpontokat.

a termelési tényezők ingadozásai is inkább következményei, mint okai a vállalati ciklusnak. Megfigyelhetjük, hogy a vállalat növekedési üteme és a népgazdaság ciklikus folyamatai között elég szoros egybeesés mutatkozik. A vállalati ciklus kb. egy éves késéssel követi a GDP ingadozásait: 3—4 éves fellendülési szakaszok 2 éves visszaesésekkel váltják egymást. Miképpen befolyásolják tehát a népgazdaság ciklikus folyamatai a vállalatot?

A BHG, miként sok más magyar vállalat is, monopolista pozícióinak megtartására és megerősítésére törekszik; nem a piacon van versenyben, hanem az állami preferenciákért. Ebben a küzdelemben két alapvető eszköz áll rendelkezésére: a beruházások és az export fokozása. Ha növeli exportját, ezzel eleget tesz az egyik fontos népgazdasági elvárásnak, emellett szocialista exportja folytán gazdasági vállalkozásai egyúttal közvetlen politikai jelentőséget is kapnak. A növekvő export alapot teremt arra is, hogy új beruházásokba kezdjen. miközben a beruházás kockázatát — legalább részben — az államra háríthatja.

Ha a népgazdaság éppen a konjunktúra periódusában van, a gazdaságpolitika a fellendülés tartóssá tételének eszközét az export fokozásában látja. A vállalatok növelik exportjukat, majd a növekvő exportkötelezettségekre hivatkozva új beruházásokat kezdeményeznek. Mindez látszólag kedvező folyamatnak tűnik. Előbb-utóbb azonban kiderül, hogy a szocialista export „túlfutott" a kívánatos mértéken, miközben a szocialista piacokról történő vásárlási szándék nem nő, vagy éppen csökken. Ezért a gazdasági vezetés igyekszik visszafogni a szocialista piacra irányuló szállításokat. Ezzel azonban megoldhatatlan konfliktust támaszt a szocialista exportra orientált vállalatok számára, amelyek exportkapacitásaikat képtelenek más értékesítési irányokba átcsoportosítani. (Előfordul, hogy az átcsoportosításokkal szemben nem a vállalatok korszerűségi szintje, hanem gazdasági érdekei támasztanak akadályt.) A vállalatok megpróbálják változatlan szinten tartani exportjukat, de azt tapasztalják, hogy a szocialista piacokon is gyengül vagy igényesebbé válik a termékeik iránti kereslet. Ha ilyen okokból árbevételük visszaesik, kénytelenek visszafogni beruházásaikat, ezáltal lassítva technikai-technológiai rendszerük színvonalának emelését. Ebben a helyzetben aztán külső segítségre várnak, hogy az a szocialista piacot újra megnyissa számukra. Mindebből az következik, hogy a híradástechnikai vállalatok eltérő fejlődési útját meghatározó tényezők a népgazdaság működési mechanizmusában gyökereznek. Ezek: az exportorientáció és az exportszabályozás ellentmondásos, kettős jellege, a vállalatok kvázimonopolista pozíciója, amely nem gazdasági funkciójukból ered, hanem a gazdaság hatalmi viszonyaiból.

A nemzetközi híradástechnika a 70-es években újabb korszakváltáshoz — az „elektronikus forradalomhoz" — érkezett el; ennek kapcsán a magyar híradástechnika előtt új alternatívák tárulnak fel.

Jelenleg az az út tűnik a legreálisabbnak, ha a magyar hírdástechnika nem is törekedne a nagyvállalatok fejlődési iránya felé, hanem erősen szakosított kis- és közepes vállalatokat hozna létre, amelyek a hazai igények bizonyos fokú kielégítése mellett alkatrész- és félkésztermék-exportra rendezkednének be, tehát a nagy monopóliumok közötti réseken törnének be a világpiacra.

A másik lehetőség a rendszerré szerveződő híradástechnikai ipar lenne, amely a jelenleg elkülönült monopóliumokból épülne fel. Ez azonban nagy

ellenállásba ütközne, mert egy ilyen átszervezés teljesen átalakítaná a gazdasági-hatalmi viszonyokat. Az egész elektronikai ipari integráció ugyanis az alkatrészgyártás (IC-elemek) megteremtésétől függ. Sem a jelenlegi hazai, sem a KGST-alkatrészgyártás nem képes ellátni az elektronikai ipart. Az első lépés tehát az IC-licencvásárlás és -gyártás megindítása lehetne (amihez az Egyesült Izzó Fairchild-licence megfelelő kiindulópontnak tűnik).

Következő lépés az elektronikai ipari integráció lehetne, amelyben a BHG-nak, a Videotonnak, az Egyesült Izzó + HIKI-nek és a TÁKI-nak okvetlenül, a BRG-nek és az Orionnak esetleg részt kéne vennie.

Az integráció azonban a hagyományos berendezések helyett az IC-gyártást (tehát az alkatrész-vertikumot), a számítógépet és a K + F-tevékenységet helyezné előtérbe. Miképpen módosulnának ezáltal az ágazaton belüli gazdasági-hatalmi viszonyok? A gazdasági hatalom alapjait képező termelési arányokat jól érzékeltetik a következő számítások: a hagyományos és a crossbar-telefonközpontok gyártásánál a termelési értéknek mindössze 25—30 százaléka jut a vásárolt anyagokra és a félkésztermékekre, a többi hozzáadott érték. Az IC-gyártáson alapuló elektronikus központ átrendezné a termelési érték megoszlását. Itt a központ összeszereléséből származó hozzáadott érték aránya mindössze 20 százalék lenne, míg a fennmaradó rész teljes egészében az alkatrészgyártás költségeire és nyereségére jutna. Érthető tehát, hogy a híradástechnika jelenlegi monopolista szerkezete mellett a termelési struktúra ilyen átalakítása ellen komoly erők működnek.

Végül megemlíthetjük azt az alternatívát is, mely talán a legnagyobb fejlődési lehetőségeket rejti magában. Ez egy korszerű, szakosított KGST-kooperáció lenne, amelyben az egyes országok termelőbázisai — a nyugati monopóliumok vállalataihoz hasonlóan — termelési részfunkciókat látnának el.

A magyar híradástechnika távolsága a főútvonaltól kereken 20 év.[23] Amennyiben a főútvonal elérése kívánatosnak bizonyul, reális lehetőség erre valószínűleg csak hatékony KGST-kooperáció keretében található, ha megteremtődnek e kooperáció szükséges feltételei.

[23] Ezt az értéket a következőképp számítottuk ki: a BHG y-mutatójának átlagos relatív eltérése a főútvonaltól kb. hétszeres. Amennyiben a BHG évi átlagban 11 százalékkal növekszik (ez megfelel az elmúlt 15 év átlagos növekedésének), akkor kb. 19 év alatt éri utol a főútvonal jelenlegi szintjét. Hozzá kell azonban tennünk, hogy közben a főútvonal „továbbvándorol", hiszen a nyugati monopóliumok is továbbfejlődnek. A korábban említett OMFB-számítás szerint a lemaradás csak 10 év.

MAKARUK LUDWIK:

A szocialista országok importpolitikáját meghatározó összefüggések

A külgazdasági politika egyik fontos elemének, az importpolitikának* tárgya: *az áruk és szolgáltatások beáramlásának vizsgálata és szabályozása.*

A beáramló árukkal és szolgáltatásokkal, vagyis az importtal kapcsolatosan felmerülő sajátos kérdések, valamint azok országonként eltérő megoldási módja — az általános jellemzők mellett — specifikus vonásokat visz az importpolitikába. Ezért az egyes országok importpolitikája változik, s a maga teljességében sosem ismétlődik. *Egy-egy ország a különböző fejlődési szakaszokban a belső és a külső feltételek változásai miatt — exportképességére tekintettel is — kénytelen importpolitikáját módosítani, esetleg lényegesen is változtatni.* Az importpolitika változtatása folyamatnak tekinthető. E folyamat meghatározó tényezői a következők:

A nemzetközi árucserében szuverén gazdasági-politikai egységet alkotó országok, illetve ezen országok vállalatai vesznek részt. *Az áruk, szolgáltatások országhatárokat lépnek át,* amelyek — az országok közötti áruk mozgását korlátozva, illetve lassítva — elválasztják a belső gazdaságot a külső világtól. Az államhatárok teszik lehetővé az egyes országokban az eltérő jogi szabályozást, az önálló gazdaságpolitikának alárendelt valutáris, pénzügyi, ár- és bérrendszer létezését és működését. Ha ehhez hozzáadjuk a kultúra, a nyelv, a szokások *különbözőségét, világossá válik, hogy még az azonos társadalmi-gazdasági rendszerű országok közötti árucsere is bonyolultabb, mint az országon belüli árucsere.* Tovább növekszik ez a különbség, és vele az árucsere bonyolultsága az eltérő társadalmi-gazdasági rendszerű, az eltérő műszaki-gazdasági fejlettségi színvonalú országok közötti árucsere esetén.

A nemzetközi árucserében résztvevő országok saját nemzeti érdekeiket tartják szem előtt. Egy ország — kiindulva saját szükségleteiből, valamint külgazdasági politikájából — kialakíthatja ugyan importpolitikáját (kiváltképpen az import áruszerkezetét és volumenét), de ennek megvalósítása, különösen hosszabb távon, nagyfokú bizonytalanságot hordoz magában. A potenciális partnerek jövőbeli reagálását, szállítóképességét, kondícióit, exportstruktúráját előre pontosan felmérni nem lehet, de a bizonytalanságot lehet bizonyos mértékig csökkenteni szerződések, államközi megállapodások kötésével. *Az importpolitika egyik feladata éppen a bizonytalansági tényezők körének szűkítése.*

* A szerzőnek az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében kidolgozott „Magyarország importpolitikája 1968—1975 között" című kutatási tanulmánya alapján.

Egy ország fejlesztési tervei kudarcba fulladhatnak, ha külföldi partnerei nem hajlandók eladni a számára szükséges gépeket, berendezéseket, gyártási technológiát, ha nem megfelelőek az árakra, a határidőkre stb. vonatkozó szállítási feltételek. Ebben az esetben az ország vagy lemond az adott fejlesztésről, vagy más relációból szerzi be a szükséges árukat, vagy vállalja a szóban forgó technikának, technológiának és termékeknek saját erőből való kifejlesztését. Bár az utóbbi megoldás sok esetben járható utat jelent, egyáltalán nem kockázatmentes. Igaz, a kudarccal végződő kísérletezés sem végzetes, ha a kudarc nem érint túlságosan széles területet. Mégis a kis és a közepes méretű gazdaságok általában nem vállalkozhatnak arra, hogy egyidejűleg többféle fronton hajtsanak végre kizárólag saját kutatási-fejlesztési tevékenységükre támaszkodó fejlesztési akciókat. Ilyen értelemben az importpolitika nagy jelentőséggel bír a fejlesztési, azon belül a műszaki fejlesztési autarkia elkerülése szempontjából. Az importpolitika egyik anomáliája ebből a szempontból, hogy a jelenlegi recesszió körülményei között sok ország úgy kívánja fokozni exportját, hogy egyidejűleg formális vagy informális importmegszorításokat léptet életbe. *Különösen nagy kárt okozhat ez akkor, ha némely partnerek* — exportjuk említett gyors növelése érdekében — készségesen és *kedvező feltételekkel szállítják ugyan a kívánt termelő berendezéseket*, technológiákat, a különféle know-how-kat, de — mint utaltunk rá — *elzárkóznak az e termelőkapacitásokkal gyártott termékek vásárlásától* vagy éppen lehetetlenné teszik azok értékesítését saját és más országok piacain. Ez esetben ugyanis *megnő a technológiát importáló ország behozatala, exportja viszont nem emelkedik.*

Az importpolitikát és az exportpolitikát gyakran a fejlesztési politika kapcsolja össze. A fejlesztési terveknek ugyanis elsőrendű feladatuk az export növelése, ám e tervek megvalósítása nagy addicionális importszükséglettel jár, miközben az új kapacitások belépése megnöveli az adott ország exportképességét. Az ismert világgazdasági körülmények közt alapvető fontosságú eleme az importpolitikának, hogy összeegyeztesse a műszaki fejlődés, a korszerűség és a különféle relációk eltérő szállítási kondícióinak a szempontjait.

A külső világ egyébként — saját érdekeit érvényesítve — kevésbé drasztikus módon is érzékenyen keresztezheti egy ország exportnövelését célzó fejlesztési terveit. Előfordul, hogy a külföldi partner, amely az adott terméket nem gyártja, illetve az adott termék iránti kereslet növekvő részét importból fedezi, kedvezően fogadja az ilyen fejlesztési elképzeléseket, mert számára a partnerország exportra orientált fejlesztése kifejezett komparatív előnyökkel jár. Az új termék gyártásának kifejlesztése ugyanis növeli a fejlesztő ország behozatali szükségleteit (gépekből, alkatrészekből, anyagokból), s ez tartósan növeli a beszállító ország(ok) exportlehetőségeit. Másfelől, *a termelés megindulásával bővül a kínálat, megnő a szállítók száma, fokozódik köztük a verseny*, s a fogyasztók — a fokozott kínálatot kihasználva — előnyösebb árakon juthatnak a számukra szükséges termékekhez. Ez az ismert, szokásossá vált gyakorlat a fejlesztést megvalósító ország számára azt jelenti, hogy exportárbevételének és exportjövedelmezőségének emelésére vonatkozó elképzelései esetleg nem, vagy csak részben válnak valóra, sőt, a verseny fokozódásával az országnak még az új termelőkapacitások kihasználása (a termelés értékesítése) is gondot okozhat. Ezeket *az új helyzetből adódó következményeket a továbbiakban már adottnak kell tekinteni, ami az or-*

ság importpolitikáját több aspektusból és hosszabb időre is meghatározza. Következésképpen, a fejlesztést tervező országok számára rendkívül fontos, hogy az ilyen helyzet kialakulását elkerüljék.

Az importpolitika vizsgálata sok nehézséggel jár. Az egyik nehézség az importpolitika rendkívül gazdag és változó tartalmából adódik. Nagy figyelmet érdemel az a különbség, amely az import révén a különféle gazdasági célok elérésére potenciálisan kínálkozó lehetőségek és e lehetőségek — objektív és szubjektív okok miatt — lényegesen szűkebb gyakorlati kiaknázása között mutatkozik. *Ez a különbség* — más, fejlettebb országok tapasztalata szerint — *a termelőerők fejlődésével tendenciaszerűen csökken,* az import a gazdasági fejlődés egyre aktívabb tényezőjévé válik. Ennek megfelelően is bővül, módosul az importpolitika tartalma. Nehézségek származnak abból is, hogy az importpolitika kialakításakor és ennek gyakorlati megvalósításakor számolni kell a nemzetközi munkamegosztással, a külső környezettel. A külső környezet ugyanis növeli egy-egy ország fejlesztési lehetőségeit, de egyben korlátozza is a döntési szabadságot, hiszen az import fokozott igénybevétele a fejlesztésekben — függetlenül attól, hogy a különféle fejlesztések milyen mértékben szolgálják a belső ellátás javítását vagy nem — az egyensúly fenntartása miatt szükségessé teszi az export egyidejű fokozását. *Ebből adódik az importpolitika kompromisszumos jellege,* az importpolitikai célok megvalósításának bizonytalansága.

Az importpolitika főbb céljai (az import elérni kívánt racionális volumene, áruszerkezete, viszonylati megoszlása) és hozzájárulása a növekedési, strukturális és életszínvonal-politikai célok megvalósításához népgazdasági szintű elképzeléseken, terveken alapulnak. Ez már önmagában is forrása lehet a célok és az eredmények közötti eltéréseknek, hiszen a világgazdasági korszakváltás jelen szakaszában a külgazdasági viszonyok tervezhetősége számottevően csökkent. Ezenkívül az importpolitikai célok megvalósítása függ az import gyakorlati lebonyolítását végző — elkülönült érdekekkel bíró — vállalatok magatartásától is. *Lényeges, hogy az importszabályozási rendszer* — az egyéb gazdasági szabályozókkal együtt — *miként kapcsolja össze a vállalati szférában keletkező importszükségleteket az importpolitika általános céljaival.* Az importszabályozási rendszer úgy közvetíti az importpolitika általános céljait az irányító és gazdálkodó szerveknek, hogy részfeladatokat fogalmaz meg és bont le feléjük, lehetővé téve a vállalati szférának az importügyletek olyan lebonyolítását, amelyek révén e célok megvalósulnak. Kérdéses viszont, hogy e részfeladatok teljesítése mindenkor megfelel-e az importpolitika általános céljainak. (Az elmúlt évek gyakorlata azt mutatta, hogy a *részfeladatok* és az importpolitika *általános céljai* közötti összhangot hazánkban csak részben sikerült megteremteni.)

Az előbbiek alapján felvetődik a kérdés: *mi egy ország importpolitikájának lényege?* Milyen kritériumok alapján minősíthető az importpolitika? Ahhoz, hogy az importpolitika jellemző vonásai között megkülönböztethessük az alapvető, tartós vonásokat a másodrendű és ideiglenes jellegű vonásoktól, próbáljunk meg válaszolni a következő — egymással összefüggő és egymásra ható — kérdésekre: miért importál az ország; mit, mennyit, honnan és mikor importál?

Már az első pillanatban kitűnik, mennyire nem könnyű a felvetett kérdésekre elfogadható, megalapozott választ adni. Mindegyik kérdésre csak többrétű válaszadás lehetséges. Ez teljesen érthető, hiszen a világ egyetemes

kínálata összehasonlíthatatlanul nagyobb és gazdagabb, mint egy-egy országé, amely — függetlenül nagyságától és fejlettségi színvonalától — csupán egy része a világgazdaságnak.

Az import indítéka lehet:

— a termelő fogyasztás folyamatos biztosítása,
— a lakosság áruellátásának növelése és javítása,
— a gazdasági növekedés dinamizálása,
— a műszaki fejlődés meggyorsítása,
— a társadalmi termelés hatékonyságának javítása.

Általánosan minden ország importtevékenységét ezek a célok inspirálják, de a gazdálkodás objektív és szubjektív feltételeitől függően bizonyos fokig mindegyik ország másként rangsorolja, kombinálja, egyezteti ezeket a célokat. *Az import összevont áruszerkezete alapján nagyjából meg lehet állapítani, hogy egy ország elsősorban milyen feladatok megoldására, milyen célokra használja fel az importot, vagyis hová helyezi az importpolitika súlypontját.*

Az import áruösszetételében országonként mutatkozó különbségek sokféle egyedi tényezőtől függenek. Ilyenek mindenekelőtt az adott ország fejlettségi szintje és *természeti adottságai* (az energiahordozókból és ásványi nyersanyagokból rendelkezésre álló készletek nagysága és összetétele, a mezőgazdasági termelést befolyásoló éghajlati, talaj- és csapadékviszonyok stb.). Fontos meghatározó tényező például az *ipar szerkezete*. Nyersanyagokban szegény országok iparának fejlődése általában szükségszerűen elszakad a saját nyersanyagbázistól; mind a meglevő termelési kapacitások üzemeltetése, mind a termelés fejlesztése importanyagbázison nyugszik. Az iparszerkezet alakulása erőteljesen befolyásolja, mégpedig közvetlen módon, az ipari tevékenység importigényességét. Az iparstruktúra viszont merev, változása — ha az ipari termelés hatékonysága, különösképpen pedig az export gazdaságossága nem kielégítő — jelentős időt igényel, így az ipar adott szerkezete közép- és rövid távon megszabja, hogy milyen nyersanyagokat, féltermékeket, gépeket kell importálni.

Természetesen ez az összefüggés viszonylagos, hiszen éppen az import teheti lehetővé egyes korábbi vagy közbenső vertikumok elhagyását és a gazdaságos termelési fázisokra koncentráló fejlesztést. Ebben az esetben a behozatalban a nyersanyagok aránya csökken, a féltermékeké és a részegységeké pedig növekszik, így a termelés „fázisstruktúrája" más lesz, mint egy olyan országban, amely az ágazatokon belül teljes termelési vertikummal rendelkezik.

(Meg kell jegyezni, hogy a féltermékek, a részegységek és az alkatrészek viszonylag magas, s az alap- és nyersanyagok viszonylag alacsony aránya egy ország importjában teljesen ellentétes folyamatok következményeként is kialakulhat. Adott arány ugyanúgy kialakulhat az országok közötti intenzív termelési kooperáció, a termelés nemzetközi szakosítása nyomán, mint a hazai féltermékek, alkatrészek alacsony műszaki színvonala és gyenge minősége miatt, amelyeket exporttermékekbe nem ajánlatos beépíteni.)

Általában, egy nyersanyagokban gazdag ország importjában a gépek, berendezések és fogyasztási iparcikkek aránya viszonylag nagyobb arányt képvisel, mint egy jelentős anyagbehozatalra szoruló országban. Az importgépek lehetővé teszik a meglevő természeti erőforrások feltárását és hatékony kiaknázását. A gazdag természeti erőforrásokkal rendelkező országok (a KGST-n belül például a Szovjetunió) a gép- és berendezésimport jelentős részét kom-

penzációs, vagy beruházási hozzájárulási rendszerben — a kitermelt nyersanyagok kivitelével — ellentételezik, illetve törlesztik. Emiatt a jelenlegi világpiaci körülmények között egy nyersanyagokban gazdag ország nagyobb gépimportot bonyolíthat le, mint amennyit kivitele és a szokásos hitelkonstrukciók együttesen lehetővé tennének.

A természeti erőforrásokkal való ellátottság és az ipar szerkezete mellett alapvetően befolyásolja az import áruszerkezetét az ország *munkaerőhelyzete* is. Ha a munkaerő-tartalékok kimerülnek — mint például hazánkban —, a gazdasági növekedést csak a termelési szerkezet átalakításával, gépesítésével és automatizálással lehet fenntartani. *A munkaerőhiány maga is ösztönzi a műszaki fejlesztés gyorsítását.* Megfigyelhető, hogy a behozatalban egy bizonyos gazdasági fejlettségi szinttől kezdve a gépek és berendezések aránya ugrásszerűen emelkedik, különösen akkor, ha a termelési szerkezet vontatott átalakítása miatt az egyre több területen kibontakozó munkaerőhiányt a gépek kicserélésével, a termelés automatizálásával igyekeznek ellensúlyozni.

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy a fejlettségi szint, a természeti erőforrások, az iparszerkezet és a munkaerőhelyzet, annak országok közötti különbségei határozzák meg az importszükségletet (mennyiségben és strukturálisan is) és ezzel az importpolitika alapvető vonásait.

Az importot elsődlegesen azért kezdeményezik, hogy a szükségletek és a belföldi erőforrások közötti különbségeket áthidalják, illetve komparatív előnyöket érjenek el. Ezek a különbségek, illetve elérhető előnyök országonként, sőt termelési területenként is eltérőek, emellett céltudatosan növelhetők vagy csökkenthetők.

Magasabb fejlettségi szinten az egyes országok nem csupán azokat a termékeket importálják, amelyeket természeti adottságok és műszaki okok miatt egyáltalán nem vagy nem elegendő mennyiségben termelnek, hanem fokozott arányban olyanokat is, amelyek hazai előállítása nagyobb ráfordításokat igényel, mint az értük cserébe exportált termékekre felhasznált hazai ráfordítások. Ez a nemzetközi munkamegosztásnak egy magasabb szintje, mint az, amelyiket a következő elv fejez ki: „amit itthon megtermelhetünk, azt nem kell importálni". E magasabb fejlettségi szinten „a külkereskedelem elsősorban a racionális gazdálkodás azon komponensévé válik, amelynek segítségével a különböző szükségletek hazai forrásból történő kielégíthetőségével szemben megtakarítások vagy többletnyereségek érhetők el".*

Az importot egy ország úgy is csökkentheti, hogy bizonyos szükségleteket — hosszabb-rövidebb ideig — egyáltalán nem elégít ki, vagy hogy a gazdaságossági szempontok mellőzésével maximálisan kihasználja a hazai forrásokat. A gyakorlatban e két módszert többnyire egyidejűleg alkalmazzák. Az import belföldi termeléssel való helyettesítése esetenként akkor tekinthető kedvezőnek, ha a műszaki fejlődés — akár saját kutató-fejlesztő munkán, akár külföldről behozott technikán alapszik — lehetővé teszi bizonyos termékek behozatalának hazai termelésből való gazdaságos helyettesítését. A műszaki fejlesztéssel állandóan bővülnek a helyettesítési lehetőségek; lehetővé válik a régebbi technológia mellett nem hasznosítható ter-

* Bognár József: Világgazdasági korszakváltás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 208. l.

mészeti kincsek kitermelése, a termelési hulladékok gazdaságos feldolgozása stb. Másfelől azonban egyre bonyolultabbá válik annak tisztázása, hol helyettesíthető a leggazdaságosabban az import. Egyes termékek behozatalának megszüntetését okozhatja a külső feltételek megváltozása is. Számos termék behozatala, illetve a termeléséről való lemondás ugyanis gazdaságossági megfontolásokon (számításokon) alapszik. A világpiaci ararányok változásaival a korábbi döntésekben szerepet játszó feltételek szükségszerűen módosulnak. *A külső feltételek módosulásaira az importpolitika úgy reagál, hogy folyamatában megváltozik az import összetétele és volumene.*

Az import áruösszetételét spontán tényezők is befolyásolják. A mezőgazdasági termelés ilyen hatású ingadozásán kívül *a fejlődés során szűk keresztmetszetek és aránytalanságok is keletkeznek.* A hiányok importtal való fedezése segíti a gazdaság fejlődését, a kitűzött célok megvalósítását. Persze országonként nagy különbségek mutatkoznak abban a tekintetben, hogy milyen termékek hiányát és milyen mértékben fedezik importból. Ez részben attól függ, hogyan értékelik az egyes termékek hiányát és annak következményeit, részben pedig attól, hogy milyenek a beszerzési lehetőségek (van-e kínálat és van-e deviza). *Ha figyelembe vesszük a szocialista országok mechanizmusbeli különbségeit is, világossá válik, hogy e téren minden ország helyzete és magatartása sajátosnak tekinthető.*

A vázolt tényezőkön kívül egyéb tényezők is hatnak az import áruszerkezetére: például az *importvolumen.* Minél nagyobb az importvolumen, rendszerint annál differenciáltabb az áruösszetétel, míg kisebb importvolumen esetén az importált áruk választéka általában szűkebb.

Az árucserének — általában — *nélkülözhetetlen feltétele, hogy valamiféle értékbeli egyensúly legyen a vásárolt és az eladott áruk között.* Igaz ez — legalábbis hosszú távon — a külkereskedelmi áruforgalomra is. *Az áruk, szolgáltatások hitelbe történő adásvétele ugyan meglazíthatja az export és az import időbeli egybeesését:* egy-egy rövid időszakban az ország többet vagy kevesebbet is importálhat, mint amennyit exportál. Előbb-utóbb azonban ki kell egyenlíteni az áruszállításból származó elszámolási egyenleget. A nemzetközi ár- és értékarányok a világpiacon folyvást átalakulnak, időnként igen drasztikus változások mennek végbe. Az 1973-as árrobbanás, amely igen nagyarányú cserearány-változással járt együtt, jelentősen átértékelte a nemzetközi kereskedelmi- és fizetésimérleg-pozíciókat. A világgazdasági korszakváltás hatásaként a nyersanyagok és energiahordozók világpiaci ára kétszeresére-háromszorosára nőtt, míg a feldolgozó ipari termékek árainak emelkedése még az átlagos inflációs rátát is alig érte el.

E folyamat hatására az importpolitikának egy új dimenziója bontakozik ki a kis szocialista országokban. A roppant arányú cserearány-változás okozta külkereskedelmimérleg-deficitek csökkentésére, az egyensúlyra való törekvés az export dinamikus növelésével jár, ez azonban csak fokozottan exportra orientált fejlesztési politikával érhető el. Az exportra orientált fejlesztés viszont addicionális importot igényel, amelyet így csak takarékos importgazdálkodással, emellett számottevő külső források igénybevételével lehet megvalósítani. Ezért az importpolitika és az exportpolitika közt amúgyis meglevő — egyensúlyi eredetű — összefüggésrendszer napjainkban még szorosabbá, az importpolitikával szembeni követelményrendszer összetettebbé vált.

Ezeknek az összefüggéseknek az ismeretében a legtöbb szocialista or-

ság az import feltételeként megköveteli — valamilyen kompenzációs ügylet keretében (barter, switsch stb) — saját exportáruinak átvételét. Az elmúlt évek tapasztalatai arra mutatnak, hogy ez a törekvés csupán akkor nem ütközik akadályokba, ha az ellenszállítás nyersanyagokkal történik, míg a késztermékkel való fizetés elfogadása elől a külföldi partner igyekszik kitérni.

Feltételezhető, hogy az import indokolt és tényleges volumene közti eltérés minden országban másképpen alakul. Hazánkban — az erre vonatkozó jelzések szerint — a tényleges import alacsonyabb az importigényeknél. *Emiatt az importigényeket rangsorolni kell. Az importigények fontossági szempontból való rangsorolása alapján* az állam importkontingensekkel és gazdasági szabályozókkal irányíthatja, befolyásolhatja a behozatalt. Annak, hogy az importigények szelektálása mennyire racionális, gazdasági megfontolásokat mennyire érvényesítő kritériumok alapján történik, nagyon nagy jelentősége van.

Az importpolitikának fontos területe az import viszonylati megoszlásának racionális alakítása, formálása. A szocialista országok — így hazánk is — abból indulnak ki, hogy a népgazdaság fejlesztésének alapvető tényezője a többi szocialista országgal folytatott együttműködés. A társadalmi-politikai rendszer egyneműségén túl, a gazdasági integráció előrehaladása, a nemzeti együttműködés magasabb formáinak fejlesztése is a tagországokkal folytatott áruforgalom arányának növekedését eredményezi. A nemzetközi termelési specializáció, az ipari kooperációs megállapodások keretében folytatott termelés esetében ugyanis eleve adva van a beszerzési forrás és az értékesítési piac. Ugyanígy, a közös beruházások esetében is hosszabb távra stabilizálódik az egyes termékek beszerzési forrása és az értékesítési piac.

A külgazdasági kapcsolatok viszonylati koncentrációjára irányuló törekvés mellett ellenkező irányú tendencia is érvényesül. *Normális nemzetközi légkörben ugyanis minden ország érdekelt külgazdasági kapcsolatainak fejlesztésében a más társadalmi-politikai rendszerű,* más gazdasági csoportosuláshoz tartozó *országokkal is.*

Az eddig létrejött gazdasági integrációs csoportosulások egyike sem képes maradéktalanul fedezni tagországainak növekvő energia- és anyagszükségletét. Még kisebb a lehetőség a legmodernebb technikai és technológia egészének a csoporton belüli beszerzésére. Következésképpen, minden integrációs csoportosulásnak szüksége van egyéb beszerzési forrásokra is.

A beszerzési források szélesítése, valamint a források közötti választási lehetőség tekintetében az országok helyzete igen eltérő. Különösen jelentős eltérés mutatkozik az egyes országok között abban a vonatkozásban, hogy a beszerzési források kiválasztásakor mennyire tudják követni a gazdasági kritériumokat, vagyis tudnak-e abban az országban vásárolni, amelynek árukínálata és árfeltételei számukra a legkedvezőbbek. *A mai világgazdasági helyzetben ugyanis a beszerzési források közötti választás lehetősége lényegében az export viszonylati alakulásától is függ. Ez utóbbi pedig kapcsolatos egyrészt a fejlettségi színvonal által meghatározott* exportszerkezettel (a termékek korszerűségével és minőségével, az egyéni igényekhez való alkalmazkodással), másrészt az importőr ország külkereskedelmi politikájával és mechanizmusával.

A fő korláton kívül (amelyet az importnak exporttal való ellentételezési lehetősége jelent) még további tényezők is szűkítik a beszerzési forrá-

sok közötti szabad választás lehetőségét. Természeti és műszaki-gazdasági okok folytán egyes nyers- és alapanyagokat, féltermékeket, gépeket, gabonát stb. csak néhány meghatározott országtól lehet beszerezni. Az *alapvető nagytömegű nyers- és alapanyagoknál különösen fontos* (olykor még az árnál is fontosabb) *a szállítások biztonságossága.* A gépbeszerzési források közötti választáskor pedig egyre nagyobb jelentőségű a szállítási határidő, a pótalkatrész-ellátás és a szerviz.

A nemzetközi árucsere hatékonysága nem kis mértékben függ az import- és az exportügyletek lebonyolítási idejének kellő kiválasztásától. A világpiaci árak ugyanis, kiváltképpen a nyers- és alapanyagok árai — mint már utaltunk rá — állandóan mozognak. Emiatt a külkereskedelmi cserearányok alakulása jelentős részben attól is függ, hogy a nyers- és alapanyagok, valamint a féltermékek behozatala (a nem szocialista országokból) a világpiaci árak konjunkturális emelkedésekor vagy csökkenésekor bonyolódik-e le, illetve hogy képes-e az adott ország egyáltalában felismerni az ártendenciát.

A rendszeresen használt nyers- és alapanyagok vásárlásának időzítésében rejlő lehetőségek megfelelő kihasználása a szocialista országokban függ *a gazdasági mechanizmustól,* ezen belül *különösképpen* attól, miként kapcsolódnak az importárak a belföldi árakhoz, milyen érdeke fűződik a külkereskedelmi és a termelő vállalatoknak az importárak színvonalához, miként szabályozzák a készletgazdálkodást. E tekintetben az egyes szocialista országok között jelentős különbségek mutatkoznak, mint ahogy abban is, hogy miként járnak el az egyes szocialista országok az előre nem látható importigények felmerülésekor. Minél rövidebb idő szükséges az előre nem látott importigények felmerülésétől a behozatalra vonatkozó döntés meghozataláig, annál jobbak a lehetőségek az alapos piaci munkára, s hogy az adott importügyletet kedvező árfeltételekkel bonyolítsák le.

Az egyes szocialista országokban működő gazdaságirányítási rendszer által nyújtott — vásárlási és az eladási időre vonatkozó — manőverezési lehetőség, valamint *az ilyen irányú érdekeltség, ösztönzés gyakorlati érvényesítése függ az ország fizetőképességétől,* illetve attól is, hogy a gazdasági vezetés hogyan ítéli meg az ország devizahelyzetét, mérleghiány esetén milyen koncepciói, elképzelései vannak a külkereskedelmi deficit csökkentésére. Az eddigi gyakorlat azt mutatja, hogy a fizetésimérleg-gondok nyomására az országok gazdaságpolitikájában rendszeresen előtérbe helyezik a rövid távú megfontolásokat, ami nem kedvez annak, hogy a gazdálkodó egységek az import és az export lebonyolítási idejét a világpiaci ármozgásokhoz igazítsák. A fizetésimérleg-gondok kedvezőtlenül befolyásolják az importpolitikának más elemeit is.

DOBOZI ISTVÁN:

Nyersanyag- és energiapolitika Nyugat-Európában: nemzeti és kollektív nemzetközi irányzatok

A nyersanyag- és energiapolitika fő céljai és következményei az 1973—74. évi árrobbanás előtt

A fejlett nyugat-európai országok második világháború utáni fejlődésében a gazdasági növekedés gyorsítása és ezzel összefüggésben a nemzetközi versenyképesség fokozása az állami gazdaságpolitika legkiemelkedőbb céljává vált.* Az elsősorban a növekedés és a külgazdasági versenyképesség szolgálatába állított makropolitika lényeges követelményeket támasztott a nyersanyag- és energiaellátással szemben. A növekedéspolitikának és a külgazdasági politikának vetették alá a nyersanyag- és energiagazdálkodást is. *A nyersanyag- és energiapolitika céljául azt tűzték ki,* hogy *az biztosítsa a nyersanyag- és energiakereslet szavatolt és akadálytalan kielégítését a lehető legkisebb ráfordításokkal, fenntartva a fogyasztók szabad választását.*

E politika a keresleti oldal változásait (színvonalát, növekedési ütemét, szerkezetét) jórészt külső adottságként kezelte, s fő céljának az autonóm módon növekvő kereslet kielégítését szolgáló kínálat előteremtését, megszervezését tekintette. A kormányzatok nyersanyag- és energiapolitikája ezáltal alapvetően *kínálati politikára* szűkült le. A keresletszabályozás, elsősorban a nyersanyag- és energiaszükséglet korlátozása (takarékossági, gazdaságszerkezeti, környezetvédelmi, külgazdasági, biztonsági stb. szempontok alapján) háttérbe szorult. A kínálati politika kialakulásának *okai* a következők voltak:

1. *A növekedéspolitika szoros és arányos kapcsolatot tételezett fel a növekedési ütem és a nyersanyag- és energiafelhasználás dinamikája között.* Az ellentétes feltételezés, miszerint ez az összefüggés nem feltétlenül arányos és szinte lineáris függvényszerű, hanem megfelelő kormányzati politikával (például takarékosság, az újrafelhasználás ösztönzése, a struktúra- és iparpolitika, az életmód befolyásolása) szabályozható, s ezáltal a kereslet hosszú távon mérsékelhető, sőt bizonyos esetekben stabilizálható a növekedés és a foglalkoztatás színvonalának sérelme nélkül, nem került komolyan mérlegelésre.

2. A nyersanyag- és energiakereslet gyors bővülésében érdekelt *kínálati*

* A Nehézipari Minisztérium megbízása alapján a szerző irányításával a Világgazdasági Kutató Intézetben készített „Egyes nyugat-európai és szocialista országok ásványi nyersanyag-gazdálkodási politikája, különös tekintettel a saját források hasznosítására" című tanulmány alapján.

tényezők (elsősorban a nyersanyag- és energiatermelő vállalatok) szervezettségüknél és nagy gazdasági súlyuknál fogva *a kínálat bővítését szolgáló politika irányában befolyásolták a makroökonómiai döntéshozatali rendszert és a piaci szabályozást.*

3. A kormányzati nyersanyag- és energiapolitika rendelkezésére álló *hagyományos szabályozó eszközök alkalmasabbak voltak a kínálat befolyásolására, mint a keresletére.* A kínálat magas szintű szervezettsége, oligopolisztikus szerkezete a jelentős szereplők számát alacsonyan tartja, ennélfogva a velük szemben követendő politika világosan megfogalmazható és kivitelezhető. Ezzel szemben a decentralizált, heterogén keresleti szféra befolyásolása még a szándék megléte esetén is összehasonlíthatatlanul bonyolultabb feladat. Egyrészt, mert a több milliónyi fogyasztó döntéseinek befolyásolására nem állt rendelkezésre megfelelő adminisztratív közgazdasági „infrastruktúra", másrészt, mert e téren a kormányzati politika érvényesítésének eredményei korántsem olyan előreláthatóak, mint a kínálat rendszerébe való beavatkozásnál, s a hatások nem feltétlenül rövid vagy középtávon jelentkeznek. Számos nyugat-európai országban (különösen Franciaországban és Angliában) az energiatermelésben (kínálatban) uralkodóak az állami vállalatok, így a kormányzat közvetlen ellenőrzést gyakorolhat fölöttük, míg az energiafelhasználás javarésze a magánszektorra esik, amelynek befolyásolására a kormány — mint fentebb rámutattunk — még a szándék megléte esetén is korlátozott hatékonyságú eszközrendszerrel rendelkezik.

A második világháborút közvetlenül követő évek nyersanyag-, de főként energiahiányai után az ellátás általában bőséges volt, az ásványi nyersanyagok és energiahordozók többségének reálára csökkent vagy nem változott. Ez — más tényezőktől is támogatottan — különösen az energiadinamikus növekedésében tükröződött. Nyugat-Európa folyékony tüzelőanyag fogyasztása az ötvenes években évente átlag 15, a hatvanas években pedig 16 százalékkal nőtt. Bár nem ilyen viharos ütemben, de a múltbelihez és az Egyesült Államok felhasználásához képest *dinamikusan nőtt számos ásványi nyersanyag fogyasztása is.*

A nyersanyag- és energiakereslet növekedésével — ásványvagyon-szűkösségi és hatékonysági okok miatt — nem tartott lépést a hanyatló ágazatnak számító hazai ásványbányászat fejlődése, így a két szféra eltérő, sőt divergáló fejlődése a *nem hazai források növekvő mértékű igénybevételéhez* vezetett.

E folyamat a leggyorsabban és leglátványosabban az energiaszférában zajlott le, de a legtöbb nyersanyag esetében is megfigyelhető volt. A hetvenes évek derekán az Európai Gazdasági Közösség országai ipari ásványi nyersanyag-szükségletük $^2/_3$-át voltak kénytelenek importból fedezni. Amint az 1. sz. táblázatból látható, a közös piaci országok szinte minden fontos ásványi nyersanyag esetében erősen függenek a külső szállításoktól. Rendkívül kritikus, illetve 100 százalékos a függés a réz, az ón, a nikkel, a kobalt, a mangán, a foszfát és a wolfram tekintetében. Az EGK-ot alkotó kilenc országot együttvéve, az országcsoport energiafüggősége az 1950. évi 14 százalékról 1974-re 61 százalékra emelkedett. A külföldről származó nyersanyagok és energiahordozók aránya a hazai felhasználásban szinte valamennyi nyugat-európai országban elérte, sőt jóval meghaladta azt a kritikus szintet, amelyen a hazai ellátás már mindenekfölött a külső szállításoktól függ a volumen, a minőség, az ár és a folyamatosság szempontjából.

A külföldi forrásoktól való függés erőteljes fokozódása jelentősen *gyengítette a kormányzati ellenőrzést az ellátás fölött,* mivel az ellátás növekvő fontosságú nemzetközi elemére a kormányzat befolyása természetszerűleg kisebb, mint a hazai forrásokra.

1. sz. táblázat

Az EGK nyersanyagimport-függősége és összehasonlítása az amerikai és japán függőséggel (1973)
(Import a fogyasztás százalékában)

Nyersanyagok	EGK	Egyesült Államok	Japán
Alumínium	60	86	100
Réz	96	6	83
Ón	99	87	93
Cink	60	63	60
Nikkel	100	72	100
Ólom	70	26	70
Króm	100	91	100
Vasérc	59	20	99
Kobalt	100	96	100
Mangán	99	98	86
Foszfát	100	0	100
Wolfram	100	68	100

Forrás: The Hudson Letter. A Special Report, Industrial Raw Materials: The Outlook, International Herald Tribune, Párizs, 1975.

A kormányok a növekvő importfüggőséget — az ellátásban külső tényezők (mint például az 1956-os szuezi válság, az 1967. évi arab olajembargó-kísérlet) hatására felmerült zavarok, illetve azok veszélyének átmenetileg érvényesülő hatását leszámítva — *nem tekintették elsődleges fontosságú kérdésnek,* mivel egyrészt szilárdan bíztak a nemzetközi gazdasági rendszer normális működésében, másrészt az ellátásbiztonsági megfontolásokkal szemben a gyors növekedésnek és ezzel összefüggésben a nemzetközi versenyképességnek adtak prioritást.* Ez utóbbi azt követelte, hogy a nyersanyag- és energiaellátást a lehető legkisebb költség alapján szervezzék meg. Ez az esetek javarészében a hazai termeléssel szemben az importot tolta előtérbe. Az import gazdaságosságán kívül természetszerűleg fokozottan a külső források erőteljesebb igénybevételére késztetett a hazai készletek kimerülése, illetve ilyenek hiánya. Egyes nyersanyagok és energiahordozók (különösen a kőolaj) esetében a nyersanyag- és energiapolitika így jórészt a kereskedelempolitikára korlátozódott.

Megjegyzendő, hogy néhány ország (különösen Franciaország és kisebb mértékben Olaszország) törekedett a *közvetett függőség* (az angolszász, első-

* Ahhoz, hogy a nagyfokú importfüggőségből fakadó potenciális sebezhetőséget (ellátási korlátozás, nagyarányú és hirtelen áremelkedés stb.) a nyugat-európai kormányok egészen a legutóbbi évekig nem értékelték megfelelően, kétségtelenül hozzájárult, hogy a második világháború utáni időszakban egészen a hetvenes évek elejéig jelentős és tartós ellátási korlátozásra, nagyarányú áremelkedésre nem került sor, sőt a nyersanyagpiacokat a túlkínálat és a csökkenő reálárak tendenciája jellemezte. Továbbá: jellemző módon a nemzetközi kereskedelmi rendszabályok és -politikák túlnyomórészt a piacokhoz s *nem* a kínálathoz való hozzájutás problémáját hangsúlyozták. A nemzetközi kereskedelemre és kereskedelempolitikai ellentétekre nem az ellátásbiztonságot érintő exportkorlátozások, hanem döntően az importkorlátozások nyomták rá a bélyegüket.

sorban amerikai transznacionális vállalatok közvetítői tevékenységének) csökkentésére a saját tulajdonban levő, nemzetközi ütőerejű vállalatok létrehozása, a közvetlen külföldi kitermelőipari beruházások, a szállítási hálózat javarészének nemzeti kézben tartása, a hazai piacon a külföldi vállalatok tevékenységének korlátozása, valamint a nemzeti vállalatok előnyben részesítése útján. A kis nyugat-európai országok a közvetlen és közvetett külső függőséget adottságként kezelték s nem kielégítő tőkeerejük folytán nem törekedtek az ellátásbiztonság közvetlen külföldi beruházások révén való növelésére. Ezeknek az országoknak *az ipari nyersanyag-behozatala hagyományosan jóval nagyobb részben ered a nyugat-európai régión belülről, mint a nagyobb országoké.* Ez utóbbiak nagyobb tőkeerejüknél, általános gazdasági súlyuknál fogva jobban orientálódnak a nyugat-európai régión kívüli nyersanyagforrásokra.

Az ellátásbiztonsági szempontok viszonylagos háttérbe szorulására utal az is, hogy az árrobbanás előtt a nyugat-európai országok nem használták ki eléggé a beszerzési források céltudatos földrajzi diverzifikálásában rejlő biztonságpolitikai lehetőségeket sem.

Az 1973—1974. évi árrobbanás és energiaválság előtti nemzeti nyersanyag- és energiapolitikáról összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az általános gazdaságpolitikának alárendelve döntően a növekedésgyorsítás, a hatékonyságemelés s ezzel szoros összefüggésben a külgazdasági versenyképesség-fokozás eszközei voltak. A nyersanyag- és energiaellátás költségminimalizálásának adott prioritás „ára" a külső függőség erőteljes növekedése, a potenciális ellátási sebezhetőség fokozódása és az ellátás fölötti kormányzati ellenőrzés jelentős meggyengülése volt. E politika eredményeként a hetvenes évek derekára szinte valamennyi nyugat-európai gazdaság a külföldről származó nyersanyag- és energiaellátás szempontjából olyan kritikus érzékenységi, sőt sebezhetőségi fokra jutott, hogy a külföldi beszerzés feltételei és lehetőségei az ellátási politika legfőbb és jórészt ellenőrizhetetlen (vagy legalábbis csökkenő mértékben ellenőrizhető) változóivá léptek elő.

A nyersanyag- és energiapolitika külső feltételrendszerének jelentős módosulása: a klasszikus nemzetközi ellátási rendszer felbomlása a hetvenes években

A hetvenes évek eddig eltelt időszakában felgyorsult, drámai világgazdasági változásaiban a nyersanyag- és energiaproblémák kitüntetett szerephez jutottak. A nemzeti szintű nyersanyag- és energiagazdálkodás feltételeit a világgazdaság mindegyik országában alapvetően módosította a hagyományos nemzetközi nyersanyagellátási rendszer felbomlása és az értékarányok gyökeres megváltozása. *A tőkés nemzetközi kitermelőipar „klasszikus rendje" olyan mértékben bomlott fel, amilyen mértékben a vezető tőkésállamok elvesztették politikai ellenőrzésüket a nyersanyag- és olajkitermelő fejlődő országok kormányai fölött és amilyen mértékben a fejlett tőkésországok transznacionális vállalatai elvesztették ellenőrzésüket a fejlődő országok kitermelő ipara fölött.* E két folyamat szervesen összefonódott és kölcsönösen erősítette egymást.

A tőkés nemzetközi nyersanyagellátási rendszernek már a hatvanas években megindult felbomlása a hetvenes évekre rohamosan kiteljesedett. E rendszerre az egyre fokozódó ingatagság vált jellemzővé. Ennek okai meg-

találhatók mind a kínálat, mind a kereslet oldalán. *A kínálati rendszer növekvő ingatagságának okai:*

a) A fejlett tőkésállamok vertikális felépítésű transznacionális vállalataira alapozott ellátási rendszer meggyengülése a fejlődő országok kormányainak erőteljessé vált államosítási és ellenőrzési intézkedései következtében.

b) Ezzel párhuzamosan nem alakultak szilárdnak tekinthető együttműködési mechanizmusok az ellátási rendszer egyik kritikus pontján, ti. a nemzetközi vállalatok és a fejlődő országok kormányainak kapcsolatában.

c) A kínálati oldal szervezettségének, intézményesedésének fokozódása a fő nyersanyag- és energiaexportáló országok részéről. A hagyományos nemzetközi vállalati kartellek helyébe több esetben kormányzati termelői kartellek léptek, amelyek a kitermelőipar és a nyersanyagpiacok jellegzetesen oligopolisztikus szerkezetének megerősödését idézik elő.

d) A tőkés nemzetközi ellátási rendszer növekvő mértékű politizálódása a kormányok fokozottabb közvetlen részvétele és az erősödő termelői-fogyasztói kölcsönös függés következtében.

A *keresleti oldalról kiinduló zavarok* a következők:

a) A fejlett tőkés gazdaságok ciklikus mozgásának módosulása (elsősorban a nemzetközi szinkronizáció fokozódása és a ciklikus kilengések megnagyobbodása), amely a szokásosnál erőteljesebb keresleti hatásokkal jár, s ehhez a rövid és középtávon alapvetően merev kínálati rendszer nem képes rugalmasan alkalmazkodni.

b) A keresleti oldalon viszonylag váratlanul jelenhetnek meg olyan masszív importkereslettel rendelkező vásárlók, amelyek igényeinek kielégítésére a kínálati rendszer — a már említett merevsége miatt — nem képes.

c) A tőkés nemzetközi pénzügyi rendszer súlyosbodó zavarai és a gyors ütemű infláció fokozzák egyes nyersanyagok spekulációs szerepét.

A fenti tényezők következtében a tőkés nemzetközi nyersanyag- és energiaellátási rendszer működése konfliktusérzékenyebbé és kiszámíthatatlanabbá vált. Ezáltal a nemzeti nyersanyag- és energiapolitikák egyre növekvő jelentőségű területén vált a helyzet bizonytalanná, mind kevésbé tervezhetővé.

A nyersanyag- és energiagazdálkodás feltételei az egyes nyugat-európai *nemzetgazdaságokon belül is az ingatagság* irányába tolódtak el. Számos országban a környezetvédelem kiterjedt, szervezett és befolyásos mozgalommá fejlődött. A hetvenes évek derekára mindegyik országban megerősödtek az atomenergia-ellenes tömegmozgalmak, politikai kampányok és érdekharcok. Az energiaproblémák az egyes társadalmakon belül is politizálódtak. Az energiapolitikai rendszer keretei jelentősen kitágultak, új szereplőkkel (környezetvédő, fogyasztói csoportok, helyi közösségek, politikai pártok, parlament stb.) egészült ki. Az energiapolitika kialakításának folyamata a korábbihoz képest nyíltabbá vált, oldódott a korábbi, kevés szereplős technokratikus döntéshozatali rendszer zártsága. A válság hatására az energiapolitikai rendszerben különösen kiéleződött a szektorálisan (szén, olaj, atomenergia, villamos energia stb.) szerveződő érdekcsoportok közötti küzdelem.

A nyersanyag- és energiapolitika cél- és eszközrendszerében az árrobbanás és az energiaválság hatására bekövetkezett változások

Bár az egyes nyugat-európai országok válasza az árrobbanásra és az energiaválságra sajátos gazdasági, ásványi vagyon, institucionális és egyéb adottságok következtében korántsem volt mindenben azonos, mégis körvonalazhatók bizonyos általános tendenciák, amelyek többé-kevésbé jellemzőek a nyugat-európai társadalmak többségére. A következőkben vázlatosan áttekintjük a nyersanyag- és energiapolitika cél- és eszközrendszerének legfontosabb változásait.

E politika *célrendszerében* bekövetkezett legfontosabb változások:

1. A nyersanyag- és energiakereslet növekedésének mérséklése, a keresletszabályozás előtérbe kerülése.
2. Az ellátásbiztonság növelése.
3. A nyersanyag- és energiagazdálkodással korábban viszonylag laza kapcsolatban levő ökológiai, életminőségi s általános társadalmi célok hangsúlyozottabb figyelembevétele.

A mondottak következtében a *célrendszer bonyolultabbá és ellentmondásosabbá vált.* Például az ökológiai célok ellentétbe kerülhetnek a külső függőség csökkentésének a hazai nyersanyag- és energiaforrások (például atomenergia, külszíni szénbányászat) fokozottabb kihasználásán nyugvó céljával. Mindez természetesen új és nagyobb követelményeket támaszt a nyersanyag- és energiapolitika eszközrendszerével szemben. Ez utóbbi is összetettebbé vált, növekedett a kormányzati politika támogatására igénybevett eszközök száma, s a célrendszer átalakulásával módosult az egyes eszközök viszonylagos jelentősége és szabályozó szerepe. *Általában véve az eszközrendszerben a következő lényegesebb változások figyelhetők meg:*

1. A nyersanyag- és energiapolitika fokozottabb intézményesítése, előtérbe kerülése a gazdaságpolitikán belül. A kormányzati beavatkozás szabályozó szerepének erősítése. Törekvés a rugalmasság fokozására, a választási lehetőségek növelésére. E politika szektorális széttagoltságának csökkentése, belső összhangjának fokozása.
2. Takarékosságra ösztönzés adminisztratív és közgazdasági módszerekkel. Az anyagok újrafelhasználásának ösztönzése.
3. A gazdaság átlagos nyersanyag- és energiaigényességének csökkentése struktúrapolitikai eszközökkel.
4. Viszonylag nagyobb támaszkodás a hazai nyersanyag- és energiaforrásokra azokban az országokban, ahol erre az ásványvagyon mérete és a nem túl kedvezőtlen költségviszonyok alapján lehetőség van.
5. Az energiamérleg szerkezetének kiegyenlítettebb termékszerkezet irányában való módosítása.
6. A nyersanyag- és energiaimport korábbinál nagyobb arányú viszonylati diverzifikálása, a politikailag „megbízható" ellátási források részarányának növelése.
7. A nyersanyag- és energiaimport stabilitásának fokozása hosszú lejáratú kormányközi egyezmények kötésével.
8. Egyes nagyobb országokban a közvetett függőség csökkentése saját, külföldi kitermelőipari vállalkozásokkal, az idegen tulajdonban levő közvetítők kikapcsolásával. A külföldi beruházások földrajzi irá-

nyának módosítása a politikailag stabilnak tekintett országok, illetve térségek javára.

9. Törekvés a fogyasztó országok nemzetközi összefogására, illetve ennek intézményesítése.
10. A gazdasági és stratégiai célú készletezési politika szerepének fokozódása.

A nyugat-európai országok árrobbanás és energiaválság előtti, valamint utáni nyersanyag- és energiapolitikája cél és eszközrendszerének egymáshoz való viszonyát a 2. táblázatban rendszereztük. A táblázat természetesen nem tükrözheti a két rendszer egyre bonyolultabb viszonyának minden részletét, csupán az általunk leglényegesebbnek tartott „koordinátákat", összefüggéseket világítja meg.

A következőkben kissé bővebben áttekintjük az eszközrendszerben bekövetkezett változások fő vonásait.

A nyersanyag- és energiapolitika fokozódó intézményesedése, a kormányzati politika szabályozó szerepének erősödése

Tekintettel a nyersanyag- és energiapolitikai célrendszer már korábban említett bővülésére és bonyolultabbá, ellentmondásosabbá válására, a nyersanyag- és energiaellátás makroökonómiai és gazdaságbiztonsági jelentőségének fokozódására, az energiaválság után valamennyi nyugat-európai ország nyersanyag- és energiaellátásában *fokozódott a központi állami beavatkozás.* Több országban továbbfejlődött a már korábban is viszonylag fejlett intézmények rendszere, ami döntően az állami beavatkozás és szabályozás erősödésének eredménye. Megfigyelhető, hogy e téren az egyes országok — jellegüket tekintve — *hagyományos politikájukat viszik tovább:* a korábban is fejlett intézményi rendszerrel és állami szabályozással rendelkező országokban (Franciaország, Nagy-Britannia) tovább erősödött a központi beavatkozás és az intézményesedés, míg a liberálisabb gazdasági ideológiát követő országokban (NSZK, Svájc, Hollandia stb.) a központi szabályozás — a válság után tapasztalt erősödése ellenére is — az előbbi országokhoz viszonyítva korlátozott maradt. A közvetlenül a válság után foganatosított rendkívüli intézkedéseket leszámítva, az országok javarészében igyekeztek elkerülni az ellátási rendszerbe való szigorú hatósági jellegű beavatkozást. A válság utáni években szinte valamennyi országban erősödött a felismerés, hogy *az ármechanizmus* (s általában a piaci mechanizmus) *nem elégséges* a nyersanyag- és energiaproblémák kezelésére. Valamennyi országban erősödött — különösen a keresletszabályozás, a takarékosság szolgálatában — az adó- és a hitelpolitikai szabályozók szerepe.

A nyersanyag- és energiapolitika távlati szabályozó szerepével kapcsolatban felmerülő egyik fontos kérdés, hogy míg *a nyersanyag- és energiaproblémák hosszú távú természetűek, addig a* (különösen a központi) *döntéshozatali és politika-kialakítási rendszer általában rövid távra orientálódik.* A kormányok mindenekelőtt rövid távú eredmények elérésére törekedtek s kevésbé hajlandók olyan gazdasági áldozatokat követelő mai döntésekre, amelyek eredményei egy évtized múlva, vagy később jelentkeznek. Márpedig a jelenlegi nyersanyag- és energiaproblémák túlnyomórészt ilyen döntéseket követelnek.

2. sz. táblázat

A kormányzati nyersanyag- és energiapolitika cél- és eszközrendszere a válság előtt és után

Célok / Eszközök	A kínálat növelése	Rövid távú költségminimalizálás (a nemzetközi versenyképesség előmozdítására)	Keresletmérséklés, takarékosság	Ellátásbiztonság (külső függőség csökkentése)	Környezetvédelem	A fizetési mérleg egyensúlya	Regionális fejlesztés, foglalkoztatási, szociális problémák enyhítése
Állami vállalatok létesítése, az állami szektor erősítése	×			×			×
Árszabályozás		×	⊗				
Adópolitika, szubvenció	×	×	⊗		×	×	×
Hitelpolitika	×		⊗				×
Fúziós (koncentrációs) politika				×			×
Piacszabályozás (piaci részesedési kvóták, garantált állami vásárlás)				×			×
Importkvóta				×		×	
Struktúrapolitika			⊗		×	×	×
Készletezési politika				⊗			
Recirkulálás ösztönzése	⊗		⊗	⊗	×	⊗	
Környezetszennyezési normák megállapítása					×		
Külföldi beruházások ösztönzése	×	×		×			
Diverzifikációra törekvő kereskedelempolitika				⊗			
Hosszú lejáratú kormányközi szállítási megállapodás				⊗			

Jelölés: × — Valamely nyersanyag- vagy energiapolitikai cél elérésére a válság előtt és után is igénybe vett eszköz.
⊗ — Hangsúlyozottan a válság után alkalmazott vagy alkalmazni kívánt nyersanyag- és energiapolitikai eszköz.

A keresletszabályozási politika szabályozási szempontból komplexebb, nagyobb követelményeket támaszt a kormányokkal szemben, mint a kínálati politika. Korántsem biztos, hogy valamennyi kormány képes lesz a keresletszabályozás megfelelő adminisztratív-szabályozási rendszerének kiépítésére. Ebben az esetben a keresletmérséklés politikája intézményesen kerül veszélybe.

A nyersanyag- és energiapolitikai rendszer egyik legsúlyosabb problémája a válság után az, hogy a döntéseket olyan környezetben kell meghozni, amelyre az árak, az ellátás, a technológiai fejlődés, a közvélemény, a különböző érdekcsoportok reagálása és számos egyéb vonatkozásban *a fokozottabb bizonytalanság*, a kiszámíthatatlanság a jellemző. E többszörös környezeti bizonytalanságban mindinkább alkalmatlanná válik a múltbeli egyszerű költségoptimalizálási megközelítés. Az optimalizálási eljárások alkalmazása csak akkor reális, ha a célok világosak, a bizonytalanság pedig kicsi. Bizonytalan környezetben a politikával szemben támasztott legfontosabb követelmény a *rugalmasság*, a különböző lehetséges jövőbeli fejleményekhez való alkalmazkodás képessége. A rugalmasság elérése azonban nem egyszerű, tekintettel a meghozott döntések (beruházások) hosszú átfutási idejére és merevítő hatására (nem is szólva költségeiről), a komplex társadalmi-gazdasági rendszerek jelentős tehetetlenségére, a hirtelen változásokra való gyenge reagálóképességére. *A rugalmasságra való fokozottabb törekvés* — a többi között — megfigyelhető a távlati energiapolitikát megalapozó prognózisok készítésében. A korábban megfigyelt egy vagy két jövőbeli fejlődést extrapoláló (s a bizonytalanságot elhomályosító) prognózisok helyét számos országban olyan új módszerek váltották fel, mint a *szcenáriókészítés*, amelyben több lehetséges alternatív jövőt (jövőbeli fejlődést) vázolnak fel a legkülönfélébb bizonytalansági és korlátozó tényezők figyelembevételével.

A takarékosságra ösztönzés előtérbe kerülése

A válság utáni helyzetben a kormányok a korábbinál lényegesen nagyobb figyelmet fordítanak *a kereslet befolyásolására* a kereslet növekedésének mérséklése végett. A takarékosság jegyében kidolgozott és foganatosított keresletszabályozó intézkedések eddig túlnyomórészt az ellátás szempontjából legkritikusabb területre, az energiagazdálkodásra irányultak. A 3. sz. táblázatban rendszereztük a nyugat-európai országok által a fő energiafelhasználó szektorokra vonatkozólag hozott takarékosságserkentő intézkedéseket. A táblázatban feltüntetett intézkedéseken túlmenően a nyugat-európai országokban *erőteljes felvilágosító-ösztönző kampány* bontakozott ki az energiatakarékosság jelentős fokozása (az ún. takarékossági etika kifejlesztése) érdekében. Egyes országokban (például Franciaország, Hollandia, Svédország, Anglia, Ausztria) 1973 után a takarékossági intézkedések koordinálására, ösztönzésére és népszerűsítésére speciális szervezeteket, kormányzati testületeket hoztak létre.

Az energiatakarékosság érdekében hozott intézkedésektől, az energiaáremelkedéstől és a gazdasági növekedés ütemének távlati lanyhulásától a nyugat-európai kormányok *az energiakereslet növekedésének jelentős mérséklődését várják.*

3. sz. táblázat

A nyugat-európai országok által hozott hosszú távú takarékossági intézkedések a fő energiafelhasználó szektorokban*

Energiapolitikai eszközök	Közlekedés	Ipar	Háztartások
1. Sebességkorlátozás	×		
2. Árpolitika (áremelés)	×	×	×
3. Adópolitika:			
Energiaadó-emelés	×	×	×
Dieselesítés ösztönzése	×		
Energiahatékony (alacsonyabb lóerejű) járművek és berendezések alkalmazásának ösztönzése	×	×	×
Adókedvezmény az épületek hőszigetelésének javítására		×	×
4. Tömegközlekedés javítása és ösztönzése, magángépkocsi-használat részleges korlátozása	×		
5. Stuktúrapolitika (a kevésbé energiaigényes tevékenységek ösztönzése, az energiaigényes tevékenységek részleges külföldi kitelepítése)		×	
6. Szubvenció vagy kedvezményes hitel nyújtása korszerű, energiahatékony berendezések alkalmazására és az épületek hőszigetelésének javítására		×	×
7. Kötelező érvényű szigetelési előírások az új épületekre vonatkozólag		×	×
8. Hulladékhő hasznosításának ösztönzése, az együttes hő- és villamosenergia-termelés fokozottabb alkalmazása		×	
9. Az energiaigényes anyagok újrafelhasználásának (recirkulálásának) ösztönzése		×	
10. Mennyiségi kedvezmények korlátozása vagy megszüntetése a villamosenergia-fogyasztásban		×	×
11. Fogyasztási kontingensek megállapítása		×	×
12. Az átlagos szobahőmérséklet csökkentésére való ösztönzés (a középületekben egyes országokban kötelező csökkentés)			×
13. Központosított fűtési rendszerek (távfűtés) ösztönzése		×	×

* A táblázatban feltüntetett energiapolitikai eszközök közül az egyes országok nem feltétlenül alkalmazzák mindegyiket s az alkalmazás mértéke is eltérő lehet a különböző országokban. A táblázat a tanulmányozott nyugat-európai országok által általában igénybe vett energiapolitikai eszközökről kíván átfogó képet nyújtani.

A válság után a fejlett tőkésországok nyersanyag-politikájában — amint az várható volt — *az újrafelhasználás* a korábbinál jóval *nagyobb figyelmet kapott*. Míg korábban az ösztönző jellegű kormányzati beavatkozás (szabályozás) jórészt elkerülte a másodlagos nyersanyagok piacait, addig a

válság után a kormányzati nyersanyag-politika fokozottabban törekszik a takarékosság, az ellátásbiztonság, a fizetési mérleg és a környezetvédelem szempontjából kedvező újrafelhasználás serkentő jellegű szabályozására.

A keresletmérséklésre és a takarékosságra való törekvés a válság utáni nyersanyag- és energiapolitikák egyik legfontosabb megkülönböztető sajátossága. Evégett a kormányok széles körű intézkedéseket foganatosítanak, de ezek várható hatékonyságát jelenleg nehéz előrelátni. Annyi azonban bizonyosra vehető, hogy az áremelkedés okozta keresletmérséklődés messze elmarad a várakozástól, ezért a kormányzati politika nem árpolitikai szabályozó eszközei kerülnek előtérbe. Ezek hatásai elsősorban hosszú távon fognak jelentkezni. A kormányzati keresletszabályozás hathatósságát csökkenti, hogy a kormányzati politika eszközrendszere hagyományosan alapvetően a kínálat befolyásolására épült ki, s a kereslet befolyásolása egyébként is bonyolultabb, nehezebb és kevésbé hatékony, mint a kínálaté. A kínálati rendszerre nehezedő nyomás mérséklődése az elkövetkező évtizedben nagymértékben a gazdasági növekedés lelassulásából származik majd. Bár a válság hatására csökkent a kormányzati politika korábbi egyoldalú kínálati orientációja s a keresletszabályozás szempontjainak nagyobb figyelmet szentelnek, a jövő nyersanyag- és energiapolitikájában a kínálat növelésének változatlanul fontos szerepe lesz. Sőt, a takarékossági programok esetleges kudarca esetén — s e lehetőséget még a takarékosság mellett magát teljesen elkötelező s azt ösztönző Nemzetközi Energiaügynökség sem zárja ki — a nyersanyag- és energiapolitika visszanyerheti korábbi kínálat-orientáltságát.

A nyersanyag- és energiakereslet növekedésének mérséklése struktúrapolitikai eszközökkel

A gazdaságok átlagos energia- és nyersanyag-igényességének csökkentésére a nyugat-európai kormányok a korábbinál fokozottabb mértékben kívánják igénybe venni a *struktúrapolitika* eszközeit, bár erre vonatkozóan a kormányzati elképzelések jóval kevésbé kiforrottak, mint a már említett takarékossági törekvések esetében.

Az árrobbanás által leginkább sújtott országokban *határozottabb törekvés lesz tapasztalható a nyersanyag- és energiaigényes termelési tevékenységek visszafejlesztésére vagy mérsékelt ütemű fejlesztésére.* Erősödhet az olyan nyersanyag- és energiaintenzív ágazatok, mint az alumínium- és acélgyártás, a vegyipar, a papíripar már korábban megindult *részleges külföldi kitelepítésének folyamata,* illetve e tevékenységeknek elsősorban a harmadik világban való fejlesztése külföldi beruházások alapján. E törekvés találkozik a fejlődő országoknak a hazai nyersanyagforrások fokozottabb feldolgozására irányuló követelésével. A felsorolt ágazatok erőteljesebb fejlesztése a harmadik világban több tényező folytán is előnyös a nyugat-európai országok számára: a nyersanyag-feldolgozás első szakaszai nagyarányú környezetszennyződéssel járnak és igen energiaigényesek, a magasabb fokon feldolgozott áruk szállítása olcsóbb, így számottevő költségmegtakarítás érhető el. Mindent egybevetve várható, hogy — a fejlett tőkésországok környezetvédelmi intézkedései, az energia- és a szállítási költségek, a magas és növekvő bérköltségek és a fejlett országokban a kohászati foglalkozásokkal szemben tapasztalható idegenkedés következtében — *a kohászatban a komparatív előnyök mindinkább a fejlődő országok javára tolódnak el.*

A hazai ásványvagyon részleges felértékelődése

A *hazai nyersanyag- és energiaforrások* nemzeti megközelítése döntően a készlethelyzet, a biztonságpolitikai és hatékonysági megfontolások alapján fogalmazódott meg. Egy ország sem képes és nem is kíván önellátásra berendezkedni sem az ásványi nyersanyagok, sem az energiahordozók terén, de bizonyos törekvés tapasztalható a hazai forrásokra való nagyobb fokú támaszkodásra. Ezt két fő tényező magyarázza:

1. A kőolaj és több ásványi nyersanyag világpiaci árának számottevő emelkedése a hazai ásványbányászat viszonylagos jövedelmezőségére kedvező hatást gyakorolt.
2. A válság után számos ország a hazai forrásból származó ellátást a korábbihoz képest nagyobb „biztonsági ázsióval" értékeli, a nagyobb fokú ellátásbiztonságért — bizonyos határokon belül — nagyobb hatékonysági áldozatra hajlandó.

A hazai forrásokra való támaszkodás terén az országok lehetőségei eltérőek, és az esetek javarészében korlátozottak. Például az energiaönellátásra Nyugat-Európában — a nettó energiaexportőr Hollandia mellett — csupán két országnak, Angliának és Norvégiának van lehetősége. A többi ország esetében a hazai forrásokra való nagyobb támaszkodás, illetve a hazai ásványbányászat visszafejlődésének mérséklése rendszerint csupán a külső függőség további növekedésének megakadályozását vagy nem nagyon jelentős csökkentését célozza. Franciaországban például célul tűzték ki, hogy egy évtized alatt kétszeresére növelik a nyersanyagtermelést, ami „csupán" azt tenné lehetővé, hogy a szükségletnek a jelenlegi 15 százaléka helyett 1985-ben 20 százalékát elégíthetnék ki hazai forrásból (nem számítva az újrafelhasználást). Megfigyelhető, hogy több országban a korábban elhanyagolt hazai földtani kutatásoknak és ásványbányászati beruházásoknak újabban nagyobb szerepet juttatnak.

A hazai energiabázis fejlesztésének előtérbe kerülésével több ország felülvizsgálta korábban követett *szénpolitikáját*. A jelentős szénkészletekkel rendelkező országokban az átértékelés rendszerint abban tükröződik, hogy a széntermelés csökkenésének tervezett üteme mérséklődik, vagy pedig abban, hogy a termelés szinten tartását tervezik. A nyugat-európai országok közül távlatilag csupán Spanyolország kívánja a széntermelést viszonylag számottevően növelni. A szénbányászat mindegyik országban továbbra is jelentős és növekvő állami támogatásban részesül, mivel az új kutatások és feltárások, a meglevő bányák modernizálása és újak nyitása, a jelenlegi helyzetben sem valósítható meg külső erőforrások bevonása nélkül. A széntermelés gyorsabb fejlesztésének akadályai a következők:

1. A széntermelők fejlesztési törekvései csak részben találkoznak a felhasználók érdekeivel, mivel az utóbbiak oldaláról a korábban vártnál erőteljesebb ellenállás bontakozott ki a hazai szén nagyobb arányú felhasználásával szemben.
2. Továbbra is romló munkaerőhelyzet és az ebből fakadó magas munkabérek.
3. Az ágazatra mind erőteljesebben nehezedő környezetvédelmi nyomás.
4. Az olcsóbb külföldi szén fokozódó versenye.

Az energiamérleg szerkezetének módosítása

Az olajválság s az árarányok átrendeződésének hatására a legtöbb ország *energiamérlegének* korábban tervezett (prognosztizált) szerkezeti alakulása jelentősen megváltozott. Az energiamérlegekben kiegyenlítettebb szerkezeti fejlődés körvonalai rajzolódnak ki: a kőolaj korábban nagyon magas részaránya esetében csökkenés, az alacsonyabb részarányú földgáz és atomenergia esetében pedig jelentős emelkedés várható. A kiegyenlítettebb termékszerkezetű fejlődést, a „keverési politikát" szolgálja a szén prognosztizált részarányának a válság előtti tervekhez képest számottevően kisebb mértékű csökkenése. A válságra való közvetlen reagálás valamennyi országban az *atomenergia-termelés* erőteljes fokozásának a célkitűzésében tükröződött. A későbbiek során azonban — az atomenergia-termelés lehetőségeinek reálisabb értékelése és az időközben kibontakozott új fejlemények hatására — a túlméretezett atomenergia-programokat mindegyik országban jelentősen mérsékelték. Ennek főbb okai a következők:

1. A távlati villamosenergia-igény korábban vártnál kisebb mértékű távlati növekedésével való számolás.
2. Az atomerőművek beruházási költségeinek nagyarányú növekedése és az ebből fakadó finanszírozási nehézségek.
3. Az atomerőművi fűtőanyagok árának többszörösére emelkedése.
4. Fokozódó bizonytalanság a távlati uránellátásban.
5. Az atomerőművek üzembe helyezési határidejének rendszeres és jelentős mértékű elhúzódása.
6. A reaktortípusok közötti politikai és technológiai természetű választási (döntési) bizonytalanság.

Az energiamérleg tervezett szerkezeti átrendeződésének mértéke különböző az egyes országokban. A két szélső helyzet talán Franciaország és Ausztria: az olajválságra a nyugat-európai országok közül a szerkezeti arányok tekintetében is Franciaország reagált legerőteljesebben, ugyanakkor Ausztria 1985-ig gyakorlatilag változatlanul kívánja hagyni energiamérlege szerkezetét. A leginkább atomenergia-centrikus szerkezeti fejlődés ugyancsak Franciaországban várható. Az új alternatív energiahordozók az elkövetkező 1-2 évtizedben nem jutnak érdemleges szerephez egyetlen ország energiamérlegében sem*. A kutatásokban azonban különösen a napenergia egyre inkább előtérbe kerül.

Az import viszonylati szerkezetének nagyobb fokú diverzifikálása

A kormányok — különösen a kisországokban — felismerték, hogy fokozni lehet az ellátás biztonságát — változatlan globális függőség esetén is — a *beszerzés* földrajzi megosztásának módosításával, a *kiegyenlítettebb viszonylati terítéssel.* Az aktívabb diverzifikációs politika alkalmazása természetesen az ellátásbiztonság szempontjából leglényegesebb területen, a *kő-*

* Egyedül Franciaországban — ahol a kormány jelentős napenergia-kutatásokat finanszíroz s ahol a nyugat-európai országok közül a napenergia szorgalmazói a legjelentősebb sikereket érték el — tervezik, hogy a 80-as évek derekára az új energiahordozók részaránya az energiamérlegben 1 százalék fölé kerül.

olajbeszerzésben figyelhető meg a legszemléletesebben. Jellemző, hogy az *olajembargó feloldása után egyetlen ország importjában sem állt helyre az olajválság előtti viszonylati szerkezet.* Csaknem mindegyik országban megfigyelhető az a törekvés, hogy az importban olykor rendkívül nagy súllyal rendelkező *fő szállítók viszonylagos szerepét csökkentsék,* akár bizonyos gazdasági áldozatokat is vállalva. Közvetlenül a válság előtt több országban is a fő szállító részesedése az importban elérte a 40—60 százalékot. Franciaországban például — ahol a múltban a diverzifikációs politikát a legtöbb nyersanyagnál viszonylag elhanyagolták — célul tűzték ki, hogy 1985-re az olajimportban egyetlen ország részesedése se haladhatja meg a 15 százalékot. E cél elérése azonban a válság utáni francia olajimport-politika ismeretében nem látszik valószínűnek.

A válság utáni években a legtöbb ország olajimportjában csökkent a politikailag leginkább megbízhatatlannak tekintett szállító országok (Líbia, Algéria, Irak) részaránya, s visszaesett a korábban rendkívül nagy részarányú fő szállítók részesedése is. 1973 után az *ellátásbiztonsági kockázat minimalizálása* végett számos ország arra törekedett, hogy *Irán,* a fő nem arab olajszállító és az olajjal nem politizáló ország *javára* módosítsa az import földrajzi szerkezetét. Több ország importjában növekedett a szintén nem arab szállító Nigéria részesedése is.

Hosszú lejáratú kormányközi szállítási egyezmények kötése

A második világháború után, de különösen a 60-as években — az ellátásbiztonság növelésére — nagymértékben fokozódott a hosszú lejáratú szállítási szerződések keretében lebonyolódó nemzetközi nyersanyagforgalom jelentősége. E szerződéseket *vállalatok* kötötték, a kormányok esetenként legfeljebb közvetett módon (állami vállalatok) voltak érdekelve a szerződésekben. A válság utáni helyzet egyik fontos jellemzője volt azonban az egyes termelő és fogyasztó országok *kormányai* közötti hosszú lejáratú (10—15—20 éves) szállítási egyezmények kötése. Ezek az egyezmények olyan árucsere-megállapodások (barter-egyezmények), amelyek keretében a nyersanyag- és olajszállításokat a fogyasztó ország az egyezményben rögzített árukkal (rendszerint a szállító fejlődő ország iparosításához szükséges beruházási javakkal vagy katonai felszerelésekkel) ellentételezi. E kormányközi megállapodások mindkét fél *stabilitás iránti igényét* a szabadpiaci értékesítésnél és vételnél nagyobb mértékben szolgálják. E megállapodások azonban azáltal, hogy a kormányok közvetlen közreműködésén alapulnak *az ellátási rendszer további politizálódásához* vezethetnek és előidézhetik, hogy a kormányok politikai természetű konfliktusai a korábbinál nagyobb mértékben befolyásolják majd az ellátási rendszer működését.

Megfigyelhető, hogy hosszú távú szerződések kötésére a válság után elsősorban a *vezető nyugat-európai országok* törekedtek, ezen belül is legfőképpen Franciaország. Franciaország, Anglia és az NSZK különösen a válságot követően igyekeztek — az amerikai tiltakozás ellenére — hosszú távú, biztonságosabb alapra helyezni olajbeszerzésüket. Általában elmondható, hogy a hosszú távú kétoldalú kormányközi szállítási szerződéseket túlnyomórészt az olajszektorban kötötték, mégpedig a két legnagyobb közel-keleti olajszállító országgal, Iránnal és Szaúd-Arábiával.

Biztonságpolitikai szempontból a hosszú távú kormányközi szerződések *ellentmondásosan hatnak*, mivel egyrészt az együttműködés hosszú távú alapra való helyezésével az ellátásbiztonságot növelik, másrészt azonban rendkívüli helyzetekben — amikor valójában felmerülnek az ellátásbiztonsági problémák — ezen együttműködési formák — már említett politizálódásra való fokozottabb hajlama miatt — az ellátásbiztonságot veszélyeztető tényezőként hatnak. A hosszú lejáratú szerződések tovább konzerválhatják vagy súlyosbíthatják a korábban kialakult viszonylati függési problémákat és korlátozzák a fogyasztó országok cselekvési (választási) szabadságát.

Külföldi kitermelőipari beruházások ösztönzése

Néhány nyugat-európai ország kormánya kívánatos biztonságpolitikai célként fogalmazta meg a *nemzeti vállalatok külföldi beruházási tevékenységének ösztönzését*. Megfigyelhető, hogy a nyugat-európai országok közül a korábbinál *aktívabb külföldi beruházási tevékenység* folytatására mindenekelőtt a biztonsági megfontolásokra (és a közvetett angolszász függőségre) legérzékenyebb Franciaország és a nemzetközi gazdasági súlyához viszonyítva a világ kitermelőiparában korábban marginális szerepet játszó NSZK törekszik erőteljesebben. A kis országok e tekintetben változatlanul ugyanolyan tétlenek mint a válság előtt. Ezek az országok kénytelenek belenyugodni a kettős (a termelő országoktól és a közvetítő külföldi vállalatoktól való) függőség kialakult rendszerébe, s a függőség-csökkentés egyéb módszereihez folyamodnak.

A külföldi bányászati befektetések vonatkozásában is hangsúlyozottabbak a diverzifikációs törekvések. A válság után tovább erősödött a kitermelőiparba irányuló *tőkeexportnak a politikailag biztonságosabb térségekbe* (Kanada, Ausztrália, az Egyesült Államok, Dél-Afrika, Brazília stb.) *történő, már a 60-as években megkezdődött eltolódása*. A 70-es években *a transznacionális vállalatok beruházási stratégiájában a politikai kockázat elemzése fontosabbá kezdett válni, mint a gazdasági kockázat elemzése*. Ennek következtében nem csupán a tényleges termelő tevékenységet megalapozó, harmadik világban eszközölt új, külföldi beruházások volumene csökkent jelentősen, hanem hasonló változás figyelhető meg a *kutató és feltáró tevékenységekben*. Ez utóbbiak túlnyomó része is a fejlett tőkésországokra és az általuk ellenőrzött, politikailag és gazdaságilag megbízható, tervezhető közegnek értékelt térségekre esik.

A külföldi beruházások rendszerint nagyarányú és növekvő állami támogatással, illetve garanciával valósulnak meg. Ehhez a fokozottabb politikai kockázat mellett leginkább a külföldi beruházások költségeinek rendkívül nagymértékű emelkedése vezetett.

Az importáló országok nemzetközi együttműködésének erősödése

Az olajválság hatására a nyugat-európai országok fokozottan törekedtek nemzetközi együttműködésük bővítésére, sőt intézményesítésére a válság következményeinek elhárítása, illetve minimalizálása, valamint a jövőbeli váratlan helyzetek megelőzése, illetve az azokra való felkészülés végett. Az EGK-országo-

kat — Franciaországot kivéve — két irányú „*kohéziós hatás*" érte: részben az Egyesült Államok által ösztönzött Nemzetközi Energia Ügynökség (IEA), részben pedig az EGK központi szervei révén. Franciaországot, amely megtagadta a csatlakozást az 1974-ben létrehozott amerikai-vezetésű, s jelenleg 18 OECD-országot tömörítő szervezethez, csupán az EGK kohéziós hatása érte. Jellemző, hogy még a semleges Ausztria, Svájc és Svédország is csatlakozott az IEA-hoz, miután egy speciális záradékkal garantálták a szervezeten belüli semleges státusukat.

A válság után megfigyelhetők mind a *nemzetközi fogyasztói szolidaritás (együttműködés)*, mind a nacionalista (nemzeti különutas) politikák irányában mutató tendenciák. A fogyasztói együttműködést megnehezítő körülmények a nyugat-európai országok eltérő adottságaiban és érdekviszonyaiban gyökereznek. Az angol kormány például azon az álláspontón van, hogy a nyugat-európai országok energiapolitikáját mindaddig nemzeti szinten kell megvalósítani, amíg az EGK-szintű megvalósítás előnyei nem váltak nyilvánvalóvá. *Az EGK legjelentősebb energiatermelőjének ez a különállása már önmagában lehetetlenné, illetve értelmetlenné tette a közös energiapolitika kialakítását.*

A legjelentősebb fogyasztói együttműködés a Nemzetközi Energia Ügynökség keretében valósul meg, amely az Egyesült Államok rendkívül energikus politikai erőfeszítéseinek az eredménye. Az EGK vajmi keveset ért el a közös energiapolitika terén, nem is szólva a közös nyersanyag-politikáról, bár mindkettőt az EGK központi szervei komolyan szorgalmazzák. Az EGK részéről közeledés tapasztalható a nyersanyag- és energiaexportáló fejlődő országok irányába — egyebek között avégett, hogy az utóbbiakat a szervezet befolyási övezetének szerves részévé tegyék, és az integrációs szervezethez kössék.

A készletezési politika szerepének fokozódása

A válság előtt a nyugat-európai országok többségének nyersanyag- és energiapolitikájában a gazdasági vagy stratégiai célú állami készletezés kifejezetten az elhanyagolt területek közé tartozott. Ez — a többi között — következménye volt annak, hogy *a kormányok alulértékelték a nyersanyag- és energiapolitika mind fontosabbá váló nemzetközi elemének bizonytalanságát, s ennek következtében a szállító országok magatartása által előidézhető külső sebezhetőséget.* A biztonságpolitika viszonylagos elhanyagolásával szükségszerűen háttérbe szorult a politika részét képező biztonsági készletképzés is.

A nyugat-európai országok a válság hatására kezdtek el komolyan gondolkozni az *állami biztonsági készletek* kialakításán, illetve csillapításán. Az ellátásbiztonság fokozásának készletezési módszerei is pótlólagos ellátási költségekkel járnak. A készletezésben rejlő biztonságpolitikai lehetőségeket éppen ez utóbbiak határozzák meg. E költségek magánszektorra való hárításának lehetőségei általában korlátozottak, ezért e téren az állami finanszírozás és felelősség az uralkodó.

BRÓDY ANDRÁS:

Az értéknagyságról

Amikor valamilyen áru értékéről vagy az áruk cserearányáról beszélünk, akkor általában egy adott ország adott időpontban érvényesülő értékrendszerére gondolunk. Az értékarányok rendszere (vagy ha úgy tetszik: a termelési árak vagy a tényleges árak rendszere) csak egy adott helyen és időben érvényes, másutt vagy máskor ettől eltérő arányokkal találkozunk.

Mégis gyakran szükséges volna az értékrendszert, azaz a gazdasági mértékrendszert úgy elképzelni vagy megalkotni, hogy az helytől és időtől függetlenül alkalmas legyen a mérésre. Ha ugyanis nem lehet két időpont vagy két ország értékmutatóit közvetlenül összemérni, akkor mértékrendszerünk még tökéletlen és nem teljes.

Olyan helyzetben vagyunk, mint a „méter" általános elfogadása előtt, amikor minden helynek (és időnek) megvolt a maga külön hosszegysége a láb, a rőf, az öl stb. képében. A hosszmértékek között lassan kialakult az általánosan elfogadott és szilárd „átváltási arányszámok" rendszere, azonban az ökonómiában az ilyen arányok még kiforratlanok, változékonyak, s talán nem is lehetséges a mértékrendszer teljes általánosítása. Ez esetben azonban tulajdonképpen minden valóságos (tehát időpontok vagy országok közti) összemérés lehetőségét tagadni kellene, s így még a komparatív statikai vizsgálatok elvégzése is lehetetlen volna — legalábbis akkor, ha ezek értékekre, termelési árakra vagy egyszerűen bármilyen árakra, tehát a használati értéktől különböző, nem fizikai, hanem társadalmi mértékrendszerre támaszkodnának.

A világosság kedvéért le kell szögezni, hogy egy adott országban egy adott időben érvényesülő tendenciák felrajzolásához nincs szükség a mértékrendszer ilyen általánosítására. Ilyen szempontból a munkaérték-elmélet marxi megfogalmazása bizvást véglegesnek tekinthető, és kiállta a matematikai megfogalmazás és a gyakorlati számítások próbáit is.

Mihelyt azonban valóban távoli időpontok — vagy egymástól igen különböző technikai-társadalmi berendezkedésű országok — értékrendszereit próbáljuk összevetni, vagy ha nemcsak tendenciákat, hanem valóságos folyamatokat vizsgálunk, kényszerítő erővel merül fel az általánosítás szükségessége.

Az itt következő fejtegetések nem a munkaérték-elmélet bírálatának tekintendők, hiszen éppen az elmélet további kiterjesztésének lehetőségeit vizsgáljuk. A cikkben arra teszünk tehát kísérletet, hogy e tágabb feladatokat, amelyeket általában az indexelmélet segítségével szokás — rosszul — megoldani, hogyan lehetséges a marxi elmélet alapján megközelíteni.

A mértékrendszer kiterjesztését, helytől és időtől függetlenné tételét szolgálhatná az abszolút érték, a változatlan értéknagyság fogalma, amely

időben és térben változatlan „etalont" adhatna. Marx értékelméletének éppen az abszolút érték fogalmának megalkotása volt az egyik megkülönböztető jegye a ricardói értékelmélettel szemben. Míg Ricardo általában elégségesnek találta, ha csupán az értékek arányait vizsgáljuk, addig Marx szükségesnek látta az érték szubsztanciájának és abszolút nagyságának meghatározását is. Tudni kívánta, hogy a cserearányok változásakor ez a változás melyik áru értékének abszolút változása következtében áll be. Míg Ricardo pusztán azt mondta ki, hogy az áru értéke *arányos* a termelésre fordított munkával, addig Marx úgy látta, hogy az áru értéke *egyenlő* az újratermeléshez társadalmilag szükséges munkával. Ricardo tétele tehát teljesen nyitva hagyta azt a kérdést, hogy mi az érték lényege és mekkora az adott áru értéke: az érték lehet bármi és bármekkora, lehet nagy és kicsi is, hiszen az „arányossági tényezőről" Ricardo semmit sem állít, meg sem határozza. Marx ezzel szemben elvileg kiküszöböli ezt az arányossági tényezőt (vagy ha úgy tetszik: dimenzió nélküli tiszta egységnek tekinti), s azt mondja, hogy az újratermeléshez társadalmilag szükséges munkát lemérve a mérés közvetlenül magát az értéknagyságot adja meg.

Úgy tűnik tehát, hogy az értéknagyságot meghatározva, azt az áru újratermeléséhez szükséges társadalmi munkaidő mennyiségére visszavezetve, kulcsot kapunk a mértékrendszer kiterjesztéséhez, hiszen ez az utóbbi mennyiség helytől és időtől független egységekben (órában, hetekben, években stb.) mérhető. Ehhez azonban még az is szükséges, hogy az a munkaidő, amelyre az értéket visszavezetjük tiszta mennyiség legyen, tehát azonos minőségű, egynemű a különböző országokban és egyazon ország történetének különböző időszakaiban.

E visszavezetés problémáival kívánunk itt foglalkozni. A felvetett kérdés az egymástól távoli időpontok vagy országok összemérésének sarkalatos pontja, akkor is hasonlóan jelentkezik, ha nem az értékekkel, hanem a termelési árakkal vagy bármely más árrendszerrel (teszem azt árnyékárakkal vagy többcsatornás árrendszerekkel, illetve statisztikai indexekkel stb.) dolgozunk. Hogy a kérdést itt mégis az értékfogalom felhasználásával tárgyaljuk, annak az az oka, hogy ez a legmélyebben kidolgozott elméleti kategóriánk, s hogy ebben a vonatkozásban már Marx eredeti kérdésfelvetései alapján vázolni tudjuk a megoldandó feladatot.

Az érték nagysága

A tőke első olvasásakor úgy tűnik, hogy Marx a társadalmi munkaórát valóban tiszta kvantitásnak helytől és időtől független mértékegységnek tekintette. Így: „Ha például egy angol és egy kínai fonómunkás ugyanannyi órán át ugyanazzal az intenzitással dolgozik, akkor... egyenlő értékeket hoznak létre."[1] Tehát a mértékegység látszólag független az országtól vagyis a helytől, ahol ez a társadalmi munka működik, habár az angol munkás munkájának termelékenysége a kínaiénak akár többszázszorosa is lehet. Ez az egység általában az időtől is független, „ugyanaz a munkamennyiség mindig csak ugyanolyan összegű új értéket tesz hozzá termékeihez",[2] írja.

[1] Marx: A tőke. I. könyv. 22. fejezet, 4. pont. Marx—Engels Művei 23. kötet. 1967. 566. l.
[2] U.o.

Mindebből mármost logikusan következik, hogy ha a termelőerő növekedése nem érinti a társadalmi munkaóra alatt létrehozott érték nagyságát, akkor meg kell változtatnia a termék egységének (darabjának, méretének stb.) értékét, hiszen ugyanaz a munkamennyiség, ugyanazon érték most több termékben testesül meg.

Ez a következtetés határozottan, tételszerűen is szerepel: „Egy áru értéknagysága... a benne megvalósuló munka mennyiségével egyenes és termelőerejével fordított arányban változik."[3]

A tételt a következő érvelés támasztja alá:

„Általában minél nagyobb a munka termelőereje, annál kisebb az egy cikk előállításához szükséges munkaidő, annál kisebb a benne kikristályosodott munka tömege, annál kisebb az értéke."

E tétel magától értetődő, ha egy adott gazdaságon belül vizsgáljuk az értéknagyság változását a termelőerő függvényeként. Nehézségek merülnek fel azonban ha az időbeli összehasonlításról áttérünk a különböző helyeken egyidőben fennálló értékrendszerek összevetésére, azaz mihelyt több gazdaságot hasonlítunk össze ott, ahol azok ténylegesen érintkeznek: a világpiacon.

A világpiacon ugyanis az egyes nemzetek igen eltérő termelékenységgel előállított, tehát igen eltérő „nemzeti értékű" áruegységei mégis mint egyazon árufajta meg nem különböztethető egyedei cserélődnek. A termék vagy cikk egységének mindenkori ára, s ezért nyilván értéke is független termelésének helyétől és körülményeitől, tehát előállításának sajátos termelékenységétől is.

Szembe kell tehát nézni azzal a ténnyel, hogy a különféle nemzeti gazdaságok termékeinek összehasonlításakor a termelékenyebben dolgozó nemzet egy munkaórája nagyobb értéket (világpiaci értéket, világpiaci átlagárat) hoz létre, s így a termelt áruk összértéke itt egyenes arányban változik a bennük megvalósuló munka termelőerejével. Ezt az előbbivel ellentétes tételt Marx is világosan kimondja: „Összehasonlítva a kevésbé intenzívvel, az intenzívebb nemzeti munka tehát egyenlő idő alatt több értéket termel, amely több pénzben fejeződik ki." Majd, folytatva: „...a világpiacon a termelékenyebb nemzeti munka úgyszintén intenzívebbnek számít... Az ugyanazon fajtájú áru különböző mennyiségeinek, amelyeket különböző országokban egyenlő munkaidő alatt termelnek, nem egyenlő nemzetközi értékük van tehát."[4] Két, egymásnak első látásra szigorúan ellentmondó tételünk van: az első azt mondja ki, hogy akármekkora is a munka termelőereje, egy órai „társadalmi átlagmunka" mindenütt és mindenkor ugyanakkora értéket hoz létre, míg a második azt állítja, hogy a munka nagyobb termelőerejének az a következménye, hogy egy órai „társadalmi átlagmunka" nagyobb értékű áruban ölt testet.

Hasonló problémát okozhat azonban az is, ha egyazon országban vizsgáljuk a termelőerő változását. Amíg csak egy munkás dolgozik termelékenyebben, addig egy óra alatt termelt terméke nagyobb értékű, az átlagmunkás egy óra alatt termelt termékénél. Ha az új termelési eljárás „általánossá válik", akkor azonban munkaórája ismét csak az átlagos értéket hozza létre. Nehezen végiggondolható azonban ez a folyamat olyan körül-

[3] Marx: A tőke. I. könyv. 1. fejezet, 1. pont. Marx—Engels Művei, 23. kötet. 1967. 46. l.
[4] Marx: A tőke. I. könyv. Marx—Engels Művei, 23. kötet. 1967. 522. l.

mények között, amikor az új eljárás éppen terjedőben van. Ha csak két, három stb. munkás dolgozik vele, akkor az érték, amelyet egy adott idő alatt *létrehoznak*, az átlagosnál nagyobb. Nagyobbnak is kell maradnia, hiszen különben mi sem ösztönözné az eljárás terjedését. Hol van mármost az a pont, amikor az „általánossá válás" bekövetkezik, s az áru értéke csökken? Ha túl korán csökkenne, akkor az új eljárás nem hozna extra értéktöbbletet, ha pedig csak akkor esik új szintjére, amikor valóban minden munkás az új eljárással dolgozik, akkor olyan értékváltozás történik, amelyet éppen az adott pillanatban nem indokol semmi. Adósak maradtunk tehát a folyamat valóságos, elképzelhető menetének leírásával. Ismét le kell szögezni, hogy itt szigorúan azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogyan módosítja a termelőerő változása a termék értékét. Nem hivatkozhatunk és nem is kívánunk hivatkozni a konkurrenciára, a piaci árak mozgására, a termelőerő fejlesztését esetleg kiváltó túlkereslet stb. körülményeire.

Ahhoz az alapvető szemlélethez tartjuk magunkat, hogy az árunak *már piacra lépése előtt* meghatározott értéke van, s ezért sem az értéket, sem ennek változását nem vezethetjük le a piaci viszonyokból, sőt éppen a piaci viszonyokat kell az előbbiekből levezetni. Ha a piaci viszonyokkal érvelnénk, akkor valóban logikai hibába esnénk, hiszen az olyan elmélet, amely az árakat értékekre, s az értékeket munkára vezeti vissza, nem magyarázhatja sem a munkát, sem az értéket a piaci árakból.

Az időben lejátszódó folyamat jobb szemléltetése kedvéért vegyünk egy fiktív példát: valamilyen terméket eredetileg 6 egység munkával állítanak elő, mégpedig évi 2—2—2 egység ráfordításával három év alatt. A következő évben, a termelőerő növekedésével már 1—2—1, azaz összesen 4 egység alatt kerül előállításra ugyanez az árucikk, s végül az ezután következő évben már csak 1—1—1 egység legyen a szükséges munka. Ez a példa ugyan eltúlozza a termelőerő növekedésének gyorsaságát, de éppen ezért jól rávilágít a folytonos változás kérdésére, amelyet a „komparatív statika" szokásos gondolatmenetével nem lehet megválaszolni — de még helyesen felvetni sem.

A termelés ráfordításait a következő táblázat szemlélteti:

A termelés megindulásának időpontja / Az adott „naptári" időpont	$t = -2$	$t = -1$	$t = 0$
$t = -2$	2		
$t = -1$	2	1	
$t = 0$	2	2	1
$t = 1$		1	1
$t = 2$			1

A kérdés mármost az: mi tekinthető ez esetben az áru újratermeléséhez társadalmilag szükséges ráfordításnak? A most elkészült termék értéke 6, a most készülőé 4, a most indítotté 3 — s ha a jelenleg érvényesülő ráfordításokat tekintjük érvényesnek, akkor ezek a jelen $t = 0$ sorában ösz-

szegezve 5-öt adnak ki. Hasonló problémához jutunk, ha a különböző időpontokban indított (tehát eltérő termelőerővel előállított) termelés helyett a különböző országokban termelt (tehát ugyancsak eltérő termelőerővel előállított) termékeket vetjük össze. E folyamat nehézségeit nem lehet azzal áthidalni, hogy azt mondjuk „régen" 6 egység volt az érték, a „jövőben" 3 egység s a két „állapot" közt az érték „felére csökkent". A régi állapotban is volt változás (a 6 egység akkor is még régebbi és viszonylag újabb eljárások átlagaként adódott) és az új állapot sem „lezárt" (hiszen az 1 egységnyi ráfordításon belül nyilván már jelentkezik, születőben van valamilyen még újabb eljárás).

Marx előbb idézett tételei segítséget adnak ugyan a problémakör végiggondolásához, de már megállapított látszólagos ellentmondásuk nehézségeket okoz.

Az egyik tétel szerint a termelékenyebb munka nem változtatja meg az adott munkamennyiséggel termelt árutömeg értékét — ezért csökkenti az áru egységének értékét. A másik tétel szerint a legtermékenyebb munka az adott munkamennyiséggel termelt árutömeg értékét növeli — ezért az áru egységének értékét akár változatlanul is hagyhatja.

Így tehát mind az időbeli, mind a térbeli összehasonlítás esetén elvileg két felfogásra, két tételre támaszkodhatunk. Próbáljuk meg először logikailag összevetni a két tételt. Vizsgáljuk meg, hogy melyik tétel ellentmondásmentesebb.

További ellentmondások

Továbbgondolva két tételünket kiderül, hogy nemcsak egymásnak, hanem önmaguknak is ellentmondanak.

Ha ugyanis a második tételt az egy időben és helyen létező különféle termékek értékére, tehát csereértékeire próbáljuk alkalmazni, akkor a következő logikai buktatókat találjuk: Ha a termelékenység változása sem változtatja meg az áruegység értékét, akkor az egyes áruk átlagos cserearányai sem változhatnak meg. Ez nyilvánvalóan ellentmond a tapasztalatnak.

Amennyiben tehát a munkaidő és az ez alatt a munkaidő alatt létrehozott áru értéknagyságának kapcsolata nem egyértelműen adott, ha ezek nem azonosak, akkor egyazon egy órai „társadalmi átlagmunka" a termelékenység változásával a legkülönbözőbb értéknagyságokban ölthet testet. A második tétel tehát ellentmondásban van a munkaérték-elmélet lényegével, amely azt állítja, hogy az értéket egyértelműen vissza lehet vezetni társadalmilag szükséges munkaórára, azzal tulajdonképpen azonos.

De hasonló ellentmondásra vezet az első tétel is. Vegyük szemügyre Marx példáját, amellyel tételét indokolja: „... Angliában a gőzszövőszék bevezetése után elegendő volt talán feleannyi munka, mint azelőtt, hogy adott mennyiségű fonalat szövetté változtassanak."[5]

A második tétel szellemében hajlamosak lehetnénk így folytatni: a szövőmunka így kétszerte termelékenyebbé vált, s így, ceteris paribus, kétszer annyi értéket is hozott létre. Marx azonban másképpen folytatja:

[5] Marx: A tőke. I. könyv. Marx—Engels Művei. 23. kötet. 1967. 45. l.

„Az angol kéziszövőnek valójában ugyanannyi munkaidő kellett ehhez a változtatáshoz, mint azelőtt, de egyéni munkaórájának terméke most már csak fél társadalmi munkaórát jelenített meg, és ezért korábbi értékének felére csökkent."[6] Tehát nem a termelékenyebb munkaerő termékének értéke változik meg, hanem a régi módszerekkel, változatlan körülmények közt alkalmazott munka értékalkotó ereje csökken, ugyanaz az adott egyéni munkamennyiség a változás után kisebb társadalmi mennyiséget képvisel.

Lesznek azonban társadalmak (volt is ilyen — például az indiai), ahol továbbra is hagyományos eszközökkel dolgoznak, s ezekben a társadalmakban az 1 órai „társadalmi átlagmunka" így egyszerre csak *más* értéknagyságot alkot.

Eszerint tehát minden gazdaságban másképpen, más arányok szerint redukálódik az érték munkaidőre — s így megint elvész a ráfordított munkaidő mennyiségének és a létrehozott érték nagyságának azonossága.

Kiélezve az ellentmondást: ha különböző társadalmak átlagmunkája nem vethető össze közvetlenül, mert egy-egy munkaórájuk más-más értéknagyságban ölt testet, akkor milyen módon hasonlítjuk össze egyazon társadalom különböző állapotait? Mi hatalmaz fel bennünket arra, hogy azt állítsuk: az angol textilmunkás átlagos munkaórája ugyanazt az értéket hozta létre, akár Napóleon korában dolgozott, akár ma?

Mindkét tételnek megvannak tehát saját buktatói. Vajon melyik magyarázza meg jobban a tőkés fejlődést — talán ezen az úton dönteni lehet közöttük.

Az extraértéktöbblet

Az eredeti és jól ismert mechanizmus így foglalható össze röviden: az újítások a találmányok alkalmazása növeli a munka termelékenységét. Az ezeket kiaknázó tőkés termékének „egyéni értéke" ezért csökken. A tőkés ezért lefölözheti a maga számára az áru „egyéni" és „társadalmi" értéke közti különbséget vagy ennek egy részét. Ez az extraértéktöbblet, illetőleg az extraprofit. Ez a különbözet arra indítja a konkurrenseket, hogy az új eljárást maguk is alkalmazzák. Az új eljárás általánossá válásával a termék ára lecsökken az új, alacsonyabb s most már társadalmivá váló egyéni érték szintjére.

Magyarázatot kapunk tehát mindarra, hogy miért érdeke a tőkésnek a termelési eljárások folytonos forradalmasítása, mind pedig arra, hogy mi indítja a többi tőkést az új eljárás utánzására, elterjesztésére, s miért alakul ki a folyamat végén, most már az általánossá vált, fejlettebb eljárás talaján az a helyzet, amelyből az egész folyamat kiindult — azaz, hogy miért kell a termelési eljárások forradalmasítását újból és újból, egyre magasabb fokon megismételni.

Az ellentétes tételre is teljesen hasonló mechanizmus építhető fel. A termelékenység növelése módot ad nagyobb, de egyedenként egyelőre változatlan értékű árutömeg, egészében tehát nagyobb értéktömeg kibocsátására. Ez a többlet érték ugyanúgy lehet extraprofit forrása, mint az egyéni és társadalmi érték iménti eltérése. Hasonló módon válthatja ki a többi tőkés

[6] Uo.

konkurrenciáját és az új eljárások általános elterjedését, amely aztán visszavezet a kiinduló állapotba.[7]

Logikailag tehát mindkét tétel alapján kifogástalanul magyarázhatjuk a konkurrencia, illetve a technikai fejlődés mechanizmusát. Hogy mármost melyik módon megy végbe a valóságban a technika változása, hogy tehát melyik értékelméleti tétel magyarázza meg jobban a valóságot, azt végső fokon az árak tapasztalt mozgásából lehet megítélni. Az eredeti tétel alapján kibontakozó folyamat szükségképpen általános, tartós és szinte folyamatosan érvényesülő értékcsökkenést hoz létre, mégpedig annál erősebbet, minél erőteljesebb az illető termék termelési eljárásainak fejlődése.

A második mechanizmus nem gyakorol sajátos nyomást az értékekre, s az árak — legalábbis az első közelítésben — akár változatlanok is maradhatnak, függetlenül attól, hogy egyik-másik termék előállításának termelékenysége forradalmian meg is változik.

Ha most a XIX. század ármozgásait vizsgáljuk, akkor — bár mindkét mechanizmus mellett szólnak érvek — a tanulság nem egyértelmű.[8] Sem az eredeti tétel, sem ellentétje nem bizonyítható, s ha ezek az állítások valóban olyan ellentétesek, mint ahogy eddig kezeltük őket, akkor azt kell mondanunk, hogy gyakorlatilag mindkét tétel tarthatatlan önmagában. Lehetséges azonban, hogy a két tétel mégsem olyan ellentmondó, mint ahogyan véljük — s akkor a valóságos ármozgás (és a mögötte megbúvó értékmozgás) magyarázható volna a két tétel alapján kibontakozó kétfajta mechanizmus valamilyen keverékének érvényesülésével.

Az értéknagyság visszavezetése

A munkának — termelékenysége mellett (amely elsősorban az általa létrehozott áruk használati értékéhez köti, s csak a tárgyalt módon kerül mégis összefüggésbe az áru értékével) — még két Marx által közelebbről vizsgált minőségi attributuma van: bonyolultsága és intenzitása. Mindkettőről úgy tudjuk, hogy növekedésük növeli a létrehozott áruknak nemcsak mennyiségét, de az értékét is. „A bonyolultabb munka csak *hatványozott*, vagyis inkább *megsokszorozott*, egyszerű munka. . ."[9] Hasonlóan nevezi Marx az intenzívebb munkát „sűrített", „hatványozott" munkának, amely egyazon idő alatt az egyszerű átlagmunkánál nagyobb értéket hoz létre. Különösen érdekes az alábbi idézet: „*A kivételes* termelőerejű munka *hatványozott* munkaként hat, vagyis ugyanakkora időközökben nagyobb értékeket hoz létre, mint az ugyanilyen fajta társadalmi átlagmunka."[10] Ez is mutatja, hogy Marx gyakorlati fejtegetéseiben mindkét tétel szerepelt, s hogy nem mindenütt választotta szét élesen a munka intenzív mértékének különböző fogalmait, az intenzitást, a bonyolultságot és a termelékenységet.

[7] Az utóbbi gondolatmenet az előbbinél jobban mutatja, hogy a termelőerő növekedésével nemcsak nagyobb ármennyiség, de nagyobb értéktömeg is kerül a piacra, tehát a piacnak mindkét dimenziójában állandóan bővülnie kell.

[8] Vegyük itt figyelembe, hogy az aranypénz uralma idején az aranytermelő-munka termelékenysége biztosan lassabban növekedett, mint a munka átlagos termelőereje — s így ennek önmagában is az áruárak esését kellett volna kiváltania. Ez azonban — mint tudjuk — nem történt meg.

[9] Marx: A tőke. I. könyv. Marx—Engels Művei, 23. kötet. 1967. 50. l.

[10] Uo. 1967. 298—299. l.

Marx végül is az értéket „a társadalmi átlagmunkára" vezette vissza vagyis egy — legalábbis látszólag — nem közvetlenül mérhető, megfogható, tehát nem *operatív* fogalomra s így — ismét úgy tűnik — a visszavezetés nem „igazolható" vagy „bizonyítható".

Ez egyik oka annak, hogy C. Schmidttől P. Sweezyn keresztül Erdős Péterig a marxisták elég népes tábora a marxi értékfogalmat, s az érték munkaidővel történő mérését, változó hangsúllyal és fenntartásokkal, de végül is fikciónak, tudományosan esetleg többé-kevésbé jogosult és hasznos, de gyakorlatilag mégiscsak keresztülvihetetlen eljárásnak tekinti. Az e nézetet vallók a tudományos kutatást nem arra összpontosítanák, hogy *mi* az érték, mivel ez szerintük önmagában nem létezik, csak definíciójával jön létre, s így csak a definíció következményei kutathatók. A fő kérdés szerintük az, hogy mit „helyes", „hasznos", „célravezető" értéknek nevezni.

Erdős Péter például, Mengerrel vitázva azt írja: „...nemcsak logikai de tapasztalati úton sem lehet igazolni egy értékfogalom egyedül helyes voltát, bárminő legyen is ez az értékfogalom."[11]

Attól tartok, hogy Erdős Péternek ez a véleménye megnehezíti a tudományos fogalmak tisztázását. Meglepő, ha egy tudós felteszi, hogy tudományága egyik legalapvetőbb fogalma *logikailag és tapasztalatilag* megismerhetetlen.

Azt hiszem Erdős Péter azért jutott ilyen óvatos és lényegében agnosztikus álláspontra, mert nem vette figyelembe, vagy nem vette észre, hogy az utóbbi húsz év alatt a munkaérték-elmélet ricardói és marxi iskolái a nemzetközi porondon több lényeges csatát megnyertek. E győzelmek alapvető oka az, hogy végül is sikerült tényleges megfigyelések alapján kiszámítani (ha nem is túl pontosan, de legalábbis megközelítőleg) több országban az értékárak és a termelési árak rendszerét.

Ilyen operatív szintre a marginalizmus nem jutott, s jelenlegi alakjában — az egyéni preferenciákra alapozva — nem is juthat el. Persze — s ennyiben Erdősnek igaza van — a végleges, „abszolút" igazság nincs és nem is lehet birtokunkban, de mégsem helyes, ha lemondunk tudományos előnyeinkről, mert Erdős tanácsa szerint „...nem szabad úgy tennünk, mintha objektív *logikai* érvekkel eldönthető lenne, melyik fogalmat kell és melyiket nem szabad a jövőben valaminő adott szóval illetni".[12]

Még kevésbé lehet egyetérteni azzal, hogy Erdős Péter, Ricardo és Malthus vitájában éppen azt helyesli, ami helytelen. Szerinte: „E vita — helyesen — nem akörül forgott, hogy *mi* az érték, hanem akörül, hogy mi az a valami, aminek az érték — a reálcsereérték — *elnevezést* helyes adni."[13]

Hasonló diskurzusok a fizika fejletlenebb állapotában is előadódtak. Vita folyt arról — teszem azt —, hogy mit „helyes" energiának nevezni. Úgy tűnik azonban, hogy a középkorvégi fizikusok ösztönösen materialistábbnak bizonyultak, mint néhány újabb vagy régebbi közgazdász. Nem gondolták ugyanis, hogy a fejükben levő fogalom (vagy szó) a döntő, amihez meg kell keresni azt, ami annak a valóságban megfelel — hanem ellenkezőleg azon igyekeztek végső fokon, hogy fogalmaikat és gondolkodásukat

[11] Erdős Péter: Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 44. l.
[12] I. m. 60. l.
[13] I. m. 25. l.

a valóságos összefüggéseknek megfelelően alakítsák ki. Különösen szerencsétlen ezzel kapcsolatban Erdős utalása a matrixok matematikai definíciójára. Szerinte a matrix fogalma „. . . csupán attól kezdve létezett, hogy a determináns mintájára megalkották."[14] és a matrix meghatározásával „. . . definiáltunk valamely fogalmat, amely e definícióval együtt született meg".[15] Azt hiszem a matrix is, akárcsak az érték is, létezett annak definíciója előtt, és a tudomány feladata éppen az, hogy a fogalmak valóságtartalmát a definíciók javításával és az összefüggések felkutatásával növelje.

Az újabb matematikai-közgazdaságtani kutatások (amelyek éppen ilyen állítólag teljesen képzeletszülte dolgokra — mint a matrixok és az egyenletek — támaszkodnak) elég világossá tették, hogy az érték és az értéknagyság, valamint ezek minőségi és mennyiségi visszavezetése a társadalmi munkaidő-ráfordításokra nagyon is „operatív", azaz gyakorlatilag is igazolható fogalmakká tehetők, amelyekkel (természetesen mindig a statisztika, tehát a mérés pontossága által megszabott korlátokon belül) szabatosan tudunk számolni. Szabatosan igen, de hát mit is számolunk ki ilyen szabatosan? Adhat-e az ilyen matematikai ábrázolás és számítás új eszközöket és felismeréseket a felvetett kérdések megoldásához?

A matematikai elemzés

Az ismert és általánosan elfogadott gazdaságmatematikai eljárás szerint az áru értékének meghatározásához össze kell adni az áruk előállításához felhasznált eleven munka mennyiségét, a felhasznált termelési eszközök előállításához felhasznált eleven munka mennyiségét, az ezekhez felhasznált egyéb termelési eszközökben rejlő eleven munkát és így tovább a végtelenségig, illetve a megkívánt pontosságig. E végtelen sorozat szabatos összegképlete más úton is kiszámítható, s mindkét számítás egy velük matematikailag ekvivalens, de egyszerűbben megoldható ún. sajátértékfeladattá is átalakítható. A rendelkezésre álló statisztikai részletességben és pontossággal tehát az értéknagyságok kiszámíthatók, ha ismeretesek a tényleges termelésieszköz-ráfordítások arányai, valamint a szükséges eleven munka ráfordítások.

Mindez nem jelenti azt, hogy a matematikai eljárások lehetővé tették az értékek egészen pontos kiszámítását. Először is mind a statisztikai mérés, mind a számítás kisebb-nagyobb hibákkal terhes. A hibák legfőbb forrása az, hogy nem tudjuk az adatgyűjtést és a számítást teljes részletességgel s termékfajták százezernyi egyedére elvégezni, s így csoportokba kell összevonni a hasonló, de mégsem teljesen egynemű termékeket.

Másodszor a statisztika csupán a tényleges társadalmi ráfordításokat képes felmérni. A tényleges ráfordítás azonban még társadalmi méretekben sem mindig azonos a szükséges ráfordításokkal, csupán megközelíti az utóbbiakat, de nagyobb is, kisebb is lehet náluk.

Így az értékek tényleges, operatív számítása egyelőre csupán közelítő adatokat ad. Mégis e számítások tényleges elvégezhetősége és elvégzése az eddiginél szabatosabb ismereteket ad nemcsak az értékek konkrét nagy-

[14] I. m. 20. l.
[15] Uo.

ságát, hanem e nagyságok tényleges változását, változékonyságát tekintve is.

A számítás gyakorlata (ilyen számításokat ma már világszerte rutinszerűen végeznek, különösen a tervgazdálkodást folytató országokban, ahol ezek nélkül a gazdálkodás feladatai nehezen oldhatók meg) megmutatta, hogy a termelékenység változásának két alapvetően különböző módja van.

Az első a termelési eszközök ráfordításainak csökkenése. A termelőerő ilyen növekedése egyértelműen a tanulmány elején szereplő eredeti marxi tétel szerint megy végbe és az érték csökkenésével jár. A matematikai módszer itt még azt is megmutatja, hogy *egyetlen* (bármely) ráfordításelem csökkenése az *összes* áru értékét megváltoztatja (csökkenti), bár kétségtelenül annak az árunak az értéke változik legerőteljesebben, amelynek közvetlen ráfordítása csökken. (Mivel itt nem feladatunk a teljesség, eltekintünk a helyettesítések révén létrejött termelékenységváltozások valamivel bonyolultabb elemzésétől.) Érdekes módon az is kitűnt, hogy a termelékenység változásának *nem* ez az általános és döntő módja.

A termelékenység változásának második, s az eddigi kutatások szerint[16] legszámottevőbb módja az eleven munka felhasználásának csökkenése. Az előbb említett sajátosság, hogy ti. az egyetlen ponton elért megtakarításnak tovagyűrűző hatása van, s így minden más árura is kihat, természetesen itt is fennáll.

A második, s alapvető változást az eddigi gyakorlatban kétféleképpen is számszerűsítik, aszerint, hogy az eleven munkát időtartama vagy az érte kifizetett bér alapján veszik-e számba.

Elméletileg egyik megoldás sem teljesen „tiszta",[17] az órában vagy munkaévben (létszámban) mért munkaidő nyilván különböző termelékenységű, bonyolultságú és intenzitású munkát vesz egy kalap alá. Érvelhetnénk azzal, hogy így egyszersmind elvégzi a „társadalmi átlagmunkára való redukció" kényes műveletét, ez azonban csak a társadalom egészére (tehát az árugyűjtemény egészére) igaz. Nincs biztosítékunk arra, és valószínűleg nem is igaz, hogy az építőiparban felhasznált munka éppen olyan módon keverődik ki egyszerűbb és bonyolultabb munkákból, mint teszem azt, az elektronikus iparban vagy a gyógyszergyártásban működő.

Elméletileg kidolgoztak azonban egy módszert, amely képes a különböző munkafajtákat külön-külön is számba venni, tehát az egyes árufajták előállításában felhasznált tanulatlan, betanított, szak-, magasan kvalifikált stb. munkaidőt az illető termék, illetve ágazat tényleges igényeinek megfelelően szerepeltetni.[18]

Ezt a módszert tudtommal még nem alkalmazták általánosan. Az eljárás tulajdonképpen Marx tételére támaszkodik, amely szerint: „Az a munka, amely a társadalmi átlagmunkához képest magasabb fokú, bonyolultabb munkának számít, *olyan munkaerőnek a megnyilvánulása*, amely nagyobb

[16] Lásd például A. Carter: Structural Change in the American Economy. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1970.

[17] Ettől nem szabad visszarettenni: más tudományokban is gyakran kénytelen a megfigyelő — mivel az elméletileg „tiszta" kategória csak közvetve, hatásában észlelhető — közelítő, más jelenségekkel is átszőtt és megzavart méréseket végezni. Hibátlan mérés sehol nincs.

[18] Lásd részletesen például Kovács János: Szakképzés és népgazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.

kiképzési költségeket tartalmaz, *amelynek termelése több munkaidőbe kerül, s amelynek értéke ezért nagyobb, mint az egyszerű munkaerőé.*"[19]

Ezt a gondolatmenetet elfogadva, arra kell következtetnünk, hogy az egyes munkafajtákat külön-külön kezelő számítás, ha általánossá válna is, nem mutatna döntő eltérést a számítások gyakorlatban felhasznált második módszerétől, amely a felhasznált munkát az egyes munkafajták mindenkori munkabérével súlyozva, tehát a bérköltségekkel arányosan méri.

Természetesen felvethető, hogy a bérarányok helytelen megállapítása mellett (amikor is ezek például nem adnak módot a bonyolultabb munkaerő csorbítatlan újratermelésére) a két számítás mégis némiképpen eltér egymástól. Ennek a veszélynek azonban más áruk esetében is ki vagyunk téve: mindig is csak a *társadalmilag ténylegesen* jelentkező ráfordításokat tudjuk számba venni, s biztos, hogy ezzel csak közelítjük a *társadalmilag szükséges* ráfordításokat. A „társadalom" időnként hajlamos bizonyos objektív szükségleteit (például a környezetvédelmet) elhanyagolni, s másokat (például defenzív képességét) túlfejleszteni, de aligha az értékelmélet feladata, hogy a tényleges és a szükséges ráfordítások közti ellentmondásokat kiigazítsa, csupán kimondhatja ennek az ellentmondásnak a lehetőségét.

Ismét a termelékenységről

Mivel járul hát hozzá a matematikai módszer a vizsgált kérdésnek, ha nem is végleges megoldásához, de világosabb kibontásához?

Az első módszer — a munkaórák alapján alapuló számítás — Marx eredeti tézise szerint működik. A munkórákban mért értékek a termelékenység növekedésével egyértelműen csökkennek.

A második módszer — a béreken, azaz közvetve a munka tényleges bonyolultságán, intenzitásán, termelékenységén alapuló számítás — azonban már közelebb áll a második tézishez. Ha a munka úgy és azért válik termelékenyebbé, mert bonyolultabb, képzettebb, intenzívebb, s ha ezt a változást az érte kifizetett bér is tükrözi, akkor persze lehetséges akár olyan termelékenységváltozás is, amely az egyes árupéldány értékét nem csökkentve egészében nagyobb értéket hoz létre.[20]

A munka értéktermelő ereje

A matematikai módszertan körútján tehát végül is két ellentétesnek tűnő tézist (a termelékenység növekedése csökkenti, illetve nem változtatja meg az áru egységének értékét) visszavezettük a munkaerő értéktermelő képességének („intenzív nagyságának") kérdésre.

Ha a termelékenyebb munkaerő által termelt érték változatlan (mert a munka nem lett bonyolultabb, intenzívebb, nehezebb, piszkosabb stb.), akkor az áruegység értéke csökken.

Ha a termelékenyebb munkaerő értéktermelő ereje éppen termelékeny-

[19] Marx: A tőke. I. könyv. Marx—Engels Művei, 23. kötet. 1967. 186. l.

[20] Tudunk olyan esetekről is, amikor a termelés méretének szükséges kiterjesztése a termelt termék drágulásával járt együtt (nyersvasolvasztás, acélgyártás, házgyárak stb.).

ségének, bonyolultságának, intenzitásának arányában növekszik, akkor az áruegység értéke változatlan maradhat, sőt néha növekedhet is.

A két szélső eset közt azonban most már a közbenső megoldások egész sorát találjuk — amikor a termelékenységgel az értéktermelés csak kevésbé, jobban stb. növekszik —, s így kitűnt, hogy a két tézis nem is annyira ellentétes, hanem inkább csak a gazdasági gyakorlatban érvényesülő különböző lehetőségeknek két kitüntetett esetén mondjuk ki, s e szélső esetek a maguk tisztaságában valószínűleg ritkán érvényesülnek. A gyakorlat mindig a két eset valamilyen vegyületét szolgáltatja.

Felmerül azonban itt most egy ezzel szorosan összefüggő kérdés: hogyan hat a termelékenység növekedése magára a munkaerőértékre.

A relatív értéktöbblet

Marx okfejtése szerint: ha a termelékenység általános növekedése a munkás létfenntartási cikkeit is érinti és így — az első tézisének megfelelően — a létfenntartási cikkek értékének megfelelő csökkenésével jár, akkor a munkaerő értékének is ennek megfelelően csökkennie kell, s az értéktöbblet ugyanennyivel növekszik.[21]

Mármost két tény körülbelül megállapítható a rendelkezésre álló történeti-statisztikai idősorokból: (1) a létfenntartási cikkek előállításának termelékenysége, óvatos becsléssel (szerény évi 2 százalékos technikai fejlődéssel számolva) kb. 8—10-szeresére emelkedett Marx kora óta; (2) a szükséges és a többletmunka viszonya ugyanakkor azonban nem változott az akkori mintegy 1 : 1-ről 0,1 : 1,9-re. A jelenlegi számítások szerint a kizsákmányolás rátája a fejlett tőkésállamokban a 19. század folyamán ugyan valószínűleg némileg emelkedett, de ismét csökkenni kezdett a 20. század későbbi éveiben, s jelenleg legfeljebb jelentéktelenül magasabb (de talán még alacsonyabb is) mint Marx korában volt.

A kizsákmányolás növekedésére irányuló tendencia érvényesülését tehát valami gátolta. A kulcs lehet a már említett helyen: a termelékenység növekedése nem feltétlenül járt az áruegység értékének és árának csökkenésével. De kereshetjük ezt a második tételben is: a munkaerőnek, mint árunak a „termelékenyebb előállítása" (mert hiszen erről van szó, amikor a létfenntartási költségek csökkenéséről beszélünk) szintúgy nem járt feltétlenül a „termék", itt a munkaerő értékének csökkenésével. Ezt a lehetőséget már Marx is jelezte, amikor a történeti-társadalmi elem szerepét hangsúlyozta.

Anélkül, hogy itt végleges megoldáshoz kötném magam, szeretném jelezni azt az utat, amely a munka által létrehozott érték és a munkaerő értéke tekintetében a Marx ideje óta gyakorlatilag igencsak megszaporodott, de elméletileg rendszeresen még át nem vizsgált tapasztalat rendezéséhez vezethetne.

Megtanultuk — s ezt jól megtanultuk Marxtól —, hogy a munkaerő értéke és a munkaerő működtetésével létrehozott érték két különböző nagyság. Úgy tűnik, hogy e két nagyság mégsem teljesen független egymástól.

[21] Marx: A tőke. I. könyv. 15. fejezet, 1. pont. Marx—Engels Művei. 23. kötet. 1967.

A kizsákmányolás rátája, amely e két mennyiség között kapcsolatot teremt, elég tág határok között mozgott ugyan, de monoton növekedése (vagy csökkenése) nem bizonyítható. Az a gondolat, hogy e két nagyság elválása csak a termelékenység növekedésével válik egyáltalán lehetségessé, hogy így jött létre a többlettermék, amely a tulajdont, a kizsákmányolást, s ezen keresztül a gazdaság növekedését lehetővé tette, teljesen kézenfekvő. Nem következik azonban belőle, hogy a termelőerők további növekedése folyamán az e két nagyság közötti eltérés szükségszerűen egyre nagyobbá válik. Úgy tűnik, sokkalta inkább az következett be, hogy a két nagyság párhuzamos növekedése mellett egymáshoz való viszonyuk többé-kevésbé egyazon léptékben, arányban maradt, s azok a társadalmak, amelyekben ez az arány túlságosan eltért ettől a mértéktől (ahol tehát a „kizsákmányolás rátája" túlfeszített vagy túl laza volt) lesodródtak az emberi fejlődés fő országútjáról: akár azért, mert belső politikai feszültségeik nem voltak többé megoldhatók, akár azért, mert gazdaságilag képtelenek voltak fejlődni, s így elmaradtak, elerőtlenedtek.

Azzal, hogy az értéknagyságnak a társadalmi munkaórára való redukciója után ez utóbbit nem tekintjük, mert nem tekinthetjük változatlan „etalon"-nak, tiszta kvantitásnak, intenzív mértéke szerint állandónak, nem támadtuk meg a munkaérték-elmélet alapvető pozícióit, sőt éppen a Marx által jelzett gondolatokat fogalmaztuk meg élesebben. Csupán az eddiginél jobban hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi munkaóra intenzív nagysága, mint *minden* társadalmi mértékegység, maga is változó. Nem is lehetne társadalmi mértékegység, ha nem volna az. Hasonló állítást fogalmaz meg Marx az arannyal, mint mértékkel kapcsolatban: „Értékmérőül... csak azért szolgálhat, mert maga is... pontenciálisan változó érték."[22]

Ez azonban nem jelenti a „társadalmi munkaóra" értékteremtő erejének teljes relativizálását. A „társadalmi munkaóra" és az általa teremtett érték közötti állandó arány létezését el kell vetnünk, máskülönben az értékelmélet logikai ellentmondásba kerül a felgyülemlett tapasztalatokkal. Ugyanakkor — úgy vélem — a változó arány feltételezése közöttük csupán annak kifejezése, hogy a világpiac létrejöttével és az árucsere valóban világméretűvé válásával (pontosabban: az egész emberiségnek a munkamegosztásban való tényleges bevonásával, ami azonban ma még korántsem befejezett folyamat), valamely kitüntetett „ nemzeti értékrendszer" már nem lehet az a kitüntetett és mérvadó mértékrendszer, mint a klasszikus kapitalizmus korában. Egyelőre tehát itt még csak egy speciális — és nem általános — relativitásról van szó, bár valószínűleg az újratermelés várható változásainak logikája („fejlődés növekedés nélkül") a mértékrendszer további általánosítását is ki fogja kényszeríteni.

Ha ugyanis az újratermelési folyamat már nem extenzíven, hanem csak intenzíven nő, akkor tulajdonképpeni akkumulációs folyamatról — tehát új érték felhalmozásáról — nem beszélhetünk. Ekkor ugyan még mindig lehetséges, hogy a használati értékek tömege (mind az évente elfogyasztott áramlat, mind a felhalmozott helyesebben: csak beruházott, de nem „akkumulált" termékek készlete) még növekedik. Ha azonban még ez a növekedés is megszűnik és tisztán minőségi fejlődésre szorítkozunk (nem több, hanem

[22] Marx: A tőke. I. könyv. Marx—Engels Művei, 23. kötet. 1967. 98. l.

jobb és szebb cipő, nem több, hanem korszerűbb és kényelmesebb lakás stb.), akkor a jövő fejlettebb társadalmaiban az érték abszolút nagyságának kérdése ismét jelentőség nélkülivé válik. A relatív értékarányok rendszere, az tehát, hogy a társadalom hogyan osztja el munkáját a különböző használati értékek termelése között, továbbra is a gazdálkodás központi kategóriája marad, az abszolút értéknagyság problémája azonban, a kizsákmányolás kategóriájával együtt teljesen eltűnhet.

A megoldás útjáról

Az idő és térbeli összemérés kérdését eddig mint a marxi értékelmélet logikai problémáját tárgyaltam, s meggyőződésem, hogy csak innen kiindulva lehet megoldást keresni. Utaltam rá, hogy a probléma más mértékrendszerek esetében (termelési ár stb.) hasonlóan jelentkezik. Ha valaki azt állítaná azonban, hogy a megoldás könnyebben megtalálható más alapvetés (például a marginalizmus vagy a neoricardiánus szemlélet alapján), akkor utalnom kell arra, hogy a probléma a polgári irodalomban általában még fel sem vetődik vagy ha igen, akkor egyenesen az indexelmélet nehezen járható és belső megoldással egyre kevésbé biztató labirintusába vezet. Olyan történelmi távlatokban gondolkodó közgazdász, mint Keynes sem jutott tovább, legfeljebb a kérdésnek igen bizonytalan megfogalmazásához és a megoldás iránti tudományos igény elvetéséhez.

Bizonyításul néhány erre vonatkozó idézet az Általános elméletből:

„Ahhoz, hogy megmondhassuk, miképpen reagálnak... a vállalkozók... nem kell tudnunk, hogyan aránylik az előállított termékmennyiség, az életszínvonal és az általános árszint egy másik időszak vagy egy másik ország ugyanezen kategóriájának nagyságrendjéhez."[23] „Nem szükséges mennyiségileg összehasonlítanunk ezt a termelést egy olyannal, amelyet valamilyen más összetételű munkaerő és tőkefelszerelés kombinációja eredményezne."[24]

S hogy a feladat megoldását teljesen reménytelennek látta, mutatja:

„Az, hogy jelenleg a nettó termelés nagyobb, az árszint pedig alacsonyabb, mint tíz vagy egy évvel ezelőtt, olyan jellegű állítás, mint az, hogy Viktória jobb királynő volt, mint Erzsébet, de mint asszony nem volt boldogabb nála. Olyan állítás ez, amelynek értelme is van, érdekes is, de differenciálszámításra alkalmatlan. Pontosságunk csak látszat lesz, ha megkíséreljük a kvantitatív elemzést ilyen — részben bizonytalan és nem kvantitatív — fogalmakra alapozni."[25]

Eltekintve attól hogy a mérés szabatossága Keynes ideje óta is számottevően javult, az Általános elmélet minden elemzése azon a hallgatólagos feltételezésen nyugszik, hogy ha a mértékrendszer ismeretes egy adott pontban, akkor (burkoltan feltételezve, hogy a mértékrendszer e pont környezetében is azonos) kifejthető és leírható a gazdaság viselkedése, vagy viselkedésének tendenciája, legalábbis első megközelítésben.

Mivel azonban a vállalkozók reagálása éppen egy másik helyzethez

[23] J. M. Keynes: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Második könyv. 4. fejezet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 64. l.

[24] Uo.

[25] I. m. 60. l.

vezet, ahol más a munka és a tőke kombinációja, az árszint, az előállított termékmennyiség stb., Keynes szokásos gondolatmenete szükségképpen feltételezi, hogy itt is érvényes előbbi mértékrendszerünk, holott ezt expressis verbis tagadta.

Egyébként érdekes, hogy mindezek előrebocsátása után — mivel a marginalizmus és az indexelmélet számára nem ad megfelelő támpontokat — Keynes szükségesnek látja egy, ha mégoly kezdetleges, de mégis munkaérték-elmélet jellegű mértékrendszer bevezetését: „Így tehát a továbbiakban a folyó termelés változását azzal mérjük, hogy... a teljesített, megfizetett munkaórák számára hivatkozunk, s eközben a szak- és betanított munkások munkaóráit javadalmazásuk arányában súlyozzuk."[26]

Ha most megvizsgáljuk a munkaérték-elmélet sajátos logikája által megkívánt továbbfejlesztés lehetőségeit és teendőit, helyesnek tűnik a térbeli és az időbeli összehasonlítás problémájának szétválasztása.

A térbeli összehasonlítás úgy vélem gyakorlatilag már megoldható vagy majdnem megoldható. Ahogy egy nemzeti értékrendszer arányai elemezhetők a nemzeti ÁKM segítségével, úgy közel vagyunk ahhoz, hogy a világpiaci árak mögött megbúvó világpiaci értékeket egy világméretű statisztikai táblázat segítségével kiszámíthassuk. A döntő lépéseket ehhez W. Leontief és munkatársai megtették az ENSZ keretei között folyó kutatásaikban. A vonatkozó első számításgyűjteményt (sajnos egyelőre az árakra vonatkozó számítások nélkül) nyilvánosságra is hozták „The Future of the World Economy" (A világgazdaság jövője) címmel (New York, 1977.). A munka ebben a vonatkozásban tehát mind gyakorlati, mind elméleti szempontból lehetséges és valójában már meg is indult.

Az időbeli összehasonlítás problémája fogasabb kérdésnek tűnik. Arról van szó ugyanis, hogy a mértékrendszerek kialakulása és továbbfejlődése mindig és mindenütt szorosan összefüggött a mérendő jelenségek törvényszerűségeinek megismerésével. Egy rendszer működésének, mozgásának megismerése magával hozza a mértékrendszer és a mérési eljárások egyre általánosabbá és szabatosabbá válását is. Így értelmezhetők az Einstein által kidolgozott új megismerések is, mint a világ geometriájának pontosabb leírásai, s Einstein elmélete végül az idő és a hossz mérésének szabatosabb elméletére és eljárásaira vezetett. Az elsődleges feladat tehát a gazdasági mozgás (növekedés, fejlődés, ciklusmozgás) eddiginél mélyebb feltárása, s ez magával fogja hozni a mértékrendszer megfelelő általánosítását, s így az időbeli összehasonlítás egyre szabatosabb megoldását is.

Első megközelítésben talán úgy fogalmazható meg feladatunk, hogy az egyensúly, a harmonikus növekedés fogalmát ki kell terjeszteni olyan gazdasági rendszerekre is, amelyek az időben nem változatlan szerkezetűek, amelyeken belül tehát a technológiák, ízlések, eljárások stb. megváltozhatnak és meg is változnak. Az ilyen rendszerek mozgástörvényeinek ismeretében talán nem lesz nehéz a megfelelő, nyilván szintén változó árrendszereket konstruálni, amelyek az érték-, illetőleg a termelési árrendszer általánosításaként a gazdasági mérés előbb vázolt következményeinek is eleget tesznek. E feladat elvégzése mindenképpen napirenden van, sőt megoldásának egyes alapvető elemeit már publikálták is a matematikai értékelméletet az árindexelméletet és a gazdasági mozgást vizsgáló írásokban.

[26] I. m. 64. l.

BÁNFI TAMÁS—PÁSZTOR SÁRA:

A külgazdasági kapcsolatok intenzitásának méréséről

A termelőerők fejlődése és a munkamegosztás fokozódása* között folytonos az oksági kölcsönhatás: a termelőerők fejlődése megköveteli a munkamegosztás fokozását, a munkamegosztás kiteljesedése előmozdítja a termelőerők további fejlődését. Ennek a kölcsönös kapcsolatnak az eredménye, hogy kezdetben az országhatárokon belül, a nemzetgazdaságok keretében, majd az országhatárokat is átlépve, nemzetgazdaságok között vált, illetve válik mindinkább teljessé a munkamegosztás. A nemzetközi munkamegosztás eredménye az országok gazdasági függősége, amit F. Perroux úgy fejez ki, hogy „nemzet nem is létezhetik másképpen, mint a világ koordináta-rendszerében ágyazottan."[1]

A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás (azaz adott gazdaság nyitottsága) és ezen keresztül a kölcsönös gazdasági függőség nyilvánvalóan nem azonos mértékű, hanem a nemzetgazdaságok újratermelési méretének és jellemzőinek a függvénye. S mert változó nagyság, mind a gazdaságpolitika, mind a közgazdaságtudomány részéről jelentkező igény az objektív mérce kialakítása.

A gazdaság nyitottsági fokának mérésére jelenleg alkalmazott mérce

Közgazdasági gyakorlatunk a nyitottság mértékének jellemzésére az éves exportforgalom és az ugyanazon évben megtermelt nemzeti jövedelem hányadosát használja. Mivel a nemzeti jövedelem folyó forintban kifejezett érték, az éves exportot árszorzós forintra kell átszámolni, mégpedig külön forintosítva a szocialista exportot és a dollár elszámolású exportot. A mutató tehát:

$$\frac{\text{export (árszorzós forintban)}}{\text{adott évben termelt nemzeti jövedelem (folyó forintban)}}$$

Egyetértünk a vitaindító cikk szerzőjével abban, hogy ez a mutató nem a legalkalmasabb a gazdaság nyitottságának a kifejezésére. A számláló

* Szita Jánosnak a Közgazdasági Szemle 1978. évi 7—8. számában megjelent vitaindító cikke „a külgazdasági kapcsolatok intenzitása" kifejezéssel él. Hozzászólásunk *címében* mi is ezt a terminológiát alkalmazzuk, de célszerűbbnek tartjuk a „gazdasági nyitottság" fogalom használatát. Cikkünk további részében ezért inkább ez utóbbi, általánosan elterjedt szóhasználatot követjük.

[1] F. Perroux: Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 38—41. l.

és a nevező ugyanis nem azonos dimenziójú, az egyik bruttó, a másik nettó érték. Érték szerinti összetételben az éves export: c+v+m; míg az éves nemzeti jövedelem $v+m$; tehát a hányados számlálója $c+v+m$, a nevező pedig $v+m$ tartalmú tényezőkből áll.

Természetesen az export/nemzetijövedelem-hányados segítségével is összehasonlítható az országok gazdasági nyitottsága, feltéve, hogy az érintett országok is mind ezt a mutatót alkalmazzák (vagy a mutató kiszámításához szükséges adatokat közlik). Ugyancsak nyilvánvaló, hogy az export/nemzetijövedelem-hányados segítségével egy-egy ország gazdasági nyitottságának a változása is közelítően mérhető. Mind a térbeli, mind az időbeli összehasonlítás eredményének a pontossága — tehát a *relatív* gazdasági nyitottság mértéke — az export/nemzetijövedelem-hányados torzító tényezőinek a relatív súlyától, illetve változásától függ.

Míg közelítő összehasonlító számításokhoz megfelelő lehet ez a mutató, addig a gazdaságpolitikai döntéseknél, de különösen a közgazdaságtudományban elfogadhatatlan, mert a gazdaság nyitottsági fokának *állapotát* nem képes kifejezni.

Az export/nemzetijövedelem-hányados csak százalékos összefüggést ad, tehát azt mutatja, hogy az éves export hány százalék a nemzeti jövedelemhez képest, és ez közgazdaságilag nem értelmezhető, ennek dimenziója nincs. Más szóval: a hányados nem azt mutatja, hogy egységnyi nemzeti jövedelemből mennyi realizálódik a külkereskedelemben (mint azt gyakran feltételezik), hanem csak a választott tényezők százalékos viszonyát jelzi. Ilyen alapon a viszonyítási alap sokféle lehet, azaz különböző nagyságrenddekhez viszonyítható az éves export.

Az említett mutató nem csupán az elmélet tisztaságának az igényéből fakadóan kifogásolható (bár úgy gondoljuk, hogy elsődlegesen ezt kell hangsúlyozni), hanem praktikus okokkal is magyarázható. A gyakorlat számára is fontos lehet a nyitott (és a zárt) gazdaság fogalmának meghatározása, valamint annak megállapítása, hogy elméletileg mit jelent az abszolút zárt gazdaság (a nyitottság minimuma) és az abszolút nyitott gazdaság (a nyitottság maximuma), a két szélső érték között hol helyezkedik el például a magyar gazdaság. Ezekre a kérdésekre csak határozott dimenziójú mutató alkalmazásával lehet válaszolni.

A gazdasági nyitottság szokásos mércéjéről — ha más megközelítésben és más célból is — már korábban megjelentek bíráló tanulmányok. Augustinovics Mária a magyar gazdaság nyitottságát vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy: „...az általában használatos mutató némileg túlozza a külkereskedelem szerepét a magyar gazdasági struktúra alakulásában", továbbá, „*a nemzetközi csere és a gazdasági szerkezet kölcsönhatása gyengébb, a magyar gazdaság — és ezen belül különösen a fogyasztás — kevésbé külkereskedelemre orientált, mint ezt a külkereskedelmi forgalom adott volumene jelzi vagy indokolja*".[2]

Augustinovics véleményében is érződik, Kovács Gyula tanulmányában már kifejezett hangsúlyt kap az export/nemzetijövedelem-mutatóval szemben az az érv, hogy a valóságos helyzethez képest eltúlozza a külkereskedelem szerepét. Nemzetközi összehasonlítás szempontjából éppen ezért viszonyítási alapként vagy a hozzáadott értéket, vagy a nettó nemzeti termelés

[2] Augustinovics Mária: Külkereskedelem és gazdasági szerkezet. Gazdaság, 1968. június, 41. l.

alkalmazását tartja indokoltnak. „Ezek alapján *a magyar külkereskedelem gazdaságunkban betöltött szerepe már nem tetszik olyan kiemelkedően nagynak.* Ha az export végtermékben vagy a végső felhasználásban való részesedését mérjük, akkor is erre a következtetésre jutunk."[3]

„A gazdasági nyitottság és az exportkoncentráció néhány összefüggéséről"[4] című cikkben e hozzászólás szerzőinek egyike határozottan elvetette az export/nemzetijövedelem-mutatót mint a gazdasági nyitottság mércéjét, azzal az indokkal, hogy az legfeljebb a nyitottság egy országbeli változásának vagy több ország összehasonlító rangsorának a *megközelítésére* alkalmas, de alkalmatlan egy-egy ország gazdasági nyitottsági *állapotának* meghatározására.

Szintén az export/nemzetijövedelem-mutatónak a közgazdasági értelmezhetőségét vitatja Kozma Ferenc megjelent cikkében, s egyben az export/nemzetijövedelem-mutató helyett ún. közgazdaságilag alkalmas mutatót javasol, amely megegyezik a vitaindító cikk javaslatával: „A köznapi gyakorlatban a népgazdaság külkapcsolatainak intenzitását a nemzeti jövedelem exporthányadával szoktuk kifejezni... Ez a mutató azonban közgazdaságilag nem értelmezhető, mivel az exportált áruvolumen bruttó, a nemzeti jövedelem pedig nettó kategória. Ugyancsak nem értelmezhető a társadalmi össztermék vagy a belföldön rendelkezésre álló hazai eredetű források exporthányada sem, mivel az export halmozatlan árutömeg, a nevezőben szereplő termékvolumen pedig halmozott módon kerül beszámításra. Az egyetlen, népgazdasági szintű teljesítményaggregátum, amelynek százalékában az export helyesen kifejezhető, a végső felhasználás, vagyis az a terméktömeg, amely egy év alatt a népgazdaságon belül képződik, és/vagy fogyasztásra, vagy készletképzésre, vagy beruházásra, vagy pedig külföldi eladásra fordítódik."[5]

A gazdasági nyitottság mérésének lehetséges mutatói

A gazdasági nyitottság különböző mutatókkal jellemezhető, és az egyes mutatók különböző elnevezéssel jelölhetők. Így például Perroux[6] a következő mutatókat használja:

a) a külkereskedelmi együtthatók: $\dfrac{\text{export} + \text{import}}{\text{bruttó nemzeti termék}}$

b) export együttható: $\dfrac{\text{export}}{\text{nemzeti jövedelem}}$

c) import együttható: $\dfrac{\text{import}}{\text{nemzeti jövedelem}}$

[3] Kovács Gyula: A nemzetközi termelési és kereskedelmi együttműködés szerepe a gazdasági növekedésben. Gazdaság, 1976. 3. sz.

[4] Pásztor Sára: A gazdasági nyitottság és az exportkoncentráció néhány összefüggéséről. Pénzügyi Szemle, 1977. 4. sz.

[5] Kozma Ferenc: Külgazdasági kapcsolataink mérése az ÁKM segítségével. Statisztikai Szemle, 1976. 8—9. sz. 847. l.

[6] Perroux: I. m. 55. l.

d) export globális együtthatója: $\frac{\text{export}}{\text{bruttó nemzeti termék}}$

e) import globális együtthatója: $\frac{\text{import}}{\text{bruttó nemzeti termék}}$

és megnevezés nélkül használja az $\frac{\text{export}}{\text{hozzáadott érték}}$

hányadost is (például „...az ipari szektor hozzáadott értékének 18 százaléka megy exportra"). A mutatót annak bizonyítására alkalmazza, hogy „Az ipar kivételes szerepet játszik az exportban és az utóbbinak abban a képességében, hogy — magával ragadja a nemzeti terméket és — hatást gyakoroljon más nemzetgazdaságokra is."

Egyetértünk abban is a vitaindító cikk szerzőjével, hogy a tervezési és elemzési munkában nem egy, hanem több mutatóból álló komplex mutatószámrendszerrel kell dolgozni, viszont jobban hangsúlyozandónak tartjuk, hogy a gazdasági nyitottság fogalmát — mint objektív közgazdasági kategóriát — egyértelműbbé és ezzel könnyebben felhasználhatóvá tesszük, ha elsődlegesen egy alapmutatóval mérjük.

Az alapmutató meghatározásakor célszerű az eddig használt export/nemzetijövedelem-hányadosból kiindulni, s a benne levő torzító tényezőket úgy kiszűrni, hogy végül is határozott dimenziójú hányadoshoz jussunk el.

Határozott dimenziójú mutató elvileg többféleképpen alakítható ki:

a) *Az exportot meg kell tisztítani a holt munka értékétől,* azaz az éves export $v + m$-értékrészét kell a teljes éves termelés $v + m$-jéhez viszonyítani. Ebben az esetben a hányados azt mutatja, hogy egységnyi megtermelt nemzeti jövedelem mekkora hányada cserélődik ki a külkereskedelemben (amely rövid távon csak akkor igaz, ha a külkereskedelmi mérleg egyensúlyban van). E mutató tartalmában nem sokat mondó, de formailag teljesen elfogadhatatlan, mert az éves export $(v + m)$ értékrésze meghatározatlan.

b) *Az éves exportot az éves társadalmi termékhez viszonyítjuk.* Ezzel kizárjuk az elméleti ellentmondást, de beleviszünk egy torzító tényezőt, mégpedig a halmozódás térbeli (országonként) és időbeli (kooperációs kapcsolatok változása miatt) eltérő mértékét.

c) Az éves exportot az *éves bruttó hazai termékhez* viszonyítjuk. A társadalmi termék számbavételével szemben a bruttó hazai termék kiküszöböli az anyagok többszörös beszámítását és a kooperációs változások hatását. Azt mutatja, hogy az éves termelés eredményeként milyen mennyiségben állítottunk elő további feldolgozásra nem kerülő, azaz végső felhasználásra alkalmas javakat.

A gazdasági nyitottság mérésének legalkalmasabb mutatója

Szita János vitaindító cikkében elveti az export/nemzetijövedelem-mutatót azzal a reális indokkal, hogy „A szóban forgó tört számlálójában ugyanis bruttó érték foglal helyet $(c+v+m)$, a nevezőben pedig nettó érték $(v+m)$. Kettőjük összevetése ezért eleve nagyobb számot ad, mint akár két

nettó érték összevetése."[6] Majd ugyanazon indokkal az export/bruttó hazaitermék-mutatót sem tartja elfogadhatónak: „Ezen az sem segít, ha az exportot nem a nemzeti jövedelemhez, hanem a BHT-hoz viszonyítjuk. Az amortizációval növelt nettó termék ugyanis szintén anyag nélküli termékértéket képvisel, míg az exportált áruk értékében a felhasznált anyagok értéke is benne foglaltatik... A legfőbb probléma azonban itt is az, hogy a BHT, csakúgy mint a nemzeti jövedelem, lényegében anyag nélküli hozzáadott értékösszeget képvisel és ezért nem helyes összevetése az export teljes értékével. Ezért az exportnak a bruttó hazai termékhez való viszonyítása szintén két olyan érték összevetése, amelyeknek nincs szervesen közük egymáshoz."[7]

A vitaindító cikk szerzője szerint a legalkalmasabb mutató más módon képezhető: „Erre a célra olyan mutató alkalmas, amely az exportot a népgazdasági — halmozás nélküli — bruttó termeléshez viszonyítja. Az ÁKM-ben, illetve a népgazdasági mérlegrendszerben ilyen viszonyítási alap lehet a *végső felhasználás*... A végső felhasználás az újratermelési folyamat azon materiális eredményeinek árösszege, amely az év folyamán végzett munka termékeinek értékét összegezi, azon termékekét, amelyek akár mint fogyasztási cikkek, akár mint beruházási javak felhasználásra kerülnek."[8]

A vitaindító cikk véleményével ellentétes saját felfogásunk, mert úgy véljük, hogy az export/bruttó hazaitermék-mutató (legalábbis alapjaiban) alkalmas a gazdaság nyitottságának mércéjéül. Mert állításunk ellentétes Szita János véleményével, így — természetszerűleg — érveink egyben ellenérvek a vitaindító cikkre.

a) Szita János szerint a bruttó hazai termék, tehát az amortizációval növelt nettó hazai termék — hasonlóan a nemzeti jövedelemhez — szintén anyag nélküli termékértéket képvisel, s mert az exportált áruk értékében a felhasznált anyagok értéke is benne van, az export/bruttó hazaitermék-hányados nem értelmezhető mutató. Véleményünk szerint a bruttó hazai termékben „benne van" az anyag. A munkaérték-elmélet alaptézise, hogy minden értéket a munka termel meg, s ezért időben visszafelé haladva minden érték, tehát a *c* is jövedelemre, azaz $(v+m)$-re bomlik. Így a $c+v+m$ felírható úgy, mint $(v+m)+(v+m+c) = (v+m)+(v+m)+(v+m+c) = (v+m)+(v+m)+(v+m)+(v+m+c)$, és a c $(v+m)$-re való felbontása mindaddig folytatódik, míg a *c* helyett $(v+m)$ nem írható. Ez a végső pont lényegében a tágan értelmezett nyersanyagtermelés. No de, egyrészt a *c* értékösszeg felbontható a munkatárgy és a munkaeszközök értékére, másrészt az újratermelés méretét jellemző mutatók, így a bruttó hazai termék is egy meghatározott időtartamra, általában egy évre értelmezhető. Mivel a munkatárgy értéke (például nyersanyagé) egy termelési ciklusban, a munkaeszközöké (például gépeké) több termelési ciklusban megy át az új termék értékébe, továbbá a termelési ciklusok időtartama általában kisebb, mint egy év, ezért egy évben a munkatárgy értéke mindenkor visszavezetődik $(v+m)$-re, a munkaeszközök bruttó értéke nem, hanem csak az időszakban

[6] Szita János: Gondolatok a külgazdasági kapcso atok intenzitásának méréséről. Közgazdasági Szemle, 1978. 7—8. sz. 773. l.

[7] I.m. 773. l.

[8] I.m. 774—775. l.

amortizálódott hányad jelenik meg, mint a hozzáadott érték része.[9] Így tehát a bruttó hazai terméknek nevezett értékösszeg a $(v+m)$ + amortizáció, ami nem más, mint az adott évben kitermelt nyersanyagok teljes értékének, az ezekből előállított termékek gyártása, szállítása és értékesítése során bekövetkezett értéknövekedésnek (hozzáadott értéknek) az összege. Az ezekből a használati értékekből álló bruttó hazai termék egyik része kerül végső hazai felhasználásra, a másik része exportra, így az export/bruttó hazaitermék-hányados a külkereskedelmi forgalmon keresztüli kicserélődést, azaz a népgazdaság világpiaci nyitottságának mértékét mutatja.

Előbbi gondolatmenetünk helyességét „súlyos" idézetekkel is alátámaszthatjuk. Marx szerint: „Az évben *újonnan* létrehozott javak összességé"-nek részei: „A *belföldi nyersanyagok* teljesen értékük szerint számítandók be; *az ilyenekből és külföldi anyagokból előállított tárgyak* a nyerstermékek kettős beszámításának elkerülésére *az ipari munka által elért értékemelkedés erejéig;* a *kereskedelemben* átváltott és *szállított nyersanyagok és félgyártmányok* az ezáltal létrehozott értékemelkedés erejéig."[10]

Erdős Péter ismerteti Kalecki népgazdasági mérlegeit, amelyeknek tartalma világosan mutatja, hogy a bruttó hazai termék nem lehet anyagmentes mutató (Kalecki a GDP helyett GNP-t használ, de itt a különbség lényegtelen.[11])

Bruttó profit az (egyenes) adókkal csökkentve	Bruttó beruházás
Bérek és fizetések az (egyenes) adókkal csökkentve	Exportöbblet.
	Az állam kiadásai árukra és szolgáltatásokra
Adók (egyenes és közvetett adók)	Tőkések fogyasztása.
	Munkások fogyasztása
GNP	GNP

Ugyanilyen tartalmúak a magyar statisztikai gyakorlatban használatos mérlegek is, mint például a következő:[12]

Források	Felhasználás
Munkavállalók jövedelmei	Háztartások végső fogyasztása
Működési eredmény	
Állóeszközök értékcsökkenési leírása	Háztartásokat szolgáló nem profitra termelő intézmények (például egyház) végső fogyasztása

[9] Amennyiben például 1 év helyett 10 év lenne a termelési mutatók értékelésének alapperiódusa és feltesszük, hogy az állóeszközök teljes leírásának az időtartama 10 évnél kisebb, akkor a bruttó hazai termék megegyezne a szocialista országok statisztikáiban használt nemzeti jövedelem kategóriáival.

[10] Marx: Széljegyzetek Wagner „Lehrbuch der politischen Ökonomie"-jához MEM. 19. kötet, 255. l.

[11] Erdős Péter: Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 437. l.

[12] Drechsler László: Népgazdasági mérlegek — nemzetgazdasági számlarendszerek. MKKE jegyzet, 1975. 65. l.

Közvetett adók	Közigazgatás végső fogyasztása
Mínusz szubvenciók	Forgóeszközök állományváltozása
	Állóeszközök bruttó állományváltozása
	Termékek és szolgáltatások exportja
	Mínusz termékek és szolgáltatások importja
Bruttó hazai termék	Bruttó hazai termék

b) Az export/végsőfelhasználás-hányados szerintünk nem a legalkalmasabb a gazdasági nyitottság jellemzésére. Ennek oka lényegében az, hogy a végső felhasználásban a teljes külkereskedelmi forgalom megjelenik, az import a végső felhasználásra kerülő javak termelésének szükséges előfeltételeként, az export pedig a végső felhasználás részeként. Az éves termelésbe beépülő import normális körülmények között éves szinten exporttal *ellentételeződik*. A kicserélődést éppen az export és import termékösszetételének eltérése mutatja. A gazdasági nyitottság mutatója a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel mértékét éppen a külkereskedelmi kicserélődés relatív nagyságával jellemzi. (A vitaindító cikk is első helyen fogalmazza meg ezt a követelményt.) A kicserélődés valóságos arányát az export/bruttó hazaitermék-mutató tükrözheti, és nem az export/bruttó hazai termék + importmutató. A külkereskedelmi kicserélődés kétféleképpen értelmezhető: milyen források eredményeként képződik az éves termelés, ekkor a források között külön az import jelenik meg, de a források implicite tartalmazzák az exportoldalt is, a felhasználás során az export hangsúlyozódik külön, de a felhasználások implicite tartalmazzák az importoldalt is.

c) A bruttó hazai termék (GDP) az ún. SNA-ban alkalmazott termelési mutatószám. A magyar statisztikai gyakorlat a GDP-hez hasonló félnettó mutatószámként a hozzáadott érték és az anyagmentes termelés elnevezést használja, az előbbit az anyagi termelés és a szolgáltatások együttes, az utóbbit csak az anyagi termelés körére vonatkoztatva.

Teljes mértékben egyetértünk Drechsler Lászlóval[13] abban, hogy mind a közgazdasági irodalomban, mind a széles körű publicitásban törekedni kell a KSH 1968-ban kidolgozott népgazdasági mérlegrendszer mutatószámainak (azok elnevezéseinek) az egységes használatára. Ennek érdekében — úgy érezzük — nem sokat teszünk a gyakorlatban, inkább csak ismétlődő elvi állásfoglalások hangzanak el. Állításunk igazolására csupán két — a folyó vitát is érintő — tényt emelünk ki.

Vitacikkünkben kénytelenek voltunk a bruttó hazai termék elnevezést használni, mert a vitaindító cikk az export/bruttó hazaitermék-mutatót nem tartja — véleményünkkel ellentétben — elfogadhatónak, noha az 1968-as KSH mérlegrendszer szerint az ún. félnettó mutatószám elnevezése az anyagi + nem anyagi szférában a hozzáadott érték, az anyagi szférában egységes elnevezés még nincs, Drechsler László az „anyagmentes ter-

[13] Drechsler László: A makroökonómiai mutatószámok néhány kérdése. Közgazdasági Szemle, 1978. 9. sz.

melés"-t javasolja. Ugyancsak a „bruttó hazai termék" elnevezést használja vitacikkében Szegvári Iván is.[14]

Korábban idéztük Drechsler László Közgazdaságtudományi Egyetemen kiadott jegyzetéből, ahol szintén a „bruttó hazai termék" kategória használatos. E jegyzet pillanatnyilag is tananyag, tehát az egyetemi hallgatók jelentős része ezt, vagy ezt is megtanulja, ami után természetes, hogy ezt az elnevezést vagy rosszabb esetben ezt is használják.

Szintén egyetértünk Drechsler Lászlóval abban is, hogy törekedni kell más típusú mérlegrendszerekhez való kapcsolódásra, továbbá arra, hogy lehetőség szerint az elnevezés köznapi értelmezés szerint is fedje a közgazdasági tartalmat. Ebből ered az a véleményünk, hogy az anyagi szférában értelmezett félnettó ($v+m+$amortizáció) mutatószámot „anyagmentes termelés"-nek nevezni nem szerencsés. Félreérthető, mert az elnevezés azt sugallja, hogy nincs benne az éves anyagtermelés, holott csak annak halmozódását zárja ki (lényegében ugyanezt vitatjuk Szita János cikkében elvetett export/bruttó hazaitermék-mutatóban). Ha a társadalmi végtermék fogalmába a statisztikusok beleértik az importanyag-felhasználást is (erről a KSH-ban folytatott személyes konzultációkból tudunk és ezt erősítette meg Drechsler László is vitacikkében), akkor javasolhatónak tartjuk a „nemzeti végtermék" elnevezést. De megjegyezzük, hogy „A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana" című könyv szerint nem tartalmazza az importanyagot: „...a társadalmi összтermék mutatóját ki kell egészíteni a társadalmi végtermék mutatójával, amely nem tartalmazza a munkatárgyak értékének halmozott számbavételét... A társadalmi végtermék anyagi-tárgyi alkotóelemei szerint magában foglalja a nem termelő egyéni és társadalmi fogyasztást, valamint a beruházási eszközöket; a kibocsátás azon elemeit, amelyek az adott évben további megmunkálásra nem kerülnek. Értékösszetétel szerint a társadalmi végtermék a létrehozott új értékből, vagyis a nemzeti jövedelemből $(v+m)$ és a termelési állóalapok évi kopásának pótlására, illetve a termelő állótőke amortizációjára szolgáló munkaeszközök tömegéből áll."[15]

A „félnettó mutatószám" elnevezés helyett kifejezőbbnek tartjuk a „fázisszintű nettó mutatószám" fogalmát. Vitattuk Szita János felfogását, vitatjuk — ugyanazon érvek alapján — Drechsler László egyetértését, miszerint az export/végsőfelhasználás-mutató alkalmas leginkább a külkereskedelmi kapcsolatok intenzitásának mérésére. Megjegyezzük, ha a végső felhasználást mint viszonyítási alapot elfogadnánk, akkor Szita János véleményével értenénk egyet: a hozzáadott érték szerinti végső felhasználás (hozzáadott érték + import) a helyes viszonyítási alap, szemben Drechsler László javasolta nemzeti jövedelem szintű végső felhasználási mutatóval (nemzeti jövedelem + import).

[14] Szegvári Iván: A külkereskedelmi kapcsolatok intenzitásának mérése. Közgazdasági Szemle, 1979. 1. sz.

[15] A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 246. l.

Az export/bruttó hazaitermék-mutató korrekciójáról

Elméleti szempontból teljesen egyetértünk Szegvári Iván véleményével. Az export/bruttó hazaitermék-mutató csak akkor „tiszta" mutató, ha feltételezzük, hogy az exportnak nincs importtartalma. Ha van, akkor mind a közvetlen reexport, mind a közvetett — a termelési folyamaton keresztül ment — exporthányad hiányzik a bruttó hazai termékből, tehát a kicserélődés pontos mértékének a meghatározásához a közvetlen és a közvetett importtartalommal korrigálni kell. Egyik lehetőség Szegvári Iván javaslata: az export és az export importtartalmának a különbségét (a nettó exportot) kell a bruttó hazai termékhez viszonyítani. De kínálkozik egy másik lehetőség is (amelyik Szita János javaslatához közelít, de attól tartalmilag különbözik): az exportot a bruttó hazai termék és az export importtartalmának összegéhez viszonyítjuk. A két megoldás elvileg azonos értékű, de eltérő eredményt ad, ezért indokolt mindkettőt figyelembe venni.

Annak ellenére, hogy elméletileg egyetértünk Szegvári Ivánnal, gyakorlati okokból mégis csak az export/bruttó hazaitermék-mutató propagálását javasoljuk. Ennek oka, hogy az export közvetett importtartalmát jelenleg — az ismert okok miatt — megkülönbözhetetlennek tartjuk, közelítésre nincs állandó lehetőség, mert ÁKM-et jelentős fáziskéséssel és nem folyamatosan adnak ki, s ezek is jelentős torzítást tartalmaznak az ágazati homogenitás feltételezése miatt. A láthatatlan export teljes importtartalmának meghatározásakor még nagyobb nehézséggel kellene szembenéznünk, s a nagy számú feltételezés a számítás pontosságát eleve megkérdőjelezné.

Az export/bruttó hazaitermék-mutató meghatározása több kisebb jelentőségű kérdést felvet, amelyeknek megválaszolása nem egyértelmű, s ezért is a számított mutató csak elfogadhatóan közelíti a reális mértéket.

Pontatlanságot eredményez a többi között:

a) a készletfelhalmozás és a befejezetlen beruházások állománynövekedésének figyelembevételénél adódó eltérő lehetőség,

b) az amortizációs hányadban lehetséges halmozódás.

Térbeli és időbeli összehasonlításnál okozhat pontatlanságot az eltérő vagy változó rendszer, a számításhoz figyelembe vett valutaárfolyam stb.

Jogos lehet az az igény, hogy az export/bruttó hazai termék „szűkebb" mutatója mellett „tágabban" értelmezett, a népgazdaság külgazdasági orientációját hívebben kifejező mutatót is számítsunk. E „tágabb" mutatóban az áruexportot a fizetési mérleg ún. láthatatlan tételeivel kell megnövelni, s mert így az export a szolgáltatásokat is tartalmazza, az összehasonlíthatóság megköveteli, hogy a hozzáadott érték legyen a viszonyítási alap. Így tehát a mutató: export + láthatatlan export/hozzáadott érték. Az export + láthatatlan export/hozzáadottérték-mutató közelíti, az export + láthatatlan export — teljes export importtartalma/hozzáadott érték (vagy az export + láthatatlan export/hozzáadott érték + teljes export importtartalma) mutató pontosan kifejezi a gazdasági nyitottság mértékét, de csak kizárólag a nemzetközi fizetési mérleg folyó tételei vonatkozásában. A gazdasági nyitottság teljes mérése igényli — ezért a továbbiakban erre törekedni kell — a számbavétel kiterjesztését például az adósságállomány, tőkemozgás stb. szférájára is.

VÁGI FERENC:

Változott-e a termelőszövetkezetek vállalati jövedelmi érdeke és érvényesítésének módja

Főként a 60-as évek végén s ezután a termelőszövetkezetek termelési szerkezetében ismételten tapasztalható volt olyan termékek termelésétől való tartózkodás, amelyek egységnyi területről viszonylag magas bruttó jövedelmet adtak, ellenben nettó jövedelmük alapján viszonylag gyenge jövedelmezőségűnek vagy éppen veszteségesnek bizonyultak. Az agrárközgazdászok közül néhányan ebből arra következtettek, hogy a termelőszövetkezetek nem bruttó, hanem nettó jövedelmi érdekűek, illetőleg bruttó jövedelmi érdekeltségük nettó jellegűvé alakult át. Az elmúlt évtizedben a termelőszövetkezetek vállalati érdekéről kialakult különböző nézetek, eltérő álláspontok azóta sem közeledtek, s a problémák kevéssé tisztázódtak. Ez jellemzi Laczó Ferencnek a Közgazdasági Szemle 1979. februári számában megjelent cikkét is. Álláspontja vitára, néhány gondolat és megállapítás más felfogásban való kifejtésére késztet.

1. *A termelőszövetkezeteknek nincs kettős vállalati jövedelmi érdeke, az egy dolgozóra jutó bruttó jövedelem maximálása feltételezi a termelőeszközök megújítását és bővítését is.*

Laczó Ferenc, mint sokan mások is, akik egyébként az 1960-as évek idejére vallották s arra az időre ma is elfogadhatónak tartják a termelőszövetkezetek bruttó jövedelmi érdekét, nem tisztázták, milyen formában érvényes ez az érdek. Laczó szerint a termelőszövetkezetek bruttó jövedelmi érdeke a bruttó jövedelem *tömegének* a maximálásában értelmezhető s valósulhat meg. E szerint mutatja be a termékeket az egységnyi területre és az eszközértékre jutó bruttó jövedelem alapján, és levonja a következtetést, hogy a bruttó jövedelem termelése szempontjából kedvező ágazatok döntő többségének termelési részaránya a IV. ötéves terv időszakában visszaesett.

A bruttó jövedelem *tömegének* maximálása azonban leegyszerűsített felfogása az *egy dolgozóra jutó* bruttó jövedelemhez fűződő termelőszövetkezeti vállalati érdeknek. A kettő közt ugyanis nagy a különbség. Az egy főre jutó bruttó jövedelem növekszik, ha a létszám csökken, ezért a termelőszövetkezeteknek nem áll érdekükben, hogy nem foglalkoztatható, vagy felettébb kedvezőtlen jövedelemrealizálással párosuló folalkoztatható munkaerőket is tartósan megtartsák, ha arra egyébként kényszerítő helyzet nincs. A bruttó jövedelem tömegét úgy is lehet növelni, hogy az egy időegységre jutó bruttó jövedelem nem nő, vagy éppenséggel csökken, ha egyébként a szövetkezeti tagság munkájának kihasználása nem teljes és

a foglalkoztatás egyszerű (befektetések nélküli) termelési struktúra változtatással is fokozható. A bruttó jövedelem ilyen növekedése azonban csak mérsékelten, a munka rosszabb fizetettsége mellett vezethet a tagok jólétének javításához, ezért a szövetkezeti gazdálkodásban kivételként előfordulhat, általános azonban nem lehet. Ennek felismerése már akkor megtörtént, amikor még a termelőszövetkezetekben igen jelentős volt a kihasználatlan munkaerő, s ezzel a bruttó jövedelem tömegének maximálásához fűződő vállalati érdek (s vele a szövetkezet elsősorban „foglalkoztató" jellege is) elvetésre kerül. Laczó Ferenc egy olyan bruttó jövedelmi felfogást utasít el, illetve nem talál a termelőszövetkezetek termelési szerkezetének mozgásában igazolhatónak, amely a tudományos gondolkodásban sem talált elismerésre s megerősítésre.* Nem is érthető, hogy az általa jellemzett termelés-szerkezeti mozgást miért nem kapcsolta össze az egy főre jutó bruttó jövedelem növekedésével, amely agrárközgazdasági irodalmunkban részletes kifejtést kapott és meg is gyökeresedett. Ha ezt megteszi, nyilvánvalóvá válik, hogy a termelés-szerkezeti átalakulása segítette az egy főre jutó bruttó jövedelem növekedését. Elégséges csak arra utalnom, hogy a termelőszövetkezetekben a zöldség- és gyümölcsfélék termelésében kialakult tartózkodást és visszahúzódást, kiváltképp a kiegészítő tevékenységek fejlesztése kísérte. Tagadhatná-e bárki is, hogy az utóbbiak az egy főre jutó bruttó jövedelem növelésére nagyobb lehetőséget rejtettek magukban, mint az előbbiek. S nem kellene-e elismerni azt is, hogy kiváltképp csökkenő munkaerő mellett, az egy főre jutó bruttó jövedelemhez fűződő vállalati érdek szemszögéből előbb vagy utóbb, végül is azonban szükségképp problematikussá válik minden olyan termék termelése, amelynek realizált bruttó jövedelme a munka utáni dolgozói részesedés kifizetésére nem elégséges.

A hazai agrárgazdasági irodalomban különösen hangsúlyossá és elismertté vált, hogy a termelőszövetkezet olyan kollektív vállalkozás, amelynek alapvető hivatása a tagoknak mint a szövetkezet gazdáinak és dolgozóinak jólétükben való szolgálata, és anyagi erejéhez mérten hozzá kell járulnia a társadalmi együttlét anyagi terheinek a viseléséhez is. Az előbbi folyik a termelőeszközök és munkaerő termelőszövetkezeti egyesítéséből, a tagsági viszonyból. Az utóbbi pedig abból, hogy a termelőszövetkezetek is csak szervezett társadalmi együttélésben létezhetnek, s működhetnek. A termelőszövetkezetek rendeltetésüknek akkor felelhetnek meg leginkább, ha — termelőerőikkel való ésszerű gazdálkodást feltéve — *dolgozóik létszámához viszonyítva* maximális lesz a bruttó jövedelmük. A termelőszövetkezeteknek tehát legmarkánsabb társadalmi-gazdasági jellemzője, a tagsági viszony határozza meg az egy dolgozóra jutó bruttó jövedelem maximálásának, és maximális növelésének „objektív" érdekét. Ennek megfelelően gazdálkodásukban minden tevékenységet — döntési elhatározásokat s azok végrehajtásának szervezését — a tagok jóléte megalapozásának, s rendszeres javításának kell alárendelniök. Az egy dolgozóra jutó bruttó jövedelem maximálására való törekvés adott gazdálkodási feltételek közt akkor lehet eredményes, ha a gazdálkodásban elhasználódó eszközöket

* Megjegyzem, hogy ebben sem logikus és követhető. Végül ugyanis mégis jelentkezik cikkében a bruttó jövedelem tömegéhez fűződő érdek. Ezt írja: „A termelőszövetkezetek jövedelmezőségi helyzetéről csak a személyi jövedelmek színvonala és a felhalmozási ütem együttes elemzésével, a vállalati bruttó jövedelem *összegének* alakulása alapján mondhatunk ítéletet." (Ua. 224. l.)

pótolják, ha a bruttó jövedelem felhasználásában a dolgozók részesedése és a nettó jövedelem megalapozottan egyeztetett, ha a fejlesztéseket ott és úgy valósítják meg, hogy a befektetések az egy dolgozóra jutó bruttó jövedelem legnagyobb növekedését adják. Az egy főre jutó bruttó jövedelem maximálásának követelményében tehát egyszerre fejeződik ki a mai megélhetést szolgáló munka utáni részesedés, valamint az ennek növelését alátámasztó felhalmozás gazdasági fejlettség szerinti biztosításának az igénye. Nincs tehát a termelőszövetkezeteknek kettős vállalati jövedelmi érdeke, ahogy semmilyen más vállalati formációnak sincs.

2. *Az ágazatok vállalati gazdálkodásban való önállósodása, a munkamegosztás mélyülése nem hoz új érvényesítési módot.*

A vállalati érdek megfogalmazása természetesen önmagában semmit sem mond, nem is mondhat annak gazdálkodásban való érvényesüléséről. A valóságban ugyanis egy kérdés az, hogy miben áll a vállalati érdek, más kérdés, hogyan érvényesítik, mennyire tudják megvalósítani a vállalati gazdálkodásban. (Az érdek megvalósulásában milyen a vállalati magatartás s miként változnak e magatartást befolyásoló tényezők.) E két alapkérdést Laczó Ferenc nem tudja eléggé elkülöníteni, elhatárolni. Bemutatva az ágazatok és egyes termelési fázisok egymáshoz való agro- és zootechnikai kötődésének — kiváltképp az iparosodás hatására bekövetkező — oldódását, a vállalati munkamegosztás mélyülését, valamint azt, hogy ezen új helyzetben a termelőszövetkezeti tagok is meghatározott technikai felszereltséggel foglalkoztathatók, állítja, hogy „Kialakult a globális üzemi érdekeltségnek ágazati érdekeltségeken keresztül való érvényesülése." (215. l.) De úgy véli, hogy a mezőgazdasági termelés iparosodásának előrehaladása már az érdekeltség érvényesülésének ezt a fokozatát is túlhaladottá tette, s „az érdekeltséget nem elég ágazati szinten kialakítani, hanem tevékenységi szinten kell megteremteni". (Ua. 216. l.)

Nyilvánvaló, hogy miután az agrotechnikai követelmények s kapcsolódásaik meghatározó szerepe a jövedelem realizálódásban s jövedelmezőségben gyengülnek, ezzel a vállalati jövedelmi érdekeltség érvényesítésének korlátozó tényezői változnak. Laczó gondolkodásában mégis fordítottan megy végbe a fejlődés. Nála ugyanis előbb megtörténik a termelőszövetkezetekben az ágazatok önállósodásának erősödése, a vállalati munkamegosztás mélyülése, s ezután változik meg a vállalati érdekeltség és érvényesítésének módja. A valóságban viszont mindez épp fordítva, a vállalati érdekeltség hatása alatt megy végbe. Egy oldalról adva van a termelőszövetkezet a maga vállalati érdekével, a másik oldalról az árutermékek előállítását szolgáló különböző összetettségű, termelési szakaszú jelentős számú ágazat mint a vállalati érdek érvényesítésének lehetséges terepe. Ahogy egyes ágazatok termelési szakaszai önálló ágazattá alakulnak át (hozzátehető, akkor is, ha egyes ágazatokban új termelési szakasz jön létre, például a gabonatermesztésben a szárítás), akkor az érvényesítési terep megváltozik, egy-egy ágazat összetettsége szűkebbé válik vagy bővül. Az ágazatok közötti technikai-technológiai kapcsolódás lazulásának ellenére, egy-egy vállalatban a gazdasági együvé tartozásuk nemcsak gyengül, erősödhet is. Ez nem ad alapot arra, hogy az ágazati érvényesítés helyébe új módon való tevékenységi szakaszok szerinti érvényesítés lépjen. A termelőszövet-

kezetek vállalati érdekeltségük megvalósítása szemszögéből választhatnak az ágazatok között, meglehetősen sok korlátozó tényezőre tekintettel. Most ezeknek a felsorolásától eltekintek, mert anélkül is belátható, hogy nem szorítkozhatnak pusztán csak egy, a vállalati érdeket — legalábbis látszólag — leginkább szolgáló termék termelésére. Maradt tehát az, ami korábban is volt, úgy fenntartani s módosítani a termelési struktúrájukat, hogy a termelt termékek együtt a vállalati érdekeltségi jövedelmezőség lehető legjobb megvalósítását, történetesen az egy dolgozóra jutó bruttó jövedelem maximumát adják. Hogy ebben az új választásban az agrotechnika ma kevésbé köti őket, mint régebben, s hogy bizonyos termékeket a vállalati érdekből nem találnak megfelelőnek közös vállalkozásban termelni, az a vállalati érdek keletkezését s mibenlétét tekintve teljesen közömbös.

3. *A termelőszövetkezeti tagoknak a személyes jövedelem növelésére vonatkozó elvárása kiváltja az egy dolgozóra jutó bruttó jövedelmi érdek érvényét.*

Laczó Ferenc felfogásában átfogó vállalati érdek léte nélkül bontakozik ki a termelőszövetkezet tevékenysége, gazdálkodása. Nem a vállalati érdek alapján mérlegelnek, amikor a struktúrát a termelés technikai-technológiai módjait stb. választják, elhatározásokat tesznek. Laczó Ferenc gondolatmenetében szerfölött ellentmondásos tehát az általános vállalati érdek, és ezen vállalati érdek jegyében az ágazatokban való érdekeltség kialakulása. Mindenféle vállalat — nemcsak a termelőszövetkezet — alapításában meghatározott vállalati jövedelmi érdekkel jön létre, s ennek alapján bontakoztatja ki, s valósíthatja meg gazdálkodását. Különben az a képtelenség állna elő, hogy aszerint alakulna ki s változna meg a vállalat társadalmi-gazdasági jellege, hogy melyik ágazatokat, illetve tevékenységeket választja ki gazdálkodásának tárgyául. Másként szólva, nem jövedelmi érdeke befolyásolná, s alakítaná magatartását a gazdálkodásban, hanem épp megfordítva, magatartásában határozódna meg vállalati érdeke.

Egy vállalat magatartása a gazdálkodásban — bármilyen vállalatról legyen is szó — akkor ésszerű és lehet leginkább eredményes, ha egybevág jövedelmi érdekével. Ebben a vállalatokat s köztük a termelőszövetkezeteket még a szocializmus tervgazdálkodásában is objektív és szubjektív tényezők egyaránt gátolhatják s rendre akadályozzák is. A magatartás a vállalati érdeket ugyan nem másíthatja meg, nem is módosíthatja, azt azonban, hogy érvényesül-e, mennyiben jut érvényre, nagyon is befolyásolhatja.

Nem mondhatjuk, hogy termelőszövetkezeteink vállalati érdekükhöz való alkalmazkodását jól, vagy akárcsak elégségesen is ismernénk. E kérdés tudományos igényű feldolgozása az 1960-as évek tanulmányaihoz képest kevéssé, vagy egyáltalán nem is haladt előre. Ez is alapja annak, hogy a termelőszövetkezetek vállalati jövedelmi érdeke körüli vita ismételten előbukkan, ha a szektor termelési struktúrájában nem feltételezett, nem várt változás adódik.

A gyakorlati tapasztalatok szerint a termelőszövetkezet magatartását jövedelmi érdekük megvalósításában egyidejűleg sok tényező befolyásolja. Először is kérdés az, hogy a termelőszövetkezetek vezetősége felismeri-e a vállalati jövedelmi érdek mibenlétét, s mennyire kész belső adottságainak és külső környezeti feltételeinek egyeztetésével úgy alakítani gazdálkodása ágazati struktúráját és technikai-technológiai módjait, hogy jövedelmi

érdekük megvalósításának az útján járjanak. Arról, hogy a vezetőségek körében mennyire elismert az egy főre jutó bruttó jövedelemhez fűződő vállalati érdek, nincs kellő áttekintésem. A termelőszövetkezetek egy részében vallják ezt az érdeket, megvalósítására tudatosan törekszenek gazdálkodásunk szervezésében. A termelőszövetkezetek más részében úgy vélik, nettó jövedelmi érdekük van, s a vezetőségeik legalábbis úgy gondolják, hogy gazdálkodásukat egyféle nyereségérdek felfogásban szervezik. S van a termelőszövetkezeteknek egy további, harmadik csoportja, ahol elsősorban a gyakorlati tapasztalatok dominálnak a gazdálkodás szervezésében anélkül, hogy a vállalati érdek lényegével, megvalósításának igényeivel tudatosan számolnának. Nem állítható tehát, hogy a termelőszövetkezeti vezetőségek — akárcsak megközelítően is — egyöntetűen felismerték volna és elismernék az egy dolgozóra jutó bruttó jövedelem maximálásához fűződő érdeket, és az sem, hogy a megvalósítására irányuló tudatos törekvés a termelőszövetkezeti gazdálkodásban általánosan érvényesülne.

A jövedelmi érdek érvényesítésére irányuló magatartás formálódásában további fontos tényező a vállalati vezetőségek és dolgozók kapcsolata, történetesen az üzemi demokrácia ereje. Témánknál maradva most az érdekes, hogy a termelőszövetkezetekben a tagság részéről kezdettől fogva állandó jellegű s erős nyomás éri a vezetőségeket a munka utáni részesedés elfogadható színvonala, a személyi jövedelem rendszeres növelése, valamint a munkateljesítményhez igazodó kereseti arányok megvalósítása végett. Állítható tehát, hogy az egy dolgozóra jutó részesedésnek, valamint rendszeres növelésének megalapozása a termelőszövetkezetek gazdálkodásának szervezésében mindig előtérben állt, általános törekvésként érvényesült. Ez akkor is igaz, ha egy-egy évben a termelőszövetkezetek kisebb-nagyobb része ennek a követelménynek nem felel meg, s a részesedés egy főre jutó összegét növelni nem tudja, esetleg a csökkentésére is kényszerül. Ideigóráig lehet ugyan az egy dolgozóra jutó részesedést növelni akkor is, ha történetesen az egy dolgozóra jutó bruttó jövedelem nem növekszik. Tartósan s rendszeresen azonban semmiképp sem. A szövetkezeti tagságnak a részesedés rendszeres növelésére irányuló igénye a vezetőségeket arra készteti, hogy az egy dolgozóra jutó bruttó jövedelem növelésének lehetőségeit keressék és e lehetőségeket kiaknázzák, függetlenül attól, hogy miként fogják fel és értelmezik a vállalati érdeküket.

A vállalati érdek érvényesítésére irányuló magatartásra meghatározóan hatnak a gazdaságirányítás szabályozási eszközei s ezek paraméterei. Ezek a konkrét vállalati adottságokkal való ütközésben egyszerre nyújtják a lehetőségeket s támasztják a korlátokat a vállalati érdek megvalósításához. Általánosan mondhatjuk, valamennyi vállalat számára egységesen megadják érdekük érvényesítéséhez a felső gazdasági határokat, illetve kereteket szabnak a vállalati érdek megvalósításához, anélkül, hogy az utóbbinak létezését és mibenlétét jottányit is érintenék. Ez mindenekelőtt vonatkozik az ágazati szabályozókra, köztük is elsősorban a mezőgazdasági árakra.

A szabályozók tehát a vállalati magatartásra hatnak, azt befolyásolják, hogy a vállalati érdek alapján létrejön-e érdekeltség az egyes termékek termelésében s ezen keresztül végül általában is az egész gazdálkodásban. A vállalatok érdekük szemüvegén mérlegelhetik, s dönthetik el, hogy az adottságaik és a szabályozók szabta keretek szembekerülésében realizálódó

jövedelem alapján a termelhető termékekből melyek azok — s milyen sorrendben —, amelyek gazdálkodásukban alkalmasak lehetnek. S ebben a termelőszövetkezeteknek az egy főre jutó bruttó jövedelem alapján számot kell vetniük azzal is, hogy a realizálódó jövedelemből kellőképpen futja-e a dolgozók részesedésére, s azzal is, hogy mennyire alapozódhat meg adott ágazat fejlesztése. Laczó Ferenc is elismeri, hogy a bruttó jövedelmi érdekben a fejlesztés igénye is benne van. De ha a felhalmozható jövedelemre való igény megjelenik, s annak kigazdálkodására való törekvés érvényesül is, akkor annak a vállalati termelési struktúra alakulásában is ki kell fejeződnie, s ezt a termelőszövetkezetek termelési struktúrájának változásai igazolják is. Az igazi kérdés tehát az, miként módosíthatja a felhalmozható jövedelem kigazdálkodására való törekvés a termelési struktúrát, amit kiváltképp a termelőszövetkezetekben nem szabad a munka utáni részesedéstől elszakítottan szemlélni s még kevésbé kezelni.

Alapvető termelőszövetkezeti sajátosság, hogy bennük a tagok személyében adott, ún kötött munkaerővel folyik a gazdálkodás, s a tagok munka utáni részesedése a kigazdálkodott jövedelem szerint alakulhat.* Ebből következően az egyes ágazatokkal kapcsolatosan nem elégséges csak arra tekintettel lenni, hogy realizálható jövedelmükből mennyiben fedezhető az ott végzett munka utáni részesedés, s milyen lehet a nettó jövedelem képződése. Alapvető kérdés az is, hogy adott terméknek mekkora a bruttó jövedelme a termelőszövetkezet összes munkaerő-létszámával összefüggésben. Egyrészt tehát az, hogy a termékeknek milyen az egy főre jutó bruttó jövedelemhez való hozzájárulása, másrészt pedig a fejlesztéseket tekintve az, hogy a befektetések azonos összege mely ágazatokban adja az egy főre jutó bruttó jövedelem legnagyobb növekedését. A termelőszövetkezetekben ugyanis a bruttó jövedelemnek részesedésre és nettó jövedelemre való megoszlásában végül is az a döntő, hogy mekkora a kigazdálkodott bruttó jövedelem egy dolgozóra jutó összege, s ezzel szemben mekkora az egy dolgozó eltartásának (jóléténck) biztosításához szükséges jövedelem. Az utóbbi a létszámtól s annak kihasználásától elvileg független tényező, ezért a dolgozói létszám önmagában is meghatározója a bruttó jövedelem felhasználásának. Ha *A* és *B* termelőszövetkezetekben egyébként azonos körülmélyek közt ugyanazt a bruttó jövedelmet gazdálkodják ki, s az *A*-ban a dolgozói létszám 20 százalékkal több, mint *B*-ben, akkor *A*-ban mintegy 20 százalékkal több lehet a részesedésre való igény, s ennek megfelelően kisebb a felhalmozásra is szolgáló nettó jövedelem képződése, mint *B*-ben. Az egy főre jutó bruttó jövedelem továbbá attól függően, hogy ellenében mennyi munkanapot kell teljesíteni, behatárolja az egy munkanapra fizethető részesedés átlagos keretét is, amelyet az ágazatok munkáinak különbségeit mérlegelve a termelőszövetkezetekben differenciálnak. Egyrészt tehát a termelőszövetkezetekben a termékek realizált bruttó jövedelmének részesedésre s nettó jövedelemre való eloszlásában jelentkezik a vállalati — egy főre jutó — bruttó jövedelem színvonalának hatása. Másrészt azonban, amíg a vállalat egészére nézve a részesedés — mint az eleven munka költsége — nem lehet nagyobb, mint a realizált bruttó jövedelem, addig a ter-

* A kötött munkaerő, mint a gyakorlat is mutatja, nem jelent sem változatlan, sem megváltozhatatlan munkaerő-létszámot, de egy adott időszakban, illetve időszakra nem változtatható meg egyoldalúan a termelési struktúra igénye szerint.

mékek szűkebb, vagy tágabb körére nézve ennek nemcsak lehetősége van meg, hanem a termelőszövetkezetek javarészében elő is fordul.

Így a termékek kisebb vagy nagyobb mértékben eleve ellentmondásosak, amennyiben az egy főre jutó bruttó jövedelemhez való hozzájárulásuk, valamint a munka utáni részesedés alapján realizálódó nettó jövedelmük szerint a gazdálkodásban nem „egyformán" jók. Egyes termékek az egy főre jutó bruttó jövedelemhez való hozzájárulásukat tekintve különösen jók lehetnek a termelhető termékek közt s ugyanakkor a nettó jövedelem realizálására egyáltalán nem nyújtanak lehetőséget, vagy sokkalta szerényebb mértékben, mint több más termék, amelyek viszont az egy főre jutó bruttó jövedelemhez való hozzájárulásukat tekintve kevésbé jók. Mindaddig, amíg egy termelőszövetkezetben az egy főre jutó részesedés elfogadható színvonalon nem biztosított, a termékeknek az egy főre jutó bruttó jövedelemhez való hozzájárulása „objektíve" fokozottabb elismerést követel meg, mint a realizálódó nettó jövedelme. A termékeknek eme kettős vonatkozása a termelőszövetkezetekben mindenkor eleven valóság, mert a tagok egységnyi munka utáni részesedése nem kívülről meghatározott összeg, mint a munkabér. Különös jelentősége van ennek akkor, ha a termelőszövetkezetekben a földhöz, az álló- és forgóalapokhoz viszonyítva sok a munkaerő. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése után termelőszövetkezeteinknek többsége volt ilyen. Ez kényszerített igen sok termelőszövetkezetet arra, hogy olyan termékek termelését (a zöldségfélék, egyes gyümölcsök, cukorrépa, kukorica és sertés együtt), amelyek az egységnyi területről adott viszonylag magas bruttó jövedelmük révén az egy dolgozóra jutó bruttó jövedelem növekedésére vezettek, kiszélesítsék, noha a nettó jövedelem képzésére csak szerényen vagy egyáltalán nem adtak lehetőséget. Ennek vállalása mintegy feltételévé vált, hogy más termékeknél többkevesebb rendszerességgel nettó jövedelem képzésére mód nyíljon, már csak azért is, mert a mezőgazdasági árak a termelési költségekhez viszonyítva eleve alacsonyan kerültek megállapításra. Miután a tagsűrűség a termelőszövetkezetekben kisebb lett, s a termelőszövetkezetek kiegészítő jellegű termelést is folytathatnak, határozottan enyhült annak szüksége, hogy dolgozóik részesedésének kellő színvonala, valamint az ennek növelését megalapozó felhalmozás érdekében azoknak a termékeknek a termelését — egyáltalán vagy legalábbis a korábbihoz hasonló mértékben — vállalják, amelyeknek árbevételéből nettó jövedelem képzése nem vagy csak kismértékben lehetséges.

Látható, hogy az egy főre jutó bruttó jövedelem maximálására és benne a részesedés növelését szolgáló fejlesztéshez nettó jövedelem kigazdálkodására irányuló törekvés feltételezi a termelőszövetkezetek vállalati termelési struktúrájának mozgását is, annak irányában azonban a kötött munkaerőlétszám és az ehhez kapcsolódó részesedés biztosításának a hatása is jelentkezik.

A munka utáni egységes részesedés — úgy vélem — ellentétben áll a termelési szerkezet munkaerő-létszámhoz való bárminő igazodásával. Emellett az egységnyi munka utáni részesedés termelőszövetkezetenként továbbra is igen nagy mértékben differenciált. A bruttó jövedelem felhasználásában való vállalati döntési lehetőség változásával kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a részesedés állami szabályozásának átfogóbb és behatároltabb rendszere alakult ki, mint amilyen a szocialista átszervezést

követő időszakban volt. Ez valóban korlátozza a termelőszövetkezeteket a részesedés bruttó jövedelemből való arányának kialakításában. Az önálló vállalati döntési lehetőséget azonban nem semmisíti meg, mert a rendszer eleve tiszteletben tartja, elismeri az egy főre jutó bruttó jövedelemnek a részesedésre gyakorolt meghatározó szerepét.

A vállalati érdekkel kapcsolatos magatartásra jelentős hatással van a felügyeleti szervek tevékenysége, ellenőrzése, értékelése, anyagi és erkölcsi elismerése stb. A termelőszövetkezetektől nem egyszer elvárnak olyan teljesítményeket is, amelyek a vállalati érdekekkel kisebb vagy nagyobb mértékben összeütköznek. A termelőszövetkezeteket azonban mindenekelőtt arra késztetik és abban segítik, hogy a tagok részesedésének stabilitását és rendszeres növelését a gazdálkodásban megalapozzák.

Végül is nem lehet véletlen az, hogy ha bármely tetszőlegesen kiválasztott évben a termelőszövetkezeteket az egy főre jutó bruttó jövedelem alapján sorba állítjuk, akkor egyértelműen tárul fel, hogy az egy főre jutó nagyobb bruttó jövedelem majdnem kivétel nélkül a részesedés magasabb színvonalával, a nettó jövedelemnek a bruttó jövedelemhez és a termelőeszközök értékéhez viszonyított magasabb arányával párosul. S ez a kapcsolat érvényes a fejlődésben is. Azokban a termelőszövetkezetekben, amelyekben az egy főre jutó bruttó jövedelem növekedése nagyobb, ezzel párhuzamosan kedvezőbb a részesedésnek és a nettó jövedelemnek egyidejű növekedése és utóbbinak a termelőeszközök értékéhez viszonyított változása is.

A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Gazdaságelemző Központjának az egy főre jutó bruttó jövedelem nagysága szerinti csoportosításban közölt újabb adatai is bizonyítják az említett összefüggések érvényét.

Az egy főre jutó bruttó jövedelem és az eszközök értékére jutó nettó jövedelem kapcsolata a termelőszövetkezetekben

Az egy főre jutó korrigált szövetkezeti bruttó jövedelem 1975-ben, Ft	A gazdaságok száma	Az 1977. évi egy főre jutó bruttó jövedelem az 1975. évi százalékában	1000 Ft bruttó állóeszközre jutó mérleg szerinti eredmény 1977-ben		1000 Ft termelési költségre	
			Ft	az 1975. évi százalékában	Ft	az 1975. évi százalékában
35 000 és kevesebb	327	153,0	41	197,4	63	185,6
35 001—45 000	331	124,1	72	95,6	105	88,8
45 001—55 000	322	116,8	89	94,8	129	88,9
55 001—70 000	276	113,1	121	94,1	168	87,6
70 000 és több	169	102,2	164	88,6	197	80,4
Összesen	1425	120,6	98	97,3	137	90,3

Forrás: dr. Juhász Jánosné—Cserényi András: A mezőgazdasági nagyüzemek gazdálkodási eredményeinek különbségei az V. ötéves terv első felében. MÉM STAGEK, Budapest, 1978. 9. l.

A csoportok egy főre jutó nagyobb bruttó jövedelméhez a részesedésnek is magasabb átlagos színvonal párosul. Az adatokból az is kiolvasható, hogy az egy főre jutó bruttó jövedelem nagyobb összegéhez a nettó jövedelemnek az eszközök értékéhez és a költségekhez viszonyított magasabb rátája tartozik. Továbbá, ahol az egy főre jutó bruttó jövedelem növekedése nagyobb,

ott kedvezőbb az eszközértékhez és a termelési költségekhez viszonyított nettó jövedelem változása is. Mindez a termelőszövetkezetek egész fejlődésében jellemző, s ma már az 1968 utáni időszakra tényadatokkal is igazolható, amitől azonban — bár indokolt és felettébb érdekes lenne — most hely hiánya miatt el kell tekintenem.

Ezen sztochasztikusan igaz összefüggéseknek ismeretében állítható, hogy a termelőszövetkezetek termelési struktúrája, valamint annak mozgása egészében megfelel az egy főre jutó bruttó jövedelemhez fűződő vállalati érdeknek. A termelőszövetkezetek fejlődése az egy főre jutó bruttó jövedelem növelésének jegyében megy végbe, s a termelőszövetkezetek vállalati érdeke az egy főre jutó bruttó jövedelem növekedésének mértéke szerint teljesül.

4. *A vállalati érdek nem változott, az ágazatok termelésében való érdekeltség a termelőszövetkezetek magatartásának változása folytán átrendeződött.*

Laczó Ferenc felfogásában a termelőszövetkezetek vállalati érdekének megváltozása a termelés iparosodása révén következik be. Ebben a felfogásban nem áll egyedül. Sőt az, mint az egy főre jutó bruttó jövedelemhez fűződő vállalati érdekkel szembeni ellenérv, már a termelőszövetkezetekre való érvényének kimondásakor elhangzott, csak más megfogalmazásban. Akkor azt hangsúlyozták, hogy kisárutermelő gazdaságokkal szemben a termelőszövetkezetekben a munkaerőhöz viszonyítva megnövekszik a termelőeszközök mennyisége, és a termelés ráfordításában mind nagyobb súllyal vesz részt a holt munka. Megfigyelhető azonban, hogy különböző társadalmi-gazdasági jellegű vállalatokban (üzemekben), tőkés és családi farmokon, a szocialista országok állami gazdaságaiban bontakozott ki a termelés fejlesztésében a termelőerők arányainak eltolódása, valósult s valósul meg az iparosodás, de a vállalati érdek mégsem változott, illetőleg nem változik meg. Miért csak a termelőszövetkezetek vállalati érdeke változna meg az iparosodás folyamatában? Megítélésem szerint a termelőszövetkezetek vállalati érdeke sem változott meg, nem alakult át nettó vagy kettős jellegűvé. Változtak viszont a gazdálkodás feltételei, méghozzá termékenként különbözően. Ez a termelőszövetkezeteket változatlan vállalati érdekük érvényesítésében a termékekkel kapcsolatos magatartásuk megváltoztatására késztette. Azt helyesen jellemzi Laczó, hogy épp azoknál a termékeknél alakult ki a termeléstől való tartózkodás is, azoknak csökkent az összes termelésből való részaránya, amelyek elevenmunka-igényesek, s az egységnyi területről viszonylag magas bruttó jövedelmet adnak, amelyek a mezőgazdasági termékek közt az egy főre jutó bruttó jövedelemhez való hozzájárulásukat tekintve kedvezőknek vagy legalábbis kedvezőbbeknek ítélhetők. Ezek termelésében a termelőszövetkezetek termelési érdekeltsége kétségtelenül gyengült, kiváltképp a többi termelt termékhez képest s ezáltal az ágazatokban való termelési érdekeltség jelentősen átrendeződött.

Ha az itt jellemzett változást önmagában tekintjük, valóban úgy látszik, hogy nemcsak az ágazatokban való érdekeltség s azok egymáshoz való viszonyai változtak meg, hanem maga a vállalati érdek is. Ez azonban látszólagos. A kiegészítő tevékenységgel a jövedelemszerzés szempontjából nem akármilyen termékek termelésére nyílott a termelőszövetkezetekben lehetőség. Hozzávetőleges számításokból is kiderül, hogy a kiegészítő tevé-

kenységben egy munkanapra minimálisan 30—35 százalékkal nagyobb jövedelmet realizálhattak s realizálhatnak továbbra is, mint a mezőgazdasági alaptevékenységben. S mivel a kiegészítő tevékenységben sokkal inkább jellemző a folyamatos munka, mint a mezőgazdasági termékek termelésében, ezért a kiegészítő tevékenység termékeinek az alaptevékenységgel szembeni előnye az egy főre jutó bruttó jövedelemhez való hozzájárulásokat tekintve még nagyobb, mint amilyen az egy munkanapra jutó bruttó jövedelem alapján mutatkozik.

Ismert, hogy a kiegészítő tevékenység 1965 után, alig egy évtized alatt, a termelőszövetkezetek termelésében szinte a nulláról indulva 20 százalék fölé nőtt, miközben az alaptevékenység is bővült. A termelőszövetkezetek termelési szerkezetének átalakulásában tehát az elmúlt évtizedben is azoknak a termékeknek a termelési aránya fokozódott, amelyeknek az egy főre jutó bruttó jövedelemhez való hozzájárulása kedvezőbb, mint a termelhető termékeké általában. Közben a kiegészítő tevékenység szélesítése több olyan, már említett alaptevékenységben is kiváltott tartózkodást, s még visszavonulást is, amelyeknél az egy főre jutó bruttó jövedelemhez való hozzájárulása több más terméknél jobb, az azonban munkanapra számítva mégis alacsonynak bizonyult, kiváltképp a fizetendő részesedéshez képest. Ezek termelésből való részesedésének az aránya a termékek egymásközti versenyeztetése, viszonylagos jövedelmezősége alapján természetszerűen csökkent. Ennek ellenére megjegyezném, hogy a növekedésben egyáltalán nem szükséges, hogy mindig azoknak a termékeknek a részaránya fokozódjék, amelyek egy dolgozóra jutó bruttó jövedelme eleve magas, mert azonos befektetés nem feltétlenül ezekben adja az egy főre jutó bruttó jövedelem nagyobb növekedését is.

Egyes — elsősorban a viszonylag nagyobb elevenmunka-igényű — termékek termelése iránti érdeklődés megcsappanását természetesen nem csak az idézte elő, hogy a kiegészítő tevékenységben jobb jövedelemszerzés nyílott meg a termelőszövetkezetek számára, bár ez feltétlenül alapvető volt. Egyéb más fontos tényezők is akadnak, amelyek a termelőszövetkezeteket magatartásuk változtatására késztették az ágazatokkal kapcsolatosan. Ezek közül felsorolásszerűen utalok néhányra.

Először is, a termelőszövetkezetekben a munkaerő létszáma jelentősen csökkent, a munkaképeskorúak teljesített munkaideje alapjában megfelel a teljes kihasználásnak, ez tulajdonképp azonos színvonal az állami gazdasági munkásokéval. A munkaerő-kihasználatlanság mint részesedési színvonal iránti igényt fokozó tényező elesett, a munkaerő-létszámnak a kihasználásától független hatása a részesedésre gyakorlatilag megszűnt. Egyszerűbben, ma sokkal inkább tekintettel lehetnek arra, hogy adott termék realizált bruttó jövedelme fedezi-e a végzett munkaórák után fizetendő részesedést.

Másodszor, a szocialista átszervezést megelőző időtől átvett, s továbbra is fenntartott árrendszerben a ráfordításokhoz viszonyítva alacsonyabb azoknak a termékeknek az ára, amelyek jelentősen hozzájárultak az egy főre jutó bruttó jövedelem növeléséhez. Ez a túlnépesedett mezőgazdaság viszonyai közepette kialakult árrendszer egyre kevésbé felelhetett meg a munkaerő-létszám csökkenése következtében kialakult új helyzetnek. Az új igények figyelembevétele az áraránvok átalakításában lassan és következetlenül haladt előre, és feltehetően ma sem megoldott.

Harmadszor, a gazdaságirányítás új rendszerében részben a realizált jövedelemből, részben a hozzá igazodó fejlesztési támogatásból képződnek a felhalmozási források, s ez valós gazdasági követelménnyé tette a felhalmozáshoz szükséges nettó jövedelem kigazdálkodását. Ez késztet arra, hogy fokozottabb jelentőséget tulajdonítsanak az ágazatokban is a munkanapra jutó bruttó jövedelemnek s benne a nettó jövedelem realizálódásának.

Végül, s nem utolsó sorban a termelőszövetkezetek egyesülésének előrehaladása, vállalati koncentrációjának gyors előretörése gyengítette a munkaerő-tartalékok termelésbe való bevonására és kihasználására irányuló törekvést, s egyúttal a munkaerő-létszámnak a termelési struktúrára gyakorolt hatását. Végül is, az itt ismertetett tényezőknek mint gazdasági feltételeknek a változása együtt idézte elő, hogy a termelőszövetkezetek magatartása — vállalati érdekének változatlansága ellenére — néhány, az egy főre jutó bruttó jövedelemhez való hozzájárulását tekintve egyébként kedvező termék termelésében a korábbival ellentétessé alakult. A szocialista átszervezés után a cukorrépa, a zöldség- és gyümölcsfélék, a szőlő, s az állattenyésztésben főként a sertés és a juhtenyésztés kiszélesítésére irányuló törekvés általánossá vált. Egy évtized sem telt el, ez a törekvés fokozatosan gyengült, az említett termékek termelése iránti érdeklődés valóban megcsappant, termelésükben jobb esetben további fejlesztéstől való tartózkodás, de meglehetősen széles vállalati körben a visszafejlesztés is jellemzővé vált.

★

Az általános vállalati érdek, minthogy a legalapvetőbb társadalmi-gazdasági viszonyokból determinálódik, jellegében egyetlen vállalati formáció esetében sem változhat meg, amíg az egyáltalán létezik. Érvényesítésének a vállalaton belüli és kívüli gazdálkodási feltételei viszont állandó változásban vannak, ami indokolttá és érthetővé is teszi, hogy a vállalati magatartás a termékek termelésével összefüggésben változik, az ágazatokban való érdekeltségük viszonylatai is időről időre átalakulnak. Ennek megértése és előrelátása különösen érdekes a tervszerű irányítás megalapozásához. Ma már sokkal inkább a vállalati magatartás, s a vállalati érdek ennek formálódásában játszott szerepe a tisztázandó kérdés, mint az, hogy mi a termelőszövetkezetek vállalati érdeke.

Tájékoztató és reflexiók egy nemzetközi összehasonlításról

Nemrég fejeződött be az ENSZ keretében folyó nemzetközi összehasonlításnak (International Comparison Project, a továbbiakban: ICP) az a fázisa, amelynek tárgyéve 1973.[1] A munkában 16 ország vett részt, nevezetesen nyolc fejlett tőkésország (Egyesült Államok, Német Szövetségi Köztársaság, Franciaország, Belgium, Hollandia, Egyesült Királyság, Japán, Olaszország), hét fejlődő ország (Irán, Malaysia, Kolumbia, Dél-Korea, Fülöpszigetek, India, Kenya), valamint *Magyarország*. A résztvevő országok e sajátos összetételét a vállalkozás kísérleti jellege magyarázza. A munka egyik célja ugyanis olyan eljárások kialakítása volt, amelyek a gazdasági fejlettség, a természeti-földrajzi környezet, szokások, életmód stb. tekintetében egymástól távol álló országok gazdaságának összehasonlítását is lehetővé teszik. A kiválasztott országok egy-egy földrajzi régiót, gazdasági fejlettségi fokozatot stb. reprezentáltak.

Az összehasonlítás az országok bruttó hazai termékére (GDP) és annak fő kiadási-felhasználási összetevőire vonatkozik. Az összehasonlítás *módszerének* néhány alapvonáson túlmenő tárgyalására itt nem térek ki, mert magyar nyelven is több ismertetés jelent meg róla.[2] Fő jellemzője a részletes átszámítás: a GDP-t mintegy százötven többé-kevésbé homogén csoportra bontották, majd differenciált árkoefficiensekkel összehasonlítható valutára számították át. Az árkoefficiensek a valutáknak az egyes országok *belső*, hazai piacokon érvényesülő tényleges vásárlóerő-arányait fejezik ki, tehát nem a külkereskedelmi ár- és értékarányokat közelítik.[3] Így a módszer és ennek megfelelően az eredmények is *függetlenek a hivatalos valutaátváltási arányoktól.*

Ebben a tanulmányban az ICP eredményeinek néhány makroökonómiai összefüggését vizsgálom. A felhasznált és bemutatott adatok egy része közvetlenül az ICP összefoglaló kiadványából való, más részük a rendelkezésre álló számítási anyagból készült *kombináció*, amelyet a tárgyalandó közgazdasági kérdések vizsgálatára állítottam össze.

[1] United Nations International Comparison Project Phase II. — International Comparison of Real Product and Purchasing Power — 1978 (Szerzők: Irving B. Kravis—Alan Heston—Robert Summers) — The John Hopkins University Press. Magyar nyelvű adaptációja: Tizenhat ország bruttó hazai termékének nemzetközi összehasonlítása 1973 — KSH, 1978.

[2] Például: A bruttó hazai termék és a vásárlóerő nemzetközi összehasonlításának rendszere — A nemzetközi szervezetek statisztikai tevékenységéből. 30. sz. KSH, 1976.

[3] Ezeket az árkoefficienseket általában az úgynevezett reprezentáns módszerrel határozták meg, azaz minden csoportban kiválasztottak néhány jellemző áru- vagy szolgáltatásfajtát; ezek áraiból országok (illetve valuták) közötti árviszonyszámokat számítottak és e viszonyszámokat átlagolták. A százötven csoport ár- és volumenkoefficienseit, illetve átszámított értékadatait a fő mutatószámok és azok összetevői szintjén aggregálták.

Az általános színvonal összehasonlítása

Az összehasonlítás legfőbb eredményének természetesen az *egy lakosra jutó GDP országok közötti arányai* tekinthetők.

Azok számára, akik ismerik a GDP nemzetközi összehasonlítására vonatkozó régebbi becsléseket, a fenti eredmények kissé szokatlannak tűnhetnek. Az ICP számításai ugyanis egy sajátos mértékegységet használnak, amelyet legjellemzőbben talán az „ICP-dollár" (I-dollár) névvel illethetünk. Az I-dollár *általános* vásárlóereje az USA-dollár *belföldi* vásárlóerejének felel meg: közelebbről, az USA GDP-jének összege (de csak az összes GDP, a részletek már nem) USA-dollárban és I-dollárban kifejezve azonos, az I-dollár árarányai pedig a 16 ország belső árarányainak átlaga.[4] Ily módon az I-dollárban kifejezett árak többé-kevésbé semleges árrendszert képeznek, amelyben az árarányok egyik ország volumeneit sem torzítják tendenciózusan felfelé, vagy lefelé.[5] Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a valuták vásárlóereje évről évre romlik (így az I-dollárré is), ezért az 1973. évi értékadatok nagyságrendileg szükségképpen magasabbak, mint amelyekhez a hatvanas évekre, vagy akár 1970-re vonatkozó becslések során hozzászoktunk.

Természetesen — mint bármely más nemzetközi összehasonlítás — az ICP sem lép, nem is léphet fel az „abszolút pontosság" igényével. A nemzetközi összehasonlításoknak egyik „alaptörvénye", hogy hibahatáraik általában nagyobbak, mint a belföldi nemzeti statisztikáké. Ez egyrészt a feladat ter-

[4] A fogalom és az átlag meghatározásának részleteit lásd a 2. sz. lábjegyzetben hivatkozott kiadványban, valamint Szilágyi György: Megjegyzések a nemzetközi összehasonlítások sokoldalú indexrendszeréhez. Statisztikai Szemle, 1975. 5. sz.

[5] Ha USA-dollárban számítanánk, akkor az Egyesült Államok volumenét a többi országéhoz képest tendenciózusan lefelé torzítanánk.

1. sz. táblázat

Egy lakosra jutó GDP a vizsgált országokban (1973)

Ország	Dollárban	Egyesült Államok = 100	Magyarország = 100
Fejlett tőkésországok			
Egyesült Államok	6190	*100*	222
NSZK	4790	77	172
Franciaország	4710	76	169
Belgium	4660	75	167
Hollandia	4230	68	152
Japán	3960	64	142
Egyesült Királyság	3750	61	134
Olaszország	2910	47	104
Magyarország	2790	45	*100*
Fejlődő országok			
Irán	1810	29	65
Malaysia	1180	19	42
Kolumbia	1110	18	40
Dél-Korea	900	15	32
Fülöp-szigetek	750	12	27
India	390	6	14
Kenya	380	6	14

mészetéből következik, abból, hogy nagyon különböző termék- és szolgáltatáshalmazokat kell összemérni, másrészt bizonyos technikai nehézségekből, a statisztikai fogalmak és módszerek országonkénti eltéréseiből, amelyeket a nemzetközi egységesítés során csak részben — és országonként más-más mértékben — lehetett kiküszöbölni. Ezért néhány dollár, vagy néhány százalékpont mértékű pontatlanságot szinte mindegyik adat hordoz magában. Az is általános szabály, hogy a hibalehetőség annál nagyobb, minél inkább különbözik egymástól az összehasonlítandó országok jellege, struktúrája, gazdasági berendezkedése stb. Mindazonáltal — figyelembe véve a számítások részletességét, valamint az összehasonlításon munkálkodó nemzetközi apparátus súlyát és minőségét — jogos az a feltételezés, hogy az ICP szélesebb és megbízhatóbb bázison nyugszik, mint a korábban csupán a hozzáférhető, publikált adatok alapján készített sokoldalú összehasonlítások.

A nagyobb szabású nemzetközi *színvonal*-összehasonlítások — így az ICP is — mindig egy-egy kiválasztott évre vonatkoznak, hiszen ilyen méretű munkát lehetetlen évenként megismételni. Emiatt minden összehasonlítással kapcsolatban felmerül a kérdés: jellemző-e a szóban forgó tárgyév, érvényesek-e a kapott arányok hosszabb távon is, és mennyire tükröződnek bennük a kiválasztott időszak sajátosságai? Az eddig végzett összehasonlítások tapasztalatai szerint a világgazdaságban nincsenek „minden szempontból normális" évek. *Bármelyik évet választjuk is, az egyik vagy másik, egy vagy több ország számára „sajátosnak" fog bizonyulni.* Ebből a szempontból az 1973-as év annyiban szerencsés választás, hogy bár kezdete az azóta is tartó hatalmas világgazdasági átalakulásoknak, valuta- és egyéb válságoknak, az itt vizsgált makrostatisztikai adatokban ez még nem, illetve csak néhány kivétel erejéig tükröződik. Így ez az összehasonlítás a változások *előtti helyzet* pillanatfelvételének tekinthető. Ez a körülmény persze némileg elavulttá is teszi a képet; a nemzetközi összehasonlítások elkészülése ideje azonban elég hosszú (és minél szélesebb bázisú a vizsgálat, annál hosszabb), és ezen a téren az öt-hat éves adatok még viszonylag „frissnek" számítanak.

Ha most közelebbről is meg akarjuk vizsgálni, hogy az 1973-as év mennyire jellemző, illetve sajátos, akkor valamilyen más időszakra vonatkozó, hasonló jellegű összehasonlítás eredményével kell egybevetnünk. Az ICP első fázisát (1970) csak három év választja el az itt tárgyalt másodiktól, a nagy és lényegbevágó különbségek azonban — ha vannak — így is megmutatkoznak. E három év alatt a tizenhat ország fejlődése egyáltalán nem volt egyöntetű (találunk közöttük lassú, közepes és gyors fejlődési üteműt). Mégis, a fő nemzetgazdasági aggregátumok országok közötti arányaiban általában nem ment végbe olyan változás, amely miatt kétségbe kellene vonnunk az 1973. évi adatok jellemző voltát. Egyetlen lényeges különbség Irán, amelynek egy lakosra jutó GDP-je 1970-ben még csak 20, 1973-ban viszont már 29 százaléka volt az Egyesült Államokénak. Ez azért is figyelemre méltó változás, mert az összehasonlításban szereplő országok között Irán az egyetlen nagy olajexportáló ország, és mint ilyen, a világgazdasági tendenciák szempontjából fontos *típust* képvisel. Míg a többi tizenöt országnál — legalábbis az itt vizsgált makromutatókban — még nem jelentkezik a világgazdasági változások hatása, Irán esetében nagyon is, olyannyira, hogy az ő adatai már inkább az 1973 utáni, mint az azelőtti helyzettel állnak összhangban.[6] A nem-

[6] Megjegyzem, hogy Irán adatai nem naptári évre, hanem március 21-ével kezdődő gazdasági évre vonatkoznak.

zetközi összehasonlítás szempontjából problematikus iráni sajátosság az is, hogy az export és az import különbözetének a GDP-hez viszonyított aránya az 1970. évi 6 százalékról 1973-ban 27 százalékra növekedett (a másik tizenöt országban ez az arány mínusz 3 és plusz 4 százalék közötti).

Az 1. sz. táblázatban szereplő egy lakosra jutó GDP-értékek eléggé kézenfekvővé teszik *az itt szereplő országok bizonyos tipizálását,* még akkor is, ha egy-egy típust vagy altípust csak egy vagy két ország képvisel. Egyik lehetséges csoportosítás például a következő:

1. Fejlett tőkésországok
1.1. Egyesült Államok
1.2. Fejlett tőkésországok 3500—5000 dollár GDP között: Német Szövetségi Köztársaság, Franciaország, Belgium, Hollandia, Japán, Egyesült Királyság.
1.2.1. Fejlett tőkésországok 4000—5000 dollár GDP között: Német Szövetségi Köztársaság, Franciaország, Belgium, Hollandia.
1.2.2 Japán
1.2.3. Egyesült Királyság
1.3. Olaszország[7]
2. Magyarország
3. Fejlődő országok
3.1. Fejlődő országok 1000—2000 dollár GDP között: Irán, Malaysia, Kolumbia.
3.1.1. Irán
3.1.2. Fejlődő országok 1000—1200 dollár GDP között: Malaysia, Kolumbia
3.2. Fejlődő országok 700—1000 dollár GDP között: Dél-Korea, Fülöp-szigetek
3.3. Fejlődő országok 700 (sőt 400) dollár GDP alatt: India, Kenya.

A fejlett tőkésországok nyolc tagú csoportjának két pólusán helyet foglaló Egyesült Államok és Olaszország pozíciója egyértelmű. A középső hattagú csoport (1.2.) belső tagolását az indokolja, hogy a szinte azonos színvonalat képviselő négy országhoz (1.2.1.) a GDP szintjét tekintve inkább Japán, minden más szempontból azonban inkább az Egyesült Királyság áll közelebb.[8]

Magyarország az itt szereplő országok mezőnyében meglehetősen elszigetelten áll, nemcsak társadalmi rendszerét, hanem a GDP-színvonalát tekintve is. A többi ország közül csak Olaszország GDP-je hasonló színvonalú. Ha lehet is vitatni a GDP-re kapott számszerű értéket, a két nagy csoport közötti elhelyezkedés egyértelmű.

A hét fejlődő ország szinte automatikusan sorolódik be a három csoportba, bár a határok más megvonása esetén Dél-Korea az eggyel magasabb (3.1.2.) kategóriába is kerülhetett volna. Az első (3.1.) csoport további részletezésére Irán már említett sajátossága miatt volt szükség: 1973. évi színvonala feltétlenül indokolja a másik két országtól való elválasztást (1970-ben még csak néhány százalékpont volt a különbség).

Az országok közötti *arányok* szemléltetését szolgálja az 1. sz. ábra. Az országokat jelképező téglalapok magassága az egy lakosra jutó GDP, szélességük a lakosságszám arányainak felel meg, így a téglalapok területe a GDP tömegének arányait érzékelteti.

[7] Olaszországot a fejlett tőkésországok közé soroltuk, noha jelentős fejlettségi különbségek választják el a csoport többi tagjától. Egy ettől eltérő felosztás vagy elnevezés azonban más szempontok miatt lett volna kifogásolható.

[8] Van olyan vélemény, hogy az ICP némileg alábecsüli az Egyesült Királyság színvonalát. De mérlegelve az Egyesült Királyság évtizedek óta alacsony — a fejlett tőkésországok többségénél számottevően alacsonyabb — növekedési ütemét is, nincs okunk különösebben kételkedni a kapott eredményben.

A végső felhasználás makrostruktúrája

Az ICP a gazdasági struktúra összehasonlítását a GDP kiadási (végső felhasználási) oldaláról teszi lehetővé, mindenekelőtt a következő három makroaggregátum szerinti részletezésben:

1. *A lakosság fogyasztása.* Ide tartoznak a lakosság által elfogyasztott javak és szolgáltatások (az anyagi és a nem anyagi szolgáltatások egyaránt), tekintet nélkül arra, hogy azokat a lakosság saját jövedelméből vásárolja, vagy ingyenes, esetleg kedvezményes juttatásként részesedik belőlük (egészségügyi ellátás, oktatás, lakás).

2. *Bruttó felhalmozás.* Ide tartozik
— a beruházások bruttó — tehát amortizációval *nem* csökkentett — értéke,
— a készletek változása,
— az export és az import egyenlege (nettó export).

Sajnos, a közölt adatok nem mindig mutatják ki e három tételt elkülönítve, ami egyes esetekben zavarja az elemzést.

3. *Állami (közösségi) kiadások.* Ide tartoznak a végső fogyasztás azon tételei, amelyeket a legtöbb társadalom közületi szerveken keresztül szolgáltat és költségvetésből finanszíroz. Ide tartoznak a lakosságnak nyújtott olyan kommunális, szociális és biztonsági szolgáltatások, amelyeket a lakosság nem egyénileg, hanem közösségként vesz igénybe, továbbá a közigazgatás, a törvényhozás, az igazságszolgáltatás, a védelem kiadásai stb.

Amikor értékadatok alapján hasonlítunk össze struktúrákat, ezt kétféle módon, és ennek megfelelően kétféle értelmezésben tehetjük:

a) Az országok saját valutájában kifejezett értékadatok megoszlásaként a tényleges *kiadások* szerkezetét vizsgáljuk, úgy, ahogy azok az adott országban felmerülnek. Ezt az összehasonlí-

1. sz. ábra

A GDP és a lakosságszám országok közötti arányai 1973-ban

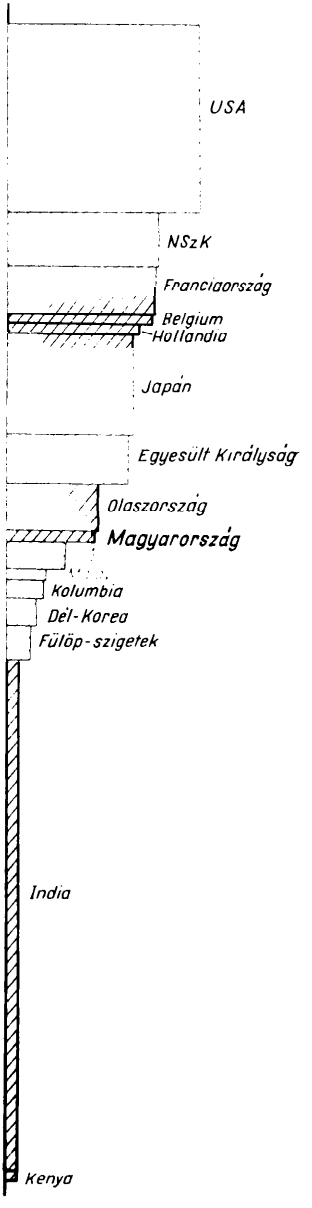

tást az országok és a tételek közötti *relatív árkülönbségek* is befolyásolják.

b) Egységes valutában (jelen esetben I-dollárban) kifejezett adatok megoszlásaként. Ez a vizsgálat nem annyira a tényleges kiadások, mint inkább *a reálmennyiségek arányait mutatja.* A relatív árkülönbségek hatásait itt kiszűrjük, ezért ha valamely tétel aránya magas, ez nem magyarázható viszonylagos drágaságával.

A kétféle összehasonlítás tehát szinte egyenértékű és egymást kiegészítő. Ha a gazdaságpolitikai megfontolások és törekvések a kiadási arányok alakulásában jutnak kifejezésre, akkor ez inkább az első aspektusban mutatkozik meg, ha árpreferencia formáját öltik, akkor inkább a második aspektusban vizsgálhatók.

A GDP három fő összetevőjének megoszlása az ICP szerint a következő:

A táblázatból első ránézésre is megállapítható: ha fel is fedezhetők tendenciaszerű összefüggések az itt közölt arányok és a GDP-színvonal között, azok elég nagyszámú kivétellel érvényesülnek.

Például a *lakosság fogyasztásának* (1. és 4. oszlop) aránya a fejlődő országokban általában nagyobb, mint a fejlett tőkésországokban, de ez a megállapítás csak olyan kivételekkel érvényes, mint egyfelől az Egyesült Királyság és né-

2. sz. táblázat

A GDP megoszlása országonként (1973)
(GDP = 100)

Ország	Nemzeti valuták szerinti megoszlás			I-dollár szerinti megoszlás		
	A lakosság fogyasztása	Bruttó felhalmozás (nettó exporttal együtt)	Állami kiadások	A lakosság fogyasztása	Bruttó felhalmozás (nettó exporttal együtt)	Állami kiadások
	1.	2.	3.	4.	5.	6.
Fejlett tőkésországok						
Egyesült Államok	68	20	12	68	22	10
NSZK	61	29	10	56	37	7
Franciaország	64	27	9	61	31	8
Belgium	66	25	9	68	26	6
Hollandia	61	28	11	60	32	8
Japán	55	40	5	57	38	5
Egyesült Királyság	71	18	11	70	20	10
Olaszország	69	21	10	68	24	8
Magyarország	58	35	7	63	29	8
Fejlődő országok						
Irán 1970	(62)	(25)	(13)	(66)	(24)	(10)
1973	46	40	14	54	35	11
Malaysia	62	26	12	62	27	11
Kolumbia	71	22	7	71	21	8
Dél-Korea	70	23	7	69	20	11
Fülöp-szigetek	72	23	5	75	15	10
India	76	17	7	68	15	17
Kenya	66	24	10	68	15	17

3. sz. táblázat

A bruttó beruházások aránya a GDP-ből (1973)
(GDP = 100)

Ország	Beruházások aránya	
	nemzeti valutában számítva	I-dollárban számítva
Fejlett tőkésországok		
Egyesült Államok	19	20
NSZK	25	31
Franciaország	24	28
Belgium	22	22
Hollandia	23	27
Japán	37	35
Egyesült Királyság	19	21
Olaszország	21	24
Magyarország	30	24
Fejlődő országok		
Irán 1970	(19)	(19)
1973	18	18
Malaysia	18	20
Kolumbia	17	18
Dél-Korea	24	20
Fülöp-szigetek	18	12
India	15	13
Kenya	23	14

mileg az Egyesült Államok, másfelől Malaysia. Jelentős kivétel Irán is, ahol az 1970. évi arányokkal való egybevetés arról tanúskodik, hogy a lakosság fogyasztásának növekedése nem tartott lépést a GDP növekedésével.

Feltűnően nagyok a különbségek a fejlett tőkésországok 4000—5000 dollár közötti csoportján (1.2.1.) *belül* akkor is, ha a kiadások, különösen pedig ha a volumenek megoszlását tekintjük. Az NSZK-ban főként az I-dollárban számított fogyasztási arány alacsony, ami az árarányok egyik sajátosságával függ össze: a fogyasztás relatív árszínvonala márkában jóval magasabb, mint a nemzetközi árarányok szerint. Belgiumban — ha nem is ennyire élesen — fordított a helyzet.

Magyarországon a lakosság fogyasztásának aránya forintban, tehát a kiadások oldaláról vizsgálva, alacsonyabb, mint — nemzeti valutákban számítva — a fejlett tőkésországok csoportjában (kivéve Japánt), és mint a fejlődő országok csoportjában (kivéve Iránt). Nemzetközi valutában a magyar fogyasztás erősen felértékelődik, mivel a fogyasztás relatív árszínvonala nálunk számottevően alacsonyabb a nemzetközi átlagnál.[9]

A bruttó felhalmozás (2. és 5. oszlop) — mint már említettem — a beruházásokon kívül a készletek változását és

[9] Ebben nemcsak a fogyasztói javak és szolgáltatások tényleges árarányainak van szerepe, hanem a társadalmi juttatásoknak is (egészségügyi ellátás, oktatás), amelyek súlya Magyarországon magas, árszínvonala pedig — mivel nem piaci áron, hanem költségvetési ráfordításként értékelik — viszonylag alacsony.

2. sz. ábra

Beruházási hányadok, nemzeti valutában számítva

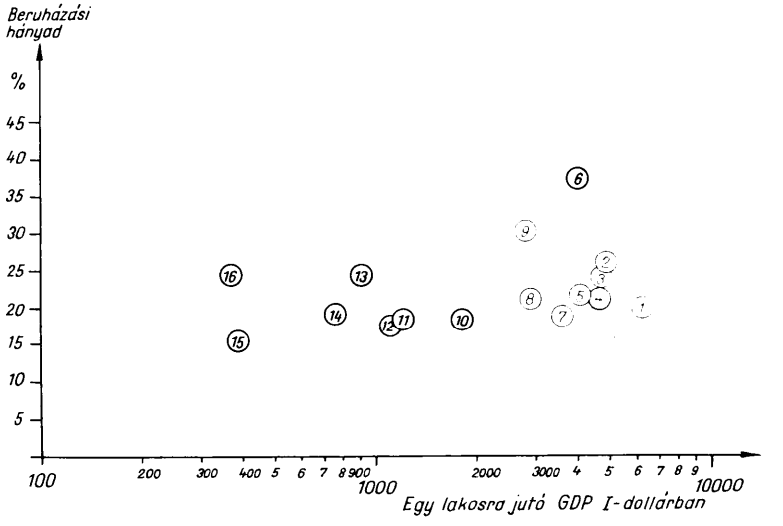

1 = USA
2 = NSZK
3 = Franciaország
4 = Belgium
5 = Hollandia
6 = Japán
7 = Egyesült Királyság
8 = Olaszország
9 = Magyarország
10 = Irán
11 = Malaysia
12 = Kolumbia
13 = Dél-Korea
14 = Fülöp-szigetek
15 = India
16 = Kenya

a nettó exportot is tartalmazza. Valamivel világosabb képet kapunk, ha a vizsgálatot a *beruházásokra* korlátozzuk.

A fejlett tőkésországokban inkább a kiadások szerinti, a fejlődő országokban inkább az I-dollárban számított megoszlás ad összefüggőbb képet. A fejlett tőkésországok 4000—5000 dollár közötti (1.2.1.) csoportjában a beruházási kiadások aránya 22—25 százalék. Az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság alacsony, Japán magas beruházási hányadával két szélsőséges pólust alkotnak. Ez a két pólus — ha némileg tompítottan is — egységes valutában számítva is kifejezésre jut, a négy országból álló csoport azonban „szétesik" (de megtartva az egymás közötti sorrendet), jeléül annak, hogy a beruházások relatív árai a négy országban eléggé eltérnek egymástól, s hogy a viszonylag olcsó beruházás jelentős ösztönző a beruházási kiadások növelésére.

A fejlődő országok a beruházási hányad szempontjából (I-dollárban vizsgálva) élesen két csoportra különülnek el: az első négy országban (Irán, Malaysia, Kolumbia, Dél-Korea) 18—20 százalékos, a másik három országban (Fülöp-szigetek, India, Kenya) 12—14 százalékos beruházási arányt találunk. Ami a kiadásokat illeti, a kép némileg zavarosabb. Itt az 1000 dolláros GDP alatti négy országban — kategóriáink

szerint a 3.2. és 3.3. csoportban — a beruházások relatív árai magasak, ami azt jelenti, hogy a viszonylag nagy beruházási erőfeszítéseket a nemzetközi árak alacsonyan értékelték.

Az a tendencia, hogy a GDP magasabb színvonalához magasabb beruházás tartozik, csak jelentős kivételekkel érvényesül. A fejlett és a fejlődő országokat együtt vizsgálva, a 2. és 3. sz. ábra egybevetéséből úgy tűnik, hogy ez a tendencia I-dollárban élesebben bontakozik ki, mint a nemzeti valuták szerinti arányokkal.

Magyarországon a beruházási *kiadások* aránya — nemzeti valutában számítva — kifejezetten magasabb, a tizenhat ország közül a második helyen vagyunk. Nemzetközi árakon azonban ezek a kiadások erősen aláértékelődnek, bár *arányuk így sem alacsony*. A beruházási hányad és a GDP színvonalának nemzetközi összefüggéseit alapul véve, *bármilyen értékelést alkalmazunk is, Magyarországra jellemző a beruházások tekintélyes relatív súlya*. Ha csak kuriózum erejéig is, érdemes párhuzamba állítani az olasz és a magyar beruházási arányt, amely nemzetközi árakon egyforma (24 százalék), saját valutában viszont kilenc százalékponttal eltér (21—30 százalék).

Az állami kiadások (2. sz. táblázat 3. és 6. oszlop) aránya nem, vagy csak nagyon kevéssé függ össze a GDP általános színvonalával. Némi általánosítással annyi megállapítható, hogy ez az arány a kiadások szempontjából inkább a fejlett, volumenét tekintve inkább a fejlődő országokban a magasabb. Az árarányok itt különösen éreztetik hatásukat. Ez nem is meglepő, ha meggondoljuk, hogy a GDP-nek ezt a részét lényegében szolgáltatások teszik ki, amelyekről köztudott, hogy a gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén jóval olcsóbbak, mint a fejlettség magasabb fokán. A munkatermelékenység országok közötti különbségei ugyanis ezen a területen jóval kisebbek, mint az anyagi javak termelésében, a munkabérek színvonala viszont országon *belül* kiegyenlített. Emiatt a szolgáltatások relatív árai a fejlettebb ország-

3. sz. ábra

Beruházási hányadok, I-dollárban számítva

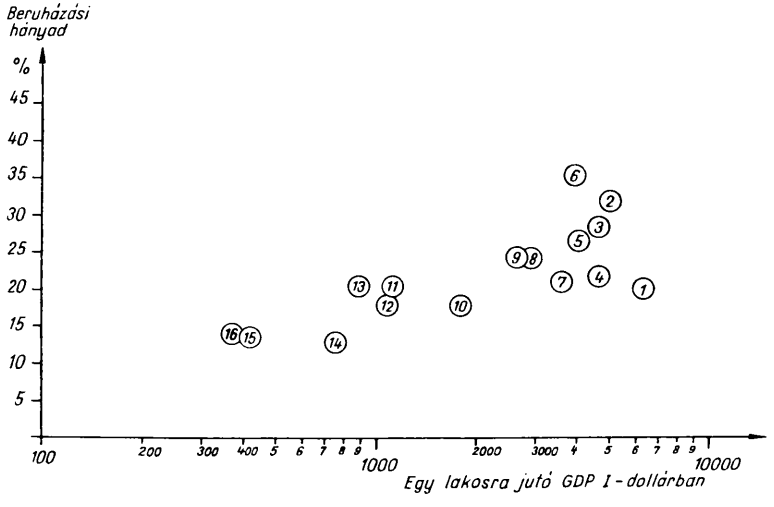

Megjegyzés: a számok megfelelőjét lásd a 2. sz. ábránál

gokban magasabbak, mint a fejlődőkben. A nemzetközi átlagárak (I-dollár) szerinti arányok itt úgy hatnak, hogy az 1000 dollár egy főre jutó GDP alatti négy ország (3.2. és 3.3. csoport) viszonylag szerény állami kiadásai nemzetközi áron erősen felértékelődnek, az ennél nagyobb egy főre jutó GDP-vel rendelkező országoké viszont nemzetközi átlagáron kisebbnek mutatkoznak, mint a saját valutájukban.

Ennél messzebb menő következtetésekre az állami kiadásokra vonatkozó adatok aligha adnak lehetőséget, mert az összehasonlításból nem állapítható meg e kiadások hovatartozása. Nem tudjuk, milyen mértékben irányulnak jóléti, kommunális, tudományos, igazgatási, védelmi stb. célokra. Az összehasonlítás ugyanis nem ilyen bontásban, hanem a *ráfordítások* szerint közelítette meg az állami kiadásokat (mint ahogyan a nemzetgazdasági elszámolások is így kezelik ezt a tételt), nem annyira az önálló elemzés lehetőségét, mint inkább a GDP-összehasonlítás teljessé tételét tartva szem előtt.

Árarányok, vásárlóerő-arányok

Már eddig is többször utaltunk az árarányok országok közötti különbségeire mint a végső felhasználás makrostruktúrájának egyik tényezőjére. Az ICP azonban ennél jóval többet mond az árakról, azok nemzetközi összehasonlításáról. A most következő részben az összehasonlításnak ezt az oldalát, tehát *kifejezetten az árak összehasonlítását* helyezzük a vizsgálat középpontjába. A kapott eredmények helyes értelmezése végett, szükség van egy kis módszertani kitérőre.

Az ICP célja a „reáltermék" (tehát a GDP-volumen) és a *vásárlóerő-arányok* nemzetközi összehasonlítása. Ez a két feladat valóban szorosan összefügg, átszámításon alapuló összehasonlítások esetében (ilyen az ICP is) kölcsönösen kiegészítik egymást, mintegy duális feladatnak tekinthetők. Mindazonáltal, el kell dönteni, hogy a kétféle cél közül melyiknek adunk elsőbbséget, mert ez befolyásolja a módszerek egy részét. Az ICP esetében a *volumenösszehasonlítás* az elsődleges, az árösszehasonlítás ennek egyrészt eszköze, másrészt eredménye. Azokban az esetekben, amikor más eljárás felel meg jobban a volumen- és más az árösszehasonlítás céljának, az ICP az első variánst választja.

A kérdés részletes kifejtése nélkül, összefoglalóan úgy jellemezhetjük ezeket az eseteket, hogy a GDP egyikmásik összetevőjének nincs ára (abban az értelemben, ahogyan egy fogyasztási vagy beruházási jószág áráról beszélünk). Vannak továbbá értékaggregátumok, amelyek nem ragadhatók meg a kibocsátás oldaláról — legjellegzetesebb ilyen csoport mint láttuk, az állami kiadásoké —, ezért a ráfordításokat számítják át egyik valutáról a másikra. Ilyenek például azok a szolgáltatások, amelyeket a lakosság az országok egy részében ingyenes vagy kedvezményes juttatásként vesz igénybe (egészségügyi ellátás és oktatás). E szolgáltatások teljesítményértéke egyrészt anyagi javakból (gyógyszer, tanszer stb.), másrészt orvosi, oktatói stb. tevékenységből áll. Ez utóbbiak esetében az ICP az ún. direkt mennyiségi összehasonlítás módszerét alkalmazta, azaz az egészségügyi és oktatási személyzet *létszáma* alapján határozott meg elemi volumenindexeket.[10] Nyilvánvaló, hogy az ezekből és a megfelelő kiadási tételekből származtatott koefficiens aligha tekinthető az orvosi vagy oktatási szolgáltatás országok közötti árindexének.

[10] Ez az eljárás feltételezi, hogy e tevékenységek „munkatermelékenysége" minden országban egyforma. E feltételezés hitelessége vitatható, de ugyanígy viratható volna a termelékenység arányaira vonatkozó minden más feltételezés is.

4. sz. táblázat

A dollárhoz viszonyított vásárlóerő-arányok a GDP szintjén 1973-ban

(Egy USA-dollárnak megfelelő vásárlóerő)

Ország	Valuta	Vásárlóerő-arány	Valutaátváltási kulcs
Fejlett tőkésországok:			
Egyesült Államok	Dollár	1,—	1,—
NSZK	Márka	3,09	2,67
Franciaország	Frank	4,52	4,45
Belgium	Frank	38,6	39,0
Hollandia	Gulden	2,91	2,80
Japán	Yen	257,—	272,—
Egyesült Királyság	Font	0,341	0,408
Olaszország	Líra	505,—	583,—
Magyarország	Forint	14,3	24,6
Fejlődő országok			
Irán	Rial	34,7	68,7
Malaysia	Dollár	1,31	2,44
Kolumbia	Peso	9,48	23,81
Dél-Korea	Won	161,—	399,—
Fülöp-szigetek	Peso	2,32	6,76
India	Rúpia	2,53	7,74
Kenya	Shilling	3,41	7,00

Az ICP a valuták vásárlóerő-arányait a GDP és a nagy részaggregátumok (fogyasztás stb.) egészének szintjén értelmezi. Ez más szóval azt jelenti, hogy az országok, illetve *a valuták közötti ún. térbeli árindexeket* (a továbbiakban árindexeket) *az egyes aggregátumok nemzeti valutában kifejezett és dollárra átszámított értékének hányadosaként határozza meg.* A globális vásárlóerő-arányok tehát a globális volumenindexekkel — mindenekelőtt a GDP-volumenindexekkel — adekvát adatok és bennük — súlyuknak megfelelően — a fentemlített tételek (állami kiadások) árhatásai is kifejezésre jut. Ezek a globális, tehát a GDP szintjén értelmezett vásárlóerő-arányok a következők.[11]

[11] Az árösszehasonlítások bázisa az USA-dollár (tehát nem az I-dollár), mivel a vásárlóerőt célszerűbb egy ismert, ténylegesen létező valutához viszonyítani, mint — a volumenszámítások céljára létrehozott — fiktív, számított valutához.

A hivatalos árfolyamok 1973-ban a fejlett tőkésországok valutái közül már csak az angol fontot és az olasz lírát értékelték alá számottevően a dollárhoz képest, a fejlődő országok valutáit azonban igen nagymértékben, általában annál jobban, minél alacsonyabb az illető országban a GDP színvonala.

Ezeket az árindexeket azonban — mint láttuk — néhány nem ár jellegű tényező is befolyásolja, így ezek nem tekinthetők reális vásárlóerő-arányoknak. A részletesebb adatok felhasználásával lehetőség van az árösszehasonlítás eredményeinek bizonyos fokú megtisztítására. Ebből a célból elhagyjuk mindazokat a tételeket, amelyekhez vagy a tétel jellege, vagy az összehasonlítás módszere következtében nem lehet közvetlenül árösszehasonlítást rendelni. Ilyenek

— a lakosság fogyasztásából az egészségügyi ellátás és az oktatás;

5. sz. táblázat

A valuták vásárlóerő-arányai 1973-ban
(Egy USA-dollárnak megfelelő vásárlóerő)

Ország	Valuta	Vásárlóerő-arány		
		a fogyasztásban	a beruházásokban	globális árindex (átlag)
		1	2	3
Fejlett tőkésországok				
Egyesült Államok	Dollár	1,—	1,—	1,—
NSZK	Márka	3,54	2,73	3,25
Franciaország	Frank	5,03	4,27	4,80
Belgium	Frank	40,7	42,0	41,4
Hollandia	Gulden	3,04	2,79	2,98
Japán	Yen	282,—	295	289
Egyesült Királyság	Font	0,379	0,341	0,369
Olaszország	Líra	562	484	544
Magyarország	Forint	15,07	19,55	16,58
Fejlődő országok				
Irán	Rial	31,90	34,20	32,82
Malaysia	Dollár	1,45	1,31	1,42
Kolumbia	Peso	11,05	10,23	10,96
Dél-Korea	Won	189	208	195
Fülöp-szigetek	Peso	2,60	3,85	2,82
India	Rupia	3,46	3,10	3,43
Kenya	Shilling	3,82	6,14	4,30

— a szélesen értelmezett bruttó felhalmozásból a készletek változása és a nettó export;

— az állami kiadások egésze.

Az így nyerhető *globális árindex* a GDP-nél szűkebb körre vonatkozik, mégis inkább tekinthető a valuták tényleges vásárlóerő-arányának, mint a GDP szintjén értelmezett árindex.

Hangsúlyozni kell, hogy az árösszehasonlítás a valuták *belső*, tehát az országok hazai piacain érvényesülő árszínvonalának arányát tükrözik, nem pedig a nemzetközi kereskedelemben szereplő javak árszínvonalát

A globális vásárlóerő-arányon belül meghatározható egy — ugyancsak a belső piacokra érvényes — fogyasztói és egy beruházási árindex is.

A két rész-árindex *a fejlett tőkésországokban* nem tér el számottevően egymástól. A dollárhoz viszonyítva általában *nagyobb a valuták vásárlóereje a beruházások, mint a fogyasztás szférájában. A fejlődő országok árrendszere ebből a szempontból eléggé változatosan viselkedik:* az országok egyik felében a fogyasztás, másik felében a beruházások relatív árszínvonala nagyobb a dollárban kifejezett árszínvonal-arányhoz képest. A forint-dollár viszonylatban elég nagy a két árszint közötti rés: a tizenöt forintos fogyasztói dollárral szemben közel húsz forintos beruházási dollár áll. A forint és a többi valuta vásárlóerő-arányát még szemléletesebben vizsgálhatjuk, ha az árindex bázisává a forintot tesszük és egyben „meg is fordítjuk" az árindexeket, tehát minden valutát — ezt a számítást csak a fejlett tőkésországok valutáira korlátoz-

6. sz. táblázat

Az egyes valuták forint-egyenértéke 1973-ban

Ország	Valuta	Vásárlóerő-arány		A két arány	
		a fogyasztásban	a beruházásokban	hányadosa	átlaga (globális vásárlóerő-arány)
		1	2	3 = 2/1	4
Egyesült Államok	Dollár	15,07	19,55	1,30	16,58
NSZK	Márka	4,25	7,17	1,69	5,10
Franciaország	Frank	2,99	4,57	1,53	3,45
Belgium	Frank	0,37	0,47	1,27	0,40
Hollandia	Gulden	4,95	7,00	1,41	5,57
Japán	Yen	0,053	0,066	1,24	0,058
Egyesült Királyság	Font	40,01	57,42	1,44	44,78
Olaszország	Líra	0,027	0,040	1,51	0,030

7. sz. táblázat

Az egyes valuták forint-egyenértéke a fogyasztás szférájában (1973—1977)

Ország	Valuta	Fogyasztói vásárlóerő-arány (1973)	Fogyasztói árindex* (1977/1973)	Fogyasztói vásárlóerő-arány (1977)
Egyesült Államok	Dollár	15,07	136,5	12,74
NSZK	Márka	4,25	123,1	3,98
Franciaország	Frank	2,99	152,4	2,26
Belgium**	Frank	0,37	148,5	0,29
Hollandia	Gulden	4,95	140,2	4,04
Japán	Yen	0,053	164,2	0,037
Egyesült Királyság	Font	40,01	194,5	23,72
Olaszország	Líra	0,027	192,7	0,016
Magyarország	Forint	1,—	115,3	1,—

* *Forrás:* Monthly Bulletin of Statistics, United Nations 1978 május.
** Belgium fogyasztói árindexe nem tartalmazza a lakbéreket, ezért a tényleges árváltozás valószínűleg némileg nagyobb az itt közöltnél, és ez az 1977. évi vásárlóerő-arányt is befolyásolja.

va — úgy fejezünk ki, hogy „hány forintot ér".

A „fogyasztói forint" vásárlóereje tehát nemzetközi viszonylatban számottevően nagyobb, mint a „beruházási forinté". Mint a 6. sz. táblázat 3. oszlopából látható, ez *nem* az általános GDP színvonalának a függvénye, már csak azért sem, mert a fejlődő országok — itt nem szereplő — valutáinak többségével szemben is érvényesül. A beruházások viszonylagos drágasága a fogyasztással szemben a magyar árrendszer olyan sajátossága, amely élesen megkülönbözteti az itt vizsgált többi országétól, és amely erőteljes megvilágításba helyezi a beruházási hányadról az előzőekben elmondottakat.

Végül távolodjunk el egy kissé az ICP tárgyévétől (1973-tól), és nézzük meg, milyen változás történt 1973 és 1977 között a fogyasztói árszínvonal vonatkozásában, oly módon, hogy az 1973. évi fogyasztói vásárlóerő-arányokat (6. sz. táblázat 1. oszlop) tovább vezetjük az országok 1973 és 1977 közötti fogyasztói árindexével.

A tanulmány csak néhány fontos elemet ragadott ki az ICP által kínált összehasonlítási lehetőségekből. A részletes adatok természetesen számos más irányú vizsgálathoz is alapul szolgálhatnak.

Szilágyi György

Surányi Sándor:

INDIA GAZDASÁGA

A könyv szerzője 1966—67-ben, valamint 1974-ben hosszabb időt töltött Indiában. Ottléte alatt szerzett személyes benyomásai és tapasztalatai jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy könyve érdekes és hiteles tanulmány legyen; ezt szolgálják azok a friss adatok is, amelyekkel az 1974 óta történt politikai változásokat is figyelembe véve a szerző kiegészítette művét.

A könyv széles körű gazdasági és társadalmi áttekintést ad Indiáról, egészen az ősi indiai társadalmaktól napjainkig. Az I. részben a függetlenség előtti korszak elemzését találhatjuk, a II. részben a független India megszervezésének folyamatát ismerteti, míg a III. rész India gazdasági fejlődését vizsgálja a függetlenségtől napjainkig.

Az I. rész első fejezetében az ősi India és a mai India közti kapcsolatot vizsgálja a szerző, s India esetében ez a kapcsolat — gondoljunk csak a kasztrendszerre, az erősen ható ősi vallási hagyományokra és a több ezer éves kultúra egyéb hatásaira — igen erős. A második fejezet az indiai angol uralmat vizsgálja. Ebben a részben találkozunk az indiai függetlenségi mozgalommal, a mozgalom nagy alakjaival és ismerteti a szerző azokat az okokat is, amelyek vallási alapon megosztották az indiai függetlenségi mozgalmat, s amely tényezők később a két Pakisztán és India különválását eredményezték.

A II. részben a független India adminisztratív megszervezésétől egészen napjaink politikai küzdelméig jut el az olvasó.

Megismerheti az 1975-ben bevezetett rendkívüli állapot okait és következményeit, s az 1977. márciusi választások eseményeit is. A második rész befejező fejezete az indiai külpolitikát vizsgálja, s itt nem csak az elmúlt évek tendenciáiról esik szó, hanem arról is, hogy mi várható az indiai külpolitikában az új kormány tevékenységének első éveiben.

A III. rész India gazdasági fejlődését mutatja be. Igen részletesen elemzi India „Achilles-sarkát", az egyre szaporodó népességgel csak nehezen lépést tartó mezőgazdasági termelést. A könyv utolsó fejezeteiben India külgazdasági kapcsolatait, s azon belül is kiemelten a szocialista országokkal lebonyolított külgazdasági kapcsolatokat vizsgálja a szerző.

A mű külkereskedők, közgazdászok, egyetemi hallgatók és oktatókon kívül számíthat mindazok figyelmére, akik e kontinensnyi ország történelme, függetlenségi harca, politikája és gazdasági fejlődése iránt érdeklődnek.

420 l., kötve 70,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Termelési szerkezet és gazdasági hatékonyság

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának megbízásából, a Budapesti Pártbizottság Oktatási Igazgatósága október 25—26-án országos elméleti tanácskozást rendezett, amelyen a húsz Oktatási Igazgatóság, a Budapesti Pártbizottság és a kerületi pártbizottságok képviselői, a Politikai Főiskolának a témában érdekelt tanárai, kutatói, továbbá budapesti egyetemek néhány tanszékvezetője és tanára vett részt. Az elnökségben foglalt helyet Grósz Károly, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője, Bozsó László, a Budapesti Pártbizottság titkára. Az elnöki tisztet Méhes Lajos, a Budapesti Pártbizottság első titkára látta el.

Méhes Lajos megnyitójában hangsúlyozta, hogy a termelési szerkezet fejlesztése és külgazdasági politikánk összefüggése nem csak közgazdászokat és gazdasági vezetőket érintő, érdeklő téma. Az e téren elért eredmények hatásai kiterjednek a dolgozók sorsára, az emberek mindennapi életére, s feltételezik a széles tömegek aktív cselekvését. Ezért a párt egész tevékenységében — ezen belül az agitációs és propaganda-, a gazdaságszervező és ellenőrző munkában — rangos helyet foglal el a termékszerkezet fejlesztésével összefüggő feladatok megoldásának elősegítése. A termékszerkezet fejlesztésével, az egyes vállalatok gyártmányösszetételének, illetve gyártmányainak fejlesztésével való törődés nem új és nem is átmeneti, hanem állandó követelmény — mondotta az előadó, majd vázolta a termékszerkezet átalakításának legfontosabb okait, hazai és nemzetközi vonatkozásait, társadalmi következményeit.

Hangsúlyozta, hogy miként a párt minden tevékenységének, ugyanígy a termékszerkezet korszerűsítésének is az ember áll a középpontjában. A termékszerkezet fejlesztésének az embereket kell szolgálnia, s a végrehajtását — a radikálisabb váltásokat is — szocialista módon, a gazdasági-technikai követelmények mellett, a változások társadalmi, emberi oldalát is figyelembe véve kell megoldani.

Ez a követelmény természetesen nem jelentheti a döntések, illetőleg a végrehajtások elodázását, az emberekkel való törődés ürügyén elmaradott állapotok konzerválását, mert ennek az egész népgazdaság, az egész lakosság látja a kárát. Mindent el kell viszont követni az intézkedésekkel járó helyi feszültségek, konfliktusok megelőzésére, illetve gyors feloldására.

Drecin József, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese, „Népgazdaságunk termelési szerkezetének fejlesztése, a fejlett szocializmus anyagi-technikai bázisának megteremtése és a gazdasági növekedés összefüggései" címmel tartott főreferátumában abból indult ki, hogy a termelési szerkezet változása és változtatása végigkísérte népgazdaságunk egész eddigi fejlődését. A népgazdaságban és a világban végbement változások azonban a hetvenes évek elejére új helyzetet teremtettek.

Az 1973—1974. évi világpiaci árrobbanás nyomán, gazdaságunkat 1974—1975-ben közel 60 milliárd forintnyi árveszteség érte a külkereskedelmi forgalomban. Ekkora árveszteséget a nemzeti jövedelem növekményéből csak úgy fedezhettünk volna, ha sem a fogyasztást, sem a felhalmozást nem növeljük. Az elemzések és a tapasztalatok tanúsága szerint azonban a teljes növekményt — még ha netán szándékunkban állt volna is ilyen döntést hozni — nem exportálhattuk

volna, mert erre a magyar gazdaság exportképessége (a termelés szerkezete és a termékminőség) nem nyújtott reális lehetőséget.

A cserearányok romlása okozta árveszteséget megfelelő fejlesztési politikával — az ezt szolgáló nemzetközi hitelműveletekkel, valamint az elosztási viszonyok változtatásával együtt — lehet perspektívában ellensúlyozni, vagyis visszaállítani a külgazdasági egyensúlyt (amely természetesen nem zárja ki a nemzetközi hitelfelvételt). Noha ezt már viszonylag korán, az V. ötéves terv előkészítő munkálatainak időszakában felismertük, a társadalmi — és szakmai — köztudatba (politikai, tájékoztatási, gazdaságszabályozási stb. okokból) e felismerés csak késve hatolt be.

A gazdasági helyzet növekvő gondjai láttán, felmerült az igény: tekintsük át gazdaságunk fejlődésének időszerű belső és külső tényezőit, alakítsuk ki magatartásunk irányelveit mind a gazdasági, mind pedig a hozzá kapcsolódó társadalmi és nemzetközi kérdésekben. Ezt célozta az MSZMP KB 1977. október 20-i határozata, amely alapos elemzésekre támaszkodva, meghatározta a gazdasági szerkezet fejlesztése és a külgazdasági stratégia irányelveit.

Melyek fejlődésünknek azok az új és tartósnak ígérkező elemei, amelyekkel az előkészítő elemző munka és a határozat szerint a jövőben szembe kell néznünk?

— Minthogy a társadalom munkaidőalapja nem bővül, a felhalmozás ütemét mérsékelni kell, a szocialista anyag- és energiaimport növekedése az eddigieknél korlátozottabb.

— Végérvényesen be kell rendezkednünk az intenzív úton való fejlődésre.

— A cserearányromlás hosszabb ideig kedvezőtlenül érinti a gazdaságunkat. A leküzdése éveket vesz igénybe, a gazdaság szerkezetének fejlesztését és a külgazdasági kapcsolatok szélesítését teszi szükségessé.

— A fejlesztő munka elsődlegessége elkerülhetetlenné teszi az elosztási viszonyok tartós megváltoztatását a belső felhasználás terhére és a kivitel javára.

— Aktív nemzetközi hitelműveletekkel fokozottan az egyensúly szolgálatába állított fejlesztési politikát kell folytatni. A tartósnak ígérkező világpiaci dekonjunktúra közepette megkülönböztetett figyelmet kell fordítani a versenyképes, több piacon eladható termékek gyártására és fejlesztésére, s a külkereskedelmi expanzió szervezeti és emberi feltételeinek javítására. Külkereskedelmi érdekeinknek meghatározó szerepet kell játszaniuk a termelési szerkezet fejlesztésében és az elosztási viszonyok szabályozásában.

— Gazdaságunk növekedési ütemét alá kell rendelni a külgazdasági egyensúly követelményeinek, illetve a végső piacok közötti, az egyensúlyi követelményekhez igazodva megtervezett értékesítési arányoknak. Minthogy a következő években nem lehet minden végső piac egyformán növekedést serkentő hatású, nem zárható ki, hogy rövidebb vagy hosszabb ideig a növekedés üteme a korábbinál lassúbb lesz.

— Az új helyzetben fokozott gondot kell fordítani a célok megvalósítását szolgáló gazdasági szabályozásra. Az árakat alkalmasabbá kell tenni a hatékonyság mérésére; a munkaerő-gazdálkodásban fel kell számolni a társadalmi szintű mobilitást fékező elemeket; az érdekeltségi viszonyokon keresztül és a szabályozás egyéb eszközeivel meg kell szüntetni a gyenge minőségből adódó társadalmi méretű „pazarlást"; a mainál áttekinthetőbb és keményebb, normatív jövedelemszabályozást kell kialakítani; magasabb színvonalra kell emelni a káderkiválasztási és -minősítési munkát; a társadalmi tudatot a gazdasági helyzet, továbbá a munkában nyújtott teljesítmények reális értékelése irányában kell formálni.

Az előadó utalt arra, hogy a vázolt körülmények között nehéz a magyar gazdaság növekedési esélyeire pontos és megbízható számszerű progózisokat készíteni. A külgazdasági egyensúly javítása az 1980-as években várhatóan nem enged gyors gazdasági növekedést. Ennek az átmenetileg nehéz időszaknak a hossza attól függ, hogy az említett feladatokat milyen gyorsan és milyen sikerrel tudjuk megoldani. A tervezés és az operatív gazdasági vezetés munkáján kívül arra is szükség lesz, hogy a dolgozók, a lakosság jól értse a helyzetünkből fakadó tenni-

valókat, minél kisebb legyen a hamis társadalmi tudat zavaró hatása (elosztáscentrikus szemlélet, irreális várakozások a fogyasztás növekedésével szemben). Ebben az átmenetileg nehezebb periódusban ugyanakkor a fejlett szocializmus építése szempontjából fontos új elemek gazdagíthatják értékrendjeinket — a többi között a minőség és a munkakultúra fontosságának a felismerése. Ennek eredményeképpen is javulhat a munka hatékonysága, gazdaságunk versenyképessége, s ezáltal újabb fejlődési tartalékok hasznosulhatnak társadalmunk javára.

Remélhetőleg enyhíti majd gondjainkat a szocialista közösség együttműködésének fejlődése, a feldolgozó iparok fokozódó nemzetközi specializációja. Ennek a folyamatnak a közgazdasági „mechanizmusa" (árak, érdekeltség, szervezetek stb.) ma még korántsem tökéletes, de az országokban megvan a szándék, hogy javítsanak a helyzeten.

A korreferátumok sorát *Berend Iván*nak, az Országos Tervhivatal főosztályvezető-helyettesének „A termelőerők történelmi fejlődésének tapasztalatai" című előadása nyitotta meg. Az előadó — témáját a gazdasági tervezés oldaláról közelítve, s a figyelmet a szűkebb értelemben vett termelőerők fejlődésének tapasztalataira összpontosítva — a jövőbeli fejlődésünk szempontjából fontos tanulságokat igyekezett feltárni.

Számszerű adatokkal szemléltette a magyar gazdaság termelőerőinek alakulását, a tárgyi és személyi feltételek kapcsolódását. Jelezte, hogy míg a múltbeli változásokban a makrostrukturális változások játszották a fő szerepet, a jövőben a mikrostrukturális változások fognak dominálni. Az előrejelzések szerint, az 1990-es években az alapvető anyagi termelő ágazatok létszámarányának mérséklődése folytatódik, az állóeszközökben való részesedésük viszont tovább fog növekedni.

A termelőerők változásának vizsgálata alapján az előadó megállapította: Az iskolázottsági és műveltségi szint emelkedésének üteme a jövőben sem mérséklődik. A termelékenység emelkedésének egyik fontos forrása lesz a meglevő munkaerő intenzívebb felhasználása. Ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy a gépi beruházások nem biztosították a kapacitások jobb kihasználását, mert a munkaerőállomány bővülésénél gyorsabban növekedett a munkahelyek száma, így a gépek egy része munkaerő („munka") nélkül maradt. A jövőben a fejlesztés fő útjává a rekonstrukció válik. Ennek lényege, hogy új munkahelyek csak olyan mértékben hozhatók létre, amilyen mértékben munkaerő szabadítható fel a meglevő — megszüntethető — munkahelyekről, továbbá törekedni kell az állóeszközök folyamatos korszerűsítésére, az elöregedésük elkerülésére.

Nyitrai Ferencné, a Központi Statisztikai Hivatal elnökhelyettese, „Népgazdaságunk fejlettségi szintje nemzetközi összehasonlításban" című korreferátumában hangsúlyozta: Népgazdaságunk jelenlegi fejlődési szakaszában, amikor egyre inkább előtérbe kerül a hatékonyabb gazdálkodás, a szelektív fejlesztés, a belső tartalékok feltárása, talán még a korábbinál fontosabb, hogy kitekintsünk a világba, és mai helyzetünket, színvonalunkat, eredményeinket és fogyatékosságainkat, fejlődésünk tendenciáit hozzámérjük a nemzetközi környezethez. Az előadó gazdaságunk fejlettségének általános színvonalát és fejlődésének ütemét a bruttó hazai termék, a fogyasztás és az állóeszköz-felhalmozás egy lakosra jutó nagyságának hazai és nemzetközi adatai alapján sokoldalúan szemléltette. Jobban élünk, mint ahogy dolgozunk — állapította meg.

Részletesen szólt külgazdasági kapcsolataink alakulásáról és ezzel összefüggésben termelékenységi színvonalunk viszonylagos elmaradottságáról s ennek okairól. Elemezte továbbá gazdaságunk szerkezetének hasonlóságait és különbségeit a szocialista és a fejlett tőkésországokéhoz mérten. Előadása befejező részében életszínvonalunk viszonylagos nagyságát vizsgálta.

A tanácskozás első napjának utolsó referátumát *Darvas György*, az Országos Tervhivatal ipari főcsoportfőnöke tartotta. „Az ipari termelés fejlesztésének főbb irányai" című előadásában a gazdaság fejlesztésének három fő irányáról szólt: az anyag- és energiatakarékos szerkezet kifejlesztéséről, a megfelelő területeken

a maximális feldolgozásra való törekvésről, valamint a termelési spektrumnak a fokozódó külkereskedelmi tevékenységgel összefüggő szűkítéséről.

Az éleződő külpiaci verseny fényében bírálta a laza szállítási határidőinket, az alkatrész- és szervizellátási gyengeségeinket, a műszaki, technológiai fegyelem hiányosságait. Továbbá utalt az áruk és szolgáltatások együttes szállításának az előnyeire, a komplett ipari technológiák — komplex rendszerek — szállításában rejlő kiaknázatlan tartalékainkra.

A termelési spektrum szűkítésére irányuló törekvéseinkről szólva, az előadó áttekintést adott a hazai kutatás helyzetéről, a tudomány és a termelés kapcsolatáról. Aláhúzta a magyar háttéripar megteremtésének fontosságát.

A tanácskozás második napjának első előadójaként *Soós Gábor*, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium államtitkára „A mezőgazdasági termelés fejlesztésének feladatai" címmel tartotta meg korreferátumát. Elöljáróban mezőgazdaságunk jelenlegi helyzetét ismertette. Megállapította, hogy a párt alapvető agrárpolitikai célkitűzései az 1958. decemberi határozatban rögzítettek szerint megvalósultak. A szövetkezetek szervezésében érvényesültek a lenini elvek, s közben sikerült elkerülni a mezőgazdasági termelés visszaesését az átszervezés időszakában. 1961 és 1965 között a mezőgazdasági termelés évi 1,1 százalékkal nőtt. Az 1966—1970-es időszakban az évi növekedési ütem 2,8 százalékot, 1971—1975 között pedig 4 százalékot ért el.

Az elmúlt húsz évben háromszor szerepelt a KB ülésének napirendjén a mezőgazdasági termelés. A legutóbbi, 1978. márciusi határozat is leszögezte, hogy agrárpolitikánk alapelvei a következő időszakban sem változnak. A feladat az, hogy a helyes elveken nyugvó agrárpolitikát, a fejlesztési célokat a kialakult társadalmi, gazdasági helyzethez igazítsuk.

Az országon belüli feladatok között három alapvető célt kell elérni. Egyrészt folyamatosan, életszínvonal-politikai törekvéseinknek megfelelően biztosítsuk a lakosság kiegyensúlyozott ellátását mezőgazdasági, élelmiszeripari termékekből. Másrészt növeljük a konyhakész- és félkésztermékek arányát az élelmiszerfogyasztásban. A harmadik fő feladat a csomagolt termékek arányának növelése.

Az előadó részletesen szólt a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelésünk külkereskedelmi vonatkozásairól. Elmondotta, hogy jelenleg a népgazdaság teljes exportját 23—25 százalékban mezőgazdasági eredetű termékek alkotják, s a dollárviszonylatú exportunkban az arányuk mintegy 35 százalék. Részletesen elemezte mezőgazdasági-élelmiszeripari termelésünk fejlesztésének azon fő irányait, amelyek a gazdaságos export növelését szolgálják, majd a termékek minőségének javításával, a költségtényezők alakulásával, a termelés anyagi-műszaki ellátottságának, valamint a munkaerő-gazdálkodásnak a kérdéseivel foglalkozott. Ezt követően azt fejtegette, hogyan alakul a következő évtizedekben a szocialista nagyüzemi gazdálkodás és a háztáji-kistermelő gazdaságok viszonya.

Az előadás befejező része a nyersanyagtermelés és a feldolgozás közötti összhang megteremtésének teendőit taglalta, utalva a belső tartalékok feltárásának jelentőségére.

Rabi Béla, a Kohó- és Gépipari Minisztérium államtitkára „A vállalati tevékenység és a termelési szerkezet fejlesztésének összefüggései" című előadásában abból indult ki, hogy a termelési szerkezet fejlesztése fontos eszköze a hatékonyság növelésének, de csak eszköz, nem pedig cél.

Utalt arra, hogy a vállalatok nehezebb gazdálkodási feltételek közé kerültek. A romló piaci, értékesítési feltételek, a drágúló anyag és technika, a csökkenő szakképzett munkaerő, a rendkívül gyors műszaki fejlődés mellett fokozta nehézségeinket a szabályozórendszer módosítása, a tisztánlátást nehezítő magyar árrendszer és irányítási mechanizmus, amelyben például az államközi egyezmények ismerete nélkül kötnek a vállalatok magánjogi szállítási szerződéseket.

Az előadó ezután a vállalati hatékonyság növelésének négy alapkritériumát taglalta. Ezek: korszerű vezetés és irányítás; korszerű gyártási technika; a termelők szaktudása; korszerű termelési (termék-) struktúra.

A felsorolt összetevők közül részletesen foglalkozott a személyi tényezők szerepével, amelyeknek igen nagy jelentőséget tulajdonított. Ha káderpolitikánk nem tud felfejlődni azokhoz a követelményekhez — mondotta —, amelyeket az élet kényszerítően kiszabott ránk, akkor nem tudunk továbblépni.

Végül bírálta azt az általánosan elterjedt megítélést, amely szerint mindenkinek meg kell élnie valamiből. Amíg nem tudunk e felfogás érvényesülése ellen szigorúbban fellépni, vagyis amíg a kevéssé hatékony termelési, gyártási kultúrák is megélnek, addig nem lesz elegendő eszközünk ahhoz, hogy a különösen hatékony kultúrákat megfelelően „kiugrassuk".

„A munkaerő-gazdálkodás társadalmi-gazdasági és kulturális követelményei a termelési szerkezet változásának tükrében" című előadásában *Józsa Ödön*, a Munkaügyi Minisztérium Munkaügyi Kutatóintézetének igazgatója hangsúlyozta: A termelési szerkezet fejlesztése szükségessé teszi a munkaerő-állomány struktúraváltoztatási képességének magas fokát. Ez viszont egzakt módszerekkel kevéssé mérhető. Számszerű adatokkal érzékeltette a technikai, illetőleg munkakultúra alacsony színvonalának hatását a termelés minőségére, az alkalmazható technikára. Jelenleg az iparban a fizikai dolgozók 35—40 százaléka nem rendelkezik az általános iskola 8 osztályának megfelelő végzettséggel. A gazdasági hatékonyság növelése megköveteli a munkaerő többirányú átrendezését, tervszerű, szervezett átcsoportosítását. A szelektív fejlesztés eredményeként a legnagyobb mértékben a vállalaton belüli munkaerő-struktúra változására számíthatunk. A szelektív fejlesztés ugyanakkor a munkaerő területi struktúrájára is kihat.

A munkaerő-átcsoportosítás előreláthatólag jelentős számú és arányú újraeloszthető munkaerőt igényel, amely kétféle forrásból származhat: az ifjúság köréből és abszolútlétszám-megtakarításból. A vállalatok közti munkaerő-átcsoportosítás megköveteli az érintett vállalatok közötti eszközátcsoportosítást is — állapította meg —, majd a szelektív fejlesztéssel járó nehézségekről, feszültségekről szólt. Hangsúlyozta a káder- és személyzeti munkában az új szemlélet fontosságát. Végül megállapította, hogy a vállalaton belüli és a vállalatok közötti munkaerő-mozgatás a vállalati munkaerő-gazdálkodásra nagy feladatokat ró, de ezek szorosan kötődnek a tervezés és a gazdálkodás egyéb területeihez is.

Az országos elméleti tanácskozás záró előadását *Kozma Ferenc*, a Minisztertanács Nemzetközi Kapcsolatok Titkárságának főosztályvezetője tartotta „Nemzetközi gazdasági kapcsolataink és a termelési szerkezet fejlesztése" címmel.

Előadása bevezetőjében rámutatott a világgazdaságban végbement tartós értékrend-módosulás legfontosabb jellemzőire, az alapvető nyersanyagok és energiahordozók áremelkedésére, amelyet — mint mondotta — valószínűleg követni fog az élelmiszerárak emelkedése is. A különleges válságszindróma felkészületlenül találta a szocialista országokat, amelyek ezért relatíve visszaszorultak a világpiacon. A fejlődő országokról szólva hangsúlyozta: ebben az országcsoportban is hallatlanul éles versennyel kell számolnunk, különösen a hitelnyújtást illetően. A szocialista országok közös gondjait elemezve, rámutatott arra, hogy a világgazdasági helyzet változása miatt csaknem valamennyi KGST-ország fejlődési üteme lelassult, ami nem kedvez az integrációs törekvések erősödésének. Jelentős az eladósodásunk nekünk is, más szocialista országoknak is, ezért mindenki igyekszik elsősorban nyugaton eladni olyan árukat, amelyekkel enyhítheti mérleghiányát. Ezzel a körülménnyel függ össze, hogy fékezzük a szocialista export túlteljesítését. Mindezek átmeneti problémák; nem veszélytelenek ugyan, de megoldhatók. Az előadó rámutatott azokra a területekre (célprogramok, kooperációkkoordinációk), ahol a KGST-együttműködésben a jelenlegi feltételek mellett előbbre jutottunk. Megállapítása szerint jelentősebb továbblépésre az 1980-as évek közepe táján számíthatunk, de addig is ki kell használni minden lehetséges eszközt az egyensúly helyreállításához.

Az országos elméleti tanácskozást *Bozsó László*, a Budapesti Pártbizottság titkára zárta be.

Bartalos János

Slobodan Komazec: A fizetési mérleg egyensúlyhiánya, jövedelem és fogyasztás

(Finansije, Belgrád, 1978. 7—8. sz.)

A külső és a belső egyensúly összefügg és a kettő együttesen alkotja az általános gazdasági egyensúlyt.

A jelenlegi makrogazdasági elmélet és politika fontosabbnak tartja a belső egyensúlyt, ellentétben a klasszikus elmélettel, amely a külső egyensúlyt helyezte előtérbe. A mai felfogás szerint a külső egyensúlyt kell feláldozni a belső oltárán.

Belső egyensúlyon a gazdaság olyan helyzete értendő, amelyben hosszabb időn keresztül magas szinten tartható a foglalkoztatottság és a kereslet, anélkül, hogy infláció vagy deflláció lépne fel. Szigorúbb megítélés szerint a belső egyensúly kritériuma: a nemzeti jövedelem és a tényleges kereslet mozgásának összhangja, teljes kapacitáskihasználás és teljes foglalkoztatottság mellett.

Az IMF szakértői szerint a belső egyensúly a gazdaság olyan állapota, amelyet a nemzetijövedelem-emelkedés és a foglalkoztatottság magas szintje jellemez, miközben nincs munkanélküliség és árinfláció. A belső egyensúlyra vonatkozóan számos más definíció is használatos. Különbséget tesznek pénzügyi és reális egyensúly között is. A belső egyensúlyt általában makrogazdaság valóságos tényezőinek meghatározott egymás közötti kapcsolatával azonosítják, míg a külső egyensúly monetáris jellegű. A belső és a külső egyensúly ugyanakkor leginkább monetáris síkon függ össze egymással.

A külső egyensúlyt gyakran a fizetési mérleg egyensúlyára és a viszonylag szilárd devizaárfolyamra egyszerűsítik le. A központi bankok intervenciói és más intézkedések formális egyensúlyt hozhatnak létre, valójában azonban a felül- vagy alulértékelt devizaárfolyam ellenére egyensúlyhiány lehet. Az egyensúly meghatározásakor tehát ki kellene zárni a mesterséges árfolyam-manipulációkat.

A belső kereslet állandó emelkedése, amelynek „teljes foglalkoztatottságot" és a növekedés magas (optimális) fokát kell eredményeznie, rendszerint azzal a következménnyel jár, hogy reflexszerűen nő az import és csökken az export. A fizetési mérleg így a belső fogyasztás akadályává válik. Míg korábban minden körülmények között a fizetési mérleg kiegyensúlyozottságára törekedtek, ma a meggondolás tárgya csak az, hogy a deficit vagy a sufficit milyen magas legyen és milyen időtartamot fogjon át. A modern elmélet sutba hajítja a külgazdaság, illetve a költségvetés egyensúlyáról szóló dogmákat, a mai gazdasági rendszer nem más, mint sikeresen vagy kevésbé sikeresen kezelt kiegyensúlyozatlanságának eredménye.

Felmerül a kérdés, vajon valódi konfliktus van-e a növekedés folyamatában a belső és a külső egyensúly között.

A gyakorlatban a konfliktus rendszerint fennáll. Már Keynes is megjegyezte, hogy a külső egyensúly automatikus mechanizmusának hiányában fontos a koordinált és multilaterálisan gyakorolt nemzetközi gazdaságpolitika. A fizetési mérlegeket csak belső deflációs politikával lehetne egyensúlyba hozni, erre azonban egyetlen kormány sem vállalkozik, mert zavarná a gazdasági növekedést, a foglalkoztatottságot, a stabilitást.

Nem törekszenek többé egyidejűleg minden területen egyensúlyra. Az egyes összetevők, a reál- és a nominálbérek, a bel- és külföldi árak, a kamatláb, a foglalkoztatottság, a jövedelem és a jövedelemelosztás, a devizaárfolyam, to-

vábbá egy sor irányítási eszköz, beleértve az egész pénz-, adó- és külkereskedelempolitikát, különböző időpontokban érik el egyensúlyhelyzetüket.

Az az elmélet, hogy a fizetési mérleg egyensúlyhiánya csupán pénzügyi jelenség, bírálatot érdemel, bár a tudósok nagy része ezen a véleményen van.

Az egyes országok fizetési mérlegei hatással vannak egymásra és összefüggnek az adott országok külkereskedelmével, hitelpolitikájával. Nem működnek többé automatikusan, hanem az állami intervencióktól függnek.

Míg a pénzügyi egyensúlyhiányt viszonylag könnyen lehet ellensúlyozni monetáris korrekciókkal, addig a „reális egyensúlyhiány" mélyebb termelési-, elosztási és fogyasztási változásokat kíván.

Zárt gazdaságban a nettó beruházás növekedési rátáját a nettó hazai felhalmozás szabja meg; nyitott gazdaságban a nettó hazai felhalmozás rátája, valamint az import és export rátája közötti különbség.

Amennyivel nagyobb a növekedés mutatója, annyival nagyobb a hazai felhalmozás és az importtöbblet rátája. Olyan országok esetében tehát, amelyekben a hazai felhalmozás nem elég a szükséges beruházások fedezésére, feltétlenül importtöbblettel kell számolni, a hazai felhalmozást importból egészítik ki. Ezek az országok (elsősorban a fejlődő országokra kell gondolnunk) külső egyensúlyukat áldozzák fel a felhalmozás növelése érdekében.

A fejlett gazdaságokban a termelési koefficiens és a felhalmozási hajlam nagyobb, mint a fejlődő országokban. Ezeket az országokat erős felhalmozási hajlam és nem kielégítő hazai beruházási tevékenység jellemzi. Saját felhalmozódásuk ily módon nem szívódik fel fejlődésükhöz, ezért exporttöbblet szükséges. Az exporttöbblet a hazai piacon pótlólagos keresletet vált ki, és felszívja a hazai felhalmozás nagy részét. Az export növekedési rátája stratégiai tényező a növekedés folyamatában és az egyensúly helyreállításában, ugyanakkor azonban az importnak is meghatározó tényezője. Az import pedig meghatározza a beruházási és a fogyasztási rátát.

A felsorolt kölcsönhatásokat a fizetési mérleg egyensúlyhiányára is lehet vonatkoztatni. A fizetésimérleg-hiány oka minden fejlődő országban a bővített újratermelés inflációs finanszírozása (vagyis a felhalmozást meghaladó beruházás).

Más megközelítésből a fizetési mérleg deficitjének oka a gazdasági fejlődés szerkezete, egyrészt a hazai piac megnövekedett kereslete az export rovására, másrészt az aránytalanság, az országon belüli egyenlőtlen fejlődés. A deficites fizetési mérleg ahhoz vezet, hogy a pénz kiáramlik az országból, elégtelenek lesznek a pénztartalékok, s mindezekhez alkalmazkodnia kell a hazai gazdaságpolitikának.

Az eddig elmondottak alapján megtalálhatók azok az okok is, amelyek a jugoszláv fizetési mérleg egyensúlyának megbomlásához vezettek. Jugoszlávia esetében reális egyensúlyhiányról van szó, amelyet pénzügyi egyensúlyhiány és a gazdaság általános megingása kísér. Valamennyi fejlődő országban magas a beruházási ráta és ezért a deficit arra vezethető vissza, hogy a beruházás nagyobb, mint a hazai felhalmozás. 1975-ben Jugoszláviában az importból beszerzett felszerelések értéke a nettó beruházás 62 százalékát tette ki. Változatlanul erős az igény beruházásokra, fennáll továbbá a mezőgazdaság elmaradottságának problémája, a tényleges nyereséghez viszonyítva magasak a személyi jövedelmek és jellemző az „előlegezett" fogyasztás. Mindez oda vezetett, hogy a jugoszláv makrorendszer mozgására a magas fogyasztás — infláció — fizetésimérleg-deficit spirálisa jellemző.

A külső egyensúlyhiányt azonban nemcsak a gazdaság globális aránytalansága okozza. A gyors gazdasági fejlődés egy sor aránytalanságot szült részterületeken is: szűk keresztmetszeteket, szervezési, technológiai és devizális elégtelenségeket, valamint az alkalmazkodás következtében fellépő egyéb nehézségeket.

Jugoszláviában a fogyasztás mind a reálértékben, mind nominálisan gyorsabb növekedést mutat, mint a nemzeti jövedelem. Ebből néhány megállapítás következik: minél nagyobb volt

az említett különbség, annál nagyobb volt az infláció és a fizetésimérleg-deficit növekedése. Azokban az években, amikor a fogyasztás általában, ezen belül a kollektív fogyasztás jobban nőtt, mint a nemzeti jövedelem, csökkent a munka termelékenysége, nőtt az inflációs ráta és a kereskedelmi mérleg deficitje. A fizetési mérleg deficitje nemcsak a beruházás és a felhalmozás aránytalanságában gyökeredzik, hanem a személyi és általános fogyasztás, a rendelkezésre álló alapok, ugyancsak hatással vannak rá.

1964—1976 között Jugoszlávában aránytalanság keletkezett a társadalmi termelés és a realizált kereslet között. Az árualapok átlagos évi növekedése 12 százalék volt, míg a realizált tényleges keresleté 20,7 százalék. A különbség áremelkedéssel és a külkereskedelmi mérleg rosszabbodása révén egyenlítődött ki.

Az elmondottakon kívül fennáll a strukturális infláció is. Az ipar mindinkább inflációs tényező, míg a mezőgazdasági termelés ellenkező irányban hat, az ipar által okozott deficitet azonban nem tudja kompenzálni.

A jugoszláv kereskedelmi mérleg, valamint a fizetési mérleg deficitjének okai a strukturális aránytalanság és a hazai gazdaság stabilitásának hiánya.

Minden deficit pénzformát ölt, ezért nehéz pontos választóvonalat húzni a fizetési mérleg egyensúlyhiányának reális és monetáris tényezői között. A monetaristák szemében a kínálathoz viszonyított túl magas összkereslet a külső egyensúlyhiány oka, különösen olyan országokban, amelyekben a beruházás és felhalmozás között aránytalanság van és amelyekben a külföldi fizetőeszközök szűkössége miatt deficitfinanszírozást valósítanak meg. A legújabb vizsgálatok szerint az expanzív gazdaságpolitika nem képes a recesszív irányzatot megfordítani és növelni a foglalkoztatottságot, viszont áremelkedést vált ki (lásd az NSZK, Japán, Franciaország, Nagy-Britannia stb. példáját).

A legtöbb országban a termelékenység emelkedése elmarad az áremelkedések mögött, különösen a konjunktúraciklus lefelé szálló ágában. Ekkor csökken a gazdaság versenyképessége és ezáltal az export. Az inflációs zavaroknak többféle okát kell megkülönböztetnünk, vagyis tudnunk kell, hogy vajon pénz- (keresleti) inflációval vagy strukturális (költség-) inflációval állunk-e szemben. Különösen fontos ez a fizetési mérlegre gyakorolt hatás vizsgálatakor. Csak az infláció konkrét okainak ismeretében lehet kiigazító intézkedéseket hozni.

Az elmélet eddigi állása szerint olyan modell esetében lehet alkalmazni korrekciós intézkedéseket, amelyben a kamatláb hatékony eszköz a nemzeti pénzmozgás szabályozásában, fejlett a pénzpiac, nincsenek devizális és egyéb korlátozások stb., tehát olyan körülmények vannak, amilyenekből általában a polgári közgazdasági elmélet kiindul. Azoknak az országoknak viszont, amelyek nem illenek ebbe a modellbe — például azért, mert nem konvertibilis a valutájuk — nincs lehetőségük arra, hogy nemzeti pénzrendszerük révén finanszírozzák fizetési mérlegük deficitjét. Ezért az elméletet semmiképpen sem lehet mechanikusan alkalmazni. Ugyanakkor a deficites mérlegek okozta betegséget ma már nem gyógyítja a „zárt gazdaságra" való törekvés, az importkorlátozás.

A kereskedelmi mérleg szaldójának romlása gyakran jár együtt a cserearányok romlásával. Ez Jugoszláviában 1971—1974 között következett be.

Minthogy az export a bizonytalan világgazdasági körülmények között elvesztette vonzerejét, a fizetési mérleg egyensúlyba hozására való legfőbb ösztönző megszűnt. Így Jugoszláviában új módszereket kell alkalmazni. Növelni kell a hazai kereslet és kínálat szabályozásának hatékonyságát, minthogy a termelést nagyrészt a hazai kereslet szívja fel és az export marginálissá válik. Ebben a helyzetben exportösztönzőket kell bevezetni. A gazdasági és a termelési tevékenységet jobban össze kell hangolni, a nyersanyagellátásban hazai forrásokat kell előnyben részesíteni. El kell érni a mezőgazdasági tevékenység iparosítását, az export fellendítésével a fizetési mérleg feszültségének enyhítését (ez a legnagyobb tartalék a fizetési mérleg egyensúlyba hozásánál). A deficit egyik oka a túlméretezett,

gyakran ésszerűtlen beruházás, ami növeli az importtól való függőséget.

Nemcsak a fizetési mérleg egyensúlybahozásáról van szó tehát, hanem az egész gazdaság fejlődési stratégiájáról.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Rolf Peffekoven: A nemzetközi kereskedelem megadóztatása

(WIST—Wirtschaftwissenschaftliches Studium, München—Frankfurt, 1978. 4. sz.)

Amerikai termelő vállalatok New Yorkban a vámbíróság előtt felszólították az amerikai pénzügyminisztériumot, hogy vezesse be a kiegyenlítő vámokat (Countervailing Duties). Az 1974. évi kereskedelmi reformtörvény (Trade Reform Act) előírásaira hivatkoztak, amely lehetővé teszi az egyes vállalatok számára, hogy keresetet indítsanak, ha bizonyítani tudják a konkurrens külföldi termék hazai szubvencionálását. Ez főként Japán és az EGK-országok termékeire vonatkozik, amely országok a GATT előírásaival egyébként összhangban a közvetett adók esetében adóvisszatérítést nyújtanak a határon áthaladó exporttermékekre. Az érvényben levő GATT-szabályok értelmében ugyanis a belföldi termékekre kivetett közvetett adókat (például az értéknövekedési adót) export esetén vissza lehet téríteni, míg a közvetlen adók esetében nincs meg ez a lehetőség. Ezt a gyakorlatot az amerikai iparvállalatok, amelyeket viszonylag jelentős mértékben sújtanak az adóterhek, termékeik diszkriminálásának tekintik.

Ha az amerikai vállalatok panasztétele eredménnyel járna, messzemenő következményei lennének a nemzetközi kereskedelemre nézve. Az EGK-országok az amerikai határkiegyenlítő adó bevezetését a GATT szabályaival ellenkezőnek ítélnék meg, és megtorló intézkedésekhez folyamodnának; nem lenne kizárt a kereskedelmi háború lehetősége sem az Egyesült Államok és az EGK között.

Az alábbi fejtegetésekben kizárólag a nemzetközi kereskedelmi forgalom megadóztatásának gazdasági problémáival foglalkozunk, figyelmen kívül hagyva a jogi vonatkozásokat.

A nemzetközi kereskedelmi szerződések és megállapodások az árucsere megadóztatása vonatkozásában közvetlen és közvetett adókat különböztetnek meg. A következőkben kizárólag a közvetett adókról lesz szó, amelyeket árukra és szolgáltatásokra vetnek ki. Attól függően, hogy egy külkereskedelmi tranzakciót az exportáló vagy pedig az importáló országban adóztatják-e meg, kétféle lehetőség áll fenn: a rendeltetési ország elve (Bestimmungslandsprinzip, BLP) és a származási ország elve (Ursprungslandprinzip, ULP) alapján történő adózás.

BLP-ről akkor beszélünk, ha az árut kizárólag csak a rendeltetési helyen érvényes adók sújtják. Ez esetben az importot az importáló országban adóztatják meg, míg az export az exportáló országban adómentes. Az ország adórendszere tehát a termék belföldi felhasználása esetén lép működésbe. Az adókivetés két módon mehet végbe:

1. Minden árut a kiskereskedelmi forgalomba adóztatnak meg; ez esetben biztosítani kell, hogy a kiskereskedelmi forgalom szféráját ne lehessen megkerülni (fogyasztási adó határkiegyenlítés nélkül).

2. Minden terméket a termelés szférájában adóztatnak meg, és ha a termék exportra kerül, a határon adóvisszatérítésben részesül. Az importot pedig ennek megfelelő adóval sújtják (termelési adó határkiegyenlítéssel).

Az ULP esetében csak a származási ország adórendszere alapján vetik ki az adót. Ez esetben az ország teljes termelését megadóztatják, függetlenül attól, hogy hol fogyasztják el vagy fektetik be az árut. Ekkor tehát az exportáló ország adóztatja meg exporttermelését, míg az import adómentes marad.

Például az egész termelést megadóztatják a termelés szférájában, ebben az esetben azonban határkiegyenlítésre lenne szükség, mégpedig fordított értelemben, mint a BLP rendszerben (fogyasztási adó „negatív" határkiegyenlítéssel).

A külkereskedelem megadóztatásában két típusnak van gyakorlati jelentősége. A BLP szerinti adózás esetén a termelésre kivetett, határkiegyenlítéssel kombinált, az ULP rendszer esetében a termelésre kivetett, határkiegyenlítés nélküli rendszer jellemző. Kérdés, hogy célszerű-e a határkiegyenlítés módszerének alkalmazása a nemzetközi kereskedelemben vagy sem.

Szakértők között vitatott, hogy a kétfajta adózási rendszer közül melyik a célszerűbb. Mindkettőnek vannak előnyei és hátrányai; egységes azonban a megítélés a tekintetben, hogy a külkereskedelem megadóztatásának „semlegesnek kell lennie a verseny vonatkozásában". Mit jelent ez?

A nyereséget tekintve az adórendszer akkor tekinthető semlegesnek a verseny szempontjából, ha az adó nem ütközik a termelési maximum és a kereskedelmi optimum marginális feltételeivel. Fizetésimérleg-szempontból akkor semleges az adórendszer, ha az export és import színvonala és szerkezete az adózás után sem változik. Adópolitikai szempontból semleges adórendszerről beszélünk, ha minden kereskedelmi partner „megfelelő mértékben" részesül az adóbevételekből.

A BLP és az ULP alapján álló adórendszernek a külkereskedelemre gyakorolt hatásának vizsgálata során meg kell különböztetni nyereség és fizetésimérleg-szempontokat.

A nyereségszempontból végzett vizsgálat azt mutatja, hogy az adókivetés általános, tehát minden terméket egyenlő mértékben érint, a kereskedelmi optimum és a termelési maximum összeegyeztetése szempontjából teljesen mindegy, hogy az adórendszer BLP vagy ULP alapján áll-e. Ha azonban speciális, a termékeknek csak egy bizonyos körét érintő adókat vetnek ki, akkor ez vagy a kereskedelmi optimum vagy a termelési maximum marginális követelményeivel kerül összeütközésbe. Ha BLP alapján vetik ki az adót, a kereskedelmi optimum marginális feltételeit sértik meg, ha az ULP alapján, akkor a kereskedelmi optimum teljesül ugyan, termelési maximum azonban nem. Nyilvánvaló tehát, hogy nyereség szempontból nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy melyik rendszer megfelelő.

Ami a fizetési mérleg szempontjából történő megítélést illeti, matematikailag bizonyítható: ebben az esetben annak van döntő szerepe, hogy átháríthatók-e az áremelkedések vagy sem. A GATT jelenlegi szabályozása abból indul ki, hogy a közvetett adók mindenkor teljes mértékben, a közvetlen adók azonban egyáltalán nem háríthatók át. Csak ezen feltételezés mellett fogadható el ugyanis, hogy a közvetett adók esetében van lehetőség határkiegyenlítésre avégett, hogy az adórendszer semleges maradjon a versenynyel szemben. Ennek ellenére BLP alkalmazása esetén minden alkalommal megsértik ezt az elvet, ha

— a közvetett adókat nem hárítják át teljes mértékben, vagy

— a közvetlen adókat, vagy legalábbis azok egy részét áthárítják, s emellett a közvetlen és közvetett adók viszonya országról országra eltér (eltérő az adószerkezet). Az utóbb említett összefüggést használták fel az amerikai termelő vállalatok a cikk elején említett keresetükben.

A BLP mellett gyakran hozzák fel azt az érvet, hogy a versenyhelyzetben bekövetkezett torzulásokat a fizetési mérleg kiegyensúlyozódásának folyamata automatikusan megoldja. Rugalmas árfolyamok esetén ez a következőképpen megy végbe: Ha a BLP alapján történő adózási rendszer exportösztönző és importkorlátozó hatású, emelkedik a deviza kínálata és csökken a kereslete. Ennek következtében felértékelődik az ország valutája, ami a teljesítménymérleg szabályszerű reakciója esetén (a tőkemozgásoktól eltekintve) addig tart, amíg a devizapiacon ki nem alakul az egyensúly és meg nem szűnnek az adó okozta torzulások. Vizsgáljuk meg az árfolyam alakulását az ULP vonatkozásában is. Ha az ilyen alapon kivetett adók miatt csökken az export és fellendül az import, rugalmas árfolyamok esetén a belföldi valuta leértékelődésére kell számítani. Ez gyakorlatilag megszünteti az adórendszer torzító hatását.

Az árfolyammal kapcsolatos érvelés azonban csak azt igazolja, hogy az adók

színvonalában fennálló különbségeket az országok között az árfolyamváltozások kiegyenlítik, határkiegyenlítésre tehát nincs szükség. Az eltérő adószerkezetet azonban az árfolyamváltozások nem semlegesítik, ezért mégis helye lehet a határkiegyenlítésnek. Ha a határkiegyenlítés nem tölti be feladatát, és ez a helyzet ma, akkor ezen az árfolyamváltozások sem tudnak segíteni, csak újabb torzulásokat okozhatnak.

Az eddigiek alapján kitűnik, hogy sem a BLP, sem az ULP mellett nem lehet egyértelműen letenni a voksot. Különösen azért nem, mivel a közvetett és közvetlen adók jelenlegi megkülönböztetett megítélése tarthatatlan állapot. Minden adót egységesen kellene kezelni a külkereskedelemben; a partnereknek pedig egységes eljárási módban kellene megállapodniuk. Az adók egységes kezelése a gyakorlatban kétféleképpen mehetne végbe.

1. A közvetett adók esetében is át lehetne térni az ULP-rendszerre és ezzel egyidejűleg meg lehetne szüntetni a határkiegyenlítést.

2. A másik megoldás, hogy a közvetlen adók esetében is vezessék be a határkiegyenlítést, tehát térjenek át a BLP-re. Erre vonatkozóan már van gyakorlati tapasztalat: az amerikai exportösztönzés. Azt, hogy a két eljárás közül melyik lenne célravezetőbb, csak további vizsgálatok dönthetnék el.

A külkereskedelem megadóztatásával más problémák is felmerülnek. Már utaltunk arra, hogy a különböző adózási rendszerek eltérő hatást gyakorolnak az adóbevételek nagyságára. Az ULP esetén a teljes belföldi termelést, a BLP esetén a teljes belföldi felhasználást adóztatják meg. Attól függően lehet egyik vagy másik módszer mellett dönteni, hogy milyen pénzügyi és nem pénzügyi célkitűzések érvényesülnek az adókivetéskor.

A határkiegyenlítés a gyakorlatban nehézkes eljárás. Csak akkor működik, ha a belföldön fizetendő adó tényleges nagysága ismert. A nem termékekre vonatkozó (közvetlen) adók esetében például a „tényleges" kiegyenlítési ráta megállapíthatatlan. Ha a közvetett és közvetlen adók egységes megítélését kívánjuk elérni, az ULP-re történő áttérés látszik célszerűnek.

A BLP — az ULP-től eltérően — lehetőséget ad protekcionista intézkedések életbe léptetésére, amire az utóbbi időben egyre gyakrabban sor is került. Ez kereskedelempolitikai ellentétekhez vezetett. A határkiegyenlítés gyakorlatát annál inkább protekcionista célokra használták fel, minél inkább veszítettek jelentőségükből a hagyományos eszközök (vámok, kontingensek stb.).

A BLP feltételezi, hogy fennmaradnak az adóhatárok. Ez ellentétben áll a közös piaci szerződés azon célkitűzéseivel, hogy a belső piachoz hasonló piaci feltételeket kell teremteni a közösség piacán. Megemlítendő, hogy a határellenőrzés tetemes költségnövekedéssel jár. Ezenkívül az adóhatárok léte arra indított egyeseket, hogy a rendelkezéseket kijátszva valamilyen útonmódon megkerüljék az import után kivetett adó kifizetését, illetve, hogy színlelt exportügyletekkel szubvenciót eszközöljenek ki. A technikáját tekintve egyszerűbb ULP esetében ilyen lehetőségek nincsenek.

A „versennyel szembeni semlegesség" kritériuma alapján nem dönthető el, hogy melyik adórendszer bevezetése lenne célszerűbb. Az említett megfontolások azonban minden kétséget kizáróan az ULP-rendszer mellett szólnak. E rendszer működtetése egyszerűbb, az adóhatárok létezését nem feltételezi és nem ad lehetőséget a szabályok kijátszására. ULP esetén a közvetett és a közvetlen adók megítélése a külkereskedelemben egységes. Szükségszerű tehát, hogy az érintett országok áttérjenek az ULP-rendszerre.

E javaslat az EGK-ban bevezetendő adózás vitái során általában egyetértésre talál, általános azonban az a vélemény, hogy az ULP bevezetése előtt az adók harmonizálására van szükség. Minthogy a harmonizálás inkább az adók szerkezetének, nem pedig színvonalának egységesítését jelentené, árfolyammegfontolások vetődnek fel. Az adók harmonizálása egyébként mindenképpen lemondást jelent a nemzeti adóautonómiáról. Ez politikai és pszichológiai problémákat okoz. Ezért — az adórendszer harmonizálására vonat-

kozó szerződéses kényszer helyett — rá kellene bízni az egyes országokra: hogyan, mi módon kívánnak alkalmazkodni kereskedelmi partnereik adórendszeréhez. Az ULP bevezetése így vagy úgy az adórendszerek nemzetközi összehangolását követelné meg.

(Ism.: *Láng Erzsébet*)

P. MoNair-E. May: A kiskereskedelmi forgalom soron következő forradalma

(Harvard Business Review, Boston, 1978. szeptember—október)

A kiskereskedelem várható fejlődéséről alkotott elképzeléseket a múltban lejátszódott folyamatok elemzésével lehet alátámasztani vagy cáfolni. Az Egyesült Államokban az elmúlt 150 évben a következő tendenciák rajzolódtak ki: 1. a kis boltokról a széles választékkal rendelkező üzletek felé való eltolódás; 2. a termékspecializációtól a legkülönfélébb áruk árusítása felé hajlás; 3. a kiskereskedelmi, valamint a gazdasági, társadalmi, technikai és demográfiai változások közötti közvetett, de jelentős kapcsolatok erősödése.

Az elmúlt 30—40 év kereskedelmi tevékenységének áttekintése révén feltárhatjuk azokat az okokat, amelyek a soron következő változásokat kiváltják. Ezek: 1. a társadalom-gazdasági változások felgyorsulása és a különböző típusú kereskedelmi egységek életciklusának rövidülése; 2. a tömegszerű elosztás kiterjedése; 3. a fogyasztó erősödő hatása a kiskereskedelmi változásokra; 4. a technikai változások, mint a kiskereskedelmi változások közvetlen előidézői; 5. a szaküzletek újraéledése.

A kiskereskedelmi szervezetek kettőssége

A marketingelmélet már hosszú évek óta elhatárolja a rutinvásárlások és az egyedi vásárlások kategóriáját. W. Salmon ezt a két típust úgy különíti el, mint „nem személyiségigényes" és „személyiségigényes" vásárlásokat. Az előbbi fő jellemzője, hogy a vásárló minél kevesebb időt kíván a vásárlással eltölteni. A „nem személyiségigényes" vásárlások köre nemcsak az élelmiszerekre terjed ki, hanem a tisztító- és tisztálkodási szerekre, gyógyszerekre, kisebb értékű ruházati cikkekre (főként fehérneműkre), háztartási eszközökre stb. is. Az egyedi vásárlások (ruhák, bútorok, lakberendezési tárgyak stb.) esetében a vásárló igényli azt, hogy törődjenek vele, kapjon tanácsot stb. Ezért a vásárlások első típusa esetében az önkiszolgálás a célszerű, az utóbbinál pedig a jól képzett eladószemélyzettel működő és számos szolgáltatást nyújtó szaküzleteket részesítik előnyben.

A tömegtájékoztatás hatása

A rutinvásárlásoknál az elkövetkező időszakban az elektronikus postázásé a jövő. A postai rendelés már rászoktatta a fogyasztókat, hogy ne közvetlenül vásároljanak. Az Egyesült Államokban 1977-ben hozott rendelkezés, amely engedélyezi a televízióhoz kapcsolt telefonon történő párbeszédet vevő és eladó között, megnyitotta az utat a „személytelen vásárlások" előtt. A vásárló a jövőben csak felveszi a telefont, megtekinti a kért árucikket a televízió képernyőjén és leadja a megrendelést, az árut házhoz szállítják, a számlát pedig bankátutalással egyenlítik ki. Ez a megoldás annál is inkább elképzelhető, mert a vásárlók már az önkiszolgálás során is hozzászoktak a „személytelen vásárláshoz". Ezenkívül sokan amúgy is a televíziós reklámok alapján vásárolnak, tehát a döntésük az áruval való közvetlen találkozás előtt megszületik, az áruban külső csomagolás alapján bíznak. Meggyőző érv a fantasztikusnak tűnő elképzelés mellett az, hogy kezdetben az önkiszolgálási formát is irreálisnak tartották, ma már viszont általánosan elfogadott. További ok e rendszer elterjedésére az időmegtakarítás, a táveladás időt szabadít fel a rohanó élet kívánta sokféle tevékenység számára. Az idő fontosságát támasztják alá a különféle amerikai tár-

sadalmi-gazdasági adatok: vagyis az alacsonyabb népességszaporulat, a kisebb családok, a több egyszemélyes háztartás, a nők nagyobb arányú munkába állása, az olyan háztartások gyakoriságának növekedése, ahol a férj és feleség is dolgozik, az idősebb korúak arányának növekedése a népességben.

Végezetül: az elektronikus elosztásnak — tőkeintenzív lévén — költségkihatásai is vannak. A gyors információ adás révén azonban a készletezési költségekben elérhető megtakarítás fedezheti ezt a költségtöbbletet.

Változások a marketing területén

A televíziós rendelési rendszer nyilvánvaló következménye lesz, hogy nagyobb súlya lesz majd a termelőnek és kisebb a kereskedőnek a terméktulajdonságok meghatározásában és bemutatásában nemcsak a reklám területén, de a csomagolás vonatkozásában is. A termelőnek kell majd összeállítania azt a televíziós katalógust, amelyet a fogyasztó a képernyőn lát, amelynek alapján vásárol. Ugyancsak fontos tényező a csomagolási egységek szabványosítása. A szaküzletekben ezzel szemben a bemutatótermek jelentősége fokozódik, egyben szükségessé válik, hogy a vásárló itt is a termék valamennyi variációját (szín, méret stb. szerint) megismerhesse. Az új rendszer nyertesei nyilvánvalóan azok a termelők és kereskedők lesznek, akik a leghamarabb képesek alkalmazkodni hozzá, és ehhez megfelelő tőkével is rendelkeznek.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

MŰVÉSZETSZOCIOLÓGIA

(Szerkesztette: Józsa Péter)
(Válogatott tanulmányok)

A művészetszociológia sok szempontból nem tekinthető egységes szakágnak. Egyrészt különválnak a szociológiai kutatás tárgyai, a művészeti ágak is: az irodalom (és az olvasás), a film (és a moziba járás), a képzőművészet (és a képzőművészeti műveltség) stb., másrészt a kutatások tematikailag is több dimenzióban rétegződnek. Így élesen különválik az alkotási folyamatnak, az alkotók társadalmi helyzetének és csoportéletének kutatása; a műveket a közönséghez eljuttató intézmények szervezetének, működési módjának vizsgálata; a közönség reagálásának, a befogadási folyamatnak a tanulmányozása; sőt, külön iskolát alkotnak azok a megközelítési módok, amelyek azt firtatják, hogy az esztétikai műveltség és érzékenység különböző típusainak melyek a funkciói a különböző társadalmi csoportok „ideológiai háztartásában", a társadalom és a kultúra hatalmi struktúrájában. Bizonyos szempontból külön kutatási ágat alkotnak azok a vizsgálatok, amelyek a műalkotásokat mintegy dokumentációnak tekintik az őket létrehozó társadalomról, s a műveket megrendelő és társadalmi közegekre nézve vonnak le belőlük konzekvenciákat.

Világszerte évtizedek óta nagyarányú szociológiai jellegű vizsgálódások folynak az előbbiekben említett jelenségek társadalmi természetének, meghatározóinak és következményeinek tisztázására. E vizsgálódások ma még távolról sem „konvertibilisek" sem elméletileg, sem módszertanilag, hanem különböző oldalakról, különböző szemléletek talajáról, különböző módszerekkel közelítik meg a problémákat.

A gyűjteményes kötet egyes tanulmányai és Józsa Péter bevezetése képet adnak a mai nemzetközi művészetszociológiai kutatások valamennyi fontosabb típusáról, irányzatáról. A mű szinte teljes körű áttekintést nyújt a magyar olvasónak — szociológusoknak, pedagógusoknak, a közművelődési intézmények dolgozóinak, egyetemi hallgatóknak — ennek az ígéretes, módszereit és elméleti kérdésfeltevéseit tekintve is egyre igényesebb kutatási szférának az állapotáról.

337 l., kötve 66,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Molnár Imre: A szövetkezeti vezetés kettőssége

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 358 l.

A szövetkezeti jog nem bővelkedik monográfiákban. Annál örvendetesebb Molnár Imre könyvének megjelenése, amely nem is pusztán jogtudományi, hanem egyben szövetkezetelméleti munka. Elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel foglalkozik, amelyek a nagyobb politikai, társadalmi és gazdasági szerepet játsszák a magyar szövetkezeti mozgalomban.

A szövetkezeti szektornak együtt kell működnie az állami gazdálkodó szervezetekkel, elsősorban az állami vállalatokkal. Ebből a felismerésből adódik a szerzőnek az a törekvése, hogy a szövetkezetek működését, ezen belül a vezetését ne önmagában, a népgazdaság egészét tekintve jóval nagyobb súlyú állami szektortól függetlenül szemlélje, hanem nagyon sok esetben pillantást vet az állami vállalatok vezetésének helyzetére. Ennek köszönhető, hogy a szövetkezeti vezetés sajátosságaira vonatkozó következtetései mellett az állami vállalatok vezetésére is figyelemreméltó megállapításokat fogalmaz meg.

Az igen sok alfejezetre tagolódó, ezeken belül különböző szemszögű részelemzéseket magában foglaló könyv hat fejezete talán a túlzottan sok külön részre bontott kifejtés ellenére — egységes a céljában: a szövetkezetek — elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek — vezetésének olyan jogi és szövetkezetelméleti koncepcióját igyekszik kimunkálni, amely megfelelő alapul szolgálhat a szövetkezeti vezetés helyes és rugalmas, a társadalmi-gazdasági viszonyokhoz és változásaikhoz idomuló gyakorlatának kialakítására.

A szerző igen széles körű — nemcsak jogi, hanem közgazdasági, szociológiai, szövetkezetelméleti — irodalmat dolgozott fel, s bár végső konklúziói a vezetésre irányulnak, a monográfia túlmegy a — talán nem nagyon szerencsésen megválasztott — cím sugallta tartalmon. A széles körű irodalomfeldolgozás polemikus hangvételt követelt, aminek a szerző kiváló szintetizáló készségről tanúskodó módon tett eleget. A könyv értékei közül ki kell végül emelnem a világos fogalmazást, a megértést segítő plasztikus képeket találó kifejezési formákat.

Bevezetőül megjegyzem még, hogy a szerző könyve kéziratát nyilvánvalóan a szövetkezeti jogszabályok 1977. évi módosítása előtt adta nyomdába, s így annak rendelkezéseit általában nem vehette figyelembe. A változások némely elemét azonban jelezni tudta egy-egy javaslata pedig egybevág a módosító rendelkezésekkel.

1. A könyv alapvető — a címben is kifejeződő — kiinduló tétele, hogy *a szövetkezet olyan szervezeti forma, amelynek gazdasági és társadalmi oldala (tulajdonsága) van*, amelyek azonban a szövetkezetnek sem a működésében és gazdálkodásában általában, sem pedig a *vezetésében nem különülnek el.*

A szövetkezet mint szervezeti forma e kettőssége a szerző által bőségesen idézett irodalom tanúsága szerint ismert és elismert szövetkezeti jellegzetesség, ám sokan ezt helytelenül úgy értelmezik, mintha a két oldal elválasztható volna.

A szerző több olyan állásfoglalást idéz (lásd 68—69. l.) amely a szövetkezetek vezetésében a két oldal határozott és következetes szétválasztását sürgeti (külön elnöki — „társadalmi" — és igazgatói — „gazdasági" — funkció létrehozását javasolja). Ez a szövetkezet intézményes kettészakítását s ezzel a szövetkezeti forma lényegének feladását jelentené.

Lenin szövetkezeti tervében a „szövetkezeti vállalatról" írt ugyan, azonban a szövetkezetet „kollektív vállalatnak" nevezte, amelyben mind a két sajátosság bennefoglaltatik. Ehhez, amire — Erdei Ferencre való utalással — a szerző is hivatkozik, annyit tennék hozzá, hogy Lenin ugyanott a szövetkezet kiemelt feladatának minősíti a kultúra terjesztését, sőt összekapcsolja a gazdasági céllal.[1]

2. A másik alapvető tétel, *a szövetkezet vezetésének* demokratizmusa, a szövetkezeti demokrácia érvényesülése, leegyszerűsítettnek tűnik, mégis helytálló az az összefüggés, hogy

[1] Lenin: A szövetkezetekről. Kossuth Könyvkiadó, 1 59. 188—189.1.

a társadalmi-gazdasági egységből következően a szövetkezet vezetésében szükségképpen érvényesülnie kell a demokratizmusnak. A szerző ezt a tételét — amelyet már könyve I. fejezetében megfogalmaz — a további fejezetekben sokirányú, szinte minden fontos részkérdésre kiterjedő vizsgálódással támasztja alá, s ezen alapulnak a szövetkezeti vezetés jövőbeli fejlődésének irányára vonatkozó javaslatai.

A szerző helyesen fejti ki, hogy a demokratikus vezetés, a szövetkezeti demokrácia egyik alapja a szövetkezeti társadalmi tulajdon: „Ha a tulajdon társadalmi, azaz demokratikus, akkor annak kell lennie a vezetésnek is." „A termelőszövetkezet gazdái maguk a tagok..." A szövetkezeti vezetéssel kapcsolatos koncepciójából két elemet emelnék ki: *a tagsági vezetést* és ebből következően a tagság egésze alkotta *közgyűlést*, amely irányítást, felügyeletet, ellenőrzést gyakorol az operatív testületi szervek felett.

A szerző elismeri ugyan, hogy „a szövetkezeti demokrácia... a közvetlen és képviseleti demokrácia egysége", a küldöttgyűlést mégsem tartja kielégítő megoldásnak. Úgy ítéli meg, hogy ez esetben a tagság zöme csak a küldöttek megválasztásában vehet részt, s nem gyakorolhatja vezetési jogait. Úgy vélem, feltétlenül egyet kell értenünk azzal, hogy a küldöttgyűlés nem léphet a közgyűlés helyébe. A fejlődés jelenlegi szakaszában azonban — a közgyűlés *mellett* — nyilvánvalóan szükség volt a küldöttgyűlés intézményesítésére, amelynek alkalmazását a nagy területű és taglétszámú termelőszövetkezetekben — a többi között — éppen a szövetkezeti demokrácia tényleges érvényesülése követeli meg. Az új szabályozás szerint a munkahelyi közösségek nemcsak megválasztják a küldötteiket, hanem megtárgyalják a küldöttgyűlés napirendjére tűzött ügyeket, a többségi álláspontot azután a küldöttek képviselik, akik kötelesek beszámolni a küldöttgyűlés határozatáról. Ily módon a tagok széles köre vehet valóban *aktívan* részt a küldöttgyűlés hatáskörébe tartozó ügyek eldöntésében.

Különösen az állami vállalat és a szövetkezet összevetése során a szerző többhelyütt foglalkozik a szövetkezeti tulajdon kérdésével, s egy sor fontos és helytálló következtetésre jut. Ezek közül ki emelném azt a megállapítását, amely szerint az állami vállalatok és a szövetkezetek közötti különbségek tudatosan alakíthatók, befolyásolhatók, ha ennek gazdasági-társadalmi feltételei fennállnak, vagy a feltételek módosítása a fejlődést szolgálja. Úgy gondolom ebből az következik, hogy a gazdaságpolitika, a társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődése nyomán következhet be a két tulajdonformának és a kereteik között működő gazdálkodó szervezeteknek az *egymáshoz való közeledése*.

3. A szövetkezeti tulajdonviszonyokhoz és a demokratizmus érvényesüléséhez kapcsolódik a *munkás-paraszt szövetség*, az osztályviszonyok alakulására vonatkozó fejtegetés. A szerző helyesen állapítja meg, hogy miként az állami és a szövetkezeti tulajdon a társadalmi tulajdon két formájaként közeledik egymáshoz, úgy a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság között fennálló különbségek nem jelentenek antagonisztikus osztályellentétet: „A két osztály majdani egybeolvadása... fokozatos és kölcsönös közeledéssel" következik be. Felveti a falu gyorsabb urbanizációjának fontosságát, amelynek eredményeképpen a munkaerő mai egyirányú áramlását egymást kiegyenlítő oda-visszaáramlás váltaná fel, előmozdítva a két szövetséges osztály kölcsönös közeledését. (159—160. l.)

4. A tagsági vezetés s a tagok tulajdonosi és munkavállalói (dolgozói) kettőssége veti fel a *tagsági érdekvédelem* kérdését. Az állami vállalatnak és a szövetkezetnek — a rokonvonások mellett, s a legújabb jogi szabályozásban éppen a munkajogviszonyok terén végrehajtott „közelítés" ellenére — némely feladatokat eltérő eszközökkel és módszerekkel kell megoldania. A lényegileg az állami vállalati döntőbizottsághoz hasonló szerepet betöltő termelőszövetkezeti döntőbizottság — mint a szerző helyesen hangsúlyozza — nem nyújt kielégítő érdekvédelmet. Az új szabályozás a termelőszövetkezeti szövetségek feladatkörét kibővítette ugyan a tagság érdekvédelmével, a hatásos megoldást azonban a termelőszövetkezeten belül kell és lehet megtalálni.

A tagság érdekvédelmével függ össze *a „kisebbség" jogainak védelme*. Szabályszerűen hozott közgyűlési határozat esetén is előfordul, hogy a tagság egyharmada, illetőleg 44 százaléka dönt az egész tagságot érintő ügyben — nem szólva az olyan esetekről —, amikor a közgyűlés jogsértően határoz (244., 302. és 320. l.). A szerző a jelenlegi garanciákon túlmenően szükségesnek látja az állami törvényességi felügyelet bekapcsolását. Magam úgy vélem, az 1978. 4. tvr. 11. §. (2) bekezdésének analógiájára lehetővé kellene tenni, hogy a kisebbség (kollektíva) jogos érdekeit lényegesen sértő határozat — ha a sérelmet nem sikerült a termelőszövetkezeten belül orvosolni — a bíróság útján megtámadható legyen.

5. A szövetkezet, a szövetkezés együttműködést jelent. A Rochdale-i szövetkezőktől kezdve napjainkig embercsoportok azért egyesülnek szövetkezetekben, hogy erőiket tömörítve küzdjenek a maguk elé tűzött társadalmi és gazdasági célok megvalósításáért. Ez a felfogás fejeződik ki abban, ahogyan a szerző a tagok együttműködéséből kiindulva vizsgálja a szövetkezet és a szövetkezeti vezetés kérdéseit.

A fejlődés során kialakult a szövetkezetek *társadalmi együttműködése* — nálunk elsősorban szövetkezeti érdekvédelmi, érdekszolgálati feladatokkal —, majd a *gazdasági együttműködés* — a különböző kooperációk, a koncentráció és specializáció előtérbe kerülésével, a gazdasági társulások kialakításával, amelyek szervezeti-jogi keretei között mind a vertikális, mind a horizontális integráció megvalósítható. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy a társadalmi együttműködés sem gyengítheti, sőt — az új szabályozás szerint is — éppenséggel erősítenie kell a szövetkezeti gazdálkodást, s a szövetkezetek gazdasági társulásaiban ugyancsak jelen kell lenniük a működés és vezetés társadalmi elemeinek.

Egyetértek tehát a szerző megállapításával, amely szerint a kooperációk bővülése, a társulások létrehozása nem mondhat ellent a szövetkezeti demokratizmus erősítésének — még akkor sem, ha az szövetkezetek és állami vállalatok között jön létre — azért sem, mert a demokratizmusnak az állami vállalatoknál is fejlődnie kell. A vegyes társulások elősegíthetnék, hogy a népgazdaság mindkét szektorának működésében, gazdálkodásában, vezetésében fokozottan érvényesüljön a demokratizmus. A gazdasági társulások új jogi szabályozása — legalábbis annak kogens rendelkezései — ugyan nem elég határozottan mutat ebbe az irányba, mivel azonban ez a törvényerejű rendelet a szerződéses szabadság alapján áll, a demokratizmus érvényesítésében sok múlik a konkrét szerződéseken.

A máris széles körben elterjedt *termelési rendszerek* nagyobb része egymástól sokban eltérő szerződési feltételek szerint működik. Ha a termelési rendszerek beilleszkednének a gazdasági társulások valamelyik formájának szervezeti-jogi keretébe, akkor az együttműködést konkrétan szabályozó szerződések itt is jelentősen előmozdíthatnák és jogilag garantálnák a demokratikus elemek bővülését.

Az eddigiekben Molnár Imre könyvének általánosabb fejtegetéseiből emeltem ki néhány általam fontosnak ítélt kérdést. Hasonló módon igyekszem most vázolni a szerzőnek a *szövetkezetek vezetésére* vonatkozó következtetéseit és javaslatait.

1. A szerző elvi megfontolások alapján és felmérések adataira támaszkodva (237. és 240. l.) mutat rá annak a felfogásnak a tarthatatlanságára, amely szerint a fejlődés jelenlegi szakaszában, amikor a mezőgazdasági termelés, a termelőszövetkezetek gazdálkodása az iparosodás irányában halad, túlhaladottá, korszerűtlenné vált szövetkezeti vezetés demokratikus rendszere. „...a demokratizmus erősítése korunk egyik fő törekvése és jellemzője. Ha pedig ez így van, akkor a szövetkezeti vezetésben is a demokratizmus fejlesztése a fő tennivaló" — állapítja meg —, s ezt az álláspontját feltétlenül el kell fogadni. A szövetkezeti demokrácia megvalósulása, következetes alkalmazása és fejlesztése természetesen nem öncél; egyik sajátossága éppen az, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődésében rejlő, abból fakadó következmények tudatos felhasználása jelenti a szövetkezetek vezetésének további erősítését. E kérdéssel bizonyos fokig összefügg a demokratikus centralizmus érvényesülése a szövetkezeti mozgalomban, illetőleg a szövetkezeteken belül. A szerző ezzel kapcsolatos fejtegetése is elfogadható azzal, hogy — mint több ízben kiemeli — a szövetkezeti vezetésben mindenekelőtt a tagsági vezetés, a testületi és az egyszemélyi vezetés, valamint a kölcsönös függőség elvei dominálnak.

2. „A tagsági vezetés elve a szövetkezetekben" című zárófejezetben a szerző — a korábbi hat fejezet fejtegetéseire alapozva — teljesen a vezetés kérdéseire koncentrál. Bizonyítja, hogy a megvalósítás minden nehézsége és a szóba jöhető ellenérvek dacára az egyedül járható helyes út, hogy a termelőszövetkezet minden ügyében a tagság döntsön — közvetlenül vagy közvetve a testületi és az egyszemélyi vezetés egységes rendszerében. Ebben a rendszerben kell kiemelni a kollektíva kisebb egységeinek szerepét. Tulajdonképpen a „kis kollektívák" bekapcsolása a vezetésbe jelenti a tagsági vezetés tényleges realizálását.

A *kollektív vezetés és egyszemélyi felelősség* kérdését tárgyalva vitatja azt a nézetet, amely szerint a vezetés a szövetkezetekben a szakemberek ügye. A vezető kollektívák tagjai ma már nagyobbrészt a tagság politikailag és szakmailag egyaránt legképzettebb, legalábbis a legnagyobb gyakorlattal rendelkező tagjai közül kerülnek ki — mutat rá —, akik képesek átfogni és elbírálni a szövetkezetük működésével és gazdálkodásával összefüggő minden ügyet. Felhívja ugyanakkor a figyelmet arra, hogy érvényesíthető volna a kollektíva politikai-erkölcsi és fegyelmi felelőssége is, e kérdéskör azonban további elemzést érdemel.

A vezetésnek szerves része az ellenőrzés, jóllehet az ellenőrző bizottság mint a tagság tulajdonosi ellenőrzésének társadalmi szerve nem lát el semmiféle közvetlen vezetői funkciót. Az ellenőrzés legfontosabb és leghatékonyabb formája *a vezetői ellenőrzés* — hangsúlyozza a szerző —, talán ezen kellene elsősorban javítani. Amit szerző a munkafolyamatokba épített ellenőrzésnek tekint, tulajdonképpen az is vezetői ellenőrzés, csak éppen nem felső szinten, hanem decentralizáltan. Kétségkívül a felső szintű vezetői ellenőrzés a legszélesebb körű, hiszen a termelőszövetkezet egész társadalmi és gazdasági működését át kell fognia. Közép- és alsó szinten a vezetői ellenőrzés a maga kisebb területén lát el hasonló feladatokat.

A jogi szabályozást taglalva a szerző nagy jelentőséget tulajdonít a tagsági vezetés elvének, a szokásos szóhasználattal: a *szövetkezeti önkormányzatnak* mint általános szövetkezeti vezetési elvnek, amelyet azonban szerinte — s ebben alighanem igaza van — pontosabban fejez ki a szövetkezeti *önigazgatás* fogalma. Az „önkormányzat" inkább a szövetkezet önállóságát, a szubordináció kizárását jelzi.

3. Egyetértek Molnár Imrének azzal az álláspontjával, hogy *a vezetés jelenlegi szervezeti keretei* megfelelnek a követelményeknek, alkalmasak a vezetés fejlesztésében jelentkező feladatok megoldására. Nincs szükség alapvetően új koncepción alapuló vezetési szervezet kialakítására. A szervezeti változtatások egyébként is többnyire megrázkódtatással járnak, s emiatt esetleg több a káruk, mint a hasznuk. A jogilag korábban is szabályozott küldöttgyűlés mintegy új életre keltése jól példázza, hogy a valóban szükségessé váló módosulásokat a meglevő szervezeti keretek között, rugalmasan végre lehet hajtani. Ugyanakkor lehetséges és szükséges a kialakult szervezeti rendben a vezetési tevékenység színvonalának emelése, a társadalmi-gazdasági fejlődéssel párhuzamosan a vezetés kulturáltabbá, politikailag is érettebbé tétele.

★

Molnár Imre könyvét a szövetkezeti irodalom kitűnő alkotásának tartom. A szerző elismerésre méltó alapossággal elemzi a szövetkezetek — elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek — belső viszonyait s a különböző irányból rájuk ható tényezőket. Logikus és meggyőző gondolatmenetek alapján vonja le a szövetkezeti vezetés fejlődési irányának kijelölését megalapozó következtetéseit. Könyvét érdemes alaposan tanulmányozni.

Földes Iván

A BERUHÁZÁSOK ANALITIKUS NYILVÁNTARTÁSÁNAK SZERVEZÉSE

(Számviteli Szervezési Útmutató)
(A Pénzügyminisztérium hivatalos kiadványa)

A Számviteli Szervezési Útmutató sorozatban a PM Számviteli Főosztálya tulajdonképpen a könyvviteli elszámolás rendjéhez kapcsolódóan szabályozza, s ajánlásokkal segíti az analitikus nyilvántartások szervezését a vállalatoknál.

A kiadvány első felében az összeállítók részletes ismereteket adnak a beruházási tevékenység teljes köréről. A legújabb jogszabályok alapján került sor a beruházási szabályok és a beruházások fogalmi körének meghatározására, illetve egyes kérdéseknek a tisztázására. Az első rész elősegíti az egységes és pontos értelmezést, amely alapja a pontos, és szakszerű nyilvántartásnak is.

A további részekben a beruházási folyamat során keletkezett bizonylatokról, a beruházás nyilvántartásairól és a beruházással kapcsolatos beszámolási rendszerről adnak részletes eligazítást a szerzők. A bizonylatok használatáról és az azokkal kapcsolatos szabályokról, a kiállítók és kezelőik egyaránt eligazítást nyernek. Tárgyalja a kiadvány a befejezetlen beruházások leltári felvételi módszerét. Külön fejezetben foglalkoznak az ágazati sajátosságokkal, nevezetesen a mezőgazdasági üzemek sajátos beruházásának nyilvántartásával, a saját kivitelezésű beruházások teljesítményértékének megállapításával stb. A mű befejező része a beruházások beszámoló rendszerét és a beszámoló adatai megállapításának módszerét, szabályait ismerteti. Az anyaghoz a szerzők részletes jogszabálymutatót is összeállítottak. A kiadványban szereplő nyilvántartások és egyéb kimutatások a gyakorlati munkát jelentősen megkönnyítik.

175 l., fűzve 21,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Иштван Хусар

Соображения о народнохозяйственном плане на 1979 год

Статья написана автором (заместителем председателя Совета Министров, председателем Госплана ВНР) с использованием его выступления в парламенте 20-го декабря 1978 года. Он даёт в статье обзор и анализ об экономическом опыте прошлого года, и на основе этого представляет хозяйственные задачи, предстоящие выполнить в 1979 году. Он повторно подчёркивает: в 1979 году на передний план надо будет выдвинуть задачи, связанные с повышением качества и эффективности, чтобы можно было достигнуть улучшения баланса венгерского хозяйства.

Анализируя экономические проблемы настоящего, автор выделяет три, взаимосвязанные между собой группы явлений: 1. ухудшение условий торговли, 2. отставание улучшения эффективности венгерского хозяйства от запланированного, 3. более быстрое по сравнению с запланированным повышение конечного отечественного потребления — в том числе, в первую очередь, накопления.

Главными характерными чертами плана на 1979 год являются — более чёткое, чем ранее — стремление к повышению эффективности и качества, а также умерение темпа роста внутреннего конечного потребления. (Особенно усиленным должно быть сокращение затрат по накоплению, в то время как потребление населения, если и медленнее, чем в предыдущие годы, будет и в дальнейшем повышаться.) Цель — подчёркивает автор — состоит в том, чтобы осложнение экономических условий ощущалось населением в первую очередь не в качестве потребителей, а производителей, чтобы посредством качественного улучшения производственной деятельности представилась возможность для обоснования дальнейшего повышения жизненного уровня.

Иван Майор

Поведение и развитие предприятий при различных экономический строях — на примере среднего венгерского предприятия

Автор в своей статье, сопоставляя типичное венгерское предприятие с определяющими уровень отрасли развитыми капиталистическими предприятиями, принадлежащими к определённой прогрессивной отрасли, представляет расхождения между ними и вскрывает важнейшие причины этих различий. Анализ строится на предположении, согласно которому носителями экономического развития страны являются динамичные ключевые отрасли хозяйства, но в то же время возможности их развития определяются окружающими их экономическими условиями, их отношением к остальным областям хозяйства. Поэтому если удастся доказать, что относящиеся к прогрессивным отраслям венгерские предприятия и предприятия развитых капиталистических стран движутся различными путями развития, то это может приблизить нас к понятию различий в экономическом развитии упомянутых стран.

Автор выполняет сопоставление и изучение причин расхождений в отношении предприятий профессиональной техники связи. Он анализирует развитие крупных международных монополий отрасли, а также развивающихся относительно самостоятельным путём средних предприятий, сопоставляя затем с ними путь развития типичного венгерского предприятия, производящего средства техники связи. Различные пути развития автор характеризует посредством важнейших экономических параметров предприятий — выручкой в расчёте на одного занятого, долей инвестиций, затрат на исследовательские и конструкторские работы, долей экспорта в выручке, — взаимосвязью между этими параметрами, а также стратегией предприятий в области технического развития и сбыта. Для исследования взаимозависимостей он использует также логический анализ и точные математико-статистические методы.

Анализы доказывают, что в одной из динамических отраслей развитых капиталистических стран — технике связи — имеют место различные международные пути развития, однако венгерская промышленность техники связи не относится ни к одному из них.

Своеобразное развитие венгерской техники связи объясняется определёнными стремлениями экономической политики — в первую очередь, стратегией быстрого роста и усиленного экспорта, — противоречивым положением предприятий в системе народнохозяйственного регулирования, а также спецификой сотрудничества в рамках СЭВ.

В заключение в статье представляется, какие альтернативы возможны — и какие из них можно считать реальными — для венгерских предприятий, производяших средства техники связи.

Людвик Макарук:

Взаимозависимости импортной политики в социалистических странах

Автор в своей статье представляет, что различный характер требований, предъявляемых к импорту и связанных с ним проблем, а также по объективным и субъективным причинам различный способ их разрешения — вопреки определенным общим чертам — наделяют импортную политику отдельных — социалистических и несоциалистических — стран специфическими чертами. Поэтому импортная политика отдельных стран по-своему всегда уникальна и неповторима.

Автор на этом основании анализирует, в чем состоит суть импортной политики той или иной страны. Отвечая на этот вопрос, автор констатирует, что, рассматривая характерные черты импортной политики, следует различать фундаментальные, устойчивые и второстепенные, переходные черты. С целью анализа следует

дать ответ и на следующие — органически взаимосвязанные и воздействующие друг на друга — вопросы: почему импортирует данная страна, что она импортирует, сколько, откуда и когда она импортирует? Автор выявляет, что на эти кажущиеся простыми элементарные вопросы нелегко дать приемлемые, категорические, обоснованные ответы, так как к каждому из них можно и следует приближаться с разных сторон.

Иштван Добози

Сырьевая и энергетическая политика в Западной Европе: национальные и международные тенденции

До сырьевого и энергетического кризиса 1973—1974 годов цель западноевропейской сырьевой и энергетической политики заключалась в том, чтобы обеспечить бесперебойное удовлетворение спроса при возможно наименьших затратах и свободном выборе потребителями. В сырьевой политике преобладала ориентация на предложение, регулирование спроса отодвигалось на задний план. Уже ранее начавшееся разложение капиталистической международной системы обеспечения сырьём ускорилось в семидесятых годах. Для этой системы характерными стали постоянно растущее отсутствие стабильности, склонность к конфликтам и неопределённость. Вследствие активизации различных и постоянно множащихся группировок с разными интересами условия использования сырьевых и энергетических ресурсов и внутри отдельных национальных хозяйств сдвинулись в направлении нестабильности. Под воздействием кризиса в системе целей сырьевой и энергетической политики произошли важные изменения в направлении умерения роста спроса и усиления надёжности снабжения. Эти изменения предъявили новые требования по отношению к системе инструментов политики (policy), ставшей более комплектной, и увеличилось число средств, применяемых правительственной политикой. Значительно умерилась прежняя односторонняя ориентация сырьевой и энергетической политики на расширение предложения, и в большой мере увеличилось значение регулирование спроса (demand management). Конкретнее, в системе инструментов политики наблюдаются следующие основные изменения: поощрение экономии при помощи административных и экономических методов; по мере возможности более интенсивное использование внутренних ресурсов; стремление к созданию более уравновешенной, диверсифицированной структуры энергетического баланса; усиленная диверсификация импорта по странам закупки, при увеличении удельного веса политически надёжных поставщиков; в некоторых больших странах умерение косвенной зависимости путём создания собственных добывающих предприятий за границей; стремление к международному объединению усилий стран-потребителей, придача организационных форм этим стремлениям; повышение роли стратегических запасов в некоторых больших странах; создание более организованных форм систем сырьевой и энергетической политики; под влиянием повышения уровня ненадёжности снабжения — стремление к осуществлению более гибкой политики, к увеличению числа вариантов выбора; более усиленный учёт экологических целей, связанных с качественной стороной жизни. После кризиса во всех странах усилилось центральное вмешательство, и повысилась роль регулирования в интересах повышения уровня регулирования спроса и надёжности снабжения. Страны большей частью старались избежать строгого и устойчивого административно-ведомственного вмешательства в систему снабжения.

Андраш Броди

О величине стоимости

Говоря о стоимости какого-либо товара или об условиях торговли товарами, мы как правило подразумеваем систему стоимостей, действительную для данной страны и данного периода. Система соотношений стоимостей (или, если угодно: система цен производства или фактических цен) действительна только на данном месте и в данный период, в другом месте и в другое время мы встретимся с отличающимися соотношениями.

Все же часто появляется надобность в такой системе стоимостей, то есть системе экономического соизмерения, которая была бы пригодна независимо от места и времени. Ибо если невозможно непосредственно соизмерять стоимостные показатели двух периодов или двух стран, то наша система измерения ещё несовершенна и неполна.

Положения и рассуждения Карла Маркса об абсолютной величине стоимости, об эффекте изменения производительности труда и о международном товарообмене позволяют обдумать противоречивые требования, вытекающие из потребности установления общей системы стоимостей.

Пространственное сопоставление (между странами) может быть развито параллельно формированию всемирной системы межотраслевых балансов. Однако в интересах периодических (исторических) сопоставлений понадобится дальнейшее обобщение понятия цены производства, чтобы при изменяющихся технологиях можно было удовлетворить более строгие требования измерения.

Тамаш Банфи—Шара Пастор

Об измерении интенсивности внешнеэкономических связей

Для охарактеризования интенсивности внешнеэкономических связей данного народного хозяйства (его экономической открытости) в материальном производстве авторы считают наиболее подходящими показатели экспорт/конечный национальный продукт, а при совместном учёте материальной и нематериальной сфер — товарный экспорт + «невидимый» экспорт/прибавленная стоимость.

Согласно традиционному (и принятому авторами) толкованию экономической открытости степень участия народного хозяйства в международном разделении труда измеряется посредством определённой доли национального (или отечественного, что в случае Венгрии и, вообще, социалистических стран означает то же самое) производства, попадающей во внешнеторговый обмен. Это ставит перед показателем открытости двойное требование: числитель и знаменатель должны иметь то же измерение, то есть должно отражаться отношение частного и целого; и учёт определяемых таким образом величин должен производиться на основании результата национального (или отечественного) производства. Этому двойному требованию предлагаемые в статье показатели открытости — принимая во внимание ограниченности статистической определяемости по величине и во времени — практически отвечают наилучшим образом.

Показатель интенсивности, предлагаемый в открывшей дискуссию статье и исчисляемый на основании конечного потребления, не отражает действительного внешнеторгового обмена, так как в знаменателе (конечное потребление) появляется сумма цен на общественный продукт, создающийся не только в результате отечественного труда, а в частности в результате ввоза, представляющего предпосылку национального производства и входящего в него. По сравнению с предлагаемым в данной статье показателем открытости ещё более точный результат можно было бы получить путём исключения из полного экспорта содержащегося в нём импорта, однако точно определить его практически невозможно.

Ференц Ваги

Изменились ли заинтересованность производственных кооперативов в доходе хозяйства и способ её реализации

Автор статьи стремится, главным образом, выяснить проблемы, связанные с различным толкованием заинтересованности производственных кооперативов в доходе всего хозяйства. При этом он подробно излагает четыре вопроса.

Во-первых автор доказывает, что в отношении дохода у производственных кооперативов, точно также как и у прочих предприятий, нет двоякой заинтересованности. Максимализация валового дохода в расчёте на одного человека одновременно предполагает как определённый уровень личных доходов членов кооператива, так и обеспечение обновления и расширения средств производства, требующихся для этого.

Во-вторых автор рассматривает, может ли обособление отдельных отраслей (по основным продуктам) в самостоятельные хозяйственные единицы, то есть углубление разделения труда привести к изменению реализации интересов кооператива в целом.

В-третьих автор развивает мысль о том, что в производственных кооперативах далеко не одинаково толкование заинтересованности хозяйства в целом как максимализации валового дохода в расчёте на одного человека.

Вопреки этому, на практике, как правило, в производственных кооперативах, в которых выше валовый доход а расчёте на одного человека, одновременно выше и участие членов в доходе, а также уровень чистого дохода, приходящегося на объём фондов. Это соответственно относится и к росту. Поэтому утверждает автор, что в производственных кооперативах структура производства складывается под знаком максимализации валового дохода в расчёте на одного человека.

В качестве четвёртого вопроса автор развивает свою точку зрения о том, что хотя интересы производственных кооперативов как предприятий не изменились, однако изменились условия хозяйствования, и под влиянием этого произошла перестройка заинтересованности в производстве отдельных видов продукции. Сегодня уже в связи с производственными кооперативами изучения требует не заинтересованность в доходе хозяйства в целом, а изменение поведения продуцнетов.

SUMMARY OF THE ARTICLES

István Huszár:

Some reflections on the national economic plan for 1979

The article has been written by the author (deputy prime minister, president of the National Planning Office) by relying on his parliamentary exposé on December 20th, 1978. He surveys and analyses the experiences of the last year and, based upon them, sets the tasks for 1979. He repeatedly emphasizes that in 1979 the tasks related to quality and efficiency have to be pushed to the fore in order to be able to attain an improvement in the equilibrium position of the Hungarian economy.

Analysing the economic concerns of the present the author stresses three interrelated groups of phenomena: 1. the deterioration in the terms of tade, 2. the slower than planned improvement in the efficiency of the Hungarian economy and 3. the faster than planned rise in the domestic uses of the national income—particularly in accumulation.

The main characteristic of the plan for 1979 is the effort—even more resolute than before—at improving efficiency and quality, as well as mitigation of the growth rate of domestic utilization. (Braking is stronger in respect of investment outlays, while personal consumption continues to increase, even if at a slower rate than in the preceding years.) The target is, emphasizes the author, that the population of the country should perceive the graver economic conditions not mainly as consumers, but as producers and that they obtain a possibility to provide the basis for a further rise in living standards through the improvement of productive activities.

Iván Major:

Enterprise behaviour and development in different economic systems—examined through the example of a Hungarian enterprise

The study shows through international comparisons the difference between a typical Hungarian enterprise belonging to a progressive industry and the advanced capitalist forms determining the international level of the industry and exposes the main causes of these differences. The analysis relies on the basic assumption that the carriers of the economic development of a country are the dynamic key industries of the economy, but, simultanously, the development possibilities of these dynamic industries are determined by their economic environment, by their relations to the other fields of the economy. Therefore, if we succeed in proving that the Hungarian enterprises belonging to the progressive industries and the enterprises of the advanced capitalist countries proceed along different development paths, we may get nearer to understanding the differences in the economic development of said countries.

The article performs the comparison, and the exploration of causes for differences with the enterprises producing telecommunication equipment. It examines the development paths of the big international monopolies of the indusry, then separately those of the medium-sized companies proceeding along relatively independent paths, and then compares these with the development of a typical Hungarian enterprise.

The different development paths are characterized with the most important economic parameters of the enterprises: per capita sales receipts, the investment ratio of sales receipts, the research & development ratio, the export ratio—as well as with the interrelations that can be shown between these parameters, and with the technological development and sales (marketing) strategies of the enterprises. For the investigation of interrelations the author employs logical analysis and also mathematical-statistical methods.

The analyses prove that in one of the dynamic key industries of the advanced capitalist countries, in the production of telecommunication equipments, there exist several international development paths, but the corresponding Hungarian industry does not proceed along any of these. Its particular development may be explained by certain efforts of economic policy—mainly the strategy of fast growth and forced exports—by the contradictory position of the enterprises in the control system of the economy, as well as by the characteristics of CMEA cooperation.

Finally the study outlines the possible alternatives for the development of the Hungarian telecommunication industry—and which of these seem realistic.

Ludwik Makaruk:

Import policy interrelations in the socialist countries

The author shows that, in spite of certain general characteristics, the expectations and problems related to imports as well the different ways of solution on account of objective and subjective reasons introduce specific features in the import policies of both the individual socialist and non-socialist countries. Therefore, the import policy of the particular countries is always unique in its kind and is not repeated.

The author examines on this basis in what the substance of the import policy of some country becomes manifest. Answering the question he states that the basic and lasting features of import policy should be distinguished from the secondary and temporary ones. The following organically interlinked questions which mutually affect each other may provide help in the analysis. Why and what does the country import. How much does it import, wherefrom and when? The author shows that it is not easy to give an acceptable unequivocal and well founded answer even to these seemingly simple elementary question, because every question may be approached and should be approached from several aspects.

István Dobozi:

Raw material and energy policies in Western Europe: national and international trends

Prior to the raw material and energy crisis of 1973–74 the purpose of raw material and energy policies in Western Europe was to secure unhindered satisfaction of demand with the possible smallest inputs and maintaining the free choice of users. Raw material policy was strongly supply oriented and control of demand was rather neglected. In the seventies the dissolution of the capitalist international raw material supply system, which had started earlier, accelerated. Growing instability, inclination to conflicts and unexpected changes became characteristic of the system. Owing to the activation of different groups of interest which became more and more numerous, the corditions of raw material and energy management shifted towards instability also within the individual national economies. The most important changes in the system of goals of raw material and energy policies under the effect of the crisis were attemps at reducing the growth of demand and at securing the safety of supply. These changes raised new requirements towards the system of instruments of policy which became more complex than earlier, and also the number of instruments resorted to by governments increased. The earlier onesided demand-expanding orientation of raw material and energy policies became mitigated and the importance of demand managemenet strongly increased. In more concrete terms, the following main changes may be observed in the system of instruments: stimulation for saving with administrative and economic methods; greater reliance, where possible, on domestic resources; efforts at making the structure of the balance of energy more even and diversified; increasing the weight of politically reliable suppliers; in some bigger countries mitigation of indirect dependence by means of own extracting ventures abroad; efforts at an international cooperation of user countries and at giving it an institutional form; increasing the role of strategic stockpiling in some bigger countries; increasing the institutional forms of the system of raw material and energy policies; under the effect of a growing uncertainty of supply efforts at increasing the flexibility of policies; at increasing the number of choices; more emphatic observance of the objectives of ecology and those related to the quality of life. After the crisis central government interference and control strengthened in every country with a view to controlling demand and raising the safety level of supply. In most of the countries they tried to avoid strict and lasting administrative interference with the system of supply.

András Bródy:

On the size of value

When we speak about the value of a commodity or about the exchange rate of commodities, we usually think of a system of values prevailing in a given country at a given date. The sytem of relative values (or, if you like: the system of prices of production, or of actual prices) holds only at a given place and a given date, at other places or other times we meet different proportions.

It would be frequently necessary nevertheless, to conceive or to create a system of values, that is a system of economic "measures" suited for measureming independently of space and time. If, namely, the value indicators of two dates or of two countries are not directly commensurable, our system of measures is still imperfect and incomplete.

The theorems and reasoning of Karl Marx about the, „absolute value" the effects of changes in productivity and the international exchange of commodities allow us to follow up the contradictory requirements deriving from the necessity of generalizing the system of values.

A spatial (inter-country) comparison may be developed parallel with the development of the world system of input-output tables. Yet for a temporal (historical) comparison it is likely that a further generalization of the notion of the price of production is needed in order to satisfy the stricter requirements of measurment among changing technologies.

Tamás Bánfi—Sára Pásztor:

On measuring the intensity of foreign economic relations

The authors are of the opinion that for characterizing the intensity of foreign economic relations of an economy (of its economic openness) the indicator of the ratio of exports to the national end product should be used in material production, or, if both the material and the non-material sphere are considered, that of the ratio of commodity exports plus invisible items to the value added.

The traditional interpretation of the opennes of an economy (also accepted by the authors) measures the participation of the economy in the international division of labour with exchange through foreign trade of a definite part of the national product (or the domestic product, but this is almost the same in respect of Hungary and the other socialist countries). All that raises a double requirement towards the indicator of openness: the numerator and the denominator should have the same dimension, that is, the relationship between the parts and the whole should be asserted; and the accounting of the orders of magnitude to be determined in this way should take place on the basis of the national (or the domestic) product. The indicators of openness proposed in the article are those which best correspond to the double requirement—considering the statistical limitations regarding the measurability of orders of magnitude and those of time.

The indicator of intensity proposed in the arctile starting the debate and which is computed on the basis of fina use does not show the actual exchange through foreign trade, sincd the denominator (final use) comprises not only the price sum of the social product coming about as a result of domestic labour, but also the result of imports constituting the precondition of national production and built into it. An even more exact result might be attained than with the indicator proposed in the present article, if the total import contents of exports could be eliminated from the latter, but its exact computation is practically impossible.

Ferenc Vági:

Is there a change in the interest of the agricultural cooperatives related to interprise income or in the way of its assertion?

The main effort of the article is directed at clarifying the problems related to the different interpretations of interest in enterprise income of agricultural cooperatives. Four questions are discussed in detail.

First the author proves that cooperatives do not have two kinds of interest in income, as other enterprises do not have either. Maximization of per capita gross income as interest of the enterprise simultaneously assumes a determined level of the personal income of members and the securing of the renewal and expansion of the means of production founding the former.

Secondly, it is examined whether the fact that the main braches (main products) are becoming independent in enterprise economy and that the division of labour is becoming deeper might evoke a change in the mode of assertion of enterprise interests.

Thirdly, it is explained in the article that maximization of per capita gross income is far from being uniformly considered as enterprise interest in the cooperatives. In spite of this, in cooperatives where per capita gross income is higher, in general also the level of the members' shares and that of the net income per unit of assets are higher. This also holds for growth. This is why the author states that the pattern of production develops in the cooperatives with a view to per capita gross income.

As the foruth problem, the author expounds his standpoint that the enterprise interest of the cooperatives has not changed, but the conditions of management have and, under the effect of the latter, their interests related to the production of certain products have become rearranged. In cooperatives it is no longer the interest in enterprise income that has to be studied, but the changes in the behaviour of producers.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1978. évi 12. sz.

Oszadko, M.—Litvinenko, V.: A kommunista termelési mód termelőerői

Telnov, V.: Az önálló elszámolás vizsgálatának rendszermegközelítése

Efimova, É.: Programcélos tervezés ágazati szinten. (A tudományos-műszaki programok példáján)

Livsic, R.: Az ipar termelési szervezetének hatékonysága

Korina, N.: A gazdasági kölcsönviszonyok szabályozása a hús- és tejelő szarvasmarhatenyésztésben

Sztrongina, M.: A település-rendszerek fejlesztése és szabályozása

Kormnov, Ju.: A KGST-országok közötti sokoldalú együttműködés szervezeti struktúrájának fejlődése

Szamorukova, A.—Fejt, N.: Gazdasági irányítás a Román Szocialista Köztársaságban

Anosina, G.: A „bürokratizált" szocializmus koncepciójának bírálata

Latiseva, G.—Szergejev, A.: A társadalmi termelés legmagasabb rendű célja a szocializmusban

Felzenbaum, V.: Tökéletesítsük az új technika hatékonyságmeghatározásának módszereit

Pirszkij, N.: A berendezés-kihasználás javításáról a gépiparban

Gorszkaja, A.—Szingur, G.: A két szocialista tulajdonforma közelítése és a mezőgazdaság irányításának tökéletesítése. (Össz-szövetségi tudományos konferencia. Kisinyov, 1978. június 13—14.)

Tudományos-gyakorlati konferencia Moszkvában, Leningrádban, Tallinban, Ivanovban, Szverdlovszkban a gazdasági mechanizmus tökéletesítésének problémáiról

Lascsinszkij, I.: „A szocialista munkaverseny és a tervezés" témájú össz-szövetségi tudományos-gyakorlati konferencia (Moszkva, 1978. május)

Kijan, L.: A munka hatékonyság-fokozásának gazdasági és szociális problémái. (Az OSZSZSZK Felső- és Középfokú Szakképzési Minisztériuma Problématanácsának kibővített ülése. Leningrád, 1978. június)

Az Anti-Dühring centenáriumára. (Össz-szövetségi tudományos konferencia. Moszkva, 1978. szeptember 27—29.)

Mihejev, Ju.—Szimcsera, V.: Számítástechnika és automatizált irányítási rendszerek a népgazdaságban. (Össz-szövetségi tanácskozás. Moszkva, 1978. május 15—17.)

Logacsev, V.—Rutickaja, A.—Szterkin, Sz.: A tudományos-műszaki kutatások és elaborátumok szervezete, gazdaságtana. (Kibővített tudományos ülés, Jereván, 1978. május 17—19.)

Agoskova, I.—Ivanova, E.: A lakosság kulturális ellátásának gazdaságtana, irányítása és tervezése. (Tudományos konferencia. Tomszk, 1978. március)

Alekszejev, A.—Dinkin, A.: A munka gazdaságtanának kérdései (Szovjet—magyar szimpozion. Vilniusz, 1978. október 17—20.)

Nemcsinov, V.: Az állami vállalatok irányítása Indiában és a Szovjetunióban. (Az első közös szeminárium Delhiben. 1978. április)

Планово стопанство

1978. évi 9. sz.

Uzunov, V.: A szakemberek és a szakképzett munkaerők legteljesebb kihasználásáért

Pejcsev, D.: Az agrártechnika tervezésének és termelés-célú felhasználásának tökéletesítése

Alekszandrov, I.: A szerszámgyáraknak adott megrendelések irányításával kapcsolatos problémák

Argirov, M.: Önköltségcsökkentés-tervezés műszaki-gazdasági tényezők alapján

Zselev, M.: A termékenység tervezésének néhány módszertani problémája a juhtenyésztésben

Rangelov, L.: A mezőgazdasági termelőalapok helyes kihasználása — a magas hatékonyság elérésének tényezője (Tolbuhin megyében)

Damjanov, D. D.: A rekonstrukció és a modernizálás hatékonyságára ható tényezők

Vaszilev, V. Szt.: Ipari kombinátok optimális méreteinek meghatározása (a szovjet fafeldolgozó iparban)

1978. évi 10. sz.

Davidov, D.: A tudományos-műszakihaladás tervezésének új mozzanatai

Petrov, E.: A gazdasági fejlődés gyorsítása a mezőgazdaságban

Kamenarszka, M.: Az árak szerepe a műszaki haladás ösztönzésében

Prodanszki, D.: A gazdaságok közötti elszámolási viszonyok szabályozásának tökéletesítése a mezőgazdaságban

Ivanov, Ja.: A szerződéses rendszer tökéletesítésének irányai a kőolajipari termékek tranzit ellátási forma alapján való értékesítésénél (A „Petrol"-szervezet példáján)

Kalo, E.: A tudományos kutatási tevékenység tervezése

Blazsev, L.: Brigádon belüli szervezet a mezőgazdaságban

Sztancsina, P.: Területi termelési és termelési rendszerek (Tudományos szimpozion Szovjetunió, Csehszlovákia, Magyarország és Bulgária részvételével. Veliko Tarnovo, 1978. október 20—21.)

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1978. évi 10. sz.

Mitro, J.: A VI. ötéves terv beruházásai a Csehszlovák Állami Bank szemszögéből

Przygoda, Z.: Lengyelország gazdasági fejlődése és a KGST-országokkal folytatott együttműködés

Hájek, K.: A modern kapitalizmus nyersanyag- és energiaproblémái

Kytka, J.: Az innovációs készség és az idő mint a textilipari gépgyártás továbbfejlesztésének fő tényezői

Vesely, R.—Zajlcová, K.: Az általános gépgyártás munkaerőhelyzete a VI. ötéves tervben

Mlcoch, J.: A tudományos-technikai fejlesztési célok hatékonyságának mérése

Hudák, I.: Fokozzuk a keresetek differenciálását

Severa, M.—Vales, V.: A kiskereskedelmi hálózat tervezésének módszertana

Divila, E.—Maresová, D.: Az agráripari komplexum helye és a termelőszféra

Churánek, M.: A devizák és a valutaterv

Fejgl, J.: Az állóeszközök hatékonyabb kihasználása

1978. évi 11. sz.

Hradecky, S.: Huszonöt éves a prágai Közgazdasági Főiskola

Knobloch, V.: A tudományos-technikai haladás árakon keresztüli ösztönzése és a termékminőség javítása

Mrázek, O.—Dvoracek, J.: Strukturális változások a csehszlovák iparban az elmúlt harminc évben

Pytel, J.: Műtrágya a mezőgazdaságban

Adamec, M.: A prágai városi közlekedés jelene és jövője

Horák, J.: A készletszabályozás (I.)

Horváth, S.: A bank és a beruházások

Goldberger, E.—Smid, K.: A szénmedencék fejlesztése tervszerű irányítási rendszerének megvalósításáról

Lacko, R.: A környezetvédelmi kiadások hatékonysági kritériumai

Zidek, K.: A KGST-országok 1981—1985. évre szóló tervkoordinációja

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1978. évi 10. sz.

Sztoljarov, I.: Tökéletesítsük a politikai gazdaságtani oktatást

Szergejev, A.: A szocializmus politikai gazdaságtanának tárgya és módszere

Brover, I.: A szocializmus alapvető ellentmondásának megközelítéséről

Pervusin, V.: A termelés és a munka társadalmasítása a fejlett szocializmus viszonyai között

Szolodkova, Sz.: A gazdasági mechanizmus a rendszermegközelítés aspektusából

Petruhina, G.: Központi anyagi ösztönzési alap képzésének mechanizmusa ipari egyesüléseknél

Kazakov, M.: A pénz- és hitelügyek szerepe az agrártermelés hatékonyságának fokozásában

Prazdnov, G.—Popov A.: A munka technikai felszereltségének mérése

Suruev, A.: A szovjet munkaerőforrások és a szakképzés

Sabalina, N.: A társadalmi újratermelés néhány sajátos vonása a fejlődő országok többszektoros gazdaságában

Roscsin, G.: A felszabaduló országok és a fejlett tőkésállamok külkereskedelme

Anosina, G.: A burzsoá vezetéselméletek idológiai funkciója

Kozlova, K.—Szavickaja, A.: A politikai gazdaságtan fejlődésének eredményei és alapvető irányai (Tudományos konferencia a Moszkvai Állami Egyetem közgazdasági fakultásán az 1977. év végén)

Lebegyev, V.—Rjabcsikov, A.: A társadalmi termelés hatékonyságfokozásának problémái (Tudományos konferencia a Moszkvai Gazdaságstatisztikai Intézetben 1978 májusában)

Stumarokov, V.—Kuznecov, Sz.: Termelés- és tőkekoncentráció a mai kapitalizmus feltételei között (Tudományos konferencia a Moszkvai Pénzügyi Intézetben 1977. év végén)

Ezsov, A.: Időszerű politikai gazdaságtani kérdések doktori disszertációkban

Naszimov, A.—Parsutina, L.: Tadzsikisztáni közgazdász-tudósok részvétele az „Ekonomicseszkie Nauki" olvasókonferenciáján (1978 áprilisában)

Dumnov, A.: Melyek a mai infláció okai?

EKONOMISTA

1978. évi 4. sz.

Jastrzebska—Smolaga, G.—Piotrowska—Hochfeld, K.: A munka- és szabad idő marxi koncepciójának megvalósítása a fejlett szocialista társadalomban

L. Borcz—Pysz, P.: A munka szerinti elosztás törvénye és a gazdasági fejlettség foka

Miastkowski: A nagy gazdasági szervezetek belső árai

Dobroczynska: Hosszú távú és éves tervek a lengyel tervezési gyakorlatban 1956—1975

Bożyk, P.: A világgazdaság jelenlegi tendenciái és ezek hatása a lengyel külkereskedelemre

Piotrowski, Z.: A műszaki fejlesztési javaslatok közgazdasági szelekciójának kvantitatív módszerei

Lukaszuk, A.: A termelés hatékonyságának és mérésének problémái

Oyrzanowski, B.: Egy kőolajexportáló ország (Irak) gazdasági problémái

1978. évi 5. sz.

Pajestka, J.: A gazdaság működési módjának alakulása

Lukaszewicz, A.: Növekedés—választás—kihívás. A szocialista gazdaság elméletének jelenlegi problémáiról

Cholaj, H.: A szocializmus fejlődésének periodizálására vonatkozó marxista elmélet kritikájához

Secomski, K.: A beruházások mikro- és makrogazdasági hatékonysága

Szczepanski, J.: Gondolatok a szükségletek szociológiai elemzéséről

Pohorille, M.: A kívánatos elosztás és az egalitarizmus

Porwit, K.: A központi tervezés szükségességének és racionalizálásának feltétele

Sadowski, Z.: A racionalitás elve és a gazdálkodás társadalmi hatékonysága

Popkiewicz, J.: A termelés, a kereslet és az árak optimalizálásának elméleti és gyakorlati kritériuma a szocialista gazdaságban

Mujzel, J.: A szocialista gazdaság működésének problémái

Zurawicki, S.: A szocialista vállalat mint közgazdasági kategória

Sulmicki, P.: A termelővállalat irányítójának döntési szabadsága a gazdasági rendszerben

Oyrzanowski, B.: A rész- és globális egyensúlyok problémái, az árak és a szükségletek kielégítése

Herer, W.—Sadowski, W.: A nemzeti jövedelem növekedésének mezőgazdasági korlátja

Lewandowski, J.: A kisárutermelés fejlesztésének problémái

Raczkowski, S.: Új helyzet a nemzetközi valutarendszerben

Kula, W.: A Lengyel Királyság gazdasági mérlege

Kostrowicka, I.: A mezőgazdasági termelés és növekedésének tényezői a Lengyel Királyságban (1815—1914)

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1978. évi 7. sz.

Koev, D.: A szocialista munkaszervezés tökéletesítésének néhány problémája

Kunin, P.: A lenini gazdálkodási elveken nyugvó gazdálkodási tevékenység nagyobb hatékonyságának érdekében

Ivanova, V.: A külkereskedelem mint a KGST-tagországok együttműködése és szocialista gazdasági integrációja fejlődésének mutatója

Szeliktar, V.: Az állami költségvetés szabályozásának automatizált rendszere

Völcsev, T.: A mai valutáris válságok jellegéről

Avramov, R.: A venezuelai gazdaság problémái az olajválság után

Szugarev, Z.: A munkaerőforrások újratermelésének modelljei

Rangelova, R.—Minaszjan, G.: Gazdaságmatematikai modellezés: eredmények, következtetések, perspektívák. (Vita egy kerekasztal-tanácskozás keretében, a BTA Közgazdaságtudományi Intézetben, 1978. március 28.)

Egy doktori disszertáció: Mutafcsiev, L.: „A Bolgár Népköztársaság egységes szállítási rendszerében végzett áruszállítások racionalizálása" (Marx Károly Közgazdaságtudományi Intézet, 1978. III. 30.)

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1978. évi 10. sz.

Szocializmus: munka és munkáskollektíva

Garbuzov, V.: A kolhozok és szovhozok gazdasági és pénzügyei további megszilárdításának feladatai

Mescsankin, A.: A nehézipar a lakosság szolgálatában

Kosszov, V.—Rajzberg, B.—Urinszon, Ja.: Az állami gazdasági és szociális fejlesztési tervek aggregált számításainak automatizálása

A népgazdasági tervezés fontos eszköze az automatizált tervszámítási rendszer

Jun', O.: A tervezés tökéletesítésének irányai az automatizált tervszámítási rendszer második sorának létrehozásánál

Romanov, I.: Közgazdasági és matematikai modellek alkalmazása az automatizált tervszámítási rendszerben

Korolev, O.—Margolin, A.: A számítástechnika — az üzemigazgatás bázisa. A közgazdasági és matematikai módszerek, valamint a számítástechnika alkalmazása a tervezésben

Ivannikov, I.: Hatékony irányt kell szabnunk a mezőgazdasági beruházásoknak

Golovin, V.: A nem feketeföldi övezet átalakításának programja a gyakorlatban

Szamoscsenko, I.—Pronina, V.: A Szovjetunió Minisztertanácsáról szóló törvény — fontos lépés az államigazgatás fejlesztésének irányában

Lapuszta, M.—Frenkel', M.: Új vonások a termelési egyesülés gazdálkodásának mechanizmusában (A vladimiri traktorgyár esete)

Buszjackaja, L.: Az ágazati tervezés álljon a mai feladatok színvonalán (A Nehézgépgyártási Minisztérium terv- és közgazdasági főosztályának szemszögéből)

Gugnjak, V.—Szorokina, Sz.: A tőkés „tervezés" institucionalista értelmezésének kritikai elemzése

Kronrod, Ja.: A szocialista társadalmi termelés népgazdasági végeredményei

Morozov, B.: A fejlett szocialista társadalom politikai rendszere

Andrejev, V.—Szmirtjukov, V.: Az ágazati hálózati számítási központok folyamatos tervezése és operatív irányítása

1978. évi 11. sz.

A termelőerők telepítése a Szovjetunióban és a társadalmi termelés hatékonyságának fokozása

Alhimov, V.: Hitel és bankok a fejlett szocializmus viszonyai között

Bokszerman, Ju.: Az új, progresszív szállítási fajtákról

Gramotejeva, L.: A termelőerők telepítésének hatékonysága

Ljudinovszkij, V.—Szidorova, V —Sahova, O.: A kurszki mágneses anomália területi-termelési komplexuma: fejlesztési perspektívák

Taraszov, G.: A Távol-Kelet komplex fejlesztése

Szingur, N.—Stulberg, B.: A komplex területi tervezés módszertani kérdései

Abalkin, L.: Az intenzív újratermelési típus és a terv kiegyensúlyozottságának problémái

Krotov, Ju.: A termelés anyagigényessége és a nettó termelés

Moszkalenko, V.: A hatékonyság komplex irányítási rendszerének kidolgozásával kapcsolatos kérdések (A V. M. Frunze nevű termelési egyesüléshez tartozó szumszki gépgyár tapasztalatai alapján)

Kublakov, V.: A KGST-országok nagykereskedelmi árainak összehasonlíthatóságáról

Jurev, V.—Lebegyev, J.: A mezőgazdasági szervezés javításáról és a komplex mezőgazdasági tervezésről

Kisztanov, V.: A szovjet népgazdaság területi szervezetének tervezés előtti (pretervezési) kutatásai

Tolkacsev, A.: A Szovjetunió gazdasági rendszere

Mjagi, A.: A számítóközpontok szolgáltatási tarifáiról

Abramov, Sz.—Bulkin, L.: Célszerű-e az elektronikus számítóközpontok bérbeadása?

Maszlennikov, V.: A szabványoknak nem megfelelő és a követelményeket nem kielégítő ipari árucikkek leértékeléséről

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Иштван Хусар — Соображения о народнохозяйственном плане на 1979 год 257

Иван Майор — Поведение и развитие предприятий при различных экономических строях 265

Людвик Макарук — Взаимозависмости импортной политики в социалистических странах 285

Иштван Добози — Сырьевая и энергетическая политика в Западной Европе: национальные и международные тенденции 293

ДИСКУССИЯ

Андраш Броди — О величине стоимости 309

Тамаш Банфи—Шара Пастор — Об измерении интенсивности внешнеэкономических связей 324

Ференц Ваги — Изменились ли заинтересованность производственных кооперативов в доходе хозяйства и способ её реализации 333

ОБЗОР

Информация и рефлексии об определённом международном сопоставлении *(Дьёрдь Силади)* 344

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Производственная структура и экономическая эффективность *(Янош Барталош)* 358

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 363

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Имре Молнар: «Двойственность руководства кооперативами» *(Иван Фэлдеш)* 371

Резюме статей на русском и английском языках 375

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 380

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

4

A tartalomból

SZILÁGYI LÁSZLÓ:
A tudományos kutatás mint árutermelő és gazdasági értékalkotó tevékenység

KISSNÉ PAVELCSÁK ÁGNES:
A termelőerők és termelési viszonyok összhangjának egyes kérdései a KGST-integrációban

BARTKE ISTVÁN:
Az ágazat- és területfejlesztés kapcsolatának változásai

HORVÁTH CSONGOR:
A vállalati nagyságról

CSÁKI CSABA—JÓNÁS ANNA—MÉSZÁROS SÁNDOR:
Fejlődési pályák vizsgálata az élelmiszer-gazdaságban

FARKAS PÉTER—NÉMETH SÁNDOR:
A fejlődő országokbeli külföldi közvetlen beruházások indítékai

ERDŐS TIBOR:
Még egyszer a profitnagyságról

XXVI. évfolyam

1979. április

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Szilágyi László: A tudományos kutatás mint árutermelő és gazdasági értékalkotó tevékenység 385

Kissné Pavelcsák Ágnes: A termelőerők és termelési viszonyok összhangjának egyes kérdései a KGST-integrációban 399

Bartke István: Az ágazat- és területfejlesztés kapcsolatának változásai 413

Horváth Csongor: A vállalati nagyságról 428

Csáki Csaba—Jónás Anna—Mészáros Sándor: Fejlődési pályák vizsgálata az élelmiszer-gazdaságban 444

Farkas Péter—Németh Sándor: A fejlődő országokbeli külföldi közvetlen beruházások indítékai 457

VITA

Erdős Tibor: Még egyszer a profitnagyságról 470

FOLYÓIRATSZEMLE 489

Jean-Pierre Chiaradia: A részmunkaidőben való foglalkoztatottság gazdasági és társadalmi szerepe — Eric Hobsbawm: Az angol munkásmozgalom megtorpanása? Az 1978. évi Marx-emlékelőadás szövege — Jean Marchewski: Az infláció, a tényezők átrendeződése és a munkanélküliség (Franciaország példáján)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Bálint József: Társadalmi rétegződés és jövedelmek *(Molnárné Venyige Júlia)* 496

A. V. Anyikin: Egy tudomány ifjúkora *(Szigeti Endre)* 498

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 503

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 508

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bartke István kandidátus, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; **dr. Csáki Csaba** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Erdős Tibor,** a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **Farkas Péter,** az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének munkatársa; **dr. Horváth Csongor,** a Nehézipari Minisztérium főmunkatársa; **dr. Jónás Anna,** az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének osztályvezetője, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **Kissné dr. Pavelcsák Ágnes,** az Állatorvostudományi Egyetem marxizmus—leninizmus tanszékének adjunktusa; **dr. Mészáros Sándor** kandidátus, az Agrárgazdasági Kutató Intézet osztályvezetője; **dr. Németh Sándor** kandidátus, az Építéstudományi Intézet főmunkatársa; **dr. Szigeti Endre** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Szilágyi László** kandidátus, a szegedi Orvostudományi Egyetem Marxizmus—Leninizmus Intézetének docense; **Molnárné dr. Venyige Júlia** kandidátus, a MÜM Munkaügyi Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa.

SZILÁGYI LÁSZLÓ:

A tudományos kutatás mint árutermelő és gazdasági értékalkotó tevékenység

Közhelyként hangzik manapság a tudomány közvetlen termelőerővé válására hivatkozni. Ennek a mindinkább erősödő folyamatnak az a lényege, hogy a tudományos kutatás a maga *sajátos minőségi jegyeinek a megtartásával* szervesen beépül az anyagi termelési folyamatba. Ezzel kibővíti, tartalmilag gazdagítja azt, miközben maga is *gazdasági folyamattá válik.* Ez új minőségében alá van vetve a *gazdasági törvények követelményeinek, hatásainak* s természetesen maga is visszahat rájuk, módosítja őket. S minthogy ma már az sem vitatott, hogy „Az áru- és pénzviszonyok új társadalmi-gazdasági tartalommal — a szocialista gazdaságnak elválaszthatatlan elemét képezik",[1] halaszthatatlan elméleti és gyakorlati feladat annak tisztázása, hogy a tudományos kutató tevékenység milyen módon illeszkedik be az árutermelés rendszerébe. Első lépésként azt kell megvizsgálni, hogyan hatnak a tudományos kutatás szférájában az árutermelés minden típusában érvényesülő „különös" gazdasági kategóriák és törvények (áru; használati érték; csereérték; érték; ár; haszon, illetve értéktörvény stb.), majd e „különös" kategóriák és törvények feltárása után lehet és kell elvégezni létezésük és érvényesülésük *tőkés és szocialista termelési viszonyok közötti sajátosságainak* elméleti tisztázását.

A gyakorlat már évtizedekkel ezelőtt világossá tette, hogy valamilyen formában a tudományos, szellemi termékek is áruk, mert adják és veszik őket. Az elmélet azonban nem tisztázta miért, hogyan és milyen fajta áruk, sőt esetenként még áru jellegüket is tagadta. Így hát csak valamiféle felszínes pragmatizmus jegyében képeztek árakat a tudományos kutatás „termékei" és „szolgáltatásai" számára, e sajátos árak belső törvényszerűségeinek tudatos tisztánlátása nélkül. Ezért válik bizonytalanná, kérdőjelessé, s ütközik ma is megoldhatatlannak látszó problémákba a tudományos kutatás és az anyagi termelési folyamat összefüggéseinek minden olyan elemzése, amely az *árutermelés gazdasági kategóriáival* kénytelen dolgozni. Így például akik azokat a rendkívül fontos kérdéseket vetik fel, hogy „mennyit ér a magyar tudomány"[2], vagy megvan-e a kutatási-fejlesztési ráfordítások megfe-

[1] D. A. Allahverdjan: Áru- és pénzviszonyok a fejlett szocialista társadalomban. Gyűjteményes kiadás: A fejlett szocializmus politikai gazdaságtanának kérdései. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 148. l.

[2] Kovács János: Mennyit ér a magyar tudomány? Magyar Tudomány, 1976. 11. sz. 710. l.

„...létezik... a szellemi és termelési alapoknak egy olyan beruházás-gazdaságossági szemléleten alapuló hatékonysága, amelyben a forint egyenlő a forinttal, akár termelési eszközökben jelenik meg, akár pedig jól kiképzett szakemberként vagy kutatási kapacitásként."

lelő haszna,[3] illetve hogyan lehetne a finanszírozási és érdekeltségi rendszer javításával fokozni a K+F ráfordításainak hatékonyságát,[4] a konkrét kérdések vizsgálata során felmerülő nehézségeik végső soron abból az általánosabb problémából fakadnak, hogy a közgazdaságtudomány elméletileg még nem tárta fel következetesen és átfogóan a *tudomány közvetlen termelőerővé válása és az árutermelési viszonyok sajátos kapcsolatait, kölcsönhatásait.* Minden hasonló számítás *hitelessége, realitása* ugyanis azon múlik, hogy a „forint" valóban egyenlő-e a forinttal ha *szakemberekben, tudományos kutatásban,* vagy ha *anyagi javakban* jelenik meg?

Hazai irodalmunkban csak főképp más elméleti problémákat tárgyaló művekben találkozunk a kérdéscsoport egy-egy vonatkozásának a felvetésével és érdemi tárgyalásával, a problémát így nem saját alapján vizsgálják, hanem élesen elütő megközelítésből és következtetésekkel. De értesülésem szerint lényegében ez a helyzet más szocialista országok irodalmában is, mégha szélesebb skálán vetődik is fel a kérdéscsoport egy-egy fő vonása.

E rövid tanulmányban mindenesetre ezek eredményeinek a felhasználásával teszek kísérletet három fő probléma elvi kifejtésére. E kulcskérdések: a tudomány áruvá válása; az áruvá vált tudomány használati értéke; valamint értéke.

A tudomány mint áru

Ezt a témakört azzal a banálisnak látszó kérdésnek a felvetésével kell kezdenünk, hogy egyáltalán áru-e a tudomány, s ha igen — ami a gyakorlatban már nyilvánvaló — miért, mi módon és milyen fajta áru?

Az áru lényegének általános meghatározását illetően Marxnál azt találjuk, hogy „Az áru mindenekelőtt külső tárgy, dolog, amely tulajdonságainál fogva valamiféle emberi szükségleteket elégít ki."[5] Eszerint a tudomány *közvetlen létformája* az áru e „mindenekelőtt" felállított jellemzőjének nem felel meg, mert nem tárgyi, dologi tulajdonságainál fogva képes valamiféle emberi szükségleteket kielégíteni.

S bár a közönséges áruknak legelső jellemzője anyagi mivoltukban rejlő hasznosságuk, áruminőségüknek mégsem ez a döntő kritériuma. Hanem az, hogy e hasznos dolgokat az emberek *ne készen kapják* a természettől, *termeljék,* mégpedig *mások számára,* s a személyileg így *elkülönült termelők*

[3] Szalai Sándor: K+F, avagy a tudományos kutatás haszna. Magyar Tudomány, 1977. 7—8. sz. 400. l.

„Mindenesetre feltehető és vizsgálatra érdemes az a kérdés, akárcsak becslésszerű megközelítéssel, hány milliárd forint népgazdasági hasznot hoz az a 10 milliárd forint, amit a K+F keretében fejlesztésre költünk? Lehet persze, hogy van erre vonatkozólag valahol valami 'könyvelés', de ennek eredményét nem ismerjük. Ha ismernők, akkor feltennők azt a kérdést is, hogy vajon a feladatok optimálisabb megválasztása és a fejlesztés jobb megszervezése révén nem lehetne-e a fejlesztési tevékenység netán kimutatott *x* milliárd forint népgazdasági hasznát még húsz, ötven, vagy akár százötven százalékkal megnövelni."

[4] Gálik Mihály—Ondvári Árpád: A hazai K+F hatékony irányításának néhány lehetséges módszeréről. Közgazdasági Szemle, 1976. 5. sz. 561. l.

„Természetesen feltehető a kérdés, hogy ha jogilag mód van a közvetlen érdekkapcsolatok kialakítására, s ha mind a termelő, mind a kutatószféra vállalati nyereségérdekeltségben dolgozik, miért nem alakultak ki az új gazdaságirányítási rendszerre való áttérés óta eltelt nyolc év alatt ezek a kapcsolatok." ... „Magunk is belátjuk, hogy e területen nem kevés mérési probléma akad."

[5] Marx: A tőke I. könyv. Marx—Engels Művei 23. kötet, 1967. 41. l.

és a tárgy használati értékét *igénybe vevő személyek* között a hasznos tárgy mozgásának módja, társadalmi formája a *csere* legyen. „Ahhoz, hogy áruvá legyen, a terméket csere útján kell átruházni arra a másikra, akinek számára használati értékül szolgál."[6] Vannak azonban „Dolgok, amelyek önmagukban véve nem áruk, például a lelkiismeret, a becsület stb., birtokosaik által pénzért áruba bocsáthatók és ily módon, minthogy áruk van, árformára tehetnek szert. Egy dolognak ezért formailag lehet ára anélkül, hogy értéke volna. Az árkifejezés itt képzetes, mint bizonyos matematikai nagyságok."[7]

Az ilyen dolgok áruformává válásának két elengedhetetlen feltétele van: valamilyen társadalmi *hasznossággal rendelkezzenek;* emberek, vagy gazdaságilag elkülönült csoportok *kisajátíthassák* őket.

A tudományos ismeret esetében e feltételek teljesülnek s ezért a tudomány bármilyen formája és fajtája az anyagi termelési folyamaton *kívüli állapotában* is áruformát ölthetett, és ölthet ma is. Cserearányának, árának alakulásában azonban ezekben az esetekben nem az értéktörvény jut érvényre, mert nem képvisel közvetlen gazdasági értéket. Az anyagi értékek létrehozásában, gyarapításában az ilyen tudományos ismeretek megszerzésére fordított célszerű emberi tevékenység tehát közvetlenül nem vehet részt, s így eredménye sem alkot gazdasági értelemben értéket. A csereviszony révén érte kapott pénz azonban *valóságos anyagi értéket* képvisel. Következésképpen a cserearányokban, az áralakulásban itt semmiféleképpen sem állhat fenn az egyenlő értékek követelménye, mert bármilyen alacsony vagy magas is az ár, a tudományos eredményekért kifizetett pénz *teljes egészében anyagi ellenszolgáltatás* nélkül kerül át a tudományos ismeret birtokosához, s így *egyoldalúan csökken a vevő anyagi gazdagsága.* A cserében tehát az anyagi értékek újraelosztása megy végbe az ezzel rendelkezők és nem rendelkezők között. Egyébként is — az előbbiekből következően — a két kicserélt dolog *minőségi különbözősége* miatt a csere „tárgyai" mint egzakt „matematikai nagyságok" összemérhetetlenek s egyenértékűségük ezért sem lehet megvalósítható követelmény. (Számszerűsített *tudományos értéket* kellene *gazdasági értékkel* egybevetni.) Az árkifejezés itt tehát — az egyenértékűség objektív törvényének követelménye nélkül — valóban nagyon „képzetes".

Az általunk felvetett kérdés szempontjából annak a következtetésnek a levonása a fontos, hogy az ilyen jellegű áruformáknál az áralakulást döntően az áru *felhasználásához, használati* értékéhez kapcsolódó szubjektív és objektív motivációk határozzák meg, nem pedig a produktum objektíve adott és így egzaktan meghatározható ráfordításai.

Az anyagi javak értékének objektív nagyságát, eme értékek alakulását, változását e sajátos „áruk" árnagyságának, s a többi áruhoz viszonyított relatív árának szeszélyes alakulása nem befolyásolja, nem torzítja lényegesen mindaddig, amíg tényleges felhasználásuk, használati értékük realizálása során *nem kapcsolódnak szervesen az anyagi javak, tényleges gazdasági értékek újratermelési folyamatába.* Ha azonban ezeket a tudományos eredményeket valamely anyagi jószág termelésében alkalmazzák, akkor az új áru értékébe, mint átvitt „érték", pontosan *olyan nagyságú* munkatartalom jelenik meg, *amennyi valóságos gazdasági értéket a tudományos ismeret ára képvisel.*

[6] Uo. 46. l.
[7] Uo. 102. l.

S ha ez az átvitt „érték" a kifejtett okok miatt irreális, felfelé vagy lefelé erősen torzított, akkor *bekerülése arányában az új termék valóságos gazdasági értékének a nagyságát is megengedhetetlenül torzítja.* S ez csak halmozódik, hatványozódik akkor, amikor az így nyert termékek további újratermelési folyamatokban *e hamis értékük beépülésével* használódnak el. A halmozódások révén a tudományos eredményekben „megtestesülő" hamis értékek gyorsan elérnek egy olyan nagyságot, amely az anyagi javakban megtestesült értékek megbízható munkatartalmát, s ennek egységeit általánosan kifejező pénzformáját is ingataggá teszi. S ezzel az érték, a pénz elveszíti — még stabil gazdasági viszonyok között is — azt a képességét, hogy az újratermelés helyes arányainak spontán vagy tervszerű kialakításában nélkülözhetetlen szerepét betölthesse, illetve a racionális gazdasági kalkuláció és az egyenértékű csere megbízható eszköze legyen.

Figyelembe véve a nemzetközi statisztikai adatokat,[8] a tudomány közvetlen termelőerővé válásának gyors előrehaladásával a *tudományos kutatás egyre nagyobb részben produkál olyan eredményt, amelyet közvetlenül az anyagi termelési folyamatban használnak fel.* Ha ezen tudományos ismeretek ára továbbra is a leírt módon, az értéktörvény hatása alól kivonva alakul, akkor több országban máris előállt, vagy a közeljövőben előáll az előbb jellemzett helyzet, a valóságos termékek árai is elveszítik orientáló és szabályozó szerepüket.

Ahhoz, hogy eldönthessük, az előbb vázolt, elméletileg feltételezett folyamatok végbemennek-e a valóságban vagy sem, meg kell vizsgálni, nem változott-e meg a *közvetlen termelőerővé vált tudomány áru jellege,* nem azonosult-e — alapvető tartalmi jegyeinél fogva — lényegileg a „tudomány termelése" a valóságos értékeket előállító árutermelő folyamattal.

Nézetem szerint a *termelőerővé vált tudomány* esetében végbement ez az azonosulás. Mert, amint a témával foglalkozó tanulmányokból végül is kicsendül, a tudományos kutató tevékenység akkor és annyiban válik közvetlen termelőerővé, amikor ez szerves részét képezi az anyagi javak termeléséhez szükséges „társadalmi" összmunkának. A szerves egységen döntően nem szervezeti, térbeli vagy időbeli összetartozást kell értenünk, hanem *egy adott használati érték termelőfolyamatának olyan szoros egységébe való tartozását, amely nélkül a termelőfolyamat az adott technikai, társadalmi termelési színvonalon nem, vagy csak tökéletlenül valósulna meg.*[9]

S ma már ez a Marx által sokszor „technikai szükségességnek" nevezett, elválaszthatatlan láncolatot képező társadalmi összmunka sokszor egymástól távol eső üzemekben, merőben eltérő szervezeti formákban, gazdálkodó egységekben, egymástól szembetűnően elütő jellegű munkák integrációjából tevődik össze. Ezek sorába iktatódik be — egyre inkább önálló szervezeti láncszemként is — vagy a többiekkel szorosan összefonódva a tudományos kutató, a tervező, a szerkesztő, a fejlesztő, a szervező stb. tevékenység is. Az egy termék termelésében kialakult munkamegosztás — amelyben ma már a tisztán szellemi mozzanat is önállósulhat — résztermékei között tehát talá-

[8] Így például az NDK-ban „...a szakemberek szerint a jövőben az összes foglalkoztatottak 25—33 százaléka fog a kutatásban és a fejlesztésben dolgozni és a termelési önköltség 15—25 százalékát használja majd fel a K+F."

E. Schubert: K+F szolgáltatások ármegállapításának alapelvei az NDK-ban. Magyarul ismerteti a Tudományszervezési Tájékoztató, 1976. 3—4. sz. 433. l.

[9] E kérdést módomban volt részletesebben kifejteni „A tudomány termelőerővé válásának folyamata" című tanulmányomban. Magyar Filozófiai Szemle, 1965. 6. sz. 1058. l.

lunk egy olyan *szellemi terméket* is, amelyben realizálódó munka *szerves részét képviseli a többi résztermékekben, félkésztermékekben testet öltő munkák együttműködése révén megszülető áru társadalmilag szükséges munkatartalmának, azaz értékének!*

Mármost, ha történetesen ezt a szellemi részterméket nemcsak technikailag, szervezetileg, földrajzilag stb. elkülönült „termelőegységben", hanem a *tulajdon szempontjából, gazdaságilag is elkülönült* „vállalati egységben" hozzák létre, amelynek következtében *csak adásvétel* útján kapcsolható be a technikai-technológiai egységet képező összmunkába, akkor a tudományos eredmény mint résztermék lényegében *nemcsak formájában*, hanem *tartalmában is belső értékkel rendelkező* hamisithatatlan *áru*. Igaz, hogy nem anyagi testet öltő áru, s nincs önálló, anyagilag értelmezhető használati értéke, de ez ugyanúgy jellemző bármely más, anyagi jellegű *félkésztermékre. Külön-külön* a tárgyakban testet öltő félkésztermékek sem tudják kielégíteni az adott termelési folyamat *végterméke* által kielégíthető anyagi szükségletet. A *végtermékben* pedig már a közbenső önállósult tudományáru is *anyagi testet ölt*, tárgyiasítva a *tudomány érték* és *használati érték* tartalmát.

Nem lehet azonban a közvetlen termelőerővé vált tudomány *áru jellegét* tagadni azon sajátossága alapján sem, hogy *nem termelhető* olyan értelemben újra, mint a közönséges áru, s így értéke sem lehet, minthogy az érték az áru „újratermeléséhez" társadalmilag szükséges munkaráfordítás.

Ez az álláspont jut kifejezésre hazai irodalmunkban mindenekelőtt Gedeon Sándor tanulmányában:[10] „A politikai gazdaságtan tanítása szerint az érték határozza meg a csereértéket. Az áru értékének nagyságát pedig az újraelőállításához társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg. Ez a definíció mindjárt el is dönti: ezen az úton nem haladhatunk tovább, mert a szabadalmat sem lehet újra előállítani... Ezért kénytelenek vagyunk a szabadalom értékét nem a befektetett munka nagysága, hanem az áru másik tulajdonsága, a hasznossága alapján megállapítani."

Lényegében hasonló álláspontot képvisel a találmányok, gyártási eljárások értékét illetően Nagy Aladár is: „Az érték annyiban sajátos, hogy nem újratermelődő áruról van szó, ezért értékét nem határozhatják meg az újraelőállításához szükséges munkaráfordítások."[11]

Majd már lényegesebben mélyebb, többoldalú és következetesen végigvitt elemzés alapján ugyanezt hozza fel egyik fő okként Jánossy Ferenc is annak cáfolatára, hogy az ipari kutatás „feltűnően elkülönülő" iparágának terméke ugyanolyan „közönséges áru" lenne, mint „bármely iparcikk". Így érvel: „A termelésre azonos munkafolyamatok szakadatlan *ismétlése* a jellemző — hiszen az emberi szükségletek rendszeres kielégítésének előfeltétele nem az egyszeri előállítás, hanem a folyamatos újratermelés —, a kutatási tevékenységet viszont sosem kell azonos módon megismételni." S e megállapításaiból levont konklúziója: „...élesen meg kell különböztetnünk a kutatási ráfordítást a tulajdonképpeni tőkebefektetéstől, mert utóbbival ellentétben *mindenfajta* fejlesztési tevékenység ráfordítása kiválik az érték kör-

[10] Gedeon Sándor: A szabadalmi rendszer gazdasági jelentősége a kapitalizmusban és a szocializmusban. (Diplomamunka, 1965.) Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Könyvtára (EK. 3110.) 13. l.

[11] Nagy Aladár: A szakosított termékek és a szellemi termékek árképzése a KGST-ben. Tájékoztató. (Oktatási Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztálya) 1974. 6. sz. 40. l.

forgási folyamatából, és többé *nem is tér abba vissza.* Míg ugyanis valamely gép vagy bármely más termelési eszköz a termelés folyamán — miközben saját használati értékét elveszíti — értékét átviszi az előállított termékre, a kutatási eredmény, a tudományos vívmány *nem* fogyasztódik el a termelésben, értékét tehát nem viheti át a termékre, hanem kizárólag azáltal hat a termelésre, hogy a ‚recept' alkalmazása növeli a munka termelékenységét."[12]

Ilyen alapon valóban logikusan vonja le a végkövetkeztetést, hogy „...nem a kutatási eredmény elérésére fordított munka, sőt nem is az a munkaráfordítás, amely reprodukciójához társadalmilag szükséges volta szabja meg a 'recept' árát, hanem megfordítva: a kutatási eredmény használati értéke ... határozza meg azt a munkaráfordítást, amennyit kidolgozása még éppen megér".[13]

Az idézett három szerző álláspontjában tehát közös vonás, hogy a tudományos áruk újratermelhetetlenségéből kiindulva tagadják munkaértéktartalmukat, s hogy ennek alapján és arányában számítódjanak be a végtermékben testet öltő összmunkába, átadva értéküket a végtermékeknek. Ily módon egyikőjük számára sem marad más elvi lehetőség, minthogy a tudományos eredményeket nem valódi, „közönséges" árunak, hanem csak *áruformát* öltött jelenségnek tekintsék, amelynek árát *használati értékéből kiindulva* lehet tudományosan megmagyarázni. Számos más szerző munkájában is felvetődik még különböző formákban ez az érv (a tudományos eredmény egyedi, ritka stb. jellegének kihangsúlyozása), ezért ezt az álláspontot részletesebb elemzés tárgyává kell tennünk.

Vajon az áruérték létét vagy nem létét eldöntő kritériuma-e az ugyanolyan formában történő újratermelhetőségének lehetősége, ténye a marxi munkaérték-elméletben? Az áru *értékszubsztanciájának* kifejtését Marx a következő tömör definíciószerű megállapítással zárja „A tőké"-ben: „Egy használati értéknek vagy jószágnak tehát csak azért van értéke, mert elvont emberi munka tárgyiasul, azaz materializálódik benne."[14] Semmi további lényeges kritériumot, megszorítást nem jelöl meg egy hasznos áru értékszubsztanciájának léte vagy nem léte szempontjából. Ezt a „csak azért van" fogalmazás egyértelművé teszi. Az „újratermeléséhez társadalmilag szükséges" munka ismert kitétele már egyáltalán nem az értékszubsztancia lényegi kritériuma, hanem az elvontabb, általánosabb lényeg konkrét feltételek közötti megjelenési formájára vonatkozik. Az áruvilág túlnyomó részére valóban jellemző, hogy a társadalmi szükséglet elégséges kielégítése céljából szükségessé válik azonos fajtáinak újratermelése, amelyet a különböző időpontokban más-más termelékenységgel valósítanak meg. Már most meg kellett oldania azt a problémát, hogy miként hat ez az *árufajta egészének,* s *egyes átlagpéldányának* abszolút értéknagyságára. S mint közismert, ennek a konkrét *értékváltozási és mérési* (s nem „lenni, vagy nem lenni!") problémának a megoldása pontos meghatározása céljából került bele az értéknagyság marxi megfogalmazásába a *társadalmilag szükséges* munkaráfordítás elé az „*újraelőállításukhoz*" megszorító jelző; s tesz szert jelentőségre a termelés megújítása. Az értékváltozásnak és mérésének e sajátos esetre al-

[12] Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 136. l.

[13] I. m. 139. l.

[14] Marx: A tőke. I. könyv. Marx—Engels Művei 23. kötet. 1967.

kalmazott jellemzőjét kiragadni, s hiányával az *általános értékszubsztancia létét is tagadni* azonban tudományos hitelességgel *nem lehet*. Hiszen akkor ezen az alapon ki kellene zárni az áruvilágból mindazokat a legtöbbször legértékesebb termékeket is, amelyeket a maguk egyediségében nem termelnek újjá, például speciális, lényeges minőségi vonásaiban ugyanolyan két esetben sem felépített objektumokat, erőműveket, gyárakat, speciális termelési berendezéseket, amelyek esetében objektíve lehetetlen — s gazdaságilag értelmetlen — átlagos „társadalmilag szükséges" és „újraelőállításához szükséges" (időben egymást követő megváltozott termelékenységgel előállított) munkaráfordításról beszélni. Ugyanez a helyzet állna elő értelemszerűen az egyébként számtalanszor újratermelt használati értékfajták esetében is, amikor még teljesen új termékként, a *legelső újratermelési periódusból*, szériából kerülnek ki s mindjárt áruként kell meghatározni valóságos értéküket. Ekkor még ezek is csak „egyediek" lehetnek. Emiatt azonban senkinek sem jut eszébe, hogy a „társadalmi átlagolás" és „újratermeletlenségük" miatt ne valóságos, belső értékkel rendelkező áruknak tekintse őket.

Összefoglalva: nézetünk szerint az eredeti marxi munkaérték-elmélet sem általános megfogalmazásában, sem esetenkénti utalásaiban, sem szellemében nem találunk a legkisebb alapot sem arra, hogy az áruviszonyok valamennyi, lényeges törvényszerűségének jellemzőit magán viselő árunak csupán azért ne lehetne önálló, belső értéke, mert *egyedi szükségletet elégít ki*, s emiatt *nem kell újratermelni*, vagy ha újratermelése szükséges és tömeges is, még csak a *legelső termelési folyamat* termékei. Következésképpen csupán ezen sajátosságuknál fogva a *tudományos kutatás termékeit sem* lehet eleve kirekeszteni a valóságos, „közönséges" áruk sorából.

Még mindig a sajátos szellemi termékek újratermelésének értelmetlenségéhez, hiányához kapcsolódva merülhet fel a következő ellenvetés. Még ha az előbbi érvek alapján belátható is, hogy a tudományos ismeretek adott minőségének „termeléséhez" kifejtett munka a maga egyediségében is értéket alkot, ez az értéknagyság végül is csak valamilyen, a legtöbb esetben *tömegesen újratermelt* anyagi javak értékszubsztanciájaként realizálódhat. Ekkor azonban a szellemi termék ezeknek az áruknak a *termelési tényezőjeként* szerepel, s értékét ugyanúgy, fokozatosan át kell adnia az új terméknek, mint ahogyan a termelési eszközök (az anyagköltség, az amortizáció formájában), vagy *új értékkel kell* megnövelni a felhasznált termelési eszközök értékét, mint a munkaerő tényező! Képes-e erre — s ha igen, hogyan — a tudomány sajátos terméke is, az értéktörvény itt érvényesülő követelményei szerint?

Ezekre a kérdésekre tagadó választ lehet adni a tudományos eredmények következő, Jánossy Ferenc által tömören megfogalmazott sajátossága alapján: „A kutatás eredményei tartós hatásúak: bár alkalmazásra kerülnek, mégsem 'fogyasztódnak' el soha."[15]

Ez a tétel azonban valójában csak az egyetemes tér és idő méreteiben, valamint ismeretelméletileg igaz. Az árutermelés törvényszerűségeinek ilyen abszolút általánosítása, e nagyfokú absztrakció azonban már megengedhetetlen.

Az anyagi termelés és a tudomány eredményei ugyanis nagyon is *konkrétan differenciáltan*, s így térben és időben belátható, elhatárolható méretek-

[15] Jánossy Ferenc: I. m. 132. l.

ben — kapcsolódnak szerves egységbe. Hiszen csak e feltételek között válhat a tudomány közvetlen termelőerővé, s most éppen a termelőerőként ható tudományos eredmények (áruk) értékátviteléről van szó. Ilyen esetekben pedig egy-egy konkrét tudományos eredmény egy vagy néhány (de belátható számú) konkrét használati érték gyártásában éreztetheti azt a pozitív hatását, amelynek következtében e termékek összességében a tudományos ráfordításokat társadalmilag szükséges munkának elismerik. Mikor lenne e termékeknek összessége végtelen? Ha *végtelenül olyan módon és minőségben* termelnék újra őket, amelyet egy adott realizált tudományos eredmény predesztinált. Vagyis a *termelőerők, a technika fejlődésének abszolút megmerevedése, leállása esetén!* S ez ismét a valóságos viszonyoktól elrugaszkodott absztrakció, amely miatt a polgári közgazdászok korai növekedési elméletei — amelyek a technikai haladást „exogén" tényezőként kezelték — is csődöt mondtak.

A valóságos árutermelés viszonyai között tehát az *egyes* és *konkrét* tudományos eredmények *fogyasztódnak el* a termelésben, amelyeknek nagyon is pontosan felrajzolható tartalmi és időbeli határai, kezdő és végpontjai vannak. Kezdőpontként azt tekintjük, amikor egy adott vívmány annyira meghaladja az adott termék előállításában alkalmazott régi ismereteket, hogy felhasználásával gazdaságosabban, jobb minőségi paraméterekkel lehet a szóban forgó terméket újratermelni, illetve helyette teljesen új használati értéket lehet produkálni. Végpontról pedig akkor beszélhetünk, amikor már ezt az új ismeretet haladta meg ugyanilyen módon egy még újabb. Az árutermelés törvényei (a konkurrenciaharc) kegyetlenül kiselejtezik a termelésből a meghaladott ismereteket, véget vetnek gazdasági létének, „fogyasztásának". A tudományos eredmények élettartama közismerten nemhogy beláthatatlanra növekedne, hanem eddig nem tapasztalt ütemben csökken.

A tudományos eredmények tehát az *árutermelésben kifejtett létfunkciójuk* tekintetében *teljesen elfogyasztódnak*, s értéküket az ez alatt az idő alatt felhasználásukkal előállított terméktömegbe kell fokozatosan, de végül is *teljes nagyságban átvinniök*, vagy *új értékként elismertetniük*. Ez az árutermelés törvényeinek követelményeiből fakadóan szükségszerű, de ugyanakkor lehetséges is. (Noha nem vitatható, hogy mai számviteli rendszerünkben igen nehéz megosztani a kutatási költségeket a többfajta termék között, amelyek gyártásában felhasználták az adott tudományos eredményt.) A társadalom a tudományos ismereteket materializált formájukban, a segítségükkel előállított áruk értékében teljes egészében megfizeti, „ellentételezi" *gazdasági értéküket*. A gazdasági folyamatból kikerülvén azonban a már kiaknázott tudományos eredmény az egyetemes tudás és kultúra *közkincsévé* válik, amelyből mindenki *ingyen* és *korlátlanul* meríthet *minőségileg új ismeretek* megalkotásához. S ha ezek újból közvetlen termelőerővé válnak, csak az ehhez szükséges *újonnan kifejtett* tudományos tevékenység teremthet társadalmilag szükséges *új* gazdasági értéket is, amelyet a kutatóintézetek vagy kutatók a tudományos ismeret árában elismertetni jogosultak.

A továbbiakban a tudományos közgazdasági kutatásnak arra kell választ adnia, *hogyan* megy végbe e tudományos munka *értékközvetítése*.

A probléma kifejtését itt is abból a már tárgyalt összefüggésből kiindulva kell megkezdenünk, hogy az anyagi termelés az *emberi szükségleteket közvetlenül kielégíteni képes természeti, használati érték formájában* válik olyan *kész termékké*, amely végleg kikerül az anyagi termelési folyamatból, s köz-

vetlenül betölti termelésének végső értelmét, célját, az emberi szükséglet kielégítését. Ilyen összefüggésben a végtermék előállításához vezető úton kifejtett bármilyen társadalmilag szükséges részmunka, résztermék sem „önmagáért való", hanem csak az emberi, társadalmi fogyasztásra alkalmas formájához érve jut el „önmegvalósulásához", önigazolásához, végleges társadalmi elismeréséhez. Ezért, amennyiben az egyes „állomásokon" kifejtett társadalmi munka tárgyi formát ölt, *termelési eszközként* szerepel, s mint anyagi érték kerül át a következő önálló munkafázisokba, továbbadva saját értékét a következő munkafolyamatban szerepet játszó tárgyaknak. Ezért az egymást követő anyagi termelési eszközök több vagy kevesebb, de mindig *halmozódó közvetítői*[16] lesznek az előzőek értékének, míg el nem érik végső céljukat.

A termelési eszközök értékközvetítő szerepére azért mutattunk rá hangsúlyozottan, mert *minden új minőségi termelési folyamatot megelőző tudományos kutató tevékenység igényli (kisebb-nagyobb mértékben) a termelési eszközök általi közvetítést a végső használati értékekhez.* A tudomány ugyanis e végső termékre sohasem közvetlenül eszmei voltában hat, hanem a terméket közvetlenül alakító termelési eszközök, technika közvetítésével, közbeiktatásával. Mégpedig éppen az általa feltárt ismeretek alapján *elkészült új termelési eszközökkel, technikával,* amelyek mintegy magukba szíva *tárgyiasítják* a szellemi terméket is.[17]

A gépek, felszerelések, állóeszközök tehát már mint magukba szívott *holt munkát* képesek továbbadni a tisztán szellemi formában, áruként megvett kutatásra-fejlesztésre fordított munkát. Az árutermelés elmélete és gyakorlata már régen elismeri a gépeknek e kettős munkaforrásból (rutin és tudományos) származó kettős kopását is, a *fizikai és erkölcsi kopás* (technikai avulás) megkülönböztetésével.

A tudományos munka *közvetítésében* azonban minden közvetítő láncszemben részt vesz az adott lépcsőfokon kifejtett *eleven munka is!*

Mindenekelőtt azon ismert tény alapján, hogy az állóeszközökben (tőkében) tárgyiasult munkát is *csak az eleven, konkrét, hasznos* munka képes az új termékbe átvinni, megőrizni. De hogy erre képes legyen, e konkrét munkát kifejtő munkaerő *szakismeretébe is át kell kerülnie az új gépek, berendezések működtetéséhez, az új munkaszervezési eljárásokhoz szükséges új ismereteknek.* Ennek nincs más módja, mint a tanulás.

Ehhez viszont újabb idő és anyagi értékek elfogyasztása is szükséges. Hogyan értékeljük most már ezt az újabb munkaráfordítást? E nem kevésbé bonyolult összefüggés elméleti tisztázásához részletesen ki nem fejtett, igen rövid, de nagyon érdekes és értékes marxi gondolatot, pontosabban megjegyzést hívjuk segítségül: „A szellemi munka termékét — a tudományt — mindig mélyen értéken alul becsülik, mert az újratermeléséhez szükséges munkaidő egyáltalában nincs arányban azzal a munkaidővel, amelyet eredeti termelése megkövetelt. Például a binomiális tételt egy iskolás fiú egy óra alatt megtanulhatja."[18]

[16] E közvetítettség kitűnő részletes elemzését nyújtja Jánossy Ferenc. I. m. 126—130. l.

[17] Erre az összefüggésre már Marxnál is világos utalásokat találunk: „*Az emberi agynak az emberi kéz által alkotta szervei: tárgyiasult tudás-erő.* Az állótőke fejlődése jelzi, hogy milyen fokig vált az általános társadalmi tudás, knowledge, *közvetlen* termelőerővé,..." Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Részletek), Magyar Filozófiai Szemle, 1965. 3. sz. 530. l.

[18] Marx: Értéktöbblet-elméletek. Első rész. 1958. 315. l.

Nagyon figyelemre méltó az a természetes mód, ahogyan Marx a tudomány „*eredeti termeléséhez*" megkövetelt *munkát* tekinti *értéknek*. Másrészt pedig, hogy a tudomány „újratermelésén" *szellemi reprodukcióját*, azaz *mások által való megtanulását*, tudati *elsajátítását* érti. S valóban, a szellemi, tudományos ismeretek újratermeléséről csak ebben az értelemben lehet reális tartalommal beszélni. S továbbhaladva most már a megadott irányban, egyértelmű, hogy a *tudományos ismeretek munkások által való elsajátításának munkaráfordításai a munkaerőáru értékének szerves részévé válnak*, mint annak „szakképzési költség" néven ismert eleme. Ugyanakkor a megnövekedett értékű munkaerőáru bonyolultabb munkát végezvén, értelemszerűen nagyobb új értéket is állít elő. Ezt az értékrészt egyáltalán nem tekinthetjük az előzőleg megvásárolt szellemi áruk valamilyen arányú „értékátvitelének", hanem a munkaerőáru *saját* értéknövekedésének megfelelő nagyságú új értékalkotásnak kell felfognunk. A munkaerőképzéshez szükséges ezen értékrész elfogyasztásával viszont folyamatosan képessé kell tennie magát arra, hogy a konkrét munkájával a *termelőeszközökben* tárgyiasult „tudáserő" értéket *teljes egészében közvetítse* (s nem „magából" adja át!) az új termék felé.

Abban az árutermelési viszonyok között tipikusnak tekinthető esetben, amikor a tudományos ismeretet „termelő" kutató vállalat *gazdaságilag is elkülönül* a munka további fázisait végző vállalatoktól, akkor az eredeti kutatási munkaráfordítás (élő, holt) *teljes egészét* kéri csereértékként. S ha ez a vevővállalat történetesen így *termelési eszközt termelő vállalat* — amely a munkamegosztás logikus sorrendjében a következő láncszem —, akkor ezt a tudományos áruértéket *teljes egészében* a felhasználásával gyártott termelési eszközök szívják magukba, s végül is a befejező aktust megvalósító elkülönült *fogyasztásicikk-termelő felé* értékarányos eladásuk révén közvetíti.

A tudományos eredmények áru jellegével kapcsolatban mind gyakrabban találkozunk olyan utalásokkal, álláspontokkal, amelyek (ha más fő problémára való válaszkeresés közben is) egyértelműen termelőmunkának, tehát értéket tartalmazó árunak ismerik el a tudományos termékeket.

A kutatási szerződések problematikájával foglalkozó könyvében Lontai Endre például — külföldi szerzők alapján — a következő álláspontra jut: „...a tudomány termelőerővé válásának következtében mindenesetre megalapozottnak tűnik az a nézet, hogy tudományos munkát legalábbis anyagi szolgáltatásnak, sőt termelői munkának tekintsük",[19] s helyesen mutat rá arra is, hogy „...az árukategóriák alkalmazásánál nem önmagában a tevékenység jellege, hanem annak a kapcsolatnak a struktúrája a döntő, amiben ez a tevékenység kifejtésre kerül."[20]

A tudományos eredmények áru jellegével foglalkozó szovjet szerző, A. Nyikolajev ezt írja: „Ha az elméleti kutatások nem kapcsolódnak közvetlenül a termeléshez, akkor az erre fordított munka nem alkot értéket, következésképpen e kutatásokat nem szabályozzák a piaci viszonyok. A számbavétel ez esetben tisztán könyvelési jellegű. Más a helyzet, ha az elméleti kutatás mind technikailag, mind gazdaságilag a termelés szerves láncszeme, ekkor ugyanis az elméleti kutatások munkaráfordításait beszámítják a termelési folyamat végtermékeinek árába."[21]

[19] Lontai Endre: A kutatási szerződések. Akadémiai Kiadó, 1972. 27. l.

[20] I. m. 28. l.

[21] A. Nyikolajev: A tudományos kutatási termékek mérésének néhány problémája. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, Moszkva, 1975. 9. sz.

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy a közvetlen termelőerővé vált tudomány az anyagi árutermelés összmunkafolyamatába szervesen bekapcsolódva még anyagi formát nem öltött, de gazdaságilag elkülönült egységek számára átadhatóan objektiválódott formáiban is (szó, írás, képletek, rajzok stb.) az anyagi árutermelés törvényszerűségeinek megfelelően válik önálló gazdasági értékkel rendelkező valóságos „közönséges" áruvá. S ha mutat is sajátosságokat, az árutermelés világába való elvi és gyakorlati beilleszkedésének nincsenek leküzdhetetlen akadályai.

A tudományáru használati értéke

Mint minden árunak, a tudománynak is rendelkeznie kell használati értékkel és értékkel is. A hasznosságát valamennyi „tudományáru-elmélet" elismeri. De a közvetlen konkrét hasznosságától függően, igen sokfajta használati értéket állapítanak meg a tudományos eredménnyel összefüggésben.

A Jánossy Ferenctől idézett gondolatokból az olvasható ki például, hogy a tudományáru használati értéke valamely termék előállításához szükséges „recept", amely végül is a *munkatermelékenység növelésében* fejti ki hasznos hatását.

A munkatermelékenység növelésében megjelölt használati érték aztán vagy egyedül, mint valami általános, integrált használati érték, vagy még több felsorolt konkrét használati érték mellett, sok szerzőnél szerepel. Ez utóbbiak illusztrálására B. Zajcev szovjet szerzőtől idézhetünk: „A tudományos és tervezői tevékenység használati értéke a munka társadalmi termelékenységének növelésében, a termék önköltségének csökkenésében, minősége javulásában, a termelés irányítása színvonalának növekedésében, a munkakörülmények korszerűsödésében mutatkozik meg. Általánosított formában a használati érték az évi gazdasági eredmény számszerűsítésében ölt alakot."[22]

A munkatermelékenység növekedése valóban átfogóan mutatja meg a tudományáru hasznosságát, de nem közvetlenül, nem direkt módon, hanem származtatottan, levezetetten, viszonyszám formájában. Tehát csak egy mutatója, s nem közvetlen materializálódása a tudományáru használati értékének.

Ezért konkrétabbnak találjuk A. Nyikolajev meghatározását. „A találmány használati értéke, mint minden más árué, történelmi kategória. Mit is jelent a találmány használati értéke gazdasági szempontból? Olyan elképzelések összességének tekinthető, amelyek felhasználhatók a jövőben a termelés következő fokozatán, közvetlenül részt vesznek a természeti források használati értékké alakításában, minőségi és mennyiségi változást előidézve mind a termelésben, mind a fogyasztásban."[23]

A *tudományáru* „gazdasági szempontból" vett használati értéke — s ezúttal pontosan csak erről van szó — *nem önmagában testesül meg*, hanem a *közreműködésével megtermelt végső emberi fogyasztásra kerülő árutestben*. Csak *ezen anyagi termelési folyamat egységes célrendszerébe helyezve* lehet megítélni a részfolyamatok értelmét, társadalmi hasznosságát. Mint Pirityi Ottó he-

[22] B. Zajcev: A tudomány, a technika és a termelés összefüggésének gazdasági lényege. Voproszi Ekonomiki, 1973. 11. sz.

[23] A. Nyikolajev. Műszaki Gazdasági Tájékoztató, 1970. 4. sz. 391. l.

lyesen megállapítja: „A társadalmi összfolyamatnak *immanens* célrendszere van. Maga a folyamat termeli ki az önmaga célrendszerét, amely azután az összfolyamatnak, valamint az *egyes elemi folyamatok minősítőjévé, megítélőjévé* (Kiemelés tőlem. — Sz. L.) válik. A célrendszer objektív, így megítélései is azok. Az eszközök (folyamatok) és ezek összefüggései a célok rendszere révén nyernek értelmet, minősülnek többé-kevésbé hasznosnak."[24]

A tudományáru használati értéke objektíve annak a konkrét árutömegnek a használati értékében mutatkozik meg *mennyiségileg és minőségileg*, amelyet kifejezetten az adott tudományos ismeret alapján gyártottak. *Mennyiségileg* oly módon, hogy mennyit tudnak előállítani ugyanolyan paraméterekkel rendelkező használati értékből, illetve mennyi addig nem ismert *teljesen újfajta* használati értékkel tudják bővíteni az össztársadalmi használati érték tömegét, választékát. *Minőségileg* pedig ezen árutömegnek az adott társadalmi viszonyok közötti *szükségletkielégítő képességével* azonosul.

Elvileg tehát csak ezen objektív összefüggés alapján lehet egzakt módon a tudományáru hasznosságát anyagi árumércén értékelni, s e hasznos „jószág" önálló értéknagyságát az értéktörvény alapján *időben előre* megismerni. Noha gyakorlatilag ez nem könnyű feladat, mégis ebbe az irányban haladva lehet és kell e problémát megoldani.

A tudományáru értéke

A tudományáru értékének szubsztanciájával és nagyságával kapcsolatban kifejtett álláspontokat lényegében már a tudományáru jellegének elemzésekor megismertük. Ezért ezúttal csak néhány ezzel összefüggő konkrét problémára térünk ki.

Sokan azok közül, akik a tudományos vívmány munkaérték-tartalmát tagadják, s így a használati értékből kiindulva próbálják „értékét" meghatározni, nagyon könnyen a szubjektív értékelmélet útvesztőjébe tévednek. Úgy tűnik — szándéka ellenére — ez történt a már idézett Gedeon Sándorral is. A tudományáru és munka „ritkasági" jellegét kihangsúlyozva, s ilyen jellegű árukhoz — főképpen a földhöz — hasonlítva ahhoz a végkövetkeztetéshez jut, hogy „...az ipari jogok és a műszaki-szellemi termékek értéke az általuk elérhető járadék nagyságával van korrelatív kapcsolatban". S ennek konkrét számításokkal való kimutatásakor is kiderül a határhaszon-elmélettel való rokonsága. Minthogy a határhaszon-elmélet marxista elméleti cáfolata közismert, ezúttal nem megyünk bele a részletekbe. Annál is inkább, mert ezt személyre szólóan is elvégezte Pápainé Bakos Jolán. Igen részletes kritikai elemzésében a többi között megállapítja: „Gedeon Sándor nem elégszik meg azzal, hogy a találmányt 'ritka' árunak tartja, és ezért érvényesnek ismeri el rá vonatkozólag a határhaszon-elméletet, hanem ezen túlmenőleg a találmány felhasználásával előálló árukat is 'ritka' áruknak tartja. A határhaszon által alkotott szubjektív értékkategóriát fogadja el erre vonatkozóan is ármeghatározónak."[25]

Magam csupán egy gondolatot kívánok hozzátenni az előbb említett bírálathoz. A tudományáru „ritkaságának", s a föld vagy egyéb anyagi ja-

[24] Pirityi Ottó: Használati érték és érték. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 125. l.

[25] Pápai Jánosné dr. Bakos Jolán: A találmány árusajátosságai. ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Actái. X. kötet. 1968. 291. l.

vak „ritkaságának" az azonosítása véleményem szerint teljesen téves alapokon nyugszik. A javak *gazdasági értelemben* vett „ritkasága" vagy „bősége" sohasem önmagában, hanem csakis az *iránta megmutatkozó társadalmi szükséglethez viszonyítva* értelmezhető, s von maga után gazdasági következményt (járadékot, árbefolyásolást, jövedelemelosztást stb.). Egy konkrét tudományos eredmény „ritka" ugyan egyediségében, mert hiszen elég csak egyetlen*egyszer* létrehozni, „ritkasága" tehát, ha tetszik „abszolút", a gazdasági szükségleteket azonban ebben az „abszolút ritkaságában" is „abszolút korlátlanul" tudja kielégíteni, hiszen bárhol, bármikor, akárhányszor felhasználható. Ezt korlátozni csak jogi eszközökkel (szabadalmak) lehet bizonyos ideig, ami azonban egészen más kérdés, mint a tudományos eredmény gazdasági korlátozottsága. Itt nem objektív gazdasági, hanem szubjektív jogi törvényekről van szó, egészen más gazdasági következményekkel.

S a többi már idézett, a tudományáru értékét hasznosságából levezető szerző már nem téved ugyan a határhaszon-elmélet útjára, értékszubsztanciájuk azonban nem a marxi munkaérték-elméleten nyugszik. Ugyanis akár „a termék előállításával elérhető megtakarításokkal" (Nagy Aladár), akár a „recept" alkalmazása révén megnövelt „munkatermelékenységgel" (Jánossy Ferenc) kísérlik meg a tudományáru értékének meghatározását, nem jutnak az adott, cserére kerülő tudományos ismeret megtermeléséhez társadalmilag szükséges (elismert) munkatartalomhoz, marxi értékszubsztanciához. Hanem csupán a tudományos eredmény *elhasználása* révén előálló, tényként még eleve számba sem vehető, számtalan társadalmi-tulajdoni viszonytól (adott és változó piaci viszonyok) s egyéb tényezőtől függő használati értékhez, amely eleve sok szubjektív mozzanatot is tartalmaz. S ha ezek a tényezők a vevő (felhasználó) megítélésében ténylegesen hatnak *is az árakra*, nem is tölthetnek be más szerepet az értékelméletben, mint a pillanatnyi vagy tartósabb *felszíni, piaci áreltérítő* tényező szerepét. De hogy mi körül mozgatják az árat — e tényezők —, ezekben az „értékelméletben" megválaszolatlanok maradnak. Így az is eldöntésre vár, hogy a kialakult ár végül is ténylegesen egyenlő-e valamilyen, a tudomány felhasználásával elérhető munka-, érték-, tehát gazdasági megtakarítással. Egyáltalán értelmezhető-e gazdaságilag az, hogy a tudományáru munkatermelékenység-növelő, *munkamegtakarító hatású*, ha *saját munkatartalmát nem tekintjük viszonyítási alapnak*? Hiszen eleve relatív mutatókról van szó, s mihez viszonyított különbségként adódik a „munkamegtakarítás", ha az egybevetés egyik pólusán nem szerepel magának a munkamegtakarítást kiváltó árunak a munkaráfordítása is? Ez csak akkor volna lehetséges, ha a tudományáru egyáltalán nem igényelne munkaráfordítást. De mert egyre többe kerül, nyilvánvaló, hogy egységnyi áru régi és az új eljárás melletti munkaráfordítása közötti különbség csak akkor tekinthető *valódi munkamegtakarításnak*, ha az új eljárással termelt termék ráfordításai az „elhasznált" *tudományáru ráfordításait és a felhasználásával, bevezetésével* kapcsolatos *munkaráfordításokat is arányosan tartalmazná*.

Ily módon — és csakis ily módon — gazdaságilag már valóban értelmezhető, reális, egységes gazdasági mércén, a munkatartalom mércéjén mérhetjük a tudományáru *hasznosságát, használati értékét* is egy bizonyos *megtakarítható munkatartalom* alapján. Ezt az értékkategóriára visszavezetett, értéktermelésben megnyilvánuló hasznosságot azonban még ebben az

értelemben sem lehet magának a tudományárunak *az értékeként* meghatározni!

Az eddigiekben tisztáztuk a tudományáru gazdasági értéke — értéktörvény — szerinti „viselkedésének" néhány leginkább vitatott, elméleti és gyakorlati nehézségeket okozó sajátos problémáját: újratermelhetőségét, egyediségét, ritkaságát, értékátadását stb. Ezúttal az értéknek már csak egyetlen, de nagyon alapvető problémájával kívánunk foglalkozni: feloldható-e, és ha igen, milyen alapon a „nemesveretű" tudományos munka a közönséges árutermelők munkájának „szürke" *egyenlőségében*, ilyen értelemben vett *közös minőségében*? Az értéktermelő munkának csupán egy kritériuma van: a társadalom számára hasznos jószágot hozzon létre. Ha a munka eleget tesz ennek a kritériumnak, már egyáltalán nem tűr további *minőségi* megkülönböztetést a munkavégző társadalmi „rangja", helyzete, a munkamegosztásban elfoglalt helye stb. szerint. A különbség az értékalkotó munkák között csupán mennyiségi lehet. Mennyiségi különbség pedig a kifejtett *absztrakt munka időtartama*, illetve *bonyolultsági foka alapján keletkezhet* a tudományos és a „közönséges" árutermelő munkák között. Mármost, ha a kifejtett tudományos munka azonos intenzitású egységét a „közönséges" munkáéval hasonlítjuk össze, akkor az értékalkotás törvényei szerint csak *bonyolultsági foka* alapján „emelkedhet ki" mennyiségileg az egyszerűbb munkákhoz viszonyítva.

Az árutermelő tudományos munkást és munkáját a gazdasági értékalkotás általános törvénye tehát nem egyedi és ritka, nem „zseni", „különc", „kuriózum" mivoltában értékelheti, hanem a mindennapi, folyamatos gazdasági tevékenység törvényszerű *általánosságában* és *tömegszerűségében*. Ez megfosztani látszik a tudóst és munkáját hajdani magas piedesztáljától. Korunk tudományos kutatómunkájának tényei, jellegének változásai erről győznek meg bennünket, s kell, hogy meggyőzzék a tudományos munkásokat is, mégha ennek elfogadása számukra nehéz is.

Összefoglalóan a tudományáruról megállapíthatjuk, hogy *közvetlenül* tartalmazza a gazdasági értékszubsztanciát, a tudományos ismeret megszerzéséhez, „termeléséhez" az adott gazdasági egységben társadalmilag szükséges *holt* és egyszerű munkára visszavezetett absztrakt *eleven* munka formájában. Következésképpen önálló, belső gazdasági értékkel rendelkezik, amelynek nagysága az árutermelés más területein kialakult kategóriákkal és törvények követelményei szerint nem kisebb egzaktsággal mérhető, mint a „közönséges" anyagi javak értéke. A tudományáru termelésének minden egyéb *ténylegesen meglevő sajátossága*, s ebből keletkező *ellentmondása* már feloldható[26] anélkül, hogy fel kellene adnunk azt a tételt, hogy a tudományos ismeret, a kutatási eredmény áru, az áruvilág szerves tartozéka.

[26] Ezt a kérdést részletesebben kifejtem „A tudomány szerepének és felelősségének megnövekedése" című tanulmányomban. Magyar Tudomány, 1969. 3. sz. 154. l.

KISSNÉ PAVELCSÁK ÁGNES:

A termelőerők és termelési viszonyok összhangjának egyes kérdései a KGST-integrációban

A KGST-integráció fejlődésének mélyebb elemzéséhez elengedhetetlenül szükséges a szocialista országok közötti termelési viszonyok tanulmányozása. A KGST-integráció a tagországok szocialista termelési viszonyainak alapján épül fel. Jellege, fejlettségi foka, intézményei, az együttműködés formái, eszköztára stb. ezeknek a termelési viszonyoknak a jellegétől, fejlettségi fokától függ, egymással kölcsönhatásban vannak. A továbbfejlesztés lehetőségeinek tanulmányozásánál ebből szükséges kiindulnunk.

A szocialista országok közötti termelési viszonyok a szocialista nemzetközi munkamegosztásban nyilvánulnak meg, amelynek jellege, fejlettségi foka az országok belső termelési viszonyaitól függ. A KGST-integráció szervezettsége, az egyes országok közötti áru-, eszköz- stb. áramlás folyamatossága, illetve korlátai a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésével változnak. Természetesen a KGST-integráció az egész világgazdaság része és a tagországoknak a tőkésországokkal, a fejlődő országokkal, valamint a többi szocialista országgal is gazdasági kapcsolataik vannak, amelyeknek jellege eltérő.

A szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok — mint termelési viszonyok — érdekviszonyok rendszerében is megnyilvánulnak. A KGST-integrációban a szocialista országok *közös érdeke* a szocialista világrendszer erősítése, a fejlett szocialista társadalom építése, a lakosság anyagi jólétének és kulturális színvonalának emelkedése, a szocialista életmód kibontakoztatása. A szocializmus társadalmi-gazdasági fejlődése a szocialista országok közösségének, valamint az egyes szocialista országoknak célja. Ez összefoglalja a szocialista országok érdekviszonyait és meghatározza a tudatos, szervező, szabályozó cselekvéseik rendszerét.

A szocialista országok között kialakuló érdekviszonyokban a közös érdekek mellett érvényesülnek az egyes országok *külön érdekei*, amelyekkel kapcsolatban az egyes országok a közösség érdekeinek figyelembevétele mellett a saját nemzeti érdekeik érvényesítésére is törekszenek. Ezért a KGST-integrációban az országok érdekviszonyai ellentmondásos egységet alkotnak.

A KGST-országok közötti gazdasági együttműködésben, a szocialista országok között kialakult termelési viszonyok rendszerében az egyik legfőbb ellentmondás az, hogy a KGST-integráció országainak termelése egyfelől mindinkább túlnő az országhatárokon, mindinkább internacionalizálódik, másfelől azonban az egyes önálló országok nemzeti tulajdonai elkülönülnek. Ennek következtében tehát a KGST-országok közös gazdasági érdekei mellett szükségképpen léteznek és nagy erővel hatnak a külön érdekek,

az egyes országok és ezek vállalatainak külön érdekei. A szocialista országok között kialakult termelési viszonyok fejlettsége határozza meg az ellentmondások mozgásformáit. A szocialista országok között létrejövő érdekviszonyok kölcsönösen befolyásolják a nemzeti érdekek érvényesülését. A szocialista országok közötti nemzetközi gazdaságpolitikának, valamint a tudatosan kialakított szabályozók rendszerének feladata, hogy az országok elkülönült érdekeit a szocialista országok közösségének érdekeivel koordinálja.

A szocialista világgazdaság fejlődéstörvényeinek felismerése és ennek megfelelő tudatos cselekvés hatékonysága attól függ, hogy a szocialista országok között kialakult érdekviszonyok érvényesülését miképpen koordinálják a szocialista országok közösségében. Minél fejlettebb a tervezési együttműködés és az ezt elősegítő szabályozó rendszer, annál jobban integrálódnak az egyes országok érdekei a KGST-integráció közös érdekévé.

A szocialista nemzeti ipari fejlődés internacionalizálódásával a gazdasági fejlődés nemzetközi méreteket ölt. A szocialista államok, mint elkülönült nemzeti-társadalmi tulajdonosok, vállalataik útján teremtenek kooperációs kapcsolatokat egymással, ami tulajdonképpen a termelőalapok közös, nemzetközi használatát vonja maga után. A fejlettség mai fokán tehát a termelőeszközök a szocialista államok nemzeti kollektív tulajdonában vannak és a tervszerű kooperációval ezen eszközök egy részét közösen használják.

A nemzeti érdekeket a nemzeti kollektív tulajdon integrálja, a tervezési együttműködésben viszont a nemzeti érdekek összehangolása nyilvánul meg. Így a nemzeti tulajdonok olyan közeledése jön létre, amelyben a nemzeti tulajdon általában megtartja nemzeti burkát, de tartalmában lényegesen megváltozik. A termelőerők és termelési viszonyok szükségszerű összhangja törvényéből következően a tulajdonformának is alkalmazkodnia kell a termelőerők társadalmasodásához. A termelőerők internacionalizálódása a nemzeti tulajdon tartalmának változásait is maga után vonja. A nemzeti tulajdonok közeledése megnyilvánulhat közös vállalatok alapításában is, de ez a folyamat sokkal szélesebb körű. A tervszerű, tudatos, hosszú távra szóló specializáció és kooperáció keretében új minőség alakul ki a nemzeti tulajdonok közeledésében. Ez nemcsak gazdasági, hanem politikai kérdés is, ami befolyásolja a konkrét formák megválasztását. Ha ki tudnánk alakítani a nemzeti érdekeket kifejező hosszú távú tervek mind politikai, mind gazdasági szempontból ideális koordinálását, akkor meg tudnánk valósítani a nemzeti erőforrások legésszerűbb közös hasznosítását anélkül, hogy ez általában érintené a nemzeti tulajdonviszonyokat. Az erőforrásoknak ez a felhasználása azonban a nemzeti tulajdonviszonyok tartalmi változását jelentené, minthogy a tervszerű nemzetközi munkamegosztás magasabb foka új állomás lenne a nemzeti tulajdonok közeledésében.

A termelés nemzetközi társadalmasításának kiteljesedése fokozatosan valósul meg. A jelenlegi szakasz legjellemzőbb folyamata a nemzeti tulajdonok közeledése. Mindemellett a termelés nemzetközi társadalmasítása döntően a nemzeti tulajdon keretében valósul meg, és ez történelmileg hosszú időn keresztül így lesz. A nemzeti tulajdon tartalma azonban szükségképpen lényeges változáson megy át, miközben a gazdaság főleg az ipar internacionalizálódásához alkalmazkodik. Ez elsősorban a nemzetközi gazdaságpolitikában, a tervezési együttműködésben, a gazdaságirányítási rendszerek közelítésében stb. fejeződik ki. Míg jogilag tehát sokáig fennmarad

a nemzeti tulajdon, addig tartalmilag, gazdaságilag minőségi változáson megy majd át, s a nemzeti tulajdonok egyre közelebb kerülnek egymáshoz. Ez gazdasági és politikai fejlődési folyamat. „Az egész gazdasági, politikai és szellemi élet internacionalizálódik — hangsúlyozta Lenin —, ezt a szocializmus teljesen internacionalizálja."[1]

A jelenlegi történelmi szakasz a nemzeti tulajdonok közeledése, majd a távlatban mindinkább erősödő összefonódás jelenti a szocialista nemzeti tulajdon mindinkább nemzetközi szocialista tulajdonná válása fejlődésének első szakaszát. Ezt a szakaszt úgy jellemezhetnénk, mint az egyes országok erőforrásainak a nemzetközi tervezési együttműködésben való közös hasznosítása. E folyamatban már elemeikben kialakulnak a nemzetközi szocialista tulajdonviszonyok.

A fejlődés első szakaszának ebben a fázisában jelennek meg — noha még kis számban — a közös vállalatok, valamint a nemzetközi gazdasági szervezetek. Ez utóbbiak egyelőre lényegében koordináló funkciókat látnak el, de már bennük rejlenek a közös nemzetközi tulajdon csírái.

A szocialista nemzetközi termelési viszonyok és nemzetközi gazdaságpolitika főbb vonásai a KGST-integrációban

A gazdaság és a politika viszonyában a politika elsőbbsége a KGST-integrációban is érvényesül. A szocialista országok legfőbb érdekeinek és céljainak egyeztetését szolgáló politikai együttműködés eredményeképpen bővülnek és mélyülnek a gazdasági kapcsolatok. A KGST-országok politikai céljai elsősorban a gazdaságpolitikájukban tükröződnek, miközben a politika és a gazdaságpolitika kölcsönösen hatnak is egymásra. A szocialista világrendszerben a gazdaság válik a politika legfontosabb és legszembetűnőbb szférájává, mert a gazdaság a szocialista világrendszer fejlődésének alapja, a szocialista országok politikai céljai megvalósításának feltétele.

Van-e, létezik-e a KGST-nek nemzetközi gazdaságpolitikája? Általában tagadó erre a válasz. A KGST-országok közötti gazdasági együttműködésnek egész eddigi rendszerében, elméletében és gyakorlatában nem merült fel a nemzetközi gazdaságpolitika mint önálló kategória. Mi is a tartalma a nemzetközi gazdaságpolitikának? A szocialista közgazdasági irodalomban nem találkoztunk eddig ennek definíciójával. A nem szocialista közgazdasági irodalomban pedig ahány szerző annyi megfogalmazás található. Jellemző, hogy a két Nobel-díjas közgazdász, Jan Tinbergen és J. E. Meade könyveiknek nemzetközi gazdaságpolitika címet adnak, de a nemzetközi gazdaságpolitika fogalmát nem határozzák meg, és könyveik tartalma inkább a nemzetközi kereskedelempolitika kérdéseivel (vámok, szabadkereskedelem és jólét, vámok hatása az árakra és a munkabérekre stb.) foglalkoznak.[2]

A nemzetközi gazdaságpolitika — ugyanúgy, mint a nemzeti gazdaságpolitika —, a célok és célrendszerek, a döntések és cselekvések, az eszközrendszer, valamint az intézmények, szervezeti rendszerek együttesén

[1] V. I. Lenin Összes Művei. 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 317. l.

[2] J. E. Meade: The Theory of International Policy, Trade, and Welfare. Oxford University Press, London, 1966.

J. Tinbergen: Shaping The World Economy, Suggestions for an International Economic Policy. The Twentieth Century Fund, New-York, 1962.

alapszik. Létezik-e a KGST-nek célrendszere, vannak-e döntései, az eszközrendszerének rendszere képezheti-e a nemzetközi gazdaságpolitika részét, a szervezeti rendszere, intézményei szolgálhatnak-e valamilyen szocialista nemzetközi gazdaságpolitika megvalósítására? A felmerülő kérdések, kételyek a reális helyzetnek megfelelő válaszra várnak.

A legtöbb kétely a döntések és cselekvések kérdésében merül fel. A KGST-integráció legfelső politikai és gazdasági szervei valóban csak ajánlásokat határoznak el, vagy döntenek-e a célok meghatározásában, a célok megvalósításának eszközrendszerében és szervezeti létesítéseiben stb. Sem az Európai Gazdasági Közösségben, sem az OECD-ben, sehol a világon nem létezik az országok akarata nélküli döntés. A Közös Piac szavazási rendszerében is van vétójog és semmilyen döntést nem lehet a másik ország érdekei ellenére az illető országra rákényszeríteni. Kétségtelen, hogy a KGST-integráció döntési rendszere nem különbözik a Közös Piac döntési rendszerétől.

A másik leggyakrabban elhangzó ellenvetés az, ha létezne a KGST-nek nemzetközi gazdaságpolitikája, akkor az kijelölné a tagországok fejlődésének ütemét, arányait, struktúráját stb. A Közös Piac és más nyugati egyesülések, szervezetek szóhasználatában a nemzetközi gazdaságpolitika fogalmi köréhez tartozónak vélik azt, amit mi rész-gazdaságpolitikának tartunk. Így többek között nemzetközi gazdaságpolitikaként kezelik a vállalatok versenyfeltételeinek szabályozását, egyes iparágazatok fejlesztésének elősegítését, ajánlásaikat az országok konjunktúrapolitikájának stb. irányára. Teljesen konzisztens nemzetközi gazdaságpolitika a tőkés világban nem létezik.

A kételyek és tagadások mögött nincs konkrét elképzelés arról, hogy mit is tartalmazzon a KGST nemzetközi gazdaságpolitikája. A legfurcsább ellentmondás az, hogy a közgazdászok túlnyomó többsége elutasítja a közös tervezést mint teljesen meg nem érett módszert, ugyanakkor a KGST nemzetközi gazdaságpolitikája alatt ködösen valamiféle utasító jellegű közös tervezés félét képzelnek el anélkül, hogy végiggondolnák annak tartalmát.

De miért van szükség a nemzetközi gazdaságpolitika létezésének vizsgálatára és elemzésére? Kétségtelen, hogy a KGST-integráció továbbfejlesztésének kérdéseihez nagyon jelentős mértékben hozzátartozik annak vizsgálata, hogy van-e, létezik-e a KGST-nek nemzetközi gazdaságpolitikája. Milyen részei fejlődtek ki, milyen vonatkozásban volna célszerű a fejlődés irányát meghatározni? A szocialista világrendszer fejlődésének további tudományos megalapozásához, a gyakorlati tevékenység céljainak megjelöléséhez, az eddig megtett út elemzésének tudományos vezérfonalához feltétlenül szükséges a szocialista nemzetközi gazdaságpolitika vizsgálata, fejlettségi fokának meghatározása, és a továbbfejlődés útjának tudományos megközelítése. A létezéssel kapcsolatos kételyek mind abból fakadnak, hogy elképzeléseink szerint sokkal gyorsabban kívánjuk a KGST-integráció fejlődését semmint azt a realitások lehetővé teszik. A KGST-integráció továbbfejlesztésének Komplex Programja pedig a nemzetközi gazdaságpolitikának még nem olyan fejlett színvonalát tükrözi, hogy azt általában a KGST-integrációja komplex nemzetközi gazdaságpolitikájának lehetne elfogadni.

Semmilyen nemzetközi gazdaságpolitika nem készen, fejlett formában jön a világra. Mindenfajta nemzetközi gazdaságpolitika az országok gazdasági együttműködésének gyakorlatában fejlődik és különböző szaka-

szokon halad előre. A KGST-országok tudatos, tervszerű nemzetközi gazdasági együttműködésének főbb elvi céljai, döntései, intézkedései, gyakorlata, szervezeti rendszere, eszközrendszere stb. a KGST-integráció nemzetközi gazdaságpolitikájának elemeit képezi. Ezek a fejlődés különböző szakaszaiban eltérő irányban és intenzitásban jelennek meg a nemzetközi gazdaságpolitikában. Ez még akkor is így van, ha az együttműködés eddigi rendszerét nem a nemzetközi gazdaságpolitika összefoglaló keretében vizsgáltuk.

A szocialista nemzetközi gazdaságpolitikának kell a KGST-integráció fejlesztőjének, alakítójának lennie. Fejlettsége — koncepcionális tartalma, módszerei, szervezeti rendszere — lényegében adekvát a szocialista országok termelési viszonyaival, a szocialista integráció adott fejlettségi szintjével. A szocialista nemzetközi termelési viszonyok, a szocialista integráció és a szocialista nemzetközi gazdaságpolitika között a korreláció igen szoros. Kapcsolatuk eredményeképpen nemcsak progresszív, hanem degresszív kölcsönhatás is érvényesül.

Így fogalmazhatnánk meg a KGST-integráció nemzetközi gazdaságpolitikájának lényegét: a KGST-integráció nemzetközi gazdaságpolitikáján az illetékes szervek által kitűzött, az integráció gazdasági, politikai, társadalmi fejlődésére vonatkozó célok, elvi döntések, ezek megvalósítására vonatkozó módszerek, eszközök, intézkedések, a tervezési együttműködés összefüggő rendszerét értjük.

A szocialista nemzetközi gazdaságpolitikának azoknak az objektív összefüggéseknek, fejlődési mozgástörvényeknek a tanulmányozására szükséges épülnie, amelyekre a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztésénél, a nemzetközi gazdasági politika alakítgatásakor, intézkedéseinél ügyelni kell, hogy ezeknek a törvényeknek, összefüggéseknek a működése az általunk kívánt, tervezett eredményekre vezessen, és a KGST-integráció, valamint a tagországok gazdasági céljainak, terveinek megfelelően fejlődjék.

A szocialista nemzetközi gazdaságpolitika *célrendszerében* megkülönböztetünk általános stratégiai, valamint hosszú távú és középtávú célokat.

A szocialista nemzetközi gazdaságpolitika általános *stratégiai célja* a szocialista világrendszer megszilárdítása és fejlesztése, a KGST-integráció előrehaladásának előmozdítása, a fejlett KGST-integráció megteremtése, a fejlett szocialista társadalom felépítése a részt vevő országokban, az országok gazdasági színvonalának egymáshoz való közelítése, a két rendszer gazdasági versenyében a szocializmus győzelmének biztosítása stb.

Történeti visszatekintés

A KGST-integráció fejlesztésének eddigi történetében általában a középtávú nemzetközi gazdaságpolitika érvényesült. Az 1970-es évekig terjedő időszakban a nemzetközi gazdaságpolitika rendszerint egy-egy ötéves tervidőszakra határozta meg a célokat és feladatokat. A gazdasági együttműködés koncepciói és gyakorlata egy-egy ötéves tervidőszakot átfogó nemzetközi koordináció főbb céljainak meghatározását és gyakorlati megvalósítását, valamint ezen célokat szolgáló szervezeti fejlesztést jelentették.

A KGST 1949-ben a szocialista országok közös politikai és gazdasági koncepciójának jegyében fogant. A KGST szervezeti formát adott a szocialista nemzetközi gazdasági együttműködés megszervezésének. A hosszú

távra érvényes stratégiai cél konkretizálásaként a középtávú célok: tervszerűen elősegíteni a KGST-országok népgazdasági terveinek megvalósítását, ötéves külkereskedelmi szerződések alapján; visszaverni az imperialista országok gazdasági támadását, semlegesíteni az embargók hatását; tudományos-műszaki együttműködéssel meggyorsítani a technikai fejlődést stb.

E célok és megvalósításuk módjai az adott termelőerők és termelési viszonyok objektív értékelésén alapultak. Az együttműködés kezdeti állapotának megfelelően ezek egy-egy elemét képezték a kialakuló szocialista nemzetközi gazdaságpolitika összefüggő rendszerének.

A középtávú stratégia realizálását szolgálta az 1951-ben megvalósított közösségi *árpolitika*, amelyik az akkori árrobbanás idején megmerevítette az árakat és az árarányokat.

A középtávú *nemzetközi gazdaságpolitika új szakaszát* jelentette, amikor 1956-tól megkezdték *a termelés külgazdasággal kapcsolatos főbb előirányzatainak összehangolását*. A termelés nemzetközi szakosításának és a nemzetközi kooperációnak az előtérbe helyezésével a termelés gazdasági hatékonyságának fokozására törekedtek. Évégett *megszervezték az ágazati állandó bizottságokat*, amelyek ágazati nemzetközi gazdaságpolitikát dolgoztak ki — az adott fejlettségi foknak megfelelően. A szervezeti továbbfejlesztés, a termelés főbb előirányzatainak összehangolása, a termelés nemzetközi szakosításának előtérbe helyezése fellendítette a KGST munkáját, egyidejűleg még *érlelődött a továbbfejlesztés szükségessége*. Kezdetben a termelés nemzetközi szakosításának irányelvéül fogadták el például azt, hogy előtérbe kell helyezni a meglevő kapacitások kihasználását. Ez az irányelv nem sokáig érvényesülhetett, mert nyilvánvalóvá vált, hogy ez a legfejlettebb ipari országok érdekeit szolgálja és gátolja a többi ország gyors iparosítását. Továbbá, egyes ágazati bizottságok az összesített ágazati export-import mérlegek egyensúlyának biztosítására olyan javaslatokat is kidolgoztak, amelyek nem voltak tekintettel az egyes országok beruházási lehetőségeire, külkereskedelmi, illetve fizetési mérlegeinek alakulására, a tőkés import szükségességére stb.

Az 1960-as évek elején politikai és gazdasági követelményként merült fel a gyorsabb előrehaladás szükségessége. Kidolgozták és elfogadták *„A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei"* című dokumentumot, amely a szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelveit és megvalósításának módjait tartalmazta.

1962-ben a KGST tanácsülésén hangzott el a *közös tervezésről* szóló javaslat. Ezen az ülésen körvonalazták az ezzel kapcsolatos elképzeléseket. A közös tervezés koncepciói tartalmazták az egyes országokban termelt nemzeti jövedelem közös beruházások céljaira való átcsoportosítását, közösen kialakított nemzeti gazdaságfejlesztési koncepciókat és terveket. Az elképzelések megvalósítására elkészültek a KGST szervezeti átalakítására vonatkozó tervezetek is. Csakhamar kitűnt azonban, hogy a közös tervezés feltételei távolról sem érlelődtek meg.

Az 1960-as évek második felében erőteljesebbé vált a KGST-országok gazdasági együttműködésének kritikai elemzése, ami végül is a továbbfejlesztés komplex programja kidolgozásához és 1971-ben történt elfogadásához vezetett. E program azokat a gazdasági és szervezési intézkedéseket tartalmazza, amelyeket a szakaszonként meghatározott időre kell vagy kellett volna megvalósítani.

A Komplex Program hosszú távra szóló nemzetközi gazdasági stratégia

Hosszú távú koncepció a KGST együttműködésre — eltekintve az 1960-as évek közös tervezési gondolatának feltevésétől — első ízben a Komplex Programban jelent meg. A Komplex Programban megjelölt feladatok kidolgozása és megvalósítása 15—20 éves időszakot ölel fel.

A KGST-integráció továbbfejlesztésének Komplex Programja valamennyi tagország által elfogadott dokumentum, amely tartalmazza a KGST-integráció nemzetközi gazdaságpolitikájának főbb céljait és körvonalazza a KGST, valamint a tagországok gazdasági együttműködése továbbfejlesztésének feladatait. Az egyes országok nemzeti külgazdasági politikája figyelembe veszi az ebből származó kötelezettségeket és feladatokat.

A KGST-integráció nemzetközi gazdaságpolitikájának megfelelően fogadta el a KGST XXIX. ülésszaka (az 1976—1980 közötti tervek koordinálásának keretében) a *többoldalú integrációs intézkedések egyeztetett tervét*, amely 9 milliárd transzferábilis rubel értékben ir elő közös beruházásokat, 600 millió transzferábilis rubel értékben közös kutatásokat, valamint szállítási és kooperációs intézkedéseket tartalmaz.

A nemzetközi tervezési együttműködés magasabb fokát jelzik a célprogramok, amelyek a nemzeti tervezésben kiemelt fejlesztésnek tekintendők. Nemzetközi koordinációjuk a legszorosabb tervezési együttműködést követeli meg.

A szocialista *nemzetközi gazdaságpolitika két fő részt foglal magában: az egyik a KGST-integráció fejlesztésével kapcsolatos nemzetközi gazdaságpolitikai koncepció.* E koncepcióban összegeződnek a fejlesztéssel összefüggő célok, nézetek, elgondolások, elvi döntések, továbbá az együttműködés megszervezésével kapcsolatos módszerek.

A másik oldalhoz tartozik a nemzetközi gazdasági együttműködés *gyakorlata*, az együttműködés módszereinek az alkalmazása. A szocialista nemzetközi gazdaságpolitikának ki kell jelölnie a nemzetközi gazdaságpolitika eszközei felhasználásának leghatékonyabb módszereit, egységbe kell ötvöznie a nemzeti külgazdasági politika és a nemzetközi gazdaságpolitika eszközeit, s ezáltal lehetővé kell tennie a szocialista gazdasági integráció gyors ütemű fejlődését, a mind fejlettebb módszerek alkalmazását a kitűzött célok megvalósítása végett.

A szocialista nemzetközi gazdaságpolitikának két egymással összefüggő cselekvési *iránya* érvényesül. Az *egyik* a fejlődés útjában álló akadályok leküzdése, az érdekkülönbségekből származó, valamint más ellentmondások megfelelő mozgásterének biztosítása, hogy ezek ne a fejlődés akadályozói, hanem előrevivői legyenek. Elő kell segíteni az egyes országok külön érdekeinek és a szocialista integráció egyetemes érdekeinek az összehangolását. E gazdaságpolitikának törekednie kell az országok gazdasági mechanizmusaiból származó ellentmondások elhárítására, és a nemzetközi gazdasági mechanizmus elavult elemeinek megszüntetésével az együttműködés elmélyítését kell szolgálnia. A szocialista nemzetközi gazdaságpolitikának *ez a gyakorlata tehát a fejlődés akadályait megszüntető jellegű.*

A másik cselekvési irány a szocialista nemzetközi munkamegosztás elmélyítésének aktív befolyásolása, a termelés nemzetközi szakosításának és kooperációjának fejlesztése. Ez az aktív befolyásolási tevékenység a jelen-

legi fejlettségi fokon a nemzeti gazdaságpolitika és a külgazdaságpolitikák konzultációk révén történő közös döntések összehangolásában, a nemzetközi tervezési együttműködés irányelveinek kidolgozásában és az abban való közreműködésben, a többoldalú integrációs intézkedésekben (közös beruházás, közös kutatás stb.), a műszaki fejlesztés összehangolásában, a nemzetközi gazdasági szervezetek létesítésében stb. fejeződik ki.

A szocialista nemzetközi gazdaságpolitika főbb vonásainak taglalása mellett röviden alátámasztottuk, hogy a szocialista nemzetközi gazdaságpolitikát is történelmi fejlődésében, a KGST-integrációban végbe menő folyamatokkal együtt kell vizsgálni. Bemutattuk, hogy a nemzetközi gazdaságpolitika kibontakozása különböző fejlődési szakaszokon át halad előre, az országok közötti termelési viszonyok fejlettségi fokának megfelelően.

Előttünk álló feladat a szocialista nemzetközi gazdaságpolitika további elméleti tisztázása és továbbfejlesztésének gyakorlati megoldása, a KGST nemzetközi gazdaságpolitikájának magasabb színvonalra emelése. A szocialista nemzetközi gazdaságpolitika egyes részelemei fejlettebbek, más elemei alig bontakoztak ki. A KGST eddigi sikerei és fogyatékosságai a szocialista nemzetközi gazdaságpolitika eredményeit és hiányosságait tükrözik. A továbbiakban a KGST-integráció fejlődését, a szocialista nemzetközi gazdaságpolitika előrehaladását fékező néhány konkrét ellentmondással foglalkozunk.

A termelési viszonyok egyes elemeinek ellentmondásai a KGST-integrációban

A KGST-országok egymás közötti szocialista termelési viszonyai a szocialista nemzeti tulajdonviszonyokban, valamint gazdasági kapcsolataik jellegében, formáiban, módszereiben és eszközeiben, vagyis a tervszerű nemzetközi gazdasági mechanizmusban nyilvánulnak meg. A KGST-integráció nemzetközi mechanizmusa tartalmazza a gazdasági együttműködés tervszerű irányítási formáit, a tervezési együttműködést, az áru- és pénzkategóriák felhasználását, a szervezeti, valamint a jogi formákat és mindezek egymással való szerves kapcsolatát.

A nemzetközi együttműködési mechanizmus magában foglalja az országok külgazdasági kapcsolataival összefüggő belföldi tervezési és szabályozó rendszerének meghatározott elemeit is. A KGST-integráció nemzetközi mechanizmusának viszonylagos önállósága mellett az országok belső mechanizmusának különös szerepe van a szocialista integráció működésében. Kiváltképpen erőteljes ez a szerep azokban az országokban, ahol a külgazdaságnak számottevő súlya van, és a külső kapcsolatok befolyásolják az egész gazdasági fejlődés hatékonyságát.

Mind a nemzeti, mind a nemzetközi gazdasági mechanizmus alkatelemei összefüggő egységet alkotnak. A gazdasági mechanizmus mindegyik eleme önálló elemzés tárgya lehet, természetesen meg kell határozni az egyes alkotóelemek helyét a gazdasági mechanizmus általános szerkezetén belül.

A termelőerők és termelési viszonyok ellentmondásával összefüggésben magyar és szovjet szerzők már korábban rávilágítottak a KGST-integráció egyik fontos ellentmondására: az országok gazdaságának a nemzetközi munkamegosztásba való intenzívebb bekapcsolódásának szükségessége ellentmondásban van annak a gazdasági mechanizmusnak a tökéletlenségével, amelynek keretében a bekapcsolódás megvalósul.

Ismeretes, hogy a nem antagonisztikus ellentmondások kedvezőtlen hatásai tudatos cselekvéssel csökkenthetők, és a megoldás felé irányíthatók. A termelési viszonyok alakításának elmaradása a termelőerők fejlődésétől, az elavult módszerek új módszerekkel való felváltásának késése, bizonyos gazdaságpolitikai intézkedések elmaradása stb. azonban a nem antagonisztikus ellentmondások éleződésében is kifejezésre juthat.

Említettük, hogy a gazdasági mechanizmus egyes elemei összefüggő, szerves egységet alkotnak. Egyes alkatelemek fejlesztése azonban előbbre tarthat, míg más alkatelemek korszerűsítése elmaradhat. Lehetséges, hogy az elmaradó rész fokozódó mértékben gátolja az egész gazdasági mechanizmus sikeres érvényesülését.

A nemzetközi mechanizmus továbbfejlesztésének irányai

A tervszerűség és az áruviszonyok szerepe

A KGST-országok gazdasági együttműködésének alapvető módszere a tervezési együttműködés. A KGST-országok együttműködésének nagy eredményei mellett tudomásul kell vennünk azt a tényt, hogy a tervezési együttműködés révén még nem szervezhető meg a legésszerűbben a szocialista országok termelése, a tevékenységek cseréje, az áruforgalom, a társadalmi munkaidő leghatékonyabb elosztása, a szükségletek optimális kielégítése. Még nem tudjuk teljes tudatossággal a tervezési együttműködés keretébe vonni a gazdasági szférába tartozó sokirányú tevékenységeket. Mindezek a tények arra utalnak, hogy az eddigi nagy eredmények mellett magasabb színvonalra kell emelnünk a tervezési együttműködést is.

A KGST-integráció létesítésétől kezdve viták folynak arról, hogy milyen irányban kell tovább fejleszteni a KGST-nemzetközi mechanizmusát. Lényegében két koncepció emelhető ki a széles körű vitákból. Mindkettő elismerte a tervszerűség elsődlegességét. A vita lényegét talán úgy foglalhatnánk össze, hogy az egyik koncepció szélesebbre kívánja tárni a kapukat, az áru-, érték-, pénz- stb. kategóriák felhasználása előtt; a másik koncepció elismerte ugyan az áru- és pénzkategóriák felhasználásának szükségességét, de ezt szűkebben értelmezi. E koncepció képviselői szerint eme kategóriák fokozott felhasználása anarchiát visz a gazdasági kapcsolatokba, megnöveli a piaci spontaneitás veszélyét. Egyetértés van abban, hogy erősíteni kell a tervszerűség tudományos megalapozását, de szerintük kisebb korrekciók alkalmazásával a tervszerűség növelhető.

Az elsőnek említett koncepció szerint a tervszerűség csakis a szocialista áruviszonyok tudatos szervezett felhasználásának a kiszélesítésével növelhető, a szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok, a szocialista integráció a szocialista áruviszonyok fejlesztésével haladhat előre.

Néhány vonással szeretnénk bemutatni azt, hogy az utóbbi időben az áru- és pénzviszonyok nem kielégítő felhasználása nemcsak hogy fékezte az integráció fejlődését, hanem kiélezte az említett ellentmondást is. A nemzetközi munkamegosztás nem kielégítő hatékonysága is szerepet játszik abban, hogy a KGST-országok *együttes nemzetijövedelem-növekedési üteme csökkent.* Az európai KGST-országok évi átlagos nemzetijövedelem-növekedése 1966—1970 között 7,4 százalék, 1971—1975 között 6,2 százalék volt, s az 1976—1980 évekre szóló tervek szerint is 5,3 százalék lesz.

Az áru- és pénzkapcsolatok jelenlegi formái fékezik a termelés nemzetközi szakosításának és kooperációjának fejlődését. A szocialista világpiac árképzésének mai rendszere, a kontingentálás jelenlegi gyakorlata, a konvertibilis valuta hiánya stb. a „kemény" és a „puha" árufajták kialakulására vezetett. Ennek következtében a KGST-országok ugyanolyan mennyiségben kívánnak importálni meghatározott termékcsoportokból, mint amennyit exportálnak. Ez eltorzítja és szűk keretek közé szorítja a specializációt. A *többoldalú klíringelszámolás* csak formailag létezik, tartalmilag nem valósult meg. A transzferábilis rubel ily módon — nevével ellentétben — csak formailag átutalható rubel. A KGST kollektív valutája csak elszámolási pénz. Egyelőre hiába írja elő a Komplex Program, hogy a kollektív valuta töltse be a nemzetközi valuta alapvető (értékmérő, fizetési és felhalmozási eszköz) funkcióit. Nincsenek reális valutaárfolyamok. Az árfolyamok így a valóságban nem tölthetik be az árképző szerepet, nem segíthetik elő az elszámolásokat a közös objektumok építésénél, a nemzetközi szervezetek finanszírozásánál stb.

A KGST-országok belső mechanizmusában a vállalatok általában nem a részegységek, alkatrészek, hanem a végtermékek szakosításában érdekeltek. Az anyagi érdekeltség ezek esetében is olyan erőtlen, hogy a vállalatok nem túlzottan érdekeltek a nemzetközi munkamegosztás útján elérhető önköltségcsökkentésben. A jelenlegi belső mechanizmusok keretei között a vállalatok akkor sem lesznek jelentősebb mértékben anyagilag érdekeltek a termelés nemzetközi specializációjában és kooperációjában, ha a szakosított termékek árainak csökkentésében kölcsönösen megállapodnak. Saját ráfordításaikat a jelenlegi belső mechanizmus társadalmi ráfordításként fogadja el, és nincsenek megfelelő gazdasági szabályozók és ösztönzők, amelyek a szakosítás és a kooperáció elmélyítése irányában hatnának. Ma, amikor egyes KGST-országokban a belföldi és világpiaci árak eléggé elszakadnak egymástól, a külkereskedelmi árak nem befolyásolják számottevően a vállalatok rentabilitását. A vállalatok érdekeltsége éppen ellentétes a nemzetközi specializációval és kooperációval, mert az ebben való részvétellel csak nőne a felelősségük, kockázatuk, jobban szorítanák őket a minőségi követelmények és határidő.

A mai gazdaságirányítási rendszerben az importált cikkeket a felhasználók konstruált árakon veszik át. Az átvételi ár és a devizaár közötti különbségek az árkiegyenlítés révén térülnek meg. (Magyarországon ma már nem így van.) Ilyen körülmények között az árak eleve nem orientálják a vállalatokat a nemzetközi mércével mérve is gazdaságos termelés fejlesztésére. A KGST-országokban a termelővállalatok rendkívül magas termelési költségei a jelenlegi belső gazdaságirányítási rendszerekben társadalmilag elismertté válnak a hazai átadási árakban. Ez pedig nem ösztönöz műszaki fejlesztésre, a választék bővítésére, az önköltség csökkentésére. A túl széles skálájú, valamint a teljes hazai vertikumot átfogó termelés szintén akadályozza a nemzetközi specializáció elmélyítését. A széles termékskála mellett az alkatrészhiány is a szocialista világpiac sajátossága. Az alkatrészek és részegységek szerinti szakosítás nem érdeke a vállalatoknak, mert ezek szocialista világpiaci ára — a tőkés világpiaci árral szemben — alacsonyabb, mint a késztermékek ára, emiatt kevésbé rentábilisak.

Az alkatrészek és részegységek mélységében történő szakosítás előrehaladása a közgazdasági problémák megoldása mellett, sőt előfeltételként

felveti a tipizálás és szabványosítás meggyorsításának szükségességét. Megemlítjük még, hogy gyakran a belföldi specializálódás is alacsony fokú. A beruházási eszközök zömét a végterméket gyártó üzemeknek juttatják, és alig hoznak létre olyan szakosított üzemeket, amelyek részegységeket, alkatrészeket, félkésztermékeket gyártanak.

A célprogramok jelentős előrehaladásként értékelhetők a tervezési együttműködésben, mert előtérbe helyezik a kiemelt együttműködési témák koncentrált és komplex megoldásának együttes tervezését. A célprogramok sikeres előrehaladását azonban az áru- és pénzviszonyok fejlődésének lassúsága jelentősen fékezi.

A termelési viszonyok szerepe a technika fejlesztésében

Ismeretes, hogy a termelőerőknek megfelelő termelési viszonyok gyorsíthatják, a termelési viszonyok elmaradása fékezheti a termelőerők fejlődését. A szocializmusban a termelési viszonyok általában gyorsítják a termelőerők fejlődését. A szocialista termelési viszonyok kedvező lehetőséget teremtenek a technika fejlődésére.

A KGST-integráció európai országai fejlődésének *extenzív* szakaszában felgyorsult a technikai fejlődés. A KGST-országok jelentős mértékben csökkentették hátrányukat a fontosabb cikkek egy főre jutó termelésében. Termelési és külkereskedelmi struktúrájukat rendkívüli nagy gyorsasággal alakították át és az hasonlóvá vált a fejlett ipari országokéhoz, miközben csökkent a különbség a tőkés és a szocialista országok között az egy főre jutó nemzeti jövedelem tekintetében. A KGST-országok gyors ipari és technikai fejlődésében nagymértékben támaszkodhattak a Szovjetunió növekvő fűtő- és nyersanyag-szállításaira, felvevőpiacára, gazdasági, tudományos-műszaki segítségére stb.

A KGST-országok fejlődésének intenzív szakaszában kiéleződtek a gazdasági mechanizmus egyes elemei és a technikai fejlődés közötti ellentmondások. A következőkben vázlatosan utalunk azokra a tényekre és folyamatokra, amelyek ezt támasztják alá.

A KGST-integráció a fejlődésének dinamizmusát már nem képes a Szovjetunió növekvő fűtő- és nyersanyag-szállításokkal táplálni. Ezt már csak a feldolgozó ipar, elsősorban a gép- és vegyipar termelésének erőteljesebb nemzetközi szakosítása lendítheti előre. Jelenleg viszont a KGST-országok egymás közötti árucseréjében — különösen a gépek forgalmában — általában közepes minőségű és korszerűségű termékek cserélődnek ki. A fejlett technikát elsősorban az iparilag fejlett tőkésországokból importálják.

A szocialista tervgazdálkodás lehetőséget nyújt a tudományos-technikai haladás ütemének meggyorsítására. A szocialista ipari fejlődés extenzív szakaszában a szocialista és a fejlett tőkésországok közötti technikai fejlettségi különbség jelentősen csökkent. A nagyszámú, korszerű kiemelt létesítmény előre vitte a szocialista országok technikai fejlődését. A szocialista fejlődés intenzív szakaszában a kiemelt egyedi nagylétesítmények mellett mindinkább előtérbe kerül a vállalatok innovációs tevékenysége. Szembetűnő a vállalatok többségének lemaradása a technika megújításában. Ez tükröződik a KGST-országok párt- és kormányképviselőinek a megnyilatkozásaiból is. A tudományos-technikai fejlődés világméretekben történő

előrehaladásához képest a meglevő vállalatok korszerűsítése és termékszerkezetük ehhez történő igazítása lemaradt.

A KGST-országok a nemzeti jövedelemhez viszonyítva annyit fordítanak *kutatásra és fejlesztésre*, mint az iparilag fejlett tőkésországok. Ennek az összegnek a felhasználása nem eléggé hatékony. A KGST-országok jelentősen elmaradnak például a saját kutatásra és a külföldi licencek vásárlására fordított eszközök egymáshoz viszonyított arányát tekintve a fejlett tőkésországoktól. Csehszlovákia például a gépipari kutató-fejlesztő bázis költségein belül licencvásárlásra kb. 4 százalékot fordít, addig a hasonló gépipari termelési potenciállal rendelkező nyugat-európai országok a kutató-fejlesztő bázis költségeinek 30—40 százalékát költik erre a célra. Magyarországon ez az arány 10 százalékot tesz ki. A lengyel adatok megközelítik Csehszlovákia adatait, a többi KGST-ország a licencvásárlás arányaiban az előbb említettekből is elmarad.

Általában egy termékkel vagy termékcsoporttal kapcsolatos kutatások intenzitását a kutatásra és a fejlesztésre fordított költségek nettó termeléshez viszonyított arányával mérik. Az Egyesült Államokban azt a terméket, illetve ágazatot tekintik kutatásigényesnek, ahol ez az arány meghaladja a 3,5 százalékot.

A világgazdaságban a kutatásigényes termékek és ágazatok vannak a legelőnyösebb helyzetben a feldolgozott ipari termékek, illetve a feldolgozó ipar ágai között.

Magyarországon egyes termelési ágakban a műszaki fejlesztési ráfordítás ugyancsak nagyon eltérő. 1976-ban a gyógyszeriparban a műszaki fejlesztési ráfordítás a nettó termelés százalékában 10,4, a híradás- és vákuumtechnikai iparban 10,9, a közlekedési eszközök gyártásában 3,1, a műanyagfeldolgozó iparban 2,9, a bútoriparban 0,8, a kőolajfeldolgozó-iparban 0,8, a cukoriparban 0,2 százalék volt.

A KGST-országokban az egyetemet, főiskolát végzettek száma és aránya a szakmunkások stb. aránya megfelel a fejlett ipari országok hasonló arányainak. A hatékonyság tekintetében fennálló elmaradását mutatja azonban a többi között a KGST-országok fejlett ipari országokba irányuló exportjának szerkezete, amely amúgy is kedvezőtlenül alakult a kutatás-fejlesztésigényes termékek arányát tekintve. Ez az elmaradás az utóbbi években még tovább növekedett.

Az NDK kivételével a KGST-országok exportáru-szerkezetében a fejlett tőkésországok felé a nem kutatás-fejlesztésigényes fűtő- és ásványi anyagok az 1965—1977 közötti időszakban jelentős túlsúlyra jutottak. 1976-ban 1965-höz képest Bulgáriában 17 százalékról 35 százalékra, Magyarországon 15 százalékról 22 százalékra, Lengyelországban 20 százalékról 39 százalékra, Romániában 19 százalékról 34 százalékra, a Szovjetunióban 54 százalékról 73 százalékra, Csehszlovákiában 21 százalékról 28 százalékra emelkedett. Szembetűnő, hogy a Szovjetunió gépipari termékeinek aránya az exportban 1965—1977 között lényegében véve stagnált. Fűtő- és ásványi nyersanyagexportjának aránya a teljes exporton belül ezzel szemben 54 százalékról 73 százalékra emelkedett. Az NDK gépexportjának aránya visszaesett, gépipari versenyképessége csökkent. A gépipari exportarány azokban az országokban növekedett, amelyeknél a kiinduló bázis nagyon alacsony volt. Az ipari fogyasztási cikkek csoportján belül ugyancsak a nem kutatás-fejlesztésigényes „ruházat cikkcsoport" dinamikája volt a leggyorsabb.

1970—1977 között a KGST-országok az iparilag fejlett tőkésországokba a leggyorsabban a nem kutatásigényes ruházati exportot növelték. Magyarország és Lengyelország hatszorosára, Románia 3,5, Csehszlovákia és Bulgária 2,5-szeresére. Az elektrotechnikai gépek, berendezések exportjának arányát Bulgária és Magyarország nem tudta növelni, az NDK-ban, Lengyelországban, Csehszlovákiában ez a mutató valamelyest nőtt 1977-ben az 1970. évihez képest. Gyógyszeripari terméket Magyarország 1977-ben annyit exportált, mint a többi KGST-ország együttvéve, és 1977-ben az 1970. évinek 4,1-szeresét érte el. A szerszámgépek exportja Bulgáriában, Magyarországon növekedett, az NDK-ban egyharmadára, Csehszlovákiában egynegyedével csökkent.

A fejlett ipari országokba irányuló export szerkezetének részletesebb elemzése még erőteljesebben mutatja, hogy a KGST-országokban a kutatásigényes termékek exportjának növekedése nem tartott lépést az iparilag fejlett tőkésországok export-import dinamikájával és a szerkezet eltolódott az egyszerűbb, standardizált termékek exportja felé.

A KGST-országok tőkés relációjú exportjában ugrásszerűen megnőtt a ruházat aránya, s megtartották magas arányukat a kohászati termékek. A kutatásigényesebb gépek, elektrotechnika, gyógyszerek aránya ellenben csökkent. Több iparosodó tőkésország viszont jelentősen növelte arányát az elektrotechnikában, a gépipari és optikai termékek vonatkozásában.

A KGST-országok exportján belül növekedett, az iparosodó országok exportjában csökkent a termékciklus érett szakaszában levő standardizált termékek aránya. A technikailag fejlettebb, kutatásigényesebb termékeink exportképességének, versenyképességének csökkenését tapasztalhatjuk most már nemcsak az iparilag fejlett tőkésországok, hanem több iparosodó ország termékeivel összehasonlítva is.

A termékszerkezet korszerűsítése, a gazdaságosan exportálható termékek termelésének növelése Magyarországon is a gazdasági növekedés alapkérdésévé vált. A termékszerkezet korszerűsítése döntően vállalati feladat. A vállalati termékszerkezet fejlesztése azonban a rendelkezésre álló fejlesztési lehetőségektől, a vállalati érdekeltségtől függ. A vállalatoktól a jövedelmezőséget kértük számon, a korszerűség szempontjából nem eléggé érvényesül a fejlődés kényszere, gyakran kisebb a kockázata a fejlesztést elmulasztónak. A vállalati tervrendszerben a termékszerkezet korszerűsítése sokszor formális. A helyenként tapasztalható csekély haladás is lemaradást jelent a világgazdaság felgyorsult fejlődésével szemben. A korszerűbb termék ténylegesen nem érvényesül megfelelő elismerésben sem a hazai, sem pedig a KGST-árrendszerben.

A vállalati jövedelmezőségi célok sok esetben megvalósíthatók a termékszerkezet lassú fejlesztésével, szabályozó rendszerünk csak korlátozottan ösztönzi a termékszerkezet fejlesztését. A vállalatok helyzetére talán az 1974. év volt a legjellemzőbb: a világpiaci árrobbanás következtében Magyarország mintegy 40 milliárd forintos deficitnövekedést könyvelhetett el, miközben ez évben érték el a vállalatok a legtöbb nyereséget. Vállalati vezetési rendszerünk lassan fejlődik, ez a vállalati termékszerkezet korszerűsítésében döntő jelentőségű.

A KGST-integrációban a célprogramokra vár az a feladat, hogy a termékszerkezet korszerűsítésében összehangoltabb és gyorsabb ütemű fejlesztés következzék be. A nemzetközi tudományos együttműködésnek szorosan

kell kapcsolódnia a termelési együttműködéshez, a szakosítási, kooperációs megállapodásokhoz. Biztosítani kell az irányítási, együttműködési folyamat egységét a kutatástól, a licencvásárlásoktól az eredmények gyakorlati alkalmazásáig, a termelésbe való bevezetéséig. Az eddigieknél sokkal tervszerűbben kell küzdeni a tudományos kutató és műszaki fejlesztő erőink szétforgácsolása ellen. A termelésszerkezet korszerűsítése, a hatékonyság növelése megköveteli, hogy a tudományos kutatásban, a fejlesztésben, a licencek vásárlásában szelektív és összehangolt politikát folytassunk.

A KGST nemzetközi mechanizmusában az áru- és pénzviszonyok gyorsabb ütemű fejlesztése nem következhet be az egyes tagországok belső mechanizmusának változásai nélkül. A belső reformok és a nemzetközi mechanizmus reformjai egymással összefüggnek. Nem számolhatunk valamennyi KGST-ország belső mechanizmusának gyorsabb ütemű változásaival, s ezért a nemzetközi áru- és pénzviszonyok jelentősebb reformjai még hosszú ideig váratnak magukra. A termelőerők nemzeti határokon átnyúló mind erősebb összefonódása azonban egyre sürgetőbben veti majd fel a termelési viszonyokat tükröző mechanizmusok reformjainak szükségességét, az áru- és pénzviszonyok fokozottabb felhasználását. Csakis ily módon biztosítható a tervezési együttműködés elsődlegessége, tudományos szintjének magasabbra emelése, a tervezési együttműködés előrehaladása.

Gönczi Iván:

ÜZEMI RENDSZEREK IPAROSODÓ MEZŐGAZDASÁGUNKBAN
(Iparosodó mezőgazdaság sorozat)

A mű az *Iparosodó mezőgazdaság sorozat* első kötete. A mezőgazdaságban is mind jobban érzékelhető a tudományos-technikai forradalom érvényesülése, egyre nagyobb szerepet játszanak a technikai elemek (gépek, épületek, vegyi anyagok stb.), de tudományos-ipari szintre emelkednek a biotechnikai elemek is (fajták, agro- és zootechnika, növényvédelem, takarmányozás stb.), ezért a kötet témája rendkívül időszerű.

A szerző munkájában számos új megállapítást tesz, és nagyon sok fontos kérdésre hívja fel a figyelmet úgy, hogy az üzemi kérdéseket mindig a tér és az idő dinamikájában vizsgálja. Minden kérdésben ismételten rámutat arra, hogy az összefüggéseket, a kapcsolatokat, a problémákat mindenkor megfelelő térben, az adott környezetben, és az idő, pontosabban a gazdasági fejlettségi szint függvényében kell vizsgálni, illetve meghatározni. Mindezek alapján a kötet újszerű, gondolatébresztő ismereteket tartalmaz a termelőszövetkezeti, állami gazdasági agronómusok és agrár-, valamint gépészmérnökök, a szakigazgatásban, a fejlesztésben dolgozók, agráregyetemi és mérnöktovábbképző oktatók, hallgatók, s nem utolsósorban tudományos intézeti kutatók számára.

443 l., kötve 62,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

BARTKE ISTVÁN:

Az ágazat- és területfejlesztés kapcsolatának változásai

Az ágazati és területi tervezés, általánosabban az ágazat- és területfejlesztés kapcsolatáról gyakran alakultak ki eszmecserék. Ezeket általában a területfejlesztésben érdekelt szakemberek kezdeményezték. Jelentős a témakörben megjelent tudományos publikációk száma is.

Egyes szakírók az ágazat- és területfejlesztést mint dialektikus ellentétpárt jellemzik, amelynek egyik pólusa ágazat-, a másik tércentrikus jellegű. Véleményük szerint a gazdaságirányítás ágazatcentrikus modellt követ. *(1)* E szerzők a döntési rendszer korszerűsítése szempontjából vizsgálják a kérdést, és az ágazati elkülönülés miatt keletkező érdekellentétek feloldására tércentrikus modell alkalmazását ajánlják.

Több szerző közelíti a témát általános elméleti szempontból. (2, 3) Álláspontjuk az, hogy az ágazat- és területfejlesztési tevékenység egymástól függetlenül nem folytatható, egyik a másikat feltételezi. Egyoldalról minden ágazat (vállalat) fejlesztése térben realizálódik, eleme (eszköze) valamely terület fejlődésének. Más oldalról viszont az ország minden egyes térsége meghatározott ágazatok (vállalatok, intézmények) növekedésén keresztül fejlődik. Kidomborodik a komplex területi terv koordináló funkciója, amely az egyes ágazatok (vállalatok, intézmények) térbeli fejlesztésének összehangolásában, a nem vagy csak korlátozottan bővíthető fejlesztési tényezőknek (természeti környezetnek, munkaerőnek) az azokra igényt tartók közötti elosztásában, végül — az előbbieken keresztül — az ágazati (területi) elgondolásokra való visszahatásban jelenik meg.

E tanulmány célja, hogy az általános elméleti alapokra támaszkodva gyakorlati példákon keresztül bemutassa az ágazat- és területfejlesztés kapcsolatát, az előbbi szabályozásának fő vonásait és változását a gazdaságirányítás konkrét rendszerétől függően, valamint következtetéseket vonjon le az említett kapcsolatban megnyilvánuló ellentmondások feloldására.

A gazdaságirányítás rendszerének hatása az ágazat- és területfejlesztés kapcsolatára

Az ágazat- és területfejlesztés közötti összefüggés világos áttekintését megkönnyíti a két tevékenységi kört elkülönítő vonások felvázolása. Ehhez néhány alapfogalom tisztázása is indokolt.

Az *ágazat* „gyűjtőnév, amely a népgazdaság termelő vállalatainak, gazdaságainak és egyéb termelő egységeinek bizonyos csoportját jelenti, az általuk előállított termékek jellegének megfelelően." *(4)* E definíció kiválasz-

tását a lehetséges meghatározások közül az indokolja, hogy közvetlen fogalmi kapcsolatot létesít a területfejlesztéssel, mivel magában foglalja az ágazatot alkotó elemeknek a telephely, a gazdálkodás tere szempontjából determinált jellegét. E meghatározottság a jövőre vonatkozóan is értelmezhető, a fejlesztés ugyanis szükségszerűen megváltoztatja az adott ágazat területi arányait, akár kizárólag a meglevő telephelyeken belül, akár új területek igénybevételével (új telepek létesítésével) is realizálódik az. Az ágazat fogalmát kibővítjük azzal, hogy nemcsak a vállalatok és gazdaságok csoportosíthatók ilyen jelleggel, hanem ágazatként kezelik az ellátó, szolgáltató tevékenységek, illetőleg az előbbieket nyújtó létesítmények, intézmények meghatározott együtteseit is.

Más megközelítésben a tevékenységeket feloldják a szervezeti (vállalati) korlátok alól, és azok jellege kizárólag az ágazati elkülönülés ismérve. Így ágazatokat különböztetünk meg a gazdasági tevékenységek viszonylag homogén csoportjai alapján, a szervezeti keretektől függetlenül. Az ágazatok különböző mutatószámokkal jellemezhető sajátos aggregátumok. A tervezés, nyilvántartás szempontjából szükséges, hogy azok — mivel egyenként meghatározott területi megoszlásban, területenként pedig eltérő kombinációkban jelentkeznek — egymással összehasonlítható formában is kifejezhetők legyenek. Erre — a területtel alkotott kapcsolat szempontjából értékelve — a legalkalmasabb mutatószám az ágazatban lekötött létszám nagysága vagy az állóeszközök volumene (értéke).

Az ágazat tehát a gazdaság elkülöníthető szférája, önmagában is aggregált strukturális összetevője, amit elemzés és nyilvántartás, tervezés és konkrét irányítás céljából alakítanak ki. Ilyen értelemben beszélhetünk viszonylag önálló ágazati politikákról (ipar-, lakás- stb. politika) is. A gazdaságirányítás tervutasításos rendszerének jellemző vonása volt, hogy a termelő ágazatokat is közvetlenül és országos jelleggel irányító szervek működtek, mint az adott ágazati politika kialakításának kezdeményezői és végrehajtói. Az említett rendszer szigorú következetességét mutatta, hogy ágazati terveket készítettek és hagytak jóvá címzett jelleggel, ami kiterjedt a termelésre, a munkaügyre és a fejlesztési eszközök elosztására is. Ezeket az ágazati irányító szerv bontotta le ugyancsak címzett jelleggel a termelő szervezetekre (vállalatokra).

Az irányítási rendszer e „határozottsága" enyhült az ipar 1963-ban befejezett átszervezésekor. A kialakított nagyvállalatok közvetlenül minisztériumi irányítás alá kerültek, a vállalatok egy részét pedig trösztökbe szervezték. (5) Minőségi változást hozott a gazdaságirányítás reformja. 1968-tól kezdve az ágazati jellegű ráhatás jelentősen korlátozódott, különösen a termelőszervezetek irányítása és a fejlesztési eszközök elosztása tekintetében. Az „ágazati elv" alkalmazását azonban továbbra sem lehet nélkülözni a népgazdaság strukturális vizsgálatakor, a szerkezeti átalakítás alapvető koncepcionális elemeinek kialakításakor, valamint a statisztikai nyilvántartásban.

A gazdaságirányítás reformjának eredményeként a közvetlen jellegű ágazati tervezés, tervlebontás és szervezeti irányítás megszűnt, a termelés-politikai célok megvalósításában a fő szerepet a gazdasági szabályozók játszszák. A termelőegységek (vállalatok) döntési körébe került a saját fejlesztési források allokálása, új üzemegységek létesítése esetén a telepítési hely megválasztása is. A reform fokozta a vállalati önállóságot, közelítette a dön-

téshozatal jogát a döntéshez szükséges ismeretek megszerzésének helyéhez, kibővítette a vállalati kezdeményezés lehetőségeit és ezek által hozzájárult a termelés hatékonyságának fokozásához. E minőségi változás lényegesen módosította az ágazat- és területfejlesztés viszonyát, előmozdította korábbi ellentmondások megszűnését, de újak keletkezéséhez is vezetett.

A komplex jellegű *területfejlesztés* az ágazatitól eltérő dimenzióban közelíti meg a gazdaságot. Léte annak a körülménynek a felismeréséből ered, hogy a gazdaság nemcsak ágazatilag (vertikálisan), hanem területileg (horizontálisan) is tagozódik; a gazdaság területi struktúrája az ágazati szerkezettel azonos rendű kategória. Erre utal az a körülmény is, hogy a termelőerők területi elhelyezkedésének aránytalanságai az ágazati aránytalanságokhoz hasonló nagyságrendű népgazdasági veszteségforrások lehetnek. A gazdaság területi szerkezetének egységeit — első közelítésben mint azonos nagyságrendű, funkciójú területi egységeket — egymás melletti, horizontális elrendeződés jellemzi.

A gazdaság szerkezetének e horizontális elemei — egymáshoz viszonyítva — közeli, vagy eltérő ágazati struktúrával rendelkeznek. Egy területi egység ágazati szerkezetét — ami lényegében az országossal való összehasonlítás alapján értékelhető — az határozza meg, hogy az adott területen jelenlevő ágazati elemek milyen részben képviselik az (országos) ágazatot és ebből következően milyen nagyságrendi viszonyban vannak egymással a térségen belül. A gazdaság ágazati és területi szerkezetének kapcsolata tehát — az absztrakció itt alkalmazott fokán — matrix formában írható le, ahol például a sorok az ágazatokat, az oszlopok pedig a területi egységeket képviselik. Ez az összefüggés egyébként a területfejlesztési koncepciókat megalapozó számításokhoz széleskörűen felhasználhatóvá teszi a lineáris programozás eszköztárát. Kifejezi továbbá azt is, hogy nincs területfejlesztés gazdaságfejlesztés nélkül (mivel az előbbi az utóbbi révén valósul meg), másrészt nincs gazdaságfejlesztés a területi arányok módosítása, átalakítása nélkül (mivel minden gazdaságfejlesztés szükségszerűen térbeli keretben realizálódik).

Az ágazat- és területfejlesztés — mint a komplex gazdaságfejlesztés két ellentétes irányú közelítése — olyan összekötő kapoccsal rendelkezik, amely nézetünk szerint szűkebb értelemben mindkettőt egyidejűleg képviseli. Ez pedig az egyes ágazatok területi megoszlás szerint is értelmezett, megvalósított fejlesztése. E tevékenységi kör hovatartozása tekintetében azonban a szakemberek véleménye részben megoszlik.

Kőszegi László a területi tervezési feladatok leírásakor utal arra, hogy egyrészt a területfejlesztés meghatározott tevékenységcsoportja az egyes ágazatok arányos térbeli fejlesztését szolgálja, másrészt — az előbbivel kölcsönhatásban — komplex területfejlesztés is megvalósul. (2) E felfogás szerint az ágazati területi tervezés a területi tervezés körébe tartozik (függetlenül attól, hogy a tevékenység milyen szervezeti keretek között folyik). Kulcsár Viktor álláspontja viszont az, hogy „a különböző népgazdasági ágak fejlesztési céljának területi bontását, az ágazati termelési feladatok lokációját nem tekintjük a területi tervek részének". (3) E nézetkülönbség kifejeződésében nyilvánvalóan szerepe van annak, hogy a gazdaságirányítás reformja megváltoztatta az ágazat- és területfejlesztésnek a tervezés és végrehajtás körében megvalósuló kapcsolatát (azaz a két szerző valószínűleg eltérő feltételek elemzése alapján jutott a bemutatott következteté-

sekre). A változás lényege úgy jellemezhető, hogy a reform után az ágazat- és területfejlesztés kapcsolatát a népgazdasági terv a korábbinál kevésbé részletesen szabályozza, az nagyobb súllyal realizálódik a terv végrehajtásának folyamatában.

A gazdaságirányítás központosított, főként a tervlebontás és tervutasítás eszközét alkalmazó rendszere elméleti szempontból ideális és következetes kapcsolat kialakítását tette lehetővé az ágazat- és területfejlesztés között, a különböző típusú tervek konzisztens rendszerén keresztül. A területi tervet — végső soron — a részletes és területek szerint is tagolt ágazati fejlesztési tervek területi egységek szerinti összegezése adta. Az ágazati és területi részletezésű népgazdasági terv kidolgozásának folyamata természetesen bonyolult mechanizmust feltételezett, a fejlesztési elgondolások egyeztetése a helyi adottságokkal, összehangolása a gazdaság- és társadalompolitikai célokkal többszörös iterációt igényelt. A tervezés zárt rendszerben folyt, az egyes alrendszerek információs igényeinek kielégítését — közvetlen tervi döntések céljára — a tervezés menetétől lehetett függővé tenni. A komplex területi tervek kidolgozásához a kiinduló információk alapvető és e közelítésben hiánytalan csoportja — az ágazati tervek területi részletezése által — előállhatott a tervezés keretein belül. A vázolt rendszer tetszetős előnye a logikai következetesség, hátrányai azonban a területi tervezést illetően is jelentősek voltak. Nem feladatunk jelenleg annak elemzése, hogy a területi tervezés e „következetes" rendje a gyakorlatban hogyan valósulhatott meg. Arra kívánunk csak utalni, hogy a túlzott központosítás miatt a termelési, munkaügyi, fejlesztési programok területi bontásánál a helyi adottságokat viszonylag rossz hatásfokkal lehetett figyelembe venni.

A gazdaságirányítás reformja után apadtak a területi tervezés — közvetlen tervi döntésekből származó — információs forrásai. Ágazati területi tervek a termelő szférára nem készülnek, az ilyen jellegű számítások csak prognózisként értékelhetők, a vállalatok fejlesztési döntéseire alig van befolyásuk. A területi tervezést — annak korábbi felfogása szerint — elsősorban az ipar területi fejlesztésére vonatkozó információk nagy részének elmaradása érintette érzékenyen. Az ipar területi fejlesztésének ágazati szintű tervezhetősége lényegében megszűnt; az előbbi a gazdaság területi szerkezetébe vállalati szinten illeszkedik. Továbbra is központilag tervezhetők azonban más termelő ágak, például a közlekedés meghatározott létesítmény-, illetőleg tevékenységcsoportjai, valamint részben az ellátó, szolgáltató ágak területi fejlesztése.

A vállalati önállóság lehetővé teszi, hogy a termelő tevékenység a területi elhelyezkedés szempontjából is maximálisan alkalmazkodjék a környezeti adottságokhoz. Viszont verseny alakulhat ki főleg a fejlesztés számára kedvezőbb térségekben, a korlátozott mértékben rendelkezésre álló erőforrásokból való részesedésért. A munkaerő ma már általában az ország egész területén, bizonyos térségekben pedig különösen korlátozott. Fokozatosan kialakulóban vannak azonban a termelés területi fejlesztésének egyéb korlátai is (víz,környezeti ártalmak stb.).

A területfejlesztés mechanizmusának sajátos ellentmondása, hogy formailag a kedvezőbb lehetőségeket az erőforrások elosztására az azokra igényt támasztók között a tervutasításos rendszer nyújtotta még akkor, amikor az erőforrások a jelenleginél sokkal kevésbé voltak korlátozottak. A gazdaságirányítás reformja által — egyesek enyhítése mellett — keltett új ellent-

mondások feloldása azonban megvalósítható a jelenlegi mechanizmussal konform intézkedésekkel.

A területi tervezés szervezeti, információs feltételeiben bekövetkezett változások — bár életbe lépésük óta már hosszabb idő telt el — ma is aktuálissá teszik az ágazat- és területfejlesztés kapcsolatának elemzését, a kölcsönhatások jellegének értékelését, a két tevékenységi kör közötti ellentmondások feltárását. A fejlesztés konzisztenciáját a megváltozott feltételek között nagyobb súllyal a népgazdasági tervek megvalósításának folyamatában kell megteremteni. Más oldalról közelítve: a tervezésben növekvő szerepet kapnak a területfejlesztés részéről megnyilvánuló és a népgazdasági tervben kifejeződő követelmények, amelyek meghagyják a termelő szervezeteknek az optimális döntések hozatalához szükséges mozgásteret.

A területi növekedés irányzatai a IV. ötéves tervidőszak alatt

Az *ipar* a termelőerők, illetőleg a népesség területi elhelyezkedésében a gazdasági fejlettség alacsonyabb fokán általában kulcsszerepet tölt be. A területi arányok formálásában a legfontosabb „független változóként" funkcionál. Ez a függetlenség persze viszonylagos, mert a természeti és társadalmi feltételek erősebb vagy gyengébb, térben orientáló hatásai alól nem vonhatja ki magát. A jelzett feltételekkel összhangban viszont alkalmas arra, hogy a termelés és társadalom területi struktúrájának átalakulásához erőteljesen, gyakran pedig meghatározó mértékben járuljon hozzá. Az ipar területi szerkezetet formáló hatása a következő logika szerint érvényesül: termelőerőinek területileg koncentrált növekedése a munkaerőforrásokra gyakorolt térbeli vonzás révén összpontosítja a népességet. Az ipar területileg koncentrált fejlődése tehát erőteljesen táplálja az urbanizációt.

Az ellátó-szolgáltató ágazatok területi fejlesztése iránti követelmények a népesség szükségleteinek térbeli megoszlásából vezethetők le. Így ezek az ágazatok — közvetve — az ipar területi növekedését követik. Természetesen e folyamat a többi termelő ág (mezőgazdaság, közlekedés) térbeli fejlődésével kölcsönhatásban bonyolódik le.

Az iparnak a már kialakult területi arányokat befolyásoló szerepe a gazdasági fejlettség magasabb fokán — az intenzív fejlődésre való átmenet feltételei között — gyengül. A népgazdaság fejlesztésének IV. ötéves tervéről kiadott tájékoztató (6) szerint a terv feladatként fogalmazza meg azt, hogy az ipar területi fejlesztésében következetesebben érvényesítsék a *hatékonysági követelményeket*. Ezért az iparilag fejlett területeken a fejlődés intenzív irányai kerülnek előtérbe, a tartós munkaerő-felesleggel rendelkező területeken pedig a munkaigényes iparágak fejlődhetnek. A terv elkészítésekor számoltak tehát azzal, hogy — a szabad munkaerőforrások apadásával — az ipar területi fejlődésében növekszik a társadalmi-gazdasági adottságok szerepe, az ipar viszonylag „független változó" jellege fokozatosan gyengül. Ezzel összhangban van a területfejlesztés irányelveinek (7) az a megállapítása, hogy „a területfejlesztés erőteljes, de nem egyedüli eleme az ipar". Az ipar területfejlesztő hatása a gazdaság intenzív fejlesztésének feltételei között főként termelőerőinek — térbeli kapcsolataira is ható — rekonstrukciója által érvényesül.

A IV. ötéves tervnek az ipar területi fejlődésére vonatkozó elgondolásai

lényegében teljesültek. Ilyen következtetés közvetlenül is levonható a statisztikai adatokból (1. sz. táblázat). Az iparban foglalkoztatottak száma Budapesten csökkent, az iparosodott megyékben mérsékelten, a kevésbé iparosodott területeken pedig viszonylag gyors ütemben emelkedett. Az állóeszköz-állomány, illetőleg az egy ipari foglalkoztatottra jutó ipari állóeszközérték is térben eltérő változást mutat. Ez utóbbi elsősorban az iparosodott vidéki és a központi területeken fejlődött gyorsabban. Következménye az előbbinek, hogy — csökkenő erősséggel bár — a IV. ötéves tervidőszakban is érvényesült az a tendencia, hogy a termelés állóeszköz-ellátottsága gyorsabban javult az iparosodottabb területeken, ahol további munkaerőt nem vagy csak korlátozott mértékben lehetett az iparba vonni. Ez arra is utal, hogy az utóbbi területeken a munkaerőkorlátok az ipar intenzív irányú fejlődésére hatnak. A fejlődés — az ország egészét tekintve — tehát megfelelt a területfejlesztési irányelvekben foglalt követelményeknek, amely szerint „a termelőerők területi elhelyezésének egyik alapvető feladata a munkaerő és a termelési eszközök közötti optimális területi arányok kialakítása". (7)

1. sz. táblázat

A szocialista ipar néhány jellemző mutatója területi részletezésben

Megye, főváros	A foglalkoztatottak száma (1000 fő)		százalékos változása	Egy foglalkoztatottra jutó bruttó állóeszközérték (1000 Ft)		százalékos változása
	1970	1975	1970=100	1970	1975	1970=100
Pest	98,0	101,4	103,5	196,8	346,9	176,3
Budapest	595,8	510,9	85,8	142,4	208,9	146,7
Központ	693,8	612,3	88,3	150,1	231,8	154,4
Baranya	64,8	69,5	107,3	218,4	289,3	132,5
Borsod-Abaúj-Zemplén	140,6	150,9	107,3	284,7	380,9	133,8
Csongrád	66,8	68,4	102,4	141,7	235,6	166,3
Fehér	59,2	66,0	111,5	324,0	368,2	113,6
Győr-Sopron	79,1	81,3	102,8	174,9	248,2	141,9
Heves	50,2	54,9	109,4	255,5	404,0	158,1
Komárom	73,4	71,0	96,7	276,9	363,2	131,2
Nógrád	38,4	41,5	108,1	124,1	184,1	148,3
Vas	40,1	46,2	115,2	111,9	157,9	141,1
Veszprém	70,3	75,4	107,3	255,7	437,7	171,2
Zala	33,9	41,5	122,4	182,7	211,7	115,9
Iparosodott megyék	716,8	766,6	106,9	227,7	316,8	139,1
Bács-Kiskun	62,7	68,9	109,9	93,8	123,6	131,8
Békés	52,8	57,8	109,5	135,2	181,0	133,9
Hajdú-Bihar	51,5	61,0	118,4	151,3	167,1	110,4
Somogy	33,4	34,8	104,2	130,8	165,8	126,8
Szabolcs-Szatmár	35,0	47,7	136,3	133,7	185,3	138,6
Szolnok	52,8	62,7	118,8	151,5	181,5	119,8
Tolna	29,4	32,7	111,2	89,9	133,6	148,6
Kevésbé iparosodott megyék	317,6	365,6	115,1	127,6	162,8	127,6
Ország összesen	1728,2	1744,5	100,9	178,1	254,7	143,0

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 1976. KSH.

Az ipar területi fejlődése a IV. ötéves tervidőszakban előmozdította a termelés hatékonyságának emelését. A 2. sz. táblázat adatai szerint az ipar termelése leggyorsabban a kevésbé iparosodott megyékben nőtt, az egy foglalkoztatottra jutó termelés tekintetében is számottevő az eredmény; az említett megyecsoport nem marad el jelentősen a központi területektől (ahol a termelés növelése csökkenő létszám mellett ment végbe) és jóval megelőzi az iparosodottabb megyéket. Különösen figyelemreméltó körülmény, hogy az egységnyi állóeszközre jutó termelés egyedül a kevésbé iparosodott megyék átlagában javult, országosan és a másik két területi kategóriában romlott. A hatékonyság javulását előmozdította az is, hogy a kevésbé iparosodott területeken több munkaerő és kevesebb eszköz felhasználásával bővíthette az ipar a termelést. Erre ható lényeges tényezőként kell számításba venni a kevésbé iparosodott területeken az ipar ágazati szerkezetét, a kitermelés és az alapanyaggyártás elenyésző vagy lényegesen alacsonyabb arányát.

2. sz. táblázat

A szocialista ipar termelési mutatóinak változása a IV. ötéves tervidőszak alatt, területi csoportok szerint (1970-100)

Megnevezés	Központ	Iparosodott	Kevésbé iparosodott	Ország összesen
		megyék		
Termelés*	120,6	128,1	152,5	129,0
Foglalkoztatottak száma	88,3	106,9	115,1	100,9
Egy foglalkoztatottra jutó termelés	136,6	119,8	132,5	127,8
Bruttó állóeszközérték	136,3	148,8	146,9	144,3
Egy foglalkoztatottra jutó bruttó állóeszközérték	154,4	139,1	127,6	143,3
Egységnyi állóeszköz-állományra jutó termelés	88,5	86,1	103,8	89,4

* Terméksoros közelítő módszerrel számítva.
Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 1976. KSH.

A kevésbé iparosodott térségeknek az átlagosnál gyorsabb ütemű fejlődése — az említett megszorításokat figyelembe véve — hozzájárult az egész ipari termelés hatékonyságának fokozódásához. Ennek azonban feltétele volt az is, hogy az ipar igénybe vehesse a területileg elszórtan rendelkezésre álló, még lekötetlen munkaerőforrásokat, azokhoz közeledjék és így decentralizáltabban fejlődjék.

A gazdaságirányítás rendszere ezt azzal mozdította elő, hogy az egyedi nagyberuházások kivételével, amelyek telepítési helyét továbbra is központilag határozzák meg, vállalati hatáskörbe utalta a telephelyválasztást is. Ez utóbbit tekintve az érintett vállalati kör döntéseit egyrészt az általános szabályozók, másrészt az üzemelés eltérő területi feltételei orientálták. A vállalatoknak viszonylag szabad kezük volt a termelés alaptényezőinek optimalizálásához a termelés feltételeihez való rugalmas alkalmazkodás révén és ezen keresztül a jövedelmezőség emeléséhez. A telephely-forgalmazás időközben bevezetett rendszere, amely központi szakvéleményhez kötötte az új üzemek telepítési helyének kijelölését, véleményünk szerint nem korlátozta lényegesen a vállalatok döntési szabadságát.

A tervutasításos gazdaságirányítás — rugalmatlansága miatt — kisebb mértékben hasznosíthatta volna a vállalati szintű hatékonyság emelésének jelzett forrásait. Viszont a termelés telephelyének társadalmilag alig korlátozott megválasztása hátrányokkal is járt. A bemutatott tendenciák érvényesülésének eredményeként az alsóbb településkategóriákban az ipar súlya az indokoltnál jobban megnőtt.

Az ipar hatása a népesség térbeli megoszlására, arányváltozására — a vizsgált tervidőszakig — tovább gyengült. A II. ötéves terv periódusában a közepesnél szorosabb korrelációs kapcsolat volt kimutatható az egyes területek iparosodottsági foka és a népesség területi egységek szerinti vándormozgalma között. A IV. ötéves tervidőszakban viszont alig figyelhető meg összefüggés a nevezett változók között (3. sz. táblázat).

3. sz. táblázat

Az iparosodottság foka, a vándormozgalom és a lakásépítés kapcsolata

Megye, főváros	Az iparban foglalkoztatottak	A IV. ötéves tervidőszak alatti	
		vándorlási különbözet	épített lakások
	1000 lakosra jutó száma (1970)	1000 lakosra jutó száma	
Szabolcs-Szatmár	62	—43,7	43,5
Somogy	93	+0,1	52,9
Hajdú-Bihar	98	—11,0	47,3
Bács-Kiskun	111	—9,4	39,5
Pest	111	+34,5	43,3
Tolna	116	—17,3	34,4
Békés	121	—24,8	39,5
Szolnok	121	—19,4	41,4
Zala	130	—10,2	41,4
Vas	144	—10,0	44,2
Heves	148	—4,4	40,4
Csongrád	150	+8,8	48,7
Fejér	151	+7,1	49,0
Baranya	152	—6,5	32,3
Nógrád	164	—20,7	39,3
Veszprém	171	+4,5	49,3
Borsod-Abaúj-Zemplén	181	—20,1	38,9
Győr-Sopron	195	+3,0	46,8
Komárom	241	—3,7	43,3
Budapest	296	+24,4	37,9
Ország összesen	168	—	42,0

A gazdaság területi fejlődését befolyásoló tényezők közül erősödött a *népesség* (munkaerőforrás) területi elhelyezkedésének szerepe. A tervszámítások során olyan prognózis készült, amely szerint „a IV. ötéves terv időszakában a lakosság területi elhelyezkedésében bizonyos kiegyenlítődés várható, a természetes szaporodás területi eltérései azonban fennmaradnak". (6) A területfejlesztés irányelvei határozottabb prognózist adtak. Ez utóbbiakat tartalmazó dokumentumban a következők olvashatók: „To-

vábbra is számolni kell a munkaerő és a népesség területi átcsoportosításával. A jövőben is lesznek az országnak olyan körzetei, ahol változatlan szinten marad vagy csökken a népesség száma." (7)

A valóságban a vártnál nagyobb térbeli kiegyenlítődés valósult meg a népesség megoszlásában. A IV. ötéves terv időszaka fordulatot jelent abból a szempontból, hogy az ország egyetlen nagyobb területi egységében sem csökkent a lakosság száma. Megyei szinten is csak Békés képez kivételt (4. sz. táblázat). A korábbi periódusok alatt az Alföld népessége rendszeresen

4. sz. táblázat

A lakónépesség számának változása a IV. ötéves tervidőszakban (1000 fő)

Megye (főváros)	1971*	1976*	Százalékos változás 1971=100
Pest	887,6	948,2	106,8
Budapest	2 019,8	2 071,0	102,5
Központ	2 907,4	3 019,2	103,8
Baranya	425,3	431,8	101,5
Borsod-Abaúj-Zemplén	781,2	790,9	101,4
Csongrád	448,2	456,9	101,9
Fejér	394,1	411,2	104,3
Győr-Sopron	407,6	421,8	103,5
Heves	340,2	344,1	101,1
Komárom	305,8	315,0	103,0
Nógrád	234,6	234,9	100,1
Vas	277,9	280,5	100,9
Veszprém	411,0	425,9	103,6
Zala	261,3	265,5	100,5
Iparosodott megyék	4287,2	4375,5	102,1
Bács-Kiskun	566,9	569,6	100,4
Békés	438,3	433,4	98,9
Hajdú-Bihar	528,7	542,3	102,6
Somogy	357,0	360,4	101,0
Szabolcs-Szatmár	569,0	571,5	100,4
Szolnok	441,9	442,9	100,2
Tolna	257,3	257,3	100,0
Kevésbé iparosodott megyék	3 159,1	3 177,4	100,6
Ország összesen	10 353,7	10 572,1	102,1

* Év eleji adatok.

fogyott. A bemutatott eredmény az iparosítási politika, a mezőgazdaság népgazdaságilag és területileg arányos fejlesztése mellett a jövedelmi színvonal területi közelítésének és egyéb tényezőknek is köszönhető.

Számottevőbb más tapasztalatok híján a gazdaságirányítás tervutasításos rendszerének szemlélete tükröződik a területfejlesztési irányelvek következő feladatmegjelölésében: „A népesség mozgásának mértékét és irányait

a munkahelyek térbeli megoszlásának alakításával és a települések (városok) fejlesztésével, jórészt a lakásépítés és az ahhoz kapcsolódó létesítmények területi arányainak befolyásolásával kell szabályozni." (7) A IV. ötéves tervidőszakban a regionális növekedés sajátos — az irányelvekben foglaltaktól és a korábbi tendenciáktól részben eltérő — vonása lett az, hogy a népesség munkahelyeket térbelileg vonzó hatása erősödött. A lakásépítéssel is csak korlátozottan lehetett a népesség területi arányait befolyásolni. A lakossági pénzeszközök bevonása a lakásépítési programok megvalósításába a fejlesztés térbeli mobilitását szükségszerűen korlátozta. A statisztikai adatok tanúsága szerint a IV. ötéves tervidőszak alatt a népesség migrációja és a *lakásépítés volumene* között nem volt szoros összefüggés (3. sz. táblázat).

A kapcsolat hiányában — egyéb tényezők mellett — kifejeződik a lakossági jövedelmek területi kiegyenlítődése, a munkaerő, illetőleg a népesség nagyobb kötődése az eredeti lakóhelyhez, amit a közlekedési viszonyok fokozatos javulása a településrendszer bizonyos stabilizálódása stb. is lehetővé tesz.

A társadalom és gazdaság területi fejlődésének tendenciáit, továbbá néhány alapvető ágazatnak a regionális növekedésben betöltött szerepét vizsgálva a következőket vonhatjuk le:

A termelőerők területi elhelyezkedésére és szerkezetére ható tényezők közötti kölcsönhatások erősödtek. Az ágazati egyirányú befolyásolás feltételei gyengültek. Ez részben abból is következik, hogy a gazdaság magasabb fejlettségi fokot ért el, a területi aránytalanságok mérséklődtek, az életkörülmények térbeli eltérései jelentősen csökkentek. A termelőerők területi fejlesztésének feladatai sokirányúakká váltak, a kiváltó okok és következményeik az esetek egy részében felcserélődtek, vagy a korábbinál nehezebben választhatók szét.

Az ágazatok komplex területi fejlődésre gyakorolt egyirányú hatásának gyengülése következik a döntéshozatal rendszerének változásából is. A területfejlesztés tervezéséhez, a népgazdasági terv területi előirányzatainak meghatározásához a termelő ágazatok vonatkozásában a tervezés a fejlődési prognózisokra támaszkodhatott. A vázolt tendenciák érvényesülése szoros összefüggésben és összhangban volt a gazdaságirányítási reform során bekövetkezett változásokkal, valamint a kitűzött gazdasági és társadalompolitikai célokkal.

Kérdés, hogy ilyen feltételek mellett mi a területi tervezés szerepe. A megváltozott körülmények hogyan módosítják az ágazat- és területfejlesztés kapcsolatát a tervezésben és a tervek realizálásában. A korábbi közelítés, amelynek szemléleti nyomai ma is fellelhetők, felülvizsgálatra szorul. A területi tervezés alapvető feladata az lehet, hogy biztosítsa az egyes ágazatok (vállalatok, intézmények) hatékony fejlesztésének térbeli kereteit, de a decentralizált fejlesztési döntések ne okozzanak területi aránytalanságokat. A további tennivalókra a javaslat az egyes érdekszférák elemzése alapján, azok kölcsönhatásainak ismeretében alakítható ki.

Érdekviszonyok az ágazat- és területfejlesztésben

Az ágazat- és területfejlesztés között a tervutasításos gazdaságirányítás feltételei mellett is sokirányú, bonyolult érdekviszonyok jönnek létre. Ez egyrészt arra vezethető vissza, hogy a termelés telepítésére rendelkezésre

álló kedvező területek az extenzív gazdaságfejlesztés feltételei között is korlátozottak, a legkedvezőbb telephelyeket kevés számú termelőegység foglalhatja el, a többi pedig viszonylag kedvezőtlenebb helyzetbe kerül. Az egyes ágazatok között érdekellentétek keletkeznek a telepítési hely kiválasztásában, mivel minden ágazat a számára legkedvezőbb telephelyeket törekszik elfoglalni és ezzel másokat azokról kizárni. A döntést központilag hozzák meg, a jobb és rosszabb telephelyeket az ágazatok között felosztják. A rendező elv az, hogy a telepítések együttesen eredményezzenek maximális hatékonyságemelkedést. A telephelyek elosztása az ágazati és a népgazdasági érdek egyeztetése alapján történik, ellentét esetén az utóbbit helyezve előtérbe. Az egyes ágazatok „mozgásterét" döntően a központi tervezés határozza meg, a területi hatékonyság ez utóbbi minőségétől függ.

Az érdekviszonyok megközelíthetők azonban az egyes területek oldaláról is. Egy-egy területi egység érdeke, ha szabad termelési tényezőkkel, telepítési lehetőségekkel rendelkezik, hogy azok okszerű lekötésével, kihasználásával az életszínvonal minél magasabbra emelkedjék, illetőleg a lehetséges magas szinten maradjon. Ez az érdek attól függetlenül létezik, hogy a terület telepítési lehetőségei kedvezőek vagy kedvezőtlenek-e, érdemes-e azon jelentős népgazdasági eszközöket lekötni. Az elkülönült területi érdek is a népgazdasági érdeknek alárendelten érvényesülhet. Az extenzív fejlesztési források kiapadása után a létrejött gazdasági struktúra — az előbbi szempontoknak megfelelő — átalakítása a termelőerők rekonstrukcióján keresztül válik területi érdekké. Ez kifejeződhet a gazdasági szerkezet — adott terület szempontjából való — optimalizálásának követelményeként, függetlenül attól, hogy a lokális és a népgazdasági optimum eltér-e egymástól. Az intenzív fejlődés feltételei között az érdekellentétek felismerése, feltárása egyre bonyolultabbá válik, nő a hibaforrás, ha az egyeztetést, az ellentétek feloldását központi utasítások alapján oldják meg.

Az érdekkapcsolatok harmadik típusa abból az objektív körülményből táplálkozik, hogy egyes ágazatok a különböző térségekben eltérő arányban vannak jelen, így egymás tevékenységét a telepítési helytől függően segítik vagy gátolják. Jellemző pozitív példa erre a termelés települése fejlett szolgáltatással, infrastruktúrával ellátott területre. Negatív példa a termelés és üdülés (idegenforgalom) együttes területi elhelyezkedése, ahol az előbbi által keltett környezeti ártalmak az utóbbi funkcióját gátolják. Az ilyen típusú érdekkapcsolatok közül a pozitív példaként említett esetben is a fejlett infrastruktúrával ellátott helyre települő termelővállalat ellenszolgáltatás nélkül használja fel azokat az előnyöket, amelyek — meghatározott területeken az átlagost meghaladó mértékben — más ágazatok (vállalatok, létesítmények) léte, tevékenysége nyomán keletkeznek. Így az ágazati érdek ellentétbe kerül a népgazdasági érdekkel, ami erősítheti a vállalati jövedelmezőség és a népgazdasági hatékonyság közötti — egyéb okokkal is magyarázható — ellentmondást.

Az új irányítási rendszer feltételei között a IV. ötéves tervidőszakban az ágazatok a szabályozók által létrehozott gazdasági térben, a területi adottságok által nyújtott konkrét keretek között fejlődtek. A termelő ágazatok helyett a vállalatok, gazdaságok jelentek meg a területeken, amelyek kvázi piacjellege erősödött. A termelési-fejlesztési tényezők ágazati szintű elosztására — a mechanizmus sajátosságai miatt — csak meghatározott keretek között került sor (egyedi beruházásoknál) és részben ez érvényesült az ellátó-

szolgáltató tevékenység területén is (lakásépítés, állami lakásépítés). Az egyes ágazatok számára a fejlődés térbeli kerete különböző mértékig korlátozott volt, általában azonban (abszolút vagy relatív értelemben) szűkült.

A mozgástér korlátozódása (értve ezen a valóságos területet, valamint a termelés fizikai és társadalmi tényezőit) érzékenyen érintette az ipart, mert a korábbi „korlátlan" fejlődési lehetőségek területileg tovább csökkentek. Budapesten szokatlan feladat elé került az ipar, a termelést csökkenő munkáslétszám mellett kellett növelnie. A nagyobb vidéki városokban is beszűkültek a munkaerőforrások. A fővárosban az abszolút munkaerőhiány a termelékenység gyors ütemű emelését kényszeríti ki. Ez a folyamat várhatóan fokozatosan átterjed a vidéki nagyvárosokon túl a nagyságrendben következő településkategóriákra is. Kifejezésre jut ebben az infrastruktúra relatív szűkösségének a termelésfejlesztést térbelileg is akadályozó hatása, ami e közelítésben elsősorban nem az infrastruktúrafejlesztés elmaradására vezethető vissza, hanem arra, hogy az előbbi területi összpontosításnak is határozott fizikai, gazdasági és társadalmi korlátai vannak.

A *mezőgazdaság* alkalmazkodása a változó társadalmi-gazdasági feltételekhez már korábban megkezdődött, fejlődése hosszabb idő óta intenzív jellegű, csökkenő földterület és munkaerő lekötés mellett megy végbe. Így a mezőgazdaság, a többi népgazdasági ág és a komplex területfejlesztés között nem voltak éles konfliktusok. Nem érintjük itt azokat a kérdéseket, amelyek az ágazati irányítás közvetlen feladatkörébe tartozó ún. ágazati-területi jellegűek (mint például a mezőgazdasági termelés területi szerkezetének és a természeti adottságoknak az összhangja, a területi munkamegosztás fejlettsége stb.). Mivel a mezőgazdaság általában minden területen csökkenti a munkaerő-felhasználást, ideális együttműködő partner a területfejlesztésben a többi ágazat számára. Más a helyzet ott, ahol a mezőgazdaság például a melléküzemági ipari tevékenység fejlesztése révén új munkaerőigénnyel lép fel, illetőleg vesz részt a már lekötött munkaerő újraelosztásában.

A mezőgazdasági tevékenység harmonikus illeszkedése a gazdasági és területi struktúrába jelentős eredmény, és nem automatikusan jött létre. Hiszen a konfliktus lehetőségét hordozza magában az a gyakorlat, hogy a mezőgazdasági termőterület növekvő hányadát foglalják el a települések, a hálózati infrastruktúra és részben a kitermelőipar. Ésszerű területgazdálkodással, a kieső termőterület kompenzálásával, a termelőeszközök beruházással történő bővítése révén ez a konfliktus enyhíthető. Lényegesen súlyosabb problémát okozott — főként az 1950-es években — a munkaerő tömeges elvándorlása a mezőgazdaságból, anélkül, hogy az élő munkát termelőeszköz-fejlesztéssel kiváltották volna. E konfliktus a területi struktúrára is torzítóan hatott, az ágazati érdekkel együtt a népgazdasági érdeket is háttérbe szorította. A termelési viszonyok átalakításának, a termelés- és jövedelemszabályozásra vonatkozó intézkedések sorozatának köszönhető, hogy a mezőgazdaság elfoglalta az ágazati és területi szerkezetben a népgazdasági érdekeknek megfelelő helyet, aminek megtartására a jövőben is nagy gondot kell fordítani.

A *többi ágazat* tevékenysége túlnyomó részben ugyancsak jól lehatárolható szférára, a települések belterületére korlátozódik, eltekintve a szállítástól, a hírközléstől és a vízgazdálkodástól. A termelési tényezők jelentős része — közöttük a munkaerő is — e területen belül összpontosul és válik

felhasználhatóvá, ami egyben a tercier ágazatokon túl a feldolgozó ipar tevékenységének és fejlesztésének is tere. A termelési, illetőleg üzemelési tényezők birtoklásáért — természetesen azokért, amelyek a területről szerezhetők meg és több ágazat számára egyaránt felhasználhatók — itt alakul ki a verseny. Ilyen szempontból a munkaerőnek és a természeti feltételeknek van kitüntetett jelentősége.

Az iparvállalat a területen mint a munkaerő és más konvertálható — egyéb ágazatok által is igényelt — telepítési tényezők iránt keresletet támasztó szervezet van jelen. A megszerzett, illetve felhasznált termelési tényezőkre eszközölt ráfordítást általában a termelési költségen keresztül a termékek árában realizálja. A működési területen azonban a tárgyalt szempontból csak korlátozottan érvényesül a piaci mechanizmus, a vállalat a termelés természeti tényezőit és a munkaerőt csaknem ingyen szerzi meg, vagy pedig a kialakult korlátok miatt hozzájuk sem jut. Ez kettős szempontból is kedvezőtlen körülmény. Egyrészt olyan állapotot tükröz, amikor a nevezett telepítési tényezők viszonylag korlátlanul rendelkezésre álltak. Ingyenes, vagy értéken aluli igénybevételük torzítja a gazdálkodási szemléletet, végső soron pazarláshoz vezet. A vállalati jövedelmezőség és a népgazdasági hatékonyság szembe kerül egymással, a gazdálkodás hatékonysága nem éri el az egyébként lehetséges színvonalat. Kedvezőtlen másrészt azért is — a kialakult állapot —, mert a korlátok szorítása esetén olyan helyzetbe kerülhet a vállalat, hogy magas hatékonyságú termelés céljára sem tudja megszerezni az üzemeléshez szükséges feltételeket. A jelenleg már érvényesülő munkaerőkorlátok mellett várható, hogy rövidesen bizonyos természeti erőforrások (víz, levegő stb.) sem lesznek a korábbi módon igénybe vehetők.

A versengés a munkaerőért a mezőgazdaság szféráján kívül sokoldalú jelenség. Ebből két fő viszonylatként az ipar és a tercier ágazatok közötti, valamint az iparon belül az egyes iparágak közötti verseny jelölhető meg. A rendelkezésre álló munkaerőforrások felosztásakor, a felhasználási arányok kialakításakor — más közelítésben az eltérő érdekek egyeztetésekor — abból kell kiindulni, hogy az ipar munkaerőigénye rugalmasabb, a tercier szektoré pedig merevebb a másikénál. Az ellátó, szolgáltató tevékenység magas színvonalra fejlesztése társadalmi érdek, ami nem oldható meg az élőmunka-felhasználás fokozása nélkül. Így az ipar országosan nem köthet le további munkaerőt. A termelés emelésének feladatait országos szinten is kizárólag a termelékenység emelése révén valósíthatja meg. Az országos állapot természetesen a különböző térségekre — adottságaiknak megfelelően — jellemző megoldások kombinációja által jön létre. Az iparon belül — sem országos összefüggést, sem az egyes területek állapotát tekintve — nem meríthetők meg a termelési tényezők ágazati arányai. Biztosítani kell a lehetőséget a hatékonyabb ágazati és területi szerkezet kialakulásához. Kérdés, hogyan szabályozható térségek szerint is — megfelelő hatásfokkal — a konvertálható telepítési tényezőknek az ipar és a tercier szektor közötti és az iparon belüli felhasználása.

Az eltérő érdekek összehangolása a szabályozórendszer segítségével

A területi szabályozás egyik, ha nem a legfőbb feladata, hogy a termelési tényezők olyan területenkénti elosztását mozdítsa elő az ágazatok (vállalatok, intézmények) között, ami által a korlátozott erőforrások felhasználása — összhangban a társadalompolitikai célokkal — maximális hatékonyságot eredményez. Az ilyen kritériumoknak eleget tevő szabályozó rendszer összehangolja a vállalati és területi részérdekeket, az előbbiek konfliktusa esetén a népgazdasági (illetőleg az azzal összhangban levő ágazati) érdeket érvényesíti. Ehhez a gazdasági ösztönzés és az adminisztratív szabályozás eszközei egyaránt, egymással összhangban alkalmazhatók.

A területi szabályozók két alapvető típusa alakult ki eddig. Az egyik a fejlesztési tevékenység preferálása, állami támogatás révén, meghatározott területeken és célok elérésére. A másik típus az adminisztratív szabályozás. Mindkettőt az iparban alkalmazzák. Meg kell jegyezni, hogy a közvetlenül és kizárólagosan területfejlesztési célú szabályozókon túl az általános szabályozásnak is vannak hatásai a termelőerők területi megoszlására.

A területfejlesztés közvetlen szabályozására feltehetően a jövőben is szükség lesz jogi, adminisztratív eszközökre. Ezek eddig Budapestre és vonzáskörzetére vonatkozóan állítottak korlátokat az ipar fejlesztése elé a — területi feltételekkel összhangban nem levő — koncentrálódási tendencia fékezésére. Véleményünk szerint ennél hatásosabb korlátozó körülmény maga a munkaerőhiány, illetőleg az infrastruktúrafejlesztés korlátja, ami az említett alapvető termelési tényező szűkösségén keresztül, az üzemelési hatékonyság romlása miatt tereli az iparfejlesztést más területekre. Ebben a fejlődésnek egy spontán mozzanata nyilvánul meg és feltételezhetően nagy veszteségforrást képvisel. Ezért indokolt lenne a gazdasági típusú szabályozás erősítése és ezen keresztül a gazdasági mechanizmussal való összhang fokozása. Ennek igazodnia kell az intenzív fejlesztés feltételeihez és várhatóan nem lesz szükség a jövőben olyan szabályozóra, amely kijelölt területeken extenzív iparfejlesztést támogat.

A területfejlesztés gazdasági típusú szabályozását olyan irányban lenne célszerű továbbfejleszteni, hogy az megszüntesse a vállalati szintű jövedelmezőség és a népgazdasági hatékonyság közötti — az eltérő telephelyi feltételekből adódó — ellentmondást. Ehhez egyik lehetséges közelítés olyan gazdasági környezet kialakítása, amelyben a vállalat a termelés telephelytől függő tényezőit, elsősorban a munkaerőt és a természeti tényezőket, a területileg különböző nagyságú népgazdasági ráfordítás figyelembevételével vegye igénybe. A munkaerő-felhasználást, később azonban a szűkös természeti tényezők hasznosítását tekintve is, hatékony eszköz lehet az ágazati és népgazdasági érdekek összehangolásában a tényleges érték (népgazdasági költség) szerinti elszámolás. Ez alkalmas eszköz arra is, hogy a kedvezőbb telephelyekért folyó versengésben az egyes ágazatok (vállalatok) között a népgazdasági érdekkel összhangban szelektáljon, valamint ésszerű orientációt nyújtson a telepítéshez a területi és a népgazdasági érdek ellentmondása esetén is.

A gazdaság intenzív fejlődési szakaszában, a teljes foglalkoztatottság körülményei között valamely beruházás új munkaerőigényét akkor lehet kielégíteni, ha a munkaerőt más tevékenység alól felszabadítják. A felsza-

badítás költségei attól függően változnak, hogy mely területen, milyen ágazatból váltják ki a munkaerőt. A hatékony területfejlesztés szempontjából is indokolt tehát az a javaslat, amely szerint a felszabadítás (helyettesítés) költségeit a beruházás költségei között el kell számolni. (8)

A munkaerő-kiváltás szempontjából a tercier ágazatok nem vehetők számításba, mert általában minden területen növekvő munkaerő-felhasználással tudják csak egyre nagyobb feladataikat ellátni. A beruházott infrastruktúra kihasználásának, hatékony működtetésének egyik feltétele a tercier szektor kielégítő munkaerő-ellátása. Ehhez más, elsősorban a termelő ágazatokból kell a megfelelő számú munkaerőt felszabadítani. Kérdés, hogy indokolt lehet-e a helyettesítés költségeit a nem termelő beruházások között is számításba venni. A válasz elsősorban attól függ, hogy ilyen intézkedés mennyiben segítené a munkaerővel való takarékoskodást, amire a tercier ágazatokban is ösztönözni kell.

A szűkebben értelmezett termelő beruházások (ipar és mezőgazdaság) esetében a munkaerő — területenként differenciált — helyettesítési költségeinek elszámolása a beruházási ráfordítások között a hatékonyabban termelő vállalatok számára teremtene kedvezőbb feltételeket a termelés új munkaerő bevonásával való bővítéséhez. Ezzel együtt ösztönözne a munkaerő takarékos felhasználására is. Ilyen intézkedés bevezetése szükségessé tenné az iparáganként differenciáltan érvényesülő hatások előzetes felmérését. Meg kellene vizsgálni azt is, hogy a munkaerő kiváltásáért elszámolt összeget hova lenne indokolt befizetni (állami költségvetés, helyi tanács stb.) és az milyen további gazdasági akciók fedezeteként funkcionálhatna.

Az előbbieken túl a termelő (elsősorban az ipari) beruházások költségei között szerepeltetni lehetne azokat a más ágazatokban befektetett ráfordításokat is, amelyek a termelő tevékenység folytatását — telepítési helytől függően — segítik, lehetővé teszik, illetőleg a vállalati tevékenység eredményességét javítják. Ezeket például területi egységenként differenciált területigény-bevételi díjban lehetne realizálni. Az ilyen típusú intézkedéseket is széles körű megalapozó vizsgálattal indokolt azonban előkészíteni.

Irodalomjegyzék

(1) Mandel Miklós—Gáspár Lujza: A gazdasági folyamatok térben való szintetizálása (Közgazdasági Szemle, 1977. 5. sz.)
(2) Kőszegi László: A területi tervezés főbb elvi és módszertani kérdései (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964.)
(3) Kulcsár Viktor: Az ágazati fejlesztési célok és a területi tervezés. A tervgazdálkodásunk időszerű kérdései (szerk.: dr. Ganczer Sándor) című kötetben (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.)
(4) Közgazdasági Kislexikon (Kossuth Könyvkiadó, 1968.)
(5) Vállalatgazdasági Lexikon (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.)
(6) Tervgazdasági Értesítő (XXII. évfolyam, 11. sz. 1970. december 17.)
(7) 1006/1971. (III. 16.) korm. sz. határozat: A területfejlesztés irányelvei
(8) Huszár Istvánné—Surányi Bálint: A beruházások létszámigényének elszámolása a ráfordítási költségekben (Közgazdasági Szemle, 1977. 11. sz.)

HORVÁTH CSONGOR:

A vállalati nagyságról

Bevezető

A vállalatok ésszerű nagysága igen régen foglalkoztatja a vezetőket, a gazdasági és szervezési szakembereket, még a közvéleményt is. Egy-egy vállalat gyors, látványos növekedése gyakran megragadja a szakértők fantáziáját is, kutatják az okokat, tényezőket, keresik a választ arra a kérdésre, hogy *van-e optimális vállalati méret.*

Az utóbbi időben sok publikációt olvashattunk az olyan témáról, ami valamilyen módon kapcsolatban van (vagy hozható) a vállalatnagysággal. Ilyen kérdések közé tartozik az optimális üzemnagyság, az ipar koncentrációja és centralizációja, a népgazdaság vállalati struktúrája, a vállalati nagyság és a hatékonyság összefüggése, a vállalati fúziók, a multi- és transznacionális vállalatok kialakulása, a holding társulások létrejötte stb. E felsorolásból is látszik, hogy a vállalati nagyság bonyolult, összetett problémakör. Még bonyolultabbá válik a helyzet, ha a működő vállalatokat vizsgáljuk, és látjuk, hogy ugyanabban a szakmában, ágazatban éppoly jól „megélnek" egészen kicsi, akár néhány fős vállalatok, mint éppen a legnagyobbak, s ebből akár úgy is tűnhet, hogy a vállalati nagyság nem objektív kategória. De nyilvánvaló az is, hogy bizonyos esetekben a méretnek döntő jelentősége lehet, míg más esetekben gondosan ki kell egyenlíteni a méretbeli különbségeket a „fair play" biztosítására.

Van-e ilyen lehetőség a vállalatok esetében, az üzleti életben? Vagy éppen az jelenti a „fair play"-t, hogy minden részvevőnek joga (és módja) van megválasztani, vagy kialakítani a méretet, pozíciót?

Ezekre a kérdésekre keressük a választ a továbbiakban. Először áttekintjük a vállalati nagyság megközelítésének szempontjait, vizsgáljuk, hogy minek alapján lehet megítélni a vállalatnagyság kérdését, majd vizsgáljuk a vállalatok nagyságának alakulását előbb a világgazdaság, azután a magyar gazdaság viszonyai között.

A vállalatnagyság megközelítése

A vállalatnagyság első problémája mindjárt a kérdés alanyának tisztázása, a vállalat fogalmának meghatározása. Még egy országon belül is gyakran gondot okoz, hogy mit is kell vállalatnak tekinteni. Ha nemzetközi összehasonlításokat is végzünk, akkor a fogalom pontos meghatározása szinte lehetetlen. Az egyes országokban törvények szabályozzák, hogy mi-

lyen gazdasági intézményt kell (vagy lehet) vállalatnak tekinteni. Ezek a meghatározások eltérőek, és nem is mindig alkalmasak a gazdasági tartalom kifejezésére. Ezért nagy nehézséget okoz a trösztök és a különféle vállalati egyesülések esetében meghatározni azt, hogy mikor tekintsük az egész együttest egy vállalatnak és mikor kell az együttes tagjait önálló vállalatnak tekinteni.

A statisztikai adatoknál minden esetben azt tekintjük vállalatnak, amelyet az illető statisztika is annak minősített, míg egyedi esetekben konkrétan meghatározzuk, hogy milyen vállalati keretről van szó. A vállalatnagysággal kapcsolatban célszerűnek látszik bizonyos rendszerelméleti megfontolások alkalmazása is.

A vállalatnagyság problémáját több szinten is meg lehet közelíteni. Az egyik ilyen szint, ha a vállalatot társadalmi rendszerként vizsgáljuk. Ekkor az a kérdés, hogy milyen nagyságrend a legalkalmasabb a társadalmi funkciók, a különböző mutatókkal jellemzett társadalmi igények kielégítésére. E szinten tisztázható, hogy a vállalati nagyságrend alkalmas-e arra, hogy a különböző direkt utasításoknak (például jogszabályok kötelező elvárásai, konkrét hatósági beavatkozások) vagy a közvetett szabályozórendszer követelményeinek a vállalat megfeleljen. Ezen a szinten a népgazdaság „értékeli" a vállalatot, hogy mennyiben tesz eleget a társadalommal szembeni kötelezettségeinek, mennyiben akadályozza vagy segíti ezt a folyamatot a vállalati méret, miként befolyásolja ezt a méret csökkenése vagy növekedése.

A vállalati méret vizsgálatának következő szintje az, hogy milyen nagyságrend mellett tud hatékonyan részt venni a vállalat a társadalmi munkamegosztás rendszerében, milyen kooperációs kapcsolatokat tud létesíteni, mennyiben képes megfelelő anyag- és információcserét kialakítani környezetével.

A következő szint a vállalat irányításának a szintje. Mekkora az a vállalati nagyságrend, amely lehetővé teszi, hogy a vállalat az előbbi, magasabb szinten megjelenő célok elérése érdekében saját működését szabályozni tudja, képes legyen meghatározott paraméterek mellett működését fenntartani.

Az egyes szinteken a vállalatok megítélésének kritériumai nem egyformák. Társadalmi szinten a vállalat nem képes teljesen megítélni tevékenységének eredményét. Ezen a szinten a vállalati nagyságrend meghatározása nem a vállalat, hanem a nagyobb rendszer feladata, annál is inkább, mivel népgazdasági szinten nemcsak egy-egy vállalat nagyságának megítélése, meghatározása a probléma, hanem a gazdaságban működő vállalatok összességét is vizsgálni kell. Az egyedi vállalat nagyságrendjének problémái mellett megjelenik a vállalati struktúra mint magasabb szintű problémakör. Nyilvánvaló az is, hogy a vállalati struktúra, ennek arányai és mozgásai visszahatnak a vállalatnagyságra is (például a vállalatok kooperációs készsége a szerződéses fegyelmen keresztül).

A vállalat belső irányításának szintjén a követelményeket a vállalatnak teljes egészében alá kell rendelnie a magasabb szintek követelményeinek. A vállalati nagyságrend megválasztása a vállalat szempontjából csak a nyílt rendszer szintjén felmerülő követelményekből lehetséges, és a vállalati nagyság problémája a vállalat számára csak és kizárólag környezeti kapcsolataiból, környezeti pozícióiból vezethető le.

A vállalatnagyságot célszerűnek látszik tehát legalább két szinten vizsgálni:

— Az egyik szinten vállalati kategóriaként, ahol arra keressük a választ, hogy a vállalat milyen megfontolások alapján ítélheti meg saját helyzetét. *Ekkor a megítélés kritériuma csak a vállalati szintű hatékonyság lehet* és azt kell vizsgáljuk, hogy *miként függ össze a vállalatnagyság a hatékonysággal*, milyen távon vizsgálható ez a kérdés, milyen tendenciák jelentkeznek és érvényesülnek ezen a téren.

— A másik szinten a vállalati nagyságot népgazdasági kategóriaként vizsgáljuk, arra keresve a választ, hogy milyen a leghatékonyabb vállalati struktúra a népgazdaságban, mennyire szűk vagy széles a vállalati struktúra terjedelme, megfelelő-e ezen belül a vállalatok eloszlása?

Itt vizsgálandó, hogy az egyes konkrét vállalatok hol helyezkednek el a vállalati struktúrában.

A két kérdés együttes vizsgálatához jó iránymutatást ad az MSZMP KB 1977. október 20-i határozata, amely a hosszú távú külgazdasági politika és a termelési szerkezet fejlesztési feladatai között a következőket jelöli meg:

— az előállított termékek volumene, sorozatnagysága, az üzem (a berendezések mérete) eléri-e a versenytársak, az élenjáró termelők színvonalát;

— biztosított-e a termékek műszaki jellemzőinek, minőségének, a termelés technikai felszereltségének, technológiai színvonalának versenyképes szintje és ennek fenntartásához hosszabb távon szükséges tudományos és műszaki fejlesztési háttér;

— a termékek értékesítésének hazai és külföldi feltételei, piaci helyzete és perspektívája, a hazai termelők piaci kapcsolatai, az értékesítés szervezete és szolgáltatási tevékenysége megfelelnek-e a gazdaságos értékesítést feltételező nemzetközi színvonalnak;

— biztosított-e a gyártáshoz szükséges termelési háttér és annak versenyképes szinten tartása, a korszerű vállalati szervezet, vezetés, szervezettség, az ipari kooperációs kapcsolatok, a termelő infrastruktúra, a szakemberképzés és továbbképzés megfelelő színvonala.

Ezeknek a feladatoknak a megoldása szükségessé teszi, hogy mind a vállalatnagyság, mind a vállalati struktúra alakulásába tudatosan beavatkozzunk, és megfontoltan kialakított kritériumok alapján alakítsuk ki a megfelelő struktúrát és válasszuk meg a vállalati nagyságrendeket.

Vállalatnagyság a tőkés gazdaságban

A vállalatnagyságokat bemutató statisztikákat tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy a minimális nagyság viszonylag jól meghatározható. *Általában a tíznél több fővel dolgozó egységeket már vállalatnak tekintjük.* Egyes statisztikák egy csoportban jelentetik meg az 500 főnél kisebb vállalatokat, ezek a kisvállalatok, 500-tól 1000 főig tekintik közepes és 1000 fő felett nagyméretűnek a vállalatokat.

Az általános, illetve a szakmai gyakorlatban nem ilyen kategorizálás szerint ítélik meg a vállalatokat. *Ma a kisvállalati kategória határát 1000 főnél, a közepes vállalatét 1000—5000 főnél, a nagyvállalatokét 5000 fő fölött húzhatjuk meg.* Ha valóban nagy vállalatról beszélünk, akkor a 10 000 főnél nagyobb létszámot foglalkoztató vállalatra gondolunk. E statisztikai osz-

1. sz. táblázat

Az NSZK-beli iparvállalatok nagysága és a foglalkoztatottak száma a különféle nagyságú vállalatoknál az iparban

Ágazatok	10—49	50—99	100—499	500—999	1000-nél több	Összesen
	foglalkoztatottat alkalmazó iparvállalatok					
Ipar összesen	25 327	8604	9691	1342	1061	47 025
Ebből:						
kohászat	581	250	326	67	96	1 320
gépipar	6 625	2755	3666	589	491	14 126
vegyipar	1 950	582	694	96	137	3 459
textilipar	1 555	628	880	154	76	3 293
élelmiszeripar	2 909	929	940	108	62	4 948

Forrás: Az ipari centralizáció nemzetközi összehasonlításban. KSH, 1973. 40. l.

tályozás valószínűleg a kisvállalatok nézőpontjából bekövetkező aránytévesztés alapján alakult ki. Ezt bizonyítja a következő, 2. sz. táblázat is, amely az előbbi táblázatban szereplő nagyságrendű vállalatok foglalkoztatott létszámának százalékos megoszlását mutatja.

2. sz. táblázat

A foglalkoztatott létszám megoszlása ágazatonként és a vállalat nagyságrendje szerint az NSZK-ban

Ágazatok	A foglalkoztatottak számának százalékos megoszlása					Összesen
	10—49	50—99	100—499	500—999	1000 és több	
Ipar összesen	7,5	7,1	23,9	10,9	50,6	100,0
Ebből:						
kohászat	2,1	2,4	9,9	5,6	79,0	100,0
gépipar	4,7	5,3	21,5	11,1	57,4	100,0
vegyipar	5,3	4,6	16,8	7,4	65,6	100,0
textilipar	7,3	8,2	36,1	19,9	28,5	100,0
élelmiszeripar	12,6	11,6	34,1	13,1	28,6	100,0

Forrás: Az ipari centralizáció nemzetközi összehasonlításban. KSH, 1973.

A táblázatból kiderül, hogy az iparban a létszám felét az 1000 főnél nagyobb létszámú vállalatok foglalkoztatják, de például a kohászatban ugyanez a szám megközelíti a 80 százalékot, a vegyiparban a 65 százalékot és a gépiparban több mint 57 százalék. Ez a tény bizonyítja az előbbieket, és ez még kiegészül azzal, hogy az 1000 főnél nagyobb vállalatok csoportját célszerűbb lenne részletesebben vizsgálni. Fel kell figyelni arra is, hogy addig, amíg a kohászatban, a gépiparban és a vegyiparban az 1000 főnél nagyobb létszámot foglalkoztató vállalatok dominálnak, addig a textil- és élelmiszeriparban a domináns vállalati nagyság 100 és 500 fő közé esik, bár ebben a két ágazatban is van kiugrás a „nagyok" csoportjában, 28 százaléknál magasabb értékkel. Hasonló képet mutat a svájci ipar is.

3. sz. táblázat

A svájci vállalatok értékesítési volumenének megoszlása különféle létszámfoglalkoztatási csoportokban a magániparban és a főbb ágazatokban

Ágazatok	10—49	50—99	100—499	500-nál több	Összesen
	foglalkoztatottat alkalmazó iparvállalatok				
Magánipar összesen	24,1	11,8	30,9	33,2	100,0
Ebből:					
kohászat és gépipar	24,6	10,5	26,2	38,7	100,0
vegyipar	11,6	8,4	22,8	57,2	100,0
textilipar	17,2	13,8	40,7	28,3	100,0
élelmiszeripar	27,3	14,2	32,7	25,8	100,0

Forrás: Az ipari centralizáció nemzetközi összehasonlításban. KSH, 1973.

Megállapítható, hogy Svájcban a kohászatban és a gépiparban a nagyobb csoportok az erősebbek, míg a textil- és élelmiszeriparban a 100—500 fős egységek dominálnak. A vegy- és gumiipar egyes országokban (Anglia, NSZK, Olaszország) az első, míg más országokban inkább a második csoportba tartozik.

Az adatokból levonható néhány következtetés:

— a tőkés gazdaság körülményei között minden vállalati nagyság megtalálható;

— nem derül ki a statisztikai adatokból olyan objektív összefüggés, amely miatt bizonyos vállalatnagyság kialakulása bizonyos ágazatokban gyakoribb volna;

— figyelmet érdemel kiugró értékei miatt a nagyvállalatok csoportja, különösen a kohászati, a gépipari és vegyipari ágazatokban.

A statisztikai adatok nem válaszolnak bizonyos kérdésekre. Igaz ugyan például, hogy a tőkés gazdaságban bármilyen nagyságú vállalat megtalálható, de más a fennmaradás valószínűsége a különféle foglalkoztatott létszámmal rendelkező csoportokban. Emellett a statisztikák nem veszik figyelembe a vállalatok szoros pénzügyi együttműködését, a holding vállalkozásokat, ezek a statisztikai adatokban önálló vállalatként jelennek meg. *E két tényező torzítja a vállalatnagyság megítélését.* Meg kell említeni azt a tényt is, hogy a kisvállalatok csoportja ugyan hosszú évtizedek távlatában is tartja részarányát a gazdaságban, de ebben a csoportban a legnagyobb a fluktuáció; ez a csoport számszerűleg minden évben szinte kicserélődik, olyan nagy a felszámoló és újból alakuló vállalatok száma.

Friss NSZK-adatok szerint[1] például az Északrajna-vesztfáliai tartományban az önálló vállalatok száma 1973—1975 között kereken 30 ezerrel csökkent, és az NSZK többi tartományában is ez a helyzet. E forrás szerint a középvállalatok piaci részesedésének hányada 1960-tól napjainkig csaknem 40 százalékra csökkent. *Ez hosszú távon a középszintű gazdaság kihalására vezet.* Egyre több olyan nagyvállalati forma alakul ki, amely alkalmas a kis és középszintű versenytársak kiszorítására. Egyre jobban előtérbe kerül a termelés és tőkekoncentráció folyamata, egyre nagyobb a vállalati

[1] Frankfurter Zeitung, 21. k. 13. sz. Blick durch die Wirtschaft. 1978. I. 16.

egyesülések száma, különösen a nagyobbak kategóriájában. Ez a tény azt mutatja, hogy a vállalati működés hatékonysága nem annyira a meglevő üzemek teljesítményén és gazdaságosságán, mint inkább az új beruházásokon, az ezek megvalósításához szükséges tőke mobilitásán, a pénzügyi és hitellehetőségeken múlik. Hatékony beruházásokhoz pedig nyilvánvalóan tőkeerős nagyvállalatok szükségesek.

Szekeres József a „japán csodát" vizsgálva megállapítja: „A tőkekoncentráció folyamata meggyorsult, ezzel párhuzamosan rohamosan mentek tönkre a tőkeszegény kisebb vállalatok. 1964-ben 4931, 1966-ban 6189 vállalat ment csődbe. Míg 1956 és 1960 között 2013 vállalati egyesülés történt, a következő öt évben már 4061, s ami még inkább jellemző, míg az első időszakban az egyesülések közül mindössze egyetlen egy vonatkozott 10 milliárd yenes nagyságrendű vállalatokra, a második időszakban már 29 ilyen egyesülés volt."[2] Továbbá „Japán egész ipari termelésének 51 százalékát az ország vállalatainak 0,6 százaléka állítja elő, 45 iparágban az 5 legnagyobb vállalat állítja elő a teljes termelés 90 százalékát, 16 iparágban pedig ugyanezt a mennyiséget a három legnagyobb vállalat produkálja".[3]

A Közgazdasági Szemlében Sándor Anna hasonló témával foglalkozik. Cikkében a Shell, a Philips, az Unilever, az AKZO és az Estel vállalatokról kapunk képet.[4] Ezek a vállalatok adták 1973-ban a holland bruttó nemzeti termék 71 százalékát. A szerző véleménye szerint minél kisebb egy ország, annál nagyobb a vezető vállalatok súlya az ország gazdaságához mérten. Ez érthető is — mondja —, hiszen a kis országok transznacionálisainak ahhoz, hogy a világpiacon versenyképesek legyenek, hasonló erővel kell rendelkezniök, mint más, jóval nagyobb országok konkurrens vállalatainak. A kis országokban működő vállalatok nagyságának megítéléséhez megemlítjük azt a tényt, hogy *Hollandiában a koncentráció kétszer akkora, mint az NSZK-ban vagy Franciaországban és jóval nagyobb a még közvetlenül utána következő svájcinál is.*[5] Mit jelentenek ezek a vállalatok Hollandia számára? A transznacionálisoknak a holland gazdaságra gyakorolt hatását abban foglalhatjuk össze, hogy az ország e vállalatok nélkül egyrészt más irányban, másrészt lassúbb tempóban növekedett volna.[6]

A Shell elnöke G. A. Wagner szerint, ha a transznacionálisok nem lettek volna, akkor Hollandia ma nem ott tartana, ahol tart, s az ország — tekintettel kicsinységére, nyersanyagszegénységére, és nagy népsűrűségére — nem foglalhatná el a világgazdaságban mai helyét.[7]

Hasonlóan vélekedik erről az első Nobel-díjas közgazdász, a holland Tinbergen professzor, aki a transznacionálisok szerepét több szempontból is hasznosnak tartja. Ezek a vállalatok hatékonyak, jó szakemberekkel dolgoznak, illetve jó szakgárdát képeznek ki, erőforrásaikkal nemzetközi síkon operálva, módjukban van a világszinten optimális megoldásokat kiválasztani.[8]

[2] Szekeres József: A japán csoda közelről, Kossuth Könyvkiadó, 1970.
[3] I. m. 100. l.
[4] Sándor Anna: Egy kis ország nagy nemzetközi vállalatai. Közgazdasági Szemle, 1976. 6. sz.
[5] I. m. 727. l.
[6] I. m. 731. l.
[7] Uo.
[8] I. m. 734. l.

Vállalatnagyság a szocialista gazdaságban

A szocialista országokban kialakult vállalatnagyságokat az európai KGST-országok példáján tanulmányozhatjuk.

4. sz. táblázat

A KGST-országok ipari munkáslétszámának százalékos megoszlása

Ország	Legfeljebb 500	501—1000	1001—3000	3001—5000	5001—10 000	10 000 felett	Összesen
	fő foglalkoztató vállalatok						
Bulgária	31,6	21,0	33,1	5,6	6,8	1,9	100,0
Csehszlovákia	1,8	8,2	42,8	21,4	13,2	12,6	100,0
Lengyelország	17,2	12,4	30,9	17,0	14,7	7,8	100,0
Magyarország	16,2	10,4	30,9	13,6	13,4	15,5	100,0
NDK	30,5	14,9	28,5	10,0	10,4	5,7	100,0
Románia	6,0	12,4	42,4	18,1	12,8	8,3	100,0
Szovjetunió	20,8	13,5	25,6	11,8	13,5	14,8	100,0

Forrás: KGST Évkönyv, 1977. (A Narodnoje Hozjajsztvo című fejezet).

Ha ezt a táblát összevethetővé tesszük az előző táblázatokkal, az 5. sz. táblázat szerinti eredményt kapjuk.

5. sz. táblázat

A KGST-országok vállalatainak nagysága és megoszlása különféle foglalkoztatottsági csoportokban (fő)

Ország	Legfeljebb 500	501—1000	1000 felett	Összesen
	munkást foglalkoztató vállalatok			
Bulgária	31,6	21,0	47,4	100,0
Csehszlovákia	1,8	8,2	90,0	100,0
Lengyelország	17,2	12,4	70,4	100,0
Magyarország	16,2	10,4	73,4	100,0
NDK	30,5	14,9	54,6	100,0
Románia	6,0	12,4	81,6	100,0
Szovjetunió	20,8	13,5	65,7	100,0

Láthatjuk, hogy Bulgária és az NDK kivételével *kiugró* a 100 főnél többet foglalkoztató vállalatok aránya, de még Bulgária is megközelítette az NSZK hasonló értékét (50,6 százalék). (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

A táblázatból megállapítható, hogy egyértelműen érvényesül a növekedés tendenciája, a „nagyok" aránya mindenütt nő, a „kicsiké" mindenütt csökken. A folyamat tudatosságára utal a 7. sz. táblázat.

A 7. sz. táblázat adatai szerint *a szocialista gazdaság tudatosan juttatja érvényre a koncentrációt és a centralizációt s választja a megfelelőnek ítélt vállalatnagyságot.* Tendenciájában egyre inkább *növekszik a nagyobb vállalatok aránya* a gazdaságban. Általában a vállalatok száma csökken, ami azt mutatja, hogy igen *kevés az újonnan alakuló vállalat,* a vállalatok fluktuá-

6. sz. táblázat

A vállalatnagyság alakulása 1960—1976 között a KGST-országokban a foglalkoztatott létszám szerint

Ország	Év	A létszám megoszlása a vállalatok között						Összesen
		legfeljebb 500	501—1000	1001—3000	3001—5000	5001—10 000	10 000 felett	
		főt foglalkoztató vállalatoknál						
Bulgária	1966	75,0	14,4	9,3	0,9	0,3	0,1	100,0
	1970	76,6	13,9	8,2	0,9	0,2	0,2	100,0
	1975	75,9	13,6	9,4	0,7	0,4		100,0
	1976	73,3	15,0	10,4	0,7	0,5	0,1	100,0
Csehszlovákia	1960	48,7	16,4	22,9	9,2	2,1	0,7	100,0
	1965	41,5	16,5	28,6	8,7	3,7	1,0	100,0
	1970	12,5	21,6	49,7	10,4	4,4	1,4	100,0
	1975	11,3	22,5	49,4	11,2	4,1	1,5	100,0
Lengyelország	1960	81,0	9,4	7,1	1,6	0,8		100,0
	1965	80,5	9,6	7,2	1,8	0,8	0,1	100,0
	1970	73,9	12,3	10,4	2,3	1,0	0,1	100,0
	1975	66,7	13,8	13,9	3,5	1,7	0,4	100,0
	1976	62,7	17,3	15,1	3,3	1,3	0,3	100,0
Magyarország	1960	66,6	18,7	9,1	4,4	0,7	0,5	100,0
	1965	56,5	13,2	13,6	12,0	3,5	1,2	100,0
	1970	72,0	10,2	12,1	3,1	1,8	0,8	100,0
	1974	70,7	11,2	12,7	2,8	1,7	0,9	100,0
	1975	70,2	11,3	13,2	2,7	1,7	0,9	100,0
NDK	1965	94,5	3,2	1,9	0,3	0,1	0,0	100,0
	1970	93,9	2,9	2,5	0,4	0,2	0,1	100,0
	1974	91,5	4,0	3,6	0,5	0,3	0,1	100,0
	1975	90,2	4,7	4,1	0,6	0,3	0,1	100,0
Románia	1960	63,3	21,1	13,3	1,3	1,0	...	100,0
	1965	47,8	25,7	22,2	2,9	1,1	0,3	100,0
	1970	42,1	25,9	26,5	3,8	1,3	0,4	100,0
	1975	30,7	24,0	35,0	6,9	2,7	0,7	100,0
	1976	29,8	23,9	35,7	7,0	2,8	0,8	100,0

Forrás: KGST Évkönyv. 1977. 81—83. l.

ciója igen alacsony, s ilyen viszonyok között *nem alakul ki olyan automatikus szelekció, mint a tőkés gazdaságban, ezt a szelekciót tudatosan kell elvégezni.* Erre a célra a szocialista gazdaság a vállalati összevonások módszerét alkalmazza.

Vállalatnagyság és vállalati struktúra a magyar gazdaságban

Már az előző táblázatok is tartalmaztak néhány adatot a magyar gazdaságban kialakult vállalatnagyságokról, vállalati struktúráról. Ezekből az adatokból kiderül, hogy a magyar ipar a legkoncentráltabbak közé tartozik mind a szocialista, mind a fejlett tőkésországok iparával összevetve.

7. sz. táblázat

A KGST-országok iparvállalatai számának alakulása a munkáslétszám függvényében 1966—1976 között

Ország	Év	Legfeljebb 500	501—1000	1001—3000	3001—5000	5001—10 000	10 000 nél több	Összesen
		munkást foglalkoztató iparvállalatok száma						
	1975	1 538						
Bulgária	1966	1 130	217	139	13	5	2	1 506
	1970	1 369	248	147	16	4	3	1 787
	1975	1 538	275	190	14	8	1	2 026
	1976	1 403	287	200	14	9	1	1 914
Csehszlovákia	1960	735	248	345	139	31	11	1 509
	1965	513	204	353	108	46	12	1 236
	1970	109	189	434	91	38	12	873
	1975	99	198	434	98	36	13	878
	1976	103	189	438	101	34	13	878
Lengyelország	1960	5 473	637	477	105	62		6 754
	1965	4 808	572	433	106	45	6	5 970
	1970	3 910	651	550	120	55	8	5 294
	1975	2 919	605	611	152	76	17	4 380
	1976	2 822	780	679	149	59	11	4 500
Magyarország	1960	891	250	122	59	9	7	1 338
	1965	475	111	114	101	29	10	840
	1970	1 175	167	197	51	30	13	1 633
	1974	1 139	181	204	45	27	14	1 610
	1975	1 104	178	207	43	26	14	1 572
NDK	1965	12 955	436	262	37	20	5	13 715
	1970	10 858	341	289	42	26	8	11 564
	1974	8 669	377	345	44	32	7	9 474
	1975	7 649	395	345	49	31	8	8 477
Románia	1960	1 050	350	220	21	16	..	1 657
	1965	751	403	348	46	18	5	1 571
	1970	729	448	458	66	23	6	1 730
	1975	531	415	605	119	47	13	1 730
	1976	521	419	625	123	49	14	1 751

Forrás: KGST Évkönyv. 1977. 81—83. l.

Az utóbbi 4—5 évben azonban iparunkban felmerültek olyan problémák (termelékenység, versenyképesség, cserearányromlás, hatékonyság, importhányad-alakulás stb.), amelyek szükségessé teszik azok mélyebb okainak kutatását, így a vállalatnagyság és a népgazdaság vállalati struktúrájának vizsgálatát.

Hogyan ítéljük meg a magyar ipar koncentrációjának mai színvonalát, mértékét? „A magyar ipari koncentráció világviszonylatban is magasnak, helyenként talán túlságosan is magasnak mondható."[9] „A nagyvállalati szervezetek kialakítása nem minden esetben járt pozitív eredménnyel."[10] „A nagyvállalatok kevésbé bizonyulnak érzékenynek az irányítási költségek

[9] Az ipar koncentrációja. Statisztikai Közlemények. KSH, 1967. 3. szám. 10. l.
[10] Az ipari centralizáció nemzetközi összehasonlításban. KSH, 1971, 9. l.

alakulására, mint a kisebb méretű vállalatok."[11] „Feltételezhető, hogy a könnyűipar némely ágazatának rekonstrukcióját kisebb társadalmi áldozattal és hatékonyabban meg lehetett volna valósítani, kisebb átlagos vállalati nagyság mellett."[12] Továbbá „Az a megállapítás, hogy a fejlődés tendenciája nagy integrált szervezetek felé mutat, egyáltalán nem jelenti azt, hogy ez minden termelő területre egyaránt érvényes, sőt olykor kifejezetten káros lehet a túlzottan nagy méret, a versenylehetőségek korlátozása."[13] Majd máshol ezt olvashatjuk: „A szervezet méretét döntően befolyásolja, hogy milyen piaci munkát igényel az adott termék értékesítése. Ezek a tevékenységek sokkal költségesebbek, mint ahogyan feltételezzük... Érthető, hogy arra törekszünk, hogy ezek a költségek nagy szervezetekben jobban megosztódjanak. További ilyen keveset vizsgált körülmény, hogy milyen nagy szellemi kapacitásra, esetleg háttérkapacitásra van szükség ahhoz, hogy az adott termelési területeken korszerű terméket gyártsanak, korszerű technológiákkal. Ha ilyen gyártási ágról van szó (például gyógyszeripar, növényvédőszer-gyártás, elektronikus számítógépek stb.), tekintetbe kell venni, hogy ez a legszűkösebb erőforrásunk, tehát ilyen esetben is a koncentrált, nagy szervezetek kialakítása indokolt."[14] „A társadalom vállalati struktúráját mindenekelőtt a termelőerők színvonalának struktúrája, illetve ezek fejlődése határozza meg. A termelőerők fejlődése, a technika színvonala a koncentrációt és specializációt egyaránt kiváltja. Ennek megfelelően tör, vényszerű tendencia a vállalati méretek növekedése, de azon belül a tagozódás is a fejlődés bizonyos szakaszában ott, ahol mi jelenleg tartunk."[15]

„Kétségtelen, hogy gazdaságunk, főleg iparunk túlkoncentrált, és egészségtelen, hogy alig vannak kis- és középvállalataink. Mindez azonban nem teszi mindenütt szükségessé a kis- és középvállalatok kifejlesztését. A kisvállalatok tengere nem adaptálható szocialista viszonyainkra."[16]

A bemutatott különféle nézetek is bizonyítják, hogy sem a vállalati nagyság, sem a vállalati struktúra megítélése nem egyszerű feladat és e megítélésben igen kevés az objektív elem, noha valószínű, hogy szubjektív megítélési módszerekre nem lehet „berendezkedni", hanem meg kellene válaszolni a problémát elvi alapon is.

A kérdés megválaszolásához célszerű a politikai gazdaságtan idevonatkozó tételéig visszanyúlni. Ismeretes, hogy az átlagprofitráta kialakulása hosszabb időt tekintve úgy megy végbe, hogy amikor a termelő megújítja termelőberendezéseit, és ezáltal megnövekszik a termelékenysége, a társadalmi átlagnál alacsonyabb munkaráfordítással képes előállítani a terméket. *Ekkor az átlagosnál magasabb profitot realizál.* Amikor a technikája elavul, a társadalmi átlaghoz képest a ráfordításai relatíve megnövekszenek, ilyenkor a termelő az átlagosnál csak alacsonyabb profitot érhet el. *Az átlagprofit kialakulásához és eléréséhez tehát az szükséges, hogy a termelő időről időre képes legyen extraprofit elérésére is, ehhez pedig csak a technika rendszeres, időszakonkénti megújítása árán tud hozzájutni.*

[11] Falubiró Vilmos: Fejlett irányítás, növekvő költségekkel. Figyelő, 1977. 16. sz.

[12] Varga György: Vállalati nagyság és rugalmas alkalmazkodás. Gazdaság, 1977. 3. sz.

[13] Horváth László: A szocialista iparvállalatok mérete, tulajdonosi integrációk. Közgazdasági Szemle, 1976. 5. sz. 519. l.

[14] I. m. 521. l.

[15] Kahulits László: A népgazdaság vállalati struktúrájának meghatározó tényezői. Szocialista Vállalat Sorozat. Vállalati funkciók, vállalati struktúra című kötet, 1977. 72. l.

[16] I. m. 73. l.

Mit jelent ez esetünkben a vállalatnagyságra vonatkozóan? Azt, hogy a termelő *kénytelen* részt venni a technika megújításával kapcsolatos versenyben. A technika megújítása viszont még azonos szinten is egyre többe kerül és ráadásul növekszik a kockázat mértéke is. Ha ehhez még hozzávesszük azt a tényt, hogy a vállalat kénytelen bővített újratermelést folytatni, hiszen az azonos szinten megújított technológiával nem tud versenyképes termelést folytatni, és mindez a tényező az állandósult infláció közepette fejti ki hatását, világossá válik, hogy *a vállalati méretek növekedése objektív gazdasági szükségszerűség.*

8. sz. táblázat

A vállalatnagyság az egyes ágazatokban az éves termelési érték nagysága szerint Magyarországon 1965—1976 között

Év, iparcsoport	Legfeljebb 10	10—20	20—50	50—100	100—200	200—500	500 millió—1 milliárd	1—2 milliárd	2 milliárdnál több	Vállalatok száma összesen
	millió forint termelési értéket elért vállalatok száma									
1965	15,0	8,0	18,1	12,5	12,5	17,5	11,1	3,5	1,8	100,0
1970	5,2	4,7	15,8	16,9	12,2	20,7	14,1	6,5	3,9	100,0
1975	3,7	3,5	8,2	13,1	14,1	18,2	19,8	11,4	8,0	100,0
1976										
Bányászat	4,3	4,3	4,3	—	13,1	8,7	26,1	26,1	13,1	100,0
Villamosenergia ipar	4,3	—	—	—	8,7	13,0	43,6	17,4	13,0	100,0
Kohászat	6,9	—	3,4	—	10,3	6,9	17,2	20,7	34,6	100,0
Gépipar	2,5	1,2	1,8	9,2	14.1	18,4	27,6	17,8	7,4	100,0
Építőanyag-ipar	2,7	2,7	16,2	13,5	16,2	29,8	8,1	—	10,8	100,0
Vegyipar	1,8	1,8	3,6	9,1	12,7	12,7	10,9	21,8	25,6	100,0
Könnyűipar	1,2	1,8	6,5	18,9	17,8	17,8	19,5	12,4	4,1	100,0
Élelmiszeripar	6,8	1,6	6,8	9,4	9,9	16,2	29,4	14,7	5,2	100,0
Állami ipar összesen	3,5	2,8	6,6	11,4	13,8	16,4	22,6	14,4	8,5	100,0
Szövetkezeti ipar	5,8	14,0	42,6	24,7	9,5	3,3	0,1	—	—	100,0

Forrás: KSH Statisztikai Évkönyv, 1976.

Az iparunk átlagában a leggyakoribb vállalatnagyság az 500 millió és az 1 milliárd forint forgalmat elérő vállalat. Ehhez képest a többi vállalatnagyság normális eloszlást mutat, kismértékű jobboldali aszimmetriával. Hasonló képet mutat a villamosenergia- és a gépipar. A bányászat ebben a kategóriában éri el a legnagyobb értéket, de ezzel azonos gyakoriságú az 1—2 milliárd forgalmú vállalatnagyság is. Fordított előjellel azonosságot mutat a könnyűipar, ahol a legnagyobb érték ugyancsak az 0,5—1 milliárd közé esik, de gyakorlatilag azonos nagyságot ér el a vállalatok száma már az 50—100 milliós nagyságrendnél is (18,9 százalék), és ez az 1 milliárdos nagyságrendig azonos szinten marad. Teljesen eltér ettől a kohászat és a vegyipar, ahol a leggyakoribb vállalatnagyságot éppen a legnagyobbak csoportjában találjuk. A szövetkezeti ipar — jellegének megfelelően — az alacsonyabb kategóriában helyezkedik el, a leggyakoribb nagyság a 20—50 milliós forgalmú egység, de még a szövetkezeti iparban is előfordul az 500 millió és 1 milliárd forintos nagyságrendbe tartozó vállalat. Ennek alapján megálla-

pithatjuk, hogy *az ágazati hovatartozás nem meghatározó a vállalatnagyságra, viszont a vállalati struktúra alakulását az ágazati jelleg erősen befolyásolja.* Ugyancsak nincs meghatározó szerepe a tulajdonformának sem.

A vállalati struktúra néhány kérdése

A vállalati struktúra problémájával több szerző is foglalkozott a közelmúltban. Például Wilcsek Jenő a következő szempontokat adja a téma elvi jellegű kutatásához: célszerű elkülöníteni a kommunális vállalatok vizsgálatát a többi vállalat problémájától. Fontos a vállalatnagyság és a vállalati önállóság kérdése, az optimális üzemnagyság és a vállalati nagyság összefüggése, a vállalatok vertikális és horizontális kapcsolatai. A tanulmány szerint vizsgálni kell a vállalati struktúra és az ágazati kapcsolatok problémáját, a vállalatok horizontális kapcsolatainak helyzetét, a monopolhelyzet és a verseny, az irányítási rendszer és a vállalati struktúra kérdéseit. Wilcsek vizsgálja a struktúramódosítás útjait, a struktúra és a visszafejlesztés kapcsolatát, a vállalati és a területi struktúrát. Végül megállapítja, hogy *a vállalati struktúra alakításának vezető szempontjául a gazdasági hatékonyságot kell választani*, bizonyos társadalmi szempontok figyelembevétele mellett.[17]

Kahulits László 15. lábjegyzetben utalt tanulmányában a következő logikai fonalat alkalmazza. Első lépésben meghatározza a vállalati struktúra fogalmát, majd áttekinti a vállalati struktúrát meghatározó tényezőket. Ezek: a termelőerők színvonala; a szükségletek alakulása; a szocialista tulajdon fejlettsége; az irányítás rendszere; a politikai mechanizmus szervezeti struktúrája. Megállapítja, hogy a struktúrát meghatározó tényezők komplexek és ellentmondásos egységet alkotnak. (Érdekes a szerző álláspontja a hatékonysággal kapcsolatban. „A szervezeti struktúra meghatározásánál gyakran érvelnek ágazati szervek a hatékonyság szükségességével. A szervezeti struktúra ésszerűségének kétségtelenül alapvető kritériuma a hatékonyság, azonban nem annak valami ökonomista értelmezése. A szervezeti struktúra optimuma — miután a vállalat sem pusztán termelési-műszaki viszonyok összessége — nem egyszerűen a gazdasági ráfordítások és eredmények viszonyának függvénye."[18] Végül felhívja a figyelmet a struktúra tudatos központi alakításának lehetőségére.

Más szempontból közelíti a kérdést Horváth László a 13. lábjegyzet alatt szereplő cikkében. Véleménye szerint „nem látszik helyesnek az igazgatási szempontok előtérbe kerülése..., elvileg sem helyeselhető olyan csoportosítás, amely a fogyasztói területek szerint kívánja összefoglalni a szervezeteket, nem kaphat túl nagy hangsúlyt — a vertikálisan összefüggő vállalatokat kivéve — a területi koncentráció elve sem, és azt sem szabad megengedni, hogy túlsúlyra jussanak a szervezetekkel kapcsolatban a szubjektív tényezők".[19] A szerző szerint a szervezet nagyságát döntően befolyásolja, hogy milyen piaci munkát igényel az adott termék értékesítése, a név, a pozíció megszerzése és hogy milyen nagy szellemi kapacitásra, esetleg háttérkapacitásra van szükség ahhoz, hogy az adott termelési területeken korszerű terméket gyártsanak, korszerű technológiával.

[17] Lásd a Szocialista Vállalat Sorozat 1977. évi kiadványát. 38. l.
[18] Kahulits László: I. m. 73. l.
[19] Horváth László: I. m. 520—521. l.

Ahhoz, hogy az előzőekben felvázolt tendenciákból következtetéseket vonhassunk le, meg kell vizsgálnunk hazai nagyvállalataink méretbeli pozícióit a hasonló külföldi vállalatokhoz, versenytársaikhoz viszonyítva. Választ kell kapni arra a kérdésre, milyen vállalati kategóriában alakul ki versenypozíció és ezek a nagyságrendek hogyan aránylanak egymáshoz, milyen a kicsik és nagyok viszonya; ezen túlmenően célszerű megvizsgálni azt is, hogy a mi vállalataink mennyire és mennyiben kicsik, illetve nagyok.

Viszonylag egyszerű az összehasonlítás a kisvállalatok esetében. Jól megítélhetők a pozíciók, a műszaki-technikai színvonal, a profil, az együttműködés egymással és a nagyokkal, a verseny stb. Például Japánban a kisvállalat felét vagy harmadát fizeti ugyanazért a munkáért, mint a nagyvállalat. Általános szokás, hogy a kisvállalat átveszi a nagytól a használt termelőeszközöket. A kicsik fennmaradása általában az alkalmazottak és a tulajdonos fokozott kizsákmányolása, illetve önkizsákmányolása mellett lehetséges csak. Ezeknek a kisvállalatoknak a száma hosszú időn keresztül nem változik a gazdaságban, de ez nem azt jelenti, hogy e kategória változatlan volna, csupán azt, hogy igen sokan tönkremennek és igen sokan kezdenek ebben a kategóriában.[20] Japánban 1966-ban 6189 vállalat ment tönkre, az NSZK-ban 1969-ben 40 ezer vállalat számolt fel. A legnagyobb mozgás természetesen a legkisebbek kategóriájában volt.

Kétségtelen, hogy a mi gazdaságunkban a kisvállalatok aránya alacsony. De még alacsonyabb az ebben a kategóriában kialakuló fluktuáció. Nálunk a kisvállalat a nagyvállalattal azonos (vagy jobb) feltételek mellett működik, azonos szabályozórendszerben. A kisvállalatok éveken keresztül elszívhatták a nagyok elől a munkaerőt, csökkentve a társadalmi termelés hatékonyságát.

Alapvető probléma, hogy *a kisvállalataink is a végtermék előállításában érdekeltek, termelésük végtermékcentrikus és éppoly exportcentrikus, mint a nagyoké.* Ezért kevéssé hajlandók kooperálni, alvállalkozni, tehát *nem töltik be azt a feladatot, amit a tőkés kisvállalat.* Például a dán vállalatoknál a részegységgyártás és a végtermék termelés teljesen egyenrangú szerepet tölt be.[21] A kis- és nagyvállalatok kapcsolatában döntő a kooperációs készség. „A tipikus az, hogy a kisvállalat termelési alkatrészt állít elő, azzal az adott termelési alkatrész világpiacán vesz részt, több nagy- és kisvállalatnak szállít, nem egy vállalat függvénye, bolygóvállalata. Ugyanakkor gyakori, hogy a nagyvállalatok rendszeres részegységszállítói a speciális végterméket gyártó kisvállalatoknak[22]. Ezekből a példákból úgy tűnik, hogy a vállalat méreténél jóval fontosabb a vállalatok együttműködése, a specializáció és kooperáció.

Lássuk a nagyvállalatok pozícióját. Legnagyobb iparvállalatunk a 30 ezer főt foglalkoztató Csepel Művek. Valóban nagy ez a vállalat? Nem inkább kisvállalatok konglomerátuma? Ha megvizsgáljuk termelési-értékesítési pozícióit, kiderül, hogy nincs olyan tevékenysége, amelyben nemzetközi szinten jelentős szerepet töltene be.

Az egyik legnagyobb vegyipari vállalatunk a TAURUS, amely a világ

[20] Szekeres József: I. m.

[21] Schweitzer Iván: Termelési struktúra és vállalatnagyság. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, 1978. 7. l.

[22] I. m. 8. l.

legnagyobb gumiipari vállalatai közül a 16. a termelési értéket tekintve, 10. a létszámát tekintve, de a vegyipari vállalatok mezőnyébe helyezve eltörpül. S ugyanígy eltörpül a többi magyar „nagyvállalat" is. Célszerű lenne néhány reális összehasonlítással legalább az összehasonlítható nagyságrendet megjelölni. Amennyiben a magyar vegyipart „egyetlen vállalatnak" tekintenénk, úgy a kétszáz legnagyobb vegyipari konszern sorrendjében kb. a 20. helyen lenne az 1976-os termelés adatai alapján. Az egész magyar gyógyszeripar a 200 legnagyobb vegyipari vállalat között szereplő gyógyszerprofilú cég termelési értéknek a 2,6 százalékát adja. A 44. helyen álló Estman Kodak termelésének a Forte csak 1,3 százalékát adja. A Reichold Chemicalhoz képest a közel azonos profilú BUDALAKK termelése mindössze 7,4 százalék.[23]

Következtetések, megfontolások

A koncentráció és centralizáció az iparban általánosan érvényesülő tendencia s mint általános gazdasági törvény közvetetten hat a vállalatnagyság alakulására. Hatása azonban rendkívül bonyolult, sokrétű és igen sok tényezőn keresztül érvényesül.

Gazdasági szabályozórendszerünk például alapvetően rátaérdekeltségű, középpontjában egy ún. hatékonysági mutatóval, az egy főre jutó bér+nyereség mutatójával. A vállalat abban érdekelt alapvetően, hogy ez a mutató miként alakul egyik évről a másikra, *középtávon*. A vállalat érdeke az, hogy e mutató folyamatosan növekedjék, aminek *legkézenfekvőbb módja a vállalati méret növelése*. Ezt támasztja alá a kapacitások kihasználtsága, a marginális költség és eredménynövekedés lehetősége, ebbe a csoportba tartozik a különböző pénzügyi hidak, támogatások stb. rendszere, amely mind valamilyen termelés fenntartásához, bővítéséhez kapcsolódik.

A növekedés, a bővítés irányába hatnak az állami gazdaságfejlesztési akciók, a központi fejlesztési programok. Ilyen nagyarányú programokhoz megbízható, tőkeerős, megfelelő szellemi kapacitásokkal rendelkező vállalatok szükségesek, amelyek megfelelő nagyságrendűek és kellő tapasztalattal rendelkeznek az ilyen akciók lebonyolításához. Maga a központi fejlesztési program közvetlenül is a vállalatnagyság növelése irányába hat, de közvetett hatása is ilyen irányú, hiszen a kooperáló vállalatok is alkalmazkodnak a megnövekedett feladatokhoz méretükkel is.

A piaci és a marketingmunka is megköveteli bizonyos nagyságrend elérését a vállalattól. Ma már mind az exportnál, mind az importnál világméretekben kell gondolkodni, fenn kell tartani egy megfelelő szerviz, ügynöki és eladási hálózatot, el kell viselni ezek költségét, a gyártmány bevezetési költségeit, az esetleges áreséseket, anyagár-emelkedéseket, a működés különböző rizikóit. Önmagában a piaci információk beszerzése is rendkívül költséges, de a piac befolyásolása csak nagyvállalatok esetében képzelhető el.

Vannak ágazatok (például a vegyipar, a gépipar stb.), amelyek kutatásigényesek, más ágazatok igen fejlesztésigényesek (például az elektronika). Általában ezekben az ágazatokban egyre növekszenek a berendezések technológiai költségei és méretei. Növekednek a minimális és optimális üzem-

[23] Szekeres Gábor: Koncentráció a világ vegyiparában. Figyelő, 1978. 10. sz.

nagyságok. Megfelelő kutatási-fejlesztési bázis fenntartása — különösen ha figyelembe vesszük a hatékonysághoz szükséges feltételeket és nagyságrendeket is — igen költséges, és csak megfelelően nagy vállalatok engedhetik meg maguknak ilyenek fenntartását, enélkül azonban a vállalatok egyszerűen életképtelenek.

Fontos szerepe lehet a centralizációban a kimerült munkaerőforrások bővítésének, a munkaerőszerzésnek. Sok kisüzemet, vállalatot olvasztanak be a nagyobbakba kifejezetten azért, hogy a szükséges munkaerőt biztosítani lehessen. Természetesen ez nem feltétlenül kedvezőtlen tendencia, hiszen a struktúraváltozás szükséges következménye, kívánt eredménye is.

A nagyobb vállalati egységek kialakításának igazgatási-irányítási oldala is van. A tervgazdaság fokozottabban irányításigényes viszonyai között elképzelhetetlen, hogy az irányítószervek a kisvállalatok tömegével dolgozzanak. Érdemesnek látszik megemlíteni azt is, hogy a szintén erősen központosítottan irányított japán gazdaságot a Pénzügyminisztérium 66 ezer fős, a Külkereskedelmi és Iparügyi Minisztériumi (MITI) 12 ezer fős apparátussal irányítja, ami azt bizonyítja, hogy az irányítás létszámigénye nem egyenesen arányos a vállalatok számával, hanem hatványozottan emelkedik. A vállalat belső irányítási rendszerében rohamosan terjed a számítógép, ami lényegesen növeli az irányítható vállalati nagyságrendeket.

Fontos szerepet játszik a vállalatnagyság alakulásában a termelési kooperáció mértéke és színvonala is. Gazdaságunknak a kooperációs fegyelem nem a legerősebb oldala, s ezért a legkönnyebb megoldás a vállalati önellátás, a *mikroautarkia* kialakítása, ami *szintén növelő tényezője a vállalatnagyságnak.*

★

Az előbbiekben áttekintettük a vállalatnagyság formálása több tényezőjét. Láttuk, hogy a koncentráció, a termelés növekedése, adott szervezeten belül szinte automatikus növekedési tendenciát jelent. Ez a növekedés nem más, mint a gazdasági feltételekhez való alkalmazkodás, a feltételek kihasználása. A növekedés másik fajtája *a szervezetek összeolvadása*, a centralizáció. Ezt a folyamatot a vállalati nagyság szempontjából jelenleg merev tényezőnek tekinthetjük, mivel ilyen fúziók kialakításához sokkal magasabb szintű döntések szükségesek, mint egy fejlesztési akcióhoz. Vannak azonban olyan időszakok, amikor a centralizációs folyamat felgyorsul (nálunk például az iparban 1962—1963-ban, a mezőgazdaságban jelenleg), ilyenkor ez is alapvető tényezővé válik.

A felsorolt tényezők alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy *vállalataink többsége a kialakult erős koncentrációs folyamat ellenére sem működik optimális nagyságrendben.* A vizsgálat alapján úgy tűnik, hogy nagyvállalataink nem elég nagyok, a kicsik nem elég kicsik. *Nincs olyan valóban nagy vállalatunk, amely képes lenne a világpiacon versenypozíciót elfoglalni.* Ehhez a nagyságrendhez közelálló vállalatunk az Egyesült Izzó, a Rába, az Ikarus, a Magyar Alumíniumipari Tröszt, a Gyógyszeripari Egyesülés. Kétségtelen, hogy ilyenekre, sőt néhány nagyobbra is szükség lenne, tehát ilyeneket létre kell hozni, akár új trösztök kialakításával, akár új szervezeti formák bevezetésével. Érdemes lenne megfontolni, hogy a tőkés gazdaságban működő ipari bankok mintájára hogyan lehetne a mi gazdaságunkban is kialakítani *a pénzügyileg együttműködő vállalati társulásokat*, hasonlóan a holding vállalatokhoz, konszernekhez.

A kisvállalatok túl nagyok ahhoz, hogy a kisebb méret előnyeit, a rugalmasságot, alkalmazkodási készséget, specializációt, egyszerű igazgatási rendszert stb. érvényesíteni lehessen. Működésük, szervezetük jelenleg utánozza a nagyokét, s ez kedvezőtlen tendenciákat vált ki.

A vállalati struktúra átalakításának tehát fő feladata jelenleg a középmezőny polarizálása kell hogy legyen. Ennek járható útja lehet a sokszor feleslegesen összevont vállalati egységek szétdarabolása önálló kisvállalatokra. Ilyen eset volt például a Szerszám és Gépelem Művek feldarabolása, amelyből dinamikusan fejlődő kis vállalati egységeket alakítottak ki. Másik lehetőség új kisvállalatok alakítása lehetne, például a vidéki ipartelepítési program keretében létesülő vállalati egységek önálló vállalatként való kialakítása. Esetleg a meglevőket is érdemes lehet leválasztani az anyavállalatról, annak pénzügyi érdekeltségét esetleg fenntartva. Végül érdemesnek látszik a tanácsi ipar jelenlegi átszervezésénél, a központi telephelykialakítási programoknál érvényesíteni a korszerű kisvállalat kialakításának koncepcióját. Ugyanez az elv érvényesíthető lenne a szövetkezeti ipar korszerűsítésénél is.

Vincze Imre:

A KGST nemzetközi valutarendszere

A szerző ismét nagyon időszerű témában írt könyvet. Ahogyan annak idején a mechanizmusreform kapcsán írt munkája is időszerűségével ért el nagy sikert (Árak, adók, támogatások a gazdaságirányítás reformja után. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971), bízvást várható ez mostani művétől is. A könyv témáját két körülmény teszi nagyon aktuálissá. Egyrészt a Komplex Program és az együttműködés gyakorlati körülményei sürgetik a valutáris kérdések továbbfejlesztési lehetőségeinek elemzését, másrészt népgazdaságunk külgazdasági ráutaltsága megköveteli, hogy a gazdasági életben tevékenykedők egyre szélesebb köre ismerkedjen meg a nemzetközi gazdasági — köztük a valutáris — kapcsolatok rendszerével és problémáival. E könyvnek nagy előnye, hogy a jó értelemben vett közgazdasági ismeretterjesztés szerepét is betölti. A mű alapvető jellemvonása, hogy a témában teljességre törekszik, mégpedig úgy, hogy érinti a valutáris együttműködés minden főbb elemét, s úgy is, hogy bemutatja azok időbeli alakulását és a fejlődés várható irányát.

A kötet három részből áll. Az első rész bemutatja a KGST jelenlegi valutarendszerét s az elemek eddigi fejlődését. A második rész a KGST-valutarendszer sajátosságait és lehetőségeit meghatározó fontosabb tényezőkkel foglalkozik. Végül a harmadik rész a KGST-valutarendszer várható fejlődési irányait tárgyalja. A nemzetközi pénzügyekkel, a KGST kérdéseivel foglalkozó szakembereken és elméleti közgazdászokon kívül a könyv fontos ismereteket tartalmaz az egyetemi oktatók és hallgatók számára is, de feltétlenül számít a művelt nagyközönség érdeklődésére is.

296 l., kötve 47,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

CSÁKI CSABA—JÓNÁS ANNA—MÉSZÁROS SÁNDOR:

Fejlődési pályák vizsgálata az élelmiszer-gazdaságban

Cikkünk egy széles körű vizsgálat első számítási tapasztalatait foglalja össze. A vizsgálat eszközeként egy szimulációs modell szolgált, amellyel megkíséreltük leírni a magyar élelmiszer-termelés szférájában végbemenő legfontosabb gazdasági folyamatokat és a fő fejlődési tendenciákat. A munka alapötlete a laxenburgi Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézet[1] egyik kutatási programjából született.

Ez a kutatási program egy élelmiszer-termelési világmodell kidolgozásával azt kívánja vizsgálni, hogy a világpiac, a világkereskedelem és a termelés jobb szervezésével és tudatosabb befolyásolásával miként lehetne összehangolni a világ lakosságának élelmiszer-ellátását az országonként rendkívüli mértékben differenciált termelési kapacitásokkal és gazdasági adottságokkal. Elgondolásuk szerint országonként vagy országcsoportonként nemzeti modellek készülnek, s köztük az export és import világszinten történő egyeztetése teremt kapcsolatot. Az összhang kialakulását a világmodell a kereslet-kínálat hatására alakított árakkal kívánja szabályozni.

Az IIASA-ban mintegy 20 ország nemzeti modelljét fogják a következő években elkészíteni. Köztük szerepel az elsők között kidolgozott — a központi tervezésű országok számára mintául is szolgáló — magyar szimulációs modell is.[2] Hangsúlyozni kell azonban, hogy a magyar modell nem csupán — sőt nem is elsősorban — az említett nemzetközi kutatás módszertani kísérlete. További, sőt elsődleges feladata, hogy vizsgálati eszközként szolgáljon a hazai tervezés és gazdaságpolitika számára.

A munka célja tehát kettős: egyrészt a nemzetközi kutatás keretében gyakorlati felhasználásra alkalmas módszer kidolgozása és kipróbálása, másrészt a hazai élelmiszer-termelés fejlődésének és kapcsolatainak vizsgálata.[3]

[1] International Institute for Applied Systems Analysis, rövidítése: IIASA.

[2] A magyar élelmiszer-termelési modell részletes leírását a Magyar Rendszeranalízis Bizottság tájékoztató kiadványa tartalmazza. (Csáki Csaba—Jónás Anna—Mészáros Sándor: A magyar élelmiszer-termelés szimulációs modellje. I. Koncepció 1978. 1. sz.) A magyar modell koncepciójának kialakításában aktívan közreműködött Rabár Ferenc, az IIASA említett kutatási programjának vezetője.

[3] A munka kettős céljának megfelelően, a szervezeti kereteket is kétoldalúan kellett rendezni. Egy oldalról az IIASA szervezi és kutatási programjának kapcsolódó területeivel összehangolja a módszertani munkát. Más oldalról a Magyar Alkalmazott Rendszeranalízis Bizottság mezőgazdasági szakosztálya gondoskodik a hazai hasznosítás feltételeinek megteremtéséről, elvi irányítást ad, szakértői véleményével, bírálatával gazdagítja a munka közgazdasági tartalmát. A modell kidolgozására, továbbá a számítások előkészítésére az OT Tervgazdasági Intézet, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium tudományos intézetei, valamint a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem munkatársaiból munkacsoport szerveződött. (Tagjai — e tanulmány szerzőin kívül — Forgács Csaba, Hüttl Antónia, Kelemen Katalin, Módos Gyula, Kleininger László, Sebestyén Mária, Strehn József, Zeöld László.)

Ez utóbbi célt tekintve azt a feladatot tűztük magunk elé, hogy matematikai eszközökkel írjuk le, miként kapcsolódik be a mezőgazdaság és az élelmiszeripar a közgazdasági folyamatokba és a világkereskedelembe. Kiemeljük az alapvető gazdasági folyamatokat, s ezen belül részletezzük az élelmiszer-termelés szférájába tartozó jelenségeket. Leírjuk e folyamatok és jelenségek kapcsolódásait és törvényszerűségeit, megkíséreljük számszerűsíteni a gazdaságpolitikai döntések szabályait és ezek következményeit.

A vizsgálat közgazdasági tartalma és az alkalmazott módszer

Vizsgálatunk fő célja a magyar élelmiszer-termelés (mezőgazdaság és élelmiszeripar) alapvető összefüggéseinek és fejlesztési lehetőségeinek az egész népgazdaság, valamint a nemzetközi gazdasági kapcsolatok integrált, szerves részeként való elemzése. Ennek megfelelően olyan matematikai modellt alakítottunk ki, amely a hazai élelmiszer-termelés belső és külső kapcsolatait, működési mechanizmusát kvantitatív módszerekkel írja le. A modell tehát összefüggő folyamatokat ábrázol, nem pedig valamilyen konkrét tervfeladat optimalizálását. A modellt — s egyben vizsgálatunkat — az előbbiekből eredően a következők jellemzik:

A vizsgálat az egész népgazdaságot átfogja. Termékszintű bontásban, nagy részletességgel szerepel benne az élelmiszer-termelés, és egyetlen aggregátumban vannak összevonva a népgazdaság egyéb területei. A termelés mellett a felhasználás, főként a lakossági fogyasztás, a külkereskedelem és a beruházási tevékenység is tárgya a vizsgálatnak. A tervezési és döntési folyamatok mellett a realizálást is figyelemmel kísérjük. A vizsgálat a reál- és a pénzügyi folyamatokat egyaránt magában foglalja. A modellben mind a népgazdasági szféra, mind a vállalati szféra megjelenik. A gazdaságirányítási folyamat legfontosabb jellemzői szintén leírásra kerülnek. Az IIASA mezőgazdasági modellrendszeréhez való kapcsolódás lehetőséget teremt a nemzetközi piaci korlátok, világpiaci árváltozások endogén módon történő kezelésére. Vizsgálatunk eszköze egy dinamikus (rekurzív) szimulációs modell.

Nyilvánvaló, hogy a modell közgazdasági tartalmának a meghatározásához a bonyolult gazdasági valóságról igen erősen leegyszerűsített képet kell alkotni, amely egyszersmind magában foglalja e rendszer valamennyi fontosabb jellemzőjét. Ennek kialakításában mai gazdaságirányítási rendszerünket vettük alapul, s a népgazdasági tervezésben és statisztikai rendszerünkben használt kategóriákat alkalmaztuk. Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy egyetlen matematikai modell sem képes a valóságot teljesen átfogni, egyszerűsítésre és kiemelésekre szükség van. Vizsgálatunkban a mezőgazdaság közgazdasági jellegű összefüggéseit, elsősorban a gazdaságirányítás és a termelői reagálás kérdéseit emeltük ki, de előzetesen bizonyos feltevéseket tettünk, és néhány fontos tényezőt, körülményt — rögzített módon — figyelembe vettünk: Így elsősorban a népgazdaság fejlesztésére vonatkozó globális célokat (a fejlődési ütemet, a fogyasztás és felhalmozás arányát, az élelmiszer-termelésnek az összes beruházásokból való részesedését); a biológiai fejlődés ütemét, az egyes technológiai szinteket jellemző ráfordítási struktúrát, továbbá a demográfiai fejlődés trendjét (a lakosság összes létszámát, a falusi lakosság változását); a rendelkezésre álló összes földterület változását; a megkötött külkereskedelmi szerződésekből eredő export- és

importkorlátokat; végül természetesen az induló helyzet jellemzőit (az érvényes gazdasági szabályozási paramétereket, árakat, átlagbéreket, adókulcsokat, meglevő erőforrásokat stb.).

A modell segítségével a vizsgált folyamatok éves időegységek szerint szimulálhatók. Egy adott évre vonatkozó számítások a következő módon kapcsolódnak össze:

1. Először a megelőző időszak eredményeinek elemzése, valamint az adott helyzet alapján, a kitűzött gazdaságpolitikai célok ismeretében meghatározzuk a népgazdasági tervet, amely az adott évre vonatkozó globális gazdaságfejlesztési célokat, a fogyasztásra és az élelmiszer-termelésre vonatkozó részletes tervelőirányzatokat tartalmazza. Az élelmiszer-termelés tervezésében a nettó termelés kívánt növekedési ütemének elérése és a fogyasztói igények hazai termelésből való kielégítése mellett, az élelmiszer-termékekből származó külkereskedelmi mérleg pozitív egyenlegének — a lehetőségekhez képest — maximális növelésére törekszünk. A tervezett termeléshez kapcsolódó beruházási program és ezen belül az állami támogatások népgazdasági céloknak megfelelő felosztását is kiszámítjuk.

2. A következő lépés a termelővállalatok tevékenységének szimulációja. Feltételezzük, hogy a mezőgazdasági vállalatok és az élelmiszeripari feldolgozó üzemek — az állami beruházási támogatásokkal, az érvényes termelői árakkal és egyéb szabályozókkal, valamint a népgazdasági terv bizonyos irányszámaival — úgy határozzák meg termelési és beruházási programjukat, hogy nyereségük maximális legyen. A háztáji szektor a termelői árak alapján dönt. E termékbontású termelési programokból az időjárás prognosztizált alakulását figyelembe véve határozzuk meg a mezőgazdaság és az élelmiszer-feldolgozás adott évre becsült „tényleges" termelését. A gazdaság egyéb részének teljesítménye ugyancsak ekkor, de összevontan kerül meghatározásra.

3. A vállalati szférára vonatkozó számítások alapján, adottnak véve a lakosság jövedelmét, meghatározzuk a „tényleges" fogyasztói keresletet. Ezután az egész modell egyik legbonyolultabb feladata következik: a külkereskedelmi tevékenység (export, import) és a realizálás pénzügyi következményeinek a meghatározása, tehát az állami költségvetés, a fizetési mérleg számszerűsítése. A fizetési mérleg egyenlegére, a nemzetközi hitelállományra, az állami költségvetés hiányára vonatkozóan előzetesen rögzített határértékekkel számolunk. Először az elmúlt évi világpiaci árakkal számolva próbáljuk kialakítani e határértékeken belül az egyensúlyi helyzetet. Ezért az alábbi sorrendben előzetesen megadott alsó és felső határok között módosítjuk:

— a készleteket, ezután
— az állami költségvetési szervek kiadásait, majd
— az állami beruházásokat az élelmiszer-termelésen kívüli szférában,
— az állami beruházásokat az élelmiszer-termelésben, és csak utolsóként
— a lakossági fogyasztást (de az alapvető élelmiszerek esetében ezt nem módosítjuk).

A világpiaci árakra vonatkozó új információk alapján a számítás ismétlődően folytatódik, egészen a véglegesnek tekintett világpiaci árakhoz tartozó egyensúlyi helyzet kiszámításáig. Az ezt a helyzetet jellemző fogyasztás, export, import és költségvetés tekinthető az adott évre prognosztizált állapotnak.

4. Az adott évre vonatkozó számítások utolsó lépései: az eredmények elemzése és ennek alapján a szabályok módosítása. Módszertani szempontból talán ez a vizsgálat legkritikusabb része, hiszen a gazdasági szabályozók formálásához meglehetősen összetett és bonyolult mechanizmusuk modellezését kellett megoldanunk.

A rendszerben „tervezett" és a szimuláció eredményeként kapott „tényleges" állapotnak az összevetése alapján változik a modellben a fogyasztási alap aránya, az élelmiszer-termelés részesedése a felhalmozásból, az átlagbérek, az adókulcsok, a termelői és a fogyasztói árak.

A módosított szabályozókat a következő évekre érvényesnek tekintjük.

A számítás egy adott év szimulációja után automatikusan folytatódik. A t-edik év végeredményei jelentik a kiinduló pontot a t+1-edik évre. A modell bizonyos paramétereit azonban előzetesen megadott szabályok (például a biológiai fejlődés trendje) szerint korrigáljuk.

Ez a tömören, vázlatosan leírt folyamat a nagyon erős egyszerűsítések mellett is csak rendkívül bonyolult szabályozási mechanizmus alkalmazásával valósítható meg. Ennek részletesebb ismertetéséhez szükség volna a szimulációs modell felépítésének, szerkezetének leírására. Ettől azonban most eltekintünk, csupán a modell struktúrájának vázlatos ábráját adjuk meg.

A szimulációs modell segítségével tulajdonképpen lejátsszuk és egymásután többször megismételjük az előbb leírt folyamatokat. A modell vázlatos felépítését az 1. ábra szemlélteti. A modellben a gazdasági folyamatok egy-egy viszonylag jól meghatározható fázisát egy-egy blokk reprezentálja.

1. sz. ábra

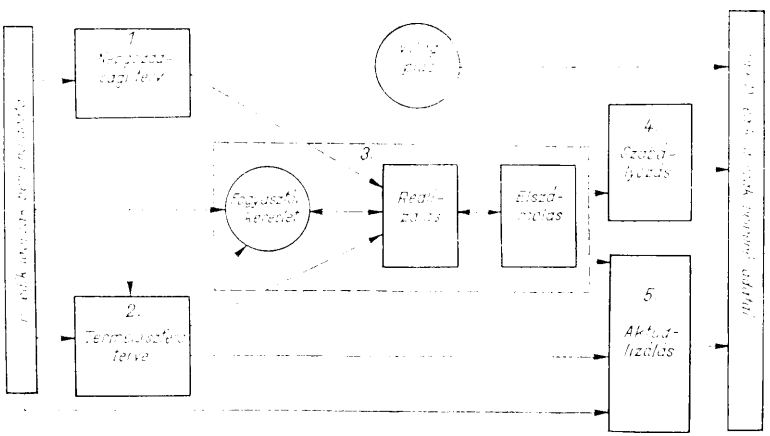

Öt ilyen blokkot különböztetünk meg:

1. gazdasági tervezési blokk,
2. termelési blokk,
3. fogyasztási-kereskedelmi blokk,
4. szabályozási blokk,
5. aktualizálási blokk.

Lényegében esetünkben nem egyetlen modellről, hanem több részmodellről van szó, amelyeket egy speciális számítógépes program kapcsol egységes rendszerbe. A modellrészek vagy blokkok metodikai szempontból sem egységesek.

A blokkokon belüli számítások jellegét, algoritmusát tekintve a modell egyszerű mérlegösszefüggésekből, termelési, keresleti és kínálati függvényekből, továbbá döntési alternatívák kiválasztására, struktúra meghatározására alkalmas programozási eljárásokból áll.

Az eredeti elgondolás szerint a szóban levő szimulációs modell egy távlati tervezési feladat megoldásának eszközéül szolgál. Struktúrája, tartalma, részletezettsége azonban megítélésünk szerint nem csupán és nem is kifejezetten csak a távlati tervezési problémák vizsgálatához igazodik. Minthogy különböző lehetséges politikák, a termelők részéről különböző lehetséges reagálások konzisztens rendszerét, az előzmények, adottságok, döntések egymással összefüggő, egymásból következő hatásait számszerűsíti, ezért a modellezett folyamatok általános vizsgálatára is alkalmas.

Az éves periódusok egymásután következő ismételt lejátszása nemcsak egy 15—20 éves pálya lehetséges lefutását számszerűsíti, hanem arra is módot ad, hogy elemezni és értékelni lehessen a gazdaságpolitikai döntések valószínű következményeit, és a döntések megvalósítására használt eszközök eredményességét. A modellel vizsgálható fontosabb gazdaságpolitikai kérdéseket három problémakörbe csoportosíthatjuk:

1. *Az élelmiszer-termelés hosszabb távú fejlesztési stratégiáinak, az élelmiszer-termeléssel kapcsolatos gazdaságpolitikai céloknak, a közép- és hosszú távú terveknek a vizsgálata*

Ezen belül mindenekelőtt a következő kérdések megválaszolása:

— Melyek a kulcsfontosságú tényezők és feltételek az élelmiszer-termelés fejlesztésével kapcsolatos gazdaságpolitikai célok valóra váltása szempontjából?

— Milyen termelési és gazdasági feltételek szükségesek ahhoz, hogy a lakossági élelmiszerigényeket magasabb szinten elégíthessük ki, az egészségesebb fogyasztási struktúrát gyorsabban elérhessük?

— Hogyan alakul a különböző fejlesztési alternatívák közvetlen és közvetett beruházási igénye, milyen hatást gyakorol a szektorok közötti felhalmozgási arányok módosítása az élelmiszer-termelés és az egész gazdaság várható fejlődésére?

— Melyek a különböző fejlesztési variánsok várható társadalmi kihatásai, milyen munkaerőtömeg felszabadulása várható a mezőgazdaságban?

2. *A hazai mezőgazdaság és élelmiszer-feldolgozás nemzetközi hatásokra való reagálása, a változó világpiaci viszonyokhoz való alkalmazkodás lehetséges stratégiáinak elemzése*

Ezen belül mindenekelőtt a következő kérdések megválaszolása:

— A külkereskedelmi struktúra milyen átalakítása eredményezheti az adott ország szempontjából a cserearányok javulását, az élelmiszer-külkereskedelem hatékonyságának javulását?

— Specializálódás vagy diverzifikáció a célszerű stratégia az élelmiszertermelésben? Mi tekinthető az önellátás minimálisan megkívánt mértékének, összefüggésben a szocialista országok közötti munkamegosztás fejlesztésével?

— Milyen előnyei vannak a stabil kereskedelmi kapcsolatok kiépítésének az élelmiszerek külkereskedelmében?

— Túl mereven vagy rugalmasan reagál-e a szocialista gazdaság a világpiaci változásokra? Milyen mértékben és mikor célszerű a nemzetközi piaci változásokat a gazdaságba begyűrűztetni?

3. *Az élelmiszer-termeléssel kapcsolatos gazdaságpolitikai célok elérésének eszközrendszerével, a gazdaságirányítási rendszer működésével kapcsolatos vizsgálódások*

Ezen belül mindenekelőtt a következő kérdések megválaszolása:

— Melyek a mezőgazdaság érvényes irányítási rendszerének ellentmondásai, szabályozatlan, vagy nem kívánt módon szabályozott területei?

— Mi a szabályozók módosításának várható hatása, milyen új szabályozók, szabályozási formák bevezetésével fokozható a rendszer hatékonysága?

— Mennyire teljesíti feladatát a termelői és a fogyasztói árképzés mai rendszere?

— Meddig és milyen mértékben van szükség a háztáji gazdaságok termelésére, milyen feltételek mellett és mikor helyettesíthető az a szocialista üzemek termelésével?

A modellszámításokból kapható információk használhatóságát végső soron csak a modell kipróbálása után lehet megítélni. Mivel pedig ehhez gondos előkészítés, sok statisztikai adat feldolgozása és a gazdasági helyzet részleteinek mély tanulmányozása szükséges, nem kerülhet sor elsietett számításokra. Mégis szerettük volna magát a modellt, annak működését minél hamarabb ellenőrizni. Ezért első lépésként egy kisebb modellt állítottunk össze, amelyben néhány termék szerepeltetésével kipróbáltuk a modell működését, ellenőriztük struktúráját és feltevéseit.

A kísérlet első szakasza lezárult, az első modellváltozat működik, és vele 15—20 éves fejlődési pályákat lehetett kiszámítani.

Az első modellváltozat

Az eredeti modellkoncepció logikai lépéseit megtartva, néhány egyszerűsítő feltevéssel jutottunk el egy viszonylag magas aggregációjú modellhez, amely — sokszori próbálgatás és fokozatos javítás után — mai formájában a *szimulációs modell első változatának* tekinthető.

Az egyszerűsítő feltevések főként a modell aggregáltságát érintik, illetve néhány részletére vonatkozóan, egy-egy probléma globális kezelésével az eredeti elgondoláshoz képest elnagyoltabb megoldást jelentenek. Konkrétan a következő egyszerűsítésekkel számoltunk:

— A mezőgazdaság és az élelmiszeripar termelését 9 termékbe sűrítettük, s ez a 9 termék (termékcsoport) reprezentálja az egész élelmiszer-termelést. A népgazdaság többi részét képviseli a 10-ik az ún. n-szektorbeli „termék".

— Eltekintettünk a termelés szektorális megoszlásától, s úgy számoltunk, mintha az egész mezőgazdasági termelés egyetlen egységes szektorban folyna. Ebben a változatban tehát nem kezeljük külön a háztáji és egyéni gazdaságokban folyó mezőgazdasági termelést.

— Nem vettük figyelembe az időjárásnak a mezőgazdasági termésered-ményekre gyakorolt, valószínűsített hatását.

— A külkereskedelemben csak egyetlen világpiacot feltételeztünk, tehát a relációk szerinti megkülönböztetést elhanyagoltuk.

A modell globális alapadatainak összeállításához a statisztikai kiadványokból vett tényszámokat használtuk fel. A paramétereket a MÉM STAGEK üzemi adatfelvételeiből számítottuk. A statisztikai információból merített országos adatok belső struktúráját — vagyis a modell termékbontásának megfelelő összetételt — becsléssel alakítottuk ki. A modell induló globális keretszámai tehát reálisak, de azok megoszlását — mind a termelésre, mind a kapacitásokra vonatkozó adatokét — csupán tájékoztató jellegűnek tekinthetjük. A paraméterek jelentésének értékelését ugyancsak befolyásolja az a körülmény, hogy a választott 9 termékre vonatkozó információk ugyan reálisak, de mivel a modellben ez a 9 termék csak jelkép, nemcsak magát a megnevezett terméket képviseli, hanem egy egész termékcsoportot, a ráfordítási fajlagosak realitása már nem ellenőrizhető. Így az első modellváltozat számítási eredményeinek értékelésében és megítélésében most elsősorban a módszertani következtetésekre kell a hangsúlyt helyezni. A közgazdasági összefüggésekre vonatkozóan csupán a globális tendenciákat, a fejlődés ütemét, a változás irányát, a strukturális eltolódásokat lehet valamelyest szemlélni, a számszerű eredmények abszolút értékei inkább tájékoztató jellegűek.

A modell első változatának is értelemszerűen a számított adatok elemzése és ennek alapján a szabályozók módosítása a legkritikusabb része. Az elemzés két fő kérdést emel ki: a fejlődési ütem és a termelési szerkezet alakulását. A *fejlődési ütem* vizsgálata alapján a modellben a következő szabályozók módosulnak:

— a fogyasztási alap aránya,
— a mezőgazdaságnak és élelmiszeriparnak a felhalmozásból való részesedése,
— az átlagbérek.

Ha a népgazdaság bruttó termelésének évi növekedési üteme 5 százaléknál kisebb, akkor a fogyasztási alap arányát csökkentjük, ha pedig 7 százaléknál nagyobb, akkor a fogyasztási alap arányát növeljük.

A népgazdaság bruttó termelésén belül külön vizsgáljuk a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelés növekedési ütemét is. Ha ennek évi növekedése nem éri el a 2,5 százalékot, akkor növeljük a mezőgazdaság és az élelmiszeripar részesedését az összes felhalmozásból. Ha pedig a növekedési ütem meghaladja a 4,5 százalékot, akkor csökkentjük ezt a részesedést. A növelés, illetve csökkentés mértéke az ütemkülönbséggel arányos.

Az átlagbérek változtatásában a fogyasztási alap aránya és a nettó termelés növekedési üteme a mérvadó.

Az elemzés másik fő területe: a termelés termékösszetételének, a „tervezett" és a „tényleges" termelési struktúra eltéréseinek vizsgálata. A „tervezett" struktúra ugyanis abból a szempontból optimális, hogy a legnagyobb devizabevételt eredményezheti. A „tényleges" termelési szerkezet viszont a termelők számára elérhető nyereséget tekintve optimális. *A két optimum adott világpiaci és hazai árak mellett nem esik egybe.* A modell igyekszik a két termelési szerkezetet egymáshoz közelíteni. Ha valamely termék esetében a tervezettnél elmarad a tényleges termelés (nyilván azért, mert nem hoz elegendő nyereséget), akkor a termék termelői árát emeljük. Ha viszont többet termelnek a tervezettnél, árcsökkenés következik be.

A mostani modellváltozatban a terv és tény közötti eltérést viszonylag széles sávban még megengedhetőnek tekintettük, és az árváltozás mértékét is szerényebben szabályoztuk. (Egy korábbi modellváltozat kisebb eltérésekre is nagyobb mértékű árváltozással reagált, és elég durva, a valóságban aligha megvalósítható áremelésekhez vezetett.)

Az elemzés és szabályozás sok konkrét részletére most nem térünk ki. Módszertani szempontból általában elfogadhatónak ítéljük az eredeti modellkoncepcióban javasolt és az első modellváltozatban kipróbált megoldásokat. A paraméterek évenkénti korrekciója is — az eddigi számításokból megítélhetően — rendben működik. Ezeket a részleteket majd a teljesebb, reálisabb tartalmú modell számításai alapján lesz hasznos mélyebben elemezni.

A számított fejlődési pályák jellemzése

A modell első változatával eddig 12 számítást végeztünk, 12 fejlődési pálya adatainak összevetésére tehát mód van. A számítási változatok az induló adatok és a technikai összefüggéseket számszerűsítő paraméterek, ráfordítási és hozamkoefficiensek tekintetében általában azonosak, különböznek azonban a világpiaci árakra vonatkozó feltevésekben, továbbá a fogyasztási igények hazai termelésből való kielégítésének mértékében, valamint a fejlettebb technológiák bevezetésének ütemében.

Az első változatot alapszámításnak minősítjük (ezt tekintjük összehasonlítási alapnak). Ez a számítás arra ad választ, hogy milyen fejlődési tendencia alakulhatna ki az élelmiszer-termelésben, ha a világpiaci árak tartósan stabilak lennének. A második változat az elsőtől annyiban különbözik, hogy egy termék (példánkban a kukorica) világpiaci ára hároméves ciklusokban változik, a harmadik változat a kukorica világpiaci árának változásában kétéves ciklusokat feltételez, a negyedik változat pedig az összes világpiaci árak évenkénti szabálytalan ingadozásának hatását vizsgálja. Az ötödik változat a világpiaci árváltozás figyelembevételének módjában tér el az alapváltozattól. Az első négy változatban ugyanis a világpiaci árváltozás hatása közvetve érvényesül: az export- és importárak a célfüggvényen keresztül befolyásolják a tervezett termelési struktúrát, s a tényleges termelésnek a tervezettől való eltérése nyomán következik be a termelői árak fokozatos, mérsékelt módosítása, majd ennek hatására alakul a tényleges termelési szerkezet. Ebben az ötödik változatban viszont a termelői árak azonosak a világpiaci árakkal. (Az átszámítási kulcs: 30 Ft/$.)

További négy számításban (a 6., 7., 8. és 9. változatban) a fogyasztási igények hazai termelésből való kielégítésének különböző mértékét írtuk elő. A 10. és 11. változattal azt vizsgáltuk, mennyire befolyásolja a fejlődési tendenciát a fejlettebb technológiák bevezetésére irányuló korlátozás.

Végül olyan változatot is számoltunk, amelyben az amortizáció központosított részét az alapszámításhoz képest jelentősen megnöveltük.

A különféle számításokból kirajzolódó fejlődési pályákat elsősorban a termelés növekedési ütemével, a termelési struktúrával, a beruházások és a fogyasztás alakulásával, valamint a gazdálkodás eredményességét kifejező „hozam" tartalmú adatokkal: a keletkezett tiszta jövedelem, valamint

az élelmiszertermékek külkereskedelméből származó devizabevétel alakulásával jellemezhetjük, most ebből csupán a növekedési ütemet és az ármechanizmus működését érintő tapasztalatokat emeljük ki.

A termelés növekedési üteme

A termelés növekedési üteme több tényező hatására alakul. Részben befolyásolják a meglevő adottságok (a meglevő, kialakult összetételű termelési kapacitások, a természeti adottságok, a föld termőképessége stb.), részben pedig a gazdálkodók magatartása, a meglevő adottságok kihasználása. A gazdálkodó egységek magatartását pedig az adott közgazdasági környezet, továbbá a gazdaságirányítás közvetlen és közvetett szabályozó tevékenysége befolyásolja. Kísérleti számításainkkal e két fő tényezőcsoport hatásának mértékét és irányát igyekeztünk vizsgálni.

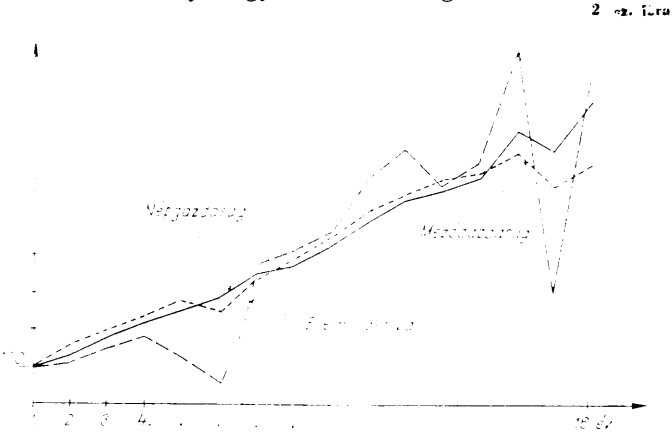

A 2. ábra három görbéje az alapszámításból kapott bruttó termelési érték változatlan áron számított alakulását szemlélteti, a népgazdaságban összesen, a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban. A számított 12 pálya közül ez a legegyenletesebb növekedésű változat. Az ábra szerint tehát az 1. számításban megadott feltételek mellett 16 év alatt a mezőgazdasági termelés viszonylag egyenletesen, évente átlagosan mintegy 3 százalékkal növekszik. Csupán a 6. és 15. évben következik be némi visszaesés.

Az élelmiszeriparban a növekedési pálya már sokkal egyenetlenebb. 16 év alatt négyszer figyelhető meg csökkenés még ezen a leginkább kiegyenlített 1. sz. pályán is. A 15. évi termeléscsökkenés olyan jelentős, hogy az — a mezőgazdasági termelés visszaesésével egybeesve — az egész népgazdasági bruttó termelésben is csökkenést vált ki.

A többi számításban sokszor az alapszámítással megegyező, vagy hozzá közel álló növekedési tendencia figyelhető meg.

Számításaink szerint a termelést befolyásoló tényezők hatása különböző módon érvényesül a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban. A mezőgazdasági termelés az 1., 2., 3., 6., 7., 8. és 12. pályákon megközelítően azonos színvonalon alakul. Az élelmiszeriparban viszont az 1., 2., 3., 4. és 11. pályák állnak közel egymáshoz a termelés alakulása tekintetében.

Az 1., 2. és 3. pályák hasonlóságából arra következtethetünk, hogy egy termék (a kukorica) világpiaci árának megváltozása nem közvetlenül befolyásolja a termelés alakulását. Az árváltozás közvetett módon kivált ugyan strukturális módosításokat, de a termelés globális színvonalát és növekedési ütemét nem érinti számottevően. Az összes élelmiszertermék világpiaci árának változása azonban már ebben is érezteti hatását.

Az sem befolyásolja különösképpen a mezőgazdasági termelés növekedési ütemét, ha a fogyasztási igény hazai termelésből való kielégítésére vonatkozó előírást feloldjuk vagy lazítjuk. (A lazítás a 3. és 4. évben vált ki némi visszaesést, az előírás teljes feloldása pedig az alapszámítással szinte teljesen azonos pályára vezet.)

Érdekes azonban, hogy az élelmiszeripari termelés alakulásában ez a körülmény jelentős befolyásoló tényező: az előírás lazítása az alapszámítással többé-kevésbé azonos tendenciát, de valamivel magasabb szintet, teljes feloldása pedig *lényegesen magasabb* termelési színvonalat eredményez.

A mezőgazdaságban a legfontosabb azon tényező, amelyik az alapszámításétól eltérő pályára viszi a termelés alakulását: *az új technika alkalmazása.* A 10. és 11. számítás szerint (ahol az új technika alkalmazására gyorsított ütemet, illetve magasabb korlátokat feltételeztünk) a mezőgazdasági termelés — igaz, időnként ingadozásokkal — a legtöbb évben az alapszámításnál lényegesen magasabb szintet ér el. A mezőgazdasági termelés magasabb színvonala az élelmiszeripari termelésre is növelően hat, annak ellenére, hogy ezeket az új technológiára vonatkozó feltevéseket csupán a mezőgazdasági termelésre konkretizáltuk.

Érdekes következtetésre juthatunk a világpiaci árváltozások modellbeli hatásának mélyebb elemzésével. Az 5. számítás szerint (amelyben a termelői árakat a világpiaci árakkal azonos szinten számoltuk) mind a mezőgazdaságban, mind az élelmiszeriparban az alapszámítástól jellegzetesen eltérő pályák rajzolódnak ki. Az eltérés azonban a két ágazatban ellentétes jellegű.

Az élelmiszeriparban már az időszak első éveiben az alapszámításnál lényegesen magasabb termelési színvonal, de évente jelentős ingadozás figyelhető meg, majd az időszak utolsó harmadában csökkenő tendencia érvényesül, és végül a termelés az alapszámításnál valamivel alacsonyabb szinten stabilizálódik.

A mezőgazdaságban viszont rendkívül alacsony szintről indulva, lassú ütemben, enyhe ingadozásokkal emelkedik a termelés, és az időszak végére is csak alig haladja meg az alapszámítás szerinti termelésnek már a kezdeti években elért színvonalát.

Ezek a meglepően szabálytalan pályák a modellben feltételezett hazai és világpiaci árarányok számottevő különbségeivel magyarázhatók. (Ezekre az eltérésekre az ármechanizmus elemzésekor még visszatérünk.) Azt mindenesetre meggyőzően szemléltetik, hogy *egy kialakult árszerkezet gyökeres megváltoztatása zavarokat okozhat.* Példánkban az évente változó világpiaci árakat közvetlenül átvettük és 30 Ft/$-os szorzóval átszámítva termelői árakként alkalmaztuk. Korábban végeztünk számítást 60 Ft/$ szorzóval is, ez azonban akkora torzulást okozott a modellel leírt gazdasági folyamatokban, hogy már az első esztendőben sem „volt lehetséges megoldás". A modellel ábrázolt gazdaság ilyen árak meghatározta feltételek között nem volt működőképes.

A termelés növekedését vizsgálva, még egy körülményre érdemes kitérni.

Megfigyeltük, hogy a stabil vagy kevéssé változó világpiaci árakat feltételező pályákon a „tervezett" termelés (amelyet ugyanazokkal a termelési adottságokkal és közgazdasági környezettel, ugyanazokkal a termelékenységi koefficiensekkel, de egy devizabevételt optimalizáló modellel számítottuk ki) az egész 16 éves periódus alatt általában egyenletesen, bár a „tényleges"-nél valamivel lassúbb ütemben nőtt. Ebből arra lehet következtetni, hogy a modell feltevéseiben megfogalmazott adottságok lehetővé teszik az egészen egyenletes fejlődést is. Következésképpen a „tényleges" termelés ingadozásait a szabályozás modellbeli működése — elsősorban a termelői árak módosítása — váltotta ki.

Modellünkben — a gyakorlatot lényegesen leegyszerűsítve — csupán háromféle szabályozási eszköznek: az árszabályozásnak, a jövedelemszabályozásnak és a beruházási támogatásnak a hatását vizsgáljuk.

Az eddig végzett számítások tanúsága szerint az *árszabályozás bizonyult a legnagyobb hatású, termelést alakító tényezőnek.* Az adó- és bérszabályozásnak a fogyasztás alakulásában, illetve a költségvetési egyensúly vizsgálatában van jelentősége.

A beruházási támogatás — mint a struktúra alakításának fontos eszköze — a modellben az árszabályozással összefonódva fejti ki hatását. A fejlődési ütemre gyakorolt hatása egyfelől abban mutatkozik meg, hogy új termelési kapacitást teremt, bővíti a termelési alapokat, tehát a termelést is. Másfelől pedig abban, hogy a fejlett technikák alkalmazásának lehetőségét megteremtve, javítja a fajlagos hozamokat, így járul hozzá a termelési volumen növekedéséhez.

A modellben a támogatás mértéke a beruházások színvonalához kötődik. A 11. számításban például (ahol az új technikák alkalmazására a legjobb lehetőségeket feltételeztük) a mezőgazdasági és élelmiszeripari beruházások színvonala és az összes népgazdasági beruházásokból való részaránya éppen a 11., 13., 15. években volt viszonylag alacsony, amikor a termelés is visszaesett.

Ezzel igazoltnak látszik a beruházási támogatásnak a termelésre gyakorolt jelentős hatása. Csakhogy ugyanezekben az években igen jelentős fel nem használt alapokkal rendelkezett a mezőgazdaság is és az élelmiszeripar is. Tehát nem a beruházások szűkössége gátolta a termelés bővítését, hanem az *érdekeltség hiánya* akadályozta a beruházási tevékenységet.

Az árszabályozás mechanizmusa

Számításaink egyik kulcskérdése az árak szerepének és az árváltozások hatásának vizsgálata.[4] Elemzésünk a termelői, a fogyasztói és a világpiaci árakra vonatkozott, és két fő kérdés vizsgálatára összpontosult:

1. Mennyire befolyásolja az egyes termékek ára a termelők érdekeltségét, ezáltal a termelési struktúra alakulását és a termelés növekedési ütemét?

[4] Ismét hangsúlyozni kell, hogy a vizsgálat az eddigi szakaszban csupán elméleti jelentőségű, hiszen e modellváltozat 9 „terméke" s ezek feltételezett ára nem szembesíthető a valóságos gazdaság rendkívül összetett, gazdag termékválasztékával.

2. Milyen következményekkel járnak a termelői, a fogyasztói és a világpiaci árak eltérései?

Mint említettük, a modellbeli árszabályozási mechanizmus a maximális devizabevételt eredményező (ún. tervezett) termelési struktúra irányában igyekszik ösztönözni a termelőket. Az ösztönző hatás azonban nem közvetlenül érvényesül. Az árváltozások nyomán közeledik ugyan a „tényleges" termelés a „tervezetthez", de csak rövidebb-hosszabb időeltolódással, kisebb-nagyobb ingadozásokkal.

A modellbeli árváltozási mechanizmus ugyanis *egyenként* veti össze az egyes termékek „tervezett" és „tényleges" termelését, és ezek eltérései alapján módosulnak az árak. Az árarányokban így bekövetkező változás hatása közvetlenül, előre nem mérhető fel, csupán az új árakon kiszámított optimális szerkezetből állapítható meg, hogy az árváltozás mértéke elegendő volt-e vagy sem.

Az árváltozások közvetett hatása jól szemléltethető két növényi termék példájával. A modellszámítás szerint a cukorrépa „tényleges" termelése az első években lényegesen meghaladta a „tervezettet". Ezért évről évre csökkent a modellben a cukorrépa ára. Ennek ellenére, a „tényleges" termelés csak a hatodik esztendőben esett vissza. Búzából viszont a „tényleges" termelés már az első évi árváltozás nyomán a „tervezett" szintjére ment le, de a hatodik esztendőben hirtelen megugrott és ismét a tervezett szint fölé emelkedett, annak ellenére, hogy a búza ára ekkor változatlan maradt. Vagyis a búza és a cukorrépa árarányának változása nyomán módosult a termelési struktúra.

Sok termék esetében az árváltozások hatása még nehezebben követhető, mivel az árarányok és a modellben számításba vett, több oldalról behatárolt termelési lehetőségek egyidejűleg hatnak. Az árváltozások hatásának közvetett és időben késleltetett érvényesülését a nyers és a feldolgozott termékek belső naturális összefüggései is befolyásolják. Modellünk ezt a cukorrépa és a cukor példájával szemlélteti. Számításainkban a cukor ára az első hat esztendőben évről évre csökkent, a „tényleges" termelés azonban az árcsökkenés ellenére is négy évig tovább nőtt, az ötödik esztendőben valamelyest csökkent, de még ekkor is jelentősen meghaladta a „tervezett" szintet. A magyarázat abban rejlik, hogy a cukorrépa árcsökkentése leszállította a cukor termelési költségeit, s így jó néhány évig még csökkenő árak mellett is érdemes volt a termelést fokozni. A következő években is szinte párhuzamosan alakul a cukorrépa és a cukor termelése, ami arra utal, hogy a cukortermelés sokkal inkább függ nyersanyagának termelésétől és árától, mint a cukorár változásától.

A végzett számítások egyéb részletei alapján is arra következtethetünk, hogy *a termelői árak és árváltozások struktúra alakító hatása jelentős, de csak közvetve, időben eltolódva és termékenként különböző mértékben — egyéb tényezők hatásával összefonódva — érvényesül.*

Figyelemre méltó a termelés globális alakulásában kirajzolódó tendencia is. Mindazokban a számításokban, ahol gyakoribbak és jelentősebbek voltak az árváltozások, számottevő a termelés ingadozása. Természetesen ez a jelenség az első modellváltozat egyszerűsítésével is magyarázható. Ilyen kisszámú termék között a strukturális változások kevéssé adnak módot a kiegyenlítődésre, így az összes termelés alakulása érzékenyebb egy-egy termék termelésében bekövetkező változásokra.

A számításoknak ez a jelzése azonban mindenképpen tanulságos lehet: viszonylag stabil árak mellett biztonságosabb, egyenletesebben alakuló termelésre számíthatunk, ezért *célszerű mérsékelni az árváltoztatás mértékét és gyakoriságát.*

Kísérleti számításainkban a termelői és a világpiaci árarányok jelentős eltérései vezettek a gyakori árváltozásokra. A modell feltevése szerint a világpiac adott, tőlünk független, s a hazai termelői árak módosítása révén igyekszünk hozzá alkalmazkodni. Ez az alkalmazkodás azonban nem jelentheti a világpiaci árarányok változatlan átvételét, hiszen ezek nincsenek összhangban a hazai termelés ráfordítási struktúrájával. Ha mégis megkíséreljük átvenni a világpiaci árarányokat, a gazdaság fejlődésében zavarok, torzulások támadhatnak. Ezt igazolja az ütem elemzésekor már említett 5. pálya példája.

Az alkalmazkodást nehezíti továbbá az is, hogy az árváltozások időbeli eltolódással követik egymást. Modellünkben például a termelői árakat csak a világpiaci árváltozást követő évben módosítottuk. Ekkor azonban a világpiacon esetleg éppen ellentétes árváltozás is bekövetkezhet és így a termelői érdekeltség megint csak nincs összehangolva a világpiaci lehetőségekkel. Számításaink tehát megerősítik azt az álláspontot, hogy *a hazai termelői árak alakításában nem célszerű a világpiaci árakat mechanikusan követni.*

Az eddigiektől eltérő, egyéb árképzési, árváltozási elvek alkalmazásának következményeit majd a részletesebb bontású, több termékre kidolgozandó modell számításával fogjuk vizsgálni.

Kállai Lajos:

A VÁLLALATI ÉS SZÖVETKEZETI JÖVEDELEMSZABÁLYOZÁS A GYAKORLATBAN

A szerző a vállalati pénzügyi szabályozás és a jövedelemszabályozás összefüggéseit foglalja rendszerbe.

Bevezetőként ismerteti a vállalati gazdálkodás irányításának pénzügyi eszközeit. Tárgyalja a jövedelemszabályozás, a jövedelemelvonás, a pénzügyi megkülönböztetések és az anyagi érdekeltség rendszerét. Elemzi a vállalati pénzügyi szabályozás stabilitásának fontosságát és továbbfejlesztésének problémáit.

A II. fejezetben az árak alapvető feladatairól, az árrendezés és az árszabályozás kérdéseiről, a jelenleg érvényben levő árformák és az árak összefüggéseinek kérdéseivel foglalkozik. Ez a rész egy rövidebb áttekintést ad csupán, annyit, amennyi a pénzügyi problémák tisztánlátásához szükséges.

A III. fejezet a jövedelemelvonási rendszerhez kapcsolódó adókat, azok különböző fajtáit tárgyalja részletesen az iparvállalatoknál, a külkereskedelmi vállalatoknál és a szövetkezeteknél egyaránt. Foglalkozik a különböző támogatási módozatokkal és a megkülönböztető elvonási rendszerekkel is. Részletesen foglalkozik ez a fejezet a költségvetési kapcsolatok rendjével.

A befejező rész az anyagi érdekeltségi rendszerrel kapcsolatban kitér a bérgazdálkodási kérdésekre, a bérszabályozási problémákra és a különböző vállalati alapok rendszerére is.

352 l., kötve 37,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

FARKAS PÉTER—NÉMETH SÁNDOR:

A fejlődő országokbeli külföldi közvetlen beruházások indítékai

A fejlődő országok gazdasági növekedésük, a munkanélküliség csökkentése, valamint az élelmezési probléma megoldása végett is jelentős erőfeszítéseket tesznek a beruházások bővítésére. Beruházási rátájuk rendkívül gyorsan nő: a 60-as évek elejét jellemző 16,5-ről 1974-re 21 százalékra nőtt.[1] Természetesen az átlag jelentős szélsőségeket takar. Például az olajexportőr országok beruházási hányada túlszárnyalja a fejlett tőkésországokét, míg más országcsoportoké, különösen a legszegényebbekké ettől jelentősen elmarad.

A tőkés világgazdasághoz kötődő fejlődő országok belső, saját erőforrásai növekvő szerepet játszanak a gazdasági finanszírozásban, de még hosszú ideig nem nélkülözhetik a külföldi finanszírozást sem, amely a nem kőolajexportőr fejlődő országok végtermékének kb. 3, beruházásainak kb. 16 százalékával egyenlő.

Mit mutat a statisztika?

A fejlett tőkésországokból beáramló eszközöknek csak egy része szolgálja közvetlenül a termelést. A következő táblázatban a fejlődő országokba áramló pénzügyi eszközök átfogó adatain belül elsősorban a fejlesztési célú eszközfajták szerepét mutatjuk be.

Mindenekelőtt azt a közismert tényt hangsúlyozzuk, hogy a magánforrások szerepe a hivatalos eszközök rovására nőttön nő. E tendencia különösen 1970-től gyorsult, a magánforrások ma már a teljes eszközbeáramlás 55 százalékát teszik ki. A kimutatás azonban nem veszi figyelembe a fejlődő országok finanszírozásának új formáit, pénzpiaci műveleteiket, amelyeknek keretében például 1975-ben kb. 9,5 milliárd dollárt vettek fel, elsősorban eurohitelek formájában. Ezekkel együtt a magánforrások részaránya már 64 százalék![2] A magánforrások szerepének növekedése mögött mélyrehatóbb világpolitikai és világgazdasági folyamatok állnak: egyes térségek politikai stabilizálódása, integrálódása a tőkés világgazdaságba; a műszaki-

[1] Részletesebben: Implementation of the international development strategy. Vol. I. ST/ECA/178/ECOSOC. New York 1973. Examen et évolution a mi-parcours de l'application de la stratégie international du développement... TD/B/530/Add. I. Partie. I. UNCTAD, 1975.

[2] Vö. Development Co-operation. OECD. 1977. 67. l.

gazdasági fejlődés következményeként egyes gazdasági tevékenységek kihelyeződése a tőkés világgazdaság perifériájára; a válságjelenségekkel küzdő fejlett tőkésországok nemzetközi fizetési helyzetének megingása miatt a hivatalos segélyezés növekedési ütemének csökkenése, sőt befagyása; a válságjelenségekkel is összefüggésben hatalmas szabad tőkék jelenléte a pénzpiacokon.

A fejlesztési-beruházási célú külföldi forrásoknál is hasonló tendencia mutatkozik. Bár itt nincs mód olyan részletes vizsgálódásra, mint a globális adatoknál, kimutatható a magántőke szerepének jelentős, növekedése. Vizsgáljuk meg az 1. sz. táblázatban a fejlesztésekhez, beruházásokhoz leginkább köthető adatsorokat. Természetesen más sorokban szereplő eszközök és a táblázatunkban nem szereplő eurohitelek is szolgálhatnak fejlesztési célokat, mégis kiemelendőnek tartjuk a hivatalos (állami) eszközökön belül a technikai segélyeket és a fejlesztési kölcsönöket, a magánforrásoknál pedig a közvetlen beruházásokat. Az egyéb források többsége általában vagy az áruforgalomhoz kapcsolódik, vagy folyó fizetési nehézségek (például adósságtörlesztés) áthidalását szolgálja.

Első rátekintésre is látható, hogy míg a kétoldalú műszaki segélyek szerepe lassabban, a kétoldalú fejlesztési kölcsönöké pedig rohamosan csökkent,[3] addig a közvetlen magánberuházásoké — legalábbis 1975-ig — jelentősen megnőtt. A magánberuházások súlyának 1976. évi zuhanása 26-ról 18,8 százalékra azonban elgondolkoztató. Miről is lehet szó?

Egyrészt nyilvánvalóan a fejlett tőkésországok válsága nyomán a nemzetközi magántőke, így az ott beruházó multinacionális vállalatok is, a tőkés periférián visszafogottabban tevékenykedtek (ezt mutatja a magánforrások összegének megtorpanása 1976-ban). Ezen belül azonban — ahogy ez válságidőszakban lenni szokott — jelentősen nőttek az exporthitelek. Az 1970-től jelentkező tendenciának megfelelően tovább nőtt a magán portfolió beruházások összege és súlya is. Mit takar ez a tétel, amely ma már a fejlődő országokba áramló külföldi eszközök több mint $^1/_5$-ét teszi ki?

A portfolió beruházás a fejlődő országok és a nemzetközi fejlesztési szervezetek által kibocsátott kötvények, valamint nemzetközi fejlesztési bankok és szervezetek részvényeinek megvételét, valóságos transzfereket és — vizsgálatunk szempontjából a legfontosabbakat — vállalkozásokhoz kötődő magánkölcsönöket, a fejlődő országok tulajdonában levő vállalatokbeli részesedés megszerzését tartalmazza. Utóbbihoz magyarázatként hozzá szokták tenni, hogy az olyan beruházásokat sorolják ide, amelyeknél a befektetés célja nem az ellenőrzési jog megszerzése. E megszorítást egyelőre kezeljük fenntartással...

A portfolió beruházások szerkezetéről nem szoktak részletes adatokat nyilvánosságra hozni, így csak érzékeltetni lehet a különböző összetevők súlyának változását. 1974-ig a fejlődő országok és a nemzetközi fejlesztési bankok által újonnan kibocsátott, magánpiacon elhelyezett — a statisztikákban itt számba vett — kötvények értéke (1973: 3—4, 1974: 4,6 milliárd dollár) megközelítette, vagy túlhaladta a közölt portfolió beruházásoknak a táblázatunkban szereplő nettó összegét.[4] Bátran állíthatjuk tehát: a

[3] A műszaki, valamint a fejlesztési kölcsönök és segélyek hányada a hivatalos áramlásokon belül 1965—67-ben még 48 százalék volt, 1970-ben és 1976-ban csak 28 százalék.

[4] Az OECD tudvalevően néhány dél-európai országot és Izraelt is a fejlődő országok közé sorol, az adatok így értendők. Lásd: Development Co-operation OECD. 1977. 72. l.

1. sz. táblázat

A fejlődő országokba áramló (nettó) pénzügyi eszközök és szerkezetük

Megnevezés	1965—1967	1970	1973	1974	1975[a]	1976[a]	1965—1967	1970	1973	1974	1975	1976
	milliárd dollár						százalékos megoszlás					
Összesen	10,7	15,7	24,6	28,0	40,4	40,5	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1. ODA + egyéb hivatalos	6,5	7,9	11,8	13,5	16,6	16,9	60,7	50,3	48,0	48,2	41,1	41,7
Kétoldalú műszaki segély	1,2	1,5	2,3	2,5	2,9	2,9	11,2	9,6	9,3	8,9	7,2	7,2
Kétoldalú fejlesztési kölcsön	1,9	2,3	1,8	2,2	2,2	1,8	17,8	14,6	7,3	7,9	5,4	4,4
2. Magánforrások piaci feltételekkel	4,1	6,9	11,4	13,3	22,4	22,2	38,3	43,9	46,3	47,5	55,4	54,8
Magánberuházások és kölcsönök	3,2	4,7	10,3	10,8	18,3	16,8	29,9	29,9	41,9	38,6	45,3	41,5
Közvetlen beruházás[b]	2,2	3,5	6,7	7,1	10,5	7,6	20,6	22,3	27,2	25,4	26,0	18,8
Portfolió beruházás	0,9	1,2	3,5	3,8	7,7	9,1	8,4	7,6	14,2	13,6	19,1	22,5
Exporthitel	1,0	2,1	1,2	2,5	4,1	5,4	9,3	13,4	4,9	8,9	10,1	13,3
3. Magánadományok		0,9	1,4	1,2	1,3	1,4		5,7	5,7	4,3	3,2	3.5

Megjegyzés: a) Becsült, nem végleges adatok, b) Reinvesztíciókkal együtt
Forrás: Development Co-operation. OECD 1977. 188. l.

portfolió beruházások döntő többségét 1974-ig a kötvényvásárlások tették ki.

1975-ben jelentős változás következett be. A kötvényvásárlás az előző évi szinten maradt, a portfolió beruházások nettó összege azonban 7,7 milliárdra ugrott. 1976 első félévében 3,3 milliárdért helyeztek el idesorolható kötvényeket a magánpiacokon, egész évre számítva talán kétszer ennyit. A nettó portfolió beruházás ebben az évben már 9,1 milliárd dollár volt. Megállapíthatjuk tehát, hogy 1975-ben és 1976-ban az új kötvényelhelyezés a portfolió beruházásoknak már csak mintegy $^2/_3$-ával volt egyenlő. Mivel a táblázat adatai nettó összegek, az új kötvényvásárlások értékéből le kellene vonnunk a kamat-visszafizetéseket, mégpedig nemcsak az új vagy az előző évi kötvények kamatait, hanem az egész kötvényállományra jutó törlesztéseket. Így az említett $^2/_3$—$^1/_3$ arány csak egy elméleti felső határ. Valószínűleg nem tévedünk sokat, ha azt állítjuk, hogy jelenleg a portfolió magánberuházásoknak kb. felét teszi ki a kötvényvásárlás. Marad tehát durván 4,5 milliárd dollár, melyről számot kell adni.

A különbség — a több milliárdos nagyságrend miatt — nem magyarázható a fejlesztési bankok részvényeinek vásárlásával (azok nem bővítették alaptőkéjüket ilyen mértékben) vagy vagyontranszferrel. Magyarázatként maradnak tehát a konkrét projektumok megvalósításához nyújtott magánkölcsönök és a fejlődő országok vállalataiban a „nem ellenőrzési célú" részvényvásárlások.

Milyen mélyebb folyamatok magyarázzák a magántőke terén mutatkozó aktivizálódását? Részben erre keresünk választ a továbbiakban.

Háttérbe szorul a profitmotívum?

A nemzetközi monopóliumok beruházási döntéseit a fejlődő országokban egyre kevésbé határozza meg a közvetlenül, a helyszínen nyerhető profit nagysága. Mind a szocialista, mind a polgári irodalomban elterjedt nézet, hogy a multinacionális társaságok világméretekben optimalizálják tevékenységüket, ezért gyakran alacsony jövedelmezőség mellett is beruháznak a fejlődő országokban a vállalaton belüli anyagellátás biztosítása, az eredeti, a származási országban levő tőkéjük profitabilitásának növelése, a vállalati „globálpolitika", esetenként pedig tisztán politikai célok megvalósítása végett.

A közvetlen profitmotívum jelentőségének csökkenését állító tételben különösen a felszínen sok igazság van, azonban *megszorításokat* kell tennünk:

— Először: a túlhangsúlyozás nem veszi kellően figyelembe a *profit biztosításának új formáit*, mint például az ún. komplex szolgáltató vállalkozásokat, amelyeknek száma, különösen a 70-es években rendkívül gyorsan növekszik. Alapos okunk van feltételezni — bár erre a szakirodalomból még nem kaptunk megerősítést —, hogy a portfolió magánberuházások bemutatott rohamos növekedése éppen ezekkel van kapcsolatban.

— Másodszor: a sommás megállapítás elfedi a *különböző* gazdasági szférákban tevékenykedő *eltérő típusú monopóliumok* közötti különbségeket.

— Harmadszor: a közvetlen profitmotívum csökkenésének túlhangsúlyozása elfedi, hogy *a monopóliumok beruházási tevékenységét globálisan és*

hosszabb távon valójában a termelési kiadások csökkentése, *a profit tömegének maximalizálása* irányítja.[5]

— Végül negyedszer: a hivatalos statisztikákban kimutatott profitrátákat nagy fenntartással kell kezelnünk, mivel a monopóliumok belső „elszámolási árak" segítségével a vállalati jövedelmeket a számukra kedvező területen mutatják ki, tehát nem ott, ahol azok valójában létrejöttek (rendszerint a fejlődő országok hatóságainak kijátszása céljából).[6]

A következőkben az első három tényezővel foglalkozunk.

A profitmotívum elkendőzése és a szolgáltató szerződések

Kezdjük vizsgálódásunkat a profit biztosításának új lehetőségeivel. Ennek kapcsán a fejlődő országok gazdasági és beruházási politikájának új vonásairól is beszélnünk kell.

A fejlődő országok a hatvanas évek elejétől gazdasági programjaikban erőteljes iparosításra törekedtek. E gazdaságpolitika megvalósításának formái, lehetőségei azonban korántsem voltak kidolgozva. A fejlődő országok többségében a kellő gazdasági, irányítási tapasztalatok hiányában nem ismerték megfelelően sem az ország természeti, gazdasági lehetőségeit, sem a reális szükségleteket. Tájékozatlanok voltak az export és az import feltételeit illetően is. Megfelelő és elegendő számú saját szakember hiányában képtelenek voltak a reális fejlesztési-beruházási politika önálló kidolgozására. E politika valamennyire is „tervszerű" irányának kialakításában döntő szerepet játszottak és játszanak ma is — különösen az elmaradottabb térségekben — a tőkésországokból érkezett gazdasági szakértők. Ezek a legtöbb esetben, ha burkolt formában is, saját országuk vagy vállalatuk érdekeit képviselik és jelentős befolyást gyakorolnak az adott ország gazdaságpolitikájának kialakítására. A legutóbbi években már változás tapasztalható e téren több fejlődő országban, azonban minőségi módosulás a saját szakemberek hiánya következtében még nem ment végbe. Mindazonáltal a külföldi tulajdonnal, a külföldi beruházókkal szemben a fejlődő országok többsége egyre keményebb feltételeket szab és látszatra igen szigorú korlátozások érvényesek a nyereség kivitelére is. A külföldi tőke kedvezőtlen hatásainak kivédése, a profit „újraelosztása" érdekében a fejlődő országok egyre gyakrabban államosítják, vagy hazai tulajdonba veszik az idegen tulajdonú vállalkozásokat.

Ma még azonban a tőkés világgazdasághoz kötődő fejlődő országok gazdasága és irányítása nem mondhat le a külföldi tőkéről és gazdaságirányítási segítségről. Különösen nem nélkülözhetik a fejlődő országok a külföldi

[5] Ezt a nyugati közgazdák is felismerik, így például a külföldi közvetlen magánberuházásoknak több mint felét — 1972-ben $^2/_3$-át — képező amerikai tőkebefektetések fő mozgatóerejeként R. Gilpin Amerika gazdasági erejének, versenyképességének hanyatlását, a csökkenő hozadék elkerülését, fékezését jelöli meg. (R. Gilpin: U. S. Power and the Multinational Corporation. The political economy of foreign direct investmen. New York 1976.) Áttételesen ugyanezt bizonyítja a konzervatív R. Vernon ismert „termékciklus" elmélete (R. Vernon: Sovereignety at Bay. New York, 1971.), vagy az ún. szerves elmélet. E két elmélet lényegében a tőke versenyképességének, profitabilitásának biztosítását, illetve ezek további fenntartását látja a tőkeexportban.

[6] Az Egyesült Államok Kereskedelmi Minisztériumának adatai szerint például amerikai cégek 1972-ben bányászati — kőolaj nélkül — és mezőgazdasági befektetéseik után a fejlődő országokban csupán 9,5 százalékos, a fejlettekben 12,2 százalékos profitot realizáltak.

vállalatok technológiáját, irányítási módszereit és értékesítési hálózatát. *A fejlődő országok e kényszerhelyzete és az említett törekvései találkoznak a külföldi vállalatok* — ezek csaknem kivétel nélkül nagy nemzetközi monopóliumok — *új út- és formakeresésével, amellyel befolyásukat, egyben nyereségüket továbbra is biztosítani igyekeznek. Így alakult ki a közös vállalkozások, az ún. szolgáltatási és „management" szerződések nehezen áttekinthető rendszere.* E közös vállalkozások, szolgáltatási szerződések nemcsak a beruházásra, a termelés szervezésére, a műszaki irányításra, a világpiaci értékesítésre, hanem a finanszírozásra és a szakemberképzésre is kiterjednek. Az ún. szolgáltatási, „management" szerződések alapján működik igen sok fejlődő ország adóhivatala, pénzintézete, bankja. Vagyis a fejlődő országokban a már államosított, vagy állami ellenőrzés alá vont bankokat is gyakran ilyen szerződés alapján külföldi (gyakran állami) bank saját szakembereivel irányítja, de legalábbis befolyásolja. Ez lehetőséget biztosít a külföldi vállalatok részére, hogy nyereségüket elkendőzzék, illetve viszonylag könnyen átcsoportosítsák. A külföldi tőke profitja a termelés helyett növekvő mértékben a bankszférában jelentkezik. Ez a helyzet ad magyarázatot arra is: miként lehetséges, hogy a külföldi vállalatok közvetlen beruházásaik egyre jelentősebb hányadát a helyszínen, a fejlődő országok belső pénzpiacáról finanszírozzák.

Mint arról szó volt, feltételezhető, hogy a portfolió beruházások — említett, statisztikailag kimutatható — rohamos növekedése is a szolgáltató szerződésekkel van kapcsolatban. Bár tagadni igyekeznek — tudjuk, hogy megfelelő körülmények között közgazdaságilag lehetséges a részvények 5—10 százalékának birtokában is egy vállalat tevékenységének irányítása. Nem lehet ez másképp a fejlődő országok olyan vállalatainál sem, amelyekben a managementet európaiak vagy észak-amerikaiak irányítják, esetleg általuk kiképzett helyi személyzettel együtt, a technikát e vezető réteggel kapcsolatban álló multinacionális vállalat — gyakran a korábbi tulajdonos — szállítja, s a termékek világpiaci értékesítését is ez utóbbi végzi (mindezt általában egy vagy több szolgáltató szerződés keretében). A portfolió statisztikák kidolgozásának formai magyarázata sem állja meg a helyét, hátha még a tartalmi oldalt vizsgáljuk.

Megjegyezzük, hogy a szolgáltató szerződésekkel kapcsolatos transzferek nem csak az általunk vizsgált portfolió statisztikákban jelennek meg. Így például az utóbbi években részben vagy egészében államosított bányászathoz (például kőolajkitermeléshez) köthető átutalások főleg a fizetési mérlegek, szolgáltatások tételében jelentkeztek. Az általunk vizsgált portfolió beruházásokban valószínűleg inkább az újabb, feldolgozó ipari kapcsolatok tükröződnek.

A nemzetközi monopóliumok e módszerekkel a korábbi, könnyebben áttekinthető kapcsolatokat, a közvetlen függőséget a kívülállók részére teljesen áttekinthetetlenné tették, a függőség sokkal burkoltabb formában jelentkezik.

A szolgáltatási szerződések szerves részeként a külföldi cégek, érdekeltségek vállalják az adott terület hazai szakértőinek kiképzését. A külföldön, a fejlett országokban történő oktatást és gyakorlatot is magában foglaló kiképzési rendszer segítségével a fiatal és tapasztalatlan hazai szakembereket részben ideológiailag, részben pedig anyagi előnyök biztosításával elsősorban saját vállalatuk emberévé igyekeznek formálni. Az e helyzetből adódó

problémákkal egyre több fejlődő országban találkozhatunk és ez bonyolultabbá teszi a fejlődő országok ún. elitjének szerepét és megítélését. Így alakul ki az újfajta gazdasági kapcsolatokhoz szükséges személyi összefonódás, a helyi és a nemzetközi tőke érdekközössége.

Az új formák és intézmények kialakulása ellenére, vagy éppen ezek hatására, a fejlődő országok egy része ma már nem szorgalmazza a korábbi ütemben az iparosítási politikát. Eddigi tapasztalataik szerint a létrehozott új ipari létesítmények nem hozták meg a remélt gazdasági és politikai eredményt. A fejlett technológiára épült üzemek létszámigénye alig jelent valamit a munkanélküliség csökkentésében, az ipar nem fejtett ki valóságos húzóerőt a gazdaság egészére; a belső szakképzett gárda kialakítása a vártnál hosszabb időt igényel és a külföldi vállalatok által vállalt képzés korántsem problémamentes stb. Belpolitikailag is kedvezőtlen a külföldi szakértők létszámának az iparosítással járó erőteljes növekedése. Tapasztalható, hogy egyes — elsősorban afrikai — országok a beruházások súlyát az iparnál könnyebben áttekinthető, egyszerűbb területekre helyezik át. (Például Tanzánia erőltetett ütemben fejleszti turistaközpontjait, míg más fontos, távlatokban is jelentős, gazdasági objektumok fejlesztésében — mint például a Dar es Salaam-i kikötő bővítése — késlekedik, noha ez más szomszédos országoknak is fontos lenne, sőt anyagilag is hajlandók lennének ebben részt vállalni. Zambiában is tapasztalhatunk hasonló tendenciákat, 1974—75-ben a Japánnal kötött részszerződés egyik feltétele néhány turistaszálló felépítése volt.)

A külföldi beruházások motivációinak differenciált megközelítése

A különböző gazdasági szférában tevékenykedő multinacionális vállalatok, a nemzetközi finánctőkés csoportok *érdekeltségi rendszere eltér egymástól. Ezt tükrözi a fejlődő országokban megvalósuló beruházási politikájuk is.* Az érdekeltség, a motiváció sok-sok tényező együttes hatására alakul ki. Közrejátszanak az adott vállalat, az iparág, a különböző földrajzi területek stb. sajátosságai és sok gazdasági, politikai körülmény. A véletlenszerű, egyedi, vagy kevésbé lényeges tényezőktől eltekintve a következőkben látjuk a különböző típusú monopóliumok beruházási aktivitásának fő hajtóerőit napjainkban.[7]

1. *Nyersanyagtermelő monopóliumok*

A nyersanyag-kitermelő és -feldolgozó monopóliumok általában a kitermeléstől a félkésztermékek kibocsátásáig az egész ágazati vertikumot ellenőrzik. Ezért döntéseiket — így beruházásaikat is — elsősorban a vállalat egészének érdekei szabják meg. E vállalatok legnagyobb problémája, hogy a nyersanyagokat a helyszínen vagy a tőkés világ központjaiban dolgozzák (dolgoztatják) fel. Erre ösztönöz a szállítási kiadások csökkentése, a

[7] A differenciált megközelítés szükségességét N. Karagodin is felvetette „A nemzetközi vállalatok beruházási politikája a «harmadik világban»" című cikkében. (MEIMO 9/1976. 51—62. l.) Csoportosításunk nem követ valamiféle szigorú ágazati szemléletet, a vizsgált érdekeltségbeli különbségek bemutatása indokolja az ilyenfajta felosztást. Úgy véljük azonban, hogy — bár a csoportok között a határok nem mindig tiszták — egyben tükrözik, érzékeltetik a kolonializmustól a modern neokolonializmusig menő folyamat különböző lépcsőfokait is.

környezetszennyezés, az energiaigényesség, az olcsó munkaerő. Utóbbi mellett szólnak a rövid távú megfontolások: az újabb beruházási igény, a meglevő kapacitás a központban, a fejlett országok vámszabályai, a politikai és gazdasági kockázat. A jelek szerint a gazdaságossági megfontolások és a fejlődő országok törekvései nyomán növekvőben van a helyszínen feldolgozott ásványi kincsek aránya.[8] Nem elhanyagolható vonása e feldolgozásnak, hogy a legtöbb esetben még nem eredményez valódi félkésztermékeket. Például a rézérc feldolgozása, kohósítása és réztuskóba való öntése lényegében csak gazdaságosan szállítható nyersanyag és nem félkésztermék (például huzal vagy lemez) előállítását jelenti.

Ezt a gazdasági ágazatot a legtöbb fejlődő országban már részben vagy egészében államosították, ami azonban nem érintette lényegesen a multinacionális vállalatok profitját. A kőolajmonopóliumok a forgalmazásban jutnak a korábbiaknál is nagyobb jövedelemhez, a szolgáltatási szerződések rendszere pedig — nemcsak az olaj esetében — a kitermelés fázisából is általában a korábbihoz hasonló bevételt eredményez a multinacionális társaságoknak (például Zambia).

A fejlődő országok számára nagyobb manőverezési lehetőséget, kedvezőbb szerződési feltételek elérését jelentheti a nagyvállalatok egymás közötti versenye. A kitermelőiparban korábban szinte kizárólagosan uralkodó angol és amerikai vállalatok mellett megjelentek Nyugat-Európa és a nagy nyersanyaghiánnyal küzdő Japán vállalatai is. Különösen a japán vállalatok törekednek pozíciónyerésre és ajánlanak más országok vállalatainál kedvezőbb feltételeket (például az 1975-ös japán—zambia színesfém-kitermelési és -feldolgozási szerződés).

2. *Ültetvényes és mezőgazdasági terményeket forgalmazó monopóliumok*

Ezek nyereségüket elsősorban a forgalmi szférában szerzik, s ma már szívesen lemondanak a termelésről, a föld tulajdonjogáról (például Közép-Amerikában). Beruházásaikat elsősorban a forgalmazás szükségletei határozzák meg.

Új jelenség ebben az ágazatban, hogy a hetvenes években itt is terjednek a szolgáltatási szerződések. Ilyen szerződések alapján, elsősorban a helyi szükséglet kielégítésére, komplex mezőgazdasági-élelmiszeripari egységek alakulnak, döntően az állami, de kisebb mértékben a szövetkezeti szektorban is. Különösen a kisebb nyugat-európai országok kapcsolódtak be ezekbe. Így például Zambiában, Tanzániában, de más afrikai országokban is cukorgyárak, malomipar és konzervipar (exportra is) létesült, döntően holland és dán tőkével.

3. *A fejlődő országok belső fogyasztására termelő nemzetközi monopóliumok, illetve leányvállalataik*

Ezek kezdetben, a fejlődő országok importhelyettesítő gazdaságpolitikája idején, elsősorban Latin-Amerikában jöttek létre. Ma már minden térségben megjelentek, így Afrikában is egyre több létesül. Súlyuk a feldolgozó ipari külföldi tőkebefektetésekben — ez kevésbé köztudott — még

[8] Marian Radeszki: Where should developing countries' minerals be processed? World Development. Vol. 5. No. 4. April 1977. 325-334. l.

ma is döntő (például 1972-ben az amerikai feldolgozó ipari cégek a helyszínen értékesítették a fejlődő világban működő vállalataik termelésének 90 százalékát).

E vállalatoknál a helyi profit nagysága sokkal inkább előtérben van, mint a többi típus esetében. Óvatos becslések szerint is a külföldi magántőkék utáni profitkivonás Latin-Amerikából háromszorosan haladja meg az ottani magánbefektetéseket.[9] Tehát az iparágban történő befektetések jövedelmezősége biztosított.

Sok esetben azonban az infrastruktúra fejletlensége, a konkurrencia, a kapacitások kihasználatlansága, s nem utolsó sorban a vállalatok belső machinációi miatt a költségek magasnak tűnnek és ennek következtében a térségben az árut a világpiacinál látszólag drágábban állítják elő. Ha nincs importkonkurrencia az adott áru a világpiaci árnál drágábban adható el. Ellenkező esetben az adott fogyasztási cikk termelése befullad. (Hasonló jelenséggel egyes afrikai országokban is találkozhatunk. Zambiában például japán vállalattal közösen létesült rádió-tv gyártó, döntően összeszerelő ipari egység, amely az említett többi okon kívül a holland Philips cég konkurrenciája miatt bizonyul életképtelennek. Ugyanitt az olasz Fiat vállalat autó-összeszerelő üzemét a japán autók rendkívül kedvező ára teszi fejlődésképtelenné.)

4. *Exportra termelő vállalatok*

E vállalatok a tudományos-műszaki forradalomnak, a termelés nemzetköziesedésének termékei. Ez a külföldi közvetlen tőkebefektetések legdinamikusabb területe, s csupán a fejlődő országok kis részére korlátozódik, ezekben koncentrálódik. Hatalmas feldolgozó ipari vállalatok vertikumához tartoznak, azon belül végeznek összeszerelő, alkatrészgyártó, munkaigényes folyamatokat. Jövedelmezőségük az olcsó munkaerő következtében önmagában is nagy (olcsó munkaerő + tőkés központhoz hasonló termelékenység). Hatékonyságukat azonban a multinacionális társaságok egyéb termelési fázisaival összefüggésben lehet igazán értékelni. E társaságok bizonyosan az utóbbi figyelembevételével határozzák el ilyen jellegű befektetéseiket.

5. *„Szolgáltatói beruházások"*

Mint szó volt róla, a termelővállalatok és a hozzájuk gyakran közvetlenül kötődő pénzügyi csoportok a szolgáltató szerződésekhez kapcsolódva is tőkét fektetnek be a fejlődő országokban. Egyrészt konkrét projektumhoz, szerződéses tevékenységhez kötődve részt vesznek a finanszírozásban, részvételüket meghatározott jövedelemhez kötik, esetleg tőkerészesedést szereznek az adott vállalkozásban. Másrészt a fejlődő országok bank- és egyéb pénzintézményeinek, biztosító társaságának menedzselését végzik szerződéses formában, s ezen keresztül vesznek részt burkoltan helyi vállalatok — gyakran állami vállalatok — létrehozásában, finanszírozásában és ellenőrzésében.

Különösen ez utóbbi lehetőség hívja fel arra a figyelmet, hogy a *jogi*

[9] Lásd például Richard J. Barnet, Ronald E. Müller: The power of the multinational corporations... New York, 1976.

értelemben vett tőketulajdon és a tőkefunkció (valamint az utóbbival együttjáró ellenőrzési jog) *a szolgáltató szerződések segítségével mennyire elválhat egymástól.* A fejlődő ország saját tulajdonú vállalkozása a szolgáltató szerződések hálójába kerül, többé elsősorban nem a belső szükségletnek, hanem a nemzetközi tőke érdekeinek megfelelően fejlődik. Mindez a profit elosztására is kihat. A felszínen a külföldi monopólium-pénzintézet kölcsönt nyújt (beruházásra, közös vállalkozásra stb.) a szolgáltatási szerződés bonyolult rendszerének keretében (bankok esetében a külföldi tőkéstárssal, menedzserrel való együttműködés segítségével), valójában azonban részt vesz a beruházási és termelési döntésekben, az értékesítésben, élvezi a szolgáltató szerződésben kikötött jövedelmet. A külföldi monopólium és a hozzá kötődő pénzintézet jövedelme látszólag kamat, valójában a szolgáltatói szerződés segítségével, a termelő- és a pénztőke összefonódása folytán az üzletmenettől függő profithoz juthatnak. Ilyen megvilágításban *a fejlődő országokba kihelyezett finánchitelek egyrésze csak formájában közvetett, tartalmában azonban közvetlen beruházás.*

A következmények

Tekintsük át, hogy főbb vonalaiban milyen az említett csoportok aránya. Az amerikai cégekre vonatkozó kimutatás szerint — hivatalos világstatisztikát erről még nem közöltek — a közvetlen magántőke-befektetések szektoronkénti megoszlása a fejlődő országokban a hetvenes évek első felében a következő volt:[10]

Kőolaj	39,2 százalék
Bányászat és kohászat	10,8 százalék
Feldolgozó ipar	26,4 százalék
Egyéb	23,6 százalék
Összesen	100,0 százalék

Megjegyzendő, hogy jelenleg az éves növekmény 30—40 százaléka jut a feldolgozó iparra, egyben nő a gazdagabb, fejlettebb, kedvezőbb infrastruktúrával, képzettebb munkaerővel és nagyobb szervezettséggel rendelkező országok részesedése. Ez is elősegíti tehát a fejlődő országok csoportján belül a differenciálódást a gazdagabb, jobb körülmények között levő országok javára. E tendenciát a 2. sz. táblázat is mutatja.

A táblázat adatai a szűkebb (hagyományos) értelemben vett közvetlen beruházásokra vonatkoznak. A portfolió beruházások figyelembevételével még nagyobb a differenciáltság a fejlettebb országok javára. Az 1973—1975-ös évek átlagában az OECD szerint a nem kőolajexportőr országok évi átlagban 9 milliárd dollár közvetlen és portfolió magánberuházáshoz jutottak. Ennek 46,5 százalékát az 1075 dollár/fő feletti végtermékkel rendelkező országok kapták, 35,6 százalékát az 521 és 1075 dollár/fő közötti csoport, az ez alattiak csupán 17,9 százalékát.[11]

[10] Development Co-operation OECD 1976. Természetesen a kimutatás nem tartalmazza 5. csoportunkat, amelynek hányadára az 1. sz. táblázatból következtethetünk.

[11] Development Co-operation OECD. 1977. 56. l.

2. sz. táblázat

A külföldi közvetlen beruházások állományának és 1974. évi összegének megoszlása a fejlődő országok különböző csoportjai között

Megnevezés / Végtermék/fő 1973-ban	A népesség megoszlása	A végtermék megoszlása	Beruházott állomány 1974 végén	Beruházás 1974-ben
200 dollár alatt	58	20	11	7
200 és 374 dollár között	12	9	12	8
375 és 699 dollár között	11,5	16	16	19
700 és 999 dollár között	11,5	26	28	24
1000 dollár felett	7	29	33	42
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Development Co-operation 1977. OECD. 68. l.

Földrészek szerint is nagy különbségek mutatkoznak a külföldi közvetlen magánberuházások megoszlásában.

3. sz. táblázat

A fejlődő országokbeli külföldi közvetlen beruházások állományának megoszlása földrészek szerint

(1973 végén)

Megnevezés	Országok száma	Beruházott állomány (milliárd $)	Százalék
Összesen	110	54,9	100,0
Amerika	31	29,9	54,4
Afrika	43	10,2	18,5
Nyugat-Ázsia	13	4,4	7,9
Dél- és Délkelet-Ázsia	23	10,5	19,2
Ebből kőolajexportőr összesen	17	15,5	28,2
Amerika	3	5,1	9,4
Afrika	4	4,5	8,2
Nyugat-Ázsia	8	3,9	7,2
Dél- és Délkelet-Ázsia	2	1,9	3,5

Forrás: Étude sur l'Économie Mondiale, 1975. Fluctuations et development de l'économie mondiale. ST/ESA/49. Rev. 1. New York. 1976. 193. l.

Kiemelkedik tehát a fejlettebb Latin-Amerika, ahol az ilyenfajta befektetéseknek már hosszú múltja van. Figyelemre méltó, hogy a közvetlen beruházásoknak több mint negyede 17, általában igen jó pénzügyi helyzetben levő kőolajexportőr országban koncentrálódott.

A közvetlen — állandó profitot és profitkivonást eredményező — tőkeberuházások hatalmas terheket rónak a fejlődő országokra. Nem véletlen, hogy a fejlődő országok kizsákmányolásának csatornájáról mind ez ideig nem készült, nem is készülhetett egyértelmű kimutatás. Bár a közvetlen

befektetések állományáról rendelkezésre álló becslések nem hasonlíthatók össze közvetlenül a profitrepatriálásokkal, s éppen magunk bizonyítottuk a kimutatások bizonytalanságát s azt, hogy csak részben tükrözik a valódi folyamatokat, a nagyságrendek érzékeltetésére mégis bemutatjuk a következő táblázatot, amely — ismereteink szerint — minden eddiginél átfogóbban és valószínűleg hitelesebben mutatja a (szűkebb, hagyományos értelemben vett) közvetlen beruházásokból eredő profitkivonások nagyságát. (A táblázat adatainak értelmezésekor nem szabad figyelmen kívül hagyni az 1974. évi nyersanyag-árrobbanás hatását.)

4. sz. táblázat

A közvetlen beruházásokból eredő profitkivonások a fejlődő országokból
(millió dollár)

Országcsoportok, melyeknek fő exportcikke	1970	1971	1972	1973	1974
Gabonafélék és hús (7)	127	99	113	138	170
Cukor (4)	34	39	58	74	86
Kakaó (4)	19	27	23	26	35
Kávé (11)	216	202	219	238	287
Gyapot (7)	154	118	136	155	189
Bauxit (2)	119	132	133	131	165
Foszfát (4)	34	42	54	67	68
Réz (4)	366	258	219	307	521
Kőolaj (10)	3 830	5 290	6 281	10 147	26 023
Különböző (9)	309	349	371	579	672
Kőolajtermékek (4)	150	125	136	195	413
Feldolgozó ipari termékek (4)	*540*	*564*	*755*	*1 024*	*1 342*
Összesen (70)	5 898	7 245	8 498	13 081	29 971

Megjegyzés:
Zárójelben a csoportokat alkotó országok száma. Összetételük:
Gabonafélék és hús: Argentína, Burma, Felső-Volta, Kambodzsa, Szomália, Thaiföld, Uruguay.
Cukor: Barbados, Fidji, Mauritius, Dominika.
Kakaó: Benin, Ghana, Egyenlítői Guinea, Kamerun.
Kávé: Kolumbia, Costa Rica, El Salvador, Etiópia, Guatemala, Haiti, Kenya, Madagaszkár, Uganda, Közép-Afrika, Ruanda.
Gyapot: Egyiptom, Mali, Nicaragua, Pakisztán, Szíria, Szudán, Csád.
Bauxit: Guayana, Jamaica.
Foszfát: Jordánia, Marokkó, Szenegál, Togó.
Réz: Chile, Peru, Zaire, Zambia.
Kőolaj: Szaúd-Arábia, Ecuador, Gabon, Indonézia, Irak, Irán, Nigéria, Líbia, Tunézia, Venezuela.
Különböző: Bolívia, Brazília, Kongó, Honduras, Malaysia, Malawi, Paraguay, Fülöp-szigetek, Tanzánia.
Kőolajtermékek: Holland-Antillák, Panama, Trinidad és Tobago, Jemeni Demokratikus Köztársaság.
Feldolgozó ipari termékek: Izrael, Mexikó, Dél-Korea, Szingapur.

Forrás: Supplément a l'économie mondiale, 1975. Fluctuations.... ST/ESA/59 DAES. New York, 1977. 303. l.

A külföldi tőkés magánberuházások tehát a fejlődő országok gazdagabb csoportjának kedveznek. Bár ezekben az országokban a munkabér valamivel magasabb, mint a többi fejlődő országban — de például az amerikainál 4—10-szer még mindig alacsonyabb —, az újratermelés több feltétele kedvezőbb. Végeredményben a termelés gazdaságosabb, magasabb a profit. A multinacionális társaságok kiterjedt és erősödő tevékenysége megkönnyíti néhány délkelet-ázsiai, közel-keleti és latin-amerikai ország gazdasági felemelkedését. Ezt még akkor is hangsúlyozni kell, ha sok ellentmondással, társadalmi feszültséggel s több tekintetben fokozódó külső függőséggel járó folyamatról van szó.

A multinacionális vállalatok gyakran hivatkoznak arra — és ez több ENSZ-anyagban is helyet kapott —, hogy a fejlődő országok többségében nincs rentabilis beruházási lehetőség, ezért koncentrálnak egyes területekre és ágazatokra. Saját szemszögükből igazuk van, mert a fejlettebb országok, a vertikális nemzetközi munkamegosztás számára nagyobb profitot biztosítanak. Ez azonban hozzájárul a fejlődő országok súlyosbodó differenciálódásához. (E folyamat másik oldala a fejlettebb fejlődő országok erősödő műszaki függősége, s az, hogy a multinacionális társaságokért folyó versenyben egyre nagyobb kedvezményt nyújtanak.)

A multinacionális vállalatok beruházáspolitikáját a fejlődő országokban tehát a felszínen gyakran nem a közvetlen profitérdek határozza meg. Reméljük azonban, hogy e rövid tanulmányban is sikerült alátámasztanunk, hogy a nehezen áttekinthető folyamatok mögött végső soron a jövedelmezőség kategóriái dominálnak. *A multinacionális vállalatok korábbi (globális) profitjuk megőrzése, növelése érdekében ruháznak be a fejlődő országokban. Gyakran ez csak a biztos nyersanyagellátás, az ellenőrzés fenntartását jelenti, s a fő cél a fejlett országokban levő „eredeti" tőke kedvező értékesülésének biztosítása. Máshol a helyi profitabilitás is fokozottabban előtérben van. Végső soron azonban igen mély ok hajtja őket: az átlagprofitráta fejlett tőkésországokbeli süllyedő tendenciája (hajlama). Céljuk ennek fékezése, megállítása, ellensúlyozása.*

ERDŐS TIBOR:

Még egyszer a profitnagyságról

(Avagy: vitázzunk, de ne akárhogyan)

A tudományos kutatás közben gyakran rájövünk: valamilyen összefüggésről — néha nagyon lényegesről — hibás elképzelésünk volt. Természetes dolog, hogy ilyenkor sor kerül az adott összefüggés újravizsgálására.

Így vagyunk a profitnagyság alakulásával kapcsolatban is. Eddig — pontosabban a Kalecki-féle egyenletek felállításáig — általános volt az a meggyőződés, hogy makroökonómiai síkon — ugyanúgy, mint mikrogazdaságban — a profit nagysága nem függ a tőkésosztály vásárlásaitól, ezek nagyságától, hanem éppen megfordítva, a nemzetgazdasági síkon *realizált* profit nagysága szabja meg — nem pontosan ugyan, de megközelítőleg — a tőkésosztály vásárlásait. Ennek a felfogásnak megfelelően vizsgáltuk azután az egyéb közgazdasági összefüggéseket, kategóriákat is.

Mármost: mi történik akkor, ha valaki rájön — akár elsőként, akár „újrafelfedezőként", akár másvalaki elméleti munkássága nyomán —, hogy igenis a profit — meghatározott előfeltételek mellett — nem lehet sem nagyobb, sem kisebb, mint a tőkésosztály pótlást meghaladó vásárlásainak összege. Tegyük fel, hogy rájön, ha ezek a vásárlások nőnek, a profit ugyanilyen mértékben nő, ha pedig csökkennek, a profit ugyanilyen összegben csökken. Tegyük fel, hogy arra is rájön, hogy e két nagyság közül nem a vásárlások nagysága igazodik a profit nagyságához, hanem — akármilyen képtelenségnek is tűnik — a profit összege a vásárlások összegéhez. Ekkor természetesen azzal kell foglalkoznia: miért igaz az, hogy amekkora a tőkésosztály pótlást meghaladó vásárlása, akkora a tőkésosztály profitja is, s hogy *minden időszakban* akkora az utóbbi, amekkora az előbbi. Elkerülhetetlen erre a kérdésre koncentrálni, ha a közfelfogás fejtetőre állítja a valóságos összefüggést. Nem arról van tehát szó, hogy a tőkésosztály pótlást meghaladó vásárlásainak nincsenek meghatározó tényezői, hogy ezek a vásárlások autonóm jellegűek, s hogy e vásárlásokat nem befolyásolja a profitra való törekvés. Ezek a tényezők minden pillanatban léteznek, kifejtik hatásukat. A kutató nyugodtan koncentrálhat a *tisztázatlan* kérdés elemzésére, annak az *újnak* a fejtegetésére, amit bemutatni kíván. Erre a kutatónak *joga van*, elvégre nem követelhető tőle, hogy folyton tisztázza magát az esetleges félreértéseken alapuló vádak alól, s nem kell folytonosan körülbástyáznia magát.

Vitatott két cikkemben nem kívántam részleteiben tárgyalni a tőkés *vásárlások* nagyságát meghatározó tényezőket, bár tettem ezzel összefüggő megjegyzéseket is. Mindenesetre leszögeztem: Nem azért ilyen vagy olyan

összegűek a tőkés vásárlások, mert a tőkésosztály előzőleg ennyi profitot realizált, s ezért most ennyit költhet el. A profit *most* azért egyenlő mondjuk 100 md dollárral, mert a pótlást meghaladó tőkés vásárlások 100 md dollárt tesznek ki. Azaz, a tőkés vásárlások nagyságát sok mindenből le lehet — és le is kell — vezetni, csak éppen az ugyanazon vagy a megelőző időszakban realizált profit nagyságából nem. (Olyan értelemben, hogy ezt a már realizált profitot költik el a tőkések felhalmozásra és személyes fogyasztásra.)

Nos, M. Kalecki, J. Robinson, Káldor Miklós és Erdős Péter után egy olyan — számunkra a hazai közgazdasági irodalomban nem kellően ismert — összefüggést vizsgáltam, amelynek pontos megértése jelentősen befolyásolja a marxista politikai gazdaságtan más kategóriáiról, törvényszerűségeiről kialakult ismereteinket is. (Anélkül, hogy a tőkés termelés *lényegét*, a kapitalizmus *osztálytartalmát*, a tőkés termelés *célját*, vagyis a kapitalizmus minőségi jellemzőit érintené.) Csak felsorolásszerűen álljon itt néhány összefüggés és elméleti probléma: az eddigiekhez képest eltérő módon kell tárgyalni a profitráta mozgását, módosítani kell a termelésiár-elmélet vizsgálatát, a profitráta mozgását befolyásoló tényezők is — az önállósult kereskedelmi és banktőke, a megtérülési idő, az állandó tőke elemeivel való takarékoskodás stb. — más megvilágításba kerülnek. A vizsgált tétel közelről érinti a válságelméletet, az új tétel alapján *valóban* be lehet mutatni az állótőkék újratermelésének szerepét a klasszikus tőkés újratermelési ciklusban. Más megvilágítást kap a tőkés gazdasági növekedésnek, a kapitalizmus piachelyzetének kapcsolata az újratermeléssel. Kiderül, hogy a növekedés üteme és a profitráta között sajátos összefüggés van — az utóbbi függ hosszabb időszakban az előbbitől. Ez egyben azt is jelenti, hogy a növekedés üteme az árképzést vagy áralakulást is érinti: *egyébként azonos feltételek mellett* minél gyorsabb a növekedési ütem, annál nagyobb az ár százalékos többlete az önköltség felett. A felsorolást még folytathatnám és jó néhány szocializmusbeli összefüggést is említhetnék (amennyiben a felhalmozási tevékenység a mi gazdaságunkban is érinti az átlagos társadalmi tiszta jövedelmet és ennek arányát a lekötött tőkékhez képest, itt is érinti az árképzést). Mindez elég annak alátámasztására, hogy a vizsgált összefüggés valóban nagyon fontos, részletes elemzése megér egy-két cikket. Nem az én hibám, hogy Bauer Ilona és szerzőtársa két cikkembe[1] számos olyan tételt magyaráz bele, amit azokba pontos, tárgyilagos elemzés alapján beleérteni nem lehet.[2]

Mivel a vitatott tétel lényege úgy látszik nehezen érthető, indokolt röviden összefoglalni az egészet, de most más módon teszem, mint ahogyan azt előző két cikkemben megírtam. A dolog lényege a következőkben foglalható össze:

— Profitra csak akkor lehet szert tenni, ha a megtermelt árukat el is adják. Vagyis a realizált profit *árueladást* feltételez. De ha valaki elad, akkor másvalaki vásárol tőle. Nincs persze profit termelés nélkül, de nincs profit eladás és vásárlás nélkül sem. Amikor vásárlásról, így éppen tőkés vásárlásról van szó, akkor természetesen a *megtermelt* áruk *eladásáról* és ezzel együtt *megvásárlásáról* is beszélünk.

[1] Lásd Erdős Tibor: A profit nagyságának meghatározottságáról a „tiszta kapitalizmusban". Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz.; továbbá Erdős Tibor: Profitnagyság a mai kapitalizmusban. Közgazdasági Szemle, 1978. 2. sz.

[2] Bauer Ilona—Hardi László: Gondolatok a profit nagyságáról és realizálási feltételeiről. Közgazdasági Szemle, 1978. 10. sz.

— Tiszta kapitalizmusban — s ezen olyan kapitalizmust értünk, ahol csak tőkések és munkások vannak, a munkások bérüket teljes mértékben elköltik és nincs állami költségvetés, nincs külkereskedelem — a tőkésvállalatoknak a termelés során költségeik merülnek fel. E költségek részben *c*- jellegű költségek, amelyek kisebb részben amortizációból, nagyobb részben anyag- és energiaköltségekből állnak. Legyen az egyszerűség kedvéért a pótlás (az állótőkék pótlása) mindig egyenlő az amortizációval. Az anyagköltségek a *tőkésosztály* számára kiadást és bevételt jelentenek *egyszerre*. Rögtön érthető, hogy a *c* költség kiadás, de bevétel is, az *egész tőkésosztály* bevétele! A kiadás egyúttal valakiknek a *bevétele*, az *eladók* bevétele. Az eladók ez esetben azonban *a tőkésosztály és csakis a tőkésosztály*. Tiszta kapitalizmusban a felmerült *c* költségek szükségképpen a tőkésosztály bevételeit képezik, az utóbbiak pontosan fedezik a *c*-re fordított kiadásokat. Vagyis, ha a *c* költségek változnak, a bevételek is pontosan ugyanolyan irányban és mértékben mozognak, s emiatt a tőkésosztálynak sem nyeresége, sem vesztesége nincs. (Hiszen a bevételek és a kiadások egyenlőek.) Mindez persze egyetlen vállalatra nem érvényes. Csupán azért, mert az *egyes vállalat* költsége nő, a bevétele még nem fog emelkedni.

— A költségek másik része *v* költség, vagyis bérkifizetés. Ha a munkások és alkalmazottak bérüket teljes egészében elköltik, a bérkiadások is bevételt jelentenek a *tőkésosztály* számára. A munkások a bérükért vásárolnak, vásárlásuk növeli a tőkésosztály árbevételét a kifizetett bérekkel megegyező nagyságban. Ha a $(c+v)$ költség nő — például azért, mert az átlagbérek nőnek —, a *tőkésosztály* bevétele ugyanennyivel nő. Ha a költségekben — akár az anyag, akár a bérköltségekben — társadalmi átlagban megtakarítás mutatkozik, a *tőkésosztály* bevétele ugyanennyivel csökken. Egy fillér veszteség vagy haszon nyomára sem bukkanunk tehát akkor sem, ha a költségek *változását* feltételezzük. Merőben más a helyzet az egyes vállalatoknál: ha a vállalat több bért fizet, a bevétele ezzel még nem nő meg, a költségek növekedése csökkenti a profitját. Lényeges, hogy folyton erre ügyeljünk: nem szabad az egyes esetek tapasztalatát mechanikusan általánosítani. Az egyes vállalatoknál a költségmegtakarítás nem csökkenti az árbevételt, de növeli a profitot; ezzel szemben *a makrogazdaságban a költségmegtakarítás alapján* egyetlen fillér profitnövekedésre sem következtethetünk: itt ugyanis *jogosulatlan az a feltevés, hogy miközben a költségek csökkennek, az összes árbevétel változatlan marad*. Ha az utóbbi tételnek az ellenkezőjét állítjuk, logikai hibát követünk el. Ezt a típusú hibát nevezik az „általánosítás csapdájának" (az angolszász irodalom „fallacy of composition"-nak nevezi). Minden polgári közgazdasági tankönyv bevezető része felhívja a figyelmet az „általánosítás csapdájára". Mint marxisták büszkén hangoztatjuk: otthonosan mozgunk a népgazdasági összefüggések világában. Helyesebb lenne így mondani: *illenék* ezekben otthonosan mozogni! Egyelőre még gyakran hibásan általánosítjuk a mikrosíkú tapasztalatokat — pontosabban, sokan ezt teszik —, még egyetemi docensek is gyanútlanul — de magabiztosan — besétálnak az említett csapdába. Ráadásul észre sem veszik, hogy csapdában vannak.

— Menjünk tovább! A tőkésosztálynak vannak *olyan kiadásai* is, amelyek nem jelentkeznek számára *költségként*, semmiképpen nem tekinthetők költségnek. Ezek a felhalmozási kiadások Δc (vagy m_c) és a tőkésosztály fogyasztói kiadásai f (vagy m_k). Az egyetemi tankönyvekben mindig

szó van az új munkaerők vásárlására fordított kiadásokról mint *felhalmozási* kiadásokról (m_v). De, mint majd bemutatom, ilyen *felhalmozási* kiadás *nincs*.

A felhalmozás, vagyis a termelési eszközök bővítésére fordított kiadások, továbbá a fogyasztási cikkek készletnövelése a tőkésosztály árbevételeit a költségek fölé növelik. Számára a költségek mindenképpen bevételt is jelentenek, ezért a felhalmozási kiadások miatt a bevételek a *költségek fölé* nőnek, méghozzá pontosan a felhalmozási kiadásokkal megegyező összegben. Ugyanezt mondhatjuk el a tőkésosztály fogyasztási kiadásairól. Ezek a kiadások nem költségei sem a termelésnek, sem a forgalomnak, a tőkések fogyasztását szolgálják. De ezek is *kiadások*, ezért a tőkésosztálynak mint kizárólagos árueladónak a bevételeit ugyancsak a költségek fölé emelik. Mivel a tiszta kapitalizmusban más kiadások — vásárlások — már nincsenek, az árbevételeknek a költségek feletti többlete pontosan a tőkésosztály fogyasztási és felhalmozási kiadásainak összegével egyenlő. Következésképpen — az adott feltételek mellett — a tőkésosztály profitja nagysága szerint a tőkésosztály fogyasztási és felhalmozási kiadásaival egyezik meg, ezek összege nem más, mint a tőkések összes árbevétele és a termelés, valamint a forgalmazás során felmerült összes költségek különbsége.

Molnár Ferenc vitacikkében felveti, hogy felesleges a társadalmi termék kategóriájából kiindulva elemezni a tőkésosztály profitját makrosíkon meghatározó tényezőket. Hivatkozik Kaleckire: mennyivel egyszerűbben, elegánsabban elemezte ő a profitnagyság mozgását. Igaza van Molnárnak, valóban suta, nehézkes így fogalmazni: makrosíkon a tőkésosztály „pótlást meghaladó kiadásai" határozzák meg a profit nagyságát. Molnárnak viszont figyelmébe ajánlom: amit Kalecki megtehetett, én nem kívánom megtenni, mert más olvasókkal van dolgom, mint Kaleckinek volt. Nekem állandóan bizonyítanom kell: makrogazdasági síkon a termelési költségek által támasztott kiadások egyúttal *bevételt* is jelentenek a tőkésosztály számára, a költségekkel pontosan megegyező bevételt. Bauer és Hardi cikkéből is kiderül: ezt az összefüggést hangsúlyoznunk kell. Hiszen Bauerék továbbra is átviszik a mikrosíkú tapasztalatokat a makrogazdaságra: nem látják be, hogy a makrogazdaságban a költségek változása a profit nagyságát *közvetlenül* nem befolyásolja, vagyis hogy bármint is változzanak a költségek, a profit mindenképpen a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásaival egyezik meg. Természetesen: ha nőnek a költségek és nőnek az árak, ennek megfelelően emelkednek a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásai (ha a felhalmozás és fogyasztás *volumene* változatlan); nő tehát a tőkésosztály *pénzben mért profitja*. Megfordítva: a költségek csökkenése változatlan profitvolumen esetén csökkenti a profit pénzösszegét. Hanem: a profit ekkor is a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásaitól függően változik.

A tőkések felhalmozásra és fogyasztásra fordított kiadásainak tehát az a szerepük, hogy az áruk árát a folyó termelési költségek fölé emeljék. A tőkésosztály felhalmozási és fogyasztási kiadásai nélkül meg sem érthető a kapitalizmusra jellemző jövedelemelosztási mechanizmus működése. E vásárlásokkal *együtt* valósul meg a *nemzeti jövedelem megoszlása* munkabérre és profitra. Nem úgy áll a dolog, hogy a tőkésosztály előbb realizál valamekkora „a munkaerő értékét" meghaladó nemzetijövedelem-részt, profitot, amit aztán elkölthet; ezt a *vásárlásaival együtt* realizálja, a *vásár-*

lások útján megy végbe a nemzeti jövedelem elosztása. Mielőtt a *tőkések* beruházási javakat vagy fogyasztási cikkeket vásároltak volna, nem volt *realizált* profitjuk (mert még el sem adták e cikkeket). Beruházási és fogyasztásicikk-vásárlásukkal együtt profitjuk realizálódik; olyan nagyságban, amekkora vásárlásuk (felhalmozási és fogyasztási kiadásaik) nagysága. (A tőkésosztálynak mindig van saját, vagy kölcsön vett pénze. Ezzel elkezdheti a vásárlásnak és ezzel a profit realizálásának folyamatát.) Mikrosíkon nem a realizált profittal egyenlő az egyes tőkések költekezése: ennél egyenként vagy többet, vagy kevesebbet költenek. Az egyenlőségnek csak makrosíkon kell fennállnia. A tőkésosztálynak viszont a makroszintű profit nagyságáról még csak fogalma sincsen: profitjának és vásárlásainak kiegyensúlyozására nem is törekedhet. Az, hogy a tőkésosztály pótlást meghaladó költekezése és makrosíkon realizált profitja mégis hajszálra egyforma nagyságúak, hogy ezek között a „tiszta kapitalizmusban" *nem lehet* eltérés, csak *a vásárlások nagyságából kiindulva* magyarázható, vagyis: a profitnagyság automatikusan és folyton egybeesik a tőkésosztály mindenkori felhalmozási és fogyasztási kiadásaival, az előbbi az utóbbiakhoz igazodik.

Mindez nem azt jelenti, hogy a tőkésosztály vásárlásai, a sok különálló tőkésvállalat döntései függetlenek a profitszempontoktól, hogy a tőkés termelésnek nem célja a profit realizálása és növelése. Két dolgot azonban nem szabad összekeverni: 1. mi szab meg mit: a tőkés vásárlások nagysága a profit nagyságát, vagy a profit nagysága a tőkés vásárlások nagyságát; 2. mi a tőkés vásárlások, illetve a gazdasági döntések vezérlő motívuma, hajtóereje. Miközben a profitra való törekvés határozza meg — alapjában véve — a tőkések gazdasági döntéseit, így felhalmozási kiadásait is, a tőkés vásárlások nagyságától függ a realizált profit nagysága. Nem arról van tehát szó, hogy eltűnt a kapitalizmusból a profitmotívum mint a tőkések cselekvésének célja, mozgatóereje. A tőkések a *profit növelése érdekében* ruháznak be és teljesítenek felhalmozási kiadásokat. Sok mindentől függ, hogy ezek összege mekkora lesz. De *lesz* valamilyen nagysága, és *ez* határozza meg — makrosíkon — a felhalmozással egyidőben realizálódó profit nagyságát. Persze, hogy vannak a felhalmozásnak korlátai, előfordulhat és sűrűn elő is fordul, hogy a felhalmozási kiadások összege a megelőző periódusban tervezettnél kisebb, mondjuk 60 egység helyett csak 50 lesz. A foganatosított 50 egységnyi felhalmozási kiadás *miatt* csak 50 profit realizálódik, vagyis a tényleges felhalmozási kiadással megegyező nagyság. *Ez* annak a tételnek a tartalma, hogy a profit nagyságát közvetlenül a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásaiból kell levezetnünk. Ha valaki ezt a tételt úgy „értékeli", hogy az egyértelmű a profitnak mint vezérlő motívumnak a tagadásával, akkor nem érti a dolog lényegét, és egészen különböző kérdéseket zavar össze. (Vagy talán nagyon erős az a vágya, hogy egy számára elfogadhatatlannak tűnő tételt megcáfoljon, és ez a vágy viszi tévútra a logikáját.)

A „tiszta kapitalizmus" modellje persze a valósághoz képest leegyszerűsített, a bérből élők vásárlásai ugyanis sohasem voltak pontosan egyenlők a bérekkel, mindig volt állami költségvetés, mindig volt külkereskedelem. A „tiszta kapitalizmus" modelljét ezekkel a tényezőkkel *kiegészítve* már *teljes képet* kapunk arról, hogy milyen tényezők határozzák meg a profit nagyságát a valóságban, különösen a mai kapitalizmus viszonyai között. Röviden a következőkről van szó:

— A munkások megtakarítása a profitot $\Delta c + f$ összeg (tőkések felhal-

mozási és fogyasztási kiadása) alá csökkenti, mert a munkások vásárlásai elmaradnak a bérköltségek mögött. Megfordítva: a munkások többletköltekezése (dissaving) a profitot $\Delta c+f$ összeg fölé emeli, mert vásárlásaik összege meghaladja a bérköltségek összegét. (A tőkéseknek emiatt a v költség fölé nő a bevételük.)

— Az állami költségvetés bekapcsolásával a tőkésvállalatoknak egy új típusú „költséggel", az adóval kell számolniuk. A legegyszerűbb a vállalati profitadók esete. Ha minden adó vállalati profitadó, és a költségvetés kiegyensúlyozott, az adókból fedezett állami vásárlások a tőkések bevételeit növelik, ezek pontosan kiegyenlítik az adók nyomán támadt költségek összegét, és a profit $\Delta c+f$ árösszegű marad. Ha az adó béradó és továbbra is kiegyensúlyozott a költségvetés, az ebből eredő állami vásárlások növelik a vállalatok árbevételét. Emiatt sem tér el a tőkésosztály profitja $\Delta c+f$ összegtől, mert a költségvetés vásárlásainak megnövekedését kiegyenlíti az a bevételkiesés, ami a bérek megadóztatásából származik. Másképpen: a vállalatok számára az adók levonása előtti bér a költség, a munkások csak az adókkal csökkentett bérekből vásárolnak. Ezt egyenlíti ki az állami költségvetés béradókból finanszírozott vásárlása. Vannak még közvetett, fogyasztási és forgalmi adók. Az ebből fedezett állami vásárlások is növelik a vállalatok bevételét, de nem a profitját. A fogyasztási adókat maguk a tőkésvállalatok fizetik be a költségvetésbe. Így is mondhatjuk: megnő a tőkések árbevétele, de pontosan a bevételi többlettel egyenlő összeget fizetnek be a fogyasztási adó formájában. Az eredmény megint csak a következő: profit = $\Delta c+f$.

Egy csapásra megváltozik a helyzet, ha a költségvetés nem kiegyenlített. Ha deficites, vagyis vásárlásai meghaladják az adóbevételek összegét, a tőkésvállalatok bevételei is a költségek fölé nőnek, *most már a költségvetés hatására is*. Sufficit esetében pontosan fordított a helyzet. Ezért a költségvetés deficitje növeli a tőkésosztály profitját $\Delta c+f$ összeg fölé, a sufficit pedig csökkenti a profitot $\Delta c+f$ összeg alá, pontosan a deficit, illetve a sufficit összegével megegyező nagyságban.

— A külkereskedelem hatása a költségvetéshez hasonló. Lehet — elvileg — a külkereskedelmi mérleg kiegyenlített. Ekkor a vásárlások összege a hazai tőkésvállalatokkal szemben nem változik. Gyakorlatilag a külkereskedelmi mérleg egy-egy évben vagy többlettel, vagy hiánnyal zárul. Exporttöbblet esetén a vásárlások összege megemelkedik a hazai tőkésvállalatokkal szemben, ezek magasabb árbevételt érhetnek el az exporttöbblettel megegyező összegben. Importtöbblet alkalmával megfordítva, a hazai vásárlóerő egy — a többlettel megegyező — része külföld felé irányul, ettől a belföldi vállalatok elesnek, árbevételeik közelebb kerülnek a költségekhez. Így az exporttöbblet összege a profitot $\Delta c+f$ fölé növeli, az importtöbblet pedig $\Delta c+f$ alá csökkenti. Ha valakinek az jut az eszébe, hogy az exporttöbblet vagy importtöbblet, továbbá a költségvetés egyenlege befolyásolja *a hazai termelés és így a költségek, valamint a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásainak nagyságát is*, gondoljon a következőkre: a költségek változása egyúttal a bevételek ugyanolyan változását feltételezi, így ez a profit nagyságán nem változtat. Ha változik $\Delta c+f$, azt eleve tudomásul vesszük, hiszen mindig $\Delta c+f$ *mindenkori* nagyságából indulunk ki. *Ezen* túl jön számításba még az export- vagy importtöbblet, és a költségvetési egyenleg mint profitnagyságot változtató tényező. Ezért mindenképpen igaz, hogy

a költségvetési és a külkereskedelmi egyenleg $\Delta c+f$-től felfelé vagy lefelé téríti el a realizált profit nagyságát. Természetes, hogy ezek hatására is változhat a termelés, a költségek és $\Delta c+f$ nagysága. Mitsem változtatnak azonban ezek azon az alapvető megállapításon, miszerint mindenkori árakon mért mindenkori $\Delta c+f$-től térítik el a profit nagyságát felfelé vagy lefelé.

Ezzel eljutottunk az eredmények összegezéséhez és Kalecki egyenletéhez, amely szerint:
a tőkésosztály profitja = tőkések felhalmozása + tőkések fogyasztása — munkások megtakarítása + külkereskedelmi mérleg egyenlege — költségvetés egyenlege.

Ez az egyenlet egzakt módon, egyszerűen, minden lényeges mozzanatot figyelembe véve fejezi ki a makrosíkú profitot meghatározó tényezőket. Rendkívül *rugalmas* meghatározásról van szó, jól vizsgálható vele a *mai kapitalizmusban* tapasztalható profitmozgás *is*. Segítségével megmutatható például, hogy a monopóliumok mennyiben képesek nem a saját, egyéni, hanem az összes, vagyis a *makrosíkú* profitot emelni. Jól kifejezhetők vele a profitmozgás újratermelési összefüggései. Igaz ugyan, hogy ez az egyenlet csak hozzáértő kezekben válik termékennyé. Ha a kérdést rosszul tesszük fel, jó eredményre nem juthatunk vele.

Ezzel el is érkeztem a Bauer—Hardi szerzőpáros kritikájához. Megpróbálom a felvetődő kérdéseket valamilyen rendszerben tárgyalni, ami nem kis feladat, mert Bauer és szerzőtársa a legkülönfélébb ellenvetésekkel állnak elő. Meggyőződésük, hogy amit írok, az *nem lehet* igaz, tehát érveket hoznak fel ellene. De hamis a meggyőződésük, és érveik is — mint azt bizonyítani fogom — egytől egyig rosszak.

Valamiféle rendben csak akkor válaszolhatok, ha a Bauer—Hardi szerzőpár legfontosabb ellenvetéseit emelem ki. Íme, legfőbb hibáim (vétkeim) lajstroma „dióhéjban":

a) Az egész kérdésben nincs igazam, mert Kalecki egyenlete alapvetően hamis. Ezt ugyan nem írják le, de lényegében ezt állítják. Szerintük az is képtelen állítás, hogy „tiszta modellben" a profit nagysága a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásainak nagyságától függ. Ezzel kapcsolatban bizonyítani kívánják: logikátlan vagyok, ellentmondásokba keveredem, és amit írok, az a valósággal összeegyeztethetetlen.

b) Szerintem nem a profit a tőkés termelés célja, ezt legfeljebb csak mikrogazdasággal kapcsolatban ismerem el.

c) Kisebbnek tüntetem fel a profit arányát a nemzeti jövedelmen belül.

d) Nem mutatom be a monopóliumok hatását a profitra, annak nagyságára, modellem történelmietlen.

e) Nem folytatok minőségi elemzést, nem mutatom meg a termelési hátteret, a profit függését az értéktöbblettől, megkerülöm az osztályviszonyokat.

Ellenvetéseiket az iménti sorrendben tárgyalom. Mindjárt megjegyzem, hogy az *a)* pontban jelzett kritikájukra aligha lehet logikus rendben reagálni, mert bírálóim jórészt hajánál fogva előráncigált érvekkel álltak elő: egybeömlesztették mindazokat az érveket, amiket valahogyan összeszedtek. Ezek szinte ötletszerűen követik egymást. Nézzük most már az érveiket közelebbről:

a) Bauerék természetesen sehol sem arról írnak, hogy mit értettek meg, mit nem, ők végig „nem értenek egyet". Azt azonban, hogy az összefüggé-

seket nem értik, lépten-nyomon elárulják. Ime egy példa: „...ha visszatérünk ahhoz a szerző által is idézett tételhez, hogy a profit nagysága az ár és az önköltség különbözeteként határozható meg, úgy nehéz belátni, miért nem képes a tőkésosztály mint a termelési eszközök tulajdonosa a termelési költségek csökkentésével makroszinten is *közvetlenül* befolyásolni a profit nagyságát" (1224. l.). Lehet, hogy ezt nekik nehéz belátni, de a magyarázatot már többször is megadtam. Bauerék nem veszik észre: jogtalan az a feltételezésük, hogy a költségek csökkenése nyomán a tőkésosztály árbevétele változatlan marad. Ha egy kicsit is foglalkoznának input-output táblázatokkal, azonnal rájönnének: makrosíkon a termelési költségek csökkenése az árbevételek csökkenését feltételezi. Bauerék az általam idézett mondatot slusszpoénnak szánták, csakhogy az megfordítva csattan.

Cikkük 1216—1217. lapján, ahol logikátlanságomat, továbbá a vitatott tétel képtelenségét bizonyítani akarják, tökéletes a zűrzavar. Erről árulkodik a zavaros, alig érthető fogalmazás is. Csak a legdurvább hibákat emelem ki, és nagyon tömören összegezem a véleményemet.

— Nem állítom, hogy egyensúlynak kell létrejönnie ahhoz, hogy a profit és a tőkés vásárlások egyenlősége megvalósuljon. Csak ezt mondom: az a *szélsőséges eset*, amit a *b)* jelű sémában alkalmaztam, nem állhat fenn sokáig. Éppen azt szögezem le, hogy a pótlást meghaladó tőkés vásárlások, valamint a realizált profit egyenlősége „minden elképzelhető változatban fennáll"! Vagyis újratermelési egyensúly és az egyensúlytalanság esetében is. „Ezen még az egyensúlyzavar sem változtat."[3] Ennek ellenére Bauerék képesek azt leírni, hogy nálam a gazdasági egyensúly érvényesülése a bizonyítás lényeges eleme, majd „agyonvágnak" azzal, hogy a kapitalizmusban nem lehet folyamatos egyensúly, és az áruk nem realizálhatók maradéktalanul.

— Fennakadnak azon a gondolaton, hogy a tőkések pótlólagos termelőeszköz-vásárlása, felhalmozása a költségekben is növekményt eredményez. (Megnövekednek például az elhasznált *c* pótlásával kapcsolatos kiadások.) Kijelentik, hogy a pótlás még szerintem sem profit. Biztosan arra gondolnak, hogy mondjuk 100 pótlólagos felhalmozás csak úgy valósulhat meg, ha a termelést növelik, de ez költségekkel jár, például több *c* felhasználásával. Nem gondolnak arra, hogy a tőkésosztály költsége nemzetgazdasági síkon a tőkésosztály bevétele is, vagyis az nem csökkenti a tőkésosztály profitját a felhalmozási, így a pótlólagos felhalmozási kiadásai alá. Látván, hogy ezen Bauerék mindig fennakadnak, mostani cikkemet ennek az összefüggésnek a *részletes* kifejtésével kezdtem. Írtam azonban erről az első cikkemben is, méghozzá mintegy másfél oldalon keresztül. Sémát is közöltem a könnyebb érthetőség kedvéért! Minden hiába, mert Bauerék a következőket írják: „Persze lehet, hogy mindezek az ellenvetések nem jogosak, mert a szerző tétele pusztán annyi, hogy a tőkésosztály pénzprofitja makroszinten bármely feltétel esetén, automatikusan annyi, amennyi a pótlást meghaladó vásárlása — ebben az esetben viszont a cikkben alkalmazott bizonyítás feleslegesnek tűnik." (1218 l.) Megvallom, nem értem. Bizonyítás nélkül is elfogadnák Bauerék, hogy a profit (a „tiszta modellben", mert csak abban igaz) a pótlást meghaladó tőkés vásárlással egyenlő? Akkor miért nem fogadják el a bizonyítással együtt sem? Ismétlem, nem értem.

[3] Erdős Tibor: A profit nagyságának meghatározottságáról a „tiszta kapitalizmusban". Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz. 1176. l.

— Arról a nem létező feltevésemről írnak, hogy a tőkések felhalmozási kiadásainak növekedése 0,2-es *változatlan profithányad* mellett a *termelési eszközök* termelésének ötszörös növekedését indikálja. Nem erről írtam! A *termelés* ötszörös növekedéséről van szó, vagyis ebben szerepel a *fogyasztási cikkek* termelésnövekménye is. Ha a termelés csupán termelési eszközök termeléséből állna, akkor tényleg ötszörösére nőne a *termelési eszközök* termelése. Az, hogy az utóbbiak termelése milyen mértékben bővül, függ az I. és II. osztály arányától. *Ha* az arány 50—50 százalék, akkor a termelési eszközök termelésnövekménye a Δc-nek 2,5-szöröse (0,2-es profithányad esetén).

— Tudtul adják, hogy profit a fogyasztási cikkekben is realizálódik, amelynek nagy részét a munkások vásárolják meg. Nem értik, hogy a termelési eszközök *és* fogyasztási cikkek eladásával realizált profitnak kell pontosan egyenlőnek lenni — az *úgynevezett* „tiszta kapitalizmus" esetén — *a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásainak összegével*. Vagyis, *nem* arról van szó, hogy az *egyes esetben*, csak tőkés vásárlás realizál profitot. Megint a makro- és a mikroösszefüggések összezavarásával van dolgunk.

— Azt hiszik, ha a nominálbérek színvonala nő, akkor a profithányad nem alakul a „követelményeknek megfelelően". Pontosabban, azt hiszik, hogy ilyen esetben a profit emiatt nem lehet egyenlő a tőkés felhalmozás és fogyasztás összegével. Megint arra a fejtegetésemre kell hivatkoznom, hogy a költségek változásával együtt változik a tőkésosztály bevétele is, hogy bevételüket a felhalmozási és fogyasztási kiadások szükségképpen a mindenkori költségek *fölé* emelik, mégpedig nagyságukkal megegyező összegben.

Bauerék a pénzügyi és hitelszféra oldaláról is bemutatják, „mennyire képtelen" az álláspontom. Én ugyanis — Bauerék képzeletében — azt hirdetem, hogy a profit a tőkésosztály kénye-kedve szerint alakulhat, semmi más nem kell hozzá, mint vásárlásaik növelése. Vagyis én azt állítom — Bauerék szerint —, hogy a tőkésosztály vásárlásait nyakló nélkül növeli, és ennek érdekében a bankokkal szemben adósságát korlátlanul emeli. Pedig csak a következőket mondom: „Ha a tőkéseknek nincs tartalék pénzük, a pótlólagos vásárlásokra a banktól hitelt vesznek fel... Semmilyen *pénzügyi* akadálya nincs annak, hogy a tőkésosztály pénzkiadásai meghaladják a megelőző periódus pénzbevételeit."[4] Ha a banktartozások és a tőkés vásárlások összege 1 százalékkal nagyobb, mint a megelőző periódusban, akkor a hitelek korlátlan növeléséről van szó? És ha 10 százalékkal nagyobbak? (Egyáltalán, tudják-e kritikusaim, hogy a tőkésországok bankjai évente hány százalékkal növelik a kibocsátott pénz mennyiségét? Átnézték-e a megfelelő pénzügyi statisztikákat?) Elfelejtik Bauerék, hogy a mai kapitalizmusban a pénzmennyiség növekedése mindig a bankok hitelnyújtását feltételezi, s kiegyensúlyozott költségvetés és külkereskedelmi mérleg esetén döntően a vállalatok hitelfelvételét? Mit szól a Bauer—Hardi szerzőpáros ahhoz, hogy a tőkésországok zömében a pénzmennyiség évi növekedési üteme az 1970-es években 10 százalék körül van, számos tőkésországban azonban ennél jóval nagyobb ez az ütem? Hihető ennek alapján, hogy a tőkésosztály vásárlása tényleg nagyobb lehet, és valójában is nagyobb, mint a megelőző év vásárlása? Továbbá! Mit tanítanak Bauerék a „Kölcsöntőke" című témában, nem azt, hogy a tőkések a termelés bővítése, *vásárlásaik nö-*

[4] Erdős Tibor: I. m. 1181—1182. l.

velése érdekében hitelt vesznek fel? Mi célt szolgál például a váltóleszámíttatás? Mindezek után mi értelme annak a fejtegetésnek, hogy a bankok hitelnyújtásának *van* gazdasági korlátja? Az az „értelme", hogy a fejemre olvassák: a profit nem nőhet a tőkésosztály kénye-kedve szerint, hiszen a pénzmennyiség nem nőhet korlátlan ütemben — normális körülmények között! Vitabeli ellenfelük szájába képtelen állítást adnak, hogy aztán ezt az állítást megcáfolják. Bauerék nem velem vitatkoznak, hanem egy saját maguk által kiagyalt eléggé korlátolt és nem marxista ellenféllel. Itt értünk el ahhoz a ponthoz, hogy „szerintem" a makrogazdaságban már nem a profit a termelés célja.

b) Nézzük, hogyan leszek Bauerék szemében — mondjuk így — olyan, mint egy nem marxista. A marxisták a tőkések gazdasági döntéseit mint a profitmotívum által legalábbis nagyon lényegesen meghatározott döntéseket kezelik. A marxisták szerint a tőkések felhalmozási tevékenységét a profitkilátások motiválják. Megjegyzem, hogy ezt a polgári közgazdászok többsége sem tagadja, legalábbis a tőkések döntésének egyik meghatározó tényezőjének tekintik a profitkilátásokat. Ebben a vonatkozásban Bauerék értékelése szerint még ott sem tartok, ahol a polgári közgazdászok többsége tart.

Újból abból kell kiindulnom, amit Bauerék nem vesznek tudomásul: nem az volt a feladatom, hogy a tőkések döntéseit meghatározó tényezőket elemezzem, hanem a következő kérdés megválaszolása: igaz-e, hogy — tiszta kapitalizmus esetén — a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásainak nagyságából lehet levezetni a profit nagyságát, vagy megfordítva, a profit nagyságából a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásait. Vagyis miért hamis az a tétel, hogy makrosíkon előbb realizálódik a profit, amelyet azután a tőkésosztály elkölt, vagy csak részben költ el. Természetes, hogy eközben többnyire így fogalmaztam: *ha* a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásai nőnek, *ha* a tőkések nagyobb költekezésre szánják el magukat, a profit így és így alakul. Itt nincs szó valami „magántőkés profitérdektől elkülönült *makrogazdasági érdekről*, hanem csupán a tőkésosztály tömeges cselekvésének — vásárlásainak — objektív eredményéről. Vitapartnereim ezt nem látják be, gyanússá válok és állítják: azt a főbenjáró bűnt követem el, hogy a tőkések vásárlási döntéseit autónom — értsd a profitszempontoktól független — döntésekként kezelem. Aki csak kicsit járatos a marxista politikai gazdaságtanban, az tudja, hogy a vád tartalma ez: tagadom, hogy a tőkés termelés célja a profit elérése és növelése, ezzel aztán mindent tagadok, megkerülöm az osztályviszonyokat, az osztályellentéteket stb. stb.!

„Megtudom" Bauerétól, hogy a tőkésosztály döntéseit a profitkilátások határozzák meg: „a tőkés vásárlásokat nemcsak a múltbeli profit, hanem a profit várható alakulása, a jövőbeli profit is determinálja". Nem zavarja őket, hogy még a „kritizált" első cikkemben is ezt írom: „ a most tapasztalt profitnövekedés kedvezően befolyásolja a tőkések üzleti kalkulációit, várakozásait, emitt felhalmozási és esetleg fogyasztási kiadásaik a következő periódusban emelkednek, aminek következtében a profit újból nagyobb lesz..." „A profit növekedése esetén a »várakozások« kedvezően alakulnak, a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásai ennek következtében *nagyobbak* lesznek..."[5] Hadd oktassam ki én is Bauerékat: a „várakozások"

[5] Erdős Tibor: A profit nagyságának meghatározottságáról a „tiszta kapitalizmusban". Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz.

fogalma itt pontosan ennyit jelent: profitkilátások, jövőbeli profit. Vagyis pontosan ezt írom: a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásai a profitkilátásoktól, a profit várható alakulásától függően nőnek. Ezzel ezt hangsúlyozom: a tőkések cselekvése a profitkilátásoknak van alárendelve. Ez azonban még nem minden!

Megtudhatjuk Bauerék cikkéből, hogy én a profitot mint a tőkések döntéseit motiváló faktort csak *mikrogazdasági* síkon ismerem el, makrogazdasági síkon azonban a kapcsolati rendszer szerintem megfordul: a profit okból okozattá válik. Nem erről van szó! Az egyes tőkésvállalatok vezérlő motívuma mindig a profit növelése. Ennek érdekében döntenek — például felhalmoznak —, és az összes tőkés felhalmozástól és fogyasztástól függ makrosíkon a profit *tényleges* nagysága. Ennek aránya csökkenhet is, miközben minden egyes tőkésvállalat a profit növelésére törekszik.

A szerzőpáros hivatkozik egyik könyvemre, ahol — a többi között — makrogazdasági összefüggéseket is vizsgáltam és a vállalatok döntéseit függővé tettem a várható profit nagyságától. Bauerék úgy tesznek, mintha csak *mikrogazdasági* összefüggésekre céloztam volna. Pedig itt *makrogazdasági* összefüggésekről is tárgyaltam. „Ha a profit növekedése nem várható, az a magán tőkés*vállalatok* beruházási kiadásainak csökkenésére vezet, tehát éppen annak a tételnek a csökkenésére, amely a tőkések összes vásárlásaiban egyre nagyobb arányt ér el. Ez azt jelenti, hogy *nemzetgazdasági méretekben* az összes vásárlások függnek a profit mozgásától..."[6] Ebben a könyvben a tőkésosztály profitjának nagyságát már a tőkésosztály vásárlásaival, azok összegével határoztam meg. Az „értéktöbblet, illetve profit akkor nőhet gyors ütemben, ha a tőkés felhalmozás gyorsan nő. A felhalmozás legnagyobb része beruházás. Ezért úgy is fogalmazhatok, hogy a *profit gyors növekedésének feltétele a bővítések gyors emelkedése.*[7] Mégis a profitmotívum szerepéről a következőképpen foglaltam állást: „Nem értek egyet azzal a felfogással, hogy ma a profit a tőkésvállalatok döntéseit sokkal kevésbé motiválja, mint korábban."[8] Itt nem *egy* vállalat, hanem az összes vállalat döntéseiről van szó. Nem különös, hogy amikor Bauerék könyvemre hivatkoznak, egész fejezetekről elfeledkeznek?

c) Ráadásul — horribile dictu — „kisebbnek tüntetem fel" a tőkésosztály részesedését az adott évben termelt új értékből, „elmosom" a profit és a működőtőke közötti határt. Miért „vonatkoztat el a szerző a legtipikusabb tőkés vásárlástól, az új munkaerő-vásárlástól, miért sorolja be az m_v-t egyszerűen a *v*-be" — írják. Válaszommal mindjárt szaporítom azoknak a tételeknek a számát, amivel Bauerék „nem értenek egyet".

Ha egyszer igaz az, hogy a tőkésosztálynak a *költségeit meghaladó vásárlásaitól* függ a profit nagysága, és ezzel a tőkésosztály részesedése a termelt új értékből, az új munkások bére nem lehet *m* és nem lehet profit! Ugyanúgy nem lehet, mint ahogyan a meglevő munkások bérének emelése sem lehet az. A költségek alakulása szempontjából tulajdonképpen mindegy, hogy a bérnövekményt a régi vagy az új munkások kapják-e meg. A mindenkori profit az árbevételnek az a része, amely a mindenkori költséget meghaladja. Mivel a profitot a tőkésosztály a költségeket meghaladó vá-

[6] Erdős Tibor: A termelés korszerűsödése és a gazdasági növekedés. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 218. l.
[7] Ua. 204. l.
[8] Ua. 209. l.

sárlásain keresztül hasítja ki magának, az új munkások bére sem m, sem profit, ugyanolyan költség, mint a már szokásosan kifizetett bér, vagy a meglevő munkásoknak folyósított bérnövekmény. Igaz, eddig én sem így tárgyaltam ezt, dehát az ember holtáig tanul. (Már aki tanul!) Viszont ünnepélyesen kijelentem — megint horribile dictu —, hogy ezentúl soha nem jelölöm az új munkásoknak kifizetett bért m_v-vel. Ennek alapján úgy tűnhet ugyanis, hogy a *profit* egy részét fordítják bérkifizetésre, a félrevezető jelölés helyett ezt *ezentúl mindig* Δv-vel fogom jelölni. (A már meglevő munkások béremelését is Δv-vel jelölhetjük.) Az újratermelés alapegyenlete pedig ez: $c_2 + \Delta c_2 = v_1 + \Delta v_1 + f_1$. (Ily módon elég konzisztensen értelmezhetők az újratermelés egyensúlyi feltételei.) Az újratermelési sémákban szereplő szimbólumok közül pedig csak a $\Delta c_1 + \Delta c_2 + f_1 + f_2$ reprezentál majd profitot, illetve értéktöbbletet. Persze, hogy kisebbnek tüntetem fel a tőkésosztály részesedését az új értékből az *eddig megszokotthoz, de nem a valósághoz* képest! Bauerék olyan profitarányt mutatnak ki papíron, ami nekik jólesik, ettől azonban a *valóságos arány* a legkevésbé sem változik.

A pontosság kedvéért meg kell jegyeznem, hogy az új munkások fizetésével összefüggésben — meghatározott körülmények között — létezhet egy bizonyos profitrész. Ez aranypénzrendszer — még inkább aranyérmeforgalom — esetén merülhet fel. Az új munkások fizetése pótlólagos *pénztőkét*, aranyérme-forgalom esetén pótlólagos forgalmi tőkét, aranypénzt igényel. Emiatt a tőkések egymás közti vásárlásai — az aranytermelők és ipari tőkések közti vásárlások — megnőhetnek, az aranypénzkészlet növelése érdekében is *felhalmozásra* van szükség. Ez a felhalmozás növelné a tőkésosztály profitját.

Ez a profit azonban meglehetősen jelentéktelen arányú volna. A mai feltételeket figyelembe véve: a foglalkoztatottak létszáma a fejlett tőkésországokban átlagosan évi 0,2—0,4 százalékkal nő. Ha a bérek aránya a nemzeti jövedelemhez képest 70 százalék — és ez nagyjából megfelel a valóságnak —, akkor a létszámbővülés miatt a bérkifizetés növekménye a nemzeti jödelemnek 1,5—3 *ezrelékét* tenné ki! Ennél is kisebb volna a *pénztőke* növelésére irányuló *felhalmozás*, ami tényleg a profitot növelné! A kiszámított — mondjuk 3 — ezreléket a forgótőke átlagos forgási sebességével kell korrigálni. Ha a forgási szám évente 3, akkor a pénztőkére irányuló felhalmozás a profit arányát a nemzeti jövedelemnek csak 1 ezrelékével növelné! A mai pénzrendszerben pedig még erről sincs szó! A pótlólagos pénztőke hitelfelvétellel fedezhető. Ily módon nő a tőkésosztály pénzvagyona, és nő a banktartozása. (Tiszta vagyona tehát változatlan.) A kölcsön vett pénzből kifizeti az új munkások bérét — nő a költség —, de az új munkások vásárlásaival megnő az árbevétel is. A profit egy szemernyit sem változik, a Δv nem profit, az ehhez szükséges pótlólagos pénztőke sem profit. Marad profitnak a $\Delta c + f$.

d) Bírálóim hiányolják a monopolista viszonyok elemzését, s eközben kritizálják a makrosíkú profitmozgás vizsgálatát szolgáló modellt is. Bauerék lényegében véve azt állítják, hogy egy soha sem volt világot ábrázoló modellt hoztam létre: a modern kapitalizmus államtól, külkereskedelemtől mentes „tiszta modelljét" alkottam meg, nem mutatom meg a monopolista viszonyok hatását a profitra. Valójában az általam használt modellben szerepel az állami költségvetés, ugyanígy a külkereskedelem is. Abban — expressis verbis — csak a monopóliumok nem szerepelnek. Node

miért is kellett volna a modellbe a monopóliumokat *külön* bekapcsolnom? A profit — makrosíkon — *mindig* akkora, amekkorának Kalecki egyenletében meghatározza. És a modell kitűnően alkalmas a monopolista viszonyok *makroszintű* profithatásának bemutatására is: Ha például a monopóliumok hatására a *költségvetés deficites* — vagyis ha az államot túlköltekezésre késztetik — vagy hatásukra a *külkereskedelmi mérleg aktív* (például az importárak csökkentése miatt) a monopóliumok a profitot *makrosíkon* is emelik. Emelhetik azáltal is, ha valamilyen módon — például az állami intézkedésekkel együttesen — *beruházási konjunktúrát* váltanak ki, és ha *fogyasztási hitelek* nyújtása útján a bérből élőket folyó bérüknél nagyobb vásárlásra késztetik. Ha a monopóliumok az említett változásokat nem tudják elérni, profitjukat anélkül növelik, hogy az összprofitot emelnék, profitjuk ilyenkor csak más tőkések rovására nőhet. Ismétlem: *makrosíkú* profitról van szó, *nem egyes* monopóliumok vagy monopolista ágazatok profitjáról. Az utóbbi esetben — egyebek közt — a *belföldi* monopolista árpolitika *is* tényezője a profitnak, az előbbi esetben viszont csak a költségvetési deficit, a külkereskedelmi többlet, a felszított beruházási tevékenység és a fogyasztói hitelek növelhetik az összes, vagyis a *nemzetgazdasági síkon* realizált profitot. A modell tehát egyrészt *érzékenyen* reagál a monopolista viszonyokra, másrészt segítségével *konkrétan* válaszolhatunk arra a kérdésre, hogyan hatnak a monopolista viszonyok az *összes profit* nagyságára.[9] A modell nem mutatja meg persze, hogy mitől függ az *egyes* monopolvállalat profitjának nagysága, ez azonban nem is feladata, lévén *makrogazdasági* modellről szó. Egyébként nem is az *egyes* monopolvállalat profitjának nagyságát meghatározó tényezőket kell tisztázni, ezek régóta eléggé ismertek.

Vitapartnereim még csak azt sem mondhatnák jogosan, hogy a monopolista viszonyok makroszintű profithatására nem mutatok rá. (Azaz nemcsak az nem igaz, hogy a modell *alkalmatlan* a monopolista viszonyok hatásának bemutatására.) Második cikkemben ezt írom: „A monopóliumok persze befolyásolhatják a profit makroszintű alakulását, ha együttesen növelik beruházásaikat, ha a költségvetést deficites költekezésre késztetik, illetve sikerül — részben az állam segítségével — exporttöbbletet kialakítaniuk. Növelhetik a monopóliumok az összprofitot a monopolárakon keresztül is, amennyiben az exportált áruk esetében érnek el monopolárat és ez hozzájárul az exporttöbblet kialakításához... Nem véletlen, hogy minden országban törekednek exporttöbbletre. Ha a monopóliumok az *összprofitot* növelik, akkor azt az említett eszközök felhasználásával *együtt* tudják biztosítani és nem egyszerűen a monopolárak emelésével."[10]

Eléggé világosan fogalmaztam, és eközben tulajdonképpen a „történelmietlen, soha sem volt világot ábrázoló modell" segítségével mutattam be konkrétan, hogyan növelhetik a monopóliumok az *összprofitot*. Lehetséges lenne, hogy Bauer Ilona és Hardi László ezt nem vették észre?

Ha valaki arra kíváncsi, hogy mi a Bauer—Hardi-féle megoldás, azaz hogy szerintük hogyan hatnak a monopóliumok az összprofitra, olvassa el cikkük 1222. és 1223. lapját. Mindenekelőtt azt tapasztalja, hogy nagy-

[9] Ilyen konkrét elemzésre jó példa Erdős Péter és Molnár Ferenc cikke: „Az ár- és profitalakulás, valamint a deficitfinanszírozás néhány összefüggése". Közgazdasági Szemle, 1978. 7—8. sz. 883—910. l.

[10] Erdős Tibor: Profitnagyság a mai kapitalizmusban. Közgazdasági Szemle, 1978. 2. sz. 217. l.

részt az *egyes* monopóliumok profitjáról írnak, mintha nem vennék észre miről van szó: az *összprofit* alakulásáról. Másodszor: nem irigylésre méltó annak a helyzete, aki ebből akarja megtudni, mitől is függ a monopolkapitalizmusban a profit nagysága. Ilyesféle mondatokat talál: A minél nagyobb profit mint alapvető motivációs tényező a „monopóliumok esetében azonban... egyfelől sokkal bonyolultabban jelentkezik: a finánctőke uralmi és ellenőrzési funkciójának érvényesülése feltétele a hosszú távú profitmaximalizálásnak, de ugyanakkor ellentmondásba is kerülhet a közvetlen profitérdekkel, másfelől a megváltozott viszonyok között a profitcél lényegesen eltérő módon realizálódik, a monopóliumok, a közvetetten monopolizált ún. bolygóvállalatok és a nem monopolizált vállalatok számára." (1222. l.) Ez így megy két oldalon keresztül. Lényegében véve csak azt tudhatjuk meg, hogy a kérdés bonyolult. Én úgy vélem, ennyire mégsem bonyolult.

Komolyra fordítva a szót: a „tiszta kapitalizmus" modellje és a külkereskedelmet, valamint az állami költségvetést is bekapcsoló modell között alapjában véve fokozatbeli különbség van. E modellegyüttes inkább arra szolgál, hogy az egyes tényezőket *fokozatosan* kapcsolhassuk be a vizsgálatba. Az elvonttól haladunk a konkrétabb felé, a mai kapitalizmust — a monopóliumok hatásával együtt — a költségvetés, valamint a külkereskedelem figyelembevételével kell elemezni. Félreértés, hogy az első cikkben a mai modern kapitalizmus „tiszta" modelljét alkottam meg. (A cím sem erre utal, igaz a címválasztás lehetett volna szerencsésebb is.) A két cikket *együtt* kell nézni, túl hosszú volt a kettő, egy számban nem lehetett közölni. Értelmetlen dolog a címek mögött valamilyen elméleti megfontolást keresni.

Ami nagyon lényeges: a modell nem az enyém, nem is Erdős Péteré, hanem Kaleckié. A vitatott két cikkben tehát semmiféle modellt nem alkottam, azt csak átvettem Kaleckitől. Bauerék tehát ebben a kérdésben nem is velem, hanem Kaleckivel hadakoznak, Kalecki alkotta a szóban forgó „történelmietlen, soha nem volt világot ábrázoló modellt". Bauerék — akikre nagyon is ráférne, hogy Kalecki műveit *megismerjék* — tulajdonképpen *kioktatják* a modellalkotás buktatóiról Kaleckit, aki ezen a területen is a világ legnagyobbjai közé tartozott. Ha már Kaleckival vitatkoztak, felvetődhetett volna bennük a következő kérdés: vajon Kalecki nem értette-e a tőkés profit nagyságát meghatározó tényezőket, a tőkés profit lényegét, vagy pedig ők nem értették meg Kalecki gondolatmenetét (amelyet feltehetőleg soha nem is olvastak).

e) Még egy kérdésre kell kitérnem — az úgynevezett minőségi elemzés problémájára. Bauerék lényegében véve a következőre gondolnak: A profit nagyságát az értéktöbblet határozza meg, az utóbbit pedig a munkaerő értékéből kell levezetni. Az új értéknek a munkaerőértéket meghaladó része, vagyis az értéktöbblet határozza meg a profit nagyságát. A profit a megjelenési forma, az értéktöbblet a tartalom. A tartalom a meghatározó a formával, a minőség a mennyiséggel szemben, a profit nagyságát az értéktöbbletből levezetni annyi, mint minőségi elemzést végezni, ez az, amit én nem — vagy nem megfelelően — csinálok. Vitapartnereim kritikájának az a veleje, hogy nem tulajdonítok kellő jelentőséget a munkaerő értékének és az értéktöbbletnek, a profitmozgást nem ezekből vezetem le, tulajdonképpen nem törődöm a „végső aktust megelőző és meghatározó folyamatokkal: az új érték termelésével és elosztásával". Valamilyen meghatározó folyamatról van tehát szó: előbb termelik meg és osztják el az új értéket, a tőkésosztály

valahogyan — ki tudja hogyan — megkapja a termelt *értéktöbbletnek* megfelelő *profitot*, és csak azután költheti el.

Mellőzve annak ismételt bizonyítását, hogy profit — a tiszta modellben — nem létezhet a tőkésosztály vásárlásai nélkül, hogy az éppen *vásárlásokon keresztül realizálódik* a tőkésosztály számára, vagyis hogy a profit mint elosztási kategória, nem előzheti meg a tőkésosztály vásárlásait, a következővel kell kezdenem:

Egy szóval sem tagadtam, hogy a munkaerő értékének és az értéktöbbletnek van — *bizonyos* — meghatározó szerepe a profit nagyságával szemben. Cikkeimből nem ennek az összefüggésnek a tagadása, hanem éppen az igenlése olvasható ki. (Erre a problémára visszatérek.) Ugyanakkor ki kell jelentenem: ha a profit nagyságát csupán a munkaerő értékéről és az értéktöbbletről szóló általános fejtegetéssel akarjuk meghatározni, akkor *semmi konkrétumot* sem mondhatunk róla. Ha ezt a gondolati utat követjük mindvégig, az általánosságok területén maradunk, és csak ennyire juthatunk: a profit hosszabb időn át minden bizonnyal nő. Felvetődnek azonban a következő kérdések: Mennyivel nőtt a profit? Nőnie kellett-e adott periódusson belül a profit arányának a nemzeti jövedelmen belül? Csökkenhetett-e a profit aránya? Mi magyarázza a profit arányának konkrét mértékű növekedését vagy csökkenését? Ezekre bizony Bauerék semmit sem tudnának — megalapozottan — válaszolni. Miért nem?

Először: még ha pontosan meg is tudnánk mondani, hogy mennyi ma, vagy mennyi volt 10 évvel ezelőtt a munkaerő értéke, vagy esetleg mennyi lesz 10 év múlva (mindezt persze nem tudjuk megmondani), akkor is szembetalálnánk magunkat azzal a ténnyel, hogy a munkaerőt nem szükségképpen az értékén fizetik meg. Bauer Ilona és Hardi László sem tagadja, hogy a profitnagyság a munkaerő értékét meghaladó új érték nagyságától mindig eltér. Elismerik, mégpedig egy Marx idézettel, hogy a profit lehet *kisebb* az értéktöbbletnél. Az idézett soron következő mondatát már lehagyták. Az általuk idézett *utolsó* mondat a következő: „Mindenesetre még akkor is, ha az értéktöbbletnek egy, az áru árában ki nem fejezett része veszendőbe megy az árképzés szempontjából, az átlagprofit plusz járadék összege normális formájában soha nem lehet nagyobb az összértéktöbbletnél, bár kisebb lehet annál." A *következő* mondat, amit *lehagytak:* „Az összeg normális formája a munkaerő értékének megfelelő munkabért feltételez."[11] Az utolsó mondat jelentése: ha a munkaerő értéket megfizetik, a profit (+ járadék) nem lehet nagyobb az értéktöbbletnél, de *ha nem fizetik meg*, akkor bizony nagyobb annál. Összegezve: a profit az új érték és a munkaerő értékének különbségénél *nagyobb és kisebb* is lehet. Aki ezek után kíváncsi arra, mitől függ közelebbről a profit nagysága, forduljon a Bauer—Hardi szerzőpárhoz. (Ezzel azonban a témának még nincs vége.)

Másodszor: az a fogyasztásicikk-mennyiség, amelynek értéke elvben meghatározza a munkaerő értékét, *nem független* a tőkésosztály vásárlásaitól — konkrétan — felhalmozási és fogyasztási kiadásaitól. Nem vitatom — sőt cikkeimben is hangsúlyozom —, hogy a tőkésosztály felhalmozási és fogyasztási kiadásai függnek a munkásosztály ellenállásától. Az azonban távolról sem igaz, hogy a munkásosztály fogyasztása hosszabb idő átlagá-

[11] Marx: A tőke. III. könyv. Marx—Engels Művei, 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 784. l.

ban bekerülő fogyasztási cikkek mennyisége — amelynek értéke meghatározza a munkaerő értékét — független a tőkésosztály felhalmozási tevékenységétől és fogyasztásától. Egyéb feltételeket adottnak véve a tőkésosztály vásárlásainak aránya — tartósan is — nagyobb akkor, ha a termelés tőkeigényessége magas, és a növekedés üteme gyors. Megfordítva, a termelés alacsonyabb tőkeigényessége *és* lassúbb növekedése esetén — a felhalmozási kiadások alacsonyabb aránya miatt — a tőkésosztály vásárlásainak aránya is alacsonyabb. Önmagában a tőkeigényesség színvonala is *tartósan befolyásolja* a tőkések felhalmozási kiadásainak arányát. De vajon levezethetők-e a tőkésosztály kiadásai — köztük a felhalmozási kiadások — *egyedül* a tőkeigényesség színvonalából? Egyedül ebből nem vezethető le, mert számolni kell a munkásosztály gazdasági harcával is. *Nem tekinthetünk* el azonban a tőkeigényesség nagyságától és alakulásától sem! Ha ez emelkedik, a felhalmozási kiadások aránya tendenciájában nő, a munkásosztály fogyasztásának aránya tendenciájában csökken. Az tehát, hogy a munkaerő értéke és annak aránya az új értékhez képest mekkora, függ a tőkeigényesség tényleges alakulásától és a tőkések felhalmozási kiadásainak arányától *is!* Röviden: *nem igaz*, hogy a munkaerőérték és az értéktöbblet *eleve adott*, meghatározó nagyság, amelytől a tőkések kiadásai *csak* függhetnek. Bizony, az összefüggés fordított is lehet: mert viszonylag hosszabb időszakban ilyen és ilyen arányú a tőkésosztály felhalmozásra és fogyasztásra fordított kiadása, a termelt nemzeti jövedelemből a megszokott arány szerint ennyi és ennyi fordítható a munkásosztály fogyasztására, ennyi és ennyi a v, emögött ennyi és ennyi a munkaerőérték. Feleakkora tőkeigényesség esetén tartósan kisebb volna a tőkésosztály felhalmozási kiadásainak aránya és nagyobb lehetne a munkaerőérték, valamint ennek aránya a nemzeti jövedelemben. Összegezve: a) Elvileg is nehezen körülhatárolható, mekkora a munkaerő értéke és az azt meghaladó új értékrész; b) A profitnagyság mindig eltér *attól* az értéktöbblettől, amelyről nem tudjuk, hogy mekkora; c) Ez az értéktöbblet a tőkésosztály fogyasztásától és felhalmozási tevékenységétől *is* függ, mert a munkaerő értéke bizonyos értelemben „maradék érték". Ezek után nem tudom komolyan venni azt a kívánságot, hogy a *profitnagyság konkrét meghatározásánál* a munkaerő értékét meghaladó új érték nagyságából induljak ki. (A feladat ilyen megoldását átengedem bírálóimnak.)

A profitnagyság meghatározásakor a munkaerőérték figyelembevétele célravezető, mert ezzel az elosztással kapcsolatos — a profit és a bér arányának változásával összefüggő — szigorú *társadalmi korlátokra* hívjuk fel a figyelmet. Ha a „bér a munkaerő értéke alá esik" — nő a munkásosztály ellenállása, erősödik gazdasági harca. Nem tudjuk pontosan, mekkora a munkaerő értéke. Tudjuk azonban, hogy a bérek csökkentése, illetve növelésük erőteljes korlátozása a munkásosztály erősödő ellenállásába ütközik. Megfordítva, a bér „növekedése a munkaerőérték fölé" a profitérdeken alapuló tőkés újratermelés bővülését veszélyezteti. Létezik valamilyen pont, amitől sem felfelé, sem lefelé nem térhet el nagyon jelentősen a bér. Következésképpen a profit növelésének van társadalmi korlátja, ami *egészen közvetlenül* nem más, mint a munkásosztály ellenállása. (Erre igenis rámutattam.)

Mindvégig ezt mondtam: nem ismerjük pontosan a munkaerőérték nagyságát. Hiába mondjuk ugyanis, hogy van a munkaerő értékének történelmi eleme, ami időben nő: ez egyáltalán nem minősíthető egzakt körül-

határolásnak. *Valamilyen módon* a körülhatárolás mégis lehetséges: a tőkésosztály *felhalmozási tevékenységének és fogyasztásának figyelembevétele alapján*. Tudjuk, hogy az áruk hosszabb időszakban realizálódnak, azaz a munkások fogyasztása (vásárlása) és a tőkések fogyasztása és felhalmozása (vásárlása) — a tiszta kapitalizmusban — felszívja az összes termelt nemzeti jövedelmet. Tudjuk, hogy a bér a munkaerő értéke körül ingadozik, vagyis hosszabb időszakban a munkásosztály fogyasztása közel esik a munkaerő értékéhez. A munkásosztály fogyasztása pedig a tiszta kapitalizmusban nem más, mint a nemzeti jövedelem és a tőkés felhalmozás + fogyasztás különbsége. Eszerint sok év átlagában — a tiszta modellben — a munkaerő értékét a következő egyenlettel fejezhetjük ki:

$$\text{Munkaerőérték} = \frac{J - (\Delta c + f)}{L},$$

ahol a J a nemzeti jövedelem értéke, Δc a felhalmozás, f a tőkés fogyasztás értéke, L a munkából élők létszáma (munkáslétszám). Hosszú időszakról van szó, mert mind a J, mind a Δc rövid időszakban erőteljesen ingadozhat: J és Δc időszakos esése nem csökkentheti a munkaerő értékét. A leglényegesebb: csak akkor tudunk a munkaerőértékről *közelebbit* mondani, ha a munkaerő értékét a $\Delta c+f$ értéknagysággal szemben — bizonyos értelemben — *maradék értékként* kezeljük. Ez viszont azt jelenti: reménytelen vállalkozás a profitnagyság *konkrét meghatározását* a munkaerő értékéből kiindulva megadni. Márpedig Kalecki egyenletében éppen ilyen konkrét meghatározásról van szó.

Kalecki egyenlete magyarázatot ad arra is, hogy a bér és a profit aránya miként alakul rövid és hosszú időszakban. Aki ezt az egyenletet nem ismeri, vagy „nem ért egyet" vele, rendszerint ezt állítja: ha nő a termelés és a termelékenység, a profit aránya a nemzeti jövedelmen belül nő, mert a munkaerő értéke csökken.

Kalecki egyenlete erre hívja fel a figyelmet: a profit aránya akkor *nőhet, ha* a felhalmozási kiadások aránya emelkedik. A felhalmozási kiadások aránya pedig akkor nő, ha a *termelés* tőkeigényessége emelkedik, vagy ha a termelés növekedési üteme gyorsul. Azaz: a profit arányát, annak alakulását a *termelési összefüggések alapján* lehet megérteni. *IIa* a termelés tőkeigényessége csökken és a termelés növekedési üteme lassul, akkor bizony a profit arányának *csökkennie* kell. (Feltéve, hogy a költségvetési deficit és az exporttöbblet aránya nem nő.) Kérdezzék meg (például az egyetemi hallgatók) Bauerékat, hogy befolyásolják-e ezek a *termelési* összefüggések a profit nagyságát és arányát. Vagy — érdemes ezt is megkérdezni — azok, akik Kalecki egyenletét helyesnek tartják, joggal vádolhatók-e azzal, hogy tagadják a profitmozgás hátterében álló termelési összefüggéseket. Én ugyanis — Bauerék állítása szerint — „tulajdonképpen nem törődöm" a *termelési* összefüggésekkel.

Még sokáig folytathatnám, mégsem folytatom. Ezt a Közgazdasági Szemle sem győzi hellyel. Az *olvasóközönségnek* írok, nehogy valaki azt higyje: nem tudok elméleti ellenfeleimnek válaszolni. Jártam már úgy, hogy bizonyos támadásokra nem reagáltam, mert *nem volt érdemes* rájuk reagálni. S azt a vádat olvasták a fejemre „No lám, még csak válaszolni sem volt képes!" Sajnos hozzá kell szoknunk, hogy a tudományos életben nemcsak tehetségek munkára és elszántságra, hanem birkatürelemre is szükség van.

A most vitatott kérdés hallatlanul egyszerű. Minden kibontható ebből az alaptételből: *Mivel makrogazdasági szinten a bérből élők vásárlása csak a bérköltséget téríti meg a tőkésosztály számára, profit csak úgy realizálódhat, ha a tőkésosztálynak vannak felhalmozási és fogyasztási kiadásai. A „tiszta kapitalizmusban" ez utóbbiakkal kell a profitnak egyenlőnek lennie. A profit realizálása tehát feltételezi a tőkésosztály felhalmozási és fogyasztási kiadásait.* Vannak emberek, akik azonnal észreveszik: ennek valóban így kell lennie és azonnal hozzáfognak a probléma részletes elemzéséhez; hogyan is fest a kérdés valójában, felvetődnek-e ellentmondások a tétellel kapcsolatban, ezek hogyan oldhatók meg és van-e egyáltalán megoldásuk, hogyan érinti a tétel — melynek igazságát újból és újból ellenőrzik — elméleti rendszerünket. Röviden: kritikusan, de *alkotó módon* járnak el. Nemcsak eleve cáfolni és *csak* cáfolni akarnak, hanem *ellenőriznek* és *tovább gondolkodnak*. Nem látszólagos ellentmondások után kutatnak, hanem ha ilyet találnak, azt *megoldani is* igyekeznek. Vagyis megpróbálnak hozzájárulni a *tudományos haladáshoz*. Van persze másféle magatartás is. Volt olyan bírálóval dolgom, akinek hiába mondtam: nem realizálódhat profit tőkés felhalmozási és fogyasztási kiadások nélkül. Válasza ez volt: őt ez a tétel „nem zavarja". Vannak emberek, akik nem igyekeznek előre lépni, hanem görcsösen ragaszkodnak a megszokott tételekhez. Feladatuknak — kimondatlanul — ezt tartják: érveket gyűjteni a megszokott, axiómaként kezelt tételek védelmében. Lehet, hogy nem tudatosan csinálják, *a gyakorlatban mégis ezt teszik*. Tulajdonképpen nem értik, hogy a fejlődés nemcsak a friss adatok közlését, és az úgynevezett modern témák kidolgozását, *hanem az egész elméleti rendszer* folytonos fejlesztését, tökéletesítését is feltételezi. Nagyot tévednek azok, akik azt hiszik, hogy az úgynevezett „klasszikus kapitalizmus" modelljéről már minden lényegeset tudunk. Óriási tévedés az is, hogy csupán a szocializmus politikai gazdaságtanának kidolgozása a nehéz feladat, mert a kapitalizmus politikai gazdaságtanát Marx, Engels és Lenin már úgyis megalkotta. A tudomány története újból és újból igazolta: a fejlődésnek az alapvető kérdésekben sem értünk a végére. Erről napjainkban nem csak a természettudósok számolhatnának be. Hozzá kellene már szoknunk ahhoz a gondolathoz, hogy nagyot hibáz*hat* az, aki valamilyen új tétellel áll elő, de még nagyobbat az, aki a régen megszokottat, az „elfogadottat" — ügyet sem vetve a tudományos fejlődés új eredményeire és a valóság új fejleményeire — változatlanul tartja.

*

A tudományos kutatás szerepéhez értem. Ez a fejlődés elengedhetetlen feltétele, mégpedig többféle értelemben is. Tudományos kutatás nélkül nem születhet új tudományos tétel. Ezen túl: az új és helyes tételt elismerni, azt alkalmazni, beleilleszteni a saját gondolatrendszerünkbe, igazában csak *saját tudományos kutatás* alapján lehetséges. A kutatás készít fel arra, hogy az új tételek közül kiválaszthassuk a jót, a kutatás tesz igazán képessé az új befogadására, mások munkájának *értékelésére*, megbecsülésére, mások eredményeinek *alkalmazására*. A kutatás vitára nevel, mert feltételezi a vitát, az érvek összeütköztetését, a logikai bizonyítások, tételek tényekkel való ellenőrzését. A kutató mindig, még egyedül is vitatkozik. Fejében folyton ütközik az új a régivel, *döntenie kell*, mi az igazság. A kutatás hozzászoktat ahhoz, hogy nincs mindig igazunk, sokszor el kell vetnünk korábbi feltevé-

seinket. A tudományos életben nincs értelmes, egészséges vita kutatói háttér nélkül. Csakhogy ezzel sokan „nem értenek egyet"!

Vannak, akik a kutatómunka terhét átengedik másoknak, de fenntartják maguknak azt a „jogot", hogy mások kutatómunkájának termékét „értékeljék". Csakhogy az ilyen kritikusok előbb-utóbb póruljárnak. Azt a tudást és képességet, ami a találó és megalapozott bírálathoz szükséges, csak kutatómunkával lehet megszerezni. Az igaztalan kritika a bírálókra üt vissza. Sem a vita, sem az értékelés, sem a kritika ellen nem tiltakozom. Elvárható azonban, hogy a bírálók legalább értsék meg az „értékelt" anyag tartalmát. *Ezután lehet szó vitáról és kritikáról!* Mindaddig a vita nem vita. Képtelen állapot, ha a bírálat a bizalmatlanságon és a tájékozatlanságon alapul, ha a bírálók nem tudják és nem is értik, miről van szó, mégis el akarják dönteni, mi a jó, mi a rossz.

FÉSÜS KÁROLY:

IPARVÁLLALATOK SZÁMÍTÓGÉPES TERMELÉSIRÁNYÍTÁSI RENDSZERÉNEK SZERVEZÉSE

A tervezés-irányítási rendszer legkorszerűbb eszköze a számítógép, de csak eszköze, s az eredmény a vezetői döntéstől függ. Éppen ezért ez a kiemelkedően fontos döntés megalapozott felmérést, folyamatos elemzést és állandó gondoskodást igényel. A szerző egy már működő számítógépes termelésirányítási rendszert ismertet, olyan részletességgel, hogy bemutat minden mozzanatot s felhívja a figyelmet a modulelv alkalmazásának szükségességére. Tulajdonképpen három jól elkülöníthető folyamatot vizsgál:

— a bevezetést megelőző vezetési, szervezési feladatokat;
— a modulrendszerű irányítási rendszer bevezetését, valamint
— az alkalmazási lehetőségeket.

E folyamatok kijelölése alapos jártasságot igényel a vezetőktől és a szakemberektől, s múlhatatlanul szükséges a szakmai tapasztalatok figyelembevétele. A könyv nemcsak az egyes modulokat ismerteti részletesen, hanem az összefüggéseket tárgyalva rámutat a buktatókra is. A különféle alkalmazási, szervezési lehetőségek bemutatásán túl, javaslatait — szembeállítva az előnyöket és a hátrányokat — a szerző gyakorlati tapasztalataival alapozza meg. Az elvek és módszerek ismertetésekor végig a hatékonyságot, a tartalékok hasznosítását tartja szem előtt, az egyes működési szabályozókat pedig a vezető és a szakember oldaláról világítja meg. Kitér a szakaszos fejlesztés elvi megközelítésére, ugyanakkor a különféle adatbankok kialakításánál a termék-élettartam és -fejlesztés összefüggését az optimális hatékonyság alapján szemlélteti. Külön felhívja a figyelmet a beszámoltatás fontosságára, az egyértelmű és összehangolt intézkedés-utasítás szükségességére.

Tulajdonképpen a vállalat valamennyi egységét a termelés követelményei alapján rendszerszemléletű megközelítéssel tárgyalja. A téma feldolgozása során figyelembe vette a hatékonyan működő iparvállalatok szervezési tapasztalatait is, s ezzel igen sok kudarctól, felesleges és költséges kitérőktől mentesítheti a vállalatokat. Végezetül nagyon lényeges a szerző állásfoglalása a bizonylati rendszer kidolgozásával kapcsolatban: a legjobb terv, a kiválóan előkészített és felkészített termelésirányítás is kudarcot vallhat, ha a bizonylatok nem felelnek meg a számítógép által támasztott követelményeknek, ezért is célszerűek a könyvben részletesen megadott példák, a kitöltött táblázatok és utasítások. A kötetet valamennyi gazdálkodó egység vezetője, programozók, üzemgazdászok, a szervezési kérdésekkel foglalkozó szakemberek, közgazdászok és gazdasági mérnökök egyaránt kézikönyvként használhatják.

483 l., kötve 73,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Jean-Pierre Chiaradia: A részmunkaidőben való foglalkoztatottság gazdasági és társadalmi szerepe

(Revue economique et sociale, Lausanne, 1978. 3. sz.)

A részmunkaidőben való foglalkoztatottság mintegy 30 éve kezdett meghonosodni, főleg a fejlett társadalmakban. Ez a munkaviszonyforma együtt fejlődik a gazdaság és az emberek ilyen irányú szükségletével. A foglalkoztatás szükséglete egészen más módon vetődik fel a dolgozók szempontjából, mint a gazdaság részéről. A kettő között gyakran ellentmondás van: a gazdaság dinamizmusra, változásra törekszik, az ember, különösen pedig a dolgozók társadalma, biztonságra, a kapcsolatok állandóságára vágyik. Ezt a konfliktust éppen a részmunkaidő oldhatja fel.

Mi a részmunkaidő? Adva van egy szakcég, amely azzal foglalkozik, hogy ügyfelei számára részmunkaidőben dolgozókat bocsát rendelkezésre és vannak olyan dolgozók, akik ezt vállalják. A szakcég a dolgozót meghatározott feladatra és meghatározott időre bocsátja az ügyfél rendelkezésére. A dolgozó a szakcéggel áll munkaviszonyban. Érre a sajátos vállalatra hárulnak a munkaadói kötelezettségek (bér, társadalombiztosítás stb.), beleértve a felelősség vállalását is a dolgozó munkájáért.

Hangsúlyozni kell, hogy a részmunkaidő teljes munkaidőként értelmezhető, nem tévesztendő össze a csökkentett munkaidővel.

A munkaadó (szakcég) és az ügyfél a munkaszerződést meghatározott időre kötik. Ezt kifejezhetik időtartamban, vagy meghatározott elvégzendő munkában, vagy mindkettőben, az ügyfél kívánsága szerint.

A részmunkaidőben való foglalkoztatás sajátos jogi és gazdasági problémákat vetett fel: a hármas jog-, illetve munkaviszony (szakcég—ügyfél—dolgozó) felborítja az eddig szokásos munkajogi konstellációt akkor is, ha az ilyen formában foglalkoztatottak száma egyetlen országban sem haladja meg az 1 százalékot (Svájcban például mindössze 2 ezrelék).

A részmunkaidőben való foglalkoztatás kétféleképpen képes átmeneti munkaerőhiányt kielégíteni: helyettesítés esetén vagy időszakos igények felmerülésekor. Ennek a második fajta szükségletnek a kielégítése arra vezet, hogy a szükséglet újratermelődik. Az igények sokféleségéből és felmerülésük időpontjainak szabálytalanságából arra lehet következtetni, hogy a részmunkaidőben foglalkoztatottak fogaskerékszerepet töltenek be. Az ipari és a szolgáltató vállalatok túlnyomó többségénél a rendszertelenség a szabály és ezek élnek a részmunkaidőben való foglalkoztatás lehetőségével (idegenforgalom, élelmiszer-termelés, gépkocsieladás stb.). Bizonyos területeken éppen a foglalkoztatásegyenletesség számít kivételnek.

A termelés ütemét természetesen befolyásolja a konjunktúra is. A termelő célja az, hogy áthidalja a lökésszerű termeléssel járó nehézségeket, anélkül, hogy nagyobb befektetéseket eszközölne vagy kötelezettségeket vállalna. Egyik lehetősége a túlóráztatás mint klasszikus munkamennyiség-növelő tényező; ennek azonban gazdasági és pszichikai következményei vannak. Másik lehetőségként jöhet számba a vállalaton belüli munkaerő-átcsoportosítás, hasonló, de még súlyosabb következményekkel. Ezeket elkerülendő megrendelheti magát a munkát is alvállalkozónál, így azonban elvész az ellenőrzési lehetősége, még akkor is, ha időben megfelelő alvállalkozót talál. Végső

megoldásként új munkaerőt szerződtethet. Az ezzel járó költség és kockázat azonban aránytalanul nagy: a munkaerő megkeresése, az alkalmaztatásával járó adminisztratív költség rövid ideig tartó munkaviszony alatt nem amortizálódik.

Marad tehát a részmunkaidőben való foglalkoztatás, amely meghatározott időre szól. Szakértők szerint az átlagos foglalkoztatási idő ebben a formában 3 hónap.

A részmunkaidőben dolgozók iránti kereslet és kínálat a részmunkaidőben dolgozókat foglalkoztató szakcégnél jelentkezik. Svájc példáján: Ha figyelembe vesszük Svájc valamennyi vállalatát, a gazdasági élet valamennyi ágazatát, akkor a részmunkaidőben dolgozókat foglalkoztató cég forgalma alapján a 100. helyen áll. Az általa foglalkoztatott munkavállalók száma azonban, akiket a gazdaság rendelkezésére bocsát, nagyobb, mint Svájc legnagyobb magáncégének dolgozói állománya. Ennek a két elemnek a szembeállítása (forgalom és munkavállalók száma) mutatja a munkaerő forgási sebességét. Ez azt bizonyítja, hogy ha nem létezne a munkaviszonynak ez a formája, akkor a lehetséges munkaerőnek nagy része kihasználatlan maradna. Ezt a megállapítást még az is alátámasztja, hogy kvalifikált munkaerő ebben a formában ritkán dolgozik.

Minden vállalat a maximális termelékenységre törekszik, ezért állandó munkaerő-állománya teljesen kihasznált. Az időszakos munkatöbbletet tehát ezzel az állománnyal nem tudja megoldani. Ekkor él a részmunkaidőben foglalkoztatás lehetőségével. A munkát így rugalmasan szervezheti.

A részmunkaidőben való foglalkoztatottságnak gazdasági szerepén kívül társadalmi jelentősége is van.

Részmunkaidőben dolgozik mind az aktív, mind a passzív lakosság egy része. Az aktív dolgozók számára ez a foglalkoztatási forma kiegészítést, a passzívak számára megoldást jelent. Ez bizonyos esetekben mindkét kategória szempontjából áthidalás az átmeneti időszakokban.

A legújabb felmérések szerint az aktív korban levők két állandó állás között vagy egy végleges állás keresésének ideje alatt vállalnak részmunkát. Valamennyi részmunkaidőben foglalkoztatott 7 százaléka esik ebbe a kategóriába. A foglalkoztatottsági irányzat az, hogy egy dolgozó aktív életszakaszában mind sűrűbben változtat munkahelyet, sőt foglalkozást. A részmunkaidőben való munkavállalás hozzájárul a munkahely alaposabb kiválasztásához. A részmunkaidőben való munka adott esetben csökkentheti a munkanélküliséget is.

A részmunkaidőben dolgozók egy másik rétege azokból a személyekből áll, akik alkalmi idővel rendelkeznek, illetve olyan az időbeosztásuk, hogy nem tudnak egy állandó munkahely idősémájába beilleszkedni. Ennek a 23 százalékot kitevő csoportnak a két ötöde diák; a többi háziasszony, kisiparos, vagy más független, akik kiegészítő keresethez akarnak jutni. Sokuk számára a részmunka jelenti azt a szálat, amely a tulajdonképpeni hivatásukkal összeköti őket.

A részmunkaidőben dolgozók 7 százalékának főfoglalkozása a részmunka formájában való munkavállalás.

A részmunkaidőben való foglalkoztatottság összefügg a konjunktúra alakulásával. 1974-ben Svájcban a bruttó nemzeti termék 7,7 százalékkal visszaesett, megjelent a munkanélküliség, a részmunkában való foglalkoztatottság pedig 40 százalékkal csökkent. Azóta elindult a fellendülés és a részmunkaidőben való foglalkoztatottság ennek arányában ismét növekvő irányzatú.

A részmunkaidőben való foglalkoztatottság annyira érzékenyen jelzi a gazdasági folyamatokat, hogy gyakran előbb mutatkozik a változás ezen a területen, mint ahogyan az okot pontosan ismernénk. Éppen ezért a részmunkaidőben történő foglalkoztatottság gazdasági barométernek tekinthető.

Megfigyelhető, hogy a részmunkaidőben foglalkoztatottak száma sokkal gyorsabb ütemben változik, mint a kiváltó ok változásának üteme. Ez a gazdasági marginalitás jele.

Az említett korrelációnak és érzékenységnek az az oka, hogy a részmunkaidőben való tevékenység nem jelent konkurrenciát a szokásos munkavi-

szony számára, hanem mindig kiegészítő tevékenység marad.

A bergeni egyetem professzora, Tor Rödseth, így fogalmaz: ...„a részmunkaidőben való munka egyike azon jellegzetes tényezőknek, amelyek a munkapiac intézményes keretét újramodellezik". Az ipari világban számos új elgondolás születik a munkaidő beosztására vonatkozóan. Ebben a folyamatban a részmunkaidő is változatosságot jelenthet, jobb összhangot a munkaidő és a szabad idő között, egyéni visszavonulást, továbbtanulási lehetőséget.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Eric Hobsbawm: Az angol munkásmozgalom megtorpanása? Az 1978. évi Marx-emlékelőadás szövege

(Marxism Today, London, 1978. szeptember)

A munkásosztály és a munkásmozgalom térhódítása, amit Marx megjövendölt, bekövetkezett, de az utóbbi 25—30 évben Nagy-Britanniában — úgy tűnik — ez a folyamat már egy tapodtat sem jutott előbbre. A mozgalom válságba került vagy fogalmazzunk finomabban: alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez. Legtöbbünk elmerült a napi csatározásokban, és bár a válság bizonyos jeleit észleltük, mégsem szenteltünk kellő figyelmet a problémának. Előadásomban a brit kapitalizmus megváltozott szerkezetét — s benne a proletariátus helyzetét — marxista módon, a marxi módszerek alkalmazásával szeretném leírni, úgy ahogyan azt Marx tenné, ha ma élne.

A múlt század utolsó harmadában Angliában különleges helyzet alakult ki. Másutt a demokratikus választójog bevezetésekor az ipari munkások aránya a társadalomban alacsony volt — a parasztok voltak többségben. Ezzel szemben Angliában — Dudley Baxter korabeli becslése szerint — 1867-ben már az ipari munkáscsaládok tették ki a népesség közel 70 százalékát.

Az uralkodó osztály előtt világos volt tehát, hogy a proletariátus független és öntudatos pártjával szemben nincs értelme mozgósítani a parasztokat vagy a kisvállalkozókat, minthogy ezek sohasem jelenthetnek kellő ellensúlyozó erőt.

Ne menjünk bele most annak megvitatásába, hogy mit jelentett a múlt század végén az, hogy „fizikai munkás", és ma mit értsünk „munkásosztály"-on, illetve „proletariátus"-on. Ha elfogadjuk azt a tág definíciót, hogy az a fizikai munkás, akinek a keze piszkos lesz munka közben, akkor biztosan állíthatjuk, hogy az ilyen dolgozók aránya már jó ideje csökken. 1911-ben — családjukkal együtt — még ők adták a népesség 75 százalékát, 1931-ben 70 százalékát, 1961-ben 64 százalékát, 1976-ban viszont arányuk már 50 százalék alá süllyedt.

Az elmúlt száz év folyamán megváltozott a fizikai munka jelentősége is. Jóllehet Anglia a XIX. században valóban a „világ ipari műhelye" volt, a mai értelemben vett gépesítésről azonban ekkor még nem lehetett beszélni. A termelés növekedése nagyrészt a munkáslétszám növekedésétől függött; modern szóhasználattal élve: a termelés munkaerő-intenzív volt. Még a századforduló elején is (1877—1914) csak úgy duplázódhatott meg az ország széntermelése, hogy eközben a szénbányászok száma is kétszeresére nőtt. A világháború előestjén még egy és egynegyed millió bányászra volt szükség ahhoz, hogy legyen elegendő szén Nagy-Britanniában; ma e létszám töredéke is biztosítani tudja az ország sokszorta nagyobb teljes energiaigényének a kielégítését (a széntől az atomerőműig).

Ez a relatíve alacsony gépesítettségi szint magyarázza leginkább, hogy miért jelenthettek az angol szakszervezetek már 100 évvel ezelőtt, a legalitás kivívása idején is olyan nagy társadalmi erőt.

A technika fejlődése három irányból is fenyegette az ipari szakmunkásokból még a múlt században kialakult munkásarisztokrácia pozícióit.

1. A tercier szektorban a középosztályhoz kötődő új munkásarisztokrácia jött létre. Ezek a szakképzett munká-

sok és alkalmazottak 1945 után szintén szakszervezetekbe tömörültek, és csatlakoztak az egységes szakszervezeti mozgalom központjához, a TUC-hoz.

2. A modern technológia megnövelte az olyan munkahelyek számát, amelynek betöltésénél az adott üzemben eltöltött időnek nincs jelentősége.

3. Bekövetkezett az, amit Marx megjósolt: az emberi tudás egyre inkább a gépekben vagy a termelési folyamat szervezettségében testesül meg és nem az élő munkában.

A hagyományos értelemben vett munkásarisztokrácia, amely egykor a mozgalom gerincét alkotta, veszélyeztetve látta privilegizált helyzetét. Ezért arra kényszerült, hogy eltávolodjék a középosztálytól és radikalizálódott.

Mindez nem áll ellentétben azzal, amit Engels a 80-as és 90-es években erről a kérdésről írt, noha nem is azonos állításával. Engels úgy vélte, hogy az angol munkásmozgalom azért nem elég osztályharcos, mert a brit ipari monopólium a munkásarisztokráciának különösen, de az osztály egészének is viszonylagos jólétet biztosított. Engels a mozgalom radikalizálódását a monopolhelyzet megszűnésétől várta; az új termelőágazatok szakszervezeteinek harcosságában és nem a hagyományos elitszakszervezetek radikalizálódásában bízott.

A 20. században négy jelenség változtatta meg alapvetően a tőkés rendszer szervezetét:

1. Tovább nőtt a termelés koncentrációja.

2. A monopolkapitalizmus rendszerében megerősödött az állami szektor. A foglalkoztatottak 30 százalékának — közvetve vagy közvetlenül — a kormányzat a munkaadója.

3. A dolgozók életkörülményeit alapjában véve ma már nem a tőkés verseny határozza meg. Egyrészt azért nem, mert a magánszektorra sem a szabad verseny jellemző, minthogy azt monopóliumok uralják. Másrészt az életszínvonal alakulásában — már amennyire ebben van bizonyos mozgástér — az államé a döntő szó, az állami intézményeket viszont nem elsősorban a profitmotívum vezérli. A kormányzat nemcsak munkaadó, de kezeli a társadalombiztosítás alapjait, és általában is felel a gazdaság irányításáért.

4. A dolgozók életszínvonala minőségileg megváltozott. Ennek bizonyos jeleit már a Marx halálát követő évtizedekben is felfedezhetjük, a döntő fordulat azonban 1939 után következett be.

Mindezekből úgy tűnhet, hogy a munkásosztály egyes rétegei közt a különbség csökken, és — minthogy az alapvető osztályellentétek nem szűntek meg — erősödik a proletariátus egysége. Ez talán igaz lehetett a század első felében, ma azonban nem ez a helyzet. Lépten-nyomon azt tapasztaljuk, hogy a munkások egyes szervezetei vagy csoportjai csak saját érdekeikért harcolnak, függetlenül attól, hogy az milyen következményekkel jár a többiekre nézve. E harcok eredményessége nem a dolgozók képzettségi szintjétől, vagy a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyzetüktől függ — mint régen —, és nem is attól, hogy esetleges sztrájkukkal mekkora anyagi veszteséget okozhatnak a tőkés vállalkozónak, hanem attól, hogy ez mekkora kellemetlenséget okozhat a lakosságnak, tehát a többi dolgozónak (például áramszünet révén).

Ez a helyzet az állammonopolista kapitalizmus létéből következik, e szakaszban a bérharc közvetve vagy közvetlenül a kormány befolyásolásáért folyik. Nemcsak arról van szó, hogy az egymástól függetlenül cselekvő csoportok akciói ellentéteket szülhetnek a munkásosztályon belül is, azt is látni kell: mindez árthat a mozgalom presztízsének. Az osztályszolidaritás érzését az is gyengíti, hogy ma egy munkáscsalád életszínvonala nemcsak a munkás, de házastársa keresetétől is függ, és jelentősen befolyásolja egy sor más olyan tényező is, amelyeknek semmi közük sincs a szakszervezet harcaihoz.

És ne feledkezzünk el a szegényekről sem: azokról, akik rosszul fizetett állásokban dolgoznak, s akikhez gyakorlatilag nem jut el a szakszervezet. A háztartások egy negyedének jövedelme felerészben a társadalombiztosítás segélyeiből származik. Ők azok, akik rosszabb körülmények között drágábban laknak, mint az átlagos munkások. Ma egy átlagos angol dolgozó is kevesebbet keres, mint sok európai társa,

de társadalombiztosítási rendszerünk — amelyre közvetlenül a háború után oly büszkék voltunk — még inkább elmaradott.

Az osztály öntudatának legegyszerűbb mérőszáma a szervezettség foka. A fejlődés szembeötlő: 1900-ban a munkaerő 13 százalékát tömörítették a szakszervezetek, 1948-ban 45 százalékát. Ekkor azonban a növekedés megakadt, sőt némi visszaesés is volt, és ma is csak 46 százaléknál tartunk.

Ha az osztályöntudat politikai kifejeződését nézzük, ami gyakorlatilag csak azzal mérhető, hogy a dolgozók mennyire támogatják a Munkáspártot, a kép még kuszább. A Labour szavazatok (a kommunistákra leadott voksokkal együtt) részaránya 1900 és 1951 között szinte megszakítás nélkül nőtt, és 1951-ben elérte a 49 százalékot. Ezután 44 százalékra esett vissza (1959, 1964), majd 48 százalék volt, azután újra csökkent, és a legutolsó választáson jóval 40 százalék alatt maradt. Sajnos az abszolút számokat tekintve sem jobb a helyzet: 1974-ben a munkáspárti és kommunista jelöltekre leadott szavazatok száma kevesebb volt, mint 1935 óta bármikor, és 2¼ millióval maradt alatta az 1951-es eredménynek. Igaz, a konzervatívoknál is hasonló a trend, de ez bennünket nem vigasztal.

Mint láttuk, a mozgalom az 50-es években megtorpant. A 60-as évek nagy tőkés konjunktúrája idején azonban újra erőre kaptunk. A szakszervezetek gyarapodtak, a Munkáspárt nagyon jól szerepelt az 1966-os választásokon, radikalizálódott a diákság és az értelmiség.

A dolgozók a Munkáspárttól kezdeményezést, új politikát vártak, de sokuk számára a Wilson-évek csak csalódást hoztak, elvesztették hitüket a munkásosztály tömegpártjában.

Ugyanakkor a szakszervezetek egyre harcosabbak lettek. Az 1970—1974 közötti időszakot leszámítva azonban, mindvégig a gazdasági harc dominált, a sztrájkok 90 százaléka tisztán bérharc volt. A trade-unionista öntudattal folytatott közvetlen bérharc — mint arra az előbb utaltam — azzal a következménnyel járhat, hogy nem egyesíti, hanem éppenséggel szembeállítja egymással a dolgozókat.

A helyzetet az teszi különösen tragikussá, hogy a kapitalizmus világválságának korát éljük, s ezen belül a brit kapitalizmus válságáét. Abban a korszakban vagyunk tehát, amikor a munkásosztálynak és mozgalmának utat kellene mutatnia és vezetnie kellene az angol népet. Nem helyezkedhetünk a történelmi determinizmus álláspontjára, nem bízhatunk abban, hogy a mozgalom előrehaladása — a hosszabb megtorpanás után — magától folytatódik majd. Marxisták vagyunk és tudjuk, hogy az emberek, ha nem is a maguk választotta körülmények között, de végső soron azért maguk alakítják történelmüket.

(Ism.: *Mihályi Péter*)

Jean Marchewski: Az infláció, a tényezők átrendeződése és a munkanélküliség — Franciaország példáján

(The Review of Income and Ealth, New Haven, Connecticut, 1978. szeptember)

A tanulmány bevezető részében a szerző definiálja az inflációt és megadja a mérésének alapképletét.

Marchewski akkor beszél inflációról, ha egy adott időszakban a gazdaság reálfolyamatainak növekedési üteme kisebb a monetáris folyamatok növekedési üteménél. A kettő különbsége az inflációs rés (inflation gap), amelyet az általa felállított képlet alapján mérhetünk tényezőként, vagy a nemzetgazdaság összes erőforrására vonatkoztatva. Ez utóbbi a teljes inflációs rést számszerűsíti.

Ahhoz, hogy az infláció okait elemezhessük, a teljes inflációs rést fel kell osztani az egymásnak megfelelő reál- és monetáris folyamatok növekedési ütemkülönbségeire. Így megkaphatjuk az infláció látszólagos okait, amelyek különböző inflációs mechanizmusokon keresztül fejtik ki hatásukat. A szerző

ezeket az inflációs mechanizmusokat exogén jellegű okokra igyekszik visszavezetni. Ily módon lehetőség nyílik arra, hogy elemezzük az infláció hatását a termelési tényezők allokációjára, és elsősorban a munkanélküliségre.

A szerző következtetéseit 13 táblázat támasztja alá, amelyek adatai Franciaországra vonatkoznak, s az 1966—1976-os időszakot fogják át.

I. Az inflációs mechanizmusok és súlyuk meghatározása

A teljes inflációs rés felosztását* az teszi lehetővé, hogy az erőforrások felírhatók egyrészt a költségek (termelési költség + indirekt adók és támogatások egyenlege + import), másrészt a végső felhasználások (fogyasztás + bruttó tőkeképződés + export) összegeként.

Költségoldalról az inflációs résből a bérek és társadalmi juttatások részesedése 46,8 százalék, a tulajdonosi jövedelmeké 37,4 százalék, az adók-támogatások egyenlegéé 5,9 százalék, az importé pedig 8,5 százalék (mindegyik átlagnak viszonylag nagy a szórása). A felhasználások oldaláról a fogyasztás részesedése 54,6 százalék, a késleltetett termelési kihatású magánkiadásoké (továbbiakban magánberuházások) 22,4 százalék, a közösségi kiadásoké 15,3, az exporté 7,7 százalék. Ennek, valamint saját korábbi eredményeinek az alapján Marchewski meghatározza és ismerteti azt a 6 inflációs mechanizmust, melyek különböző súllyal az inflációs rés létrehozói. Ezek (viszonylagos súlyuk feltüntetésével) az alábbiak:

a) Ar-bér spirál (45,3 százalék).

b) Tulajdonosi jövedelem-magánberuházás lánc (21,1 százalék). (Az árak növekedésének hatására a korábban létesített termelési alapok növekvő profitot hoznak, ez pedig növeli a beruházási kedvet, így nő a kamatláb, ami gyorsítja az áremelkedést.)

c) Adók-támogatások egyenlege — közösségi kiadások láncolata (15,0 százalék). (Az adók és támogatások egyenlegének növekedése vagy az adózott profit csökkenését, vagy az árak emelkedését vonja maga után. Az árak emelkedése elindítja az előző két mechanizmust. A profitcsökkenés viszont negatívan befolyásolja a beruházásokat és a foglalkoztatottságot. Az ágazatonként differenciált adózás már önmagában inflációs mechanizmust indukál egyes ágazatokban, másokban pedig a foglalkoztatottságot csökkenti a termelés árrugalmasságától függően.)

d) Tulajdonosi jövedelem — személyi fogyasztás lánc (9,3 százalék). (Az inflációs többletjövedelem egy részét nem beruházásra, hanem fogyasztásra fordítják, ez fokozza az *a)* pontbeli ár-bér spirált.)

e) Importárak — exportárak spirálja (7,7 százalék). (Az import alapanyagárak emelkedésének hatására az alapanyag-exportálók jövedelme nő, így az általuk vásárolt késztermékek exportára is emelhető egy ideig. Egy idő után azonban ez újabb alapanyagár-emelkedést vált ki.)

A belföldi árszintet stabilizálni képes országok (például az NSZK) ezt a hatást ki tudják védeni, a többieknek három lehetőségük van:

— valutaértékelés, amelynek hatására nőnek az exportárak, de nőnek az importárak is;

— speciális exporttámogatás, ami már önmagában inflációs nyomást fejt ki;

— a gazdasági tevékenység és a foglalkoztatottság korlátozása.

f) Bérek — magánberuházások láncolata. (Ennek a jelentősége csak akkor nő meg, ha a bérből élők fogyasztási hajlandósága nő.)

II. Az infláció ható okai Franciaországban

Minden, a gazdaságban érvényesülő mechanizmus visszavezethető egy-egy végtelen számú, exogén tényezőből álló

* A teljes inflációs rés méréséhez és felosztásához alkalmazott statisztikai eljárás leírása a szerző „Inflation et chomage en France, explication quantitative, Editions Economica, Párizs, 1977. A könyv angol fordításban is megjelent. (J. Marczewski: Inflation and Unemployment in France. A Quantitative Analysis. Praeger Publishers. New York—London. 1978.

láncolatra, amelyek első elemét nevezi a szerző hatóoknak. Az 1966 és 1976 között érvényesülő francia infláció hatókai a szerző véleménye szerint a következők:

— A szakszervezetek stratégiája. (A szakszervezetek olyan mértékű béremelést követelnek, amely megegyezik az árszintemelkedés és a termelékenység lehetséges növekedési ütemének összegével. Ez két irányban jelent inflációs nyomást. Az egyik, hogy olyan termelékenységnövekedéssel számolnak, amit még nem értek el, sőt az adott időszakban néhány ágazat nem is fog elérni. A másik, hogy az előre jelzett árszintemelkedés a vásárlóerő növekedése miatt elkerülhetetlenné válik.)

— A mezőgazdasági ártámogatási politika. (Emiatt a mezőgazdasági árak magasabbak az egyensúlyi árnál. Az ipari béremelkedés a kereslet növekedésén keresztül, az ipari áremelkedés pedig a mezőgazdasági felszerelések magasabb árai révén tovább növeli ezt az árszintet.)

— Az a politika, amely az elsődleges megtakarítások visszaesésére vezetett. (Ez csökkenti a hosszú lejáratú tőkehitel-kínálatot. Így a beruházások hatékonysága csökken, a kamatláb pedig nő.)

— A társadalmi szolgáltatások túlzott kiterjesztése.

— Az alapanyag- és olajárak emelkedése.

III. Az infláció hatása a termelési tényezők allokációjára

a) A termelékenység növekedését meghaladó bérnövekedés hatásai:

— A kompetitív ágazatok a béremelkedés hatására fokozzák az élő munkát helyettesítő beruházásokat. Az egy idő után csökkenti a foglalkoztatottságot és a beruházások hatékonyságát. A munkaerőtöbbletet a nem kompetitív ágazatoknak kellene felszívniuk, így ott nem nőhet megfelelően a munka termelékenysége. A hazai végső fogyasztásban egyre nagyobb lesz az importtermékek súlya, miközben az exportnövelési lehetőségek korlátozottak.

— Ez a folyamat a beruházások hatékonyságának csökkenésén keresztül fékezi a termelőberuházások növekedési ütemét. Ezt még felerősíti az, hogy a bérek gyorsabban nőnek az áraknál, ami a nettó profit csökkenéséhez vezet. A foglalkoztatási problémák ennek következtében állandósulnak és egyre súlyosabbá válnak.

— Megnő a teljes foglalkoztatottsági, illetve a külkereskedelmi egyensúlyt biztosító növekedési ütem közötti különbség.

b) Az elsődleges megtakarítások csökkenésének következménye:

Beszűkül a pénzpiac, növekszik az üzleti eladósodás, megnő a nem termelőberuházások részesedése. Ez utóbbi tőkepazarlásra és fokozottabb munkanélküliségre vezet.

c) A társadalmi szolgáltatások növekedése: drágítja a nemzeti termelést, ezáltal rontja a hazai termelők világpiaci pozícióit.

d) Az alapanyag-áremelkedés módosítja a hazai jövedelemelosztást, megváltoztatja a termelés szerkezetét, az export földrajzi irányát és összetételét. Ha az adott ország exportárai gyorsabban nőnek, mint versenytársaié, akkor a külkereskedelmi mérlegének hiánya állandósul, végső soron pedig nő a munkanélküliség.

Összefoglalva, az infláció fő következményei:

1. az élő munka gyorsuló helyettesítése holt munkával,
2. a termelőberuházások visszaesése,
3. a növekedési ütem a külkereskedelmi mérleg egyensúlyát biztosító növekedési ütemhez képest visszaesik,
4. a világpiaci változásokhoz való alkalmazkodási képesség csökken,
5. a termelékenységet gyorsan növelő ágazatokban csökken a foglalkoztatottság,
6. a foglalkoztatottság növekedése a termelékenységet nem, vagy csak lassan emelő ágazatokban jelentkezik,
7. általánossá válik a növekvő munkanélküliség.

(Ism.: *Cser Iván*)

Bálint József: Társadalmi rétegződés és jövedelmek
Kossuth Könyvkiadó, 1978. 216 l.

A gazdasági kérdésekben tájékozottak előtt nem titok, hogy a közeljövőben vezetőszerveinknek a további fejlődésünk irányát sok tekintetben meghatározó döntéseket kell hozniuk. Az ezt megelőző helyzetelemzéshez elsősorban a gazdasági-társadalmi folyamatok összefüggésének, kölcsönhatásának, politikai következményeinek feltárásához is segítséget ad a közelmúltban megjelent könyv.

Ha egy mondattal akarnánk jellemezni Bálint József könyvét, azt mondhatnánk: széles, sokárnyalattal festett tabló az 1970-es évek magyar társadalmáról s az elmúlt 15—20 évben végbement változásoknak, folyamatoknak a fő vonásairól.

A könyv alapvetően statisztikailag megragadható információkra támaszkodik. Ugyanakkor széles áttekintés és néhány kapcsolódó tudományág eredményeinek figyelembevétele jellemzi. Mindenekelőtt a népesség demográfiai csoportjainak áttekintésében és helyenként a szociológiai összefüggések felvázolásában sikerül a szerzőnek a szokásos statisztikai elemzésekénél mélyebb és gazdagabb ábrázolás.

A bevezetés *egyrészt* a társadalmi rétegződés vizsgálatának statisztikai módszereivel, e módszerek fejlődésével foglalkozik. Kitűnik belőle a statisztikusok törekvése arra, hogy a módszer — az adatok csoportosítása — minél jobban közelítsen a marxizmus klasszikusai által megalkotott osztály- és rétegfogalomhoz. Kiderülnek ennek nehézségei, s világossá válik, hogy végérvényes csoportosítás nincs, hiszen a társadalmi valóság állandóan változik. A bevezetés *másrészt* röviden áttekintheti a társadalmi-gazdasági struktúra történeti átalakulását.

A mai magyar társadalom osztályait és rétegeit írja le s elemzi a következő fejezet, kiemelve a munkásosztályt mint társadalmunk vezető erejét. A munkásság belső rétegződését iskolázottság, szakképzettség, tevékenységi és foglalkozási csoportonként vizsgálja.

A szövetkezeti parasztság létrejötte és napjainkban lezajló átalakulása társadalmunk változásának talán legintenzívebb folyamata, és szorosan összefügg a technika fejlődésével. A könyv jól érzékelteti ezt a folyamatot, és rámutat három különösen jelentős tényezőjére: a történelmi örökségre, a fejlett technikát alkalmazó szövetkezeti nagyüzemre és a háztáji gazdaságok szerepére.

A szellemi foglalkozásúak és kisárutermelők rétegének bemutatása után a települési szerkezet és a társadalmi rétegződés összefüggéseivel foglalkozik a szerző. Ebben a vonatkozásban kiemelésre méltó az a megállapítás, hogy a mai magyar munkásosztálynak mintegy fele községekben él. Úgy vélem, ezt a tényt — amely nem tudatosult még eléggé a politikai közvéleményben — a különböző társadalmi-politikai döntéseknek fokozottan szem előtt kellene tartaniuk. A fejezet talán legérdekesebb része a társadalmi átrétegződés folyamatáról, a mobilitásról szól, amelyben a szerző tömören összegezi a magyar társadalomstatisztika e téren elért nemzetközileg is kiemelkedő eredményeit. Világos képet kap az olvasó a felszabadulás utáni fejlődésünknek arról a nagy fontosságú társadalmi folyamatáról, amelyben a munkásság és a parasztság képviselői, illetve az e rétegből származók elfoglalták helyüket a társadalom és a gazdaság vezetésében.

Társadalmunk nyitottságának fenntartása, a mobilitási esélyek kiegyenlítése ma külön figyelmet igényel — hangsúlyozza a szerző. Újszerű az a megállapítása,

amely szerint az egyén számára az is előrelépés, ha azonos szakmán belül ér el magasabb szintet. Úgy vélem, indokolt lenne határozottan kimondani, hogy a nagy társadalmi átalakulás időszakában kialakult intenzív mobilitás — különösen a vezetővé válás magas aránya — ma már elképzelhetetlen.

Terjedelmében is számottevő fejezet tekinti át a lakosság demográfiai rétegződését, amelynek ismerete napjainkban rendkívül fontos, különösen a népesedéspolitika és a szociálpolitikai intézkedések szempontjából. A család átalakulásáról szólva a szerző megállapítja: „A gazdasági funkció csökkenésével párhuzamosan... nem csökkent a családnak mint fogyasztási és jövedelemelosztási egységnek a szerepe. Továbbá szinte kizárólag a családra hárul a társadalom biológiai reprodukciója (a házasságon kívüli születések aránya csekély és egyre csökken). Igen fontos a család feladata a gyermekek felnevelésében. A társadalom sokat — egyre többet — átvállal ebből, de a szülői nevelés, a családi légkör helyettesíthetetlen. Betegség, öregség, rokkantság esetén a családtagok támogatásának feladatait a kiterjedt társadalombiztosítási rendszer jelentős mértékben a társadalomra hárította, a családi gondozás, a gondoskodás azonban nem nélkülözhető. A népesség öregedésével mind nagyobb jelentősége lesz a családnak az idős korú családtagok ellátásában, gondozásában." Ezeknek a gondolatoknak egy sor gyakorlati területen is le kellene vonni a konzekvenciát, például a lakások nagyságának, beosztásának tervezésében, a családiház-építés támogatásában.

Az utolsó fejezet a társadalmi rétegek jövedelmével és fogyasztásával foglalkozik. Áttekinti a különböző forrásokból (beleértve a vagyon szerepét is) származó jövedelmek alakulását társadalmi osztályok és rétegek szerint, a jövedelmi különbségek, és a kiegyenlítődés kérdéseit. Az alacsony és a viszonylag magas jövedelmű családok helyzetének elemzése alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy a kedvezőtlen jövedelmi helyzet a családok demográfiai összetételével függ össze.

A társadalomtudományi, közgazdasági kérdésekben járatos olvasóban hiányérzetet kelt, hogy a szerző nem mutat rá a jövedelemstatisztikákon alapuló következtetések abból adódó korlátaira, hogy az adatok nem tükrözhetik a nem hivatalos lakossági mellékjövedelmek (nem adózó különmunkák, borravaló, hálapénz stb.) képződését. Továbbá, miközben — a jövedelemkutatásokra általánosan jellemző módon — hangsúlyozza a jövedelem egyenlőtlenségeit, igazságtalanságait, nem ejt szót arról, hogy a meglehetősen nivellált munkajövedelmek mögött igen gyakran nagy mértékben különbözik a teljesítmény. Pedig ez jelenlegi gazdasági helyzetünkben, a munkafegyelem ismert lazaságai mellett égetően aktuális kérdés. Csak a két oldal — ti. a teljesítmény és a kereset — együttes vizsgálata ad reális alapot a jövedelemre (mindenekelőtt a munkajövedelmekre) vonatkozó döntésekhez. A szerző ugyan állást foglal a jelenleginél differenciáltabb bérezés szükségessége mellett, de úgy vélem, hogy ezt az álláspontját — már csak a további jövedelemkutatások helyes orientálása végett is — indokolt lett volna alaposabban, részletesebben kifejtenie.

Érdekes és a tudományos kutatás számára is új információkat tartalmaz a fontosabb társadalmi rétegek háztáji és kisegítő gazdaságairól írott rész. A szerző leszögezi: „a mezőgazdaság szocialista fejlődésének — a jelenlegi szakaszban — szükségszerű velejárója a háztáji gazdálkodás. A mezőgazdaság össztermelésében a háztáji és kisegítő gazdaság termelése mintegy 30 százalékot tesz ki (a Szovjetunióban a kistermelés aránya 25 százalékot). A szocialista nagyüzemek és a háztáji kisüzemek között szoros együttműködés és munkamegosztás alakult ki... a kistermelők legnagyobb részben olyan termelőeszközöket (kisebb parcellákat, régebbi ültetvényeket, istállókat stb.) használnak, amelyeket a nagyüzemek észszerűen nem hasznosíthatnának. (A kistermelők által megművelt területnek legfeljebb 20 százalékát lehetne korszerű nagyüzemi módon megművelni.) Végül a nagyüzemek és a kisüzemek között olyan munkamegosztás alakult ki, hogy az utóbbiak inkább a munkaigényes termékek termelését helyezik előtérbe." Ez utóbbi fontos megállapítás alapján felmerül: vajon nem kellene-e hasonló meg-

oldással a jelenleginél sokkal nagyobb mértékben élni a népgazdaság más területein is.

Az utolsó fejezet befejező része a fogyasztási struktúrát elemzi, nemzetközi összehasonlításban és társadalmi rétegek szerint — kiemelve a fogyasztás alapvető tényezőjét és indikátorát: a lakással való ellátottságot. Végül röviden az életmóddal, illetve ennek a statisztika által megragadható fontosabb mutatójával: az időmérlegben tükröződő tevékenységstruktúrával foglalkozik a könyv.

Bálint József tartalmas és jól szerkesztett könyve a társadalmi gazdasági kérdések iránt mélyebben érdeklődő olvasók s a társadalomtudományok művelői számára hasznos áttekintést ad az utóbbi években társadalmi gondot jelentő kérdéseiről (népesedéspolitika, a munkásosztály helyzete, a háztáji és kisegítő gazdaságok szerepe, a lakáshelyzet alakulása stb.). Külön érdeme a tömörség, a gazdag információtartalom s az interdiszciplinaritásra törekvő színvonalas elemzés.

M. Venyige Júlia

A. V. Anyikin: Egy tudomány ifjúkora

Kossuth Könyvkiadó, 1978. 450 l.

Vannak könyvek, amelyeknek meg nem írása csak a szerző publikációs jegyzékét rövidítené meg, a közönséget nem. Más könyvek esetében viszont akkor érné kár az olvasótábort, ha a mű nem született volna meg. Anyikin könyve az utóbbiak közé tartozik.

A szerző írja könyve bevezetőjében: „Néha egy tudomány története izgalmasabb lehet egy regénynél. Ez a könyv természetesen nem regény, de nem is a közgazdasági elméletek egyszerű története. Népszerű karcolatok sorozatát nyújtjuk át az olvasónak a Marx előtti időszak legnagyobb közgazdászairól." „A szerző abban reménykedik, hogy először is a könyv tartalmas és viszonylag teljes képet ad a közgazdaságtudomány keletkezéséről és fejlődéséről. Másodszor, hogy a könyv érdekes és nem követeli meg az olvasótól »a teve szívósságát és a szentek türelmét«, amely nélkül — Heilbronner szavai szerint — nem lehet elolvasni bizonyos politikai gazdaságtani műveket. Mindazonáltal a szerző kénytelen becsületesen figyelmeztetni az olvasót, hogy némi szellemi erőfeszítésre szüksége lesz." (11. és 22. l.)

A könyv valóban érdekes, tanulságos és szórakoztató olvasmány, ritkán tapasztalható harmonikus egysége a tudományos alapra támaszkodó magas szakmai színvonalnak és az ismeretterjesztő célt jól szolgáló szellemes, olvasmányos stílusnak.

Ki volt az első közgazdász? Ahány elmélettörténész, annyiféle a válasz. Van, aki a Bibliánál, van, aki Hammurabi király ékírásos törvénygyűjteményénél, sokan pedig a görögöknél kezdik a közgazdasági elméletek történetének tárgyalását. Szerzőnk Marxot idézve és követve vallja; a kezdet kezdete — Arisztotelész. A vele foglalkozó fejezetből nem csak közgazdasági nézeteit ismerhetjük meg. Képet kapunk a korról, melyben élt, és arról, hogyan élt. Megtudjuk, hogy egynémely megállapítása körül az évszázadok során nem szűnt meg, ma is folyik a vita. Érdekes fejtegetést olvashatunk ezzel összefüggésben az objektív és a szubjektív értékelmélet lényegéről és viszonyáról.

Regénybe illik tudományunk névadójának, Montchretiennek a története. A „Politikai gazdaságtani értekezések" szerzője a merkantilizmus kiemelkedő képviselője, akinek nevét kortársai körében költői munkássága, halálos végű párbaja, királyi figyelemre méltatott műve jutalmául elnyert polgármesteri hivatala, végül részvétele egy hugenotta összeesküvésben tette ismertté. A figyelem középpontjában természetesen nem ez, hanem a közgazdaságtudományban szerzett

és a merkantilizmusnak szentelt fejezetben részletesen ismertetett érdemei állnak. E fejezetben helyet kap Thomas Mun élete és munkássága éppúgy, mint a merkantilizmus bölcsőjéül, majd életteréül szolgáló korszak ismertetése, a rendszer főbb elemeinek átfogó elemzése és korunkkal való kapcsolatának taglalása (a többi között az a négy pont, amelyben Keynes maga foglalta össze szellemi rokonságát a merkantilistákkal).

Aligha találunk olyan elmélettörténeti munkát, ami lényegesen több ismeretet adna W. Petty munkásságáról, mint Anyikin professzor könyve. Biztosan nincsen azonban közöttük olyan — hiszen (sajnos!) nem is ez a céljuk —, amelyik csak megközelítené is e könyvet a sokoldalúság, a társadalmi, történeti háttér, az emberi vonások felrajzolásában. Íme a címek, amelyek önmagukért beszélnek: Petty átlép a századokon, a hajósinasságtól a földbirtokosságig, a politikai gazdaságtan Kolumbusza, A politikai számtan, Petty és John Graunt, illetve Ki találta fel a statisztikát?

A híres, nevezetes Sir Williamet, a politikai gazdaságtan első angol klasszikusát az első francia klasszikus, Boisguillebert követi. Ő nemcsak jeles tudós volt, aki bátran síkraszállt az elnyomott osztályok mellett, hanem hányatott sorsú, becsületes és önzetlen közgazdasági álmodozó is.

A párhuzam John Law és J. M. Keynes között olyan nagy — véli az Anyikin által idézett polgári szerző —, hogy az utóbbit bármely spiritiszta az előbbi 200 évvel későbbi megtestesítőjének tekinthetné. Vajon mi a reális alapja e megjegyzésnek? Mit adott a közgazdasági gyakorlatnak és elméletnek az az ember, aki húsz éves korában „...már jól ismerte a feslettség minden fajtáját"..., és aki elképesztő nagyvonalúsággal és bátorsággal külön korszakot alkotott a polgári társadalom kifejlődésének történetében? A többi között ezekre a kérdésekre ad választ a „John Law — a szélhámos és a próféta" című fejezet.

Külön a magyar kiadás számára kerültek a könyvbe az orosz közgazdasági gondolat nagy alakjait bemutató fejezetek. Az egyik fejezet főleg Poszoskov, a másik a dekabristák, a harmadik Herzen és Csernisevszkij életét és nézeteit tárgyalja. A szerző ezzel kapcsolatban könyve előszavában megjegyzi, hogy noha az orosz közgazdasági elmélet nem játszott közvetlen szerepet a marxizmus kialakulásában, de a politikai gazdaságtan tudományának fejlődéséhez hozzájárult, és így szerepeltetése a könyvben indokolt. Azt gondolom, hogy az orosz közgazdászokról szóló fejezetek hiánya a korábbi kiadásokban könnyebben indokolható, bár a szóban forgó fejezetek sem unalmasabbak a többieknél.

Abban az évszázadban, amely Smitht Pettytől elválasztja, számos kiváló író és tudós tevékenykedett. A klasszikus politikai gazdaságtan kifejlődése szempontjából legjelentősebb korszak bemutatásának a szerző négy fejezetet szentelt. Az elsőben a korrajzot követően a Defoe-ról és a robinzonádokról szóló elmélkedés, továbbá Mandeville doktor paradoxonjai ugyanúgy helyet kaptak, mint John Locke, Dudley North, David Hume nézetei. Külön fejezet szól az eredményes és szép életpályát befutott amerikai Benjamin Franklinról és közgazdasági felfogásáról. Néhány oldal következik a Franklin utáni amerikai közgazdaságtanról, főleg Henry Charles Careyről. Carey nézeteiről a szerző — a csekély terjedelem mellett is — a szokásosnál jóval árnyaltabb képet fest, a vulgáris elemeken túl felvillantva a tudományos értékeket is.

Az angolszász országok után Anyikin Franciaországba kalauzol bennünket. Ismerkedjünk meg a felvilágosodás századával és a század legnagyobb közgazdászával, Quesnay doktorral. Ő sokáig „csak" orvos volt, igaz nem kisebb személyiségek szolgálatában, mint Pompadour márkinő és XV. Lajos. Tudományunkkal közel 60 éves korában kezdett csak foglalkozni, mégis máig is kiható eredményekre jutott. Quesnay minden tekintetben eredeti ember lehetett. Franciaországot a „Tableau économique"-ban összegezett fiziokrata tanokkal kívánta meggyógyítani. E recept — mint tudjuk — orvosságként a polgári fejlődést írta elő. A királyt viszont munkaterápiára fogta és XV. Lajos ennek keretében a háziorvos által írt közgazdasági mű néhány ívének kinyomtatásával igyekezett kúrálni magát.

A viszonyok kölcsönöztek e korszak egy másik — különben gondosan mérlegelő — tudósának és politikusának az önzetlenség, nemeslelkűség és elvszerűség ritka erényeivel megáldott (vagy megvert) embernek Don Quijote-i vonásokat. Turgot — mert róla van szó — reformokkal akart élni akkor, amikor már a forradalom dörömbölt a kapun. A vele foglalkozó oldalak — az egyéniség e jellemzése mellett — kitűnő vázlatot adnak a fiziokratizmuson belül sajátos arculatú, a fiziokrata eszmekörön olykor áttörni is képes tudós nézeteiről.

Milyen volt Skócia a XVIII. században? Van-e nemzeti karaktere a skóciai bölcs életművének? Kitől tanult és kit tanított, kivel barátkozott az az óvatos és félénk Smith, aki mégis képes volt egy nagyon bátor tettre: könyve kiadására? A Smith-szel foglalkozó két fejezetben a szerző megismerteti az olvasót a klaszszikus angol polgári közgazdász élettörténetével, tudományos fejlődésének főbb mozgatórugóival és állomásaival, továbbá a munkamegosztásra, a gazdasági növekedésre, az értékre, valamint a jövedelmekre vonatkozó nézeteivel. E nézetek ellentmondásosak, az értékelmélet három változata ugyanúgy mutatja ezt, mint a jövedelmek smithi elméletei. A szerző szellemes magyarázatot ad erre a modern polgári közgazdaságtanban gyakran hibásan értelmezett jelenségre.

Gazdag tartalmú, árnyalt és sokszínű az a kép is, amelyet Anyikin a következő két fejezetben David Ricardóról fest. Ricardo a legnagyobb klasszikus polgári közgazdász és egyben a legismertebb kivétel is a közgazdász fogalmának tréfás angol meghatározása alól.*

Az átfogó elméleti műhöz vezető úton a pénzforgalom tanulmányozásából született elmélet és a külkereskedelmi problémák megvilágítását célzó komparatív költségek elve a legfontosabb mérföldkövek. Mindkettőt meglehetős részletességgel ismerhetjük meg, az utóbbit számszerű példával is illusztrálva. Ezt követi a fő mű történetének és mondanivalójának közelebbi bemutatása. A két fejezetben a szerző a többi között még Ricardo és Malthus meglepő barátságáról, Ricardo emberi vonásairól és nézeteinek a Marxéihoz való viszonyáról, politikai pályájáról ír. Foglalkozik azzal a polgári közgazdaságtanban felmerült váddal, hogy a ricardói tanok embertelenek.

Figyelemre méltóak a Malthust tárgyaló oldalak is. Megismerjük a jól képzett papot, a pesszimista gondolkodót, a kellemes társasági embert és legnevezetesebb elméletét, a népesedésről szólót. Ezt Anyikin részletesen elemzi, mivel azt vallja, hiba lenne egyszerűen badarságnak vagy durva apológiának bélyegezve elintézni. Érinti Malthus egyes megállapításainak és a keynesi tanoknak a viszonyát is.

A ricardói iskola felbomlását James Mill és McCulloch művein keresztül ismerhetjük meg. Külön rész tárgyalja John Stuart Mill életét és munkásságát. E közgazdász fő műve, „A politikai gazdaságtan alapelvei", korának legjelentősebb átfogó politikai gazdaságtani írása volt. Úgy tűnik, Millre ma kisebb figyelem irányul, mint amekkorát megérdemelne.

A klasszikusok társaságában kapott helyet — bár angol kollégáival kevesebb szál köti össze, mint ahány fal elválasztja tőlük — a genfi polgár, a gazdasági romanticizmus kispolgári képviselője, Sismondi.

E részben Anyikin módot talál arra, hogy felhívja az olvasó figyelmét a narodnyikság és a sismondizmus összefüggéseire, Sismondi elméletének Rosa Luxemburgra és Hobsonra gyakorolt hatására.

A XIX. századi vulgáris politikai gazdaságtan megalapítója a termelési tényezők elméletének atyja J. B. Say. A felvetett probléma reális, a megoldás felszínes. A megoldáshoz közelebb visz a termelési függvények módszere, amely természetesen már későbbi korok terméke. Say nevéhez fűződik a jóval később polgári közgazdasági viták középpontjába került ún. piactörvény is.

* E szerint közgazdász az olyan ember, akinek nincs egy fillérje sem, és olyan tanácsokat ad másoknak, hogy ha azok az ő tanácsait követik, szintén fillér nélkül maradnak.

Egy másik francia, Augustin Cournot életének és tevékenységének története vonja magára ezután az olvasó figyelmét. A 76 évet élt, enciklopédikus érdeklődésű és műveltségű tudós 37 éves korában adta ki „A gazdasági elmélet matematikai elveinek kutatása" című könyvét. Ez volt az első mű, amely a matematika közgazdasági alkalmazásaival foglalkozott. A könyv csak a szerző elhunyta után lett közismertté. Főbb gondolatainak néhány egyszerű matematikai képlettel illusztrált bemutatása és bíráló elemzése Anyikin professzort a matematika közgazdasági alkalmazásáról folytatott érdekes elmélkedésre készteti.

Gazdasági racionalizmus: Friedrich List — ez a következő fejezet címe, amely alatt a már megszokott módon életrajz és elméleti elemzés olvasható, majd rövid utalásokat találunk a német történeti iskola képviselőinek és Rodbertusnak a nézeteire.

A szerző elvezet bennünket az „utópisták csodálatos világába" is. Színes fejezetek írják le Saint-Simon, Fourier és Owen kalandos, tanulságos életét, főbb nézeteit. Ez az egyetlen része a könyvnek, amelynek olvastán hiányérzet támadhat: az eszmék ismertetése túlzottan vázlatos, helyenként hiányos.

★

A mű jelentősége vitathatatlan. A politikai gazdaságtannal foglalkozók száma igen nagy. Sokan tanulják és tanítják a marxizmus—leninizmus e fontos alkotórészét. Az oktatásban szerzett tapasztalatok is megerősítik azt a véleményt, amely szerint a politikai gazdaságtan történetének felhasználása a politikai gazdaságtan tanításában és tanulmányozásában nagy haszonnal jár. A születés és a fejlődés bemutatása hitelessé és érthetőbbé teszi az addig túl elvontnak és távolállónak tűnő elméleti tételeket. Ez jelentősen növeli a politikai gazdaságtan világnézeti hatását és meggyőző erejét.

Sajnos, jelenleg a politikai gazdaságtan történetének az adott tanulmányi szinten hasznosítható tanulságaival túl kevesen ismerkedhetnek meg. E tárgykörben ugyanis tudományos igénnyel és egyben élvezetes stílusban, olvasmányosan megírt, a szórakoztatva tanítás magaslataira hágó mű ez ideig nem volt a magyar könyvesboltok polcain. Most már van, mivel a két orosz, továbbá a német, szlovák, francia, angol és japán nyelvű kiadást a magyar követte e jeles szovjet szerző könyvének nyilván még tovább ívelő pályáján.

A szerző célja: tartalmas és viszonylag teljes képet adni a közgazdaságtudomány keletkezéséről és fejlődéséről. Eközben a tudomány legfontosabb személyiségeit emberi mivoltukban is bemutatja — olykor csak néhány, de jellemző vonással — az olvasónak. A materialista elmélettörténészek — úgy látszik — gyakran elfelejtik, hogy a közgazdaságtan is emberi alkotás. „Objektíve szükségszerű", „az osztályhelyzetet tükrözi", „nem tudja leküzdeni osztálykorlátait" mondják és a tudósok, az elméletek létrehozói túlságosan háttérbe szorulnak. Pedig a történelem, a múlt kutatása a jelen és a jövő jobb megértéséhez (és formálásához) vezethet, az emberi tényező bekapcsolása pedig növeli a hasznos tanulságok számát. De növeli, mint Anyikin könyvének kitűnő példája mutatja, az elméletek vonzó és taszító erejét is.

Az oktatási haszon sem lebecsülendő: az elmélet elemei könnyebben épülnek be ismereteink tömbjébe, ha az elmélet alkotóját is megismerhettük.

Anyikin jól kapcsolja össze a kor, a tudós és az elmélet bemutatását. Szinte észrevétlenül tér át egyikről a másikra. Ebben rejlik a könyv olvasmányosságának egyik titka. A másik „titok" az, hogy a szerző mindezt egy további, negyedik elemmel szerves egységben alkalmazza. Anyikin alaposan ismeri a politikai gazdaságtan marxista iskolája mellett a többit is, vagyis széles látókörű, sokoldalúan művelt és gondolatgazdag tudós. Így könyvében számos alkalmat talált az elméletek közötti kapcsolat, továbbá a múlt elméleti kérdései és napjaink valóságos problémái közötti összefüggés bemutatására. Nem az olykor más írásokban fellelhető nagyképű és haszontalan kérkedésről van itt szó (lám, hány elméletet

ismerek én!), nem is rossz ízű és erőltetett aktualizálásról. A szerző egyszerűen nem elégedett meg a történet tárgyszerű felsorolásával, hanem — ahogy kell — elgondolkodott és az olvasó vele gondolkodhat.

A könyv nem a téma tanulmányozásának végállomása akar lenni. Nem is lehetne az. A szerző helyesen jegyzi meg, hogy a cél és a terjedelem nem engedi meg a vizsgált elméletek teljes részletességgel, tankönyvszerűen történő tárgyalását. A mű széles olvasóközönséghez szól, szakemberek és „laikus" érdeklődők egyaránt élvezetüket lelhetik benne, haszonnal forgathatják. Gazdag anyagot tartalmaz és a témák további tanulmányozására ösztönöz. Jóllakat, de egyúttal étvágyat gerjeszt.

Ebben kiemelkedő szerepe van Anyikin írói tehetségének: nehéz tárgyról is tud egyszerűen, világosan és könnyed stílusban írni. Ez különösen élvezetessé teszi műve olvasását mindazok számára, akik a kitartó szoktatás ellenére sem kedvelték meg a száraz és fűszerszegény szakirodalmi kosztot.

Dicséret illeti a Kossuth Könyvkiadót a szép kiállítású könyv közreadásáért. Ugyancsak említést érdemel a fordító, Mihalik István jó munkája.

Szigeti Endre

Makay Istvánné—Bartókné Erdődi Ibolya—Bálint Erzsébet—Átal László:

MUNKAERŐHELYZET, MUNKAERŐHIÁNY A KISKERESKEDELEMBEN

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

A kötet szerzői — a Belkereskedelmi Kutató Intézet munkatársai — a IV. ötéves terv adataira alapozzák következtetéseiket, s elsősorban az állami kiskereskedelem (bolti kiskereskedelem és vendéglátás) munkaerőhelyzetét tárják fel. A tényleges helyzetnek megfelelően mutatják be a fogyasztásicikk-kiskereskedelem és a vendéglátás állami szektorában dolgozók létszámának alakulását és a különböző szempontok alapján vizsgált összetételét.

A könyv négy fejezetre tagolódik. Az első fejezet a foglalkoztatási viszonyok és a kereskedelem munkaerőhelyzetének alakulásából indul ki. A második fejezet az állami kereskedelem munkaerőhelyzetét tárgyalja a bolti kiskereskedelemben és a vendéglátásban. Részletesen foglalkozik a munkaerő-állomány alakulásával, a termelékenységgel; melyek azok a tényezők, amelyek befolyásolják az utóbbi alakulását az egyes szakmákban, milyen körülmények idézik elő növekedését és ezek hogyan vizsgálhatók matematikai módszerek segítségével.

A vállalatok szempontjából újszerű a termelékenység alakulásának és a reális munkaerő-szükséglet megállapításának mérési módja, azok a számítások, amelyekkel az egyes szakágazatokban kialakult létszámhiányt, illetve -felesleget igyekeznek számszerűsíteni. A munkaerőhelyzet kialakulására ható tényezők vizsgálata a harmadik fejezetben található meg. Ebben dolgozzák fel a szerzők szociológiai felméréseik eredményeit, a munkahelyi légkörről, az emberi viszonyokról, illetve a vezetésről kialakult véleményeket. A dolgozók közérzetét befolyásoló személyi tényezőkön kívül sokrétűen elemzik a kereseti arányok és a munkahelyi közérzet összefüggéseit.

A befejező negyedik fejezetben a munkaerőhelyzet javításának lehetőségeit összegzik. Megvizsgálják a relatív bértömeg-szabályozás bevezetésének általános feltételeit és ennek várható következményeit. Igen fontosnak tartják a helyzet javítása érdekében a munkahelyi körülmények gondos alakítását és a szociális juttatások kibővítését a többi népgazdasági ághoz hasonlóan.

Végezetül áttekintik az ágazati és vállalati munkaerő-gazdálkodás összefüggéseit, s igyekeznek feltárni a vállalati munkaszervezésben rejlő lehetőségeket.

269 l., fűzve 36,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Ласло Силади

Своеобразные черты научно-исследовательского труда как товаропроизводящей и создающей экономические ценности деятельности

Автор в своей статье анализирует взаимосвязь, содержание и взаимодействие между преобразованием науки в непосредственную производительную силу и категориями и законами отношений товарного производства.

Так прежде всего он рассматривает вопрос, относятся ли результаты научного труда в технически и экономически обособленных научно-исследовательских учреждениях, переданные или проданные другим хозяйственным единицам в словесной или письменной форме, в форме уравнений или чертежей и т. д., к сфере товаров с «условными ценами», не располагающих собственной стоимостью, или же к группе располагающих внутренней экономической ценностью «обыкновенных» товаров?

Автор полемизирует с мнениями, которые на основе отсутствия «воспроизводства», «не пригодной для потребления» природы используемого в материальном производстве научного товара, а также своеобразной проблематичности, сложности трансформации содержащегося в нём труда в стоимость материального конечного продукта отрицают, что он обладает характером «обыкновенного» продукта. Затем автор приходит к выводу, что превратившаяся в производительную силу наука, органически включаясь в общий трудовой процесс материального товарного производства, уже в формах выражения и на частных этапах, ещё не приобрёвших непосредственную материальную форму (в письменном виде, на чертежах и т. д.), превращаются в соответствии с закономерностями материального товарного производства в действительный, «обыкновенный» товар, располагающий самостоятельной экономической ценностью.

Анализируя потребительную стоимость научного товара, автор полемизирует с некоторыми взглядами, согласно которым она заключается в «рецепте» изготовления какого-либо продукта или в комплексном показателе производительности труда. Затем он констатирует, что потребительная стоимость научного товара, использованного в целевой системе какого-либо материального производства, воплощается не в нём самом, а в товаре, производимом при его посредстве и используемом в конечном потреблении. Смысл, общественная полезность частных процессов могут быть оценены лишь как часть единой целевой системы этого процесса материального производства.

В связи с содержанием и величиной стоимости научного товара автор на основе марксовской теории стоимости как труда полемизирует с мнениями, которые связывают его «стоимость» с его потребительной стоимостью, с его редкостью, что приводит к теории предельной стоимости. Автор приходит к выводу, что все эти факторы играют роль только лишь рыночного отклонения цен, но в центре их движения и в случае научного товара находится живой отвлечённый труд как «содержание стоимости», определяемый на основе прошлого и простого труда, требующихся для приобретения, «производства» данного научного познания. Только на такой основе можно толковать и эффективность научного товара в отношении экономии труда: то есть сопоставив реально содержащийся в нём труд с экономией труда, которая может быть достигнута в результате его использования в производстве материальных благ.

Агнеш Кишне Павелчак

Некоторые важнейшие характерные черты производственных отношений между странами-членами СЭВ

Охарактеризовав производственные отношения между странами-членами СЭВ, автор анализирует важнейшие черты международной социалистической экономической политики. Она изучает совместное формирование основных элементов социалистической международной экономической политики: целевой системы, решений и действий, системы применяемых средств, а также системы организации и учреждений в их историческом развитии. В статье указывается на то, что уровень развития социалистической международной экономической политики, её концепциональное содержание, система средств и организации, по существу, адекватны данному уровню развития интеграции, и международная экономическая политика проходит через различные стадии развития. Успехи и недостатки в деятельности СЭВ отражают результаты и недостатки в социалистической международной экономической политике. Изучение теории и практики социалистической международной экономической политики может способствовать решению проблем дальнейшего развития интеграции в рамках СЭВ.

Во второй части статьи автор останавливается на отдельных элементах социалистических международных производственных отношений, указывая на то, что неудовлетворительное развитие товарно-денежных отношений в связях не только сдерживает углубление интеграции в рамках СЭВ, но и обостряет противоречивость отдельных элементов. Настоящие формы товарно-денежных связей препятствуют повышению уровня сотрудничества в области планирования, а также целевых программ; они привели к уравновешиванию ввоза и вывоза по товарным группам, к неудовлетворительному развитию международной специализации производства, к отсутствию действительных многосторонних расчётов, к относительному замедлению технического развития. На этапе экстенсивного развития стран-членов СЭВ ускоряется техническое развитие, на интенсивном этапе же обостряются противоречия между отдельными элементами хозяйственного механизма и техническим развитием. На этом этапе наряду с крупными современными объектами, особенно важными в народнохозяйственном отношении, на передний план выдвигается инновационная деятельность предприятий, но в то же время бросается в глаза отставание большинства предприятий в достижении технического уровня, требующегося в соревновании на мировом рынке, в более эффективных научных исследованиях и в экспорте продукции.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Иштван Бартке

Изменения взаимосвязи между отраслевым и территориальным развитием

В результате изменения системы хозяйственного управления изменилась и взаимосвязь между отраслевым и территориальным развитием. До 1968 года доводимые до исполняющих органов отраслевые и территориальные планы совместно составляли народнохозяйственный план. Отраслевые-территориальные планы представляли связующее звено между упомянутыми двумя типами планов. После реформы системы хозяйственного управления (1968 г.) связь между отраслевым и территориальным развитием с большим весом осуществляется в сфере выполнения народнохозяйственных планов.

В период четвёртого пятилетнего плана (1971—1975 гг.) уже сложившаяся территориальная структура общества и хозяйства оказывала большее, чем ранее, воздействие на территориальное развитие отдельных производственных отраслей и отраслей обслуживания, и в то же время уменьшилось влияние основных отраслей на территориальное расположение населения. Это было связано с общим ростом экономического развития, с реформой хозяйственного управления и сопровождалось повышением эффективности производства, обоснованным со стороны территориального расположения.

Важная задача территориального регулирования состоит в том, чтобы частные отраслевые и территориальные интересы были согласованы друг с другом и с народнохозяйственными интересами. Эффективным средством для этого послужило бы формирование такой экономической обстановки, в которой обеспечивалось бы, чтобы отрасли (предприятия) использовали зависящие от места расположения производства факторы (рабочую силу, природные условия и т. п.) с учётом действительных народнохозяйственных затрат.

Чонгор Хорват

О величине предприятий

Экономическая литература давно занимается вопросом оптимальных размеров производства. В то же время в хозяйственной жизни всё более развёртывается тенденция концентрации и централизации, и в соответствии с этим увеличиваются размеры предприятий, растут вес и значение крупных предприятий, переоценивается роль малых предприятий.

В силу этого поднимается вопрос, как следует оценивать эту тенденцию, каковы объективные критерии величины предприятия, кто призван кроме самих предприятий оценивать это в современном хозяйстве, какая взаимозависимость имеется между величиной предприятия и народнохозяйственной структурой предприятий.

Автор на основе теории систем ищет ответа на вопрос, в какой мере можно прийти к правильным выводам относительно величины предприятия на уровне самого предприятия и на уровне народного хозяйства. Он доказывает, что предприятие не способно ощущать проблемы, связанные с его величиной, и в интересах создания эффективной структуры предприятий требуется вмешательство государства. Этот вывод следует из требований общественного разделения труда и международного сотрудничества. В дальнейшем автор изучает, каким образом проявляются эти требования в капиталистическом и социалистическом хозяйствах, и приходит к выводу, что в то время как в капиталистическом хозяйстве основной тенденцией является поляризация предприятий средней величины, у нас наблюдается как раз противоположная этому тенденция: не происходит возникновения по-настоящему крупных предприятий, малые предприятия же закономерно превращаются в средние.

Причина такой тенденции развития заключается в том, что в социалистическом хозяйстве не действуют стихийные экономический законы, автоматически формирующие наиболее подходящую структуру предприятий в народном хозяйстве, и в то же время не сложились те сознательные принципы и стремления в организации структуры, которые позволяли бы опознать действительные проблемы и разрабатывать требующиеся мероприятия. Цель статьи — акцентировать внимание на эти взаимозависимости.

Чаба Чаки—Анна Йонаш—Шандор Месарош

Изучение путей развития в пищевкусовом хозяйстве

Авторы в своей статье представляют первый опыт, полученный в результате изучения симуляционной модели относительно альтернатив развития венгерского пищевкусового хозяйства. Этот труд представляет собой составную часть научно-исследовательской программы лаксенбургского Международного института по анализу прикладных систем, предусматривающей в интересах анализа мировых проблем питания разработку национальных моделей и установление связи между ними. В венгерской симуляционной модели по отдельным продуктам содержится сельское хозяйство и пищевкусовая промышленность, а агрегированно — и остальные отрасли народного хозяйства. В ней описываются процессы инвестиций, производства, внешней торговли, финансирования и потребления как важных этапов воспроизводства, а с другой стороны — содержатся народнохозяйственное планирование, «действительно» проистекающие процессы, а также координирующее их экономическое регулирование как средства экономического управления. До сих пор был разработан упрощённый вариант модели, содержащий 10 продуктов. С их помощью было исчислено и проанализировано 12 путей развития в венгерском пищевкусовом хозяйстве. В статье суммируется опыт этих расчётов.

Петер Фаркаш—Шандор Немет

О мотивах прямых иностранных капиталовложений, осуществляемых в развивающихся странах

Авторы сначала, анализируя статистические данные о финансовых средствах производственного назначения, направляемых в развивающиеся страны, указывают на растущую роль частных источников, в том числе капиталов, инвестируемых в форме портфолио. До 1974 года последние означали в большинстве закупку облигаций, с тех пор, однако, скачкообразно возросла роль частных ссуд, предоставляемых для осуществления конкретных объектов, а также закупок акций «неконтрольного назначения» предприятий развивающихся стран. Они сегодня уже составляют приблизительно половину частных инвестиций типа портфолио.

По мнению авторов, имеется определённая взаимозависимость между бурным ростом упомянутых форм частных инвестиций типа портфолио и распространением системы предпринимательства в области т. н. комплексных услуг, характерным для 70-ых годов. Политика развивающихся стран, направленная на осуществление контроля над экономической деятельностью, и в то же время их вынужденность прибегать к иностранным капиталу, технологии, методам управления, сети сбыта встречаются с поиском иностранными предприятиями

новых путей и форм, при помощи которых они стараются и впредь обеспечивать своё влияние и, заодно, свои экономические интересы. Контракты о предоставлении услуг служат завуалированию прежних, легче обозримых взаимоотношений, так как зависимость и разделение прибыли проявляется в гораздо более скрытой форме.

Системы заинтересованности мультинациональных предприятий, действующих в различных сферах хозяйства, отличаются друг от друга, и это отражается и в их инвестиционной политике, осуществляемой в развивающихся странах. У предприятий, производящих для удовлетворения внутренних потребностей развивающихся стран, на передний план выдвигается прибыль, реализуемая на месте. В случае добычи сырья, плантаций и фирм, занимающихся сбытом сельскохозяйственных продуктов, а также предприятий обрабатывающей промышленности, производящих на экспорт — хотя и в различной степени — но более усиленно действует принцип глобальной оптимизации мультинационального предприятия в целом. Авторы упоминают «капиталовложения в сферу услуг» как специальную форму иностранных инвестиций. Они доказывают, что часть финансового капитала, помещаемого в развивающиеся страны («финансирование» контрактов о предоставлении услуг), являются лишь формально косвенным, по содержанию же прямым капиталовложением. Дело в том, что зачастую иностранный капитал в контрактной форме организует деятельность государственных предприятий и банков, получая прибыль, аналогичную той, которая доставалась ему до национализации. Эта возможность показывает, в какой мере могут при помощи контрактов о предоставлении услуг обособиться друг от друга собственность на капитал как юридическая форма и функция капитала.

Частные инвестиции, в том числе инвестиции типа портфолио благоприятствуют более богатым странам, способствуя, таким образом, дальнейшей дифференциации группы развивающихся стран.

Мультинациональные предприятия осуществляют инвестиции в развивающихся странах в интересах сохранения, увеличения своей прежней (глобальной) прибыли. Часто это означает лишь сохранение обеспечения сырьём, контроля, и главной целью является обеспечение выгодной реализации «оригинального» капитала, вложенного в развивающихся странах. В некоторых случаях, однако, на передний план может выдвинуться и обеспечение местной прибыльности. В конечном счёте, однако, мультинациональные предприятия проникнуты одной причиной, имеющей весьма глубокие корни: это — понижательная тенденция (склонность) средней нормы прибыли в развитых капиталистических странах. Их цель состоит в том, чтобы затормозить, остановить, компенсировать эту тенденцию.

Тибор Эрдеш

Ещё раз о величине прибыли

Автор доказывает, что в макроэкономической плоскости величина капиталистической прибыли в силу необходимости складывается согласно формуле, построенной Калецким: Прибыль капиталистического класса = накопление капиталистического класса + потребление капиталистического класса — сбережения рабочих — сальдо бюджета + сальдо внешнеторгового баланса. Суть доказательства состоит в том, что в макроэкономической плоскости издержки капиталистов одновременно представляют собой и поступления для капиталистического класса как исключительного продавца товаров. Издержки капиталистического класса, не являющиеся для него затратами — его расходы на накопление и потребление — представляют собой разницу между затратами и выручкой. На величину реализуемой таким образом прибыли влияют кроме того ещё и сальдо внешнеторгового оборота и бюджета, а также сбережения или сверхрасходы рабочих. Эти факторы также играют роль в том, в какой мере превышает выручка капиталистического класса данной страны величину расходов.

В статье также констатируется, что формула Калецкого действительна для всех возможных случаев: она правомерна как для равновесия капиталистического хозяйства, так и для отсутствия равновесия. Она действительна как для капиталистического, так и для монополистичекого, а также государственно-монополистического капитализма. ΔV или m_v не могут рассматриваться, как прибыль: прибылью могут быть только $\Delta c(m_c)$ и $f(m_k)$. Формула Калецкого ничего не изменяет относительно действительности того фундаментального положения, согласно которому целью капиталистического производства является прибыль.

•

SUMMARY OF THE ARTICLES

László Szilágyi:

Scientific research as a commodity producing and economic value creating activity

The study analyses the process how science has become a direct force of production, its particular relations, contents and mutual effects with the categories and laws of commodity production relations.

Thus it examines first of all the problem whether the results of scientific work performed at technically and economically separated research places and materializing in words, writing, formulae, drawings et. that can be handed over and sold to other economic units are a world with "imagninary prices" having no independent value or belong to the group of "common" commodities with intrinsic economic value.

The study challanges the views which deny the "common" commodity nature of the science-commodity used in material production because of the impossibility of its "reproduction", its "non-consumability", and the particular difficulties and complexity of mediating its labour contents to the value of the material and product. The author reaches the conclusion that science having become a direct force of production and originally linked to the global process of producing material commodities becomes a real "common" commodity with intrinsic economic value according to the laws of material commodity production even in its forms and stages not yet assuming direct material form (writing, design etc.).

When analysing the use value of the science-commodity, he again challanges some views which deem to find it only in a "recipe" necessary for turning out some product, or only in the complex indicator of labour productivity. He then states that the use value of the science-commodity used up in the goal system of some material production is not embodied in itself, but in the commodity produced with its aid for final human consumption. The meaning and social utility of partial processes can be judged only in the context of the uniform goal system of this material production process.

Related to the value substance of the science-commodity and its size he argues on the basis of the Marxian labour theory of value with the views which wish to deduce its "value" from use value or scarcity, and thus end up with the marginal utility theory. He also challenges those who wish to equate value with the labour saved through its application. The study comes to the conclusion that all these factors have a role only in deflecting the market value, but the centre of their movement is also in the case of the science-commodity the "value substance" of live abstract labour reduced to the embodied and simple labour necessary for the "production", the acquisition of the given scientific knowledge. Also the labour saving efficiency of the commodity-science can be interpreted and computed realistically on this basis, if we confront its own real labour contents with the labour saved through its use in the production of material goods.

Mrs. Kiss, Ágnes Pavelcsák:

Some major features of relations of production among CMEA countries

After characterizing the relations of production among CMEA countries the authoress analyses the main features of socialist international economic policy. She examines the combined development of the elements of socialist international economic policy—the system of goals, the decisions and actions, the system of instruments, and the system of organization and institutions—against a historical background. She points out that the development of socialist international economic policy, its conceptual contents, its system of instruments and organization are essentially adequate to the given development level of the integration and that international economic policy proceeds through various stages of development. The successes and deficiencies up to now of the CMEA reflect the results and deficiencies of the socialist international economic policy. A study of the theory and practice of socialist international economic policy may contribute to solving the problems related to the further development of the CMEA.

In the second part of the article the authoress discusses the contradictions between certain elements in the socialist international relations of production and shows that an unsatisfactory development of the commodity (market) and monetary relations not only put a brake on the deepening of CMEA integration, but also sharpened some of the contradictions between its elements. The present forms of the commodity and monetary relations hinder that the cooperation in planning as well as the special-purpose programs should be raised to a higher level. These have led to the balancing of exports and imports by main groups of commodities, to the unsatisfactory development of international specialization in production, to the lack of a real multilateral clearing, and to a relative deceleration of technical progress. In the extensive stage of the development of CMEA countries technical progress accelerated, in the intensive stage the contradictions between certain elements of the economic mechanism and technical progress have become sharper. In this stage, beside the individual and modern major projects enjoying priority the innovative activities of the enterprises have come to the fore, while the lag of the majority of enterprises behind the technological standards demanded by world market competition and in respect of the exports of economically more efficient products requiring intensive research and development has become conspicuous.

István Bartke:

Changes in the relationship between planning the development of sectors and of regions

The changes in the system of economic control also modified the relations indicated in the title. Prior to 1968 it was the plans of regions broken down by implementing organs that constituted together the plan of the national economy. The sectoral-regional plans were a connecting link between the above two types. Since the 1968 reform of economic control the relationship between developing sectors and regions is realized for the most part in the course of implementing the economy-wide plans.

In the course of the fourth five-year plan 1971–1975) the established regional pattern of society and the economy had a bigger effect on the regional development of the individual productive and service sectors than was the case earlier, but, simultaneously, the influence of some basic industries on the territorial settlement of the population diminished. This was related to the general increase in economic development level, to the reform of economic control, and involved a growing efficiency of production—founded from the aspect of regional situation.

It is important task of regional control to harmonize the partial sectoral and regional interests with each other and with those of the national economy. An efficient tool for this purpose may be to develop such economic environment which secures that the industries (enterprises) use the factors of production depending on location (labour, natural factors etc.) by taking into account the actual national economic inputs.

Csongor Horváth:

On the size of the enterprise

For a long time business economics discussed only the problem of the optimum plant (establishment) size. In the economic life, however, the tendency of concentration and centralization is more and more developing and the enterprise sizes are growing accordingly. The weight of big enterprises is growing, and so is their importance, while the role of small enterprises has to be reappraised.

The question emerges how this tendency should be evaluated, what are the objective criteria for the size of the enterprise, who is competent to judge this from outside the enterprise in a modern economy, and how is the size of the enterprise related to the enterprise structure of the national economy.

Relying on systems theory the study seeks an answer to the question to what extent it is possible to reach correct conclusions regarding the size of the enterprise on the level of the enterprise and on that of the national economy. He proves that the enterprise is unable to percieve the problems related to its own size and, in the interest of developing an efficient enterprise structure, government interference is necessary. He draws this conclusion from the requirements of the social division of labour and from those of international cooperation. Then he proceeds to examine the assertion of these requirements in capitalist and socialist economies, and reaches the conclusion that while in capitalist economies the main tendency is the polarization of medium-sized firms, with us precisely the opposite tendency is prevailing: no really big enterprises emerge, while the small ones develop, as a rule, into medium-sized enterprises.

The cause of this tendency is that in the socialist economy there are no such spontaneous economic laws at work which automatically shape the most adequate enterprise structure in the economy, nor have such conscious structural organizational principles and efforts developed which would allow to recognize the real problems and the elaboration of necessary measures. The purpose of the study is to call attention to these interrelations.

Csaba Csáki—Anna Jónás— Sándor Mészáros:

Examination of development paths of the food economy

The authors review the first experiences with the simulation model relating to the development alternatives of the Hungarian food economy (agriculture and food industry). The work is part of the research project of the IIASA in Laxenburg, providing for the elaboration and linking up of national models for the analysis of world food problems. The Hungarian simulation model comprises agriculture and the food industry in a breakdown by products, but other sectors of the economy also figure with their aggregates. It describes the investment, production, foreign trade, financial and consumption processes as important stages in reproduction, and also national planning, the "actually" realized processes, and the economic control system linking the latter with the aid of regulators. Up to now a simplified version of the model was constructed, comprising 10 products. With this 12 development paths were computed and analysed for the Hungarian food economy. The article summarizes the experiences of the computations.

Péter Farkas—Sándor Németh:

On the motives of direct foreign investments implemented in the developing countries

Analysing the statistics on financial assets flowing to the developing countries for production purposes, the authors first show the growing role of private resources, and within them particularly of those placed in portfolio form. Up to 1974 these meant in their majority the purchasing of bonds, but since then the role of private loans granted for the realization of concrete projects and of purchases of shares of enterprises in developing countries, "not aimed at control". Today these amount already to about half of the portfolio-type private investments.

The authors find an interrelation between the fast growth in the said forms of portfolio private investment and the spreading of the system of so-called complex servicing enterprises characteristic of the seventies. The policy of the developing countries aimed at controlling economic activities and their dependance on foreign capital, technology, control methods, sales networks etc. meets with the search for new ways and forms of the foreign companies with which they try to further secure their influence and economic interests. The service contracts blur the earlier more easily surveyable relationships, dependance and the distribution of profit appear in a much more covered-up form.

The systems of interests of the multinational firms active in various economic spheres differ from each other and this is reflected by the investment policies implemented in the developing countries. In firms producing for the internal consumption of the developing countries the profit realizable on the spot is in the fore. In companies producing raw materials, having plantations, trading in agricultural products and in the manufacturing ones producing for export optimization for the whole of the multinational firm increasingly asserts itself, though to different extent. The authors mention "service investments" as a separate form of foreign investment. They prove that a part of the finance capital placed in the developing countries, "the financing of service contracts" is indirect only in form, but direct investment as regards its contents. Namely, the foreign capital frequently finances in contractual form state enterprises and banks and attains profit similar to that prior to nationalization. This possibility shows that the ownership of capital in the legal sense and capital function may separate from each other with the aid of the service contracts.

Private investments, within them particularly the portfolio investments are favourable for the richer countries, thus they contribute to further differentiation between the groups of developing countries.

The multinational companies invest into the developing countries in order to preserve and increase their earlier (global) profits. Frequently this means merely the preservation of safe material supply, of control, and the main objective is to secure the favourable realization of the "original" capital in the developed countries. In some cases, however, also local profitability may come increasingly to the fore. In the last resort, however, it is a very deeply rooted reason that permates the multinational companies: the tendency (inclination) of the average rate of profit to fall in the advanced capitalist countries. Their aim is to brake, stop and counteract this tendency.

Tibor Erdős:

Once again on the size of profit

The author proves that on macroeconomic level the profit of capitalists develops necessarily according to the equation defined by Kalecki: Profit = accumulation by capitalists plus consumption by capitalists minus savings by workers minus balance of the budget plus the balance of trade. The substance of the proof is that on macrolevel the costs of capitalists are at the same time receipts for the capitalist class as exclusive sellers of commodities. Those expenses of the capitalist class as are not costs—accumulation and consumption expenses—raise the price receipts above costs. The size of the profit thus realized is influenced also by the balances of trade and of the budget, as well as by the saving or overspending of workers. Also these factors have a role in the extent to which the price receipts of the capitalist class of a given country exceed the size of their costs emerging.

Other important statements of the article are: Kalecki s equation holds for every conceivable case, for both the equilibrium and the disequilibrium state of capitalist economy. It holds both for the so-called classical capitalism and for the monopoly and the sate-monopoly capitalism. The Δv or s_v parts cannot be considered profit, profit is only $\Delta c/s_c$ and Π/s_k. Kalecky's equation does not change the validity of the basic theorem that the purpose of capitalist production is profit.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1979. évi 1. sz.

A „Voproszi Ekonomiki" című folyóirat fél évszázados jubileuma

Rumjancev, A.: Gazdasági alaptörvény a szocialista világrendszerben

Szorokin, G.: A szocialista újratermelés elméleti problémái

Cakunov, V.: A társadalom szociális homogenitásának gazdasági alapjai

Hacsaturov, T.: Az improduktív szféra beruházásainak hatékonysága

Kraszovszkij, V.: Beruházási komplexum: tervezés és tartalékok

Krilov, P.: A tervezés mérlegmódszerének tökéletesítése

Tihonov, V.—Lezina, M.: Az agráripari komplexum végterméke

Sirjajev, Ju.: A KGST szerepe a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztésében

Iszaev, I.: A „vegyes" gazdaság polgári koncepciói

Ivanova, R.—Kozlova, D.: A munka jellege a fejlett szocialista társadalomban

Logacsev, V.: A technológiai folyamatok megbízhatósága és a termékminőség javítása (Össz-szövetségi tudományos-műszaki konferencia, Ufa, 1978. szeptember)

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1978. évi 12. sz.

A munkaerőforrások kihasználásának hatékonysága

Pavlovszkij, I.: A vasúti szállítás fejlesztéségnek perspektívái

Kosztin, L.: A szovjet munkaerőforrások szabályozása

Szozikin, A.: Az OSZSZSZK munkaerőpotenciálja

A munka gazdaságtana és a munkaerőforrások kihasználása

Karpuhin, D.—Kovaleva, N.: A munkatermelékenység növelésének társadalmi-gazdasági tényezői. (A mennyiségi értékelés lényege, klasszifikációja, néhány módszere)

Zalevszkij, A.: A gépkezelő káderek képzése

Kulesova, L.: Női munkák megszervezése részidőben

A tudományos-műszaki haladás problémái. (Több cikk)

A tudományos-műszaki haladás és a népgazdaság erőforrásai

Valagarov, V.—Kirjakevics, I.: A tudományos-műszaki fejlesztés programtervezésének kérdései

Szapiro, E.: Iparvállalatok (termelési egyesülések) műszaki fejlesztése

Muromov, L.: A gazdasági mechanizmus tökéletesítésének útjai építkezéseken. (A belorusz építők tapasztalatai)

Proszkurjakov, V.: A normatív béralap tervezése

Dancsenkov, M.: A vállalati termelés hatékonyság-mérésnek módszertani aspektusai

Darauszenkov, O.: A forradalmi Kuba húsz éve

Belouszov, R.: A tervezés és az önálló elszámolás kölcsönhatásáról

Litvinenko, T.: Az európai szocialista országok gazdasági mechanizmusainak „pluralitásáról" szóló burzsoá koncepciók bírálata

Potapov, V.: A határhaszon-elmélet evolúciója

Zimin, V.: Kisméretű fémüzemek építésének perspektívái

Kuzin, V.—Novik, L.: A különbözeti járadék számbavétele a kolhozok gazdasági tevékenységének értékelésénél

Szobolev, V.: A karbantartói munkák hatékonyságának értékelése fajlagos ráfordítások alapján

Manszurova, H.: Tudományos ülés az új, tudományos-műszaki rendeltetésű termékek árairól

Vodovozov, Sz.: A Csecsen-Ingus ASZSZK termelőerőinek perspektivikus fejlesztése. (Tudományos konferencia Groznijban)

1979. évi 1. sz.

A szocialista gazdasági integráció fejlődésének fontos szakasza

Katusev, K.: A KGST harminc éve

Ribakov, O.: A Szovjetunió szocialista gazdasági integrációban való részvételének hatékonysága

Kormnov, Ju.: A nemzetközi kooperáció, valamint a termelési és exportprofil

A X. ötéves terv negyedik éve

Smelev, D.: A tartalékok mozgósítása — a X. ötéves terv feladatai teljesítésének legfőbb feltétele

Krilov, P.—Krotov, Ju.: A szocialista munkaverseny és az ellentervezés

Zajcev, A.: Egy termék gyártásának eltérően előnyös volta és ezen termék korlátozásának problémái

Dolgosej, G.: Az új agrártermelési formák hatékonysága

Ignatovszkij, P.: A társadalmi termelés gazdasági és társadalmi tényezőinek kölcsönhatásáról

Efimov, V.: A termelés intenzifikálása és az anyagi erőforrások ésszerű kihasználásának problémái

Gorecsenkov, G. ...: A legfőbb petrolkémiai és vegyipari nyersanyagfajták gyártásának növeléséről

Klicsov, H.: Az agrártechnika kihasználása kolhozokban (A csardzsouszi terület példáján)

Fomin, B.: Az ENSZ ázsiai és csendes-óceáni térséggel foglalkozó gazdasági és szociális tanácsának (az ESCAP-UN-nek) tervezési és tervteljesítési kérdésekről tartott szemináriuma (Szovjetunió, 1978)

Konovalova, N.: A komplex, gazdasági és szociális várostervezés módszertanának vitája (Szuzdalban az OSZSZSZK tervhivatalának szervezésében)

Információk az OSZSZSZK tervhivatalából

Szaruhanov, Sz.: Az új termék gyártásba vételének és kibocsátásának meggyorsításáról

Rodin, Ju.: A haladó építésszervezési módszerek bevezetéséről

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1978. évi 11. sz.

Bugakova, A.—Tamosina, G.: A termelés és a fogyasztás társadalmasítása fejlett szocialista társadalomban

Korogodin, I.: A munka minősége: a kategória tartalma

Zvereva, N.: A népességvizsgálat rendszermegközelítése

Makszimova, V.: A munkaerőérték két meghatározásának kérdéséhez

Vojejkov, M.: A szocialista munkaverseny megszervezése, mint a gazdasági mechanizmus eleme

Ivanov, N.: A vállalati tevékenység tervezési mutatóinak és értékelésének tökéletesítéséről

Araszlanov, K.: Az üzemen belüli gazdálkodás új szervezeti formája (A termelési hatékonyság fokozásának komplex rendszere

Kosztjaev, I.: Az I. társadalmi termelési szektor funkciói és elsődleges növekedésének alapjai

Oszipov, É.: Gazdasági viszonyok a gazdaságközi kooperációban

Muhordih, E.: Heterogén termék fizikai volumenének kiszámítása

Tascsev, A.—Zsolkov, A.: Funkcionális anyagi ösztönzési formák

Filkovics, I.: Környezet és termelési hatékonyság

Szmagarinszkij, I.: A természeti erőforrások közgazdasági értékelése

Szigov, V.: A városi körzetfejlesztés komplex tervezése (Leningrád esete)

Klocskov, V.—Csemihin, V.: Időtényező a burzsoá politikai gazdaságtanban

Silejka, A.: A szocialista életmód és tökéletesítésének útjai (Köztársaságközi tudományos-módszertani konferencia. Kaunasz, 1978. május)

Batraszov, V.: A politikai gazdaságtani oktatók tudományos szimpoziona (Gorkiji Állami Egyetem, 1978. április)

Ezsov, A.: Időszerű politikai gazdaságtani problémák doktori disszertációkban

Beznen, A.—Piszarev, V.: Olvasókonferencia Grodnoban (1978. június)

1978. évi 12. sz.

Kulikov, V.: A materialista történetfelfogás realizálásának főbb irányai a politikai gazdaságtanban

Szedov, A.: szocializmus gazdasági törvényei: a hatás jellege

Kvasz, A.: A tudományos-műszaki haladás általános törvényszerűségei

Pak, N.: Az időmegtakarítás törvénye a szocialista társadalomban

Nikulina, I.: A munkaidő és a munkaidőn kívüli idő funkcionális formái

Vokk, V.: Az irányítási szervezet helye a gazdasági mechanizmusban

Russzu, G.: A gazdaságközi kooperáció fejlődése az SZKP KB júliusi (1978) plénumán hozott határozatok alapján

Kolcov, N.: A munkaszervezés értékelésének kritériuma

Kovalev, A.: A személyi fogyasztások és a munkabér ösztönző szerepének növelése

Ilicsev, A.: Az üzemanyag-energetikai készletek gazdasági értékelése

Korcsagin, V.: Egészségvédelem a fejlett szocialista társadalom gazdaságában

Keszelman, E.: A szocialista gazdaság fejlődési szakaszai a Szovjetunióban a burzsoá „szovjetológia" hamis tükrözésében

Oligin-Neszterov, V.: Az előadássorozat helye az oktatási folyamatban: funkcionális elemzés

Lacsinov, Ju.: A tudományos-műszaki haladás finanszírozási alapjainak képzése

Babadzsanov, H.: Járadékténvező az önálló elszámolási viszonyok rendszerében

Szamar, R.—Szaharova, V.: Néhány, az erőforrások kihasználási hatékonyságának fokozásával kapcsolatos kérdés az improduktív szférában

Alekszejeva, R.—Celikovszkij, P.: Elméleti konferencia a Moszkvai Állami Egyetem Politikai Gazdaságtani Intézetében a szovjet hatalom hatvan évének eredményeiről, az 1978. évben.

Gavrilin, V.: A Szovjet Hírközlési Minisztérium főiskolái politikai gazdaságtani tanszékeit vezetők tanácskozása Omszkban

Valiev, É.: Tervszerűség, arányosság és érték a szocializmusban. (Tudományos-elméleti konferencia a Moszkvai Gazdaságstatisztikai Intézetben 1978 szeptemberében)

Ezsov, A.: Időszerű politikai gazdaságtani és világgazdasági kérdések doktori disszertációkban

Az 1974—75. évi gazdasági válság sajátos vonásai

1979. évi 1. sz.

Pahomov, Ju.: Az érett szocializmus termelési viszonyainak fejlesztése és funkcionálása

Pokritan, A.: A szocialista termelési viszonyok sajátos vonásai

Popov, M.: A szocialista termelési viszonyok fejlődési tendenciái

El'meev, V.—Puljajev, V.—Volcskov, N.: Az ember problémája a fejlett szocialista társadalom gazdaságtanában és -elméletében

Dzaraszov, Sz.: Termelési viszonyok és gazdasági mechanizmus

Kuprinov, É.: A fejlett szocialista társadalom gazdasági mechanizmusának tökéletesítése

Zjabljuk, R.—Petriscsev, V.: A társadalmi fogyasztási érték sajátos vonása a szocialista gazdaságban

Kozirev, V.: Nyereségtöbblet a szocialista gazdaságban

Voroncova, L.: Az önálló elszámolás elméletének kidolgozása az átmeneti időszak közgazdasági irodalmában

Liszovik, B.: A munkaerő áruformájának kiküszöbölése (Áttekintés a közgazdasági irodalomról: néhány probléma)

Kapusztina, N.: A marketing-koncepció és a monopóliumok piaci tevékenységének állami szabályozása

Szemenov, V.: A termelőeszközök társadalmi tulajdona (Anyagok politikai gazdaságtani előadásokhoz)

Ötvenéves a „Voproszi Ekonomiki" c. folyóirat

Scserbakov G.—Zajceva, A.—Halturina, V.: A szibériai és a távol-keleti körzetek — a figyelem középpontjában (Tudományos-módszertani tanácskozás, Tyumeny, 1978. szeptember)

Antjusina, N.: Fiatal tudósok konferenciája („A szocialista gazdaság fejlesztési perspektívái és a társadalmi termelés hatékonyságfokozásának problémái", Kijev, 1978. május)

Zemljanuhin, V.—Hudjakov, Ju.: Az NSZK komplex tanulmányozásának problématanácsa (A Leningrádi Állami Egyetem mellett működő A. A. Zsdanov Főiskola germanistáinak munkájáról)

Ezsov, A.: Politikai gazdaságtani és világgazdasági problémákkal foglalkozó doktori disszertációk ismertetése

Kulagin, N.: Főiskolai hallgatók össz-szövetségi pályázati felhívása (1977/78-as tanév, Moszkvai Sz. Ordzsonikidze Irányítási Intézet, mérnök-közgazdász szekció)

A nemzetközi monopóliumok szervezeti formái

Az állammonopolista gazdaság válságának jellemzői a mai szakaszban

1978. évi 10. sz.

Bogacha, M.—Misima, P.: A KGST-országok a világgazdaságban

Djakin, B.—Kupich, A.: A Szovjetunió és a szocialista gazdasági integráció

Rutkouski, J.: A termelés specializációja, mint a nemzetközi munkamegosztás kategóriája

Balcerowicz, L.: A tudomány és a technika tervezése az NDK-ban

Strzelichauski, J.: A tudományos és műszaki kutatások szervezetei és módszerei Svédországban

wirtschafts wissenschaft

1978. évi 10. sz.

Fischer, I.—Hartmann, K.: A technológia — a szocialista ésszerűsítés döntő láncszeme

Büchner, H. . . .: A végtermék-növekedés — a szocialista gazdálkodási teljesítmény fontos kritériuma

Dominik, K.—Gürmann, K.—Schreiber, K.: Az anyagi-műszaki ellátás mutatószám-rendszerének tökéletesítése — jelentős lépés ezen ellátás hatékonyság-fokozásának irányában

Kolleck, R.: A proletariátus képzettségi és kvalifikáltsági szintjének néhány kérdése és tendenciája az NSZK-ban

Gebhardt, G.—Thümmler W.: A pénzek és a pénzügyi rendszer felhasználása a szocialista állam révén a fejlett szocialista társadalom felépítésénél

Franciaország: A jelenlegi gazdasági helyzet

Stahl, R.: A hosszú távú tervezés helye és funkciója az NDK tervezési rendszerében (Tudományos tanácsülés, 1978. február 22.)

Jäger, G.—Pöthig, B.—Rudolph, K.: Az érték, használati érték és ár viszonya a fejlett szocializmusban (Tudományos tanácskozás, 1978. április 5.)

Bormann, D.—Stoller, J.: A tudományos-műszaki fejlesztés irányítása üzemekben és kombinátokban (Üzemgazdasági konferencia, Merseburg, 1978. január 17—18.)

Dorn, S.—Horsch, H.: Árak és bérek a szocializmusban (Szimpozion, Wroclaw, 1978. január 19—20.)

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1978. évi 8. sz.

Davidov, D.: Nagy szocialista gazdasági komplexumok centralizált és decentralizált irányítása közötti kölcsönhatás problémái

Mateev, E.: Gazdaság és környezet

Jakimov, K.: A mezőgazdasági termelés területi elosztása és szakosítása

Alekszandrov, K.: A kereskedelmi tevékenység hatékonyság-mérésének kritériumai és mutatói

Sztojanov, D.: A külkereskedelmi tevékenységnek jobban kell tükröződnie az ágazatközi kapcsolatok mérlegében, valamint az ágazatközi optimalizációs modellben

Toncsev, C.: A nemzetközi ifjúsági turizmus gazdasági és szervezeti problémái

A tőkésországok gazdasági fejlődésének problémái és ellentmondásai a hetvenes években (A szocialista országok tudományos akadémiáinak keretében működő, „A mai kapitalizmus vizsgálata" c. problémabizottság tizenharmadik ülése, Veliko Tarnovo, 1978. május 8—13.) I. rész.

Ivanov, N.: A vegyesvállalatok és a technológiai neokolonializmus

Minaszjan, G.: A közvetlen anyagi ráfordítások hatása a népgazdasági hatékonyság mutatóira

Totev, A.: Tudományos demográfiai konferencia (Szófia, 1978. V. 12—13.)

Dimitrov, A.: „Burzsoá nemzetközi kereskedelmi modellek kritikai elemzése" (A BTA Közgazdasági Intézetének tudományos tanácsa, 1978. VI. 14.)

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Ласло Силади — Своеобразные черты научно исследовательского труда как товаропроизводящей ценности деятельности 385

Агнеш Кишне Павелчак — Некоторые важнейшие характерные черты производственных отношений между странамичленами СЭВ 399

Иштван Бартке — Изменения взаимосвязи между отраслевым и территориальным развитием 413

Чонгор Хорват — О величине предприятий 428

Чаба Чаки—Анна Йонаш—Шандор Месарош — Изучение путей развития в пищевкусовом хозяйстве 444

Петер Фаркаш—Шандор Немет — О мотивах прямых иностранных капиталовложений, осуществляемых в развивающихся странах 457

ДИСКУССИЯ

Пибор Эрдеш — Ещё раз о величине прибыли..... 470

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 489

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Йожеф Балинт «Социальные слои и их доходы» *(Юлия Молнарне Вениге)* 496

Аникин А. В. «Юность науки» *(Эндре Сигети)* 498

Резюме статей на русском и английском языках..... 503

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 508

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

5

A tartalomból

ROMÁNY PÁL:
Mezőgazdaságunk a hetvenes évek végén

JÓZSA ÖDÖN—GYETVAI LÁSZLÓ:
A munkaerő-megtakarítás lehetőségei népgazdaságunkban

MOLNÁRNÉ VENYIGE JÚLIA:
Munkamegosztás és érdekviszonyok

SZÜCS ISTVÁN:
A természeti tényezők szerepe a mezőgazdasági termelés területi tervezésében

SZAKOLCZAI GYÖRGY:
Az eszközarányos nyereség

STARK ANTAL:
Az európai KGST-országok gazdasági növekedése

HOCH RÓBERT:
A marxi értékelmélet ökonometriai megközelítése

XXVI. évfolyam

1979. május

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Romány Pál: Mezőgazdaságunk a hetvenes évek végén 513
Józsa Ödön—Gyetvai László: A munkaerő-megtakarítás lehetőségei népgazdaságunkban 529
Molnárné Venyige Júlia: Munkamegosztás és érdekviszonyok 539
Szücs István: A természeti tényezők szerepe a mezőgazdasági termelés területi tervezésében 548
Szakolczai György: Az eszközarányos nyereség 562
Stark Antal: Az európai KGST-országok gazdasági növekedése ... 579

VITA

Hoch Róbert: A marxi értékelmélet ökonometriai megközelítése .. 590

SZEMLE

Az éves vállalati tervezés folyamata a megváltozott döntési viszonyok között (A KÉV-METRÓ Vállalat példáján) *(Homoki József)* 601

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

A munkaerőhelyzet alakulása és hatása a termelésre *(K. I.—K. J.)*. 613

FOLYÓIRATSZEMLE 625

Tervezni vagy meghalni — A. Jacquemin: Állandósul Nyugat-Európa hanyatlása?

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Kozma Ferenc: Mire képes a magyar népgazdaság? *(Forgács Katalin)* 628
Morris Bornstein: Gazdasági tervezés Keleten és Nyugaton *(Muraközi Ernő)* 632
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 635
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 639

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Forgács Katalin kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa; **dr. Gyetvai László**, a MüM Munkaügyi Kutatóintézetének főmunkatársa; **dr. Hoch Róbert**, a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének osztályvezetője és tudományos tanácsadója; **dr. Homoki József** kandidátus, a KÉV-METRÓ Vállalat vezérigazgatója; **Józsa Ödön**, a MüM Munkaügyi Kutatóintézetének igazgatója; **Molnárné dr. Venyige Júlia** kandidátus, a MüM munkaügyi Kutatóintézetének főmunkatársa; **Muraközi Ernő** közgazdász; **dr. Romány Pál**, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter; **dr. Stark Antal**, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem általános rektorhelyettese; **dr. Szakolczai György** kandidátus, a Számítógépalkalmazási Kutató Intézet tudományos tanácsadója, főosztályvezető; **dr. Szücs István** kandidátus, a MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központjának főosztályvezető-helyettese.

ROMÁNY PÁL:

Mezőgazdaságunk a hetvenes évek végén

A gazdasági életben kötelesség számontartani a folyamatok összefüggéseit, az előzményeket és a következményeket. Most különösen indokolt a széles horizontú áttekintés agrárpolitikánk megvalósulásáról, a termelésfejlesztésről, az agrártermelés és agrárkereskedelem 1979. évi feladatairól.*

I.

A legfontosabb múlt évi eredménynek tekintjük, hogy a mezőgazdaság a tervnek megfelelően *növelte termelését a legfontosabb ágazatokban.* A növénytermelési csúcseredmények közül különösen figyelemre méltó a búza 42,8 mázsás és a kukorica 51 mázsát meghaladó hektáronkénti hozama. A kukorica összes termése — a KSH jelentése szerint — 12 százalékkal nagyobb lett, mint 1977-ben. Az összes gabonatermés meghaladta a 13 millió tonnát. Ennek a termésnek az értéke — 1976. évi áron számítva — 42 milliárd forint, a növénytermesztés országos termelési értékének 46 százaléka. Ezekben a termelési színvonalat jelző adatokban a gazdaságok munkája mellett tükröződik a tudósok, genetikusok, a vegyi gyárak, valamennyi közreműködő munkája is.

Minden eddiginél jobb eredmények születtek 1978-ban az állattenyésztésben. Az összes ágazatban nőtt a termelés, országosan nagyobb lett az állomány is. Az állattenyésztés termelési értéke megközelítette a 90 milliárd forintot, azaz a magyar mezőgazdaság teljes termelési értékének 48—50 százalékát. Vágósertés-termelésünk meghaladta a 11 millió mázsát, a vágóbaromfi termelése pedig megközelítette a félmillió tonnát. A felvásárolt mennyiségnek mintegy a felét exportáltuk. Egy hektár szántóra számítva 1978-ban a sertés- és baromfihús termelése együttesen 328 kg volt. Ezzel elértük az 1980-ra előirányzott színvonalat.

A szarvasmarha-tenyésztés, a juhtenyésztés és más állattenyésztési ágazatok termelési eredménye, valamint az állomány száma is meghaladta a tervezettet.

Mindezekhez társult egy olyan rekord is, amit már másképpen kell értékelnünk: a múlt évben 10 millió tonnát meghaladó abraktakarmányt használtunk fel 44—45 milliárd Ft értékben. Az 1977. évit ez csak 1 százalékkal haladja meg. A takarmányfelhasználás hatékonysága tehát javult, az abrakfogyasztásnál a hústermelés növekedése nagyobb volt. Frontáttörésről, *for-*

* A cikk a mezőgazdasági irányítás vezető szakembereinek 1979. január 10-i gödöllői tanácskozásán tartott bevezető előadás részletei alapján készült.

dulatról azonban még nem beszélhetünk. Különös figyelmet érdemel, hogy 770 ezer tonna növényi- és állatifehérje-takarmányt importáltunk, teljes egészében dollárért, összesen 7,7 milliárd forint értékben. A fehérje importnak az elmúlt években tapasztalt növekedési üteme semmiképpen sem tartható, különösen, ha a beszerzési árak emelkednek.

A múlt évi eredmények értékelése során még két tényező: a termőföld és a munkaerő felhasználását kell kiemelni.

Az egész V. ötéves terv időszakára 58 ezer hektár mezőgazdasági területcsökkenéssel számolt a terv, amit sajnos már a múlt évben sikerült túlteljesíteni. Néhány megyében különösen. Sovány vigasz, hogy a IV. ötéves tervben 105 ezer hektár volt a mezőgazdasági terület csökkenése — azaz a most *tervezettnek* a kétszerese.

A szántóterületben még nagyobb a csökkenés, már eddig az 1980-ra előirányzottnak a kétszerese. Kevesen tudják például, hogy az új M3-as autópályához szükséges terület — még takarékos megoldások alkalmazása esetén is — egy átlagos nagyságú állami gazdaság termelésének kiesését jelenti.

Mind a földterület, mind a múlt évben is tovább csappant mezőgazdasági, főleg termelőszövetkezeti munkaerő-állomány helyettesítése *többletköltséget* igényel. A terven felüli csökkenés pedig pótlólagos, a szükséghelyzetből eredően még drágább, lassan megtérülő befektetéssel jár.

Végül a leginkább mért eredményt, a termények és termékek realizálását, az *árutermelést* említem. A mezőgazdaság és az élelmiszeripar a népgazdasági terv előirányzata szerint az 1977. évi szinthez képest tovább növelte belföldi szállításait. Az ország lakossága és az ide látogató mintegy 16 millió külföldi turista élelmiszer-ellátása rendszeres, megfelelő volt. Kedvezőbb szervezettség esetén az átmeneti zavarok is csökkenthetők.

Az ország lakosságának összkiadásaiban tovább csökkent az élelmiszerekre fordított kiadások aránya. Magyarországon még soha sem lehetett ugyanannyi idő alatt megszerzett jövedelemmel, egy órai munkabérrel annyi élelmiszert vásárolni, mint jelenleg.

Az elmúlt év az élelmiszeripari gyártmányfejlesztésnek, így az árutermelésnek viszonylag sikeres éve volt. Új termékekkel jeleskedett az állami és a szövetkezeti tejipar. A tartósítóipar szintén. Egyedül a konzervipar két tucat új terméket bocsátott ki, de a hűtőipar is elkezdte gyártani a Budapesti Nemzetközi Vásáron nagydíjat kapott új termékét. Az erjedési iparok közül mind a söriparban, mind a szesz- és keményítőiparban kedvezőek a változások. Ez utóbbiak négy új — remélhetőleg külföldön is versenyképes —, de mindenképpen tőkés viszonylatú importot csökkentő termék gyártását kezdték meg.

Több iparág vállalkozott arra, hogy részt vegyen a takarmányozás fejlesztésében, a melléktermékek hasznosításában. A növényolajipar takarmányzsír gyártását, a cukor- és a szeszipar fehérje és karbamid keverékanyagok előállítását kezdte meg. Több mezőgazdasági nagyüzem, valamint a gabonafeldolgozó és malomipari vállalatok a keveréktakarmány-gyártásban és -forgalmazásban újítottak.

Sok más kedvező jelenség ellenére is azt kell mondani, hogy *az áruértékesítés, a kereskedelmi forgalom szervezettsége*, cselekvőkészsége, mozgékonysága, egyáltalán: *felkészültsége és szolgáltatása még jelentősen elmarad az igényektől*. Feltehetően nagyobb volna a tőkés agrárexport növekedése, és kisebb lenne a gazdaságok bevételeinek, eredményeinek elmaradása is, ha

a kereskedelmi igények már a termelésben is jobban hatnának, és az érdekeltségi viszonyok tisztábban jelennének meg.

A múlt esztendő eredményeiből és gondjaiból tanulságképpen csupán az ismertebbeket említettem. A múlt esztendő gondjai velünk maradnak, jelentős sikerei pedig erőt adnak. Erőt adnak és megbecsülésre kötelezik mindazok iránt, akik győzték az aratást, megtervezték és megvalósították az őszi „hadműveletet", és mindazok iránt, akik az elmaradások pótlására, a nagyobb hatékonyságra készülnek.

II.

Néhány alapvető fontosságú témát vegyünk sorra:

1. Mit kell a hetvenes évek *agrárpolitikájából* megtartanunk, továbbvinnünk.

2. Mit kell a *termelés*politikából megtartanunk és mit szükséges felülvizsgálnunk.

3. Mit kell másképpen végeznünk az irányításban, hogyan kell ezt előkészítenünk a vezetésben.

A hetvenes években — 1970-től napjainkig — különösen nagyívű volt a fejlődés, még nemzetközi viszonylatban is. A Világbank adatai szerint a legutóbbi 10 évet tekintve az élelmiszer-termelés növekedésében a világ ranglistáján az első Hollandia, utána Magyarország és Costa Rica következik. A mi statisztikai hivatalunk adatai szerint 1976. évi áron számítva a mezőgazdasági alaptevékenység nettó termelési értéke 1970-ben 62 milliárd, 1977-ben pedig 76 milliárd forint volt, a növekedés tehát 22,5 százalék. A kiegészítő tevékenység értékével együtt számítva pedig az 1970. évi 70 milliárdról 1977-ig 88 milliárdra, tehát 25,7 százalékkal nőtt az ágazat nettó termelési értéke.

Mezőgazdaságunk eredményeiről a francia nagypolgárság tekintélyes lapja, a Le Monde múlt évi november 17-i számában megállapítja: „A mezőgazdaság termelése különösen azóta lendült fel, hogy létrehozták a nagyüzemeket: termelőszövetkezeteket és állami gazdaságokat, gépesítették a munkálatokat, ésszerűen alkalmazzák a műtrágyázást és a korszerű technológiákat. Gabonafélékből a termelést 6 év alatt évi 7 millióról 13 millió tonnára növelték. Napjainkban Magyarország jelentős búza-, hús-, gyümölcs-, zöldség- és borexportáló ország. Évenként jelentős mennyiségű libamájat is exportál Franciaországba."

Miért idézem ezeket a megállapításokat? Azért, mert röviden és egyértelműen szeretnék válaszolni az első kérdésre. A hetvenes évek agrárpolitikájából — de mondhatnám úgy is, hogy a két évtized agrárpolitikájából — mindazt meg kell tartanunk, ami jól segítette a magyar agrárfejlődést. Mindazt, ami társadalmi céljainknak megfelelően formálja — most és a jövőben — az osztályviszonyok alakulását, a fiataloknak a mezőgazdasági pályák vállalását, végső soron a munkás-paraszt szövetséget, országunk szocialista fejlődését.

Agrárpolitikai gyakorlatunkon a hetvenes évek során is kellett egyszer-egyszer igazítani. Az elmúlt években hatályba lépett számos olyan — többségében 1976-ban és 1977-ben alkotott — magas szintű jogszabály, amely mind kipróbált, helyesnek bizonyult agrárpolitikai elveink jobb gyakorlati

megvalósítását szolgálta és szolgálja. Csak néhányra utalok: a termelőszövetkezeti törvény módosítására vagy a háztáji adózás könnyítésére, a földügyi, a termékforgalmazási és hasonló célú szabályozókra. Az alkalmazotti nyugdíjasokhoz hasonlóan ez év január 1-vel a termelőszövetkezeti nyugdíjasok és járadékosok közül mintegy 300 ezer személy részesült nyugdíjemelésben.

Ennek az agrárpolitikának a szolgálatában, érvényesítésében a különböző társadalmi szervezetek, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek területi szövetségei, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, a szakszervezetek érdemi, jelentős munkát végeztek. Erre a közös szolgálatra van szükség a jövőben is.

A Központi Bizottság márciusi határozata megerősítette a bevált ismert elveket, közöttük az önkéntesség, a fokozatosság, az anyagi érdekeltség, az önállóság, a többszektorúság, vagy a szövetkezeti önrendelkezés és demokrácia elvét. Pártunk marxista—leninista politikája, a napi gyakorlat, a testvérországok tapasztalata, folyamatosan gazdagítja ezeket a tételeket, hiszen agrár- és szövetkezetpolitikánk nem lezárt elméleti rendszer. Ezért is — valamint más okok miatt is — kötelességünk ezt a bevált politikát hirdetni, ismertetni, a szükséges esetekben képviselni, megmagyarázni és mindenféle ferdítéssel vagy támadással szemben megvédeni. Itt most csak három sarkalatos tételt, illetve azzal kapcsolatos teendőket említek meg: a gazdasági önállóság (és vele a termelési biztonság), a többszektorúság és a gazdasági szervezetek változatossága, valamint az állami támogatás kérdéseit emelem ki.

A gazdasági önállóság

Az önállóság viszonylagos fogalom. Egyrészt a feltételrendszer, másrészt a manőverezési képesség függvénye. A mezőgazdaságban már a hatvanas évek derekán szélesre nyíltak az önálló gazdálkodás lehetőségei, amelyeket az 1968. évi gazdaságirányítási reform kodifikált, és fokozatosan az anyagi-technikai feltételek is megteremtődtek. A kedvező feltételekkel azonban nem éltek és nem élnek ma sem a lehetséges mértékben gazdasági szervezeteink. Ezen változtatnunk kell.

Még több bátorítást és garanciát kell adni a vállalkozóknak, az ígéretes újat keresőknek, a gazdasági feltételekhez való alkalmazkodó képességűket már bizonyított vállalatoknak, szövetkezeteknek. Módszereiket terjeszteni kell, eljárásaikat szervezetten kell bevezetni és a kezdeményező, ésszerű kockázatot vállaló vezetőket kell támogatni a tesdedtség képviselőivel szemben. Ezt kell tennie a hivatali hierarchiának is, a szakigazgatási intézményhálózatnak is, mindenkinek.

A gazdasági önállóság, s a vele ikertestvér: anyagi érdekeltség, lényegében *azonos rendező elvek szerint* szabályozott országunk gazdasági szervezeteinél. A még meglevő *indokolatlan* eltéréseket a költségvetési kapcsolatokban, pénzügyi feltételekben folyamatosan fel kell számolnunk. A vevő nyilvánvalóan nem aszerint értékeli mondjuk a csirkecombot, hogy mennyi benne az adóhányad, vagy az SZTK-járulék, hanem minősége és ára szerint, tekintet nélkül arra, hogy a hernádi Március 15. Szövetkezet vágóhídján, vagy éppen a Sárvári Baromfifeldolgozó Vállalat vágóhídján csomagolták-e. Közös alapot kell tudnunk teremteni a gazdálkodás megítélésében, az állami vállalatok, a szövetkezetek és a közös vállalatok között.

Tudjuk, hogy az önállósággal azok a gazdaságok sem élnek egyformán jól, amelyek egyébként azonos feltételekkel rendelkeznek — legalábbis a jogi és a gazdasági szabályozást illetően. Egyértelműen mérhető ez az időnként belpolitikai hullámverést okozó ún. kiegészítő tevékenység alakulásán. Ismert, hogy a tevékenységi kör bővítését a kedvezőtlen adottságú nagyüzemi gazdaságokban azzal is ösztönözzük, hogy a kiegészítő tevékenység létesítésével kapcsolatos költségeket termelési adóból lehet fedezni. A kiegészítő tevékenység jövedelme pedig jól jön a mostoha mezőgazdasági feltételek javításához. Mégis az látható, hogy a kiegészítő tevékenységből származó árbevételek a kedvezőtlen adottságú területeknek csak egy részén — így Pest, Komárom és Bács-Kiskun megyében — jelentősek. Viszont Nyugat-Dunántúl és Észak-Magyarország kedvezőtlen adottságú területein jóval az átlag alatt van az ilyen árbevétel aránya.

Jelenlegi nyilvántartási rendszerünk *„mezőgazdasági alaptevékenységen kívüli tevékenység"*-ként tartja számon az ipari munkát, benne az élelmiszeripari feldolgozást. A hetvenes években a kiegészítő tevékenység körében gyakorlatilag változatlan színvonalon maradt a szállítási, csökkent az építőipari, valamint a nem anyagi jellegű kiegészítő tevékenység. Növekedett a kereskedelmi, valamint az általános ipari tevékenység. A pontos számok egyébként a következők:

1. sz. táblázat

A kiegészítő tevékenységek nettó termelési értékének változása
(1976. évi árakon)

Megnevezés	1970-ben	1977-ben
	milliárd Ft	
Ipari tevékenység	2,9	7,0
Építőipari tevékenység	2,9	2,6
Szállítás	1,0	1,2
Kereskedelem	1,2	2,1
Nem anyagi tevékenység	0,6	0,3
Összes kiegészítő tevékenység	8,6	13,3

Érdemes lenne ilyen elemzést részletesen, megyénként is elvégezni. Talán a ma még e tekintetben elmaradott területeken is serkentheti a helyi lehetőségek feltárását. Nyugat-Dunántúlon például, majd az osztrák turisták fogadására, ellátására, a mezőgazdasági termények egy részének helyi értékesítésére lehet törekedni.

Az önállóság ellenpárja: *„mondják meg, mit csináljunk"!* Olyan gazdaság esetében, ahol a termelési szerkezet hosszú távú átalakításáról van szó — ha nem is direkt módon, hanem megfelelő konzultációk kialakításával, tudományos szervezetek, piaci elemzések felhasználásával — helye lehet az ilyen igényeknek is. Sokoldalúan vizsgálva, többen mondják meg, hogy az adott üzem milyen lehetőségek között választhat. Általában azonban erre az egyedileg kijelölt útra nem térhetünk! Azért érdemes ezt hangsúlyozni, mert értékesítési gondok, erősebb piaci nyomás idején felerősödhetnek ezek az „elvárások". (A téma egyébként valójában már termeléspolitikai, ott visszatérek rá más vonatkozásban.)

Agrárpolitikánk fontos elve *a termelési és értékesítési biztonság*. A „mit csináljunk" kérdésre valójában a gazdaságosan kielégíthető kereslet ad

választ és annak a hogyanját, megoldását — kellő feltételek között — a vállalatoktól kell és lehet várni.

Ide kívánkozik a *Központi Bizottság* 1978. márciusi ülése előadói beszédének következő megállapítása:

„Az értékesítési biztonság és a termelési kedv növelésében fontos szerepe volt és van annak, hogy egyre inkább megvalósult a szövetkezetek, vállalatok gazdasági egyenjogúsága és kialakítottuk a tartós szerződéses kapcsolatokat. Meg kell azonban jegyezni, hogy az ellátás javításában és a szerződéses fegyelem megszilárdításában még sok a tennivalónk."[1]

Mindehhez „nélkülözhetetlen a szükséges eszközök folyamatos biztosítása és a zavartalan termékforgalmazási feltételek megteremtése". Hozzátehetem: a feltételek javításában sok történt. Új feldolgozók, hűtőtárolók épültek és épülnek. A gabonaipari vállalatok 1978-ban 144 ezer tonna új tárolókapacitást hoztak létre, de mindez még kevés, mert a felvásárolt termék 500 ezer tonnával volt több, mint az előző évben. Felvásárlási-kereskedelmi gépezetünk időnként csikorog és nem csak a tárgyi feltételek okán. Prognózisaink bizonytalanok, a partneri hűség ingatag, *kereskedelmi expanziónk gyenge*, néha egyenesen félszeg.

Ma már jogszabály teszi lehetővé, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek részesei legyenek a felvásárlásnak. Ideje lenne jobban együttműködni ezen a nagyon fontos területen. Jobban kell vezérelnie ezt a tevékenységet a minisztériumoknak is, jobban élni a kormányzati felelősséggel. El kell érni, hogy forgalmazási veszteségeink minél kisebbek legyenek, és a gazdasági önállóság értékesítési alapja, közgazdasági környezete — már amennyiben rajtunk múlik — a jelenleginél biztonságosabb, szilárdabb legyen.

Nélkülözhetetlen mindebben *az agráripari integráció fejlesztése*, a vertikális kapcsolatok erőteljesebb bővítése, szilárdítása, egyáltalán: az integrátori szerep és felelősség, valamint a gazdasági önállóság jelenleginél nyíltabb kezelése, feltárása.

A többszektorúság

A gazdasági önállósághoz hasonló fontos kritériuma agrárpolitikánknak, a magyar mezőgazdaság történelmi realitásokon nyugvó többszektorúsága és gazdasági szervezeteinek változatossága. Ismét idézek a márciusi KB ülés dokumentumából: „A magyar mezőgazdaságban alapvető és meghatározó a szocialista szektor, az állami gazdaság és a termelőszövetkezet... Mellettük — összhangban a népgazdaság, a társadalom érdekeivel — következetesen támogatjuk a saját munkán alapuló háztáji jellegű termelést."[2]

Tehát mezőgazdaságunkban *meghatározó* a szocialista szektor és annak van állami „szervezetű" és szövetkezeti „szervezetű" része. Ismétlem: a termelőszövetkezet nem „tanácsi mezőgazdaság", nem elkülöníthető „szektor", hanem *a mezőgazdaság szocialista szektorának nagyobbik* fele. A szövetkezeti gazdaságot nem termelési módszere, eljárása, technológiája, hanem tulajdon-

[1] A mezőgazdaság és az élelmiszeripar helyzete, továbbfejlesztésének feladatai. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1978. március 15-i ülésének dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó, 1978.

2 Uo.

viszonya, s ennek megfelelően az eszközeivel való rendelkezés sajátosságai különböztetik meg a szocialista mezőgazdaság másik részétől, az állami mezőgazdasági vállalatoktól.

Sokféle pontatlanság fordul elő a szektorok értelmezésében. Például egy MÉM-intézmény többnyelvű kiadványában jelent meg tulajdonviszonyaink illusztrálásakor: „15 százalék egyéni szektor." A kördiagram szerkesztője, grafikusa ugyanis egybevonta a szakszövetkezeti, a háztáji és az illetményföldeket, valamint a tényleges személyi tulajdonban levő földeket.

Hasonló félreértés származott az 1976-ig használatban volt „rövidített" megfogalmazásból. A jogszabályok szövegében első megnevezéskor még szabályosan felsorolták a különféle gazdaságformákat, például az árrendelkezések alanyai között külön-külön, hogy „az árak a szövetkezeti tagok háztáji gazdaságaiban, a bérből és fizetésből élők kisegítő gazdaságaiban, valamint az egyéni gazdaságokban előállított árukra érvényesek". Ezután zárójelben közölték a jogszabály-fogalmazók a rövidítés kedvéért: „a továbbiakban: *egyéni gazdaságok*". Sok, idegen nyelvű ismertetésben ezután már csak így olvashattuk: „privát" szektor. És így folytatták: lám, mire képes az, még mindig $^1/_3$-át adja a termelésnek!

A szocialista szektort tehát kezeljük szocialista szektorként. Erre építsünk, miközben tudjuk, hogy ennek belső összetételében milyen sajátosságokkal kell számolnunk.

A legfontosabb termelőeszköz, a földterület megoszlását szemlélteti a következő táblázat:

2. sz. táblázat

A földterület megoszlása 1978-ban

Megnevezés	Terület, ezer hektár	Százalékos arány
Összes terület	9303	100
Ebből:		
I. Szocialista szektor kezelésében	8747	94
Ezen belül:		
Állami társadalmi tulajdonban	2826	30
Szövetkezeti kezelésben	5921	64
II. Személyi és magántulajdonban	556	6
Ezen belül:		
Egyéni gazdaság	186	2
Ebből:		
Fél hektárnál nagyobb	128	1,4
Fél hektárnál kisebb	58	0,6

Az 556 ezer hektár személyi és magántulajdonból 371 ezer hektár (4 százalék) kisegítő gazdaság, amelyeket a szocialista szektorhoz számítunk. Ezt figyelembe véve, a szocialista szektor aránya az összes területből eléri a 98 százalékot. A mezőgazdaságilag művelt terület 6 és félmillió hektár, s ebben is döntő a szocialista szektor aránya (97,4 százalék).

A szocialista szektornak meghatározó szerepe van a földhasznosításban, a háztáji földek használatában, a kistermelői állatállomány takarmányellátásában is. Ezt a meghatározó szerepet azonban nem tudjuk mindig kellő tartalommal, határozottsággal kitölteni. Arra is gondolok itt, hogy nagyüzemeink tanácsa, takarmánya, szállítóeszköze, egyszerűen jelenléte nélkül nincs a kistermelésben még szintentartás sem.

Ez évi feladataink szerint *egy hektár mezőgazdasági területen* országos átlagban kb. *30 ezer forintnyi termelési értéket* kell előállítanunk. (Ha az élelmiszeripart is ideszámítjuk, akkor 51 ezer forintot.) Az egy évi agrárexportnak (mezőgazdasági és élelmiszeripari exportnak együtt) szintén egy hektárra számítva el kell érnie a 9200 forintot. Ebből a dollár elszámolású export elérendő volumene 6300 Ft, illetve 177 dollár. A feladatot *együtt* kell teljesíteni a szövetkezeti közös és háztáji földön, az állami gazdaságban és az illetményföldeken.

Miért kell ezt hangsúlyozni? Azért, mert ez sem parcellázható. A szocialista szektornak kell felelősséget vállalnia ezekért az előirányzatokért, mint ahogy az egész termőföld kezelésében is vállalnia kellett a szervező, *integráló szerepet*, mégpedig termelő, kereskedelmi és feldolgozó gazdasági szervezetei által. Az „esedékes" sertésciklust így, szervezett módon, agrárpolitikánk szerint felkészülve sikerült és sikerül elkerülni. Időben történt a szerződéskötés, az állományszabályozás, a takarmánymanőver, egyszóval: az *intervenció*. Politikánk erejét, szocialista mezőgazdaságunk jövőre is szóló tanulságait is mutatja: egy olyan termelési ágazatban is lehetséges a tervszerűség megközelítése, ahol szinte természeti törvényként visszatérő hullámvölgyet okozott a 800 ezer—egy millió „vállalkozó" döntésétől függően a vágósertés-termelés ingadozása. Az összes sertéstermelésnek egyébként kereken felét képezi ez a házkörüli „mellékes"!

Mezőgazdaságunk *többszektorúsága történelmileg alakult így*, de sajátosságunkat kár lenne eltúlozni. Az előbb említett sertéstenyésztésben, több kertészeti kultúrában valóban nagy nálunk a kistermelés aránya, de jelentős az más szocialista országban is. A Voproszi Ekonomiki[3] múlt évi közlése szerint *„a nem társadalmasított állatállomány aránya" a KGST-országok összes állatállományában* a következő volt:

3. sz. táblázat

A kistermelők állatállományának aránya az összes állatállományban

Országok	Tehén	Sertés	Juh
Bulgária	31,9	26,0	38,1
Csehszlovákia	7,9	9,4	33,6
Magyarország	34,1	50,7	11,5
Románia	49,4	33,1	43,9
Szovjetunió	31,8	18,6	17,5

Sajátos helyzete miatt nem tértem ki Lengyelország és Mongólia adataira, az NDK pedig 1975-től a tsz-tagok állatállományát a társadalmasított állatállomány statisztikájában szerepelteti.

[3] Voproszi Ekonomiki, 1978. 6. sz.

Történetileg alakult ki a mezőgazdaságban található *gazdasági szervezetek hálózata* is. A mezőgazdaságban, az élelmiszeriparban, valamint az erdőgazdaságban és faiparban működő önálló vállalatok, gazdasági szervezetek száma a következő:

4. sz. táblázat

A mezőgazdaságban található gazdasági szervezetek

Megnevezés	Száma	Részaránya (százalék)
Állami vállalat	291	15,4
Szövetkezet, illetve szövetkezeti vállalat	1544	81,7
Vegyes tulajdonú közös vállalat	12	0,6
Tanácsi vállalat	44	2,3
Összesen	1891	100

Megjegyzés: A mezőgazdaságba itt az élelmiszeripart, az erdőgazdaságot és a faipart is bele kell érteni.

A gazdasági szervezetek változatosságát nincs okunk csökkenteni, itt az uniformizálás nem visz előre. Ellenkezőleg: új társulási formák kidolgozása, támogatása is indokolt.

Nincs okunk csökkenteni a gazdasági szervezetek számát sem. A Központi Bizottság határozatainak, a Szövetkezetpolitikai Munkaközösség intencióinak megfelelően felülvizsgáltuk az eddigi tsz-egyesülések tapasztalatait. A TOT elnökségével együttesen megállapítottuk: *a szövetkezeti egyesülések elvileg lényegében befejezettnek tekinthetők.* Más a helyzet az irányítást, annak szervezetét, a vezetést tekintve, de erről más helyen lesz szó.

Állami támogatás, gazdasági szabályozás

Az agrárpolitikai témakörben a *támogatási elvhez* kell még néhány megjegyzést fűznöm. Arról nem szükséges szólni, hogy pártunk — a lenini tanításoknak megfelelően — mindenkor számolt a szocialista mezőgazdaság anyagi támogatásával és előteremtette az ehhez szükséges javakat. De arról szólni kell, hogy a napjainkban megtervezett és elköltött támogatást még célszerűbben — a termelésfejlesztésben és a településeken nagyobb és tartósabb eredménnyel — kell felhasználni.

Tisztán, világosan kell látnunk a tényleges támogatásokat, azok célját, nagyságát és vele együtt a támogatás okát is. A támogatások egy része a fogyasztói árak megtartásával, életszínvonal-politikánk követelményeivel kapcsolatos. A támogatások másik része termeléspolitikai célokat — előfordul, hogy éppen iparit, vegviparit is — hivatott szolgálni, nagyobb költségeket ellensúlyozni, időszaki költségingadozást áthidalni. A harmadik csoportban termelésfejlesztési, műszaki-technikai elmaradások felszámolásának ösztönzéséről van szó. Adott esetben — az ország gazdaságpolitikájától függően — számottevő preferenciát élvezhet bizonyos kereskedelmi törekvés, illetve gyakorlat is. Különleges, csak mezőgazdasági sajátosság, a természeti

feltételek kedvezőtlen volta miatt folyósított árkiegészítés vagy más kedvezmény.

Kellő nyíltsággal, a csökkentésre irányuló határozott szándékkal kell a támogatást kezelnünk. Azt akarjuk, hogy eredményük is nagyobb legyen az eddigieknél. Tudjuk, hogy a támogatási rendszer széles volta az üzemi és a népgazdasági tisztánlátást nehezíti, s olykor mérsékli a gazdaságosabb termelési szerkezet kialakítására irányuló törekvéseket. A mezőgazdasági támogatás mellett, jelentős támogatás kapcsolódik az élelmiszerek belföldi forgalmazásához és exportjához is. Az alapvető élelmiszereknél — mint ismeretes — átlagosan 30 százalékos a fogyasztói árkiegészítési kulcs (de például a sajtnál csaknem 80 százalékos). Különböző mértékű, jellegű az exportra termelő vállalatok támogatása. A mezőgazdaság és élelmiszeripar összes támogatásának és összes befizetéseinek egyenlege passzív, de az elmúlt évek során a passzív egyenleg folyamatosan csökkent.

Ismert, hogy a mezőgazdasági árak alacsonyabb tiszta jövedelem tartalma miatt az elvonás színvonala alacsonyabb, a támogatások mértéke magasabb a népgazdaság átlagánál is. Az is igaz, hogy az eltérő feltételek és adottságok, továbbá a munka hatékonyságában mutatkozó különbségek miatt a mezőgazdasági nagyüzemekben képződő jövedelem nagyobb mértékben differenciálódik, mint más népgazdasági területeken. Az eltérő adottságokból származó jövedelemkülönbségeket földadóval és részben a sávosan emelkedő progresszív jövedelemadóval mérsékeljük. A beruházások állami támogatásával viszont prioritást szükséges biztosítani a termelési struktúra szempontjából alapvetően fontos termelőberuházásoknak. Ezt a célt az árés a támogatási rendszer továbbfejlesztésénél, egyszerűsítésénél is szem előtt kell tartani. És indokolt számolni a külföldi agrárprotekcionizmusnak mezőgazdasági termékeinket érintő hatásával is.

A népgazdaság szerkezetével, illetve a mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlesztésével kapcsolatban intenzív elemzőmunka folyik mind a termelésfejlesztési célok, mind a közgazdasági feltételek, így a szabályozók vonatkozásában.

A mezőgazdaság szabályozórendszerének továbbfejlesztésében az alábbi főbb követelményekkel, rendező elvekkel számolunk:

1. A szabályozás támassza alá a gazdaságpolitikai, agrárpolitikai célokat és engedjen teret a hatékonyabb termelésszerkezet kialakulásának, gazdaságosan működő nagyüzemek fejlődésének. Egyidejűleg mérsékelje a gazdaságok indokolatlan jövedelemdifferenciálódását.

A kedvezőtlen adottságú üzemek támogatását természetesen indokolt fenntartani. Meg kell azonban vizsgálni, hogy mely támogatási forma, illetve mely formák kombinációja segíti a legcélszerűbben a tájadottságoknak megfelelő, jövedelmezőbb termelési szerkezet kialakítását.

2. A közgazdasági eszközrendszer segítse jobban a piaci orientációt, teremtsen érdekeltséget a gazdaságos export növeléséhez.

3. Az árak és a jövedelmezőség ösztönözzön a minőség, a költség- és hozamviszonyok javítására, a hatékonyság fokozására. A költségvetési támogatások váljanak áttekinthetőbbé és az árakkal összehangolt, lehetséges mértékben csökkenjenek.

4. Közeledjen egymáshoz — ahol lehet váljék azonossá — az ugyanazon termelést végző állami gazdaságok és mezőgazdasági szövetkezetek szabályozórendszere, beleértve az adózást és keresetszabályozást is. Hasonló

szabályozás alakuljon ki az élelmiszeripari tevékenységet végző gazdasági szervezetek tekintetében is, így közös ráhatásukat segítsék elő.

5. A termelési eredményekre támaszkodva a jövőben is tervszerűen, a társadalmi célokkal összhangban növekedjék a parasztság jövedelme. A nagyüzemi dolgozók keresete nagyobb mértékben kapcsolódjék a gazdálkodás eredményességéhez. A kereset tehát a végzett munka mennyiségétől és minőségétől függően érezhetően differenciálódjék, a gazdálkodás eredményességétől függően pedig változzék az év végi kiegészítő részesedés.

A továbbiakban *termelespolitikánkat*, illetve az azt ért legfontosabb hatásokat és követelményeket tekintsük át. Nem a teljesség igényével, és ismét csak a mezőgazdaságra fordítva a fő figyelmet: mit kell termelés-politikai céljainkból megtartanunk, mit kell jobban végeznünk, s főleg: mit kell másképpen értékelnünk, másképpen csinálnunk?

III.

Mezőgazdasági adottságaink teljes hasznosítása régi törekvésünk. Az igényeket több év átlagában sikerült kielégíteni, terveink megvalósultak, bár voltak évek, amikor a mezőgazdaság teljesítő képességét a tervezés túlbecsülte. Ez volt a jellemző az egész II. ötéves tervidőszakra, 1961—1965 között. A III. és a IV. ötéves tervben reálisabban ítéltük meg a lehetőségeket, így számol V. ötéves tervünk is.

A mezőgazdasági termékek termelésének alakulását a következő, átlagos növekedést kifejező adatok szemléltetik (előző öt év átlagának százalékában):

5. sz. táblázat

A mezőgazdasági termékek termelésének alakulása a középtávú terveinkben

Időszak	Tény	Terv
1961—65	1,4	3—4
1966—70	3,0	2,9
1971—75	3,5	3,4
1976—78	4,1	3,4 (1976—80)

E növekedés közben egy másik, korántsem ilyen kedvező folyamat is végbement: *jelentősen nőtt a mezőgazdaság termelőfelhasználása*, s különösen a nem mezőgazdasági eredetű felhasználás. Ennek két következményére utalok:

— 1970-ben még fele-fele volt a termelés mezőgazdasági és nem mezőgazdasági eredetű felhasználása. 1977-re azonban az összes termelőfelhasználás mintegy $^2/_3$-át már a nem mezőgazdasági eredetű anyagok és eszközök költsége képezte. Különösen az ipari állóeszközök fenntartása és amortizációja, hajtó- és kenőanyagok használata, s ezek ára emelkedett gyorsan, s így felhasználásuk 1977-re már meghaladta az évi 23 milliárd forintot. Ez az összeg 1978-ban tovább emelkedett. Hasonló volt a hetvenes években az ipari takarmány növekedése is (10,7 milliárd forintról 17,7 milliárd forintra).

— Mindennek következményeként — más tényezők hatásával együtt — *a mezőgazdaság nettó termelési értékének növekedése lényegesen elmaradt a bruttó termelés növekedésétől.* A mezőgazdaság nettó termelési értéke a termelőfelhasználáshoz viszonyítva a 70-es évek elején 84 százalék volt, és 1977-re 65 százalékra csökkent. A nettóhányados csökkenése természetesen együtt jár mezőgazdaságunk technikai haladásával, de annak *mérete és üteme* már mezőgazdasági fejlődésünk legnagyobb problémája.

Az elmúlt években több, jórészt eredményes központi intézkedést tettünk e kedvezőtlen folyamat lassítására (üzemanyag-normatívák, a fajlagos abraktakarmány meghatározása), de a gazdaságossági tendenciák felerősítésére ezek még nem elégségesek. Sok egyéb, a maga helyén fontos, de mégis csak részintézkedés, részfeladat megoldásával nem tudunk ezen gyökeresen változtatni. Arra van szükség, hogy *termelésünk egész szerkezetét* folyamatosan felülvizsgáljuk és *a feltételek változásainak megfelelően módosítsuk.*

Az indokolt változtatás, a régebbi szerkezet, termelési célok, eljárások felülvizsgálata nem az öt-tíz évvel ezelőtti koncepció minősítése. Egy-egy *most vitatott* elgondolás adott esetben, az akkori feltételezések szerint, az akkor lehetséges legjobb megoldás is lehetett! Most azonban változtatnunk kell, mert *a feltételek tartósan változtak, adottságokká váltak,* és hozzájuk alkalmazkodni kell.

Ez az alkalmazkodás a területi irányítás és a vállalatvezetés számára is új típusú feladatokat jelent. Néhányat megemlítek közülük:

— *Technológiai-termesztési eljárások felülvizsgálata.*

Nyilvánvalóan befolyásolja a morzsolásos és a csőtöréses kukoricabetakarítás megítélését, alkalmazásának arányait az a körülmény, hogy a szárítási költség ma tízszerese az évtized eleji energiáénak. Vagy: vajon a petrolkémiai származékokból nyert agrokémiai szereket ugyanolyan mértékben kell-e növelni évi 10—20 százalékos áremelés mellett, mint akkor, amikor még többszörös haszonnal alkalmazhattuk azokat.

Mi a helyes arány az agrokémiai és az agrobiológiai eljárások között? Vagy: milyen hizlaló-nevelő telepeken szabad 500 dollár tonnánkénti áron vásárolt perui hallisztet etetni? Képletesen szólva: miért kell lovasekét traktorral húzatni? Forradalmi helyzetben, szükségállapot idején, volt rá eset nálunk is — de most: kinek kell ilyen áron előállított exportáru? Ezek persze csak nagy vonásokban, példaszerűen jelzett kérdések. Egyikre-másikra könnyű, egyszerű a válasz, de többségükre, a fel nem soroltakra, felkészülten, de mégis gyorsan kell felelnünk. Adott esetben az intenzív, a modern és a hagyományos kombinálása együttes alkalmazása a helyes felelet. De *a hatékonyságnak nem szinonimája az alacsony hozam!*

— *A technikai igények, az eszközök pótolhatósága, a meglevők* hasznosítása, tartósságának megőrzése is *felülvizsgálatra* szorul. Ez sem csak mezőgazdasági feladat, más ágazatok felelőssége is egyértelmű.

Miért csak félkapacitásig használjuk ki sok helyen a milliós értékű erőgépeket, töltőgépsorokat? És miért nem látunk hozzá — felismert szükségleteink alapján közös összefogással — erőteljesen a mezőgazdaság műszaki hátterének, javítóbázisának jobb kiépítéséhez? Mikor lesz mindenütt olyan rangja a műszaki bázisnak, a technikai eszközöknek, mint hajdan a fogatgazdaságnak, a bognárműhelyeknek volt? Lehet, hogy ez így túlzás, de az bizonyos, hogy a régi nagyüzemek vezetői ezekre az ún. segédüzemekre

nagyon nagy figyelmet fordítottak, rendszeres szemléjét, ellenőrzését megtartották, fejlesztéséről soha sem mondtak le.

Mezőgazdasági nagyüzemek, termelési rendszerek, mezőgép-vállalatok, gyárak közös, de jól vezérelt munkájával ebben is lényegesen kell előrelépni 1979-ben. Ehhez valójában „új helyzet" sem kell, ennek felismerése sem mai.

Felül kell vizsgálnunk mezőgazdaságunk termelési szerkezetét, országosan is *és termőtájanként is*. Az adottságok előnyeit, a takarékos megoldásokat, az ágazattársítás és a szakosítás előnyeit jobban ki kell használni. *Az üzemi belső arányok* a mezőgazdaságban különösen nagy jelentőségűek.

Mezőgazdaságunk termelési szerkezetében nincs szükség gyökeres változásokra — szoktuk ismételni, ami igaz is —, de eközben nem tőrödünk azzal, hogy bizonyos *aránymódosításokra* viszont *szükség* van *országosan is, de üzemenként, gazdaságonként még inkább.*

Az előbbinek legszembetűnőbb területe állatállományunk összetétele, amelyben az abrakfogyasztó állomány aránya a hetvenes években különösen nagy lett. Piaci okok, az Európai Gazdasági Közösség embargója, amely hagyományos vágómarha-termelésünkre látványos beviteli tilalmat érvényesített, majd hazai közgazdasági feltételek és más okok miatt a magyar hústermelés meghatározójává a sertés- és a baromfitenyésztés vált. Nézzük ezt számszerűen is:

6. sz. táblázat

Vágóállat- és haltermelés

Ágazat	1970		1977		
	Ezer tonna	Százalék	Ezer tonna	Százalék	q/100 ha
Szarvasmarha	324	24	326	17	66
Juh	37	3	42	2	9
Sertés	691	51	1118	58	228
Baromfi	281	21	416	22	85
Áruhal	18	1	23	1	955*
Összesen	1351	100	1925	100	—

* 100 hektár halastóra számítva.

Az ország vágóállat-termelésében most már *80 százalékot képvisel a sertés és a baromfi.* Ez szép fejlődés, de nem gond nélküli már most sem. Valóságos „állattenyésztési ipar" jött létre, nem mindenütt ipari jelleggel persze, amelynek azonban mégis közös jellemzőjévé vált a „zsákból", pontosabban a takarmánytartályokból, keverő üzemekből való etetés. Nagyon lassan és drágán igazolódik az a régebbi kalkuláció, hogy az iparszerű sertéstelepeken 1 kg súlygyarapodáshoz 30—35 százalékkal kevesebb, azaz 4,8—5,5 kg-mal szemben csak 3,2—3,5 kg vegyesabrak kell.

Az állami gazdaságok vágósertés-kibocsátása 100 hektár szántóra számítva 3—400 mázsát ért el, ami már központi takarmányellátást is igényelt.

Miközben állatállományunkban és hústermelésünkben az abrakfogyasztó állomány aránya növekedett, növénytermesztésünkben ezzel *ellentétes hatású szerkezeti változás bontakozott ki.* A IV. ötéves terv idején még

átlagosan 1400 ezer hektáras kukoricaterület lecsökkent. Igaz, a jó termésátlag révén a termésmennyiség így is meghaladta a 6 millió tonnát, de exportra már nem jutott belőle. Sőt, búzát kellett — költségvetési támogatással — takarmányozásra felhasználni.

A több vágóállatból persze több jutott exportra, feldolgozásra, a napraforgóból és más kultúrákból is. *De nem jutott annyival több*, hogy pótolhatta volna a tervezett kukoricaexport miatt kieső bevételt. Egyrészt belső fogyasztásra, önellátásra is több hús ment, másrészt az árbevétel is kisebb volt a húsexportból, illetve hústermékek exportjából, növényolajból, mint amennyi többlettel a népgazdasági terv a gabonaexportból számolt.

Végül, még egy lényeges összefüggés: a *több* vágóállathoz több és drágább *fehérjetakarmányt kellett importálnunk* konvertibilis devizaövezetből, ahová a külkereskedelem nem tudott a többlethúsból ezzel egyenértékű árut eladni.

A nagy sertéshústermelő országok jóval nagyobb arányban használnak hazai állati eredetű fehérjét (tejipari, húsipari melléktermeket), mint mi. Részben azért, mert a sertéshez képest több a szarvasmarha, illetve relatíve nagyobb a tehénállományuk, másrészt pedig azért, mert a hulladékot, a melléktermeket összegyűjtik, feldolgozzák.

Az ipari háttér és az iparosodás

Termelésfejlesztésünknek még egy nagyon fontos összefüggésére térek ki. Nevezetesen *a mezőgazdasági fejlettség* és az *ipari fejlettség összefüggésére*, kapcsolatára, főleg pedig *a mezőgazdasági feldolgozó iparra, agrárkereskedelemre.*

Ez utóbbiakkal kezdem. A mezőgazdasági árutermékek elhelyezésében több a zavar, mint amennyit az áru jellege indokolna. A jelenség visszavezethető a mezőgazdasági termelés úgynevezett közbülső helyzetére. Egyrészt tehát a termékpályák sajátosságára — ami részben árutermelésünk és áruink sajátossága —, másrészt visszavezethető a társadalmi munkamegosztás és a vertikális integráció fejlődésbeli eltéréseire, ez utóbbi különös elmaradottságára.

Nyilvánvaló, hogy az úgynevezett *agráripari komplexum* — ahogyan ezt a szocialista országok irodalma nevezi — *valamennyi szakaszát fejleszteni kell* ahhoz, hogy ezek a zavarok minél kisebbek legyenek, minél inkább visszaszoruljanak.

Hazánkban az élelmiszeripari vállalatok önállóságának növekedése, valamint a nem specializált élelmiszeripari gazdasági szervezetek élelmiszeripari termelésének bővülése fokozatosan javít a kedvezőtlen helyzeten. Ennek feltételei is természetesen nagyon konkrétak, műszaki-technikai befektetéseket is kívánnak: jó programot egyes élelmiszeripari ágazatok rekonstrukciójára, a középüzemi hálózat fejlesztésére, a mennyiségi gigantománia visszaszorítására. Ezen túlmenően szemléletbeli változásra, új felismerésre is szükség van.

Vannak eredményes vállalkozásaink, ezek tapasztalatait kell hasznosítani. Csak utalok például a tartósítóipar, főleg a konzervipar és a szerződéses-kooperációs mezőgazdasági előfeldolgozás jó tapasztalataira, vagy a Gyapjú- és Textilnyersanyag Forgalmi Vállalat és számos juhtenyésztő gaz-

daság anyagi érdekeltségi alapon kialakított gyümölcsöző kapcsolatára. Vannak eredményes mezőgazdasági, állami és szövetkezeti feldolgozó-értékesítő áruláncot megvalósító kisebb-nagyobb vállalkozások, Nádudvartól—Dánszentmiklósig, Bábolnától—Kecskemét—Szikráig. Sajnos ellenkező előjelű eseteket is sorolhatnék.

Hol találjuk a legkedvezőbb eredményeket? Ott, ahol a termelés minden szakaszában érvényesíthető, jelezhető a végső piaci ítélet, az igazi, nem átmeneti és *nem elkülönült kereskedelmi érdekeltség.*

Világosan látni kell: *mezőgazdaságunk jövője élelmiszeriparában van.* Abban, hogy iparunk milyen minőségben, megjelenésben, milyen ütemben és mennyiért tudja szállíthatóvá, eltarthatóvá, raktározhatóvá tenni a növényi és állati eredetű termékeket. Az *élelmiszeripar jövője* pedig a mezőgazdasági termeléssel, az agrárkereskedelemmel *kialakított összhangtól függ*

A mezőgazdasági termeléssel kapcsolatban szólni kell még a termelőeszközökről.

— Az agráripari komplexumnak eddig csak a „közepéről" és a „végéről" beszéltem, alig említettem az „elejét", a termelőeszköz-ellátottságot, ami termelésfejlesztési *mozgásterünket*, jelentős mértékben pedig a termelés *hatékonyságát* segíti vagy korlátozza.

A *további* mezőgazdasági fejlődésben nélkülözhetetlen az ipari eszközöknek és anyagoknak *további* növelése és *gazdaságosabb* felhasználása. Az elmúlt három ötéves terv időszakában a mezőgazdasági bruttó termelés *minden egy százalékának növekedéséhez az ipari eredetű* ráfordítások 5—6 százalékos növelésére volt szükség. Ez csak az utóbbi években, s főleg az állami gazdaságokban lett kedvezőbb a korábbi felhalmozás nyomán. Most szélesebb fronton kell ezt a javulást elérni, hiszen a szövetkezetekben is bővül a felhalmozás. A feladat nagyságát növeli, hogy a hazai termelés nem fedezi a mezőgazdaságban használt gépeknek a felét sem. Hasonló az arány a kemikáliák, a műtrágyák, a növényvédőszerek, a keveréktakarmány fontos komponensei és a folyékony energiahordozók esetében is. Vagyis: *a biztonságosabb ipari háttér jelenleg több importot jelent.* Számítások szerint — ugyancsak három ötéves terv alatt — a mezőgazdasági *végső kibocsátás egyszázalékos növekedéséhez az import kétszázalékos emelkedése* csatlakozott. Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy adott termelési lehetőségeink — fajtáink, eszközeink — maximális hasznosítására kell építeni termelespolitikánkat.

Összefoglalva e kérdéscsoportot: termelésfejlesztésünkben erőteljes szelekcióra van szükség műszaki-gazdasági kritériumok, a versenyképesség, egyáltalán felkészültségünk, lehetőségünk alapján. Ez nem végezhető el kizárólag mezőgazdasági erőkkel, hanem a feldolgozó-értékesítő szervezeteknek, tanácsainknak is részt kell vállalnia benne. A nagy gazdasági feladatok most azt kívánják, hogy *különös figyelmet fordítsunk valamennyi területen a gazdasági nehézségekkel küszködőkre, az elmaradókra, a gazdasági körzetek agrárfejlődésének összehangolására.*

Magyarán szólva, legyen gondjuk tanácsainknak a falu általános fejlődésére, annál is inkább, mert településeink kétharmadában már nincs szövetkezeti iroda, legfeljebb csak üzemegység. De *van minden település határában termőföld és kell hogy legyen, maradjon ott mezőgazdasági termelés!* Magyarországon immár nincs falu 30 kilométernél távolabb a legközelebbi várostól. *Miért mégis az elnéptelenedésnek, a demográfiai erózionak ez az üteme agrártelepüléseink egy részében?* A választ helyben kell keresni és megtalálni.

Ki kell tehát alakítani a mainál szorosabb felelősségi rendet. Az integrációt és különböző formáit bővíteni szükséges. A gazdaságos ágazatok fejlesztéséhez szükséges források, eszközök, beruházások létrehozását pedig soron kívül elő kell mozdítani.

IV.

Mindent egybevetve az 1979. évi 3,5 százalékos termelésnövelést úgy kell elérni, hogy a *mezőgazdasági nettó termelés* aránya ne csökkenjen; az egységnyi végső kibocsátáshoz *felhasznált importszükséglet se növekedjék.*

Másképpen: ágazataink maximálisan járuljanak hozzá az első számú követelménnyé előlépett *népgazdasági egyensúly megvalósulásához.* Ez csak akkor kecsegtet eredménnyel, ha a kedvező természeti viszonyok esetén is a mennyiségi tervek — a tavalyinál nagyobb búza- és kukoricatermelés, a növénytermesztés és állattenyésztés növelésének céljai — *a szigorú gazdaságosság talaján valósulnak meg.* Mindez a vállalatok gazdálkodásában dől el. Alapvető, hogy szakembereink jól alkalmazzák a technológiai, technikai, ökonómiai és szervezési tapasztalataikat, tartalékaikat, valamint döntéseikben rugalmasan igazodjanak a piaci igényekhez, okosan élve a vállalati önállóság nyújtotta lehetőségekkel.

Már a következő tervidőszakra is gondolva — egy befejező gondolat: „A bölcsesség képes arra, hogy előre lássuk a jelenlegi cselekvés távlati következményeit, a rövid távú hasznot feláldozzuk a hosszú távú előnyökért, irányítsuk az irányíthatót és ne pazaroljunk energiát arra, amit nem lehet irányítani. Így a bölcsesség lényege a jövővel törődés."[4]

Hozzátehetjük: úgy *kell törődni a jövővel, hogy alakítani is tudjuk.* És úgy, hogy amikor a távoli, nagy témákat vizsgáljuk, azt is tudjuk: naponta is vannak feladataink. Mert az a régi mondás is igaz, hogy az „emberek nem a távoli hegyekben, hanem a lábuk előtt levő vakondtúrásokban botlanak meg".

Ne feledjük tehát a távlatokat és — ne tévesszük el a holnapi utakat sem. Annak helyessége pedig nem azon múlik, hogy a népgazdasági igényekre, az egyensúlyra miként és hányszor hivatkoznak, hanem azon: *hogyan cselekszenek érte.* Nem újabb és újabb értekezletekkel lehet ezt elérni, hanem okos, szorgalmas, a műszaki-gazdasági kritériumoknak megfelelő együttes munkával.

[4] Achoff Russel: Operációkutatás és vállalati tervezés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974.

JÓZSA ÖDÖN—GYETVAI LÁSZLÓ:

A munkaerő-megtakarítás lehetőségei népgazdaságunkban

Az utóbbi időszak párt- és állami dokumentumaiban megfogalmazott hosszú távú gazdasági feladataink között fontos helyet foglalnak el a munka termelékenységének növelésével kapcsolatos teendők. Az MSZMP Programnyilatkozata szerint a következő 15—20 évben „az anyagi termelés növekedését teljes egészében a munkatermelékenység emelkedésével kell elérni. A társadalmi összmunka termelékenységét a jelenleginek 2,5—3-szorosára kell emelni". Ez az anyagi termelés ágazataiban évi átlagban mintegy 7—8 százalékos termelékenységnövekedési ütemet jelent. Ahhoz, hogy ezt megvalósíthassuk, következetesen élnünk kell a létszám-megtakarítás lehetőségeivel, kialakítva ennek eszközeit és módszereit.

A létszám-megtakarítás néhány elméleti kérdése

A foglalkoztatottak létszáma hazánkban hosszabb távon is csak kismértékben bővíthető. A távlati foglalkoztatáspolitikai koncepciót megalapozó számítások szerint a 14—54 éves nők és a 14—59 éves férfiak száma 1976 és 1991 között lényegében stagnál, sőt a hosszú távú tervidőszak folyamán — 1986-ig — csökken. Az aktív keresők száma az 1976 és 1990 közötti 15 évben legfeljebb 3 százalékkal bővülhet.

Ebben a helyzetben a foglalkoztatáspolitika és munkaerő-gazdálkodás feladata kettős. Egyrészt fel kell kutatnunk a még bevonható munkaerőt, azaz törekednünk kell a foglalkoztatás színvonalának további emelésére. Másrészt az eddiginél fokozottabban kell feltárnunk az eleven munka hatékonyságának növelésében rejlő tartalékainkat. A munkaerő-egyensúly megteremtése szempontjából a következő időszakban ez utóbbi feladatnak lesz elsődleges jelentősége.

Mindezt azért szükséges hangsúlyoznunk, mert a népgazdaságban az utóbbi időszakban érezhető és növekvő mértékű munkaerőhiány alakult ki, amely gazdasági építőmunkánk egyik akadályozó tényezőjévé vált. A következő időszakban fontos feladatunk, hogy a gazdasági növekedés dinamizmusát a szűkös munkaerő-adottságok mellett is biztosítsuk. Ez csak a foglalkoztatás hatékonyságának növelésével és a munkaerőhiány tetemes mérséklését, esetleg megszüntetését eredményező más intézkedések (például műszaki fejlesztés) segítségével érhető el.

Kínálatnövelés vagy keresletcsökkentés?

A szakemberek véleménye megegyezik abban, hogy hosszú távon mind a munkaerő-kínálat élénkítésére, mind pedig a munkaerő-kereslet mérséklésére szükség van. Egyes szerzők azonban mintha túl nagy jelentőséget tulajdonítanának a munkaerő-kínálat növelésében rejlő lehetőségeknek. Bár

e lehetőségek fokozott kihasználása kétségkívül fontos feladatunk, ennél jóval nagyobb jelentőségű a gazdaságban, főként az iparban meglevő belső munkaerő-tartalékok felkutatása és hatékony foglalkoztatása.

A munkaerő-kínálat növelésének lehetőségeit vizsgálva, nem szabad elvonatkoztatni a munkaerőhiány jellege, aránya és a többletkínálatként számbavehető munkaerő minősége közötti eltérésektől. A rehabilitációs munka javítása, a GYES-en levők otthoni foglalkoztatása, avagy a dolgozók egy részének nyugdíjkorhatáron túli továbbdolgoztatása átmenetileg valamelyest ugyan enyhítheti a munkaerőhiányt, azonban e lehetőségek maximális kihasználása sem oldhatja meg a munkaerőhiány alapvető problémáját: a termelőeszközök és a munkaerő társadalmi szintű optimális összhangjának kialakítását.

Más szerzők a munkaerőhiány alapvető okát a teljesítménykövetelmények lazaságában látják. Ennek megfelelően a teljesítménykövetelmények fokozásában, a vállalaton belüli ún. belső tartalékok feltárásában jelölik meg a megoldás fő útját. Az újabb becslések szerint e tartalékok a jelenlegi létszám mintegy 10—30 százalékára tehetők.

A tartalékokra vonatkozó becslések realitását nagyon nehéz megítélni, s az is kérdéses, hogy a valóban meglevő tartalékok milyen mértékben tárhatók fel. Az ez irányú intézkedések mindenesetre eddig nagyon kevés eredményt hoztak. Ennek nyomán alakulhatott ki az a vélemény, hogy elsősorban külső tényezők, mindenekelőtt a munkaerőhiány fokozódása kényszeríti majd rá a vállalatokat belső tartalékaik mozgósítására. Ezzel szemben úgy véljük, hogy a vállalaton belüli tartalékok feltárását nem szabad csupán a külső kényszerítő körülményekre bízni. Szükség van a tervszerű létszám-megtakarítás eszközeinek, módszereinek kimunkálására is.

„Abszolút" és „relatív" megtakarítás

Relatív létszám-megtakarításon azt a létszámkülönbözetet értjük, amely a megnövekedett termelés változatlan és tényleges termelékenység alapján számított létszámigénye között jelentkezik. E meghatározásból következik, hogy az ún. relatív létszám-megtakarítás mértéke adott időszakban egyfelől a termelékenység, másfelől a termelés növekedésének ütemétől függ. Minél gyorsabb a termelés vagy (és) a termelékenység növekedése, annál nagyobb relatív létszám-megtakarításra számíthatunk. Ennek alapján az is nyilvánvaló, hogy azonos mértékű relatív létszám-megtakarítás a termelékenység és a termelés növekedési ütemének eltérő kombinációi mellett is bekövetkezhet. Viszonylag alacsony termelésnövekedéssel párosuló gyors termelékenység javulás relatív létszám-megtakarító hatása ugyanakkora lehet, mint ha a termelékenység lassú növekedése mellett gyors termelésbővülés következne be.

Abszolút létszám-megtakarításról akkor beszélhetünk, ha csökkenő létszámmal növekvő vagy stagnáló termelést sikerül elérni. Ez tehát csak olyan időszakban, illetőleg a népgazdaság olyan területein értelmezhető, ahol a termelékenység növekedési üteme nagyobb, mint a termelésé, annak következtében, hogy meggyorsult a termelékenység javulása és (vagy) mérséklődött a termelésnövekedés dinamikája.

Az abszolút és a relatív létszám-megtakarítást természetesen nehéz elválasztani egymástól. A különválasztásuk mégis szükséges, hiszen más és

más munkaerő-gazdálkodási vetületük van. Népgazdasági szinten kizárólag relatív jellegű létszám-megtakarítást csak akkor célszerű tervezni, ha az ország jelentős mennyiségű pótlólagosan bevonható munkaerő-tartalékokkal rendelkezik. Amennyiben a pótlólagos munkaerőforrások kimerültek, szükség van bizonyos mértékű abszolút létszám-megtakarításra is, hiszen az anyagi termelésben és a szolgáltatásokban létesülő új munkahelyek csak úgy tölthetők be, ha egyidejűleg valahol másutt munkaerő szabadul fel. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a bevonható szabad munkaerőforrások kimerülésével az abszolút létszám-megtakarítás a gazdasági struktúraváltozás fontos feltételévé válik.

Az abszolút és a relatív létszám-megtakarítás a gazdaság eltérő aggregátumaira vonatkoztatható. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert előfordulhat, hogy miközben népgazdasági vagy ágazati szinten nyoma sincs abszolút létszám-megtakarításnak, addig egyes alágazatokon, illetőleg vállalatokon belül jelentős mértékű abszolút létszám-megtakarítás valósul meg.

Az abszolút és relatív munkaerő-megtakarítás tendenciái

Népgazdaságunkban az utóbbi 20—25 évben elsősorban az ún. relatív létszám-megtakarítás dominált. Ezen belül is az időszak első éveit viszonylag lassú termelékenység javulással párosuló gyors termelésnövekedés jellemezte.

Az iparosítás előrehaladásával és a bevonható, szabad munkaerő-tartalékok szűkülésével a termelés és a termelékenység növekedési üteme közeledett egymáshoz. A fokozódó mértékű ún. relatív létszám-megtakarítást egyre inkább a termelékenység gyorsabb javulása tette lehetővé.

A legutóbbi 2-3 évben az iparban a termelékenység javulásának tempója némileg már meg is haladta a termelésnövekedés ütemét, s így minimális mértékű (évi mintegy 6-7 ezer fős) abszolút létszám-megtakarítás is jelentkezett.

Ez az összességében kedvező változás azonban nem volt mentes bizonyos negatívumoktól. Az egyik probléma, hogy a népgazdasági és ágazati aggregátumokon belül csak néhány vállalatnál került sor abszolút létszám-megtakarításra. Ez — a többi között — szelektív fejlesztési politikánk kialakulatlanságára és a termelékenység-növekedésben rejlő vállalati tartalékok feltáratlanságára utal. Igaz ugyan, hogy a vállalatok ún. abszolút létszám-megtakarításának több tényező ellene hatott és fog hatni a jövőben is (például a kisebb vállalatok összevonása, a létszám-tartalékolásra késztető munkaerőhiány stb.), mégis növelnünk kell és lehet az abszolút létszám-megtakarítás súlyát és szerepét a vállalati szférában. Ehhez olyan feltételek létrehozására van szükség, amelyek közepette a termelékenység növekedési üteme mind több gazdálkodó egységben, ágazatban stb. haladja meg a termelésnövekedés ütemét.

Témánk vonatkozásában bizonyos fokig új helyzetet teremthet, ha lassul a gazdasági növekedés üteme, ti. változatlan termelékenységnövekedési-ütem mellett is nagyobb szerepet kaphat az abszolút létszám-megtakarítás. Nem érhetünk egyet azzal a véleménnyel, amely szerint a növekedési ütem lassulása következtében nem feltétlenül szükséges abszolút létszám-megtakarításra törekedni. Az ún. anyagi ágakban felszabaduló létszám ugyanis viszonylag gyorsan elhelyezkedhet más munkaterületeken.

Az elkövetkező időszakban tehát törekednünk kell a termelékenységnövekedés vállalati tartalékainak fokozottabb feltárására, fel kell készülnünk a létszám-megtakarítás lehetőségeinek kihasználására. A tervszerű előkészítés elmaradása azzal járhat, hogy a különböző népgazdaságilag fontos területeken esetleg visszaesik a termelés. Az ilyen spontán hatásokat el kell kerülnünk, biztosítva a létszámcsökkenés tervszerűségét.

A létszám-megtakarítás lehetőségei

Az előttünk álló fejlődési szakaszban mindenekelőtt az anyagi termelésben szabadítható fel munkaerő, ezen belül is elsősorban az iparban, amely ma a legtöbb munkaerőt (1,7—1,8 millió főt) foglalkoztatja, s csak jóval kisebb mértékben a mezőgazdaságban, ahol mintegy 900—950 ezer ember (az összes foglalkoztatottaknak mintegy a 18—19 százaléka) dolgozik.

A szolgáltatásokban — az ún. tercier szektorban — legfeljebb relatív létszám-megtakarításra számíthatunk. Így a következőkben főként az iparban meglevő lehetőségeket tárgyaljuk.

A megtakarítás módjairól

A megtakarítás számos módja közül a munka szervezettségi színvonalának növelésében, az anyagi ösztönzés javításában, a technikai fejlesztésben és a termékstruktúra ésszerű változtatásában rejlő tartalékok feltárása a legdöntőbb. Míg az előbbiek a szűkebben értelmezett ún. belső tartalékok kiaknázását jelentik, addig az utóbbiak túlmutatnak a hagyományosnak mondható „tartalékfeltárási" szemléleten; a technikai fejlesztéssel és a termékstruktúra korszerűsítésével elérhető létszám-felszabadítás nem egyszerűen tartalékfeltárás, hanem tervszerű létszám-megtakarításnak tekinthető.

A megtakarítás felsorolt módjai a valóságban természetesen szorosan összefüggenek egymással. A technikai fejlesztéssel, vagy a termékstruktúra ésszerűsítésével együtt változik a munka szervezettségének színvonala és az anyagi ösztönzés is. A megtakarítás lehetőségeinek fokozott kihasználásához tisztázni kell ezeket az összefüggéseket, s ennek alapján az eszközök és megtakarítási módok megfelelő kombinációit kell érvényesíteni. A megtakarítás módjai — szoros összefüggésük és kölcsönhatásuk ellenére — természetesen külön-külön is vizsgálhatók, eredményesen hasznosíthatók.

Szervezés és ösztönzés

Mint köztudott, jelentős tartalékok rejlenek a szervezettség, a munkaszervezés javításában. Különböző felmérések bizonyítják, hogy vállalataink többségében átlagosan mintegy 15—17 százalék a kieső munkaidő aránya. Az elemzések tanúsága szerint, e veszteségidő mintegy fele a következő években tervszerű munkával kiküszöbölhető. A munkaidő-veszteségek ilyen mérvű csökkentése az iparban a munkatermelékenység évi csaknem 1 százalékos növekedésével, és 9—12 ezer dolgozó munkájával lenne egyenértékű. A munkaidő-veszteségek csökkentésének lényeges feltétele az üzemen belüli termelésszervezés, munkaszervezés színvonalának, továbbá a termelés társadalmi szintű szervezettségének, a szállítási kötelezettségek teljesítésének, a vállalatok közötti kooperációs kapcsolatoknak a javítása.

A korszerű munkaszervezésben rejlő tartalékok feltárása nem korlátozódhat a munkaidő-veszteségek csökkentésére s ezen keresztül az egyes dolgozók teljesítményének fokozására. Új szervezési megoldások, ésszerű szervezési intézkedések elősegíthetik a felesleges munkaposztok számának csökkentését, illetőleg a túlspecializált munkakörök összevonását is, amiben szintén jelentős létszám-megtakarítási lehetőségek rejlenek. Hogy ezek népgazdasági szinten milyen mértékűek, arra vonatkozólag csupán nagyvonalú becslésekre vagyunk utalva.

A becslések egyik kiindulópontja az a közismert tény, hogy vállalataink a gépeket kiszolgáló fizikai dolgozókból a szükségesnél többet alkalmaznak. A „túlbiztosítás" mértékét alighanem jól érzékelteti az a gépipari vállalatoknál végzett felmérésen alapuló következtetés, amely szerint jobb munkaszervezéssel mintegy 8—10 százalékkal lehetne csökkenteni a karbantartói létszámot. Ez egymagában e területek teljes munkáslétszámának közel 1 százalékos megtakarítását eredményezné. (Megjegyezzük, hogy a karbantartói létszám csökkentésére további lehetőségek rejlenek a gépeket kezelő munkások továbbképzésében: a gépbeállítással, a szerszámozással, az elemi karbantartó tevékenységgel, illetőleg az apróbb hibák elhárításával kapcsolatos szakismeretek elsajátításában.)

Becsléseink egy másik támpontja, hogy — mint ugyancsak közismert — a vállalatok többségében az alkalmazottak száma is nagyobb az indokoltnál. Erre utal, hogy az adminisztratív és ügyviteli alkalmazottak létszámfelvételi zárlata 1976-ban figyelemreméltó eredményeket hozott: sok vállalatnál — főként a nagyobb gazdálkodó egységeknél — 5—10 százalékkal is csökkent a számuk anélkül, hogy az adminisztratív-ügyviteli tevékenység különösebben kárát látta volna. Ez arra utal, hogy az alkalmazotti munkaterületeken számottevőek a tartalékok. E tartalékokat főképpen az alkalmazotti munka gépesítésével, a szakképzettségi színvonal emelésével, továbbá a dolgozókkal szemben támasztott követelmények fokozásával lehet mérsékelni.

Az anyagi ösztönzéssel elérhető létszám-megtakarítás nem választható el élesen a szervezésen vagy a technikai fejlesztésen alapuló létszám-megtakarítástól, hiszen e három tényező hatása a legtöbb esetben együttesen jelentkezik. Ennek ellenére indokolt, hogy külön is szóljunk róla. Gyakran tapasztalható ugyanis, hogy kizárólag az anyagi ösztönzés javításával — tehát minden szervezési és technikai fejlesztési intézkedés nélkül — mintegy 10—20 százalékkal nő a dolgozók teljesítménye.

A hatásosabb anyagi ösztönzés attól függően ölt testet relatív, illetőleg abszolút létszám-megtakarításban, hogy az ösztönzés a termelési volumen növelésében vagy pedig bizonyos feladatok átvállalásában realizálódó többletteljesítményben teszi-e a dolgozókat érdekeltté. Bár ma kétségkívül az előbbi eset gyakoribb, az abszolút létszám-megtakarítás lehetőségét már csak azért sem szabad lebecsülni, mert a népgazdaság szabad munkaerőtartalékainak kimerülésével — mint mondottuk — egyre fokozódik az abszolút létszám-megtakarítás fontossága. Anyagi ösztönzési rendszerünket tehát egyre inkább az abszolút létszám-megtakarítás követelményeinek fokozottabb figyelembevételével kell továbbfejleszteni — a többi között — a bértömeg-szabályozás szélesebb körű alkalmazása útján.

Jelenleg sok területen elfogadhatatlanul alacsonyak a teljesítménykövetelmények. Egyes szakemberek véleménye szerint ha e teljesítményeket mindenütt legalább egy „normálisnak" tekinthető szintre tudnánk emelni,

rövid távon több tízezres létszám-megtakarításhoz jutnánk — akkorához, amekkora esetleg egy több milliárdos beruházási igényű technikai fejlesztés „hozama". A megfelelő követelmények mellett kiáramló — az ösztönzés javítását szolgáló — pótlólagos jövedelem tehát igen jó „befektetésnek" bizonyulhat: óvatos becslések szerint is évenként 2—3 százalékos termelékenységnövekedést eredményezhet. Ehhez azonban a bérszínvonal korábbi — évi 5—7 százalék közötti — növekedésének folytatódása mellett annak a gyakorlatnak a visszaszorítására van szükség, amelyben a béremelésre fordítható összegekhez a vállalatok gyakran nivelláltan, követelmények nélkül, mintegy „járandóságként" jutnak hozzá.

Technikai fejlesztés

A technikai fejlesztéssel elérhető létszám-megtakarítás hosszú távon nagyobb szerepet játszik, mint a szervezéssel vagy az ösztönzéssel felszabadítható létszám. Jelentősége nagyrészt éppen abban áll, hogy amíg a szervezéssel és az anyagi ösztönzéssel felszabadítható létszám hosszabb időszak távlatában korlátozott, addig a technikai fejlődésen alapuló létszám-megtakarításnak hosszú távon nincsenek ilyen korlátai.

A technikai fejlesztés munkaerő-megtakarító hatása is kétféle lehet: abszolút és relatív jellegű. Tekintettel arra, hogy fejlesztési tevékenységünket — mint rámutattunk — az eddigiekben elsősorban újabb és újabb munkahelyek létrehozása jellemezte, így technikai fejlődésünk döntően relatív megtakarítást eredményezett.

A következő időszakban — főként az anyagi termelés ágazataiban — újabb munkahelyeket csak nagyon indokolt esetben szabad létesítenünk. Technikai fejlesztési lehetőségeinket egyre inkább a meglevő kapacitások rekonstrukciójára, illetőleg néhány kiemelt termelési vertikum átlagosnál gyorsabb ütemű fejlesztésére célszerű koncentrálnunk.

Bár e kétirányú feladat teljesítésének — különösen rövid távon — számos akadálya van (gépbeszerzési lehetőségek, a beruházási eszközök szétforgácsoltságából adódó problémák, a rekonstrukciókra fordítható beruházási eszközök és kapacitás szűkössége stb.), ennek ellenére úgy véljük, hogy az ipar jelenlegi létszámhelyzetében rövid idő alatt is javulást hozhat a munkaerő-felszabadító hatással járó fejlesztések arányának növelése. Iparunkban ugyanis még mindig magas a csupán kézi erővel, nem gépek mellett dolgozó munkások aránya. Az ilyen munkahelyek gépesítése lényegesen mérsékelné a munkaerő-szükségletet. Iparunk jelenlegi technikai szintjén a korszerűsítés, a komplex gépesítés — a tapasztalatok szerint — nemritkán 6—8-szoros termelékenységnövekedést is eredményezhet. Ha tehát a rekonstrukció a következő 10—15 évben ésszerű koncentráció mellett, a jelenlegi ipari kapacitásoknak csak mintegy 30—40 százalékát érintené, az ipar egészét tekintve a termelékenység megkétszereződne.

A technikai fejlesztésben rejlő nagy lehetőségekre következtethetünk abból is, hogy az ipar jelenlegi gépi állóeszközeinek mintegy egyötödét nullára leírt, gyakorlatilag teljesen elavult berendezések teszik ki, s további 10—12 százalék a szintén elavult — bár teljesen még nem amortizálódott — gépi állóeszközök aránya. Miközben az ilyen gépek kötik le a munkaerő-állomány jelentős hányadát, sok esetben létszámhiány nehezíti a korszerű, nagy termelékenységű berendezések működtetését.

Következésképpen a technikailag elavult gépek kiselejtezésével számottevő létszám takarítható meg. Az ilyen gépek teljes állományának kiselejtezésére természetesen nem számíthatunk, hiszen a nullára leírt berendezések egy része vállalati kapacitástartalék, egy további hányaduk pedig a működő géprendszer szerves része. A selejtezés azonban — a korszerűség előbb említett mértékében — meggyorsítható.

A technikai fejlesztés létszám-megtakarító hatásáról szólva, hangsúlyoznunk kell, hogy az élő munkát kiváltó modern gépi berendezések és felszerelések gazdaságos működtetése egyre inkább többműszakos üzemeltetést feltételez. Az elavult gépi berendezések kiselejtezésével felszabadult létszám bizonyos részét tehát célszerű a rekonstrukcióval belépő korszerű nagy teljesítményű új berendezések kihasználtságának fokozására fordítani. Ha ezt az utat követve növelni tudjuk az ipar átlagos műszakszámát, jelentősen javíthatjuk az élő- és holtmunka-ráfordítások hatékonyságát.

Akár a szervezés, akár az anyagi ösztönzés, vagy a technikai fejlesztés oldaláról vizsgálódunk tehát, láthatjuk, hogy népgazdaságunkban — különösen az iparban — jelentősek a létszám-megtakarítás lehetőségei. A munkaerő-megtakarítás nagyobbrészt a következő időszakban is relatív megtakarítás formájában valósul meg. Mód van azonban az abszolút megtakarítás súlyának, szerepének növelésére. Ehhez a szervezés, az ösztönzés és a technikai fejlesztés együttes alkalmazása, tudatos kombinálása szükséges oly módon, hogy e tevékenységek egymás hatását erősítsék. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a különböző ágazatok és gazdálkodó egységek az eddigiekben — még ha történetesen felismerték is a létszám-megtakarítás szükségességét — az említett három eszközt sokszor egymástól elszigetelten alkalmazták. Ma is gyakran előfordul, hogy a munkaszervezés korszerűsítése az anyagi ösztönzési rendszer hiányosságai miatt hiúsul meg, vagy a technikai fejlesztést nem követik kellő időben a szükséges munkaszervezési intézkedések stb.

Szelektív és intenzív fejlesztési politika

Ugyancsak jelentős munkaerő-megtakarítási lehetőségek rejlenek a termékstruktúra ésszerű szelekciójában. A termékstruktúra erőteljesebb szelekciója végső soron a munkahely-struktúra felülvizsgálataként is felfogható, hiszen annak eredményeként a dolgozók egy része hatékonyabb tevékenységre állhat át.

A termékstruktúra szelekciója természetesen szorosan összefonódik a technikai fejlesztéssel és a szervezési színvonal javításával, valamint az anyagi ösztönzéssel. Fontos tehát, hogy minél hamarabb kialakítsuk a szelektív fejlesztési célokat, s hozzákezdjünk a teljesítésükhöz.

A szelektív és intenzív fejlesztéspolitika céljainak ismeretében, először is körültekintő elemzéssel meg kell állapítani a korszerűtlen, elavult, kevéssé hatékony s ezért megszüntetendő munkahelyek körét. A munkaerő-egyensúly kialakításában és a munkafegyelem javításában játszott szerepénél fogva, a munkahelyek számának csökkentése — bár bizonyos veszteséggel jár — végső soron önmagában is előnyös. A hatás annál kedvezőbb, minél inkább sikerül a munkahelyek számának csökkentésével egyidejűleg javítani a korszerű, nagy termelékenységű kapacitások kihasználását, elősegíteni a termelőeszközök és a munkaerő ésszerű kombinálását társadalmi és vállalati szinten.

A szelektív fejlesztés a legtöbb esetben vállalati profilszűkítést, illetőleg profilváltozást tesz szükségessé. A végrehajtáshoz egyrészt tisztázni kell, vajon az új gyártmányok termelése nem igényel-e olyan többletlétszámot, amely nem biztosítható. Másrészt figyelembe kell venni, hogy a régi termék kifuttatásának és az új gyártmány termelésbevételének időszakában átmenetileg jelentősen növekedhet a vállalatok munkaerő-szükséglete. Ráadásul a különböző vállalati beruházások eredményeképpen létesülő kapacitások tényleges munkaerő-szükséglete — a tapasztalatok szerint — általában meghaladja a tervezettet. Itt említhető — mert szintén a vállalati munkaerő-szükségletet növelő tényező — a vállalatra kötelezően előírt profil („kényszerprofil") kérdése, továbbá az ún. párhuzamos gyártás problémája (amikor adott termék előállítása egyidejűleg több vállalatnál, szétaprózottan folyik).

E néhány szempont is jelzi: a szelektív fejlesztési politika céljainak kialakításában rendkívül fontos a munkaerő-szükségletre gyakorolt hatások előzetes vizsgálata. A szelektív fejlesztéssel szemben támasztható általános követelmény, hogy összességében csökkentse az egységnyi nemzeti jövedelem előteremtéséhez kapcsolódó munkaerő-szükségletet.

A létszám-megtakarítás egyéb lehetőségei

A létszám-megtakarítás számos további módja közül elsőként a kisebb vállalatok összevonásából, esetleg a vállalaton belüli telephelystruktúra megváltoztatásából adódó megtakarítási lehetőségeket említjük. Lényegében ebbe a folyamatba illeszkedik be egyes tanácsi vállalatok beolvasztása különböző nagyvállalatok szervezetébe, valamint a tanácsi ipar elaprózott telephelyeinek felszámolása és összevonása. Ez Budapesten 1985-ig — a tervek szerint — mintegy 15—20 ezres létszám megtakarítását fogja eredményezni.

Hosszabb távon jelentős tartalékokat tárhat fel a vállalatok, gazdálkodó egységek ún. mikroautarkiás törekvéseinek a visszaszorítása, amelyeknek többféle megjelenési formája ismeretes. Megmutatkozik a túlméretezett karbantartó tevékenységben, amely sok esetben a javításhoz, karbantartáshoz szükséges alkatrészek gyártására is kiterjed. A termelést kiszolgáló olyan egyéb folyamatokban is túlzott a vállalati mikroautarkia, mint például a szállítási, a beruházási, a tervezési, az építési stb. tevékenység, továbbá a szociális és kommunális intézmények (lakás, munkásszállók, vállalati óvoda, üdülők, étkeztetés stb.) létesítése, illetőleg fenntartása.

A mikroautarkia mérséklése nem egyszerű feladat. Feltétele a szerződéses fegyelem javítása, a kooperáció színvonalának növelése, az alkatrészgyártás problémáinak megoldása stb. Mindemellett alapvető, hogy maguk a vállalatok sokkal inkább érdekeltté váljanak a mikroautarkia mérséklésében, illetve megszüntetésében.

A munka társadalmi szintű szervezettségének javítása — mint az elmondottakból is kiderül — feltételezi mind a népgazdasági, mind a vállalaton belüli irányító, szervező munka színvonalának az emelését. Ez a tartalékforrás nagyobb odafigyeléssel, pontosabb, átgondoltabb vezetéssel viszonylag könnyen s főképpen minden beruházás vagy anyagi ráfordítás nélkül feltárható. A vállalati, munkahelyi vezetés és az ágazati szintű irányítás nap mint nap nagyon sokat tehet azért, hogy javuljon a rendelkezésre álló munkaerő felhasználásának hatékonysága, csökkenjenek az üresjáratok, állásidők,

feleslegesen elvégzett tevékenységek stb. Ez népgazdasági szinten évi több millió munkaóra hasznos többletmunkaidő-alapot eredményezhet.

A következő időszakban előtérbe kerülnek növekedésünk minőségi kérdései. Feltehető, hogy átmenetileg csökken a növekedés üteme. Ezt az időszakot az eddigieknél fokozottabban felhasználhatjuk arra, hogy feltárjuk és hasznosítsuk a munkaerő minőségének — szakképzettségének, begyakorlottságának — javításában rejlő tartalékainkat. Különösen a vidéki ipartelepítés során újonnan létesített üzemekben, vállalatoknál — de természetesen nem csak ott — érhető el ilyen módon számottevő munkaerő-megtakarítás.

Jelentős tartalékok tárhatók fel a társadalmilag indokolatlan munkaerőmozgás mérséklésével és az elkerülhetetlen mozgások zökkenőmentesebbé tételével. Az ez irányú tevékenység jelentőségét növeli, hogy a szelektív fejlesztés felgyorsulása következtében várhatóan növekvő számú munkaerő tervszerű, szervezett — minden valószínűség szerint nagyobbrészt vállalatokon belüli — átcsoportosítására kerül majd sor, amelynek fontos feltétele a munkaerő átállási készsége és képessége.

Az élőmunka-megtakarítás lehetőségei természetesen nem korlátozódnak az iparra. Számot kell azonban vetnünk azzal, hogy az építőiparban, a kereskedelemben és a közlekedésben, ahol az iparét meghaladó mértékű a munkaerőhiány, a tartalékok feltárása és a technikai fejlesztés inkább csak relatív létszám-megtakarítást eredményezhet.

A létszám-megtakarítás lehetőségei a vállalatoknál

A munkaerő-megtakarítás bemutatott lehetőségeinek realizálása túlnyomórészt azon múlik, mennyiben sikerül érdekeltté tenni a vállalatokat az élő munkával való takarékos gazdálkodásban.

A jelenlegi szabályozórendszer keretei között a vállalatok alig érdekeltek a munkaerő-megtakarításban. A vállalati érdekeltség elsősorban a meglevő kapacitások munkaerő-ellátásának javításához és ezen keresztül a termelési volumen gyors növeléséhez kötődik. Háttérbe szorul az önköltség csökkentésére és ezzel együtt a takarékos létszám-gazdálkodásra való ösztönzés. Nagyrészt ennek a következménye a vállalaton belüli belső tartalékok feltárásában és hasznosításában tapasztalható elmaradás.

Az utóbbi időszakban több olyan lépés történt, amely fokozni igyekezett a létszám-megtakarításban való vállalati érdekeltséget. Ilyennek tekinthető a bértömeg-szabályozási rendszer kiterjesztése, esetenként a hitelezési szempontok módosítása, a műszakpótlékkal és a szelektív fejlesztéssel kapcsolatos intézkedések stb. Ezek a lépések azonban nem tudták ellensúlyozni a létszámnöveléshez fűződő vállalati érdekeltséget, s alapvetően emiatt nem hozhattak átütő sikert. Az intézkedések hatásfokát az is rontotta, hogy időközben tovább éleződött a munkaerőhiány, aminek következtében — a termelés biztonságát tartva szem előtt — a vállalatok egyre kevésbé mondhatnak le a létszám „túlbiztosításáról". A belső tartalék feltárásának eredményeit ráadásul sok esetben a kooperáló vállalatok rossz munkája, késedelmes szállítása stb. rontja le.

A vállalatok többsége a technikai fejlesztésre rendelkezésre álló pénzeszközök nagyobb hányadát már az V. ötéves terv elején lekötötte. A megindult fejlesztések csak korlátozott mértékben állíthatók át erőteljesebb munkaerő-megtakarítást eredményező variánsokra. Hitelpolitikánk sem

támogatja eléggé a vállalatok ilyen irányú törekvéseit. A hitelnyújtás feltételei közül a létszám-megtakarítás szempontja többnyire hiányzik vagy csak sokadrangú kritérium az elbírálásban.

A vállalatok meglehetősen gyakorlatlanok is az élő munkát megtakarító fejlesztések tervezésében és szervezésében. A munkaerő kiváltásának költségei dinamikusan növekednek, s ezáltal relatíve javul a munkahelyteremtő beruházások gazdaságossága. Nagyrészt ebből következik, hogy a vállalatok a viszonylag szűkös munkaerő-adottságok ellenére is új munkahelyeket létesítenek, ugyanakkor kevés figyelmet fordítanak a tőke és a munka ésszerű, hatékony kombinálására. (A műszakpótlékkal kapcsolatos legutóbbi rendelkezések hatására például a második és a harmadik műszakban dolgozók száma több esetben az első műszakban dolgozók rovására növekedett.)

A takarékos létszámgazdálkodásra való átállást nehezíti továbbá, hogy azok a vezetők, akik évtizedeken át a gyors létszámnövekedés körülményei között dolgoztak, s egész szemléletük ahhoz igazodott, nehezen tudnak alkalmazkodni a megváltozott munkaerőhelyzethez. Ugyanazok a vállalatok, amelyek a munkaerőbőség időszakában rendszeresen kétszer akkora létszámnövekedéssel számoltak, mint amekkorára reális lehetőség volt, most jó esetben feleakkora létszámcsökkenést terveznek, mint amekkora valójában bekövetkezik.

A vállalatok többségének magatartását ma egyfelől a belső tartalékok feltárásában megnyilvánuló óvatosság jellemzi, másfelől az elveszített létszám utólagos pótlására való törekvés. A belső tartalékok feltárásában megmutatkozó „fontolva haladás" másrészt az értékelési rendszer széles körben érvényesülő és nagy hagyományokkal rendelkező bázisszemléletével magyarázható.

A munkaerőhiány érzékelhető mértékű csökkentéséhez természetesen nem volna elegendő az sem, ha a vállalatok többsége erőteljesebben törekedne a belső tartalékainak feltárására. Vállalatainknak a munkaerő-megtakarítás más egyéb eszközeivel — a technikai fejlődés és a szelektív fejlesztés lehetőségeivel — is fokozatosan kell élniük.

★

Elemzésünk alapján megállapíthatjuk, hogy népgazdaságunkban, ezen belül főként az anyagi termelés ágazataiban rendelkezünk a szükséges létszám-megtakarítás lehetőségeivel. E lehetőségek feltárása és kihasználása céltudatos és sokirányú tevékenységet igényel. Fontos szerep jut ebben a szabályozórendszernek, az irányító szervek tevékenységének és a vállalatok, gazdálkodó egységek munkaerő-gazdálkodásának. A nehézségeket is mérlegelve, irreális volna a munkaerő-megtakarításban ugrásszerű fejlődésre számítani. A fejlődés lényeges meggyorsítását azonban el lehet és el is kell érni. Úgy ítéljük meg, hogy az iparban középtávon 5—6 százalékos évi növekedés mellett számottevő létszám-megtakarításra kerülhet sor. Ennél lassúbb növekedés még kedvezőbb lehetőséget teremt a megtakarításhoz.

A szabályozórendszert célszerű lenne oly módon továbbfejleszteni, hogy erőteljesebben ösztönözze a vállalatokat tervszerű létszám-megtakarításra, illetőleg a belső létszámtartalékok minél gyorsabb feltárására. (Természetesen nem arra gondolunk, hogy a létszám-megtakarításban való érdekeltség képezze a vállalati érdekeltség centrumát.) Ezzel a belső tartalék képzésének alapvető indítékát, illetőleg a tartalékfeltárás legfőbb objektív akadályát nagyrészt elhárítanánk.

MOLNÁRNÉ VENYIGE JÚLIA:

Munkamegosztás és érdekviszonyok

Sok jel mutat arra, hogy gazdasági fejlődésünk ellentmondásos szakaszába érkeztünk. Egyfelől nagyon jelentős, a mindennapi életben, az életszínvonal emelkedésében is megmutatkozó gazdasági eredményeket érünk el, amit nemcsak a barátaink, hanem még rendszerünkkel nem szimpatizáló külső szemlélők is elismernek. Gondolok itt mindenekelőtt a nemzetközi viszonylatban is kiemelkedően jó és olcsó élelmiszer-ellátásra, az ipari fogyasztási cikkek elfogadható — bár minőségileg gyakran nem kielégítő — választékára, a minden ellentmondás ellenére is javuló lakáshelyzetre és arra, hogy lehetőségeinkhez mérten sokat fordítunk szociális ellátásra. (Szándékosan nem használtam a gazdasági fejlettség elvontabb mutatóit.)

Az eredmények mellett azonban mintha a gondjaink is sokasodnának. Közöttük némelyeket hosszú évek, esetleg egy évtized óta sem tudunk megoldani. Ilyen gond a beruházások túlméretezettsége és szétforgácsoltsága, a gépi kapacitások és az élő munka nem megfelelő kihasználása, sok termék gyenge minősége, a külkereskedelem egyensúlyzavara, a szelektív iparfejlesztés megoldatlansága stb. Mindennek következtében reálisnak látszik az a veszély, hogy a szocializmus előnyei a vártnál lényegesen lassabban bontakoznak ki, sőt egyes területeken (fizetési mérleg, munkaerő-gazdálkodás stb.) abszolút értelemben is romlik a helyzet.

A gondok már hosszabb idő óta foglalkoztatják a gazdasági vezetést. Az MSZMP KB 1978. áprilisi határozata részletesen elemzi a helyzetet, és megjelöli azokat a területeket, ahol a problémák a legégetőbbek. A gondok sommázataként is felfogható az a megfogalmazás, amely szerint „Erőfeszítéseink ellenére még nem tudtuk kellően kibontakoztatni a népgazdaság hatékonyabb fejlődését tartósan elősegítő folyamatokat."

A közgazdaságtudomány különböző területein elért eredményeket is hasznosítva, a gazdasági életben tapasztalható kedvezőtlen jelenségek visszaszorítására több gyakorlati intézkedés született. E részproblémák megoldására irányuló intézkedések azonban nem bizonyulnak hatékonynak, hatásaikban gyakran keresztezik egymást, mivel igazából nincs feltárva a gondok valóban legalapvetőbb — vagy néhány alapvető — oka.

Ahhoz, hogy a gondok mélyén fekvő — nézetem szerint közös — okára rábukkanjunk, úgy vélem, új módon kell átgondolni a kérdéseket. Magam a negatív tendenciák igazi gyökerét abban látom, hogy a *társadalmi tulajdon alapján kialakult objektív érdekstruktúra jelenleg nem segíti elő megfelelően a hatékony gazdálkodást.* Hozzáteszem: ezt az állapotot nem gondolom törvényszerűnek. Annak tudom be, hogy nem ismerjük megfelelően és nem értékeljük eléggé objektívan a megvalósult szocializmus viszonyait.

A gazdasági magatartás alapvető rugója: az érdek[1]

A szocializmushoz sok illúzió fűződik. Eltúlozva és leegyszerűsítve talán abban lehetne a lényegüket összefoglalni, hogy ez a társadalom minden gondot megold. Csak meg kell mondani, hogy mi a társadalmi érdek, és az alapvető érdekek azonossága alapján az emberek — legalábbis túlnyomó többségben — ennek megfelelően fognak cselekedni.

Egyelőre tekintsünk el attól, hogy konkrét esetekben gyakran nehéz eldönteni, mi is valójában a társadalmi érdek. Az azonban mindenképpen tapasztalati tény, hogy ma viszonylag sok ember — és embercsoport — gazdasági tevékenysége részben vagy egészben nincs összhangban a társadalmi érdekkel. (Ez nagyrészt utólag derül ki.) Az említett illúzió mégis szívósan él tovább. Sokan vallják még ma is, hogy a gondokat alapvetően a nevelés, a felvilágosítás eszközeivel lehet megoldani. A nevelésnek és a felvilágosításnak természetesen megvan a maga jelentős szerepe. Irreális azonban azt várni, hogy ennek hatására az emberek jelentős tömegei tartósan, saját jól érzékelhető érdekeik ellen cselekedjenek.

Az illúzió részben abból táplálkozik, hogy a marxizmus klasszikusai nem írták — nem is írhatták — le részletesen a létrejövő új társadalom viszonyait. Így nem számoltak az új társadalomban kialakuló konkrét ellentmondásokkal sem, vagy azzal, hogy a szocialista gazdasági rendszer egyes elemeinek bizonyos diszfunkcionális hatásai is lesznek. (Arra vonatkozó megállapításaikat, hogy a megvalósítandó szocializmus társadalmi viszonyai mennyiben oldják majd meg a kapitalizmus ellentmondásait, a történelem teljes mértékben igazolta.) Módszerük lényegéből viszont az következik, hogy a fejlődés soha — tehát a szocializmusban sem — lesz mentes bizonyos ellentmondásoktól. Maga Marx is hangsúlyozza, hogy az eszme kudarcot vall, ha különbözik az érdektől.

Az illúziók másik forrása a forradalmi átalakulás időszakára vezethető vissza. Ez egy sajátos történelmi szituáció volt, amelyben az emberek nagy tömegének magatartását valóban közvetlenül motiválhatták a gyors változás időszakának általános „nagy céljai" (például: a hatalom megragadása, a régi rendet képviselők ellenállásának megtörése, államosítás.) A hősiesség, az áldozatvállalás alapvetően ennek a korszaknak a kategóriája, amelyet a tartósan konszolidált fejlődés, a mindennapi munka évtizedeiben nem reális — de nem is szükséges — jelentős számú embertől elvárni. Kivételes helyzetek, kritikus szituációk — például árvíz — idején természetesen ma is szerepe van az önmegtagadásnak, a hősiességnek, de a gazdasági magatartás folyamatosan ható tényezője nem lehet. Ezt egyébként a történelmi tapasztalatok nemcsak nálunk igazolják. Ismert, hogy Lenin éppen a gazdaságban mutatkozó problémákból vonta le azokat a következtetéseket, amelyeknek alapján a NEP-politikára áttértek.

A rendszerrel való politikai-ideológiai azonosulást, amely nálunk az emberek túlnyomó többségénél vitathatatlanul megvan, szintén nem reális a gazdasági tevékenység közvetlen motivációjának tekinteni. A jelenlegi helyzetben előtérbe kerülnek a munkavégzés feltételei és érzékelhető eredményei, ezen belül is elsősorban az objektív érdekviszonyok.

A kialakult érdekviszonyok azonban nem kedveznek a hatékony, a fegyel-

[1] Terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy a témát elmélettörténeti alátámasztással és más nézeteket részletesen vitatva fejtsem ki.

mezett munkának — sem „az egyszerű dolgozók", sem a vezetők szintjén. A keresetek csekély differenciáltsága következtében gyakran az jár jól, aki a társadalmilag szervezett munkában csak a minimumot teljesíti és megtakarított munkaerejét a „második gazdaságban" hasznosítja. De nem érvényesül a gyenge vezetői munka konzekvenciája sem; tartósan rossz eredmények mellett is lehet valaki vezető; a gyenge eredményeket gyakran elfedik az árrendszer torzulásai, illetőleg az állami elvonások és támogatások rendszere, a monopolhelyzet.

Mindenekelőtt az érdekek s ezen belül az anyagi ösztönzés szerepét szükséges reálisan szemlélni. Ma a több és jobb munkára való ösztönzés, a kiemelkedő teljesítmények honorálása inkább csak mint kívánalom jelenik meg a különféle ösztönzési eszközöket, eszközrendszereket elemző munkában és azokban a kutatásokban, melyek a munkatermelékenység növekedésének hatását vizsgálják a nemzeti jövedelemre, illetve a fogyasztási alapra. És szinte fel sem merül a negatív oldal, ti. *a rossz munka szankcionálásának kérdése*, pedig enélkül a hatékony ösztönzés gyakorlatilag lehetetlen. Amíg az egyszer elért vállalati bérszínvonal, illetőleg egyéni kereset szinte garantált, mindaddig a jó eredmény legfeljebb az eloszthatóból honorálható. Ráadásul mindig vannak a bérszínvonalban elmaradt csoportok, akiknek a keresetét e többletből kell „felhozni" az átlaghoz.

Csupán tévhitekkel, nem pedig a szocializmus elveivel áll szemben az, ha tudomásul vesszük, hogy a fejlődés ugrásszerű változásoktól mentes időszakában az emberek túlnyomó többsége az általa jól belátható — nem túlságosan hosszú távú — érdekei alapján cselekszik, ez határozza meg gazdasági magatartását. Az érdekstruktúrát kell tehát úgy „beállítani", hogy a gazdasági tevékenység minden szintjén helyes irányban orientáljon.

Természetesen nem ringathatjuk magunkat olyan illúzióban, hogy ezt tökéletesen meg lehet oldani. Kisebb-nagyobb hiányosságok, rések mindig lesznek az érdekek rendszerében, ahol továbbra is nagy szerep jut az előírásoknak és az ellenőrzésnek. Lesznek olyan problémák, rendkívüli helyzetek is, amelyek megoldásában valóban az öntudatra kell és lehet építeni. Ma azonban nem egyszerűen rések vannak az érdekrendszerben. Nagy embercsoportok — köztük kiemelkedően jelentős gazdasági szereppel rendelkezők — érdeke nincs összhangban a társadalmi érdekkel. (A bizonyításra visszatérek.) És ennek ellensúlyozására növekszik az ellenőrző, számonkérő apparátus. Lassan minden részterületnek 2—3 egymás fölé vagy mellé rendelt „gazdája", felelőse lesz — anélkül, hogy megoldódnának a problémák.

Azon túl, hogy elismerjük *az érdek* valóságos szerepét, lényeges az is, hogy a *tartalmát ne szűkítsük le a közvetlen anyagi érdekre*. Az emberek döntéseit, gazdasági magatartását ugyanis több tényező motiválja, s bár közülük — legalábbis jelenleg és az emberek túlnyomó többségénél — kétségkívül az anyagi érdek súlya a legnagyobb, nem lebecsülhető a presztizsnek, a pozíció biztonságának, a kényelemnek, a szociális ellátottságnak stb. mint a magatartás mozgatórugójának a szerepe sem. Az érdekviszonyok reális megítéléséhez és tudatos alakításához ezekkel is számolni kell.

Nagy embercsoportok érdekei

Az érdek, érdekviszonyok problémáit a szocializmusban elméleti-filozófiai szinten általában az egyéni, a csoport- és a társadalmi érdek kifejtésére, s közöttük levő — nem antagonisztikus — ellentmondás vizsgálatára kor-

látozzák. Úgy tűnik azonban, hogy az elemzésnek ehhez az elvont síkjához nem kapcsolódik olyan középszintű elmélet, amelyre a gazdaságpolitikai gyakorlat támaszkodhatna. Nézetem szerint *az egyéni, a csoport -és a társadalmi érdek megkülönböztetése csak egyik metszete az érdekviszonyoknak.* Létezik a gazdaságpolitikai gyakorlat szempontjából legalább ugyanilyen lényeges más tagozódás is, amelyben kifejeződik, hogy *bizonyos embercsoportok a társadalmi munka szervezetében elfoglalt helyükből* (a munkamegosztásban betöltött szerepükből) *következően sajátos érdekekkel rendelkeznek.* Az érdekek alapján bizonyos mértékig elkülönülő — esetenként ellentétes — érdekű csoportnak tekintem a vállalatok, intézmények felső szintű vezetőit; a beosztottként dolgozókat általában; valamint, a felső szintű irányítószervek döntéshozó vezetőit.

A vezetők érdekei

Gazdasági céljaink megvalósítása jelentős részben a vezetők — vállalatok és intézmények felső szintű vezetői — gazdasági magatartásán, döntésein múlik. A társadalmi tulajdon alapján ugyanis *közvetlenül* ők rendelkeznek gazdasági erőforrásaink nagy részével, az ő döntéseiktől függ tehát, hogy a termelőeszközöket és a munkaerőt hatékonyan, a társadalmi érdeknek megfelelően használják-e fel. Döntéseiket ugyan a társadalom ellenőrzi — de nagyrészt utólagosan, tehát legfeljebb a nem szerencsés döntések ex post korrigálására van mód. A vezető — a szűkebb vezető testület — döntéseiben persze nem kizárólag a saját érdek jelenik meg, hanem vele összefonódva az irányított egységekben (csoportban) dolgozók érdeke is. Meghatározónak azonban a szűkebb vezető testület érdekeit lehet tekinteni, amelyek — mint sok jel mutatja — már hosszabb ideje nem teljesen megfelelő irányban orientálnak.

Érthető — mondhatni természetes —, hogy minden vezető törekszik pozíciója megtartására, sőt megszilárdítására. Miután azonban a nálunk kialakult általános értékrend a nagy szervezeteket és a mennyiségi növekedést preferálja (illetve beszámolási és értékelési rendszerünk szinte csak ennek mutatóit tudja megragadni), a vezetői érdek alapjában véve a *növekedéshez:* a termelési volumen bővítéséhez, illetőleg a vállalat-intézmény méretének növeléséhez fűződik.

A hagyományos, mennyiségi szemlélet szerint a termelés volumenének bővítése egyértelműen jó, hiszen növeli a társadalmi összterméket és a nemzeti jövedelmet. Csakhogy az általános növekedés-orientáltság hatására *kialakuló termelésbővülés nem szelektív!* Az „öngerjesztő hiány"[2] okozta feszültségben, amelyet elfekvő és elkótyavetélt készletek, munkaerőhiány miatt nem működtethető termelési kapacitások stb. jellemeznek, szinte meg sem lehet állapítani, mi az, ami valóban szükséges, és mi az, amire nincs kereslet, illetve aminek a megvalósítása nem reális. A monopolhelyzet és más tényezők miatt gyakorlatilag alig érvényesül a fogyasztók kritikája, így a termelés növekedésének csak a munkaerőben, nyersanyagokban, beruházási javakban meglevő lehetőségek szabnak határt. A verseny nem a fogyasztóért, hanem a termelési tényezőkért folyik. (Ennek a beruházási és egyéb lehetőségek felett diszponáló szervek — mindenekelőtt a Pénzügyminisztérium — a megmondhatói.)

[2] Lásd ezzel kapcsolatban Kornai János cikkét [8].

Ami a vállalatok, intézmények méretének növelésében való vezetői érdekeltséget illeti, ennek hátterében az húzódik meg, hogy a vezető tekintélye, „súlya" alapvetően az irányítása alá tartozó gazdasági egység vagy intézmény nagyságától függ. Erre az alapvető, a munkamegosztásban elfoglalt helyből következő presztizsérdekre még „rátesz egy lapáttal" a vállalatok nagyság szerinti kategorizálása, amely a létszámhoz, illetve a termelőeszközök és a termelés értékéhez köti a vezetők javadalmazását. Ez eleve a beruházások növelésére[3] és a létszám minden áron való megtartására késztet, tehát szüli a hiánygazdálkodást, a tartalékok felhalmozására való törekvést. Mindez az érdekviszonyok olyan torzulására enged következtetni, amely több területen veszélyezteti a fejlődés tervszerűségét, spontán tendenciákat eredményez.

Ilyen körülmények között minden vállalat, intézmény növekedni, terjeszkedni akar, és ez a szükségesnél több területen vezet monopolhelyzet kialakulásához. Jó hátszelet ad e folyamathoz az a beállítódás, amely a nagyvállalatot azonosítja a szocialista és a jól működő vállalattal. (Elég általánosnak tekinthető, hogy eltúlozzák a „széttagoltság" hátrányait, és túlbecsülik a koncentráció előnyeit. Pedig konkrét vizsgálatok igazolják, hogy számos területen a középvállalatok hatékonyabbak az óriásüzemeknél. Arról nem is beszélve, hogy bizonyos szükségleteket nem lehet, illetve nem gazdaságos nagyüzemi keretek között kielégíteni.)

Természetesen a vezető személyi képességének, képzettségének, erkölcsi felelősségtudatának is szerepe van a gazdasági magatartásban, a testületi döntésekben. De még a legmagasabban képzett és legjobb erkölcsi beállítódású vezető is legfeljebb a saját közvetlen érdekétől tekinthet el egy magasabbrendű, távolabbi célra figyelve. Az általa vezetett kollektíva érdekeit mindenképpen érvényesítenie kell, mert egyébként nem tudja azt összetartani és mozgatni. Ebben a vonatkozásban gazdasági magatartását, döntéseit nagymértékben behatárolják a gazdasági környezetben jelenlevő érdekeltségi viszonyok. Így nem várhatjuk reálisan, hogy a vezetői döntések centrumában olyan célok álljanak, amelyek a gazdaság érdekeltségi rendszerébe valójában nincsenek beépítve, így a termékek minősége, a munka hatékonysága[4] stb.

A beosztottak érdekei

Az emberek túlnyomó többsége beosztottként, munkájának tartalmát és feltételeit tekintve viszonylag szűkre szabott döntési lehetőségek közepette dolgozik.[5] Kevés kivételtől eltekintve, dönthet viszont munkája intenzitásáról, minőségéről, a munkaeszközök gondos vagy felületes kezeléséről, és maga választja meg a munkahelyét is. A beosztottként dolgozók gaz-

[3] A vállalatok „beruházáséhségével" kapcsolatban lásd Laky Teréz konkrét vizsgálatait.

[4] A „hatékonyság" kifejezést az utóbbi években gyakran használják a közgazdasági irodalomban, de nem egységes értelemben. A magam részéről a fogalom olyan értelmezésével értek egyet, amely szerint pl. a hatékony termelés két egyenrangú kritériuma a gazdaságosság és a termékek szükséglet-kielégítő képessége.

[5] Az üzemi demokrácia keretében meglevő beleszólási jog gyakorlása még nem fejlődött ki a lehetséges mértékben. A beosztott dolgozók számos lényeges kérdésben nem rendelkeznek — a munkamegosztás következtében nem is rendelkezhetnek — olyan információkkal, amelyek alapján érdemben elbírálhatnák például a gyártmánystruktúra változtatására, vagy a vállalat külkereskedelmi kapcsolataira vonatkozó stratégiai döntéseket. Még a mainál lényegesen fejlettebb üzemi — munkahelyi — demokrácia is csak kismértékben korlátozza a szűkebb vezetőtestület rendelkezési jogát.

dasági magatartásán sok múlik tehát, éppen ezért az érdekviszonyoknak itt is megfelelő irányban kell orientálniuk.

A gyakorlatban felmerülő gondok arra engednek következtetni, hogy a beosztott munkakörben dolgozó emberek gazdasági magatartásának befolyásolása az utóbbi évtizedben a korábbinál bonyolultabb feladattá vált.

A munkaerőbőség időszakában például a munkaerő szinte automatikusan követte a gazdaság anyagi feltételeinek ágazati, területi stb. átrendeződését. Az emberek puszta megélhetési lehetőséget keresve vagy a nagyobb kereset vonzásában különösebb központi beavatkozás nélkül *alkalmazkodtak a termelés anyagi feltételeinek megoszlásához*, illetve a munkalehetőségben megjelenő társadalmi szükséglethez.

Több tényező hatására, mindenekelőtt azonban a feszített munkaerőhelyzet következtében ez a szituáció megváltozott. Minthogy a munkahelyek száma jelentősen meghaladja a rendelkezésre álló munkaerő létszámát, az emberek többsége számos munkahely között választhat. *Megnőtt tehát az egyéni döntések szerepe a munkaerő-állomány szerkezetének* — és ezzel a gazdaság szerkezetének — változásában, s ezekben a döntésekben túlságosan nagy a szerepe a rendkívül összetett, nem csak gazdasági tényezőket magában foglaló egyéni érdekeknek. Ez a helyzet teret ad bizonyos *spontán tendenciák* érvényesülésének. Nem jut például megfelelő mennyiségű és minőségű munkaerő a gazdaság kiemelkedően fontos területeire, ugyanakkor jelentős létszámot köt le a kevéssé gazdaságos, illetve a szükségletekkel összhangban nem álló termelés. Ilyen hatása van annak is, hogy a különféle szervezetek egy része a szükségesnél nagyobbra nőtt, túlméretezett apparátussal dolgozik. A drága termelőberendezések kihasználását egyre gyakrabban akadályozza a megfelelően képzett munkaerő hiánya.

Különösen nagy gond — amely el kell, hogy gondolkoztassa a társadalmi tervezéssel foglalkozókat —, hogy nincs munkaerő bizonyos alapvető emberi szükségleteket kielégítő szolgáltatások — például egészségügy, szociális gondozás — ellátásához sem.

A kialakult gazdasági, illetve érdekstruktúra az emberi szükségletek kielégítésének természetes rendjét felborító tendenciákat eredményez. Nincs például munkaerő az öregek gondozására, a beteg gyermekek ellátására a megfelelő intézményekben sem, de különösen nem lehet egyéni segítséget fogadni, jut viszont munkaerő rossz minőségű, gyakran használhatatlan cipő és eladhatatlan lakat termelésére (hogy egyéb elfekvő készleteket ne is említsünk). Ezek a jelenségek nemcsak a gazdasági racionalitással összeegyeztethetetlenek — hiszen értelmetlen pazarlást jelentenek —, hanem a szocializmus lényegéből következő humanizmussal is ellentétesek.

A tartósan feszített munkaerőhelyzet károsan befolyásolja a teljesítményt is. Az a helyzet ugyanis, hogy *a munkahely mindenki számára szinte abszolút biztos*, s az esetek többségében sok és jó munkával nem lehet számottevően többet keresni, mint kevés és gyenge minőségű tevékenységgel, felszínre hozott egy latens érdeket, ti. a *kevesebb munkában való érdekeltséget.* Pontosabban és részletesebben: minthogy a munkahely és a kereset elvesztése gyakorlatilag nem reális veszély — sőt, még az sem, hogy csak rosszabb helyet és keresetet lehet elvesztés esetén találni —, előtérbe került egy új érdek, amely azt diktálja, hogy az adott munkakört a dolgozó a legkényelmesebben, a legkisebb fáradtsággal töltse be.

Ennek a magatartásnak több közvetlen motiválója lehet. Előfordul,

hogy az illető egyszerűen kényelmesebben, önmagát túlságosan kímélve kíván élni. Ezt nyugodtan megteheti, az esetek többségében nem kerül lényeges anyagi hátrányba a jól dolgozókhoz képest. De talán gyakoribb az, hogy a keveset teljesítő egyén megtakarított munkaerejét a „második gazdaságban" használja fel, ahol intenzív munkával valóban sokat lehet keresni. Tehát a differenciáltság, amit a társadalmilag szervezett munkában nem tudunk megvalósítani, megjelenik a „második gazdaságnak" abban a szférájában, amely pótlólagos (tehát a hivatalos munkahelyen kívüli) munkán alapul — itt azonban már eltorzulva, nem kívánatos, spekulációs elemekkel keveredve (hétvégi munka magánépítkezéseken, egyéb nem adózó különmunkák stb.). Az is gyakori, hogy a társadalmilag szervezett munka keretében is külön „jutalmat" vár el — és kap — az egyén átlagos, tehát munkaköri kötelességéhez tartozó munkavégzésért is (borravaló, hálapénz, csúszópénz). Nem reális az az elképzelés, hogy az e téren kialakult helyzetet „szemléletformálással" meg lehet változtatni. Érdekeltségi rendszerünk torzulásait kell kiküszöbölni.

A társadalmilag szervezett munka területén az érdekeltség hiánya megnyilvánul a munkaidő nem megfelelő kihasználásában, az igazolatlan, de elnézett távollétekben, a termékek gyenge minőségében stb. És nemcsak a munkások között érvényesül, hanem szinte minden területen.

Úgy vélem, a kialakult helyzet ismeretében ideje volna újból átgondolnunk a teljes foglalkoztatás értelmezését.

A magam részéről *nem tartom reálisnak, hogy a jelenlegi feszített munkaerőhelyzetet azonosítsuk a teljes foglalkoztatottsággal* — amely kétségkívül a szocializmus feladhatatlan vívmánya — és a munkanélküliséggel állítsuk szembe. A két szélsőség között elképzelhető a teljes foglalkoztatottság olyan formája, amely a munkahelyek és a dolgozók számának egyensúlya alapján valósulna meg. Ez sokkal inkább megfelelne a szocializmus elveinek és gazdasági céljainak is, mint az erős diszfunkcionális hatásokat kiváltó feszült munkaerőhelyzet. (Előfordul természetesen az is, hogy a betöltött munkahelyen is tevékenységhiány van — szervezési vagy egyéb okokból.)

Az egyensúly megvalósítása olyan helyzetet hozna létre, amelyben a dolgozók versenyeznének a jobb munkahelyekért. A fegyelmezetlen, jó teljesítményre nem hajlandó embernek számolnia kellene azzal, hogy munkahelye elvesztése esetén kénytelen rosszabb hellyel és keresettel beérni. Ez nem áll ellentétben a szocializmus alapelvével, amely *nem a munkahelyhez, hanem a munkához való jogot biztosítja.* (Más kérdés, hogy egy olyan szabályozórendszer, amely ténylegesen létszámcsökkentésre ösztönözne, hátrányosan érintené a dolgozók bizonyos, védelemre szoruló csoportjait — például az idősebbek, a nők egy részét. Ezt a problémát azonban nem a jelenlegi helyzet fenntartásával, hanem e csoportok helyzetét szem előtt tartó külön intézkedésekkel lehet megoldani.)

Az egyensúlyi helyzet kialakítását azonban akadályozza a vezetőknek a létszám és a termelés volumenének növelésében fennálló alapvető érdekeltsége. És akadályozza a népgazdasági tervekben érvényesülő mennyiségi szemlélet is.

Érdekeltség a felső szintű irányítás területén

Sajátos helyet foglalnak el a társadalmi munkamegosztás rendszerében az országos irányítószervek. Egyrészt ebben a körben születnek azok a

határozatok, amelyek megszabják a gazdálkodó egységek munkájának feltételeit. Másrészt itt osztják el a nemzeti jövedelem központosított részét. Mindenképpen nagy gazdasági és társadalmi hatalom összpontosul tehát az itt dolgozók kezében. Anyagi helyzetük általában nem függ az alájuk tartozó gazdálkodó egységek eredményeitől, így ezen az alapon reálisan képviselhetik a társadalmi érdeket, illetve koordinálhatják az eltérő vagy ellentétes érdekeket. A másik két szintnél nagyobb az itt dolgozó vezetők döntési szabadsága is.

Ezen a szinten az érdekviszonyok nem tekinthetők jelentősen torzultnak. A helyes döntéseket inkább a másik két szint érdekrendszerében levő gondok nehezítik, s emellett a gazdasági folyamatokról rendelkezésükre álló ismeretek korlátai is, amelyek — véleményem szerint — eleve kérdésessé teszik az a törekvést, hogy a gazdasági folyamatokat részletekbe menően szabályozzuk.

Egy olyan érdekrendszerre épülő gazdaságban, amely alapvetően helyes irányban orientál, a felső szintű vezetésnek csak kivételesen kellene konkrét termelési kérdések — különösen részletkérdések — megoldásával foglalkoznia. Így nem lenne szükség nagy létszámú apparátusra, s a rendelkezésre álló szellemi kapacitást valóban elemzésre, a tapasztalatok feldolgozására, a szabályozórendszer folyamatos tökéletesítésének megalapozására lehetne fordítani. A mai valóság azonban távol áll egy ilyen optimálisnak tekinthető helyzettől. A felső szintű vezetés munkája egyre nehezebbé válik, több kedvezőtlen tendencia figyelhető meg e területen is. Mindenekelőtt: a gazdálkodó egységek vezetőinek ellentétes érdekei, amelyek a beruházásokért, különféle preferenciákért, pótlólagos létszámért folyó versenyben kulminálnak, rengeteg munkát adnak. Nehezen áttekinthető a helyzet, sok információt igényelnek a döntések. A nem megfelelő irányba orientáló érdekrendszer eleve kiváltja a kisebb-nagyobb szabálytalanságokat, amelyeket az ellenőrzés fokozásával kívánnak megelőzni vagy legalább felderíteni. Mindez az apparátus felduzzadásához, nehézkessé válásához vezet. Ezt a folyamatot erősíti a növekedésben való — alapvetően presztízsjellegű — érdekeltség, amely ezen a szinten is érvényesül. (Hogy ti. az az ágazati főhatóság a „tekintélyesebb", ahol nagyobb a létszám, több a vezető helyettese, amelyhez több kutatóintézet tartozik stb.) Az ágazati szintű vezetés emellett sok vonatkozásban ki van szolgáltatva a monopolhelyzetben levő nagyvállalatoknak, hiszen ezek szilárdságától, termelési eredményeitől függ az ágazat „súlya", tervteljesítése stb.

A népgazdasági szintű vezetés meglehetősen nagy döntési szabadságához kapcsolódik a *szemlélet* kérdése. Mert ez az a szint, ahol a szemléletnek valóban döntő jelentősége van, míg a középvezetés[6] és különösen a beosztott dolgozók szintjén a „szemlélet formálásától" reálisan csak igen mérsékelt eredmény várható.

Mindenekelőtt a *mennyiségi szemléletnek* kellene következetesen megváltoznia — és ennek a változásnak a szabályozórendszerben is megjelennie. Ez nem egyszerű feladat, hiszen jelenlegi szabályozórendszerünk minden

[6] Az érdekstruktúra, illetve a különböző érdekeket hordozó csoportok helyzetének áttekintéséből kimaradt a népgazdasági szempontból alsó szintűnek számító vezetők népes csoportja. Úgy vélem, ezek nem rendelkeznek az érdekstruktúrát lényegesen módosító önálló érdekkel. Érdekeik a középszintű vezetők és a beosztottak közé esnek, és helyzetük sok tekintetben kedvezőtlen, konfliktusok ütközőpontját jelenti.

lényeges eleme mennyiségi szemléletű, illetve beszámolási és értékelési rendszerünk szinte csak ilyen mutatókat tud megragadni. Ebből a szempontból a tervek teljesítésének mennyiségi mutatói (bázisszemlélet) és a vállalati nagyság növelésére ösztönző kategóriák rendszere a legproblematikusabb, minthogy extenzív jellegű fejlesztésre ösztönöz, a munkaerő és a nyersanyagok pazarlásával jár, és rugalmatlanná teszi gazdaságunkat. (Véleményem szerint a termékek minőségében óriási tartalék van. Ha például a fővárosban sikerülne megjavítani a kenyér minőségét, akkor a jelenleginél lényegesen kevesebbel ki lehetne a szükségleteket elégíteni. Ez jelentős mennyiségű nyersanyag és energia megtakarítását tenné lehetővé. Ugyanez a helyzet a cipővel. Biztosra vehető, hogy a jelenlegi évi 45—46 millió pár helyett 36—38 millió is elég lenne, ha a minőség megfelelő volna. De még nagyon sok más terméket lehetne említeni, amelynek rossz minősége olyan pazarlás, amit a népgazdaság aligha engedhet meg magának tartósan.)

Úgy vélem, hogy a *létbiztonság értelmezése*, illetve gyakorlati megvalósítása is új átgondolást igényel. A létbiztonság kétségtelenül a szocialista társadalom humánus szempontból túl nem becsülhető jelentőségű vívmánya a kapitalizmussal szemben. De ennek olyan értelmezése — amelyhez a jelenlegi gyakorlat közelít —, hogy az állam általában garantálja a vállalatok „túlélését", az egyének pozícióját és jövedelmét, ez tarthatatlan. A szabályozórendszert úgy kellene beállítani, hogy a piacnak nagyobb reális szerepe legyen, és a gazdálkodó egységek vezetői — bizonyos korlátok között a beosztottak is — viseljék a gazdálkodás konzekvenciáit.

Végül még egy kérdésről kell szólni. Optimális esetben is csak azt a társadalmi érdeket lehet érvényre juttatni, amelyet világosan felismerünk. A társadalmi érdeket általános szinten jól meg lehet fogalmazni. Ilyennek tekinthetők az optimális gazdasági fejlődés, a politikai stabilitás, a jólét növekedése stb. De bizonyos konkrét kérdések eldöntésében — például, hogy melyik vállalat kapjon létszámkeretet, bérpreferenciát, mely területen kell megvalósítani egy új beruházást — már nem egyértelmű, mi tekinthető társadalmi érdeknek. Világosan kell tehát látnunk információink, ismereteink korlátait. E korlátok miatt nem látszik célszerűnek a részletesebb szabályozás irányába menni — azért sem, mert a részletes szabályozás növeli az ügyintéző apparátust, és rugalmatlanná teszi a gazdaságot. Lehetőség szerint az érdekstruktúrát, a szabályozórendszert szükséges úgy beállítani, hogy a gazdasági folyamatok automatizmusa helyes irányba vigyen.

Felhasznált irodalom

1. Az MSZMP KB 1978 április 19—20-i ülésének dokumentumai (Kossuth Könyvkiadó 1978.)
2. *Falusné Szikra Katalin:* A termelékenység hajtóerői. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
3. *Nemes Ferenc:* Érdekeltség, magatartás, tartalékok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
4. *Bálint József:* Társadalmi rétegződés és jövedelmek. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
5. *Szabó Imre:* Szükségletek és érdekek a szocializmusban. Társadalmi Szemle, 1975. évi 6. sz.
6. *A. Vačic:* A munka szerinti elosztás és az árutermelés. Közgazdasági Szemle, 1978. évi 4. sz.
7. *Falusné Szikra Katalin:* A munka szerinti elosztás és az áruviszonyok kapcsolatáról. Közgazdasági Szemle, 1978. évi 7—8. sz.
8. *Kornai János:* A hiány újratermelése. Közgazdasági Szemle, 1978. évi 9. sz.
9. *Laky Teréz:* Érdekviszonyok a vállalati döntésekben. Kandidátusi értekezés. (Kézirat)

SZÜCS ISTVÁN:

A természeti tényezők szerepe a mezőgazdasági termelés területi tervezésében

A természeti tényezők hatásának vizsgálata előtt röviden vázolom a mezőgazdasági termelés területi elhelyezkedésével kapcsolatos álláspontomat.

1. A mezőgazdasági termelés területi tervezésén különféle tervezési szinteket magában foglaló olyan eljárást értünk, amely a makroszintű feladatok térbeli vetületeinek meghatározásán túl komplex rendszer keretén belül tárgyalja az egyes régiók egyedi fejlesztésének kérdéseit és a gyakorlati megvalósulás (termelésiszerkezet-mozgatás) mikro- és makroszintű érdekeket egyaránt megfogalmazó feltételeit is.

2. A mezőgazdasági termelés területi tervezésének az egyik fő feladata éppen a *mezőgazdasági termelés célszerű területi szerkezetének* a meghatározása a mezőgazdasági termelés makroszintű struktúrájának mindenkori figyelembevétele mellett. Különös jelentősége van annak, hogy miképpen lehet a népgazdasági feladatokat területi egységekre konkretizálni, „szétosztani"[1] (az összes körzet termelési szerkezetét egyidőben és egy lépcsőben optimalizálni) s a differenciáltan rendelkezésre álló erőforrások *és a termelés között megfelelő összhangot kialakítani.*

3. Az optimális térszerkezet meghatározása feltételezi az alapvető erőforrások térben differenciált feltérképezését, számszerűsítését, s elkerülhetetlen feladattá teszi a természeti tényezőkben meglevő különbségek értékelését (a földek termőhelyi értékelését és a közgazdasági termelékenység meghatározását).

4. A földminőség differenciáló hatását is figyelembe vevő, de a társadalmi hatékonyság követelményeit egységesen tükröző optimális térszerkezet meghatározása után kialakíthatók azok a mezőgazdasági nyersanyagtermelő és vertikálisan kiépíthető élelmiszer-termelő *tájegységek*, amelyek:

— alapegységül szolgálhatnak az élelmiszer-termelés regionális kérdéseinek kutatásában, illetve lehetővé teszik a komplex regionális elemzésekhez való közvetlen kapcsolódást,

— előmozdítják a szakágazat területfejlesztési tennivalóinak megalapozását, az élelmiszer-termelés szakosodási folyamatának tervszerű irányítását, a gazdasági szabályozórendszer területi jegyekkel való felruházását.

[1] A feladatok „szétosztása" nem termelési előírások megfogalmazását jelenti, hanem olyan információk kidolgozását, amelyek a mezőgazdasági nyersanyagtermelés és az arra települő élelmiszeriparok célszerű térbeli fejlődésére, ezen keresztül a területi szakosodás kedvező irányára mutatnak rá.

A földminőség különbségei

Adott területi egység mezőgazdaságának termelési szerkezetére — a népgazdasági igények kielégítésének mindenkori követelményei mellett — a következő tényezők hatnak: egyrészt a mikrokörnyezet (talaj, domborzat, hőmérsékleti és csapadékviszonyok stb.) másrészt pedig az emberi beavatkozás során létrehozott, a földbe „bekebelezett", általában a termeszthető termékek számát befolyásoló, esetenként kényszerítő termelési erőforrások (munkaerő, eszközfelszereltség, telkesítések, ültetvények, állattenyésztési ágak léte — mint a növénytermesztés szerkezetét formáló tényező — élelmiszeripari üzemek stb.).

Marx szerint[2] „A tőke rögzíthető a földben, illetve bekebelezhető abba, részint inkább átmenetileg, mint vegyi jellegű talajjavításoknál, trágyázásoknál stb., részint állandóban, mint levezető csatornáknál, öntözési berendezéseknél, talajegyengetéseknél, gazdasági épületeknél." Tehát elválasztja a „földanyagot" (terre matiera) és a „föld tőkét" (terre capital). „Csupán azzal, hogy további tőkebefektetéseket eszközlünk a már termelési eszközzé változtatott földeken, máris növeltük a föld tőkét, noha semmivel sem növeltük a földanyagot, azaz a föld terjedelmét. A föld tőke növekedésével változik a föld értéke is és függetlenül attól, hogy a befektetéseket a bérlő, vagy a földtulajdonos végezte-e a bérleti szerződés lejártakor a talajba bekebelezett javítások mint a talaj elválaszthatatlan tartozékai tulajdonként a föld birtokosára szállnak." A bérleti szerződés meghosszabbításakor, illetve új bérleti szerződés megkötésekor a bérleti díj megemelkedik a bekebelezett tőke után járó kamatok nagyságával, a tulajdonos járadéka ily módon megduzzad, a föld értéke fokozatosan emelkedik.

Napjainkban többször vita tárgyát képezi a természeti tényezők, valamint a föld felszereltségének termelésbefolyásoló súlya. Erre a vitára, s a vita nem mindig helyes irányú fordulataira utal Fekete Ferenc is: „A mezőgazdasági újratermelés folyamatának két oldalát, a társadalmi-gazdasági és természeti-technológiai oldalt szoros egységben lehet és kell vizsgálni. Az előbbi mellőzése az agrárfejlődésről alkotott helytelen, legtöbbször revizionista felfogások szülőanyja, amelyet árnyék gyanánt kísér a természeti-technológiai vonatkozások túlhangsúlyozása. De súlyos tévedések adódhatnak a másik irányú hibából: a természeti-technológiai oldal szem előtt tévesztéséből is."[3]

Bár a műszaki-technikai-tudományos előrehaladás egyre növekvő szerepe nem vitatható, mégis szembe kell nézni a következő tényekkel:

— A sok termék eredményes termelését lehetővé tevő jó, vagy kiváló természeti viszonyok több választási lehetőséget, nagyobb döntési szabadságot adnak, s az ilyen területeken gazdálkodó mezőgazdasági vállalatok több feltételhez, illetve termelési-gazdasági változáshoz tudnak eredményesen alkalmazkodni.

— Az azonos felszereltség mindig előnyösebb ráfordítás-hozam viszonyokat eredményez a jó minőségű területeken, egyébként változatlan körülmények között.

A termelőerők és termelési viszonyok fejlődése lehetővé tesz bizonyos fokú felzárkózást. A termelés felszereltsége révén javíthatók a kedvezőtlen

[2] Marx—Engels Művei. 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 588. l.
[3] Agrárközgazdaságtan. (Vági Ferenc szerkesztésében) Tankönyvkiadó, 1975. 243. l.

természeti adottságú területek termelésének feltételei, sőt a közepes minőségű talajokon ellentétes irányú differenciálódás is végbemehet, de az alap- és a pótlólagos befektetések hatékonysága a jobb természeti feltételek közepette gazdálkodó vállalatoknál mindig kedvezőbb.[4]

A mezőgazdaság területén működő vállalatok a többlettermék termelésének és megszerzésének feltételeiben térben és időben egyenlőtlen eséllyel versenyeznek még akkor is, ha a tervgazdálkodás a lehetőségeken belül a természeti adottságok ellensúlyozására különböző mértékű társadalmi erőfeszítéseket tesz.

A természeti adottságokban meglevő differenciák ismerete nélkül a tervgazdálkodás ide irányítható elemei nehezen állíthatók csatasorba. A társadalmi hatékonyság általános követelményeinek kielégítésére irányuló döntéselőkészítő munkákban ezideig termékszinten nem sikerült feltárni és kimutatni a földminőség, a munka és az eszközök adott földterület hozamszínvonalának kialakításában betöltött szerepét. A földminőséget itt szükségképpen tágabban értelmezem. A talaj természeti termelékenységén, a talajréteg kémiai, fizikai és biológiai tulajdonságain kívül beleértem a domborzati, éghajlati viszonyokat, vagyis *a természeti tényezők mindazon elemét*, amelyek több vagy kevesebb termék eredményes vagy kevésbé eredményes termelésére vannak kihatással. Továbbá a földminőséget olyan dinamikus kategóriaként értelmezem, amely a társadalmi újratermelés folyamatában bővített formában termelődik újjá, magával hozva az állandó jelleggel bekebelezett eszközök eredményezte magasabb minőséget. A földérték tehát lényegében a földérték közgazdasági elemeit kifejező faktorokkal módosított termőhelyi érték.

A földminőség különbségének értelmezése tervezési-módszertani szempontból

A földminőség differenciáinak figyelembevétele a területi elhelyezés optimalizálásában többféleképpen, de nem azonos hatásfokkal oldható meg.

1. Totális (teljes mélységű)[5] közelítés esetén minden összefüggő talajminőségi folthoz hozzárendelhető a termelhető termékek listája s azok a termelési-gazdasági paraméterek, amelyekkel a termékek versenyeztetési programja beindítható. A földminőség hatásának e formában való megközelítésével megoldott a területi (földrajzi) determináltság (helyhezkötés) problémája. A különböző talajfoltok azonban olyan szórtak és olyan nagyszámúak, hogy azok sem információ-szervezési, sem modellszerkesztési szempontokból nem kezelhetők.[6]

E megközelítés ellen szól a természeti tényezők egyéb csoportja is

[4] „A különböző minőségű földek terméshozamaiban, a sikerrel termeszthető gazdasági növények választékában, a munka termelékenységében, a befektetések hatékonyságában nagy különbség figyelhető meg. Ezek a különbségek a mezőgazdasági termelés fejlődésének történetét napjainkig végig kísérik és semmi jel nem mutat arra, hogy — a mezőgazdasági termelés technikai színvonalának gyors fejlődése mellett is — a belátható jövőben csökkenhet a jelentőségük." (Fóris J.-né—Máté F.—Stefanovics P.: Talajbonitáció. Földértékelés. Agrártudományi Közlemények, 1971. 359. l.)

[5] Általában ilyen szinten mozognak a talajminőség hatásával is számoló vállalati szintű, különböző jellegű optimumszámítások.

[6] A Géczy G. által vezetett helyszíni munkafelvételezések során a talajszelvény-sűrűség átlagosan 84 kat. hold (48 ha), de előfordult 11 kat. holdas (6 ha-os) talajszelvény-sűrűség is.

(például a csapadékviszonyok, a domborzati viszonyok stb.), amelyek túlnőnek egy-egy talajszelvény kiterjedésén, s esetenként intenzívebb hatást gyakorolhatnak a talajminőségben kifejezhető differenciáknál, tehát nagyobb folt egységes kezelését engednék meg.

2. Elképzelhető (és a közgazdasági irodalomban nem egy helyen olvasható) olyan talajminőségi hatásmérés is, amely a *földminőség-kategóriákból indul ki* (földrajzi determináltság nélkül), s a különböző tulajdonságok alapján azonos minőségűnek ítélhető (de az ország különböző helyein előforduló) talajokhoz rendelt termelési-gazdasági paraméterek alapján versenyezteti a növényeket. Ennek a megközelítésnek — noha számos módszertani előnye lenne — nagy hibája, hogy nem tud a helyhez kötött termelési erőforrásokkal számolni. Pedig például egy élelmiszerüzem, a korszerű mezőgazdasági telepek jelenléte, az új telepítésű ültetvények, a közeli piac, a városellátó gyűrű stb. — mint közgazdasági adottságok — lényegesen hatnak az optimális térszerkezetre, a mezőgazdasági termelés területi szakosodásának irányára.

3. Harmadik megoldáscsoportként említendő az előbbi két közelítési mód ötvözete, amely enged valamennyit a talajminőség homogenitásából (tehát két- vagy több egymástól minőségileg nem távollevő talajfoltot egységesen kezel), de megoldja a helyhezkötés problémáját, ezáltal a legtöbb erőforrás térben differenciált hatásának számításba vételét.

A kérdés tehát az, hogy mekkora talajfoltokat vonjunk egy-egy tervezési körzetbe úgy, hogy a talajviszonyokban és természeti tényezőkben meglevő differenciák még jól érzékelhetők legyenek, de az információszervezési és számítástechnikai szempontok is érvényesüljenek.

A mezőgazdasági termelés tervezési körzetei és azok minősítése

A korábbiak alapján területi tervezési rendszerünkben a mezőgazdasági termelés körzetesítését kettős értelemben, de minőségileg egymásra építve használom. Az első megközelítésben domináns szerepet játszanak a természeti tényezőkben meglevő különbségek elhatárolását érintő, valamint az információ-szervezési és modellszerkesztési szempontok. Ebben az értelemben a továbbiakban *tervezési körzetekről* lesz szó. A másik megközelítésben a formálódó tájkörzetek körülhatárolását az optimális területi elhelyezési modell eredményeinek ismeretében végezzük el,[7] s a továbbiakban ezekről mint *tájkörzetekről* beszélünk.

Az első megközelítésben a specializálódás leghelyesebb irányának meghatározását tekintem a legfontosabb feladatnak, nem pedig annak boncolgatását, hogy a specializáció milyen gazdasági körzeteket alakított ki. A vizsgálatok során természetesen szem előtt kell tartani, hogy a termelési erőforrások jelenlegi térelosztása a jövőbeli fejlődést befolyásolja. A tervezőmunkát szükségképpen megelőzi egy helyzetfelmérő elemzés, mégis bizonyos rendszerszemléletbeli elhatárolások miatt el kell választanunk a helyzet-

[7] A mezőgazdasági körzetek ilyen kettős értelmezésével elkülöníthető a mezőgazdaság makroszintű feladatainak területi kivetítése (a térszerkezet ágazati szintű optimalizálása) a körzetek gazdasági értékelésétől, a helyzetfeltáró, regionális tervezési jellegű munkáktól. Ez a szétválás azonban csak látszólagos, hiszen egy bizonyos elemzési mélységig (de nem a komplex regionális elemzések mélységéig) a tervezési egységeket azonnal és közvetlenül kapcsoljuk a makroszintű követelményekhez.

1.sz. táblázat

Néhány fontosabb természeti tényező alakulása a mezőgazdasági tervezési körzetekben

A körzetek		Mg-i terület		A feltalaj kötöttsége alapján széles körű növény-term.-re alkalmas a	Talajjavításra szorul a	A tenyészidőszak alatti 75%-os valószínűséggel várható csapadék	Öntözésre berendezett terület	100 ha gyenge, rossz ter.-re jutó kitűnő jó ter.	Pontszám	1 ha átlagos ar. K. értéke	Korrigált aranykorona
száma	neve	az országos	a megyei								
		mezőgazdasági terület %-ában				mm	mg %	ha		Ar. K.	Ar. K./ha
1.	Budai hegyvidék	0,05	14,40	95,1	7,6	270—280	1,7	175	340	29,4	29,4
2.	Pesti síkság	0,32	85,60	85,2	6,4	200—275	5,0	200	345	16,7	16,7
3.	Börzsöny vidéke	0,61	9,33	97,7	51,9	260—275*	0,2	238	380	15,2	15,2
4.	Pilis—Budai hegyvidék	0,74	11,40	91,8	9,7	270—280	1,5	128	346	21,9	18,3
5.	Duna-völgy	0,70	10,81	71,8	11,1	200—260	1,2	333	370	17,9	20,0
6.	Duna—Tisza közi homokhát	3,28	50,44	89,0	7,3	200—275	0,6	200	345	15,7	15,7
7.	Nagyalföldi lösztáblák	1,17	18,02	80,9	8,3	200—275	0,9	323	380	22,0	18,4
8.	Cserehát és Bükk vidéke	2,97	42,66	89,5	82,5	260—350*	0,4	130	349	10,6	10,6
9.	Hegyköz	0,78	11,12	76,0	89,1	300—350*	0,0	156	356	9,5	12,1
10.	Bodrogköz	0,41	5,82	72,7	87,5	300—350	2,8	128	340	10,9	10,9
11.	Sajó—Hernád és Bodrog völgye	1,02	14,57	84,8	84,5	275—300	2,3	256	384	16,4	16,4
12.	Szerencsi lösz-sziget	0,44	6,32	76,6	70,3	275—350	1,1	270	390	14,7	14,7
13.	Közép-Tisza vidéke	1,06	15,16	77,1	73,8	275—300	0,1	222	390	12,2	12,2
14.	Bükk előtere	0,30	4,35	77,7	77,9	200—275	0,3	250	395	22,6	17,7
15.	Cserhát—Mátra vidéke	0,84	22,59	93,3	78,4	260—275*	1,8	149	360	7,5	9,9
16.	Mátra—Bükk délre néző lejtője	0,98	26,34	87,8	86,2	250—300*	1,9	400	420	20,4	15,7
17.	Mátra—Bükk előtere	1,16	31,26	66,3	93,8	225—275	0,1	345	412	21,5	18,0
18.	Közép-Tisza vidéke	0,74	19,81	56,9	96,9	275—300	1,2	294	401	13,2	13,2
19.	Ipoly völgye	0,31	13,32	99,6	64,6	275—300	—	263	360	13,6	13,6
20.	Börzsöny—Cserhát vidéke	2,04	86,68	97,8	62,9	260—275*	0,7	200	374	11,4	13,0

21.	Hajdúság	1,83	24,71	74,7	67,4	200—275	6,1	250	400	22,5	22,5
22.	Közép-Tisza vidéke	2,20	29,60	86,5	71,7	275—300	8,5	143	374	15,5	19,3
23.	Bihari sárrét	1,97	26,58	43,3	70,0	250—275	4,8	256	397	16,4	13,0
24.	Nyírség	1,42	19,11	79,0	69,4	275—300	—	213	381	16,4	19,5
25.	Nagyalföldi lösztáblák	0,58	8,28	80,9	72,4	200—275	7,1	385	422	16,7	13,3
26.	Nyírség	4,18	59,45	83,6	28,4	275—300	0,5	213	352	11,9	11,9
27.	Szamos—Túr—Felső-Tisza vidéke és Rétköz	2,27	32,27	77,0	76,6	200—250	4,3	1000	406	13,0	11,0
28.	Közép-Tisza vidéke	2,45	35,75	65,1	74,9	200—275	13,4	182	377	17,1	17,1
29.	Nagyalföldi lösztáblák	3,89	56,68	66,6	50,6	200—275	8,7	357	419	21,0	21,0
30.	Alsó-Tisza völgye	0,52	7,56	60,1	54,8	200—275	1,4	313	406	20,9	20,9
31.	Duna-völgy (Solti síkság)	2,38	24,68	81,1	4,3	220—275	5,4	233	383	18,0	19,9
32.	Duna—Tisza közi homokhát	6,31	65,45	67,1	9,7	200—275	0,8	108	290	14,4	13,4
33.	Bácskai löszhát	0,95	9,87	90,5	2,7	250—275	0,1	357	401	24,7	24,7
34.	Nagyalföldi lösztáblák	5,78	81,53	72,0	39,9	200—275	2,4	556	449	28,9	24,5
35.	Felső-Körös vidéke	1,31	18,47	32,0	82,5	200—250	5,4	122	360	16,8	12,3
36.	Nagyalföldi lösztáblák	2,82	55,04	72,2	34,6	200—275	4,2	385	419	26,0	21,8
37.	Alsó-Tisza völgye	0,94	18,30	64,4	22,0	250—300	3,4	244	384	24,2	16,7
38.	Duna—Tisza közi homokhát	1,37	26,66	58,2	5,7	200—275	2,7	128	315	12,8	9,0
39.	Vértes hegyvidék	1,24	24,68	99,2	5,1	250—300	0,5	263	384	19,2	19,2
40.	Fejér megyei lösztábla	3,77	75,32	96,8	5,9	200—300	2,9	526	423	23,7	23,7
41.	Duna-völgy (Szigetköz)	0,96	22,47	97,9	10,7	275—300	—	192	372	17,8	19,8
42.	Sokorói—Soproni hegyvidék	0,47	11,07	99,2	15,9	250—300	0,3	625	396	17,5	17,5
43.	Kisalföld (Rába-völgy és Hanság)	2,50	58,19	98,2	49,6	300—400	1,1	357	392	21,3	18,0
44.	Rába-parti kavicsterasz	0,35	8,27	94,7	70,8	300—350	0,8	714	384	19,1	15,1
45.	Komáromi homok dombvidék	1,64	78,10	99,9	14,4	200—350	0,8	333	381	16,3	19,0
46.	Vértes alja, Pilis—Dunazug hegyvidék	0,46	21,90	100,0	5,4	250—300	0,3	250	367	13,2	13,2

1. sz. táblázat folytatása

A körzetek		Mg-i terület		A feltalaj kötöttsége alapján széles körű növény-term.-re alkalmas a	Talajjavításra szorul a	A tenyészidőszak alatti %75-os valószínűséggel várható csapadék	Öntözésre berendezett terület	100 ha gyenge, rossz ter.-re jutó kitűnő jó ter.	Pontszám	1 ha átlagos ar. K. értéke	Korrigált aranykorona
száma	neve	az országos	a megyei								
		mezőgazdasági terület %-ban				mm	mg %	ha		Ar. K.	Ar. K./ha
47.	Rába-parti kavicsterasz	1,07	32,67	99,1	79,3	300—400	0,7	714	380	15,7	15,7
48.	Kisalföld (Rába-völgy)	0,81	24,82	99,4	84,9	300—400	0,6	417	387	22,3	16,8
49.	Nyugati határvidék (Alpok alja)	0,71	21,90	99,7	95,4	350—390	0,2	357	371	18,2	14,8
50.	Vasi dombság (Kemeneshát)	0,67	20,61	98,9	91,8	340—360	0,0	500	361	12,5	12,5
51.	Rába-parti kavicsterasz	0,62	13,80	98,8	58,1	300—350	0,8	213	338	15,2	15,2
52.	Bakony hegyvidék	3,27	72,56	99,5	36,1	300—400	0,2	156	339	13,6	13,6
53.	Balaton-felvidék	0,61	13,64	99,9	22,6	300—350	10,9	110	320	14,4	14,4
54.	Dráva- és Duna-völgy	0,88	18,37	97,7	29,7	250—400	0,5	2500	459	18,3	18,3
55.	Baranyai-lösszsziget	0,17	3,58	94,9	—	275—350	0,1	5000	477	28,4	28,4
56.	Dél-dunántúli hegyes-dombos vidék (Mecsek környéke)	3,74	78,05	98,3	33,6	300—400	—	385	423	13,9	17,6
57.	Dél-dunántúli hegyes-dombos vidék (Külső-Somogy)	1,30	22,36	96,0	42,8	300—350	0,1	294	373	18,1	18,1
58.	Dél-dunántúli hegyes-dombos vidék (Somogyi dombság)	2,00	34,88	99,9	27,7	300—400	—	370	402	15,5	15,5
59.	Somogyi homok domb-vidék (Belső-Somogy)	2,26	38,77	97,8	76,6	300—400	—	476	374	13,0	11,5
60.	Dráva-völgy	0,26	4,49	99,5	88,2	300—400	—	333	354	14,8	16,8

61.	Dél-dunántúli hegyes-dombos vidék (Tolnai dombság)	1,94	48,01	98,8	13,4	300—400	0,3	263	408	22,3	22,3
62.	Tolnai lösztábla	1,59	39,45	99,1	4,9	200—300	0,1	500	422	22,7	22,7
63.	Duna-völgy (Sárköz)	0,51	12,54	99,9	0,1	230—300	3,3	833	440	21,5	21,5
64.	Zalai dombság	1,94	62,46	98,2	61,1	300—370	—	588	413	15,7	15,7
65.	Göcsej és környéke	1,17	37,54	96,5	82,9	400—420	0,0	1111	404	10,1	12,5

* A kedvezőtlen domborzat miatt a csapadék egy része elfolyik.

feltáró elemzéseket a mezőgazdasági termelés területi tervezésétől, a specializáció hatékonysági és társadalompolitikai szempontok által tudatosan befolyásolt folyamatától.

A termelési feladatok „szétosztása", vagyis a népgazdasági feladatok főbb területi vonzatainak tisztázása *után* meghatározhatjuk a mezőgazdasági nyersanyagtermelő (illetve a későbbiek során élelmiszer-termelő) tájkörzeteket, majd hozzáfoghatunk a körzetek komplex elemzéséhez és tevékenységének befolyásolásához (a területi és vállalati tervek összekapcsolásához). Megjelölhető a gazdasági körzetek közötti életszínvonalbeli különbségek felszámolásának módja, üteme, eszközei, meghatározhatók az életritmusban kifejeződő sajátosságok megtartásának, megőrzésének lehetőségei, feltételei, ennek társadalmi-gazdasági kihatásai.

A tervezési körzetek kialakítását és az egyes körzetek minőségének meghatározását korábbi kutatási eredmények felhasználásával[8] az alábbi logikai sorrendben végeztük el:

— Kiindulási alapként Géczy G. által kialakított 40 mezőgazdasági körzetet fogadtunk el, elvetve azokat a kutatási eredményekből leszűrt megállapításait, amelyek a termesztéstechnológiai fejlődés következtében ma már túlhaladottá váltak (a talajok jelző növényekkel való minősítését, az egyes termékek termelésének eredményességét érintő következtetéseket).

— A tervezési körzeteket (számukat 65-re növelve) a közigazgatási határokhoz igazítottuk, remélve, hogy a közigazgatási határ mint közgazdasági környezet számításba vételéből előny származhat.

— Egy-egy körzet földrajzilag annyiban egységes, amennyiben az a körzethez tartozó gazdaságok együttese. Tehát a körzet területén — elsősorban az információáramoltatás kényszere miatt — mindig bizonyos számú állami gazdaság és szövetkezet területének együttes nagyságát értjük, minden különösebb gazdasági, vagy társadalmi jellegű megszorítás nélkül.

— Az így kialakított körzetekre nyolc — a természeti viszonyokat reprezentáló — mutatót dolgoztunk ki. Ezek a mutatók a következők:

1. A 100 ha gyenge és rossz minőségű területre jutó jó és kitűnő minőségű terület (ha).
2. A 100 ha kitűnő és jó minőségű területre jutó közepes, gyenge és rossz minőségű terület (ha).
3. A 100 ha kitűnő, jó és közepes minőségű területre jutó gyenge és rossz minőségű terület (ha).
4. A feltalaj kötöttsége alapján széles körű mezőgazdasági termelésre alkalmas területek aránya (százalék).[9]
5. A talaj kémhatása alapján (meszezéssel vagy gipsszel) javításra szoruló területek aránya (százalék).
6. Az aranykorona-érték.

[8] A Géczy G. irányításával végzett kutatómunka ez ideig az egyetlen olyan tudományos igényű vállalkozás, amely az egész országra kiterjedően, minden eddigi eredményt felhasználva, egységes értékelési rendszer alapján, széles körű laboratóriumi és helyszíni adatokra támaszkodva meghatározta Magyarország mezőgazdasági körzeteit. Az Agrokémiai Központban (korábban OMMI-ban) folyó üzemi talajvizsgálatok sokkal pontosabbak és részletesebbek ugyan, sőt kidolgozásra került egy objektív 1-től 100-ig terjedő pontértékelési rendszer, amely a talajosztályozás egy-egy egységében, osztályozási kategóriájában az egymással összefüggő talajtulajdonságokat fejezi ki, de a területi tervezéshez felhasználható, egész országra kiterjedő felvételekre még több időt kell várni.

[9] A kotu, az egyéb homok, könnyű és nehéz vályog, valamint a könnyű agyagtalajok mezőgazdasági területhez viszonyított aránya.

7. A korrigált aranykorona-érték.[10]

8. A kiváló, a jó, a közepes, a gyenge és a rossz területeket 5-től 1. pontig minősítettük, majd az egyes csoportokat a területcsoportok százalékos megoszlása alapján súlyoztuk és a kapott értékeket „talajpontszám" elnevezéssel összegeztük (1. sz. táblázat).

A kialakított mutatószámokat felhasználva különböző matematikai statisztikai próbákkal és számításokkal vizsgáltuk, hogy egyáltalán alkalmasak-e a földek minőségének megnyugtató mérésére.

A földminőséget leginkább kifejező mutatók kiválasztásához elemeztük 12 szántóföldi növény termésátlagára gyakorolt hatást. A kapcsolatot kifejező korrelációs együtthatókat, valamint a legjobb földminőségi mutatóhoz tartozó szignifikancia-szinteket mutatja a 2. sz. táblázat.

2. sz. táblázat

A földminőséget jelző mutatók és a termésátlagok közötti korrelációs együtthatók

Termék	A regressziós összefüggések r-értékei, ha a független változó (x)						x_7 szignifikancia szintjei
	100 ha gyenge és rossz területre jutó jó és kitűnő	Talajpontszám	Aranykorona	A feltalaj kötöttsége alapján széles körű mg-i termelésre alkalmas terület (%)	Feltalaj kötöttség, csapadék mm, javításra szoruló arány együtt	Korrigált aranykorona	
	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5, x_6	x_7	
1. Búza	0,4946	0,6262	0,7574	0,2244	0,5214	0,9037	99,9
2. Őszi árpa	0,4738	0,5500	0,6102	0,1678	0,4967	0,7167	99,9
3. Kukorica	0,4688	0,6616	0,6813	0,1876	0,4916	0,8882	99,9
4. Cukorrépa	0,2007	0,4819	0,4232	0,1681	0,3807	0,5776	99,9
5. Napraforgó	0,5137	0,5646	0,5423	0,1050	0,3375	0,6902	95,0
6. Lucerna	0,2959	0,3098	0,3872	0,0951	0,3514	0,5472	95,0
7. Burgonya	0,0750	0,2149	0,2101	0,2697	0,4081	0,3801	99,9
8. Vöröshagyma	0,1521	0,2288	0,4704	0,2322	0,3958	0,5650	99,9
9. Zöldborsó	0,1867	0,2991	0,4277	0,3908	0,3580	0,5297	99,9
10. Paradicsom	0,1744	0,2846	0,4526	0,2322	0,4169	0,4894	99,9
11. Zöldpaprika	0,2213	0,2477	0,3586	0,1728	0,3523	0,4639	95,0
12. Fűszerpaprika	0,2215	0,1636	0,2770	0,3947	0,4540	0,3797	95,0

A természeti tényezők termésátlagra gyakorolt hatásának megítélése még kellő számú adathalmaz birtokában is rendkívül nehéz. Egyetlen meghatározó természeti tényező nincs. A feltalaj kötöttsége például csak a zöldborsó termésátlagával mutat 0,39-es (közepesnél gyengébb) kapcsolatot, de ez is inkább a véletlennek tulajdonítható, mintsem a véletlenek mögött meghúzódó törvényszerűségeknek. A képzett mutatók közül a „fő növények" (a viszonylag nagyobb területen termelt termékek) termésátlagaira közepes erősséggel hat a 100 hektár gyenge és rossz területre jutó jó és

[10] A földminőséget kifejező mutatók keresése közben arra a megállapításra jutottunk, hogy a legjobb mutatót valamilyen mérőszámok kombinációjával állíthatjuk elő. Ennek egyik eredménye végül is a „korrigált aranykorona-érték". Elnevezését az indokolja, hogy kialakításában a jelenleg érvényben levő aranykorona-érték játszik determináns (mintegy 65 százalékos) szerepet.

kitűnő terület, a talajpontszám és a feltalajkötöttség, a tenyészidőszakban lehullott csapadék, valamint a javításra szoruló terület együttes hatását jelző mutató. A fenti mutatók közül az utolsó (összevont) mutató *r*-értékeinek egyenletessége (0,35 és 0,52 között változik termékenként) egyértelműen bizonyítja, hogy a természeti tényezők hatása csak együttesen vizsgálható.

A természeti tényezők mellett egyéb (részben közgazdasági) tényezőket is tükröző aranykorona-érték, illetve a különböző tényezőkkel finomított „korrigált aranykorona-érték" mutat legerősebb kapcsolatot a termésátlagok alakulásával. *A módosított aranykorona-érték tehát egyértelműen alkalmas mind a földminőség hatásának termékszintű mérésére, mind a földminőség általános megítélésére.* A lazább kapcsolat a viszonylag sajátos talajigényű burgonyánál, valamint a kisebb területeket elfoglaló szántóföldi zöldségnövényeknél elsősorban azzal függ össze, hogy e kisebb területű növények még a viszonylag homogén körzeten belül is különböző minőségű területekre kerülhetnek. Továbbá e termékek termelésének ma már több, mint fele (sőt a zöldpaprikának például 90 százaléka) öntözéses gazdálkodás mellett folyik, s ennek a ráfordítás-hozam viszonyokra gyakorolt hatását körzetátlagban az is befolyásolja, hogy a körzeten belül mekkora az öntözéses termelés aránya.[11]

A természeti tényezők hatását jelző mutatók együttes értékelése alapján a rossz minőségű területek aránya mintegy 17—20 százalékra, a közepes minőségű területeké 42—45 százalékra, míg a jó és kitűnő területeké 38—40 százalékra becsülhető. Lényegében a földterület mintegy egyötödének hasznosítása okoz igazi nagy gondot, míg több mint egyharmadán az eredményesen termelhető termékek nagyon bő választékából kerülhet ki a helyi körülmények legkedvezőbb kihasználását biztosító termékösszetétel.

A földminőség és a felszereltség összefüggései

A földminőség és a földek munkával, illetve eszközzel való felszereltsége meghatározza a mezőgazdaságban a többlettermék keletkezésének lehetőségét, nagyságát és differenciáltságát. A termelés anyagi-műszaki színvonalának növekedésével csökken ugyan a termelési tényezők termelésbefolyásoló szerepe, és általában a technikai fejlődéssel előbbre jutunk a termelést gátló tényezők leküzdésében, mégis szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy a II-es számú különbözeti járadék keletkezésének a technikai előrehaladás során mind nagyobb lehetőségei vannak. (Gondoljunk például a kukoricatermelési rendszerek általában jó minőségű földeken való elterjedésére és az ebből származó 25—30 q/ha-os többlettermék nagyságra.)

A természeti tényezők és a felszereltség összefüggéseit elemezve nem tekinthetünk el a szocialista társadalom termelési viszonyaitól, az életszínvonal-politikától és a fejlesztési források elosztásában kialakult gyakorlattól. Ennek során a kedvezőtlen természeti adottságok közepette dolgozó kisebb-nagyobb kollektívák, közösségek fejlesztési feltételeinek javítására is jelen-

[11] A termelőszövetkezetekben az öntözésre berendezett terület aránya a mezőgazdasági területből 1973—1977 években átlagosan 2,7 százalék, ami 0 és 13,4 százalék között ingadozott.

tős erőfeszítéseket tesznek, miközben a pótlólagos befektetések mind hatékonyabb felhasználásának a társadalmi követelményét is érvényesíteni kell.[12]

A fejlesztési koncepciók ilyen kettős jellegének tulajdonítható, hogy a természeti adottságok és a földfelszereltség között a legtöbb ilyen irányú vizsgálatok csak laza összefüggéseket tudtak kimutatni.

A 3. sz. táblázat adataiból a következő összefüggéseket olvashatjuk.

3. sz. táblázat

Néhány ellátottsági mutató alakulása a különböző minőségű területeken

Földminőség (módosított ar. K.)	Terület megoszlása (%)	Átlagos terület (ha)	A szántóterület		100 ha mg-i területre jutó		1 fizikai dolgozóra jutó állóeszköz (Ft)
			80 %-át	50 %-át	fizikai dolgozó (fő)	állóeszköz (ezer Ft)	
			lekötő növények száma (db)				
10 alatt	2,3	3101	15	2	14,2	1978	139 650
10,1—14,0	30,9	3230	14	3—4	13,7	1919	139 998
14,1—17,0*	17,8	3026	9—10	2—3	16,9	2424	143 278
17,1—20,0	24,8	3444	9—10	2—3	13,5	2195	162 865
20,1—23,0	13,2	3672	6—7	2	12,7	2341	184 491
23,1—26,0	10,5	3858	6—7	2	12,3	2089	170 446
26 felett**	0,5	2472	8	2	38,7	5216	134 880
Országos	100,0	3343	10—11	2—3	14,0	2170	154 565

* Budapest 2-es mikrokörzetével együtt.
** Budapest 1-es mikrokörzete, + az 55-ös (Baranyai-Lösz-sziget) mikrokörzet.

— A vállalatok átlagos *területnagyságát* a korrigált aranykoronával mért földminőség némileg befolyásolja és tagoltságában esetenként nagy különbségeket találunk (ami az üzemi belső szervezettségre lényeges hatást gyakorol), de országosan a IV. ötéves tervidőszakban szövetkezeti szinten kialakult vállalati területi méretek a gyengébb és jó minőségű földterületeken egyaránt alkalmasak a technikai haladás legújabb eredményeinek befogadására.

— Ellenkező előjelű tendenciát találhatunk a természeti adottságok és termelt növények számával közelített termelési szakosodás között. A jó minőségű területeken gyakorlatilag 6—8 növény köti le a szántóterület 80 százalékát. Ugyanez a gyenge és rossz minőségű területeken (a 14 korrigált aranykorona alatti földminőségű körzeteken) már 14-nél több. Még mélyebbre nyúlva a jó minőségű területeken már csak két növény köti le a szántó 50 százalékát, míg a gyengébb területeken négy növény. A kedvezőbb természeti adottságok közepette gazdálkodó mezőgazdasági vállalatok annak ellenére, hogy földterületük több növény termelésére nyújt kedvező lehetőséget, jelentősen csökkentették a termelt növények számát. Így e növények területi aránya ezekben a körzetekben magasabb, a termelés specializációja előrehaladottabb. A kedvezőtlenebb adottságú területeken határozott szakosodási irány még *nem alakulhatott ki*, bár ettől függetlenül vannak ágazatok, amelyek az ágazati szakosodás szempontjából a körzetekben domináns szerepet játszanak.

[12] A fejlesztési erőforrások különböző címen történő differenciált elvonásán és kihelyezésén túl sokkal nagyobb társadalmi-gazdasági hatású a jó és a kedvezőtlen természeti adottságú szövetkezeti gazdaságok összevonása, ezáltal a fejlesztési erőforrásoknak sajátos, de közvetlen és nagyon gyors elosztása, az egyes területek fejlesztésének kollektíva szintű döntéshozatalra való helyezése.

— A földminőség javulásával és a termelt termékek számának szűkülésével párhuzamosan (az e szempontból más elbírálás alá kerülő budapesti, Pilis—Dunazug és a Duna—Tisza-közti homokhát körzetek kivételével) a munkaerő-sűrűség csökken, a termelés élőmunkaigénye *csak magasabb fokú termelékenységgel* elégíthető ki.

— A magasabb élőmunka-termelékenység tárgyi alapja a munkaerő egyre kedvezőbb felszereltsége, bár a területegységre jutó bruttó állóeszközérték a különböző minőségű területeken nagyjából hasonló (a két budapesti körzetet kivéve nincs szignifikáns különbség).

A földminőség, a munka- és eszközfelszereltség együttes hatása

A földminőség hozambefolyásoló szerepének vizsgálatára módosított Cobb-Douglas termelési függvényeket használtunk. A függvényanalízist 12 termékre végeztük el. Az

$$Y = a L^{\alpha} D^{\beta} F^{\gamma} \quad (\text{ahol } \alpha+\beta+\gamma \leqq 1)$$

típusú egyenletben Y az egyes termékek területegységre jutó három évi átlagos hozama természetes mértékegységben, L a 100 ha területre jutó dolgozók száma, D az 1 ha területre jutó termelési érték, F pedig a korrigált aranykoronával mért földminőség. A függvényillesztéssel arra kívántunk választ kapni, hogy a három alapvető termelési tényező változására hogyan reagálnak a fontosabb növények termésátlagai. A kapott eredményekkel a korábbi szignifikancia-vizsgálatokon túlmenően a földminőség differenciáló szerepére is választ kaptunk. Az egyenletek paramétereinek elemzése a (4. sz. táblázat) következő főbb összefüggésekre hívja fel a figyelmet.

4. sz. táblázat

A termelési függvények paraméterei termékenként

Termék	α	β	γ	lg a
Búza	—0,02963	0,24671	0,57944	—0,31264
Őszi árpa	—0,01801	0,16421	0,70033	—0,51630
Kukorica	—0,00418	0,31938	1,03258	—1,44314
Cukorrépa	—0,01281	0,28006	0,79758	0,07202
Napraforgó	—0,05735	0,28745	1,66481	—3,69079
Lucerna	—0,03608	0,20592	0,24382	0,79575
Burgonya	—0,00981	0,36587	0,27538	0,92939
Vöröshagyma	—0,13889	1,02088	0,73742	—1,37102
Zöldborsó	—0,01801	0,43482	1,21228	—2,06941
Paradicsom	—0,07657	0,32247	0,47817	0,57163
Zöldpaprika	0,02647	0,19450	0,54930	0,38760
Fűszerpaprika	—0,70662	1,32154	1,75599	—3,62351

1. A termékek több mint 80 százalékában *a földminőség fontosabb szerepet játszik* a termésátlagok alakulásában, mint akár a munkaerő, akár az eszközellátottság. A búza esetében például egy százalék földminőség-javulással 0,58 százalékos átlagtermés-növekedés párosul, míg az állóeszköz-ellá-

tottság 1 százaléknyi javulása a termésátlagok 0,25 százalékos növekedését váltja ki. Őszi árpa esetében a százalékok 0,70, illetve 0,16, kukoricánál pedig 1,03, illetve 0,32 százalék.

2. A tagsűrűség és a fajlagos hozamok általában negatív kapcsolatában az *élőmunka-helyettesítésére* irányuló általános törekvés gyakorlati megvalósulása fejeződik ki, továbbá az a gazdasági kényszer, miszerint a munkaerősűrűség növelésével a technikai előrehaladottság bizonyos fokán túl már nehéz a termelést bővíteni. A mezőgazdasági termelés műszaki színvonalának javulásával a munkaerő hozamnövelő képessége helyett inkább a vertikális szervezéssel megvalósítható minőségjavítás (például osztályozás, csomagolás) vagy a kiszerelési fok növelése kerül előtérbe. Ilyen formán a termelés vertikális kikészítésének foka pozitívan hathat a munkaerő-sűrűség elaszticitási mutatójára.

3. Az állóeszköz-ellátottság hatását jelző elaszticitási mutató a vöröshagyma és a fűszerpaprika kivételével *eszközhatékonyság-romlást jelez*, a kukorica, napraforgó és a zöldborsó kivételével a földminőség javulását sem követi arányos hozamjavulás, ami a korábban elemzett ellátottsági színvonalváltozással magyarázható.

Az egyes tényezők hatékonyságváltozására utaló parciális deriváltak segítségével meghatározható a földminőség javításának gazdaságossága, az egységnyi minőségjavítás ráfordításigényének és az elért hozamtöbbletnek a viszonya. Ezek szerint a földek minőségének javítására tett erőfeszítések megtérülése, illetve egyáltalán az erőfeszítések szorgalmazása elsősorban a földhasznosítással van összefüggésben. De arra is felhívják a figyelmet, hogy a földünk — mint alapvető természeti kincsünk — állagának megóvása, minőségének javítása, a technikai előrehaladás során is döntő fontosságú.

SZAKOLCZAI GYÖRGY:

Az eszközarányos nyereség

Az ár- és a szabályozórendszer továbbfejlesztésével foglalkozó magyarországi vitában ennek kezdete, a 60-as évek eleje óta határozott *hangsúlyeltolódás* figyelhető meg: egyre nagyobb súlyt kap az árak rugalmasságának és a külpiaci értékítéletekhez való alkalmazkodásnak a követelménye, továbbá az a meggondolás, hogy a nyereség elsősorban nem kalkulatív érték, hanem az eredmények és a ráfordítások különbségeként reziduálisan adódik. Erre a változásra *Csikós-Nagy Béla* már 1966-ban rámutatott. [8] Mostani cikkemben mégis az eredeti, másfél évtizeddel ezelőtti kérdésfelvetésnek megfelelően vizsgálom a probléma egy fontos elemét, az eszközarányos nyereség célszerű mértékének kérdését. Ez azért látszik szükségesnek, mert a másfél évtized óta tartó vita sok tekintetben máig sem vezetett végérvényesnek és általánosan elfogadhatónak tekinthető eredményre, s ez hátrányosan befolyásolja az árakkal és a szabályozórendszerrel kapcsolatos kérdések megoldását. Cikkemben igyekeztem az eddiginél *szervesebb kapcsolatba hozni* az ezekkel a kérdésekkel foglalkozó különböző kutatási irányokat, elsősorban a gazdaságpolitikára nagyobb közvetlen hatást kifejtő *verbális*, és az ettől sajnos még mindig többé-kevésbé elkülönülten folyó *matematikai-közgazdasági kutatást*, valamint ezek különböző ágait, és rámutatni *a különböző nézetek* elég határozottan felismerhető *konvergenciájára*. Ennek megfelelően eléggé részletesen hivatkozom az irodalomra, bár ez a hivatkozás nem lehet teljes. (Az irodalmi anyag összeállítása során *Sulyok-Pap Márta* egy kéziratos tanulmányára [31] támaszkodtam; ezúton is köszönöm, hogy munkájának felhasználásához hozzájárult.)

A cikk első része az eszközarányos nyereség optimális értékére vonatkozó elméleti kérdésekkel foglalkozik; második része az ezzel foglalkozó magyar irodalmat tekinti át; végül a harmadik rész valamivel közelebb próbálja hozni az első részben bemutatott elméletet a gyakorlathoz.

Az elmélet

Az eszközarányos nyereség optimális értéke tekintetében határozottan felismerhető, hogy mind a külföldi, mind a hazai irodalomban konvergálnak a nézetek. Külföldön a *felhalmozás* ún. *aranyszabályával* foglalkozó irodalom arra az eredményre jutott, hogy leegyszerűsített feltevések esetén az eszközarányos nyereség optimális értéke a növekedési ütemmel egyenlő, a felhalmozás volumene pedig akkor optimális, ha éppen az eszközarányos

nyereségből származó nyereséget fordítjuk beruházásra és készletnövelésre.[1] Más feltevésekből kiindulva és más elemzési eszközöket felhasználva hasonló eredményre jut az ún. *turnpike-tétellel* foglalkozó irodalom is.[2]

Az aranyszabály-elmélet *három alapvető kiinduló feltevése* a következőképpen adható meg:

1. Az L *népesség* és ezzel párhuzamosan a *munkaerő* adott konstans γ^L exponenciális ütemben nő.

2. A Q nettó *termelés*, azaz a C fogyasztás és az I beruházás összege, ha az összefüggéseket a lehető legegyszerűbben akarjuk ábrázolni, a

$$(1) \qquad Q = C + I = Ae^{\varepsilon t} K^{\alpha} L^{1-\alpha}$$

elsőfokú homogén Cobb—Douglas *termelési függvény*nek megfelelően alakul. Itt ε a (meg nem testesült) műszaki fejlődés ütemét, α és $1-\alpha$ a termelési elaszticitásokat jelöli. A pedig egy arányossági tényező. E feltevés értelmében tehát a *volumen hozadéka* konstans, a *műszaki fejlődés üteme* viszont független a beruházás volumenétől. A kritikus fontosságú feltevések realitásával, jelentőségével és összefüggéseivel a már idézett publikációk foglalkoznak.

3. A Q *termelés* és a K *eszközállomány* azonos konstans $\gamma^Q = \gamma^K = \gamma$ exponenciális ütemben nő, azaz a termelés és az eszközállomány növekedési üteme azonos. Ebből a feltevésből egyenesen következik, hogy a *fogyasztás* és a *beruházás* növekedési üteme is megegyezik a termelésével, ennek megfelelően a ξ *beruházási hányad* és az $1-\xi$ *fogyasztási* hányad is konstans, állandó a termelés $H = K/Q$ eszközigényessége vagy a *tőkekoefficiens* is, e mutató értéke pedig a ξ beruházási hányad és a γ növekedési ütem ξ/γ hányadosával lesz egyenlő.

E feltevésekből kiindulva és elfogadva, hogy az a beruházási hányad optimális, amely a fogyasztás maximumára vezet, az alábbi *három következtetés* fogalmazható meg:

1. *A beruházási hányad* ξ^* *optimális értéke* a

$$(2) \qquad \xi^* = \alpha$$

kifejezés értelmében az eszközállomány szerinti α termelési elaszticitással egyenlő.

2. *Az eszközarányos nyereség* ι^* *optimális értéke* az

$$(3) \qquad \iota^* = \gamma$$

egyenlet értelmében a γ növekedési ütemmel egyenlő.

[1] A továbbiakban — az egyszerűség kedvéért — csak a „beruházás" kifejezést használom, „beruházás és készletnövelés" helyett.

[2] A felhalmozás aranyszabályát egy korábbi munkámban [32] ismertettem, utalva az ezt a tételt szinte egyidejűleg közlő hat szerzőre *(Allais, Desrousseaux, Phelps, Joan Robinson, Swan és von Weizsäcker)*. Ugyanerre az elméletre, valamint a turnpike-tételre *Kornai János* is utal. [12; 202. l.] [13; 212. l.] Az aranyszabály-elméletet részletesen tárgyalja *Mátyás Antal* [15] is, a turnpike-tétel azonban könyvében csak utalásként szerepel. Az aranyszabály-elméletet képviselő Phelps két cikke [25] [26] magyarul is megjelent. Arra, hogy a hazai irodalomban is mennyire uralkodó ez a nézet, a következő részben fogok rámutatni. Most egy különféle sokszorosított anyagokra [33] [34] felépülő korábbi cikkem [35] alapján a problémának egy, a felhalmozás aranyszabályán alapuló megoldását vázolom fel. E keretek között csak a kiinduló feltevések és a legfontosabb következtetések rövid áttekintésére van lehetőség. A részletes bizonyítást, sőt a kapcsolódó kérdések részletesebb tárgyalását a már megadott irodalom közli. [25] [33] [35]

3. *Az elérhető maximális (vagy optimális, vagy természetes) növekedési ütem* a

$$\gamma = \frac{\varepsilon + (1 - \alpha)\gamma^L}{1 - \alpha} \tag{4}$$

kifejezéssel definiálható, azaz a termelés elérhető leggyorsabb növekedési ütemét egyértelműen meghatározza a műszaki fejlődés ε üteme, a munkaerőállomány gyarapodásának γ^L üteme, és az $1 - \alpha$ termelési elaszticitás.

Az ilyen elméleti modellek eredményei természetesen mindig csak megfelelő *fenntartások*kal alkalmazhatók a gyakorlatra. Ezeknek a fenntartásoknak a figyelembevételével az első következtetés *a beruházás optimális volumené*nek, a második az *eszközarányos nyereség optimális értéké*nek, a harmadik pedig a *természetes növekedési ütem*nek a meghatározására használható fel.

Bármennyire is fontos a *beruházás optimális volumené*nek problémája, most ezzel a kérdéssel csak másodlagosként foglalkozom. A következtetések megfelelő értékeléséhez azonban megjegyzem, hogy a szigorúan gazdasági értelemben vett optimálás kérdése csak a termelőberuházások vonatkozásában vethető fel, az *infrastrukturális beruházások*kal kapcsolatban nem. Ez utóbbiak volumene ugyanis a gazdasági racionalitás mellett politikai és társadalompolitikai meggondolásoknak is függvénye, ezért rájuk nem vonatkoztatható a „felhalmozás aranyszabálya". Csak a termelőberuházásokra érvényes az a továbbiakban kifejtendő követelmény is, hogy a felhalmozási folyamatnak „önfinanszírozónak" kell lennie.

Cikkem fő mondanivalója szempontjából a legfontosabb a második következtetés, amelynek értelmében, *ha a növekedési ütem mintegy 5—6 százalékos, akkor egy többcsatornás ipari termelői ártípusban 5—6 százalék körülinek kell lennie az átlagos eszközarányos nyereségnek.* Ez a következtetés a már idézett korábbi publikációkban is szerepelt, növekedési elmélet megnevezéssel, és a most következőknek is ez a kiindulópontja. Az, hogy itt az „átlagos" vagy „kalkulatív" és nem a „normatív" eszközarányos nyereség kifejezést használom, egyúttal azt is jelenti: most nem foglalkozom azzal, hogy milyen mechanizmussal, például milyen követelmények vagy „normák" milyen formában való előírásával, vagy milyen más módszerrel lehet a beruházási hányad vagy az árak itt leírt követelmények szerinti alakulását előmozdítani. Ez utóbbi kérdés kifejezetten a mechanizmussal függ össze, amelynek tárgyalását itt — bármennyire szoros is az összefüggés a két problémakör között — a terjedelem korlátai miatt mellőznöm kell.

Kissé részletesebben kell tárgyalni a harmadik következtetést (ezzel ugyanis a korábbi publikációk nem foglalkoztak). Eszerint, ha ε és/vagy γ^L nagysága csökken, vagyis *ha a műszaki fejlődés és/vagy a népszaporodás üteme lassul, akkor a gazdasági fejlődés üteme szükségképpen csökken, és ezt az ütemcsökkenést nem lehet* — vagy legalábbis gazdasági értelemben nem racionális — *a termelőberuházások fokozásával ellensúlyozni. A termelőberuházások fokozása ugyanis ilyen körülmények között csak arra vezethetne, hogy a fogyasztás növekedése tovább lassul, annak következtében, hogy a beruházási tevékenység túllépi az eszközállomány növelésének tényleges igényét.*

A most következő fejtegetések megfelelő megalapozásához célszerű még ezt az elemzést két vonatkozásban is kiegészíteni.

Először kimutatható — ha itt is, mint az előbbiekben, *-gal jelöljük az optimális értékeket—, hogy

$$(5) \qquad I^* = \iota^* K^* = V^*,$$

azaz optimális esetben és a most leírt feltételek között a *beruházás* éppen önfinanszírozó. A *V eszközarányos jövedelem* optimális V^* értéke ugyanis akkor egyenlő az I beruházás optimális I^* értékével, ha az eszközarányos nyereség átlagos értéke éppen az optimális ι^* értéket veszi fel. Ebből viszont — amennyiben az egyéb jövedelemforrásoktól, így a járadékoktól és a járadék jellegű nyereségektől eltekintünk,[3] és elhanyagoljuk a külgazdasági összefüggéseket is — egyenesen következik, hogy

$$(6) \qquad C^* = \omega^* L = W^*,$$

vagyis ebben az esetben az *összes többi kiadást*, tehát a lakossági és a közösségi fogyasztást az átlagbér optimális ω^* értékének megfelelően képződő W^* *bérjövedelem fedezi*. (Ezek az értékek itt bruttó értelemben vannak definiálva, azaz a béraránytos adózást is magukban foglalják.) Az viszont, hogy ekkor a fogyasztás optimális — erre utal a C^* jelölés — azt jelenti, hogy a műszaki fejlettség adott szintjén ez az elérhető maximális fogyasztási színvonal. Ekkor tehát a

$$(7) \qquad Q^* = C^* + I^* = Y^* = W^* + V^*$$

alakban teljesül a *termelési, felhasználási és jövedelmi folyamatok konzisztenciája és párhuzamossága*.

Másodszor, bevezetjük a

$$(8) \qquad P = \omega L + \iota K$$

költségfüggvényt, vagy e költségfüggvénynek az optimális esethez tartozó

$$(8a) \qquad P^* = \omega^* L + \iota^* K^*$$

alakját. Az (1) termelési függvénynek és a (8), illetve (8a) költségfüggvénynek az eszközállomány szerinti deriválása alapján felírhatjuk ugyanis, hogy

$$(9) \qquad dQ = \left[\frac{\delta Q}{\delta K}\right] dK = dP = \iota^* dK,$$

vagyis, ha az ι átlagos eszközarányos nyereség az optimális ι^* értékkel egyenlő, továbbá az eszközállomány volumenét ehhez az értékhez igazodóan növeljük, és a munkabérek növekedése megfelel a munkatermelékenység időbeli alakulásának, akkor *a termelés és a termelési költségek azonos mértékben nőnek*, és így az egységnyi termelésre jutó költség változatlan marad.

Verbálisan is tárgyalva a most elmondottakat, az első kiegészítés azt mondja ki, hogy az *itt tárgyalt feltevéseknek megfelelő optimális esetben az átlagos eszközarányos nyereség egyenlő a növekedési ütemmel, a felhalmozási folyamat pedig önfinanszírozó*. Ha ugyanis a termelés és az eszközállomány növeke-

[3] A járadékok és a járadék jellegű nyereségek, illetve a külgazdasági összefüggések elhanyagolása megfelel az irodalomban széles körben követett gyakorlatnak, amely szerint e kérdések tárgyalásakor általában a zárt közgazdaságra értelmezett kéttényezős elemzésből szokás kiindulni. Itt — már csak a terjedelem korlátai miatt is — végképp lehetetlen az elemzés nyílt gazdaságra való kiterjesztése.

dési üteme megegyezik, akkor a közös növekedési ütemüknek megfelelő eszközarányos nyereség elegendő a felhalmozási folyamat finanszírozásához is. Rövid távon és a gyakorlatban persze ez a két követelmény elválhat egymástól.

A második kiegészítés értelmében a felhalmozás nyomán realizálódó *termelésnövekmény értéke egyenlő a költségnövekménnyel.* Az optimális eszközarányos nyereséget tartalmazó *árrendszer* tehát *semleges*, abban az értelemben, hogy a beruházás kiterjesztése esetén a költségek nem nőnek jobban, mint a termelés, azaz a *beruházás kiterjesztése nem vezet a költségek és az árak növekedésére* (feltéve természetesen, hogy a munkabérek növekedése sem idézi elő a költségek emelkedését). Az átlagos eszközarányos nyereség *ezt meghaladó értéke* viszont elkerülhetetlenül *költségemelkedésre vezetne*, hiszen a beruházás kiterjesztése nagyobb mértékben növelné a költségeket, mint a termelést. E leegyszerűsített feltevések keretei között tehát *az eszközarányos nyereség értékének a felhalmozás aranyszabálya szerinti szinten való megállapítása a felhalmozási folyamat finanszírozása és az árrendszer időbeli fejlődése szempontjából is optimálisnak tekinthető.* Ezek a kiegészítő szempontok megerősítik azt a következtetést, hogy egy *többcsatornás ipari termelői árképzésben az átlagos eszközarányos nyereség optimális értéke a növekedési ütemmel egyenlő, azaz 5—6 százalék körüli.*

A hazai irodalom

Már a bevezetésben utaltam rá, hogy a *probléma hazai elemzése* számos különböző ágon *az itt leírtaknak megfelelő felfogás felé konvergál.* A továbbiakban megpróbálom áttekinteni (ha nem is teljeskörűen) az irodalmat, valamivel részletesebben is rámutatva erre a konvergenciára.

Foglalkozzunk először *a beruházásokkal szembeni hatékonysági vagy megtérülési követelmény* célszerű nagyságát tárgyaló hazai irodalommal. *Turánszky Miklós* volt hazánkban az első, aki az eszközarányos megtérülési követelménynek a gazdaságossági számításokba való bevezetését felvetette; [43] az ő nevéhez fűződik a *20 százalékos hatékonysági együttható* (*a* Δ). Bármennyire nagy jelentőségű volt is ennek a mutatónak a kidolgozása, az eszközlekötési járulék bevezetését megelőző számítások kimutatták, hogy „ekkora járulék az árrendszerbe nem építhető be, mert az összár ennyi társadalmi tiszta jövedelmet nem is realizál". (Csikós-Nagy Béla [7; 81. l.]) Ennek megfelelően az eszközjárulék megállapításának nem a Δ hatékonysági együttható lett az alapja, „noha nyilvánvaló, hogy a Δ és az eszközlekötési járulék rokon kategóriák". [Ua. 75. l.]

Később a beruházásokkal szembeni megtérülési követelménnyel foglalkozó szerzők egyértelműen arra a következtetésre jutottak, hogy a beruházásokkal szemben sem lehet ilyen magas követelménnyel fellépni. A különféle *gazdaságossági számításokban alkalmazott kamatténye*ző *nagyságát rövidesen 12,5 százalékra szállították le. Még ez az érték is túlságosan nagynak bizonyult*, mert gazdaságtalannak mutatott számos, műszaki szempontból helyesnek tűnő újítást és beruházást. Ezekből a tapasztalatokból kiindulva *Révész Gábor* 1968-ban kimutatta, hogy az 1968. évi szabályozás keretében támasztott eszközarányos megtérülési igény túlzott, és *Kornai János*ra hivatkozva úgy érvelt, hogy „a reális kamatténye*ző* nagysága a nemzeti jö-

vedelem növekedésének átlagos ütemét jellemző értékhez fekszik közel". [29; 9. l.] Ugyancsak Révész Gábor az élő munkát helyettesítő gépesítés korlátairól írva úgy érvel, hogy „erősen absztrakt, de önmagában ésszerű feltételek mellett a *tőke ‚árnyékáraként' megjelenő kalkulatív éves kamatláb nagysága nagyjából megegyezik a gazdasági növekedés ütemével*". [30; 148. l., kiemelés tőlem, Sz. Gy.] *Balázsy Sándor*, [3] [4] illetve Balázsy Sándor és *Horányi Miklós* [5] ugyancsak arra mutatnak rá, hogy a *tényleges eszközterhek túlzottak* és gátolják a műszaki fejlesztést, az eszközterhek konkrét nagyságára vonatkozó javaslatokat azonban nem terjesztenek elő — elsősorban bizonyára azért nem, mert a nyereséget a külpiaci értékítéletnek megfelelően realizálódó bevétel és a költségek különbözeteként definiálják. Végül *Muraközi Ernő* „a beruházás-gazdaságossági számításokban... kb. 5—6 százalékos kamat alkalmazását látná indokoltnak népgazdaságunk jelenlegi tényleges és tervezett fejlődési üteme mellett", [19; 589. l.] illetve mint ez a cikk más részéből kitűnik, ennek a növekedési ütemnek megfelelően. Ez szerinte racionálisnak tűnő változásokra vezetne a gyakorlatban, tehát a konkrét gazdaságossági kalkulációkban, amennyiben „előbbre kerülnének a külfejtésű bányatelepítések és a magas gépesítettségű bányalétesítések, illetve fejlesztések". [Uo.] *A beruházásokkal szembeni hatékonysági követelményekkel és gazdaságossági számításokkal kapcsolatos irodalom tehát egyértelműen a fent leírt növekedési elmélet elfogadása felé konvergál.*

Áttérve a hazai irodalom egy másik fontos ágára, *az árrendszer továbbfejlesztésével kapcsolatos elméleti munka már szinte kiindulásától kezdve összhangban volt a növekedési elmélettel. Nagy Tamás* és *Esze Zsuzsa* ugyanis *a többcsatornás ipari termelői ártípusról* írott, és az ezzel kapcsolatos munkát mindmáig döntő mértékben befolyásoló cikkükben azt írják: „...az mindenesetre indokolt, hogy az ipar által összesen létrehozott „*m*"-nek akkora részét, amelyet több év átlagában az ipar termelő-, álló- és forgóalapjainak a bővítésére fordítunk, mindenképpen a lekötött eszközökkel arányosan osszuk el az ipari termelői árakban. Ez becslésszerű számítások szerint nálunk ma... a lekötött eszközökre vetítve... mintegy 10 százalék. Egyúttal ezt az arányszámot kellene a lekötött eszközökért fizetendő használati díj több évre előre rögzített kulcsaként alkalmazni". [22; 25. l.] Ugyanez az érték szerepel — nyilván hasonló meggondolások alapján — Esze Zsuzsánál is. [10; 456. l.][6] Ugyanebben az értelemben ír erről a kérdésről Csikós-Nagy Béla is, a vita a *többcsatornás ipari árrendszerről* című cikkében. „A használati díj mértékének meghatározásául ki lehet indulni vagy a nemzeti jövedelem termelésével, vagy a nemzeti jövedelem felhasználásával kapcsolatos objektív összefüggésekből. Előbbi esetben a használati díj mértékét a beruházásoknak a nemzeti jövedelem emelésére gyakorolt hatásából lehet levezetni. Utóbbi esetben a használati díjat az álló- és forgóalap átlagos évi növekedésével összhangban lehet kialakítani." [6; 91. l.] (Vö. még: [7;

[6] Ez a felfogás azért felel meg tartalmilag a növekedési elméletnek, mert a beruházás és az eszközállomány hányadosa nyilván az eszközállomány növekedési üteme, és így a *Nagy Tamás és Esze Zsuzsa által javasolt kalkulatív eszközarányos nyereség* az előző részben bevezetett terminológia és jelölésrendszer szerint *az eszközállomány γ^K növekedési ütemével* egyenlő, amely nálunk a gyakorlatban valamivel magasabb a termelés γ^Q növekedési üteménél. E két érték eltérése esetén tehát Nagy Tamás és Esze Zsuzsa az eszközarányos nyereségnek az eszközállomány γ^K növekedési üteméhez való igazítását tartják helyesnek, ami nem más, mint a növekedési elmélet egy speciális esete. *Ha* viszont *a termelés és az eszközállomány növekedési üteme egyenlő*, az ő *felfogásuk is szükségképpen egybeesik az elmélet előbb kifejtett alakjával.*

82. l.]) Az előbbi megközelítés azonos értelmű a növekedési elméletet megalapozó meggondolásokkal, az utóbbi pedig már maga a növekedési elmélet.

Az elmélet alapelemeinek helyességére vonatkozó felismerés tehát már a 60-as évek elején általános volt. Ezt meggyőzően mutatja *Pappné Ritter Jolán* 1963-ban közölt cikke is. [23] Mint írja: „A közgazdászok a használati díj mértékét más-más ismérvek alapján tartják helyesnek megállapítani. Az egyes nézetek szerint a használati díj mértékét a nemzeti jövedelem átlagos évi növekedési ütemének megfelelő mértékben vagy a népgazdaság termelőalapjának átlagos évi növekedési ütemével azonosan... kell megállapítani". [23; 181—182. l.] Közli azt is, hogy „a használati díj nagyságára vonatkozó... számítások nagyságrendben nagyon közelálló, 6—9 százalék körüli értékeket eredményeznek" [uo.] és végül arra a következtetésre jut, hogy „7 százalékos használati díj alkalmazása látszik célszerűnek". [Uo.] Pappné Ritter Jolán tehát már 1963-ban a növekedési elmélet két változatát tekinti a közfelfogás értelmében elsődlegesnek; ugyanígy ír a kérdés érdeméről későbbi munkáiban is. (Vö. például [24]) Hasonlóképpen nyilatkoznak az eszközlekötési járulék bevezetését előkészítő vita többi részvevői. (Vö.: Havas Gábor, Róka Róbert és Szajáni Béla [11] az eszközlekötési járulék bevezetéséről folytatott vitát ismertető kiadvány, [44] valamint az ezekben megadott irodalom.)

Ez után az elméleti előkészítés után került sor 1964/65-ben az *eszközlekötési járulék bevezetésére*, majd 1968-ban az *ár- és mechanizmusreform*ra. Az eszközlekötési járulék azért lett 5 százalék, mert az árba a járulékon felül még „csekély nyereséget" is be kellett kalkulálni. Így a járuléknak és a nyereségnek az összege tette volna ki az előbb idézett fejtegetések szerint helyesnek látszó értéket, amely Nagy Tamásnál és Esze Zsuzsánál 10 százalék, Csikós-Nagy Bélánál 6—10 százalék [7; 82—83. l.], Pappné Ritter Jolánnál pedig 6—9 százalék volt. A mechanizmus előkészítése és főként tényleges működése során azonban kitűnt, hogy a vállalatok tényleges működőképességéhez nem elegendő a kezdetben feltételezett *„minden valószínűség szerint elég kicsiny" nyereség*, sőt a *béremelés és a nyereség összekapcsolása folytán olyan helyzet alakult ki, amelyben a vállalatok puszta léte is csak magas nyereségszint mellett volt elképzelhető.* A ténylegesen kialakuló nyereségszint még ezt a mértéket is meghaladta, és az így kialakuló többletnyereség a legfontosabb adóforrássá vált. *A nyereségszabályozás igényeinek megfelelően kialakult nyereségszínvonal és az eszközlekötési járulék összege tehát már meghaladta azt a szintet, amelyet a reform kezdeményezői helyesnek tartottak. Az események ily módon azért kanyarodtak el az eredetileg tervezett útról, mert a jövedelemszabályozás nem volt összhangban az árcentrum elveivel.*

Az *események további menete* közismert. *Rácz László* már 1969-ben rámutatott, hogy „a reform során létrehozott árak magasak, a bennük *realizált nyereség nagy*, s ennek a nyereségnek nincs meg az árufedezete. A nagy nyereség miatt már a mai árak is elszakadtak a ráfordításoktól; az árrendszer ráfordításarányosságának követelménye *csak az árszínvonal csökkentésével teljesíthető.*" ([27]; 429. l. Kiemelés tőlem — Sz. Gy.) Egy ideig nagy súlyt kapott az a nézet, hogy a túlságosan nagy eszközterheket a *béreránvos terhek felemelésével* kell ellensúlyozni (Vö.: Antal László [1]), *a termelés és az export reális költségei*vel kapcsolatos számítások [39] [40] [41], valamint *az ezeket megalapozó elméleti munkák* [34] [35] [36] [37] [38], továbbá az

ezekhez kapcsolódó egyéb vizsgálatok (Vö.: Muraközi Ernő [20], illetve Muraközi Ernő és *Zányi Jenő* [21]) azonban már egyértelműen az eszközarányos terhek olyan értelmű leszállítását állították a központba, amely megfelelt mind a növekedési elméletnek, mind pedig az eredeti reformelképzeléseknek. Végül — a szaksajtóban először — *Rácz László* és *Vissi Ferenc* [28] rámutatott, hogy „az erőforrások lineáris adóztatása" helyett „korszerű ár- és jövedelemszabályozást" kell bevezetni.

A hazai irodalom harmadik, a növekedési elmélet felé konvergáló ága a *hosszú távú növekedés kérdéseivel* foglalkozik. Az idetartozó publikációk közül elsősorban *Augustinovics Máriára* szeretnénk hivatkozni, aki számításaiban „egyensúlyi árakon" értékeli a tőkejavakat, „egyensúlyinak" nevezve „azt az elméleti árrendszert, amelyben a fogyasztási rendeltetésű tiszta jövedelem béraránysosan, a felhalmozási rendeltetésű tiszta jövedelem pedig eszközarányosan terheli az árakat". [2; 22. l.] Egy ilyen árrendszer éppen a fenti (5) és (6) egyenletekkel leírt helyzeteknek felel meg. Hasonló következtetésekre jut *Dániel Zsuzsa* és mások is. [9]

A hazai irodalom negyedik, e felfogás felé konvergáló ágát az ezzel a kérdéssel foglalkozó *elméleti jellegű munkák* jelentik. Kornai János idevágó munkáit áttekintve, e kérdéssel kapcsolatos *nézeteinek* határozott *időbeli fejlődése* figyelhető meg, mégpedig az előbb leírt *növekedési elmélet irányába. Wellisch Péterrel* írott és 1963/64-ben közölt cikkében [14] még nincs utalás az aranyszabály elvére és a turnpike-tételre; a gazdasági szerkezet matematikai tervezésével foglalkozó könyve első kiadásának e cikk alapján megírt részében már szerepel a turnpike-tételre való utalás, [12; 202. l.] ugyanezen könyv második, bővített és átdolgozott kiadásában pedig az aranyszabály-elméletre való utalás is. [13; 212. l.] A *cikk* a kalkulatív kamatláb és a növekedési ütem összefüggéséről még azt írja: „Nem szükségszerű..., hogy a racionális kamatláb egybeessék a nemzeti jövedelem és a termelési alap növekedési ütemével. Ez csupán *hipotézisként* alkalmazható." [14; 1475. l.] *Könyvében* viszont már ez áll: „A közgazdasági irodalom sugalmazza azt a gondolatot, hogy az eszközlekötési tényező nagysága a népgazdaság növekedési üteméhez igazodik", [12; 202. l.] [13; 212. l.] a vizsgálatot lezáró megállapításként pedig az szerepel, hogy „a racionális eszközlekötési tényező nagyságát nem vezethetjük le közvetlenül a nemzeti jövedelem növekedési üteméből: csupán akkor következtethetünk ebből, ha ideiglenes munkahipotéziseket (teljes ráterhelés; standard felosztás) is alkalmazunk". [12; 208. l.] [13; 218. l.]

Az itt leírt elméleti felfogáshoz való folyamatos közelítés még inkább nyilvánvalóvá válik, ha a számszerűségeket és főként ezek felhasználását is szemügyre vesszük. A *cikk* arra a következtetésre jut, hogy: „A kalkulatív kamatláb nagysága 8—10 százalék, a kalkulatív átlagos béradókulcs nagysága kb. 50 százalék." [14; 90. l.] A *könyv* mindkét kiadása már a következőket tartalmazza: „A kalkulatív eszközlekötési tényező nagysága alapjában véve igazodjék a nemzeti jövedelem növekedési üteméhez. Nagysága: 0,08." Majd indoklásként: „A nemzeti jövedelem növekedési üteme az elmúlt 10—12 évben 6 százalék körül volt. ‚Biztonság végett' kissé magasabban határozzuk meg γ nagyságát." (γ = Kornai jelölése a kalkulatív eszközlekötési tényezőre.) „Arra gondoltunk, hogy elsősorban a termelési alappal, a beruházásokkal kell óvatosan, fokozott takarékossággal kalkulálnunk." [12; 212. l.] [13; 221. l.] A „kalkulatív bértényező" értéke a könyv

mindkét kiadásában 1,25; ezt az értéket Kornai az ebben a cikkben szereplő (6)—(7) egyenleteknek megfelelően vezeti le az eszközarányos nyereség már megadott értékéből és a nemzeti jövedelem teljes volumenéből, majd ezeket az értékeket használja fel további számításaiban.

Ezek után felvetődik a kérdés: *ha Kornai a gyakorlatban nem lát más megoldást, mint a növekedési elmélet alkalmazását* — az eszközarányos nyereség bizonyos felfelé korrigálásával —, akkor *mi indokolja a növekedési elmélettel szembeni tartós, mindvégig fennmaradó szkepszisét.* Saját maga a termelési függvény paramétereinek statisztikai becslésével kapcsolatos vitathatatlan nehézségekre, illetve arra hivatkozik, hogy ideiglenes hipotézisként alkalmazni kell az ún. standard felosztás feltételezését. Szerintem a probléma lényege abban van, hogy Kornai *az eszközarányos nyereséget nem az időbeli növekedési folyamatból vezeti le, amelynek fő meghatározó eleme a népszaporodás és a műszaki fejlődés, hanem az adott időpontban érvényesülő munkaerő-felszabadítási, -helyettesítési folyamatból,* amikor viszont a népesség és a munkaerő állománya, valamint a műszaki színvonal adott. Saját felfogásom szerint viszont az eszközarányos kalkulatív nyereség értékét az időbeli növekedési folyamatból kell levezetni, amelynek domináns eleme a munkaerő-állomány mennyiségi és minőségi fejlődése, illetve általában a műszaki fejlődés. E meggondolások már közvetlenül az előbb leírt növekedési elméletbe torkollnak.

Hosszabb idő óta foglalkozik ezzel a kérdéssel *Megyeri Endre* is. Már 1972-ben közölte az iparcsoportok eszközjövedelmezőségére vonatkozó, keresztmetszeti adatokon alapuló regressziós számításainak első eredményeit, valamint az ezekhez kapcsolódó elméleti fejtegetéseit, [16] újabb eredményeit későbbi cikkében [17] ismertette, végül pedig következtetéseit könyvében [18] foglalta össze. Itt a növekedési elméleteket tárgyalva azt írja: „Nem szeretnénk olyan látszatot kelteni, mintha az eszközök normatív tisztajövedelem-hozama és a gazdaság növekedési üteme között bármiféle kapcsolatot tagadnánk. Kornainak nagyon igaza van abban, hogy a közgazdasági irodalom szinte sugalmazza azt a gondolatot, hogy az eszközlekötési tényező nagysága a népgazdasági növekedési ütemhez igazodjék ... Célunk csupán az volt, hogy kimutassuk: ezt a kapcsolatot nem lehet kielégítően a felhalmozás aranyszabályának modelljére alapozni. A valósághoz való közelítés további kutatásokat igényel". [18; 59. l.] Úgy tűnik tehát, hogy *az elmélet alapgondolatával Megyeri is egyetért*, és *inkább a részletek tekintetében vannak fenntartásai.*

Lényegesnek tekinthető *fenntartásait* az alábbi formában fogalmazza **meg:**

1. Jobban kellene hangsúlyozni „a következtetések erősen feltételes jellegét", illetve mérlegelni a felvetődő „aggályokat", [18; 49. l.] ugyanis „egyetlen ökonometriai paraméter sem vehető át ‚közvetlenül' a gazdasági folyamatok szabályozásához". [Ua. 52. l.]

2. A növekedési elmélet nem ellentétes az ún. hozadéki elmélettel, ugyanis „nem annyira tagadja, hanem inkább felhasználja ennek az elméletnek az eredményeit". [Ua., 53. l.]

3. A modellen alapuló következtetések levonása „csak akkor jogosult, ha feltételezhetjük, hogy maga a beruházási hányad optimális"; [Ua., 54. l.] „az eszközök normatív tisztajövedelem-hozama határozza meg az optimális beruházási hányadot és az optimális növekedési ütemet". [Ua.; 55. l.]

Tulajdonképpen *mindhárom megjegyzéssel egyet lehet érteni, ezek azonban semmiképpen sem jelentik a növekedési elmélet cáfolatát.*

Egyrészt, az elméleti modellekből és az ökonometriai vizsgálatokból valóban mindig csak feltételes jelleggel, a felvetődő problémák megfelelő mérlegelésével lehet gazdaságpolitikai következtetéseket levonni.

Másrészt, a „hozadéki" és a „növekedési" elmélet nyilván szorosan összefüggenek, sőt inkább ugyanannak a dolognak egyik vagy másik, de egymástól tulajdonképpen el sem választható oldalát emelik ki. Az itteni (2) egyenlet a „hozadéki", a (3) egyenlet pedig a „növekedési" elméletet írja le: ezek megkülönböztetése nyilván csak didaktikai vagy szerkesztési okokból lehet indokolt. Korábbi munkáimban ezt a kettőt csak azért különböztettem meg ebben a formában, mert magam is számoltam Megyeri első megjegyzésével. A hozadéki elmélet következtetéseit ugyanis csak nagy bizonytalansággal meghatározható paraméterek: termelési elaszticitások segítségével lehet a gyakorlatba átültetni, míg a növekedési elmélet központjában — amennyiben a statisztikai problémáktól eltekintünk — egy eléggé egyértelműen meghatározható elem: a növekedési ütem áll.

Harmadrészt, igaz az is, hogy az aranyszabály-elmélet tulajdonképpen egy folyamatosan az optimális, tehát az aranyszabály szerinti növekedési úton levő gazdaság helyzetét írja le; igaz az is, hogy az eszközök normatív tisztajövedelem-hozama nagymértékben meghatározza az optimális beruházási hányadot, sőt, hogy az optimális beruházási hányad az eszközök *tényleges* tisztajövedelem-hozamától függ, a beruházási hányad ugyanis nagyobb, ha az eszközök hozama nagyobb és viszont. A megjegyzés első része azonban nem cáfolja az elméletet, hanem arra utal — helyesen —, hogy az elmélet egy elméleti esetre vonatkozik, amelynek alapján csak fenntartással vonható le következtetés egyes konkrét országok tényleges gazdaságpolitikai problémáira vonatkozóan. A megjegyzés második része sem cáfolat, sőt alátámasztása az elméletnek, amelynek az az egyik fő következtetése, hogy az optimális beruházási hányad az eszközök hozadékától függ, sőt azzal egyenlő: a (2) egyenlet éppen ezt mondja ki matematikai alakban.

Ilyen körülmények között Megyerinek a növekedési elméletteI kapcsolatos fenntartásai valószínűleg saját *empirikus vizsgálatai*ban felhasznált modelljére vezethetők vissza. Ezek a vizsgálatok mindig egy-egy adott évre vonatkoznak, és az élő munka, valamint a lekötött eszközök (normatív tisztajövedelem-hozamokon és normatív nyereséghozamokon értelmezett) helyettesítési arányaival foglalkoznak (Vö. például [18; 120. l.]). Itt is — akárcsak Kornainál — a *helyettesítési folyamat* áll tehát a középpontban és nem a *növekedési folyamat;* a növekedési folyamat paraméterei, így a növekedési ütem vagy a műszaki fejlődés meg sem jelennek ezekben a vizsgálatokban. Ezért nem vezethet az elemzés közvetlenül a növekedési elméletnek megfelelő következtetésekre.

Befejezésül szeretnék röviden megemlékezni *Tenner György* ehhez a kérdéshez kapcsolódó munkásságáról. Kandidátusi disszertációjában a marxi újratermelési elmélet kategóriáiból kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy „a felhalmozás üteme és a profitráta" (fenntartva azt a feltételezést, hogy a tőkéseknek nincs fogyasztásuk) azonos. A profitráta, illetőleg a gazdasági növekedés üteme egyenesen arányos az egy főre eső értéktöbblettel, és fordítottan arányos a tőke szerves összetételével. ([42; tézisek; 6. l.]) Tenner ily módon igazolta,hogy a z *itt kifejtett növekedési elmélet teljes mértékben megfelel a marxi újratermelési elméletnek.*

A termelés eszközigényességének megváltozása, a termelés és az eszközállomány növekedési ütemének eltérése

Cikkem első részében ismertettem és némiképp kiegészítettem azt az elméletet, amely szerint az átlagos eszközarányos nyereség optimális értéke a növekedési ütemmel egyenlő; a második részben azt próbáltam bemutatni, hogy a hazai irodalom több egymástól független ágon is e felé a nézet felé konvergál. Az eddigi elemzés azonban nyitva hagyott *egy fontos kérdést. Ha a termelés eszközigényessége változik*, például nő, akkor hogyan módosulnak a következtetések? Másképpen, *ha a termelés és az eszközállomány növekedési üteme eltér*, és ennek az eltérésnek a fennmaradásával kell számolni, akkor *az eszközarányos kalkulatív nyereség értékét e kettő közül melyikhez célszerű igazítani?* A probléma reálisnak tűnik. Semmi ok annak feltételezésére, hogy a termelés eszközigényessége nem változhat, a két növekedési ütem eltérése pedig tény.

Ha a termelés eszközigényessége — ezen a műszakilag és gazdaságilag indokolt technikai felszereltséget értve — megváltozik, akkor ez úgy vehető figyelembe, hogy feltételezzük: a modellben szereplő eszközigényesség vagy *tőkekoefficiens optimális értéke* egyik időszakról a másikra, *modellen kívüli okokból*, például a műszaki fejlődés jellegének vagy a termelés ágazati struktúrájának megváltozása folytán, *módosul*. Ez az ábrázolásmód elvben egyenértékű azzal az esettel (de annál könnyebben kezelhető), amelyben feltételezzük, hogy az eszközigényesség egy ideig folyamatosan változik, például nő, csak éppen a teljes időbeli változást egy pontba zsugorítjuk össze.

Ha a termelés — műszaki-gazdasági értelemben indokolt — eszközigényessége egyik időszakról a másikra, azaz ugrásszerűen megnő, a felhalmozás viszont a korábbi szinten marad, akkor a rendelkezésre álló eszközállomány kisebb lesz az optimálisnál. Ebben az esetben a kérdéses gazdaság — a növekedési elmélet terminológiáját használva — *lekerül a felhalmozás aranyszabályának megfelelő növekedési útról*, hiszen eszközállománya nem felel meg az optimálisnak. Ez esetben *úgy lehet visszakerülni az optimálisnak tekinthető pályára, ha az eszközhiányt a lehető leggyorsabban pótoljuk*, ehhez pedig fel kell adni azt a követelményt, hogy a termelőfelhalmozás folyamata önfinanszírozó legyen. A felhalmozási folyamat szabályozásakor — éppúgy, mint a gazdasági fejlődés megindulásakor — azt kell mérlegelni, hogy gyakorlati szempontból mennyire és milyen gyors ütemben lehet emelni a folyó felhalmozás színvonalát. Előtérbe lép a generációk közti tehermegosztás problémája, amelyet a gyakorlatban sohasem lehet pusztán a gazdasági racionalitás jegyében megoldani. Veszít viszont éléből a probléma, amint a tőkekoefficiens emelkedése megáll, sőt meg is szűnik, ha a belső felhalmozás volumene elérte a szükséges szintet.

De mi történik akkor, *ha a termelés eszközigényessége ugyan nem változik*, de a termelés és az eszközállomány növekedési üteme mégis eltér? Ez egyebek közt olyankor fordulhat elő, ha *a gazdasági vezetés* nem akar beletörődni a növekedési ütemnek a műszaki fejlődés és/vagy a népszaporodás lassulása folytán való csökkenésébe, és *az ütemcsökkenést a beruházások fokozásával próbálja ellensúlyozni*. Cikkem első részében már rámutattam az ilyen törekvések irracionális voltára. Ettől azonban az ilyen törekvések még nagyon is befolyásolhatják a gazdaságpolitikai gyakorlatot. Célszerű tehát megvizsgálni, hogy egy ilyen — erőltetett — felhalmozási politika érvényesülése esetén mi az eszközarányos nyereség célszerű értéke.

A probléma megoldására *három elméleti lehetőség* van (az átmeneti esetek tárgyalása e keretek között nem indokolt). Az eszközarányos kalkulatív nyereség értéke igazodhat a felhalmozás gyorsabb, vagy a termés lassúbb növekedési üteméhez, vagy pedig ez utóbbinál is kisebb lehet. Az első lehetőség Nagy Tamásnál és Esze Zsuzsánál merül föl, [22; 25. l.] nyilván a második áll a legközelebb az ezt a cikket megalapozó modell szemléletéhez; végül a harmadik Kornai Jánosnál és Wellisch Péternél jelenik meg. [14; 1475. l.] [12; 208. l.] [13; 218. l.] Hangsúlyozni kell azonban, hogy sem Nagy Tamás és Esze Zsuzsa, sem pedig Kornai János és Wellisch Péter nem veti fel azt a kérdést, hogy a felhalmozás és a termelés növekedési ütemének ez az eltérése racionális-e, vagy sem. Ezért először feltételezem, hogy a felhalmozásnak a termelés növekedési ütemét meghaladó szintje túlzott; később viszont megvizsgálom, mi következik abból, ha feltételezem, hogy az ilyen magas felhalmozási szint racionális. A továbbiakban ezeket a lehetőségeket három szempontból: jóléti, pénzügyi és árhatásaik szempontjából fogom tárgyalni.

Foglalkozzunk tehát először — a felhalmozás ekkora volumenét ugyan túlzottnak tartva — azzal a lehetőséggel, hogy *az átlagos eszközarányos nyereség egyenlő az eszközállomány növekedési ütemével*, de nagyobb, mint a termelés növekedési üteme, azaz

$$(10) \qquad \iota = \gamma^K > \gamma^Q.$$

Ami a jóléti hatásokat illeti, a felhalmozás — ha az eszközigényesség $\varkappa^*$ optimális értéke nem nőtt meg — nagyobb lesz az optimálisnál, azaz

$$(11) \qquad \xi > \xi^* = \alpha.$$

Ennek folytán viszont az

$$(12) \qquad I = \xi Q > I^* = \xi^* Q = \left[\frac{\delta Y}{\delta K}\right] K$$

kifejezés értelmében a beruházás is nagyobb az optimálisnál, vagyis

$$(13) \qquad I > I^* = \iota^* K^*,$$

a fogyasztás pedig kisebb az optimálisnál, azaz

$$(14) \qquad C < C^* = \omega^* L^*.$$

Maga a termelési volumen a

$$(15) \qquad Q = C + I > Q^* = C^* + I^* = Y^* = W^* + V^*$$

kifejezés értelmében nagyobb lesz, mint az optimális beruházási politikához tartozó termelési színvonal. Ezek az egyenletek újabb, és az itteni összefüggések szemléltetésére alkalmasabb alakban fejezik ki azt, ami egyenesen következik a növekedési elméletből: *ha a beruházás meghaladja az optimális színvonalat, akkor ez a termelés növekedésére vezet, a termelés növekedése azonban kisebb lesz, mint a beruházásé, így a fogyasztás az optimális színvonal alá csökken.* Ez a csökkenés a gyakorlatban egyaránt érintheti a személyes és a közösségi fogyasztást, vagy a nem termelő — infrastrukturális — beruházást, sőt az állóeszköz-fenntartás elhanyagolásával, a készletek csökkenésével, vagy külföldi hitel felvételével átmenetileg akár ellensúlyozható is. E lehetőségek ennél részletesebb tárgyalásába most nem bocsátkozhatom.

Áttérve a *pénzügyi hatások*, azaz a beruházások finanszírozásával kapcsolatos összefüggések tárgyalására, ennek a megoldásnak az a legfontosabb pénzügyi hatása, hogy *a beruházási tevékenység országos szinten önfinanszírozó*, vagyis

$$(16) \qquad I = \iota K = V,$$

azaz az ι eszközarányos nyereségnek megfelelően képződő V eszközarányos jövedelem egyenlő a beruházással. Ez egyenesen következik abból, hogy az átlagos eszközarányos nyereség a felhalmozás és az eszközállomány hányadosával egyenlő.

Térjünk át végül az árhatások elemzésére. Ha az (1) termelési függvény és a (8) költségfüggvény alapján meghatározzuk és egybevetjük a beruházások hatására létrejövő termelésiköltség-növekményt, akkor azt kapjuk, hogy

$$(17) \qquad dQ = \left|\frac{\delta Q}{\delta K}\right| dK \leqslant dP = \iota\, dK,$$

vagyis *az eszközállomány növekedésével járó költségnövekmény meghaladja az egyidejűleg elérhető termelésnövekményt.* Ez egyenes következménye annak, hogy az eszközállomány az optimálisnál gyorsabban gyarapszik, és az eszközarányos kalkulatív nyereség értéke ezt az optimálisnál gyorsabb ütemet követi. Ez a megoldás tehát — amint erre már a korábbi fejtegetések is rámutattak — *folyamatos költséginflációs nyomást* épít be az árrendszerbe, ugyanis a műszaki felszereltség és különösképpen az eszközigényesség növekedése folyamatosan növeli a költségeket. Ez a költséginflációs nyomás a nominális bérek megfelelő alakításával elvben ellensúlyozható ugyan, a gyakorlatban azonban aligha képzelhető el, hogy a tényleges áremelkedés elkerülhető.

Térjünk most át a *második eset* elemzésére, amikor *az átlagos eszközarányos nyereség* nem az eszközállomány, hanem *a termelés növekedési ütemével egyenlő*, azaz

$$(18) \qquad \iota = \iota^* = \gamma^Q = \gamma < \gamma^K.$$

A *jóléti hatások*at ez esetben nem kell külön tárgyalni, a beruházás és a fogyasztás volumene ugyanis feltevéseink értelmében ugyanakkora, mint az előző esetben (a reálszférában nincs változás), és így a jóléti hatások *azonosak*. A *pénzügyi összefüggések* azt mutatják, hogy ilyen körülmények között és az

$$(19) \qquad I > V = \iota K$$

kifejezésnek megfelelően *a beruházás már nem önfinanszírozó*, vagyis a beruházás meghaladja a létrejövő V eszközarányos jövedelmet. Minthogy ez a cikk elhanyagolja a külgazdasági összefüggéseket, ez azt jelenti, hogy a felhalmozás egy részét a (6) egyenlet kapcsán definiált bruttó bérjövedelem terhére kell finanszírozni. Ez nyilván többféle pénzügyi konstrukcióban is megoldható, ezek tárgyalására azonban most nem vállalkozhatom. A gyakorlatban természetesen külföldi hitel fölvétele is lehetséges, ettől azonban a probléma nem oldódik meg, csak eltolódik. Végül az *árhatások* jellegükben nem, hanem csak méretükben különböznek az első esetben már tárgyalt

árhatásoktól, mert a (17) egyenlet értelmében a költségnövekmény most is nagyobb a termelésnövekménynél. A *költséginflációs nyomás* tehát *fennmarad, csak* a *mértéke lesz kisebb.*

A *harmadik* lehetőség tárgyalásakor ismét abból indulunk ki, hogy az eszközállomány növekedési üteme meghaladja a termelését, a (10), illetve (18) kifejezés helyébe azonban a

(20) $\quad \iota < \gamma^Q$

kifejezés lép, vagyis ekkor az átlagos eszközarányos nyereség még a termelés növekedési üteménél is kisebb. (Vö.: [14; 1475. l.] [12; 208. l.] [13; 218. l.]) Ebben az esetben a *jóléti hatások* nyilván szintén *azonosak* az eddig tárgyaltakkal, hiszen a beruházás és a fogyasztás volumene azonos, a reálszférában nincs változás. Ami a *pénzügyi hatások*at illeti, *a beruházási folyamat még kevésbé önfinanszírozó*, mint a második esetben volt. Az *árhatások* viszont ebben az esetben a

$$(21) \quad dQ = \left[\frac{\delta Q}{\delta K}\right] dK = dP = \iota\, dK$$

alakban írhatók fel, vagyis ekkor az ι átlagos eszközarányos nyereség értéke úgy választható meg, hogy az eszközállomány növekedése esetén a termelés és a költségek azonos ütemben nőnek. Az *árrendszerre* tehát ebben az esetben az eszközarányos költségek oldaláról *nem nehezedik inflációs nyomás.*

Térjünk át most ezeknek az eredményeknek a közvetlen, az eszközarányos nyereség értékének megválasztása szempontjából vett elemzésére. Nyilvánvaló, hogy egyik megoldás sem tökéletes, hiszen a helyzetet meghatározó felhalmozási folyamatnak az alakulása nem optimális, a beruházási tevékenység — a kiinduló feltevések értelmében — túlméretezett, és így a helyzet szuboptimális. Továbbá az első esetben a felhalmozási folyamat önfinanszírozó, de az ezzel járó emelkedő költségek inflációs nyomást váltanak ki; a harmadik esetben nincs ilyen inflációs nyomás, de a felhalmozási folyamat nem önfinanszírozó; a második esetben inflációs nyomás is van, finanszírozási hiány is, de mindkettő csökkentett mértékben, és így ez az eset a két szélsőség között helyezkedik el. Vitatható, hogy melyik megoldás a helyesebb vagy legalábbis a kevésbé helytelen.

Megítélésem szerint ilyen körülmények között még mindig a legjobb megoldás a második eset, tehát az átlagos eszközarányos nyereség értékének a termelés növekedési üteméhez igazodó 5—6 százalékos szinten való megállapítása. Ekkor a felhalmozási folyamat még közel önfinanszírozó, az árrendszerre nehezedő inflációs nyomás nem különösen nagymértékű, és legalább az eszközarányos nyereség értéke optimális, vagyis a decentralizált beruházások finanszírozását irányító mechanizmuselemek optimális értéküknek felelnek meg. Az igazán döntő érv azonban, amely miatt az itt bevezetett feltevések mellett, azaz az optimálist meghaladó beruházási volumen esetén, az itt tárgyalt három közül a *második megoldást* tartom a leghelyesebbnek, az, hogy *ez nem visz be önkényesnek tűnő elemet a szabályozórendszerbe.*

Részletesebben tárgyalva ezt az összefüggést, az első megoldás a tényleges — és a közelmúlt tapasztalatainak megfelelő — felhalmozási volumen által meghatározott finanszírozási követelményhez igazítja az eszközarányos nyereséget, hogy így biztosítsa a felhalmozás finanszírozását, a harma-

dik viszont a túlzott mértékű felhalmozás miatti alacsony hatékonysághoz igazodva szorítja le irreálisan alacsony szintre az eszközarányos nyereség által kifejezett megtérülési követelményt annak érdekében, hogy ez a túlzott volumenű beruházás is gazdaságosnak mutatkozzék. A második megoldás ezzel szemben a termelés *tényleges* növekedési üteméből indul ki, így nem vezethet önkényes értékekre. A beruházást ugyanis — legalább is bizonyos határok között — optimális értéke fölé is növelhetjük, a beruházások utáni megtérülési követelményt akár nullára is csökkenthetjük, a tényleges növekedési ütem azonban aligha nő meg pusztán egy elhatározás következtében. Az ehhez igazodó szabályozás esetén maradunk meg tehát a legbiztonságosabban a valóság követelményeinek talaján. A szabályozórendszer itt tárgyalt központi elemének a növekedési ütemtől való elszakítása ily módon mindig azzal a veszéllyel jár, hogy voluntarisztikus törekvéseket szentesít — az eszközarányos nyereség értékének a növekedési ütem szerinti megállapítása esetén viszont ilyen veszély nincs. Ezért látszik a legjobb megoldásnak, ha ezt az értéket 5—6 százalékos szinten rögzítjük.

Ebben a részben eddig két esetet tárgyaltunk: 1. az eszközigény ugrásszerűen megnő, de a felhalmozási folyamat nem tudja azonnal produkálni a szükségessé váló eszköztöbbletet; 2. a felhalmozás meghaladja az eszközigény és a növekedési ütem által meghatározott szintet, túllépve a gazdasági racionalitás határát. Joggal vetődik fel azonban a kérdés: miért kell kizárni azt az esetet, amikor *az eszközigényesség folyamatosan, de lassan nő, az eszközállomány növekedési üteme — ennek megfelelően — folyamatosan meghaladja a termelés növekedésének ütemét, és így a tőkekoefficiens nagysága — bár változik — folyamatosan optimális marad.* A tervezés és a gazdaságirányítás célja az eszközigényesség ilyen alakulása esetén éppen az ilyen beruházási politika kialakítása volna, ezért aligha látszik helyesnek, ha az ilyen törekvés sikerének még a lehetőségét is kizárjuk.

Előbbi esetben nyilván *az elsőként tárgyalt lehetőség* a helyes, vagyis az *átlagos eszközarányos nyereség értékének meg kell haladnia a termelés növekedési ütemét.* A probléma egzakt analitikus elemzésére most nincs lehetőség, csak azt célszerű megvizsgálni: hogyan lehet megkülönböztetni azt az esetet, amikor az eszközállomány növekedési ütemének a termelés növekedési üteme fölé való növelése, és az eszközarányos nyereség értékének ennek megfelelő, a felhalmozási folyamat önfinanszírozását biztosító alakítása optimális felhalmozási politikára vezet, attól a másiktól, amely az optimalitási követelményeket sérti, és önkényes jellegű.

Ebben a kérdésben jórészt a beruházási folyamatnak a költségekre gyakorolt hatása alapján dönthetünk. Ha ugyanis azt tapasztaljuk, hogy a *fajlagos költségek a beruházások kiterjesztése* és a termelés növekedési üteménél magasabb eszközarányos nyereség *esetén sem nőnek* (azaz a beruházás kiterjesztése nem növeli a költségeket, a munkaerő-állomány képes a nagyobb technikai felszereltség megfelelő szintű hasznosítására, tehát az ilyen mértékű beruházások is gazdaságosak), *akkor a beruházási folyamat kiterjesztése indokolt.* Ekkor a felhalmozás gyorsítása nem önkényes jellegű, hanem megfelel a gazdaság tényleges igényeinek. Ha viszont a beruházás ilyen ütemű kiterjesztése az eszközállomány növekedési ütemének megfelelő átlagos eszközarányos nyereség mellett inflációs nyomást vált ki, mert a beruházások nem gazdaságosak, akkor ez azt jelzi, hogy a munkaerő-állomány technikai és képzettségi színvonala nem teszi lehetővé a megnövekedő eszközállomány

megfelelő hasznosítását, és így a beruházás kiterjesztése nem felel meg a gazdaság tényleges igényeinek. A fajlagos költségek alakulása és a gazdaságosság dönti tehát el, hogy a kétféle helyzet közül melyikben vagyunk.

Ebből a meggondolásból két következtetés származik. Egyrészt, *a beruházás kiterjesztése nem kedvezőtlen viszonyok között, a lassuló fejlődés ellensúlyozása érdekében, hanem kedvező viszonyok között, a fellendülési lehetőségek további kihasználása érdekében indokolt.* (Ez természetesen a beruházási folyamat bizonyos ciklikusságához vezethet.) Kedvezőtlen körülmények között az lehet indokolt, hogy a termelőberuházásokra igénybe nem vett erőforrásokat infrastrukturális célokra fordítsuk. (Ez a ciklikussággal kapcsolatos esetleges problémákat is mérsékelheti.) Másrészt, ha a beruházás növekedési üteme meghaladja a termelését, akkor az eszközarányos nyereség értékének inkább meg kell haladnia a termelés növekedési ütemét, és meg kell közelítenie, vagy el kell érnie az eszközállomány növekedési ütemét, nem pedig elmaradnia a termelés növekedési ütemétől. *Ha* tehát a *beruházási folyamat kiterjesztése gazdaságilag indokolt,* akkor az előbb tárgyalt három megoldás közül az első a helyes, vagyis az átlagos *eszközarányos nyereség értéke elérheti az eszközállomány növekedési ütemét.* Aligha képzelhető el azonban olyan eset, amelyben a harmadik megoldás helyeselhető lenne.

Irodalom

[1] *Antal László:* Az élő munka és a lekötött eszközök költségterheinek szerepéről. Pénzügyi Szemle, 1973. 12. sz. 1018—1031. l.

[2] *Augustinovics Mária:* A hosszú távú növekedés néhány tényezője a magyar gazdaságban (1950—1990). Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz. 14—24. l.

[3] *Balázsy Sándor:* Pénzügyi szabályozórendszerünk a műszaki fejlődés szemszögéből. I. és II. rész. Közgazdasági Szemle, 1972. 11. és 12. sz. 1287—1298. és 1400—1412. l.

[4] *Balázsy Sándor:* Automatizálás és gazdaságirányítás. Figyelő, 1974. 46. sz. 3. l.

[5] *Balázsy Sándor—Horányi Miklós:* Az automatizálás helyzete a gazdasági szabályozás rendszerében. Közgazdasági Szemle, 1974. 9. sz. 1043—1057. l.

[6] *Csikós-Nagy Béla:* Vita a többcsatornás ipari árrendszerről. Pénzügyi Szemle, 1963. 8. sz. 89—93. l.

[7] *Csikós-Nagy Béla:* Eszközgazdálkodás és árrendszer. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 180 l.

[8] *Csikós-Nagy Béla:* A magyarországi árvita két szakasza. Közgazdasági Szemle, 1966. 4. sz. 393—404. l.

[9] *Dániel Zsuzsa:* A gazdasági növekedés „optikája". Közgazdasági Szemle, 1976. 2. sz. 138—153. l.

[10] *Esze Zsuzsa:* Érték- és árvita. A szocializmus áruviszonyainak javítása. Közgazdasági Szemle, 1965. 4. sz. 443—457. l.

[11] *Havas Gábor—Róka Róbert—Szaján Béla:* Az eszközlekötési járulék. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 136 l.

[12] *Kornai János:* A gazdasági szerkezet matematikai tervezése. Lipták Tamás és Wellisch Péter közreműködésével. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 401 l.

[13] *Kornai János:* A gazdasági szerkezet matematikai tervezése. Lipták Tamás és Wellisch Péter közreműködésével. Második bővített és átdolgozott kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 508 l.

[14] *Kornai János—Wellisch Péter:* A kalkulatív kamatláb és bértarifa a hosszú lejáratú gazdaságossági számításokban. I. rész: Elméleti elemzés. II. rész: Statisztikai vizsgálat és elszámolási elvek. Közgazdasági Szemle, 1963. 12. sz. 1456—1475. l. és 1964. 1. sz. 76—91. l.

[15] *Mátyás Antal:* A modern polgári közgazdaságtan története. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 581 l.

[16] *Megyeri Endre:* Ipari termelői árrendszerünk típusáról. Közgazdasági Szemle, 1972. 5. sz. 540—551. l.

[17] *Megyeri Endre:* A vállalati alapok optimális kihasználása és a hatékonyságmérés néhány problémája. Közgazdasági Szemle, 1973. 10. sz. 1169—1185. l.
[18] *Megyeri Endre:* Erőforrások-értékelés és jövedelemszabályozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 191 l.
[19] *Muraközi Ernő:* A kamatláb szerepéről és mértékéről. Bányászati és Kohászati Lapok — Bányászat, 1975. 9. sz. 589—595. l.
[20] *Muraközi Ernő:* A feldolgozott termékek devizatermelése. Figyelő, 1977. 42. sz. 13. l.
[21] *Muraközi Ernő—Zányi Jenő:* Vállalati értékelés — népgazdasági szinten. Figyelő, 1977. 41. sz. 7. l.
[22] *Nagy Tamás—Esze Zsuzsa:* A „többcsatornás" ipari termelői ártípus. Közgazdasági Szemle, 1963. 1. sz. 15—29. l.
[23] *Pappné Ritter Jolán:* Az eszközhasználati díj. Pénzügyi Szemle, 1963. 9. sz. 177—191. l.
[24] *Pappné Ritter Jolán:* A nyereségkalkuláció néhány vonása. Figyelő, 1976. 41. sz. 3. l.
[25] *Phelps, Edmund E.:* A felhalmozás aranyszabálya (Tanmese). A gazdasági növekedés feltételei c. tanulmány-gyűjteményben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 266—275 l.
[26] *Phelps, Edmund E.:* Második értekezés a felhalmozás aranyszabályáról. A gazdasági növekedés feltételei c. tanulmány-gyűjteményben, I. m. 276—296. l.
[27] *Rácz László:* Árszínvonal és tervszerű árpolitika. Közgazdasági Szemle, 1969. 4. sz. 429—442. l.
[28] *Rácz László—Vissi Ferenc:* Az erőforrások lineáris adóztatása vagy korszerű ár- és jövedelemszabályozás? Közgazdasági Szemle, 1973. 9. sz. 1060—1074. l.
[29] *Révész Gábor:* A gazdaságossági számításokban alkalmazott kamatlényező kapcsolata a beruházásokkal szembeni nyereségkövetelményekkel az új mechanizmusban. Elemző tanulmány. Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, 1978. február, 25. l.
[30] *Révész Gábor:* Az élő munkát helyettesítő gépesítés korlátairól. Közgazdasági Szemle, 1972. 2. sz. 142—158. l.
[31] *Sulyok-Pap Márta:* A magyar pénzügyi szabályozórendszer elemeinek alakulása a közgazdászok vitái során. Kézirat, 1974.
[32] *Szakolczai György:* Beruházás és gazdasági növekedés. Közgazdasági Szemle, 1966. 6. sz. 729—745. l.
[33] *Szakolczai György:* Állóeszköz-gazdálkodás. Egyetemi Jegyzet. Tankönyvkiadó, 1967. 181 l.
[34] Az erőforrások értékelése. A pénzügyi szabályozórendszer modellezésének elméleti alapjai I. Országos Anyag- és Árhivatal, Külkereskedelmi Minisztérium és Infelor Rendszertechnikai Vállalat, 1972. december, 101 l.
[35] *Szakolczai György:* Az erőforrások értékelése. I. rész: A hagyományosnak tekinthető elmélet, II. rész: A növekedési elmélet. Közgazdasági Szemle, 1973. 4. és 5. sz. 431—452. és 538—554. l.
[36] *Szakolczai György:* Eszközjárulék, önfinanszírozás és eszközátcsoportosítás. Gazdaság, 1973. 2. sz. 42—55. l.
[37] *Szakolczai György:* A nyereséggazdálkodás egyes kérdései. Pénzügyi Szemle, 1973. 6. sz. 506—518. l.
[38] *Szakolczai György:* Optimális nyereségszint és termelési adózás. Közgazdasági Szemle, 1973. 7—8. sz. 842—862. l.
[39] *Szakolczai György:* A termelés és export reális költsége és a szelektív gazdaságfejlesztés kritériumrendszere... 1977. 4. sz. 7—29. l.
[40] *Szakolczai György—Bárány Borbála:* Az export reális költségei és a tényleges exporttámogatások. I. rész: A módszer és az adatok. II. rész: Az eredmények és a következtetések. Külgazdaság, 1975. 8. és 9. sz. 586—596. és 683—699. l.
[41] *Szakolczai György—Bárány Borbála:* A termelés reális költségei és az árszintproblémák. I. rész: Módszer és adatok és II. rész: A számítások és az eredmények. Közgazdasági Szemle. 1975. 11. és 12. sz. 1291—1311. és 1406—1425. l.
[42] *Tenner György:* Adalékok a marxista újratermelési elmélethez. Kandidátusi értekezés. 1975. 278 l.
[43] *Turánszky Miklós:* A beruházások gazdaságosságának fogalma és értékelése. A beruházások gazdasági hatékonysága c. kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959. 5—93. l.
[44] Az eszközlekötési járulék bevezetéséről. Az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének vitái. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 71 l.

STARK ANTAL:

Az európai KGST-országok gazdasági növekedése

A szocialista országok gazdasági növekedése mindig a figyelem középpontjában állt itthon és külföldön egyaránt. Az utóbbi években a világgazdasági korszakváltás időszakában növekedésünk továbbra is gyors üteme miatt az érdeklődés még csak fokozódott.

A fejlett tőkésországok bruttó hazai termékének évi növekedése 1950—1978 között 4,1 százalék volt (ezen belül az utolsó nyolc évben 2,8 százalék). Az európai szocialista országok nemzeti jövedelme évi 7,4 százalékkal nőtt (az utolsó nyolc évben 6,1 százalékkal).

Milyen tényezők eredményezték a KGST-országok gyors gazdasági növekedését, milyen összefüggés van a népgazdaság ágazati szerkezetének változása és a növekedés között, milyen lehetőségekkel számolhatunk a jövőben. Erre kíséreltem meg válaszolni a következőkben vázlatosan ismertetett elemzéseim alapján, különösen azt kutatva, hogy milyen szerepe van növekedésünkben a népgazdasági struktúra változásának. A gazdasági növekedést és az ágazati struktúrát is leegyszerűsítve (mondhatnám egysíkúan) vizsgáltam. Az előbbit ugyanis a nemzeti jövedelem dinamikájával, az utóbbit a foglalkoztatottak összevont népgazdasági ágak közötti megoszlásával azonosítottam. Természetesen vizsgáltam népgazdasági áganként is a nemzeti jövedelem és létszám alakulását, illetve a kettő kölcsönhatását. Ezek alapján bontottam fel a gazdasági növekedés forrásait, amit az 1. sz. táblázatban számszerűsítettem.

A nemzeti jövedelem alapján végzett nemzetközi összevetésekben az eltérő nemzeti árarányok, a statisztikai számbavételi módszerek természetesen torzítást okozhatnak. Ettől a mellékelt számítások sem mentesek, de meggyőződésem, hogy az esetleges torzítások a kibontakozó fő tendenciákat nem teszik kétségessé.

A gazdasági növekedés forrásai

A gazdasági növekedést a következő forrásokra kíséreltem meg visszavezetni:

— az aktív keresők számának változása;
— a népgazdasági struktúra változása;
— a termelékenység, ezen belül
— az eszköznövekedésnek tulajdonítható (azzal arányos) és
— az eszközhatékonyságból eredő termelékenység.

(Termelékenységnek az egy főre jutó ágazati új értéket tekintem.)

Gazdasági növekedés és forrásai az európai KGST-országokban 1951—1975 között *1. sz. táblázat*

Ország	Időszak	Nemzeti jövedelem évi átlagos növekedése (százalék)	A növekedés megoszlása források szerint (százalék)			
			Aktív keresők számszerű növekedéséből adódó növekedés	Népgazdasági struktúra változásából származó növekedés	Termelékenységből adódó növekedés	
					eszköznövekedéssel arányosan	eszköz-hatékonyságból
Magyarország	1951—1960	5,9	1,1	0,6	1,9	2,3
	1961—1970	5,4	0,4	0,5	3,3	1,2
	1961—1965	4,1	—0,3	0,8	3,6	0,0
	1966—1970	6,8	1,2	0,3	3,0	2,3
	1971—1975	6,3	0,4	0,2	5,4	0,3
Bulgária	1951—1960	10,9	0,3	3,8	2,6	4,2
	1961—1970	7,7	0,4	1,4	6,7	—0,8
	1961—1965	6,6	—0,1	1,6	3,9	1,2
	1966—1970	8,7	0,9	0,8	9,8	—2,8
	1971—1975	9,9	0,8	0,6	8,5	0,0
Csehszlovákia	1951—1960	7,6	0,6	1,2	1,9	3,9
	1961—1970	4,4	1,3	0,0	2,4	0,7
	1961—1965	1,9	1,3	0,0	2,2	—1,6
	1966—1970	7,0	1,4	—0,1	2,6	3,1
	1971—1975	5,6	1,0	0,2	4,2	0,2
Lengyelország	1951—1960	7,6	1,2	0,2	0,9	5,3
	1961—1970	6,1	2,1	0,5	1,6	1,9
	1961—1965	6,2	2,0	0,6	0,3	3,3
	1966—1970	5,9	2,2	0,4	2,9	0,4
	1971—1975	9,8	2,1	0,7	3,1	3,9
Német Demokratikus Köztársaság	1951—1960	10,1	0,3	—0,1	1,1	8,8
	1961—1970	4,4	0,2	0,0	3,4	0,8
	1961—1965	3,4	—0,1	—0,1	1,7	1,9
	1966—1970	5,4	0,5	0,1	5,1	—0,3
	1971—1975	5,5	0,5	—0,1	4,1	1,0
Románia	1951—1960	10,3	0,9	1,6	0,8	7,0
	1961—1970	8,4	0,4	1,9	5,6	0,5
	1961—1965	9,2	0,5	2,2	3,4	3,1
	1961—1970	7,6	0,3	1,7	7,8	—2,2
	1971—1975	11,3	0,5	2,5	6,8	1,5
Szovjetunió	1951—1960	10,2	1,3	0,7	1,4	6,6
	1961—1970	7,1	1,1	0,5	6,5	—1,0
	1961—1965	6,5	1,3	0,8	5,3	—0,9
	1966—1970	7,8	1,0	0,2	7,6	—1,0
	1971—1975	5,7	1,3	0,1	6,7	—2,4

1950—1975 között az aktív keresők számának növekedése (amelynek hatását változatlan egy főre jutó nemzeti jövedelem feltételezésével számoltam ki) tartósan Lengyelország, Csehszlovákia és a Szovjetunió gazdasági fejlődésében játszott jelentős szerepet. (Ez a tényező évi 1 százaléknál nagyobb ütemű nemzetijövedelem-növekedést eredményezett.) Ezekben az országokban a népesség számának gyors ütemű emelkedése mellett lehetőség volt a népességen belül az aktív keresők arányának növelésére is, főleg a háztartásbeli nők munkába állításával. Ez utóbbi feltétel hiánya okozta azt, hogy a keresők számának emelkedése viszonylag kis mértékben volt hatással Bulgária és Románia gazdasági növekedésére, a lakosság számának relatíve gyors emelkedése ellenére. E két országban ugyanis 1950-ben a mezőgazdaságban dolgozott a keresők több mint háromnegyede és az itt foglalkoztatott nők nagy száma miatt az aktív keresők aránya az összlakossághoz viszonyítva már ekkor is igen magas, 52, illetve 51 százalék volt. (Magyarországon 44 százalék, Csehszlovákiában 45 százalék, az NDK-ban 41 százalék volt.) Országonként és időszakonként differenciáltan az aktív keresők számának növekedésével a nemzeti jövedelem növekményének egytizede magyarázható.

Ahogyan a népesség számnövekedése és az aktív kereső létszám emelkedése között nincs egyértelmű lineáris kapcsolat, ugyanúgy nem lehet szoros összefüggést kimutatni valamennyi országra vonatkozóan az aktív keresők létszámnövekedése és az ebből származó nemzetijövedelem-növekmény között sem. 1951—1960-ban átlagosan 1 százalék létszámemelkedés közvetlenül 0,67 százalék nemzetijövedelem-többletet eredményezett, 1961—1975 között ez az arány 1 : 0,8-ra emelkedett. Az átlagnál kedvezőbb mutató jellemezte mindkét időszakban az NDK-t és Csehszlovákiát, ami — az ár és strukturális különbözőségek torzítása ellenére is — egyértelműen a termelékenység magasabb színvonalára enged következtetni. Magyarországon az első időszakban az egységnyi létszámnövekedés még 0,7 százalék körüli, a második periódusban azonban már csak 0,5 százalék nemzetijövedelem-többletet eredményezett.

A gazdasági struktúra változásának hatása mint a növekedés közvetlen forrása elsősorban Bulgáriában és Romániában játszott fontos szerepet. E két országban ebből származott a negyedszázad nemzetijövedelem-növekménynek mintegy ötödrésze (19—22 százaléka). A többi országban a népgazdasági ágak szerinti foglalkozási struktúra változásából évi 1 százalék alatti nemzetijövedelem-növekedés (az NDK-ban csökkenés) származott.

(A gazdasági struktúra változásának hatását az iparban, építőiparban, a mező- és erdőgazdaságban, valamint az egyéb ágakban dolgozók számának változása alapján vettem figyelembe, változatlan egy főre jutó ágazati új értéket feltételezve, s a kapott növekményt csökkentve az aktív keresők összlétszámbővülésének hozamával.) A nyert adatokból egyértelműen következik, hogy a struktúra változásának a gazdasági növekedést *közvetlenül* befolyásoló szerepe a gazdasági fejlettséggel arányosan csökken, mert

— lelassul a népgazdasági ágak közötti munkaerő-vándorlás;

— megváltozik a munkaerő-vándorlás iránya (a mezőgazdaságból az iparba való gyors ütemű áramlás helyébe az iparból és részben a mezőgazdaságból a tercier ágakba való lassú átáramlás lép);

— a termelő ágak termelékenységi színvonala közti különbség jelentősen csökken (1975-ben például az iparban, építőiparban létrehozott egy

főre jutó nemzeti jövedelem az NDK-ban 1,4-szerese, Magyarországon 1,9-szerese a mezőgazdaságinak. Ugyanez az arány Lengyelországban 3,6, Romániában 3,9-szeres. A különbség akkor is számottevő, ha részben árarányeltérésből származik).

A gazdasági növekedést *döntően meghatározó forrás a termelékenység* emelkedése, amelynek kimutatható évi üteme rendkívül szoros korrelációs kapcsolatban van a növekedés mértékével, mintegy igazolva e tényező meghatározó jellegét. A termelékenységet, vagyis az egy keresőre jutó nemzeti-jövedelem-többletet két tényezőre bontottam:

— eszközbővítéssel (a technikai felszereltség növekedésével) arányos és

— az eszközhatékonyság változásának tulajdonítható növekedésre.

Az állóeszköz-bővüléssel arányos nemzetijövedelem-növekménynek a termelékenységből származó teljes növekmény olyan arányát tekintettem, amilyen az egy főre jutó állóeszköz és az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedésének egymáshoz viszonyított aránya. A fennmaradó résszel mint a hatékonyság — pontosabban eszközhatékonyság — hozamával számoltam, azon összefüggés alapján, hogy

$$\frac{N_j}{L} = \frac{\acute{A}}{L} \cdot \frac{N_j}{\acute{A}},$$

ahol N_j = nemzeti jövedelem indexe,
L = aktív keresők számának indexe,
$\acute{A}$ = állóeszköz-növekedés indexe.

Az állóeszköz-bővítés gazdasági növekedést meghatározó szerepe a gazdaság fejlettségével arányosan növekedett, döntő jelentőségűvé lett. (Az ötvenes években ebből a forrásból a gazdasági növekedésnek még csak egynegyede, a hetvenes években azonban már kétharmada, háromnegyede származott.)

Számításom jellegéből adódóan ez az arányváltozás azt is mutatja, hogy a gazdaság eszközigényessége tendenciájában minden országban jelentősen növekedett. Az ötvenes években a nemzeti jövedelem évi dinamikája átlagosan pontosan kétszerese volt az állóeszköz-növekedés mértékének. A hetvenes években az eszközbővülés üteme megegyezett a nemzetijövedelem-bővülés ütemével. Így a növekedési ütem tartásához egyre több állóeszközre, végső soron beruházásra lett szükség, ehhez a jelenséghez persze az eszközhatékonyság nem mindig kielégítő alakulása is hozzájárult.

Az állóeszköz-bővítés két fő forrásból táplálkozhat: a nemzeti jövedelemből és a külföldi erőforrásokból (eltekintve az amortizáció — bizonyos feltételek mellett lehetséges — bővítési célú felhasználásától). A nemzeti jövedelemből felhalmozásra fordított rész az eszközigényesség növekedése miatt a vizsgált negyedszázad alatt valamennyi európai KGST-országban emelkedett és különösen magas, 32—35 százalékos szintet ért el 1975-re Bulgária, Lengyelország és Románia, az utóbbi évek leggyorsabban fejlődő országai. (Magyarországon a felhalmozás aránya 25 százalék volt.)

A külföldi erőforrások igénybevételének mértékére csak a külkereskedelmi mérlegekből következtethetünk. A külföldi források persze nemcsak felhalmozási célokat szolgálhatnak, hanem a belső fogyasztás növelését is. Eszerint az 1950-es években passzív egyenlege csak a lengyel és a magyar gazdaságnak volt. Az 1960-as években passzív egyenleggel gazdálkodott Bulgária, valamint Románia is. 1971—1975 között már csak a Szovjetunió külkereskedelmi mérlege volt aktív. 1950—1975 között, összesített adatok

alapján, számottevő passzívuma Lengyelországnak (11,6 milliárd $), Magyarországnak (2,6 milliárd $) és Bulgáriának (1,7 milliárd $) volt. Az NDK összesített passzívuma 1,2 milliárd $, Romániáé 1 milliárd $, Csehszlovákia összesített egyenlege minimális aktívumot mutat (0,3 milliárd $), a Szovjetunió aktívuma 7 milliárd $. Az adatok ENSZ-forrásból származnak, magukban rejtik az árfolyamtorzítás veszélyét. Ennek ellenére megállapítható, hogy jelentős, felhalmozást és fogyasztást kiegészítő forrásként a KGST-országok tulajdonképpen nem vettek igénybe külföldi erőforrást.

Az eszközbővítő források nagyobb arányú igénybevétele a jövőben sem tűnik lehetségesnek. Így nyilvánvaló, hogy a gazdasági növekedés fő forrásaként az *eszközhatékonyság* fokozása jön számba. Az eszközhatékonysági mutató azonban — számításaink szerint — a hatvanas években lecsökkent, sőt ez a tendencia Magyarországon, Csehszlovákiában átmeneti javulás után, a Szovjetunióban enélkül a hetvenes években is folytatódott.

1950—1960 között az eszközhatékonyság növelésének volt tulajdonítható a nemzeti jövedelem növekményének kétharmada, háromnegyede a Szovjetunióban, Romániában, Lengyelországban, NDK-ban, egyharmada-fele Magyarországon, Bulgáriában és Csehszlovákiában. A hatvanas, hetvenes években a legmagasabb arány is csak kevéssel haladta meg az egyharmadot.

Az ötvenes évekre vonatkozóan kimutatott magas hatékonysági hozam több, tartalmában nemcsak hatékonysági tényező eredménye. Ilyen tényező például:

— Az aktív keresők számának gyors emelkedése miatt jelentősen javult az ipari állóeszköz-kihasználtság — így az állóeszköz-hatékonyság. Különösen nagyarányú volt ez a forrás Bulgáriában, ahol a vizsgált első évtizedben megduplázódott az ipari létszám, de a többi országban is (az NDK kivételével), ahol másfélszeresére emelkedett.

— Egy másik tényező az állóeszköz-bővítés belső struktúrája: tendenciájában a termelő ágak állóeszköz-növekedési dinamikája szükségszerűen egyre kisebb mértékben haladja meg a nem termelő szféra állóeszköz-bővülését. (Ez a tényező különösen jelentős szerepet játszott Bulgária, Csehszlovákia és Magyarország gazdasági növekedésében, de egyértelműen kimutatható az NDK és a Szovjetunió esetében is.)

— A harmadik tényező is — éppenúgy, mint az előbbi — az ágazati struktúra változásával hozható összefüggésbe. A termelékenység, illetve ezen belül az eszközhatékonyság közismerten eltérő a különféle népgazdasági ágakban. Az ebből eredő növekedési hozamot — mint a foglalkoztatás ágazati struktúraváltoztatásának hozamát — el is különítettük. De nemcsak a termelékenységi szint, hanem a termelékenység növekedési üteme is különbözik ágazatonként, és az ágazatok arányainak eltolódása végül hatékonysági hozamként jelentkezik. Az első vizsgált évtizedben a magasabb termelékenységű ipari termelés és termelékenységemelkedés volt jellemző. Az 1960-as években viszont — a mezőgazdaság szocialista átalakítása után — az alacsonyabb színvonalú és szinte teljes egészében eszközráfordításból táplálkozó mezőgazdasági termelékenység növekedése gyorsult fel, ami végső soron az eszközhatékonyság relatív, de átmenetileg feltétlenül törvényszerű csökkenését okozta. (Átmeneti jelenségről van szó, amely csak a nagyüzemi gazdálkodás anyagi keretei kiépítésének időszakában érvényes.)

E tendenciát a Szovjetunióban tovább erősítette az infrastruktúra fej-

lesztésének a többi országhoz viszonyítva meglehetősen magas üteme, ami az eszközhatékonyság látszólagos csökkenésében jelenik meg. Lengyelországban viszont a mezőgazdaság szocialista átszervezésének megoldatlansága késlelteti az említett tendenciák érvényesülését, ami az eszközhatékonyság látszólag magasabb szintjében csapódik le.

Végső soron tehát levonhatjuk azt a következtetést, hogy a gazdasági növekedésben a gazdaság ágazati struktúrája változásának nemcsak közvetlen, hanem fontos közvetett szerepe is van. Joggal merül fel tehát a kérdés: milyen szerkezetváltozásokra számíthatunk a jövőben, és ezek milyen irányban befolyásolják a gazdasági növekedést?

A gazdasági növekedés várható üteme

A gazdasági növekedés elemzése során többször bizonyítottuk, hogy a népgazdasági struktúra változásának — mint a növekedés közvetlen forrásának — szerepe csekély. Ez így igaz, de azt is láthattuk, hogy a növekedést döntően meghatározó termelékenység mindkét komponense, az eszközigényesség és az eszközhatékonyság, nagyon erősen függ a gazdasági struktúrától. Vagyis a gazdasági növekedés és a struktúraváltozás nagyon is összetartozó, egymást feltételező folyamatok. Kapcsolatuk kétoldalú. A gazdasági növekedés szükségszerűen együtt jár az ágazati szerkezet tudatos változtatásával, amelynek révén befolyásolható a növekedés üteme. Ha ez így van, akkor a gazdasági fejlettség és a gazdasági szerkezet között is korrelációnak kell lennie. A részletes elemzések szerint ez az összefüggés kimutatható, számszerűsíthető.

A Jánossy—Ehrlich féle számítások KGST-forrásra támaszkodó korrekciója alapján 1975-ös árszinten Magyarország gazdasági fejlettsége 1950-ben 590 $/fő, 1975-ben 1940 $/fő mutatóval jellemezhető. 1950-ben ezt a szintet Csehszlovákia meghaladta, az NDK, a Szovjetunió, Lengyelország megközelítette. 1975-ben Csehszlovákia és az NDK mutatója magasabb a mienknél, a lengyel és a szovjet közel annyi. Bulgária és Románia is jelentős mértékben felzárkózott mögénk.

Az európai KGST-országok fejlettségi szintkülönbsége tehát tovább csökkent. A kiegyenlítődési tendencia érvényesül a fogyasztási színvonalban, életkörülményekben is, bár ebben a vonatkozásban még nagyobbak a különbségek, mint a gazdasági fejlettségben. Az okok sokrétűek. Az egyik ilyen ok például, hogy a korábban hátramaradó országok erőltetett növekedése szükséges a közelítéshez, a gyors növekedési ütem azonban nagyarányú felhalmozást igényel, ami átmenetileg a fogyasztás szerényebb mértékű emelkedését teszi lehetővé. A gazdasági fejlettségnek nem megfelelő fogyasztást idézhetnek elő világpolitikai, külgazdasági okok is (például a felszabadító mozgalmak támogatása, a fegyverkezési kényszer, a leszerelési lehetőség erősödése, fejlesztési hitelek nyújtása, illetve igénybevétele, kölcsönök törlesztése stb.).

A gazdasági fejlettség és az aktív keresők népgazdasági ágak közötti megoszlásával reprezentált népgazdasági struktúra összefüggését huszonkét európai ország különböző időpontokra vonatkozó adatai alapján kíséreltem meg számszerűsíteni. Az összefüggés a gazdasági fejlettség mérésének közismert bizonytalanságai ellenére — rendkívül egyértelműen kimutatható, számszerűsíthető, intenzitása azonban a különböző időpontokban eltérő.

Vagyis azonos fejlettségű szinthez más időpontban más struktúra tartozik. Ennek feltehetően két lényeges oka van. Az egyik az állandóan és minden szinten ható műszaki fejlesztés. Nem kell minden országnak a technikai fejlődés minden lépcsőfokát bejárni. A másik ok nyilvánvalóan az, hogy eltérő történelmi időpontban más-más történelmi, társadalmi, természeti hátterű országcsoport képviseli ugyanazt a fejlődési szintet. A kétezer dollár körüli fejlettségi szinthez 1950-ben például Svédország és az Egyesült Királyság tartozott, 1970-ben viszont Olaszország és Spanyolország.

A gazdasági fejlettség és a foglalkoztatottak ágazati megoszlása közötti — számításaim alapján kimutatott — összefüggést és ennek időbeli változását a következő táblázatban szemléltetem.

2. sz. táblázat

Fejlettség és struktúra

Fejlettségi szint 1975-ös vásárlóerejű $/főben	A vonatkozó évtized	Az aktív keresők megoszlása (százalékban)		
		ipar, építőipar	mezőgazdaság	egyéb ágak
1000	1950-es évek	37	32	31
1000	1960-as évek	34	40	26
1000	1970-es évek	27	48	25
2000	1970-es évek	41	20	39
3000	1970-es évek	42	10	48
5000	1970-es évek	37	4	59

A táblázat alapján is egyértelműen lehet következtetni bizonyos tendenciákra. Így például arra, hogy az iparban, építőiparban dolgozók együttes aránya a fejlettség 2000 $-ral jellemezhető szintje körül stagnálni kezd, sőt ennél magasabb fejlettségi szinten csökken. A mezőgazdaságban dolgozók aránya viharos gyorsasággal csökken és végül általában 10 százalék alatti részesedéssel stabilizálódik. Az infrastruktúra területén foglalkoztatottak száma a 3000 $ körüli szintig rendkívül dinamikusan, később mérsékeltebben nő.

Ezek után összehasonlítottam, hogy az európai KGST-országok gazdasági struktúrája különböző időpontokban milyen mértékben felelt meg a fejlettség alapján számított ágazati szerkezetnek. Mielőtt bármilyen következtetést vonnánk le, előre kell bocsátani, hogy természetesen nem lenne ésszerű követelmény a nemzetközi adatok alapján számított és a tényleges struktúra egybeesése, minthogy a valóságos gazdasági szerkezetet a gazdasági fejlettség mellett egy sor más tényező is alakítja, illetve eltéríti az adott fejlettségi szinthez tartozó nemzetközi átlagtól. Ilyen tényező például az ország mérete, s ebből következően részvétele a nemzetközi munkamegosztásban, de ilyenek a természeti sajátosságok, a gazdasági-társadalmi adottságok is.

Így az adatok pontosságához jogos kétség férhet, de az általuk kirajzolódó tendencia megbízható információt nyújthat a vizsgált kérdésről. Az ötvenes évek legelején, az akkori fejlettségi szinthez képest Magyarországon, a Szovjetunióban és az NDK-ban a tercier ágakban dolgozók aránya magasabb volt. Romániában a fejlettségi szintnek megfelelően alakult, Bulgáriában, Csehszlovákiában és Lengyelországban a szolgáltatási ágakban foglalkoztatottak aránya a gazdasági fejlettségükhöz képest elmaradt. Ez egyben az infrastruktúra állapotára is utal, noha az infrastruktúrát alkotó ágazatok az anyagi és nem anyagi szolgáltatás ágazatain túl maguk-

ban foglalják az iparba sorolt energiaellátást, a javító-karbantartó hálózatot stb. is.

1975-ben a tercier ágakban dolgozók aránya már csak a Szovjetunióban érte el a nemzetközi adatok alapján számított gazdasági fejlettségből következő szintet. Nagymértékben lemaradt az infrastruktúra területén foglalkoztatottak aránya Csehszlovákiában, Lengyelországban, a Német Demokratikus Köztársaságban és Romániában. (Itt a tercier ágakban foglalkoztatottak számított és tényleges aránya 7—10 százalékponttal tér el egymástól.) Kisebb (3—5 százalékpont) elmaradása van Bulgáriának és Magyarországnak. A nemzetközi szinthez mért lemaradás feltehetően nagyobb, mint amit adataink mutatnak, mivel a nemzetközi szint meghatározásához felhasznált adatok egyharmada a vizsgált szocialista országokból származott. Jelentős súlyuk így nyilván az indokoltnál nagyobb mértékben húzta lefelé a nemzetközi átlagot.

E feltételezést támasztja alá Jánossy—Ehrlich és munkatársaik újabb, naturális struktúravizsgálata.* Elemzésük szerint Magyarországon a tercier ágakban foglalkoztatottak aránya gazdasági fejlettségünkhöz képest az előbb említettel csaknem azonos mértékben kisebb és egyértelmű elmaradás mutatható ki a többi európai szocialista országban is. (A Szovjetuniót nem vonták be elemzésükbe.)

Nagyobb arányú viszonylagos infrastrukturális elmaradásra enged következtetni Csehszlovákiában és az NDK-ban az a tény is, hogy a nem anyagi ágak részesedése az állóalapokból 1975-ben mindössze 30, illetőleg 36 százalék volt. A gazdasági fejlettségben utánuk következő Szovjetunióban és Magyarországon egyaránt 35 százalék, Bulgáriában pedig 31 százalék. A sort az ugyancsak lemaradó Románia zárja 25 százalékos részesedéssel. Lengyelországban a nem anyagi szféra állóeszközeinek aránya az összes állóeszközállományban 36 százalék. Ez nem tükrözi az előbb kimutatott nagy viszonylagos elmaradást, minthogy itt az eszközigényes nagyüzemi szövetkezeti mezőgazdaság hiánya miatt viszonylag kisebb súlyú az anyagi ágak aránya.

A háttérágazatok viszonylagos lemaradására utaló számítások esetleges pontatlanságai ellenére is megállapítható, hogy az európai KGST-országok a *tercier ágak* fejlesztésének kisebb-nagyobb mértékű *háttérbe szorításával is bővítették gazdasági növekedésük* forrásait. Ez volt az oka több országban az infrastruktúra elmaradásának. A népgazdaság egyensúlyi állapotának biztosítása szükségessé teszi a tercier ágak fejlesztésének meggyorsítását, ami viszont a jövőben egyre inkább a gazdasági növekedés közvetlen forrásainak beszűkülését okozza.

Az előbbiekből egyértelműen következik, hogy a nemzeti jövedelem ütemével kifejezett gazdasági növekedés vizsgált tényezői közül a népgazdaság ágazati szerkezetének változása — mint közvetlen forrás — a jövőben gyakorlatilag nem vehető figyelembe az elmaradt infrastrukturális fejlesztés pótlásának szükségessége miatt még azokban az országokban sem, ahol a mezőgazdaságból az iparba történő áramlásnak még nagy lehetőségei vannak (Bulgária, Románia, Lengyelország). Az országok másik csoportjában (Csehszlovákiában, az NDK-ban, Magyarországon) az infrastruktúra fejlesztésében mutatkozó lemaradás behozásának gazdasági növekedést csökkentő

* Madas—Ehrlich—Jánossy—Pártos: A gazdasági fejlettséget tükröző naturális gazdasági mutatók gyakorlati alkalmazásának lehetőségei a prognózisszámításban. OMFB. 1978.

hatásával is számolni kell. A népgazdaság ágazati szerkezetének változása egyedül a Szovjetunióban látszik — ott is korlátozott mértékben — a jövőben is ható közvetlen növekedési tényezőnek.

A gazdasági növekedés másik közvetlen tényezőjének, az aktív keresők létszámemelkedésének várhatóan csak Lengyelországban és Romániában lesz számottevő szerepe. Itt ugyanis a népességszám tartósan gyors, évi 1 százalék körüli emelkedése a következő évtizedben is viszonylag bő munkaerőforrásul szolgál.

A lakosság száma hasonló ütemben növekedett a Szovjetunióban is, de itt nem számíthatunk az aktív keresők körének a korábbiakhoz hasonló bővülésére. A népességnövekedés ugyanis egyre inkább a halálozási arány csökkenésének a következménye. Az ezer lakosra jutó születések száma rohamosan csökkent. (1940-ben még 31,2, 1960-ban 24,9 és 1975-ben 18,1.) Így az a furcsa helyzet állt elő, hogy a Szovjetunió lakossága 1939 és 1975 között 170 millióról 250 millió főre, vagyis mintegy másfélszeresére emelkedett. Ezen belül azonban a 10 év alattiak száma változatlan maradt, a 10—30 évesek száma nem egészen egyharmaddal, a 30—60 évesek korosztálya kétharmaddal nőtt, a 60 éven felüliek száma pedig közel megháromszorozódott. (Magyarországon ugyanez időszakaszban a népesség 9,3 millióról 10,6 millióra, tehát 14 százalékkal emelkedett. Ezen belül a 15 évnél fiatalabbak száma 11 százalékkal csökkent, a 15—39 évesek száma 4 százalékkal, a 40—59 évesek száma 22 százalékkal, a 60 évesek és ennél idősebbek száma ugyanakkor kétszeresére emelkedett.)

Minthogy közel hasonló a demográfiai helyzet a többi országban is, Bulgáriában, Csehszlovákiában, Magyarországon, az NDK-ban és a Szovjetunióban az aktív keresők számának bővülése mint növekedési forrás csak nagyon korlátozottan áll majd rendelkezésre. Az ebből származó évi nemzetijövedelem-növekmény várhatóan 0,1—0,5 százalék lesz.

Az eddigiekből egyértelműen következik, hogy tovább erősödik a termelékenység gazdasági növekedést meghatározó szerepe. A termelékenység viszont gyakorlatilag két tényező, a technikai felszereltség és az eszközhatékonyság függvénye. A technikai felszereltség növelése állóeszköz-bővítést, vagyis beruházást, a beruházás növelése a felhalmozás fokozását jelenti. A felhalmozás aránya viszont — az életkörülmények állandó javításának szocialista gazdasági törvényszerűsége miatt — nem növekedhet számottevően, sőt néhány országban hosszabb távon a felhalmozási arány csökkentésével is számolni kell. A gazdasági növekedés egyéb forrásait is figyelembe véve az elérhető átlag feletti ütem egy ideig még biztosíthatja a magas felhalmozási arány tartását Bulgáriában, Lengyelországban, Romániában. Átmenetileg megoldásként jöhet szóba a felhalmozási arány némi növelése Magyarországon, az NDK-ban és a Szovjetunióban.

A beruházások növelésének átmenetileg forrása lehet a külföldi hitel is, amellyel valamennyi európai szocialista ország élt is. A külföldi erőforrások igénybevételének jelentősebb bővítését azonban a világpiaci árváltozások miatti adósságállomány-növekedés korlátozza a legtöbb európai szocialista országban. Számottevő kölcsön feltehetően csak a Szovjetunió, Csehszlovákia, esetleg az NDK felhalmozási forrásait bővítheti. (1976—1977-ben a már említett kummulált külkereskedelmi egyenleghiány Lengyelországban 5,2, az NDK-ban 3,7, Magyarországon 1,3, Csehszlovákiában 1,0, Bulgáriában 0,2 milliárd $-ral emelkedett. Romániában az import és export

kiegyenlítette egymást. A Szovjetunió külkereskedelme 1976-ban még 0,9 milliárd $ passzívummal, 1977-ben már 2,6 milliárd $ aktívummal zárult.)

Mindezek alapján az állóeszköz-bővítés lehetőségei mindenütt korlátozottak, így az ezzel összefüggésbe hozható nemzetijövedelem-növekedés ütemének csökkenésére, Csehszlovákiában, a Német Demokratikus Köztársaságban és a Szovjetunióban esetleg az elmúlt évek ütemének tartására lehet következtetni. A gazdasági növekedés ütemváltozásának tényleges meghatározója mindinkább az eszközhatékonyság (az eszközhatékonysággal összefüggő termelékenységnövekedés) lesz.

A gazdasági növekedéssel törvényszerűen együtt járó népgazdasági struktúraváltozás közvetett hatásai — elsősorban a mezőgazdasági túlfoglalkoztatás megszüntetésének eszközigényessége miatt — legérzékenyebben a lengyel népgazdaságot érintik. A Szovjetunión kívül minden vizsgált országban „rontja" a népgazdasági eszközhatékonyságot az infrastruktúra fejlesztésének elodázhatatlan feladata és a világpiaci árarányok miatt szükségképpen előtérbe kerülő eszközigényes hazai nyersanyag-kitermelés és energetika fejlesztésének követelménye.

Az ágazati szerkezet aránytalanságai egyedül a Szovjetuniót nem kényszerítik eszközigényes (tehát eszközhatékonyságot rontó) fejlesztésre. Itt viszont más tényezők váltják ki ugyanezt a tendenciát. Így például az, hogy a kihasználható nyersanyagforrások egyre inkább a keleti területekre koncentrálódnak, ami a kitermelés költségeinek növekedése mellett a szállítási igényt is fokozza. Rendkívüli eszközigényt támaszt a szovjet mezőgazdaság fejlesztése is. A feladat nagyságát szemlélteti, hogy míg a szovjet ipar termelékenysége több mint fele az egyesült államokbelinek, a szovjet mezőgazdasági termelékenység azonban csak egytizede. (Ebben persze szerepet játszanak a Szovjetunió kedvezőtlenebb természeti adottságai is.) Nem utolsósorban eszközigényesség-növelő tényező az infrastruktúra fejlesztésének további feladata is, amit főleg két sajátosság határol be. Az egyik, hogy a Szovjetunió mezőgazdasági lakossága nagymértékben csökken majd, ami szükségképpen növeli a városi lakosságot az urbanizáció minden infrastrukturális következményével. A másik, a kommunizmus építését elkezdő ország minőségileg új és más közszolgáltatási igényei.

A vázolt és végső soron minden országra jellemző eszközigényességnövelés mellett eszközhatékonyságot javító tényezőként kell számításba venni az összes vizsgált országban folyó erőfeszítést a gazdaság modernizálására az irányítás tökéletesítésére, ezen belül elsősorban

— a jelenleginél szélesebb nemzetközi munkamegosztáson alapuló, az egyes gazdaságok helyzeti előnyeit kibontakoztató termékszerkezet kialakítására,

— az élő és holt munkával, az emberi és anyagi értékekkel való felelősségteljesebb, szervezettebb és határozottabb gazdálkodásra irányuló törekvéseket.

★

Összességében azonban a vázolt okok miatt a következő évtizedben a korábbiakhoz képest kisebb növekedési ütemmel kell számolni. A részletes elemzések alapján Romániában 6—7 százalékos, Bulgáriában 5—6 százalékos, Szovjetunióban és Lengyelországban 4—5 százalékos, Csehszlovákiában és az NDK-ban 3,5—4,5 százalékos, Magyarországon 3—4 százalékos évi nemzetijövedelem-növekedés várható.

Az ütemcsökkenés tendenciáját tükrözik a vizsgált országok 1976—1980-as évi középtávú tervei és az elmúlt évek tényszámai egyaránt. Ütemcsökkenést prognosztizál az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága is. Számításaik szerint a KGST-országok nemzeti jövedelmének 1976—1980 között várható évi növekedési üteme 5 százalék a megelőző öt évben elért 6,5 százalékkal szemben. (Az európai tőkésországok bruttó hazai termékének évi növekedését 3,5—4,1 százalékra becsülik.)

3. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem évi átlagos növekedése százalékában

Ország	1961—1965 tény	1966—1970 tény	1971—1975 tény	1976—1980 terv	1976—1990 ENSZ-becslés
Bulgária	6,6	8,7	9,9	7,8	5
Csehszlovákia	1,9	7,0	5,6	4,9	6,5—7
Lengyelország	6,2	5,9	9,8	7—7,3	5
Magyarország	4,1	6,8	6,3	5,4—5,7	6—6,5
NDK	3,4	5,4	5,5	5,1	5
Románia	9,2	7,6	11,3	10—11	9
Szovjetunió	6,5	7,8	5,7	4,7	4,5—5

A növekedési ütem csökkenését objektív tendenciának kell felfogni, ez azonban nem azonosítható a gazdaság minőségi fejlődésének szükségszerű lelassulásával. Sőt, egy átmeneti ütemcsökkenés felhasználható gazdaságunk minőségi jellemzőinek javítására, mindenekelőtt a stabil népgazdasági egyensúly megteremtésére. A gazdasági növekedés és különösen a nemzeti jövedelemmel mért növekedés nem cél, hanem a gazdaság fejlesztésének eszköze. Mivel azonban kiemelkedően fontos eszköz, nem közömbös, milyen tartós és milyen mértékű a növekedés lassulása. Látnunk kell ugyanis, hogy több aktuális társadalompolitikai (jövedelem- és szociálpolitikai), valamint gazdaságpolitikai (például termékszerkezet átalakítás) feladat, illetőleg nemzetközi kötelezettség teljesítésének feltétele a gazdaság dinamizmusa.

Mindez az objektív növekedési tendenciák feltárása mellett elodázhatatlan feladattá teszi a magyar népgazdaság adott körülmények közötti optimális fejlődését biztosító feltételrendszer mielőbbi meghatározását és megvalósítását is.

A felhasznált adatok forrásai

1. Sztatiszticseszkij jezsegodnyik sztran-cslenov SZEV. 1975. Sztatisztika, Moszkva, 1976.
2. Monthly Bulletin of Statistics. U.N. 1968—1978. évi számai ENSZ, New York.
3. Overall Economic Perspective for the ECE Region up to 1990. (Economic Comission for Europe) U. N. ECE/AD./17. 1978. március 7.
4. Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. KSH, Budapest, 1970. és 1978.
5. A KGST-államok tervezett fejlődése 1976—1980 között. Figyelő, 1976. december 1.
6. A bolgár, csehszlovák, lengyel, NDK, román és szovjet gazdaság tervidőszakának félidejét elemző cikksorozat. Figyelő, 1978. márciusi, áprilisi számai.
7. *T. Sz. Hacsaturov:* A szovjet gazdaság a kommunizmus építésének mai szakaszában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.

HOCH RÓBERT:

A marxi értékelmélet ökonometriai megközelítése

Bródy Andrásnak „Az értéknagyságról" című cikke* a marxi értékelmélet kvantitatív oldalának néhány vonatkozását vizsgálja. Eközben emez elmélet néhány nagyon lényeges ellentmondását véli felfedezni. Arra törekszik, hogy az ökonometriai megközelítéssel feloldja ezeket az ellentmondásokat. S végül is azt tűzi célul, hogy az érték abszolút nagyságát megállapítsa és ezt az abszolút értéknagyságot a statisztikai mérések — összehasonlítások — általános eszközévé tegye.

A vizsgálat során számos érdekes — és véleményem szerint fontos — összefüggésre bukkan a szerző. Mégis úgy gondolom, hogy a koncepció alapvonala kifogásolható és kifogásolandó.

Az érték fogalmának politökonómiai és ökonometriai megközelítése

Az érték fogalmát és szerepét vizsgálva a politikai gazdaságtan művelője megelégszik azzal — és nincs is többre szüksége —, hogy tendenciákat vizsgál; az érték általános színvonalának és arányainak hozzávetőleges alakulásáról, változásairól, különbségeiről, az áralakulásnak ehhez viszonyított irányairól igyekszik képet kapni. Sőt! Az árpolitikai stratégiának, a hosszú távú ártervezésnek sincs többre szüksége (sem lehetősége), mint hogy tendenciákat állapítson meg az árszínvonal és az ararányok várható és kívánatos alakulására vonatkozóan. Nem kell az árakat fillérre megmondania.

Az ökonométer persze mérni akar. Ehhez pontos fogalmakra, egzakt nagyságokra van szüksége. Ezért belebotlik olyan jelenségekbe, összefüggésekbe, amelyeken a politökonomikus esetleg nagyvonalúan átsiklik. Természetesen a politökonómusnak sem árt, ha kategóriái tiszták, ha észreveszi a gondolatmenetében fellelhető ellentmondásokat. Ehhez kétségkívül segítséget nyújt Bródy András cikke. Ám az is előfordulhat, hogy az ökonométer ellentmondást konstruál ott is, ahol valóságban ilyen nincs.

A baj akkor kezdődik, amikor az ökonométer más értelemben kezdi használni az érték fogalmát, mint a politökonómus, de azt hiszi, hogy még mindig egy nyelven beszélnek.

A cikk bevezetőjéből is (309—310. l.) és összefoglalásából is (322—323. l.), valamint mindabból, ami köztük van, számomra világosan kitűnik,

* Bródy András: Az értéknagyságról. Közgazdasági Szemle, 1979. 3. sz.

hogy Bródynál az érték a mérés, a statisztikai összehasonlítás, ÁKM-ek segítségével való tervezés kategóriája. „Mégis gyakran szükséges volna az értékrendszert, azaz a gazdasági mértékrendszert úgy elképzelni vagy megalkotni, hogy az helytől és időtől függetlenül alkalmas legyen a mérésre. Ha ugyanis nem lehet két időpont vagy két ország értékmutatóit közvetlenül összemérni, akkor mértékrendszerünk még tökéletlen és nem teljes." (309. l.)

„A térbeli összehasonlítás úgy vélem gyakorlatilag már megoldható vagy majdnem megoldható. Ahogy egy nemzeti értékrendszer arányai elemezhetők a nemzeti ÁKM segítségével, úgy közel vagyunk ahhoz, hogy a világpiaci árak mögött megbúvó világpiaci értékeket egy világméretű statisztikai táblázat segítségével kiszámíthassuk." (323. l.)

A politökonómus számára az érték az ár szubsztanciája, mely *végső soron*, de korántsem egyedül és közvetlenül az ármozgások és árkülönbségek meghatározója; az árrendszer pedig a munka és a munkatermékek társadalmi, sőt nemzetközi méretű elosztásának és újraelosztásának eszköze.

A fogalom értelmezése kapcsán kell kitérnem arra a polémiára is, amit Bródy Erdős Péterrel szemben folytat. (316—317. l.)

Bródy sajnálatos módon félreérti, és ezért félreértelmezi Erdős Pétert. Erdős Péter régen ismert — és a legújabb könyvében is kifejtett — gondolatmenete a következő. A polgári gazdaságtan (határhaszon elmélet, indifferenciafelületekről szóló tanítás stb. de még a költségelmélet is) egész mást ért értéken, mint mi marxisták. Ám nincs értelme — folytatódik a gondolatmenet — azon vitatkozni a polgárokkal, hogy miért nem azt nevezik értéknek, amit mi. Nem a terminológiát, hanem a munkaérték-elméletet kell megvédeni. Mert egyébként mindenki olyan elnevezést használ, amihez kedve van, illetve az adott elnevezést arra a jelenségre alkalmazza, amire akarja.

Ezt az álláspontot fejezik ki az Erdős Péter könyvében található citátumok is; például a Malthus—Ricardo vitával kapcsolatban is. Vagyis eszerint a csereértéket meghatározó centrum — természetesen — objektíven létezett felfedezése előtt is; és a felfedezése után keresztelték el értéknek a jelenséget. De elnevezhettük volna másnak is és ez a dolog lényegén mit sem változtatna. Elég nehéz ezeket a szavakat félreértelmezni. „...nem szabad úgy tennünk, mintha objektív *logikai* érvekkel eldönthető lenne, melyik fogalmat kell és melyiket nem szabad a jövőben *valaminő adott szóval* illetni." (Idézi Bródy András, 316. l. Kiemelés tőlem — H. R.) „E vita — helyesen — nem akörül forgott, hogy *mi* az érték, hanem akörül, hogy mi az a valami, aminek az érték — a reálcsereérték — *elnevezést* helyes adni." (Idézi Bródy András, 316. l.) (Ez utóbbi idézetben — a gyengébbek kedvéért — maga Erdős húzza alá a lényeget.) Nos, ez valami egészen más, mint az a vád, hogy Erdős Péter szerint az érték csak fikció, az érték csak definíciója által jön létre. Azt gondolom, hogy Erdős idézett gondolatmenete felel meg az alkotó tudomány igényeinek, s különbözik az elnevezéseken rágódó skolasztikától. Jóllehet, az elnevezésnek is megvan a maga jelentősége (különösen ha már kialakult szóhasználatról van szó). Az elnevezés azonban mégiscsak másodlagos a valóság feltárásához képest; az előbbi az utóbbi eszköze.

Az eddig kifejezettekhez tegyük még hozzá a következőket. Az elnevezés körüli vita azért is skolasztikus, mert a különféle tudományágak

egészen más jelenségeket illetnek ugyanazzal a névvel. A fizikus és a biokémikus nyilván sohasem fog vitatkozni azon, hogy a másik miért nem azt érti a plazmán, amit ő. Értéken is egészen mást ért a matematika, az etika, az esztétika, a szociológia stb.

Nem azonos az ökonometria és a politökonómia értékfogalma sem. Bródy András koncepciójának egyik alapvető hibáját éppen abban látom, hogy ezt a különbséget nem veszi észre; s az ökonometria értékfogalmát akarja ráerőszakolni a politikai gazdaságtanra. Bródy értékfogalma nem, vagy legalábbis nem teljesen azonos a marxi politikai gazdaságtan értékfogalmával. A különbséget ez esetben persze nehezebb is észrevenni, mert Bródy marxista ökonométerre, s ebből is következően az ő fogalma rokon a marxi politökonómia értékfogalmával, sőt igen sokszor át is fedi azt.

Bródy számára az érték elsődlegesen a mérés eszköze; az értékkel kapcsolatos problémák a mérés problémái. Tehát számára az értékfogalom társadalmilag semleges, technikai fogalom. Olyan kategória, mint például a méter, amelynek elfogadása és alkalmazása független világnézettől, osztályállásponttól. Ezért analóg Bródy számára az érték fogalma körüli vita a fizika fejletlen állapotával. Csakhogy a politikai gazdaságtan társadalomtudomány; az hogy a különféle irányzatok hogyan definiálják az értékfogalmat meghatározott világnézetet és osztályálláspontot fejez ki. Következésképpen a közgazdaságtudomány sohasem fog odáig „fejlődni", hogy a modern polgári elmélet és a marxizmus ugyanazt értse értéken.[1]

Az érték és a gazdasági mérés

Bródy a marxi értékfogalmat a gazdasági mérések — összemérések — egyetemes, abszolút eszközévé kívánja tenni. Mindannyian a saját tapasztalatunkból tudjuk, hogy milyen nehézségekbe ütközünk, amikor idősorokkal vagy nemzetközi keresztmetszetekkel dolgozunk. Gondokat okoznak a struktúraváltozások, illetve különbségek. E gondokat tetézik a nemzeti valutákban való számolásból fakadó ellentmondások a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban. Minél nagyobbak a változások és különbségek, annál nagyobbak a mérés nehézségei, a mérés során felbukkanó ellentmondások. Bródy András azt gondolja, hogy ezek a nehézségek és ellentmondások kiküszöbölhetők, ha a mérésben az abszolút érték kategóriáját alkalmazzuk. Még az indexszámítás módszerét is száműzhetőnek tartja. Kétségtelen, hogy a munkában való mérésnek és összemérésnek megvan a maga létjogosultsága. Csakhogy a munkában való mérés nem azonos az értékfogalom általánosításával; továbbá nem helyettesíti, mert nem helyettesítheti a mérés más eszközeit, módszereit.

— A marxi értékelméletnek valóban immanens része az a tétel, hogy az érték abszolút és nem csak relatív fogalom. Abszolút fogalom abban az értelemben, hogy az értékarányok mögött az egyes árufajták abszolút értéknagyságát mutatja fel; s az érték szubsztanciáját az egyes árufajták előállításához szükséges munkamennyiségben találja meg.

[1] Érdekes jelenség, hogy az ún. új baloldal — a közgazdaságtant szociológiai ihletéssel megközelítve — a két tudomány számára azonos értékfogalmat követel. Ezért cserélték fel képviselői a marxi értékelméletet a határhaszon-elmélettel. Az utóbbi koncepciójában — a szociológiához hasonlóan — szubjektív *értékelés* áll a középpontban.

De csak ebben az értelemben abszolút az érték fogalma. Nem létezik azonban tértől és időtől független értéknagyság; ebben az értelemben tehát nem tekinthetjük abszolútnak az értéket. Elméletileg is, gyakorlatilag is alapvető fontosságú az, hogy az értéknagyság nem független tértől és időtől. A politikai gazdaságtan számára ugyanis az érték *nem a mérés* eszköze, hanem az árak centrumának *végső* meghatározója. Az értékelmélet nem ökonometriai teória, hanem — az árutermelés viszonyai között — a munka nemzeti és nemzetközi méretű elosztásának és újraelosztásának az elmélete.

— Megvan a maga létjogosultsága és fontossága annak, hogy a munkák abszolút nagyságát mérjük össze időben és térben. (Ez azonban nem az értéknek összemérése.) Lényeges, hogy egy-egy társadalom különféle időszakokban és különféle országok egyidejűleg mennyi munkát fordítanak összesen, illetve egy főre vagy egy keresőre számítva, például a nemzeti jövedelem termelésére; hogyan oszlik meg az összmunka ágazatok között stb.

Csakhogy a munkák mérése, összemérése nem univerzális mérési módszer, nem helyettesíthet más mérési módszereket. Nem teszi, mert nem teheti feleslegessé az indexszámításokat. (Vö. Bródy cikk 17. lapjával.) Az indexszámítások bírálatának könyvtárnyi irodalma van. (E vitacikk szerzője is részletesen foglalkozott az indexszámítások természetével, ellentmondásaival.) És mégis: eddig még senki sem talált ki (könnyen lehet: nem is fog kitalálni) jobb általános eszközt azoknak a jelenségeknek a mérésére, amelyek esetében az indexszámítást alkalmazzuk. Ez a jelenségvilág a volumenek világa. Az idősorok elemzésében alapvető kérdés: hogyan változik a nemzeti jövedelem volumene, az egy főre jutó reáljövedelem stb. Volumenük alakulása távolról sem azonos azzal, hogyan változott a nemzeti jövedelemben megtestesült munkamennyiség, mennyi munkát „fogyasztott" a lakosság egy főre számítva stb. Könnyen lehetséges, hogy a reáljövedelem (reálfogyasztás) növekedésével párhuzamosan *csökken* az egy főre jutó munkaidő, illetve munkamennyiség-fogyasztás. Ugyanígy: a komparatív nemzetközi vizsgálatokban alapvető kérdés: hogyan különböznek az egyes nemzetek az egy főre jutó reáljövedelem (reálfogyasztás) tekintetében. Sehogyan sem helyettesítheti ezt az összehasonlítást az adott nemzetek által felhasznált munkaórák összemérése. Ebben a relációban is igaz: nemcsak e különbség mértéke térhet el, hanem az eltérés előjele is ellentétes lehet.

Érték és csereérték

Bródy András koncepciójának további alapvető hibája, hogy az *árat*, a *csereértéket* nála *egyetlen tényező*, ti. a munka határozza meg, sőt az érték- és a csereérték-fogalmakat azonosnak tekinti. Cikkében ilyesfajta megfogalmazások utalnak erre: „Ha ugyanis a második tételt az egy időben és helyen létező különféle termékek értékére, tehát csereértékeire próbáljuk alkalmazni, akkor a következő logikai buktatót találjuk: Ha a termelékenység változása nem változtatja meg az áruegység értékét akkor az egyes áruk átlagos cserearányai sem változhatnak meg. Ez nyilvánvalóan ellentmond a tapasztalatnak." (313. l.) Fel sem merül az érték és a csereérték inkongruenciája, holott ez az értékfogalom marxi kifejtésének conditio sine qua non-ja. De a modern kapitalizmus és szocializmus értékviszonyainak, azaz áruviszonyainak rendszere sem létezhet az értékkel (vagy bármilyen árcentrum-

mal, akár a termelési árral is) rendszeresen és általánosan kongruens árakkal. Bródynál tehát az egyszerű árutermelés sohasem volt, legabsztraktabb modellje nemcsak a valósággal keveredik össze, hanem azokkal a modellekkel is, amelyeket az absztrakció „alacsonyabb" fokán állítottunk fel és amelyek ennélfogva közelebb állnak a valósághoz.

Az előbb említettekből következően Bródy cikkében nem válik el az érték a mindenkori árcentrumtól. Pedig a tőkés árutermelés absztrakt modelljében az árcentrum a termelési ár. A termelési árak arányai változhatnak — például a tőke értékösszetételének módosulása következtében — anélkül, hogy (legalábbis: ceteris paribus) az értékarányok változtak volna. Megváltozik az értéktöbblet iparágak szerinti eloszlása. A tőkés viszonyok fejlődésével (monopolkapitalizmus, állami monopolkapitalizmus) az árcentrum anélkül módosul, hogy az értékarányok változását (ti. a centrummal azonos arányú, sőt irányú változását) kellene feltételeznünk. Közismert az is, hogy a szocialista állam — bizonyos korlátokkal — maga választja meg az árak centrumát; áttérhet egyik fajta centrumról egy másikra stb.

Nyilvánvaló, hogy a centrummódosításból következő árarányváltozásoknak semmi közük az értékarány-változásokhoz. Ami ténylegesen módosul az a jövedelemelosztás rendszere.

Mindebből következik: fontos kérdés, hogyan tér el az árcentrum az értéktől, s hogyan térnek el az árak az árcentrumtól. Vagyis hogyan osztódik el az érték és az értéktöbblet hosszú és rövid távon. Hiba azonban e kategóriák azonosítása; s még súlyosabb tévedés, ha az áralakulással akarjuk verifikálni az érték alakulását.

Voltaképpen ez utóbbi megközelítéssel rokon az egységes piaci ár feltételezése is. Az egységes piaci ár kialakulása ténylegesen létező tendencia. Ugyanilyen fontos tendencia azonban az egységes ár megbomlása. Enélkül a piac nem működhet. Erre a problémára azonban még visszatérek.

Nemzeti és nemzetközi érték

Ugyancsak más megközelítést igényel a nemzetek termelékenységkülönbsége egyfelől politökonómiai, sőt általában közgazdasági nézőpontból, és megint mást ökonometriai szempontból. (A nemzeten belüli és a nemzetek közötti termelékenységkülönbség a cikkben tárgyalt egyik alapkérdés!) Bródy András az általános mérés eszközét keresi és ezért törekszik a tértől és időtől független abszolút érték fogalmának a megalkotására. Úgy gondolom ez az oka annak is, hogy Bródy ténylegesen nem tulajdonít a drámai valóságnak megfelelő jelentőséget egyfelől az egyéni érték és a társadalmi érték különbségeinek, másfelől a nemzeti érték és a nemzetközi érték különbségeinek. Nem vagyok egészen biztos benne, de úgy vélem, hogy ezért lát Bródy ellentmondást Marx különféle értéknagyság-meghatározásai között. Az pedig meggyőződésem, hogy hibás (az előbbieknek megfelelő!) ama tézis, amely szerint a nemzeti érték jelentősége a nemzetközi értékhez képest csökkent: „...a világpiac létrejöttével és az árucsere valóban világméretűvé válásával (pontosabban: az egész emberiségnek a munkamegosztásban való tényleges bevonásával, ami azonban ma még korántsem befejezett folyamat), valamely kitüntetett nemzeti értékrendszer már nem lehet az a kitüntetett és mérvadó mértékrendszer, mint a klasszikus kapi-

talizmus korában". (321 l.) A nemzet jóléte, gazdagsága, valamint a komparatív előnyök (és hátrányok) változatlanul a nemzeti érték által determináltak. (És megnőtt, sőt tovább növekszik a nem kompetitív tercier szektor részaránya!) Ebben az értelemben tehát léteznek egymás mellett különféle nemzeti értékek, miközben valóban tendencia mutatkozik ezek univerzális értékké való redukálódására. Ez a tendencia azonban nem azonos a nemzeti érték jelentőségének csökkenésével! Külön megvizsgálandó probléma: a nemzetközi értéket tényleg a nemzeti értékek átlaga szabja meg, vagy egy, illetve egynéhány ország nemzeti értékének „kitüntetett szerepe" van-e nemzetközi érték meghatározásában.

Az értékváltozás és az árváltozás dinamikája

A cikk egy rendkívül érdekes (és ez az igazi értéke), a politikai gazdaságtan művelői által valóban elhanyagolt, vagy inkább észre sem vett problémát feszeget. Nevezetesen az értékváltozás és az árváltozás *dinamikáját* a termelékenység növekedésével összefüggésben.

Szokásos megközelítésük valóban komparatív, statikus. Összehasonlítunk két (vagy több) állapotot, idősorban vagy keresztmetszetileg. Megállapítjuk, hogy az összehasonlított állapotban különbözik a termelékenység és különböznek az árak, és következtetéseket vonunk le az érték *különbségére* vonatkozóan. A termelékenységváltozás azonban — amint azt Bródy András helyesen hangsúlyozza — *folyamat*. Folyamat az ár megváltozása is. És sohasem válaszolunk arra a kérdésre — sőt magát a kérdést sem tesszük fel —, hogyan változik az érték ebben a folyamatban, *hogyan jut el* az egyik állapottól a másikig. Ezt a kérdést fogalmazza meg Bródy, s igyekszik rá válaszolni. Külön figyelmet érdemel mint probléma: a termelési folyamatok időbeli eltolódása egy-egy iparágon belül. (311—312. l.)

A hibát azonban ennek az értékes gondolatnak a kifejtésében megintcsak az érték és az ár összekeverése okozza. Valóban nagyon fontos lenne tanulmányozni, hogy az új, termelékenyebb eljárással gyártott termékeknek mi az a kritikus tömege, helyesebben aránya, amelynél az árcsökkenés bekövetkezik, s milyen ponton válik az új technika az ár közvetlen meghatározójává (tűnik el az extraprofit). Különösen érdekes mindez a világpiacon. További kérdés: többé-kevésbé folyamatos-e az árcsökkenés az új technika elterjedésének időszakában, vagy inkább az árgörbe törésekkel jellemezhető.

Ám, ha ismernénk is az áralakulásnak az említett kérdésekkel összefüggő törvényszerűségeit, még semmit sem tudnánk az érték alakulásáról. Éppen az ár és az érték inkongruenciája miatt nem tudnánk semmit. Teljesen hibátlan elméleti konstrukció lehet például a következő: az érték az átlagmunka csökkenésével folyamatosan zsugorodik, az ár azonban szakaszosan csökken, tehát időről időre az érték fölött marad. (Ez esetben az extraprofitnak legalábbis egyik forrása az ár és az érték különbsége.) Mert miféle tapasztalatnak mond ellent, hogy a csereérték változik, az érték pedig nem? (313. l.) Vagy éppenséggel fordítva. Valójában azonban helyesnek látszik — s ez felel meg a marxi gondolatnak is —, hogy az érték is csak bizonyos mennyiségi felhalmozódások után zuhan. Ám semmi okunk

annak feltételezésére, hogy az érték- és az áralakulásnak lépcsőzetes vonalai identikusak lennének.

Mert, ha a kereslet szerkezeti változásait is figyelembe vesszük, akkor bizony gyakori, hogy adott termék kereslete nagyobb arányban nő, mint a terméket előállító munka termelékenysége, tehát — az erőforrások adott allokációja esetén — az érték csökkenésével egyidejűleg az ár emelkedik. (Most nem inflációs áremelkedésre gondolok.) Bródy annak az absztrakciónak is foglyává vált, amely az értékek és árak alakulását vizsgálva nem különbözteti meg az egyes javak keresletének ár- és jövedelem- (jövedelmezőség-) rugalmasságát. Ezért lógnak ki nála azok a nem is olyan ritka esetek, amelyekben a megnövekedett keresletet csak drágább technikával, magasabb termékértékkel tudják kielégíteni. (319. l.) Pedig ezt a „figurát" már A. Smith is ismeri!

Itt kap jelentőséget az is — amint erre már utaltam —, hogy Bródy valóságként fogadja el az egységes ár absztrakcióját. Holott a piac mechanizmusa eleve feltételezi, az ún. tökéletlen piac pedig még általánosabbá teszi, hogy miközben tendencia van az egységes ár kialakulására, ellentendencia is létezik ennek megbontására. Ez igaz a tőzsdei cikkekre is (sőt a valuták piacára is — enélkül nincs arbitrázs!); nem is beszélve az össze nem (vagy csak nehezen) hasonlítható termékek (például gépek) áráról. Minden külkereskedő tudja, hogy az árak relációnként különbözhetnek. Éppen a technikai változások idején szabályszerű az árverseny nyomán létrejövő árdifferenciálódás. Itt is fel lehet tenni az érdekes kérdést: milyen mértékű árkülönbségeket fogad el a piac és mennyi ideig, az egységes ár folyamatosan vagy lépcsőzetesen alakul-e ki stb. De a lényeg itt is: a nem egységes ár egyfelől az árak és értékek eltérését, másfelől az egyéni (nemzeti) értékek különbségeit mutatja.

Mindez azonban teljesen más probléma, mint a termelékenység szempontjából keresztmetszetileg vagy időben különböző állapotok statisztikai mérésének a feladata.

Az érték dinamikájának megmutatására az áralakulást magyarázó elmélettől eltérő konstrukciót kell létrehozni. Az előbbinek elméletileg hibátlannak, egész elméletünkhöz képest ellentmondásmentesnek kell lennie. Nem szabad a gyakorlattal sem ellentmondásba kerülnie. Ez a gyakorlat azonban nem pusztán az áralakulás gyakorlata! Lehet, hogy Bródy engem is szubjektív idealistának fog bélyegezni, de az ár és az érték inkongruenciája miatt nem lehet és nem is szabad az értéklépcső (vagy a monoton csökkenő értékgörbe) konstrukcióját az áralakulás szabályszerűségeivel verifikálni.

Az árváltozás mechanizmusa

A cikkben vizsgált fő ellentmondást Bródy András egy sajátos aspektusból, az *érvényesülési mechanizmus* oldaláról fogalmazza meg „Az extraértéktöbblet" című fejezetben. (314—315. l.) Én erről az oldalról sem látok ellentmondást. A valóságos ármozgás alapján nem tudunk meg semmit arról, hogy melyik eset, vagy az eseteknek milyen kombinációja a valódi az értékmozgásban. Mert csak a legabsztraktabb modellben igaz, hogy az ár az érték csökkenésével automatikusan süllyed. A valóságban: a termelékenység emelkedésének a *kereslet növekedését meghaladó* kínálatnövekedést

kell eredményeznie ahhoz, hogy az ár *egyáltalán* csökkenjen. Ha a kínálat — a kereslet rugalmasságát is figyelembe véve — nem nő a keresletthez képest megfelelő arányban, akkor az adott jószág termelői — legalábbis ideiglenes — monopolhelyzetbe kerülnek. Ezt a monopolhelyzetet megtörheti a tőkeáramlás, s az *annak nyomán* bekövetkező kínálatnövekedés. Vagyis az ár- és értékalakulás kapcsolata nem magyarázható csak az iparágon belüli versennyel. (Ha a tőkeáramlás valamely okból nem elég erőteljes, akkor a monopolhelyzet tartós.)

Egészen más dolog az, hogy valóban legalább kétféle mechanizmus létezik a termelékenység és az áralakulás viszonyával összefüggésben. Az egyik: a kereslet megnő a kínálathoz képest, felhajtja az árat és ezzel a kínálat növekedését váltja ki. Ez utóbbinak egyik útja a technika fejlesztése, a termelékenység növelése. A termelékenység növekedésével az érték feltétlenül csökken (tegyük fel, hogy minden termelőnél azonos arányban nőtt a termelékenység), de az ár csökkenésének a ténye, s még inkább a mértéke teljesen bizonytalan. A másik: a kezdeményezés a kínálat oldaláról indul ki: az iparágon belüli konkurrencia technikai fejlesztésre, termelékenységnövelésre késztet. Ez esetben valóban kiindulhatunk a változatlan keresletből (változatlan pénzösszegből). Ha a fejlesztés kínálatnövekedéssel jár együtt, márpedig ez a szabályszerű (és a kínálatnövekmény nagyobb a piac érzékelési küszöbénél), akkor a következmény az ár csökkenése. Szigorúan az iparágon belül maradva azonban ez esetben sincs semmi garancia arra, hogy az ár éppen az értékkel arányosan csökken. (Még ekkor is lehetséges: a kereslet árrugalmassága olyan nagy, hogy a második lépésben emelkedik az ár.)

„Lehetséges azonban, hogy a két tétel mégsem olyan ellentmondó, mint ahogyan véljük — s akkor a valóságos ármozgás (és a mögötte megbúvó értékmozgás) magyarázható volna a két tétel alapján kibontakozó kétfajta mechanizmus valamilyen keverékének érvényesülésével." (315. l.) Ez a kétféle mechanizmus azonban nem kétféle tételnek felel meg, nem a definíciójuk által jönnek létre; hanem mindkettő egymás mellett létezik, párhuzamosan működik. A kétféle mechanizmus kétféle gazdasági folyamatot fejez ki.

E mechanizmusok vizsgálata nélkül a marxi értékelmélet végső következtetései hittételekké válnak (hiszen, mert képtelenség) és könnyű bennük ellentmondásokat találni.

Eltűnik-e a felhalmozás?

Furcsa gondolatmenet található a cikk 321. lapján. Lényege röviden a következő: A társadalom az abszolút intenzív fejlődés felé halad, vagyis nem nő a társadalmi újratermelési folyamatban kifejtett összmunkamennyiség. Tendencia mutatkozik arra, hogy eltűnjék az értékbeni felhalmozás, s ezzel el is tűnik az abszolút értéknagyság problémája, s vele együtt eltűnhet a kizsákmányolás kategóriája is. Továbbá: a fejlődés egyben afelé visz, hogy a nemzeti jövedelem volumenének növekedése is megszűnik; a nemzeti jövedelem a fogyasztási alappal válik azonossá, mennyiségileg nem nő, legfeljebb minőségében javul. Az akkumuláció mint használatiérték-kategória is eltűnik. A minőségjavulást a pótlási alap is biztosíthatja.

Nem is azért bírálom most elsősorban ezt a gondolatmenetet, mert a

zéró növekedés című nemzetközi horderejű zagyvaságot sugallja. Észrevételeim a következők: Vegyük először szemügyre az abszolút intenzív növekedés esetét!

— Óriási különbség van aközött, hogy a nemzeti jövedelem volumene nő, de a benne megtestesülő új érték nem, mert nincs több foglalkoztatható munkaerő (és hogy ne legyen ellenvetés: a munka átlagos bonyolultsága sem nő) és a zéró növekedés feltételezése között.

Bródy András lényegében azonosítja az akkumulációt az új érték felhalmozódásával. Ezért nála logikus, hogy tisztán intenzív fejlődés esetén eltűnik a kizsákmányolás. (Pontosabban a kizsákmányolás redukálódik a tőkés fogyasztásra. Az előbbinek azonban nem az utóbbi, hanem éppen az értéktöbblet, a többlettermék tőkésítése a lényege.) Csakhogy a valóságban nem tűnik el sem a felhalmozás, a szükséges- és többletmunka általában, sem pedig — a tőkés viszonyok között — a kizsákmányolás. Az értéktöbblet, a profit elsősorban reálfogalom: felhalmozás és a tőkés fogyasztás. (Most figyelmen kívül hagyom a reálprofiton *felüli* pénzprofitot.) Tőkés kizsákmányolás egyébként akkor is van, ha a felhalmozás valamely tőkés iparágban vagy országban a stagnációs időszakokban csökken. De itt nem is erről van szó!

— Az abszolút értéknagyság, vagy inkább a termelékenység abszolút nagyságának problémái a reallokáció szempontjából nem tűnnek el. A relatív értékarányokat, pontosabban relatív termelékenységi arányokat az szabja meg, hogy az egyes ágazatokban külön-külön hogyan alakul a termelékenység abszolút színvonala. Azért helyesbítek — érték, illetve termelékenység —, mert a tervgazdálkodásban igen fontos ágazatok ténylegesen nem árutermelők, tehát nem értéktermelők. A társadalmi összmunkán való osztozkodásban ezek az ágazatok is részt vesznek, s az elosztás mértékét az is befolyásolja, hogyan alakul ezekben a termelékenység abszolút nagysága. Nem tűnik el az a probléma sem, hogy összesen mennyi munka áll a társadalom rendelkezésére, s hogyan változik a rendelkezésre álló munkamennyiség például demográfiai okokból.

— Fordítsuk most figyelmünket a zéró növekedés tézisére. Amíg valóban van tendencia az abszolút intenzív fejlődésre, legalábbis a gazdasági fejlettség bizonyos szintjén túl; addig semmiféle tendencia nincs a zéró növekedéshez való közelítésre. Aki akár a szocialista országok, akár a harmadik világ országainak társadalmi és gazdasági problémáit csak kicsit is ismeri, mosolyog vagy bosszankodik (ki-ki vérmérséklete szerint) a zéró növekedés ötletén. Akkor is ezt tenné, ha a legfejlettebb tőkésországoknak eszükbe jutna, hogy kövessék a zérónövekedés apostolainak tanácsát. (Az országok jelentős részében még az egy főre jutó fogyasztás változatlan színvonalán való tartása is számottevő nemzetijövedelem-növekedést feltételez, a népesség gyors növekedése miatt.)

Ám, ha egy pillanatra el is fogadjuk a zéró növekedés feltevését, akkor sem evidens a felhalmozásnak mint reálkategóriának az eltűnése. Csak elvont lehetőség, hogy a pótlási alap, ezen belül az amortizációs alap elegendő a minőségi javításra. A tapasztalat azonban mást mutat. Az újratermelés teljes folyamatát érintő, s végül a fogyasztási javakban megmutatkozó minőségjavításra rendszerint nem elegendő a meglevő termelési alapok változatlan szintű pótlása, felújítása, hanem általában ehhez is bővítésre van szükség. A nemzeti jövedelem ebben az esetben is megoszlik fogyasztásra

és minőségi fejlesztést biztosító felhalmozásra. Vagyis a zéró növekedésnek kiinduló hipotézisként való elfogadása sem bizonyítja, legfeljebb egy lehetőségként megengedi a felhalmozásnak mint volumenkategóriának az eltűnését.

Értéknagyság és a munkaerő értékének a nagysága

Van a cikknek egy — a cikk egészén végighúzódó, az egyéb koncepciókkal láthatóan szerves egységet alkotó — gondolatsora, amelynek elméleti alapjai eléggé homályban maradnak. Nem akarván inszinuálni — ezzel kapcsolatban csak bizonytalankodó megjegyzéseket tehetek. Ahogyan én értem a gondolatot, de lehet hogy rosszul értem. (Esetleg nem csak az olvasó a ludas ebben.)

A 317—318. lapon kezdődő matematikai elemzésben még csak azt veti fel Bródy, hogy a termékek (ágazatok) egybevetésekor az átlagmunkaórákban való számolás az „egy liba egy ló" módszerével azonosítható. „...az órában vagy munkaévben (létszámban) mért munkaidő nyilván különböző termelékenységű, bonyolultságú és intenzitású munkát vesz egy kalap alá". (318. l.) Viszont a bérekkel való számolás már tükrözheti a munkák bonyolultságának költségeit. Eddig rendben is van. Bár a népgazdasági munkaerőmérlegben végül is azt kell megmondani, hogy hány ember és hány óra jut az egyik ágazatba és mennyi a másikba. Más részletezés — bár igen fontos részletezés — a szakképzettségi struktúra szerinti bontás. De ami implicit: *arányos-e* az értéktermelő képesség a bérkülönbségekkel? (Most nem a helytelen bérmegállapításokra gondolok. (319. l.) Az is kérdés, hogy a munkaerőpiaci viszonyokat tükröző bérarányok hibásak-e.) A tényleges probléma azonban a következő. Az értéktermelő képesség akkor arányos a munkabérrel, ha *a)* az iparáganként, foglalkozásonként, szakképzettségi kategóriánként stb. kiegyenlített az értéktöbbletráta és *b)* ugyanazokban a relációkban a munkabér azonos a munkerő értékével. Ezeket az egyszerűsítő feltevéseket elvont modellekben alkalmazzuk. Bródy András azonban ismét ténynek tekinti a szokásos absztrakciókat. Semmi okunk azonban annak feltételezésére, hogy ezek a valóságban is érvényesülnek. Éppen ellenkezőleg!

Most értem el addig a pontig, amelytől kezdve számomra nem egészen világos a koncepció. Főként a 320. és 321. lapon úgy tűnhet, hogy a bér nem segédeszköz a munka bonyolultsági különbségeinek a kifejezésére, hanem a munkaerő értéke válik az érték meghatározójává. Akár ezt gondolja Bródy, akár az ellenkezőjét, világosan kellett volna gondolatát kifejtenie. Így az olvasó akaratlanul is a szerzőétől eltérő értelmet adhat a szövegnek.

A következő gondolatkör azt valószínűsíti, nem puszta inszinuáció, hogy Bródy az értéket a munkaerő értékével határozza meg. E gondolatkör a kizsákmányolás fokának alakulásával foglalkozik.

A cikk a 320. lapon egy szillogizmus két premisszáját fogalmazza meg. „Mármost két tény körülbelül megállapítható a rendelkezésre álló történeti-statisztikai idősorokból: (1) a létfenntartási cikkek előállításának termelékenysége, óvatos becsléssel (szerény évi 2 százalékos technikai fejlődéssel számolva) kb. 8—10-szeresére emelkedett Marx kora óta; (2) a szükséges és a többletmunka viszonya ugyanakkor azonban nem változott az akkori mintegy 1 : 1-ről 0,1 : 1,9-re. A jelenlegi számítások szerint a kizsákmá-

nyolás rátája a fejlett tőkésállamokban a 19. század folyamán ugyan valószínűleg némileg emelkedett, de ismét csökkenni kezdett a 20. század későbbi éveiben, s jelenleg legfeljebb jelentéktelenül magasabb (de talán még alacsonyabb is) mint Marx korában volt." Ahelyett hogy a két tényből következtetést vonna le, ellentmondást keres közöttük. Eltekintve attól, hogy nem ismerem az értéktöbbletráta szekuláris alakulására vonatkozó számítások tartalmát — de éppen ezért elfogadva azokat — e két tételből csak annyi következik, hogy a munkások fogyasztásának volumene olyan arányban nőtt, amilyenben a munkások által fogyasztott cikkek értéke csökkent, s a munkásfogyasztással arányosan nőtt a felhalmozás plusz a tőkés fogyasztás volumene. Ezért maradt változatlanul a munkaerő értéke, s nem azért mert termelékenyebben „állítják elő". Amíg a közönséges áru értéke valóban fordítottan arányos az őket előállító munka termelékenységével, addig a munkaerőáru értékére szabály szerint nem fordítottan arányos a fogyasztási cikkek értékével. Kivétel az a szélső eset, amelyben a munkásfogyasztás változatlan. Ez azonban nem felel meg a történelmi valóságnak, a kapitalizmus természetének. Sőt az is lehet, hogy a munkaerőáru értéke változatlan. Történelmi tendenciában a munkásfogyasztás nem nő arányosan a fogyasztási javak értékcsökkenésével. (Ez a politikai gazdaságtan egyik alaptétele.) Az ismertetett számításokból nem szükségszerűen következik a munkaerő értékének változatlansága. A homályos, de a tendenciát meghatározó szakasz: a huszadik század első fele. A harmincas években nem felhalmozásnövekedés, hanem -csökkenés, s ezzel együtt profitráta- és értéktöbbletráta-süllyedés ment végbe; a foglalkoztatott munkások munkaerejének értéke nőhetett is, de az összmunkásság fogyasztása csökkent. További kérdés: Hol számolja el Bródy András a két világháború hadi felhalmozását, s a második világháború utáni — megnövekedett — állammonopolista felhalmozást?

★

Összegezve. A marxista politikai gazdaságtan kategóriái, tendenciái és törvényei pontosításához, új oldalaiknak feltárásához, világosabbá tételeikhez jelentős segítséget nyújthat az ökonometria egzakt, kvantitatív szemlélete. A politökonómia és az ökonometria fogalmainak összekeverése, az előbbieknek a mérés feladataira való leszűkítése és elszegényesítése azonban csak zűrzavart okozhat.

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei új sorozatának alábbi kötetei jelentek meg:

8. sz. Benet Iván: Az agrár-ipari komplexum elméleti kérdései (Szerk. Vargha László)
9. sz. Gara Judit: A szociálpolitika fejlődéstörténete a kapitalizmusban
10. sz. Vita élelmiszer-gazdaságunk fejlesztéséről (Szerk. Laczó Ferenc)

Egy-egy kötet ára 30,— Ft

A kiadványt az érdeklődők postán megkapják, ha árát az MTA Közgazdaságtudományi Intézete MNB 232-90171-7925 sz. számlájára befizetik.

Az éves vállalati tervezés folyamata a megváltozott döntési viszonyok között

(A KÉV-METRÓ Vállalat példáján)

A vállalat népgazdaságba való beilleszkedésének, fejlesztésének és gazdálkodásának meghatározó dokumentuma a vállalati terv.

A népgazdasági tervezésről szóló 1972. évi VII. törvény középtávú, valamint éves terv készítésére kötelezi a tanácsokat és a gazdálkodó szervezeteket, utóbbiak között a vállalatokat. E kötelezettséget a népgazdasági tervek megvalósítása érdekében írja elő, s rögzíti a tervkészítő szervek tervezés során folytatott kölcsönös együttműködésének a szükségességét is. A tervtörvény végrehajtására a határozat a tervezés módszereinek megállapítását a tervezést végző gazdálkodó szervezetek hatáskörébe utalja.

Az állami vállalatokról az országgyűlés 1977-ben törvényt fogadott el. Ez szintén előírja, hogy a vállalat köteles tervet készíteni. *A vállalati tervnek összhangban kell állnia a népgazdaság terveiben foglalt célokkal és emellett figyelembe kell vennie a vállalati dolgozók közösségének érdekeit is.* A törvény a tervezést a vállalat egyszemélyi felelős vezetőjének, az igazgatónak a feladatai közé sorolja.

A vállalati tervezés munkamenetében az utóbbi évek során az egyik leglényegesebb változást a Minisztertanács és a SZOT elnökségének 1018/1977. sz. együttes határozata jelenti. Ez a vállalatok vezetői számára előírja, hogy irányító (tervező-szervező-ellenőrző stb.) munkájukban fokozottan támaszkodjanak a dolgozók közösségére, s a dolgozókat a vállalati ügyekbe — elsősorban az üzemi demokrácia fórumainak rendszeres működtetése útján — vonják be. A határozat megvalósítása az üzemi demokrácia korábbi fórumainak és azok jogainak kiterjesztésével is jár, és a korábbiaknál több törődést kíván a vállalati vezetőktől.

E törvények szellemében vállalatunknál fokozott figyelmet fordítottunk a tervezésre és a tervezés módszereinek tökéletesítésére. Törekedtünk ösztönző, előremutató, tartalékokat feltáró, pontosabban szólva irányító szerepének érvényesítésére, a népgazdasági és ágazati tervekkel való összehangolására, a partnervállalatokkal való egyeztetésre. Alkalmaztuk arra, hogy felmérjük céljaink és eszközeink — vagy más szóval, vállalkozási készségünk és képességünk — összhangjának viszonyát és a hiányzó összhangot idejekorán megteremtsük akkor is, ha az nem csupán vállalati intézkedéseken múlik.

Vállalatunk sajátos közegben működik. *Tevékenységünk jelentős része* — jelenleg *mintegy a fele* — kizárólag *a budapesti metróépítéshez kapcsolódik.* Feladataink másik részét az országos közlekedésfejlesztésből, ipari rekonstrukcióból, lakásépítés céljait szolgáló közmű- és mélyépítésből ránk háruló munkák teszik ki. Termelésünkön belül az országos közlekedésfejlesztési munkák 10—11 százalékot, a lakótelepi munkák 5—6 százalékot, az ipari rekonstrukciók mélyépítései 20—22 százalékot jelentenek. Egyes különleges

szakértelmet és felkészültséget kívánó mélyalapozási eljárásainkat bár alapvetően a metróépítés céljaira honosítottunk meg, az egész ország területén és esetenként külföldön is hasznosítjuk. Számottevő azonban kapacitásaink azon része, amely kizárólag és csak a metróépítésen foglalkoztatható.

Ezért vállalatunk működésére, rövidebb-hosszabb távú terveink kialakítására erős és közvetlen hatást gyakorol a beruházási kereslet, annak állandó változása, a népgazdaság mindenkori teherbíró képessége. Tehát az, hogy mekkora összeg fordítható a főváros tömegközlekedésének fejlesztésére, sőt még az is, hogy ezt milyen műszaki összetételben engedélyezi az Állami Tervbizottság.

Tapasztalataink tehát zömében ilyenek. Mégis lehet számos elemük, amely másutt is hasznosítható. Ezért a következőkben röviden összefoglaljuk a vállalati tervezési rendszerünk folyamatát, jellemzőit, további fejlesztését. Ismertetésünk főként az éves terv rendszerére és folyamatára szorítkozik. A Közlekedési és Metró Építő Vállalat jelenlegi tervezési rendszere több éves fejlesztés eredménye. Főbb vonásai:

— a többlépcsős megközelítés,
— a vállalati dolgozók szakértelmének mozgósítása,
— a szakmai komplexitás,
— a demokratizmus.

Az éves tervezés ütemét az jellemzi, hogy a terv az előző év novemberére elkészül. Ez a terv nemcsak a vállalatra — mint önelszámoló egységre — szorítkozik, hanem részletesen és már számszerűen is tartalmazza az ugyancsak önelszámoló termelő egységek tervfeladatait is. A tervezeteket már koncepció formájában is vitára bocsátjuk, s a vállalati (és gazdaságfejlesztési) terv már a megelőző év decemberében — a kívánt tárgyalássorozatokat követően — érvénybe is lép.

Az ilyen tervezés már az első féléves mérleget követően, július—augusztus folyamán a *tervkoncepció* összeállításával elindul azért, hogy a szakapparátus hozzáfoghasson a szakszerű, piacra és képességre, jövedelmi szükségletekre és a szabályozásra, s a bázisnak és követelményeknek egyaránt megfelelő műszaki-közgazdasági terv munkájához.

A részletes terv kidolgozása a koncepció tárgyalássorozatát követően, az elfogadott koncepció keretei között történik.

A vállalat három szintjén folyik a tervezőmunka:

a) vállalati szinten,
b) gyáregységi-főépítésvezetőségi szinten,
c) munkahelyi-építésvezetőségi szinten.

E szintek egyúttal a termelés, az elemzés és az elszámolás szintjei is. Ezek az egységek, valamint a „központi" funkcionális és törzskari osztályok jelentős része is részt vesz a tervkoncepció kialakításában és a részletes terv készítésében.

A koncepció is, a részletes éves terv is komplex. Tehát minden esetben magában foglalja a piaci viszonyokat, a termelés szükségleteit, a létszám-, bér- nyereségelőirányzatokat, a műszaki fejlesztést, a beruházást, az álló- és forgóeszközöket, a pénzügyi tervet, a munkavédelmi és szociálpolitikai fejlesztést stb. Mivel a tervmunka során külső és belső érdekek, szándékok ütköznek, nyilvánvalóan nem érvényesíthető minden részjavaslat. Mégis ez a rendszer a vállalat egészének tevékeny közreműködésével biztosítja azt, hogy a kialakuló tervet mindenki sajátjának érezze.

A terv érvényre juttatásában és abban, hogy a tervcélok mögött a vállalat egésze, minden dolgozója felsorakozzék, lényeges szerepe van az üzemi demokrácia tervszerűen működtetett fórumainak. Tervünk szakszerűségét egyrészt a tervezésben résztvevők szaktudása, másrészt az üzemi demokrácia biztosítja.

Vállalati tervünk formája és tartalma

A terv három fő részre tagozódik:
— a szöveges előterjesztésre;
— az elfogadás tényét kifejező tervmutatókra;
— a terv számítási anyagára és függelékeire.

A tervfejezetek, valamint a tervmutatókat is tartalmazó táblák tartalmát a főhatósági előírások egyrészt verbális előírások, másrészt a tervinformációkat kérő, meghatározott szerkesztésű űrlapok révén részletesen meghatározzák. *Nem szerencsés egyébként, hogy a felügyeletet gyakorló minisztériumok és az ágazati minisztérium tervezési adatkérő rendszere egymástól több helyen eltér.* Sőt, e kettő és a vállalati gazdasági vezetés által használható tervösszeállítás mellett a negyedik, a vállalati Szakszervezeti Tanács és a bizalmi küldöttek tanácskozása számára készül, az Építők Szakszervezete által kiadott rendszerben. *Mindez a tervező szervekre és a vezetésre számottevő többletmunkát ró.* Nagyobb probléma ennél, hogy a gazdasági ügyekkel foglalkozó, de a tervezés és statisztika terén kevésbé járatos szakemberekben az azonos tartalmúnak tűnő számadatok eltérései bizonytalanságot keltenek. Ezek az eltérések a különböző szervek által kért adatok eltérő definiálásából származnak. Ugyanakkor a vállalatokat az esetek többségében csak és csupán a számszerű mutatók alapján ítélik meg.

A továbbiakban a vállalat vezetése számára készült tervösszeállítást ismertetjük.

Fejezetei a következők:

A. Fejlesztés

1. Műszaki fejlesztés, műszakifejlesztésialap-felhasználás
2. Szervezés, fejlesztés
3. Beruházás. A fejlesztési alapok forrásai és felhasználása
4. Káderfejlesztés és oktatás

B. Termelés és gazdálkodás

5. Vállalkozás — előkészítési terv
6. Termelési és termeléselőkészítési terv
7. Árak, önköltség, fel nem osztott költség, hozzáadott érték
8. Vállalati alapok
9. Takarékossági előirányzatok

C. Feltételrendszer

10. Anyagbeszerzés és gazdálkodás, anyagköltség, beszerzési üzletpolitika
11. Pénzügyi és hitelpolitikai tervfejezet
12. Állóeszköz-gazdálkodás és fenntartás, energiafelhasználás
13. Munkaerő- és bérgazdálkodás
14. Munkavédelem
15. Szociálpolitika és munkásellátás
16. Munkaverseny irányelvek
17. Újítási feladatterv

A terv a gazdasági vezetés részéről azzal válik meghatározottá, hogy ha a vállalat vezérigazgatói tanácsa a tervezőapparátus által összeállított tervjavaslatot „ajánlja". Ezt követik a párt- és szakszervezeti szervek tárgyalásai. Az elfogadás tárgyát a következők alkotják:

— Éves teljes termelés és árbevétel
— Létszám és termelékenység
— Fedezet és vállalati eredmény
— Hozzáadott érték
— Nyereség-felosztás
— Eszközök (álló- és forgóeszközök)
— Fejlesztésialap-mérleg, a beruházások összetétele
— Jóléti és kulturális alap mérlege
— Részesedésialap-mérleg
— Bérfejlesztés mérlege
— Teljes munkaidőben dolgozók bértömege és bérszínvonala
— Bérszínvonal-fejlesztés és alapbéresítés
— Fizikai foglalkozásúak személyi besorolásának bértételei
— A darabbéres munkák alapórabérei

A termelési, a létszám-, fedezet- és bérterveket termelőegységenként tartalmazza a terv.

A terv tartalmának kialakításában igen sok szempont játszik szerepet. Alapvetően a terv keretei között is meg kell találnunk a módját annak, hogy „naturálisan teljesítsük" a kiemelt építési feladatainkat. Ugyanakkor biztosítanunk kell a vállalat pénzügyi stabilitását, a vállalat fejlesztését, a dolgozók növekvő bérszínvonalú ellátását és javadalmazását stb. Nem célunk, hogy itt részletesebben elemezzük az igen szerteágazó vállalati célrendszert, csupán *egy alapvető kérdéssel: a termelési feladat, a kapacitás és szerkezete összhangjával kívánunk behatóbban foglalkozni.*

A termelési feladat megrendelőink részéről értékben meghatározott beruházási alapok révén és konkrét naturális feladatokban jelenik meg. Az állami elszámoltatás oldaláról a feladatunk alapvetően értékmutatók teljesítése, mégpedig a megelőző évi teljesítéshez — a bázishoz — viszonyítva. Ismeretes, hogy a szabályozórendszer a vállalatokat évente egyenletesen „mutatkozó" fejlődésre készteti, hiszen a szabályozórendszer az egész népgazdaság tervszerű és arányos fejlesztésének egyik eszköze. *A gyakorlat azonban ennek a szabályozásnak olykor ellentmond.* Az, hogy egy adott termelőszervezet dolgozói, gépparkja és egyéb eszközei milyen pénzügyi eredmények mellett foglalkoztathatók, nagymértékben attól függ, hogy a foglalkoztatás révén milyen termékszerkezetet állít elő a vállalat, s hogy *e termékszerkezetet miként befolyásolhatja a vállalati vezetés.* A termékszerkezet esetünkben szinte sosem formálható a pénzügyi szempontok alapján. Egy több éves átfutási idejű létesítmény építése során olyan építési szakaszokat kell a technológiai folyamatok alapján munkába venni, amelyek egymástól eltérő idő- és eszközigényűek. Eltér a megvalósításhoz szükséges szakmai struktúra, és eltérőek a jövedelemhozam-mutatók is. Ha pedig a termelésben az ilyen „önálló életet élő" termékek aránya és súlya jelentős, akkor a termelőszervezeteknek sokszor nincs módja más, a pénzügyi szabályozás szempontjából kedvezőbb munkák vállalásával kiegyenlíteni az adott termékszerkezet összetételéből származó előnytelen hatásokat.

Az előbbieknek megfelelően tehát egyedül a bázisra tervezni éppúgy nem szabad, mint egyedül a piacra. További meggondolásokat kell azonban tennünk még a — szubjektív kategóriának tekinthető — vállalkozási készség és a — szubjektív oldal és az objektív feltételek együttesét jelentő — vállalkozási képesség szerepével kapcsolatban.

A vállalkozásra való *képesség* magában foglalja a vállalat teljes személyi állományának — a vezető és beosztott, fizikai és nem fizikai dolgozóinak — a szellemi kapacitását, szakmai képzettségét és szakmai struktúráját, a vállalat termelőeszközeinek és szolgáltató hátterének munkavégző-termelő képességét, potenciálját stb. Fontos — az egyik legfontosabb — tényezője a vállalkozás képességének a vállalat szervezettségi színvonala, amely biztosítéka a termelési tényezők időben és térben megfelelő összehangolásának. A bázis és a piac mellett tehát a tervezésnek *egyenrangú alapja a vállalkozásra való képesség,* mivel a termelő szervezetek vezetőinek alapvető feladata az élő és a holt munka népgazdaságilag hatékony kiaknázása.

A terv belső összhangjának, konzisztenciájának vizsgálata az egész tervezési folyamat állandó kísérője. Ezért aligha jogos kiemelni néhány szempontot azok közül, amelyekre kiterjed. Mégis, tekintsük át röviden az összhang vizsgálatának főbb szempontjait. Ezek:

— a termelési előirányzatunk és a népgazdaság (megrendelőkön, illetve

megrendeléseken keresztül realizálódó) építési igények közötti összhang,

— a népgazdasági tervben előirányzott reálbérfejlesztésből a vállalati dolgozók bérfejlesztésére irányt mutató adatok,

— a megrendelők igényeikben tükröződő termékszerkezet erőforrásigényeinek összevetése a vállalat rendelkezésére álló erőforrás-struktúrával és erőforrás-mennyiséggel; ennek kihatása a dolgozók szakmai képzésére, a munkaerő-gazdálkodásra, az eszközgazdálkodásra, beruházásokra, illetve vállalkozási politikánkra,

— a termelés és a gazdálkodás által elérhető eredmények (nyereség, hozzáadott érték) összevetése a bérfejlesztés igényével,

— a tárgyévi műszaki fejlesztési, beruházási, szervezésfejlesztési tervek összhangja a jövőbeli vállalkozásokkal,

— a szociálpolitikai és munkavédelmi előirányzatok, az igények összehangolása a pénzügyi lehetőségekkel stb.

A felsorolt szempontok egy részét vállalati szinten, másik részét termelőegységenként, illetve régióként szükséges vizsgálni. A felsorolás önmagában is jelzi, hogy bár a tervezési folyamat naptárhoz és időrendhez köthető, mégis számos, apró, ismételt lépésből áll, s ezek az időrendből ki sem tűnnek.

Az éves terv a középtávú tervhez kapcsolódik, annak egyik részüteme. Az éves terv egyes fejezetei gyakorlatilag nem is lehetnek önállóan, „éves" tervfejezetek. Összeállításuk minden körülmények között hosszabb távlatra kitekintve lehetséges csupán. Ilyen mindenekelőtt a több éves átfutási idejű objektumokat tartalmazó termelési terv, a beruházási terv, a fejlesztési alap mérlege, a műszaki fejlesztési terv, de elmondható ugyanez a többi tervfejezetről is.

A középtávú terv szakmai tartalma az éves tervvel azonos, illetve komplex, de számszerű előirányzatai szűkebb körre terjednek ki, vázlatosabbak, általában a középtávú terv egésze a tendenciák feltárására és a globális összhangra törekszik, az éves terv részletező természetének itt nincs helye.

A korábbiakban említettük, hogy *tevékenységünk jelentős részét* — mintegy a felét — *egyetlen kiemelt nagyberuházás teszi ki.* Ha az ötéves terv összeállításának idején a beruházásra vonatkozó felső szintű döntés már ismert, az nagymértékben hozzásegít a terv megalapozásához. Ha viszont *ez a döntés hiányzik,* vagyis késik, vagy időközben érdemben módosul, akkor a tervezésünk is, de vállalati gazdálkodásunk és fejlesztésünk is igen kedvezőtlen, bizonytalan helyzetbe kerül.

Rendelkezünk hosszú távú — 15 éves — tervvázlattal is. Ez a termelés és fejlesztés főbb lehetőségeit, tendenciáit igyekszik közelítő módszerekkel vázlatosan feltárni, a leglényegesebb kérdésekben már megelőzve és orientálva a mostanában induló VI. ötéves tervvel kapcsolatos munkát.

Az éves terv teljesítésének folyamatos megfigyelése, belső szabályozó és ösztönzési rendszerünk

Az éves terv az előző év III—IV. negyedévében készül el, akkor tehát, amikor még nem ismert minden várható körülmény. Ha azonban az évet jellemző minden körülményt ismernénk, a valóság részleteiben, esetleg egészében is akkor is eltérhet az előre rögzített szándéktól. Természetes, hogy akkor tudunk a megtervezett összhangra törekedni, ha menet közben idejében megfelelő intézkedéseket tehetünk. Ez elsősorban gyors és pontos informáltságot kíván.

A vállalat központi vezetése naponta értesül arról, hogy a termelés rendben folyt-e, következett-e be valamilyen rendkívüli esemény (a „kivételek elve"). Egyes, megfigyelésre külön kiemelt objektumokról külön napi diszpécserjelentés készül.

A termelőegységek (főépítésvezetőségek) vezetőivel hetente egy alkalommal kooperációs — ellenőrző jellegű — értekezletet tartunk. Ugyancsak hetente egy alkalommal, értekezlet keretében osztjuk el az egyes — vállalati központi gazdálkodás alá tartozó — erőforrásokat a termelőegységek előzetes igénylései alapján.

A termelőegységek havonta teljes körben felmérik a termelést. Számviteli elszámolásra alkalmas felmérést negyedévenként végeznek a számviteli, illetve pénzügyi szabályozásnak megfelelően. Ezt gyakoribbá kell tenni. A számvitelek előkészítése, elvégzése és értékelése időigényes, tehát a gazdasági eredményekről információ csupán a negyedév lezárását követően 4—6 héttel áll rendelkezésre. A létszámhelyzet — néhány napos követési idővel — napra készen nyomon követhető. A bérfelhasználást havonta mérjük. Belső szabályozó rendszerünk ösztönzi:

— a termelőegységeket kollektív érdekek alapján,
— dolgozóinkat egyéni érdekük alapján.

Az egyéni ösztönzés alapja a teljesítménykövetelmények rendszere, illetve az ezzel összehangolt prémiumrendszer. A prémiumfeladat-kitűzések is segítenek abban, hogy a vállalattal szembeni követelményeket az egyes személyekkel szemben támasztott követelményekké alakítsuk át. Így például a termelésirányítók ún. mutatószámos prémiuma éves szintű kitűzés. Egyes alapkövetelményeket a vezetett egységnek eleve teljesítenie kell. Amennyiben ezek teljesülnek, prémium adható, és mértéke az előírt gazdasági mutató teljesítésének mértékétől függ. *A gazdasági mutató jelenleg a termelésirányító munkakörökben többnyire a termelőegység ún. egyszerűsített hozzáadott érték terve.* Ezenkívül több más mérőszámot is alkalmazunk a munkakörtől, és a vállalaton belüli helytől függően, de nem foglalkozunk ezzel a témával behatóbban.

A termelőegység egészének ösztönzési rendszere — ugyancsak a terv teljesítéséhez kötötten — bértömeg-, esetenként bérszínvonal-növekedést tesz lehetővé a tervezetthez képest, a tervnél gyengébb teljesítés viszont bértömeg-csökkentéssel jár. Lényeges tehát, hogy az éves tervtől — amely az előző év vége felé készül el s a termelés (gazdasági eredmény) és a javadalmazás arányát rögzíti csupán — a termelőegység előre rögzített szabályozók szerint eltérhet. *Az eltérés szándékát a vállalati központnak előzetesen be kell jelenteni.*

Összességében elmondhatjuk, hogy a kialakított vezetési rendszer a technikai felkészültségünk és szervezettségünk mai szintjének lehetőségei között a lehető leggyorsabban nyújt alapot a terv végrehajtását biztosító időközi intézkedésekhez. E területen azonban még számos fejlesztési tennivalónk van, főként az elvégzett termelés gazdasági mutatóinak sűrűbb és gyorsabb megismerése lenne fontos.

Az éves tervezés folyamata

Az éves tervkészítés első lépése a korábban már említett koncepció kialakulása. Készítése a II. félév első hónapjaiban történik; egyrészt — a féléves mérlegre is támaszkodva — felmérjük a folyó év vállalati eredményeit, másrészt a rendelkezésünkre álló információk alapján meghatározzuk a következő évi fejlesztés és gazdálkodás fő irányait.

A koncepcióhoz a termelő- és a funkcionális szervezeti egységek július folyamán részinformációkat adnak. Ezek, valamint a külső körülmények és a vállalatpolitikai elképzelések alapján a tervgazdasági apparátus augusztus folyamán készíti el a koncepciójavaslatát, rendszerint több tervváltozattal.

Az előterjesztést a tervezés ügyeiben illetékes szakmai csoportok között a döntéselőkészítő munkásbizottság is megtárgyalja, s ezt követően — szeptember első napjaiban — kerül a vállalat vezérigazgatói tanácsa elé.

Miután a vezérigazgatói tanács az előterjesztést elfogadta, tárgyalási napirendjére tűzi azt a vállalati párt VB és a szakszervezet vállalati bizottsága.

A koncepció kialakítása igen lényeges, nem nélkülözheti a széles körű javaslatokat, a vállalat párt- és szakszervezeti szerveinek az egyetértő támogatását, a döntéselőkészítő munkásbizottság javaslatait.

Az utóbbi években — 5 éve — rendszeressé tettük, hogy a vállalat vezetőmunkatársai — az igazgatói testület, osztályvezetők, főépítésvezetők, valamint egyes meghívottak — számára 2—3 napos vezetői információscserét rendezünk egyszer egy évben. Erre általában szeptember hónap folyamán kerül sor. Ez a két-három napos közös munka és együttlét nemcsak a vezetők jobb szociális kapcsolatainak a kialakítását célozza, hanem igen sűrű és tartalmas tárgyalási napirenddel tervezzük. Ekkor a vállalati működés minden lényeges szakterületét nagyító alá vesszük.

Ezért a vezetői információcsere elemzései lényegesen segítik a *következő évi tervezőmunkát.*

A részletes éves fejlesztési és gazdálkodási terv elkészítését évente igazgatói utasítás ütemezi, amelyet a terv- és munkagazdasági igazgató ad ki. A vállalaton belüli tervezőmunka megosztása tartalomban és időrendben egyaránt alapos átgondolást kíván ahhoz, hogy a rendszerint korai határidőre egyeztetett tervvel rendelkezzünk.

A részletes tervezés — a koncepció megtárgyalását követően — a tervévben végzendő építési-szerelési munkák részletes jegyzékének összeállításával folytatódik. Az elmúlt évek során javult a tervévi szerződésállományra vonatkozó előrelátás, a termelési előirányzatnak mind nagyobb hányadát szerződéssel fedezzük le még az előző évben, de természetesen minden feladatot még nem ismerünk. Ezért ezeket a tervezés során feltételezésként kell kezelni.

A termelőegységek (főépítésvezetőségek, és az ipari szolgáltató üzemek) ezután állítják össze saját tervjavaslatukat. Ehhez felmérik a folyó évi várható eredményeiket és felhasználják az érvényes tervkoncepció anyagát, a részletes munkajegyzéket, és a tervezésre vonatkozó — a vállalat vezetése által kiadott — irányelveket (a termelési volumen irányszámai, a negyedéves ütemezés, a befejezetlen állomány stb.).

A termelőegységeknél a tervezés ma még főként értékmutatókban történik, de az 1978. évi tervünk kialakításához már felhasználtuk a vállalati normatívarendszert is. Ennek segítségével a termelési feladatok ütemezett naturális adataiból — gépi úton — számítjuk a megvalósításhoz szükséges főbb erőforrások mennyiségét és ütemezését. *Ez módot nyújt részletes kapacitásmérleg készítésére és idejekorán való alkalmazására.* A termelőegységeknél a tervezőmunka szeptember végétől október közepéig tart. A tervjavaslatokat a vállalati központi tervezőapparátus ellenőrzi, összesíti és a vállalat egészének lehetőségei szerint elbírálja. Az eltéréseket október második felében a termelés vezetőivel külön-külön tartott tárgyalásokon egyezteti. Eközben párhuzamosan végzik egyes tervfejezetekre, javaslataik összeállítását a szakmailag illetékes osztályok, és felmérik a folyó évi várható teljesítéseket és eredményeket — tehát a terv „bázisát".

Október végén november első harmadában végezzük el a tervfejezetek egyeztetését, a vállalati tervbe való beillesztését, a vállalati terv összesítését. Egyidejűleg elkészül az ágazati szakszervezet tartalmi és formai előírásai szerint a vállalati szakszervezeti tanács

Az éves gazdasági terv készítésének folyamatábrája

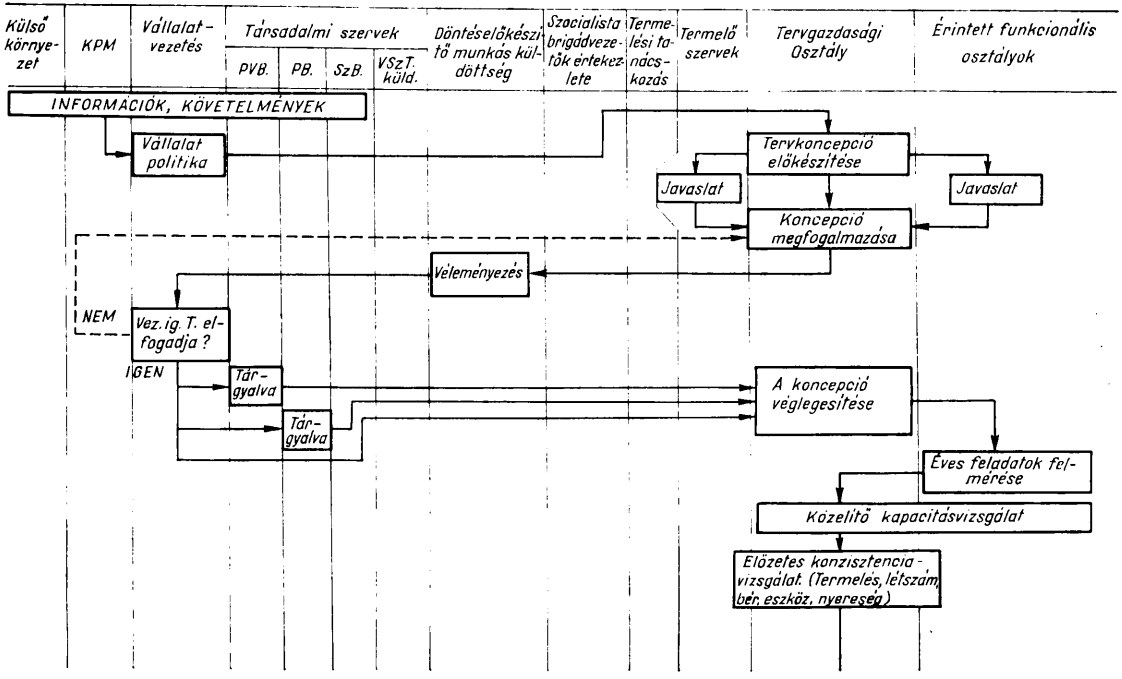

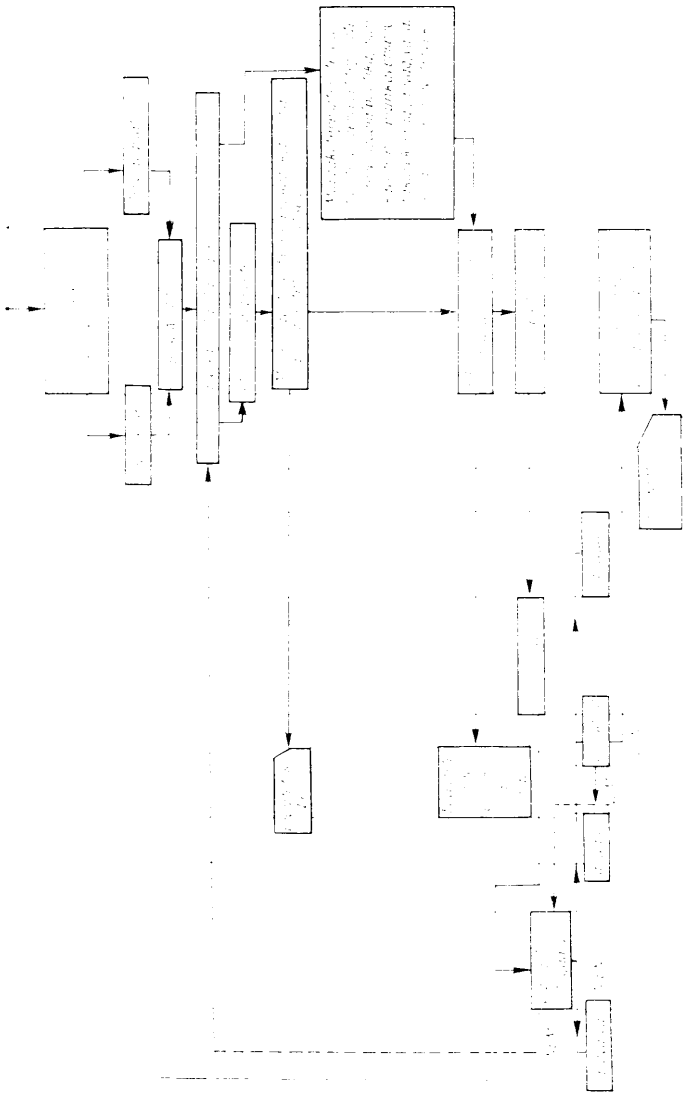

és bizalmi küldöttek együttes ülésére előterjesztendő — rövidített — tervösszeállítás. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a terv elgondolásait a kidolgozás során a szakszervezeti szervekkel egyeztetjük.

A tervezőmunka előkészítő része november közepéig tehát lezárul. Döntő része, a terv széles körű tárgyalása, ismertetése és elfogadtatása most következik. A tárgyalások alapelve a *megértetés*, eszköze a *meggyőzés*, célja a dolgozók széles körének *megnyerése*. A tervet tárgyalják:

— a döntéselőkészítő munkásbizottságban (kivonatos anyag alapján), ezután

— a vezérigazgatói tanácsban.

Amennyiben a tervet a vállalat vezérigazgatói tanácsa változtatás nélkül elfogadja, vagy a kívánt változtatások megtörténtek, véglegesíthető, és a minisztériumhoz az előterjesztés, valamint a VSZT-anyag összeállítása megtörténhet.

A miniszteri értekezleten, a vállalati pártbizottsági tárgyaláson, valamint a vállalati szakszervezeti tanács és bizalmi küldöttek együttes ülésén a tervet a vállalat vezérigazgatója terjeszti elő. Ezzel a tárgyalássorozattal az éves terv vitája — december 10—20 között — lezárul. Ezt követően a vállalati szervek a végrehajtásra, a végrehajtás feltételeinek — ütemes és arányos — biztosítására összpontosítanak. A tervév első hónapjában zajlanak le a termelőegységek termelési tanácskozásai, amelyeknek fő napirendje az adott egység éves — negyedéves — tervfeladatának széles körű ismertetése, gyakorlati munkafeladatokra való lebontása és a végrehajtás eszközeinek meghatározása.

A megváltoztatott döntési módban a korábbinál nagyobb szerepet kaptak az üzemi demokrácia fórumai. Ez vállalatunknál lényeges újdonságot 1977-ben sem jelentett, mivel már a korábbiakban is ehhez közel azonos rendszert működtettünk, és annak tanulságait alkalmazzuk ma is.

A vezérigazgatói tanács elé kerülő — tervvel kapcsolatos — előterjesztéseket a döntéselőkészítő munkásbizottságok véleményezik. Tagja főépítésvezetőségenként három-három fő, mivel a bizottságok három szakterületen működnek, a termelési, a szociálpolitikai, valamint a munka- és bérügyi területeken.

A vállalati szakszervezeti tanács és bizalmi küldöttek együttes ülése egyetértési és véleményezési joggal rendelkezik:

— az éves bérfejlesztés felhasználásának főbb elveiben és arányainak meghatározásában,

— a részesedési, a jóléti és kulturális alap felosztásának tervében.

A vállalati szocialista brigádvezetők küldött tanácskozása véleményezi

— a vállalati munkaverseny irányelveit (ez része a tervnek),

— a munka- és üzemszervezés fejlesztésére, a munkaidőalapok hatékony felhasználására, az anyag- és energiatakarékosságra kidolgozott vállalati terveinket.

Vállalatunk több mint 5000 főnyi közössége az eddigi három évtizedes tapasztalata és fejlődése alapján jó úton van ahhoz, hogy előbbi jogainak *szakszerű és felelősségteljes* gyakorlásához felnőjön.

A tervek megvalósításához feltétlenül szükséges az, hogy dolgozóink — választott tisztségviselőik útján — a vállalati tervet egészében is jól megismerjék, elfogadják és saját munkahelyükön annak propagandistái legyenek. A kis részfeladatok, amelyeket egy-egy dolgozó végez, akkor nyerik el igazi értelmüket, ha azt mindenki az egészbe illesztve látja. A vezetők és vezetettek jó célra irányuló közös lendületét biztosítja tehát a tervezés demokratizálása, s így feltétlenül megéri, még ha jelentős időigényű vezetői többletmunkát okoz is.

A tervmunkát megelőző külső kapcsolatok

Az előrelátó tervezés megköveteli, hogy az információs kapcsolatok ne csak a tényleges tervezési időszakban jöjjenek létre, hanem már azt megelőzően is. Ennek megfelelően, rendszeres kapcsolatot építettünk ki az országos tervezőszervekkel és irányító hatóságokkal, valamint az állandó jellegű beruházó és tervező-partnerintézményekkel.

Tervezői munkánkat segíti az ágazati és a felügyeleti minisztériumok tervtájékoztatója, amelyet rendszerint a második félév közepe tájára ütemeznek. Hiányozna a népgazdasági terv előzetes elgondolásainak ismerete is. Esetenként nehézségeket okoz ezzel szemben a tényleges pénzügyi-gazdasági jogszabályok megjelenésének elhúzódása.

Fejlesztési törekvéseink

Ahhoz, hogy a vállalkozásra való képességünket a piac igényeivel és a pénzügyi szabályozók követelményeivel megalapozottan összehangolhassuk, *tervezési módszereinket a globális közgazdasági mutatók használatáról* — azok megtartása mellett —, *át kell állítanunk műszaki normák használatára*. Nagyvonalú tervezéshez globális pénzügyi, de részletesebb és alaposabb tervezéshez ezek mellett helytálló műszaki adatok is szükségesek. Folyamatban van (e célkitűzésnek megfelelően) vállalati termék- és erőforrásrendszerünk felépítése és a hozzájuk tartozó technológiai mátrixok összeállítása. A rendszer gépi számításokkal alkalmas arra, hogy:

1. *Adott piaci igény és termékstruktúra esetén* szűk hibahatárok között kimutassa a termékmennyiség és -struktúra
— munkaerőigényét (időbeli ütemezéssel, szakmánként),
— gépi eszközigényét (főbb gépcsoportokra, illetve a vezérgépekre külön is),
— anyagigényét (ütemezve és fajtánként),
— gazdasági-pénzügyi kihatásait (árbevétel, termelési érték, fedezet, hozzáadott érték).

2. *Távlatban megadott vagy feltételezett* termékszerkezethez és -struktúrához segítsen megtervezni
— az állóeszköz-fejlesztést (gépvásárlásokat stb.),
— a munkaerő-gazdálkodást és a munkaerőképzést,
— a pénzügyi gazdálkodási stratégiát.

3. *Adott erőforrás-mennyiség* és *erőforrás-struktúra* esetén módot nyújtson — tetszőleges tudatos irányítására.

4. *Mérhetővé tegye* — a jelenlegi számviteli eljárások nyújtotta megközelítésnél lényegesen pontosabban — a ráfordításokat az építőipari munkák egyes kisebb csoportjaira (tételeire) is.

A tervezési munka egyidejűleg folyik a vállalati vezetés különböző síkjain. A felső vezetés gyakran áll termelésirányítási, beavatkozó jellegű döntések előtt, amelyeket csak a részletek pontos ismeretében szabad meghozni. Ugyanakkor bizonyos nagyságrend felett egy vállalat termelésének egésze nehezen tekinthető át. Ezért kidolgozás alatt álló *ütemtervező* rendszerünk képes a termelés naturális adatokban, létesítményszinten megadott ütemezése alapján azt tetszőleges irányítási szintre (építésvezetőség, főépítésvezetőség, vállalat) áttekinthető formában összevonni, valamint a termelés ütemezéséhez tapadó erőforrásigényt és pénzügyi mutatókat ugyancsak tetszőleges szinten összevonva számítani.

Mivel kapacitásadatainkat ugyancsak gépre visszük, mód nyílik folyamatos, részletes és ütemezett kapacitásmérleg készítésére. Mindez a munkahelyi és a központi irányítás tisztánlátását, tervszerűségét fokozza és lehetővé teszi a munkaerő- és a gépi kapacitások ésszerű kihasználását.

A munkahelyi szintű termelésüteme-

zés átgyűrűztetése a tervbe (visszatérően és folyamatosan) az időskála állandó előbbrecsúsztatásával szükséges.

A vázolt rendszer tág lehetőségeket nyújt tervvariánsok előzetes és alapos elemzésére. Lehetővé válik az is, hogy a vállalati tervek ne forint-fillérre meghatározott — csak látszólag pontos — tervcélokat tartalmazzanak, hanem a terv természetének megfelelően, csak az *elérendő sávot határozzák meg* a népgazdasági terv gyakorlatához hasonló módon.

Tervezési rendszerünk vázolt továbbfejlesztése egyes részleteit már használjuk (kísérleti jelleggel), de a teljes kiépítésig még számos tennivalónk van. A vállalati tervezés módszereinek fel kell nőniük a népgazdasági tervezés fejlettségi szintjére ahhoz, hogy hatékonyságukkal kielégítsék a gazdálkodással szembeni mai követelményeket.

Homoki József

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS
a vállalati munkaügyi tevékenység leírására

A Magyar Tudományos Akadémia Munkatudományi Bizottsága és a Munkaügyi Minisztérium pályázatot hirdet a vállalati munkaügyi tevékenység feladatkörének, irányítási rendszerének meghatározására, a vezetői és a munkaügyi tevékenység kapcsolatának leírására, valamint a munkaügyi feladatok összefüggéseinek, más vállalati feladatokhoz való kapcsolódásának kifejtésére.

A hatékony munkaerő- és bérgazdálkodási kérdések előtérbe kerülése miatt a vállalati munkaügyi tevékenység az utóbbi években tartalmában jelentősen megváltozott.

A munkaügyi apparátus és a munkaügyi funkció bizonyos fokú elkülönülése mellett a korábbi hagyományos funkciók gazdagodtak, a vállalati munkaügyi tevékenység köre kibővült, új feladatok jelentek meg (pl. szociálpolitika, munkaszervezés stb.). Átalakult a vállalati vezetés és a munkaügyi tevékenység kapcsolata, a munkaügyi feladatok belső összefüggéseinek rendszere és más vállalati feladatokkal való kapcsolata.

A pályázatban ismertetni kell

— a vállalati munkaügyi tevékenység körét és feladatait (munkaerő- és bérgazdálkodás, munkaszervezés, normázás, szakmai képzés, továbbképzés, szociálpolitikai tevékenység stb.), függetlenül attól, hogy azok a munkaügyi apparátus vagy más szervezeti egységek (pl. személyzeti, közgazdasági, oktatási stb. osztályok, főosztályok) feladatát képezik;

— a munkaügyi feladatok célszerű és hatékony megosztását az egyes vállalati részlegek között és az ennek megfelelő korszerű szervezeti intézményrendszerre vonatkozó javaslatot;

— a munkaügyi tevékenység irányításának rendszerét és a döntési jogkörök ésszerű megosztását.

A pályázat díjazása: I. díj 8000 Ft, II. díj 5000 Ft, III. díj 4000 Ft.

A pályaművek terjedelme legfeljebb 30 oldal lehet. A szervezeti sémák, feladatkörök stb. leírása függelékként mellékelhető.

Benyújtási határidő: 1979. július 31.

A pályaműveket gépelve, 2 példányban, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Munkatudományi Tanszékére kell beküldeni (1828 Bp., 5. Pf. 489). A cím mellett kérjük a „Pályázat a munkaügyi tevékenységről" jelzés feltüntetését.

A pályaművekre csak jelige írható. A pályázó a pályaműhöz csatolt lezárt borítékra írja rá választott jeligéjét és a borítékban elhelyezett levélben közölje nevét, munkahelyét, beosztását, és pontos címét.

A pályázatokat a Munkatudományi Bizottság és a Munkaügyi Minisztérium által felkért szakértői bizottság bírálja el és a pályázat eredményét 1979. december végéig a Közgazdasági Szemlében és a Munkaügyi Szemlében ismerteti.

A munkaerőhelyzet alakulása és hatása a termelésre

(Salgótarján, 1978. december 13—14.)

Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának megbízásából, az MSZMP Nógrád megyei Bizottságának Oktatási Igazgatósága — csaknem kétszáz meghívott részvevővel — országos elméleti tanácskozást rendezett a munkaerő-gazdálkodás rendszerének és továbbfejlesztésének kérdéseiről. A kétnapos tanácskozás előadói a munkaerő-gazdálkodásnak számos ellentmondására hívták fel a figyelmet, s a feltárt összefüggések alapján ajánlásokat fogalmaztak meg a gazdaságirányítás és gazdaságpolitika, a vállalati gazdálkodás, valamint a pártpropaganda számára.

A tanácskozás részvevőit *Devcsics Miklós*, a Nógrád megyei Pártbizottság titkára köszöntötte.

A konferencia főreferátumát *Trethon Ferenc* munkaügyi miniszter tartotta. Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a munkaerő-gazdálkodás céljainak és eszközeinek meghatározásakor a gazdaságpolitika szélesebb összefüggéseiből és a mindenkori gazdasági helyzet által kialakított közegből kell kiindulni. A ma és a közeljövő munkaerő-gazdálkodásának felvázolásához mindenekelőtt a következő tényezőket kell figyelembe venni:

— A gazdaság állami irányítása a korábbi évekhez képest operatívabb lesz. E változás célja nem a vállalati önállóság ésszerűtlen mértékű korlátozása. Az erősödő állami irányítás azokat a folyamatokat kívánja kézben tartani és kedvezőbb mederbe terelni, amelyek az elmúlt években a gazdaságban egyensúlyi feszültségekhez vezettek.

— Az elkövetkező években a gazdasági növekedés üteme mérséklődik. A növekedés lefékezését szintén egyensúlyi gondjaink teszik szükségessé.

— A dolgozók anyagi ösztönzését olyan módon kell biztosítani, hogy ez ne járjon együtt teljesítmény nélküli vásárlóerő-kiáramlással.

— A szabályozási rendszer normativitását erősen rontja a gazdaságirányítás rosszul értelmezett „rugalmassága", a kivételek nagy száma. Amikor a gazdasági vezetés a normativitás feltétlen szükségességét hangsúlyozza, ezen nem a szabályozás „egyszerű" szigorítását érti, hanem az indokolatlan kivételezések határozott csökkentését.

— A növekedési ütem mérséklődése erős differenciálódással fog együtt járni. Lesznek gyorsan növekvő és az átlagtól messze elmaradó területek. A gazdaságpolitikának nem célja a nivellálás sem a fejlesztések, sem a személyes jövedelmek szabályozásában. Így a fogyasztói árszint változásából eredő reáljövedelem-csökkenés *általános* kompenzációjára sem kerül sor.

— A gazdaságpolitika célja az állam manőverezési képességének a növelése is.

Hogyan értékelhetjük a felsorolt környezeti hatások figyelembevételével munkaerő-gazdálkodásunk jelenét és perspektíváit? Ehhez mindenekelőtt a foglalkoztatottság kérdését vegyük szemügyre.

A foglalkoztatás hazai történetében két, világosan elhatárolható periódus figyelhető meg. E két szakasz — választóvonalukat a hatvanas évek derekán húzhatjuk meg — közös jellemzője a teljes foglalkoztatottság megvalósítására való törekvés. Különböznek azonban abban, hogy míg az első szakaszban dinamikusan

nőtt a munkahelyek száma, és erősen érvényesültek a szociális szempontok, a második szakaszt a racionális foglalkoztatás szempontjainak felismerése és erősödése jellemzi. Gazdaságunk mai helyzetében nem a munkahelyek teremtése, hanem éppen a többletlétszámot igénylő új munkahelyek létesítésének a megakadályozása, a nem hatékony munkahelyek megszüntetése a cél.

A teljes foglalkoztatottság egyéni biztonságot teremt. Az egyéni biztonság a társadalom egészéből nem vált ki hasonló „jó érzéseket". Különösen akkor nem, ha vannak olyanok, akik — visszaélve a teljes foglalkoztatottság nyújtotta anyagi, egzisztenciális biztonsággal — a munkához való jogukat nem párosítják a munkával együttjáró kötelezettségekkel.

Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a teljes foglalkoztatottság nem vállalati, hanem népgazdasági kategória. Szavatolása nem a vállalatok, illetőleg az ágazatok, hanem a párt- és a legfelsőbb állami vezetés dolga.

Gyakran elhangzik, hogy népgazdaságunkban a szükségesnél több a munkahely, más szavakkal, munkaerőhiány van. De vajon indokolt-e országos méretű munkaerőhiányról beszélni?

Gazdálkodásunk majd minden területén vannak jelentős, kiaknázatlan tartalékok. E tartalékok felszabadításával a termelés mai méreteihez kisebb létszám is elegendő lenne. A kihasználatlan tartalékokat is figyelembe véve, akár relatív munkaerő-fölöslegről is beszélhetnénk. Ha az egyes gazdálkodó szervezetekben relatív munkaerő-fölösleg van, hogyan jelenhetne meg népgazdasági szinten hiány? Hiányról csupán lokális (megyei és vállalati szinten) és strukturális értelemben beszélhetünk. Ezek a részleges hiányok fejlesztési és oktatáspolitikánk működésére vezethetők vissza. Arra a kérdésre, hogy a jelenlegi termelékenységünket, hatékonyságunkat figyelembe véve munkaerőhiány van-e nálunk, felelhetünk igennel, de helyesebb azt hangsúlyozni, hogy a meglevő munkaerő foglalkoztatása nem kellően hatékony. A munkaerőhiány kiváltotta hiánypszichózis ugyanis egészen más, mint amilyet a javak hiánya az egyénekből kivált. Míg a háztartások ilyen esetekben a hiány hatásának közömbösítésére törekszenek, a gazdálkodó szervezetek magatartása — az, hogy a hiány észlelésekor nem váltanak át racionálisabb megoldásokra, létszámot kímélő szervezési módra — maga is tovább súlyosbítja a problémát.

A hiánypszichózist erősíti a munkaerőhelyzet demográfiaközpontú megközelítése is. A források csökkenését jelző demográfiai prognózisokra való hivatkozás és az ezen alapuló borúlátás eltereli a figyelmet a fő feladatról: a foglalkoztatás hatékonyságának növeléséről. E fő feladat mellett a munkaerőgondok megoldásában szerepe lehet a munkaerő-kereslet csökkentésének is, annál is inkább, hiszen a jelenlegi feszültségek egyik fő oka éppen a túlfűtött beruházási tevékenységben keresendő. A kereslet csökkentését — és szélesebb értelemben magát a munkaerő-gazdálkodást — nem lehet munkaügyi intézkedésekkel, jogszabályokkal megoldani, a gazdaságban a fejlesztési döntések szerepe a meghatározó.

A kereslet és a felhasználás hatékonyságának szabályozása mellett — bár korlátozott mértékben — a források növekedésére is számíthatunk. A források növelésében azonban szintén tanácsos hatékonysági kritériumokat érvényesíteni.

Milyen következményekkel jár, hogyan jelenik meg a munkaerő-gazdálkodás szférájában a gazdaság szelektív fejlesztésének politikája? Nyilvánvaló, hogy ha a gazdaságban fejlődő és visszafejlődő területek vannak, akkor ez a munkaerő folyamatos átcsoportosításával jár. Az átirányítás történhet hatósági-adminisztratív eszközökkel is, de ennek hatékonysága kétségbe vonható. A szabad munkavállalás rendszerét — mint alkotmányos jogokon alapuló rendszert — s ami ezzel együtt jár, a gazdasági eszközökkel történő irányítást a jövőben is kívánatos fenntartani. *Közgazdasági* eszközökkel viszont szükséges korlátozni a munkaerő mozgását. Azokban az ágazatokban, amelyeknek fejlődése népgazdasági szempontból fontos, kedvezőbb körülményeket kell biztosítani. Élni kell továbbá azzal a lehetőséggel is, hogy a profilt visszük a munkavállalóhoz, gondoskodva a meglevő munkaerő megfelelő átképzéséről.

A munkaerő-mobilitás kategóriáját a mai napig sem sikerült teljesen megszabadítani az elítélő felhangtól. A munkaerő mobilitására gazdasági fejlődésünk jelenlegi szakaszában szükség van. Megfontolandó például, hogy nem lenne-e helyes a törzsgárdatagságra jogosító szolgálati idő elismerése akkor is, ha a dolgozó munkahelyet változtatott ugyan, de a mozgása megfelelt a népgazdasági érdekeknek.

A munkaerő átcsoportosításának célszerű megoldását sokan a tanácsi munkaközvetítés rendszerében vélik fölfedezni. Ez a rendszer azonban nem oldhat meg struktúrapolitikai feladatokat. Csupán egyéni indíttatású mozgásoknak, ezen belül is elsősorban az ún. vándormadarak mozgásának szabhat irányt. Hiba lenne túlérték elnia vállalati kategorizálás rendszerét, és hallgatni a hibáiról. Az a tapasztalat, hogy lassan mindenki az „A" kategóriába tartozik, s ami sokkal nagyobb baj, a „C" kategóriába csak kis- és középvállalatok tartoznak. A létszám-átcsoportosítás forrásául pedig *éppen* a nagyvállalati szférának kell szolgálnia, nem az egyébként is fejletlen és sok szempontból háttérbe szorított kisvállalati körnek.

A munkaerő-gazdálkodásnak a struktúrapolitika részeként való funkcionálása mellett fontos feladatai vannak a termelékenység fokozásában is. Ez három alapvető területen jelöl ki végrehajtásra váró feladatokat: 1. a technikai felszereltség jobb kihasználásában; 2. a szervezésben; 3. a humán erőforrások hasznosításában.

ad 1. A gépesítettség növekedése, amely aggregáltan mint termelékenységnövekedés jelenik meg, közelebbről nézve nem mindig jelenti az élő munka hatékonyságának növekedését is. Az állami költségvetésre a kívánatosnál erősebben támaszkodó vállalatok szívesen járják a termelékenység növelésének a technikai felszereltség javításával járható — könnyebbik — útját.

ad 2. Mind a vállalatközi kapcsolatok, mind az üzemi folyamatok szervezésében tekintélyes kihasználatlan tartalékok rejlenek. Kiaknázásukat nehezíti, hogy ritkán kerül sor *konkrét*, részletezett, analitikus feltárásukra. Segíthetné ezt a folyamatot, ha a szabályozórendszer nem a pillanatnyi eredményszintet vagy az előző évhez képest megtett haladást minősítené, hanem azt, hogy a vállalat milyen fokra jutott el lehetőségeinek kihasználásában. Nagy a szerepe az idővel való gazdálkodásnak is. A vállalatok és a közvélemény egy része további munkaidő-csökkentést vár. Ez a várakozás minden reális alapot nélkülöz addig, amíg a társadalmi munkaidőalap felhasználása hatékonyabbá nem válik.

ad 3. Az emberi erőforrások jobb kihasználásához komoly mértékben járulhatnak hozzá a munkakörülményeket javító beruházások. Az oktatásnak és szakképzésnek a megfelelő készségeket, képességeket és ismereteket kell biztosítania. Végül szükséges a munkafegyelem megszilárdítása is, a vállalati vezetők liberalizmusa és a szervezetlenség okozta hiányosságok felszámolása.

Előadásának befejező részében Trethon Ferenc a vállalati munkaügyi gyakorlat néhány problémájával foglalkozott. A vállalati gyakorlatban túlságosan erősen él a munkaügyi „kódex", a hagyományos munkaügy szelleme. Nincs meg a beruházói és munkaügyi vonal között az az együttműködés, amely e tevékenységek korszerűsítéséhez elengedhetetlenül szükséges. Kártékonyan hatott a munkaügyi tevékenység színvonalára, hogy ez a terület hosszú időn át afféle vállalati „kádertemetőnek" számított.

A konferencia *Benedek Sándornak*, a Pest megyei Oktatási Igazgatóság igazgatóhelyettesének korreferátumával folytatódott, amelynek témája a foglalkoztatáspolitika és a társadalmi rétegződés kapcsolatával, a foglalkoztatás stuktúrájában bekövetkező változások során fellépő feszültségekkel foglalkozott.

A társadalom tagozódásának alapvető síkja ma is az osztályszerkezet. A rétegek és a különböző foglalkozási csoportok megléte azonban visszahat az osztályszerkezetre, és az egyes osztályok határait viszonylagossá, elmosódottá teszi, saját változásaival az osztálystruktúra változásának egyik leglényegesebb síkját képezi. A legmarkánsabban kirajzolódó változás 1960-tól napjainkig a szellemi dolgozók arányának és számának látványos növekedése. Ezen belül indokolt az értelmiség megkülönböztetett vizsgálata. A szellemi dolgozók csoportján belül

ez a réteg — amelyet munkaköre és nem iskolai végzettsége alapján különíthetünk el — növekedett dinamikusabban. Az alapvető osztályokhoz való közeledés jeleként értékelhető, hogy a korábbi jogászdominanciát a műszaki és agrárértelmiség túlsúlya váltotta fel. Az értelmiség növekvő társadalmi szerepének tényéből hibásan következtet a polgári és a revizionista filozófia arra, hogy a társadalom vezető ereje az értelmiség.

Az alkalmazott réteg kutatására kevésbé irányult rá a társadalomkutatók figyelme. Keveset tudunk arról, hogy ez a réteg, amelynek növekedése világjelenség (nálunk is csupán átmeneti stagnálásról van szó), milyen helyet foglal el a társadalmi szerkezetben. Ez egyben társadalmi önismeretünk problémája is, hiszen az alkalmazottak száma ma Magyarországon mintegy másfélszerese a szövetkezeti parasztságénak, és 1990-ben a kétszerese lesz.

Nagyon jelentős változások mentek végbe a fizikai dolgozók foglalkoztatottsági struktúrájában is. E változások lényeges dimenziója az ágazati megoszlásban bekövetkezett változás. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az ágazati hovatartozás rétegképző ereje a gazdasági tevékenységek iparszerűségének fokozódása és a vállalati önellátás elterjedése miatt csökken. Így például 1977-ben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak kétharmadának ipari vagy újszerű mezőgazdasági szakmája volt.

A munkamegosztás fejlődésével függ össze a szellemi dolgozók egy másik csoportjának, a termelést közvetlenül irányítóknak a munkásosztályba való kerülése. A vezetéssel járó jogkörök, illetve azok befolyásolása az üzemi hierarchia magasabb szintjeire került, illetve a társadalmi szervekkel megosztódott. A művezetők tevékenysége mindinkább a munkaszervezési feladatok végrehajtására irányul.

A társadalmi rétegződést a foglalkoztatás oldaláról érő hatások között meg kell említenünk a foglalkoztatás- és szakmaváltás jelentőségét. Olyan időszakban, amikor egyrészt megnő a munkahelystruktúra változásának intenzitása, és ugyanakkor jelentős eltérés mutatkozik az egyes munkáscsoportok iránti szükséglet és a fedezet között (szakmunkásfölösleg, betanított- és segédmunkáshiány), számítanunk kell rá, hogy az alkalmazkodás folyamata feszültségekkel lesz terhes, és a bekövetkező változások a társadalmi rétegződést is befolyásolják. E folyamat nem eléggé átgondolt kezelése politikai károkat okozhat.

A termelési és a munkaerő-szerkezet összefüggéséről tartott előadást *Horváth Ferenc*, az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztályának alosztályvezetője. Azt vizsgálta, milyen lehetőségeket nyújt a jelenlegi és a jövőben követendő gazdaságpolitikai gyakorlat a meglevő munkaerő-feszültségek feloldására, a foglalkoztatás hatékonyságának javítására.

Mint a gazdaság majd minden területén, a munkaerő-gazdálkodásban is meghatározó szerepet játszanak a népgazdasági egyensúlyhiányból fakadó hatások. Éppen ezért a munkaerő-problémák önmagukban nem oldhatók meg. A munkaerő racionális foglalkoztatása átfogó intézkedéseket igényel, a lehetőségeket pedig mindenekelőtt a gazdasági növekedés pályája határolja be. Magyarországon az adott technikai, szervezettségi szinten munkaerőhiány (és ugyanakkor kapun belüli munkanélküliség) van, s hogy ezt hogyan és mikorra lehet megszüntetni, azt nagymértékben meghatározza, hogy a növekedésben mennyire tudjuk a minőségi tényezőket mozgósítani. Nagy, látványos strukturális változások és ezzel együtt járó nagy munkaerő-átcsoportosulások gazdaságunkban a hatvanas évek végéig voltak. A hetvenes években csökkenő munkaerőforrás mellett következnek be kevésbé látványos, de nem kevésbé lényeges változások. Ezeket a változásokat a munkaerő alapvetően spontánul, gazdasági eszközök befolyására követte, az átcsoportosulás tudatos szabályozására a vállalati szervezeti rendszer módosításai útján került sor. Ez az út bizonyult egyedül alkalmasnak a munkaerő mozgásának tudatos befolyásolására.

Az elkövetkező években le kell lassítani a növekedést. Ezt a hátrányt oly módon tudjuk előnnyé változtatni, ha a növekedés rendkívül erős szelekcióval

párosul. A szelekciónak külgazdasági feltételei is vannak, ugyanis az importlehetőségek keretéig van mód a gazdaságtalan tevékenységek kiváltására. Ami a szelekció belső feltételeit illeti, világosan kell látni, hogy mivel finom strukturális mozgásokról van szó, tehát a megvalósítandó feladatok nagyobb része vállalati döntés függvénye, e folyamat meggyorsításában az *irányítás* hatékonyságának van nagy szerepe.

Számos olyan jelenséggel kell számolni, amely eddig nem kísérte a gazdaság fejlődését. Lassabb növekedés mellett előfordulnak majd kihasználatlan kapacitások. Ugyancsak várható, hogy a lelassult növekedés körülményei között a vállalatok számára kevésbé lesz kifizetődő alacsony hatékonysággal foglalkoztatott létszámtartalékok képzése és fenntartása. Ezt a munkaerőhelyzet megoldásában számításba kell és lehet venni.

A korreferátum elhangzása után *Gyetvai László*, a Munkaügyi Minisztérium Munkaügyi Kutatóintézetének munkatársa kért szót. Hozzászólásában helytelenítette azt a nézetet, amely a termelési szerkezet korszerűsítését azonosítja a gyártmányválaszték spektrumának szűkítésével. Vitázott azzal az állásponttal, hogy a termelési szerkezet korszerűsítése kizárólag vállalati feladat. Véleménye szerint itt a központi elgondolásoknak nagyobb teret kell biztosítani. Végül Horváth Ferenccel egyetértve és Trethon Ferenccel vitázva kifejtette, hogy munkaerőhiánnyal — sőt fokozódó munkaerőhiánnyal — kell számolnunk, és ez nehezíti a szelekciós kritériumoknak megfelelő munkaerő átcsoportosítását. Szükséges az átcsoportosítás spontánul kialakult eszközrendszerének korszerűsítése.

A tanácskozás *Pápai Bélának*, a Munkaügyi Minisztérium főosztályvezetőjének korreferátumával folytatódott, amely a pályairányítás, a szakképzés és továbbképzés mai és távlati kérdéseivel foglalkozott.

A munkaerő-nevelés három jelentős tényezőt ölel fel: az általános iskolai oktatást, a pályaorientációt és pályaválasztást, valamint a szakképzést.

Az általános iskolában a hetvenes években előrelépés történt a munkára nevelés erősítésében. E fejlődés legfontosabb állomásai: a gyakorlati elemek erősebb hangsúlyozása néhány tárgynál, a Technika című új tantárgy bevezetése és a közhasznú fizikai munkára fordítható napok számának megkétszerezése. Hiba azonban, hogy az alapismeretek gyorsan kopnak, továbbá a pályaválasztáshoz hiányzik a tanulók közvetlen tapasztalatszerzése.

Amikor az általános iskola utáni pályaválasztásról van szó, óhatatlanul felvetődik a kérdés: jó-e, hogy a végzettek 90—93 százaléka középfokon továbbtanul? Akik helytelenítik ezt a gyakorlatot, nem számolnak azzal, hogy a kiterjedt középszintű oktatás az intergenerációs mobilitás legfontosabb csatornája a munkásság és a paraszstság nagy rétegei számára. A túlképzés inkább előny, mint hátrány, és a gondok nem a képzés méreteiből, hanem a szervezetéből adódnak. A szakképesítést szerzők egy része kisebb konfliktusokkal vállalja a segéd- és betanított munkát.

A szakképzésben a problémát a divatos és hiányszakmák léte okozza, és az, hogy nők számára is alkalmas szakmákba még mindig szükségtelenül sok fiút vesznek fel. A szakmunkásképzés tartalmi, minőségi hiányosságainak felszámolásában, a szélesebb profilú, illetve integrált szakmák oktatása a kivezető út. Az oktatás tartalmi megújítása azonban természetesen hosszabb folyamat. Az 1970. évi szakoktatási reform megvalósításához csak eddig 465 új tankönyvet és velük együtt új tanterveket kellett kiadni. Az oktatás 1980-ban esedékes megújítása tovább csökkenti a tanított szakmák számát, és kiterjeszti a vállalati-ágazati szintű tanfolyami jellegű oktatást. A megújulás felé vezető haladást azonban több tényező hátráltatja: a tárgyi ellátottság hiányosságai, beruházási lemaradás, a tantervi fegyelem lazasága és az oktatásügyi szakigazgatási szervekben tapasztalható erős fluktuáció.

A szakképzés szerves része a továbbképzés, amely új formákkal: a mesterszakmunkás-képzéssel és új rendszerű művezetőképzéssel gyarapodik. A tovább-

tanulás a munkaidőalapnak mindössze 0,04 százalékát veszi igénybe, tehát igen kis áldozatok árán képes betölteni a funkcióját.

Korreferátumának befejező részében az előadó az oktatási rendszer egyes szereplői — a különféle iskolák, a szakigazgatási szervek és a vállalatok — előtt álló feladatokat ismertette.

A tanácskozás első napjának utolsó korreferetumát *Ambrus András*, az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztályának munkatársa tartotta, a társadalmi munkaidőalap növelésének lehetőségéről. Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy az elkövetkező években a társadalmi munkaidőalapnak a többletfoglalkoztatásból adódó bővülése igen korlázott jelentőségű növekedési tényező lesz. Mindazonáltal, a területen is vannak lehetőségek.

Négy fontos extenzív forrás létezik ma az országban. Ezek: a nyugdíjas népesség, a nem kereső nők és az ideiglenesen munkaviszonyban nem levő ifjúság, valamint a rokkantak.

A nyugdíjkorhatárt elért népesség aránya növekszik, ugyanakkor — párhuzamosan az átlagéletkor kitolódásával — egyre nagyobb részük marad munkaképes a nyugdíjbavonulás után is. Növeli a munkaképes nyugdíjasok számát a kedvezményes nyugdíjbavonulási lehetőség bizonyos szakmákban: autóbuszvezetőknél, erdőmunkásoknál, szövőknél stb. Nem a nyugdíjkorhatár felemelésével, hanem a továbbdolgozás anyagi és szemléleti feltételeinek kimunkálásával kell törekedni e forrás hasznosítására.

A tanulókat és a GYES-en levőket nem számítva, a munkaképes női lakosságnak mintegy 85 százaléka dolgozik. A női foglalkoztatottság nem elsősorban a háztartásban maradó, területileg szétszórt nem kereső női népesség munkába vonásával növelhető, inkább a sikertelen iskolai felvételi vagy más okok miatt ideiglenesen nem dolgozó lányokra kell koncentrálni. Külön problémát jelent, hogy a keresőképes nők tekintélyes hányada veszi igénybe a GYES-t. A három év letelte előtt munkára jelentkezők aránya jelzi, hogy nem lenne érdektelen felülvizsgálni a segély bölcsődei beruházásokkal történő kiváltásának, helyettesítésének gondolatát.

A rokkantsági nyugdíjasok száma részben a gépesítés előrehaladása, részben az egészségügyi fejlődés, a rokkantsági fok megállapításában érvényesített küszöb csökkenése miatt nő. A részleges munkaképes rokkantak rehabilitálásával szintén növelhető a munkaidőalap.

Külön kell szólni a nem főállásban végzett, társadalmilag nem szervezett munkavégzésről, hiszen végső soron az ilyen tevékenységek is hozzátartoznak a társadalmi munkaidőalaphoz. Ezeket a tevékenységeket támogatni kell minden olyan területen, ahol a melléktevékenység reális szükségleteket elégíti ki, és feladatát a gazdasági szervezeteknél racionálisabban oldja meg.

A tanácskozás második napján az első előadást *Boldoczki János*, az Országos Tervhivatal osztályvezetője tartotta A foglalkoztatási egyensúlyhiány mérséklésének feladatai és lehetőségei címmel.

Az előadás első felében az V. ötéves terv munkaerő-folyamatait jellemezte. A foglalkoztatáspolitika — a gazdaságpolitikai céloknak megfelelően — a foglalkoztatás bővítését, a foglalkoztatási szerkezet átalakítását, a termelékenység növelését, összességben a foglalkoztatás hatékonyságának javítását irányozta elő. A foglalkoztatás bővítését a demográfiai háttér kedvezőtlen alakulása mellett kellett elérni, ugyanis a munkaképes hazai népesség száma a tervidőszakban csökken. A számítások arra épültek, hogy a munkavállalási korú népesség gazdasági aktivitása nő, míg a munkaképes kor fölötti aktív keresők száma nem csökken, s így összességében — megfelelő ösztönző intézkedések esetén — az aktív keresők száma 60 ezerrel nőhet. A foglalkoztatási szerkezet átalakulására vonatkozó számítások szerint, a közvetlenül termelő ágak aránya csökken, a tercier ágaké pedig nő. Az előbbi ágakon belül az ipari foglalkoztatottság csökkenő mértékű, de további bővítését tervezték, míg a mezőgazdasági létszám csökkenésének ütemét az előző tervidőszakhoz viszonyítva alacsonyabban állapították meg.

A tervidőszak első három évében a munkaerő-folyamatok több lényeges ponton eltértek a tervezettől. Az aktív keresők száma a feltételezett növekedés helyett 1976—1978 között mintegy 20 ezerrel csökkent, azáltal, hogy a háztartásbeli nők a tervezettnél nagyobb mértékben álltak ugyan munkába, de ezzel egyidejűleg nagymértékben nőtt a munkaképes korú nyugdíjasok száma, illetve a munkavállalási kor fölötti népességből a feltételezettnél sokkal kevesebben vállaltak a nyugdíj igénybevétele helyett továbbdolgozást. Az aktív keresők számának csökkenése különböző mértékben érintette az egyes népgazdasági ágakat: az ipari létszám a tervezett növekedéssel szemben három év alatt kb. 40 ezerrel csökkent. Kisebb mértékben ugyan, de az építőipari létszám is visszaesett. A mezőgazdaság létszámcsökkenése — különösen 1978-ban — mérséklődött, az infrastrukturális ágak létszámbővülése pedig némileg elmaradt a tervezettől.

Figyelemre méltó, hogy az ipari, építőipari létszám csökkenése nem akadályozta a termelési tervek teljesítését, sőt a gazdálkodó egységek jelentős része a csökkenő létszám mellett is túlteljesítette a tervét. Az ipari és építőipari termelékenység tehát az előirányzottnál némileg gyorsabban nőtt. A gazdasági hatékonyság ezzel szemben nem javult kellő mértékben, a gazdaság általános egyensúlyhiánya tovább romlott. Ennek egyik megjelenési formája a foglalkoztatottsági egyensúlyhiány. Kialakulásának gyökerei az irányításban és a szabályozásban keresendők, főleg abban, hogy a vállalati érdekeltségben a kellő szelekciót nem sikerült érvényesíteni. Gyakorlatilag minden tevékenység jövedelmezőnek tűnik, vagyis magában hordozza a fejlesztés és bővítés igényét s ezáltal a munkaerő iránti kereslet növekedését.

Az ágazati munkaerő-felhasználásnak a tervezettől eltérő alakulása sajátos területi munkaerő-folyamatokkal párosult. Mivel a munkaerő-kereslet mérséklésére irányuló érdekeltség nem működött, a szabad munkaerőt már nem tartalmazó földrajzi körzetek ipari üzemei munkaerő-ellátási gondjaikat elsősorban a kevésbé iparosodott — vagy annak vélt — körzetek munkaerő-tartalékaira alapozva, térbeli terjeszkedéssel, kisebb-nagyobb egységek vidékre telepítésével igyekeztek megoldani. A helyi munkaerő-tartalékok hamar kimerültek, a vidéki üzemek is munkaerőhiánnyal küzdenek. A munkaerő-feszültségek általánossá váltak, a hiány az ország nagyobb részére kiterjedt.

A munkaerőhiány egyrészt globális abban az értelemben, hogy a gazdaság minden munkaerőt felszív, képzettségi és egyéb sajátosságaitól függetlenül. Ez végső soron a gazdálkodó egységek növekményérdekeltségéből, folyamatos termelésbővítési igényéből és lehetőségéből adódik. A munkaerőhiány másrészt strukturális. Legfőbb előidézője a terelési tényezők lényegesen eltérő értékelését megvalósító közgazdasági szabályozás, amely a létszámbővítésen alapuló termelésnövelésre ösztönzi a vállalatokat.

A munkaerő-feszültségek kiéleződésének jegyében született a 3057/1978. MT. sz. határozat. A korábban hozott intézkedésekhez (például 2022/1976. MT. sz. határozat) hasonlóan, nem az egyensúlyhiány kialakulásának okait, alapját kívánta megszüntetni, hanem csak a feszültségeket igyekezett tompítani. A központi intenciók nyomán a megyék többsége bevezette vagy tovább bővítette — helyenként a munkaerő-állomány egészére kiterjesztette — a kötelező munkaerő-közvetítést.

A tapasztalatok alapján megállapítható, hogy az eddig hozott intézkedések, jellegüknél fogva, nem járulhattak hozzá az egyensúlyhiány mérsékléséhez. Ugyanakkor az adminisztratív beavatkozások sora közvetett módon további — esetleg nem munkaügyi — feszültségek kialakulásához vezethet.

A VI. ötéves tervidőszakra előirányzott alacsonyabb gazdasági növekedési ütem és a gazdasági szerkezet átalakításának meggyorsítása a foglalkoztatást is érintő olyan kérdéseket vet fel, amelyeket a foglalkoztatáspolitika kidolgozásában kiinduló tényezőként kell kezelni. Ezek a következők:

— Amennyiben az ipari termelés évi 5 százalék körüli növekedésével számolunk, és feltételezzük, hogy a termelékenység a jelenlegi vagy annál nem lényege-

sen kisebb ütemben javul, akkor az ipari létszám 40—60 ezres csökkentésére nyílik lehetőség.

— Az ipari termelés szelektív fejlesztésének következetes megvalósításával az ipari létszám csökkenése 60—80 ezerre rúghat.

— A mezőgazdaságon belül tovább növekszik a nem mezőgazdasági tevékenységek aránya. Ennélfogva a mezőgazdasági létszám csökkenése jelentősen mérséklődhet, s közben nő a mezőgazdaság igénye ipari foglalkozású dolgozók iránt.

— Az ipari létszám csökkenése várhatóan elsősorban a nőket érinti. Ezáltal a demográfiai csere hatását is figyelembe véve — biztosítható az infrastruktúra munkaerő-fedezete.

— A termelés szelektív fejlesztése, a kevésbé iparosodott területekre települt ipar esetleges visszafejlesztése hozzájárulhat az egyensúlyhiány területileg differenciált mérséklődéséhez.

— Mind a vállalati, mind a személyi jövedelmek szabályozásával szemben követelmény a teljesítmények alapján álló vállalati és egyéni differenciálás erősítése. A gazdasági növekedés kisebb üteme mellett az ösztönzés és differenciálás akkor valósítható meg, ha a termelékenység növekedési üteme javul.

— Számolni kell a mobilitási folyamatok felerősödésével, hiszen ez alapvető előfeltétele a gazdasági szerkezet átalakításának. Meg kell tehát szüntetni azokat a korábban kialakított gazdasági és társadalompolitikai korlátokat, amelyek a munkaerőnek a változó gazdasági és társadalmi szükségletekhez való igazodását, mozgását gátolják.

A vázolt feltételek mellett reális lehetőség mutatkozik a foglalkoztatási egyensúlyhiány mérséklésére.

Horváth András, a Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola tanára előadásában az érdek és az ösztönzés szerepét vizsgálta a munkaerő-gazdálkodásban. Bevezetőjében megállapította, hogy a társadalmi újratermelési folyamatnak szükségszerű velejárója a munkaerő-tartalékok léte, függetlenül egyrészt attól, hogy milyen növekedési szakaszban van a gazdaság, másrészt, hogy a munkaképes korú lakosság körében van-e számottevő, a társadalmi termelésbe újonnan bevonható munkaerő. A mai gazdasági helyzetben megnövekedett a munkaerő-tartalékok termelésbe vonásának jelentősége. A munkaerő-gazdálkodás ezen új feladatának megoldása négy területen követel összehangolt, egymást kölcsönösen feltételező változásokat — mégpedig a népgazdaság irányítási rendszerében; a népgazdasági és a vállalati gazdasági-szociális tervezés gyakorlatában; az anyagi és erkölcsi ösztönzés rendszerében, valamint a munkajogalkotásban.

A gazdaságpolitikának, de a vállalati munkaerő-gazdálkodásnak is fokozottabban kell támaszkodnia a közgazdaságtan újabb eredményeire, hiszen figyelemreméltó elméleti eredmények születtek a munkaidővel való gazdálkodás és a munkaerő-felszabadítás gazdasági törvényének lényegét tekintve. Ugyanakkor elmondható az is, hogy a gazdaság, a társadalom belső törvényszerűségeinek feltárásában kissé elmaradtunk. Az elméleti munkát tehát e tekintetben is erősíteni kell. Régóta hiányzik az oktatásból, a propaganda munkából az érdek kategóriájának vizsgálata. Messze nem kielégítő az a szerep, amelyet a politikai gazdaságtan oktatásában az érdek kérdésének juttatunk; ráadásul az érdekek belső, legmélyebb lényegét a tudomány még nem tárta fel. Elméleti zavart kelt a sok egymásnak ellentmondó felfogás. Így például az a többé-kevésbé elterjedt felfogás, hogy az érdek a tudat aktusa, ezért az akarati viszonyok szférájába tartozik. Mások szerint az érdekek a társadalmi termelésben jönnek ugyan létre, de módosulnak a tudat által, következésképpen az érdek egyszerre kategóriája az alapnak és a felépítménynek. Ismét más vélemények szerint az érdek objektiválódása elszegényíti ennek a kategóriának a tartalmát. Valójában az érdek természete gazdagabb, mint első pillanatra tűnik. Magában foglal objektívet és szubjektívet.

Az előadó saját álláspontját ismertetve, megállapította: a gazdasági folyamatban a gazdaságin kívül más érdekek is hatnak. A különböző érdekek az anyagi

és szellemi termelés különböző oldalaival vannak kapcsolatban. Az érdekek az emberek társadalmilag meghatározott függőségét és kölcsönös feltételezettségét jelentik szükségleteik megteremtésében és azok kielégítésében.

Gazdasági fejlődésünk jelenlegi szakaszában növekszik a termelés szubjektív tényezőjének a szerepe. Ebből a helyzetből adódik, hogy megnő a munka ösztönzése iránti teoretikus és praktikus igény. Nemcsak nálunk van ez így, a Szovjetunióban például az anyagi és erkölcsi ösztönzést alkotmányerőre emelték. A munka ösztönzésének kérdései nemcsak konkrét társadalmi, gazdasági feladatokat érintenek, hanem szoros összefüggésben vannak hosszú távú társadalmi, politikai, ideológiai céljaikkal, köztük a tudati fejlődéssel.

Az érdek, érdekeltség, ösztönzés kategóriák egymással nem azonosíthatók, mert a társadalmi újratermelési folyamatban önálló helyük és funkciójuk van. Az objektív érdek felismerésén, felhasználásán nyugszik az ösztönzés egész rendszere, amely arra hivatott, hogy kialakítsa a termelés szubjektumának érdekeltségét, aktív pozícióját a munkatevékenységben.

Az előadó ezután empirikus kutatásaik néhány fontosabb eredményét ismertette. A vállalati belső érdekeltségi rendszer vizsgálatakor azt tapasztalták, hogy az életkorral változik a bérezési formák megítélése. A fiatalabb generáció jobban szeret teljesítménybérben dolgozni, mint időbérben. A teljesítménybér alkalmazása, ha kellő körültekintéssel történik, általában növeli a munka termelékenységét. Felfogásuk szerint a teljesítménybér nem a béren keresztül ösztönöz, hanem azáltal, hogy a dolgozó ellenőrizheti a teljesítményét. Kutatásaik másik fontos tanulsága: az érdekeltségi rendszerek nem képesek a munka erkölcsi összefüggéseinek kibontakoztatására.

A tanácskozás *Ürmössy Lászlónak*, a Salgótarjáni Kohászati Üzemek vezérigazgatójának korreferátumával folytatódott. A vállalati munkaerő-gazdálkodás lehetőségeit vizsgálva, a legnyomasztóbb gondokként említette, hogy ha van is munkaerő, a színvonala valamelyest romlik, képzettségi foka helyenként kritikusan alacsony; egyes szakmákban munkaerőhiány van. Továbbá a munkaerő jelentős része állandóan mozog, fluktuál, teljesítménye ennek következtében alacsony, fegyelme nem kielégítő. Emellett a meglevő munkaerő-állomány egy része nem ott dolgozik, ahol szükséges lenne.

Természetesen ezeket a kérdéseket területenként, iparáganként, vállalatonként más és más aspektusból lehet vizsgálni. Jelentős eltérések adódhatnak Budapest és a vidéki települések, a nagyobb ipartelepek és a kevésbé iparosodott körzetek üzemei között, az állami vagy a szövetkezeti iparban.

A népgazdaság foglalkoztatási területein átrendeződés folyik. Az átrendeződés általános iránya: az ipar létszámot ad le a tercier ágazatoknak, s az elvesztett létszámot a mezőgazdaságból igyekszik pótolni. Az iparba belépő munkaerő kevésbé szakképzett, mint amit az ipar lead, elsősorban betanított vagy segédmunkára alkalmas. Ma is nagyon sok közöttük a nyolc általános iskolát el nem végzettek száma.

A foglalkoztatási szerkezet átalakulása az ipart (elsősorban az állami ipart) kedvezőtlenül érinti. Statisztikai adatok tanúsága szerint, különösen feltűnő a nők és a fiatalok szakmunkássá válásának hiánya, még a szövetkezeti iparhoz képest is. A szakmunkások arányát tekintve nemcsak viszonylagos lemaradás mutatkozik az állami ipar rovására, hanem egyes szakmákban abszolút hiány is jelentkezik. Kezdetben az öntő, a formázó, a kovács, majd a kőműves, az ács-állványozó szakmákban alakult ki hiány. Ma már kielégítetlen igény mutatkozik a forgácsoló, a szerszámkészítő, a hőkezelő szakmunkások iránt is.

A hiány enyhítésére fokozottabban kellene támaszkodni a középfokú végzettségű, de felsőfokon tovább nem tanuló ifjúsági munkaerőre. Ma ebből a rétegből csak kevesen válnak szakmunkássá, s a fizikai munkát a viszonylag kedvezőbb kereseti lehetőségek sem teszik vonzóvá a számukra. A vállalat áldozatai sem térülnek meg: az általa kiképzett dolgozók elhagyják, s elsősorban a szövetkezeti szektorban állnak munkába. E tapasztalatok alapján az előadó javasolta:

központilag vessenek ki általános képzési adót (díjat) a szakmai képzéssel nem foglalkozó vállalatokra és ebből járuljanak hozzá a szakképzést folytató vállalatok képzési költségeinek fedezéséhez. Beszélt az ösztöndíjrendszer továbbfejlesztésének szükségességéről, valamint a vállalatnál kialakított új képzési módszerről, amelynek keretében több rokon szakmát egyidejűleg sajátíthatnak el a szakmunkástanulók.

A munkaerőhiány enyhítésének a gépesítés, a műszaki fejlesztés is fontos eszköze lehetne. Ezt azonban akadályozza, hogy a munkaerő-kiváltás drága, illetőleg korlátozottak a vállalati fejlesztés lehetőségei. A műszaki fejlesztés emellett a korábbit meghaladó szakmunkaerő-szükségletet támaszt, amelyet a vállalatok általában nem tudnak kielégíteni.

Az ipar teljesítményhiányának legfőbb előidézője a fluktuáció. Számításai alapján vállalatánál átlagosan a fizikai dolgozók 29 százaléka fluktuál, ennek fele gyakorlatilag soha nem dolgozik. A kilépők 40 százaléka valamilyen vállalattal kapcsolatos tényezőre hivatkozik indoklásként, a többieket más vállalatok (szövetkezetek) kedvezőbb ajánlatai késztetik munkahely-változtatásra. Központilag kellene biztosítani, hogy a fluktuáló munkaerő ne juthasson az ágazati átlagjövedelemnél magasabb jövedelemhez az új munkahelyen.

Az üzemidő kihasználása a szocialista ipar ágaiban 56—80 százalék között változik. A munkaszervezés fejlesztése, korszerűbb módszereinek elterjesztése a társadalmi munkaidőalap kihasználását 9—10 százalékkal javítaná. A lehetőségekhez képest is alacsony az átlagos műszakszám a magyar iparban. Ez abból a szempontból is problematikus, hogy a vállalatokat az extenzív növekedési lehetőségek irányában taszítja — a gépek mellé ugyanis még pótlólagos munkaerőt próbálnak beállítani.

Különösen súlyosnak tartja a fiatal műszaki értelmiség megnövekedett fluktuációját. Vizsgálódásaik szerint ezt elsősorban a lakáshoz jutás nehézségei idézik elő.

Az előadó végezetül a foglalkoztatási szerkezet ágazati aránytalanságaira hívta fel a figyelmet.

Bonifert Donát, a Munkaügyi Minisztérium Munkaügyi Kutatóintézetének munkatársa hozzászólásában a munkaerőhiány, a közgazdasági szabályozórendszer továbbfejlesztése és az ösztönzés kérdésével kapcsolatban fejtette ki véleményét. A munkaerő-gazdálkodás problémáinak megoldása érdekében nyugvópontra kell juttatni a munkaerőhiány megítélésével kapcsolatos vitát.

Vállalati, üzemi szinten abszolút hiány van. Általánosan úgy fogalmazhatunk: minél nagyobb aggregátumok felé haladunk, a hiány annál relatívabbá válik, s népgazdasági szinten már nem lehet abszolút hiányról beszélni: Magyarországon tehát relatív munkaerőhiány van, valamihez képest van hiány. A vállalatok munkaerőéhsége kielégíthetetlen keresletet teremt, amit döntően a vállalatok érdekeltségi rendszere motivál. Ezen a szabályozórendszer célszerű módosításával lehet változtatni. A változtatás irányát tekintve egyetért a munkaügyi miniszter javaslatával, miszerint a vállalatok potenciális helyzetét figyelembe vevő szabályozást kellene működtetni. A szabályozás technikáját tekintve aránylag egyszerű dologról van szó. Vita legfeljebb annak megítélésében lehet, hogy mit is jelent valójában a vállalatok potenciális helyzete. Véleménye szerint a rendelkezésre álló erőforrások (tőke, munkaerő) mennyisége szabja meg a vállalat potenciális helyzetét, minden egyéb körülmény (piaci részesedés, gyártmánystruktúra stb.) már az erőforrások alkalmazásának hatékonyságától függ. A szabályozást arra kell beállítani, hogy az erőforrásokhoz viszonyítva milyen eredményt produkálnak a vállalatok. Ezt pedig az erőforrásokra meghatározott jövedelemnormák alapján lehet megítélni. Ezzel a szabályozással egyensúlyba hozható az erőforrások kereslete és kínálata. Az így működtetett szabályozást lehetne igazán normatívnak tekinteni, szemben a normával, amely egyáltalán nem normatív. A vázolt rendszerben nem lenne helye a kivételeknek, az egyedi elbánásoknak,

megszünhetne a központi szervekre nehezedő — sokszor politikai köntösbe öltöztetett — ilyen irányú állandó vállalati nyomás.

Az anyagi ösztönzés, munkafegyelem problémáira térve, aláhúzta: az új gazdasági mechanizmus bevezetése óta a munkafegyelem romlott. Az alacsony szintű munkafegyelem az anyagi ösztönzés nem kielégítő működésével magyarázható. A megoldás az lehetne, ha az anyagi ösztönzést stabil alapokra helyeznénk: követelményekhez kötnénk, előre láthatóvá tennénk, hogy milyen teljesítmény után mennyi javadalmazás jár. Végezetül kiemelte, hogy az anyagi ösztönzés mellett többet kellene foglalkozni az erkölcsi ösztönzéssel, a termelés humán tényezőinek, feltételeinek vizsgálatával.

Az elméleti konferencia utolsó előadását *Buza Márton*, a SZOT Elméleti Kutatóintézetének igazgatója tartotta, az ideológiai, politikai tényezők szerepéről a munkaerő-gazdálkodásban.

Bevezetőjében leszögezte: a szocializmusban a munkaerő nem áru, bár áruvonásai vannak. Ez a sajátos helyzet azzal magyarázható, hogy egyfelől a munkások a termelőeszközök tulajdonosai, másfelől pedig munkavállalók. Ennek a kettős státusznak a következménye továbbá a teljes foglalkoztatottság szükségszerű léte a szocializmusban, ugyanis a termelőeszköz-tulajdonosok számára biztosítani kell a munkaalkalmat. A szocializmus ezáltal a rendelkezésre álló teljes munkaerő-kapacitást ki tudja használni. Maga ez a tény is bizonyítja a szocializmus fölényét a kapitalizmussal szemben. Utalt arra, az utóbbi időben elszaporodtak az olyan tanulmányok, tudományos publikációk, amelyek elfeledkeznek a szocializmus fölényének bizonyításáról. A termelési viszonyok szocializmusbeli fejlődésének magával kell hoznia a dolgozók közötti termelési kapcsolatok, a humanizált munkaviszonyok kiépülését.

A humanizált munkaviszonyokat jellemzi, hogy nem veszélyeztetik a dolgozók egészségét, nem terhelik túl az idegrendszerét; alkalmasak a munkához és a kollektívához igazodó környezet létrehozására; a munkaidő, a munkabeosztáshoz kapcsolódó javadalmazás révén biztosítják az emberhez méltó életet; lehetővé teszik, hogy a dolgozó kifejleszthesse a képességeit és kielégítse különféle nem anyagi igényeit (sikeresség, újat teremtés stb.).

A felsorolásból is kitűnik, de elméletileg is bizonyított, hogy a munkaviszonyok összessége az életmód fontos meghatározója. Határozottan szembe kell szállni azokkal a nézetekkel, miszerint a szocialista életmód ott kezdődik, ahol a munka befejeződik.

A munkaviszonyok vizsgálata igényes elméleti kutatómunkát és átfogó intézkedéseket követel. Az ilyen irányú kutatások iránti szükségletet erősíti az a felismerés, hogy a tudományos-technikai forradalom a mi viszonyaink között sem vezet automatikusan a munkaviszonyok humanizálásához. A tudományos-technikai forradalom folyamatának olyan mozgásformákat kell teremteni, amelyek azt a kommunista társadalom anyagi, műszaki bázisa megteremtésének a szolgálatába állítják.

A munkaerő-gazdálkodás feladatait sorra véve, kiemelte: előbbre kell lépni a munkaerőhiány leküzdésében. Az intézkedések megválasztásában kulcskérdésként kell kezelni, hogy a munkás nem gép vagy anyag, következésképpen átirányításának folyamatában kerülni kell az adminisztratív eszközök alkalmazását. Nem a szabad munkavállalást kell korlátozni, hanem a mozgásteret kell szabályozni. A magyar ipar néhány élenjáró vállalata már ennek megfelelő gyakorlatot valósít meg, amikor felvételi zárlatot rendel el, és munkaerő szükségletét belső tartalékaiból — dolgozóitól nagyobb teljesítményt követelve — elégíti ki.

A teljes foglalkoztatottság kérdésére visszatérve hangsúlyozta, hogy az nem csak népgazdasági szinten értelmezhető. Arra kell törekedni, hogy a munkahelyeken is teljes legyen a foglalkoztatás — abban az értelemben, hogy mindenki folyamatosan dolgozzék. Ezen elv gyakorlati megvalósítása megköveteli a jobb teljesítmény nagyobb elismerését, ami a mai érdekeltségi viszonyok mellett nem valósulhat meg.

Egyetértett azokkal a véleményekkel, amelyek szerint a munkaképes koron felüli népességből lehetőség nyílik a munkaerő-kínálat élénkítésére. A nyugdíjkorhatár szociális vívmány, felemelése politikailag időszerűtlen. Azt kell biztosítani, hogy a munkaképes kor felső határát elért dolgozók önkéntes vállalkozás alapján minél kedvezőbb feltételek mellett tovább dolgozhassanak. A nyugdíjrendszer alapvető fogyatékossága, hogy nálunk alacsony a nyugdíjjogosultsághoz minimálisan szükséges munkaviszonyban eltöltött idő. Magyarország az egyetlen a világon, ahol 10 év szolgálati idő után már nyugdíjat fizetnek. A fokozatosság elvének betartása mellett hosszabb távon az időtartamot kb. 25 évre kellene emelni.

A munkaerő hatékony foglalkoztatásának megvalósítása a társadalmi munkaidőalap mind teljesebb kihasználását jelenti. Munkások körében végzett empirikus kutatásai eredményeit részletezve, az előadó kitért arra, hogy a munkahelyről való egész- és törtnapi hiányzásoknak csak mintegy a harmadát teszi ki a fizetett szabadság. Ugyanakkor, a munkások sok részletben veszik ki az évi szabadságukat — lényegében az állampolgári jogaik gyakorlása (ügyintézés a tanácsban stb.) foglalja le az eredetileg pihenésre szánt időt. E tapasztalatok fényében felül kell vizsgálni a munkás jogsegélyszolgálat működését.

A vállalati munkaerő-gazdálkodást eddig politikamentes területként kezelték. A mai feladatok megoldását a gazdasági és politikai vezetők kompetenciájának elismerésével, a vezetői munka és az üzemi demokrácia közötti kapcsolat erősítésével, a dolgozókat meggyőzve lehet megoldani. A gazdasági struktúra átalakítása és a vele járó tervszerű munkaerő-átirányítás jellegében és nagyságában a mezőgazdaság szocialista átszervezéséhez fogható feladat.

A tanácskozás Devcsics Miklós zárszavával ért végett.

K. I.—K. J.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A Magyar Közgazdasági Társaság Matematikai-Közgazdasági Szakosztálya és a SZIGMA Szerkesztősége pályázatot hirdet „*Matematikai (operációkutatási) módszerek konkrét felhasználása a gazdasági hatékonyságjavítása érdekében*" címmel.

Pályázati feltételek:

1. A pályázaton egyénileg vagy csoportosan bárki részt vehet.
2. A pályaművek terjedelme a 100 gépelt oldalt ne haladja meg. A felhasznált irodalmat fel kell tüntetni.
3. Pályázni csak eddig nem publikált művekkel lehet; disszertációs munkák a pályázatból kizártak.
4. A Bíráló Bizottság nem javasol jutalmazásra olyan tanulmányokat, amelyekben kizárólag a szakirodalomra támaszkodó modellelképzelések és javaslatok találhatók, de hiányzik belőlük a vizsgált gazdasági folyamatok adottságainak a konkrét elemzése. A gyakorlatban kipróbált, ténylegesen felhasználásra kerülő és bevált módszereket ismertető tanulmányokat — egyébként azonos színvonal esetén — előnyben részesítjük a kizárólag elméleti értékű eredményeket tartalmazó tanulmányokkal szemben.
5. A pályaműveket jeligével ellátva 3 példányban 1980. június 30-ig kell eljuttatni a SZIGMA Szerkesztőségéhez (Budapest, 1112 Budaörsi út 45.). A pályázathoz jeligével ellátott lezárt borítékot kell mellékelni, amely a szerző (szerzők) nevét, lakcímét, munkahelyét és beosztását tartalmazza. A jeligés borítékokat a Bíráló Bizottság a díjak odaítélése után és csak díjazott vagy dicséretben részesített pályázatok esetén bontja fel.
6. A pályadíjakat az erre felkért Bíráló Bizottság javaslatai alapján a Matematikai Közgazdasági Szakosztály vezetősége ítéli oda 1980. szeptember 30-ig. Eredményhirdetésre az 1980. évi Operációkutatási Konferencia megnyitó ülésén kerül sor.
7. A pályadíjak a következők: I. díj 15 000 Ft, II. díj 10 000 Ft, III. díj 5000 Ft.

A Szakosztály vezetősége a pályaművek alkalmasságától függően további néhány pályázatot dicséretben és 1000—2000 forintos jutalomban részesíthet.

8. A díjazott pályamunkákat szerzőik a pályázat elbírálása után saját belátásuk szerint publikálhatják. Kívánságra a tanulmányokat vagy egyes részeiket a SZIGMA külön szerzői honorárium mellett közli.
9. A pályázat részleges sikertelensége esetére a Szakosztály vezetősége fenntartja magának azt a jogot, hogy a díjakat egyáltalában ne, illetve csökkentett összegben vagy más megosztásban adja ki.
10. A pályázattal kapcsolatban szükség esetén felvilágosítást nyújt Meszéna György (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Matematikai és Számítástudományi Intézet. Tel.: 175-120).

Tervezni vagy meghalni

(Across the board, The Conference Board Magazine, 1978. november)

Lora S. Collins ezzel a címmel Robert Heilbroner professzor „Fellendülés és visszaesés" című könyvét ismerteti. A könyv szerzője egyelőre még nem hirdeti azt, hogy a kapitalizmus kimúlása elkerülhetetlen, csupán annak a véleményének ad hangot, hogy fennmaradása érdekében át kell térnie a gazdasági tervezésre. A szerző szerint igen erőteljes változásokra van szükség „... energiaellátásunk, rendelkezésre álló erőforrásaink és a környezetszennyezés által ránk kényszerített feladatok ellátásához. Mindez egy irányba mutat. E jelenségek arra utalnak, hogy a gazdasági folyamatok fokozott irányításához és ellenőrzéséhez megfelelő anyagelosztásra, a beruházás és a fogyasztás területén bizonyos előírások betartására van szükség, és ez a gazdasági életben az eddiginél jóval nagyobbmérvű állami beavatkozást jelent." Bár a könyv félreérthetetlenül marxista jellegű bírálat, Collins rámutat arra, hogy mégsem alapvetően a kapitalizmus kudarcával foglalkozik, hanem azt kívánja hangsúlyozni, hogy az emberiség könyörtelenül olyan sivár jövő felé halad, amelyben a gazdasági tevékenységnek a természet által megszabott korlátok között kell mozognia, és amelyben feltétlenül központi tervezésre lesz szükség. „A következő időszakban a környezet lesz a legfőbb meghatározó tényező."

Heilbronernek már az 1976-ban kiadott „Az üzleti civilizáció hanyatlása" című könyve is azzal a megállapítással kezdődik, hogy „A kapitalizmus a tervezés felé halad."

A könyv megállapítja: a kapitalista rendszer igazságtalan, az osztálykülönbség realitás. „A munkaerő együttműködését ma már nem a puszta létfenntartás szükségessége, vagy a gazdagok természetes vezető szerepének hangoztatása teremti meg, amint az Marx idején történt, hanem az, hogy állandóan úgy állítják be a rendszert, mint egy nagy, vidám, szívélyes családot. Az osztályharcot, amely Marx idejében a munkások elleni közvetlen kirohanásokban nyilvánult meg, ma a televízió képernyőjén vívják meg. A kellemetlen tényeket — például az egyenlőtlen jövedelemmegosztást — elhallgatják."

A könyv szerzője úgy véli, hogy „...újabb kapitalista világválság áll előttünk. A gazdaság kilábolt ugyan az 1973—75. évi visszaesésből, de a tőkés világ félelemben él". A válságok kumulatív hatással járnak és ez nagy változásokhoz vezethet. Marx két ilyen hatásra mutatott rá: az egyik a mind nagyobb egységekbe koncentrálódó tőke, a másik az elszegényedés.

Heilbroner elfogadja a kummulálódó hatások elméletét és kifejti, hogy a tőkésvállalatok méreteinek növekedése éppúgy bürokratizálja a gazdasági életet, mint a nagy kormányok, amelyek az elmúlt 45 év folyamán kiterebélyesedtek annak érdekében, hogy a kapitalizmust az 1930-ashoz hasonló válságoktól megkíméljék. Ezért elkerülhetetlen a tervgazdálkodásra való gyors áttérés. Ez azonban csak egy szakasz a fejlődésben. Heilbroner úgy gondolja, hogy e periódus 25 évig tart majd. Előtte 45 évig tartott a „jóléti kapitalizmus", ezt megelőzően pedig 55 évre terjedt ki a monopolkapitalizmus időszaka.

Heilbroner írásaiban a tervezés gondolata nem új, mégis ez a könyve új elemet is tartalmaz, amit a szerző D. Gordon marxista beállítottságú professzortól vett át, aki Heilbronerhez hasonlóan a New School for Social Research-ben tanít. E gondolat lényege: mivel a válságoknak kummulatív hatásuk van, bizonyos válságok olyan fordulópontokként értékelhetők, amelyek a rendszer struktúrájának viszonylag

gyors és széles körben érezhető változásához vezetnek. Heilbroner véleménye szerint a tőkés világ ma ezen a kritikus ponton áll. Akár fellendülés, akár visszaesés következik be 1979 folyamán, úgy véli, erőteljes fordulat időszakában vagyunk, amely a tervkapitalizmushoz vezet.

Heilbroner leírása alapján ebben az időszakban a kapitalizmusnak már inkább csak a neve marad meg. A gazdasági döntéseket kollektíven hozzák, bár a termelőeszközök névlegesen magántulajdonban maradnak. Ez tehát még nem szocializmus.

A könyvben sok szó esik a „kapitalizmus ellentmondásairól", vagyis feltehetően magában a rendszerben rejlő bajokról. Collins szerint ezek nem annyira önmagában a kapitalizmusban, mint inkább a modern iparosításban lelhetők fel. De van olyan elem is, amely valóban klasszikus értelemben, a „kapitalizmus ellentmondása", ez pedig az infláció.

Az infláció megbontja az egyensúlyt, megakadályozza az üzleti tervezést és hatékonyságot, fenyegeti a likviditást, fékezi a beruházási tevékenységeket és a kormányokat először az infláció elleni küzdelemre sarkallja, később pedig arra kényszeríti őket, hogy az erre irányuló erőfeszítéseik következményeit megpróbálják ellensúlyozni. Heilbroner szerint az infláció az elmúlt 20 év folyamán azért súlyosbodott, mert az állami szektor jóval nagyobb és sokkal inkább egybefonódott a kapitalista növekedéssel, mint a második világháború előtt bármikor.

A súlyos infláció tehát magában a kapitalizmusban rejlik. A probléma kevésbé súlyos a szocialista országokban. A tőkésállamokban azonban — írja Heilbroner — a kormányzat maga a gazdasági egyensúlytalanság és válság forrása, mert ez az inflációellenes harc közvetlen következménye. Az inflációért viszont a kormány és annak politikája nagymértékben felelős.

A recenzens végül megállapítja: ha a modern infláció az alapvető oka a gazdasági növekedés és fejlődés megakadásának, akkor talán Marx nevet utoljára: a kapitalizmus saját ellentmondásaiba pusztul bele. Pusztulását nem a nyomorgó proletariátus, hanem a kormány által táplált infláció okozza, amelynek tulajdonképpen a munka megkönnyítése és a szociális jólét fokozása volt a célja.

(Ism.: *Enyedy Anna*)

A. Jacquemin: Állandósul Nyugat-Európa hanyatlása?

(Le Monde, 1979. január 23.)

A cikk szerzője, a Louvain-i egyetem professzora, aki a párizsi Sorbonne-on is rendszeresen tart előadásokat, érdekes prognózist állít fel a válság utáni Nyugat-Európa iparával kapcsolatban. Az elmúlt években ugyanis egyre nagyobb aggodalomra adott okot az a megfigyelés, hogy a fejlett ipari országokban a gazdasági növekedést a belföldi kereslet strukturális gyengesége fékezi. A Közös Piac országaiban 1971—1977 között a magánfogyasztás évi növekedési üteme 4,3 százalékról 1,9 százalékra, az állami fogyasztásé pedig 4,9 százalékról 2,4 százalékra csökkent. A csökkenő kereslet különösen a tartós fogyasztási cikkek területén figyelhető meg, ahol a piac már telítettnek mondható, ugyanakkor az egészségügyre, az oktatásra, a házépítésre, valamint a szabad idő eltöltésére költött összegek igen jelentősek. A növekedést a beruházási javak iránti kereslet gyengülése is fékezi: Nyugat-Európában az állótőke-beruházások részesedése a bruttó nemzeti termékben szintén csökken: az 1971. évi 3,4 százalék helyett 1977-ben már csak 1,7 százalék volt. Emellett a rendelkezésre álló tőke egy részét nem használják fel.

A nyugat-európai termelés ugyanis egyre inkább hátrányos helyzetbe kerül a különböző energiaforrások és egyéb nyersanyagok drágulása miatt. Ehhez járul az árfolyam-lebegtetésben rejlő kockázat, amely szintén befolyásolja a beruházásokat.

A munkabérköltségek növekedése miatt a nyugat-európai országok jelentős versenyelőnyt vesztettek el. A növekvő bérek az ipari termelés növelé-

sére irányuló beruházások rovására fokozta a munkaerő-takarékosságot célzó és jelentős összegeket elnyelő korszerűsítési tevékenységet.

Az ipari foglalkoztatottság — Olaszország kivételével — mindenütt erősen csökken: 1973 és 1975 között az iparban foglalkoztatottak az összes foglalkoztatottakhoz viszonyítva Franciaországban 39,3 százalékról 38,4 százalékra, az NSZK-ban 49,5 százalékról 46 százalékra, Angliában pedig 42,5 százalékról 40,8 százalékra esett. Sokhelyütt, így például Belgiumban az ipari foglalkoztatottság abszolút mértékben is csökkent.

A kérdés az: hogyan lehet hosszabb távon megakadályozni az ipari tevékenység hanyatlásával járó munkanélküliség továbbterjedését. Ez azért is „életbevágó", mivel 1973 óta Nyugat-Európában nő a munkaerő-kínálat.

Az ipari szektor hanyatlásának az egész nyugat-európai gazdaságra nézve igen súlyos következményei lehetnek. Káldor híres törvénye szerint az ipar járulhat hozzá a legjobban egy ország gazdasági fejlődéséhez, ha termelékenysége megfelelő mértékben nő. Az ipar magával visz és fejleszt más területeket is: az élelmiszer-feldolgozást, a kereskedelmet, a bank-szférát és a pénzügyi szolgáltatásokat, a szállítást stb. Ezek nagy mértékben az ipari expanzió függvényei.

Az ipar jelentőségét növeli a nyugat-európai gazdaságok nyitottsága, a fizetési mérlegek egyensúlya. Ezek szempontjából ezekben az országokban a gyáripar döntő szerepet játszik. A nyugat-európai országoknak fenn kell tartaniok bizonyos szintű ipari tevékenységet, hogy ipari exportjukkal biztosítsák maguknak a nyersanyagimporthoz szükséges devizát.

Lehetséges, hogy az ipar hanyatlása nyomán a kevésbé termelékeny ún. harmadik szektor, vagyis a szolgáltatások szférája lendül majd fel. Ez a perspektíva azért is ijesztő, mivel a szolgáltatások kevésbé exportálhatók, márpedig ennek következménye a fizetési mérlegek krónikus hiánya lehet.

Anglia már elérkezett ehhez a korszakhoz. Az angol export értéke 1964 és 1974 között 50 százalékkal csökkent és fizetési mérlegét az import erős növelése tovább rontotta.

Mi a megoldás? Olyan gazdaságpolitikát kell folytatni, amely hozzásegíti a nyugat-európai ipart ahhoz, hogy termelési szerkezetét jobban igazítsa a külföldi és a belföldi kereslet igényeihez. Növelni kell a termelő beruházásokat, hogy a foglalkoztatottság elérje a kívánt szintet. Számos tanulmány foglalkozik már azzal, hogy melyek azok az iparágak, amelyek termékei iránt a kereslet folyamatos. A Közös Piac Végrehajtó Bizottságának iparpolitikai irányító szervei pedig azt vizsgálják: hogyan lehet támogatást nyújtani a struktúraváltoztatásra és az összehangolt átszervezésre a bajban levő iparágakban a vasiparban, a textiliparban, a repülőgép-gyártásban, a hajóépítésben, az informatikában. A bizottság azonban nem végezheti el a nagyvállalatok vezetői helyett azt a munkát, amit saját iparágukon belül csak ők képesek elvégezni.

A megoldás felé vezető másik út: elő kellene segíteni a mezőgazdaság és a szolgáltatások iparosítását. Colin Clarck szeme előtt például az az elképzelés lebeg, hogy hosszabb távon elmosódnak a különbségek az első, a második és a harmadik szektor között. A mező- és erdőgazdaság egyre inkább kifejleszti saját feldolgozó iparát, másfelől számos szolgáltatás szinte beépül a családok és a közösségek életébe. A szolgáltatások gépesítésének, automatizálásának fokozása következtében e szolgáltatások termelékenysége nő és részt vehet a nemzetközi kereskedelemben. Ugyanez vonatkozik olyan közszolgáltatásokra, mint az egészségügy, az oktatás, az infrastruktúra és a környezetvédelem.

Összefoglalva: nem szabad azt hinni, hogy ha Nyugat-Európában tovább folytatódik a foglalkoztatottság és termelés súlypontjának a szolgáltatások és az állami adminisztráció felé történő eltolódása, akkor ez a fejlődésnek éppoly normális, természetes folyamata, mint annak idején a tevékenységek áthelyeződése az elsődleges szektorokból a másodlagos szektorokba.

(Ism.: *Enyedy Anna*)

Kozma Ferenc: Mire képes a magyar népgazdaság?

(A gazdaságfejlesztés stratégiai szemlélete)

Kossuth Könyvkiadó, 1978. 369 l.

A könyv témája: mire képes a magyar népgazdaság akkor, ha a következő években, sőt évtizedekben új gazdaságfejlesztési szemléletet és gyakorlatot alakítunk ki. A szerző számára evidens, hogy a mainál korszerűbb gazdaságfejlesztési stratégia segítségével a magyar népgazdaság alkalmazkodni tudna a megváltozott belső és külső körülményekhez. Azt is alapigazságnak tekinti, hogy a gazdaságpolitika régi, az ötvenes és a hatvanas években érvényesített módszereivel, a magyar népgazdaság korábbi eredményei aligha ismételhetők meg. Ezért legújabb könyvét végig áthatja egy hosszú távú gazdaságfejlesztési stratégiáról való elmélkedés, amely képessé tenné a magyar gazdaságot a jelentkező új feladatok megoldására.

A könyv első és ötödik részében Kozma Ferenc *külgazdasági kérdésekkel* foglalkozik. Az azonos tárgykörrel való indítás és befejezés önmagában is jelzi, hogy a fejlesztési stratégiáról alkotott nézeteit jelentősen motiválja a nemzetközi munkamegosztásban, ezen belül főleg a szocialista integrációban elfoglalt, illetve elfoglalható helyünk, szerepünk.

A hosszú távú gazdaságpolitikának világgazdasági szemszögből való végiggondolása egy kis ország esetében, főleg pedig napjainkban, mindenképpen indokolt. Mégis emlékeztetni szeretnék Kozma Ferenc egyik korábbi gondolatára, miszerint „minden technikai és gazdaságfejlődési modell egy — ösztönösen vagy tudatosan kialakult — életforma-modellre épül".* Vagyis a fejlesztési stratégiát végig lehet és végig kell gondolni abból a szempontból is, hogy milyen életmódot, milyen jellegű jólétet alakítunk ki a jövőben. Ellenkező esetben az életmód spontánul formálódó elemei szaporodnak, amelyek gátolhatják magának a gazdaságfejlesztési politikának a valóra váltását is. A jólétcentrikus gazdaságpolitika igényét Kozma Ferenc ebben a könyvében is hangoztatja, mostani figyelemre méltó javaslatai, eredeti elgondolásai azonban elsősorban a magyar gazdaság nyitottságának vizsgálatából fakadnak.

A magyar gazdaság hosszú távon legbiztosabban *a szocialista országokkal való együttműködés*re építhet. A szerző kifejti, hogy a KGST-országok gazdasági fejlődése fordulóponthoz érkezett, mivel az elkövetkező évek feladata a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatása lesz. Ebben az új korszakban különösen fontos az együttműködés sokoldalú fejlesztése. A gazdasági kapcsolatok sorában kiemelkedő jelentőségre tesz szert a műszaki fejlődés meggyorsítása érdekében végzett kollektív tevékenység. „Az együttes erőfeszítések az újítószektor fejlesztése területén 15 év alatt képesek egyszer s mindenkorra kiküszöbölni a Nyugattól való technikai függés újjászületésének veszélyét, biztosítani a feldolgozó ipari termékek nagy részének versenyképességét a világpiac bármely szektorában és a szocialista országok népeinek jólétét." (57. l.)

* Kozma Ferenc: Gazdasági integráció és gazdasági stratégia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1976. 27. l.

A fejlett tőkésországokkal való kapcsolataink alakításában néhány alapvető szempontot mindenképpen figyelembe kell venni. Számunkra realitás, hogy a gazdasági kapcsolatok fejlődése igen érzékenyen reagál a világpolitikai és katonai helyzet változásaira. Vagyis a nyugati országokban a gazdasági érdekeket sohasem önmagukban, hanem más, politikai, katonai és ideológiai érdekekkel összehangolva, azoknak nem egyszer alárendelve veszik számításba. A gazdasági érdekeltség — amennyiben az a maga tiszta formájában érvényesül — eléggé egyoldalúan a szovjet nyersanyagforrások, valamint az olcsó kelet-európai munkaerő „vendégmunkás-helyettesítő" jellegű kiaknázásához fűződik.

Ide kívánkozik még egy fontos szempont, ami ebből a könyvből ugyan kimaradt, de Kozma Ferenc egyik előadásában beszélt róla.* Tény az is, hogy a magyar gazdaságnak nem kis veszteségei származnak a fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelemből. Ennek az az oka, hogy jelenleg nemcsak a nyersanyagokat, hanem a fejlett technikával előállított termékeket is viszonylag drágán vásároljuk meg a tőkés piacokon. Ugyanakkor a cserébe adott, sok eleven munkát tartalmazó és nem a legkorszerűbb technikával gyártott áruinkat viszonylag rosszul fizetik meg a világpiacon. Természetesen nem az a megoldás, hogy a nyugati országokkal való kereskedést elsorvasztjuk, hanem az, hogy a mostaninál előnyösebbé tesszük azt.

A mostaninál kedvezőbb export feltétele a jelenleginél nagyobb hatékonyság elérése. Ezen a területen *a továbblépésnek legalább két fő kritériuma van.* Az egyik a *komplexitás,* azaz komplett termékrendszerek kialakításában és exportálásában való gondolkozás, a másik a *szelektivitás,* vagyis a kiemelt területekre, gócpontokra irányuló fejlesztés. A továbbfejlődés két fő feltételét a szerző a III. és a IV. részben tárgyalja.

1. A modernizálási stratégia során a termelőtevékenységeket új elvek szerint kell rendezni: összefogni, illetve elkülöníteni. Az iparosítás korszakában az ágazati és a termékszemlélet kiváló rendezőelvnek bizonyult, a jövőben azonban célszerűbbnek látszik a *komplex rendszerekben való gondolkozás.* A szerző ezt a gondolatát a „Gazdasági integráció és gazdasági stratégia" című könyvében fogalmazta meg először. Itt a gazdaságot innováló és adaptáló kultúrák szövevényeként fogja fel, továbbá felveti a működő rendszerek exportjára való törekvés szükségességét. Legújabb könyvében továbbfejleszti ezt a gondolatot, és a rendszerekben való termelés hazai feltételeivel foglalkozik, mivel „ha be akarunk rendezkedni rendszerek exportjára, akkor be kell rendezkednünk rendszerek kereteiben való termelésre is". (13. l.) Az exportérdekeken túlmenően, a rendszerszemlélet segítségével a meglevőnél korszerűbb, egymáshoz jobban illeszkedő termelési, illetve termékszerkezet alakítható ki.

A komplex rendszerekben való gondolkodás, röviden a rendszerszemlélet lényege a következő: A rendszer különféle elemekből, mégpedig termékekből és szolgáltatásokból tevődik össze, amelyek között meghatározott összefüggés van. Az egyes elemek magától érthetődően több rendszerbe is beilleszthetők, hiszen összekapcsolásuk is különböző formákban történhet.

A technológiai rendszerek legtöbbjében az egyes elemek láncszerű *lineáris* sort alkotva követik egymást, hasonlóan a gyöngyvirágnak a közös szárhoz egymás mellé kapcsolódó harangocskáihoz. Itt a közös rendezőelv rendszerint egy-egy nyersanyag feldolgozása a kitermeléstől a végtermékig.

A technológiai rendszerek másik fajtája egy adott végtermék köré *koncentrikusan* kiépített termelőfolyamatok sorának kialakítását követeli meg. Ilyen például az autóbuszgyártás, a rádió- és a televíziókészülékek termelése stb. Vagyis ide sorolható minden olyan termelőtevékenység, amely az alkatrészek gyártását és összeszerelését foglalja magában. A rendszer központi magja maga a bonyolult és

* Ez a külgazdasági kérdésekről tartott előadás 1978. december 13-án hangzott el a Magyar Tudományos Akadémián a Közgazdasági Társaság szervezésében.

állandó fejlesztésre szoruló gyártmány, és ehhez kapcsolódnak — mint a margaréta fészkéhez a szirmok — az alkatrészgyártó tevékenységek.

A harmadik jellegzetes rendszertípus az előbbi fordítottja, amikor adott alapanyagból számtalan végterméket állítanak elő. E rendszer elve tehát a közös tőről való *elágazás*, hasonlóan a bodza ernyős virágzatához. A tipikus példa a műanyag vagy a hús feldolgozása.

Végül a rendszerek negyedik, *vegyes* típusa az előző három forma kombinációjából áll össze, amelyben a lineáris, a koncentrikus és az elágazó elemek úgy fonódnak össze, mint a különböző virágok a matyó hímzéseken. Példa lehet erre a formára az élelmiszer-termelés komplex rendszere vagy az infrastruktúra területéről az egészségügyi rendszer.*

A működő rendszerek több vállalat és intézmény egy-egy tevékenységének pontos összehangolásával jönnek létre. *A rendszer eleme* tehát *a vállalat vagy az intézmény adott funkciója*, ellentétben a mostani gyakorlattal, amikor a gazdaságirányítás alapegysége maga az egész vállalat. Amennyiben egy vállalat más, az adott rendszerhez nem kapcsolódó funkciókat is ellát, azok természetesen nem tartoznak bele a rendszerbe, de ugyanakkor egy másik rendszer részévé válhatnak. Vagyis bármelyik vállalat különböző funkciói miatt egyidejűleg több rendszerhez is tartozhat.

Működő rendszerekben való termelés esetén *módosul a gazdaságirányítás feladatköre* és szervezete. A központi szerveknek előreláthatólag háromféle funkciót kellene ellátniuk. Egyrészt szervezik és fejlesztik magukat a rendszereket. Másrészt irányítják a vállalatoknak és intézményeknek azokat a tevékenységeit, amelyeket rendszerektől függetlenül végeznek. Harmadrészt a központi szervek továbbra is ellátnak a gazdaság és a vállalat egészét érintő feladatokat. A háromféle irányítási funkció lényegében elválik egymástól, hiszen mindegyiknek megvan a maga sajátossága. Ilyen új körülmények között a központi irányítás és a vállalati önállóság viszonya ugyancsak másképpen alakul, mint az elmúlt évtizedekben, és szükségessé válik e sokat vitatott kérdésnek a rendszerszemlélet szempontjából való ismételt átgondolása.**

A központi szervek ma még nincsenek felkészülve arra, hogy a vállalatok meghatározott tevékenységeit rendszerekben fogják össze. Sok minden szól amellett, hogy időszerű a népgazdaság szervezeti, döntési és ösztönzési rendszerének átalakítása. Azon a néhány területen pedig, ahol rendszerek exportjára rendezkedünk be, ez egyúttal elengedhetetlen is.

2. A rendszerekben való termelés kialakítása hosszú ideig tart és a *szelektív gazdaságfejlesztési stratégia* segítségével valósul meg. A szelektivitás tartalma azonban megváltozik, ha a gazdaságot mint termelési kultúrák rendszerét fogjuk fel. Rendszerekben való gondolkodás esetén ugyanis nem egyes termékek, vállalatok vagy ágazatok kiemelt fejlesztése a gazdasági cél, hanem az kerül előtérbe, hogy céltudatosan kiválasszák és tartósan preferálják a feltételeinknek legjobban megfelelő fejlesztési gócpontokat, az egymáshoz szorosan illeszkedő tevékenységek komplex rendszerét.

A szelektív fejlesztési politika súlypontjai azok, amelyek a gazdaság normális működőképességének biztosításához szükségesek és ezen túlmenően a specializáció irányát is jelzik. Ezek közül Kozma Ferenc az energiagazdálkodás komplex rendszerét, az élelmiszer-gazdaságot, a közbeeső termékek gyártását és az intellektuális tőkét tárgyalja. Néhány kiragadott gondolat ismertetésével szeretném az olvasó figyelmét felhívni a fejlesztés súlypontjait tárgyaló fejezetekre.

Az élelmiszerek termelése, elosztása és fogyasztása rangos helyet foglal el a magyar gazdaságfejlesztési stratégiában. Az egész *élelmiszer-termelési komplexum* — ideértve a mezőgazdasági termelést és annak ipari hátterét — a népgazdaságnak csaknem egyharmada. Olyan hatalmas képződmény ez, amely döntő hatással van

* A működő rendszerek formáinak ábrái a könyv 166., 168. és a 169. oldalain láthatók.
** A gazdaságirányítás háromféle funkcióját bemutató ábra a 200. oldalon látható.

a gazdaság egészére: meghatározza annak növekedését, a jólét emelkedését és a külgazdaság egyensúlyát. „Magyarország esetében az élelmiszer az az egyetlen, igen nagy volumenben termelhető termékfajta, amely — exportra való termelése esetén — hordozójává válhat jelentős járadék jellegű jövedelem realizálásának, mivel termelési feltételei kifejezetten kedvezőek az országban." (291. l.) Fontos erre odafigyelni, hiszen a dráguló energia behozatalából származó veszteség egy részét az élelmiszerek kivételéből eredő nyereség kompenzálhatja.

A társadalmi munkamegosztás mai fejlettségi fokán a termékek egyre nagyobb hányada tevődik össze feldolgozott félkésztermékekből, alkatrészekből és részegységekből. Ezek a *közbeeső termékek* a végtermék kibocsátásával foglalkozó vállalatokban igen nehezen válhatnak önálló termelési kultúrává, ezért inkább elkülönülő, bár egymáshoz szervesen kapcsolódó üzemekben termelhetők gazdaságosan. A 319. oldalon közölt adatok is sejteni engedik, hogy a magyar ipar belső szerkezete ebből a szempontból sem felel meg a mai követelményeknek. „A közbeeső-termék-termelő szektor még nem vált el a végtermék-termelő szektortól, a végtermék-kibocsátó üzemek maguk termelik a szükséges alkatrészek zömét — feltehetően a gazdaságos tömegtermelésnél sokkal kisebb sorozatokban." (319. l.) A belföldi alkatrészgyártás kialakulatlansága miatt viszonylag magas ezen a területen az importhányad. Éppen ezért figyelemre méltó a szerzőnek az a javaslata, hogy a közbeesőtermék-termelő szektor — az egyes ágazatok fejlesztéséhez kötődő hagyományos szemlélettől eltérően — a szelektív fejlesztési politika egyik kiemelt területe legyen.

Az energia- és anyagigényes termékekből Magyarország a következő években is többet importál, mint amennyit exportál. Keresni kell azokat a megoldásokat, amelyek segítségével ezt a behozatali többletet ki tudjuk egyenlíteni. Az egyik járható út az, hogy *növeljük a kivitelre szánt termékekben a munka bonyolultsági fokát*, vagyis értékes termékek exportjára törekedjünk. Ez a követelmény „az emberi termelési tényező minőségi, szakképzettségi képességeinek kihasználását, az intellektuális tőkével való okos gazdálkodást és annak gyors ütemben való bővített újratermelését helyezi a fejlesztési stratégia gyújtópontjába". (325. l.) Ehhez elengedhetetlenül szükséges a szakképzettség növelésén mint fontos beruházási folyamaton túlmenően a magasabb rendű munka végzésére való ösztönzés.

A kifogástalan munka végzésére való *ösztönzés* egyik célja a technológiai fegyelem betartatása, a másik pedig a munka alkotó jellegének kibontakoztatása. Az anyagi ösztönzés csak ezekkel a tényezőkkel együttesen alkalmazva érheti el a kívánt hatást. Sőt, a valóságos helyzet ennél is jóval bonyolultabb, mivel a bér és a teljesítmény viszonyát egyebek között az áralakulás is befolyásolja, és megfordítva: az árakat is növeli az emelkedő bér ellenében nyújtott csökkenő teljesítmény. „Az infláció a munka szerinti elosztás helyébe valamifajta össznépi méretekben játszott hazárdjátékot helyez: a tét a magasabb fogyasztás, az eszköz az áremelkedéseket megelőző (majd később: okozó) pénzjövedelem kicsikarása a közösségi kasszából." (331. l.) A siker titka a bérpolitikában is az egymással szorosan összefüggő tényezők komplex alkalmazása.

A hosszú távú, szelektív fejlesztési stratégiában egy bizonyos *növekedési ütem* elérése nem cél, hanem inkább korlát. A második, majd a negyedik részben a szerző részletesen is fejtegeti, hogy „a magyar gazdaság — termelési tényezőinek összetétele folytán — az évi 5—6 százalékos növekedési ütemet szinte automatikusan produkálja: ennél jóval lassabb és jóval gyorsabb ütem az egyensúlyi helyzet érezhető megbomlását hozza magával". (215. l.) Az ezredfordulóig ez a hajlam valószínűleg változatlanul megmarad, hiszen a magyar gazdaság beruházási, fogyasztási és készletezési szerkezete eleve a közepesen gyors növekedésre adaptáltan jött létre.

A fenti növekedési ütem mellett az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem az 1975. évi 1260 dollárról, ill. az 1980. évi, tervezett 2000 dollárról a 2000. évre 5100—5200 dollárra nő. Amennyiben a felhalmozás és a fogyasztás aránya nem változik meg lényegesen, akkor az egy lakosra jutó, elfogyasztható nemzeti jövedelem csak-

nem megnégyszereződik. „Ha a cél az átlag magyar állampolgár fogyasztásának 25 év alatti megnégyszerezése, úgy a társadalmi munka termelékenységét 25 éves átlagban évi 6 százalékkal, 1980—2000 között pedig átlagosan 5,1 százalékkal kell növelni." (216. l.)

Az ambiciózus feladat megoldásához Kozma Ferenc konkrét, nagy figyelmet érdemlő javaslatokat tesz, amelyeket új szemléletmód segítségével dolgozott ki. Véleménye szerint egymáshoz szervesen kapcsolódó, komplex blokkokat, rendszereket kell szervezni és fejleszteni. A modernizálási stratégia fő súlyponti területei: az energiagazdálkodás, az élelmiszer-gazdaság, a közbeesőtermék-termelő szektor és az intellektuális tőke hasznosítása. A szerkezeti átalakítás segítségével úgy kell és lehet átformálni külgazdasági pozícióinkat, hogy a nemzeti munka 1973—1974-ben megkezdődött leértékelődését a világpiacon visszájára fordíthassuk.

Forgács Katalin

Morris Bornstein: Gazdasági tervezés Keleten és Nyugaton

(Economic Planning, East and West)
(Ballinger Publishing Company, Cambridge, Mass. USA, 1975. 334 l.)

A tanulmánykötet annak a Ballagióban (Olaszország) tartott konferenciának előadásait és a hozzájuk fűzött kommentárokat tartalmazza, amelyet a michigani egyetem szervezett a Rockefeller Alapítvány Tanulmányi és Konferencia Központjában. Szerkesztője Morris Bornstein, a michigani egyetem közgazdaságtudományi professzora, aki már több mint 25 éve foglalkozik a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok gazdaságával. A vizsgálódás indítéka — a kiadó indoklása szerint — az, hogy az infláció, a munkanélküliség, a hiányok és a növekedés lanyhulása megnövelte az érdeklődést a gazdasági tervezés iránt. A konferencián résztvevő szakemberek Kelet-Európa, Nyugat-Európa és Japán tervezési tapasztalatait és elveit ismertették.

A konferencia gerincét nyolc előadás képezte: négy a tervezés általános problémáiról, a többi pedig esettanulmányként két kapitalista és két szocialista ország tervezési, illetőleg tervgazdálkodási gyakorlatáról szólt. A tárgyalt általános kérdések a következők voltak:

— A tervezés szociológiája: gondolat és társadalom kölcsönhatása (Ch. E. Lindblom, Egyesült Államok);

— A hosszú és középtávú tervezés kapcsolata a gazdaságirányítással (E. Höök, Svédország);

— Tervezés bizonytalan körülmények között (R. Radner, Egyesült Államok);

— A tervezés matematikai és tradicionális módszereinek összekapcsolása (Augustinovics Mária, Magyarország).

Az egyes országok tervezési tapasztalatait a francia *C. Seibel*, a japán *R. Komiya*, a lengyel *K. Porvit* és a magyarországi *Morva Tamás* tanulmánya ismertette.

E négy országon kívül az általános előadások keretében több-kevesebb hivatkozás történt a svéd, a norvég és a holland tervezési gyakorlatra is.

A fogalmak meghatározását s ezáltal az előadások terminológiájának lehető egységesítését szolgálta Morris Bornstein bevezető előadása.

A kapitalista országok közül a legnagyobb jelentőségű a tervezés Franciaországban. Az első terv (1947—1953) a helyreállítást szolgálta és még direktív jellegű volt. A továbbiak azonban egyre inkább csak indikatív jellegűvé váltak, abban a mértékben, ahogy a gazdaság internacionalizációja, különösen a nyugat-

európai integráció előrehaladt. Ez különösen vonatkozik a hetedik tervre (1976—1980), amely már nem tűzi ki elsődleges célként a gazdasági növekedést sem és fokozottabb hangsúlyt helyez az életszínvonal minőségi jellemzőire. A francia tervezés a gazdaság egészére vonatkozik, s már a második tervtől (1954—1957) kezdődően fontos eszköze lett az ágazati kapcsolatok mérlege. A tervek készítője a Tervbizottság, amely a harmadik tervidőszak (1958—1961) végéig a pénzügyminisztériumhoz tartozott, majd a miniszterelnökséghez került. (A harmadik tervidőszakra esett a csatlakozás a Közös Piachoz.) Az állami tervet csak a nagy cégek ismerik és veszik figyelembe elhatározásaiknál. Egy 1967. évi felmérés szerint a vállalatoknak kb. 40 százaléka készít középtávú tervet.

A japán tervezés hatókörét tekintve hasonló a franciáéhoz, de az ország speciális történelmi és földrajzi adottságai miatt más országok számára nem irányadó. A többi — külön előadásban nem taglalt — kapitalista ország tervei lényegében több évre vonatkozó előzetes költségvetésnek tekinthetők.

Krzysztof Porwit, a lengyel Tervgazdasági Kutató Intézet igazgatója, azt a gazdaságirányítási reformot ismertette, amelynek lépcsőzetes bevezetését 1971-ben kezdték meg, a gazdasági egységek bizonyos részében, kísérleti jelleggel. A Magyarországra vonatkozó előadásban Morva Tamás, az OT Tervgazdasági Intézet igazgatója viszont az 1968. évben teljeskörűen bevezetett reform kb. hatévi tapasztalatait ismertette.

Az előadásokhoz kapcsolódó kommentárok közül számunkra legérdekesebbek *Judith A. Thornton*-nak, a washingtoni egyetem közgazdasági professzorának a magyar és a lengyel gazdaságirányítási reformhoz fűzött megjegyzései, amelyeket nem csupán az ott elhangzottak, hanem más publikációk — például Magyarországra vonatkozóan Tardos Márton és az amerikai közgazdász Balassa Béla írásai — nyomán nyert információi és benyomásai alapján tett. Jellemző rá a tárgyilagosságra törekvés, a jó meglátások és mindaz a tévedés, ami abból adódik, hogy csak az angol nyelvű publikációk alapos ismeretére támaszkodhatott, helyi tapasztalatok és a magyar nyelvű szakirodalom ismerete nélkül.

Szerinte az európai szocialista országokban megvalósuló reformoknak célja a gazdaság rugalmasságának és hatékonyságának növelése. Ezeknek két fő típusát különbözteti meg: egyik az adminisztratív decentralizáció, a másik a „piacosítás". Előbbinek példája a lengyel reform, amely a központi tervezés szerepét erősíti, a másiknak pedig Magyarország, ahol a „piacosítás" — szerinte — a központi tervezés mértékét és szerepét csökkenti. Mindkettő az átmenet időszakában van és nem is szabad őket élesen elhatárolni. A lengyel reformnak is vannak piaci elemei — főként a mezőgazdaságban uralkodó magánszektor és a külkereskedelem nagy szerepe révén —, viszont a magyar piaci rendszer is szigorú központi ellenőrzés alatt áll.

Thornton szerint Magyarországon a visszafogott infláció nyílttá vált, ezért a megfékezésére az árak és beruházások ellenőrzését, adókat és támogatásokat alkalmazzák. Ezek viszont a vállalatok nyereségét függetlenné tették a hatékonyságtól.

A lengyel reformba bizonyos mértékű piaci rugalmasságot hozott az, hogy 1973. január 1-én 28 nagy ipari gazdálkodó egységet kísérleti egységgé nyilvánítottak. Ezek számára az ágazati minisztérium csak globális tervcélokat jelöl ki, a részletes bontást rájuk bízva. Bérplafon helyett a bérfejlesztést a hozzáadott érték függvényében végezhetik és a beruházásaikhoz szükséges valutát is adminisztratív kötöttségek nélkül, gazdasági megfontolások alapján kaphatják.

Mindkét országban jelentőséget nyert a fogyasztói érdek, sőt Magyarországon a fogyasztók fölénye.

A matematikai módszereket a tervezők nem a terveik ellenőrzésére, hanem azok igazolására használják. A kelet-európai országok közül Magyarországon a legnagyobb arányú a matematikai tervezés, de még itt is csupán egy mellőzhető dekorációnak tekintik a matematikai modelleket — talán bizonyos mértékig jogosan is.

A tradicionális szovjet típusú rendszerben nem történik jövedelemközpontosítás a föld, a természeti kincsek vagy a befektetett tőke utáni járulék fizetése formájában. A reformok egyik legjelentősebb változtatása a tőke utáni járulék valamilyen formájú fizetésének a bevezetése volt. Ezen kívül alakították ki a vállalati adózás, fejlesztési alapok és részesedési alapok képzésének rendszerét, amelyek a lengyel és a magyar reformban majdnem azonosak. Azonban sem Lengyelország, sem Magyarország nem tette meg a következő logikus lépést: a mezőgazdasági föld és a természeti erőforrások utáni járulék fizetésének bevezetését. Ez azonban annyira szorosan hozzátartozik egy hatékony rendszerhez, hogy véleménye szerint erre is pár éven belül sor fog kerülni, legalább Magyarországon.

Thornton kommentárjának — több tekintetben is — ez a legjellemzőbb része. Azt hiszi, hogy egy problémakör vagy teljesen rendezett, vagy egyáltalán nincs megoldva a reformunkban. Azt, hogy e tekintetben különböző ágazatokban különböző fajta megoldások, megoldatlanságok vagy félmegoldások vannak, fel sem tételezi.

A nagyvállalatok monopolhelyzete tekintetében nem lát változást, csupán a monopoljáradéknak az állam és a vállalatok közötti megosztásában, az utóbbiak javára. Szerinte az áremelkedéseknek sem a monopolhelyzetek voltak az okai, hanem az előzőleg elnyomott infláció. Jól mutat rá a rövid távú szemléletet szülő nyereségérdekeltségi rendszer és a hosszú távú érdekek közötti ütközésre, amelynek megoldását abban látja, hogy gondoskodás történjék a vállalati vezetőségek tartós szolgálatban maradásáról. Végső soron itt a tulajdonosi jogok gyakorlásának az állam és a vállalat közötti megosztása a döntő kérdés.

A bérek szóródását mindkét országban kisebbnek látja, mint az Egyesült Államokban és Magyarországon kisebbnek, mint Lengyelországban. Viszont az ipari bérek struktúrája hasonló a nyugatiakéhoz. A reform nyomán Magyarországon növekvő bérdifferenciálódás van folyamatban, különösen az irányító dolgozók szintjén. Úgy látszik, hogy a reform jövedelemelosztási problémái még meglepetéseket tartogatnak a tervezők részére.

Összefoglalóan megállapítja, hogy a lengyel és a magyar reform általában sikeresnek mondható, legalábbis rövid távon tekintve.

Muraközi Ernő

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Пал Романь

Венгерское сельское хозяйство в семидесятых годах

В первой части своей статьи автор обобщает важнейшие результаты производства продовольственных товаров в 1978 году.

Давая оценку аграрной политике семидесятых годов, он анализирует актуальные вопросы надёжности производства. Он рассматривает становление и преимущества многосекторности, многообразности хозяйственных организаций. Наряду с обоснованием необходимости предоставления государственных дотаций, автор указывает на принципы и направления дальнейшего усовершенствования системы экономического регулирования сельского хозяйства.

Автор даёт детальную оценку производственной политике семидесятых годов в области сельского хозяйства и пищевой промышленности. Он указывает на важнейшие задачи, которые необходимо решить для эффективного развития производства продовольственных товаров и которые будут способствовать установлению производственной структуры, лучше приспосабливающейся к сегодняшним отечественным и международным условиям.

Эдэн Йожа—Ласло Детваи

Возможности экономии рабочей силы в венгерском народном хозяйстве

Авторы стараются вскрыть те возможности высвобождения рабочей силы, которые могут быть использованы в последующем периоде в венгерском народном хозяйстве.

Они констатируют, что в ближайшем будущем важной задачей является в первую очередь использование возможностей высвобождения промышленной рабочей силы. Они более подробно останавливаются на возможности высвобождения рабочей силы в результате организационных и поощрительных мер, а также технического развития. Они затрагивают воздействие селективной политики развития на экономию рабочей силы, ссылаясь и на прочие возможности экономии рабочей силы. Наконец, авторы детально занимаются положением и стремлениями предприятий в отношении использования возможностей экономии численности рабочей силы.

Авторы считают необходимым, чтобы в будущем в отдельных отраслях и на отдельных предприятиях стихийное сокращение численности сменила планомерная экономия рабочей силы. Они считали бы полезным, если бы в настоящей и ожидаемой ситуации в связи с рабочей силой наряду с относительной экономией численности увеличились вес и роль абсолютной экономии рабочей силы. В интересах этого они считают целесообразным повысить организационный уровень, улучшить эффективность материального поощрения, а также увеличить долю капиталовложений с целью экономии рабочей силы. Они считают очень важным применять сознательное, планомерное сочетание этих трёх мер.

Останавливаясь на условиях реализации возможностей экономии численности на предприятиях, авторы подчёркивают необходимость усовершенствования систем заинтересованности и оценки на предприятиях. Они считают важным прекращение менее эффективных мест работы. В итоге авторы излагают свою позицию о том, что в венгерском народном хозяйстве имеются возможности для более эффективного использования рабочей силы, для экономии численности в необходимой мере.

Юлия М. Вениге

Разделение труда и отношения интересов

Исходная мысль статьи заключается в том, что основной причиной проявляющихся в хозяйственной жизни неразрешённых проблем (например, чрезмерных объёмов и распылённости капитальных вложений; слабого качества многих товаров; забот, связанных с селективным развитием промышленности и т. п.) является то, что объективные отношения интересов, сложившиеся на основе общественной стоимости, не способствуют должным образом эффективному хозяйствованию. Такая ситуация не закономерна, но в настоящее время является объективным условием, изменить которое можно прежде всего посредством вскрытия искажений интересов и их причин.

При анализе отношений интересов автор не применяет общепринятого подразделения на индивидуальные, групповые и общественные интересы. Обособляющиеся интересы она связывает с занимаемым в разделении труда местом, рассматривая на основе этого своеобразные интересы руководителей предприятий и учреждений, вообще подчинённых работников и принимающих решения работников органов управления.

По мнению автора, фундаментальный интерес руководителей предприятий и учреждений состоит в увеличении объёма производства и размеров хозяйственной единицы. В этом заключается одна из наиболее существенных причин дефицитного хозяйствования, это приводит к расточительству и в большой мере затрудняет осуществление селективного развития промышленности. Тот факт, что место работы для каждого абсолютно гарантировано, в кругу подчинённых работников выдвинуло на передний план заинтересованность в выполнении меньшего труда, что посредством неполного использования рабочего времени в частности проявляется в слабом качестве значительной части товаров. Следовало бы переоценить и толкование обеспечения полной занятости, тем более, что настоящее напряжённое положение в области рабочей силы сопровождается рядом дисфункционных эффектов. В области управления на верхнем уровне принятие правильных решений затрудняется, в первую очередь, искажениями, имеющими место в системе интересов двух других уровней.

Иштван Сюч

Роль природных факторов в территориальном планировании сельскохозяйственного производства

Автор статьи рассматривает, какое влияние оказывает качество почвы на территориальное распределение сельскохозяйственного производства, в первую очередь, в методическом аспекте. Он доказывает, что вопреки тому, что техническое развитие оказывает значительное влияние на формирование экономики, не уменьшается роль качества почвы (и вообще — природных условий).

Автор, опираясь на уже ранее достигнутые результаты научно-исследовательских работ, считает, что природные условия можно учитывать в плановой работе путём разграничения однородных производственных районов. В расхождениях между производственно-экономическими результатами сельскохозяйственных предприятий, принадлежащих к тому же производственному району, проявляются различия в природных факторах,

в результате чего становятся измеримыми основные факторы производства, в том числе — качество почвы. Путём исчисления производственных функций можно определить, какое влияние оказывают на удельную урожайность уровень производительных сил (земли, труда, средств), а также изменения технологии производства на территориях с различным качеством почвы.

Согласно результатам расчётов (по рассматриваемым культурам, за исключением лука и картофеля) в формировании удельной урожайности наибольшее влияние оказывало качество почвы.

Дьёрдь Саколцаи

Прибыль в расчёте на фонды

Автор статьи занимается вопросом, о котором в экономической литературе вот уже как полтора десятилетия ведутся широкие полемики: какую прибыль в расчёте на используемые фонды следует учитывать в случае ценообразования, исходящего из издержек и расчётных элементов чистого дохода. Значение этого вопроса в последнее время умерилось, так как всё большее распространение получило опознание того факта, что цены большей частью следует устанавливать в соответствии с оценкой внешних рынков, и прибыль, таким образом, становится не расчётной величиной, а получается как разница между ценами и издержками. Однако с точки зрения решения проблем, связанных с ценами и системой экономического регулирования, этот вопрос и сегодня имеет определённое значение.

В первой части статьи автор обобщает и в определённом смысле развивает тот взгляд, согласно которому оптимальная величина прибыли в расчёте на фонды — в трактовке т. н. теории роста — равна темпу роста. Если фондоёмкость производства, то есть коэффициент капитала не изменяется, то образующийся таким образом чистый доход в расчёте на фонды обеспечивает финансирование накопления, причём при таких обстоятельствах производство и издержки производства — если со стороны заработной платы не проявляется инфляционное напряжение — растут в одинаковой мере.

Во второй части статьи автор указывает на то, что отечественная экономическая литература в различных областях склонна разделять это воззрение, причём настолько, что его можно уже считать буквально общепринятым.

Наконец, в третьей части статьи автор останавливается на вопросе, каким образом целесообразно устанавливать величину прибыли в расчёте на фонды, если фондоёмкость производства растёт, и, таким образом, темп роста накопления превышает темп роста производства. По мнению автора, если этот объём накопления чрезмерен, величине прибыли в расчёте на фонды следует равняться на темп роста производства, если же он является экономически обоснованным, то — на более быстрый темп роста объёма фондов. Эти два случая можно различить с учётом формирования издержек: быстрое накопление можно считать экономически обоснованным в том случае, если оно не ведёт к повышению издержек, в то время как его следует считать экономически нерациональным, если рост фондоёмкости приводит к повышению издержек.

Антал Штарк

Экономический рост европейских стран-членов СЭВ

Автор изучал источники экономического роста семи европейских стран-членов СЭВ в период между 1950—1975 годами. Он констатирует, что соотношения различных источников по ходу времени значительно изменялись, и что, хотя и в убывающей степени, имеются ещё значительные различия между отдельными странами. Из числа четырёх анализированных источников, например, в пятидесятых годах определяющая роль принадлежала росту численности занятого населения, а также изменению отраслевой структуры народного хозяйства. Позже вес этих факторов понизился, и значительное влияние они оказывали уже только в Польше и в Румынии. Решающим источником роста везде являлся рост производительности труда, однако в 1960-ых годах в большой мере увеличивалось соотношение повышения производительности труда за счёт расширения фондов (технической оснащённости) по сравнению с повышением их эффективности. Автор констатирует, что в рассматриваемый период в большей или меньшей мере все страны ускоряли экономический рост при сравнительно умеренном развитии инфраструктуры. В то же время для подавляющего большинства стран-членов СЭВ не было характерным привлечение внешних ресурсов.

В дальнейшем в статье анализируется ожидаемый темп экономического роста. Автор, взвешивая непосредственные факторы роста, а также возможности привлечения внешних ресурсов и потребность в развитии третичных отраслей, приходит к выводу, что сокращение темпа роста является объективной необходимостью. Согласно произведенному им подробному анализу среднегодовой рост национального дохода может быть прогностизирован для Румынии в 6—7%, Болгарии — в 5—6%, СССР и Польши — в 4—5%, Чехословакии и ГДР — в 3,5—4,5%, Венгрии — в 3—4%. Объективные тенденции роста ставят перед венгерским народным хозяйством неотложную задачу как можно более быстрого создания системы условий для его оптимального развития.

Роберт Хох:

Эконометрический подход к марксовской теории о стоимости

Андраш Броди в своей статье «О величине стоимости» хочет навязать политэкономии эконометрическое понятие стоимости. Для него понятие стоимости является общественно нейтральным, технологическим понятием, в то время как понятие стоимости в марксистской политической экономии выражает определённое мировоззрение и классовую позицию. Вследствие этого экономическая наука никогда не сможет «развиться» в том направлении, чтобы современная буржуазная теория и марксизм понимали под стоимостью то же самое.

В марксистской политической экономии стоимость представляет собой не средство измерения, а конечный детерминант (но не прямой и не единственный) центра цен. Понятие стоимости является абсолютным в том отношении, что за условиями торговли всегда кроется абсолютная величина труда. Однако это понятие не является независимым от пространства и времени, то есть в этом отношении оно не является абсолютным. Сопоставление же труда во времени и в пространстве не заменяет прочие методы измерения, как например, объёмные индексы. Ошибочна концепция Броди и в том, что в его ходе мыслей недостаёт возможности и необходимости инконгруэнции стоимости и обменной стоимости.

Весьма интересная и ценная мысль в статье Броди состоит в том, что к изменению стоимости он подходит динамично в отличие от обычного сравнительного-статистического анализа. Стоило бы заняться изучением динамических закономерностей движений цен вследствие изменения производительности труда.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Pál Romány:

Hungarian agriculture at the end of the seventies

In the first part the author sums up the major results attained in food production in 1978.

Evaluating agricultural policies pursued in the seventies, he analyzes the topical problems of economic autonomy and safety of production. He examines the emergence and the advantages of the continued existence of several sectors in the economy, of the variety of economic organizations. While justifiying the need for government supports, he expounds the directions and principles to be followed in improving the control system of agriculture.

The author evaluates the agricultural and food production policies of the seventies in detail. He stresses the basic tasks necessary for the efficient development of food production, which promote the establishing of a profitable production structure better conforming to the domestic and international conditions.

Ödön Józsa—László Gyetvai:

Possibilities for labour saving in the Hungarian economy

The authors attempt to present the possibilities for releasing labour which can be used in the Hungarian economy in the next period.

They state that in the near future it is a particularly important task to use the labour-releasing possibilities inherent in the industry. They discuss in detail organization, incentives, and the release of labour attainable through technological development. They touch upon the effects of selective development policy on labour saving and also indicate other possibilities. Finally, they treat the situation of the enterprises and their efforts at using the possibilities for labour saving.

The authors deem it necessary that the spontaneous reduction of staff in the industries and enterprises should be replaced in the future by planned efforts. It would be useful, they say, if in the present and the expectable labour situation the role and weight of labour saving in absolute figures were increased beside the relative saving in staff. To this end it would be expedient to raise the standards of organization, improve the efficiency of incentives and increase the weight of investments aimed at saving labour. According to the authors a conscious and planned combination of these three instruments would be highly important.

Analysing the realization conditions of labour saving in enterprises, the necessity of improving the system of interests and the evaluation of enterprises is underlined. Liquidation of the less efficient jobs (workplaces) is deemed important. The final stand of the authors is that the possibilities of a much more efficient labour management, of saving the necessary amount of labour exist in the Hungarian economy.

Júlia M. Venyige:

Division of labour and interest relations

The article sets out from the idea that the problems in economic life which have remained unsolved for long years (e.g. overdimensioned and fragmented investments, poor quality products, troubles in selective industrial development etc.) are mainly caused by the fact that the objective interest relationships developed on the basis of social ownership do not promote now efficient management satisfactorily. This state of affairs is not necessary, but is now objectively given and for its change first of all the distortions in interests and their causes have to be disclosed.

In analysing the interest relations the study does not follow the usual breakdown: individual, group and social interests. It deduces the separate interests from the place occupied in the division of labour and examines on this basis the particular interests of the leaders of enterprises and institutions, of subordinates and of those taking decisions on higher levels.

According to the opinion of the authoress the basic interests of leaders of enterprises and institutions is to increase the volume of output and the size of the economic unit. This is one of the most essential causes of "shortage economy", leading to wastage and greatly hindering selective industrial development. The fact of almost absolute job-security produced among those subordinated the interest in less work, manifesting itself in underutilization of worktime, and, among other things, in the poor quality of a considerable part of products. The meaning of full employment should be reconsidered, the more so as the present tense labour situation involves many disfunctional effects.

In higher-level control it is mainly the distortions in the system of interests of the other two levels that make correct decision-taking difficult.

István Szűcs:

The role of natural factors in the territorial planning of agricultural production

The article examines, mainly from a methodological aspect, the effect of the quality of land in the territorial location of agricultural production. The author proves that in spite of the economy-shaping effect of technological progress the role of the quality of land (and of natural endowments in general) does not diminish.

The article solves the taking into account of natural endowments in planning by delimiting homogeneous production regions, relying on previous research results in this field. In the differences between the production and economic parameters of agricultural enterprises belonging to some production region the differences in natural factors appear and thus the basic factors in production, among them land quality, become measurable. By computing production functions the effect of the level of forces of production (land, labour, assets) and of changes in production technology on specific yields on lands of different quality can be determined.

According to the results of the computations—except for onions and potatoes—the quality of land had the biggest influence on specific yields.

György Szakolczai:

Profit proportionate to assets

The articles treats the question, debated for about fifteen years in Hungarian economic literature, what the rate of profit in proportion to assets should be if price formation sets out from costs and the calculative elements of net income. The importance of the problem has recently diminished, since the recognition became widespread that prices have to be determined mostly according to the value judgements of foreign markets, and thus the profit is not a calculative magnitude, but a residual, the difference between prices and costs. Nevertheless, the question still retains some importance from the aspect of solving problems related to prices and the control system.

The first part of the article summarizes and, in a sense, further elaborates the view according to which, in the sense of growth theory, the optimal rate of profit proportionate to assets is equal to the rate of growth. If the capital-intensity of production does not change, the net income thus formed in proportion to assets secures simultaneously the financing of accumulation and, besides—if there is no inflationary tension starting from the side of wages—production and costs increase at the same rate.

The second part of the article points out that several different views in Hungarian economic literature unequivocally tend towards this view, so that it may be considered as almost generally accepted.

Finally, the third part discusses how this rate should be expediently determined if the capital intensity of production increases and thus the rate of accumulation is higher than that of production. According to the article, if the volume of accumulation is exaggerated, the rate of profit has to adjust to the growth rate of production, while if it is justified from the economic aspect, to the faster growth of fixed assets. The two cases can be distinguished by taking into account the development of costs: fast accumulation is economically justified if it does not lead to increasing costs, while the accumulation process is irrationally accelerated if increasing capital intensity of production entails higher costs.

Antal Stark:

Economic growth in the European CMEA countries

The author examined the sources of growth in seven European CMEA countries between 1950–1975. He stated that the ralative ratios of the sources considerably changed in the course of time and, if to decreasing extent, there is still considerable difference between the countries. From among the four sources analysed e.g. the increase in employment and changes in the sectoral structure of the economy played a determining role in the fifties. Later the weight of these factors diminished, they retained a considerable role only in Poland and Romania. The decisive source of growth was everywhere increased productivity, but within that in the sixties the part deriving from growing technological equipment of labour was greater than that obtained through greater efficiency of capital.

The author states that in the period examined every country accelerated its economic growth to minor or major extent by a slower development of infrastructure. Resorting to external resources was not characteristic of the decisive majority of CMEA countries.

Next the excpectable rate of economic growth is analysed. By weighing the direct factors of growth, as well as the possibility of using foreign resources and the development requirements of the tertiary sectors the author reaches the conclusion that the rate of growth will necessarily diminish. According to his detailed analysis for the next decade the expectable growth rate of national income will be 6–7 per cent in Romania, 5–6 in Bulgaria, 4–5 in the USSR and Poland, 3,5–4,5 in the CSSR and the GDR and 3–4 per cent in Hungary. The objective growth tendencies make it an urgent task that the conditions for optimal growth be elaborated for the Hungarian economy as soon as possible.

Robert Hoch:

The econometric approach to the Marxian theory of value

The article by András Bródy entitled: "On the size of profit" wishes to force the notion of value of econometrics on political economy. For Bródy the notion of value is a socially neutral, technological one. As a matter of fact, the notion of value of the Marxist political economy expresses a definite Weltanschauung and a class view. It follows that economics will never "develop" up to a point where both modern bourgeois theory and Marxism would mean by value the same thing.

For Marxist political economy value is not the instrument of measurement, but the final (though not the direct and not the only) determinant of the centre of prices. The notion of value is absolute in the sense that behind the exchange proportions we find the absolute size of labours. But this notion is not independent of space and time, thus it is not absolute in this sense. The comparison of labours in time and space is not a substitute for other methods of measurement, e. g. the index numbers of volume. It is also a deficiency of Bródy's concept that the possibility and the necessity of incongruence between value and value in exchange is missing from his reasoning.

It is an interesting and valuable idea in Bródy's article that the change in value is approached in a dynamic manner instead of the usual comparative-static investigation. It would be justified to examine the dynamic rules of changes in prices occurring in the wake of changes in productivity.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1979. évi 2. sz.

Az SZKP gazdasági stratégiája

Kasszirov, L.: A népgazdasági agráripari komplexum hatékonysága

Oniscsenko, A.: Gazdaságközi kooperáció a mezőgazdaságban

Palterovics, D.: A műszaki haladás és a munkaeszközök struktúrájának tervezése

Konszon, A.: A minőségileg új technika hatékonysága

Gatovszkij, L.: Az új technika társadalmi-gazdasági hatékonysága (Módszertani kérdések)

Csuhno, A.: A szocialista termelési viszonyok átnövése a kommunista viszonyokba

A KGST-országok gazdasági potenciálja (Áttekintés)

Karpuhin, D.: A munka — a társadalmi gazdagság és a jólét növekedésének forrása

Arabjan, Z.: A termelési hatékonyság fokozásának komplex rendszere

Ogorodnik, M.: A kereskedelmi alapok hatékony kihasználása (Poltava területén)

Merkina, G.: A beruházások társadalmi-gazdasági hatékonyságának értékelése (Össz-szövetségi konferencia, Toliatti, 1978. július)

Koszov, V.—Tureckij, V.: Az óceán gazdaságtana (Össz-szövetségi konferencia Vladivosztokban)

Fedorenko, V.: A működő vállalatok rekonstrukciójának és műszaki felújításának hatékonysága (Köztársasági konferencia, Vorosilovgrád, 1978. szeptember)

Kocsetkov, G.—Élenurm, T.: A vezetési tanácsadás elmélete és gyakorlata (Konferencia, V. Tallin, 1978. október)

Halturina, V.—Popova, N.—Zajceva, A.: Tudományos tanácskozás Tyumenyben („A szibériai termelőerők fejlesztésének problémái és az OSZSZSZK főiskolai hallgatói politikai gazdaságtani képzésének tökéletesítése", 1978. szeptember)

POLITICKÁ EKONOMIE

1978. évi 12. sz.

Hvorecký, J.: A csehszlovák—szovjet gazdasági együttműködés eredményei

A „humánus, demokratikus szocializmus" jobboldali revizionista modelljének lényegéről

Mikeš, E.—Steinich, J.: A munkatermelékenység növelésének feltételei az iparban 1980 után

Velek, J.—Liška, E.: A minőségösztönzés hatékonyságának fokozása

Horák, J.: A bérfejlesztés programja; ösztönzés és differenciálás

Mihola, J.—Pastrňák, I.: A szintetikus mutatók szerepe a hatékonyság tervezésében és megszerkesztésük problémái

Griger, I.: A családi házak építésének problémái

Kresák, J.: A KGST-országok tervezése és együttműködésük célprogramjai

wirtschafts wissenschaft

1978. évi 12. sz.

Reinhold, O.—Schulz, G.: A klasszikusok öröksége és a fejlett szocialista társadalom gazdaságának ismérvei

Morgenstern, K.—Umbreit, G.: Az újratermelés intenzifikálásának a szocialista gazdasági integráció révén szerzett tapasztalatai

Stieler, R.: A társadalmi munkatermelékenység fokozása tartalékainak feltárása összefüggésben a beruházási folyamatokkal. Néhány politikai gazdaságtani aspektus

Becker, W.: A szocializmus politikai gazdaságtanának néhány elméleti problémája

Tannert, K.: Hitel a szocializmusban

Breitzmann, K-H.—Klein, A.—Schaumburg, J.: A tengerhajózás állami szabályozása az NSZK-ban

Göthner, K-C.: A függő kapitalizmus tendenciái és perspektívái Latin-Amerikában (Nemzetközi ülés, Rostock, 1978. április)

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Пал Романь — Венгерское сельское хозяйство в семидесятых годах 513
Эден Йожа—Ласло Детваи — Возможности экономии рабочей силы в венгерском народном хозяйстве 529
Юлия М. Вениге — Разделение труда и отношения интересов 539
Иштван Сюч — Роль природных факторов в территориальном планировании сельскохозяйственного производства 548
Дьёрдь Саколцаи — Прибыль в расчёте на фонды 562
Антал Штарк — Экономический рост европейских стран-членов СЭВ 579

ДИСКУССИЯ

Роберт Хох — Эконометрический подход к марксовской теории о стоимости 590

ОБЗОР

Процесс годового планирования на предприятиях в изменившихся условиях принятия решений (на примере предприятия МЕТРО) *(Йожеф Хотоки)* 601

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Положение рабочей силы и его влияние на производство *(И. К.—Й. К.)* 613

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 625

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Ференц Козма «На что способно венгерское народное хозяйство?» *(Каталин Форгач)* 628
Моррис Борнштейн «Экономическое планирование на Востоке и Западе» *(Эрнэ Муракёзи)* 632

Резюме статей на русском и английском языках 635

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 639

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

6

A tartalomból

KUTAS JÁNOS—OLAJOS ÁRPÁD:
A horizontális szakmai mobilitás tendenciái

HONT JÁNOS:
Az élelmiszer-gazdaság növekedésének és szerkezetének fejlesztési alapelvei

GYENES ANTAL—KÖPECZI BÉLA:
Szövetkezeti kutatás és oktatás: számvetés

KÖVES ANDRÁS:
A kelet—nyugati kereskedelem és a szovjet gazdaság

SZABÓ KATALIN:
A tőkés társaságok tevékenységének diverzifikálása

XXVI. évfolyam

1979. június

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Kutas János—Olajos Árpád: A horizontális szakmai mobilitás tendenciái 641
Hont János: Az élelmiszer-gazdaság növekedésének és szerkezetének fejlesztési alapelvei 655
Gyenes Antal—Köpeczi Béla: Szövetkezeti kutatás és oktatás: számvetés 667
Köves András: A kelet—nyugati kereskedelem és a szovjet gazdaság 671
Szabó Katalin: A tőkés társaságok tevékenységének diverzifikálása 689
SZEMLE
A vietnami iparvállalatok jövedelemszabályozási és érdekeltségi rendszerének továbbfejlesztéséről *(Tran Van Tá)* 706
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ
A negyedik magyar—amerikai közgazdász-találkozó *(Dobozi István)* 713
Szovjet közgazdászok vitái a gazdaságirányítás szükséges átalakításáról *(Bauer Tamás—Soós Károly Attila)* 724
A vállalatok fejlesztési politikájára ható közgazdasági tényezők *(Veress József)* 733
FOLYÓIRATSZEMLE 739
T. Hacsaturov: A tőkebefektetések hatékonysága a nem termelő szférában — Manfred Villms: Az államadósság növekedésének nemzetgazdasági hatásai — P. G. Bunics: Gazdasági ösztönzés a fejlett szocialista társadalomban — Francoise Bourgeois-Andrée Kartehevsky-Bulport-Brunó Lautier: A család és a társadalomtudományok: társadalmasodás és újratermelés
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ
Gönczi Iván: Üzemi rendszerek iparosodó mezőgazdaságunkban *(Tóth József)* 750
A termelési szerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági kritériumai *(Nyikos László—Sinkovics Alfréd)* 754
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 759
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 763

E SZÁM SZERZŐI

Bauer Tamás, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa; **dr. Dobozi István**, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos munkatársa; **dr. Gyenes Antal** kandidátus, a Szövetkezeti Kutatóintézet igazgatója; **Hont János**, az Országos Tervhivatal nyugalmazott elnökhelyettese; **dr. Köpeczi Béla** akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárhelyettese; **dr. Köves András** kandidátus, a Konjunktúra és Piackutató Intézet tudományos főmunkatársa; **dr. Kutas János**, az Országos Tervhivatal főmunkatársa; **dr. Nyikos László**, a Pénzügyminisztérium Bevételi Főigazgatóságának főigazgató-helyettese; **dr. Olajos Árpád** kandidátus, a MüM Számítástechnikai Intézetének igazgatóhelyettese; **Sinkovics Alfréd**, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **Soós Károly Attila**, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa; **dr. Szabó Katalin** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **dr. Tóth József**, a mezőgazdasági tudományok doktora, egyetemi tanár, a Debreceni Agrártudományi Egyetem rektora; **Tran Van Tá** aspiráns (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem); **dr. Veress József**, a Pécsi Tudományegyetem adjunktusa.

KUTAS JÁNOS—OLAJOS ÁRPÁD:

A horizontális szakmai mobilitás tendenciái

Az élő és a holt munkával való hatékonyabb gazdálkodás fejlődésünk jelenlegi szakaszának egyik súlyponti feladata. Sikeres megvalósítása feltételezi annak a szoros kölcsönhatásnak a figyelembevételét, amely a két termelési tényező között fennáll. Ez a kölcsönhatás a munkaerő és a termelési eszközök egyesítésében, a munkaerő és a munkahelystruktúra találkozásában alakul ki.

A szűkebb értelemben vett termelés munkahelyeit az energiában, a technikában, a nyersanyagokban és a technológiai folyamatokban bekövetkezett átalakulások közvetlenül érintik. A termelés mennyiségi és minőségi változásai ugyanakkor közvetve is hatnak a munkahelyi struktúrára: ún. nagyszervezetek jönnek létre, amelyek a munkafolyamatok és a munka minden fázisának előre kiszámított szabályozását követelik meg.

A termelési struktúrában bekövetkező változások jelentős mértékben kiszélesítik a társadalmi munkamegosztást. Különböző munkafajták, foglalkozások jönnek létre. Ez előbb a szakmai ismeretek konvertálhatóságát kényszeríti ki, majd kialakul az új foglalkozások, szakmák önálló képzése is. Minthogy a munkamegosztás fejlődését a szakképzés többnyire nagy késéssel követi, bizonyos mértékig az inkongruens — a képzettségnek meg nem felelő — foglalkoztatást természetesnek kell tekintenünk. Ugyanakkor törekednünk kell arra, hogy az ismereti igények szerint differenciált munkahelyi struktúra és az ismeretek szintje, minősége és típusa alapján kialakult munkaerő-struktúra találkozása a munkafolyamatokban mentes legyen a jelentősebb súrlódásoktól. Ezt segítheti elő a szakmai mobilitás kutatása, amely a munkaerő szakmai összetételének átalakulásával járó mozgásokkal, ezek okaival foglalkozik.

A *horizontális* szakmai mobilitásra irányuló kutatásunk[1] — amelynek főbb tapasztalatairól a következőkben beszámolunk — arra utal, hogy a munkaerő termelési eszközökkel való egyesítésében, a munkaerő-struktúra és a munkahelyi struktúra viszonylagos összhangjának kialakításában a hatékonyságnövelés jelentős tartalékai rejlenek.

[1] A *vertikális* mobilitás kutatásának tapasztalatait egy korábbi cikkünkben foglaltuk össze. (A vertikális szakmai mobilitás tendenciái. Közgazdasági Szemle, 1978. évi 4. sz.)
A horizontális szakmai mobilitáson olyan szakmaváltozásokat értünk, amelyek nem járnak a foglalkozási hierarchia fokai közötti alkalmazkodásokkal. Vizsgálata szorosan összefügg a társadalmi munkamegosztás tagolódásában és a képzés szakirányok szerinti struktúrájában végbemenő változások elemzésével.

A horizontális szakmai mobilitás alakulása

Minthogy a generáción belüli — horizontális — szakmai mobilitás számottevő része inkongruens foglalkoztatásból, szakmaelhagyásokból adódik, ezért a szakmai mobilitás folyamatait elsősorban erről az oldalról közelítjük.

A nem intézményesített szakmai mobilitás (az inkongruens foglalkoztatás) az 1970-es évek elején összességében mintegy 1,1 millió dolgozót érintett. Közülük 900 ezren képzettségi szintjüktől, 200 ezren pedig szakképzettségük irányától eltérő munkakört töltöttek be.

Bár fejlődésünk 1950—1970 közötti szakaszát elsősorban a vertikális szakmai mobilitás jellemezte (a foglalkoztatottak számottevő hányada — 18 százaléka — képzettségénél magasabb vagy alacsonyabb munkakört töltött be), a horizontális inkongruencia mértéke sem lebecsülendő, hiszen a szakképzett állomány 10 százalékára terjedt ki.

1. sz. táblázat

Vertikális és horizontális inkongruencia

A képzettség szintje, illetve foglalkozási minőség	Aktív keresők összesen	Ebből a képzettség				A képzettség szintjének megfelelően foglalkoztatottak	
		szintjétől		szakirányától			
		eltérően foglalkoztatottak					
		ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%
Egyetem	177	11	6	18	10	148	84
Főiskola	95	7	7	2	2	86	91
Középiskola	713	154	22	94	13	465	65
Szakmunkás	979	216	22	86	9	677	69
8 vagy kevesebb osztály	3046	512	17	—	—	2534	83
Összesen	5010	900	18	200	4[1]	3910	78
Fizikai	3792	514	14	86	2[2]	3192	84
Nem fizikai	1218	386	32	114	9	718	59

[1] A szakképzett dolgozók számához viszonyítva: 10 százalék.
[2] A szakképzett fizikai dolgozók számához viszonyítva: 9 százalék.

A képzettségük szakirányától eltérően foglalkoztatott *nem fizikai* (szellemi) dolgozók legnagyobb része közgazdasági (38 százalék) és műszaki (37 százalék) szakirányú munkakört töltött be.

2. sz. táblázat

A nem fizikai dolgozók horizontális szakmai mobilitásának irányai

A képzettség szakirányától eltérő munkakörben foglalkoztatottak	A képzettségtől eltérő szakirányú munkakör							
	műszaki	mezőgazdasági	közgazdasági	egészségügyi	pedagógiai	jogi	egyéb	összesen
	jellegű							
száma (ezer fő)	74	7	77	22	10	2	8	200
aránya (%)	37	4	38	11	5	1	4	100

Az eredeti szakképzettség ilyen nagy arányú felcserélése *műszaki* munkakörökre elsősorban azzal magyarázható, hogy a műszaki szakemberek képzése nem tartott lépést a szakemberszükséglettel: a műszaki munkahelyek létesítéséből adódó igényeket csak 83 százalékban tudta fedezni. (Ezen belül a műszaki egyetemi képzés 91, a főiskolai képzés 88, a középiskolai képzés pedig 77 százalékban elégítette ki a szakemberszükségletet.) Ugyanakkor a kiképzett műszaki szakemberek 12 százaléka nem műszaki munkakörben dolgozott, ami részben annak tudható be, hogy a szocializmus építésének kezdeti időszakában az államapparátus érdemi és vezető munkaköreibe, de a többi ágazat szakemberhiányának a kielégítésére is jelentős számban irányítottak át az iparból műszaki képzettségű szakembereket.

3. sz. táblázat

A műszaki szakemberek horizontális szakmai mobilitása

A képzettség szintje	A műszaki munkakörökben foglalkoztatottak közül		A műszaki végzettséggel nem műszaki munkakörben dolgozók az összes műszaki szakképzettségűek százalékában	Az összes szakképzett műszaki szakember a műszaki munkakörökben foglalkoztatottak százalékában
	műszaki	nem műszaki		
	végzettségűek aránya (százalék)			
Egyetem	83	17	8	91
Főiskola	79	21	12	88
Középiskola	78	22	15	77
Egyéb iskola	—	100	—	
Szakmunkás	100	—	—	100
Összesen	73	27	12	83

Ugyancsak döntően képzési hiány az oka a *közgazdasági* munkakört a szükséges szakképzettség nélkül betöltők különösen nagy — 60 százalékos — arányának. A közgazdászképzés fele részben sem elégítette ki a munkahelyek számában kifejeződő szükségletet. (Ezen belül az egyetemi képzés 54, a főiskolai képzés 50, a középiskolai kibocsátás 42 százalékban fedezte a szakemberigényt.)

Ezeknek az adatoknak az értékelésekor figyelembe kell azonban venni, hogy a közgazdasági munkakörök követelményrendszere — és ezzel összefüggésben a képzettségi igénye — az elmúlt évtizedekben jelentős változásokon ment keresztül. A közvetlen gazdaságirányítás időszakában egyrészt a közgazdasági munkakörök sokkal kisebb kombinatív és önálló döntési készséget igényeltek, mint napjainkban. Másrészt a vállalatok közgazdasági tevékenységének — értékesítés, külkereskedelmi tevékenység, piackutatás stb. — kiszélesedése új közgazdasági munkakörök keletkezésével, továbbá némely korábbi munkakörök közgazdasági jellegűvé válásával járt. (Ez utóbbira példa a munkaerő-gazdálkodási tevékenység, amelyet hosszú ideig a műszaki területhez soroltak.)

A műszaki és a közgazdasági szakemberekével ellentétes képet mutat a *mezőgazdasági* szakemberek horizontális mobilitása. A mezőgazdasági képzés fedezte az ilyen munkakörök számában kifejeződő szakemberigényt, sőt

4. sz. táblázat

A közgazdasági szakemberek horizontális szakmai mobilitása

A képzettség szintje	A közgazdasági munkakörben foglalkoztatottak közül a		A közgazdasági végzettséggel nem közgazdasági munkakörben dolgozók az összes közgazdasági szakképzettségűek százalékában	Az összes szakképzett közgazdasági szakember a közgazdasági munkakörökben foglalkoztatottak százalékában
	közgazdasági	nem közgazdasági		
	végzettségűek aránya (százalék)			
Egyetem	50	50	6	54
Főiskola	43	57	5	50
Középiskola	69	31	19	42
Egyéb iskola	—	100	—	
Szakmunkás	100	—	—	100
Összesen	40	60	15	47

középfokon túlképzés jelei tapasztalhatók. Az egyetemi végzettségű szakemberekből ugyan hiány mutatkozott, de nem az elégtelen képzési kibocsátás, hanem a más szakirányú munkakörökbe történt elvándorlások miatt. Ugyanakkor jelentős számú egyéb szakképzettségű és szakképzetlen dolgozó is található a mezőgazdasági szakirányú munkakörökben. Beáramlásuk azzal magyarázható, hogy a vidéki munkahelyek sokáig nem vonzották kellőképpen a felsőfokú mezőgazdasági képzettségűeket, s emellett a hátrányos helyzetben levő mezőgazdasági termelőszövetkezetekben nehéz volt magasan kvalifikált szakembereket tartósan elhelyezni. A képzettségüknek megfelelő foglalkoztatásukat egyes mezőgazdasági munkahelyeken az is akadályozta, hogy ezek a munkakörök (meghatározott vezetési szinteken) választott funkciók.

A *pedagógusok* szakmai mobilitására szintén hatott a szakemberhiány, amelyet a pályaelhagyás tovább mélyített. A hiány következtében nagy arányban áramoltak a pedagógus pályákra elsősorban a gimnáziumot vég-

5. sz. táblázat

A mezőgazdasági szakemberek horizontális szakmai mobilitása

A képzettség szintje	A mezőgazdasági munkakörben foglalkoztatottak közül a		Mezőgazdasági végzettséggel nem mezőgazdasági munkakörben dolgozók az összes mezőgazdasági végzettségűek százalékában	Az összes szakképzett mezőgazdasági szakember a mezőgazdasági munkakörökben foglalkoztatottak százalékában
	mezőgazdasági	nem mezőgazdasági		
	végzettségűek aránya (százalék)			
Egyetem	94	6	9	106
Főiskola	100	—	11	108
Középiskola	78	22	43	127
Egyéb iskola	—	100	—	
Szakmunkás	100	—	—	100
Összesen	76	24	26	113

zettek, de műszakiak, közgazdászok és mezőgazdászok is. Ez utóbbiak ugyan döntő részben a képzettségük szakirányának megfelelő tárgyakat oktattak, a pedagógiai kiegészítő képesítés megszerzése azonban kívánatos lett volna.

A nem oktatásban foglalkoztatott pedagógusok túlnyomó többsége (több mint egyharmada) kulturális, társadalomkutatói munkakört vállalt. Ennek oka — a viszonylag alacsony pedagógusi jövedelmek, általában a kedvezőtlen munkafeltételek s a vidék kisebb vonzereje mellett — a még mindig csak részben megoldott társadalomtudományi szakemberképzés, a fordítók iránt növekvő igények stb. Viszonylag jelentős számban találhatók pedagógusok közgazdasági és műszaki területen is.

Az *egészségügyi szakemberek* mobilitása kettős arculatú. Az egyetemet végzettek horizontális inkongruenciája elenyésző: jóformán nincs eláramlás és természetszerűen nincs mobilitási nyereség sem.

A középkáderek körében már korántsem ilyen kedvező a helyzet. Az elvándorlás mértéke ugyan itt is minimális (igaz, ezt csak az érettségizettekre tudtuk mérni), a hiány miatt azonban jelentős a beáramlás. A középiskolai végzettséggel beáramlók többsége gimnáziumi végzettséggel rendelkezik, létszámukat azonban meghaladja az alacsonyabb iskolázottságú szakképzetlen munkaerőé, akiknek egy része valószínűleg egészségügyi szakiskolát végzett.

Az egyetemet végzettek között a *jogászok* horizontális inkongruenciája volt a legnagyobb arányú: az elvándorlás mértéke megközelítette az 50 százalékot. A szakmaváltás fő iránya a közgazdasági terület volt — nyilván a jogi képzettség funkciójának a szocialista átalakulást követő megváltozása következtében. A nagymérvű elvándorlás az utóbbi néhány évben mérséklődött: ezt tükrözi a fiatal jogászgenerációk körében ritka pályaelhagyás is.

Az inkongruens foglalkoztatás fennmaradását az esti-levelező képzés némileg konzerválja, mivel az itt végzettek egy része a jogival csak rokon vagy egészen más — többnyire közgazdasági jellegű — munkaterületekre áramlik.

A *szakképzett fizikai dolgozók* horizontális szakmai mobilitása viszonylag kiegyenlített képet mutat: a mobilitási nyereség és a veszteség a legtöbb szakmai csoportban kiegyenlíti egymást.

Mobilitási veszteség a bányász, a kohász, a gépi forgácsoló, a textilipari, az egyéb ipari és a mezőgazdasági szakmai csoportban jelentkezik. Ezen belül a bányászok, a gépi forgácsolók és a kohászok többnyire szakképzettséget nem igénylő munkakörökbe távoznak, ami arra vezethető vissza, hogy szakmai képzettségük nehezen konvertálható, kevéssé hasznosítható más szakmákban. A férfiak többnyire jól fizető segédmunkás-munkaköröket vállalnak.

Mobilitási nyereség a kereskedelmi, a vendéglátóipari és a közlekedési szakmákat jellemzi, amelyekben a képzés méretei nem voltak kielégítőek, s ezért — engedve a szakmai követelményekből — lehetővé vált szakképzetlen dolgozók, illetve más szakmával rendelkezők beáramlása. A közlekedési, forgalmi foglalkozásokra nem lehet nappali tagozatos képzést szervezni a szakma életkori követelményei miatt, következésképpen a szükséges munkaerőt csak más szakmai csoportokból lehetett biztosítani.

A szolgáltatási, illetve a műszerész szakmákban a szakmaidegen képzettségűek aránya elenyésző, jelezve, hogy ahol magasak a szakmai követelmények, oda kevéssé tudnak más szakirányú képzettségű dolgozók áramlani.

A könnyűipari, a gép- és fémipari, az építőipari, a kereskedelmi és vendéglátóipari, továbbá a gépjárművezetői szakmákban a szakmaelhagyás átlagos vagy ennél kedvezőbb. A könnyű-, a gép- és fémipari, valamint az építőipari szakmákba való beáramlás mégsem kompenzálja a szakmaelhagyásokat. A kereskedelmi és vendéglátóipari szakmáknál a kétféle mozgás kiegyenlíti egymást, a gépjárművezetők számát pedig nagyobb mértékben növelik a más szakmákból idevándorlók, mint a saját szakmai utánpótlás.

Az országosan kialakult átlagnál lényegesen nagyobb arányú a szakmaelhagyás a nehézipari, az építőanyag-ipari és az élelmiszeripari szakmákban, amelyekbe ugyanakkor szerény mértékű a más szakmájúak áramlása. A közlekedési, a mezőgazdasági és az ún. egyéb ipari szakmákban is átlag feletti a szakma elhagyása, amit azonban ellensúlyoz az ugyancsak jelentős volumenű beáramlás.

6. sz. táblázat

A szakképzett fizikai dolgozók horizontális szakmai mobilitásának irányai
(százalék)

Szakmacsoport	Az adott képzettséggel rendelkezők közül a		Az adott szakmában eltérő szakképzettséggel dolgozik
	szakiránynak megfelelő	szakiránytól eltérő	
	munkakörben dolgozik		
Nehézipari	70	30	14
Gép- és fémipari	90	10	9
Építőanyag-ipari	55	45	21
Könnyűipari	90	10	3
Élelmiszeripari	74	26	3
Egyéb ipari	46	54	64
Építőipari	91	9	7
Kereskedelmi	90	10	16
Vendéglátóipari	93	7	11
Szolgáltatóipari	88	12	3
Gépjárművezetői	90	10	260
Közlekedési	80	20	620
Mezőgazdasági	78	22	69
Összes egyéb	94	6	59

Forrás: Molnár Szabolcs: Szakképzettségi-foglalkozási struktúra összhangjának vizsgálata. MüM 1977. szeptember (kézirat).

Várható tendenciák 1990-ig[2]

A szakképzettségüktől eltérő munkakörökben dolgozó *okleveles műszaki mérnökök* viszonylag fiatalok, következésképpen nagy részük megjelenik majd a távlati tervidőszak végének munkaerő-állományában is. A mérnöki

[2] Számításainkban — amelyek legfontosabb eredményeit mutatjuk be a következőkben — mérlegeltük, hogy az 1970-es évek elején kimutatott horizontális inkongruencia milyen mértékben befolyásolja a távlati szakmai mobilitást (milyen nagyságrendű a várható kiöregedés, számolhatunk-e minőségi cserével). A szakmacsoportonként megállapított ellátottsági számítások alapján meghatároztuk azokat a szakmacsoportokat, ahonnan, illetve ahová munkaerőt szükséges átcsoportosítani. Ezen túl becsléseket végeztünk a horizontális szakmai mobilitás alakulását befolyásoló egyéb tényezők hatására (a kedvezőtlen munkahelyekről történő eláramlásra, a szakmai ismeretek konvertálhatóságára stb.).

munkaköröket betöltő szakmaidegen képzettségűek viszont jórészt az idősebb korosztályokhoz tartoznak, tehát túlnyomó többségük addigra kiválik a munkából. Az okleveles műszaki mérnöki munkahelyekre továbbra is várható a főiskolát, illetőleg a műszaki jellegű középiskolát végzettek beáramlása. Ezt valószínűsíti a vidéki iparfejlesztés folytatódása (a fővárosból például 100 ezer ipari munkahely kitelepítésével számolhatunk, mivel — mint köztudott — a vidéken létesülő munkahelyeket nehéz ellátni felsőfokú végzettségű szakemberekkel). Az okleveles mérnökök egy része továbbra is közgazdasági munkaköröket vállal majd, de valószínűleg az intézményesített horizontális mobilitás keretei között — ti. részt vesz a mérnök-közgazdásképzésben. Ezt figyelembe vettük az ellátottsági mutatókban. Az átképzés nélkül közgazdasági munkakört vállaló mérnökök száma mindössze néhány ezerre becsülhető.

Összességében e képzettségi csoportban szakemberhiány várható, mert a mobilitási veszteség — előreláthatólag — meghaladja majd a mobilitási nyereséget, s — az iskoláztatási arányszámokat ismerve — a különbözetet kiegyenlítő túlképzéssel nem számolhatunk.

Az üzemmérnöki képzés megszervezését a racionálisabb munkamegosztás indokolta. Egyrészt a korábban technikusokkal és szakmaidegen képzettségű dolgozókkal betöltött munkakörökben többnyire megnőttek a követelmények, a felsőfokon képzett szakemberek alkalmazása vált szükségessé. Másrészt cél volt, hogy az okleveles mérnököket mentesítsük a középszintű vezetési feladatoktól, s a kutatás, a fejlesztés, a műszaki előkészítés és a felső vezetés munkaköreibe „irányítsuk" át őket. Az ilyen munkaköröket betöltők felcserélése azonban igen lassú folyamat, s emiatt a műszaki főiskolát végzettek számottevő hányada nem kerülhet a képzettségének megfelelő állásba. (Az új ipartelepeken elhelyezkedőkre ez nem vonatkozik.) Ily módon az ellátottsági számítások által jelzett mértéket meghaladó valóságos üzemmérnök-létszám, más szóval jelentős túlképzés várható.

A műszaki technikusok körében az 1970-es évek elején tapasztalt jelentős mértékű inkongruens foglalkoztatás — a demográfiai adottságok következtében — 1990-ig nem mérséklődik számottevően.

Az 1960-as években lényegesen megnövekedett az érettségizett fizikai dolgozók száma, s ugyanakkor nőtt a nem fizikai munkakörökben foglalkoztatott szakmunkások aránya. A mobilitási folyamatokat a kereseti arányok is befolyásolják, amelyek a fizikai munkakörök vállalásának kedveznek. A műszaki középkáderek csoportjában — az ellentétes irányú mozgásokat egybevetve — mobilitási veszteséggel kell számolni annak ellenére, hogy az ellátottsági mutatók kismérvű túlképzést jeleznek.

A *felsőfokú közgazdasági* munkakörök esetében mobilitási nyereség várható: az ilyen munkaköröket betöltők száma nagyobb lesz, mint a kiképzett közgazdászoké. A műszaki és a mezőgazdasági szakirányú végzettségűekből várható ide irányuló áramlás. Az ellátottsági mutatók kedvezőbb alakulása folytán mennyiségi értelemben megszűnik a közgazdászhiány; a minőség szempontjából azonban előnyösebb lenne, ha a szakmaidegen területekről átlépők nemcsak autodidakta módon válnának közgazdászokká. Egyedül a belkereskedelemben nem várható továbbra sem mobilitási nyereség, mivel kevésbé van mód műszaki-közgazdasági munkakörök kialakítására.

A középfokú közgazdasági végzettséget igénylő munkaterületeken az

1970-es évek elején jelentős számban foglalkoztattak szakmaidegen képzettségű vagy képzetlen dolgozókat. 1990-ig nagy részük kiöregszik ugyan, fennmarad viszont a gimnáziumot végzett és az általános iskola után tovább nem tanuló fiatalok beáramlása.

Az egyetemet végzett *mezőgazdasági* szakemberek szakmai mobilitási vesztesége az 1970-es évek elején nem haladta meg a felsőfokú végzettséggel rendelkezők átlagos mobilitási veszteségét. A képzettségüktől eltérő szakirányú munkakörökben foglalkoztatott szakemberek állománya nem öregszik ki 1990-ig, s hasonló a helyzet a mezőgazdasági üzemmérnökök esetében is. Ezért felsőfokú mezőgazdasági szakemberekből 1990-ben többlet várható.

A felsőfokú mezőgazdasági végzettséget igénylő munkakörökben ma még fellelhető szakmaidegen képzettségű dolgozók többsége kiöregszik ugyan, azonban teljesen bizonytalan, vajon milyen mértékben termelődik közben újra ez. Nem lehet ugyanis előre látni, sikerül-e a felsőfokú végzettségűeket ma még alig foglalkoztató mezőgazdasági üzemekben (elsősorban a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetekben) felsőfokú tanintézetekből kilépő fiatalokat munkába állítani. A szaktárca 1978-ban hozott intézkedéseinek hatékonyságát — amelyek ehhez kedvezőbb körülményeket igyekeznek biztosítani — ma még nem lehet lemérni. Azt is nehéz becsülni, hogy a felsőfokú végzettséget igénylő munkaköröket ma alacsony iskolai végzettséggel betöltők mekkora hányada szerzi meg időközben — munka mellett — a szükséges képesítést. Ebből a szempontból felülvizsgálatra szorul a felsőfokú mezőgazdasági esti-levelező képzés prognózisa, amely szerint az üzemmérnökök 10, az egyetemi végzettségű mezőgazdasági szakembereknek pedig 20 százaléka végez majd esti-levelező tagozaton. (Megjegyzendő, hogy ez utóbbiak döntő többsége üzemmérnökökből képezné át magát.)

Összességében a felsőfokú mezőgazdasági szakemberek körében 1990-re mobilitási veszteséggel számolhatunk. Ugyanakkor a főiskolát végzett mezőgazdasági szakemberekből — a mobilitási veszteséget is figyelembe véve — túlképzés várható. A középfokú mezőgazdasági képzettségű szakembereknél — ahol a mobilitási veszteség ma is meghaladja a nyereséget — a mobilitás miatt fellépő hiányt a várható túlképzés maradéktalanul kiegyenlíti majd.

A *pedagógusok* horizontális inkongruenciából adódó mobilitási veszteségének fennmaradásával számolhatunk, mivel az inkongruens állomány több mint fele a hosszú távú tervperiódus végére is kereső marad. Figyelembe kell azonban vennünk a szakképzetlen pedagógusok kiképzését szorgalmazó intézkedések hatását.

A pedagógusok körében mobilitási veszteség forrása a képzettség konvertálhatósága társadalomtudományi szakirányú és tolmács munkakörökre. Az ellátottsági számításokban jelzett kismérvű túlképzés csak a szükséges biztonságot teremti meg a pedagógusi munkakörök szakemberellátásában.

A *jogi* egyetemet végzettek inkongruens foglalkoztatása nagyrészt megszűnik a tervperiódus végére, mivel a szakirányától eltérően foglalkoztatottak az idősebb nemzedékek tagjai. A távlati tervben ezért csak részleges inkongruenciával számolunk. 1990-re 14 ezer tipikusan jogi, s további 7 ezer jogi ismereteket is igénylő munkahelyet prognosztizáltunk. Ez utóbbi munkakörökben (személyzeti, kereskedelmi, tanácsi, újságírói munkakörök) jórészt az esti-levelező képzés fedezné a szakember-utánpótlást.

7. sz. táblázat

A felső- és a középfokú képzettségű szakemberek iránti szükséglet és a várható állomány 1990-ben

A képzettség szintje és iránya	Bázis-állomány (1970. I. 1.)	Szükséglet	Képzési kibocsátás (esti-levelező képzéssel)	Várható állomány (1990. I. 1.)	Ellátottság	
	ezer fő				a várható állomány a szükséglet százalékában	a mobilitás hatásával korrigálva[1]
Egyetem						
Műszaki és természettudományi	55,5	82,2	44,5	81,7	99,4	90—95
Közgazdaság	14,0	26,3	17,7	25,2	95,8	98—102
Mezőgazdasági	17,6	24,0	15,2	26,7	111,3	100—105
Pedagógiai	28,8	36,7	22,7	39,4	107,4	95—105
Orvos-egészségügyi	26,9	37,3	25,0	41,0	109,9	100—105
Jogi	21,3	21,0	14,3	20,6	97,6	95—100
Egyéb	10,3	19,5	9,2	14,4	73,8	80—85
Főiskola						
Műszaki	15,6	65,9	82,1	93,1	141,3	140—145
Közgazdasági	8,3	34,4	29,4	33,4	97,1	95—100
Mezőgazdasági	13,1	18,7	16,1	25,2	134,8	120—125
Pedagógiai	45,2	127,1	112,5	139,0	109,4	100—105
Orvos-egészségügyi	0,1	6,2	6,5	6,6	108,2	100—105
Jogi	0,3	3,7	3,7	4,0	108,1	103—108
Egyéb	9,1	11,0	6,1	8,8	80,0	90—95
Középiskola						
Műszaki	185,1	294,2	217,6	314,0	106,7	100—105
Közgazdasági	150,3	310,3	152,3	244,6	78,8	100—105
Mezőgazdasági	36,8	51,9	38,4	58,9	113,5	100—105
Pedagógiai	36,0	14,6	—2,4	32,2	220,5	220
Egészségügyi	59,7	142,1	92,0	140,7	99,0	90—95
Egyéb	192,6	251,9	174,5	310,1	123,1	100—105

[1] A mobilitás korrekciós hatását az ellátottságra vonatkoztatva mutattuk ki, a becsült mobilitási nyereségek, illetve veszteségek alapján. A vertikális és a horizontális mobilitás hatását együtt becsültük meg.

A főiskolai végzettséget igénylő jogi munkaterületeken továbbra is számolunk az inkongruens foglalkoztatás fennmaradásával, mivel a Tanácsakadémia képzése nem elégíti ki maradéktalanul a szakember-szükségletet.

A *szakképzett fizikai dogozók* körében az 1970-es évek elején tapasztalt horizontális inkongruencia — minthogy főképpen a fiatal korosztályokat érintette — jó részben fennmarad a távlati tervidőszak végéig. A mozgásirányok sem módosulnak lényegesen, mert nem változnak a horizontális elmozdulásokat kiváltó okok. Az ellátottsági számítások ugyanakkor arra utalnak, hogy a szükségletet meghaladó méretű képzés következtében egyegy szakmacsoportba csökken a beáramlás. Változatlan mozgási irányok mellett szakmacsoportonként eltérő nagyságú mozgásra kell számítanunk.

A nehézipari szakmai csoportot a jövőben is elvándorlás fogja jellemezni, s a keletkező hiány csak szakképzetlen dolgozók felvételével szüntethető meg. Nem látszik megoldhatónak — jóllehet ez szolgálná a leginkább az ágazat fejlesztését —, hogy a gép- és fémipari szakmákban várható túlképzés egy részét ebben a szakmacsoportban vezessük le. A szakmáju-

kat elhagyó nehézipari szakmunkások többsége más szakirányú betanított, illetve segédmunkás munkakörökbe kerül majd át. A nehézipari szakmákon belül hiány várható a bányász szakmákban és kiegyenlített ellátottság a kohász és a vegyipari szakmákban.

A gép- és fémipari szakmákban továbbra is a mobilitási veszteség marad az uralkodó tendencia. Az ilyen szakmájúak feltehetőleg főképpen a közlekedésbe, az építőiparba és a mezőgazdaságba fognak áramlani. A gépi forgácsolók egy része szakmunkás munkakör helyett betanulást igénylő munkakörben fogja gyakorolni a szakmáját. A túlképzés a lakatosok és a motorszerelők esetében okozza majd a legtöbb foglalkoztatási gondot. A munkahelyi követelmények differenciálódása következtében, az ilyen szakmájúak közül sokan betanulást igénylő munkakörökben helyezkednek el, vagy segédmunkát vállalnak.

A könnyűipari szakmát eddig a mobilitási veszteség jellemezte, amelyet a vállalatok csak szakképzetlen munkavállalók alkalmazásával tudtak ellensúlyozni. A jövőben viszont a szakképzetlen munkavállalók többsége kiszorul ezekről a munkaterületekről. A szakmán belül ugyanakkor vertikális irányú mozgás várható: a szakképzettek betanulást igénylő munkát is kénytelenek lesznek elvállalni. A várható túlképzés azonban nem okozhat komolyabb feszültséget, mivel a szakmai kötődés — a viszonylag alacsony szakmai követelmények miatt — nem erős.

Az építőipari szakmákban a többletképzés következtében mobilitási veszteségre kell számítanunk. A fejlett építési módszerek fokozódó alkalmazásával a hagyományos építőipari foglalkozások egy része (például a kőműves szakma) veszít a jelentőségéből. Egyidejűleg várhatóan jelentős lesz a beáramlás is: 30—40 ezer gépipari és mintegy 10 ezer villamos ipari szakmájú vállal majd építőipari foglalkozást. Az előbbieket a szerelő tevékenység növekedése folytán, az utóbbiakat a villanyszerelő-hiány pótlására alkalmazzák majd.

A nem ipari szolgáltatási, a kereskedelmi és a vendéglátóipari szakmák zártak maradnak, illetve zártakká válnak: minimális lesz a más szakirányú képzettségűek beáramlása. Főként vidéki élelmiszerboltokban és vendéglátóipari egységekben kerül majd sor a korábbi beáramláshoz képest elenyésző számú, összességében mintegy 10—12 ezer főt kitevő — szakmaidegen — dolgozó foglalkoztatására.

A közlekedési szakmák a jövőben is más ágazatokból, szakmákból szerzik utánpótlásukat, mert a közlekedési szakmák nem sajátíthatók el az ifjúsági képzésben. Így a munkaerőhiányt csak mobilitási nyereség útján lehet ezen a területen megszüntetni.

A mezőgazdasági szakmunkásképzés nem elégíti ki az igényeket. Emellett a szakmaelhagyás eddigi tendenciájának folytatódása is mélyíti majd a hiányt, amelyet a gépipari szakmájúak beáramlása csak mérsékelhet.

Néhány gondolat a szakképzettség és a foglalkoztatás kapcsolatának előrejelzéséről

A szakmai mobilitás prognosztizálása szorosan összefügg a szakemberszükséglet távlati alakulásának meghatározásával és a képzési kibocsátás előrejelzésével. A prognózisban különös jelentőségű a bázisidőszakbeli helyzet elemzése, az adottságok jövőt meghatározó hatásainak mérlegelése.

8. sz. táblázat

A szakképzett fizikai dolgozók iránti szükséglet és a várható állomány 1990-ben

Szakmacsoport	Bázis-állomány (1970. I. 1.)	Szükséglet	Képzési szükséglet	Várható állomány (1990. I. 1.)	Ellátottság	
	ezer fő				a várható állomány a szükséglet százalékában	a mobilitás hatásával korrigálva[1]
Nehézipari	81,1	61,8	38,5	73,6	119,1	100—105
Gép- és fémipari	368,2	468,6	483,1	740,8	158,1	110—120
Könnyűipari	125,7	115,7	153,2	214,3	185,2	100—105
Egyéb ipari	64,9	75,9	56,3	88,2	116,2	110—120
Építőipari	186,2	240,3	176,2	292,4	121,7	100—105
Kereskedelmi	66,7	112,2	109,9	149,6	133,3	100—105
Vendéglátóipari	34,9	62,1	48,7	68,6	110,5	100—105
Szolgáltatási	23,0	32,2	29,1	43,1	133,9	100—105
Gépkocsivezető	5,4	37,5	—	3,4	9,1	100
Közlekedési	9,6	15,4	—	3,6	23,4	100
Mezőgazdasági	106,6	159,8	97,0	140,6	88,0	80—85

[1] A mobilitás korrekciós hatását az ellátottságra vonatkoztatva mutattuk ki. A szakmacsoportok többségében jelentkező mobilitási veszteség a betanítást igénylő munkakörökben eredményez mobilitási nyereséget. A szakképzett fizikai dolgozók körében hiány csak a mezőgazdasági szakmákban várható.

A bázisidőszak szakmai mobilitásának elemzésében a kongruencia-vizsgálatot alkalmaztuk abból a kettős célból, hogy egyrészt megállapíthassuk, összhangban volt-e az egyének tevékenysége és képzettsége, vagy sem, másrészt feltárhassuk az egyezés és az eltérés okait. Az életkor, a nemek szerinti arányok, az ágazati specialitások, a területi megoszlás, a jövedelemalakulás és az életút figyelembevétele a szakmánkénti vizsgálatban is közelebb vitt a helyzet okainak a kialakulásában közrejátszódó folyamatoknak a megismeréséhez, azonban csak a legkézenfekvőbb összefüggésekre világított rá.

Ezért ezt a vizsgálatot két további elemzéssel egészítettük ki. Először meg kellett állapítanunk, mekkora volt az adott szakképzettségűek iránti tényleges igény (hogy ti. eldönthessük, vajon elégtelen mértékű képzés vagy pedig túlképzés okozta-e a strukturális eltéréseket), majd értékelni kellett a kialakult helyzet társadalmi-gazdasági folyamatokkal való kapcsolatát.

Kiderült: az 1970. évi eltérések jórészt annak tudhatók be, hogy a képzés képtelen volt követni a foglalkozási szerkezet 1950—1970 közötti gyors átalakulását. Ehhez járult, hogy a társadalompolitikai döntések nem kezelték meghatározó tényezőként a munkaerő minőségi összetételének kérdését.

A bázisidőszakbeli helyzet közvetlenül is befolyásolja az inkongruencia jövőbeli alakulását. A szakképzettségüktől eltérő szakirányú munkakörben foglalkoztatottak ugyanis — legalábbis az esetek többségében — nem térnek vissza eredeti szakterületükre, s lévén számottevő hányaduk viszonylag fiatal, a demográfiai fogyásukkal sem igen számolhatunk. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk annak közvetett hatását is, hogy ha bizonyos munkaterületeken magas az elégtelenül vagy más szakirányban képzettek aránya. Ez a körülmény csökkenti a munkahelyi követelményeket már csak azáltal is, hogy nem megfelelő képzettségű vezetők a szakmai felkészültségükre te-

kintettel kevésbé igyekeznek a munkatársaik megválogatásában. Így hosszabb távra konzerválódhat az alacsony munkahelyi követelményszint. E közvetett hatás nem szükségképpen vezet formális inkongruenciához, a foglalkoztatás hatékonyságát azonban beláthatóan rontja.

A szakemberszükségleti számítások — a munkahelyi struktúra változásait alapul véve — a foglalkozási szerkezet várható alakulásához igazodnak. (Az eljárás módszertanának összefoglalására helyszűke miatt nem vállalkozhatunk.) A tervezésben természetesen nem lehet eltekinteni az átalakulás inerciájától.[3] A szükséglet meghatározásakor figyelmen kívül hagytuk viszont a szakmastruktúra átalakításának olyan nehézségeit, mint például azt, hogy egyes szakmák nagy szakemberhiánya a kapacitások elégtelensége folytán nem szüntethető meg a nappali képzés nagyobb kibocsátásával, vagy hogy a kedvezőtlen adottságú területekre nem lehet elegendő számú szakembert irányítani, továbbá, hogy az esti-levelező képzés méreteinek határt szab az egyéni érdeklődés hiánya stb. A szükséglet maradéktalan kielégítése tehát számos akadályba ütközik.

A horizontális szakmai mobilitást alapvetően befolyásolja, hogy a képzés szerkezete mennyiben felel meg a szakmunkaerő-szükségletnek. A szükséglettől eltérő képzés eleve inkongruenciát von maga után. A túl nagy volumenű képzés eláramláshoz, a képzés szűkre szabott méretei munkaerőhiányhoz vezetnek az adott szakirányban, amely megnyilvánulhat abszolút formában (mint például az orvosok esetében), vagy kiválthatja más szakképzettségűek beáramlását. A képzés és a szükséglet meg nem felelését különböző egyéni, személyes okok a jövőben is előidézhetik.

A tervezés módszereiről és a bázisidőszak elemzéséről adott nagyvonalú áttekintés után szeretnénk röviden reflektálni a szakképzés és a szakmastruktúra tervezésével kapcsolatos, a miénktől több ponton eltérő felfogásokra, amelyeket jól összegez Inkei Péter cikke.[4]

Mindenekelőtt arra az explicite ki nem mondott, de a cikkből és néhány vitából kiolvasható nézetre gondolunk, amely a szakemberszükséglet tervezésének alapvetően gazdasági meghatározottságát mintegy ellentétesnek tekinti a társadalmi igényekkel.

E szembeállítás — véleményünk szerint — erőltetett. A népgazdasági tervezés sohasem lehetett tisztán gazdasági, mindig a társadalmi-gazdasági folyamatok komplex előrejelzésére törekedett. Tervezési rendszerünk fejlődése jól kifejeződik abban, amilyen valóságos eredményeket ez a törekvés hozott. Napjainkban éppen abból a felismerésből kiindulva gyorsultak fel a társadalmi tervezés átfogó rendszerének létrehozására irányuló munkálatok, hogy a népgazdasági tervezés keretében össze kell hangolni társadalmi és gazdasági céljainkat, lehetőségeinket. A gazdaság hatékony fejlesztése ugyanis csak akkor valósulhat meg, ha a célok megfogalmazásában a társadalmi feltételeket vesszük alapul.

A szakemberszükséglettel összhangban levő oktatástervezés is társadalmi szempontokat figyelembe vevő tervezés, mivel egyrészt a gazdasági előrejelzés visszatükrözi a lehetőségeket és a társadalmi igényeket is. A nö-

[3] A nem fizikai állományban például 1990-re kb. 100 ezer szakképzetlen dolgozóval számoltunk, mert a számuk 1970-ben megközelítette a 300 ezret, s egy részük a fiatalabb korosztályokba tartozott. Az inkongruenciát tehát „beterveztük" a szükségletbe.

[4] Inkei Péter: A köznevelés távlati fejlesztése és a munkaerő-tervezés. Magyar Pedagógia, 1977. 2. sz.

vekedés, a gazdasági fejlődés sok fontos társadalmi célnak teremti meg az anyagi fedezését. A foglalkozási szerkezet átalakulásáról szóló prognózis pedig magában közvetlenül foglal társadalmi célokat.

Másrészt, gondoljuk meg mi lenne, ha a képzést nem igazítanánk a szükséglethez, hanem kizárólag az egyéni törekvéseknek rendelnénk alá. (Tekintsünk most el a kapacitás korlátaitól.)

A középfokú továbbtanulás aránya feltételezhetően nem változna, a szerkezete viszont lényegesen módosulna. A középiskolai képzés a szakmunkásképzés rovására nőne, teljesen elnéptelenednének a ma is kevesek által választott szakmák. A felsőfokú továbbtanulás viszont megkétszereződne, s a szerkezete nem igazodna a társadalmi igényekhez. Némely fontos területre nem lehetne átirányítani a jelentkezőket. Mindennek következtében az iskolákból kilépők foglalkoztatásában kiéleződnének a strukturális feszültségek. Csak ha jelentős munkaerő-feleslegünk lenne, akkor kerülhetnénk el a tartós foglalkoztatási feszültségeket — ti. azáltal, hogy a tartalékok bevonásával fedeznénk az elnéptelenedő területek szükségletét —, vagy pedig az iskolákból kilépő fiatalokat volnánk kénytelenek (a szakképzettségüket figyelmen kívül hagyva) adminisztratív eszközökkel a munkaerőhiányos területekre „terelni". (Különben bezárhatnánk a bányák, a kohók egy részét, az egészségügyi intézetekben még nagyobb problémákkal küszködhetnénk, a bolti kiskereskedelem és az oktatásügy helyzete is súlyosbodna.) Ezáltal viszont növekedne az inkongruens foglalkoztatás, s ezzel együtt a tanintézetekből kilépő fiatalok elégedetlensége is, fokozódna amiatt, hogy kénytelenek lennének választott pályájuktól eltérő munkát vállalni. Ütközne tehát az egyének rövid távú érdeke (az ambícióknak megfelelő pályaválasztás) a hosszú távúval (amely a dolgozót arra indítja, hogy a szakmájában igyekezzék elhelyezkedni).

A szóban forgó megoldás ugyanakkor kétségkívül bizonyos kedvező hatásokkal is járna. Az egyes szakmacsoportokban kialakuló hiány az adott területeken olyan erőfeszítéseket kényszerítene ki, amelyek az illető pályák vonzerejének növekedését eredményezhetnék. Ahol pedig túlképzés alakulna ki, onnan előbb-utóbb eláramolnának a feleslegesen kiképzettek, s ez egyrészt módosítaná a társadalmi igények szerkezetét, másrészt növelné a szelekció lehetőségét. Az érdekütköztetés ilyen megoldása okozta károk azonban túlsúlyba kerülnének a pozitív hatásokkal szemben. A szakképzés méreteinek az igényektől való elszakítása olyan társadalmi-gazdasági feszültségek forrása lenne, amelyeket — úgy véljük — egy tervgazdaság nem vállalhat.

Vitapartnereink nemcsak a tervezés alapkoncepcióját kérdőjelezik meg, hanem azt is kétségbe vonják, hogy a tervezés a népgazdasági igények mellett képes érzékelni a vállalati (ágazati) és az egyéni érdekeket. Utalnak ezzel kapcsolatban arra, hogy a szakmai mobilitás speciális vizsgálatával — a kongruencia—inkongruencia meghatározásával — éppen e három érdek ütközésének várható eredményeire keressük a választ. Az egyéni, illetve a vállalati igények feltárására emellett olyan egyéb lehetőségek is kínálkoznak, mint a felvételi törekvések mérlegelése, a vállalati modellek vizsgálatából származó következtetések.

Annak érzékeltetésére, hogyan lehet az ilyen vizsgálatokból következtetni az egyéni, a vállalati, az ágazati igényekre, jelzésszerűen hadd említsük a következőket:

Ahol a kiképzett szakemberek száma nagyjából megegyezett az igé-

nyekkel, de nagy volt a szakma elhagyása, két konzekvencia adódhat: 1. Az egyének tartózkodtak a szakma gyakorlásától. (Gondoljunk az agrár szakemberek példájára, akik nem mennek a hátrányos helyzetben levő szövetkezetekhez, vagy a nőkre, akik nem vállalják az adott munka kedvezőtlen feltételeit.) Ezekben az esetekben indokolt volt például mérsékelni a nők felvételét, illetőleg kedvezőbbé tenni a foglalkoztatás feltételeit (lakás, fizetés). 2. Az a körülmény, hogy a szakember-ellátottság az 1970-es évek végére vált teljessé, azt is jelentette, hogy korábban a szakképzettséget igénylő munkaköröket részben szakképzetlen dolgozókkal töltötték be, aminek következtében nem mindegyik később kiképzett szakember egy része talált megfelelő üres állást. Az inkongruenciának ez a típusa a vezetők és a beosztottak színvonala közötti — már említett — összefüggés miatt is súlyos gond.

Az ilyen problémák az időponti tervezés hiányosságaira is utalnak, rávilágítanak a folyamatok előrejelzésének szükségességére. A vizsgálatokból ugyancsak világossá vált, hogy a vállalatok viszonylag könnyen megalkusznak a kínálati anomáliákkal. Az ágazati hatóságok is egyszerűen hozzáigazítják a munkaerő-gazdálkodásukat a kínálathoz — például amikor abból kiindulva, hogy az iskolarendszerből az egyes korosztályok 60—65 százaléka szakképzettséggel lép ki (további 10—15 százalék szakmai irányt kap a középfokú képzésben töltött 1—2 évben), az ifjúsági utánpótlásukat minél több munkakör szakmává nyilvánításával igyekeznek biztosítani. Ezzel rendkívüli módon megnehezítik a szakmunkásszükséglet távlati alakulásának megbízható előrelátását. E kiragadott példák, úgy véljük, jól érzékeltetik, miképpen jelenik meg az igénystruktúra és a belőle származó ellentmondások a tervezési munkálatokban.

A szakmastruktúra-tervezés társadalmi oldalának kimunkálásában eddig elért eredményekkel természetesen nem lehetünk elégedettek. Példáink is jelzik a nyitott kérdések sorát. Inkeinek igaza van abban, hogy az érdekszerkezet fontos eleme a tervezésnek. Elfogadjuk a kritikai észrevételeit is — azzal a kiegészítéssel, hogy bár ma még korántsem rendelkezünk mindazokkal az ismeretekkel, amelyek segítségével a mainál sokkal igényesebben tudhatnánk megoldani az említett problémákat, vannak ezirányú törekvések és részeredmények is.

HONT JÁNOS:

Az élelmiszer-gazdaság növekedésének és szerkezetének fejlesztési alapelvei

A magyar népgazdaság fejlődésének ma is, hosszú távon is az az egyik legnehezebben megoldható kérdése, hogy megfelelő választékú versenyképes termék kivitelével egyensúlyba tudja hozni és tartani — tőkés viszonylatban is — a fizetési mérleget a gazdaság olyan növekedési üteme mellett, amely kielégíti egy józan és kiegyensúlyozott életszínvonal-politika követelményeit. Ennek a helyzetnek a megteremtésében és fenntartásában hazai adottságaink mellett mindig is szükség lesz a mezőgazdaságban levő fejlődési lehetőségek minél jobb, hatékony kihasználására. Emellett az alábbi érvek szólnak:

— Természetadta feltételeink kedvezőek a mezőgazdasági termelés számára.

— Sok mezőgazdasági és élelmiszeripari termékünk ma is versenyképes a tőkés piacon. A versenyképes, gazdaságos export kiterjesztésének és fenntartásának a feltételei, ha nem is könnyen, de — még a nehezebbé vált körülmények között is — bizonyára könnyebben teremthetők meg a termékek jellege, az alapanyag megfelelő minősége miatt, mint a feldolgozó ipar legtöbb ágában.

— A prognózisok azt mutatják, hogy hosszú távon nő az élelmiszerkereslet; az élelmiszerek nemzetközi piaca — ha befolyásolják is termés- és konjunkturális ingadozások — folyamatosan bővül.

— Egyes fejlett országcsoportok protekcionista kereskedelempolitikája, több ország autark törekvései nehezítik, de nem akadályozzák meg a nemzetközi kereskedelem bővülését.

Az is lényeges momentum, hogy a KGST — ezen belül a Szovjetunió, az NDK, Csehszlovákia és Lengyelország — is behozatalra szorul néhány alapvető mezőgazdasági termékből. Ezek ott fontos nyersanyagokért, ipari féltermékekért, illetve konvertibilis devizáért piacra találnak.

A népgazdaság egészéhez való szoros kapcsolódás másik oldala: ahogy iparosodik a mezőgazdaság, úgy kötődik egyre szorosabban a népgazdaság ipari, kereskedelmi és más infrastrukturális ágazataihoz. A mezőgazdasági földterület és a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő száma lassan csökken. Emiatt a termelés növekedése egyre inkább a mezőgazdaságba beáramló ipari eredetű termelőeszközök mennyiségétől és minőségétől függ. (A nem mezőgazdasági eredetű termelőfelhasználás 1960 óta több, mint megnégyszereződött.) Másfelől a mezőgazdasági termékek egyre nagyobb és növekvő hányada az élelmiszeripar által feldolgozva, kiszerelve, csomagolva

kerül a hazai és külföldi fogyasztóhoz. A mezőgazdaság fejlődése ma már csak ilyen összefüggésben vizsgálható és tervezhető.

A mezőgazdasági termelés évi növekedése a III. ötéves terv eleje óta meghaladja a 3 százalékot; a hetvenes évtizedben — feltételezve az V. ötéves terv teljesülését — 3,5 százalék körül lesz. A mezőgazdasági termelésnek ezt a növekedését az élelmiszeripar évi 5—5,5 százalékos növekedése kíséri. A mezőgazdasági és élelmiszerexport évi átlagos növekedése pedig 7 százalék körül van. (Az élelmiszerexport évi átlagos növekedési üteme tehát körülbelül kétszerese a mezőgazdaságénak.)

Felvetődik a kérdés, lehet-e a mezőgazdaságnak és az élelmiszeriparnak ezt a növekedési ütemét a nyolcvanas évtizedben is elérni?

A kérdést látszólag könnyű megválaszolni. Ha feltételezzük, hogy fő vonásaiban továbbra is fennmarad az a gazdaságpolitika, amely mellett ez a növekedés tartósan létrejött, és fennmarad a műszaki-technikai és biológiai fejlődés eddigi üteme, akkor miért ne lehetne a mostani — és immár csaknem 15 éve érvényesülő — növekedési ütemet a következő évtizedben is fenntartani. Ne feledjük azonban, hogy számos lényeges körülmény változik:

— az azonos ütem mögött növekvő mennyiség áll; a nyolcvanas évtized második felében mintegy másfélszer akkora értékű terméket kell előállítani 1 százalék növekményhez, mint amekkorát a hetvenes évek közepén kellett;

— a növekmény legnagyobb részét a nagyüzemekben kell előállítani; a háztáji- és kisegítő gazdaságoktól a jelenlegi termelési szint nagyobb növelése nehezen várható;

— a termelés tömegének növekedése és a fokozódó minőségi követelmények megsokszorozzák az élelmiszeripar és az egész agráripari komplexum feladatait, sőt a népgazdaság közlekedési rendszeréét is;

— a világpiaci árarányok terhünkre való változása és a tőkés konjunktúra lanyhulása mindjobban sürgeti, hogy gondoskodjunk a főleg importált nyersanyagok hatékonyabb felhasználásáról és fokozzuk termékeink piac- és versenyképességét.

Évi 3 százalékos mezőgazdasági termelésnövekedést a nyolcvanas évtizedben talán még így is el lehetne érni, de — különösen ha számításba vesszük a korlátozott beruházási lehetőségeket — nem valószínű, hogy meg lehet úgy alapozni, hogy a ma is jelentős mennyiségi és minőségi veszteségek a betakarítás, szállítás, tárolás, feldolgozás során megszűnjenek, vagy akárcsak csökkenjenek. Valószínű ezért, hogy az ország számára egy kicsit szerényebb mezőgazdasági termelésnövekedés helyesebb kiindulópont lenne az egész élelmiszer-termelés távlati fejlesztéséhez. Szinte bizonyos, hogy a veszteségek lényeges csökkentése, a nagyobb összehangoltság, a minőség javulása a termelés végső realizálásánál — tehát az élelmiszer-termelés egész vertikumában — ugyanakkora eredményt hozna a népgazdaság számára, de biztosan jobb hatékonysággal, mint egy nagyobb mezőgazdasági előirányzat a feszültségek feloldása nélkül. Ez a fejlesztési koncepció két olyan tényezőt helyez előtérbe, amelyekről sokat beszélünk, de valójában mindig háttérbe szorítjuk a nagyobb növekedés javára. *Ez a két tényező a minőség és a hatékonyság.* Jobb érvényesítésük különösen az alábbiakban kívánt szemléleti változást:

— következetesen *előnyt kell adni a minőségnek a mennyiséggel szemben az egész élelmiszer-gazdasági vertikumban* a termelésben felhasznált anyagok

és eszközök minőségétől kezdve a szolgáltatások minőségéig, a jobb minőségű, nagyobb használati értékű mezőgazdasági termékek termelésétől a megtermelt termékek jó minőségben való megőrzéséig és a feldolgozási és értékesítési folyamatban való realizálásáig;

— biztosítani kell az élelmiszer-termelés főbb blokkjainak szerves egységként való vertikális szemléletét. Az élelmiszer-gazdaság egyes vertikumai közti összhang megteremtésének technológiában, kapacitásban előnyt kell adni a nyersanyagtermelés (a mezőgazdaság) mindenáron való növelésével szemben.

Egyszerű logikával is belátható, hogy a termelés összehangolt és a minőséget előtérbe helyező fejlesztése nagyobb hatékonyságot eredményezhet a termelés és realizálás egész folyamatában, mint a mennyiség egyoldalú erőltetése. Továbbá növeli esélyeinket a nemzetközi versenyképesség megszerzésére és megtartására, egyre növekvő követelmények mellett is.

Ha ez így van, akkor fejlesztési céljaink középpontjába a minőség és a hatékonyság javítását kell helyezni, a mennyiségi növekedést ennek alá kell rendelni és ezeknek a céloknak a szolgálatába kell állítani az egész irányítási és szabályozórendszert. Ezt kell szolgálnia különösen:

— az árrendszernek, amelynek differenciálnia kell a nagyobb használati értékű, jobb minőségű termékek javára, és elő kell segítenie, hogy egy vertikumon belül az árak ugyanarra össztönözzenek;

— a munkadíjazásnak, bérezésnek (különösen azoknál a munkáknál, amelyeken elsősorban múlik a minőség és annak megóvása);

— a genetikai munkának (a fajtaelőállításnak és fenntartásnak, valamint a fajták széles körű, magasszínvonalú versenyre késztető importjának);

— a technológia megválasztásának és fejlesztésének;

— a beruházási döntéseknek, amelyeknek különösen fontos szerepük lehet abban, hogy előnyben részesüljenek azok a beruházások, amelyek a minőség megóvása, az egymáshoz kacsolódó vertikumok összhangja szempontjából fontosak. Ezért előrelátható, hogy az élelmiszeripari, tárolási stb. tevékenységet szolgáló beruházások volumene a mezőgazdaságiakéhoz képest tovább fog nőni;

— olyan szemléleti módnak, amely az élelmiszer-gazdasági vertikumot, illetve az ahhoz tartozó főbb blokkokat összefüggésben vizsgálva tervezi, fejleszti, és az érdekek összehangoltságának megfelelően szabályozza.

Meg kell jegyezni, hogy mai mennyiségi szemléletmódunk teljesen tükröződik tervezési és statisztikai módszereinkben, amelyek alig tudják érzékelni a minőségi különbségeket. Ösztönzési rendszerünk pedig alapvetően a termelés mennyiségi mutatóihoz kapcsolódik. Ezt annál inkább felül kell vizsgálni, mert nemcsak a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban, hanem az egész népgazdaságban tapasztalható jelenségről van szó.

Összefoglalva: ne a növekedés üteme legyen a távlati fejlesztési koncepció kiindulópontja, hanem a növekedés jellege, kritériumai. Olyan legyen a növekedés, amely a korábban vázolt minőségi és hatékonysági követelményeknek eleget tesz. Előbb jobbat termeljünk gazdaságosabban, majd ebből többet. Inkább az ütemből engedjünk, mint a minőségi és hatékonysági követelményekből.

De megfordítom a kérdést. Az összes körülmények egybevetése alapján valószínű, hogy az élelmiszer-termelés egész vertikumát tekintve a növeke-

dés jelenlegi ütemének a megközelítése csak akkor lehetséges, ha a fejlesztés minőségi és hatékonysági tényezőit helyezzük előtérbe.

Ebből kiindulva az élelmiszer-gazdaság strukturális fejlődésének fő kérdései a következők lehetnek:

1. A hazai élelmiszer-szükséglet fokozatos telítődése következtében *növekszik az élelmiszer-termelés exportorientáltsága;* a termelés növekményének csökkenő hányada fedezi a belföldi élelmiszer-fogyasztás növekményét és növekvő hányada kerülhet exportra. 1970-ben az élelmiszer-termelést elhagyó termékek kereken 30 százaléka került exportra; ez az arány 1990-re elérheti a 40 százalékot.

A belföldi fogyasztás növekedésének alapanyag-szükségletét (a fogyasztás növekedésének jórészét a nagyobb feldolgozottságból és előkészítettségből származó értéknövekedés teszi ki) a mezőgazdasági termelés mintegy 1—1,25 százalékos növekedése fedezi. Valójában inkább csak abból adódhat növekmény, hogy a fokozódó állati eredetű fehérje- és vitaminfogyasztás értéke meghaladja a csökkenő cereália- és zsiradékfogyasztását. Az élelmiszer-fogyasztás mai magas szintje mellett nem indokolt jelentős költségvetési támogatásokkal is ösztönözni az alapvető élelmiszerek nagy részének a fogyasztását — esetenként pazarlását. Ezek, vagy alapanyagaik egyébként jól exportálhatók! Az életszínvonalra ebből háruló negatív hatások megfelelően ellensúlyozhatók.

2. A fokozódó minőségi és hatékonysági követelmények mellett az eddiginél is nagyobb érdekünk, hogy a háztáji és kisegítő gazdaságok termelése az egész nyolcvanas évtizedben — és persze azon túl is — legalább a mai magas szinten maradjon, de lehetőleg még tovább növekedjék. Ez lehetséges, ha hagyjuk; ha folyamatosan biztosítjuk a termelésben való érdekeltségüket — elkerülve, hogy a legutóbbihoz hasonló visszaesés még egyszer bekövetkezzék. Ha folyamatosan gondoskodunk róla, hogy beszerezhessenek tenyész- és szaporítóanyagot, takarmányt, műtrágyát, növényvédőszert, továbbá minden egyéb, a termeléshez szükséges, anyagot és eszközt, beleértve modernebb kisgépeket, szerszámokat stb. Végül, ha biztosítjuk termékeik zavartalan értékesítését.

Termelési szerkezetük némileg módosulni fog. A kisüzemi szarvasmarhatenyésztés lassan tovább fog csökkenni. Ezt a csökkenést a kisállattenyésztés és a kertészet növekedése egyenlítheti ki. Hasznos lenne, ha ennek egy része bogyósgyümölcsűekben realizálódna. Különösen fontos, hogy a kisüzemek sertéstenyésztése és hizlalása a mostani magas szinten, évi 600 ezer tonna felett maradjon, sőt még tovább nőjön, mert a nagyüzemi sertéstenyésztés fejlődése nagyon lelassult.

A kistermelés aránya az egész mezőgazdasági termelésből azonos termelési színvonal mellett is lassan csökken. Termelésük áruhányada azonban tovább fog nőni. Ennek természetes velejárójaként jó szívvel el kell viselni — ez ennek az egész koncepciónak alapfeltétele —, hogy a háztáji és kisegítő gazdaságok munkából származó jövedelme tovább fog differenciálódni a termelés differenciálódása mértékének arányában.

3. *Az élelmiszer-termelésen belül tartós az arányváltozás az élelmiszeripar javára.* Ez abból adódik, hogy az élelmiszeripar évi növekedése a mezőgazdaságénak másfélszerese körül mozog. Ez az arány még valamit tágulhat is, mert a termelés-tárolás-feldolgozás közti összhang megteremtése, a termelés minőségi vonásainak az előtérbe kerülése, a fogyasztói igények változása,

külkereskedelmi manőverezőképességünk javítása mind a tárolásnak, a raktározásnak, a hűtésnek és a feldolgozásnak a mezőgazdaságénál gyorsabb fejlesztését kívánja. Az élelmiszer-termelésen belül ezért tovább fog nőni az élelmiszeripari termelés aránya; a nyolcvanas évtized végére ennek termelési értéke meg fogja haladni a mezőgazdaságét.

Az élelmiszeripari beruházások is gyorsabban nőnek a mezőgazdaságénál. A hatvanas évtizedben kereken negyedannyi beruházást valósított meg az élelmiszeripar, mint a mezőgazdaság. A IV. ötéves terv idején közel harmadannyit. Az V. ötéves tervidőszakban mintegy felét. A nyolcvanas évtizedben ez az arány 60 százalékra, vagy efölé nőhet. Az arány persze nem független a beruházások méretétől. Feltételezi, hogy a mezőgazdaság beruházásai legalább olyan ütemben nőnek, mint az egész népgazdaság beruházásai, az élelmiszeripar beruházásai ennél gyorsabban.

4. A mezőgazdaság és az élelmiszeripar legátfogóbb szerkezeti kérdése az, hogy meg kell-e tartani termelésük sokrétűségét, nagy termékválasztékát, vagy pedig azt egyszerűsíteni indokolt. *Országosan egyértelműen a sokrétű termelési szerkezet fenntartása mellett kell állást foglalni* elsősorban a hazai élelmiszer-szükséglet kielégítése érdekében. Minden eddigi vizsgálat azt mutatja, hogy hosszú távon sincs lehetőség számottevő mennyiségben mezőgazdasági termékek és fontosabb élelmiszerek beszerzésére a KGST-országokból. A termelési szerkezet szűkítése tehát a tőkés import bővítését vonná maga után, amit belátható időn belül el kell kerülni, mert nincs rá devizális fedezetünk. A nemzetközi piacokon pedig a sokrétű termelési szerkezet rugalmasabb alkalmazkodást biztosít az exportlehetőségek, a változó piaci körülmények kihasználására. Megjegyzem, hogy ehhez sokkal intenzívebb kutatómunkára és gyártmányfejlesztésre — ennek eredményeként jóval több jó minőségű, a tőkés piac bővítésére alkalmas új termékre — volna szükség, főleg a húsiparban és a tartósító iparban.

A termelési szerkezet sokrétűsége nem akadálya az üzemek szakosodásának, de olyan követelmény, amelyhez alkalmazkodni kell a termelés üzemi szakosításánál (és nem fordítva).

5. A sokrétű termelési szerkezet fenntartása nem jelenti a jelenlegi termelési szerkezet megmerevedését. Az alap, a hazai élelmiszer-szükséglet kielégítése. Ebből kiindulva a termelési szerkezet arányainak alakítása során előnyben kell részesíteni a gazdaságos, konvertibilis export bővítésére alkalmas termékeket. Ebbe egyaránt belefér új ágazatok, új termékek termelésének kifejlesztése, más termékeknek az átlagosnál gyorsabb, megint másoknak a hazai szükséglet szintjéig való fejlesztése, vagy oda való visszafejlesztése. Hogy mit milyen mértékben fejlesszünk, vagy csökkentsünk, az több tényező gondos mérlegelése alapján dönthető el. A piac- és versenyképesség az alap, azután a termék kivitelének gazdaságossága. Kivételesen elképzelhető, hogy egy termék kivitele a népgazdaság számára akkor is gazdaságos, ha az a devizát az átlagos mutatónál nagyobb költséggel termeli ki — ebbe persze az árviszonyok is belejátszhatnak —, de olyan termékek behozatalát, vagy azok behozatalával olyan megtakarítást tesz lehetővé, ami azt ellensúlyozza és más termékek kivitelével nem oldható meg. Ezek alapján lehet időről időre megállapítani, hol van egy ágazat, termékcsoport exportra való fejlesztésének gazdaságossági határa.

Fontos szerepet játszanak továbbá a termelési szerkezet alakításánál *a termelés fejlesztésének ágazatonként eltérő lehetőségei;* az eltérő biológiai-

technológiai lehetőségek, beruházásigényesség, munkaerőigény, szállításigényesség stb. A beruházási források várható szűkössége is állíthat minket olyan választ elé, hogy hosszú távon perspektivikusabb, de vertikumában beruházásigényes ágazatok, vagy vertikumában kevésbé beruházásigényes ágazatok fejlesztését preferáljuk-e. A döntés nyilván befolyásolja a szerkezetet és a növekedési ütemet is.

Még egy kérdés: *nyersanyagexport vagy feldolgozott termékek exportja?*

A feldolgozottság növekedése általános és tartós tendencia. E folyamat egyértelműen gyorsabb a belföldi fogyasztásra kerülő élelmiszerek összetételében; gyakorlatilag a teljes növekmény feldolgozott termékekből áll.

Lassúbb — és átmeneti ingadozásoktól sem mentes — az élelmiszerexport összetételének változásában. A feldolgozott állapotban való kivitelre történő áttérés ütemét mindenekelőtt piaci és gazdaságossági, azonkívül beruházási, technológiai, higiéniai, csomagolási és egyéb tényezők ágazatonként eltérő módon befolyásolják. Célszerűbb ezt a termelési szerkezet főbb problémáival együtt tárgyalni.

Ezek előrebocsátása után a termelési szerkezet fejlesztésének fő irányai jelenleg a következőkben valószínűsíthetők:

a) A növénytermelés és az állattenyésztés aránya; *az állattenyésztés aránya a mezőgazdaságon belül lassan és folyamatosan nő:* a harmincas évek végén 37 százalék, 1960-ban 41 százalék, 1977-ben 47 százalék körül volt. *Hosszú távon ez az arány tovább fog nőni.* Jelenleg elég szoros a kapcsolat egy ország mezőgazdaságának fejlettsége és az állattenyésztés azon belüli aránya közt. Azokban az európai országokban, ahol a mezőgazdaság színvonala magasabb a mienknél, nagyobb az állattenyésztés aránya is. Az állattenyésztés aránya még a növekedés egyenletesebbé válását is befolyásolja, hiszen az állattenyésztést — ha van elegendő takarmánytartalék — időjárási tényezők nem befolyásolják. Az állattenyésztés arányának a növekedése azonban nálunk előreláthatóan lassú marad, sőt lehet, hogy a nyolcvanas években átmenetileg stagnálni is fog, elsősorban három okból:

— a kisüzemi termelésben az egész állattenyésztés további nagyobb növekedésére nem lehet számítani, tehát e növekmény nagyobbrészt a nagyüzemi állattenyésztés fejlődésétől függ;

— az állattenyésztési vertikum fejlesztése beruházásigényesebb, mint a növénytermelésé;

— a növénytermelés színvonala és jövedelmezősége a nagyüzemekben (bár egyes alágazatai közt nagy a szóródás) lényegesen jobb, mint az állattenyésztésé. Ez az adott árviszonyok mellett annak az egyenlőtlen fejlődésnek a következménye, amelynek hatása, hogy az iparosodási folyamat, a nagyüzemi technológia — ha nagy szóródással is — általában előbbre tart a növénytermesztésben, mint az állattenyésztésben. Kivétel a baromfitenyésztés. A növénytermelés néhány ágában — elsősorban a gabonatermelésben — a magyar mezőgazdaság teljesítménye sokkal közelebb áll a nemzetközi élvonalhoz, mint az állattenyésztésben. Hosszú távon valószínűleg érvényesül ugyan kiegyenlítődési tendencia az ágazatok nagyüzemi technológiájának a kialakulásában, de ez hosszú folyamat.

Összefoglalva: a növénytermelés és állattenyésztés jelenlegi helyzetének, fejlesztési lehetőségeinek és költségeinek ismeretében a nyolcvanas évtizedben a jelenlegi arányok kismértékben fognak csak változni; a század-

fordulóig az állattenyésztés részarányának el kell érnie, meg is kell haladnia az 50 százalékot.

A vertikum feldolgozási ágán az állati eredetű termékeket feldolgozó iparágak részesedése az élelmiszeriparon belül jobban nőhet tovább a feldolgozottsági fok növekedése miatt.

b) A növénytermelés és állattenyésztés arányának a kérdése mögött húzódik meg *a gabonaexport, vagy állat- és állatitermék-export* kérdése.

A gabonatermelés a jövőben is a legdinamikusabban fejlődő ágazat maradhat. A jelenlegi 12 millió tonna körüli gabonatermés elérheti a 15—17 millió tonnát. Ez a növekedés bizonyosan gyorsabb, mint az állatállomány abraktakarmány szükségletéé. A válasz tehát a feltett kérdésre: hosszú távon nőni fog az állattenyésztési termékek exportja — lehetőleg minél feldolgozottabb termékekből —, de a nyolcvanas évtizedben a mainál több gabonát is fogunk exportálni.

c) Az állattenyésztés és feldolgozás fejlődése legjobban *a sertéstenyésztés és feldolgozás* növekedési lehetőségeitől függ. Ez teszi ki az állattenyésztés termelési értékének kereken 37 százalékát. Belföldön leginkább a sertéshúst keresik. A nemes sertéshúsrészek, valamint egyes készítmények exportja pedig — ha javítani tudjuk minőségüket és eleget tudunk tenni a higiéniai követelményeknek — jelentősen és tartósan, de nem ugrásszerűen bővíthető. A növekedés attól függ, milyen ütemben fejlődik a nagyüzemi sertéstenyésztés és hizlalás, valamint a kifogástalan minőségű termékeket előállítani képes feldolgozó ipar. Mindkét fázis bővítése beruházás- és időigényes. Összehangolt fejlődésükhöz ragaszkodni kell, mert a félkész termékek (élő sertés, vágottsertés) kiviteli lehetősége korlátozott, bizonytalan és ritkán gazdaságos. Mindezekért a sertéstenyésztésben csak közepes növekedési ütemet lehet feltételezni, a húsiparban ennél gyorsabbat, mert a jelenlegi feldolgozási (hűtési-tárolási) kapacitáshiányt mielőbb meg kell szüntetni.

A baromfitenyésztést és feldolgozást lehetne a leggyorsabban és viszonylag kisebb fajlagos beruházással növelni, de legtöbb ágának a tőkés piacon nagyon éles versennyel kell megküzdenie ingadozó árviszonyok és gazdaságosság mellett. Ezért valójában nem lehet gyors növekedéssel számolni, sőt átmeneti visszaesések is előfordulhatnak.

A szarvasmarha-tenyésztés növelése biológiai okokból lassú. A *tejtermelést* csak a hazai tej- és tejtermékszükséglet mértékéig szabad növelni, de törekedni kell arra, hogy ennek a szükségletnek a növekedését ösztönözzük.

A szarvasmarhahús-termelés nagy tartaléka a sok kihasználatlan legelő és melléktermék. Ennek gazdaságos hasznosítására részben szakítani kell az eddigi marhahústermelési szokásokkal. A tejelő tehénállomány meghizlalható szaporulatán felül, a hízó alapanyagot teljesen ridegen — istálló nélkül — legelőn és melléktermékeken tartott, erre alkalmas keresztezett állományból kell nevelni. A hizlalásnál is nagyobb arányban kell a melléktermékeket hasznosítani. A fő szempont: minimális eszközigénnyel, a legelőkre és a melléktermékekre alapozva kevesebb abrakkal előállítani jó minőségű — de a piac igényeitől függően, nem okvetlenül extrém minőségű — hízómarhát, az eddiginél alacsonyabb önköltséggel. Ilyen alapon hosszú távon gazdaságos lehet a marhahizlalás és a hízómarha kivitele. Kifejezett exportágazat. Ha nem gazdaságos, nem szabad fejleszteni. Egész hosszú távon az is elképzelhető, hogy a legelőket és melléktermékeket hasznosító hús-

marha húsának nagyobb szerepet szánunk a hazai fogyasztásban, ha a sertéshúskészítmények jobban exportálhatók.

A legelők és melléktermékek másik kiváló hasznosítója a *juh*. Tenyésztése viszonylag kevéssé beruházásigényes (vigyázni kell, nehogy azzá váljék), így tőkés piaca szinte korlátlanul bővíthető. Ezért a juhtenyésztés fejlesztési lehetőségeit minél jobban ki kell használni. Mivel azonban az állattenyésztés termelési értékének az ágazat csak 3,6 százalékát képviseli, az sem sokat változtatna az egész állattenyésztés szerkezeti arányain, ha a vágójuhtermelést a nyolcvanas évtized végére megkétszereznők.

Hasonló a helyzet a nyúltenyésztéssel és más kisállattenyésztési ágazatokkal, amelyek nagy figyelmet érdemelnek, mert termékeik jól értékesíthetők. Piacuk bővíthető, tőkés exportjuk gazdaságos és ma már igen tekintélyes volument képvisel. Például 1977-ben három úgynevezett kis cikk: a juh, a nyúl és a liba kivitele együtt megközelítően 100 millió dollárt hozott, noha az egész állattenyésztés szerkezetében elfoglalt helyük kicsi.

Az előbbiekből érzékelhető, hogy az állattenyésztés növekedése a következő évtizedben aligha tudja meghaladni a mezőgazdaság átlagos növekedési ütemét; a húsipar növekedése viszont gyorsabb lesz az élelmiszeripar átlagos növekedésénél.

Az állattenyésztés ennél gyorsabb fejlődése elsősorban azon múlik, meg lehet-e gyorsítani a *sertéstenyésztés és -feldolgozás* fejlődését. A tenyésztési oldalon erre akkor nyílhat lehetőség, ha még növelni lehetne 50—100 ezer tonnával a háztáji termelést. Ez nagyfokú szervezettséget és biztonságot kíván a tenyészanyag- és takarmányellátásban, valamint az áruátvételben, továbbá nagy türelmet a jövedelempolitikában. Viszont beruházás nélkül nagy hatékonyságú termelésbővítést biztosít. A nagyüzemi termelés akkor gyorsulhatna, ha a mai technológiát sikerülne közelebb hozni a sertés biológiai adottságaihoz, továbbá, ha a fejlesztést elsősorban a jelenleg vagy a jövőben jól üzemelő telepek kapacitásának a bővítésére alapoznák. Ily módon a bővülő kapacitás feltöltődése is gyorsabb és gazdaságosabb lehetne. A feldolgozás gyorsabb bővítése reálisan középméretű üzemek építésével, illetve kulcsrakész vásárlásával képzelhető el, főleg, ha az egyúttal az értékesítési piac biztosításához kapcsolódik. Ez lehet egy megállapodás valamely nagy áruházi hálózattal meghatározott receptúrájú fogyasztói csomagolási termék szállítására is. Ha a higiéniai követelményeket kielégítjük, az északamerikai (USA, Kanada) piac is bővíthető. De alá kell húzni, hogy *csak a termelés és feldolgozás együttes bővítése hozhat eredményt*. Feldolgozó kapacitás nélkül nincs értelme a sertéstermelést növelni. Ez alól csak az képezhetne kivételt, ha a Szovjetunió nagyobb mennyiségű hasítottsertést kötne le megfelelő áron és konvertibilis ellentételért.

d) A *gabonatermelés* méreténél fogva olyan nagy hányadát teszi ki a mezőgazdasági termelésnek (közel 30 százalékát), hogy növekedése erősen befolyásolja az egész mezőgazdaságét. Termelése és kivitele gazdaságos, ezért érdemes kihasználni a termelés növelésének lehetőségeit. Nagyobb figyelmet érdemelne azonban a gabonák — különösen a kukorica és a búza — minősége, beltartalmi értéke. Egész kukoricatermelésünk hatékonyságát igen jótékonyan befolyásolná, ha az üzemek, a kukoricatermelési rendszerek nem a maximális tömegű kukorica, hanem az optimális tápanyagmennyiség gazdaságos elérését tűznék zászlajukra. Ez bizonyára változtatna több — a tenyészidővel, az alkalmazott technológiával, a tartósítás módjával, a mel-

léktermék hasznosításával kapcsolatos — jelenlegi nézetünkön. Nagyon üdvösen hatna a takarmány jobb értékesülésén keresztül az állattenyésztésre, és csökkentené az energiafelhasználást.

A szántóföldi növénytermelés szerkezetében — a hozamok megfelelő növekedése esetén — a *napraforgómag-termelés* nőhet az átlagosnál gyorsabban. A napraforgóolaj tőkés exportja gazdaságos és bővíthető. A belföldi fehérjetakarmány-alapot is növeli. (Ha a megfelelő termőképességű erukasavmentes repcék elterjednek, ez komoly versenytársa lehet a napraforgónak.) A feldolgozó ágon az átlagosnál lényegesen gyorsabb lesz a *növényolaj-ipar* termelésének a növekedése.

Némileg csökkenni fog viszont a cukorrépa-termelés, illetve a cukoripar részesedése. Számítva bizonyos kubai cukorimportra és esetleg az invertcukorgyártás megindulására, a cukorrépa-termelést olyan keretek közt célszerű tartani — a hangsúlyt a fajlagos cukorhozam növelésére helyezve —, hogy a jelenlegi vetésterület csökkentése mellett 1990-ig a cukorkampányt 100 napra szorítva, a belső cukorszükségletet új cukorgyár építése nélkül fedezze.

e) A *kertészeti ágak* közül a *szőlőtermelés és feldolgozás* fejlődött a legösszehangoltabban. A borkészítés és a palackozás minőségének a további javítása mellett még kivitele is növelhető. A *zöldség- és gyümölcstermelés valamint-feldolgozás* fejlődése volt az utolsó 15 évben a leglátványosabb, de itt halmozódott fel a legtöbb gond is. A legtöbb a veszteség a termés betakarítása, szállítása, tárolása, feldolgozása és forgalombahozatala során. Ezeknek a megszüntetése kétségkívül sok nehézséggel jár. A gyümölcs- és zöldségféléknek ugyanis nagy a termésingadozása. A nagyüzemi termelési technológia fejlődése nagyon differenciált, nagyok a betakarítási munkacsúcsok és nagyon sok ágazatában a kézimunka-igényesség, a termés romlandó és sérülékeny. A termésnek általában néhány órán belül hűtőbe, vagy feldolgozásra kell kerülnie ahhoz, hogy jelentős minőségi romlás ne következzék be.

A figyelmet elsősorban a mai feszültségek megszüntetésére a termés jó minőségben való betakarítására, megóvására és realizálására kell fordítani. Ez a következő évtizedben legfeljebb szerény ütemű növekedést valószínűsít a termőterület növelése nélkül a termelés intenzifikálásával. Sokkal jobban és tervszerűbben kell megszervezni az őszi betakarítási munkacsúcshoz szükséges munkaerőt, akár iskolai, akár üzemi, akár helyi falusi. A sürgős és minőségileg kényes idénymunkát mindig és mindenhol jóval az átlag feletti bérekkel honorálták. Ezért ezt a munkát nem társadalmi munkaként kell kezelni, hanem rendesen meg kell fizetni, erősen premizálva a minőség megóvását.

A feldolgozó iparban meg kell teremteni a feltételeit a termés jó minőségben való megóvásának. Vállalni kell azt a kockázatot, hogy egy gyengébb termés esetén a csúcskapacitás kihasználtsága rövidebb lesz; ennek hosszú távon meg kell a minőségben térülnie. *Gyors fejlesztés csak a mélyhűtőiparban indokolt*, mivel itt fejlődött ki legjobban az integrációs lánc a Findus cég, a mélyhűtőipar és a termelőüzemek között a vetőmag biztosításától kezdve a növényvédelmen és a termelési, valamint feldolgozási technológián át az értékesítésig. Termékei gazdaságosan értékesíthetők és tőkés kivitelük bővíthető. Emellett a belföldi kereslet is a mélyhűtött termékek iránt nő a leggyorsabban, a friss zöldség rovására is. A hűtőipar növekedése az élelmiszeripar átlagos növekedésének a kétszeresét kellene, hogy elérje.

A konzerviparban a technológia alapos modernizálása és fejlesztése útján kell a megoldást keresni, azzal a céllal, hogy jóval több termékük és a termelés növekményének a maihoz képest kétszeres hányada feleljen meg a gazdaságos tőkésexport követelményeinek. Jobban szolgálná ezt a célt, ha a konzervgyárak — amelyek egyenként nagy vállalatok — közvetlenebbül lennének kapcsolatban a piaccal, érzékelnék annak igényeit és jobban érdekeltek lennének a minőség javításában.

6. Amiben versenyképessé akarunk válni, illetve versenyképesek akarunk maradni a tőkés piacon, ott fel kell zárkóznunk a leghaladottabb technika és technológia szintjéhez és lépést kell tartanunk annak fejlődésével. Ehhez az átlagosnál gyorsabb fejlesztésre van szükség a mezőgazdaság és az élelmiszeripar számára termelőeszközöket gyártó iparágakban, a szolgáltatásban és infrastruktúrában. Gazdasági életünk egyik ellentmondása, hogy ezek fejlődése — sajnos a KGST-országok többségében is — elmaradt nemcsak az igényekhez, hanem a mezőgazdaságéhoz képest is. A technológiát modernizálni gyakorlatilag az egész élelmiszeriparban, de jórészt a mezőgazdaságban is csak tőkésországokból származó gépekkel, berendezésekkel, vegyszerekkel tudjuk. Törekedni kell arra, hogy minél előbb, de legkésőbb a századfordulóig kikerüljünk ebből a helyzetből. Ehhez részben a hazai gyártás jobb alapanyag- és szerelvényellátása, gyorsabb fejlesztése szükséges. Példaként a Győri Rába ilyen irányú fejlesztése, a bábolnai premixüzem néhány növényvédőszer gyártmányfejlesztése szolgálhat. Szükséges megfelelő kooperációk kiépítése a KGST- és a tőkésországokkal. Az legyen a cél, hogy kifogástalan minőségű versenyképes gépekkel, berendezésekkel, eszközökkel és anyagokkal jobban támasszuk alá a mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlődését. Ez a népgazdaság számára olyan értelemben is hasznos, hogy versenyképes mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeinkkel több ipari munkát exportálunk.

7. *A mezőgazdasági ágazat munkaerő-kibocsátása erősen csökken.* Mezőgazdasági tevékenységgel már ma is jó harmadával kevesebb munkaerő foglalkozik — a keresők kereken 13 százaléka —, mint a mezőgazdasági ágazatra statisztikailag kimutatott 19,8 százalék. A többi a kiegészítő tevékenységben dolgozik, amelynek zöme szolgáltatás, legalábbis a mezőgazdasági üzem számára. A mezőgazdasági tevékenységet folytató munkaerő száma ugyan lassan tovább csökkenhet, de a mezőgazdaság iparosodásának előrehaladásával tovább kell nőnie a mezőgazdasági szolgáltatásban dolgozók számának. Azt is érdemes fontolóra venni, hogy a különböző okokból csak helyben foglalkoztatható falusi munkerőket helyesebb és hasznot hajtóbb továbbra is a mezőgazdaságban foglalkoztatni, mint valamilyen más, ipari — például könnyűipari — feldolgozó, vagy bedolgozó tevékenységet teremteni számukra a faluban.

Az élelmiszeriparban foglalkoztatottak száma némileg emelkedni fog, mivel az élelmiszerek fogyasztói csomagolásának kiterjesztését is többnyire itt kell megoldani.

8. Tartós termelésnövekedést elérni a mezőgazdaságban javuló hatékonysággal és erőteljes minőségjavulás mellett; megőrizni a termékek jó minőségét és azt tovább javítani a feldolgozás során, növelni a versenyképességet a külpiacon. Mindez együtt növeli a követelményeket

a vezetés színvonala,

a munka minősége,
a megfelelő vállalati és személyi érdekeltség iránt.

A vezetési színvonal javítása különösen fontos azokban a gazdaságokban — ide tartozhat a termelőszövetkezetek negyede-harmada —, amelyekben a termelés színvonala gyakran jóval alatta van hasonló természeti adottságokkal rendelkező más gazdaságokénak. Ezek felzárkózásában van a növekedés egyik nagy tartaléka. Ez nem jelentheti azonban a jó üzemek visszafogását. Továbbra is a jó gazdaságok maradnak a fejlődés úttörői a termelés hatékonyságának és minőségi vonásainak az erősítésében is. Tehát nem szabad a termelés differenciálódását ezután sem fékezni, sőt jobban kell hagyni érvényesülni, mert a hatékonyság javulásának ez feltétele és velejárója. A differenciálódás érvényesülését értem a beruházásokra is, mert azok is a jó adottságú és jól vezetett üzemekben a leghatékonyabbak. A kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek gazdálkodását nem beruházásokkal, hanem elsősorban a táj adottságainak megfelelő, kevéssé eszközigényes ágazatok fejlesztésére helyes ösztönözni. Kivételt csak e körzetek jó minőségű szőlő és gyümölcs termelésére alkalmas területeinek egy része képezhet.

Az üzemi érdekeltségben erősíteni kell azokat a vonásokat, amelyek a minőség javítására ösztönöznek. Ez egyrészt árkérdés, ahol a minőségi differenciálást és annak kritériumait a mainál sokkal átfogóbban és világosabban kell meghatározni. Az is főleg árkérdés, hogy az egy vertikumba tartozó vállalatok minőségi érdekeltsége összhangban legyen. Az már a szabályozás egyéb elemeire tartozik, hogy a vállalatnak lehetősége is legyen rá, hogy a munka minőségében, eredményességében való érdekeltséget a személyi jövedelmekben is érzékeltetni tudja. Ezt a magas jövedelmi szintű vállalatoknál is biztosítani kell.

9. *A termelés koncentrációja és szakosodása* a termelőerők fejlődésével járó szükségszerű folyamat, amelynek megvalósulási üteme akkor helyes, ha tekintettel van valamennyi fontos termelési tényező átlagos fejlettségére. Nyújtson megfelelő keretet a gyorsan fejlődő termelőerők gazdaságos érvényesüléséhez. Vegye számításba mezőgazdasági termelési szerkezetünk sokoldalúságát is azzal a vonásával együtt, hogy az egyes termelési ágak fejlettsége és fejlődési üteme biológiai, technikai és technológiai szempontból egyenlőtlen. Ilyen körülmények közt vigyázni kell arra, hogy egyes gazdaságok esetleg nem eléggé átgondolt, túl gyors összevonásának néhány kisebb területen termelt, de számunkra szükséges kultúra áldozatul ne essék. Vagy időlegesen se kárhoztassék tétlenségre a csak helyben foglalkoztatható, többnyire kvalifikálatlan és időszakos munkaerő. Mint ahogy az sem kívánatos, hogy időnek előtte kikapcsoljanak a termelésből még működőképes — ha nem is a legmodernebb — állattenyésztő telepeket, ezzel új beruházási igényt váltva ki gyakorlatilag a termelés növelése nélkül.

Mindezt mérlegelve, a termelőszövetkezetek jelenlegi, átlag 4000 hektár körüli területe még nagyon sokáig teljesen elegendő ahhoz, hogy az új, modern technológia és a termelés hatékonyságához szükséges szakosítás és koncentráció számára megfelelő keretet biztosítson.

Ezenkívül az üzemi keretek és a modern technológia közt esetenként adódó ellentmondások feloldásához kielégítő segítséget nyújtanak a termelési rendszerek, az üzemek közötti társulások, a közös vállalatok, az együttműködés különböző formái.

Ezért hosszú távon is határozottan tartózkodni kell a termelőszövetkezetek összevonásától.

10. Az intézményrendszer továbbfejlesztésével, lehetőleg csökkentve a termelő és a piac közé ékelődő lépcsők számát is közvetlenebbé kellene tenni a nemzetközi versenyképesség növelésében való érdekeltséget olyan vállalatoknál — főleg az élelmiszeriparban —, amelyekben nagy az export aránya. Illetve, ahol különösen fontos a külföldi vevővel való többirányú — a többi között — technológiai kapcsolat.

Vállalati rendszerünk továbbfejlesztésénél azt is érdemes megszívlelni, hogy mennél nagyobb méretűek a vállalatok —nem is szólva a trösztökről —, annál inkább a nagyméretű tömegtermelésre összpontosítják figyelmüket. Annál kevésbé érzékenyek — tisztelet a kivételnek — a nagyobb minőségi és választéki igények iránt, amire pedig egyre nagyobb szükségünk van, ha a tőkés piacon versenyképesek akarunk lenni.

11. Mennél jobban erősödnek a termelés minőségi és hatékonysági követelményei, annál érzékenyebbé válik az az irányítás adminisztratív vonásaival szemben. Természetesen nem a kifejezetten hatósági jellegű — növényvédelmi, állategészségügyi stb. — előírásokról van szó, amelyeket a minőség védelmében még esetleg szigorítani is kell. Keretek esetleges bontása, a „rábeszélés" csak mennyiségi célokat tud közvetíteni és e téren is legfeljebb látszateredményeket hoz. Teljesen alkalmatlanok azonban minőségi, hatékonysági követelmények megvalósulásának előmozdítására. Gazdálkodni csak a vállalat tud. Vagy jól közvetítik a központi akaratot a gazdasági szabályozók és akkor ez — ha maga a vállalat is jól vezetett — meg is fog valósulni. Vagy nem, akkor pedig nem segítenek azon adminisztratív előírások. Erre is van elég tapasztalat. Ha egészséges, hatékony mezőgazdasági fejlődést akarunk, nem szabad teret engedni adminisztratív beavatkozásnak a vállalatok gazdálkodásába.

*

Végezetül még egyszer visszatérek cikkem fő mondanivalójához; ahhoz tudniillik, hogy lépést kell váltanunk az élelmiszer-termelés jövőbeni céljainak meghatározásánál. A fejlesztés középpontjába a minőség és a hatékonyság javítását kell helyezni és a mennyiségi növekedést ennek alá kell rendelni. Ahogy múlik az idő, úgy válik egyre határozottabbá a meggyőződésem, hogy nincs más ésszerű fejlesztési alternatíva. A belső élelmiszerfogyasztást nem kell növelnünk, legfeljebb a lakosság növekedésével arányban. Az igények elsősorban és fokozódóan minőségiek. Ha a külpiacon versenyben akarunk maradni és terjeszkedni akarunk — márpedig akarunk, mert kell —, akkor gazdaságosan jobbat és egyre jobbat kell termelnünk. Az élelmiszer-termelés növekedéséhez, olyan ütemű növekedéséhez, amelyik hosszú távon valamennyire megközelítheti az eddigit, csak ezen, csak a minőség és hatékonyság javításán, ennek alárendelten vezethet az út. A teljesség igénye és részletezés nélkül ennek feltételrendszere körül igyekeztem gondolataimat csoportosítani.

GYENES ANTAL — KÖPECZI BÉLA:

Szövetkezeti kutatás és oktatás: számvetés

Az MSZMP Központi Bizottságának Szövetkezetpolitikai Munkaközössége az év elején — 1969 óta másodszor — foglalkozott a szövetkezeti kutatás és oktatás helyzetével. A téma megérdemli e figyelmet.

A mezőgazdasági szövetkezetek közös és háztáji gazdaságai adják az ország mezőgazdasági termelésének kb. 70 százalékát. A bruttó termelési érték növekedése az utóbbi években valamelyest lassúbb ugyan mint az állami gazdaságokban, a hatékonysági mutatók azonban — például az egységnyi állóeszközre jutó bruttó, különösen pedig a nettó termelési érték — a szövetkezetekben jobbak.

Az *általános fogyasztási és értékesítési szövetkezetek* kereskedelmi forgalmának növekedése meghaladja az állami kereskedelmét, s 1977-ben 36,5 százalékos részarányt ért el. Ez is jelzi, mennyire fontos funkciót látnak el az ellátásban. Emellett a — népgazdaságilag fontos — kistermelés fejlesztésében is szerepet játszanak.

Az *ipari szövetkezetek* állították elő 1977-ben az összes ipari termelés 7,3 százalékát, ezen belül a könnyűipar termelésének a 16,9 százalékát.

Egyre jelentősebb a *lakás-* és *takarékszövetkezetek* szerepe is.

★

Az a tény, hogy a Szövetkezetpolitikai Munkaközösség foglalkozott a szövetkezeti kutatás és oktatás helyzetével, számvetésre késztet minden érdekelt intézményt.

Az alábbiakban tézisszerűen s korántsem a teljesség igényével az eredményeket, a gondokat és a feladatokat tekintjük át.

Szövetkezeti kutatással rendszeresen mintegy 70 kutató foglalkozik az országban. Ilyen irányú kutatómunkát a legkiterjedtebben a Szövetkezeti Kutatóintézet és az Agrárgazdasági Kutatóintézet folytat. A tárgyalt időszakban 5 doktori és 35 kandidátusi értekezést védtek meg szövetkezeti témákból. Az elmúlt 5 évben 29 szövetkezeti témájú könyv, 118 intézeti kiadvány, 14 folyóiratban 195 cikk jelent meg.

Ezek a számok arról tanúskodnak, hogy a szövetkezeti kutatás kiszélesedett, tekintélyes méretűvé vált. Legkiterjedtebbek a mezőgazdasági szövetkezetekkel foglalkozó agrárgazdasági kutatások, de egyre gyarapodnak a többi szövetkezeti típus kérdéseit tárgyaló gazdaságtani, jogi és szociológiai kutatások.

Hiányosságok mutatkoznak azonban a *szövetkezetelméleti* és a *komplex kutatások* területén.

Szövetkezetelméleti kutatással az elmúlt években csupán három-négy

kutató foglalkozott, s igen csekély az ilyen publikációk száma is. Ez részben objektív körülményekre, részben a kutatók bátortalanságára vezethető vissza. (A két ok összefügg egymással.)

Bár minden dokumentum hangsúlyozza politikánk állandóságát és következetességét, mégis *bizonyos időszakokban a szövetkezetelméleti kutatás számára kedvezőtlen légkör alakult ki.* Újra és újra felmerült az állami vállalatok és a szövetkezetek egyenjogúságának nyílt vagy burkolt tagadása, s ezt a nézetet máig sem sikerült teljesen leküzdeni.

Még ma is vannak olyan vélemények, hogy a szövetkezeti tulajdon már a fejlett szocializmusban megszűnik: csak az állami tulajdon közeledik a kommunista tulajdonhoz stb. Előfordulnak más irányú, ugyancsak nem helyeselhető nézetek is — például, hogy a szövetkezet „inkább vállalat", mint az állami vállalat. Ezzel szemben általánosan használják a „vállalatok és szövetkezetek" megjelölést, mintha a szövetkezet nem a vállalat egyik fajtája volna. Egy időben voltak, akik — szövetkezetellenes éllel — ellenezték az „élelmiszer-gazdaság" kifejezés használatát.

Komplex, *több tudományágat* felölelő kutatások alig folytak, elsősorban azért, mert a szövetkezetekkel túlnyomórészt ágazati intézetek és tanszékek foglalkoztak. Csak a Szövetkezeti Kutatóintézetben tettek kísérletet egy-egy kérdés tudományközi vizsgálatára. Ott sem csoportmunka keretében, hanem oly módon, hogy néhány kutató kiképezte magát több tudományág (például közgazdaságtan és szociológia) eszközeinek együttes használatára. Több tudományág képviselőit felölelő csoportmunkával kísérletezik az Állatorvostudományi Egyetem Marxizmus—Leninizmus tanszéke.

Nem folyt elegendő *színvonalas vita.* Ennek egyik oka a szövetkezetelméleti kutatások gyér volta. A publikációk jelentős része egy-egy részkérdést — főként ágazati részkérdést — tárgyal feltáró, leíró jelleggel. Itt-ott megjelentek ugyan polemikus írások is (például a szövetkezeti tulajdon kérdései vagy a termelőerők-termelési viszonyok fejlődése témájában) de nem keltettek különösebb visszhangot. Csak a „demokratikus centralizmus" kérdésében, valamint a szövetkezeti jog-termelőszövetkezeti jog témakörben alakult ki élénkebb vita.

A munkát szervezeti nehézségek is gátolták. Nem jó az összhang és az információáramlás a szövetkezetekkel foglalkozó kutatóhelyek között. Egyes témákban átfedések vannak. Ez önmagában véve nem baj, sőt hasznos lehet egy-egy fontosabb téma többoldalú megközelítése. A hiányosság az, hogy többnyire elmarad a különböző kutatóhelyeken született eredmények összevetése.

Nincs olyan testület, amely az információáramlást elősegítené, a párhuzamos kutatások eredményeit segítene összevetni, s előmozdítaná a szükséges szintetizálási folyamatot.

További hiányosság, hogy a Szövetkezeti Kutatóintézet kivételével alig folyik ipari és fogyasztási szövetkezeti kutatás.

A tudományos eredmények *gyakorlati hasznosításában* mutatkozó legfőbb gond, hogy egyfelől az elmélet még mindig adós bizonyos kérdések felderítésével, az új tételek vitáinak végigvitelével. Másfelől a gyakorlat emberei képtelenek a jelentős terjedelművé duzzadt szövetkezeti irodalmat áttekinteni. Emellett nem is igénylik eléggé a kutatást, és gyakran nincsenek felkészülve az eredmények fogadására, valamint a kutatás ösztönzésére.

★

A feladatok az elmondottakból adódnak.

A különböző kutatóhelyek 1980-ig szóló középtávú kutatási tervén nem lenne helyes alapvetően változtatni; az előirányzott kutatások általában a szükségletet tükrözik. Jobban előtérbe kellene azonban helyezni *a szövetkezetelméleti kutatásokat*, s már ebben a periódusban meg kellene kezdeni az eddigi kutatások eredményeinek összegezését.

Az elméleti kérdéseken belül kitüntetett hely illeti meg a fejlett szocializmus és a szövetkezeti mozgalom közötti összefüggéseket, ezen belül a szocialista tulajdon kérdését (állami-szövetkezeti), a két vállalati típus kapcsolatának és belső struktúrájának alakulását.

Indokolt nagyobb gondot fordítani a több tudományágat átfogó kutatásokra (például komplex közgazdasági, szociológiai és jogi kutatás). Mivel ez csak ritkán valósítható meg egy kutatóhely keretében (kivétel a Szövetkezeti Kutatóintézet), ezért kívánatos, hogy alkalmi kutatócsoportok jöjjenek létre a különböző tudományágú kutatóhelyek között.

Gondos előkészületet igényel a következő középtávú kutatási terv kidolgozása. Ebben az elméleti kutatások elsőbbséget élveznének. Természetesen továbbra is igény van tényfeltáró, leíró jellegű és részletkutatásokra, de a szétszórt kutatási eredmények összegezésére, szintetizálására is.

Ipari és fogyasztási szövetkezeti kutatással jelenleg csak a Szövetkezeti Kutatóintézet foglalkozik. Indokolt lenne, hogy az MTA Ipargazdasági Kutatócsoportja, valamint a Belkereskedelmi Kutatóintézet is folytasson szövetkezeti vonatkozású kutatásokat.

A jövőben nagyobb mérvű kooperációra lesz szükség arra, hogy az *érintett kutatóhelyek szorosabb kapcsolatot építsenek ki egymással*, rendszeresen vitassák meg a terveiket és az eredményeiket.

Mivel már úgyis meglehetősen sok a különböző témákat koordináló testület, a szövetkezeti kutatásokat koordináló új testületet nem lenne célszerű létrehozni. Találni kellene azonban a meglevő — főleg az akadémiai — testületek között olyat, amely elvégezheti a szövetkezeti kutatások koordinálását.

A gyakorlattal való kapcsolatok erősítéséhez szükség volna a kutatóintézetek és kutatást is folytató tanszékek, valamint az országos szövetkezeti tanácsok (TOT, OKISZ, SZÖVOSZ) jobb együttműködésére, a kutatási eredmények megismertetésére, arra, hogy a tanácsok, illetve az Országos Szövetkezeti Tanács országos konferenciákon és más összejöveteleken adjon lehetőséget az egyes területeken elért kutatási eredmények közlésére.

Megvizsgálandó egy *referáló* folyóirat alapításának kérdése is. A folyóirat összefoglalná a fontosabb kutatások eredményeit, s ezzel szolgálná a gyakorlati szakemberek informálását.

★

A szövetkezeti oktatás az elmúlt időszakban jelentősen fejlődött. A szövetkezeti ismeretek oktatása kellő helyet kapott a különböző ágazati gazdaságtanokban [kivéve az ipargazdaságtan és egyéb, a szövetkezéssel kapcsolatban álló tudományágakban (üzemtan stb.)].

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen — az egész egyetemre kiterjedően fakultatív tárgyként, az Agrárközgazdasági karon pedig alternatív tantárgyként — bevezették a „Szövetkezeti politika" oktatását. Az agrárgazdaságtan szakosoknak azonban még csak a fele hallgatja, az pedig, hogy fakultatív tantárgyként oktassák, egyelőre nem valósult meg.

A MÉM úgy határozott, hogy a felsőfokú agrárintézményekben a következő tanévben „Szövetkezetelmélet" címmel speciálkollégiumot vezetnek be.

Nagyobb helyet kapott a szövetkezeti oktatás a pártoktatásban. A Budapesti Oktatási Igazgatóság élen jár ebben, speciálkollégiuma is van. Tevékenysége példaként szolgálhat a megyei oktatási igazgatóságoknak is.

Megkezdődött a szövetkezetelméleti oktatás a Politikai Főiskolán.

Azoknak az oktatási intézményeknek a tananyagában, amelyek a szövetkezetek számára is képeznek szakembereket, kellő helyet foglalnak el a szövetkezetelméleti ismeretek. Az oktatás színvonala azonban a káderhiány miatt egyenetlen. Probléma az is, hogyan kapcsolódnak egymáshoz az egyes tantárgyakon belül oktatott szövetkezeti ismeretek.

A közelmúltban kiterjedtebbé vált a szövetkezeti oktatás a vezetőképző, illetve továbbképző intézményekben is.

Az országos Vezetőképző Központban „A szocializmus gazdaságtana" és a „Társadalmunk időszerű elvi és gyakorlati kérdései" című tantárgyban szerepelnek szövetkezeti ismeretek. A MÉM Mérnök- és Vezetőtovábbképző Intézetében, a SZÖVOSZ Vezetőképző Intézetében, valamint az OKISZ Oktatási Központjában természetesen folyik szövetkezeti oktatás. A szövetkezeti demokrácia továbbfejlesztéséhez elengedhetetlennek látszik, hogy a TOT szervezze meg a nem hivatásos vezetők (vezetőségi tagok) képzését is.

Több oldalról felmerült, egységes, országosan használható tankönyvre lenne szükség. A Politikai Főiskolán már hozzákezdtek egy terjedelmes — 20 ívnyi — tankönyv elkészítéséhez.

Sokan felvetik a szövetkezeti oktatás szükségességét olyan egyetemeken és egyetemi, főiskolai karokon, ahol nem képeznek a szövetkezetek számára szakembereket.

Napjainkban az állampolgárok többségének nincs reális képe arról, milyen fontos szerepet játszanak gazdasági életünkben a szövetkezetek. (Egy időben, a tömegpropaganda hatására, a közérdek megsértését asszociálták a szövetkezetekkel, pedig — mint egy beható vizsgálat megállapította — a szövetkezetekben nem gyakoribb a törvénysértés, mint az állami szektorban.) A nem mezőgazdasági dolgozók jó része tévesen tájékozott a mezőgazdasági termelőszövetkezetek helyzetéről, funkcióiról, jövedelmi viszonyairól; gyakori, hogy egyedi esetekből általánosítanak. (Például amikor helytelenítik a mezőgazdasági termelőszövetkezetek melléküzemági tevékenységét ott is, ahol pedig feltétlenül szükség van rá; legendák keringenek nagy paraszti jövedelmekről, a szövetkezetek mérhetetlen gazdagságáról stb.)

A helyes tájékoztatásban természetesen nemcsak az oktatásnak, hanem a tömegkommunikációs eszközöknek is fontos szerep jut.

*

A Szövetkezetpolitikai Munkaközösség állásfoglalása alapján az illetékes állami szervek meghozták a szükséges határozatokat, amelyek a jelzett eredmények továbbfejlesztését, a lemaradás felszámolását, az új problémák megoldását hivatottak felszámolni.

KÖVES ANDRÁS:

A kelet—nyugati kereskedelem és a szovjet gazdaság

Hosszú időn át a Szovjetunióban és külföldön egyaránt az a nézet uralkodott, hogy a külgazdaság nem játszik fontosabb szerepet a szovjet gazdaságban. A külkereskedelem súlyát jellemző statisztikai adatok alátámasztani látszottak azt az álláspontot, hogy a külkapcsolatok a szovjet gazdaság perifériáján helyezkednek el, s ezért jelentőségük a gazdasági fejlődésben ha nem is elhanyagolható, de mindenesetre igen korlátozott.

A Szovjetuniónak — a világ második legnagyobb ipari hatalmának — részesedése a világexportból 1970-ben 4,1, 1975-ben 3,8, 1977-ben 4,0 százalékot, a világimportból pedig — ugyanezekben az években — 3,6, 4,1, illetve 3,6 százalékot tett ki. 1975-ben a Szovjetunió a világkereskedelemben csak hetedik helyen állt az Egyesült Államok, Japán, az NSZK, Franciaország, Anglia és Olaszország mögött. Az egy főre jutó kereskedelmi forgalom ebben az évben az Egyesült Államokban 979, Franciaországban 2017, Angliában 1744, Svájcban 4097, a Belga—Luxemburgi Unióban pedig 5853 dollár volt, míg a szocialista országok közül Magyarországon 1259, Csehszlovákiában 1178, a Szovjetunióban csak 278 dollár ([16] alapján számítva). Egy hazai számítás szerint a Szovjetunió exportintenzitása (export/nemzeti jövedelem) Magyarországénak 18, az NDK-énak és Csehszlovákiáénak 25—25, Lengyelországénak pedig 34 százaléka volt 1973-ban. [14]

Kérdés azonban, milyen következtetések vonhatók le ezekből az adatokból az egyes országok külgazdasági kapcsolatainak népgazdasági *jelentőségéről*. Közismert, hogy minél nagyobb egy ország, ceteris paribus, annál kisebb a külkereskedelem súlya a termelésben, a fogyasztásban stb. a gazdaság méretei, a belföldi kooperáció széles lehetőségei, az optimális üzemméretek könnyebb kialakítása, a belső piac nagysága folytán. Természetes tehát, hogy a Szovjetunió külkereskedelmére vonatkozó adatok éppúgy elmaradnak a többi európai szocialista ország külkereskedelmi adataitól, akárcsak az Amerikára vonatkozó számok más fejlett tőkésországokétól. Ezenkívül a közölt adatokból csupán annyi derül ki, hogy a szocialista országok külkereskedelmi forgalma általában jóval alacsonyabb a hasonló nagyságú fejlett tőkésországokénál — így a Szovjetunióé is az Egyesült Államokénál. Ebből sok minden következik, de az a legkevésbé sem, hogy *ezért* a szocialista országok számára a külkereskedelem kevésbé fontos.

Természetes az is, hogy egy kis ország szempontjából egészen más követelményei vannak a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásnak, mint egy nagy országéból, hiszen nemcsak a gazdaságfejlesztéshez, de egyáltalán a gazdasági működéshez is nagyobb mértékben van importra utalva,

így a fejlesztés is fokozottabban exportorientált, s mindennek következtében a külkereskedelem méretei, szerkezete és feladatai is egészen mások. Ezért a Szovjetunió külgazdasági kapcsolatainak jelentőségéről szólva rossz kiindulási alap az, hogy Magyarország számára a külkereskedelem — avagy éppen a fejlett tőkésországokkal folytatott külkereskedelem — „fontosabb", „központibb" probléma, mint a Szovjetunió számára.

A Szovjetunió és a fejlett tőkésországok gazdasági kapcsolatait a kelet—nyugati kereskedelem kontextusában vizsgálva szembetűnik, hogy a hetvenes években a Szovjetunió a KGST-országok átlagánál gyorsabban növelte forgalmát a fejlett tőkésországokkal, súlya a kelet—nyugati kereskedelemben emelkedett. A hatvanas évek közepén az európai KGST-országok Nyugatra irányuló exportjának 39,8, onnan származó importjának 32,2 százaléka jutott a Szovjetunióra. 1977-ben utóbbi részesedése az exportban elérte a 49, az importban a 46,1 százalékot. A szovjet külkereskedelemben a fejlett tőkésországok hányada a legtöbb más KGST-országénál nagyobb mértékben nőtt meg. 1970 és 1977 között a fejlett tőkésországok exportrészesedése 18,7 százalékról 26,5 százalékra, importrészesedése 24,1 százalékról 33 százalékra nőtt.

Akárcsak a többi szocialista ország gazdasági fejlődését, a Szovjetunióét is a *növekedés fokozódó importigényessége*, elsősorban tőkésimport-igényessége jellemzi. 1961 és 1965 között a nemzeti jövedelem 32 százalékos növekedéséhez 38 százalékos importnövekedésre, ezen belül a nem szocialista (fejlett és fejlődő) országokból származó import (változatlan áron) 58 százalékos növekedésre volt szükség, azaz a nemzeti jövedelem százaléknyi növekedése 1,8 százalékos tőkésimport-növekedéssel járt együtt. 1966 és 1970 között a gyorsabb, 41 százalékos gazdasági növekedéssel párhuzamosan az import (43 százalék) és a tőkésimport (69 százalék) is dinamikusan fejlődött. 1 százalékos gazdasági növekedéshez ebben az időszakban az egész import ugyancsak kb. 1 százalékos és a nem szocialista import 1,68 százalékos növekedése tartozott. A hetvenes évek első felében a lassúbb gazdasági növekedés is megkövetelte az import, azon belül a tőkésimport növelésének gyorsítását. Ebben az időszakban a nemzeti jövedelem 28 százalékkal, az importvolumen 74 százalékkal, a nem szocialista import 116 százalékkal nőtt meg. Vagyis a nemzeti jövedelem 1 százalékos növekedése az import 2,6 százalékos, azon belül a nem szocialista import 4,1 százalékos növekedésével járt együtt. ([18] alapján számítva.)

Mivel magyarázható a szovjet gazdaság növekvő tőkésimport-igénye? Mi ennek az importnak a jelentősége a szovjet gazdaság számára? E kérdések megválaszolása nagymértékben elősegítheti egy, a kelet—nyugati kereskedelem távlatai szempontjából alapvető fontosságú probléma tisztázását: vajon tartósnak, hosszú lejáratúnak ígérkezik-e a Szovjetunió ma dinamikusan bővülő gazdasági együttműködése a tőkésországokkal, avagy e kapcsolatokban még mindig sok az ad hoc jellegű, véletlen-ideiglenes elem, s ezért számolni kell, ha nem is a kapcsolatok korábbihoz hasonló „minimalizálásával", de az elmúlt 10 év irányzatainak esetleges módosulásával.

Szelektivitás és diverzifikálás a gépimportban

A következőkben mindenekelőtt a Nyugatról származó szovjet gépimporttal foglalkozunk. A fejlett tőkésországokból származó behozatalból ugyanis a gépek hagyományosan a legnagyobb tételt képezik (noha az ipari

anyagok, fél- és késztermékek együttes importvolumene nem marad el a gépekétől). A korszerű technika behozatalát a Nyugattal folytatott kereskedelem legfőbb — olykor kizárólagos — gazdasági okának tekintették. De egyben azt is feltételezték, hogy ez a gépimport is — térben és időben — viszonylag korlátozott marad: csak egyes (néha ugyan rendkívül fontos) ágazatok meghatározott szintre való fejlesztését, bizonyos termelési „profilok" meghonosítását szolgálja, de a gazdasági fejlődés főbb irányait, az ipar egészének korszerűségét, a népgazdaság teljesítményét nem, vagy csak kevéssé befolyásolja. A tőkés gépimport újabb irányzatainak áttekintése arról győz meg, hogy ez a szemlélet idejét múlta.

1. sz. táblázat

Szovjet gépimport a fejlett tőkésországokból

Év	Gépimport összesen (millió rubel)	Fejlett tőkés-országokból (millió rubel)	A fejlett tőkés gép-import a teljes gépimport százalékában
1960	1 507	410	27,2
1961	1 561	423	27,0
1962	2 020	539	26,6
1963	2 219	528	23,7
1964	2 398	559	23,3
1965	2 419	455	18,8
1966	2 308	504	21,8
1967	2 625	603	22,9
1968	3 127	806	25,9
1969	3 486	1006	28,9
1970	3 752	1003	26,6
1971	3 816	938	24,6
1972	4 609	1130	24,5
1973	5 337	1429	26,7
1974	6 104	1931	31,6
1975	9 046	3600	39,8
1976	10 427	4334	41,6
1977	11 466	4430	38,6

Forrás: Vnyesnyaja torgovlja SZSZSZR 1960—1977. évi kötetei alapján számítva.

Az 1. sz. táblázat adatai szerint a Szovjetunió tőkés gépimportja 1960 óta viszonylag gyorsan, 1973-tól kezdve rohamosan fejlődött. Ez különösen figyelemre méltó, mivel a gyors növekedés nagy mennyiségű gabonaimporttal párhuzamosan ment végbe, szemléltetve, hogy a Szovjetunió még feszített devizahelyzetben is elsőrendű fontosságúnak tekinti a fejlesztési célú gépimport folyamatos növelését. A tőkés gépimport részesedése a teljes szovjet gépimportból — amely 1973-ig nem haladta meg a 26—27 százalékot — hirtelen megugrott és 1975 óta 40 százalék körül van. Minthogy 1975 óta a KGST-n belüli kereskedelemben is emelkednek a gép- és berendezésárak, a megugrásnak legfeljebb kisebb része tulajdonítható a tőkés beszerzési árak gyorsabb növekedésének.

A gépimport növekedésével párhuzamosan változik összetétele is. A hatvanas évek közepéig csak *egy iparág* — a vegyipar — fejlesztésében

volt statisztikailag kimutathatóan jelentős a tőkés gépimport szerepe: a vegyipari berendezések importja — a hajóimporttal együtt — a teljes gépimport 50—60 százalékát tette ki. 1965 után a gépimport fokozatosan diverzifikálódik, azaz a *szovjet gazdaság egyre több ágazatának a fejlődéséhez* járul hozzá. E diverzifikálódást mutatja, hogy a 4 legnagyobb importtétel 1965-ben a teljes tőkés gépipari behozatal több, mint 70, 1970-ben 51, 1976-ban már csak 36 százalékát adta. A gépimportnak a 2. sz. táblázatban felsorolt tíz, több éves átlagban legfontosabb árucsoportja a hatvanas évek második felében a teljes nyugati gépimport több, mint 80, a hetvenes évek első felében hatvan-egynéhány, 1976-ban már csak mintegy 50 százalékát tette ki.[1] A tőkésországokból vásárolt gépeket 1971—1975 között 2000 szovjet vállalat vette használatba. [17]

Rögtön hozzá kell tennünk: nemcsak ez a diverzifikálódás jellemzi a szovjet gépimportot. Változatlan sajátossága a *szelektivitás* is, ami elsősorban abban mutatkozik meg, hogy fontos szerepet főként a kiemelt fejlesztési célok, az *iparfejlesztésben elsőbbséget élvező ágazatok* (a vegyipar, a gépipar, azon belül is elsősorban az *autóipar*, a fa- és papíripar, a kőolaj- és földgázipar[2]), valamint néhány, a táblázatban nem szereplő ágazat (például a kohászat) gépellátásában játszik. A gépimport rendkívül erős *ágazati koncentrációját* legszemléltetőbben a vegyipari berendezések behozatala példázza. Ez az árucsoport a hetvenes évek eleje óta nemcsak az első helyet foglalja el a gépimportban, hanem egyre inkább nagyobb részét teszi ki, s 1977-ben az összes behozott gép csaknem egyharmada a vegyipari fejlesztést szolgálta (emiatt a gépimport diverzifikálódása meg is akadt).

Ugyancsak erőteljes a gépimport területi koncentrációja: jelentős része a *szibériai iparfejlesztést* (a gáz- és olajtermelés és -finomítás, a fa- és papíripar, a petrolkémia, a színesfémgyártás stb. nagyberuházásainak gépellátását) szolgálja.

Végül az *épülő leghatalmasabb objektumokra való koncentráció is* jellemző a tőkés gépimportra. Ezt mutatja például, hogy a két nagy autógyár (1969—70-ben a Volgai, 1974-ben a Kámai Autógyár) építését szolgáló importszállítások tetőzésének éveiben a gépimport szerkezete erősen eltért a megelőző és a rákövetkező évekétől. (Az autógyári berendezésimport hányada — amely az elmúlt évtizedben többnyire 10 százalék alatt volt — ezekben az években 15—20 százalékra ugrott fel.) Ebben az értelemben nincs alapvető különbség a korábbi időszakhoz képest. A szovjet gépimportot a legfontosabb új objektumokra koncentráltság mindig is jellemezte. Az aktív importpolitika keretében — például az első ötéves tervben — megvalósuló gépimport-politika megkülönböztető jegye nem ez volt, hanem az, hogy

[1] Megjegyezzük, hogy a statisztikai számbavétel árucsoportonként, nem pedig ágazatonként történik. Az egy-egy ágazat fejlesztését szolgáló teljes gépimport összege általában magasabb, mint az ágazatspecifikus gépek importösszege. Az autóipar fejlesztését számos olyan importtétel is szolgálja (például öntödei berendezés, számítógép a Kámai Autógyárnak), amely nem az autógyári berendezések árucsoportjában, hanem másutt van nyilvántartva. Nincs módunk, hogy e tételekkel pontosítsuk e táblázatot. Mindenképpen feltételezhető, hogy a legfontosabb ágazatok súlya a teljes gépimportban nagyobb, mint ahogyan a táblázat tükrözi.

[2] A szovjet ipar ágazatai közül a legnagyobb tőkés importráfordítással a kőolaj- és földgázipar fejlődik, amit azonban elsősorban nem az ágazat gép-, hanem elsősorban acélcsőimportja mutat. Ennek értéke 1975-ben például 1,1 milliárd rubelt tett ki, a *teljes* nyugati import mintegy 11 százalékát. Az utóbbi években azonban a kőolaj- és gázipari berendezésimport is gyorsan nőtt.

2. sz. táblázat

A fejlett tőkésországokból származó szovjet gépimport alakulása főbb árucsoportok szerint

Megnevezés	1960	1965	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
Gépimport a fejlett tőkésországokból, millió rubel	410,4	455,1	806,3	1006,4	1002,7	938,2	1130,3	1429,4	1931	3600	4334	4430
	megoszlási százalék											
Vegyipari berendezések	28,8	21,8	23,8	10,6	8,3	14,4	19,9	16,9	13,3	10,0	19,0	30,8
Hajók, hajófelszerelések, kikötői berendezések	22,2	38,5	12,2	13,2	16,6	11,4	4,4	6,7	7,2	9,1	8,0	8,4
Autógyári berendezések	—	—	4,4	29,6	20,1	6,6	4,8	7,3	15,4	6,9	4,5	3,9
Fa- és papíripari gépek	7,0	7,2	9,8	8,4	6,2	5,4	9,1	7,9	6,3	3,4	4,6	5,1
Kőolaj-feldolgozó, kőolaj- és földgázfeltáró, valamint -kitermelő és geológiai berendezések	0,0	3,0	1,7	1,2	1,5	5,4	4,4	0,9	0,7	3,7	3,1	2,2
Élelmiszeripari gépek	6,4	1,5	7,0	2,8	1,8	2,6	2,8	2,6	3,4	2,0	2,1	1,4
Ruházati ipari gépek	1,6	4,5	15,0	7,3	2,1	1,5	3,2	2,2	3,2	4,2	3,3	1,8
Szerszámgépek	1,2	3,1	6,7	4,7	5,4	6,0	8,1	9,5	4,9	2,7	4,6	6,0[a]
Szerszámgépsorok	—	—	0,8	0,9	2,8	1,1	3,3	3,5	1,9	1,6	3,4	1,5[b]
Műszerek, laboratóriumi felszerelések, orvosi műszerek	2,9	3,9	2,3	2,4	3,4	4,1	4,8	3,3	4,0	2,9	1,9	2,6

a) Szerszámgépek és kovácsoló-sajtoló gépek
b) Fémfeldolgozó gépsorok
Forrás: Vnyesnyaja torgovlja SZSZSZR 1960–1977. évi kötetei alapján számítva.

az új beruházások nagy része számottevő gépimport igénybevételével készült el. [8]

A gépimport szelektivitása és koncentrációja ellenére az uralkodó tendencia a diverzifikálódás. Ennek különböző okai vannak.

Mivel a gazdaság korszerűsítésével az ipar ágazati és termékszerkezete is diverzifikálódik, egyre több új és „hagyományos" ágazatban valósítanak meg olyan nagyberuházást, amelynél a világszínvonal elérése, a termelés és a hatékonyság gyors növelése végett a tőkés import mellett döntenek. Már ez is az import bizonyos diverzifikálódását eredményezi. Még fontosabb, hogy — szemben a korábbi időszakokkal, amikor egy-egy gyáróriás elkészülte után évtizedekig nem mutatkozott szükség további berendezésimportra, s a berendezésgyártókkal mindenféle műszaki kapcsolatot le lehetett állítani — a mai technika és technológia, a világ műszaki fejlődésével való lépéstartás követelményei egészen mások. Ma nemcsak a beruházás kivitelezése és üzembe helyezése idején van szükség a korábbinál sokkal intenzívebb, közvetlen kapcsolatra a berendezés szállítója és a majdani üzemeltető között,[3] hanem a beruházást tulajdonképpen nem is lehet egyszer s mindenkorra befejezettnek tekinteni. A gyártmánystruktúrát állandóan javítani kell, a gépeket pedig — hogy a gyárak egyszer már elért korszerűségi szintjét fenntarthassák — fokozatosan ki kell cserélni, fel kell újítani. Egyre több ágazatban kell megvalósítani olyan *folyamatos* rekonstrukciót is, amelyhez a gépimport szakadatlan fenntartása és az állandó nemzetközi műszaki kapcsolatok kialakítása elengedhetetlen.[4] Ezért a gépimport mind kevésbé korlátozódhat csak a nagyberendezések egyszeri importjára. Ezt mind gyakrabban kell kiegészíteni a felújításra, korszerűsítésre szoruló működő üzemek számára történő gépimporttal.

A növekvő gépimport az egyre szerteágazóbb ipari ágazatközi kapcsolatok miatt is diverzifikálódik. Ha egy-egy importdöntés általában valamelyik óriásberuházás gépigényének kielégítésére, egész iparvállalatok komplett berendezéseinek a megvásárlására vonatkozik is, elkerülhetetlenül ki kell terjednie különböző kapcsolódó objektumok importgépellátására is. A felépülő új nagyvállalat (főleg a feldolgozó iparban) anyagot, alkatrészt, főegységeket szállító kooperáló vállalatok tucatjaival lép kapcsolatba, s valóban korszerű, jó minőségű termékeket csak akkor tud kibocsátani, ha a kooperáló vállalatok szállította termékek minősége is megfelelő. Ez azonban többnyire csak e vállalatok — gyakran tőkésimportot is igénylő — műszaki fejlesztésével biztosítható. A gépimport tehát akkor is diverzifikálódik, ha az importcélokat továbbra is elsősorban a legfontosabbnak tekintett központi fejlesztéseknek megfelelően jelölik ki.

[3] Amikor a harmincas években Ford műszaki segítséget nyújtott a Gorkij Autógyár építéséhez, mindössze néhány tucat amerikai szakértő dolgozott az építkezésen. A Zsiguli-gyár építésében már mintegy 2500 nyugati szakember vett részt. 500 szovjet mérnök fordult meg a Kámai Autógyár terveinek készítése idején a gyár öntödei berendezéseit szállító Pullman—Swindell cég Pittsburgh-i irodáiban.

[4] Ismeretes, hogy az egyik legkorszerűbb szovjet gyár, a Volgai (Zsiguli) Autógyár a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején olasz kooperációban létesült. De mivel — mint szovjet szakemberek megállapítják — az autóipari technológia a világon 10—12 évenként gyökeresen megújul, a gyárnak az évtized eleje óta üzemelő berendezéseit — elavulásukat megakadályozandó — *már most* korszerűsíteni kell. A korszerűsítésnek elméletileg két lehetséges útja van: a hazai autóipari gépgyártás (ugyancsak importigényes) létrehozása, vagy pedig a berendezések és licenciák további importja. [5] A Szovjetunió a másodikat választotta: a géppark korszerűsítését nyugatnémet gépek vásárlásával kezdték meg.

A szovjet gazdaság előtt álló sokrétű feladatok ezeken az alapvető, a korszerű ipar és a mai technika-transzfer sajátosságaiban gyökerező okokon kívül is a diverzifikálódás irányában hatnak. Hosszú időn át — a hajóimportot kivéve — a Szovjetunió csak ipari termelőberendezéseket importált Nyugatról nagyobb mennyiségben. A nyugati gépimport most is ezekre koncentrálódik. Az importhelyettesítő iparosítás során ugyanis éppen arra törekszenek, hogy például egy traktorgyár — gépimport felhasználásával történő — felépítésével elejét vegyék a további traktorimportnak, illetve az esetleges későbbi traktorimport-szükségletnek. De a szibériai fejlesztés olyan különleges, belső és KGST-forrásból nem fedezhető építési-szállítási igényeket támaszt, hogy az elmúlt néhány évben milliárd rubeles nagyságrendben kellett teherautókat és bulldózereket vásárolni Amerikában, Japánban és az NSZK-ban.

Vannak más olyan — nagyfokú prioritást élvező — gazdasági feladatok is, amelyek ma már csak a legkorszerűbb technika igénybevételével teljesíthetők. Így például, amíg a kőolajkitermelés a kedvezőbb geológiai adottságú európai területeken és a Kaukázus vidékén összpontosult, az olajfeltáráshoz és -kitermeléshez jóformán csak hazai berendezések kellettek. Mostanában a szovjet kőolajtermelés mind nagyobb része kedvezőtlen adottságú körzetekre (például Nyugat-Szibériára) esik, ahol a geológiai feltárás, a kitermelés és a szállítás az eddigitől eltérő technika és technológia alkalmazását követeli meg. Ugyanez vonatkozik a tenger alatti olaj kitermelésére. Márpedig a szovjet kőolajtermelés további növelése mind a belső fogyasztási igények, mind a KGST-országokba történő szállítások, mind a konvertibilis devizabevételek fenntartása és fokozása szempontjából rendkívül fontos, mondhatni az egész gazdasági fejlődés egyik fő kérdése. (1977-ben a fejlett tőkésországokba irányuló export értékének 53 százalékát a kőolaj tette ki.) ([18] alapján számítva.) Ezért is lendült fel a hetvenes években az olajberendezések importja. Hasonló a helyzet a földgáztermeléssel is.

Vagy egy egészen más jellegű példa: az idegenforgalom fejlesztése (konkrétan a moszkvai olimpiára való felkészülés) is olyan kiemelt cél, amelynek megvalósításában nagymértékben támaszkodnak a nyugati szállításokra. Így akarják elérni, hogy a berendezések korszerűsége, kivitelezése kifogástalan legyen. Ma már ez is igen fontos, jóllehet egy mégoly hipermodern szálloda sem „csúcstechnika", vagyis a hagyományos importprioritásoktól nagyon messze van.

Általában nő a nyugati gépimport szerepe *a korábban elmaradott ágazatoknak* — például bizonyos ipari fogyasztási cikkek termelésének — a fejlesztésében is, jóllehet azok most sem tartoznak a kiemelt ágazatok közé — de nem is hanyagolhatók el, mint a múltban. A hetvenes évek előtt még elképzelhetetlen lett volna, hogy evőeszközgyárakat vásároljanak az Egyesült Államokban, mégpedig az Eximbank hitelének igénybevételével.

A nyugati és a KGST-gépimport szerepe a szovjet gazdaságban

További következtetéseinket a gépimport két fő relációja: a fejlett tőkés- és a KGST-országokból származó szovjet gépimport összetételének egybevetéséből vonhatjuk le. Bár a KGST-gépimport összességében meghaladja a nyugatit, a gépimportnak sok kategóriájában — autógyári berendezések, fa- és papíripari gépek, vegyipari berendezések, szerszámgépek — a nyugati eredetű a túlnyomó. Általánosabb következtetéseket vonhatunk le, ha a

tőkés gépimport már bemutatott összetételét a KGST-országokból származóéval vetjük össze. Kiderül: míg a tőkés gépimport erősen koncentrálódik az ipari termelőberendezésekre, s azon belül is főképpen a szovjet népgazdaság fejlesztésének kiemelt ágazataira, addig a KGST-gépimport 5 legnagyobb tétele — amely együttesen az ilyen viszonylatú gépbehozatalnak általában több mint 40 százaléka — nem ipari berendezésekből, hanem közlekedési-szállító eszközökből és mezőgazdasági gépekből áll. Vagyis a szocialista és tőkés gépimport összetétele igen eltérő.

Milyen következtetések adódnak ebből a tőkés, illetve a szocialista gépimportot tekintve?

Mindenekelőtt kiszámítható, hogy a legutóbbi években a szovjet *ipari termelőberendezés-importnak* legalább a fele Nyugatról származott. Ha közvetlen adatok híján alapul vesszük O. Bogomolov néhány évvel ezelőtti közlését, amely szerint a szovjet *ipar* valamennyi ágazatában üzembe helyezett gépek és berendezések mintegy 15 százaléka importból ered [3] (s feltételezzük, hogy a hetvenes évek eleje óta e hányad nem csökkent, hanem inkább emelkedett), arra következtethetünk, hogy a tőkés import részesedése a szovjet ipar gépi beruházásaiban ma mintegy 7—8 százalék. Egy másik, újabb forrás szerint [15] az importgéphányad az *összes* gépi beruházás 15 százaléka; eszerint az *ipar* gépi beruházásaiban a tőkés import részesedése még a 7—8 százaléknál is több lehet. Legyünk azonban óvatosak, és más, alacsonyabb becsléseket figyelembe véve [6, 13] ne zárjuk ki azt sem, hogy 4—5 százalékos arány esetleg közelebb áll az igazsághoz.

Az összes gépi beruházásban a nyugati gépvásárlások súlya mindenképpen viszonylag alacsony,[5] de ez nem jelenti azt, hogy szerepe a legkorszerűbb polgári ágazatok élenjáró műszaki színvonalának meghatározásában, általában a gazdaság korszerűsítésében, a termelés struktúrájának javításában, a hatékonyság és a termelékenység emelésében, a nyersanyag-kitermeléssel és a szibériai fejlesztéssel kapcsolatos gondok megoldásában, sőt az életszínvonal-növelésben lebecsülendő lenne. Az alacsony importhányadból csak az következik, hogy a tőkés gépimport önmagában nem befolyásolja meghatározóan a gazdasági növekedés irányzatait, nem helyettesíti és nem is helyettesítheti a szovjet (és a KGST-országokbeli) gépipar fejlesztését, s ezért e behozatal csak akkor lehet igazán hatékony, ha párosul az élenjáró technikának a gazdaság egészében történő gyors elterjesztését és az ipar általános műszaki fejlesztését is előrevivő (s a KGST-n belüli gépipari együttműködés fejlődéséhez is hozzájáruló) eszközök megtalálásával.[6]

[5] Hogy *mennyire* alacsony, az a viszonyítási alaptól függ. Az Egyesült Államokban például — ahol persze a gépimportdöntéseket egészen más szempontok határozzák meg — 1970—71-ben a gépi beruházások 11 százaléka származott behozatalból. [6] Magyarországon viszont 1977-ben az összes gépi beruházás 26 százaléka származott tőkés importból (összesen 59 százaléka importból).

[6] Egyes ágazatok, iparágak termelésében az importált berendezések azonban máris döntő jelentőségre tettek szert: 1973-ban például külföldi (túlnyomórészt nyugati) berendezések adták a komplex műtrágyák termelésének 74 százalékát, az ammóniatermelés 50 százalékát, a karbamidtermelés 62 százalékát és a magasnyomású polietilén termelésének 84 százalékát. A Volgai Autógyár a szovjet személyautó-gyártás 55 százalékát adja (egyébként a legtöbb szovjet személyautógyár annak idején nyugati kooperációban épült, illetve került rekonstrukcióra a hetvenes években). A világ legnagyobb teherautógyárának, az ugyancsak nyugati cégek közreműködésével épülő Kámai Teherautógyárnak tervezett évi kapacitása 150 ezer háromtengelyes nehéz tehergépkocsi és 250 ezer Diesel-motor. Összehasonlításképpen: 1975-ben a Szovjetunióban összesen 62 ezer nehéz teherautót gyártottak. [4]

3. sz. táblázat

A fejlett tőkésországokból származó gépimport főbb tételei az adott árucsoport teljes behozatalának százalékában

Megnevezés	1960	1965	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
Összes gépimport	27,2	18,8	25,9	28,9	26,6	24,6	24,5	26,7	31,6	39,8	41,4	38,6
Vegyipari berendezések	70,4	52,9	68,4	46,5	38,4	57,0	59,8	55,8	54,1	56,4	72,4	79,2
Hajók, hajófelszerelések, kikötői berendezések	26,9	35,7	19,4	25,4	29,1	29,1	15,4	21,1	24,4	30,2	37,7	40,4
Autógyári berendezések	—	—	100	100	97,1	98,4	90,8	80,6	88,2	86,4	86,7	88,0
Fa- és papíripari gépek	95,3	89,7	78,9	85,0	68,1	78,1	88,6	86,8	87,6	81,6	93,2	89,6
Élelmiszeripari gépek	23,3	8,6	31,4	18,3	14,8	24,8	26,1	23,0	33,0	31,2	39,1	25,8
Ruházati ipari gépek	15,2	23,5	61,7	49,2	20,2	15,6	26,0	24,7	33,2	44,0	36,8	20,2
Műszerek, laboratóriumi felszerelések, orvosi műszerek	23,0	18,0	16,2	18,1	22,0	20,3	25,0	23,8	34,5	37,7	25,4	30,3
Szerszámgépek	8,6	16,8	45,4	40,9	40,0	36,1	39,8	53,7	44,9	38,7	50,4	42,0[a]
Szerszámgépsorok	—	—			98,6	97,3	97,4	84,9	71,9	83,8	72,3	75,0[b]
Kőolaj-feldolgozó, kőolaj- és földgázfeltáró, -kitermelő és geológiai berendezések	0,0	28,4	25,5	30,3	34,8	63,4	62,5	22,6	19,3	57,2	57,4	49,3

a) Szerszámgépek és kovácsoló-sajtoló gépek
b) Fémfeldolgozó gépsorok
Forrás: Vnyesnyaja torgovlja SZSZSZR 1960—1977. évi kötetei alapján számítva.

4. sz. táblázat

Egyes kiemelt árucsoportok részaránya az európai KGST-országokból származó szovjet gépimportban

Megnevezés	1972		1973		1974		1975		1976		1977	
	millió rubel	százalék	millió rubel	százalék	millió rubel	százalék	millió rubel	százalék	millió rubel	százalék	millió rubel	százalék
Gépimport összesen	3495,0	100	3809	100	4404	100	5182	100	5718	100	6573	100
Ebből:												
Közúti jármű és alkatrész	360,6	10,3	438,2	11,5	380,0	9,5	495,5	9,6	615,7	10,8	610,3	9,3
Hajó, hajófelszerelés, kikötői berendezés	274,7	7,9	350,6	9,2	413,3	10,3	703,7	13,6	485,9	8,5	468,0	7,1
Traktor és mezőgazdasági gép (és alkatrész)	261,6	7,5	302,1	7,9	288,6	7,0	319,1	6,2	446,7	7,8	524,2	8,0
Vasúti gördülőállomány	315,8	9,0	300,5	7,9	350,2	8,7	457,7	8,8	441,1	7,7	432,6	6,6
Emelő-szállító gépek	237,5	6,5	249,5	6,6	270,0	6,7	358,2	6,9	394,0	6,9	475,0	7,2
Vegyipari berendezések	149,0	4,3	187,4	4,9	212,9	5,3	269,0	5,2	312,7	5,5	352,7	5,4
Elektrotechnikai berendezések	142,4	4,1	156,8	4,1	163,1	4,1	220,1	4,2	270,2	4,7	331,7	5,0
Műszerek, laboratóriumi felszerelések, orvosi műszerek	152,0	4,4	147,3	3,9	141,0	3,5	167,2	3,2	220,9	3,9	258,9	3,9
Élelmiszeripari gépek	84,2	2,4	119,6	3,1	125,0	3,1	142,5	2,8	130,9	2,3	97,1	1,5
Ruházati gépek	96,3	2,7	114,6	3,0	118,4	3,0	168,8	3,3	198,4	3,5	256,8	3,9
Szerszámgépek	121,9	3,5	109,1	2,9	101,2	2,5	137,8	2,7	180,9	3,1	326,0[a]	5,0

a) Kovácsoló-sajtoló gépekkel együtt

Forrás: Vnyesnyaja torgovlja SZSZSZR 1972—1977. évi kötetei alapján számítva.

A technika-transzfer nem helyettesítheti a hatékonyságnövelés belgazdasági eszközeit, mert a műszaki-gazdasági fejlesztés lehetőségeit elsősorban a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítási rendszer teremtette belső feltételek határozzák meg. Ezért túlbecsülni is hiba lenne azt a szerepet, amelyet a külgazdasági kapcsolatok játszanak és játszhatnak a gazdasági fejlődésben.

A Szovjetunió és a többi KGST-ország szoros gazdasági együttműködése azzal párhuzamosan alakult ki — rendkívül rövid idő alatt —, hogy a hidegháború idején külkereskedelmi forgalmuk a fejlett tőkésországokkal a minimálisra korlátozódott. Gyorsan fejlődő kereskedelmük részben a tőkésállamokkal való gazdasági kapcsolatok helyettesítője volt. Így a KGST-országokból származó szovjet gépimport a korábban a tőkésországokban vásárolt gépeket és berendezéseket is helyettesítette. De — a KGST-országok alacsonyabb műszaki-gazdasági fejlettségi szintje miatt — azok a beruházási javak, amelyeket tőlük szerzett be, sem műszaki paramétereiket, sem pedig összetételüket tekintve nem voltak ugyanolyanok, mint azok, amelyek helyett megvásárolták őket. Az ötvenes évek autark gazdaságpolitikája e kedvezőtlen helyzet reprodukálódásához vezetett. A későbbi gazdaságfejlesztési politika sem szűkítette lényegesen a műszaki rést, egyebek között azért, mert elsősorban nem a hatékonyság növelésére, hanem a regionális importhelyettesítésre törekedett. A tőkés gépimport mai térnyerése a szovjet külkereskedelemben — akárcsak a többi KGST-országéban — éppen annak tudható be, hogy az élenjáró ágazatok legkorszerűbb gépeinek és berendezéseinek nagy részét a KGST-országokban nem lehet megvásárolni.

De ma a Szovjetunió nem elsősorban más *minőségű*, hanem más*fajta*, eltérő rendeltetésű gépeket vásárol a KGST-országokban, mint Nyugaton. A gépimport összetételének elemzéséből kitűnik, hogy a szovjet gazdaságfejlesztési és külgazdasági stratégiában *ma a KGST-gépimport funkciói egészen mások*, mint a tőkés import funkciói. Azok a műszaki fejlesztési és társadalmi-gazdasági feladatok, amelyeket szovjet részről a nyugati vegyipari, gépjárműipari, kőolajipari stb. import segítségével kívánnak megoldani, szocialista importból (annak mai színvonalát, mai összetételét figyelembe véve) nem teljesíthetők. *E szempontból a szovjet külgazdasági stratégiának nincs olyan alternatívája*, hogy a gépimportot vagy tőkés vagy KGST-relációból fejlessze. Az egyedi nagyberendezések és gépek — elsősorban a korszerű nyers- és alapanyag-termelő, gépipari és vegyipari ágazatokban — fő beszerzési forrása a tőkés Nyugat. Másfelől azonban azokat a sorozatban gyártott közlekedési eszközöket, mezőgazdasági gépeket és ipari berendezéseket, amelyeknek korszerű tömegtermelését a KGST-szakosítás és -kooperáció segíti elő, a Szovjetunió a szükséges mennyiségben csak az európai szocialista országokban vásárolhatja meg, már csak azért is, mert ilyen tömegű tőkés import finanszírozása óriási pénzügyi terhet jelentene, s ezzel ama beruházási javak importlehetőségeit korlátozná, amelyeknek megvásárlására a tőkés relációban elsősorban törekszik.[7] Ugyancsak óriási, a többi között valuta-

[7] Hangsúlyoznunk kell: az a tény, hogy ebben az értelemben a két viszonylatból származó gépimport nem kompetitív, természetesen nem jelenti azt, hogy számos gépipari termékcsoportban, sőt egész ágazatokban is ne lenne — s ne fejlődhetne ki a jövőben a mainál még erősebb — tényleges verseny a szovjet piacon a KGST-beli és a nyugati eladók között. A különböző viszonylatú gépimport funkcionális eltérését illetően hasonló következtetésre jut a magyar gépimport vizsgálatánál Schweitzer Iván. Adatai szerint a KGST-országokból

terheket hárítana a Szovjetunióra — és hosszú megvalósítási időt venne igénybe —, más kiemelt fejlesztési céljainak teljesítését pedig akadályozná a ma a KGST-országokból importált gépek és berendezések hazai gyártásának megszervezése. A kölcsönös érdekek tehát a KGST-együttműködés e területein is érvényesülnek.

Ez annál is inkább így van, mert a KGST-gépimport — eltérő funkciója és általában gyengébb műszaki paraméterei ellenére — mégiscsak a nyugati technika-transzfer áttételes, közvetett megvalósítási formája, amennyiben a KGST-országokban vásárolt berendezéseknek jelentős nyugati importtartalmuk van. Tudjuk, hogy a KGST-relációjú export nyugati importtartalma növekvő tendenciájú. A KGST-országokban a nyugati import-hozzájárulással megvalósuló beruházások jelentős hányada éppen a szovjet viszonylatú export fejlesztését szolgálja [9]. Ebből pedig az következik, hogy amikor a szovjet gépimportot abból a szempontból vizsgáljuk, mennyire alakultak ki tartósnak, hosszú távúnak ígérkező kapcsolatok a fejlett tőkésországokkal, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a KGST-beli gépkereskedelem növekedése is fokozottabban összeköti a Szovjetuniót a világpiaccal. (E megállapítás természetesen nemcsak a gép-külkereskedelemre, hanem a KGST-országokkal való kereskedelmi forgalom egészére is érvényes.)

A nyugati gépimport áttekintéséből levonható az a következtetés, hogy a szovjet gazdaságpolitika a mai fejlesztési feladatok megoldásában egyre fokozottabban kíván élni a nemzetközi munkamegosztás — így a fejlett tőkésországokkal való külgazdasági kapcsolatok — adta lehetőségekkel. Erre késztetik a többi között a mezőgazdaság és a nyersanyagtermelés — felettébb különböző természetű — gondjai, mindenekelőtt azonban a jelen szakasz legfontosabb problémája: a hatékonyság és a termelékenység fokozása.

A termelékenységnövelés a Szovjetunióban ugyanis erősen beruházásigényes, a beruházások mennyiségi bővítése viszont növekvő korlátokba ütközik. Ilyen körülmények között a hatékonyság fokozása attól függ, hogy a megvalósuló beruházások mennyiben lesznek hordozói az egész gazdaság műszaki fejlesztésének. Ez természetesen sok további tényezőtől függ: a beruházási szerkezettől, a gazdaságpolitika prioritásaitól éppúgy, mint a beruházási tevékenység megjavításától vagy attól, hogy a gazdasági egységek mennyire érdekeltek a műszaki fejlesztésben. A kedvező belgazdasági környezet a termelékenységnövelés alapvető és elengedhetetlen feltétele. *De a termelékenységnövelés forrásai között egyre nő a szerepe a fejlett tőkésországokból származó gépimportnak.* A szűkös beruházási forrásokkal való ésszerű gazdálkodás, a hatékonyság számottevő növelésével teljesíthető tervfeladatok ugyanis a korszerű technika egyre szélesebb alkalmazását követelik meg.

Ezért nincs már létjogosultsága egy olyan külgazdasági politikának, amely térben és időben — egyes ágazatok meghatározott szintre fejleszté-

származó magyar gépimportban „a nem technológiai", azaz az iparon kívül felhasználásra kerülő gépek (ugyanazok az árucsoportok, amelyeket mi is vizsgálunk) aránya 50 százalék körül van, míg a fejlett tőkésországokból származó importban arányuk igen alacsony (20—25 százalék). Ez a „KGST-országok technológiai gépkínálatának korlátozottságát mutatja". [12] Vagyis nemcsak a Szovjetunió, hanem Magyarország (és valószínűleg a többi KGST-ország) számára sem kompetitív lehetőség, hogy a gépimportot tőkés vagy szocialista relációból növelje. Ebből az is következik, hogy még a KGST-gépimport tervezettnél gyorsabb növelése sem csökkentheti önmagában a tőkés gépimport iránti szükségleteket.

sére — kívánná korlátozni a világméretű munkamegosztásba való bekapcsolódást. Egyre erősebb az a felismerés, hogy a nemzetközi munkamegosztást a népgazdaság-fejlesztés alapvető irányainak és feladatainak a meghatározásakor nemcsak marginálisan, egyes feladatoknál vagy egyes területeken időről időre jelentkező feszültségek megoldásában, vagyis kiegészítő jelleggel kell számbavenni, hanem állandó tényezőként.

Az intenzív külgazdasági kapcsolatok további jelei

A gépimport gyors növekedése és diverzifikálódása korántsem az egyetlen jele annak, hogy a Szovjetunió egyre intenzívebb külgazdasági kapcsolatokat épít ki a tőkésországokkal is. A hetvenes években intenzívebbé váltak a kapcsolatok a nyersanyag- és az élelmiszer-beszerzésben is.

Már említettük, hogy egy nagy országnak a kisebbnél előnyösebb külgazdasági pozíciója abból is következik, hogy kevésbé van nyersanyagimportra utalva. Csakhogy a nyersanyag-önellátás általában még a nagy országok esetében sem 100 százalékos, és a gazdaság növekedésével párhuzamosan csökken. Ez a termelés óriási méreteiből következik.[8]

A mai feltételek között a Szovjetunió számára a nyersanyagimport növelésének lábjegyzetünkben vázolt „amerikai útja" nemcsak nem kívánatos, hanem járhatatlan két okból is: egyrészt, mert a nyersanyagok a szovjet exportban az amerikainál nagyobb, semmivel sem helyettesíthető szerepet játszanak; másrészt, mert ellentétben az Egyesült Államokkal — amely a szükséges hatalmas importot nagyrészt vele szoros szövetségi vagy együttműködési viszonyban levő, sokszor tőle politikailag-gazdaságilag függő országokból szerzi be — számára a nemzetközi politikai viszonyok megengedhetetlenül kockázatos vállalkozássá tennék az ilyen mérvű nyersanyagfüggőséget a külföldtől. (Az európai KGST-országokból származó nyersanyag-behozatal növelésére nagyon korlátozottak a lehetőségek.)

Az amerikai példa azonban szemlélteti: a fejlődés bizonyos szakaszán még egy nyersanyagban gazdag óriásgazdaság esetében is természetes, hogy egyre inkább külső beszerzési források felé fordul. Figyelembe véve a szovjet nyersanyag-kitermelés romló természeti feltételeit, növekvő költségeit és az ország gazdaságának egyre bővülő anyagigényeit, valamint azt, hogy a tapasztalatok szerint a gazdaság más szektoraiból nem csoportosítanak át

[8] Az amerikai nyersanyagtermelés például a tőkés világ egész nyersanyagtermelésének 20 százaléka, de a világ nyersanyag-fogyasztásának 30 százaléka jut az Egyesült Államokra. Ezért 1973-ban az amerikai nyersanyagfogyasztás 15 százalékát már importból kellett fedezni. Külföldről származott például a felhasznált vasérc 17, a réz 20, a kőolaj 37, a horgany 59, a nikkel 72, a platina 87, a bauxit 88, a króm 90, a mangán 98 és a természetes kaucsuk 100 százaléka. 2000-re várhatóan az Egyesült Államok egyetlen egy fő nyersanyagfajtából sem fogja tudni belső termelésből kielégíteni a szükségleteit és az import részesedése a nyersanyagfogyasztásban eléri a 30—50 százalékot. Más kérdés, hogy a külső nyersanyagforrásokra való fokozott támaszkodás nem feltétlenül a belföldi nyersanyagkészletek hiányával magyarázható, hanem gazdaságossági és takarékossági megfontolásokkal: egyes belföldi nyersanyagfajtákat konzerválni kívánnak, a drágábban kitermelhető hazai nyersanyagok helyett olcsóbb importnyersanyagokat akarnak felhasználni. [7]

beruházásokat a kitermelő szektorba,[9] nemcsak nem tartjuk kizártnak, hanem eléggé valószínűnek ítéljük, hogy a jövőben a szovjet gazdaság a mainál jóval inkább fog nyersanyagimportra támaszkodni, ha annak *mértéke* az említett okokból viszonylag szerény is marad. Világosan kell látnunk azonban, hogy a nyersanyagimport növelésének ezek az ellátásbiztonsági korlátai a gazdasági növekedésnek és a hatékonyság fokozásának is korlátozó tényezői.

Számos nyersanyagot a Szovjetunió már ma is a szocialista és a fejlődő országokból szerez be. Épp az utóbbi időben helyezte tartós szerződéses alapokra az afrikai országokból származó bauxit- és foszfátimportját. Olajból és gázból — legfontosabb exportcikkeiből — is bonyolít le importot.

Ami a fejlett tőkésországokból származó importot illeti, elsősorban arra kell utalnunk, hogy a Szovjetunió a hetvenes években számottevő mennyiségű (1975-ben például 16, 1976-ban 21 millió tonna) gabonát importál. Egyegy nagy volumenű gabonaimportja természetesen az időjárás, illetve a terméseredmények következménye volt. De a Szovjetunió az időjárási ingadozásoktól függetlenül is — többéves államközi megállapodásainak tanúsága szerint —, legalábbis középtávra, tartós gabonaimportra rendezkedett be, arra, hogy a tőkés importjában e cikk még éveken át jelentős helyet foglaljon majd el.

Ez az immár nem esetleges gabonaimport ugyanis a szovjet gazdasági fejlődés követelményeiből származtatható: abból, hogy a belső fogyasztói igények kielégítése ma erősebben ható követelmény, mint korábban volt. A Szovjetunióban abból indulnak ki, hogy a fejenkénti 1 tonnás évi gabonatermés biztosíthatja a bőséges belső ellátást. Ennek elérését — az SZKP Központi Bizottsága 1978. júliusi ülésének tanúsága szerint — 1990-re tervezik. Ezért marad fenn a gabonaimport is még hosszabb ideig. A kedvező termésű években ez az import mindenekelőtt a takarmányszükségletek kielégítésében — elsősorban a kukorica-, valamint a szójababellátásban — játszik majd jelentős szerepet. A Szovjetunió éghajlati viszonyai ugyanis csak korlátozott lehetőségeket adnak egyes takarmánynövények (például a kukorica) termelésének növelésére. A nagyarányú és tartós import ezért nem elhanyagolható szerepet játszhat annak a feladatnak a megoldásában, hogy a nyolcvanas évek derekára a mai 15 millió tonnáról 19,5 millió tonnára növeljék a hústermelést.

Törekvések az export növelésére

Az import növekvő jelentősége a szovjet népgazdaság előtt álló feladatok megoldásában önmagában még nem biztosítéka annak, hogy az aktív importpolitika fennmarad és tartós lesz. Az importpolitika folytatódása

[9] A fűtőanyag- és energiatermelés, a vaskohászat és a vegyipar együttes részesedése az ipari beruházásokból a hatvanas évek közepének 50—51 százalékáról a hetvenes évek második felére 45—46 százalékra esett. Az említetteken belül a kőolaj- és földgázipari beruházások aránya ugyan erőteljesen megnőtt (együttes részesedésük az *ipari* beruházásokból az 1965. évi 13 százalékról 1977-re 15,2 százalékra nőtt), de jórészt a villamosenergetikai és a szénbányászati beruházások rovására, amelyek részesedése az idő alatt 19 százalékról 13,4 százalékra csökkent. ([10] alapján számítva.) Még ha figyelembe vesszük a csővezetékek építését szolgáló beruházásokat is (amelyeket nem sorolnak az ipariak közé), akkor is azt kapjuk, hogy a beruházások szerkezete az elemzett időszakban az utóbbiak növekvő beruházásigényessége ellenére sem módosult a nyers- és alapanyag-termelő ágazatok javára.

mindenekelőtt attól függ, előteremthetők-e a növekvő import finanszírozási forrásai, azaz növelhetők-e hosszú távon az import finanszírozásához szükséges mértékben az exportárualapok. Utóbbiak növelésének miként je a Szovjetunióban ugyanúgy a külgazdasági politika alapvető gondjaként vetődik fel, mint a többi KGST-országban, csak — gazdaságának eltérő adottságai miatt — némileg másképpen válaszolható meg. A szovjet külkereskedelem is törekszik a még viszonylag szerény késztermékexport növelésére. E törekvést tükrözi például az az (eredetét tekintve az első ötéves tervidőszakra visszavezethető) elgondolás — megvalósításának módja még nem ismeretes —, hogy „bizonyos esetekben exportra szakosított, a külföldi piacok különleges követelményeinek kielégítésére képes üzemeket kell létrehozni". [1]

A többi KGST-országhoz hasonlóan az iparcikkexport növelését a Szovjetunióban is az importált technika felhasználásával képzelik el. Az új, korszerű gyárakban állítják elő ugyanis a világpiaci értékesítésre leginkább megfelelő késztermékeket. A Nyugatra menő szovjet gépexport legnagyobb tétele a Volga Autógyár Lada gépkocsija (1976-ban 93 ezer, 1977-ben 86 ezer személyautót értékesítettek Nyugaton). ([18] alapján számítva.) Az értékesítési, összeszerelő- és szervizhálózat kiépítésére tett erőfeszítések kétségtelen eredményeket hoztak, ha e relációban az export géphányadának jelentősebb emelését önmagukban még nem is biztosíthatták.[10] Eltérően a kisebb, nyersanyagszegény KGST-országoktól, ahol az exportorientáció fő kérdése az ipari késztermékexport növelése, a Szovjetunió fejlett tőkés exportjának mai szerkezetét figyelembe véve, az összes export több mint 80 százalékát kitevő alapanyag- és nyersanyagexport növelése a legfontosabb feladat. Azon belül továbbra is kiemelkedő jelentőségű marad a fűtőanyagexport. Ez a világpiaci árak újabb tendenciáinak ismeretében különösen indokolt és előnyös is. A kitermelés és a belföldi szállítás fokozódó költségei azonban már a hatvanas évek második felében ahhoz az elgondoláshoz vezettek, hogy a nyersanyagexport és -termelés fejlesztését tartósan össze kell kötni a nyersanyagtermelés fokozását és a nyersanyagszállítás gondjainak megoldását elősegítő import növelésével. Magyarán: olyan hosszú távú importpolitikát kell kialakítani, hogy a (általában közvetlenül, néha csak közvetve) fejlesztési jellegű importot egy bizonyos idő elteltével ellentételezni (azaz az importot finanszírozni, a hiteleket törleszteni) lehessen, többnyire az import felhasználásával létesült objektumok termékeinek hosszú lejáratú szállításával.

Az import és az export e hosszú távú szembeállítása elvileg nagyon sokféle formában történhet. A Szovjetunióban az ún. *kompenzációs ügyleteket* választották e célra, és ma általában ezt az ügylettípust tekintik a nyugati gazdasági kapcsolatok legfontosabb formájának.[11]

A kompenzációs megállapodások — amelyek előtérbe kerülése a gazdaságirányítási rendszerrel és az export áruszerkezetével magyarázható — mindenekelőtt bizonyítják, hogy a Szovjetunióban ma már hatalmas beruházások szolgálják az export távlati fejlesztését, vagyis a *nyugati irányú exportpolitikát hosszú távra igyekeznek megalapozni*. 1978-ig több mint 60

[10] 1977-ben a Szovjetunió 253 millió rubel értékben exportált gépeket a fejlett tőkésországokba, az export géphányada 2,9 százalék volt. Összehasonlításul: az összes szovjet export 18,8, az európai KGST-országokba irányuló export 24, a fejlődő országokba irányuló export 16,8 százaléka volt gép. ([18] alapján számítva.)

[11] Elemzéséről lásd: [2]

kompenzációs ügyletet kötöttek. [11] Legnagyobb jelentőségük a szovjet export szempontjából a fűtőanyagok, elsősorban a földgáz kitermelésére és exportjára vonatkozó megállapodásoknak van. (A kőolajexportban a kompenzációs ügyleteknek egyelőre nincs szerepük. De a szovjet közgazdászok épp a kitermelés bonyolultabbá váló feltételei miatt valószínűnek tartják e helyzet megváltozását.) Jelentős szerephez jutnak a kompenzációs megállapodások a szén-, a fa-, a színesfém- és különösen a vegyicikkexport növelésében.

Más kérdés, hogy a tervezett kompenzációs ügyletek egy része még nem valósult meg, illetve megvalósításuk a tervezettnél lassúbb. Különösen áll ez a legnagyobb szabású tervekre. 1975-ben lekerült például a napirendről a tyumenyi kőolaj kitermelésére és szállítására vonatkozó szovjet—japán kooperáció terve. A két óriási[12] földgáz-kitermelési és -szállítási együttműködési terv közül a tyumenyi földgázra vonatkozó szovjet—amerikai („Északi Csillag"-) terv finanszírozási nehézségek miatt a „szándékmegállapodások" stádiumában megrekedt, a mai elgondolások szerint 1980-ban kerülhetne sor a jakutföldi együttműködési terv végleges formába öntésére.

A kibontakozó nyugati irányú exportpolitikának, a világgazdasági kapcsolatok intenzívebbé válásának további elemei is nyomon követhetők. A Nyugaton működő szovjet vállalatok, bankok és biztosító intézetek száma 1969 és 1977 között 30-ról 80 fölé nőtt. Dinamikusan nő a szovjet tengeri kereskedelmi flotta: 1976. évi adatok szerint már a hatodik a világon, s szerepe a nemzetközi árufuvarozásban egyre fontosabb. A szovjet Távol-Kelet kikötőinek korszerűsítése és bővítése (ami a Szovjetunión átmenő konténertranzitszállítások jelentős fokozásához vezet), részben még a Bajkál—Amúr vasút építése is (amennyiben lehetővé teszi a körzetében levő nyersanyaglelőhelyek exportcélú kiaknázását) a fokozódó exporttörekvések jeleiként értékelhetők.

A szovjet—nyugati kereskedelem aktivizálása és a többi KGST-ország

A Nyugatra irányuló szovjet export — mint bemutattuk — elsősorban *a nyersanyagszállítások növelésével fokozható.* Márpedig a szovjet nyersanyagok alapvető fontosságúak a többi KGST-ország számára is. Kezdettől fogva ez volt a KGST-együttműködés egyik tartópillére. A szovjet nyersanyagok tartós importján alapult és alapul a kisebb KGST-országok iparfejlesztési stratégiája, az elmúlt negyedszázadban kialakított ipari szerkezete. Gazdaságfejlesztésük további irányának, módozatainak megalapozásához tehát rendkívül fontos a szovjet nyersanyaghelyzet és nyersanyag-politika jövőbeli hatása beszerzési lehetőségeikre.

Ismeretes, hogy a KGST-országok növekvő nyersanyagigényeit a Szovjetunió nem tudja az általuk kívánatosnak ítélt mértékben kielégíteni. Szov-

[12] E két földgázügylet megvalósítása évi 50 milliárd köbméter földgáz nyugati exportját irányozta elő (eredetileg 1980-tól kezdve). Összehasonlításképpen: 1976-ban a Szovjetunió összesen mintegy 11 milliárd köbméter földgázt exportált Nyugatra, 1980-ra ez a megkötött acélcső-földgáz egyezmények értelmében mintegy 25—26 milliárd köbméterre nő, az orenburgi földgázvezetéken pedig az európai KGST-országok évi 15,5 milliárd köbméter földgázt kapnak.

jet részről már hosszabb ideje fokozottan érzékelik és érzékeltetik, igyekeznek csökkenteni, illetve partnereikkel megosztani — elsősorban a beruházási hozzájárulások rendszerének kiterjesztésével — a Szovjetunióra abból háruló terheket, hogy a kialakult munkamegosztásban a többi európai KGST-ország nyersanyagellátójának szerepét játssza. Korábban e terhek szovjet szempontból döntően mint a nyersanyag-kitermelő ágazatok magas eszközigényességének, a hosszú beruházási időnek, a kitermelés romló természeti feltételeinek, keletre történő eltolódásának, a szállításnak és a szerződéses árak mozgásának nehézségei jelentkeztek.

A nyersanyagok és főként az energiahordozók világpiaci helyzetében, majd a KGST-árakban történt változások a hetvenes évek derekán az export gazdaságosságát gyökeresen megjavították, viszont előtérbe került egy másik megfontolás: az, hogy a KGST-országokba történő nyersanyag-, elsősorban kőolajexport fenntartása, illetve növelése a fejlett tőkésországokba való kivitel fokozását korlátozza.

A Szovjetuniónak azonban a KGST-országokba irányuló nyersanyagexporthoz is nagyon nyomós érdekei fűződnek. A világpiaci árrobbanást követően a KGST-árak is megugrottak. 1972 és 1976 között az európai KGST-országokba exportált szovjet kőolajmennyiség 40 százalékkal, az ebből származó árbevétel 4,3-szeresére nőtt. Vagyis ma a KGST-országokba is sokkal előnyösebb kőolajat exportálni, mint a hetvenes évek elején, hiszen adott kőolajmennyiségért több, a szovjet népgazdaságnak szükséges gépet, fogyasztási cikket, élelmiszert lehet vásárolni. Ezen messze túlmenően politikai érdekek is szólnak amellett, hogy a Szovjetunió továbbra is elégítse ki a KGST-országok növekvő nyersanyagszükségletének jelentős részét.

Mégis minden alapunk megvan rá, hogy a megkezdődött folyamatot (azt, hogy a Szovjetunió a KGST-országok növekvő nyersanyagigényeit a korábbinál kisebb mértékben elégíti ki) visszafordíthatatlannak ítéljük meg. Ennek egyik oka, hogy a fejlett tőkésországokba menő exportban a Szovjetunió mindenképpen a nyers-, illetve elsősorban a fűtőanyagexportból eredő bevételek maximalizálására fog törekedni. E törekvést ugyan behatárolja az, hogy a nyugat-európai országok mennyi szovjet nyersanyagot hajlandók megvásárolni. Ez részben a kőolaj-világpiac mindenkori helyzetétől, részben politikai megfontolásoktól függ. Ezek az országok energiaszükségletüknek csak viszonylag kis hányadát hajlandók szovjet forrásból fedezni. A másik — fontosabb — ok, hogy a szovjet gazdasági növekedés energiaigényeit a Szibériába eltolódó nyersanyag-kitermelés egyre nehezebben tudja fedezni. A Szovjetunióból való nyersanyagbeszerzési lehetőségek korlátozottságát és az energiafelhasználási források szükséges diverzifikálását tehát a többi KGST-országban a mai és jövőbeli fejlődés adottságaként kell számba venni, olyan tényként, amely — akárcsak a belső gazdasági fejlődés szükségletei — a világméretű munkamegosztásba való hatékonyabb bekapcsolódást követeli meg. A szovjet külkereskedelem elemzéséből is az a tanulság, hogy a Szovjetunió is ugyanerre törekszik — a politikai és gazdasági helyzetének megfelelő eszközökkel és módszerekkel.

Irodalomjegyzék

[1] Az SZKP XXV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
[2] *Birman Erzsébet—Köves András:* A kelet—nyugati kooperáció kérdőjelei — partnereink szemszögéből. Közgazdasági Szemle, 1978. 4. sz.
[3] *Bogomolov, O.:* O vnyesnyeekonomicseszkih szvjazjah SZSZSZR. Kommunyiszt, 1974. május.
[4] *Csupin, G.:* Integracija SZEV v avtomobilsztrojenyii. Voproszi ekonomiki, 1977. 6. sz.
[5] *Golland, E.:* Tyehnyicseszkaja osznova viszokoj proizvogyityelnosztyi truda. Ekonomika i organyizacija promislennogo proizvodsztva (Novoszibirszk), 1976. 1. sz.
[6] *Hanson, P.:* International Technology Transfer from the West to the U.S.S.R. Lásd: Soviet Economy in a New Perspective. Government Printing Office, Washington, 1976.
[7] *Ivanov, J.:* Meszto vnyesnyeekonomicseszkih szvjazej v amerikanszkoj ekonomike. SZSA, 1977. január.
[8] *Köves András:* Fejezetek a kelet—nyugati kereskedelem történetéből. Külgazdaság, 1977. március.
[9] *Köves András:* A világgazdasági integrálódás és a gazdaságfejlesztés iránya. Gazdaság, 1977. 4. sz.
[10] Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v 1977 godu, Izdatyelsztvo Sztatyisztyika, Moszkva, 1978.
[11] *Ponomarjov, Sz.:* Szotrudnyicsesztvo SZSZSZR sz kapitalisztyicseszkimi sztranami na kompenszacionnoj osznove v oblasztyi toplivnoj promislennosztyi. Vnyesnyaja torgovlja, 1978. 4. sz.
[12] *Schweitzer Iván:* A Szovjetunióból származó gépbehozatal néhány sajátossága. Gazdaság, 1977. 2. sz.
[13] *Smeljov, N.:* Avtarkicsna-li szocialisztyicseszkaja ekonomika? Voproszi ekonomiki, 1976. 4. sz.
[14] *Szita János:* Gondolatok a külgazdasági kapcsolatok intenzitásának méréséről. Közgazdasági Szemle, 1978. 7—8. sz.
[15] *Tretyuhin, N.:* Novije napravlenyije vo vnyesnyeekonomicseszkih szvjazjah SZSZSZR i uglublenyije jego ucsasztyija v mezsdunarodnom razgyelenyii truda. Vnyesnyaja torgovlja, 1977. 1. sz.
[16] U. N. Monthly Bulletin of Statistics, 1978. október.
[17] *Vaganov, B.:* Vnyesnyaja torgovlja SZSZSZR na szluzsbe hozjajsztvennogo sztroityelsztva. Vnyesnyaja torgovlja, 1978. 4. sz.
[18] Vnyesnyaja torgovlja SZSZSZR. Vnyestorgizdat, Moszkva, különböző évi kötetek.

Mátyás Antal:

A POLGÁRI KÖZGAZDASÁGTAN TÖRTÉNETE AZ 1870-ES ÉVEKTŐL NAPJAINKIG

(A marginális „forradalomtól", a keynesi „forradalmon" át napjaink monetáris ellenforradalmáig)

(2. javított kiadás)

A szerző bár támaszkodik az 1973-ban megjelent „A modern polgári közgazdaságtan története" című könyvére, de annak anyagát nagymértékben továbbfejlesztette, és kibővítette az újabb kutatási eredményekkel.

Bemutatja a pénz- és kamatelmélet új aspektusait. Részletesen foglalkozik az utóbbi évtizedekben kibontakozó, az árelmélet reformjával kapcsolatos kísérletekkel. Ezek arra irányulnak, hogy a mikroökonómiai alapokon nyugvó árelmélet szemszögéből mutassák meg azt, amit Keynes makrosíkon tárt fel: miért nem képes az ármechanizmus zavartalan működése a teljes foglalkoztatást biztosítani.

Az utolsó fejezetben — a szerző újabb kutatásai eredményeként — az infláció problémájának mai polgári elméleteit tárgyalja, továbbá a keynesi „forradalom" ellen irányuló, elsősorban Friedmann nevéhez fűződő monetáris ellenforradalmat.

624 l., kötve 110,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SZABÓ KATALIN:

A tőkés társaságok tevékenységének diverzifikálása

Okok és következmények

A tőkésvállalat — kimondva, vagy kimondatlanul — egytermékes vállalatként jelenik meg a politikai gazdaságtani elemzésekben. Vizsgáljuk akár az áralakulást, akár a vállalatok viselkedését a válságban, hallgatólagosan mindig olyan vállalatra gondolunk, amely egy jellegzetes terméket vagy termékcsoportot termel, jól meghatározott feltételekkel és sajátosságokkal. Legalábbis a hazai politikai gazdaságtani alapmunkák sehol sem térnek ki arra, mennyire eltérően viselkedhetnek a vállalatok egy adott termék piacán, egy adott válsághelyzetben vagy egy állami gazdasági intézkedésre reagálva, aszerint, hogy egy, száz vagy százezer termék szerepel terméknómenklatúrájukban.

Az egytermékes vállalat feltételezését a szabadversenyes kapitalizmusra vonatkoztatva többé-kevésbé elfogadhatjuk a valóság leegyszerűsített képeként. Ha a vállalatok nem is egy terméket állítottak elő, mindenesetre egy jól körülhatárolható termékcsoportot termeltek és többé-kevésbé beilleszkedtek egy iparágba. *Tevékenységüket így jól jellemezhette egy termék.* Lényeges változást hozott e tekintetben a nyersanyag-késztermék irányban végbement koncentrációs folyamat, amely a 20-as évektől kezdve erősödött fel. Az elmélet azonban nem sok figyelmet fordított erre a szervezeti változásra, s nem nagyon elemezték a vertikális felépítésű vállalat viselkedésének az „egytermékes" vállalatétól eltérő vonásait. *Nem került előtérbe az a kérdés sem, miként hat a gazdasági egységek felépítésének eme változása a külső kapcsolataikra és a gazdaság működésére.* A vertikális integráció viszonylag bő irodalmából részfejezet lett a politikai gazdaságtani rendszerben, s nem nagyon vizsgálták más gazdasági jelenségekre gyakorolt hatását. Bizonyos megalkuvás árán persze még ez is elfogadható, hiszen ha a vertikálisan tagolt vállalatok nem is egy terméket termelnek, mégis jellemezhetők valamelyest egy kitüntetett termékkel, a végtermékkel.

A hatvanas évektől megváltozott a helyzet, s ez élesebben vetette fel az egytermékes vállalat képzetének elméleti felülvizsgálatát. Számos nagy tőkés társaság expanziója eltért az eddig megszokott horizontális és vertikális iránytól. A teljesen elütő tevékenységet folytató vállalatok felvásárlása, a különböző iparágakba tartozó cégek összeolvadása különösen nagy lendületet vett az Egyesült Államokban. A heterogén összeolvadások aránya az ötvenes évekbeli 49 százalékról a hatvanas évek közepétől kezdve 80 százalék fölé emelkedett.*

* *Forrás:* B. P. Lange—J. H. Mender—H. Berzan: Konzentrationspolitik in der USA. Tübingen, 1972. 509. l.

1950 és 1970 között az egytermékes vállalatok aránya az 500 legnagyobb amerikai vállalat között 30 százalékról 8 százalékra csökkent.* A vállalatok, elsősorban *a nagy transznacionális monopóliumok, a legkülönbözőbb termékek gyártásába vetették bele magukat, egymástól teljesen elütő tevékenységeket folytatnak, s üzleteik földrajzi diverzifikálását, sokágúvá tételét tevékenységeik erős diverzifikálásával egészítik ki.*

Ma már talán nincs is olyan jelentős nemzetközi konszern, amelyet egyetlen ágazatba lehetne besorolni. Az US Steel nemcsak a kohászat és az acélipar óriása, hanem egyben jelentős cementtermelő, és tevékenységi körébe tartozik a hadiipar is. A General Electric termelési szerkezete éppúgy szerteágazó, mint a General Motorsé. Az olasz ipari termelés csaknem felét hat nagy, erősen diverzifikált állami holding adja. A diverzifikációs folyamat lendülete és szélsőséges formái irányították a figyelmet magára a diverzifikációra. A jelenség ugyanis — ha periférikusan is — már korábban létezett.

Alighogy a közgazdászok megállapították a tényt: a nagyvállalatok kitörnek a hagyományok által szentesített szakmai-ágazati keretekből, s új termékek sorát előállítva sokágúvá lesznek — megkezdődtek a viták.

A polgári és a marxista irodalomban egyaránt a legkülönbözőbb véleményekkel találkozhatunk a diverzifikációról. Az álláspontok még abban is eltérnek, hogy új jelenségről van-e szó. „Egyesek — írja a jelenségről Göttelman — panaceaként ünnepelték, amelytől valóságos csodát vártak, mások, mint ‚régi kalapot' tették félre, mint valami olyasmit, ami mindig is létezett". (1) Borschberg szerint „Diverzifikáción a vállalat kitörését kell érteni öröklött üzletágának, illetve súlyponti iparágának keretei közül, szomszédos vagy akár teljesen új tevékenységi területekre." (2) Nyilvánvaló, hogy ebben a meghatározásban régi és új elemek mosódnak össze, hiszen a közelálló, vagy szomszédos területeken való terjeszkedés egyáltalán nem az utóbbi évtizedek jelensége. Néhány szerző viszont úgy vélekedik, hogy csak akkor beszélhetünk diverzifikációról, ha az új üzletág, illetve termék semmiféle kapcsolatban sincs az eredeti tevékenységi körrel. Mások ez utóbbit „tiszta", vagy oldalirányú diverzifikációnak nevezik.

A vélemények eltérése részben abból adódik, hogy a diverzifikációt különböző *szinteken* értelmezik. A diverzifikáció egyaránt értelmezhető a termékek,** termékcsoportok, iparágak és nemzetgazdasági ágazatok szintjén.***

Véleményünk szerint *helyes, ha a diverzifikációt nem szűkítjük le az új ágazatokba való betörésre*, hanem az azonos iparágba tartozó, de lényegesen elütő termékcsalád vonalán való terjeszkedést is diverzifikációnak tekintjük. A General Motors traktorprogramját például már olyan mértékben elütőnek tartjuk az eredeti profiltól, az autógyártástól (hiszen egészen más felhasználók számára történik a termelés és mások a piaci feltételek), hogy azt is jogosan tekinthetjük diverzifikációnak. Természetesen ha a diverzifikációról be-

* = *Forrás:* Malcolm S. Salter—Wolf A. Weinhold: Diversification via acquisition creating value. Harvard Business Review, 1978. július—augusztus, 166. l.

** Sőt, a szakirodalomban diverzifikációnak nevezik egy gyártmány újabb változatainak kibocsátását is, amely változatok műszaki jellemzőikben, felhasználási lehetőségeikben vagy külső megjelenésükben különböznek az alapterméktől.(3)

*** Természetesen más következtetésekre juthatunk, ha az újabb termékeknek a termelési programba való felvételét tekintjük diverzifikációnak [mint pl. Penrose(4), Ansoff(5), vagy Andrews(6) teszi], mintha csak az új ágazatokba való betörést tartjuk annak. (Így értelmezi a diverzifikációt a szocialista országokbeli szerzők többsége: Mnogoletov(7), Szkipka(8), Ádám(9).

szélünk, mindig meg kell különböztetni a nemzetgazdasági ágak vagy iparágak közötti „közlekedéssel" járó diverzifikációt a termékcsoporton belülitől. Nem tekintjük azonban diverzifikációnak bármiféle új termék vagy termékváltozat termelési programba való felvételét, noha más összefüggésben ez a szóhasználat ésszerű lehet. Ezzel ugyanis a fogalmat már olyan mértékben kitágítanánk, hogy az alkalmatlan lenne az általunk vizsgált új tendenciák visszatükrözésére.

A diverzifikáció irányai

A diverzifikáció értelmezésünkben meglehetősen széles jelenségkört átfogó fogalom. Régi és új, egymástól elütő és egymással összefüggő jelenségek, irányzatok olvadnak össze benne. Cikkünkben e jelenségkörnek azokra a részeire szeretnénk összpontosítani a figyelmet, amelyek korábban nem voltak ismertek, csak kivételes esetként bukkantak fel. Az egymástól távolabb eső iparágak szintjén megvalósuló diverzifikációról lesz e cikkben elsősorban szó, bár bizonyos problémák megvilágításakor visszatérünk a termékszintű diverzifikációra is.

A diverzifikációs folyamat, az új iparágakba, -alágakba való terjeszkedés alapvetően három irányban mozoghat:

1. A termelés által megszabott irányban. *Ez esetben a termelési körbe újonnan felvett termék vagy tevékenység az újratermelési folyamat logikájának megfelelően illeszkedik az eredeti termelési profilhoz,* a folyamat elejére vagy végére beiktatott láncszem. *Ez a vertikális diverzifikáció.* Példaként szolgálhat erre az olajvállalatok terjeszkedése a petrolkémia területén. A diverzifikációnak ez az útja a legkevésbé sem új, a legnagyobb amerikai cégek közül 1919-ben csak 47 akadt, amely egymáshoz semmi módon sem kapcsolódó terméket termelt, miközben 903 vertikális irányban diverzifikálta tevékenységét. Igaz, túlsúlyban (3029) még ekkor is az egységes profilú vállalatok voltak. (10) A „függőleges" irányú átnyúlás egy megszabott ágazatból, iparágból egy másikba (autógyártás, gumiipar) főként a második, a húszas, harmincas években végbemenő koncentrációs hullámra volt jellemző.

2. A felhasználás irányában. Ez esetben az *újonnan bekapcsolt termék vagy szolgáltatás az eredeti tevékenységi körrel rokon,* hasonló, *vagy azonos szükségletet* elégít ki, de más iparágba, iparcsoportba tartozik, más technológián nyugszik, semmiképpen sem tekinthető tehát egyszerű választékbővítésnek, termékprogram-kiegészítésnek. Jó példa erre az eredetileg csak üvegáruk termelésével foglalkozó Saint-Gobain francia konszern, amely egyesülések, beolvasztások stb. révén ma már csaknem valamennyi csomagolóeszközt (fa, papír, fehérbádog stb.) termel. Penrose találóan nevezi a diverzifikációnak ezt a fajtáját *„teljes terméksor-" (full line) diverzifikációnak.* Ide sorolhatjuk például a Springer-konszern könyvkiadását és hanglemezgyártását stb. A diverzifikációnak ez az iránya jellemzővé az utóbbi évtizedekben vált.

3. A hatvanas évek — tudományos-technikai forradalom által mozgatott — egyesülési hullámára inkább a diverzifikáció harmadik iránya: *az „oldalirányú" diverzifikáció* jellemző, amelyet a szakirodalomban időnként „körkörösnek" vagy keresztirányúnak, illetve konglomerizációsnak is neveznek. Ennek jelentőségét a következő táblázat mutatja.

Az effajta diverzifikáció teljesen új, az addigiaktól jellegében elütő és velük technológiailag sem összefüggő tevékenységi kört kapcsol be a társaság

A koncentrációs esetek irány szerinti megoszlása az Egyesült Államokban a második világháború utáni időszakban

A koncentráció típusa	Időszak							
	1948—1953		1954—1959		1960—1964		1965—1969	
	esetek száma	százalék	esetek száma	százalék	esetek száma	százalék	esetek száma	százalék
Horizontális és vertikális	28	48,2	141	44,9	119	34,1	137	19,6
Konglomerizációs (keresztirányú)	30	51,8	173	55,1	230	65,9	561	80,4
Összesen:	58	100,0	314	100,0	349	100,0	698	100,0

Forrás: Problèmes economiques, 1971. nov. 11. 124. sz. 10. l.

életébe. Ilyen jellegű diverzifikációnak minősíthető például az Exxon leányvállalatának szállodaipari ténykedése, a Saint-Gobain francia üvegipari óriás egyesülése a Pont à Mousson céggel (állványgyártás, cső, gázkészülékek, légkondicionáló berendezések, azbesztcement stb.). Ugyancsak oldalirányban terjesztette ki tevékenységét a Friedrich Flick konszern, amely papíripari termékeket, hengerelt acélt csakúgy gyárt, mint szerszámgépeket. Ez az, ami igazában meglepő. *A laterális diverzifikáció, illetve annak széles körű elterjedése valóban teljesen új jelenség**, s így nem csoda, hogy magára vonta a tőkésvállalatok tanulmányozóinak figyelmét. *Sokan, amikor diverzifikációról beszélnek, kizárólag annak oldalirányú formájára gondolnak.* Kétségtelen, hogy ez szorul a leginkább magyarázatra, hiszen az első pillantásra olyannyira elütő termékek egy vállalatnál való termelésében nem érvényesülhetnek a méretből eredő megtakarítások. Ezt az állítást azonban a későbbiekben majd felül kell vizsgálnunk.

A diverzifikáció e különféle formái nem választhatók el élesen egymástól, köztük a határ nemcsak a szakirodalomban, hanem a valóságban is viszonylagos.

Belső és külső diverzifikáció

A társaságok diverzifikálódásának megvan a lassú, fokozatos és az ugrásszerűen végbemenő formája is. A nemzetközi méretű nagy tőkés társaságok diverzifikálódása sokszor egy hosszabb folyamat eredménye. Így alakította át a szerkezetét például a General Electric, a Siemens, a Phillips, a Fiat, a Krupp és a General Motors, amelynek sikerességét versenytársaival szemben már az ötvenes években sokirányú tevékenységével magyarázták. „A General Motors részben azért van olyan rendkívül előnyös helyzetben a Forddal és a Chryslerrel szemben, mert más területeken is óriásvállalat." (1954-ben 30 (!) iparágban a négy legnagyobb termelő közé tartozott.) (12) A lassan kibontakozó, a társaságok fejlődésébe szervesen illeszkedő diverzifikációt *belső diverzifikációnak nevezzük.*

* A keresztirányban, sőt, mondhatni „keresztül-kasul" terjeszkedő nagy amerikai mindenevő társaságok, a konglomerátumok szédítő ütemű növekedése még inkább a középpontba állította a laterális diverzifikáció problémáját.(11)

A gyors diverzifikáció rendszerint vállalatok felvásárlásával, megszerzésével, egyesülések révén valósítható meg, ezért *külső diverzifikációként* is szokás említeni*. A centralizációs jellegű gyors terjeszkedés iskolapéldája a nagy nemzetközi társaságok közül az ITT növekedése, amely 1958 és 1968 között több mint 50 céget nyelt el. A felvásárolt cégek tevékenységei közül jó néhánynak semmiféle kapcsolata sem volt a társaság eredeti termelési körével. Az ITT a vegyiparban és a kohászatban csakúgy érdekelt, mint az építőiparban vagy a biztosítási üzletágban.

Nagyon sok nemzetközi vállalat felváltva alkalmazza a gyors, külső és a belső fejlődés során megvalósított diverzifikáció stratégiáját. Közülük csak az ún. konglomerátumok — a hatvanas években feltűnt sajátos társaságok — azok, amelyek szinte kizárólag a külső diverzifikációnak köszönhetik viharos előretörésüket.

Találkozhatunk olyan szerzőkkel [Bobrakov (15), Dalin (16)], akik élesen elválasztják a diverzifikáció belső és külső formáját, s ezt az utóbbit nem is tartják diverzifikációnak, hanem konglomerizációként emlegetik. Mások éppen fordítva, csak a tőkeösszpontosulás útján végbemenő diverzifikációt tartják fontosnak a diverzifikációs irányzatok elemzésekor.**

Véleményünk szerint, *ha* határozottan *meg is kell különböztetni, semmiképpen sem szabad elszakítani* a nagy társaságok belső fejlődése útján megvalósított evolúciós jellegű diverzifikációt a tőkecentralizáció folyamatában megvalósuló gyors diverzifikációtól. Marxra hivatkozhatunk, aki a koncentrációnak azt a fajtáját, amely „közvetlenül a felhalmozáson" nyugszik, és amely „a sok egyéni tőke növekedése formájában megy végbe", összekapcsolta a koncentráció másik válfajával, amelyet centralizációnak nevezett. Miközben közös vonásaikat hangsúlyozta és azt, hogy bármilyen formában növekedjék is a tőke, a „gazdasági hatás ugyanaz", tartalmi különbséget is tett a centralizáció és a koncentráció között. (18)

Lényegében ugyanezt mondhatjuk el a külső és a belső diverzifikációról. Bármennyire is különbözzék a tőzsdeműveletek által kísért, viharos, erőszakos, feltűnést keltő külső diverzifikáció a lassú belső diverzifikációtól, mögöttük — legalábbis részben — ugyanazok a szükségszerű tendenciák, törvényszerűségek és okok fedezhetők fel.

Mi is hát a diverzifikáció?

A diverzifikáció értelmezésünkben a tőkék növekedésének, felhalmozásának, centralizációjának sajátos, monopoltőkés útja. Noha a szerteágazó tevékenység kisebb vállalkozások esetében sem elképzelhetetlen, mégis elsősorban a nagy társaságok növekedésére jellemző. *Az óriásvállalatok szórhatják szét csak tevékenységüket anélkül, hogy egy-egy terméket gazdaságtalanul kis szériában termelnének.* Bár igen sokféle tevékenységet folytatnak, ezek külön-külön is elég nagyméretűek, s a sokágú tényked és ily módon nem jelent igazában

* A diverzifikáció külső és belső formáját különbözteti meg például Böckel (13), aki a vállalatok beolvasztásával, a felvásárlásokkal és egyesülésekkel végbemenő folyamatot a diverzifikáció egy sajátos formájának tekinti. Ugyanezt a megkülönböztetést találjuk lényegében Luc kajánál (14) is, aki a konglomeratív jellegű „szerteágazást" „külső" diverzifikációnak nevezi.

** Mint E. T. Penrose könyvében írja: Az akvizíciók olyan fontos szerepet játszanak a cégek diverzifikációs aktivitásában, hogy sok szerző amikor diverzifikációról beszél, ténylegesen csak akvizíciókra gondol.(17)

szétaprózottságot.* Épp ezért *mi a diverzifikációt* — különösképpen az intenzív diverzifikációt (a nyugati szerzők többségével ellentétben) — nem általában a vállalati növekedéshez, hanem *a monopolista felhalmozáshoz és növekedéshez kapcsoljuk.* A tőkefelhalmozás és a -centralizáció a legnagyobb társaságok esetében rendszerint nem egy termék vagy szűkebb termékcsoport megszabott vonalán megy végbe, sőt, olykor még egy üzletág, ipari ágazat vagy nemzetgazdasági ág keretei között sem marad meg, hanem a felhalmozódó tőkék új, az eddigiektől technológiai szempontból vagy a felhasználás tekintetében lényegesen eltérő termékek, termékcsoportok termelésében értékesülnek.

Aszerint, hogy a „szerteágazás" csupán új termék bekapcsolását jelenti vagy újabb termékcsoport gyártását, esetleg újabb iparág vagy ágazat meghódítását, *a diverzifikációs folyamat különböző szintjeiről, illetve intenzitásáról beszélhetünk.* A tőkefelhalmozásnak és -centralizációnak eme sajátos formái (mind a külső, mind a belső diverzifikáció esetében) megváltoztatják az egyéni tőkék szerkezetét. Bonyolult, diverzifikált nemzetközi vállalati „építmények" jönnek létre, amelyek *folyamatosan változtatják szerkezetüket nemcsak új tevékenységi körök bekapcsolásával, hanem a meglevők kicserélésével, „kiselejtezésével" is.* Megszabadulnak bizonyos termékektől és üzletágaktól, hogy újakkal helyettesítsék azokat. Az erőszakos terjeszkedés tehát állandó visszavonulással jár, menekülléssel a hanyatlástól és a veszteségektől.

Miért diverzifikálódnak?

Ha arra keresünk választ, miért szánják el magukat a nagyvállalatok erőik „szétforgácsolására", mi a szerepe e folyamatnak a társaságok működésében, magyarázatok egész szövevénye tárul elénk. Akár gyakorlati tapasztalatokból, akár elméleti megfontolásokból indulunk ki, a diverzifikáció** sok konkrét okát írhatjuk le. Staudt például 43 olyan okot sorol fel, amely a társaságokat „szétforgácsolódásra" késztetheti. (19) A „szerteágazás" irányába hathat a vállalat felesleges kapacitása éppúgy, mint eredeti terméke piacának telítődése vagy kutatórészlegének melléktermékei. A probléma nem is az, hogy valamilyen magyarázatot találjunk a jelenségre, hanem inkább az, hogy a diverzifikációt „előrehajtó" tényezők közül kiválasszuk az általános, a fő okokat. Evégett természetesen sorra kell vennünk azokat a konkrét mozgatórugókat, amelyek egy-egy nagy társaságot esetenként diverzifikációra késztetnek. Az okok sokaságát rendezve, két, viszonylag elkülöníthető csoportot jelölhetünk ki, amelyek a valóságban egymástól egyáltalán nem függetlenül hatnak. Mégis, ha be akarjuk mutatni a diverzifikációt előrehajtó erőket, meg kell különböztetnünk azokat a tényezőket, 1. amelyek a termeléssel, *a monopoltőkés termelőerők sajátos fejlődésével,* a termelésben zajló tudományos-technikai forradalommal vannak összefüggésben, 2. *a szükségletek, a kereslet, a piac oldaláról ható tényezőket,* amelyek természetesen maguk is nagymértékben meghatározottak az új termelőerők által.

* Még óriásvállalatok esetében is fenyeget azonban a „túldiverzifikálás" veszélye, különösen, ha a szerteágazás gyors, a tevékenységek száma viszonylag rövid idő alatt erősen megnő. Éppen a túldiverzifikálás az egyik gyenge pont, amely a szerteágazó vállalatok eredménytelenségét okozhatja.

** Itt elsősorban a laterális diverzifikáció, a konglomerizáció okaira térünk ki.

A monopoltőkés termelőerők és a diverzifikáció

A diverzifikációs folyamat első pillantásra ellentmond a termelőerők fejlődéstörvényeinek és a belőlük fakadó követelményeknek. Milyen technikai szükségszerűség kényszeríthetné ki a specializáció törvényének figyelmen kívül hagyását, az egymástól esetleg technikailag nagyon távol eső tevékenységek egyesítését egy vállalati szervezetben? Úgy tűnik, a diverzifikáció lényege éppen az, hogy a vállalat függetleníti magát egy-egy konkrét termelési iránytól, okait, gyökerét tehát nem a termelőerők fejlődésében kell keresni, hanem kizárólag a monopoltőkés viszonyokban, a monopolista hatalmi törekvésekben, a tőke öncélú növekedésében, a termelőerők optimumkövetelményeit áthágó irracionális monopolizációban.

Anélkül, hogy tagadnánk a diverzifikáció spekulatív és „tisztán monopolista" mozgatórugóit, *e tekintetben hangsúlyoznunk kell a termelőerők és monopolista formáik elválaszthatatlanságát.* A diverzifikáció folyamata nagyon is összefügg a monopoltőkés termelőerők fejlődésével, sőt, legmélyebb okait is valahol itt kell elsősorban keresnünk.

Vizsgáljuk meg most közelebbről azokat a termelőerők fejlődésével összefüggő okokat, amelyek ezt a folyamatot táplálják.

1. Az ötvenes évek óta a legfejlettebb tőkésországokban mind világosabban kibontakozik egy — *a homogén termékek növekvő méretekben történő termelését keresztező és kiegészítő — irányzat,* amelyet John Becker amerikai közgazdászra hivatkozva *„az új termékek forradalmának" nevezhetnénk.*

Elsősorban a nagy monopolvállalatokban meggyorsult a termékek kicserélődése, bővült a választék, s hallatlan mértékben fokozódott az innovációs folyamatok intenzitása. Természetesen az már külön megvizsgálandó kérdés, hogy a gyorsan cserélődő termékek valódi technikai előrelépést jelentenek-e, vagy csak a telített piac tágítását szolgáló álújdonságokról van szó. A laboratóriumokból — elsősorban a nagy, nemzetközileg is tevékenykedő cégek kutatóhelyeiről — szakadatlanul áramlanak az új konstrukciók, gyártási eljárások, termékek. A kutatásra szánt, jobbára óriásvállalatoknál összpontosuló hatalmas összegek a termékek és technológiai újdonságok százaiban és ezreiben öltenek testet. Ez már önmagában véve is a diverzifikáció, a termékprogram kiszélesítése irányában hat.

Az új termékek — szétterjedvén a világgazdaságban — a meglevők gyors erkölcsi kopását idézik elő. Kétségtelen, hogy „az új termékek kihozatalára késztető régebbi indítékokon, a versenyen, a piacokért folyó harcon kívül korunkban a változások fő oka a termelésnek sok új anyagot adó, a régieket átalakító, új feldolgozási módszereket és gyökeresen új technikát teremtő tudományos-technikai forradalom". (20)

2. A kutatás és fejlesztés növekvő jelentőségét az ipari szervezeten belül más szempontból is a diverzifikáció előmozdítójaként kell értékelnünk. Egy-egy meghatározott irányban meginduló *kutatás ugyanis gyakran a várttól eltérő területen felhasználható eredményt hoz.* A nagyvállalat legtöbbször ekkor sem mond le a kutatási eredmény hasznosításáról, inkább átrendezi a termelési szerkezetét. Még gyakoribb, *hogy egy meghatározott kutatási eredménynek több alkalmazási lehetősége van.* Az ilyen lehetőségek kihasználása közös technikai bázist teremthet látszólag egymástól teljesen elütő tevékenységek számára. A lézer szinte iskolapéldája ennek: alkalmazásának a forgácsolástól a gyógyászatig szinte nincsenek határai.

Az újítások, találmányok és a diverzifikáció közötti szoros kölcsönhatás a másik oldalról kiindulva is megvilágítható. Nemcsak az igaz, hogy az *innováció fokozott diverzifikációra kényszerít*, hanem az is, hogy a szerteágazó tevékenységet folytató vállalatok számára nagyobbak az újítási lehetőségek. E vállalatok innovációs hajlama nagyobb, mert kisebb a kockázat. *A diverzifikált vállalat egy adott újítás bevezetésének sikertelenségét más területeken elért sikereivel ellensúlyozhatja.* (21) Erre a gyakorlatban is szükség van, mivel az új termékek halandósági aránya is igen magas. A nemzetközi irodalomban valószínűtlenül magasra (80—90 százalék) teszik azoknak a termékeknek az arányát, amelyeket nem tudnak elfogadtatni a piacon, amelyek tehát anélkül tűnnek el a süllyesztőben, hogy bejárnák a születés—növekedés—elöregedés—halál szokásos életútját. (22)

3. *A termékek életpályája a sikeres termékek esetében is rövidül.* Természetesen az idő, amely alatt egy-egy termék a születés—növekedés—elöregedés—halál útját bejárja, termékenként különböző. Bizonyos fémfajták akár több száz évig is piacon lehetnek, de egy divatcikk akár pár hónap alatt is befejezheti pályafutását. A termékek elavulását — minden egyéni különbözőségük ellenére — minden területen meghatározza és meggyorsítja a tudományos-technikai forradalom.

Védekezésképpen a gyors elavulás ellen, a nagy nemzetközi konszernek meghozták ellenintézkedéseiket. Ezekben központi szerepet kap a diverzifikáció. A termékek életpályájának első, bevezető szakasza (a kutatás és a fejlesztés, a gyártási eljárások kidolgozása, a piacok megszervezése, a termelési és kereskedelmi hálózat kifejlesztése) óriási befektetéseket igényel. Ez a szakasz lényegében negatív hozadékkal jár. A nagy társaságoknak mégis ott kell lenniük az újdonságok bölcsőjénél. Nem engedhetik meg maguknak, hogy éppen azok a területek csússzanak ki ellenőrzésük alól, ahol a versenyképesség zálogát jelentő műszaki haladást megalapozzák. *Ellenőrzik a folyamatot, de nem, vagy csak részben finanszírozzák azt.* A kutatások pénzügyi megalapozását — a szerződéses kutatások módszerével vagy más módon — mind nagyobb mértékben áthárítják az államra. Az állam szerződést köt a nagy monopóliumokkal bizonyos termékfajták, technológiák kifejlesztésére. A kutatáshoz szükséges összeget ő biztosítja, maga a kutatás viszont a társaságok laboratóriumaiban, ellenőrzésük alatt folyik. Miközben a szemüket rajta tartják a kutatásokon, a nagyvállalatok energiájuk és erőforrásaik nagyobb részét azoknak a termékeknek az előállítására fordítják, amelyek már pozitív hozadékkal járnak. *A növekedés és az érettség szakaszában maximális közvetlen részesedést biztosítanak maguknak a termék termelésében* és részben az ezekből a termékekből származó profitból finanszírozzák más termékek útnak indítását. Végül, amikor a termék eljut a hanyatlás szakaszába, s a költség—árviszony ismét kedvezőtlenre fordul, a nagy társaságok „. . . minden eszközzel igyekeznek visszavonulni, és közvetítő mechanizmusok egész sorát (a tőkés piacokat, a megtakarítások növekvő összpontosítását, az állami tőke igénybevételét) vetik latba, hogy tőkéiket felszabadítsák". (23)

A termékek életciklusának lerövidülése a technikai haladás következménye, a hullámvölgyek kikerülése monopolista előjog és manipuláció. *Önmagában a termékek életciklusának lerövidülése nem magyarázza a diverzifikációt a monopóliumok ama képessége és törekvése nélkül, hogy mindig a csúcson maradjanak, természetellenesen az „örök fiatalság" állapotában legyenek, elkerülve az újszülöttkor kockázatát és az aggkori hanyatlást egyaránt.*

A nagy társaságok „ugrásra készen" kutatnak új termékek, új eljárások, új befektetési területek után, miközben könyörtelenül és késedelem nélkül leépítik a veszteséges vagy elavult termékek termelését. *Ez a diverzifikáció egyik legfontosabb mozgatója. Az újítás ilyen viszonyok közt nem különleges eset vagy a véletlen műve, hanem a szó legszorosabb értelmében rutinná vált.* Az ITT New York-i központjában például külön osztályt szerveztek az újdonságok felkutatására, új tevékenységi körök és felvásárlásra érdemes vállalatok kijelölésére. (24) Ennek az osztálynak az a feladata, hogy kidolgozza a „permanens diverzifikáció" haditervét.

4. A tudományos-technikai forradalomban nemcsak új termékek ezrei és tízezrei születnek, hanem a termelés új irányai alakulnak ki. A tudományos-technikai forradalom sodrában új ágazatok keletkeznek, s meggyorsul a „vezető ágazatok" vagy kulcsiparágak őrségváltása a csúcson. A nagy társaságok jól felismerhető törekvése: *elfutni a hanyatlás elől.* Ennek a törekvésnek az eszköze megint csak a diverzifikáció. A hanyatló területeken megrekedt tőkék diverzifikáció útján történő átmentésének tipikus példája a Ruhr-vidéki szén- és acélkonszernek átnyergelése a vegyipar, az elektrotechnika és a motorgyártás különböző területeire.

Ha azt vizsgáljuk, milyen irányba áramlanak a hanyatló iparágakból „emigrált" tőkék, megint csak igazolódik az a természetesnek látszó feltevés, hogy a tőkeáramlás célpontjai a legújabb iparágak, a legkorszerűbb termékek vagy a gyors technológiai fejlődést mutató hagyományos iparágak, amelyek mintegy reneszánszukat élik. A diverzifikáció stratégái tehát az ún. növekedési iparágakat ostromolják meg. A diverzifikációban testet öltő koncentráció tehát egy útja *az új technika, az új struktúra térnyerésének*, az iparágak történelmi őrségváltásának *egy vállalkozás keretein belül.*

Az ágazatok őrségváltása nem új jelenség. A tőkés gazdaságtörténetben felragyogott és lehanyatlott már néhány jellegzetes ágazat napja. A textilipar, a vasút, az autóipar szolgáltatják a példát.* Ami talán *új jelenség, hogy ma nem egy-egy ágazat hanyatlik és vele mindazon tőkék, amelyek sorsukat hozzá kötötték, hanem maga az ágazathoz kötődés, az ágazatba való egyértelmű besorolódás válik kérdőjelessé.*

A technikai bázis megváltozásának, az új termelőerők megjelenésének nyomot kell hagynia a tőke szervezeti formáin, ki kell termelnie a tőketulajdon adekvát történelmi formáját. Így volt ez a textilipar esetében, de a vasúttal vagy az autóval fémjelezhető termelőerők esetében is. A vasútnak a részvénytársaság szervezeti formája felelt meg. Az új termékek „forradalma", az ágazati őrségváltás felgyorsulása is kialakítja a neki megfelelő formát. Álláspontunk szerint ezt éppen a sokágú nemzetközi társaság, a differenciált szerkezetű, egyszerre sok iparágban működő mammutvállalat testesíti meg. *A maga idejében a részvénytársaság méreteivel alkalmazkodott a korszakra jellemző termelőerők méreteihez, „kollektivitásával" a termelőerők társadalmiságához. A sokágú nemzetközi társaság differenciált szerkezetével és változékonyságával alkalmazkodik a termelőerők rohamos, az egész gazdasági struktúrát átrendező fejlődéséhez.* Magába olvasztja és felhasználja az előző formákat (részvénytársaság, hagyományos konszern), de egyszersmind több is náluk.

* Érdekes és vitára ösztönző cikket publikált a kulcsiparágak történelmi szerepével kapcsolatban Lengyel László és Polgár Miklós a „Valóság" hasábjain.(25)

A hagyományos konszernek a valóságban vagy egy-egy tevékenységi irányban (ágban) terjeszkedtek, vagy ha valóban a legkülönbözőbb profilú vállalkozások foglalatául szolgáltak, akkor — mint ahogyan azt Motiljev is kiemeli (26) — nem voltak egyebek, mint puszta holdingtársaságok. E holdingok az általuk ellenőrzött vállalatokat csak a tőketulajdon és a pénz függőségével kapcsolták össze, a tőkék működtetésének, a tőkefunkciónak összekapcsolása nélkül. *A napjainkban teret hódító diverzifikált társaságok* ezzel szemben *„szerves konszernek", vagyis a legkülönbözőbb vállalatokat nem egyszerűen a tőketulajdon közössége, még kevésbé a puszta pénzügyi kapcsolatok fogják össze, a vállalatok a reálszférában is összefonódnak, és összefonódásuknak ez egyáltalán nem elhanyagolható vonatkozása.*

5. A különböző ágakban levő leányvállalatok egységes stratégia alapján működnek, s bizonyos központi szolgáltatások (szállítás, adatfeldolgozás, marketing stb.), amelyek a vállalati életben mind nagyobb súlyra tesznek szert, egyetlen átfogó termelőfolyamattá egyesítik a látszólag szétszórt, eltérő természetű tevékenységeket.*

6. Ide kapcsolódik egy másik ok, amelyről kevesebb szó esik, és amely szintén a tudományos-technikai forradalomból adódó követelményekre vezethető vissza. Közhely, hogy a vállalati szervezet fejlettségének fokozódó jelentősége van a vállalati teljesítményben. A szervezettség, maga a szervezet lassan a termelőerők önállósult elemévé válik. A szervezet egyik értékmérője alkalmazkodóképessége, hajlandósága a „változtatásra", akár a technika, akár a piac kényszeríti ki az átrendeződését. *Mivel a hagyományos vállalati szervezetek igyekeznek a lehető legtökéletesebben idomulni egy-egy termék vagy termékcsoport gyártásához, nehéz helyzetbe kerülnek, ha változtatásra kényszerítik őket.* A szervezet sokáig ellenáll a „változásnak", sokszor még nagy veszteségek árán is. A rohamos technikai változások korában nem találhatjuk furcsának azonban olyan szervezetek kitermelődését, amelyek távol állva minden szakmai szűkkeblűségtől, bármit hajlandók termelni és forgalmazni és egész szervezetük a sokszínűséget a változást szolgálja.

A diverzifikált nemzetközi társaságokat nem csak szerteágazó termelésük teszi sokszínűvé. Termelőtevékenységük összeolvad értékesítési és pénzügyi műveleteikkel, bel- és külpolitikai tevékenységükkel. E társaságok — a növekvő önfinanszírozás következtében — többnyire önmaguk bankjai. De a termelő jellegüket kiegészítő, s egyben azzal ellentétben álló finánc-jellegüket nemcsak ettől nyerik. Az ágazatok és országok között „villámgyorsan" cikázó *diverzifikált vállalatok* tulajdonképpen *egyesítik magukban a helyhez és ágazathoz kötött klasszikus ipari tőke és a nyughatatlanul, s többékevésbé akadálytalanul vándorló kölcsöntőke vonásait. Bennük* maga a termelőtőke válik a nagy spekulációk tőkeforrásává, az ágak között áramló „kölcsöntőke" pedig közvetlenül termelőtőkeként hat. A diverzifikáció meg-

* Mindezek a szolgáltatások sokkal gazdaságosabban szervezhetők egy diverzifikált vállalatban. Jól hasznosíthatók a szállítási kapacitások csakúgy, mint egy már bevezetett márkanév vagy egy gyakorlatban jól bevált adatfeldolgozási rendszer. Különösen a kutatói kapacitások lekötése, a kutatási eredmények és kutatási melléktermékek sokoldalú felhasználásának igénye vezet új meg új termékek bevonására a vállalati terméknómenklatúrába. Ez szolgálhat alapul az egymástól távol eső, de azonos kutatási elveken nyugvó termelési folyamatok megszervezéséhez. A reklám is olcsóbbá válik, ha egy cég reklámozásával a termékek egész sorát kínálják fel. A Micubisi-konszern szemléletes példát szolgáltat több különböző termék és szolgáltatás egy mondatban történő reklámozására: „Aki nálunk vásárol, Micubisi teherautón szállíthatja az árut a kikötőbe, és ott Micubisi hajóra rakhatja."

változtatja a banktőke és ipari tőke kapcsolatát, új vonásokkal ruházza fel a finánctőkét. A termelőtőke finánc jellegének erősödése, a banktőke és az ipari tőke határainak elmosódása, a fiktív tőke ezt kísérő növekedése fokozza a rendszer labilitását és válságérzékenységét. A forró pénzeket áramoltató diverzifikált nemzetközi vállalatok saját profitszerzési feltételeik biztonsága érdekében veszélyeztethetik országok, sőt a világgazdaság egyensúlyát és fejlődésének biztonságát is. Az ágazatközi tőkeallokáció szerepét magukra vállaló ipari társaságok változásokat okoznak ennek az allokációnak a természetében. Megváltozik az iparágak közötti konkurrencia természete, sőt bizonyos szemszögből értelmetlenné válik maga az iparág kategóriája is. *A diverzifikált nemzetközi társaságok képében olyan szervezeti formával van dolgunk, amely a szemünk láttára bontakozik ki és amely nem lebecsülhető hatással van a tőkés nemzetközi gazdaság fejlődésére*, sőt a szocialista országok gazdasági fejlődésére is.

A szükségletek, a fogyasztás, a piac oldaláról ható diverzifikáló tényezők

A szükségletek, a fogyasztás és ezzel összefüggésben a kereslet és a piac természetének megváltozásával kapcsolatban is felmerülnek diverzifikációs mozgatórugók. Az erről az oldalról ható diverzifikációs impulzusok részben lecsapódásai és következményei a technikai változásoknak (az új termék „forradalma" megjelenik mint új szükségletek „forradalma"), mégis érdemes külön is vizsgálat alá venni őket. A technikai változások ugyanis nem csupán mechanikus lenyomatként jelentkeznek a fogyasztás és a piaci feltételek változásaiban, az újratermelés eme szférái között e tekintetben is dialektikus viszony áll fenn. A legutóbbi évtizedekben a fejlett tőkésországokban a fogyasztási szférában a következő irányzatok figyelhetők meg.

1. A lakosság vásárlóerejének növekedésével, az alapszükségletek kielégítésén túl mind nagyobb hányadot tesz ki a „szabadon" elkölthető jövedelem, amelyet differenciáltan, a legkülönfélébb szükségletek kielégítésére költenek el. E szükségletek nem olyan egyértelműen meghatározottak, mint az alapszükségletek, ebből következően változékonyabbak is.

2. Éppen ezek a másodlagos szükségletek erősen manipulálhatók, alá vannak vetve a divatáramlatok és a reklám hatásának. A vállalatok mindent megtesznek ezeknek az alternatív szükségleteknek a felébresztéséért és „irányításáért".

3. Egy sor termék tartós fogyasztási cikkből eldobható napi cikk lesz (például evőeszközök).

4. A társadalmi változások felgyorsulása meggyorsítja a fogyasztói szokások átalakulását s ezzel összefüggésben új szükségletet ébreszt. Ezeknek az új szükségleteknek a kielégítésére egészen új iparágak és szolgáltatások alakulnak ki. Példaként talán a szabad idő megnövekedésével szükségszerűen felnövekvő turizmus-ipart* lehetne megemlíteni.

5. A helyettesíthetőség erősen megnövekszik. Bizonyos határok között szinte minden termék minden termékkel versenyez.

* Az Egyesült Államokban ez az „iparág" például jóval nagyobb összeget hoz a konyhára, mint a mezőgazdaságban dolgozó farmerek összjövedelme.(27)

Ezek — a polgári közgazdászok által — a „fogyasztói társadalom" fogalmában összesűrített tendenciák nagymértékben átalakítják a piacon folyó verseny természetét és formáit. A tömegtermelésre jellemző árverseny (homogén termékek — nagyszámú termelő) mindinkább háttérbe szorul a minőségi verseny mögött. A „fogyasztói ideológia" besulykolt elve — „az új jobb" — alapján az újdonság egyik lényeges paramétere a termékminőség komplex fogalmának, függetlenül attól, hogy az új termékek valóban nagyobb társadalmi használati értékkel rendelkeznek-e vagy sem. Ez a nagyvállalatokat arra készteti, hogy állandóan új termékek termelésére vessék magukat, ami önmagában is diverzifikációs hatást fejt ki. De a minőségi verseny győzedelmeskedése az árverseny felett — más okok miatt is — elősegíti a diverzifikációt. „Ellentétben az ‚ár' fogalmával, a ‚minőség' fogalma nem precíz, sokszor igen nehezen, vagy egyáltalán nem mérhető, miközben komplex és nagyrészt gazdaságon kívüli tényezők által meghatározott. A súlypont áthelyeződése a tiszta árversenyről a minőségi versenyre emeli az eladás kockázatát, együtthatva a szükségletek differenciálódásának a fogyasztó gyors ízlésváltozásának és a növekvő termékelavulásnak az ábrázolt jelenségével." (28) A kockázat megnövekedése egy-egy konkrét termék piacán arra készteti a vállalatokat, hogy több „lábra" támaszkodjanak. Ez a diverzifikációs trend viszont a maga részéről ismét megváltoztatja a piaci konkurrencia feltételeit és a versenynek egy új fajtáját hívja életre, amelyet talán *„strukturális versenynek"* nevezhetnénk. *A vállalatok már nem egy termék viszonylagosan izolált piacán, hanem egész termelési struktúrájukkal lépnek versenybe.* Versenyképességük mértéke e tekintetben az, hogy milyen gyorsan képesek struktúrájukat átformálni, milyen gyorsan mérik fel a piac egyes konkrét szegmentjeinek (méghozzá különböző országokban található szegmentjeinek) állapotát és alkalmazkodnak hozzá, megváltoztatva földrajzi, ágazati és termékstruktúrájukat.

A diverzifikált vállalatok versenye, a „strukturális verseny", s maga a diverzifikáció is hatással van a piac törvényszerűségeire, az árak alakulására, a tőkés áruviszonyok mai megjelenési formáira. Számos olyan kérdés vár ezzel kapcsolatban megoldásra, amelynek az elemzése közelebb vinne a mai kapitalizmus olyan tisztázatlan és vitatott összefüggéseinek megismeréséhez mint a monopolárakban érvényre jutó mélyebb törvényszerűségek stb.

A piaci részesedés korlátozása és a laterális diverzifikáció

A diverzifikáció — különösen a külső, laterális diverzifikáció — egyik mozgatórugója volt a trösztellenes törvények megkerülése. A koncentrációt meggátoló törvények egészen a legutóbbi időkig csak az egyes piacokon meglevő részesedést korlátozták. Nagy lendületet adtak ezzel a különböző ágakban működő tőkék összeolvadásának, hiszen mint Arno Sölter írja: „Egyetlen fúzióellenőr sem tudja megállapítani, hogy vajon egy toalettpapírgyár átvétele egy segédmotor-termelő által korlátozza-e a versenyt, vagy sem."(29)

A diverzifikált vállalatok kialakulását némely polgári közgazdász kifejezetten a monopóliumok versenyellenes tevékenységét korlátozó, a versenyt erősítő tényezőként értékeli. Ezt arra alapozzák, hogy a diverzifikált

társaság szerteágazó gyártmányszerkezete miatt erőforrásait szétforgácsolja, és egy-egy piacon nem képes átütő erővel fellépni. „Ezenkívül meg akarjuk mutatni — írja M. Neumann —, hogy a diverzifikációt és a konglomerátumos koncentrációt mint kiigazító folyamatot lehetne megvilágítani, amely bizonyos szükségszerűséggel bekövetkezik, amint a vállalatok az egyes iparágakban a koncentráció folyamatában egy bizonyos nagyságrendet elértek."(30) Ezzel a véleménnyel — noha bizonyos részigazságot tartalmaz — alapvetően nem érthetünk egyet. *A diverzifikáció* nem az elért koncentráció kiigazítása, alapvetően nem a versenyszellem feltámasztását szolgálja az egyes termékek piacán, hanem *a hatalmi koncentráció, a monopolista pozíciók megszerzésének és megvédelmezésének új útja, amely a puszta nagyságból eredő erőforrások új, nem technológiai fajtáit szabadítja fel.* Önmagában a méretek megnövekedése is megjavítja a hitelpozíciókat, előnyösebbé teszi az anyagbeszerzést, kifizetődőbbé az adatfeldolgozást. Nagyobb lehetőségek nyílnak a kutatás és a fejlesztés előtt is. A különféle tevékenységi területek összefogása a biztonságnak és a rugalmasságnak olyan előnyeit nyújtja, amellyel a vertikális vagy horizontális integráció nem ruházza fel a vállalatot.

Még ha feltételezzük is — amit az eddigiek ismeretében már nem feltételezhetünk—, hogy a diverzifikáció szétforgácsolja a termelőerőket, akkor is koncentráció, mégpedig a tőke koncentrációja, a monopolizáció igen modern és hatékony formája. „Több termék egyetlen vállalatba történő koncentrációja is meghamisítja (eltorzítja) a versenyt... Álljanak csak több terméket termelők egytermékes termelővel versenyben, vagy akár egymás között, ez már nem ugyanaz az eset. Nyereségek, amelyeket az egyik piacon érnek el, arra fordíthatók, hogy a másik piacon elszenvedett veszteséget kiegyenlítsék. Ezáltal két dolog válik lehetségessé. Egyfelől teljesítőképes vállalatok kiszoríthatók a piacról csak azért, mert ellenfelük harmadik piacról származó nyereséget fordít arra, hogy az árat olyan hosszú ideig tartsa konkurrense költségei alatt, amíg az kiesik. Másodszor, ezáltal lehetséges, hogy egy szakmában veszteséges kisüzemeket tartsanak meg és költségszempontból sok, túl kicsi termelési szériát konzerváljanak. Mert a többgyártmányú vállalat léte ellene hat a termelési területen végbemenő kiválasztódásnak."(31)

A termelőerőket azonban a diverzifikált vállalatban semmiképpen sem tekinthetjük szétforgácsoltaknak, hiszen egyesítik őket a közös termelési szolgáltatások, a közös technikai bázis pedig felszabadítja a szinergiából fakadó erőket.

Eddig azt igyekeztünk bizonyítani, hogy a diverzifikáció koncentráció, a monopolizáció eszköze, formája és előmozdítója. Semmiképpen sem gondolhatunk azonban valamiféle egyoldalú, egyirányú folyamatra. A diverzifikációban a konkurrencia és a monopólium dialektikája fejeződik ki.

A diverzifikáció az eddig ismerteknél teljesebb, szilárdabb, hatékonyabb monopolizáció, amely még ádázabb konkurrenciát szül.

Nem kétséges, hogy a diverzifikációs mozgás, különösen a konglomerátumok feltűnése, kikezdte a megmerevedett monopolista struktúrát, de nem azért, hogy összetörje, hanem hogy átépítse. A diverzifikáció — mégpedig a gyors diverzifikáció —, a konglomerizálódás volt az egyetlen lehetőség a „fiatal" mohó tőke számára, hogy a vetélytársai által szabadon hagyott

kis résekbe hatolva, a sok meghódított, egyenként jelentéktelen területből birodalmakat építsen ki.*

A főként Amerikában üstökösként feltűnő konglomerátumok a diverzifikáció fegyverét forgatták a nagy pénzügyi csoportok köré „rendezett" monopolista szerkezet megbontására. A konglomerátumok részvételével azonban fokozatosan új monopolista struktúra épül ki.

A Kefauer-törvénynek a konglomerátumokra történő alkalmazása az Egyesült Államokban, a keresztirányú fúziók kizárása, illetve megnehezítése 1967-ben, megint nem a verseny tisztaságának megőrzése jegyében történt, sokkal inkább a „régi tőke" és a bankkonszernek visszavágása volt, a túlságosan gyorsan feltörekvő, hatalmát túl gyorsan megszilárdítani akaró vetélytársaknak.

Következtetések

Az eddigiekben igyekeztünk megvilágítani számos motívumot, amelyek a nagy társaságokat a diverzifikációra késztetik, s egyben megmutatni a diverzifikáció helyét, jelentőségét a nemzetközi konszernek működésében és utalni hatásaira a tőkés gazdaságban. A már említett mozgatórugók mellett számtalan kevésbé fontos, vagy átmenetileg ható tényezőkre utalhatnánk (egyszeri diverzifikációs hatást fejtett ki például a II. világháború után a hadiipar „leszerelése" és az itt befektetett tőkék átáramoltatása a békeiparba). *Mindezen tényezők mögött nagyon világosan kirajzolódik a monopoltőke két egymással összefonódó, de egyben ellentmondásos törekvése: a növekedés és a stabilitás*, a minden határt átlépő, minden korlátot felborító terjeszkedés és a monopoltőkés struktúra „kiegyensúlyozása", megszilárdítása, rugalmas alkalmazkodás a változó körülményekhez.

A diverzifikáció meggyorsítja a növekedést

A diverzifikáció és a vállalati növekedés jellege és üteme között szoros összefüggés áll fenn. A diverzifikáció bizonyos értelemben függetleníti a tőkefelhalmozást a termelés konkrét lehetőségeitől. Megszabadítja az óriásokká növő nemzetközi konszerneket a terjeszkedés egy erősnek tűnő korlátjától: „Minden egyes konkrét termék vagy szolgáltatás esetében létezik ugyanis egy gazdasági optimum, amelyen túl a termelést kiterjeszteni már nem ésszerű, veszteséges. Ez az optimum, ez a határ azonban nem létezik — ahogyan Penrose írja —, a cég, mint egész számára.(33) A multinacionális társaság termékei, szolgáltatásai számát belső felhalmozási szükségleteinek megfelelően növelheti. Mind az ágazati, mind a földrajzi diver-

* A régi amerikai finánccsoportok és a diverzifikáció eszközével utat törő erőszakos, fiatal tőkék vetélkedését érzékletesen írja le Samuelson, a következőképpen jellemezve a konglomerátumalapítókat: „Gyakran a hatalomátvételre törekvő ‚kívülállók' (outsiderek) újonnan érkezett, önerőből feltört fickók voltak, akik nem tartoztak a Yale-i koponyákhoz... Nyereségüket így különösen zokon vették... a kisebb konglomerátumok óriási, saját méreteiknél sokszorta nagyobb, készpénzben gazdag társaságokat vesznek át, és végül az átvett társaság saját készpénzét használják fel az ő kifizetésére. Harmincéves, gátlás nélküli, szinte gyermek üzletemberek majdhogynem egyetlen éjszaka alatt dollárezrek piramisait tízmilliókká szaporítják." (32)

zifikáció elképzelhetetlen mértékben kitágítja, rugalmassá teszi a társaság növekedésének határait. A „Stanford Research Institut"-ban végzett kutatások igazolták a növekedés és a diverzifikáció közötti pozitív összefüggést. A kutatásokból kiderült: 1. az ún. növekedési vállalatok sokkal erősebben diverzifikáltak, mint az alacsonyabb növekedési rátát felmutató vállalatok, 2. sokkal több növekedési vállalat folytat diverzifikációs politikát, mint olyan vállalat, amelyre lassú növekedés jellemző, 3. a gyorsan növekvő vállalatok erősebben hajlanak az extern diverzifikációra, azaz heterogén vállalati összeolvadásokra, mint a stagnáló vállalatok."(34)

Ahogyan a maga idején a részvénytársaság eltávolította a családi tőkék növekedési korlátaiból fakadó akadályokat, s a vállalat, a tőke sorsát függetlenítette a megszemélyesített tőke, a tőkés sorsától, életének és pénzügyi erejének végességétől, úgy függetleníti a diverzifikáció a nemzetközi nagyságrendekben felhalmozódó tőkét a termelés egy-egy konkrét fajtájának mennyiségi korlátaitól.

A diverzifikáció útjára lépő társaságok — akár ágazati, akár földrajzi értelemben osztják meg tevékenységüket — még azt az időt is meg akarják takarítani, amibe egy-egy új piac felnyitása, új termék kikutatása vagy egy elütő termelési ág meghódításához szükséges tapasztalatok megszerzése kerül. Ez esetben „kész vállalatok", helyi vagy ágazati tapasztalattal, új tudományos eredménnyel vagy piaci ismerettel rendelkező cégek felvásárlása a járható út. Szinte valamennyi nemzetközi méretekben tevékenykedő vállalat él a külső diverzifikáció lehetőségével.

A diverzifikációnak ez az útja azért is „korlátlanabb", mert — akárcsak a centralizáció általában — nem függ a társadalmi gazdaság abszolút növekedésétől, csupán a tőkék megváltozott eloszlását és nem az össztőke abszolút növekedését tételezi fel. A belső diverzifikáció igen lassú eljárás a külső diverzifikációhoz képest, noha nyilvánvaló előnyei is vannak: a szerkezetüket fokozatosan differenciáló konszernek „összetartása", irányítása értelemszerűen könnyebb, mint a gyorsan összehozott konglomerátumoké. Éppen a folyamat gyorsasága teszi a gyorsan diverzifikálódó vállalatokat sebezhetővé, és ez az egyik oka annak, hogy a konglomerátumok hatvanas évekre jellemző, megállíthatatlannak tűnő fellendülése a hetvenes évekre megtört, lecsendesedett. Mnogolet adatai szerint az Egyesült Államokban az 1965—1969-es periódus 448 iparágközi fúziójával szemben, 1970 és 1973 között mindössze 199 diverzifikációs jellegű fúziót valósítottak meg. Egyes konglomerátumok felfújt léggömbjei kipukkadtak, a főként spekulációra alapozó vállalati növekedési csodák körüli köd eloszlott. A korrupció elhatalmasodása, a versenytársak visszavágása, az irányíthatatlanságig fokozódó túldiverzifikálás egyes konglomerátumok széteséséhez, mások megtorpanásához vezetett. *Óriási hiba lenne azonban egyes konglomerátumok eltemetésével együtt sírba tenni magát a diverzifikációt.* Ahogyan a részvénytársasági panamák nem állították meg a részvénytársaságok fejlődését, ugyanúgy a konglomerátumok csődjei és botrányai sem állhatnak a diverzifikációs fejlődés útjában.

★

Végezetül összefoglalóan mit válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy mi a szerepe a diverzifikációnak a vállalatok — elsősorban a nemzetközi konszernek — működésében, életében. *Az a szerepe, hogy lebontsa a növekedés útjában álló akadályokat, meggyorsítsa expanziójukat, függetlenítse a nemzet-*

közi tőkefelhalmozást az iparágak és termékek, sőt az egész nemzetgazdaság növekedési lehetőségeitől, növekedési potenciáljától. Alátámasztja ezt az is, hogy a diverzifikációs folyamat Egyesült Államok-beli időleges és részleges megtorpanásával egyidőben Európában éppen ennek az irányzatnak a felerősödése jellemző. Olaszországban és az NSZK-ban a fúziók megközelítően felét diverzifikációs jellegű összeolvadások teszik ki. A Szövetségi Kartelliroda adatai szerint az NSZK-ban 1970 és 1973 között a különböző iparágakba tartozó cégek fúziójának aránya az összes fúziókon belül mintegy 50 százalékosra rúgott, 1974—1975-ben ugyanez a mutató 62—64 százalékra nőtt.*

A növekedés lelassulása, a gazdasági helyzet bizonytalansága, a struktúra megváltozásának időszakában *a diverzifikáció fontos lehetőség a monopóliumok számára, hogy egyéni növekedésüket, egyéni profitjukat, egyéni stabilitásukat biztosítsák* akkor is, amikor a növekedés, az egyensúly és a profitszerzés kilátásai nemzetgazdasági és világgazdasági méretekben nem valami rózsásak.

Jegyzetek

1. M. Göttelman: Diversifikation — eine absatzpolitische Strategie der Unternehmungsführung. Beuth Vertrieb GmbH. Berlin—Köln—Frankfurt, 1969. 5. l.
2. E. Borschberg: Die Diversifikation als langfristig wirksame Investitionsentscheidung der industriellen Unternehmung. Der Schweizer Treuhänder — L'Export Comptable Suisse, 40. évf. 1966. 12. sz. 333. l.
3. Bucsy László: Az innovációk rendszere és a vállalati fejlődés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 84. l.
4. E. T. Penrose: The Theory of the Growth of the Firm. Blasil Blackwell, Oxford, 1959. 107—109. l.
5. H. Igor Ansoff: Export Advice on Diversification. Better Not Do It Unless You Have To. Missiles and Rockets, 7. kötet. 2. sz. 1960. július 11. 18—19. l.
6. Kenneth R. Andrews: Product Difersification and the Public Interest, Harvard Business Review, 29. kötet. 1951. 4. sz. 91. l.
7. N. I. Mnogoletov: Formi koncentracii v promislennosztyi SZSA i haraktyer szvjazej mezsdu predprijatyijami. Izdatyelsztvo Nauka, Moszkva, 1964. 109. l.
8. N. Szkripka: Diverszifikacija kak forma koncentracii proizvodsztva i kapitala. Ekonomicseszkije Nauki, Moszkva, 1975. 9. sz.
9. Ádám György: Amerika Európában. Vállalatbirodalmak a világgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 452. l.
10. Willard L. Thorp: The Integration of Industrial Operation A Statistical and Descriptive Analysis of the Development and Growth of Industrial Establishments and of the Size. "Scope and Structure of Combinations of Industrial Establishments Operated from Central Offices". Census Monographs III. Washington, 1924. 268. l.
11. Szabó Katalin: A nagyvállalati kihívás. IV. fejezet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
12. G. S. Wheeler: A kapitalizmus és az automatizálás. Kossuth Könyvkiadó, 1961. 143. l.
13. Dr. Jens-Jürgen Böckel: Diversifikationen durch Unternehmungsserwerb richtig geplant. Betriebswirtschafticher Verlag, Dr. Th. Gabler Gmbh., Wiesbaden, 1972. 24. l.
14. Konglomerati: Problemi i perszpektivi. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija. 1974. 4. sz.
15. Konglomerati: Problemi i perszpektivi. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija. 1974. 4. sz.
16. Konglomerati: Problemi i perszpektivi. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija. 1974. 5. sz.
17. E. T. Penrose: The Theory of the Growth of the Firm. Basil Blackwell. Oxford. 1959. 127. l.
18. K. Marx: A tőke. Marx—Engels Művei. 23. kötet. 1967. 385-387. l.

* *Forrás:* Deutscher Bundestag, Drucksache 7/5390. Bonn, 1976. 33. l.

19. T. A. Staudt: Programme for Product Diversification. Harvard Business Review, 32. kötet. 1965. 6. sz. 121. l.
20. Cigicsko: Izcseznyot li masszovoje proizvodsztvo? Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija. 1969. 12. sz.
21. H. Meffert: Innovation bei der Unternehmungen und auf dem Markt. Zeitschrift für Betriebswirtschaft, Wiesbaden, 1976. 2. sz.
22. M. Göttelmann: Diversifikation — eine absatzpolitische Strategie der Unternehmensführung. Beut-Vetrieb. GmbH. Berlin—Köln—Frankfurt, 1969. 33. l.
23. J. P. Deliez: A monopóliumok. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 139. l.
24. V. B. Hake: Die Suche und Auswahl neuer Produkte. Verlag Moderne Industrie, München, 1966. 42. l.
25. Lengyel László—Polgár Miklós: A gazdasági válság általános elméletéhez. Valóság, 1976. 10. sz.
26. V. E. Motiljev: A finánctőke és szervezeti formái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959. 46—47. l.
27. T. Koleszov: Indusztrija turizma. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija. 1975. 9. sz.
28. M. Göttelman: Diversifikation — eine absatzpolitische Strategie der Unternehmungsführung. Beuth Vertrieb Gmbh. Berlin—Köln—Frankfurt 1969. 31. l.
29. A. Sölter: Rückfall in nationalwirtschaftliche Denkkategorien. Wirtschaftsdients, 1970. 2. sz.
30. M. Neumann: Konglomerate, Konzentration und der industrielle Monopolisierungsgrad, Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 1967. 4. sz.
31. H. Arndt: Die Konzentration der westdeutschen Wirtschaft. Pfullingen, 1966. 31. l.
32. P. A. Samuelson: Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 669—670. l.
33. E. T. Penrose: The Theory of the Growth of the Firm. Basil Blackwell, Oxford, 1959. 98—99. l.
34. Stanford Research Institute. Environmental Change and Strategy. Menlo Park (California), 1960. 12. l.
35. N. I. Mnogolet: Formen der Konzentration in der Industrie der USA. Sowjetwissenschaft, Berlin. 1977. 3. sz. 248. l.

Péteri György:

A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IPARIRÁNYÍTÁSI RENDSZERE

A könyv megjelenését a Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója teszi időszerűvé. A jubileumi tiszteleten túl azonban a ma közgazdasága számára közvetlenül is hasznos e téma kidolgozása: az első magyar proletárdiktatúra gazdaságpolitikájának, ipari üzemi, működési és irányítási mechanizmusának elemzése számos tanulság levonására és sokoldalú közgazdasági elemzésre ad lehetőséget.

A vállalati mechanizmus elemzése merőben új törekvés a Tanácsköztársasággal kapcsolatban, a szerző ilyen jellegű vizsgálata új, nagy elméleti értékű eredményekre vezetett. Ezek az alapvető eredmények kiegészülnek a vállalati tevékenység egyéb „rétegeinek": a szervezet, a munkásellenőrzés szerepének vizsgálatával, a rejtve érvényesülő tőkés érdekeltségek feltárásával.

A monográfia jelentőségét növeli, hogy történetírásunk ez ideig a Magyar Tanácsköztársaság iparpolitikájával nem nyújtott tudományos összegzést, márészt a könyv történeti és elméleti háttere lehet a szocialista vállalat működési mechanizmusával foglalkozó kutatásoknak.

286 l., kötve 37,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A vietnami iparvállalatok jövedelemszabályozási és érdekeltségi rendszerének továbbfejlesztéséről

Az extenzív fejlődés és a gazdaságirányítási rendszer főbb jellemzői

Az átmeneti időszakban hazánk gazdasági fejlődésének fő vonása, hogy elmaradott mezőgazdasági országból iparosított szocialista országgá válik, kihagyva a kapitalista fejlődés fokozatait. Másfelől Vietnamban a megszakítás nélkül 30 évig tartott háború páratlanul *súlyos gazdasági következményekkel járt.* Emiatt is az országban általános még a *kisüzemi termelés.* Gyenge az anyagi-műszaki bázis; igen alacsony a munka termelékenysége; kevéssé fejlett a munkamegosztás; a népgazdasági ágazati szerkezet (különösen az ipar és a mezőgazdaság súlya) *aránytalan;* a nehézipar a fejlődés kezdeti időszakában van, a gyártott munkaeszközök nem alkalmasak a népgazdaság különböző ágainak a modernizálására.

Nálunk — a szocializmusba való átmenet kezdeti időszakában — a nagyüzemi termelés megteremtése nemcsak azt jelenti, hogy a különböző ágazatokban bizonyos számú nagyvállalatot hozzunk létre, hanem át kell alakítanunk az egész társadalmi termelést, gyökeresen meg kell változtatnunk a gazdaság szerkezetét; össze kell kötnünk a kisárutermelés átalakítását új, nagykapacitású termelési bázisok építésével. Emellett figyelemre méltó, hogy pillanatnyilag az ország két részének gazdasági, társadalmi fejlődési sajátosságai és gazdálkodási szintje nagyon különböző. Észak-Vietnamban csak három gazdasági szektor van: állami, szövetkezeti és kisárutermelői; ugyanakkor Dél-Vietnamban öt: állami, szövetkezeti, államkapitalista, magántőkés és kisárutermelő, amely még egy ideig fennmarad. Északon már több mint 20 éve épül a szocializmus, Délen viszont a szocialista forradalom nemrég vette kezdetét.

Centralizált — kötelező utasításokra épülő — gazdaságirányítás

1955 óta a vietnami népgazdaság (ezen belül az ipar) tervszerűen fejlődik. Az államosítás és a termelési viszonyok átalakítása után (1960 végén) a szocialista ipar megerősödött, és ez lehetőséget teremtett mind az ipar, mind az egész népgazdaság központi tervnek megfelelő fejlődésére. A szocialista iparosítás és az amerikai agresszió ellen vívott elhúzódó forradalmi háború központosított gazdaságirányítást tett szükségessé. A felső szervek a népgazdaság szükségleteiből, a lehetőségek elemzéséből kiindulva a vállalatok tervjavaslatai alapján előzetesen alakították ki az úgynevezett „ellenőrző számokat". Ezeket kapták meg a vállalatok saját éves termelési és értékesítési terveik összeállításához. Végül a terveket az irányító szervek hagyták jóvá, és ezek alapján kezdődött végrehajtásuk.

A kötelező utasítások nemcsak a vállalat termelési feladatait foglalják magukban, hanem teljesítésük feltételeit is meghatározzák (például a nyersanyagok biztosítását, a késztermékek értékesítését stb.). *Ilyen körülmények között a gazdaságirányítás fő eszközeivé az adminisztratív utasítások váltak.* Különösen a háború éveiben, a háború hatására és a gazdaságirányítás viszony-

lag alacsony színvonala miatt *sok helyen a tervfeladat formálissá vált.* Ilyen esetekben — a vállalat kérelme alapján — megváltoztatták a jóváhagyott tervutasításokat.

1970 óta Észak-Vietnamban szovjet közgazdászok segítségével az állami ipari vállalatoknál a gazdaságirányítás rendjét megszilárdították, a vállalati tervezést és az önálló elszámolást tökéletesítették. A kísérleti vállalatok (Tran Hung Dao gépgyár, Hanoi Bőrgyár, Hong Ha Irodaszer Gyár stb.) hasznos tapasztalatait más vállalatoknál is meghonosították.

A kötelező tervutasítások tömege kevés lehetőséget nyújt a vállalati kezdeményezésre és önállóságra

Az irányító szervek a vállalatoknak kötelező utasításként a következő mutatókat írják elő: teljes termelési érték; kiemelt termékek termelése; a termelt termékek értékesítése; önköltségcsökkentés; létszám- és termelékenységnövelés; bérösszeg; a nyereségelvonás összege; anyagellátás-anyagtakarékosság.

A kötelező mutatók rendszerében legfontosabbnak a mennyiségi mutatókat tekintették és a vállalatok munkáját ezek teljesítése alapján értékelték. A gazdálkodás minőségi mutatói (például a jövedelmezőség, a beruházások és állóalapok hatékonysága stb.) háttérbe szorultak. A vállalatok fölött gyámkodó központi szervek részletes előírásai a vállalatok kezdeményezőkészségét korlátozták. Ezért a vállalatok önállósága leszűkült.

Az anyagi ösztönzés kezd kialakulni, de hatása igen korlátozott

A háború idején a kollektívák érdekeltségét döntően az erkölcsi ösztönzésre építették. A vállalatok fő feladata az volt, hogy a központi szervek által előírt kötelező mutatókat mindenképpen teljesítsék. Minden termelő vállalat, minden ember hazájával, népével szembeni legfontosabb kötelessége az volt, hogy teljes erejével járuljon hozzá a döntő jelszó megvalósításához: „mindent a frontért, mindent a győzelemért".

A háború után a gazdaságirányítás egész rendszerének megszilárdításával egyidejűleg az ösztönzési rendszert is megjavították. A vállalati kollektívák anyagi érdekeltségét a vállalati tervezési követelményekre építik. Azaz *a vállalati anyagi érdekeltség érvényesülésének a feltétele az előírt kötelező mutatók teljesítése.* Az ösztönzés nagysága a nyereségmutató teljesítésétől függ. A nyereségmutatónak a vállalati munka hatékonyságát kifejező szerepe egyre nő. A vállalati kollektívák érdekeltségét a nyereséghez kötik. A nyereségmutatón kívül még egy sor más mutató (elsősorban kötelező mutatók) alapján is értékelik a vállalatok munkáját.

Az áru és pénzviszonyok korlátozott mértékben érvényesülnek

A háború következményeinek felszámolása, továbbá az iparosítással jelentkező igények gyors ütemű növekedése a termelés és az elosztás központosítását követelte meg. *Ezért az áruforgalom és a kereskedelem helyébe egyre inkább a termékelosztás, a termékkiutalás módszere lép.* Az állóeszközök és nyersanyagok zömét, sőt a késztermékeket is központi szervek osztják el. Ilyen körülmények között az áru- és pénzviszonyok háttérbe szorulnak, nem válnak az arányosság és a gazdasági egyensúly jellegét befolyásoló eszközökké. Ezért az értékbeli és természetbeli terv — mérleg szerinti — aktív egyensúlya hiányzik. Ez kedvezőtlenül érinti az önálló elszámolás elvének érvényesítését és a tervezési munka minőségét egyaránt.

Vállalati jövedelemszabályozás és anyagi érdekeltség

Az árbevételadó mint költségvetési forrás

Az iparvállalatoknál létrehozott tiszta jövedelem zömének központosítása érdekében 1961 óta a „vállalati árbevételadót" alkalmazzák az állami befizetés formájaként.

A vállalati árbevételadó lényegében a népgazdaság szempontjából a központosított társadalmi tiszta jövedelem egy része, a vállalatok szempontjából viszont költség. Az adó egy-egy termékre vonatkozó kulcsát az irányító szervek központilag állapítják meg. Az árbevételadó alkalmazásával tulajdonképpen elvonják a vállalati eredmény meghatározott részét úgy, hogy azt beszámítják a termékegység árába. Ezt az adót a vállalatoknak a termékek értékesítése után kell befizetniök a költségszinttől és gazdálkodási eredménytől függetlenül. Az átmeneti időszakban — a konkrét adottságoknak megfelelően — e befizetésre szükség van, mert ez biztosítja az állami költségvetés viszonylag stabil bevételi forrását és elősegíti a szocialista iparosítás nagy és növekvő szükségleteinek a fedezését. Ennek az adónak jelenleg is fontos szerepe van: „az elvonási előírások módosításával egyidejűleg a vállalati árbevételadót egyre nagyobb mértékben kell felhasználni."[1]

A vállalati érdekeltségi alapok alakulása és felhasználásuk

Az érvényes előírások szerint a vállalatoknál realizált nyereség egy részét az állami költségvetésbe kell befizetni. A befizetés teljesítése után a vállalatnál maradó nyereségrészt nyereségérdekeltségi alapok képzésére használhatják fel.

[1] Le Thanh Nghi: A gazdaságirányítás egyesítése és módosítása az egyesült Vietnamban. Nhan Dan, 1977. V. 3.

Az érdekeltségi alapok képzésének két előfeltétele van:

— az éves terv teljesítése, a termelési érték és a termékértékesítés mutatójának teljesítése;

— a jövedelemelvonási mutatók (nyereségbefizetés és árbevételadó), valamint az állammal szembeni kötelezettségek teljesítése (amortizáció, fölösleges forgóeszközök stb.).

Az érdekeltségi alapok nagyságát a következő mutatók vagy feladatok teljesítése határozza meg: a kiemelt termékek termelésének volumene; az egy foglalkoztatottra jutó bruttó termelési érték; a költségszínvonal; a forgóeszközök forgási sebessége; az állami (különösen pénzügyi) előírások teljesítése; a könyvviteli szabályok biztosítása.

Ha az első három mutató mindegyikét nem tudják teljesíteni a vállalatok, akkor a központi szervek által jóváhagyott összeg 10 százalékával csökkentik az érdekeltségi alapokat. Hasonlóan, ha a második három feladat valamelyike nem teljesül, az érdekeltségi alapokat a jóváhagyott összeg 5 százalékával csökkentik. *A vállalati érdekeltségi alapok képzésének forrása a vállalat tervezett és terven felüli nyeresége.*

Az iparvállalatokat három csoportba sorolják és a csoportnak megfelelően állapítják meg az érdekeltségi alapok hányadát: kitermelő, kohászati, vegyes, műtrágya- és cementipari vállalatoknál az éves tervezett nyereség 5 és a terven felüli nyereség 15—20 százalékát; gépgyártó, villamosenergia-, építőanyag-, textil- és papíripari vállalatoknál az éves tervezett nyereség 3,5 és a terven felüli nyereség 12—15 százalékát; élelmiszer-, nyomda- és egyéb könnyűipari vállalatoknál az éves tervezett nyereség 2,5 és a terven felüli nyereség 8—10 százalékát használhatják fel a vállalatok érdekeltségi alapok képzésére.

Ezen alapok felső és alsó határát is központilag állapítják meg; legmagasabb szintjük azonban nem haladhatja

meg az éves bértömeg 15 százalékát, minimális szintjük pedig nem lehet alacsonyabb az éves bértömeg 5 százalékánál.

Az irányító minisztérium engedélye szerint negyedévenként az érdekeltségi alapoknak csak 75 százalékát használhatják fel. Az érdekeltségi alapokat év végén — az éves mérleg felülvizsgálatakor — hagyják jóvá a felső szervek.

A vállalati alapok felhasználási kereteit, irányait, a vállalatok jogait szintén központilag állapítják meg. Az érvényes előírások szerint a munkavédelmi feltételek javítására az alapok 20, szociális-kulturális intézkedésekre 50, a dolgozók jutalmazására és a munkások premizálására 15—20, a vállalat dolgozóinak segélyezésére 10—15 százaléka használható fel.

E rendszer negatív vonásai:

— A nyereségszint eltérései miatt (a könnyűipari vállalatok az átlagosnál nagyobb nyereséget realizálnak) a vállalatok többsége eléri az érdekeltségi alapok felső határát. Másrészt *az eltérő árképzési elvek miatt az érdekeltségi alapok alakulása nem fejezi ki a termelés tényleges hatékonyságát,* nem ennek alapján differenciálja a vállalatokat.

— A terven felüli nyereség után megállapított érdekeltségi alapok hányada túl magas (átlagban 8—20 százalék). Ez arra vezet, hogy a vállalatok laza, könnyen teljesíthető tervek készítésére törekszenek.

— Az érdekeltségi alapok felhasználását szabályozó túl részletes és merev központi előírások miatt a vállalatok döntési jogköre csekély.

Az előbbiekben említett negatív vonások kiküszöbölése végett a nyereségelosztási és a vállalatok anyagi ösztönzési rendszerét módosították. Az új rendszert 1970 óta kísérletként vezették be néhány vállalatnál.

Az új rendszer jellemzői: különböző tényezők alapján három (vállalatfejlesztési, prémium- és szociális-kulturális) érdekeltségi alapot írnak elő. A vállalati érdekeltségi alapok nagysága az ellenőrző számok szerinti nyereség, illetve a vállalat által tervezett nyereség teljesítésétől és túlteljesítésétől függ.

A vállalatfejlesztési alap mértékét iparáganként az állóeszközök bruttó értékétől függően állapítják meg. (Például az ellenőrző számok szerinti nyereségszint teljesítése esetén a gépipari vállalatoknál a vállalatfejlesztési alap az állóeszközök bruttó értékének 0,8, a vegyi- és műtrágyaipari vállalatoknál 0,7, a textil-, gyógyszeripari, építőipari, élelmiszeripari vállalatoknál 0,6, a kitermelőipari vállalatoknál 0,4, a villamos energiaipari vállalatoknál 0,3 százalékát teszi ki.) A prémiumalap és a szociális-kulturális alap a tényleges éves bérösszeg 6 százaléka.

Ha a vállalat teljesíti nyereségtervét, a prémiumalapba és a szociális-kulturális alapba a tényleges bérösszeg 15—15 százalékát helyezhetik.

Ha a vállalatok a tervezett nyereségszintet túlteljesítik, akkor a többletnyereség 5 százalékából prémiumalapot és szociális-kulturális alapot képezhetnek.

Ha a hulladékból készült termékek eladásakor nyereséget realizálnak, akkor a realizált nyereség 20 százalékát növelhetik ezek az alapok.

E rendszer a vállalatokat arra ösztönzi, hogy minél magasabb többletnyereséget tervezzenek, mert annak növekvő hányadát fordíthatják prémium- és szociális-kulturális alap képzésére. Elősegíti továbbá a takarékossági szemlélet érvényesülését, s a vállalatokat a hulladékok hasznosítására is ösztönzi.

Néhány gondolat a vietnami iparvállalatok jövedelemszabályozási rendszerének továbbfejlesztéséről (a magyar ipari tapasztalatok hasznosítása)

Várható problémák

A nyereségterv teljesítésén, illetve túlteljesítésén alapuló nyereségérdekeltségi rendszer elsősorban a tervle-

bontásos rendszer követelményeit tükrözi. A három alap alakulásának, valamint felhasználásának előírása (különösen a prémiumalap és a szociális-kulturális alap növekedési lehetőségei) a vállalatokat az önelszámolási elvek fokozatos megvalósítására és a hatékonyság növelésére ösztönzik. De a háború éveiben alkalmazott „bürokratikus" irányítás és „adminisztratív" utasítás talaján a vállalati érdekeltségi rendszer hiányosságai is felszínre kerültek. Véleményem szerint a főbb problémák a következők:

A vállalatfejlesztési alap nagysága a tényleges szükséglettel nincs összhangban. Az ebbe az alapba kerülő nyereség meghatározott részét az állóeszközök bruttó értékének arányában állapítják meg, következésképpen a nagyobb bruttó értékű állóeszközökkel rendelkező vállalatoknál magasabb vállalatfejlesztési alap keletkezik. A különböző iparágak, sőt a különböző vállalatok gépi berendezései eltérő műszaki állapotban vannak, így a vállalatfejlesztési alap színvonala nincs összhangban az iparágak (illetve a vállalatok) szükségleteivel. *A régi, elavult berendezésekkel dolgozó vállalatok kedvezőtlen helyzetbe kerülnek*, mert ugyanolyan normatíva alapján képezik a vállalatfejlesztési alapjukat, mint a modern vállalatok, ami az elmaradt technikai színvonalat konzerválja.

Nem kötik össze az érdekeltségi alapok alakulását a hatékonyság javításával. A különböző iparágaknál és vállalatoknál az árakban realizálódó nyereség aránya eltérő, ezért sok esetben a személyi jövedelmek növelésére magasabb vállalati alapok képzése a vállalatok munkájának hatékonyságától függetlenül, sokkal inkább külső kedvező tényezők hatására történik. Így a vállalatok jelentősen differenciált nagyságú ösztönzési alappal rendelkeznek, ami az ösztönzés aktív hatását mérsékli.

A csupán a bértömeg arányában, mechanikusan képzett szociális-kulturális alap a nagy létszámú, de alacsony átlagbérű vállalatokra hátrányos, felzárkózásukat lassítja.

A helyi kezdeményezés kibontakozását gátolja, hogy a vállalat a felső szervek merev korlátozó intézkedései miatt csak kevéssé jogosult az érdekeltségi alapok önálló felhasználására.

Néhány elvi probléma

Az amerikai agresszió elleni honvédő háború győzelme után a vietnami forradalom új szakaszba, a szocialista forradalom megvalósításának, a szocializmus irányába történő gyors, erőteljes és magabiztos fejlődésének szakaszába lépett. A Vietnami Kommunista Párt IV. Kongresszusának (1976. december 14—20.) határozata hazánk szocialista forradalmának általános irányvonalát a következőképpen fejezte ki: „Szilárd hűség a proletárdiktatúrához, a dolgozó nép kollektív tulajdonosi jogának érvényesítése, három forradalom egyidejű megvalósítása. Ezek: forradalom a termelési viszonyokban, a tudományos és technikai forradalom, ideológiai és kulturális forradalom. E folyamat sarkköve a tudományos és technikai forradalom: a szocialista iparosítás ösztönzése, ami a szocializmusba való átmenet egész időszakában központi feladat, a szocialista kollektív tulajdonosi rend fejlesztése, a szocialista nagyüzemi termelés építése, az új kultúra építése, az új szocialista ember nevelése; az ember ember általi kizsákmányolásának felszámolása, a szegénység és elmaradottság felszámolása; állandó nagyfokú éberség, a honvédelem szakadatlan erősítése, a politikai biztonság és a társadalmi rend fenntartása; egy békeszerető, független, egységes és szocialista vietnami haza győzelmes építése; aktív hozzájárulás a világ népeinek a békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokrá-

ciáért és a szocializmusért folyó harcához."[2]

„E célok megvalósítása végett a népgazdaság irányításának különböző problémáit meg kell oldani, a tervezési és irányítási rendszert tovább kell tökéletesíteni, úgy, hogy a terv — a fő eszköz — mellett hatékonyabban használják fel az értéktörvény és a gazdasági emelők aktív szerepét. Ezzel a termelés fejlődését, a munkatermelékenység növelését és az anyagokkal, az élő munkával és a pénzeszközökkel való takarékosságot elő kell segíteni. ... Ugyanakkor, jelentőségének megfelelően kell kezelnünk az érték és az értéktörvény jelenségét, amely a szocialista társadalomban objektíve létezik; rugalmasan kell alkalmazni mind az értéktörvényt, mind más gazdasági emelőket, hogy megjavítsuk a gazdasági és pénzügyi irányítást, ösztönözzük a munkát és elősegítsük minden egyes termékegységre a munka termelékenységének emelését, valamint a munkában, anyagban, felszerelésben történő ráfordítások csökkentését, hogy a lehető legtöbb használati értéket állítsuk elő a legkisebb költséggel."[3]

Ilyen körülmények között — a szocialista iparosítás követelményei miatt — ma még szükségszerű az extenzív fejlődés. Ezért a központi gazdaságirányítás nagyon fontos szerepet játszik az átmeneti időszakban, viszont a túlzottan centralizált irányítás korlátozza a vállalati kezdeményezést és önállóságot. Ez a népgazdaság szempontjából nem indokolt. Ezért mind az egész gazdaságirányítási rendszernek, mind a közgazdasági szabályozórendszernek a következő főbb feladatai vannak:

— biztosítsa a tervezés és központi irányítás érvényesülését és *segítse elő* a vállalati önállóság fokozását,

— *segítse elő* a társadalmi termelés fejlődését extenzív, és egyre inkább bizonyos fokig intenzív úton is,

— központosítsa a vállalatoknál létrehozott tiszta jövedelem jelentős részét az állami költségvetésbe a szocialista iparosítás követelményeinek megfelelően,

— ösztönözze a vállalatokat a munkaerő, a termelőalapok ésszerűbb, hatékonyabb felhasználására, a termelési ráfordítások, az önköltség csökkentésére, a munkatermelékenység növelésére.

Olyan jövedelemszabályozási rendszert kell kialakítani, amely a társadalmi tiszta jövedelem központosítását, ugyanakkor a vállalatok anyagi ösztönzését is elősegíti. Erre vonatkozóan:

Néhány javaslat

a) A gazdasági építés jelenlegi szakaszában tovább kell alkalmazni a „rögzített befizetéseket", amire az iparosításhoz szükséges pénzeszközök központosítása végett még a továbbiakban is szükség van. Az egyenlősdit azonban meg kell szüntetni, a befizetések mértékét az ágazatok között és az egyes iparágakon belül differenciálni kell. A jövedelemszabályozási rendszer az áralakulással, illetve az árszabályozással szoros kölcsönhatásban érvényesül, ezért szükség van az áralakulás szabályozására és az árarányok megjavítására. Cél, hogy az árak a társadalmilag szükséges ráfordításokat és a realizálandó nyereség arányát hívebben fejezzék ki.

b) Ki kell dolgozni az eszközlekötési járulék alkalmazásának módszereit. Az eszközlekötési járulék egyrészt a nyereség elosztásának és állami szükségletekre való felhasználásának egyik specifikus formája, másrészt minimális hatékonysági követelmény, amelynek bevezetésével ösztönözni lehet a vállalatokat a rendelkezésükre bocsátott termelőalapok hatékonyabb felhasználására.

A munkaeszközök utáni eszközlekö-

[2] Le Duan-nak a VKP KB főtitkárának politikai beszámolója a VKP IV. Kongresszusán. A VKP IV. Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 44. l.

[3] Ua. 40—41. l.

tési járulékot a nettó érték alapján kellene az ágazatok között — differenciáltan — meghatározni. (A Magyar Népköztársaságban több éves vita után tértek át a bruttóról a nettó érték után fizetendő eszközlekötési járulékra, mert az előbbi irreális terheket rótt az elavult felszerelésű vállalatokra.)

A vállalatokat egyenlő feltételek közé kell helyezni úgy, hogy a nyereségből le kell vonni azt a részt, amely a jobb természeti viszonyok vagy kedvezőbb adottságaik eredménye. E célból termelési adót és más járadék jellegű befizetéseket kell előírni.

c) A vállalati érdekeltségi alapok képzésénél néhány mutatót — elsősorban a rentabilitást — kitüntetett szerephez kell juttatni. Véleményem szerint az első időszakban a következő mutatókat kell alapul venni az érdekeltségi (ösztönzési) alap kiszámításához: az értékesítési árbevételt; az eszközrentabilitást; a munkatermelékenység növekedését; bizonyos vállalatoknál az export volumenét is.

A felsőbb szervek a munkabéralap százalékában a vállalatok számára normatívákat állapítanak meg, amelyek alapján kiszámítható, hogy a felsorolt mutatóknak a tervezetthez viszonyított 1 százalékos javulása esetén mennyivel növelhető a részesedési alap.

Az így kialakult részesedési alap ösztönzi a vállalatokat mind a mennyiségi, mind a rentabilitási mutatók teljesítésére. Mivel a részesedési alap egy része a munkatermelékenység növelésének függvénye, ez a vállalatokat az élő munka hatékonyabb felhasználására is ösztönzi.

Egyidejűleg kívánatos volna nagyobb lehetőséget teremteni a vállalatfejlesztési alap képzésére. Javaslatom szerint a vállalatfejlesztési alapba kerülő nyereségrész részben a realizált nyereség alakulásától, részben a kapacitáskihasználás színvonalától függjön.

Amikor Vietnam a gazdasági fejlődés extenzív szakaszáról az intenzív szakaszra tér át, amikor a szocializmus anyagi-műszaki bázisa kialakul és az ágazati, valamint termékstruktúra jelentősen megváltozik, akkor kerülhet sor a vállalati önállóság lényeges növelésére és a közvetett gazdaságirányítás bevezetésére.

Ebben az időszakban az árbevételadó formájában fennálló rögzített befizetések már megszüntethetők. *Át lehet térni a hányadérdekeltségről a tömegérdekeltségre.* Továbbra is központosítani kell a nyereség egy részét nyereségadó formájában, a vállalatnál maradó nyereségrészből pedig vállalati döntési hatáskörben vállalatfejlesztési alapot és részesedési alapot kell képezni. A vállalatfejlesztési alap képzése kedvezményes legyen, progresszív adó előírásával viszont a részesedési alap képzése befolyásolható és növelése korlátozható. Így a vállalatok érdekeltek lesznek fejlesztési alapjuk növelésében.

d) A szociális-kulturális alap vállalatok közötti nagy színvonalkülönbségének kiküszöbölésére egy dolgozóra jutóan fejkvótát kell megállapítani. Ily módon biztosítható az érintett szükségletek közel azonos szintű kielégítése — a népgazdaság lehetőségeinek figyelembevételével.

e) A vállalatok önállóságát erősíteni kell, s egyidejűleg szükség van a tervezés tökéletesítésére és az iparirányítás szervezetének reformjára is.

★

Összefoglalva: A vállalati érdekeltségi rendszer *szorosan kapcsolódik* a gazdaságirányítási rendszer egészéhez, abból kiszakítva nem lehet azt sem továbbfejleszteni, sem erősíteni. *Amennyiben és amikor* sor kerülhet Vietnam gazdasági mechanizmusának komplex reformjára, annyiban és akkor lehet és kell a magyar, valamint a többi szocialista ország modelljét behatóbban tanulmányozni, és a tapasztalatok értékelése után, hazánk adottságainak megfelelően adaptálni.

Tran Van Tá

A negyedik magyar—amerikai közgazdász-találkozó

1978. november 14. és 16. között Budapesten került sor a Kulturális Kapcsolatok Intézete és az amerikai International Research and Exchange Board egyezménye alapján megrendezett negyedik magyar—amerikai közgazdász-találkozóra.*

Előzetes megállapodás szerint a tanácskozás négy témakört vitatott meg: 1. A kelet—nyugati, azon belül a magyar—amerikai gazdasági kapcsolatok; 2. Amerikai vélemények a magyar, magyar vélemények az amerikai gazdaságról; 3. A közgazdasági kutatások módszertani kérdései; 4. A közgazdászok gazdaságpolitikai szerepe. E témakörökben hat magyar és nyolc amerikai előadást nyújtottak be. *A kelet—nyugat és a magyar—amerikai gazdasági kapcsolatok* témakörben hangzott el *Paul Marer* „A magyar—amerikai gazdasági kapcsolatok: importprotekcionizmus az Egyesült Államokban és a magyar késztermék-export bővülése" című előadása.

Az előadó szerint a kelet—nyugati kereskedelem bővülését a nyolcvanas években főleg a kelet-európai országok fejlett tőkés exportjának növekedése fogja meghatározni. A hetvenes évek végén a kelet-európai országok adóssága olyan szintű, amelyet már sem ezek az országok, sem a nyugati hitelezők nem kívánnak jelentősen növelni. Ezért a fejlett tőkésországok vonatkozásában a kelet-európai országok importképessége a nyolcvanas években igen szorosan függ majd exportképességüktől. A szocialista országok exportnövekményének javarészt magas minőségi és műszaki színvonalú késztermékekből kell állniuk. A kelet—nyugati kereskedelem azonban attól is függ majd, hogy milyen lesz a kereslet a szocialista országok exporttermékei iránt. Ezt két fő tényező határozza meg: a kereslet jövedelem- és árrugalmassága, valamint a diszkriminációs és importkorlátozó intézkedések. Marer előadásában főként a keresleti oldal protekcionista vonásaival foglalkozott.

Felhívta a figyelmet, hogy az Európai Gazdasági Közösség egyre erőteljesebb protekcionizmusa a kelet-európai országok exportjával szemben szükségessé teszi

* A magyar delegáció tagjai voltak: Simai Mihály akadémikus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének (VKI) igazgatóhelyettese, a delegáció vezetője; Becsky György, az MTA Közgazdasági Információs Csoportjának főmunkatársa; Blahó András, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; Bognár József akadémikus, az MTI VKI igazgatója; Dobozi István, az MTA VKI munkatársa, a delegáció titkára; Gadó Ottó miniszteri tanácsadó, Pénzügyminisztérium; Inotai András, az MTA VKI főmunkatársa; Molnár Ferenc, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa; Molnár József, a TANNIMPEX vezérigazgatója, a Magyar—Amerikai Gazdasági Tanács elnöke; Németh Miklós, az OT Tervgazdasági Intézetének osztályvezető-helyettese; Palánkai Tibor docens, az MKKE rektorhelyettese; Tardos Márton, a Konjunktúra és Piackutató Intézet főosztályvezetője; Zalai Ernő, az MKKE adjunktusa. Megfigyelőként vett részt: Csiszér Ágnes, az MTA VKI munkatársa és Lipovecz Iván, a Magyar Rádió Gazdaságpolitikai Rovatának vezetője.

Az amerikai küldöttség tagjai voltak: Edward Hewett, az University of Pennsylvania professzora, a delegáció vezetője; Josef C. Brada, az Arizona State University professzora; Franklin Holzman, a Tufts University professzora; Paul Marer, az Indiana University professzora; Michael Marrese, a Northwestern University professzora; Thomas Wolf, az Ohio State University professzora; Richard Portes, az University of London professzora; Tibor Scitovsky, az University of California professzora.

a fejlett tőkésországokba irányuló export nagyobb diverzifikálását az észak-amerikai piacok javára. Magyarország esetében ezt ösztönözheti a legnagyobb kedvezmény elvének megadása az Egyesült Államok részéről. Ez megszüntette a magyar export fontos gazdasági és lélektani akadályát. Rendkívül fontosnak tartotta, hogy a magyar cégek az amerikai késztermékpiacra való bejutásuk, piaci részesedésük növelésének mérlegelésekor tisztában legyenek azokkal az amerikai importkorlátozó intézkedésekkel, amelyek különösen sújthatják a szocialista országok exportőreit. A magyar szállítók számára ezek közül kettő rendkívül lényeges: a dömpingellenes és az ún. „piaczavarással" kapcsolatos rendelkezések.

Az előadó szerint az Egyesült Államok az egyetlen jelentős fejlett tőkésország, amelyben a törvényhozó hatalomnak döntő a szerepe a kereskedelempolitikában, azon belül az importellenőrzésben. Emiatt az amerikai importpolitika politikaérzékenyebb a többi nyugati országénál. Ez abban is megmutatkozik, hogy a törvényhozás számos speciális törvénnyel, gyakorlattal és eljárással szabályozza az ún. nem piacgazdaságú országokból származó importot.

Az 1974. évi Kereskedelmi Törvény szerint a piaczavarással kapcsolatos eljárás kizárólag szocialista országokra alkalmazható. E címen az Egyesült Államok Nemzetközi Kereskedelmi Bizottsága eddig csak egy ízben adott helyt amerikai cégek ilyen vádjának. Jóval több a dömpingváddal kapcsolatos eljárás. 1960 óta a szocialista országok elleni 16 dömpingvádból a hatóságok ötöt ítéltek indokoltnak, a többit (legutóbb éppen az Egyesült Izzó ellen a Westinghouse cég által emelt vádat) elutasították. Az előadó megvilágította a rendkívül bonyolult amerikai dömpingeljárást és külön is felhívta a figyelmet a szocialista országok esetében alkalmazott speciális eljárásra. Nevezetesen: a dömpingeljárásnál a hatóságok nem fogadják el a szocialista országok belső árait és termelésiköltség-kalkulációit a „méltányos ár" (fair price) megállapításához. Az 1978-ban életbe lépett módosítások szerint — amennyiben az amerikai vámhatóság helyszíni ellenőrzését lehetővé teszik — a dömpingeljárás során a szocialista exportőr terméke méltányos árának megállapításához alkalmazhatók az adott vállalat valóságos termelési ráfordításai, ezeket azonban egy összehasonlítható (hasonló fejlettségi szintű és földrajzi helyzetű) piacgazdaság árai révén kell kifejezni.

Az előadó szerint az amerikai importkorlátozó törvények és eljárások alapján a magyar (és szocialista) exportőröknek — a dömping és a piaczavarás vádjának elkerülésére — a következőket kívánatos figyelembe venni: e két vád csak akkor merül fel, ha egy terméknek az Egyesült Államokba irányuló exportja nagyon dinamikusan növekszik és anyagi károkat okoz a hazai termelőknek. A károkozás bizonyítása nélkül az exportőr elleni vádat elvetik. A magyar vállalatok tehát olyan termékeket exportáljanak az USA-ba, amelyekből az import nagy, s így a magyar szállítók nemcsak a hazai termelőkkel, hanem más exportőrökkel is versenyezhetnek. A magyar (szocialista) exportőrnek figyelnie kell piaci részesedése alakulását. Amíg e részesedés 10 százalék alatt marad, addig nem merülnek fel nehézségek, feltéve, hogy a részesedés növekedése nem példátlanul gyors. A piaci részesedés alakulását nem csupán az amerikai piac egésze, hanem egyes körzeteket illetően is figyelni kell. A magyar exportőrök lehetőleg kerüljék el, hogy tipikusan amerikai jellegű termékekkel törjenek be a piacra. A legfontosabb, hogy a magyar (szocialista) export ki tudja védeni a dömpingvádat. Ennek módja, hogy az exportőr felkutatja, hogy ugyanazt a terméket melyik piacgazdaságban gyártják, s milyen áron értékesítik annak az országnak (országoknak) a hazai vagy exportpiacain, amelyet (amelyeket) a „méltányos ár" valószínű bázisául választanak. Mindaddig, amíg az amerikai piacra való gyors behatolás megközelítőleg ezen az áron történik, az exportőrt nem marasztalhatják el dömping miatt. Az előadó szerint a dömping- és piaczavarási vád elkerülésének legbiztosabb, legjövedelmezőbb módja: korszerű, magas műszaki színvonalú, kiváló minőségű és újonnan kifejlesztett gyártmányok kivitele; ilyen termékeknél nem kell a versenytársakénál alacsonyabb áron értékesíteni.

Kérdésekre válaszolva Marer úgy vélte, hogy Magyarországnak van bizonyos

lehetősége arra, hogy — egy esetleges dömpingeljárás alkalmával — az exportőr elfogadtassa a hazai ár- és költségszínvonalat, bár jelenleg Magyarországot még ugyanúgy kezelik, mint a többi ún. nem piacgazdaságot. Elmondta, hogy a szocialista exportőröket azért vádolják viszonylag gyakran dömpinggel, mert az árat tekintik a fő versenytényezőnek, s nem folyamodnak eléggé egyéb eszközökhöz. Szerinte a magyar vállalatok számára lehetséges nagyobb behatolás ipari késztermékekkel az amerikai piacra. Figyelembe veendő, hogy ezek jobban ki vannak téve a protekcionista korlátozásoknak, mint a feldolgozatlan termékek. Véleménye szerint a kis gazdaság-, illetve vállalatméret a nemzetközi kereskedelemben nem feltétlenül hátrány: ilyen országok, illetve vállalataik nagy „hullámverések" nélkül képesek előnyös export- és importügyleteket csinálni.

Inotai András „Magyarország és az Egyesült Államok közötti gazdasági kapcsolatok" című előadásában rámutatott, hogy a magyar—amerikai kereskedelem kis volumenű és nagyon kiegyensúlyozatlan. 1977-ben exportunk az importnak csupán 58 százaléka volt. A kereskedelem áruszerkezete mind az exportban, mind az importban nagyon koncentrált. Kevés vállalat bonyolítja le e kereskedelem nagy hányadát. Egyes területeken az utóbbi években számottevő ipari kooperációs kapcsolatok alakultak ki. Legtöbb KGST-ország amerikai kereskedelméhez képest a magyar—amerikai gazdasági kapcsolatok fokozottabban kooperációs jellegűek. Újabban nagy az amerikai cégek érdeklődése közös vállalkozások létesítésére. Az előadó szerint a magyar—amerikai gazdasági kapcsolatok jövőjére két alapvető tényező hat kedvezően: az új magyar külgazdasági stratégia, amely Magyarország fokozottabb, a korábbinál racionálisabb szerkezetű részvételét irányozza elő a nemzetközi munkamegosztásban és a legnagyobb kedvezmény elvének érvényesítése a két ország közötti kereskedelemben. Ezek hatására nőni fog az amerikai gazdaság jelentősége Magyarország kereskedelmipartner-választásában. Szerinte lehetséges rövid időn belül a kereskedelmi forgalom megduplázódása, sőt megháromszorozódása. A diszkrimináció jelentős mérséklődése akkor vezet kedvező irányú és dinamikus hosszú távú fejlődéshez, ha mindkét oldalon megfelelő strukturális átalakulással párosul. Magyarország elsősorban a késztermékexport növelésében és a hazai műszaki fejlődést előmozdító amerikai termékek importjában érdekelt. Így a jövőben igen jelentőssé kell válnia az ágazaton belüli kereskedelemnek és ipari kooperációnak.

Amerikai részről aziránt érdeklődtek, hogy a legnagyobb kedvezmény elvének kölcsönös érvényesítése után a magyar exportpolitikában új piacként kezelik-e az amerikai piacot, vagy pedig az egyre erősebb protekcionista vonásokkal rendelkező nyugat-európai piac helyettesítőjeként. A magyar válasz hangsúlyozta, hogy az amerikai piac nem helyettesíti, hanem kiegészíti a nyugat-európait. Egyes nyugat-európai gazdaságszerkezeti változások, a protekcionizmus erősödése s az, hogy az amerikai gazdaság növekedése a következő években némileg gyorsabb lesz, mint Nyugat-Európáé, bizonyos termékek nyugat-európai exportját Amerika felé terelheti. Egy másik amerikai kérdés: távlatilag mely ágazatokat kíván Magyarország szelektív, exportorientált módon fejleszteni. A válaszadók az ismert ágazatok mellett rámutattak az ún. termelésirendszer-exporttal kapcsolatos törekvésekre, kísérletekre is.

Thomas Wolf „A fejlett tőkésországokba irányuló kelet-európai késztermék-export meghatározói: módszertani kérdések és adatkorlátok" című előadásában hangsúlyozta: a kelet-nyugati kereskedelem bővülése döntően attól függ, hogy a kelet-európai országok miképpen tudják növelni késztermékexportjukat. Ez szükségessé teszi e késztermékexportot meghatározó tényezők relatív jelentőségének átfogó, empirikus vizsgálatát. Az eddigi empirikus kutatásokat részlegesnek és korlátozott értékűnek tekinti. Wolf olyan ökonometriai modellben kívánja az egyes meghatározó tényezők relatív jelentőségét mennyiségileg vizsgálni, amely a termékek, az exportáló és az importáló országok tekintetében dezaggregált. Szerinte a kelet-európai késztermékexport fontos meghatározói: 1. árképzési politika; 2. a nyugati kereskedelmi diszkrimináció; 3. nem árjellegű versenyképességi tényе-

zők; 4. áruszerkezeti hatás; 5. az importáló országok konjunktúraciklusának hatása; 6. a kelet-európai országok termelésikapacitás-korlátai és szűk keresztmetszetei; 7. a KGST-n belüli kereskedelmi kötelezettségekből fakadó korlátok; 8. az exportált termékek relatív árai; 9. az ipari kooperációs egyezmények.

Vizsgálata első fázisában Wolf két kelet-európai ország (Lengyelország, Magyarország) NSZK-ba irányuló késztermékexportját vizsgálta, Lengyelország esetében 25, Magyarország esetében pedig 23 termékre vonatkozóan. Szerinte az NSZK-ba irányuló magyar késztermékexport meghatározóinak elemzése alapján értékelhető az is, hogy a legnagyobb kedvezmény elve alkalmazásának milyen késztermékexport-növelő hatása lesz Magyarország Amerikába irányuló exportjára.

A vitában elsősorban a modell specifikációjára és ezzel összefüggésben a kelet-európai késztermékek iránti importkereslet ár-, jövedelem- és konjunktúraciklus-rugalmasságára vonatkozó módszertani megjegyzések hangzottak el.

Ugyancsak a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok témakörébe illeszkedett *Franklyn Holzman* „A szocialista országok hitelképessége és a fizetésimérleg-alkalmazkodás mechanizmusai" című előadása. Az előadás arra kívánt választ találni, hogy a fejlett tőkésországok számára gazdasági szempontból bölcs dolog-e további kölcsönök nyújtása a szocialista országoknak, amelyeknek adósságállománya az utóbbi években rendkívül gyors ütemben növekedett, s 1976 végén meghaladta a 40 milliárd dollárt. Szerinte a válasz döntően a szocialista országok hitelképességének megítélésétől függ. Az ennek értékeléséhez leggyakrabban használt mutató az ún. adósságszolgálati ráta: az éves adósságszolgálat és az export hányadosa. Viszonylag széles körben az országokat akkor tekintik hitelképesnek, ha ez a ráta nem haladja meg a 25 százalék körüli értéket. (Holzman számításai szerint 1975-ben e ráta a KGST-országok esetében 20 és 66 százalék között mozgott, Magyarországé 35 százalék volt.) Az előadó szerint e mutató alkalmatlan a nemzetgazdaság hitelképességének megítéléséhez. E mutató rövid távú és semmit sem mond a hitelképesség hosszú távú természetéről, nevezetesen arról, hogy az ország távlatilag képes-e gazdaságának olyan átalakítására, amellyel a fizetésimérleg-helyzet javítható, s az adósságok visszafizethetők. Nem veszi figyelembe az adósság relatív profitabilitását sem a hitelező, sem az adós szempontjából. E vonatkozásban fontos azt is mérlegelni, hogy az importtöbblet az adós ország alapvető fogyasztási és jövedelmező beruházási szükségleteinek finanszírozása miatt vagy pedig a felülértékelt valuta kiváltotta túlzott import miatt keletkezett. A hitelképesség megállapításánál fontos az is, hogy a külföldi hitelekből finanszírozott importot az exportképesség fokozására, illetve importhelyettesítésre fordítják-e, vagy pedig egyéb, a fizetési mérleget nem javító módon használják-e fel.

Az előadó szerint a nemzeti hitelképesség megítéléséhez a hagyományos fizetésimérleg-elemzési eszközöket kell igénybe venni. A hitelképességet ún. transzfer problémának tekinti, ugyanis a hitelképesség megállapításához főleg azt kell tudnunk, hogy az adós ország képes-e elegendő nagyságú többletre és külföldi dezivára szert tenni az adósság meghatározott időtartamon belüli visszafizetésére. Ezzel kapcsolatban az adósságvisszafizetést ún. két réses (two gap) problémának tekinti. Az első rés a megtakarítás és a felhasznált jövedelem közötti különbség. Az adósság visszafizetéséhez az szükséges, hogy — múltbeli megtakarítás hiányában — a folyó megtakarítás meghaladja a folyó beruházást, másképpen: a megtermelt jövedelem nagyobb legyen a felhasználtnál. A második rés a külföldi bevételek és kiadások közötti. Külföldi devizatartalék hiányában az adósságvisszafizetés megköveteli, hogy a külföldi bevételek — a szükséges mértékben — nagyobbak legyenek a kiadásoknál.

Holzman szerint az első (megtakarítási) rés a szocialista országoknál kevésbé súlyos probléma, mint a tőkésországokban, mivel a nemzetközi kereskedelemben való részvételük intenzitása kisebb, s ami még fontosabb, a kemény valutában lebonyolított forgalom csupán 20—50 százaléka a KGST-országok kereskedelmének, így a kemény valutájú export aránya a végtermékben még kisebb, mint a globális

exportnál. Ebből következik, hogy azonos adósságtörlesztési ráta esetén a szocialista országnak sokkal kisebb megtakarítási erőfeszítéseket kell tennie, mint egy tőkésországnak. Az előadó szerint a hetvenes évek közepén az éves adósságszolgálat aránya a végtermékben Magyarország esetében csaknem 4 százalék (a legmagasabb a KGST-országok közül). E mutató egy összehasonlítható, jóval nagyobb kereskedelmi intenzitású kis nyugat-európai ország esetében jóval nagyobb, 5—15 százalék lenne. Végső következtetése az volt, hogy a szocialista országok megtakarítási rése — talán Magyarország és az NDK kivételével — nem magas. Holzman szerint a szocialista országok képessége az adósságállomány növekedése miatt keletkezett megtakarítási résnek az adósságtörlesztés érdekében szükséges megszüntetésére, illetve visszájára fordítására az utóbbi években jelentősen csökkent. Politikai okok miatt a belső felhasználás csökkentésére korábban igénybe vett radikális intézkedések már nem alkalmazhatók.

Szerinte a szocialista országokban súlyosabb probléma a második rés, amely a kemény valutájú export és import különbsége, azaz a kereskedelmi mérleg. E rés nagyságát értékelteti az éves adósságszolgálat és a kemény valuta relációjú export aránya, amely 1975-ben a 20 százalékos szovjet értéktől Bulgária 66 százalékos értékéig terjedt (Magyarország: 35 százalék). Az előadó szerint az első résnek az adósságtörlesztés érdekében történő megváltoztatása szükséges, de önmagában nem elégséges feltétele a második rés megfordításának. A fizetési mérleg javításához, az adósságszolgálat finanszírozásához ugyanis az szükséges, hogy a gazdaság közép- és hosszú távon megfelelő mennyiségű exportterméket és importhelyettesítő jószágot tudjon előállítani. A KGST-országok számára azonban exporttermékeik keresletének alacsony rugalmassága miatt rendkívül nehéznek bizonyulhat a fizetési mérleg javítása és az adósságtörlesztés. A viszonylag alacsony keresleti rugalmasság miatt a keményvaluta-bevétel vagy nem nő, vagy — a cserearányoknak az alacsony exportárak okozta romlása miatt — csak kissé. A jelentős cserearányromlás egyes KGST-országok megtakarítási terheit a fejlődő országokéhoz közelálló szintre emelheti.

Az előadást élénk vita követte. Magyar részről többen kétkedésüket fejezték ki az előadó egyes — különösen Magyarországra vonatkozó — számításait illetően. Bírálták, hogy Holzman túl alacsonyra becsülte a kelet-európai termékek iránti tőkés import keresletrugalmasságát. Válaszában az előadó hangsúlyozta, hogy számításaiban Magyarországot illetően az adósságszolgálat elsősorban azért jelent a többi KGST-országénál nagyobb megtakarítási terhet, mert a magyar gazdaság nyitottabb, exportfüggősége nagyobb a többi országénál. A keresletrugalmassággal kapcsolatban rámutatott, hogy ha a nemzetközi kereskedelemben az áron kívüli versenytényezők fontosak, akkor az exportárak csökkentése nem feltétlenül okoz keresletnövekedést. Szerinte a legtöbb kelet-európai ország termékei iránt azért nem nő megfelelő ütemben a fejlett tőkésállamok kereslete, mert az áron kívüli versenytényezőkkel problémák vannak.

A 2. témakör első felében — *a magyar gazdaság amerikai szemmel* című̈ben — három előadás hangzott el.

Richard Portesé „A magyar árfolyampolitika 1972—1976 között" címet viselte. Véleménye szerint a jelzett időszakban a forintot a dollárral szemben a ténylegesen megvalósítottnál jobban kellett volna felértékelni. Ezzel a belföldi árszínvonalat, az importszubvenciók és az exportadók túlzott mértékű növekedése s a kereskedelmi mérlegdeficit jelentős rosszabbodása nélkül lehetett volna stabilizálni. Tekintettel a pénzbérek növekedésének sikeres ellenőrzésére és a termelékenység gyors emelkedésére a hetvenes évek elején, ésszerűen feltételezhető, hogy a belföldi árakra a legnagyobb nyomást a világpiaci árak gyakorolták. A forint dollárban kifejezett értéke 1971-től 1976. január 1-ig 45,3 százalékkal emelkedett, míg a kemény valutában lebonyolított import árindexe 66,5 százalékkal nőtt. A különbség 20 százalék, azaz pontosan akkora, mint a szocialista ipar általános árszintemelkedése 1971—1975 között. A forintnak a világpiaci áremelkedésnél kisebb felértékelése erőteljes központi beavatkozásokhoz és termelői áremelkedésekhez vezetett.

Az az érv, hogy a forint további felértékelése a kereskedelmi mérlegre károsan hatott volna, azért nem állja meg a helyét, mert az 1968-ban megállapított árfolyam (60 forint = 1 dollár) valójában a forint nagyarányú leértékelését jelentette, szemben egyes magyar közgazdászoknak azzal a nézetével, miszerint még alacsonyabb („marginális") árfolyamra lett volna szükség. Az előadó szerint a kemény valutában lebonyolított kereskedelem mérlege megfelelően javult addig, amíg a beruházások nem „szaladtak el", s mihelyt visszafogták a beruházásokat, a mérleg azonnal aktívvá vált. Ezt igazolják az 1976—1977. évi tapasztalatok is, amikor a beruházások növekedését nem sikerült kellően ellenőrizni. Porses szerint erős érvek szólnak amellett, hogy — tekintettel a magyar exporttermékek külföldi keresletének s az importtermékek magyar keresletének viszonylag alacsony árrugalmasságára — a leértékelést romló cserearányok mellett ne alkalmazzák a kereskedelmi mérlegegyensúly helyreállítására. A nyitott magyar gazdaságban nem az árfolyam, hanem alapvetően a belső felhasználás (döntően a beruházás) határozza meg a kereskedelmi mérleget. Ugyancsak erős érvek szólnak a felértékelés mellett a világpiaci árak belső inflációs hatásainak a lehető legnagyobb mértékű közömbösítésére. Szerinte a pénzbérek növekedését kellően ellenőrizve nincs szükség arra, hogy az árarányok szükséges módosítása árszínvonal-emelkedéssel járjon együtt. Portes szerint nincs ok arra, hogy a decentralizáltabb magyar gazdaság a régi szabályozási rendszer olyan vonását mint az árstabilitás, anélkül adja fel, hogy azt megfelelő más előnyök kompenzálnák, mint ahogyan a jelzett időszakban történt. Hangsúlyozta, hogy sem az angol, sem az amerikai árfolyampolitika nem olyan jó, hogy tanulságul szolgálhatna Magyarország számára.

A vitában magyar részről hangsúlyozták, hogy a külső és a belső gazdasági egyensúly megteremtéséhez aktív árfolyampolitika kell. Többen egyetértettek azzal a megállapítással, hogy a jelzett időszakban a forint a dollárhoz képest alulértékelt volt, s ez nagyarányú szelektív és diszkriminatív központi beavatkozáshoz vezetett. Vita tárgya volt az előadó elemzésében fontos szerepet játszó árrugalmasság, amely helyesen csak empirikus számításokkal ítélhető meg. Magyar részről is aláhúzták, hogy a leértékelés önmagában nem elégséges a mérlegegyensúly helyreállításához. Egyetértettek abban, hogy a világpiaci árarányokat érvényesíteni kell a belföldi árrendszerben, de védeni kell a belföldi árszínvonalat a külső inflációtól.

Michael Marrese a magyar gazdasági mechanizmus néhány kérdésével foglalkozó előadásában kifejtette, hogy a magyar gazdaság az ún. ciklikus centralizmus alapján működik. E megállapításra a magyar szakemberek széles körével készített interjúi alapján jutott el. A gazdaságnak négy hierarchikusan szerveződő szintje van: 1. a párt Központi Bizottságának és a Minisztertanácsnak a tagjai; 2. az ágazati és funkcionális minisztériumok, bankok, országos hatóságok és bizottságok tagjai; 3. a termelő szervezetek igazgatói, a szakszervezeti vezetők és helyi tanácsok tagjai; 4. egyéni dolgozók és fogyasztók. Tekintettel egy világos nemzeti célfüggvény és racionális árrendszer hiányára, valamint az ösztönzési mechanizmus és szabályozórendszer inkonzisztenciáira, a gazdaság irányítása a fenti első és második szinten belüli érdekcsoport-küzdelmek alapján valósul meg. Az érdekcsoportalku során a nemzeti célokat illetően nincs konszenzus. Szerinte azért nincs nemzeti célfüggvény, mert túlságosan sok korlát közepette túl sok a cél. A különböző hierarchikus szintek tagjainak céljai nem ugyanazok s nem azonos ösztönzőkre reagálnak. A nemzeti célfüggvény hiánya fejeződik ki abban is, hogy a magyar gazdaság irányítása a kiéleződött, nyilvánvalóvá vált problémákra való reagálás alapján történik.

A felső vezetés explicit módon nem maximalizálja a számos korlátozó tényezőnek (a politikai-gazdasági hierarchia intézményei stabilitásának fenntartása, a belföldi kereslet és kínálat egyensúlya, teljes foglalkoztatottság, viszonylag alacsony inflációs ráta, a KGST-kötelezettségek teljesítése, a jövedelemelosztás terén érvényesített korlátozásokhoz való ragaszkodás) kitett olyan célokat, mint a nemzeti jövedelem növelése, az egy főre jutó fogyasztás állandó emelése, a műszaki fejlődés gyorsítása, a termelékenység növelése, a jobb beruházási döntéshozatal meg-

teremtése stb. A maximalizálás a célok közötti priorizáláshoz, ez utóbbi pedig az ágazati érdekcsoportok közötti nyilvános ellentétekhez vezetne, amely — szerinte — politikailag nem látszik célravezetőnek. A gazdasági mechanizmuson belüli inkonzisztenciák azért alakulnak ki, mert a nemzeti érdek gyakran nem vág egybe az ágazati és vállalati érdekkel.

Marrese felfogásában a „ciklikus centralizmusban" a ciklikusság abban áll, hogy az első és második szint érdekcsoportjainak hatalmi helyzete a gazdasági növekedés ciklusa során változik. Például a beruházások központi ellenőrzése fokozódik a növekedés lelassulásakor és gyengül a prosperálási szakaszban. Általában a gazdaság lanyhulásakor a tényleges irányító csoport tagjainak száma kisebbé válik, fokozódik a központosítás.

Az előadás heves vitát váltott ki. Az előadó nézeteit, elemzési szemléletét nem csupán a magyar, hanem egyes amerikai résztvevők is bírálták. A hozzászólók kétségbe vonták azt a fő megállapítását, hogy Magyarországnak nincs nemzeti célfüggvénye. Az előadó válaszában azt hangsúlyozta, hogy sem implicit, sem explicit nemzeti célfüggvény nem létezhet, mivel az érdekcsoportok nem azonos módon látják a gazdaságot és a célokat. Bognár József akadémikus az előadóval vitázva kifejtette az érdekstruktúra általa helyesnek tartott értelmezését, s a szabályozórendszerrel való összefüggését. Az egyik amerikai résztvevő hangsúlyozta, hogy az ún. „alku-" modell távolról sem tekinthető magyar sajátosságnak, mivel minden társadalomban megtalálható.

Edward Hewett előadása az 1976 óta követett magyar jövedelempolitikát tárgyalta. Az 1976-ban bevezetett hazai bérszabályozást összehasonlította az amerikai ún. adóra alapozott jövedelempolitikával (tax-based income policy, TIP). Utóbbi célja az infláció mérséklése a bérnövekedés, s ezáltal a költségek emelkedésének alacsonyan tartásával. A hagyományos költségvetési és monetáris politika kiegészítőjeként fogható fel. Működésének lényege: 1. Meghatározzák az átlagos bérszínvonal-emelkedés minden vállalatra alkalmazott mértékét. Ez egyenlő a várható inflációs ráta és az egész gazdaság átlagos termelékenységnövekedési ütemének a különbségével; 2. Ha a vállalat tényleges százalékos bérnövekedése meghaladja a központilag előirányzottat, akkor a többletbér-emelkedés minden százalékpontja után a vállalati profit adókulcsa a többletbér-emelkedés valamilyen többszörösével növekedik. Az előadó a TIP és a magyar bérszabályozási rendszer több hasonló és eltérő vonására mutatott rá. Ami az utóbbiakat illeti: míg a TIP a költségoldalról kiinduló infláció mérséklésére irányul, addig a magyar rendszerben nincs fék a költségindukálta infláció ellenőrzésére. A magyar rendszer tulajdonképpen az összkeresletet szabályozza. E bérszabályozási rendszernek túl sok, egymásnak ellentmondó célja van (a munkaerő ésszerű hasznosításának ösztönzése, a differenciálás lehetővé tétele a vállalati bérszabályozásban, a fogyasztói vásárlóerő ellenőrzése és a jövedelemelosztás szabályozása).

A vitában Tardos Márton rámutatott arra, hogy a két formálisan hasonló szabályozási rendszert — éppen azért, mert az egyik tőkés, a másik pedig szocialista gazdaságban érvényesül — nem lehet olyan egyszerűen összehasonlítani, mint Hewett tette. A vállalatvezetőknek mások a motivációi: a tőkés vállalatvezető a tőkeállomány növelésében és a bérmegtakarításban, a magyar vállalatvezető viszont elsősorban a több bérkifizetésben érdekelt s kevésbé érdekli a tőkeállomány gyarapítása. Elhangzott, hogy a magyar szabályozási rendszer céljai csak akkor tűnnek soknak, ha nem látjuk, hogy a célok nem függetlenek egymástól, s nem is annyira ellentmondóak. Az egyik hozzászóló aláhúzta, hogy hazánkban nincs aggodalom a béremelkedés okozta inflációt illetően. Gadó Ottó hozzászólásában a magyar bérszabályozás több olyan vonatkozását világította meg az amerikai résztvevők számára, amelyek az előadás kapcsán vitára adtak okot.

A 2. témakör második felében — *Az amerikai gazdaság magyar szemmel* című műben — két magyar előadás hangzott el. *Blahó András*é az amerikai transznacionális társaságok tevékenységével, világgazdasági szerepével foglalkozott. A legnagyobb amerikai vállalatok tevékenysége egyre inkább globális jelleget ölt. Ez fo-

kozza az amerikai gazdaság függőségét a külgazdasági műveletektől. E folyamat gyorsította az amerikai gazdaság belső ipari és pénzügyi koncentrációját. A transznacionális vállalatok beruházási politikája lényeges új vonásának tartja, hogy a hatvanas évek második felétől a külföldi beruházások finanszírozásában egyre növekszik az Egyesült Államokon kívüli eszközök és a leányvállalatok saját eszközeinek hányada. Utalt a nyugat-európai és japán monopóliumok erősödő versenyére, az amerikai vállalati pozíciók bizonyos gyengülésére. A kelet—nyugati, s főként a magyar—amerikai gazdasági kapcsolatokban új fejleménynek tartja, hogy az amerikai vállalatok közös vállalkozások létesítését szorgalmazzák. Az amerikai cégek e téren bizonyos késésben vannak a nyugat-európai, elsősorban az NSZK-beli vállalatokhoz viszonyítva, s vállalkozásaik formája az utóbbiakéhoz képest kevésbé komplex. Az előadás kitért a közös vállalkozásokkal kapcsolatos vállalati stratégia értékelésére, s e vállalkozások előnyeire és hátrányaira is.

Molnár Ferenc „Az amerikai gazdaság jelenlegi helyzete és néhány főbb problémája" című előadásában az 1974—1975. évi recesszió utáni amerikai gazdasági fejlődés sajátosságait elemezve összehasonlította ezen időszak gazdasági helyzetét a válság előtti és alattival. Az 1978. II. negyedévi adatok összevetése a recesszió mélypontjával (1975. I. negyedév) arra utal, hogy több alapvető gazdasági mutató százalékos növekedése alapján az amerikai gazdaság teljesítménye jó. A növekedési ráták a trendérték fölött vannak, mint a megélénkülési szakaszban általában. A látszólag jó teljesítményt a fejlődés több „gyenge pontja" árnyékolja be: az infláció gyors üteme; a termelékenység emelkedése kisebb, mint a megélénkülési fázisban szokásos; a kormányzati vásárlások növekedési üteme igen alacsony, emiatt a szövetségi kormány stabilizáló szerepe gyengült; a munkanélküliség magas. A jelenlegi helyzetnek a recesszió előtti csúcsszinttel (1973. IV. negyedév) való összehasonlítása már azt igazolja, hogy a gazdasági teljesítmény nem is olyan jó. A bruttó magánberuházás, az építkezés s a részvénytársasági profit a szóban forgó időszakban stagnált, a kapacitáskihasználtság még mindig alacsony, a termelékenység évi 1 százalékos emelkedése jóval a trendérték alatt marad. Az előadó kimutatta, hogy a recesszió utáni növekedés legfőbb hajtóereje keresleti oldalról a személyi fogyasztás bővülése volt.

Vizsgálataiból azt a következtetést vonta le, hogy az amerikai gazdaság még nem tért vissza arra a vágányra, amelyről az 1974—1975. évi recesszió kisiklatta. A végtermék volumenének átlagos évi növekedése az elmúlt négy és fél évben alig volt több, mint 2 százalék, ami jelentősen kisebb az ún. potenciális növekedési ütemnél (3,3—3,8 százalék). Az előadó szerint az amerikai gazdaság fő problémája: nem világos, hogyan helyezhető vissza a sínekre, ugyanis nincsenek a jelenlegi nehézségeket megoldó automatikus erők. Bonyolítja a helyzetet, hogy az amerikai gazdaság bűvös körökben mozog. Az egyik: az infláció—termelékenység—beruházás. Az áremelkedés meghatározója a termelékenység növekedése, utóbbié pedig az állótőke-beruházás bővülése. A jelenlegi inflációs atmoszférában a körülmények nem serkentik a beruházást. E belső bűvös kör újabban összekapcsolódik egy külsővel, amely a külgazdasági kapcsolatokban található. A dollár szakadatlan értékcsökkenése az import drágításával táplálja az inflációt, s a belső bűvös kör révén rontotta az amerikai exportcikkek versenyképességét, s így fenntartotta a dollár gyengeségét. Az előadó Carter gazdaságpolitikájának eredményeit meglehetősen kedvezőtlennek tartja, de szerinte nem lesz 1979-ben recesszió.

A vita az amerikai gazdaság számos problémáját érintette. Mind amerikai, mind magyar részről sokan próbáltak választ keresni arra, hogy miért olyan lassú a termelékenység növekedése Amerikában mind a múltbelihez, mind pedig a nyugat-európai országokhoz viszonyítva. A leggyakrabban említett tényezők: az állóeszközberuházások lassú bővülése, ezen belül a termelékenységet nem növelő környezetvédelmi kiadások fokozódása, az alkalmazott munkaerőben a női és fiatal dolgozók részarányának emelkedése, a műszaki fejlődés lassulása a kutatásifejlesztési ráfordításoknak a hetvenes évek elejétől bekövetkezett visszaesése miatt. Magyar kérésre az amerikai részvevők tájékoztatást nyújtottak a makroökonómiai

tervezési törekvések utóbbi években megfigyelhető erősödésének fogadtatásáról a kormányzat és az üzleti élet részéről. E fogadtatás manapság — az amerikai gazdaság nyilvánvaló szerkezeti zavarai folytán — már nem olyan elutasító, mint régebben.

A módszertani és egyéb kérdések témakörében *Zalai Ernő* „Gazdasági metodológia Keleten és Nyugaton" című előadásában több nézőpontból hasonlította össze a marxista és a polgári közgazdaságtan fő irányzatának tekintett neoklasszikus közgazdaságtant. Rámutatott arra, hogy míg a marxista politikai gazdaságtan a gazdasági folyamatokat társadalmi folyamatoknak tekinti, addig a neoklasszikusok teljesen elkülönítik e kettőt. A marxista politikai gazdaságtan a társadalmi-gazdasági folyamatok objektív mozgástörvényeit keresi, s a gazdaság egészének működését próbálja megmagyarázni. A neoklasszikus gazdaságtan az elszigetelt egyén racionális viselkedésére s az egyensúlyi helyzetekre alapozódik. Ezzel szemben a marxista politikai gazdaságtan nem egyensúlyorientált. Kitért az elvont gazdasági elméletek verifikálásának nehézségeire. Emiatt — véleménye szerint — a gazdasági elméletek próbájának fő módszere valószínűleg a történelmi igazolás marad. A közgazdaságtan és az ideológia viszonyát illetően hangsúlyozta: a közgazdaságtan nem lehet „értékmentes", hanem csak normatív, ideológiai tudomány, még akkor is, ha művelői ezt tagadják. Szerinte a marxista közgazdaságtan több okból mindmáig nem fejlesztette ki saját empirikus kutatási módszertanát. Ebben — egyebek között — szerepet játszott a dogmatizmus negatív hozzáállása az empirikus kutatásokhoz. Aláhúzta a szocialista ország elméleti és empirikus gazdaságkutatásának néhány sajátosságát, s végül azt a következtetést vonta le, hogy a gazdasági elmélet és gyakorlat még mindig inkább „művészet", mint tudomány.

A vita elsősorban akörül az amerikai kérdés körül forgott, hogy milyen gazdasági elmélet áll a magyar gazdaságirányítás mögött. A magyar részvevőket némileg meglepte e kérdés, válaszaik nem voltak egységesek és az amerikaiak számára teljesen meggyőzőek. Az egyik amerikai részvevő nem értett egyet az előadónak azzal a megállapításával, hogy a marxista gazdaságtanban az absztrakciós szintek tagoltabbak, mint a neoklasszikusban. Példaként a nagyon elvont általános egyensúlyi elméletet hozta fel. A gazdaságban történő elméleti kísérletezésekkel kapcsolatban amerikai részről egyetértettek azzal, hogy a szocialista gazdaság lehetőségei erre nagyobbak a tőkés gazdaságénál.

A tervgazdaságra épülő ökonometriai modellek módszertani kérdéseivel foglalkozott *Josef Brada* előadása. Szerinte ezek készítése terén a szocialista országok némileg lemaradtak a tőkésországok mögött. Újabban azonban e téren nekilendülés van Kelet-Európában. Magyarország ebben jelentős haladást ért el. Az előadás a tervgazdaságokra vonatkozó ökonometriai modellszerkesztés három problémakörére tért ki. Ezek: az adatbázis, a modellek elméleti megalapozása és tényleges felépítése. A szocialista országok adatait a modellek számára egyre alkalmasabbnak tartja, egyes országokban azonban az adatbázis korlátozott. A pénzügyi szektorra vonatkozó adatok általában kevésbé kielégítőek, mint a többi szektorra vonatkozóak. Másik nehézség a külkereskedelmi szektorban van, ahol olykor nem lehet a belföldi és a világpiaci árakra vonatkozó modell dezaggregáltságának megfelelő szintű átszámítási kulcsokat szerezni. Ideálisan a makro-ökonometriai modellek specifikációja valamilyen makrogazdasági elméleten alapul. Az előadó nem osztja azok nézetét, akik szerint a szocialista gazdaságok modelljei a priori kevésbé elméletileg megalapozottabbak, mint a piacgazdaságokéi. A szocialista makroelmélet a tőkés elmélettől abban is különbözik, hogy implicite vagy explicite tartalmazza a makroökonómiai egyensúly hiányának lehetőségét a termék-, a munkaerő- és a pénzpiacon.

A modellszerkesztés komoly problémája eldönteni, hogy mely változók határozandók meg a modellen belül, s melyek kezelendők exogénekként. Tekintettel a tervezők nagy befolyására a makrogazdasági mutatók alakulására, igen fontos a tervezői magatartás modellezése, vagy legalábbis a tervezők ellenőrzése alatt levő változók endogénné tétele. Az endogén és az exogén változók közötti válasz-

tást a szocialista modellekben a nyugati kutató számára bonyolítja az is, hogy a piacgazdasági makroelmélet és -ökonometria a beruházásokra összpontosít, amelyek a multiplikátor-hatáson keresztül „hajtják" a gazdaságot. A szocialista gazdaságok nyugati ökonometriai modelljei is ezt teszik, noha lehetséges, hogy a szocialista gazdaságot a kínálati multipolikátoron keresztül a fogyasztási cikkek kínálata „hajtja". Ezért ezt kellene gondosabban modellezni, a beruházásokat pedig exogénként kezelni. A modellszerkesztést illetően az előadó még két dolgot említett: az egyik az, hogy a szocialista gazdaságokban a változók javarésze közötti nagyfokú multikollinearitással kell számolni. A másik probléma a gazdasági reformokkal kapcsolatos: amint a reformok megváltoztatják a magatartási viszonyokat, a reform utáni időszakra vonatkozóan más egyenletek becslése válik szükségessé.

Tibor Scitovsky „A szabadpiaci gazdaság tökéletessége és tökéletlenségei" című előadásában kifejtette: a nyugati közgazdasági gondolat fő jellegzetessége a szabad piacok és automatikus, spontán alkalmazkodási folyamatai felsőbbrendűségébe vetett hit. A piacelmélet szerint a munkamegosztás előnyös a piaci részvevők számára. A munkamegosztás a piaci tranzakciók és a verseny révén valósul meg. Az előadó a piacelmélet és a piaci verseny alapját képező több döntő feltételezés érvényességét megkérdőjelezte. Az első feltételezés az, hogy szabadon lehet résztvenni a piaci tranzakciókban. A monopóliumok miatt e feltételezés egyre kevésbé valósághű. A második, ún. konvexitási feltételezés a csökkenő hozadék érvényesülése. Régebben a növekvő hozadék kivételnek számított, ma azonban a hatékonyság növelésének fő tényezője. A növekvő hozadék konfliktust okoz a termelési és a piaci hatékonyság között az utóbbi rovására. A szabad piac hatékony működésének további szükséges feltétele a résztvevők piacon kívüli függetlensége, az ún. externalitások (külső gazdaságosság) hiánya. A fokozódó környezetszennyezés miatt e feltételezés mind irreálisabbá válik. További szokásos feltételezés a racionális viselkedés. Ez implicite azt is magában foglalja, hogy a piaci résztvevők tökéletes, ingyenes információ alapján cselekszenek. Valójában az információszerzés költség jellegű. Az egyre bonyolultabb termékek világában különösen az egyéni fogyasztó számít mindinkább tudatlan laikusnak. Tekintettel az információszerzés költséges és nehéz voltára, a fogyasztó lemond a tökéletes információból eredő előnyök egy részéről. E fogyasztói ismerethiány lehetőséget nyújt a fogyasztók eladók általi oligopolista kizsákmányolására. Azon, hogy a fogyasztók kevesebb információ alapján döntenek, s ez a kompetitív piacból nyerhető előnyöket csökkenti, az előadó szerint az államnak kellene segítenie, a vevők számára szükséges információk összegyűjtésével és terjesztésével. Az utolsó feltételezés az árak rugalmasságára vonatkozik, amely képes egyensúlyba hozni a keresletet és a kínálatot. Valójában a piacon szabályozott árak és egyéb tökéletlenségek tapasztalhatók. Scitovsky szerint a felsorolt feltételek közül a piaci árak rugalmasságának hiánya a tőkés piacgazdaságok legsúlyosabb fogyatékossága. Az árak merevsége a tőkés gazdaságok meggyökeresedett és egyensúlyhiányt okozó fő tényezője, amelyet — a többi versenyfeltétellel kapcsolatos tökéletlenségektől eltérően — aligha lehet megszüntetni. A vitában egyetértés volt az előadó által bírált piacelmélet feltételezéseinek tarthatatlanságát illetően. Többen felhívták a figyelmet a konvencionális piacelmélet egyéb hamis feltételezéseire.

A 4. témakörben *Simai Mihály* akadémikus előadása a közgazdászok szerepével foglalkozott a gazdaságpolitika kialakításában és a gazdasági döntések befolyásolásában. Rámutatott, hogy az emléleti közgazdászoknak van tanácsadó szerepük Magyarországon, de az elméleti közgazdaságtan és a döntéshozatal közötti kapcsolat nem intézményesített. A gazdaságtudományok relevanciája azon múlik, hogy a gazdasági gyakorlat milyen mértékben támaszkodik rájuk. Az új gazdaságirányítási rendszer jelentősen megnövelte a közgazdászok szerepét a gazdaságpolitika befolyásolásában, de egyben új, nagyobb követelményeket is támasztott velük szemben. A gazdaságtudomány több, elsősorban a vállalatok működésével kapcsolatos, területének fejlődése a reformot követően indult meg vagy kapott új lendületet. Magasabb követelményeket támasztanak a hazai

gazdaságtudománnyal szemben a nemzetközi gazdasági környezet gyökeres megváltozásából fakadó jelentős gazdaságpolitikai feladatok. A döntéshozatal és a gazdaságpolitika a korábbinál összehasonlíthatatlanul bizonytalanabb külgazdasági környezettel találta szemben magát. Ennek következtében fokozódott a közép- és hosszú távú tudományos előrejelzés iránti igény. Az új helyzetben a gazdaságpolitikusok és az elméleti közgazdászok, kutatók között a korábbinál is intenzívebb párbeszédre, kölcsönhatásra van szükség. Ez felveti az elméleti közgazdászok részvétele intézményesítésének kérdését a makroszintű gazdasági döntéshozatalban és gazdaságpolitika kialakításában. Az utóbbi évek fontos gazdaságpolitikai határozatainak és változásainak előkészítésébe — a különböző, rendszerint ad hoc jelleggel létrehozott bizottságok keretében — a korábbiaknál lényegesen nagyobb mértékben vontak be elméleti közgazdászokat, kutatókat, fokozva szerepüket a gazdaságpolitika stratégiai megalapozásában, a hosszú távú gazdaságpolitikai célok kijelölésében. Amerikai részről több — a közgazdász tanácsadók és a gazdaságpolitikai döntéshozók közötti kapcsolatok mechanizmusára, erősségére, valamint az elméleti közgazdászoknak a mechanizmus-reform előkészítésében játszott szerepére vonatkozó — kérdés hangzott el.

Tardos Márton „A külkereskedelem volumene" című előadásában vitába szállt egyes nyugati közgazdászoknak a KGST-országok (köztük Magyarország) külkereskedelmi volumenével kapcsolatos nézeteivel. Szerinte annak megállapításához, hogy egy ország külkereskedelmi forgalma kisebb vagy nagyobb-e a szükségesnél, az optimális forgalom nagyságát kellene ismerni. Ez azonban a jelenlegi programozási technikák és hiányos információk alapján nem határozható meg. Egyes nyugati közgazdászok a szocialista országok külkereskedelmének nagyságáról úgy próbáltak véleményt alkotni, hogy összehasonlították a piacgazdaságok és a szocialista országok külkereskedelmi forgalmának nagyságát. Pryor és Hewett számításaikból arra következtettek, hogy a KGST-országok külkereskedelmi forgalma gazdaságaik adott fejlettségi szintjén az általuk vizsgált fejlett tőkésországok átlagához viszonyítva alacsony. Broner számításai viszont azt mutatják, hogy a KGST-országok külkereskedelme eléri a piacgazdaságokra jellemző szintet.

Az előadó regressziós számításokkal megkísérelte megállapítani, hogy a KGST-országok külkereskedelmének volumene miben tér el jellegzetesen a piacgazdaságokétól. Először 1963-ra és 1974-re 29, illetve 31 megfigyelés alapján végzett számításokat arra vonatkozóan, hogy a piacgazdaságokban milyen mértékben határozza meg a külkereskedelmi forgalom volumenét a fejlettségi szintet kifejező egy főre jutó nemzeti jövedelem és az ország — lakossága számával jellemzett — nagysága. Eszerint a nemzeti jövedelem nagysága pozitív, a lakosság száma pedig negatív hatással van a külkereskedelmi forgalom alakulására.

A vizsgált 12 fejlett tőkésországban azonban a nemzeti jövedelem és a lakosság száma — a számítás szerint — gyakorlatilag nem határozza meg a külkereskedelmi forgalom nagyságát. Ennek alapján az előadó úgy vélte, hogy nagy óvatossággal lehet a fejlett tőkésországok adatai alapján közvetlen következtetést levonni a KGST-országok külkereskedelmét illetően. Tardos a szocialista országok külkereskedelmének volumenét a 29, illetve 31 ország adatai alapján számított trendértékkel hasonlította össze és azt találta, hogy a külkereskedelmi forgalom nagysága Magyarországon a számított érték körül ingadozik, Lengyelországban és Romániában gyors növekedés után megközelítette a számított értéket. A nemzetközi kereskedelemtől való elzárkózás, azaz erős autarkiás tendencia az NDK-ban, Csehszlovákiában és a Szovjetunióban tűnik egyértelműnek. Számításai tehát nem támasztják alá azt az állítást, hogy a KGST-országok gazdaságában a külkereskedelem volumene a piacgazdaságokéhoz képest általában alacsony.

A vitában Hewett — elsősorban módszertani okok miatt — nem értett egyet az előadó fő megállapításával. Marer azt hangsúlyozta, hogy helytelen az az elterjedt feltételezés, hogy a nagyobb kereskedelem feltétlenül jobb a kisebbnél. A túlméretezett vagy szükségtelen kereskedelem a kereskedelemből nyerhető előnyöket csökkenti.

A negyedik magyar—amerikai közgazdász találkozó — általános megítélés szerint — nagyon hasznosnak bizonyult mindkét fél számára. A nyílt, tárgyszerű véleménycserékben körvonalazódtak a kelet—nyugati, ezen belül a magyar—amerikai kapcsolatok legfontosabb kérdései. Az előadások és az ezeket követő élénk viták hozzájárultak egymás gazdaságának, kutatási módszereinek és problémáinak jobb megértéséhez, az ismeretek kölcsönösen hasznos cseréjéhez. A tanácskozás minden szempontból beváltotta a hozzáfűzött reményeket és tovább erősítette a magyar és az amerikai közgazdászok tudományos együttműködését. A tanácskozás anyagait az érdeklődő szélesebb szakmai közvélemény számára is hozzáférhetővé teszi a Világgazdasági Kutató Intézet gondozásában a közeljövőben megjelenő, a konferencia valamennyi tanulmányát tartalmazó kötet.

Dobozi István

Szovjet közgazdászok vitái a gazdaságirányítás szükséges átalakításáról

A szovjet vezetőknek a legutóbbi pártkongresszuson, a Központi Bizottság ülésein elhangzott megnyilatkozásaiból kitűnik, hogy a párt- és az állami apparátust komolyan foglalkoztatja a gazdaságirányítási rendszer számottevő átalakításának gondolata. Az SZKP KB 1978 novemberi ülésén *L. I. Brezsnyev* így fogalmazott: „A tervezés javítása járjon együtt az egész gazdasági mechanizmus tökéletesítését célzó intézkedésekkel. A Szovjetunió Minisztertanácsa előkészíti a megfelelő javaslatot, s fontos, hogy ezt a munkát sürgősen befejezzék."[1]

A hivatalos megnyilatkozásokban ugyanakkor nem esik szó arról: milyen irányúak is lesznek a szükséges változtatások. Lényegében folytatás nélkül maradt *D. V. Valovoj* professzornak, a Pravda akkori főszerkesztő-helyettesének 1977 novemberében megjelent háromrészes cikke is.[2] Némi betekintést nyújtottak a változtatások kidolgozásában részt vevő szovjet közgazdászok elgondolásaiba azok az előadások és hozzászólások, amelyeket két tudományos konferencián hallgathattunk meg, 1977 októberében, illetve 1978 novemberében.[3] A konferenciákat rendező egyetemi tanszék 1977-ben ajánlásokat is készített a Goszplan gazdaságirányítással foglalkozó főosztálya számára, míg 1978-ban maga a konferencia plenáris ülése fogadott el ajánlásokat. Ezek olyan koncepciót fejeznek ki, amely — amennyire meg tudjuk ítélni — fontosabb elemeiben az állami bizottságokban véleményt nyilvánító közgazdászok szélesebb körének álláspontját tükrözi. E koncepcióval alapvető kérdésekben többen is vitába szálltak, mégpedig különböző irányból.

Elöljáróban röviden utalunk az előadások és hozzászólók, egyáltalán a konferencia atmoszférája egy általános jellemzőjére. Az ott elhangzottak alapján világossá vált számunkra, hogy a szovjet közgazdászok ma többnyire fölöttébb elé-

[1] Pravda, 1978. november 28.

[2] D. V. Valojov: Szoversensztvuja hozjajsztvennij mehanyizm. (A gazdasági mechanizmus tökéletesítésének útja). Pravda, 1977. november 10., 11., 12.

[3] A KGST Műszaki-Tudományos Együttműködési Bizottsága szervezésében az iparirányítás fejlesztésére vonatkozó nemzetközi tudományos együttműködés keretében vettünk részt egy-egy koordinációs értekezleten 1977-ben Szocsiban, 1978-ban Moszkvában. Az 1977-es értekezletet nemzetközi tudományos ülésszakkal kötötték össze, ahol az előadások mintegy kétharmadát neves szovjet közgazdászok tartották, távolról sem törekedve egységes álláspont képviseletére. Az 1978-as értekezlet külföldi részvevőit a rendező fél, a Moszkvai Állami Egyetem Ipargazdaságtan Tanszéke meghívta az általa rendezett össz-szövetségi konferenciára, amelynek tárgya ismét „az irányítás, a tervezés, a finanszírozás és a gazdasági ösztönzés komplex tökéletesítése" volt „az ipar ágazataiban".

gedetlenek a gazdaságirányítási rendszerrel, annak működésével, a reálfolyamatok alakulásában megmutatkozó teljesítményével. Úgy tűnt, hogy vitáikban már-már evidenciaként jelentkezik az a felismerés, hogy a további gazdasági fejlődés előfeltétele a gazdaságirányítási rendszer jelentős átalakítása. S ha arról megoszlanak is a vélemények, hogy ez milyen irányban történjék, e vitában a gyakorlati gazdasági szempontok, a különféle megoldások működőképességéről szerzett tapasztalatok szerepelnek érvként, s eltűnt az ideológiai tilalomfákkal való érvelés.

Az ajánlások alapjául szolgáló koncepciót részletesen (a kidolgozását vezető) *G. A. Jegiazarjan* professzor, a Moszkvai Állami Egyetem Közgazdasági Kara Ipargazdaságtan Tanszékének vezetője, a két konferencia fő szervezője fejtette ki bevezető referátumaiban.

Elképzeléseinek egyik kiindulópontja, hogy szeretné kiküszöbölni a jelenlegi iparirányítás legszembetűnőbb fogyatékosságait: az éves tervkészítés és érdekeltségi alapképzés során jelentkező alkudozás káros hatásait, elsősorban a tervezési tartalékolást, a teljes termelési érték mutatójának ismert kedvezőtlen hatásait, valamint az érdekeltségi rendszerben az állami költségvetésnek jutó „szabad nyereségmaradvány" destimuláló hatását. A koncepció másik kiindulópontját az 1970-es évek folyamán gyakorlati megvalósítás alatt álló szervezeti-intézményi változtatások alkotják: az egyesülések (a néhány vállalatot egyesítő termelési és az egy-egy iparág összes vállalatát, kombinátját, termelési egyesülését összefogó köztársasági vagy össz-szövetségi ipari egyesülések) létrehozatala, valamint a minisztériumok önálló elszámolásának bevezetése. Megjegyezzük, hogy az egyesülés (legalábbis a termelési egyesülés) mint a gazdaság alapvető szervezeti kerete a másik két koncepcióban is kulcsfontosságú. Ez a minisztériumok önálló elszámolására nem áll; de az, legalábbis egyelőre, nem is került széles körben bevezetésre: lényegében csak a Műszeripari Minisztériumban alkalmazzák. Ezzel szemben a létrehozott egyesülések már 1976-ban felölelték az ipari termelés több, mint 40 százalékát.[4]

Milyen szerepet szán ez a koncepció az önálló elszámolású (tehát „vállalatszerűen" gazdálkodó, az alájuk rendelt vállalatok, egyesülések gazdálkodási eredményeit saját nyereségükben összegező, saját ösztönzési alapokat képező) minisztériumoknak és az egyesüléseknek? E hierarchikus irányítási lépcsők fő feladata a vállalatközi kapcsolatok szervezése (e kapcsolatok nagy része egy-egy egyesülésen, minisztériumon belül zajlik le), valamint a vállalatok gazdasági tevékenységének megfelelő irányú ösztönzése (például a jobb termékstruktúra kialakítására, a költségek és tényezőik csökkentésére), anyagi ösztönzési alapjaik szabályozása.

Az egyesülések, vállalatok tevékenységének szabályozásában és értékelésében Jegiazarjan szerint a „végső népgazdasági eredménynek", a „népgazdasági szükségletek kielégítésének" kell előtérbe kerülni. Ezen sok mindent értenek a jelenlegi szovjet vitákban és Jegiazarjannál is *egyrészt* a bruttó termelésiérték-mutatók nettókkal való felváltását, ez az utóbbiak előtérbe helyezését jelenti ugyan, *másrészt* azonban az egyes („legfontosabb") konkrét termékfajták termelésére kapott tervutasítások teljesítését is. Ezzel együtt megjelenik e koncepcióban a termelési eszközök adminisztratív elosztásának felváltása kereskedelmi forgalmazással, de nem soron levő feladatként, hanem csak úgy, hogy ennek meg kell teremteni a feltételeit.

Ami a másik feladatot, a vállalatok anyagi ösztönzését, ösztönzési alapjaik szabályozását illeti, Jegiazarjan élesen bírálta a nyereség felosztásának mai rendszerét, az ún. „szabad nyereségmaradvány" költségvetési elvonását, ami nem tesz érdekeltté a nyereség növelésében. Állást foglalt a nyereség „normatív-részarányos felosztása", lényegében adóztatása, továbbá valamilyen relatív bértömeg-szabályozás bevezetése mellett. A bért szerinte az egységnyi nettó termelési értékre

[4] Az egyesülésekről lásd: Bauer Tamás—Szamuely László: Az ipar ágazati irányításának szervezete az európai KGST-országokban: néhány tanulság. Közgazdasági Szemle, 1979. 1. sz., különösen a 33—36. l.

vetített normatívával kellene szabályozni. Ez tulajdonképpen megfelel a scsekinói kombinátban kísérletileg jó eredményekkel alkalmazott bérezési módszernek — azzal az igen lényeges különbséggel, hogy a rendszert Jegiazarjan nem vállalatok és még csak nem is egyesülések, hanem egyedül ágazatok (azaz minisztériumok) szintjén tartja bevezethetőnek.

A minisztériumok bérnormatíváinak Jegiazarjan szerint *stabilaknak* kellene lenniük, tehát azokat több évre előre, az időközi, az elért eredményeket „tervesítő" módosítások lehetőségét kizárva kellene meghatározni. Ugyanilyen stabilitást javasol Jegiazarjan a minisztériumok és az egyesülések említett nyereségfelosztási normatíváira is.

A stabilitás követelése az éves tervjóváhagyási rendszer talaján folyó tervalku, tervezési tartalékolás és manipuláció explicit bírálatára épül; ebben Jegiazarjan odáig ment, hogy megszüntetendőnek ítélte az éves tervek felettes szervek általi jóváhagyását: az ötéves terveket szerinte éves bontásban kellene jóváhagyni, és ezeket az éves terveket azután már felülről nem lehetne módosítani, a gazdasági feltételek változásai megkövetelte módosításokat maguk az egyesülések végezhetnék el.

Végül, Jegiazarjan állást foglalt a gazdasági tevékenység „önálló elszámolási" finanszírozási formáinak, az ön- és hitelfinanszírozásnak az eddiginél jóval szélesebb körű alkalmazása mellett — persze ismét az egyesülések és nem a vállalatok szintjén.

A minisztériumok önálló elszámolása Jegiazarjan koncepciójában természetesen az alájuk rendelt egyesülések autonómiájának bizonyos korlátozását is jelenti, de a mai tényleges helyzethez képest még mindig ennek növeléséről van szó. Bírálta az egyesülések gyakorlatban elterjedt „formális" létrehozását, amikor is ezek inkább csak a felsőbb utasítások közvetítőinek szerepét töltik be, nem önálló gazdálkodó egységekként működnek.

A vázolt koncepcióban fontos szerepet betöltő minisztériumi szintű önálló elszámolás gyakorlati megvalósulásáról az 1977. évi konferencián *V. Sz. Szinyak*, a Műszeripari Minisztérium Kutató- és Rendszertervező Intézetének igazgatója tartott előadást. A minisztériumi szintű önálló elszámolás lényegeként a költségvetési kapcsolatok új rendjét jelölte meg: az ötéves tervidőszakra előre rögzítik az ágazatban képződő nyereség felosztását a minisztérium és a költségvetés között; a terv szerinti nyereségnek az osztozkodási arány (a normatíva) szerint a költségvetést megillető részét pedig a minisztérium „garantálja" az államnak. Ezt értik a minisztérium fokozott hatáskörén és felelősségén.

A minisztériumon belüli irányítást számítógéprendszerek alapján végzik (ez az úgynevezett „automatizált irányítási rendszerek" egyik gyakorlati megvalósulása). Itt a minisztériumhoz tartozó vállalatok, egyesülések tevékenységének nagyon szoros központi irányításáról van szó; az előadó elmondta, hogy a miniszter asztalára minden délután fél hatkor leteszik a jelentést az aznapi tervteljesítésről. Minden hónap 22-én készítenek prognózist a havi tervteljesítésről, s a hónap hátralevő részében ott segítenek ahol szükség van rá.

Ha a várható lemaradás kiküszöbölésére nem történik meg a szükséges intézkedés, azt az „automatizált irányítási rendszer" két nap után a miniszterhelyettesnek, négy nap elteltével pedig a miniszternek jelenti.

A szoros irányítási rendszerrel függhet össze, hogy míg a minisztériumi önálló elszámolást 1970-ben vezették be, az egyesülések csak 1973-ban tértek át a teljes önálló elszámolásra, vállalati szinten pedig még csak készülnek ennek a bevezetésére.

Szólt az előadó a megmaradt problémákról is. Szükségesnek tartotta, hogy csökkenjen a minisztérium számára kötelezően jóváhagyott termékek ma még igen széles köre, valamint azt, hogy a termelői árakat csak ötévenként, a terv és a normatívák jóváhagyásakor módosítsák. Célként jelölte meg a normatívák stabilitásának biztosítását. Kérdésre elmondta, hogy a normatíva stabilitása azért

nem valósult meg, mert például a miniszterelnök megkéri a minisztert, hogy fizessenek többet be a költségvetésbe, mert máshol nem teljesítették a tervet.

Az előadó úgy vélekedett, hogy az ideális megoldás a minisztériumi önálló elszámolás, amely azonban igen szigorú követelményeket támaszt az irányító munkával szemben, és ezért nem vezették be más ágazatokban. A tanácskozás más szovjet résztvevői a „minisztériumi önálló elszámolás" bevezetését az ágazat magas jövedelmezőségével hozták összefüggésbe.

Az 1978. évi konferencián a minisztériumot *V. Sz. Mergelov*, a pénzügyi főosztály vezetője képviselte; az ágazat működésének kedvező eredményei mellett ugyanazokról a megmaradt problémákról beszélt, mint egy évvel korábban Szinyak.

G. V. Bazarova, a Pénzügyminisztérium Pénzügytudományi Kutató Intézetének osztályvezetője szerint az 1965-ben bevezetett pénzügyi és érdekeltségi rendszer alapvetően helyes. Ha a nyereség nem tölti be a várt szerepet, akkor ennek egyrészt az az oka, hogy tovább él a régi gyakorlat, másrészt gátolják ezt a körülmények: az anyagi-műszaki ellátás központosított rendszere, a hiánygazdálkodás, a sűrű tervmódosítások stb. Egy jobb nyereségszabályozási rendszer feltételezi az érdekeltségi rendszernek az ötéves tervhez kapcsolását, a beruházások „önálló elszámolás elvén alapuló" finanszírozásának (ön- és hitelfinanszírozás) és az erőforrások pénzügyi terheinek kiterjesztését, a nyereség „normatív-részarányos" felosztását. Úgy vélte, hogy a hetvenes években folytatott kísérletek bebizonyították e törekvések realitását, de bírálta a Műszeripari, a Mezőgazdasági Gépgyártó és más minisztériumok gyakorlatát, mert az megmarad a minisztérium szintjén, alacsonyabb szinten pedig semmi sem változott.

V. V. Szaharov, a moszkvai egyetem tudományos munkatársa a hitelrendszer problémáival foglalkozott. Rámutatott, hogy a tankönyvekben szereplő hitelezési elvek (megtérülés, visszafizetés, anyagi fedezet) nem különböztetik meg a hitelt más finanszírozási forrásoktól, és további kritériumokat javasolt. Köztük azt, hogy a hitel valójában csak saját forrásból fizethető vissza. Szerinte ez az elv a mai gyakorlatban nem mindig érvényesül (amikor a minisztériumok, egyesülések a költségvetés terhére, például a bruttó nyereségből, sőt a forgalmi adó terhére fizetnek vissza bankhitelt). Kiemelte, hogy sem a jelenleg általánosan érvényesülő rendszer, a szabad nyereségmaradvány rendszere, sem pedig a Műszeripari Minisztériumban alkalmazott megoldás, ahol a minisztériumnak igen kiterjedt átcsoportosítási joga van, nem kedvez a hitelforma alkalmazásának.

D. N. Karpuhin, a Munkatudományi Kutató Intézet igazgatója a munkaerőgazdálkodás problémáiról szólt. Elmondta, hogy az ötéves terv első két évében az ipari termelés növekedésének a tervezett 90 százalékkal szemben csak kb. 75 százaléka származott a termelékenység növekedéséből; a tervtől való ilyen irányú eltérésre a termelésbe újonnan bevonható munkaerő mennyiségének csökkenése miatt, egyre kevésbé lesz lehetőség. Szólt a termelékenység tervezésének fogyatékosságairól. Elmondta, hogy a vállalati tervjavaslatok az állami tervhez és a tényleges teljesítéshez képest két-háromszor kisebb termelékenységnövekedést irányoznak elő. Javasolta az adminisztratív vállalati létszámkontingensek megszüntetését, ehelyett a tervezett létszámkorlátok betartásának gazdasági ösztönzését. Szükségesnek nyilvánította az élőmunka-ráfordítások csökkentése gazdasági mechanizmusának bevezetését. A mai szovjet közgazdasági irodalomban igen sűrűn említett *„gazdasági mechanizmus"* nem olyan széles értelmű fogalom, mint nálunk: azt értik rajta, amit mi szabályozórendszernek, vagy még szűkebben érdekeltségi rendszernek nevezünk.

A „normatíva szerinti béralaptervezés", vagyis a relatív bértömeg-szabályozás eddigi tapasztalataival foglalkozott *R. A. Jakovlev*, a Munkatudományi Kutató Intézet osztályvezetője. A relatív bértömeg-szabályozást bevezették a Műszeripari és a Vegyipari Gépgyártó Minisztériumban, a közúti közlekedésben, és néhány más területen Az előadó a Vegyipari Gépgyártó Minisztérium és a közúti közlekedés kedvező tapasztalatait mutatta be, s megemlítette, hogy a Műszeripari Mi-

nisztériumban e szabályozás csak a minisztérium egészére érvényesül, azon belül nem. Szólt a normatív — és különösen a tartós normatíván alapuló — bérszabályozás vállalati, egyesülési szintű alkalmazásának „objektív" nehézségeiről (például a tervezett termelési struktúra megváltozása stb.). Az ilyen irányú haladást mégis szükségesnek mondta; az utóbbi még fokozottabban érvényes az imént idézett Karpuhinra, aki a vállalati normatívák minisztériumi szintű módosításait — „objektív" okokra való utalás nélkül — egyszerűen destimulatívnak nyilvánította.

A relatív bértömeg-szabályozás alapja ma a termelési érték, és a rendszer lineáris. Jakovlev szerint nem érdemes a teljes termelési érték helyett a nettó termelési értéket alkalmazni, mert strukturális változások esetén minden mutatónak vannak hátrányai. Különféle megoldásokat vetett fel annak ellensúlyozására, hogy a termelés növekedése nem tesz szükségessé bérnövekedést a dolgozók teljes körében. Úgy vélte, hogy az anyagigényesség és a munkaigényesség változásának hatását korrekciós koefficiensekkel kell kiszűrni. A relatív bértömeg-szabályozás normatíváját Jakovlev szerint is vállalatonként kell meghatározni. Az „automatizált irányítási rendszerek" talaján elképzelhetőnek tartotta termékenként bérnormatívák kidolgozását, amivel a struktúraváltozások problémája is elesik.

Karpuhin és Jakovlev tehát — az egyesülések, sőt a vállalatok stabil normatíváit követelve — a bérszabályozás kérdésében Jegiazarjannál valamivel messzebbre ment, de hozzá közelálló álláspontot foglaltak el.

Ugyancsak hasonló alapkoncepciót tükrözött *G. H. Popov* professzornak, a Moszkvai Állami Egyetem Közgazdasági kara dékánjának az irányítás ágazatközi problémáival foglalkozó előadása. Popov konkrét példákkal szemléltette az ágazatközi (minisztériumközi) együttműködés gyengeségeiből fakadó nehézségeket. Például a jelentős beruházásokkal létesülő nagy ágazatközi komplexumoknak gyakorlatilag sokszor nincs gazdájuk. Ez megnehezíti az egyes részlétesítményekre vonatkozó döntések összehangolását. Vagy például több ágazat Volgográd közelében levő vállalatai közös nyersanyag-kitermelő üzemet nyithatnának, megszüntetve a nyersanyagok távolról történő szállítását. Ehhez azonban az illetékes minisztériumok együttes lépésére lenne szükség, amire eddig nem került sor.

Az előadó részben az irányítás esetenkénti átszervezésével (az összekapcsolódó tevékenységek egy területi vagy ágazati vezetés alá vonásával), részben — a gyakorlatban egyébként már létező — ágazatközi célprogramok segítségével javasolta megoldani az említett és hasonló típusú ágazatközi problémákat.

Míg az eddig ismertetett előadások inkább különféle vonatkozásokban kiegészítették, gazdagították a nyitó referátumban kifejtett koncepciót, mások vitába szálltak azzal. E felszólalók egyik csoportját az jellemezte, hogy a jelenlegi irányítási rendszernek az előbbi koncepcióhoz képest *csupán kisebb, fokozatosabb módosításait* tartja lehetségesnek, illetve kívánatosnak. Jegiazarjan professzor bevezető előadását mindkét alkalommal e szemlélet egy-egy képviselőjének polemizáló felszólalása követte.

Az 1977. évi konferencián *T. Sz. Hacsaturov* akadémikus, a „Voproszi Ekonomiki" főszerkesztője tartott előadás. Ő kifogásolta, hogy Jegiazarjan nem a népgazdasági tervezés tökéletesítésével kezdte az irányítás közgazdasági eszközeinek tárgyalását, és veszélyes ötletnek minősítette az éves tervek jóváhagyásáról való lemondást. A gazdasági döntések két fő kritériumaként a hatékonyságot és a növekedési ütemet jelölte meg. Kifejtette, hogy a beruházásoknak a jövőben is legfeljebb 10—20 százaléka kerülhet vállalati hatáskörbe, mert fenn kell tartani az új létesítmények nagy részarányát a beruházásokban, sok beruházás szükséges a hadiipar, az űrhajózás fejlesztésére, a BAM-hoz hasonló létesítményekre, szükség van új kohászati kombinát létrehozására, és csak központi beruházásokkal oldható meg a mezőgazdaság fejlesztése is. Előadásában aláhúzta a tervgazdálkodás előnyeit, szembeállítva azzal a visszacsatolásos szabályozással működő piacgazdálkodást.

Az 1978. évi konferencián Hacsaturov beruházási kérdésekről tartott előadást. Szólt a beruházási tevékenység eredményeiről, a népgazdaság állóeszköz-

állományának dinamikus növekedéséről és a problémákról is: a szétforgácsoltságról, a túlságosan hosszú kivitelezési időkről stb. Helyeselte a decentralizált beruházások megszüntetését, amelyek 1972-ben az összes állami beruházás 20 százalékát adták, mert ezek gyakran a fontos centralizált beruházások megvalósításától vontak el eszközöket. Akkor az újonnan megkezdett építkezések számát is csökkentették. Azonban — tette hozzá — az utolsó évek tervei szerint a beruházások tömege ismét jelentősen növekszik. Javaslatokat tett a beruházások tervezésének, a beruházási folyamatban részt vevők anyagi ösztönzésének tökéletesítésére.

E konferencia második előadója, *V. M. Ivancsenko*, az Állami Tervbizottság új tervezési és gazdasági ösztönzési módszerek bevezetésével foglalkozó osztályának helyettes vezetője, Hacsaturovéhoz hasonló koncepciót képviselt. Az éves egyesülési tervek központi jóváhagyásáról és az ösztönzési normatívák évenkénti módosításáról való lemondás gondolatát helytelenítette. Vitatta a nettó termelési értékmutatók Jegiazarjan által javasolt előtérbe helyezésének célszerűségét; szerinte minden mutatónak vannak hibái, és a tervezésben (ez itt természetesen tervutasításokat jelent) a különféle mutatók komplexumát kell alkalmazni. Nagy jelentőséget tulajdonított az automatizált irányítási rendszerek alkalmazásának. A beruházások finanszírozásának „tökéletesebb" rendszeréért — nem pedig az „önálló elszámoláson alapuló" módszereiért — szállt síkra. Általában fellépett a központi tervezést gyengíteni akaró vagy az anyagi ösztönzőket a tervtől elszakítani kívánó reformtörekvések ellen.

Ugyancsak hasonló álláspontot juttatott kifejezésre mindkét konferencián *L. J. Babaskin*, a Pénzügyminisztérium Pénzügytudományi Kutató Intézetének igazgatója. Elutasította az eszközök költségvetési centralizációjának mérséklését, hivatkozva a hatalmas fejlesztési programok pénzigényére, a társadalmi közös fogyasztás arányának a szocialista, illetve a kommunista építés folyamatában szükségszerű növekedésére, valamint az alapkutatás és a honvédelem szükségleteire. Úgy vélekedett, hogy az állami szervek jobban tudják (legalábbis elvben jobban kellene tudniuk), hogy mire kell a pénzt fordítani. Ezért indokoltnak minősítette a költségvetési centralizáció további növekedését, ami egyébként szerinte be is következik minden KGST-országban. Ebben az összefüggésben a szocializmus előnyeként mutatta be az alapvető élelmiszerek alacsony fogyasztói árát, ami növekvő költségvetési támogatást (például az állati eredetű termékek ára a Szovjetunióban 1977-ben már 20—25 milliárd rubel támogatást) tesz szükségessé. Minél jobb a termés, minél jobb az ellátás, annál nagyobb összegű az ártámogatás is. Úgy vélte, hogy az áruhiány megszüntetésére az árak emelése nem alkalmas eszköz, mivel így legfeljebb kevesebben juthatnak hozzá az áruhoz, de fennmarad a szükségletek kielégítetlensége. Kérdésre válaszolva elismerte annak lehetőségét, hogy a fogyasztói árarányok valamely országban átfogó rendezés keretében tervszerűen átalakuljanak.

Babaskin az irányítás — ezen belül az előadásában elsősorban tárgyalt pénzügyi irányítás — eszközeinek ágazatonként differenciált megválasztását javasolta. Az egyes ágazatokon belüli (például különböző gépipari minisztériumok közötti) differenciálást helytelenítette. Természetesnek tartotta viszont, hogy például a gépipar, valamint a könnyű- és élelmiszeripar eltérő rendszerben működjön. A gépiparban biztosítva vannak a termelés egyenletes növekedésének külső feltételei, ezért itt alkalmazható a nyereség „normatív-részarányos" felosztása; ugyanez azonban a könnyű- és élelmiszeriparban nem alkalmazható, mert teljesítményük a nyersanyagtermeléstől függően erősen ingadozik. Ezekben az ágazatokban célszerűnek látszik a szabad nyereségmaradvány költségvetési elvonásának fenntartása. Ismét mások a kitermelő ágazatok sajátosságai. Ezekben nem érdemes eszközlekötési járulékot fizettetni, mert az az adott helyzetben úgy sem tudná megállítani a termelés eszközigényességének növekedését.

Úgy vélte, hogy egyes ágazatokban a jövőben is szükség lesz a beruházások legalábbis egy részének költségvetési finanszírozására. Ahol ilyenre sor kerül, ott szerinte nem lehet szó a nyereség normatív-részarányos felosztásáról. A beruházá-

sok hitelezésének elsősorban a veszélyeit hangsúlyozta. Óvott attól, hogy beruházási hiteleket folyósítsanak lakossági megtakarításokból. (Arra hivatkozott, hogy ezek árufedezete fogyasztási cikk, a beruházási hitel pedig építőanyag-keresletet támaszt, ami feszültséget okoz.) Helytelenítette a hitelforma erőltetését, amikor a vállalatoknak vannak saját szabad forrásaik.

Kifejtette, hogy a nyereség nagyságát kötelező tervmutatóként kell előírni, nem elegendő meghatározni annak az egyesülés, a minisztérium és az állami költségvetés közötti felosztási arányait. Szerinte az sem kielégítő megoldás, ha a felosztási arányok mellett meghatározzák a költségvetési befizetés minimális abszolút összegét is. Az államnak ugyanis arra nézve is garanciára van szüksége, hogy az ágazatok, egyesülések saját akkumulációja a szükséges, a tervben előirányzott feladataik megvalósítását biztosító mértékben fog képződni.

Babaskin bírálta a nyereség túlzott felhasználását ösztönzésre, és kifejtette azt a véleményét, hogy a növekedési ütem csökkenése a Szovjetunióban és egyes más országokban is azzal függ össze, hogy túl sok eszközt fordítottak ösztönzésre, és keveset felhalmozásra. Azt javasolta, hogy ösztönzésre csak az intenzív úton elért nyereségből lehessen eszközöket fordítani. Helytelenítette, hogy a nyereségből — arányosan — akkor is képeznek érdekeltségi alapokat, ha a nyereségtervet nem teljesítik: az alapok képzését szerinte a nyereségterv teljesítéséhez kell kötni. Ugyanakkor úgy vélte, hogy a nyereség nem lehet fő értékelési kritérium, csak az önálló elszámolás kategóriája. A vállalat nemcsak önálló elszámolási egység, hanem termelőszervezet is, ezért mindig azt is vizsgálni kell, hogy termelési feladatait hogyan valósítja meg. Ezért bonyolult mutatószámrendszereket kell kialakítani, nem pedig a nyereségből kiindulva értékelni a vállalati tevékenységet, amint az a Szovjetunióban és más országokban is történik.

Egy lengyel résztvevő kérdésére válaszolva kifejtette, hogy a pénzügyekkel szemben a naturális folyamatok az elsődlegesek, hogy a mechanizmust a terv és az abból következő centralizációs szükséglet figyelembevételével kell kialakítani.

A KGST-tagországok tapasztalatai arra tanítanak bennünket — mondta —, hogy a tervezésnek mint az irányítás alapvető módszerének a gazdasági folyamatok normatívarendszer segítségével történő szabályozásával való felváltására tett kísérlet nem vezethet jó eredményre. Sőt, a magyar és a lengyel közgazdászoknak sok változtatást kellett eszközölniük a gazdasági mechanizmus spekulatívan megkonstruált normatív modelljein. Ennek fő oka a vállalatok taktikai céljainak és az állam stratégiai céljainak eltérése volt.

Babaskinétől merőben eltérő koncepciót fogalmazott meg előadásában *A. G. Aganbegjan* akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája novoszibirszki Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója. Abból indult ki, hogy teljes önálló elszámoláson nem azt érti, hogy az önálló elszámolást minél több ágazatban vagy minél magasabb szinten érvényesítsék, hanem azt, hogy a megtérülési elv ne csak a folyó ráfordításokra, hanem az egyszeriekre is kiterjedjen és a természeti erőforrások használata se legyen ingyenes. Az így értelmezett, teljes önálló elszámolás problémáival foglalkozott, mégpedig csak a nagyvállalatok és termelési egyesülések szintjén, implicite vitázva azokkal, akik az egy-egy iparág termelési egyesüléseit, nagyvállalatait összefogó, versenyeztetésük lehetőségét ezzel kizáró ipari egyesülések és a hierarchia még magasabb szintjén álló ágazati minisztériumok önálló elszámolását állították előtérbe.

A teljes önálló elszámolás koncepciója először az 1965 szeptemberi KB-határozatban jelent meg, de később nem érvényesült elég következetesen. Az egyesülések szervezése szerinte kedvezőbb feltételeket teremt a teljes önálló elszámolás megvalósításához, mivel a korábbi vállalatok ehhez túl kicsik voltak (átlagos létszámuk 600 volt, de kétharmaduk 300 főnél is kevesebbet foglalkoztatott). Egyelőre paradox módon épp ellenkező irányzat érvényesül: egy-egy kisvállalatnak az irányító szervek nagyobb önállóságot adnak, mint a nagy egyesüléseknek. Ez tarthatatlan. A szovjet gazdaság új helyzete, az intenzifikálás kényszerítő szükségszerűsége különös fontosságot kölcsönöz a terv és a közgazdasági eszközök

újfajta összekapcsolásának, a teljes önálló elszámolásnak. Hogy milyen nagy tartalékokat lehet feltárni, azt jól mutatja a gazdasági reformot megelőző, illetve követő évek növekedési ütemeinek összehasonlítása Magyarországon, Lengyelországban és más országokban.

Ha a teljes önálló elszámolás a ráfordítások megtérülése elvének következetes érvényesítését jelenti, akkor meghatározó jelentőséget nyer az eredmények és a ráfordítások helyes számbavétele. Itt kapcsolta be Aganbegjan — eltérően a többi előadótól — az árkérdést a gondolatmenetbe. Itt ő a „végső népgazdasági hatás" jelszavának olyan értelmezést adott, hogy hiába gyártja a Szovjetunió a világon a legtöbb és a legolcsóbb bulldózert, ha ez a bulldózer gyenge minőségű, sűrű és költséges karbantartást igényel és használhatósága is szűkebb körű a nyugatiakénál. Rámutatott, hogy az árképzésnek nem az önköltség plusz normális nyereség elvre kell épülnie, hanem az árakban a termék használati értékének is kifejezésre kell jutnia. Evégett kell az árakban kifejezésre juttatni a külkereskedelemben elért eredményt is. Szerinte a szovjet gazdaságban ma már annyira megnőtt a külkereskedelem szerepe, hogy nem elégedhetnek meg az eddigi konstrukciókkal — a belföldinél jobb minőség többletköltségeit tükröző exportfelárral és az exportáló vállalatok valutarészesedésével —, hanem követni kell azoknak a szocialista országoknak a példáját, amelyek devizaszorzók formájában összekapcsolták a belföldi árakat a külkereskedelmi árakkal.

A ráfordítások értékelésével kapcsolatban kiállt a beruházási ráfordítások hitel- és önfinanszírozás révén történő reálisabb közgazdasági értékelése, a természeti erőforrások járulékokkal való terhelése és a létszám-igénybevétel valamilyen adóztatása mellett.

Ami mármost az utasítás tervezés és a közgazdasági (magyarul: közvetett) eszközök újfajta összekapcsolását illeti, Aganbegjan a szovjet gazdaság sajátos vonásaival — méreteivel, bonyolultságával és nemzetközi szerepével — hozta összefüggésbe azt, hogy csak fokozatosan lehet előrelépni, csak feltétlenül megbízható módszereket lehet alkalmazni, s ezért egyelőre nem lehet teljesen lemondani a kötelező tervmutatókról, nem lehet megszüntetni a termelés nómenklatúrájának kötelező előírását. A tervek feszítettségét úgy lehet biztosítani, ha az ösztönzési normatívákat még a tervek kidolgozása előtt meghatározzák. Abban is messzebbre ment más szovjet közgazdászoknál, hogy megszüntetendőnek tartja a bruttó értékmutatók előírását. Előadásában utalt arra, hogy ez feltételezi a vállalatközi kapcsolatok egész rendszerének átalakítását (termelőeszköz-kereskedelem).

Befejezésül az érdekeltségi rendszer lehetséges típusairól beszélt. Összehasonlította a nyereségérdekeltség és a bruttó jövedelmi érdekeltség rendszerét, és rámutatott, hogy a nyereségérdekeltség ugyan sokkal biztonságosabb, megkönnyíti az egyensúly fenntartását, a hiánygazdaság megszüntetését — és itt a magyar tapasztalatokra hivatkozott —, de csak mérsékelt érdekeltséget teremt, evolúciós jellegű fejlődést (5—10 százalékos növekedési ütem) vált ki. A bruttó jövedelmi érdekeltség ugyanakkor — a kevés kísérlet, köztük a jakutföldi aranybányákban folytatott kísérletek tanúsága szerint — fenomenális eredményeket ad: a termelékenység két-háromszorosára nő, viszont veszélyes, rendkívül érzékeny az árakra. Ezért nem általános alkalmazását javasolta, hanem korlátozott kört érintő bevezetését, de e körben maximális alkalmazását, minthogy a termelékenységnövelés ösztönzésére feltétlenül szükség van.

Ugyancsak egy „radikálisabb" reformkoncepció nevében vitakozott — implicit módon — a bevezető előadással *V. G. Sztarodubrovszkij*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Közgazdaságtudományi Intézetének osztályvezetője is, aki az önálló elszámolás egyesülési szinten történő megvalósítását tekintette fő kérdésnek. Rámutatott, hogy a minisztériumi önálló elszámolás nem lehet öncél, csak az egyesülési önálló elszámolás számára teremthet kedvezőbb feltételeket. Egy kérdésre válaszolva úgy vélte, hogy a konkrét konstrukciótól függ, hogy a minisztériumi szintű önálló elszámolás előmozdítja-e az egyesülések önálló elszámolását, vagy korlátozza azt. (Az egyik hozzászóló, *J. V. Jakovec* professzor az Árhivatal

Kutatóintézetének igazgatója éppen azt hangsúlyozta, hogy a minisztériumok önálló elszámolása aláássa az egyesülésekét, míg a már említett V. Sz. Mergelov, a Műszeripari Minisztérium képviselője élesen vitatta ezt.)

Hacsaturovval és másokkal szemben Sztarodubrovszkij azt hangsúlyozta, hogy a központi tervezés javításának előfeltétele az önálló elszámolás kibontakoztatása. Arra hivatkozott, hogy a terv kiegyensúlyozottsága akkor érhető el, ha megvalósul a felelősség a gazdálkodás eredményeiért. Ha viszont a terv kiegyensúlyozott, akkor bekövetkezhet a fordulat a beszerzéstől az értékesítés irányába, előtérbe kerülhet a minőség, csökkenhet a választéki manipulációk lehetősége — ilyen oldalról tehát a terv kiegyensúlyozottsága válik az önálló elszámolás érvényesítésének alapjává.

A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésének reális lépéseiként ő is az ötéves tervek előtérbe állítását és az érdekeltség azokhoz kötését, a hosszú távú szerződéseket és normatívákat, valamint a nyereség részarány szerinti felosztását jelölte meg. Mindennek értelmezésében azonban viszonylag messzire ment: a magyar Taurus példájára hivatkozva hangsúlyozta az egyesülések távlati terveinek jelentőségét, és rámutatott: a stabilitást nemcsak a terv céloldalánál, hanem az erőforrások elosztásánál is biztosítani kell. Kiemelte, hogy a tervmutatók között meg kell különböztetni a tervezett és a jóváhagyott mutatókat: csak a tervezett mutatóknak kell átfogniuk a gazdálkodás egészét, a jóváhagyottaknak viszont csak a végső népgazdasági eredményt kell kifejezniük. Ő is kiállt a bruttó értékmutatók jóváhagyásáról való lemondás mellett. Ennek előfeltételét abban látta, hogy a hosszú távú szerződések talaján megnövekedjék a szerződéses felelősség szerepe.

Hangsúlyozta a nyereségkategória pozitív szerepét és túlzottnak minősítette az ezzel kapcsolatos aggályokat. Szerinte a statisztikai adatok nem támasztják alá azt, hogy a nyereségérdekeltség károsan hatna a termelés választékának alakulására. A Szovjetunióban egyébként sem juthatott olyan mértékben érvényre a nyereségérdekeltség, hogy értékelhető tapasztalatok lennének.

★

Milyen tanulságok adódnak a két konferencián elhangzottakból?

A legfontosabb talán az, hogy a gazdaságirányítás vitatott kérdéseiben nem rajzolódott ki egységes vagy akár domináns álláspont. A nyitó referátumokban megfogalmazott koncepciótól szemléletileg eltérő nézeteknek adtak hangot nagytekintélyű tudósok és magas beosztású gazdasági szakemberek.

Ebben az összefüggésben még egy mozzanat érdemel figyelmet. Feltűnhetett az olvasónak, hogy ismertetésünkben csak elvétve tettünk különbséget az 1977-ben, illetve 1978-ban elhangzottak között. Az 1978-as konferencia előadásai ugyanis többnyire megismételték az egy évvel korábbiakat, amiből arra következtethettünk, hogy nemcsak hogy nem közeledtek egymáshoz a vitázók nézetei, de az sem lett világosabb, hogy mi válik végül majd hivatalos állásponttá.

A konferenciákon megismert nézetek nagyfokú különbözősége mellett fel kellett figyelnünk arra is, hogy mi az, amiről az előadásokban nem, vagy alig esik szó. A hatvanas évek szovjet reformirodalmára, az 1965-ös reform körüli vitákra emlékezve feltűnő, hogy ma nem esik szó a naturális tervmutatók szerepének — s általában a kötelező mutatók körének — korlátozásáról, háttérbe szorult a központi anyag- és termékgazdálkodás „termelőeszköz-kereskedelemmel" való felváltásának gondolata, egyáltalán nincs szó arról, hogy a normatívák stb. legyenek minél egységesebbek (csak a tervmutatók és normatívák stabilitásáról beszélnek, mégpedig többnyire csak a minisztériumok és ipari egyesülések, és csak ritkábban a termelési egyesülések vonatkozásában), végül pedig a legtöbb előadó gondolatmenetéből hiányzik az irányítási eszközök változtatásának összefüggése az árrendszerrel.

A mai vitákban — mint említettük — már adottságnak tekintik az egyesülések szervezésével létrejött iparszervezetet. Az egyesülés-szervezés egyik legfontosabb indítéka pedig az, hogy a gazdasági kapcsolatok mind nagyobb része váljon

vállalatokon (egyesülésen) belülivé. Míg a hatvanas években az árrendszer reformjától, az árak és a jövedelmezőség szerepének növelésétől (amihez a jövedelemszabályozás, vagyis a „normatívák" fokozatos egységesítésére is szükség lett volna) és a termelőeszközök kereskedelmének bevezetésétől azt várták, hogy a szállítók és megrendelők közötti kapcsolatban nélkülözhetővé válik a termelési struktúra felülről való előírása és a központi (kiutalásos) anyag- és termékelosztás, az egyesülések létrejötte után ez a törekvés mint aktuális tennivaló lekerült a napirendről. Ma a — jelentős részben „belsővé tett" — gazdasági kapcsolatok ésszerű szabályozását azoknak az irányító szerveknek (minisztérium, ipari egyesülés) a tevékenységétől várják el, amelyeknek munkájában az önálló elszámolás rájuk való kiterjesztése folytán kellene jobban érvényre jutniuk a közgazdasági megfontolásoknak. (A gazdasági kapcsolatoknak abban a körében, amely nem kerülne egyesülésen, illetve minisztériumon belülre, a több évre jóváhagyandó stabil tervekkel együtt meghatározandó stabil szerződések révén szorítanák vissza az állandóan jelenlevő kiutalásos anyaggazdálkodás kedvezőtlen hatásait.) Ebben a szemléletben ugyanakkor a termékek választékának felülről történő előírása, a normatívák ágazatonkénti differenciálása stb. nem veszít jelentőségéből. Ha a felszólalók egy kisebb része ma is jelentőséget tulajdonít az árak és a jövedelmezőség orientáló szerepének, s kiáll a központi anyag- és termékelosztás megszüntetése mellett, elképzeléseik a felszólalásokban nem álltak össze olyan átfogó koncepcióvá, amely a nyitóreferátumokban, illetve az ajánlásokban megfogalmazott koncepcióval szembeszegezhető lett volna.

Az elmondottakból az a következtetés adódik, hogy ha az illetékes vezető szervek elfogadják majd a gazdaságirányítási rendszer átalakítására irányuló intézkedéseket, ezek feltehetően nem terjednek majd ki az értékkategóriák, a jövedelmezőség szerepének megnövekedésére, a horizontális, piaci kapcsolatok (akár korlátozott mértékű) aktivizálására — amire az 1965-ös reform során törekedtek —, hanem fenntartva a vertikális elvű irányítás, a naturális mutatók elsődleges szerepét, a hatáskörök ezen belüli átrendezésével, a mutatórendszer átalakításával, jobb ösztönzők beépítésével igyekeznek javítani az irányítási rendszer teljesítményén.

Ennek legfeljebb az az újabban fölöttébb megélénkült érdeklődés mond némiképp ellent, amelyet a szovjet közgazdászok egy része — köztük nemcsak kutatók, de államapparátusi szakemberek is — tanúsít egyes kis KGST-tagországok, köztük Magyarország gazdasági reformja iránt. Mint ismertetésünkből is kitűnt, a hagyományos irányítási módszerek védelmezői e reformok megvalósításának nehézségeire, a szükségessé vált visszalépésekre hivatkoznak, míg azok, akik a határozottabb változtatások mellett emelnek szót, pozitív például állítják a magyar — és részben a lengyel — eredményeket.

Bauer Tamás—Soós Károly Attila

A vállalatok fejlesztési politikájára ható közgazdasági tényezők

1978. október 17—18-án a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi kara nemzetközi tudományos tanácskozást rendezett *A vállalat helye és funkciói a gazdaságban* címmel, amelyen hazai szakemberek mellett az NDK-ból, Lengyelországból és Jugoszláviából érkezett vendégek vettek részt.

Földvári József rektor megnyitója után *Takács Béla* egyetemi tanár tartott

bevezető előadást, majd két munkacsoportban — *a vállalatgazdaságtani, illetőleg a szervezési-módszertani* szekcióban — folyt tovább a tanácskozás.

Az alábbiakban a bevezető előadást s az előbbi szekcióban elhangzott referátumokat ismertetjük.

Takács Béla bevezetőjében hangsúlyozta: napjaink közgazdasági kutatásaiban egyre erőteljesebben jelennek meg a mikroszférával foglalkozó problémák. A szocialista gazdaság fejlődésének mai fokán nem nélkülözheti az elkülönült gazdasági szervezetekben folyó munkát, sőt a fejlődés a vállalati szféra szerepének erősödése felé mutat.

Az előadó ezután a szocialista vállalkozások problémakörével foglalkozott. A termelőeszközök magántulajdonán alapuló társadalmakban a vállalkozás könnyen értelmezhető közgazdasági kategóriának, a szocialista társadalomban jóval nehezebb a vállalkozás tartalmi jegyeinek a megragadása. Meg kell különböztetni a vállalatot és a vállalkozást. Amíg az előbbi a gazdasági elkülönültséggel, addig az utóbbi a (vállalati) önállósággal kapcsolatos fogalom. A vállalkozás nem egyszerűen feladatok végrehajtását jelenti, hanem a feladatok kijelölésében való aktív részvételt is magában foglalja. A „felelős kezdeményezői" vállalati magatartáson keresztül juthatunk közelebb a vállalkozás kategóriájához. A gazdaságban vannak bizonyos tevékenységi területek, ahol vállalkozó vállalatoknak kell működniük, olyan ösztönzési, érdekeltségi rendszerben, amely az átlagostól eltérő szabályozást igényel.

Az előadó végül a vállalati struktúra kérdését boncolgatva rámutatott arra, hogy míg a magántulajdon viszonyai között a vállalati struktúra elsősorban a tőke magánkezdeményezésein keresztül alakul, addig a termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján ez csak tervszerűen mehet végbe. Nem lehet ugyanis arra számítani, hogy a vállalati struktúra megfelelő változásai a vállalatok kezdeményezésére végbemennek, ugyanakkor a termékszerkezet átalakítása nemcsak új vállalatokat igényel, hanem a meglevő vállalati struktúra átalakítását is szükségessé teszi. Ez tehát népgazdasági feladat.

A vállalatgazdaságtani szekció keretében 15 előadás hangzott el.

Zinhóber Ferenc egyetemi tanár *„A termelés eszközigényességének és a tőke szerves összetételének viszonyáról"* című referátumát* követően, *Ivan Mandic*, az Eszéki Közgazdasági Egyetem (Jugoszlávia) tanára *„Pszichológia a gazdaságtan szolgálatában"* címmel tartott előadását az ún. gazdaságtani pszichológiáról (pszichoökonomikáról), majd pedig *Kiss György* egyetemi tanársegéd előadása hangzott el *„A gazdaság és a jog összefüggésének néhány kérdése"* címmel. A jog — mondotta — a gazdasággal szemben teleologikus viszonyban van azáltal, hogy olyan kötelező rendezési elveket visz a gazdasági folyamatba, amelyeket maga a gazdaság spontánul nem bontakoztathatott volna ki. Amíg a gazdaságtudományok a tartalmat, a jogtudományok a formát vizsgálják. Ez a viszony indokolja a két tudomány mainál szorosabb együttműködését. A gazdaság és a jog kapcsolatának napjainkban különösen fontos területe a népgazdaság egységes szerződési rendszerének és a vállalaton belüli viszonyoknak a szabályozása.

Orosdy Béla egyetemi adjunktus *„A piacszervezési (marketing-) tevékenységek helye a szocialista vállalat alapfunkcióinak rendszerében"* címmel megtartott referátumában abból indult ki, hogy bár az elmúlt tíz évben a marketing elmélete és gyakorlata kétségkívül nagyot fejlődött ugyan, ez a fejlődés azonban mind a szükségestől, mind a lehetségestől elmaradt, nagyrészt az elmélet adósságai folytán. Még mindig nem terjedt el kellően széles körben az a szemlélet, amely szerint a marketing a tulajdonviszonyoktól független, önálló közgazdasági diszciplína, amely

* Az előadás megjelent a Közgazdasági Szemle 1978. évi 11. számában.

mind a népgazdasági tervezés szintjén, mind a szocialista vállalatokban fontos feltétele a környezeti (elsősorban a piaci) követelményekhez való alkalmazkodásnak. Először az önálló — mindenekelőtt a szocializmus politikai gazdaságtana, valamint a vállalati gazdaságtan irányítási, tervezési és szervezési kutatásaira épített — elméleti alapokat kell létrehozni, s csak ezek után szabad a tőkés gyakorlat átvehető mozzanatait vizsgálnunk — mondotta az előadó, majd ismertette az általa helyesnek ítélt elméleti megközelítést és gyakorlati modellt.

Jancsi Gyula egyetemi adjunktus *„Az exportorientált vállalati politika változása és lehetséges iránya"* című előadásában a Pécsi Kesztyűgyár gyakorlatát véve alapul, bemutatta a vállalati politika legfontosabb részterületein az elmúlt 30 évben végbement és a lehetséges további változásokat. Ezután a magyar bőrkesztyű világforgalomban elfoglalt helyzetét elemezve megállapította, hogy a Pécsi Kesztyűgyár termékei a világ élvonalában vannak.

Komjáti Zoltán egyetemi docens *„A műszaki fejlődés és hatása a munkaerőstruktúrára"* című referátumának első részében a tudományos-technikai forradalom, a műszaki fejlődés és a műszaki színvonal kapcsolatával foglalkozott. Megállapította, hogy hazánk termelésének műszaki színvonala az elmúlt években jelentősen emelkedett. Nőtt az egy lakosra jutó energiafelhasználás, korszerűsödött az energiastruktúra, emelkedett a gépesítettség színvonala. Nemzetközi mércével mérve műszaki színvonalunk közepesnek tekinthető. A gondok között említette az előadó, hogy a gépállomány egységére jutó termelés alacsony, s fokozatosan csökken (1977-ben csak 88,2 százaléka az 1970. évi színvonalnak). Magas az elavult, a nullára leírt gépek aránya, lassú a kiselejtezési ütem. Iparunk automatizáltsági szintje alacsony; elsősorban az alaptevékenységre irányul. A korszerű technológiai eljárások túlságosan lassan terjednek. Nemzetközi viszonylatban magas a kevéssé vagy egyáltalán nem gépesített munkahelyeken dolgozók aránya, s különösen jelentős a lemaradásunk az automatizált munka területén. A gyors műszaki fejlődés nem több vagy kevesebb szakképzettséget, hanem a jelenlegitől merőben eltérő szakképzettséget igényel a munkástól; megváltoztatja a munka tartalmát, s ez kihat a munkásra és a szakmai struktúrára egyaránt.

Bosko Besir, az Eszéki Közgazdasági Egyetem tanára *„A veszteséges gazdálkodás következményei az önálló elszámolás elvén működő társult munkaszervezetekben"* című referátumát az önálló elszámolás kritériumaival kezdte, majd röviden ismertette a jugoszláv önigazgatási modell szervezeti egységeit, a társult munka alapszervezeteitől az összetett munkaszervezetekig. Ismertette a társult munka szervezetének lehetséges bevételeit és kiadásait, vázolta a jugoszláv jövedelemszabályozási rendszert. A veszteséges gazdálkodás okait és következményeit taglalva kifejtette: veszteséges gazdálkodást eredményezhet, ha a társult munkaszervezet olyan termékeket állít elő, amelyek csak ráfizetéssel értékesíthetők, illetőleg veszteséges gazdálkodás következhet be tartós likviditáshiány esetén. Amennyiben a társult munkaszervezet az adott üzleti évben is veszteséges, köteles megtenni a szanálással kapcsolatos lépéseket (amelyek közgazdasági és jogi szabályozása egyébként sokban hasonló a hazaihoz).

Ursula Gabler, a jénai Friedrich Schiller Egyetem docense az NDK ipari kombinátjainak és üzemeinek a termelési tervek összeállításával viselt felelősségével foglalkozott.

A szocialista tervgazdálkodás alapelveivel, mindenekelőtt a demokratikus centralizmussal összhangban, az ipari kombinátoknak és vállalatoknak az NDK-ban felelősségteljesen közre kell működniük a termelési programjuk kialakítására irányuló döntésekben. Tervezési felelősségük ma már nem korlátozódik az állami előírások és szempontok átültetésére, hanem sok tekintetben alkotó jellegű. Kiterjed az új, illetőleg a továbbfejlesztett termékek bevezetését, új technológiák és eljárások meghonosítását érintő kérdésekre, továbbá a termelés országon belüli és nemzetközi specializálódására, szakosítására. Az előadó megállapította: a vállalati

tervmunkában az optimumszámítás, valamint a hosszú távú gazdasági szerződések bizonyultak különösen hasznosnak.

Veress József egyetemi adjunktus „*Az iparvállalati fejlesztések szabályozásáról*" címmel tartott referátumot. Megállapította, hogy iparpolitikai céljaink megvalósulásának elengedhetetlen feltétele olyan gazdasági szabályozórendszer kialakítása és rugalmas továbbfejlesztése, amely a gazdálkodó szerveket a mai kereslethangsúlyos gazdaságban is maximális erőfeszítésre készteti. A jövő feladatait tartva szem előtt, összefoglalta az iparvállalati fejlesztések pénzügyi szabályozásának tízéves tapasztalatait, majd a szabályozórendszer általános, a fejlesztéseket közvetetten befolyásoló elemeinek (ár- és támogatási rendszer; a költségérzékenység megteremtésének szükségessége; a lineáris nyereségadó nagyságának rugalmas hozzáigazítása a költségvetés mindenkori igényeihez stb.) lehetséges változásaival foglalkozott.

A fejlesztések szabályozásának változtatását illetően, a szerző részletesen foglalkozott a vállalati tipizálás (ezen belül a vállalkozások) problémakörével, a beruházási rendszer fogyatékosságaival. A feldolgozó ágazatokba tartozó vállalatok, vállalkozások fejlesztésszabályozására vonatkozóan konkrét javaslatokat fogalmazott meg, amelyek a bankok szerepének aktívabbá tételére, a hitel finanszírozási súlyának növelésére, a rugalmasabb tartalékalap-felhasználásra irányulnak. A termelő infrastruktúrában olyan nyereségérdekeltségi rendszert javasolt, amely egyidejűleg ösztönözne a volumennövelésre és a költségcsökkentésre.

Belyácz Iván egyetemi adjunktus „*Műszaki fejlődés, korszerűsödés, amortizáció*" című előadásának középpontjában a vállalati állóeszköz-korszerűsödési folyamat egyik legfőbb ellentmondása állt, amelynek lényege: miközben a beruházások során nagy volumenben épülnek be korszerű állóeszközök a termelési folyamatba, eközben a korszerűsödési folyamat, több tényező kedvezőtlen hatásának eredményeképpen, egészében mégsem racionális. *A vállalatok számára ugyanis — minthogy a műszaki fejlődés következtében* elavult gépeiket, berendezéseiket *nem cserélhetik ki ugyanolyan változatra — a pótlás* bővítéssel jár, *amelynek anyagi* feltételeit azonban nem tudják előteremteni. Felvetődik annak szükségessége, hogy az amortizációs kulcsok vagy a leírás módjának változtatásával növekedjék az amortizáció súlya az állóeszközök megújításában.

Éleződik az ellentmondás a munkahelyteremtő — extenzív — vállalati fejlesztések között. Ugyancsak figyelmet érdemelnek a sajátos úton járó korszerűsödésnek és a termékszerkezet problémáinak a kapcsolata. A racionális korszerűsítési magatartás feltételeinek kialakítása nem csak vállalati feladat — állapította meg az előadó.

László Gyula egyetemi adjunktus „*A fejlesztések érdekeltségi vonatkozásai*" című referátuma azt a kérdést vizsgálta, miképpen lehet a mikrofolyamatokat olyan módon irányítani — a vállalati önállóságot felhasználva úgy befolyásolni a vállalati érdekeltséget —, hogy a népgazdaság a kívánt ütemben és irányban fejlődjön.

A szabályozórendszer hatékonyságát korlátozza, hogy nincs kellő összhang az egyes funkciókra vonatkozó szabályozásban — mondotta —, majd rámutatott: ágazati szinten nagy szükség van a követelményrendszer és az ágazati fejlesztési koncepciók kidolgozására. Az irányítás és a vállalatok kapcsolatának elemzése azt mutatja, hogy mindkét szint gyakran a könnyebb ellenállás irányában halad.

A vállalati érdekeltség intenzitását, megfelelő mozgásformájának kialakulását fékezi a szabályozás átlagorientáltsága, a bázisszemlélet, továbbá a dinamikus vállalatok problémái. A fejlődést a mainál offenzívabb stratégia és taktika kialakítása segítheti elő. Az irányítási mechanizmus továbbfejlesztése során irányítottabb, intenzívebb és differenciáltabb fejlesztési érdekeltséget kell teremteni — hangoztatta —, majd néhány fejlesztési variációt vázolt fel.

Mach Péter egyetemi adjunktus „*Bányavállalatok működésének sajátos feltételei, a gazdaságirányítás és az ásványvagyon-gazdálkodás összehangolásának egyes kérdései*" című előadásának főbb megállapításai tézisszerűen a következőkben foglalhatók össze:

1. Az ásványi nyersanyagok és a nyersanyagokat kitermelő ágazatok szerepe a különféle növekedéselméleti megfontolásokban és az ezekre támaszkodó gazdaságpolitikai döntésekben ellentmondásos. A kitermelő ágazatok valóságos sajátosságait el kell választani azoktól a látszólagos tényezőktől, amelyek e döntéseket befolyásolják.

2. Az ásványi nyersanyag értékeléséhez és a „műrevalóság" szerinti minősítéséhez a földtan, a bányászat gazdaságtanának kritériumait komplexen tartalmazó, a bányajáradékot kifejező gazdasági értékelés szolgálhat megfelelő alapul.

3. Bár a hazai gazdaságirányítás több módszert is igénybe vett az eltérő természeti feltételek ellensúlyozására, ezekkel nem sikerült feloldani a társadalmi érdek és a vállalati érdek ellentmondását.

A szerző szerint az ásványi nyersanyagok ésszerű kitermelése és hasznosítása, valamint védelme megköveteli az ásványvagyon objektív gazdasági értékelését, hogy a gazdálkodási eredmények eltéréseiből ki lehessen szűrni a természeti tényezők szerepét.

Szabó Gábor egyetemi docens *„Az iparszerű termelési rendszerek egyes ökonómiai kérdései"* című előadása az 1970-es évek folyamán a mezőgazdasági termelés számos területén kiváló eredményeket felmutató iparszerű termelési rendszerek megújulásának, minőségi továbbfejlődésének kulcskérdéseit igyekezett tisztázni. *Kiemelten foglalkozott a termelési rendszerek érdekeltségi viszonyaival mind a taggazdaságok, mind a rendszerközpontok szemszögéből. Elsősorban a következő* területeken hangsúlyozta a továbbfejlesztés szükségességét:

— olyan információs rendszer kimunkálása és működtetése, amely megbízhatóan rögzíti a taggazdaságok és a rendszerközpontok sokoldalú kapcsolatait;

— az ehhez szükséges személyi és tárgyi feltételek biztosítása;

— a rendszerközpontok által nyújtott szolgáltatások díjtételeinek közgazdasági számításokon alapuló meghatározása, az ebben ma mutatkozó szubjektivizmus mérséklése;

— a rendszerközpontok — kezdetben érthetően — hozamszemléletű érdekeltségi viszonyainak fokozatos összhangba hozása a taggazdaságok vállalatijövedelem-érdekeltségi törekvéseivel;

— a horizontális integrációs rendszerek vertikális irányú fejlesztéséhez a jövedelmezőségi, érdekeltségi viszonyok tisztázása;

— a taggazdaságok és a rendszerközpontok közötti szerződéses fegyelem betartását célzó eszközrendszer erősítése.

Sántha Attila egyetemi adjunktus szerint — aki *„Iparszerű szakosított sertéstelepek környezetvédelmi problémái"* címmel tartott előadást — a nagyüzemi állattenyésztés fokozódó környezetkárosító hatásának — az állatállomány növekvő koncentrációja és a trágyázási technológia változása mellett — alapvető oka, hogy az ágazati technológiák a hagyományos üzemgazdasági kapcsolatokat figyelmen kívül hagyva fejlődtek, amiben mind a termelőeszköz-ellátás, mind a közgazdasági szabályozás közrejátszott. Az állattenyésztés és a növénytermesztés hagyományos üzemgazdasági kapcsolatrendszere, amely korábban biztosította az állattenyésztés melléktermékeinek tervszerű felhasználását — felbomlott. A legtöbb nehézség a hidraulikus trágyaeltávolítást alkalmazó állattartótelepeken jelentkezik.

A hígtrágyának a környezetvédelem követelményeit kielégítő hasznosítását nehezítő vállalati okok között említette — egyebek között — a tervezési és a beruházási tevékenység hiányosságait, a mezőgazdasági vállalatok jövedelemérdekeltségét, amelyben minden környezetvédelmi beruházás áldozat, továbbá utalt arra, hogy az iparszerű növénytermesztés nem tart igényt erre a melléktermékre. A népgazdasági okok közül utalt a környezetvédelmi beruházások megvalósításához szükséges anyagi eszközök szűkösségére, valamint arra, hogy a gazdasági szabályozás nem teszi érdekeltté, a környezetvédelmi előírásokat ellenőrző szervek

liberalizmusa pedig nem kényszeríti kellően a vállalatokat a környezetvédelmi feladataik megoldására.

Hanyecz Lajos egyetemi adjunktus *„Mezőgazdasági vállalatok gépesítésének és termelési szerkezetének tervezése lineáris programozással"* című előadásában abból indult ki, hogy a döntések növekvő gazdasági kihatásai és fokozódó bonyolultsága a mezőgazdasági vállalatok irányításában is szükségessé teszi az egzakt döntésmegalapozást. Olyan módszert mutatott be, amellyel lehetővé válik a termelési szerkezet, a gépfelhasználás és a gépszükséglet együttes optimálása a mezőgazdasági vállalatokban. Modelljében a vállalati gazdálkodás komplex rendszeréből az e tekintetben legfontosabb elemeket és összefüggéseket igyekezett megragadni.

Veress József

Vincze Imre:

A KGST nemzetközi valutarendszere

A szerző ismét nagyon időszerű témában írt könyvet. Ahogyan annak idején a mechanizmusreform kapcsán írt munkája is időszerűségével ért el nagy sikert (Árak, adók, támogatások a gazdaságirányítás reformja után. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971), bizvást várható ez mostani művétől is. A könyv témáját két körülmény teszi nagyon aktuálissá. Egyrészt a Komplex Program és az együttműködés gyakorlati körülményei sürgetik a valutáris kérdések továbbfejlesztési lehetőségeinek elemzését, másrészt népgazdaságunk külgazdasági ráutaltsága megköveteli, hogy a gazdasági életben tevékenykedők egyre szélesebb köre ismerkedjen meg a nemzetközi gazdasági — köztük a valutáris — kapcsolatok rendszerével és problémáival. E könyvnek nagy előnye, hogy a jó értelemben vett közgazdasági ismeretterjesztés szerepét is betölti. A mű alapvető jellemvonása, hogy a témában teljességre törekszik, mégpedig úgy, hogy érinti a valutáris együttműködés minden főbb elemét, s úgy is, hogy bemutatja azok időbeli alakulását és a fejlődés várható irányát.

A kötet három részből áll. Az első rész bemutatja a KGST jelenlegi valutarendszerét s az elemek eddigi fejlődését. A második rész a KGST-valutarendszer sajátosságait és lehetőségeit meghatározó fontosabb tényezőkkel foglalkozik. Végül a harmadik rész a KGST-valutarendszer várható fejlődési irányait tárgyalja. A nemzetközi pénzügyekkel, a KGST kérdéseivel foglalkozó szakembereken és elméleti közgazdászokon kívül a könyv fontos ismereteket tartalmaz az egyetemi oktatók és hallgatók számára is, de feltétlenül számít a művelt nagyközönség érdeklődésére is.

296 l., kötve 47,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

T. Hacsaturov: A tőkebefektetések hatékonysága a nem termelő szférában

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1979. 1. sz.)

A tőkebefektetések hatékonyságával foglalkozó elméletek alapjait az elmúlt két évtized folyamán dolgozták ki és alkalmazták a szocialista újratermelés elméleti kérdéseinek megoldásában. Az elméleti vizsgálódás és a gyakorlati alkalmazás is azonban inkább az anyagi szférára koncentrált. A nem termelő szférában ez ideig még nem dolgozták ki a tőkehatékonyság mérésének alapjait. Pedig ennek jelentősége egyre nő, minthogy jelenleg is a tőkebefektetéseknek több mint 20 százaléka a nem termelő szférára irányul.

Az elméletnek ez a hiányossága összefügg azzal, hogy a fogyasztás kérdéseit — legyen szó akár a végső, akár a személyes, akár a társadalmi fogyasztásról — eddig nem kielégítően tanulmányozták.

Az irodalomban már megjelent néhány mű, amely ezeket a problémákat feszegeti. Egyet lehet érteni azokkal a szerzőkkel, akik azt mondják, hogy nem lehet a nem termelő szféra hatékonyságát egyszerűen csak gazdasági hatékonyságként megragadni és rubelekben kifejezni. Bizonyos pontossággal persze kimutatható, hogy egyes szükségletfajták kielégítéséhez milyen ráfordítások szükségesek (egyszeri, illetve folyó ráfordítások). Néhány szükségletfajta kielégítésekor azonban a ráfordításokon túl döntő jelentőségű azok alkotóképessége, akik a szükséglet-kielégítő hatást létrehozták (tudósok, tanárok, színészek, művészek stb.). Az ilyen esetekben nemcsak a ráfordítások mennyiségét kell nézni, hanem azt a minőségi hatást is, amelyet ezek a ráfordítások a szükséglet kielégítés folyamatában eredményeztek. Ezeket a hatásokat tiszta értékmutatókkal lehetetlen meghatározni, ezért sokan naturális mutatók felhasználásához folyamodnak, például: fogyasztási normákhoz, a fogyasztók időráfordításának csökkenéséhez stb. E különleges ráfordítások végső eredményének meghatározásakor a társadalmi hatást is figyelembe kell venni. E társadalmi hatások értékmutatók segítségével történő kimutatása azonban nemritkán mesterkélt, hamis. Ma például a víz tisztaságáért folytatott harc eredményeit a halpusztulás csökkenésén keresztül, a haltenyésztő gazdaságok termelési mutatóival próbáljuk kvantifikálni, ez meglehetősen egyszerűsíti és eltorzítja az adott tevékenység társadalmi hatásainak mérését. A nem termelő szféra elemzésekor vissza kell nyúlnunk az anyagi szféra elemzéséhez is. Nézzük meg például a nem termelő szféra tőkebefektetésének hatékonyságát a lakásépítésben. A háború utáni években megközelítőleg 300 milliárd rubelt fordítottak lakásépítésre, az összes tőkebefektetések mintegy 17 százalékát. Eredménye 2693,4 millió m^2 hasznos lakóterület, 56,2 millió lakás, amelyben 235 millió ember él. A létrehozott lakóterület 63 százaléka városokban, 37 százaléka vidéken van.

Az állami lakásépítés gazdasági hatékonyságát lehetetlenség a lakások értéke alapján meghatározni. A tőkebefektetések korszerűsödésével, a gépesítés növekedésével párhuzamosan a lakásvolumen is nő. Ez érinti a hatékonyságot, de azt is tudnunk kell, hogyan változtatta meg az új technika alkalmazása a lakások minőségét. Az adatokat elemezve megállapítható, hogy a lakások javulnak. Az a tendencia tapasztalható, hogy évről évre növekednek az egy m^2 hasznos területre jutó költségek és nő a lakások hasznos területének nagysága is. (Az V. ötéves terv-

ben 74 R és 39,7 m², míg 1977-ben 156 R és 51,1 m².)

A lakás a fogyasztás egyik legfontosabb tárgya. A lakás előállítási költségei itt egy meghatározott értékben öltenek testet, mint más termékek esetében a munkaráfordítások. E terméknek azonban az a sajátossága, hogy nem áru, hanem elosztás tárgya.

A lakbérek jellege és funkciója is megváltozott. A lakbérek igen alacsonyak, tíz éve állandónak tekinthetők, nem haladja meg a lakáshasználat és az épületek folyó karbantartásának költségeit. A jelenlegi időszak aktuális feladata a lakóterület növekedése 18—20 m² (jelenlegi 12,2 m²). Ezzel párhuzamosan fontos feladat az építkezés költségeinek csökkentése a minőség megtartása mellett. Ennek forrása a munka jobb megszervezése. Az abszolút hatékonyságot a lakóterület menynyiségével fejezhetjük ki — adott minőség mellett, s relatív hatékonyságot pedig a minőség változatlansága mellett elért költségcsökkenéssel.

A másik nagyon fontos szükséglet ebben a körben a szolgáltatások iránt megnyilvánuló igény (ruha-, cipőkészítés és -javítás, háztartási gépek javítása, fodrászat, fényképész stb.).

A szolgáltatások gyors ütemben emelkednek. Volumenük 1977-re (1970-hez képest) 1,9-szeresére nőtt, az előállított érték 6,3 milliárd rubel, ebből 2,2 milliárd ruházat- és cipőkészítés, 0,7 milliárd rubel háztartásigép- és -készülékjavítás.

Jelenleg a szolgáltatást nyújtó szektor kevés nagy termelékenységű berendezést kap. Ezekben az ágazatokban alacsony a tőkebefektetés színvonala a fogyasztási javakat előállító vállalatokhoz képest. A szolgáltatások szférájában eszközölt tőkebefektetés 1977-ben 3,6-szor kisebb volt, mint a könnyűiparban. A termékek alapigénye 1 rubel szolgáltatási értékben 0,4 rubel, a nyereség évenként mindössze 9—10 százalék.

A szolgáltató szféra nyeresége nem mérheti egyedül a hatékonyságot. Társadalmi hatékonysága abban is kifejezhető, hogy felszabadítja a lakosság idejét, megkíméli az embereket a házi munkától és növeli életszínvonalukat. A szolgáltató tevékenység a falvakban és kisebb városokban gyakran veszteséges, de a társadalmi hatások miatti megfontolásokból az ilyen településekben is fokozottan kell fejleszteni a szolgáltató szektort.

1977-ben 2,5 millió ember dolgozott a szolgáltatásokban. A szolgáltatások eredményessége az ott dolgozók szakképzettségétől és a szabályozó mechanizmustól függ elsősorban. A szolgáltatások minősége azonban számos esetben nemcsak a szolgáltató vállalatok tevékenységén múlik, hanem a szükséges anyagokat, készülékeket és berendezéseket szállító ipar munkájától is. Sajnos ezek teljesítését a vállalatok esetenként másodlagos feladatnak tekintik. Az ebből eredő hatékonyságromlást az ipar számlájára kell írni.

Vita folyik arról, hogy az utasszállítás az anyagi szolgáltatásokhoz vagy az anyagi termelés szférájához tartozik-e. Abban azonban egyetértés van, hogy az utasszállítás hatékonysága megfogható: meghatározott anyagi és élőmunka-ráfordítással kell számolni, s a tőkebefektetést össze lehet hasonlítani a kapott termékkel. A hagyományos hatékonysági számítások azonban nem mindig adnak megfelelő alapot a szállítási ágazat fejlesztéséhez. Vegyük például a metró esetét. A moszkvai metró 1977-ben 2,1 milliárd utast szállított, teljes bevétele több, mint 100 millió rubel. A földalatti vonal létrehozása 3,5-szer drágább a felszíni vonalénál és kétszer olcsóbb a mélyvasúténál. Ha a metró létrehozásakor a tiszta nyereséget tartották volna szem előtt, akkor sohasem építették volna meg. A mérce itt nem a nyereség, hanem a társadalmi hatékonyság, az életszínvonal növelése és az életmód alakítása. A metrónak közvetett gazdasági hatása az emberek idejével való gazdálkodás javítása. A közlekedés hatékonyságának a megítélésekor figyelembe kell venni az utazás gyorsaságát, az utasok kényelmét és biztonságát.

Az oktatási rendszer bocsátja ki a termelőerők legértékesebb elemét — a képzett szakembert, aki képes a korszerű eszközök létrehozására, a termelés bonyolult rendszerének irányítására, az együttműködésre a szocialista társa-

dalom építésében. A képzési ráfordításokat elég pontosan meg lehet határozni. (1940-ben 2 milliárd rubel, 1977-ben 28,3 milliárd rubel.) A tőkebefektetések a közoktatás és a tudomány területén elérték az 1,9 milliárd rubelt. Nemcsak az általános költségek lényegesek, hanem a specializált és képzett szakemberek „termelésének" költsége is. Az egy tanulóra jutó állami kiadások egy évben az általános iskolában 180 rubel, középfokú képzésben 650 rubel, felsőfokú tanintézetekben 1000 rubel. Ez azt jelenti, hogy a tízosztályos iskolában 1800 rubel, technikumban (3 év) 2000 rubel és a felsőfokú képzésben 4—6 ezer rubel. Kevesebb a ráfordítás a humán képzésben, magasabb a műszaki és az orvosképzésben. Az oktatás gazdasági hatékonysága értékelésében már értek el bizonyos eredményeket, meghatározták a szakképzett munkaerő hatását a munkatermelékenység színvonalára. A munka bonyolultsági foka a képzési időtől függ, de helyes, ha a folyamatos képzést is figyelembe veszik. A munkabérben kifejezhető eltérések kifejeződnek a felkészültségük és munkaráfordításaik különbségeiben is. Az élő munka meghatározható az önköltségben. A különböző képzettségi dolgozók munkájának eltérő hatékonyságát úgy kell felfogni, mint a „képzettség járadékát", mint differenciális hatékonyságot, ami munkájukból adódik:

$$\left(Э - \frac{R}{E_H} \right),$$

ahol R = szakképzettség járadéka

E_H = hatékonyság normatív koefficiense

A képzés társadalmi hatékonyságának növeléséhez szükség van a munkaszervezés javítására, a munka monotonitásának csökkentésére, a munkakörülmények javítására, a munka veszélyességének mérséklésére, a munkával való elégedettség fokozására.

Közismert az alkalmazott kutatások jelentős szerepe a termelőerők fejlődésében. Másképpen áll a dolog az alapkutatásokkal. E kutatásoknál nem lehet pontosan meghatározni a jövőbeli eredményeit méginkább mérni a ráfordítást és az eredményt. Az alapkutatások társadalmi hatékonysága az emberiség előtt álló fejlődési perspektívák megvilágításában ragadható meg. A tudományok fejlődésének nem csak kedvező hatása van, a környezet szennyeződése főleg a tőkésországokban reális veszély.

A tudomány hatékonyságát az alábbi kifejezés adja:

$$Э \frac{\Delta D \cdot m \cdot n}{C + E_H K}$$

ahol ΔD = a nemzeti jövedelem évi növekedése;

m = a munkatermelékenység emelkedésétől függő növekedés hányada;

n = a munkatermelékenység növekedésének hányada;

C = a tudományra eszközölt évi ráfordítás;

E_H = a hatékonyság normatív koefficiense;

K = a tudomány fejlesztésére fordított tőkebefektetés.

A mutatónak a különböző kutatási irányok kiválasztásában van jelentősége.

A nem termelő szféra alapvető területe az egészségügy. Társadalmi hatása szerteágazó, jelentkezik az emberek egészségének a megóvásában, az aktív, munkaképes kor kiterjesztésében, a közegészségügyi helyzet javításában, az élet meghosszabbításában. Jelentős összegeket fordítottak az egészségügy fejlesztésére is. A szanatóriumok és egészségházak száma például 1977-re 1970-hez képest 35 százalékkal nőtt. Csökken a járványos betegségek száma, a vérkeringési betegségek, rosszindulatú megbetegedések okozta halálozások alacsonyabbak, mint az Egyesült Államokban, Angliában vagy Franciaországban. Fontos feladat az egészségügyi tevékenység javítása, korszerűsítése, az ellátás színvonalának emelése.

A környezetvédelemmel kapcsolatos kérdések megválaszolása önálló tudományos vizsgálódásokat igényel majd. A vizsgált kérdések is mutatják annak fontosságát, hogy a tudománynak

olyan egységes elvi alapokon nyugvó elméletet kell kidolgozniuk, amely használható eszköznek bizonyul majd a tervezők és a gyakorlati szakemberek kezében a nem termelő szféra tőkebefektetései hatékonyságának vizsgálatakor, s irányító lehet az egyes területek fejlesztése szükségességének megítélésében.

(Ism.: *Vajda Lajos*)

Manfred Willms: Az államadósság növekedésének nemzetgazdasági hatásai

(Wirtschaftdienst, Hamburg, 1978. szeptember)

1974 óta ugrásszerűen nő az államadósság állománya az NSZK-ban. Első ízben a háború óta az ország kénytelen volt szembenézni az államadósság addig elhanyagolt problémájával. Az itt következő cikk az államadósság robbanásszerű növekedésének hatását vizsgálja a magánberuházásokra, az infláció rátájára, valamint a jövedelmek elosztására.

Az NSZK közületi adósságai a hetvenes években jóval erőteljesebben növekedtek, mint a korábbi periódusokban. Ez azt jelenti, hogy az utóbbi időben — az ötvenes és hatvanas évekhez viszonyítva — az állam kiadásainak egyre kisebb részét fedezték az adóbevételek. Az államadósság évi növekedése 1974-ben 24,6 milliárd, 1977-ben már 31,2 milliárd márka volt; ezzel az adósság állománya alig négy év alatt közel kétszeresére, az 1973. év végi 167,8 milliárdról 1977 végére 327,8 milliárd márkára emelkedett.

Az államadósság növekedése hatást gyakorolt a nyugatnémet nemzetgazdaság egészére. Sok gazdasági egység került olyan helyzetbe, amilyenből más körülmények között nem juthatott volna ki. Olyan állami kiadásokra került sor, amelyeket az államadósság növelése nélkül nem lehetett volna finanszírozni; megváltoztak a hitelpiaci feltételek; a felduzzadt államadósság befolyásolta a gazdasági egységeknek a konjunkturális fejlődésre, a kamatok és az infláció alakulására vonatkozó elképzeléseit. Minden bizonnyal hatással volt a jövedelmek elosztására is.

Lanyhuló konjunktúra idején a szükséges pótlólagos állami kiadásokhoz elméleti alapot szolgáltatnak az adópolitika egyszerűsített multiplikátor-modelljei. E modellek kiindulópontja az, hogy az állam növekvő kereslete az áruk és szolgáltatások iránt a közületi kereslet bővülését messze meghaladó ütemű általános keresletnövekedést idéz elő. A pótlólagos állami kiadások sokszorozó hatásának mértéke a gazdasági egységek marginális megtakarítási hányadosától függ; ha a hányados magas, a multiplikátor-hatás lanyha; ha a kvóta alacsony, a hatás erős. Az NSZK viszonyai között reálisnak tekinthető 0,2 marginális megtakarítási hányados mellett — az egyszerű modell értelmében az állami kiadások multiplikátora 5. Egymilliárd márka állami kiadás esetén tehát a nemzetgazdasági kereslet pótlólagos növekedése 5 milliárd márka lenne.

Ha a multiplikátor-modell helyesen tükrözné a gazdasági valóságot, a konjunkturális ingadozásokat könnyedén semlegesíteni lehetne. Az állami kiadásokkal kapcsolatos tapasztalatok azonban az utóbbi időben nem igazolták a modellel kapcsolatos várakozásokat. Az 1975 óta az NSZK-ban bevezetett több állami kiadási program nem vezetett a kereslet általános megélénküléséhez. Ennek elméleti magyarázatát azok a makroökonómiai modellek szolgáltatják, amelyek a pótlólagos állami kiadások finanszírozása oldaláról kiinduló hatásokat explicite tartalmazzák. Ennek értelmében minden, a javak és szolgáltatások felé irányuló, nem adóbevételekkel finanszírozott állami keresletnövekedés megváltoztatja a magán- (nem banki) szektor pénzvagyonának nagyságát és szerkezetét. Ha a finanszírozás állami értékpapíroknak a kereskedelmi bankok vagy a magán- (nem banki) szektor számára való értékesítése révén történik, emelkednek a kamatok, ami korlátozhatja a magánszektor áruk iránti keresletét. Hogy ez milyen mértékben befolyásolja a beruházási javak keresletét, az a meglevő reáltőke-állomány értékének alakulásától

függ. Ha a kamat emelkedése révén az érték ugyanolyan mértékben csökken, mint az állami értékpapírok értéke, azaz az állami értékpapírok és a reáltőke egymást helyettesítik, a magánberuházások csökkennek.

A magánkereslet visszaszorítását, amely a közületi kereslet kiterjedését részben vagy egészben semlegesíti, „crowding-out" hatásnak nevezik. Ennek jelentősége különösen középtávon nagy. Az állami kiadások egyszeri emelésével szemben időszakról időszakra mindaddig hat, míg a költségvetés deficites és a hiányt újabb adóssághelyek kibocsátásával fedezik. Hosszabb távon érvényesül a „crowding-out" hatás, ha az állami kiadások bővítését a központi banktól történő hitelfelvétellel finanszírozzák. Ebben az esetben a kamatemelkedés helyett legalábbis rövid távon kamatcsökkenés és ezzel összefüggésben a vagyon értékének növekedése következik be; ennek magyarázata, hogy az ilyen jellegű finanszírozás bővíti a központi banki pénzállományt, így bővül a hitelállomány. Ebben az esetben a magánkereslet nem szorul vissza a kamatemelkedés következtében.

Ennek ellenére az ilyen jellegű finanszírozási stratégia is a magánszektor keresletének rovására bővíti a közületi keresletet. A viszonylagos eltolódás a közületi szektor javára azért következik be, mert ez a szektor több pénzeszközt aktivizál és így viszonylag több forrást tud biztosítani a maga számára, mint a magánszektor.

A „crowding-out" hatás mértéke empirikusan nehezen mérhető. Csak feltételezhető, hogy annál intenzívebb, minél gyakrabban reagálnak a gazdasági egységek az állam gazdaságpolitikájára bér-, kamat- és áremelkedésekkel.

Az erőteljes ütemben bővülő államadósság finanszírozása fontos gazdasági problémává válhat. Sok kormány nem tud ellenállni ugyanis a csábításnak, és az állami kiadásokat újabb adósságokkal finanszírozzák, ahelyett, hogy az adókat emelnék. Az államadósság növelése ugyanis politikailag kényelmesebb, mint az adók emelése vagy az állami kiadások csökkentése.

Szinte minden országban figyelmen kívül hagyják az anticiklikus adópolitika alapgondolatát, nevezetesen, hogy a recessziós időszakban költségvetési deficittel fedezzék a pótlólagos kiadásokat, és az így keletkezett államadósságot a fellendülés időszakában költségvetési többlettel ellensúlyozzák. Recesszió időszakában a politikusok pótlólagos kiadási programot hajtanak végre; az így keletkezett adósság konszolidálására azonban a fellendülés időszakában alig kerül sor. Így az államadósságok szintje állandóan emelkedik.

Nem lehet eléggé kiemelni az államadósság állományának növekedése és a pénz inflálódása közötti összefüggést. Alig van olyan infláció, amely ne lenne kapcsolatban az államadósság erőteljes bővülésével.

Viszonylag rögzített árfolyamok rendszerében nem feltétlenül igaz, hogy egy adott országban az államadósság mértéktelen bővülése okozza az inflációt. Elég, ha egyetlen ország, rendszerint a kulcsvalutával rendelkező ország bocsát ki nagy mennyiségben állami adóssághelyet. A központi bankoknak a devizapiacokon való interveniálási kötelezettsége miatt az adóssághelyek eloszlanak azokban az országokban, amelyek a vezető valutával rendelkező országnál inkább stabilizálásra törekvő pénzpolitikát folytatnak. Ebben az esetben a vezető valutával rendelkező ország államadósság-politikája a pénzmennyiség világméretű felduzzadásához és világméretű inflációs folyamat kialakulásához vezet.

Az NSZK-ban az államadósság mindeddig nem játszott jelentős szerepet a pénzmennyiség felduzzadásában, nem volt inflatórikus hatású. Ez érvényes a hetvenes évekre is; 1970 és 1974 között például a szövetség és a tartományok betéteinek állománya nagyobb volt, mint a felvett hitelek és az állami értékpapírok együttes értéke a központi bank tárcájában. Csak 1975-ben bővült az államadósság nettó állománya.

Az államadósságnak az elosztásra gyakorolt hatása igen vitatott téma a pénzügyi szakirodalomban. Különösen a régebbi irodalomban találkozni azzal a felfogással, hogy az államadósság finanszírozása az adókkal történő finan-

szírozással szemben a viszonylag tehetősebb rétegek javára változtatja meg a jövedelmek elosztását. Magyarázatként azzal érvelnek, hogy az állami adósságleveleket elsősorban a lakosság jobb módú rétege vásárolja meg, míg a kamatfizetésekhez szükséges adóbevételek főként a kis- és középrétegektől származnak. A jobb módúak e szerint több kamatot kapnak, mint amennyi adót fizetnek.

Ezt a feltételezést az NSZK-t illetően empirikusan nem lehetett bizonyítani. Ennek oka elsősorban a szükséges statisztikai adatok hiánya. Két tény mindenesetre ellentmond annak, hogy az államadósság bővülése az utóbbi időben jelentős jövedelemeltolódásokat okozott volna a nagyobb jövedelemmel rendelkezők javára: egyrészt a közületi adósságok növekedésének aránya, másrészt az a tény, hogy az államadósság 80 százalékát pénzintézetek rendezik. Így teljesen lehetetlen, hogy azt a 64, illetve 40 milliárd márkát kitevő állami adósságállomány-növekedést, mint amilyen 1975-ben vagy 1976-ban történt, a magas jövedelemmel rendelkezők viszonylag szűk rétege fedezte volna. Az adósságlevelek nagy részét nem is a magángazdaság, hanem pénzintézetek vették át. A hitelintézetek pedig ehhez azokat az összegeket használják fel, amelyek betétek formájában visszaáramlanak hozzájuk. A betétek túlnyomó része azonban kis és közepes jövedelemmel rendelkezőké, tehát közvetett formában az állami adósságlevelek nagy részét kezükben tartják, ennélfogva részesülnek az államadósságok kamataiból is. A kamatbevétel és kamatkiadás így tehát ugyanannak a rétegnek az oldalán jelentkezik.

Az államadósságok hitellel történő finanszírozása elsősorban a funkcionális jövedelemelosztást befolyásolja és csak másodsorban a személyes jövedelem elosztását. Ez akkor válik nyilvánvalóvá, ha szem előtt tartjuk, hogy az államkölcsönök jegyzői a megtakarítás révén, azaz azáltal, hogy lemondanak a jelenlegi fogyasztásról, kamatbevételre tesznek szert. A kamatbevétel tehát gazdasági tevékenység révén szerzett eredeti jövedelemként jelentkezik. Az, hogy az adófizetőket vonják be az államadósságok kamatköltségeinek fedezésébe, első pillantásra nincs összefüggésben az elosztás miként jével.

Meg kell vizsgálni azt a kérdést, hogy milyen kamatbevételt realizált volna a megtakarító, ha a hitellel történő finanszírozás helyett adóemelésre került volna sor. Ebben az esetben a nemzetgazdasági szintű hitelkereslet kisebb, így — adott kínálat mellett — a tőkepiaci kamat is alacsonyabb lett volna. A hitelfinanszírozás mellett szóló döntés felfelé módosítja a tőkepiaci kamatot, és minden megtakarítónak, nem csak az államkölcsön-levelek vásárlóinak, nagyobb a kamatjövedelme, mint amekkora a közületek hitelkereslete nélkül lehetne. Az állami adósságlevelek kibocsátása tehát nemcsak ezen értékpapírok vásárlóit és azokat érinti, akiknek a kamatot fizetniük kell, hanem a tőkepiac valamennyi résztvevőjét.

Az államadósság hitellel történő finanszírozása — az adóemeléssel szemben — növeli a hitelkeresletet, de fokozza a hitelkínálatot is. A hitelkínálat bővülése abból adódik, hogy a magángazdaság rendelkezésére álló jövedelme nagyobb, mint az adóval történő finanszírozás esetén. A hitelkereslet növekedése mindenesetre mindig nagyobb, mint a kínálat bővülése. Ezért a hitelpiaci finanszírozás mindig a kamatláb emelkedését eredményezi.

Az államadósság elosztásra gyakorolt hatását tekintve megállapítható, hogy ez a hatás általánosságban kisebb, mint az inflációs és reálgazdasági hatás. Különösen hosszú távon az államadósság bővülése inkább a növekedési lehetőségének a magánipar beruházásainak visszaeséséből adódó redukálódása miatt jelentős.

A cikk arra próbált rámutatni, hogy a közületi kiadások államadósság révén történő megnövelésétől nem várható erőteljes multiplikátor hatás. A pótlólagos állami kiadások rövid távú pozitív hatásai szerények. Hosszú távon a recessziós időszakban eszközölt állami kiadási programok mérsékelhetik a gazdaság növekedési esélyeit. Csökkenő kamatláb mellett is előfordulhat, hogy a magángazdaság tartózkodik a beruházásoktól.

(Ism.: *Láng Erzsébet*)

P. G. Bunics: Gazdasági ösztönzés a fejlett szocialista társadalomban
(Izvesztyija Akadémii Nauk SZSZSZR, Szerija „Ekonomicseszkaja", Moszkva, 1978. 6. sz.)

A fejlett szocializmusban a gazdasági mechanizmus tökéletesítése a figyelem középpontjában áll. A szocializmus gazdasági mechanizmusát mint a gazdasági törvények objektíve létező hatásmechanizmusát (termelési viszonyt) meg kell különböztetni a szocialista gazdaság irányításának mechanizmusától, amely felépítményi elemnek tekinthető és az objektíve létező gazdasági törvények megismerési és felhasználási fokát tükrözi.

Az irányítás gazdasági mechanizmusának tökéletesítését a módszertani elvek kidolgozásával kell kezdeni. Megértek egy olyan modellrendszer létrehozásának az előfeltételei, amely e mechanizmus struktúráját — szerteágazó kapcsolataival együtt — tükrözni tudja. A modellről készült összefoglaló táblázatban „horizontálisan" célszerű volna három alrendszercsoportot elhelyezni. Az első — az általános funkcionális alrendszerek: tervezés, ösztönzés és felelősség, a természeti kincsek és környezet racionális felhasználásának gazdasági mechanizmusa, a szociális emelők, a szocialista verseny, a napi gazdasági tevékenység irányítása. Ezek mindegyike blokkokra tagolódik, a blokkok pedig elemekre. A második csoport speciális funkcionális alrendszereket foglalna magába. Ezek az általános alrendszerek működését segítik. Ide tartozik a tudományos-technikai haladás, a minőségjavítás, a természetvédelem, a külgazdasági kapcsolatok fejlesztése. A harmadik csoport az első kettő működésének zavartalanságát biztosítja. Magában foglalja a módszertani, szervezeti, információs, pénzügyi, jogi, személyzeti és anyagellátási alrendszereket.

Az összefoglaló táblázat „vertikális" részében lehet bemutatni a termelés és a fogyasztás stádiumait, az alap- és alkalmazott kutatástól egészen a fogyasztási cikkek forgalmáig. Minden stádiumban fel kellene tüntetni az irányítási szinteket. A célprogramok és a területi bontás önálló vertikális oszlopokban helyezkednének el.

A szocialista gazdaság tervszerű irányításának legfontosabb eszközei a gazdasági egységek tevékenységének konkrét értékelési kritériumai. Ezeket az állam állapítja meg, minthogy erős hatást gyakorolnak a tervekre, sok vonatkozásban meghatározzák a tervfeladatok teljesítését.

A jelenleg érvényes irányítási, tervezési és gazdasági ösztönzési rendszerben olyan mutatókat alkalmaznak, mint a munkatermelékenység, a kiváló minőségű cikkek aránya a teljes termelésen belül, az értékesítés volumene, a jövedelmezőség stb. Ez előrelépést jelent a korábbi mutatókhoz képest. Az értékesítési mutató azonban még a szerződéses kötelezettségek teljesítése és a fizetési feltételek betartása esetén sem jellemzi a termelés gazdasági hatékonyságát, sem pedig a termék használhatóságát, hatékonyságát a fogyasztás szférájában. Az ösztönzés ily módon elszakad a hatékonyságtól: a vállalatok jelentős összegű ösztönzési alapot képezhetnek anélkül, hogy megteremtenék az ösztönzés valódi forrását a hatékonyság révén. A kollektívák ösztönzésének a pótlólag létrehozott, részben a hatékonyabb termék kibocsátása révén elért felárból megnövelt tényleges nyereségből kell történnie. Az ösztönzési alapokat tehát csak azután kell képezni, miután elszámoltak az állami költségvetéssel, a bankokkal és a felettes szervekkel. Alkalmazni kell továbbá a nyereség részarányos felosztását a költségvetés, a felügyeleti szerv és a vállalat között.

A Szovjetunió új alkotmánya elismeri, hogy a nyereség a fejlett szocializmus gazdaságának immanens része. A szocialista társadalom azonban csak a nyereségnövelés szocialista módszereit ismeri el, és nem teszi lehetővé, hogy az ár emelése, a munkavédelem elhanyagolása révén és más módszerekkel társadalomellenes módon növeljék a nyereséget.

Van olyan törekvés, hogy a szerződés teljesítésével egybekapcsolt értékesí-

tési mutatót lokális értékelési kritériumként kezeljék. Ezt néha azzal indokolják, hogy e mutató közel áll a termékösszetételhez, annak naturális kifejeződéséhez, ami elsőrendű jelentőségű a szocialista társadalom számára. Kétségtelen, hogy a szükségleteket használati értékekkel és nem értékekkel elégítik ki. A használati értékeket azonban a lehetségesnél kisebb mértékben bocsátják a felhasználók rendelkezésére, ha a gazdaság magas költséggel kevéssé hasznos termékeket termel. Más szóval, a társadalmi gazdagság növelését nem a naturális mutatók egyoldalú hangsúlyozásával lehet elérni, hanem az eredmények és költségek állandó összehasonlításával, az optimális variánsok keresésével, a termelés hatékonyságának növelésével. A tervgazdaságnak tehát mind a naturális, mind pedig a hatékonysági mutatókra szüksége van.

A vállalati tevékenység értékelési mechanizmusának tökéletesítése magában foglalja az ösztönzés új elveinek fokozatos bevezetését is. Jelenleg az ösztönzés a tervteljesítés elvén nyugszik, a tervek feszítettségét, gazdaságossági fokát minden kollektívánál azonosnak feltételezik, holott valójában a tervnek ezek a vonásai termelőegységenként eléggé különbözőek. Ez az egyes kollektívákat objektíve nem a belső tartalékok mobilizálására ösztönzi, hanem viszonylag könnyű feladatok vállalására.

A beruházás, az új technika tervezésekor kötelező a normatív hatékonysági mutatók betartása. Amint azonban az objektumok működésbe lépnek, hatékonyságukat az önálló elszámolás — valamennyi működő vállalatra megállapított — elvei szabályozzák. A vállalatok felelősséget csak a tervteljesítésért viselnek, a terv viszont lényegesen kisebb hatékonyságot tesz lehetővé, mint amilyent a normatív hatékonysági koefficiens képvisel.

A drága nyersanyagot alkalmazó kollektívák kedvezőbb helyzetben vannak, mivel nekik könnyebb a „bázisszemléletű" tervezés megkövetelte termelési volumennövelést elérni. A termelés alkotóelemei drágításában való érdekeltséget fokozza az a mód, ahogyan jelenleg a beruházások túlnyomó részét elosztják. A beruházások értéke ugyanis nem hat a dolgozók jövedelmére. Innen fakad a beruházások iránt megnyilvánuló erős kereslet és az eszközök szétaprózódása. Ha a „tervteljesítés" értékelésének elvét a „hatékonyság színvonala" váltja fel, akkor az említett negatív következmények minden bizonnyal elkerülhetők. Ha ehhez még a beruházások egy részének tervszerű önfinanszírozása járul, amely a beruházásokat összekapcsolja a jövedelmekkel (szükség esetén az eredményből törlesztendő hitel nyújtásával), akkor elkerülhető az építési objektumok drágulása és a beruházási kereslet fokozódása.

A hatékonysági színvonal mint az ösztönzés egyik kötelező feltétele egységes ösztönzési (ágazati, csoport-) normatívák alkalmazását kívánja meg. Az egyes vállalatok hatékonysági színvonalának differenciálódását jelentős mértékben olyan tényezők okozzák, amelyek függetlenek tőlük. Az utóbbi években sok mindent tettek azért, hogy kiküszöböljék a vállalatoktól független tényezők hatását a hatékonysági színvonalra. Bevezették a járadékszerű, fix összegű fizetéseket, az eszközlekötési járulékot, javították az árképzést stb. Ez a munka azonban még nem tekinthető befejezettnek: növelni kell az eszközlekötési járulék szerepét azáltal, hogy megszüntetik a kedvezmények széles körű alkalmazását; növelni kell a hosszú lejáratú és más hitelek kamatát; pontosítani a nagykereskedelmi árakat, a szankciókat pedig meg kell szigorítani — egészen az okozott kár teljes összegének a megtérítéséig.

A hatékonysági színvonalat még nem szabályozzák megfelelő mértékben, az egységes jövedelemképzési (ágazati, csoport-) normatívákra való tömeges áttérés még idő előtti. E rendszer egyes elemeit viszont már alkalmazzák. A jövőben ki kell dolgozni és szakaszosan megvalósítani egy olyan tervet, amely a hatékonysági színvonal ösztönzésének előfeltételeit hivatott megteremteni. Egy ilyen ösztönzési rendszer bevezetése jelentősen javítaná a meglevő gazdasági mechanizmust.

(Ism.: *Pap Lajos*)

Francoise Bourgeois-Andrée Kartehevsky-Bulport-Brunó Lautier: A család és a társadalomtudományok: társadalmasodás és újratermelés

(Critiques de l'économie politique, Párizs, 1979.január—március)

A családnak mint intézménynek az elemzése eddig mindig egy külső cél érdekében történt (lakás, egészségügy, nevelés, jövedelem stb.), s csak az elmúlt néhány évben vált maga a család a tudomány tárgyává.

A társadalomtudományok új szemszögből mutatják be a családot, éspedig mint alapvető hatalomfenntartó elemet. A kapitalizmusban még inkább, mint a feudalizmusban, a család politikai mesterkedések tárgya. A polgári joggal, a lakáspolitikával, a munkaügyi törvényhozással, az oktatásüggyel, az egészségüggyel összefüggésben ugyanúgy tudományosan, elméleti kategóriaként is meg lehet határozni a családot mint árucsere kategóriát a politikai gazdaságtanban.

A vita a marxisták és a nem marxisták között a családról mint politikai gazdaságtani kategóriáról, elsősorban a nőmozgalomban folyik. A nem marxisták szerint a család csak mint fogyasztóegység létezik és a családon belüli munka nem tárgya a tudománynak, minthogy nem termel értéket. Ha azonban a házimunkát a politikai gazdaságtan szintjén vizsgáljuk, kiderül, hogy értéke és csereértéke van, és a háztartásban többletmunka is megjelenik

A házimunkának a tőkés termelésen belüli fontosságát az elmúlt évtizedben többen is igyekeztek bizonyítani. Hogy csak két szerzőt említsünk: Maria-Rosa Della Costa meghatározása szerint a házimunka a tőkés felhalmozás közvetlen része, amelyben munkaerő termelődik és termelődik újjá. Wally Secombe szerint a házimunka nem produktív, de szükséges. A munkabér egy részét, amely arra fordítódik, hogy újratermelje a munkaerőt, a családban használják fel.

A feministák kritikát gyakorolnak a politikai gazdaságtan felett, mert úgy vélik, a családkérdést a házimunka problematikájának vitájára egyszerűsíti, amely a polgári közgazdászok és a marxisták között folyik. A család — úgymond — csak arra jó, hogy ehhez a vitához érveket szolgáltasson és úgy tűnik, nem több, mint a házimunka színhelye.

Megint más összefüggésben foglalkoznak a családdal egyes etnológusok. A közgazdászokkal és a pszichológusokkal ellentétben az etnológusok a család funkcionális szerepét taglalják, bizonyítva, hogy a tőkés termelési mód azért tartotta meg a családot, mert az a „leggazdaságosabb intézmény".

Bármilyen oldalról elemezzük is a családot, a közgazdaságtudományt nem lehet megkerülni. A kérdés az, szüksége volt-e a tőkének a családra mint értéktermelő egységre? E kérdést eddig nem fogalmazták meg, mint, ahogyan a családban történő újratermelést sem elemezték mélyebben.

A társadalmi újratermelés az elemzésekben a társadalmi termelés feltételeinek megújítására redukálódik és a család nem más, mint a munkaerő-megújulás helye, amely egyfelől kívül esik a társadalmi termelés szféráján, másfelől igen szorosan összefügg vele, mert a társadalom tagjai egyben család tagjai is. Ugyanakkor létezik a visszacsatolás a család és a társadalmi újratermelés között (a város, az áru, az iskola stb.), amelyeket állandóan elemeznek, mint olyanokat, amelyek hatással vannak a családra. Ezzel azonban nem lehet kikerülni a klasszikus racionalizmus szabályait: a megújulás feltételei mindig a tanulmányozott területen belül alakulnak ki, de a beteljesülés igényét csak kívülről lehet kielégíteni.

A 70-es évek eleje óta a család kettős szerepet tölt be a specializálódott társadalomtudományokban. Alibi a nőmozgalmakkal szemben és alibi az újratermelési problémával szemben. Az egyén társadalmasodása, valamint a társadalom társadalmasodása (az a tény, hogy egy sor társadalmi kapcsolat áll fenn, amely koherensnek tűnik, ellentétben a „barbársággal") kettős szerepet játszanak a társadalomtudományokban: egyidejűleg termékei

és módozatai a társadalmi újratermelésnek. Avégett, hogy egy átfogó társadalmi újratermelési elméletet javasolhassunk, meg kell szabadulni attól a kétértelműségtől, amely a társadalmasodás problémaköréhez kapcsolódik.

Marx egy árucentrikus társadalmasodási módot határoz meg, amelyben társadalmi osztályok állnak egymással szemben és az értéktörvény uralkodik. A család azonban ebből nem vezethető le. Foucault áruviszonyok helyett közvetlenül társadalmi kapcsolatok útján próbálja a családot magyarázni, azonban csak azt bizonyítja, hogy a XIX. század második felében a hatalmon levők megalkották a családról szóló koncepciót és a család segítségével a hatalmon levők újratermelődtek.

A hatalom uralja a termelést és szervezi az újratermelést, vagyis működteti a társadalmat, amely a mechanizmust összetartja. Ha a hatalom az explicit társadalmi összetartó erő, akkor a társadalmi koherencia csak kívülről jöhet létre. Szükség van tehát egy implicit társadalmi összetartó erőre, ez pedig nem más, mint az egyén, a hatalom hordozója, akinek bázisa a család. A család ily módon stratégiai szerepet játszik a társadalmi normák kialakításában. A családnak mint a társadalomtudomány „tárgyának" ez a magyarázata zavart keltett már azáltal, hogy a családot egy külön tudomány tárgyának tekinti. Új genealógiát, származástant hoztak létre, azonban az alapvető problémákat: a családon belüli munkamegosztást, a nemek egymáshoz való kapcsolatát, a hatalom működésének tényeit, a normarendszert nem érintik.

Miközben a megismerési folyamat következetessége érdekében a család kérdését elszigetelten akarjuk kezelni, a mindenáron újszerűt mondani akarás következtében végül is oda jutunk, hogy meg akarunk szabadulni a családtól, ugyanúgy, mint más intézményektől, amelyek a társadalom tagjait koncentrálják: börtönöktől, szociális otthonoktól, lakótelepektől.

Az ilyen következtetés azonban nem meglepő, amióta bérből és fizetésből élőnek lenni nem több, mint elviselni a társadalmi normákat. Az árutermelő társadalom nem más, mint a bérből és fizetésből élők helye. Az érték és az értéktöbblet nem látható, a dolgozók pedig kívül állnak a történéseken, a legjobb esetben üzemanyagnak tekinthetők.

Foucault tanításaiban a séma viszonylag egyszerű: termelés és újratermelés nem választhatók el egymástól. Egyedül a társadalmi viszonyok termelése tarthat számot érdeklődésre. A társadalom újratermelése nem más, mint a társadalmi normák folyamatos fenntartása. Minthogy pedig a hatalom az, amely az újratermelést szervezi, szükségszerűen újratermeli önmagát is. A társadalom társadalmasodása két dolgon mérhető le: a társadalom által „kibocsátott" normák hálózatának a sűrűségén, és azon a szinten, amelyen a korlátozó mechanizmus belsővé tétele megvalósul.

Ha napjaink társadalomtudományából indulunk ki, akkor a kapitalizmusban nem tudjuk kimutatni a termelés és az újratermelés közötti különbséget. A marxista felfogás szerint a lényeg az áruviszonyok kiterjesztése. Ez az elemzés azért mechanikus, mert az újratermelés problematikáját globálisan oldja meg azzal a megállapítással, amely szerint a társadalmi termelés következménye az újratermelés mint a termelés legfontosabb feltétele, amelyben a tőke és a munka közötti viszony újratermelődik. Ebből a szemszögből nézve, az áru szférájának kiterjesztését hangsúlyozva, azt akarják bizonyítani, hogy az árutermelés, a fogyasztás, a család és a politikai hatalom jellege újratermelődik.

Fordított a következtetés Foucault híveinél: a szétválasztás az áru szférája és a „többi" között lehetővé teszi, hogy koegzisztencia álljon fenn kétfajta jellegű újratermelés között, amelyek, minthogy párhuzamosak, nem találkoznak.

Az újratermelésre vonatkozó elemzések során a munkások olyan tulajdonságai, amelyek kívül esnek a foglalkozási szférán (nem, kor, családi körülmények, egészségi állapot stb.) azt eredményezik, hogy a tőkés és a munkás közötti viszony újratermelődése nem merev séma. Egy későbbi perió-

dusban nem ugyanaz a munkás lép munkaviszonyba, hanem egy új, akinek a körülményei nem lehetnek azonosak az előzőével: megváltoztatták őket a vállalaton belüli és a vállalaton kívüli tényezők. Ez az oka annak, hogy módosultak a társadalmi harcok, megváltozott a munkanélküliség jelensége is.

A kizsákmányolást nem csak az értéktöbblet határozza meg. Függ a munkás konkrét jellemvonásaitól is, és az a tény, hogy e jellemvonások fejlesztését elhanyagolják, önmagában véve is hozzájárul a kizsákmányoláshoz. Ebben az értelemben a kizsákmányolás abban a viszonyban is megjelenik, amely a munkás konkrét és absztrakt tulajdonságai között fennáll.

Az értéktöbblet fogalma állandó, de a különböző történelmi környezetben más és más megjelenési formát ölt magára: egyes korszakokban befolyásolja a család létezése, más korszakokban nem. Ugyanez mondható el az iskoláról, a parlamenti demokráciáról, a szociális biztonságról. E történelmi formák változatosságát nem lehet sem a család, sem az iskola, sem pedig a politikai hatalom formájából levezetni.

A fejlődés változatos voltát akár a család példáján is lemérhetjük: a közösségi élet visszaállítása, a rabszolgatársadalom-szerűség, a „modern" család stb. alternatívákat jelenthetnek a család jövőjét illetően. Azonban valamennyi ilyen jellegű lehetőséggel szemben áll egy másfajta út: a barbárság, amely nem kívülről, hanem belülről fenyegeti a társadalmat.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Ladó László:

SZERVEZÉSELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

A mű összefoglalja a szervezéstudomány komplex ismeretanyagát. A szervezés, szervezet, folyamat értelmezéséből indul ki, ezt követi a különböző szervezési irányzatok bemutatása, majd a szervezési munkafolyamat alapjait ismerteti konkrét modellek formájában. Megkülönbözteti a szervezési munka alapmodelljét, a szervezési munka kivitelezési modelljét és a résztechnikákat. A kivitelezési modellek közt szerepel: modell a működő vállalatok esetében (ez az átszervezés modellje), a szervezési munkák modelljei létesítmény esetén és a szellemi alkotó munka modellje. E modellek a szervezés irányítására hivatott vezetők és a különféle jellegű szervezési szakapparátusok tevékenységéhez adnak korszerű útmutatást.

448 l., kötve 92,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Gönczi Iván: Üzemi rendszerek iparosodó mezőgazdaságunkban

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 443 l.

„A szocialista mezőgazdaság üzemi rendszerének új vonásait körvonalazza a tudományos-technikai forradalom és a mezőgazdaság iparosodásának kibontakozó folyamatában. Bátran szakít a beidegzett hagyományos felfogással, de mentes az új vonások lelkes túlhangsúlyozásából származó túlzásoktól. Tudományos felelősséggel és realitással igyekszik bemutatni az üzemi fejlődést és vázolni annak irányát. A szerzőt az a nemes törekvés vezérli, hogy új szemléletmódba ágyazza a mezőgazdasági üzemtant, amelynek teljességéhez persze még sok minden hiányzik, de munkásságával néhány „cöveket már sikerült bevernie az alapozáshoz." (10. l.) Így jellemzi Csizmadia Ernő akadémikus az Iparosodó Mezőgazdaság sorozathoz írt előszavában Gönczi Iván — címében is sokat ígérő — könyvét.

Az sem lehet véletlen — ha a sorozat mottójául választott lenini útmutatást tekintjük: „Gondosan kell tanulmányozni az új hajtásokat, a legnagyobb figyelmet kell tanúsítanunk irányukban, minden eszközzel elő kell segítenünk növekedésüket" —, hogy a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó a sorozat első köteteként Gönczi Iván könyvét jelentette meg.

Gönczi Iván szemléletében és következtetéseiben még akkor is újat nyújt, amikor ismert tudományos megállapításokat, gyakorlati tapasztalatokat és tényeket foglal rendszerbe. Szakít beidegzett felfogásokkal, s arra törekszik, hogy könyvében szigorúan érvényre juttassa a rendszerelmélet egyik sajátosságát, hogy *„tabula rasából* indul ki; még triviális állításokat is saját szemszögéből értelmez. Így tehát egyes helyeken még közhelyszámba menő tételeket is felülvizsgálat alá kellet vonnunk, aminek során aztán kiderült, hogy jó néhány olyan állítást fogadunk el, amelyek tartalmilag nincsenek elég pontosan definiálva, de már konvenciókká váltak. Csak ily módon lehetett a kategóriák többértelműségét s avulását nyomon követni, csak így lehetett az új dogmák forrásvidékét feltérképezni." (25. l.) Az erre való következetes törekvés a könyv egyik fő érdeme és erőssége.

A rendszerszemléletet a mezőgazdaságra alkalmazva tudományos igényességgel és felelősséggel, tiszta logikai típusú kutatásokra alapoz. Nem végez széles körű statisztikai vizsgálatokat, nem szorítkozik gyakorlati tapasztalatok gyűjteményének vizsgálatára sem. „Anélkül, hogy a legkisebb mértékben is lebecsülném az empíria fontosságát, úgy vélem, *rendező logikai szemlélet* nélkül nem tudjuk a technikai haladással összhangban álló és perspektivikusan is eligazító üzemgazdasági koncepciót felvázolni. A mai jelenségek elemzése fontos, sőt nélkülözhetetlen támpontot ad, de az így nyert tapasztalatokból nem lehet *mechanikusan extrapolálni* a jövő különböző intervallumaihoz tartozó megoldásokat, mivel az új elemek belépésével a relációk is állandóan újrarendeződnek." (24. l.)

A kvantitatív vizsgálatok lebecsülésének vádja aligha illethet, ha — éppen kvantitatív vizsgálataim alapján — magam is vallom a tiszta logikai kutatás lehetőségét, sőt termékenyítő hatását a kvantitatív összefüggések és folyamatok feltárására, végezzük ezt statisztikai adatok, vagy elvont matematikai vizsgálatok alapján.

Gönczi Iván könyvéből (néhány függvény ábráját, néhány egyszerű formulát és nomogramot kivéve) hiányzik a matematika. Ez azonban cseppet sem kelt

hiányérzetet az olvasóban, mert a könyv szemléletmódján végigvonul a matematika anélkül, hogy a logikai alapon megfogalmazott modelleket és összefüggéseket matematikai formulákba öntötte volna. Sőt, talán éppen így, csupán logikailag megfogalmazva tűnik egyszerűbbnek, tisztábbnak számos összefüggés.

A könyv néhány kiemelésre különösen is érdemes jellemzője közül a dialektikus, komplex és dinamikus szemléletmódot említem.

Nem merevít meg felfogást, technológiát, szervezetet, kapcsolatrendszert stb., ha kell, képes elszakadni a jelenlegi gyakorlattól, s a magasabb rendű általánosításra törekszik. Dialektikus kölcsönhatásban mutat rá arra, hogy az általános mindig konkrétan nyilvánul meg, konkrét körülmények között érvényesül. Éppen ezért nem ad általános recepteket sem a termelési technológiák, sem a termelési szerkezet, a szervezet, a műszaki-technikai fejlődés problémáinak megoldására. Nem ismeri el ilyen tértől és időtől elvonatkoztatható, vagy a tér és az idő minden pontján és szakaszán egyaránt alkalmazható receptek lehetőségét, de rámutat azokra az általános összefüggésekre, amelyek alapján konkrét tér- és időviszonylatokra megoldások, illetve változatok dolgozhatók ki vagy vizsgálhatók meg.

Bár több helyen arról ír a szerző, hogy egyszerűsítésre kényszerült, valójában igen komplexen, sokoldalúan vizsgálja a mezőgazdaságot.

A tényezők sokoldalú kapcsolatát, kölcsönhatását elemezve világosan kimutatja, hogy a mezőgazdaság mint rendszer része a népgazdaságnak, számos helyen kapcsolódik a népgazdaság más alrendszereihez. Másrészt a mezőgazdaságot, mint rendszert különböző alrendszereinek bonyolult, komplex kapcsolata és egymásra hatása jellemzi. A technológiai elemek, a komplex technológiák, az üzemi rendszerek, az ágazati rendszerek, a vezetési rendszerek sokirányú kapcsolata a változó térben és időben zajlik. „A mezőgazdaság rendszerszemléletű felfogása tehát a *makro-, a mezo- és a mikrorendszereket egyetlen összekapcsolódó, egymással és részeikkel szoros kölcsönhatásban álló bonyolult rendszerként érzékeli.*" (415. l.)

Nincs tehát tértől és időtől független rendszer a mezőgazdaságban, hanem „A mezőgazdaság adott üzemi rendszere az *állandó fejlődés állapotában van.*" (290. l.)

Az általános rendszerelméleti fogalmak mezőgazdaságra történő adaptálása mellett a könyv előnyére szolgál az iparral, az ipari rendszerekkel történő gyakori egybevetés. Ez alkalmat nyújt arra, hogy részletesebben foglalkozzon a mezőgazdasági rendszerek sajátos vonásaival. A szerző nem tételes rendszerelméleti könyv megírására vállalkozott. Nem foglalkozik a mezőgazdaság egészével, s a vállalaton belül is csak az üzemi szférát, s ennek is lényegében csak a berendezését tárgyalja. Nem foglalkozik tételesen a rendszer működésével, irányításával, szabályozásával. Legfőbb célja a rendszerelmélet alkalmazásával mindenekelőtt annak feltárása, hogy a mezőgazdasági vállalat üzemi szférája milyen hatásokra hogyan fejlődik, s hogyan összegeződnek az üzemi berendezésben a társadalmi-gazdasági, illetve technikai-technológiai hatások.

A négy részre, ezen belül tizenkét fejezetre tagolódó, igen sokirányú és szerteágazó problémakörrel foglalkozó, sok új, vagy újszerű elméleti, vagy a gyakorlatban is jól hasznosítható megállapítást tartalmazó könyv részletes ismertetése messze vezetne, ezért csupán az egyes részek tartalmi jellemzőinek kiemelésére szorítkozhatunk.

Az első rész három fejezete az üzemi rendszer leírását kíséreli meg. A probléma felvetéseként abból indul ki, hogy a tudományos-technikai forradalom hatásaként a műszaki korszerűsítés a mezőgazdasági termelés döntő elemévé válik, állandóan napirenden van tehát a technikai haladás gazdasági-társadalmi hatásainak vizsgálata és tervezése. Ennek során azonban egy sor problémával találkozunk. A megoldások keresése juttatja el a szerzőt a rendszerszemlélethez. Nem szabad, hogy a tudományos-technikai forradalom a mezőgazdaságban a természetes termőhely szerepét lebecsülő egyoldalú technikai szemléletet eredményezzen. Rámutat, hogy „a mezőgazdaság fejlődése *egyre inkább függ az érintett iparágak s voltaképpen az egész ipar fejlettségétől...*" (29. l.). Vizsgálja a műszaki fejlesztésben a naturális

és a gazdasági hatékonyság kapcsolatát, s rámutat, hogy sem technológiai, sem gazdasági szempontból nem beszélhetünk tértől, időtől függetlenül „legkorszerűbb", „leghaladóbb" fejlesztési megoldásokról. Vizsgálja a gazdasági megalapozás és a gazdaságpolitika kapcsolatát, a makro- és mikroszféra kölcsönhatását, majd a mezőgazdaság iparosodásának hatását a mikrogazdaságra.

A második fejezetben definiálja a könyvben felhasznált legfontosabb rendszerelméleti fogalmakat, majd rendszerszemléleti felfogásban, ábrákkal szemléltetve (s az iparral, illetve az ipari rendszerekkel egybevetve) tárgyalja a mezőgazdaság üzemi rendszereit. Rámutat a mezőgazdasági termelés horizontális és vertikális kapcsolataira, a kapcsolatok rugalmas és változó jellegére. Vizsgálja a mezőgazdaságban végbemenő működési és fejlődési folyamatokat, a vállalati és üzemi szférát.

A harmadik fejezet az üzemi rendszer struktúrájával foglalkozik — s mint írja — „*a mezőgazdasági üzem struktúrája úgy jelenik meg, mint a szerkezeti, technikai-technológiai és a szervezeti rendszerek bonyolultan kapcsolódó rendszere*". (84. l.) Felteszi a kérdést, hogy a szélsőséges specializáció jelszava miatt eleve lemondunk-e az üzemi struktúra többrétegű vizsgálatáról.

„Az üzemi rendszer a változó környezetben" című második rész a rendszer teljesítménymérésének, a dinamikusan változó környezet rendszerteljesítményére és a teljesítmény mérésére gyakorolt hatásának problémáival, a mérési követelményekkel és mutatókkal foglalkozik. Rámutat, hogy változó környezetben változnak a követelmények is a rendszerrel s annak egyes elemeivel szemben. A mezőgazdasági üzemi rendszernek összhangban kell lennie egyfelől a társadalmi-gazdasági, másfelől a termőhelyi követelményekkel. Ennek megfelelően kell megválasztani a technikai elemeket és a komplexumokat.

A döntési problémákkal kapcsolatban kifejti, hogy „...*a gazdasági növekedés, a hatékonyságjavulás nem jelenti egyértelműen és automatikusan az emberi jólét és boldogság lehetséges javulását.*" (128. l.) Felveti az optimum értelmezésének kérdését a mérés során. Többmutatós rendszerben eleve többféle optimum lehetséges — állapítja meg. (Tegyük hozzá, hogy egymutatós rendszerben is lehetséges több alternatív optimum.)

Részletesebben vizsgálva a változó környezet hatását az üzemi rendszerre, arra törekszik, hogy az elemeket rendszerösszefüggésben, s egyidejűleg a változó tér- és időrelációban is értékelje. Foglalkozik az árviszonyoknak a műszaki fejlesztés gazdasági hatékonyságára gyakorolt hatásával, az új technika belépésének, a tárgyiasult és az élő munka cseréjének kérdéseivel, annak naturális és gazdasági vetületével, a termőföld, a fajta, a termelőeszközök és a munkaerő-potenciál kihasználásának problémájával, majd a tényezők és struktúrák kölcsönhatásával. Rámutat, hogy az üzemi rendszer berendezésének kulcskérdése „...a *különböző potenciálok kombinálása* és optimális — adott körülmények szerint differenciált — *kihasználása*". (181. l.) A kihasználás megítélésénél nem egy elemet tart lényegesnek, hanem az egész rendszert. Annak összteljesítményét kell mérni, mert „...*egyetlen elem kihasználásának fokozása* önmagában nem jelent feltétlenül *progresszív* lépést". (181. l.) Hangsúlyozza, hogy az egész rendszer hatékonyságának alá kell rendelni az egyes részek hatékonyságát és az ezekhez fűződő rendszerkapcsolatokat. De ugyanakkor: „Az üzemi rendszer belső kapcsolatai nem abszolutizálhatók, hatásuk, funkciójuk elsősorban a környezettől függ. De *lemondani a kapcsolatokról megalapozott társadalmi-gazdasági indokok vagy máshol kompenzálható előnyök nélkül olyan eszmei tévedés, amely a gazdasági növekedés fékezője lehet.*" (209. l.)

A harmadik rész a géprendszerek és az üzemi rendszerek kölcsönhatását vizsgálja. Leszögezi, hogy az ésszerű üzemi géprendszer nem az egyenként optimalizált ágazati géprendszerek egyszerű kombinálásával jön létre. Részletesen vizsgálja a gépkihasználás gazdasági kérdéseit, összehasonlítást téve a tőkés üzemi géprendszerrel. Az ember-gép rendszerrel kapcsolatban rámutat: „Keresnünk kell tehát azokat az *ember-gép rendszereket*, amelyek adott üzemi rendszer *részeként* optimálisan funkcionálnak, figyelemmel arra, hogy az ember nemcsak a termelés

legfontosabb *tényezője*, hanem egyben *értelme* is." (258. l.) A géprendszer és az üzemi rendszer összehangolásának kérdéskörével foglalkozva megállapítja, hogy a technikai és az üzemi rendszerek kölcsönös igazodásának követelménye alapján a különféle természeti és gazdasági tényezők figyelembevételével egyidejűleg kell dönteni az ágazatok méretéről és az alkalmazandó technikáról.

A negyedik rész — „Mikrogazdasági rendszerek a magyar mezőgazdaságban" — nemzetközi összehasonlításban vizsgálja helyünket a tér-idő dinamikában, majd a mezőgazdaság helyét a népgazdaságban. Részletesen tárgyalja az üzem berendezésének kérdését. A belterjesség-technológia-technika kölcsönhatását vizsgálva a mezőgazdaság számos tartalékát veti fel. A termelékenység-felszereltség-méretezés kölcsönhatását vizsgálva rámutat, hogy a mezőgazdaságban nem a maximális koncentrációkra, hanem a helyi adottságok mellett optimális méretekre kell törekedni.

Az üzemi rendszer alkotórészeivel kapcsolatban foglalkozik a horizontális és a vertikális kapcsolatok rendszerével. A termelési rendszereket illetően előnyösnek tartja azokat a rendszereket, amelyek több ágazat összehangolt termelésével foglalkoznak. „Jelenleg ez olyan módon realizálódik — írja —, hogy egy ágazat (többnyire a kukorica) céljaira létrehozott géprendszer egyes gépeit más ágazatok egyes műveleteiben is felhasználják. *Távlatilag* azonban olyan fejlesztő-koordináló tevékenységre lenne szükség, amely az egyes ágazatok gépesítési igényeit *komplex üzemi géprendszerrel* elégítené ki." (355. l.) Bizonyos vagyok abban, hogy erre a gazdasági fejlődés előbb vagy utóbb rákényszeríti a termelési rendszereket, hacsak nem kívánjuk — a termelési rendszereket koordináló és adott vállalat konkrét körülményei között — a rendszereket komplex vállalati rendszerbe összehangoló „rendszerek rendszerét" létrehozni.

Az üzem blokkjaival, az üzemi rendszerek perspektíváival foglalkozva mintegy prognosztizálja az üzemi rendszerek fejlődését, amelynek során az ágazati-vertikális koncepció ötvöződik a sokirányú, mérlegelt rendszerkapcsolatokkal. Az utolsó fejezetben a gazdasági rendszerek kölcsönhatásának és irányításának kérdéseivel, s zárszóként a rendszerszemlélet alkalmazhatóságával foglalkozik. Vázlatosan ugyan, de vizsgálatait kiterjeszti az üzemi rendszereknek a vállalattal, a mezoszférával, illetve a központi gazdaságirányítással való kölcsönös viszonyára, a falu és az üzem kölcsönhatásaira, valamint a mikrorendszer és a gazdaságirányítás kérdéseire.

Gönczi Iván könyve újszerűségével, útkereső jellegével, aktualitásával figyelmet érdemel mind a tudományos körökben, mind pedig a gyakorló szakemberek körében. Iparosodó mezőgazdaságunkban a kedvezőtlen világgazdasági környezetben egyre nagyobb gondot jelent a termelés mennyiségi és minőségi fejlesztése és a gazdasági hatékonyság követelményeinek összehangolása. A rendszerszemlélet, az ok-okozati összefüggésrendszerek felderítése hasznos segítséget nyújthat ahhoz, hogy a szocialista üzemrendszerek berendezését a társadalmi hatékonyság követelményeihez igazítsuk.

Tóth József

A termelési szerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági kritériumai

(Szerzői Kollektíva)

Kossuth Könyvkiadó, 1978. 211 l.

Neves szerzőkből álló kollektíva tanulmányát jelentette meg a múlt év végén a Kossuth Könyvkiadó. A szűkebb szakmai közvélemény már korábban is megismerhette az Országos Tervhivatal és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság útmutatóját (Tervgazdasági Értesítő, 1978. 4. sz.), amely a hatékonyság *nemzetközi* mércéjének is *tartósan* megfelelő fejlesztési célok kijelöléséhez adott módszertani segítséget a gazdasági vezetés számára.

Az MSZMP KB 1977. október 20-án „A hosszú távú külgazdasági politikánk és a termelési szerkezet fejlesztésének irányelveiről" hozott határozata elsőrendű gazdaságpolitikai feladatként jelölte meg a termelési szerkezet megnövekedett követelményeknek megfelelő korszerűsítését. E könyv kiadásának egyik fő célja, hogy a termelési struktúra átalakításának tennivalóiról szóló KB-határozat, illetve a módszertani útmutató szükségképpen szűkszavú megfogalmazásait részletesebben ismertesse, magyarázza, elősegítse a széles körű alkalmazást. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a KB határozatának végrehajtásához újfajta gondolkodási módra van szükség, mégpedig nem csupán a gazdasági vezetésben, de a politikai és társadalmi irányító szervek dolgozóinál is.

A könyv alapvető érdeme, hogy a világgazdasági korszakváltás új növekedési, strukturális stb. feltételei közt azt a korszerű szemléletmódot közvetíti a termékszerkezet korszerűsítése kapcsán a gazdaságirányítás különféle szintjeihez, amely nélkül a gazdaság nem adaptálódhat az új feltételekhez, a magasabb követelményekhez. Értékes és hézagpótló szerepet játszik a mű a tekintetben is, hogy a termékszerkezet korszerűsítését megalapozó döntésekhez igen részletesen felsorolja és megokolja azokat a tényezőket, amelyek átgondolása nélkül nem lehet a mai követelményeknek, a várható körülményeknek megfelelő ilyen jellegű döntéseket hozni. A mű piacorientált szemléletű, és egyaránt kifejezi azokat a tényezőket, amelyek a vállalati szférában s amelyek a gazdaságirányítás területén előrelépést igényelnek ahhoz, hogy a termékszerkezet fejlesztésben megvalósuljanak a nemzetközi versenyképességgel és a hatékonysági követelményekkel kapcsolatos céljaink.

A három fő fejezetből álló tanulmányt bevezetés és függelék teszi teljessé. Az *első fejezet* a termelési szerkezet fejlesztésének néhány kérdését tárgyalja, rámutatva azokra az elmúlt években bekövetkezett gyökeres változásokra, amelyeknek tartós hatásai új szemléletet és reagálási módot igényelnek.

Lassan már közhelyszámba megy annak hangoztatása, hogy gazdasági növekedésünk pótlólagos munkaerőforrásai kimerültek, ráadásul a világgazdasági változások jelentősen megnehezítették fejlődésünk külső feltételeit. A szerkezetátalakítás kapcsán a szerzők hangsúlyozzák, hogy itt közép- és hosszú távú feladatról van elsősorban szó, de helyesen mutatnak rá, hogy nem mondhatunk le a rövid távú lehetőségek kihasználásáról sem. (Helyénvalónak tartjuk már itt közbevetni, hogy vállalataink túlcentralizált szervezete nehezíti a rugalmas alkalmazkodást.) A jelenlegi időszakban, amikor előtérbe kerülnek a VI. ötéves terv előkészítésének munkálatai, hasznos instrukciót jelent a tanulmánynak az a megállapítása, amely szerint a termelési szerkezet fejlesztési „irányainak meghatározásakor nem az értékviszonyok közvetlen megragadására kell törekedni..., hanem az értékviszonyokat alakító, őket befolyásoló tényezők összességét kell vizsgálni". (13. l.) Célszerűnek látszik hozzátenni ehhez, hogy az értékviszonyok közvetett módon való kezelése hallatlanul nehéz feladat — mindenekelőtt az információk megszerzése állítja a szakembereket sokszor leküzdhetetlen nehézségek elé.

A műszaki és gazdasági megközelítést egyesítő új szemléletmód (és módszer) a termelő szférában, itt is főként a kompetitív szektorokban dolgozó vállalatok-

nál, azok ágazati irányítószerveinél alkalmazható. A tanulmány jelentős érdeme, hogy a kritériumokat vállalati szemszögből tárgyalja — törekedve a konkretizálásra —, s ezzel is hozzájárul a VI. ötéves tervidőszakra szóló vállalati koncepciók kidolgozásához. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a kritériumok szempontjából a *gyártási ág* a vizsgálat tárgya, amely viszont nem mindig jellemezhető termékcsoporttal, ezért a vállalatok számára is csak statisztikai fogalmat jelenthet. A gyártási ágak alapján való korszerűsítési elképzelések kidolgozása az ágazati minisztériumok feladata. Nem sikerült viszont elég éles határvonalat húzni a termelési szerkezet változtatása kapcsán abban a tekintetben, hogy hol kezdődnek, illetve végződnek a vállalati és az ágazati minisztériumi feladatok. Természetesen kívánatos volna visszaszorítani az egyoldalú végtermékszemléletet, de nem elég világosak a gyártási ágban való gondolkodás vállalati szintű elterjesztésének lehetőségei.

A termelési struktúra fejlesztése a nemzetközi versenyképesség javítását szolgálja, s ehhez valóban ismerni kellene a világ élenjáró vállalatainak eredményeit és ráfordításait. Jogos a nemzetközi mércéhez való hasonlítás igénye, de azt is be kell vallanunk, hogy ez nem csupán vállalati elhatározás kérdése, hiszen az összehasonlításhoz kiválasztott külföldi vállalatokról a gyakorlatban sokszor lehetetlen információkat szerezni. A kritériumok alkalmazása feltételezi a versenytársak jelenlegi helyzetének és várható fejlődésének felmérését. Logikus követelmény ez, de nem szabad elfelejtenünk, hogy *vállalataink számára jelenleg a saját erős és gyenge pontjaik felkutatása sem megoldott probléma*, nem beszélve a versenytársak hasonló adottságainak megismerési lehetőségeiről.

Bonyolult feladat egy-egy vállalat számára annak megítélése, hogy jelenlegi tevékenységének folytatása esetén miként alakulhat a jövőbeli versenyképessége. *Ehhez ugyanis a kritériumokat prognosztizálni kellene*, ami nehéz, kockázatos, sokszor meg sem valósítható.

A tanulmány az általános (kizáró) kritériumok közül a piaci kritérium előrejelzésének feltételeit és lehetőségeit mutatja be részletesebben. Aligha lehet vitatni, hogy „vállalataink tervező és fejlesztő tevékenységének talán az a leggyengébb pontja" (29. l.). Azt azonban indokoltnak látszik közbevetni, hogy az effajta elemzéssel megbízott személyeknek vagy munkacsoportoknak olyan sokoldalú képzettséggel, tapasztalatokkal (gazdaságföldrajzi, külpolitikai ismeretektől kezdve, a prognóziskészítő módszereken keresztül a társadalom-lélektani tényezőkig) kellene rendelkezniük, amelyeknek feltehetően még hosszú ideig nem lesznek a birtokában. Nem oldja meg a dilemmát az sem, hogy esetenként külső szakértők, módszertani intézetek bevonására is lehetőség van. Ekkor ugyanis a döntést előkészítő team *szakértelme* és a döntést hozó vállalati vezető *felelőssége* élesen elkülönül egymástól.

A külföldi tapasztalatok azt mutatják, hogy „a hagyományos extrapolációs tervezés fokozatosan átadja a helyét a stratégiai tervezésnek". (35. l.) Ezen a téren is nagyon sok még a kiaknázatlan lehetőség a vállalatainknál, amit a tanulmány meggyőzően érzékeltet. (A műszaki haladás ütemének és irányának előrejelzése, a szállító vállalatok, a tartós kooperációs partnerek fejlesztési szándékainak, a termékeket felhasználó cégek elképzeléseinek a megismerése.)

Fontos szempontra mutat rá az a megállapítás, hogy „a termelési szerkezet fejlesztése nem köthető mereven az ötéves tervezési periódusokhoz". (28. l.) Az időhorizontot elsősorban a fejlesztés ciklusideje, azt pedig a technológia és a gyártmányok műszaki avulása határozza meg. Nyilvánvalóan más a ciklusidő a kohászatban vagy a hajógyártásban (15—20 év is lehet), mint a műszeriparban vagy a ruházati iparban (5—10 év). A feldolgozó iparban a magyar vállalatok többsége követő fejlesztési stratégiát folytat. Ez is szigorú követelményként állítja elébük, hogy a fejlesztés ütemében tartsanak lépést az élenjárókkal.

Ezen a téren gondot okoz az, hogy fejlesztéspolitikánk — amelyben felmérések szerint a központi döntésű beruházások a nettó felhasználásnak több, mint a felét tették ki az elmúlt évtizedben — részben erőteljesen diverzifikálja az ipar

szerkezetét vertikálisan és horizontálisan egyaránt, részben pedig a vállalati fejlesztéspolitika az eszközszűkösség és a nivellált allokáció folytán igen sok területen fejlesztési lépcsők kiesését, elmaradását, elmosódását okozta. Így a szerkezetfejlesztés terén a „starthelyzet" differenciált, miközben egyensúlyi okoknál fogva a felhalmozási lehetőségek beszűkültek. Ezért az élenjárók követésének lehetősége a fejlesztésben, megítélésünk szerint, kisebb a szükségesnél. Még ott is, ahol a beruházási eszközök rendelkezésre állnak, nehézséget okoz, hogy a beruházáskivitelezés „hagyományos" elhúzódásában nincs változás, beruházási rendszerünkben mindeddig, úgy tűnik, nem bontakoztak ki a szükséges alapvető változások. Emiatt az élenjárók gyors ütemű követése csak néhány esetben lehetséges. A követő fejlesztési stratégiára épülő elképzelés tehát, amely a mű egyik alapgondolata, igen sok gyakorlati nehézségbe ütközik.

A kritériumrendszer a fejlesztési döntések előkészítő folyamatában érvényesítendő, a jövőbeli gazdaságosság felismerését szolgáló fontos eszköz. A tanulmány hangsúlyozza, hogy a „kritériumrendszer alapján történő vizsgálat csak az első lépés". (41. l.) Második lépésként egy olyan komparatív előkalkulációnak kell következnie, amely a műszaki-gazdasági kritériumok értékelését szintetizálja. Az ily módon való megközelítés értelemszerűen magasan kvalifikált, sokoldalú szakembereket, a jelenleginél lényegesen fejlettebb információs rendszert tételez fel. Ezeknek a feltételeknek a megteremtése, megítélésünk szerint, a vállalatok döntő többségénél csak távlatokban képzelhető el.

A szerzők hangsúlyozzák, hogy a módszer hatékony felhasználására a VI. ötéves tervidőszakban érvényes gazdaságirányítási rendszerben kerülhet sor, amikor — az elképzeléseink szerint — árrendszerünk fejlettebb, a vállalatok nyereségérdekeltsége intenzívebb, az erőforrás-allokáció rugalmasabb lesz a mainál, és korszerűsödik a vállalati szervezet is. Felhívják a figyelmet arra, hogy az eredményes alkalmazás „nagymértékben attól függ, hogy az alkalmazók mennyiben ismerik fel a kritériumok által közvetített gondolkodási, szemléleti rendszert" (45. l.), és meg tudják-e teremteni az alkalmazásához szükséges feltételeket.

A *második* és a *harmadik fejezet* részletesen ismerteti az *általános* (kizáró) és az ún. *speciális* (soroló) kritériumokat. Az előbbiek közé a *tömegszerűség*, a *termelés műszaki színvonala*, a *piaci pozíciók*, a *termelési és infrastrukturális háttér* tartozik. Soroló kritériumoknak nevezik a szerzők a feldolgozottsági fokot, a kvalifikált munka arányát, a hazai alapanyag- és energiabázist, a tőkeigényességet, a munkaerőigény szakmai és területi vonatkozásait, a fejlesztés időszükségletét és a környezeti ártalmakat.

A soroló kritériumok elsősorban — bár nem kizárólagosan — népgazdasági, illetőleg ágazati szempontú vizsgálatokhoz nyújtanak segítséget. A tanulmányt — célszerűen — olyan szerkezeti arányok jellemzik, amelyben az általános kritériumok ismertetésére nagyobb terjedelem jutott, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a termelési szerkezet fejlesztésére irányuló döntéseket többnyire a vállalati szférában kell meghozni. Könyvük középpontjába a szerzők tehát az általános kritériumok ismertetését helyezték, ezen belül is meghatározó helyet foglal el a *piaci pozíciók* vizsgálata. Ez a súlyozás természetes is, hiszen „a piac a termelési szerkezet fejlesztésének kiinduló- és végpontja". (61. l.) A szerzők rámutatnak arra, hogy a piacot dinamikus jelenségként kell felfognunk, és azt három fő dimenzióban javasolják elemezni: a piaci pozíciók, a piaci infrastruktúra, valamint a piaci rugalmasság és stabilitás szempontjából.

A piaci pozíciók megítélésekor vizsgálni kell a gyártmányoknak az élet- és árgörbén való elhelyezkedését, volumenük növekedését, piaci részesedésüket és koncentrációjukat, a pénzügyi és kereskedelmi feltételeket s a hazai piaci, termelési hátteret. Csak aláhúzhatjuk a tanulmánynak azt a megállapítását, hogy *gyakorlatilag nincs olyan gyártmány vagy gyártási ág, amelynek a fejlesztését pusztán a hazai piaci igényekre lehetne alapozni.* A *piaci infrastruktúra* elemzésekor az értékesítési szervezetet a vevőkkel, felhasználókkal való kapcsolattartást, a vevő- és javítószolgálatot, az alkalmazástechnikai szolgáltatásokat, a garanciát, a reklám-

tevékenységet, a good-will-t célszerű vizsgálni. A *piaci rugalmasságon és stabilitáson* a cselekvési képességet kell érteni, amely a racionális működés jellemzője.

Tanulmányukhoz a szerzők három függeléket is csatoltak, amelyek további hasznos adalékokkal egészítik ki a kritériumrendszert. Az 1. függelék az OT és az OMFB útmutatója, amely ily módon szélesebb körben válik megismerhetővé. A könyvnek a 2. függelékkel való kiegészítése különösen szerencsés. A gazdasági hatékonyság számításához a KSH által összeállított útmutató ugyanis, amely a hatékonyság, a gazdaságosság, a jövedelmezőség fogalmának tisztázásához, a mérési problémákban való eligazodáshoz jelentős segítséget nyújt, eddig csak a Statisztikai Közlönyben volt olvasható, tehát viszonylag szűk körben lehetett ismeretes.

Megállapítható, hogy az OMFB egyik témabizottsága keretében készült kollektív munka könyvalakban való megjelentetése rendkívül hasznos és időszerű volt.

A tanulmány egyik fő erénye, hogy a komplex szemlélet elterjesztését a műszaki-gazdasági kritériumok bemutatásával és értékelésével „közel viszi" az alkalmazáshoz. Helyenként viszont olyan elméleti-módszertani jellegű megfogalmazásokkal is találkozunk, amelyek talán kevésbé a gyakorlati lehetőségeket, mint inkább a logikai-deduktív következtetéseket veszik figyelembe. Úgy véljük, ma még nagy a szakadék a tanulmányban megfogalmazott követelményszint és az objektív és szubjektív vállalati feltételek között. Igen nagy probléma a vizsgálatokhoz szükséges *információk megszerzése!* A szerzők több helyen is utalnak a nemzetközi irodalomban, a szállító külföldi cégek ajánlataiban, prospektusaiban, a külföldre utazók útijelentéseiben, a nemzetközi forgalmi statisztikákban, tőzsdei jelentésekben, kamarai és cégkapcsolatokban katalógusok szerinti és a szerződéskötési árakban, a kereskedelmi kirendeltségek piackutató intézmények tanulmányaiban rejlő információkra. Amellett, hogy ezeknek az információknak a megszerzése, rendszerezése, feldolgozása maga sem egyszerű feladat, még közel sem teszik ki az információknak azt a körét, amelyet a kritériumrendszer eredményes alkalmazása megkövetel. Az alkalmazás másik akadályának tekinthető a vállalatok nem megfelelő *szakember-ellátottsága.* Olyan magasan képzett, tapasztalt, sokoldalú szakemberek, akik a kritériumokat a gyakorlatban képesek lennének alkalmazni, csak elvétve találhatók a vállalatoknál, akkor is leginkább olyan beosztásokban, amelyek nemigen teszik lehetővé az e témakörrel való rendszeres foglalkozást. További tisztázást igényel a kritériumrendszer alkalmazásával kapcsolatos *döntési mechanizmus.* Külső szakértők, intézmények bevonása esetén a felelősség és a kockázat ugyanis csak a javaslattételig terjed. A döntéshozó *vállalati vezetők felelőssége* viszont egyértelmű, sőt bizonyára felmerül bennük bizonyos kétely is az elemzés szakszerűségét, megbízhatóságát tekintve.

A könyvben foglaltak bizonyos elvi kérdéseket is felvetnek. Mindenekelőtt azt, hogy vállalataink mai technológiai szintjéből, a vállalati vezetés módszereiből és káderadottságaiból, a meglevő szervezetben kialakult megszokásokból, a fejlesztési lehetőségekből, a vállalatok és a központi irányítás bonyolult viszonyrendszeréből, a szabályozórendszer jelenéből és már valamennyire az elmúlt 10 évben „bemért" lehetőségeiből kiindulva mennyire reálisak, mennyire elérhetőek a gazdaságpolitika szintjén elvi igénnyel megfogalmazott termékszerkezet-fejlesztési célok, mennyire válthatók át a vállalati gyakorlat „apró pénzére".

Úgy véljük, a helyes kritériumrendszer alkalmazási feltételeinek, gyakorlatba ültetésének a biztosítása nem rövid távú feladat, mint ahogy — bizonyos kivételektől eltekintve — egészében a termékszerkezet fejlesztése sem az. A fogadási, megvalósítási feltételek ma hasonlíthatatlanul nehezebbek, mint amikor a szerkezet korszerűsítésének szükségessége a gazdaságpolitika szintjén először fogalmazódott meg feladatként. Ezért nem célszerű a lécet „rövid távon" magasra állítani, mert a szükséges feltételek hiányában még a legerősebb ösztönzöttség mellett sem várhatók megfelelő eredmények.

Helyesen állapítja meg a könyv, hogy a termékszerkezet-korszerűsítés jó makroközegének megteremtésében a gazdaságirányítás, a szabályozórendszer korszerűsítése is az alapvető feltételek közé tartozik. Az eddigi tapasztalatok arra utalnak, hogy a szabályozók gyors változtatásaira, a mérce megemelésére csak azok a vállalatok tudnak pozitívan reagálni, amelyeknek erre megvannak a feltételeik. Éppen ezért a termékszerkezet fejlesztésével kapcsolatos korábbi gazdaságpolitikai teendők kijelöléséhez olyan konkrét vállalati vizsgálatok, elemzések is szükségesek, amelyek az adaptálódás követelménye mellett a kiinduló objektív lehetőségeket is alaposan számba veszik.

Nyikos László—Sinkovics Alfréd

Kállai Lajos:

A VÁLLALATI ÉS SZÖVETKEZETI JÖVEDELEMSZABÁLYOZÁS A GYAKORLATBAN

A szerző a vállalati pénzügyi szabályozás és a jövedelemszabályozás összefüggéseit foglalja rendszerbe.

Bevezetőként ismerteti a vállalati gazdálkodás irányításának pénzügyi eszközeit. Tárgyalja a jövedelemszabályozás, a jövedelemelvonás, a pénzügyi megkülönböztetések és az anyagi érdekeltség rendszerét. Elemzi a vállalati pénzügyi szabályozás stabilitásának fontosságát és továbbfejlesztésének problémáit.

A II. fejezetben az árak alapvető feladatairól, az árrendezés és az árszabályozás kérdéseiről, a jelenleg érvényben levő árformák és az árak összefüggéseinek kérdéseivel foglalkozik. Ez a rész egy rövidebb áttekintést ad csupán, annyit, amennyi a pénzügyi problémák tisztánlátásához szükséges.

A III. fejezet a jövedelemelvonási rendszerhez kapcsolódó adókat, azok különböző fajtáit tárgyalja részletesen az iparvállalatoknál, a külkereskedelmi vállalatoknál és a szövetkezeteknél egyaránt. Foglalkozik a különböző támogatási módozatokkal és a megkülönböztető elvonási rendszerekkel is. Részletesen foglalkozik ez a fejezet a költségvetési kapcsolatok rendjével.

A befejező rész az anyagi érdekeltségi rendszerrel kapcsolatban kitér a bérgazdálkodási kérdésekre, a bérszabályozási problémákra és a különböző vállalati alapok rendszerére is.

352 l., kötve 37,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Арпад Олайош—Янош Куташ

Тенденции горизонтальной профессиональной мобильности

Анализ горизонтальной профессиональной мобильности занимается такой переменой профессий, которая означает сдвиг, изменение не по иерархии, по уровням занятия, а в профессиональном направлении. Поэтому анализ горизонтальной профессиональной мобильности тесно взаимосвязан с анализом общественного разделения труда и образования по профессиональным направлениям.

В статье суммируется опыт, накопленный по ходу долгосрочного перспективного планирования, представляются изменения горизонтальной профессиональной мобильности в период между 1950—70 годами и делается попытка прогнозирования тенденций ожидаемого до 1990 года преобразования. Для анализа смены профессий, их экономического и социального эффекта авторы применяют специальный метод, называемый в литературе анализом конгруэнции. В рамках анализа сопоставляются профессиональные направления выполняемого труда, осуществляемого занятия и приобретённой квалификации и представляются соотношение работников, работающих в своей профессии и бросающих свою профессию, причины ухода из профессии и конвертируемость приобретённой квалификации.

Янош Хонт

Основные принципы роста и развития структуры пищевкусового хозяйства

В условиях Венгрии с точки зрения равновесия платёжного баланса с капстранами и на долгую перспективу ключевым вопросом будет экономически эффективное использование возможностей развития пищевкусового хозяйства. Главное утверждение статьи состоит в том, что в будущем при развитии сельского хозяйства и пищевой промышленности на передний план необходимо выдвинуть улучшение качества и повышение эффективности за счёт более умеренного количественного роста, причём в вертикальном разрезе этих отраслей. При конечной реализации этим можно обеспечить больше конкурентоспособной и экономически эффективной продукции, чем если бы попрежнему в центре внимания оставался количественный рост. И даже вероятно то, что — учитывая ожидаемую ограниченность средств для развития — таким образом легче поддержать прежний темп роста. Экономическое регулирование и прочие элементы управления должны служить такой модели развития.

В статье констатируется, что увеличивается ориентация производства продовольственных товаров на экспорт. Гибкое приспособление к потребностям внешних рынков и удовлетворение отечественных потребностей в продовольствии равным образом требуют сохранения многосторонности производственной структуры.

В дальнейшем автор статьи представляет основные черты структурных изменений производства продовольственных товаров, а затем подчёркивает, что необходимо обращать гораздо больше внимания качественному развитию промышленной базы производства продовольственных товаров. Он указывает на нецелесообразность дальнейшего объединения сельскохозяйственных единиц, ссылаясь на то, что качественные черты производства не отвечают слишком большим масштабам предприятий, а также административным элементам в управлении.

Антал Денеш—Бела Кэпеци

О кооперативных исследованиях и обучении — подведение итогов

Авторы на основе проведенного в начале года совещания Рабочего коллектива ВСРП по вопросам кооперативной политика дают обзор о результатах, достигнутых за последнее десятилетие в области кооперативных исследований и обучения, о возникавших проблемах и о подлежащих решению задачах.

В статье и в количественном отношении коротко характеризуются развитие кооперативной научно-исследовательской базы за последние пять лет; статьи и труды научных сотрудников, опубликованные в изданиях институтов, книгах, журналах. Авторы считают недостатком в этой области, что очень мало статей занималось исследованиями в области кооперативной теории и комплексными научными исследованиями. Это связано с объективными и субъективными причинами (несмелостью исследователей). Авторы подчёркивают, что во всех наших документах акцентируется постоянно и последовательность нашей политики, и всё же в определённые периоды складывалась неблагоприятная атмосфера для исследований в области кооперативной теории. Снова и снова возникало открытое или завуалированное отрицание равноправия государственных предприятий и кооперативов, и это воззрение не удалось полностью одолеть до наших дней. По мнению авторов, неправильно и то, что едва ведутся комплексные, затрагивающие несколько отраслей науки исследования, а вследствие этого не велись по этому вопросу и дискуссии на достаточно высоком уровне. Хотя были опубликованы и статьи полемического характера, например, по вопросам кооперативной собственности или по теме производительные силы — производственные отношения, но более или менее оживлённая дискуссия велась только по вопросам демократического централизма, а также кооперативного права.

В статье говорится и о том, что работе в этой области препятствуют также организационные трудности, не совсем удовлетворительная координация и отсутствие передвижения информаций между различными исследовательскими учреждениями.

В дальнейшем авторы подобно упоминанию недостатков сжато перечисляют вытекающие из них задачи. К ним относится в частности необходимость в выдвижении на передний план исследований в области кооперативной теории; в расширении исследований, охватывающих несколько отраслей науки; в синтетизации резуль-

татов частных исследований, вскрывающих факты и носящих описательный характер. Авторы считают важным также создание более тесных связей между различными исследовательскими учреждениями, совместное обсуждение и пропагандирование их планов и результатов. Они упоминают о значительном развитии кооперативного обучения и о расширенном развитии повышения квалификации в высших учебных заведениях, а также о важной роли средств телекоммуникации наряду с обучением.

Андраш Кевэш

Торговля между Востоком и Западом и советское хозяйство

В связи с динамическим ростом торговли между Советским Союзом и развитыми капиталистическими странами в семидесятых годах автор изучает причины растущей потребности советского хозяйства в импорте из капстран. Он анализирует в первую очередь традиционно наиболее важную статью импорта — ввоз машин и оборудования. Автор констатирует, что хотя для импорта машин и оборудования попрежнему характерна концентрация в отношении приоритетных индустриальных отраслей, а также строящихся мощных объектов, он способствует развитию все большего числа отраслей советского хозяйства. Динамический рост импорта и диверсификация его структуры связаны с модернизацией советского хозяйства, с изменением структуры промышленности, с более быстрым развитием ранее отсталых отраслей, и не в последнюю очередь с сегодняшними требованиями международной передачи техники.

Заслуживает внимание и то, что Советский Союз — хотя в торговле с развитыми капиталистическими странами и выступает в первую очередь как экспортёр сырья — в последнее время более интенсивно стремится и к приобретению определённых видов сырья и продовольствия из капстран. Это также следует из требований экономического роста, изменяющихся приоритетов экономической политики. Учитывая ухудшающиеся природные условия добычи сырья в Советском Союзе, рост связанных с ней затрат, постоянно расширяющиеся потребности страны в сырье, импорт сырья и в будущем будет характерным для внешнеэкономических связей Советского Союза.

Растущими потребностями страны в импорте объясняются усилия в направлении повышения экспорта. Установление устойчивых экономических связей СССР с Западом сможет стать одним из решающих факторов всего развития торговли между Востоком и Западом.

Каталин Сабо

Диверсификация деятельности капиталистических фирм

Начиная с 60-ых годов экспансия ряда капиталистических фирм отклонилась от привычных горизонтального и вертикального направлений. Эти фирмы, в первую очередь международные монополии — переступив отраслевые рубежи — принялись за производство самых различных товаров. В рамках осуществляемых ими фузий и закупок также производилось объединение фирм, первоначально принадлежавших к различным отраслям. Из ряда многочисленных конкретных причин процесса автор выделяет движущие силы, связанные с развитием монополистических производительных сил, подчёркивая, что было бы ошибочно объяснять появление неоднородных монополистических предприятий, не принадлежащих ни к одной из отраслей, только лишь монополистическими гегемонистическими стремлениями, спекулятивными мотивами.

Со стороны производительных сил действуют такие стимуляторы, как быстрая смена продукции, характерная для монопольно-капиталистического производственного процесса; рождение научно-исследовательских результатов не в тех областях, где это ожидалось; смена передовых отраслей; повышение удельного веса услуг, не зависящих от конкретной формы производства (исследование рынка, обработка данных, организация и т. п.); увеличивающаяся роль организованности, способности организации приспосабливаться к условиям. Новые тенденции в области потребностей, рынка также усиливают диверсификацию. Увеличивающийся вес и изменчивость нефундаментальных потребностей, которые легко поддаются манипулированию, повышают риск, а это принуждает предприятия к тому, чтобы они имели «несколько опор». Неопределённость качественной конкурренции по отношению к конкурренции цен, результат которой легче предвидеть, также указывает в направлении диверсификации, сокращающей риск. За многочисленными причинами и стимуляторами, по мнению автора, кроются две более общие и глубокие причины: стремление предприятий к росту и равновесию. Диверсификация равным образом служит устранению пределов роста, всегда имеющихся в случае отдельных товаров, и уравновешенности деятельности предприятия, как раз в силу многочисленных видов продукции. В период замедления роста, неопределённости экономического положения и быстрого изменения экономической структуры диверсификация представляет собой важную возможность для монополий в том отношении, что они могут обеспечивать свой рост, свою прибыль и свою стабильность вопреки неблагоприятным условиям равновесия и приобретения прибыли в национальном и мировом хозяйствах.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Árpád Olajos—János Kutas:

Tendencies in horizontal trade mobility

The analysis of horizontal mobility between trades examines such changes in jobs which do not comprise movements in the hierarchy of trades, but movements in the same trade. Therefore, the examination of horizontal trade mobility is closely related to the analysis of the social division of labour and training according to trades.

The article summarizes the experiences gained in the course of long-term planning. It points out the changes in horizontal trade mobility between 1950–1970 and makes an attempt at forecasting the tendencies of transformation up to 1990. For weighing the changes in trades, for the analysis of their economic and social effects the authors use a special method known in literature as congruence analysis. The analysis compares the work performed, the occupation exercisesd and the qualification acquired. It shows the relative ratios of those exercising their trade and those leaving it, the causes for the latter, and the convertibility of the qualification acquired.

Analysis and forecasting of horizontal trade mobility yields useful practical conclusions both for vocational training and for efficient employment utilizing the training.

János Honi:

Principles for the development of the food economy and its structure

Under Hungarian conditions economical use of the possibilities for development of agriculture and the food industry is a key problem even in the long run from the aspect of the balance of payments in convertible currencies. The main message of the article is that in the future quality and the improvement of efficiency have to be put into the centre in the development of agriculture and the food industry, handling the whole vertical chain as a unity, and quantitative growth has to be subordinated to the former. In the course of final realization this may bring forth more competitive and efficient products than if quantitative growth were pushed further on. In view of the expectable scarcity of development funds also the growth rate experienced up to now might be more closely approached in the way proposed. Control and other elements of regulation have to be put at the service of such development model.

The article states that the export-orientation of food production is growing. Flexible adaptation to the demands of foreign markets and the meeting of domestic demands for food equally require that the diversification of the production structure be maintained.

Next the article outlines the main lines of changes in the internal pattern of food production and underlines that much greater care has to be taken in the qualitative development of the industrial bases of food production. He warns against a further amalgamation of farms and states that, in general, the stress on quality cannot be reconciled with too great sizes of enterprises, nor with the administrative elements still found in control activities.

Antal Gyenes—Béla Köpeczi:

Research on and education in cooperatives: casting an account

The autors survey, relying on the materials of a meeting early this year of the Cooperative Policy Working Panel of the Central Committee, HSWP, the results attained in the last decade in research on and education in cooperatives together with the concerns and the tasks to be solved.

A brief numerical outline is given of the development of research bases and of the articles and studies published by the co-operative research workers in publications of institutions, books and periodicals. The authors consider it a deficiency that few articles dealt with research into the theory of cooperatives and complex problems; this may be traced back to objective and subjective reasons. It is stressed that although every document available underlined the constancy and consistency of cooperative policy, yet in some periods an atmosphere unfavourable for research into cooperative theory developed. Open or concealed refutation of the equal rights of state enterprises and cooperatives emerged again and again and this view could not be overcome to this very day. The authors deplore that hardly any complex research covering several disciplines is done, and this is why the discussion was not high-standard enough. Although polemical writings have been published on such questions as the problems of cooperative ownership or the forces of production and relations of production, yet a vivid debate evolved only around the subject of democratic centralism and the legal regulations concerning cooperatives relative to general law.

It is also mentioned that work is impeded by organizational difficulties, by rather poor harmony and deficient flow of information between the different research places.

Next the authors sum up concisely the tasks deriving from the deficiencies listed. Thus, among other things:

The necessity to put into the foreground researches into the theory of cooperatives, of expanding research covering several disciplines, of synthetising the results of exploratory, descriptive and partial researches. Attention is called to the need of establishing closer relations between the various research places, the joint discussion and propagation of their plans and results.

The significant development of cooperative education is mentioned and the need for expansion of higher level extension courses is stressed. In correctly spreading informations the mass communications media have an important role beside education.

András Köves:

East-West trade and the Soviet economy

Related to the dynamic growth of trade between the Soviet Union and the advanced capitalist countries in the seventies the author examines the causes for the increasing demand for imports from the West of the Soviet economy. He analyses first of all the development of the traditionally most important import item: machinery. He states that while the imports of machinery continue to be concentrated on industries enjoying priority in industrial development and on the major investment projects under construction, they increasingly contribute to the development of several other industries as well. The dynamic growth of imports and their diversification in pattern are related to the modernization of Soviet economy, to changes in industrial structure, to the fast development of earlier lagging industries and, last but not least, to the requirements of the international transfer of technology in our days.

It is also remarkable that the USSR—although it appears in the trade with advanced capitalist countries mainly as exporter of raw materials—makes more intensive efforts also at buying certain raw materials and food from capitalist partners. This too follows from the requirements of economic growth, from the changed priorities of economic policy. Considering the deteriorating natural conditions of raw material extraction in the USSR, its increasing costs, and the expanding demand for raw materials of the country, imports of raw materials will continue to characterize Soviet foreign trade also in the future.

The growing import demands explain the efforts at expanding exports. Establishing lasting Soviet economic relations with the West may become one of the determining factors in the development of the whole of East-West trade.

Katalin Szabó:

Diversification of the activities of capitalist corporations

Beginning with the sixties the expansion of several large capitalist corporations left the up to then usual horizontal and vertical lines. The firms, first of all the international monopolies, transgressing the boundaries of industries became enganged in the most diverse activities. The fusions and amalgamations also linked firms originally belonging to different industries. From among the several concrete causes of the process the author stresses the motives related to the development of the monopolistic forces of production, emphasizing that it would be a mistake to explain the emergence of the heterogeneous monopolistic enterprises not belonging to any industry merely with monopolistic power efforts and speculative motives.

The stimulants acting from the side of the forces of production are the fast exchange of products characteristic of the monopolistic production process, researches bringing results in fields other than expected, the change among the pioneering industries, the growing weight of services indifferent to the concrete form of production (marketing, data processing, organization), the importance of organization and of its adaptability, Needs, the latest tendencies of the market also support diversification. The growing weight and variability of non-basic needs and their being liable to manipulation increase risks, while this forces the enterprises not to put all their eggs into one basket. Also the uncertainty of the quality competition against the unequivocal price competition with a better surveyable outcome points to diversification. From the many concrete causes and stimulants the authoress finds two deeper lying general causes: the efforts of enterprises at growth and equilibrium. Diversification may serve both the elimination of the constraint on growth which always exists in the case of a single product and the balancing of the firm, precisely by relying on many products. In the era of decelerating growth, uncertain economic situation and fast changes in economic structure, diversification is an important possibility for monopolies to secure their individual growth, individual profit and individual stability in spite of the unfavourable national and international conditions for growth, profit and stability.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1979. évi 3. sz.

Podsivalenko, P.: Az építkezések határidőcsökkentésének feladata

Makarov, V.: Az újítások ösztönzésének fokozása

Falcman, V.—Zaszorina, I.: Az üzemanyag-energetikai komplexum eszközhatékonysága és tőkeigényessége

Szmehov, B.: A társadalmi munka termelékenysége és a termelés hatékonysága

Koloszova, R.—Nemcsenko, V.: Az ifjúság szakmai adaptációjának tökéletesítése

Baisev, Sz.: A szűz- és a parlagföldek megművelésének történelmi jelentősége (A tömegmozgalom 25 éves évfordulójára)

Gorbunov, É.: Népgazdasági eredmények és társadalmi szükségletek a társadalmi végtermékben

Zsamin, V.: A munka és a termelés közvetlenül társadalmi jellege a szocializmusban

Kirjakov, K.—Sztoilov, Sz.: A KGST-tagországok gazdasági fejlettségi szintjének közelítése és nivellálása

Golov, A.: A munkatermelékenység mérése (A KGST-országok tapasztalatai alapján)

Vorobjev, Ju.—Csecseleva, T.: A szovjet gazdaság m nt egységes népgazdasági komplexum

Perepecsin, I.: A bővített újratermelés évi ráfordításainak és ütemeinek korrelációja

Kalaszov, A.: A gazdaságközi kooperáció és perspektívái (A Dagesztáni ASZSZK példáján)

Nekraszov, O.: A gazdasági mechanizmus komplex tökéletesítése (Össz-szövetségi tudományos-műszaki konferencia. Moszkva, 1978. november)

Manszurova, H.: A tervszerű árképzés hatvan éve a Szovjetunióban (Össz-szövetségi ülés. Moszkva, 1978. november)

Dudenkov, B.—Kuznecova, E.—Perov, M.: A szervezeti irányítási struktúrák kialakítása a népgazdasági ágazatokban (Az első összszövetségi konferencia. Moszkva, 1978. november)

Az akadémiai tudományos tanács északnyugati szekciójának ülése (A népesedés társadalmi-gazdasági problémái. Leningrád, 1978. október 8—10.)

Timofejev, T.: Nemzetközi tudományos konferencia a foglalkoztatottság és a munkanélküliség problémáiról (Bischenberg, 1978. ősze)

Alekszejeva, N.—Oszmova, M.: A szocialista és a fejlett tőkésországok gazdasági kapcsolatai (Tudományos konferencia. Moszkva, 1978. október 30.—november 1.)

Dejcs, I.—Bajkalova, A.: Az ilmeniek iskola-szemináriuma (A villamosítás és az ipari termelés hatékonyság-szintjének emelése. Miassz, 1978. szeptember 11—16.)

POLITICKÁ EKONOMIE

1978. évi 10. sz.

Nikl, J.: Szocialista gazdaságunk szilárd alapjai

Hrncir, M.—Nachtigal, V.: A külgazdasági kapcsolatok hatása a fő makroökonómiai aggregátumokra: módszertani kérdések

Nesporová, A.: A makroökonómiai kérdések néhány problémája

Pick, M.—Karpisek, Z.: Az élő munka technikával való helyettesítésének hatékonysága

Voboril, J.: Az ütemezés szerepéről az irányításban

Nevaril, F.: A hatékonyság problematikájáról

Foltyn, J.: A nem marxista „development economics" jelenlegi kritikai áramlatairól

Kynstetr, P.—Troccoli, E.: Fiatal közgazdászok a csehszlovák gazdaság jelenlegi problémáiról

Valceanu, G.: A román mezőgazdaság fejlődéséről

1978. évi 11. sz.

Krizek, M.: Elméleti kiindulópontok a „piaci szocializmus" kritikájához (Engels Anti-Dühring című könyve kiadásának 100. évfordulója)

Goldmann, J.: A gazdasági zavarok nemzetközi tovagyűrűzéséről

Stibalová, B.: A nem termelő szféra gazdasági növekedéséhez való hozzájárulás számszerűsíthetőségének lehetőségei

Sykora, J.: Kritikai megjegyzések az elosztás és az árrendszer értelmezéséhez P. Sraffynál

Kresánek, J.: A szükségletek mérésének elméletéről

Spisiak, J.: A gazdasági tervfeladatok célprogramozása és finanszírozása

Kociánová, H.: A szegénység néhány problémája az USA-ban

Hirsl, M.: Az élelmiszerek kiskereskedelmi árának növekedése a fejlett tőkésországokban az elmúlt 20 évben

Kassirov, L.: A mezőgazdaság hatékonyságáról

Vecer, J.: Az osztrák iskola tükröződése Bráfa A. és Kaizla, J. közgazdasági tanaiban

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1978. évi 9. sz.

A népgazdasági tervezés tökéletesítése (Kerekasztal-beszélgetés az „Ikonomicseszka Miszl" szerkesztőségében.)

Hadzsiev, Sz.: A gazdasági érdekek és a gazdasági törvények érvényre juttatása a szocialista társadalomban

Geneski, M.—Szibev, I.—Georgiev, L.: A gazdasági folyamatok fejlődése és a termelés mobilitása

Dimitrova, P.: A mezőgépgyártási struktúra optimalizálásának tapasztalatai

A tőkésországok gazdasági fejlődésének problémái és ellentmondásai a hetvenes években II. rész

Davidova, Sz.: A nemzetközi monopóliumok gazdasági érdekeltsége a szocialista országokkal való együttműködésben

Mihajlova, Zs.: Blokk-struktúrájú lineáris programozási feladatok vektor-optimalizálásának dekompozíciós módszere

Vaszilev, V.: A levegőszennyezés gazdasági szankcióinak módszertani kérdései

Velcseva, Ju.: Termelésfejlesztési alapok képzése és felhasználása a szocialista országokban

Petrov, K.: Előtérben a műszaki haladás és a nemzetközi kereskedelem (Lipcsei Őszi Vásár, 1978. IX. 3—10.)

Egy disszertáció megvédése: Szamardzsiev, V.: „A lakosságot kiszolgáló, nem termelő ágazatok gazdasági problémái" (A BTA Közgazdasági Intézetének tudományos tanácsa, 1978. VI. 14.)

Weltwirtschaftliches Archiv

1978. évi 4. sz.

Pentti, J.—Kouri, K.: 1970. évi gazdasági válsághoz viszonyított mai világgazdasági helyzetről (Bevezető)

Black, S. W.: Gazdaságpolitikai reakciók az 1970. év nagy zavaraira, valamint ezen zavarok nemzetközi áru- és tőkepiacokon való begyűrűzéseire

Hickman, B. G.—Schleicher, S.: A nemzetgazdaságok függetlensége, valamint a gazdasági hullámzások szinkronizációja: az LINK-projekt bizonyítékai

Porter, M. G.: Külső sokkok (External Shocks) és stabilizációs politika egy kevéssé nyílt gazdaságban: ausztráliai tapasztalatok

Modigliani, F.—Papademos, L.: Optimális, stagfláció ellenes keresleti politika

Phelps, E. S.: Dezinfláció recesszió nélkül: használható útmutatás és monetáris politika

Fischer, S.—Modigliani, F.: Az infláció tényleges hatásainak és költségeinek értelmezéséhez

wirtschafts wissenschaft

1979. évi 1. sz.

Matho, F.—Möller, U.—Schilling, G.: A szocializmus „rendszerimmanens inefficienciájának" legendája

Baum, H.—Mann, H.: Ipari árképzés és teljesítményértékelés

Scherf, K.: A szocialista iparosítás néhány gazdasági, szociális és territoriális szempontja az NDK-ban

Behr, H.: Egy csomópont gazdasági ereje az NDK területének viszonylatában — a választott mutatószámok elemzése

Sandig, H.—Wolf, S.: Az NDK fokozott ásványi nyersanyag-termelésének hatása az NDK társadalmi termelésének hatékonyságára

Plöntzke, H.: A szocialista gazdaság pénzügyei

Brandenburg, I.: Olaszország a tőkés világgazdaságban. Az olasz gazdasági helyzet és az olasz gazdaság sajátos vonásai

Aemann, G.—Winkler, G.: Szociológiai világkongresszus IX. (Uppsala, 1978. augusztus 14—19.)

Klein, A.—Speerling, W.: A tőkés tengerhajózás állami szabályozása (Szovjet—NDK-kollokvium, Rostock, 1978. szeptember 26—28.)

1979. évi 2. sz.

Gerisch, R.—Hofmann, W.: A gazdasági hatékonyság fokozására irányuló fejlesztési feladatok és problémák a kombinátokban

Bechmann, R.: A területi termelési viszonyok fejlesztéséről

Börngen, S.—Richter, H.: Lenin hozzájárulása a szocializmus politikai gazdaságtanának kidolgozásához a hadikommunizmus időszakában

Schieck, H.—Schmidt, G.: Eberhadz Schulzenak „A népgazdaság mezőgazdasági szektorában folyó intenzív típusú bővített újratermelés közgazdasági szabványa az iparszerű termelésre — mint a mezőgazdaság belterjesítésének formájára — való áttérésnél" című cikkéről

Bader, H.—Zshockelt, W.: A biztosítás szerepe a fő feladat megvalósításában

Pawelzig, K.—Stöhr, A.: Néhány válságprobléma a kapitalista hajóépítésben

Graupner, K.-H.—Krzyzanowski, W.—Roesler, T.: A Közgazdaságtudományi Tanács 25. ülése (Berlin, 1978. október 3.)

Pöthig, B.—Rothe, M.: A tervszerűség mint a szocialista termelési viszonyok mozgásformája (Tudományos munkaülés. Marx Károly Egyetem Franz Muhri Intézete, Lipcse, 1978. október 10—11.)

Klinger, H.—Reichelt, U.: Az üzemi értékesítési gazdaság feladatai és problémái az újratermelési folyamat intenzifikálában (A szocialista üzemgazdaság kérdéseivel foglalkozó tudományos tanács 21. ülése. 1978. szeptember 20.)

Krause, H.: A beruházási tervezés problémái (A Rostocki Wilhelm Pick Egyetem szocialista üzemgazdasági szekciójának második kollokviuma. 1978. szeptember 22.)

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1979. évi 2. sz.

Az üzemanyag- és energiamegtakarítás útjai a népgazdaságban

Jatrov, Sz.—Pjatkin, A.: Az üzemanyag- és energetikai készletek kihasználásának hatékonysága

Troickij, A.: Villamosenergetika: problémák és perspektívák

Judin, E.—Fedorov, N.: Az ipari földgáz megtakarításának tartalékai

Veszelov, Sz.: Tegyük ésszerűvé az üzemanyag-energetikai készletek fogyasztását

Krol, A.: A kosztromai vízi és villamos erőmű élenjáró tapasztalatai

Kiricsenko, V.: Az intenzifikálás és a gazdasági növekedés kiegyensúlyozott jellege

Neporozsnij, P.: Villamosenergetika a szocialista országokban

Zencsenko, N.: A helyi szervek szerepe a területi tervezésben

Hodzsaev, D.: Az új városok fejlődésének néhány problémájáról

Tkacsev, V.—Szmagljuk, A.: Az állattenyésztés és a takarmánygyártás gépipara anyagigényességének csökkentése

Tret'jakov, V.: A jövedelmezőség és az árképzés néhány kérdése

Kocserga, A.: A népjólét területi tervezésének problémái

Pertcik, V.: A szovjet választások demokratizmusa

Jakumcsuk, K.—Hantel, V.: Javítsunk a közszükségleti cikkek gyártásának tervezésén

Koszov, V.—Korovin, B.: A világóceán komplex gazdasági birtokbavételének közgazdasági problémái.

1979. évi 3. sz.

Ésszerűen használjuk fel a fémet

Zelinszkij, V.—Szokolov, A.—Szavosztjanov, A.: A fémveszteség csökkentésének legfőbb irányai

Szolovkov, A.: Az asi kohászok harca a fémmegtakarításért

Nikonov, A.: A lenini szövetkezeti terv megvalósulásának új szakasza

Elisztratov, G.—Koljadin, I.—Jakunin, I.: A gabona terméshozamának növelése, veszteségeinek csökkentése és ésszerű felhasználása — a mezőgazdaság kulcsproblémája

Polovenko, I.: Az iparosítás feltételei mellett végzett takarmánytermelés tatalékai

Ivancsenko, V.: A társadalmi termelés hatékonyságának mutatóiról

Csernomordik, G.: A vasúti szállítás fejlesztési perspektívái

Morozov, B.: A szocialista építés programja

Cigicsko, A.: A munka technikai újrafelszerelése és a társadalmi termelés hatékonysága

Gumerov, R.: A felvásárlási árak és a mezőgazdasági termelés ösztönzése

Dzaraszov, Sz.: A gazdasági fejlődés tervszerűsége és a kollektíva felelőssége

A tudományos kutatások és a tervezési gyakorlat kapcsolatának erősítéséért (A goszplan kollégiumának kibővített ülése, 1979. január 9.)

Mamikonjan, R.: A közszolgáltatás gazdasági mechanizmusának tökéletesítése (Örményország esete)

Malov, N.: Az egészségügyi intézmények és a magánszemélyek ellátása gyógyászati eszközökkel

Vasziljeva, T.: A párt agrárpolitikája a mai szakaszban (Össz-szövetségi tudományos konferencia: A lenini szövetkezeti terv megvalósításának új szakaszával kapcsolatos gazdasági problémák. 1978. december)

Kopilova, E.: Tervezési tapasztalatcsere a KGST-tagországokban (A gazdaságtervezési és -irányítási rendszerek tökéletesítésével foglalkozó szervek elnökhelyetteseinek tanácskozása Kijevben)

Muszakozsoev, S.: A tudományos-műszaki haladás eredményeinek alkalmazása a kirgiz népgazdaságban (Köztársasági tanácskozás a számítástechnika és az automatizált irányítási rendszerek alkalmazásának hatékonyságáról. Frunze, 1978. szeptember)

Планово стопанство

1979. évi 1. sz.

Felfelé ívelő és dinamikus társadalmi-gazdasági fejlődés Bulgáriában

Zanev, P.: A vásárlói és az árualapok kölcsönhatása Bulgáriában

Jancseva, A.: A szocialista internacionalizmus eszméinek megtestesülése (a KGST)

Dimov, A.: A KGST-tagországok agrár-ipari integrációjának problémái

Iliev, E.: A tudományos-műszaki haladás társadalmi termelési hatékonyság fokozásához való hozzájárulásának meghatározása

Andreeva, E.—Gölöbova, I.: Alapvető mozzanatok objektumok közös építéséből adódó gazdasági hatékonyság meghatározásánál

Levcsenko, Ju.: A fogyasztói kereslet néhány információs és szervezeti problémája

Andreev, L.: A kombinát — a leghatékonyabb termelés-szervezeti forma az NDK szocialista iparában

1979. évi 2. sz.

Gabrovszki, K.: Elemzési problémák a gazdasági tervezésben

Nikolova, G.: A hitel mint a népgazdasági arányok szabályozásának eszköze

Kosztadinov, G.: A munkaszervezés és -díjazás tökéletesítése agráripari komplexumokban

Köoszovaszka, I.: A normatív önköltség alkalmazása a gépgyártásban

Avramov, A.: A felső oktatás hatékonysága, a káderek társadalmi realizálása és ezek szerepe a szükségletek tervezésében

Nejcsev, Sz.: A szocialista munkaszervezés és a teljes állóalap-kihasználás

Hadzsiivanov, I.: Munkabér és hatékonyság

Csusev, K.: Brigádmunka-szervezés az „Anton Ivanov" hűtőgépgyárban (Szófia)

Экономические науки

1979. évi 2. sz.

Aubakirov, Ja.—Aliev, U.: A fejlett szocializmus kritériumainak kérdéséhez

Brajnin, I.: A szocializmus alapvető termelési viszonyának jellemzői

Tihonov, N.: A „szükséges munka standardja" dinamikájának objektív alapjairól a kapitalizmusban

Ulübin, K.: A gazdasági mechanizmus és tökéletesítése az SZKP KB novemberi (1978) plénumán hozott határozatok fényében

Szlavinszkaja, L.: A gazdasági mechanizmus fogalmáról

Tascsev, A.—Zsolkov, A.: A gazdasági mechanizmus és hatékony funkcionálásának feltételei

Volinszkij, G.: Önálló elszámolású ösztönzés a gazdasági mechanizmus rendszerében

Gatovszkij, L.: A tudományos-műszaki forradalom irányításának politikai gazdaságtani problémái

Abalkin, L.: A tudományos-műszaki forradalom és az SZKP gazdasági stratégiája

Boriszov, E.: A tudományos-műszaki forradalom mint az irányítás tárgya

Kamaev, V.: A tudományos-műszaki haladás irányítása a gazdasági mechanizmus rendszerében

Takszir, K.: A tudomány és a termelés összehangolásának gazdasági alapjai

Tyihonova, Z.—Apatenko, N.—Levcsenko, I.: „A tudományos-műszaki haladás irányításának problémái a fejlett szocializmus viszonyai között" (Áttekintés a tudományos és elméleti konferencia szekcióinak munkájáról, Moszkva, 1978. október)

Mil'ner, G.: A szibériai és a távol-keleti körzetek munkaerő-ellátottságának problémái

Angarova, N.: A felhalmozás problémája kapitalista úton járó fejlődő országokban és e felhalmozási probléma burzsoá interpretátorai

Pesehonov, V.: A szocialista gazdaság tervszerű fejlődése (Előadási anyagok)

Koznov, B.—Zareckij, A.: A politikai gazdaságtani tudományos kutatások koordinálása (A politikai gazdaságtani oktatók össz-szövetségi tanácskozása, Moszkvai Állami Egyetem, 1978. szeptember)

Artikov, A.—Kalendareva, Sz.: Ipari termékminőség-szabályozás (Ágazatközi köztársasági konferencia Taskentben)

Zaszedateleva, É.—Mekkel', Sz.: Ideológiai nevelőmunka a főiskolákon (Össz-szövetségi tudományos-gyakorlati konferencia, Novoszibirszk, 1978. február)

Ezsov, A.: Időszerű politikai gazdaságtani és világgazdasági kérdések doktori disszertációk címeiben

Kulagin, N.: Fiatal tudományos dolgozók össz-szövetségi versenye

1979. évi 3. sz.

Brezsnyev, L. I.: „A szocialista világ — a nagy eszmék diadala" (Szerzői előszó)

Sarenkov, Sz.—Djakin, B.: Egy új típusú nemzetközi szövetség: a KGST

Nekipelov, A.—Hejfec, B.: A szocialista gazdasági integráció komplex programjának teljesítése — a KGST tevékenységének központi feladata

Pugacsov, B.: A szocialista országok közeledésének folyamatáról

Nizsnaja, Sz.: A termelés szocialista nemzetközi társadalmasítása: módszertani problémák

Sepf, R.: A nemzetközi termelés-szakosítás és kooperáció szerepe a szocialista gazdasági integrációban

Vjazovov, B.: A szocialista nemzetközi gazdasági egyesülések tevékenységének elvei

Bakoveckij, O.—Lopuhova, N.: Nemzetközi gazdasági egyesülések a KGST-tagországok külgazdasági tevékenységének irányítási rendszerében

Zorina, L.: A nemzetközi érték szerződéses árakban való érvényre jutásának sajátos vonásai

Tjuseva, V.: Az anyagi javak fogyasztási volumenének és a szolgáltatások igénybevételének egybevetése a szocialista országokban

Hongiszman, Ja.: A szocializmus építésének tapasztalatai az európai külföldi országokban

Iszkra, V.: A szovjet—lengyel együttműködés szerepe a Lengyel Népköztársaság gazdasági fejlődésében

Gjulemezov, L.: A szövetkezeti tulajdon fejlődése a mai Bulgáriában

Dronisinec, N.: A szocialista baráti közösség céljainak burzsoá meghamisításai

Barzin, N.—Bibik, L.: A szocialista világgazdasági rendszer

Mihajlov, A.: Kuba a szocialista gazdasági integráció rendszerében (Tudományos konferencia. Moszkva, 1978. december 27—28.)

Tolipin, Ju.: Az integrációs folyamatok hatékonyság-kritériumainak komplex vizsgálatai az M. V. Lomonoszov egyetemen

Információk a SZUTA Szocialista Világgazdasági Intézetéről

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Янош Куташ—Андраш Олайош — Тенденции горизонтальной профессиональной мобильности ... 641
Янош Хонт — Основные принципы роста и развития пищевкусового хозяйства ... 655
Антал Денет—Бела Кэпеци — О кооперативных исследованиях и обучении — подведение итогов ... 667
Андраш Кевэш — Торговля между Востоком и Западом и советское хозяйство ... 671
Каталин Садо — Диверсификация деятельности капиталистических фирм. Причины и последствия ... 689

ОБЗОР

Об усовершенствовании системы регулирования доходов и заинтересованности вьетнамских промышленных предприятий *(Тран Ван Та)* ... 706

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Четвёртая встреча венгерских и американских экономистов *(Иштван Добози)* ... 713
Полемии советских экономистов о необходимых преобразованиях в хозяйственном управлении *(Тамаш Бауэр—Карой Атила Шош)* ... 724
Экономические факторы, оказывающие влияние на политику предприятий в области развития *(Йожеф Вереш)* ... 733

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ ... 739

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Иван Гэнци «Производственные системы в индустриализирующемся сельском хозяйстве Венгрии» *(Йожеф Тот)* ... 750
«Технико-экономические критерии развития производственной структуры» *(Ласло Никош—Альфред Шинкович)* ... 754
Резюме статей на русском и английском языках ... 759
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ ... 763

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

Fo 5029

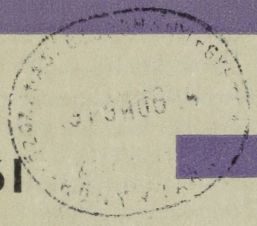

28

A tartalomból

7-8

MARJAI JÓZSEF:
30 éves a KGST

ROMÁN ZOLTÁN:
Gondolatok gazdaságpolitikánk elemzéséhez

SOÓS KÁROLY ATTILA:
Beruházási rendszerünk néhány általános problémája

SINKOVICS ALFRÉD:
Ármechanizmusunk továbbfejlesztéséről

GÖNCÖL GYÖRGY:
A háború az imperializmus politikai gazdaságtanában

ÉLIÁS ANDRÁS—GAJDOS GÉZA:
A mezőgazdaság és az élelmiszeripar export-orientált fejlesztésének néhány kérdéséről

IZIKNÉ HEDRI GABRIELLA:
Az elmélyülés és a kibővülés ellentmondásai a nyugat-európai integrációban

ALEKSANDAR M. VACIĆ:
Jövedelmek, személyes jövedelmek, anyagi ösztönzés

XXVI. évfolyam

1979. július—augusztus

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Marjai József: 30 éves a KGST 769
Román Zoltán: Gondolatok gazdaságpolitikánk elemzéséhez 778
Soós Károly Attila: Beruházási rendszerünk néhány általános problémája 795
Sinkovics Alfréd: Ármechanizmusunk továbbfejlesztéséről 812
Gubcsi Lajos: Fizetésimérleg-elméletek 825
Göncöl György: A háború az imperializmus politikai gazdaságtanában 841
Iványi Attila Szilárd: Az értékelemzésen alapuló gyártmányfejlesztés hatékonyságának feltételei a termelői és a fogyasztói érdekek tükrében 860
Parányi György: A korszerűsödő géppark és felhasználási sajátosságai a gépipari alkatrészgyártás példáján 875
Éliás András—Gajdos Géza: A mezőgazdaság és az élelmiszeripar exportorientált fejlesztésének néhány kérdéséről 897
Kisjakab Lajos: Vállalati érdekeltség és üzemi demokrácia a mezőgazdasági vállalatoknál 910
Izikné Hedri Gabriella: Az elmélyülés és a kibővülés ellentmondásai a nyugat-európai integrációban 921

VITA

Fahn Péter: Keresetszabályozás, konzisztencia, normativitás, intervenció 934
Martos Béla: Kiegészítések az adóztatás és a profithányad összefüggéseihez 945
Aleksandar M. Vacić: Jövedelmek, személyes jövedelmek, anyagi ösztönzés 953

SZEMLE

A vállalati üzletpolitika célja, funkciója, területei *(Zeller Gyula)* 960
A fejlett tőkésországok gazdasága 1978-ban *(Pócs Ervin)* 966

FOLYÓIRATSZEMLE 982
V. Uszoszkin: A monopolkapitalizmus pénze — Az állam szerepe a gazdasági életben — I. D. Zlobin—I. I. Konnyik: A gazdasági mechanizmus tökéletesítése, valamint az áru- és pénzviszonyok — Dennis L. Chinn: Jövedelemelosztás egy kínai kommunában — Herald Gerfin: Munkanélküliség-típusok és jövedelemelosztás az „Új makroökonómiai elméletben"

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Bekker Zsuzsa: Növekedési utak — dinamikus ágak *(Rimler Judit)* 996
Horváth Iván: Az ipari rendszerek szervezése *(Szabó Katalin)* 1000
Pillis Pál: Mezőgazdasági modellek *(Benet Iván)* 1004
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1008
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 1017

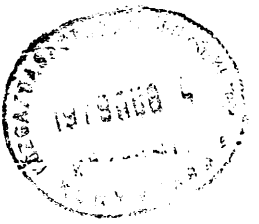

MARJAI JÓZSEF:

30 éves a KGST

Történelmi jelentőségű évfordulóra emlékezünk: harminc évvel ezelőtt, 1949. januárjában ült össze Moszkvában hat kommunista és munkáspárt tanácskozása, amelyen — elemezve a népi demokratikus országok és a Szovjetunió gazdasági együttműködésének lehetőségeit — úgy határoztak, hogy létre kell hozni a szocializmus és a kommunizmus építése útján haladó népek gazdasági közösségét, a szocialista országok gazdasági együttműködésének sokoldalú szervezetét, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát.* A Tanács néhány hónappal később tartott alapító ülésszaka meghatározta a KGST tevékenységének fő céljait, s megkezdte gyakorlati tevékenységét a nemzetközi gazdasági kapcsolatok új, demokratikus elveire épült szervezet. A tagországok erőinek összefogásával, gazdaságfejlesztési erőfeszítéseinek koordinálásával az egyenlőség, a kölcsönös előnyök és a kölcsönös elvtársi segítségnyújtás elveinek következetes érvényesítésével a KGST olyan tervszerű gazdasági együttműködést valósított meg, amely a legkedvezőbb feltételeket biztosítja minden tagja számára a nemzeti erőforrások minél teljesebb kihasználására.

A KGST-országok együttműködésének eredményei

A KGST-ben tömörült országok három évtizedes társadalmi-gazdasági fejlődése bizonyította pártjaink döntésének helyességét, történelmi időszerűségét. *A szocialista gazdasági közösség az elmúlt évtizedekben a világ legdinamikusabban fejlődő régiójának bizonyult.* A tagországok két- és sokoldalú együttműködése nemcsak a múlthoz, hanem a világgazdaság egészéhez és más országcsoportokhoz viszonyítva is felgyorsította a fejlődés ütemét. A KGST-országok együttes bruttó ipari termelése több, mint 11-szeresére, az egy lakosra jutó ipari termelés több, mint 8-szorosára emelkedett. Ez idő alatt világviszonylatban az egy lakosra jutó ipari termelés csak 3,2-szeresére nőtt.

A KGST-tagországok *iparának* együttes részesedése a világ ipari termelésében jelentősen emelkedett. 1950-ben a KGST-országok a világ ipari termelésének 17,8 százalékát állították elő, jelenleg 33—34 százalékát. A KGST-országok napjainkban egy lakosra számítva 3—4-szer több ipari terméket gyártanak, mint a világátlag.

* A cikk a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának és a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának rendezésében 1979. május 24-én tartott ünnepi ülésen elhangzott beszéd alapján készült.

Az anyagi termelés másik fő ágazatában, a *mezőgazdaságban* az ipari fejlődésnél szerényebb ütemű, de nemzetközi összehasonlításban mégis jelentős az elmúlt évtizedek alatti növekedés. Összességében a KGST-országokban gyorsabb ütemben nőtt az élelmiszer-termelés, mint bolygónk más területein. 1960—1977 között az egy főre jutó mezőgazdasági termelés világviszonylatban 7 százalékkal, a KGST-országokban 31 százalékkal emelkedett.

A KGST Alapokmányában is rögzített célkitűzéssel összhangban valamennyi tagországban folyamatosan emelkedett a *népjólét*. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem a szocialista gazdasági közösség átlagában 1950-től több, mint az 5-szörösére nőtt. Az 50-es évek közepétől a KGST-országok több, mint 63 millió új lakást építettek, a tagországok lakosságának mintegy kétharmada költözött új lakásba, vagy javította lakáshelyzetét.

A gazdaságtörténet sok példával bizonyítja, hogy a tőkésországok regionális gazdasági szervezetei — legyen az vámunió, vagy más gazdasági közösség — nem tudnak megbirkózni az együttműködő országok fejlettségbeli eltéréseivel, nem képesek megteremteni az érdekek mindenki számára előnyös összhangját. A KGST Alapokmánya elérendő célként jelölte meg a szocialista gazdasági közösség országai fejlettségi színvonalának közelítését. Az 1971-ben elfogadott Komplex Program a közeledés és a kiegyenlítődés tendenciáját — az eredmények ismeretében — a szocialista világrendszer fejlődése objektív történelmi folyamatának minősítette.

30 évvel ezelőtt a KGST alapító tagjai gazdasági fejlettsége között igen nagy volt a különbség, elérte a háromszoros mértéket. Ez a 70-es évek közepére a felére csökkent, mivel a társadalmi munka termelékenysége gyors ütemben nőtt a legfejlettebb szocialista országokban, de még fokozottabban a nagyobb történelmi hátránnyal induló országokban. A termelékenység, a termelési szerkezet és az életforma változásainak következtében *jelentősen közeledett egymáshoz a KGST-országok lakosságának életszínvonala* is.

Az eredmények tanúsága szerint a szervezetet létrehozó országok helyesen ismerték fel, hogy az összefogás a gazdaságban nagymértékben megkönnyíti a szocialista társadalmi-gazdasági céljaik elérését, nemzeti programjaik teljesítését. Helyesen ismerték fel azt is, hogy korunkban a nemzeti keretekben zajló termelési folyamatok mindinkább összekapcsolódnak és nemzetköziekké válnak, s hogy a tervszerű szocialista nemzetközi munkamegosztás keretében nagyobbak a termelőerők fejlesztésének, a szocialista gazdasági rend építésének és megerősödésének objektív lehetőségei.

A szocialista országok gazdasági közösségének eredményeiben összegeződik minden tagország erőfeszítése. *A Magyar Népköztársaság fejlődésében alapvető szerepe volt a közösség egésze fejlődésének*, ehhez a mi — lehetőségeinkkel összhangban nyújtott — tisztes hozzájárulásunk szerves része a KGST mai erejének. A magyar nép — magáévá téve pártunk országépítő programjait — felismerte és meggyőződéssé érlelte, hogy hazánk, amely még e század közepén is jelentős gazdasági elmaradottsággal küszködött, csakis a szocializmust építő nemzetekkel kialakított munkamegosztás keretében tervezheti reálisan a gyorsabb fejlődést, a társadalmi-gazdasági-történelmi hátrányok felszámolását, érheti el a gazdasági felemelkedéssel kapcsolatos céljait.

A közösség tagjaként a magyar nép rövid idő alatt lerakta a mai korszerű nagyipar alapjait és a baráti szocialista országokkal, mindenek-

előtt a Szovjetunióval kialakított munkamegosztásra támaszkodva az elmaradott, agrár-ipari jellegű gazdaságot ipariagrár gazdasággá fejlesztette. A KGST-tagországok között kialakult gazdasági együttműködésnek nagy szerepe van abban, hogy Magyarország nemzeti jövedelme 1950 és 1978 között 4,7-szeresére nőtt, az ipar termelése több, mint 8-szorosára, a mezőgazdaságé a 2-szeresére, az egy lakosra jutó reáljövedelem pedig több, mint a 3,3-szeresére emelkedett.

A gazdasági növekedés ütemét tekintve az elmúlt három évtizedben hazánk a többi KGST-országhoz hasonlóan felzárkózott a nemzetközi élvonalhoz.

Mennyiségi növekedés — minőségi átalakulás

A KGST-tagállamok 30 esztendős társadalmi-gazdasági fejlődésének egyik számottevő forrása volt, hogy *a nagymértékű mennyiségi növekedést gyorsuló ütemű minőségi átalakulás kísérte.* Az ipari termelés nemcsak jelentősen növekedett, hanem korszerűbbé is vált és változott az ipar szerkezete. A növekvő termelés egyre nagyobb hányada a magasabb készültségi fokon álló, értékesebb, korszerűbb gyártmányokat kibocsátó ágazatokból — a gépiparból, a számítástechnikai iparból, a vegyiparból — származott. A KGST-tagországok a rendelkezésre álló erőforrásokat — munkaerőt, nyersanyagot, energiát — egyre értékesebb, összetettebb termékcsoportok előállítására használják fel. A mezőgazdaságban a termelés nagyobb hányada kerül ki új, korszerű termelési rendszerekből. A minőségi változások kibontakozását jelzi az is, hogy a KGST-országok iparában gyors ütemben nő a munka termelékenysége. Az utóbbi években a KGST-tagállamok egészét tekintve az ipari össztermelés növekedése már lényegében teljesen a munkatermelékenységből származott. A gazdasági és a gyártmányszerkezet korszerűsödése — különösen az 1971-ben jóváhagyott Komplex Program végrehajtásának menetében — az utóbbi évek során a KGST-tagállamok gazdaságának már meghatározó folyamatává vált. Ez jelentős eredmény akkor is, ha e folyamat előrehaladásának ütemével még nem lehetünk elégedettek.

A KGST-tagországok közösségének tekintélye a világban a 30 év alatt jelentősen növekedett. A tekintély és a gazdasági súly növekedéséhez nagyban hozzájárult, hogy a KGST-tagállamok az utóbbi években bekövetkezett viharos erejű, s az országok többsége számára kedvezőtlen irányú világgazdasági változások ellenére is megőrizték gazdasági stabilitásukat: a népgazdaságok fejlődésének irányát és ütemét a lehetőségek változásához igazodva tervszerűen alakították.

A KGST nemzetközi súlyát növelte az is, hogy szó szerinti értelemben a KGST már nem tekinthető regionális nemzetközi gazdasági szervezetnek, a szocialista közösség pedig gazdasági régiónak, mert *a közösséget ma már három kontinens — Európa, Ázsia, Latin-Amerika — országai alkotják.* A KGST 10 tagállama mellett a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság külön megállapodás alapján aktívan részt vesz a KGST különböző szerveinek munkájában. A KGST legutóbbi XXXII. ülésszakán különböző minőségben már négy kontinens országai képviseltették magukat.

Kölcsönös előnyök

A KGST — ahogy ezt az Alapokmánya is rögzíti — nyílt szervezet, amely kész és képes fejleszteni gazdasági kapcsolatait és az együttműködést szocialista és nem szocialista országokkal egyaránt. A KGST-vel együttműködési megállapodást írt alá a Finn Köztársaság, az Iraki Köztársaság, valamint a Mexikói Egyesült Államok. A KGST-nek ez a készsége megnyilvánul az Európai Gazdasági Közösség irányában is. Nemzetközi gazdasági szervezetünk kezdeményezései a kapcsolatok normalizálását és bővítését, a két országcsoport és integrációs szervezet, valamint tagországaik diszkriminációmentes, *kölcsönösen előnyös együttműködését* kívánják elősegíteni.

A szervezet és a tagországok nemzetközi tekintélyéhez nagymértékben járul hozzá a Szovjetuniónak, a közösség legnagyobb országának békepolitikája csakúgy, mint katonai ereje, továbbá következetes áldozatkészsége a világ elnyomott népei harcának támogatásában, állhatatossága az imperializmus elleni küzdelemben.

Nyugodt lelkiismerettel mondhatjuk a KGST megalakulásának 30 éves jubileumán, hogy a szocialista gazdasági közösség országai, élükön a Szovjetunióval, eleget tettek proletár internacionalista kötelességüknek.

A KGST példája nyomán ma már senki előtt sem kérdéses, hogy lehetséges olyan gazdasági kapcsolatrendszer kiépítése kis és nagy országok, iparosodott és az iparosodás útjára lépni kívánó országok, természeti kincsekkel ellátott és ezekben szegényebb országok között, amely mentes az egyoldalú függőségektől és előnyöktől, az elnyomástól, a kizsákmányolástól, ellenkezőleg: a hátrányosabb helyzetből indulók számára kedvezőbb fejlődési lehetőségeket kínál.

A KGST léte és tevékenysége nyomán napjainkra történelmi ténnyé vált, hogy lehetséges olyan nemzetközi gazdasági közösséget létrehozni, amely *nem irányul egyetlen kívülálló érdekei ellen sem, nem alkalmaz diszkriminációt és nem csorbítja, hanem elősegíti tagországainak gazdasági együttműködési lehetőségeit a világ bármely más országával.*

Napjaink feladatairól

A szocializmus építése során minden időszaknak megvan a maga sajátos, legfontosabb és legsürgetőbb feladata. 30 évvel ezelőtt a közösség erejével és népeink erőfeszítésével ipart, modern gazdaságot kellett teremteni. *Ma a legfontosabb teendő gazdaságaink hatékonyságának növelése.*

A hatvanas évtized második felére valamennyi tagország jelentősen előrehaladt a modern gazdaság létrehozásában. Ezzel párhuzamosan — bár eltérő mértékben — kimerültek az extenzív fejlesztés lehetőségei, ma már nem állnak rendelkezésre a termelésbe szabadon bevonható munkaerő-tartalékok, megnövekedtek az energia- és nyersanyag-kitermelés költségei, továbbá az életszínvonal növekedése és a műszaki haladás következtében jelentősen megnőttek a beruházási javak, anyagok, alkatrészek és a lakossági fogyasztási cikkek iránti minőségi és technikai követelmények. A tagországok többsége eljutott gazdasági fejlettségének olyan fokára, ahonnan csak intenzív fejlesztéssel, a gazdasági hatékonyság növelésével lehet továbbhaladni: a műszaki fejlődés meggyorsításával, a gondos, nagy szaktudást kö-

vetelő, fegyelmezett és jól szervezett munkával, a minőség erőteljes javításával.

A hatékonyság javításáért valamennyi országnak magának kell megtennie a szükséges intézkedéseket, ezt semmi más nem pótolhatja. Ehhez széles alapot, biztonságot, pótlólagos erőforrásokat ad a szocialista gazdasági integráció kibontakoztatása. *A szocialista gazdasági integráció elmélyítése* tehát *a tagországok* legsajátabb *nemzeti érdekévé vált.* A létrehozott korszerű nemzetgazdaságok jó hatásfokú működtetéséhez és további fejlesztéséhez ma még inkább nélkülözhetetlen a kiterjedt nemzetközi munkamegosztás.

A belső tartalékok feltárását és maradéktalan kiaknázását, a rendelkezésre álló erőforrások hatékonyabb felhasználását a világgazdaságban bekövetkezett, számunkra kedvezőtlen — és tartósnak bizonyuló — változások is szükségessé teszik.

A Komplex Program kibontakoztatásának útján

Lenin a fiatal szovjet állam tennivalóiról, a gazdasági építőmunka leglényegesebb feladatairól szólva azt mondta, hogy a tőkés gazdaság termelékenységét kell utolérni és túlszárnyalni. E lenini program valóra váltásának újabb, s nem könnyű szakaszához érkeztünk. *A verseny* a két világrendszer között — az említett világgazdasági változások következtében is — *élesedik.* Újabb erőfeszítésekre van szükség: a gazdaságok intenzív — és tegyük hozzá, szelektív — fejlesztésének meggyorsítására.

A KGST XXIII. ülésszaka 1969-ben mélyrehatóan elemezte a gazdasági fejlődés új szakaszának kezdetét országaink életében. Az akkori döntéseket realizálta a két évvel később jóváhagyott, a szocialista gazdasági integráció kibontakozására irányuló Komplex Program.

A Komplex Program felgyorsította a szocialista gazdasági integráció teljes körű kibontakozásához és elmélyüléséhez vezető folyamatot. Ennek során *az együttműködés szervezésének fő módszere a tervezésben való egyre szorosabb együttműködés lett, hatékonyabbá vált a népgazdasági tervek koordinációja.*

A tervegyeztetésben a hangsúly az áruforgalom területéről mindinkább áthelyeződött a termelés szférájába. E folyamatot segíti nagy *közös létesítmények* együttes megtervezése és kivitelezése. E közös beruházások egy része már meg is valósult. Az idén már teljes kapacitással üzembe lép a Szövetséggázvezeték. E méreteinél fogva Európában példa nélküli objektum kitűnően összehangolt szervezőmunkával rendkívül rövid idő alatt épült meg. Ma már villamos energiát szállít a 750 kilovoltos nemzetközi távvezetékrendszer első szakasza Vinnyica és Albertirsa között. A megvalósulás szakaszában van az uszty-ilimszki cellulózkombinát. Az érdekelt tagországok erőforrásainak egyesítésével új vasércdúsító és ferroötvözetet, továbbá nyersazbesztet előállító kapacitások épülnek.

A Komplex Program végrehajtása során nagymértékben szélesedtek a tagországok közötti *termelési kapcsolatok.* 1970-ben a KGST-tagországok egymás közötti forgalmában még alig egy százalékkal részesedtek a tartós termelési együttműködésből, a szakosításból és kooperációkból származó termékek; 1976-ban arányuk már 14 százalékra nőtt és 1980-ra előreláthatólag a kölcsönös árucsere-forgalom több, mint egyötödét teszik majd ki. Ez min-

denképpen szép eredmény, különösen, ha az előrehaladást a Komplex Program előtti időszakhoz viszonyítjuk. Ha azonban a tagországok közötti szakosítás és kooperáció szükséges és kívánatos mértékét tekintjük — vagy a reális lehetőségeket e hatékony kapcsolatok létrehozására —, akkor nem lehetünk elégedettek.

A Komplex Program végrehajtásával erőteljesen bővült a *tudományos-műszaki együttműködés* is, amelynek keretében főleg a Komplex Programban felvázolt problémakörök megoldása került előtérbe. Az utóbbi években jelentősen kiszélesedett a műszaki-tudományos együttműködés szervezeti és intézményi bázisa. A tagországok kutatóintézetei a 70-es évek elejétől mintegy 7 ezer olyan feladatot hajtottak végre, amelyeket az együttműködés keretében határoztak el. Ennek során több száz új gép, géprendszer, műszer konstrukciója, új technológiai folyamat leírása készült el.

Az utóbbi években, a Komplex Program végrehajtása során sokat fejlődött a KGST *szervezeti rendszere* is, figyelembe véve azokat az új követelményeket, amelyeket a szocialista gazdasági integráció gyakorlati megvalósulása hozott felszínre és támasztott együttműködési szervezetünkkel szemben.

Az együttműködés jelentős új vonása, hogy az utóbbi időszakban a megkötött két- és többoldalú megállapodások között erőteljesen emelkedett az öt évnél hosszabb időre szólók aránya. A 10—15 évre való előrelátás a fejlesztés és tervezés nagy biztonságát nyújtja a népgazdaságok számára a beruházási javak, nyersanyagok, fogyasztási cikkek termelése, értékesítése, illetve beszerzése terén.

A hosszú távú együttműködési célprogramokról

Az együttműködés hatékonyságának növelése szempontjából nagy fontosságúak a KGST keretében részben már jóváhagyott, részben jóváhagyás előtt álló hosszú távú, komplex együttműködési célprogramok.

A célprogramok az anyagi termelés kulcságazatainak nemzetközileg összehangolt fejlesztési programjai az energetika, a nyersanyagok termelése, a mezőgazdaság és élelmiszeripar, a gépipar, az ipari fogyasztási cikkek gyártása, továbbá a közlekedés területén. Ezen ágazatok tervszerű fejlődése maga után vonja az egész gazdaság és a társadalom jelentős gyarapodását. A célprogramok nagy előrelátással szolgálják majd népeink anyagi és kulturális színvonalának növelését.

A programok a tagországok érdekeivel egybeesően a gazdaság fejlesztésének kulcsfontosságú kérdéseire összpontosítanak, serkentve az egyes népgazdaságok természeti kincseinek, anyagi és munkaerő-forrásainak, termelési hagyományainak és sajátosságainak hatékonyabb, koncentráltabb feltárását és kiaknázását. A célprogramok 10—20 esztendős távlatra megalapozzák a két- és sokoldalú megállapodások megkötését — a kutatástól és fejlesztéstől az alkatrészek és késztermékek szakosításáig —, figyelembe véve a kooperációt a termelésben, a beruházásokban, a harmadik országokkal való együttműködésben. Nemzeti és nemzetközi méretekben tehát egyaránt a fejlesztés legjobb hatásfokának megközelítését segíthetik elő.

A célprogramok eredményes gyakorlati megvalósítása megköveteli, hogy folyamatosan tovább fejlődjék a KGST egész szervezete, munkamód-

szere, tervezési, elszámolási módszerei, közgazdasági feltételrendszere. *Ennek érdekében sokat kell még tennünk országainkban csakúgy, mint együttműködésünk kollektív szervezetében, a KGST-ben.* Fel kell használnunk ehhez az együttműködésünk harmincéves történelme során kialakult széles körű kapcsolatrendszert: a két- és sokoldalú kapcsolatokat, az államközi és vállalati kapcsolatokat is.

Magyarország számára létfontosságú a gazdasági együttműködés a Szovjetunióval és a többi KGST-országgal. A KGST-országokkal való együttműködés teszi lehetővé, hogy növekvő energiahordozó-, nyers- és alapanyag-, gép- és berendezés-szükségletünk nagyobb részét a testvéri szocialista országokból elégítsük ki. Ugyanakkor a KGST-országok a magyar export számára is állandóan bővülő felvevő piacot jelentenek. A szocialista országokból származik az importált beruházási javak 64 százaléka, az energiahordozók mintegy 90, a nyers- és alapanyagok 58 százaléka. Mi viszont a szocialista országokban értékesítjük gép- és produktív alkatrész-kivitelünk mintegy 85 százalékát, az exportált fogyasztási cikkek 56, az élelmiszerek 51 százalékát. Külkereskedelmi forgalmunk több, mint 50 százaléka a KGST-országokra jut. E számok tanúsítják, hogy *a magyar gazdaság fejlődésének alapvető külgazdasági feltétele és meghatározója a KGST-országokkal való együttműködés.*

Szakosítás és kooperáció

Hazánknak az együttműködés keretében módja nyílott arra, hogy a hagyományainak és adottságainak legmegfelelőbb ágazatokat fejleszthesse: az alumíniumipart, a gyógyszeripart, a műszer- és híradástechnikai ipart, a mezőgazdaságot, a vegyipar egyes ágait, a közúti járműgyártást. Ezen ágazatok tervszerű, folyamatos és egyidejű fejlesztését alapvetően a KGST-tagországokkal és elsősorban a Szovjetunióval kialakított kapcsolatok, a különböző időtávra szóló árucsere-forgalmi, illetve szakosítási és kooperációs egyezmények tették lehetővé.

A 70-es években néhány újabb nagy jelentőségű együttműködési megállapodás született. Ezek sorába tartozik a magyar—szovjet petrolkémiai, továbbá az agrokémiai egyezmény, amely ugyancsak egy speciális magyar műszaki kultúrára épül: a bioaktív vegyipari termékek gyártási kultúrájára. Ezek ellenértékeként más energia- és anyagigényes vegyi termékeket kapunk.

A gazdasági integráció előrehaladását tanúsítja, hogy amíg a 70-es évek elején például Magyarország és a Szovjetunió között csupán két kooperációs kormányközi megállapodás létezett, s értékük alig érte el a két ország közötti áruforgalom 5 százalékát, addig napjainkra a hosszabb távú, kormányközi szakosítási és kooperációs egyezmények száma 25-re emelkedett, értékük a két ország áruforgalmában elérte a 12,5 százalékot.

A jelenlegi ötéves tervidőszakban általában gyorsan növekedett a szakosítási és kooperációs egyezmények száma. Az integráció előrehaladását jól érzékelteti, hogy tavaly például a KGST-országokból származó behozatal 20 százalékát, kivitelünknek pedig 34 százalékát alkották a szakosítás és kooperáció keretében előállított gyártmányok. A KGST-országokba irányuló gépexportnak mintegy 60 százaléka a már szakosított, vagy kooperációban gyártott termék.

A szakosítási és kooperációs megállapodásokból származó áruszállítások legfontosabb tételei egyben a termelési szerkezet korszerűsítésének is hordozói, előrevivői valamennyi érintett tagország iparában. Azok a termékcsoportok: hírközlési műszerek, élelmiszeripari termékek, növénytermesztő és állattenyésztő komplex rendszerek, az alumíniumipar gyártmányai, a könnyűszerkezetes hűtőházak, közúti járművek, orvosi műszerek, légkondenzációs berendezések, vákuumtechnikai termékek és berendezések, elektroakusztikai berendezések, gyógyszerek, hír- és adatátviteli berendezések — csak néhányat említve a legfontosabb hazai gyártmányok közül —, amelyeket általában a KGST-országokkal megkötött két- és többoldalú megállapodásokra alapozva fejlesztettek ki a magyar vállalatok, versenyképesek más országok piacán is.

Új helyzet — új feladatok

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1977. október 20-i ülésén nagy jelentőségű határozatot hozott hazánk hosszú távú külgazdasági politikája és a termelési szerkezet fejlesztésének irányelveiről. A Központi Bizottság határozata megerősíti külgazdasági politikánk korábbi fő irányát: külgazdasági kapcsolataink jövőbeli fejlődésében is alapvető a Szovjetunióval, a KGST-országokkal való együttműködés tervszerű, hosszabb távra szóló bővítése, aktív részvételünk a szocialista gazdasági integráció Komplex Programjának végrehajtásában, a célprogramok megvalósításában.

A világgazdasági helyzet változása, a műszaki haladás, a fejlesztési ráfordítások növekedése, a nyersanyag- és energiahordozó-kínálat alakulása a világban mindenütt jelentősen növelte a külgazdasági kapcsolatok szerepét az egyes nemzetgazdaságok életében. Ezzel együtt *növekszik az országok kölcsönös hatása egymásra, különösen azoké, amelyek a gazdasági integrálódás útját járják.* Mindez a gazdálkodásban az eddiginél jobban előtérbe helyezi a külgazdasági munkát; annak korszerűsítését, a lépéstartást a változó feltételekkel.

A szocialista integráció kibontakozásának folyamatában egyre több gazdaságfejlesztési feladatot kell *közösen* — mert csak így lehet — megoldanunk. Ez persze nem könnyű: ehhez folyamatosan meg kell teremteni az érdekazonosságot, össze kell egyeztetni az egyes országok nemzeti érdekeit a közösség egészének érdekeivel, erősíteni kell az együttműködés stabilitását és fegyelmét.

Nemzeti érdekünk, hogy népgazdaságunk minél szervesebben beilleszkedjék a szocialista integráció folyamatába. Ezért fokozottan szükség van arra, hogy fejlesztési politikánkkal összhangban levő, azt alátámasztó kezdeményezésekkel, javaslatokkal éljünk a KGST-országok két- és többoldalú együttműködésének fejlesztésére. Az eddigieknél nagyobb erőfeszítéseket kell tennünk, hogy minél szélesebb körben kiépüljön az együttműködés a korszerű alkatrészek, részegységek, építőelemek és egyéb magas fokon feldolgozott félkésztermékek előállításában és szakosításában.

Továbbra is arra kell törekednünk, hogy energia- és nyersanyag-szükségletünket döntően a szocialista országokból elégítsük ki. El kell érni, hogy valamennyi jó minőségű fogyasztási cikk, amit a közösség ipara előállít, is-

mertté és népszerűvé váljék a magyar lakosság körében. Ugyanakkor az a célunk, hogy a magyar ipar termékei is ismertté és keresetté váljanak a többi KGST-országban.

Gyors ütemben, a közgazdasági feltételek javításával is szükséges fejleszteni a munkamegosztást az élelmiszer-termelésben, a mezőgazdasági és élelmiszeripari kutatásokban, az élelmiszeripari termelőeszköz-gyártásban. Ezek az ágazatok az integráció mind fontosabb területei.

Kiemelkedő jelentőségű, hogy elmélyüljön és korszerű módszerekkel gazdagodjék a KGST-országok kutatási-műszaki fejlesztési tevékenységének koordinációja. Nem kevésbé fontos feladat, hogy meggyorsuljon a kutatási eredmények felhasználása a termelésben.

A magyar népgazdaság érdekei megkövetelik, hogy szorgalmazzuk a kölcsönösen előnyös kereskedelmet és gazdasági kapcsolatokat a KGST-n kívüli országokkal is. *A szocialista integráció fejlődése javítja a világ más országaival való gazdasági kapcsolataink feltételeit, növeli bővítésük lehetőségeit.* Különös figyelmet fordítunk kapcsolataink szélesítésére a fejlődő országokkal, kölcsönösen előnyös, diszkriminációtól mentes kapcsolatok bővítésére törekszünk a fejlett tőkésországokkal.

A szocialista országok nemzetközi súlyának növekedése és a mai világ politikai és gazdasági helyzete jelentősen növeli a KGST-országok felelősségét a világ sorsának alakulásában. Egyre növekvő súllyal kell hozzájárulniok a világ békés fejlődése feltételeinek erősítéséhez. *Ebben a történelmi folyamatban kiemelkedő fontosságú a szocialista gazdasági integráció további kibontakoztatása.*

Mély meggyőződésünk, hogy a magyar nép továbbra is minden erejével azon lesz, hogy az ország erőforrásainak mozgósításával, a tartalékok feltárásával, fegyelmezett és jó munkával számottevően hozzájáruljon a magyar népgazdaság gyarapításához, a szocialista gazdasági közösség, a KGST szervezetének erősítéséhez. Csak ez lehet a forrása a magyar nép életszínvonala, életkörülményei további javításának. Ez szolgálja országaink biztonságának megszilárdítását, népeink boldogulását. A KGST 30 éves fejlődése megerősít bennünket ebben a meggyőződésünkben.

Balassa Ákos:
A MAGYAR NÉPGAZDASÁG TERVEZÉSÉNEK ALAPJAI

A népgazdasági tervezés elméletével foglalkozó mű, az utóbbi tíz év gyakorlati tapasztalatait összegezve, a tervlebontás nélküli szocialista tervgazdálkodásról ad átfogó képet. Ennek érdekében szinte minden olyan témakört érint, amely a népgazdasági tervezés tárgyához tartozik. Foglalkozik a gazdaságpolitika és a tervezés viszonyával, részletesen elemzi a népgazdasági tervezés rendszerét, a különböző tervezési szintek közti kapcsolatot, a népgazdasági tervek fajtáit és a népgazdasági tervezés folyamatát. Szempontokat ad a népgazdasági tervek tartalmának elemzéséhez és megvalósulásuk értékeléséhez. A szerző részletesen foglalkozik az anyagi és pénzfolyamatok kérdéseivel, a gazdasági szabályozás tervezésével, amelynek jelenlegi gyakorlata 1968 után vált általánossá.

310 l., kötve 65,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ROMÁN ZOLTÁN:

Gondolatok gazdaságpolitikánk elemzéséhez

Akárcsak a politika és a vezetés — a gazdaságpolitika is a *tudomány és művészet ötvözete*. A tudomány eredményeinek hasznosítására épül, de több is ennél — és ezt a többletet az elmélet jobb híján (a Szovjetunióban éppúgy, mint az Egyesült Államokban) a művészet szóval jelöli meg.

A gazdaságpolitikai sikerek és kudarcok elemzésekor rendkívül nehéz megítélni, hogy mennyiben írhatók ezek a tudománynak, illetőleg felhasználásának, mennyiben a gazdaságpolitika „művészetének", és mennyiben a külső körülmények kedvező vagy kedvezőtlen alakulásának számlájára. A gazdaságpolitika sikereiben és kudarcaiban a külső körülmények rövidebb távon meghatározó szerepet játszhatnak, hosszabb távon azonban a gazdaságpolitikát igazában a kedvezőtlen külső körülmények ellenében is elért eredményei minősítik.

A gazdaságpolitikai kutatásoknak egyfelől minél több, szilárd, a gyakorlatban hasznosítható tudományos ismeretet kell nyújtaniuk gazdasági fejlődésünk objektív összefüggéseiről, a szocialista gazdasági rendszerünkben rejlő előnyök kihasználásának lehetőségeiről, eszközeiről, másrészt a gazdaságpolitika átvilágítását, önismeretének segítését is szolgálniuk kell. Ha ugyanis nem ismerjük azt a közeget és azokat a folyamatokat, amelyekben a gazdaságpolitika a tudományos ismereteket hasznosítja, azt sem tudhatjuk, hogy valójában kiknek, mennyi és milyen ismeretre van szükségük.

Gazdaságtörténészeink munkáiban és az OTTKT gazdaságpolitikai főirányának 1970 óta folyó kutatásaiban kezdettől fogva érvényesült a törekvés a gazdaságpolitika átvilágítására. Eddig azonban, úgy vélem, még nem sikerült kialakítani azt a sajátos fogalmi-elemzési rendszert, amely a gazdaságpolitika kérdéseinek és folyamatainak módszeresebb vizsgálatához szükséges. Az alábbiakban — a főirány iparpolitikai kutatásai alapján — erre teszek kísérletet.

A gazdaságpolitika tudományos megközelítése

Az OTTKT gazdaságpolitikai főirányának első tervtanulmánya a kutatási feladat nézőpontjából így definiálta a gazdaságpolitikát: „Kutatásunkban gazdaságpolitikán értjük egyrészt azokat az általában felső és legfelsőbb szinten elfogadott elveket és döntéseket, amelyek a gazdaság egészét vagy annak fontos területeit egy meghatározott időszakban befolyásolják, másrészt ebben az időszakban a gazdaság egészében vagy egyes fontos területein folytatott gyakorlat — benne az illetékes körök intézkedései — fő ismérveit, jellemzőit".[1]

[1] Gazdaság- és Jogtudomány VI. kötet (1972). 3—4. szám, 233. l. A főirány első kutatási szakaszának eredményeit a „Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai (1957—1960)" című kötet összegezi. (Szerk. Friss István.) Kossuth—Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.

„A gazdaságpolitika továbbfejlesztésének tudományos megalapozása" címmel — immár országos szinten — kiemelt főirány *új, 1977-ben jóváhagyott tervtanulmánya* átfogóbb meghatározást ad: „Gazdaságpolitikán a szocializmusban legáltalánosabban a gazdasági folyamatok tervszerű társadalmi (állami) irányítását, az emberek gazdasági cselekvésének ehhez igazodó, céltudatos befolyásolását értjük."[2] A tervtanulmány a gazdaságpolitika részelemeinek három — egymással szoros kölcsönhatásban levő és a gyakorlatban részben egymást átfedő — tartományát különbözteti meg:

— a gazdaságfejlesztés általános koncepcióját, stratégiáját, ebből levezetve
— a lényeges funkcionális, ágazati és területi célok és megvalósításuk eszközeinek meghatározását és
— a gazdaságirányítás egész rendszerének, módszereinek, a gazdaság szervezeti tagolásának megválasztását, működtetését, fejlesztését.

Lényegében ugyanezt értik gazdaságpolitikán *a tőkésországokban* is. A brüsszeli egyetemen szervezett átfogó kutatást összefoglaló, E. S. Kirschen professzor által szerkesztett könyv például a gazdaságpolitikáról a következő definíciót adja: „A gazdaságpolitika kifejezés azt a folyamatot írja le, amelynek során a kormány általános politikai céljainak fényében meghatározott célok viszonylagos fontosságáról dönt és e célok elérése érdekében megfelelő eszközöket és institucionális változásokat használ fel."[3]

A fenti meghatározások a gazdaságpolitika két fő elemét emelik ki: a célokat és az eszközöket. A célok és eszközök megértéséhez, szerepük, hatásuk elemzéséhez azonban nélkülözhetetlen annak vizsgálata is, hogy „kik hordozzák" a gazdaságpolitikát; kik, mely személyek, csoportok, szervezetek, milyen érdekeltséggel vesznek részt a célok kitűzésében és megvalósításában; kik rendelkeznek a gazdaságpolitika eszközeivel; továbbá, a gazdasági élet alanyai mennyiben azonosulnak a kitűzött célokkal, segítik vagy gátolják e célok és az ezek szolgálatába állított eszközök érvényesülését. A gazdaságpolitika e szereplőit röviden a *szervezet* szóval jelöljük meg. A gazdaságpolitika cselekvései közül figyelmünket mindenekelőtt arra a mozzanatra — a döntésekre — fordítjuk, amelyben a leginkább sűrítve fejeződik ki a „szereplők" motivációja, magatartása és befolyása.

A gazdaságpolitika tudományos megközelítésekor összefüggő rendszer részeiként kezelve javasoljuk vizsgálni

— *a célokat*,
— *az eszközöket*, ezek belső és egymással való összhangját,
— a gazdaságpolitikát alakító és megvalósító *szervezetet*,

ennek szerepét a célok kitűzésében, az eszközök felhasználásában és tényleges hatásaiban, továbbá a gazdaság fejlődését meghatározó legfontosabb *döntésekben*.

Ha a szocialista és a tőkésországok gazdaságpolitikáját azonos fogalomrendszer alapján vizsgáljuk, ez a formális hasonlóságok mellett a lényegbevágó eltéréseket is feltárja. Az olyan alapvető különbségek, amelyeket a tervgazdálkodás—szabadpiaci gazdálkodás, szocialista tulajdonviszonyok uralma — magántulajdon-viszonyok uralma, szabályozott piaci viszonyok— alig szabályozott, spontán piaci viszonyok fogalompárokkal jellemezhetünk, tükröződnek a célokban, az eszközökben a szervezetben és a döntésekben

[2] Közgazdasági Szemle, 1977. 6. sz. 704. l.
[3] Economic Policies Compared East and West. Amsterdam—New York, 1974. 9. l.

is. Fel kell figyelnünk arra is, hogy a gazdaságpolitika ilyen komplex elemzése szükségképpen több tudományágat átfogó közelítést kíván, elsősorban a szervezetelmélet és a döntéselmélet, de több más társadalomtudományi ág eredményeinek felhasználását is.

A legutóbbi időben vezető gazdaságpolitikusaink megnyilatkozásaiban mind erősebben kap hangot, hogy „A gazdasági helyzet kedvezőtlen alakulásában szerepet játszanak a gazdaságirányítási, a gazdaságpolitikai gyakorlat, a tervezés, a gazdasági döntések, a közgazdasági szabályozás és a végrehajtás hiányosságai, illetőleg ezek nem kielégítő összhangja is." Havasi Ferenc, a KB titkára a közelmúltban megjelent cikkében[4] még a következőket írja erről: „A tervezés és a szabályozási rendszer késve és nem kielégítő mértékben igazodott az V. ötéves tervben a feltételezettnél is kedvezőtlenebb világgazdasági környezethez. ... A központi állami irányítás nem alkalmazkodott kellőképpen a megváltozott körülményekhez, nem érvényesítette következetesen a gazdaságpolitikai elveket. ... Állami segítséggel közepes vagy rossz munka esetében is növelni lehet a vállalati jövedelmeket, a személyi kereseteket, és meg lehet valósítani megalapozatlan fejlesztéseket is."

Huszár István miniszterelnök-helyettes egy cikkében megállapítja, hogy „A gazdaságirányítás központi és helyi szervei a népgazdasági érdekek helyett sokszor még ma is elvtelenül és károsan képviselik, támogatják a helyi, a területi, a részérdekeket. ... A gazdaságirányítás nem volt elég következetes a hatékonysági és egyensúlyi követelmények érvényesítésében. Túl széles körűvé lett a vállalatok egyedi támogatása, az elvtelen kivételezés, kijárás gyakorlata. Nem elég gyors a helyzetelemzés, rideg a problémaérzékenység és így késedelmes a megoldást szolgáló érdemi gazdaságszervezés."[5]

E problémák elemzéséhez a közgazdaságtudomány hagyományos eszközei nyilvánvalóan *elégtelenek.* Az említett kedvezőtlen jelenségek megszüntetésére, gazdasági nehézségeink megoldására most számos, a korábbi helyes határozatokat megerősítő állásfoglalás és több sokat ígérő új határozat született. Ismét felvetődik viszont a kérdés; miért nem valósulnak meg a helyes határozatok? Gazdaságpolitikánk tudományos igényű vizsgálata e kérdésekre keres választ, abban bízva, hogy ez a problémák mélyebb megértéséhez, ezzel új felismerésekhez és gondjaink orvoslásának új útjaihoz is vezethet.

A célok

A gazdaságpolitika elemzésének első lépése: a célok — kitűzésük, szerepük és megvalósulásuk — vizsgálata. Ehhez fontos, de nem elégséges a gazdaságpolitika deklarált céljainak elemzése, hiszen a gyakorlatban ezek nagyon is különböző módon érvényesülnek. Hogy e folyamatot jobban megérthessük, a gazdaságpolitikai célok vizsgálatakor helyes megkülönböztetni: a gazdaságfejlesztés (szövegesen és számszerűen) megfogalmazott céljait; a gazdasági munkában ható egyéni és csoportcélokat; a gazdasági munkában szerephez jutó szervezetek céljait és a gazdaság fejlődésében ténylegesen érvényesülő célokat.

Az összhang egyfelől külön-külön a célok e csoportjain belül, másfelől azok között különböző fokú és mindig csak kompromisszumos lehet. A gazdaságfejlesztés számára szükségképpen többféle célt fogalmazunk meg. Ezek

[4] Társadalmi Szemle, 1979. 1. sz., 5—6. l.
[5] Közgazdasági Szemle, 1979. 3. sz. 259. l.

egy része komplementer, más része alapjaiban, vagy az igényelt eszközök korlátozottsága folytán, kompetitív jellegű. Sokféle célja van az egyénnek is, ezek egymással és mások céljaival természetszerűen ütköznek. A szervezeti célok az eltérő egyéni és csoportcéloknak az erőviszonyoktól függő kompromisszumaként jönnek létre.

E metszetek egymásra hatását nézve: *gazdaságunkban az egyének és a szervezetek a megfogalmazott gazdaságpolitikai célokkal nagymértékben* azonosulnak, de emellett (bizonyos fokig ennek ellenében) saját céljaikat is igyekeznek érvényre juttatni. Ugyanakkor a szervezeti célok egyéni célokból is összegeződnek. A gazdaság tényleges fejlődése mindennek összetevődéséből jön létre. Bár a szervezetelmélet, a szociológia vagy a politológia nézőpontjából — és a mindennapi közgazdasági gondolkodás számára — ez triviális megállapítás, a közgazdasági elmélet és módszertan többnyire mindezt elhanyagolja.

Áttekintve a gazdaságpolitika céljait befolyásoló legfontosabb tényezőket (lásd az 1. sz. ábrát), a célok helyes megfogalmazásához szükség van

— a kiindulóállapot és a múltbeli tapasztalatok őszinte, reális értékelésére;
— a jövőbeli környezet, azaz a környezet változásának és az ebből adódó korlátoknak a helyes számbavételére;
— a mai és a jövőbeli értékrend és törekvések ismeretére;
— az eszközök oldaláról: várható hatásuk reális felmérésére, a célok megvalósíthatóságának ellenőrzésére;
— a szervezet oldaláról: a célokat kitűző és megvalósító szervezetek (és egyének) törekvéseinek ismeretére;
— a döntések és cselekvések oldaláról: a korábbi, valamint a jövőbeli fejlődést befolyásoló döntések és cselekvések következményeinek minél teljesebb számításba vételére.

Jól ismert, de tudatosabban kezelendő probléma, hogy a gazdaságpolitika sohasem egy célt, hanem célok komplexumát, célrendszert tűz maga elé. E célok között jó néhány egymást kiegészítő (segítő, feltételt képező), jó néhány azonban egymást korlátozó (esetleg kizáró) jellegű. Az így megjelenő valamennyi lehetséges célkapcsolat, ütközés, közvetlen és közvetett egymásrahatás külön-külön elemzést igényel.

1. sz. ábra

A gazdaságpolitika és a céljait alakító tényezők

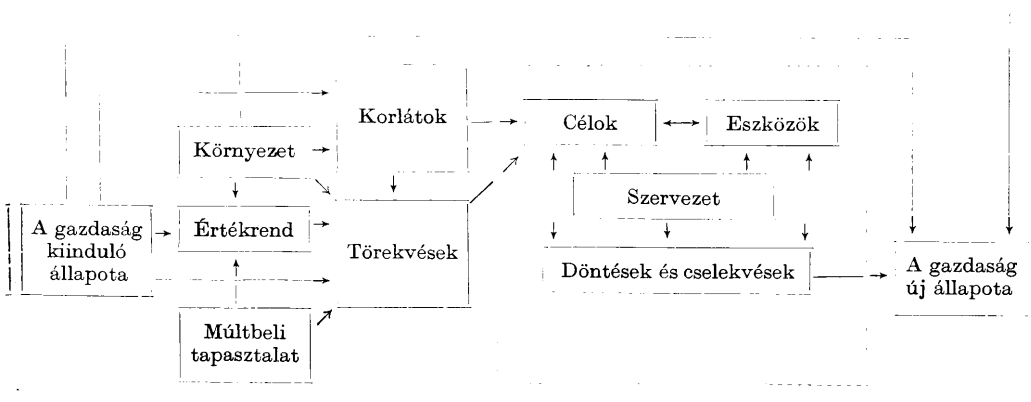

A gazdaságfejlesztés változó külső és belső feltételei folytán, a világgazdasági átrendeződés és az ennek nyomán kiéleződő feszültségek időszakában, mai helyzetünkben kulcsprobléma, hogy helyesen minősítjük-e a magyar gazdaság jelenlegi helyzetét, „állapotát", jól ítéljük-e meg környezetünk alakulását és jövőbeli szerepét, s mindebből helyes következtetéseket vonunk-e le a korábbi célok szükséges felülvizsgálatára, a jövőbeli célok kitűzésére nézve.

Ma olyan gazdasági növekedést szorgalmazunk, amely a külgazdasági egyensúly helyreállítását állítja előtérbe és ez a gyorsabb strukturális alkalmazkodást s a hatékonyság növelését követeli meg. A két feladat a legszorosabban összekapcsolódik. Korszerűtlen struktúrában hiába növeljük a termelékenységet, a hatékonyságot, még a termékek értékesítésével is gondjaink lehetnek; ugyanakkor hiába térünk át korszerű struktúrára, ha az áttéréshez szükséges kutatás-fejlesztés, beruházás nem eléggé hatékony, a gyártás pedig nem magas termelékenységű. A hatékonyság, a gyors, rugalmas alkalmazkodás eddig nem volt gazdaságunk erőssége; ha ma ezt tekintjük elsődlegesnek, egész prioritási és célrendszerünket át kell formálni.

Ebből a szempontból is különleges figyelmet kíván, hogy a *gazdaságpolitikai célok* a végrehajtás fázisaiban kisebb-nagyobb mértékben *átalakulnak*. Ennek egyik oka az, hogy a célok kezelhetővé tételéhez mutatószámokat — lehetőleg minél egyszerűbbeket — használunk. Gazdaságirányítási rendszerünk alakításakor az egyik fő problémánk az, hogy a gazdaságpolitikai és a vállalati célok lehető legjobb összhangját milyen eszközökkel tudjuk létrehozni. Ennek azt a módszerét, hogy a népgazdasági terv mutatószámait felbontjuk és előírjuk a vállalatoknak, gazdaságirányítási reformunk elvetette. A nyereség súlyának többféle okból bekövetkezett háttérbe szorulása folytán azonban az elmúlt években ismét nagyobb szerephez jutottak a mennyiségi mutatószámok. Ennek során ismét előtérbe lépett a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás helyett a bruttó termelés növelése, a nagyobb nettó devizahozam helyett pedig a bruttó exportbevételek növelése. Ez a termelés hatékonyságával ütköző törekvéseket ösztönöz.

A gazdaságpolitikai célok módosult megjelenésének másik oka *a szervezetek saját érdekeinek előtérbe kerülése.*

A vállalati, ágazati, területi érdekek nyilvánulnak meg abban, hogy
— az életszínvonal és az életkörülmények javítását a gazdálkodó egységek a maguk területén külön — esetleg a központi szabályozástól eltérően vagy más célok rovására — is érvényesíteni kívánják;
— a hatékonyság növelése helyett erősebb a törekvés több fejlesztési, beruházási erőforrás, több költségvetési támogatás szerzésére;
— ellenállás érvényesül minden olyan visszafejlesztéssel szemben, amely egész termelőegységeket vagy gyártási ágakat érint.

A szervezeti érdekek hatására ugyanazon célokat másféleképpen ítélik meg a gazdaságfejlesztést megvalósító egyes szervezetek. A gazdaságpolitikai célok helyes kitűzése tehát még távolról sem elégséges maradéktalan megvalósulásukhoz. (E kérdésre a szervezet tárgyalásakor még visszatérünk.)

Részletes vizsgálatok helyett első közelítésben megvizsgáltunk 23 iparunk elé kitűzött vagy ott érvényesülő célt, és mindegyikre vonatkozóan felmértük, hogy az iparfejlesztést irányító és megvalósító szervezetek 1978-ban — tipikus magatartást feltételezve — általában hogyan minősítik annak fontosságát.

Pontozásos értékelés alapján azt az eredményt kaptuk, hogy a céloknak a legmagasabb pontszámot az ágazati irányítás adja: azonosulni törekszik mind a gazdaságpolitikai, mind a vállalati célokkal. Erre utal az is, hogy a pontszámkülönbség a gazdaságpolitikai célok és az iparirányítás (28,2), valamint az iparirányítás és a vállalatok céljai között (30,8) lényegesen kisebb, mint a gazdaságpolitikai és a vállalati célok között (55).

A minősítések teljes egybeesése két általános gazdaságpolitikai célnál, a legnagyobb eltérés pedig a sajátos vállalati és egyben ágazati érdekeket is kifejező céloknál és a visszafejlesztésekkel szembeni ellenállás vonalán mutatkozott.

Az eszközök

A gazdaságpolitika eszközein többnyire a gazdaságirányítás eszközeit értjük: és ezek három fő elemének *a tervezést, a szabályozást és a szervezeti rendszert* jelöljük meg. A szabályozást azonban gyakran azonosnak tekintik a szabályozórendszerrel, ami megengedhetetlen *leegyszerűsítés* — hacsak nem soroljuk ide az irányításnak a tervezésen kívüli egyéb tevékenységeit, köztük a közvetlen utasításokat is. Magán a szabályozórendszeren belül, célszerű megkülönböztetnünk egyes elemeinek *normatív* jellegű és különböző fokon szabályozott-ellenőrzött *egyedi* alkalmazását. A teljesebb, rendszerszemléletű közelítés emellett azt sem hagyhatja számításon kívül, hogy *a gazdaságpolitika minden „szereplőjének" van eszköze célja érvényesítésére*, és ezek a közösen megfogalmazott célok mellett a szereplők saját céljait is szolgálják.

Ha most úgy látjuk, hogy problémáink jelentős részben gazdaságirányítási rendszerünk nem kellő hatásfokú működéséből fakadnak, az első feladat bizonyosan az árrendszer jelzőképességének helyreállítása és a szabályozórendszer javítása. Mindezt azonban be kell ágyaznunk a gazdaság működésének és a gazdaságpolitika eszköztárának egészébe.

A 2. sz. ábra a gazdaságpolitika eszközeinek szélesebb palettáját, még mindig bizonyos leegyszerűsítéssel a szereplők 4 és az eszközök 8 csoportját

2. sz. ábra

A gazdaságpolitika „szereplőinek" eszközei és ezek hatásiránya

Eszközök	Központ	Ágazati irányítás	Vállalat	A vállalat dolgozói
1. A társadalmi és gazdasági környezet alakítása	●	→●	→ ←	→
2. Erőforrások juttatása és elvonása	●	→●	→	
3. Jövedelmek juttatása (anyagi ösztönzés)	●	→●	→	→
4. Erkölcsi ösztönzés	●	→	→	→
5. A szervezet alakítása; kinevezés, felmentés	●	→	→	→
6. Utasítás, korlátozás	●	→	→	→
7. Információgazdálkodás	←	→ ←	→ ←	→
8. Teljesítményszabályozás	←	←	←	●

mutatja be, az eszközök fő hatásirányát is megjelölve. Az iparpolitika „szereplői" közötti kapcsolatok jellegzetes vonása, hogy „felülről lefelé" (az ábrán balról jobbra) sok, „alulról felfelé" (az ábrán jobbról balra) kevés eszköz hat. Igaz, az utóbbiak nagyerejű eszközök, közülük a legfontosabbak *az információgazdálkodás* és a *teljesítményszabályozás*. Az információgazdálkodás hatásos felhasználására nyílik például mód a fejlesztési-beruházási javaslatok összeállításakor, a tervezés egész folyamatában, általában minden döntéselőkészítéskor, hiszen az „alsóbb szintek" szakértőit szükségképpen bevonják az ilyen munkába. A teljesítményszabályozás mechanizmusát a szociológusok elsősorban az egyéni és a csoportteljesítmények vonatkozásában figyelték meg és írták le; hasonlóan, de összetettebben működik a mechanizmus a nagyobb vállalati egységek vagy a vállalatok egésze szintjén is.

A teljesítményszabályozás gyakorlata jól ismert mindenki előtt, elsősorban a csoportátlaghoz igazodó és a normarendezéseket hárító teljesítmény-visszatartások jelenségei kapcsán. Héthy Lajos és Makó Csaba üzemszociológiai vizsgálatai feltárták a munkások részéről érvényesített teljesítmény- és jövedelemszabályozás néhány extrém, de érdekes, tipikus vonásokat is mutató „intézményesített" példáját. (E vizsgálatok tanulságait foglalja össze a közgazdászok számára Héthy Lajos újabb cikke[6].) Nemes Ferenc a vállalati tartalékolásban ennek általános megjelenési formáját mutatta be.[7] Zelkó Lajos a tartalékolást fontos „immanens" vállalati célként jelöli meg.[8]

Az információk kezelését és a teljesítményszabályozást felfoghatjuk úgy is, mint a vállalatok reagálását az iparpolitika eszközeinek alkalmazására. Az információs eszközökkel való visszaélés lehetőségét a döntések decentralizálásával csökkenthetjük, de ki nem küszöbölhetjük, ezért számolnunk kell velük, s amennyire lehet, semlegesíteni hatásukat. Nem iktatható ki a teljesítményszabályozás sem, a cél itt a negatív hatások mérséklése, egyebek közt a nagyobb differenciálódás megengedésével, a kiugró teljesítmények jobb honorálásával, a bázisszemlélet túlzásainak megszüntetésével. Nagy figyelmet érdemelnek az „alulról felfelé" irányuló hatás pozitív, a szocialista demokráciával erősíthető lehetőségei, és az informális kapcsolatokon keresztül érvényesülő (sokszor pozitív, sokszor negatív) megnyilvánulásai is; ezek tárgyalására azonban itt nincs terünk.

Szocialista viszonyaink között a gazdaságpolitika nemcsak a vállalati szférára gyakorolt hatás útján, hanem bizonyos keretek közt saját akcióival is segítheti a gazdaság, az egyes ágazatok fejlesztését. A társadalmi és gazdasági környezet és a szervezet alakítása például a piaci struktúra, a kereslet és a kínálat jelentős befolyásolására ad lehetőséget. Például az iparvezetés új szervezeteket hozhat létre a háttéripar, az ipari infrastruktúra fejlesztésére. A szocialista gazdaság- és iparpolitika fontos feladata e lehetőségek hasznosítása.

Gazdasági fejlődésünk tervtől jelentősen eltérő alakulása magában is indokolttá teszi, hogy az eszközrendszer átfogó elemzése keretében meg-

[6] Az érdekviszonyok és az irányítás szemlélete. Közgazdasági Szemle, 1979. 2. sz.
[7] Érdekeltség — magatartás — tartalékok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
[8] Vállalati elmélet és politikai gazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.

vizsgáljuk: *népgazdasági tervezési módszereink lépést tartanak-e a gazdaságfejlesztés feltételeiben végbemenő változásokkal?* Nem áll-e túlzottan a tervezés középpontjában ma is a számszerű előirányzatok kidolgozása, sokszor feltevések alapján való összhangba hozatala? Kellően tekintetbe vesszük-e, hogy a *termékszerkezet alakításával kapcsolatos és az egyéb minőségi, hatékonysági feladatok a tervezésben nem kezelhetők a hagyományos módon?* Fenntartható-e a változások mai üteme mellett az éves és a különböző ötéves időszakok meglehetősen merev elválasztása? Nem biztosítható-e a tervezésben nagyobb folyamatosság és rugalmasság? (Természetesen nem a tervkészítés régi módszerekkel és részletességgel évről évre való megismétlésére gondolok, hanem az egész tervmunka újragondolására és korszerűsítésére — az ötéves tervek rendszeréhez illesztve.)

A gazdaságpolitika sikere mindig jelentős mértékben azon múlik, hogy módszeresen számba veszi-e eszközeit és várható hatásukat, helyesen választja-e meg alkalmazásuk módját és mértékét. Mindennek részletes, módszertani ajánlásig elmenő elemzésére itt nincs lehetőség, csak a nagyobb figyelmet kívánó, leggyakoribb problémákat, hiányosságokat sorolom fel. Ezek tipikus esetei — mellőzve itt a mindennapi gyakorlatunkból bőségesen meríthető konkrét példákat — a következők:

— az eszköztár leszűkített számbavétele és kezelése;

— az egyes eszközök várható alkalmazásának a többi eszköz egyidejű hatásától függetlenített (ceteris paribus) vizsgálata;

— az iparpolitika különböző szereplői részéről várható reagálások nem kellő számításba vétele;

— a többi célra gyakorolt „mellékhatások" és a közvetett hatásláncolatok figyelmen kívül hagyása;

— az időközben végbemenő belső és külső változások megkésett figyelembevétele;

— a tényleges hatások megfigyelésének elmulasztása;

— a szükséges korrekciók késedelmes megtétele (presztízs vagy egyéb okokból).

A szervezet

A gazdaságpolitikai célok érvényesülésének, a gazdaságpolitikai eszközök tényleges hatásának, a gazdasági cselekvések mozgatóerőinek elemzéséhez elengedhetetlen, hogy reális képet alkossunk a gazdaságpolitika közegéről, a szervezeti-intézményi rendszerről, ennek működéséről, szerepéről.[9]

A gazdaság szervezeti-intézményi rendszere formálisan két nagy alrendszerből áll: a gazdálkodó szervezetek és a gazdaság irányítását végző szervezetek alrendszeréből. (A szovjet vezetéselmélet fő vonulata az *irányított* és az *irányító* rendszer elnevezést alkalmazza.) A formális rendszereket és kapcsolatokat azonban informális rendszerek és kapcsolatok szövik át, és ezek hatá-

[9] A gazdaságpolitika továbbfejlesztésének tudományos megalapozása szerint „A kutatásban — a forgalmazási, illetve értékesítési relációkra is figyelemmel — fel kell vetni azt a kérdést: vajon az ágazati, területi, vállalati csoportérdekek adott mozgásformái, ütköztetésük intézményi rendszere, továbbá a vállalatirányítás adott szervezete és az ipar vállalati szervezete, végül a szakosítás, kooperáció, illetve profilmeghatározás kialakult megoldásai összhangban vannak-e az aktuális, megoldandó iparfejlesztési feladatokkal." (Közgazdasági Szemle, 1977. 6. sz. 713. l.)

sára a *„klasszikus elmélet" által feltételezett szigorú határvonal az irányított és az irányító szerepkör között gyakran elmosódik.*

A gazdálkodó szervezetek rendszerét *alapjaiban objektív tényezők* alakítják. E tényezők hatására a termelőszervezetek struktúrájában végbemenő legáltalánosabb tendencia a munkamegosztás, a specializáció és kooperáció, valamint a koncentráció erősödése, vagyis a termelés társadalmi jellegének növekedése. Újabban növekvő szerephez jut emellett a rugalmasság és az alkalmazkodóképesség fejlesztése, ezzel összefüggésben egyes területeken a termelés diverzifikálása is. A kutatás, a termelés és az értékesítés kapcsolata szervezetileg is szorosabbá válik.

A költséggörbék meredeksége, az üzem- és vállalatmérettől, illetve a specializációtól függő megtakarítások és egyéb előnyök nagysága, továbbá a termékek újszerűségének, értékesítési feltételeinek szerepe az egyes gyártási ágakban lényegesen különbözik. Ezért — ha van is általános tendencia — *a termelőszervezetek struktúrája és a koncentráció foka* — a termékek, a technológiák és a piacok jellegétől függően — *az egyes gyártási ágakban eltérően alakul.*

A szervezeti struktúrába való beavatkozás az objektíve végbemenő gazdasági folyamatok és az ezeket szabályozó erők, törvényszerűségek és összefüggések ismeretére kell, hogy épüljön. A szocialista gazdaságokban nagyobb lehetőségekkel rendelkezünk a vállalati struktúra alakítására, mint a tőkésországokban; a piac egyes torzító, esetleg romboló hatásait elkerülhetjük, másfelől azonban bizonyos fokig nélkülözzük a piac orientáló szerepét. Ezt részben a vállalati struktúrára vonatkozó döntések megalapozott, egyedi, tárgyilagos elemzése és előkészítése kell, hogy pótolja; másrészt ellenőrzött keretek között a piaci hatásoknak is nagyobb teret célszerű engednünk.

Az irányítás, a vezetés és a szervezés célszerű módszerei minden struktúrához kialakíthatók. A vállalatok belső és felső irányítását tehát a *meglevő* szervezeti struktúrában is hatékonyabbá tehetjük (e tekintetben még igen sok lehetőséget nem használtunk ki). A szervezet megmozdítása mindig bizonyos megrázkódtatásokkal jár, tehát már csak ezért is gondos előkészítést, körültekintést kíván. *A szervezet* stabilitásához sok érdek fűződik, *megmerevedése azonban veszélyekkel is jár.* Ezért időről időre értékelnünk kell a szervezet működését: kellően igazodik-e a gazdaságirányítás rendszeréhez, a gazdaságpolitikai célokhoz, a gazdaságfejlesztés feladataihoz.

A vállalati szervezet a gazdaságirányítási rendszer része, a nagyvállalatot (trösztöt, egyesülést) az irányítás többi szintje közé kell beillesztenünk. Jelenlegi vállalati struktúránk a mennyiségi és túlzottan termeléscentrikus operatív irányítási módszereinknek kedvez, *gazdaságirányítási rendszerünk koncepciójával* azonban *nem konform.* A soktelepes vállalatok ugyanis szűkítik a belső piac hatósugarát, hiszen a korábban önálló telepek között bonyolódott áruforgalom most vállalaton belüli termékmozgássá válik. Az egyedi, kivételes elbírálások tömegével szemben nagyobb teret kívánunk adni a normatív szabályozásnak; a nagyvállalatokkal szemben ezt — tapasztalat szerint — nehezebb érvényesíteni. A nagyvállalatok (különösen a legnagyobb vállalatok) nálunk is hatalmi központok, amelyek csökkenthetik a gazdaság mozgékonyságát.

Az olyan bonyolult és érzékeny, ágazatonként differenciált, sőt egyedi elbírálást kívánó kérdésben, mint a vállalati szervezet, kockázatosak az uniformizált kampányok, ilyesmire ma nem is gondol senki. Az az aggály, hogy

a jelenlegi szervezet általános megkérdőjelezése és felülvizsgálata nagy izgalmat váltana ki, esetleg fontosabb kérdésekről is elterelné a figyelmet, nem alaptalan. Viszont *a szervezeti problémák teljes megkerülése* is *hiba lenne. Ajánlható:* a jelenlegi magas koncentrációban rejlő kedvező lehetőségek jobb kihasználása; a további koncentrálódást eredményező döntések alaposabb előkészítése és szigorúbb mérlegelése; annak a tévhitnek az eloszlatása, hogy minél nagyobb egy vállalat, annál hatékonyabb; a feldolgozó ipar számos ágában több önálló kis- és középvállalat működtetése; a kutatás, a termelés és az értékesítés közelebb hozása nemcsak az érdekeltségi viszonyok szempontjából, hanem szervezetileg is.[10]

Az utóbbi időben nemcsak a gazdálkodó szervezetekre, hanem az irányítás, mindenekelőtt *az iparirányítás szervezetére* is nagy figyelem irányul. Az ipart irányító alrendszer rendkívül szerteágazó. Van felügyeleti irányítás, ágazati irányítás, funkcionális irányítás, területi irányítás, állami irányítás és pártirányítás. Mindez csak a legfelső csúcson találkozik, alsóbb szinteken a sokféle szerv tevékenységének összehangolása rendkívül bonyolult feladat. Tudományos kutatás e rendszer funkcionálását még nem vizsgálta, így módja sem volt arra, hogy megismertessen tipikus vonásaival, törvényszerűségeivel, javításának, hatékonyabbá tételének lehetőségeivel.

Gazdaságirányítási reformunk kidolgozását és bevezetését lényegesen segítette az a felismerés, hogy a vállalati érdekekkel határozottabban kell számolni; helyesebb, ha nem harcolunk ellenük, hanem szolgálatunkba állítva építünk rájuk. *Az irányítás szervezeti rendszerében* hasonlóan *számolni kell az önállósuló szervezeti, csoport- és egyéni érdekekkel.* A valóságos helyzetet túlságosan leegyszerűsítjük, ha csak a népgazdasági és a vállalati érdekekkel számolunk. *A népgazdasági érdek nem mindig definiálható és transzponálható egyértelműen a vállalati cselekvés számára,* így az egyén, a csoport és a szervezet számos esetben saját érdekeihez igazítva interpretálja és próbálja érvényesíteni. Ez szerephez jut mind a gazdaságpolitika céljainak megfogalmazásakor, mind e célok realizálásának folyamatában.

Az államigazgatás és a gazdaságirányítás különböző szervei a funkciójukhoz közelebb álló gazdaságpolitikai célokra és eszközökre szükségképpen megkülönböztetett figyelmet fordítanak, és hajlamosak rá, hogy ezeknek a többi céllal, eszközzel szemben prioritást adjanak. Megfelelő keretek között maradva ez nem is baj, sőt a fejlődést is szolgálhatja. Természetszerű például, hogy az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság alapvetően a műszaki fejlesztés szempontjából nézi a gazdaságpolitikát, és törekszik annak — megítélése szerint helyes — alakítására, befolyásolására. A Pénzügyminisztérium munkatársai — sokszor akaratlanul is — elsősorban a pénzügyek, a Munkaügyi Minisztérium munkatársai a munkaerőkérdések, az ágazati minisztériumok saját ágazataik fejlesztése szempontjából szemlélik a gazdaságpolitika céljait, eszközeit, cselekvési alternatíváit. A szervezet céljaival való azonosulás igen fontos az ott végzett munka hatékonysága, a célok megvalósítása szempontjából. Veszélyes lehet azonban, ha a szervezet saját céljait, saját nézőpontját túlértékeli, például ha egy felső államigazgatási, gazdaságirányítási szerv alapjaiban nem a gazdaságpolitika és a politika *végső céljai* alapján szabályozza tevékenységét. További, ismételten szembetűnő prob-

[10] Részletesen lásd a szerző „A magyar ipar szervezeti rendszere" című cikkét. Ipargazdasági Szemle, 1978. 3. sz.

léma, hogy az egyes részlegek még egy-egy szervezeten belül is különböző prioritást adnak a különböző céloknak; a törekvések integrálása a szervezeteken belül is jelentős gondot okoz.

Az önállósuló érdekek megjelennek az ágazati és más informális csoportok szerepében is. Az informális kapcsolatok nagyon fontosak, a központi, funkcionális szerveknél dolgozó, de egy-egy ágazathoz kötődő szakemberek az ágazati alrendszerek rendkívül fontos elemeit alkotják. A vállalatok és az irányító (és képviseleti) szervek érdekei gyakran eltérnek, egy-egy ágazat — vagy területi egység — fejlesztéséért, kedvezményeiért harcolva azonban a legtöbbször találkoznak és támogatják egymást. Hoós János[11] a beruházási egyensúly megingásához vezető folyamatot jellemezve a szaktárcák ágazati érdekeltségének szerepét emeli ki; Horváth László[12] a vállalati és irányítási kört még szélesebben összefonó technostruktúráról szól.

Informális csoportok nem csak az ágazati érdekek találkozása alapján jönnek létre (bár a legkönnyebben ezek ismerhetők fel). 1978 kedvezőtlen gazdasági eredményei, a népgazdasági terv előirányzataitól való nagy eltérések ismét kiélezték a gazdaságirányítás funkcionális és ágazati szervei között fel-felbukkanó ellentéteket. Gondjaink fő okát sokan az ágazati irányítás ellentmondásokkal teli magatartásában vélik felismerni, az ágazati irányítást képviselő szervek viszont úgy látják, hogy az ipari minisztériumoknak túlságosan kicsi a hatásköre, a funkcionális szervek egyoldalúan és részletekbe menően beavatkoznak a vállalatok életébe. Azt is felvetik, hogy míg korábban elsősorban az OT és az ágazati minisztériumok közös tervutasításai szabályozták a vállalatok munkáját, most a tervalkut pénzügyi alkuk váltották fel. E szervek tényleges munkamegosztásáról, az irányítás valóságos folyamatairól eddig nem készült komoly elemzés. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az egyes intézmények magatartását és szerepét végül is az *egész rendszer* működési módja határozza meg.

Úgy tűnik, az irányító apparátus különböző láncszemeinek és intézményeinek tevékenységét a korábbinál is nehezebb összefogni és azonos irányba terelni. Valójában — és különböző mértékben! — nemcsak az ágazati minisztériumok, hanem sokszor a funkcionális szervek vagy egyes részlegeik is hajlamosak a központi célok saját elképzeléseiknek megfelelő értékrendjének érvényesítésére. Változatlanul komoly problémát okoz a termelés és az értékesítés szervezeti szétválasztása, de nemcsak a vállalati szférában, hanem a gazdaságirányításban is. Az ágazati minisztériumok szerepének elemzésekor ezért olyan alternatíva is vizsgálatot érdemel, hogy miképpen hozható közelebb egymáshoz a termelés, a bel- és a külkereskedelem irányítása is.

Ha a gazdaságpolitikában e körülményekkel nyíltan és tudatosan számolunk — mind a döntések előkészítésekor, mind azok végrehajtásakor —, minden folyamat érthetőbbé és bizonyára irányíthatóbbá válik. A gazdaságpolitikai főirány tervtanulmánya ezzel összefüggésben aláhúzza, hogy „... olyan gazdaságirányítási rendszert kell működtetni, amely

— elősegíti a gazdaságirányító, döntést hozó szervek és testületek valósághű információkkal való ellátását, illetve munkájuk segítését az adott lehetőségekkel racionálisan számoló, a gazdaság működését élénkítő kezdeményezésekkel;

[11] Műszaki fejlődés — struktúraváltozás — gazdaságirányítás. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
[12] Az ágazati irányítás elvi és gyakorlati kérdései. Gazdaság, 1976. 4. sz.

— a döntéselőkészítés és döntéshozatal folyamatában nyílttá teszi a részérdekeket, s ezzel, valamint ütközésükkel is hozzájárul a társadalmi érdek felismeréséhez és elsőbbségének érvényesítéséhez."[13]

A döntések

A döntések a gazdaságpolitika különösen fontos mozzanatait alkotják. Kutatásuknak — mint az előbbi idézet is utal rá — a gazdaságpolitikai kutatások körében fontos helyet kell kapniuk. A döntések empirikus vizsgálata és az így nyert eredmények bemutatása azonban jelentős korlátokba is ütközik. Az alábbiak — konkrét példák idézése nélkül — csak a döntési elmélet és gyakorlat néhány, gazdaságpolitikánk továbbfejlesztése szempontjából fontosnak tűnő *általános* tanulságait foglalják össze.[14]

A döntési folyamatban három kérdés jut elsődleges szerephez:

1) milyen célok vezetnek az alternatívák értékelésekor?
2) az adott esetben milyen cselekvési lehetőségeket, döntési alternatívákat látunk magunk előtt?
3) miképpen ítéljük meg az egyes alternatívák választásának következményeit?

A célokkal már foglalkoztam, most röviden rátérek az alternatívák és megítélésük problémáira.

A döntéshozó akkor van kedvező helyzetben, ha megfelelő információk alapján, időben, több számításba jövő alternatíva között választhat, és ezek várható következményeiről tárgyilagos értékelést kap.

A döntési folyamatok tanulmányozása alapján általános tapasztalat, hogy a döntéshozó és a döntést előkészítő gyakran kerül ún. *kognitív disszonancia* (újabb kifejezéssel: kognitív stressz-) helyzetbe. Ez akkor lép fel, ha úgy látja, hogy a döntéshez nem rendelkezik elég információval, információi bizonytalanok, ellentmondóak; céljai között inkonzisztenciát érez; vagy még nem sikerült megfelelő alternatívát találnia.

A feszültség feloldásának pozitív útjai:

(1) az információk kiegészítése,
(2) a célrendszer újraértékelése,
(3) további alternatívák kutatása.

A belső konfliktus megszüntetését

(4) az igények csökkentésével,
(5) kvázi-optimális helyett kielégítő alternatívák elfogadásával

is kereshetjük, de a *kiút* nemegyszer

(6) a valóság „megszépítése" vagy
(7) pótcselekvés.

Tapasztalataink szerint a gazdaságpolitikai döntések javításához elsősorban a döntések szükségességének gyorsabb felismerésére, az alternatívák számának növelésére, valamint tárgyilagosabb értékelésükre és egybevetésükre lenne szükség. Gazdaságpolitikánk gyakran lassan reagál az új jelenségekre, változásokra. A napi kérdésekkel való foglalkozás sokszor elvonja

[13] Közgazdasági Szemle, 1977. 6. sz. 707.l.

[14] E gondolatok több ponton találkoznak a „döntésmechanizmus" kérdéseiben a Társadalomtudományi Intézetben folyó kutatás néhány hipotézisével. (Lásd Bihari Károly: A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. Társadalmi Szemle, 1977. 3. sz.)

a figyelmet a minőségi változások időbeli felismerésétől, nem marad erő a nagyobb horderejű döntések előkészítésére. *Jelző- és érzékelő rendszereinket egyaránt érzékenyebbé kellene tenni.* A megfontoltsággal és a stabilitásra való törekvéssel legkevésbé sem ellentétes, hogy a vezetés gyorsabban kapja és dolgozza fel a jelzéseket újfajta, esetleg pályát módosító döntések szükségességéről. A döntés iránti igény jelzése maga is alternatívára, esetenként olyan alternatívára vagy kényszerlépésre utal, amelyre előzetesen egyáltalán nem gondoltunk.

Sokszor szóvá tett gond, hogy a döntést hozó testületek ritkán kapnak alternatívákat tartalmazó választási lehetőséget. Ha merültek is fel alternatívák a döntéselőkészítés folyamatában, az előzetes egyeztetés során ezeket kiszűrik és a döntéshozók elé csak az „igen" vagy a „nem" válasz lehetőségét terjesztik. Ez bizonyos fokig intézményesített rendszer: egyes testületek éppen az olyan előterjesztéseket részesítik előnyben, amelyekben az összes érintett előzetesen megegyezett. Többnyire azonban enélkül is érvényesül a kompromisszumra való törekvés. A választás lehetősége sokszor azért nem merül fel, mert az egymással versenyző célok és erőforrások felhasználására vonatkozó javaslatokat egymástól elválasztva, külön-külön terjesztik elő.

A népgazdasági terveket tekintve többé-kevésbé elfogadható, hogy a részletes számításokat már csak egyetlen variánsra, alternatívára dolgozzák ki. De ennél egyszerűbb és kézenfekvő alternatívákat kínáló döntési esetekben is ritka az olyan előterjesztés, amely a javasolt megoldás előnyeit és hátrányait egyenlő súllyal mutatja be.

Súlyosbítja a problémát, hogy bár a gazdasági döntések konzisztenciáját elsősorban a terv hivatott ellenőrizni, *számos, a terv fő irányait érintő döntés a tervezés körén kívül születik.* Ez részben a tervezés szakaszosságából következik. Ötéves terveket készítünk, ezeket a hosszú távú tervezés lazán köti össze; döntésekre pedig közben is szükség van. A sokszor ajánlott folyamatos (továbbgördített) tervezést egyes vállalatok alkalmazzák, a népgazdasági tervezésre azonban nem próbáljuk érvényesíteni elveit (természetesen megfelelő átalakítással, megőrizve a KGST-egyeztetésekhez is alapvető tervek rendszerét). Döntéseinknek az adott ötéves terven túlnyúló következményeiről nincs áttekinthető nyilvántartásunk.

Mindez legjobban a beruházásoknál érhető tetten: általános és változatlanul visszatérő tapasztalat, hogy egy-egy ötéves terv érdemi előkészítésének az időpontjában (tehát két-három évvel a tervidőszak előtt) a beruházási források túlnyomó részét már előre felosztottuk. Erre tudatos törekvés is érvényesül: döntési igény olyan időpontban, amikor még több a szabad beruházási forrás, és maga a döntés nem a versengő beruházási célok közötti választáson, hanem a beterjesztett igények megalapozottságának mérlegelésén alapszik. Az MSZMP KB Gazdaságpolitikai osztálya által az V. ötéves terv előkészítéséhez létrehozott munkabizottság jelentése megállapította, hogy „Még nem fordult elő, hogy valamely nagyberuházást azért utasítottak volna vissza, mert a gazdaságossági számítások eredménye kedvezőtlen volt."[15] A bizottságban a legilletékesebb — többségében elnöki vagy miniszterhelyettesi szintű — szakértőink vettek részt.

Arra a problémára, hogy a döntések előkészítése során a javaslattevők

[15] Az V. ötéves terv gazdaságirányítási feladatainak elemzése. Az új irányítási rendszer eddigi tapasztalatai. MSZMP KB Gazdaságpolitikai osztálya, 1973. 301. l.

az egyes alternatívák előnyeit és hátrányait nem teljes tárgyilagossággal mutatják be, a mindennapi gyakorlat számtalan példát nyújt. A beruházási előtanulmányok, a kritériumrendszerek alapján való minősítések, a gazdaságossági számítások zömmel prognosztizált adatokra (vagy egyszerűen becslésekre) épülnek, a várható hozamok és költségek bemutatásakor bő lehetőség kínálkozik tehát a bizonytalan adatok manipulálására. Ha e munkát mindig kizárólag az érdekeltekre bízzuk, és nem kell tartaniuk a felelősség későbbi felvetésétől, nehezen várhatunk tárgyilagos értékelést. Ezért a döntéselőkészítési módszerek finomítása mellett hasonló jelentőségű, hogy megteremtsük tárgyilagos alkalmazásuk feltételeit — az egész döntéselőkészítési és döntési rendszer megfelelő alakításával.

„Kihívás" előtt

A 70-es évek elején a gazdaságfejlesztés feltételei lényegesen megváltoztak hazánkban. Ezt különböző kifejezésekkel szokás megjelölni; ezek mindegyike más-más nézőpontból emel ki és állít reflektorfénybe új jelenségeket és összefüggéseket. Valójában egész sor tényező hatása lépett be fokozatosan és sűrűsödött össze a hetvenes évek közepére. (Lásd a 3. sz. ábrát.) Ezek *együttesen* hozták létre azt a belső környezetet, amely ma a korábbitól eltérő — nehezebb — feltételeket jelent a gazdaság fejlesztéséhez.

A történelmi szakaszok megvonásához, forradalmak és korszakok minősítéséhez persze nagyobb távlatok kellenek. Az új jelenségek elemzése, osztályozása, korábbi tendenciákkal való szembeállítása új, fontos gazdaságpolitikai következtetésekhez vezethet. *E korszakmegjelölések azonban többnyire csak a jelenségek egy-egy csoportjának a fontosságát emelik ki.* Emellett az általunk megfogalmazott kategóriák mögött *a valóság tovább változik, újabb elemzést igényel.* Helyzetünk és a változások átfogó megítéléséhez tehát

3. sz. ábra

Az iparpolitikát befolyásoló tartós és új tendenciák és változások

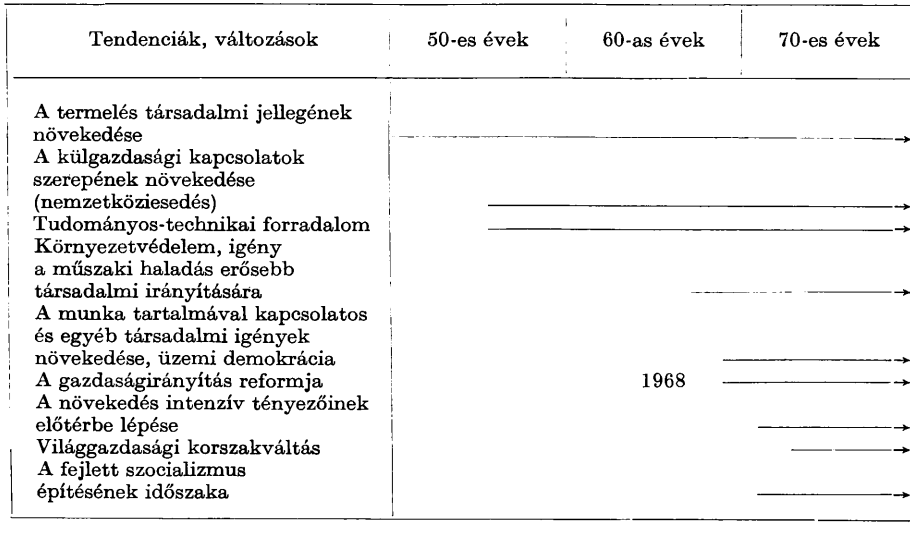

valamennyi jelenség hatását együttesen, újra és újra mérlegelnünk kell; a megfelelő stratégiát és magatartást csak ennek alapján alakíthatjuk ki.

Gazdasági fejlődésünk jelen szakaszára gyakran használatos megjelölés *az intenzív szakasz*. A gazdasági növekedéshez *azonban mindig egyaránt járulnak hozzá extenzív és intenzív tényezők*.

Tekintettel arra, hogy a tőke (az állóeszközök vagy az összes lekötött eszköz), valamint az anyag- és energiafelhasználás a termeléshez viszonyítva csak szűkebb határok között változtatható, *szigorúan véve az extenzív vagy intenzív tényezők szerepében minőségi különbséget csak a munkaráfordítások vonalán észlelhetünk*. (Ez nem kisebbíti a tőke- és anyagmegtakarítások szerepét, hiszen itt — a bérköltségeket többszörösen meghaladó anyaghányad, valamint a tőkeráfordítások megelőlegezésének szükségessége folytán — töredék százaléknyi eredmények is sokat jelentenek.) Ha visszatekintünk a magyar gazdaságnak az elmúlt három évtizedben megtett fejlődésére, a munkaráfordítások oldaláról nézve a növekedésnek mintegy négyötöde származott a munkatermelékenység és egyötöde a munkaráfordítások növekedéséből. Az *ipari* termelés növekedéséből mintegy 40 százalék tulajdonítható a létszám, és 60 százalék a munkatermelékenység emelkedésének. A 70-es évek elejétől mind a népgazdaság egészében, mind az iparban megszűnt a munkaráfordítások növekedése. Ha tehát fenn kívánjuk tartani a korábbi növekedési ütemet, gyorsabban kell növelni a termelékenységet, a népgazdaság egészében a korábbinál mintegy évi 1, az iparban évi 3 százalékkal.

Az intenzív fejlődési szakasz *másik jellegzetessége*, hogy a létszámot viszonylag kevés területen, intézménynél, vállalatnál tudjuk növelni, s ehhez előbb *létszámot kell felszabadítani* másutt. A meglevő vállalatoknak, intézményeknek további növekedésükhöz (ha ez szükséges, indokolt) alapvetően saját tartalékaikból kell munkaerőről gondoskodni. Ebből következően minden esetben idejekorán vizsgálnunk kell, hogyan elégíthető ki egy-egy új létesítmény munkaerőigénye. A szükséges munkaerő felszabadításához egyes tevékenységek (termelési egységek) visszafejlesztésére és/vagy megszüntetésére is szükség van.

Ez az utóbbi körülmény *a munkaerő gyakoribb átcsoportosítását*, esetenként átképzését kívánhatja. Sajátos ellentmondás, hogy a szűkös munkaerőhelyzetben az egyén jobban válogathat a munkahelyek között, miközben a társadalmi érdek nagyobb alkalmazkodást, rugalmasságot követel a munkaerőtől. Felerősíti ezt a problémát, hogy magasabb életszínvonal, képzettség, kulturáltság mellett a dolgozók igénye nemcsak a munka fizikai körülményeivel, hanem munkájuk jellegével, tartalmával szemben is nagyobb. Továbbá: *az ún. második gazdaság (a mellékjövedelmek) szerepe* olyan jelentőssé vált, hogy alapvetően befolyásolja a munkaerő-gazdálkodás és a jövedelemszabályozás egész rendszerét.

Ami *az állóeszköz-, anyag- és energiafelhasználást* illeti, nem remélhetjük, hogy ez a jövőben nem, vagy a termelés növekedésénél lényegesen kisebb mértékben növekszik, ez és az állóeszköz-igényességet emelő tendenciák ellensúlyozása, továbbá az anyag- és energiaárak relatív emelkedése, esetenként beszerzésük mennyiségi korlátai fokozott takarékosságot követelnek.

A világgazdasági korszakváltás mögött egy hosszabb ideje végbemenő folyamat, a nemzetköziesedés húzódik meg: a nemzetközi gazdasági, kereskedelmi, tudományos, kulturális és politikai kapcsolatok, az országok közötti

kölcsönhatások, a kölcsönös — de sokszor egyenlőtlen — függőség erősödése. A *nemzetköziesedés* folyamatában a 70-es években fontos új jelenségeket figyelhetünk meg. A látványos nyersanyag- és olajárrobbanás, úgy tűnik, tartós ármódosulások kezdetét és egyidejűleg a nemzetközi erőviszonyok változását is jelentette: a fejlődő országok pozíciójának megerősödését, az új nemzetközi munkamegosztás iránti követelésüknek a korábbinál sokkal nagyobb fokú alátámasztását mind gazdasági, mind politikai erőkkel. Az árarányváltozások jelentős cserearányromlást okoztak gazdaságunk számára. A recessziós jelenségek a fejlett tőkésországokban, párosulva egy sor fejlődő ország gazdaságának és exportpotenciáljának kiemelkedően gyors növekedésével, lényegesen nehezebbé tették számunkra az értékesítési feltételeket. Mindez — a gazdasági növekedés további ösztönzése, a külső hatások beáramlásának tompítása mellett — tőkés fizetési mérlegünk növekvő hiányához vezetett. Minthogy ezek a jelenségek többé-kevésbé hasonlóan érintették a többi szocialista országot is, KGST relációban is nehezebbé váltak behozatali és kiviteli feltételeink. *A magasabb vezetési és szervezettségi színvonal, a gyorsított strukturális alkalmazkodás még sürgetőbbé vált.*

Az iparfejlesztés belső és külső feltételeinek módosulása változásokat hozott a gazdaság és a technika viszonyában is. Az olyan tényezők, mint

— a műszaki haladás meggyorsulása,
— a kutatás-fejlesztés és az új technika költségeinek növekedése,
— a nemzetköziesedés fokozódása a tudományban, a kutatásban, a termelésben, a technika megújításában,
— a műszaki haladás erősebb társadalmi ellenőrzése iránti igény,
— az a felismerés, hogy a kutatás-termelés-értékesítés láncolatának jobban kell igazodnia a piac, valamint a gazdasági és társadalmi hatékonyság követelményeihez,

sokirányú hatással jártak. Mind a kutatás-fejlesztési, mind a műszaki-termelési alternatívák között rendkívüli mértékben *megnőtt a választás lehetősége és kényszere.* A műszaki, piaci, gazdasági és társadalmi szempontokat egyaránt mérlegelő döntések minden szinten jobb előkészítést kívánnak, és fokozott felelősség fűződik hozzájuk. *A műszaki fejlesztés erősebb alárendelése a piaci, gazdasági és társadalmi szempontoknak,* szükségessé teszi mind a kutatás-termelés-értékesítés láncolat szervezeti megoldásainak, mind a döntéseket előkészítő és hozó intézményrendszer felülvizsgálatát.

A nemzetközi termelékenységi összehasonlítások már az 50-es évek végétől jelezték jelentős lemaradásunkat. 1970-ben 400 vállalatra kiterjedő felmérést készítettünk. Feldolgozó ipari vállalataink termékeik 1/5-ét minősítették világszínvonalon állónak. Még mielőtt arról beszélhetnénk, hogy „a világgazdaság leértékelte a magyar munkát", azt a változást kell felmérnünk, hogy a külgazdasági kapcsolatok, a külkereskedelmi árucsere és ezen belül a tőkésországok részesedésének állandó növekedése folytán termelésünk mind nagyobb hányada nemzetközi mérce elé kerül. *A világgazdaság értékeli a magyar munkát, napról napra megméretünk.*

Az új követelményekhez való igazodás során mérföldkő volt a gazdaságirányítási reform bevezetése. E téren azonban még számos probléma megoldását éppen csak megközelítettük (pl. a termelés és értékesítés kapcsolatának, a gazdaság és a technika viszonyának újrarendezését), amikor *a kül-*

gazdasági feltételekben sorozatosan kedvezőtlen változások mentek végbe terhünkre.

Mindez gazdaságunktól a hatékonyság gyors ütemű növelését és rugalmas strukturális alkalmazkodást követelt, de ennek széles körű felismerését lassította, hogy *gondjaink érzékelésétől* — külföldi eladósodás terhére is — nemcsak a lakosságot, hanem *a vállalatokat is védtük*. Elsősorban rövid távú intézkedéseket tettünk; ezek sok esetben inkább csak tüneteket orvosoltak és nem nyúltak le a problémák gyökeréig. (A vállalatok közötti kapcsolatok és kooperáció gondjait esetenként vállalati összevonásokkal, a beruházások kivitelezésében tapasztalt általános határidő és minőségi problémákat egyes beruházások kiemelt kezelésével próbáltuk áthidalni. Fizetési mérlegünk egyensúlyának hiánya alapjában hatékonysági, versenyképességi, strukturális probléma, amit az exportkiszállítások magas támogatásával próbáltunk feloldani. Végül is a több export még több importot igényelt, és helyenként a belső ellátásban is zökkenőket okozott.)

A világgazdasági változások a legfejlettebb tőkésországokat is súlyosan érintették és számos fejlett tőkésország komoly gondokkal küzd ma is. Ugyanakkor a strukturális alkalmazkodás tekintetében sok ország túljutott az átmeneti nehézségeken, feszültségek, veszteségek, áldozatok árán. Vállalatok tönkrementek, korábban jelentős gyártási ágazatok összezsugorodtak, számos dolgozó munkahelyet vagy szakmát kényszerült váltani, nem szólva a munkanélküliség súlyos problémáiról. A szocialista gazdaságban arra törekszünk, hogy rendszerünk lehetőségeit és fölényét kihasználva ezt az alkalmazkodási folyamatot harmonikusabbá, a társadalom szempontjából elviselhetőbbé tegyük. *Minden feszültséget, többlet-erőfeszítést, veszteséget* azonban *nem tudunk elkerülni.*

A magyar gazdaság a következő években nagyon nehéz feladatok előtt áll, *valódi „kihívással" néz szembe.* Ugyanakkor *gazdaságpolitikánk mozgásterének erős korlátai vannak:* a külgazdaság oldaláról (akár a tőkésvilágot, akár a szocialista közösséget nézzük); adottságainkat, jelenlegi helyzetünket tekintve; a társadalompolitika oldaláról (akár a strukturális alkalmazkodás, akár a termelékenység- és hatékonyságnövelés lehetőségeit, feltételeit nézzük). E korlátok fokozott terhet és felelősséget jelentenek. Megismerésükhöz és a manőverezési lehetőségek feltárásához a gazdaságpolitika fokozottan igényli a tudományos kutatás segítségét, a tudomány eredményei iránti befogadóképesség és készség növelését, a politika és a vezetés művészetét. *A legsúlyosabb tehertételt,* úgy vélem, *a szorító külgazdasági feltételek és a növekvő adósságvisszatérítési teher mellett az a megmerevedett szemlélet, egyéni és vállalati-intézményi magatartás jelenti, amely szemben áll a kor és helyzetünk követelményeivel.* Elsősorban ezen kell változtatnunk ahhoz, hogy a kedvezőtlen külső feltételek között gazdaságunk és iparunk fejlődését mérsékeltebb ütemű, de kiegyensúlyozott útra tudjuk terelni.

SOÓS KÁROLY ATTILA:

Beruházási rendszerünk néhány általános problémája

Magyarországon a beruházási rendszer általános keretét az 1968-ban bevezetett *új gazdasági mechanizmus* adja.

Milyen legyen a tervszerű irányítás-szabályozás és a piaci mechanizmus összekapcsolásán alapuló szocialista gazdaság *beruházási rendszere?*

A reform bevezetését megelőző vitában ezt a kérdést *három követelmény* oldaláról közelítették meg. Az *első:* valamilyen mértékű *beruházási önállóság* nélkül semmiféle vállalati önállóság nem lehetséges, és a piaci mechanizmus sem lehet működőképes.

A beruházások egy részét tehát vállalati döntési körbe kell adni, *decentralizálni* kell.

Milyen alapon lehet ezt a részt meghatározni? Itt az *elhasználódott állóeszközök pótlásából* indultak ki, de általánosan elfogadott állásponttá az vált, hogy az egyszerű újratermelésnél, az elhasználódott állóeszközök egyszerű pótlásánál *többet* kell decentralizálni, a pótláson (a) felül a *permanens korszerűsítés* (b) feladataihoz is, lehetővé téve korszerűbb berendezések beszerzését, hogy legalább a világszínvonaltól való elmaradás mértéke ne növekedjék; (c) a piachoz való *rugalmas alkalmazkodást* előmozdító beruházásokhoz, amelyek révén a választékcserével, választékbővítéssel és a minőséggel kapcsolatos feladatok teljesíthetők. Az (a), (b) és (c) együtt a *„dinamikus szinttartás"*, amelynek célja ugyan *nem a termelés bővítése*, de járulékosan kisebb bővítéseket is eredményezhet.[1]

A „dinamikus szinttartás" koncepciójához tehát létrejöttekor hozzátartozott, hogy *a vállalatok ne rendelkezzenek számottevő bővítő beruházásokat* lehetővé tevő pénzalapokkal. Később a dinamikus szinttartás elvesztette ezt a kifejezetten „leszűkítő értelmét", mi azonban az eredeti értelmében fogjuk használni ezt a fogalmat, az akkori elképzelések kritikája kapcsán.

Két koncepció

A „dinamikus szinttartáson" *felüli* beruházások mechanizmusában döntő szerepet kapott a beruházási rendszerrel szemben támasztott *második és harmadik követelmény:* a beruházások *hatékonysága* (e követelménynek az előbbi, vállalati döntési körön belüli érvényesülése, illetve érvényesítési

[1] Ez a koncepció alakult ki az új gazdasági mechanizmus beruházási rendszerének alapjait kidolgozó Beruházási Munkacsoportban. Idézi *Sik* György: A tervezés tudományos színvonalának és a gazdaságirányítás reformjának kapcsolata. Közgazdasági Szemle, 1966. 4. sz. 409. l. Lásd még *Dániel* Tamás: Állóeszköz-gazdálkodás és vállalati önállóság. Közgazdasági Szemle, 1965. 12. sz. 1420—1430. l.

lehetősége, mint majd látni fogjuk, erősen vitatott kérdés volt és mindmáig az is maradt) és az *állami fejlesztési preferenciák megvalósítása.*

A hatékonyságot *egyensúlyi árak* esetén kifejezi az árak nyereségtartalma. Mivel pedig a mechanizmusreform részét képező árreform irányelvei szerint az áraknak közelíteniük kellett az egyensúlyi árakhoz,[2] a beruházások allokációját a kompetitív szférában jelentős mértékben alá akarták rendelni a *jövedelmezőségnek.* Az egyensúlyi árak mellett mutatkozó jövedelmezőségnek alárendelt (maximális jövedelmezőségre törekvő) beruházásallokáció az *értéktörvény* érvényesülését jelenti a beruházások allokációjában.

Az egyrészt a jövedelmezőségnek (áraknak), másrészt az — árakban ki nem fejezhető, azokon keresztül nem érvényesíthető[3] — állami fejlesztési preferenciáknak alárendelendő beruházásallokáció miléntje tekintetében két, egymással ellentétes álláspont alakult ki.

Az egyik — nevezzük így: *közvetlen centralizációs* — irányzat *a központi tervdöntések fenntartását* szorgalmazta. A piaci mechanizmus *spontaneitását* sommásan elvetette, anélkül, hogy e spontaneitás lehetséges tartalmát elemezte, tervszerű szabályozásának lehetőségét kitapintani próbálta volna. Sőt, az értéktörvény beruházásallokációban játszott szerepét, amelyet a spontaneitás szinonímájának vélt, ugyancsak elutasította.[4]

Ha a beruházási döntések központi tervdöntések, akkor a vállalatokat mentesíteni kell azok anyagi (nyereség- vagy veszteség-) következményei alól. Így azonban — mutattak rá a szembenálló álláspontnak, a *közvetett irányítás* koncepciójának hívei — a vállalatok a *hatékonyabb, jövedelmezőbb megoldások* keresésének feladata alól is mentesülnek.

Az utóbbi álláspont hívei a „dinamikus szinttartáson" felüli beruházások *hitelfinanszírozásának* általánossá tételével kívánták megteremteni a vállalatok jövedelmező beruházások megvalósításában való érdekeltségét. A hitelt nyújtó banknak legyen *aktív szerepe* a beruházási célok kiválasztásában: arra a beruházásra nyújtson hitelt, amelytől magasabb jövedelmezőség és rövidebb visszafizetési idő várható. Így a vállalatok, hogy a hitelt meg-

[2] Az irányelvek szerint az áraknak három tényező: a termelési költségek, a piaci értékítélet és az állami preferenciák együttes hatására kell alakulniuk. Az egyensúlyi árak felé vaóközelítés követelményét a második tényező tartalmazza.

[3] Ha egy gyorsan fejlesztendő termelési ág árait a gyors fejlesztés lehetővé tétele érdekében az *egyensúlyi ár fölé* emelik, akkor termékeinek egy részét eladhatatlanná teszik, ez tehát nem célravezető eljárás. Ha viszont az árakat az egyensúlyi árak szintjén állapítják meg, akkor abban az esetben sem beszélhetünk „árpreferenciáról", ha ez a szint — amint az egy gyorsan fejlesztendő termelési ág esetén nagyon is lehetséges — az értéket, illetve annak az adott gazdaságban érvényesülő módosult formáját meghaladja.

[4] Az álláspontot a sajtóban legkövetkezetesebben kifejtő *Sik* György a beruházások allokációjának területén elvetette az értéktörvény *„spontán* működését" (I. m. 411. l., kiemelés tőlem — S. K. A.). Azután elvetette „Az értéktörvénynek... a felhalmozási javak bővítésére ható elosztó szerepét" (Uo.) — ezúttal tehát az értéktörvényt, nem pedig annak *spontán* érvényesülését; azért vetette el, mert „rendelkezésünkre állnak azok az eszközök, amelyekkel ezt (ti. a felhalmozási javak elosztását — S. K. A.) központilag... objektíve lehet szabályozni". Hogyan működjön ez az „objektív" központi szabályozás? „Alapkövetelménynek kell tekinteni, hogy a *jövő fejlesztésének reálisan várható eredményeit vetjük* össze" (I. m. 412. l.). Egy másik mondatból kiderül, hogy eredményen *nyereséget* kell érteni. A szerző koncepciója tehát a beruházásoknak a nyereségráták kiegyenlítődése felé tendáló allokációja; ezt, ha az „értéktörvény" kifejezést nem a spontaneitás szinonímájaként, hanem szokásos értelemben használjuk, az értéktörvényen alapuló beruházásallokációnak kell nevezni, akkor is, ha — amint a szerző képzelte — a beruházási döntéseket központilag hozzák (persze csak annyiban amennyiben az árak egyensúlyi árak).

kapják, és hogy a törlesztő összegeken felül is maradjon nyereségük, a lehető legjövedelmezőbb beruházási javaslatokat fogják benyújtani. A koncepció hívei az állami fejlesztési célokat, preferenciákat a hitelfeltételek szükség szerinti ágazat- és alágazatközi differenciálásával kívánták érvényesíteni.

Valamit azonban elfelejtettek végiggondolni. Mi történik akkor, ha egy hitel törlesztése véget ér, és az addig évenként arra fordított nyereségtömeg felszabadul? A koncepciót kifejtő szerzők szerint az egyik lehetőség az, hogy a vállalat ezt fejlesztési alapjába helyezi. Csakhogy — tegyük hozzá — ezzel a vállalat olyan eszközök birtokába juthat, amelyek a korábban „szinttartásra" nála hagyott fejlesztési alapot *lényegesen bővítheti*, ezzel pedig a „saját alapból szinttartás — hitelből bővítés" kettőssége megszűnik! A javasolt rendszer[5] tehát — szándékolatlanul — bővítő beruházásokra is fedezetet nyújtó fejlesztési alapok képződését eredményezi. Látni fogjuk a továbbiakban, hogy ez a nem szándékolt, akkor még fel nem ismert következmény a rendszernek valójában egy igen fontos pozitívuma. Akkor mindenesetre csak következetlenség volt.

A gazdasági reform irányelveinek kidolgozásakor a két álláspont ellentéte nem oldódott fel, a beruházási rendszer irányelvei kompromisszumot tükröztek. A nem termelő infrastruktúra beruházásai mellett *központi döntési körbe* kerültek az egyes termelőágazatok jelentős fejlesztését eredményező ún. *egyedi nagyberuházások*. Ez — és különösen az, hogy a „jelentős fejlesztés" határát elég alacsonyan szabták meg — a közvetett szabályozás koncepciójával ellentétes volt. Ugyancsak központi döntési körbe kerültek az ún. *célcsoportos* beruházások. Kulcskérdés volt, hogy mi kerüljön ebbe a — fő vonalak tekintetében a kormány, a részletek tekintetében az ágazati minisztériumok döntési hatáskörébe tartozó — kategóriába: a közvetlen centralizáció hívei ezzel akarták kitölteni az egyedi nagyberuházások és a decentralizált „dinamikus szinttartás" közötti űrt. Itt nagyobbrészt a közvetett irányítás híveinek álláspontja érvényesült: a célcsoportok köre alig terjedt ki a kompetitív szférára. Ezzel összhangban, jelentős szerepet kapott az irányelvekben a közvetett irányítás koncepciójának megfelelően elképzelt *hitelrendszer*. A hitelek visszafizetésének forrása a vállalati *fejlesztési alap* lett, amely az amortizáció egy részéből — általában 60 százalékából — és az adózott nyereségből képződik, és egyébként a „dinamikus szinttartás" fedezetét szolgálja, tehát a közvetett irányítás koncepciójának fent említett végiggondolatlansága az irányelvekbe is bekerült.

Az első évek — egy újabb vitapont

A *reform bevezetésének* idején azonban ez az ellentmondás nem került az érdeklődés homlokterébe. A beruházási rendszer gyakorlati megoldásait tekintve, meghatározó körülménynek bizonyult az előző években elindított sok beruházás befejezésének szükségessége. Ezeket besorolták az új beruházási kategóriákba; de azok befejezését is részben a költségvetésnek kellett finanszíroznia, amelyek az ún. decentralizált vagy vállalati szférába — tehát nem állami döntési körbe — kerültek közülük (hiszen ezekről még nem a vál-

[5] Vö. *Szabó* Kálmán–*Mandel* Miklós: Az állóeszköz-gazdálkodás helye az új mechanizmusban. Közgazdasági Szemle, 1966. 5. sz. 525—538. l.

lalat döntött). A vállalati fejlesztési alapok képződését ennek megfelelően alacsony szintre kellett beszabályozni, a hitelt pedig egészen jelentéktelenre (az összes beruházás kb. 10 százalékára) zsugorítani, és még ezt is nagyrészt folyamatban levő, vállalati kategóriába került beruházások folytatásának finanszírozására fordítani.

Milyen tendenciák mutatkoztak a reform első éveiben?

Szembetűnő volt a *decentralizált beruházásoknak a tervezettet meghaladó aránya és növekedése:* már 1968-ban ezek tették ki a beruházási teljesítés 50 százalékát (a tervezett 40 százalék helyett); ez az arány azután 1971-re fokozatosan — a minden évre betervezett mérsékelt csökkenés helyett — 57 százalékra nőtt.[6] A túlteljesítés mögött részben a vállalati fejlesztési alapok tervezettnél nagyobb mértékű képződése állt: képződésüket minden évben 10—20 százalékkal alátervezték.[7]

A vállalati fejlesztési alapok gyors növekedése egyik oka volt annak, hogy a hitelfinanszírozás szféráját — az eredeti szándékok ellenére — a beruházási piacon amúgy is meglevő túlkereslet további növelése nélkül nem lehetett jelentősen kibővíteni. A hitel nem kaphatta meg azt az „előkelő" szerepet, amelyet a reform irányelveiben neki szántak. Ennek kapcsán sor került a közvetett irányítási koncepció fent említett végiggondolatlanságának tisztázására — de oly módon, hogy *ez az irányzat kettészakadt.*

Az egyik szárny — a továbbiakban ezt a *„pénzügyi centralizáció"* irányzatának nevezzük — a hitelszférát a vállalati fejlesztési alapok rovására kívánta növelni, a hitelek adózatlan nyereségből való visszafizetésének bevezetésével. A másik szárny — ezt a decentralizáció vagy a *részleges dedentralizáció* irányzatának nevezhetjük — a vállalati fejlesztési alapok további növelése és a hitelszférának a *költségvetési beruházás-finanszírozás terhére* való bővítése mellett foglalt állást. Vitájukat[8] — az utóbbi irányzat akkor előadott érveit velamelyest továbbgondolva — cikkünk végén ismertetjük.

A vitatott kérdéssel egy, az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya által a beruházási rendszer elvi alapjainak újbóli átgondolására létrehozott munkabizottság is foglalkozott. A bizottság a kialakult fejlesztésialap-rendszer fenntartása és — az egész gazdasági mechanizmus, főleg az árrendszer továbbfejlesztését feltételezve — a decentralizált alapok fokozatos növelése, az *erre épülő* hitelrendszer fenntartása mellett foglalt állást.

A munkabizottság emellett hangsúlyozta, hogy a vállalati beruházási döntéseket *állami* (főleg pénzügyi) eszközökkel (amelyeket a továbbiakban „terelő" eszközök elnevezés alatt részletezünk) *befolyásolni kell,* ugyanakkor óvott az egyes beruházási döntések *közvetlen centralizálásának* (amelyet a továbbiakban „egyedi" eszközök alkalmazása elnevezés alatt részletezünk)

[6] Vö. *Deák* Andrea: A vállalatok beruházási döntései lehetőségeiről. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz. 99. l.

[7] Vö. *Szalai* Erzsébet: A beruházási piac feszültségének kvantifikálása. Pénzügykutatási Intézet Közleményei. 1972. 7. sz. 57—59. l.

[8] Vö. *Havas* Gábor: Gondolatok a beruházási hitelrendszer továbbfejlesztéséről. Pénzügyi Szemle, 1970. 5. sz., *Havas* Péter: Kevés-e a vállalati fejlesztési alap? Népszabadság, 1969. augusztus 13., *Balázsy* Sándor: Fejlesztés és jövedelemszabályozás. Figyelő, 1970. 16. sz., illetve *Bauer* Tamás: A bankhitel szerepe a beruházások allokációjában. Pénzügyi Szemle, 1970. 1. sz. 865—872. l. és *Soós* Károly Attila: Fejlesztés és növekményérdekeltség. Figyelő, 1970. 45. sz.

túlzott mértékű kiterjesztésétől, sőt annak *csökkentését* tartotta kívánatosnak.[9]

A gyakorlatban mégis a *közvetlen centralizáció* irányzata kezdett *erősödni*.

Az „allokációs" probléma és gyökerei

A fejlesztési alapok rendszere összeütközésbe került a központi fejlesztési célokkal: a vállalati fejlesztési alapok *nem ott, illetve nem olyan arányban képződtek*, ahol, illetve amilyen arányban a *népgazdasági terv* szerint a *fejlesztés* kívánatos lett volna. A naturális tervelőirányzatok és a fejlesztésialap-képződés közötti strukturális feszültség — az ún. *„allokációs" probléma* — természetének feltárásához foglalkoznunk kell a strukturális változások tervszerű állami irányításának elvi kérdéseivel. Ebben *Balassa Ákos* egyik cikkéből[10] fogunk kiindulni.

A szerző a gazdaság kompetitív szférájában a strukturális változások irányításának, befolyásolásának három alapvető típusát különbözteti meg; ezek egyrészt a kérdéses strukturális változások népgazdasági szintű tervezhetőségében, illetve *tervezhetőségük pontosságában*, másrészt, és az előbbivel szoros összefüggésben, irányításuk eszközeiben különböznek egymástól.

A strukturális változások *első* csoportjába azok tartoznak, amelyekről kétséget kizáróan bizonyítható, hogy a lehetséges megoldások közül a *leghatékonyabbak*, ugyanakkor azonban *megvalósításuk a szabályozott vállalati tevékenységtől* — az érintett vállalatok eszközeinek szűkössége miatt vagy érdekeltségük hiányában — *nem várható*.

Ezek megvalósításánál ún. *egyedi* eszközöket kell alkalmazni: központi döntés születik mind a materiális (termelési stb.) célokról, mind pedig a szükséges ráfordításokról (beruházásokról stb.) és a ráfordításokban való állami részvételről. Ha a strukturális változás több vállalatnál, ágazatnál követel meg lényeges, összehangolt akciókat, akkor átfogó *központi fejlesztési programra* van szükség; ha egy szűkebb területre korlátozódik, akkor egy állami *egyedi nagyberuházással* is megvalósítható.

A strukturális változások *második* csoportjába a szerző azokat sorolja, amelyeknél a népgazdasági tervezés valamely strukturális feladat megvalósulásának célszerűségét *bizonyos aggregátumokban* kimutatta, de a megvalósulás mértékét, formáit, mikroszerkezetét illetően a *piaci hatások* érvényesülését is indokoltnak tartja. Ezért itt szükséges az általános gazdasági szabályozóeszközök (például az általános nyereségérdekeltségi rendszer) hatásának érvényre juttatása, de a cél elérését preferenciális jellegű *„terelő"* eszközökkel — állami támogatásokkal, hitelpreferenciákkal — is elő kívánják mozdítani. Így bizonyos beruházási célokat könnyebben megvalósíthatóvá, vonzóbbá tesznek a vállalatok számára, anélkül azonban, hogy az egyes beruházások megvalósításáért az állam kifejezett felelősséget vállalna, részletkérdéseikkel behatóan foglalkozna.

Végül, a strukturális változások *harmadik*, igen nagy része központilag

[9] Lásd a bizottság vezetőjének, *Nagy* Tamásnak a cikkét: Az eszközök átcsoportosításának célszerű formáiról népgazdaságunkban. Közgazdasági Szemle, 1970. 6. sz. 675—690. l.

[10] Vö. *Balassa* Ákos: A tervszerű strukturális változások megvalósításának eszközei irányítási rendszerünkben. Közgazdasági Szemle, 1972. 10. sz. 1156—1166. l.

egyértelműen nem határozható meg, vagy a megvalósítás nem igényel külön központi intézkedéseket. Itt a felhasználói keresletben bekövetkező szerkezeti változásoknak kell hatniuk a termelés és a külgazdasági kapcsolatok szerkezetére. Ezen a területen a népgazdasági tervezés tendenciákat mér fel, informálja a vállalatokat, és olyan gazdasági feltételeket, gazdasági környezetet alakít ki, amelyek előmozdítják, hogy a kereslet szerkezete gyorsan és erőteljesen hasson a kínálat szerkezetére. Az ilyen típusú strukturális változások vezérlő rendszerének a *piaci önszabályozást* tekinthetjük: a kereslet, a kínálat és az ár kölcsönös egymásra hatását és a „hagyományos" banki szempontok szerint működő hitelrendszert.

Most pedig térjünk vissza a fentebb említett „allokációs" problémához. Vajon a *piaci önszabályozás* mechanizmusa alakította-e úgy a vállalati fejlesztési alapok képződését, hogy azok szembekerültek a központi fejlesztési célkitűzésekkel? *Alapvetően nem*, mert a piaci önszabályozás működését a reform első éveire már az irányelvek is igen *szűk körre korlátozták*. A fejlesztési alap képződésében elsődleges szerepe van az *árrendszernek*. Az árak túlnyomó részét pedig kezdettől fogva az állam állapította meg, ráadásul az árellenőrzés 1969-től kezdve egyre szigorúbb lett. Alapvetően tehát csakis *az állami gazdaságirányítás belső ellentmondásáról* lehetett szó.

A szabad áralakulásnak a legtöbb területen a feltételei is hiányoztak: a kompetitív import lehetőségei különféle okokból korlátozottak voltak, a belföldi versenyt pedig már gazdaságunk mérete is korlátozta.

De nemcsak az, hanem a gazdaság *erősen monopolisztikus szervezete is*. Az egyes alágazatokban az egymással potenciálisan versengő üzemeket a korábbi irányítási rendszerben, az irányítás akkori igényeinek megfelelően, nagyrészt egységes vállalatokba tömörítették; a többé-kevésbé konvertálható kapacitásokkal rendelkező vállalatok profiljait a szakosításból fakadó gazdaságossági előnyök diktálta mértéken túl, azoktól függetlenül is, pusztán a tervutasításokkal való irányítás „egyszerűbbé" tétele érdekében is „megtisztították". Így azután a reform bevezetésekor azonos terméket több vállalat csak néhány területen, és egy-egy vállalat lehetőleg minél kevesebb fajta terméket állított elő.

E vállalati struktúra érintetlen fennmaradása nem csak a szabad áralakulás akadályaként volt problematikus. Verseny kötött árak mellett is lehetséges; a verseny helyett azonban az egyes vállalatok termékeikben „ellátási felelősök" maradtak. Az „ellátási felelősségnek" a belföldi piac mellett a KGST-kereskedelemben is szerepe van, amennyiben ez nagyrészt államközi megállapodásokon alapuló, naturálisan meghatározott szállítási kötelezettségek teljesítését jelenti a vállalatok számára.[11]

Ráadásul fennmaradt a nagyszámú ágazati minisztérium is, a gyakorlatban sohasem hiányzó és az 1970-es évek folyamán egyre erősödő, terebélyesedő utasítási lehetőségeikkel együtt.

Végeredményben tehát fennmaradt *a gazdaságirányítás szervezeti rendszerének a naturális feladatokon alakuló hierarchiája*.

Ez az intézményrendszer, amellett, hogy lényeges szerepe volt a piaci önszabályozás periférikus területekre való visszaszorításában, szükségszerűen előidézte az állami gazdaságirányítás említett, az „allokációs problémában" tükröződő belső ellentmondását.

[11] Vö. *Bauer* Tamás: A vállalatok ellentmondásos helyzete a magyar gazdasági mechanizmusban. Közgazdasági Szemle, 1975. 6. sz. 725—735. l.

Az 1968. évi árreform után az árrendszer — ha nem is annyira, mint korábban volt — jelentős mértékben *autark* maradt: az árak a legtöbb területen elismerték a belföldi — többnyire egyetlen — termelő termelési költségeit.

Ahol az ár mégsem fedezte a termelési költségeket, ott *költségvetési támogatást* adtak. A költségvetési támogatások nagymértékét 1968-ban még átmenetinek, az új mechanizmusra való zavartalan áttérés eszközének tekintették. A néhány évig tartó, mérsékelt csökkenés után azonban a támogatások ismét növekedni kezdtek.

Az árak és a támogatások ilyen alakulásában jelentős szerepe volt annak, hogy ezeket az illetékes központi szervek általában az adott terméket előállító egyetlen termelő vállalattal és az azt támogató ágazati minisztériummal folytatott *alkuban*, a vállalat költségkalkulációi alapján állapították meg; ha az ár és a támogatás együttesen nem fedezte volna a kimutatott termelési költségeket, akkor nem több kisebb termelő némelyike, hanem az egyetlen termelő, egy-egy nagyvállalat vált volna veszteségessé, ráadásul — a „megtisztított" profilokból következően — gyakran nem több közül az egyik, hanem egyetlen profiljában. Ilyen súlyos következményekkel járó döntésre az illetékes szervek — természetesen — nehezen szánták el magukat.

A támogatások magas szintjében és növekedésében az árszínvonal — főleg a fogyasztói árszínvonal — szilárdan tartására irányuló törekvésnek is szerepe volt: az egyébként indokoltnak tartott áremelés helyett gyakran a költségvetési támogatással tartották fenn a termelés jövedelmezőségét. Az árstabilitást, majd később, az 1970-es évek elejétől, az évi néhány százalékos árszínvonal-emelkedést megengedő viszonylagos árstabilitást sikerült is elérni, de azon az áron, hogy az árrendszer minden más követelmény szempontjából romlott. A külpiaci árakhoz való alkalmazkodás szempontjából a helyzet különösen a világpiaci ármozgások 1973-ban kezdődött felgyorsulásával rosszabbodott rohamosan: a belföldi árakat csak nagy késéssel és részlegesen igazították hozzá az importárakhoz; az importár-emelkedés nagy részét költségvetési támogatásokkal semlegesítették, az exportárak növekedéséből származó jövedelmek nagy részét pedig elvonták.

A vállalati nyereség és így a fejlesztési alapok képződését tehát ez az ár- és támogatási rendszer határozta meg, kiegészülve egy további — az adott rendszerben magától értetődő — tényezővel: azzal, hogy a vállalatok az árak és a támogatások megállapításakor — az azt megalapozó számításokban — elrejtették önköltségcsökkentési lehetőségeiket, hogy ezeket a tartalékokat később, fokozatosan hasznosíthassák. Ez utóbbi tényező miatt az alapok képződése rendszeresen meghaladta a tervezett szintet. Az alapképződés mindezen tényezők által meghatározott ágazat- és vállalatközi arányai nem felelhettek meg a fejlesztési politika céljainak.

Másfelől azonban az adott intézményrendszer magára a fejlesztési politikára is rányomta a bélyegét: ez is a hierarchia különböző szintjei közötti alkufolyamatokban alakult ki, és ennek folytán vált önmagában is problematikussá, pontosabban maradt ugyanolyan módon problematikus, mint 1968 előtt volt.

A kompetitív szféra fejlesztésében, az erre vonatkozó állami döntések meghozatalakor és az ezekhez kapcsolódó állami pénzjuttatások odaítélésekor hangsúlyozták ugyan a hatékonyság szerepét, de az elv érvényesítésé-

nek intézményes biztosítékai — a fejlesztésre adott állami pénzeszközök *szigorú visszterhessége* és/vagy a *megbízható gazdaságossági számítás* — hiányoztak.[12]

A beruházási feszültség

Így azután a beruházási mechanizmus az 1968 előttihez erősen hasonló maradt: a naturális ellátási feladatokon alapuló hierarchikus szervezeti rendszer beruházási javaslatokkal „árasztotta el" a központi szerveket; az utóbbiak — más kritériumok híján — ugyancsak a naturális részegyensúlyi követelmények alapján próbálták megrostálni a javaslatokat, amire azonban képtelennek bizonyultak.

Hiszen a lényegében ingyenes beruházások a vállalatok és az ágazati minisztériumok szempontjából feladataik megvalósítási feltételeinek biztosítását *és túlbiztosítását* célozzák, a központi szervek pedig nem rendelkezhetnek olyan betekintéssel az egyes ágazatok termelési folyamataiba — és különösen nem azoknak az új beruházásokban megtestesülő új irányzataiba —, hogy a túlbiztosítási törekvéseket kiszűrhessék. Így azután a központi szervek szempontjából minden beruházási kérelem „önmagában indokoltnak" tűnik — tehát nincs szelekciós kritérium —, és a kért beruházások összes ráfordításigénye — különösen, ha a költségek alátervezését, a kapcsolódó beruházások „elfelejtését" és a „kényszerhelyzetek" teremtésének más jól ismert vállalati és ágazati minisztériumi eszközeit[13] is figyelembe vesszük — mindig meghaladja a beruházási lehetőségeket.[14]

A beruházási javaslatokat a naturális részegyensúlyi követelmények mellett az őket előterjesztő vállalati, ágazati vezetők társadalmi súlya,

[12] A költségvetési beruházási pénzeszközök odaítélésénél szigorú visszterhesség nem érvényesült. Az egyedi nagyberuházások finanszírozására kapott költségvetési eszközöket vagy azok egy részét attól függően kellett visszafizetni, hogy az adott beruházás mennyire volt jövedelmező: a visszafizetéssel tulajdonképpen csak az adott beruházás következtében létrejövő fejlesztésialap-növekményt vonták el; maga a beruházási döntés azonban nem függött a jövedelmezőségtől. Az állami beruházási támogatásoknál még ilyen korlátozott visszterhesség sem érvényesült.

A beruházások olyan értelemben nem teljesen ingyenesek, hogy a vállalatok álló- és forgóeszközeik után 5 százalékos eszközlekötési járulékot fizetnek. Ez a járulék azonban — amelyet, más költségelemekhez hasonlóan, az ár- és támogatási rendszer gyakorlatilag mindig elismer, megtérít a vállalatoknak — a tapasztalatok szerint nem mérsékli lényegesen a vállalatok beruházási éhségét. Ugyanilyen korlátozott „hatékonyságú" az a további visszterhesség, amelyet az amortizáció egy részének — általában 40 százalékának — a költségvetésbe való befizetése jelent.

1969-ben előírták gazdaságossági számítások elvégzését a jelentős állami részvétellel megvalósuló beruházásokra; ezeket a számításokat azonban gyakran csupán a tényleges döntések után végezték el; ráadásul — persze a belföldi árrendszer hibái miatt érthető módon — világpiaci árakon, ami viszont a számítások utólagos, a vállalati gazdálkodásban történő „automatikus" ellenőrzését nem biztosította; az újból bonyolult számításokat követelő utólagos ellenőrzést pedig nem minden esetben végezték el. (Vö. *Huszár* Józsefné—*Mandel* Miklós: A beruházási döntések rendszeréről. Közgazdasági Szemle, 1972. 6. sz. 674. l.) A számítások megbízhatóságát tehát semmi sem garantálta.

[13] Például azt, amikor vállalatok, ágazati minisztériumok előzetes központi jóváhagyás nélkül vállalnak beruházási ráfordításokat is igénylő nemzetközi együttműködési kötelezettségeket. Vö. *Huszár* Józsefné—*Mandel* Miklós: I. m. 673—674. l.

[14] Meggyőzően írja le és elemzi e rendszer működését az 1968 előtti gazdasági mechanizmusban *Bauer* Tamás tanulmánya: A beruházási volumen a közvetlen tervgazdálkodásban. Kézirat. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1977.

presztizse is alátámasztja. Ilyen körülmények között ezek szükségszerűen a folyamatban levő beruházások és a beruházási ráfordítási lehetőségek közötti — az optimális átlagos kivitelezési idő által meghatározott — *általános egyensúlyi követelmény fölé kerekednek.* Ennek a feszültségnek egyik következménye a beruházások kivitelezésének elhúzódása; másik következménye — sajátos „mozgásformája" — a beruházások ciklikus jellege, az egész újratermelési folyamatba feszültségeket és ingatagságot vivő[15] növekedése. Ezt a — más szocialista országokban is jól ismert[16] — problémát tehát a mechanizmusreform után sem sikerült kiküszöbölni.

A probléma annyiban persze más, mint a régi mechanizmusban volt, hogy most az állami beruházási kötelezettségvállalások *nem önmagukban* hozzák létre a feszültséget, hanem a vállalatok önálló beruházási döntéseihez, kötelezettségvállalásaihoz *hozzáadódva.* Az előbbiek és az utóbbiak egyaránt gyorsan növekszenek.

A felületes szemlélet néha az előbbiek növekedését azonosítja az államnak, az utóbbiakét pedig a vállalatoknak a beruházási feszültség előidézésében játszott szerepével, „bűnösségével". Ez azonban nem egyéb, mint az intézményrendszerbeli okok elemzéséről való lemondás. Az utóbbi okokat kutatva, a decentralizált szféra tervezettet meghaladó mértékű beruházási kötelezettségvállalásával kapcsolatban két kérdést kell feltenni.

Az egyik: mi az oka annak, hogy a népgazdasági tervezés rendszeresen alátervezi a képződő és beruházási célú felhasználásra kerülő vállalati fejlesztési alapokat? Az a tény, hogy erre 1977-ben, a reform tizedik évében is sor került,[17] már nem magyarázható az első évekre vonatkozólag előadott okokkal: a tervezés tanulhatott volna a korábban elkövetett hibákból. A magyarázat az, hogy a megszüntethetetlennek bizonyult egyensúlyhiány a tervezést egy sajátos „optimizmus" kényszerpályájára szorította: a képződő fejlesztési alapokat alátervezik, hogy az egyensúlyt *papíron* megteremthessék.

A másik kérdés: miért kezdenek a vállalatok gyakran olyan nagy költségigényű beruházásokba, amelyeket azután, kellő pénzeszközök híján, nem tudnak befejezni állami segítség nélkül. Főként ezt a problémát szokták a vállalatok terhére írni. Pedig nyilvánvaló, hogy az ilyen gyakorlat mélyebben fekvő oka az, hogy a vállalatok — az ellentétes értelmű deklarációk ellenére is — tudják: *számíthatnak* az utólagos állami segítségre.

Recentralizációs törekvések

Ilyen körülmények között persze csak nagyon feltételesen lehet „decentralizált" beruházási szféráról beszélni. A valóságos decentralizációt az évek során egyre jobban visszaszorította a gazdaságpolitika arra irányuló törek-

[15] Alapvetően a beruházási ciklusok idézik elő más makroökonómiai folyamatok — főleg a külkereskedelmi egyenleg-ciklus ingadozását is. Emellett — mint *Zala* Júlia rámutatott — a beruházási ciklusok gyakorolják a legérzékelhetőbb inflációs nyomást az egész magyar gazdaságra. Vö. *Zala* Júlia: Elkerülhető-e a pénzérték csökkenése a szocializmusban? Közgazdasági Szemle, 1974. 4. sz. 416. l.

[16] Vö. Aleksander *Bajt:* Investment Cycles in European Socialist Economies. A Review Article, Journal, of Economic Literature, IX. kötet, 1. sz. (1971. március); továbbá *Bauer* Tamás idézett tanulmánya.

[17] Vö. *Dobos* István: A népgazdaság 1978. évi terve. Pénzügyi Szemle, 1978. 1. sz. 7. l.

vése, hogy *a naturális részegyensúlyok még kiterjedtebb szabályozásával korlátozza az újonnan indított beruházások tömegét.*

A piaci automatizmusok szerepét tovább csökkentették. A gazdasági szabályozók módosításával kétszer — 1972-ben és 1975—1976-ban — csökkentették a vállalati fejlesztési alapokat, illetve lassították ezek növekedését. Beruházási célú felhasználásukat emellett még ún. építési-szerelési adó és kötelező tartalékolás bevezetésével, továbbá azzal is mérsékelték, hogy a forgóeszközhitelek korlátozásával egyre nagyobb mértékben vonták be a fejlesztési alapokat a forgóeszközök növekedésének finanszírozásába. A „hagyományos" bankszerű kritériumok alapján történő hitelnyújtás jelentéktelen arányú maradt a beruházások finanszírozásában.

A „terelő" eszközök szándékoltnál nagyobb szerepe

Az ágazati minisztériumok és a vállalatok nagy nyomást fejtettek ki — nem is eredménytelenül — annak érdekében, hogy fejlesztési céljaikra hitelpreferenciát, állami támogatást kapjanak. Ennek nyomán a hitelfolyósítási és beruházástámogatási előirányzatokat rendszeresen túllépték, ami jelentős — egyes években a tervezettet meghaladó mértékű vállalati fejlesztési alapképződésnél jelentősebb — szerepet játszott a „decentralizált" beruházások előirányzatot meghaladó növekedésében.

A „terelő" eszközök alkalmazásának további problémája, hogy gyakran *nem „terelő", hanem „egyedi"* jellegű eszközökként funkcionálnak. A „terelő" eszköz sajátossága az volna, hogy a központilag meghatározott cél megvalósulásának részletei tekintetében a piaci hatásokat is érvényesülni hagyja. A gyakorlatban azonban ez a szabály szinte csak kivételesen érvényesült.

Ennek oka *egyrészt* az, hogy a gazdaság adott szervezeti rendszerében a központi fejlesztési célok gyakran „alulról", beruházási követelésként, eleve az egyedi, minden részletében meghatározott beruházás „szükségességéből" indulnak ki. Az „alulról jövő nyomással" magyarázható, hogy a központi fejlesztési programok — amelyeket fentebb „egyedi" jellegű allokációs eszköznek tekintettünk — túlméretezettek,[18] és így a „terelő" eszközök alkalmazása is jórészt ezek megvalósítását, tehát egyedi jellegű célokat szolgál.

Másrészt a központi szervek is a minél részletezettebb döntésekben látnak lehetőséget a vállalatok és ágazati minisztériumok „túlzott" igényeinek lefaragására, a rejtett kapcsolódó beruházási igények feltárására stb.

Végül, *harmadrészt*, a piaci hatások érvényesüléséhez hiányoznak a szükséges eszközök: a vállalatok nem rendelkeznek számottevő szabad fejlesztési alapokkal. Az állami beruházási akcióknak, az „egyedi" és a „terelő" jellegű eszközöknek a vállalatok igen nagy része lett a kedvezményezettje, a nagyvállalatoknak szinte mindegyike. Saját fejlesztési alapjaik nagy részét is az állami szervek által jóváhagyott, pénzügyileg is támogatott beruházá-

[18] „A tapasztalatok azt mutatják, hogy a központi fejlesztési programok, a megelőző időszakról áthúzódó nagyberuházásokkal együtt, még mindig túlságosan nagy részét vonják el az ipar rendelkezésére álló beruházási erőforrásoknak, s emiatt a vállalati önfinanszírozás nem tud kellően kibontakozni." Vö. *Csikós-Nagy* Béla: Tartható-e a felgyorsult gazdasági növekedés? Közgazdasági Szemle, 1974. 5. sz. 519. l.

sokra használják fel. (A tisztán vállalati döntésű beruházások aránya a termelőszférában semmi esetre sem haladja meg lényegesen a 10 százalékot.)[19]

A „terelő" eszközök „egyedi" alkalmazása azt jelenti, hogy az állam közvetlen felelősséget vállal nagyszámú egyedi beruházási döntés konkrét megvalósításáért — tehát belekényszeríthető a többletköltségek fedezésébe,[20] így a *hatékonysági* kényszer ezeknél a formailag vállalati hatáskörbe tartozó beruházásoknál is gyengül.

Ugyanakkor, a kompetitív szféra beruházásai hatékonyságának növelése ma sürgetőbb feladat, mint valaha: a termelő és a nem termelő infrastruktúra fokozódó beruházásigénye miatt a termelés növekedési ütemét viszonylag csökkenő beruházási színvonallal kell fenntartanunk.

„Naturálgazdálkodás" versus hatékonyság

A beruházási rendszer kívánatos fejlesztési irányainak körvonalazásához abból kell kiindulni, hogy a nagyszámú natruális részegyensúly biztosítására és a hatékonyság növelésére irányuló törekvés *ellentmond egymásnak.* Kétféle ellentmondásról van itt szó.

Először, a naturális részegyensúlyok biztosítására való törekvés fékezi, illetve — ami részben már a KGST-együttműködés mechanizmusával is összefüggő probléma — a naturális termékcserékre korlátozza a nemzetközi munkamegosztásba való intenzív bekapcsolódásra irányuló törekvéseket.

Pedig a mai magyar gazdaságban számos olyan, viszonylag fejlett kis- és nagyvállalat, termelési ág van, amelyek képesek világszínvonalú, számos piacon értékesíthető termékek gazdaságos előállítására, gazdaságosan fejleszthetők. Ennek a potenciálnak a feltárása, hasznosítása a konvertálható exportárualapok bővítésére nyújtott hosszú lejáratú hitelekkel megkezdődött. Ezek a hitelek jelentik beruházási hitelrendszerünk legnagyobb pozitívumát. Ennek a preferált hitelcélnak az a sajátossága, hogy *nem ágazati* jellegű. Itt a bank valóban válogathat a hitelkérelmek között: a konvertibilis valutát gazdaságosabban kitermelő beruházási javaslatokra ad hitelt. A jelenlegi körülmények között azonban, amikor a vállalatok kisebb erőfeszítést irénylő módon — például a központi fejlesztési programok valamelyikéhez való csatlakozással — is hozzájuthatnak beruházási eszközökhöz, megvalósíthatják expanziós törekvéseiket, az exportra orientált, hatékony fejlesztési lehetőségek nagy része nem realizálódik, sőt még csak komolyabb megfontolásra sem kerül.

A naturális részegyensúlyok biztosítására és a beruházások hatékonyságának javítására irányuló törekvés közötti ellentmondás másik oldalát az előbbi törekvés *gazdasági mechanizmusra vonatkozó implikációi* alkotják.

Ha a központi fejlesztési célok részletekbe menő naturális előirányzatokban fogalmazódnak meg, akkor az esetek nagy részében (főleg az iparban)

[19] Vö. *Várhegyi* Györgyné: A vállalati fejlesztési források képződése, összetétele és szerepe a gazdasági folyamatokban. Pénzügyi Szemle, 1972. 6. sz. 473—488. l.; *Havas* Gábor: Beruházás és hitelezés. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 11. l.

[20] A ruházati ipar központilag támogatott rekonstrukciójánál például az eredetileg jóváhagyott tervekhez képest — elsősorban a vállalati fejlesztési alapok tervezettől elmaradó képződése miatt — pótlólagos költségvetési és hitelforrások felhasználását engedélyezték. Vö. *Bakos* Zsigmond: Ruházati iparunk fejlődésének néhány közgazdasági problémája. Közgazdasági Szemle, 1974. 1. sz. 55—66. l.

már a megvalósításra alkalmas egyetlen vállalatot is kijelölik, tehát eldöntik, hogy a vállalat a beruházást megkapja. Ezért a vállalat nincs kényszerítve hatékony beruházási program kidolgozására; ellenkezőleg, abban érdekelt, hogy az adott cél megvalósításához (vagy annak ürügyén) minél több pénzt csikarjon ki az államtól.

Ezen a nehézségen keveset segíthet a *kettős* — naturális *és* hatékonysági — szelekció alkalmazása. A szelekció hatékonysági kritériumának erősítését célozta beruházási rendszerünknek az V. ötéves tervidőszakra történt egyik fontos módosítása: az új előírás szerint minden gazdasági célú beruházásra kapott állami pénzeszközt *vissza kell fizetni.*

Mivel azonban a naturális célmeghatározás is megmarad, a kétféle kritérium elkerülhetetlenül összeütközésbe kerül egymással. Az összeütközés már jóelőre eldőlt: kezdettől fogva világos volt, hogy a visszafiztési kötelezettség alól engedményeket kell tenni.[21]

Ennyit az új szabály *szelekciós* funkciójáról. Van azonban egy másik funkciója is: az, hogy — ha és amennyiben valóban alkalmazzák, ha nem tesznek alóla kivételt — a visszafizetési kötelezettség teljesítése, illetve az attól való elmaradás „*méri*", *ellenőrzi* a tervezett hatékonyság megvalósulásának mértékét, pontosabban: ha a tervezett hatékonyság nem valósul meg, akkor a visszafizetéshez a vállalatnak az adott beruházástól függetlenül képződő fejlesztési alapját is igénybe kell vennie.[22]

Ez az „ellenőrzési funkció" azonban ismét csak problematikus. A visszafizetést ugyanis az adott beruházás *adózatlan* nyereségéből és teljes amortizációjából lehet teljesíteni, tehát nem az adózott fejlesztésialap-növekményből. E megoldás tulajdonképpeni célja az, hogy a visszafizetési kötelezettséget minél több — nemcsak a kiugróan hatékony, a hitelezési idő alatt az adózott fejlesztési alapból is visszatérülő — fejlesztésnél lehessen érvényesíteni, hogy minél kevesebb kivételt kelljen tenni. Ha a beruházásfinanszírozási-rendszert egyébként változatlanul hagyjuk, akkor a visszafizetés e rendszerén nem is lehet változtatni. Az államtól kapott beruházásfinanszírozási eszközöket ugyanis az adózott fejlesztési alapokból akkor sem lehetne visszafizetni, ha csak a legjövedelmezőbb beruházási célokra fordítanák őket, ehhez nem csak a belőlük finanszírozott beruházások fejlesztésialap-többlethozama elégtelen, de a kedvezményezett vállalatok összes fejlesztési alapja is, mert a fejlesztési alap adóterhe nagy. Ám az adótehernek azért kell nagynak lennie, hogy az állami költségvetés mai magas részesedését a beruházások finanszírozásában fenn lehessen tartani. Ez azonban végső soron azt is jelenti, hogy ha egy fejlesztés nyeresége valamennyire is jelentősen elmarad a tervezettől, akkor az ebből adódó hiányt a vállalatok aligha tudják egyéb forrásból képzett fejlesztési alapjukból pótolni — holott, mint említettük, a szóban forgó visszterhesség „ellenőrzési funkciója" éppen erre épülne.

Akkor milyen szankciót lehet alkalmazni, ha a nyereség elmarad a tervezettől, és így nincs lehetőség a felvett hitel visszafizetésére? Ha eltekintünk attól a lehetőségtől, hogy ilyenkor a vállalat tartósan és minden követ-

[21] „Valószínűleg csak fokozatosan sikerül a közvetett támogatást kiterjeszteni. Számításaink szerint ugyanis jónéhány ágazatban az adó nem nyújt fedezetet a támogatás visszafizetésére." Vö. *Faluvégi* Lajos: Állami pénzügyek és gazdaságirányítás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 216. l.

[22] Vö. *Deák* Andrea: I. m.

kezmény nélkül fizetésképtelenné válik, vagy dolgozóinak személyi jövedelmét számottevő mértékben csökkenti, egyetlen megoldás marad: a vállalati vezetők *személyes felelősségre vonása.*

Mielőtt kifejtenénk, hogy ezt miért tartjuk problematikusnak, még egyszer aláhúzzuk azt, amit közbevetőleg már említettünk: mindez akkor is így lenne, ha a szóban forgó pénzeszközöket a legjövedelmezőbb beruházási célokra fordítanák. Ez pedig — kis fejlesztési alapok; a legjövedelmezőbb beruházási javaslatok finanszírozása az adózatlan nyereségből visszafizethető hitelekkel — nem lenne más, mint az, amit a *„pénzügyi centralizáció"* hívei javasolnak. Úgyhogy, ígéretünkhöz híven, már rá is tértünk a „pénzügyi centralizáció" koncepciójának diszkussziójára.

„Pénzügyi centralizáció" versus decentralizáció

A magyar vállalati vezetők ma is személyes felelősséggel tartoznak beruházásaik és általában vállalatuk jövedelmezőségéért. *Pusztán* jövedelmezőségi problémák miatt azonban egyetlen vállalatvezetőt sem váltanak le, ha egyéb feladatait jól hajtja végre: teljesíti az exportfeladatokat, határidőre befejezi a beruházásokat stb. Ezek a feladatok részben ellent is mondanak a jövedelmezőségi törekvéseknek, ezért a vállalati vezetők jövedelmezőségért való felelőssége gyenge, ez a felelősség — egyelőre tegyük hozzá: a jelenlegi, a naturális ellátási feladatok hierarchiájára épülő gazdasági intézményrendszerben — lényegesen nem is növelhető.[23]

A „pénzügyi centralizáció" koncepciójának hibája azonban *végső soron nem is* a jelenlegi intézményrendszerrel való összeegyeztethetetlenségéből fakad. Az igazi hiba az, hogy feltételezi: egyáltalán *lehetséges* a szocialista gazdaságot úgy megszervezni, hogy a vállalati vezetők személyes felelőssége önmagában biztosítsa a beruházások hatékonyságának erőteljes ösztönzését. Ez ugyanis illúzió.

A kompetitív szférában az állami fejlesztési politika elsődleges kritériumának a hatékonyságnak kellene lennie. Ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a hatékonyság elvéből *kiinduló* központi fejlesztési célokat kizárólag hatékonysági feladatok formájában bontják le az egyes vállalatokra. A központi fejlesztési kedvezmény ellenében a vállalatoktól feltétle-

[23] A „pénzügyi centralizáció" eddig idézett híveitől eltérően erre az ellentmondásra rámutatott *Tardos* Márton. (Vö. *Tardos* Márton: A gazdasági verseny problémái hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1972. 7—8. sz. 911—927. l.) Megoldásként az intézményrendszer gyökeres megváltoztatását javasolta: szerinte a vállalatok felügyeletét — beleértve a vállalati vezetők kinevezését is — az államigazgatás hierarchikus szervezetétől független, csak az országgyűlésnek alárendelt, eszközeik jövedelmező felhasználásában érdekeltté tett ún. termelési és kereskedelmi bankokra kellene bízni (miközben az állami preferenciák meghatározása és az ehhez szükséges pénzeszközök feletti rendelkezés továbbra is a jelenlegi intézményrendszer keretében maradna). Mivel a TKB-k elvonnák a vállalataik nyereségének egy részét és a legjövedelmezőbb beruházási javaslatok megvalósítására fordítanák, ezt a javaslatot is joggal tekinthetjük a „pénzügyi centralizáció" egy sajátos (többközpontú) változatának. A javaslat azonban nem tűnik reálisnak: aligha képzelhető el, hogy a TKB-k, ezek az óriási hatalommal felruházott szupermonopóliumok az állami gazdaságirányítási hierarchiától valóban függetlenül, más érdekek, törekvések alapján működhetnének (már csak azért sem, mert az állami preferenciák érvényesítésének pénzügyi módszerei — amelyeket mint láttuk, a koncepció feltételez — ezekkel a mammutokkal szemben valószínűleg meglehetősen hatástalanok lennének, ami kikényszerítené a közvetlen állami irányítást), és akkor megint ott vagyunk, ahonnan elindultunk.

nül elvárnak *naturálisan mért teljesítményt is*. Továbbá, különféle okok — például a KGST-együttműködés jelenlegi mechanizmusa — miatt, bármilyen legyen is a belföldi gazdaság szervezeti rendszere, a kompetitív szférából nem lehet teljesen kiküszöbölni a *priméren is naturáliákban meghatározott feladatokat* sem. A vállalati vezetők személyes megítélésben tehát a naturális előirányzatok, vállalások teljesítését is elkerülhetetlenül figyelembe veszik,[24] ezért e megítélésben a vállalat jövedelmezősége — azon belül az új beruházások jövedelmezősége — nem lehet olyan súlyú, hogy valóban kényszerítő ereje legyen. Ezért, ha a vezetők személyes felelőssége mellett nem ösztönöz *valami más is* a beruházások és általában a vállalati gazdálkodás jövedelmezőségére, akkor érvényesülhetnek és szükségszerűen érvényesülnek is más vállalati törekvések, a jövedelmezőség rovására.

Hogyan is működne tehát a „pénzügyi centralizáció" rendszere?

A vállalat irreálisan magas jövedelmezőséget ígér, hogy a beruházást megkaphassa, azután ezt természetesen nem tudja teljesíteni. Ha azonban vezetőinek tevékenységét az illetékes felsőbb szervek *egyébként* pozitívan értékelik, az egyetlen lehetséges szankció alkalmazásához, ti. a leváltásukhoz, nem folyamodnak. Idővel az állam belátja, hogy rendszeresen becsapják, és megszünteti a beruházási eszközök jövedelmezőségi alapon — csak jövedelmezőségi alapon — történő elosztását: a „pénzügyi centralizációról" visszatér a közvetlen centrailzáció rendszeréhez. Ennek így kell történnie, és Jugoszláviában az 1950-es évek közepén, amikor egy ideig kísérleteztek egy „pénzügyi centralizációs" rendszerrel, pontosan így is történt.[25] A „pénzügyi centralizáció és a közvetlen centralizációs beruházási rendszer reformját ahhoz nagyjából hasonlóan elképzelő külföldi koncepciók[26] tehát csak látszólag kínálnak alternatívát a közvetlen centralizációval szemben.

[24] Fejtegetésünkkel nem azt a jól ismert gyakorlatot kívánjuk igazolni, amikor az állami szervek a vállalatokat nem jövedelmező feladatok végrehajtására utasítják, anélkül, hogy anyagilag érdekeltté tennék őket. Az anyagi érdekeltség megteremtése természetesen szükséges, de ha az állam egy-egy naturális cél pontos megvalósulását feltétlenül el akarja érni, akkor az érdekeltség nem mindig helyettesíti a közvetlen utasítást (vagy a megvalósításról a vállalattal kötött *megállapodást*). Egyrészt, az anyagi érdekeltséget biztosító intézkedés (költségvetési támogatás stb.) a legjobb esetben is csak az intézkedés pillanatában az azt hozó szerv számára ismert opportunity cost-ot fizetheti túl; ha a vállalat holnap egy még kedvezőbb lehetőséget talál, többé már nem lesz érdekelt annak a célnak a megvalósításában, amelyre ma még kellőképpen ösztönözve látszik lenni. Másrészt és még inkább: a nyereségmaximalizáló viselkedés még az erre legtökéletesebben ösztönző gazdasági mechanizmusban sem lehet sohasem több *általános tendenciánál;* arra tehát *egyes konkrét esetekben* sohasem lehet számítani, hogy a vállalat okvetlenül a számára legjövedelmezőbb változat mellett dönt.

[25] „...a vállalatok készek voltak magas kamatlábat ígérni, csak hogy a kölcsönt megkapják. Nem sokat törődtek a későbbi visszafizetéssel, mert az ingyenes társadalmi tőke hagyománya még erősen élt, és mert nyilvánvalónak tűnt, hogy egyetlen nagyobb gyárat sem fognak becsukni „pusztán azért, mert nem tudja visszafizetni a kölcsönt". Ezért a társadalmi beruházási eszközöket elosztó szervek kénytelenek voltak rendkívül figyelmesen megvizsgálni minden esetet, ugyanúgy, ahogyan azt a (jövedelmezőségi — S. K. A.) versenyeztetés nélkül is tették volna... Ilyen körülmények között a versenyeztetések szükségszerűen átalakultak a beruházások állami pénzalapokból való régi típusú adminisztratív elosztásává." Vö. Branko Horvat: Privredni sistemis ekonomska politika Jugoslavije (Jugoszlávia gazdasági rendszere és gazdaságpolitikája). Belgrád, Institut ekonomiskih nauka, 1970. 93. l.

[26] Ilyen jellegű koncepciót fejt ki például N. J. *Petrakov:* „Mihelyt a társadalmi munkának a népgazdasági ágazatok közötti optimális elosztását megsértik, a piaci ár eltér a társadalmilag szükséges szinttől, és megkezdődik az erőforrások megfelelő áramlása az ágazatok között. *A tervgazdaságban ezt a folyamatot a tervező szerveknek kell modellezniük.*" Vö. N. J. *Petrakov:* A szocialista gazdálkodási módszerek vitatott problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 82. l. (Kiemelés tőlem — S. K. A.)

Gondolatmenetünket ott folytatjuk, hogy a jövedelmezőségre a vállalati vezetők személyes felelősségén kívül valami másnak is ösztönöznie kell. Elegendő ösztönző erő lehet-e a vállalati dolgozók személyi jövedelmének a vállalati jövedelemtől való függése? Ha erre a kérdésre igennel válaszolhatnánk, akkor a „pénzügyi centralizációs" beruházási rendszer esetleg — az elmondottakkal ellentétben — mégis működőképes lehetne. De nem válaszolhatunk igennel: a szóban forgó függést, a személyi jövedelmek vállalatközi differenciálódását a gazdasági és társadalompolitikai megfontolások szűk korlátai közé szorítják.[27]

Kell tehát egy további ösztönző is: ez pedig egy olyan rendszer lehet, amely a vállalatok *beruházási lehetőségeit* teszi függővé nyereségüktől. Ez pedig nem más, mint a *fejlesztési alapok rendszere*, a beruházások részleges decentralizálása.

Mekkora legyen a vállalati fejlesztési alapok beruházásokhoz mért aránya, a vállalati önfinanszírozás? Ezt nehéz konkrétan meghatározni. A decentralizáció lehetséges aránya függ attól, hogy mennyire megbízható az árrendszer[28], függ a fejlesztési politikától stb. Az mindenesetre bizonyos, hogy a jelenleginél nagyobb fejlesztési alapokat kell hagyni. A fejlesztési alapok a vállalatok túlnyomó részénél — a további fejlesztési lehetőségek esetleg jelentős csökkentése árán, de — biztosítsák a kapott hitelek és a visszterhes állami támogatások visszafizetési lehetőségét akkor is, ha az utóbbiak segítségével finanszírozott beruházások nyereséghozama a tervezettől valamelyest elmarad. Csak így lehet elkerülni, hogy az ilyen — a gazdasági folyamatok bizonytalansága miatt a nyereség tudatos túlbecsülése nélkül is gyakran előforduló — esetekben mindig a vállalati vezetők személyes felelősségre vonásához — a legtriviálisabb *közvetlen* irányítási eszközhöz — kelljen folyamodni.

Az ilyen beruházási rendszer, amellett, hogy a decentralizált döntésű beruházások területén erős anyagi érdekeltséget teremt a hatékonyság fokozásában, a centralizált és a vegyes döntésű (az állam által támogatott) beruházások területén ösztönöz a tervezett hatékonysági teljesítésére (mert a nem teljesítés következtében csökken a vállalat fejlesztési lehetősége), ezáltal lehetővé teszi az utóbbinak „egyirányú tévedésektől" mentes előzetes felmérését és a döntésekben való figyelembevételét. A beruházások hatékonyságának így lehetővé váló megnövekedése a gazdasági növekedés meggyorsításának és a beruházási piaci egyensúly megteremtésének is alapvető feltétele.

A koncepció megvalósítása feltételezi a naturális részegyensúlyok végtelen sokaságának központi „kézbentartására" irányuló törekvés feladását (ami persze nem lehetséges a gazdaság szervezeti rendszerének mélyreható reformja nélkül); a mainál kisebb terjedelemben alkalmazandó „egyedi" és „terelő" eszközöket azonban — azáltal, hogy módot ad a beruházási piac egyensúlyának megteremtésére — „hatékonyabbá", gyorsabban megvalósíthatóvá teszi.

[27] A magyar közgazdászok túlnyomó többsége nem tartaná kívánatosnak a személyi jövedelmek vállalati jövedelemtől függő olyan nagymértékű differenciálódását, amilyen Jugoszláviában a gazdasági reformok nyomán kialakult. És jugoszláv közgazdászok véleménye szerint a nem jövedelmező beruházásokkal szembeni ellenérdekeltség még így sem elég erős, hatékony náluk!

[28] Vö. *Nagy* Tamás: I. m. 677. l.

A koncepcióval szembeni egyik ellenvetés az, hogy az *árrendszer* nem alkalmas a beruházásallokációban neki szánt szerep betöltésére. Ezt az ellenvetést — amelyet egyébként a „pénzügyi centralizációval" szemben ugyanígy felhoznak — a közvetlen centralizáció hívei hangoztatják. Nos, a koncepció megvalósítása feltételezi az árrendszer lényeges megjavítását. Persze az utóbbi sohasem lehet „tökéletes"; az árrendszer által erősen befolyásolt beruházási rendszer mindig létrehoz aránytalanságokat. Csakhogy ez az árrendszertől (lényegében) függetlenül működő közvetlen centralizáció mechanizmusára is igaz: itt a — mint megkíséreltük bebizonyítani, szükségszerűen — túlfeszített tervektől való lemaradások idéznek elő aránytalanságokat.[29] Az árrendszerre erősen támaszkodó allokáció azonban ösztönzi a beruházások hatékonyságát, ami a közvetlen centralizáció rendszerében nem, vagy alig lehetséges.

Egy másik — a „pénzügyi centralizáció" híveitől kiinduló — ellenvetés azt kifogásolja, hogy ez a rendszer „szétforgácsolja" a fejlesztési forrásokat, mert a vállalati alapok a *jelenlegi* nyereségekből képződnek, és nem ott teszik lehetővé a fejlesztést, ahol az a legnagyobb *jövőbeli* nyereséget ígéri. Láttuk, hogy ebben az ellenvetésben, ennek a problémának a megszüntetésére irányuló kísérletben gyökerezik a „pénzügyi centralizáció" koncepciója.

Ez az ellenvetés nem alaptalan. De a „pénzügyi centralizáció" hívei túlbecsülik ennek a problémának a jelentőségét. Ennek legalább három oka van.

Először felteszik, hogy egy vállalat mindenkori nyeresége csupán a vállalattól független körülményektől, (az eleve adott termelési profiltól, az áraktól stb.) függ, a vállalati *vezetés színvonalának* nincs szerepe benne. Valójában a vállalat *jelenlegi* nyeresége és beruházásainak várható *jövőbeli* hozama között nincs kínai fal: az előbbi az utóbbinak bizonyos fokig a garanciája.

Másodszor feltételezik, hogy a beruházási erőforrások igen nagy hányadát kisszámú nagylétesítmény megvalósítására kell koncentrálni. Csakhogy ez egyet jelent sok kis, gyorsan megtérülő fejlesztési lehetőség elmulasztásával, a termelő apparátus nagyobbik részének elhanyagolásával, lényegében visszafejlesztésével. Az ilyen fejlesztési politika Magyarországon nem ismeretlen; újbóli bevezetése aligha kívánatos. Visszafejleszteni mindig csak a vállalatok, ágazatok egy kis részét kell; a visszafejlesztés *speciális*, külön megoldandó állami feladat, a beruházások *általános* rendszerét úgy kell kialakítani, hogy az a vállalatok túlnyomó többségének fejlesztését lehetővé tegye.

[29] Az utóbbi években a legfontosabbnak tekintett nagyberuházásoknál különleges preferenciális eszközöket — pénzügyi kedvezményeket, minisztériumi intézkedési terveket — alkalmaznak a kivitelezés gyorsítására. Ennek ellenére, a beruházási piac általános feszültsége miatt még e „gyorsításra kijelölt" beruházások megvalósításában is mutatkoznak lemaradások (Vö. *Faluvégi* Lajos: Nagy feladatok és biztató eredmények. Pénzügyi Szemle, 1976. 8. sz. 567. l.) nem szólva a kevésbé, de azért mégiscsak fontos többi beruházásról, amelyek terhére az előbbiek kivitelezését meggyorsítják. (Például 1974-ben a hitelből megvalósításra kerülő beruházások kivitelezési késedelmeit a Magyar Nemzeti Bank szakemberei szerint részben az magyarázta, hogy „egyes nagyobb építőipari vállalatok elsősorban az állami egyedi nagyberuházásokkal kapcsolatos építési munkákra koncentrálták kapacitásukat".) Vö. *Marmoly* Sándorné—*Sára* János: A hitelezés 1974. évi tapasztalatairól. Pénzügyi Szemle, 1975. 7. sz. 583—587. l.

De *milyen arányokban* tegye lehetővé? Ehhez kapcsolódik a pénzügyi centralizáció híveinek *harmadik* előfeltevése: a „jelen" és a „jövő" eltúlzott, misztifikált szembeállítása, amely egy-egy termékcsoport előállításának jelenlegi és jövőbeli jövedelmezősége között semmiféle kapcsolatot sem lát, túlhangsúlyozza a kereslet szerkezeti változását és a termelési (technikai stb.) feltételek változási sebességének ágazatközi eltéréseit.

Persze ez az utóbbi érvelés csak abszolutizált formájában hibás. Nem kétséges, hogy az egyes ágazatokban realizálódó nyereségek aránya nem eshet egybe az azokban invesztálandó eszközök arányával. De ha bizonyos korlátok között megengedjük, hogy a vállalatok *diverzifikálják* tevékenységüket, új, jövedelmező profilokat vezessenek be, akkor belátható, hogy a képződő eszközöknek *csak egy részét* kell átcsoportosítani. Az átcsoportosítás állami eszközeiről, ezek — csökkentett mértékű — fenntartásának szükségességéről már szóltunk. Csökkentésen itt a nyereségadó és az amortizációs elvonás kulcsának mérséklését értem, ami a fejlesztési alapból való visszafizetésen alapuló *hitelrendszer* eszközátcsoportosító képességét is javítaná: egy-egy magas jövedelmezőségű beruházásra felvett hitelnek nagyobb részét lehetne sajátos hozamából visszafizetni. A tőkeerővel nagyon kis mértékben rendelkező vállalatok gyors fejlesztését persze az sem oldaná meg; ez azonban kivételes jelenség, és kivételes megoldást igényel — ilyen lehet például az 1976-ban bevezetett járadékfizetéses alapjuttatás.

AZ OPTIMÁLIS TERVEZÉSI MODELLEK RENDSZERE

(Szerkesztette: N. P. Fedorenko)

A könyv, amely a Cemi (Központi Gazdaságmatematikai Intézet) alkotócsoportjának munkáját foglalja össze, ahhoz a szovjet közgazdasági irányzathoz tartozik, amely a tervezés és irányítás folyamatában elsőrendű szerepet tulajdonít a gazdaságmatematikai modellek alkalmazásának, s ezen belül is az ún. „optimális tervezésnek". A szerzők egy kutatási fázis eredményeit foglalják össze könyvükben, amely a távlati tervezés optimalizáló modellrendszerének létrehozását tűzte ki feladatul. A gyűjteményes kötet részletesen foglalkozik a többfokozatú optimalizációs eljárás több változatával — az ezekkel való megismerkedés minden bizonnyal a magyar tervezők számára is hasznos lesz. A mű egy egzakt alapokra helyezett, korszerű matematikai és számítástechnikai eszközök felhasználásával működő tervezési rendszer megismerését teszi lehetővé. A kötet közgazdasági szemlélete közel áll a hazai népgazdasági tervezés és irányítás gyakorlatához, így a hazai szakemberek — elsősorban tervező és elméleti közgazdászok — jól hasznosíthatják munkájukban.

376 l., kötve 85,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könvkiadó kiadványa

SINKOVICS ALFRÉD:

Ármechanizmusunk továbbfejlesztéséről

Az ármechanizmusról

Az értéket alkotó társadalmi munka szerkezeti és minőségi változásaival összefüggésben, de a jövedelemelosztás által is determináltan az értékek és kifejeződési formáik: az árak világa is állandó mozgásban van. A szocializmus jelenében árutermelő világ, bár alapvető történelmi funkciója szerint olyan átmeneti korszak, amely előkészíti azt, hogy történelmi távlatban megszüntethető legyen az árutermelés. Ehhez azonban bizonyos értelemben (főként a társadalmi gazdagság megteremtése értelmében) ki kell azt terjeszteni az elkövetkező fejlődési szakaszokban.

Azok az elvi viták, amelyek a külpiacoknak jelentősen kitett, azokkal szorosan összehangolt gazdaságú Magyarországon e kérdésben folytak, nem zavarták az árpolitikát és az árirányítást, amelynek konkrét feladatokat kellett konkrét módon megoldania. A szocialista társadalom árutermelő vagy nem árutermelő volta feletti viták elcsendesedtek, a szocialista társadalom árutermelő voltát tagadóknak nem adatott meg az a fajta bizonyítás, amire állnának Marx szavai, hogy „az igazság konkrét", ugyanakkor e viták eredményeként tisztázódtak a szocialista árutermelés bizonyos specifikumai.

Az ármechanizmus alapvető kérdése, hogy az értékek folytonos változását az árrendszer szocialista társadalmunkban miként tudja érvényesíteni a konkrét árakban. Az ármechanizmus elvi rendeltetésének nem tekinthetünk mást, mint az érték- és piaci viszonyok érvényesülését, kifejezését a konkrét árakban, továbbá az árak hatását a termelés és a fogyasztás összetételére.

Voltaképpen mi az ármechanizmus? Az ármechanizmus az árak kialakulásának, módosításának, szélesebben értelmezve szabályozásának a rendje. Az ármechanizmus elemei között értelmezhetjük az árak kialakításához előírt kalkulációs módszereket, formákat, jóváhagyatásuk rendjét; az áraknak, az árak változtatásának szabályait és az árformákat, szélesebben értelmezve ideérthetjük az előbbiekkel szorosan összefüggő szervezeti rendet is.

A szocialista országokban érvényesülő ármechanizmusnak megvannak a maga törvényszerűségei. Az iparosítás korszakában *valamennyi* szocialista országban az árak szabályozása a központi direktív tervgazdálkodás logikájának felelt meg, lényeges elveit és gyakorlatát tekintve szinte alig voltak felfedezhetőek eltérések. A korlátozott szabadpiacon kívül az árak megállapítása vállalati kalkulációs előírásokon nyugvó árjavaslatokra épülő központi feladat volt. Az ármechanizmus hosszú időre megkötött hatósági árakkal operált. Az árak módosítása ugyancsak hatósági jogkörbe tartozott. A szocialista országok többségében alapvetően ma is ezeken az elveken nyugszik az ármechanizmus. Ez az ármechanizmus az autark belső fejlődés rendszerének megfelelő logikát alkalmazza, amelyben a belső és a külső árak között nincs szerves kapcsolat, ahol az árnak nem feladata a keres-

let és a kínálat egyensúlyának előmozdítása, s az ár nem játszik lényeges szerepet az akkumuláció, illetve a termelőegységek közti elsődleges fejlesztésieszköz-allokáció területén. Az ár nem a teljes önelszámolás eszköze; a rögzített áras rendszerben nem kell minden feltételek között a bevételekből fedezni a kiadásokat; az állami jövedelempolitika elsődlegesen áron kívüli eszközökkel oldja meg a jövedelemátcsoportosítást a termelőegységek között.

A közvetlen, direktív tervutasításos gazdaságirányítás ármechanizmusában a külkereskedelmi áraknak nem volt hatásuk a belső árakra. Az ötvenes években a külkereskedelmi vállalat, illetve az iparvállalat mind az export-, mind az importterméket belföldi áron számolta el, az árkülönbözeteket a költségvetés közömbösítette. A gazdaságirányítási rendszereknek a 60-as években szinte minden szocialista országban napirendre kerülő — kisebb-nagyobb mértékű — tökéletesítésével megjelent a törekvés, hogy valamelyes szervesebbé váljon a külső és a belső árak összefüggése. Ebből a célból igen differenciált árkiegyenlítési koefficienseket, illetve devizaszorzókat alkalmazó, egymástól jelentősen eltérő rendszereket alakítottak ki. Hazánkban az 1968-as reform a devizaszorzó és a pénzügyi hidak kombinált rendszerét vezette be, ezzel viszonylag szoros kapcsolat jött létre a külkereskedelmi és a belföldi árak között. Ezt a lépést az teszi érthetővé, hogy a kelet-európai KGST-országok között hazánk gazdasága a legnyitottabb, így a gazdasági fejlődés alapkérdése, hogy mennyire tudunk alkalmazkodni a külgazdasági követelményekhez.

Az ármechanizmus célja — mint már említettem — az érték- és értékítélet-viszonyok érvényesülése, kifejeződése a konkrét árakban. A bel- és külpiaci kapcsolatoknak jelentős mértékben nyitott gazdaságunkban játszott kiemelkedő jelentősége miatt ez azt a követelményt foglalja magában, hogy az árakban a fontos bel- és külgazdasági események, jelenségek egyaránt megmutatkozzanak. A továbbiakban olyan kérdéseket vizsgálok, mint mennyire volt rugalmas az 1968-ban kialakított ármechanizmus, miként sikerült és sikerül az árakban kifejezni a bel- és a külpiaci értékítéletet, miként oldja meg az ármechanizmus az új és újabb feltételekhez való alkalmazkodást, milyen hatásokat gyakorol az ármechanizmus a közvetett irányítás rendszerében a nyereségnövelésben érdekelt vállalatokra, s mindez milyen jövedelmezőségi és fejlesztésieszköz-allokációs hatásokat indított el.

Ármechanizmusunk elvi felépítése 1968 után

Az 1968. január 1-én életbe lépett ármechanizmust a rugalmasságra törekvés jegyében alakították ki. Ez az ármechanizmus négy árformát kodifikált:

— *Rögzített* (fix) *árak;* ebbe az árformába tartoznak az alapvető fontosságú népélelmezési cikkek.

— *Maximált árak;* ide tartoznak a legfontosabb alapanyagok- és féltermékek; e termékeknél a vevő és az eladó áralkut folytathat, amelynek eredményétől függően a felső határtól lefelé el lehet térni.

— *A hatósági megkötéssel mozgó* ún. „tól—ig" *árak;* ide tartoznak bizonyos félkész- és késztermékek; ezeknél a termékeknél megadott határok között bejelentési kötelezettség után az ár emelhető.

— *Szabad árak;* itt az árak mozgása — a tisztességtelen haszonra vonatkozó szabályozás betartása esetén — nem ütközik akadályokba.

Az első három árformába tartozó árak együttesét hatósági áraknak nevezzük. Az ármechanizmus tehát hatósági és szabad árakkal dolgozik, vagyis vegyes jellegű.

Az ármechanizmus az árformákkal egyidejűleg rögzítette az árak kialakításának kalkulációs rendjét, kalkulációs sémákat írt elő. (A gépiparban például normatív pótlékoló, a könnyűiparban normatíva kalkulációs rendszert írtak elő, lényegében minden iparág számára rögzítették a kalkuláció módját.) A külső és belső árak közötti kapcsolatot a devizaszorzó és a kiegészítő pénzügyi hidak (exporttámogatás, importforgalmi adó, vámok stb.) voltak hivatottak megteremteni.

Az árak alapjául szolgáló kalkulációk tartalmazták:

— a költség jellegű normatív tisztajövedelem-elemeket (bérjárulék, eszközlekötési járulék);

— az illetékeket, kamatokat, telekhasználati díjakat stb.;

— az árlépcsőnek megfelelő árrést, forgalmi adót, illetve árkiegészítést.

A továbbiakban azt vizsgálom, mennyire volt rugalmas az ármechanizmus az 1968—1978 közti időszakban, mennyire és miként követte a nemzetközi ártendenciákat, mennyire volt képes a kereslet és a kínálat viszonyainak kifejezésére, a vállalatok orientálására.

Ármechanizmusunk rugalmassága 1968—1978 között

Az elmúlt 10 évben az árak több, mint 70 százaléka tartozott a hatósági árak szférájába. Hamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a rögzített hatósági árak — és a gyakorlatban fix árakként viselkedő maximált árak is — a gyors műszaki haladás, a mikro- és makrostrukturális változások, költségváltozások hatására a rögzítés formájától szinte teljesen függetlenül, elég rövid idő után *elvesztik* reális tartalmukat: nem tükrözik többé az értéket, a ráfordításokat, a piaci viszonyokat.

A rögzített áru termékek termelése egy idő után többnyire nem jövedelmező a vállalatok számára, s ennek ellensúlyozására, a pénzügyi hidak egész rendszerét kellett kialakítani a deficites áruk termelésének támogatására. A rögzített ár nem csak hogy a termelőnek nem jó, de hosszú távon a fogyasztónak sem az, mivel áruhiányra, akadozó ellátásra vezethetnek, egyebek között azért, mert a kötött ár nem orientálja helyesen a fogyasztót (továbbfeldolgozót) döntéseiben.

A belső termelési és fogyasztói stabilitást szolgáló és a tervezést megkönnyíteni hivatott hatósági árak egyúttal merevséget is vittek az ármechanizmus működésébe. Amikor ragaszkodtunk az árak elég széles körben és viszonylag hosszú időre (lehetőleg egy ötéves tervperiódusra) való megkötéséhez, úgy tűnik, nem eléggé számoltunk azzal, hogy az árstabilitás „ára" a rögzített árak közgazdasági értelemben vett gyors elavulása, a veszteséges termékek termelésének tömeges központi támogatása, továbbá az aktuális értékviszonylatokhoz való visszatérést célzó nagyarányú árrendezések szükségessége. (Az elmúlt két évtizedben 4—5 évenként rendszeresen sor került átfogó árrendezésekre, 1959-ben, 1964-ben, 1975-ben és 1976-ban pedig részleges árrendezésre.)

Úgy tűnik, alapjában véve kétféle áraktualizációs modell képzelhető el: a 4—5 évenként, illetve a folyamatosan megvalósított áraktualizációs rendszer. Ezt ábrázolja a következő ábra:

1. sz. ábra

A szakaszos és a folyamatos áraktualizációs rendszer*

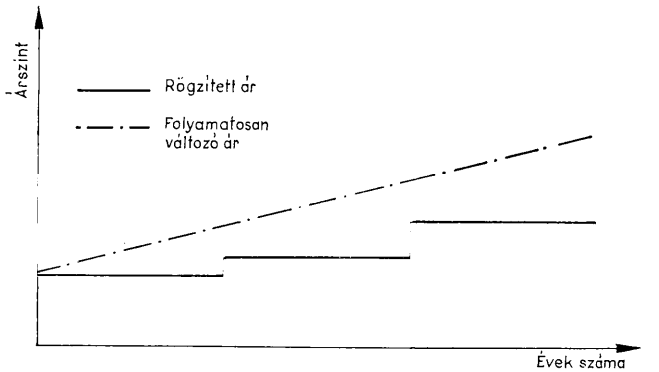

* Itt még csupán rögzített hatósági árban gondolkodunk, ezt a gondolati korlátot a későbbiekben feloldjuk.

Egyelőre nem tettem különbséget a termelői és a fogyasztói árszint között. Az ábra szerinti átlagos árszintemelkedési ütem is eltérő. Ami szembetűnik: ha a szakaszos áraktualizáció tendenciáiban és hosszú távon követi is az ártendenciát, *ez a követés utólagos.* Vagyis a kezdő és a záró időszakhoz tartozó árat kivéve (utóbbi ismét egy újabb időszak kezdő ára lesz) *az ár sohasem helyes, a mögötte meghúzódó orientáció mindig egy korábbi értékviszonylatot hordoz, illetve tükröz.* Ugyanúgy áll a dolog akkor is, amikor a piaci értéktendencia lefelé mutat, a folyamatos árcsökkenés tendenciáját a szakaszos áraktualizációs rendszer szintén csak utólag követi.

Az 1968-ban bevezetett ármechanizmus — mint már említettem — a hatósági árakon belül alapvetően négyféle ártípust kodifikált: a fix, a maximált (a gyakorlatban fix árként érvényesülő), a hatósági megkötéssel mozgó árat (mintegy köztes típusról van szó) és a szabad árakat. Egy ilyen konstrukcióról elvben azt lehetett feltenni, hogy a *kötött árak* az állami áraktualizációs gyakorlatnak megfelelően — ha szükséges — 4—5 évente kerülnek újrarendezésre (az árrendezés a magyar gyakorlatban bizonyos — eltérő — mértékű általános árszintemelkedéssel szokott együtt járni), a kötött áru termékekénél dinamikusabb lesz a hatósági megkötéssel mozgó árak változása és igen gyorsan fognak változni a szabad árak. (Grafikusan mindezt lásd a 2. sz. ábrán.)

Ebben a rendszerben voltaképpen háromféle árforma van: egy, a piaci és értéktendenciákat nagy késéssel követő árforma, egy szabad, meglehetősen elevenen változó piaci árforma és egy vegyes — a kettő valamiféle keverékét alkotó — árforma. Mindezek a mozgások egy rendszeresen emelkedő ártendenciában összegeződnek. Ez a rendszer alkalmas volt arra, hogy a szabad és a hatósági megkötéssel mozgó árak árszintnövelő tendenciáit a fix árak valamelyest ellensúlyozzák. *Így ez a rendszer az árszintemel-*

2. sz. ábra

Árváltozások a fix, a hatósági megkötéssel mozgó és a szabad árak szférájában

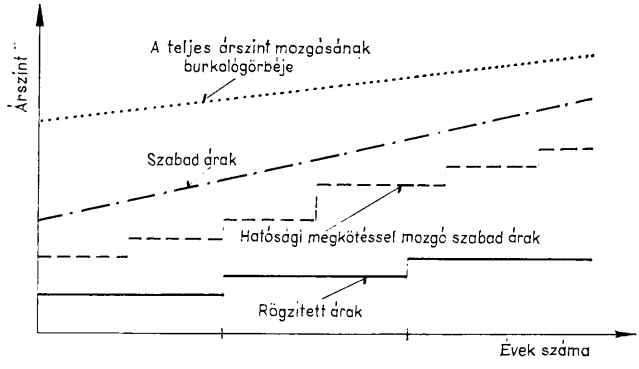

kedési ütem fékezésének, az árak terv szerinti szabályozásának egyik eszköze volt.

Az elmúlt 10 év folyamán e három ártípus nem mindig viselkedett pontosan ilyen modellszerűen. A fix árak területén 1972-ig is — tehát az árrobbanásig — sok termelőnél problémák jelentkeztek, az árak bizonyos idő elteltével nem fedezték a költségeket, ezért e termékek könnyen váltak hiánycikké, a ráfizetés nem tette lehetővé a fejlesztést stb., ezért az árhatóság kénytelen volt az ilyen deficites termékek árainak lassú növelését — ha késleltetve is — engedélyezni. A szabad árak sem egy-egy $y = a+mx$ egyenes mentén mozogtak, növekedésük termékenként eltérő volt, sok esetben az árak stabilizálódtak, s tartósan állandó szinten maradtak. *A tendencia azonban végül is a 2. sz. ábra szerint alakult.*

Az árrendszer egyik alapelve — mint ismeretes — az volt, hogy az importált termékek belföldi árát a devizaszorzóval forintosítva kalkulálták, ez azonban nyilvánvalóan csak a szabad árak körében, és ott sem kellő következetességgel érvényesülhetett, a fix áraknál csak késleltetetten, erősen korlátozva. Ez utóbbiaknál eleve nagy szerepük volt a pénzügyi hidaknak, nem is beszélve az ún. „kevert" árbázis anomáliáiról. Az importárak változásaiból eredő hatásokat zömmel a költségvetés közömbösítette. Az exportárak elvben szabadok voltak, de ezen a téren is számos korlátozó tényező érvényesült. A belső piacon *az importárak minőségi és árversenye* csak korlátozottan érvényesülhetett. A belső kínálatban érvényesülő árak elsősorban a belső viszonyok, a belső árszabályozás függvényei voltak, *versenypiac csak korlátozottan és csak néhány termékcsoport esetében alakult ki.* Az exportverseny vállalása árszempontból sok esetben nem jelentett komoly alkalmazkodási nehézséget, egyrészt mivel a vállalatok igényelhették exportbevételük belföldi árszintig kiegészítő pénzügyi támogatását, másrészt, mivel az esetek többségében az exportvolumen csak a termelés kisebbik hányadát tette ki, s így *a belső piaci árakban „meg lehetett keresni" az exportárakban netán kiesett árbevételt.* Végeredményben azt mondhatjuk: *az ármechanizmus nem versenyfeltételek nyomása alatt működött.*

1973 után a helyzet megváltozott. A világpiaci árrobbanás hatásait nem (illetve csak részlegesen) terhelték rá a belső árakra, így a cserearány-

romlásból egyre növekvő volumenű árveszteség keletkezett, amit az egyre növekvő költségvetési deficit, illetve a külső hitelfelvétel fedezett, miközben a belső felhasználás ütemének növekedése nem — vagy csak csekély mértékben — csökkent. A következő ábrán sémaszerűen, csupán a lényegi összefüggéseket érzékeltetően azt mutatom be, hogy az 1973-as árrobbanás előtt és után miként módosult a belső árszint és az importált termékek árszintje közötti átlagos arány.

3. sz. ábra

A belső árszint és az importált áruk árszintjének 1968—78 közötti változása

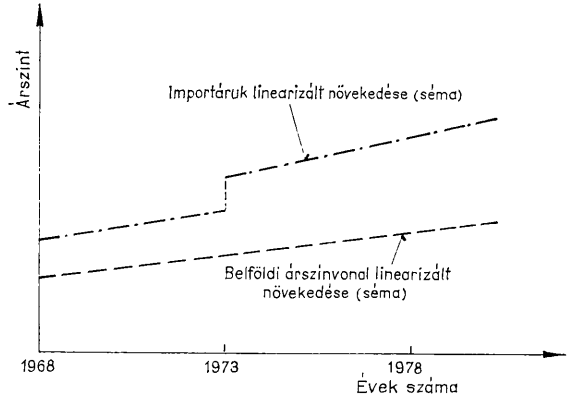

Az ábra csak dinamikus különbségeket kíván érzékeltetni, s alapvetően arra utal, hogy 1973 után a belső árak mozgása elszakadt az importált termékek áralakulásától. A belső árszint továbbra is a korábbi lassú ütemben növekedett, ezen a tendencián sem az 1975-ös, sem az 1976-os részleges árrendezés nem változtatott. Az importárak növekedésének megkésett és tompított hatósági begyűrűztetése gondokat okozott az exportáraknál is, pontosabban az új viszonyok érvényesítésében exportáraink tekintetében.

A szakaszos áraktualizációs rendszer a két árrendezés közötti 4—5 év folyamán a termelő és a felhasználó számára is függetleníti a rögzített ár és a mindenkori költségek függvényében alakuló jövedelmezőséget a kereslet —kínálat viszonyától. Pontosabban, a termelő számára a költségekben megmutatkozó — igen sokféle ok miatt bekövetkező — inflációs nyomás hatására a jövedelmezőség romlik, sőt veszteség is bekövetkezhet. Az ár a megállapítást követően lassan elszakad az értéktől, nem tükrözi többé a tényleges ráfordításokat. Az egyszerűség kedvéért egy ötéves ciklust vizsgálva egy terméken mutatom be ezt az összefüggést. (Lásd a 4. sz. ábrát.)

Az ábra azt a nem ritka esetet mutatja be, amikor a fix áras termék — a költségemelkedés és egyéb hatások miatt — egy ponton veszteségessé válik és a veszteség növekedése a következő árrendezés egyik kiváltó oka. Természetesen a gyakorlatban az is előfordul, hogy a jövedelmezőség csupán lecsökken, de nem szűnik meg.

A veszteségesség dezorganizálja a nyereségre törekvő vállalati magatartást, nehéz akkumulációs viszonyokat (tőkehiányos helyzetet) teremt, akadályozza a fejlesztést, s a vállalatot arra készteti, hogy szubvencióért folyamodjon. Ugyanakkor a felhasználónál többletjövedelem keletkezik,

4. sz. ábra

A termék jövedelmezősége két árrendezés között, rögzített ár mellett

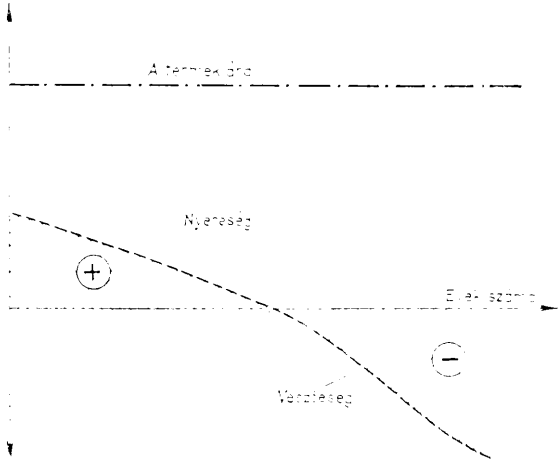

amely az indokoltnál merészebb fejlesztési elképzelésekhez vezethet, miközben a beszállító éppen a kötött ár miatti akkumulációs gondok szorításában nem tudja növelni kapacitásait.

Ennek az ármechanizmusnak az alapvető hibája a *merevsége*. Az ár ebben az esetben nem tudja rövid idő alatt egyensúlyba hozni a keresletet a kínálattal. Ha ugyanis a kínálatot meghaladó kereslet jelentkezik, az eladó (termelő) — bár azt érzékeli — nem érdekelt a növekvő értékesítési lehetőség kiaknázásában, sőt általában nem is képes erre. (Kivéve persze, ha központi forrásból bővítheti központi utasításra a termelést.) S fordítva, a kereslet lanyhulására sem tud árcsökkentéssel reagálni a termelő, hacsak nem maximált árú termékről van szó. Összegezve az elmondottakat: a merevség az árat megfosztja alapvető tartalmától, az ár egy idő után semmit sem fejez ki az érték- és piaci viszonyokból.

A merev ár tulajdonképpen elvágja egymástól a belső és a külpiaci összefüggéseket is. Például 1973 után az export- és importárak, továbbá a belső árak közt megszűnt az „oksági" összefüggés. Az importtermék a termelőnek nem annyiba került, mint amennyibe az országnak, így a termelőnek gazdaságosnak tűnt az olyan importtermékek felhasználása is, amelyek reális import- és exportárak mellett nem lettek volna azok és viszont.

A vegyes, részben szabad, részben kötött árakkal dolgozó rendszer előnye a viszonylagos rugalmasság, de viszont ha a kötött árakat nem igazítják hozzá időben a ráfordítások és a kereslet változásához, akkor a vegyesség voltaképpen bürokratizálja az árrendszert. *Míg az árak egy része — a szabad árak révén — valamelyest a piaci összefüggésekre tekintettel fejlődik, egy másik részük kifejezetten adminisztratív jellegű. A köztes árformába tartozó („tól—ig") árak pedig hol ebben, hol abban az irányban, az előzőek közti jelleggel működnek.* A kötött és szabad árak persze nem függetlenek egymástól, hanem szoros kölcsönhatásban állnak, de úgy, hogy miközben a

rögzített árak — az anyagfelhasználás, a termelőfogyasztás révén — szerepet játszanak a szabad árak szintjének alakulásában, fordítva nem tud létrejönni ilyen kölcsönhatás.

A rögzített árakkal operáló ármechanizmus fontos problémája, hogy az ármegállapító szerv tevékenysége, annak szubjektív vagy véletlen elemei nagy szerepet játszanak az induló rögzített áraknál és így velük az árak jövedelemtartalmának a meghatározásában, következésképpen *a vállalati akkumulációnak a meghatározásában is. Vagyis, nem a kereslet–kínálat viszonya szerint formálódó jövedelmezőségi eltérések determinálják a vállalati nyereség keletkezését, vele az elsődlegesen megvalósuló tőkeallokációt, hanem árrendezési véletlenek is*, miközben a rögzített árú termékeknél még rendszeresen romlik is a jövedelmezőség, s vele a vállalati felhalmozás lehetősége, ami a fejlesztési eszközök másodlagos elosztásakor a pótlólagos fejlesztési eszközökért való sorbaállásban jelentkezik.

Azokon a feldolgozó ipari területeken, ahol az átlagosnál is gyorsabb a műszaki haladás, a rögzített árak gyakorlata még ellentmondásosabban hat. A termelésbe kerülő termékek (alapanyagok, féltermékek) árai a rögzített árakkal is operáló ármechanizmusban rendszerint sokáig változatlanok, így az egyszer kialakuló termelőfogyasztási szerkezet megmerevedik, az árváltozások az alternatív anyagoknál elmaradnak, így beszerzési oldalon az árrendszer merev fogyasztási szerkezetet mutat gazdaságosnak a vállalat számára. A kibocsátási oldalon bonyolultabb a helyzet. A gyors mutáció következtében ma egy-egy feldolgozó ipari késztermék 4—5, nem ritkán még kevesebb évet tölt a piacon. Egy ilyen terméket, illetve annak élettartamgörbéjét és a klasszikus üzemgazdaságtanban megfogalmazott árát, illetve az ár jelleggörbéjét mutatja a következő ábra.

Mint az ábra mutatja, a termék magas újdonsági árral indul (főként a bevezetett márkanevű terméknél), majd a felfutás szakaszában — a maximálás értékesítési volumen elérése céljából — az ár lassan esik; később gyorsan csökken az értékesített volumen gyors ütemű zuhanásának megakadályozására, majd végül a termék ára a kifutás rövidebb-hosszabb szakaszában stabilan alacsony szinten állapodik meg. Ezzel szemben a rögzített áras rendszerben a fogyasztás elvben független az ár változásától (szintjétől persze nem). Mivel az induló ár nem biztosít extrajövedelmet, a felfutás lassú, az optimumszakasz késleltetve jön létre, de látszólag tovább tart, vagyis az árviszonyok tovább mutatják optimálisnak a terméket, mint az

5. sz. ábra

Az élettartamgörbe és az árgörbe, valamint a fix ár

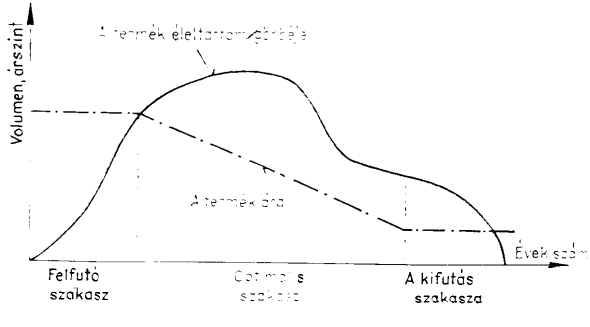

előző rendszerben, és a kifutás is elhúzódik. Ennek következtében az életpálya végén kényszerfogyasztási viszonyok jönnek létre, a kínálatra a kereslet nem tud az áron keresztül hatást gyakorolni. *Az induló szakaszban túlkereslet van áruhiány mellett, az optimumszakaszban átmeneti egyensúly van, a kifutó szakaszban* — ha van alternatív termék — *készletfelhalmozás jelei mutatkoznak*, vagy pedig kényszerfogyasztás uralkodik. A termelés, a termék jelleggörbéje a 6. sz. ábrán jelzett módon alakul.

6. sz. ábra

A termék élettartamgörbéje fix ár esetén

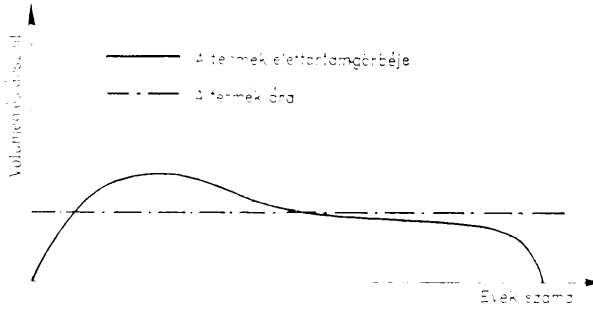

Végül, a merev árakkal operáló árrendszer lefékezi az importárak változásának begyűrűztetését. (Ha érthető is, hogy a 1973-as árrobbanás után az állami gazdaságirányítás igyekezett megkímélni a gazdaságot az importárak hirtelen növekedéséből eredő sokkhatástól, ez a kíméleti időszak túlságosan sokáig elhúzódott.) A 4. sz. ábrán bemutatott ár—nyereség összefüggés, az ár nyereségtartalmának lecsökkenése, majd deficitbe való áthajlása viszont önmagában, a belső inflációs nyomás hatására is végbemegy. Ezt az is alátámasztja, hogy *számtalan területen az állam zömmel belső alapanyagbázisú termelést is egyre növekvő mértékben kénytelen szubvencionálni.* Az ármechanizmus persze életszínvonal-politikai okokból sem viseli el az importárak nagyarányú emelkedésének begyűrűztetését. Az exportáraknál más a helyzet, ott lényegében mind a szocialista, mind a tőkés viszonyokhoz alkalmazkodnunk kell, de e téren az árszintek és a ráfordítási szintek durva eltávolodása miatt senki sem tudja — sem a mikro-, sem a makroszférában — kellően megragadni a gazdaságosságot.

A merev árakkal dolgozó rendszer alapvető hibájának azt tartom, hogy konzerválja a termelés mikro- és vele a makroszféráját, mivel a helytelen nyereségarányok révén — akarva, nem akarva — egyúttal helytelen elsődleges eszközallokációt is okoz. Ez a 6. sz. ábrából is belátható. Az ár orientációs szerepe itt önmaga ellentételébe fordul át, rugalmas, gyors alkalmazkodás helyett a lassú és merev struktúra válik a vállalat szemszögéből kedvezővé. Emiatt a termelési szerkezet modernizálására, átalakítására irányuló progresszív szándékok bizonyos fokig légüres térbe kerülnek, hiszen az objektív ösztönzés ellentétes irányba mutat, mégpedig pontosan egy olyan gazdaságtörténeti szakaszban, amikor a gazdaság jelentős strukturális változások idejét éli. A tőkeallokáció terén tovább élezi a problémát, hogy végül is a merev árakkal operáló rendszer — ha az ösztönzés mind a jövedelmeket, mind a fejlesztést tekintve a nyereségérdekeltség elvére épül —

a hatékonyságtól függetlenül allokálja a vállalati fejlesztési lehetőségeket, vagyis nem a gazdaságosság erővonalai mentén szabályozza őket.

Persze a merev áraknak is van árarány-megszabó, s e réven értékítéletformáló szerepük. De sem az árhatóság, sem az árjavaslatot tevő vállalat nem tudja megmondani — általánosságokon túl —, hogy milyen jövőbeli fogyasztási szerkezet a racionális. További gond, hogy *a kötött árak gyakorlatilag deficites és szufficites árukra osztják az áruvilágot*, egyrészt arra kényszerítik a költségvetést, hogy állandó jövedelemátrendezést hajtson végre, és támogassa a deficites terméket — egyebek közt a szufficites termelés centralizálásra kerülő jövedelmeiből. Másrészt, ezen túlmenően a már említett eszközallokációs gondok miatt egy ponton a költségvetés túlzott jövedelemcentralizálásra és túlelosztásra is kényszerülhet.

Mi szól a kötött árakkal operáló ármechanizmus *mellett?* A jelentősebb ilyen érvek a következők:

— A kötött árak révén az árszínvonal változásának üteme központilag kézben tartható.

— Garantálható az alapvető fogyasztási javaknál a fogyasztás volumene, biztosítva, hogy valamennyi réteg megfelelően kielégíthesse az adott termékből szükségleteit (életszínvonal-politika).

— Kötött árak mellett a termelő nem használhatja fel monopolhelyzetét fogyasztóival szemben, legalábbis az árak vonatkozásában.

— A pénzügyi összefüggések könnyebben áttekinthetők, a különféle jövedelmek vásárlóereje stabil stb.

Ha a felsorolt pozitívumokat átgondoljuk, nyilvánvaló, hogy alapvetően stabilitási szempontokról van szó. Azaz, az alapvető ellentmondás a stabilizációs ármechanizmus és az instabilitást előidéző, illetve azok révén fejlődő, állandóan mozgásban levő árrendszeren nyugvó piaci viszonyok közt van. *A kérdés végül az: mire van a gazdaságnak a jelen fejlődésben, fejlődési szakaszban nagyobb szüksége: egy merev és bizonyos fokig elkerülhetetlenül mechanikus stabilitásra, vagy egy gyors, belső átalakulási folyamatokat indukáló, e réven a gazdaságosság viszonyainak megfelelő szelekciós mechanizmusra, amely stabilizálná az életképeseket és nehéz helyzetbe hozná a fejlődésre alkalmatlanokat?* Úgy gondolom, hogy több érv szól a merev árakkal és szakaszos áraktualizálási gyakorlatot folytató ármechanizmussal szemben egy jóval nagyobb szabadságfokú árrendszer mellett, mint fordítva. Ebből kiindulva szeretném felvázolni elgondolásaimat.

Következtetések

Megítélésem szerint az árrendszeren belül az ármechanizmust nem szabad egyoldalúan az életszínvonal-politika eszközeként kezelni. Ismerem és értem azokat a szociálpolitikai és stabilitási szempontokat, amelyek a gazdaságirányítás számára a merev árakkal való operálást — az ismert gondok ellenére — szükségessé teszik. E feladatok megoldására azonban — legalábbis a személyijövedelem-politika vonatkozásában — egyre inkább a bér-, kereslet- és jövedelemszabályozás eszközeit kell felhasználni. Vagyis, ha bizonyos területeken a fogyasztást preferálni akarjuk, akkor azt inkább jövedelemintézkedésekkel kívánatos előmozdítani, mint árpreferenciákkal. Ez azért kiemelten fontos probléma, mert az sem tekinthető jó megoldásnak,

hogy a termelői szférában hagyjuk végiggyűrűzni a változásokat, a fogyasztói árakat viszont rögzítjük. (Így jött létre az árrendszer ma ismert negatív kétszintűsége. A negatív kétszintűség azt jelenti, hogy együttesen és átlagosan a termelői árak szintje meghaladja a fogyasztói árak szintjét s így a jövedelemelvonásban — s vele az adórendszerben — a termelői szféra indokolatlanul nagy szerepet játszik, míg a fogyasztásban nem, vagy alig realizálódik egészében jövedelem.) Ha pedig azt elismerjük, az ármechanizmus rugalmasságának növelése megköveteli, hogy az árváltozások a termelői ártól továbbgyűrűzhessenek a fogyasztói árakig. Enélkül hiába sikerülne egy általános árrendezéssel újra kialakítani egy kétszintű árrendszert: ha a fogyasztói árakat a korábbiakhoz hasonlóan megkötjük, a termelői árszintben pedig követjük az ártendenciát, akkor újra a negatív kétszintűség viszonyainak újratermelődése fenyeget.

A túl sok kötött árral operáló ármechanizmusnak alapvető hibája, hogy *nem tudja a helyes vagy legalábbis elfogadható* ararányokat újratermelni folyamatos ármozgásokkal. Az ármechanizmus nagyszámú konstans eleme lehetetlenné teszi az árhatások folyamatos tovagyűrűzését, és így végül is a központi árpolitikát is lemerevíti.

A vállalatok ilyen helyzetben minden veszteségüket a szabad árakban próbálják pótolni, ami torzító jellegű nyomást eredményezhet, s ennek hatására elcsúsznak a rögzített és a szabad árú termékek ráfordítás- és hozamviszonyai, mégpedig messze nem a ráfordítási-jövedelmezőségi viszonyok orentatív mechanizmusai mentén.

Az árarány- és árszintprobléma tehát rendkívül szorosan kapcsolódik az ármechanizmusban mint újratermelő-közvetítő közegben. Ma egyetlen nagymértékben nyílt gazdaságú ország sem függetlenítheti magát a nemzetközi monetáris hatásoktól, a világpiaci árrendszer mozgásaitól, s az inflációs folyamatoktól sem függetlenítheti magát csupán adminisztratív módszerekkel. Interdependens világunkban a monetáris autarkia politikájára nincs többé lehetőség. Erre is tekintettel — figyelembe véve a világpiaci versenykövetelményekhez való igazodás egyensúlyi, eladósodási, növekedési problémák nyomán különösen sürgetővé vált kényszerét is — nem tűnik életképesnek a túl sok merev árral és az árak négy-ötévenkénti újraaktualizálásával dolgozó ármechanizmus. Az ilyen ármechanizmusban az állami aktusokkal 4—5 évenként kiigazított ararányok nem hordozhatnak *tartósan* értelmes közgazdasági hatásokat.

Mi a megoldás? Megítélésem szerint változatlanul szükség van az árak egy kritikus részének rögzítésére; úgy vélem, idetartoznak a *legalapvetőbb* nyersanyagok, alapanyagok, a legalapvetőbb élelmiszerek és szolgáltatások. Ezeknél még akkor is szükség van az árak rögzítésére, ha eleve tudatában vagyunk, hogy ezen árak megkötése kényszer jellegű intézkedés, olyan beavatkozás a gazdasági életbe, amely keresztezheti a gazdaságosság érvényre jutását. De két értelemben is *más jellegű* megkötést látnék szükségesnek a korábbiaknál:

— az árakat ebben a szférában is csak rövidebb időszakokra szabad rögzíteni és a világpiaci ártendenciát követve jóval sűrűbben kell az árakat módosítani;

— az egyes alapanyagok esetében nem szabad valamennyi választék árát tételesen rögzíteni, csak néhány konkrét termékét, mintegy támpontárként, s a többi választéknál indexekkel kell szabályozni az áralakulást.

A félkész- és késztermékek vonatkozásában sem a termelői, sem a fogyasztói árak területén nincs szükség részletekbe menő ármegkötésre, ebben a termékkörben — néhány, de valóban csak néhány alapvető népélelmezési cikk, illetve szolgáltatás kivételével — engedni kell szabad mozgását. Egészében az ármechanizmus vegyes jellegű volna így is, de a „szabad áras jelleg" és a „kötött áras jelleg" közti összeütközés tompítottabb volna.

Ma, ha közelebbről nézzük, a világpiaci árak mozgásában két tendenciát figyelhetünk meg. Egyrészt, a nagyobb árarány-átrendeződések lökésszerűen (kisebb-nagyobb árrobbanásokkal), a kisebbek termékenként, eltérő mértékű „individuális" árnövekedések révén valósulnak meg. Ezeket a nagyobb átrendeződéseket nyilvánvalóan csak központi árrendezésekkel tudjuk „levezényelni", de az utóbb említettekre megítélésem szerint egy nagyobb szabadságfokú ármechanizmus alkalmassá tehető.

Úgy vélem, az ármechanizmus tökéletesítése a kalkulációs módszereknek is függvénye. A diktált kalkulációs módszerek előírásai — bár fenntartható — nem tűnnek szerencsésnek. A központilag előírt kalkulációs módszerek igen sokféle problémát vetnek fel. Mindenekelőtt, e módszerek statikusak, és az alkalmazásukkal kialakított ár független attól, hogy a termék életpályájának melyik szakaszában van. Ha a félkész- és késztermékek eddiginél sokkal nagyobb hányada válik szabad árassá, akkor nem szabad azt a kalkulációs módszert előírni, amelynél az ár nem formálható a volumen függvényében. Ha az árakban a vállalatnak érvényesítenie kell a környezetéből (leszállítói és vevői részéről) eredő impulzusokat, vagyis aktív piaci árpolitikát kell folytatnia, akkor ehhez a fedezeti számításból kiinduló dinamikus árkalkulációs módszert kell alkalmazni. A diktált árkalkulációs módszer a tényleges költségek bekalkulálására is nehezen használható. Többféle terméket előállító vállalatnál a vállalati és az üzemi általános költségek termékek közötti felosztása amúgyis sok önkényes vagy konvenció jellegű elemet tartalmaz.

Végül is ha az ármechanizmuson belül jelentősen megnöveljük a szabad árak körét, és azt szeretnénk, ha az árak megegyezéses alkuárakká fejlődnének, akkor a nyereség a mai mechanikus pótlékolás helyett az alkuár és a vállalati költségek realiduumaként adódik.

A központi árirányítás szervezeti rendszere ma eléggé kuszának tűnik. Ilyen feladatokat tölt be az Országos Anyag- és Árhivatal, a minisztériumok árosztályai, a megyei és városi tanácsi szervek stb. Ugyanakkor a vállalati árképzési szervek jogállása, felelőssége, lehetőségei nem eléggé tisztázottak. Ezért ármechanizmusunk tervezett tökéletesítéséhez hozzátartozik a szervezeti rendszer fejlesztése is.

Szeretném elkerülni azt a látszatot, hogy a rugalmas ármechanizmus mellett — azzal egyúttal — a fokozódó infláció mellett is szólna az érvelésem. Igazában másról van szó, e téren két kérdés merül fel.

1. Miként szabályozható a belső és a világpiaci inflációs viszonyok kapcsolata?

2. Milyen feltételek között fokozhatja a rugalmas ármechanizmus a termelés rugalmasságát?

Teljesen nyilvánvaló, hogy árutermelésünk mai körülményeiből az okok tömege folytán következik egy lassú kúszó infláció, amelynek a kezelhetősége egy rugalmas ármechanizmusban más eszközöket igényel, mint egy

adminisztratív eszközökkel erőteljesebben élő ármechanizmus. Azonban minthogy ármechanizmusunk alapjául a világpiaci árakat kívánjuk tenni, amelyekben közismerten nagyobb inflációs hatások érvényesülnek, így nyilvánvaló, hogy a belföldi árszínvonal mozgását védeni kell a világpiaci árakban bekövetkező nagyarányú — jelentősebb árarány-átrendeződésekkel nem járó — inflációs hatásoktól. *Ennek eszközeként kell szolgálnia a valóban aktív árfolyam-politikának*, s a forint felértékelésével az ilyen hatások ellensúlyozhatók. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy nagy vitatéma: gazdasági alkalmazkodóképességünk fokozásának a leértékelése, illetve a felértékelés irányában mozgó árfolyam-politikával kell-e, lehet-e eleget tenni. A témába e cikk keretei között nem szeretnék belemenni, csupán azt kívánom érzékeltetni, hogy az árfolyam-politika aktív alkalmazása lehetőséget ad a gazdaság világpiaci árakban végbemenő inflációtól való védelmére akkor, amikor az adott inflatorikus hatásoknak nincs reális közgazdasági „üzenetük" gazdaságunk számára. Végül is a valóban rugalmas ármechanizmus előnyei csak olyan gazdaságpolitika részeként bontakozhatnak ki, amely az eddigieknél jóval nagyobb súlyt helyez a piaci egyensúly biztosítására és a piaci versenyfeltételek megteremtésére (és fenntartására) mindenütt, ahol az *gyakorlatilag* lehetséges. Ehhez a piacszabályozás egész eszköztárának fejlesztésében is haladást kell elérni.

A rugalmas ármechanizmus nem egyenlő a fokozott inflációval. Először is a rugalmasság kétirányú ármozgásoknak kell, hogy kereteket biztosítson. Másodszor pedig a rugalmasság éppen azt kell, hogy jelentse: a kereslet és kínálat viszonya az áron keresztül képes visszahatni a termelésre. Kétségtelen, mai viszonyaink között ez egyenlő azzal, hogy egy viszonylag állandó nagyságú és lassan változó struktúrájú kínálat esetén a kereslet, mégpedig — szaldójában nézve az áruvilágot — túlkereslet fejeződne ki az árakban, azaz áremelkedési tendenciák keletkezhetnek. Ez önmagában is gond, de fokozottan az, ha ez az áremelkedés az eszközallokáció racionális befolyásolása révén nem tudja formálni a kínálatot, nem tud annak növelése, javítása irányában mutatni. Itt persze számolni kell az értéktörvény „rövidlátó" voltával, de ez ismét messzire vezet.

Összefoglalva tehát, támpont-árrendszer bevezetését javasolom.

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei Új sorozatának alábbi kötetei jelentek meg:

11. sz. **Kovács Ilona:** Autokorreláció vizsgálata gazdasági idősorokban matematikai-statisztikai módszerekkel

12. sz. **Valentiny Pál:** Vállalat fejlődés és állami beavatkozás

Egy-egy kötet ára 30,— Ft.

A kiadványt az érdeklődők postán megkapják, ha árát az MTA Közgazdaságtudományi Intézete MNB 232—90171—7925 sz. számlájára befizetik.

GUBCSI LAJOS:

Fizetésimérleg-elméletek

20—40 milliárd dolláros deficitek állandósulása az amerikai fizetési mérlegben; Japán és az NSZK évek óta fennálló, együttesen csaknem ugyanekkora fizetési *többlete*; több tízmilliárd dolláros *tartozás* a szocialista országok tőkés mérlegében: megannyi példa arra, hogy a fizetési mérleg így vagy úgy elsőszámú üggyé vált valamennyi ország gazdaságában.

E tanulmány a *tőkés* fizetésimérleg-elméletek — és részben az ezek alapján kialakított gazdaságpolitikai gyakorlat — összegezésére és kritikájára vállalkozik. Egyben azonban azt is szeretné elérni, hogy — „áthallás révén" — szerény támpontot nyújtson a *hazai* gyakorlatban hasznosítható tapasztalatok tudatos gyűjtéséhez és elemzéséhez. A szocialista és a tőkés pénzrendszer, pénzpolitika között — lényeges különbségeik ellenére is — bőven akad hasonlóság, különösen a soha sem lebecsülendő technikai területen, amin nem a banktechnika, hanem a pénzpolitika technikája értendő.

A tőkés fizetésimérleg-elmélet és gazdaságpolitika lényeges eredményeket ért el, különösen a rövid távú jelenségek elemzésében és kezelésében, miközben mi — szokás szerint — jobbára csak a hosszú távú összefüggésekre koncentrálunk. A tőkés sikerek és kudarcok tanulmányozása ezért új összefüggésekre deríthet fényt.

★

A *fizetésimérleg-elmélet* a fizetési mérleget meghatározó gazdasági determinánsokat vizsgálja. Ezt általánosságban is megállapíthatjuk, annak ellenére, hogy a különböző irányzatokhoz tartozó elméleti közgazdászok nem ugyanazt értették és értik a fizetési mérleg fogalmán, s nem ugyan azokat a gazdasági tényezőket tekintik „determinánsnak" sem. Elöljáróban — és ugyancsak általánosságban — azt is leszögezhetjük, hogy a fizetésimérleg-elméletek szerves része a mérleg egyensúlyát fenntartó vagy azt helyreállító fizetésimérleg-*politikák* elemzése is.

A fizetésimérleg-elmélet tehát — a „tisztán" csak az absztrakció síkján létező — *automatizmusok* és a *gazdaságpolitikai eszközök* tudományos elemzésének együttese. A polgári szakirodalom szerint a mérleg egyensúlyának fenntartását vagy megőrzését szolgáló legfontosabb *automatizmusok* a következők:

az árszínvonal változása,

a belső pénzellátás alakulása,

az árarányok változása a nemzetközi kereskedelmi forgalomba bekerülő, illetve be nem kerülő áruk viszonylatában,

a jövedelmek változásai,

a kamatlábak alakulása,
az árfolyam változása.

Bár egyelőre nincs olyan „polgári iskola", amely egységben kezelné valamennyi említett automatizmust, arról sincs szó természetesen, hogy ilyen mereven elválasztanák egymástól ezeket a szabályozó folyamatokat. A fizetésimérleg-*politikáról* vallott nézeteiket kialakítván a közgazdászok éppen abban látják a gazdaságpolitika feladatát, hogy vegye észre a folyamatok közötti *interdependenciát*, legyen tekintettel továbbá arra a kapcsolatra, amely az interdependencia alapjául szolgáló endogén törvények és az exogén hatások (például a technológiai vagy ízlésváltozások, a külső kereslet autonóm csökkenése) között fennáll. Gondolatmenetünket a továbbiakban éppen az határozza meg, hogy a különféle nézeteket képviselő csoportok figyelme a kölcsönös összefüggések milyen mélységére és szélességére terjed ki, továbbá, hogy mekkora teret engednek koncepciójukban a tudatos *gazdaságpolitika* befolyásának az *automatizmusok* érvényesülésére, illetve érvényesülésük módjára és körére.

A fizetésimérleg-elmélettel foglalkozó iskolák megkülönböztetése megkívánja az irányzatok elhatároló jegyeinek kiemelését; ezért a választóvonal olykor élesnek tűnhet. Valójában azonban a fizetésimérleg-iskolák egyike sem jelent a megelőzőkhöz viszonyítva „kopernikuszi fordulatot", sőt még „keynesi forradalmat" vagy „friedmani ellenforradalmat" sem. Ha mégis bizonyos *határvonalakat* kell húznunk, akkor azt két szempont alapján tehetjük:

— a fizetésimérleg-elmélet csak a *külkereskedelemre* korlátozódik-e (mint az elaszticitási és a multiplikációs irányzatban), vagy figyelembe veszi a *tőkemozgásokat* is (mint az abszorpciós, különösen pedig a monetáris iskola);

— az elmélet képviselői úgy vélik-e, hogy szinte kizárólag a tőkés gazdaság automatizmusai biztosítják a fizetési mérleg egyensúlyát, vagy fokozott jelentőséget tulajdonítanak a gazdaságpolitikai beavatkozásnak, elsősorban a monetáris *politikának*. Az elaszticitási és a multiplikációs irányzat az automatizmusokban bízik, az abszorpciós és a monetáris iskola inkább a gazdaságpolitikában.

A fizetésimérleg-elméletek történetét két fejlődési szakaszra oszthatjuk: az elaszticitási és a multiplikációs iskola kialakulása a második *világháború előtti* időkre esik, míg az abszorpciós és a monetáris irányzat a világháború *utáni új körülményekre* való reakcióképpen született meg.

A két világháború közötti gazdasági és politikai válsághelyzetben összeomlott a Hume-ra visszavezethető klasszikus elmélet. Az ár- és bérszínvonal gyors, egyensúlyteremtő változása helyett a tömeges munkanélküliségen, azaz a mennyiségi változásokon *(q)* keresztül jelentkezett — drasztikus formában — az egyensúlyi mechanizmus (más kérdés, hogy ez sem vezetett egyensúlyra). Mindenesetre csődöt mondott a klasszikus monetáris elmélet, Keynes és különösképpen a keynesiánusok tehát ezekre a mennyiségi változásokra összpontosítottak, és a munkanélküliség tényéből indultak ki.

Időrendi — de az általános gondolkodási vonalat is követő — sorrendben először a fizetési mérleg úgynevezett ár- vagy *elaszticitás* szempontú megközelítését tárgyaljuk. Valójában itt arról van szó, hogy a kereskedelmi (tehát nem a fizetési) mérleg egyenlege hogyan függ a belföldi árszínvonal

vagy a valutaárfolyam változásaitól. A megközelítés a *jövedelemfolyamatok* vizsgálatával válik keynesiánussá. Az ezt követő *abszorpciós* megközelítés a teljes foglalkoztatottsággal és teljes kapacitáskihasználással működő gazdaság fizetési (valójában inkább csak kereskedelmi) egyensúlyának problémáira koncentrál. Végül az úgynevezett „*monetáris*" megközelítés vizsgálataiban következetesen érvényesíti azt a szempontot, hogy a fizetési mérleg monetáris jelenség.

Elaszticitási iskola

Az egész Keynes előtti közgazdasági gondolkodás a gazdasági folyamatokat úgy fogta fel, mint *árak (p)*, nem pedig *mennyiségek (q)* reagálását a különböző külső és belső hatásokra. A neoklasszikus elméletben a tőkés gazdaság — frikcionális tényezőktől eltekintve — szükségképpen teljes foglalkoztatottsággal és teljes kapacitáskihasználással működik. Az összkereslet színvonalának vagy összetételének változásai ilyen feltételezés esetén nem csapódhatnak le a termelés növekedésében vagy csökkenésében (azaz a q változásaiban), hanem csak az árszínvonal hullámzásában vagy az árstruktúra változásaiban (például p változásaiban). Ezzel szemben Keynesnél az árszínvonal merev, de a foglalkoztatottság nem szükségképpen teljes. A kereslet változásaira a gazdaság ilyen körülmények között úgy reagál, hogy az árak változatlanok maradnak, miközben a termelés mennyisége nő vagy csökken. Ez a merev szembeállítás persze a neoklasszikus és a keynesi álláspont végletes leegyszerűsítésén alapul — de olyan leegyszerűsítésen, amely végeredményben jól tükrözi a két iskola hozzállásának alapvető különbségét a gazdaság adaptációs folyamataihoz.

Ebből a $q \cdot p$ összefüggésből a David Hume és a Richard Cantillon tanításaiból kiinduló *neoklasszikus* pénzelmélet hívei a p, azaz az árszínvonal változásaival próbálták magyarázni a belső és a külső egyensúlyi folyamatokat. E felfogás a 30-as évekig uralkodott a polgári közgazdaságtan eszmevilágában. Röviden: nézetük szerint egy adott ország deficitje az alsó aranyponthoz nyomja le az árfolyamot. Ezután megindul az aranykiáramlás. Emiatt csökken a belső pénzellátás. A defláció következtében esnek vagy stagnálnak az árak és a bérek. Mind a belföldi, mind a külföldi vásárlók szívesebben vásárolják a belföld viszonylag olcsóbb termékeit — a deficit megszűnik, legalábbis *elvben*. De ez történik-e a gyakorlatban?

A 30—40-es évektől több közgazdász új szempontra hívja fel a figyelmet: nevezetesen arra, hogy az aranyáramlásra és az árszínvonal változásra alapozott mechanizmus sikere attól függ, hogy képesek-e helyettesíteni egymást az importált, illetve a belföldön termelt áruk (azaz deficit esetén csökkenthető-e az import), és viszonylag gyorsan *át lehet-e csoportosítani* a termelési tényezőket (azaz fokozható-e az export). Vagyis a klaszszikus, aranystandard-re vagy fix árfolyamra vonatkoztatott mechanizmus hatékonysága attól függ, milyen az export és az import *keresletének és kínálatának rugalmassága*. Kialakult az elaszticitási iskola.

Nézeteikkel összefüggésben röviden foglalkoznunk kell három olyan *mechanizmussal*, amely a neoklasszikus gondolkodásmód részét képezi, mivel a p változásaival áll összefüggésben: a pénzkészletek hatása az árakra, az árarányok eltérő mozgásai és ezzel összefüggésben a közvetett árszubvenciók szerepe, valamint az árfolyam-mechanizmus.

1. A mechanikus mennyiségi szemlélet még nem foglalkozott azzal, hogy hogyan befolyásolja aranystandard-ben a *pénzkészletek* alakulása a *külkereskedelmet*. Minthogy a pénzkészletek alakulása monetáris jelenség, ezzel bővebben a monetáris iskola foglalkozik (mi is ott részletezzük majd). Az elaszticitási iskola képviselői is észrevették azonban — más kérdés, hogy lényegében nem foglalkoztak vele —, hogy a pénzellátás és a pénzkereslet befolyásolja a lakosság és a vállalatok piaci magatartását, s így ezen keresztül az árakat. Ha deficites a kerekedelmi mérleg, az ország pénzt — aranyat — veszít, s ennek következtében a belföldi gazdasági szereplők relatív vásárlóereje csökken. Csak ezen összefüggés bekapcsolásával érthető meg a defláció. Enélkül nehezen érthetnénk meg, hogy deficites országban az árszínvonal csökkenése miért váltja ki éppen a keresletcsökkenést (benne a fogyasztáscsökkenést), azaz a deficit felszámolásának feltételét. Az elaszticitási iskola azonban ennél többet nem mond a „monetáris fejleményekről".

2. Eddig az árszínvonal csökkenéséről (deficites országban) általánosságban beszéltünk. Valójában két szempontból is differenciáltabb az áralakulás. Egyrészt: az *exportált* és *importált* — vagy a nemzetközi forgalomba akár csak potenciálisan bekerülő — áruk ára *lassabban* változik, mint azoké, amelyek *nem kerülnek be* a nemzetközi forgalomba (ilyenek a nem anyagi jellegű szolgáltatások, a föld, a munkaerő stb.). Ennek az az oka, hogy az előző típusú áruk árai a világpiaci kereslettől-kínálattól is függnek, az utóbbiaké csak a belső kereslettől, így a pénzellátástól, azaz ezeket erősebben érinti a defláció, a monetáris kontrakció. A termelési tényezők „árai" — a munkabér, a kamat, a profit — ezért defláció esetén „csökkennek", azaz csökken a jövedelmek tulajdonosainak reális vásárlóereje. Ez korlátozza a fogyasztást. Ezzel függ össze az említett második szempont: e két különböző típusú *árucsoport közötti helyettesíthetőség* (amelyre az elaszticitási iskola képviselői sem figyelnek kellőképpen). Mivel deficit — defláció — idején a nemzetközi forgalomba nem kerülő áruk ára gyorsabban esik, a belföldi vásárlók fokozzák ezen áruk vásárlását, miközben csökkentik importjukat, és az erőforrások egy részét az exportágazatok fejlesztéséhez csoportosítják át. Tendenciájában tehát javulhat a mérleg.

Ugyanakkor ellenkező irányú összefüggést is megfigyelhetünk, ha bekapcsoljuk azt a *közvetett árszubvenciót*, amelyet aranystandard-ben vagy (változtatható) fix árfolyamrendszerben az arany- és devizatartalékok igénybevétele okoz deficit esetén. Aranystandard-ben és fix rendszerben ugyanis a lakosság és a vállalatok mindaddig nem érzik meg a deficithez tartozó defláció hatását, amíg a központi tartalékokból finanszírozzák a deficitet. Ezért a gazdasági alanyok egyelőre fenntartják keresletüket mind a (különben exportra is felhasználható) hazai javak, mind az import iránt. Ez a „szubvencionált" fogyasztás vagy kereslet ellene hat a deficit felszámolásának. Egy villanásnyi ideig érdemes itt hazai ügyeinkre asszociálni.

3. *Az árfolyam-mechanizmus* — első megközelítésben — lényegében ugyanazon elvek alapján hat a fizetésimérleg-egyensúly irányában, mint a már tárgyalt árszínvonal-mechanizmus. Folytassuk az eddig elemzett esetet azzal, hogy az arany- vagy a devizatartalékok vészes csökkenése esetén a jegybank nem hajlandó tovább a belső fogyasztás (kereslet) „szubvencionálására", ezért leértékeli a valutát. *Aranystandard*-ben az eddig elszenvedett aranyveszteség csökkentette a belső pénzellátást, működni kez-

dett az árszínvonal-mechanizmus. Itt tehát esnek a belföldi árak és pénzjövedelmek, miközben csaknem változatlan marad az exportált, illetve importált áruk ára. *Valutaárfolyam-mechanizmusban* (fix rendszerben) a leértékelés ahhoz vezet, hogy csökken a belföldiek importtermékek, illetve exportálható javak iránt megnyilvánuló vásárlóereje, mivel a leértékelés növeli a nemzetközi forgalomba kerülő áruk belföldi árát a nemzetközi forgalomba nem kerülő árukéhoz képest. Az aranystandard árszínvonal-mechanizmusától eltérően tehát az árfolyam-mechanizmusban csaknem változatlanok maradnak a belföldi árak és a pénzjövedelmek, miközben az exportált és importált áruk ára — belföldi valutában mérve — emelkedik. Az aranystandard-mechanizmus döntően a belföldi árakon és jövedelmeken keresztül hat, míg az *árfolyam-mechanizmus az exportált* és *importált áruk árain keresztül.* Az aranystandard a „rossz" árfolyamot nem az árfolyam megváltozásán keresztül igazítja ki, hanem minden más gazdasági tényező megváltoztatásával, beleértve a drasztikus deflációt. Ez Röpkét olyan bohócra emlékezteti,[1] aki látva, hogy a szék túl messze van a zongorától — a zongorát próbálta a székhez tolni. Az *árfolyam-mechanizmus* a pedáns emberhez hasonlít: a széket tolja a zongorához, mégha a zongora általában gyakran odább is gurul. E különbség ellenére lényeges azonosság tapasztalható a két mechanizmus összevetésekor: mindkét esetben csökkent a deficites ország *belföldi kereslete* (fogyasztása, reális vásárlóereje) a külföldhöz képest, tehát relatív értelemben. Márpedig ez a neoklasszikus elméletben a mérleg p-n keresztül történő egyensúlyi folyamatának alapfeltétele.

Az árszínvonal-mechanizmus egyensúlyt teremtő hatása egyértelmű akkor, ha az árak és a költségek (a bér) tökéletesen rugalmasak és késés nélkül — vagy minimális késéssel — követik a pénzellátás változásait. Ez a neoklasszikus feltételezés azt jelentené ugyanis, hogy a pénzellátás szűkülésével csökkenő belföldi árszínvonalon belül az ár-arányok és a költség-arányok minden lépésben változatlanul reprodukálódnak. Vagyis a fizetési mérleget deflációs folyamat hozza egyensúlyba. (A belföldi és a külföldi árak közötti helyes arány tehát a belföldi árak csökkenésével alakul ki.)

Ha viszont az árak és a költségek merevek, akkor a pénzellátás szűkítése nem vezethet a p, hanem csak a q csökkenéséhez. Ez csak úgy kerülhető el, ha a pénzellátás nem szűkül, és a belső, valamint a külső árak helyes arányát (a fizetési mérleg egyensúlyát) a valuta leértékelése állítja helyre.

Minthogy az elaszticitási iskola figyelme csak ezekre az automatizmusokra terjed ki, *adós marad igen lényeges reálfolyamatok* elemzésével és gyakorlatilag *negligálja a monetáris összefüggéseket is.* Sem az aranystandard árszínvonal-mechanizmusa, sem az árfolyam-mechanizmus alapján nem derül fény olyan összefüggésekre (a q elemeire), mint a foglalkoztatottság változása vagy a gazdaság konjunkturális-dekonjunkturális helyzetének váltakozása. Ezek pedig lényegesen befolyásolják az árak és a bérek alakulását. Az persze elméletileg igaz — de a neoklasszikus-elaszticitási iskola hívei nem azt mondják —, hogy a termelés és a foglalkoztatottság soha nem deflálódik vagy inflálódik, csak a bérek és az árak mennek át defláción vagy infláción. Ők általában nem foglalkoznak a q-val, ezért azt sem ismerhetik fel, hogy a gyakorlati gazdaságpolitika nem indulhat ki ebből az „elméleti" okoskodásból.

[1] Wilhelm Röpke: „Le rideau de fer monétaire". Revue Economique et Sociale, VIII. kötet 1950 január. 32. l.

Ismét azzal a polgári közgazdaságtanra jellemző egyoldalúsággal van dolgunk, hogy a szerzők kiragadják a gazdasági összfolyamatok egyik vagy másik elemét, és arra építve kiáltják ki elméletüket jó megoldásnak.[2] Az elaszticitási iskola csak feltételezi (esetleg empirikus tapasztalatokkal bizonyítja), hogy magas a keresleti elaszticitás, de *nem vizsgálja, miért, hogyan is* csökkenhet például kellő mértékben a deficites ország importja. Mindvégig változatlan jövedelemszínvonalat, azaz a belföldi pénzellátás és a jövedelmek változatlanságát tételezi fel. Egy másik — a keynesiánus — iskola éppen ezt az utóbbi oldalt, a jövedelemmechanizmusnak a fizetési mérlegre gyakorolt hatását ragadja meg — mint látjuk, hasonló egyoldalúsággal.

A külkereskedelmi multiplikáció elmélete

A jövedelemmechanizmus keynesiánusok által történő bevezetése szakítás a klasszikus—neoklasszikus irányzatokkal, amelyek az aranyáramlást és az árszínvonal-változást a mennyiségi elmélet mechanikus összefüggéseivel magyarázták és nem vizsgálták a vásárlóerő, a pénzellátás hatását a fogyasztásra, valamint a beruházásra, illetőleg az exportra és az importra. A neoklasszikusok által feltételezett ideális rendszerben a külső és belső egyensúly zavartalanul fennmarad, vagy gyorsan helyreáll, mert az árak és a bérek azonnal reagálnak.

Frank Taussig, a Harvard egyetem professzora és Harry White azonban már a 20—30-as években észrevették, hogy az aranystandard-ben voltak olyan egyensúlyi zavarok, amelyek *nem váltottak ki* — kiegyensúlyozó hatású — aranyáramlást vagy árváltozást. Magyarázatul azonban csak annyit tudtak felhozni, hogy „ha" a külkereskedelem gyorsan reagál a belföldi (vagy külföldi) árváltozásokra, akkor elkerülhető az egyensúly felborulása. Ez még belefér az elaszticitási gondolatkörbe — és nem ad magyarázatot a „ha"-ra. Sokak szerint Taussig professzor problémájára választ ad Keynes „A foglalkoztatás, kamat és pénz általános elmélete", konkrétan a *modern jövedelemelmélet alkalmazása a külkereskedelem* területére. Az így keletkezett külkereskedelmi multiplikációs elmélet olyan kérdéseket vizsgál, hogy hogyan reagál az import a belföldi jövedelemváltozásokra, illetve az export a külföldi jövedelemmozgásokra, hogyan reagál az export a belföldi jövedelmekre, illetőleg a belföldi nemzeti jövedelem az export és az import változásaira.

Csupán emlékeztetni szeretnénk arra, hogy Keynes jövedelemdeterminált zárt gazdaságában a beruházás olyan független változó, amely multiplikációs hatást gyakorol a jövedelmekre. A megtakarítás — amely nem feltétlenül van egyensúlyban a beruházással — a jövedelem „elszivárgását" jelenti, míg a beruházás „injekció", jövedelmet hoz létre.

Ha az elemzést kiterjesztjük a külkereskedelemre, akkor az exportot felfoghatjuk úgy, mint a beruházáshoz hasonló, jövedelemteremtő injekciót: az *export* a hazai termelési tényezőkért járó olyan pénzforrás, amely nem a hazai jövedelmekből ered. Az *importot* felfoghatjuk úgy, mint a megtakarításhoz hasonló elszivárgást, hisz a külföldi termékek megvásárlása jövedelmet von el belföldről. Ráadásul mind az export jövedelemteremtő,

[2] E tanulmány keretében nem foglalkozhatunk azzal a nagyon fontos kérdéssel, hogyan hat az árfolyam változtatása a *terms of trade*-re.

mind az import jövedelemelvonó hatása multiplikációs formában érvényesül: ez a külkereskedelmi multiplikátor.

A külkereskedelmi multiplikációs elmélet — leegyszerűsítve — az elaszticitási iskola *mechanikus ellenpólusa*. Behatóan, érvekben gazdagon vizsgálja a jövedelemmechanizmust, a megtakarítási, fogyasztási és beruházási, valamint az „import-hajlamot", de egyáltalán nem foglalkozik az árakkal, az árfolyamokkal mint olyan tényezőkkel, amelyek befolyásolják, hogy a gazdasági alanyok miként ítéljék meg reáljövedelmük változását, azaz a fogyasztás feltételeinek módosulását. Márpedig a pénzellátástól, az árváltozásoktól elszakított jövedelemmechanizmus jószerével még az elméleti okoskodásokban sem képes megteremteni a fizetési mérleg egyensúlyát.

A *pénz a multiplikációs iskola számára passzív* változó, amely automatikusan reagál a külkereskedelemből eredő hatásokra. A pénzellátás náluk aszerint változik, milyen mennyiséget kíván meg a multiplikált jövedelem. A pénz forgási sebessége is csak ettől függ: ha az ország deficites, pénzének egy része külföldiek és spekulánsok kezében halmozódik fel, azaz csökken a forgási sebesség, szufficit esetén a fordítottja történik. A pénzellátást e felfogásban tehát egyedül az indukált jövedelmek, az általuk okozott kereslet határozza meg.

De ha az autonóm exportnövekedés — legalábbis a nagy volumenű indukált beruházások megindulásáig — exporttöbbletet eredményez, akkor aranystandard-ben (és a fix árfolyamrendszerben is) pénz, arany áramlik be az országba, növelve a belföldi pénzellátást. Ha viszont állandóan *változik* a pénzellátás, hogyan lehet *fix* „hajlamokat" feltételezni? E kérdésre az irányzat nem tud, nem akar válaszolni. A pénzellátás, a pénzpolitika önállóságának negligálására elengedhetetlenül *szüksége van* ennek az irányzatnak. Ugyanis ha bekapcsoljuk a pénzellátást, a folyamatok alaposan rácáfolhatnak a külkereskedelmi multiplikációs mechanizmus absztrakt feltételezéseire. Vegyük például azt az esetet, amikor az autonóm exportnövekedés aranybeáramlást (vagy devizabeáramlást) idéz elő. *Ha* ennek alapján monetáris expanzió — infláció — indul meg az országban, továbbá, *ha* a jövedelmek emelkedése jelentős késéssel követi a monetáris expanziót, és az importszivárgások (import növekedése) csak késéssel reagálnak a jövedelemnövekedésre, végezetül, *ha* a kezdeti autonóm exportnövekedés csak átmeneti volt, *akkor* egy bizonyos idő elteltével az import hullámszerűen jelentkező növekedése miatt jelentős deficit alakul ki.

Abszorpciós irányzat

A második *világháború után* kibontakozó tőkés gazdasági prosperitás az elméleti közgazdászokkal is feledtette a világválság drámai állapotát. Az új elméletek — köztük a fizetésimérleg-elméletek — a teljes foglalkoztatottságból indultak ki, azaz ismét a p változásaira (az árakra és az árfolyamra) összpontosítottak, továbbá a keynesi zárt rendszerrel szemben olyan világgazdasági rendből — a létezőből — indultak ki, amelyben erős a nemzetközi együttműködés, s a pénzügyi kapcsolatok — a tőkeáramlások — nagyon fontos szerepet játszanak egy-egy gazdaság helyzetének alakulásában.

Ezt az általános hátteret figyelembe kell vennünk mind az *abszorpciós*,

mind a *monetáris* iskola vizsgálatakor. A két iskola között jelentősek a *rokonvonások*. Erre utal például az, hogy James Meade-ét mind az abszorpciós, mind a monetáris iskola egyik megalapítójának tartják, és az, hogy Harry G. Johnson, a monetáris iskola legtekintélyesebb alakja az abszorpciós modell általánosításával jutott el az árfogó modell kialakításához. A továbbiakban — a hasonló vonások megemlítésén túl — zömmel a két irányzat különbségére összpontosítunk.

Az *abszorpciós iskola* első „tanítói"[3] az elaszticitási irányzat bírálatával alapozták meg saját nézeteiket. Elsősorban Alexander fejtett ki átfogó kritikát. Szerinte fából vaskarika azt mondani, hogy a fizetési mérleg reagálása bizonyos elaszticitásoktól függ, miközben nem tudjuk pontosan — legalábbis az elaszticitási iskola nem tudatja velünk —, mi is határozza meg azt a gazdasági tényezőt, amelynek az elaszticitásáról éppen szó van. Hiába vizsgálja az elaszticitási iskola például azt, hogy az export és az import mennyisége milyen érzékenyen reagál az export, illetve importárak változására (ami náluk az árfolyamváltozásokból ered), ha közben nincs tekintettel egyéb árak és a jövedelmek módosulására. Márpedig ezek változnak, egyebek között éppen az árfolyam-változás hatására is, és lehet, hogy irányzatuk keresztezi az árfolyamváltoztatás elszigetelten vizsgált elsődleges hatását. Ha pedig a *fejlettebb* elaszticitási koncepciók figyelembe vesznek minden egyéb, az árfolyam hatására bekövetkezett ár- és jövedelemváltozást, akkor az elaszticitás tautológia. Ugyanis előbb azt kell tudnunk, hogyan is változnak meg ezek az árak és jövedelmek — végső soron a gazdaság minden tényezője — az árfolyamváltozás hatására, mert csak ezek után vizsgálhatjuk elaszticitásukat. Ekkor azonban már semmi szükségünk sincs elaszticitási mutatókra.

Alexander mindent megtesz azért, hogy bebizonyítsa: bizonytalan, hogy a leértékelés (általában az árfolyammódosítás) segít-e a fizetési mérleg egyensúlyának megteremtésében. Persze, hasonlóan más „abszorpciósokhoz", ő fizetési mérlegen nem azt érti, hogyan viszonyulnak egymáshoz adott ország nemzetközi követelései és tartozásai, hanem számára *a fizetési mérleg az ország teljes bevételeinek és kiadásainak egymáshoz való viszonya.* A „teljes" itt nem egyszerűen „teljes külföldi" bevételeket, illetve kiadásokat jelent, hanem az ezek mögött húzódó *belföldi bevételek és kiadások mindenirányú, teljes mozgását, összességét.* Első megközelítésben a képlet:

$$B = R_f - P_f \quad , \tag{1}$$

ahol R_f = a külföldiektől szerzett teljes bevétel belföldön,
P_f = a belföldiek által külföldieknek kifizetett teljes összeg,[4]
B = a fizetési mérleg.

[3] James Meade: The Theory of International Economic Policy. I. kötet. The Balanc of Payments: London, 1951.
Jan Tinbergen: On the Theory of Economic Policy, Amsterdam, 1952.
Sidney Alexander: The Effects of a Devaluation on a Trade Balance, IPM. Sraff Papers, II. 2. sz. 1952. április, illetve: Effects of a Devaluation: a Simplified Synthesis of Elasticities and Absorption Approaches, American Economic Review, XLIX. kötet. 1959. március.

[4] Később még kitérünk arra, hogy az abszorpciós nézetek fejlettebb változatai a képletet monetáris következményeivel együtt értik, azaz hozzáfűzik, hogy szufficit esetén a belföldiek vagy a külföldiek devizát adnak el — belföldi valuta ellenében — a jegybanknak és ez növeli a belföldi pénzellátást, a deficitnél pedig megfordítva.

Mivel azonban egy ország fizetési mérlege felfogható úgy is, mint az egyes gazdasági szereplők saját mérlegének — bevételeinek és kiadásainak — összessége, és a gazdasági alanyok más gazdasági alanyoknak eszközölt fizetése végső soron a gazdasági alanyok bevétele is, ezért $R_r = P_r$ (belföldiek fizetése belföldieknek = belföldiek bevétele belföldiektől). Ily módon a képlet második, szélesebb összefüggéseket feltáró formája:

$$B = R_f + R_r - P_f - P_r = R - P \ . \qquad (2)$$

Ennek alapján egy ország *deficitje* azt mutatja, hogy a belföldi (és ennek következtében a külföldi) teljes kifizetések meghaladják a bevételeket: más szavakkal, a belföldiek fogyasztása és beruházása — a költekezés — meghaladja a teljes termelést, vagy a teljes jövedelmeket. A *szufficit:* a bevételek meghaladják a kifizetéseket, az országban a termeléshez képest alulfogyasztás van. Ebből következik a fizetési egyensúlyhiány kiküszöbölésének *gyógymódja:*[5] deficit esetén *csökkenteni kell* az abszorpciót (a kiadásokat, azaz a fogyasztást és a beruházást), vagy *növelni kell a jövedelmeket* („nemzeti jövedelmet"), azaz a termelést. Aligha képzelhető el, hogy a leértékelés egymaga képes lenne ellátni ezt a feladatot — mondja Alexander. Nem a leértékelésre kell tehát összpontosulnia a vizsgálódásnak, hanem egyéb *„hatásokra"*, olyanokra, amelyek relatíve csökkenteni képesek az abszorpciót vagy növelhetik a termelést. Ilyen lehet például a kihasználatlan erőforrások, kapacitások munkába állítása; a terms of trade azon hatása, hogy leértékeléskor emelkednek az exportált, illetőleg importált áruk árai a termelési tényezők „árához" (jövedelméhez) képest, ezért belföldön szükül az abszorpció, ha a belföldi jövedelmek újraelosztásával elérik, hogy az alacsony jövedelműektől (azaz a relatíve magas fogyasztási hányadot mutató bérből élőktől) a magas jövedelműek (azaz a profitok) felé tolódjanak el a jövedelmek. Ez szintén csökkenti az abszorpciót.

Alexander fejlett önkritikai érzékére vall, hogy belátja: ezekben a hatásokban *sem lehet teljesen megbízni.* A bizalmatlanságnak két fő oka van: egyrészt, mert a fenti hatások legtöbbje (például a terms of trade) szoros összefüggésben áll a leértékeléssel, ez pedig elaszticitáshagyaték, tehát mellőzendő,[6] másrészt — és ennek kimutatása kétségtelen érdeme az abszorpciós irányzatnak — a *pénzellátás* változása keresztezheti ezeket a hatásokat. Még ha csökkenthető is az abszorpció a fenti hatások közreműködésével, akkor is valószínű, hogy a deficites országban törvényszerű monetáris expanzió — majd a leértékeléssel törvényszerűen együtt járó inflációs hajlam — eliminálja a *reál* vásárlóerő, azaz az abszorpció csökkenését.

Hasonló eredményekre jut a leértékelésről és a pénzellátásról J. Black,[7] azzal a különbséggel, hogy abszorpciós közelítése a teljes kiadások és bevételek helyett *leszűkül a megtakarítás és a beruházás* viszonyára: a jövedelmeket meghaladó abszorpció egyben a megtakarítást meghaladó beruházás. A mérlegegyensúly érdekében deficit esetén tehát nem az abszorp-

[5] Az Egyesült Államoknak az 50-es években a fix árfolyamrendszer merev változata állt az érdekében — ezt akarták alátámasztani az akkor kialakult abszorpciós nézetek is.

[6] És persze akkor nem felelt meg az Egyesült Államok gazdasági hegemóniáját kifejező Bretton Woods-i rendszer gyakorlatának, a „Pax Americá"-nak.

[7] J. Black: A Savings and Investment Approach to Devaluation. Economic Journal, LXIX. évf. 1959. június.

ciót általában kell csökkenteni, hanem csak a beruházásokat; vagy a megtakarítást kell növelni. Mivel Black szerint a beruházások nehezen csökkenthetők, csak a *megtakarítás növelésével* lehet operálni.

De növelheti-e a leértékelés a megtakarítást? Csak akkor — mondja Black —, ha munkanélküliség, kapacitásfölösleg van. Ezek kihasználása révén ugyanis abszolút értelemben nőnek az adott országban a reáljövedelmek és ez alapul szolgál a megtakarítás társadalmi méretű növelésére. Teljes foglalkoztatottság esetén azonban csupán a jövedelmek átcsoportosítását váltja ki a leértékelés, mégpedig az ilyenkor monopolhelyzetben levő munkások javára, a profitok rovására. A megtakarítás ilyen körülmények között aligha nő, már csak azért sem, mert az alacsony jövedelmű rétegek pótlólagos 1 dollárjukból kevesebbet fordítanak megtakarításra (és többet fogyasztásra), mint a magas jövedelműek.

Black végső soron tehát éppúgy *pesszimista a leértékelést illetően*, mint Alexander. Tanácstalanságukat az okozza, hogy bár — először a vizsgált iskolák közül — felvetik a pénz, a pénzellátás szerepét, lényegében nem mondanak sokkal többet annál, hogy a pénzellátás keresztezheti az elaszticitási iskola által nagyrabecsült árfolyam-változtatás hatását.

Az abszorpciós iskola meglehetősen *eklektikus irányzat*. Talán ezzel is magyarázható, hogy sohasem vált igazán erőssé, követői nem szereztek kimagasló tekintélyt. Az iskola erőteljes keynesiánus vonásaira utal a megtakarítási—beruházási hajlam szerepének eltúlzása. Képviselői az elaszticitási hatásokkal sem szakítanak igazán, mert végső soron nem tagadják, hogy a leértékelés olyan belföldi árváltozásokat idézhet elő, amelyek megváltoztatják a nemzetközi forgalomba bekerülő, illetve eddig be nem került termékek körét — érvényesül a helyettesíthetőség —, oly módon, hogy javul a mérleg. Mint láttuk, elismeri az elaszticitási iskola egyik fő „fegyverének", a terms of trade-nek a kedvező (abszorpció-csökkentő) hatását is. Persze mindezekben „szégyenlős".

Az abszorpciós iskola képviselői megteremtették a monetáris iskola alapját is a pénzellátás problémájának felvetésével. De tovább kellett volna lépniük: foglalkozniuk kellett volna azzal, hogy az áruk értékének (mértékének) pénzbeli kifejezése, az *ár, alapvető szerepet* játszik. Az árváltozás ugyanis megváltoztatja a jövedelem és a fogyasztás (Alexandernél), illetve a megtakarítás és a beruházás (Black-nél) viszonyát. Machlup szerint ennek felismerése hozzásegítette volna az abszorpciós iskolát annak a belátásához, hogy a leértékelő országban a helyes irányban megváltozó, ismét egyensúlyi árak — az export-import áruk áremelkedésének, és az előbb említett helyettesíthetőségének a hatására — növelhetik a megtakarítást (Black), illetve a termelési hajlamot (Alexander). Az eredmény: a mérleg javulása a leértékelés hatására.

Leland B. Jeager kiszélesíti az „abszorpciósok" bírálatát. Szerinte figyelembe kellett volna venniük a *devizapiacokat*. Deficit esetén ugyanis a deviza hazai valutaárának emelkedése miatt a belföldi gazdasági alanyok kevesebb devizát keresnek a jegybanknál, azaz csökken a nyomás az árfolyamra, a mérlegre. Az abszorpciós iskola hívei nem figyelnek arra az összefüggésre sem, hogy a belföldi valuta túlértékeltsége esetén az abszorpció pótlólagos *„szubvenciót"* kap a központi devizatartalékok rovására — azaz a túlértékeltség fenntartása a maga részéről növeli az ilyenkor már amúgyis terhes túlfogyasztást. Nem foglalkoznak annak a következményeivel — egy-

általán magával a lehetőséggel sem —, hogy belföldön *verseny* támad az exportált-importált, illetve a nemzetközi forgalomba nem kerülő termékek között. Figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a világpiacon a különböző országok exporttermékei versenyben állnak, és a termelési tényezők átcsoportosíthatók stb. Ezeknek az összefüggéseknek a felhasználása az elaszticitási iskola érdeme, amit az abszorpciósok kiöntenek a mosdóvízzel együtt. Ha megtalálták volna az összefüggést, az árak-árfolyamok és a reáljövedelmek-pénzellátás között, akkor felismerték volna, hogy az abszorpció — a gazdasági alanyok döntése az abszorpcióról — függ a leértékeléstől is.

A monetáris iskola

A monetáris iskola a pénz iránti belföldi *kereslet*[8] és *kínálat* változására vezeti vissza a fizetési mérleg helyzetét. Ez az első fontos sajátossága — amiből következik a második: ez az irányzat szükségszerűen nagy figyelmet szentel annak, hogy a kedvező fizetési mérleg érdekében hogyan irányítsák a belföldi pénzkeresletet- és kínálatot, azaz, milyen legyen a *monetáris politika*.

Kétségtelen, hogy az ismertetett irányzatok közül a monetáris iskola jutott el a legmesszebbre annak részletezésében, *mikor* és *milyen eszközökkel* lehet és kell *tudatos gazdaságpolitikát* folytatni a mérlegegyensúly megteremtése érdekében — még ha ez a gazdaságpolitika le *is szűkül a pénzpolitikára*. A pénzpolitika szerepének hangsúlyozása egy fontos felismerésből ered: mivel a gazdasági alanyok pénzkeresletét nemcsak a hitelpolitika, hanem a devizabevételek is befolyásolják — sokszor a hitelpolitikával ellentétes irányban —, a kedvezőtlen spontán hatásokat („automatizmusokat") csak tudatos, központi monetáris politikával, e politika gazdag eszköztárával lehet ellensúlyozni.[9]

Mivel a monetáris iskola figyelembe veszi mind a spontán pénzügyi folyamatok, mind a tudatos pénzpolitika hatását, kellő valóságérzékkel tudja megítélni a monetáris politika szerepkörét. Hiba lenne azt állítani — mondják —, hogy a deficitért egyedül a helytelen monetáris politika a *felelős* és éppúgy téves lenne az az állítás is, hogy a monetáris politika megváltoztatása az *egyetlen* lehetséges út az egyensúlyi problémák megszüntetéséhez. A monetáris iskola *egyoldalúsága* tehát nem a monetáris politika kizárólagosságának hirdetésében van, hanem abban, hogy a deficit, vagy a szufficit felszámolását előidéző hatások és politikák közül döntően *csak a monetáris folyamatokra és politikára összpontosít*, háttérbe szorítva más folyamatok vizsgálatát. Ezzel magyarázható az az egyoldalúság is, hogy a monetáris

[8] A pénz iránti aggregált, stabil keresleti funkció feltételezésében — amely feltételezés a monetáris iskola kiindulópontja — ez az irányzat hasonlít a Friedman által modernizált mennyiségi pénzelmélet koncepciójához. A monetáris iskola vitáját más irányzatokkal lásd: Jacob A. Frenkel—Harry G. Johnson: The Monetary Approach to the Balance of Payments. London, George Allen and Unwinn Ltd., 1976. 21—29. l.

[9] A monetáris politika e koncepciókban nem feltétlenül — és sokszor egyáltalán nem — a belső pénzellátás irányítását jelenti. R. Mundell, a monetáris iskola egyik megalapítója, a kevert gazdaságpolitika kidolgozása során például arra a felismerésre jutott, hogy a nagy volumenű, csaknem teljesen szabad nemzetközi tőkemozgások korában — fix árfolyamrendszerben — a jegybank nem képes ellenőrizni a belföldi pénzellátást és a foglalkoztatottságot. Ezért a monetáris politika elsődleges feladata a fizetési mérleg befolyásolása, a devizatartalékok menedzselése.

modellekben nem számolnak a munkanélküliség lehetőségével: *teljes foglalkoztatottságot tételeznek fel.* Ez minden bizonnyal kényelmes — de nem valósághű — premissza.

Ezek után térjünk rá annak részletesebb bemutatására, mit ért a tárgyalt irányzat a fizetési mérleg monetáris jellegén és milyen pénzpolitikai eszközöket ajánl az egyensúly érdekében. A legrendszerezettebb elméletet Harry G. Johnson dolgozta ki az 50-es évek végén az abszorpciós irányzat alapgondolatainak továbbfejlesztésével.[10] A 70-es évek elejétől, a flexibilis árfolyamok korában új fejlődési szakasz következett be a monetáris irányzat történetében. Ezt tükrözi Jacob A. Frenkel—Harry G. Johnson már idézett műve.

Johnson (1958-ban írt könyvében) a deficitet ugyanúgy fogja fel, amint azt az abszorpciós iskolánál láttuk:

$$B = R_f + R_r - P_f - P_r = R - P.$$

E képlet — vagyis, hogy a fizetési mérleg a belföldiek aggregát bevételeinek és kiadásainak viszonya — rámutat a deficit (szufficit) két *fontos tulajdonságára:* a deficit monetáris jelenség, és összefügg az általános gazdasági aktivitással.

Nézzük először a deficit *monetáris* jellegét. A deficit azt jelenti, hogy a kiadások meghaladják a bevételeket. Finanszírozásának *két* lehetséges útja van. Az egyik: a gazdasági alanyok egy bizonyos határig *saját pénzkészleteik rovására* finanszírozzák a hiányt. A belföldiek valutájukat a jegybankban devizára váltják át. Ha elég magas a saját pénzkészletük, illetve a jegybank devizatartaléka, akkor *önkorrekciós folyamat* indul meg a deficit felszámolására: a pénzhiány miatt nőnek a kamatlábak, nehezebb hitelt szerezni, csökkennek tehát a kiadások (az aggregált költekezés) és esetleg növekednek az aggregált bevételek. Ha alacsonyak a pénzkészletek, illetve a devizatartalékok, akkor — a tartalékok kimerülését megelőzendő — a *jegybank nem várja meg* az önkorrekciós mechanizmus megindulását, hanem expanzív *monetáris politikába kezd.*

Ez a másik út. A jegybank például értékpapírokat vásárol a nyílt piacokon,[11] azaz feltölti a deficitfinanszírozás miatt megcsappant magánpénzkészleteket. A gazdasági alanyok előtt tehát nincs korlát, a — egyébként inflációs hatású — hitelexpanzió jóvoltából kiadásaik továbbra is meghaladják bevételeiket. Ez azonban csak egy ideig lehetséges. Devizaszükségleteik ez esetben is túlzottan megterhelik a jegybank devizatartalékait. Ekkor változtatni kell a politikán, jön a hét szűk esztendő.

Mindkét út a deficit monetáris jellegét igazolja — állítja Johnson. Az első esetben ugyanis a deficit a pénzkészletek csökkenésével, a másodikban expanzív hitelteremtéssel egyértelmű. Végül is a probléma megoldható — tegyük hozzá: csak elodázható —, mert a jegybank az aranystandard megszűnése óta maga dönt a kibocsátandó pénzmennyiségről. Ha ügyel

[10] Harry G. Johnson: International Trade and Economic Growth. Cambridge, 1958. Johnson rendszere sok helyütt S. Alexander elméletének egyik-másik komponensére épül, terminológiai egybeesések is vannak, így például a „terms of trade"-hatás „és más" hatások használata: a jövedelmen felüli költekezés határhajlama (e); az optimális vám elmélete, azaz az alkalmazott kereskedelmi restrikciók optimális szintje stb.

[11] A Bank of England speciális módszere: újrakölcsönözni a belföldieknek a kül- és belföldiektől devizaeladás ellenében korábban szerzett összegeket.

arra, hogy a devizatartalékok és a belső pénzmennyiség között helyes legyen az arány (azaz a pénzmennyiség ne legyen túl nagy a devizatartalékokhoz képest), akkor az önkorrekció megindul. Ha túl magas a pénzmennyiség aránya, akkor a hitelteremtés az egyes gazdasági alanyok *„saját"* deficitjét csökkentheti, de a gazdaság *egészének* (fizetési) deficitje nő, mert a túlfogyasztást (a bevételek fölötti kiadásokat) finanszírozza e hitelteremtés. Ez a finanszírozás sem korlátlan azonban, mert a devizatartalékok túl alacsony szintjén megszólalnak a vészcsengők. Ennek elkerülése végett különösen fontos feladat hárul a monetáris politikára.

Milyen eszközöket alkalmazhat a gazdaságpolitika, szorosabban a monetáris politika a (flow)[12] deficit ellen?

A deficit leküzdéséhez egyenlővé kell tenni a nemzeti jövedelmet és a nemzeti költekezést (az árszínvonalat állandónak tételezve fel). A (flow) deficitet tehát vagy olyan eszközökkel lehet felszámolni, amelyek *növelik az outputot*, vagy olyanokkal, amelyek *csökkentik a költekezést*. Tudván persze, hogy a jövedelmek (az output) és a költekezés közötti interdependencia miatt az egyik vagy a másik típusú eszköz az ellenkező oldalon is érezteti hatását. Mindenesetre, az output — azaz a jövedelmek — változása nem sokszorozza meg olyan mértékben a költekezést, hogy a költekezés növekedése nagyobb legyen, mint a jövedelmeké. Ezért javulhat a folyó fizetési mérleg.

Ha a jövedelmen felüli költekezés határhajlama kisebb, mint 1, akkor *mindkét* eszközcsoport javíthatja a mérleget: a *költekezéscsökkentő politikai* eszközök — ha a jövedelemnövekedés által előidézett multiplikációs hatás nem semlegesíti ezt a csökkenő tendenciát—, és az *outputnövelő pénzpolitikai* eszközök. Az output változása a vele szemben álló kereslettől, azaz a költekezéstől függ. A mérleg szempontjából fontos különbséget tenni a belföldi outputtal szemben fennálló belföldi és külföldi kereslet (költekezés) között: deficit esetén a belföldi pénzpolitikának arra kell törekednie, hogy a belföldi output iránti kereslet (költekezés) belföldről külföldre tolódjék át, vagy más szavakkal: a külföldi javaktól a belföldi javak felé terelje a keresletet, a költekezést. Ilyen értelemben az outputnövelő politika úgy is felfogható, mint költekezéseltérítő politika. Azaz a monetáris iskola által javasolt eszközök *két csoportba* oszthatók: költekezést csökkentő és költekezéseltérítő eszközök.

1. *A költekezéscsökkenés* különböző eszközei — azaz a monetáris restrikció, a költségvetési szufficit és a közvetlen ellenőrzés — közül aszerint választ a monetáris politika, hogy a gazdaság inflációs vagy deflációs állapotban van. Egyszerű a helyzet, ha az ország inflációtól és deficittől szenved, mert ekkor előnyös a restrikció. Munkanélküliség esetén viszont a restrikciós politika nehezen elviselhető. A költekezést csökkentő politikának van bizonyos költekezéseltérítő hatása is, mert a költekezéscsökkenés miatt

[12] A deficit és a gazdasági aktivitás összefüggését vizsgálva az elmélet megkülönbözteti a *stock és a flow jellegű döntéseket*. Az előbbi a gazdasági alanyok döntése arról, hogy a belföldi pénzt más aktívákkal, például külföldi pénzzel, külföldi értékpapírokkal vagy árukkal helyettesítsék (a folyó elszámolások mérlege átmenetileg ugyan rosszabb lehet, vagy javulhat, de az ország reál gazdasági helyzete, a fizetési mérleg nem változik). A *flow döntések* arra vonatkoznak, hogy folytatják-e vagy nem a bevételeket meghaladó kiadások politikáját — ez tényleges deficitet, a fizetési mérleg tényleges romlását jelenti — vagy ellenkezőleg. A továbbiakban, az alkalmazható monetáris eszközök vizsgálatakor, mi csak a flowdeficit ellen bevetett eszközök ismertetésére térünk ki.

csökkennek a belföldi jövedelmek is (multiplikátor hatás), és ezért a belföldi termelők intenzívebb versenybe kezdenek a külföldi termelőkkel mind a bel-, mind a külföldi piacokon.

2. A *keresleteltérítő* politika két alapvető eszközzel, a *leértékeléssel* (felértékeléssel) és a külkereskedelem *ellenőrzésével* érheti el célját. A cél az, hogy a külföldi javaktól a belföldiek felé tolódjon el a kereslet. A leértékelés mind a belső, mind a külső kereslet eltérítésére irányul (általános eszköz), a szubvenciók, a vámtarifák és kontingensek főleg arra szolgálnak, hogy a belföldi kereslet importált áruk helyett hazai áruk felé tolódjék el (szelektív eszközök). Néha a külföldi költekezést is megpróbálják a belföldi output felé terelni, például exportszubvenciókkal.

Bár a keresleteltérítést az output növeléséből vezettük le, ezek azért nem azonosak. A keresleteltérítő politika szemben találhatja magát azzal a kérdéssel, hogy *képes-e a belföldi gazdaság* az output megfelelő növelésére. Ha a gazdaságot munkanélküliség és kihasználatlan kapacitások jellemzik, akkor a válasz: igen. Ez azonban az elaszticitási (és a külkereskedelmi multiplikációs) iskola feltételezése, nem pedig a monetáris iskoláé, amely a teljes foglalkoztatottságból indul ki.

Teljes foglalkoztatottság mellett csak a reáljövedelem (a költekezés) csökkenthető — az output növeléséhez nincsenek meg a források, a költekezéseltérítő politikának ezért *nincsenek meg a feltételei*. Az ilyenkor alkalmazott költekezéseltérítő politika — azaz a leértékelés és a külkereskedelem ellenőrzése — azzal a negatív következménnyel jár, hogy megnöveli a belföld termékei iránti keresletet a változatlan kínálathoz képest. Ez áremelkedést okoz, azaz erősíti a deficitet növelő tendenciákat, tehát a céllal ellentétes hatású. Látjuk, hogy a különböző iskolák — az aranystandard világát elhagyva — különböző utakon jutnak el ugyanahhoz a megállapításhoz: a deficit, illetve a leértékelés inflációs hatású. Mivel azonban náluk a szufficit is inflációs hatású — és ez könnyebben belátható —, mindannyiuk közös vonása: az infláció okát csak egyes, izolált részfolyamatokban keresik.

Az árfolyam-változtatás tehát *nem alkalmas* eszköz a deficit felszámolására — ismétli Johnson az „abszorpciós" érvet. De hogy megmentse saját eszköztárát, a monetáris jellegű keresletszabályozást, azt mondja — Alexander nyomán —, hogy az *infláció ellenére is felszámolható* a deficit. Egyrészt lehet, hogy a költekezéseltérítés (leértékelés és ellenőrzés) hatástalan a teljes foglalkoztatottság idején, de *segítőtársként* közbe jön a költekezéscsökkentő politika, amely az output relatív növelésével egyenlő. Az ily módon megnövekedett output szerkezete (a kínálat szerkezete) olyan irányban változhat, hogy a korábbihoz képest több áru áll rendelkezésre exportra és importhelyettesítésre; másrészt bizonyos hatások is elősegíthetik, hogy a változatlan szintű outputhoz képest csökkenjen a reálkereslet (költekezés). Ilyen hatást fejthet ki például az, ha adócsökkenések révén megengedik a profitok gyorsabb növelését, és így érvényre jut az az összefüggés, hogy a magasabb jövedelműek 1 dollárból kevesebbet fogyasztanak el, mint a bérből élők stb.

Azaz: teljes foglalkoztatottság esetén a költekezéseltérítő politika csak akkor lehet eredményes, *ha* a hatására fellépő *inflációt* olyan más tényezőkkel *sikerül ellensúlyozni*, amelyek a reálkereslet (a költekezés) csökkenését eredményezik. Az infláció leküzdésének feltétele ez esetben az, hogy a költekezéseltérítést költekezéscsökkenés *kísérje*. A költekezéscsökkentés fog-

lalkoztatottságot csökkentő — tehát munkanélküliséget okozó — hatása pedig akkor tompítható, ha *összekapcsolják* a költekezéseltérítéssel, mint a foglalkoztatottságcsökkenés mérséklésének eszközével.

★

Befejezésül levonható az a következtetés, amelyre írásunk elején már utaltunk: a polgári fizetésmérleg-elméletek inkább *csak abban különböznek* egymástól, hogy a belgazdasági folyamatok és a fizetési mérleg közötti sokrétű összefüggés *melyik elemére helyezik* a hangsúlyt, és mi az, amit hallgatólagosan feltételeznek vagy magától értetődőnek tekintenek. Mindenki számára nyilvánvaló, hogy az elmélet először a relatív (a belső és az érvényes árfolyamon átszámolt külső) *áraknak* a külkereskedelemre, és a külkereskedelemnek a belső árakra gyakorolt hatását veszi észre és ezeket a hatásokat elemzi.

Az elaszticitáselmélet — amely a naiv fizetésimérleg-elméletek után fejlődött ki összefüggő elméletként — is megáll a relatív árak kérdésénél, és hallgatólagosan „megoldja" az összes jövedelmi és globális egyensúlyi problémát, pontosabban, magában hordozza ezek megoldását. A külkereskedelmi multiplikátor iskola nem tagadja ugyan, hogy elvben működik az ármechanizmus, de a hangsúlyt arra helyezi, hogy az ármechanizmus működése nem elég hatékony. A keynesiánus feltételezés szerint ugyanis — amire ez az iskola saját nézeteit alapozza — a bérek merevsége miatt merevek az árak is (legalábbis lefelé). Ezért például deficit esetén nem az árcsökkenésen keresztül megy végbe az egyensúlyteremtő folyamat — amint ezt az árszínvonal-mechanizmusnál láttuk —, hanem a jövedelmek csökkenésén keresztül. A jövedelmek csökkenése pedig a foglalkoztatottság csökkenésével egyenlő. Ez a magyarázata annak, hogy még a neoklasszikusok számára leginkább kedvező — Keynes előtti — világban is[13] a fizetési mérleg kiegyensúlyozása gyakran nem az árszínvonal, hanem a termelés, ezzel a *foglalkoztatottság hullámzásain keresztül* ment végbe.

Az elaszticitáselmélet — naiv és kidolgozott formájában egyaránt — a külső egyensúly problémáját a relatív árak problémáival azonosítja. Ehhez az állásponthoz nyújt lényeges kiegészítést a *külkereskedelmi multiplikátor* elmélete is. Ez utóbbi már előrevetíti azt a szemléletmódot is, amely csak az *abszorpciós* elméletben teljesedik ki, és amelyben a *külső egyensúlyhiány a globális egyensúlyhiány kifejeződése*. Nem kell méltatnunk ennek a szemléletmódnak az érdemeit. Annál nagyobb figyelmet érdemelnek az abszorpciós elmélet korlátai, amelyek a külső és belső egyensúly monetáris összefüggéseinek elhanyagolásából adódnak. Valóban, ez az elmélet úgy jár el, hogy a keresletet (kiadásokat) és a kínálatot is pénzben adja össze — mást nem tehet — és ezzel be is fejezi a pénz szerepének elemzését. Az abszorpciós elmélet így nem tud többet mondani a *deficites* országnak annál, hogy fogyasszanak kevesebbet jövedelmükhöz képest. Arra nézve már nincs javaslatuk, hogy *miből* fogyasszunk kevesebbet, és főleg, *hogyan* érjük el a fogyasztás csökkenését. Másodszor, és ez még nagyobb probléma, ha a deficites ország megfogadja a tanácsot, és csak ezt

[13] Olyan időszakra gondolunk — a XIX. sz. közepétől az 1929—33-as világgazdasági válságig —, amikor a kormányok valutájuk állandó értékét tartották a fő célnak, és nem kellett foglalkozniuk a munkanélküliséggel, valamint társadalmi gondokkal, szociális reformokkal.

a tanácsot fogadja meg, nehéz helyzetbe kerülhet, mert a fogyasztás mérséklése csökkentheti az importot és növelheti az exportot. Előfordulhat az is, hogy külső akadályok miatt nem sikerül növelni az exportot. A belső és a külső kereslet ilyetén alakulása azután a termelés visszaeséséhez vezethet, ami viszont munkanélküliséget okoz. Az is bekövetkezhet, hogy széleskörűen szubvencionálni kell az exportot, illetve egy sor a belföldi kereslet visszaesése miatt veszteséges tevékenységet. Itt megint szembe találjuk magunkat azzal a szemléletmóddal, amely *eszköz—cél* párosokra parcellázza a gazdaságpolitikát. Az ilyen szemléletű közgazdák legfeljebb az eszközök és célok párosításának racionalitását vizsgálják, de nincsenek tekintettel a gazdaságon belüli interdependenciára.

A *monetáris összefüggések* hangsúlyozása lehetővé teszi a monetáris elmélet számára, hogy egységesen szemlélje a relatív árak és a globális egyensúly problémáját. Ezért az elmélet képviselői azt ajánlják például a deficites országnak, hogy csökkentse a fogyasztást és értékelje le valutáját (költekezéscsökkentés és költekezéseltérítés). Nem mellékes az sem, hogy a monetáris elmélet a fogyasztás csökkentésének módjáról is tud mondani valamit: monetáris restrikciót javasol (beleértve természetesen az ilyen természetű költségvetési és államadóssági politikát is).

Nézetünk szerint tehát a polgári fizetésimérleg-elméletek közül a *monetáris elmélet a legteljesebb*, mivel mintegy szintetizálja az elaszticitás- és az abszorpciós elméletet. Ezek az elméletek persze csak azért szintetizálhatók a monetáris szemléletben, mert maguk sem lépik túl annak korlátait. A polgári elméletek mindegyike a *nemzetközi munkamegosztás adott rendszerének* elfogadásán alapul, és a fizetési, külső egyensúlyi, külgazdasági problémát csak a *konjunkturális adaptáció* szempontjából vizsgálják. Az országok többsége számára ezek az elméletek *nem kielégítőek*. Valóban, minden olyan országnak vagy országcsoportnak, amely *változtatni* akar a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódása típusán, vagy integrációs törekvéseket táplál — a külgazdasági probléma konjunkturális aspektusa mellett —, valóságos *külgazdasági fejlesztési stratégiára* és azt megalapozó *elméletre* is szüksége van. Nem csak a fejlődő világ és a szocialista országok esete ez, de a fejlett tőkésországok többségéé is. Ilyenformán a létező polgári fizetésimérleg-elméletek *csak az olyan fejlett* tőkésországok számára kielégítőek, amelyek *alapvetően érdekeltek* a nemzetközi munkamegosztásban betöltött szerepük, a liberális (vagy neoliberális) világgazdasági rend fenntartásában. E fizetésimérleg-elméletek így nem mentesek attól az öntudatlan ideológiai funkciótól, amit Ricardo komparatív költség elmélete is betöltött a magabiztos brit kereskedelmi imperializmus lelkiismereti komfortja biztosításában. Mégis hiba lenne erre hivatkozva elzárni magunkat mindattól, amit ezek az elméletek taníthatnak a belső gazdaság és a fizetési egyensúly összefüggéseiről. Még nagyobb hiba lenne azt hinni, hogy a hosszú távú külgazdasági stratégia kidolgozása megszabadít bennünket a *rövid távú külgazdasági alkalmazkodás gondjától*. Végső soron minden hosszú távú program sikere messzemenően attól függ, hogy a hosszú távot „kiadó" rövid távok problémáira ésszerű és következetes megoldást adunk-e.

GÖNCÖL GYÖRGY:

A háború az imperializmus politikai gazdaságtanában

Az Értéktöbblet-elméletek első kötetében Marx a fiziokrata rendszer általános jellegzetességei közül kiemeli, hogy itt találkozunk első ízben a tőke analízisével „a polgári horizonton belül". Ez az elméleti érdem az — mondja Marx —, amely a fiziokratákat a modern gazdaságtan tulajdonképpeni megalkotóivá avatja.

Marx egyben rámutat a fiziokrata felfogás történelmi osztálykorlátaira is. „Számukra a termelés polgári formái szükségszerűleg mint a termelés természetes formái jelentek meg. Nagy érdemük volt, hogy ezeket a formákat úgy fogták fel mint a társadalom fiziológiai formáit: mint a termelés természeti szükségszerűségéből eredő formákat, amelyek függetlenek az akarattól, a politikától stb. Ezek anyagi törvények. A fiziokraták hibája csupán az, hogy egy meghatározott történelmi-társadalmi lépcsőfok anyagi törvényét úgy fogják fel, mint valami elvont, minden társadalmi alakulatot egyaránt uraló törvényt."[1]

Ez a Marx által jellemzett fiziokrata felfogás jut kifejezésre a vizsgálódás egy másik és más fajta közegében is. A hadsereg fenntartásának költségeiről szólva a fiziokratáknál előtérbe kerül az ember—pénz egyenérték képlete; a katonák ellátásának és utánpótlásának költségei a háborúnak ebben a rideg, józan ökonomista felfogásában.

Quesnay a háború gazdasági aspektusai vizsgálatában odáig megy el, hogy kijelenti: azok az ütközetek, amelyekben csak embereket ölnek meg, anélkül, hogy más anyagi károkat okoznának, igen kevéssé járulnak hozzá az ellenség gyengítéséhez és kimerítéséhez, feltéve, hogy az emberveszteség után és annak pótlására még megmarad a pénz, amellyel újabb katonákat lehet elszegődtetni. „Egy százezer főnyi hadsereg, amelyet jól fizetnek, tulajdonképpen fölér egymillió főnyi hadsereggel, mivel minden olyan hadsereg, amelyben a zsold elég magas ahhoz, hogy az embereket odavonzza, ennek folytán nem is pusztítható el." Ebből a premisszából azután levonja a következtetést: „Tehát a gazdagság az, amely a fegyverek becsületét megóvja. A hős, aki megnyeri a csatákat, elfoglalja a városokat, aki dicsőséggel fedi be magát, és aki hamarosan kimerül, nem ő a győztes... ugyanis a nemzetek adófizető részének állandó jómódja az, amely az államok hatalmát megteremti, nem pedig a hazafias erények."[2]

Adam Smith érdeklődésének középpontjában az áll, hogy a gazdasági fejlődés magasabb fokain a munkaképes össznépesség mely része vonható el

[1] Theorien über den Mehrwert. 1. kötet. 33—34. l. Dietz Kiadó, 1919.

[2] F. Quesnay: Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole. Párizs, 1758.

a hadviselés céljaira. Megállapítja, hogy azoknak a száma, akik háborúba vonulhatnak, az összlakossághoz viszonyítva szükségszerűen sokkal alacsonyabb a társadalom civilizált állapotában, mint korábban. Mindjárt ki is fejti: a civilizált társadalomban a katonák ellátása azoknak a munkájára hárul, akik nem katonák. Így tehát az előbbiek száma sohasem múlhatja felül azt, amit az utóbbiak még eltartani képesek azon az erőfeszítésen túl, amit saját maguk és a társadalmi rangsorban felettük állók fenntartására kell fordítani. A régi Görögország kis földművelő államaiban a nép egynegyedét vagy egyötödét tekintették katonai szolgálatra képesnek és hajlandónak. A modern Európa civilizált népeit illetően viszont érvényesnek tűnik az a számítás — mondja Smith —, hogy a lakosságnak nem több mint egy századrésze vonulhat be katonának, mivel máskülönben az ország, amely szolgálatainak költségeit fedezi, egyszerűen tönkremenne.[3]

Adam Smith, aki *A nemzetek gazdagságáról* szóló művében vizsgálja, hogy a hadsereg szervezetének mely formája tekinthető gazdaságilag legkedvezőbbnek, arra a következtetésre jut: az ipari ország hadserege akkor a leghatékonyabb, ha állandó hadsereg. Smith a hadsereget magát is a társadalmi munkamegosztás meghatározott ágának tekinti. Hadseregre szükség van; így tehát a társadalom rendelkezésére álló munkaerő és anyagi erőforrások bizonyos részét ennek a feladatnak teljesítésére célszerű fordítani. Nyilván nem valami esetlegesen elhárítandó veszélyről van szó és nyilván nem is valamely állandóan közvetlenül fennforgó veszélyforrás megfékezéséről. Ennélfogva tehát a fejlődésnek azon a történelmi fokán — ez Adam Smith gondolatmenete —, ahol a társadalmi munkamegosztás már eléggé kifejlett és bonyolult szervezetté alakul, érdemes a honvédelmet szolgáló fő eszközt, a hadsereget is a társadalmi munkamegosztás egyik csoportjaként kezelni. Lehetőleg olcsó és lehetőleg maximális hatékonyságú legyen teljesítőképességében. Az olcsó hadsereg az olcsó állam klasszikus követelményének egyik szükségszerű aspektusa csupán.

Smith szerint a világtörténelemben az a nagy fordulat következett be, hogy míg azelőtt a barbár és félbarbár törzsek, nemzetségek, népek úgyszólván természetes hadifölényben voltak a civilizált népekkel szemben, mozgékonyabbak, vadabbak, edzettebbek lévén, az utóbbiakat szükség esetén könnyűszerrel le tudták rohanni, addig az említett korszakos fordulat után a helyzet visszájára fordult, a fejlett ipari „civilizált" ország kerekedik felül és van állandó döntő katonai fölényben a „barbár" népek fölött.

Smith figyelme arra is kiterjed, hogy jóllehet a lőfegyverekkel ellátott és kiképzett állandó hadsereg a honvédelem és a hadviselés leggazdaságosabb módja és eszköze, a dolog további fejlődésében a szimpla lőfegyverektől az egyre nagyobb ható sugarú ágyúk tömegéig vezető haditechnika sodrában ez a megoldás is egyre költségesebbé válik, a hadigépezet egyre több pénzbe kerül, egyre több gazdasági erőforrást emészt fel.

A kapitalizmus fejlődése a fejlett tőkésországok esetében végül is ezen a dolog természetében rejlő nehézségen is sikeresen túltette magát. Míg Adam Smith még úgy vélekedett, hogy az államadósság fegyverkezéssel és hadviseléssel kapcsolatos növekedése még a gazdaságilag legfejlettebb államokat is tönkreteszi és csődbe juttatja, addig a kapitalizmus objektív fejlődése túllépett ezen a sorompón. A haditechnika és az azt felszerszámozó

[3] A. Smith: The Wealth of Nations. London, 1776.

tőkés gazdaság számára nem létezik leküzdhetetlen akadály. A magyar származású angol közgazdász, Káldor, a következő táblázatban mutatja be a Brit állam egyre növekvő adósságterhét, illetve annak csökkenését.

1. sz. táblázat

A brit államadósság története 1688-tól 1944-ig[4]
(millió font sterlingben)

	Hadikölcsön	Visszafizetés	Adósság-állomány az időszak végén
Háború 1688—97	21	—	21
Béke 1697—1701	—	5	16
Háború 1702—1714	39	—	55
Béke 1714—1739	—	8	47
Háború 1739—48	31	—	78
Béke 1748—55	—	3	75
Háború 1755—63	72	—	147
Béke 1763—75	—	11	136
Háború 1775—86	121	—	257
Béke 1786—93	—	13	244
Háború 1793—1815	604	—	848
Béke 1815—53	—	79	769
Háború 1853—55	39	—	807
Béke 1855—99	—	172	635
Háború 1899—1902	159	—	794
Béke 1902—1914	—	144	650
Háború 1914—18	7 180	—	7 830
Béke 1919—1939	—	33	7 797
Háború 1939—	11 796	—	19 593

[4] Beveridge, Full Employment. New York, 1945. 396. l.

Számításaiból Káldor azt a következtetést vonja le, hogy jóllehet a második világháború kölcsönei az elsőnek a kétszeresére rúgnak, „az adósságteher mégis csökkent az első világháború utáni helyzettel összehasonlítva". (Uo.)

Mind Quesnay, mind Adam Smith ökonomista szemlélete a hadseregre és a háborúra vonatkozóan azáltal válik szemmel láthatóvá, hogy mindkettőt a kapitalista vállalkozás mintájára képzeli el. Éppen ezért ebben az ökonomista felfogásban túltengenek a hadviselés gazdaságossági szempontjai. Ez persze mind gazdaságtörténeti, mind hadtörténeti szempontból elméletileg nagy lépés előre — de összehasonlítva a hadsereg és a háború konkrét gazdasági gyökereinek, társadalmi-politikai okainak vizsgálatával, nem igen tűnik egyébnek puszta empirikus vakondtúrásnál.

Ezen a szemléleti korláton lép túl Clausewitz. (Az igazi elméleti frontáttörésre ilyen előzmények alapján kerül csak sor Marx és a történelmi materializmus teljesítményében.) Mi ezeknek az elmélettörténeti mozzanatoknak a világtörténelmi háttere? A XVIII. század derekán indul be egy nagy történelmi folyamat, amelynek során a zsoldoshadsereg letűnik a színről és helyére lép a néphadsereg, a felfegyverzett nép. Ennek a történelmi változásnak a hadtörténeti jelentőségét vázolja Clausewitz.

Franz Mehring tömören így jellemzi a kétféle hadsereget, amelynek a had-

viselés két különböző válfaja felel meg, hogy emögött két gyökeresen különböző társadalmi formáció húzódik meg. A XVIII. századi háborúk, állapítja meg Mehring, formailag dinasztikus, de „lényegileg kereskedelmi háborúk voltak". A rendelkezésre álló pénz- és emberanyag mérlegelésén fordult meg a tervezett hadjárat kockázata és esélye. „A hadvezetésre is a háború lényege nyomta rá bélyegét. A háborús vállalkozás úgyszólván pénzügyi kalkulációs ügylet volt. Megközelítően ismert volt az ellenfél rendelkezésére álló pénz, kincs és hitel, ismert volt továbbá haderejének létszáma. Az utolsó még életben maradt katonánál többre becsülték azt az *utolsó tallért, amelynek fejében újabb katona volt verbuválható.* (Íme a »marginalizmus« érdekes alkalmazása az embervásár és az öldöklés területén!) Ebben az összefüggésben kell megítélni II. Frigyes megállapítását, *az utolsó tallérról mint a győzelem döntő tényezőjéről.*"[5]

Az említett korszakos hadtörténeti változás nagy teoretikusa, Clausewitz, a tömeghadsereg tényéből kiindulva — merítve a napóleoni háborúk tapasztalataiból — előrevetíti az abszolút háború látomását.

A nagy történelmi fordulat előtt még lehetségesnek tűnt hadat viselni úgyszólván a nép háta mögött. II. Frigyes még trónörökös korában papírra vetett „Anti-Machiavelli" című művében előírja: „A békés polgár észre se vegye, ha a nemzet háborúskodik."[6]

Clausewitz másként jellemzi a néptől idegen háborút, a háborútól idegenkedő népet, a háborúval idegenül szembenálló népet. Szerinte a XVIII. században „a háború nemcsak eszközeiben, de céljaiban is egyre inkább magára a hadseregre szűkült le... Tagadhatatlan, hogy ez a háborút még inkább puszta kormányvállalkozássá tette és elidegenítette a nép érdekeitől."[7] Tömören és profetikusan összegezi Clausewitz az abszolút háború lényegét, társadalmi és politikai vonatkozásait: „Az elmélet tehát megköveteli, hogy minden háborúnál megállapítsuk annak jellegét és nagy vonalait, amelyek a politikai nagyságrendekből és viszonyokból adódnak. Mennél inkább közeledik ez a jelleg az abszolút háborúhoz, minél inkább fogják át a hadviselő államok tömegeit a háború szálai és minél inkább vonszolják azokat az áradatba, annál szükségesebbé válik, hogy ne tegyük meg az első lépést anélkül, hogy az utolsó lépésre ne gondolnánk."[8] Ez kerek 150 évvel ezelőtt íródott, de aktualitása igazán csak napjainkban érvényesül.

Lenin előszeretettel idézte Clausewitzet: *a háború a politika folytatása más eszközökkel.* Ez azonban még mindig nyitva hagyja azt a kérdést, hogy vajon mi is a politika? Clausewitz tételét Lenin azzal egészítette, illetve kerekítette ki, hogy a politika tulajdonképpen nem egyéb, mint koncentrált gazdaság. Ez a tétel nem jelent sem többet sem kevesebbet, mint hogy *a politika a gazdasági szervezetben, az adott termelési viszonyok rendszerében gyökerezik.*

Felmerül a kérdés, milyen módon, mely áttételeken keresztül jön létre, megy végbe az a folyamat, amelyet akkor követhetünk nyomon, amikor a politika gazdasági gyökereit kutatjuk. Éppen ennek a pontnak a tisztázatlansága teszi lehetővé az imperializmus vulgáris apologétái számára annak tagadását, hogy a kapitalizmus és a háború között bármiféle összefüggés

[5] Franz Mehring: Historische Aufsaetze. Berlin, 1946. 118—119. l.
[6] I. m. 124. l.
[7] I. m. 129. l.
[8] Clausewitz: Vom Kriege. Berlin, 1821.

lehetne. Ebben a vulgáris fölfogásban a háború a politikai sakkhúzások, diplomáciai fortélyok, katonai hadműveletek eredménye, amelyek üzleti szempontból csakis hátrányosnak tekinthetők még akkor is, ha ideig-óráig egyik vagy másik hadiszállító nyerészkedésre kap alkalmat. Eszerint a vulgáris fölfogás szerint a hadimilliomosokat, hogy úgy mondjuk, le lehet írni.

Adam Smithtől eltérően Marx a hadiszervezetet nem a társadalmi munkamegosztás valamely meghatározott ágának tartotta. A hadsereg egész szervezetét úgy tekintette, mint amelyben töménven összegeződik a társadalmi fejlődés technikai és gazdasági aspektusa. Érdemes mégegyszer emlékezetünkbe idézni Engelshez írott levelét: „Az army története mindennél szemléltetőbben domboritja ki a termelőerők és a társadalmi viszonyok közti összefüggésről való nézetünket. Egyáltalán a háború fontos a gazdasági fejlődés szempontjából... A polgári társadalmi forma egész története találóan van benne összefoglalva."[9]

Marx a háború és a társadalom osztályszerkezete közötti szoros és az egész társadalom szempontjából sorsdöntő összefüggést a régi Róma példáján szemlélteti, Appiánust idézve: „A gazdagok az osztatlan földek legnagyobb részét hatalmukba vették. Bíztak az akkori állapotokban, hogy többé el nem veszik tőlük és ezért a szegények szomszédos darabjait megvásárolták, részben azok akaratával, részben erőszakkal vették el tőlük, úgyhogy azontúl csak nagy terjedelmű birtokokat műveltek egyes mezők helyett. Emellett rabszolgákat használtak a földművelésre és állattenyésztésre, mert a szabadokat a munkától elvitték volna hadiszolgálatra. A rabszolgák birtoka azért is nagy nyereséget hajtott nekik, mert ezek a hadiszolgálattól való mentességük folytán baj nélkül szaporodhattak és csomó gyerekük született. Így a hatalmasok minden gazdaságot magukhoz ragadtak és az egész környék hemzsegett a rabszolgáktól. Az italusok ellenben folyton fogytak, a szegénység, az adók és hadiszolgálat fölemésztették őket. Ha pedig béke-idők is álltak be, teljes tétlenségre voltak kárhoztatva, mert a föld a gazdagok birtokában volt, akik szabad emberek helyett rabszolgákat használtak a földművelésre."[10]

Ez valóban kulcskérdése az antik és a modern történelemnek az osztályellentétek és a háborúk összefüggését illetően. *A szabad bérmunka rendszerének, a modern kapitalizmusnak sajátja éppen az az ellentmondás, hogy ugyanaz a modern proletariátus, amelyet békeidőben kizsákmányolnak, hivatott a kizsákmányolás rendszerének megvédésére a háború idején.* Éppen ez az ellentmondás robbant ki a porosz—francia háborúban, illetve a párizsi kommünben.

A modern kapitalizmus szerkezetében egyre inkább előtérbe nyomul a néptömegek szerepe mind a békéből a háborúba, mind pedig a háborúból vissza a békébe való átmenet idején. A német hadtörténész Bernhardi tábornok „A mai háborúról" (Vom heutigen Kriege) című könyvében erről a kockázatról így nyilatkozik: „A modern tömeghadseregek a legkülönbözőbb vonatkozásokban nehezítik meg a hadviselést. Ezen kívül azonban önmagukban is nem alábecsülendő veszélyt jelentenek. Az ilyen hadsereg gépezete olyan óriási és bonyolult, hogy csak akkor működőképes és irányítható, ha az egész mechanizmus legalább nagyjából megbízhatóan működik és nagyobb fajta erkölcsi megrázkódtatások elkerülhetők... Ahol azonban

[9] Lásd Szabó Ervin: Gazdasági szervezet és háború. Kossuth Könyvkiadó, 1958. 392. l.
[10] Marx: A tőke. 1. kötet. Berlin, 1951. 765—66. l.

e hatalmas tömegek a vezetés kezéből kisiklanak, ahol a pánik kezd eluralkodni, ahol az ellátás nagyobb mértékben dugába dől és az engedetlenség szelleme kezd felülkerekedni a hadseregben, hogy ezek a tömegek nemcsak hogy nem képesek ellenállni az ellenséggel szemben, hanem saját hadvezetésük számára is veszélyforrássá válnak... így tehát a nagy modern tömegekkel működő hadviselés minden körülmények között rendkívül kockázatos játszma..."[11]

A veszélyforrás és a kockázat az idő függvényében szüntelen növekszik. A közelmúltban a francia parlamentben vita zajlott a hadiköltségvetés körül, amelyben a francia hadügyminiszter, Monsieur Bourges, expozéjában azzal büszkélkedett, hogy olyan lőfegyvert agyaltak ki, amely úgyszólván minden célra alkalmas. Ebből a hagyományos de tökéletesített fegyverfajtából 400 000 darabot akarnak termelni rövid időn belül. (Itt magának a lőfegyvernek az egyszerű gyilkosság eszközéből a tömeggyilkosság eszközévé való átváltoztatásáról van szó.)

Az embernek az az érzése, hogy a francia hadügyminiszter büszkélkedése csupán idegcsillapító szerepet játszik. Hiszen semmiképpen sem lehet eltekinteni attól a lehetőségtől, hogy az ilyen univerzális puska több irányban is használható; és ez nem technológiai, hanem mindenekelőtt politikai kérdés. Komolyabban is veszi a hadügyminiszter a jelen helyzetnek egy másik oldalát, amely hogy úgy mondjuk, nem anyagi, hanem ideológiai jellegű. Antimilitarista propagandának nevezi a miniszter, pedig tulajdonképpen csak a hadseregen belül a katonák jogainak és követeléseinek demokratikus kiharcolásáról, a külpolitika és belpolitika összefüggéseinek a hadseregen belüli megvitatásáról és hasonló szabadságjogokról van szó. Mindez a miniszter úr szemében vörös posztó, mert úgymond az ilyen agitációs szervezkedés „magának Franciaországnak a jövőjét és a köztársaság alapjait teszi kockára".[12] Az osztályharc szelleme bevonul a hadseregbe. (Erre Adam Smith a maga idejében még nyilvánvalóan nem is gondolhatott, amikor annyira feldicsérte az állandó hadsereg előnyeit mind gazdaságossági, mind hatékonysági szempontból.)

A vitában egy kommunista képviselő rámutatott arra, amit a hadigépezet szerves összetétele emelkedésének lehetne nevezni, és ami szerinte óhatatlanul azzal jár, hogy a hadseregben az egyszerű közkatonák, a modern katonai gépezet kiszolgálói viszonylag egyre kisebb szerepet játszanak a magas fokon kiművelt katonai technikusokkal, a komputereket kezelni képes szakemberekkel szemben: „A katonai egységek legjobb úton vannak a szakosítás útján; ez viszont azt a politikai célkitűzést valósítja meg, hogy a nemzetet elválasszák a hadseregtől. *Ezáltal az uralkodó hatalmasságok azt remélik, hogy... a hadsereget nemzetellenes célok szolgálatába állíthatják.*" (Saját kiemelésem — G. Gy.)[13]

Napnál világosabb: itt a hadsereg semmiképpen sem egyszerűen a társadalmi munkamegosztás egyik ága, mint Adam Smith előbb vázolt modelljében. Másról van szó: a hadigépezet technikai forradalmasításáról, amelynek során az ún. „emberi tényezők", vagyis tehát a helyzetet osztályszempontok szerint megítélni és az imperialista céloknak ellenszegülni képes

[11] Rosa Luxemburg: Die Krise der Sozialdemokratie. Dietz Kiadó, Berlin, 1955. 352—53. l.

[12] Lásd a Le Monde 1978. november 9-i számát.

[13] Uo.

erőket kordában tarthatják. Egy olyan Leviathán felépítésről tehát, amely rendkívüli mértékben ember- és anyagfogyasztó és amellett a hadsereget teljes egészében alkalmassá teszi a belső ellenség elleni bevetésre. Ezt ismerték fel egyébként a Vietnam elleni amerikai imperialista agresszió idején az Egyesült Államok fiatal katonái és katonaszökevényei és ez ellen fejtettek ki hatékony ellenállást.

„Mindörökre igaz maradt, hogy az amerikai katonák közötti elégedetlenség és bomlás volt egyik fő oka annak, hogy az amerikai haderőt vissza kellett vonni Vietnamból." (The New York Review. 1976. május 13.)

Tudni kell, hogy itt a hadigépezet és a hadiszervezet terén az megy végbe, ami a hadimonopolista államkapitalizmus fejlődését általában is jellemzi. Ahogy Lenin a „Háború és forradalom" című brosúrájában mondta: „Az objektív helyzet rávilágított arra, hogy a háború meggyorsította a kapitalizmus fejlődését és a fejlődés előrehaladt a kapitalizmustól az imperializmusig, a monopóliumtól az államosításig."[14] És a lenini végkövetkeztetés: „Mindez közelebb hozta a szocialista forradalmat és megteremtette számára az objektív feltételeket."[15]

A hadimonopolista költségszámítás útvesztője

Nézzük csak, mi lett a világkapitalizmus fejlődéstörténetének két évszázada után Quesnay és Adam Smith elöljáróban említett egyszerű pénz—emberanyag képletéből.

A technika, kiváltképp a haditechnika ugrásszerű fejlődésével a képlet a pénz—emberanyag—hadianyag formát ölti. Jellemző a klasszikus modell kezdetlegességére (Adam Smith közismert tévedésére), hogy a variábilis tőke mellett eltörpül a konstans tőke s azon belül különösen az állótőke nagyságrendje, s ezzel természetesen fel sem merül a hadigépezet technikai és szerves összetételének ökonomiai problémája.

Időközben, két világháború után az Egyesült Államokban kialakult az Overkill Establishment, amely nem egyéb, mint az abszolút háború az abszolút technikai vívmányok vértezetében és bevetésével: a kapitalista civilizáció apoteózisa helyett a kapitalista civilizáció apokalipszise.

Ismeretes, hogy Schumpeter úgy igyekezett megragadni a termelőerők kapitalista fejlesztésének módját mint a teremtő rombolás (creative destruction) folyamatát. A tudományos-technikai forradalom és az állammonopolista kapitalizmus magaslatain a hangsúly egyre inkább eltolódik a modern kapitalizmus másik két ismérvére: a rombolásra és a parazitizmusra. Ebben a konkrét formában igazolódik Lenin tétele: az imperializmus rothadó és élősdi kapitalizmus. Ez persze egyáltalán nem zárja ki (sőt előfeltételezi), hogy maga a háború nagymértékben felgyorsítja a kapitalizmus fejlődését, a szónak mind technikai, mind gazdaságszervezési értelmében. A „Háború és Forradalom" című művében Lenin hangsúlyozta: „...a háború alatt a kapitalizmus még erősebben fejlődött, mint a háború előtt, már egész termelési területeket vett a kezébe". Emlékeztet Engels megjegyzésére 1891-ben az erfurti programmal kapcsolatban, hogy ti. „nem lehet a kapitaliz-

[14] V. I. Lenin Művei. 24. kötet. Szikra Kiadás, 1952. 413—439. l.
[15] Uo.

must, mint azelőtt, úgy értelmezni, hogy a tervszerűség hiánya. Az ilyen értelmezés már elavult dolog; ha vannak trösztök, akkor már van tervszerűség".[16]

Nézzük közelebbről a háború hatását, a hadigépezet bővített újratermelésének sajátosságait az akkumulációra. Az akkumuláció a tőke értékesülésének és elértéktelenedésének a folyamata. Ennek működőképessége csak akkor adott, ha a tőke elértéktelenedése folyamatosan további akkumulációra sarkall. *Nos, a hadigépezet bővített újratermelését az jellemzi, hogy mértéktelenül meggyorsul a tőke elértéktelenedése* a haditechnika ugrásszerűen bevezetett újításai folytán bekövetkező erkölcsi kopás miatt. Ugyanakkor az állam részéről minden elképzelhető ösztönzés fennáll a tőke szédületesen gyors megtérülésének és a további lázas akkumulációnak úgyszólván meleg ágyi biztosítására. Mindehhez hozzájárul, mindennek „természetes" velejárója az elburjánzó, legalizált spekuláció — a normális körülmények közti, az azzal járó — kockázat nélkül.

Végül, de nem utolsó sorban, a tervezés monopoltőkés válfaja állami síkon: a monopoltőke egyeduralmának biztosítása állami eszközökkel, amelyek az összgazdaság összes többi szektorát és elemét az állammonopolista kapitalizmusnak ebbe a prokrusztész-ágyába kényszerítik.

Egy haditechnikai újítás értékelésénél a Pentagon szakértője megállapítja, hogy a haditechnika fejlődésében az cluster-bomba főleg a polgári lakosság kiirtására van specializálva, s ehhez még a kannibál megjegyzést fűzi: „Szívesebben veszem, ha egy tucat polgári egyén fűbe harap, mintha egy katona."[17]

A haditechnika fejlődésével új egyenérték alakul ki a polgári és a katonai emberáldozat szabatosabb felmérésére. Hol vagyunk már a történelmi légvonalban Quesnay egyszerű kalkulációjától az egy katonába befektetett pénz önműködő megtérülésének tételétől!

Lényeges változást szenved Adam Smith ökonomista kalkulációja is, amely szerint a gazdaságilag fejlettebb ország munkaképes összlakosságának kisebb hányadát lehet és kell katonai szolgálatra elvonni, mint az alacsonyabb fejlettségi fokon levő országokban.

Napjainkban a hadigépezet fenntartásának és bővített újratermelésének társadalmi ráfordításait kell számba venni különös tekintettel arra, hogy a gazdaság hadiszektora hogyan hat vissza az össztársadalmi újratermelés folyamatára. Ennek megközelítő mutatója megadja az egy katonára jutó ipari és mezőgazdasági háttér nagyságrendjét. Világosan felismerhető a technikai haladással járó azon tendencia, hogy látszólag ugyan igazolódik Adam Smith tétele, mely szerint a fejlettebb ország munkaerejének kisebb hányadát küldi a frontra, mint a kevésbé fejlett, de ez csak olyan fenntartással igaz, amely majdnem hogy hatálytalanítja a tételt magát, hogy ti. egy katona akcióképes fenntartásához és utánpótlásához a termelési apparátusnak egyre nagyobb hányada szükséges. (Ez egyébként természetesen összefügg a hadigépezet technikai és szerves összetételének emelkedésével — mondhatnók annak duálisa.)

A következő táblázat némi képet ad az Overkill Establishment monetáris költségoldaláról.

[16] Lenin: I. m.
[17] Foreign Affairs. New York, 1974. április. 595. l.

2. sz. táblázat

Az Egyesült Államok hadiszektorának gazdasági mutatói 1960—1974[18]

(millió dollárban)

Év	GNP	Szövetségi kiadások		Hadügyi költségvetési kiadások	Szövetségi költségvetési kiadások	Hadi megrendelések		
		Összesen	A GNP százalékában			Összesen	Hadügyi költségvetés százaléka	Szövetkezeti kiadások százaléka
1960	495,2	92,2	18,6	45,9	49,8	23,7	47,6	25,7
1961	506,5	97,8	19,3	47,4	48,4	25,6	54,0	26,2
1962	542,1	106,8	19,7	51,1	47,8	29,2	57,1	27,3
1963	573,4	111,3	19,4	52,3	47,0	29,4	56,2	26,4
1964	612,2	118,6	19,4	53,6	45,2	28,8	53,7	24,3
1965	654,2	118,4	18,1	49,6	41,9	28,0	56,4	23,6
1966	721,2	134,7	18,7	56,8	42,2	38,2	67,2	28,4
1967	769,8	158,3	20,6	70,1	44,3	44,6	63,6	28,2
1968	826,0	178,8	21,6	80,5	45,0	43,7	54,3	24,4
1969	898,3	184,5	20,5	81,2	44,0	42,0	51,7	22,8
1970	954,6	196,6	20,6	80,3	40,8	36,0	44,8	18,3
1971	1012,1	211,4	20,9	77,7	36,8	34,5	44,4	16,3
1972	1101,6	231,9	21,0	77,4	33,4	38,3	49,5	16,5
1973	1224,1	246,5	20,1	75,1	30,5	36,9	49,1	15,0
1974	1348,9	268,4	19,9	78,6	29,3	40,1	51,0	14,9

A táblázat idősorai ferdítik a való tényállást, mert 1. egyoldalúan a GNP csaknem töretlen folyó áras növekedését s ehhez viszonyítva az állami kiadásokat mint a GNP konstans hányadát, 2. a hadi költségvetést mint a GNP csökkenő, a hadimegrendeléseket mint a hadiköltségvetés felváltva emelkedő, majd némileg csökkenő, de mint az állami kiadások rendszeresen csökkenő hányadát mutatja be. Ez tehát félrevezetően olyan képet nyújt, mintha az Egyesült Államok gazdasági teherbíróképessége (és ezzel háborús potenciálja) egyre emelkedő volna. Az amerikai militaristáknak valóban ez is volt a rögeszméjük, amely abban a fenyegetésben jutott kifejezésre, hogy az imperialista agresszióval szembeszegülő Vietnamot „visszabombázzák a kőkorszakba."

Nem így, nem az amerikai militaristák szájíze szerint alakultak a fejlemények. Az Egyesült Államok hadügyminisztériumainak bizalmas és titkos iratai (Pentagon Papers) között szerepel az akkori hadügyminiszter McNamara rendkívül gondolatébresztő helyzetfelmérése. „Véleményem szerint még az előirányzott 470 000 főnél sokkal több sem volna elegendő ahhoz, hogy az ellenségnek olyan emberveszteségeket okozzon, amelyek annak harci kedvét (morale) megtörjék..." Utal rá, hogy az amerikai légierő 50 százalékos növekményének bevetése sem változtatott a helyzeten, nem volt képes érezhető csapást mérni a legendás Ho Si-min utánpótlási vonalra. Az egész csüggeteg, de reális eszmefuttatást így összegezi: „Továbbá világos: az olyan méretű bombázást, amely megrendíthetné Hanoi politikai, gazdasági és társadalmi struktúráját, még ha telnék is erőnkből, sem a világközvélemény, sem saját népünk gyomra nem venné be" (could not be

[18] Christian Marfels: The structure of the military-industrial complex in the US and its impact on industrial concentration. Kyklos, Vol. 31. 1978.

stomached either by our own people or by world opinion).[19] Ezek azok az „imponderábiliák", amelyeket a számok nem tükröznek.

Világosan kitűnik az előbbiekből, a háborús költségszámítás kérdésfelvetése ez: 1. mi az a minimum, ami a maximális erőfeszítéssel elérhető (részleges elemzés); 2. mennyivel visz ez előbbre a végső győzelemhez (globális elemzés). Láthatjuk, a kalkuláció pontosan fordítottja a normális, „békebeli" gazdaságossági számításnak, amelynek célja éppen annak kifürkészése, hogy egy adott nyereséget hogyan lehet a legkisebb ráfordítással elérni.

Továbbá, a hadigépezet fenntartásánál és felújításánál (háborús körülmények között a kettő gyakorta egybetorlódik), az ún. általános költségekhez (overhead costs) szigorúan hozzátartoznak a katonák ellátásának és utánpótlásának reális költségei. A bevetésre szánt katonaság a hadigépezet szerves része, sőt a katonai értelemben vett tartalékhadsereg, a kiképzés folyamatában levő katonaság úgyszintén. Megannyi technikailag legújabb sütetű bombázó repülőgép ócskavas, a kezelésére idomított emberanyag híján.

Ilyen perverz formában valósul meg tehát J. M. Clark utopikus-teoretikus elképzelése[20], amelynek békebeli megvalósításától a válságok kiküszöbölését várta az amerikai közgazdász. Békeidőben, a békegazdaság keretei között ugyanis az általános költségeknek ez a „felforgató" elmélete azt foglalja magában (és azt is eredményezi), hogy a társadalom rendelkezésére álló munkaerőt teljes mértékben felhasználják, technikai ismeretei színvonalának emeléséről megfelelően gondoskodnak és ezt az általános társadalmi költségtételt nem a foglalkoztatás csökkentésével, hanem a munkaerő ésszerűbb felhasználásával igyekeznek csökkenteni. Ennek megvalósítására valóban csak a szocialista tervgazdaság keretei között kerülhet sor.

Az imperialista háborús költségkalkuláció mindezt fejtetőre állítja. A békeidők üzleti vállalkozása rendszerint nyereséggel jár (legalábbis a dolog mikroökonómiai szemléletében). Ezzel szemben a hadviselés minden körülmények között veszteséggel jár, és még csak azt sem lehet mondani, hogy a hadvezér szeme előtt lebegő célfüggvényben ezeknek a veszteségeknek csökkentése, vagy minimumra szorítása szerepelne. A hadvezetés ugyanis az adott körülmények között a legmagasabb tétre — a győzelemre — pályázik és ezután a szerencsés fordulat után következik csak a veszteségek után járó kárpótlás, a hadisarc behajtása. (A porosz—francia háború utáni aranyeső, az első világháború utáni jóvátétel stb.).

Ennek a befejező fázisnak bonyolítása azonban egyre bonyolultabbá, a transzferproblémával, azaz a transzfer lehetetlenülésével terhessé válik. Mindez azzal a reális lehetőséggel jár, hogy az egész tótágast álló költségszámítás a csatlakozó elvárásokkal együtt dugába dől.

A modern angolszász polgári gazdaságtan két parádés fogalomalkotása: az „opportunity cost", amely annak mérésére szolgál, hogy milyen alkalmat szalaszt el a tőkés, amikor egy meghatározott üzleti lehetőséget aknáz ki; az „investment opportunity", amely minden adott helyzetben azt mutatja be, hogy a beruházási lehetőségek skáláján milyen helyet foglal el az adott beruházás.

Mihelyt azonban a tőkés gazdaság a békegazdaságra és a hadigazdaságra oszlik, teljesen értelmetlenné válik az egyik vagy másik szektorban való

[19] Pentagon Papers. New York, 1971. 544—545. l.
[20] J. M. Clark: Studies in the Economics of Overhead Costs. Chicago, 1923.

beruházás tekintetében „szabad választásról", „fogyasztói szuverenitásról" stb. beszélni. A hadigazdaság olyan új és független „investment oppurtunity", amely egyáltalán nem a beruházási területek között létrejövő szabad választás és szabad döntés eredménye; így tehát „opportunity cost"-ról sem lehet beszélni. A hadigépezet a monopoltőke számára konkrétan nem egy beruházási lehetőség a sok közül, nem az a beruházási terület, amelyben a beruházás csak másik terület rovására mehet végbe. Hiszen éppen ez az, ami csaknem áthághatatlan gátat emel a rekonverzió, a békés termelésre való átállás elé. Itt nem a „free entry" — a szabad tőkeáramlás — a jelszó, hanem privilegizált, a száz legnagyobb monopólium számára fenntartott kizárólagos investment opportunity (beruházási lehetőség). A katonai-ipari komplexum a technológiai fölény megszerzésére és — ha törik, ha szakad — fenntartására pályázik, amiben hatékony segédkezet nyújt az állam, mégpedig minden eszköz maximális latbavetésével.

A háborús készülődésre és a hadgazdaságra alkalmazott monopoltőkés célkitűzés békeidőben minden áron, minden eszköz latbavetésével (a legfőbb eszközök az állami és nagyvállalati kutatás, valamint fejlesztés óriási összegei és anyagi forrásai) *a technikai haladás monopolizálására törekszik.* Ez persze távolról sem statikus célkitűzés: a monopóliumok között nemzeti keretekben és nemzetközi síkon egyaránt főleg ezért folyik a késhegyre menő versenyharc. Ennek teoretikus tükröződése a polgári gazdaságtan korszakos átváltása a walrasi egyensúly szimultán egyenletrendszeréről a Neumann—Morgenstern-féle játékelmélet matematikai apparátusára.

Ez az, ami alapvetően megváltoztatja a monopoltőkés és a fortiori hadimonopolista költségszámítást és árelméletet. *A technikai haladás monopolizálására irányuló verseny nem nullszaldós kimenetelű, mint a klasszikus versenyé;* már nem egyszerűen arról van szó, hogy ami az egyik nyeresége, az aritmetikai szükségszerűséggel a másik vesztesége, hogy tehát a nyereségek és veszteségek összege 0. A játszma a technológiai extraprofit tartós elsajátításának biztosítására megy.

A gazdaság hadiszektora és az akkumuláció rugói

Mi az akkumuláció és a hadigazdaság közötti összefüggés? A valamikori marxista Sombart, aki később szinte ditirambikus hevülettel hódol a modern militarista szellemnek, a modern hadsereg legjelentősebb sajátosságát a benne rejlő expanziós tendenciában látja. Ezt, úgymond „sem a feudális hadsereg, sem a polgári hadsereg nem ismerte és nem ismerhette".[21]

Szinte ki sem fejezhető, milyen mélységekbe zuhant ez a felszínes szellemeskedés Quesnay, Adam Smith, Clausewitz gondolati magaslatairól, arról már nem is beszélve, hogy milyen reménytelenül elmarad a marxi frontáttörés és a későbbi marxisták (Lenin, Luxemburg és mások) mélyenszántó gondolataitól, maradandó kutatási eredményeitől.

„Igen, talán a modern hadsereg az első olyan terület, ahol a terjeszkedésre és bekebelezésre való dinamikus törekvés behatol a társadalomba; az a törekvés, amely a középkori világ statikus-nyugodt magatartását felváltotta és egész kultúránkat sarkaiból fordította ki. Az ezzel kapcsolatos

[21] Sombart: Krieg und Kapitalismus. Berlin, 1913. 32. l.

kvantifikáló tendenciák, amelyek azután legerősebb kibontakozásukat a kapitalizmusban találják meg, úgyszintén először a modern hadseregben lépnek fel."[22]

Hangzatok, üres frázisok ezek. Az elemzést légből kapott allegóriák és kiagyalt párhuzamok helyettesítik. (Mellesleg: Max Weber, akihez hánykolódásaiban Sombart elsodródott, maga is „gyengének" minősítette ezeket az okoskodásokat.)

Ezzel a szellemeskedő semmitmondással hasonlítsuk össze például Buharin analízisét: „Egyszerűen hódításnak megjelölni a háborút azonban teljességgel elégtelen, egyszerűen azért, mert ezzel elmulasztunk a lényegre utalni, nevezetesen arra, hogy mely termelési viszonyokat erősít vagy terjeszt ki a háború, mely alapon szélesedik valamely adott „hódítási politika" révén. Clausewitz megállapítása, mely szerint a háború a politika folytatása más eszközökkel, közismert. A politika azonban maga is valamely adott termelési mód aktív térbeli folytatása.

A polgári tudomány erről hallani sem akar. Nem érti meg, hogy különböző politikák osztályozásának alapja csak az a társadalmi gazdaság lehet, amelyből az illető politika kinő. Amellett szem elől téveszti azon óriási különbségeket, amelyek a gazdasági fejlődés különböző periódusai között fennállnak..."[23]

Az első világháború esetén Buharin hangsúlyozta: „...napjainkban, amikor a gazdasági konfliktusok az intenzitás rendkívüli fokát érték el, a fegyverkezés őrült orgiájának vagyunk szemtanúi. Így tehát a finánctőke uralma az imperializmust is és a militarizmust is magában foglalja. Ebben az értelemben a militarizmus ugyanúgy tipikus történelmi jelenség, mint maga a finánctőke... a modern gazdasági élet mozgatórugói hajtják a tőkét előre az agresszív politika és az egész társadalmi élet militarizálásának útján".[24]

Ez a marxista analízis nemcsak, hogy lényegretörően fején találta a szöget, de egyszersmind — az elmélet próbaköve a gyakorlat — kísérteties pontossággal előre is vetítette a hitlerizmus agresszív háborús politikáját és annak mozgatórugóit.

Rosa Luxemburg a tőkeakkumuláció feltételeiből és követelményeiből vezeti le a fejlett kapitalista ország háború felé sodródását. „A tőkeakkumulációnak mint egésznek, mint konkrét történelmi folyamatnak két különböző oldala van. Az egyik az értéktöbblet termelésének terén zajlik — a gyárban, a bányában, a mezőgazdasági birtokon és az árupiacon. Pusztán erről az oldalról nézve, az akkumuláció tisztán gazdasági folyamat... Béke, tulajdon és egyenlőség formáját ölti itt minden és a tudományos analízis éles dialektikájára volt szükség annak leleplezéséhez, miként csap át az akkumulációnál a tulajdonjog idegen tulajdon elsajátításába, az árucsere a kizsákmányolásba, az egyenlőség az osztályuralomba.

...A polgári-liberális elmélet csak az egyik oldalt látja: ... a valóságban ...a tőkeakkumuláció két oldalát éppen a tőke újratermelési feltételei fűzik szerves egységbe; csak együttesen eredményezik a tőke történelmi pályafutását. Ez nemcsak tetőtől talpig minden pórusából vérlucskosan

[22] Sombart: I. m.
[23] Buharin: Imperialism and World Economy. London, 1976. 113. l.
[24] Buharin: I. m.

jön világra, hanem úgy is tör magának utat lépésről lépésre a világban és készíti így elő egyre hevesebb görcsökben fetrengve, saját pusztulását."[25]

Az akkumuláció korlátlanságáról szóló klasszikus dogma Ricardo megfogalmazásában így hangzik: nincsen az a tőkemennyiség, amely a belföldön ne volna profitábilisan beruházható. Ez tulajdonképpen csak a piacprobléma nem létezéséről szóló klasszikus dogma duálisa. A dogma tarthatatlanságát ezért nem hajlandó tudomásul venni Ricardo, mert ez a harmónia-légvár tartóoszlopa. Ezért megrögzötten ügyet sem vet arra az ellentmondásra, amely az említett ikerdogma és a profitráta süllyedési tendenciája között szemmel láthatóan fennáll. A profitráta süllyedése ugyanis a piacprobléma nem létezése és az akkumuláció korlátlansága mellett kizárt dolog.

Így bosszulja meg magát az a végzetes tévedés, hogy Ricardo szőröstülbőröstül átveszi és magáévá teszi a csökkenő hozam Malthus-féle elméletét. (Ezért nem is képes dűlőre jutni a híres Ricardo—Malthus vita, amelyben Malthus a maga álláspontjáról megvétózza a klasszikus ikerdogmát.) Nem véletlenül fedezi fel a malthusiánus Lauderdale a napóleoni háborúk tapasztalata alapján a háború, s az azzal kapcsolatos pótlólagos kereslet jótékony hatását az angol prosperitásra. Mint láttuk, Rosa Luxemburg már a kapitalista akkumuláció korlátainak szemszögéből tárgyalja a militarizmus szerepét és jelentőségét az imperialista rendszer működése szempontjából.

Világosan látni kell azonban, hogy ez a szerep maga is nagy történelmi változásoknak van alávetve. A gazdaság militarizálása, *a hadiszektor túlburjánzása csak a kapitalizmus általános válságának korszakára jellemző.* A gazdasági életben a hadiszektor a monopoltőkés fejlődésnek ezen a fokán már nem azt a mellékes, elhanyagolható, tisztán periférikus szerepet játssza az Egyesült Államok gazdasági és politikai szerkezetében a második világháború után, mint az angol gazdaság számára a Pax Britannica korszakában.

Az imperializmus korszakát a militarizmus, a gazdaság hadiszektorának növekedése jellemzi a háború utáni időszakban is. A második világháború utáni helyzetre azonban még külön jellemző a militarizmus állandósulásának és meggyökerezésének parazita jelensége, ami mellesleg a koreai hadszíntéren végleg levitézlett és lukratív obsitba küldött MacArthur tábornokot is arra a panaszra indította a Remington Rand Company részvényeseinek közgyűlésén, hogy: „Az Egyesült Államok kormányának hidegháborús propagandája főleg azt a célt szolgálja, hogy megszavaztassa, és a néppel lenyelesse az egyre nagyobb hadiköltségvetést, amely — imígyen a civillé vedlett hadúr — tűrhetetlen adóterheket ró (SIC!) a részvénytársaságokra."[26]

Ez a helyzet bizony már óriási távolságra van Adam Smith olcsó és hatékony, gazdaságosan működtethető hadseregétől, valamint attól a felfogástól, miszerint a hadsereg a munkamegosztás meghatározott ága.

„Az imperialista ellentétek és a háború" című tanulmányában Varga Jenő azt az észrevételt teszi, hogy „a monopolista nagytőke évről évre mind nagyobb megrendelésekhez jut, mégpedig háború nélkül... A háború ebből a szempontból is felesleges a monopoltőke szempontjából, amely az imperialista országok külpolitikáját meghatározza."[27]

[25] Rosa Luxemburg: Die Akkumulation des Kapitals. Berlin, 1913. 430—431. l.
[26] E. Mandel: Late Capitalism. London, 1978.
[27] Varga Jenő: Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 68. l.

Szüksége van-e a kapitalizmusnak a fegyverkezésre és a háborúra? Ezen a szfinxtalányon rágódtak a közelmúltban egy Cambridge-i közgazdasági folyóirat hasábjain, érezvén a kérdés elvontságát, aktualitását. Általában az ökonometriai megközelítést találták a legalkalmasabbnak, de sehogyan sem jutottak dűlőre. Nem tudtak megegyezni bizonyos fontos terminológiai kérdésekben, amelyekről persze nyomban kiderült, hogy a terminológiai nézeteltérések mögött ideológiai-politikai elvi ellentétek húzódtak meg. Annak a közgazdásznak, aki gondolatmenetében végül is oda jutott ki, hogy „a katonai kiadások szükségesek a kapitalizmusnak mint életképes nemzetközi rendszernek fenntartására", szemére vetették antikapitalista elfogultságát. Erre a vitaindító cikknek a szerzője némi gúnnyal azt válaszolta, hogy bizonyára nem kifogásolnák a stílust, ha az idézett kifejezések helyett úgy fogalmazott volna, hogy „védelmi kiadásokra szükség van a szabad világ oltalma céljából".[28]

Ellenfelei a vitában a szemére vetették e radikális közgazdásznak olyan terminológia használatát is, mint amilyen például az „osztályerőviszonyok" kifejezés (balance of class forces). Radikális közgazdászunk itt is helyesen utalt arra, hogy ellenfelei nyilván semmi kifogásolni valót nem találtak volna a fogalmazásban, ha történetesen az osztályerőviszonyok kifejezés helyett a „társadalmi jóléti függvény" (social welfare function) kifejezést használta volna.

Szerzőnk helyében mi még azt is hozzátettük volna vitapartnereink tudományos okulására, hogy osztályerőviszonyok a valóságban léteznek, ha nem is számszerűsíthetők, matematikailag nem is formalizálhatók. „Társadalmi jóléti függvény"-nek valóságtartalma viszont aligha van — ha mindjárt matematikailag formalizálható is.

A tények makacs dolgok. Jelenleg a fegyverkezési hajsza a világon 334 milliárd dollárt tesz ki évente; a tudományos kutatási apparátus 60 százalékát köti le és 50 millió embert foglalkoztat. A két világháborút megelőző fegyverkezési hajsza (1900—1914 és 1933—1939) már réges-régen messze túlhaladott. Változatlan pénzértékben mérve a fegyverkezési kiadások 1976-ban háromezerszeresen múlták felül az 1900-as színvonalat és az 1956—1976 között eltelt 20 év alatt újfent megduplázódtak.[29] Vajon nem akadémikus-e ezen rideg tények fényében azt kérdezni, kinek van szüksége erre és, hogy szükség van-e egyáltalában rá.

Érdemes itt még megemlíteni az imperializmus vulgáris apologetikájának egyik gyöngyszemét. Charles Kindleberger szerint „a természet irtózik a légüres tértől és az Egyesült Államok világméretű intervenciójában csak a természet művét segíti elő. Hibázhatik, mint például Vietnamban, de saját érdekében és a világ érdekében gyakorolnia kell hatalmát..."[30] Ebben a szánalmas együgyűségben a rögeszme emelhető ki. Dien-Bien Phu és Da-Nang, Vietnam antiimperialista harcának győzelme előbb a francia, utána az amerikai imperializmus ellen... olybá tűnik, hogy itt légüres tér csak a professzor úr fejében van.

Ami pedig az amerikai imperialista agresszió istenadta jogosultságát

[28] Cambridge Journal of Economics. 1978. 2. sz.
[29] H. Claude: Lex Multinacionales et Imperialisme. Párizs, 1979.
[30] Kindleberger: Power and Money. New York, 1970. 83—85. l.

illeti, ez élénken emlékeztet arra a közjátékra, amikor is annak idején Eisenhower elnök hadügyminisztere, a General Motors vezérigazgatója, Charles Wilson dölyfösen vetette oda egy szenátusi bizottságnak: „Ami jó a G. M.-nek, az jó az USÁ-nak." Ezt a nagyzási hóbortot tetézi meg néhány évvel később, minden tapasztalatot és minden ésszerű meggondolást sutba dobva, az amerikai imperializmus elkötelezett közgazdásza: „Ami az USÁ-nak érdekében áll, az a világnak is érdeke."

Igaz ugyan, hogy a nagytőke ma háború nélkül is mind nagyobb megrendelésekhez jut: ez azonban nyitva hagyja azt a kérdést, hogy az atomkorszakban a legkülönbözőbb fegyverrendszerek elburjánzása és felhalmozása milyen halálos veszéllyel jár a béke fenntartása szempontjából. Majdnem, hogy azt a képletet lehet felállítani: mennél inkább fokozódik az újabb és újabb fegyverrendszerek kikísérletezése és felhalmozása, annál inkább szűkül a béke fenntartásának lehetősége, szem előtt tartva azt is, hogy a katonai kutatásban és fejlesztésben többnyire ugrásszerű fejlődésről, technikai frontáttörésről van szó. Ez a kényszerpálya pedig aszimptomikusan közelíti a folyamatot ahhoz a ponthoz, ahonnan nincs visszakozás; ahhoz, amelyet angolul úgy hívnak, hogy „point of no return".

Ez természetesen távolról sem azt jelenti, hogy ezen a ponton azért tört ki a háború, mert a felhalmozott fegyverek úgyszólván maguktól dördülnek el; távolról sem jelenti a döntéshozatal kiiktatását a fatális folyamatból; távolról sem jelenti azt, hogy most már az új Frankenstein, az Overkill Establishment uralja a helyzetet az arra alkotmányosan hivatott politikai tényezők helyett. De azt igenis jelenti, hogy ez utóbbi tényezők egyre inkább figyelembe veszik ezeket a katonai „adottságokat" és döntéseiket ez is nagymértékben befolyásolja. Az imperialista országok vezető körei és személyiségei cselekvési szabadságfokukban ezeknek az adottságoknak vannak nagymértékben alárendelve. Hadd emlékeztessünk a koreai háború alatti incidensre, amelyben Truman elnök összerúgta a patkót MacArthur tábornokkal abban a kérdésben, hogy mely földrajzi határokig mehet el a tábornok a kiszemelt célpontok bombázásában, és ezt hasonlítsuk össze azzal a politikai-katonai mechanizmussal, amelyet a Pentagon Papers leleplezései szellőztettek a Vietnam elleni eszkalációs döntés létrejöttével!

A korlátlan akkumulációról és a piacprobléma nem létezéséről szóló klasszikus ikerdogma íme így válik valósággá a monopolkapitalizmus elvarázsolt világában: *a gazdaság hadiszektorában* (és annak csatolt részeiben) *a hadimegrendelések békeidőben is emelkedő trendje hessegeti el a piaci gondokat a monopoltőkétől.*

Perroux a hadiszektor egyensúlyteremtő és növekedési hatékonyságáról így nyilatkozik: „A fegyverzet iránti pótlólagos keresletet nem lehet beilleszteni a beruházási javakra irányuló pótlólagos keresletbe. Normális ipari gazdaság keretei között a beruházási javak iránti pótlólagos kereslet — feltéve, hogy a készleteket a kereskedelmi szempontból optimális szinten tartják — pótlólagos termékeket hoz létre a piac számára vagy valóságos tőkejavak termelése számára. A fegyverzet esetében a pótlólagos termelés nagyobbik részét — e javak természete folytán — raktáron tartják. Atombombák, ágyúk, a csapatoknak szánt muníció és felszerelés nem kerül a piacra... Eltekintve a fogyasztói szektorra gyakorolt hatásától, a fegyverzet árszínvonala nem integrálódik azokba az erőkbe, amelyek hivatva

vannak a piaci egyensúlyt helyreállítani."[31] A belga Ernest Mandel is igen szkeptikus a hadiszektor növekedési potenciálját illetően.[32]

Ha a szűkebben vett haditermelést tekintjük a harmadik szektornak, akkor ezzel az az ellentmondásos helyzet áll elő, hogy az ugyan egyre fontosabb emeltyűje és eszköze a reprodukció zavartalanságának és folyamatosságának a piacprobléma éleződése ellenében, de *e szektor összterméke nem válik az össztársadalmi cirkuláció részévé* és így tehát nincs szerepe a társadalmi össztermék reprodukciójában.

Ez a „logikai" ellentmondás mindössze csupán azt a valóságos ellentmondást tükrözi, hogy a gazdaság militarizálása nem képes úrrá lenni a kapitalizmus éleződő piacproblémáján, hanem a válság elodázásának csupán palliatív eszköze.

Drámaian jelenik meg a mai kapitalizmusnak azon egyik legfontosabb jelensége (amelyet egyebütt a távlati profitstabilizálás monopoltőkés gazdaságpolitikájának neveztem)[33], hogy ebben egyre nélkülözhetetlenebb a gazdaság hadiszektora. A távlati profitstabilizálás persze csak bizonyos alapvető előfeltételek megvalósulása mellett léphet a pillanatnyi profitmaximálás célkitűzésének helyébe. Ezek:

a) A piac felfüggesztése, a piaci mechanizmusok kiiktatása a monopoltőkés újratermelési folyamatból.

b) E tényezőben leljük fel az imperializmusra jellemző szekuláris infláció kútfejét, forrását. *A dolog természete folytán a távlati profitstabilizálás duálisa a stabil pénz letűnése, a pénz értékének egyre ingadozóbbá válása.* A távlati profitstabilizálás ugyanúgy és ugyanazon okokból összeegyeztethetetlen a stabil pénzzel, mint ahogyan és amiért a monopólium előtti versenykapitalizmusban a pillanatnyi profitmaximálás és a stabil pénz egymást kölcsönösen előfeltételezik.

Az állam és a monopólium szimbiózisa (szerves összefonódása) természetszerűleg a tőkés államhatalom megszilárdulásához vezetett. Az állammonopolista kapitalizmus a hadimonopolista államkapitalizmus fattyúhajtása és legitim örököse!

Ezzel kapcsolatban is felmerül néhány kérdés. *Vajon a háborúk történelmileg kimutatható egymásutánja nem valamilyen sajátos ciklus-e, amely az újratermelés klasszikus ciklikus alakulásának úgyszólván fölérendelt az imperializmus korszakában?* Vajon az események kényszerű megismétlődésével állunk-e szemben, *elháríthatatlan*, befolyásolhatatlan-e *a háború-válság-háború imperialista ciklusa?* Végül, *a kérdések kérdése: vajon a fölérendelt imperialista ciklus befolyásolhatósága nincs-e* (eleddig még felderítetlen módon) *szoros kapcsolatban a klasszikus ciklus gazdaságpolitikai befolyásolhatóságával?*

Közismert, hogy az infláció ellenőrzése a második világháborúban csaknem mindegyik hadviselő országban összehasonlíthatatlanabbul jobban sikerült a második világháborúban, mint az elsőben. Az első világháborúban az infláció lényegileg spontán folyamat volt, amellyel szemben a kormányok tehetetlenek voltak. A második világháborúban viszont megközelítőleg sikerült az inflációs erőket időben felismerni és megzabolázni. A második világháború utáni jövedelempolitika gyökerei pedig az inflációellenes háborús tapasztalatokra nyúlnak vissza.

[31] F. Perroux: La Coexistence Pacifique. Vol. III. 500. l.
[32] E. Mandel: Late Capitalism. London, 1976. 306. l.
[33] Gönczöl György: A monopolkapitalizmus fő problémái. Kossuth Könyvkiadó, 1967.

Back to normalcy, állítsuk helyre a normális állapotokat: az volt az első világháború után az amerikai big business jelszava. A húszas évek fellendülése (the roaring twenties) azonban rövid életűnek bizonyult, alig hat évig tartott, 1923-tól 1929-ig. A normális üzleti élethez való visszatérés a második világháború után már egészen másképp festett. Az állammonopolista normális állapot a közgazgasági tankönyvek normális állapotától nem csekély mértékben eltér. A monopolista laisser faire egészen más természetű, mint a monopólium előtti laisser faire. Ami az Egyesült Államokat illeti, a két háború utáni időszak közötti döntő különbség abban áll, hogy míg az első világháború után a rekonverzió, a békegazdaságra való átállás és a normális állapothoz való visszatérés messzemenően (ha e későbbi közismert, vészes következményekkel is) sikerült, a második világháború után már egyáltalán nem ment.

A mai amerikai gazdaság a békegazdaság és a hadigazdaság elemeiből tevődik össze. Olyan gazdaság ez, amelynek működése (illetve működtetése) egyre inkább a hadiszektor arányának és súlyának emelkedésével jár. Míg a régi szép időkben a hadigépezet (a háborús potenciál) a békés gazdaság erejétől, teljesítőképességétől függött — most úgy látszik fordítva áll a helyzet: a békegazdaság működőképessége egyre inkább az összgazdaság hadiszektorától függ. (Egyébként ez a strukturális változás vezette a Columbia-egyetem professzorát, Melmant arra a hiedelemre, mintha az egész amerikai gazdaság már hadigazdasággá változott volna át.[34]

A hadigazdaság térhódítása kétségtelenül napjaink egyik központi ténye, amellyel az elemzésnek feltétlenül számolnia kell. A hadigazdaság leépítése elszánt, szívós tömegharcot követel.

A háborúban összezsugorodik a békegazdaság; a béke idején a hadiszektor egyre nagyobb helyet foglal el az összgazdaság keretein belül. Ez a tendencia jellemzi az Egyesült Államok gazdaságát az egész második világháború utáni időszakban. Döntő kérdés, hogy ez a strukturális változás, a gazdasági organizmusnak ez a patologikus elváltozása a gazdasági növekedés vagy pedig a gazdasági stagnáció kísérő jelensége-e. Ez említett tendencia az összgazdaság erős növekedésével jár együtt, így kézenfekvő, hogy a magas növekedési ráta a hadiszektor megnövekedett szerepére vezethető vissza. Ezt az a körülmény is alátámasztani látszik, hogy a növekedési ráta az infláció emelkedő rátájával párosul egészen a termelésnövekedés és az áremelkedés azon metszési pontjáig, ahonnan már az infláció emelkedő rátája a termelés csökkenését okozza. Ez a jelenség az általános válság elmélyülésének egyik specifikus vonása.

Tudományos-technikai forradalom és abszolút háború

Keynes a fegyverkezést és a háborút is kívánatosnak ítélte — jobb híján — a foglalkoztatás emelésére, illetve biztosítására. Az ám, de mi lesz ilyen körülmények között, ebben az össztársadalmi válsághelyzetben, a technikai haladással mint a kapitalista fejlődés sine qua nonjával?

Nincs olyan valóságos probléma, amely a történelemben nem megoldásának eszközeivel együtt merülne fel — hangsúlyozza Marx. A kapitalizmus keretein belül az adott problémára — a foglalkoztatottsági probléma olyan

[34] Melman: Pentagon Capitalism. The political Economy of War, New York, 1970.

megoldására, amely nem zárja ki a technikai haladást és nem is tételezi fel a technikai visszafejlődést — a válasz a fegyverkezés, a gazdaság militarizálása, a háború.

Ugyanakkor tudatában kell lenni annak, hogy *az általános technika és a speciális haditechnika közötti összefüggés maga is történelmi változásoknak van alávetve.* Ezek egyrészt a tudomány és a technika autonóm fejlődési követelményeiből és eredményeiből, másrészt ennek a gazdasági, társadalmi struktúrákat alakító, illetve átalakító hatásából, valamint e két mozzanat kölcsönhatásából fakadnak. Elegendő csak egy pillantást vetni e tekintetben a mai világhelyzetre, hogy világosan lássuk: míg azelőtt a haditechnika az általános technika valamely csücskének hadicélokra való alkalmazása volt, ma a tudományos-technikai forradalom korszakában pontosan fordítva áll a helyzet: az általános technika nagyrészt maga is úgyszólván a haditechnikából „táplálkozik".

Ennek a helyzetnek törvényszerű kialakulását vetíti előre zseniális éleslátással Gramsci „A haditechnika fejlődéséről" című jegyzetében: „...a haditechnika néhány vonatkozásban függetleníteni igyekszik magát az általános technika egészétől és különálló, önálló tevékenységgé igyekszik válni.

A világháborúig a katonai technika egyszerű szakosított alkalmazása volt az általános technikának és így egy államnak vagy államok egy (a kölcsönös integrálódás céljából szövetkező) csoportjának katonai potenciálját csaknem matematikai pontossággal ki lehetett számítani gazdasági (ipari, mezőgazdasági, pénzügyi-technikai-kulturális) potenciáljuk alapján. A világháború óta ez a számítás lehetetlenné vált, legalábbis veszített pontosságából vagy megközelítő jellegéből s ez a jelenlegi katonapolitikai helyzet legnagyobb ismeretlenje."[35]

Gramsci az első világháború tapasztalataiból általánosított. Ugyanennek a futurológiai vonalnak meghosszabbítása Neumann János egy 1955-ben a Fortune című amerikai folyóiratban publikált cikke: „Túlélhetjük-e a technikát?" címmel. Ebben rámutat a jelenkorban zajló tudományos-technikai forradalomnak azon egyik megkülönböztető vonására, hogy míg a fizikai kísérletek megmaradtak bolygónk keretei között, addig az atomfizika kísérletei tulajdonképpen szétfeszítik a földi kereteket, és felrobbanással fenyegetik a földgolyót.[36]

Eddigi fejtegetéseinket összefoglalva: a gazdaság és a háború közötti összefüggés sajátos dialektikája rajzolódik ki a modern kapitalizmus korszakában.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakát a manufaktúrából a gépi gyáriparba való átmenet jellemzi. A napóleoni háborúk és az ipari forradalom gyökeres változást idéztek elő a hadiszervezetben, a haditechnikában, a háború és a gazdaság közötti kapcsolatokban. Ennek a korszakos változásnak hadtörténeti teoretikusa Clausewitz. *Az abszolút háború minden addigi korlátozó feltételezést halomra dönt, az egész társadalmat a hadviselés követelményeinek rendeli alá.* Az abszolút háborúnak minden bizonnyal legjellegzetesebb vonása az a kapitalizmus fejlődésében, a háború elméletében és gyakorlatában egyaránt fellépő új jelenség, a világuralomra

[35] Gramsci: Az új fejedelem. Magvető Kiadó, 1977. 302—303. l.
[36] Neumann János: Válogatott tanulmányok. Gondolat Kiadó, 1965. 103—104. l.

való törekvés, valamint a háborúnak az az immanens tendenciája, hogy a lokális háborúkat világháborúvá változtassa át. A háborúnak ez az egyetemessé válása, ez a kényszerű világháborús immanens tendencia, összefonódva a tudományos-technikai forradalommal, amelyet magát is az ugrásszerű fejlődés fémjelez, végül is közvetlenül veszélyezteti az emberiség fennmaradását.

A napóleoni háborúk sokkal korlátozottabb értelemben jelentettek világháborút, mint az első világháború; az első világháború sokkal korlátozottabb értelemben, mint a második.

Egy mai Clausewitz nyilván ezt a képletet állítaná fel: abszolút háború plusz tudományos-technikai forradalom egyenlő az emberiség pusztulásával.

Az olyan kibernetikus vezérlésű termelési gépezet, amely viszonylag könnyűszerrel képes átváltani a béketermelésről a haditermelésre és viszont, nem tartozik a csodák világába, hanem a tudományos-technikai forradalom egyik megvalósítható lehetősége; olyan univerzális automata, amely tetszés szerint ontja magából az életszükségletet kielégítő vagy a halált hozó „javakat". Az ilyen termelési gépezet teljhatalmú tulajdonosa és monopoltőkés irányítója a szó szoros értelmében élet és halál ura.

Ezen a ponton válik történelmi kategorikus imperativussá, parancsoló történelmi szükségszerűséggé olyan politikai szervezet létrehozása, amely a döntés jogát kicsavarja a katonai-ipari komplexum kezéből.[37]

Ilyen konkrét formát ölt tehát napjaink történelmi alternatívája: előre a szocializmus felé vagy visszazuhanás a barbárságba.

[37] Ezeket a perspektívákat és alternatívákat vetítette előre az Egyesült Államok kommunista pártjának elméleti folyóiratában, a Communist (New York) 1940. májusi számában „A háború hatása a kapitalizmus szerkezetére" című tanulmányom.

IVÁNYI ATTILA SZILÁRD:

Az értékelemzésen alapuló gyártmányfejlesztés hatékonyságának feltételei a termelői és fogyasztói érdekek tükrében

Mi az értékelemzés? Az értékelemzés a termék haszonhatáselemeinek és a biztosításukhoz szükséges ráfordításoknak a racionális kialakítását szolgáló módszer. Az eljárás során a termék haszonhatáselemeit kifejező termékfunkciók és a biztosításukat szolgáló funkcióköltségek viszonyát elemezzük a sokoldalú (műszaki-gazdasági stb.) optimumot megközelítő döntéshozatal céljából.

Ez az analízis Kahulits László értelmezése szerint is méltán nevezhető „értékelemzésnek", mert a használati értékhez, illetve az értékhez kapcsolódik, a kettő viszonyát, illetve összetételüket tartja vizsgálata területének.[1] Az eljárás során a piaci igények tükrében a használati értéket, a termékek haszonhatásait igyekeznek optimálisan kialakítani a termékek ráfordításai, újraelőállításuk társadalmi költségei tükrében. Ez utóbbit az érték méri, ha nem is pontosan.

Az értékelemzés hazai szemléletében elsődleges szerepe van a szükségletek kielégítésének mint a szocializmus alaptörvénye cél oldalának. Ehhez kapcsolódva a társadalmi munkát igyekszünk a leghatékonyabban kihasználni. Az értékelemzés szakirodalomban meghonosodott logikai összefüggése a $\frac{\text{funkció}}{\text{költség}}$ = érték kifejezés, mely szerint *minél kedvezőbb valaminek a hasznossága*, és minél kevesebb az érte hozott áldozat, annál kedvezőbb a felhasználó számára. Ez az értékfogalom nincsen összhangban az érték marxista politikai gazdaságtani meghatározásával, amely szerint a termék értékét az újraelőállításához társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg.

A zavaró hatás kiküszöbölése érdekében talán jobb lenne, ha az említett kifejezést a $\frac{\text{funkció}}{\text{költség}}$ = értékesség formában értelmeznénk. Eszerint tehát egy termékfunkció értékességét, első közelítésben vagy a hasznossági elemnek a fogyasztók által igényelt mértékű javításával, vagy pedig a megvalósításával járó költségek csökkentésével fokozhatjuk. Ez tulajdonképpen

[1] Idézi Lenkey Miklós „Az értékelemzés szemlélete és gyakorlat" című kéziratában. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Közgazdasági Továbbképző Intézet, 1975. 48. l.

egy $\frac{\text{eredmény}}{\text{ráfordítás}}$ -viszony, vagyis a hatékonyság javításának egyik megjelenési formája.

Az értékesség az áruk használatiérték-oldalához tapad, amelyet a ráfordítások arányaival korrigálunk. *Az értékesség vizsgálatánál a használati érték alakítása a fő cél*, a társadalom által elfogadott objektív ítélet alapján, amikor a hasznossági oldalt a ráfordítások tükrében formáljuk.

Az értékelemzés sajátos vonása, hogy a terméket nem csupán egészében, hanem műszaki-esztétikai funkcióiban szemléli. E funkciókat mindig megvalósításuk költségével hozza összefüggésbe és azt vizsgálja, illetve alakítja úgy, hogy a funkciók szükséges mértékű teljesítése, biztosítása a funkcióköltségek minimumával menjen végbe. Az optimális értékességű termék valamennyi (F_i) funkcióját minimális költséggel (K_i) igyekszünk teljesíteni a felhasználó által igényelt mértékben. Ezt a terméket optimális értékességű elemi $\frac{\text{funkció } (F_i)}{\text{költség } (K_i)}$ -párok kombinációjával állíthatjuk elő.

Az értékelemzés menetének főbb logikai lépéseit az 1. sz. ábrán szemléltetjük. Az optimális kombinációt zárt logikai rendszerben alakítjuk ki meghatározott munkafázisok végrehajtásával. Ennek során az értékelemzés felhasznál minden olyan ismert, vagy újonnan kidolgozott módszert, amely alkalmas az optimális felépítésű termék kialakításához.

Értékelemzésen alapuló gyártmányfejlesztésnél a hatékonyság javulása alapvetően vagy minőségjavításban, vagy pedig önköltségcsökkentésben jelentkezik.[2] Természetesen e két kedvező hatás különböző arányú kombinációkban egyidejűleg is megjelenhet.

A hatékonyságjavítás értékelemzésen alapuló formáiban a termék értékesebbé tétele a cél, s ennek kedvező hatása azután egyaránt jelentkezhet az érvényesíthető magasabb árban, vagy a relatíve alacsonyabb önköltségben, a felhasználó számára pedig a termék hatékonyabb szükségletkielégítő képességében.[3] Ezt az összetett problémakört célszerű tényezőkre bontva kifejteni, mégpedig oly módon, hogy elfogadjuk a termelővállalat, illetve a felhasználó helyenként eltérő nézőpontját a hatékonyság megítélése tekintetében. A következőkben azt vizsgálom részletesebben, hogy a gyártó, illetve a felhasználó miként ítéli meg az értékelemzés eredményeként létrehozott termék termelését, illetve használatának hatékonyságát.

A minőségjavítás és önköltségalakulás kölcsönhatásai

Az értékelemzés szemléletében a minőségjavítás csak analitikus módon történhet. Ennek során a termék haszonhatáselemeit, vagyis funkcióit szelektív módon igyekszünk megfogni és biztosításuk mértékét optimális keretek közé szabályozni. Egy minőségi kifogás alá eső terméknél egyáltalán nem törvényszerű, hogy valamennyi funkciója kívánnivalót hagyjon maga

[2] Megjegyezzük, hogy bár az értékelemzés rendkívül tágan értelmezi a termék fogalmát, fejtegetéseink elsősorban az ipari gyártmányokra vonatkoznak.

[3] Mivel az ipari gyártmányok egyaránt lehetnek termelőeszközök és fogyasztási cikkek, a „fogyasztó"-nál tágabb jelentésű „felhasználó" fogalom használata alkalmasabbnak látszik a potenciális vevőkör érdekeire való hivatkozás során.

1. sz. ábra

Az értékelemzés logikai menete

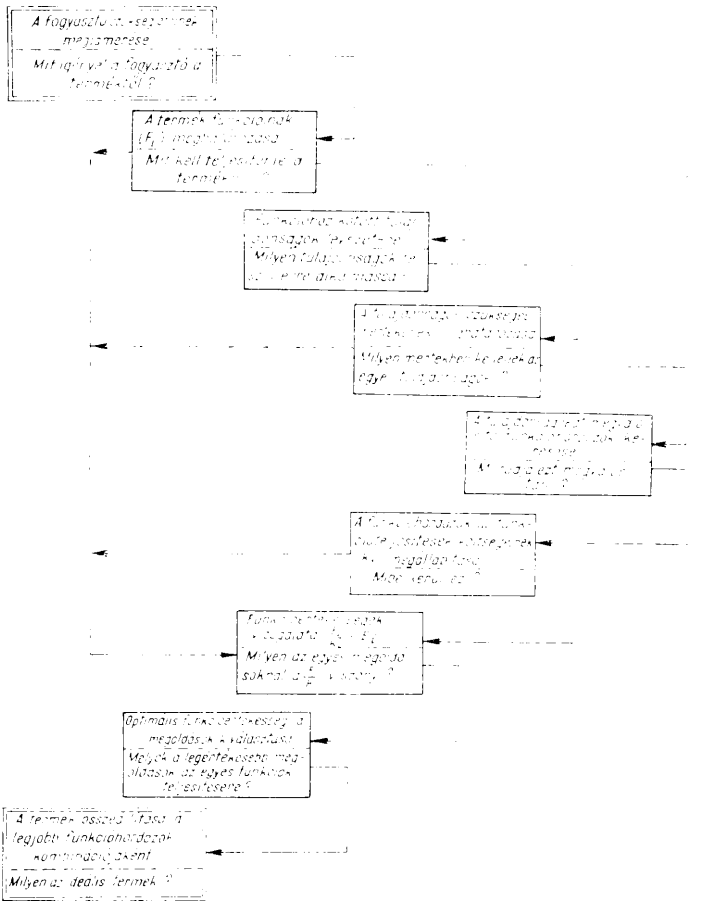

után. Előfordulhat, hogy minőségi hibája egyetlen funkció hiányosságaiban jelentkezik, míg egyéb vonatkozásban termékünk megállja a versenyt más hasonló termékekkel. Az eljárás során izolálni tudjuk a követelmények teljesítését biztosító termékelemeket és azok láncolatát, és hatásosabb funkcióteljesítési módot keresünk. A részleges minőségjavítás kereteit általában az ún. értékjavítás (Value Analysis) adja, míg az átfogó jellegű minőségtervezést a gyártmánytervezés szakaszában végzett ún. értéktervezés (Value Engineering) segítségével célszerű végezni. Jelen vizsgálatunk szempontjából nincs alapvető eltérés e két értékelemzési mód között, hiszen ezeket csak az elemzés időpontjának eltérő megválasztása különíti el egymástól.

A termékminőség értékelemzésen alapuló javításakor elsősorban gazdasági megfontolásokból eredő korlátozó tényezőkkel találkozunk. A használati értéket alkotó egy-egy haszonhatáselem megvalósításának mértéke ugyanis nagyban befolyásolja az előállítással járó ráfordításokat. De ehhez

gyorsan tegyük hozzá azt is, hogy a felhasználó számára sem jelent folyamatosan egyre nagyobb előnyt a termékfunkciók minden határon túl való javítása. Első közelítésben megállapíthatjuk, hogy a termékminőség javítását csak addig szabad szorgalmaznunk, ameddig növekszik a $\frac{\text{funkció}}{\text{költség}}$ alakban értelmezett funkcióértékesség is. Ehhez viszont a minőség megítélését befolyásoló funkcióteljesítések mértékét, vagyis hasznosságuk fokát mindig a ráfordítások tükrében kell értékelnünk. Ezt csak analitikus módszerekkel érhetjük el, amelyek segítségével a termékfunkciókat különkülön vizsgáljuk és ily módon próbáljuk teljesítésüket racionalizálni.

Az optimális értékességű termék létrehozását azonban csakis több tényező egyidejű figyelembevételével tudjuk elérni, amint azt a 2. sz. ábra mutatja.

2. sz. ábra

Az optimális értékességű termék kialakításához figyelembe veendő tényezők

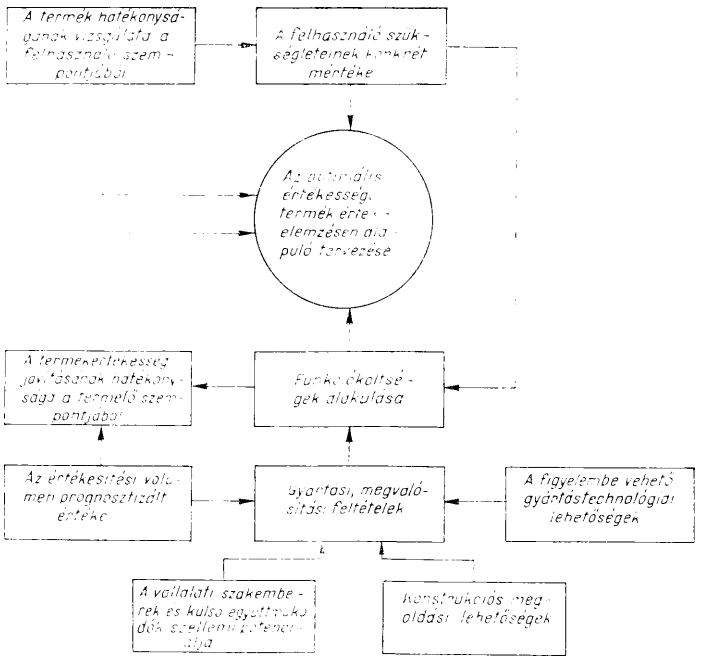

Látható, hogy az optimális értékességű termék tervezését motiváló tényezőket dinamikusan is indokolt vizsgálni, hiszen e téren az idő függvényében is lehetnek változások. Ezért magának *az optimális termékértékesség fogalmának is dinamikus értelmezést kell adnunk.* Ami ma jó minőségű és hatékonyan felhasználható terméknek számít a piacon, az holnapra elveszítheti versenyképességét, ha nem találjuk meg termékünk továbbfejlesztési lehetőségeit. Éppen a szükségletek, illetve az előállítási lehetőségek fejlődése hozza létre a termékünk hatékonyságával kapcsolatos belső

ellentmondásokat, s ezáltal a termék megújításának lehetőségeit.Vizsgáljuk meg közelebből is a termékértékesség javítását befolyásoló tényezők hatását.

A termékfejlesztés hatásának mérlegelése a felhasználó szempontjából

A gyártmányok értékelemzéses fejlesztése során a $\frac{\text{funkció}}{\text{költség}}$ szemléletben gondolkodunk, s ha az egyes funkciók biztosításakor sikerül ezt az elemi hatékonysági hányadost javítani, akkor mód nyílik a felhasználó és a gyártó részesítésére ennek gazdasági eredményeiből. A felhasználó persze nem egyetlen funkcióteljesítést vásárol majd meg a piacon, hanem egy konkrét terméket, amely rendszerint több funkciót valósít meg az adott konstrukciós formában. Ezért a vevő szempontjából a termék több vetületben is jelentkező szükségletkielégítési képességét kell mérlegelnünk. Egy funkció létrehozásának költsége sem érinti közvetlenül a vevőt, aki a termék árát fizeti meg, amely a termék egészére, a teljes használati értékre vonatkozik. Ezek szerint a gyártmányfejlesztés eredményességét a vevő szempontjából első közelítésben a minőségjavítás és az áralakulás összevetésével mérlegelhetjük. Látnunk kell viszont, hogy ezt a vizsgálatot csupán az egymással közvetlen helyettesítési viszonyban álló, vagyis ugyanazon szükségleteket kielégítő termékek viszonylatában lehet — bizonyos esetekben — értelmezni. Az új terméket tehát csak az azonos rendeltetésű korábbival, illetve a piaci vetélytársak hasonló gyártmányaival hasonlíthatjuk össze. Heterogén árufajták ilyen értelemben nem vethetők egybe.

A fogyasztó végül is aszerint mérlegeli a termelő gyártmányfejlesztő munkájának eredményességét, hogy javult-e az új termék szükségletkielégítő képessége a korábbi termékkivitelhez vizsonyítva, és ezzel kedvező arányban áll-e a termék megszerzésével és üzemeltetésével járó ráfordítások változása. A termék szükségletkielégítési képességét funkciói, tulajdonságai alkotják. Ezek megfelelő szintű megvalósításához ismernünk kell a potenciális felhasználók — egy konkrét fogyasztóréteg — szükségleteinek szerkezetét, és az egyes szükségletkomponensek kielégítésének reális mértékére nézve is igyekeznünk kell támponthoz jutni. Ezeknek az információknak a felmérése és elemzése alkotja az értékelemzésen alapuló gyártmányfejlesztés fundamentumát, ezért a szükségletelemzést minél objektívebben kell elvégezni.

Azt, hogy a kifejlesztett termék milyen mértékben képes kielégíteni a fogyasztói szükségleteket, az ún. minőségi vektor fogalmával jelölhetjük. Ennek segítségével a minőségjavítás a következőképpen értelmezhető:

$$\underline{q_1} = [q_{11}, q_{12}, \ldots, q_{1j}, \ldots, q_{1n}] \geqq \underline{q_0} = [q_{01}, q_{02}, \ldots, q_{0j}, \ldots q_{0n}], \qquad (1)$$

ahol q_1 és $\underline{q_0}$ = a termék n féle felhasználói szükségletet kielégítő tulajdonságának az érvényesülési fokát bemutató komponensekből felírt minőségi vektor az értékelemzéssel létrehozott, illetve a korábbi termékváltozatra (esetleg) konkurrens termékre.[4]

[4] Minőségi vektor előbbi értelmezését Kornai János: Anti-equilibrium című könyvének (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.) 294. lapján található definíciója nyomán fejtjük ki.

A minőségileg kifogástalan termék a teljesítései, illetve a tulajdonságai révén jól illeszkedik a vonatkozó fizetőképes szükségletek halmazára. Ezt a kölcsönös megfeleltetést a szükségletek halmazának (I) és a termék funkció-teljesítései, illetve tulajdonságai által létrehozott halmaznak (Q) az azonos elemei között értelmezzük. Ezt a hozzárendelést a következőképpen szemléltetjük:

$$\begin{array}{l} I = \{ i_1, i_2, \ldots, i_j, \ldots, i_n \} \\ \qquad\quad \downarrow \quad \downarrow \quad\quad \downarrow \quad\quad \downarrow \\ Q = \{q_1, q_2, \ldots, q_j, \ldots, q_n\} \end{array} \qquad (2)$$

A termék egyes teljesítéseit a felismert szükségletek valamely eleméből absztraháljuk, illetve abból kiindulva fogalmazzuk meg. Az I halmazban megjelenő szükségletek kielégítésére született termékek minőségének összehasonlítását a felírt n elem különböző színvonalú megjelentetésének mérlegelésével véljük megoldani. Megjegyezzük, hogy a termék teljesítései és a szükségletek komponensei között fordított értelmű egymásrahatás is értelmezhető, amennyiben a megvalósított teljesítések előmozdítják a szükségletek fejlődését.

A termék haszonhatásainak a szükségletekből történő levezetése és ilyen mélységű szétválasztása az értékelemzés gyakorlatában a funkcióelemzéssel történik. A funkcióséma utolsó oszlopában a kvantifikálható jellegű tulajdonságok megvalósításának mértéke számszerűen is megjelenik. *A tény- és tervállapot ezen komponensek révén mérhető össze*, s éppen ez hivatott megvalósítani a ténylegesen létrehozott terméktulajdonságoknak a szükségletek komponenseivel való egybevetését.

Ha elfogadjuk ezt a gondolatmenetet, akkor további megállapításokat tehetünk a minőségjavítással kapcsolatban. Amennyiben a terméknek létezik egy olyan teljesítése (q_j), amelyet az adott relációban a szükségletek nem indokolnak ($i_1 \notin I$), akkor ezt felesleges funkciónak tekintjük. Másként értékeljük viszont azt az esetet, amikor egy nem létező teljesítés (q_j) megvalósítását hasznosnak ítélnénk, hiszen ezáltal reális szükségletet elégíthetünk ki ($i_i \in I$). Ezeket a teljesítéseket (tulajdonságokat) nevezzük az értékelemzésben *hiányzó funkcióknak*. Az értékelemzésen alapuló minőségjavítást tehát vagy *funkciókomplettírozással* valósíthatjuk meg, amikor is a gyártmányfejlesztés során igyekszünk a terméktől elvárt összes teljesítést „létrehozni", vagy pedig funkciókorrekcióval élünk, vagyis egy bizonyos teljesítés korábbi színvonalához mérten érünk el javulást ($q_{1j} > q_{0j}$). A minőségjavításnak ezekkel a módjaival rendszerint egyértelműen javítani tudjuk a gyártmány minőségét. Ha ugyanis az új termék minden minőségi paramétere legalább egyenlő színvonalú, mint a korábbi változaté, de legalább egyet magasabb színvonalon teljesítünk, vagy egy új haszonhatás-komponens jelent meg a fejlesztés eredményeként, akkor a minőségjavítás triviális esetéről beszélhetünk (efficiens alternatíva, mert fennáll a $q_{1j} \geqq q_{0j}$ reláció). Az értékelemzés gyakorlatában ez az eset sűrűn előfordul.

A minőségjavítás kimutatása sokkal bonyolultabb abban az esetben, ha az összehasonlításra kerülő változatok „túlszárnyalási" viszonyai nem egyértelműek. Tehát bizonyos teljesítéseket az egyik, másokat pedig a másik változat valósít meg magasabb szinten. Ilyenkor a haszonhatások naturális értelemben vett egybevetése még számszerűsíthető tulajdonságok esetén sem ad egyértelmű eredményt, mivel a túlszárnyalási relációk értékelése csak szubjektív alapon történhet, vagyis a különböző teljesítések relatív

fontosságának megítélése és összemérése is szerephez jut. A gyakorlatban ilyenkor előtérbe kerül az egyes haszonhatások számszerű preferálása és valamilyen közös egyenértékes szerint való komplex értékelése. A „cost-benefit"-elemzés például törekszik a haszonhatások pénzben való kifejezésére, az értékelemzés pedig gyakran a pontozásos módszereket veszi igénybe. Csakhogy ennek jogosságáról már jelentősen megoszlik a közgazdászok véleménye. A hasznossági elmélet (utility theory) táborán belül a Pareto, Hicks és Samuelson által képviselt irányzat elveti a hasznosság kardinális mérésének lehetőségét. Kornai János is kifejti a hasznossági elmélet alapposztulátumaival kapcsolatos fenntartásait.[5] Ezeknek az ellenvetéseknek a lényege a következőben foglalható össze: a hasznosság nem operációnális kategória; a különböző egyének hasznossági érzetei nem hasonlíthatók össze, a „kinyilvánított preferencia"-elmélet tautalogikus következtetésekhez vezet. Ehhez hozzávehetjük azt a szintén központi szerepet játszó problémát, hogy a termék haszonhatásai a valóságban nem feltétlenül kezelhetők egyszerű additivitás feltételezésével. A haszonhatások bizonyos átfedésektől nehezen megtisztítható formában (például a faktoranalízis módszerével lehet e tekintetben világosabb képet kapni) alkotják a fogyasztó hasznossági érzetét, amelyet a piacon a termék árának elfogadásával nyilvánítanak ki. (A termékár és az egyes teljesítések között fennálló esetlegesen bonyolultabb függvénykapcsolatot például a regressziószámítás módszereivel lehet vizsgálni. Egy rugalmasan működő ármechanizmust feltételezve a fogyasztói preferenciák pedig elvben kapcsolatba hozhatók az egyes teljesítések mindenkori árnyékárainak vizsgálatával.)

A hasznosság mérésének tehát számos elvi és gyakorlati problémája van, ráadásul, amennyiben a minőségjavítást a gyártmányfejlesztés szakaszában kívánjuk előre megítélni (ex-ante vizsgálat esetén), akkor még az áralakulással kapcsolatos meggondolások is csak gyenge támpontot nyújtanak. Ex-post vizsgálat esetén viszont — differenciált fogyasztói és áruvilágot feltételezve — a fogyasztói értékítélet alapján elvégezhetők lehetnek az előbbi vizsgálatok.

A gyakorlati elemezésekben mégis világszerte gyakran élnek a valóságban esetleg bonyolultabb függvénykapcsolat kvázi-adekvát formájú leegyszerűsítésével. Az utólagos kedvező piaci tapasztalatok alapján megállapítható, hogy *a gyártmányfejlesztés számára így is* megfelelő támpontokhoz jutunk. Azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az egyre inkább kifejlődőfélben levő preferenciavizsgálatok gyakran megbízhatóbb eredményt adhatnak, mint amit a súlyozás teljes elvetésétől remélhetünk. (Ez utóbbi esetben ugyanis csak egyenlőséget tudunk feltételezni az egyes teljesítések fontosságának fogyasztói megítélésében.) Az egyes termékfunkciók (tulajdonságok) különböző szintű megvalósításához tartozó minősítést — a fogyasztói minta válaszait értékelve — a megbízható matematikai-statisztikai módszerekre épülő ún. funkcióértékelő függvények konstruálásával lehet véleményezni. (Ezeknek a függvényeknek az értékelemzésre is alkalmazható formáját elsők között Neumann János és Oskar Morgenstern igyekeztek kialakítani.) A gyártmányfejlesztés során nem mindig kerülhető el az egyes teljesítések minősítésének a fogyasztó szemszögéből való értékelése — pénzegységben vagy pontszámban, illetve minősítési kategóriában kifejezve —, s ilyenkor indokolt gyakorlati leegyszerűsítésekkel is élni.

[5] Kornai János: I. m. 10—11. fejezete.

A fogyasztó számára az az alapvető kérdés, hogy milyen nagyságúak az adott funkciójú, illetve minőségű termék megszerzésével és üzemeltetésével kapcsolatos költségek. Ezt a kérdést a gyártmány korábbi állapotával, illetve a helyettesítő, konkurrens termékekkel összehasonlítva a következőképpen jelölhetjük:

$$q_1/p_1 + \sum_{t=1}^{n_1} \ddot{u}_{t1}\, D^t/ \gtreqless q_0/p_0 + \sum_{t=1}^{n_2} \ddot{u}_{t0}\, D^t/, \qquad (2)$$

ahol p_1 és p_0 = az új, illetve a régi termék ára;

$\ddot{u}_{t1}$ és $\ddot{u}_{t0}$ = az új, illetve a régi termék rendeltetésszerű használatával járó költségek összege a t. évben. Ez évenként rendre $\ddot{u}_{11}, \ddot{u}_{21}, \ldots, \ddot{u}_{n_1 1}$, illetve $\ddot{u}_{10}, \ddot{u}_{20}, \ldots, \ddot{u}_{n_2 0}$ értéket vesz fel, amelyet a várható üzemeltetési, javítási és egyéb folyamatos költségek alapján számíthatunk.

q_1 és q_0 = annuitás-tényezők, amelyek segítségével a termék megszerzésével járó egyszeri és az üzemben tartásával kapcsolatos tőkésített folyamatos jellegű költségeket a gazdaságilag indokolt élettartamon belül (amely n_1, illetve n_2 év) évenkénti átlagos tőkeköltséggé alakítjuk.

A ráfordításoknak erre a számítási formájára azért van szükség, mert a különböző áron beszerezhető és eltérő üzemeltetési költségekkel járó termékek gazdaságos élettartama is különböző lehet, ezért az adott hasznossági komponensekhez tartozó ráfordítási oldal másképpen nem hozható összemérhető formába.

Amennyiben a fogyasztónál a gyártmányfejlesztés során kialakított új termékkel kapcsolatos költségek várhatóan nem haladják meg a korábbi szintet és egyúttal a minőségjavítás efficiens változatát sikerült megvalósítani, akkor semmi kétség sem férhet a fejlesztési munka hatékonyságának kedvező piaci megítéléséhez. Ha viszont a minőségjavítás csak komplex módon vizsgálható és a költségek változása sem ad megfelelő támpontot a hatékonyság változásának megítéléséhez — ui. a jobb minőségűnek tekintett új termékkel kapcsolatos fogyasztói ráfordítások is magasabbak lettek —, akkor legfeljebb a minőségjavítás és ráfordítások alakulásának arányait mérlegelhetjük valamilyen gyakorlati módszer (például a pontozásos eljárás) igénybevételével. Ennek eredményét azonban természetszerűleg csak fenntartásokkal fogadhatjuk el a hatékonyságváltozás prognosztizálásához.

A termékértékesség javításának hatékonysága a termelővállalat szempontjából

A termelő szemszögéből közvetlenül értelmezhető a $\frac{\text{funkció}}{\text{költség}}$ formában kifejezett funkcióértékesség, sőt csakis ennek funkciónkénti optimalizálásán keresztül vezethet az út az optimális értékességű termék előállításához. Csakhogy a termelővállalat szempontjából egyáltalán nem közömbös a termékértékesség javításához szükséges fejlesztési ráfordításoknak a várható eredményekhez mért relatív nagysága. Először röviden vázoljuk az egyes főbb tényezőknek a termékértékesség tervezésére gyakorolt hatását.

A funkcióköltségek alakulása szoros összefüggésben áll a funkciók elérni kívánt színvonalával, illetve a vállalat számára elérhető gyártási, megvalósítási feltételekkel. A funkcióköltségek mérésével, illetve hatékony alakításával e helyütt nem foglalkozunk részletesebben, csak a befolyásoló gyártási, megvalósítási feltételek vázlatos tárgyalására térünk ki. Mivel ezek a tényezők egymással szoros kölcsönhatásban és logikai prioritási sorrendben fejtik ki a termékértékesség tervezésére gyakorolt hatásukat, célszerűnek látszik vizsgálatukat a termékéletgörbével kapcsolatos főbb tevékenységekhez rendelni.

A termék valamennyi funcióteljesítését érintő, átfogó jellegű értékelemzési munkát leghelyesebb egy újonnan elindított értékelemzésen alapuló gyártmányfejlesztésnek (Value Engineeringnek) tekinteni, amely segítségével létrehozhatjuk a termékcsalád jó minőségű, versenyképes, új tagját. A meglevő termék értékelemzése (a Value Analysis) ugyan nem feltétlenül von maga után ilyen átfogó jellegű eredményt, de ilyenkor is indokolt megvizsgálni a 3. sz. ábrán feltüntetett tevékenységek egyes szempontjait, mivel az értékelemzési javaslatok megvalósítása során felmerülhet ezek közül egyik-másik elvégzésének igénye, s ebből eredően korlátozó tényezők, illetve megoldandó feladatok jelentkezhetnek, ezzel párhuzamosan pedig természetesen ráfordítások is felmerülnek.[6]

A hármas ábrarendszer ugyan egy gyártmánytípus életútját szemlélteti a termék kifejlesztésével kapcsolatos főbb tevékenységek és a piaci tényezők tükrében, mégis — mint látni fogjuk — a funkcióértékesség javítása (más szóval: a felhasználói szükségletből kiinduló funkciótervezés) ennek a folyamatnak elemi meghatározó része.

Könnyen belátható, hogy a kutatás, a gyártmány- és gyártásfejlesztés egyetlen célja a kívánt szinten gazdaságosan létrehozni a termék funkcióit. Ezek a tevékenységek szinte mindig konkrét termékfunkciók megvalósítását szolgálják, ezért indokolt a funkciónként történő minőségjavítást (tervezést) a teljes tevékenységsor figyelembevételével vizsgálni. Az értékelemzés gyakorlata azt mutatja, hogy az alkotó fázisban a termék kritikus pontjainak megváltoztatására talált újszerű megoldási lehetőségek részletes kidolgozása, majd ezt követően az új termékváltozat létrehozása gyakran igényli a 3. sz. ábrán bemutatott tevékenységsor teljes vagy részleges végrehajtását. Ebben a vonatkozásban nincs különösebb jelentősége annak a kérdésnek, hogy a teljes fejlesztési tevékenységsort az értékelemzésen alapuló gyártmányfejlesztéshez tartozónak fogjuk-e fel (Value Engineering esetében), vagy pedig meglevő termék értékelemzésekor (Value Analysis alkalmazásakor) az értékelemzési javaslatok valamelyikének megvalósítása során kell egyik-másik fejlesztési tevékenységet külön elvégezni. A lényeg az, hogy ennek a termékfejlesztési folyamatnak az értékelemzés adja a hatékonyság-centrikus módszertanát. Az értékelemzésen alapuló gyártmányfejlesztésnek a termelővállalat szempontjából értelmezett hatékonyságát ezen tevékenységek tükrében értékelhetjük.

A vállalati szakemberek és külső együttműködők „szellemi potenciálja" a termékfejlesztés megvalósítása feltételrendszerének integráns eleme. Pél-

[6] Az ábra elkészítéséhez felhasználtuk Bucsy László: Az innovációk rendszere és a vállalati fejlődés című könyvének (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.) 65. lapján, valamint Lenkey Miklós hivatkozott könyvének 156. lapján található ábrákat.

3. sz. ábra

Átfogó értékelemzés a termék életgörbéjét figyelembe véve

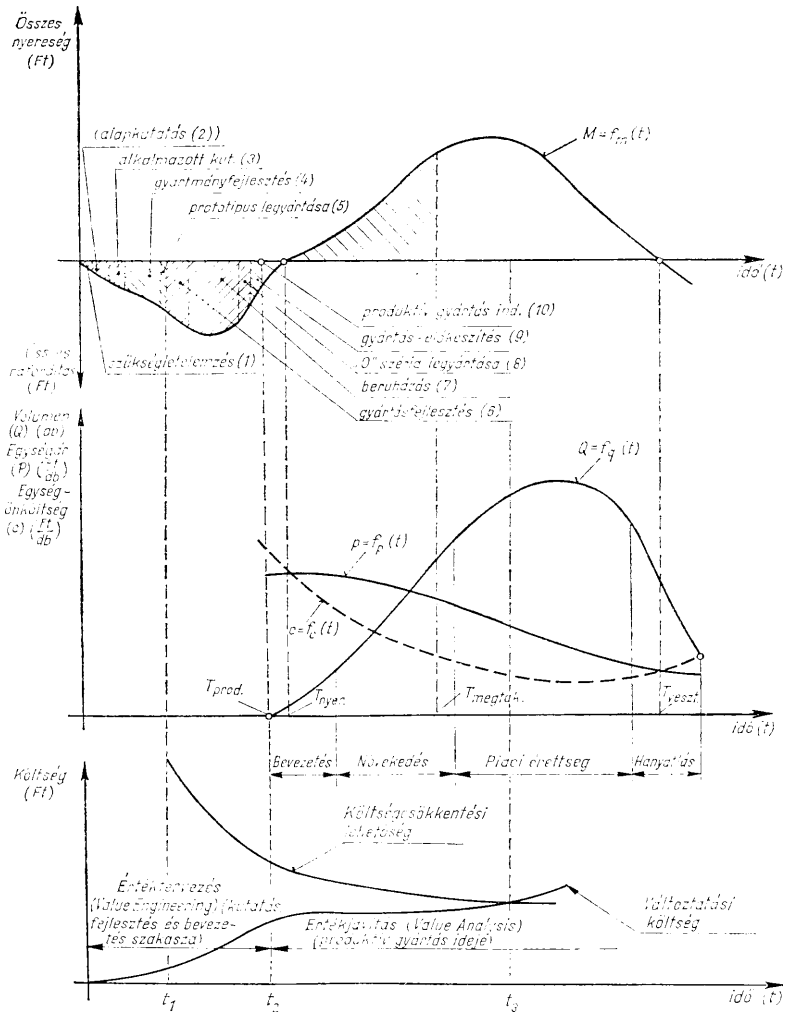

dául termékünk egy-egy tulajdonságának kívánt szintű javítása gyakran vet fel olyan problémákat, amelyek ma még kevésbé megkutatottak, s így a vállalatnak alap- vagy alkalmazott kutatást kell végez(tet)nie. Ha például egy gyógyszerfajta gyártásában élenjáró minőséget kívánunk elérni, akkor bizonyos konkrét szintű humán-biológiai hatás (gyógyszerfunkció) létrehozásához, vagy jelenlegi mértékének javításához esetleg alapkutatásokat (például a biokémia területére tartozókat) is kell végeztetnünk. Amennyiben viszont csak ún. követő fejlesztés tervezését látjuk ésszerűnek, akkor elegendő az alkalmazott kutatások módszereivel élnünk. Természetesen élenjáró fejlesztést csak akkor célszerű elindítani, ha fejlesztési potenciálunk

ún. „kritikus tömege" minden vonatkozásban biztosítható, s ezáltal a kutatás és realizálás sikerességének valószínűsége megfelelő. Ilyenkor a kifejlesztett új termékfunkciók megvalósítási színvonala átmenetileg magasan meghaladhatja a piaci versenytársak hasonló célra előállított termékeinek jellemzőit.

A konstrukciós megoldási lehetőségek behatárolják a kutatási eredmények minőségjavításkénti realizálását. A gyártmányfejlesztés konstrukciós szakaszában kell megtalálni azokat a funkcióhordozókat, amelyek éppen a kívánt szinten biztosítják az egyes funkciókat, s egyúttal egymáshoz is megfelelően illeszthetők. Az értékelemzés nem a termék egészét tekinti vizsgálata tárgyának, hanem a felhasználók által igényelt funkciók hatékony megvalósítását. Természetszerűleg a termék ezeknek a funkcióknak a megvalósítását szolgáló funkcióhordozók összekapcsolásából születik meg. A gyártmányok piacra lépést megelőző tevékenységei tehát nagyon is funkcióhoz kötöttek, s valójában a 3. sz. ábra szerinti termékfejlesztési tevékenységsor ezek integrálásából származtatható.

A funkcióként tervezett minőségjavításnak gyakran szabnak határt konstrukciós meggondolások. Ezek a korlátozó tényezők változatos formában jelentkeznek: például a kereskedelemben kapható szabványos anyagféleségek, törzsegységek szükségestől eltérő jellemzőiből, a termékelemek egymáshoz való illeszkedéséből, vagy technológiai meggondolásokból.

A prototípus legyártásakor állapítható meg, hogy termékünk adott konstrukciója teljesíti-e valamennyi funkcióját a tervezett mértékben vagy sem. Ha valamelyik funkció teljesítésének minőségi színvonala kívánnivalókat hagy maga után, javítanunk kell a vonatkozó funkcióhordozók konstrukciós kialakítását.

A meglevő technológiai lehetőségek és színvonal alkotja a minőségjavítás, illetve a termékértékesség növelése tervezésének gyártási korlátait. Egy jó konstrukciós megoldás megalkotása még nem jelenti azt, hogy termékünk jó minőségben kerül a piacra. Ehhez a gazdaságos előállítási technológiát is meg kell valósítanunk, illetve az ebből származtatható korlátozó hatásokat már előre a tervezés során célszerű figyelembe vennünk. Amennyiben a meglevő technológiai adottságaink mellett a magas színvonalú funkcióteljesítést létrehozó, igényes konstrukciójú termékelemek legyártása nehézségekbe ütközik, úgy a termékértékesség javításának ezt a korlátját csak gyártásfejlesztéssel — esetleg gyártási kooperáció igénybevételével — számolhatjuk fel. Ebben a vonatkozásban is jól érzékelhető a gyártásfejlesztés termékfunkció-centrikus volta, hiszen szinte sohasem a termék egészét gyártjuk le egyszerre, hanem annak elemeit külön-külön, amelyek viszont már konkrét termékfunkciók biztosítását szolgálják. Ha tehát egy funkciónál túlzott szintű teljesítést tervezünk, akkor annak magasabb követelményei megjelennek a teljesítést létrehozó termékelemek, alkatrészek konstrukciós követelményeiben, illetve gyártási előírásaiban is. Ezeket a gyártási problémákat lehetőleg még a „0" széria legyártásakor kell izolálnunk megbízható minőségellenőrzés segítségével, hiszen a produktív gyártás megkezdése után már komoly termelési zavarokat okozhat egy-egy váratlan technológiai akadály felszínre kerülése.

Egy bizonyos technológiai műveletnél visszatérően jelentkező magas selejt-előfordulás arra hívja fel a figyelmünket, hogy a termék egy konkrét funkcionális követelményének a megvalósítása ezen a ponton valószínűleg

ellentmondásban van gyártási adottságainkkal. Ilyen esetben gyakran csak a technológiai követelménynek megfelelő új termelőberendezés termelésbe állítása segít, mivel az előforduló minőségi problémák végső soron a konkrét termékfunkciók megvalósítási színvonalát csorbítják. Az értékelemzésen alapuló gyártásfejlesztés során felmerülő beruházási igények nagyságrendje jelentős mértékben befolyásolja termékfejlesztéssel kapcsolatos terveink realizálhatóságát. A termékértékesség javításának hatékonysága a termelővállalat szempontjából csak az említett tényezők elemzése révén vizsgálható, mégpedig oly módon, hogy emellett figyelembe vesszük az értékesítési volumen, árszínvonal és önköltségszint prognosztizált értékeit is.

Magasabb gyártási tömegszerűség mellett eleve kedvezőbb lehetőségek nyílnak a szigorúbb gyártási követelmények kielégítésére. A gyártásfejlesztés során ilyenkor kerülhet sor célgépek, komplett automatasorok stb. beruházására. E berendezéseken az egy-egy funkció biztosítását célzó kritikus funkcióhordozókat (alkatrészeket) magasabb minőségi szinten lehet legyártani. Ennek a fejlesztéspolitikának azonban meghatározott piaci feltételei vannak. Az ilyen fajta specializáció eredményeképpen létrehozott terméknek ugyanis rendszerint csak az előállítási minősége — és persze viszonylagosan alacsony önköltségszintje — javul, a termék szükséglet-kielégítő képessége viszont többnyire erősen behatárolt, hiszen kötött funkcióösszetétele folytán csak egy bizonyos fogyasztói réteg tudja gazdaságosan alkalmazni. Éppen ezért a magas színvonalú funkcióteljesítések elérése érdekében végzett értékelemzési, s az ehhez csatlakozó kutatási, fejlesztési, és bevezetési (beruházási, gyártóeszköz-ellátási stb.) ráfordítások megtérülési jellemzőit csak a várható értékesítési volumen tükrében tudjuk értékelni. Ezt a vizsgálatot a 3. sz. ábrához kapcsolódóan a következő meggondolással tudjuk elvégezni. Akkor szabad csak tervbe vennünk a termékfunkciók tökéletesítésében rejlő minőségjavítás, illetve a funkcióhordozók racionális kialakításában rejlő önköltségcsökkentés megvalósítását, ha az előzetes gazdaságossági számítások során biztosítottnak látszik az ehhez szükséges minimális gyártási volumen elérése, mégpedig az életgörbe minél korábbi szakaszában, hiszen befektetésünk csak ezt követően kezd többletnyereséget biztosítani. A következő összefüggés segítségével — az életgörbe-prognózisra támaszkodva — azt vizsgálhatjuk, hogy mekkora az értékelemzési, illetve az ebből kiinduló kutatási, fejlesztési és bevezetési költségek megtérülését biztosító időszak, s hogy ez az érték hogyan viszonyul a befektetésektől elvárt normatív megtérülési idő nagyságához.[7]

$$\frac{\sum_{i=0}^{T_{nyer.}} (\dot{E}_i + K_i + F_i + B_i)\,(1+\beta)^{T_{nyer.}-i}}{\sum_{i=T_{nyer.}}^{T_{megt.}} (p_i - c_i)\,q_i\,(1+\beta)^{-(i-T)_{nyer.}}} \leqq 1, \qquad (3)$$

ahol:

[7] Az összefüggés rokon vonásokat mutat Majlát Lászlóné: Új gyártmányok piacának és gazdaságosságának vizsgálata című könyvének (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó), 1967.) 33. lapján található számítási módszerrel. Az eltérés e kettő közt abból adódik, hogy a 3. sz. ábra szerinti értelmezésükben az egységár és az egységönköltség különbözete az életgörbe mentén nem állandó, a ráfordítások között pedig az értékelemzés költségeit is figyelembe vesszük. Magát a vizsgálatot ez esetben célszerűnek látszik a megtérülési idő prognosztizálására vonatkoztatni.

$T_{nyer.}$ = a produktív gyártás nyereséges szakaszának kezdete,
$T_{megt.}$ = a megtérülés időpontja,
$É_i$ = értékelemzési költségek az i-edik évben,
K_i = kutatási költségek az i-edik évben,
F_i = fejlesztési költségek az i-edik évben,
B_i = bevezetési költségek az i-edik évben (ide elsősorban a beruházás, gyártóeszköz-ellátás, gyártás-előkészítés költségeit soroljuk),
β = a számítás során alkalmazott kalkulatív kamatláb,
p_i = a kifejlesztett gyártmány várható egységára az i-edik évben,
c_i = a gyártmány várható egységönköltsége az i-edik évben (a számlálóban figyelembe vett költségtényezők hatása nélkül),
q_i = a várható értékesítési volumen az i-edik évben az életgörbe-prognózis alapján.

Megjegyezzük, hogy — mint a 3. sz. ábra is mutatja — a produktív gyártás első időszaka még veszteséges és csak a „$T_{nyer.}$" időpontban válik termelésünk nyereségessé. Ennek az oka, hogy a technológia gazdaságossá válását rendszerint az életgörbe „piaci érettség" szakaszában jelentkező gyártási volumennél tervezzük, a produktív gyártás első időszakában viszont még alacsonyabb tömegszerűséggel termelünk, ráadásul ekkor jelentkeznek a többletköltségekkel járó kezdeti gyártástechnológiai problémák is. A „$T_{megt.}$" időpontig megtérülnek az új termék létrehozásával kapcsolatos költségeink és az életgörbe további szakaszaiban termékünk már ténylegesen hozzájárul a vállalati nyereségterv realizálásához.

A gyártási volumen prognosztizált értéke, amelyet az életgörbe területének nagysága jelez, továbbá az ár- és önköltség alakulásának prognózisai jelentős mértékben befolyásolják az értékelemzéssel végzett gyártmányfejlesztés célkitűzéseit. Amennyiben tehát az egyes funkciók biztosításának színvonalemelkedése maga után vonja a 3. sz. ábrán szemléltetett tevékenységek teljes vagy részleges elvégzését, ekkor ezek ráfordításainak hatékonyságát a bemutatott számítási módszer segít megítélni. E tekintetben fontos kérdés tehát az, hogy a termék életciklusán belül hol helyezkedik el a keresett megtérülési időpont. A vállalat szempontjából ugyanis az

$$n_{megt.} = \frac{\int_{T_{nyer.}}^{T_{veszt.}} f_m(t)\,dt}{\int_{T_{nyer.}}^{T_{megt.}} f_m(t)\,dt} \tag{4}$$

alakú hányados évenkénti diszkrét értékekkel közelített nagysága mutatja meg azt, hogy a teljes életciklus nyereséges szakasza alatt hányszor térülnek meg a termék kifejlesztésével kapcsolatos kezdeti ráfordítások. (Az említett közelítési formát alkalmaztuk egyébként a (3) összefüggés nevezőjében is.)

A termelővállalat szempontjából értelmezett hatékonyságvizsgálatok egyértelműen jelzik, hogy az értékelemzés nyomán fellépő ráfordítások

gyors megtérülése nagyban függ attól, hogy a termék életútjának mely szakaszában jár, s milyen az életgörbe további lefutásának prognózisa, továbbá milyen nagyságú változtatási ($K + F + B$) költségek felmerülésével kell számolnunk az értékelemzési javaslatok realizálásához. A 3. sz. ábrán feltüntettük az ún. „költségcsökkentési lehetőség" és a „változtatási költség" elnevezésű jelleggörbéket is, amelyek implicit módon tartalmazzák az említett, fontos szempontokat. A „t_1" időpontban végzett értékelemzést követően még a korszerű termék produktív életútja hátra van, s így a fejlesztés eredménye a teljes értékesítési mennyiségre vonatkozik majd. A minőségjavítás eredménye a konkurrens termékekhez mérten elérhető viszonylagosan magasabb árszínvonalhoz, a funkcióköltségek csökkentése pedig az alacsonyabb önköltségszinthez vezet.

Az életgörbe-, ár- és önköltség-prognózisokat egyébként leghelyesebb a funkciók biztosítása tervezett mértékének, illetve a funkcióköltségek várható alakulásának felhasználásával kidolgozni. Ezek a tényezők közvetlenül befolyásolják az értékelemzésen alapuló gyártmányfejlesztés hatékonyságát a termelővállalat szempontjából. A tervezés szakaszában eszközölt kutatási, fejlesztési és bevezetési változtatások költsége csekély, hiszen rendszerint csak terveket kell módosítani. Ezért tehát ilyenkor alig jár nagyobb ráfordításokkal az értékelemzésen alapuló gyártmányfejlesztés, mint a hagyományos módon végzett. Kedvező esetben különbségként csupán az értékelemzés — általában nem túlságosan magas — költsége merül fel. Érthető tehát, hogy a nagy értékelemzési hagyományokkal rendelkező országokban (az Egyesült Államokban, Angliában stb.) ma már az értékelemzésnek szinte kizárólag csak ezt a formáját (a Value Engineeringet) alkalmazzák.

A „t_2" időpontig már fokozatosan romlik a költségcsökkentés lehetősége, hiszen a gyártás-előkészítés folyamata egyre előrehaladottabb stádiumba kerül és többségükben már rendelkezésre állnak a produktív gyártáshoz szükséges technológiai dokumentációk, illetve gyártóberendezések és gyártóeszközök. A változtatási költségek tehát egyre tetemesebbek lesznek, mivel az értékelemzés során felmerülő egy-egy javaslat megvalósításával jelentős gyártásfejlesztési, illetve beruházási költségek járhatnak együtt. Ez a körülmény hátrányosan érinti befektetéseink említett megtérülési jellemzőit.

Ugyanezen gondolatmenet folytatásából következik az a megállapítás, hogy a „t_3" időpontot már az értékelemzés hatékony alkalmazásának kritikus határaként kell vizsgálnunk. Ilyenkor a megszokott technológia megváltoztatása gyakran csak új gyártóberendezések, illetve gyártóeszközök üzembe helyezésével lehetséges. Ugyanakkor a termék hátralevő életútja alatt már aligha térülhetnek meg az értékelemzési, illetve az ennek nyomán javasolt újbóli fejlesztési és bevezetési költségek.

A fejlesztési források szűkössége mellett ez a meggondolás is magyarázza azt a jelenséget, hogy a hazai értékelemzés jelenlegi szakaszában, amikor még dominál az egyszerű értékjavítás (Value Analysis) alkalmazása, az elemző teamek javaslatai közül a vállalatvezetőség gyakran csak a csekély befektetéssel járó javaslatokat fogadja el megvalósításra. Ezek ugyanis különösebb ráfordítás nélkül, akár 1—2 év alatt is számottevő eredményt hozhatnak a vállalat számára. *Semmiképpen sem kívánjuk alábecsülni a meglevő termékek értékelemzésében rejlő lehetőségeket!* Az első ízben értékelemzésre kerülő termékek szinte kínálják a minőségjavítási, illetve költségcsökkentési lehetőségeket. Figyelembe kell venni továbbá az értékelemzés alkalmazásá-

nak egyik gyakori eredményét is, amely a termék életpályájának meghosszabbodásában tükröződik. Ez a körülmény bizonyos határok között lehetővé teszi a feltétlenül indokolt változtatási költségek megtérülését is. Mindig a piaci versenykörülmények elemzése alapján ítélhetjük meg azt, hogy termékünk értékjavítással újra versenyképessé tehető-e, vagy inkább kezdjük meg az illető gyártmánycsalád újabb generációjának értéktervezéses szemléletű kifejlesztését.

Néhány év múlva, amikor már remélhetőleg az értékelemzést sikerrel alkalmazó országok „haladó" csoportjába sorolhatjuk magunkat, ezt az eljárást mi is jobbára a gyártmánytervezés szakaszában fogjuk felhasználni.

Ezáltal juthatunk majd az értékelemzés átfogó eredményéhez: a versenyképes termék kialakításának talán legbiztosabb lehetőségéhez. Az időről időre megismételt értékjavítás szerepe ebben a megvilágításban a termék versenyképességének dinamikus szinttartásában jelölhető meg. Ennek során figyelembe vesszük az időközben született, termékünket érintő kutatási eredményeket, konstrukciós és gyártási lehetőségeket, valamint természetesen a fizetőképes fogyasztói szükségletek fejlődésében bekövetkezett változásokat is.

Kovács Géza:
JÖVŐKUTATÁS ÉS TÁRSADALMI TERVEZÉS

A „Jövőkutatás és társadalmi tervezés" című kötet a szerző ugyancsak kiadónknál megjelent — korábbi két könyvének a folytatása. (A nagy távlatok és a tervezés — 1970; A jövő kritikus elágazási pontjai — 1975). Új könyvében a szerző a jövőkutatás újabb kérdésfeltevéseit a tervezéssel oly szoros összefüggésben tárgyalja, hogy a népgazdasági tervezés körét társadalmi tervezéssé tágítja. Csupa olyan témát dolgoz fel könyvében, amelyek időszerűségéhez kétség nem fér, az általa tárgyalt problémák évek óta — s egyre inkább — foglalkoztatják a társadalmi irányítás gyakorlatában, a gazdasági vezetésben, a tervezésben dolgozókat. Külön figyelmet érdemlő részek: az NN-dimenziós tervezés; az utópia és a jövőkutatás viszonya, a politikai prognózisok; a mérhetőség, a jövőtudat az információ és a tervezés összefüggései. Nemcsak közgazdászok és jövőkutatók részéről várható érdeklődés a könyv iránt, hanem más szaktudományok képviselői (műszakiak, szociológusok) részéről is. A tankönyv tananyag lesz az egyetemi oktatásban és a vezető továbbképzésben.

400 l., kötve 70,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

PARÁNYI GYÖRGY:

A korszerűsödő géppark és felhasználási sajátosságai a gépipari alkatrészgyártás példáján

Cikkünkben egy olyan területtel foglalkozunk, amelynek tárgyalt összefüggései feltáratlanok, alig áttekinthetően szétágazóak. Számos fogalom is tisztázatlan vagy kevéssé egyértelmű. Az eddigi elemzések alapján úgy tűnik, hogy a fejlődést — különösen a beruházási ráfordítások és a munkaerő-felhasználás hatékonyságát — számottevően befolyásoló problémakörről van szó.

Cikkünk terjedelmi korlátai és a probléma feldolgozatlansága miatt nem vállalkozhattunk többre, mint egy helyzetkép és az eddigi vizsgálatainkból leszűrt néhány következtetés felvázolására, így célunk elsősorban a gondolatébresztés, az okok és a tennivalók kifejtését az előbbiek miatt korainak véljük.

1. A korszerűsítő gépberuházások és szerepük a termelési technika fejlődésében

Az iparban a termelőberuházások egyik kiváltója a népgazdasági, illetve ágazati szinten számottevő, vagy akár egy vállalat fejlődésében is mérföldkövet jelentő új igények (a termelési szerkezet lényeges átalakítása, merőben új gyártmányok megjelenése, a korábbinál nagyobb tömegszerűségű gyártás bevezetése stb.) megjelenése. Ezek általában többszáz millió forintos nagyságrendű *nagyberuházásokkal és rekonstrukciókkal*, teljesen új gyárak, üzemek létesítésével, *új gyártórendszerek* létrehozásával valósulnak meg. E beruházások egyedi jellegűek, komplexek, és jelentős összegeket vonnak el a népgazdaság erőforrásaiból, ugyanakkor sokszor évtizedekre megszabják egy-egy gyártási ágazat, termékcsoport fejlődésének irányát.

Szabó-Mandel [1] szerint: „már régen le kellett volna számolnunk azzal az illúzióval, hogy a népgazdasági struktúra megváltoztatására szinte kizárólag az önálló, nagy létesítmények alkalmasak. Tudomásul kell venni, hogy ipari fejlettségünk mai fokán ennek túl nem becsülhető módja a működő vállalatok állóeszközeinek bővítése és pótlása." A szerzők hozzáteszik: „ha ez a pótlás konzerválja a technikai színvonalat és . . . nem köthető össze korszerű bővítéssel — bár gazdaságos volna — akkor . . . csökkentheti, vagy teljesen ellensúlyozhatja az egyébként önmagukban gazdaságos, nagy létesítmények szerkezetjavító hatását". Ez a felfogás a hangsúlyt a meglevő vállalatok állóeszközeinek „korszerű bővítéssel" való fejlesztésére helyezi. Az idézetekkel egyetértve — véleményünk szerint — *egy lépéssel tovább kell menni a korszerűsítés és a termelőberuházások összefüggéseinek vizsgálatában.*

1.1. A korszerűsítő fejlesztés fogalomköre

Úgy tűnik, hogy jelentőségénél kisebb figyelmet fordítunk a termelési technika korszerűsítésének, a termelő állóeszközök megújításának, a termelő kapacitások bővítésének egyik módjára, amely: *a működő vállalati keretekbe, az ipar adott termelőüzemi berendezésállományába integrálódó új termelőgépek beruházásaival történő gyártásfejlesztés.*[1] Ez az elaprózódó de folyamatos munka kevésbé látványos, de az ipar egészére kiterjed, és összességében az előző csoporttal legalábbis azonos nagyságrendű — igen jelentős — ráfordításokat igényel.

A következő célú termelőgép-beruházásokat soroljuk ebbe a körbe: 1. a meglevő termelőbázis folyamatos korszerűsítése, a technika általános fejlődésének megfelelően, 2. a gyártmányok fejlődésének és a termékstruktúra változásának következtében egyes gyártási szakaszokban fellépő újabb minőségi, vagy/és mennyiségi igények kielégítése, 3. az elhasználódott berendezések pótlása, 4. a gazdasági mutatók javítása, ideértve a munka termelékenységének növelését, a létszám-megtakarítást, az önköltséget csökkentő gépi beruházásokat.

E folyamatos, „kis lépésekben" történő fejlesztésnek nincsen egységes közgazdasági terminológiája. A gyakorlatban és a szakirodalomban az egyedi, illetve kisberuházás, szinttartó beruházás, dinamikus szinttartás fogalmak egyaránt használatosak. E meghatározások közül az átfogó jelleget tükröző, az általunk vizsgált kategóriához leginkább közelfekvő *dinamikus szinttartás* helyesen utal arra, hogy az állóeszközök reprodukciója — figyelembe véve az időtényezőt — nem lehet egyszerű pótlás. E fogalmak azonban nem tükrözik azt, hogy a valóságban ennél több történik (vagy kell, hogy történjék). Ha ugyanis csak önmagával tartana lépést a beruházás, úgy a gyorsan fejlődő nemzetközi mezőnyhöz viszonyított elmaradottság mind vállalati, mind népgazdasági szinten folyamatosan behozhatatlan maradna.

A termelőerők vállalati kereteken belüli fejlesztésének az előzőekben részletezett általános, nem csúcstelesítményekre, vagy komplett, új gyártókapacitások létrehozására koncentrált formáját *korszerűsítő gyártásfejlesztésnek*, gépberuházásait *korszerűsítő gépberuházásoknak* tekintjük a továbbiakban.

A technológiai struktúra alakulását, azaz a különféle szempontból progresszív és a hagyományos technológiai eljárások egymáshoz viszonyított arányait itt most nem vizsgáljuk (neutrális változónak tekintjük), hanem *az adott technológiai ágazatba belépő új technika és az egész termelőbázis viszonyának gazdasági összefüggéseit kívánjuk megismerni a gépiparban.* További egyszerűsítésként a gépberuházásokra koncentrálunk, s a korszerűsítő fejlesztés egyéb formáit nem elemezzük.

[1] A termelőgépek beruházása a gyártásfejlesztésnek csak az egyik eleme. Felfogásunk szerint a *gyártásfejlesztés* — mint gyűjtőfogalom — *magában foglalja a termék előállításával kapcsolatos valamennyi fejlesztési tevékenységet; a)* a technológia gyártóeszközeinek fejlesztését, *b)* esetenként a teljes gyárfejlesztést, *c)* a gyártásszervezési, szervezeti korszerűsítését, beleértve mind a gyártási rendszer, mind a munkahelyek jobb szervezését, *d)* a feltételi folyamatok (a gyártás műszaki előkészítésének alkalmazotti, és kiszolgálásának fizikai jellegű folyamatai) integrált fejlesztését. *A termelőgép-beruházás tehát a gyártás komplex kialakításának, korszerűsödésének egyik eszköze.* (Részletesebben lásd [2].) A jelen tanulmányban kizárólag az alkatrészgyártás termelőberendezéseivel mint a legráfordításigényesebb eszközökkel foglalkozunk, mellőzzük mind a meglevő gépek kiegészítő automatizálását, mind az egyéb területek fejlesztési problémáit.

1.2. A korszerűsítő gépberuházások jelentősége

A korszerűsítő fejlesztésre, illetőleg az ilyen célú gépberuházásokra az eddiginél lényegesen nagyobb figyelmet kell fordítani mind vállalati, mind iparfejlesztési szinten. Ezt a következők indokolják:

a) A korszerűsítő gépberuházásoknak az összes termelőberuházásokon belüli arányára nincsen közvetlen adat, de bizonyos támpontot a következők adnak. 1970—1975 között a gépiparban az összes beruházásból mindössze 9,4 százalék volt állami beruházás. 1970-től 1976-ra a gépipari összes beruházásokon belül a gépi beruházások aránya 55 százalékról 67 százalékra növekedett. Ez különösen az utóbbi években fokozódott, abszolút értékben pedig a növekedés kétszeres. 1976-ban csaknem 7 milliárd forintot tesz ki ennek összege, amelynek túlnyomó része termelőgép-beruházás. Információnk alapján feltehető, hogy *az összes — vállalati keretekben eszközölt — termelőgép-beruházásoknak mintegy a fele nem* önálló, nagyobb létesítményekben *koncentrálódik* teljesen új kapacitásként, *hanem elsősorban a meglevő gyári, üzemi keretekben* a meglevő gépparkba integrálódva *valósul meg.*

b) A korszerűsítő fejlesztések decentralizált jellegűek, így minden vállalatot, szinte minden üzemet, műhelyt érintenek. Mindenütt a folyó termeléshez kapcsolódnak. A gyártási technológia korszerűsödését (vagy éppen ennek elmaradását) rendkívül széles területen befolyásolják, mert ebben a körben a műveleteknek a legkorszerűbb gyártásban is csak kisebb hányada az, amely kifejezetten újszerű, kiemelkedően korszerű eljárást (illetve ilyen termelőberendezést) igényel. A gyártás nagyobbik részét hagyományos technikával oldják meg. A korszerűsítő beruházások keretében beállított gépeknek az „egyszerű pótlás" mellett egyebek között ezt a „csúcsot" kell képviselniük. Tehát meghatározók szinte az egész ipar fejlődésére. *E beruházások súlya, jelentősége ezért lényegesen nagyobb területre sugárzik ki, mint ahogy az volumenük alapján várható lenne.*

c) A korszerűsítő gépberuházások hasznosításának hatékonysága (ezek volumene, kihasználása, a munkahelyszám alakulása) *lényegi összefüggésben van a munkaerőhelyzettel* és számottevően befolyásolja a munka termelékenységének növekedési ütemét.

d) Különös aktualitást ad a korszerűsítő beruházások elemzésének a termékszerkezet korszerűsítésére irányuló erőteljes törekvés. Az egyes gyárakban előállított *termékek széles körű, részleges vagy teljes megváltoztatása maga után vonja a technológia módosulását, illetve a korszerűsítő gépberuházások várható fokozódását.* Nyilván ennek is szerepe van a beruházási előirányzatok ismételt túllépésében.

e) *A korszerűsítő gépberuházások fokozása irányában hat a munkaerőhiány.* Ez nagyobb termelékenységű berendezések beállítására készteti a vállalatokat, különösen akkor, amikor az új termelési feladatokkal párhuzamosan nem számolják fel a hagyományos termékek gyártását.

Mind a minőségi-technológiai, mind a termelékenységi követelmények növekedése vállalati szempontból „objektíve" kényszeríti ki a korszerűsítő gépberuházások fokozódását, hacsak nem kísérelnjük meg a követelmények más úton történő kielégítésére alkalmas módszerek feltárását és kiaknázását.

A továbbiakban elsősorban a *c), d), e)* pontokban felvetett indokokkal összefüggésben levő néhány gondolatot és gyakorlati tapasztalatot ismertetünk.

2. A gépállomány, a korszerűsítő gépberuházások és a munkahelyek száma

2.1. Az elemzés alapegysége: a munkahely

A közgazdasági gyakorlatban a termelő állóeszközöket is általában értékben veszik számba. Így elemezhetők a nemzeti jövedelemmel, a termeléssel, az állóeszköz-igényességgel stb. összefüggő mutatók. A korszerűsítő gépberuházások elemzésénél ettől eltértünk. *A naturális mennyiség, a darabszám alakulásának és különféle szempontok szerinti megoszlási struktúrájának elemzését helyezzük a középpontba.* Ez természetesen nem teszi feleslegessé az értékben történő elemzést, de mint látni fogjuk, a választott „mértékegység" más típusú következtetések levonását fogja lehetővé tenni.

Abból indulunk ki, hogy *egy beruházott új termelőberendezés — egyedi értékétől függetlenül — egyszersmind termelő munkahelyet is jelent, annak alapvető munkaeszköz eleme.* A munkahelyi rendszer alkotói: 1. a munkaerő (a munkahelyre beosztott dolgozó), 2. a munkaeszközök (a gép és egyéb felszerelések), és 3. a munka tárgya (az anyag, munkadarab, részgyártmány). *Ha e rendszerből valamelyik tényező hiányzik vagy kiválik, akkor a rendszer felbomlik.* A gép, a kezelő és a munka tárgya együtt és csakis együtt alapja a termelőrendszernek.[2] *A beruházott gép hatékonyságát az határozza meg, hogy a vele kialakított munkahelyi rendszer milyen hatásfokkal működik, illetve egyáltalán munkaképes-e?* Ennek megfelelően a korszerűsítő gépberuházás gazdasági célszerűségét az határozza meg, hogy a gépi munkahely rendszerében a gépóra—munkásóra extenzív és intenzív összefüggése miként alakul, azaz *milyen színvonalú a gép közbejöttével végzett tevékenység termelékenysége;* megfelelően szolgálják-e a korszerűsítő gépberuházások a termelékenység vállalati szintű növekedését, a munkaerőgondok csökkentését, illetve melyek ennek a feltételei. Úgy véljük, e kérdésekre a munkahelyek gép-ember tényezője *naturális* összefüggéseinek elemzése jobban segít válaszolni.

A korszerűsítő fejlesztés „munkahely-központú" áttekintése már az alapinformációnál, a korszerűsítést célzó gépipari termelőgép-beruházások naturális számbavételénél nehézséget jelent. A termelő géppark összetételének és mennyiségének alakulását mind a Központi Statisztikai Hivatal, mind a KGM beszámoló rendszere nyilvántartja.[3] A számbavett termelőberendezések köre azonban eltérő; más a besorolás kódnómenklatúrája, eltérnek a figyelembe veendő gépfajták, azok alsó értékhatára, technológiai, illetve alap- és kisegítő üzemi jellegük szerinti számbavétele. (Jellemzésül egyetlen adat: 1975-re a KSH beszámolórendszer szerint a „vas- és fémmegmunkáló gépek" száma 106 746 darab, a KGM által nyilvántartott „termelőgépek és -berendezések" száma 147 625 darab volt.) A beruházásra, illetve selejtezésre vonatkozó adatok esetenként darabszámban, máskor csak értékben vannak megadva.

[2] A termelőberendezés egyidejűleg lefoglalja a kezelő létszámot, termelőterületet és az üzemszerű működtetéshez szükséges vállalati szolgálatot is. Ezen mit sem változtat, hogy egyes új gépeket eleve annak tudatában szereznek be, hogy azok csak időszakosan „alkotnak" munkahelyet, ugyanis — technológiai okokból — csak esetenként van szükség reájuk, így állandó dolgozót sem osztanak a gépre.

[3] A gépipar egészére a Központi Statisztikai Hivatal számos, az állóeszközökre és kihasználásukra vonatkozó adatot mutat ki, részben rendszeres adatszolgáltatás, részben felvételek alapján. [4, 5, 6, 7, 8, 9, 10] A Kohó- és Gépipari Minisztérium külön részletes adatforrása az éves gyártásfejlesztési tájékoztató. [11]

A korszerűsítő fejlesztési beruházásokkal összefüggő műszaki-gazdasági struktúra jobb megismerésére 10 gépipari vállalat alapvető üzeméből mintaként kiválasztott 21 — meghatározó súlyú — alkatrészgyártó termelőegységre, illetve ezek *összesen 1000-es szerszámgép-állományára részletes, analitikus felmérés készült.* A kiválasztott termelőegységek nem tekinthetők a teljes gépiparra érvényes mintának (nem foglalnak például magukban specializált termelőegységeket). Ennek ellenére számos — mérlegelésre alkalmas — általános érvényű összefüggést megvilágítanak. A továbbiakban a „minta" adataira való utalások erre a felvételre vonatkoznak.

2.2. A gépszám-munkahely-arány alakulása

A létszám és a termelő állóeszközök alakulására vonatkozó adatokat az idézett KSH-források alapján az 1. sz. táblázat foglalja össze.

A létszám és a termelő állóeszközök alakulása a gépiparban *1. sz. táblázat*

Év	Létszám (ezer fő)		Vas- és fémmegmunkáló gépek állománya (ezer db)	
	A foglalkoztatottak száma	A munkások száma	Az összes gépek száma	Összesenből a kisegítő jellegű gépek száma
1970	492	345	100,9	31,8
1971	490	339	102,7	32,5
1972	489	339	104,4	33,4
1973	503	343	105,5	33,3
1974	508	348	105,7	34,1
1975	508	347	106,7	34,9
1976	508	347	108,0	
	(493)[a]	(369)[b]		

a) nyugdíjasokkal együtt
b) szakmunkástanulók nélkül

Forrás: KSH-adatok az [5, 6, 7] források alapján

2. sz. táblázat

A fizikai dolgozók létszámának megoszlása a végzett munka szerint a gépiparban*
(százalék)

Megnevezés	1972	1977
Az összes fizikai létszám	100	100
Ebből:		
— Az alaptevékenységen dolgozók	62,5	59,5
— Olyan munkahelyen dolgozók, ahol A gépi munka dominál	21,4	22,5
Az összes alaptevékenységen dolgozók száma	100	100
Ebből:		
Olyan munkahelyen dolgozók, ahol A gépi munka dominál	26,7	26,8

* [9, 10] források alapján

A 2. sz. táblázat a gépmunkások számának közvetett meghatározásához ad támpontot, minthogy a gépek számának megfelelő gépmunkás-létszámra vonatkozóan nincs közvetlen adat. A megfigyelt géppark műszaki összetétele alapján összevetve az egymásnak megfelelő adatokat megállapítható, hogy például 1975-ben egy gépmunkásra kb. 1,4 vas- és fémmegmunkáló gép jutott. Kevéssel jobb értéket (1,2) kapunk az alaptevékenységet végző gépek és gépmunkások arányára. A KGM zártabbnak tekinthető adatai szerint a teljes gépállomány alapján számítva 1,6 gép és berendezés jutott egy gépmunkásra. Utaltunk rá, hogy a gépek bizonyos hányada technológiai okokból olyan jellegű, hogy azokra eleve csak esetenként van szükség, nincs hozzájuk munkaerő állandóan beosztva. A mintában ez az arány 15 százalék. Ha — általánosabb adat híján — ezzel az értékkel korrigáljuk az arányokat, még mindig kb. 30—40 százalékkal haladja meg a gépszám a létszámot. Vagyis ennyivel *több az egy telített műszakban teljesíthető gépműszak-időalap, mint a teljes gépmunkásműszak-időalap*. Tehát „tiszta egy műszak" esetén a gépek jelentős hányada elvileg sem üzemeltethető. Ezt a képet rontja az az egyébként pozitív és jelentős műszakpótlékkal is támogatott törekvés, hogy több műszakos munkarendben üzemeltessék a berendezéseket. Figyelembe véve azt, hogy a munkások átlagos műszakszáma 1,2 körüli érték (a gépmunkásoké minden valószínűség szerint ennél magasabb), a működőképes — munkaerővel ellátott — munkahelyeket alkotó gépek száma valójában még kisebb a legerősebb műszakban is. *A gépszám mintegy másfélkétszeresen haladja meg a megfelelő létszámot.* (Figyelembe véve a géppark alapvetően univerzális jellegét, ez a különbözet akkor is igen jelentős, ha tudjuk, hogy adott termékösszetételnél lehetetlen valamennyi gép felhasználása.)

A gép- és létszámalakulás dinamikája a KGM adatai alapján azt mutatja, hogy az 1970. évi adatokat 100 százaléknak tekintve 1976-ra a termelőgépek és berendezések állománya darabszámban 53 százalékkal, az összes munkáslétszám 30 százalékkal, a gépmunkások száma pedig 13 százalékkal növekedett. Azaz a gépszám növekedése mintegy 18 százalékkal haladta meg az összlétszámét és 35 százalékkal a gépmunkások számának növekedését.

Ha az egyes években a mindenkori gépszámot (a munkahelyek alapvető munkaeszközelemének a számát) 100 százaléknak tekintjük, a *gépszám-gépmunkás-létszám összefüggés fő sajátosságai az 1. sz. ábrán* jelzettek szerint alakulnak:

— A gépszámhoz viszonyított gépmunkáslétszám-arány monoton csökken. *Míg a bázisidőszak elején 100 gépre 85 gépmunkás jutott, addig 1975—76-ban már csak 62. A gépek és kezelőik arányát kifejező olló állandó jelleggel mind szélesebbre nyílik.*

— A kifejezetten termelőgép-igényes (kiemelt) technológiák gépszámhoz viszonyított gépmunkás-létszáma — noha kisebb mértékben — ugyancsak egyértelműen csökkenő tendenciájú. Ezekben az ágazatokban is romlik a gépek kezelővel való ellátottsága. Az ezzel összevethető KSH-adatokból hasonló következtetés vonható le.

Az olló szétnyílása a gépmunkások számának — bár szerény, évi 1—2 százalékos — növekedése ellenére következett be. *Tehát nem a gépmunkások száma csökkent, hanem a gépállomány (a potenciális munkahelyek) mennyisége nőtt* a kezelők számát jelentősen meghaladó mértékben.

1. sz. ábra

A gépmunkások arányának változása a gépszám százalékában

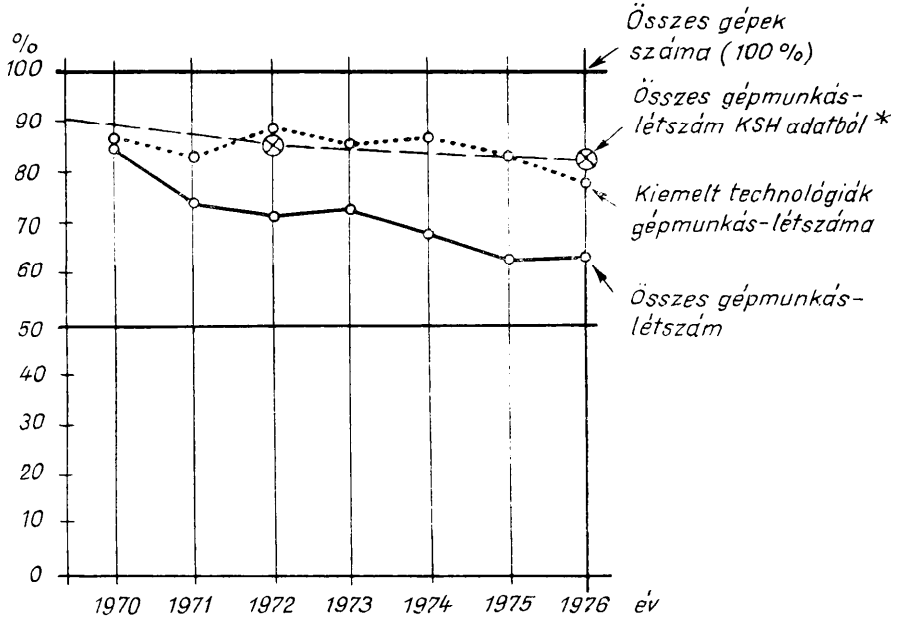

Forrás: 1. sz. táblázat adatai [11]

Ugyancsak figyelembe kell venni, hogy az említett — mintegy évi 8 százalékos — gépállomány-növekmény ennél nagyobb arányú beruházás és selejtezés egyenlege. Ez azt jelenti, hogy egy-egy üzembe évente a termelőberendezések mintegy 5—15 százalékának megfelelő mennyiségű új — a minta tanúsága szerint az adott üzemben eddig alkalmazottaknál összességében korszerűbb — termelőeszköz került.

Az új gépek számottevő mennyiségű folyamatos beáramlása elmélyíti a létszám-gépszám ellentmondást. Ugyanis munkahely-szemléletű koncepciónk szerint *egy gépi munkahely* a termelőberendezés, épület és egyéb tárgyi tényezők, valamint a termelőkapacitás szempontjából *annyi ember-munkahellyel egyenértékű, ahány műszakon át termelőberendezésként üzemeltethető.* Márpedig egy új termelőberendezés beruházásakor általában elvárt közgazdasági követelmény, hogy legalább két műszakban legyen kihasználható, illetőleg ennek megfelelően tervezik a beszerzést. Az analitikusan vizsgált mintából kitűnik, hogy egy, az átlagosnál korszerűbb gép bruttó értéke 3,6-szerese az átlagos színvonalú gépnek. Ugyanakkor az utóbbi öt évben beszerzett gépek 55,4 százaléka tartozik a „korszerű" csoporthoz. Tehát lényeges az új gépeket valóban „több munkahelynek" tekinteni.

Előbbiekből következik: *az 1970. évi bázishoz viszonyított évi kb. 8 százalékos gépállomány-növekedés két műszakos kihasználásához ennek kétszeresére, kb. 16 százalék évi közvetlen gépkiszolgáló létszámnövekményre lenne szük-*

ség a meglevő gépállomány kihasználásának változatlan szintje mellett! (A KSH által megfigyelt szűkebb körű megmunkáló gépek esetében is 5—6 százalékra.)

3. A korszerűsítő gépberuházások pótló-bővítő jellege és az állóeszközök amortizáltsága

3.1. Bővítés, pótlás, bővítő hatású pótlás

A korszerűsítő gépberuházások súlyának megítéléséhez szükséges annak áttekintése, hogy a beruházott összes gépmennyiség mekkora hányada milyen típusú állóeszköz-fejlesztési akciót szolgál.

A beruházási statisztika besorolási kategóriái ebben a tekintetben kevés eligazítást adnak. A „fejlesztési módszer szerint" a létesítmények csoportosítása a következő: a) Új létesítmény megvalósítása. Ennél „...minden állóeszköz új állóeszközök beruházását és egyben az eszközállomány növelését jelenti". b) Meglevő létesítmény rekonstrukciója „...a gépek és a technológiai berendezések nagyobb részének, vagy teljes egészének... kicserélésével valósul meg...". c) Meglevő létesítmény bővítése „...a gépek és berendezések új állóeszközökkel való kiegészítése, ha ezáltal a létesítmény kapacitása nő, funkciója bővül. d) Meglevő létesítmény átalakítása „...magában foglalja... a gépek, berendezések teljes egészében vagy nagy részében új gépekkel és berendezésekkel való kicserélését". ([12] 67. l.) A meghatározás szerint az új állóeszközök beruházása „vagy az állóeszköz-állomány bővítése, vagy a kiselejtezett állóeszközök pótlása céljából történik". ([12] 27. l.)

Az „új létesítmény" és a „meglevő létesítmény rekonstrukciója" csoportok nagyjából megfelelnek a bevezetőben nagyberuházásként összefoglalt új, komplett gyártórendszerek létrehozásának. A további kategóriákban azonban mind ennek, mind az általunk vizsgált folyamatos korszerűsítésnek helye van.[4] A gépberuházások bővítő vagy pótló jellegét pedig az állóeszköz-állomány egyidejű változásával összefüggésben, érték- vagy mennyiségi különbözetként határozzák meg.

Hrakovszkij a Szovjetunióban alkalmazott beruházási forma elhatárolásokat kiegészítve (és bírálva) a következő fokozatokat és ismérveket különbözteti meg: [14]

— műszaki átalakítás (csak az aktív termelő állóalapok fejlesztése, felújítása),

— rekonstrukció (a passzív állóalapokra is kiterjedő, területbővítés nélküli beruházás),

— bővítés (termelőterület-növeléssel is járó beruházás),

— új létesítmény elavult vagy megszüntetendő vállalat pótlására,

— új létesítmény.

[4] Érdekesen különbözteti meg a beruházások gazdasági cél szerinti formáit Engel [13] kifejezetten vállalati szempontú osztályozása. Eszerint: *a)* új gépberuházás — új berendezés beszerzése további kapacitás elérésére, *b)* pótló beruházás — a régi gép pótlása ugyanolyan kapacitású és költségű géppel, *c)* racionalizáló beruházás — a régi gép pótlása azonos kapacitású, de alacsonyabb költségű termelőgéppel, *d)* bővítő beruházás — a régi gép cseréje olyan új géppel, amely azonos költségjellemzőkkel termel, de nagyobb kapacitású, *e)* átállási beruházás — új termék vagy a régi termék új technológiával való előállítására, újszerű feladat megoldására szolgáló beruházás, *f)* diverzifikációs beruházás — a gyártási program szélesítését szolgáló beruházás.

A lengyel közgazdászok is napirendre tűzték a beruházási kategóriák megreformálását. [22]

A beruházás pótló vagy bővítő jellege szerinti minősítése tartalmilag attól függ, hogy a fedezeti forrás, a mennyiségi változás, vagy a kapacitásváltozás szemszögéből osztályozzuk-e az adott beruházást. Témánk szempontjából nézzük meg e két utóbbi minősítést. Egy új gép beállítása egy egyidejűleg kiselejtezett helyébe darabszámban egyértelműen pótlás. A technológia gyors fejlődése miatt azonban *az új „pótló" termelőberendezés rendszerint más, mint elődje*. Egyebek között például minden bizonnyal magasabb termelékenységű megmunkálást tesz lehetővé. Tehát ezt a berendezést gépoldalról ugyanúgy kapacitásbővítő hatású beruházásnak helyes tekinteni, mintha több darab, a gépszámot és a létszámigényt növelő, ezáltal kapacitást bővítő, de alacsonyabb termelékenységű gépet szereztek volna be.

Megfontolandó, hogy közgazdasági gyakorlatunkban a „bővítés" és a „pótlás" mellett *alkalmazzuk a bővítő hatású pótlás kategóriáját. Ez a munkahelyszámot nem, de a munkahely termelékenységét (kapacitását) számottevően növelő gépcsere kategóriája*,[5] amely az intenzív típusú újratermelést kifejező lényeges változat.

Az értékelés finomításának aktualitását szemléltetik a minta adatai. A mintában szereplő gépállomány 20 százaléka az átlagosnál jelentősen korszerűbb termelőberendezés.[6] Az újabb beszerzésű — 5 évesnél nem régibb — gépeknek viszont az 55 százaléka tartozik ebbe a csoportba. (Lásd a 2. sz. ábrát[7].) A korszerű gépeknek ugyancsak 55 százalékát kifejezetten nagyobb termelékenységük miatt szerezték be. Más vetületben elemezve a mintát: a 2 mFt-nál magasabb egyedi bruttó értékű gépek 67 százalékának deklarált beszerzési indoka *a nagyobb termelékenység*. Ezen belül a 4—5 éves gépek esetében az arány 54 százalék, a 0—1 éveseknél 77 százalék. Tekintettel arra, hogy a gépmunkások (s ezáltal a működtethető munkahelyi rendszerek!) száma gyakorlatilag állandó, beruházási vonatkozásban *a termelés és a termelékenység-növekedés túlnyomó része nem a gépszám növekedéséből, hanem csak a bővítő hatású pótlásból származhat.*

Nem érdektelen a Technoimpex tapasztalata a nemzetközi tendenciákról. Eszerint az összes piaci felmérés és a magyar exporttevékenység eredményei is azt mutatják, hogy „a szerszámgép-beszerzések az utóbbi években már nem új munkahelyek létesítése céljából, hanem meglevők termelékenységének emelése érdekében jönnek létre". [16]

A nagy értékű gépek esetében figyelemre méltó a „pótlásnak" az a sajátossága is, hogy a gépek átlagos bruttó értéke erősen növekszik. A minta szerinti helyzetet a 3. sz. ábra szemlélteti. A gépek árindex-növekedésének üteme pedig (amely a közeljövő gépberuházásai költségeinek alakulására is

[5] A csehszlovák gyakorlatban progresszív korszerűsítésnek tekintik az olyan termelőberendezés-beruházásokat, amelyek nem igénylik a termelőterület bővítését és a dolgozók számának növelését (!), megtérülési idejük 3 éven belüli és a termelékenységük a kiinduló állapothoz képest meghaladja a 60 százalékot. [15]

[6] A mintában, a felmérés keretében alkalmazott, a gépek használhatóságára, progresszivitási fokozatának meghatározására vonatkozó műszaki minősítés a 3. sz. táblázatban bemutatott nómenklatúrával történt.

[7] A progresszivitás szerinti fokozatok jelentése itt és a többi ábrán: *Korsz* — az üzemi átlagnál jelentősen korszerűbb; *Átl* — átlagos színvonalú (hagyományos); *Elav* — elavult, de korlátozott területen rendszeres üzemeltetésre alkalmas; *Sel* — selejtezésre érett, elhasználódott.

3. sz. táblázat

Használhatósági jellemzők a termelő géppark számbavételéhez

Minősítés		Használhatósági jellemző
A[1]	5	Az üzemi átlagnál *jelentősen korszerűbb, széles sávban használható* (általános technológia jellegű) termelőberendezés. Korszerűségének kiemelkedő, beállítását elsősorban meghatározó jellemzője:
	a	— termelékenyebb (munkaidő-, létszám megtakarítás)
	b	— pontosabb (magasabb minőségi fokozatú megmunkálás lehetősége, szakmunkás kiváltás)
	c	— újszerű technológiai megoldás alkalmazása
	d	— anyagmegtakarítás lehetősége
	e	— könnyebb, kulturáltabb kezelés, jobb munkakörülmények
	4	Az üzemi átlagnál *jelentősen korszerűbb, szűk variációjú* (a gyártmányhoz kapcsolódó, céltechnológia jellegű) termelőberendezés. Felhasználásának fő jellemzője:
	a	— nagy volumen termelékeny előállítása, munkaerő-megtakarítás
	b	— magas minőségi követelmények, szakmunkás kiváltás
	c	— a feladat műszakilag gazdaságosan csak így oldható meg
	d	— anyagmegtakarítás lehetősége
	e	— alacsonyabb igénybevétel, jobb munkakörülmények
B[2]	3	Az üzemi átlagnak megfelelő *hagyományos* színvonalú
	3.1	— *széles sávban* használható termelőberendezés
	3.2	— *szűk variációjú* termelőberendezés
C[3]	2	*Elavult*, műszakilag elhasználódott, de korlátozott igényű munkára *rendszeresen alkalmazható*
	2.1	— *széles sávban* használható termelőberendezés
	2.2	— *szűk variációjú* termelőberendezés
D[4]	1	Profilváltozás vagy teljes elhasználódás miatt *feleslegessé vált;* selejtezendő, illetőleg kiváltandó
	1.1	— *széles sávban* használható termelőberendezés
	1.2	— *szűk variációjú* termelőberendezés

Megjegyzés: Az egyes gépek minősítése műszaki becsléssel történt.
1, ahol „A" = korszerű
2, ahol „B" = hagyományos
3, ahol „C" = elavult
4, ahol „D" = selejtezendő

támpontot ad) 1970—1977 között — csaknem lineárisan — évi 30 százalék feletti. [16]

A bővítő hatású pótlást szolgáló beruházásoknál nem kevesebb figyelmet érdemel a gépbeszerzések azon hányada (az 1—5 éves gépeknek csaknem a fele), amely az adott üzemben az átlagos technikai színvonalnak felel meg.

Előfordulhat, hogy ennek oka a kellően át nem gondolt, valóban mechanikus pótlás. Nyilvánvalóan számos területen azonban célszerűtlen is lenne a mindenáron korszerűbbre, bonyolultabbra és költségesebbre való törekvés. A géppark e hányadával kapcsolatban viszont különös élességgel vetődik fel, hogy egyrészt valóban szükség van-e ezekre a gépekre, másrészt, hogy ki kell aknázni az ezekben rejlő termelékenységnövelési tartalékokat. A géppark műszaki adottságainak technikailag intenzívebb kihasználásáról van szó.

2. sz. ábra

A géppark progresszivitásának és életkorának összefüggése

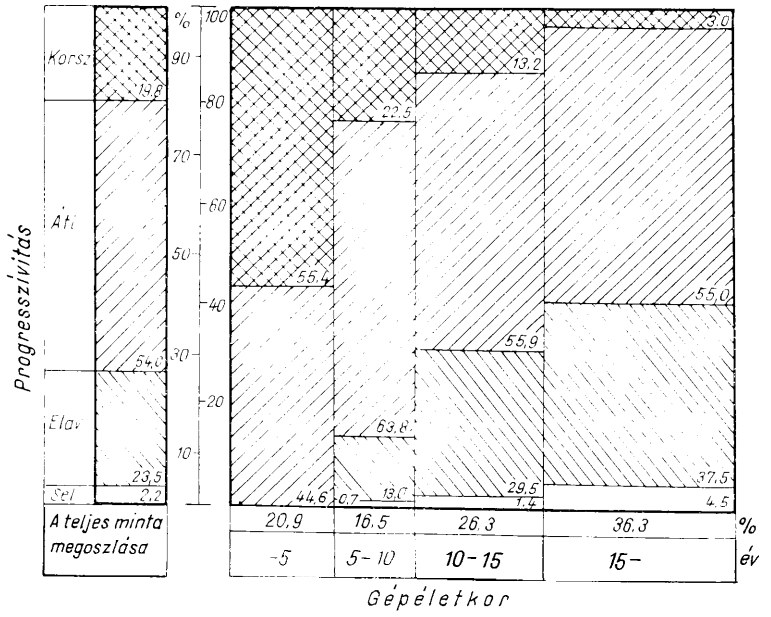

Forrás: a minta

3. sz. ábra

A géppark bruttó értékének és életkorának összefüggése

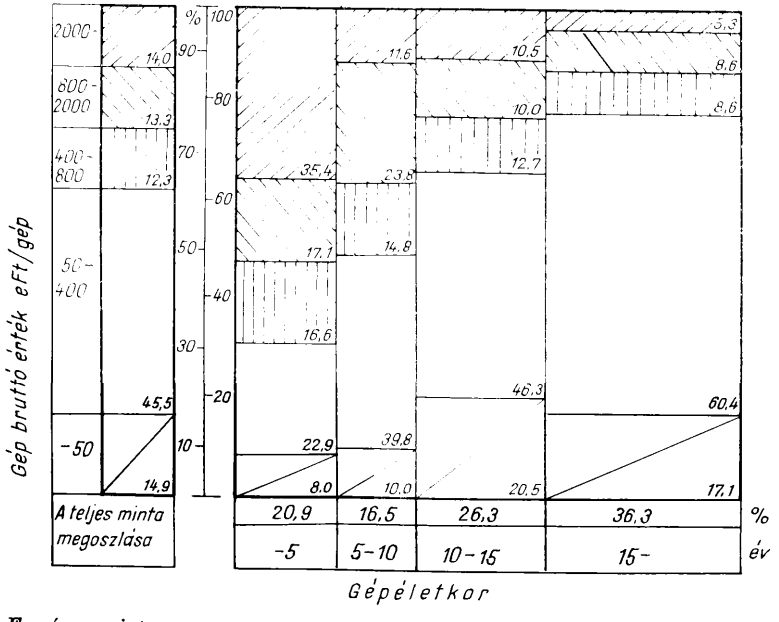

Forrás: a minta

3.2. A géppark használati értéke és az amortizáltság

A mintában a géppark gazdasági elhasználódottsága, tehát a nettó/bruttó érték aránya, illetve az e szerinti megoszlás a közismert képet mutatja. A géppark 52,8 százaléka 0-ra van leírva. Ez a hányad — annak ellenére, hogy a minta jobbára haladó vállalatokból származik — meghaladja a gépipari átlagot. A géppark amortizáltsági struktúráját és annak az egyes progresszivitási fokozatok szerinti megoszlását a 4. sz. ábra szemlélteti. E megoszlást elemezve *feltárul az egyes gépek használhatóságáról alkotott műszaki-termelési értékítélet és a gazdasági elhasználódás alakulása közötti sokrétű ellentmondás.*

a) Az egyik ellentmondást az átlagosnál jelentősen korszerűbbnek minősített termelőberendezések amortizáltsági struktúrája hordozza. Az ábrából látható, hogy ezeknek a gépeknek is csaknem egyharmadát teljesen vagy csaknem teljesen (0,2 nettó/bruttó érték alatt) leírták, azaz „értéktelenek". Hasonlóképpen a termelés hordozójának tekintett átlagos színvonalú gépeknek is csaknem 60 százaléka gazdaságilag már értéktelen. E képből azt a következtetést kell levonnunk, hogy *az amortizáltság mértéke a gépek használhatóságának, megtartásának vagy selejtezésének egyedi értékelésére alkalmatlan. A selejtezésnek ezen az alapon való szorgalmazása nem célravezető.*

b) *A géppark egészének színvonaláról alkotott műszaki értékítélet és az amortizáltság mértéke globálisan is igen nagy mértékben eltér egymástól.* A géppark 25 százaléka az, amely az adott üzemben műszakilag elavult és selej-

4. sz. ábra

A géppark amortizáltságának és progresszivitásának összefüggése

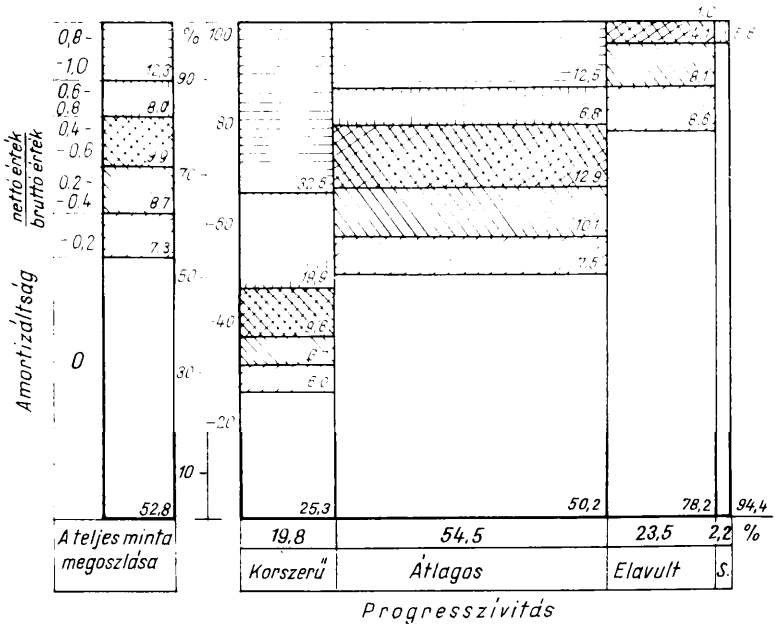

Forrás: a minta

tezésre érett, ugyanakkor ennek kétszerese van 0-ra leírva, miközben az egész minta gépparkjának amortizáltsági mutatója 0,43. Ebből következik:

1. Amennyiben a géppark műszaki állapotának megítélése reális és nem technikakonzerváló szemléletet tükröz, akkor irreális az amortizálás üteme, illetve *ebből a gazdasági mérőszámból nem helyes a géppark műszaki állapotára következtetni.*

2. Ha pedig valóban szükséges a jelenlegi ütemű leírással jobban összhangban álló, gyorsabb ütemű megújulás, akkor az annak megfelelő konzekvenciákat kell levonni a mutató javítására. Ez tartalmilag két módon lehetséges: részben az új gépberuházások ütemének fokozásával (kérdéses, hogy ez valóban szükséges-e és ha igen, milyen forrásból valósítható meg), részben pedig a géppark elavult, termelékenység-minőség szempontjából nem progresszív — de nem 0-ra leírtsággal jellemzett —, a létszámot jelentősen meghaladó hányadának felszámolásával. Bár ez utóbbi pusztán statisztikai mutatójavításnak tűnik,[8] az amortizációs leírásoknak a ki nem használt gépek kiváltására ösztönző — itt nem tárgyalt — módszereivel[9] kombinálva alkalmas eljárás lehet a gépszám—munkahelyszám ellentmondásának a csökkentésére.

Érdekes összevetni a különböző mértékben amortizált gépek és ezek üzemeltetési műszakszámának, munkarendjének alakulását. Az 5. sz. ábrán látható, hogy a műszakkihasználtságban a jelentősen amortizálódott gépek nem maradnak el számottevően a kevésbé leírtaktól. Ez összhangban van a progresszivitásról alkotott műszaki értékítélettel, azzal a pozitív ténnyel, hogy a progresszívebb gépeket magasabb átlagos műszakszámban üzemeltetik. Ugyanakkor ez alátámasztja a műszaki és gazdasági elhasználódás ellentmondásáról mondottakat.

4. A korszerűsödő technika és a munkaerő hatékony felhasználásának rendszerösszefüggése

Egy-egy új nagy létesítmény beruházásának elhatározásakor egyértelmű, hogy annak —legalább elvben — a létszámvonzatát is figyelembe veszik. Ez esetben ugyanis nyilvánvalóan új munkahely teremtéséről, bővítő beruházásról van szó. Ezzel szemben *a korszerűsítő (szinttartó) gépberuházásokat munkaerő-gazdálkodásunk pótló beruházásoknak tekinti.* Vagyis feltételezi, hogy az elhasználódott termelőberendezések helyett, vagy pedig a hiányzó munkaerőt pótlandó, az elavult, kis termelékenységű gépek kiváltására szerzik be. Tehát a deklarált cél: a fizikailag elhasználódott gépek cseréje, a termelési szint csökkenő létszám melletti fenntartása vagy a kapacitás létszámnövelés nélküli bővítése.

[8] Pippel megállapítja, hogy „a kiselejtezés nagymértékben befolyásolja az állóeszközök olyan jellemző szerkezeti összetételét, mint például a gépek életkor szerinti megoszlása". Továbbá: „Mind a kiöregedett gépek arányának csökkentése, mind pedig a pótlás és bővítés közötti arány megváltozása a pótlás javára, szorosan kapcsolódik a kiselejtezéshez. A szükséges selejtezésről való lemondás a kiöregedett gépek állományának növekedését eredményezi, a tervezett pótlóberuházások gyakorlatilag bővítő beruházásokká válnak és ez minimálisan viszonylagos hatékonyságcsökkenést von maga után." [17]

[9] Például Abramov a termelési állóalapok fizikai és gazdasági elhasználódásának különböző formáit elméletileg elemezve azt ajánlja, hogy a munkaeszköz azon értékveszteségét, amely az alacsony extenzív kihasználás miatt következik be, csak a termelési eredményt csökkentő veszteségként lehessen elszámolni. [18]

5. sz. ábra

A géppark napi átlagos műszakszámának és amortizáltságának összefüggése

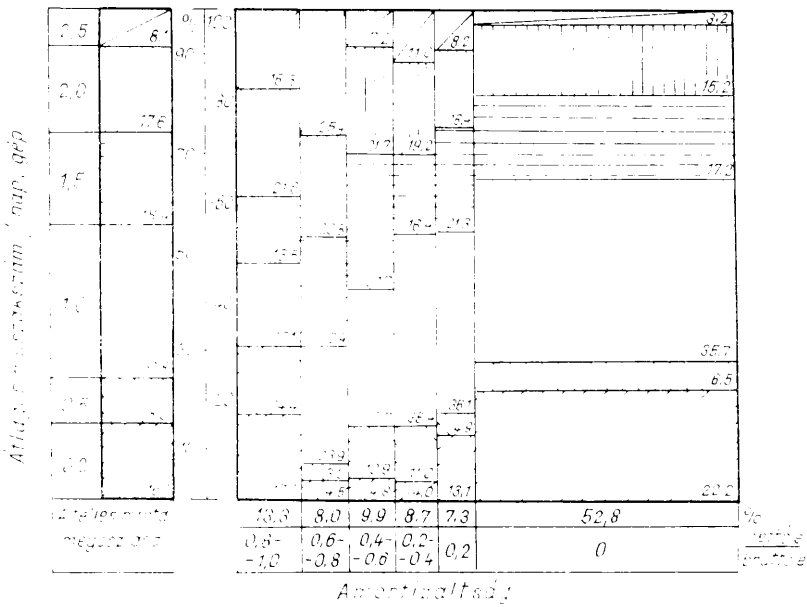

Forrás: a minta

E beruházási körnek tehát látszólag nincs (legalábbis mennyiségi értelemben nincs) számottevő munkaerővonzata. A valóság ezt a feltételezést nem igazolja. A meglevő termelőerőkkel integrált korszerűsítő fejlesztés a munkaerőigény vonatkozásában sokkal áttekinthetetlenebb helyzetet teremt, mint a „tudatos" létszámbővítő beruházások.

Elöljáróban tekintsük át a minta néhány, a munkaerőoldallal kapcsolatos jellemzőjét.

4.1. A géppark kihasználása és a munkaerő-felhasználás struktúrája

A gépek működtetésének (irányításának, kezelésének, kiszolgálásának) fajlagos létszámigényét vizsgálva kitűnt, hogy a termelőberendezések 70,4 százalékának üzemeltetése ún. tiszta egygépes rendszerű. Tehát egy műszakban egy géphez egy főre van szükség. Ha figyelembe vesszük a gépkezelőn kívül a géphez (gépcsoporthoz) szükséges segítő, illetve gépbeállító létszámot is, a fajlagos létszámigény (gépóra : munkásóra) a korszerűnek minősített gépeknél: 1,01, az átlagos színvonalúaknál 1,0, az elavult gépeknél pedig 0,96. Vagyis az új, korszerű gépek gépóra/munkásóra ráfordításaránya azonos a hagyományos gépekével.

A korszerű, többnyire automatizált gépek lehetővé tennék, hogy egy fő több gépet kezeljen (többgépes rendszert), az egy munkásórával „üzemeltetett" gépóra számának megtöbbszörözését. A gyakorlatban azonban a szer-

vezetlenség miatti, különösen gyakori munkaváltozások, a tördelt sorozatok stb. e módszer számottevő gépipari alkalmazása ellen hatnak. Összességében megállapítható, hogy egy termelőberendezés üzemeltetéséhez — ennek progresszivitásától függetlenül — átlagosan egy fő szükséges. A munkahely termelékenységének alakulását tehát csak az egy gépóra alatt előállított termékmennyiség (érték) befolyásolja.

A következőkben nézzük meg, mit mutatnak a géppark napi teljesített műszakszámának adatai.

A napi átlagos műszakszám alakulását különféle vetületekben a 6. sz. ábra szemlélteti. A jellegzetes határok: a korszerű gépeknél 1,6, az elavultaknál 1,0, az 1—5 éveseknél 1,49, a 15 év feletti életkorúaknál 1,06; a 0,6—1,0 amortizáltsági mutatójú gépek teljesített műszakszáma 60—30 százalékkal haladja meg az elavult, elöregedett, leírt gépekét.

A gépi munkahelyek időbeli kihasználásának struktúráját az előbbi átlagos műszakszámadatok csak részben jellemzik. *A munka hatékonysága szempontjából a gépmunkások foglalkoztatottságának (létszámának) a géppark összetétele szerinti megoszlása a meghatározó.* Vegyük figyelembe az egyes vetületekben a gépek megoszlását, a fajlagos létszámigényt, és a napi műszakszámot. Ily módon meghatározzuk a gépi munkahelyek teljes gépmunkás időalapjának megoszlását.

A 7. sz. ábra szerint a következő lesz a kép: az időalap 26 százalékát korszerű gépen, 53 százalékát átlagos és 21 százalékát az elavult (és selejtezésre érett) gépen végzett munkára fordítják. *Azaz a munkások háromnegyede a gépek nem korszerű hányadát üzemelteti. Csaknem ugyanannyian dolgoznak az elavult, mint a korszerű gépeken.* Hasonlóképpen a munkások 56 százaléka a 10 évnél öregebb, illetve 54 százaléka a 0-ra leírt gépeken dolgozik.

Felmerül a kérdés: mi az oka, hogy a progresszívebb gépek átlagos műszakszámának növelésére törekvés ellenére a géppark tényleges foglalkoztatásának képe ennyire kedvezőtlen? Ennek közvetlen magyarázata a gépek mennyiségi struktúrája. A darabszám szerinti megoszlást a 8. sz. ábra szemlélteti. Szembetűnő a 7. sz. és a 8. sz. ábra hasonlósága. Megálla-

6. sz. ábra

A napi átlagos műszakszám a géppark jellemzői szerint

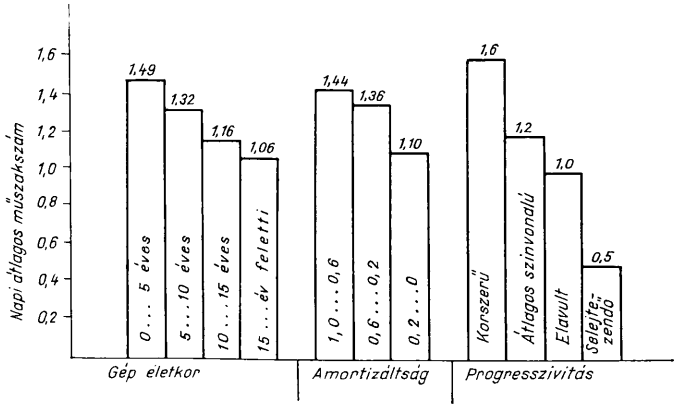

Forrás: a minta

7. sz. ábra

A gépmunkás időalap megoszlása a géppark jellemzői szerint

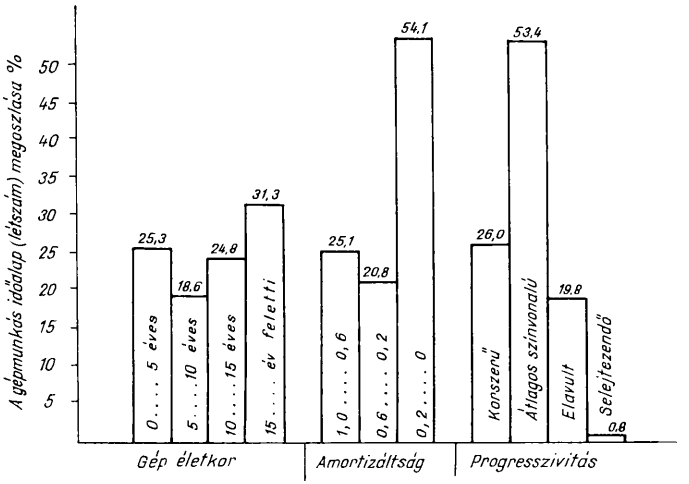

Forrás: a minta

pítható, hogy szinte tekintet nélkül az egyes csoportokba tartozó gépek műszaki-gazdasági jellemzőire, a géppark kihasználása szétterített, a munkásokat csaknem egyenletesen elosztva foglalkoztatjuk a teljes gépparkon.

8. sz. ábra

A géppark darabszámának megoszlása a főbb jellemzők szerint

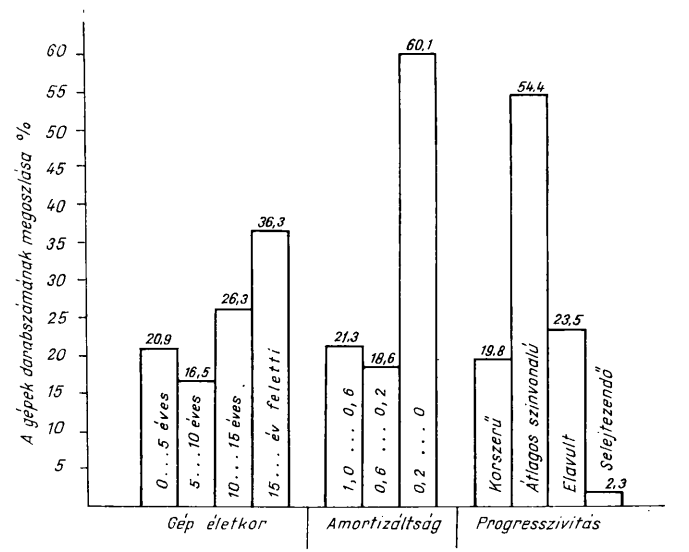

Forrás: a minta

Foglaljuk össze a helyzetképet. Mint a tárgyalt műszaki megítélésből és az üzemeltetési adatokból is kitűnik:

a) a gépállomány túlnyomó hányada korától, elavultságától függetlenül még működőképes,

b) az újonnan beruházott, fele részben az átlagosnál korszerűbb gépek mint további új munkahelyek lépnek be a termelésbe,

c) az új gépekkel a progresszivitási összetétel eltolódik, automatikusan mind több gép kerül a nem korszerű (átlagos színvonalú és elavult) gépek oldalára.

d) Az elavultnak minősülő gépeket azonban — mint még használhatókat — nemcsak hogy kidobni sajnálják, hanem széles fronton üzemeltetik is azokat,

e) mindez akkor, amikor nincsen munkaerő a géppark progresszív felének magasabb műszakszámú üzemeltetésére.

Az üzemeltetést a teljes gépparkra „terítik". *Emiatt tehát tulajdonképpen van is létszám meg nincs is.* A jelenség ismert, a nagyértékű gépek kihasználására irányuló központi törekvések úgyszintén. Úgy tűnik azonban, hogy a kérdést elsősorban befektetés megtérülési és kevésbé a termelékenységi tartalékok oldaláról közelítjük. A gyakorlatban *nem eléggé kapcsolódik össze a gépek üzemeltetésére alkalmas munkások és a géppark együttesen hatékony foglalkoztatása.*

Munkaügyi értelemben intenzív a foglalkoztatás, ha a dolgozó a munkanormáját teljesíti. A termelőberendezést pedig kihasználtnak tekintik, ha munka van rá programozva és a munkás dolgozik rajta. A valóságban *a munkaerő és az eszközök hatékony felhasználása akkor valósul meg, ha a munkahelyi rendszer egésze magas hatásfokkal működik,* azaz: 1. a munkások a progresszív gépeket üzemeltetik; 2. a gépek időbeli és technikai kihasználása[10] egyaránt magasfokú.

4.2. A progresszív gépidőalap és a munkás időalap összehangolása

A korszerűsödő géppark hatékonyabb kihasználásának egyik fő tartaléka, ha az üzemeltetés egészében a progresszívebb struktúra felé tolódik el. Azaz a rendelkezésre álló gépmunkás időalapot a géppark progresszívebb felének időalapjával szembesítjük.

[10] A termelőberendezés teljesítőképessége potenciális adottság, amely az azt működtető ember tevékenysége következtében a termelés időbeli folyamatában realizálódik. A szerszámgép (de bármely más termelőeszköz) teljesítőképességének két, minőségileg eltérő meghatározója: az idő- és a technikai tényező.

— *Az időtényező:* időbeli volumetrikus teljesítőképesség, a gép üzemeltetésének időtartama. Értékét a naptári időalap kihasználása, az effektív termékelőállításra fordított ún. termelő idő mértéke határozza meg.

— *A technikai tényező:* technikai teljesítőképesség, a gépnek a műszaki paraméterei által meghatározott potenciális tulajdonsága, amely alkalmassá teszi a rendeltetésének megfelelő meghatározott feladat ellátására.

A technikai teljesítőképesség intenzív kihasználása akkor valósul meg, ha a ténylegesen igénybevett, hasznosított működési paraméterek megközelítik a névleges konstrukciós értékeket. Vagyis: magasfokú a *technikai intenzitás,* ha a folyamat nagyobb munkasebességgel, intenzívebb munkamóddal zajlik; a speciális minőségi sajátosságokat, a gépen elérhető pontosságot, a különleges alkalmazási lehetőségeket valóban kiaknázzák.

A géppark hasznosításának, s egyszersmind a gépmunkások időfelhasználása hatékonyságának mértékét a gépi munkahelyek esetében a *közvetlen és a gépre áttételezett élő munka együttesen,* azaz a gépi munka termelékenysége határozza meg. (Részletesebben lásd az irodalomban. [19]; [20])

Az egyszerűség kedvéért (a pontosan nem ismert valóságos adatoknál szerényebben számolva) feltételezzük, hogy egy elavult gépen végzett munka termelékenységét egységnek tekintve az átlagos színvonalú gépek kétszeres, a korszerűek négyszeres termelékenységűek. Ez azt jelenti, hogy ugyanannak a munkásnak az egy-egy fokozattal progresszívebb gépen teljesített munkaórái kétszeres eredményt, kétszeres produktomot biztosítanak. Azaz az élőmunka-termelékenység példánkban megkétszereződik. *Ha tehát a munkások elsősorban a nagyobb progresszivitású munkahelyi rendszereket üzemeltetnék, az adott véges létszámú munkaerő által üzemeltetett géppark teljesítménye jelentősen megnövekedne.*

Nem a korszerűbb berendezések iparba kerülése az alapvető probléma. Ellenkezőleg, ez nyilvánvalóan szükséges, s annak a megítélése, hogy a korszerűsödés megfelelő ütemű-e, nem ennek a tanulmánynak a feladata. *Az ellentmondás lényege:* a) a mindjobban növekvő géppark üzemeltetése szélesen terített, a terhelés a hatékonyság szempontjából nem kellően differenciált, b) a géppark egészében alacsony kihasználása és műszakilag használható állapota ellenére nagyszámú átlagos színvonalú új gépek beszerzése.

Természetesen könnyű lenne elmarasztalni a vállalatokat a gazdaságossági szemlélet hiánya miatt. A valóságban a kialakult helyzetnek számos, a vállalat szempontjából objektív oka van. Ezek megszüntetése nélkül gyökeres javulás aligha várható. Az itt bemutatott helyzetelemzésnek éppen az a célja, hogy rámutasson: *olyan strukturális problémáról van szó, amelyet mélyebben kell feltárni. Ennek alapján kerülhet sor azokra a részben vállalati, részben központi intézkedésekre, amelyek elősegítik, hogy a korszerűsödés beruházási terhei a hozamoldalon realizálódjanak.*

Megállapítottuk, hogy a korszerűsödő géppark potenciális teljesítőképessége jobb kihasználásának egyik lehetséges útja a munkaidőalapnak és a géppark progresszívebb fele üzemidőalapjának a nagyobb mértékű „fedésbe hozatala". Ebben a tézisben azonban implicit formában az is benne van, hogy a nagyfokú kihasználásra törekvés nem korlátozható csupán a külön megfigyelt, kiemelkedő termelékenységű, nagyértékű gépekre.[11] Ezek a munkahelyekből 5—10 százalékot (az összes korszerű gépek kb. 20 százalékot) képviselnek, s kiugró gazdasági jelentőségük ellenére a termelési folyamatoknak csak egyes mozzanatait realizálják magas színvonalon.

4.3. A technikai intenzitás fokozása

Ebből következik *a termelékenység adott technikai bázison történő növelésének második általános tartaléka: a munkahelyek gép-elemének magasabb technikai intenzitású üzemeltetése.* A korábbiakban utaltunk a géppel végzett munka termelékenységének a két fő oldalára, az időbeli és a technikai tényezőkre és az utóbbi vonatkozásban a technikai intenzitás fokozásának a jelentőségére. Ha a technikai intenzitás (a gép műszaki teljesítőképességének igénybevétele) nem kielégítő, akkor adott élőmunka-intenzitású *munkás-*

[11] A központi és az ágazati beszámoltatásban egyaránt átfedések, zavaró sokszínűség van a gépkihasználás megfigyelésénél alkalmazott kategóriákban. Hol a korszerű, hol a programvezérelt, hol a nagyértékű, hol a különböző értékcsoportú, hol a nagytermelékenységű, hol a különböző szinten kiemeltnek minősített vagy az ún. progresszív gépekre történik a „rákérdezés". A tisztánlátáshoz és a beszámolás megkönnyítéséhez is egyaránt szükséges lenne a kategóriák egységesítése.

óra ráfordítással nem párosul a „gépi oldal" nagyfokú igénybevétele, a termelékenység alacsonyabb, a produktum kisebb lesz, mint amilyen az adott gépember rendszertől a munkaintenzitás növelése nélkül is elvárható lenne. Ez a kérdéscsoport külön elemzések sorát igényli, itt mindössze arra utalhatunk, hogy a probléma csak részben — talán kisebb részben — munkanorma-színvonal kérdése. Alapvetően a nagy költséggel beruházott, különböző korszerűségű termelőberendezések technológiai követelményrendszerének, valamint a gépek felszerelésének, szerszámmal és készülékkel való ellátásának, javítás-karbantartásának az előgyártmányoknak *olyan mértékű és minőségileg más típusú fejlesztését igényli, amely pusztán a hagyományos vállalati kereteken belül semmiképpen nem oldható meg.*

4.4. A munkahelyi tevékenységek folyamatosságának fokozása

A korszerűsödő technika hatékonyabb felhasználásának harmadik fő útja a műszakidő kihasználásának, ezen belül is a főidő (effektív alakítási idő) arányának a növelése. [20] A probléma közismert, így részletes tárgyalását teljesen mellőzzük. A korábbi — a munkahelyi tevékenységek szervezettségének fokozásával összefüggő — kutatásoknak csak arra a következtetésére utalunk, [21] amely szerint *a termelési feladatok végrehajtásának fázisában a különböző funkcionális tevékenységeket és folyamatokat a jelenlegi gyakorlattól eltérően a termelő munkahely követelményeinek kell alárendelni, a munkahely optimális működése komplex feltételrendszeréből kiindulva kell szervezni.*

4.5. A korszerűsödés hatása a feltételi folyamatok struktúrájára

A termelékenyebb és az adott üzemben a hagyományostól eltérő, minőségileg más műszaki tartalmú technológia alkalmazása megváltoztatja az illető termelési szakasz intern és extern (a munkahelyen belüli és külső környezeti) munkaidő-felhasználási és szakmai struktúráját. *Az adott termelési keretek közé beépülő — például a korábbi, elavultat felváltó — termelékenyebb termelőberendezés pusztán azáltal, hogy az időegységre jutó teljesítménye nagyobb, megváltoztatja, rendszerint megzavarja az üzemi környezetet mind a folyamatban soron következő további műveletek, mind pedig a különböző gyártáselőkészítési és kiszolgáló feltételi folyamatok kialakult egyensúlyát.* Ugyanis ezeknek a korszerű munkahelyeknek más a munkaüteme, technológiai funkciója, nagyobb — és más — az anyag- és szerszámfelhasználása, több készterméket kell a géptől elszállítani, az intenzív munkamód következtében esetleg gyakoribbak a meghibásodások stb.

Emellett a berendezés termelékenységének növekedése, működésének módosulása általában nem egyformán érinti a művelet elvégzéséhez szükséges teljes tevékenységsorozatot. Attól függően, hogy a változás a műszaki gyártás-előkészítést, a közvetlen alakítást vagy az egyéb gyártó-kiszolgáló tevékenységeket (anyagmozgatást, minőségellenőrzést, karbantartást stb.) érinti, szerkezetében mindinkább megváltozik a munkahelynek a környezetéhez való viszonya.

A gyártási alapfolyamatban ez a termelési keresztmetszetek átbocsátóképesség-egyensúlyának megbomlásában jelentkezik (újabb gépberuházá-

sok vagy a magasabb potenciális teljesítőképesség kihasználhatatlansága!), a feltételi folyamatok pedig elemeikben eltérő módon és mértékben relatíve mind munkaigényesebbekké válnak. Ha ezek termelékenységét és minőségi teljesítményét nem fokozzák megfelelően, akkor egyrészt az abszolút munkaigényesség (létszámszükséglet!) is megnő, másrészt a korszerű, bonyolult gépek megfelelő minőségi állapota sem tartható fenn. Végül, de nem utolsó sorban ez új körülményekhez nem alkalmazkodó feltételi folyamatok működésének elégtelensége egyik fő okává lesz a legkorszerűbb technika kiszolgálási, ellátási zavarainak, a műszakon belüli hosszú állásidőknek stb.

5. Összefoglalás, teendőink

A gyártási technológia korszerűsödése a gépiparban két fő úton megy végbe: a) a nagyberuházások, komplett gyártórendszerek létrehozásával, b) a működő vállalatok meglevő technikájába integrálódó termelőgépek beruházásával, folyamatos korszerűsödés útján.

Ez az átalakulás a tudományos-technikai haladás általános gyorsulásával, iparunk fejlettségi szintjének növekedésével, a termelés intenzív jellegének erősödésével mindinkább gyorsuló ütemű, s az új technika, a korszerűsödés költségei is meredeken emelkednek.

A technológiának a korszerűsödése, a termelékenységnek és általában a termelés intenzitásának, a gépköltségeknek a növekedése — azaz *a termelési jellemzők folyamatos, mennyiségi módosulásainak halmozódása, napjainkban minőségi változásba csap át.* Az eddigi vezetési-irányítási, gazdálkodási és ösztönzési módszerek mind kevésbé tudják biztosítani a korszerűsödő technika megfelelő hatékonyságú felhasználását. A hagyományostól eltérő, új módszerek kialakítására és alkalmazására van szükség.

Annak hangsúlyozásával, hogy ma még elsősorban a probléma körvonalazásánál tartunk, *megkísérlünk felvázolni néhány fontosnak ítélt tennivalót.*

Általános alapfeltétel, hogy az *elkülönült állóeszköz- és munkaerő-gazdálkodás helyett a gépi munkahelyekkel gazdálkodjunk.* Ez a termelőgépberuházás mint cél előtérbe helyezése helyett a gyártás színvonalának komplex fejlesztését jelenti.

A munkahelygazdálkodás egyik eszköze a munkahelyek gépelemének korszerűsítése, a bővítő hatású pótlás csere formájában, azaz a munkahelyi rendszerek termelékenységének fokozása, számuk növelése nélkül: 1. új munkahelyek létrehozása magasabb technikai teljesítőképességű berendezések beállításával, 2. ezzel egyidejűleg a létszámkorlát miatt az adott helyen munkahelyi rendszerként tovább nem üzemeltethető és kevésbé hatékony gépek felszámolása, tudva, hogy utóbbinak az amortizáltság nem megfelelő kritériuma.

Meghatározó jelentőségű a termelőberendezések extenzív kihasználási struktúrájának eltolása a géppark progresszívebb hányadára, azaz a korlátos gépmunkás időalapnak a termelékenyebb gépidőalappal való szembesítése. A teljes géppark átlagos műszakszámának növelése ipari méretben a létszámkorlát miatt semmiképpen sem biztosítható. Az út a gépszám-létszám olló szűkítése a nem hatékony munkahelyek határozott, központi ráhatás útján is történő felszámolásával. Ez egyszersmind előidézné az össze-

tétel progresszív irányú eltolódását, elősegítve és kikényszerítve a géppark e hányadának magasabb műszakszámú, és termelékenyebb (intenzívebb üzemmódú) kihasználását.

A költséges beruházások ellenére az új technika kihasználása az objektíve lehetségesnél alacsonyabb. Az időbeli kihasználás fokozásának szervezési, munkafegyelem-javítási problémái ismertek, ezekre nem térünk ki. Azonban bármilyen időbeli kihasználási színvonal mellett kiemelkedő szerepe van a technikai intenzitás növelése előtérbe helyezésének valamennyi munkahelyen.

Mind a korszerű termelőberendezések, mind a gépmunkások mintegy felét foglalkoztató átlagos színvonalú, de progresszíven is üzemeltethető gépek jobb kihasználásának néhány feltétele, lehetősége:

— a termelő gépberuházásokra előirányzott hazai és import ráfordítások bizonyos hányadának „átirányítása" a gyártóeszköz-ellátás javítását, a kis termelékenységű és korszerűtlen házilagos szerszámgyártás csökkentését célzó központi fejlesztési akciók számára,

— a nagyértékű, speciális javítási követelményeket támasztó gépek számára központi javító-karbantartó szaküzemek létesítése, az erőforrások nagyobb arányának fordítása a szükséges különleges anyagok, eszközök, szakszolgálat „importjára",

— az adott üzemben kihasználatlan, kiváltandó, de jó fizikai állapotú gépek másutt történő hasznosítására géphasználati lánc kialakítása, az ennek gyakorlati működéséhez szükséges kereskedelmi hálózat és érdekeltségi rendszer kiépítése.

Noha látszólag távol esik témánktól, rá kell mutatnunk, hogy a gépipari alkatrész- és részegység kooperáció ismeretesen alacsony színvonala, megbízhatatlansága, az emiatt lüktető operatív munkaadagolás az egyik legnagyobb akadálya a gépszámtöbblet és az elavult gépek relatíve nagyfokú üzemeltetése miatti „terített terhelés" felszámolásának. Ugyanakkor ez a puffer gerjeszti is az autarkiás törekvéseket, ugyanazon termékek decentralizált, kis tömegszerűségű, gazdaságtalan előállítását. A termelőeszközök hatékonyabb felhasználása oldaláról is sokkal határozottabb, központi erőfeszítések szükségesek az alkatrész- és részegységgyártás fejlesztésére, akár az egyéb, elaprózott kapacitásokat kiépítő beruházások rovására is.

Végezetül *a tervmunka fejlesztéséhez* egy megjegyzés: a tudományos-technikai haladás mindinkább gyorsuló folyamatában, amikor az új technika integrált beilleszkedése mind kevésbé valósítható meg a meglevő hagyományos keretek változatlan működése mellett, nagy jelentőségű, hogy a vállalati műszaki fejlődés különböző oldalait, a termelési szerkezet korszerűsítését, a gyártmány- és a gyártásfejlesztést (utóbbiba értve a termelő beruházásokat is mint a termelőerők fejlesztésének egy elemét), a specializáció-kooperációt, a termelési-technológiai-szervezeti struktúrát, a munkaerő-fejlesztést, szakoktatást stb. egymással szoros összefüggésben tervezzék.

Az előbb jelzett irányokban történő tömeges méretű előrehaladás jelentősen előmozdítaná a gyártási kultúrának, a beruházások hatékonyságának növekedését és nagyobb távon iparunk versenyképességének dinamikus fokozását.

Irodalom

1. Szabó Kálmán—Mandel Miklós: Az állóeszköz-gazdálkodás helye az új mechanizmusban. Közgazdasági Szemle, 1966. 5. sz. 525—540. l.
2. Parányi György: A műszaki fejlesztési célok megvalósításának módszerei. Vállalatvezetés—vállalatszervezés, 1973. 1. sz. 1—8. l.
3. Parányi György: A korszerűsödő géppark kihasználásának feltételei. Ipargazdasági Szemle, 1978. 1. sz. 9—27. l.
4. Az állami gépipar vas- és fémmegmunkáló gépállományának, a fontosabb gépfajtáknak és a gépipar fontosabb szakaszának számadatai 1959—1975 időszakra (KSH. Kézirat. 1977.)
5. Az állami gépipar vas- és fémmegmunkálógép állományának adatai 1960—1972. KSH.
6. Kohászati és gépipari adattár. 1—3. kötet. 1971. KSH.
7. Statisztikai Évkönyv. KSH.
8. Az ipari munkások és kisegítő alkalmazottak létszámának a végzett tevékenység jellege szerinti megoszlása. 1972. KSH. 1973.
9. Az ipari munkások és kisegítő alkalmazottak létszámának megoszlása a végzett tevékenységük jellege szerint. KSH. Statisztikai Időszaki Közlemények. 1969. 12. sz.
10. A fizikai foglalkozásúak végzett tevékenységük jellege szerinti arányai az iparban. 1977. KSH. 1978.
11. Műszaki tájékoztatás a gyártásfejlesztési tevékenységről. A KGM éves tájékoztatója.
12. Beruházás-statisztika. Statisztikai fogalmak. 1977. KSH.
13. Engel, Karl-H.: Handbuch der neuen Techniken des Industrial Engineering. München, Verlag Moderne Industrie, 1972.
14. Hrakovszkij, J.—Kovaljev, A.: A beruházások ésszerű szerkezetének kérdéséhez. Ekonomicseszkije Nauki, 1977. 1. sz. 34—39. l.
15. Krcs, Rudolf: Planovo Sztopansztvo 1978. 3. sz.
16. Világgazdaság, 1978. X. 11.
17. Pippel, Lothar: A kiselejtezés hatása az alapeszköz felhasználás hatásosságára. Statistische Praxis, 1975. 7. sz. 268—270. l.
18. Abramov, V.: A termelési állóalapok kopása és felhasználásuk javítása. Ekonomicseszkije Nauki, 1977. 1. sz. 18—25. l.
19. Parányi György: Korszerű munkaszervezés. 1962. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 390 l.
20. Parányi György: Munkahelyek elemzése. 1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 315 l.
21. Parányi György: Munkaszervezés — a munka szervezettsége. 1977. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 252 l.
22. Maczynska, Elzbieta: Inwestycje modernijnze i ich kryteria (Korszerű beruházások és azok ismérvei). Inwestycje i Budownictwo, 1977. 12. sz. 18—21. l.

Barta Imre:

A BERUHÁZÁSOK GAZDASÁGOSSÁGA ÉS KOCKÁZATA

A szerző célkitűzése a következő: Az elvi kérdéseken kívül a kötelezően alkalmazott vagy alkalmazhatónak ítélt gazdaságossági és kockázatszámítási módszerek ismertetése és továbbfejlesztési lehetőségeinek bemutatása. A könyv első része a gazdaságossági módszerek főbb elvi, módszertani problémáit tárgyalja, és a számítások alapvető sémáit is bemutatja. A második rész a beruházási döntések bizonytalanságát és kockázatát az elmélet és a gyakorlati alkalmazás szempontjából vizsgálja. A harmadik rész (Függelék) a gyakorlatban is jól alkalmazható példatár.

236 l., fűzve 21,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ÉLIÁS ANDRÁS—GAJDOS GÉZA:

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar exportorientált fejlesztésének néhány kérdéséről

A világgazdaságot a legutóbbi években sokrétű bizonytalanság, a bonyolult és sokszor ellentmondásos változások sűrűsödése, a közvetlen és áttételes eltolódások és feszültségek keletkezése jellemezte. A világpiaci helyzet megváltozásának középpontjában a tőkés világpiac egyensúlyának megbomlása, az általánossá vált infláció és a tömeges munkanélküliség áll. Mindezeknek egyik következménye a világpiaci verseny fokozottabb kiéleződése, valamint az ararányok jelentős eltolódása. Ez viszont még hátrányosabb helyzetbe hozta a középszerű árukat exportáló és az anyagimportra erősen ráutalt országokat.

A világgazdaság helyzetében bekövetkezett elmúlt évi változások hatásai sürgetik népgazdaságunk szerkezetének módosítását is. A változtatás irányának kijelölése a különböző népgazdasági ágazatokban megköveteli a fejlődés külgazdasági feltételeinek széles körű feltárását.

A mezőgazdasági és az élelmiszeripari ágazat ilyen irányú vizsgálatainak külön nyomatékot adnak a világ élelmiszer-termelésében 1974—1975-ben keletkezett egyensúlyi zavarok, a termelés fejlődésében esetenként fellépő megtorpanások, az 1976-os év hazai kedvezőtlen termelési eredményei, majd bizonyos élelmiszerek világpiacán az elmúlt két évben megfigyelt dekonjunkturális jelenségek.

Természetes tehát, hogy a VI. ötéves, valamint a hosszú távú népgazdasági tervvel kapcsolatos munkálatok során ismételten felvetődnek a gazdaságirányítás különböző szintjein az ágazat mai és jövőbeli szerepével kapcsolatos eltérő, egymásnak ellentmondó értékelések, s újrafogalmazódnak a régen megválaszoltnak vélt kérdések. Egyébként csaknem természetes, hogy a gazdasági élet egy-egy jelensége új kételyeket, aggályokat támaszt.

Az élelmiszer-termelés fejlesztésével kapcsolatosan még sok fontos közgazdasági kérdés vizsgálatra szorul. Mi ezek közül csak azt emeljük ki, hogy a mezőgazdaság és az élelmiszeripar exportirányú termelése, exportorientáltsága kielégítő-e, alkalmas-e a gyorsan változó piaci igények rugalmas kielégítésére. E kérdéscsoportot is döntően a gabonafélék és az állattenyésztés termékeinél vizsgáljuk, hasznosítható gondolatébresztés céljából.

Mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek kivitele az 1960—1977. években

A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek kivitele az utóbbi másfél két évtizedben (az 1976-os évet kivéve) állandóan emelkedett. 1975-ben a kivitel az 1960-as bázishoz viszonyítva értékben csaknem 5,8-szeresére nőtt. 1977-ben az ágazati kivitel értéke az 1970. évinek több, mint kétszerese volt.

A népgazdasági összes kivitelben az ágazat részesedése a hetvenes években 22,6 és 24,3 százalék között ingadozott.

A kivitel emelkedésében döntő szerepe volt a hazai élelmiszer-termelés növekedésének. Az 1970. évi bázishoz viszonyított 1977. évi kiviteli szint például 55 százalékos volumenövekedés, illetve 36 százalékos árszintemelkedés eredménye.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari kivitel főviszonylatonként eltérően alakult. A hatvanas években gyorsabban növekedett a rubel, lassabban a nem rubel elszámolású kivitel, a hetvenes években ez a tendencia megváltozott és a nem rubel elszámolású kivitel az 1970-es bázishoz viszonyítva 1977-ben 224, míg a rubel viszonylatú 204 százalékot tett ki.

Az ágazati összes kivitelben a két főviszonylat részesedése a negyedik ötéves tervidőszak második feléig lényegében megegyezett, 1975-ben azonban a nem rubel elszámolású export aránya 60 százalékra nőtt. A legutóbbi három évben a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek kivitelének mintegy 60 százaléka (1977-ben 54,2 százaléka) a szocialista országokba irányult.

Az ágazat termékeinek legnagyobb vásárlója a Szovjetunió (1975-ben például az ágazati kivitel 38,2, 1977-ben 29,3 százalékát vette fel), majd Olaszország, NDK, Csehszlovákia, NSZK a sorrend.

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar összes termelésében s annak szerkezetében bekövetkezett változások hatására a kivitel termékösszetétele igen változó volt. A mezőgazdasági kivitelen belül a szemesterények részesedése az 1960. évi 2,4 százalékról 1973-ban csaknem 20 százalékra növekedett, míg 1977-ben csak 7,8 százalékot tett ki. A friss gyümölcs és zöldség exportjának részaránya 9,1 és 11,8, az élő állatoké 17 és 23,4 százalék között ingadozott.

Az élelmiszeripari kivitelen belül jelentősen emelkedett a feldolgozott zöldség- és gyümölcsfélék, illetve a bor részaránya. A hús- és baromfitermékek részesedése 24,3 és 28,5 százalék között váltakozott.

1970 és 1977 között számottevően nőtt a búza, a fűszerpaprika, a paradicsom, a zöldborsó, a bor, a vágósertés, a sertéshús és a baromfi kivitele.

Kivitelünk szerkezeti változására döntően a hazai termelés alakulása hatott. A II. és a III. ötéves terv időszakában ugyanis a mezőgazdasági termelésen belül az állattenyésztés, mindenekelőtt a baromfitenyésztés fejlődött a legdinamikusabban. A IV. ötéves terv időszakában is az állattenyésztés termelése gyorsabban emelkedett, mint a növénytermelésé. A növénytermelésen belül kiemelkedett a kenyér- és takarmánygabona, és mérsékeltebb volt a zöldség- és gyümölcstermelés fejlődése. Az állattenyésztési ágazaton belül a leggyorsabban a sertéstenyésztés fejlődött.

Az élelmiszeriparon belül a baromfi-, a tartósító-, a hűtő-, a hús- és a malomipar súlya növekedett, míg csökkent a sütő- és a tészta-, a dohány- és a cukoripar aránya.

Az általában kedvező irányú mezőgazdasági és élelmiszeripari fejlődés mellett a nyersanyagtermelés és -tárolás, valamint a feldolgozó ipar kapacitásában gyakran keletkeztek átmeneti feszültségek. Ez mindenekelőtt a gabonatermelésben és -tárolásban, a cukorrépa-termelésben és -feldolgozásban, a zöldségtermelésben és konzervgyártásban, a hústermelés és -feldolgozás, -tárolás, a szállítás és az értékesítés területén, valamint a dohánytermelésben és -gyártásban mutatkoztak meg. A kedvezőtlen időjárás 1975-ben és 1976-ban a hazai friss zöldségellátásban is átmeneti gondokat okozott.

Az elmúlt években azonban lényegében kialakultak kivitelünk volumenhordozó termékcsoportjai, illetve termékei.

Az 1971—1975. évek átlagában a mezőgazdasági és az élelmiszeripari összes kivitelben az élő állatok 13,9, a búza 9,1, a friss gyümölcs 8,6, amiből az alma egymaga 7,6, a bor 8,2, a csontos hús 7,1, a vágott baromfi 6,1, a zöldségkonzerv 5,7, a kukorica 5,2, a gyümölcskonzervek 3,4 százalékkal részesedtek.

Rubel elszámolású kivitelünk szerkezetében jelentős a növényi termékek, elsősorban a friss és feldolgozott zöldség- és gyümölcsfélék aránya.

A nem rubel elszámolású kivitelben az elmúlt 17 évben 37,5 és 57,1 százalék között váltakozott az élő állat, 24,3—41,6 százalék között pedig a hús-, a baromfi- és a tejipar termékeinek aránya. Az utóbbi adat helyes értékeléséhez azonban hozzátartozik, hogy 1974-ben a vágómarha nem rubel elszámolású kiviteli értékében a szovjet piac 35 százalékkal, a nyers marhahús kivitelében több, mint 14 százalékkal részesedett. 1975-ben még jelentősebb, 70 százalék volt a nem rubel elszámolású élőmarha-kivitelünkben a szovjet vásárlás részaránya, 1977-ben pedig vágómarha kivitelünkben a szovjet piac 61,4 százalékkal részesedett, így növelve a nem rubel elszámolású kivitelünket.

A tőkés piacokon — az egy-egy termékből időnként mutatkozó túltermelés, valamint a helyenként megnyilvánuló diszkrimináció és autarchikus törekvések ellenére is — gyakorlatilag sikerült kihasználni a fogyasztás általános növekedéséből, annak szerkezetváltozásából fakadó keresletet. A Közös Piac 1974. évi vágómarha- és marhahúsimport-korlátozó intézkedései azonban már sok gondot és nehézséget okoztak. A KGST-országok és más szocialista országok kereslete azonban összességében csaknem minden termékből, mindenekelőtt gabonafélékből, állati eredetű termékekből, 1976 óta pedig már friss és feldolgozott zöldség- és gyümölcsfélékből is meghaladta exportlehetőségeinket.

Mezőgazdasági és élelmiszeripari kivitelünk szerkezete azonban a tőkés piaci értékesítési lehetőségek, a hazai termelési, feldolgozó kapacitások esetenkénti korlátai miatt a mezőgazdasági nyerstermékek irányába tolódott el. Utóbbiak kivitele az 1960. évihez képest 1975-ben 6-szorosára, míg a feldolgozott termékeké 5-szörösére nőtt. Egyébként évenként nagyon ingadozó ez az arány. 1960 és 1977 között az ágazati összes kivitelben a mezőgazdasági nyerstermékek aránya 37,7 és 47,5 százalék között váltakozott.

A feldolgozott és a nyerstermékek aránya egy év kivitelében önmagában sem kedvezőnek, sem kedvezőtlennek nem ítélhető. A kivitel összetételét is a hazai termelés színvonala, az adott év mezőgazdasági termelési eredményei, a feldolgozási, tárolási és szállítási körülmények és lehetőségek, a külső piac kereslete és a piaci árakban kifejeződő értékítélet alapján lehet helyesen értékelni.

Exporttermékeink minősége és exportunk gazdaságossága azonban nem alakult a kívánalmaknak megfelelően. Gyakran előfordult, hogy a belföldi ellátás utáni felesleget, „maradékot" gyorsan és a gazdaságossági követelmények betartása nélkül kellett értékesíteni. Az ilyen eladások pedig zökkenőkkel járnak és a devizakitermelés hatékonysága is gyakran rossz. Ilyen helyzet kialakulásához nagymértékben hozzájárult, hogy a feldolgozó, a tároló, a hűtő és a szállító kapacitás nem volt elegendő. E kapacitások fejlesztése elmaradt a mezőgazdasági termelés növekedésétől és a kiviteli igé-

nyek emelkedésétől. A külső piaci helyzet megítélése, kilátásai és a hatékonyság már eddig is nagyobb figyelmet érdemeltek volna, hiszen mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeink egyre nagyobb hányada került nemzetközi forgalomba. 1975-ben például a búzatermelés 23 százaléka, a vágómarha- és marhahústermelésnek 44,7 százaléka, a vágójuhnak és juhhúsnak 62,2 százaléka került külső piacra. Az állami húsipar termelésének 20,4 az állami baromfiiparénak 38, a gyümölcskonzerv-termelésnek csaknem 55 százalékát exportáltuk. 1977-ben vágómarha-termelésünk 50,1 bortermelésünk 35,8, összes gyümölcstermelésünk 31, ezen belül almatermésünk 42,5 százaléka exportra került. Ezekből az árukból sajnos nem jelentéktelen tételek különböző belső, kisebb részben külpiaci okoknál fogva nem a legoptimálisabb módon, időben és minőségben kerültek exportra.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek behozatala

A mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés, a belső fogyasztás, a kivitel, s a beszerzési árak változásának kölcsönhatásaképpen az élelmiszerek behozatala is gyors ütemben növekedett. A népgazdasági behozatal 1960-hoz képest 1975-ben öt és félszeresére, míg a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeké értékben csaknem 6-szorosára nőtt. 1970-hez képest 1977-ben a népgazdasági behozatal 239 százalékra, a mezőgazdasági és élelmiszeripari is több, mint kétszeresére emelkedett.

Az ágazati behozatal nagyságát a belföldi termelés alakulása, a takarmányfélék iránti fokozódó igények, a déligyümölcs és élvezeti cikkek fogyasztásának változása, majd a IV. ötéves tervidőszak cukorimportja, s a beszerzési árak változása lényegesen befolyásolta.

Az 1960—1975 közötti időszakban a mezőgazdasági termékek behozatala 2,5-szeresére, az élelmiszeripariaké ugyanakkor 7-szeresére nőtt. Jelentéktelenre zsugorodott az összes importon belül a mezőgazdasági nyerstermékek részaránya, nőtt viszont az élelmiszereké, főként a növényi fehérjék, a cukoripari termékek, valamint a sörbehozatal növekedésének eredményeként.

Az 1976. évi ágazati behozatalban a cukor több, mint 13, a növényolajipari takarmányok 22,6, a fűszerfélék, a nyers kávé és kakaó 18,7, a takarmánygabona 14,6, a friss zöldség- és gyümölcsfélék, beleértve a déligyümölcsöket is, 7,8 százalékkal részesedtek.

Megváltozott a behozatal viszonylati összetétele is. 1960-ban az ágazati behozatalnak csaknem 63 százaléka, 1977-ben pedig csak 15,2 százaléka származott szocialista viszonylatból. A fejlett tőkésországokból hoztuk be az ágazat importjának 33, a fejlődő országokból csaknem 52 százalékát. Az arányeltolódás főként a piaci lehetőségekből fakadt.

A nem rubel viszonylatú ágazati behozatalunk volumene 1970—1977 között lényegében változatlan marad, míg a rubel elszámolású mintegy 25 százalékkal nőtt. Ugyanakkor a rubel elszámolású viszonylatban az áremelkedés kisebb mértékű volt, míg a dollár elszámolásúnál 7 év alatt az árszint megduplázódott, ami a behozatal értékének számottevő növekedését eredményezte.

Behozatalunkban Brazília és az Egyesült Államok részesedett a legnagyobb aránnyal Csehszlovákia, Románia, India és a Szovjetunió előtt.

A legutóbbi években a mezőgazdasági és élelmiszeripari behozatal 20—30 százalékát olyan termékek tették ki, amelyek nálunk is megtermelhetők, s behozataluk a termeléskiesések pótlását szolgálta. Ilyen termékek a cukor, a burgonya, esetenként a vaj, valamint a hús.

A növényi és állati eredetű fehérjetakarmányok és koncentrátumok az 1970-es években az ágazati import 30—40 százalékát képviselték.

A lakosság élelmiszerellátásának, s a választék összetételének javítását szolgáló behozatal a legutóbbi években az ágazati import 8—11 százalékát tette ki. Ilyen termékek: a sör, a korai és feldolgozott zöldségek, gyümölcsök, italok, édességek, valamint a cigaretta. Az 1970-es években 14—20 százalék között ingadozott a hazánkban nem termelhető termékek: a kávé, kakaó, tea, különböző fűszerek, déligyümölcsök stb. behozatala. 1976-ban a kávé jelentős áremelkedése következtében részesedésük 26,5 százalékra emelkedett.

Az ágazati behozatal tehát két hasonló nagyságú mezőgazdasági tételből — takarmányból és a terméskiesések pótlásából — és két kisebb árucsoportból, a választékbővítő élelmiszerekből és a nem kompetitív termékekből tevődik össze. A takarmánybehozatal és a terméskiesések pótlását szolgáló behozatal az 1970-es években együttesen az ágazati behozatal mintegy felét, háromnegyedét tette ki.

A behozatalnak legnagyobb, és mivel döntően nem rubel elszámolású viszonylatból származik, legsúlyosabb tétele a takarmány. Közismert, hogy a fejlett állattenyésztéssel rendelkező európai országok kivétel nélkül igen nagy fehérje-importőrök, egyesek ezen kívül takarmánygabonából is sokat importálnak. Ezzel növelik hazai takarmánybázisukat, javítják annak összetételét, s a takarmányfelhasználásuk hatékonyságát is. Az is közismert, hogy ez országok állatitermék-exportja lényegesen meghaladja takarmányimportjuk értékét.

Magyarország élőállat- és állatitermék-exportja is lényegesen (1974-ben 88 százalékkal, 1975-ben 216 százalékkal, 1976-ban 57 százalékkal) meghaladja a takarmányimport értékét. Elgondolkoztató, hogy az 1976. évi exporttöbblet már nem nagy. Nagyobb erőfeszítések szükségesek tehát a belföldi takarmánybázis bővítésére, illetve a takarmányozás hatékonyságának fokozására, annál is inkább, mivel a fehérjetakarmányokból a jövőben is lehetnek piaci feszültségek és hirtelen áremelkedések.

Mivel a legfontosabb importtételek egy részét hazánkban is termeljük, illetve termelésük fokozható, az élelmiszeripari feldolgozó kapacitás bővítése (például növényolaj, hús, sör stb.) a növényi és állati eredetű fehérjetermelés növelése az import helyettesítése, illetve csökkentése szempontjából jelentős tartalék.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari ágazat külkereskedelmi egyenlege

Az élelmiszerek kivitele 1960 és 1975 között minden évben jelentősen meghaladta az ágazati behozatal értékét. Az egyenleg 1975—1977 között az 1960. évinek mintegy hatszorosát érte el. Az utóbbi években az aktívum 70—80 százaléka rubel elszámolású viszonylatú külkereskedelmünkben keletkezik.

Az ágazat külkereskedelmi egyenlege az utolsó 2—3 évben tapasztalt néhány százalékos visszaeséstől eltekintve folyamatosan, 1960 és 1975 között évente átlagosan 12 százalékkal nőtt.

A nem rubel elszámolású viszonylaton belül a fejlődő országokkal folytatott áruforgalom egyenlege passzív, hiszen élvezeti cikkekből, valamint növényi és állati eredetű fehérjetakarmányokból igen számottevő a behozatalunk, kivitelünk viszont nem jelentős. Az ágazat devizakitermelő szerepe a fejlett tőkés viszonylatban figyelemre méltó.

Az alapvetően ágazati szemléletű külkereskedelmi egyenleg mellett kiszámítható egy ennél komplexebb és az értékképzést jobban szemléltető mutató is. Ha ugyanis az élelmiszeripari és mezőgazdasági termékek külkereskedelmi egyenlegét a termelés anyagi-műszaki alapjának bővítése érdekében behozott gépek és ipari anyagok értékével csökkentve, illetve a nem kompetitív termékek (déligyümölcsök, fűszerek, kávé, kakaó stb.) értékével növelve korrigáljuk, az így kialakított mutató azt jelzi, hogy mennyivel múlja felül az ágazat exportja az egész ágazat termeléséhez szükséges import nagyságát.

Az így korrigált egyenleg 1970 és 1977 között is aktív maradt, nagysága azonban jelentősen ingadozott. A mezőgazdasági és élelmiszeripari ágazat termeléséhez szükséges import jelenlegi megoszlásából adódóan az így számított aktívum rubel elszámolású viszonylatban jelentősen csökken. Az utóbbi években észrevehető csökkenés figyelhető meg a nem rubel elszámolású viszonylatban is, ami összefügg az ágazati termelés e viszonylatú importjának emelkedésével. 1971-ben ugyanis a 100 Ft értékű végső felhasználáshoz a mezőgazdaságban 7,13 forint rubel viszonylatú és 8,31 forint dollár viszonylatú import volt szükséges, 1975-ben pedig a rubel viszonylatú import 9,66, a dollár viszonylatú import pedig 17,25 forintot tett ki. Az élelmiszeriparban — ugyancsak 100 forint végső felhasználásra számítva — ez idő alatt 7,94-ről 9,54-re emelkedett a rubel viszonylatú, és 14,20-ról 26,74 forintra a dollár viszonylatú importfelhasználás.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari ágazat tehát eddig nemcsak a fejlesztéséhez szükséges importot termelte ki, hanem hozzájárult egyéb népgazdasági szükségletek kielégítéséhez is. De bármelyik módszer szerint számítjuk is ki az egyenleget, a kitermelt deviza volumenének nagyfokú ingadozása és alakulásának kedvezőtlen tendenciája arra utal, hogy a mezőgazdasági és élelmiszeripari ágazat csak mérsékelheti a dollár viszonylatú külkereskedelmi mérleg feszültségeit. Az is valószínűsíthető, hogy a jövőben sem lehet gyökeres fordulatot elérni, hiszen a termelés fokozása, a kivitel szerkezetbeli módosulása tovább növeli a mezőgazdasági és élelmiszeripari ágazat import eredetű anyagráfordításait, s tovább csökkenti az ágazat nettó devizakitermelését a fejlett tőkésországokkal folytatott külkereskedelmünkben.

A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek értékesítési kilátásai

A népesség, a fogyasztás és a vásárlóerő változásának együttes hatására az élelmiszerek iránti kereslet világszerte általában folyamatosan nő. A kereslet alakulásában azonban a jövőben is termékenként jelentős kon-

junkturális ingadozás várható, főként annak következtében, hogy változik az élelmiszer-termelés és a fogyasztóképes vásárlóerő, s ennek kapcsán a fogyasztás szerkezete.

Az élelmiszerek fogyasztása és a fogyasztás szerkezetének alakulása azonban sok tényezőtől függ, egyebek között az éghajlati viszonyoktól, vallási szokásoktól, a táplálkozási tradícióktól, a szállítási hálózat fejlettségétől stb. A döntő tényezők azonban a gazdasági adottságok, illetve a jövedelemszintek.

A fejlett országok többségében az egy főre jutó kalóriafogyasztás napjainkban már csaknem változatlan, ezért összes élelmiszer-szükségletük lényegében a népszaporodással arányosan emelkedik. Általános tendencia viszont az élelmiszer-fogyasztás szerkezetének állandó minőségi változása. Ez természetesen nagymértékben függ a jövedelem szintjének alakulásától, hiszen itt már a drágább állati eredetű fehérjék, illetve a zöldség és gyümölcs iránti igények választékosabb kielégítéséről van szó.

Az európai szocialista országokban is az állati eredetű termékek, valamint a zöldség-, gyümölcsfélék fogyasztásának jelentős növekedése várható. Ezekben az országokban a népszaporodás gyorsabb, a fejenkénti fogyasztás emelkedése dinamikusabb, mint a fejlett tőkésországokban. Várható a minőségi fogyasztás keretébe tartozó igényesebb tartósítóipari készítmények fogyasztásának kibontakozása.

Népességük gyors szaporodása következtében erősen megnövekszik a harmadik világ világgazdasági súlya. A fejlődő országok többségében azonban még mindig az alapszükséglet kielégítése a fő feladat. Itt még a legolcsóbb kalóriaforrásokkal, cereáliákkal kell és lehet a fogyasztást növelni. Állati eredetű fehérjéhez főleg a halászat, illetve különböző ENSZ segélyakciók keretében jutnak hozzá. Az igények magasabb szintű kielégítésére, az élelmiszer-fogyasztási struktúra javítására csak néhány, az átlagosnál nagyobb erőforrásokkal rendelkező fejlődő ország lesz képes (olajban vagy más nyersanyagokban gazdag országok).

Az élelmiszerek világpiaci forgalmának alakulására is az emelkedő tendencia a jellemző. A külkereskedelmi forgalom különösen 1973-ban növekedett jelentősen az előző évhez viszonyítva, amiben nem kis szerepe volt az áremelkedésnek. A forgalom általában kétszerte gyorsabban nő, mint a termelés.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek külkereskedelmének alakulására vonatkozó adatok szerint a nemzetközi munkamegosztás intenzitása egyre nő, annak ellenére, hogy egyes fejlett tőkésország-csoportok protekcionista termeléspolitikája és diszkriminatív kereskedelempolitikája nem kedvez a nemzetközi kereskedelem fejlődésének. Gyors ütemben bővül az egymás közötti külkereskedelmi forgalom az élelmiszeripari termékekből is.

A diszkriminációk ellenére tovább hatnak azonban olyan tényezők is, amelyek bizonyos termékeink exportjának fenntartására és bővítésére a jövőben is lehetőséget nyújtanak. Például nem vontak minden terméket a közös piaci rendtartás alá. A rendtartás alá vont termékekben is ingadozik az önellátás szintje az időjárástól, a szezonális és konjunkturális változásoktól függően. Az önellátottság egyes termékekben nem jelenti a külkereskedelmi forgalom teljes leállását, hiszen a választékbővítés és a speciális igények növekedése a kereskedelem kilátásait javítja. A fejlett tőkésországok, ezen belül az EGK ipari exportőrei bizonyos keretek között (például kooperá-

ciók, közös vállalkozások keretében stb.) támogatást nyújthatnak élelmiszeripari termékek exportjához is. A speciális termékekből vagy kézimunka-igényes termékekből a többihez viszonyítva nagyobb lesz a fejlett tőkésországok, ezen belül az EGK-tagországok piaci kereslete.

Mindezeknek figyelembevételével Magyarország viszonylag kedvező éghajlata, talajadottsága, valamint termelési tradíciója és termelési színvonala alapján a világpiac perspektivikus igényének megfelelően növelheti élelmiszer-kivitelét. Ennek alapján az ágazat a jövőben is számottevő devizaszerző ágazata lehet a népgazdaságnak. Főképpen a gabonafélék, a növényi olajok, a friss és feldolgozott zöldség- és gyümölcsfélék, a minőségi borok, a fűszerpaprika, méz, gyógynövények, húsok és egyéb speciális húskészítmények iránt várható szilárdabb kereslet.

Széles exportválasztékunk, hazai termelési hátterünk megfelelő alap a fejlett tőkésországok sokszor változékony importkeresletének rugalmas követésére. A nem szocialista országokba irányuló kivitelünk növekedésének mértéke azonban valószínűleg nem érheti el a szocialista országokba irányuló exportnövekedés nagyságát és ütemét.

Az említett fő piacainkon az export növekedése azonban csak céltudatos fejlesztés mellett valósítható meg. A piac által igényelt termékekkel, s megfelelő minőségű áruval időben kell a piaci változásokhoz alkalmazkodnunk.

A nehezedő külső piaci követelményekhez való alkalmazkodás megköveteli, hogy hatékonyan, körültekintően használjuk ki a rendelkezésünkre álló termelési kapacitást.

Alaposabban meg kell vizsgálni a hazai mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés ipari háttere távlati fejlesztésének kérdését is, nemcsak azért, hogy jobban megalapozzuk a hagyományos mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek külkereskedelmét, hanem azért is, hogy bővítsük az újtípusú gyártásszakosítási és kooperációs termelési kapcsolatokat.

Ebből a szempontból új módon kell megítélni a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelés anyagi és tudományos-műszaki megalapozását szolgáló más népgazdasági ágak helyét és szerepét is.

Élesen vetődik fel az a kérdés, hogy milyen irányban kell ma a magyar mezőgazdaságot és élelmiszeripart fejleszteni, hogyan kell az élelmiszertermelés szerkezetét átalakítani.

Feltétlenül szükséges ebben az ágazatban is a hazai és a külső piaci igények helyes felmérése. A fejlesztési lehetőségeket pedig az így kialakult „igény" kielégítésére kell összpontosítani. A jövőre vonatkozóan is hangsúlyozni kell, hogy mind a tőkés, mind a szocialista piacon egyértelműen a minőség játszik alapvető szerepet. Fokozottabban kell tehát számolni a minőségi követelmények növekedésével, hiszen a verseny várható élesződése is mindinkább erre késztet bennünket.

Az exportorientáltságot segítő információáramlás

Az elmúlt években összességében javult a termelő, felvásárló, feldolgozó és külkereskedelmi vállataink közötti kapcsolat. Ennek alapján a termelők több piaci információval rendelkeznek, s a külkereskedelem pedig jobban ismeri a termelésfejlesztési elképzeléseket, a rendelkezésre álló árualapokat. Ebben egyebek között nagy szerepe van annak is, hogy többféle

gazdasági elszámolási forma alkalmazása segíti a kölcsönös érdekeltség kialakítását. A specializált külkereskedelmi vállalatok is több termék termelésének bevezetését vagy fejlesztését kezdeményezték, saját pénzügyi eszközeikkel támogatták.

Korántsem mondható el azonban, hogy e területen minden rendben van. Az érdekeltségben ellentmondások is vannak. Ez gyakran úgy jelenik meg, hogy *némely vállalat még ott sem teljesíti információadási kötelezettségeit, ahol erre szerződés kötelezi.* Egy oldalról a termelők nem tudnak eleget cikkeik piaci helyzetéről, a piac minőségi igényeiről, a konkurrensek üzletpolitikájáról, a magyar üzletkötők külső piaci tevékenységéről, az ügynöki hálózatról stb. Más oldalról a *külkereskedelmi vállalatok is joggal vetik fel, hogy nem mindig tájékozottak eléggé a termelők termelési elképzeléseiről*, termelésfejlesztési irányáról. *Az exportárualapok képzése nem tervszerű, s az értékesítés körültekintő megszervezésére* a külkereskedelmi vállalatok nem tudnak felkészülni stb. Nem érvényesül tehát megfelelően a közös anyagi érdekeltség.

Alapvető élelmiszerekben és mezőgazdasági termékekben hosszabb távon a tőkéspiacokon is tartós kereslettel számolunk. Átmeneti zavarok azonban lehetségesek, sőt valószínűek. Nehézséget okozhat a konjunktúra kedvezőtlen alakulása, a gazdasági pangás vagy visszaesés. Fékezhetik mezőgazdasági exportunkat a hagyományos nyugat-európai piacokon a Közös Piac protekcionista intézkedései is. A kedvezőtlen hatások csökkentésére többféle lehetőségünk van. A legfontosabb ezek közül a szocialista országokkal való kapcsolatok fejlesztése mellett új piacok bekapcsolása, agrárexportunk piacának szélesítése. Különösen a fejlett iparral rendelkező tengeren túli tőkésországok kínálnak új lehetőségeket, de legalább ilyen fontos a hazai *agrártermelés exportorientált irányításának megvalósítása*, további *korszerűsítése* és tökéletesítése.

Abból kiindulva, hogy milyen sokat vár a következő években a népgazdaság az élelmiszer-termeléstől, arra a következtetésre kell jutni, hogy a hazai ellátás igényeinek kielégítése mellett a jövőben ebben az ágazatban is az eddigieknél erőteljesebben kell az exportcélokat preferálni. *Szükséges, hogy a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban is nagyobb hangsúlyt kapjon a külkereskedelmi orientáció.* Legyen szó a termelésfejlesztési politikáról, az érdekeltségi rendszerről, az árpolitikáról és a szerződéskötési rendszerről, vagy a *termelés szervezéséről* és *irányításáról*, nem lehet helyes döntést hozni a külkereskedelmi összefüggések gondos számbavétele nélkül. A jövőben már nem tartható fenn a „maradékelv", azaz, amit a lakosság nem fogyaszt el, azt exportáljuk.

Ezt a szemléletet fel kell, hogy váltsa a következetes, céltudatos fejlesztés, konkrét terméknek a konkrét piaci igény szerinti termelése. Széles körű piackutatással megalapozott mezőgazdasági termelést és élelmiszeripari feldolgozást kell megvalósítani, mert csak a konkrét igényre előkészített árunak lesz piaca és az ilyen áruért várható jó exportár.

A jó eredmények eléréséhez ma már *nélkülözhetetlen a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés exportorientációjú, szervezettebb, komplexebb irányítása.* Elő kell mozdítani, hogy a mezőgazdasági termelés, az élelmiszeripari termelés, a külkereskedelem exporttevékenysége az irányításban is közelebb kerüljenek egymáshoz.

Az elkövetkező években a termelés hatékonyabb fejlesztésének — az

anyagi korlátaink miatt is — a legeredményesebb útja, formája az lehet, hogy a *külkereskedelem* a piac ismereteinek birtokában gyakrabban, szinte „naprakész" információkat továbbít a termelővállalatokhoz, informálja, *integrálja* azokat. Ezt az integrálást a külkereskedelem csak akkor tudja gyorsan, szervezetten és hatékonyan megvalósítani, ha összehangolt a külkereskedelmet bonyolító, az élelmiszert feldolgozó és a mezőgazdasági termelő gazdasági érdekeltsége.

Az exportorientáltság fokozása a gabonatermesztésben

A gabonafélék világtermelésének, világkereskedelmének, külön a KGST-országok helyzetének és a magyar gabonakivitel alakulásának elemzése alapján megállapítható, hogy általában gabonapiacról sem szabad beszélni.* Általában nem gabonát, hanem jó minőségű búzát és kukoricát lehet csak a világpiacon eladni, abban a piaci körzetben, ahol a szállítást és az egyéb feltételeket is figyelembe véve exportunk versenyképes lehet.

Kukoricából hosszú távon is nagyobb biztonsággal jelenhetünk meg a külpiacon. Búzánál — ha a minőségi követelményeknek nem tudunk megfelelni — gondjaink lehetnek. A termelés biztonsága érdekében a szocialista országokkal, elsősorban a Szovjetunióval bővülő külkereskedelmünk további fejlesztése fontos lépés lehet. A gabonatermés szerkezetén belül a kukorica javára, a búza terhére érdemes az arányokat módosítani, illetve a búzán belül a magas sütőipari tulajdonsággal rendelkező búzatermelés arányát kell gazdaságosan növelni.

A szükséges feltételek körültekintő feltárása és megteremtése több feladat megoldását kívánja. Ilyen például:

— a kukoricatermelés korszerű műszaki-technológiai feltételeinek kidolgozása és állandó biztosítása;

— kiváló sütőértékű tulajdonságokkal rendelkező búzafajták termelésbe való állítása;

— a termelési körzetekre specializált exportcélú termelés, és ennek megfelelő felvásárlási ár;

— minőség szerinti felvásárlási árak bevezetése.

A külső piaci helyzet várható alakulására vonatkozó előrejelzésekből arra a következtetésre jutottunk, hogy a gabonaexportunkban a kukorica részarányát legalább 70 százalékra kívánatos növelnünk.

A termelési feltételek biztosításán túl indokolt az exporttal kapcsolatos egyéb feltételek megteremtése és javítása is, amelyeket röviden a következőkben lehet összefoglalni:

— a gabona szállításához speciális, önürítős vagonok beszerzése szükséges, melyeknek fogadására és megrakására az exportárut biztosító Gabonatrösztnek is fel kell készülnie;

— a MÁV kocsiparkjának bővítése nagyobb raksúlyú vagonok beállításával, minél előbb elérve a 40 tonnás raksúlyú gabonavagon-átlagot;

— a vasúttechnikai feltételek megteremtése mind a feladó, mind a határállomáson;

* Lásd Gajdos Géza—Éliás András: A magyar búza és kukorica külpiaci lehetőségei című tanulmányt. OT Tervgazdasági Intézet—Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1978.

— a termelőüzemek, valamint a gabonaipar raktárkapacitásának bővítése;

— korszerű dunai és tiszai uszályszállítás bővítése, figyelembe véve esetleg a Duna—Rajna—Majna hajózható víziút igénybevételének lehetőségét.

Vizsgálataink alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a gabonaágazat devizaszerző szerepe a jövőben nem lebecsülendő, s exportgazdaságossága az átlagnál lényegesen kedvezőbb lehet.

Az állati eredetű termékek exportjának alakulása és a piaci kilátások

A vágómarha és marhahús exportja szintén fontos devizaszerzési forrás volt.* A IV. ötéves terv időszakában kivitelünk értéke szerződéses paritáson megközelítette a 650 millió dollárt. Hosszú távon a világpiacon — a TERIMPEX megítélése szerint — élénk kereslettel és emelkedő árszínvonallal számolhatunk. E kedvező körülmény mellett kivitelünk alakulását a hazai szarvasmarha-állomány összetétele és volumene is jelentősen befolyásolja.

Az exportárak emelkedése csak abban az esetben várható, ha a megszokott és elismerten jó minőségű magyar tarkákból, vagy annak hústípusú fajtákkal keresztezett állományából származó vágómarhát és marhahúst szállítunk (Limousine, Charolaise). A tejtípusú keresztezésből előállítható vágómarha, illetve hús dollár elszámolású viszonylatban nem, vagy csak lényegesen olcsóbb áron értékesíthető. Ezért a fajtapolitika és a felvásárlási árak differenciált rendszerének helyes kialakítása fontos és körültekintően megoldandó feladat.

Értékesítési lehetőségeink lényegében tehát nagyobbak a hazai árualapnál. A Közös Piac felvásárlása vágómarhából csökken, hústermékekből — különleges minőségekben — általában nő. A közel-keleti országok importigénye növekvő. A Szovjetunió vágómarha- és marhahúsexportunk stabil felvevő piaca lesz a VI. ötéves terv időszakában is.

A világpiacon — kedvező világgazdasági helyzet esetén — a marhahús iránti kereslet nő a legdinamikusabban, ezért kivitelünk növelésére továbbra is a legtöbb lehetőség itt kínálkozna. Mindez megkívánná rét- és legelőhozamaink, s ezen keresztül a takarmánybázis növelését, a hústermelést célzó szarvasmarhatartás fokozását. Termelési adottságaink s marhahizlalási hagyományaink mellett is igen széleskörűen kell vizsgálnunk a kivitel gazdaságosságát, különös tekintettel a hústermelés növelésének biológiai korlátaira és a beruházás lassú megtérülésére.

A sertéshús vonatkozásában a világ termelő és fogyasztó területei jobban elkülönülnek, mint más húsféleségek esetében. Európa sertéshústermelése és -exportja az utóbbi években rohamosan bővült. A Közös Piac önellátó, a KGST-ben résztvevő országok nettó sertéshús exportőrök és kivitelük emelkedő tendenciát mutat.

Élő sertést és félsertést tartósan csak a Szovjetunió vásárol, a többi szocialista ország csak szükség esetén belső termelését pótolja.

* Lásd Gajdos Géza—Éliás András: Állati eredetű termékexportunk alakulása és a piaci kilátások című tanulmányt. OT Tervgazdasági Intézet—Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1978.

Ausztriában élő sertésre, Görögországban félsertésre, a Közös Piacon mindenekelőtt sertéshúsrészekre időszakosan van kereslet.

Az arab országokban vallási okok miatt nem fogyasztanak sertéshúst, ezért a fejlődő országokba irányuló sertéshúsrészek kivitelében a jövőben sem várható említésre méltó haladás.

Sertéshúsból termelésünkhöz viszonyítva — a magas belföldi fogyasztás és feldolgozás miatt — az export aránya viszonylag alacsony. A termelés ingadozásai elsősorban élősertés- és sertéshús-exportunkat érintik érzékenyen.

Tartósított termékeink kivitele — állandóan növekvő mennyiség mellett — a mindenkori sertéshústermelés 6—8 százaléka körül stabilizálódott (csontoshús alapon számolva). A tartósított termékek értékesítését és árszínvonalát a konjunkturális ingadozások érzékenyen érintik. Indokolt a téliszalámi, a szárazkolbász, a dobozolt sonka és egyéb húskonzervek termelésének és exportjának fokozása, de nem hanyagolható el a termelés gazdaságosságának a javítása sem. Különösen vonatkozik ez a húskonzervekre.

Az export fokozásához mindenképpen megfelelő hűtőházakra, késztermék-tárolótérre van szükség, hogy kedvezőtlen piaci viszonyok közepette a megtermelt árut ne kelljen azonnal piacra dobni, hanem a kereslet hullámzásait ki tudjuk használni. Exportunk fokozásának további feltétele a minőség javítása, ami elképzelhetetlen a jobb alapanyag-termelés, a higiéniai és állategészségügyi feltételek javítása, a választékbővítés, vagyis az exportorientált termelés megvalósítása nélkül. A sertéságazatot exportcélra csak olyan mértékig és csak azokban a feldolgozott termékekben szabad fejleszteni, amelyeknek külkereskedelmi értékesítése elég biztonsággal előrejelezhető. Annak ellenére, hogy a sertéstenyésztési ágazat termékeinek előállításához nem elhanyagolható az importtakarmány, mégis a nettó devizahozamra jutó ráfordítás alacsonyabb, mint a szarvasmarha-tenyésztés termékeinél. Ez a jobb takarmányhasznosulással, illetve a beruházás gyorsabb megtérülésével magyarázható.

A vágottbaromfi-export népgazdasági jelentősége különösen nagy volt a IV. ötéves tervidőszak alatt. A hagyományos piacokon ma már az eddigi piaci részesedésünk megtartásáért kell megküzdenünk. Ehhez a magasabb feldolgozottsági fokú termékek előállítását, valamint a minőségi követelmények (kopasztás, formázás stb.) még szigorúbb betartását kell szorgalmazni.

A távolabbi piacok kiszolgálása hűtő, tárolási és szállítmányozási feladatainkat is megnöveli, s ehhez megfelelő anyagi és műszaki háttér megteremtése szükséges.

A vágott baromfi piacai ma már részben telítettek, részben a még felvevőknek számító piacokon nagy a kínálati verseny.

Legnagyobb piacunk lehet a Szovjetunió. Több év átlagában a baromfiipari termékek kivitelén realizált nettó devizahozam nagyon ingadozó, de összességében elfogadható szintű. A kivitel szerkezetének változása révén a devizahozam tovább javítható, különösen a tojásexport szintentartása, illetve csökkentése mellett.

Joggal vetődik fel ezek után a kérdés, hogy gabonát, vagy húsféléket előnyösebb-e exportálni. Az eddigi számítások szerint a búza vagy a kukoricakivitel viszonylag gazdaságosabb, ha az elmondott minőségi követelményeknek megfelel. Az állattenyésztési termékek kivitele azonban na-

gyobb volumenű devizabevételt biztosít. Megoldandó tehát a még nem gazdaságos termékek gazdaságossá tétele vagy a kivitel korlátozása. *Perspektívában* tehát a nettó devizahozam javítása, a devizatömeg növelése, de a biztonságosabb export miatt is célszerű állati eredetű termékek formájában a gabonát értékesíteni. *Ma azonban*, és még hosszabb ideig, a gabona- és a húsvertikum fejlesztési kérdéseinek eldöntésénél a kevésbé beruházásigényes ágazaté az elsőbbség.

Összefoglalásképpen ismételten leszögezhető, hogy élelmiszer-külkereskedelmünk eredményessége nagymértékben attól függ, hogy termelésünk mennyire tud a külső piaci igényekhez gyorsan alkalmazkodni, termékeink kiszállítása mikor, milyen körülmények között bonyolódik le, mekkora a fuvarköltség, s útközben sikerül-e az áru minőségét megóvni. A kulturált és korszerű szállítmányozásnak is megvannak a sajátos feltételei.

A korszerű külkereskedelemhez ezek megvalósítása, pótlása ma már elkerülhetetlen. Nem lehet hatékony az árueladás, ahol a vevő által kért határidő betartását speciális szállítóeszközök, vagonok, kamionok hiánya, a határlétesítmények szűk áteresztőképessége korlátozza, vagy esetleg meg is hiúsítja. Fel kell készülni tehát *a korszerű külkereskedelemre*, hogy lehetővé váljék a vevő igénye szerinti lebonyolítás.

Határozottan állítható, hogy az élelmiszerek vonatkozásában is csak adott piac van, s annak *nagyon is konkrétak a termékek volumenére, minőségére s a választékra vonatkozó igényei*. Ezért tehát a mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlesztését sem elegendő a világviszonylatban általában jelentkező ún. növekvő keresletnek megfelelően tervezni, hanem a számunkra közgazdaságilag elfogadható szállítási rádiuszon belül jelentkező, nagyon pontosan meghatározható, konkrét piaci igények szerint szabad a fejlesztést előirányozni. Így lehet mezőgazdasági és élelmiszeripari termelésünk exportra orientált, és így lehetnek alapvető termékeink, tehát főként a gabona- és a húsfélék, „stratégiai jellegű" termékek.

L. I. Majzenberg:
AZ ÁRKÉPZÉS PROBLÉMÁI A FEJLETT SZOCIALISTA TÁRSADALOMBAN
(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

A könyv összegzi és elemzi az árelméleti kutatásokat és gyakorlatot a szovjet árképzésben és ártervezésben. Rövid történeti áttekintés után minden részben az 1967. évi szovjet termelő árreform utáni időszakban végzett kutatásokra, árelméleti vitákra, árrendszeri problémákra fordítja figyelmét. A mű értékét és hazai időszerűségét jelentős mértékben növeli, hogy az érvényben levő szovjet árrendszer tárgyalásával párhuzamosan hasznos adalékokat nyújt számos — az árvitákban nálunk is felmerült — árelméleti probléma értelmezéséhez. Vállalati tervező szakemberek, kalkulációval és hatékonysági számításokkal foglalkozó közgazdászok, pénzügyi szakemberek érdeklődésére egyaránt számot tarthat.

290 l., fűzve 35,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

KISJAKAB LAJOS:

Vállalati érdekeltség és üzemi demokrácia a mezőgazdasági vállalatoknál

A vállalati érdekeltség és az üzemi demokrácia fogalmának *látszólag* nincs kapcsolata egymással, mélyebben vizsgálva azonban a két fogalom nagyon is összefügg. Ha a vállalati érdekeltség és az üzemi demokrácia érvényesülése összehangolt, nagy alkotó erőket szabadít fel, míg ha nincs összhang köztük, akkor ez gátolhatja az előrehaladást.

E fogalmak és a hozzájuk kapcsolódó kérdések jó vagy kevésbé jó megoldása nagyon messzire vezet; például a hatékonyság érvényre juttatásához vagy annak eldöntéséhez, hogy van-e ma hazánkban munkaerőhiány. Felvet olyan kérdést, hogy érvényesül-e nálunk a munka szerinti elosztás, illetve mennyire törekszünk ennek megvalósítására. Elvezet e kérdések vizsgálata népgazdaságunk alapvető gazdasági problémáihoz: tudunk-e hatékonyan dolgozni, gazdaságosan termelni, versenyképes cikkeket előállítani. Ezek a kérdések ma népgazdaságunk létfontosságú problémái. Ebből a szempontból tartom különösen fontosnak a vállalati érdekeltségi rendszernek és az üzemi demokrácia helyzetének a felülvizsgálatát és körültekintő módon való továbbfejlesztését.

Az érdekek összhangja

Az emberi lét feltétele a szükségletek kielégítése. Így az érdek alapja a szükséglet. Az ember szükségleteit — legyen az tárgyi, vagy emberi kapcsolati — kielégíteni kívánja, ezáltal válik az érdek az emberi tevékenység mozgatójává.

Az érdeknek nagy szerepe van a társadalom fejlődésében. A felismert érdekek szolgálata és kielégítése céljából kifejtett tevékenység, az egyéni és kollektív cselekvések sorozata viszi előre a fejlődést.

Megkülönböztetünk társadalmi érdeket, csoportérdeket és egyéni érdeket. Az egyéni érdek hordozója az egyén, a közösségi érdek hordozója maga a közösség. A népgazdasági érdek hordozója a szocialista állam.

A népgazdasági tervek a társadalmi érdekek konkrét kifejezői. A társadalmi érdeknek elsőbbsége van a csoport-, illetve az egyéni érdekkel szemben. A szocializmusban megvan a lehetősége, hogy a népgazdaság érdekeivel összhangban legyenek az egyének és a kisebb kollektívák objektív érdekei.

A csoportérdekek közül a legjelentősebb a vállalati érdek. A vállalati érdek részben a tulajdoni elkülönülésen, de általánosan a vállalati elkülönülésen alapszik. A vállalati feladat a társadalmi érdek transzmissziója.

A vállalat a társadalmi érdekeket dolgozói felé, más irányból a dolgozók szükségleteit (igényeit) a társadalom felé továbbítja.

Az érdekek összhangja nem valósul meg önmagától. Az összhangot meg kell teremteni. A népgazdasági érdek érvényesülésében érdekeltté kell tenni a kollektívákat, az egyéneket. Az érdekek összehangolása az érdekeltségi rendszer működésén keresztül valósul meg.

Az érdekek hierarchiájára kell felépíteni az érdekeltség rendszerét. Ahogy beszélünk népgazdasági érdekről, kollektívák érdekeiről, egyének érdekeiről, ugyanúgy beszélhetünk egyes kollektívák érdekeltségéről, illetve egyének érdekeltségéről.

Az érdekek összehangolásának megvannak a szabályai. Így fontos, hogy az egyén saját érdekeit csak a kollektív, illetve a társadalmi érdekek szolgálatán keresztül érvényesíthesse, a kollektívák közösségi érdekeit pedig csak az össztársadalmi, a népgazdasági érdekek egyidejű szolgálata útján elégíthessék ki.

Ezek a követelmények maradéktalanul ugyan nem teljesülnek, de éppen azért kell időről időre fejleszteni, a változott igényekhez igazítani az érdekeltségi rendszert.

Az ösztönzők szerepe

A népgazdasági tervekben adott időszakra konkretizált társadalmi érdek a terv részeként szereplő, helyesen kidolgozott szabályozórendszer közvetítésével, az elkülönülten termelő és gazdálkodó szocialista vállalatoknál dolgozó egyének munkáján keresztül valósul meg.

A vállalatok a népgazdasági terv és a szabályozórendszer ismeretében — figyelembe véve dolgozóik érdekeit és vállalati sajátosságait — tűzik ki feladataikat. A vállalat érdeke minél nagyobb nyereség elérése, amelyből további fejlődését biztosíthatja és dolgozóinak igényeit magasabb szinten tudja kielégíteni. Nem közömbös az sem, hogy a nyereségtömeget milyen munkaigénnyel képes elérni, hiszen a kisebb élőmunka-igény mellett azonos nyereségtömegből magasabb jövedelem realizálható.

Vállalati szinten a szabályozórendszer különféle elemei ösztönöznek alkotó kezdeményezésre, a szükségletek jobb kielégítésére, a takarékos gazdálkodásra, az eszközök, a munkaidő kihasználására, általában a belső tartalékok feltárására, s mindezek segítségével a magasabb eredmény elérésére.

A nyereségérdekeltségen kívül a vállalatnak egyéb szocialista tartalmú érdekei is vannak, közülük csak egyet említek: a jó hírnév kivívását, illetve megtartását.

A vállalat, miután kialakította a saját cél- és feladatrendszerét, tehát megfogalmazta érdekeit, ezek sikeresebb megvalósítása végett kialakítja a vállalaton belüli ösztönzőrendszerét. Az ösztönzőrendszernél különösen figyelembe veszi dolgozóinak az elvárását, s emellett számításba veszi az ösztönzők nevelő jellegét is. Ezzel segíti a dolgozóknak valódi érdekeik felismerését. Alapvetően épít a munka szerinti elosztás elvére. Külön figyelmet fordít arra, hogy dolgozói rövid távú és perspektivikus érdekei csorbát ne szenvedjenek. A dolgozók többnyire csak rövid távú érdekeikre gondolnak. Ilyenek: a bérek, a szociális juttatások, az erkölcsi elismerés, a kitüntetés,

az előmeneteli lehetőség, a szakmai pozíció, a munka, az üzemi demokrácia, és a munkakörülményekkel kapcsolatos igények.

A vállalatok dolgozói munkájukért bért kapnak és kollektív munkájuk eredményéből nyereségérdekeltség alapján részesülnek. A nyereségérdekeltség kollektív érdekeltség. A vállalatnál maradó nyereségrész részben az eszközök pótlását és fejlesztését szolgálja, részben a dolgozók jövedelmét növeli.

A kollektív jellegű ösztönzés nemcsak anyagi juttatást jelent. Erősíti a dolgozókban a vállalathoz, illetve a kollektívához való tartozás érzését. Erősíti a vezetők felelősségét a kollektíva iránt és így morális ösztönző hatást is kifejt. Alkalmas az üzemi demokrácia erősítésére, ezért politikai és ideológiai jelentősége is nagy. Erősíti a közösségi érzést, a közösség vagyonáért, a közösség tagjaiért való felelősséget. Előnyösen hat a vállalati érdek, ezen túl a társadalmi érdekek felismerésére és tudatosítására.

Szocialista demokrácia — üzemi demokrácia

A demokrácia régi keletű fogalom, jellegét azonban az határozza meg, hogy a dolgozók ezt hogyan, milyen körülmények között gyakorolhatják. A szocialista demokrácia a dolgozó tömegek aktív részvétele a hatalom gyakorlásában. A szocialista demokráciának a munkahelyi demokrácia is része.

Állami vállalatok esetében a munkahelyi demokráciát üzemi demokráciának nevezzük. Az üzemi demokrácia a szocialista termelési viszonyok sajátos megjelenési formája. Itt a dolgozók egyik oldalon munkavállalók, a másik oldalon tulajdonosok. Mindkét minőségbeli kapcsolatuk egy-egy vállalathoz való kötődésük útján realizálódik.

Az üzemi demokráciában a dolgozók közéleti tevékenységet folytatnak, amely folyamatos, és a munkatevékenységhez kapcsolódik. A vállalat dolgozói bekapcsolódnak a vezetésbe, részt vesznek a vállalat irányításában, a feladatok kialakításában, végrehajtásában és ellenőrzésében.

Az üzemi demokrácia fejlődési folyamat eredménye, amely azonban még nem fejeződött be, s amelyre a vállalati vonások erősödése, valamint a dolgozók tudati fejlődése kedvezően hatott. Ezért mondhatjuk, hogy a gazdaságirányítási rendszerünkben az indirekt elemek gyarapodása kedvezően befolyásolta a vállalati önállóság és az üzemi demokrácia alakulását. A dolgozók tudati színvonala is sokat fejlődött, egyéni érdekeiket össze tudják egyeztetni a nagyobb kollektíva, valamint a társadalom érdekeivel és a lehetőségekkel.

A vállalati önállóság, vagy dolgozói tudat nélkül üzemi demokráciáról beszélni nem lehet.

Az üzemi demokrácia a dolgozó kollektívák joga és kötelessége is. Eszköz a vezetők és beosztottak szocialista viszonyának formálásához. Az üzemi demokrácia segítségével valósul meg a vezetők és a vezetettek kölcsönös ellenőrzése, az érdekek összefogása, az érdekellentmondások feloldása.

Az üzemi demokrácia kifejleszti a tulajdonosi tudatot is, bővíti a dolgozók látókörét, fejleszti a vitakészséget, ébren tartja az egészséges kritikai szellemet, fejleszti a munkások felelősségérzetét, jó légkört, jó közérzetet teremt.

Az üzemi demokrácia által a dolgozóknak biztosított jogok feltételezik a kötelezettségek teljesítését. A szocialista demokráciával párhuzamosan érvényesül a szocialista centralizmus. Ez a fegyelem elfogadását, az utasítások fegyelmezett végrehajtásait, az egyszemélyi felelősség erősítését jelenti. Az üzemi demokrácia az érdekösszeütközések megoldódásának alapvető mozgásformája.

Az üzemi demokrácia lényege tehát: A szocialista állami vállalatok minden dolgozójának joga közvetlenül vagy közvetve résztvenni — a vállalati önállóság határain belül — a gazdasági vezetésben, és e jogok arányában felelősséggel tartozik a munkahely fejlődéséért, működéséért. A vezetésben való részvétel fontos eszköze annak, hogy a vezetők és beosztottaik között szocialista viszony alakuljon ki. Az üzemi demokrácia érvényesülése erősíti a munkásosztály vezető szerepét, a közösségi gondolkodás és felelősségérzet növekedését, a dolgozók aktivitásának fokozódását, a gazdálkodás színvonalának javítását és mindezzel az össztársadalmi érdekek érvényesülését.

Érdekeltség a mezőgazdasági vállalatokban

A szocializmusban a vállalati érdekeltséget a mindenkori irányítási rendszer szabja meg.

A vállalat feladata és érdeke, hogy dolgozóinak megfelelő életszínvonalat biztosítson és a vállalat termelési potenciáját fejlessze. Ezeket az érdekeket kell a központi szabályozórendszernek a népgazdasági érdekek megvalósításába bekapcsolnia.

„A szabályozókkal azokat az utakat kell megnyitni és kiépíteni, amelyek automatikusan elvezetik a vállalatokat a népgazdasági feladatok megvalósításához. Olyan helyzetet kell tehát teremteniök, amelyben a vállalatok akkor, amikor saját érdekeiket megfontolva választanak, döntenek és cselekszenek, egyben a népgazdaság érdekei szerint járjanak el, még akkor is, ha ennek történetesen nem lennének tudatában."*

A szabályozórendszer elemein keresztül hat és az elemek együttes hatása alakítja a vállalati érdekeltséget, illetve a vállalati cselekvést.

A szabályozórendszer elemei részletes ismertetésétől itt el kell tekintenünk, azonban az állami gazdaságokra vonatkozóan az általános szabályozástól eltérőket szükségesnek tartom megemlíteni.

Az *árak* vonatkozásában általános értékarányos árrendszer van, a mezőgazdaság termékeinél azonban az árszínvonal általában ennél alacsonyabb. Preferált népgazdasági ág lévén, az exportár is lefölözésre kerül.

A mezőgazdaságban az aranykorona tiszta jövedelem után *földadót*, a földadón kívül forgalmi adót, építés-, szerelési adót, nyereségadót és a munkabérek után SZTK-járulékot is kell az állami gazdaságoknak fizetni. A szántóterület más célra való igénybevétele esetén pedig megváltási díjat. Az amortizációt nem terheli befizetési kötelezettség, viszont az amortizációs kulcsok visszafogottak. Az állami gazdaságok eszközlekötési járulékot nem fizetnek.

* Vági Ferenc: A vállalati érdekeltség és érvényesülésének mechanizmusa az állami gazdaságokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 245 l.

Az *állami támogatások* egy része eredményjavító, más része nem az. Eredményjavítók az egyes termelési ágat ösztönző ártámogatások, a rossz körülmények között gazdálkodó gazdaságok támogatása, az ipari anyagok árkedvezménye stb. E támogatások elsősorban az alacsony mezőgazdasági árak miatt szükségesek. A vállalati eredményt nem változtatják az állóeszköz-beszerzésre, illetve létesítményekre kapott állami támogatások. Ezek a támogatások a visszafogott amortizációs kulcsok és a mezőgazdaság átlagosnál eszközigényesebb volta miatt szükségesek. Ezen kívül céljuk az is, hogy a termelésfejlesztés irányát befolyásolják. A célcsoportos beruházásoknak és az ágazati beruházások állami támogatásának az ágazatra meghatározott éves keretek határt szabnak.

A *hitelrendszer* egyik jellemző vonása a korlátozott időtartamú visszafizetési kötelezettség és a viszonylag magas kamatláb. A hitel volumenét is az ágazati éves keretek határolják be.

Az állami gazdaságokban *átlagbérkorlátos bértömeg-gazdálkodás* van. A bértömeget ki kell gazdálkodni, s a növekedése a halmozott termelési érték növekményének minden százaléka után 0,4 százalék lehet. E bérezési rendszer sok gondot okoz különösen az élenjáró gazdaságokban, mivel mindenáron termelésbővítésre ösztönöz, és nem dotálja a minőségi munkát, az általános takarékosságot, a hatékonyságot. A vállalati nyereségből a város- és községfejlesztési adót kell kifizetni, majd az alapok képzése után fizetendő a nyereségadó. Az adókulcsok progresszíven nőnek, így a dolgozói érdekeltség minimális, a fejlesztési alap képzésére olyan kevés a lehetőség, hogy a hitelek törlesztése után sok gazdaságban az eszközök egyszerű újratermelésére nincs fedezet.

A gazdasági szabályozókon kívül egyéb hatótényezők is vannak, amelyeket a vállalati politika kialakításakor, a tennivalók meghatározásakor figyelembe kell venniök: ilyenek például a felsőbb gazdasági irányító vagy társadalmi szervek ajánlásai. Ezek kiegészítik a szabályozók közvetítette népgazdasági érdekeket.

Az állami gazdaságokban az ötvenes évek közepéig a naturális termelés növelése volt az érdekeltség centruma, majd — a naturális termelés fontosságát megtartva — fokozatosan a nyereség vált az érdekeltség centrumává. 1968-ig egyértelműen a tervhez viszonyított eredményjavulás képezte a vállalati érdekeltség központját, 1968 óta elsősorban a jövedelmezőség. 1976-tól ismét a termelés mennyiségi növelésében nőtt meg az érdekeltség.

Vállalati középtávú és éves tervek készítése a szabályozók ismeretében

A középtávú vállalati tervek és az éves operatív tervek elkészítésekor a feladatok, a gazdasági adottságok, a speciális körülmények mérlegelése mellett számításba kell venni a személyi és tárgyi feltételeket és a természeti adottságokat is. A dolgozók igényeire is nagy figyelmet kell fordítani.

A feladatok meghatározásakor gondolni kell arra, hogy a termelésnek valós szükségletek kielégítésére kell irányulnia, tehát olyan termékeket kell előállítani, amelyekre lesz piaci kereslet. Ez vonatkozik a termékek minőségére és választékára is. A vállalatnak gazdaságosan kell termelnie. Ez általános szabály, bár előfordul, hogy átmenetileg veszteséges cikket is termelni kell.

A felsorolt szempontok szükségessé teszik, hogy a vállalatvezetés megfelelő információkkal, ismeretekkel rendelkezzék.

Még arra is kell gondolni, hogy a tervidőszakban milyen szabályozó módosítás következhet be. Sokrétű és bő információs anyag birtokában kell a vállalatvezetésnek a vállalati gazdaságpolitikában követendő stratégiát és taktikát kidolgoznia.

Természetes, hogy a gazdasági és a politikai vezetésnek már a tervkészítés időszakában együtt kell működnie. A döntésre előkészített anyagot az üzemi demokrácia fórumain meg kell vitatni. Ezeken a fórumokon sok hasznosítható vélemény és javaslat elhangzik. A végrehajtás is könnyebb, ha a feladatmeghatározásban is részt vesznek a dolgozó kollektíva tagjai. Így a döntés vállalaton kívülről is, vállalaton belülről is bőséges információra támaszkodhat.

A vállalati érdek megvalósulásának fontos eszköze a jól kidolgozott és helyesen működtetett vállalati ösztönző rendszer, amely összekapcsolja a vállalat érdekeit a kisebb csoportok kollektív és a dolgozó egyének személyi érdekeivel. Az ösztönzőrendszer elsősorban anyagi ösztönzőkből áll, de mellettük az erkölcsi ösztönzőknek is fontos szerepük van.

Az állami gazdaságok már az előző években kialakított szervezeti szabályzattal, vállalati ügyrenddel, kollektív szerződéssel, bérszabályzattal, törzsgárdaszabályzattal, munkaverseny-szabályzattal, újítási szabályzattal, tervezési szabályzattal, munkavédelmi szabályzattal rendelkeznek. Ezeket a szabályzatokat évenként felülvizsgálják, korszerűsítik.

A vállalat középtávú koncepcióit az éves vállalati tervek hivatottak konkretizálni. Ezek kidolgozásánál nagy szerepe van az előző évben elért eredményeknek.

A tervezési szabályzat szerint az éves terv készítése két lépcsőben történik. A naturális tervek elkészülnek az előző év végéig kerületi, üzemi megbontásban, sőt ennél is részletesebben. Ez szükséges is, mert a növénytermesztésben már az előző évben kell a táblákat a kultúrák alá előkészíteni, az őszieket elvetni. Ezeket a terveket a gazdaság központi szakvezetése a kerületek, üzemek bevonásával készíti el.

A tervezés második lépcsője a pénzügyi tervek és a fejlesztési mérleg elkészítése. E tervek készítése vállalati szinten történik. A költségterveket a termelési tervek alapján bontják le kerületekre, üzemekre. A terveket a vezetőségen kívül megtárgyalja és véleményezi az igazgatói tanács, a pártbizottság, a szakszervezeti bizottság, a bizalmi küldöttek testülete és a vállalati szakszervezeti tanács együttes ülése. A jóváhagyás után műszaki konferencián, majd termelési tanácskozásokon megismertetik a dolgozók kollektívájával, javaslatokat tesznek a végrehajtás miként jére, illetve felajánlásokat tesznek a teljesítésre vagy túlteljesítésre.

Az állami gazdaságokban 2 vagy 3 döntési lépcső van attól függően, hogy az ágazati, vagy más jellegű (területi, illetve kombinált) vezetési rendszerben dolgoznak.

A gazdaságok zömében *3 döntési lépcső* van. A *gazdaságvezetés* dönt a gazdaság egészét érintő ügyekben, a fontosabb elvi kérdésekben, így: a termelés iránya, struktúrája, a káderpolitika, a fejlesztés (az összes beruházás), a tervek, a készlettartási normák, a bérpolitika, a bérszabályzat, a munkaerőgazdálkodás, az ösztönzési rendszer, a munkaverseny, a szakmai és politikai

képzés-továbbképzés, az áruforgalom, az üzemek közti kooperációk kérdéseiben.

A *kerületek, üzemek* döntenek az üzemelés, a foglalkoztatás, a munkaszervezés, a karbantartások, a dolgozók felvétele (a munkáltatói jogok gyakorlói), csoportok, egyének anyagi-erkölcsi ösztönzői kérdésében, általában a legtöbb operatív kérdésben.

A *brigádvezetők,* illetve művezetők a végrehajtás megszervezésében döntenek. Az üzemi demokrácia keretében minden döntési lépcsőnek megvan a szervezett fórumrendszere, s ezen belül tevékenykednek az illetékes társadalmi szervezetek (elsősorban a szakszervezet) testületi szervei. Minden döntési lépcső felelős vezetőjének együtt kell dolgoznia az üzemi demokrácia partnertestületeivel.

A vállalatvezetés egyik legfontosabb feladata a körültekintő, a cselekvéseket a vállalati érdek megvalósítására orientáló ösztönző rendszer kidolgozása és helyes működtetése.

Az ösztönző rendszer kidolgozásakor ismerni kell a szabályozórendszert, a vállalati célokat, a vállalati érdekeket (elsősorban a gazdaságiakat, de az erkölcsieket és a politikaiakat is). Emellett ismerni kell a dolgozói kollektívát, annak összetételét, a dolgozók anyagi helyzetét, erkölcsi, tudati arculatát. Számításba kell venni az ösztönzés tudatfejlesztő, nevelő hatását is.

Az üzemi demokrácia fórumrendszere az állami gazdaságokban

Az üzemi demokrácia biztosította jogokkal vagy közvetlenül, vagy közvetve élnek a dolgozók. Ennek rendje a vállalatoknál jórészt kialakult. Az állami gazdaságok is kialakították az üzemi demokrácia fórumrendszerét.

Az üzemi demokrácia fórumrendszere a 3 döntési lépcsővel dolgozó gazdaságokban a következő:

Vállalati szintű fórumok:

Bizalmi küldöttek testülete és a vállalati szakszervezeti tanács együttes ülése
Igazgatói tanácsülés
Vezetőségi ülés
Szocialista brigádvezetők és újítók vállalati tanácskozása
Vállalati szintű ifjúsági parlament.

Üzemi szintű fórumok:

Műszaki konferencia
Termelési tanácskozás
Üzemi vezetőségi ülés
Szocialista brigádvezetők üzemi értekezlete
Üzemi ifjúsági parlament
Szocialista brigádgyűlések.

Ezeken kívül természetesen az üzemi demokráciát is szolgálják a pártdemokrácia, a szakszervezeti demokrácia és a KISZ demokrácia fórumai.

Az üzemi demokráciának számos fóruma mellett is szükséges időről időre a dolgozók kisebb-nagyobb csoportját a vezetés egyik vagy másik funkciójába bevonni (például döntéselőkészítésbe vagy ellenőrzésbe).

A vállalat növekedésével az üzemi demokrácia szerepe nem csökken.

Nagy figyelmet kell fordítani rá és jó működéséhez a feltételeket biztosítani. A fórumokon kívül más alkalmakkor is lehetővé kell tenni a beosztottak és vezetők találkozását, erősíteni kell kapcsolatukat.

Észrevételek az érdekeltségi rendszer működtetéséhez

A vállalaton belüli érdekeltségi rendszer és az üzemi demokrácia azt fejezi ki, hogy a kisebb kollektívák és egyének igényeik kielégítését, egyéni boldogulásuk megvalósulását csak az egész társadalom érdekeinek érvényesítése révén érhetik el.

Buza Márton szerint a „szocialista demokrácia a társadalomban létező különböző érdekek összehangolásának, a közöttük levő nem antagonisztikus ellentmondások megoldásának eszköze"* „...az üzemi demokrácia a kollektíva szocialista önkifejlesztésének eszköze, segítségével kell megvalósulnia a vezetők és vezetettek kölcsönös ellenőrzésének, az egyenjogúság és az érdekek integrációja, az érdekellentmondások feloldása, valamint a dolgozók felelősségtudatának növekedése, aktivitásuk fokozódása alapján".**

Ezek az elvi megállapítások, az érdekeltség és a szocialista demokrácia, valamint a vállalaton belüli érdekeltségi rendszer és az üzemi demokrácia összefüggései hosszabb távon érvényesek. Adott időben vagy rövidebb távon ellentmondások is előfordulnak. Hasonlóképpen előfordulnak ellentmondások egyes részterületek között is.

Az összefüggések hiánya, az ellentmondások léte, esetenként tartós megléte a társadalmi érdekek teljesülését nehezíti, olykor akadályozza. Ilyen szempontból is kell a vállalaton belüli viszonyokat vizsgálni, mivel a vállalati összefüggések nem szigetelhetők el a népgazdasági összefüggésektől.

A vállalati magatartás nem lehet egyértelműen pozitív, ha népgazdasági ágazatok fejlesztésében eltérően érdekeltek, ha a szabályozórendszer elemei egy-egy ágazatra ellentmondásosan hatnak, ha az árak és azok korrekciói nem jó irányban orientáltnak, sőt elfedik a szükséges tisztánlátást. Mindezekre több példát is lehetne felsorolni.

A szabályozókat kidolgozó közgazdászoknak is jobban kell előre érezniök a vállalatok leendő magatartását. Ezt azok a közgazdászok könnyebben valószínűsíthetik, akik huzamosabb ideig tevékenykedtek a vállalati szférában. A legutóbbi (1975. évi) szabályozóváltozáskor előre érezhető volt a vállalatok reagálása, várható volt a kedvezőtlen hatás, a részesedési alapok jelentős csökkenése, a fejlesztési alapok jelentős növekedése, a jövedelmekben a nivellálódás felé haladás, a munkaerőhiány stb. Egyéb okok mellett ezek is nehezítették népgazdaságunk helyzetét az utóbbi 3 év folyamán.

Az említett problémák az állami gazdaságoknál is fennállottak. A hatás különösen kedvezőtlen volt az élenjáró gazdaságokban. Az élenjárók között akad olyan gazdaság, ahol az élő munka termelékenysége az 1976. és 1977. években 50 százalékkal, a dolgozók nominál jövedelme viszont csak 3 százalékkal nőtt.

Ma is sok tényező gátolja a gyorsabb előrehaladást. Ezek közül néhá-

* Buza Márton: Az üzemi demokrácia fejlesztésének kérdései. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 13. l.

** Ua. 24. l.

nyat említek: Nem kielégítő az információáramlás más népgazdasági ágak (kereskedelem, ipar, külkereskedelem) és a mezőgazdaság között. Oka részben az eltérő érdekeltség is. Példának említhetjük, hogy a mezőgazdasági vállalatok sokszor nem ismerik a nemzetközi piac igényeit, a külkereskedelmi vállalat pedig sokszor nem tudja, hogy mire képes a hazai termelés. A külkereskedelem helyett említhettem volna a tervező, építőipari vállalatokat is, vagy az egycsatornás felvásárló kereskedelmet. Gyenge az érdekeltség a takarékos költség-gazdálkodásban, holott tudjuk, hogy a népgazdaság gazdaságosan termelt, piacképes árut kíván a mezőgazdaságtól is. E tekintetben az átlagbérkorlátos bértömeg-gazdálkodás torzítva közvetíti a népgazdaság érdekeit. Gyenge az ösztönzés a nyereségérdekeltségre.

A nyereségadózás rendje nem szolgálja a mostanában oly gyakran emlegetett hatékonyságot, különösen nem az élenjáró gazdaságoknál. Kis túlzással mondható, hogy a dolgozói érdekeltség nem sokat változik ugyanannál a gazdaságnál, ha a vállalati nyereség 50 millió Ft vagy annak ötszöröse. A részesedési alapképzés adózása ugyanis rendkívül progresszív, 10 százalékos részesedési alap képzésekor már 600 százalékos az adókulcs. Persze ma már a fejlesztési alap képzésének is súlyos az adóterhe. Nem ismerek pontos adatokat, de arra következtetek, hogy az állami gazdaságok közül néhányan abba a helyzetbe jutnak — figyelembe véve a visszafogott amortizációs kulcsokat —, hogy maholnap az esedékes hiteltörlesztés mellett nem lesznek képesek gépparkjukat szinten tartani.

Az állami gazdaságokban átlagbérkorlátos bértömeg-gazdálkodás van. Ez azt jelenti, hogy a bérszínvonalra is, a bértömegre is külön-külön vigyázni kell, mert bármelyik túllépése komoly szankciót von maga után. Ez a szabályozás az üzemi termelési érték mindenáron való növelésére késztet. Az 1975. évi szabályozó módosítás a jövedelmekben a nivellálódás tendenciáját váltotta ki. Ma már az állami gazdaságok többségében nem lehet gazdaságosan évente 10—20 százalékkal az üzemi termelési értéket növelni. Pedig ilyen nagyságú termelésnövelés lenne szükséges a mintegy 6 százalékos nominálbér-növekedéshez.

Ez a bértömeg- és bérszínvonal-szabályozás olyan kettős kötöttség, amely a létszámcsökkentést nem ösztönzi még akkor sem, ha van ilyen tartalék. Így inkább tudomásul vesszük, hogy munkaerőhiány van. Véleményem szerint, ha nem akadályoznánk meg a munkaerő felszabadulását mesterségesen, akkor Magyarországon nem lenne munkaerőhiány.

A bérszabályozás, a részesedésialap-képzés és -felhasználás együttes mechanizmusa támasztja alá az előzőekben kifejtetteket. A gazdaságos, a hatékony, a jó minőségben végzett munkát lényegében 3 heti bérnek megfelelő nyereségrészesedés juttatásával lehet reálisan elismerni. Adódik ez abból, hogy jól dolgozó, jó eredményt felmutató gazdaság (esetleg többszázmillió Ft vállalati nyereség mellett) 10 százalék bérnek megfelelő részesedési alapot képez, ebből legalább 1,5 százalék közvetett juttatás, ezért egy havi bérnek megfelelő részesedést fizet. Ezzel szemben egy érdemben veszteséges vállalat (elszámolási rendszerünk szerint a vállalat állapítja meg ágazati rezsibíró képességét, így kis ügyességgel minimális összeggel nyereségessé válhat) hat napi részesedést fizethet dolgozóinak az állam pénzéből.

Az érdekeltségi rendszernek az ösztönzőkben kifejezésre kell juttatnia a hatékonyabb munka eredményét, az üzemi demokrácia keretein belül a dolgozók nagyobb aktivitását, a jó munkahelyi légkör alkotóerejét.

Indokoltnak tartom, hogy a dolgozók éves jövedelmüknek akár 20 százalékát is megkaphassák kimagaslóan hatékony munkáért.

Az *árrendszer* ma nem ad elég eligazítást a termelőknek. Ez adódik abból, hogy az értékarányos árrendszer követelményeinek nem felel meg, erősen torzító hatást mutat. Így nem mutatja, hogy a népgazdaságnak mi gazdaságos, és mi nem. A vállalaton belüli arányok sem megnyugtatóak. Bizonyos cikkeket nem közvetett termelésirányítás, hanem a direktirányítás hatására termelnek. A mezőgazdasági vállalatoknál az árnak elsősorban a magasabb üzemi termelési érték elérésében van szerepe. Ezen kívül szerepe van a gazdaságosság mérése miatt is. Itt már a felhasznált anyagok ára, és a termelvények ára is számításba jön.

Az árkérdéshez kapcsolódik a *támogatások* rendszerének témaköre. A fejlesztési támogatások kevésbé hatnak az üzemi termelési érték és vállalati nyereség összegére, mint (például a tej esetében) a közvetlen kiegészítések.

Mind a támogatások, mind az adórendszer kapcsolódik az árakhoz. Az adók közül a város- és községfejlesztési hozzájárulás hivatott lenne megoldani a dolgozók lakóhelyi támogatását. Ezt azonban nem oldja meg, mert az állami gazdaságoknak az egész összeget a megyei tanácshoz kell befizetnie. Így a mezőgazdasági vállalat eredményeiben nem is mondhatjuk érdekeltnek azokat a községi tanácsokat, ahol a gazdaság dolgozói laknak.

A szabályozók között jelentős szerepe van a *hitelrendszernek*. A hitel drága, az átlagos kamat csaknem 9 százalék. Mégis azt kell mondani, hogy nem az a vállalat gazdálkodik jól, amelyik nem akar hitelt felvenni. A másik probléma, hogy az állami gazdaságok forgóalappal gyengén ellátottak. Mégis, a fejlesztési hitelekkel való gazdálkodás a bizonytalanabb, és jobban zavarja a gazdálkodást. Az állami vállalatok középtávú terveikben a fejlesztési elképzeléseket kidolgozzák. A körülmények változása azonban nemcsak a fejlesztési elképzeléseket borítja fel, hanem kapkodás látszatát kelti (hitelstop); emiatt folyamatban levő beruházásokat kell leállítani, vagy lassítani. E problémák mellett is egyet kell érteni a szelektiv hitelpolitikával.

A szabályozók szerintem indokolatlanul merevek. Ez vonatkozik az éves munkaidő-beosztásra, de vonatkozik a dolgozók munkába, illetve hazaszállítására. A szabadabb munkaidő-beosztás javítaná az élő munka és az eszközök hatékonyságát, a dolgozók esetenkénti magángépjármű-használata csökkentené a rezsiköltséget, esetleg állóeszköz felszabadulást is jelentene. A differenciált vezetés javítaná a hatékonyságot.

Érdekeltség és üzemi demokrácia

Az üzemi demokráciának a kedvező hatása hatványozottan jelentkezik, ha céljai egybeesnek az érdekeltségben megfogalmazottakkal. Ezt azért kell hangsúlyoznom, mert elméletben az érdekeltségi rendszer s az üzemi demokrácia soha sem ellentétes egymással, hanem egymás kiegészítője. Kívánatos, hogy így legyen a népgazdasági feladatok kitűzésénél és végrehajtásánál is. Ez lehetséges és a legtöbbször tendenciájában így is van. Nem lehet azonban elmondani jelenleg sem a mezőgazdasági vállalatokon belüli, sem a vállalaton kívüli számos érdekeltségi tényezőre. Ha a vállalaton kívüli tényezők nem azonos irányban hatnak az üzemi demokráciával, akkor ezt az ellent-

mondást a vállalaton belüli érdekeltségi ösztönző rendszerrel csak csökkenteni lehet, de nem teljesen megszüntetni.

A szabályozók nem közvetítik maradéktalanul és egyértelműen minden vállalathoz a népgazdasági igényeket, így a vállalatok sem közvetítik maradéktalanul a népgazdasági érdekeket a kisebb kollektívákhoz, az egyes dolgozókhoz.

Mielőbb meg kell találni a módját, hogy a népgazdaság igényeinek és érdekeinek megfelelően tevékenykedjenek az összes állami vállalatok. Ez az igényközvetítés pedig minél tökéletesebben történjék a szabályozórendszeren keresztül. Addig is a vállalatok gazdasági és politikai vezetői öntudatosan szolgálják legjobb tudásuk szerint a népgazdaság érdekeit. Tegyék ezt azért is, mert vállalatuk dolgozóit az üzemi demokrácia fórumain nekik kell meggyőzniük az érdekek egyeztetése alapján a tennivalókról és mozgósítaniok kell a népgazdasági célok megvalósítására.

★

A népgazdasági célok gyorsabb elérése érdekében tovább kell fejleszteni érdekeltségi rendszerünket. Ezzel párhuzamosan az üzemi demokrácia fejlesztése is szükséges.

Az érdekeltségi rendszernek el kell érnie, hogy a kapcsolódó népgazdasági ágak között (különösen a termelővállalatok és a külkereskedelmi vállalatok között) jó legyen az információ áramlása.

Lényegesen nagyobb szerepet kell kapnia a *munka szerinti elosztás elvének*. Ennek az elvnek következetes alkalmazása — ellentétben a nivellálódási tendenciával — nagy, eddig ki nem használt erőket tud mozgósítani. A munka szerinti elosztás erősíti a munkafegyelmet, növeli az intenzitást, javítja a munkaszervezést, az eszközök kihasználását, lényegesen növeli az élő munka termelékenységét, a munka hatékonyságát, emellett munkaerőt szabadít fel és az is lehet, hogy képes megszüntetni a munkaerőhiányt.

Az állami gazdaságoknál meg kellene szüntetni a jelenlegi bér- és bérszínvonal-gazdálkodási rendszert, és több lehetőséget kellene adni a differenciált bérezésre.

Az utóbbi években mind erősebbé válnak a gazdaságok regionális feladatai. Ebbe beletartozik a különféle együttműködések, társulások szervezése és üzemeltetése. E feladatok ellátása is kíván valamilyen elismerést, mivel ezek vállalati nyereségben, vagy üzemi termelési értékben általában nem hoznak a befektetésnek megfelelő eredményt. Esetenként még a mutatókat is rontják, ha állóeszköz-befektetéssel létesültek.

Az üzemi demokrácia fejlesztésében a tartalmi tényezőket kell erősíteni. A fórumrendszer kiépült, a fórumok számát gyarapítani nem kell. A dolgozók, illetve képviselőik bevonását azonban erősíteni kell minden döntési szinten.

Remélem, hogy e néhány felvetett gondolat is segíti az érdekeltségi rendszer és az üzemi demokrácia fejlesztését. Félő azonban, hogy a fejlesztő tevékenység lassan alakul ki. A problémákat már felismertük, de megoldásukat nem érdemes halasztani, hiszen az elveszett idő nagyon sokba kerül!

IZIKNÉ HEDRI GABRIELLA:

Az elmélyülés és a kibővülés ellentmondásai a nyugat-európai integrációban

A nyugat-európai integrációs folyamat három évtizedes története során egyre jobban eltávolodott az „Európa-gondolat" képviselői megálmodta modelltől. Jean Monnet, Robert Schuman és követőik még úgy vélték, hogy a vámuniótól a közös piacon át gazdasági és monetáris unióig, végül pedig a politikai egyesülésig vezet az út. Az Európai Gazdasági Közösség (EGK) valóban gyorsan és zavarmentesen megvalósította vámunióját, a gazdasági és monetáris unióra irányuló célok megvalósítása viszont igen nehéznek bizonyul, míg a távolabbi perspektíva: a politikai unió kérdésessé vált.

Miközben az EGK tagországai integrációjuk „elmélyülését" (értve ezen a nemzeti gazdaságpolitikák és politikák mind erősebb összefonódását) igen nehézkesen, inkább kis lépésekkel közelítik meg, az integráció földrajzi értelemben terjeszkedik; a Hatok-hoz már korábban három új ország csatlakozott, s a második kibővülés küszöbön áll.

Paradoxnak tűnhet, hogy a válságjelenségekkel és elmélyülési problémákkal küzdő EGK erős vonzási központ számos kívülálló ország számára. E két ellentétes tendencia nemegyszer arra csábítja a nyugati kutatókat, hogy a kibővülést okolják az elmélyülés nehézségeiért. Az összefüggés ennél sokkal bonyolultabb. A következőkben e témakör néhány problémáját vizsgáljuk.

Az eltérő gazdasági fejlettségi színvonal problémája az integrációban

A polgári integrációelmélet általában abból indult ki, hogy a tagországok nagyjából hasonló gazdasági fejlettségi színvonala a sikeres integráció egyik alapfeltétele. Monopolkapitalista körülmények között, amikor az integráció a vámunióból, majd a közös szabadpiacból alakul ki, e tétel elméletileg azzal támasztható alá, hogy a szabad kereskedelem a gazdaságilag erős félnek kedvez: a gyengébb nemzetgazdasági struktúrájú országban a korlátozás nélküli import veszélyeztethet ágazatokat (hiszen ezek termékei alulmaradnak az importáruval való versenyben), s megkérdőjelezheti az ország iparfejlesztési céjait.

A szocialista integrációban a gazdasági fejlettségi színvonalak kiegyenlítettsége nem elengedhetetlen feltétel, hiszen itt nem a profitelv, hanem a kölcsönös segítség elve érvényesül és a kiegyenlítődéshez módot adhat az erősebb fél aktív hatása a gyengébbre.

Mindamellett az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó Római Szerződés is céljának tekintette az árucsereforgalom egyensúlyát, a növekedés stabilitását, de úgy vélte, hogy ezt a külkereskedelmi korlátozások megszüntetése szinte automatikusan elősegíti. *Az integrációt azonban az egyenlőtlen*

fejlődés irányzatának erősödése jellemezte, s harmincéves története során az alapító tagországok gazdasági fejlettségi színvonala közötti szakadék inkább nőtt, mint csökkent. Az is bebizonyosodott, hogy az erős tagországoknak esetenként — például a monetáris együttműködésben — alkalmasabb partnerei egyes, ugyancsak magas fejlettségi fokot elért kívülálló országok, mint integrációbeli társaik.

A tagországok közötti egyenlőtlenség tehát nem csupán arra vezethető vissza, hogy az Európai Gazdasági Közösség lemondva korábbi céljairól, politikai okokból elmaradottabb országokat is felvett, illetőleg felvesz tagjai sorába, hanem az egyenlőtlen fejlődés ettől független érvényesülésére.

Az országok fejlettségi színvonalát aligha lehet egyetlen mutatóval összehasonlítani. Az egy főre jutó hazai végtermék (GDP) két ország esetében azonos lehet, de a számszerű egyezés mögött lényeges minőségi különbségek húzódhatnak meg: eltérések a fizetésimérleg-helyzetben, a termelés szerkezetében, a nemzeti vagyonban, az infrastruktúrában, a foglalkoztatottak szakképzettségében, a belső egyensúlyi viszonyokban (munkanélküliségben, infláció fokában) stb. Mégis, e korántsem kielégítő mutató alakulása is már igen érdekes képet ad.

1. sz. táblázat

Az egy főre jutó hazai végtermék 1974-ben az EGK-ban és a csatlakozni kívánó országokban

Ország	Népesség (millió fő)	Egy főre jutó hazai végtermék (dollár)	Index (EGK-átlag = 100)
EGK	252	4470	100
NSZK	61	6216	139
Luxemburg	..	6064	137
Dánia	5	5984	134
Belgium	8	5466	122
Hollandia	13	5139	115
Franciaország	53	5054	113
Egyesült Királyság	55	3407	76
Olaszország	54	2704	60
Írország	3	2176	48
Spanyolország	34	2428	54
Görögország	9	2140	48
Portugália	9	1117	34
Törökország	36	769	17

Forrás: United Nations Statistical Yearbook 1976.

Ezek szerint az olasz mutató az NSZK-énak 43, a spanyolénak 111 százaléka, ugyanakkor a népességet tekintve Olaszország részaránya a Hatoknak közel 30 százaléka, a mai EGK-nak pedig több, mint 20 százaléka. Három évtized folyamán az alapító tagországok körében sem figyelhető meg kiegyenlítődés. Tény, hogy az olasz nemzetgazdaság önmagában sem „integrált", erős az északi és gyenge a déli szárnya. Az EGK-ban ezt regionális kérdésnek minősítik. Vajon jogos-e ilyen meghatározás, ha nem egy viszonylag kisebb régió, hanem egy nagy országrész elmaradottságáról van szó. Úgy tűnik, Bretagne Franciaországban jogosabban minősíthető regionális problémának, mint a Dél Olaszországban. Az előbbi esetben ugyanis az el-

maradott körzet belpolitikai feszültségeket okozhat, de nem teszi kérdésessé a francia nemzetgazdaság egészének fejlődését: az utóbbiban viszont az ország nagy terjedelmű déli része olyan mértékben lemarad az északitól, hogy az már kihat a gazdaság teljesítőképességének, belső és külső egyensúlyi viszonyainak egészére.

Aligha vitatható, hogy a kibővülésekkel az EGK gyengébb szárnya növekedik; az első alkalommal nem a három milliós Írország okozta a nagyobb gondot, hanem az annál sokkal fejlettebb, de egyensúlyi zavarokkal, strukturális nehézségekkel küzdő ötvenöt milliós népességű Anglia.

Ilyen körülmények között az előirányzott újabb, ismét a gyengébb szárnyat bővítő kibővülés hatását az integrációra hiba volna túlbecsülni. Ha ugyanis Portugália, Görögország és Spanyolország már 1974-ben az EGK tagja lett volna, úgy az integrációban az egy főre jutó hazai végtermék legfeljebb 6 százalékkal csökkent volna. Ez az 1970-es évek közepén mutatkozó átlagos növekedési ütemet feltételezve mintegy 2 éves lemaradásnak felel meg. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az EGK integrálódásának mai fokán a tagországok egy részének alacsonyabb a teljesítménye, gazdasági egyensúlyzavara nem hat közvetlenül az erősebb partnerre, s mint már bemutattuk, korántsem a kibővülés az oka, hogy az integrálódás foka nem nagyobb. Így a kibővülés az EGK erős országai számára nem jár olyan nagy kockázattal, áldozatvállalással, mint azt néha beállítják: egy olyan elmélyülési folyamatot nehezít, amelyet elsősorban a már meglevő tényezők gátolnak.

Növekedési és strukturális kérdések

Az elhúzódó recesszió az EGK-ban is felszínre hozott olyan strukturális gyengeségeket, amelyeket korábban a kereslet gyors növekedése leplezett. Az EGK Bizottsága az 1978 nyarán Brémában tartott Európa Tanács ülésére elkészítette a Közösség növekedési stratégiájáról szóló elemzését.[1] A diagnózis több vonatkozásban objektív, mindenekelőtt abban, hogy nem a nyersanyag- és energiaárak növekedését jelöli meg a bajok fő forrásának, hanem elsődleges tényezőknek a pénzügyi stabilitás hiányát, a kívülálló országokba irányuló exporttól való erős függést, az állami segítség „tehetetlenségét", a szervezési gyengeségeket és az átfogó stratégia hiányát tekinti.

A célokról szólva viszont nem lép túl a szokásos nyugati koncepción; a fejlett tőkésországok innovációs monopóliumát mindenképpen erősíteni kell.[2] A javaslatban ez úgy tükröződik, hogy bátorítsák az innovációt, nemcsak a hazai piac szükségleteire gondolva, hanem növelve a Közösség részesedési arányát a világkereskedelemben és fenntartva lényeges szerepét az új technológiák fejlesztésében.

A hagyományos iparágakat illetően a javaslat meglehetősen óvatos. Felméri, hogy mivel az EGK a számára szükséges nyersanyagok túlnyomó részét a tengerentúlról szerzi be, „kifelé tekintő kereskedelempolitikát kell kialakítani." Hozzáfűzi azonban, hogy a nyitás nem jelentheti teljes iparágak áttelepítését a fejlődő országokba. A dinamikus szektorok mellett védeni kell a hagyományosakat is, „meg kell találni a strukturális változtatások mód-

[1] For community growth strategy. Europe Documents N. 1011/1012. 1978. július 6.
[2] Vö. Kozma Ferenc: Gazdasági integráció és gazdasági stratégia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.

ját" a válságtól leginkább sújtott ágazatokban, mint az acél-, a textil- és a hajóiparban.

A még meglevő vám jellegű és nem vám jellegű akadályok megszüntetése mellett kiemelkedő jelentőségű a pénzügyi stabilitás, amely bátorítaná a beruházási tevékenységet és könnyítené a vállalati tervezést. A külkereskedelem — mint a javaslat írja — az EGK hagyományos motorja, ami természetes is egy nyersanyagszegény és ipari késztermékeket exportáló régióban.

A nyugati nemzetgazdaságok összefonódottságának mai fokán még egy EGK méretű integráció gazdasági stratégiájának sikerét sem csak a belső ellentmondások, hanem a külvilágtól, mindenekelőtt a legerősebb partnertől, az Egyesült Államoktól való függőség kérdőjelezi meg.

Az 1978 nyarán tartott bonni csúcstalálkozón a hét résztvevő, az Egyesült Államok, az NSZK, Japán, Franciaország, Olaszország, Anglia és Kanada állam-, illetve kormányfője olyan akcióprogram elfogadására törekedett, amellyel kimozdíthatják a tőkés világgazdaságot a stagnálás állapotából, összehangolt intézkedésekkel juthatnak előre. Az ambíciózus csomagterv azonban nem vált kötelező érvényűvé, többoldalú megállapodássá. A vezető tőkésországok a záródokumentumban csupán a kérdések megoldására irányuló szándékukat rögzítették. Az EGK integrációs folyamatának szempontjából csupán néhány vonatkozást említünk.

— Emlékezetes, hogy a bajok orvoslását a végtermék gyorsított emelkedésében látták. Mindenekelőtt az NSZK-tól és Japántól igényeltek gazdaságélénkítő intézkedéseket, az előbbit a nyugat-európai integráció motorjának szerepére késztetve. Figyelemre méltó, hogy a Római Klub nulla-, illetve lassúbb, de harmonikusabb növekedésre irányuló koncepciói, másrészt globális szemléletű fejlesztési elgondolásai mennyire nincsenek hatással a vezető tőkésországok politikájára. A csúcsértekezlet záró nyilatkozata ugyan külön fejezetet szentel a fejlődő országokkal való kapcsolatoknak, de abból indul ki, hogy a fejlett tőkés világ további gazdasági növekedése kedvezően befolyásolja majd a fejlődő országok nemzetgazdaságát. A képlet nagyon egyszerű: ha a Nyugat gazdasága jobban prosperál, nyilván többet fordíthat a fejlődők segélyezésére. S visszatértek a monopoltőkés szemlélet „örök igazságához". A fejlődő országokkal való kooperációnak javítania kell a működő tőke kiviteléhez a légkört. Nyoma sem található az elmaradott országok szükségleteinek megfelelő iparosítás szándékának. Viszont az olvasható, hogy a Nyugat alkalmas technológiát ad át az energiaforrások kiaknázásához. A tőkés nemzetgazdaságok kölcsönös függősége tehát e koncepcióban továbbra is úgy jelentkezik, hogy az elmaradottak függjenek a fejlettebbektől; a problémákat az orvosolja, ha a vezető tőkésországok gazdaságilag még erősebbekké válnak.

— Az Egyesült Államoknak ismeretesen igen jó fegyvere nyugat-európai és japán versenytársaival szemben az árfolyam-politika és az energiapolitika. E kettő szorosan összefügg. Az Egyesült Államok óriási olajbehozatala tetemes kereskedelmi mérleghiányra vezet, ezt a dollár értékének csökkenésével ellensúlyozzák, aminek következménye az infláció exportja. Schmidt kancellár nem is titkolta erre vonatkozó aggodalmait. A nyugat-európai vezető tőkésországok egyrészt azzal az igénnyel léptek fel, hogy Carter elnök fogadtassa el az amerikai törvényhozással az olajimport csökkenésére vezető energiaprogramot, másrészt, hogy az Egyesült Államok

fogadja el a Brémában kidolgozott nyugat-európai valutastabilizálási koncepciót.

Bár Carter elnök ígéretet tett energiaprogramjának elfogadtatására, nyilvánvaló volt, hogy ez több síkon is ellenállásba ütközik. Az Egyesült Államokban nagy a befolyása az olajtermelésben és forgalmazásban érdekelt transznacionális, de többségükben amerikai központú társaságoknak, amelyek elleneznek minden — szabad mozgásukat korlátozó — állami beavatkozást. Másfelől az amerikai törvényhozás szerkezete folytán az elnöknek sokkal nehezebb valamilyen átfogóbb intézkedést elfogadtatni, mint a nyugat-európai kormányfőknek a hazai rendszerükben. A kép teljességéhez tartozik, hogy az elmúlt években a kongresszus és az adminisztráció közötti erőviszonyok az előbbi javára tolódtak el, továbbá, hogy a Carter vezetés belső viszályokkal terhes; e kormányzat nem alakított ki logikus és átfogó külpolitikai-külgazdasági koncepciót, amelyben világosan meghatározta volna a prioritásokat és a legfontosabb kérdések terén alkalmazandó eljárásokat, módszereket.

Ilyen körülmények között az energiaprogram csak részlegesen és késedelemmel került bevezetésre. Ugyanakkor az amerikai intézkedések és a nyugat-európai gazdaságélénkítő szabályozások egymást kölcsönösen erősítő szinkronja egyik fontos feltétele lett volna az EGK pénzügyi uniójának, s következésképpen elmélyülésének. Emlékeztetünk arra, hogy az EGK hosszabb távú nemzetközi gazdasági stratégiáinak kidolgozása általában a nemzetközi pénzügyi rendszer mechanizmusának konkrétabb kialakításával kezdődik meg. Így történt ez az integráció gazdasági és pénzügyi uniójára irányuló úgynevezett Werner-terv-ben, az ezt követő elképzelésekben és a brémai csúcstalálkozón is. Az EGK korábbi programjából (amely a tagországok valutaárfolyamai ingadozási sávjainak egymás közötti szűkítésére törekedett) akkor már csak a felemás kígyó maradt meg, hiszen csupán az NSZK, a Benelux-országok és Dánia lebegtették közösen valutáikat. E kígyóhoz Franciaország időnként csatlakozott, időnként kivált belőle, viszont részt vettek benne egyes EGK-n kívüli országok is. Az új terv a jelenlegi kígyó fenntartása mellett olyan integrált monetáris rendszerre törekedett, amely egy meglehetősen szűk árfolyam-ingadozási sáv betartását igényli, amit a központi bankok valutatartalékaival támasztanának alá. Hasonlít ez az elképzelés a kígyóhoz abban, hogy erős valutájú kívülálló országok is csatlakozhatnak hozzá, másfelől az EGK tagországai átmenetileg mentesülhetnek a részvételtől.

A tervezet szerzői indokolatlan optimizmusukban lehetségesnek tartották, hogy 1981-re a nyugat-európai övezetben már általánossá váljék az egy százalékos sáv, tehát, hogy az egyes nemzeti valuták a középárfolyamtól felfelé, vagy lefelé legfeljebb fél százalékkal térhessenek el. Ehhez azonban hiányzik a pénzügyi politika bázisául szolgáló összehangolt gazdaságpolitika. Talán még ennél is súlyosabban esik latba, hogy a mostani rendszerben a nyugat-európai pénzpiacok óhatatlanul függnek a dollártól, annak kulcsvaluta jellege, illetőleg az Egyesült Államok hatalmas gazdasági és politikai potenciálja miatt. Az amerikai vezetés viszont óvakodik attól, hogy korlátok közé szorítsa a dollár ingadozását. J. P. Vigier[3] joggal nevezi a dollárt a válság motorjának. Az árfolyamcsökkenések már említett hatásán kívül az a tény, hogy az Egyesült Államok 1971-ben elválasztotta a dollárt az arany-

[3] J. P. Vigier: Le dollar, moteur de la crise. Le Monde Diplomatique, 1978 május.

tól, lehetőséget nyújt számára fizetésimérleg-hiányának „papírpénz"-zel való finanszírozására, adósságainak értékcsökkenésére. „Mindehhez hozzá kell tennünk — írja Vigier —, hogy eleve megszüntették az arany hivatalos árát és hogy az Egyesült Államok elérte a Nemzetközi Valutaalap szabályainak módosítását, megfosztva versenytársait minden olyan tényleges eszköztől, amellyel felléphettek pénzük manipulálásával szemben. A Nemzetközi Valutaalapban az Egyesült Államok gyakorlatilag kisebbségben van (a szavazatok 30 százalékával rendelkezik), de kiszolgálóira támaszkodva képes arra, hogy elérje elegendő mennyiségű különleges lehívási jogok kibocsátását, s ezáltal bárkinek lehetetlenné tegye, hogy szembeszálljon a dollár további leértékelődésével."

Az Egyesült Államok tehát nem adott kellő mértékű támogatást az EGK monetáris programjához. Más tényezők mellett emiatt is kiéleződtek az érdekeltek közötti viták. Az amerikai olajlobby Carter elnököt és a nyugat-európai partnereket egyidejűleg akarta lejáratni az energiaprogram miatt.[4] Eszerint Schmidt kancellár végeredményben szívességet tett az Egyesült Államok elnökének, amikor az általa amúgy is szorgalmazott energiaprogram megvalósítását követelte. Ezért a későbbiekben viszonzást kíván majd kereskedelmi, katonai vagy más területeken. Szemére vetik Nyugat-Európának, hogy Japánhoz hasonlóan, nem irányoz elő önkéntes korlátozásokat amerikai exportjában, s egyedül az olajvásárlások csökkentésével akarja a dollárt stabilizálni. Hangsúlyozzák, hogy naiv az a nézet, amely szerint az Egyesült Államok saját olajtartalékait kímélve aknázza ki a külföldi olajforrásokat, s végül is arra kényszeríti Nyugat-Európát, hogy az amerikai tartalékoktól való függősége erősödjék. Ez az érvelés azonban — nyilván szándékosan — figyelmen kívül hagyja a tényleges erőviszonyokból következő tényeket, tehát azt, hogy a nyugati világ legerősebb hatalmának mások a lehetőségei az események befolyásolására, mint partnereinek: az Egyesült Államok összehasonlíthatatlanul nagyobb energiakészletekkel rendelkezik, hiszen az atlanti katonai szövetség vezetője, a kulcsvaluta birtokosa.

Kereteinket meghaladná az iráni forradalom — fejlett tőkésországok energiaellátására vonatkozó — hatásainak felmérése. Az amerikai pozícióvesztés ténye azonban nem változtat azon a helyzeten, hogy Nyugat-Európa energiaellátása döntően az importtól függ, az Egyesült Államok pedig választhat a behozatal és saját tartalékainak nagyobb kiaknázása között.

A pénzügyi integráció megközelítését az EGK-n belüli érdekellentétek is hátráltatják. Franciaország például a közös rendszerhez való csatlakozása fejében az úgynevezett „monetáris kiegyenlítő összeg"-ektől való mentesítését igényelte. (Ezek az összegek a Közösség agrárkereskedelmében játszanak szerepet. Ismeretes, hogy az agrártermékek az EGK belső forgalmában vám- és lefölözés mentesek. Abban az esetben azonban, ha valamely tagország devizaárfolyama a megállapított határokon belül módosul, az EGK-n belül agrárkereskedelmét monetáris kiegyenlítésekkel sújtják. A lebegő árfolyamok térhódításával e módszer általánossá vált, s a monetáris kiegyenlítések óhatatlanul a vámokhoz, illetve exporttámogatásokhoz hasonló hatással jártak.) Az agrárexportőr Franciaország számára ez azt jelentette, hogy ha például valutaárfolyama a nyugatnémet márkához képest romlott,

[4] Éleződik az USA és a Nyugat-Európa energiavitája. Világgazdaság, 1978. augusztus 10.

úgy ennek exportserkentő és importkorlátozó hatását a mezőgazdasági termékek kereskedelmében nem élvezhette kellőképpen, hiszen a kiegyenlítések ezt közömbösítették. E kérdést végül is azzal hidalták át, hogy a monetáris kiegyenlítéseket az Európai Monetáris Rendszer (EMR) bevezetését követően módszeresen meg kell szüntetni. Ez természetesen kompromisszum, hiszen kérdéses, hogy a megszüntetés feltételei mennyiben adottak.

Súlyosabb problémákat okozott a gyengébb gazdasági szerkezetű Anglia és Olaszország helyzete. Angol álláspont szerint az EGK közös agrárpolitikája számukra egyértelműen hátrányos, a növekvő agrárárak terhelik az életszínvonalat, csökkentik az export versenyképességét, s emellett Angliának egyre nagyobb összegekkel kell hozzájárulnia az EGK közös mezőgazdasági alapjához. Anglia ezért az EMR-hez való csatlakozását — a többi között — a közös agrárpolitika reformjának elmaradása miatt sem látta lehetségesnek.

Az EGK 1979 márciusi párizsi csúcsértekezlete végül is elfogadta az EMR bevezetését azzal, hogy Anglia abból egyelőre kimarad, de kívülálló országok (amelyek a kígyóhoz már korábban is csatlakoztak) részt vehetnek benne. Meglepetést keltett Olaszország csatlakozása; ez korántsem látszik stabilnak, lehetséges, hogy Olaszország időnként kiválik majd a rendszerből, vagy különleges elbánást igényel.

A megállapodás szerint az EMR központja az európai valutaegység (EVF), ami egyelőre inkább mint elszámolási egység működik az árfolyam- és a hitelmechanizmusban.

Az EVF-hez képest rögzítik a rendszerben résztvevő országok devizaárfolyamát, s ettől felfelé és lefelé 2,25 százalék eltérés engedhető meg. A lebegő valutáknál e határok 6 százalékig bővülhetnek. Kialakították az EGK központi bankjainak „koncentrált együttműködését". Ez mindenekelőtt az EVF támogatására szolgál, ennek keretében rövid és középlejáratú hitelfolyósításokat irányoz elő.

Az EMR — számolva a realitásokkal — ilyen módon megengedi az árfolyamok lebegését, eltűri, hogy a rendszer ne legyen teljes körű, hiszen egyik vezető tagország, Anglia, a megindulásakor nem résztvevője. Minden bizonytalanság mellett is érzékelhető a szándék, hogy az EGK a dollártól való valutáris függőségét csökkentse. Túlságosan messzemenő következtetések ebből nem vonhatók le, de kirajzolódhatnak egy olyan változat körvonalai, amelyben Nyugat-Európa Amerikától való függőségét lazítva, ismét nagyobb érdeklődéssel fordul földrészünk másik része, a szocialista közösség felé.

Az újabb kibővülés és a többütemű integráció koncepciója

Az EGK integrációs folyamatának nehézségeit szemlélve, óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy végeredményben miben rejlik a Közösség vonzereje, mi készteti a kívülálló országokat a csatlakozásra.

A marxista és a polgári elmélet egyetért abban, hogy a nemzetgazdaságok integrálódása korszakunk objektív folyamata; a dinamikusan növekvő termelőerők szétfeszítik a nemzeti piacok határait. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a vezető nyugat-európai országoknál jóval elmaradottabb államok is törekednek az EGK tagságára, holott az erősebb nemzetgazdaságok integrációjába való bekapcsolódáshoz termelőerőik még nem elég érettek.

Úgy tűnik, az EGK vonzerejében a kívülállókra vonatkozó negatív hatásai ugyancsak közrejátszanak. Feltehető, hogy a tagságot igénylő dél-európai országok lényegében az integráción kívül maradás hátrányait akarják felszámolni, biztosítva, hogy a nagy országcsoport ne alkalmazhasson külgazdaságukat hátráltató intézkedéseket. Teljes jogú tagként akarnak részt venni az EGK döntéshozatalában, s végül remélik, hogy mindezek következtében hatékonyabb gazdasági segítséget kaphatnak az erősebb integrációs partnerektől. Ugyanakkor már eleve hangsúlyozzák igényüket a szabad kereskedelemmel ellentétes piacvédelmi szabályozások fenntartására, tudva, hogy iparuk nem elég erős a versenyben való helytállásra. Ebből a szempontból nem elsődlegesek számukra az EGK elmélyülésének nehézségei.

Valószínűleg igaza van Emanuele Gazzo-nak[5] abban, hogy a közösségi intézmények viszonylagos gyengesége még vonzóbbá teheti a csatlakozást a realista szemléletű kívülálló kormányoknak, hiszen nem kell attól tartaniok, hogy nemzeti érdekeket sértő határozatok elfogadására kényszerülhetnek.

Nyilvánvaló, hogy az EGK-nak a kibővülés melletti döntését alapvetően *politikai okok* indokolták. Másként vetődik ez fel a csatlakozó országokat és másként az EGK-et illetően. A szóban forgó három ország mindegyike fasiszta diktatúra alól szabadult fel. Az új kormányok a polgári demokrácia stabilizálódása szempontjából is mérlegelik a nyugat-európai közösséghez való csatlakozásukat. Úgy vélik, ez két irányú védelmet nyújthat: egyfelől a fasiszta erőkkel szemben, másfelől erősíti pozícióikat a haladó kommunista irányzatokkal folyó harcukban.

Az EGK-nak csakúgy mint az Egyesült Államoknak stratégiailag igen fontos a Földközi-tenger térsége. Ezért egyetértenek abban, hogy e politikailag korántsem stabil terület kapcsolódjék szorosabban szövetségi rendszerükhöz. Mikor a politikai stabilitás hiányáról beszélnek, mindenekelőtt a dél- és délnyugat-európai kommunista pártok kormánykoalíciókba való bejutásától tartanak, noha számos nyilatkozat hangsúlyozza: az EGK-tagság egyik hivatása, hogy megakadályozza a fasiszta diktatúrák esetleges visszaállítását.

Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a fasiszta diktatúra a múltban nem zárta ki a NATO-ban vagy például az EFTA-ban való részvételt, hogy csak Portugália példájára szorítkozzunk. Furcsa ellentmondás, hogy a nyugat-európai országok, amelyek katonai szövetségükbe felvették az akkor fasiszta rendszerű Portugáliát, vele szabad kereskedelmi megállapodást kötöttek, éppen az EGK-tagságot látják alkalmasnak a polgári demokrácia védelmére.

Az Egyesült Államok és Nyugat-Európa is számításba veszi, hogy gazdasági eszközökkel elősegítheti a politikai célokat, s minél szorosabbak a szóban forgó országokkal a gazdasági kapcsolatok, annál jobb lehetőség nyílik politikai befolyásra. Emellett az Egyesült Államok ragaszkodik vezető szerepéhez, s nem látná szívesen, hogy a Földközi-tenger térségében Nyugat-Európa befolyása túlságosan növekedjék. (Amikor az EGK megkötötte a földközi-tengeri országokkal megállapodásait és ezek sértették az amerikai agrárexport-érdekeket, Dahrendorf, az EGK Bizottságának tagja megjegyezte: az a benyomása, mintha az Egyesült Államoknak az Európai Gaz-

[5] Emanuele Gazzo: Die echte Vorbedingung für die Erweiterung der Europaischen Gemeinschaften. Europa Archiv, 1977. 19. sz.

dasági Közösségre vonatkozó politikáját a kaliforniai és arizoniai Citrustársaság határozná meg.[6] Mi már akkor is úgy láttuk, hogy az agrárexport-érdekeken túlmenően a stratégiai indokok a döntőek.[7]) Ily módon az Egyesült Államok és az Európai Gazdasági Közösség politikai okokból egyetért a három ország csatlakozásában, de a nézetazonosság mögött lényeges ellentétek húzódnak meg.

Törökország, amely 1963 óta Görögországhoz hasonlóan ugyancsak az EGK társult tagja, a kibővüléssel kétségtelenül nehéz helyzetbe kerülhet.

A társulási szerződés eredetileg 22 éves átmeneti időszakot írt elő, ez tehát 1985-ben lejár. Az EGK is számol azzal, hogy a későbbiekben sor kerülhet a török csatlakozási igény bejelentésére. Ez idő szerint a Ciprus kérdésében kiéleződött görög—török viszony, s emellett Törökországnak az EGK-kal szembeni fenntartásai miatt, nem várható gyors közeledés. A kibővüléssel azonban növekednek a török nemzetgazdaságot érő negatív hatások. Az előzőekben bemutatott adatok szerint egy főre jutó hazai végterméke nem éri el az EGK átlagának egyötödét sem. Figyelembe véve, hogy a török foglalkoztatottak mintegy harmada a mezőgazdaságban tevékenykedik, s hogy ennek az ágazatnak fő exporttermékei a dél-európai új tagországok versenyébe ütköznek, végül, hogy Törökországnak a kilencekkel szembeni fizetési mérlege tartós és tetemes hiányt mutat, a helyzet igen súlyossá válhat. Az EGK—török társulási tanács mindezekre nem talált megoldást, s nyitott kérdés a török vendégmunkások problémája is. Kétségtelen, hogy a kölcsönös ipari vámmentesség Törökország számára elviselhetetlen volna, hiszen fiatal iparágai nem állnák a versenyt a nyugat-európai termékekkel.

Ami a három jelölt ország csatlakozásának *gazdasági hatásait* illeti — mint már korábban említettük —, ezek az EGK-ra nézve inkább kedvezőtlenek, de a hosszabb átmeneti időszakot figyelembe véve, nem különösebben súlyosak.

A három országot már eddig is igen szoros külkereskedelmi kapcsolatok fűzték az integrációhoz. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Hozzáfűzzük, hogy a görög külkereskedelemben az NSZK részesedése 20, Olaszországé 9 százalék, a portugál külkereskedelemben az NSZK 12, Anglia 15 százalék körül részesedik, míg a spanyol külkereskedelemben az NSZK és Franciaország egyaránt mintegy 11—11 százalékot képvisel. A másik oldalon, az EGK külkereskedelmében a három ország részaránya csupán 2—3 százalék. Végül, mindhárom ország EGK-val való forgalma tetemes mérleghiányt mutat.

Görögország és Spanyolország az 1970-es években különösen gyorsan iparosodott (1970-hez képest 1976-ban az ipari termelés indexe Görögországban 166, Spanyolországban 149, míg az EGK-ban 115). E növekedés a hagyományos szektorokban következett be. A vezető, dinamikus szektorokat fejlesztő nyugat-európai országok ipari fölénye nyilvánvaló. Gondot okozhat ellenben, hogy ezekben az elmaradottabb országokban a máris tetemes munkanélküliség tovább emelkedik és nagyobb lesz a vendégmunkások nyomása. Kétségtelenül növekednek az EGK amúgy is jelentékeny regionális

[6] William Wallace—Geoffrey Edwards—Loukas Tsoukalis: Eine Gemeinschaft der Zwölf. Europa Archiv, 1977. 19. sz.

[7] Izikné Hedri Gabriella: Változási tendenciák az EGK-ban. Közgazdasági Szemle, 1974. 3. sz.

Az EGK részesedése a három csatlakozni kívánó ország külkereskedelmében az 1973—75. évek átlagában (százalék) *2. sz. táblázat*

Ország	Behozatal	Kivitel
Görögország	45	51
Portugália	43	49
Spanyolország	37	47

Forrás: Az OECD külkereskedelmi statisztika alapján. W. Walace, G. Edwards és L. Tsoukalis: Eine Gemeinschaft der Zwölf. Europa Archiv, 1977. 19. sz.

egyenlőtlenségei, de mint említettük, a jelenleg meglevőket figyelembe véve ez aligha tekinthető minőségi változásnak.

A mezőgazdaság okozhatja a nagyobb gondokat. Míg az EGK-ben a foglalkoztatottaknak csak 9 százaléka dolgozik a mezőgazdaságban, addig az új tagországokban ez az arány 23—24 százalék, nem szólva arról, hogy az üzemegységek még elaprózottabbak, sokkal alacsonyabb a gépesítés, a kemizálás foka, következésképpen a termelékenység is.

A három jelölt ország a belépést követően élvezné a közös agrárpolitika pénzügyi támogatását, viszont piacuk megnyitása az EGK és a vele preferenciális megállapodásban levő országok agrárimportja előtt a kevésbé versenyképes termelésre hátrányos volna. Egyébként az EGK mezőgazdasági politikája következtében a csatlakozó országokban megdrágulnak az élelmiszerek, így bonyolult politikai és gazdasági gondok adódhatnak.

Az EGK oldaláról vizsgálva a kérdést — a bizottság számításai szerint, 1978 évi adatok alapján — a kibővülés több, mint 20 százalékkal emelné a közös mezőgazdasági alap kiadásait, de mivel az új tagok számos agrártermeket importálnak is, az emelkedés közel felét kiegyenlítené a bevételek növekedése. E számítás fikció, hiszen ez idő szerint nem mérhető fel az amúgy is módosításokra szoruló közös mezőgazdasági politika jövőbeli költségigénye.

Mivel a jelölt országok mezőgazdasági termelése nagyrészt olyan termékekből adódik, amelyekben az EGK nettó importőr, a kibővülés az önellátást csak néhány területen növelné. Az önellátási fok friss gyümölcsöknél 78-tól 85, citrusféléknél 41-ről 76, olivaolajnál 79-ről 98, bárány, birka és kecskehúsnál 56-ról 64 százalékra emelkednék.[8] Ez Olaszország, esetleg Franciaország számára előnytelen lehet, de jelentősebb készletfelhalmozódás emiatt nem várható. Problematikusabb a bortermelés: ebben az EGK már most is önellátó (emlékezetes az Olaszország és Franciaország között folyt „borháború"), s a kibővüléssel 4—5 százalékos túltermelésre számítanak. Az agrárexportban érdekelt Franciaország már 1977 júliusában javasolta, hogy a mediterrán mezőgazdasági termékeket is vonják be a közös agrárrendtartásokba, emellett erősítsék a gyümölcs-, zöldség- és borszektorban a protekcionizmust. A kibővülés tehát belpolitikai feszültségeket is okozhat az EGK-ban, mivel éppen a legszegényebb régiók mezőgazdasági

[8] Az 5. szám alatt idézett tanulmányban közölt számítások az EGK bizottságának és a FAO évkönyveinek adatai alapján

termelőinek amúgy is alacsony jövedelmét csökkentheti az új tagországok ugyancsak alacsony jövedelmű parasztságának bekapcsolása a közös agrárpolitikába.

Az alapprobléma azonban magában a közös agrárpolitikai koncepcióban rejlik, abban az elgondolásban, hogy a mezőgazdaság kívánt szerkezeti átalakulása árpolitikai intézkedésekkel elérhető.

Az újabb kibővülésnek az EGK integrációs folyamatára való hatásait vizsgálva, néhány összefüggés különös figyelmet érdemel.

1. Ma már bizonyított, hogy a „kibővülés, vagy elmélyülés" hamis ellentét. A nyugat-európai integráció elmélyülését — mint az előzőekben bemutattuk — belső ellentmondásai, az Egyesült Államoktól való függősége akadályozza, a kibővülés nem alapvető, csupán járulékos problémákat okozhat.

2. Aligha vitatható, hogy az integráció döntéshozatali rendszere a nemzetek felettitől a nemzetközi jellegű irányába tolódik el. Ez azonban nem arra vezethető vissza, hogy egyre több ország érdekeit kell egyeztetni. Sokkal valószínűbb, hogy a bel-, kül- és gazdaságpolitikájukat érintő fontos kérdésekben az erős tagországok nem akarják hatáskörük korlátozását. Nehezen elképzelhető, hogy akár az NSZK, akár Franciaország vagy Anglia kitenné magát kormánya álláspontjával ellentétes határozatok elfogadásának, csupán azért, mert az integráció tagjainak többsége úgy döntött. Gyakorlatilag tehát minden fontosabb kérdéshez egyhangú döntés szükséges. Érdekes, hogy az EGK döntéshozatali rendszere ebből a szempontból a KGST-éhez közeledett, noha Nyugaton széles körű propaganda bizonyítgatja a szocialista integráció hatáskörének vélt hiányait. Ezt ma már — a nemzetek felettiség koncepcióját leginkább képviselő — szakértők is belátják. A bizottság alelnöke, W. Haferkamp[9] így ír: „...a közösségi hűség kérdése nem azon mérhető le, hogy a Közösség minden évben több központi-állami hatáskört kap... a hatáskör átruházása az integrációra nem lehet öncél. A döntő, hogy a Közösség a sürgető problémákat jobban ragadja meg és az érdekeket kifelé jobban képviselje, mint azt 9, vagy 12 állam külön-külön tehetné." Úgy véljük, a korábbihoz képest ez lényeges koncepcióváltozás.

A kibővülésről szólva az EGK-szakértők nagy része túlhangsúlyozza az intézményi problémákat. Aggályok hangzanak el, hogy egy 17 tagú bizottság nehezebben dolgoznék, mint a jelenlegi 13 tagú, hogy a miniszteri tanácsi vitákat az új résztvevők megterhelnék, hogy tisztázatlan a hivatalos és a munkanyelv kérdése.

Emlékeztetünk arra, hogy az intézményi — néha látszólagos — problémák túlhangsúlyozásának az EGK-ban már hosszú a múltja. Megfigyelhető volt ez a KGST és az EGK közötti megbeszéléseken, ahol az a benyomás keletkezhetett, mintha az EGK az intézményi, jogi kérdések erőltetett napirendre tűzésével a tartalmi problémákat igyekeznék háttérbe szorítani.

3. Tény, hogy az integráción belül fokozódik a polarizálódás: az erősebb szárny nemzetgazdaságai egymás között gyorsabban és hatékonyan mélyíthetik el az együttműködést, mint az EGK egésze. Néhány évvel ezelőtt Tindemans belga miniszterelnök vetette fel, hogy az EGK erősebb országai gyorsabban integrálódhatnak egymással, míg a gyengébbek lassabban követhetnék azokat. A kétütemű integráció gondolata akkor széles körökben

[9] Wilhelm Haferkamp: Chancen und Risiken der zweiten EGK-Erweiterung. Europa Archiv, 1977. 19. sz.

visszatetszést váltott ki, a problematikusabb országok közvéleménye tiltakozott a másodrendű szerep ellen.

A nyugat-európai integráció belső törvényszerűségei — mindenekelőtt az egyenlőtlen fejlődés — azonban óhatatlanul a két- vagy többütemű integrálódás irányában hatnak. Lényegében a Schmidt—Giscard d'Estaing monetáris javaslat is erre a gondolatra épül: az NSZK, a Benelux-Unió, Dánia és Franciaország tartalékai alapján létrejöhetne az EGK új monetáris rendszere, s az öt másik EGK-ország (Anglia, Olaszország és — közeli csatlakozásukat feltételezve — Görögország, Spanyolország és Portugália) e vonatkozásban háttérbe szorulna.

4. A vezető tőkésországok nyilatkozataikban ismételten síkra szállnak a kereskedelem szabadságáért, elítélik a protekcionizmust. Külgazdasági politikájukban azonban e két, egymásnak ellentmondó irányzat egyaránt megtalálható. Fokozottan vonatkozik ez az EGK-re, amely — mint E. Gazzo[10] írja — viszonylag homogén és védett piac, nemzetközi síkon pedig előjogokat élvező tárgyalópartner. A protekcionizmus csökkentésére irányuló tokiói körtárgyalások hosszú évek óta folynak, s bár a bonni csúcsértekezlet közeli befejezésüket igényelte, elismerte, hogy fontos és nehéz kérdések még mindig megoldatlanok.

Az EGK ismeretesen a mezőgazdaság területén alkalmaz erős protekcionizmust, de ha egyes ipari ágazatok számára kellemetlenné válik a kívüllállók versenye, különösebb aggály nélkül működteti egyoldalú „piacvédelmi" szabályozásait is. A kibővülésről szólva már most hangsúlyozzák, hogy az elmaradottabb új tagországok piacai nem nélkülözhetnek bizonyos védelmet. A kibővülés esetleg ürügyül szolgálhat újabb protekcionista hullámokhoz. Az EGK elemzései már most jelzik, hogy az elmaradottabb országok felvétele nehezíti a fejlődő országoknak adható kedvezményeket.

5. Megfigyelhető, hogy a kibővüléssel párhuzamosan az EGK igyekszik szorosabbra fűzni kapcsolatait az EFTA-országokkal. Gazdaságilag ezek megfelelőbb partnerei az újonnan csatlakozni kívánó országoknál. Az iparcikk szabadkereskedelmi-megállapodások, továbbá a valutáris együttműködés mellett igyekeznek kibontakoztatni a közös tevékenységet az iparpolitika különböző területein, így a szabványosításban, biztosításban sőt, bizonyos fokig az energiapolitikában is. A kapcsolatok természetesen nem felhőtlenek. Az iparcikk szabadkereskedelmi-megállapodásokban egy sor kivételt rögzítettek: hosszú azoknak az áruknak a listája, amelyeket illetően egyik vagy másik fél fenntartotta importkorlátozó szabályait. A protekcionizmus irányzata különösen a hajóiparban, acéliparban, de más ágazatokban is problémákat vet fel az EGK és az EFTA-országok közötti kereskedelemben.

Politikai okokból mind az Egyesült Államok mind az EGK ugyancsak szorgalmazza e kapcsolatokat. Amerikának — a fennálló ellentmondások mellett is — tartós koncepciója már a Marshall-terv óta Európa tőkés részének gazdasági integrálódása. Szívesen látják ezt az „Európa-gondolat" hívei is, úgy vélik, hogy e folyamat kedvezne Nyugat-Európa helyzeti erősödésének, mind a szocialista közösséggel, mind az Egyesült Államokkal szemben. E teoretikusok is felmérik, hogy a semlegesség nem összeegyeztethető az EGK-tagsággal, igyekeznek azonban rugalmas megoldásokat keresni, a konzultációs, koordinációs tevékenységet kibontakoztatni. Háttérben olyasféle

[10] Az 5. sz. alatt idézett tanulmány.

gondolat lappanghat, hogy a nemzetközi jogi kötelezettségek formális tiszteletben tartása mellett a gyakorlatban mégiscsak a nemzetgazdaságok összefonódásának irányában haladjanak. Más kérdés, hogy eddig ez az EGK integrációjának keretein belül is nehéznek bizonyult, s hogy a nyugat-európai nemzetgazdaságok egyesülése nem minősíthető napjaink reális céljának. Az EGK- és az EFTA-országok gazdaságainak kölcsönös függősége azonban kétségtelenül fokozódik.

6. Az ipari szférában Nyugat-Európa valamennyi országát felölelő szabad kereskedelmi övezet, az agrárszférában pedig a három új országgal bővülő EGK nyilvánvalóan fokozza a kelet—nyugati kereskedelem nehézségeit. Különösen kedvezőtlen ez egy olyan időszakban, amikor a kontinensünk két része közötti kereskedelem annyit vesztett dinamizmusából. (Az OECD adatai szerint 1977-ben a Szovjetunió és az európai szocialista országok OECD-térségbe irányuló kivitele folyó árakon számítva stagnált, míg behozatala 11 százalékkal emelkedett 1976-hoz képest.) Ahogyan azonban az 1960-as évek kiugróan magas növekedési ütemét, úgy a mostani, szerény indexeket sem volna helyes hosszú távon lineárisan előrevetíteni. Hiba volna messzemenő következtetéseket levonni abból, hogy az EGK külgazdasági stratégiai elképzeléseiben pillanatnyilag háttérbe szorul a keleti kapcsolatok fejlesztése.

Minden ország vagy országcsoport, így a szocialista közösség kereskedelmi pozícióit belső és külső tényezők egyaránt befolyásolják. E cikk keretét meghaladná ezek részletes taglalása, így csupán utalunk a KGST-országok nyugat-európai gazdasági kapcsolatait befolyásoló néhány legfontosabb tényezőre.

A termelés és a kivitel szerkezetén múlik, hogy egy ország milyen kilátásokkal vesz részt a nemzetközi munkamegosztásban. Különösen fontos a strukturális hátrány minél gyorsabb felszámolása azokban a KGST-országokban, amelyek nem rendelkeznek világszerte keresett, értékes nyersanyagokkal. Ha a kutatásigényes termékek részesedése nyugati kivitelünkben jelentősen nő, úgy az árucsere-forgalom gyors és az egyensúly irányába mutató fejlődésének egyik feltétele adott.

A nemzetközi gazdasági együttműködés azonban két irányú utca, tehát ehhez a partner készsége is szükséges. Napjaink igen vitatott kérdése, hogy mennyiben érdekelt Nyugat-Európa (illetőleg annak egyes országai) a szocialista gazdasági kapcsolatokban. Nézetünk szerint a kelet—nyugati kapcsolatok egészének rendszeréből nem szakítható ki külön-külön egyik vagy másik szféra. A kölcsönös függőség nem szűkíthető le a gazdaságra. Globális politikai tényezők már napjainkban is létrehoztak bizonyos kölcsönös függéseket. Vonatkozik ez mindenekelőtt az enyhülés politikájára. Hozzátéve hogy a vezető nyugat-európai országokat ellentmondásos kapcsolat fűzi az Egyesült Államokhoz, feltehető, hogy kelet-európai kapcsolataiknak jelentős szerepet szánnak az amerikai vezetőszerep túlzott kibontakoztatása elleni törekvéseikben. Nyugat-Európa elsősorban gazdasági eszközökkel befolyásolhatja a világ fejleményeinek alakulását; feltehető, hogy e vonatkozásban is a gazdaságot állítja politikai érdekeinek szolgálatába.

A gazdaság és a politika összefüggésének figyelmet érdemlő vetülete, hogy ha politikai céloktól vezettetve nem akadályozzák a kelet—nyugati munkamegosztást Európában, úgy fokozottan kiaknázhatók a kölcsönös gazdasági előnyök is.

FAHN PÉTER:

Keresetszabályozás, konzisztencia, normativitás, intervenció

A következőkben a bér- és keresetszabályozás jelenlegi rendszerének értékeléséről és a továbbfejlesztés problémáiról a Szemle hasábjain kialakult vitához szeretnék hozzászólni. Ennek során néhány általánosabb elvi és gyakorlati észrevétel mellett elsősorban a bérpreferenciák rendszeréről fejtem ki részletesebben nézeteimet. Ez utóbbit különösen azért tartom időszerűnek, mert a vitában közreadott cikkek némelyike említést tesz a bérpreferenciákról, de a bérpolitikai eszközrendszernek ezt az intézményét[1] érdemben nem elemzi.

A legfőbb „dilemma"

A bér- és keresetszabályozás megítélése abból indulhat ki, hogy az mennyiben tett eleget a gazdaságpolitika aktuális követelményeinek. E megítélés során azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy az adott gazdaságpolitikai követelmények mennyiben vannak egymással összhangban, menynyiben reális, vagy egyáltalán kifejezett-e azok hierarchiája, és végül, képes lehet-e a bér- és keresetszabályozás rendelkezésre álló eszközrendszere minden követelmény kielégítésére.

A keresetszabályozás bármely rendszerével szemben elvileg három alapvető követelmény támasztható:

— tartsa tervszerű keretek közt a vásárlóerő-kiáramlást,

— biztosítsa a kereseti arányok tervszerű alakulását, a munka szerinti elosztás törvényének érvényesülését,

— ösztönözzön a termelési tényezőkkel való racionális gazdálkodásra.

Szeretném hangsúlyozni, hogy ezek az „alapvető" követelmények a *kereset*szabályozásra vonatkoznak, amely magában foglalja a bérszabályozást, a részesedési alap képzésére vonatkozó szabályozást és tágabb értelemben a bértarifarendszert is. Ismeretes, hogy a keresetszabályozás jelenleg lényegében a bérszabályozásra és a részesedési alap szabályozására — mint közvetlen „elsődleges szabályozókra" — épülő közvetett szabályozórendszer.

A jelenlegi konstrukcióban az adózási mechanizmus mellett a részesedési alapból történő bérfizetés megengedésével is kapcsolatot teremtettünk a két

[1] A bér- és keresetpolitika eszközrendszer részét képezi a — vita középpontjában álló — bérszabályozó automatizmus, továbbá a központi bérszabályozás, a részesedési alapot szabályozó automatizmus, a központi bérpolitikai intézkedések, a bérpreferenciák, a magasabb vezetőállású dolgozók érdekeltségi rendszere és az alapbér-besorolási tarifarendszer.

elsődleges szabályozó között. A bérszabályozás növekmény típusú, a részesedési szabályozás pedig színvonal típusú, ami önmagában bizonyos ellentmondást hordoz, de ezt enyhíti a vállalatok viszonylagos kombinációs szabadsága.[2]

Az említett három követelmény közül az első kettő tipikusan a keresetszabályozás körébe tartozik, a harmadikat — a termelési tényezőkkel való racionális gazdálkodásra vonatkozót — már a vállalati jövedelemszabályozással együtt elégítheti ki a keresetszabályozás. Ez utóbbi akkor is igaz, ha a keresetszabályozás elé kizárólag az élő munkával való racionális gazdálkodásra irányuló ösztönzés követelményét állítjuk. A keresetszabályozás, különösen pedig a bérszabályozás, lényegében csak önmagában képes az élő munka felhasználását értékelni, és nem méri, hogy a munkaerő helyébe lépő más termelési tényező hatékonyan helyettesíti-e az élő munkát. Pedig a munkaerő ésszerű felhasználása — a munkaintenzitás növelése, vagy a termelés visszafogása eseteit kivéve — mindig valamilyen más termelési tényezővel való összehasonlításban, helyettesítési alternatívaként jelenik meg (magasabb feldolgozottságú félkésztermék, import, beruházás), s így gyakorlatilag elsősorban a vállalati költséggazdálkodás oldaláról értelmezhető.[3]

Ezért úgy tűnik, hogy a keresetszabályozásban az erőforrás-értékelő funkciót korlátozottan (a részesedési alapra mint az egyik érdekeltségi centrumra) célszerű érvényesíteni, míg a bérszabályozásból ez a szempont gyakorlatilag kizárható. Az erőforrás-értékelés feladata a nyereségérdekeltségre, a jövedelemszabályozásra hárul. Ha ezt nem vesszük figyelembe, és a bérszabályozáson keresztül próbáljuk érvényesíteni az élőmunka-költségekkel szembeni követelményeket, ezt csak olyan áron érhetjük el, hogy a teljes hozamot élő munkának tulajdonítva differenciáljuk az eszközhozammal szembeni igényeket. Ezen az alapon nem zárható ki, hogy például a mikroszinten kimutatott élőmunka-megtakarítás népgazdasági szinten nem javítja a termelékenységet, sőt esetleg rontja azt.[4]

Az erőforrások irracionális értékelése nem kizárólag a bértömeg-szabályozásra jellemző, hanem a jövedelmezőségi paraméterekhez kötött bármelyik bérszabályozási forma esetén fennáll. Ebből kiindulva a bérszabályozás jövedelmezőséghez (nyereséghez, hozzáadott értékhez) való kötődését lehet elsősorban kritika tárgyává tenni.

A bérszabályozással szemben ma reálisan az a követelmény támasztható, hogy ne gyengítse a vállalati jövedelemszabályozás erőforrás-értékelő funkcióját.

A munka szerinti elosztás folyamatának két egymástól elválaszthatatlan oldala az ösztönzés és az elosztás. Ezek elvileg nincsenek egymással ellentmondásban, sőt nem is választhatók külön egymástól. Úgy vélem, hogy a bér- és keresetszabályozás „ösztönző" és „elosztó" jellegéről, illetve funkciójáról folytatott viták azért éleződnek ki időről időre, mert általában elmulasztunk megfelelő különbséget tenni az egyes szintek (vállalat, népgazdaság), illetve az egyes részszabályozó elemek (bérszabályozás, jövedelem-

[2] Lásd részletesen Rák György—Timár András: A bérszabályozás néhány elvi kérdése. (Munkaügyi Szemle, 1974/1.)

[3] Lásd részletesen Antal László: A keresetszabályozás néhány elvi kérdése. (Pénzügyi Szemle, 1973. 5. sz. 407. l.)

[4] Lásd Antal László: I. m.

szabályozás) közötti „szereposztásban". A termelékenyebb munkára, a jobb gazdasági eredményekre irányuló anyagi ösztönzés fokozása mindenekelőtt attól függ, hogy a bérek és a keresetek különbségeiben kifejezésre jut-e a teljesítmények közötti, valamint — meghatározott korlátok között — a munka társadalmi hasznossága szerinti különbség.[5]

Az ösztönzés erről az oldalról nézve az elosztás arányossági kategóriája, mégpedig döntően az egyéni elosztásé és csak korlátozottan a kollektív elosztásé. Természetesen a bérek és keresetek közötti különbségekre hatnak egyéb tényezők is, például a szakképzettség, a beosztás, a szakmai gyakorlat stb., és a teljesítménykülönbségek ösztönző tükröződése ezekkel együtt értelmezendő. Ebben a tükröződésben azonban mennyiségi határt szab a differenciák társadalmi elviselhetősége. A gyakorlatból tudjuk, hogy egyes dolgozók vagy kollektívák bérének vagy keresetének „teljesítményarányos elfutása" egy bizonyos határon felül a többi dolgozóra vagy kollektívára demoralizálóan hat. Mivel pedig a „helyes" kereseti arányokra nincsenek megbízható objektív módszerek, az arányosság vagy aránytalanság megítélése legfőbb kritériumának a társadalmi igazságérzetet, az ösztönzés alanyainak többségi nézeteit kell elfogadnunk. Másik oldalról tekintve az ösztönzés *érdekeltségi* kategória, amely leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a feltételek és az ösztönözni kívánt személyek vagy kollektívák tevékenysége között szoros ok-okozati kapcsolatnak kell lennie. Az ösztönzés feltételezi az anyagi érdekeltséget, de nem minden anyagi érdekeltség ösztönöz. Annak, hogy mikor nem ösztönöz az anyagi érdekeltség, két nagyon világosan megfogalmazható kritériuma van: 1. ha az érdekeltség olyan tényezőre irányul, amelynek alakulása nem — vagy jórészt nem — az érdekeltté tett egyén vagy kollektíva munkájától függ, 2. ha az érdekeltség rendszeresen jelentősebb aránytalanságokat idéz elő.[6]

Amikor a bérszabályozás ösztönző vagy elosztó jellegéről folyik a vita, a szabályozó eszközök szerepének nem egészen pontos megítélésével van dolgunk. A bérezés ösztönző jellege tipikusan *vállalaton belüli* kategória. A teljesítménykülönbségek csaknem kizárólag vállalaton belül érzékelhetők és ítélhetők meg. A vállalatok dolgozóinak mint egyéneknek a teljesítményei és a vállalatok jelenleg érvényes jövedelmezőségi mutatóinak alakulása között minimális kapcsolat van.[7]

Mindezekből az következik, hogy olyan központi bérszabályozás, amely az egyes dolgozókat kívánja érdekeltté tenni a jövedelmezőségi mutató alakulásában, nem ítélhető ösztönzőnek. Egyrészt azért nem, mert az ilyen érdekeltség a dolgozók többsége által számottevően nem befolyásolható tényezőre irányul, másrészt azért nem, mert a vállalatok között jövedelmezőségi különbségek megjelenése a munkabérekben a dolgozók tényleges teljesítményeitől eltérő bérarányokat (tehát aránytalanságokat) kelt. A központi bérszabályozás nem veheti át a teljesítményarányos bérezés funkcióját a vállalatoktól, a vállalatok *közötti* ösztönző elosztási arányok biztosítását viszont rá lehet és rá is kell bízni a vállalati jövedelemszabályozásra. A bér-

[5] Pongrácz László: A kereseti arányok távlati fejlesztése. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975. 118. l.)

[6] Lásd Antal László: I. m.

[7] Lásd ezekről a kérdésekről Falusné Szikra Katalin részletes fejtegetéseit a Munka szerinti elosztás és az áruviszonyok kapcsolatáról című cikkében. (Közgazdasági Szemle, 1978/7—8. sz.)

szabályozással kapcsolatban a gazdaságpolitika tehát nem áll dilemma előtt a tekintetben, hogy a szabályozás ösztönző, vagy elosztó jellegű legyen, mert 1. a két kategória nem érvényesíthető egymás rovására, 2. a kérdés nem a bérszabályozás szintjén jelentkezik, hanem a vállalati bérezési gyakorlatban, amelynek a bérszabályozás csupán keretül szolgál.

A konzisztencia

A vitában Lőkkös János az egész közgazdasági szabályozórendszer sarkalatos kérdéséről, az egyes részszabályozók konzisztenciájáról fejt ki néhány megszívlelendő gondolatot.[8]

A rész és az egész dialektikájáról szóló megjegyzését azzal szükséges kiegészíteni, hogy kereset- (bér-) szabályozás jellegét a szabályozórendszer egészére jellemző komplex érdekeltség kell, hogy meghatározza, és ezt a viszonyt a keresetszabályozás kitüntetett jellege, valamint a kölcsönhatás elismerése ellenére sem lehet megfordítani. Ennek a lényeges összefüggésnek a mellőzése vezet el oda, hogy olykor a keresetszabályozástól „kérik számon" azokat a tendenciákat (vagy hiányaikat), amelyekért más szabályozási szférák a felelősek, illetve a gazdaság összes problémáit a keresetszabályozással kívánják megoldani. Azzal lehet (és kell) egyetérteni, hogy jól körülhatárolt gazdaságpolitikai célok és azokat rendszerré emelő célkiemelések alapján megfelelően konkretizált részcélok ismeretében van lehetőségünk az eszközrendszer (szabályozók) konzisztens kialakítására. E konzisztenciának pedig döntő feltétele, hogy a szabályozó elemek specifikus részterületük konkrét céljai irányában konkrét érdekeltséget teremtsenek, és ezek a lehető legkevésbé keresztezzék egymást.

A szabályozórendszer konzisztenciáját bizonyos körülmények között csak formailag erősíti a bérszabályozás és a vállalati jövedelemszabályozás, valamint a termelőiár-szabályozás összekapcsolása. Ennek lehetősége elvben nem kizárt, de erre valamennyi részszabályozó alrendszert alkalmassá kell tenni.[9]

Jelenleg a bérszabályozás hozzákapcsolása a jövedelmezőségi mutatóhoz kifejezetten gyengíti a rendszer konzisztenciáját. Így vagy az ár-, költség-, és jövedelmezőségi viszonyokat kell nivellálni, hogy a bérszabályozás működtethető legyen, vagy a kereseti arányok borulnak fel minduntalan, mert az ár-, jövedelmezőségi és költségviszonyok túlzottan és helytelenül differenciáltak. Ezért az a véleményem, hogy a vállalati bérfejlesztési lehetőségeket nem célszerű mechanikusan hozzákötni a vállalati jövedelmezőséghez, vagy annak valamilyen mutatójához. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a vállalati bérfejlesztésekhez nem kellene követelményeket kapcsolni. A kérdés az, hogy e követelményeket milyen módszerekkel érvényesíthetjük a legkevesebb ellentmondás mellett. Ha található olyan mutató, vagy mutatórendszer, amely alkalmas a bérpolitika sajátos igényeinek kielégítésére, akkor a bérszabályozás ehhez kötése nem zárható ki, bár a mechanikus kapcsolat ebben az esetben sem látszik célszerűnek.

[8] Lőkkös János: A keresetszabályozás néhány problémája és a fejlesztés lehetősége. (Közgazdasági Szemle, 1978. 2. sz., 185. l.)

[9] Lásd erről részletesen Pirityi Ottó „Termelékenységi tartalékok" című legújabb könyvében publikált figyelemre méltó elgondolását. (Kossuth Könyvkiadó, 1978. 251—258 l.)

A normativitás

Gazdaságirányítási rendszerünknek egyik — mostanában különösen sokat hangoztatott — alapelve, hogy a gazdasági folyamatokat meghatározó szabályozó elemek döntő többsége normatív jellegű legyen. E normativitásnak a gazdaságban érdekes térbeli és időbeli kettőssége alakult ki. Eszerint a szabályozás akkor a „legnormatívabb", ha a gazdaság minél nagyobb területére (lehetőleg az egészére), és időben minél nagyobb távlatra (lehetőleg legalább egy középtávú tervperiódusra) érvényesül. A dolgok logikájából tehát az következik, hogy a szabályozás normativitása a szabályozás minél általánosabb jellegét igényli. A gazdaság sajátos jellege azonban ezzel több vonatkozásban is ellentmondásban van. Térbeli ellentmondás: a vállalatok gazdasági helyzete, környezete, lehetőségei, profilja és számos egyéb körülményei rendkívül különbözőek. Időbeli ellentmondás: mind az egyes vállalatok, mind az egész gazdaság körülményei időben változóak, a tendenciákat nemcsak a belső folyamatok befolyásolják jelentősen, ezért a célrendszernek is rugalmasnak kell lennie. (Tapasztalat szerint egy középtávú periódusban is lényeges változások következhetnek be — lásd például a IV. ötéves tervidőszakot.) Mindebből az következik, hogy a szabályozás normativitását csak úgy lehet növelni, ha általános jellegét „megtörve" úgy teremtünk a vállalatok számára megközelítően egyenlő feltételeket, hogy bizonyos homogén csoportjaikra eltérő, differenciált szabályozó elemeket, mértékeket alkalmazunk. A szabályozás ilyen differenciáltságát azzal kell kiegészítenünk, hogy meghatározzuk a rendszer időben *állandó* és *változó* elemeit. Ez nyilvánvalóan megnöveli a szabályozás bonyolultságát. A bonyolultság azonban — véleményem szerint — nem jelent fogyatékosságot mindaddig, amíg a gazdaság jellege valóban igényli és amíg a rendszer következetes. A bonyolultság akkor öncélú és káros, ha a rendszer azért bonyolult, mert mást akarunk az egyes szabályozó elemekkel, mint amit deklarálunk.[10] A szabályozás említett „megtörésének" azonban van egy határa, amitől kezdve a rendszer „széttöredezik", és lényegében a direkt utasításos rendszerbe „nő vissza". Mivel ezt nem akarhatjuk, a szabályozást az említett differenciálás ellenére átlagosító jellegűvé kell tennünk, de éppen normatív jellegének érvényesítése végett szükségesek különböző kiegészítő eszközök, amelyek között jelentős szerepe van az állami beavatkozások egyik formájának, a *preferenciarendszernek.*

Az intervenció

A gazdaságban alkalmazott — meglehetősen szerteágazó és széles körű — preferenciarendszerből ezúttal a bérpreferenciák intézményét emelem ki: a következőkben erről kívánok néhány gondolatot kifejteni. A bérpreferencia-rendszerrel kapcsolatban a gazdaságirányítás az V. ötéves terv időszakára a következő követelményeket fogalmazta meg:

— A preferenciák egy részét követelményekhez kötötten, meghatáro-

[10] Ezért van igazuk azoknak, akik ostorozzák a 6 százalékos bérfék „prohibitív" jellegét, azon az alapon, hogy lényegében elleplezett adóhalmozódás okozza a prohibíciót. (Lásd Balázsy Sándor: A kereset szabályozás „megoldhatatlan" dilemmája. Közgazdasági Szemle, 1978. 2. sz. 167. l. utolsó bekezdés.)

zott célok érdekében kell adni (például munka- és üzemszervezés, több műszak stb.).

— Egyes a bérarányok szempontjából elmaradottnak ítélt ágazatokat (például textilipar, élelmiszer-kiskereskedelem stb.) a munkaerő-ellátottság javítása érdekében kell preferálni.

— A nyereség- és jövedelemszabályozás új rendszeréből következően — különösen az ún. „alacsony szerves összetételű" ágazatokban, illetve vállalatoknál — valószínűsíthető részesedésialap-hiányok esetén módot kell adni a részesedési alap kiegészítésére, illetve újonnan keletkező kereseti aránytalanságok rendezésére.

A bérpreferencia-rendszerrel szemben támasztott gazdaságpolitikai követelmények tehát azt jelentik, hogy ezzel az eszközzel egyidejűleg kell a normatív szabályozók által konkrétan nem biztosítható érdekeltségi feltételeket megteremteni, a kereseti arányokat javítani és a szabályozórendszer belső diszharmóniáit áthidalni.

Az V. ötéves terv számítási anyagaiban évenként 500 millió Ft összegű bérpreferencia szerepelt. Az első négy évben az éves népgazdasági tervek a számítások szerinti előirányzatokat tartalmazták. A bérpreferenciák gyakorlatának lényegi vonásai a következők:

— Az évenként meghatározott keretösszeg globális elosztását a MüM, az OT, a PM és a SZOT végezte az illetékes minisztériumok és szakmai szakszervezetek bevonásával, éves „Megállapodások" formájában.

— A globális elosztás során fokozatosan növekedett a keret „feltételhez kötött" részének aránya és 1977-től meghaladta a teljes keretösszeg 50 százalékát. Ezt a keretrészt bérarányosan osztották fel az érdekelt ágazatok között, a vállalatoknak való odaítélés pedig — pályázati rendszerben — az ágazati minisztériumok és az illetékes szakmai szakszervezetek hatáskörébe került.

— A „feltételhez nem kötött" keretrészből központi tartalékot képeztek, amelyet a vállalatok kérelmei alapján a MüM, az OT, a PM és a SZOT közvetlenül ítélt oda — lehetőleg az adott év második felében, vagy a végén.

— A „feltételekhez kötött" preferencia új elemekkel bővült (tőkés exportárualap növelése, budapesti lakásépítés, vállalatok közötti tervszerű munkaerő-átcsoportosítás). Ezeknek a tevékenységeknek a preferálása szintén központilag (MüM—PM—OT—SZOT) történik.

— A feltételekhez kötött preferenciarendszer működtetése során előtérbe került az ún. 6 százalékos átlagbérfék problémája. Az ösztönözni kívánt intézkedéseket végrehajtó vállalatok ugyanis egyre gyakrabban kerültek olyan helyzetbe, hogy bérfejlesztésük mértéke „saját erőből" is elérte a 6 százalékos határt. Így az ösztönzött intézkedésekkel e határon felüli béremelésre nyerhettek jogot, de ez a túllépés olyan adózási feltételekkel valósult volna meg, amelyeket a vállalatok már nem vállaltak. Ezért egy ÁTB határozat igen szigorú feltételek kíséretében elrendelte a 6 százalékos „bérfék" felemelését a kivitelező építőipar vonatkozásában 7, maximum 8 százalékra. Az 1978-as évtől egyéb vállalatoknál — szintén szigorú feltételek mellett, egyedi elbírálás alapján — lehetőség van a 6 százalékos bérszínvonalon felüli kedvezményes bérfejlesztés engedélyezésére (7 százalékig).

A bérpreferencia-rendszer tehát — az országos keresetszabályozás eszközeinek kiegészítő elemeként funkcionál,

— segíti a *bérszabályozás* menet közben jelentkező nem kívánt mellékhatásainak áthidalását („feltételhez nem kötött rész"),

— esetenként lehetővé tesz olyan konkrét ösztönzést, amelyre a normatív bérautomatizmus mellett általában nincs mód (feltételhez kötött rész"),

— kiegészíti a *központi bérpolitikai intézkedéseket*, amikor ágazatok közötti, de főleg ágazatokon belüli (alágazatok, vállalatok közötti) bérarány-talanságok enyhítését szolgálja („feltételhez nem kötött rész"),

— kiszűri, vagy enyhíti a *vállalati jövedelemszabályozás* nem kívánt mellékhatásait, az elégtelen részesedési alap kiegészítésével („feltételhez nem kötött rész"),

— kiegészíti a *fejlesztés szabályozását*, illetve annak preferenciáit (kedvezményes hitel), amikor egyéb preferenciális intézkedésekkel kombinálva alkalmazzák speciális ösztönzési célokra (nagyberuházások gyorsítása, tőkés exportárualap bővítése).

Tapasztalatok a bérpreferencia-rendszerről

A bérpreferenciák a gyakorlatban jól egészítették ki a normatív szabályozórendszert. Egyidejűleg erősítették a szabályozás két fontos karakterisztikus elemének érvényesülését, az ösztönzést és a kereseti arányok megfelelő alakítását. Kialakultak és gyakorlattá váltak a termeléspolitikai részcélokhoz alkalmazkodó preferenciális módszerek és célkiemelések (export, lakásépítés). Kialakultak a bérpreferencia intézmény- és döntésrendszerének ismétlődő és következetes elemei (pályázati rendszer, differenciált döntési szintek, technikai módszerek, adatszolgáltatás, elszámolás stb.). Folyamatosan nőtt a feltételhez kötött preferenciák aránya, a gyakorlatban ez a preferenciaforma vált jellemzővé. Egyes bérpreferencia-fajtákat (például az exportösztönzést) kombinálták a gazdasági preferencia más elemeivel (például fejlesztésihitel-preferenciával), így is segítve az eszközök hatékonyabb koncentrálását. A „feltételhez nem kötött" bérpreferenciák odaítélésekor növekvő arányban alkalmazzák a strukturált bérszint alapján való összehasonlítás módszerét, hogy így reálisabban lehessen megítélni a kereseti arányokat. Az érintett dolgozók körében a preferenciák kedvező hangulati hatást váltottak ki, a preferencia javította a munkahelyi légkört.

Érvényesült azonban számos nem kívánt tendencia is. A gyakorlatban nem vált megfelelően külön a bérpreferenciák és a központi bérpolitikai intézkedések rendszere, egy-egy intézkedést inkább a támogatási összegek nagysága szerint sorolnak az egyik, vagy a másik kategóriába. A „feltételhez nem kötött" bérpreferenciák odaítélésének módszerei nem következetesek, az összehasonlítások és a rendelkezésre bocsátott adatok gyakran nem elégségesek a döntések elfogulatlan megalapozására.

Emellett a preferenciális támogatás túlságosan elaprózódik, számos vállalat ismételten rászorul a támogatásra, ami jelzi a problémák tartós megoldásának elmaradását. Mivel a döntésekben sok a szubjektív elem (például ágazatok közötti mérlegelés, előzetes elkötelezettségek stb.), és a döntés nem eléggé megalapozható, a központi szervezetek (MüM, PM—OT—SZOT) gyakorlatában jellemzővé vált az igények „lefaragása" és — kisebb-nagyobb mértékben — lehetőleg minden kérelem teljesítése. Ez viszont azzal jár, hogy a vállalatok eleve a ténylegesen szükséges mértéket meghaladó igényeket jelentenek be.

A „feltételhez kötött" preferenciáknál is tapasztalható elaprózódás. Számos vállalat azért pályázik, mert a keresetek alakulása szempontjából kedvezőtlen helyzetbe kerül és lényegében, kimondva-kimondatlanul, az indokoltnak tekintett bérigényhez igazítják a vállalt, illetve előírt feltételeket.

A bérszabályozásban érvényesített 6 százalékos átlagbérfék szintén az elaprózódást erősíti, mert vagy nagyon kicsi a preferenciaigény, vagy a preferencia a vállalati bértartalékot növeli, vagy nem teremt érdekeltséget a kívánt vállalati intézkedésre. (Ez az ellentmondás — mint már említettem — csak kivételesen kerül feloldásra.)

A bérpreferencia utólagos odaítélése növeli a bizonytalanságot az érintett vállalatoknál, a preferenciális intézkedés technikai módszerei (báziskorrekció, bérfejlesztésimutató-korrekció, egyszeri bértámogatás, vagy R-alap juttatás stb.) nem következetesek, a velük kapcsolatos vállalati terhek nehezen kalkulálhatók, esetleges „túlpreferáláskor" a megadott és a gyakorlatban indokolatlannak bizonyuló támogatás nem vonható vissza. A bérpreferenciák és a bérszabályozás összehangolására kevés figyelmet fordítottak. A szabályozórendszer kialakításakor nem sikerült elérni, hogy a preferenciális beavatkozás esetenként ne gyengítse a szabályozás karakterisztikus elemeit. A bérpreferenciák „kívülről" befolyásolják a szabályozók működését, nem egyértelmű a különféle szabályozó elemekhez (például a 6 százalékos átlagbérfékhez) való kapcsolódás.

Hogyan tovább?

A gyakorlati tapasztalatok alapján a bérpreferencia-rendszer továbbfejlesztésének irányai a következőkben körvonalazhatók: Feltételezve, hogy a bér- és kereseti arányok javítására, illetve fenntartására irányuló központi bérpolitikai intézkedésekhez a jövőben is lesznek megfelelő tartalékok, véleményem szerint külön kell választani a kifejezetten ösztönző és a kifejezetten bér- és kereseti arányokat javító intézkedéseket. Ennek megfelelően, akár hosszabb időszak alatt kialakult és nagyobb rétegeket érintő béraránytalanság feloldásáról, akár adott évben a szabályozórendszer által kiváltott nem kívánatos mellékhatás kiküszöböléséről van szó, azt azonos elvek szerint működtetett *bérpolitikai intézkedések* keretében kell megvalósítani.

A bérpreferenciák feladata így a konkrét termeléspolitikai részcélok elérését szolgáló speciális ösztönzés marad. A célok esetenkénti összekeveredését így sem tudnánk teljesen kiszűrni, de az intézmények szétválasztása mindkét rendszer hatékonyabb működtetését megkönnyíti. A preferenciarendszer működtetésének szabályait normatívabbá lehetne tenni. Időszerűvé vált az alapelvek jogszabályi rendezése, és az egyes részletek irányelvszerű, de szintén hosszabb időszakra történő meghatározása is. A preferenciarendszer évenként szabályozott részei (keretösszeg, célok) ugyancsak beépülhetnek a normatív rendszerbe. A „feltételhez kötött" preferenciákkal szerzett tapasztalatok szerint van megfelelő adatbázis az eredmények felmérésére. Ennek megfelelő pontosításával az évenként meghatározandó keretösszegek nagyságát célszerű lenne valamilyen formában — népgazdasági szinten — összefüggésbe hozni az előző évi preferenciákkal elért eredményekkel. (Ez a módszer csírájában magában hordozza a bérpreferencia-rendszer „önfinanszírozó", „automatizmus" jellegű továbbfejlesztésének lehetőségét.)

Az intézményrendszer szabályozása értelemszerűen magában foglalja a bérpreferenciákkal kapcsolatos döntési rendszer elveit és gyakorlati követelményeit. A döntési rendszer egyes elemeit a bérpreferencia fajtája szerint kell meghatározni. Erre megfelelő kiinduló alapot ad a jelenleg kikristályosodott rendszer néhány továbbra is fenntartható intézménye, például az ún. nagyhatékonyságú preferencia ágazati miniszteri hatáskörben történő odaítélése. (Pályázati rendszerben, a kötelező adatközlés egységes előírásával stb.) A bérpolitikai indítékú, bértámogatásoktól „megtisztított" preferenciák tekintetében a gazdaságirányítás szervezeteinek munkamegosztása a következőképpen festene: a központi szervezetek (MüM, PM, OT, SZOT) hatáskörében van az éves preferenciakeret globális elosztása (preferencianemek, ágazatok, célok szerint), egyes kiemelt célokra szánt preferenciák kitűzése, odaítélése. (Ezek olyan célok, amelyek több, vagy minden ágazatra kiterjedő tevékenységekkel valósulnak meg, például exportfokozás, tervszerű munkaerő-átcsoportosítás stb.) A többi feltételhez kötött preferencia odaítélése (mint jelenleg is) az ágazati minisztériumok és az illetékes szakmai szakszervezetek hatáskörébe tartozik. A preferenciarendszerrel együtt szabályozni kell a különböző módszerek (például bázisbér-korrekció, bérfejlesztési mutató bázisának korrekciója, egyszeri bérjuttatás stb.) alkalmazási körét.

A preferenciák kiegészíthetők a normatív szabályozórendszer egyes elemeinek (koefficiens, adóprogresszió stb.) átmenetileg kedvezőbb meghatározásával. E módszereket és azok kombinációit úgy kell kialakítani, hogy jól illeszkedjenek a normatív szabályozórendszerbe. Ehhez pontosan tudnunk kell, hogy a szabályozórendszer egyes elemeivel milyen ösztönzési irányt kívánunk szolgálni: így helyesen meghatározható az eltérítés helye és mértéke.

A bérpreferenciák szabályozásakor rendezni kell a preferencia *visszavonásának* lehetőségét, valamint a feltételek nem teljesítése esetén a keretek célszerű átcsoportosításának módját. Szabatosan körül kell határolni a döntésekben részt vevő központi szervezetek jogkörét, felelősségét, együttműködési feladatait, valamint az egyes döntések elleni jogorvoslati lehetőségeket.

A javasolt szabályozásnak minden preferenciális eszközt át kellene fognia. Véget kell vetni annak a hibás gyakorlatnak, hogy a bérszabályozással kapcsolatos rendelet alapján a MüM vagy pedig az ágazati minisztériumok — báziskorrekciós joguk alapján — jelentős összegű, ellenőrizhetetlen, és a bérpreferencia céljaival nem összehangolt bérkiáramlást tudnak előidézni az évenként meghatározott bérpreferencia keretén felül. (Becslések szerint az ágazati bérkorrekciós intézkedések 2—300 millió Ft-os évi nagyságrendeket is elérnek.)

Megfelelő módszereket kell kidolgozni a bérpreferenciák és az egyéb támogatások összehangolására, kombinálására és koncentrálására. Az egyes támogatásoknak bérpreferenciával való kombinálásával ugyanis jelentékeny húzóerőt képviselő ösztönzés érhető el (például jelenleg a tőkésexport fokozására ösztönző preferenciáknál, ahol a javasolt megoldás csírái már jelen vannak).

Mint ahogy a szabályozórendszer, úgy a bérpreferencia-rendszer fejlesztése és összehangolása is csak akkor lehetséges, ha pontos, szabatos és a szükséges mértékig lebontott gazdaságpolitikai célrendszerrel rendelkezünk. Enélkül a szabályozás is, a preferenciarendszer is levegőben lóg. A bérpreferencia-

rendszer a bér- és keresetpolitikai eszközrendszernek nem túl jelentős része. Helyesen alkalmazva azonban hatékony eszközzé válhat a gazdaságirányítás kezében. A továbbfejlesztésről szóló vázlatos javaslataim a bérszabályozás jelenleg érvényesülő rendszeréhez (illetve annak olyan továbbfejlesztéséhez) kapcsolódnak, amelyek a jelenlegi alapelveket nem adják fel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a vitában felvetett — a jelenlegi kereteket túllépő (vagy túllépni kívánó) — bérszabályozási megoldások alkalmazásba vétele esetén nem lenne szükség bérpreferenciákra. Egyszerűen arról van szó, hogy az említett javaslatok a maguk teljességében nem kerültek kifejtésre,[11] ezért azokhoz alkalmazkodó konkrét elképzelést nem lehet kialakítani.

★

Arról, hogy milyen konkrét megoldást válasszunk a bér- és keresetszabályozás *jövőbeli* rendszerének kialakításához, ma még korai volna részleteiben állást foglalni. A követelmények jelentős része azonban már megfogalmazható. Tudjuk, hogy a termelési és termékstruktúra fejlesztése, korszerűsítése az elkövetkező tervidőszakban is a gazdaságpolitika középpontjában lesz. A várható jelentős szerkezeti változási folyamat a munkaerő és a fejlesztési javak allokációjának nagyarányú módosulását igényli, és a növekedési ütem mérséklődését is maga után vonhatja.

Fizetésimérleg-helyzetünk ismeretében a felhalmozás és a lakossági fogyasztás növekedését előreláthatólag továbbra is tartósan a nemzeti jövedelem növekedési üteme alá kell szorítanunk. Mindezek miatt a bér- és keresetszabályozás nemcsak, hogy „nem lehet közömbös a munkaerőhelyzetre, a létszámgazdálkodásra"[12] —, hanem kifejezetten segítenie kell azt. Persze nem hagyható figyelmen kívül, hogy a munkaerőnek a „tercier" szférába való áramlása mellett a termelőszférában is jelentős tevékenységek igénylik majd a foglalkoztatott létszám növelését. Amit az ösztönzésről írtam, annak a VI. ötéves tervidőszakban valószínűleg fokozott jelentősége lesz, egyrészt azért, mert a vásárlóerő-kiáramlás kézbentartása továbbra sem mellőzhető, másrészt azért, mert visszafogott fogyasztás mellett a társadalom fokozottan érzékeny lesz a kereseti arányok spontán változásaira. (Véleményem szerint a differenciálás fokozásának feltételeit a közeljövőben is a fogyasztói árindex, a reálbér növekedése és a vállalaton belüli bérpolitika határozza meg.) Ezzel egyáltalán nem kívánom tagadni, hogy a bér- és keresetszabályozás feltételteremtő jellegű. Ilyen elvi megfontolások mellett véleményem szerint a Balázsy-féle javaslat[13] — körvonalazott formájában is — sok figyelemreméltó, felhasználható elemet tartalmaz. Jelentősen leegyszerűsíti a bérszabályozást, növeli annak konzisztenciáját az egyéb szabályozó elemekkel, és ezzel kapcsolatban lehetővé teszi az erőforrásértékelés racionálisabbá tételét. Fő erénye a javaslatnak, hogy kiküszöböli a bérszabályozás bázisjellegét, ami a továbbfejlesztés egyik kívánatos fő iránya kell hogy legyen.

Vitathatónak tartom azonban a javaslatban, hogy nem tartalmaz megfelelő biztosítékot a bérkiáramlás nem kívánatos növelése és a kereseti arányok torzulása ellen.

[11] Lásd erről Lőkkös János véleményét. (I. m. 184. l.)
[12] Lőkkös János idézete Pongrácz László Figyelő-beli cikkéből. (I. m. 186. l.)
[13] Balázsy Sándor: I. m.

Legfőbb aggályom a javaslattal kapcsolatban, hogy annak dinamikáját, perspektivikus hatásait nem ismerjük, erre a szerző nem utal. Ezért úgy gondolom, hogy Balázsy javaslata számos finomításra, kiegészítésre szorul. Éppen ezért — valamint a benne rejlő számos ésszerű elem jobb megismerése végett — szükségesnek tartanám azonban a javaslat kipróbálását, kísérleti jelleggel (ahogyan ezt 1974-ben a bértömeg-szabályozással tettük). Ha pedig ez nem lenne lehetséges, akkor számítógép igénybevételével kellene statikusan és dinamikusan modellezni különböző „szerves összetételű" gazdasági egységekre.

A Révész Gábor által javasolt „nyílt központi bérszínvonal-szabályozásnak" visszafogott nominálbér-növekedési ütem és a struktúra átalakítással kapcsolatos különböző direkt szabályozási eszközök központi alkalmazása esetén lehet létjogosultsága. Ezzel szemben nem tartom kardinális kérdésnek, hogy a bér—részesedés jelenlegi 92—8 százalékos aránya ésszerű mértékben a részesedés javára tolódjon el.[14]

Az átlagbér-szabályozás közismert kedvezőtlen hatásának kiküszöbölésére Révész a „strukturált átlagbér" kimutatását javasolja, mint ami nem szünteti meg ugyan teljesen a problémát, de kétségtelenül csökkenti azt. A strukturált átlagbér kimutatásának és az ellenőrzés erre alapozásának módszerét a szerzők többsége elveti, hivatkozva a módszer bonyolultságára és megbízhatatlanságára. Ez utóbbi érvvel nem tudok egyetérteni. Ma már — a kereseti arányt javító bérpreferenciák odaítélése kapcsán — kialakult a strukturált bér kimutatásának elfogadható módszere. A technikai bérszínvonal-változások jelentőségét pedig nem szabad lebecsülni.

Bármelyik irányba is lépünk tovább a bér- és keresetszabályozás kialakítása során, a rendező elv kizárólag az lehet, hogy melyik megoldás szolgálja hatékonyabban a gazdaságpolitika céljait. Ezzel szemben nem lehet szempont, hogy kinek a javaslatai érvényesülnek, és az esetleges új rendszer mennyire tér el a megszokottól.

[14] Lásd Lőkkös János kérdésfeltevését. (I. m. 187. l. 3. bekezdés.)

Nyilas József:
A VILÁGAZDASÁG ÉS FEJLŐDÉSÉNEK FŐBB TENDENCIÁI
(2. átdolgozott és bővített kiadás)

A mű a világgazdaságtan kérdéseinek teljes körét felölelő alapvető munka, amely elemzést ad az 1945-től 1978-ig terjedő több, mint 30 éves korszakról. A mű két fő részre tagolódik. Az I. rész a fogalmi meghatározás után a világgazdaság főbb tényezőivel, a nemzetközi munkamegosztás típusaival, a világgazdasági kapcsolatok egyes fejlődési szakaszaival, a nemzetközi termelési viszonyok változásaival, típusaival és a világgazdasági kutatásoknak a gazdasági gyakorlatban való hasznosításával foglalkozik. A II. rész a világgazdaság főbb tendenciáival ismertet meg a II. világháború utáni időszakban. Külön fejezetek foglalkoznak a világgazdaság fejlődésének új irányával a szocialista országok gazdaságában, valamint a fejlődő országok helyzetének alakulásában.

520 oldal, kötve 80,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

MARTOS BÉLA:

Kiegészítések az adóztatás és a profithányad összefüggéseihez

Kiindulópontok

Azoknak a vizsgálatoknak az elvégzésére, amelyekről itt beszámolok, Erdős Péter biztatott, és akkor még egyikünk sem tudta, hogy a vizsgálat eredményei az ő megállapításait kiterjesztik-e vagy korlátozzák. Végül is úgy esett, hogy az én eredményeim főképpen kiegészítik és pontosabbá teszik az övéit.

E folyóirat 1976. évi 12. számában jelent meg Erdős Péternek „Az adóztatás és a profithányad összefüggésének törvényszerűségeiről" című vitacikke. Ebben válaszol Erdős Tibornak az ugyanezen évfolyam 9. számában megjelent recenziójára, amelyet Erdős Péter: „Bér, profit, adóztatás" című könyvéről írt. E válasz során Erdős Péter helyesbíti az Erdős Tibor által jogosan kifogásolt korábbi következtetéseit az adóztatás és a profithányad összefüggéséről. Számomra ez az újabb, helyesbített gondolatmenet szolgál kiindulópontul. Változatlanul hagyom Erdős Péter alapvető feltevéseit, de módszertanilag kissé eltérek tőle. Ő ugyanis két olyan állapotot hasonlít össze, amelyek közül az elsőben nincsen állami költségvetés, tehát nincsenek sem állami bevételek (adók), sem költségvetési deficit (vagy szufficit), sem pedig állami kiadások (vásárlások és pénzbeli transzferek), a másodikban pedig ugyanezek vannak. Erdős Péter módszerével ezért csak azt lehet vizsgálni, mi történik, ha az állami költségvetés egyes tételei nulláról valamilyen pozitív értékre váltanak át. Én viszont — elvetvén a nulla pontról elrugaszkodó (amúgy is fiktív) kiindulást — általánosabban tudom vizsgálni, hogy a költségvetés egyes tételeinek (a különböző adófajoknak, illetve a deficitnek) a változása különböző kiinduló állapotok esetén hogyan hat a profithányadra. Ki fog tűnni, hogy a hatás iránya függ attól is, hogy a kiinduló költségvetés szufficites vagy deficites volt-e, vagy éppen kiegyensúlyozott (mint Erdős Péternél).

Változatlanul megtartom a következő kiinduló feltevéseket:

A) A munkások megtakarításait nullának tekintjük.

B) Ugyancsak nullának tekintjük azt a pénzösszeget, amelyet a tőkések az állandó tőke bővítésével párhuzamosan a változó tőke bővítésére (pótlólagos munkabérekre) fordítanának.

C) A társadalmi termék volumene (q) felhasználása szerint három részre oszlik:

c: a termelésben elhasznált termelőeszközök pótlására szolgáló rész,

f: a munkások fogyasztását és az állam termékfogyasztását fedező rész,

k: az állandó tőke bővítésére és a tőkések fogyasztására szolgáló rész.

Definíciószerűen:

$$q = c + f + k. \tag{1}$$

Feltevéseink szerint a társadalmi termék teljes volumene (q) és ennek az említett három részre való elosztása adott, azaz független az állami költségvetés egyes bevételi és kiadási tételeinek nagyságától. [Következésképp minél több terméket vásárol az állam (a), annál kevesebb marad az üzleti szektorban foglalkoztatott munkásoknak ($f—a$).]

D) A termelésben (forgalomban stb., szóval a tőkés vállalatoknál) foglalkoztatott munkásoknak a béradó levonása után kifizetett (nettó) nominális bérösszeg (b) ugyancsak adott.

E) Állami pénztranszfert (u) csak a munkások kapnak, a tőkések nem (u magában foglalja az állami alkalmazottak bérét is).

F) A munkások által fogyasztott javak p árszorzóját általános (minden jószágra, nem csak a munkások által fogyasztott javakra érvényes) árszorzónak tekintjük.

Előzetes számítások

x-szel jelölve az állami kiadások teljes összegét:

$$x = ap + u, \tag{2}$$

azaz az a mennyiségű áru vásárlására fordított ap pénzösszegnek és az u összegű pénztranszfernek az összege.

Az állam bevételei a béradó és a forgalmi adó, ezek összegét t-vel jelöljük. (Erdős Péterrel ellentétben egyelőre nullának tekintem a profit után fizetendő adót. A profitadó kérdésére később visszatérek.)

Az adóbevételeket az állami kiadások összegéből levonva a költségvetési deficitet (g) kapjuk:

$$g = x—t. \tag{3}$$

Míg az eddig bevezetett változók értelemszerűen nem negatívak, addig g negatív értéket is felvethet. A költségvetést deficitesnek, kiegyensúlyozottnak, illetve szufficitesnek nevezzük aszerint, hogy $g > 0$, $g = 0$ vagy $g < 0$.

Ezek után Erdős Péter ismert árformuláját alkalmazva kiszámítjuk az árszorzót:

$$p = \frac{b+u}{f—a}, \tag{4}$$

azaz a munkások összes pénzbevételeinek (= kiadásainak, lásd az A) feltevést) és az általuk vásárolt fogyasztási javak volumenének hányadosa.

E formulából u-t és a-t ki akarjuk küszöbölni, ezért (4)-ből $u = fp - ap - b$-t (2)-be helyettesítjük:

$$x = fp - b,$$

tehát

$$p = \frac{x+b}{f}. \tag{5}$$

Végül pedig a profithányad (h) kiszámítására térünk rá. A h profithányadot úgy értelmezzük, mint a profitnak a termelési költségekhez mért arányát. A tőkésvállalatoknak a q mennyiségű társadalmi termék eladásából származó bevétele qp, termelési kiadásai pedig:

$$cp + b + t,$$

azaz a folyó termelés anyagi ráfordításainak árösszege plusz a termelésben és a forgalomban kifizetett munkabérek plusz az adók, ahol Erdős Péterrel összhangban a bér- és forgalmi adókat termelési, illetve forgalmi költségeknek tekintem.

A profit e kettő különbsége:

$$qp - (cp + b + t).$$

Tehát a profithányad:

$$h = \frac{qp - (cp + b + t)}{cp + b + t} = \frac{q}{c + \frac{b+t}{p}} - 1.$$

Ebből p-t (5) szerint helyettesítve

$$h = \frac{q}{c + f\frac{b+t}{b+x}} - 1. \tag{6}$$

Eddig nem tettem mást, csak megismételtem Erdős Péter gondolatmenetét, kissé egyszerűsítve a jelöléseket.

A további vizsgálatok megkönnyítésére bevezetjük az

$$y = \frac{b+x}{b+t} \tag{7}$$

függvényt. Az y változót kissé merész szóhasználattal „túlköltekezési aránynak" nevezhetjük. Hiszen a számláló $b + x = fp$: a munkások és az állam áruvásárlásra fordított kiadásainak, a nevező pedig ugyanezek bevételeinek összege (a transzfereket csak egyszeresen véve számításba). Figyeljük meg, hogy $0 < y < 1$, ha a költségvetés szufficites, $y = 1$, ha kiegyensúlyozott és $y > 1$, ha deficites. (7) szerint (6)-ba helyettesítve

$$h = \frac{q}{c + \frac{f}{y}} - 1.$$

Ebből látható, hogy h az y-nak szigorúan monoton növekvő függvénye. Tehát amit y növekedéséről vagy csökkenéséről megállapítunk, az közvetlenül átvihető majd h-ra, a profithányadra is. Éppen ez volt a célja y bevezetésének, a bonyolultabb h függvény vizsgálatát az egyszerűbb y függvény vizsgálatára vezettük vissza.

(7)-ben y-t (és így közvetve h-t is) mint x-nek (a költségvetési kiadások összegének) és t-nek (az adók összegének) a függvényét fejeztük ki. Így rajta tanulmányozhatjuk, hogyan függ a profithányad változása a költségvetési kiadások és az adóbevételek változásától.

A profithányad vizsgálata

Képezzük y teljes differenciálját, figyelembe véve a D) feltevést, amely szerint b nem függ sem x-től, sem t-től.

$$dy = \frac{\partial y}{\partial x} dx + \frac{\partial y}{\partial t} dt = \frac{1}{b+t} dx - \frac{b+x}{(b+t)^2} dt = \frac{1}{b+t} (dx - y dt). \tag{8}$$

Ebből látható, hogy a költségvetési kiadások növekedése növeli, az adók növekedése csökkenti a profithányadot. Mi a kettő együttes hatása?

$dy > 0$, akkor és csak akkor, ha

$$dx > y dt. \tag{9}$$

Ebből már kiolvasható dolgozatunk fő tétele:

1. TÉTEL.

A költségvetési kiadások növekedése, akkor és csak akkor jár a profithányad növekedésével, ha a kiadások növekménye nagyobb, mint az adók növekményének a túlköltekezési hányaddal való szorzata. (Lásd az ábrát is.)

A tétel tartalmának jobb megértése végett vizsgáljunk meg néhány speciális esetet.

a) A költségvetési kiadások növekményét teljes egészében az adóbevételek növelésével fedezik ($dx = dt > 0$, $dg = 0$). Ekkor (9) fennállásának szükséges és elégséges feltétele

$$1 > y,$$

azaz

$$b+t > b+x, \text{ tehát } g < 0.$$

1. KOROLLÁRIUM. A költségvetési kiadások és az adóbevételek ugyanazon összeggel való növelése szufficites kiinduló költségvetés esetén növeli, deficites esetén pedig csökkenti a profithányadot.

Izohányadszintek és a profithányadot növelő irányok

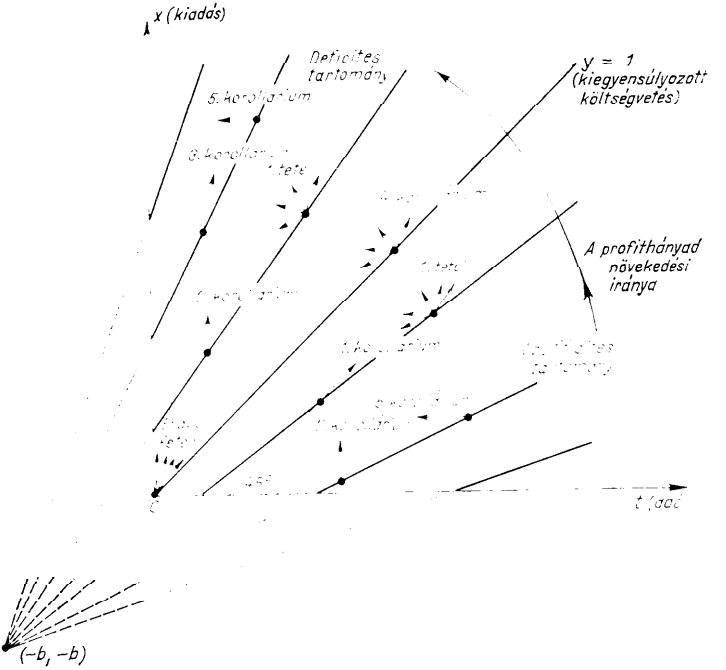

b) A költségvetési kiadások növekményét teljes egészében a deficit növelésével fedezik ($dx = dg > 0$, $dt = 0$).

Ekkor (9) mindenképpen áll.

2. KOROLLÁRIUM. Ha a költségvetési kiadások növekményét teljes egészében a deficit növelésével finanszírozzák, akkor a profithányad nő.

c) A költségvetési kiadások növekményét az adók és a deficit arányos (azonos százalékú) növelésével fedezzük.

$$\left(\frac{dx}{x} = \frac{dt}{t} > 0\right)$$

(9) akkor és csak akkor áll, ha

$$\frac{x}{t}\,dt > \frac{b+x}{b+t}\,dt$$

$$x > t$$

$$g = x - t > 0,$$

azaz, ha a kiinduló költségvetés deficites.

3. KOROLLÁRIUM. Ha a költségvetés többletkiadásait változatlan arány megtartása mellett fedezik adóból és deficitből, akkor deficites kiinduló költségvetés esetén a profithányad növekszik, szufficites esetén csökken.

d) Tekintsük a kiegyensúlyozott költségvetést, tehát azt az esetet, amikor $g = 0$ ($x = t$, $dx > 0$). Ekkor $y = 1$, és (9) a következő alakot ölti

$$dx > dt,$$

azaz

$$dg = dx - dt > 0.$$

4. KOROLLÁRIUM. Ha a kiinduló költségvetés kiegyensúlyozott és a költségvetési kiadások növekménye nagyobb, mint az adóké, azaz a költségvetés deficitessé válik, akkor a profithányad növekszik, ellenkező esetben csökken.

Erdős Péter lényegében (a profitadó szerepétől eltekintve) ezt a *d)* esetet vizsgálta, illetőleg ennek egy még speciálisabb esetét, nevezetesen azt, amikor a kiinduló állapotban nemcsak $g = 0$, hanem $x = t = 0$ is fennáll. [Ekkor (2) miatt $a = u = 0$.] Így az ő legfontosabb tétele (i. m. 1479. l. vége) igaz az általa vizsgált esetben, és kiterjeszthető a kiegyensúlyozott kiinduló költségvetés általánosabb esetére, de nem érvényes akkor, ha a kiinduló költségvetés deficites vagy szufficites.

e) Végül azt az esetet vizsgáljuk, amikor az állami kiadások változatlanok maradnak, de változik az adóbevételek és a deficit aránya ($dx = 0$). (9) akkor és csak akkor áll, ha $dt < 0$.

5. KOROLLÁRIUM. Ha a költségvetési kiadások összege változatlan, és az adóbevételek csökkennek (a deficit növekszik), akkor a profithányad nő, ellenkező esetben csökken.

Az 1—5. korollárіumokat a következő táblázatban foglalhatjuk össze:

	Kiinduló feltevések			A profithányad növekedésének szükséges és elégséges feltétele
	A kiadás	Az adó	A deficit	
1	↗	↗	→	Szufficites kiinduló költségvetés
2	↗	→	(↗)	Feltétlenül növekszik
3	↗	↗ arányosan	↗	Deficites kiinduló költségvetés
4	↗	↗, → vagy ↘	0	Deficitessé váló költségvetés
5	→	↘	(↗)	Feltétlenül növekszik

A profitadó hatása

Ezután rátérünk annak az esetnek a vizsgálatára, amikor a profitadóról, amit z-vel jelölünk, nem tételezzük fel, hogy nulla, de feltételezzük, hogy nem negatív.

Itt a tárgyalás kettéválik aszerint, hogy a profithányadot a profitadó levonása előtti profitból vagy az adózás utáni profitból számítjuk. Mindkét esetben tiszteletben tartjuk azonban Erdős Péternek azt az érvelését, hogy a profitadó nem tekinthető termelési költségnek.

Vizsgáljuk először a profitadó levonása előtt számított profithányadot. Ekkor a (3) egyenlet a következőképpen változik

$$g = x - t - z. \tag{3'}$$

Ha most bevezetjük a

$$\overline{g} = g + z$$

változót, ami tehát a deficit és a profitadó összegét reprezentálja, akkor (3') helyébe a

$$\overline{g} = x - t \tag{3''}$$

egyenlet lép, ami formailag megegyezik (3)-mal. A többi egyenleteinkben g nem szerepelt, tehát ezek formailag is változatlanok maradnak. Tételeink tehát könnyen átértelmezhetők, mégpedig a következőképpen:

2. TÉTEL. Az 1. tétel és a hozzá tartozó öt korollárium a profit adóztatása esetén a következő olvasattal marad érvényben:

profithányad	→	profitadó előtti profithányad
adó	→	bér- és forgalmi adó összege
deficit	→	a deficit és a profitadó összege
deficites költségvetés	→	olyan költségvetés, amelyben a bér és a forgalmi adók nem fedezik a kiadásokat (a profitadóval együtt azonban *esetleg* igen)
kiegyensúlyozott költségvetés	→	a bér és forgalmi adók éppen fedezik a kiadásokat (profitadó = szufficit)
szufficites költségvetés	→	a bér és forgalmi adók összege nagyobb mint a kiadásoké (profitadó = többlet szufficit).

Röviden kitérünk a profitadó levonása utáni profithányad (h') vizsgálatára is. Az adózás utáni profit:

$$qp - (cp + b + t) - z.$$

Így az adózás utáni profithányad

$$h' = \frac{qp - z}{cp + b + t} - 1.$$

p-nek (5) alatti kifejezését felhasználva:

$$h' = \frac{q(x+b) - fz}{c(x+b) + f(b+t)} - 1. \tag{10}$$

Könnyen belátható, hogy h' az x-nek növekvő és t-nek csökkenő függvénye (ugyanúgy mint h volt) és z-nek is csökkenő függvénye. Ezért sok újat ennek az elemzésétől nem várhatunk, az eredmények túlnyomó része, legalábbis

minőségileg, megegyezik a h elemzésekor kapottakkal. Egy eredmény azonban figyelmet érdemel.

Vizsgáljuk azt az esetet amikor a kiinduló költségvetés kiegyensúlyozott:

$$x = t + z$$

és a költségvetési kiadások növekményét teljes egészében profitadóból fedezzük, azaz

$$dx = dz > 0, \; dt = 0. \tag{11}$$

Ekkor

$$h' = \frac{q(t+z+b) - fz - c(t+z+b) - f(b+t)}{c(t+z+b) + f(b+t)} = \frac{k(t+z+b)}{(c+f)(b+t) + cz}.$$

A (11) feltevés mellett

$$\frac{dh'}{dx} = \frac{dh'}{dz} = \frac{k(c+f)(b+t) + kcz - ck(t+z+b)}{[(c+f)(b+t) + cz]^2} = \frac{kf(b+t)}{[(c+f)(b+t) + cz]^2} > 0.$$

Tehát azt az eredményt kaptuk, hogy *ha a költségvetés többletkiadásait profitadó-emeléssel fedezzük, akkor az adózás utáni profithányad növekszik.* (Pontatlanul: minél több adót fizetnek profitjukból a tőkések, annál több marad nekik.) Valóban meghökkentő eredmény! Ugyan a tételt csak kiegyensúlyozott költségvetésre bizonyítottuk, belátható azonban, hogy érvényes szufficites és bizonyos korlátig deficites költségvetésre is. A deficit felső korlátja: $\frac{k}{c}(b+t)$, de ennek belátását már az olvasóra bízzuk.

Az előbbi bekezdésben foglalt állítás talán kevésbé tűnik abszurdnak, ha arra is gondolunk, hogy itt a nominálértékben mért profit hányadáról beszélünk növekvő árak és a vállalatot változatlan összegben terhelő nominálbérek mellett. Megjegyzem azt is, hogy állításom élesebb, mint Erdős Péternek az 1481. lap közepén található rokonhangzású tétele, mivel ő az adózás előtti profithányadról beszél, én pedig a profitadó levonása utániról.

Helyreigazítás

A Közgazdasági Szemle 1979. évi 6. számában a 670. lapon levő utolsó mondat helyesen a következő: A Szövetkezetpolitikai Munkaközösség állásfoglalása alapján az illetékes állami szervek meghozták a szükséges határozatokat, amelyek a jelzett eredmények továbbfejlesztését, a lemaradás felszámolását, az új problémák megoldását hivatottak segíteni.

ALEKSANDAR M. VACIĆ:

Jövedelmek, személyes jövedelmek, anyagi ösztönzés

A társadalomtudományok valamennyi tudományos törekvését, amely a marxista világnézeten *(Weltanschung)* alapszik, az a szándék vezeti, hogy megértse és kritikusan ítélje meg a meghatározott kort és szférát, amelyben az ember él; ha lehetséges, feltárja a fejlődés belső törvényszerűségeit és annak alapján megmagyarázza és/vagy befolyásolja a társadalmi fejlődés menetét. Ez alól természetesen vannak kivételek is. Ezek azonban inkább csak megerősítik, mintsem kétségbe vonják ezt a szabályt. Mivel a megvalósult tettek nem feltétlenül azonosak az őket kiváltó szándékokkal, a tudományos tevékenység kritikus megítélése magának a tudomány létének sajátos feltétele. A tudományos tevékenység kritikája — ha az tudományos előfeltevéseken alapszik és megfelelő módon oldják meg — nem csökkenti, hanem éppen ellenkezőleg, növeli az illető tevékenység értékét, s az egyéni erőfeszítések eredményét társadalmi értékekké alakítja át.

„A munka szerinti elosztás és az áruviszonyok kapcsolatáról" című tanulmányával*, amelyben Falusné Szikra Katalin „A munka szerinti elosztás és az árutermelés"** című tanulmányom némely állításával foglalkozott, a szerző igen nagy örömet okozott nekem. Ez egyrészt abból fakad, hogy a szerző cikkemet érdemesnek találta a vitára, és a benne foglalt gondolatokat relevánsnak ítélte több szocialista ország jelenlegi reális problémáit illetően is. Falusné Szikra Katalin cikkében kifejtett eltérő nézetek véleményem szerint nem akadályozhatják meg a becsületes tudományos vitát, hanem ellenkezőleg, éppen a véleménykülönbségek tekinthetők a gyümölcsöző vita előfeltételének. Ezért jelen hozzászólásomat mindenekelőtt az előző cikkemnek szentelt figyelem feletti öröm kifejezésének kell tartani, valamint egy további kísérletnek avégett, hogy jobban megértsük a munka szerinti elosztás problémáit általában, s különösképpen az árutermelés és/vagy a piacgazdaság keretei között.

Cikkem rövid összefoglalása után — amely összefoglalón magam sem tudnék mit javítani — Falusné Szikra Katalin három kérdéskörrel foglalkozott. Ezek a következők:

a) a személyes jövedelmek elosztása a vállalaton belül;

b) a vállalati eredmények és az illető vállalatnál dolgozó munkások bérei közti kapcsolat, valamint

c) a munkaerő áruvonásai a szocializmusban.

Ha megkísérelném összefoglalni állításaimra vonatkozó kritikai észre-

* Közgazdasági Szemle, 1978. 7—8. sz.

** Közgazdasági Szemle, 1978. 4. sz.

vételeit, Falusné Szikra Katalin legfontosabb megállapításait három fő pontba lehetne összesűríteni:

1. A munka szerinti elosztás és a piacgazdaság (árutermelés) közötti kapcsolat általam adott elemzése csak a vállalatok közti személyes jövedelemelosztás kérdéseire korlátozódik, de semmit sem mond a vállalaton belüli elosztásukról. Az utóbbi vonatkozásban pedig, még ha a vállalat személyes jövedelmi alapja teljes egészében a piacgazdaság meghatározó hatása és/vagy a vállalatok társadalmilag közvetve elismert eredménye szerint alakulna is, közvetett piaci kritériumok nem alkalmazhatók, hanem csupán a közvetlenül kifejtett munka kritériuma.

2. Cikkem fő következtetése, miszerint a vállalati személyes jövedelmi alapnak szükségszerűen és valóságosan a vállalat jövedelmétől kell függnie, azt implikálja, hogy a munkán kívül sok más tényező is szerepet kap, olyan személyes jövedelmi különbségek kialakulását mozdítván elő a vállalatok között, amelyek nem a végzett munkán alapulnak.

3. Még ha elvileg el is fogadnánk egy olyan álláspontot, amely szerint a szocialista piacgazdaságban minden vállalat személyes jövedelmi alapjának a vállalati jövedelmek függvényének kell lennie, ez sem lehet minden szocialista országban egységesen érvényes. A szocialista országok többségében ilyen elv csak a szövetkezeti szektorban alkalmazható, míg az állami szektorban a személyes jövedelemképzés fő tényezője a bérek és fizetések egységes nómenklatúrája volt s lesz a jövőben is, amellett, hogy létezik egy laza kapcsolat az árbevételek, valamint a bérek között és viszonylag szorosabb a bérek és a munkaerő újratermelési költségei között. Ez azt jelenti, hogy a szocializmusban a munkaerő részben megőrzi áru jellegét, annak összes következményével együtt.

Falusné Szikra Katalin úgy véli, hogy a személyes jövedelmek és az értékben kifejezett vállalati eredmények közötti kapcsolatnak az állami szektorban erősebbnek kellene ugyan lennie, mint amilyen ma, de ugyanakkor nem hisz abban, hogy a személyes jövedelmeket a vállalati jövedelem függvényében lehetne kialakítani. Írását azzal a kijelentéssel zárja, hogy cikkem érdemeként a probléma „egységes elméleti rendszerként" való kifejtését emeli ki.

Falusné Szikra Katalin érvei, valamint a belőlük levont következtetések nem válaszolhatók meg egyszerűen igennel vagy nemmel, de még csak egy-egy „lehetséges"-sel sem. Ellenvetéseinek következetes megválaszolásához egy logikus gondolatsort kell felállítani, amely nemcsak a munka szerinti elosztás megfelelő értelmezését tartalmazza, hanem a szocialista gazdasági rendszer egészéhez való viszonyának, valamint a jövedelemelosztás — gazdasági folyamatban betöltött — általános funkcióinak a megértését is. Mivel azonban a felsorolt ellenvetések súlyát és fontosságát éppen a felsorolás sorrendjével ellentétesen határozhatjuk meg, ezért az egész kérdéskört a szocialista országok mai gyakorlatának a szempontjából fogom elsősorban elemezni. Ez a gyakorlat a marxista politikai gazdaságtan szerint egyidejűleg tanulságok forrása és kritikai elemzés tárgya is lehet.

Mindaz, amit cikkemben a munka szerinti elosztás általános jelentőségéről és annak a piacgazdasághoz való viszonyáról elmondtam, a következő válaszokat implikálja Falusné Szikra Katalin érveire és ellenvetéseire:

1. Igaz, hogy nem vizsgáltam a személyes jövedelmi alapok elosztását a vállalaton belül, de az is igaz, hogy ezt nem is tűztem ki magam elé célul.

Cikkemben azt vizsgáltam, hogy a munka szerinti elosztás miként szerveződött meg a nem árutermelő gazdaságban, s hogy miként kellene azt megvalósítani az árutermelő (piac-) gazdaság feltételei között. Az általam végzett elméleti és történeti elemzés — legalábbis véleményem szerint — teljes mértékben megerősítette a következőket:

a) minden valódi munka szerinti elosztás esetében az egyéni személyes jövedelem alapja csak a kifejtett munka lehet;

b) szükség van az egyéni személyes jövedelem alapjául szolgáló munka mérésére, mivel az definíciószerűen csak a kifejtett és nem a feltételezett munka lehet;

c) a munka mérésének módját nem lehet önkényesen megválasztani, hanem az a fennálló termelési viszonyok függvénye, vagy ahogyan azt Marx mondta, a „közösség termelési szervezetétől és a termelők által elért történelmi fejlettségi foktól" függ.

A szocialista országok hagyományos személyes jövedelemelosztási rendszere — amely a bérek és a fizetések egységes nómenklatúráján alapul — nem teljesíti a három követelményt, minthogy e rendszer a feltételezett és nem a ténylegesen kifejtett munkán alapul, s nem tartalmazza a munka rendszeres mérését sem. Ez a magyarázata annak, hogy az ilyen rendszer mind gazdaságilag mind pedig társadalmilag szükségszerűen megalapozatlan és egészségtelen béregyenlősítéshez vezet mind a Szovjetunióban, mind Jugoszláviában, mind pedig Magyarországon és az összes többi szocialista országban.

Ha a személyes jövedelmi alap adott, s azt az említett követelmények alapján, helyesen alakítják ki, ennek az alapnak az elosztása az egyes munkások között már másodlagos kérdés. Ennek az elosztásnak természetesen — és ebben teljesen egyetértek Falusné Szikra Katalinnal — a konkrét munka alapján kell megtörténnie. Ez az érvelés azonban mást is tartalmaz, mint amit abban a közgazdászok rendszerint látnak. Nevezetesen azt, hogy éppen mivel a konkrét munka alapján határozzák meg a személyes jövedelmi alapból az egyes dolgozó számára jutó részesedést, erre semmiféle egységes nómenklatura sem lehetséges. Egy jogász, egy mérnök, egy közgazdász stb. munkája más és más, ha az illető szakember egy autógyárban, egy tervezőirodában vagy egy tudományos kutatóintézetben dolgozik. Vajon az említett szakembereknek egységes béreket, illetve fizetéseket kell kapniuk (itt most nem foglalkozom a bérek és a fizetések közti különbséggel, mivel az egy külön problémakör) csak azért, mert ők jogászok, mérnökök vagy közgazdászok? Vagy megfordítva a kérdést: nem világos az első pillanatban, hogy szó sincs munka szerinti elosztásról, ha mindnyájan egyforma béreket vagy fizetéseket kapnak, függetlenül attól, hogy hol, mit és milyen hatékonysággal dolgoznak? Végül pedig nem éppen az a tény, hogy ezek rendszerint valóban egyforma béreket vagy fizetéseket kapnak, magyarázza meg azt a minden szocialista országban elterjedt jelenséget, hogy olyan sok ember igyekszik formális képesítésre szert tenni, függetlenül attól, mit és hogyan dolgozik később, vagy, hogy szüksége van-e egyáltalán arra a képzettségre? Végül, de nem utolsósorban felmerül a kérdés: milyen esélyei vannak egy ilyen elosztási rendszerben a képzetlen vagy alacsonyan képzett embereknek, még ha egyébként mesterei is munkájuknak, de nem áll módjukban vagy nem kívánnak semmilyen formális képesítést megszerezni.

Valamennyi említett és még sok egyéb felvethető kérdés szorosan összefügg azzal a fő tétellel, amelyet bizonyítani akartam. Nevezetesen azzal, hogy a személyes jövedelmi alap képzése és annak az elosztása *nem ugyanaz a kérdés.*

Két különböző problémáról van szó, amelyeket egymástól függetlenül kell megoldani, eltérő elvek alapján. A személyes jövedelmi alap képzése minden esetben megelőzi annak az egyes munkások közötti szétosztását. A hagyományos rendszerben azonban viszonyuk éppen fordított —véleményem szerint a feje tetejére állított —, mivel a vállalat személyes jövedelmi alapja a dolgozók személyes jövedelmeinek a függvénye (rendszerint egyszerű összege azoknak). Ez a magyarázata annak is, hogy miért szenved annyi szocialista ország krónikus munkaerőhiányban, ami — általános fejlettségi szintjüket alapul véve — szokatlan és érthetetlen. Az ábrázolt körülmények közepette a vállalatok nem annyi dolgozót foglalkoztatnak, amennyire valóban szükségük van, hanem amennyit csak fel tudnak venni. És ez igen logikus is, mivel a dolgozók bérének és fizetésének nem a vállalati jövedelem a forrása, hanem a társadalomnak mint egésznek a nemzeti jövedelme, függetlenül attól, hogy azt hol hozták létre. Ahhoz, hogy egyaránt minden foglalkoztatott dolgozót megfizessenek, azt is, akire nagy szükség van, és azt is, akit csak részben foglalkoztatnak, az államnak el kell vennie a keletkezett jövedelmet a jobban dolgozó vállalatoktól és a kevésbé hatékonyaknak kell adnia azt. Ily módon éppen a béregyenlősdi válik az általánosan uralkodó szabállyá.

Az ilyen rendszerben, amely tűnjék bármilyen logikusnak is, mégis hibás premisszákon épül fel, a leírt tendenciák nem szüntethetők meg egyszerű mennyiségi változtatásokkal. A béregyenlősdi megszüntetéséhez a dolgokat logikusan a helyükre kell tenni. A szocialista piacgazdaság keretei között — más módon ugyan, de mégis igen logikusan — ugyanaz a sorrend érvényesül, amelyet Marx „A gothai program kritikájában" a nemzeti jövedelemre alkalmazott. E sorrend vállalati szinten a következő: értékesítés → jövedelem → levonások a jövedelemből a társadalom közös és általános szükségleteinek és a felhalmozásnak a fedezésére → személyes jövedelmi alap → elosztás az egyes munkások között. Nem állítom, hogy ez lenne a dolgok univerzális vagy egyedül lehetséges sorrendje. A piacgazdaság keretei között azonban mindenesetre ez az egyedüli logikus sorrend.

2. Az az állítás, amely szerint a személyes jövedelmi alapnak az értékesítéstől és/vagy a vállalati jövedelemtől való függősége lehetővé teszi, hogy a munkán kívül más tényezők is hassanak a személyes jövedelmekre, valóban helytálló. Vajon ez a tény hatálytalanítja az 1. pontban kifejtettek logikáját? Szerintem nem. Ebből valójában az következik, hogy a jövedelemképzés és a jövedelemelosztás éppúgy, mint a személyes jövedelmi alap elosztása a szocialista gazdaságban (ha azt piacgazdasági alapon szervezik), nem alakítható és szervezhető meg a *laissez-faire* elvei szerint, hanem csak egy meghatározott, átfogó társadalompolitika alapján. Ez a következtetés egyáltalán nem mond ellent a szocialista gazdaság jövedelmi rendszerének, mivel az a szocialista termelési viszonyok természetéből fakad — ide értve a termelési eszközök társadalmi tulajdonát és azt a tényt is, hogy a szocialista termelőegységek jövedelmei szintén a szocialista tulajdon tárgyai.

Az átfogó (társadalmilag tudatos) jövedelempolitika szükségességét mind ez ideig nem értették meg teljes mértékben és nem alakították ki meg-

felelő módon Jugoszlávia gazdasági gyakorlatában. Ezért úgy vélem, hogy a jövedelmi rendszer működésének kritikus megítélése előfeltétele a rendszer — konkrét környezetben való — racionális megszervezésének. Még azt az állítást is megkockáztatom, hogy a jugoszláv közgazdászokat külön felelősség terheli ebben a vonatkozásban, mivel a jövedelmi rendszer elfogulatlan és kritikus értékelése elejét vehetné annak, hogy a többi szocialista ország — ha esetleg e rendszer alkalmazása mellett döntenének — ugyanazokat a hibákat újra elkövesse, és ugyanazokkal a nehézségekkel találkozzék, amelyekkel Jugoszlávia egyszer már szembenézett. Mivel a jövedelmi politika kérdésével e tanulmányban nem foglalkozhatom részletesebben, legyen elég annyi, hogy a jövedelmi politika korántsem jelenti a jövedelmi rendszer elutasítását, tagadását, hanem éppen ellenkezőleg, a valódi gazdasági folyamatban az előbbi az utóbbi normális és kiegyensúlyozott működésének a feltétele. E jövedelmi politikának azonban a jövedelmi premisszákon kell nyugodnia, hiszen az semmilyen más rendszer szimulálásán nem alapulhat, legkevésbé a profitelv szimulálásán.

Hogy világosabbá tegyük a képet, három releváns tényezőt kell kiemelnünk:

a) Azok a problémák, amelyeket a jövedelmi politikának a szocialista piacgazdaságban meg kell oldania, az elosztás hagyományos rendszerében is léteznek. Az egyetlen különbség az, hogy a hagyományos rendszer mind a jövedelmi rendszert, mind a jövedelmi politikát egyidejűleg „alkalmazza". Az „alkalmazni" kifejezést azért tettem idézőjelbe, mert a jövedelem, a személyes jövedelmi alap és a személyes jövedelmek közötti logikus sorrend hiánya miatt szükségszerűen olyan állapot alakul ki ekkor, amikor már senki, még a tervezők sem tudják, hogy mi a szabály és mi a kivétel, mi a költségek része és mi a jövedelemé. Ez magyarázza azt is, hogy az ilyen elosztási rendszer miért hoz létre olyan áraránvokat, amelyek többé vagy kevésbé, de mindenképpen irreálisaknak bizonyulnak, és amelyek sok esetben lényegesen eltérnek azoktól az arányoktól, amelyek a gazdasági feltételekből következnének, ide értve a piacgazdaság meglétét is.

b) A tradicionális elosztási rendszerben éppúgy felmerül a munkán kívüli tényezők kiküszöbölésének a kérdése, mint a jövedelmi rendszerben. E kérdés abban a pillanatban felmerül, amikor a munka eredménye válik a munkateljesítmény mércéjévé. Az ilyen jellegű mérés során a munka eredményét, következkezésképpen a kifejtett munkát is befolyásolják mindazok a tényezők, amelyek a munka termelékenységére hatnak, vagyis a munkás szaktudása, a tudomány fejlettsége és technikai alkalmazhatósága, a termelőfolyamat társadalmi szervezettsége, a termelési eszközök mérete és hatékonysága, valamint a természeti erőforrások minősége. A piacgazdaságban és a munka eredményének árakban történő számbavétele esetén csak az a mód változik meg, ahogy e tényezők kifejtik hatásukat (illetve részben az, hogy olyan új tényezők jelennek meg, amelyek magának a piacnak a hatásával függnek össze, s amelyek végül a keresleti-kínálati viszonyokban tükröződnek). Ha kiküszöböljük a természeti erőforrások hatását (vagyis az összes különbözeti járadékot), valamint kizárjuk az oligopolisztikus és monopolisztikus helyzetek következményét, amelyeket külön kell kezelni, akkor a kérdés gyakorlatilag csak a jövedelemelosztásra vonatkozik. És amint azt már kimutattuk, a jövedelemelosztást társadalmilag szabályozott módon kell megoldani. Egyszóval, a munkán kívüli tényezők hatása létezik

ugyan, de ez nem valami új dolog, és ez esetben olyan problémáról van szó, amelyet megfelelő módon nem is lehet megoldani.

c) Végül érdekes dolog ezt a kérdést is megfordítani: Mit jelent tulajdonképpen az a kifejezés, hogy „munkán kívüli tényezők"? Vajon a termelési folyamat megszervezése a munkához sorolandó-e avagy sem? És mi van a tudománnyal, valamint annak technikai alkalmazhatóságával? Beletörődhetünk-e a szocialista országokban a technikai újítások és azok termelési alkalmazása közti időbeli szakadék létezésébe? Hogyan állunk a piackutatással a hazai és a külső piacokon keresett javak és szolgáltatások mennyiségére és összetételére vonatkozóan, ide értve — és miért ne értenénk ide — a formatervezést, a különféle stílusok és a divat vizsgálatát? Mindezek a követelmények vajon valóban a (kis-) polgári életmód részét képezik? Vajon az élelmiszereknek, a ruházatnak, a lakásoknak mind egyformának kell lenniük, hogy elkerüljük az effajta elhajlásokat? Ha válaszunk nemleges, akkor vajon az összes olyan törekvést, amely a modern, hatékony és könnyű munkafolyamat megszervezésére irányul a „munkán kívüli tényezők" közé sorolhatjuk-e?

Ezekre a kérdésekre nem adunk határozott „igen" vagy „nem" válaszokat, mivel megválaszolásuk valóban nem könnyű dolog. Engedtessék meg azonban, hogy kétségeinket fejezzük ki a tekintetben, hogy helyes-e az az értelmezés, amely a munkát csak a munkásnak a munkafolyamatban kifejtett fizikai tevékenységére korlátozza. Az ilyen értelmezés még a mai kapitalista termelési folyamatban sem adekvát. Miért kellene hát akkor annak a szocialista gazdasági rendszerre vonatkozó érvelés alapjául szolgálnia, amely rendszerben még a legkevésbé szakképzett munkásoknak is ilyen vagy olyan módon részt kellene venniük mind a vállalati, mind a szélesebb társadalmi döntéshozatali folyamatban. Ha a munkások valóban részt vesznek a döntésekben és vállalják az ilyen döntések súlyát, akkor vajon miért kellene személyes jövedelmeiknek pusztán a fizikai értelemben vett munkájukon alapulniuk?

3. Az előző pontot lezáró érvelésem magyarázatul szolgál arra, hogy miért nem hiszek a munka szerinti elosztás egy olyan értelmezésében, amely azt a különböző fajta munkaerő újratermelési költségei szerinti elosztással helyettesíti. A munkaerő újratermelési költségei szerepet játszanak a személyes jövedelem képzésében, de az semmiképpen sem tekinthető a munka szerinti elosztás megvalósításának. A munkaerő újratermelési költségeire redukált személyes jövedelmek végső soron semmiben sem különböznének a bérmunkások bérétől. A munkaerőpiac, noha elemei léteznek a szocialista országokban, ideértve Jugoszláviát is, nem tekinthető a szocialista gazdasági rendszer elméleti elemzése kiindulópontjának. Egészen egyszerűen azért nem, mert ha ez a premissza létezne, kizárná a társadalom szocialista jellegét.

Lehetséges persze, hogy tévedek. Erről a tévedésemről azonban még nem győztek meg, mivel sem az elméletben, sem a szocializmus történetében nem találok olyan érveket, amelyek igazolhatnák a munka szerinti elosztásnak a munkaerő újratermelési költségei szerinti elosztással való felváltását. A valóságban, különösen közvetlenül a szocialista forradalom győzelme után az elosztási elv ilyen helyettesítésére sor kerülhet, sőt időlegesen ez a gyakorlat még szabállyá is válhat. A munka szerinti elosztás és a munkaerő újratermelési költségei szerinti elosztás azonban két alapvetően különböző

dolog. Ezért aztán a szocialista gazdasági rendszerre vonatkozó minden elméleti vizsgálatnak a munka szerinti elosztással kell kezdődnie, amely a kezdet kezdetén mint kiindulópontot, később pedig mint korrekciós tényezőt a személyes jövedelmekre vonatkozó politikában magában foglalja a munkaerő újratermelési költségeit is.

★

Remélem, sikerült kimutatnom, hogy az elképzeléseimet, különösen a jövedelmi rendszerre vonatkozóan, nem tekintem egyetemes teoretikus rendszernek. Ha így lenne, eltekintenénk mind a tudomány, mind a gyakorlat tényeitől, és erre nem vagyok hajlandó. Amikor cikkemet megírtam, külön-külön nem gondoltam egyetlen szocialista országra sem, hanem az összességüket tartottam szem előtt. Néhány ezek közül az országok közül igen távol áll attól a rendszertől, amelyet a cikkemben leírtam, néhány viszont — nemcsak Jugoszlávia — közel áll hozzá. Az volt a célom, hogy a dolgok megfelelő elméleti sorrendjét alakítsam ki, a következők világossá tétele végett:

a) az elemzés premisszái a termelési eszközök társadalmi tulajdona, az irányítás osztálymonopóliumának megszüntetése, a munka szerinti elosztás, a piacgazdaság és a gazdaság egészének a munka és az irányítás egyesítésével történő társadalmilag tudatos irányítása;

b) a következtetések levonása az általános és gazdasági logikán alapul;

c) maguk a következtetések.

Ha helyes premisszákat választottunk és ha a következtetéseket helyesen vontuk le, akkor az *egyedüli logikus* következtetésként kell kezelnünk őket, ami nem azonos a mindent átfogó vagy egyedül lehetséges megoldással. Ha egy adott ország gazdaságpolitikájában alkalmazza azt a logikai sorrendet, amely az elméleti, politikai gazdaságtani elemzésből következik, akkor az már nem tudományos kérdés, hogy miként, milyen mértékben vagy, hogy egyáltalában betartja-e azt, hanem társadalmi választás kérdése, amellyel itt most nem foglalkozunk. Az ilyen döntéseket minden esetben behatárolják az adott termelési, társadalmi-gazdasági, politikai, nemzeti és nemzetközi történelmi feltételek, amelyek nem láthatók sohasem teljesen előre. A politikai gazdaságtani logika — noha a legtisztább logika — nem szükségképpen az a logika, amelyet egy adott gazdaságpolitika követ. Az is igaz azonban, hogy a társadalmi kérdésekben — s különösen a gazdasági kérdésekben — rejlő választási lehetőség, valamint maga a választás — bármilyen legyen is az — nem dönti meg az elméletileg megalapozott következtetéseket. Mai koncepcióink és meggyőződésünk valódi, igazi értékét — ide értve az általam előadott koncepciót is — csak évtizedek múlva tudjuk megítélni, ha az elmélet és az összes létező és ezen túl kialakuló szocialista ország gyakorlata iránt fogékonyan figyeljük az eseményeket.

Ha lehetséges egyetlen mondatban összefoglalni Falusné Szikra Katalinnal folytatott vitám lényegét, azt mondhatjuk: vitapartnerem nem tagadta, hogy van logika az általam előadott koncepcióban, én pedig nem állítom, hogy e logika univerzális vagy egyedül lehetséges logika lenne.

A vállalati üzletpolitika célja, funkciója, területei

Vállalati funkciók és vállalatpolitika[1]

A szakirodalom a szocialista vállalat öt alapfunkcióját jelöli meg. Ezek a következők: összekapcsolás (egyszemélyi vezetés — üzemi demokrácia), piaci adaptálás, gazdaságos eredménynövelés, jövedelemérdekeltség érvényesítése, pénzügyi egyensúly biztosítása. E funkcionális megközelítés[2] alapján a vállalati funkciókból kiindulva a vállalatpolitika öt részterületét különböztethetjük meg:

A *termelési politika* a termékekkel, a termeléssel és a termelést ellátó tevékenységekkel kapcsolatos célok, feladatok, módszerek kialakítása.

Az *értékesítési politika* az értékesítési csatornák kiválasztását, a vállalkozási feltételek kialakítását, az értékesítési szerződések megkötését, az értékesítésre kerülő termékek csomagolását, raktározását, a vevőszolgálattal, továbbá az árpolitikával, valamint a fogyasztók meggyőzésével és befolyásolásával (reklám, személyes eladás stb.) kapcsolatos célokat, feladatokat és módszereket foglalja magában.

A *pénzügyi politika* a vállalat pénzügyi és hitelhelyzetével, gazdasági eredményeinek növelésével kapcsolatos célokat, feladatokat, módszereket tartalmazza.

A *jövedelem- és szociálpolitika* a vállalati dolgozók bér- és jövedelemérdekeltségével, továbbá szociális és kulturális helyzetével kapcsolatos célok, feladatok, módszerek kialakítását célozza.

A *fejlesztési politika* az eszközállomány fejlesztésével (beruházással) és a műszaki fejlesztéssel (gyártás- és gyártmányfejlesztéssel) kapcsolatos célok, feladatok, módszerek meghatározása.

A felosztás nyilvánvalóan termelővállalatokra vonatkozik, azt hiszem azonban, hogy a kereskedelmi vállalati politika részterületeinek meghatározásakor is kiindulhatunk belőle. Jelentős eltérés csak a „termelési politikának" nevezett részterületnél van, ennek helyét a kereskedelmi vállalatnál a beszerzési, készletezési és választékkialakítási politika foglalhatja el. E felosztáshoz néhány megjegyzést szeretnék fűzni:

a) A vállalati alapfunkciók megkülönböztetése nem jelent mechanikus elhatárolást, mindenesetre célszerűnek mutatkozik a részterületek és a legjelentősebb funkciók valamiféle összekapcsolása az elvi okokon túl gyakorlati szempontból is, hiszen ezek a funkciók a vállalati tervezés főbb témaköreként is felfoghatóak, de a vállalati vezetés és szervezés alapvető területei is.

b) A vállalatpolitikának a jövőben az eddiginél nagyobb szerepet kellene kapnia a tervezésben. A vállalati célok hierarchiájában a legmagasabb fokon ugyanis éppen azok a célok állnak, amelyek helyet kaptak a vállalatpolitikai

[1] Napjainkban az egyre bonyolultabbá váló fejlesztési és piaci munka a vállalati vezetők számára hovatovább nagyobb feladatot jelent, mint az egyre jobban gépesített termelőszövetkezetek irányítása. Ezért e cikkben ezzel a témával foglalkozom.

[2] Szabó Kálmán: A szocialista vállalat alapfunkciói — politikai gazdaságtani megközelítésből. (Vállalati funkciók, vállalati struktúra.) Akadémiai Kiadó, 1977. 9—37. l.

elképzelések között, mivel a vállalat működésének és fejlődésének hosszabb távú irányvonalát szabják meg. Ezért a folyó tevékenységek programjának a vállalatpolitikán kell nyugodnia, hiszen ez tartalmazza a vállalati gazdálkodás és működés koncepcióját. A vállalati terveknek viszont ezt a stratégiai koncepciót kell konkretizálniok. Ennek azonban ma még sok akadálya van. Csupán néhány ezek közül:

— sok vállalatnál nem rögzítik pontosan a vállalatpolitikai elképzeléseket, nem formálják rendszerré az ezzel kapcsolatos döntéseket, így aztán az elkülönült és nem egyeztetett elképzelések nem hatnak eléggé;

— a vállalati tervezésben még mindig az ún. „hagyományos" tervfejezetek uralkodnak, a tervek tagolása nem kompatibilis sem a funkcióterületekkel, sem a vállalatpolitikai elképzelésekkel és ez megnehezíti a koncepcionális elképzelések közvetlen átvitelét a folyó tevékenységeket részletező tervekbe és más vállalati dokumentumokba;

— nem alakult ki a vállalatpolitika megalkotásának módszere, algoritmusa, szemben a tervkészítések immár hagyományosnak nevezhető mechanizmusával, ez a vállalatpolitika részterületei között bizonyos fokú egyenetlenségekhez és ellentmondásokhoz vezet, hiszen hiányzik a koordináció és az egységes irányítás a kimunkálásban.

c) A felosztás során a részterületek horizontális elrendeződéséhez jutottunk, nyilvánvaló, hogy az ilyen horizontálisan rendezett tevékenységterületek között a sokszorosan összetett kapcsolatok szervezésére és folyamatos szabályozására van szükség, éppen az egységes vállalati magatartás érdekében.

Vállalatpolitika és üzletpolitika

Ha visszatekintünk az előbb ismertetett felosztásra, nem találunk köztük olyan részterületet, amelyet — más elnevezéssel — üzletpolitikának tekinthetnénk. Az értékesítési politika szűkebb fogalom az üzletpolitikánál, hiszen az nem tartalmazza a termékekkel, azok fejlesztésével, valamint az árakkal kapcsolatos célokat. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy például a „pénzügyi politikának" elnevezett részterület is tartalmaz üzletpolitikai elemeket, sőt bizonyos fokig ez még a jövedelem- és szociálpolitikáról is elmondható, hiszen a jobb minőség biztosításához feltétlenül szükségesek az érdekeltség olyan formái, amelyeket éppen a személyi jövedelmeken keresztül működtethetünk.

Véleményem szerint itt tehát másról van szó, nem arról, hogy az üzletpolitika a vállalati politika egy különálló részterülete. Ha az üzletpolitika fogalmát és szerepét meg akarjuk közelíteni, akkor más dimenzióba kell áttérnünk és a horizontálisan kapcsolt részterületeket fel kell váltanunk valamiféle vertikális, integráló kapcsolással.

Mindenekelőtt azonban az üzletpolitika fogalmáról kell beszélnünk. A fogalmat a vállalatpolitika definíciójából vezethetjük le és annak ismeretében azt mondhatjuk, hogy *a vállalati üzletpolitika nem más, mint a vállalat üzleti (kereskedelmi) céljaival kapcsolatos hosszú távú, a vállalati politika különböző részterületeiben megfogalmazott döntések összefüggő rendszere.*

Arról van tehát szó, hogy a vállalatpolitikai elképzelések között fellelhetők olyan elképzelések is, amelyek a vállalat kereskedelmi kapcsolataira, piaci magatartására, termékfejlesztési elképzeléseire stb. vonatkoznak. Ezek az elképzelések megtalálhatók a vállalatpolitika minden részterületében, természetesen különböző súllyal és fontossággal, és ezek együttesen alakítják, formálják a vállalat üzleti magatartását. Ezek az elemek ugyanúgy rendszert kell hogy alkossanak, mint a már többször említett részterületek. Csakhogy ezt a rendszert más dimenzióban közelíthetjük meg, hiszen egy vertiká-

lis, a vállalati politikát átszövő rendszerről van szó, amelynek alapvető célja, hogy integrálja a vállalatpolitika bármely részterületében fellelhető — a vállalat üzleti magatartására vonatkozó — célokat, eszközöket és módszereket. A problémát úgy is megfogalmazhatjuk, hogy kettős koordinációra van szükség, koordinálni kell:

— a vállalatpolitika részterületeit egymással és a teljes vállalati koncepcióval;

— a horizontálisan kapcsolt részterületeken meglevő, azonos célú és rendeltetésű elemeket egymással és az egészet jelentő vállalati elképzeléssel.

Ez utóbbi feladatot töltheti be — az üzleti magatartás és célok tekintetében — a vállalat üzletpolitikája.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy a hatékony értékesítés érdekében a vállalatban kialakulnak bizonyos funkciók, mint például a piackutatás, termékfejlesztés, árpolitika, reklámtevékenység stb. Ezek a funkciók a vállalati alapfunkciók keretein belül működnek, azonban a szakmai specializáció növekedése következtében egymástól egyre inkább elkülönülve. A horizontálisan szerveződött részterületeken belül tehát az elemek viszonylag lazán kapcsolódnak egymáshoz, felmerül ezért az igény, hogy valamilyen módon integráljuk őket. A vállalati működés során ezt az integráló funkciót a marketing látja el azáltal, hogy folyamatosan koordinálja a marketing-mix elemeit. A koordináció feltétlenül szükséges, hiszen minden marketingdöntés esetén felül kell vizsgálni minden lehetséges kapcsolatot az elemek között, azaz nem lehet egy-egy kereskedelmi alrendszeren belül autark döntést hozni. A marketing mint integráló részrendszer tehát mintegy „adagolja", meghatározott mennyiségi és minőségi követelményeknek eleget téve „keveri" mindazokat a marketing-mix elemeket, amelyek a kitűzött cél eléréséhez szükségesek.

A marketingrendszer elemei azonban nemcsak egymással vannak sokszorosan összetett kapcsolatban, hanem a vállalati marketingrendszer egészével is, amely az egyes elemek számára meghatározó jellegű. Minden marketingelem saját céllal és működési algoritmussal rendelkezik, ugyanakkor ezeket a parciális célokat és algoritmusokat alá kell rendelnünk a vállalati marketingcéloknak, azokat pedig a vállalati politikai céloknak.

A vállalati marketingrendszer funkciója és feladata az, hogy összehangolja a marketingelemek működését, ugyanúgy az üzletpolitika hivatott arra, hogy egységes rendszerbe foglalja és koordinálja a vállalat üzletpolitikai elképzeléseit, amelyek a vállalati politika különböző területein belül fogalmazhatók meg. Legfontosabb részterületei:

— beszerzési politika,
— termék- és szolgáltatási politika,
— árpolitika,
— piacbefolyásolási politika,
— disztribúciós politika.

A marketingelemekből való kiindulás itt sem jelenti a teljes analógiát. A beszerzési tevékenységeket például a szakirodalom általában nem sorolja a marketingtevékenységek közé (amin bizony lehetne vitatkozni, különösen akkor, amikor ma „eladók piaca" van); úgy gondolom azonban, hogy ettől függetlenül ezek a feladatok feltétlenül az üzletpolitikához tartoznak.

Az információs és prognosztizáló tevékenységek valamennyi említett részrendszert táplálják, az üzletpolitika a vállalat információkra egyik „legéhesebb" területe, ez különösen a külső információk tekintetében bizonyítható.

A részterületek elnevezésében bizonyos fokig önkényesen jártam el, ez különösen a piacbefolyásolásra és a disztribúcióra vonatkozik. Nyilvánvaló, hogy maga a termék és különösen pedig az ár egyben piacot befolyásoló tényező, a „disztribúció" elnevezésen is lehetne vitatkozni, de úgy vélem, hogy a későbbiek során — amikor a részterületek

tartalmából lesz szó — mégis sikerül a közös értelmezést kialakítani.

A *beszerzési politika* elvi alapját az alkotja, hogy — mivel a szocialista vállalatok többsége jelenleg még az „eladók piacán" szerez be és így beszerzési nehézségei általában nagyobbak értékesítési problémáiknál — a beszerzés nem egyszerűen költségminimalizálási feladat, hanem a költségoldal mellett piackutatási és egyéb, tulajdonképpen marketing jellegű tevékenységeket is igényel. A termelővállalat a beszerzési politika keretein belül dönti el a Make-or-Buy, a gyártás vagy beszerzés problémáját és kialakítja a beszerzési piac kutatásának, a szállítók kiválasztásának, a beszerzési szükségletek meghatározásának módszereit, továbbá a vállalatnak mint vevőnek hosszabb távú magatartását. A beszerzési politika igen szorosan kapcsolódik a termelési és a pénzügyi politikához, hiszen

— egyrészt biztosítania kell a termelés zavartalan ellátását különféle anyagokkal, félkész- és kooperációs termékekkel, valamint energiahordozókkal,

— másrészt viszont (a készletek terhei miatt) az előző feladatot a lehető legkisebb készletekkel kell teljesítenie.

A kereskedelmi vállalat beszerzési politikájának célja és feladata hasonló, az eltérést az jelenti, hogy nem merül fel a gyártás vagy a beszerzés problémája, a termeléshez való kapcsolódás helyett pedig a fő cél az, hogy viszonylag gazdaságos készletszint mellett is biztosítani tudja az adott termékből a teljes választékot és az állandó kínálatot térben és időben.

A *termék- és szolgáltatási politika* a teljes üzletpolitikai koncepciónak a legalapvetőbb és — fejlődésünk jelenlegi szakaszában — legmeghatározóbb területe. E részterületen belül három lényeges tevékenységcsoportot alakíthatunk ki:

— *Termékfejlesztés, a termékekkel kapcsolatos célok és feladatok.* Ide tartozónak vélem a termékfejlesztés teljes folyamatát, tehát a marketingszemlélettel átszőtt innovációt, a formatervezést, a csomagolási módok és az eladási tételnagyságok meghatározását, a piaci bevezetés, illetve a piacról való kivonás problémakörét.

— *Termékértékesítés:* ide sorolhatjuk a termékek és termékcsoportok értékesítési csatornáinak kiválasztását, a hosszabb távú vállalkozási és szerződéskötési feltételek kialakítását, általában a vállalkozói magatartás hosszabb távú meghatározását, az értékesítésre kerülő termékek raktározásával, szállításával és átadásával kapcsolatos alapvető célok és módszerek kialakítását.

— *Vevőszolgálat:* ide tartoznak mindazok a járulékos tevékenységek, amelyeket a termelővállalat (vagy az általa megbízott más szerv, például a kereskedelmi vállalat vagy javító-szolgáltató vállalat) az eladást megelőzően, az eladáskor, vagy azt követően végez a termék használatra való alkalmasságának megteremtése és használati értékének fenntartása érdekében.[3]

Az üzletpolitikának ez a területe a vállalatpolitika valamennyi területét magában foglalja. A termékfejlesztés és a lefutó szakaszban levő termékek piacról történő kivonása szoros kapcsolatban van a termelési és fejlesztési politikával, az értékesítési tevékenység részét alkotja az értékesítési politikának és erősen kapcsolódik — akárcsak a termékfejlesztés — a pénzügyi politikához. Bár lazábban, de kapcsolat mutatható ki a jövedelem- és szociálpolitikával is.

A kereskedelmi vállalatnál lényegében a második és a harmadik csoportba sorolt tevékenységek alkotják ezt a részterületet. Ki kell azonban azt is mondanunk, hogy *előbb-utóbb a kereskedelmi vállalatnak is lehetőséget kell biztosítani a termékfejlesztésben való korlátozott részvételre, éppen üzleti biztonságá-*

[3] Rekettye Gábor: Termelővállalatok értékesítési politikája. Tankönyvkiadó, 1977. 104. l.

nak növelése érdekében. Itt elsősorban az ún. vertikális marketing problémakörére gondolok.

Az *árpolitika*, az önálló vállalati árpolitika lehetőségei és korlátai közismertek; ismert továbbá az is, hogy árpolitikai szempontból nézve a vállalatok helyzete igen különböző és elsősorban attól függ, hogy a termelővállalat az általa termelt, illetve a kereskedelmi vállalat az általa forgalmazott termékek vonatkozásában milyen szabadsággal rendelkezik az árak megállapításánál. A korlátok ellenére is azt kell mondanom, hogy ez a részterület az üzletpolitikán belül fontos és önálló terület, hiszen a vállalat gazdaságos működésére gyakorolt hatása nagyon jelentős lehet, a piaci helyzet kialakításában betöltött szerepéről nem is beszélve.

A vállalat az árpolitika keretein belül határozza meg hosszabb távú árelképzeléseit, az árengedmények és felárak alkalmazásának módozatait, az egyes termékekkel kapcsolatos árstratégiáját és az árképzés alapvető szempontjait.

Az árpolitika a vállalati politika három részterületéhez kapcsolódik szorosan. Ezek: a termelési politika (és azon belül a termékpolitika), az értékesítési politika, valamint a pénzügyi politika.

A kereskedelmi vállalatoknál ide tartozik ezen kívül a kereskedelmi árréssel kapcsolatos elképzelések és döntések kimunkálása is.

A *piacbefolyásolási politika* mindazokat az elemeket tartalmazza, amelyek egyrészt megismertetik a fogyasztókkal és felhasználókkal a vállalatot és termékeit, másrészt pedig hatást gyakorolnak rájuk a vásárlás érdekében.

E részterületen belül határozza meg a vállalat a főbb reklámcélokat és a reklámstratégiát, továbbá a reklámköltségek volumenét és arányát, a fontosabb propagandatevékenységeket, illetve a közönségkapcsolatok kialakításának koncepcióját, a vásárokon és kiállításokon való részvétellel kapcsolatos elképzeléseket és vállalati magatartást, esetleg a saját eladás fejlesztésének teendőit.

A piacbefolyásolási politika a vállalatpolitika értékesítéssel kapcsolatos részterületéhez szorosan kapcsolódik, de kapcsolat mutatható ki a termelési, az értékesítési és a fejlesztési részterületekkel is.

Azt hiszem, hogy a piacbefolyásolásnál a kereskedelmi vállalatok teendői nem térnek el a termelővállalattal kapcsolatban elmondottaktól, természetesen ez a megállapítás nem jelenti a célok és módszerek teljes egyezőségét.

Lehet, hogy vitát vált ki az a megállapításom, hogy a *disztribúciós politika* az üzletpolitika önálló részterülete. A vitatkozók elsősorban hazánk nagyságrendjét, a viszonylagos monopolhelyzetben levő nagykereskedelmet és TEK-vállalatokat, az ország nagyságához képest talán túlzottan is koncentrált termelőkapacitásokat sorakoztathatják fel ellenérvként. *Azt azonban tudomásul kell vennünk, hogy a termelés és a fogyasztás térben egyre távolabb kerül egymástól* és gondolnunk kell arra is, hogy bár a szállítási tevékenységek (ahogyan Marx mondja A tőke II. kötetében) értéknövelők és pótlólagos termelési folyamatnak tekinthetők, az eljuttatási idő és költség optimálása egyre nagyobb feladat. Olyan tevékenységgel van ugyanis dolgunk, amely biztosítja a dolgok használati értékének realizálódását, de nem növeli azok használati értékét, sőt egyes esetekben használati értékként való létezésük korlátozza magát a forgalmat (például az áru megromlása).[4]

A termékek térbeli mozgásának biztosítása érdekében egységes vállalati, sőt vállalatközi koncepció kidolgozása szükséges, hiszen a szállítási rendszer elemei között az optimalitás tekinteté-

[4] Marx erről A tőke II. kötetének 5. fejezetében (A forgalmi adó) és 6. fejezetében (A forgalmi költségek) beszél. (Lásd: A tőke. II. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 118., 138. és 140. l.)

ben ellentétek vannak. Gondoljunk csak arra, hogy a termelésben kritérium a termékegységre jutó legalacsonyabb költség, ezért kellene nagy szériában dolgozni, ami viszont a késztermékkészlet felhalmozódásához vezethet. A beszerzéseknél a szállítási szervezet úgy törekszik optimumra, hogy a legolcsóbb szállítási módokat keresi, ez azonban csökkenti a beszerzési sebességet és nagyobb tartalékkészleteket igényel, az értékesítésnél az olcsó szállítási mód miatt az áru késhet a piacról vagy éppen különleges csomagolásra szorul. Az értékesítés bő választékot igyekszik a piacon biztosítani, ugyanakkor viszont a pénzügyi részlegek a lehető legkisebb forgótőkével szeretnének dolgozni, emiatt a termelés ellátása vagy a piaci igények kielégítése csorbát szenvedhet, a nyereség csökkenhet.

Így tehát jó marketingkoncepciót nehéz elképzelni egységes elosztási szemlélet nélkül. A vállalat jó marketingmunkával elősegítheti értékesítésének javulását, de ha az aktivizált piac azért nem kapja meg rendben, pontosan és folyamatosan a termékeket, mert rosszul szervezett azok eljuttatása a vevőkhöz, akkor a tetemes költséggel járó piacaktivizálás felesleges volt. Ezért kell kialakítanunk azt a vállalati szemléletet, amely az anyagáramlás folyamatát rendszernek tekinti és célul tűzi ki a teljes áramlási rendszer működésének optimálását. A teljes áramlási rendszernek sok eleme van (beosztás, tárolás, üzemen belüli mozgatás, készáruraktár, elosztóraktár, kiszállítás az üzletbe, üzleti tárolás, esetleg házhoz szállítás), a sok elem optimálása nem könnyű feladat. A feladatot nehezíti az is, hogy nemcsak vállalaton belüli, hanem vállalatok közötti koordinációról is szó van, az üzletpolitikai elképzelések e területét ezért több vállalattal (szállító, fuvarozó, kereskedelmi és felhasználó vállalatok) kell egyeztetni, ami az elkülönült érdekek miatt nem egyszerű feladat. Megítélésem szerint itt lesz a közeljövőben a legtöbb tennivalónk.

A disztribúciós politika kialakításakor a következő témákat kell érintenünk:

— a vállalaton belüli disztribúciós részfolyamatok integrációjának fejlesztése, méghozzá úgy, hogy azok szakmai tartalma ne szenvedjen csorbát;

— a vállalatok közötti folyamatok integrálása egységes anyagáramlási elképzelés alapján, különös tekintettel a vállalatok elkülönült, sokszor ellentétes érdekeire.

A témák kidolgozása során az alábbi kérdésekre kell választ adnunk:

— milyen legyen a vevők kiszolgálásának színvonala,

— milyen termelési és beszerzési határidőkkel dolgozzon a vállalat,

— milyen legyen a tartalékképzés rendszere és módszere a különböző anyagféleségeknél,

— milyen módszerekkel lehet tökéletesíteni a teljes disztribúciós rendszert.

Amikor az üzletpolitika disztribúciós fejezetét dolgozzuk ki, gondolnunk kell még a következőkre is:

— az anyagáramlások meghatározásakor nemcsak a technikai megoldásokkal kell foglalkoznunk, hanem az áramlások során kialakuló kapcsolatrendszerekkel is, beleértve a gazdasági kapcsolatokat is,

— előbb-utóbb el kell jutnunk odáig, hogy az anyagáramlás optimálásában érdekelt vállalatok közös fejlesztési akciókat hajtsanak végre, ehhez a közös érdekek kialakítása szükséges,

— az integrált nagy szállítási rendszerek kialakítása nem kizárólag vállalati szférába tartozó teendőkből áll (például a konténer-pályaudvarok és -kikötők létesítése már a makrorendszerhez kapcsolja a problémát, ez pedig azt is jelenti, hogy az állam jelentős támogatást ad a fejlesztésben részt vevő vállalatoknak, a vállalatok ezt a helyzetet „kihasználhatják", ha céljaikat a népgazdasági célokhoz illesztik).

Zeller Gyula

A fejlett tőkésországok gazdasága 1978-ban

Általános helyzetkép

A fejlett tőkésországokat a világpiaci olaj- és nyersanyag-árrobbanásnak a belső problémákkal összefonódott hatására a II. világháború utáni legsúlyosabb gazdasági válság sújtotta. 1974—75-ben a termelés és a fogyasztás csökkent, jelentősen fokozódott az infláció és a munkanélküliség, visszaesett a beruházás és a kapacitáskihasználás, felborult a külső és a belső gazdasági egyensúly. 1976-ban a nyersanyagárak és a gazdaságélénkítő intézkedések hatására fellendült a termelés, amely pótolta az 1974—75. évi csökkenést. E fellendülés azonban lefékeződött, mielőtt igazán kibontakozhatott volna, mivel rendkívül kedvezőtlen hatásai is voltak. Megállt az infláció mérséklődésének folyamata, pontosabban ismét a gyorsulás jelei kezdtek mutatkozni, miközben nem enyhült a munkanélküliség, a kapacitáskihasználatlanság, és elmaradt a várakozástól a fogyasztási és a beruházási kereslet élénkülése is. E tapasztalatokon okulva a fejlett tőkésországok 1976 júniusában nemzetközileg koordinált középtávú gazdaságfejlesztési stratégiát dolgoztak ki. Ebben vázolták az infláció és a munkanélküliség mérséklésének programját a korábbinál erőteljesebb gazdasági növekedés talaján. Döntéseik nem hozták meg a várt eredményt, ezért a további visszaeséstől, a világkereskedelem bővülésének lassulásától való félelem 1977 nyarán újabb intézkedéseket sürgetett. Ezek az intézkedések a gazdasági élet élénkítése mellett konszolidációs célokat is szolgáltak.

Az 1978-as év fő vonása, hogy a fejlett tőkésországok egészében az 1977. évi mérsékelt növekedési ütemet (3,5 százalék) fenntartva, némileg enyhült az inflációs nyomás és javult a külgazdasági egyensúly is. Megítélésünk szerint ezekben az eredményekben meghatározó szerepük volt a világpiaci nyersanyag-, élelmiszer- és energiahordozó árak fejlett tőkésországok számára kedvező alakulásának. Ezeknek az importban nagy súlyt képviselő árucsoportoknak az átlagárai 1978 őszére az 1977. év eleji csúcsszinthez képest (részben a dollár leértékelődése miatt) kb. 10—15 százalékkal csökkentek, árszínvonaluk minden előrejelzésnél lényegesen alacsonyabban alakult. A fejlett tőkésországok export átlagárai viszont tovább emelkedtek. A világpiaci árak számukra kedvező alakulása egyfelől fékezőleg hatott az inflációra, másrészt csökkentette a külkereskedelmi forgalom passzívumát, illetőleg növelte az aktívumot. Az importárak csökkenése révén lehetőség nyílt arra, hogy a fogyasztási javak árainak emelkedését a profitok egyidejű növelése mellett még a bérek növekedésénél is jobban vissza lehessen fogni. A reálbér-növekedés — főként Nyugat-Európában — némileg élénkítette a fogyasztói keresletet. A profitok gyorsabb növekedése kimozdította a stagnálás állapotából a beruházásokat. A gazdasági fejlődés 3,5 százalékos üteme azonban a munkanélküliség számottevő mérsékléséhez nem bizonyult elégségesnek.

Az 1974—1977. években az Egyesült Államok gazdasági növekedése gyorsabb volt a nyugat-európai országokénál. E dinamikusabb fejlődés azonban gyorsította az inflációt és megbontotta a külgazdasági egyensúlyt. Ezért 1978-ban az Egyesült Államok gazdasági növekedésében mérséklődés következett be, miközben a nyugat-európai országok többsége a számára kedvező világpiaci árváltozásokat gazdasága konszolidálására és óvatosan e tevékenység élénkítésére használta fel. A végtermék még Nyugat-Európában is a középtávú gazdasági fejlesztési stratégiában megjelöltnél jóval lassabban nőtt, jelezvén, hogy a tőkésországok gazdasága érzé-

kenyebbé, sebezhetőbbé vált, ezért dinamizmusa nem érheti el az 1973. előtti szintet, ciklikus mozgása átalakult. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

évvel korábbi ütemben nőtt, miközben a gazdasági konjunktúra kissé lanyhult. A fogyasztói kereslet lanyhulása jelentősen visszafogta a fogyasztási cik-

1. sz. táblázat

A végtermék alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Ország	Az 1963—64 és 1973—74 közötti időszak átlaga	1975	1976	1977	1978	1979 (előrejelzés)
Fejlett tőkésországok összesen	5,0	— 1,2	5,2	3,7	3,5	3,0
Anglia	2,7	— 1,8	2,1	1,6	3,0	2,0
Ausztria	5,2	— 2,0	5,2	3,5	1,5	2,7
Belgium	5,0	— 1,8	2,3	1,2	2,0	3,0
Finnország	5,2	0,1	0,4	0,5	3,0	3,5
Franciaország	5,4	— 1,2	5,2	3,0	3,0	3,0—3,5
Hollandia	5,3	— 1,1	4,6	2,3	2,0	3,0
NSZK	4,4	— 2,5	5,7	2,6	3,4	3,5—4,0
Norvégia	4,7	4,0	6,0	4,1	3,0	2,0
Olaszország	4,7	— 3,7	5,6	1,7	2,0	3,0—3,5
Spanyolország	6,6	0,8	2,0	2,4	3,0	3,5
Svájc	3,6	— 7,6	— 2,0	2,7	1,0	0,5
Svédország	3,6	0,8	1,5	— 2,5	2,0	3,5
Egyesült Államok	4,0	— 1,8	6,0	4,9	3,9	2,0
Kanada	5,4	0,6	4,9	2,7	3,5	4,0
Japán	9,4	2,1	6,3	5,2	5,7	4,7

Forrás: OECD Eco nomic Outlook, 1976., 1977. és 1978. december; OECD Main Economic Indicators, 1979. január National Institute Economic Review, 1978; Wirtschaft und Statistik, 1979. január.

Ipar

A korábbi években a fejlett tőkésországok ipari termelésének alakulását az jellemezte, hogy a végtermék ingadozását követte, illetőleg a végtermék ingadozásának mértékét túlszárnyalva fejlődött. 1977-ben és 1978-ban a végtermék és az ipari termelés növekedési üteme nagyjából azonos volt: 3,5—3,7, illetőleg 3,5—4 százalék. Ez egyfelől az óvatos, az egyensúlyi követelményekre tekintettel levő konszolidációs gazdaságpolitika következménye, ugyanakkor bizonyos szerkezeti változásokat és az ipari termelés ütemére gyakorolt hatásokat is tükröz.

Az Egyesült Államokban az ipari termelés 1978-ban lényegében az egy

keket gyártó iparágak fejlődését, azonban a kereslet alakulására és a különböző intézkedésekre a beruházási javakat és az exportárukat termelő területek a fogyasztási szektornál később reagáltak, így e hatás kibontakozását 1979-re prognosztizálják. Japánban a végtermék-kibocsátás fokozásában a legnagyobb szerepe az ipari termelés előző évinél gyorsabb, mintegy 6 százalékos növekedésének volt. A nyugateurópai országokban a gazdasági helyzet javulásának forrása egyfelől a világpiaci nyersanyagárak csökkenése mellett a mezőgazdaság és a szolgáltató ágazatok nagyobb teljesítménye volt. Hogy ebben az ipar súlya a szokottnál kisebb, kifejezi az is, hogy Nyugat-Európában az ipari termelés növekedé-

sének szerény üteme alig gyorsult és az országok többségében a végtermék kibocsátását nem érte el. A nagyobb országok közül Franciaországban, az NSZK-ban és Olaszországban a termelés növekedésének gyorsulása 1 százalékpontot ért el. Angliában a termelés fellendülése kizárólag a bányászatra — pontosabban az olajkitermelésre — korlátozódott. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) dött, 1978 első félévében pedig termelésük stagnált. A megélénkülés 1978 végén következett be, a gazdasági tevékenység általános konszolidálódása és a világpiaci árváltozásokból eredő nagyobb profitok talaján kibontakozó beruházási kereslet hatására.

A gépipar és a vegyipar termelése, amely korábban az ipari konjunktúra motorja volt, 1978 folyamán az általá-

2. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Ország	1974	1975	1976	1977	1978	1979 (előrejelzés)
Anglia	2,7	— 4,9	1,1	1,7[a]	1,0[a]	2,5[a]
Ausztria	5,0	— 6,2	6,3	3,6	2,0	3,0
Belgium	3,4	— 10,0	8,8	0,3	1,5	4,0
Franciaország	2,5	— 7,5	8,7	1,2	1,5	5,0
Hollandia	3,4	— 5,0	6,8	— 0,1	1,0	4,0
NSZK	— 0,9	— 6,3	7,3	2,6	2,5	3,5
Olaszország	3,5	— 9,8	12,5	1,1	2,0	4,0
Svádország	5,4	— 2,2	— 0,8	— 3,0	— 1,0	6,0
Egyesült Államok	—	— 8,9	10,2	5,6	5,7	2,0
Kanada	4,1	— 4,5	5,1	4,0	4,5	5,5
Japán	— 3,1	— 10,9	13,6	4,2	6,0	4,5

a) Feldolgozó ipar

Forrás: OECD Economic Outlook, 1976., 1977. és 1978. december; OECD Main Economic Indicators, 1979. január—február; ECE Statistical Indicators of Short Term Economic Changes in ECE Countries, 1979. január; UN Monthly Bulletin of Statistics, 1979. január—február.

Az ipari termelés 1976-ban érte el a válság előtti 1973. évi csúcsszínvonalat. Erről a továbbfejlődés lehetőségei az 1973. őszi olajárrobbanást követő új világpiaci feltételekhez való rugalmas alkalmazkodással alakíthatók ki. Egyszerre kell döntést hozni hosszabb távra és igazodni — helyenként átmeneti jelleggel — a gyorsan változó feltételekhez. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a változásokhoz hosszabb idő szükséges. Lassan alakulnak ki az új prioritások és az üzleti bizonytalanság, a világkereskedelem bővülésének lassulása sem kedvez a szerkezeti változásokkal járó fejlesztéseknek. Ezt fejezi ki, hogy Nyugat-Európában 1977-ben a gépipar és a vegyipar lassan fejlődött, 1978 első félévében pedig termelésük stagnált. A megélénkülés 1978 végén következett be, a gazdasági tevékenység általános konszolidálódása és a világpiaci árváltozásokból eredő nagyobb profitok talaján kibontakozó beruházási kereslet hatására.

A gépipar és a vegyipar termelése, amely korábban az ipari konjunktúra motorja volt, 1978 folyamán az általános javulás következményeként vette fel az előrehaladás gyorsabb tempóját. Az év egészét tekintve a beruházási javak termelése Angliában, és az NSZK-ban még így sem nőtt 1 százaléknál nagyobb mértékben, illetőleg Franciaországban stagnált. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A fejlett tőkésországok közül csak az Egyesült Államokban és Japánban gyakoroltak a beruházási javak jelentős húzóerőt az ipari termelésre. Mindkét országban ennek alapja a több éve tartó élénkebb beruházási kereslet és az exportlehetőségek kedvező alakulása volt, amiben az Egyesült Államok esetében nagy szerepet játszott a dollár leértékelődése is.

3. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása ágazatonként

(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Ágazat	Fejlett tőkésországok		Észak-Amerika		Nyugat-Európa	
	1977	1978. I. félév	1977	1978. I. félév	1977	1978. I. félév
Ipar összesen	4,1	3,2	4,9	5,1	2,5	1,2
Ezen belül:						
Bányászat	3,0	0,5	2,9	—	2,0	— 0,5
Villamos energia, gáz	2,9	3,5	4,0	2,3	1,3	4,8
Kohászat	—	3,2	1,0	3,3	2,0	2,7
Gépipar	5,7	4,3	8,0	6,8	2,6	—
Építőanyag-ipar	4,2	4,1	6,3	8,1	3,4	0,4
Vegyipar	5,9	4,2	8,7	5,1	3,0	1,4
Faipar	3,3	1,6	6,5	6,1	4,0	— 1,9
Papíripar	3,6	4,4	3,5	5,6	2,8	3,1
Textilipar	— 1,8	— 1,3	0,8	2,8	— 2,7	— 4,3
Ruházati- és cipőipar	—	— 1,7	—	0,4	—	— 3,3
Élelmiszeripar	3,3	3,3	4,1	3,2	1,6	2,9

Forrás: U.N. Monthly Bulletin of Statistics, 1978. november.

A strukturális átrendeződést hátráltatja — a termékszerkezet átalakulásában vezető szerepet játszó termékcsoportok kirajzolódásának késedelme mellett — a protekcionista tendenciák térnyerése is. A nem kielégítő nemzetközi együttműködést tükrözi, hogy az éleződő nemzetközi versenyben háttérbe szorult, veszteségessé vált vállalatok egy részét — főként a válsággal küzdő textiliparban, a kohászatban és a gépipar egyes területein — a kormányok erőteljes védelemben részesítik. Ezzel a régi struktúra konzerválását segítik elő egy olyan időszakban, amikor az állami beavatkozás szerepe a gyártmányszerkezet átalakításában megnőtt. A válság által legsúlyosabban érintett ágazatok egyike a kohászat volt. Az országok többségében csökkent a kohászat versenyképessége, a fémfeldolgozó területeken a műszaki fejlesztés és a racionalizálás hatására mérséklődött az energia- és anyagigényesség. Ezért 1978-ban — a korábbi visszaeséssel, stagnálással szemben — a kohászati termelés ipari átlagot elérő bővülése nagyrészt a külső versenyt korlátozó intézkedések következménye volt.

A fogyasztásicikk-gyártó ágazatok közül a textil-, a ruházati, a bőr- és cipőipar került válságba. 1978-ban Nyugat-Európában az előző évinél is nagyobb mértékben csökkent a textil- és ruházati ipar termelése, noha a legtöbb ország korlátozó intézkedéseket foganatosított a fejlődő és a szocialista országokból származó textiláruk versenyének kiiktatására.

1977-ben a belső kereslet lassulása leginkább a fogyasztási cikkek termelését, a tartós javak gyártását és a készletfelhalmozódás mérséklődése révén az anyag- és félkésztermékeket gyártó ágazatok fejlődését korlátozta. 1978-ban a keresleti tényezők kiegyensúlyozottabb fejlődést tettek lehetővé: az országok többségében a fogyasztási javak és a félkésztermékek gyártásának növekedési üteme elérte, illetőleg megközelítette az ipari termelés egészét. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

1976-ban az ipari termelés élénkebb növekedését főként a termelékenység,

4. sz. táblázat

A beruházási és a fogyasztási javak, valamint a félkésztermékek gyártásának alakulása 1978-ban

(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Ország	Ipar összesen	Beruházási javak	Fogyasztási javak		Félkész-termékek
			tartós	nem tartós	
Anglia	3	1		1,5	1
Belgium	1,5	— 1	— 1	—	3
Franciaország	1,5	—		5,5—6	1
NSZK	2,5	1		2	6
Egyesült Államok	6	8		3	6,5
Japán	6	8	12	5	4

Forrás: OECD, Main Economic Indicators, 1979. január—február.

a munkaintenzitás, a kapacitáskihasználás emelkedése és a normál hosszúságú munkanapra való visszatérés alapozta meg. Egy évvel később a termelés növekedésének forrása továbbra is a munkatermelékenység emelkedése maradt. 1978-ban az ipari termelés viszonylag szerény mértékű növekedésében a termelékenység szerepe mérséklődött, és növekedésének üteme 1974—1975 óta a legalacsonyabb volt. A racionalizálás vesztett lendületéből, a munkaerő-áramlás a termelékenység szempontjából kedvezőtlen. Az Egyesült Államokban az ipari termelés növekedési ütemének visszaesése ellenére még folytatódott a foglalkoztatottak számának növekedése, így a termelékenység színvonala 1978-ban stagnált, egyes területeken csökkent.

A termelékenység kedvezőtlen alakulásának hatására az iparban foglalkoztatottak számának korábbi csökkenése lelassult, illetőleg megállt, a szolgáltató szektorban emelkedett a foglalkoztatottság. A gazdaság egészét tekintve a munkaképes korú népesség és a foglalkoztatottak száma párhuzamosan emelkedett, így a munkanélküliek 17 milliós tábora 1978 eleje és vége között lényegesen nem változott. Az év eleji csökkenés ellenére még mindig magas — a munkaerő 6 százaléka — a munkanélküliség az Egyesült Államokban. A termelés lanyhulása az év végén ismét a munkanélküliek számának növekedését okozta. A viszonylag gyorsabb ütemű termelésnövekedés sem elegendő Japánban a munkanélküliség visszaszorításához. Nyugat-Európában — Anglia és a Német Szövetségi Köztársaság kivételével — a munkanélküliség tovább nő és Franciaországban, Angliában, Olaszországban, Belgiumban, Dániában, Finnországban, Spanyolországban eléri a munkaerőforrás 5,5—8,5 százalékát. A kormányok intézkedéseket hoztak a munkalehetőségek bővítésére a közületi szektorban. A társadalombiztosítási kiadásokhoz való hozzájárulással egyes iparágakban a foglalkoztatás szubvencionálásával, a korábbi nyugdíjaztatás és az átképzés könnyítésével a magánszektort a foglalkoztatottság emelésére ösztönözték. Az intézkedések hatása nem volt elég ahhoz, hogy az Egyesült Államokban visszaszorítsa a munkanélküliséget, Nyugat-Európában és Japánban pedig meggátolja további növekedését. Több országban a foglalkoztatottság jelenleg is alacsony, a munkanélküliség magasabb, mint az 1974—75-ös válság mélypontján volt. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

Az 1977. évi fejlődéssel ellentétben 1978-ban az ipari termelés lassú növelését a kapacitáskihasználás javulása kísérte. E mutató a nagyobb országok közül Franciaországban, Japánban, az

5. sz. táblázat

A munkanélküliség alakulása
(1000 fő)

Ország	1976. november	1977. november	1978. november	1978. december
Anglia	1375	1426	1335	1321
Belgium	..	293	297	301
Franciaország	1041	1183	1330	1360
Hollandia	206	207	209	220
NSZK	985	1004	927	1007
Olaszország	777[a]	1598[a]	1651[a]	..
Spanyolország	448	630	89[a]	..
Egyesült Államok	7095	6346	5629	5725
Kanada	708	840	850	870
Japán	970	1030	1160	1160

a) Október

Forrás: OECD Economic Outlook, 1978. december; OECD Main Economic Indicators, 1978. december, 1979. január–február, ECE Statistical Indicators of Short Term Economic Changes in ECE Countries, 1979. január; U.N. Monthly Bulletin of Statistics 1979. január–február.

Egyesült Államokban (83-ról 84—86-ra), Olaszországban (72-ről 73 százalékra) nőtt, az NSZK-ban nem változott. A kihasználás növekedése legfeljebb az egy évvel korábbi csökkenést kompenzálta és messze elmaradt az 1973-at megelőző évtized átlagos kapacitáskihasználási színvonala mögött.

A nagyszámú munkanélküli és a fogyasztói árak lassúbb növekedése 1976 óta lehetővé teszi az átlagos órakeresetek növekedésének lassítását. 1978-ban a fejlett tőkésországok egészét tekintve a feldolgozó ipari átlagkeresetek növekedése több, mint egy százalékponttal volt mérsékeltebb, mint 1977-ben. Ez alól a nagyobb országok közül csupán Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok kivétel, ahol ismét az átlagkeresetek növekedésének gyorsulása figyelhető meg. Az árváltozásokat is figyelembe véve a reálbérköltségek a legtöbb országban a munkatermelékenységgel párhuzamosan alakultak. Ennek megfelelően a termékegységre jutó bérköltségek előző évi növekedési tendenciája általában megszűnt. Az NSZK-ban és Japánban e mutatószám a tőkések számára nagyon kedvezően alakult, az NSZK-ban alig (2 százalékkal) nőtt, Japánban pedig csökkent. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

Az ipari keresetek mérsékeltebb növekedése a vállalati profitok jelentős növekedését tette lehetővé. A nyersanyagárak csökkenéséből származó extranyereség viszonylag csekély része jutott a munkavállalóknak a fogyasztói árak mérsékeltebb emelkedése formájában, zöme a nem bér jellegű jövedelmeket, a profitokat gyarapította. Részleges információk alapján arra következtethetünk, hogy egyes országokban a nagyvállalatok profitjai egy év alatt 25—35 százalékkal nőttek.

Mezőgazdaság

1978-ban — az évtized megelőző részéhez hasonlóan — a fejlett tőkésországokban a mezőgazdasági termelés mérsékeltebben nőtt, mint a világ többi részén. Ezen belül Nyugat-Európában jó volt a termés. A növekedés részben az 1975—1976. évi csökkenést pótolta. Észak-Amerikában 1975—1977-ben átlagosan 4 százalékkal nőtt a mezőgazdasági termelés, 1978-ban pedig lényegében az egy évvel korábbi színvonalon maradt. (Lásd a 7. sz. táblázatot.)

6. sz. táblázat

Az átlagos órakereset és a termékegységre jutó bérköltség alakulása a feldolgozó iparban

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Átlagos órakereset				Termékegységre jutó bérköltség			
	Az 1966—1976 évek átlaga	1977	1978	1979 (előrejelzés)	Az 1966—1976 évek átlaga	1977	1978	1979 (előrejelzés)
Anglia	12,8	10,3	14,5	12	10,3	11,1	13	9,5
Franciaország	12,8	12,7	13	13	6,9[a]	9,5[a]	9,5[a]	8[a]
NSZK	8,6	7,5	5,5	6	4,9[b]	3,6[b]	2[b]	2,5[b]
Olaszország	15,3	27,9	14	13	11,3	17,4	12	11
Egyesült Államok	6,7	8,5	9	9	4,1	6,6	7	8
Kanada	9,9	10,8	7,5	9	5,7	5,5	3,5	4
Japán[c]	16,4	9,5	7	8	7,3	3,9	—1	2

a) Egész ipar
b) Feldolgozó ipar és bányászat
c) Havi keresetek

Forrás: OECD Economic Outlook 1978. december; OECD Main Economic Indicators 1979. január—február.

A fejlett tőkésországokban rekord gabonatermést takarítottak be annak ellenére, hogy az Egyesült Államokban korábban programot dolgoztak ki a gabona, ezen belül a búza vetésterületének csökkentésére. Észak-Amerikában részben a korlátozó intézkedések hatására, 6 millió tonnával csökkent ugyan a búzatermés, azonban ezt a csökkenést ellensúlyozta a rekord kukoricatermés. 1978-ban Észak-Amerikában 179 millió tonna kukoricát takarítottak be, 13 millióval többet, mint az előző évben. Minden eddiginél nagyobb volt az 1978. évi gabonatermés Nyugat-Európában. Búzából 63 millió, árpából 56 millió tonna termett, együttesen 14 millió tonnával több, mint 1977-ben. A nyugat-európai jó termés hatására a hagyományos importáló országok keresleté csökkent. A különböző becslések szerint ebben a gazdasági évben tovább emelkednek a gabonakészletek, ami korlátozza az exportárak növekedését. A húsárakhoz viszonyítva az alacsony takarmány-árszínvonal továbbra is az abraktakarmányok felhasználására ösztönöz. Folytatódott a hús- és a tejtermelés növekedése, főként Nyugat-Európában. A tej-, illetőleg a vajterme-

7. sz. táblázat

A mezőgazdasági termelés alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest, volumen)

Megnevezés	1970—1976 évek átlaga	1975	1976	1977	1978 (becslés)
Világ összesen	2,4	2,0	3,4	2,5	2,5
Fejlett tőkésországok	2,2	2,8	1,6	2,7	1,7
Nyugat-Európa	1,6	— 1,1	— 1,4	1,0	3,5
Észak-Amerika	2,8	5,5	4,2	3,4	—

Forrás: FAO Monthly Bulletin of Agricultural Economics and Statistics 1977. november; FAO Monthly Bulletin of Statistics, 1978. november.

lés csökkentése végett a Közös Piac-i országokban a szarvasmarha-állományt csökkentő érdekeltségi rendszert vezettek be. Hatására közel háromnegyed millióval csökkent az állomány, de mivel a gazdaságok az alacsony tejhozamú teheneket vágták le, az állománycsökkenés ellenére a nagy tejtermelés fennmaradását várják.

Burgonyából és zöldségfélékből kedvezően alakultak a terméseredmények, főként Nyugat-Európában. Észak-Amerikában a gyümölcstermés nem érte el az egy évvel korábbit. Ezzel szemben Nyugat-Európában az 1977. évi gyenge termésnél több gyümölcsöt takarítottak be. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

ben. A fogyasztói áralakulásban jelentős szerepet játszott az energiahordozó, a nyersanyag- és élelmiszerárak stagnálása, illetőleg csökkenése az importban, jelentős a dollár leértékelődése. Emellett mérséklődtek a keresetek is.

Az általános tendencia mögött az egyes országokban jelentős különbségek húzódnak meg. A fogyasztói árak kisebb mértékű növekedése főként Japánra és egyes nyugat-európai országokra volt a jellemző. Japánban az 1977. évi 8 százalékról 4 százalékra, Angliában 16 százalékról 9 százalékra, Olaszországban 17 százalékról 12,5 százalékra, az NSZK-ban 3,9 százalékról 2,6 százalékra mérséklődött a fogyasztói árak emelkedése, ugyanakkor ez ke-

8. sz. táblázat

A fontosabb mezőgazdasági termékek termelésének alakulása (millió tonna)

Termékek	Észak-Amerika			Nyugat-Európa		
	1976	1977	1978	1976	1977	1978
Gabonafélék	302,5	304,1	307,1	142,4	153,3	166,9
Ebből:						
Búza	81,9	75,0	69,1	57,2	53,5	63,3
Kukorica	162,9	166,1	178,9	24,2	29,4	27,4
Árpa	18,6	20,9	19,8	42,6	51,4	55,9
Burgonya	18,6	18,6	18,5	44,9	53,8	51,1
Zöldségfélék	25,0	26,5	26,0	43,7	45,6	46,5
Gyümölcs	25,3	25,8	25,1	61,1	53,1	57,8
Növényolaj	8,3	11,8	12,4	2,2	2,4	2,6
Cukor (nyers)	6,2	5,6	5,7	13,8	15,4	14,3
Hús	27,7	27,8	27,9	25,1	25,6	26,2
Tej	62,6	63,5	65,8	129,2	132,0	134,5
Tojás	4,1	4,1	4,2	5,1	5,1	5,2

Forrás: FAO Monthly Bulletin of Statistics 1978. november.

Jövedelmek, árak, fogyasztás, beruházás

A fejlett tőkésországok többségében, az utóbbi években az egyik legfontosabb gazdaságpolitikai cél a válság éveiben felgyorsult fogyasztói áremelkedés korlátozása volt. Az országcsoport és az év egészét tekintve a fogyasztói árak némileg mérsékeltebben (8,2 százalékkal) emelkedtek, mint 1977-

vésbé volt jellemző Franciaországra, illetőleg a skandináv országok többségére. Az Egyesült Államokban és Kanadában — a számukra kedvező világpiaci ármozgások ellenére — tovább gyorsult az infláció. 1978-ban a fogyasztói árak az Egyesült Államokban 8 százalékkal, Kanadában mintegy 9 százalékkal emelkedtek. Az Egyesült Államokban az inflációs tendenciákat a dollár leértékelődése, a gazdasági

egyensúly romlása, továbbá a béreknek a termelékenységet jóval meghaladó növekedése is erősítette. (Lásd a 9. sz. táblázatot.)

A belső kereslet bővülését továbbra is fékezi a nagy munkanélküliség, valamint a gyors áremelkedés. A lakosság adózás előtti reáljövedelme mintegy 0,5

9. sz. táblázat

A fogyasztói árak alakulása

(Százalékos növekedés az előző évhez képest)

Ország	Az 1963—1973. évek átlaga	1974	1975	1976	1977	1978
Fejlett tőkésországok összesen	4,6	13,6	11,4	8,6	8,9	8,3
Anglia	5,6	16,0	24,2	16,5	15,9	9,0
Ausztria	4,4	9,5	8,4	7,3	5,5	3,6
Belgium	4,2	12,7	12,8	9,4	7,1	4,5
Finnország	6,3	16,9	17,9	14,4	12,6	7,6
Franciaország	4,6	13,7	11,7	9,6	9,8	8,9
Hollandia	5,7	9,6	10,2	8,8	6,4	4,1
NSZK	3,6	7,0	6,0	4,5	3,9	2,8
Norvégia	5,5	9,4	11,7	9,1	9,1	8,0
Olaszország	4,6	19,1	17,0	16,8	17,0	12,5
Spanyolország	7,3	15,7	16,9	17,7	24,5	19,6
Svájc	4,6	9,8	6,7	1,7	1,3	1,1
Svédország	5,1	9,9	9,8	10,3	11,4	11,2
Egyesült Államok	3,8	11,0	9,1	5,8	6,5	8,0
Kanada	3,9	10,8	10,8	7,5	8,0	8,9
Japán	6,0	24,5	11,8	9,3	8,1	4,2

Forrás: OECD Economic Outlook, 1978. december; OECD Main Economic Indicators 1979. január—február; EOE Statistical Indicators of Short Term Economic Changes in ECE Countries 1979. január.

A fogyasztói árváltozások a főbb árué és szolgáltatáscsoportok szerint jelentős különbségeket mutatnak az egyes országokban. Az országok többségében az átlagosnál lassabban nőttek az élelmiszerek és az iparcikkek árai. Belgiumban, Hollandiában és az NSZK-ban nem változtak, Olaszországban, az Egyesült Államokban és Kanadában több, mint 10 százalékkal emelkedtek az élelmiszerek fogyasztói árai. Az iparcikkek árszínvonala Japánban alig (1,4 százalékkal), Franciaországban és Olaszországban 10—11 százalékkal nőtt. Általában gyorsan emelkedtek a szolgáltatások díjtételei és a lakbérek. E területeken most hárítják tovább az árucsoportokban korábban végbement áremelkedések költségterheit. (Lásd a 10. sz. táblázatot.)

százalékponttal gyorsabb ütemben nőtt, mint 1977-ben, mivel a múlt évben a munkanélküliek számának növekedése és a fogyasztói árak növekedésének gyorsulása nem folytatódott. Az adóterhek — 1977-tel ellentétben — számottevően nem korlátozták a jövedelmeket, így az adózás előtti, illetőleg utáni személyi jövedelmek hasonló mértékben (mintegy 4 százalékkal) emelkedtek. Nőtt a lakosság megtakarítása. Ennek eredményeként a lakossági fogyasztás alig nőtt gyorsabban az 1977. évinél. E területen is jelentős különbség van az országok között: az Egyesült Államokban mérséklődött, Japánban és egyes nyugat-európai országokban (például Franciaországban és Angliában) fokozódott a személyi fogyasztás növekedési üteme. A lakosság

10. sz. táblázat

Fogyasztói árak főbb áru- és szolgáltatás csoportok szerint 1978. novemberben
(Százalékos változás az előző év azonos hónapjához viszonyítva)

Ország	Összesen	Élelmiszer	Iparcikk	Szolgáltatás	Lakbér
Anglia	8,1	7,9	7,2	9,4	11,1
Belgium	3,8	— 0,5	3,7	7,2	6,7
Franciaország	9,5	8,1	9,8	12,4	10,3
Hollandia	4,0	— 0,4	5,8	4,9	7,1
NSZK	2,3	0,1	3,7	2,6	2,7
Olaszország	11,5	11,9	10,7	13,7	7,0
Egyesült Államok	9,0	11,3	7,3	9,9	7,3
Kanada	8,9	14,0	5,6	6,8	6,4
Japán	3,4	3,1	1,4	6,5	6,2

Forrás: OECD Main Economic Indicators 1979. január—február.

megtakarításának nagy fogyasztásvisszatartó hatása volt az Egyesült Államokban, ahol erősödik az infláció, továbbá magas a lakosság kölcsöntartozása.

A fejlett tőkésországok többségében a közületi fogyasztás lassan, legfeljebb a lakosságéval azonos mértékben bővült. A konjunktúraélénkítő gyorsabb növelés lehetőségét korlátozta a költségvetések korábban kialakult nagy deficitje. 1977-hez képest az NSZK-ban, Japánban és Angliában enyhítettek számottevően a közületi szektor gazdálkodási szigorán.

1977-ben az állótőke-beruházás az országok többségében lassan és bizonytalanul nőtt. Ebben az általános gazdasági és — néhány országban — a politikai bizonytalanság, a fogyasztói kereslet pangása, a nemzetközi kereskedelemben a forgalom lassú bővülése és a protekcionista magatartás terjedése, e meglévő termelőberendezések kedvezőtlen kihasználása és mindenekelőtt az alacsony profitráta játszott szerepet. 1978-ban a nyugat-európai országokban — Franciaország és Olaszország kivételével —, valamint Japánban meggyorsult az állótőke-beruházások növekedési üteme és több országban a beruházások színvonala meghaladta a válságot megelőző csúcspontot. A négy legnagyobb nyugat-európai országban a beruházások az 1977. évi stagnálást követően közel 5 százalékkal, Japánban még ennél is nagyobb mértékben, 11 százalékkal nőttek. A cserearány javulásból származó gyors profitnövekedés, a vállalatok pénzügyi helyzetének megszilárdulása, az üzleti bizalom megerősödése és a javuló kapacitáskihasználás a beruházási tevékenység fellendülését eredményezte. Japánban és az NSZK-ban a beruházásoknak további ösztönzést adott a megnövelt állami beruházás. Angliában a beruházások szerény növekedése a négy éve tartó csökkenés végét jelentette. Franciaországban és Olaszországban továbbra is késik a beruházások megélénkülése. Az Egyesült Államokban már három éve tart a beruházások növekedése, bár a gazdasági konjunktúra lanyhulásával, a bizonytalan kilátásokkal összefüggésben a beruházások dinamikája mérséklődött. (Lásd a 11. sz. táblázatot.)

A beruházásokon belül általában emelkedik a gépek és berendezések aránya. Ez azzal függ össze, hogy sok a korszerűsítő, az anyag- és energia-, továbbá a létszám-megtakarító jellegű beruházás. Több kisebb országban szelektív intézkedéseket hoztak a beruházások ösztönzésére, ami főként a gépek és berendezések beszerzésének bővíté-

11. sz. táblázat

A személyi és a közületi fogyasztás, az állótőke-beruházás és a készletváltozás alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Ország	1977	1978	1979 (előrejelzés)	1977	1978	1979 (előrejelzés)
	Személyi fogyasztás			Közületi fogyasztás		
Anglia	— 0,9	5,5	2,5	— 0,4	2,5	1,5
Belgium	2,1	2	2,5	3,4	3,5	4
Franciaország	2,5	3	3,5	3,8	3,5	3
Hollandia	4,3	3,5	2	3,6	1	3
NSZK	3,1	3,8	4	1,0	3,1	2,5
Olaszország	2,1	2	3,5	2,3	2,5	2,5
Egyesült Államok	4,7	3,5	2	2,4	2	2,5
Kanada	2,8	3	3,5	2,0	2,5	3
Japán	3,8	4,5	4,5	4,3	5,5	4,5
	Állótőke-beruházás			Készletváltozás[a]		
Anglia	— 3,7	2	1	0,7	—	— 0,5
Belgium	— 0,7	2	2	— 0,1	—	—
Franciaország	— 0,6	0,5	2,5	0,1	—	0,5
Hollandia	10,8	3,5	2	0,1	— 0,5	—
NSZK	4,1	6,0	5,5	— 0,3	—	0,5
Olaszország	0,1	— 2	3	— 1,6	—	0,5
Egyesült Államok	12,4	6	— 1	0,2	0,2	— 0,2
Kanada	0,3	0,5	2,5	— 0,8	0,2	0,2
Japán	3,7	11	11,5	0,2	— 0,2	—

a) Az előző időszak végtermékének százalékában.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1978. december.

sét szolgálja. Az országok többségében — az Egyesült Államok, az NSZK és Japán kivételével — az építési beruházások iránti kereslet továbbra is korlátozott maradt.

Külkereskedelem, fizetési mérleg

Az 1974—75. évi válság kitörése óta a forgalom bővülésének tempója csak mintegy kétharmada a megelőző évtizedbelinek. A kereskedelmi forgalom növekedése a végtermékével összevetve is alacsony, 1976-ban 1 százalékos végterméknövekedésre több, mint 2 százalék importbővülés jutott, ami 1977-ben 1,2 százalékra, 1978-ban 1,1 százalékra mérséklődött. Az import lassú növekedésének több oka van. Az utóbbi években a különböző belső intézkedések hatására a fejlett tőkésországok mérsékelték az energiahordozók, mindenekelőtt a kőolaj importját. Ezért 1978-ban az OPEC-országokból származó import volumene 3 százalékkal csökkent. Nem kedvezett a forgalom bővülésének az sem, hogy a nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi feltételeket, kereteket valutadömpingre és protekcio-

nizmusra is felhasználták. Mennyiségi korlátozásokkal és különböző forgalmat gátló körülményekkel találkoztak a fejlett tőkésországokban az acéltermékek, egyes gépipari cikkek és a textil, illetőleg a ruházati termékek exportőrei. A korlátozások leginkább a fejlődő és a szocialista országok ellen irányultak, de megjelentek és terjedtek a fejlett tőkésországok egymás közötti forgalmában is. Ennek következményeképpen az országcsoporton kívülről származó import az 1976. évi 17 százalékos és az 1977. évi 5,5 százalékos növekedéssel szemben tavaly alig, csupán 1,5 százalékkal nőtt. A csökkenő olajimport mellett mérsékelten, 2,5 százalékkal nőtt a többi gazdaságilag fejlett országból (főként a szocialista országokból) behozott termékek volumene. 1976—1977-ben az olajat nem exportáló fejlődő országok számottevően javították fizetési mérlegüket a fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelem révén: eladásaik kétszer gyorsabban bővültek vásárlásaiknál. Tavaly e fejlődő országok exportlehetőségei jelentősen mérséklődtek, importjuk növekedése ezzel szemben tovább gyorsult a fejlett tőkésországokból, ami kedvezőtlenül hatott kereskedelmi, illetőleg fizetési mérlegükre.

12. sz. táblázat

A fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalmának alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Megnevezés	1976	1977	1978	1979 (előrejelzés)
Összes export	10,5	5	5	5
Export az országcsoporton kívülre	5,7	6	6	4,5
Ebből:				
OPEC-országokba	15	14	5	5
A többi fejlődő országba	5	6	8	6
A többi fejlett (főként szocialista) országba	— 4	— 4	3,5	1
Összes import	14	4,5	4	5
Import az országcsoporton kívülről	17	5,5	1,5	4
Ebből:				
OPEC-országokból	13,5	3,5	— 3	3
A többi fejlődő országból	23	9	6,5	6
A többi fejlett (főként szocialista) országból	13	3,5	2,5	4
A fejlett tőkésországok egymás közötti forgalma	12,5	4—4,5	5—6	5—5,5

Forrás: OECD Economic Outlook, 1978. december.

A fejlett tőkésországok külforgalmában az exportnak az importnál lényegesen gyorsabb bővülése hitelnyújtó tevékenységük jelentős élénkítését igényelte. Az OPEC-országokba irányuló export 5 százalékkal, az olajat nem exportáló országokba 8 százalékkal nőtt. A fejlett tőkésországok korlátozásokkal átszőtt importpolitikája továbbra is leginkább a szocialista országokba irányuló exportjukat gátolta. Exportjuk e viszonylatban 3,5 százalékkal nőtt, ami a korábbi évek visszaesésének kompenzálásához sem volt elegendő. A kiegyensúlyozatlan forgalomból adódó

importtöbletüket a szocialista országok hitelfelvételekkel finanszírozzák.

A fejlett tőkésországok egymás közötti forgalma — a korábbi évekkel ellentétben — a külső forgalomnál gyorsabban bővült.

Az importot meghaladó export volumennövekedés mellett a cserearány-javulás is nagy szerepet játszott abban, degy a fejlett tőkésországok kereskeholmi és fizetési mérlege együtt 1978-ban mintegy 27—30 milliárd dollárral javult és ennek következtében a kereskedelmi mérleg aktívummal zárult.

1978-ban a fejlett tőkésországok exportárai nemzeti valutában számítva 1,5 százalékponttal, dollárban számítva 3 százalékponttal gyorsabban nőttek, mint az importárak. E cserearány-javulás mintegy kétszeresét tette ki az 1977. évi cserearány-veszteségnek. Az export dollárátlagárak növekedése a feldolgozó ipari termékekre koncentrálódott, míg az importban nagy súllyal szereplő energiahordozó árak csupán 2 százalékkal, a többi anyag jellegű termékéi 3 százalékkal nőttek. A fejlődő országok által exportált nyersanyagok és élelmiszerek ára 1978-ban 5 százalékkal alacsonyabb volt, mint 1977-ben. Ebben nagy szerepe volt a korábban magas kávé-, kakaó- és teaárak jelentős csökkenésének. Így a nyersanyag- és élelmiszerárak — kőolaj nélkül számított — színvonala az 1977 tavaszi rekordmagasságról 1978 őszére — részben a dollár leértékelődés miatt — mintegy 15 százalékkal csökkent. Ez tette lehetővé a fejlett tőkésországok többségében a belföldi árak korábbinál lassúbb emelkedését, ami jelentős változás a korábbi évekhez képest. Az olajárrobbanást követően ugyanis az export—import átlagárak a belföldi áraknál gyorsabban nőttek, így a nemzetközi árucsere fokozta az inflációt az egyes országokban. 1977-ben pedig a külkereskedelmi átlagárak erőteljesebb növekedése akadályozta, hogy a belső áremelkedés mérséklődése folytatódjék. (Lásd a 13. sz. táblázatot.)

1974 és 1977 között a fejlett tőkésországok cserearányai összességükben alig változtak. Észak-Amerikában, ahol a világpiaci árrobbanás hatása 1973 végén viszonylag kisebb volt, a cserearány 1977-ig tovább romlott (5 százalékkal), ezzel szemben Nyugat-Európában, ahol az 1973. évi induló veszteség nagyobb volt, 1977-ig a cserearányok számottevő (5 százalékos) növekedését sikerült elérni. Ehhez az időszakhoz

13. sz. táblázat

A külső és belső árak alakulása

(Százalékos növekedés az előző évhez képest)

Megnevezés	1974	1975	1976	1977	1978	1979 (előrejelzés)
A végtermék árszínvonala[a]	12	12	8	8	7	7
A fogyasztói árak[a]	13	11	8,5	8,5	7	6—6,5
Külkereskedelmi átlagárak nemzeti valutában						
Export	27	9,5	6	6,5	3,5	4
Import	45	7	7	8	2	4
Külkereskedelmi átlagárak dollárban						
Export	25	11,5	0,3	8	14	8
Import	43	9	1	9	11	8

a) Exportarányokkal súlyozottan számítva

Forrás: OECD Economic Outlook, 1976., 1977. és 1978. december.

képest 1978 első kilenc hónapjában jelentős változás történt a cserearányokban, különösen Nyugat-Európában és Japánban. Az 1977. évhez viszonyítva 1978 őszéig a cserearányok Japánban 12—13 százalékkal, Nyugat-Európában átlagosan 3—4 százalékkal javultak és e növekedéssel Nyugat-Európában megközelítették az 1973 előtti színvonalat. Az átlagosnál is kedvezőbb a helyzetük a versenyképesebb feldolgozó iparral rendelkező országoknak, ahol az exportban nagy a súlya a műszaki-tudományos kutatásigényes termékcsoportoknak. Az NSZK-ban 1977 és 1978 utolsó negyedéve között a cserearányok 5,5 százalékkal javultak és a második félévben elérték a hetvenes évek elején kialakult szintet. A változásban nagyobb szerepet játszott az importárak csökkenése (3,4 százalék), mint az exportárak növekedése (2 százalék).

A válság során — mint ismeretes — jelentősen átalakult a fejlett tőkésországok, és ezen belül a Közös Piac országai forgalmának szerkezete. A szerkezeti változások később lelassultak. 1977-ben a Közös Piac országai egymásközötti forgalmának összetétele lényegében azonos volt az 1976. évivel. 1978-ban a szerkezeti változások lényege abban foglalható össze, hogy az áruforgalomban — különösen a Közös Piacon kívülről származó importban — számottevően mérséklődött a kitermelő ágazatok termékeinek súlya és nőtt a feldolgozó ipari kész- és félkésztermékeké. 1978 egyik sajátossága az élelmiszerek viszonylagos bősége volt. Ez megmutatkozik az egymás közötti és a Közös Piacon kívülre irányuló export átlagosnál gyorsabb bővülésében is. A külső exportban — az országcsoport ipari fejlettségéből adódóan — a legnagyobb aránya a gépeknek és a berendezéseknek van. (Lásd a 14. sz. táblázatot.)

1978-ban folytatódott a fejlett tőkésországok valutáinak gyakori és nagymértékű árfolyam-ingadozása, mivel ebben az évben sem sikerült megoldani a tőkés monetáris rendszer alapvető problémáit. Az év folyamán a legnagyobb hatást — 1977-hez hasonlóan — a dollár árfolyamának csökkenése, illetőleg ingadozása váltotta ki. A dollárral szemben folytatódott a nyugatnémet márka, a svájci frank és a japán jen felértékelődése. Az árfolyam-ingadozások kedvezőtlenül befolyásolták az áruforgalom bővítésében rejlő lehetőségek kihasználását. A bőséges likviditás, a kedvező hiteltételek hatására megélénkült a nemzetközi hiteltevékenység.

Előrejelzés

A fejlett tőkésországok egészét tekintve 1979-ben továbbra is az elmúlt két évi lassú gazdasági növekedés folytatódására, az Egyesült Államokban az ütem jelentős csökkenésére lehet számítani. Ezek az országok 1979-ben sem lesznek olyan helyzetben, hogy változtassanak óvatos, egyensúlyozó jellegű gazdaságpolitikájukon. A gazdasági fejlődés külső feltételei az idén kedvezőtlenebbek lesznek, mint tavaly. Minden bizonnyal nem ismétlődik meg a cserearányok múlt évi javulása. Ellenkezőleg, a kőolaj és több nyersanyag árának emelkedésére, egyesekének jelentős emelkedésére lehet számítani. Az importárak emelkedése növeli a költségeket, és ennek alapján a fizetési mérleg passzívumának növekedése várható. A nemzetközi kereskedelemben valószínűsíthető árváltozások tovább nehezítik az infláció elleni küzdelmet. A lassú fejlődés folytatódása az elmúlt évek gazdaságpolitikai gondjainak fennmaradását eredményezi. E gondok közül a legfontosabbak:

— Az 1978. évi lassulással szemben az inflációs tendenciák várhatóan ismét erősödnek, a nemzetközi hatások intenzitásának függvényében. A belső áremelkedés a kereslet alakulására, a gazdaság élénkítő intézkedésekre to-

14. sz. táblázat

A közös piaci tagországok külkereskedelmi áruszerkezete
(Százalékos megoszlás)

Megnevezés	1970	1973	1975	1977	1978. I. félév
	Közös Piacon belüli forgalom				
Élelmiszerek	13,3	14,4	14,7	14,0	14,5
Energiahordozók	4,4	4,7	7,0	7,5	6,9
Nyersanyagok	5,8	5,0	4,9	4,7	4,5
Gépek, berendezések	30,1	29,2	28,2	29,6	29,9
Vegyi áruk	9,4	10,0	10,6	11,2	11,0
Ipari termékek alapanyaguk szerint osztályozva	25,3	24,7	22,4	22,1	22,4
Ipari fogyasztási cikkek és egyéb termékek	10,3	10,6	10,7	10,9	10,8
	Import Közös Piacon kívülről				
Élelmiszerek	18,4	17,4	13,6	14,3	13,6
Energiahordozók	16,6	19,0	30,9	29,3	26,3
Nyersanyagok	20,1	18,1	13,7	13,7	12,8
Gépek, berendezések	13,4	14,5	13,3	14,6	17,3
Vegyi áruk	5,0	4,5	4,3	4,7	5,0
Ipari termékek alapanyaguk szerint osztályozva	20,1	18,2	14,4	15,4	16,4
Ipari fogyasztási cikkek és egyéb termékek	5,3	7,2	7,0	8,0	8,6
	Export Közös Piacon kívülre				
Élelmiszerek	7,2	7,7	6,5	6,4	6,8
Energiahordozók	2,9	3,1	3,9	4,4	4,0
Nyersanyagok	2,7	2,8	2,2	2,4	2,4
Gépek, berendezések	41,6	41,1	43,9	44,1	43,0
Vegyi áruk	11,2	11,4	11,3	12,0	12,2
Ipari termékek alapanyaguk szerint osztályozva	22,9	22,9	21,8	21,3	22,1
Ipari fogyasztási cikkek és egyéb termékek	9,8	9,3	8,1	9,4	9,5

Forrás: Eurostat Monthly External Trade Bulletin, 1976—1978. évi számai.

vábbra is rendkívül érzékeny marad. A lassú gazdasági fejlődés, az Egyesült Államokban a növekedés visszaesése önmagában nem fejt ki számottevő mérséklő hatást az áremelkedésre.

— A gazdasági növekedés várható alakulása alapján a munkanélküliek magas száma Nyugat-Európában némileg, az Egyesült Államokban jelentősebben emelkedik.

— 1978-ban a nemzetközi áralakulással, a profitok gyors növekedésével összhangban csökkent a vállalkozói bizonytalanság, több országban megélénkült a beruházási tevékenység. 1979-ben ennek folytatása nem várható, az országok többségében a beruházások mérsékelt (1—2,5 százalékos) növekedése prognosztizálható.

— A tőkés világkereskedelem, az elmúlt két évhez hasonlóan idén is mérsékelten bővül. A fejlett tőkésországoktól nem várható a külgazdasági politika olyan átalakítása, ami a nemzetközi árucsere révén az egész gazdasági konjunktúra fellendítését elősegítené. Várható a valutáris bizonytalanság, a protekcionista tendenciák fennmaradása, egyes előrejelzésekben azzal is számolnak, hogy az országok egy része struktu-

rális feszültségeik egyhítésére, az importár-emelkedésekből adódó egyensúlyi problémáik megoldására további, még a jelenleginél is erőteljesebb protekcionista intézkedések bevezetését is fontolóra veszi.

A fejlett tőkésországok lassú gazdasági fejlődése, gazdasági problémáik, kereskedelempolitikájuk protekcionista vonásai várhatóan az idén sem teszik lehetővé a szocialista országok számára, hogy a bizonytalanság légkörét kiiktatva, kiegyensúlyozottan és ezáltal dinamikusan fejlesszék a kelet—nyugat gazdasági kapcsolatokat. A fejlett tőkésországok piacain minden bizonnyal számos nehézséggel, éles versennyel kell megküzdeni. Az egyes országok belső keresletének alakulásában olyan mértékű differenciálás valószínűsíthető, ami önmagában is jelentős mértékben meghatározza az odairányuló export bővítésének lehetőségeit.

Pócs Ervin

LAKI MIHÁLY:

ÚJ TERMÉKEK BEVEZETÉSE ÉS A PIACI ALKALMAZKODÁS

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

A könyv, amelyben a szerző az eddigi hazai tapasztalatok alapján, gazdag tényanyag felvonultatásával mutatja be a vállalatok struktúramódosító tevékenységének néhány jellemzőjét; a termékszerkezet-átalakítás problémájának megoldásához nyújt hasznos és érdekes adalékokat. A mű értéke főleg abban a sikeresen megvalósított szerzői törekvésben rejlik, hogy a felszíni tapasztalatok leírásával — megfelelő kategóriarendszer és -csoportosítás révén — a rendszeresen ismétlődő jelenségek mögötti rejtett, objektív összefüggéseket is feltárja. A szerző mindenekelőtt azokat a jellemző tényezőket elemzi, amelyek hatására a vállalatok új termékeket kezdenek gyártani vagy új termelési eljárásokat vezetnek be. Az új termékeket, az adaptációs folyamatot az összetett környezeti hatásokra adott vállalati válaszként értelmezi. E hatások közül elsősorban a piaci és az államigazgatási környezet hatásait, késztetéseit emeli ki. Külön-külön foglalkozik egyrészt a piaci-vállalati környezetnek a műszaki fejlesztést, termékváltást ösztönző árupiaci hatásaival, másrészt a vállalatközi kapcsolatok rendszerének hatásaival. Nagy figyelmet fordít a külgazdasági környezetnek a vállalati magatartást befolyásoló elemeire, a belföldi folyamatok és a külső piaci akciók közötti kapcsolatokra. Jelentős teret kap a műben az adaptációs zavarok leírása, amelyek okát a szerző a vállalatok késői reagálásában, a vásárlói igények téves megítélésében, a vállalatközi kapcsolatok kiépítetlenségében jelöli meg. Igen érdekesen és újszerűen közelíti meg a szerző a vállalatok és az irányítószervek közötti kapcsolatok jellemzőit. Bizonyított tény, hogy a szocialista gazdaságban az állam részvétele nélkül nem képzelhető el nagyszabású, struktúraátalakító tevékenység. Az elmúlt évek tapasztalatai azonban azt is igazolták, hogy a központi megrendelések, az államközi megállapodások jelentős előnyt, fejlesztési lehetőséget, ugyanakkor gyakran hamis biztonságérzetet is adnak a vállalatoknak, ami gyakran a termékek sikertelenségéhez vezet. A mű, amely elsősorban vállalati vezetőknek, ágazati irányítószervek dolgozóinak, tervező-szervező szakembereknek, üzemgazdászoknak ajánlható, nemcsak elméleti szempontból figyelemre méltó, hanem jól szolgálja a termékszerkezet-fejlesztés gyakorlati megvalósítását is.

Kb. 170 l., fűzve kb. 20,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

V. Uszoszkin: A monopolkapitalizmus pénze

(Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, Moszkva, 1979. 3. sz.)

A szovjet közgazdászokat a modern kapitalizmus pénzéről vallott nézeteik alapján két csoportba sorolhatjuk: Az első csoportba tartoznak azok, akik szerint a nemesfémek kivonulása a pénzforgalomból nem okozott minőségi változást a kapitalizmus pénzügyi és valutáris rendszerében. Az arany e csoportba tartozók szerint továbbra is betölti a pénz szerepét, és ha közvetlenül nem is, közvetve ma is az értékmérés eszköze. Érveik között fontos szerepet kap a pénz áru természetére való hivatkozás és az, hogy értéktörvény az állami beavatkozás és a monopolista tevékenység ellenére is működik. A kutatók másik csoportja azt állítja, hogy a modern kapitalizmus pénzügyi mechanizmusaiban, a pénzügyek és az áruvilág kapcsolatában lényeges változások mentek végbe. A legfontosabb ezek közül az, hogy az arany elvesztette pénz szerepét. Pénzként ma az aranyra be nem váltható papírpénz működik, következésképp az árak meghatározása is papírmérték alapján történik.

Az aranykoncepció hívei az aranyhoz kötik az általános egyenértékes szerepét. Az árupénzt azonosítják annak egyik dologi megjelenési formájával. *Marx ezzel szemben éppen az árupénzformák társadalmi, történelmi jellegére hívta fel a figyelmet.* Az általános egyenértékes-szerep ugyanis, valamely áru társadalmi funkciója, társadalmi monopóliuma. A pénz lényege tehát nem az azt megtestesítő „dolog", hanem az e dologban kifejeződő társadalmi termelési viszonyok. Az imperializmusban a csereformák és cserefeltételek változásának egyik szükségszerű következménye az volt, hogy az aranypénz kiszorult a forgalomból. Mivel nem forgott, elvesztette általános egyenértékes szerepét is.

Az arany felváltása a nem teljesértékű pénzzel nem egycsapásra ment végbe, hanem hosszú, ellentmondásos történelmi folyamat eredményeképpen. A nem teljesértékű pénz arany feletti győzelmének feltételei csak a XX. században jöttek létre, a készpénzkibocsátás állami monopóliumának és a bankok letéti-csekk emissziója feletti állami ellenőrzés megteremtésével. A tények tehát az „aranyellenesek" állásait erősítik. Ennek ellenére tételeik sebezhetőek, mégpedig azért, mert tagadják a pénz áru jellegét. Ezáltal ugyanis a pénzt a csere technikai eszközévé, egyszerű ármércévé degradálják.

Az áruérték náluk közvetlen kifejeződést nyer a pénzben, ami ellentmond az árucsere természetének. Szmiszlov pénzkoncepciója is tartalmazza a fenti elemeket. Szerinte a pénz általános egyenértékesből az árucsere közvetítőjévé, az ármérce meghatározójává vált. Értékmérőből az áruértékek összevetésének eszközévé. Csak a társadalmi tradíció alapján nevezzük ezt az eszközt továbbra is pénznek, írja Szmiszlov, hiszen az „igazi pénz", az „általános áru" megszűnt létezni, helyébe valami olyasmi lépett, mint a logarléc. Hasonló meggondolások alapján mások olyan következtetésre jutottak, hogy az értékforma ma már nem az általános egyenértékforma, hanem újra visszatérünk az azt megelőző kifejlett értékformához, amikor is az áru értékét és társadalmi hasznosságát a többi áruban fejezi ki, pénz nélkül, vagy csak a pénz technikai jelenlétével. Ha e gondolatot következetesen végigvisszük, eljutunk a szervezett kapitalizmus téziséig, amivel természetesen nem érthe-

tünk egyet. Ez is azt mutatja, a pénz áruterméseztéről kibontakozó vita nem szűkíthető le puszta pénzügyi problémává. Bármely állásfoglalás a kérdésben egyben értékítélet is a modern kapitalizmus gazdasági mechanizmusairól, a tőkésállam gazdasági szerepéről.

Fontos kérdés az is, megjelenhet-e az ármérték közvetlenül? A viszonylagos érték vagy a csereérték csak a cserében juthat kifejeződésre. Sem az aranypénzen, sem bármilyen más pénzen nincs olyan bélyegző, amely azt tanúsítaná, hogy a pénzben mennyi „értékegység", illetve társadalmilag szükséges munka foglaltatik benne. Ez is amellett szól, hogy a pénz immanens tulajdonsága a pénz forgalma, részvétele az adásvételi ügyletekben.

Mindezek után úgy tűnik zsákutcába jutottunk. Nem fogadható el sem az aranypénz védelmezőinek, sem támadóinak álláspontja. Mégis van kiút. Az arany védelmezői ugyanis arra alapozzák az árupénz melletti érvelésüket, hogy az arany továbbra is pénzfunkciókat tölt be. Ez utóbbi támadható, ezért megingott az árupénz elmélet is. Marx pénzelméletének átgondolása hozzásegít a megoldáshoz. Marx ugyanis azt hangsúlyozta, hogy a pénz bármely formájától elválaszthatalan az árujelleg. A pénz Marxnál különös áru, még akkor is, ha csak jel, más árukra történő cseréjét így meghatározzák cseréjének különös feltételei, kereslete és kínálata, sajátos pénzformákra való szétesése stb.

Mindezek alapján a következő megoldáshoz jutottunk: A pénz csak dologi formáját változtatta meg, de nem szűnt meg árupénz lenni. A monopolkapitalizmus pénzének megértésében tehát az visz előbbre minket, ha megvizsgáljuk termelésének, kibocsátásának mechanizmusát. A modern pénz bármely formájának emissziója az állam és a rendkívül erősen centralizált tőkés bankrendszer monopóliuma. Következésképpen *a modern pénz sajátos monopolista áru*, amely a fejlett tőkés áruforgalomban más áruval nem helyettesíthető, fontos informatív és funkcionális sajátosságai vannak. A modern pénzáru használati értéke az, hogy kifejezi a többi áru társadalmi hasznosságát, nemzetgazdasági jelentőségét. Funkciói révén közvetíti az áruk mozgását termelőjüktől a fogyasztókig, kiszolgálja a tőkék, valamint a jövedelmek forgalmát és a gazdasági egységek felhalmozásának eszközéül szolgál. Ezen árupénz értékjellemzői termelésének sajátosságaiból adódnak. A modern állam monopolisztikus módon ellenőrzi és szabályozza a fizetési eszközök (készpénz és készpénz nélküli formáinak) forgalmát. A nem teljes értékű pénznek mint monopolárunak a forgalmát elsősorban az jellemzi, hogy névleges értéke, illetve csereértéke állandóan eltér a pénzanyag piaci árától. Az állam hatalma a pénz felett ugyanis korlátozott, vásárlóerejét nem képes meghatározni. Ha a nem teljesértékű pénz kibocsátásának szabályait megsérti, például túlzott mennyiségben „termeli" azt, akkor a pénzáru monopoljellege kerül veszélybe, vagy akár meg is szűnik. Következésképp a pénz monopolára esik, esetleg teljesen elértéktelenedik. A másik tényező, ami a pénz piaci árát eltéríti a pénzanyag értékétől, a pénz kereslete. A pénznek az ára ugyanis, csakúgy mint a többi árunak az ára, kereslete és kínálata alakulásának is függvénye. A pénzben foglalt különleges társadalmi információ és a pénzfunkciók nélkülözhetetlensége a kapitalista újratermelési folyamatban nyújt magyarázatot a pénz iránti keresletre. A pénzkereslet alakulása pedig a pénz árának a pénz értékétől való eltérésében jut kifejeződésre. Ez is bizonyítja a modern pénz áru jellegét. Marx egyébként már a teljes értékű pénzekkel kapcsolatban is hangsúlyozta a pénz ára (a pénzérme ára) és a pénz anyagául szolgáló áru árának az eltérését.

A modern pénzrendszerben sokat veszített jelentőségéből a papírpénz és a hitelpénz megkülönböztetése is. Ma mindenfajta pénz monopólium, forgalomba pedig hitel útján kerül. A hitelforma azonban új tartalmat hordoz. Az emisszió hitelformája ma egyáltalában nem jelent biztosítékot arra, hogy a pénzegység forgalma időhöz kötött, még kevésbé jelenti azt, hogy a pénz visszatér a bankhoz. Ennek oka részint az, hogy a pénzkibocsátásban egyre nő az államnak nyújtott hitel

súlya, amely hitel elosztási és újraelosztási folyamatokat közvetít. Hasonló irányban hatott az a változás is, amely a magángazdasági bankhitel szférájában ment végbe. A határidők lényegesen megnyúltak, a bankhitelek „önlikvidációs" képessége erőteljesen csökkent. A hitelpénzre jellemző körforgás, a kiindulóponthoz való visszatérés így — ha nem is szűnt meg — meglehetősen bizonytalanná vált. A modern pénz vásárlóerejét, kibocsátásának monopóliumával szabályozzák. Mindez azt bizonyítja, *a modern pénz a papírpénz és a hitelpénz hibridje.*

A pénzáru monopoljellegéből következően különleges jelentőségre tesz szert kibocsátásának mechanizmusa. A modern kapitalizmusban a pénzkibocsátás beleépült az állammonopolista szabályozás rendszerébe, mindenekelőtt a költségvetési deficit finanszírozásába, az állami értékpapírok piacának támogatásába. Nem kétséges, hogy ez utóbbi célok megfellebbezhetetlen elsőbbséget élveznek a pénzforgalom egyensúlyával, a szilárd pénzzel szemben.

(Ism.: *Szegő Szilvia*)

Az állam szerepe a gazdasági életben

(The Economist, 1978. december 30.)

Az Economist több cikkből álló sorozata azt próbálja meg felmérni, hogy a tőkésországokban milyen mértékű az állam részvétele az üzleti életben. A bevezetőben felsorolja azokat a célokat, amelyek érdekében az állam ilyen szerepet vállal. Ezek a következők:

— a költségek és a nyereségek közötti eltérés áthidalása (erre példát szolgáltatnak a vasutak);
— többletnyereség elérése; a nehezen hozzáférhető (olaj) vagy mesterségesen nehezen hozzáférhetővé tett (dohány, alkohol, só) áruk előállításából;
— a foglalkoztatottság és jövedelmek átcsoportosítása egyik területről a másikra;
— a válságba került iparágak (hajóépítés, acélipar) termelésének csökkentésével járó szociális gondok enyhítése;
— az új iparágak beruházásainak vagy az elavult berendezéssel termelő üzemek műszaki fejlesztésének támogatása;
— az export ösztönzése, az import csökkentése vagy az ipar fejlesztése. Ez utóbbi főleg a fejlődő országokban fontos, ahol gyakran hatalmas tőkét igénylő presztízsberuházásokat létesítenek, ahelyett, hogy munkaerő-igényes iparágakat hoznának létre.
— a hadiipar létrehozása vagy továbbfejlesztése.

Ezeket a célokat úgy is megvalósíthatnák, hogy a magánvállalatot az adóterhek enyhítésével vagy súlyosbításával, illetve más módszerekkel irányítanák. Az, hogy a vállalat végül is állami kézbe kerül-e, avagy sem, sok mindentől függ.

1. Néha rendkívüli események vezetnek államosításhoz (a háború után a németek vagy az azokkal együttműködők tulajdonában levő vagyon elkobzása), esetleg történelmi hagyomány (só-, dohányegyedárusítás) magyarázza az állam szerepét egy-egy termék előállításában vagy forgalmazásában.
2. Nem lebecsülendők az ideológiai okok sem. Az államosítási hullám sokszor a baloldali kormányok választási győzelme nyomán indul meg.
3. Az a gyanú is államosításra ösztönöz, hogy a magánvállalatok eltitkolják valódi nyereségeiket, vagy hogy az adórendszer nem elég rugalmas a nyereségek lefölözéséhez. Lehetséges persze, hogy az államosított vállalat még kisebb nyereséget, sőt esetleg veszteséget mutatna ki.
4. A kormányok általában azt gondolják, hogy ők tudják legjobban: hová kell beruházni. A háború

után a legjobb teljesítményt nyújtó országokban (Dél-Korea, Japán) maga az állam vállalkozott új iparágak megteremtésére és a régiek megújítására.

5. Az államosítás néha egyszerűen rövidlátás. A politikusok jelszava az, hogy a „haldokló iparágakat" csak a legközelebbi választás után kell „eltemetni".

6. Ha az állam sok pénzzel támogat egy vállalatot, akkor úgy véli, közvetlenül beleszólhat az igazgató tanács döntéseibe.

A felsorolt indokok alapján minden nagy ipari és minden fejlődő ország kormánya többé-kevésbé részt vesz az üzleti életben. Különösen a franciák és angolok törekedtek arra, hogy az államosított iparokban növeljék a termelékenységet. Ez nehéz feladat, mert az állami iparvállalatok általában igen nagy beruházók — a tanulmány összeállításakor számításba vett országokban e vállalatok részesedése az összberuházásokban jóval meghaladta az összfoglalkoztatottságban való részesedésüket.

A következő táblázat azt mutatja, hogy milyen arányú a nagyobb országokban az állami vállalatokban foglalkoztatott munkaerő:

Ország	Állami vállalatoknál foglalkoztatottak aránya (százalék)	Az egész állami szektorban foglalkoztatottak aránya (százalék)
Ausztria	13,7	33,0
Belgium	5,2	19,6
Dánia	3,4	18,7
Franciaország	7,3	21,0
Hollandia	3,6	16,6
Írország	7,3	12,8
Japán	2,8	12,9
Nagy-Britannia	8,1	28,5
NSZK	7,2	20,6
Spanyolország	2,9	....
Svédország	8,2	29,6
Egyesült Államok	1,5	18,8

A Közös Piac bizottsága nem sokat törődik azokkal az állami monopolvállalatokkal, amelyek az országon belül működnek és amelyek esetében a „gazdaságtalanság támogatása" csak az illető ország adófizetőit sújtja; viszont igen nagy figyelemmel kíséri azokat az újfajta állami vállalatokat, amelyek exporttal is foglalkoznak és amelyeket a kormányok szintén erőteljesen támogatnak.

Az állami vállalatok vezetői az államtól nemcsak szociális kiadásaikhoz való hozzájárulást, hanem a foglalkoztatottság fokozásának finanszírozását is várják. Belgiumban már külön vállalatot állítottak fel, mely e kérdésekkel foglalkozik. Európa legnagyobb állami iparvállalata, az olasz IRI, roskadozik az ország regionális foglalkoztatottsági politikájának terhei alatt.

Egy jó állami vállalat a maximális szociális kedvezményeket nyújtja a legkisebb társadalmi energia és pénz befektetésével. Sok vállalat azonban éppen az ellenkezőjét csinálja. Az adminisztratív terhek megoszlását sok országban a magániparral való együttműködéssel igyekszenek elérni.

A tanulmány ezután a nagyobb országok szerint vizsgálja a helyzetet, ezek közül a legjellemzőbbeket ismertetjük röviden.

Az említett olasz IRI vállalat 525 000 embert foglalkoztat és ezzel Európában az állami vállalatok között az első helyen áll. Az IRI „birodalmához" repülőtársaságok, távközlési rendszerek, autópályák, három nagybank, és számos pénzintézet tartozik. Csaknem teljes mértékben kezében tartja a nyersvastermelést, a nyersacéltermelésnek 55 százalékát, a hajóépítő ipar 75 százalékát, a Diesel-motorgyártás felét, számtalan gépgyárat, gépkocsigyárat, építőipari vállalatokat, közműveket, szállodákat, sőt kiskereskedelmi hálózatot, mezőgazdasági üzemeket is magáénak mondhat.

Olaszországban azonban ezenkívül még sok más hatalmas állami vállalatcsoport működik, az ENI, az EFIM, a GEPI. Ezekre jut az állótőke-beruházások csaknem fele. Egyesek kifogásolják, hogy ezek a vállalatok túl sok állami

pénzt „fogyasztanak", de azért azt elismerik, hogy az IRI igen hasznos tevékenységet folytatott 1933-ban történt megalakulása óta, először a gyenge lábon álló vállalatok támogatása, később pedig az olasz ipar fejlesztése területén. A Sinigaglia-terv 1946-ban megvetette a korszerű olasz acélipar alapját, teljesen rendbehozta a hajóipart. Ám az IRI — különösen a délvidéken — kénytelen volt hatalmas munkahelygyártó-gépezetként működni. Eközben rengeteg „sivatagi katedrálisok"-nak nevezett gyárat állított fel, amelyekről felépítésük után derült ki, hogy azon a helyen nem használhatók. Így aztán az IRI veszteségei az utóbbi években elképesztő méreteket öltöttek. Az IRI most évenként 3500 millió dollárt ruház be, miközben 1976-ban vesztesége 500 millió, 1977-ben pedig 800 millió volt. A tanulmány szerint az IRI jó munkát végzett, főként Dél-Olaszország fejlesztésében, veszteségeiért jórészt maga az állam felelős.

Franciaországban Giscard d'Estaign küzd az állami ellenőrzés fokozásáért. Az ipari problémák megoldása szempontjából ez elkerülhetetlennek látszik. A vegyiparban az állam részesedése eléri a 35 százalékot. Az Elf-Aquitaine óriási olajvállalatban ez a részesedés 70 százalék, a másikban (Compagnie Francaise des Pétroles) 35 százalék. Az ipari termelésből jelenleg kb. 15 százalék jut az állami szektorra. 1978 őszén államosították a csődbe jutott acélipar $^2/_3$ részét. Bonnefous, a szenátus pénzügyi bizottságának elnöke szerint „burkolt államosítás" is folyik az országban. Míg az elmúlt 20 év alatt az állami tulajdonban levő holdingtársaságok száma 170-ről 130-ra csökkent, ezek leányvállalatai 266-ról csaknem 650-re szaporodtak.

Az állami szektor főleg a beruházások élénkítésében játszik nagy szerepet. Mint minden más fejlett országban, a magánberuházási tevékenység itt is pang, és bár az árellenőrzést megszüntették, a jövőben sincs kilátás megélénkülésére. Az állami vállalatok 1979-ben összesen 37,6 milliárd frankot (kb. 9 milliárd dollárt) szánnak beruházásra, reálértékben 10 százalékkal többet, mint 1978-ban. E beruházások főleg a közszolgáltatások korszerűsítésére (a „kőkorszakbeli" telefonhálózat kicserélésére és nagyszabású atomerőműprogramra), de általában a lanyha gazdasági élet élénkítésére irányulnak.

Az elmúlt 20 évben az állami iparvállalatok növekedési üteme 6 százalék volt, miközben az egész francia iparé csak 5. Veszteséget leginkább az államvasutak mutattak ki.

A nagyobb állami vállalatokkal a kormány most három évre szóló programot kíván kidolgozni. Az első az Air France repülőgép-társaságra, a második az államvasutakra és a harmadik az Elektromos Művekre vonatkozik. Ennek alapján e vállalatoknál a termelékenységet évenként mintegy 3 százalékkal kell növelni.

Az állam az NSZK gazdasági életében is nagy szerepet játszik. A vasutaktól és postától eltekintve — amelyek 900 000 alkalmazottat foglalkoztatnak — az óriásvállalatok jórésze teljesen vagy részben az állam tulajdonában van (Volkswagen, Salzgitter, Veba, Viag, Ruhrkohle, Lufthansa).

A nyugatnémet kormánynak 1977 végén 91, összesen 8,4 milliárd névértékű tőkével rendelkező vállalatban volt közvetlen részesedése 4,7 milliárd márka értékben. Hozzáadva azokat a vállalatokat, melyekben a kormánynak közvetett (általában legalább 25 százalékos) részesedése van, a szám 915-re emelkedik. Az üzleti élet koncentrációja gyorsítja a folyamatot. Az óriási iparvállalatok hálózatán kívül a központi, valamint a tartományi kormány is közvetett befolyást gyakorol a magánvállalatokra az állami tulajdonban levő bankok, zsiróintézetek és a több mint 800 takarékpénztár útján, mely utóbbiakat a helyi hatóságok tartják kezükben.

A kormány ipari beruházásai, amelyeket a központi finanszírozó intézet, a Kreditanstalt für Wiederaufbau útján végez, igen nagy összegűek. A legtöbb állami vállalat önálló és magánvállalatként irányítja a termelést. A kormány inkább meggyőzés útján igyekszik hatni a vállalatokra, semmint hatalmi szóval.

Japán sajátossága: a vállalatoknak

nem kell kormánykézben lenniök ahhoz, hogy olyan magatartást tanúsítsanak, mintha állami tulajdonban lennének. Erről a kérdésről Chalmers Johnson professzor külön tanulmányt adott ki (Japan's Public Policy Companies American Enterprise Institute, Washington), amelyben rámutat arra, milyen bonyolult és sokszínű képet mutatnak a sokszor összemosódó állami és magánvállalatok. Vannak tisztán állami kézben levő cégek, mint a posta, az erdőgazdaságok, az állami nyomdák, a pénzverde és a szeszmonopólium, és van három nagy állami vállalat, az államvasutak, a dohány- és sómonopólium. Ez utóbbi három foglalkoztatja az állami alkalmazottak 80 százalékát. A kisebb állami vállalatok a háború után főleg amiatt jöttek létre, mert a kormány költségvetési egyensúlyra törekedett: számos állami szolgáltatás állami vállalatként funkcionál. Ezeket nem a költségvetésből finanszírozzák, azért, hogy megőrizzék a költségvetési egyensúly fikcióját. A gazdasági tevékenység motorja Japánban az ún. második költségvetés volt, melynek összege az 1970-es években a fő költségvetés összegének felére emelkedett. Ebből finanszírozták az állami vállalatok deficitjét és ebből ruháztak be a magániparba.

A különböző, csak nevükben magán-, de minden mást tekintve állami vállalatok sokasága mellett, melyeket az állam nagymértékben finanszíroz — vannak olyanok — és ez egészen különleges —, amelyeket a kormány — legalábbis közvetlenül — nem finanszíroz, de amelyek igazgató tanácsában igen sok volt kormányhivatalnok foglal helyet. Az állam e vállalatoknak olyan közvetlen segítséget nyújt, amely a megalakuláshoz adott és egyéb címen nyújtott támogatásoktól közös vállalkozások közvetítéséig terjed.

Az államnak a japán repülőgép-társaságban csak 44 százalékos részesedése van, de jelenlegi elnöke azelőtt szintén állami hivatalnok, sőt közlekedési miniszterhelyettes volt. A két magán-repülőgép-vállalat gépvásárlás esetében rendkívüli módon rá van utalva a japán Eximbank kölcsöneire.

A Tokyo Steel acélműben a kormánynak mindössze 4,1 százalékos részesedése van: itt az államnak gyakorlatilag nincs befolyása.

Viszont igen nagy a részesedése a nemzetközi távbeszélő-, távíró- és telexvállalatokban; a tokiói és osakai helyi kormányzóságok pedig nagy részt vállaltak az óriási Tokyo Villamos Társaságban.

A tanulmány a továbbiakban ismerteti az állami szektor szerepét Kanadában, Angliában, Spanyolországban és Svájcban, sőt még Dél-Koreában is. Áttekinti, milyen eredménnyel jártak az energiagondok enyhítése érdekében tett állami erőfeszítések, s néhány jellemző országban megvizsgálja a vasutak és a hajóipar helyzetét is.

(Ism.: *Enyedi Anna*)

I. D. Zlobin—I. I. Konnyik:

A gazdasági mechanizmus tökéletesítése, valamint az áru- és pénzviszonyok

(Gyengi i kredit,
Moszkva, 1978. 7. sz.)

A Szovjetunióban a gazdasági reform átfogja a gazdasági mechanizmus minden láncszemét: a központi állami tervezést, a gazdasági szabályozókat, valamint a népgazdaság szervezeti struktúráját. A gazdasági mechanizmus alapvető kérdéskörébe tartoznak a vállalatok (egyesülések) munkáját értékelő mutatók is, amelyekről az utóbbi időben széles körű vita bontakozott ki.

A szocializmusban fennmaradnak az áru- és pénzviszonyok, hat az értéktörvény, s a népgazdaság tervszerű fejlődésében nem kis szerepet játszanak az értékkategóriák. Ennek ellenére a közgazdasági irodalomban találkozhatunk még olyan véleménnyel, hogy a szocia-

lista termelés közvetlenül társadalmi jellege kizárja az áru- és pénzviszonyokat, e viszonyok formálisak, az árukategóriák csak az elszámolás és a számbavétel eszközei. A termelési eszközök és a munkaerő közvetlen elosztása következtében a pénz- és hitelrendszer, a pénzügyi rendszer a társadalmi termék közvetlen elosztásának eszköze. Ebből következik tehát, hogy az árutermelést a szocializmusban „felváltja" a közvetlenül társadalmi jellegű termelés. E vélemények nem veszik figyelembe a Szovjetunió és a többi szocialista ország sokéves tapasztalatait, amelyek pontosan az ellenkezőjéről tanúskodnak. Az az állítás, hogy a szocialista termelés terméke lényegében nem áru, elkerülhetetlenül ahhoz vezet, hogy szembeállítják egymással a tervezés naturális és értékszempontjait, túlhangsúlyozzák a naturális mutatókat és leértékelik a gazdasági emelők szerepét ahelyett, hogy arra törekednének, hogy dialektikus kapcsolatot teremtsenek közöttük a tervezésben és a gazdasági mechanizmus működésében.

Néhány közgazdász véleménye szerint a vállalati munkát értékelő mutatók azért nem hatékonyak, mert a népgazdaságban a fő szerepet az értéktörvény és az értékmutatók ragadták magukhoz. Mások véleménye szerint viszont az a probléma, hogy a gazdasági reformot nem erősítették meg új mutatók alkalmazásával, az értékesítés mint mutató ugyanis átörökítette a korábbi „bruttó" szemlélet hibáit.

Amikor 1965-ben bevezették az értékesítés mutatóját, a cél az volt, hogy szorosabbá tegyék a termelés és a fogyasztás kapcsolatát: az értékesített termék az a termék, amelyet a piac, a fogyasztó elismer, tehát amelyre a társadalomnak szüksége van. Ezzel a mutatóval egyidejűleg bevezették a rentabilitási mutatót is. Tehát az alapkoncepció a következő volt: a társadalom számára szükséges termék termelése a legkisebb ráfordítások mellett. A két mutató összehangolt működését leegyszerűsítve a következőképpen képzelték el: a vállalat kénytelen rendszeresen tanulmányozni a változó fogyasztói keresletet, a piaci konjunktúrát (értékesítési mutató), ugyanakkor termékét nem bármilyen áron állítja elő, hanem oly módon, hogy — lehetőség szerint — csökkentse a ráfordításokat az élő és a holt munkával való takarékosság alapján (rentabilitási mutató).

Miért nem működik elég hatékonyan ez a mechanizmus? A szerzők véleménye szerint nem a mutatókkal van a probléma, hanem azokkal a feltételekkel, amelyek között alkalmazzák őket. Annak, hogy az értékkategóriák nem elég hatékonyak, objektív és szubjektív okai vannak. A legfontosabb objektív ok a hosszú ideje fennálló áruhiány mind a termelési eszközök, mind pedig a fogyasztási cikkek vonatkozásában. Ilyen körülmények között az értékesítés mutatója nem garantálhatja azt, hogy a vállalatok megfelelő összetételű és minőségű termékeket termeljenek, a piac ugyanis minden terméket elnyel, amely valamilyen fokon kielégíti a meglevő szükségletet. Áruhiány esetén a a vevő nem igényes, az árral sem törődik. Ha az áruhiányt megszüntetnék, akkor megszűnne a termelők előnyös helyzete is és a termelő nem kockáztathatná meg az igényektől eltérő termelést. Ahhoz tehát, hogy az értékesítés mutatója a társadalom számára szükséges termék kibocsátására és a ráfordítások csökkentésére ösztönözzön, normalizálni kell a piacot, olyan feltételeket kell teremteni, amelyek között az értéktörvény teljesebben megnyilvánul.

Annak, hogy e mutató nem megfelelően orientálja a vállalati munkát, a legfontosabb szubjektív oka az árképzés hiányossága. Már régen axiómává vált az a tétel, hogy ami hasznos a társadalomnak, annak hasznosnak kell lennie a vállalat számára is. A jelenlegi merev árrendszer mellett azonban szembekerül egymással a vállalat és a társadalom gazdasági érdeke a termékösszetétel vonatkozásában. Problémát okoz továbbá az, hogy nem oldották meg következetesen az új, jobb minőségű termékkel kapcsolatos többletráfordítások megtérülésének kérdését. Ez a vállalatokat a konzervativizmus felé taszítja. Teljesen világos, hogy aktív árpolitika nélkül az értékesítési mutató alkalma-

zása nem hozza meg a kívánt eredményt.

A probléma további oka az árfegyelem. Nem old meg mindent egy jól működő árképzési mechanizmus (bár jelenleg még ez is hiányzik), hatékony árellenőrzésre is szükség van és arra, hogy az árfegyelem megszegőivel szemben ne csak gazdasági vagy pénzügyi szankciót alkalmazzanak, hanem szükség esetén büntetőjogi felelősségre vonást is. A fegyelmet nem szilárdítja meg a jelenlegi gyakorlat, amikor is a nem megfelelő összetételű és minőségű terméket szállító vállalatot az értékesítési bevétel 1-2 százaléka erejéig büntetik, s ez a veszteség sem érinti a vállalat anyagi érdekeit, ugyanis a szabad nyereségmaradvány terhére számolják el.

Néhány közgazdász szerint az értékmutatók olyan mértékig diszkreditálták magukat, hogy az idővel való gazdálkodás törvényét ezeken keresztül már nem lehet megfelelően érvényre juttatni. Szerintük munkamutatókat (normaórák), munkaigényességi mutatókat stb. kell bevezetni. Az értékesítési és rentabilitási mutató — e koncepció szerint — számítási anyag lehetne. E felvetések számunkra megalapozatlannak tűnnek. A népgazdaság makroszintű tervezése lehetetlen az értékszempontok figyelembevétele nélkül, értékmutatók hiányában nem tervezhetők a népgazdasági arányok, a nemzeti jövedelem üteme, elosztása és újraelosztása, nem fejleszthető a pénz- és hitelrendszer stb. Az értékmutatók elválaszthatatlanok a népgazdasági szintű hatékonyságméréstől. A bővített újratermelés egysége viszont kizárja annak lehetőségét, hogy más-más (érték-, illetve naturális) mutatókat alkalmazzanak a népgazdasági szintű hatékonyság, és a vállalati szintű hatékonyság mérésére.

A közgazdasági irodalomban gyakran találkozhatunk olyan javaslattal, hogy az értékesítés volumene helyett vezessék be a tisztatermék-mutatót. Ezt azzal indokolják, hogy ez a mutató, amely lényegében csak a vállalati munkaráfordításokat tükrözi, jobban tükrözi a vállalat reális hozzájárulását a népgazdaságban megtermelt értékekhez, ennek alapján jobban mérhető a munkatermelékenység alakulása. Előnyeként említik meg, hogy gátolja a nyersanyagfelhasználás indokolatlan növekedését, továbbá elősegíti a béralap-felhasználás ellenőrzését. 1973-ban kísérleti jelleggel bevezették ezt a mutatót, és jelenleg 433 vállalatnál és egyesülésnél alkalmazzák. Az eredmény pozitív, azonban ez nem jelenti azt, hogy meg kell szüntetni az értékesítési volumen mutatóját, inkább a két mutató együttes alkalmazására lenne szükség. Miért? Elsősorban azért, mert ez utóbbi mutató csak az élő munka hatékonyságát jellemzi, nem tükrözi a vállalati eredményeket az anyag- és állóeszköz-gazdálkodásban, azaz a holt munkával való gazdálkodás területén. A holt munkával való takarékoskodásnak viszont hatalmas jelentősége van a tudományos-technikai forradalom korszakában. A tisztatermék-mutató ugyanakkor gyengíti a pénz- és hitelrendszer szerepét. A bank nem a tiszta terméket hitelezi meg, hanem a megtermelt és értékesített terméket. 1976-ban a rövid lejáratú hitelek 87,7 százaléka készlethitel volt. A pénzforgalom szempontjából sem a tiszta termék a fontos, hanem az értékesített termék volumene, összetétele és minősége, az, hogy a piacra bocsátott termékek megfelelnek-e a keresletnek. Nem feledkezhetünk meg továbbá arról sem, hogy az értékesített termék mutatóján keresztül valósul meg a vállalati és a társadalmi újratermelés közötti kölcsönös kapcsolat.

A vállalati gazdasági érdekek viszonylagos önállóságának következtében természetesen előfordul, hogy a vállalat által termelt termék minősége és összetétele nem felel meg a társadalmi szükségleteknek. Emiatt azonban nem kell elvetni az értékesítés volumene mutatót, hanem egyéb naturális mutatókkal kell kiegészíteni (így például a szerződésben vállalt kötelezettségek — összetétel, minőség, határidő stb. — teljesítése). 1978. január 1-től már ezt is figyelembe véve értékelik a vállalati tevékenységet. Jelenleg a vállalati ösztönzési alapok nagysága és a vállalati vezetők prémiuma közvetlenül függ a szerződésben vállalt kötelezettségek teljesítésétől.

A vállalati munka értékelésekor a két mutató — az értékesítés volumene és a gazdasági szerződés teljesítése — mellett egyéb mutatókra is szükség van. Figyelembe kellene venni a „Kiváló termék" jelével ellátott termékek, valamint az olyan termékek arányát a teljes termelésben, amelyek iránt igen nagy a kereslet. Ezek révén bizonyos mértékig ellensúlyozni lehetne az áruhiánynak azt a kedvezőtlen hatását, hogy különösebb nehézség nélkül eladhatók az elavult és rossz minőségű termékek is. Az ilyen mutatók alkalmazása elősegítené a kereslet és a kínálat struktúrájának jobb egyensúlyát, ami nem kis jelentőségű a pénzforgalom megszilárdítása számára.

A vállalati tevékenység értékelésének tökéletesítése mellett gyökeresen meg kellene változtatni a kereskedelem és a termelés kapcsolatát. Gátat kell vetni annak, hogy a kereskedelem az értékesítés volumenének növelése végett nyilvánvalóan nem megfelelő terméket (ez különösen a konfekcióra és a cipőre vonatkozik) vesz át, majd az eladhatatlan készleteket leértékeli, és ezzel hozzájárul a pénzeszközökkel és a munkával való pazarláshoz.

A szerzők véleménye szerint a vállalati munka értékelésekor továbbra is kötelező mutatóként kell kezelni a rentabilitást. Egyetlen más mutató sem képes átfogóbban jellemezni az egyes gazdasági láncszemek tevékenységének hatékonyságát. A nyereségen keresztül kapcsolható össze a vállalat és a társadalom gazdasági érdeke. A nyereség és a rentabilitás biztosítja a pénz- és hitelrendszer tervszerű működését. Természetesen e mutató is tökéletesíthető, mégpedig oly módon, hogy a vállalati munka értékelésekor a valóságos rentabilitást vegyék figyelembe. A vállalati ösztönzési alapok képzésekor tekintetbe kell venni azt, hogy a rentabilitást milyen mértékben érik el az intenzív tényezők révén: a munkatermelékenység fokozásával, a forgóeszköz- és állóeszköz-gazdálkodás javításával, azaz az anyagigényesség csökkentésével és az állóeszközök jobb kihasználásával.

(Ism.: *Varga Irén*)

Dennis L. Chinn: Jövedelemelosztás egy kínai kommunában

(Journal of Comparative Economics, Association for Comparative Economic Studies, New York, 1978. szeptember)

1964. március negyedikén egy tajvani kommandó partraszállt a Fukien tartománybeli Liencsang megyében és elrabolt több fontos dokumentumot. A dokumentumok között volt egy helyi kommuna Huli nevű brigádjának — egy 1752 lelket számláló mezőgazdasági közösségnek — az adatnyilvántartása is. Ezek felhasználásával elemezte a szerző a szóban forgó brigád és kitekintésképpen általában a kínai mezőgazdaság jövedelemelosztási viszonyait. Bár a tudományos információszerzés e módját elítéljük, kétségtelen, hogy páratlan értékű empirikus anyagról van szó, amely — ha kissé megkésve is — nélkülözhetetlen információkat nyújt e „titokzatos" vagy legalábbis kevéssé ismert ország problémáinak megismeréséhez, megértéséhez.

A kínai kommunarendszer kialakulása

A kommunarendszer mai felépítése hármas tagozódást mutat: Az alapvető egység az ún. *termelőcsoport*, korlátozott önállóságú termelő- és elosztóegység. A termelőcsoport amellett, hogy maga határoz az alkalmazott termelési eljárások és a munkaszervezés felől — az állami termelési előirányzatok teljesítése, az adófizetés és a kötelező alapok feltöltése után maga dönt a belső bérezési kérdésekben is. Országos átlagban 34 háztartás tartozik egy csoportba és 7 csoport alkot egy brigádot. A brigád részint a csoportok lehetőségeit meghaladó erőforrás-mozgósítást (például a munkakampányok szervezését) végzi, részben elosztóközpont, amely az üzemanyag, áram és egyéb anyagi ráfordítások csoportok közötti szétosztását végzi, és — részben — közben tartja az egészségügyi, valamint az oktatási szolgáltatásokat is. Átlagosan 15 brigád

tartozik egy *kommunába*, amely lényegét tekintve alsó szintű, helyi kormányzati szerv és nem egyszerűen gazdasági redisztribúciós központ (adóbegyűjtő szerv). A kommuna a falusi élet minden aspektusát átható intézmény — közigazgatási, gazdaságfejlesztési, kulturális és jóléti funkciókkal.

A mai rendszer mintegy 25 év feszültségekkel és éles fordulatokkal terhes története során, fokozatosan alakult ki. Az 1950—1952-es földreformmal egyidejűleg Kína-szerte 6—8 családot felölelő *„kölcsönös segítségnyújtó csoportokat"* szerveztek. A termelés családi gazdaságokban folyt, kihasználva az emberi és állati erőforrások időbeli és térbeli koncentrációjának lehetőségét. Ez a szervezet jól illeszkedett a kínai agrárfejlődés logikájába, mert már jóval korábban, sok vidéken igen elterjedt volt a hasonló megegyezéses társulás. Bár a rendszer *általános* meghonosítása a formális elemek felerősödésével jár, nem ütközött ellenállásba és jelentős sikerrel indult.

Alapvető változást hozott az ország mezőgazdaságának szervezetében a termelőszövetkezetek kialakítása 1955—1956-ban. Előbb a 30—40 családot átfogó *egyszerű mezőgazdasági termelőszövetkezetek* megalakítására került sor. Itt — a háztájitól (privat plot) eltekintve — egységes területként művelték a földet, a munkát a választott vezetőség központilag osztotta el, a terményeket pedig az állami felvásárló rögzített áron vette át. A személyi jövedelmeknek két forrása volt: a bevitt javak utáni *osztalék* (az összes jövedelem kb. 30 százaléka) és a *teljesített munkaegységek* (working points) után járó év végi részesedés. A munkaegység a kínai gyakorlatban néhol inkább tarifarendszert jelentett, ilyenkor nem egy adott feladatra, hanem a munkások különböző kategóriái által teljesített műszakra határoztak meg szorzószámokat. (Egy felnőtt szakmunkás például 10, egy tizenéves fiú 5 pontot kapott ugyanannak a műszaknak a teljesítése esetén.) Az osztalék, illetve munkaegység formájában elosztott jövedelemrész arányát adminisztratív módon határozták meg.

1956-ban a meglevő termelőszövetkezetek összevonásával 300—400 családot magában foglaló ún. *fejlett mezőgazdasági termelőszövetkezeteket* (advanced cooperatives) hoztak létre. A korábbi szövetkezetek egyszerű termelőcsoportokká váltak, az osztalékfizetés megszűnt. Eltörölték a föld magántulajdonát és minden fontos termelési eszközt kollektivizáltak. A munkaegységrendszer formailag fönnmaradt, sőt egyeduralkodóvá vált, de lényegét tekintve alaposan megváltozott. Az egyéni erőfeszítések és a javadalmazás közötti kapcsolat ugyanis a tízszeres méretek miatt erősen meggyengült.

A kínai gazdaság- és társadalomfejlődés pályamódosításának első fázisában, 1958—1961-ben a mezőgazdaság szervezetének fejlődésére az a kettős törekvés nyomta rá bélyegét, amely a falusi munkaerő fokozódó kihasználását és a munka, valamint a jövedelmek kapcsolatának elszakítását egyszerre tűzte ki céljául. 1958 nyarán megindult a *kommunák* kialakítása és decemberre a parasztok 99 százalékát már beszervezték. A „munka szerinti elosztás" elvét a „szükségletek szerinti elosztás" elve és az ezt reprezentáló *fejadagrendszer* váltotta fel, a munkaegységeket pedig még magasabb szinten — a kommuna szintjén — összesítették és „árazták be". Ugyanakkor a — szélesebb társadalmi keretként szolgáló — kommunákban gyermekintézményeket és közétkeztetési intézményeket hoztak létre, ami a családban lekötött női munkaerő felszabadítását célozta.

1961-ben az így létrehozott rendszert felülvizsgálták és az elszámolási és elosztási funkciókat alacsonyabb szintre, a *nagy termelőbrigádokhoz* (a korábbi fejlett mezőgazdasági termelőszövetkezetekhez) helyezték. A mai rendszerhez vezető utolsó lépést a KKP KB 1962 őszén tette meg, amikor a *termelőcsoportot* (a korábbi egyszerű mezőgazdasági termelőszövetkezetnek megfelelő nagyságú csoportot) jelölte meg az alapvető elszámolási, termelésszervezési, földtulajdonosi, elosztási és bizonyos vonatkozásban fejlesztési egységként. Formális korlátozást csupán a föld elidegenítésének tilalma és meg-

határozott központi irányvonalak követésének kötelezettsége jelentett. Az osztalékot eltörölték, az ingyenes fejadag arányát radikálisan mérsékelték és a „munka szerinti elosztás" elvét hallgatólagosan visszahelyezték jogaiba.

A Huli-brigád: a termelőcsoportok erőforrásai

A Huli-brigád 18 csoportból állt, ezek egyenként 14—32 háztartást fogtak össze. A brigád fő terménye a rizs volt, emellett jutát, burgonyát, mogyorót és zöldséget termeltek. A terményeket meghatározott kvóták alapján az állami felvásárlónak értékesítették. A brigádon belül az egyes csoportok voltak az alapvető elszámolási és termelőegységek.

A földterület 10 százalékát a családok maguk művelték, ez mintegy 1,5—2-szerese a hivatalosan engedélyezettnek. A magántelek valódi nagysága még ezt is meghaladhatta, mert a megyei hatóságok engedélyezték a magánerőből művelés alá vett föld terményeinek megtartását. Durva becslés alapján az így nyert magántelek nagysága (1,6 ha) mintegy kétszerese a nyilvántartottnak. Egy munkásra 0,17 ha közös földterület jutott. (Ez az érték kb. fele a külföldieknek bemutatott „kirakatkommunák" mutatójának.) A brigád egy tagjára ennél lényegesen kevesebb, mert a brigád tagjainak 78 százaléka (!) nem dolgozott. A brigád eszközellátottsága alacsony szintű volt (12,1 jüan/fő). A szűkös eszközök termelőcsoportok közötti szétosztásának kimondott elvei nem ismeretesek, ám a statisztikai vizsgálat tanúsága szerint az eszközállomány megosztása a földterület megoszlását követte. Amikor tehát a termelési feladatokat elosztották a termelőcsoportok között, a szétosztás rendezőelve az volt, hogy mindenütt legendő állat és eszköz álljon rendelkezésre az adott *földterület* megművelésére, tehát a cél a termelékenység általános feltételeinek biztosítása és nem valamiféle jövedelmi egyenlősítés volt. (Az eszközállomány fölértékelését differenciált kalkulációs kulcsok segítségével végezték el. Így például három-három osztályba sorolták a teheneket és bivalyokat, a mélyszántóeke négyszeresét érte a hagyományosnak stb.).

Jövedelemelosztás

A brigád tagjai magán- és kollektív munkából egyaránt élveztek jövedelmet A magánjövedelem forrásai a „háztáji", az (engedélyezett) kiskereskedés és az önerőből művelés alá vett föld voltak, míg a közösből származó jövedelem hozzávetőlegesen fele-fele arányban oszlott meg a fejadag és a munkaegység után járó részesedés között. (Nem tudjuk, hogy a brigád által működtetett melléküzemágak — rizsmalom, téglaégető, gépműhely — bevétele érintette-e és ha igen, milyen formában a személyes jövedelmeket.) A munkaegység nem a feladatok, hanem az emberek besorolásán alapult: a három osztályba sorolt férfiak 8, 7, 6, a nők 6, 5, 4 pontot kaptak azonos munkáért, és az év végi fizetés a szerzett pontok alapján történt. A személyes jövedelmek (fejadag és munkaegység) a terménybevétel tekintélyes hányadát emésztették fel: szétosztásuk az anyagi termelési költségekkel (vetőmag, trágya stb.) az adókkal (5,2 százalék) és a kötelezően feltöltendő fejlesztési (3 százalék), jóléti (2 százalék), illetve adminisztratív (2 százalék) alapokkal (összesen mintegy 30 százalékkal) csökkentett bevételből történt.

A Huli-brigádban a *jövedelemszínvonal* — a „mellékest" is figyelembe véve — lényegesen, 150—500 százalékkal alacsonyabb volt, mint a kirakatkommunákban: 335 jüan, szemben a pekingi „Vörös Csillag" 1771 vagy a liaoming-beli „Augusztus 1" 955 jüanos szintjével.

Ami a *jövedelem szerkezetét* illeti, a figyelembe vett források alapján, a jövedelem kb. egyenlő arányban származott a munkaegységből, a fejadagból, illetve a „háztájiból". Ha azonban a magánkereskedés és a foglalt földek hasznát is figyelembe vesszük, a közö-

sön kívüli tevékenység bizonyul elsődlegesnek.

Az egyes termelőcsoportok közötti *jövedelemkülönbségek fő forrása* a statisztikai elemzés szerint — amely a jövedelem, a teljesített munka, a dolgozó/eltartott arány és a munka értékelése, azaz a munkaegység értéke közötti kapcsolatot vizsgálta — *a munkaegység eltérő értékelődése.* Ennek forrása pedig a holt munka, az eszközök egyenlőtlen eloszlása az egyes csoportok között. A föld, az állatállomány, a trágya eltérő minősége, az öntözőművek állagának és kiépítettségének, valamint a technikai felszereltségnek a különbségei a terméseredményeken keresztül befolyásolják az eloszthatő jövedelem nagyságát, sőt, mivel e hatások átgyűrűznek a saját telek művelésébe is, újabb ponton növelik a nem munkából származó jövedelemkülönbségek súlyát. Csupán az elsődleges hatást figyelembe véve a jövedelmek szóródásának 50 százalékát magyarázzák a munkától és a munkásoktól független tényezők. Nem meglepő, hogy a csoportok közötti jövedelemkülönbségek komoly feszültséget okoznak. Pusztán azáltal, hogy ha az elszámolás egységeként (újra) a *brigádot* jelölnék meg, lényegesen — a Hulibrigád adataival számolva mintegy 50 százalékkal — csökkenne a csoportok közötti jövedelemkülönbség és nem érvényesülnének az említett tényezők. Egy ilyen változtatás felé irányuló nyomás létezik a KKP-ban — ideológiai alátámaszthatóságát nem kell bizonyítani — és elsősorban a szegényebb termelési csoportok támogatják. A vezetés azonban — maga mögött tudva az ellenérdekelt csoportokat — ez idáig ellenállt a nyomásnak. Legutóbb az 1975-ös alkotmányban, megerősítette a termelőcsoport státuszát. Ám nemcsak a hatalmi egyensúly hat ebben az irányban, hanem a pragmatizmus (ha úgy tetszik: realizmus) is. Hogy F. W. Crook-ot, a kérdés egyik szakértőjét idézzük: „Amíg a parasztot főként az egyéni-családi vagy csoportjólét, s nem a kollektív jólét motiválja... a kis termelőegység marad az alapvető a kínai faluban."

(Ism.: *Köllő János*)

Herald Gerfin: Munkanélküliség-típusok és jövedelemelosztás az „Új makroökonomóiai elméletben"

(Kyklos, Bázel, 1979. 1. sz.)

Az „Új makroökonómia" elméleti képviselői azt bizonyítják, hogy a bérszint és a foglalkoztatottság közötti viszony — az árupiac helyzetétől függően — meglehetősen sokféle lehet. Cáfolják azt a felfogást, amely szerint a munkapiacon hosszabb ideig tartó túlkínálat a túl magas bérrel lenne összefüggésben.

Hosszabb ideig tartó munkanélküliség kizárólag a teljes foglalkoztatottságnak megfelelő reálbérszint mellett képzelhető el. Malinvaud azt bizonyítja, hogy a munkanélküliségnek az árukereslet hiánya miatt felmerülő formája, amelyet ő „keynesi esetnek" nevez, nagyobb valószínűséggel fordul elő, mint a túl magas bérek miatti alulfoglalkoztatottság „klasszikus" esete.

E gondolatok felhasználása a foglalkoztatáspolitikában több okból is ellenállásba ütközik:

1. azért, mert a kormányok és a központi bankok törekvése a foglalkoztatáspolitikai felelősséget a munkában részt vevő felekre hárítani és a bér nagyságát a függetlenül döntő munkaadókra, illetve munkavállalókra bízni. A kormányok általában foglalkoztatáspolitikai szempontokból mentes adó- és bérpolitikát folytatnak;

2. azért, mert egy olyan elmélet, amely azt mutatja ki, hogy lehetséges hosszan tartó munkanélküliség nem túl magas bérek mellett is, ellentmond a gazdaságpolitika számára kialakított ún. szerepelosztási modellnek;

3. azért, mert maga az „Új makroökonómiai elmélet" nem eléggé megalapozott.

A következőkben az elmélet egyik gyenge pontjáról lesz szó, amely eddig elkerülte a figyelmet: ha a tényleges megfigyeléseket egy ilyen modell alapján magyarázzuk, akkor a hiányzó árukereslet által létrejött munkanélküliség

is „klasszikus" alulfoglalkoztatottságnak látszik.

Parlagon heverő kapacitás nem bizonyíték a túlkínálatra az árupiacon. Felesleges kapacitás a reálbérszint miatt is keletkezhet, amely az állótőkét, vagy annak munkaintenzívebb felhasználását veszteségessé teszi. A vállalkozók körében végzett ilyen irányú felmérések a szubjektivitás gyanúja miatt nem vezethetnek eredményre. Objektív kritériumokra van szükség; itt azonban az „Új makroökonómia" is csődöt mond.

A tényeket figyelmen kívül hagyó előfeltételezéseket könnyű bizonyítani, és az, hogy eddig nem vették észre, csak onnan eredhet, hogy az „Új makroökonómia" nem foglalkozott jövedelemelosztási szempontokkal.

A következő modellek feltételezhetők:

— létezik egy „klasszikus" termelési függvény, amelyből következik a munkakeresleti függvény a határtermelékenység szabályai szerint, amennyiben az árukereslet kielégítő;

— rövid távon a nominálbér és az áruk ára rugalmatlan;

— az ármechanizmus révén történő gyors piaci kiegyensúlyozódás helyett mennyiségi alkalmazkodás történik;

— az egyik piacon megvalósult *racionalizálás* tervmódosítást szül a másikon (spillovers), ami multiplikátor hatásokra vezet.

A munkanélküliség úgy is felfogható, hogy a háztartások mint munkaerőkínálók *racionalizálják* a piacon megjelenő munkaerő mennyiségét. Ez felesleges kereslettel járhat az árupiacon: a túl magas reálbérek miatt a cégeknek nem érdemes az árukínálatot a keresletlhez igazítani. Ez a „klasszikus" munkanélküliség esete. Fordítva is előfordulhat azonban: ilyenkor a munkanélküliség felesleges kínálattal kombinálódik az árupiacon. A fennálló reálbérek mellett a cégek a termelést és a foglalkoztatottságot nyereségnövelő módon kiterjeszthetnék, ha elhelyezési lehetőségeiket nem *racionalizálnák*, miközben állásnélküliek elfogadnák a munkahelyeket a fennálló bérek mellett. Ez a „keynesi" munkanélküliség. Az eredeti „keynesi eset", amely árupiaci kiegyensúlyozódást foglal magában, a határeset a két típus között. Végül a sémából harmadik esetként következik a „visszaszorított infláció"; ilyen körülmények közepette túlkereslet uralkodik. Ekkor nincs munkanélküliség, hanem (árukereslet-racionálás miatt) csökkentett munkakínálat és ennek következtében kisebb foglalkoztatási szint. Ebből már következik, hogy kisebb a társadalmi termék, mint a teljes piaci kiegyensúlyozódás, vagyis a walrasi egyensúly esetében.

Ha a gazdaság a walrasi egyensúly állapotában van és a termelékenységnövekedést meghaladóan exogén módon emelkednek a reálbérek, a következmény a „klasszikus" munkanélküliség. A visszafejlődő foglalkoztatottság a társadalmi termék bérhányadának növekedésével párosul. Ez az eredmény megfelel mind a hagyományos elméletnek, mind a munkanélküliség-kutatás empirikus eredményeinek.

Ha azonban a walrasi egyensúly megbomlása ettől eltérően autonóm keresletkiesés miatt jön létre, akkor a foglalkoztatás azonnal ehhez igazodik, miközben a bérek és az árak nem reagálnak a változásra. A foglalkoztatás szűkítése azonban emeli az átlagos munkatermelékenységet. Az alapmodell a fellépő „keynesi" munkanélküliség esetén csökkenő bérhányadot valószínűsít. Ez, mivel a „klasszikus" munkanélküliségtől teljesen elütő, szép eredmény lenne, ha nem volna szöges ellentétben a valósággal. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a csökkenő foglalkoztatás mellett a bérhányad állandóan emelkedik. Minden munkanélküliség-helyzetben megtalálhatóak a „klasszikus" eset empirikus jegyei, eltérően attól, amit elméletileg várnánk.

A bérek és az árak teljes rugalmatlanságának feltételezése kétségtelenül merevebb a valóságos helyzetnél. Ha a feltételezést lazítjuk, az a „klasszikus" munkanélküliség esetében nominálbércsökkentési és áremelkedési, vagyis egyértelműen reálbércsökkentési tendenciát jelent. „Keynesi munkanélküliség" esetében viszont a reálbér reakciója a priori bizonytalan. Empirikusan az bizonyítható, hogy a csökkenő foglalkoztatottság mindig együtt jár a reálbér emelkedésének lelassulásával: a no-

minálbérek gyorsabban és erőteljesebben reagálnak, mint az árak.

Ha az alapmodellt ezekkel a reakciókkal egészítjük ki, Malinvaud tézise (1977) nyer bizonyítást, amely szerint a „klasszikus" munkanélküliség az „öngyógyítás" felé hajlik, míg a „keynesi" munkanélküliség expanzív intézkedések nélkül tartósnak bizonyul: az öngyógyításhoz elsődlegesen szükséges árcsökkentések elmaradnak és a reálbércsökkenés ebben a helyzetben nemcsak hogy felesleges, hanem káros is.

Az általunk vizsgált összefüggések alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy azok a módosítások, amelyek a modellt a valósághoz közelítik, a „keynesi" munkanélküliség esetében nem szüntetik meg és nem csökkentik a modell és a tények divergenciáját, sőt még erősítik is azt.

A bérek és az árak vonatkozásában történt modelldinamizálás, amelyet gyakran és joggal követelnek, következésképpen a „keynesi" munkanélküliség esetén nem küszöböli ki a diagnosztikai tévedést. A téves diagnózis oka a munkatermelékenységgel kapcsolatos, a valóságnak meg nem felelő implikációban rejlik. A termelékenység ugyanis nem anticiklikusan, hanem prociklikusan fejlődik és nem a tőke/munka arány konjunktúrától függő ingadozásán, valamint a műszaki fejlődés növekvő ütemén alapul, hanem a vállalatok munkakoncentráló magatartásán. A konjunktúra lefelé szálló ágában a vállalatok nem építik le a munkaerőt a kereslet csökkenésével arányosan. A termelést viszont a megcsappant kereslethez igazítják. A gyorsan csökkenő termelést lassabban csökkenő létszám produkálja. Csökken tehát a termelékenység.

A termelés tehát sokkal gyorsabban és egyértelműbben igazodik a keresleti ingadozásokhoz mint a foglalkoztatottság. Ez a tény a konjunktúra folyamatában megvalósuló munkatermelékenység-ingadozással magyarázható.

A cél annak bemutatása, hogy az „Új makroökonómiának" egyik központi premisszáját kellene felszámolnia ahhoz, hogy gyakorlati eredményt tudjon felmutatni. Csak így tudná a bérre alapozott munkanélküliség-magyarázatát, általános érvényességét megtörni.

A munkapiac nem csak akkor reagál lassan mennyiségi tekintetben, ha a munkanélküliség az árukínálat szűkítése miatt jön létre, hanem akkor is, ha az ok a túl magas bérszint. A módosított elmélet mindkét esetben azonos termelékenységi és elosztási hatások irányába mutat. Előfordulhat ugyan, hogy az elsődleges hatások erősségükben, illetve az alkalmazkodási folyamatok sebességüket tekintve különböznek, habár a késedelmes mennyiségi reakciók gyengítik a „klasszikus" munkanélküliség spontán gyógyulási folyamatát és így az eseteket hasonlókká teszik. De még ha a munkanélküliség e két típusa el is tér egymástól, az ökonometria akkor sem képes megbirkózni azzal a feladattal, hogy mindkét hipotézist meggyőző diszkrimináló teszteknek vesse alá.

Egyértelmű objektív kritériumokat a jövőben sem lehet megjelölni. A feltételezett dinamizálás azonban a konkrét munkanélküliségi helyzetek magyarázatában egyenrangúvá teheti a kétfajta, egymással rivalizáló magyarázatot.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Bekker Zsuzsa: Növekedési utak — dinamikus ágak

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 252 l.

„Amit látni akar, látja, és amit nem akar, azt nem látja. Csak azokra a dolgokra figyel, amelyekre figyelnie kell, és nem törődik mindazzal, amivel nem is érdemes törődni." Szolgáljon e Salingertől kölcsönzött, eredetileg egy taoista meséből vett idézet Bekker Zsuzsa könyvének mindent átfogó általános jellemzésére, a szokásos, és az adott esetben sivárnak vélt dicsérő jelzők helyett. Ilyen művek megítélése lényegretörő gondolkozásra késztető szép feladat, aminek megvannak a maga buktatói. Elismerem, hogy a szerző azokra a dolgokra figyel, amelyekre figyelnie kell, és azokkal nem törődik, amikkel nem is érdemes törődni. Milyen alapon kérhetem tőle számon akkor, hogy ezzel meg azzal a kérdéssel nem foglalkozott vagy, hogy ezt vagy azt másképpen ítéli meg mint én? A valóság sokarcúsága és tudásunk töredékessége oldja némiképp az ellentmondást.

Tudásunk hiányosságairól fejlődési-fejlesztési problémáink megoldhatatlansága mindennél ékesszólóbban beszél. A valóság sokfélesége pedig még magának a szerzőnek is megengedi, hogy érdeklődésének, kutatásának tárgyát többféleképpen fogalmazza meg. „Az alapérdeklődés, amely e munka megírására ösztönzött — írja a 7. oldalon —, arra irányul, hogy a fejlődésben későn induló országok hogyan, milyen növekedési úton, milyen sebességgel, milyen strukturális paraméterekkel, milyen nemzeti és nemzetközi feltételrendszerben lépnek, illetve léphetnek be a gazdasági fejlődés főáramába az együtthaladás vagy az előrejutás igényével." Az alapkérdés bonyolultsága miatt a témát kétféleképpen szűkíti. A későn indulók közül csak egy bizonyos országcsoportot vizsgál részletesebben: az európai szocialista országokat, köztük Magyarországot. A másik szűkítés: csak bizonyos tevékenységeket elemez, azokat, amelyeket a modern technika hordozóinak tart, és dinamikus ágaknak nevez, a gépipart és a vegyipart.

A könyv olvasásakor nem nehéz észrevenni, hogy e módosítás csak az alapkérdés szempontjából ítélhető szűkítésnek. Valójában, a fejlődési utak és a dinamikus ágak közötti kapcsolatok feltárása a ma már magasan fejlett országok fejlődéséről legalább olyan sokat mond, mint azoknak az országoknak a fejlesztési problémáiról, amelyek számára csak most kezd felderengeni a modern gazdasági fejlődés lehetősége. Minderre azért nyílik mód, mert a tanulmány a kiválasztott országcsoport fejlődését nem önmagában, hanem a legszélesebb nemzetközi háttér részeként elemzi, továbbá azért, mert a dinamikus ágak fejlődésbeli szerepét igen sok oldalról mutatja be. A nemzetközi háttér szélességét jól jellemzi két adat: a naturáliákkal történő vizsgálat 123 — minden egy millió főnél nagyobb népességű — országot átfog, az iparági, ún. értékmutatós vizsgálat pedig 80 országot ölel fel. A dinamikus iparágak fejlődése és a gazdasági növekedés kapcsolatainak pedig jóformán minden fontos vonatkozása szerepel az I. rész három fejezetében, amelyek rendre: A fejlettségi szint és a struktúra, A fejlettségi szint és a növekedési ütemek kapcsolata, és a Dinamikus iparágak és az újratermelési folyamat alcímet viselik.

A fejlettségi szint és struktúra elemzése a dinamikus ágak különleges fejlődésbeli szerepének felderítésére irányul. A kibocsátást tekintve a kérdés az, hogy a dinamikus ágak milyen helyet foglalnak el a termelésben, a külkereskedelemben és a fogyasztásban. A ráfordítások elemzése pedig arra keresi a választ, hogy

a dinamikus ágak által igényelt munkaerő és tőke milyen speciális jellemzőkkel rendelkezik.

A termelési szerkezet elemzésének egyik tanulsága az, hogy „a két ágazat termelési struktúraváltozása a fejlettségi szint függvényében zavarbahozóan eltérő. A gépipari termelés feldolgozó iparhoz viszonyított részaránya a fejlettségi szint növekedésével erőteljesen emelkedik. A vegyipar részaránya a fejlettségi skála mentén inkább csökkenő tendenciát mutat, pontosabban egy tölcsér formájú összeszűkülést tapasztalhatunk..." (37. l.) A vegyipar nem várt alakulására feltehetően hatást gyakorol az, hogy a fejlődő országok statisztikája a dinamikus iparágak arányát, de különösen a vegyipar részesedését túlértékeli — írja a szerző. A jelenség lényegretörőbb magyarázatára csak jóval később, a főáramok időbeli stabilitásának elemzésekor kerül sor. A fő mondanivaló ott az, hogy „A vegyipar jelentősége az idő függvényében teljesedik ki, az általános haladástól függ. ...A vegyipar az iparon belül adott időpontban minden fejlettségi szinten ugyanolyan relatív súlyú. Ez a súly azonban az idő haladásával állandóan nő." (101. l.) A dinamikus ágak közötti különbséget a fejlettségi és fejlődési út elkülönítésével másképpen is megfogalmazhatjuk. A *fejlettségi út* — értelmezésem szerint — a vizsgált jelenség, jelen esetben a dinamikus ágak termelésbeli arányainak fejlettségi szintenkénti változását, a *fejlődési út* pedig a jelenség időbeli lefutását jelenti. A gépiparra közös fejlettségi és közös fejlődési út is jellemző. A vegyiparnál csak a fejlődési út közös, a fejlettségi nem.

A termelésstruktúra vizsgálatának másik tanulsága az, hogy míg a nagy országok struktúra alakulása egyértelmű tendenciát mutat a fejlettségi szint függvényében, addig a kis országoké sokkal szórtabb. Általában, a kis országokban alacsonyabb a dinamikus ágak aránya. A kis országok belső piacuk szűkössége miatt sosem tudták vegyiparukat és gépiparukat olyan széles skálán fejleszteni, mint a velük egy fejlettségi szinte levő nagy országok. Míg a *termelési* arányokat tekintve jelentősek a különbségek a kis és a nagy országok között, addig a dinamikus ágazatok termékeinek fogyasztásbeli arányát tekintve sokkal kisebb különbségeket tapasztalunk. A vegyipari és a gépipari eredetű termékek fogyasztása — az eredmények szerint — kizárólag a fejlettségi szinttől függ. A hagyományos fogyasztási cikkekhez képest a dinamikus ágak termékeinek fogyasztása a fejlettségi szint emelkedésével gyorsan nő, és — kevés kivételtől eltekintve — még a fejlettség csúcsian sem mutatkoznak a telítődés jelei.

Vajon a dinamikus ágak termelési tevékenysége tudásintenzívebb ráfordításokat igényel-e, mint a többi ágazaté? — kérdezi ezután a szerző. A két fő ráfordítás közül először a munkaerőt elemzi. A munkaerő kvalifikáltságát a műszaki-gazdasági értelmiség és a szakmunkások arányával közelíti. Az eredmények egyértelműen arra utalnak, hogy a dinamikus ágak magasabban képzett munkaerőt igényelnek, mint a feldolgozó ipar általában. De a két dinamikus ág között is megfigyelhető különbség. A vegyiparban a magas kvalifikáltságú munkaerőből foglalkoztatnak többet. A gépipar igényei szélesebb körűek, több réteget, elsősorban a középszintet érintik. A tőke minőségi különbségeinek ábrázolására — statisztikai problémák miatt — nem lehetett a munkaerőhöz hasonló szellemes megoldást találni.

A második fejezet — sajnos igen rövidre fogottan — a növekedési ütemek és a fejlettségi szintek közötti összefüggésekkel foglalkozik. E rész fő mondanivalója az, hogy a vizsgált időszakra — a fejlettségi skála egészét tekintve — nem volt kimutatható összefüggés a fejlettségi szint és az ipari dinamika között. A kapcsolat-hiányból a szerző arra következtet, hogy a fejlettségi úton való haladásra nem jellemző az ún. *S* alakú lefutás, amely kezdetben — az alacsony fejlettségi szinteken — lassú, középszinten felgyorsuló, majd később ismét csillapodó lendületű fejlődést jelent. Az *S*-szabály cáfolata számomra azért nem meggyőző, mert a bizonyítás nem pozitív, hanem negatív jellegű. A vizsgált időszakban nincsenek országok a középső fejlettségi szinten, állapítja meg az elemzés. Következésképpen, lép

tovább, a középső szintre nem jellemző a növekedési ütemek felgyorsulása. Kérdésem: ha nincsenek a középszinten országok, honnan lehet tudni, milyen lenne, vagy nem lenne növekedési ütemük, ha ott lennének? Mivel ehhez hasonló és azonos gyökerű kérdések még fel fognak bukkanni, a részletesebb magyarázattal egy ideig adósak maradunk.

Az I. rész további fejezetei a szocialista út, és ezen belül Magyarország fejlődését elemzi a nemzetközi tükörben. A gazdag és sokirányú vizsgálat arra kíván válaszolni, hogyan válhattak a dinamikus ágak ezekben az országokban a kitörési stratégia hordozóivá. A válasz egyaránt utal történelmi előzményekre, tudatos gazdaságpolitikára és azokra a feltételekre, amelyek kedvezően segítették a gazdaságpolitika érvényre jutását. A gépipar feldolgozó iparon belüli aránya például Magyarországon már a századforduló táján viszonylag magas volt. A magas gépipari arány a két világháború közötti időszakban is megmaradt, sőt a második világháborút megelőző hadikonjunktúra még tovább növelte. Ez az előzmény tette lehetővé a gazdaságpolitika számára az 1950—1953-as kiugróan magas gépipari arány elérését. Bár a gépipar aránya ezután fokozatosan csökkent, még mindig magasabb, mint az ország fejlettségi szintjének megfelelő érték. A többi, fejlettebb szocialista ország gépipari fejlődését is hasonló vonások jellemezték. A szerző kiemeli, hogy a történelmi megalapozáson és a gazdaságpolitikai törekvéseken túl azért lehetett ezekben az országokban — kicsiségük ellenére — a gépipar a fejlődés húzóágazata, mert a Szovjetunió biztosította számukra a szükséges nagypiaci feltételeket.

A könyv második része sajátos összefoglalása, kiterjesztése és általánosítása az empirikus vizsgálat eredményeinek. Ebben a részben olvashatunk a statikus és a dinamikus főáramokról, a strukturális jellemzők, valamint a növekedési ütemek időállóságáról, a dinamikus iparágak fejlődési paradoxonáról, a fejlődési és fejlesztési utakról. A szerző itt veti fel — vita és továbbgondolkodás céljából — az elemzéssel kapcsolatban felmerült problémákat. A felvetett kérdések közül — inkább a pontosítás, mint a kritika igényével — azokhoz kapcsolódnék, amelyek a főáramok definíciója körül sűrűsödnek.

A kifejtés érdekében a könyv elején levő munkahipotézisekhez kell visszanyúlni. Az 1. munkahipotézis szerint „Létezik egy közös fejlődési út, egy fejlődési főáram, amely alapvonásaiban behatárolja az egyedi országok előrehaladásának menetét." (19. l.) E hipotézis *egy főáramról* beszél, kiemelve az időbeli állandóságot. A második hipotézis feloldja a feltevést: több, időben változó főáramot enged meg. A két hipotézis egymás ellentéteként való meghatározása nem szerencsés, félreértésekre ad lehetőséget. A megkülönböztetés eredetileg módszertani indíttatású: az első hipotézis a statikus, a második a dinamikus vizsgálat feltevése. A megfogalmazás adott módja mellett azonban, e módszertanileg indokolt megkülönböztetés tartalmilag elfogadhatatlan következtetésekre vezet. Nem lehet ugyanis egyszerre azt állítani, hogy egyetlen közös fejlődési főáram létezik, és azt, hogy mégsem egy, hanem több főáram van. Az ellentmondást egyszerűen meg lehetne szüntetni, ha csupán formai megoldást keresnénk. Más jellemző(k)re vonatkozik az első hipotézis és más(ok)ra a második, mondhatnánk, ha eltekintenénk a mélyben meghúzódó, az állapotokat a folyamatokkal összekapcsoló lényegi összefüggésektől. De eltekinthetünk-e attól, hogy az azonos fejlettségi szinteket országonként és időszakonként más és más fejlődés formálja, alakította ki? A hipotézisek megfogalmazásakor — az egyértelműség érdekében — igen, egyébként egyetértek Bekker Zsuzsával abban, hogy nem. A statikus, a fejlettségi szintekre vonatkozó elemzést nem lehet teljesen elszakítani a dinamikától. De nem is célszerű túl szorosan összekapcsolni a kettőt, a dinamika térbeli és időbeli változékonysága miatt. Nem könnyű a középutat megtalálni.

A szerző többször is nekirugaszkodik e feladatnak. Megpróbálja a statikus főáramokat dinamikusan ellenőrizni, a folyam és az állomány jellegű mutatókat összehasonlítani. Egyes esetekben az összekapcsolás sikerül: vannak olyan össze-

függések, amelyek nemcsak egy-egy időpontban, hanem hosszabb idő átlagában is érvényesek; és előfordul az is, hogy a folyamatok és állományok képződése mögött ugyanazok a hatóerők húzódnak meg. A jelenségek egy bizonyos, és nem is szűk körére a próbálkozás látszólag csődöt mond. A statikát a dinamikával nem lehet ellenőrizni, mert a várt folytonosság helyett ún. hiányzónák mutatkoznak. A hiányzónák kialakulása arra utal, hogy az országok egyenetlenül helyezkednek el a fejlettségi skálán: az országok nagy része igen szegény, ezek a fejlettségi skála alsó részén vannak, más részük már magasan fejlett, ezek a skála csúcsán állnak, s viszonylag kevés közepesen fejlett ország van, amely éppen most indul meg a gyors fejlődés útján. A történelmi folytonosság hiányából a szerző először a főáramképződés hiányára következtet, összekötvén két — szerintem össze nem köthető — dolgot: a fejlődési szabály általános érvényességét egyfelől, és konkrét megjelenését másfelől. Magában a vizsgálatban természetesen nem lehet az elkülönítést megtenni, hiszen a főáramok megfigyelése csak valóságos adatok alapján történhet. Nem szükségszerű azonban a következő lépés, annak a következtetésnek a levonása, hogy a főáram csak akkor létezik, ha az egész fejlettségi skálán kiformálódik. Abból, hogy egyes fejlettségi intervallumok, történelmi okok miatt üresek, csupán az következik, hogy nincs információnk erre a szakaszra, de az nem, hogy itt nem érvényes a szabály. Lehet, hogy érvényes, lehet, hogy nem. Információ hiányában nem tudunk e kérdésre válaszolni.

A „Hova lett a közös út" című részben a szerző enyhít állítása élességén. Bár ismét kiemeli, hogy „A közgazdasági elemzés elsősorban a történelmileg konkrét, tehát specifikus főáramok strukturális és dinamikai jelzéseiből indulhat ki" (197. l.), a konkrét főáramok szerepét elsősorban a kiindulás szempontjából hangsúlyozza. Egyidejűleg elismeri, hogy ezek a specifikus főáramok történelmi folytonosság hiányában is tartalmazhatnak olyan elemeket, amelyek a tágabban értelmezett közös út elemei.

Feltehető végül is a kérdés, amit Szabó Judit is feltett — aki a közös út eltűnését az időben eltolódó főáramokban vélte felfedezni —: most van közös út vagy nincs, és ha van, milyen fejlesztéspolitikai következményei vannak? Azt jelenti a közös út léte, hogy a korábban indulók egyértelműen kijelölik a később induló országok fejlődési útját? A választ a szerző a 198. oldalon így fogalmazza meg: „...még a viszonylag mobil területeken — a dinamikus iparágak fejlődése vonatkozásában — is van állandóság és sok országot, nagyobb időtávot együttesen érintő tartalmas mondanivaló. A közös megnyilvánulások folytonossága vagy folytonossághiánya egy időpontban az adott kor termelőerőinek mennyiségétől, szintjétől és azok országok közötti elosztásától függ: az időbeli változás a termelőerők fejlődésén és azok elosztásának időbeli átrendezésén alapszik." Van tehát közös út, vannak közös fejlődési jellegzetességek, bizonyos makrojelenségek meghatározott körére vonatkozólag. A közös utak akkor is jellemzik a fejlődést, ha az országok fejlettségi szint szerinti elrendeződése nem egyenletes. A közös utak azonban csak keretek, amelyeken belül az egyes országok fejlődése a termelőerők fejlődésétől, ezek országok közötti elosztásától, illetve az eloszlás időbeli változásától függ, s ezért fennállásuk nem jelenti a fejlődésnek és a fejlesztésnek sem időbeli, sem országonkénti uniformizálását.

Rimler Judit

Horváth Iván: Az ipari rendszerek szervezése

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 377 l.

A szocialista gazdaságok történetében kevés vitatottabb téma akad az iparirányítás szervezeténél és intézményeinél. Miközben *az át- és visszaszervezések* olyan *gyorsan követték egymást,* hogy eredményeiket ki sem lehetett értékelni,* paradox módon az az állítás is igaz, amivel Horváth Iván könyvét indítja: napjainkban „...új igény jelentkezik: a harminc év óta lényegében *változatlan — mindvégig merev szervezeti kereteken felépülő — szervezeti rendszer* továbbfejlesztésére". (Kiemelés tőlem — Sz. K.) (11. l.) Ami *leggyorsabban és leggyakrabban változik* a szocialista gazdasági gyakorlatban, az a szervezeti rendszer, és ami *legkevésbé változik,* az is a szervezeti rendszer. Ez csak egy a számos paradoxon közül, amelyek Horváth Iván könyvének tárgyát aktuálissá, közérdekűvé teszik.

A négy részből, 10 fejezetből álló, az elméleti és gyakorlati összefüggéseket ötvöző könyv alapvető mondanivalója, mintha csak az említett paradoxonra válaszolna: a szerző az iparirányítás, iparszervezés mélyreható, gyökeres megváltoztatásának egy lehetséges útját, modelljét javasolja, mégpedig anélkül, hogy a jelenlegi szervezeti keretek felborítására kellene gondolnunk: „újjászerveződést, átszervezés nélkül". Hogyan lehetséges ez? A szerző koncepciójának fontos kiindulópontjai az iparirányítás szervezetének és az ipari rendszerek szervezésének elhatárolása: a kettő nemcsak hogy nem azonos, hanem bizonyos értelemben ellentétes is. Horváth Iván javasolt modellje — a jelenlegi szervezet- és vállalatcentrikus —, a lényeget tekintve a statikus iparirányítási mechanizmust szervezés- és rendszerközpontú elemekkel egészítené ki. Míg a létező rendszerben a hangsúly a szilárd szervezeti struktúrára, az irányítószervek és az egymástól élesen elhatárolt, különálló „egyes" vállalatok kapcsolatára helyeződik, a modellbe bevinni kívánt elemek, az új típusú és rugalmas vállalkozási rendszerek (gazdasági társulások, célvállalkozások, K+F társulások, koordinációs társaságok, külkereskedelmi társulások, beruházási fővállalkozások stb.) *lényegüket tekintve dinamikusak,* mozgást, rugalmasságot, alkalmazkodóképességet jelentenek. A több vállalatot átfogó ipari rendszerek szervezésével, a rugalmas, feltételekhez idomuló cél jellegű társulások révén a lehető leggyorsabban reagálhat a vállalat és a népgazdaság a bel- és külgazdasági változásokra anélkül, hogy a vállalatokat vagy az irányítószerveket minduntalan átszerveznénk.

A jelenlegi világgazdasági helyzetben semmire sincs nagyobb szükségünk, mint rugalmasságra, s minden útmutatás, amely nagyobb rugalmassággal kecsegtet, megkülönböztetett figyelmet érdemel. Az alkalmazkodóképes ipari rendszerek létrehozása azonban nemcsak a pillanatnyi helyzet szülte kényszer, hanem hosszú távon is érvényes követelmény. A technikai fejlődés — amint Horváth Iván többhelyütt is kiemeli — a tudományos-technikai forradalom idején gyorsabb, semhogy a vállalatok méreteit, a szervezeti rendszert hozzá lehetne igazítani.

A szervezésnek, tervezésnek — amint azt a szerző helyesen hangsúlyozza — át kell lépni a vállalatok határait, de át kell lépnie az iparirányítás művi, adminisztratív határvonalait is, ipari rendszerekben, gyártási ágakban, megoldandó feladatokban, gazdasági célokban kell gondolkodnia. A vállalat önmagában véve nem fejleszthető, belső viszonyai nem választhatók el környezetétől, a vállalat önállóságának növelése nem elszigetelődésének, hanem kapcsolatainak erősödésével párhuzamos. Az akadozó kooperáció, a késedelmes fizetések, az egymással kapcsolatban levő gazdasági egységek közötti információáramlás elégtelensége, a vállalat külső kapcsolatainak bizonytalansága, az utóbbi évtizedekben meggyőzően bizonyították, hogy a vállalat problémái nemcsak a vállalat problémái,

* Lásd Bauer Tamás—Szamuely László: Az ipar irányításának szervezete az európai KGST-országokban: néhány tanulság. Közgazdasági Szemle, 1979. 1. sz.

s azok semmiképpen sem oldhatók meg csupán a vállalat kerítésén belül. Noha a szerző előbb említett gondolatai nagyon is kézenfekvőnek tűnnek, mégsem váltak uralkodóvá, sem az elméletben, sem pedig a gyakorlatban.

A szakirodalmat olvasva gyakran úgy tűnik, mintha a szocialista gazdaság színpadán csak két szereplő lenne: a „vállalat" és a „központ". Valójában mindig ott van a „harmadik" is: a másik vállalat (és a háztartások szférája is). Miközben cikkek és tanulmányok boncolják a vállalatban uralkodó viszonyokat, a vállalati belső mechanizmust, elemzik a vállalat és a „központ" kapcsolatát, konfliktusait, *az elméleti kutatásokban alig fordítanak figyelmet a vállalatok közötti viszonyokra.* Pedig a „másik vállalat" gyakran a „központénál" nagyobb fontosságra tehet szert egy-egy gazdasági egység életében. A gazdasági játékszín harmadik szereplője nem olvad be névtelenül a piaci „kínálatba" vagy „keresletbe", hanem egyedi kapcsolatok, sajátos viszonyok hálózatán keresztül láncolódik partneréhez.

A vállalatok közötti erőviszonyok, intézményi és személyes kapcsolatok, információk esetenként fontosabbá válhatnak a tárgyi, dologi kapcsolatoknál, sőt, a tárgyi kapcsolatok (áruáramlás, árak, pénzkapcsolatok) csak az előbbiek fényében válnak érthetővé, magyarázhatóvá. A vállalatok közötti viszonyok azonban nemcsak az elméletben, hanem a gazdaságirányítás, szabályozás gyakorlatában is háttérbe szorulnak. Horvát Iván bizonyító erejű példája: miközben 45 jogszabály és rendelet kb. 1500 paragrafusa szabályozza a vállalati belső mechanizmust, addig mindössze 6 jogszabály vonatkozik a vállalatok közötti kapcsolatokra s ezekből is csak egy rendelet egyetlenegy paragrafusa foglalkozik közelebbről a kooperáció problémáival. (63—64. l.) De a kooperáció, a más vállalatokhoz való kapcsolódás a vállalatok életében sem kap megfelelő helyet, mégpedig éppen a gazdasági egységek merev szervezeti elkülönülése miatt. A nagyvállalatok autarkiára rendezkednek be. Ékes bizonyítéka ennek, hogy 1977-ben már közel 140 öntöde működött az országban. (70. l.) Az autarkiára törekvés nem valamiféle szemléleti torzulás kifejeződése, hanem a kialakult vállalati struktúra logikus következménye. Apró alkatrészek, csavarok, kötőelemek hiányában milliós termelési értékek esnek ki. A szállító vállalatok nem kötődnek erős szálakkal a megrendelőkhöz, nem alakult ki nálunk a bolygóvállalatok rendszere, a vállalatok nem érzékelik az általuk kifejtett „külső gazdasági" hatásokat, a szállító számára mellékes tételt az sem teszi fontossá, hogy a szállítás elmaradása, vagy a késedelmes szállítás más vállalatnál milliós károkat okozhat. A vállalatok közötti kapcsolatok fejletlenségére, elégtelenségére, szervezetlenségére és bizonytalanságára utal közvetve az is, hogy 15 éve nagyjából állandó szerkezetű készleteken belül 70 százalékos az anyagkészletek aránya. (63. l.) Csak egyet lehet érteni Horváth Ivánnal abban, hogy a fejlesztés területén a probléma még kiélezettebb. A merev szervezeti keretek között működő, gazdaságilag elkülönült vállalatok érzéketlenek a „saját kerítésükön túli" gazdaságosabb befektetési lehetőségekre. Bármennyire is ésszerűbb volna a rendelkezésre álló eszközöket más vállalattal együttműködve, esetleg harmadik vállalatnál létesítendő kapacitások fejlesztésére befektetni, a vállalatok habozás nélkül felhasználják azt a saját — akár perspektívátlan — kapacitásuk fejlesztésére. „Ha egyidejűleg figyelembe vesszük azt a közismert tapasztalatot — írja a szerző —, hogy ezt a problémát a beruházási fejlesztési döntések centralizálása nem oldja meg, sőt, még tovább élezi, kézenfekvő hogy új utakat kell keresni." (52. l.)

Paradoxon, hogy az *ipari rendszerek kívánatos*, a mai követelményekkel összhangban álló *szervezésének új útját*, iskolapéldáját *a mezőgazdaság szolgáltatja.* 1976-ban mintegy 500 gazdasági társulás működött a magyar mezőgazdaságban és élelmiszeriparban. A mezőgazdasági társulások eredményeinek ismeretében jogosnak tűnik a feltételezés, hogy a mezőgazdaságban sikeres ipari termelési rendszerek az iparban is megteremthetők.

E funkcionális termelési és fejlesztési együttműködési rendszerekre építi fel a szerző javasolt modelljét, az ún. TM- (társadalmi mobilitás) modellt, amely az egész iparra kiterjedően, differenciáltan érvényesíti a vállalatirányítás technikai

gazdasági és társadalmi funkcióit, egyszerre szolgálva az ipari rendszerek termelési stabilitását és fejlesztési mobilitását. A modell alapos, körültekintő, sokoldalú leírása a könyv legterjedelmesebb, s egyben a munka magvát képező III. fejezetében található. A modell kulcsa az ún. gyártási ág,* amelyet célfunkciók segítségével alakítanak ki.

A gyártási ág néven jelölt termelési kultúra nem más, mint az ipari rendszer homogén alrendszere. A homogenitás abban nyer kifejezést, hogy egy gyártási ágon belül azonos alaptechnológiát alkalmaznak, az itt készülő termékek egymás helyébe léphetnek, az ágon belüli kapacitások bizonyos határok között *konvertálhatók* és a műszaki fejlődés is támaszkodhat az adott tevékenységek egységes kutatási-fejlesztési hátterére. E körben azonosak a termékek értékelésének feltételei is. (58. l.) A gyártási ágakba nem vállalatok, hanem termelőegységek tartoznak. Ezek éppúgy lehetnek üzemek, ipartelepek, műhelyek, mint gyártósorok, amelyek *vagy konvertálható termékeket állítanak elő, vagy ilyeneket használnak fel.* E termelési láncokat megragadva alakíthatjuk ki a döntés és irányítás alapegységeit.

A gyártási ágakra épülő modell lehetővé teszi a termékek fejlesztési és értékesítési lehetőségeinek teljes körű megítélését; a fejlesztések továbbgyűrűző hatásainak megbízható mérését; a végrehajtás anyagi, pénzügyi és szervezési feltételeinek megteremtését.

Az iparfejlesztési döntések megalapozása és végrehajtása a TM modellben három szakaszban valósul meg:

1. *A vállalati szinten megvalósuló felmérő-elemző szakaszban* a felügyeleti hatóságok közreműködésével a funkcionális iparszervezési elv segítségével kialakított gyártási ágak (döntési alapegységek) a fennálló helyzet átfogó felmérésére szolgálnak. A felmérés két lépésben történik. A konvertálhatósági intervallumban első lépésként viszont már a funkciószabatos termékeket előállító kapacitások „feltérképezése" a feladat.

Ezzel párhuzamosan az alkalmazási intervallumban első lépésként fel kell tárni azon végtermékek körét, amelyekbe az adott csereszabatos termék beépül, majd második lépésben ugyanezt kell tenni a funkciószabatos termékek vonatkozásában.

2. *A vállalati és ágazati szintű elemző-döntéselőkészítő szakaszban* — az első szakaszban végrehajtott felmérések és elemzések alapján — már a fejlesztési és értékesítési lehetőségeket kell vizsgálni. E szakasz során a konvertálhatósági intervallum fejlesztési intervallummá *bővül,* míg az alkalmazási intervallum értékesítési intervallummá *szűkül.* Ez azt jelenti, hogy a fejlesztési intervallumokban fel kell „térképezni" — a termelőkapacitásokon túlmenően — a gyártástechnológiák és termékek hazai tudományos és műszaki fejlesztési hátterét, a kutató fejlesztő kapacitások színvonalát és eredményességét, méreteit és megbízhatóságát, illetve a korszerű technológiák külföldi beszerzésének és a hazai és nemzetközi gyártásszakosodás és kooperáció lehetőségeit is. Meg kell vizsgálni a fejlesztésben érdekelt vállalatok anyagi és pénzügyi eszközeinek átcsoportosítási lehetőségeit, a kutatási és termelési kapacitások koncentrálásának feltételeit stb. A vizsgálat során kialakított fejlesztési javaslatnak a műszaki-gazdasági kritériumok alapján jellemzett eredményét nemzetközi összehasonlításban kell megítélni. Ezzel párhuzamosan az értékesítési intervallum meghatározásakor a tényleges és a potenciális értékesítési lehetőségekből indul ki a vizsgálat, illetve a várható versenyhelyzetet kell figyelembe venni, különös tekintettel a nemzetközi gyártásszakosodási és kooperációs lehetőségek feltárására.

A vállalati szintű összefoglaló elemzésekre épülhet fel a gyártási ágak (intervallumok) ágazati minisztériumi szintű összefoglaló értékelése.

* A 102/1978. OT—OMFB sz. „A termelési szerkezet fejlesztésének döntéselőkészítési módszerei" című közleménye már utal a homogén termelési kultúrát képviselő gyártási ágak vizsgálatának szükségességére.

3. *A vállalati szintű döntési-végrehajtási szakaszban* kerül sor a második szakaszban megalapozott intézkedések megvalósítására a funkcionális termelési és fejlesztési együttműködés keretében. Itt jutnak tehát szerephez a mezőgazdaságban már kipróbált termelési, fejlesztési társulások, a rugalmas, változékony, laza vagy kevésbé laza formák, amelyek „izomként", „porcként" ölelik át, s élettel, mozgással telítik a nélkülük csikorgó nehézkes rendszert.

Minden jel arra mutat, hogy a vállalati rendszernek és irányításának a könyvben felvázolt fejlődésiránya reális lehetőség. A gyártási ágakra alapozott rendszerben a társadalmi termék halad át — viszonylag gördülékenyen — az egymásra épülő (de különböző vállalatokhoz tartozó) termelési egységek vertikumain, társadalmi termékben gondolkodnak-terveznek, és nem a vállalat egyedi termékei lépnek fel önállósultan, öncélként. A javasolt modell eleve társadalmi dologként, társadalmi ügyként tételezi a termékeket, szemben a jelenleg érvényesülővel, amelyben a vállalati termékek legfeljebb a kooperáció zökkenőin átvergődve jutnak elsikkadt társadalmi „értelmükhöz", lépik át öncélú mivoltukat. E rendszer megfelelő a termelés társadalmasodása erősödő tendenciáinak, a munkamegosztás erősödésének, az egyre bonyolultabb, egyre differenciáltabb, egyre hatékonyabb szervezést igénylő, gyorsan változó termelési organizmusnak. A modell életképességét igazolják a világtendenciák, a bolygóvállalatok gyűrűjében fejlődő, hihetetlenül változékony és elasztikus nagyvállalati rendszerek, az erősödő, sőt, már országhatárokat is átlépő kooperáció, a transznacionális monopóliumok által szervezett, nem ritkán földméretekben kialakuló gyártási ágak. Progresszív és számunkra létfontosságú ügy szolgálatába szegődött tehát a szerző, amikor a korábbi sikeres könyveiben (főleg a néhány éve a Szovjetunióban is megjelent „Az ipari rendszerelmélet" című munkájára gondolok) kimunkált rendszerszemléletet a hazai vállalati struktúra, iparszervezés és iparirányítás kritikus elemzésében és konstruktív fejlesztésében kamatoztatja.

Az olvasót nem kevésbé izgatja az eddig tárgyalt kérdéseknél: hogyan válik a szerző által javasolt, megalapozott iparszervezési elv lehetőségből valósággá? Erre már nehezen válaszolhatunk könyv alapján. Ha a munka- és üzemszervezést előmozdítani hivatott rendeletek nehézkes végrehajtására gondolunk, a kérdés semmiképpen sem tűnhet feleslegesnek, vagy akadékoskodásnak. Ha a mű elméleti értékét nem is érinti, „használati értékét" tovább növelte volna, ha a szerző utal a bevezetés feltehetően várható nehézségeire, ellentmondásaira, netán a vajúdást gyorsító „injekcióra" is javaslatot tesz.

A rendszerszervezés a „legyen" tudománya. Talán ebből is fakad, hogy a szerző az említett problémákra kevés figyelmet fordít. Horváth Iván látóköre azonban túlterjed szűkebb tudománya horizontján.

Politikai gazdaságtan, szociológia, ipargazdaságtan és még hosszasan sorolhatnánk a tudományterületeket, amelyeket ebben a művében is számos gondolattal, összefüggéssel gazdagít. A „legyen" mellett Horváth Iván teret szentel a „van"-nak is, nemcsak racionális modelleket épít, követelményeket fogalmaz meg, hanem tényeket tár fel, fejtegetésein átsüt a valóság ismerete. Ezért talán nem értetlenség szüli a hiányérzetet: a recenzens a „van" mellett a „miért"-re is bővebb választ várna. Vajon csak a könyvben megjelölt merev vállalati-irányítási szervezet a kooperáció kibontakozásának gátja? Mi a mélyebb oka, hogy a lazább, rugalmasabb társulások az iparban nem tudtak gyökeret verni; mivel magyarázhatjuk a mezőgazdaság javára végbement egyenlőtlen szervezési-szervezeti fejlődést? Minden bizonnyal van válasza ezekre a szerzőnek. Ha azonban nem jutunk el a válaszhoz, könnyen támadhat — feltehetően a szerző szándéka ellenére — az a benyomás az olvasóban, mintha a dolog csak a szemléleten múlna (a vállalatok és az irányítók szemléletén).

A szervezeti merevségben kifejezésre jutó viszonyok, érdekek, ellentmondások, konfliktusok, fejlődési korlátok nemcsak a szerző által az eddigi szervezeti rend-

szerről adott diagnózist tették volna megalapozottabbá, hanem modelljének perspektíváit és realizálását is jobban megvilágítanák, hiszen e viszonyokkal és ellentmondásokkal, szervezési korlátokkal nemcsak a múlt elemzésekor, hanem a jövő építésekor is számolnunk kell.

★

Lehetetlen akárcsak érintőlegesen is utalni a könyvben megfogalmazott legfontosabb gondolatokra, hiszen a műre inkább jellemző a bőség zavara, semmint egy néhány jól lehatárolható tézis.

Horváth Iván művét igen alapos dokumentáció, a rendelkezésre álló irodalom néha szinte már filológiai részletességű bemutatása, használható jegyzetapparátus, gondos ábrák és sémák, s egy társszerző — Fülep György — által írt gazdaságmatematikai fejezet teszik széles körben és sokféle célra használhatóvá. Apró megjegyzésnek tűnik, de az olvasó tájékozódását jobban szolgálta volna, ha a szakirodalmi idézetek és hivatkozások (amelyek talán kissé túlméretezettek is) nem a főszövegben, hanem lábjegyzetben kapnak helyet. E hiányosság azonban mellékessé válik a munka egészének megítélésekor.

Szabó Katalin

Pillis Pál: Mezőgazdasági modellek

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 179 l.

Ez a könyv a matematikai módszerek agrárgazdaságtani alkalmazásának kérdéseivel foglalkozik. A szerző mintegy másfél évtizedes kutatási eredményeit foglalja benne össze, s emellett áttekintést ad a tématerületre vonatkozó magyar kutatások állásáról, elért eredményeiről is.

I.

A könyv I. fejezete népgazdasági szintű mezőgazdasági modelleket tartalmaz. Az itt bemutatott *termelési függvények* elemzésével a szerző igyekezett kimutatni olyan tendenciákat, amelyek a magyar mezőgazdaság fejlődését jellemzik az 1960—1976 közötti időszakban. A vizsgált termelési függvények tanulságait részletesen elemzi a szerző, és több következtetést megfogalmaz. Ezek közül kiemelem azt a megállapítását, miszerint az 1960—1976 közötti időszak tendenciái alapján, a magyar mezőgazdaság mintegy 93 százalékos biztonsággal tervezhető. A 8 változós termelési függvénnyel kapcsolatban arra utalok, hogy 2 olyan változója is van (az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás és a mezőgazdasági export), amely nem számít termelési tényezőnek, de jelentős hatást gyakorol a termelésre. Ezek fontossága a jövőben a magyar mezőgazdaság számára is fokozódni fog. Az I. fejezet egyébként még áttekintést tartalmaz három ötéves terv mezőgazdasági modellszámításairól is. Ezek főbb tanulságai közül kiemelem azt, hogy a fejlődés a termesztés-technológia modellezésétől egyre inkább a termelési rendszerek modellezése felé tart. A modellvizsgálatok új kutatási feladatot is jeleznek. Nevezetesen az exportra kerülő élelmiszer-gazdasági termékek kedvező szerkezetének kialakítását, az exportpiacok, viszonylatok hosszú távú kutatását.

A II. fejezet Magyarország legjelentősebb természeti erőforrása, *a termőföld hasznosításának optimalizálásával* foglalkozik. Az optimális földhasznosítás kérdéseit üzemi, mezo- és makroszinten is vizsgálja. Hazánkban a mezőgazdaságilag hasznosított földterület a vizsgált időszakban mintegy 400 ezer ha-ral csökkent. Ezzel egyidejűleg nőtt a lakosság száma, az 1 főre jutó élelmiszer-fogyasztás és az élelmiszerek exportja. A két ellentmondó tendencia — csökkenő föld, növekvő igények — fontos feladattá teszi a mezőgazdaság rendelkezésére álló földterület

optimális hasznosítását. Az üzemi modellszámítások szerint a területegységenként legnagyobb termelési értéket vagy nyereséget adó növényeket a legjobb minőségű talajokon célszerű termeszteni. Megoldatlan azonban az a fontos kérdés, hogyan lehetne ösztönözni a kapacitások átcsoportosítását a gyengébb termőképességű földekről a jobb termőképességű földekre.

A III. fejezet a vállalati modellekről ad áttekintést, és négy ismérv alapján rendszerezi őket:

1. a modellek terjedelme szerint (komplex vállalati modellek és vállalati részmodellek),

2. az időtényező figyelembevétele szempontjából (statikus és nem statikus modellek),

3. a döntési problémák fajtái alapján (termékszerkezetet, fajlagos hozamokat, technológiákat és erőforrás-felhasználást optimalizáló modellek),

4. lineáris vagy nem lineáris modellek.

Ennek a fejezetnek egyik érdekessége a dualitás és az árnyékárak problémájának tárgyalása. A szerző az árnyékárat nem tekinti értékkategóriának, de hangsúlyozza, hogy esetenként — például a földek, a technikai feltételek és az arányossági feltételek árnyékárai — rendkívül fontos ismereteket nyújtanak.

A könyv legtöbb új elemet tartalmazó része a „Kertészeti modellek" címet viselő IV. fejezet. Két fő modell leírása található benne: a hűtőtároló- és az ültetvény-modell. A *hűtőtároló-modell* a téli alma hűtőtárolását optimalizálja. Ez Magyarországon nagy jelentőségű probléma. A modell adott termelésből indul ki, és a tárolt, valamint tárolatlan termék optimális összetételét kutatja. A hűtőtároló-modell a lineáris programozás új tudományos alkalmazása, amelynek szerkesztéséhez számos problémát kellett a szerzőnek megoldania. A modell eredményei azt bizonyítják, hogy a matematikai programozásnak ilyen speciális területen is jelentős szerepe van. A modellszámítások szerint a hűtőtárolás kellő hozzáértés esetén — a jelenlegi gyakorlattal szemben — nem deficites, hanem nyereséget biztosít az almavertikumban. Ehhez azonban a tárolót a jó minőségű, előválogatott almával szabad kitölteni. A modell árnyékárai egzakt módon minősítették a különböző almafajtákat és a különböző koronaformákat.

Az *ültetvény-modell* 8 féle döntési feladat megoldásához nyújt segítséget. A modell magában foglalja a termelést, tárolást, feldolgozást és forgalmazást. Nem statikus jellegű, hanem folyamatokat optimalizál, amely folyamatok nem lineárisak. A modell magában foglalja továbbá a régi ültetvények cseréjét, új ültetvények telepítését és új tároló beruházását. A modell megoldása nemcsak azt jelezte a vállalatvezetés számára, hogy milyen átalakítás szükséges az ültetvényekben, hanem azt is, hogy ezt az átalakítást milyen ütemben célszerű megvalósítani. Az eredmények közül még egyet szeretnék kiemelni. Nevezetesen, az ültetvényföldek árnyékárai arra utalnak, hogy érdemes megfontolni az ültetvények területének bővítését.

II.

Pillis Pál témafeldolgozásának az az általános jellemzője, hogy a probléma közgazdasági megfogalmazásával kezdődik, ezt követi a matematikai formulázás, a modellezési munkálatok, majd az eredmény és realizálás folyamatának elemzése. A kapott eredményeket igyekszik gazdaságpolitikai közelségbe hozni. A szerző a bevezetésben hangoztatja, hogy a matematikai módszerek nem pótolhatják, nem helyettesíthetik a közgazdasági elméletet, de a matematikai eljárások elterjedése serkentő hatást gyakorolt a gazdaságtudományokra. A matematikai módszerek alkalmazása ugyanis nem csupán kvantifikációt jelent, hanem a gazdasági folyamatok, összefüggések sokoldalúbb feltárásának lehetőségét is.

Az előzőekkel egyetértve azt a kiegészítő megjegyzést kell tennem, hogy a könyv értékét tovább emelte volna, ha a szerző a matematikai módszerek alkalmazási eredményeinek a birtokában a közgazdasági elmélet vitás kérdéseinek

tisztázására, illetve az elmélet továbbfejlesztésére is szisztemtikusan törekedett volna. Hiszen ma már valóban történelmi tényként könyvelhetjük el, hogy a matematikai módszerek alkalmazása esetenként alkotóan hozzájárult a közgazdasági elmélet gazdagításához.

A könyv I. fejezetében található makromodellekkel kapcsolatosan több kérdés is „nyitva" van, illetve nem teljesen érthető. Egészében véve ennek a fejezetnek az a fő problémája, hogy a termelési függvények makroszintű alkalmazásával kapcsolatos bizonytalanságot, a vitás kérdéseket nem csökkenti, másrészt olyan következtetéseket is levon a szerző, amelyekre a bemutatott modellszámítások nem nyújtanak alapot, de adós marad ezek más módon történő bizonyításával is.

Pillis Pál makroszintű termelési függvényei — mint már említettük — az 1960—1976 közötti 17 év adatsorain alapulnak. Ezek jellemzői közé tartozik például az, hogy a magyar mezőgazdaság bruttó termelési értéke 50 százalékkal növekedett, a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő pedig több, mint 700 ezer fővel, azaz 43 százalékkal csökkent. Mivel az említett három függvény nem azonos tartalmú, természetes, hogy a munkaerő termelésrugalmassági együtthatójának nagysága is különböző. Az viszont már problémát okoz, hogy a munkaerő együtthatójának előjele a két Cobb-Douglas függvény esetében pozitív, a 8 változós függvénynél viszont negatív. Ezek után joggal felvetődik a kérdés, hogy elfogadhatjuk-e Pillis Pálnak a $Q = aK^{\alpha} L^{\beta}$ típusú Cobb-Douglas függvény számítási eredményein alapuló azon megállapítását, miszerint abszolút számokban kifejezve: „... 1 fő többlet mezőgazdasági munkaerő... a mezőgazdaság termelési értékét 57 000 Ft-tal emeli". (25. l.) Ne felejtsük el, a vizsgált periódusban a mezőgazdasági munkaerő egyébként csökkenést mutat.

A szerző 8 változós függvényében az egyik független változó a nagyüzemek számának alakulása. Ez a megoldás több problémát vet fel. Gondoljunk csak az 1960—1976 közötti időszakra. Magyarországon 1961-ben fejeződött be a mezőgazdaság átszervezése, a gazdálkodás nagyüzemi alapokra történő helyezése. Tulajdonképpen csak a nagyüzemi *keretek* létrejöttéről beszélhetünk. Éveknek kellett még eltelniük ahhoz, hogy a nagyüzemek megszilárduljanak, területileg és nagyságukat tekintve is stabilizálódjanak. Ebből a szempontból az 1960-as évek első felének adatai sok bizonytalansági tényezőt rejtenek magukban. A 8 változós függvény megoldásából adódó tanulságokat ecsetelve, a szerző — egyebek között — a következő megállapítást teszi: „Az állóeszközérték és a műtrágya-felhasználás, valamint az állóeszközérték és a nagyüzemek számának szoros kapcsolata éppen olyan súllyal utal a mezőgazdaság korszerű fejlesztésének eddig járt helyes útjára, mint arra, hogy ez az egyetlen lehetséges megoldás a jövőre nézve is." (35. l.) Ezzel kapcsolatban szabad legyen két megjegyzést tennem. Nem érthető számomra, miért célszerű kapcsolatot keresni a mezőgazdasági állóeszköz-állomány és a nagyüzemek számának alakulása mögött? Még kevésbé értem, hogy ez miért utal a mezőgazdaság korszerű fejlesztésének eddig járt helyes útjára"? Azt a bonyolult kérdést, hogy az eddig járt út mennyiben volt helyes és mennyiben nem — most nem kell megválaszolnunk. Azt azonban tudjuk, hogy a nagyüzemek számának alakulása az 1970-es években is magában hordoz problémákat. Magyarországon ugyanis mind az állami gazdaságok, mind a termelőszövetkezetek szektorában egy túlzott összevonási, egyesítési hullám bontakozott ki, amelynek eredményeképpen a nagyüzemek száma gyorsan csökkent, az átlagos üzemnagyság pedig túl gyorsan növekedett. Ez a folyamat sok esetben kedvezőtlen hatást gyakorolt a termelés hatékonyságára.

A nagyüzemek számával kapcsolatos utolsó megjegyzés szükségszerűen elvezet bennünket a kistermelés kérdéséhez. Tudni kell ugyanis, hogy a magyar mezőgazdaság termelésének mintegy harmadát kb. 1 600 000 kistermelő gazdaság adja. A termelés alakulására így a kisüzemek is nagyon jelentős hatást gyakorolnak, s ez egyáltalán nem tükröződik a nagyüzemek számának alakulásában.

Pillis Pál 8 változós termelési függvényszámításainak egyik fontos jellemzője a realizálási aktus figyelembevétele. Mindez számításainak értékes vonásait erő-

síti. Nem világos azonban az ezzel kapcsolatos egyik következtetése. „Ha... arra gondolunk, hogy 1960—1976 között a mezőgazdasági termelés 150 százalékra nőtt, ugyanakkor az élelmiszer-fogyasztás 141 százalékra, s ehhez még hozzátesszük a mezőgazdasági kivitel 685 százalékra való emelkedését, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy *az élelmiszeripar évi növekedési ütemének nagyobbnak kell lennie a mezőgazdasági termelés évi növekedési üteménél.*" (35. l.) Abban nincs vita közöttünk, hogy magasabbnak kell lennie. Ennek szükségességét azonban a szerző könyvében sem a modellszámításokkal, sem egyéb módon nem bizonyítja.

Végezetül még szeretnék megjegyzést fűzni a mezőgazdasági beruházásokkal, illetve az állóeszköz-állománnyal kapcsolatosan. A szerző erre vonatkozóan több összefüggésre utalva, mintegy összegezésként a következőket mondja: „...leszögezhetjük, hogy az állóeszközök fejlesztését, s benne a gépesítésfejlesztést az 1960—1976. évek között a múlhatatlanul szükséges és helyes döntések sorozataként kell felfognunk, amit csak motivál, de nem halványít el a $\frac{Q}{L} < \frac{K}{L}$ viszonylatban kimutatott tendencia." (32. l.) Kétségtelen tény, hogy az idézett megállapítás nem tartozik a könyv legfontosabb következtetései közé. Ezt előrebocsátva is azt hiszem, hogy az a helyes, ha önkritikusabban szemléljük hazai mezőgazdaságunk szóban forgó 17 évét.

Először is a mezőgazdasági tőkeigényesség növekedése egyre nagyobb gondot okoz és magyarázatát illetően egyre inkább elbizonytalanodunk. Mindenesetre a gyakorlati élet egyre sürgetőbben veti fel a „még meddig" kérdését. Másodszor a mezőgazdasági beruházáspolitikában, ezzel összefüggésben az állóeszköz-állomány fejlesztésében követtünk el nem lényegtelen hibákat is. Ezek kritikai elemzése nem ennek a könyvnek, illetve a róla készült recenziónak a feladata. Éppen ezért csupán a létrehozott szakosított telepek kérdését említem meg konkrétan, amelyek problémái ismeretesek a széles szakmai közvélemény előtt.

★

Pillis Pál könyve egészében véve segítséget nyújt a matematikai módszerek agrárgazdaságtani alkalmazásának kérdései iránt érdeklődők számára. Egyrészt ismert és sokszor alkalmazott modelleket új területen próbál ki, másrészt új modellek konstruálásával gazdagítja ismereteink tárházát. A szerző részletesen ecseteli azokat a problémákat is, amelyek egyelőre akadályozzák a modern matematikai módszerek szélesebb körű alkalmazását a mezőgazdaságban. Mivel mondanivalóját az idevonatkozó magyar kutatások eredményeihez kapcsolódva fejti ki, így jó áttekintést kapunk a tématerület hazai szakirodalmáról is. A könyvnek az is érdeme, hogy elgondolkoztat, esetenként vitára késztet, illetve további kutatásokra ösztönöz.

Benet Iván

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Йожеф Марьяи

30 лет СЭВ

Автор кратко оценивает достижения 30 лет сотрудничества в рамках СЭВ. Он отмечает, что экономическое сотрудничество, развивающееся в результате участия Венгрии в содружестве СЭВ играло огромную роль в том, что наша страна превратила экономику аграрно-промышленного характера в экономику промышленно-аграрного характера.

За прошедшие 30 лет международная роль, значение и авторитет стран-членов СЭВ значительно возросли, что выражается и в том, что кроме европейских социалистических стран в интеграционной работе принимают участие также страны других континентов (Азии, Америки). Соглашения о сотрудничестве с СЭВ были подписаны Финской Республикой, Иракской Республикой и Соединенными Штатами Мексики.

СЭВ проявляет готовность к сотрудничеству также со странами Европейского Экономического Содружества.

Впоследствии автор делает краткий очерк о влиянии многостороннего экономического сотрудничества, развивающегося в ходе реализации Комплексной программы, затем указывает на дальвейшее развертывание, расширение и углубление этих отношений. Он подчеркивает, что наши интересы требуют продвижения взаимовыгодной торговли и экономических отношений также со странами не входящими в СЭВ.

Золтан Роман

Некоторые соображения относительно анализа нашей экономической политики

Экономическая политика — это сочетание науки и искусства. Для повышения ее научно обоснованности требуется больше познаний, а также более целеустремленное их использование. Для этого необходимо иметь лучший обзор об обстоятельствах и процессах экономической политики: кому, какое количество и каких познаний надо обеспечить, и каким образом можно оказать помощь в их использовании на практике. В статье — на основе исследований в области промышленной политики по теме «Экономическая политика» Государственного плана перспективных научных исследований — представляются для этого модель и пример с анализом целей, средств, организационной формы и принятия решений.

Что касается целей, следует различать сформулированные цели хозяйственного развития, индивидуальные, групповые и организационные цели, а также цели, реализующиеся в действительности. В экономической политике необходимо более осознанно считаться с тем, что хотя индивидиумы, группы и организации в большой степени отождествляют свои интересы с ее целями, все же наряду с этим (а в определенной мере и наперекор этому) они реализуют и свои собственные цели. Система целей должна корригироваться в соответствии с внешними и внутренними условиями, и следует следить за тем, чтобы их трансформация, происходящая в процессе их выполнения, не приводила к искажениям.

В связи со средствами автор подчеркивает, что необходимо подходить к ним как к взаимосвязанной системе, учитывать их вторичный эффект, а также считаться с тем, что каждый «участник» экономической политики располагает средствами для реализации собственных целей. Предприятия могут оказывать наиболее эффективное воздействие на решения, принимаемые хозяйственным управлением, при помощи информационных средств и регулирования выработки.

Относительно организационной формы в статье указывается на то, что со стабильностью организационной формы предприятий связано много интересов, но отсутствие гибкости этой формы связано с опасностями. Что касается системы учреждений управления, и здесь большего внимания заслуживает роль приобретающих самостоятельность индивидуальных, групповых и организационных интересов.

После изложения характерных черт и проблем системы принятия решений автор в заключение останавливается на том, что венгерская экономика сталкивается с вызовом. Для решения проблем экономической политики в большой мере требуются помощь со стороны научных исследований и их более целенаправленное использование, а также искусство политики и руководства.

Карой Атила Шош

Некоторые общие проблемы венгерской системы капиталовложений

В статье различается три возможных типа инвестиционной системы в социалистическом хозяйстве: прямая централизация, распределяющая инвестиционные средства между натуральными производственными целями (такова традиционная система капиталовложений в восточно-европейских социалистических хозяйствах); «финансовая централизация», обеспечивающая усиленную «гегемонию банков», распределяющая инвестиционные средства на основе рентабельности, обещаемой инвеститорами. и, наконец, частичная децентрализация, при которой определённая роль принадлежит преждеуказанным элементам: государственным решениям в ограниченной мере и банковскому кредиту, и которая, однако, в значительной мере основывается на самофинансировании предприятий.

В Венгрии реформа хозяйственного механизма, осуществлённая в 1968 году, — вопреки частично противоположным этому намерениям — хотя и в формах, часто значительно отклоняющихся от прежних, оставила инвестиционную систему в подавляющей степени в рамках прямой централизации, и предпринятые за прошедшее с тех пор десятилетие изменения в совокупности также усиляли эту тенденцию. При таких обстоятельствах неизбежно сохранились прежние, хорошо известные проблемы инвестиционного процесса: отсутствие уравно-

вещенности между спросом и предложением в отношении инвестиционных благ, неравномерный (цикличный) рост, неудовлетворительная эффективность и т. п. Возникновение (и сохранение) такой инвестиционной системы тесно связано с сохранением иерархической системы экономических учреждений (отраслевых министерств, монополистических и в то же время «монокультурных» крупных предприятий с мало диверсифицированным профилем), строящейся на выполнении натуральных производственно-снабженческих задач, и прекращение этих двух систем также возможно лишь совместно.

В отличие от настоящей инвестиционной системы «финансовая централизация» представляла бы такую альтернативу, при которой осуществлялись бы лишь самые эффективные, самые рентабельные капиталовложения: банк представлял бы кредит только на такие инвестиции. В такой системе предприятия не располагали бы значительными собственными инвестиционными средствами. Однако в том случае, когда экономические условия складываются хотя бы несколько неблагоприятнее ожидаемого — что в силу необходимости происходит довольно часто — предприятия, не располагающие собственными средствами, попадают в ситуацию, близкую к краху. Прекратить такую ситуацию они могли бы только при значительном сокращении заработной платы своих работников, а для этого, как правило, нет возможности. Поэтому в таких случаях — причём следует подчеркнуть, что весьма часто — помощь предприятиям пришлось бы оказывать государству; правда, оно могло бы привлечь руководителей к ответственности из-за неудовлетворительной хозяйственной деятельности, однако, сомнительно, что это осуществлялось бы в действительности.

Решение проблемы может быть обеспечено лишь в том случае, если предприятия будут располагать значительными собственными инвестиционными финансовыми средствами. Поэтому автор в своей статье выступает за построение инвестиционной системы на основе частичной децентрализации.

Альфред Шинкович

Некоторые проблемы механизма цен

В статье автор рассматривает, как оправдал себя механизм цен косвенного хозяйственного управления, и обеспечивалась ли им требующаяся гибкость. По мнению автора, фиксированные цены создали дифференциацию предприятий уже в момент старта, а также и в дальнейшем, так как у продуцентов товаров с фиксированными ценами заинтересованность в прибыли могла действовать лишь в случае снижения издержек, а для этого в период между 1968—1978 годами не было возможности из-за отсутствия равновесия на рынке рабочей силы и по другим причинам.

Фиксированные цены действовали против непрерывной модернизации товаров, а также правильного первичного — основанного на прибыльности — размещения средств на развитие. Из-за этого и по другим причинам автор занимает такую позицию, согласно которой, насколько только это возможно, внутри механизма цен следует применять меньше фиксированных цен.

Лайош Губчи

Теории о платежном балансе

Капиталистические теории о платежном балансе и строящаяся на них экономическая политика достигли значительных результатов, особенно в анализе краткосрочных явлений и в подходе к ним. Однако все четыре основных направлений, то есть школы «эластичности», «внешнеторговой мультипликации», «абсорбции» и монетарная школа разным образом основываются на принятии и сохранении данной системы международного разделения труда, изучая платежные и внешнеэкономические проблемы только с точки зрения конъюнктурной адаптации.

Теория платежного баланса представляет собой совокупность анализов автоматизмов и инструментов экономической политики, в «чистом виде" существующих только в плоскости абстракции. Она сосредоточивает внимание на изучении следующих экономических факторов: уровня цен, внутреннего денежного снабжения, пропорций цен, изменения доходов, процентных ставок и валютных курсов.

Автор в статье приходит к такому выводу, что в то время, как мы должны концентрировать наши усилия на разработку долгосрочной внешнеэкономической стратегии, все же не следует забывать о проблемах краткосрочной внешнеэкономической адаптации, к анализу которых большую помощь может оказать изучение вышеупомянутых буржуазных направлений.

Дьёрдь Гэнцэл

Место войны в политической экономии империализма

Можно не преувеличивая утверждать, что война буквально с самого начала являлась предметом политэкономических исследований. Автор сейчас же демонстрирует это на примере Квезнея и Адама Смиса. Исходя из этого, он затем старается проследить за политэкономическим отражением и осознанием проблематики военного хозяйства. Этот ход мыслей ведёт от А. Смиса к Марксу, от Клаузевица к Ленину, причём внимание уделяется целому ряду марксистов, занимавшихся этими вопросом (Люксембург, Бухарину, Грамши, Варге).

На отдельных этапах истории развития капитализма изменяется характер войн и сам теоретический подход к вопросу.

Главную линию этого многогранного, сложного исторического развития автор видит в том — и к этому выводу приходит его ход мыслей и в данной статье —, что решающей характерной чертой переходного периода является переплетение государственно-монополистического капитализма, научно-технической революции и абсолютной войны: не случайная, а объективно необходимая встреча этих трёх факторов на настоящем этапе всеобщего кризиса капитализма. Необходимо изучать взаимозависимость между этими тремя факторами для того, чтобы совместными усилиями социализма и антиимпериализма ещё вовремя можно было предотвратить мировую катастрофу, угрожающую человечеству. (Оценка положения в таком аспекте, естественно, прямо противоположна ныне модным взглядам о «смене эпох».)

Автор в статье специально останавливается на — инфляционных и реальных — затратах на вооружение и военное хозяйство. Движущие пружины монопольно-капиталистической аккумуляции изменяются в той

степени, в которой они получают импульсы от расширенного воспроизводства в военном секторе; вместо производства товаров широкого потребления — от массового производства приносящих смерть благ.

Капиталистическое хозяйство в целом — это совокупность военного и мирного хозяйств, с изменяющимися соотношениями и удельными весами. При марксистском анализе положения следует считаться и с этой действительностью, с этой структурной своеобразностью сегодняшнего капитализма.

Атила Силард Иваи

Условия эффективности усовершенствования продукции на основе стоимостного анализа в зеркале интересов производителей и потребителей

В случае усовершенствования продукции улучшение эффективности в основном проявляется в сочетании улучшения качества и понижения себестоимости в различных соотношениях. Полезным методом для этого является стоимостной анализ. Эффективность усовершенствования продукции с точки зрения потребителя можно взвешивать в зависимости от того, каким образом улучшилась способность нового товара удовлетворять потребности по сравнению с прежним вариантом, и насколько выгодно сравнительное изменение затрат, связанных с приобретением и эксплуатацией этого товара. Улучшение качества может быть оценено путём сопоставления соответствующих компонентов т. н. качественного вектора, выделяемых из множества соответствующих потребительских потребностей. В рамках улучшения качества или осуществляется комплектование функций, когда стремления направлены на выполнение всех, ожидаемых от товара функций, или же применяется коррекция функций, то есть достигается улучшение по сравнению с прежним уровнем выполнения определённых функций. На практике улучшение эффективности может быть приближено и количественно в квази-адекватной форме.

С точки зрения производственного предприятия интересным является относительная величина связанных с усовершенствованием продукции затрат по развитию по сравнению с ожидаемыми результатами. Она может быть исчислена в динамизированной форме с учётом затрат на деятельность по развитию в течение жизненной кривой товара, а также при помощи разработки прогнозов относительно цен, себестоимости и производственных объёмов. При этом следует обратить внимание на различную роль методов «Вэлью Аналайзис» и «Вэлью Инжиниринг» в политике развития.

Дьердь Парани

Современный машинный парк и специфика его использования на примере производства машиностроительных деталей

В вводной части статьи различаются два основных метода развития технической базы производства: создание новых крупных объектов, их полная реконструкция или же развитие производства путём инвестиции в новую технологию, производственное оборудование, интегрирующиеся в имеющееся производственное оборудование на действующих заводах. В дальнейшем автор занимается последним, т. е. так называемым модернизирующим развитием.

На основе динамики объёма машиностроительного производственного оборудования и численности рабочих в этой отрасли можно определить, что объём машин и оборудования, потенциально создающих рабочие места, постоянно растёт, в то время как численность работающего на них персонала остаётся неизменной. Число машин и станков во всё более значительной мере преобладает над численностью машиностроительных рабочих.

Автор статьи, на основе детального анализа материала, охватывающего тысячу машин и станков, констатирует, что выполняемое в сутки число смен сокращается с увеличением возраста оборудования, с их амортизацией и техническим старением. Вопреки такой благоприятной структуре большая половина отработанного времени (численности) приходится на труд, выполняемый на оборудовании в возрасте свыше 10 лет, полностью амортизированном, представляющем традиционный технический уровень и устарелом. Исходя из этих противоречий, автор предлагает вместо отдельного учёта и организации основных средств и рабочей силы положить в основу планирования и развития систему рабочих мест. Он анализирует объективные и субъективные, а также относящиеся к сфере хозяйственной деятельности предприятий и к управлению промышленной отраслью условия эффективной эксплуатации оборудования.

Андраш Элиаш—Геза Гайдош

О некоторых вопросах развития сельского хозяйства и пищевкусовой промышленности, ориентированного на экспорт

Автор ищет ответа на вопрос, удовлетворительна ли ориентация на экспорт сельского хозяйства и пищевкусовой промышленности в изменившейся на мировом рынке ситуации, в условиях обостряющейся конкуренции? Способно ли производство продовольственных товаров в Венгрии удовлетворять рынок, предъявляющий всё более высокие потребительские требования? Ответ формулируется авторами на основе анализа капиталистического рынка зерновых и продуктов животноводства.

Авторы на основе данных прошедших 17 лет (1960—1977) дают оценку народнохозяйственной роли, структуре и росту экспорта сельского хозяйства и пищевкусовой промышленности. Вывоз отрасли в 1975 возрос более чем в два раза по сравнению с 1960 годом. В народнохозяйственном экспорте доля этой отрасли колебалась между 22,6 и 24,3 процентами. Быстрее рос вывоз в соцстраны, медленнее — в капстраны. Самым большим покупателем отрасли является СССР. Экспортная структура отрасли сдвинулась в направлении сырьевых товаров.

Экспорт отрасли имеет хорошую перспективу. Однако требуется правильно сформулировать потребности рынка, а возможности развития необходимо концентрировать на удовлетворение конкретных потребностей. Необходимо улучшить взаимосвязи между продуцентами, обрабатывающими и экспортирующими предприятиями. Следует найти решение для обеспечения совместной их заинтересованности, осуществить ориентированное на экспорт управление аграрного производства.

На капиталистическом рынке мы можем быть конкурентоспособными по доброкачественной пшенице и кукурузе. Однако необходимо увеличить долю производства пшеницы с высокими хлебопекарными качествами.

С улучшающейся тенденцией можно считаться в области экспорта убойного скота и говядины. Однако повышения наших цен можно ожидать лишь в том случае, если на капиталистический рынок нами будут поставляться убойный скот и говядина, происходящие из доброкачественной породы «венгерский пёстрых» или же их скрещения с породами мясного типа.

На мировом рынке, как правило, растёт спрос на продовольственные товары. Однако сбыт производится на *данном* рынке, имеющим весьма конкретные запросы относительно объёма, качества, сортимента, упаковки, транспортирования товаров. Поэтому нельзя развивать производство продовольственных товаров вообще, а следует предусматривать развитие в соответствии с конкретными рыночными потребностями, имеющими место внутри экономически приемлемого для нас радиуса транспортирования.

Лайош Кишлякаб

Заинтересованность и производственная демократия на сельскохозяйственных предприятиях

Заинтересованность движет человеческой деятельностью, поэтому она играет большую роль в развитии общества. В иерархии интересов приоритет принадлежит народнохозяйственным интересам. Групповые и индивидуальные интересы подчинены народнохозяйственным. Задача систем заинтересованности и поощрения состоит в согласовании различных интересов.

Производственная демократия является частью социалистической демократии. Производственная демократия — это экономическая демократия, проявление власти рабочего класса; это привлечение трудящихся к руководству, к принятию решений, к их выполнению и контролю.

При социализме развиваются и система заинтересованности и производственная демократия. На их развитие сильное влияние оказывает система хозяйственного управления. На развитие этих категорий благоприятное воздействие оказывали методы косвенного хозяйственного управления.

Как переходное явление может случиться, что определённые факторы мешают согласованию интересов.

Автор упоминает некоторые недостатки системы заинтересованности в Венгрии, препятствующие экономическому созидательному труду. По его мнению, в последние годы наблюдался необоснованный прогресс в направлении нивелирования доходов, вместо того, чтобы более решительно осуществлялась тенденция разделения по труду.

Автор фундаментальным вопросом считает осуществление разделения по труду, а также реализацию товаров, производимых экономически эффективно и конкурентоспособных на рынке. Необходимо усовершенствовать нашу систему заинтересованности и параллельно с ней производственную демократию.

Габриэлла Хедри, Изикне

Противоречия углубления и расширения в западноевропейской интеграции

Для положения ЕЭС характерны две противоположные тенденции: оно пытается преодолеть проблемы углубления и мировые явления, но в то же время представляет собой сильный центр притяжения для ряда внестоящих стран. Эти два противоположных направления нередко дают повод для того, чтобы считать расширение причиной трудностей в углублении. Между тем взаимозависимость между этими явлениями более сложна. Для интеграции ЕЭС характерным было усиление неравномерного развития, и сложилось его более сильное и более слабое крыло. Новое расширение, в основном мотивированное политическими моментами, приводит к увеличению более слабого крыла, но сегодня уже доказано, что это лишь прибавочно затрудняет углубление: последнему фундаментально препятствуют внутренние противоречия и зависимость Сообщества от Соединённых Штатов.

Фактом является то, что национальные хозяйства более сильного крыла могут углубить сотрудничество между собой быстрее и более эффективно, чем интеграция в целом Вследствие этого возникла мысль о двухступенчатой интеграции, которую, хотя она и была встречена с неудовольствием, по-видимому подтверждает новая монетарная система ЕЭС. К ней, например, Англия не примкнула.

В промышленной сфере зона свободной торговли, охватывающая все страны Западной Европы, а в аграрной сфере — новые три страны, примкнувшие к ЕЭС, явно усугубят трудности в торговле между Востоком и Западом, тем более в период, когда утрачен динамизм. Однако как нельзя было в отношении высокого темпа роста 60-ых годов, так было бы неправильным и скромные индексы настоящего периода линейно прогнозировать на долгую перспективу. С развитием экспортной структуры СЭВ эта ситуация может измениться, и, наряду с этим, было бы неправильно выделять из системы взаимосвязей между Востоком и Западом отдельные сферы, в том числе экономическую. Уже и в наши дни глобальные политические факторы создавали определённые взаимозависимости — это относится прежде всего к политике разрядки. Учитывая также, что ведущие западноевропейские страны имеют противоречивые связи с Соединёнными Штатами, можно считаться и с тем, что они хотят наделить более значительной ролью свои связи с восточноевропейскими странами в своих стремлениях, в направлении уравновешивания американского влияния. И так как Западная Европа может воздействовать на мировые события в первую очередь при помощи экономических средств, можно предполагать, что и в этом отношении она привлечёт экономику на службу своим политическим интересам.

Петер Фан

Регулирование заработков, консистенция, нормативность, вмешательство

Автор начинает свою статью с некоторых принципиальных вопросов оценки и эвентуального усовершенствования регулирования заработков.

Он затрагивает наиболее общие требования, предъявляемые к любой форме и системе регулирования заработков, а также некоторые проблемы удовлетворения этих требований.

В связи с функцией регулирования заработков, в том числе заработной платы, заключающейся в оценке ресурсов, автор развёртывает мысль о том, что она может выполняться лишь в ограниченной мере, так как регулированием заработной платы может измеряться лишь использование живого труда само по себе, и оно не даёт ответа на вопрос, заменяется ли живой труд эффективным образом производственным фактором, приходящим на место рабочей силы.

Автор указывает на то, что иррациональная оценка ресурсов является характерной возможностью не только регулирования общей массы заработной платы, а любой формы регулирования заработной платы,

связанной с параметрами доходности. В связи с «дилеммой» поощрения и разделения автор указывает на то, что две стороны разделения по труду в принципе не могут быть в противоречии друг с другом: к этим категориям следует приближаться совместно. Причина «дилеммы» состоит в том, что не разграничиваются в должной мере центральное регулирование заработной платы и функции деятельности предприятий в этой области, и смешивается разделение ролей между двумя уровнями.

Автор ссылается на противоречие, имеющее место между коллективной заинтересованностью и индивидуальным поощрением из-за того, что заработная плата связывается с показателем рентабельности предприятия. В связи с этой проблематикой автор занимает позицию, согласно которой различия между предприятиями в рентабельности должны отражаться не на заработной плате, а на фонде поощрения, а оплата труда согласно выработке является функцией деятельности предприятий.

Относительно принципиального требования консистенции регулирования автор развивает мысль о том, что отдельные экономические инструменты в различных областях воспроизводства действуют в одном направлении в том случае, если имеются цели экономической политики, ясно сформулированные для этих областей, и частные инструменты регулирования развивают своё поощряющее действие в этих направлениях таким образом, чтобы не ослаблять эффект друг друга.

По ходу анализа в пространстве и времени нормативности системы регулирования автор указывает на то, что в обоих направлениях имеют место противоречия между необходимым общим регулированием и повседневными конкретными обстоятельствами практической хозяйственной деятельности.

Далее автор более подробно останавливается на системе предоставления льгот в отношении заработной платы как специального инструмента государственного вмешательства. Он констатирует, что это учреждение развилось из центральных мер политики оплаты труда, служа в основном устранению внутренней дисгармонии регулирования заработной платы, созданию таких направлений поощрения, для которых при помощи нормативного автоматизма оплаты труда не представляется возможность. Кроме того оно служит также и устранению определённых диспропорций в заработках.

На основе опыта, накопленного по ходу применения системы льгот в оплате труда автор излагает своё мнение о правномерности сохранения этого учреждения в будущем, а также об основных направления его развития.

Важнейшими элементами он считает при этом следующие:

Необходимо отделить друг от друга центральные меры политики оплаты труда от системы предоставления льгот в оплате труда. Последняя должна служить исключительно стимулированию в направлении специальных целей производственной политики.

В юридическом плане следует урегулировать систему принятия решений относительно льгот в оплате труда, сферу компетенции принимающих в этом участие, их ответственность. Вместе с системой необходимо урегулировать и круг применения различных методов (коррекции базисного показателя, коррекции показателя удельного повышения заработной платы, единоразовых выплат и т. п.).

Льготы в оплате труда следует согласовывать с прочими льготными формами вмешательства, чтобы желаемое поощрение сделать ещё более интенсивным.

Систему льгот в оплате труда следует согласовать прежде всего с регулированием заработной платы и заработков таким образом, чтобы направления систем требований усиливали друг друга, и чтобы льготное вмешательство не оттесняло на задний план характерные элементы регулирования. В заключительной части статьи автор, принимая во внимание экономическую ситуацию ближайшего будущего, затрагивает возможности и границы усовершенствования регулирования оплаты труда.

Бела Мартош

Дополнения к взаимозависимостям между налогами и нормой прибыли

В статье рассматривается вопрос о том, каким образом влияет рост расходов бюджета и налогов на норму прибыли. Сам по себе рост расходов бюджета действует в направлении повышения нормы прибыли, а рост заработной платы и налогов с обращения — в направлении её понижения. Однако если увеличиваются и расходы, и налоги, то направление изменения нормы прибыли уже зависит и от того, был ли исходный бюджет дефицитным или же суффицитным, и в какой мере был он дефицитным (суффицитным). К тому же получается удивительный результат, согласно которому если добавочные расходы бюджета покрывать путём налогообложения прибыли, то увеличивается норма прибыли (остающейся после уплаты налога с прибыли), если только дефицит исходного бюджета не был слишком большим. Эти результаты расширяют сферу действия и подтверждают общедействительность анализа, произведенного Петером Эрдэшем «("Кэгаздашаги Семле» № 12/1976).

Александар М. Вачич

Доходы, индивидуальные доходы, материальное поощрение

В своей статье автор реагирует на статью Каталин Сикра Фалушне «Разделение по труду и товарное производство». Подобно своим прежним трудам, она и здесь повторно подчёркивает, что основой разделения при социализме может быть лишь действительно, а не предполагаемо выполненный труд. Способ измерения действительно выполненного труда не может самовольно изменяться, а находится в зависимости от имеющих место производственных отношений. Традиционный метод разделения доходов, основывающийся на общей номенклатуре заработной платы, не отвечает этому требованию, так как он не основывается на действительно выполненном труде и не содержит систематического измерения труда. Так как заработная плата рабочим финансируется не за счёт дохода предприятия, а за счёт общественных доходов в целом, предприятия занимают не такое количество рабочих, которое они были бы способны оплатить за счёт результатов своего производства, а столько человек, сколько они вообще способны нанять. Отделение заработной платы от действительных хозяйственных результатов предприятий — помимо ряда отрицательных сторон — приводит к хроническому недостатку в рабочей силе. Хозяйственные результаты предприятий и доходы от труда должны связываться между собой даже в том случае, если в результате этого в формировании дохода отдельных рабочих усилится влияние «внетрудовых факторов». Разве случилась бы большая беда, — задаёт автор вопрос — если бы в оплате труда определённая роль принадлежала не только непосредственному процессу физического труда, но и организованности производственного процесса, техническим новшествам, приспособлению к рыночным условиям и т. п. Если рабочие при социализме — как это предполагается — действительно принимают участие в общественных процессах принятия решений, принимая на себя за них ответственность, то почему бы следовало их индивидуальным доходам основываться только лишь на их физическом труде.

SUMMARY OF THE ARTICLES

József Marjai:

The 30th anniversary of the CMEA

The author gives a short appraisal of the achievements in CMEA cooperation during the thirty years of its function ing. He stresses the fact that the economic cooperation resulting from Hungary's membership in CMEA played an important role in transforming the agrarian-industrial character of our economy into an industrial-agrarian one.

The last thirty years witnessed a considerable increase in the role, importance and standing of the CMEA member countries. This is demonstrated also by the fact that besides European socialist countries also countries of other continents (Asia, America) participate in this integration. The CMEA also signed an agreement of cooperation with Finland, Iraq and Mexico.

The CMEA has demonstrated its readiness for cooperation towards the European Economic Community as well.

The author further shortly outlines the impact of multilateral cooperation which developed during the putting into life of the Comprehensive Program and explains the importance of extending and deepening this cooperation. He stresses that our interests also demand the further development of mutually advant ageous trade and economic relations with countries outside the CMEA as well.

Zoltán Román:

Some thoughts on the analyses of our economic policy

Economic policy is a mixture of science and art. In order to increase its scientific base it requires more knowledge on one hand, and firm utilization on the other. This latter requires a better screening of the medium and process of economic policy, understand the quality, quantity and the range of the knowledge whom it should be provided to, futhermore the ways how to help its practical utilization. On the basis of the Long Term National Research Proyect concerning the main tendencies of the industrial research policy, the article provides a model and example by analysing the targets, means, organizations, decisions.

Regarding the aims it is correct to differentiate the formulated targets of economic development, of the individuals, groups and organizations and that of the actually existing aims. We have to reckon more deliberately in the economic policy that the individuals, groups, organizations identify themselves greatly with its aims, but besides (and to a certain extenteven against it they are also enforcing their own targets. Aims must be adapted to the changing external and internal conditons, and the process of transformation during the realization must also be considered, that it should not lead to distortion.

In connection with the means it emphasizes their concise systematic operation, regarding the secondary effects and the need to consider that all the "players" of economic policy have means to realize their aims. Enterprises can most effectively influence the decisions of economic management by the means of information and regulation of the system efficiency.

About the organization the article underlines that there is a great interest in stabilizing the organization of the enterprise but its rigidity could be harmful as well. Regarding the institutional system of management the role of interest of the individuals, groups and organizations must be taken more seriously.

After discussing the characteristics and problems of the decision system the author finally writes about the challenge of the Hungarian economy. In order to solve the problem of the economy, economic policy increasingly requires the help of scientific research and its purpoisive utalization, furthermore that of the art of politics and management.

Károly Attila Soós:

Some general problems of the Hungarian investment system

The article distinguishes three possible types of investment systems in a socialist economy: the direct centralization allocating the means of investment for physical production purposes (this is the traditional investment system in the East-European socialist economies); the "financial centralization" securing a strong "rule of banks" which allocates the investment funds according the profitability promised by the investors; and finally the partial decentralization which gives some role to the former elements, that is, to limited state decisions, and bank credit, but which considerably relies also on self-financing on part of the enterprises.

The 1968 reform of the economic mechanism in Hungary left the investment system — in spite of partly opposed decisions—mostly in the framework of direct centralization, even though in forms strongly differing from the earlier ones, and the changes of the ten years since also strengthened the same direction in their totality. Under these conditions it was unavoidable that the earlier well known problems of the investment process have persisted: tension between the demand for and supply of investment goods, uneven (cyclical) growth, unsatisfactory efficiency etc. The coming about and survival of this investment system is closely related to the existence of the hierarchical system of institutions (sectoral ministries, monopolistic and simultaneously "monocultural" large enterprises with hardly diversified production) based upon production and supply tasks defined in physical terms; the two can be eliminated only together.

The "financial centralization" offers such alternative to the present system of investments where only the most efficient, most profitable investments would be realized: the bank would grant credit only on these. The enterprises-would not possess considerable means for investment. But even a somewhat less favourable development of economic conditions than those expected would drive to bankruptcy the enterprises having no own funds—and such a situation may frequently occur. They could achieve rehabilitation without a drastic reduction of wages only in rare cases, but there is no realistic possibility for such reduction. Therefore, in such cases,—and, it should be emphasized, quite frequently—the state would have to help the enterprises. It might call to account the managers for mismanagement, but it is doubtful whether it would really do so.

Solution of the problem can be secured only if the enterprises have considerable own investment funds. This is why the article takes a stand for building up an investment system based on partial decentralization.

Alfréd Sinkovics:

On the further improvement of the Hungarian price system

The author examines in his article how the price mechanism of the indirect economic control system "passed the examination", whether it secured sufficient flexibility or not. In the author's opinion, the fixed prices differentiated the enterprises right at the start and also further on, because with producers turning out commodities with fixed prices the profit motive could be maintained only by reducing costs, and conditions for the latter were inadequate between 1968–1978 because of disequilibrium on the labour market and for other reasons as well.

The fixed prices worked against the continuous modernization of products and also against a correct primary allocation of development funds to be motivated by profitability. For this and other reasons the author takes the stand that the scope of fixed prices within the price mechanism should be reduced as far as possible.

Lajos Gubcsi:

Balance of payments theories

Bourgeois theories of the balance of payments and economic policies relying on them have attained substantial results, particularly in the analysis and handling of short-term phenomena. But the four main schools, i.e. the elasticity, the foreign-trade multiplier, the absorptive and the monetary schools, all rely on the acceptance and maintenance of the given system of international division of labour and examine the trade and payments problems only from the aspect of adaptation to business cycles.

The balance of payments theory is the ensemble of automatisms and economic policy instruments—existing in „pure form" only on the plane of theory. It focuses on the following determinants of the economy: the price level, domestic money supply, relative prices, incomes, rates of interest and rates of exchange and the changes in them.

The study concludes that while we have to concentrate our efforts on working out a long-term foreign economic strategy, we must not forget about the concerns of short-term foreign economic adaptation and the study of said bourgeois schools provides much help to their analysis.

György Göncöl:

The place of war in the political economy of imperialism

It is no exaggeration to state that war has been the subject of political economic investigations from the very beginning. The study illustrates this with the examples of Quesnay and Adam Smith. Setting out from here it tries to trace the political-economic reflection of the problems of war economy and of their objective theoretical treatment This line of reasoning leads from A. Smith to Marx, from Clausewitz to Lenin, while devoting attention to a whole series of Marxists concerned with in the problem (Luxemburg, Bukharin, Gramsci, Varga).

In certain phases of the history of capitalism the nature of wars and even the theoretical posing of the problem change.

The author finds the main line of this diversified and complicated historical development in that—and the study comes to this conclusion—the decisive characteristic feature of the epoch of transition is an intricate web of state monopoly capitalism, scientific-technological revolution and absolute war; it is not a random occurrence, but a necessary meeting of these three factors in the present stage of the general crisis of capitalism. The mutual effects of these three factors have to be studied in order that the joint efforts of socialism and antiimperialism can avert in time the world catastrophe menacing the existence of mankind. (This judgement of the situation is, of course, opposed to the now fashionable ideas of "a change of era".)

The study discusses separately the inflationary and real cost aspects of armaments and war economy. The motivation of monopoly capitalistic accumulation changes to the extent as it receives its impulses from the extended reproduction of the war sector, instead of the necessities from the mass production of deadly weapons.

The total of capitalist economy is an ensemble of war economy and peaceful economy—with differing ratios and weights. Also a Marxist analysis of the situation has to reckon with this fact, with this structural property of present-day capitalism.

Attila Szilárd Iványi:

Efficiency conditions of product development through value analysis, as reflected by the interests of producers and consumers

In the case when a product is developed, the improvement in efficiency manifests itself in the various combinations of quality improvement and cost reduction. A useful method for this purpose is value analysis. From the aspect of the user the effect of product development may be judged according to whether the capacity of the new product to satisfy needs has improved against the earlier variant, and whether the changes in inputs related to the acquisition and use of the product are proportionate with it. Improvement in quality may be judged by a comparison of the corresponting components of the so-called quality vector deduced from the set of related consumer needs. In the course of product development the improving of quality may be achieved either by completing its functions, when the total performance expected from the product is aimed at, or by correcting the functions, when improvement is measured against some earlier performance. The improvement in efficiency can be approached in practice also in quantitative terms in a quasi-adequate form.

From the aspect of the producing enterprise it is the size of the inputs incurred during development relative to the expectable result that is important. This can be worked out in a dynamized form by accounting the inputs of the series of activities belonging to the life curve of the product and by drawing up prognoses for unit price, cost and the volume of output. Meanwhile attention should be paid also to the different roles in development policy of the methods of Value Analysis and Value Engineering.

György Parányi:

A modernizing machine park and properties of its use—an example based on the production of parts in machine building

In the introduction the study distinguished two main methods of developig the technical bases of production: the creation of new major projects, their full reconstruction, and the development of production through investments into new technologies and productive equipment integrating into the stock of fixed assets of operating plants. In the following the article discusses the latter, so-called modernizing development.

From an examination of productive machinery in engineering and the staff handling machines it may be estabilished that the stock of machines constituting potential workplaces is continually increasing, while the staff handling them remains unchanged. The number of machines increasingly exceeds the number of workers operating the machines.

From a detailed analysis of a sample covering thousand machines the article draws the conclusion that the number of daily shifts worked diminishes with the higher age of the machines, the progressing of depreciation and technological obsolescence. (Figure 6.) In spite of this favourable structure the greater part of the total number of hours worked is spent on work with machines older than 10 years, or fully written off, or which are of traditional standards or obsolete (Figure 7.) Setting out from these contradictions, the study proposes a system based on the workplaces for the basis of planning and development instead of the separate management of fixed assets and labour. It then analyses the objective and subjective conditions of efficient operation, and those belonging to the scope of enterprise management and industrial control.

András Éliás—Géza Gajdos:

Some problems of the export-oriented development of agriculture and the food industry

The authors seek an answer to the question whether the export-orientation of agriculture and the food industry is satisfactory in the changed world market situation, under ever sharpening competition. Is the Hungarian food production suited for satisfying a quickly changing market which raises ever higher demands on part of consumers? The authors formulate their answer by examining the capitalist markets for cereals and animal products.

They evaluate the national economic role of agricultural and food exports, their pattern and growth by relying on the data of the last 17 years (1960–1977). Exports were in 1975 more than twofold of those in 1960. The share of exports in the national total moved between 22.6 and 24.6 per cent. Exports accounted in roubles increased faster than those settled in convertible currencies. The biggest buyer is the Soviet Union. The pattern of exports has shifted towards the raw products.

The export perspectives may be said to be good. It is necessary, however, to correctly establish the market demand and to focus development possibilities on meeting concrete demands. Relations between the producing, processing and exporting enterprises have to be improved. Common interests have to be identified and the export-oriented control of agricultural production has to be realized.

We may be competitive on capitalist markets with high-quality wheat and corn, but the ratio of wheat with good baking qualities has to be raised.

We may reckon with an improving tendency in the export of slaughter cattle and beef. But higher prices may be expected only if we supply both of these from the usual and acknowledgedly good quality stock of Hungarian chequered cattle or the crossbred of the latter with meat-type species.

World demand for food is generally rising. But sales are made on a *given* market whose demands regarding the volume, quality, range of choice, packaging and delivery of the products are expressed in concrete terms. Therefore, food production cannot be developed "in general", but according to the concrete market requirements emerging within the economically acceptable transport radius.

Lajos Kisjakab:

Enterprise interests and democracy in agricultural enterprises

Interest stimulates human activity and this is why it has a major role in the development of society. In the hierarchy of interests that of the national economy has priority. Those of the groups and of the individuals are subordinated to the interests of the national economy. The system of interestedness and of incentives has the task to harmonize these interests.

Factory (farm) democracy is a part of socialist democracy. It is economic democracy and the assertion of the power of the working class. It means that workers are drawn into mangement, decision, implementation and checking.

Under socialism the system of interestedness of the enterprises and factory democracy are developing. Their development is strongly influenced by the system of economic control. The indirect methods of economic control had a favourable influence on the development of these categories. Transitorily it may occur that the harmony of interests is disturbed by certain factors.

The author mentions some deficiencies of the system of interestedness which retard economic constructive work. He is of the opinion that in recent years it has been unjustified to shift towards a levelling of incomes, instead of more resolutely enforcing distribution according to work done.

In the author's opinion the realization of distribution according to work done and realization of economically produced marketable commodities are basic problems. The system of interestedness and, parallel to it, of enterprise (farm) democracy has to be further developed.

Mrs. Izik, Gabriella Hedri:

Contradictions between deepening and expansion in the West-European integration

The situation of the EEC is characterized in our days by two opposed tendencies: it is struggling with crisis phenomena and problems of deepening cooperation, while it is a strong centre of attraction for many outside countries. The two opposed tendencies not infrequently involve that the blame is put on expansion for the difficulties of deepening. But the interrelation is more complicated than that. The integration of the EEC has been characterized by increasingly unequal development causing the emergence of a stronger and a weaker wing. The new expansion—motivated basically by political considerations—increases the weaker wing. It has been, however, proven that the deepening is hindered by the expansion only additionally, the main causes being the internal contradictions and the dependence of the Community on the United States.

In fact, the national economies of the stronger wing can deepen cooperation among each other faster and more efficiently than the whole of the integration. As a consequence the idea of a two-stage integration has emerged, which has met with dislike, but which seems to be supported by the new monetary system of the EEC. The United Kingdom, for instance, abstained from it.

The free trade area comprising all countries of Western Europe in the industrial sphere and the inclusion of the three new countries in the agricultural sphere obviously increase the difficulties of East–West trade, particularly in a period when it has anyway lost its dynamism. But, just as it would not be correct to forecast the high growth rates of the sixties, it would not be correct to extrapolate the present low index numbers either. With the development of the export pattern of the CMEA countries the situation may change; besides, none of the spheres, thus neither the economic one can be torn out of the context of the whole system of East–West relations. Global political factors have brought about in our days

already certain mutual dependencies—this relates above all to the policy of détente. Adding that the leading West European countries are linked by a contradictory relationship to the USA, it is also conceivable that in their efforts at balancing the American influence they accord a major role to their East-European relations. And since Western Europe may influence the world developments mainly with economic instruments, it may be assumed that economy will be put at the service of political interests also in this respect.

Péter Fahn:

Control of earnings, consistency, normativity, intervention

The article starts with some problems of principle in judging and possibly developing the control of earnings, It touches upon the most general requirements to be raised against any form and system of controlling earnings and some problems of correspondance with these requirements.

As regards the function of resource-valuation of the control of earnings, and within it of wage control, the author explains that this can assert itself only to a limited extent, since wage control can evaluate the use of living labour essentially only in itself and cannot answer the question whether the factor of production replacing labour substitutes the living labour efficiently.

It is an essential statement of the article that irrational valuation of resources is not characteristic of the wage-bill control, but a possibility inherent in any wage control linked to profitability parameters. In connection with the "dilemma" of stimulation and distribution the author explains that the two aspects of distribution according to work cannot, in principle, conflict with each other, both categories can be approached only jointly. The cause of the "dilemma approach" is that we do not adequately delimit from each other the functions of central wage control and of wage payment in enterprises and the roles of the two levels are mixed up.

The author refers to the contradiction existing between collective interests and individual stimulation because of the wage being linked to the profitability indicator of the enterprise. The author's standpoint in this respect is that the differences in profitability between enterprises should appear in the sharing fund and not in wages, and that wage payment according to performance is the task of the enterprise.

About the requirements of consistent control the article expounds that the regulators affecting the various fields of reproduction work adequately in the same direction if we have concisely defined economic policy targets for these fields and the partial regulators exert their stimulating effects in these fields so that they do not weaken each other.

When analysing the spatial and temporal dimensions of the normativity of the control system the author points out that there are contradictions in both directions betwen the necessary generality of control and the concrete everyday circumstances of the management of production.

The article then proceeds to the detailed analysis of the system of wage preferences as a special instrument of state interference. It states that they developed from the central wage policy measures and serve basically to eliminate the internal disharmony of wage control, to establish such directions of stimulation for which there is no way with the aid of the normative wage automatism. In addition, they also serve to eliminate certain disproportions from earnings.

Relying on experiences gained with wage preferences, the author states his opinion about the future justification of this institution and the directions of its development. Its main elements may be:

The institutional system of central wage policy measures should be separated from that of wage preferences. The latter should serve exclusively stimulation for special production policy targets. It is necessary to establish legal rules for the system of decisions on wage preferences, the authority and responsibility of those participating in the decision. It is also necessary to regulate the scope of application of the different methods together with the system of the institution. The wage preferences should be institutionally harmonized with other preferential interferences in order to render the desired stimulation more intensive.

The system of wage preferences should be harmonized first of all with the control of wages and earnings, so that the systems of requirements should reinforce each other and the preferential interference should not push the characteristic elements of control into the background.

The concluding part discusses the possibilities of and the limits to improving the control system of wages and earnings in view of the economic situation expectable in the near future.

Béla Martos:

Some additions to the interrelation between taxation and the profit margin

The author examines the effect of the growth of budgetary outlays and taxes on the profit margin. It itself, the increase of budgetary outlays increases the profit margin, while growing wages and turnover taxes reduce it. But if both outlays and taxes are growing, the direction of changes in the profit margin also depends on whether the initial budget had a deficit or showed a surplus. The surprising result is also arrived at that if the additional outlays of the budget are covered by taxing the profit, then the after-tax profit margin increases. unless the deficit of the initial budget was not too great. All these results expand and generalize the analysis by *Péter Erdős* in No. 12. 1976 of Közgazdasági Szemle.

Aleksandar M. Vacić:

Incomes, personal incomes, and material stimulation

In his rejoinder the author reacts on the article by Mrs. Falus, Katalin Szikra entitled "On the relationship betwen distribution according to work performed and the commodity relations". Similarly to his earlier writings he emphasizes that the basis of distribution according to work in socialism can be only the actually performed work and not the assumed one. The mode of measurement of the work actually performed cannot be changed at will, since it is dependent on the existing relations of production. The traditional system of income distribution based on the general nomenclature of wages does not answer this requirement, since it is not based on the work actually performed and does not comprise the regular measurement of work done either. Since the wages of workers are not financed from the income of enterprises but from that of society as a whole, the enterprises employ not the number of workers they can pay from the results of their production, but as many as they can find. The separation of wages from the actual economic results of the enterprise leads,—beside many other negative effects—to a chronic shortage of labour. The results of the enterprise should be linked to labour income even if this strengthens influence of "factors outside work" in the incomes of the individual workers. Would it really be such calamity—asks the author—if in the remuneration for work not only the quality of the directly physical work processes obtained a role, but also the organization of the production process, technological innovations, adaptation to the market etc. If the workers really participate, as it is assumed, in the social decision-making process—and take the responsibility for it—why should their personal incomes be based merely on their work in the physical sense of the word.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1979. évi 4. sz.

Ivancsenko, V.: A tervszerű gazdasági irányítás lenini eszméi a gyakorlatban

Korjagin, A.: Ötéves terv a szocialista építés anyagi bázisának létrehozására

Voejkov, M.: V. I. Lenin a szocialista munkaverseny szervezéséről

Grecsisnikov, P.: A szocialista munkaverseny gazdasági hatékonyságának értékelése (Módszertani kérdések)

Skurko, Sz.: Az élenjáró tapasztalat tanulmányozása és elterjesztése

Krupnov, K.—Ovszjannikova, M.: A munkaverseny ösztönzői

Sekir, N.: V. I. Lenin az össznépi munkamegosztás fejlődéséről

Efimov, K.: A tudományos-műszaki eredmények bevezetésének tervezése és szervezése

Hodzsajev, A.—Mejerovics, L.: A „B" szektorú iparágazatok anyagi-műszaki bázisa

Majde, H.: A mezőgazdaság alapellátottsága és gazdasági hatékonysága (Az Észt SZSZK példáján)

Utkin, É.: A KGST-országok dolgozó kollektíváinak szocialista munkaversenye

Davidov, V.: A szocialista munkaverseny burzsoá nézeteinek bírálata

Eremin, A.: Dolgozó kollektívák a szocialista gazdasági rendszerben

Valter, Sz.: Pénzügyi- és hitelviszonyok a mezőgazdaságban

Kurovszkij, K.: A SZUTA tudományos tanácsának koordinációs terve (1976—1980) „A szocialista fejlődés gazdasági törvényszerűségei és a szocializmus belenövése a kommunizmusba" című probléma kidolgozására

Livsic, N.: Az önálló elszámolás és tartalékok hatékony felhasználásának ösztönzése (Össz-szövetségi konferencia, 1978. december)

A termelő állóalap-kihasználás irányítása az iparban (Össz-szövetségi tudományos-műszaki konferencia, Kujbisev, 1978. október)

Kazanceva, K.—Tkacsenko, B.: A tudományos kutatások hatékonyságának és minőségének fokozása (VII. Szimpózium, Kijev, 1978. november vége)

Krivonoszov, Ju.—Leskin, L.—Logacsev, V.: A tudomány és technika fejlesztés-tervezési módszertanának tökéletesítése (Összszövetségi ágazatközi tanácskozás, Moszkva, 1978. október)

Kozlova, D.: Fiatal tudósok és szakemberek iskolája a fejlett szocializmus problémáinak vizsgálatára a politikai gazdaságtanban (1978. szeptember 16—23.)

Egy tudós jubileuma (A. A. Arakeljan születésének hetvenéves évfordulója)

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1979. évi 4. sz.

Az első ötéves terv fontos mérföldkő a szocializmus építésének történetében

Szorokin, G.: A szocializmus építésének világszerte első ötéves terve

Bacsurin, A.: Az ötéves tervek tervezési módszertanának és kidolgozási módszereinek tökéletesítése

Rogovszkij, N.: Az első ötéves tervtől napjainkig

Ivanov, N.: „Magnyitka" — a szovjet nép legendás hőstette

Neuszipin, A.: A tervezés bölcsőinél

Pervuhin, A.: Hogyan született meg az ötéves terv

Kasin, V.—Orlov, V.: V. I. Lenin nézetei a szocialista munkaversenyről

Kaznacsev, V.: A tartalékok aktív feltárásának érdekében

Kovalev, Ju.: A gabonaveszteségek kiküszöbölése — a termelésnövelés tartaléka

Hacsaturov, T.: A nagy cél elérésének érdekében (N. A. Roszigin könyvéről)

Lavrikov, Ju.: A szocialista termelés koncentrálása

Zaljaljutdinov, N.—Najdenov, L.: Az üzemen belüli elszámolás néhány problémája

Usztijan, I.: A mezőgazdaság kemizálásának hatékonysága

Zaharov, Sz.—Szuljagin, V.: A nemzetközi együttműködés fejlesztési intézkedései hatékonyságának megalapozása atomatizált külkereskedelmi termelés-szervezési rendszerekben

Kovalevszkij, A.: A vállalati és egyesülési tervek új kidolgozási metodikája

A gazdasági mechanizmus tökéletesítése az iparban (Össz-szövetségi tudományos-műszaki konferencia a Moszkvai Állami Egyetemen: „Az irányítás, tervezés, finanszírozás és gazdasági ösztönzés tökéletesítése iparágazatokban")

1979. évi 5. sz.

Ivanov, E.—Észkina, A.: A beruházási folyamat intenzifikálása (célok, utak, mutatók)

Tikidzsiev, R.: Az állóalap-újratermelés tervezésének tökéletesítése

Sokin, N.: A termelési hatékonyság növelésének strukturális tényezői

Fontos népgazdasági feladat (a mezőgazdasági termelés veszteségeinek kiküszöbölése)

Csulkov, A.: Az üzemanyag-energetikai készletek megtakarításának útjai a szállításban

Nezejev, R.: A marhahústermelés növelésének tartalékai és termelési hatékonyságának fokozása

Kozin, B.—Mitaisvili, A.: A szállítás fejlesztés-tervezésének tökéletesítése

Ivanov, N.—Loscskov, A.: Harminc év a szocialista baráti közösség útján

Hromusin, G.: Burzsoá szervezési és vezetési elméletek: apologetika és pragmatika

Cserkovec, V.: A vállalat a szocialista társadalmi termelés rendszerében

Majer, V.: A népjólét növelésének tervei

Tulcsinszkij, L.—Timasev, N.—Nikitina, N.: A városi személyi forgalmat lebonyolító tevékenységének végeredményeit jelző mutatók

Suruev, A.: A szakemberképzés területi megosztása

Ljubimcev, Ju.—Oszmankin, N.: Az ipari állóalapok újratermelésének és kihasználásának irányítása (Össz-szövetségi tudományos-műszaki konferencia Kujbisevben)

Vaszlov, N.—Troparevszkaja, L.: Az észszerű erőforráspotenciál-kihasználás (Össz-szövetségi tudományos-műszaki konferencia. Moszkva, 1978. december. „Az anyagi, a munka-, a pénzügyi és a természeti erőforrások ésszerű kihasználásának önálló elszámolású emelői")

Weltwirtschaftliches Archiv

1979. évi 1. sz.

Dewald, W. G.—Marchon, M. N.: Az árak, a termelési eredmények és a munkanélküliségi kvóták reakciói a kereslet nyomására és az importárakra. A közös jellemzői felsorolása hat ipari ország (Kanada, Franciaország, NSZK, Olaszország, Anglia, USA) példáján

Chorng-huey Wong—Pettersen, O.: Pénzügyi programozás optimális vezérlési keretek között

Brobfenbrenner, M.: Lokomotív-elmélet a nemzetközi makroökonómiában

Giddy, Ian, H.—Dufey, G.—Min, S.: Kamatlábak az USA-ban és az eurodollár piacokon

Sheehey, E. J.: A fejlődő országokba importált infláció méréséről

Choudhri, E.: Az egyedi termék mintakereskedelme: Az egyszerű elméletek tesztje

De Grauwe, P.: A kereskedelmi expanzió a kevéssé fejlett országokban és a foglalkoztatás: esettanulmány Belgiumról

Agarwal, J. P.: Termelékenység a külés a belföldi érdekeltségű indiai iparvállalatoknál

Lim, D.: Üzemnagyság és technológia a malaysiai iparban

POLITICKÁ EKONOMIE

1978. évi 12. sz.

Hába, Z.: Marx és a kommunista termelési mód periodizálásának néhány kérdése

Jurášek, P.: A mezőgazdasági termelés intenzitása

Hájek, M.: A szintetikus hatékonyság növekedésének mérése

Fidrmuc, J.: A beruházás-megvalósítási mutatórendszer hatékonyabbá tételének egy alternatívája

Pakman, E. T.—Kynštetr, P.: A gazdaság irányításának új megközelítése Kubában

Křižek, M.: Feüix Oliva akadémikus elméleti hagyatéka

Hradecký, S.: A Közgazdasági Főiskola 25 éve

Meissner, H.: Marx és a jelenkori polgári közgazdaságtan

1979. évi 1. sz.

Mervart, J.: A tudományos-technikai fejlődés irányainak és feladatainak értékelése, valamint a választás kritériumai

Šrein, Z.—Novotný, V.: A beruházási ráta alakulásáról a csehszlovák gazdaságban

Kraus, J.: Az agráripari komplexumok külgazdasági kapcsolatai a KGST-országokban

Bavlnnak, J.: A gazdaság tervszerű irányítása mint a termelési eszközök társadalmi tulajdonának funkciója

Rusmich, L.: A szocialista társadalom gazdasági érdekstruktúrája

Balcar, J.: A kutató intézeti munka eredményeinek és hatékonyságának értékeléséről

Mihola, J.—Pastrňák, J.: A gazdasági hatékonyság mutatói és az irányítás

Romancec, A.: A politikai gazdaságtan oktatási módszeréről

Nerlich, B.: A közgazdaságtan levelező oktatásának néhány problémája a főiskolákon és az egyetemeken

1979. évi 2. sz.

Sabolčik, M.: Az árrendszer racionalizálásáról

Neustadt, A.: A nemzetközi árak képzése a szocialista világpiacon

Kysilka, H.—Zahradníček, I.: A belső árrendszerek közelítésének problémái a szocialista gazdasági integrációban

Kreuter, J.: Az infláció és az áremelkedés homogén elmélete a kapitalizmusban

Janda, J.: A társadalmilag szükséges ráfordítások kifejezésének problémáiról a termelői árrendszerben

Štouračová-Rindtová, J.—Matějka, J.: A külkereskedelmi árak szerepe és helye a csehszlovák gazdaság irányítási rendszerében

Kasan, J.: Megjegyzések az árrendszer további racionalizálásáról

Nevařil, F.: Az élő munka komplex értékeléséről

Merhautová, L.: Az árképzési rendszer komplex továbbfejlesztésének módszerei a KGST-országok közötti kereskedelemben

1979. évi 3. sz.

Garaj, V.: A közgazdasági elmélet és a termelés minőségének kvantitatív értékelése

Vejvoda, J.: Az érték marxista elmélete, valamint a használati érték és ár közötti viszony

Jeníček, V.: Az élelmiszerekkel való önellátottság kifejezésének módszertani és tartalmi kérdései

Rusmich, L.: A gazdasági érdekek és az önálló elszámolás

Seják, J.: A föld értékelésének rendszerszemléletű kiindulópontjairól

Koči, J.: A lenini szövetkezeti terv alkotó megvalósításának harminc éve

Kalinová, J.—Hořejši, J.: A munkaerő szakképzettségének alakulása a mezőgazdaságban

Tikal, S.: Az Európai Közösségek és az EFTA kölcsönös kapcsolatai

Brýdlová, H.: A hatékonyság és a minőség irányításának komplex kísérlete és alkalmazásának első eredményei

Matoušková, J.: A háztáji termelés helyzete Csehszlovákiában

1979. évi 4. sz.

Rumler, M.: A tudományos-technikai forradalom és a polgári közgazdaságtan jelenkori krízise

Gürliochová, S.: A technikai haladás polgári logikai ábrázolásának marxista kritikájához

Kutta, F.: A társadalmi folyamatok tervszerű irányításának mutatórendszere és információs bázisának kiépítése

Matejka, F.: Az ármodell és a termelői árak változása a tervszerű irányítás rendszerében

Matousková, J. és a szerzői kollektíva: A mezőgazdasági vállalat helyzetének jelene és jövője

Häufler, V.: A gazdaságföldrajz kötődéseiről

Maier, H.: Gazdasági növekedés és társadalmi haladás

Lukosková, M.: A különféle agrár-ipari formációk értelmezéséről

Kos, Cz.: A lengyel élelmiszer-gazdaság hatékonyságának problémái

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1979. évi 1. sz.

Hůla, V.: Az ötéves terv befejezésének igényes feladatai

Šmid, L.—Svěrák, G.: Temékmérlegek és a gesztorrendszer

Houdek, K.: A csehszlovák gazdaság energiaigényessége

Seman, T.—Rišova, K.: Szlovákia környezetvédelmi problémáinak megoldása

Kladivová, E.—Bartůněk, J.—Císař, J.: A mezőgazdaság fejlesztésének hatékonyságáról

Nezhyba, F.: A nyersanyagok nemzetközi kereskedelmének alapvető tendenciái

Balážik, M.: A KGST devizális-pénzügyi kapcsolatainak néhány aktuális kérdése

Zemlička, J.: A nyersanyagok nemzetközi kereskedelmének alapető tendenciái

Ružička, M.: A matematikai módszerek felhasználása a népgazdaság irányításában

Žák, J.: A számítástechnika a tervezésben

Ptáček, J.: A bővített újratermelés arányosságának néhány problémájáról

1979. évi 2. sz.

Svěrák, G.—Horčička, K.: Határidő-problémák a szerződéses kapcsolatokban

Kubík, J.: A tudományos-technikai haladás megvalósítása a tervezési rendszerben

Jeníček, V.: Gabona a csehszlovák gazdaságban

Kováčová, E.: Az élő munka termelékenysége, hatékonysága, a munkaerő kapcsolata és kölcsönös feltételezettsége

Rous, J.: Ösztönzési rendszer a külkereskedelemben

Zeman, K.: A népgazdasági komplexumok bekapcsolódása a nemzetközi munkamegosztásba

Stará, Z.: A víziközlekedés fejlesztése

Růžička, M.: Matematikai módszerek alkalmazása a népgazdaság irányításában

Moskalenko, V.: A hatékonyság irányításának komplex rendszere

1978. évi 12. sz.

Stolarski, A.: A Visztula komplex fejlesztése és Lengelország regionális fejlesztése

Wiszniewski, E.: A fogyasztáspolitika lényege, elvei és típusai

Bocian, A.—Burza, T.: Az 1980–85-ös növekedés makroarányainak kutatása. A MEDIG-modell

Fiejka, S.: Változások Lengyelország és a fejlődő országok közötti ágazaton belüli munkamegosztásban

Rakowski, M.: Az 1980-as évek fejlesztési variánsai (néhány általános probléma)

Wojciechowska, U.—Sawczuk, T.: A béralap képzésének és felhasználásának elvei a szocialista országokban

Mykaj, A.: A gazdaság regionális szerkezete és a beruházási folyamatok

Madurowicz, W.: A regionális szintű irányítási szervek szerepe a szabályozásban

Drabowski, E.: A valutakonvertibilitás

Janowicz, A.: A világ hajózása 1977-ben

Az infláció társadalmi és gazdasági hatásai Magyarországon

1979. évi 1. sz.

Az 1979-es népgazdasági terv

Wisniewski, E.: A lengyel tengerhalászati politika irányai

Anders, P.: A halászat időszerű jogi és politikai aspektusai

Minc, B.: Mozgás és egyensúly a közgazdasági elméletben és gyakorlatban

Ostrowski, M.—Moscicki, J.—Kosinski, R.: A konkurrencia alakulása az alkalmazkodás évtizedében

Grudzewski, W. M.—Radosinskk, E.: A számítógépes modellezés a gazdasági szervezetek pénzügyi-gazdasági rendszerének elemzésében

Wloszczowski, S.: A központi tervezés továbbfejlesztésének problémái az iparban

Samoszczneko, T.—Pronina, W.: Törvény a Szovjetunió Minisztertanácsáról — fontos lépés az államigazgatás fejlesztésében

Borkowska, S.: Az irányítási munka eredményeinek rendszerszemléletű értékelése

Muszynski, N. B.: A japán gazdaság középtávú prognózisa

1979. évi 2. sz.

Zielinski, Z.: A munkás-önigazgatás működésének és fejlődésének időszerű kérdései

Musial, A.: Az ipar fejlődésének lényeges problémái 1979-ben

Novacki, S.: Gondolatok a szocialista gazdaság működéséről

Beksiak, J.: A szocialista gazdaság központi irányítása

Chelinski, R.: A vállalati és a népgazdasági tevékenységek összekapcsolásának néhány feltétele a szocializmusban

Dulski, S.: A középszintű irányító szervek szerepe a népgazdaság irányításának szervezeti struktúrájában

Fedorowicz, Z.: A pénz szerepe népgazdaság reálfolyamatainak alakulásában

Lipinski, J.: A gazdaság megfelelő működése és a piaci helyzet

Kierczynski, T.: Az ösztönzés és az önálló elszámolás kapcsolata

Wilczynski, W.: A döntés makro- és mikroökonomiai kritériumai, valamint összekapcsolási problémái

Szmielew, G.: A háztáji és kisegítő gazdaságok a KGST-országokban

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1978. évi 10. sz.

Lazarov, L.: A tudományos-műszaki haladás stratégiai irányvonalának gyorsított fejlődése — a jó minőség és a magas hatékonyság elérésének döntő tényezője

Iliev, N.: A tudományos-műszaki eredmények gyakorlatba való átültetése irányításának szervezési és gazdasági aspektusai

Vladov, H.: Néhány elképzelés az optimális népgazdaság-tervezési és -irányítási rendszer felépítéséről

Szirakov, Sz.: A hosszú távú külpiaci prognózisok összeállítási metodikája

Grigorov, K.: Egy neves bolgár gazdaságmatematikus (T. Vladigerov születésének nyolcvanéves évfordulójára)

Zsivkova, Szn.: A nyugat-európai valutáris együttműködés új tapasztalatai

Rangelova, R.: Az ágazatok aggregálása az ágazatközi kapcsolatok mérlegében — korrelációs elemzéssel

1979. évi 1. sz.

A bolgár gazdaság dinamikus és hatékony fejlődése

Velikov, N.: Az ideológiai front és a közgazdaságtudomány álljon a feladatok magaslatán

Tanucov, B.: A felújítás és a gazdasági növekedés

Völcsev, T.: A fejlődő országok és a tőkés valutarendszer reformja

Szergienko, R.: Tendenciák a munkaerő értékének változásában a mai kapitalizmusban

Piseva, D.: A vámszövetségekről szóló burzsoá elméletek kritikai áttekintése

Sztojanova, K.: A lakossági szükségleteket tükröző optimalitás népgazdasági kritériumai matematikai formalizálásának problémái

Baszarov, Vl.—Blaszev, L.: Új momentumok a szántóföldi növénytermesztési munkák szervezésében, bérezésében

Konsztadinov, B.—Pencsev, Sz.: Új bérezési rendszer a centralizált energetikusi és karbantartói tevékenységben

Grigorova, V.: Az ágazati döntések összehangolásának módszerei többágazatú komplexumok tervezésénél

Sztojanov, V.—Adamov, V.: Deficites finanszírozás és infláció a harmadik világországaiban

Rangelova, R.—Minaszjan, G.: Hasznos vita időszerű gazdasági kérdésekről (ABTA Közgazdasági Intézetének szemináriuma: „Gazdaság, matematika, optimum" — 1977. november—1978. május)

Todorov, T.: A Duna és a szocialista gazdasági integráció (Nemzeti konferencia Ruszéban)

Hrisztoszkov, J.: A fiatal tudományos munkatársak nemzeti iskolájának IV. közgyűlése (Szófia, 1978. október)

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1979. évi 4. sz.

Belouszov, R.: Lenin eszméi a tervszerű szocialista gazdasági irányításról

Emeljanov, A.: A szocialista munkaverseny lenini elveinek alkotó továbbfejlesztése az SZKP gazdasági stratégiájában

Oszipova, V.: Lenin nézetei az abszolút földjáradékról

Resin, I.: Lenin első műveinek szerepe az agrár- és a parasztkérdés vizsgálatában

Kurzskij, A.: A szovjet ötéves tervek öt évtizede

Bor, M.—Logvinov, Sz.: A népgazdasági tervmérleg kidolgozásának első tapasztalatai

Radzievszkij, A.: A demokratikus centralizmus fejlesztése és a gazdasági mechanizmus tökéletesítése

Matvejeva, L.: Önfinanszírozás a szocialista gazdálkodási rendszerben

Ginzburg, E.—Kac, I.: Iparvállalatok (és egyesülések) termelőtevékenységének gazdasági értékelése

Hlavaček, O.: A szocialista baráti közösség és a fejlődő országok

Cagolov, N.: A premarxista korszak közgazdasági gondolkodásának csúcsa (N. G. Germikovszkij nézetei)

Szedov, P.: A Szovjetunió és a fejlődő országok gazdasági együttműködésének burzsoá meghamisításai

Buh, E.: Áru- és pénzviszonyok a szocializmusban

Malcev, V.—Novikov, Sz.: A főiskolai képzés fejlesztésének gazdasági problémái (Koordinatív tanácskozás a Felső Oktatási Minisztérium Kutatóintézetében 1978. végén)

Bazdirev, K.: Tudományos-gyakorlati tanácskozás a népesedés problémáiról II. (A Moszkvai Állami Egyetem Közgazdasági fakultása, 1978. végén)

A fiatal társadalomtudósok és társadalomtudományi szakemberek VI. össz-szövetségi munkaversenyének eredményeiről és lefolyásáról

Ezsov, A.: Időszerű politikai gazdaságtani kérdésekkel foglalkozó doktori disszertációk jegyzéke

wirtschafts wissenschaft

1979. évi 3. sz.

Reinhold, O.—Sirjajev, J. S.: A szocialista internacionalizmus eszméinek megvalósulása a KGST-tagországok gazdasági együttműködésének gyakorlatában

Stiemerling K-H.: A KGST-tagországok baráti közössége új típusú nemzetközi kapcsolatok megtestesülése

Proft, G.: A KGST-országok ötévestervkoordinációjának tapasztalatai

Radtke, G.: A pénzügyek hatása a lakosság jövedelmeire

Neumann, G.: A KGST gazdasági kapcsolatainak fejlődése

Neumann, R.—Neumann, W.—Schickram, K.: A szocializmus gazdasági törvényeinek hatás-feltételei és felhasználásuk a szocialista gazdasági integráció folyamatában (Az 1976—1980-as központi kutatási tervre vonatkozó párthatározat vitája)

Anders, H-D.—Schilar, H.: A negyedik nemzetközi „Tervezési és prognózis-modell" szimpozion (Humboldt Universitat, Berlin, 1978. október 24—26.)

A „multinacionális" konszernek és a munkásosztály harca (Kollokvium az NSZEP Társadalomtudományi Akadémiája és a Belga Szocialista Párt „Emilia Vandervelde" Intézetének tudományos együttműködési tervkoordinációja értelmében. Berlin, 1977. november 22—23.)

1979. évi 4. sz.

Heinrichs, W.: A szocialista bővített újratermelés elméleti problémái

Kratsch, O.: A szocialista termelési viszonyok újratermeléséhez

Kirscht, F.: Hatékonyságfokozás a termelést előkészítő és a termelést keresztülvivő folyamatok ésszerűsítésével

Keck, A.: Az egészségügy gazdaságtanának szerepe a fejlett szocialista társadalom kialakításában az NDK-ban

Sachse, H.: A neoricardianizmus — a polgári közgazdaságtan új pozíciójának meghatározása a klasszikussal szemben

Grumbkow, G.—Schikram, K.: A pénzügyi ellenőrzés és pénzgazdaságossági elemzés mint az irányítás, tervezés és gazdasági ösztönzés eszköze az NDK népgazdaságában

Frommann, H.: Az értékpapír-börze alakulásának tendenciái a mai állammonopolista kapitalizmus feltételei között

Drechsel, E.—Menzel, A.—Menzel, S.: Marx és a tudományos-műszaki haladás gazdasági problémái
(Tudományos kollokvium, Műszaki Főiskola, Karl-Marx-Stadt, 1978. október 20.)

Sachse, I.: Költségek — teljesítmény — hatékonyság (Nemzetközi tudományos konferencia a Lipcsei Marx Károly Egyetem számviteli és statisztikai szekciójában 1978. október 24—25-én)

Планово стопанство

1979. évi 3. sz.

Petrov, Ja.: A szakszervezetek feladatai Bulgária társadalmi-gazdasági fejlesztési tervének teljesítésében

Dobrev, D.—Taskov, K.—Andonov, G.: Az erdőgazdaságok termelés-tervezésének néhány problémája

Georgiev, G. Szt.: A közös tervezési tevékenység — a KGST-tagországok együttműködésének nagy vívmánya

Szirakov, Sz.: A külkereskedelmi piackutatás szerepe a Bolgár Népköztársaság termelésirányításának és külkereskedelmének tervezésében

Cvetkova, A.: A jövedelmezőség növelésének tartalékai az iparban

Bröcskov, A.: A területi koncentráció problémái az iparban

Janakiev, V.: Hatékonyságfokozás a mérnöki költségelemzés segítségével

Petrov, J.: A brigádszervezet szerepe a jó termelési eredmények elérésében

1979. évi 4. sz.

Canov, V.: A tudományos-műszaki haladás — a szállítás hatékonyság-fokozásának döntő tényezője

Tacsev, V.: A tudományos-műszaki haladás gazdasági hatékonysága tervezésének és megállapításának tökéletesítése

Mladenov, G.: A tudományos-műszaki haladás tervfeladatai, megállapításának rendszere

Marinov, V.: A KGST-tagországok együttműködése a vegyiparban

Videlov, B.—Cenova, V.—Markov, R.: A tudományos-műszaki fejlesztési potenciál tervezése

Tonkova, Sz.: Az ökológiai elemek újratermelődése az ipari termelés területi telepítésénél

Najdenova, C.: A melegházi zöldségtermesztés néhány gazdasági problémája Bulgáriában

Nikolov, N.—Sztefanov, L.: Az ésszerű munkaerőforrás-kihasználás lehetőségei az agráripari komplexumokban

A mérnöki projektumok és az új tervezéstechnológia (Tapasztalatcsere a Tudományos-Műszaki Szövetség Központi Tanácsának kezdeményezésére, 1979. március 1., Blagoevgrad)

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Benet Iván kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; **dr. Éliás András** kandidátus, az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos főosztályvezetője; **dr. Fahn Péter,** a Szakszervezetek Országos Tanácsa közgazdasági osztályának politikai munkatársa; **dr. Gajdos Géza,** az OT Tervgazdasági Intézetének főmunkatársa; **Göncöl György,** a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **dr. Gubcsi Lajos** kandidátus, a Magyar Televízió szerkesztője; **dr. Iványi Attila Szilárd,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **Izikné dr. Hedri Gabriella** kandidátus, a Magyar Külügyi Intézet tudományos csoportvezetője; **dr. Kisjakab Lajos,** a Bólyi Mezőgazdasági Kombinát vezérigazgatója; **Marjai József,** a Minisztertanács elnökhelyettese; **Martos Béla,** a matematikai tudományok kandidátusa, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa; **dr. Parányi György** kandidátus, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának igazgatóhelyettese; **Pócs Ervin,** az MSZMP KB munkatársa; **Rimler Judit** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa; **dr. Román Zoltán,** a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának igazgatója; **Sinkovics Alfréd,** az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **Soós Károly Attila,** az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa; **dr. Szabó Katalin** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **Vacić, Aleksandar M.,** a közgazdaságtudományok doktora, a Belgrádi Tudományegyetem tanára; **Zeller Gyula** kandidátus, a Pécsi Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi docense.

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Йожеф Марьяи — 30 лет СЭВ 769
Золтан Роман — Некоторые соображения относительно анализа нашей экономической политики 778
Карой Атила Шош — Некоторые общие проблемы венгерской системы калиталовложений 795
Альфред Шинкович — Некоторые проблемы механизма цен 812
Лайош Губчи — Теории о платежном балансе 825
Дьердь Гэнцэл — Место войны в политической экономии империализма 841
Атила Силард Ивани — Условия эффективности усовершенствования продукции на основе стоимостного анализа в зеркале интересов производителей и потребителей 860
Дьердь Парани — Современный машинный парк и специфика его использования на примере производства машиностроительных деталей 875
Андраш Элиаш—Геза Гаудош — О некоторых вопросах развития сельского хозяйства и пищевкусовой промышленности, ориентированного на экспорт 897
Лайош Кишякаб — Заинтересованность и производственная демократия на сельскохозяйственных предприятиях 910
Габриэлла Хедри, Изикне — Противоречия углубления и расширения в западноевропейской интеграции 921

ДИСКУССИЯ

Петер Фан — Регулирование заработков, консистенция, нормативность, вмешательство 934
Бела Мартош — Дополнения к взаимозависимостям между налогами и нормой прибыли 945
Александар М. Вачич — Доходы, индивидуальные доходы, материальное поощрение 953

ОБЗОР

Цель, функция, области коммерческой политики предприятий *(Дьюла Зеллер)* 960
Экономика развитых капиталистических стран в 1978 году *(Зрвип Поч)* 966

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 982

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Жужа Беккер «Пути роста — динамичные отрасли» *(Юдит Римлер)* ... 996
Иван Хорват «Организация промышленных систем» *(Каталин Сабо)* ... 1000
Пал Пиллиш «Сельскохозяйственные модели» *(Иван Бенет)* 1004

Резюме статей на русском и английском языках 1008
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1017

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

MONTHLY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC
SCIENCES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

CONTENTS

József Marjai: The 30th anniversary of the CMEA 769
Zoltán Román: Some thoughts on the analyses of our economic policy 778
Károly Attila Soós: Some general problems of the Hungarian investment system 795
Alfréd Sinkovics: On the further improvement of the Hungarian price system 812
Lajos Gubcsi: Balance of payments theories 825
György Göncöl: The place of war in the political economy of imperialism 841
Attila Szilárd Iványi: Efficiency conditions of product development through value analysis, as reflected by the interests of producers and consumers 860
György Parányi: The modernizing machine park and properties of its use — an example based on the production of parts in machine building 875
András Éliás—Géza Gajdos: Some problems of export-oriented development of agriculture and the food industry 897
Lajos Kisjakab: Enterprise interests and democracy in agricultural enterprises 910
Mrs. Izik, Gabriella Hedri: Contradictions between deepening and expansion in the West-European integration 921

DISCUSSION

Péter Fahn: Control of earnings, consistency, normativity, intervention 934
Béla Martos: Some additions to the interrelations between taxation and the profit margin 945
A. M. Vacić: Incomes, personal incomes and material stimulation 953

REVIEW

Targets, functions and fields of enterprise business policy *(Gyula Zeller)* 960
The economy of the advanced capitalist countries in 1978 *(Ervin Pócs)* 966

REVIEW OF PERIODICALS 982

BOOK REVIEW

Zsuzsa Bekker: Growth paths — dynamic industries *(Judit Rimler)* 996
Iván Horváth: Organization of industrial systems *(Katalin Szabó)* 1000
Pál Pillis: Agricultural models *(Iván Benet)* 1004

Abstracts of the articles, in Russian and English 1008

FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS 1017

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010
Terjedelem 16 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1979. június 15.

79.0540 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Monori István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 180 forint.

Ára: 30,— Ft ISSN 0023—4346 Indexszám: 25 452

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

AZ ÁLLÓESZKÖZÖK ANALITIKUS NYILVÁNTARTÁSÁNAK SZERVEZÉSE
(A Pénzügyminisztérium hivatalos kiadványa)
(Számviteli szervezési útmutató sorozat)
145 l., fűzve 23,50 Ft

Barta Imre:
A BERUHÁZÁSOK GAZDASÁGOSSÁGA ÉS KOCKÁZATA
234 l., fűzve 21,50 Ft

Henryk Mrela:
AZ IGAZGATÓ MINT SZERVEZŐ
182 l., fűzve 21,— Ft

NÉPGAZDASÁGI MODELLEK A TÁVLATI TERVEZÉSBEN
(Szerkesztette: Augusztinovics Mária)
448 l., kötve 115,— Ft

Ligeti István—Sivák József:
NÖVEKEDÉS, SZABÁLYOZÁS ÉS STABILITÁS A GAZDASÁGI FOLYAMATOKBAN
430 l., kötve 72,— Ft

Ladó László:
SZERVEZÉSELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN
446 l., kötve 92,— Ft

Winicjusz Narojek:
A TERVEZŐ TÁRSADALOM
(Kísérlet a szocialista gazdaság szociológiájának megfogalmazására)
281 l., kötve 48,— Ft

Stanislav Smole—Jaroslav Kolář—Ludvik Holacek:
VEZETÉSSZERVEZÉS A VÁLLALATI GYAKORLATBAN
(Szervezési módszerek sorozat)
332 l., kötve 38,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest, V., Münnich F. u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt
Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

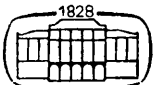

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

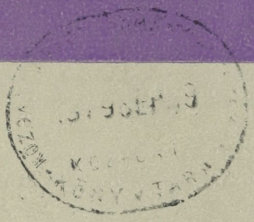

9

A tartalomból

TIMÁR MÁTYÁS:
Bankrendszerünk helyzete és feladatai

GÁBOR R. ISTVÁN—GALASI PÉTER:
Munkavállalói státusz és a dolgozók racionális gazdálkodása a munkaerejükkel

BOTOS BALÁZS:
Struktúrafejlesztés, beruházás, bizonytalanság

GÖNCZI IVÁN:
A tudományos-technikai forradalom és a mezőgazdaság

BALÁZSY SÁNDOR:
A megoldható dilemma még mindig megoldatlan

SZAKOLCZAI GYÖRGY:
Keresetszabályozás, árrendszer, nyereségérdekeltség és gazdaságpolitika

RÉVÉSZ GÁBOR:
Keresetszabályozás és gazdaságirányítási (-szabályozási) koncepció

XXVI. évfolyam

1979. szeptember

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Timár Mátyás: Bankrendszerünk helyzete és feladatai 1025
Gábor R. István—Galasi Péter: Munkavállalói státusz és a dolgozók racionális gazdálkodása a munkaerejükkel 1030
Botos Balázs: Struktúrafejlesztés, beruházás, bizonytalanság 1042
Gönczi Iván: A tudományos-technikai forradalom és a mezőgazdaság 1051

VITA

Balázsy Sándor: A megoldható dilemma még mindig megoldatlan 1063
Szakolczai György: Keresetszabályozás, árrendszer, nyereségérdekeltség és gazdaságpolitika 1071
Révész Gábor: Keresetszabályozás és gazdaságirányítási (-szabályozási) koncepció 1086

SZEMLE

Az európai KGST-országok gazdasági fejlődése 1978-ban és az idei tervfeladatok *(Pócs Ervin)* 1093
Gazdasági fejlődés és tervgazdálkodás Szíriában *(ifj. Zsarnóczai Sándor)* 1103

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Munkavállalói státusz, munkaerőhiány, anyagi ösztönzés *(-r-n)* 1119

FOLYÓIRATSZEMLE 1132

V. Tolsztoguzov: A világélelmezési probléma és a szintetikus élelmiszerek termelése — George Katona: A magatartás közgazdaságtana — B. Minc: Mozgás és egyensúly a gazdasági elméletben és gyakorlatban

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Csizmadia Ernő—Székely Magda: Vállalati gazdálkodás és gazdaságirányítás a mezőgazdaságban *(Éliás András)* 1137
Hegedüs Miklós—Zalai Ernő: Fixpont és egyensúly a gazdasági modellekben *(Ligeti István)* 1139
Huszár Ernő: Protekcionizmus és nemzetközi kereskedelem *(Izikné Hedri Gabriella)* 1141
Kulcsár László—Lengyel Zsuzsa: Szakmunkások a mezőgazdaságban *(Enyedi György)* 1144
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1146
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 1150

E SZÁM SZERZŐI:

Balázsy Sándor, a KSH Gazdaságkutató Intézetének tudományos főmunkatársa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **dr. Botos Balázs,** az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának tudományos munkatársa; **dr. Enyedi György,** a földrajztudományok doktora, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének tudományos tanácsadója; **dr. Éliás András** kandidátus, az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos főosztályvezetője; **Galasi Péter,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos munkatársa; **Gábor R. István,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **dr. Gönczi Iván** kandidátus, egyetemi tanár (Gödöllői Agrártudományi Egyetem); **Izikné dr. Hedri Gabriella** kandidátus, a Magyar Külügyi Intézet tudományos csoportvezetője; **dr. Ligeti István,** az OT Tervgazdasági Intézetének osztályvezetője; **Pócs Ervin,** az MSZMP KB munkatársa; **Révész Gábor** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos csoportvezetője; **dr. Szakolczai György** kandidátus, a Számítógépalkalmazási Kutató Intézet tudományos tanácsadója, főosztályvezető; **dr. Timár Mátyás,** a közgazdaságtudományok doktora, a Magyar Nemzeti Bank elnöke; **ifj. Zsarnóczai Sándor,** ösztöndíjas a Damaszkuszi Állami Egyetemen.

TIMÁR MÁTYÁS:

Bankrendszerünk helyzete és feladatai

Pénzügyeink a felszabadulás óta eltelt évtizedek során jelentős fejlődésen mentek át. Különösen az utóbbi évtizedben megnőtt a szerepük a népgazdaság irányításában. Az országgyűlés 1979. júniusi ülésén elfogadott pénzügyi törvény kodifikálja gazdaságirányítási rendszerünk legfőbb pénzügyi jogszabályait, és ezzel szilárdítja irányítási rendszerünket.* Ugyanakkor több tekintetben keret jellegű és biztosítja a gazdaságpolitika által megkívánt változásokhoz való alkalmazkodás lehetőségét is.

A törvény szól a szocialista pénzügyi rendszeren belül bankrendszerünk feladatairól. Jogrendünk a Magyar Nemzeti Bank jogállását magasszintű jogszabályban — az 1967. évi 36. sz. tvr.-ben — állapította meg. Megfelelő jogszabályok rendelkeznek az egyéb pénzintézetekről is. Így arra nem volt szükség, hogy a pénzügyi törvény mindezeket a rendelkezéseket megismételje. Elegendő, hogy a bankrendszer munkájára vonatkozó legfőbb elveket foglalja össze.

I.

A bankrendszer feladatai szerteágazóak. Magukban foglalják:

— a pénz kibocsátásával kapcsolatos feladatokat;

— a lakosság, az állami költségvetés, a vállalatok és szövetkezetek, általában a gazdálkodó szervezetek pénzforgalmának lebonyolításával kapcsolatos feladatokat;

— a hitelgazdálkodással kapcsolatos teendőket;

— a devizagazdálkodással összefüggő feladatokat.

A törvény az eddigi felfogáshoz képest tágabban értelmezi a bankrendszert annyiban, hogy annak részeként szabályozza a biztosító intézményeket is. A magyar bankrendszer — hasonlóan a baráti KGST-országokhoz — feladatait szakosodott egységekben végzi.

Az állami beruházások előkészítésével, finanszírozásával és ellenőrzésével kapcsolatos pénzintézeti funkciókat — a tanácsi beruházásoktól eltekintve — az *Állami Fejlesztési Bank* látja el, melynek — más fontos feladatai mellett — szerepe van a beruházásokkal kapcsolatos néhány általános feladat ellátásában. Így a Fejlesztési Bank egyben a beruházások pénzügyi információs központja is.

A legnagyobb hálózattal és legtöbb ügyféllel rendelkező pénzintézetünk az *Országos Takarékpénztár*, melyet joggal neveznek a lakosság és a tanácsok bankjának. Alapvető feladata a lakosság pénzmegtakarításainak

* Az Országgyűlés 1979. júniusi ülésszakán elmondott felszólalás kissé rövidített szövege.

összegyűjtése, a lakosság részére hitelek nyújtása és más szolgáltatások, például devizaműveletek elvégzése. Az OTP által nyújtott hitelek közül kiemelkedő jelentőségűek a lakásépítési hitelek. Az OTP vezeti a tanácsi szervek számláit, ellátja a tanácsi beruházásokkal kapcsolatos feladatokat, s részükre más bankműveleteket is végez.

A takarékpénztári hálózat kiegészítői a takarékszövetkezetek, amelyeknek a tagság betétei összegyűjtésében van fontos szerepük. A takarékszövetkezetek emellett tagjaik részére hiteleket nyújtanak és más szolgáltatásokat is végeznek.

A *Magyar Külkereskedelmi Bank* a külfölddel kapcsolatos kereskedelmi és fizetési forgalom meghatározott részét bonyolítja le.

A *Pénzintézeti Központ* a külföldi magyar érdekeltségek ellenőrzését és más, a Pénzügyminisztérium által rábízott devizahatósági feladatokat lát el.

A Magyar Népköztársaság központi bankja, jegybankja a *Magyar Nemzeti Bank*, s mint ilyen a szocialista hitelrendszernek és a devizagazdálkodásnak központi szerve. E minőségében része a gazdaságirányítás rendszerének, szoros kapcsolatban van a népgazdasági tervezéssel, a költségvetéssel, az államigazgatás vezető szerveivel, a vállalatokkal és szövetkezetekkel. Gondoskodik arról, hogy a gazdaság szükségletének megfelelő pénzmennyiség kerüljön forgalomba hitelnyújtás útján. Így a hitelpolitika, a kormány által meghatározott hitelpolitikai irányelvek végrehajtásáról a Magyar Nemzeti Bank gondoskodik.

II.

Központi bankunk a gazdálkodó szervezetek, a vállalatok és szövetkezetek hitelezési, számlavezetési tevékenységét szerződéses kapcsolat keretében végzi. Beruházási hiteleket nyújt fejlesztéshez, rövid és középlejáratú hitelekkel áll a vállalatok és szövetkezetek rendelkezésére forgóeszközeik finanszírozásához, s nemcsak belföldi, hanem a külföldi pénzforgalmuk lebonyolítását is végzi.

A Magyar Nemzeti Bank, hagyományos tevékenységén túl, az elmúlt esztendőkben bővítette kapcsolatait a vállalatokkal, szövetkezetekkel, oly módon, hogy piaci ismereteivel mind több vállalat tervének, gazdasági stratégiájának formálásában vesz részt. A megnövekedett exporttal kapcsolatosan, a fokozódó gazdasági, pénzügyi és árfolyamkockázatok mérséklésében mind fontosabb szerepe van a külföldi vevők hitelképességéről, a pénzpiaci árfolyamok várható változásairól, a fizetési feltételekről adott információknak. Örömmel tapasztaljuk, hogy mind több vállalat él e tanácsok, információk adta lehetőségekkel.

A bankrendszernek nagy szerepe van a *beruházások* finanszírozásában. A folyó ötéves terv beruházási előirányzatának nem egészen 50 százalékát az úgynevezett állami beruházások teszik ki. E körbe tartoznak a kiemelt nagyberuházások, amelyeket az Állami Fejlesztési Bank finanszíroz, a célcsoportos beruházások (az összberuházások több, mint 20 százaléka), melynek finanszírozásában az Országos Takarékpénztár is részt vesz, továbbá az egyéb infrastrukturális és más beruházások is.

Az összes fejlesztések több, mint fele úgynevezett vállalati és szövetkezeti beruházás. Míg az állami beruházásokat közvetlenül vagy közvetve

zömmel az állami és tanácsi költségvetések finanszírozzák, a vállalati és szövetkezeti fejlesztések forrása a nyereségből képzett fejlesztési alap, a hitel és az egyes feladatokhoz kapcsolódó állami támogatás, ez utóbbi főleg a mezőgazdaság területén. Irányítási rendszerünk érdekeltté teszi vállalatainkat és szövetkezeteinket a gazdaságosabb termelés, a magasabb nyereség, nagyobb fejlesztési alapok elérésében, és az ebben rejlő ösztönzőerő indokolttá teszi e beruházási kategória részarányának perspektivikus növekedését.

Fontos szerepe van a vállalati és szövetkezeti fejlesztések finanszírozásában a bankhitelnek. Folyó ötéves tervünk mintegy 100—110 milliárd forintot irányoz elő beruházási hitelként. Ezen belül 45 milliárdot irányzott elő a terv olyan fejlesztési hitelekre, amelyek a több piacon versenyképes áruk termelésének növelését segítik elő. Kb. 60 milliárd szolgálja más struktúrajavító, munkaerő-, anyag-, valamint energiamegtakarító és egyéb fejlesztések hitelezését. Jelentősek itt azok a hitelek, amelyek különféle szocialista integrációs programok megvalósítását szolgálják.

Tapasztalataink azt mutatják, hogy azok a beruházások, amelyek az említett 45 milliárdos hitelkeretből az előírásoknak megfelelő feltételek mellett valósulnak meg, jelentősen növelik vállalataink exportképességét. Ezért időközben a követelményeknek megfelelően a kormány bizonyos mértékben növelte e hitellehetőséget. E keretekből az ipar a folyó ötéves tervben előreláthatólag 60 százalékban, az élelmiszer-gazdaság 35 százalékban részesül. Fontos feladatunk, hogy az egyéb, a gazdaság struktúráját javító célokat szolgáló hitelek is fokozódó mértékben járuljanak hozzá egyensúlyunk erősítéséhez.

Az adott gazdasági helyzet megköveteli, hogy a következő években fokozzuk a követelményeket, a hitellel finanszírozott beruházások vonatkozásában is. Fontos, hogy erőforrásainkat elsősorban a befejezésekre koncentráljuk és minden területen korlátozzuk új beruházások megkezdését.

III.

Jelentős feladata van a Magyar Nemzeti Banknak a *forgóeszközök* hitelezésében.

Vállalataink és szövetkezeteink jelenleg összesen mintegy 800 milliárd forint forgóeszköz felett rendelkeznek. Ezt a saját forgóalap kb. 40 százalékban, az egyéb források 40 százalékban, a hitel kb. 15—20 százalékban finanszírozza.

A forgóeszköz-gazdálkodáson belül kiemelkedő jelentősége van a vállalati és szövetkezeti készletek alakulásának. Míg az elmúlt években a készletnövekedés nagyjából megfelelő tendenciát mutatott, az elmúlt év során — különböző okok következtében — a készletnövekedés igen magas, kb. 10 százalék volt, ami erősen meghaladta a termelés és forgalom bővülése által indokolt mértéket.

Az elmúlt évi készletnövekedés mutatja, hogy a különböző anyagok, félkésztermékek beszerzésénél sokkal jobban fel kell mérni a bel- és külföldi piaci értékesítési lehetőségeket, mint ahogy ez a múlt évben történt. Kerülni kell a túlbiztosításból származó felesleges importot, és jobban kell számolni a termelési struktúra változásaival. Emellett folyamatossá és biztonságosabbá kell tenni az áruutánpótlást, mert ebben rejlik a vállalati készletgaz-

dálkodás legnagyobb tartaléka. A hitelezés révén is jobban kell ösztönöznünk a készletgazdálkodás javítására, a forgóeszközök csökkentésére.

Mint ismeretes, részben a gazdálkodás hatékonyságának lassú fejlődése, részben a világgazdaság elmúlt években bekövetkezett változásai miatt jónéhány vállalatunk nehéz helyzetbe jutott.

Nagyon fontos, hogy e vállalatok úgy, ahogy ezt a kormány határozatai előírják, a felügyeletet gyakorló minisztériumokkal és más érintett szervek bevonásával mielőbb kidolgozzák programjukat struktúrájuk átalakítására, az új körülményeknek megfelelő követelmények szerint, hogy mielőbb kiláboljanak gazdálkodási és fizetési nehézségeikből. A Magyar Nemzeti Bank különös figyelemmel kíséri munkájukat, igyekszik az átmenet legsürgetőbb pénzügyi problémáinak megoldásához segítséget nyújtani, a végső megoldást azonban működésük további perspektívájának kidolgozása és megvalósítása jelenti.

IV.

A központi banknak fontos feladata a gazdálkodáshoz szükséges *pénzmennyiség kibocsátása*, a pénzforgalom lebonyolítása és ellenőrzése. A pénzforgalom nagy része bankszámlákon, készpénz nélkül bonyolódik le. Számottevő azonban az a pénzmennyiség, amely készpénzként vesz részt a forgalomban. A legfőbb készpénz-kiáramló csatornák: a bérek, a különböző bérjellegű és szociális juttatások, valamint a mezőgazdasági termékek felvásárlása. A legfőbb visszafolyó csatornák: a lakosság vásárlásai a belkereskedelemben, a szolgáltatásokért történő különböző fizetések és az adók. Mindez a bankrendszeren keresztül áramlik és nagy feladatokat ró azokra, akik ezzel foglalkoznak.

Igyekezetünk az, hogy a következő évek során a pénzforgalomban a korszerű formákat kiszélesítsük, a lehetséges mértékben bővítsük a készpénz nélküli fizetési forgalmat, könnyítsünk a készpénzforgalom közvetítésében nagy szerepet játszó posta munkáján, csökkentsük a lakosság és a közületek közötti nagyarányú készpénzmozgást.

V.

A nemzetközi pénzügyi kapcsolatok lebonyolításában a bankrendszernek és ezen belül a Magyar Nemzeti Banknak sokféle teendői vannak.

Hazánk külkereskedelmi forgalma viszonylag nagy és egyre növekszik. Exportunk értéke a végső felhasználásra kerülő termékmennyiséghez viszonyítva 1978-ban 26 százalék volt. Az elmúlt évben összexportunk kereskedelmi árfolyamon számolva mintegy 250 milliárd forint, importunk pedig — különösen a nem rubel elszámolású viszonylatban — meghaladta exportunkat. A nagymértékű külkereskedelmi forgalom jelentős rövid lejáratú pénzforgalmat von maga után.

A tervszerű devizagazdálkodás és kiterjedt külföldi bankkapcsolataink keretében közép- és hosszú lejáratú hiteleket is felveszünk. Ezeket elsősorban olyan befektetésekre fordítjuk, amelyek a minden piacon versenyképes áruk termelését szolgálják.

Az elmúlt évek során rendszeresen vettünk fel hiteleket a tőkés pénz-

piacokon, ezeket kiegészítik a KGST bankjaitól és legnagyobb szocialista partnerünktől, a Szovjetuniótól felvett hitelek. Népgazdaságunk ereje és fejlődése lehetővé teszi a továbbiakban is külföldi hitelek felvételét, de természetesen a hitel-igénybevételnek vannak józan határai. Ezért van nagy jelentősége exportunk fokozásának, az import ésszerű keretek között tartásának, az egyensúly erősítésének. Ugyanakkor az exporttal összefüggésben és főleg a fejlődő országoknak — a világpiaci követelmények szerint — adunk is hiteleket.

A pénzügyek fontos eleme az árfolyam-politika. Az utóbbi években aktív árfolyam-politikát folytattunk, hiszen a tőkés valuták egymás közötti viszonyában jelentős változások következtek be, és értékük is csökkent az infláció következtében. A reális hazai kalkuláció szükségessé teszi, hogy a bekövetkezett változásokat kövessük.

Nagyon fontos, hogy az időszerű árfolyamok alapján ne adjunk több forintot a devizabevételekért és ne fizessenek kevesebb forintot vállalataink az import devizákért, mint amennyi a piac értékítélete szerint jár. Természetesen bizonyos esetekben kiegészíthetik ezt pénzügyi áthidalások, ezek nagyságát azonban csökkenteni kell. Ha ettől eltérnénk, zavarnánk a gazdasági tisztánlátást, nem ösztönöznénk olyan struktúra kialakítására, amilyent a környezetünkben tapasztalható tények megkívánnak. Gazdálkodó szerveinknek fokozódó figyelemmel kell kísérniük nem csak a világpiac árváltozásait, de az árfolyamokban beálló változásokat is és üzletpolitikájukban ezt egyre inkább figyelembe kell venni.

Bankrendszerünk szoros kapcsolatban áll a KGST két bankjával, a moszkvai székhelyű Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankkal és a Nemzetközi Beruházási Bankkal. Az előző az azonnali fizetések és rövid lejáratú hitelezés lebonyolítását végzi, míg az utóbbi a nagyobb, elsősorban a hosszabb idő alatt megtérülő beruházásokra, így legutóbb az orenburgi gázvezeték építésére nyújtott rubelben, és részben tőkés valutában is hosszú lejáratú hitelt. Természetesen szoros az együttműködésünk a szocialista országok központi és más bankjaival is. Elsőrendű érdekünk, hogy a KGST pénzügyi rendszerének továbbfejlesztésében megfelelő szerepet vállaljunk.

A Magyar Nemzeti Bank a kölcsönös előnyök alapján kapcsolatban áll a tőkés és fejlődő országok központi és sok száz kereskedelmi és hitelbankjával, valamint egyes nemzetközi pénzügyi intézményekkel is, például a Bázelben székelő Nemzetközi Fizetések Bankjával, amelynek több évtizede részvényesei vagyunk. A Magyar Nemzeti Bank részvényese a Bécsben székelő Központi Váltó- és Hitelbank Rt.-nek, valamint a londoni Magyar Nemzetközi Banknak is.

A tőkés konjunktúra lassú üteme, a nyugati világ súlyos monetáris problémái, a különböző próbálkozások szilárdabb monetáris rendszer kialakítására szükségessé teszik, hogy állandóan szoros figyelemmel kísérjük a tőkés világ konjunkturális és pénzügyi helyzetének alakulását is.

A pénzügyi törvény a bankrendszer tevékenységének törvényes kereteit erősíti, megadja a felhatalmazásokat a további részletszabályozások kiadására. Mindezekre a változó gazdasági helyzetben, a hazai és nemzetközi pénzforgalom rugalmas irányítása szempontjából van szükség. Az új pénzügyi törvény hozzájárul ahhoz, hogy a bankrendszerben levő lehetőségeket továbbfejlesszük, jobban felhasználjuk, s így az előttünk álló feladatok megoldását fokozott mértékben mozdítsuk elő.

GÁBOR R. ISTVÁN—GALASI PÉTER:

Munkavállalói státusz és a dolgozók racionális gazdálkodása a munkaerejükkel

(Az anyagi ösztönzés lehetőségei és korlátai)

Aligha akad közgazdász, aki kétségbe vonná, hogy a dolgozók igyekeznek a munkerejüket érdekeiknek megfelelően felhasználni. Maga az anyagi ösztönzés is éppen ilyen, anyagi érdekek által vezérelt magatartást tételez fel, amikor arra épít, hogy a dolgozók anyagi elismerés fejében — annak mértékétől függően — hajlandók erőfeszítést kifejteni a mindennapi munkájukban. Magatartásuk befolyásolása — ezen belül az anyagi ösztönzés — mögött meghúzódó további, az előzővel szorosan összefüggő feltételezés az, hogy a dolgozók elsősorban individuális munkavállalókként, nem pedig a termelési eszközök tulajdonosaiként (tulajdonosi kollektívák tagjaiként) viselkednek.

E tanulmányban* az ide vágó szakirodalom és saját kutatásaink alapján ismertetjük *a dolgozók ésszerű viselkedésének tartalmára* vonatkozó felfogásunkat, utalva azokra a *közvetítő mechanizmusokra*, amelyek e viselkedést mint szokásszerű és természetes dolgozói magatartást kialakítják és újratermelik. Ezt követően a gazdálkodó egységek ösztönzési lehetőségeit befolyásoló néhány olyan *makroökonómiai összefüggésre* mutatunk rá, amely logikailag következik a racionális dolgozói magatartás tartalmára vonatkozó feltevéseinkből. Végül ugyanezekből a feltevésekből hasonló logikával levezethető olyan következtetéseket vázolunk, amelyek alapján *megkérdőjelezhetők* a gyakorlati érvelésben és a szakirodalomban lépten-nyomon előbukkanó mai felfogások az ösztönzés makroökonómiai meghatározottságának némely vonatkozásairól.

Az ésszerű dolgozói magatartás lényege és újratermelődésének társadalmi-gazdasági mechanizmusai

Milyen értelemben tekinthetjük a dolgozók magatartását racionálisnak? Az ésszerű magatartást széles körben azonosítják a weberi *formális cél-*

* Ez a cikk az MTA Munkatudományi Bizottsága 1979. március 13-i ülésén megvitatott hasonló című tanulmánynak — amely a Szocialista Vállalat Kutatási Főirány keretében a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Munkatudományi Tanszékén készült — az elhangzott bírálatok és a Kornai Jánossal folytatott személyes konzultáció alapján átdolgozott változata.

racionalitással.[1] Az így értelmezett ésszerű magatartás a munkavállalókra vonatkoztatva azt jelentené, hogy a dolgozók a mindennapi munkájukban a legkisebb erőfeszítéssel a legnagyobb hozamot igyekeznek elérni, pontosabban a *relatív nettó előny*[2] maximalizálására törekszenek. Ezt a meghatározást azonban — amely egyébként a taylori iskolának lényeges kiinduló elve lett — éles kritikák érték először a pszichológusok, majd a közgazdászok és a szociológusok részéről.[3]

A bírálatok lényege: A munkavállalók a gazdasági cselekvéseikben nem optimális, hanem az adott időpontban és adott keretek között *kielégítő megoldásra* törekszenek. A gazdasági értelemben optimális megoldás egyébként sem lehetséges az egyének korlátozott ismeretei folytán. Továbbá az egyének törekvései adott társadalmi-gazdasági keretek között alakulnak ki, amelyekben meghatározott normák[4] uralkodnak, s a gazdasági cselekvésekben részt vevő egyének is rendelkeznek különféle — „magukkal hozott" — normákkal, értékekkel és hagyományokkal.[5]

Elfogadva e bírálatok jogosságát, a dolgozók ésszerű magatartásán nem formális célracionalitást, hanem — az irodalomból ismert szóhasználattal — *„korlátozott racionalitást"* értünk. Ennek lényege, hogy a dolgozók a munkájuk során igyekeznek növelni a relatív nettó előnyt, de legalábbis elkerülni annak csökkenését. Nyilvánvaló, hogy a törekvésük nem szűkül le a pénzbeli előnyökre, továbbá a cselekvéseikben nem különülnek el a gazdasági és a nem gazdasági törekvések, végül a racionalitásuk az eszközök megválasztásában is korlátozott.

E tanulmányban a vizsgálódásunkat mégis a pénzbeli előnyökre szűkítjük, s még ezen belül sem vállalkozunk a stratégiák összességének leírására.[6] Bármennyire leegyszerűsítő is az előnyök fogalmának ilyen értelmezése s a stratégiáknak a munkahelyi erőfeszítés-szabályozásra való leszűkítése, a béreken alapuló ösztönzés lehetőségeire vonatkozó későbbi következtetéseink érvényességét ez beláthatóan nem érinti, a kifejtést viszont megkönnyíti. Ugyanez vonatkozik a nettó előny mérlegelésén alapuló viselkedésszabályozás (pontosabban az erre való törekvés) feltételezésére,

[1] Lásd Max *Weber:* Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 55—57. l. és The Theory of Social and Economic Organisation. Free Press, London, 1964. 184—185. l.

[2] A relatív nettó előny fogalmát Adam *Smith* használta először. Részletesebben lásd S. *Rottenberg:* On Choice in Labour Market. (A The Labour Market című kötetben. Szerkesztette: McCornick—Smith. Penguin Books, Harmondsworth, 1968. 50—51. l.)

[3] A munkavállalók munkaszervezetben való viselkedésének, magatartásának a taylori álláspontot bíráló és egy új felfogást összegező leírása elsősorban March és Simon nevéhez fűződik. (Lásd J. G. *March*—H. A. *Simon:* Organisations. Wiley, New York. Mi egy francia kiadást használtunk: Les organisations. Párizs, Dunod, 1964.)

Hasonló összegező munkát találhatunk a fogyasztók magatartásának, viselkedésének leírására is, amely következtetéseit tekintve lényegében megegyezik March és Simon tanulmányával. (Lásd George *Katona:* Psychological Economics. Elsevier, New York, 1975.)

[4] A normák viselkedésszabályozó szerepéről lásd *Kornai* János: A gazdasági viselkedés normái és a norma szerinti szabályozás. Közgazdasági Szemle, 1976. 1. sz.

[5] Lásd G. *Katona:* I. m. 217—219. l., valamint M. Crozier előszavát March—Simon említett tanulmányához. (J. G. March—H. A. Simon: Organisations. Wiley, New York.

[6] Erre tesz kísérletet P. *Bourdieu* „Az osztályok pályája és a valószínűségi okság", valamint a „Rekonverziós stratégiák" című tanulmányában. (Mindkét tanulmány megtalálható A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése című válogatásban. Gondolat Könyvkiadó, 1978.)

amely — bár a dolgozók magatartásának, véleményünk szerint, a legalapvetőbb magyarázó elve — szintén leegyszerűsítés.[7]

Amikor a dolgozók magatartását alapvetően a racionalitással, a munkaerejükkel való ésszerű gazdálkodással jellemezzük, nem azt állítjuk, hogy e kategóriában a szocialista gazdaság egészének egyetemes működési elve ragadható meg.[8] Ha azonban a szocialista gazdaság egészének működését nem látjuk e kategóriával — vagyis az egyének és a vállalatok racionális viselkedésének egymásra hatásából — megmagyarázhatónak, mivel indokolható, hogy a dolgozók magatartását mégis ebből kiindulva akarjuk megvilágítani?[9]

A kérdés már csak azért is jogosnak tűnik, mert tudunk olyan gazdaságokról, ahol az egyének mint dolgozók ilyesfajta viselkedése nem értelmezhető.[10] A szocialista gazdaságok dolgozóinak racionális munkavállalói

[7] Lásd ezzel kapcsolatban a *Kemény* István által kidolgozott „életformacsoportokat" (Munkásosztály és technika. Kézirat, 1975., valamint Hegedüs András és Márkus Mária tipológiájában — a bérmunkás mellett — például a „szubbotnyik" típusát. (Ember — munka — közösség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.)

Megjegyezzük, hogy a dolgozók törekvése a munkaerejükkel való racionális gazdálkodásra nemcsak az „eseménytelen szorgalom" (Veblen) jellemezte munkafajtákat végzőkre vonatkoztatható. Ez a magatartás a tevékenységüket hivatásként űzőkre — tehát akik munkavégzésének közvetlenül nem mozgatóereje a gazdasági előnyszerzés — is értelmezhető. Csak éppen az ő esetükben ez más mechanizmuson keresztül, közvetve érvényesül. Hiszen ha a munkák hasznosság szerinti anyagi ellentételezése egy társadalomban általános elv, akkor a tevékenységüket hivatástudatból végzők is részint természetszerűen igényt tartanak munkájuk társadalmi hasznosságának anyagiakban is kifejeződő elismerésére, részint orientálja őket a különféle tevékenységekről kialakult, a legközvetlenebbül és legegyértelműbben az anyagi elismerés mértékében kifejeződő társadalmi értékrend. A végeredmény (a nettó hozam növelése, illetőleg tartása) tekintetében nincs tehát szükségképpen különbség a munkájukat áldozatként vagy hivatásként végzők magatartása között. (Nem is szólva arról, hogy nincs olyan foglalkozási csoport, amelynek tagjait általánosan a hivatásszerűen, önzetlen odaadással, közvetlenül a társadalmi hasznosságra törekedve végzett munka jellemezné.)

A racionális és az egyéb belső mozgatórugók mellett, a dolgozók viselkedésében mutatkozó eltéréseket az egyes rétegek helyzetében s ebből adódóan a lehetőségeiben és céljaiban meglevő különbségekkel magyarázhatjuk. Ilyen tényező például az életkor (az életciklusban elfoglalt mindenkori helyzet) is, amelynek kimutathatóan jelentős a hatása a magatartásra. (Lásd erről G. *Psacharapoulos* összefoglaló tanulmányát: Education and Work. IIEP, UNESCO, Párizs, 1978.)

[8] Ezt azért lényeges hangsúlyozni, mert a neoklasszikus (és marginalista) közgazdaságtanban a racionalitás és a hasznossági elv mint az összgazdaság működésének magyarázó elve szerepel. (Bővebben lásd A. *Wolfelsperger:* Contestation de l'orthodoxie et tentation du sociologisme chez les économistes. Revue Francaise de Sociologie, 1977. évi 3. sz.)

[9] Az előbb említett neoklasszikus és marginalista közgazdaságtan az ésszerű gazdálkodást a kapitalista gazdasághoz, ezen belül elsősorban a profitmaximalizálási törekvésekkel jellemezhető vállalatok szférájához köti. A racionális gazdálkodás ebben a gondolati rendszerben mint tömeges és lényeges jelenség csupán az árszabályozó piacok összefüggő rendszerével rendelkező gazdaságokra lehet érvényes. Ezzel szemben mi azt állítjuk, hogy a munkavállalók magatartása racionális gazdálkodásként értelmezhető akkor is, ha nincs árszabályozó piac és profitra orientált tőkésvállalat.

[10] Lásd pl. M. *Godelier:* L'anthropologie économique (a Rationalité et irrationalité en économie című kötetben — Dunod, Párizs, 1966.), vagy *Polányi* Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet (Gondolat Könyvkiadó, 1976.).

Itt jegyezzük meg, hogy Polányi Károly fejtegetései sem menetesek a gazdasági racionalitás és az árszabályozó piacok azonosításától, mert „összekeverte a gazdaságot mint tudományt és mint a tudomány tárgyát". (C. *Meilassoux:* Femmes, greniers et capitaux. Maspero, Párizs, 1977. 18. l.) A közgazdaságtan mint tudomány eszközei nem azonosak a gazdaságnak, mint a tudomány tárgyának a mozgásfolyamataival.

magatartása pedig egyáltalán nem magától értetődő.[11] Sőt, a szocialista gazdaság kialakulásának korszakában e kategória egyenesen lényegtelennek tűnt.[12]

A dolgozók racionális gazdálkodása a munkaerejükkel tehát nem értelmezhető minden gazdaságra; a gazdaságnak azokkal az intézményi kereteivel válik e kategória létjogosulttá, amelyek az effajta magatartást egyáltalán lehetővé teszik, s ugyanakkor — akarva-akaratlanul — ki is kényszerítik.[13] Ami mármost gazdaságunk szerveződését és intézményi kereteit illeti, ezek — nézetünk szerint — megadják a dolgozók munkaerejükkel történő racionális gazdálkodásának lehetőségét és kényszerét.

A szocialista gazdaság árutermelő és bővített újratermelést folytató, növekedésre beállított gazdaság, amelyben a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, s munkavállalás útján lehet megszerezni a létfenntartáshoz szükséges javakat. A munkavállalás egymástól szervezetileg és gazdálkodási szempontból elkülönült gazdasági egységekben történik. Árutermelő gazdaságban, ahol a létfenntartási eszközökhöz főként az árupiacon, elsősorban szabad (munkahelyhez nem kötött) munkavállalóként szerzett pénzért lehet hozzájutni, a dolgozóknak nem lehet közömbös, hogy az egyes munkahelyeken adott munka elvégzésével mekkora pénzkeresethez juthatnak. Minthogy tehát a bérek és keresetek jelentik számukra a munkájuk révén megszerezhető létfenntartási eszközök mércéjét, nemcsak lehetségessé, de nélkülözhetetlenné is válik a dolgozók racionális magatartását feltételező s ugyanakkor kiváltó és szokásszerűvé rögzítő egyéni anyagi ösztönzés általános alkalmazása,[14] amelynek hatásossága végső so-

[11] Ha például a dolgozók munkavállalói helyzetét elhanyagolhatónak ítéljük a termelésieszköz-tulajdonosi mivoltukkal szemben, akkor a racionális viselkedés és az ösztönzés kérdései fel sem vethetők. Az ilyen szemléletű kiterjedt irodalomból lásd például *Fábián* József: A munkaerő közgazdasági tartalma és a gazdasági vezetés kapcsolata (Vezetéstudományi Közlemények, 1977. évi 4. sz.).

[12] Lenin kezdeti elgondolásai szerint, a gazdasági automatizmusok helyébe a szocializmusban a politikai automatizmusoknak kellett volna lépniük; az anyagi ösztönzést például a dolgozók és kollektívák versenye váltotta volna fel. (Lásd *Herédi* István: A szocialista gazdaság intézményi berendezésének eredeti, módosított és új felfogása. Lenin „terve". Szocialista Vállalat Országos Kutatási Főirány, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1978. Sokszorosítás.)

[13] Erről részletesebben lásd M. *Hollis*—E. *Nell:* Rational Economic Man. Cambridge University Press, 1975.

Ebből a szempontból tanulságosak azok a pszichológiai kísérletek, amelyek az emberi viselkedés és gondolkodás irracionális, illetőleg „utólag racionalizáló" természetét igyekeztek bizonyítani. Egymástól elkülönített csoportokban a kísérleti személyeknek az egyik esetben azonos feladatot kellett megoldaniuk más-más nagyságú jutalom ellenében, a másik esetben azonos jutalom elnyerésének csoportként eltérő nehézségű feladat elvégzése volt a feltétele. Az első esetben az azonos feladatot az egyes csoportok tagjai annak arányában érezték erőfeszítés-igényesnek, hogy mekkora jutalom járt az elvégzéséért, a másik esetben pedig ugyanaz a jutalom tűnt csoportonként a kitűzött feladat nehézségétől függően nagyobbnak vagy kisebbnek. Ezek a mi felfogásunknak látszólag ellentmondó eredmények azzal magyarázhatók, hogy a kísérletek során a csoportok — eltérően a munkavégzés mindennapjait jellemző valóságos feltételektől — egymással nem érintkezhettek, egymás feladatairól és jutalmairól nem tudhattak, vagyis hiányoztak azok a feltételek, amelyek a csoporttagok számára a munkaerejükkel való ésszerű gazdálkodást lehetővé és szükségessé tették volna. (Ezeket a kísérleteket ismerteti és a fentiekhez hasonló módon értelmezi *Garai* László: A társadalom gazdasági és ideológiai szerkezete közötti összefüggések. Kézirat, 1978.)

[14] Ha az egyes munkavállalók keresete rögzített volna, és nem léphetnének ki a munkahelyükről, akkor természetesen nem beszélhetnénk a munkaerejükkel való racionális gazdálkodásukról, hanem csupán a munkavégző képesség kifejtésével való olyan manipulációról, amely az „önkímélésre", munkahelyi erőfeszítéseik minimalizálására irányul, illetőleg nem gazdasági hajtóerők vezérelte viselkedésről.

ron a fizikai és szellemi képességek mozgósításában, a dolgozók munkahelyi erőfeszítéseiben fejeződik ki.

Ha tehát az egyéni bérek, keresetek nem rögzítettek,[15] s a munkavállalók szabadon mozoghatnak a munkahelyek között,[16] megvannak az eszközeik a munkaerejükkel való gazdálkodásra. Ekkor ugyanis a különböző dolgozócsoportok: 1. közvetlenül nyomást gyakorolhatnak bérük emelésére;[17] 2. törekedhetnek vállalaton (gazdasági egységen) belüli előmenetelre;[18] valamint módjuk van munkahely-változtatásra.[19] (A szocialista gazdaság jelenlegi szerveződése még egy igen jelentős eszközt kínál a dolgozók számára: a második gazdaságban történő munkavégzést. Erre a kérdésre most nem kívánunk kitérni. Csupán megjegyezzük, hogy a második gazdaság léte a társadalmilag szervezett termelésben történő erőfeszítés-minimalizálást is az ésszerű gazdálkodás megnyilvánulásává avathatja — ti. amennyiben a dolgozó erőfeszítéseinek súlypontja áttevődik a második gazdaságba, ahol egységnyi munkával magasabb elfogyasztható jövedelemre tehet szert, mint a társadalmasított szektorban.)[20]

A szocialista gazdaság tehát tartósan és kiterjedten biztosítja a munkavállalók számára a munkaerejükkel történő ésszerű gazdálkodás lehetőségeit (eszközeit, illetőleg intézményes kereteit). Most már csak az a kérdés, mi készteti a dolgozókat e lehetőségek kihasználására — „önkímélés" vagy teljes és feltétlen erőbedobás, illetőleg alapvetően nem gazdasági mozgatórugók vezérelte viselkedés helyett a munkaerejükkel való racionális gazdálkodásra a keresőtevékenységükben.

E viselkedés gyökere az ún. fogyasztói magatartás,[21] amelynek lé-

[15] Ennek nem mond ellent a bérek központi szabályozása, hiszen ez nem az egyes munkavállalók bérét vonja ellenőrzés alá. A nyugati közgazdászok gyakran elkövetik azt a hibát, hogy a szocialista gazdaságban rögzített bérekről beszélnek. (Lásd pl. J. *Marczewski:* Productivité, emploi et salaire. Kézirat, 1978.)

[16] Az időről időre bevezetett átmeneti korlátozások általában a dolgozóknak csak bizonyos csoportjait érintik, s a hatásosságuk is kétséges. (Erről részletesebben lásd *Galasi* Péter: Megjegyzések a munkaerő-allokáció szabályozásáról. Munkaügyi Szemle, 1978. évi 6. sz.)

[17] A dolgozók vállalaton belüli bér- és kereseti stratégiáiról több éve folynak kutatások az MTA Közgazdasági Intézetének *Révész* Gábor vezette kutatócsoportja és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Munkatudományi Tanszéke együttműködésében. Az elkészült vállalati esettanulmányok (szerzőik: *Fazekas* Károly, *Kalász* István, *Köllő* János, *Polgár* Miklós, *Szirácki* György) fontos végkövetkeztetése, hogy a vállalati belső bér- és keresetszabályozási rendszer a dolgozók és a vállalatvezetés közötti bérharc függvényében változik, illetve annak eredményéhez idomul.

[18] A vállalaton belüli emelkedési lehetőségekről és a dolgozók ezzel kapcsolatos stratégiájáról lásd *Galasi* Péter: A vállalaton belüli munkaerőmozgásról. Közgazdasági Szemle, 1978. évi 6. sz.

[19] Félreértések elkerülése végett leszögezzük, hogy a munkahely-változtatás és a bér közvetlen összefüggése empirikusan nem mutatható ki, legalábbis a szokásos kérdőíves módszer segítségével nem. (Erről lásd például *Rivkina:* Adalékok a munkaerő-mobilitás szociológiaipszichológiai aspektusainak kutatásához. A munkaerő-mobilitás szociológiai kutatásának módszertani problémái című kötetben. Szerkesztette: Rivkina—Zaszlavszkaja. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.) Ugyanakkor egyes munkavállalói csoportok számára ez az egyetlen lehetőség a társadalmilag szervezett szférában a nettó előny növelésére. (A munkaerőmozgás értelmezéséről bővebben lásd *Galasi* Péter: A fluktuáló munkaerő néhány jellegzetessége. Munkaügyi Szemle, 1978. évi 8. sz.)

[20] Lásd *Gábor* R. István: A második (másodlagos) gazdaság. Valóság, 1979. évi 1. sz. és *Gábor* R. István—*Galasi* Péter: A másodlagos gazdaság: A szocializmusbeli magánszféra néhány gazdaságszociológiai összefüggése. Szociológia, 1978. évi 3. sz.)

[21] Lásd erről G. *Katona:* Le psychologie du comportement economique P. U. F., Párizs, 1966.

nyege, hogy az egyének egyre nagyobb fogyasztásra és fogyasztói felhalmozásra törekszenek. A fogyasztói magatartásban kifejeződő aspirációk elsősorban az egyénnek már elért életszínvonala tartásával, a kialakult általános életnívó követésével kapcsolatos céljaiból érthetők meg. Az élet sztenderddel való lépéstartás követelménye ugyanis *össztársadalmi normaként* működik.

Az életszínvonal-sztenderd tartása mint társadalmi norma — jóllehet feltétele a növekedésre beállított gazdaság működőképességének — nem magyarázható *közvetlenül* sem a gazdaság intézményi kereteiből, sem a dolgozók előbb vázolt lehetőségeiből. Tartós fennmaradása különböző nem gazdasági intézményekre és közvetítő mechanizmusokra vezethető vissza.

A dolgozók magatartását meghatározó-befolyásoló alapvető intézmény a *család*. Elsősorban itt kapják meg azokat a szociológiai értelemben vett értékeket, amelyek a gazdasági cselekvéseikben vezérlik őket, amelyek segítségével a cselekvési lehetőségeket megítélhetik, választhatnak közülük. A család „tanítja meg" őket az *elsődleges szocializáció* folyamán a fogyasztói magatartásra.[22]

A családokra általában jellemző, hogy a többi családhoz képest nem akarnak lemaradni.[23] A mérce a családi életszínvonal, amelyet a család fogyasztási színvonala jelenít meg; ez pedig a szocialista gazdaságban meglehetősen szorosan függ a dolgozó családtagok reálkeresetétől. Ezáltal a családoknak az a törekvése, hogy életnívójuk kövesse az életszínvonal-sztenderdet, a vázolt láncolaton keresztül elvezet a dolgozó családtagok ésszerű — erre törekvő — gazdálkodásához a munkerejükkel.

A család mint alapvető intézmény mellett egyéb intézmények is hasonló irányú cselekvésre késztetik a munkavállalókat. Így a gazdasági intézményekben, minthogy tulajdonképpen általános a *teljesítményelv*, a dolgozók munkahelyi viselkedése tranzakciók sorozataként írható le.[24] Ugyanígy hatnak a dolgozók magatartására a *referenciacsoportok*, amelyek az erőfeszítés-szabályozás mértékét megszabják és a teljesítményeket „törvényesítik".[25]

A dolgozók munkaerejükkel való gazdálkodásának intézményes keretei tehát a szocialista gazdaság szerveződése révén adottak; ugyanakkor a társadalom intézményei — ezen belül a család — az itt vázlatosan leírt mechanizmuson keresztül kiváltják a dolgozók mint munkavállalók tartósan a racionális gazdálkodással jellemezhető magatartását. Ehhez természetesen nem szükséges a dolgozók tudatos elhatározása. Ez a viselkedés magától értetődőnek tűnik, a mindennapok valóságából, a par excellence valóságból

[22] A szocializációról és általában az értékrendek, célok átadásáról lásd P. *Berger* és T. *Luckman* összefoglaló tanulmányát. (A társadalmi valóság megformálása. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Módszertan, 1975.)

[23] Elemzésünk jellege lehetővé teszi, hogy általában beszéljünk a családról. Részletezőbb vizsgálódásokban természetesen figyelembe kell venni, hogy az egyes családok más és más fogyasztási színvonalat, életszínvonalat érhetnek el, aspirációik is eltérő mintákat követnek. Vagyis valamilyen rétegzett családfogalomból kell kiindulni. D. *Bertaux* például nemrégiben bevezette az osztálycsalád (famille de class) fogalmát. (Lásd Destins personnels et structure de classe. P. U. F., Párizs 1977., különösen a 70—114. l.)

[24] Lásd erről *Héthy* Lajos—*Makó* Csaba: A teljesítményelv érvényesülése és az üzemi érdek- és hatalmi viszonyok. MTA Szociológiai Kutatóintézet, 1972.

[25] Részletesebben lásd H. *Gintis:* The theory of labour exchange. (Review of Radical Political Economics, 1976. évi 2. sz.)

mintegy adódik a számukra — anélkül, hogy különösebben el kellene rajta gondolkodniuk.[26]

Vázoltuk a dolgozók mint munkavállalók racionális magatartásának tartalmáról, valamint az ilyen magatartást — ha nem is kizárólagosként, mindenesetre alapvetőként — újratermelő legfontosabb mechanizmusokról vallott felfogásunkat. A dolgozók ésszerű magatartásának ismertetett jegyei tézisszerűen — a béreken alapuló ösztönzés lehetőségére a következő részben tett megállapításokat közvetlenül megalapozó megfogalmazásban — a következőkben foglalhatók össze.[27]

1. A dolgozók munkában tanúsított magatartása szempontjából a munkavállalói minőségük a meghatározó. A termelésieszköz-tulajdonosi szerep közvetlenül nincs hatással a magatartásukra, hanem csak az anyagi ösztönzés mértékében és módjában megnyilvánuló következményein keresztül.

2. A dolgozók a maguk részéről képesek a munkában kifejtett erőfeszítésük szabályozására, s ehhez az objektív lehetőség is adott a számukra.[28]

3. A dolgozók az emelkedő életszínvonal-sztenderddel való lépéstartásra, vagyis többletfogyasztásra (többletjövedelemre) törekednek, s evégett hajlandók a mindennapi munkájukban erőfeszítéseket kifejteni. Hogy mekkora erőfeszítésekre vállalkoznak, ez attól függ, mekkora viszonylagos fogyasztástöbbletet megtestesítő jövedelemmel ellentételeződnek az adott mértékben nagyobb erőfeszítések.

4. A munkahelyi erőfeszítéseknek mindenkor van egy olyan, az anyagi ösztönzéstől független alsó határa — „minimuma" —, amely a munkavállalói státusz elnyerésének és megőrzésének feltétele és természetes velejárója. Az anyagi ösztönzés hatása az erőfeszítésekre e szint felett kezdődik, ehhez képest értelmezhető.[29]

5. A dolgozók elhelyezik életszínvonalukat az életszínvonal-különbségek rendszerében. Az arra vonatkozó ítéletük, hogy az életszínvonaluk hogyan viszonyul más családokéhoz, nem teljesen önkényes (véletlenszerű),

[26] A mindennapok valóságáról lásd P. *Berger*—T. *Luckman:* I. m.

[27] E tézisszerű feltevéseket részletesebb kifejtésben lásd a szerzők „Második gazdaság a mai szocializmusban" című tanulmányának Függelékében A munkaerő „tulajdonságai" című fejezetben (12—34. l. — Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Munkatudományi Tanszék, 1979. Sokszorosítás).

Az ott olvasható részletesebb logikai alátámasztás ellenére ezek a feltevések csupán hipotézisnek tekintendők; empirikus igazolásuk az elkövetkező időszak feladata. Következtetéseinek érvényessége e premisszákként kezelt feltevések helyességétől függ.

[28] A teljesítményszabályozás mint az erőfeszítések szabályozásának az a módja, amely a kibocsátott termékek mennyiségének és minőségének közvetlen és többnyire tudatos befolyásolásában ölt testet, főként a produktív, fizikai munkakörök egy részére jellemző. (Lásd erről *Héthy* Lajos—*Makó* Csaba: I. m., ill. Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó, 1972.) A munkakör jellege, ezen belül az alkalmazott technika folytán erre a munkavállalóknak nem minden csoportja képes. A dolgozók szélesebb köre számára hozzáférhető módja az erőfeszítéseik szabályozásának például a munkahely-változtatás, amelynek következtében csak megfelelően magasabb keresetek mellett tartható fenn adott munkahelyeken, illetőleg munkakörökben a szokásosnál magasabb munkaintenzitás anélkül, hogy ne kellene számítani a munkaerő-utánpótlás zavaraira. Megjegyezzük, hogy az újabb irodalom tanúsága szerint az előbb említett közvetlen teljesítményszabályozás ott is létezik, ahol a technológia elvben nem teszi lehetővé. (Futószalagon megvalósuló teljesítmény-visszatartás mechanizmusát írja le például I. *Kemény:* La chaine dans une usine hongroise. Actes de la Recherche en Sciences Sociales, 1978. november.)

[29] Hosszabb távon természetesen e reálisan megkövetelhető erőfeszítés-minimumot befolyásolja az előző időszak ösztönzési gyakorlatának hatásossága. Vagyis ez a határ nem egyszer s mindenkorra adott, hanem az ezzel kapcsolatos társadalmi normák nagy tehetetlenségi ereje folytán lassan bár, de módosulhat.

hanem — elvben — kitapintható szabályszerűségek szerint torzítottan ugyan, de valóságos viszonyokat tükröz vissza.

Az anyagi ösztönzés hatásosságának néhány makroökonómiai összefüggése

Amennyiben az anyagi ösztönzés funkciója az, hogy olyan feltételeket teremtsen, amelyek a fogyasztásuk (jövedelmük) növeléséért a munkaerejükkel ésszerűen gazdálkodó dolgozókat minél nagyobb erőfeszítésekre sarkallják, annyiban a hatásossága végső soron a ténylegesen kifejtett erőfeszítések alapján minősíthető. Ha tehát a dolgozók számottevő hányada szembetűnően takarékoskodik a munkaerejével, akkor ennek okai az anyagi ösztönzés — elvben — kiküszöbölhető fogyatékosságaiban lelhetők meg; vonhatnánk le a logikusnak tetsző következtetést. Csakhogy ez a látszólag hibátlan gondolatmenet akkor volna valóban helytálló, ha csupán magának az anyagi ösztönzési tevékenységnek a tökéletességén múlna, mennyiben képes a dolgozókat tartósan és általánosan nagy erőfeszítésekre sarkallni.

Egy olyan ideális állapothoz képest azonban, amelyet a dolgozók általános munkahelyi erőfeszítés-maximalizálása jellemez, az ösztönzés reálisan elérhető hatásfoka akkor is mindig többé-kevésbé korlátozott, ha feltételezzük, hogy: a megfelelő árukínálat — amely a többletjövedelem-szerzésnek egyáltalán értelmet ad — folyamatosan biztosított; a munkaerőpiacon egyensúly van; a dolgozók mindegyike a fogyasztását munkavégző képességének racionális felhasználásával növelni igyekvő munkavállalóként viselkedik; a gazdálkodó egységek pedig törekszenek és képesek az anyagi ösztönzésben rejlő lehetőségek kiaknázására. Az ösztönzés lehetséges hatásfoka ugyanis olyan objektív, jórészt — elvben legalábbis — könnyen számszerűsíthető makroökonómiai tényezőktől is függ, amelyeket nem szokás kapcsolatba hozni az ösztönzés eredményességével. A dolgozók magatartására vonatkozó feltevéseink alapján most ilyen összefüggésekre mutatunk rá, természetesen anélkül, hogy azt állítanánk: az előbbi tényezőkkel szemben ma ezekre vezethetők elsősorban vissza az ösztönzésben tapasztalható gondok.

Melyek ezek az összefüggések?

Az anyagi ösztönzés lehetséges hatásfoka fordított arányban függ az átlagos *családnagyságtól*. Nagyobb családlétszám mellett ugyanis (ceteris paribus) a dolgozók számára ugyanakkora relatív (százalékos) bér-, illetőleg keresetkülönbségek a család fogyasztási színvonala szempontjából arányosan kisebb jelentőségűek. Adott viszonylagos bér- (kereset-) különbségeknek tehát nyilvánvalóan lanyhább az erőfeszítésre késztető ereje.[30]

[30] Az összefüggés érzékeltetésére vegyünk két olyan családot, amelyben az országos átlag szerinti a keresők és eltartottak aránya, és a jövedelemszínvonal (a dolgozó családtagok keresete) is éppen átlagos. Az egyik család három tagú, közülük ketten dolgoznak, a másik hat tagú, négy aktív keresővel. Tegyük fel, hogy a két család dolgozó tagjai egyenként 3000—3000 forintot keresnek; egy-egy családtagra itt is, ott is 2000—2000 forint jut. Vegyük először a kisebb család egyik dolgozó tagját. Mekkora fogyasztásiszínvonal-emelkedést jelent neki és családtagjainak, ha a keresete, mondjuk, 30 százalékkal (900 forinttal) növekszik? Nyilván fejenként 300—300 forintnyival (15 százalékkal) növekedhet a családban a fogyasztás. A nagyobb család egy-egy dolgozó tagja számára viszont ugyanilyen keresetnövekedés csak fele akkora jelentőségű (a maga és családja fogyasztási színvonalát csupán

A családlétszámnak és az ösztönzés lehetőségének ebből a — természetesen nagyon leegyszerűsítve megfogalmazott — összefüggéséből következik, hogy olyan társadalmaknak, amelyekben a dolgozók anyagi ösztönzése a gazdaság működésében jelentős szerepet játszik (ilyen a tőkés és a szocialista gazdaság), a nukleáris családmodell a leginkább megfelelő. Az a felismerés, hogy a nagy létszámú, többgenerációs családok fennmaradása vagy — tegyük fel — hasonló méretű kommunák általánossá válása esetén az anyagi ösztönzés gyakorlatilag hatástalan volna, alighanem fontos szemponttal gazdagíthatja annak az ún. modern társadalmakban bekövetkezett folyamatnak az értékelését, amely a bérből és fizetésből élők körében a nukleáris család uralkodó formává válásához vezetett.[31] Megállapításunkat az is alátámasztani látszik, hogy a kommuna jellegű intézmények többnyire elutasítják a teljesítményelv szerinti elosztást, illetőleg a fogyasztói magatartást.

A dolgozók magatartására vonatkozó tételeinkből levezethető továbbá, hogy minél magasabb *a népesség foglalkoztatási szintje* és/vagy minél nagyobb *a munkajövedelmek béren felüli hányada* — vagyis minél nagyobb a túlórákból, túlmunkákból, melléktevékenységekből, célprémiumokból stb. származó jövedelmek súlya a munkajövedelmek egészén belül —, annál gyengébb az adott gazdaságban a béreken alapuló teljesítményösztönzés lehetséges hatásfoka.

Mivel a népesség foglalkoztatási szintjének és a munkajövedelmek bérhányadának az ösztönzés lehetőségére gyakorolt hatását másutt részletesen kifejtettük,[32] itt csupán megemlítjük, hogy magasabb foglalkoztatási szinten mintegy négyzetes arányban kisebb a lehetőség a hatásos anyagi ösztönzésre, s hasonló következménnyel jár a munkajövedelmeknek az (említett okból) alacsonyabb bérhányada.

Ennek bizonyításában fontos lépés az az önmagában is lényegesnek tetsző megállapítás, hogy — feltevéseinkből következően — *a minimális bérek színvonala és mozgása* nem magyarázható meg az átlagbérszínvonal (az egy dolgozóra jutó bér) magasságából és alakulásából. Ez az átlagos életszínvonallal, pontosabban *az egy lakosra jutó munkajövedelmek nagyságával és alakulásával függ* elsősorban *össze*. Más szóval: a minimális bérek színvonala annak függvényében állhat adott átlagbérszínvonalhoz közelebb vagy távolabb (vagyis attól függően lehet a bérek relatív szóródása mérsékeltebb vagy fokozottabb), hogy magasabb vagy alacsonyabb-e a foglal-

7,5 százalékkal emeli). E nagyobb kereset megkívánta többlet-erőfeszítés feleannyira „fizetődik ki" neki. A nagyobb családok tagjai tehát — a család nagyságával arányosan — kevésbé érzékenyen reagálnak a munkahelyi anyagi ösztönzésre. Minél nagyobb egy országban az átlagos családlétszám, a dolgozók összességét tekintve, „átlagosan" — ceteris paribus — annál kevésbé lehet hatásos az anyagi ösztönzés és fordítva.

[31] Történelmileg kimutatható, hogy a bérmunka általánossá válása az elemi család kialakulását eredményezi, mert oldódnak azok a gazdasági kötelékek, amelyek a nagycsalád tagjait egymáshoz fűzték. Erről lásd E. R. *Wolf:* Parasztok. (Megjelent E. R. Service—M. D. Sahlins—E. R. Wolf: Vadászok, törzsek, parasztok című könyvében. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 404. l.)

A munkavállalói (bérmunkás) létnek a családszerkezettel való összefüggését példázzák az 1957. évi nyugatnémetországi mikrocenzus adatai, amelyek szerint az önálló parasztcsaládok csaknem fele háromgenerációs, a munkáscsaládoknak viszont a kilenctizede egy- vagy kétgenerációs. (Idézi *Hegedüs* András: Változó világ. Akadémiai Kiadó, 1970. 114. l.)

[32] *Gábor* R. István: „Relatív bérszínvonal" — ösztönzés — munkaerő-kínálat. Pénzügyi Szemle, 1979. évi 8—9. és 11. sz.

koztatás szintje, illetőleg nagyobb vagy kisebb-e a béren felüli munkajövedelmek aránya.

Magasabb foglalkoztatási szint és/vagy nagyobb béren felüli munkajövedelem-hányad esetében ugyanakkora átlagos reálbérszínvonal mellett — merthogy az életszínvonal magasabb — nagyobb minimális bérek szükségesek ahhoz, hogy egyáltalán kívánatossá tegyék a munkavállalást, s ugyanakkor fedezzék a társadalmilag még elfogadhatóan alacsony szintű életvitel költségeit.[33] Ily módon szűkebb lesz tehát a bérek szóródásának a sávja. Ezzel együtt pedig a teljesítmények szerinti bérkülönbségek is korlátozottabbak,[34] s részint emiatt, részint mert magasabb foglalkoztatási szinten, illetőleg a munkajövedelmek kisebb bérhányada esetén adott százaléknyi bérkülönbség a dolgozók fogyasztási színvonalát kevésbé módosítja, a bérek teljesítmény szerinti differenciálásának ösztönző ereje gyengébb.

Az ismertetett makroökonómiai tényezőknek a béreken alapuló ösztönzés lehetőségére gyakorolt *együttes hatása* — az elmondottak alapján — a következő képlettel szimbolizálható:

$$b_{ha} = \frac{\left(\frac{B}{M} : \frac{F}{L}\right)^2}{\frac{L}{H}},$$

[33] Amennyiben a minimális béreket, az említett összefüggést figyelmen kívül hagyva, túlságosan alacsonyan állapítják meg, ennek egyik lehetséges következménye, hogy a minimális bérszínvonal körül keresők nagyobb háztartásokba szerveződve igyekeznek biztosítani a maguk számára a társadalmilag tisztes megélhetést. Ez esetben a nagyobb lehetséges bérdifferenciáltság az ugyancsak nagyobb háztartáslétszám miatt nem eredményezhet hatásosabb anyagi ösztönzést. (A tőkés fejlődés kezdeti szakaszában tapasztaltak is ilyen jelenséget, amelyből az a következtetés adódott, hogy a nagycsalád — a többgenerációs család — nem szükségképpen jelent tradicionális családot.) A túlságosan alacsonyra szabott minimális bérszínvonalnak egyes dolgozó rétegek anyagi deklasszálódásában megnyilvánuló következményét ún. szociálpolitikai juttatásokkal is — elvben — ellensúlyozni lehet. Ez esetben a nagyobb bérdifferenciáltság az ösztönzési alapok relatíve kisebb súlya következtében nem eredményezhet hatásosabb anyagi ösztönzést. Ezek a példák is azt támasztják alá, hogy a bérek ösztönző erejének növelése végett nem lehet, illetőleg nem érdemes túlságosan széthúzni a bérskálát, mert ez — ha sikerül is — a nagyobb bérdifferenciáltságtól remélt ösztönző erőt semlegesítő mechanizmusokat indít el. (E megállapítás mögött az a reális feltételezés húzódik meg, hogy a társadalom nem teljesen nyitott abban az értelemben, hogy a kereseti hierarchia különböző szintjein álló dolgozók nem véletlenszerűen oszlanak meg a családok között, vagyis vannak olyan lakossági rétegek, amelyeknek dolgozó tagjai általában alacsony keresetűek. Ez az értelmezés hasonló ahhoz, amelyet *Kovács* János és *Tarján* Tamás fejt ki A családi struktúra gazdasági jelentőséghez című cikkében. Közgazdasági Szemle, 1976. évi 3. sz.)

[34] A hierarchikus szintek közötti és az egyes szinteken belüli bérkülönbségek összefüggéséről lásd *Révész* Gábor: Ösztönzés, munka szerinti elosztás, keresetszabályozás. (Közgazdasági Szemle, 1973. évi 11. sz.)

Úgy véljük, a minimális bérszint vázolt meghatározottságának figyelembevételével közelebb juthatunk annak az ott felvetett, de csak részben megválaszolt kérdésnek a tisztázásához, hogy mitől függnek a hierarchikus szintek közötti kereseti távolságok, s vajon mennyiben igaz, hogy „A hierarchikus sorba rendezhető munkafajták díjazásának mennyiségi viszonyai... a szűken értelmezett termelőfolyamatban alakulnak ki." Egyben rámutathatunk annak a felfogásnak bizonyos egyoldalúságára, amely a dolgozók nagy csoportjait tekintve egyenes arányosságot tételez fel a keresti szint és a család által viselt képzési költségek között. (Lásd *Kovács* János: Szakképzés és népgazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.) Még ha elfogadjuk is e felfogás alapgondalát, tekintettel arra, hogy a minimális és az átlagos bér távolsága a foglalkoztatottsági szinttől és a munkajövedelmek bérhányadától is függ, adott képzési költségarányokhoz e tényezőktől függően kisebb vagy nagyobb (nagy csoportok) közötti kereseti különbségek tartozhatnak (kell, hogy tartozzanak).

ahol: b_{hat} = a béreken alapuló ösztönzés lehetséges hatásfoka;

$\frac{B}{M}$ = a munkajövedelmek bérhányada;

$\frac{F}{L}$ = a bérből és fizetésből élők aránya a népességben;

$\frac{L}{H}$ = a háztartások átlagos létszáma.

Ha e tényezők hatását figyelmen kívül hagyjuk, nem ítélhetjük meg reálisan az anyagi ösztönzés lehetőségeit, s emiatt a továbbfejlesztésre vonatkozóan esetleg irreális célokat tűzünk ki. Az ismertetett összefüggésekből ugyanis — még ha hasonló családszerkezetet tételezünk is fel, elvetve azt az eshetőséget, hogy a szocialista szektorbeli keresők második gazdaságban végzett kisüzemi tevékenységei visszafogják, illetőleg visszafordítják a nagycsaládok nukleáris családokra bomlásának folyamatát — a szocialista gazdaságbeli anyagi ösztönzésnek a tőkés gazdaságbelinél eleve gyengébb lehetséges hatásfokára következtethetünk.[35]

A társadalom- és gazdaságpolitikai gyakorlat szempontjából még közvetlenebb jelentőségű az anyagi ösztönzés lehetőségeinek makroökonómiai meghatározottságáról vallott közkeletű *nézetek* felülvizsgálata. Szemben a meglehetősen elterjedt felfogással, téziseinkből logikailag levezethető, hogy *sem a felhalmozási ráta nagysága, sem a társadalmi juttatások munkajövedelmekhez viszonyított aránya, sem a reálbéreknek, illetőleg reálkereseteknek a* — társadalmi juttatások arányának eltolódásától is függő — *növekedési*

[35] Az eltérés statisztikai adatokon alapuló mérése előttünk álló feladat. E tényezők hatásának számszerűsítése egyébként nemcsak országok, illetőleg gazdasági rendszerek közötti összehasonlításban, hanem az országon belül időbeli és munkavállalói, lakossági csoportok közötti összevetésben is érdekes eredményekkel kecsegtet. Csupán példaképpen: Ha a foglalkoztatási szint, a béren felüli munkajövedelem-hányad, valamint a családlétszám 20—20 százalékkal nagyobb, akkor — képletünk szerint — a bérek teljesítmények szerinti differenciálásán alapuló ösztönzés lehetséges hatáfoka több mint kétszerte kisebb. Ugyancsak empirikus probléma az ösztönzés hatásfoka és a dolgozók munkában kifejtett erőfeszítései közötti kapcsolat vizsgálata, vagyis az

$$\text{erőfeszítések} = f\,(b_{hat})$$

függvény specifikálása. Egyelőre csupán annyit állíthattunk, hogy az ösztönzés alacsonyabb hatásfoka kisebb erőfeszítésekben nyilvánul meg. A két tényező közötti mennyiségi viszony empirikus alapon történő vizsgálatát a felvetődő bonyolult mérési problémák tisztázásának kell megelőznie.

Itt jegyezzük meg, hogy a magas foglalkoztatási szint, illetőleg a munkajövedelmek alacsony bérhányada következtében szűkebb bérszóródás hátrányosan hat ugyan az ösztönzés lehetőségére s ezáltal a dolgozók munkában kifejtett erőfeszítéseire. Ezzel egyidejűleg viszont a pótlólagos munkaerő-kínálat keletkezését serkentő hatásán keresztül elősegíti a gazdasági aktivitás emelkedését, s ezáltal növeli a gazdaságban hasznosuló munkavégző képesség terjedelmét. Minél kisebbek ugyanis egy gazdaságban a viszonylagos bérkülönbségek, a családi életszínvonal emelésének fő útja közül (a kereső családtagok törekvése a bérük növelésére a munkahelyükön vagy munkahely-változtatással; újabb családtagok munkába állása; a már dolgozók túl- és mellékmunka-vállalalása) annál inkább az utóbbi stratégiák követése a viszonylag nagyobb „hozamú". Annál kevésbé előnyös a családnak, hogy bizonyos mennyiségű pótlólagos munkavégző képességet a kereső tagjai a munkahelyükön munkaidőben nyújtott többletteljesítményként fejtsenek ki, nem pedig eltartott tagjainak keresővé válása, illetőleg mellékkereső tevékenységek vállalalása útján.

üteme nincs befolyással az anyagi ösztönzés lehetőségére.[36] Az e tényezőknek tévesen tulajdonított szerep valószínűleg annak a módszertanilag hibás eljárásnak tudható be, hogy az egyes dolgozók, illetőleg gazdálkodó egységek szintjén valóban létező összefüggéseket mechanikusan vetítenek ki makroökonómiai szintre.

Felfogásunk szerint megalapozatlan tehát az ösztönzés fogyatékosságait vagy várható nehézségeit ez utóbbi tényezőkre visszavezetni, *s az anyagi ösztönzést féltve*, tartózkodni a társadalmi juttatások lakossági jövedelmeken belüli arányának egyébként indokolt emelésétől vagy aggódni a reálbérszint-emelkedés — a gazdasági növekedés lassulása folytán, úgy tűnik, elkerülhetetlen s a lakossági közérzet szempontjából nem örvendetes — ütemcsökkenése miatt.[37] Indokolt viszont, hogy a vázolt, tényleges összefüggéseket figyelembe véve óvakodjunk az anyagi ösztönzés továbbfejlesztésével kapcsolatos túlzott várakozásoktól.

[36] Részletesebben lásd a Pénzügyi Szemlében megjelenő hivatkozott cikket. Itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy a társadalmi juttatások aránya és az ösztönzés lehetősége közötti összefüggés tagadása nem mond ellent a 33. sz. lábjegyzetben szereplő állításnak. Ott ugyanis csupán azt szögeztük le, hogy a *túlságosan alacsonyra szabott minimális bérek által indukált* társadalmi juttatások hatnak korlátozóan az anyagi ösztönzés eredményességére, ahhoz képest, mint ha a társadalmilag elviselhetetlen mértékben széthúzott bérskála ellensúlyozására nem volna rájuk szükség. Így végeredményben széthúzott bérskála és ezt ellensúlyozó társadalmi juttatások mellett az ösztönzés lehetősége ugyanakkora, mint megfelelően kialakított bérszóródás mellett az említett típusú társadalmi juttatások nélkül volna. A szóban forgó megállapításunk mögött meghúzódó — valószínűleg helytálló — feltételezés, hogy a társadalmi juttatások nem valamiféle elvont egyenlőségeszmény megvalósítását szolgálják, hanem reális társadalmi feszültségek indokolt mértékű enyhítését. Úgy véljük, hogy a juttatások kialakult rendszere nem vádolható azzal, hogy olyan dimenziókban vagy mértékben mérsékel munkajövedelmek alapján kialakuló különbségeket, amilyen metszetekben vagy mértékben indokolatlan, mellőzhető volna. Feltehetőleg a jövőben sem számíthatunk arra, hogy a társadalmi juttatások tényleges feszültségeket nem okozó egyenlőtlenségek „öncélú" csökkentése folytán bővülnének.

[37] Nemcsak logikai alapon bizonyítható, hanem a tapasztalatok is azt támasztják alá, hogy nincs összefüggés a reálbérszínvonal emelkedésének üteme és a bérdifferenciáltság alakulása között.

[illegible]TOS BALÁZS:

Struktúrafejlesztés, beruházás, bizonytalanság

Bár a jelentősebb beruházások megvalósításához általában több év szükséges, de jóval hosszabb az az időszak, amelynek termelési lehetőségeit a fejlesztések befolyásolják. *A mai beruházási döntések alakítják tehát a jövőbeli termelési szerkezetet.* A szerkezetalakítási kritériumoknál jelenleg a rövid távú jövedelmezőségi rangsorolások háttérbe szorulása figyelhető meg a hosszabb távú megfontolások javára. Ez kedvező a döntések előkészítése szempontjából, hiszen az egyik alapvető távlati struktúraalakító eszköz, a beruházási tevékenység hatásáról kaphatunk reálisabb képet. Ugyanakkor a tapasztalatok szerint a fejlesztési célok kiválasztásának és a beruházási döntések előkészítésének egyik leggyengébb pontja még mindig a távolabbi jövőre vonatkozó információk bizonytalanságának a figyelembevétele.

Helyzetkép

A beruházási döntések bizonytalansága jelentős mértékben a tevékenység hosszú távú jellegéhez kapcsolódik. A témakör vizsgálata során 14 vállalatnál[1] elemeztem egy-egy — struktúrafejlesztési szempontból is meghatározó — beruházás jellemzőit. A következő táblázat ezen beruházások előkészítésének és megvalósításának időtartamát mutatja be.

1. sz. táblázat

Néhány beruházás időszükséglete

Realizálási költség (millió Ft)	A beruházások számának megoszlása az előkészítés és realizálás időtartama (év) szerint			
	1—3	4—5	6—8	9—12
40— 100	4	1	—	—
101— 400	2	3	1	—
401—1500	—	—	—	—
1501—3000	—	—	1	2

A 14 beruházásból 9-nél az előkészítés és megvalósítás együttes szakasza meghaladta az öt évet. (Hozzá kell tenni, hogy a magyar beruházási gyakorlatot ismerve, az előbbi adatok általánosságban is jellemzőnek tekinthetők.) Ehhez az időtartamhoz a termelés periódusának egy részét is

[1] A minta 7 gépipari, 3 könnyűipari, 2 élelmiszeripari és egy-egy vegyipari, illetve építőanyag-ipari vállalatot foglalt magában.

hozzáadva, már csaknem minden beruházás előkészítése során 8—10 évre szóló adatokkal kellene számolni. Különösen akkor, ha az időszakot tágabban értelmezve a fejlesztési gondolat, ötlet felmerülésétől a beruházási javaslat kidolgozásáig terjedő periódust is figyelembe vesszük. Ezen időszak hosszának dokumentálása — különösen utólag — nem könnyű. Ezért szerepelnek az előbbi táblázatban is csak a beruházási javaslat kidolgozásától kezdődő előkészítési periódusok.

Az, hogy az említett 8—10 évből az előkészítés és megvalósítás időszaka nem megfelelő arányban részesedik, régóta ismert probléma. *A 8—10 évvel mindenesetre lezárul a megbízható előrelátás szakasza.* Vajon figyelembe veszik-e vállalataink ezt a tényt a beruházások előkészítése során?

Egy korábbi vizsgálat során már foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogy iparvállalataink beruházási javaslataik előkészítése során alkalmazzák-e a bizonytalanság figyelembevételének valamely módszerét. 1972—73-ban nyolc vállalat mintegy 30 fejlesztési koncepciójának elemzése alapján a tapasztalatok igen kedvezőtlenek voltak. Egyetlen esetben sem készültek olyan számítások, amelyek a bizonytalanságot bármilyen formában is értékelni kívánták volna. [4]

Változott-e a helyzet azóta? Úgy tűnik, a kívánatos mértékben semmiképpen nem. A már említett beruházások előkészítését elemezve ismét feltettem a korábbi kérdést. A válaszok szerint a jelen 14 fejlesztés közül 11-ben a bizonytalanságot semmilyen módon nem kísérelték meg felmérni. Két esetben párhuzamos számításokat végeztek, egy vállalat pedig a kockázati együttható módszerét alkalmazta.

A következőkben néhány adattal megkísérlem érzékeltetni, milyen bizonytalanságok kísérték mintavállalataink kiválasztott beruházásait.

A hazai beruházási tevékenység egyik állandóan visszatérő gondja, hogy a fejlesztések realizálása során a beruházási költségek túllépik a tervezettet. A megfigyelt 14 beruházás közül nyolc ilyen van. Három beruházás tényleges költsége megegyezett a tervezettel, három pedig valamivel kevesebbe került a vártnál. *Amíg azonban a megtakarítás egyik esetben sem érte el az 5 százalékot, a költségtúllépés mértéke három beruházásnál 6—10 százalék közötti, háromnál pedig 11—50 százalék közötti volt!*

A fejlesztések egyéb jellemzőinek vonatkozásában a gyártani kívánt termékcsoportok szintjén vizsgáltam a beruházási javaslatban szereplő tervezett és az 1976. évi tényleges adatok eltéréseit. (Az üzembe helyezések legkésőbb 1975-ben történtek meg.) Kiszűrve azon termékcsoportokat, amelyekre nem álltak rendelkezésre összehasonlító adatok, a 2. sz. táblázatban tükröződő képet kaptam:

2. sz. táblázat

A beruházások tervezett és tényleges adatainak eltérései

Tényező	A megfigyelt	A tervezettől eltérést mutató	Az eltérés iránya a beruházó szempontjából	
	termékcsoportok száma		kedvező	kedvezőtlen
A gyártási kapacitás	30	22	7	15
Az értékesíthető volumen	22	22	8	14
Az értékesítési ár	23	20	17	3
A termelési költség	18	17	7	10

Az összehasonlító termékcsoportok közül legtöbbnél az értékesíthető volumen és a termelési költség esetében tért el a tervezett és tényleges adat. A két jellemző között nincs lényeges különbség a pozitív és negatív irányú eltérések arányában. Csak valamivel kisebb az előzőeknél a gyártási kapacitások és az értékesítési árak tekintetében megfigyelhető eltérések aránya. E két tényező között azonban már jelentős különbség van a kedvező, illetve kedvezőtlen eltérések száma között. *A gyártmánycsoportok felénél nem sikerült az 1976. évre tervezett kapacitásokat elérni.* A tervezettnél magasabb értékesítési ár esete a beruházások számára látszólag kedvező változásokat tükröz. Az árak emelését azonban a legtöbbször a világpiaci nyersanyagárak emelkedése, tehát a termelési költségek növekedése tette szükségessé. E tényezők változása között tehát összetett kapcsolat van, ezzel itt részleteiben nem foglalkozom.

A táblázatból az is megfigyelhető, hogy összességében nagyjából azonos a pozitív és negatív irányú eltérések száma. Az eltérés mértékénél viszont a jelentősebb, 10 százalék feletti különbségek száma dominál. Mindennek tényleges eredménykihatását összesítve nehéz értékelni, azért is, mert az összehasonlítás statikus, tehát csak egy év adatain alapszik. Az sem lehet közömbös, hogy a bizonytalanság szempontjából kedvező évről van szó. Az üzembe helyezéstől távolodva egyre bizonytalanabbá válnak az elvárások. A megfigyelt adatsorok pedig az üzembe helyezést követő első évek valamelyikére vonatkoznak. Az eltérések bemutatása nem is a döntések minősítését kívánta szolgálni. Arra azonban alkalmasak lehetnek az előbbiek, hogy felhívják a figyelmet az adatok bizonytalanságának következményeire.

Miért nem?

Mivel magyarázták a vállalatok azt a tényt, hogy egy-egy jelentős beruházásuk előkészítése során meg sem kísérelték a bizonytalanság figyelembevételét? Hat vállalat arra hivatkozott, hogy *nem tűnt szükségesnek* ilyen számítások végzése (a beruházás volumene, az értékesítési lehetőségek biztos volta stb. miatt). Két vállalat szerint *nincs megbízható eszköz* a bizonytalanság figyelembevételére, egy-egy válaszadó pedig az ilyen értelmű *előírások hiányára*, illetve *a vezetők érdektelenségére* hivatkozott. (Egy vállalat nem indokolta meg a bizonytalanság elemzésének mellőzését, annak okát.) Úgy vélem, e válaszokban mindazok a „lehetőségek" tükröződnek, amelyek miatt széles körben is általános a „struccpolitika" a beruházási bizonytalanság mérését illetően. Mennyiben tükrözhetnek a fenti válaszok reális ellenvetéseket általánosságban, illetőleg a konkrét esetekre vonatkozólag?

Az ismert módszerek alkalmazhatóságának és korlátainak kérdésére itt nem kívánok kitérni. A bizonytalanság figyelembevételét biztosító módszerek hiányára nem lehet hivatkozni, ez nem állja meg a helyét. Ma már magyar nyelven is igen gazdag szakirodalom[2] áll rendelkezésre és a kevésbé gazdag, de kétségtelenül létező gyakorlati tapasztalatok ilyen szempontból meggyőző bizonyítékkal szolgálnak. Az, hogy ilyen számítások a vállalati beruházások esetében nincsenek előírva, szintén ténykérdés. Az a körül-

[2] Csak néhány összefoglaló jellegű tanulmányra utalok itt [2], [3], [4], a nagyszámú egyéb publikáció felsorolására természetesen nincs mód.

mény, hogy a vállalat egy — a jövőjét jelentősen befolyásoló — beruházás esetében ilyen megokolással mondjon le a megbízhatóbb információk megszerzésének lehetőségéről, önmagában is sokat mond. *Jelzi a gazdaságossági számítások tényleges szerepét a döntéshozatali folyamatban*, jelzi, hogy a vállalatok cselekvéseik indítékaként, még mindig kötődnek az utasításokhoz, s hogy a gazdálkodási környezet nem kényszeríti ki a vállalatok megfelelő reagálását. De jelzi azt is, hogy a vállalati döntéshozatalt mindig befolyásolni fogják az ilyen jellegű népgazdasági döntések. Az ilyen döntésekre vonatkozó prognosztizálás helyzete pedig ugyancsak problematikus.

Az érvek legnépesebb csoportja az ilyen jellegű számítások, elemzések szükségtelenségére hivatkozott. E csoporton belül azonban célszerűnek látszik tovább differenciálni. Az az érv, amely szerint a beruházás volumene nem indokolta a bizonytalanság figyelembevételét, eléggé vitatható. A bizonytalanság figyelembevételére alkalmazott módszer kiválasztása szempontjából ugyan nem közömbös a beruházás nagyságrendje, s bizonyos beruházási nagyságrendeknél valóban feleslegesek lehetnek az ilyen számítások (például egy gép vagy berendezés egyszerű cseréjekor), de az általunk megfigyelt beruházások nem tartoztak e csoportba. A vállalatoktól a IV. ötéves tervben üzembe helyezett legnagyobb és a struktúrafejlesztést ténylegesen előmozdító fejlesztésekről kértem információkat. Így az a beruházás is, amelyre az előbbi válasz vonatkozott, egy több, mint 100 millió forintos befektetés volt.

Többen utaltak arra, hogy a beruházásnak nem volt kockázata és így nem tűnt szükségesnek ilyen jellegű számítások végzése. Azt hiszem, ma már nem kell bizonygatni, hogy *nincs beruházás bizonytalanság, kockázat nélkül.* Az, hogy ennek figyelembevétele az előkészítő fázisban mennyire volt vagy lett volna szükséges, annak eldöntésénél az egyedi sajátosságok természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül. Egy monopolhelyzetű — s ennek megfelelően ellátási felelősséget is viselő — gépipari vállalat vizsgált fejlesztési döntését például a gazdaságossági szempontok alig befolyásolták. Ez persze automatikusan illuzórikussá teszi a bizonytalanság figyelembevételének igényét. Egy másik esetben az adott vegyipari termék korlátlannak tűnő értékesítési lehetősége miatt nem került sor a vonatkozó nagyberuházás esetén a bizonytalansági szempontok mérlegelésére. (Nagyberuházásról lévén szó, a kritika ebben az esetben nem szorítkozhat kizárólag a vállalatra.) Bár volumenében a lehetőségek az elvárásokat eddig igazolták, az értékesítés relációs arányai már bizonyos mértékben eltérnek a tervezettől. Így ez az érv ebben az esetben sem meggyőző.

Néhány beruházásnál a kapacitások jelentős átcsoportosítására került sor (már a megvalósítást követően), így nehéz értékeiket a tervezett adatokhoz hasonlítani. A jelenlegitől eltérő profilt terveztek például az egyik vizsgált vállalat vidéki ipartelepítésénél. Eredetileg a budapesti gyárban folyó termelést segítő, néhány műveletre (forgácsolás stb.) specializálódott egységet kívántak létrehozni. A 60-as években folytatott széles körű kooperáció a különböző termelőszövetkezeti melléküzemágakkal, kisebb vállalatokkal nem hozta meg ugyanis a kívánt eredményt sem minőségben, sem szállítási határidőben. Időközben azonban a létrehozott gyáregység egyre jobban „önállósodott", s a forgácsoló kapacitás helyett a szerelő, végtermékkibocsátó kapacitásúak váltak jelentősebbé. A forgácsolási munkák nagy részére pedig a vállalat ma ismét külső kooperációt vesz igénybe.

Egy élelmiszeripari berendezés 1000 t/év kapacitású. Az 1972-ben üzembe helyezett beruházás ezen kapacitásának kihasználtsága 1973—74-ben mintegy 80—85 százalékos volt. Ugyanez a mutató 1975—76-ban 25 százalékra, 1977-ben pedig 20 százalékra csökkent. *Az értékesítési volumen csökkenését a tőkés piaci kereslet hiánya váltotta ki.* 1978-ban a vállalat a termék minőségének javítása érdekében további ráfordításokat eszközölt, így remélve az értékesítési lehetőségek növelését. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a lehetőségek prognózisai — amelyeket a külkereskedelem készített — alapvetően hibásak voltak.

Végül egy példa arra vonatkozólag, hogy szervezési zavarok is akadályozhatják a kapacitások hatékonyabb kihasználását. Az egyik gépipari vállalat, egyébként sikeres termékénél évi 10 000 db-os kapacitást tervezett, ennek azonban csak az 50 százalékát sikerült elérni. A termék iránt kereslet is van, az alkatrészgyártás a szükséges darabszámokat biztosítani is tudná. Eddig nem tapasztalt nehézségeket okoz azonban e hitelesített műszerek hatósági átadása. Az egyedi átadás-átvétel miatt a késztermék torlódik, ami néha szinte megbénítja a szerelőszalag munkáját.

Anélkül, hogy a magyar vállalatokat felmentenénk a bizonytalanság figyelembevételének elmulasztása miatt, meg kell állapítani, hogy — a szakirodalom szerint — e téren nem csak nálunk vannak problémák. Más szocialista országok vállalatai számára a bizonytalanság, a kockázat kérdése eddig alig merült fel. A magyarázat egyértelmű: a vállalatok korlátozottabb önállóságának következtében a döntéshozók nem is érzékelik e probléma létét. A tőkésországok üzemgazdasági elméletében azonban már több, mint 50 éve fontos helyet foglal el a bizonytalanság témaköre. A gyakorlattal a szakemberek itt sem elégedettek. „A bizonytalanság figyelembevétele a beruházási tervekben nagyon a kezdetnél tart" — így foglalta össze véleményét egy nyugatnémet szakíró.[3] Annak ellenére, hogy az elmúlt 10 évben a kockázatelemzési módszerek sokaságát fejlesztették ki és adták közre a szakemberek; hogy az ilyen irányú egyetemi és postgraduális képzés széleskörben elterjedt, a vállalati gyakorlatban alig nevezhető megnyugtatónak a helyzet — írják az amerikai szakírók is. Az alapvető problémát a kockázatelemzés kockázatában látják, vagyis abban, hogy egyetlen módszer segítségével sem biztosítható a tökéletes előrelátás. A vállalati vezetők viszont már egyetlen kudarc esetén elvesztik bizalmukat a módszerek hasznosságát illetően. Mindennek ellenére az amerikai gyakorlatban az európainál jóval szélesebb körűen alkalmazottak az ilyen módszerek.[4]

P. A. Samuelson, megállapítása szerint „az összes tőkeértékelés és az összes beruházási döntés szükségképpen a jövőbeli jövedelmek becslésein alapuló találgatás, egyes esetben sok gondolkodáson és információn alapuló pontosabb találgatás, más esetekben ködös sejtés, de minden esetben bizonytalan találgatás".[5] Az idézet kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy van-e értelme egyáltalában foglalkozni ezzel a problémával? Van-e minőségi különbség a „pontosabb találgatásra" és a „ködös sejtésre" épülő döntések

[3] Strobel, W. [14]. Hasonló következtetésekre jutott Brockhoff, K. is [6], Angliában pedig Harrison, F. L. [9].

[4] Hall, W. K. [8] a kockázatelemzéstől való tartózkodás okairól ír. Petry, G. H. [11] viszont arról számol be, hogy az amerikai ipari-kereskedelmi nagyvállalatok 71 százaléka végez kockázatelemzést beruházásai gazdaságossági számításainál.

[5] Samuelson. Lásd a [13] alatt szereplő mű 765. lapját.

hatékonysága között? Úgy vélem, mindkét kérdésre igennel kell válaszolni. Ha jövőbeli elvárások bizonytalansága nem is számolható fel teljesen, a kockázatot növelő egyéb bizonytalanságok (a döntéselőkészítés hibái, az információk hiányosságai stb.) egy része elkerülhető. A döntések bizonytalanságainak figyelmen kívül hagyása nem segíti, hanem akadályozza a tisztánlátást. Ha viszont a döntéshozó eleve számol a lehetséges eltérésekkel, a várható kockázatra jobban fel tud készülni.

A továbblépés feltételei

Az előzőek véleményem szerint reálisan mutatják be, hogy a struktúrafejlesztésben is fontos szerepet játszó beruházási döntések előkészítése során elsikkad az adatok bizonytalanságának értékelése. A vállalati beruházások jóval nagyobb körében is hasonlóak tapasztalhatók. Az ÁFB és a KNEB korábbi vizsgálatai pedig arra utaltak, hogy a nagyberuházások esetében sem kedvezőbb a helyzet. Mindez jelentősen hozzájárult az olyan meggyőződés kialakulásához, amelyek szerint *ma a legjobban előkészített beruházás is legfeljebb félig érett a döntésre.* [7] Ha viszont ez a vélemény csak közelítőleg is igaz — márpedig az —, akkor feltétlenül keresnünk kell a továbblépés lehetőségeit. Gazdaságunk egyszerűen nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy az ily módon előkészített döntések befolyásolják jövőjét. Mi segítheti azonban elő, hogy e téren változások történjenek? Elvben többféle út, mód is kínálkozik. Így elképzelhető:

— a bizonytalanság figyelembevételére vonatkozó értékelések kötelezővé tétele,

— az értékelések elvégzésére való ösztönzés ajánlások, útmutatók révén,

— olyan környezet létesítése, amelyben maguk a döntéshozók érzik szükségesnek az ilyen elemzéseket.

A gazdaságossági számításokra általánosságban is érvényes, hogy a döntéshozókat sohasem lehet kizárólagosan rendeletekkel, előírásokkal a gazdaságosság elvének szem előtt tartására kényszeríteni. Ugyanez vonatkozik lényegében a bizonytalanság figyelembevételére is. Az ilyen jellegű módszerek hatástalanságáról egyébként sokrétű tapasztalataink vannak. Például a D-mutató alkalmazását előíró rendeletben is szerepelnek a következők: „...a bizonytalanság mértékét és várható kockázat értékét részletesen elemezni kell". Ennek ellenére könnyű lenne összeszámolni, hogy az azóta eltelt évek alatt hány nagyberuházás előkészítése során vették azt figyelembe! Így rendeletek, előírások révén kevés lehetőséget látok az előrelépésre.

Kétségtelenül pozitív hatást válthat ki, ha a fejlesztési döntéselőkészítéssel foglalkozó különböző ajánlások, útmutatók rendszeresen utalnak e feladatokra. Lényegében két irányban kell előrelépni:

— a szakemberek minél nagyobb körében kell elismertetni az ilyen jellegű elemzések hasznosságát, fontosságát,

— tájékoztatást kell adni a lehetséges módszerekről, számítási technikákról.

A két feladat egyformán fontos, ezért úgy tűnik, hogy a jelenlegi gyakorlat — amely elsősorban az elismertetésre törekszik — kissé féloldalas.

Mindenesetre lényegesnek tartom a továbblépés ilyen jellegű eszközeit is. Mindez azonban véleményem szerint csak egyetlen esetben vezethet eredményre: *ha a jelenleginél jobban érdekeltté válnak a döntéshozók a döntéselőkészítés minőségének fokozásában.* Ezt tartom a változás legfontosabb feltételének.[6] Ha nincs „gazdasági kényszer", amelyben a vállalatok létszükségletüknek éreznék ezeket az elemzéseket, akkor mindenfajta előírás és agitáció hatástalan marad. Egy olyan gazdálkodási környezetnek, amelytől a kívánt hatás elvárható, meg kell követelnie, hogy

— a struktúrafejlesztés beruházási döntéseit előzze meg az ilyen elemzések végzése;

— a döntéseket ténylegesen befolyásolja, s a számítás ne utólag, igazolás vagy magyarázat céljából kövesse a döntést;

— az így született döntés kockázatát valóban viselje a döntéshozó.

Ki viseli ma a fejlesztési döntések bizonytalanságának következményeit? Csak látszólag könnyű erre a kérdésre válaszolni. Egy biztos: a népgazdaság, az ipar egésze, kisebb vagy nagyobb mértékben, de minden egyes fejlesztés sikerét, vagy balsikerét „megérzi". Ez a hatás azonban túl távoli, túl közvetett ahhoz, hogy alkalmas legyen a visszacsatolásra. Ugyanez mondható el az állam tulajdonosi funkciójára is. Elvileg azt mondhatnánk ugyanis, hogy az állami beruházások esetén az állam, a vállalati beruházásoknál a vállalat, a közös forrásokból megvalósuló fejlesztéseknél pedig az állam és a vállalat közösen viselik a kockázatot. A gyakorlatot ismerők előtt azonban egyértelműek e megközelítés gyenge pontjai. A kockázatviselés határai olyan elmosódottak tehát, ami a jelenlegi helyzetben csaknem teljesen kizárja a számonkérhetőséget. Ebből következik, hogy a beruházók nem érdekeltek a várható kockázat előzetes feltárásában. Ez viszont a vállalatok nagy hányada esetében csökkenti a struktúrafejlesztési akciók hatékonyságát. A döntéselőkészítés minőségének javításában ugyanis csak akkor lesz érdekelt a vállalat, ha a termékek minőségét illetően is hasonló érdekek hatnak. A beruházási döntéselőkészítés ilyen értelemben tehát szorosan kapcsolódik a strukturális fejlesztés hatékonyságához.

Beruházás és struktúrafejlesztés

Az előrejelzések bizonytalanságának kezelése már régóta aktuális téma gazdaságunkban. Úgy vélem azonban, hogy jelenleg — amikor a termelési struktúra fejlesztése gazdaságpolitikánk egyik központi kérdésévé vált — még fokozottabban időszerű a beruházási és struktúrafejlesztési tevékenységek összefüggései, kapcsolatai miatt.

A beruházások struktúraalakító jelentősége úgy foglalható össze, hogy hosszú távon a beruházások révén biztosítható a termelési struktúra fejlesztésével szemben jelentkező piaci, műszaki, gazdaságossági, társadalmi stb. követelmények és lehetőségek összhangja. Ez a rendkívül összetett feladat magyarázza, hogy tulajdonképpen igen nehéz reális képet kapni arról: mit jelent egy beruházási akció a meglevő és a jövőbeli struktúra szempontjából.

[6] A gazdasági környezet kívánt irányú változása igen sok tényezőtől függ. A leglényegesebbnek azonban az tűnik, amit Kornai János [10] a költségvetési korlát keményebbé válásának nevez. Ha ez nem valósítható meg, valószínűleg az egyéb feltételek pozitív változása sem vezet eredményre.

Egy vagy több tényező esetében a követelmények és a lehetőségek összhangja még közel sem biztosítéka a fejlesztés sikerességének. A meglevőnél korszerűbb technika alkalmazása növelheti például a műszaki fejlettség szintjét, lehetővé válhat a gyártott termék műszaki paramétereinek javítása vagy éppen újabb termék piacra vitele. A beruházás azonban költségráfordítás is, s a technikai korszerűsítés nem jelenti automatikusan e költségek gazdaságos befektetését, a kedvező megtérülést.

A struktúrafejlesztési célok megvalósítása persze nem minden esetben kötődik beruházásokhoz. Az iparon belül a különböző ágazatok, alágazatok, gyártási ágak a tevékenységi jellegek, a felhasznált erőforrások, a termelői szervezetek stb. tekintetében különböznek egymástól. Ezek a különbségek a struktúraalakítás feltételeiben is érvényesülnek. Például a vegyipari alapanyaggyártásban a beruházások struktúrát alakító hatása döntő jelentőségű, ugyanakkor a gyógyszeriparban ez a hatás — a berendezések konvertálhatóságának magas foka miatt — nem mutatható ki. Egyes ágazatokban (például a bútoriparban, a műanyagfeldolgozó iparban) meghatározó szerepe lehet a kapcsolódó területek fejlettségének, másutt a rendelkezésre álló és feldolgozható alapanyagok jelentőségét kell kiemelni (például egyes élelmiszeripari ágazatokban). Olyan példák is hozhatók, ahol a rendelkezésre álló munkaerő képzettségi színvonala vagy létszáma a döntő.[7] Az esetek nagyobb részében azonban kétségtelen a beruházási ráfordítások domináns szerepe.

A szerkezetfejlesztés folyamata azonban mindenképpen döntések sorozatát jelenti. Ezek a döntések, különböző súllyal ugyan, de kivétel nélkül befolyásolhatják a struktúrafejlesztési akció sikerét. Ezért a struktúrát befolyásoló beruházási döntések bizonytalanságának figyelembevétele is csak akkor vezet eredményre, ha a folyamat egészében érvényesül ez a szemlélet. De vajon érvényesül-e? Áttekintve ilyen szempontból néhány olyan útmutatót, ajánlást, amelyek az utóbbi időben a szerkezetfejlesztést alapjaiban befolyásoló feladatokat érintenek, nem adható megnyugtató válasz az előbbi kérdésre.

Legkorábbi az az OT-útmutató, amely a VI. ötéves terv megalapozását szolgáló műszaki-gazdasági koncepciók kidolgozását segíti. Ez az útmutató az adatok bizonytalanságának kérdésével jelentőségének megfelelően foglalkozik. A többi között ezt tartalmazza: „a műszaki-gazdasági koncepciók prognosztizált részeit, elemeit, az ezekben levő bizonytalanságot, kockázatot külön is jellemezni kell. Ennek során arra is rá kell mutatni, hogy a prognózissal meghatározott részek nagyságrendi változásai mennyiben érintik a műszaki-gazdasági koncepció többi részeit, elemeit és legfőképp a javaslatokat."[8]

A műszaki-gazdasági kritériumrendszert bemutató első hivatalos dokumentumban [16] más megközelítés érvényesült. Indokolt-e — írja Román Zoltán[9] — a műszaki-gazdasági kritériumrendszer alkalmazásánál mindenre

[7] Egy korábbi cikkemben [5] foglalkoztam a „struktúrafejlesztés beruházással vagy anélkül" kérdésével. Tapasztalataim szerint elsősorban a termelő berendezések rugalmassága, a meglevő kapacitások kihasználtsága és a kooperációs lehetőségek határolják be a beruházás nélküli struktúraalakítás lehetőségeit. E lehetőségek kihasználásával a mainál sokkal intenzívebben kellene foglalkoznunk.

[8] [15], 11. l.

[9] A szerző tanulmányában [12] a kritériumrendszer fontosságát hangsúlyozta, a módszertan számos problematikus részére utalt, illetve tett javaslatot a továbbfejlesztésre.

teljesen biztos információt venni alapul? Megállapítja, hogy valamennyi modern döntéselőkészítési eljárás abból indul ki, hogy a biztos információk feltételezése elfogadhatatlan. Az előrejelzések bizonytalanságának elbújtatása pedig tág kaput nyit a szubjektivitásnak.

A műszaki-gazdasági kritériumokat részletesen bemutató újabb kiadvány [1] ismét több helyen foglalkozik a témával.[10] Sajnos nem megy azon túl, hogy felhívja a figyelmet a kockázatok és bizonytalanságok előrejelzésének, illetve számbavételének fontosságára. Itt is érvényesül tehát az a féloldalas megközelítés, amelyre korábban már utaltam.

A beruházási és struktúrafejlesztési döntések szoros kapcsolatából adódóan e két terület bizonytalanságai nem választhatók el. Amikor azt hangsúlyozzuk, hogy megalapozottabb beruházási döntésekre van szükség, akkor a szerkezetátalakítás hatékonyságnövelésének egyik feladatáról is szólunk. A döntéselőkészítőket ezért minden területen érdekeltté kell tenni a felhasznált adatok bizonytalanságának bemutatásában, értékelésében.

[10] I. m. 17., 31., 68. l.

Irodalom

[1] A termelési szerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági kritériumai. Kossuth Könyvkia 1978.
[2] Barta Imre: A beruházások gazdaságossága és kockázata. Közgazdasági és Jogi Kön kiadó, 1979.
[3] Bácskai—Huszti—Meszéna—Mikó—Szép: A gazdasági kockázat és mérésének m szerei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
[4] Botos Balázs: A bizonytalanság figyelembevétele az iparvállalatok beruházási dönté ben. Akadémiai Kiadó, 1973.
[5] Botos Balázs: A vállalati struktúrafejlesztés beruházásérzékenysége. Ipargazdas Szemle, 1978. 4. sz. 19—29. l.
[6] Brockhoff, K.: Planung in mittelgrossen Industrieunternehmen. Die Unternehmu 1975. 4. sz. 303—316. l.
[7] Hagelmayer István: A beruházó nem felelős? Figyelő, 1977. október 26.
[8] Hall, W. K.: Why Risk Analysis Isn't Working. Long Range Planning, 1975. 6. s 25—29. l.
[9] Harrison, F. L.: Decision-Making in Conditions of Extreme Uncertainty. The Journa of Management Studies. 1977. 5. sz. 169—178. l.
[10] Kornai János: A hiány újratermelése. Közgazdasági Szemle, 1978. 9. sz. 1034—1050. l
[11] Petry, G. H.: Effective Use of Capital Budgeting Tools. Business Horizons, 1975. 10. sz 17—26. l.
[12] Román Zoltán: Az ipar szelektív fejlesztése és iparpolitikánk. Kézirat. MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportja, Budapest, 1978.
[13] Samuelson, P. A.: Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
[14] Strobel, W.: Investitionsanalyse und Unternehmungsplanung. Zeitschrift für Betriebswirtschaft, 1977. 6. sz. 385—408. l.
[15] Útmutató a VI. ötéves népgazdasági terv megalapozását szolgáló műszaki-gazdasági koncepciók kidolgozásához. Országos Tervhivatal, 1978. január (304/VI./1978).
[16] Útmutató a termelés szerkezet döntéselőkészítési módszereiről. 102/1978. OT—OMFB számú együttes közleménye. Tervgazdasági Értesítő, 1978. április 6.

GÖNCZI IVÁN:

A tudományos-technikai forradalom és a mezőgazdaság

A probléma felvetése

A legutóbbi egy-két évtizedben sokszor és sokféle minősítéssel tárgyalta közgazdasági szakirodalmunk a mezőgazdaság, illetve az élelmiszer-termelés fejlesztését. Sokat foglalkoztak vele gazdaságirányító szerveink is. Elemezték mint a népgazdaság stabilizátorát, egyensúlyának biztosítóját, de úgy is, mint az erőforrások aránytalanul nagy igénybevevőjét, az eszközök kedvezőtlen hasznosítóját, a csökkenő nemzeti jövedelmi hozzájárulás szektorát. Szerepelt mint a spekulatív személyi jövedelmeket biztosító, de úgy is, mint a leghatékonyabb devizakitermelő szektor. E szélsőséges megítélések nemcsak a szakemberek érthetően eltérő felfogását tükrözik, hanem az időszakonként változó gazdaságpolitikai koncepciót is, amely mögött bizonyos objektív gazdasági-társadalmi változásokat éppúgy fel lehet ismerni, mint az ideológiai és a társadalmi tudat változásait.

Egyre szélesebben bontakozik ki, egyre sokszínűbb a szocializmus tudományos-technikai fejlődését boncolgató szakirodalom, de ezzel párhuzamosan fejlődött a mezőgazdaság technikai átalakításának, iparosodásának elmélete, mégpedig több vonatkozásban elkülönülve, nem kellően összehangolva az általános gazdasági fejlődéselmélettel.

Úgy tűnik azonban, hogy egyre nagyobb szükség lenne a *kétféle megközelítés következetesebb szinkronizálására.* Az általános fejlődéselméletek igyanis túlságosan elvontak az akut gazdasági problémák közvetlen megoldásának céljaira; a gazdaságpolitikai koncepciók viszont sokkal inkább a közvetlen gyakorlat hatására alakulnak ki, ezért szükséges lenne a hosszú távú trendek adott időszakra történő tudatosabb adaptálása. Ez azt jelentené, hogy a főirány egyértelmű, fejlődési szakaszokat is megjelölő prognosztikát körvonalaz, amely azonban eléggé rugalmas ahhoz, hogy alkalmazkodjon az előre nem látható változásokhoz, sőt jó előre többféle változatot munkáljon ki. Mindez nem egyedül a mezőgazdaság fejlesztésének dilemmája. Bognár József írja, hogy „. . . a gazdálkodási rendszerek és a mechanizmusok elsősorban a rövid távú változások és hatások adaptálására szolgálnak és a hosszú távú, komplex (nem csak gazdasági) reagálás helyes módja még tudományos szempontból is kidolgozatlan".[1] A mezőgazdaság technikai átalakulásával, iparosodásával foglalkozó szakirodalom is inkább e nagyon is hosszú lefutású korszak *általános* vonásait körvonalazza, s kevésbé igazít el ennek szakaszolásában, differenciálásában, kevesebb támpontot nyújt ahhoz, hogy különböző fejlődési periódusokban az eltérő és változó népgaz-

[1] Bognár József: A gazdasági haladás lehetséges útjai a jövőben. Valóság, 1979. 1. sz. 14. l.

dasági, társadalmi, sőt világgazdasági környezet hatására *konkrét esetben* hogyan ésszerű a mezőgazdaságot fejleszteni.

Az utóbbi egy-két évben mind több olyan cikk és tanulmány jelent meg, amely mélyen elemzi mezőgazdaságunk, élelmiszer-termelésünk helyzetét és bátran tesz javaslatot a követendő gazdaságpolitikára; kívánatos lenne azonban egy tudatosabb „hídverés" a fejlődési elméletek és a konkrét tennivalók között, hogy az aktuális agrárpolitikát is a hosszú távú fejlesztés folyamatába beillesztve, annak meghatározott szakaszaként kezelhessük, s a sürgető teendőket a távolabbi célokkal és követelményekkel is összehangoljuk.

Konkrétabb feleletet kell adnunk arra: milyen feltételrendszerben, illetve történelmi horizonton szükséges az élelmiszer-termelésben a termelőerők meghatározott színvonalát, kombinációját előirányozni; a tudományos-technikai fejlődés által biztosított legkorszerűbb és a hagyományos termelőerők mindenkori arányát meghatározni.[2] Vagy megfordítva a kérdést: adott történelmi időszakban, adott társadalmi-gazdasági (és a mezőgazdaságban természeti) körülmények között milyen fejlesztési koncepciók és milyen műszaki-gazdasági gyakorlat felel meg leginkább a társadalmi érdekeknek.

E cikk keretében nincs lehetőség a fenti kérdéskomplexum teljes körű megválaszolására, különösen nem az aktuális irányítási-szabályozási és az intézményi-szervezeti vonatkozások tételes tárgyalására, ezeket legfeljebb néhány összefüggés kapcsán érintem. Elsősorban a probléma tudati-koncepcionális oldalát vizsgálom, főleg abból a szempontból, hogyan válnak egyes eszmék a termelőerők fejlődésének gyorsítójává, vagy éppen fékjévé; *a tudati elemek segítségével hogyan befolyásolható az élelmiszer-termelés fejlesztésének társadalmi-gazdasági hatékonysága.*

A tudományos-technikai forradalom és a mezőgazdaság iparosodása

A tudományos-technikai forradalom főként *a termelőerők* forradalma; közkeletű felfogás szerint ez az ún. második ipari forradalom gyökeres változásokat hoz a technikában, mind szélesebb körűvé válik az automatizálás, új anyagok, energiahordozók és technológiák lépnek be, a gazdálkodásra jellemző lesz a teljes intenzifikálás. Egyetlen láncba kapcsolódik a tudományfejlesztés-termelés, mindinkább eltűnik a szellemi és a fizikai munka különbsége stb. A minőségi fejlődés nemcsak a termelőszférában megy végbe, hanem felöleli az emberi élet mind több szféráját.

A tudományos-technikai forradalom azonban nemcsak a termelőerők forradalma, hanem a *társadalmi viszonyoké* is; a tudományos-technikai forradalom tehát potenciálisan a szocializmushoz, illetve a kommunizmushoz tartozik, ezért nem csupán a termelőerők fejlődését kell prognosztizálni, hanem a társadalmi viszonyokét is, vagy méginkább a kettő összhangját.

A tudományos-technikai forradalommal foglalkozó szakirodalom az évek során gazdagodott, mélyült, spektruma szélesedett. Nemcsak a tekintetben, hogy korábban csak a termelőerők fejlődéseként leírt jelenség társadalmi oldalát is bevonta a kategória körébe.

A Szovjetunióban kezdettől fogva, de nálunk is az utóbbi években a jelenség „forradalmi" jelzőjét, ti. ugrásszerű mivoltát, s ezzel csak a „vég-

[2] Ezt a problémát a közelmúltban vetette fel Zsarnóczai Sándor „Mezőgazdasági fejlődés — társadalmi változások" című cikkében. Magyar Mezőgazdaság, 1978.

cél"-t leíró definícióját határozottan megkérdőjelezték; újabb értelmezésben tehát a tudományos-technikai forradalom időben *hosszabb periódust* fog át, s a folyamatosan fejlődő (evolúciós), illetve a termelőerők egyes területein ugrásszerű (revolúciós) jelenségek kombinációját foglalja magában. Egyes szakértők ma már a tudományos-technikai forradalom helyett helyesebbnek tartják a *tudományos-technikai haladás*[3] kifejezést.

A tudományos-technikai forradalom követelményei a mezőgazdaságban csak az *ágazat* — természeti-biológiai törvényekhez, folyamatokhoz kötött — *sajátosságainak áttételén* keresztül értelmezhetők. A mezőgazdaság termelőerőinek korszerűsödését — elterjedt, bár nem egyszer félreértést okozó kifejezéssel —, *iparosodását* is szükségszerű, de bonyolult és hosszadalmas folyamatnak tekinthetjük, amely voltaképpen több részfolyamatból áll. Az iparosodás magában foglalja az árutermelés arányának növekedését, egyes tevékenységek kiválását a mezőgazdasági termelésből, az élő munkának tárgyiasult munkával való helyettesítését, az iparból származó ráfordítások arányának növekedését, a folyamatok mind nagyobb részének gépesítettségét, a termelési tényezők összehangolását, a tudományosan megalapozott komplex technológiák elterjedését, a termékek feldolgozottsági fokának növekedését, az emberi munkakörülmények javulását stb. Mindezekkel összefüggésben emelkedik a technológiai színvonal, szakértelem, szervezettség és javul az élő munka termelékenysége. Az említett kritériumok a mezőgazdaságban, sőt, ennek egyes ágazataiban különböző ütemben, eltérő mértékben és módon valósulnak meg.

Az iparosodás tehát a mezőgazdaság *általános* fejlődési folyamata a tudományos-technikai forradalmon belül; ez azonban nem ad kellő eligazítást egyes szakaszainak fejlődési jellemzőiről. Ha a tudományos-technikai forradalmat nem öntörvényű folyamatként, s nem is kizárólag a termelőerők fejlődéseként értelmezzük, hanem a teljes társadalmi-gazdasági fejlődést szolgáló változássorozatnak, tehát e fejlődés eszközének tekintjük, akkor tudomásul kell vennünk egyes szakaszainak eltérő feltételeit, céljait, követelményrendszerét, s ez értelemszerűen vonatkozik a mezőgazdaság iparosodására is. A mezőgazdaság iparosodásának egyes szakaszai is differenciálódnak a fentiek szerint, s ezt még tovább motiválják a csak kismértékben (például öntözéssel) változtatható, ezért sok tekintetben meghatározó *természeti, termőhelyi adottságok*.

Az egyes fejlődési szakaszokban a társadalmi-gazdasági környezetből levezethető mércerendszer is változik, s egy-egy szakaszban a mezőgazdaság iparosításának sikere nem a technikai elemek mindenáron való felhalmozásától, hanem attól függ, hogy az adott szakasz mércerendszerén a növekedési ütem, a munka felszereltsége, a tényezők kombinációja, a technikai keresztmetszetek stb. *milyen társadalmi-gazdasági hatékonysággal érvényesülnek*. A fejlesztés egyoldalú technikai orientációja, az adott szakasz realitásának szem elől tévesztése nem a mezőgazdaság fejlesztéséhez, hanem az erőforrások pazarlásához, s végső soron a társadalmi-gazdasági fejlődés fékezéséhez vezethet.

[3] Vö. Ny. M. Nyikolszkij: A tudományos-technikai forradalom. Kossuth Könyvkiadó, 1973.; V. Roman: A tudományos-technikai forradalomról. Kossuth Könyvkiadó, 1972. és I. J. Rubcov: Tudományos-technikai haladás a fejlett szocialista társadalomban. Kossuth Könyvkiadó, 1978.

A gazdaságelmélet korábban többnyire azonos értelemben használta, újabban azonban egyre inkább szétválasztja a gazdasági fejlődés különböző kategóriáit. A gazdasági növekedést elsősorban az egy főre jutó nemzeti jövedelem változásával, emellett további kiegészítő mutatókkal méri (nettó, illetve bruttó össztermék, összteljesítmény, végtermék stb.). *A gazdasági fejlettség tágabb fogalom*, az előzőkön túlmenően beletartozhat a nemzeti vagyon és az életszínvonal, a fizetési mérleg alakulása, az infrastruktúra színvonala, sőt, egyesek szerint nem kvantifikálható tényezők is (például a környezet szennyezettsége, technikai és intézményes keretek stb.).[4]

Növekedés és hatékonyság

A fejlődésnek feltétele a növekedés, ez viszont nem szakítható el anyagi korlátaitól és a társadalmi folyamatok követelményeitől. Szakértők szerint korunkban az anyagi és társadalmi erők korlátai miatt „a gazdasági haladás *növekedéstípusú* mozgásból inkább *fejlődéstípusú* mozgásrendszer felé tart."[5]

Amikor tehát a mezőgazdaság fejlődésének egy-egy szakaszát egy adott ország viszonyai között vesszük szemügyre, számolnunk kell az említett kategóriák tartalmának eltérésével. *A növekedésnek és a fejlődésnek egyaránt feltétele a hatékony gazdálkodás*, amely egységnyi használati értéket viszonylag kis ráfordítással, vagy megfordítva, egységnyi ráfordítással viszonylag nagy használati értéket állít elő, amikor tehát meglevő erőforrásainkat — a társadalmi célokkal összhangban — a lehető legjobb hatásfokkal hasznosítjuk.

A tudományos-technikai forradalom különböző szakaszaiban, az adott országban konkrét viszonyok között adekvát növekedési-fejlődési koncepció követelményei azonban nem egyértelműek, s olykor homályba vész az az összefüggés is, hogy a növekedésnek a gazdasági hatékonyság javulása az első számú feltétele.

Elterjedt a tudományos-technikai haladás leegyszerűsített interpretációja, amely szerint a fejlődést kizárólag a technika „színvonalával" veszik azonosnak. E felfogás szerint minden „korszerű" technikának egyértelműen és a körülményektől függetlenül növekedést gyorsító és hatékonyságot növelő hatást tulajdonítanak (a technika „pozitív mítosza").[6] Ebből a tévhitből táplálkoznak azok a — mezőgazdaság iparosodásával kapcsolatos — nézetek is, amelyek szerint annál hatékonyabb a mezőgazdaságunk, minél több termelőeszközt és anyagot fordítunk rá, minél gyorsabban helyettesítjük az élő munkát technikával, minél gyorsabban felzárkózunk a fajlagos (egy hektárra, egy állatra jutó) hozamok tekintetében a világ élvonalához, tekintet nélkül arra, hogy ezt a *növekedést milyen társadalmi ráfordításokkal*

[4] Vö. Erdős Tibor: A termelés korszerűsödése és a gazdasági növekedés. Kossuth Könyvkiadó, 1974.; Román Zoltán: Termelékenység és gazdasági növekedés. Kossuth és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. A növekedésen és fejlődésen túlmenően egyes szerzők még további dinamikai kategóriákat is említenek, mint amilyen a *társadalmi haladás* (Román Zoltán: I. m. 136. l.) vagy a *modernizálás* (J. P. Nettl—R. Robertson: International Systems and the Modernization of Societies. Faber et Faber. London, 1968. 17. és 61. l.)

[5] Bognár József: I. m. 19. l.

[6] Ennek ellentéte a technika „negatív mítosza", amely szerint a technika további fejlődése általában ellentmond az emberiség érdekeinek; ez az alapja a „zéró növekedés" elméletének. (Vö. Római Klub korábbi anyagai.)

érjük el, tekintet nélkül erőforrásaink, piacaink limitált kereteire és egyéb társadalmi követelményekre.

Ennek a szemléletnek egyik megjelenési formája a naturális hatékonysági mutatók túlértékelése, vagy olyan értelmezése, mintha azok gazdasági (sőt társadalmi) hatékonysági mutatók lennének. A naturális hatékonyság vizsgálata természetesen első megközelítésben nélkülözhetetlen. Minden fejlesztésnél tudnunk kell, hogy egy gép hány főnyi létszámot képes helyettesíteni, hány kg takarmánnyal termelünk meg egy kg sertéshúst, vagy, hogy egy tonna többletműtrágya-hatóanyag ráfordítása mennyi többlethozamot eredményez. De egyáltalán nem mindegy, hogy azonos naturális hatékonyság esetén milyen árviszonyok érvényesülnek; minél kisebb viszonylag a ráfordítások egységára, s minél nagyobb a termék egységára, annál erősebb az ösztönzés a fejlesztésre, és megfordítva. Továbbmenően: minél fejlettebb gazdasági-ipari szempontból egy ország, annál kedvezőbbek (legalábbis tendenciájukban) ezek az árviszonyok. Lehetséges tehát, hogy adott országban egy új technológia belépésével javul a naturális hatékonyság, de egyidejűleg romlik a gazdasági hatékonyság; például kevesebb takarmánymennyiséggel állítunk elő egy kg húst, de mégis drágábban valamely takarmánykomponens (például importanyag) drágulása miatt. Megfordítva viszont: állandónak tekintve a ráfordítási komponensek egységárát, a naturális hatékonyság javulása javítja a gazdasági hatékonyságot is. Ezeket az összefüggéseket a mezőgazdaságban tovább módosítják a termőhelyi viszonyok (ugyanaz a technológia különböző termőhelyen eltérő naturális, s emiatt eltérő gazdasági hatékonysággal érvényesül).

Gyakran nem tesznek különbséget a népgazdasági és a vállalati hatékonyság között. Népgazdasági (társadalmi) döntések alapja a *tényleges* ráfordítási és kibocsátási árakon mért gazdasági hatékonyság lehet, amellett azonban további, részben gazdaságon kívüli (népesedési, politikai, környezetvédelmi, honvédelmi, energiatakarékossági, távlati fejlesztési stb.) szempontok is érvényesítendők.

Így alakul ki a népgazdasági tervkoncepció, amelyet a vállalatokhoz a gazdaságirányítási-szabályozási rendszer, illetve ennek elemei közvetítenek. A vállalatoknál nem ritkán a ráfordítások már nem népgazdasági, hanem ettől *eltérített árakon* (költségeken) jelentkeznek. A népgazdasági és a vállalati értékítélet tehát egyes megoldások hatékonysága tekintetében nem szükségszerűen azonos. Szocialista gazdaságban a vállalat vélelmezi, hogy a tervszerű irányítás és a szabályozórendszer a népgazdasági (társadalmi) célok irányában hat. Ha ez esetenként mégsem így van, akkor nem a vállalat értékítéletében, hanem a központi szabályozórendszer valamely elemében van a hiba. Ezért a hatékonyság kategóriáját népgazdasági célra kellene fenntartani, s a vállalati „hatékonyság"-ot — az előzőtől megkülönböztetve — más fogalommal jelölni.[7]

A vállalati vezetőktől nem várható el, hogy a szabályozóktól függetlenül, vagy azokkal szemben felismerjék és kövessék a társadalmi érdeket.

[7] Az elterjedt jövedelmezőség, vagy nyereségesség fogalom helyett gyakran az „eredményesség" javítását jelölik meg a vállalati célként. A vállalatok ugyanis *több mutató* alapján döntenek. Mérlegelik a keletkező jövedelemtöbbletet, az eszközigényességet, a bérjövedelmezőséget, a bruttó jövedelmet. Számításba veszik továbbá az egységnyi területre, egy főre, vagy 100 Ft-ráfordításra jutó jövedelmet. A vállalati döntést a „tiszta" jövedelmezőségi mutatókon túl további belső és külső hatások is befolyásolhatják (vezetői magatartás, kockázat, esetenként „direkt" irányítási elemek, monopolhelyzet stb.).

E megállapítással valószínűleg könnyebben egyetértenek a vállalati vezetők, mint az irányító szervek, hiszen a kapcsolódó folyamatok bonyolult rendszerében könnyebb a szabályozással szembeni követelményeket megfogalmazni, mint azokat a gyakorlatban megvalósítani.

Ha tehát a mezőgazdaság fejlődésének egészét és egyes elemeit a *társadalmi érdek alapján kívánjuk megítélni*, akkor nem értékelhetünk a tervteljesítés eszközeként, tehát szabályozóként funkcionáló ár- és bérszint, hanem csakis a társadalmi ráfordításokra épülő mutatók alapján. Sőt, e mutatók jelentősége is változik az ország helyzete, fejlettsége szerint. Fejletlen országban például a munkahelyet teremtő beruházások, míg a fejlett országban éppen a munkamegtakarító beruházások a fontosak. Ahhoz, hogy a magyar mezőgazdaság fejlesztésével kapcsolatos koncepciót körülírjuk, meg kell határoznunk elhelyezkedésünket a fejlődési folyamatban, kiegészítve ezt egyéb helyi (például termőhelyi) és világméretű hatások elemzésével.[8]

Mivel a fejlesztés a mezőgazdaságban egyre inkább külső tényezőktől (az ipari anyagok és szolgáltatások igénybevételétől, az importtól stb.) függ, mind a mezőgazdaságban, mind a kapcsolódó ágazatokban következetesebben kell érvényesíteni a technikai értékítéletet idealizáló szemlélettel szemben a *tényleges gazdasági-társadalmi értékítéletet*. Bármilyen „korszerű" legyen is a technika, azt nem a tudományos-technikai haladás egyoldalú (a világszínvonalhoz viszonyított) naturális paraméterein kell minősítenünk, hanem a tényleges termelési-gazdasági — tágabban pedig: *társadalmi funkcióján* keresztül.

Mezőgazdaságunk és a korszakváltás

Hogyan helyezkedik el jelenleg a magyar mezőgazdaság a fejlődési folyamatban és az őt körülvevő és befolyásolható környezetben? Milyen következtetések vonhatók le ebből középtávú fejlesztési koncepciónkra és gyakorlatunkra?

Magyarországot általában a jó közepes gazdasági fejlettségű országok csoportjába sorolják, közepes helyet foglal el hazánk az európai szocialista országok csoportjában is. Mezőgazdaságunk viszont az *átlagosnál fejlettebb*, a legutóbbi évtizedben különösen gyors a fejlődés. Emellett nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy mezőgazdasági termelésünk gyors ütemű technikai átalakulása alacsonyabb gazdasági szinten, viszonylag gyengébb ipari háttérrel és szerényebb népgazdasági erőforrások birtokában valósult meg, mint több más, nálunk fejlettebb országban. Miközben a mezőgazdaság bruttó termelése gyorsan nőtt, a nettó termelés csak lassúbb ütemben nőtt, egyes ágakban pedig csökkent. A termelés korszerűsítése nagyon gyakran az önköltség növekedését vonta maga után, s ez a termelői árakban nem, vagy csak részben kompenzálódott. A fejlesztést ilyen körülmények között főként az állami preferenciák serkentették, amelyek viszont nem ösztönöztek eléggé a termelési tényezők ésszerű megválasztására, és hasznosítására. Sok múlott persze a mezőgazdasági vállalatok vezetésén, szakszerűségén, szervezettségén is. Az egyes gazdaságok *azonos* szabályozási feltételek mellett nagyon is *különböző* eredményességgel termeltek.

[8] E téma részletesebb kifejtését lásd a szerző „Üzemi rendszerek iparosodó mezőgazdaságunkban" című könyvében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.

A „hogyan tovább" kérdésre adandó választ az eddig megtett út kritikai értékelése és jelenlegi helyzetünk sokoldalú elemzése alapozhatja meg. Mezőgazdaságunk — kétségtelenül elismerésre méltó eredményei ellenére — *korszakváltás küszöbéhez* ért. Ez egész gazdasági életünkben új helyzetet teremtett, ami a mezőgazdaságban is koncepcióváltozást, s a vezetés és döntés minden szintjén szemléletváltozást igényel. E korszakváltás különösen három mozzanattal jellemezhető:

a) Mezőgazdaságunk — egészét tekintve — az *intenzív fejlődés szakaszába* került; kimerülőben vannak hagyományos forrásai, egyre csökken a munkaerő létszáma és a földterület, a mind magasabb terméshozamok folytán szűkül a föld természetes termőerejéből származó — viszonylag olcsó — hozamnövelés lehetősége. A mezőgazdasági termelés növelése, a fogyatkozó belső erőforrások helyettesítése tehát mindinkább külső tényezőktől, *más népgazdasági ágak kibocsátásaitól, termékválasztékától, hatékonyságától függ.*

b) A mezőgazdasági termékek *piaci helyzete* alapvető változáson megy keresztül. Jóformán a felszabadulás óta az a jelszó érvényesül: „termelj többet, jobban élsz!" Most azonban olyan fázisba értünk, amikor a belső fogyasztás egyre több mezőgazdasági termék tekintetében fokozatosan telítődik, a külpiacon pedig (különösen a nem szocialista piacon) a világgazdasági változások miatt egyre nehezebb értékesíteni. Ezért az eddigi *mennyiségi* fejlesztést most mindinkább felváltja az a követelmény, hogy *jobb minőséget* és *olcsóbban* állítsunk elő.[9]

c) A világgazdasági árrobbanás, s az ezt követő folyamatos árnövekedés a mezőgazdaságot közvetlenül is kedvezőtlenül érinti a külföldi gépek, üzemanyagok, importfehérjék stb. vonatkozásában, közvetve pedig a hazai iparcikkek áremelkedésén keresztül. Minél nagyobb a mezőgazdaság felszereltsége, annál jelentősebb ez a kedvezőtlen hatás.

Mezőgazdaságunk további fejlesztését tehát az eddiginél sokkal feszítettebb gazdasági környezetben kell végrehajtanunk. Ez azzal a következménnyel jár, hogy a jövőben csökkenni fog a világgazdasági hatások elé a költségvetésből emelt védőfal. Az új körülmények megkövetelik, hogy a vállalatok tárják fel és mobilizálják saját tartalékaikat.

Ha a növekedést nem a felszereltség, a termelési méretek, sőt nem is elsősorban a fajlagos hozamok növeléseként, hanem a *hatékonyság javulásaként* értelmezzük, ennek elméleti és gyakorlati következményeit is át kell gondolnunk. Az adott korszak realitásával összehangolt koncepció néhány vonását érintem a továbbiakban.

Hozamnövelés — termelékenységnövelés

A minőségi szemlélet nem csak azt jelenti, hogy jobb minőségű cikkeket kell termelnünk, illetve, hogy nem mindegy: a hozamnövelés függvényében nő, vagy csökken-e az önköltség. Felfogásunk szerint a minőségi szemléletnek kifejezésre kell jutnia a fejlesztés *szelektívebb* kezelésében is. Az egyoldalú mennyiségi szemlélettel együtt magunk mögött kell hagyni az „igen

[9] Ezt a gondolatot részletesebben fejtette ki Hont János: Az élelmiszer-gazdaság növekedésének és szerkezetének fejlesztési alapjai című tanulmányában. Közgazdasági Szemle, 1979. 6. sz.

vagy nem", s a „minden vagy semmi" típusú válaszokat. Inkább úgy kell feltenni a kérdést: mikor, mit, hogyan? A fejlesztés szerteágazó komplexumán belül a szelektív szemlélet értelmezését, a felszíni jelenségeknél mélyebbre hatoló ok-okozati elemzést csak néhány témakörben érinthetem, a valóságos helyzet természetesen sokkal bonyolultabb.

A már említett piaci körülményekre gondolva, felvethető a kérdés: *időszerű-e egyáltalán a mezőgazdasági termelés növekedését célul tűzni.* Úgy vélem, ez a kérdésfeltevés a jelenlegi helyzet túlzottan leegyszerűsített felfogásából fakad. Helyesebb a mezőgazdaság növekedését szelektív módon kezelni. A szelektivitás természetesen mást jelent a mezőgazdaságban, mint az iparban. Nem volna indokolt az országban megtermelt termékek körét szűkíteni, hiszen ezekre mind a hazai ellátás, mind az export szempontjából szükség van, sőt a választékot, különösen a feldolgozott élelmiszerekből még növelni is kell. Indokolt viszont egy-egy gazdaságban ésszerű mértékben csökkenteni a termékek számát.

A szelektivitás a mezőgazdaságban főként arra a kérdésre adandó válasz: *milyen terméket, hol, milyen nagy területen és mekkora hozammal termeljünk meg.*

Évtizedeken keresztül a gazdaságok fejlődésének legfontosabb mutatója a fajlagos (területegységre, egy állatra jutó) hozamok növelése volt. A korszakváltás és a szigorúbb hatékonysági, illetve takarékossági követelményeknek azonban csak akkor lehet megfelelni, ha a hozamok fetisizálását felváltja a szigorúbb és elmélyültebb gazdasági mérlegelés. Az üzemi adottságoknak megfelelően differenciáltabbá kellene tenni a hozamkövetelményeket is. A ráfordítások jobban megtérülnek kedvezőbb termőhelyi (természeti és fekvési) adottságok mellett, ezért a jobb adottságú gazdaságokban magas hozamok mellett *általában* alacsonyabb önköltséget lehet elérni. Téves azonban az a nézet, mely szerint az említett összefüggés miatt gyengébb adottságok mellett már sehol sem érdemes a hozamokat növelni. A termékszerkezet megváltoztatásával sok helyütt jobban lehetne a helyi adottságokhoz igazodni, s az alacsonyabb hozamok bizonyos mérvű növelése is lehet gazdaságos. Ennek feltétele, hogy a ráfordítások mértéke és költsége is e szerény hozamokhoz igazodjék, nagyobb gondot fordítsanak a termék minőségére, ezzel növeljék az árbevételt, s a termékszerkezetet igazítsák hozzá a termőhelyi adottságokhoz.[10]

A mezőgazdaság növekedése mögött tehát meghúzódhat egyes ágazatok, üzemek kisebb vagy nagyobb mértékű hozamnövekedése éppúgy, mint átmeneti stagnálása. A technikai korszerűsítésnek ezért magában kell foglalnia azokat az *egyszerűbb technológiákat* is, amelyekkel eszközt, anyagot, energiát takaríthatnak meg, s amelyek eddig sem a fejlesztésekben, sem az állami preferenciában nem kapták meg az őket megillető helyet. Igaz viszont, hogy azonos ár-költség és azonos termőhelyi viszonyok között is különböző eredményességgel lehet gazdálkodni a vezetés, szervezés, szakértelem színvonalától függően.

[10] Az ilyen termelésnövekedést sürgeti Szabó István is: „A tsz-ek differenciált helyzetének megfelelően sürgősen differenciálni kell az üzemi törekvéseket, célokat is. Ezek ugyanis túlságosan egysíkúak... Ma még alig képzelhető el, mert egyszerűen senki nem fogadja el, hogy egy tsz ne tervezzen termelésnövekedést." Termelőszövetkezeti mozgalmunk helyzete és feladatai. Társadalmi Szemle, 1978. 10. sz. „Az agrárpolitika — írja Romány Pál — ott kezdődik, hogy milyen mértékben és hogyan ismeri el... a differenciálódást." Néhány agrárpolitikai kérdés. Tudomány és Mezőgazdaság, 1976. 5. sz.

A mezőgazdaság összes termelésének növelését nem gátolja a piaci igények stagnálása sem. Bizonyos — értékesebb beltartalmú és feldolgozottságú — termékek tekintetében tovább nő a belső fogyasztási igény, összhangban a vásárlóképes kereslettel. De különösen fontos az *export növelése*, még akkor is, ha a külpiaci helyzet most sokkal nehezebb, mint korábban. Az sem mindegy, hogy valamely termék összes volumenét nagyobb vetésterülettel növeljük-e, vagy kisebb vetésterületen, de nagyobb hozamokkal. A gyakorlatban a kétféle irányzat kombinációja valósulhat meg ágazattól, üzemi, regionális stb. adottságoktól függően.

A növekedést gyakran összefüggésbe hozzák a termelékenységjavulással is, vagy úgy, hogy a termelékenységet a növekedési mutatók közé sorolják, vagy pedig úgy, hogy a növekedés legfőbb tényezőjének tekintik. Sokszor nem tesznek különbséget a *társadalmi* termelékenység és az adott termelési, vagy munkafolyamatban mért *élőmunka-termelékenység* között.[11] Mivel az ágazati termelékenységen a gyakorlatban rendszerint az utóbbit értik, fogalmazzuk meg úgy a kérdést: vajon az *élőmunka-termelékenységi javulás egyértelműen összefügg-e a gazdasági növekedéssel?*

Különböző elemzések a fejlődést jelző (bár tágan értelmezett) mutatók között rendszeresen megemlítik, mennyit javult a tárgyalt időszakban a mezőgazdasági eleven munka termelékenysége. Ha az élőmunka-termelékenységet — gyakorlati célokra — a termelési érték és a munkaráfordítás (a munkabér, vagy a létszám) hányadosaként értelmezzük, akkor nyilvánvaló, hogy e mutató annyiban javul, amennyiben nő a termelési érték, illetve amennyiben csökken a létszám. Nem mindegy, hogy a mezőgazdaság termelékenysége *milyen mértékben* javult a termelési érték növekedése folytán, és milyen mértékben váltotta azt ki az élőmunka-ráfordítás csökkenése.

A termelési érték növekedése (változatlan áron) növeli a társadalmi összterméket, de nem minden esetben növeli a nettó termelést. A munkaerő létszámának csökkenése (s ezzel együtt a termelés felszereltségének növekedése) önmagában sem a bruttó, sem a nettó termelést tekintve nem eredményez gazdasági növekedést. A hozamnövelést nem a létszámcsökkentésre vezethetjük vissza, hanem a jobb fajtákra, korszerűbb technikára-technológiára, a szakértelemre és szervezettség javulására. Természetesen, ha az *élő munkának technikával való kiváltása* javítja a népgazdasági hatékonyságot, növeli a nettó termelést, akkor a létszámcsökkentés hatékonyságot növelő folyamat. Nálunk viszont éppen az előzőekben vázolt gazdasági körülmények miatt a helyzet az esetek többségében fordított: a viszonylag olcsó élő munkát pótoltuk viszonylag drága technikával. Így nőttek a költségek, ezért a létszámcsökkentés a nettó termelésre csökkentő hatású volt. Miközben tehát a munkaerő eláramlása fokozza a mezőgazdaság technikai felszereltségét, az élőmunka-termelékenység mutatójának javulását, ez a *konkrét gazdasági környezetben* nem egyértelműen azonos irányú a gazdasági növekedéssel.

Az élőmunka-termelékenység növelését a mezőgazdaságban bizonyos — még ma is élő — közgazdasági felfogás kifejezetten fetisizálta. Hogy ugyanis: minél alacsonyabb a mezőgazdasági keresők aránya az ország

[11] Ez a pontatlan fogalomhasználat már hosszabb ideje nemcsak elméleti, hanem gyakorlati hibák forrásává vált. Vö.: a szerző írását (Társadalmi Szemle, 1978. 7. sz.), valamint Jánosi Ferenc: A gazdaságosság kategóriájának tartalma különböző termelési módokban című tanulmányt. (Közgazdasági Szemle, 1976. 11. sz.)

összes keresőihez viszonyítva, annál fejlettebb egy ország gazdasága. Sokszor halljuk-olvassuk, hogy amíg a fejlett országokban ez az arányszám 4—10 százalék, addig nálunk 17—18 százalék. Viszonylagos elmaradásunk leküzdése tehát — úgymond — megköveteli a mezőgazdasági munkaerőállomány gyors csökkentését, a termelés minél gyorsabb technikai felszerelését. E tendencia *statisztikai szempontból* kétségtelenül kimutatható (bár a munkaerő számbavétele országonként igen különböző). Csakhogy *itt az ok és okozat összekeveredik:* a fejlett gazdasági-ipari országokban a munkaerőáramlásával egyidejűleg ugrásszerűen fejlődött az ipar, ideértve a mezőgazdaságnak termelő ipart is, tehát a mezőgazdasági termelésben is érdemes, gazdaságosabb az élő munka helyett technikát alkalmazni.[12] Nálunk a helyzet nem ilyen egyértelmű; nem is elsősorban a mezőgazdaság kezdeményezésére csökken a tervezettnél is gyorsabban a munkaerő létszáma, hanem egyrészt azért, mert valamennyi más népgazdasági ágnak és tevékenységnek, a foganatosított rendelkezések ellenére, továbbra is érdeke a *munkaerő átszivattyúzása;* másrészt, mert a munkaerő-áramlás mezőgazdaságunk kevésbé szabályozott folyamatai közé tartozik. Nap mint nap tanúi vagyunk annak az egyébként teljesen természetes folyamatnak, hogy valamely község határában új ipari, vagy egyéb létesítmény épül. Csak többnyire anélkül, hogy bárki is mérlegelné, nem okoznak-e ezzel a mezőgazdaságnak nehézségeket, kényszerhelyzetet, sőt hatékonyságromlást. Míg ez bizonyos körzetekben indokolt, másutt kevésbé, és a mezőgazdaságban egyik napról a másikra több millió Ft beruházási igényt támaszt, megnöveli az önköltséget, sőt nemegyszer előfordul, hogy a mezőgazdasági üzem termelési adottságaival ellentétben elhagyni kényszerül a munkaigényes és az export szempontjából is fontos termék termelését. Ha mezőgazdaságunk munkaerőállományát nem az összes keresőhöz, hanem a mezőgazdasági területhez viszonyítjuk, akkor kiderül, hogy 100 hektárra nálunk már most is keveseb mezőgazdasági dolgozó jut, mint például az NSZK-ban, Hollandiában vagy Belgiumban, de némely számítások szerint az NDK-ban, illetve Csehszlovákiában is. Ha még azt is számítjuk, hogy e létszámnak csaknem a fele a szorosan vett mezőgazdasági alaptevékenységen kívül végzi munkáját (műszaki fenntartásban, szolgáltatásban, kiegészítő ágazatokban stb.), akkor nyilvánvaló, hogy mezőgazdaságunkban sem statisztikai értelemben, sem az elvégzendő feladatokhoz képest általában már *nincs munkaerő-felesleg.* Ezért indokolt lenne a *munkaerő-mobilitást jobban ellenőrzött mederbe terelni,* helyenként állami eszközökkel fékezni, sőt bizonyos vidékeken megakadályozni.

Ilyen szemszögből a mezőgazdaságban az élőmunka-termelékenység növelését nem tekinthetjük elsődleges célnak, csak a népgazdasági-társadalmi hatékonyság követelményeihez igazodó *másodlagos* mutatónak. Lehet, hogy a FAO-statisztikák a következő években azt mutatják majd ki, hogy valamelyest lassul mezőgazdaságunk egy-egy ágában az élő munka termelékenysége, vagy a hozammutatók növekedése. Számunkra azonban ennél fontosabb, hogyan alakul egyrészt a piaci igényekhez igazodó hozam és minőség, de különösen a *társadalmi termelékenység, a hatékonyság, a nettó termelés,* mivel ezek a mezőgazdaság növekedésének tényleges mutatói.

[12] Vö. G. Blohm: Új irányzatok a nyugatnémet mezőgazdaságban. Mezőgazdasági Kiadó, 1967.

A mezőgazdaság növekedésének tartalékai

Az előbbiekben említett kedvezőtlen környezetben is fejlődhet mezőgazdaságunk, élelmiszer-termelésünk. Fejlődnie is kell, mivel a jelenlegi szakaszban egész népgazdaságunk növekedésének, s különösen az export növelésének egyik fontos bázisa.

E növekedésnek számos *vállalati-üzemi tartaléka* van a termelési irány, szerkezet, technológiák megválasztásától, a technikának az üzemi adottságokkal való összehangolásán keresztül, a vállalkozás, a vezetés, szervezés, üzemeltetés megjavításáig.[13]

Számolni kell azonban azzal a realitással, hogy a vállalatok a gazdálkodás megjavítására, a kedvezőtlen gazdasági környezet hatásainak leküzdésére csak bizonyos határon belül képesek. Számos olyan, a mezőgazdasági vállalatokon, sőt mezőgazdaságon kívül eső feltétel van, amelynek megváltoztatása nélkül nem várhatjuk el a mezőgazdaságban a hatékonyság kívánatos mértékű javulását. A legfontosabbakat ezek közül csak vázlatosan említem — elsősorban a szelektívebb, árnyaltabb kezelési mód szemléltetése céljából.

Egész sor tényező tekintetében *mezőgazdaságunk defenzív helyzetben van más népgazdasági ágakkal szemben;* gazdasági eredményét egyre jobban befolyásolja egyrészt a szabályozórendszer, másrészt több más népgazdasági ág tevékenysége, hatékonysága, érdekeltsége, általában: értékítélete a mezőgazdaság szempontjából meghatározó jelentőségű eszközök, anyagok, szolgáltatások tekintetében.

A ráfordítási egységárak növekvő tendenciája miatt egy bizonyos ponton túl már ésszerű gazdálkodás mellett sem lehet minimális nyereséget elérni. A vállalattól viszont nem várható el, hogy saját érdekeltségével szemben érvényesítse egyes termékek előállítása tekintetében a népgazdasági igényeket. Ezért az utóbbi időszakban különböző fórumokon felvetődött a mezőgazdasági termelői árak emelése, vagy más preferenciák, például az állami támogatás növelésének igénye. E korrekciók indokoltsága általában nem is vitatható; nem mindegy azonban áremelési szempontból, hogy *mi van a vállalatok elégtelen nyeresége, vagy éppen vesztesége mögött: a)* normális gazdálkodás kedvezőtlen árrendszerben, *b)* laza, nem eléggé szakszerű, illetve szervezettségű gazdálkodás, *c)* a szigorúbb hatékonysági követelményeket már ki nem elégítő technológia.

Az első esetben feltétlenül indokolt a termelői áremelés, a másodikban célszerűbb a vállalatot, illetve annak vezetését ésszerűbb gazdálkodásra késztetni, míg a harmadikban állami segítséggel kell előmozdítani a hatékonyabb technológia kialakítását (hazai kifejlesztését, vagy megvásárlását) és bevezetését.

Ugyancsak szelektívebben kell kezelni a beruházásokat is. Elfogadva azt a realitást, hogy takarékosabban kell bánni a beruházásokkal, nem mindegy, hol hajtjuk végre a visszafogást, hol a szintentartást és hol a nagyobb fejlesztést. Úgy vélem, hogy *visszafogásra* elsősorban ott van lehetőség, ahol a beruházás (vagy a drága beruházás) olcsóbb megoldással, esetleg a munka ésszerűbb szervezésével hátrányos következmények nélkül kiváltható (például egyes állattenyésztési épületeknél, vagy anyagmozgató gépeknél).

[13] Vö. Gönczi Iván: I. m., továbbá: A technikai haladás hatása mezőgazdaságunk üzemi rendszerére. Közgazdasági Szemle, 1975. 2. sz.

Szintentartásra ott van szükség, ahol a folyamatok adott volumenének újratermelése, vagy kieső erőforrások (eltávozó munkaerő, csökkenő háztáji termelés stb.) pótlása végett a beruházások nélkülözhetetlenek. *Fejlesztésre*, a beruházások bővítésére is gyakran van indok: ha az exportérdek, a jobb minőség, a termék feldolgozottsági fokának növelése ezt megkívánja; kell beruháznunk olyan esetekben is, amikor az közvetlenül nem jár gazdasági eredménnyel, de javítja a munkakörülményeket, hozzájárul a környezetvédelemhez stb. Különösen fontos azonban célszerűen beruházni olyan esetekben, amikor az meglevő *erőforrásaink jobb hasznosítását* (például melioráció, intenzív legelőgazdálkodás stb.), vagy a már megtermelt fő-, vagy melléktermék megmentését, hasznosítását szolgálja. Példaként említem, hogy a melléktermékek felhasználása a többi között azért halad olyan vontatottan, mivel az üzemek szállítóparkja az őszi idényben a fő termékek beszállítására is alig elegendő.

Mivel a mezőgazdaság ipari anyag és szolgáltatások iránti igénye egyre fokozódik, mind érzékenyebben érinti a mezőgazdaság hatékonyságát az árakon túl az a tény, hogy a termelőeszköz-piacon még mindig az eladó értékítélete uralkodik. A mezőgazdasági vállalatok sok tekintetben monopolpartnerekkel állnak szemben. Sokat javult, de még mindig tartalmaz megoldatlan elemeket a mezőgazdasági és a felvásárló vállalatok kapcsolata. Az a tény, hogy a mezőgazdaság az egymást követő években azonos ráfordításokkal változó hozamokat ér el, nagyobb rugalmasságot kíván a felvásárló vállalatoktól is. A jobb és gyengébb évek áthidalása, a nagyobb hozamok megmentése népgazdasági érdek; de ezen túlmenően a felvásárlási biztonság fogyatékossága kedvezőtlenül hat a termelési kedvre is, ciklusok alakulnak ki, amelyek kiegyenlítése mindig jelentős népgazdasági áldozattal jár. Itt a szemléletváltozás azt követeli, hogy tovább közelítsük a felvásárló-feldolgozó vállalatok érdekeit a mezőgazdasági termelés realitásához (nyereségérdekeltség, készletek finanszírozása, beruházások átmeneti tárolókra stb.).

Az említetteken kívül még sok belső és külső tartaléka van a mezőgazdaság növekedésének, fejlődésének. Nem feladatom ezek teljes körű tárgyalása, mindössze arra kívántam rámutatni, hogy a *korszakváltásból származó nagyobb követelmények teljesítése nem valósítható meg szemléletváltozás nélkül*. Pontosabban kell értelmeznünk és elemeznünk a különféle gazdasági kategóriákat — s tartalmuknak megfelelően használni a technikai és egyéb, igen fontos, de a társadalmi-gazdasági hatékonyságnak mégis csak *alárendelt* mutatókat. A korszerűség, az élőmunka-termelékenység, az erőgép teljesítménye, a koncentráció és a specializáció, sohasem *önmagukban* jelzik a gazdasági fejlődést. Ezek csak *másodlagos* jelzőszámok, amelyeknek tartalmát, haladó vagy retrográd minősítését csakis a körülmények határozzák meg. Az, hogy *konkrét* termőhelyen, *konkrét* gazdasági-társadalmi környezetben mennyiben szolgálják, segítik vagy fékezik a gazdasági hatékonyság javulását, a közgazdasági-társadalmi értelemben vett növekedést, fejlődést, az össztársadalmi célokat.

BALÁZSY SÁNDOR:

A megoldható dilemma még mindig megoldatlan

Bár a Közgazdasági Szemle szerkesztősége a keresetszabályozásról a folyóirat hasábjain folytatott vita lezárására készül, s az illetékes szervek döntöttek az 1980-ban alkalmazandó keresetszabályozási módszerekről, maga a vita természetesen ezzel nem ér véget. Közvetlen aktualitása ugyan a szabályozórendszer *legközelebbi* továbbfejlesztését előkészítő munka indulásáig lecsökken, ez azonban nem érinti a problémának és a róla folytatandó további eszmecserének a fontosságát. Ezért úgy gondolom, nem haszontalan, ha összefoglalom a véleményemet a vitában elhangzott álláspontokról és érvekről s a jelenlegi helyzetben még lehetséges — szerintem célszerű — lépésekről.

Miközben a szabályozórendszer fontos területein (elsősorban az árrendszer vonatkozásában) elvi jelentőségű lépések történtek, a bér- és keresetszabályozás területén a következő néhány évben — úgy tűnik — megmaradunk a korábbról ismert és sokat bírált módszereknél. A változás lényegében csak annyi, hogy a *bértömeg-szabályozás* uralkodóvá válik, miközben a többi keresetszabályozási forma visszaszorul. Érdemi előrelépésre tehát ezen a területen most nem kerül sor.

Ez azért sajnálatos, mert eddigi keresetszabályozási gyakorlatunk sok esetben akadályozta meg számottevő teljesítmények létrejöttét. Mivel a keresetszabályozás lényegében a régi marad, a fogyatékosságaiból származó teljesítménytartalékok is folytatják Csipkerózsika-álmukat.

A korábbi keresetszabályozási módszereket, köztük a bértömeg-szabályozást, sok oldalról érték éles és alapos bírálatok, amelyeket senki sem cáfolt meg, sőt tulajdonképpen még csak nem is vitatott. Hogy ezúttal mégsem kerül sor e módszerek meghaladására, aligha magyarázható egyébbel, mint hogy a döntéselőkészítő és döntéshozó testületek nem találták meggyőzőeknek a korábbi szabályozási módszerek helyett javasolt megoldási alternatívákat. Nekem sem sikerült meggyőznöm az illetékeseket saját javaslatom, a *költséggazdálkodásba integrált keresetszabályozás* célszerűségéről.

Érvek — ellenérvek

Ezt a javaslatot némely bírálója már magáért az *alapeszméért* elfogadhatatlannak találta, hogy ti. a költségekkel való takarékos gazdálkodás kényszerének és a nyereségérdekeltségnek — ha a vállalatok kellően költségérzékenyek — ki kell kényszerítenie a bérekkel és ezen keresztül az élő munkával való gondos, takarékos gazdálkodást is. Ez — mondják bírálóim —

tulajdonképpen a bérszabályozás mint ilyen felszámolását jelentené. Nos, az eddigi típusú, mutatószámos külön bér- és keresetszabályozást valóban kiküszöbölhetőnek tartom, feltéve, hogy sikerül megfelelően hatékonnyá tenni a költséggazdálkodást.

A gazdaságirányítás 1968. évi reformja — mint ismeretes — éppen abból indult ki, hogy a részfeladatok külön-külön történő, mutatószámos szabályozását fel kell váltani olyan szintetikus szabályozással, amely az összteljesítmény, a végső eredmény fokozására ösztönöz (szorít, kényszerít). A reformkoncepció szerint ez nem vezethet a részfeladatok elhanyagolására, hiszen a szintetikus teljesítmény csak a részfeladatok egyidejű színvonalas teljesítése esetén növelhető a gazdálkodó egységek érdekeltségét kielégítő mértékben.

Más oldalról közelítve, a Magyar Népköztársaság kormányának sem ad senki *tételes* jövedelem- vagy bér-limiteket. A nemzeti jövedelemből személyes fogyasztásra maradó rész nagysága az, amely végső soron mindennél keményebb korlátot szab az életszínvonal-politikának.

A fedezeti (vagy általános költséggazdálkodási) korlát a vállalatoknál ugyancsak létezik és hat, ha eddig nem tulajdonítottunk is neki érdemleges keresetszabályozási szerepet. Ha egyedi központi intézkedésként vagy mutatószámos automatizmusokon keresztül engedélyt kapott egy vállalat a bérek valamilyen mértékű növelésére, az engedélyezett bérkifizetéshez mindig meg kellett találnia a fedezetet is. A „fedezeti korlát" érzékelhetővé is vált olyankor, amikor az emelkedő bérek növelték az önköltséget, s emiatt csökkent a nyereség. A gyakorlatban ez a korlát azért nem érintette túlságosan a vállalatokat, mert az árképzés alapját hagyományosan az önköltség alkotta, s így az emelkedő bérköltségek (és egyéb költségek) egyúttal alapul szolgáltak az árak emeléséhez. Addig pedig, amíg az áremelésre sor nem került, támogatással, báziskorrekcióval stb. lehetett semlegesíteni a költségek (köztük a bérköltségek) emelkedése miatt bekövetkezett nyereségromlást. A költségemelkedés — ha egyszer a bérek emelését a külön bérszabályozási rendszer automatikusan vagy egyedi intézkedéssel lehetővé tette — azért sem érintette érzékenyen a vállalatokat, mert a progresszív és halmozódó nyereségadózás a *marginális* nyereségből édeskeveset hagyott meg a vállalatnak.

A helyzet azonban változóban van. Az árrendszer — az 1980-ra elfogadott elvek szerint — a kompetitív szférában letér a kimutatott költségek bázisáról, és áttér a versenyárak bázisára. Kompetitív árbázis esetén pedig a termelési költségek emelkedését már nem lehet automatikusan áremeléssel kompenzálni. Ha emellett az adórendszert is módosítanánk oly módon, hogy a marginális nyereségből a mostaninál jóval több (javaslatom szerint az átlagosnál is nagyobb hányad) maradna a vállalatoknál*, akkor véget lehetne vetni a mai költségérzéketlenségnek, és a vállalatok számára egyszeribe nagyon is fontossá válna a költségekkel, köztük a bérköltségekkel való takarékos gazdálkodás. Úgy tűnik azonban, hogy a bérszabályozás alakítására döntő befolyást gyakorló közgazdászok abból indultak ki, hogy a költségérzékenység ilyen mérvű erősítésére úgysem lehet számítani. Annyiban igazuk van, amennyiben a költségérzékenység „élesre állítása" feltételezi

* Vagyis a nyereség növekményét alacsonyabb nyereségadó terhelné, mint az induló nyereséget.

— a kompetitív árrendszer elveinek következetes érvényesítése mellett — a nyereségadózás említett módon történő, lényegbe vágó megreformálását (mindenekelőtt a degresszív nyereségadózásra való áttérést). Egy ilyen lépés mérlegelése azonban kívül esik a munkaügyi apparátus hatáskörén, erről az általános vállalati jövedelemszabályozás megformálói döntenek. A pénzügyi apparátus pedig enyhén szólva nem rokonszenvezik a degresszív nyereségadózás eszméjével (lévén az — úgymond — a sokat kárhoztatott „növekményérdekeltség"-gel egy tőről fakadó „téveszme").

Beleütközünk tehát abba az ismert problémába, hogy a szabályozórendszer egyik alrendszere sem hozható rendbe az *egész szabályozás* összehangolt (konzisztens) megjavítása nélkül. A jelen esetben a jövedelemszabályozás keretei közt létrehozandó feltételek hiánya tette a munkaügyi témákért felelősök számára megalapozatlanná a költséggazdálkodásba integrált bérszabályozást.

A vitában javaslatommal szemben további ellenérvek is felmerültek. Ismételten felvetődött például, hogy minél kisebb egy vállalatnál a bérhányad (vagyis minél magasabb a szerves összetétel), annál nagyobb béremelésre adna módot a javasolt rendszer. Ha ugyanis a költségcsökkentési lehetőségek függetlenek a szerves összetételtől (az anyaggal és a tőkével éppúgy lehet takarékoskodni, mint az élő munkával), akkor, mondják, egy százalékos költségcsökkentés háromszor akkora béremelést tenne lehetővé egy 5 százalékos bérhányadú vállalatnál, mint egy 15 százalékos bérhányadúnál.

Ez az érvelés azonban hibás. A magas szerves összetételű vállalatokban az összes költséghez viszonyítva általában kisebbek a lehetőségek a költségszint csökkentésére, mint az alacsony szerves összetételűekben. Hol magas a szerves összetétel? Például egy összeszerelő jellegű gépgyárban, amely a legtöbb (vagy éppen minden) alkatrészt kívülről vásárol. Mit csökkenthet az ilyen vállalat az alkatrészköltségeken? Hogy a szerves összetételtől függetlenül egyforma költségcsökkentési lehetőség valóságidegen feltételezés, ez úgy is belátható, hogy feltesszük: igaz. Nos, ha igaz volna, akkor a népgazdasági hatékonyság látványos megjavításához mást se kellene tenni, mint vertikálisan szétbontani vállalatainkat: például alakítani egy 20 százalékos bérhányadú vállalatból 4 különálló, egyenként 5—5 százalékos bérhányadú, vertikálisan egymásra épülő vállalatot, amelyek egymásnak szállítanak. Ez esetben a termelési érték megnövekedett halmozódásával analóg módon halmozódnék a vállalati költségek összege is, mondjuk az eredetinek ugyancsak a négyszeresére. Ha a vállalatonkénti költségcsökkentés ugyanakkora százalékú maradna (a költségekhez képest), mint az eredeti vállalatnál, akkor a költségcsökkenés *tömege* megnégyszereződne!

Révész Gábor írásaiban* — nem csak velem vitázva — komolyabb ellenérveket hoz fel. Eszerint a vállalati nyereség — rugalmas árrendszer mellett — nagymértékben függ a külső árfeltételek változásaitól, vagyis a nyereség, de a költségfedezet is csak részben (esetenként kisebb részben) tulajdonítható a vállalati kollektíva jó vagy rossz munkájának. Ebből ő azt a következtetést vonja le, hogy a béreket nem szabad közvetlenül függővé tenni sem a nyereségtől, sem a hozzáadott értéktől, sem a „költségfedezettől". Ezt az érvet én nem csak, hogy elfogadom, de javaslatomat eleve ezzel számolva fogalmaztam meg. Sohasem mondtam azt, hogy a kifizethető bér

* Lásd például a Közgazdasági Szemle jelen számában megjelent cikkét.

legyen szoros függvényszerű kapcsolatban az *adott* évi nyereséggel, hozzáadott értékkel vagy költségfedezettel. Azt mondtam, hogy a vállalat (a vezetői is, meg a dolgozói is) legyenek érdekeltek a nyereségben, mégpedig annak hosszú távú alakulásában, és *e nyereségérdekeltség hatására* gazdálkodjanak takarékosan a termelési tényezők mindegyikével, törekedve arra, hogy a nyereség tartósan minél nagyobb legyen. Az ilyen nyereségérdekeltségnek pedig csak olyan béremelés felel meg, amelynek reális időn belül a fedezetét is létrehozzák (s persze a béremeléshez kapcsolódó adók fedezetét is). Ez is kapcsolat a bérek és a nyereség közt, de nem mechanikus, hanem rugalmas, nem egy éves keretbe szorított, hanem több éves időhorizontú kapcsolat.

Ami a külső árfeltételek számottevő változását illeti, 1978. februári cikkemben azt írtam: „A vállalati hozamok külső — vállalattól független — tényezők hatására bekövetkező, tartósan egyirányúnak tekinthető és számottevő mértékű változása esetén szükségesnek bizonyulhat a vállalat... bázisnyereségének korrekciója." A felső szintű korrigálásra nem kerülő időközi ingadozások kiegyenlítésére pedig szükségesnek ítéltem a vállalati gazdálkodás stabilizátorainak egész rendszerét (a vállalati hatáskörben igénybe vehető tartalékalaptól az amortizálás gyorsításának és halasztásának lehetőségéig). A stabilizátoroknak ebbe a rendszerébe jól beilleszthetők az 1980-as árreform keretében elhatározott „önjáró kasszák".

Javaslataimat bírálva, munkaügyi szakemberek többször hangot adtak annak a véleményüknek, hogy azok nem adnak komoly biztosítékot a bérek elfutása ellen. Ezzel kapcsolatos gondolatmenetüknek fontos alkotóeleme (ha írásban nem fogalmazódott is meg), hogy a vállalatok mindig (vagy csaknem mindig) kihasználnák a rendszer adta lehetőségek maximumát a bérek emelésére. Azt hiszem, ez téves feltételezés. A vállalatok célja *nem az*, hogy a kifizetett béreket mindig a lehetséges maximumig növeljék. A *saját* bérét persze mindenki szeretné minél magasabbnak látni. De a többiekét? Csak akkor, ha az neki is jó, és semmi esetre sem akkor, ha a másnak jutó többletbérért saját jövedelmének csökkenésével kell fizetnie. Márpedig intenzív nyereségérdekeltség mellett az olyan béremelés, amely csökkenti a vállalati nyereséget, jó lehet egy embernek, de biztosan rossz mindenkinek, akinek a keresete — ha csak részben is — függ a nyereség nagyságától. Különösen rossz pedig azoknak, akiknél a kereset számottevő része függ a nyereségtől, vagyis a vezető beosztásúaknak. Az emberek még a saját jövedelmük szempontjából közömbös béremelést sem látják szívesen másoknál, mert ez is rontja a kereseti hierarchiában elfoglalt — viszonylagos — pozíciójukat. Csak az olyan béremelkedést tartják egyértelműen jónak, amely azon felül, hogy saját fedezetét létrehozza, a nyereséget is növeli. Vagyis a tipikus vállalati magatartás egyáltalán nem a béremelési lehetőségek *maximális* kihasználása lenne, hanem az *optimális* kihasználása. Optimális pedig az a bérpolitika, amely minden lehetőséget kihasznál a vállalati nyereség növekedését eredményező ösztönzésre. Az optimális bérpolitika kialakulása és elterjedése persze csak folyamat eredménye lehet, tehát kíván bizonyos időt. De nem hiszem, hogy a mi vállalati vezetőink akár a javasolt keresetszabályozási rendszer első hetében is tömegesen nagyobb mértékben emelnék a béreket, mint amennyire a szunnyadó teljesítménytartalékok feltárásához szükséges. Úgy ösztönöznének, hogy egyúttal a vállalati nyereség is növekedjék. A kollektívákon belül eluralkodott egyenlősdi szemlélet hatá-

sára talán még az ilyen ösztönzés nyomán bekövetkező gyorsabb egyéni keresetemelkedést is kifogásolják majd. Az efféle hangulat ellen a vezetőknek csak egy hatásos érvük lehet: ha a kibontakozó ösztönzés nyomán létrejövő többlethozamból az egész kollektívának is jut, a *nyereség* növekedése révén.

Ami a javaslatom részét képező *vállalatközi bérpolitikai megállapodások* rendszerét illeti, ennek működőképességét sokan kétségbe vonták. Amíg a munkaerőpiacot olyan mértékben nyomja a (részben mesterséges módon fenntartott) munkaerőhiány, mint ma, talán igazuk is van. Kiegyensúlyozottabb munkaerőhelyzetben azonban működőképesek és hasznosak lehetnének az ilyen megállapodások. Sőt, abban sem vagyok biztos, hogy a mindegyiküknek hiányzó munkaerőért ma ésszerűtlen versengést folytató és e versengéstől szenvedő vállalatok számára nem éppen a munkaerő-politika józan egyeztetése lenne a legjobb eljárás.

A bértömeg-szabályozás megoldatlan problémái

Akármilyen érveket hozok is fel az általam javasolt szabályozás mellett, legyenek azok jók vagy rosszak, a valóságban nem ez működik, hanem a *bértömeg-szabályozás*. Ennek kritikáját pedig korábban már részletesen leírtam. Kifejtettem, hogy egyoldalúan az adott vállalatnál kifejtett élő munkával való gazdálkodásra ösztönöz, ezzel szemben háttérbe szorítja az anyaggal és az eszközökkel való takarékosságot. Leírtam, hogy az átlagbérfék miatt a bértömeg-szabályozásra is árnyékot vet a létszámstruktúrát deformáló hatás. Mindezt a bírálatot továbbra is érvényesnek tartom. Emellett fel szeretném hívni a figyelmet még arra, hogy a bértömeg-szabályozás a stagnálást és a visszafejlődést preferálja, és kifejezetten kedvezőtlen a dinamikus fejlődés szempontjából. Márpedig struktúrajavulást el sem lehet képzelni dinamikusan fejlődő, létszámukat *is* növelő (!) vállalatok nélkül. Ez akkor is igaz, ha népgazdasági szinten most csökken a növekedés üteme. Ezért elképzelhetetlennek tartom, hogy a bértömeg-szabályozás most tervezett gyakorlata tartósan fennmaradjon.

Ugyanakkor nem szeretném elhallgatni, hogy valamicske javulás azért csak lesz a bértömeg-szabályozás vonatkozásában. A követelményektől független 1,5 százalékos bérszintemelkedés elmaradása miatt ugyanis megnő a nominálbér-emelkedésnek az a hányada, amelyet teljesítménytöbblettel kell kigazdálkodni, így várhatóan erősödik a rendszer ösztönző hatása. A gyakorlatban ez az adott termelési fázisokban foglalkoztatott létszám csökkentésére irányuló törekvésekben fog megmutatkozni. Némi javulásként értékelhető az is, hogy a prohibitív adók valamelyest csökkennek. (Hogy ez a csökkenés megszünteti-e a prohibitív hatást, az majd a gyakorlatban válik el.)

Egy kiegészítő javaslat

A bértömeg-szabályozáson azonban — megítélésem szerint — sokkal nagyobb mértékben is lehetne javítani. Elvileg ugyan továbbra is eredeti javaslatomat, vagyis a költséggazdálkodásba integrált bérszabályozást tartom jobbnak, következetesebbnek, hatékonyabbnak. Amíg azonban az ehhez szükséges szubjektív feltételek létre nem jönnek, legalább a bértöme-

szabályozást kellene — a maga objektív korlátai közt lehetséges mértékben — ésszerűbbé tenni. Elsősorban azon kellene változtatni, hogy sok vállalat már létszámtartalékainak részleges felhasználásával is elérheti a magas adókkal sújtott bérszintemelkedési határt. Ezt követően pedig már nem a létszámtartalékok további feltárásában érdekelt, hanem ezek további tartalékolásában. A bértömeg-gazdálkodással elérni kívánt létszámmegtakarító-hatás tényleges kibontakoztatásához az volna szükséges, hogy a létszámcsökkentéssel felszabaduló bértömeget csak részben (mondjuk átlagosan 60 százalékban) lehessen bérszintemelésre felhasználni, ugyanakkor ne alkalmazzunk átlagbérféket (ideértve a meghatározott bérszinten felül belépő bérfejlesztési befizetést is). A két javasolt intézkedés kölcsönösen feltételezi egymást: az átlagbérféket az tenné nélkülözhetetővé, hogy a bérkonverzió feltételeit szigorítjuk.

E hatások elérésének célszerű módja a következő lehetne:

A bérszínvonal emelkedésére ma kivetett — többszörösen halmozódó — adók és a bérjárulék helyébe vezessük be az *illetménytöbblet-adót*, a *bértömeg*-szabályozást pedig alakítsuk át *bérköltség*-szabályozássá (bérköltségen a bérek és az illetménytöbblet-adó együttes összegét értve). Az illetménytöbblet-adó kulcsa legyen 100 százalék, vetítési alapja pedig a havi egyéni bérek olyan módon meghatározott szint feletti sávja, hogy az illetménytöbblet-adó összege induláskor nagyjából egyezzen meg a kalkulációkba állított bérjárulékkal. (Számításaim szerint a feltétel úgy teljesíthető, hogy a bányászatban az adómentes sáv határát havi 4000 Ft-nál, az ipar többi ágazatában havi 3000 Ft-nál húzzuk meg.)

A vállalatok a bázisidőszakbeli tényszámok alapján kiszámított bázisbérköltséggel gazdálkodnának (úgy, mint eddig a bázisbértömeggel), vagyis kisebb létszámra is elköthetnék a korábbi bérköltséget. Az illetménytöbbletadó miatt azonban a létszámcsökkentés nyomán felszabaduló bérnek csak *egy részét* fordíthatnák a megmaradó létszám bérének emelésére. Például egy 3200 Ft havi bérű dolgozó megtakarítása esetén a szabaddá váló bérköltség 3400 Ft (3200 bér + 200 illetménytöbblet-adó), ennek fele (1700 Ft) fordítható béremelésre, mert a másik felét elviszi a béremelés után fizetendő illetménytöbblet-adó. 4000 Ft havi bérű dolgozó felszabadítása esetén 2500 Ft (a megtakarított 5000 Ft bérköltség fele) fordítható béremelésre stb.

Fontosnak tartom továbbá, hogy a felhasználható bérköltséget a hozzáadott értékkel arányosan, tehát „tompító" koefficiens nélkül lehessen növelni. Ez a dinamikus — létszámnövelést is végrehajtó — ágazatokban lehetővé teszi a létszámtöbblet béralapjának biztosítását. Ha pedig a kigazdálkodott bérköltségtöbbletet nem a létszám, hanem a bérszint emelésére fordítják, akkor az egy főre jutó hozzáadott érték 1 százalékos emelkedéséhez tartozó átlagbéremelési lehetőség amúgyis csak 0,5 százaléknyi (mivel a bérköltségnövekmény felét elviszi az illetménytöbblet-adó).

A vázolt konstrukció előnyei:

— Megszűnik az átlagbér típusú ellenőrzéssel járó létszámhígító hatás, illetve az ún. technikai bérszintemelkedés okozta zavar.

— Adott bérszintemeléshez kétszer akkora létszám-megtakarítást kell elérni, mint eddig, s ez a „normaszigorítás" fokozottan ösztönöz a létszámtartalékok feltárására.

— Mellőzhető az átlagbérfék, s így elmarad az ebből eredő teljesítményvisszatartó hatás.

— A rendszer a stagnáló, a csökkenő és a növekvő létszámú vállalatokra egyaránt alkalmazható.

— A vállalatok előtt szabaddá válik az út az ösztönző bérezés legjobb módszereinek kibontakoztatására, hatékony ösztönzés érvényesíthető a holt munkával való gazdálkodásban is.

— Dinamikusan növekvő bevételi forráshoz jut a költségvetés.

1. sz. táblázat

Az anyagköltség 3 százalékos csökkentésének hatása

Megnevezés	Eredeti (bázis) helyzet	Költség-gazdálkodásba integrált kereset-szabályozás mellett	Bérköltség-gazdálkodás mellett
Bér	10	11,5	10,6
Illetménytöbblet-adó	2	3,5	2,6
Bérköltség	12	15,0	13,2
Tisztajövedelem — amortizáció	20	21,5	22,4
Hozzáadott érték	30	33,0	33,0
Anyagköltség	70	67,0	67,0

2. sz. táblázat

Az anyagköltség csökkentésének hatása eltérő vállalatoknál

Megnevezés	1.	2.	3.	4.	5.	6.
	Induló (bázis-) helyzet					
Bér	4,0	8,0	12,0	16,0	20,0	25,0
Illetménytöbblet-adó	0,8	1,6	2,4	3,2	4,0	5,0
Bérköltség	4,8	9,6	14,4	19,2	24,0	30,0
Tiszta jövedelem + amortizáció	20,0	25,0	30,0	36,0	41,0	47,0
Hozzáadott érték	24,0	33,0	42,0	52,0	61,0	72,0
Anyagköltség	76,0	67,0	58,0	48,0	39,0	28,0
Az anyagköltségek 3 százaléknyi csökkentése esetén						
Anyagköltség	73,0	64,0	55,0	45,0	36,0	25,0
Hozzáadott érték	27,0	36,0	45,0	55,0	64,0	75,0
A hozzáadott érték növekedése (százalék)	12,5	9,1	7,1	5,8	4,9	4,2
Bérköltség lehet	5,40	10,47	15,42	20,31	25,18	31,26
Bér lehet*	4,30	8,43	12,51	16,55	20,59	25,63
Bérszintemelkedés (százalék)	7,5	5,4	4,25	3,4	2,95	2,5
Illetménytöbblet-adó	1,10	2,04	2,91	3,76	4,59	5,63
Tiszta jövedelem + amortizáció	22,70	27,57	32,49	38,45	43,41	49,37
A tiszta jövedelem + amortizáció növekedése (százalék)	13,5	10,3	8,3	6,8	5,9	5,04
A hozzáadott érték növekményéből a költségvetés része (százalék)	90	85,7	83	81,7	80,3	79

* Feltéve, hogy a bérköltség emelkedését teljes egészében a bérszint emelésére fordítják.

Ez a javaslat — a többi közt — abban tér el a „költséggazdálkodásba integrált keresetszabályozás"-tól, hogy az anyagköltségben elért megtakarítások nem teljes egészükben konvertálhatók bérköltségre, hanem csak a bérköltség és hozzáadott érték arányának megfelelően. (Megjegyzem, hogy bér*emelésre* korábbi javaslatom is csak a bérköltség-emelkedés *felét* engedte fordítani.) A különbséget a következő példa szemlélteti:

Vegyünk egy, az ipari átlaghoz közel álló vállalatot, ahol a bérek aránya a termelési értéken belül 10 százalék, az illetménytöbblet-adóval együtt számított bérköltség aránya (kerekítve) 12 százalék, a hozzáadott érték aránya 30 százalék, a tiszta jövedelem + amortizáció aránya 20 százalék. Tegyük fel, hogy ez a vállalat — ceteris paribus — a termelési érték 3 százalékának megfelelő mértékben tudja csökkenteni anyagköltségeit, s ezzel azonos mértékben növeli a hozzáadott értéket.

Mint látható, eredeti javaslatom szerint az anyagmegtakarítással elért hozzáadottérték-növekményen fele-fele arányban osztozott volna a vállalat és a költségvetés. Mostani — kompromisszumos — javaslatom szerint a költségvetés részesedése 80 százalékra emelkedik.

A 2. sz. táblázatban bemutatom még az ajánlott rendszer hatását eltérő anyag- és munkaigényességű vállalatokra.

Az ajánlott megoldás mellett tehát sehol nem következik be elviselhetetlen mértékű bérszintemelkedés; ahol pedig a legnagyobb mértékű a bérszínvonal emelkedése, ott ez az emelkedés csupán egytizedét veszi igénybe a létrejött hozzáadottérték-növekménynek, míg a maradék kilenctized rész a költségvetés bevételeit gyarapítja.

Javaslom az illetékeseknek: próbáljuk ki legalább ezt a megoldást néhány kísérleti vállalatnál.

SZAKOLCZAI GYÖRGY:

Keresetszabályozás, árrendszer, nyereségérdekeltség és gazdaságpolitika

Ebben a cikkben* a keresetszabályozás kérdése körül évek óta folyó vitához kapcsolódom.** Kiindulópontom kettős. Feltételezem, hogy a keresetszabályozásnak egyrészt összhangban kell lennie a gazdasági szabályozórendszer és az árrendszer alapelveivel, másrészt meg kell felelnie a mindenkori gazdaságpolitikai elgondolásoknak. Az ebből adódó következtetéseket tartalmazó első két rész után, ilyen meggondolások alapján értékelem az eddigi megoldási kísérleteket, majd pedig ismertetem a keresetszabályozás továbbfejlesztésére vonatkozó javaslatomat.

Elméleti követelmények

Milyen következtetések adódnak abból, hogy a *keresetszabályozás* rendszerének *megfelelőképpen kell kapcsolódnia a szabályozó- és árrendszer alapelveihez?*

Mielőtt erre válaszolnék, utalok arra, hogy egyrészt a *szabályozórendszer alapelveire* vonatkozóan az 1968. évi koncepció következetes érvénye-

* A cikk első részének végleges megfogalmazásában nagy segítségemre voltak Megyeri Endrével, Antal Lászlóval és Révész Gáborral, mindenekelőtt pedig Kovács Álmossal, az egész anyag összeállításában pedig a Balázsy Sándorral folytatott vitáim az anyag eredeti, egy éve elkészült változatáról. Segítségüket ezúton szeretném megköszönni.

** A keresetszabályozás kérdéséről az MTA Munkatudományi Bizottsága 1977 májusában rendezett vitát (vö. Pongrácz László [28], valamint Révész Gábor [32]). Jelenleg vita folyik a Közgazdasági Szemlében (vö. Szilárd Csaba [42], Nyikos László [24], Kertész István [18], Bonifert Donát [6], Révész Gábor [33], [34], Sinkovics Alfréd [37] és Hergár Győző [16]). A Közgazdasági Szemlében közölt sok más cikk is tartalmilag kapcsolódik a vitához (vö. például: A. Vacič [45] és Falusné Szikra Katalin [13], továbbá Punyi István [30]). Vita zajlott le a Figyelőben is (vö. Bonifert Donát [4], [5], Timár András [44] és F. Zs. [12]). Ugyanott a közelmúltban újabb vita indult (vö.: Balázsy Sándor [3], Csóka Vince [8], Révész Gábor [35], [36] és Bonifert Donát [7], s más idevágó publikációk is megjelentek a lapban — Wilcsek Jenő [49], [50], Gyurák Katalin és Mohos András [15], valamint Szilárd Csaba [43] és Vértes Csaba [47]). A kérdéssel a Pénzügyi Szemle is foglalkozott (vö.: Daróczi Lajos [9]). Legutóbb a Munkaügyi Szemlében jelent meg egy többé-kevésbé az összefoglalás igényével megírt cikk — Pongrácz László [29]. Végül ugyanerről a témáról a Magyar Közgazdasági Társaság és a Közgazdasági Szemle rendezett ankétot (vö.: Balázsy Sándor [2], Lőkkös János [23] és Gábor R. István [14], illetve a Figyelő kerekasztal-értekezlet [51]).

A cikk ezen viták publikált — illetve egy esetben nem publikált [32] — anyagának, valamint a vitát tulajdonképpen megindító és még ma is időszerű korábbi közleményeknek (Lőkkös János [22], Pirityi Ottó [25], [26], Révész Gábor [31] és Wilcsek Jenő [48]) a figyelembevételével készült.

sítése áll a cikk középpontjában. Másrészt az árrendszer tekintetében szintén az 1968. évi koncepcióból indulok ki ugyan, de figyelembe veszem az azóta bekövetkezett — az 1968-as elgondolásokhoz képest elvi változást nem jelentő — szemléletmódosulást. Elfogadva tehát a kétcsatornás termelői árrendszer elvét, feltételezem, hogy eszköz- és béraránvosan is kell realizálni tiszta jövedelmet. Ha pedig eszköz- és béraránvos nyereség egyaránt létezik, akkor felvetődik, mekkora az eszköz- és béraránvos nyereség helyes, normálisnak tekinthető értéke. (A pénzügyi tervezés sem nélkülözheti a nyereség kiinduló kalkulatív értékének meghatározását.)

Ez a kérdésfelvetés természetesen nem mond ellent annak, hogy az árak minél szélesebb körben a piaci, sőt a külső piaci értékelést tükrözzék. Ha a nyereség az így értékelt bevételek és ráfordítások különbségeként, reziduálisan adódik, nem pedig a ráfordítások arányában képződik, akkor is felmerül a kérdés, mekkora nyereség tekinthető normálisnak, a felhasznált erőforrásokhoz mérve milyen nyereség elérése kívánható meg a vállalatoktól.

Az eszköz- és béraránvos nyereség értéke

Az eszköz- és béraránvos nyereség értékének meghatározásához — amint ezt egy korábbi publikációmban kifejtettem ([39]5 38. l.) — *aszimmetrikus elméletre* van szükség. Eszerint a béraránvos nyereségre az *eszközarányos nyereség* kalkulatív értékéből kiindulva következtethetünk, amelynek a *növekedési ütemmel* kell megegyeznie (vö. [39], [41] és az ott megadott irodalom). Ehhez veszünk alapul egy leegyszerűsített modellt, amelyben eltekintünk az anyagfelhasználástól és az amortizációtól, továbbá a természeti erőforrások felhasználásához kapcsolódó járadékoktól, valamint a gazdasági szerkezet merevségéből, illetve a külföldi és a belföldi piac elkülönüléséből származó esetleges járadék jellegű nyereségektől is. Ekkor csak *két költségelem* marad: az adóterheket is tartalmazó *bruttó bérköltség* és az adózást — vagy inkább nyereségátcsoportosítást — is magában foglaló, *bruttó eszközarányos nyereség* (a nyereség eszközarányosan — tendenciájában — kiegyenlítődő része).

Minthogy az eszközarányos nyereség funkciója a felhalmozás finanszírozása, és optimális értéke az ezt éppen lehetővé tevő összeg, ezért a béraránvos nyereség nem hasítható ki belőle. A *béraránvos nyereség* tehát egy ilyen értékelési rendszerben *a bruttó bér — speciális ösztönzési célokat szolgáló — elkülönített hányada. A béraránvos nyereség nagysága* — s ebben egyébként általános az egyetértés — *ez esetben nem befolyásolja az értékelési rendszert és az árarányokat.* (Az árarányok szempontjából voltaképpen mindegy, hogy a bruttó bér mekkora része a nettó bér, illetve a béraránvos nyereség. Elvben ugyanolyan árarányokat kapunk, ha a béraránvos nyereség zérus, csekély, vagy jelentős összegű, vagy akár akkor, ha — az ösztönzési rendszer valamilyen extrém formájában — nincs is fix bérezés, hanem csak teljesítményarányos személyi jövedelem, például jutalék. Elméleti — sőt bizonyos értelemben gyakorlati — szempontból tehát csak a bruttó bérnek van jelentősége.) A béraránvos nyereség kiinduló, kalkulatív értékének megállapításával szemben elméleti alapon támasztható követelmény tehát csupán annyi, hogy a béraránvos nyereség jól kapcsolódjon az eszközarányoshoz és az arra épülő értékelési, valamint ösztönzési rendszerhez.

Minden részletesebb érvelés nélkül belátható — a bizonyítás matematikai megfogalmazására terjedelmi okok miatt nincs mód —, hogy ennek a követelménynek akkor lehet a legegyszerűbben eleget tenni, ha a *bérarányos nyereség fajlagos vagy százalékos kalkulatív értéke ugyanakkora, mint az eszközarányos nyereség fajlagos vagy százalékos kalkulatív értéke.* Minthogy ez utóbbi érték megegyezik a növekedési ütemmel, azt mondhatjuk, hogy ebben a leegyszerűsített elméleti esetben a *növekedési ütem* nemcsak az eszközarányos, hanem a *bérarányos* (és így az összes) *nyereség fajlagos értékét is meghatározza.* Ha tehát az érdekeltségi rendszer *a bérarányos nyereséget is figyelembe vevő összes nyereséghez igazodik, ugyanúgy fog orientálni, mintha csupán az eszközarányos nyereséghez igazodna.* A bérarányos nyereség figyelembevétele ez esetben nem vezet torzításokra, illetőleg bonyolult és nehezen áttekinthető érdekeltségi rendszerre — amely magában is torzítások forrása.

Az eszközarányos nyereség optimális értéke — a korábbi cikk [39] fejtegetései értelmében — *mintegy 5—6 százalék.* Mint az imént rámutattam, ugyanekkora, vagyis mintegy 2,5—3 heti bérnek megfelelő az évi *bérarányos nyereség célszerű mértéke, amely valóban alapja lehet a bérarányos érdekeltségi rendszernek.* (Ez az árrendszer továbbfejlesztésével kapcsolatos előkészítő munka során levont következtetés azóta az árkalkuláció elfogadott elvévé vált és — amint ez szakmai körökben köztudomású — az árszámítások ennek megfelelően folynak.)

Érdekeltség a nyereségtömeg maximálásában

Az elmondottak szükségesek, de nem elégségesek a racionálisan működő nyereségérdekeltség elvi megalapozásához. Könnyen kimutatható, hogy *nem az eszközökhöz vagy az eszközök és bérek összegéhez viszonyított százalékos nyereség maximálására, hanem a nyereség teljes tömegének maximálására épülő érdekeltségi rendszer tekinthető optimálisnak.* Különböző fórumokon ezt a nézetet képviseli a *Gazdaságkutató Intézet*, illetve személy szerint Balázsy Sándor, s ugyanezt bizonyította egzakt módon *Kovács Álmos* [19], [20], [21] illetve *Polák Miklós* és *Subicz Péter.* [27] Mellőzve a matematikai kifejtést, az érvelés lényege a következő.

Ha egy vállalat tényleges eszközarányos nyereségszintje magasabb a népgazdaság egészére jellemző átlagos kalkulatív értéknél, s az érdekeltségi rendszer az eszközarányos nyereség maximálásához kapcsolódik, akkor a vállalat nem érdekelt a saját százalékos nyereségszintjét ugyan rontó, de a népgazdasági átlagnál hatékonyabb — tehát a gazdaság egésze szempontjából előnyös — projektumok megvalósításában. Amíg létezik a beruházási célú erőforrások valamiféle központi elosztása — például a bankrendszeren keresztül —, mindaddig nem kerülhető el, hogy az erőforrások elosztása és a vállalatok értékelése ne kapcsolódjék valamiképpen a lekötött eszközökhöz viszonyított nyereséghez; ezért az érdekeltségi rendszert úgy kell kiépíteni, hogy az ebből származó torzítás minél kisebb legyen — azaz *a lehető legközelebb kerüljünk a nyereségtömeg maximálásának megfelelő szabályozáshoz.*

A *bérarányos nyereség* megjelenése egyértelműen e torzítás fokozása irányában hat. Főként a legnagyobb vállalatok esetében, a vállalati vezetők számára — nem tisztán gazdasági értelemben, hanem az előmenetel, a sikeres életpálya szempontjából — előnyös a vállalat növekedése, még ha ezáltal

csökken is a lekötött eszközökhöz viszonyított nyereség. A dolgozók szélesebb rétege viszont sokkal inkább az egy főre jutó jövedelem dinamikájában érdekelt, és hajlamos helyteleníteni vagy elutasítani a népgazdasági szempontból ugyan előnyös, saját jövedelmi pozícióját azonban rontó fejlesztéseket. A nyereségrészesedés fenntartása esetén az ebből származó torzításnak csupán a mérséklésére törekedhetünk.

Hasonló problémák adódnak az erősen progresszív, sőt halmozódó nyereségadózásból. Elvben — az adott szempontból — az lenne a helyes, ha a nyereség teljes tömege ösztönzési célokat szolgálna. (Minden fillérnyi költségmegtakarítás teljes egészében növelné a vállalatnál maradó nyereséget.) Egy ilyen helyzethez úgy juthatunk közelebb, ha a nyereséget lineárisan, sőt — amennyiben lehetséges — degresszíven adóztatjuk, elkerülve ezáltal a jobb és a rosszabb gazdasági eredményű vállalatok nyereségszintjének túlzott kiegyenlítését és a többletteljesítmény meredek adóztatással való „büntetését".

Gazdaságpolitikai szempontok

Mint a bevezetőben utaltam rá, a *keresetszabályozás konkrét rendszerének* — az absztrakt elméleti követelmények szabta határok között — *igazodnia kell a mindenkori gazdaságpolitikához.*

A vállalati keresetnövekedés minimuma és maximuma s a gazdasági szabályozás

Az ebből a szempontból *legfontosabb gazdaságpolitikai döntések* körébe sorolhatjuk a tervezett átlagos, minimális és maximális keresetnövekedés, s ezzel a keresetdifferenciálódás mértékének meghatározását. Az éves tervezésnek és az operatív gazdaságirányításnak ma talán a legfőbb kiindulópontja az átlagos nominális keresetnövekedés, az átlagos fogyasztóiárváltozás, és ezek függvényében az *átlagos reálkereset-változás* meghatározása. E mutatók ilyen mértékben kiemelt kezelésének tudható be a fogyasztói piaci egyensúly biztosításának és az áralakulás kézbentartásának egyértelmű sikere. E tekintetben folyamatosan megvalósul a keresetszabályozás és a gazdaságpolitika összhangja.

Más a helyzet a *minimális vállalati átlagkereset-növekedés* meghatározása tekintetében. Azt hiszem, elsősorban ennek a kérdésnek a nem teljesen egyértelmű rendezése vezetett a keresetszabályozás megoldhatatlannak látszó problémáihoz, sőt a gazdasági szabályozórendszer egészének működésében tapasztalható bizonyos fogyatékosságokhoz.

Mivel a keresetszabályozás automatizmusa alapján az alig nyereséges vagy veszteséges vállalatoknál kialakuló átlagkereset-növekedést a közvélemény, valamint a gazdasági és politikai vezetés számos esetben nem tartotta kielégítőnek, gyakoriak voltak a nyereségérdekeltség rendszerébe való beavatkozások, elterjedten folyt az ún. szabályozóalku. Ezekből a tapasztalatokból leszűrhető, hogy a *nyereségérdekeltség következetes érvényesítésének, a szabályozás normativitásának fontos feltétele a minimális vállalati átlagkereset-változásra vonatkozó gazdaságpolitikai döntés és a formális szabályozás*

közötti összhang. Ugyancsak fontos követelmény végül a *vállalati szinten megengedhető maximális átlagkereset-növekedés mértékének egyértelmű eldöntése*, amely adott átlagos és minimális keresetnövekedés mellett a *keresetdifferenciálódás mértékét is megszabja.*

Amennyiben a minimális és a maximális keresetváltozás meghatározása gazdaságpolitikai döntés kérdése, annyiban az érvényesítéséhez nincs szükség a nyereségérdekeltségi rendszert torzító bonyolult szabályozók — például meredeken progresszív vagy prohibitív jellegű adók — alkalmazására. Ehelyett *egyszerűen elő lehet írni a keresetnövekedés minden vállalatra érvényes alsó és felső határát.* A megfelelően (a közvélemény számára is elfogadhatóan) kijelölt alsó és felső határ ilyen módon való rögzítése lehetővé teszi a nyereségérdekeltség rendszerének következetes érvényesítését.

Differenciálás — ösztönzés — munkaerő-átcsoportosítás

Az említett *gazdaságpolitikai döntéseket* természetesen messzemenő *következményeik* megfelelő figyelembevételével kell meghozni. Tekintettel kell lenni mindenekelőtt arra, hogy talán elsősorban ezektől a döntésektől függ az ösztönző bérezés lehetősége, s ugyanakkor nagy a befolyásuk a munkaerő és az eszközök vállalatok közötti átcsoportosítására.

Az *ösztönző bérezés* kiterjesztése szempontjából kedvezőnek látszana *az átlagkereset-növekedés vállalatok közötti nagyobb differenciálódása.* Ellentmondásosnak tekinthető, ha a központi hatóságok az ösztönzés érdekében a vállalaton belül fokozott differenciálást sürgetnek, ugyanakkor a vállalatok között egyenlősdit érvényesítenek.

Ami a nagyobb *differenciálódás szociálpolitikai következményeivel* kapcsolatos aggályokat illeti, utalok egyrészt arra, hogy az egy főre jutó családi jövedelem szóródása főképpen nem a keresetdifferenciálódástól, hanem a kereső-eltartott aránytól függ. Másrészt a differenciálódás nem a nagyobb társadalmi csoportok között, hanem azokon belül lépne fel.

A nagyobb keresetdifferenciálódás előnyösen hatna *a munkaerő és az eszközök átcsoportosítására is.* A nagyobb nyereség, ha kifejezésre jut a jobb kereseti lehetőségekben, vonzza a munkaerőt, miközben a beruházás lehetőségét is növeli, s a hitelfelvételi képességet is fokozza. A nyereségérdekeltségre felépített szabályozás lényege éppen az ilyen átcsoportosítás lehetővé tétele, sőt előmozdítása — mind az ágazatok között, mind pedig (talán elsősorban) az ágazatokon belül, a hatékonyabb és a kevésbé hatékony vállalatok között. Hogy ennek a mechanizmusnak a működésére szükség van, s hogy az ezzel ellentétes rendszer „nem tekinthető racionálisnak", ezt az utóbbi időben egyre többen hangsúlyozzák. (Vö. például Drecin József [11] 18. l.)

A gazdaság egyensúlya és alkalmazkodó képessége

A gazdaságpolitika döntési szabadsága természetesen mindig többékevésbé korlátozott. Túl azon, hogy a *keresetdifferenciálódás* nem lépheti túl a *politikai és társadalompolitikai szempontból* megengedhető mértéket, arra is figyelemmel kell lennünk, hogy ne idézzen elő nagyobb *munkaerő- és eszközátcsoportosítást*, mint amekkorát a gazdaság egyensúlya és alkalmazkodó

képessége el tud viselni. A munkaerő és az eszközök túl gyors átcsoportosításából ugyanis *ellátási problémák* adódhatnak, amelyek importtal való enyhítésére *külkereskedelmi és nemzetközi fizetési pozíciónk csak csekély mértékben nyújt lehetőséget* — s veszélybe kerülhet *nemzetközi gazdasági kötelezettségek* teljesítése is. A nagyobb differenciálódás emellett — mind *keresleti oldal*ról, mind *költségoldal*ról — áremelő hatású. Ha ugyanis a termelés — adott árak mellett — veszteséges vagy nem eléggé nyereséges, de a termékre szükség van, akkor a *kielégítetlen kereslet* hajtja fel az árukat. Ugyanakkor a keresetek differenciálódásának fokozódása mellett a relatíve elmaradóknak az a törekvése, hogy legalább az átlagos nominális keresetemelkedést elérjék, megnyilvánulhat az azonos teljesítményhez tartozó béreknek és ezen keresztül a termelési *költségeknek a növelésében* is. A differenciálódás fokozását tehát az árakra gyakorolt hatás és az ezen az úton érvényesülő korlátozó feltételek határai között lehet csak előmozdítani.

Gazdasági mechanizmus és intézményi rendszer

A nagyobb keresetdifferenciálódás mindenekelőtt *rugalmas árrendszert* tételez fel. Ha a költségek nőnek, de a termékre szükség van, akkor az áraknak nőniük kell, mert ellenkező esetben ellátási problémák lépnének fel. Az árrendszernek — ezen túlmenően — torzítatlanul kell kifejeznie a gazdasági valóságot, és alkalmazkodnia kell a gazdasági valóság változásaihoz, mert különben hitelét veszti a nyereségérdekeltség és az ezen alapuló keresetdifferenciálódás. A gazdasági mechanizmus különböző elemei tehát témánk szempontjából is szorosan összefüggenek egymással.

A keresetszabályozás megfelelő működése feltételezi továbbá az *intézményi rendszer* megfelelő *továbbfejlesztését*. Szükségesnek látszik az intézményi rendszer rugalmasabbá tétele, a „merev, egysíkú tevékenységi rendszer" (Drecin József [11] 18. l.) feloldása, sőt a *kisebb gazdasági egységek számának és súlyának növelése* is, amennyiben műszaki meggondolások nem szólnak ellene. Éppen a „profilgazda" szemlélet feloldásától lehet remélni az ellátási problémák elkerülését. A normatív jellegű pénzügyi szabályozás bizonyos fokú személytelensége is csak ott érvényesülhet megfelelően, ahol a vállalatok nagy hányada nem reprezentál egész ágazatot.

Az eddig elmondottak összefoglalásaként megállapíthatjuk: a tárgyalt probléma különböző elemei, így a differenciálódás és az ösztönzés szervesen és elkerülhetetlenül összefüggenek egymással. *A keresetek nagyobb differenciálódására* épülő keresetszabályozás a termelékenység gyorsabb növekedését, fokozott mértékű munkaerő- és eszközátcsoportosítást, de ugyanakkor nagyobb árfeszültségeket von maga után, feltételezi az árak és az egész szervezeti-intézményi rendszer nagyobb rugalmasságát. Következésképpen nem választhatjuk például a termelékenység gyorsabb növekedését kisebb keresetdifferenciálódás, a munkaerő és az eszközök kisebb mértékű átcsoportosítása, valamint kevésbé rugalmas ár- és intézményi rendszer mellett. Tekintettel gazdasági céljainkra, megítélésem szerint vállalnunk kell a keresetek fokozott differenciálódását, de természetesen a következmények szigorú figyelembevételével és a korlátozó feltételek határa között. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy csak az *ezekre a problémákra vonatkozó határozott döntés alapján lehet választani a keresetszabályozás továbbfejlesztésének* lehetséges *alternatívái közül.*

Megoldási kísérletek

A keresetszabályozás *eddig felmerült megoldási kísérletei* szerintem azért nem vezettek kielégítő eredményre, mert *vagy az előbbiekben tárgyalt elméleti követelményekkel kerültek ellentétbe, vagy pedig inkonzisztensek voltak a ténylegesen követett gazdaságpolitikával.* Most megpróbálom ebből a szempontból sorra venni az 1968 óta a gyakorlatban alkalmazott rendszereket, s a jelenlegi vitában szereplő elgondolásokat. (A csak speciális körülmények között alkalmazható abszolút bértömeg-szabályozás értékelésétől eltekintek.)

Relatív bérszínvonal-szabályozás

Ez az 1968-ban bevezetett rendszer a nyereségérdekeltség következetes érvényesítésére törekedett; ez volt a legnagyobb erénye. Kritikáját elsősorban Wilcsek Jenőnél [48] és Révész Gábornál [31] találhatjuk meg, de hasonló gondolatok jelennek meg Pirityi Ottónál [25], [26], Szilárd Csabánál [43], Lőkkös Jánosnál [22], Falusné Szikra Katalinnál [13], Sinkovics Alfrédnél [37] és másoknál is.

A relatív bérszínvonal-szabályozás részben azért nem tudta megfelelően betölteni a rá háruló szerepet, mert — a cikk első részében vázolt *elméleti meggondolások* alapján — *hibás* volt az az alapelve, hogy *a bérnövekedést a nyereségből kell finanszírozni.* Ez a rendszer már csak emiatt is irreálisan nagyra növelte a nyereségszintet. A hibás alapelvre visszavezethető gondokat fokozta a magas kulcsú és erősen progresszív nyereségadózás, így vált a megnövelt, de más oldalon támogatásokat és mentesítéseket szükségessé tevő nyereségszint pénzügyi szabályozó- és árrendszerünk legfontosabb problémájává.

A relatív bérszínvonal-szabályozás végül is főképpen a *gazdaságpolitikával való összhang hiánya* miatt veszítette el a jelentőségét. Amint erre először Wilcsek Jenő [48], majd Révész Gábor [31] s később sokan mások rámutattak, az ebből a szabályozási formából adódó keresetdifferenciálódást a gazdaságpolitika túlzottnak tekintette; mindenekelőtt elégtelennek ítélte a biztosított minimális keresetnövekedés mértékét. Ezért a mechanizmustól idegen eszközökkel, a támogatások és mentesítések kiterjesztésével felemelte az elmaradó vállalatok nyereségét arra a szintre, hogy fedezetet nyújtson a politikai és társadalompolitikai meggondolások alapján elfogadhatónak tekintett bérnövekedésre, sőt részesedéskifizetésre. Így állt elő az a helyzet hogy — amint ezt Wilcsek Jenő megfogalmazta — „némi túlzással... nálunk nem a bérszintemelés függ a nyereségtől, hanem fordítva: a nyereségnek (sőt elsősorban a részesedési alapnak) kell olyannak lennie, amely biztosítja a bérszintemelést". ([48] 17. l.)

Abszolút bérszínvonal-szabályozás

A szabályozásnak ez a módja — amelyet elsősorban Wilcsek Jenő [48], [49], [50] és Révész Gábor [31], [32], [33], [34], [35], [36] támogat — a relatív bérszínvonal-szabályozás imént tárgyalt alapproblémáját kívánja megoldani azzal, hogy benne a *teljes bér biztosított*, a nyereségtől csak a nyereség-

részesedés függ; erre épül az anyagi ösztönzés. Révész Gábor azt is felveti, hogy *a kifizethető nyereségrészesedést nem adózással, hanem kulcsrendszerrel* lehetne *szabályozni*, megszüntetve ezzel a valóban irracionális következményekkel járó erősen progresszív és halmozódó nyereségadózást. ([33] 933. l.)

Megítélésem szerint a javaslat legproblematikusabb eleme, hogy a „vállalatok részesedési alapjukból ... bérfizetést ...nem teljesíthetnének". ([33] 933. l.) Ez elméletileg azért nem látszik helyesnek, mert — az első részben kifejtettek értelmében — a nyereségrészesedés a teljes bértömeg ösztönzési célokra kihasított része, ezért *nehezen képzelhető el a nyereségrészesedés és a bérek teljesen merev elhatárolása.* Gyakorlati oldalról ellene szól a vállalatoknak az a természetes törekvése, hogy kedvező években — áldozatok árán is — nyereségük egy részét béresítsék. Ha ezt kizárjuk, úgy valószínűleg a megfelelő mértékű munkaerő-átcsoportosításra sem lenne a vállalati szférában kellő indíték. A nyereség egy részének béremelésre fordítása egyébként azért is kedvező, mert hosszabb távú érdekeltség testesül meg benne, mint a mindenkori folyó nyereségrészesedés maximálásában.

A javasolt rendszert — megítélésem szerint — nem az elmondottak miatt vetették el, hanem azért, mert *ellentétes* — mégpedig két ponton is — *a gazdaságpolitikai elképzelésekkel.* Ellentétes egyrészt azzal az eléggé általános meggyőződéssel, amely szerint *a nagyobb teljesítményre való ösztönzés* szempontjából nem engedhető meg, hogy a teljes bérnövekedést minden vállalat teljesítményétől és nyereségszintjétől teljesen függetlenül, eleve és feltétlenül megkapja. Talán még fontosabb, hogy a rendszer nem segíti elő a *munkaerő felszabadítását* és *átcsoportosítását,* s ezáltal (előterjesztőinek szándéka ellenére) a munkaerő-állomány adminisztratív szabályozásának erősödéséhez vezetne. Ezért úgy vélem, hogy az abszolút bérszínvonal-szabályozásnak az adott formában történő bevezetése nem időszerű.

Relatív bértömeg-szabályozás

Ez az elgondolás — amelyet a szakirodalomban elsősorban Lőkkös János [22], [23], továbbá Pongrácz László [28], [29] képvisel — éppen a munkaerő-felszabadítás előmozdítását állítja a középpontba, amikor abból a helyes alapgondolatból indul ki, hogy lehetővé kell tenni: ha ugyanazt a munkát kevesebben végzik el, megkaphassák a felszabadított dolgozók bérét, vagy legalábbis annak nagy részét. Ezt úgy próbálja a gyakorlatba átültetni, hogy a létszámcsökkenésből adódó bértömeg-megtakarítás béremelésre fordítását valamilyen teljesítménymutató alakulásához köti, s degresszív kulcsokkal, illetőleg az ún. „átlagbérfékkel" akadályozza a bérszínvonal megengedhetetlenül nagy mértékű növekedését.

Helyes alapgondolata ellenére, ez a szabályozás ellentétes mind az elméleti követelményekkel, mind pedig az érvényes gazdaságpolitikai célokkal, amint ez Wilcsek Jenő [48] és Piritvi Ottó [25], továbbá Balázsy Sándor [2], [3] és Révész Gábor [31], [32], [33], végül pedig Sinkovics Alfréd [37] és Szilárd Csaba [42] kritikai megjegyzéseiből is kitűnik.

Minthogy a béreket nem a nyereséghez köti, és nem is autonóm módon szabályozza, hanem egy viszonyszámmal kapcsolja valamely teljesítményi vagy termelési mutatószám — általában a hozzáadott érték — alakulásához, nem illeszthető be a nyereséggazdálkodás rendszerébe. Amint Wilcsek Jenő

már 1972-ben rámutatott ([48] 21. l.), a termelési terv teljesítéséhez kötött béralap meghatározásának felel meg. A vállalati teljesítménynek *nem a nyereség, hanem a „mutatószámok komplex rendszere"* alapján történő megítélésével komform. Olyan helyzetre vezethet, amelyben a vállalat kevés élő munkát sok holt munkával (például sok anyaggal vagy géppel) takarít meg. Ez pedig nyilvánvalóan veszteségek forrása.

Ezeknél az elméleti szempontoknál is súlyosabban esik latba a szabályozásnak a *jelenlegi gazdaságpolitikai elképzelésekkel való ellentéte*. Amennyiben a vállalatokat lényegesen jobban ki kell tenni a *világpiaci hatásoknak* — beleértve a rövidebb távú áringadozásokat és a konjunkturális változásokat is —, annyiban az eddiginél is kevésbé célszerű vagy akár lehetséges a vállalatok teljesítményét naturális mutatószámokban mérni, márpedig a változatlan árakon kifejezett hozzáadott értékre épülő minősítés szellemében a naturális értékeléshez áll közel. Ha viszont a termelési értéket az anyagok és a termékek belső piaci értékelésében, sőt a külpiaci áraikban bekövetkező változások figyelembevételével mérjük, akkor meg súlyát veszti a javaslat mellett felhozott kiinduló érv. Ekkor ugyanis nem tudjuk megállapítani, hogy a vállalat dolgozói igényt tarthatnak-e vagy sem a „teljesítménytöbblet" alapján többletbérre, hiszen a termelési érték nemcsak többletteljesítmény eredményeképpen, hanem árváltozások hatására is növekedhet. Ezért éppen hogy helytelen a bértömeg teljesítménymutatóhoz való merev hozzákapcsolása. Ehelyett — amint ezt Horváth László írja [17] — arra kell törekedni, „hogy a vállalat a konjunkturális hullámzástól bizonyos mértékig függetleníthesse bérpolitikáját. Ezek a hatások (ti. a külpiaci hatások — Sz. Gy.) az elképzelt (tehát a most kialakuló — Sz. Gy.) árrendszerben sokkal érzékenyebben érinthetik a vállalati nyereséget". Hasonló állásponttal találkozunk a gyakorlati szakemberek körében is. (Vö. Csóka Vince [8].)

A tárgyalt bérszabályozási forma ellentétben áll a *szabályozás normativitásá*nak fokozására irányuló gazdaságpolitikai törekvésekkel is. A „viszonyítási alap" és a „bérkoefficiens" (vö. [22] 345. l.) megállapításának nincs egyértelmű elvi alapja, ezért ezek a szabályozóalku melegágyai. Lőkkös János maga is utal rá, hogy ezeket az értékeket általában ágazati szinten, egyes esetekben vállalatonként kell megállapítani, márpedig a szabályozás valóságos normativitásáról csak akkor beszélhetünk, ha az legalább az iparon belül — csekély számú kivétellel — országosan egységes.

Végül rá kell mutatni arra, hogy *ennek a szabályozási formának* az alkalmazásával sem válik nélkülözhetővé a biztosított minimális vállalati átlagbér-növekedés rögzítése, továbbá az átlagkereset-növekedés maximumának a meghatározása, s csupán a megengedhető és a tervezett átlagbér-, illetve átlagkereset-változás közti szűk zónában lehet egyáltalán szerepe a bértömegszabályozásnak. Ha viszont az átlagbérfék az esetek nagy százalékában gyakorlatilag működésbe lép (vö. például Pongrácz László [28] II. rész, 1. l.), és így a létszám-felszabadító hatás a gyakorlatban nem érvényesül (vö. például Szilárd Csaba [42] 318. l.), akkor csupán a módszer adminisztratív, „beszámoltatási", „szabályozástechnikai" jellegű előnyével magyarázhatók a nyereségérdekeltség szellemével ellentétes bértömeg-szabályozási megoldásnak a kiterjedt alkalmazására szólító javaslatok.

Megítélésem szerint a bértömeg-szabályozás helyes alapelvét elsősorban üzemi szinten lehet és kell érvényesíteni, ahol a teljesítmény naturálisan mérhető, nem pedig vállalati szinten, ahol az eredmény külső tényezőktől,

piaci hatásoktól is függ. Miközben támogatni kell az *ösztönző bérezés* és az *egyösszegű bérutalványozás* (vö. például Punyi István [30]) minden racionális módszerének kiterjesztését, ezek a módszerek a vállalatok *egészének* a szabályozására — legalábbis ritka kivételektől eltekintve — nem terjeszthetők ki.

Illetménytöbblet-adón alapuló szabályozás

Balázsy Sándor [2], [3] *javaslatának* lényege a bérszabályozás beépítése a költséggazdálkodásba és a munkabér illetménytöbblet-adóval való kiegészítése avégett, hogy az adóval megnövelt bérnövekmény erőteljes költségnövelő hatása fölöslegessé tegye a béremelkedés külön szabályozását. A javaslat fontos kiegészítő eleme a vállalatok közötti bértárgyalások rendszere, illetve a nyereség olyan szabályozása — a kiugró induló nyereségek adóval való elvonása —, amely akadályozza a túlzott bérkiáramlást.

Megítélésem szerint *elméleti szempontból* a javaslat érdeme, hogy a bérgazdálkodást a költséggazdálkodásba akarja integrálni, biztosítva ezzel a következetes és torzítatlan nyereségérdekeltséget. (Saját javaslatomnak is hasonló az alapgondolata.) A javaslat gyakorlati megvalósítását azonban — megítélésem szerint — lehetetlenné teszi, hogy ezzel a módszerrel egymagában az *átlagkeresetek* növekedése nem szabályozható kellő hatékonysággal, és a *bérkiáramlás* nem tartható tervszerű keretek között. Itt is elkerülhetetlen tehát a minimális és a maximális átlagbér-, illetve átlagkereset-növekedés külön rögzítése, valamint az átlagkereset-növekedés népgazdasági szintű értékének tervezése — akárcsak az imént tárgyalt bértömeg-szabályozás esetében.

Bérszabályozás tarifarendszerrel

Bonifert Donát [4], [5], [6], [7] *javaslata* a bérszabályozást munkakörökre lebontott és országosan kötelező jelleggel előírt *bértarifa-rendszerre* kívánja alapozni. Timár András [44], F. Zs. [12], Révész Gábor [33] 934. l., [36] és Pongrácz László [29] 4. l. kritikai megjegyzéseivel egyetértve úgy vélem, hogy ez a rendszer egyrészt növelné a bérek meghatározásában a formális elemek szerepét, csökkentené a közvetlen termelésirányítók beleszólását a beosztott dolgozók közötti bérdifferenciálásban, s ezáltal gátolná az ösztönzést. Másrészt nem tenné lehetővé a bérkiáramlás megfelelő szabályozását, ami gazdaságpolitikai szempontokból megengedhetetlen. *Az átlagbérszabályozás valamilyen formájának tehát itt is meg kellene jelennie — bizonyítva, hogy minden bérszabályozás, legalábbis bizonyos fokig, elkerülhetetlenül átlagbér-szabályozás.*

Megoldási javaslat a keresetszabályozás rendszerére

A következőkben olyan keresetszabályozási rendszert igyekszem körvonalazni, amely megfelel az előbbiekben kifejtett *elméleti követelményeknek*, ugyanakkor rugalmasságánál fogva folyamatosan hozzáigazítható a változó

körülményekhez és az ezzel együtt ugyancsak változó gazdaságpolitikai elképzelésekhez. Elsősorban Piritvi Ottó egyik cikke [26], valamint Szilárd Csaba két írása [42], [43] tartalmaz az itt leírtakhoz hasonló gondolatokat — ha nem is egy önálló, átfogó jellegű megoldási kísérlet részeként.

A javasolt megoldás fő vonásai

Javaslatom egyik kiindulópontja egy olyan *értékelési rendszer, amelynek középpontjában a növekedési ütemmel nagyjából megegyező, mintegy 6 százaléknyi eszköz- és bérarányos nyereség szerepel.* Az egyes ágazatok vagy vállalatok nyereségszintje természetesen erősen differenciált — egyes vállalatoké akár negatív is lehet. (Átmenetileg vagy akár tartósan veszteséges vállalatok, üzemek fenntartása is indokolt lehet mindaddig, amíg a bevételeik fedezik a folyó ráfordításaikat. Az ilyen vállalatok vagy üzemek természetesen nem realizálnak nyereséget, sőt amortizációt is csak csökkentett mértékben, szélsőséges esetben pedig egyáltalán nem.)

A javaslat másik kiindulópontja *az átlagos, a minimális és a maximális vállalati átlagbér-, illetve átlagkereset-növekedésre, s ezen keresztül a keresetnövekedés differenciálódására vonatkozó gazdaságpolitikai döntés kialakítása.* A legfontosabb annak a *minimális* vállalati átlagbér-növekedésnek az egyértelmű megállapítása, amelyet még a veszteséges vállalatok is — költségeik terhére — megvalósíthatnak. Fontos továbbá rögzíteni az elérhető *maximális* vállalati átlagkereset-növekedést is, amelyet egyetlen vállalat sem léphet túl. A vállalati átlagkereset-változások népgazdasági átlagának viszont — amelynek összhangban kell lennie a reálkeresetek és a fogyasztói árak színvonalának változására vonatkozó tervszámokkal — csak mint számítási anyagnak van jelentősége; a vállalati gazdálkodás közvetlen befolyásolásában nincs szerepe.

A lehetséges *konkrét mértékek érzékeltetésére* — kizárólag szemléltetés céljából — tegyük fel, hogy a fogyasztói árak évi 4, a reálkeresetek pedig 2 százalékkal emelkednek, vagyis a nominális keresetek és — a bérek és a nyereségrészesedés arányának változatlanságát felvételezve — a nominálbérek emelkedése 6 százalékos. Ilyen körülmények között nagyjából 2 százalékra tehető az a minimális átlagbér-növekedés, amelyet társadalompolitikai meggondolásokból minden vállalatnál garantálni kellene. Az átlagos nyereségrészesedés 2—3 heti bér — azaz az évi bérkifizetés 4—6 százaléka — lehetne, a megengedhető legmagasabb nyereségrészesedés pedig mintegy 6 heti bérnek felelhet meg. (Ennél nagyobb nyereségrészesedést egyszerűen nem szabadna fizetni.)

Amennyiben túlzottnak tűnne a differenciálódásnak ez a mértéke, úgy a garantált minimális átlagbér-növekedést magasabb szinten — például a fogyasztói árak növekedésének (évi 4 százalék) szintjén — kellene rögzíteni. Ha a nominális átlagbér-növekedés minimumát ennél is magasabbra szabjuk, akkor lényegében a Wilcsek Jenő—Révész Gábor-féle abszolút bérszínvonal-szabályozáshoz jutunk el, a garantált minimális növekedés ilyen magas szinten való megállapítását azonban magam nem helyeselném. Egyébként ebből is látható, hogy a relatív és az abszolút bérszínvonal-szabályozás között nem annyira elvi, mint inkább fokozati különbség van; javaslatom voltaképpen a kettő között helyezkedik el. A számértékek meghatározása

a következményeket és a korlátozó feltételeket mérlegelő *gazdaságpolitikai döntés* tárgya. A döntés bizonyos határok között szabad mérlegelés kérdése, és időről időre módosítható. Már csak ezért is fontosabbnak lehet és kell tekinteni *a döntés következetes érvényesítését, vagyis a szabályozás normativitását, mint magának a döntésnek a helyességét.* Sem kivételeket, sem a nyereség szintjébe való beavatkozást nem szabad megengedni.

A javasolt megoldásban a konkrét keresetszabályozás egyik fő eszköze *a költségként elszámolható átlagbér-növekedés előírása.* (Számpéldánkban ez évi mintegy 6 százalék lehet.) Erre azért van szükség, mert az átlagbér-növekedés általában nem fedezhető a nyereségből. A másik fő eszköz pedig *a kifizethető nyereségrészesedésnek a nettó eszközérték és a bérek összegéhez viszonyított nyereség nagyságához igazodó táblázatos módszerrel való meghatározása.* (Például 2 százalékos nyereségszint esetén egy heti, 6 százalékos nyereség mellett két heti bér fizethető ki stb.) Az ilyen rendszer elkerüli a magas és ezért torzító hatású nyereségadózást; ez a gondolat már Révész Gábornál is felmerült. (Vö. [33] 933. l.)

Fontos, hogy *a kifizethető nyereségrészesedés konkrét felhasználási módja tekintetében a vállalatok széles döntési szabadságot kapjanak:* a kifizethető nyereségrészesedést tartalékolhassák, vagy a várható nyereségrészesedésük terhére hitelt vehessenek fel, ilyen módon tompítva a konjunkturális változások hatását a dolgozók jövedelmére. Elő kellene mozdítani, hogy a vállalatoknál ezeket az összegeket ne a dolgozóknak szinte automatikusan járó év végi nyereségrészesedés formájában fizessék ki, hanem konkrét teljesítmények jutalmazására fordítsák — lehetőség szerint már az év folyamán, a többletteljesítmény felmerülését közvetlenül követően. (Az ilyen ösztönzési lehetőség szükségességére elsősorban Szilárd Csaba [42] és Sinkovics Alfréd [37], elmaradásának káros következményeire pedig Daróczi Lajos [9] mutatott rá nagyon határozottan.) Ugyancsak lehetővé kell tenni — mégpedig szintén táblázatos megoldással, adózás nélkül — a kifizetendő nyereségrészesedés béresítését. (Például úgy, hogy a bér 1 százalékát kitevő nyereség béresítése esetén a bér 3 százalékának megfelelő nyereségrészesedés kifizetéséről kell lemondani, és így tovább. Ilyen szabályozással tetszőlegesen szűk határt lehet szabni a nyereség béresítésének.)

A szabályozás utolsó lényegi eleme a *fennmaradó* — dolgozóknak ki nem fizetett — nyereségrész, azaz a bruttó fejlesztési alap *lineáris vagy degresszív adóztatása és a maradványnak a fejlesztési, illetve a tartalékalapba helyezése,* mégpedig a tartalékalap-felhasználás jelenleginél rugalmasabb szabályai szerint. (Amennyiben ez a fennmaradó nyereség megközelítőleg a produktív ágazatok felhalmozásának globális önfinanszírozását teszi lehetővé, fogalmilag nem is adózásról, hanem eszközátcsoportosításról van szó. (Vö. [38], [40].) A degresszív adózás lehetővé teszi, hogy a kevésbé nyereséges vállalatok az aránynál kevesebb, a kiemelkedően nyereségesek pedig az aránynál több fejlesztési alaphoz jussanak, ami előnyösen hat az erőforrások allokációjára. A javaslatnak ez a pontja megfelel a vállalati beruházási döntésekre vonatkozó eredeti elgondolásoknak (vö. például: Ambrózy Géza—Horváth Lajos [1] 159. l.), valamint annak a jelenlegi elképzelésnek, amely szerint a fejlesztési erőforrások elosztásában nagyobb szerepet kell juttatni a gazdaságosságnak. (Vö. például Deák Andrea [10].)

A javasolt rendszer működéséről mondottakat számpéldánk alapján a *következőkben foglalhatjuk össze:* Ha a vállalat veszteséges, akkor csak

a garantált 2 százaléknyi átlagbér-növekedést számolhatja el, természetesen költségként, ha pedig bevételei éppen fedezik költségeit, akkor a költségként elszámolható átlagbér-növekedés 6 százalékos értékét. Nyereségrészesedés csak a ténylegesen nyereséges vállalatoknál jelenhet meg, amelyek közül gyakorlatilag csak a különösképpen magas nyereségszintűek fordítanának belőle béremelésre. Ha a nyereségrészesedés és a bérkifizetés országos aránya nem változik, és a béresített nyereség összege ugyanakkora, mint amennyivel a veszteséges vállalatok elmaradnak a költségként elszámolható átlagbér-növekedés szintjétől, akkor a tényleges átlagbér-növekedés éppen megegyezhet a tervezett átlagbér-növekedéssel, vagyis számpéldánkban 6 százalékkal.

Ilyen módon a vállalatok *bérnövekedése* 2 és 8 százalék között szóródik; a 6 százalékos átlagértéktől való eltérés azonban nem lehet gyakori, mert mind a veszteséges, mind pedig a különösképpen nyereséges vállalat viszonylag ritka. E tekintetben tehát a javasolt rendszer nem nagyon tér el az abszolút bérszínvonal-szabályozástól. A kialakuló csekély eltéréseknek azonban jelentős lehet az ösztönző erejük. Az átlagbéreknél nagyobb mértékben differenciálódna egy-egy évben a vállalatok között a nyereségrészesedés (0-tól 6 heti bérig) s így az átlagkereset; ez a differenciálódás azonban —szemben a bérek differenciálódásával— nem kummulálódhat (kivéve a nyereség béresítéséből származó keresetrészt). Ilyen mértékű differenciálódás nem látszik elviselhetetlennek.

A differenciálódásnak ez a mértéke természetesen *vállalatok között* lépne fel, nem pedig *ágazatok között*. A külső piaci értékelési viszonyokhoz való közelítés feltételezi ugyan az ágazati átlagos nyereségszintek differenciálódását is, azt azonban semmiképpen sem, hogy egész ágazatok veszteségessé váljanak. A gyakorlatban csupán egyes rosszul vezetett, különösen kevéssé hatékony vállalatok lehetnek veszteségesek.

Ha a differenciálódás nem bizonyulna a gazdaságpolitikai meggondolások tükrében elegendőnek, akkor könnyíteni, fordított esetben pedig nehezíteni kell a kifizethető nyereségrészesedés béresítésének feltételein.

Bázisszemlélet és az alapok elkülönített kezelése

Amint a megoldási javaslat ismertetéséből kiderült, ez a rendszer is fenntartja az átlagbér-szabályozás valamilyen formáját, s így a sokat bírált bázisszemléletet, valamint a különböző pénzalapok elkülönítését. (A megtakarított és a következő évre átvitt nyereségrészesedés s a folyó nyereségrészesedés kiegészítésére esetleg felvett hitel nyilván nem adható hozzá a vállalat egyéb pénzalapjaihoz.) Megítélésem szerint a szabályozórendszernek ezek a vonásai nem is küszöbölhetők ki teljesen. Nem véletlen tehát, hogy az *átlagbér-szabályozás* mindegyik ismertetett rendszerben valamiképpen megjelenik — a bértömeg-szabályozásban például az ún. átlagbérfék formájában. Úgy vélem, egyet kell érteni Horváth Lászlóval, aki szerint „a bér- és keresetszabályozási rendszer nem nélkülözheti a bázishoz való viszonyítást, hiszen bérét és személyi jövedelmét mindenki egy már elért színvonalhoz méri". ([17] 3. l.) Ennek folytán a *béralapnak* szükségképpen el kell különülnie a vállalat egyéb költségeitől, és a *bérkiegészítési célokra felhasználható nyereségnek* a nyereség fennmaradó részétől.

Nem képzelhető el tehát olyan bérszabályozás, amely — kedvezőtlen vele-

járóival együtt — *kiküszöbölné az átlagbér-szabályozást, a bázisszemléletet, valamint a bérezésre és bérkiegészítésre felhasználható alapok elkülönített kezelését.* Mód van viszont az átlagbér-szabályozás olyan rendszerének kialakítására, amely — mindenekelőtt megfelelően átalakított adórendszer mellett — minimálisra csökkenti az ezekből adódó kedvezőtlen hatásokat, és nem torzítja el a racionális nyereségérdekeltséget.

Irodalom

[1] *Ambrózy Géza—Horváth Lajos:* Fejlesztési források allokációja az iparban. Pénzügyi Szemle, 1978. évi 2. sz.
[2] *Balázsy Sándor:* A keresetszabályozás „megoldhatatlan" dilemmája. Közgazdasági Szemle, 1978. évi 2. sz.
[3] *Balázsy Sándor:* Három koncepció. A keresetszabályozás tökéletesítése. Figyelő, 1978. évi 45. sz. 3. l.
[4] *Bonifert Donát:* Bárszabályozás — bázis nélkül. Figyelő, 1977. évi 21. sz. 6. l.
[5] *Bonifert Donát:* Bérszabályozás vagy munkadíjmeghatározás? Figyelő, 1978. évi 12. sz. 13. l.
[6] *Bonifert Donát:* Bérszabályozás és munkadíj-meghatározás. Közgazdasági Szemle, 1978. évi 5. sz.
[7] *Bonifert Donát:* Bérszabályozás vagy vállalatszabályozás? Figyelő, 1979. évi 7. sz. 18. l.
[8] *Csóka Vince:* Vita a bér- és keresetszabályozásról. Figyelő, 1979. évi 19. sz. 29. l.
[9] *Daróczi Lajos:* A mezőgazdasági állami támogatások hatékonyságának javítása. Pénzügyi Szemle, 1978. évi 4. sz.
[10] *Deák Andrea:* Vállalati beruházási döntések és a gazdaságosság. Gazdaság, 1978. évi 1. sz.
[11] *Drecin József:* Néhány gondolat a gazdasági érdekeltségről és a szemlélet módosulásának szükségességéről. Társadalmi Szemle, 1979. évi 5. sz.
[12] *F. Zs.:* Bérszabályozás — bázis nélkül. Figyelő, 1977. évi 36. sz. 13. l.
[13] *Falusné Szikra Katalin:* A munka szerinti elosztás és az árviszonyok kapcsolatáról. Közgazdasági Szemle, 1978. évi 7—8. sz.
[14] *Gábor R. István:* A vállalati keresetszabályozás kérdései és tükröződésük a közgazdasági szemléletben (Szeged, 1977. november 29.). Közgazdasági Szemle, 1978. évi 2. sz.
[15] *Gyurák Katalin—Mohos András:* Bérszabályozás és a költségvetés. Figyelő, 1978. évi 39. sz.
[16] *Hergár Győző:* Hozzászólás és javaslat a vállalati keresetszabályozás nyitott kérdéseinek megoldásához. Közgazdasági Szemle, 1978. évi 12. sz.
[17] *Horváth László:* A szabályozórendszer fejlesztése. Figyelő, 1979. évi 14. sz.
[18] *Kertész István:* Miként értékeljük a bér- és jövedelemszabályozók első tapasztalatait? Közgazdasági Szemle, 1977. évi 9. sz.
[19] *Kovács Álmos:* Az $\frac{N}{sB + N}$ mutató szerinti optimalizálás egyes kérdései. Szigma, 1972. évi 4. sz.
[20] *Kovács Álmos:* A vállalatok fejlesztési és részesedési alap képzésének vizsgálati módszerei. Pénzügyi Szemle, 1977. évi 9. sz.
[21] *Kovács Álmos:* Nyereségérdekeltség és vállalati magatartás. SZÁMKI könyvek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978.
[22] *Lőkkös János:* Gazdasági fejlettség és szocialista bérszabályozás. Közgazdasági Szemle, 1973. évi 3. sz.
[23] *Lőkkös János:* A keresetszabályozás néhány problémája és a továbbfejlesztés lehetőségei. Közgazdasági Szemle, 1978. évi 2. sz.
[24] *Nyikos László:* A vállalatok érdekeltsége az érvényes szabályozórendszer tükrében. Közgazdasági Szemle, 1977. évi 9. sz.
[25] *Pirityi Ottó:* A bértömeg-szabályozásról. Közgazdasági Szemle, 1973. évi 9. sz.
[26] *Pirityi Ottó:* A bérpolitika és a bérszabályozás funkcióiról. Közgazdasági Szemle, 1976. évi 7—8. sz.
[27] *Polák Miklós—Subicz Péter:* A gazdaságos termékszerkezet kialakításának problémái. Vállalatvezetés — Vállalatszervezés, 1975. évi 4. sz.

[28] *Pongrácz László:* A bérpolitika és a bérszabályozás időszerű kérdései. I. és II. rész. Figyelő, 1977. évi 24. sz. 1. és 4. l., valamint 1977. évi 25. sz. 1. és 4. l.
[29] *Pongrácz László:* Elgondolások a bérszabályozás továbbfejlesztésére. Munkaügyi Szemle, 1979. évi 2. sz.
[30] *Punyi István:* Egyösszegű bérutalványozás a gyakorlatban. Közgazdasági Szemle, 1978. évi 7—8. sz.
[31] *Révész Gábor:* Ösztönzés, munka szerinti elosztás, keresetszabályozás. Közgazdasági Szemle, 1973. évi 11. sz.
[32] *Révész Gábor:* A bérpolitika és bérszabályozás időszerű kérdéseihez. Hozzászólás Pongrácz László: „A bérpolitika és bérszabályozás időszerű kérdései" (Budapest, 1977. március) című írásához. Kézirat.
[33] *Révész Gábor:* Keresetszabályozásunkról. Közgazdasági Szemle, 1978. évi 7—8. sz.
[34] *Révész Gábor:* Kiegészítés a „Keresetszabályozásunkról" című cikkhez. Közgazdasági Szemle, 1978. évi 11. sz.
[35] *Révész Gábor:* Miről vitázunk? A keresetszabályozás kérdőjelei. Figyelő, 1978. évi 52. sz. 7. l.
[36] *Révész Gábor:* Miről vitázunk? Figyelő, 1979. évi 14. sz. 3. l.
[37] *Sinkovics Alfréd:* Adalékok a bér- és keresetszabályozás tökéletesítését célzó vitához. Közgazdasági Szemle, 1978. évi 7—8. sz.
[38] *Szakolczai György:* Eszközjárulék, önfinanszírozás és eszközátcsoportosítás. Gazdaság, 1973. évi 2. sz.
[39] *Szakolczai György:* Az erőforrások értékelése, I. és II. rész. Közgazdasági Szemle, 1973. évi 4. és 1973. évi 5. sz.
[40] *Szakolczai György:* A nyereséggazdálkodás egyes kérdései. Pénzügyi Szemle, 1973. évi 6. sz.
[41] *Szakolczai György:* Az eszközarányos nyereség. Közgazdasági Szemle, 1979. évi 5. sz.
[42] *Szilárd Csaba:* Az új bér- és jövedelemszabályozók első tapasztalatairól. Közgazdasági Szemle, 1977. évi 3. sz.
[43] *Szilárd Csaba:* Munkaerő-tartalékaink nyomában. Figyelő, 1979. évi 11. sz. 3. l.
[44] *Timár András:* Vállalati bérszabályozás, egyéni munkadíjazás. Figyelő, 1977. évi 27. sz. 5. l.
[45] *Vacič, A.:* A munka szerinti elosztás és az árutermelés. Közgazdasági Szemle, 1978. évi 4. sz.
[46] *Varga György:* Az ipar irányítása Jugoszláviában (III.). A jövedelmek felosztása. Figyelő, 1979. évi 3. sz. 10—11. l.
[47] *Vértes Csaba:* A munkaerő-átcsoportosítás eszközrendszere. Figyelő, 1979. évi 16. sz. 5. l.
[48] *Wilcsek Jenő:* Bérszabályozás és nyereség. Közgazdasági Szemle, 1972. évi 1. sz.
[49] *Wilcsek Jenő:* A bérszabályozás ellentmondásai. Figyelő, 1978. évi 25. sz. 1. és 3. l.
[50] *Wilcsek Jenő:* Az anyagi ösztönzés hatékonysága. Figyelő, 1978. évi 25. sz. 1. és 3. l.
[51] Központi bérszabályozást? Figyelő, 1978. évi 18. sz. 1. és 3. l.

RÉVÉSZ GÁBOR:

Keresetszabályozás és gazdaságirányítási (-szabályozási) koncepció

Nem tekintem puszta véletlennek, hogy a Közgazdasági Szemle szerkesztősége a gazdasági szabályozórendszer témakörében éppen a vállalati keresetszabályozás továbbfejlesztésének kérdéseiről szervezett ankétot, továbbá vitát a lap hasábjain. Nem mintha a keresetszabályozás valamiféle kulcshelyzetet foglalna el a gazdaságirányítási, illetve -szabályozási rendszer karakterét illetően, hiszen egy fővonásaiban adott keresetszabályozási forma más és más típusú gazdaságirányítás eleme lehet és ezért általánosan (a környezetet, a gazdaságirányítási koncepciót figyelmen kívül hagyva) nem is értékelhető. Kiemelését az indokolja, hogy tárgyánál fogva talán legérzékenyebb eleme a szabályozórendszernek; ha konfliktusba kerül (nem harmonizál) más szabályozókkal, akkor — éppen mert a vállalati dolgozók, ezen belül a nagyüzemi munkásság személyi jövedelmeivel van közvetlen összefüggésben — súlyosan akadályozza, deformálja azok működését-működtetését.

A Közgazdasági Szemlében folyó vita lezárása előtt elsősorban éppen azokat a legfontosabb összefüggéseket kívánom kiemelni, amelyek a keresetszabályozást a gazdaságirányítás, illetve -szabályozás egészével, annak koncepciójával kötik össze. Erről az oldalról kívánom ismét indokolni, miért tartom hibás javaslatnak, hogy a hozzáadott értékekhez kapcsolt, a már kialakult formáknak megfelelő relatív bértömeg-szabályozást (a továbbiakban: relatív bértömeg-szabályozást) általános rendszerként működtessük az előttünk álló években;[1] miért javaslom a vállalati kollektív érdekeltséget általában a nyereségnek a lekötött eszközök értékéhez viszonyított nagyságától függő részesedéshez kapcsolni. Rövidségre törekszem. Ezért — általánosan hivatkozva az előzményekre, már publikált írásaimra — tézisszerűen fejtem ki mondanivalómat és csupán a leglényegesebb vitakérdésekre térek ki.

★

A bértömeg-szabályozás elve tetszetősen egyszerű: a dolgozó (tárgyunknál fogva a vállalati) kollektíva adott teljesítmény esetén adott összeget fordíthat bérek kifizetésére, függetlenül attól, hogy a teljesítmény mögött hány ember munkája, illetve mekkora munkaidő-ráfordítás áll. Ehhez a relatív bértömeg-szabályozás szinte magától értetődő kiegészítést kapcsol:

[1] Periférikus megoldásként, speciális feltételek mellett — mint erre még rámutatok — a relatív bértömeg-szabályozás alkalmazása racionális lehet.

ha a teljesítmény változik, akkor a bérkifizetésre felhasználható összeg — ismét függetlenül a dolgozók számától, illetve a munkaidő-ráfordítás mennyiségétől — követi (a szabályozás gyakorlatában többnyire degreszszíven) a teljesítmény alakulását.

A vállalati bérkiáramlás ezen elveknek megfelelő szabályozása megtévesztő egyértelműséggel látszik racionálisnak. Első megközelítésben az tűnik szembe, hogy az ilyen szabályozás kollektív, s egyben egyéni érdekké teszi a kieső munkaerő helyettesítését, a teljesítmények fokozását, lehetőséget ad az egyes dolgozók (dolgozói csoportok) teljesítményfokozását erőteljesen ösztönző bérezésre. A szabályozási elvek konkrét alkalmazása azonban számos nehézségbe ütközik.

Kezdődik a dolog ott, hogy mit is lehet vállalati szinten azonos teljesítménynek, illetve a teljesítményváltozás mértékének tekinteni.

Nem okoz ez különösebb gondot, ha a vállalati kibocsátás és ráfordítás alakulását naturálisan mérni, s a mérés eredményét a gazdaságosság szempontjából egyértelműen értelmezni lehet, vagy például, ha (többnyire közüzemi feladatokat ellátó vállalatoknál) meghatározott státuszokat igénylő kapacitás működtetéséről van szó. Ilyen esetekben a relatív bértömegszabályozás kielégítően funkcionálhat.[2]

De hogyan mérjük a teljesítményt, a teljesítményváltozást olyan *gazdálkodó* vállalat esetében, amelyet a technológia és a választék folyamatos változása jellemez, amelynek a környezeti elmozdulásokat figyelembe véve (azt prognosztizálva) állandóan meg kell újítania termelési, vásárlási és értékesítési szerkezetét, törekedve az erőforrások racionális igénybevételére, azok optimális hasznosítására? Ilyen vállalatoknál a teljesítmény eleve nem mérhető naturálisan[3]. Pedig a keresetszabályozás megfelelően működőképes általános rendszerét keresve az ilyen értelemben *gazdálkodó vállalatokat* kell szem előtt tartanunk.

Éppen erre jelent megoldást — lehet mondani — az a módszer, amely a vállalati teljesítményt a realizált hozzáadott értéknek (ezen belül a nyereségnek) az alakulása szerint veszi számba. S ez az érvelés megint csak meggyőzőnek látszik, hiszen (ésszerű ár-, illetve szabályozórendszer esetén) a hozzáadott érték (a nyereség) viszonylagos nagysága valóban kifejezi a vállalati tevékenység gazdaságosságát.

Ilyen megoldás mellett azonban már a felszínen előtűnnek a leküzdhetetlen nehézségek. A hozzáadott érték nagysága és főként változása (s relatív bértömeg-szabályozás mellett ez utóbbinak van jelentősége) nagyon is érzékeny az árakra: az eladási, illetve vételárak igen kismértékű ingadozása is a hozzáadott érték erőteljes kilengésére vezet. Szükségképpen felmerül annak igénye, hogy az évről évre jelentkező „véletlenszerű" áringadozások okozta kilengéseket megkülönböztessük azoktól a módosulásoktól,

[2] Például elképzelhető, hogy házgyári technológián alapuló lakásépítkezésnél — mintegy egyösszegű bérutalványként — az elkészült, minőségileg is átvett lakáshoz kapcsolódjék meghatározott összegű kifizethető béralap. Vagy elképzelhető, hogy a mozikban a bevételi terv minimumának (és bizonyos egészségügyi-esztétikai követelményeknek) a rögzítése mellett típusstátusz szerint kiszámított béralap álljon a dolgozók rendelkezésére; az esetben, ha a jegyszedők, pénztárosok a takarítást, illetve fűtést is vállalják, akkor a takarítókra, fűtőkre meghatározott béralapot az ezt a munkát ellátók vehetik fel.

[3] Az sem ritkaság, hogy a naturálisan nagyobb kibocsátás csökkenő teljesítménynek számít, mert a választék elavul, mert a változatlan technológia relatíve erősen drágábbá lett nyersanyagot igényel stb.

amelyeket a tendenciózus ár- (illetve érték-) változások idéznek elő, s csak az utóbbiak konzekvenciáit hagyjuk érvényesülni a bérszabályozásban. További elkerülhetetlen problémák lépnek fel azért, mert ilyen szabályozás mellett a vállalatok között a bérügyi lehetőségek tekintetében objektíve nem indokolható különbségek és ezzel kapcsolatos feszültségek alakulnak ki. Az a vállalat, amelynek viszonylag magas a jövedelmezősége, nem, vagy csupán kismértékben képes növelni dolgozói bérét, hiszen jövedelmezőségének viszonylagos színvonala már nem, vagy csupán alig emelhető. Ezzel szemben egy másik hasonló vállalat alacsony szintű, de növekvő jövedelmezőség mellett érzékelhetően jobb bérügyi helyzetbe kerülhet. Ez ismét széles körben indokol egyedi mérlegelést. Hol van azonban az a hivatal, amely az áringadozások és az alaptalan bérfeszültségek miatt szükséges korrekciókat „igazságosan" és időben képes végrehajtani, amely valamiféle objektív bázison valóban részrehajlás nélkül tudja működtetni az — íme — saját automatizmusain keresztül lehetetlenségbe torkolló bérszabályozást? Tíz éves tapasztalat alapján valóban csak szónoki kérdésként lehet feltenni: létrehozható-e, működtethető-e ilyen hivatal.

Az első megközelítést meghaladva csak egy parányi lépést kellett tennünk ahhoz, hogy — még mindig a jelenségek szintjén — a relatív bértömeg-szabályozás működtetésének súlyos problémáira bukkanjunk. A sort persze folytatni lehetne. De talán ennyi is elég ahhoz, hogy most már a valamivel mélyebben fekvő összefüggések, ellentmondások felé fordulhassunk.

★

Adott feltételeinket, gazdaságpolitikai céljainkat, gazdasági mechanizmusunk továbbfejlesztésének meghirdetett irányát figyelembe véve a relatív bértömeg-szabályozás kiterjedt, általános alkalmazását az előttünk álló években elsősorban az alábbiak miatt tartom kedvezőtlennek, elvetendőnek.

1. A terv és a piac szerves egységére alapozott szocialista árutermelés feltételei között a vállalati gazdálkodás minősítésének egyetlen reális komplex mutatója van: a vállalati *nyereség* (más szóval a vállalati jövedelmezőség) *mértéke, színvonala.*[4] Ezért a vállalati érdekeltséget is erre a mutatóra helyes alapozni. A relatív bértömeg-szabályozás ezzel szemben a személyi jövedelmekre elsősorban ható, s ezért domináns kollektív vállalati érdekeltséget az egy főre jutó *hozzáadott érték* (ezen belül a nyereség) *növekedésében* teremti meg. Ez (ceteris paribus) kedvez a viszonylag kicsi nyereséggel rendelkező vállalatoknak és hátrányosan érinti a gazdaságos (nagy nyereségű) vállalatokat. Továbbá évről évre növekedési kényszert vált ki, ami ellenkezik a vállalati gazdálkodás szükségszerűen megjelenő időbeli ingadozásával, zavarja azt és makroökonómiai szempontból irracionális tartalékolásra késztet.

2. A magyar gazdaságirányítás (gazdaságpolitika) előttünk álló talán legfontosabb feladata, hogy a vállalatokat termelésük tartományában a *termelési tényezőkkel, az erőforrásokkal* (természeti kincsekkel, holt munkával, ezen belül importanyagokkal, kapacitásokkal, élő munkával) *való racionális*

[4] Lásd erről részletesebben Antal Lászlóval írt közös cikkünket a Közgazdasági Szemle 1977. évi 4. számában.

gazdálkodásra, a lehetséges erőforrás-kombinációk optimumának keresésére késztesse. A relatív bértömeg-szabályozás ezzel szemben *kitüntetett szerepet tulajdonít az adott fázis élőmunka-felhasználásának*, éspedig oly erőteljesen kitüntetett szerepet, hogy ezáltal egyértelműen a többi erőforrással (ezen belül például importanyaggal) való pazarlást segíti elő, gátolja az akár csak kismértékben több élő munkát igénylő megoldások alkalmazásba vételét, még ha azok a piacképesség szempontjából igen fontosak és kedvező árkihatásúak is (például kikészítő műveletek).

Bizonyítható, hogy a relatív bértömeg-szabályozás rendszerében egy átlagos költségszerkezetű iparvállalatnál a bérekre gyakorolt hatás szempontjából 1 forintnyi bérköltséggel 5-6 forintnyi holtmunka-költség, illetve árbevétel-módosulás ekvivalens. Ez azt jelenti, hogy a vállalati bérekre gyakorolt hatás kedvező, ha például 4 forint értékű importanyag-ráfordítással „takarítanak meg" 1 forintnyi bérköltséget. Ugyanakkor a vállalati bérekre gyakorolt hatás kedvezőtlen, ha 1 forintnyi bérráfordítással például „csupán" 4 forintnyi importanyag-megtakarítást vagy 4 forintnyi exportárbevétel-többletet lehet elérni.[5]

A relatív bértömeg-szabályozás mellett érvelő írások sokszor fogalmaznak így: ez a szabályozás ösztönöz a termelési tényezőkkel való hatékonyabb gazdálkodásra, ezen belül *különösen* a munkaerő racionális felhasználására. Nem hiszem, hogy valóságos érvekkel megokolható lenne, miért kell külön kiemelni a munkerővel való racionális gazdálkodást, hiszen minden kiemelés más elemek háttérbe helyezését jelenti. De a relatív bértömeg-szabályozás nem egyszerűen az emberi munkát általában emeli ki, mondjuk a természeti kincsekkel vagy a már valamilyen használati értékként testet öltött termelő (vagy infrastrukturális) befektetéssel szemben, hanem a termelés *adott vállalati fázisában* elért élőmunka-megtakarítást preferálja mindennemű korábbi (és későbbi) fázisban kifejtett (kifejtendő) munkaráfordítással szemben is. Ez — végeredményét tekintve — a munkaráfordításokkal való pazarlásra vezet, éspedig annál nagyobb mértékben, minél tágabb döntési lehetőségük van a vállalatoknak termelési, értékesítési és ráfordításszerkezetük alakításában.

3. A vállalati gazdálkodás befolyásolását, „vezénylését" sohasem lehet a gazdasági mechanizmus, illetve a gazdasági szabályozórendszer egy-egy elemének tulajdonítani. A vállalati gazdálkodásra szükségképpen a gazdasági mechanizmus — szűkebb témánknál maradva, a szabályozórendszer — egésze gyakorol hatást. Ezért kell alapvető kérdésként kezelni a szabályozórendszer minden egyes részeleme megformálásakor, hogy a választott megoldás segíti vagy éppenséggel gátolja-e a szabályozórendszer egészének és a többi elemnek a működését-fejlesztését.

Az eddig már érintett vonatkozások önmaguk is utalnak arra, hogy *a relatív bértömeg-szabályozás nincs összhangban a szabályozórendszer egészére* és az egyes fontosabb elemeire *vonatkozó előzetes koncepcióval*. E koncepció szerint az erőforrások allokálásában, továbbá egymással való helyettesítésük

[5] Tévedések elkerülése végett: nem azt állítom, hogy vállalataink vezetői a bérügyi lehetőségekre gyakorolt kedvezőtlen hatások miatt rosszhiszemű tudatossággal elvetnek gazdálkodási szempontból egyértelműen racionális, exportárbevételt növelő, illetve preferálnak egyértelmű importpazarlással járó akciókat (bár hozzá kell tenni: nem egy esetben rákényszerülnek ilyesmire is). De a szabályozás folytán a bemutatott, kedvezőtlen irányú tendenciák szükségképpen érvényre jutnak.

lehetőségeinek felhasználásában a vállalati gazdálkodásnak döntő szerepet kell játszania. A relatív bértömeg-szabályozás azonban az erőforrás-helyettesítés és az erőforrás-hasznosítás területén — mint 2. alatt említettem — makroökonómiai szempontból irracionális döntésekre orientál. Alkalmazása ezért az erőforrás-allokáció, az erőforrás-helyettesítés tartományában szükségszerűen vezet a vállalati gazdálkodás hatáskörének csökkentésére, másfelől a gazdaságirányító hatóságok közvetlen intézkedései kiterjedésére. Nyilvánvalóan konfliktust és deformációt teremt a szabályozórendszer működésében és működtetésében, ha — szemben a gazdaságosságot az eszközarányos nyereség színvonalával mérő árrendszerrel és vállalati jövedelemszabályozással — a vállalati érdekeltség megformálásában a hozzáadott érték (ezen belül a nyereség) és létszám viszonyának változása kap kitüntetett szerepet. A már említett növekedési kényszer nem kizárólagos, de — mint rámutattam — fontos motívuma a gazdaságirányító szervek vállalati nyereséget stabilizáló egyedi beavatkozásainak. A bértömeg-szabályozás hatására kényszerűen fellépő egyedi beavatkozások más oldalról — a dolog természetéből adódóan — gyengítik a szabályozórendszer egésze által kifejteni szándékolt gazdasági „nyomás"-t, a „normativitás" érvényesítésének lehetőségét.

1980-tól olyan *termelői árrendszert* kísérlünk meg működtetni, amelyben *kitüntetett szerepet kapnak a tőkés piacokon elérhető export- és importáraink, illetve azok változásai*. Ezért a megszokottnál sokkal szélesebb körben lesz tartósan alacsony a vállalati nyereség, továbbá a vállalati nyereségnek az árváltozások miatt bekövetkező ingadozásai az eddigieknél sokkal gyakoribbak és számvitelileg sokkal nehezebben követhetők lesznek. Vajon elképzelhető-e, hogy az árrendszer természetéből adódó alacsonyan stagnáló nyereségszínvonalnak, továbbá erőteljes nyereségingadozásnak a relatív bértömeg-szabályozás által közvetített bérügyi hatásai a munkások (beosztott dolgozók) kereseteinek kárára (vagy akár javára) valóban érvényre jussanak? Vagy — a másik oldalról — elképzelhető-e, hogy az elgondolt árrendszert a maga logikája szerint működtetni tudjuk, ha annak konzekvenciája (például a termelői áringadozásoknak a vállalat éves nyereségére gyakorolt hatása) alapvetően határozza meg a vállalat munkásai (beosztott dolgozói) számára fizethető nominálbér-emelést?

Végiggondolva mindezt, újra és újra oda jutok, hogy a *relatív bértömeg-szabályozás alkalmazása szükségszerűen deformálná az egész megújítani kívánt szabályozórendszert*, annak működését; elkerülhetetlenné tenné az egyedi (az egy-egy vállalat konkrét helyzetére szabott) eljárások elburjánzását, fenntartani kényszerítené az ún. szabályozó-lebontást, illetve hozzájárulna annak széles körű „árlebontás"-sal való kiegészítéséhez.[6] A relatív bértömeg-szabályozásnak ezt az inkább közvetett hatásrendszerét sokkal fontosabbnak és aggasztóbbnak tartom, mint azokat a közvetlenebb hatásokat, amelyekről az 1. és 2. pontban szóltam.

★

[6] A relatív bértömeg-szabályozást népszerűsítő írások, az elmúlt évek tapasztalatairól szólva, a bérpreferenciák elterjedését gyakran annak tulajdonítják, hogy „a szabályozás stabilitása és normativitása" fellazult. Egyoldalú, téves az ilyen beállítás. A bérpreferenciák csak a jéghegy csúcsát alkotják. Ugyanennek a jéghegynek a csak halványan körvonalazódó, felfelsejlő nagyobb része éppen a normativitás fellazulásának tartománya. Ha ez a „fellazulás" kisebb mértékű lett volna, az el nem utasítható igények még nagyobb tömege jelent volna meg a felszínen bérpreferenciaként.

Mi tehát a *javaslatom?* Nem tudok okosabbat kitalálni, mint amit már leírtam. A vállalati érdekeltséget a nyereség tömegében, annak a lekötött eszközök értékéhez viszonyított színvonalában kell megformálni. Ehhez olyan részesedésképzésre van szükség, amelyben a *részesedés viszonylagos (bérköltséghez viszonyított) nagysága a vállalati profitráta színvonalától függ,* amelyben tehát a magas profitrátájú vállalatok nagyobb, a kisebb profitrátájú vállalatok kisebb részesedési alapot képezhetnek. Ez a megoldás egybevág az árrendszer természetes gazdaságosság-jelzésével, viszonylag könnyen kalibrálható a vállalatok közötti differenciálódás, illetve a részesedésben való érdekeltség mértéke szempontjából, továbbá abból a szempontból is, hogy az a vállalati dolgozók különféle rétegei felé mekkora éleséggel működjék. Emellett a nyereség színvonala sokkal kevésbé érzékeny az áringadozásokra, mint a hozzáadott érték növekménye. Mindezek folytán javaslatom összhangban van, illetve összhangba hozható a szabályozórendszer egészével, annak elemeivel, úgy méretezhető, ahogy azt az objektív lehetőségek szempontjából célszerűnek, a vállalati kollektív érdekeltség működtetése szempontjából megfelelőnek tartják.

A vállalati gazdálkodás feltételei (ezen belül például a „költségérzékenység"), továbbá a munkaerő-kínálat és a munkaerő iránti kereslet feszültségei rövid idő alatt nem módosulhatnak úgy, hogy a vállalati spontán törekvések magukra hagyva ne idéznének elő a reálisnál (racionálisnál, tervszerűnél) jóval nagyobb, számottevő zavarokat kiváltó bérkiáramlást. Ezért a *nominálbér-emelés* lehetőségének *központi meghatározását,* a bérkiáramlásnak erről az oldalról érvényesülő korlátozását *elkerülhetetlennek tartom az előttünk álló években.* A vállalatok számára az átlagos *nominálbér-emelés lehetőségének mértékét évről évre egységesen kellene meghatározni,* helyet hagyva szűk körre (például a szabályozás hatálya alá tartozó dolgozók maximum 10 százalékára) kiterjedő kivételeknek. A kivételek érvényesítésére a több évre kialakított munkaerő-gazdálkodási és bérpolitikai koncepció keretében kerülne sor. A létszámstruktúra-változás okozta technikai bérnövekedés problémáját — ami egy ilyen szabályozásnak elkerülhetetlen kísérő jelensége — kielégítően oldja meg, ha a vállalatok lehetőséget kapnak — előzetes bejelentés és utólagos ellenőrzés mellett — a megfelelő korrekció végrehajtására.[7]

A leggyakrabban hangoztatott *ellenvetés,* hogy javaslatom — úgymond — a vállalatok számára *„ingyen, minden követelmény nélkül"* osztogat béremelést, ezért nem késztet erőfeszítésre, sőt leszerelő, hiszen nem teremt forrásokat arra, hogy a vállalat eredményességében is megjelenő erőfeszítéseket a munka díjazásában kellően meg lehessen fizetni.

Kétségtelen, hogy javaslatomban a — természetesen a dolgozók erőfeszítéseit is tükröző — magas színvonalú vállalati teljesítmény (értsd alatta: viszonylag magas színvonalú nyereség) honorálásának szűkebbek a lehetőségei, mint egy kisárutermelést szimuláló vagy konzekvens és éppen ezért egyoldalúan megformált önigazgatásos modellben. *Miért lenne azonban az általam javasolt konstrukcióban a vállalati érdekeltség érvényesítési tartománya eleve kisebb,* mint az a tartomány, amelyet a relatív bértömeg-szabályozást javaslók a maguk rendszere számára elfogadhatónak tartanak?

[7] Ez a megoldás a relatív bértömeg-szabályozás mellett szükségszerűen megjelenő „átlagbérfék" okozta anomáliák kiküszöbölésére is ajánlható.

Tegyük fel, hogy a relatív bértömeg-szabályozás méretezésekor azt tartják szem előtt, hogy évi 5 százalékos átlagos nominálbér-emelés mellett a vállalatok mintegy 90 százalékánál az átlagbér-emelés lehetősége a 2,5 és 8 százalék közötti tartományon belül helyezkedjék el. Ugyanazt a tartományt fogja át a vállalatok közötti differenciálódás szempontjából, ugyanazt az érdekeltségintenzitást teremti meg, ha az általam javasolt megoldásban a részesedési alap képződésének kondícióit úgy állítják be, hogy a vállalatok 90 százalékánál a képződő részesedési alap, teszem azt 6 és 21 napi bér között helyezkedjék el. Ha valamely felelős irányító testület ennél nagyobb differenciálódást tart kívánatosnak, akkor a vállalatok 90 százalékát átfogó tartomány természetesen akár 6 és 35 nap vagy például 2 és 40 nap közé is beállítható.[8]

Javaslatom és a relatív bértömeg-szabályozás tehát nem az érvényesíthető vállalati érdekeltség intenzitásának hőfoka, élessége szempontjából különbözik egymástól, hanem abban, hogy az egyikben a vállalati érdekeltség a szabályozórendszer egészével harmonizálva a nyereség elért színvonalához kapcsolódik, a másik viszont — a szabályozórendszerrel, ezen belül az árrendszerrel ellentétesen — a vállalati érdekeltséget a hozzáadott érték, illetve a nyereség viszonylagos nagyságának *növekedésében* teremti meg. Említést érdemel egy további, jórészt szabályozástechnikai jellegű, de azért a szabályozás működését lényegesen érintő különbség is. Az általam javasolt megoldás mellett a kereseti lehetőségekben (ezen belül a részesedés viszonylagos nagyságában) mutatkozó eltérések a jövedelmezőség alakulásának függvényében évről évre nagyjából azonos élességgel termelődnek újra. A relatív bértömeg-szabályozás alkalmazása esetén viszont a bérnövelési lehetőségek különbségei évről évre halmozódnak, így felerősödhetnek, és messze túlhaladhatják a beállításkor szándékolt vállalati differenciálódás tartományát, ami a relatív bértömeg-szabályozás hatásainak ellensúlyozását célzó tömeges egyedi beavatkozás szükségességét önmagában is felveti.

[8] Nem az a kérdés tehát ebben az összefüggésben, hogy melyik megoldás teszi intenzívebbé az érdekeltséget, hanem az, hogy a vállalataink közötti keresetdifferenciálódás tartománya erősen korlátozott. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy jelenlegi vállalati szervezetünkben dominál a soktelepes (számos üzemet, több gyárat átfogó) vállalati forma, ennélfogva a munkástörzsgárdák csak kis töredékét tekintik át annak a tevékenységnek, melynek gazdaságosságától keresetnövekedésük függhet. Nem lehet továbbá eltekinteni attól sem, hogy kialakult gazdálkodási gyakorlatunkban a vállalati tevékenység gazdaságosságának alakulását sokszor nem elsősorban a vállalati kollektíva munkaintenzitása, illetve a vállalati törekvések és azok végrehajtása, hanem sokkal inkább a felettes szerveknek a vállalat gazdálkodását közvetlenül érintő konkrét és egyedi döntései határozzák meg stb.

Az európai KGST-országok gazdasági fejlődése 1978-ban és az idei tervfeladatok

Az európai KGST-országok 1978-ra a gazdaság dinamikus fejlődésének fenntartását irányozták elő. A gazdasági növekedés tervezett üteme az országok többségében elérte, illetőleg megközelítette a középtávú tervben meghatározottat. Az ötéves tervek gazdaságpolitikai céljaival összhangban az éves tervek a mennyiségi feladatokat a korábbi éveknél fokozottabban összekapcsolták a gazdaság intenzív fejlődéséből következő tényezőkkel: a műszaki fejlődéssel, a minőség javításával, a szükségleteknek megfelelő összetételű termelés, az anyagi és szellemi feltételek minél hatékonyabb hasznosítása követelményével, nevezetesen a munkatermelékenység növelésével, a munkaerő és az eszközök jobb kihasználásával, az ésszerű takarékossággal, a racionalizálás elvének megvalósításával a termelésben és a fejlesztésben egyaránt. A gazdálkodás általános színvonalának növelésére kényszerítette az egyes országokat az intenzív fejlődési szakaszból következő megnövekedett követelmények mellett az is, hogy a számukra kedvezőtlen világpiaci árváltozások, a tőkés világgazdaság lelassult fejlődése, a gazdasági bizonytalanság, a diszkrimináció kedvezőtlen hatásainak ellensúlyozására a gazdaságfejlesztési tervekben előtérbe kerültek a külső gazdasági egyensúly javítását, a kiegyensúlyozott fejlődéshez szükséges tartós tényezők, folyamatok kibontakoztatását, az export versenyképesség javítását szolgáló célok.

Az ötéves tervek harmadik évében elért eredmények értékelésénél ezért a gazdasági növekedés számszerű eredményeinek összehasonlítását a fejlődés minőségi jellemzőivel, a gazdasági hatékonyság és egyensúly alakulásával együtt mutatjuk be.

1978-ban a nemzeti jövedelem emelkedése — a gazdasági növekedést viszonylag jól jellemző mutatószám — a Szovjetunióban a tervet meghaladó, a többi országban az előirányzottnál valamivel mérsékeltebb volt. A tervezett növekedéstől való elmaradás Lengyelországban és a gyorsuló növekedést tervező Romániában volt a legnagyobb. Ennek ellenére az európai KGST-országok egészében a nemzeti jövedelem számottevően gyorsabban nőtt, mint a fejlett tőkésországokban. (Lásd 1. sz. táblázatot)

Az európai KGST-országok gazdasági fejlődésében tovább nőtt a minőségi-hatékonysági tényezők szerepe. A tervjelentések arról számolnak be, hogy fokozódott a műszaki-tudományos haladás üteme, ennek nyomán meggyorsult a korszerű, új termékek bevezetése és általában előtérbe került a termelési szerkezet átalakítása a fejlődés minőségi-hatékonysági és a nemzetközi munkamegosztás elmélyüléséből következő követelményeinek megfelelően. Eredményesek voltak a termelőkapacitások jobb kihasználására, a munkaerő ésszerűbb hasznosítására, továbbá a termelési költségek, mindenekelőtt az energia- és anyagköltségek csökkentésére irányuló erőfeszítések. A termelő ágazatokban a foglalkozta-

1. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem alakulása
(Százalékos növekedés az előző évhez képest)

Ország	1976 tény	1977 tény	1978 terv	1978 tény	1979 terv
Bulgária	6,7	6,3	6,0	6,0	7,0
Csehszlovákia	3,8	4,5	4,9	több 4,0 mint	4,3
Lengyelország	7,1	5,0	5,4	2,8	2,8
Magyarország	3,0	8,0	5,0	3,9	2,9
NDK	3,5	5,3	5,2	4,0	4,3
Románia	10,5	8,6	11—11,5	7,6	8,8
Szovjetunió	6,0	4,5	4,0	4,8	4,3

Forrás: Itt és a továbbiakban az egyes országok statisztikai évkönyvei, közölt tervei és tervjelentései

tottság nem változott, vagy alig emelkedett. Ezért a termelés növekményének átlagosan több, mint háromnegyede a munka termelékenységének emelkedéséből származott.

1978-ban a gazdasági fejlődést az egyes ágazatok — mindenekelőtt az ipar és a mezőgazdaság — termelésének kiegyensúlyozott, arányos növekedése alapozta meg. Az országok többségében a beruházások és a lakosság fogyasztása a népgazdasági tervben meghatározott gazdaságpolitikai célokkal összhangban nőtt. Egyes országokban a korábbi gyors növekedés miatt, illetőleg a gazdasági egyensúly javítása céljából korlátozták a beruházások növekedését. Lengyelországban a beruházások lényegében stagnáltak és a lakosság reáljövedelme is kismértékben emelkedett. Ezzel szemben Romániában a beruházások gyors ütemű növekedése tovább fokozódott, a nemzeti jövedelem egyébként is magas (7,6 százalékos) növekedésének kétszeresét is meghaladta (16,2 százalék) és a lakosság jövedelmeinek dinamikus növekedésével párosult. A többi országban a lakosság reáljövedelme, illetőleg a fogyasztása a teljesítmények, a nemzeti jövedelem növekedésének függvényében — általában 3—4 százalékkal — emelkedett. Az életszínvonal növekedésében továbbra is jelentős szerepe volt a társadalmi juttatások fokozásának és az életkörülmények javulásának.

Az új, nehezebb világgazdasági feltételek között az európai KGST-országok külkereskedelmi forgalma dinamikusan, a nemzeti jövedelmet jóval meghaladó ütemben (folyó árakon 7—11 százalékkal) bővült. A tagországokban a műszaki fejlesztés, a minőség javítása, a termékszerkezet korszerűsítése, a költségek csökkentése, a gazdálkodás racionalizálása, általában a versenyképesség fokozása, jórészt az export további bővítését szolgálta. Folytatódott a nemzetközi gazdasági kapcsolatok alapját képező szocialista gazdasági integráció komplex programjának megvalósítása, az áruforgalom tervszerű bővítése, az újabb hosszú távú együttműködési célprogramok előkészítése, illetőleg a régiek bővítése. Az egyes országok részadataiból arra lehet következtetni, hogy az egymás közötti forgalom — a nyersanyagszállítások bővítésének nehézségei ellenére — az összforgalomnál dinamikusabban nőtt. Ebben szerepet játszott az is, hogy a tőkés nemzeti piacokon a feltételek nehezedése, bizonytalan volta, a tőkés világgazdaság kedvezőtlen konjunktúrája korlátozta az európai KGST-országok fejlett tőkésországokba irányuló exportjának bővítését és így a gazdasági kapcsolatok kiegyensúlyozott fejlesz-

tését. Ezért egyes országokban az import bővítésének lehetőségei is beszűkültek, illetőleg az országok eladósodása folytatódott. A kelet—nyugati kapcsolatok bővítésében rejlő lehetőségek kihasználását erősen gátolták egyes, a szocialista országok exportját sújtó, diszkriminatív intézkedések. 1978-ban a kelet—nyugati kereskedelem súlya a szocialista és a tőkésországok külkereskedelmi összforgalmában — a különböző becslések szerint — mérséklődött.

1979-re az európai KGST-országokban együttesen lényegében a múlt évihez közelálló gazdasági fejlődést tervezték. Az országok többségében a nemzeti jövedelem tervezett növekedése 3—4,5 százalék. Ennél gyorsabb növekedési ütemmel Bulgáriában (7 százalék) és Romániában (8,8 százalék) számolnak. Így 1979-ben folytatódik az egyes országok gazdasági fejlettségi szintjének kiegyenlítődése. A mennyiségi növekedést mind erőteljesebben kapcsolják össze a fejlődés minőségi jellemzőivel, mindenekelőtt a hatékonyság, továbbá az egyensúly javításának szükségességével.

Ipar

1978-ban az ipari termelés az európai KGST-országokban együtt 5—5,5 százalékkal, az 1977. évinél és a tervezettnél némileg mérsékeltebben nőtt. Csehszlovákiában és a Szovjetunióban az előirányzottat meghaladóan nőtt az ipari termelés. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Az ipar fejlődésében tovább fokozódott a termelés minőségi mutatóinak a szerepe. Az 1978. évi fejlődés tükrözi a termelékenység növekedésére, az anyagi és szellemi erőforrások minél hatékonyabb hasznosítására, a termékek minőségének javítására, a termékszerkezet korszerűsítésére, a műszaki-tudományos fejlődés gyorsítására, az eredmények minél előbb történő alkalmazására irányuló törekvéseket. Az európai KGST-országokban az ipari munka termelékenysége mintegy 4,5 százalékkal nőtt, mialatt az iparban foglalkoztatottak száma alig 1 százalékkal emelkedett. Lényegében stagnált a foglalkoztatottság Lengyelországban és Magyarországon, alig nőtt Bulgáriában, Csehszlovákiában és az NDK-ban. Ezt elősegítette a munka technikai felszereltségének gyors bővülése, korszerűsödése, a rendelkezésre álló eszközök korábbinál jobb hasznosítása, továbbá az, hogy jelentősek a tartalékok az ipari munkaerő hatékonyabb foglalkoztatásában. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

1978-ban az országok erőfeszítéseket tettek a gazdasági struktúra, a termékszerkezet korszerűsítésére, az aránytalanságok megszüntetésére. Hogy az energiagazdálkodásban a feszültségeket

2. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása

(Százalékos növekedés az előző évhez képest)

Ország	1976 tény	1977 tény	1978 terv	1978 tény	1979 terv
Bulgária	7,0	6,8	7,7	6,8	7,8
Csehszlovákia	5,5	5,7	4,5	5,0	4,5
Lengyelország	9,3	7,6	6,8	5,8	4,9
Magyarország	4,6	6,6	5,5—6,0	5,2	4,0
NDK	5,9	5,0	5,7	4,7	5,4
Románia	11,4	12,5	10,6	9,0	11,3
Szovjetunió	4,8	5,7	4,5	4,8	5,7

3. sz. táblázat

A termelés, a foglalkoztatottság és a termelékenység alakulása az iparban 1978-ban

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Termelés	A foglalkoztatottak száma	Egy foglalkoztatottra jutó termelés
Bulgária	6,8	0,4	6,4
Csehszlovákia	5,0	0,8	4,2
Lengyelország	5,8	— 0,1	6,0
Magyarország	5,2	0,0	5,3
NDK	4,7	0,4	4,3
Románia	9,0	1,7	7,1
Szovjetunió	4,8	1,3	3,6

csökkentsék, megkülönböztetett figyelmet fordítottak az energiatermelő beruházások megvalósítására, a termelés energiaigényességének tervszerű csökkentésére, az ésszerű takarékosság fokozására. A jelentős eredmények ellenére a rendkívül hideg téli időjárással járó viszontagságok helyenként energiaellátási zavarokat okoztak, illetőleg energiakorlátozásokat vontak maguk után. A termékszerkezet átalakítása egyes országokban a lakosság minőségileg jobb áruellátását, a választék bővítését szolgálta, másokban a termékszerkezet változása és az exporttörekvések közötti kapcsolat erősödött. A termelési szerkezet átalakítására továbbra is a központi fejlesztési programoknak, a nemzetközi együttműködés keretében gyarapodó termelési szakosodásnak volt a legnagyobb hatása. A tervjelentések a termékszerkezet átalakítása terén meglevő nehézségek közül megemlítik a nyersanyag- és félkésztermék-beszerzés korlátozott lehetőségének negatív hatását, valamint a termelés és a kereslet áruösszetétele közötti nem kielégítő összhang következményeit, a szükségesnél nagyobb mértékű készletfelhalmozódást. Nőtt a külföldi tudományos eredmények felhasználásával gyártott új termékek aránya, számos jel arra mutat, hogy általában javult a gyártott termékek minősége, emelkedett a több piacon értékesíthető, legkiválóbb minőségű termékek aránya. Például az NDK-ban a kiváló minőségű (az erre utaló jellel forgalmazható) iparcikkek termelése 26 százalékkal nőtt.

Az egyes országokban az ipari termelés mennyiségi növelése mellett előtérbe került a termelés költségszínvonalának csökkentése. Csehszlovákiában például a költségszínvonal 0,8 százalékkal, ezen belül az anyagköltségek színvonala 0,9 százalékkal mérséklődött. A többi ország tervjelentései is jelentős költségmegtakarítási eredményekről számolnak be. Folytatódott a bérek ösztönző jellegének erősödése, mindenekelőtt a teljesítmények és a minőség növelésére, a munkaidő és a termelőkapacitások jobb kihasználására, a költségek csökkentésére.

A jelentős eredmények ellenére a hatékonyság és a gazdálkodás minőségi mutatói a növekvő követelményekhez és az adott lehetőségekhez, tartalékokhoz képest nem kielégítő mértékben javultak.

1978-ban is döntő, a további fejlődés szempontjából meghatározó jelentőségű volt a fűtőanyag- és a villamosenergia-termelés fejlesztése. A bányászat feltételei általában nehezebbé váltak, fogynak a könnyen kiaknázható energiaforrások, a bővítéshez nagy beruházásokra, helyenként különleges felszerelésekre van szükség. A jelentős fej-

lesztési erőfeszítések eredményességét egyes esetekben a beruházások üzembe helyezésének késései korlátozták. A kitermelési feltételek rosszabbodása ellenére a Szovjetunióban a kőolajtermelés 1978-ban is 5 százalékkal, a földgáztermelés 8 százalékkal nőtt és ezzel elérte az 570 millió tonnát, illetőleg a 370 milliárd köbmétert. A széntermelés a Szovjetunióban lényegében az egy évvel korábbi színvonalon maradt (724 millió tonna), Lengyelországban 3,5 százalékkal nőtt és így megközelítette a 200 millió tonnát. A villamosenergia-ipar termelése az országok többségében 5—6 százalékkal, Magyarországon 10 százalékkal nőtt. Románia kivételével viszonylag mérsékelt volt a kohászati termelésnövekedés. Továbbra is az ipari fejlődést meghatározó a gép- és a vegyipar növekedése, amelyek 1978-ban gyorsan, az átlagot meghaladó mértékben (6—14 százalékkal) bővültek. A fejlesztési programoknak megfelelően jelentős szerkezeti átalakulás figyelhető meg a gépiparban. A Szovjetunió kivételével dinamikusan nőtt az építőanyag-ipar termelése, főként Bulgáriában és Romániában. A könnyűiparban általában viszonylag mérsékelten bővült a textil-, textilruházati, a bőr- és szőrmeipar és egyes országokban a papíripar termelése. Több országban a mezőgazdasági terméseredmények nem nyújtottak elégséges nyersanyagbázist az élelmiszeripar gyors ütemű fejlődéséhez. Romániában az élelmiszeripar termelése alig haladta meg az egy évvel korábbi szintet, ez elsősorban az élelmiszer-exportot korlátozta. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

Az európai KGST-országok közül a Szovjetunióban, Bulgáriában és Romániában erre az évre a tavalyinál gyorsabb, Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon mérsékeltebb ütemű fejlődést terveznek. Továbbra is Bulgáriában és Romániában a legdinamikusabb az ipari termelés mennyiségi növekedése. A mennyiségi növekedés mellett az intenzív gazdasági fejlődés követelményeként a minőségi mutatók szerepének további növekedésével, különösen a hatékonyság, a termelékenység emelkedésével, a termékszerkezet korszerűsödésével, a költségek (mindenekelőtt az energia- és anyagköltségek) csökkentésével számolnak.

Mezőgazdaság

Bár az európai KGST-országok többségében az időjárás nem kedvezett a

4. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása ágazatonként 1978-ban

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Iparág	Bulgária	Csehszlovákia	Magyarország	NDK	Románia	Szovjetunió
Villamosenergia-ipar	6	4	10	.	6	5
Vaskohászat	4[a]	4	2[a]	4[a]	9	3
Gépipar	11	6	6	6	14	9
Vegyipar	10	6	11	5	10	6
Építőanyag-ipar	10	6	8	4	15	2
Faipar	..	6	7	.	7	2
Papíripar	8	3	3	.		
Textilipar	6	4	1	4	8	
Ruházati ipar	2	4	—			4
Bőr- és szőrmeipar	3	3	4	.		
Élelmiszeripar	4	4	1	2	1	2

a) Kohászat

mezőgazdasági munkák végzésének, a növényzet fejlődésének, illetőleg érésének, nőtt a mezőgazdasági termelés. A növekedés mértéke Csehszlovákiában, az NDK-ban és Magyarországon csupán 1,5—1,8 százalék volt. Ezzel azonban az 1977. évi jó terméseredményekhez képest — 7—10 százalékos termelésnövekedést folytatva — előrelépés történt. Bulgáriában, Lengyelországban és a Szovjetunióban a mezőgazdasági termelés fejlődése az átlagot meghaladó mértékű, 4—5 százalékos volt. Romániában a mezőgazdasági termelés az 1976. évi rekondszínvonalat túlszárnyalta és ezzel az 1976—1978. évek átlagában a megelőző ötéves tervidőszakénál 24 százalékkal nagyobb mezőgazdasági termelést értek el. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

Az európai KGST-országokban — Bulgária és Románia kivételével — jelentősen nőtt a gabonatermelés. A Szovjetunióban 237 millió tonnás rekord gabonatermést takarítottak be. Több országban a betakarításkor lehullott sok csapadék akadályozta az aratási, tárolási munkákat, növelte a költségeket és rontotta a gabona minőségét. A gabona-termésátlagok gyors ütemű növekedésében kiemelkedő szerepe van a nagyhozamú fajták kifejlesztésének, a kutatási együttműködés fokozásának, a talajművelés minősége növelésének, a tápanyag-utánpótlás javításának.

Az országok többségében burgonyából jó, az 1977. évit meghaladó, cukorrépából közepes termést takarítottak be. Csökkent a zöldség és gyümölcstermés Csehszlovákiában és Magyarországon, a zöldségtermelés az NDK-ban, a szőlő- és gyümölcstermelés Romániában. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

5. sz. táblázat

A mezőgazdasági termelés alakulása

(Százalékos változás az előző évhez viszonyítva)

Ország	1976 tény	1977 tény	1978 terv	1978 tény	1979 terv
Bulgária	4,0	— 4,6	5,0	5,0	7,0
Csehszlovákia	— 2,4	9,1	3,4	1,5	3,8
Lengyelország	— 0,7	1,4	5,8	4,2	4—5
Magyarország	— 2,7	10,3	2—3	1,8	3,5
NDK	— 4,8	7,2	3,5	1,5	1,3
Románia	17,3	— 1,0	6,9	2,4	5,1—5,6
Szovjetunió	6,6	3,7	6,8	4,0	5,8

6. sz. táblázat

A gabonafélék, a cukorrépa és a burgonya termésmennyisége

(millió tonna)

Ország	Gabonafélék		Cukorrépa		Burgonya	
	1977	1978	1977	1978	1977	1978
Bulgária	7,7	7,6	1,8	1,6	0,4	0,4
Csehszlovákia	10,5	11,1	8,2	7,2	3,8	3,8
Lengyelország	19,6	21,8	15,6	15,7	41,2	46,6
Magyarország	12,2	13,6	3,9	4,2	1,3	1,6
NDK	8,7	10,0	8,6	7,6	10,3	11,0
Románia	18,7	19,0	6,2	5,8	3,7	4,0
Szovjetunió	195,7	237,2	93,1	93,8	83,7	86,0

Nőtt az állatállomány. A legtöbb országban 1978-ban tovább folytatódott a sertésállomány növekedése. A legjelentősebb állatállomány-bővítést Bulgáriában, Romániában és a Szovjetunióban érték el. Ismét meggyorsult a szarvasmarha-állomány növekedése és az NDK kivételével emelkedett a tehénállomány is. Az állatállomány kedvező alakulása kihatott a vágóállatok és állati termékek termelésére is. Tovább nőtt a hústermelés. Lengyelországban a vágóállat-termelés 10 százalékos növekedése a húsimport csökkentését tette lehetővé. A növekvő állatállomány és a nem kielégítő hatékonyságú takarmányozás következtében több ország a takarmányimport fokozására kényszerült. (Lásd a 7. és 8. sz. táblázatot.)

1978-ban is gyors ütemben nőtt az ipari eredetű anyagfelhasználás és a beruházás a mezőgazdaságban. A géppark mennyiségi bővülése mellett előtérbe került az egyes növények termesztésének komplex gépesítése, a munkavégzés minőségének javítása. Tovább bővült az öntözött terület és nagy figyelmet fordítottak a talajjavításra, a vízelvezetésre is. Több országban további intézkedéseket tettek a termőterület jobb hasznosítására, a parlagföldek csökkentésére. Az európai KGST-országok egészében a műtrágya-felhasználás 3 százalékkal, ezen belül Romániában csaknem egyharmadával emelkedett. Javult az állattartás műszaki felszereltsége, korszerűsége. Jelentős erőfeszítéseket tettek a termelés, a szállítás, a tárolás és a feldolgozás összhangjának javítására. Több országban — például Bulgáriában és a Szovjetunióban — a korábbinál fokozottabb figyelmet fordítanak a háztáji gazdálkodás fejlesztésében rejlő lehetőségek kihasználására.

A népgazdasági tervek 1979-ben

7. sz. táblázat

A szarvasmarha-, sertés- és juhállomány alakulása 1978-ban
(Százalékos változás az év végi és év eleji állomány között)

Ország	Szarvasmarha	ebből: tehén	Sertés	Juh
Bulgária	1,5	3,1	11,0	— 0,4
Csehszlovákia	2,7	0,4	1,2	2,8
Lengyelország	0,4	1,2[a]	2,5	2,8
Magyarország	1,0	1,2	2,1	9,3
NDK	0,4	— 0,8	— 0,2	2,0
Románia	3,2	2,0	6,1	7,9
Szovjetunió	1,5	1,2	5,9	1,5

a) Évközi adat

8. sz. táblázat

A vágóállat-, a tej- és a tojástermelés alakulása 1978-ban
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Vágóállat	Tej	Tojás
Bulgária	..	3	3
Lengyelország	10	1	—
Magyarország	4	6	5
NDK	3	4	— 1
Szovjetunió	3	—	5

valamennyi európai KGST-országban a mezőgazdasági termelés múlt évinél gyorsabb ütemű fejlődésével számolnak. Bulgáriában 7 százalékos, Romániában és a Szovjetunióban 5—6 százalékos termelésnövekedést irányoztak elő. Ennek érdekében jelentősen fokozzák erőfeszítéseiket a termelés anyagi-műszaki feltételeinek javítására.

Beruházás, építőipar

Az európai KGST-országok egy részében mérséklődött a beruházások növekedése, Lengyelországban lényegében nem változott a beruházási tevékenység színvonala. A visszafogottabb növekedés — a többi között — a gazdasági egyensúly megszilárdítását szolgálja. Ezzel szemben tovább gyorsult és rendkívül dinamikus volt a beruházási tevékenység bővülése Romániában. Továbbra is viszonylag egyenletesen nő a beruházás az NDK-ban és a Szovjetunióban. A beruházási tevékenység hatékonyságának javítása végett a tagországok folytatták a beruházások tervezésének, döntési-irányítási rendszerének és finanszírozásának fejlesztését. Az erőfeszítések a beruházások előkészítésének és kivitelezésének a javítására, az egyidőben folyamatban levő fejlesztések számának csökkentésére, a kivitelezési idő rövidítésére, a takarékos költséggazdálkodás megvalósítására irányultak. Amellett, hogy több országban nőtt a kivitelezések szervezettsége, fokozódott a koncentráció, javult az igények és a kivitelezési kapacitások összhangja, a kooperáció, helyenként hiányosságok mutatkoztak a fejlesztések előkészítésében és kivitelezésében, a megfelelő anyagok kellő időben való biztosításában, a munkaszervezésben. Ennek következtében több fontos létesítmény üzembe helyezésére a tervezett határidőnél később került sor, illetőleg a termelőkapacitás az előirányzott paramétereket nem érte el.

1978-ban is nagy gondot fordítottak az energetikai és a saját nyersanyagbázis fejlesztésére. A feldolgozó ipari fejlesztések szelekciójának erősítésével fokozódott a műszaki-tudományos haladás és a gazdaságosság követelményeinek figyelembevétele. Továbbra is előtérben állnak a lakosság áruellátását javító és az export árualapokat bővítő beruházások. A nem termelő szférában jelentős erőforrásokat összpontosítanak a lakásépítkezésekre.

Az építőipar termelése az országok többségében a fejlesztések intenzitásának megfelelően nőtt. A termelés fejlődésében — az iparhoz hasonlóan — a termelékenységnek meghatározó szerepe volt. Folytatódott a technikai felszereltség növekedése, a meglevő géppark korszerűsítése és a hatékony építkezési technológiák alkalmazását elősegítő anyagok, szerkezetek széles körű elterjesztése.

A lakosság jövedelme és fogyasztása

1978-ban az európai KGST-országok többségében az 1976—1977 évekhez hasonló ütemben, illetőleg annál valamivel szerényebb mértékben nőtt a lakosság reáljövedelme. Lengyelországban a gazdasági egyensúly javítására irányuló erőfeszítések következtében a lakosság reáljövedelmének színvonala számottevően nem változott. Gyors ütemben nőttek a reálbérek és -jövedelmek Romániában. A mezőgazdasági termelés növekedésével összhangban emelkedett a parasztság reáljövedelme is. Tovább nőttek a társadalmi juttatások, egyes országokban emelték a nyugdíjakat, az NDK-ban a szabadságon tölthető napok számát, Romániában ebben az évben tértek át a rövidített munkahétre. Tovább javultak a munkafeltételek és az életkörülmények. (Lásd a 10. sz. táblázatot.)

9. sz. táblázat

A beruházások és az építőipari termelés alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Beruházások		Építőipari		
	1977	1978	termelés	létszám	termelékenység
			1978-ban		
Bulgária	14,0	2,1	3,2	— 1,3	4,6
Csehszlovákia	3,0	6,6	5,7	0,6	5,1
Lengyelország	4,3	— 0,2	4,0	..	5,4
Magyarország	13,0	4,2	4,9	0,1	4,8
NDK	5,6	3,0	4,8	0,9	3,8
Románia	11,5	16,2	..	..	..
Szovjetunió	3,7	5,3	2,4	0,2	2,2

10. sz. táblázat

A reáljövedelem és a kiskereskedelmi áruforgalom volumenének alakulása
(Százalékos növekedés az előző évhez képest)

Ország	Egy lakosra jutó reáljövedelem				Kiskereskedelmi áruforgalom			
	1977 tény	1978 terv	1978 tény	1979 terv	1977 tény	1978 terv	1978 tény	1979 terv
Bulgária	2,0[a]	3,6	3,1[a]	3,2	3,2	3,0	4,0	4,1
Csehszlovákia	3,5[a]	..	3,5[b]	4,3[b]	3,8[c]	3,9[c]	4,6	3,1
Lengyelország	5,0	..	0,4	1,1—1,4	12,2[c]	..	7,7[c]	..
Magyarország	4,9	3—3,2	2,9	2,0	6,2	4,0	3,9	3,4
NDK	5,5	..	3,5	..	4,3	4,0	3,5	..
Románia	5,7[d]	7,5[d]	8,0	7,5	6,7	10,0	11,5	8,3
Szovjetunió	3,5	3,0	3,0	3,3	4,6	3,9	3,9	4,8

a) Egy keresőre jutó nominálbér
b) A lakosság pénzjövedelme
c) Folyó árakon
d) Egy keresőre jutó reálbér

Erősödött a bérek ösztönző szerepe, a nagyobb teljesítmények mellett mindinkább a figyelem középpontjába kerül a műszaki fejlesztés gyorsítása, a minőség növelése, a választék bővítése, az anyag- és energiatakarékosság fokozására való ösztönzés. Több országban központi intézkedésekkel is javították a bérarányokat.

A jövedelemnövekedéssel összhangban az európai KGST-országok többségében a kiskereskedelmi áruforgalom 3,5—4,5 százalékkal emelkedett. Több országban nagy figyelmet fordítottak a fogyasztási javak kereslete és kínálata közötti összhang javítására, az áruellátás időszakos feszültségeinek, hiányosságainak megszüntetésére, a folyamatos, jó élelmiszerellátás biztosítására. Az egyes évszakok kedvezőtlen időjárása helyenként korlátozta a folyamatos és bőséges piaci ellátást egyes gyümölcs- és zöldségfélékből. Húsból általában javult a kínálat. A textiláruk

és ruházati cikkek területén a minőségnek, a választéknak, a gyorsan változó igényekhez, a divathoz való rugalmas alkalmazkodásnak mind nagyobb a jelentősége. Csökkent a hiánycikkek száma, azonban a divat-, a luxus- és a tartós fogyasztási cikkekből nem tudták mindig és mindenből kielégíteni a lakosság igényeit.

A kereskedelmi áruforgalomban az átlagot meghaladóan bővült az iparcikkek, ezen belül egyes — mindenekelőtt az értékesebb, korszerűbb — tartós fogyasztási cikkek értékesítése. Továbbra is dinamikusan nőnek a lakossági szolgáltatások.

1979-ben — figyelemmel a gazdasági lehetőségekre és a fő gazdaságpolitikai célokra, mindenekelőtt az egyensúly megszilárdításának követelményére — a lakosság reáljövedelme, vásárlásai, életkörülményei az országok többségében a tavalyihoz hasonló mértékben nőnek, illetőleg javulnak. Több országban előtérbe helyezik a társadalmi juttatások bővítését (például emelik a legalacsonyabb nyugdíjakat), az életkörülmények egyes elemeinek javítását (például a lakásépítkezéseket). Lengyelországban a fő figyelmet a létfenntartási költségek stabilizálására fordítják.

Külkereskedelem

1978-ban az európai KGST-országok többsége népgazdasági terveiben az egyik fő gazdaságpolitikai célként a nemzetközi piacokon a versenyképesség és ezáltal a külgazdasági egyensúly javítását határozta meg. A külkereskedelmi forgalom értéke továbbra is dinamikus, a régió egészét tekintve kb. 10 százalékkal — a nemzeti jövedelemnél több, mint kétszer gyorsabban — bővült. A fejlett tőkésországok viszonylatában az export növekedése elmaradt az importtól, így a külgazdasági egyensúly javítására vonatkozó előirányzatok nem teljesültek.

Az országok egymás közötti forgalma — az 1977. évihez hasonlóan — az összforgalomnál dinamikusabban bővült. A forgalom tervszerűen, az államközi megállapodásoknak megfelelően alakult. Tovább mélyült a gazdasági integráció folyamata, az áruforgalom növekedése — mindenekelőtt a gépek és berendezések területén — a kooperáción és specializáción alapuló kölcsönös szállításokon alapult. Az igényeknél kisebbek a lehetőségek a kölcsönös nyersanyag, félkésztermék és alkatrész szállítások bővítésére.

A fejlett tőkésországok konjunktúrájának kedvezőtlen alakulása, egyes iparágaknál a szocialista országokat is érintő szerkezeti problémái, a tőkésországok részéről mindinkább alkalmazott importkorlátozás nem tette lehetővé, hogy az európai KGST-országok 1978-ban dinamikusan, törekvéseiknek, erőfeszítéseiknek megfelelően növeljék a fejlett tőkésországokba irányuló kivitelüket. Az export mérsékelt növelési lehetősége az onnan származó import megfontoltabb bővítésére kényszerített, azonban még így sem sikerült elérni az export és az import kiegyensúlyozott növekedését. Lengyelországban és Csehszlovákiában csökkent az áruforgalom tőkés passzívuma. Az export mintegy 8 százalékos növelése mellett az import lényegében az egy évvel korábbi színvonalon maradt. Az európai KGST-országok a tőkésországokba irányuló exportjuk áruszerkezetének átalakítására, a jó minőségű, korszerű termékek arányának növelésére, a gazdaságosság fokozására törekedtek.

Dinamikusan nőtt az árucsere a fejlődő országokkal, mindenekelőtt a KGST-országok oda irányuló exportja. Tovább emelkedett a gépexporthoz kapcsolódó hitelnyújtás. A gazdasági kapcsolaton belül egyre nagyobb szerep jut a kooperációknak, amelyek a megkötött műszaki-gazdasági egyezmények alapján erőteljesen fejlődnek.

1979-re az országok a külkereske-

11. sz. táblázat

A külkereskedelmi áruforgalom alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1976		1977		1978	
	Export	Import	Export	Import	Export	Import
Bulgária	14,5	3,8	15,0	11,5	11,1	
Csehszlovákia	16,2	10,4	17,0	12,9	9,4	7,7
Lengyelország	7,1	10,6	11,5	5,4	9,8	4,7
Magyarország	3,1	— 3,1	16,5	16,2	0,9	12,6
NDK	12,6	16,9	5,8	8,6	5,6	
Románia	14,9	14,1	14,4	15,1	10,1	
Szovjetunió	16,6	7,8	18,7	4,7	7,2	14,9

delmi forgalom továbbra is erőteljes bővítését irányozták elő. Nagy gondot fordítanak az egymás közötti gazdasági együttműködés fejlesztésére. A fejlett tőkésországok viszonylatában az egyik legfontosabb gazdaságpolitikai cél a fizetési mérleg egyenlegének javítása, mindenekelőtt az export versenyképességének a fokozása és az importtal való hatékonyabb gazdálkodás révén. Más szavakkal: fennmarad a külkereskedelmi forgalom erőteljes és jobban kiegyensúlyozott bővítésére való törekvés.

Az európai KGST-országok a kedvezőtlen külső gazdasági feltételek között a gazdasági hatékonyság növekedésének, a termelés szerkezete korszerűsítésének meggyorsításával, a gazdasági folyamatokban a minőségi vonások erősítésével és az ésszerű takarékossággal törekszenek az éves tervfeladatok teljesítésére és arra, hogy minél jobban megfeleljenek az intenzív gazdasági fejlődésből adódó követelményeknek. Ennek szolgálatára továbbfejlesztik tervezési, ösztönzési, egész gazdaságirányítási rendszerüket.

★

Pócs Ervin

Gazdasági fejlődés és tervgazdálkodás Szíriában

Egy-egy ország összetett, bonyolult valóságából nehéz kihámozni az eligazodást segítő lényeget. Az átlagosnál is nehezebb a dolga a szerzőnek, ha vizsgálódása tárgyául egy olyan országot választ, amely már hosszú ideje a tömegkommunikációs eszközök napi híranyaga. Mégpedig az emberiség alapvető konfliktusát, a háborút tükröző hírekben. Szinte elkerülhetetlen, hogy az olvasók egy Szíriáról készült tanulmányban a napi politikai események közvetlen mozgatórugóit keressék. Ennek az igénynek a kielégítésére nem vállalkozhatom. Remélem azonban, hogy cikkem hozzájárulhat a szíriai politikai-gazdasági események okainak megismeréséhez.*

* Tanulmányomban felhasználtam: a MTA Világgazdasági Kutató Intézete megbízásából 1976-ban készített „Szíria" című országtanulmányomat; a XIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia politikai gazdaságtan alszekciójában II. díjat nyert és az Oktatási Minisztérium által kiadott „Marxizmus-Leninizmus szekció I. A politikai gazdaságtan alszekció díjat nyert pályamunkái" című kötet 507-528. lapján publikált „Szíria gazdasági-társadalmi viszonyai" című tanulmányomat, valamint a Damaszkuszban megjelenő „Al-Furszan al-Fikri wa al-Sziaszi" című folyóirat 1979. februári száma 26—28. oldalán megjelent „Mautinuna al-Zsumhuria al-Saabia al-Hungaria" című cikkemet.

Hatodik éve folytatok Szíriában tanulmányokat. Az egyetemi hallgató életkorával összefüggő kíváncsiság nekem is „vándorbotot" adott a kezembe, és több, mint 6000 kilométert jártam be, eljutva Szíria minden nagyobb településére és gazdaságilag, politikailag fontos vidékére. Először úgy véltem, a személyes tapasztalat a legfőbb iránytű lesz. Azonban gyorsan felismertem, hogy noha az írónak, művésznek, publicistának a személyes élmény a legjobb ihletője, egy közgazdasági tanulmány készítőjének azonban zsákutca, hiszen nagy a veszély, hogy a statisztikai átlag helyébe egyedi tapasztalatát helyezze. Márpedig kevés a valószínűsége, hogy egyéni tapasztalása valóban a jellemzőt, az általánosíthatót igazolja. Ezért igyekeztem olyan forrásokat használni, amelyek hivatalosak, illetve lehetővé teszik, hogy mind ténymegállapításaim, mind következtetéseim ellenőrizhetők legyenek.

Szíriáról általában

Fejlődési szakaszok

Szíria jelenkori történelmét a harmadik világ egyre több országában is fellelhető három fejlődési szakasz bejárása jellemzi. Az első: a *függetlenség kivívása*. Szíriában a függetlenségi harc 1920-tól 1946-ig tartott. A francia gyarmatosítók minden ellenállást kegyetlenül letörtek gyarmataikon. Így Damaszkuszt is bombázták, és önkényuralmat vezettek be az országban. Ennek ellenére viharos tüntetésekre került sor, amelyek hol nyílt fegyveres harcba, hol partizánmozgalmakba csaptak át. A döntő csatához a Szovjetunió adott erőteljes diplomáciai és politikai támogatást.

A második szakasz, a *konszolidáció időszaka*, 1946-tól 1964-ig tartott. Ezt az ország gazdasági helyzetének labilitása jellemezte. A világháború és a felszabadító harc után lerombolt termelőerőket örökölt az ország. Ez alapvető oka a politikai bizonytalanságnak. Ehhez járult az 1948—1949-es vesztes háború Izraellel, amely után Szíriában mély válság bontakozott ki. Ezt az imperialista hatalmak — Anglia, az Egyesült Államok, Franciaország — arra használták fel, hogy egymás után három puccsot robbantottak ki. Minden eszközzel akadályozták a politikai konszolidációt, amelynek nyomán a gazdasági stabilizáció is kezdetét vehetné. A politikai konszolidáció egyik feltételének, a jól szervezett államapparátusnak létrehozására az 1954-es választások után nyílt lehetőség. Az államapparátus, fontossága miatt, a taktikai harcok középpontjába került. A szír jobboldal az 1956-os háború után szorgalmazta az Egyiptommal való egyesülést, hogy kiszorítsa a baloldalt az államapparátusból. Amikor ez nem sikerült, szakított Egyiptommal, felhasználva a baloldal néhány jogos ellenvetését a nasszeri vezetési módszerekkel szemben. 1963. március 8-án katonai hatalomátvétellel a Baath párt került hatalomra. A párt jobboldali erői azonban megosztották a politikai vezetést és éles harc folyt az államapparátus kulcspozícióiért. Így ismét válságba került az ország, amit később úgy sikerült enyhíteni, hogy kizárták a hatalmi apparátusból a jobbszárny képviselőit. Ettől kezdve — 1964 decemberétől — a Baath párt baloldali erői irányítják az országot.

A harmadik szakasz: *a gazdasági fejlődés nem kapitalista útja*. Ez csak 1964-től kezdődhetett el. E szakasz a leghosszabb és gazdaságilag a legbonyolultabb. A bonyolultságot jelzik a politikai szövetségkeresés vargabetűi.

Az 1970-es évek elején népszerűvé váltak a pán-arab nacionalista eszmék, az országegyesítések. 1970-ben Szíria csatlakozott az Egyesült Arab Köztársaság, Líbia és Szudán föderációjához. 1971-ben Szíria, az EAK és Líbia

részvételével megalakult az Arab Köztársaságok Szövetsége. Később ez a szövetség felbomlott. Ma szemtanúi vagyunk annak a meglepő politikai fordulatnak, amikor is a korábbi ellenségeskedés helyébe a Szíria—Irak államszövetség politikai programja lép.

Szíriában a munkásosztály, mivel létszáma viszonylag kicsi, nem válhatott a függetlenségi harc és a felszabadult ország vezető osztályává. Ilyen viszonyok között az a történelmi feladat hárult reá, hogy a társadalmi haladást támogató, hazaszerető nemzeti kisburzsoáziát segítse az ország függetlenségének megteremtésében. Feladata az, hogy megtartsa önállóságát, és ne mondjon le történelmi szerepéről, rendelkezzen önálló párttal, ami Szíriában a Szíriai Kommunista Párt.

Általános gazdasági helyzetkép

Szíria nagy része, az összterület 31,5 százaléka sivatag, 34 százaléka legelő, amelynek jelentős része a nyári hónapokban sivataggá válik. Ez meghatározza a lakosság területi elhelyezkedését. Az ország egy része szinte teljesen lakatlan. A lakosság területi eloszlása egyenlőtlen. A megélhetési körülmények a tengerparti sávban a legjobbak, másrészt a tengeri kikötők fejlődése vonzza a lakosságot, ezért itt 50—100 fő a négyzetkilométerenkénti lakosok száma, míg vannak vidékek, ahol csupán 1—10 fő.

A lakosság az utóbbi időben igen gyorsan növekszik.

1970-ben a lakosság nemzetiségi megoszlása a következő volt: 86 százaléka arab, 6 százaléka kurd, 3 százaléka örmény, 5 százaléka vegyes (türkmén, asszír, cigány, török stb.). A lakosság növekedésének egyik oka a palesztin menekültek növekvő száma. Szíriában a menekültek viszonylag gyorsan be tudtak illeszkedni: közel volt a palesztin föld, nem kellett tartaniok a szír hatóságok zaklatásaitól. A menekültek elsősorban Homsz és Hama környékén telepedtek le. Számuk 1970-ben 180 ezer volt, 1977-ben már 220 ezerre rúgott.

Szíriában a városi lakosság aránya 30,5 százalék. A városok sorában az első helyen Damaszkusz, a főváros áll. Népessége 1960-ban 530 ezer, 1977-ben már 1,1 millió volt (az összlakosság 11,6, illetve 13,9 százaléka)[1].

A második legnagyobb, és Damaszkuszhoz hasonló dinamizmussal fejlődő szíriai város Aleppo. 1970-ben 639 ezer, 1973-ban 666 ezer lakossal. E két legnagyobb város adja Szíria népességének 23 százalékát.

A lakosság számából és területi megoszlásából levonható a következtetés, hogy Szíria nem túlnépesedett ország. Mivel a lakosság elsősorban a nyugati területeken, a nagyvárosokban koncentrálódik, ez az ipar számára kedvező munkaerő-feltételeket teremt.

Szíria alapvetően agrárország, gyorsan fejlődő iparral. A lakosságnak 1977-ben 24 százaléka tartozott a foglalkoztatottak kategóriájába.[2] (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A dolgozók gazdasági ágazatok szerinti megoszlása a viszonylagos elmaradottságot tükrözi. A mező- és erdőgazdaságban, amely 16 százalékkal járult hozzá a bruttó nemzeti termék előállításához, 1974-ben a foglalkoztatottak 50,8 százaléka dolgozott. A bányászatban, az energia-, gáz- és vízszolgáltatásban a foglalkoztatottak 1,4, a gyár-

1960	4 565
1970	6 304
1972	6 686
1974	7 120
1977	7 845
1980 (várható)	8 643

Forrás: Statistical Abstract. Central Bureau of Statistics. Damaszkusz, 1978. 78., 98., 102. l.

[1] Statistical Abstract. Central Bureau of Statistics. Damaszkusz, 1978. 78., 98., 102. l.
[2] Ua. 148. 1.

1. sz. táblázat

Az összlakosság (7 millió 845 ezer fő) megoszlása 1977-ben

Megnevezés	Munkaképes korú lakosság	Teljes munkaerő	A munkaerőből	
			foglalkoztatott	nem foglalkoztatott
Férfi	2 708 851	1 637 751	1 562 861	74 890
Nő	2 622 270	357 008	331 569	25 439
Összesen	5 331 121	1 994 759	1 894 430	100 329

Forrás: Statistical Abstract. Central Bureau of Statistics. Damaszkusz, 1978. 148. l.

2. sz. táblázat

A foglalkoztatott lakosság gazdasági ágak szerinti megoszlása (1000 fő)

Megnevezés	1970	1971	1972	1973	Százalékos megoszlás	1974	Százalékos megoszlás
Mezőgazdaság	752	926	926	853	50,8	874	50,86
Bányászat	9	2	3	15	0,89	14	0,82
Gyáripar	190	182	185	166	9,82	189	11,0
Villamos energiatermelés	8	7	19	8	0,47	7	0,41
Építőipar	115	78	106	96	5,68	110	6,4
Kereskedelem	145	148	141	158	9,35		
Szállítás, raktározás, hírközlés	64	48	65	67	3,97		
Biztosítás, ingatlanügy	10	11	9	10	0,59	524	30,51
Társadalmi és személyi szolgáltatás	214	190	219	270	15,99		
Egyéb	64	54	42	41	2,44		
Összesen:	1571	1646	1715	1689	100,0	1718	100,0

Forrás: Statistical Abstract. Central Bureau of Statistics. Damaszkusz, 1975. 170. l.

iparban a keresők 9,8 százaléka található. A foglalkoztatottak többi kategóriáját a pénzügyi, szállítási, távközlési, szolgáltatói ágazatok teszik ki 32,3 százalékkal.[3]

A *foglalkoztatott lakosság gazdasági ágak szerinti megoszlását,* illetve a változás tendenciáit jelzi az 2. sz. táblázat.

Szíria osztálystruktúrájáról és ebből következően politikai érdekviszonyairól a szektoronkénti megoszlásnál többet mond, ha a népességstatisztikából a tulajdonviszonyokat, illetve a társadalmi munkamegosztásban játszott szerepet is tükröző adatokat áttekintjük. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Bérből és fizetésből él a lakosság 10,3 százaléka. A saját tulajdonnal rendelkezők kategóriája a lakosság 9 százaléka.

[3]Ua. 1975. 170. l.

3. sz. táblázat

A teljes munkaerő megoszlása 1970-ben (ezer fő)

Megnevezés	Férfi	Nő	Összesen
Munkáltató	31 984	805	32 789
Saját tulajdonnal rendelkezik	543 235	30 785	574 020
Bérből és fizetésből élő	590 732	64 643	655 375
Egyéb fizetésből élő	8 677	450	9 127
Nem fizetett családi dolgozó	173 212	62 817	236 029
Nem fizetett ipari dolgozó	2 203	1 271	3 474
Munkanélküli	51 626	7 027	58 653
Egyéb	1 230	79	1 309
Összesen	1 402 899	167 877	1 570 776

Forrás: Statistical Abstract. Central Bureau of Statistics. Damaszkusz, 1978. 131. l.

A munkaerő foglalkoztatásának lehetőségeit bizonyos mértékig az iskolázottság helyzete is meghatározza. Szíriában az írástudatlanság nagy problémát jelent. Az írástudatlanok száma 1972-ben 983 ezer, 1977-ben pedig 836 ezer volt.[4] A munkaerő képzettségi fokát jelzi a foglalkoztatottak képzettség szerinti megoszlása, amit az 1976. szeptemberi állapot szerint a 4. sz. táblázat tükröz.

Az írástudók aránya a foglalkoztatottakból mintegy 66,5 százalék, de közel felének nincs semmilyen iskolai végzettsége. A foglalkoztatottak 17,3 százaléka végezte el az általános iskola alsó tagozatát, 5,2 százaléka az általános iskola felső tagozatát, 8,2 százaléka pedig valamilyen középfokú tanintézetet. A felsőoktatási intézményekben 3,4 százalék szerzett diplomát. A doktoráltak aránya 0,16 százalék.

Egy ország gazdasági helyzetéről, annak változásáról ad tájékoztatást az egy főre jutó bruttó nemzeti végtermék (GDP) dollárra átszámított mennyisége, növekedése és viszonya más országokéhoz, illetve világrészekéhez. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

[4] Ua. 1978. 149. l.

1966-ban Atasszi hatalomra jutásával némileg felfrissült az ország gazdasági élete. A politikai változás sok újat hozott a gazdasági életben. Azonban az ország külpolitikai elszigetelődése és a háborúra való felkészülés gazdasági stratégiája miatt komoly problémák is jelentkeztek, amelyet Asszad hatalomra kerülése csökkentett. A gazdasági növekedés a magántőke korlátozott működésének engedélyezésével meggyorsult. Ez volt a gazdasági liberalizálódás elindításának korszaka. A gazdasági élet 1971—1972-es fellendülésében a mezőgazdaság számára kedvező időjárás, a rekord termésátlagok is szerepet játszottak. Visszafogta a lendületet az 1973-as októberi negyedik háború.

A 6. sz. táblázatból kitűnik, hogy a mezőgazdaság nemzetgazdasági súlya ebben az időszakban mintegy 6 százalékkal csökkent, az ipar fokozatosan előretört és bár nem jelentősen, de túlszárnyalta a mezőgazdaságot. E két gazdasági ág együttesen nem éri el az 50 százalékot, tehát nagy az egyéb ágak súlya. A termelékenység nagyon alacsony. Emellett igen jelentős a rejtett munkanélküliség is. Az agrotechnika fejletlensége — a kevés gép, a cse-

4. sz. táblázat

A foglalkoztatottak képzettség szerinti megoszlása (1976)

Megnevezés	Férfi	Nő	Összesen
Analfabéta	531 894	82 892	614 786
Írástudó (iskolai végzettség nélkül)	566 795	16 743	583 538
Általános iskola alsó tagozat	302 584	14 304	316 888
Általános iskola felső tagozat	84 747	10 291	95 038
Középfokú iskola	65 518	14 027	79 545
Szakközépiskola	49 373	22 178	71 551
Egyetem, főiskola	49 463	9 282	58 745
Doktorátussal rendelkezik	2 998	228	3 226
Egyéb diploma, fokozat	3 908	699	4 607
Összesen	1 657 280	170 644	1 827 924

Forrás: Statistical Abstract. Central Bureau of Statistics. Damaszkusz, 1978. 147. l.

5. sz. táblázat

Az egy főre jutó GDP alakulása

Megnevezés	1965	1970	1975
Szíria	227	269	692
Afrika	170	220	430
Ázsia			
Közel-Kelet	320	440	1560
Kelet- és DK-Ázsia	190	290	590
Észak-Amerika	3450	4700	7960*
Latin-Amerika	410	590	1160
Európa	1600	2280	4950

* 1976-os adat.
Forrás: World Statistics in Brief. United Nations Statistical (Pocket book) Third Edition. U. N., New York, 1978 129., 156. l.

6. sz. táblázat

A nettó hazai termék szerkezete szektorok szerint 1963-as árakon (százalék)

Megnevezés	1968	1970	1972	1973	1974	1975	1976	1977*
Mezőgazdaság	23,3	20,9	22,9	16,3	19,0	17,7	18,8	17,4
Bányászat, ipar	16,6	19,1	18,7	19,6	21,1	19,9	21,5	22,9
Építőipar	3,4	2,9	3,1	2,9	3,0	2,9	4,1	4,2
Szállítás, hírközlés	10,2	10,6	9,4	13,1	10,0	11,6	7,9	8,1
Kereskedelem	17,9	18,2	17,3	16,3	16,4	18,9	18,9	19,3
Pénzügy, biztosítás	2,0	2,2	2,3	2,4	2,3	2,1	2,4	2,5
Ingatlantulajdon	6,7	6,0	5,2	5,2	4,5	4,2	4,2	4,3
Közszolgáltatás	12,6	13,0	14,0	16,7	16,7	16,1	15,3	15,6
Egyéb szolgáltatás	7,3	7,1	7,1	7,5	7,0	6,6	6,9	5,7
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* ideiglenes adat
Forrás: Statistical Abstract. Central Bureau of Statistics. Damaszkusz, 1978. 741–743. l.

kély műtrágya-felhasználás, a talajjavítás hiánya — nem teszi lehetővé az évi többszöri gabonavetést és aratást, holott az éghajlati viszonyok erre bizonyos lehetőséget adnának. Ez központi kérdéssé teszi az öntözés fejlesztését. Ezért is nagy az Eufráteszi Nagygát jelentősége, noha minden problémát ezzel nem fognak tudni megoldani.

Az ipar és a mezőgazdaság közel egyenlő részesedési aránya a nettó hazai termékből nem jelenti azt, hogy a mezőgazdaság ne lenne ma még a nagyobb súlyú. A foglalkoztatott lakosságnak ugyanis nagyobb része található a mezőgazdaságban, mint az iparban.

Az export és az import szerkezetében is megfigyelhető, hogy Szíria gazdasága agrár jellegű. Exportjának nagyobb része mezőgazdasági termék. Ennek az a hátránya, hogy egy esetleges rossz termés esetén az ország kénytelen még importálni is bizonyos terményeket. Az ipar nagyon importigényes. Termékei főleg a nehéziparhoz kapcsolódnak.

Erőteljes a törekvés, hogy a hazai alap- és nyersanyagokra építsék a gazdasági fejlődést, illetve a nyersanyagok helyett az ezekből készült termékeket exportálják.

A területek egyenlőtlen gazdasági fejlettségi szintje Szíriának komoly problémája. Az ipar általában a nyugati területen, az Aleppó—Damaszkusz vonalon összpontosul. Főbb központjai: Homsz, Hama és Kattina. A hatalmas sivatagi területek kizárnak minden ipartelepítési lehetőséget, és itt a földművelés is lehetetlen. Az ipari nyersanyagok legnagyobb részét kitevő kőolajat vezetékeken keresztül juttatják el az ország nyugati ipari övezeteibe. Nincs mód gyárak építésére az ország Eufráteszen-túli területein sem, bár a kőolajlelőhelyek döntő többsége itt található. Az Eufrátesz mentén a talajadottságok kedvezőek a gyapot termesztéséhez. Újabban a Nagygát részleges üzemeltetésével e körzet is kezd iparosodni. A nyugati területek ipari potenciálját növeli a két kikötő léte és közelségük az ipari központokhoz. Aleppó gazdasági szerepe a jövőben nagyobb mértékben nő, mivel közel esik hozzá Hama, Latakia és az Eufráteszi Nagygát. Mezőgazdasági művelésre alkalmas földterületek is bőségesen találhatók körzetében.

Az államosítások

Szíria gazdasági életének egyik jellemző vonása az állami szektor súlyának növekedése. A tőkés tulajdonviszonyok keretei között alakult ki és egymás mellett él két gazdasági szektor: az állami és a magánszektor. Az államosítás a jelentős kapacitású vagy az export szempontjából nagyon fontos gazdasági ágakra terjedt ki: a cementiparra, a textiliparra, az olajbányászatra, a feldolgozó és élelmiszeripar egyes ágaira. A magánszektorhoz tartoznak a kisebb üzemek. Például a kisebb építőipari vállalatok, a lakosság igényeit közvetlenül kielégítő szolgáltatások.

Az állami szektor részesedése az ipari termelésből — építőipar nélkül — 1973-ban 52, a magánszektoré 48 százalék volt. Az építőipart is beleszámolva a megfelelő adatok 43, illetve 57 százalék. A végtermékben az állami ipar részaránya 10,7 százalék volt.

Szíria beruházásaiból a nagyvolumenű ipari beruházásokat az állam finanszírozza. A kész létesítmények állami tulajdonba kerülnek, biztosítva az állami szektor további dinamikus növekedését. Ilyen például az Eufráteszi Nagygát is. Az államosítások már a múlt évtized derekén megindultak és azóta is jelentősek.

A mezőgazdaságban bár kisebb mértékben, szintén van állami tulajdon. Mértékét jól érzékelteti a földtulajdon szektorok szerinti megoszlása (1000 ha-ban):[5]

[5] Ua. 190., 196. 1.

Megnevezés	Megművelhető terület 1977	Megművelt terület 1977
Magán	4465	2941
Szövetkezeti	1354	881
Állami	45	45
Összesen	5864	3868

A megművelhető és megművelt terület közötti nagy különbség csak kisebb részben magyarázható területek parlagon hagyásával, nagyobbrészt az igen elterjedt ugarolásból adódik.

A szövetkezetek és az állami gazdaságok együttesen tehát 1974-ben a megművelhető terület 24 százalékát birtokolták és a művelt terület 24 százalékán gazdálkodtak. A földbirtokviszonyok alakulása összefügg a földreform konkrét formájával. Az állam a nagybirtokokat nem rögtön és nem mind osztotta fel. A földreform első szakaszában, 1969-ben, 708 ezer ha-t osztottak ki 40 ezer családnak. A második szakaszt jellemzi a szövetkezetesítés, amely azonban nagyon lassan indult meg. A földreform a gazdaságpolitikai következetlenségek folytán még 1976-ban sem fejeződött be, amit jól mutat, hogy 1977-ben a földterület 76 százaléka még magánkézben volt. Nem lebecsülendő azonban a szövetkezeti földek megkétszereződése 1974 és 1977 között. Ebből kitűnik, hogy Szíriában a szövetkezetesítési politikára fektetik a nagyobb hangsúlyt, mivel a parasztság azt jobban magáénak érzi, így nagyobb az érdekeltsége a termelés fokozásában.

Lényegesen nagyobb az állam szerepe a külkereskedelemben. Az *export-import alakulását* mutatja szektoronkénti bontásban a 7. sz. táblázat.

Mint az adatok tükrözik, az állami szektor részaránya mind az exportban, mind az importban igen magas: 1977-ben az exportban 88,0, az importban 72 százalék, s mind értékben, mind arányában jelentősen emelkedett 1973-hoz képest, amikor az állami export 948,4 millió szír font volt, az összexport 70 százaléka, az állami import pedig 3462,8 millió szír font, az összes import 68 százaléka. Ennek egyik oka a háborús helyzet által követelt energikusabb állami beavatkozás a külkereskedelembe. Az adatokból kitűnik, hogy Szíria külkereskedelmi mérlege erősen passzív.

1970-ben, amikor Hafez al-Asszad hatalomra került, gazdasági liberalizációt vezetett be, amelynek következményeként a magánszektor pozíciói erősödtek. Nem vált azonban kétségessé az állami szektor domináns szerepe, mert a magánszektor bővülése nem a döntő gazdasági ágakban történt. Az államnak nemcsak befolyása van a gazdasági életre, hanem vezető, irányító tevékenységet is végez.

Az államosítás önmagában még nem feltétlenül a szocializmus irányába mutató jelenség. De minden esetben a tőkés magántulajdonnál fejlettebb tulajdonformát hoz létre. Az állami beavat-

7. sz. táblázat

Az export-import alakulása (Folyó áron, millió szír fontban)

Szektor	Export		Import	
	1976	1977	1976	1977
Állami	3600,4	3698,1	5571,2	7 564,6
Magán	540,9	500,9	3632,1	2 932,1
Összesen	4141,3	4199,0	9203,3	10 496,7

Forrás: Statistical Abstract. Central Bureau of Statistics. Damaszkusz, 1978. 335. l

kozás Szíriában a társadalom többségét képező csoportok érdekében történik. A közösségi jelleg dominál, ami eleve egy magasabb fejlődési szakaszt jelent. A termelőerők fejlődése feltétlenül meggyorsul, s a torz gazdasági szerkezet terhei mérséklődnek. Ez mind az államkapitalizmusnak, mind a nemzeti magántőkének közös érdeke. Ettől a ponttól kezdve azonban érdekeik elválnak egymástól. Az érdekek különválásának „útelágazása" attól is függ, hogy az ország a nem kapitalista fejlődés melyik fő típusát választja. Azt-e, amelyben az államkapitalizmus kiépítése a hazai tőkés kibontakozás megakadályozását szolgálja, vagy pedig azt, amelyben már kialakult a nemzeti burzsoázia és sok esetben ennek vezető szerepe van az államkapitalizmus kialakulásában. A hazai tőke korlátozott helyzetbe kerül, de nem szűnik meg. Így lehetséges a visszakanyarodás a tőkés fejlődéshez. Erre Egyiptom a példa. Szíria is ehhez az utóbbi típushoz tartozik.

A nem kapitalista fejlődés konkrét formáját nagyon sok politikai tényező befolyásolja. A legfőbbek a következők: milyen az adott országban az örökölt felépítmény (politikai, szervezeti formák, törzsi rendszer, vallás); az idegen uralom elleni nemzeti összefogás során milyen erők, milyen céllal harcolnak; az osztályellentmondások alakulása; a tőkés és a szocialista világrendszer harca milyen eszközök használatára kényszeríti a tőkés világot, másrészt a szocialista országok segítségükkel mennyire tudják hatásukat érvényesíteni, illetve csökkenteni a kapitalista világrendszer hatásait; a harmadik világ országainak egymás közti — Szíria esetében konkrétan az arab világ — viszonyai.

A népgazdasági tervezés Szíriában

A nem kapitalista út választása és az állam gazdasági szerepe elkerülhetetlenné tették a nem egy csapásra, hanem hosszú, megtervezett fejlődés eredményeként elérhető célok kitűzését. Szíriában a tervezést e célok szükségessé, az államosítások pedig lehetővé tették.

A gazdasági terv ötéves ciklusokat fog át. Az első az 1961—65-ös időszakra vonatkozott. Jelenleg a IV. ötéves terv megvalósításán fáradoznak. Az első ötéves terv megindítását még az 1958—61-es időszakban az Egyesült Arab Köztársaság keretében határozták el, de az unió felbomlása után is megtartották. A tervezés lényeges mozzanata az alapvető cél megállapítása. Szíria nagy nemzeti célja a nem kapitalista út követése. A távoli cél a szocializmus felépítése. Hogy ez a tudományos szocializmus lesz-e, vagy csak az általuk elképzelt nacionalista jellegű, burzsoá középpolgári „arab szocializmus", azt ma még nem tudni.

A Baath párt átfogó reformprogramja az ország társadalmának átformálását tűzi ki célul. Közelebbi célként a program azt jelöli meg, hogy Szíria agrárországból ipari-agrár országgá fejlődjön. Törekszenek az ország szocialista jellegének erősítésére, az állami szektor prioritásának növelésével. Ezt külpolitikájában úgy érvényesíti, hogy bővíti kapcsolatait a szocialista világrendszer országaival. Az Izrael elleni harc folytatása az ország gazdaságát hadigazdasággá változtatta. A védelmi potenciált biztosító iparágak fejlesztése elsőbbséget élvez. A tervezés központi problémája a fogyasztás és a felhalmozás egyensúlyának megteremtése, az életszínvonal általános emelése. A termelőerők fejlesztése megköveteli, hogy a tervezés céljává tegyék a munka termelékenységének fokozását. Szükségesnek tartják a dolgozók állandó képzését is. Ez az oktatás bizonyos fokú reformját is igényli. A főbb termelési eszközök fejlesztése a beruházások növelését teszi szükségessé. A tervekből kitűnik az a törekvés, hogy a beruházások elsősorban az állami szektort erősítsék, s ugyanakkor bővítsék a termelés alap-

jait. Mindenképpen az állami szektor a döntő. Beruházási súlypontokat kívánnak képezni és a lehetőségek közül a legégetőbbeket részesítik előnyben. Ezek kivitelezését a lehetséges legrövidebb időre igyekeznek korlátozni.

Nemcsak új gyárak, hanem új iparágak kiépítését is szükségesnek tartják. Főként a vegyipar kifejlesztésére törekednek, mert a mezőgazdaság terméshozamait kívánják növelni fokozott műtrágya-felhasználással és talajjavítással. A tervek előtérbe állítják a kőolajfeldolgozást is.

Célul tűzik ki a rejtett munkanélküliség csökkentését, a földreform megvalósítását két szakaszban. Miután a földosztás megtörtént, a termelőszövetkezetesítés kibővítése került előtérbe. Ezt kívánják általánossá tenni. A tervekben szerepel néhány mintagazdaság létrehozása is az Eufráteszi Nagygát környékén. Így próbálják a fejlődés nagyüzemi módját kikísérletezni. Komoly szervezési és gazdasági probléma, hogyan támogassa az állam a termelőszövetkezeteket, milyen rendszerben biztosítsa anyagi támogatásukat.

Szíria a gazdasági fejlesztést általában önerőből, hazai nyersanyagok felhasználásával, a nyersanyagimport korlátozásával kívánja biztosítani. Törekednek a késztermékek exportjára, amelynek révén az importot fedező jövedelmekhez jutnak. Szíria nagy külkereskedelmi hiánya miatt is szükséges az ipar importigényének reális keretek közé szorítása.

A Baath párt programját érvényesítő tervek feladatként jelölik meg az életszínvonal bizonyos emelését, mert ezzel a belső piac kiszélesíthető. Ez kedvez a hazai ipar fejlődésének, s csökkenti a viszonylag bizonytalan külső piaci tényezők hatását is. Bár a saját erőre támaszkodást hangsúlyozzák, nem kívánják nélkülözni a külföldi támogatást sem, számítanak a szocialista országok önzetlen, sokoldalú segítségére.

A tervezésnél az extenzív és intenzív jelleg párhuzamos és arányos alkalmazását igyekeznek megvalósítani. Extenzív fejlődés főként az iparban és a mezőgazdaságban figyelhető meg. Az ipar feladata a mezőgazdaságból a munkaerő egy részét elszívni, amihez viszont elengedhetetlen a mezőgazdaság gépesítése. Ez két irányban hat. A gépesítés mint a fejlesztés intenzív oldala fokozza a termelékenységet, de ugyanakkor növeli a munkanélküliséget a mezőgazdaságban. A feladat a két ágazat fejlődése közötti helyes arányok biztosítása.

Az I. ötéves terv

Az I. ötéves terv beruházásainak teljes összege folyó áron 2720 millió szír font volt, amiből 1720 millió font, azaz 63 százalék jutott az állami szektorra. A beruházások megoszlása a következő volt:[6]

Mezőgazdaság	40,4 százalék
Ipar	18,7 százalék
Közlekedés és hírközlés	19,7 százalék
Lakásépítés	9,6 százalék
Szociális beruházások (oktatás, egészségügy)	7,1 százalék
Tartalékképzés	4,5 százalék

Ez az ötéves terv nem volt annyira kidolgozott, mint a későbbiek. Szíria előtt állt Egyiptom példája. Ennek tapasztalatait azonban csak nagy általánosságban lehetett alapul venni. A terv gyengeségének politikai oka az volt, hogy az ország belpolitikai helyzete 1963-ig nem volt stabil.

Ezzel is magyarázható, hogy a terv végrehajtása nem volt sikeres. 1961-ben 76, 1962-ben 50, 1963-ban 47 százalékos (ekkor jutott a Baath párt ha-

[6] Hardi Róbert: A szír ötéves tervek. Beirut, 1975. Kézirat. Valamint: Fourth Five Year Economic and Social Development Plan of the Syrian Arab Republic (1976—1980). OFA Services Documents 1127. Damaszkusz. 1978.

talomra) és 1965-ben, az államosításokat követően 57 százalékos volt a terv teljesítése.[7]

A II. ötéves terv

A II. ötéves terv (1966—70) céljait már pontosabban határozták meg, mint az elsőét. Már nemcsak a beruházások meghatározására fordítottak figyelmet, hanem részletes terv készült azok pénzügyi fedezetére is. Pontosan rögzítették az egyes objektumok kivitelezésével kapcsolatos elképzeléseket. A terv rugalmasan némi mozgási, manőverezési lehetőséget adott, de mindenképpen határozott utasítást jelentett a megfelelő intézmények és gazdasági vezetők számára. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

[7] Ua.

A felhalmozás és a fogyasztás főbb arányai a tervek során a 9. sz. táblázat szerint változtak.

A beruházások importigényessége a tervnek megfelelően növekedett. Ez további adósságnövekedést eredményezett. A beruházások növekedése millió szír fontban, 1963-as változatlan árakon:[8]

1965	650
1966	807
1967	887
1968	987
1969	1095
1970	1179
1965—70 összesen:	5605

[8] Simai Mihály: Az ötéves terv főbb vonásai Szíriában (1966—70). New York, 1970. Kézirat.

8. sz. táblázat

Évi átlagos növekedés (százalék)

Megnevezés	I. ötéves terv (tény)	II. ötéves terv
Nettó hazai termék (NDP)	7,2	7,2
Lakosság fogyasztása	6,1	6,5
Közületek fogyasztása	7,5	5,0
Beruházások	15,9	16,3

Forrás: Simai Mihály: Az ötéves terv főbb vonásai Szíriában (1966—70). New York, 1970. Kézirat.

9. sz. táblázat

A felhalmozás és fogyasztás arányai (százalék)

Megnevezés	I. ötéves terv (tény)	II. ötéves terv
Lakosság fogyasztása	69,6	67,2
Közületi fogyasztás	17,9	16,1
Beruházás	17,6	22,5
Adósságnövekedés	—5,1	—7,8

Forrás: Ua.

10. sz. táblázat

A beruházások szektorok szerinti megoszlása (százalék)

Megnevezés	I. ötéves terv	II. ötéves terv
Eufráteszi duzzasztómű	30,5	13,1
Öntözés	—	6,2
Mezőgazdaság	9,9	8,8
Ipar és bányászat	18,7	8,0
Fűtőanyag- és energia	—	12,4
Szállítás és távközlés	19,7	18,0
Közművek	21,2	25,8
Közszolgáltatás	—	7,7

Forrás: Ua.

A beruházások 91 százalékát a terv szerint belföldit forrásból kívánták fedezni, a többi elsősorban a szocialista országok kölcsöneiből. (Lásd a 10. sz. táblázatot.)

Az Eufráteszi Nagygátnak csak a részaránya csökkent, de a befektetett tőke nagysága nőtt. A beruházásoknál arra törekedtek, hogy az import beruházásokat kulcsrakészen vásárolják és a külföldi szakemberek szerepe legyen az uralkodó. A kulcsrakész objektumok teljes volumene az összes beruházásoknak kb. felét tette ki.[9]

Két koncepció alakult ki a beruházások színvonalát illetően: az olcsóbb, másodrendű technikát, illetve a legmodernebb technikát alkalmazzák-e az új létesítményeknél. Az utóbbi vált uralkodóvá. Ez persze csak azt jelentette, hogy az ország anyagi lehetőségeihez képest a lehető legmodernebb technikájú beruházásokat kellett végrehajtani.

A terv előirányzatai szerint az exportnak öt év alatt 20,9 százalékkal, az importnak 26,8 százalékkal kellett növekednie. Mindkettőnek gyorsabb ütemben, mint az előző tervidőszakban. Mivel azonban a külföldi beruházásokat helyezték előtérbe, az import növekedési ütemét magasabbra tervezték, mint az exportét. A nyersolaj, a műtrágya és a cukorgyártás hazai fejlesztését e termékek importjának korlátozása érdekében tervezték. A tervek szerint 1970-ben e három termék adta volna az importhelyettesítő termékek 70—75 százalékát. Ezen belül fejleszteni kívánták az acélfeldolgozást.

A tervben szerepelt a szociális juttatások növelése, a parasztság helyzetének a javítása, a munkanélküliség csökkentése is.

Az 1967-es júniusi háború komolyan akadályozta a terv teljesítését. A háború ellenére a politikai helyzet megszilárdulása következtében a terv végrehajtása 70 százalékos volt, ami meghaladta az első ötéves terv teljesítésének mértékét.

A III. ötéves terv

A III. ötéves terv (1971—75) az eddig legjobban kidolgozott terv. A beruházások tervezett összege 8 milliárd szíriai font[10] volt, amiből 6447 millió font (megközelítőleg 80 százalék) az állami szektorra jutott, a fennmaradó

[9] Ua.

[10] Hardi Róbert: I. m.

20 százalék pedig a magánszektor részesedése. A terv a nemzeti jövedelem évi 8,2 százalékos növelését irányozta elő.

Az 1973. októberi háború nagy, 1800 millió dollár kárt okozott. Ezt némileg ellensúlyozták a Szaúd-Arábiától, Kuvaittól és a szocialista országoktól kapott nagyvolumenű külföldi segélyek.

A beruházások megoszlása az állami szektor vezető szerepét tanúsítja. Csak a szolgáltatásokban jelentős a magánszektor szerepe. Az eufráteszi duzzasztómű az öntözéssel és talajjavítással együtt a beruházásból a legnagyobb arányban részesedett. Az I. ötéves tervben részaránya 30,5, a II. ötéves tervben 19,3, a III. ötéves tervben 28 százalék.

Hafez al-Asszad hatalomra jutása után az újfajta gazdasági liberalizmus a magánkezdeményezésnek újra helyet adott, s így bizonyos magántőke visszaáramlott az országba, amelyet az 1973-as háború idején külföldre vittek.

Nemcsak a háború akadályozta a fejlődést, hanem a végrehajtás is elmaradt a rendelkezésre bocsátott hitelkeretektől.

A beruházások nem mindig abban az ágazatban valósultak meg, ahová tervezték. Így a gépi és termelési felszerelés-beruházások tervteljesítése 30—33, az építési beruházásoké 55—65 százalékos volt.[11]

A magánszektornak az iparban is engedélyezték a befektetéseket, de az csak igen kis mértékben élt e lehetőséggel. A magánszektor ipari beruházásai kimondottan kisipariak voltak (építőipar). Ugyanis ebben az ágazatban volt a legmagasabb a profit.

A közlekedés és hírközlés terén a II. ötéves tervben 22 százalékos volt a megvalósítás. 1970-től 1973-ig ez az arány 14, 10,5, majd 7 százalékra csökkent. A magánszektor várt beruházásai elmaradtak, csakúgy, mint az infrastruktúra fejlesztése.

A IV. ötéves terv

A IV. ötéves terv (1976—1980) fő gazdasági-társadalmi céljai a következők:[12]

1. Biztosítani kell a bruttó nemzeti mi termék évi 12 százalékos, ezen belül a nettó nemzeti termék évi 7,9 százalékos emelkedését.

[11] Ua.

[12] Fourth Five Year Economic and Social Development Plan of the Syrian Arab Republic (1976—1980). OFA Services Documents 1127. Damaszkusz, 1978. 4—5. l.

11. sz. táblázat

A III. ötéves terv beruházásainak megoszlása (százalék)

Megnevezés	Állami szektor	Magánszektor
Eufráteszi duzzasztómű	2[illegible],7	0,0
Öntözés és talajjavítás	3,3	8,0
Mezőgazdaság	6,8	8,0
Ipar	18,2	8,5
Energia	15,7	0,0
Közlekedés, szállítás	12,1	6,0
Közszolgáltatás	9,1	6,2
Egyéb szolgáltatás	8,2	6,0
Belkereskedelem	1,9	1,5

Forrás: Hardi Róbert: I. m.

2. Tovább kell fejleszteni a nemzetgazdaság szerkezetét, megteremtve egy agrár-ipari jellegű, a saját erőből való fejlődéshez erős és szilárd bázist biztosító gazdaságot.

3. Az ország különböző földrajzi területeinek optimális arányú fejlesztésével biztosítani kell a vidéki munkaerő foglalkoztatási lehetőségeit, ezáltal javítani a vidéki életviszonyokat, s biztosítani a megfelelő szolgáltatásokat.

4. Törekedni kell a természeti, mezőgazdasági és ásványi erőforrások teljes kihasználására, fenntartására és fejlesztésére.

5. Gondoskodni kell a teljes foglalkoztatottságról, a felhasználható munkaerő és a mezőgazdaságban kihasználatlan vidéki munkaerőforrások mozgósítása révén.

6. Biztosítani kell a fő élelmiszerekből, ruházati cikkekből az önellátást, s más árucikkekből is erre kell törekedni.

7. Emelni kell a városi lakosság élelmiszer-ellátásának színvonalát, különösen az állati eredetű és élettanilag értékesebb élelmiszertermékekből.

8. Gondoskodni kell a helyi energiaforrások felhasználásáról mindenhol, ahol ez gazdaságilag és technikailag lehetséges.

9. Törekedni kell a mezőgazdasági és más termékek helyi előállítására, feldolgozására.

10. Fejleszteni kell a közlekedési és hírközlési hálózatot, törekedve arra, hogy az összekapcsolja az ország különböző területeit és Szíriát más, elsősorban az arab országokkal.

11. Az önkéntesség és fokozatosság elveinek érvényesítésével biztosítani kell a magángazdaságok szövetkezetekké való átalakulását. Elsősorban a mezőgazdaságban, a szolgáltatás, a lakásépítkezés, a belkereskedelem és a szállítás terén.

12. Meg kell akadályozni az inflációt. Öt év alatt az áremelkedés mértéke nem haladhatja meg a 30 százalékot.

13. Növekednie kell a helyi pénzügyi forrásoknak. Javítani kell az államháztartást és az adórendszert.

14. Fejleszteni kell a közigazgatási rendszert, az adminisztratív szolgáltatások színvonalát.

15. Gondoskodni kell a gazdasági növekedést elősegítő tudományok alkalmazásáról, fokozatosan csökkentve a külföldi szakemberek felhasználását.

16. Javítani kell a fogyasztási cikkek keresletének és kínálatának egyensúlyát, s törekedni kell megfelelő árukészletek képzéséről.

17. Meg kell szilárdítani a területi irányítást. Erősíteni kell a népi demokráciát, a demokratikus centralizmus elveinek érvényesítését az arab szocialista társadalom megvalósítása érdekében.

A IV. ötéves terv e fő célok megvalósítása végett a 12. sz. táblázatban bemutatott fejlesztést irányozza elő.

A célul kitűzött fejlesztést szolgálják a 13. sz. táblázatban szereplő állami beruházások.

Az 52 907 ezer szír font állami beruházásból 9249 ezer szír font (17,5 százalék) a hitelforrás. Az állami beruházások 33,5 százaléka újonnan induló, 51,4 százaléka áthúzódó és 15,4 százaléka pótló beruházás.

Bár a tervek nem tűnnek irreálisnak, mégis sok tényező veszélyezteti megvalósulásukat. Ilyen a gazdaságpolitika folyamatosságának megszakadása. Ugyanis reális veszélye mutatkozik a politikai változásoknak. A libanoni katonai beavatkozás miatt kiéleződtek Szírián belül a politikai ellentétek, amit az 1978-as tavaszi elnökválasztás — úgy tűnik — némileg csökkentett. (Ekkor ugyanis Asszad elnök a szavazatok 96 százalékát kapta meg.)

A mezőgazdaságban az éghajlati viszonyok mellett szervezeti és szervezési

12. sz. táblázat

A bruttó termelés alakulása ágazatonként

Ágazat	1976		1980		Összes növekedés	Évi átlagos növekedés
	millió szír font				százalék	
Anyagi ágazatok:						
Mező- és vízgazdálkodás	3094	16,3	4545	13,6	46,9	8,0
Ipar, bányászat és energiagazdálkodás	4267	22,4	8725	26,2	104,7	15,4
Építés és szerelés	1203	6,3	2530	7,5	110,3	16,0
Anyagi ágazatok összesen	8564	45,0	15800	46,3	84,6	13,1
Más ágazatok:						
Szállítás és hírközlés	1121	5,9	2395	7,1	113,6	16,4
Kereskedelem	4848	25,5	7875	23,5	62,4	10,2
Pénzügy	195	1,0	345	1,0	76,9	12,1
Ingatlan (bérlet, járadék)	653	3,4	1125	3,4	72,3	11,5
Közszolgáltatás	2597	13,7	4195	12,5	61,5	10,1
Egyéb szolgáltatás	1040	5,5	1765	5,3	69,7	11,2
Mindösszesen	19018	100,0	33510	100,0	76,2	12,0

Forrás: Fourth Five Year Economic and Social Development Plan of the Syrian Arab Republic (1976–1980). OFA Services Documents 1127. Damaszkusz, 1978. 4–5. l.

13. sz. táblázat

A IV. ötéves terv állami beruházásai

Megnevezés	Millió szír fontban	Százalékos megoszlás
Eufráteszi vízlépcső	7 439	14,1
Öntözés és talajjavítás	1 405	2,4
Mezőgazdaság	2 082	3,9
Ipar és bányászat	2 090	22,9
Energiagazdaság	8 975	17,0
Szállítás és hírközlés	6 691	12,7
Kereskedelem	1 225	2,3
Lakásépítés	4 368	8,3
Szolgáltatások	7 439	14,1
Város- és községfejlesztés	1 034	2,0
Közmunka	160	0,3
Összesen	52 907	100,0
Magán és szövetkezeti beruházások	9 388 (az összes beruházás 17,3 százaléka)	
Mindösszesen	54 166 (melyből állami beruházás 82 százalék)	

Forrás: Fourth Five Year Economic and Social Development Plan of the Syrian Arab Republic (1976–1980). OFA Services Documents 1127. Damaszkusz, 1978. 6. l.

problémák is komoly fennakadásokat eredményezhetnek. A földreform befejezetlensége és a paraszti földtulajdon, illetve használati jog kérdésének tisztázatlansága is komoly gondok forrása lehet.

Az iparvállalatoknál megoldatlan — főként az államosításokat követően — az irányítás. A kapacitásokat nem használják ki kellően, a minőségromlás fokozódik. Sok esetben készlethiánnyal küszködnek a vállalatok. Az ipar fejlődését, de általában a gazdasági helyzetet nehezíti a magántőke menekülése az országból. A közületi fogyasztás tendenciájának bizonytalansága is szaporítja a terv végrehajtásának buktatóit.

A szíriai tervgazdálkodás közel két évtizedének rövid áttekintése után a meglevő problémák ellenére sem tűnik megalapozatlannak az a feltételezés, hogy a tervgazdálkodás Szíria nem kapitalista fejlődési szakaszának fontos eszközét képezi.

ifj. Zsarnóczai Sándor

K. J. ARROW:

EGYENSÚLY ÉS DÖNTÉS

(Válogatott tanulmányok)
(Összeállította: Kornai János)

A gyűjteményes kötet része annak a sorozatnak, amelyet kiadónk a Nobel-díjas közgazdászok munkásságának megismertetésére öt évvel ezelőtt elindított. A válogatás tükrözi Arrow több, mint negyedszázados közgazdasági tevékenységét, amelyet nemcsak ökonometriai, hanem számos elmélettörténeti és gazdaságpolitikai témájú mű is jellemez. A kötet a szerző valamennyi alkotói korszakából kiemeli a legjelentősebb tanulmányokat, elsősorban azokat, amelyek a közgazdasági irodalomban úttörő szerepet játszottak. Ilyen az optimális készletpolitikáról szóló 1951-ben publikált cikk, továbbá az 1954-ben írt tanulmány, amely elindítója volt a modern általános egyensúlyelméleti modelleknek. A hatvanas évek elején dolgozta ki a szerző az ún. CES-függvényt. E függvény felállítása, a hozzákapcsolódó számítási anyag ismertetése és részletes elemzése — amely szintén helyet kapott a kötetben — jelentősen hozzájárult a közgazdaságtanban kiemelkedő szerepet játszó termelési függvények elméletéhez. A felsőoktatás rostáló szerepéről írott tanulmány az 1970-es évek publikációihoz tartozik, amely újszerűsége, a probléma eredeti felvetése és matematikai modellezése miatt is jogosan került a válogatásba, csakúgy, mint az információnak a gazdasági életben betöltött funkciójáról készített cikkek. Hasznosak lehetnek számunkra a piac működését magyarázó tanulmányok is, amelyek részletesen elemzik a versenyhelyzet előnyeit, hátrányait. Ugyancsak eredeti gondolatokkal gazdagodhat a magyar olvasó a társadalmi diszkontrátáról, a „jelen-jövő" tehermegosztásáról írott cikkeket olvasva, amelyek adalékul szolgálatnak a tervezéselméleti kérdésekhez. A kötetet elsősorban tudományos kutatók, modellezéssel foglalkozó közgazdászok részére ajánljuk, de hasznos lesz a Közgazdaságtudományi Egyetem oktatói és hallgatói számára is.

420 l., kötve 80,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Munkavállalói státusz, munkaerőhiány, anyagi ösztönzés

(Összefoglaló a Munkatudományi Bizottság vitájáról)

Az MTA Munkatudományi Bizottsága 1979. március 13-i ülésén három elméleti jellegű, a mai szocialista gazdaságbeli munkaerőpiac működésének néhány lényeges összefüggését tárgyaló tanulmányt vitatott meg: *Gábor R. István—Galasi Péter* „Munkavállalói státusz és a dolgozók racionális gazdálkodása a munkaerejükkel" című cikktervezetét, amelyet a Közgazdasági Szemle jelen számában közöl. Gábor R. Istvánnak a „Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban" című cikkét (Közgazdasági Szemle, 1979. 2. sz.), valamint a „Relatív bérszínvonal" — ösztönzés — munkaerő-kínálat című tanulmányát (megjelenés alatt a Pénzügyi Szemlénél).

A vitára *Timár János*nak, a Bizottság elnökének elnökletével került sor. Felkért hozzászólóként először *Kornai János, Kovács János* és *Pogány György* fűzött észrevételeket az anyagokhoz.

★

Timár János elnöki bevezetőjében a tanulmánysorozat előzményeiről szólva elmondotta: Amikor az MKKE Munkatudományi Tanszékén évekkel ezelőtt hozzákezdtek a munkagazdaságtan módszeres műveléséhez és oktatásához, abból indultak ki, hogy a gyakorlat csak akkor felelhet meg a követelményeknek, ha helyes elméleti alapokon nyugszik. E tudományterület elméleti alapjai azonban nem voltak s ma sincsenek kellően kidolgozva. Az elméleti alapok kidolgozására irányuló munka keretében jutott el a tanszék két fiatal kutatója — gyakorlatilag a „második gazdaságra" irányuló kutatásokhoz kapcsolódva — a megvitatandó tanulmányokban foglalt eredményekhez, amelyeket, mint maguk is hangsúlyozzák, nem tekintenek csalhatatlan hittételeknek. Azzal a felfogásukkal mindenesetre egyet lehet érteni — mondotta —, hogy a munkaerőpiaci egyensúlyban és a bérezésben tapasztalható anomáliák nem társadalmunk erkölcsi problémái, bár morális síkon is jelentkeznek a problémák. Sokkal inkább arról van szó, hogyan működnek a gazdasági törvények, miképpen határozzák meg a munkaerőpiac működését, ezen belül a munkaerő magatartását, az ösztönzés lehetőségét. Továbbá az is elfogadható alaptétel, hogy — szemben az magyar gyakorlat hagyományos szemléletmódjával — nem helyes a bérezés kérdéseinek, a bérpolitikának olyan önállóságot tulajdonítani, mintha ez határozná meg végső fokon a munkaerő magatartását, hanem a munkaerő viselkedésének jegyeiből kiindulva kell vizsgálni az ösztönzés lehetőségeit, feltételeit. A tanulmányok összes többi megállapítása esetében azonban messzemenően szükség van a vitára, amely elősegítheti a kutatók munkáját is, az előttünk álló nehéz időszak problémáinak megoldását is azáltal, hogy egyfelől rávilágít a tanulmányok gyengéire, másfelől megerősíti azokat a megállapításokat, amelyek — bármilyen újszerűek és meghökkentőek legyenek is — helyesek, elfogadhatók.

Kornai János — miután hangsúlyozta, hogy a munkaügyeknek, bérügyeknek nem specialistája, következésképpen az „általános közgazdász" szemszögéből szól hozzá a kérdésekhez — elismerően méltatta a megvitatandó tanulmányokat

s a szerzőknek a „második gazdaság" témakörében született vagy készülő egyéb írásait. Az elmúlt évek magyar közgazdasági kutatásainak egyik kiemelkedő eredményével állunk szemben — mondotta —, olyan kutatással, amelyet nagy elméleti általánosító készség és mélység jellemez. Hasznos és konstruktív, hogy elsősorban megismerni és megmagyarázni igyekszik a létező valóságot, ami nélkülözhetetlen a változtatáshoz, a javításhoz. Elismerésre méltó, hogy tudatosan szembesítik gazdaságunk tulajdonságait a kapitalizmussal, hiszen — mint mondják — a vizsgált jelenségekre (munkafegyelem, munkaintenzitás stb.) vonatkozó ítéleteink hátterében, kimondva vagy kimondatlanul, amúgy is ilyen összevetés húzódik meg. Akkor pedig jobb ezt kimondani s az összehasonlítást alaposan és mélyen elvégezni. Ezután utalt arra, hogy bár a szerzők következtetései sok ponton találkoznak más kutatók megállapításaival, és olyan gondolatokat is megfogalmaznak, amelyek „benne vannak a levegőben", eredetiségük, gondolataik úttörő jellege kétségtelen.

A Közgazdasági Szemlében megjelent, a munkaerőhiányról szóló cikk minden lényeges gondolatával egyet lehet érteni — mondotta, majd felsorolt néhányat a munkaerőhiány jelenségének egyéb közkeletű magyarázatai közül (tervezési hiba; a vezetés, szervezés gyengeségei, laza munkafegyelem, operatív vezetési hibák folytán; bérezési problémák; feszített növekedési politika), amelyekben — mint rámutatott — van ugyan igazság, az elsődleges ok azonban megítélése szerint is ott van, ahol a cikk szerzője látja. Ugyanakkor csak félig-meddig ért egyet az expanzív belső mozgás elemzésével; az az összefüggéscsoport, amelyet a cikk felsorol (a központtól való függés, a vállalatközi tőkeáramlás korlátozottsága stb.), létezik, de talán nem teljes a leírás. Véleménye szerint a terjeszkedni, növekedni akaráshoz, az expanzióra törekvéshez nem kell semmilyen különös magyarázat, mert az „természetes ösztön". A kulcskérdés, amelyből a rendszereket megértjük: mi az, ami ezt lefékezi, vagyis a kapitalizmus és a szocializmus összehasonlító elemzésének nem az ösztön — a pozitív indíték — magyarázatára kell irányulnia. A mi intézményrendszerünk keretei között nincsenek fékek. A garantált biztonság, a garantált lét és a garantált vagy kvázi garantált növekedés, a kockázatmentesség féktelenné teszi — elhanyagolható kivételektől eltekintve — mindenki expanzióját. Vitatta továbbá, hogy helyes-e a munkaerőhiányt speciális jelenségnek tekinteni ahelyett, hogy egy általánosabb jelenségkör részeként fognánk fel. Kifejtette: minden konkrét hiánynak (beruházási éhség, devizahiány, lakáshiány stb.) természetesen megvannak a maga specialitásai. Van azonban egy nagyobb jelenségcsoport, amelynek ezek teljesen nyilvánvalóan részei, s amelynek magyarázatán belül indokolt az egyes hiányjelenségek sajátos természetrajzának tanulmányozása.

A Pénzügyi Szemlében megjelenő tanulmány röviden szólva azt a kérdést igyekszik elméleti mélységgel, okos és bátor okfejtéssel megválaszolni, miért nincs az alapbérek differenciálódásának elegendő húzóereje a teljesítményekre. A tanulmány gondolatmenete kétségkívül szuggesztív. Igaznak látszik, hogy a munkában való magas részvételi aránynak, a magas foglalkoztatási szintnek lazító hatása van a munkaintenzitásra. Belátható, hogy abban a családban, ahol négyen dolgoznak, öt százaléknyi bérdifferencia az egyik dolgozó családtagnál nem ugyanazt jelenti, mint egy egyedülállónál. Létezik tehát a cikkben megfogalmazott összefüggés, csak nem ennyire egyszerű, hanem áttételesebben jelentkezik.

Ami viszont azt az összefüggést illeti, hogy az alapbéreken kívüli keresetek nagy aránya csökkenti az alapbérek ösztönző hatását, úgy tűnik, a szerző által megfogalmazott előfeltevésekből ez a cikkben kifejtett, bonyolult gondolatmeneten keresztül logikailag valóban következik; azonban a kérdés az, igazak-e a premisszák. Két „gyanús" előfeltevést említett, amely ha téves — márpedig a szerző nem tesz semmilyen kísérletet az igazolásukra —, összeomlik az egész szigorú gondolatmenet. Az egyik ilyen premisszát így lehetne megfogalmazni: ha két ország lakosságának azonos az életszínvonala, pontosabban az egy főre jutó reálfogyasztása,

akkor azonosnak kell lennie a minimális bérnek. A másik gyanús premissza szerint ugyanakkora százalékos bérkülönbség „kisebb jelentőségű", ha az átlagos életszínvonalra vetítve kisebb eltérést jelent.

Egyáltalában nem magától értetődő, hogy a minimális bérnek köze lenne az életszínvonalhoz. Ami pedig a bér ösztönző hatását illeti, ez számos tényező együttesétől függ, és aránylag nem nagyon függ attól, hogy a bérkülönbségek az átlagos életszínvonalra vetítve mit jelentenek, mekkora viszonylagos fogyasztáskülönbségben öltenek testet. Nagyon sok függ a relatív skáláktól — a fizetési listán való elhelyezkedéstől —, továbbá az egyének előtt nyíló egyéb többletjövedelem-szerzési lehetőségektől, amelyekre vonatkozó saját, másutt ismertetett kutatási eredményeiket a szerzők nem eléggé hasznosítják ebben a formulában.

Mindenképpen az egyik kiindulópont lenne a vitához, ha a szerző tisztázná, axiómáknak, posztulátumoknak, igazolt állításoknak, sejtéseknek, feltevéseknek stb. tekinti-e a szóban forgó két premisszát. Emellett ami a másodikként említett premisszát illeti, a tartalma is homályos, még ha a „kisebb jelentőségű" kitétel helyett „kevésbé ösztönzőt" értünk is. A dolgozók meglevő munkahelyükön végzett munkájának intenzitására vonatkoztatandó-e az állítás — amint ezt a tanulmány bevezetője ígéri —, vagy pedig a túlmunka, különmunka vállalására, vagy ami teljesen más érdekeltségi probléma: magára a munkába állással kapcsolatos döntésre? A téma idő közben valahogyan kitágul (munkaerő-kínálat, munkaidő-kínálat), anélkül, hogy fogalmilag tisztázódna, miről is van szó.

E tanulmány gondolatmenete, mint az elmondottakból kitűnik, nem kiegyensúlyozott, megalapozott. Emellett mintha nem volna igazán összhangban a szerzők egyéb írásaival a cikknek az a bevezetőben tett sommás állítása, amely szerint nem érdemes a munkaerőhiányra visszavezetni a munkaintenzitás gyengeségeit, minthogy ez az összefüggés egyébként sincs bizonyítva. Valójában ez tekinthető a fő összefüggésnek, ami persze nem jelenti azt, hogy tökéletesen mindegy, milyen a bérezés. A béreken alapuló ösztönzés azonban csak ennek a talaján érhet el részeredményeket. Ezen az alapon kell szigorúbban megvizsgált előfeltevésekből kiindulva újragondolni a cikkben kifejtett összefüggésrendszert.

Kovács János a második gazdaságra irányuló kutatás egészével kapcsolatban — amelynek bizonyos részeredményeit foglalják magukban a megvitatandó tanulmányok — megjegyezte, hogy sok eredeti gondolatot hozott, új irányban való elindulásnak tekinthető. Ezután először a Pénzügyi Szemlében megjelenő cikkhez s a két szerző közös tanulmányához fűzött észrevételeket.

Ha elfogadjuk, hogy az ún. relatív bérszínvonal döntő szerepet játszik az ösztönzésben — mondotta —, úgy a következtetések teljesen kézenfekvőek, adódnak a képletből. Csak az a kérdés, valóban ekkora-e a relatív bérszínvonal szerepe? Nem annak van-e főszerepe, hogyan differenciálunk a vállalaton belül? A vállalaton és a népgazdaságon belüli keresetdifferenciálás kérdésében a két tanulmány nem nyújt elegendő támpontot. Továbbá mintha a két cikk ellentmondóan foglalna állást abban a kérdésben, hogy a társadalmi juttatások arányának van-e hatása az ösztönzésre. Pedig nyilvánvaló, hogy adott relatív bérszínvonal mellett e juttatások arányának növekedése csökkenti a „relatív bérszínvonalat" s ezáltal a munkajövedelmek ösztönző erejét.

A két cikk mindezzel együtt rendkívül pozitív abból a szempontból, hogy az ösztönzés kérdésének ha nem is a legfőbb, de azért nagyon fontos új oldalára hívja fel a figyelmet.

A munkaerőhiányról szóló cikk legnagyobb baja, hogy a levezetés két szempontból is történelmietlen. A jelenségek leírása egyrészt nem mindegyik szocialista gazdaságra, hanem a jelenlegi magyar gazdaságra és a KGST-országok gazdaságára, másrészt ezekre is csak fejlődésük bizonyos szakaszától érvényes.

A második világháború után létrejött szocialista országok előtt — mint ahogy minden olyan ország előtt, amely viszonylag fejletlen gazdasággal lép a szocialista átalakulás útjára — a gazdaság fejlesztésének két alternatívája állott. Az egyik

lehetőség — ezt választotta Jugoszlávia s választja sok fejlődő ország —, hogy vállalva a többi között a munkanélküliséget, a gazdasági egységeket mindjárt magas műszaki-technológiai színvonalon hozzák létre. A másik lehetőség: alapvető politikai, társadalmi célnak tekintik a teljes foglalkoztatottságot, ami — azonos induló erőforrásokat tételezve fel — szükségképpen alacsonyabb műszaki színvonalú munkahelyek létrehozását jelenti. Az ilyen utat választó gazdaságok nem tűrnek meg nagy, szembetűnő munkaerő-tartalékokat; ebből következik az a látszat, mintha kezdettől fogva munkaerőhiány jellemezné a működésüket. Ezt a látszatot korabeli írások és dokumentumok is alátámasztják, s így érthető, hogy — mivel a korszak valóságos történetét igazában még nem írták meg — sok fiatal közgazdász a szerzőkéhez hasonló nézeteket vall.

A hatvanas évek közepén előállott új helyzet — a munkaerő-tartalékok elapadása — az állandóan új munkahelyeket létesítő fejlesztési politika helyett a munkahelyek rekonstrukcióját előnyben részesítő politikát tett szükségessé. Egyben szembe kellett nézni a korábbi fejlesztési politikából, mindenekelőtt a munkahelyek alacsony műszaki színvonalából adódó problémákkal. Egy ilyen váltás azonban — a gazdaság működésében, a gazdasági növekedésben rejlő tehetetlenség folytán — nem könnyű. Megkockáztatható az az állítás, hogy a gazdaságirányítási rendszer 1968. évi reformját alapvetően ez az új gazdaságpolitikát, új fejlesztéspolitikát követelő helyzetváltozás tette szükségessé. Ez tükröződött abban, hogy a reformot megelőző vitákban olyan nagy súllyal vetődtek fel a munkaerő-problémák. Más kérdés, hogy a munkaerő-tartalékok hirtelen felszabadulásától, a munkanélküliségtől való félelem indokolatlanul erős fékek beépítéséhez vezetett a gazdasági szabályozás mechanizmusába. E fékek túlságosan visszafogták a gazdaságot, ezen belül a munkaerő-felszabadítási, intenzifikálási lehetőségek kiaknázását.

Ilyen alapon a munkaerőhiány másfajta magyarázatához jutunk. Ez persze nem jelenti azt, hogy a szóban forgó cikk által kínált magyarázatnak nincs alapja, azt azonban igen, hogy ez a magyarázat egyoldalú. Ugyanakkor a munkaerőhiányról folyó vitába olyan új elemet hoz be, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Pogány György a tanulmányokat méltatva kiemelte, hogy számos régi és — már különösen kivételes — új előítélettel mertek és tudtak a szerzők vitába szállni. Meggyőződése — mondotta —, hogy a két fiatal kutatótól még sok értékes munkát várhatunk. Ezután sorra véve a tanulmányokat, rátért kritikai észrevételeinek ismertetésére.

A relatív bérszínvonal kérdését tárgyaló tanulmány egésze, az egyes részigazságok ellenére, nem meggyőző — állapította meg. A fő hiányossága, hogy a kiinduló tételeket nem tudta bizonyítani és kérdéses, hogy a kidolgozott mutató használható-e valamire.

A szerző nem bizonyította, hogy a vállalattól a törvényes munkaidőn belül kapott bér az ösztönzés szempontjából más minőség, mint a szintén rendszeresen kapott jutalékok, prémiumok vagy műszakpótlék. Kétséges, hogy a bérek munkajövelmeken belüli aránya ennyire egyértelműen formalizálható módon meghatározza a bérek ösztönző szerepét. Igaz ugyan, hogy az adott idő alatt elérhető munkabér viszonylagos nagyságától is függ annak mozgósító ereje, csak az a kérdés, mi legyen a viszonyítási alap. Tévedés továbbá, hogy az alacsonyabb relatív bérszínvonalú országban szükségképpen kisebbek a bérek lehetséges különbségei, mivel ez attól is függ, hogy a keresők hány százalékának van minimális vagy ahhoz közel álló bére. Nem érthető, miért csökkenti a foglalkoztatottság magasabb aránya a bérek ösztönző erejét. Miközben a szerző kétségbe vonja, hogy a dolgozók érzékelik a reálbér alakulását, egy jóval közvetettebben érzékelhető mutatótól teszi függővé a dolgozók ösztönzésre való érzékenységét. Végül különösen érthetetlen, hogy a bérek egyénekre vonatkozó ösztönző szerepét meghatározó tényezők között nem szerepel az egyénnek sem a munkabére, sem a munkajövedelme. Ezt az átlag semmiképpen sem pótolhatja. Az azonban lehetségesnek tűnik, hogy

a bérek ösztönző szerepe valamilyen kapcsolatban van az egyén és környezete — például a munkahelyén hasonló munkát végzők —, valamint az országos átlag szerinti, vállalattól szerzett és egyéb munkajövedelmek viszonyával. Esetleg ebben az irányban lehetne folytatni a munkát.

A két szerző közös tanulmányának már több a valóságfedezete, s ez az írás feltétlenül hozzájárul ahhoz, hogy a szakemberek nézete reálisabb legyen a munkaerő viselkedését meghatározó okokról. Döntő hiányossága azonban, hogy nem vizsgálja eléggé körültekintően a kiinduló fogalmat: a racionalitást. A munkaerő racionális felhasználása nem írható le a „minimális erőfeszítéssel maximális hozam" formulával; a „relatív nettó előny maximalizálása"-elv csak esetlegesen fejezi ki a dolgozók valóságos törekvését, nem érvényesül általánosan. Ami inkább jellemző, az a dolgozók törekvése arra, hogy elfogadható vagy átlagos erőfeszítéssel a számukra elérhető legnagyobb hozamot realizálják. Továbbá a szerzők nem teszik világossá, hogy felfogásuk szerint a dolgozók törekvéseiben az erőfeszítés minimalizálása vagy pedig a jövedelem maximalizálása a meghatározó. A fogyasztói magatartásra való utalásuk az utóbbira enged következtetni, ez esetben viszont az anyagi ösztönzés hatása korlátlan lenne, nem csak kivételképpen dolgoznának emberek maximális erőbedobással. Valójában racionalitásról csak a munkával járó fizikai-pszichikai terhelés s az ezzel szemben álló gazdasági és egyéb előnyök együttes figyelembevétele alapján lehet szó, ahol is a dolgozó nem maximalizál, hanem munkaerejével — a munkaképes élettartama egész idejére — gazdálkodva, a lehetséges optimumot keresi. E törekvése megvalósításában azonban az árutermelés viszonyai között is korlátozza egy sor olyan tényező (technológia, szervezés-vezetés, a munka jellege, a munkahelyi kollektíva nyomása stb.), amely nem teszi lehetővé a számára, hogy maga határozza meg teljesítményét. Végül a nagyobb család esetlegesen nagyobb szükségletére s az ebből adódó jövedelemhiányára, valamint a család túlságosan absztraktan kezelt fogalmára hivatkozva, a cikknek azt az állítását vitatta, hogy a nagyobb család csökkenti az anyagi ösztönzés hatásfokát.

Rátérve a munkaerőhiányról szóló cikk értékelésére, Pogány György megállapította, hogy a három tanulmány közül ez a legkiérleltebb. Ugyanakkor felvetette, hogy a három tanulmány a munkaerő szocializmusbeli tulajdonát illetően eltérő megfogalmazásokat ad, s ismertette ezzel kapcsolatban saját felfogását. Kifejtette: miközben a termelési eszközök szocialista (részben szövetkezeti, részben állami) tulajdonban vannak, a munkaerő egyértelműen magántulajdonban van. A köztulajdonban levő termelési eszközök feltételezik a társadalmi elsajátítást — a magántulajdonban levő munkaerő a munkabér (tehát a nem tulajdonosi) típusú elosztást. Ezáltal a termelési eszközök és a munkaerő tulajdonosai közötti tőkés gazdaságbeli külső — antagonisztikus — ellentét helyébe a két típusú tulajdonnal rendelkező dolgozók csoportján belüli, a szocialista társadalmi berendezkedésből szükségképpen következő ellentmondás lépett. A termelési eszközök köztulajdona lehetetlenné teszi a kizsákmányolást — a munkaerő magántulajdona pedig szükségessé teszi a munkaerő árujellegét és a munkaerőpiac létét. A szocializmus dolgozójának munkavállalói státusza tehát — a két szerző felfogásától eltérően — nem a termelési eszközök társadalmi tulajdonából következik, hanem azzal éppen ellentétes. Bírálta, hogy a munkaerőhiányról szóló cikk hamis alternatívát jelöl meg, amikor a munkaerőpiaci túlkereslettel kapcsolatban követhető politikát körvonalazza. Ez a hamis alternatíva az oka annak — mondotta —, hogy a cikk befejező részében a szerző letér az „új előítéletek" kritikus vizsgálatának talajáról, kijelentve, hogy a vállalati létszámok központi előírása a direkt gazdaságirányítás rendszerébe illeszkedő s csak a munkahelyválasztás szabadságának számottevő megnyirbálása árán működtethető szabályozási módszer. Miért korlátozná ez a dolgozók szabad munkahelyválasztását? — tette fel a kérdést, majd leszögezte: a munkaerő-kereslet és -kínálat ellentmondásait csakis úgy lehet megoldani, ha megfelelő módon és a lehető legrugalmasabban maximáljuk

az egyes vállalatok által foglalkoztatható létszámot. Ebben a véleményében — mondotta — a tanulmány csak megerősítette.

★

A felkért hozzászólók után elsőként *Révész Gábor* kért szót. Az elhangzott méltatásokhoz kapcsolódva kiemelte, hogy a vitára került gondolati rendszert a mai Magyarország és a KGST-országok valóságos jelenségeinek, sokoldalú, újat adó elemzésére irányuló kezdeményezésként lehet elkönyvelni, amely új oldalról közelítve, eddig sok vonatkozásban még nem érintett összefüggéseket segít felszínre hozni. Ugyanakkor a dolgozatoknak a fő hibája, hogy azt, ami van és ami történelmileg alakult ki, és (amint ezt Kovács János is hangsúlyozta) nem lehet úgy kezelni, mintha nem történelmileg alakult volna ki, a szerzők túláltalánosítják: valahogy a szocializmus rangjára emelik.

Egyfelől kimutatják, hogy valamiféle korlátlan munkaerő-kereslet jellemzi a szocializmust. Másfelől azt állítják, hogy a munkaerő, amennyire csak tudja, aktivizálja magát, de úgy, hogy a szocialista szektorbeli béréért csak minimális készséget tanúsít munkaereje kifejtésében, s ezzel maga is hozzájárul a kiélezett munkaerő-túlkereslethez. A kereslet oldaláról makro- és mikroökonómiai megközelítésben is igazolt, illetőleg igazoltnak látszik a korlátlan munkaerő-kereslet tendenciája.

Makroökonómiai oldalról azt állítják: a szocializmus hajlamos arra, hogy a munka határtermelékenysége alatti tartományban (ahol a munkaerő értéktermelő képessége nem éri el azt az értékvolument, amelyet a munkabére, a keresete képvisel) is hasznosítsa a munkaerőt, mert népgazdasági szempontból az ilyen foglalkoztatás is jelent bizonyos többletet. Csakhogy nem vitatható el a társadalmilag tudatos gazdaságirányítástól, hogy felismerje: amit ilyen módon megnyerünk a réven, s e felismerésből kiindulva egy iterációs folyamaton keresztül — makro- és mikroökonómiai hatásait tekintve — súlyosabb konfliktusoktól mentes foglalkoztatás megvalósítását segítse elő.

Mikroökonómiai oldalról a dolgozat arra épít, hogy ebben a gazdaságban a piaci mechanizmus a maga szocialista formájában lényegében működésképtelen. Nem alakulhat tehát ki valóban hatékonyságra, gazdaságosságra törekvő mikrogazdálkodás. Emiatt s az adott intézményi rendszerből adódóan csak növekményre való törekvés jellemezheti a gazdasági egységeket és az azokat irányító hatóságokat — azt az intézményi rendszert, amely ezeket az egységeket vezérli, irányítja. Ebben az elemzésben — a diagnózis szintjén — nagyon sok igazság és értékes, újszerű elem van. Az a dolgozat sugallta túláltalánosítás azonban, hogy a szocializmus nem képes másként létezni, mint a növekményérdekeltség talaján, elfogadhatatlan. Sőt e felfogás leszerelő és veszélyes egy olyan helyzetben, amikor végre kezd eluralkodni az a felismerés, hogy a piaci mechanizmus működtetése nélkül nem tudunk kilábalni bajainkból. Továbbá ha elfogadjuk a munkaerőhiány makroökonómiai meghatározottságára vonatkozó tételt, vagyis annak a bizonyos alacsony termelékenységi tartományban való foglalkoztatásnak a makroökonómiai ésszerűségét, akkor egy olyan szocialista gazdaság, amelyben a mikrogazdasági egységeknek — egyszerűen szólva — a bevételekből kell fedezniük a kiadásokat, el sem képzelhető általános deficitfinanszírozás nélkül. Ebből is csak annyi igaz, hogy a kiterjedt deficitfinanszírozás ma valóban hozzájárul az általános hiánygazdasági jelenségekhez s ezen belül a munkaerőhiány jelenségéhez is.

A relatív bérszínvonallal kapcsolatban Révész Gábor kifogásolta a prémium és jutalom kiemelését a bérből, ami indokolatlanul, mesterségesen alacsonyabbnak tünteti fel a relatív bérszínvonalat. Vitatta, hogy a minimális bér a tanulmányban feltételezett módon az életszínvonaltól függ. A dolgozat gondolatmenetével ellentétesnek ítélte a társadalmi juttatások figyelmen kívül hagyását a mutatóban, vagyis annak a kétségbe vonását, hogy minél nagyobb a társadalmi juttatások aránya a munkajövedelmekhez képest, annál kisebb az ösztönzés lehetősége.

A tanulmány fontos következtetéseket fogalmaz meg a második gazdaság léte és a relatív bérszínvonal, illetőleg az ösztönzési lehetőségek közötti összefüggésekre vonatkozóan, segít modellbe helyezni már felismert összefüggéseket. Itt sem kellene elmenni azonban a „szocializmusig". Nem zárható ki az a lehetőség, hogy előbb-utóbb felismerjük a több szektor egymás mellett élésének (például — a megfelelő területeken s tisztességes piaci konkurrencia viszonyai között — a családi munkára alapozott szélesebb kisvállalkozási szférának) az előnyeit azzal az állapottal szemben, amikor bizonyos tevékenységeket a jellegüknek nem megfelelő gazdálkodási formákba próbálunk beleerőltetni. A diagnózis szintjén általában helyes felvetésekből a szerzőknek el kellene jutniuk a továbblépés lehetséges módjaira vonatkozó felismerésekig.

Mód Aladárné a valóságos viszonyokkal való szembenézést s annak az alapgondolatnak az imponáló egyszerűségét jelölte meg a három dolgozat legfőbb érdemeként, hogy — a meglehetősen elterjedt mai gyakorlattól eltérően — az ösztönzés, a bérezés kérdését a szerzők nem önmagában, hanem a legkülönbözőbb összefüggésekben igyekeznek (a szükségesnél talán valamivel nagyobb apparátussal) megközelíteni. Rendkívül izgalmasnak tartotta a relatív bérszínvonalról szóló tanulmány második részében a tőkés világgal való összehasonlítást. Majd néhány fenntartását ismertette. Felvetette, hogy a szerzők túlzott jelentőséget tulajdonítanak a viszonylagos nagyságoknak, elhanyagolva az abszolút mértékek szerepét. Ennek az egyoldalúságnak a megnyilvánulása az az elfogadhatatlan következtetés, hogy a differenciálás lehetősége, az anyagi ösztönzés lehetséges hatásfoka független a reálbérszínvonal emelkedésének ütemétől. Ha ez az ütem magasabb — mondotta —, nagyobb a lehetőség a teljesítményekhez jobban igazodó értékelésre, nagyobb a bérezés ösztönző ereje. Arra hivatkozva, hogy a családokban nem csak egyéni, hanem közös kiadások is vannak, vitatta a szerzők közös tanulmányának azt a megállapítását, hogy nagyobb átlagos családlétszám mellett korlátozottabb az anyagi ösztönzés hatása.

Végül kifogásolta: mindhárom dolgozat azt sugallja, hogy az elemzett zavarok törvényszerűen következnek a szocializmus alapvonásaiból, nincs tehát megoldás. Igaz, a munkaerőhiányról szóló cikk utolsó lábjegyzete hangsúlyozza, hogy a következtetések a ma létező szocialista gazdaságra vonatkoznak. A létező szocializmus fogalmába azonban valamiképpen bele kellene értenünk — s ennek jobban ki kéne az anyagból bontakoznia — a szocializmusnak a maitól sok tekintetben eltérő, de a mi körülményeink között megvalósítható formáját. Abból, hogy az ebben a bizonyos lábjegyzetben idézett szerző szerint az ott felvetett változtatások nem egyeztethetők össze a szocializmus viszonyaival, nem következik, hogy valóban összeegyeztethetetlenek. Túl a dolgozatoknak azon az eléggé nem dicsérhető erényén, hogy más szemmel tekintenek a létező valóságra, nagyobb súlyt kellene kapnia a változás lehetséges irányának. Végül a szabályozórendszer 1980-ra tervezett módosításaival kapcsolatban annak a véleményének adott hangot, hogy a nagyobb vállalati önállóság talaján — feltételezve, hogy nem érvényesülhet a mai korlátozás nélküli növekményre törekvés — a gazdálkodó egységek jobb szervezésre, a munkafegyelem erősítésére, a teljesítményekhez jobban kapcsolódó bérezésre kényszerülnek. Ez enyhítheti a második gazdasággal kapcsolatos problémákat, fokozhatja a bérek ma meglehetősen gyenge ösztönző hatását.

Timár János közbevetőleg megjegyezte: Helyes, ha először a diagnózisban állapodunk meg s csak azután a gyógymódban, nem pedig — ahogyan ma gyakran előfordul — bővelkedünk a terápiára vonatkozó elképzelésekben anélkül, hogy tudnánk, mi a beteg baja. A szerzők — akiknek az álláspontját személyes beszélgetésekből is jól ismeri — magukra vethetnek, amiért a tanulmány szövegébe kívánkozó fontos megállapításokat lábjegyzetbe téve, alkalmat adtak arra, hogy az olvasó ne vegye olyan komolyan, mint ahogyan ők gondolták.

Drecin József a munkaerőhiányról szóló cikkhez szólt hozzá. Mint mondotta, a felfogása sok kérdésben találkozik a szerzőével, aki figyelemre méltó kísérletet

tesz egy közismert jelenség magyarázatára. A munkaerőhiány közvetlen oka a teljesítmények elégtelensége, amely mögött — a szerző által kínált, valamiféle tudatos makroökonómiai mérlegelésre hivatkozó magyarázattól eltérően — megítélése szerint alapvetően a költségekre „építkező" árrendszer, azok a piaci viszonyok állnak, amelyek szinte minden ráfordítást szükségesnek ismernek el. Egy ilyen ármechanizmus tényekkel bizonyíthatóan lazaságot okoz a termelési tényezőkkel való gazdálkodásban általában, s ennek tudható be, hogy nincs komoly feszítőerő a munkaerővel való gazdálkodás területén sem. A kialakult helyzet nem szükségszerű, lehet rajta változtatni. Ugyanakkor a gazdaságpolitikának nincs teljesen szabad keze a körülmények formálásában, részben történelmi és politikai okokból, részben a KGST-n belüli kapcsolatok bilaterális s a piaci viszonyokat meglehetősen korlátozottan szimuláló jellege következtében, amellyel mint objektív ténnyel feltétlenül számolni kell. A kialakult helyzetben azonban más tényezők is közrejátszanak. Azok a mechanizmusok, amelyek megfeleltek a korábbi politikai természetű bölcsességnek — amely szerint „jobb egy dolgozó ember, mint egy nem dolgozó" —, tovább élnek, s konfliktusba kerülnek a teljesítményorientáltnak, intenzívnek stb. nevezhető fejlődési irányzattal. Kifejezte egyetértését azokkal a hozzászólókkal, akik szerint nem helyes ezeket a jelenségeket a szocializmusban szükségszerű jelenségek rangjára emelni, keresni kell a kiutat.

Az egyik terápiás lépés, amelynek előkészületei folynak, az árrendszer visszahúzó vonásainak a tompítása. Nem a szocialista rendszerben rejlő okok miatt, hanem pragmatikus értelemben vett nehézségek folytán, ez nagyon nehéz feladat. Megoldásában korlátot jelent, hogy nem lehet az importversenyt teljesen „rászabadítani" a gazdaságra. Márpedig gazdaságunk kis mérete miatt a verseny kibontakoztatása nem oldható meg teljesen a belföldi apparátussal. Gondot okoz továbbá e tekintetben a túlságosan gyakori monopolhelyzet, amely szervezeti változtatásokat is szükségessé tesz. Az 1980-ban esedékes lépésekkel — amelyek önmagukban is valamelyes javulást hoznak majd — a körülmények szabta korlátok között elindulhatunk egy olyan piaci és ármechanizmus következetes kialakítása felé, amely segít felszámolni a gazdaságunkban rejlő lazaságokat. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy az adott foglalkoztatási helyzet, a munkaerőhiány nem csak a gyökerekig hatoló diagnózisban logikai alapon feltárt tényezők következménye. Olyan nyilvánvaló összetevői is vannak, mint a vezetés színvonala, a szervezettség, a tudati tényezők stb. Ezt bizonyítják azok a számottevő különbségek, amelyek a vállalatok között ma — adott gazdaságmodell keretei között, ugyanabban a gazdasági környezetben — a foglalkoztatás minőségében tapasztalhatók.

A továbbhaladás nagymértékben azon múlik, hogy az adott kérdésekkel foglalkozó tudósok, kutatók mennyire hajlandók túllépni a diagnosztizáláson és tudományosan alátámasztott megoldásokat keresni. Hozzászólása végén Drecin József hangsúlyozta a szervezeti felépítés rugalmasabbá, mozgékonyabbá tételének fontosságát, ezen belül a vállalati profil rugalmasabb alakításának szükségességét.

Farkasinszky Tibor hozzászólásában olyan kérdésekre hívta fel a figyelmet, amelyeket célszerű volna tovább vizsgálni.

Az egyik a vezetés, a tervezés színvonala, amely — bármennyire fontos is a szerzők által vizsgált ösztönzés — legalábbis az anyagi ösztönzéssel azonos jelentőségű eszközrendszer. Hiszen vannak olyan feladatok, amelyek a legjobb ösztönzéssel, érdekeltséggel sem oldhatók meg. Egy másik kérdés, vajon igaz-e az a feltételezés, hogy az ösztönzés hatásfoka azonosítható a bérek teljesítmények szerinti differenciáltságával. Ennek tisztázása azért lényeges, mert valószínűleg igazuk van a szerzőknek abban, hogy az általuk értelmezett bérdifferenciáltság a jövőben sem növelhető, sőt inkább mérséklődésre lehet számítani. Érdemes lenne továbbá a minimális és a maximális keresetek kérdését társadalompolitikai szempontból is vizsgálni. A szerzők által bemutatott számpéldának az az eredménye, amely szerint — adott átlagos reálbérszínvonal mellett — magasabb foglalkoztatási szint

esetén magasabb a minimális bér, attól függően fogadható el, hogy mi a minimális bér tartalma. Ilyen értelemben vizsgálható lenne, hogy a minimális bérek megállapításakor az eltartottak arányát is figyelembe kell-e venni vagy pedig egyetlen dolgozó megélhetésének minimálisan szükséges anyagi fedezetét. A szerzők nem szentelnek kellő súlyt a munka szerinti elosztás kérdésének. Ezzel kapcsolatban meg kellene vizsgálni, hogyan alakult történelmileg és mennyire arányos ma a munkások körében a teljesítménytől függő bérkülönbség. Végül igazat adott a szerzőknek abban, hogy a képletükben nem veszik figyelembe a társadalmi juttatásokat, mivel azok nem érintik a bérdifferenciáltságot; az életszínvonalat azonban igen. Ha e juttatásokat is figyelembe vesszük, arra a következtetésre jutnánk, hogy ahol magasabb a társadalmi juttatások aránya, ott kisebb a bérdifferenciáltság, és azáltal gyengébb az ösztönzés.

Szeben Éva szerint nem feltétlenül helytálló a tanulmánynak az az érvelése, hogy ha bizonyos intézkedések nem hoztak eredményt, akkor másutt kell keresni a megoldás kulcsát. Felmerül ugyanis a kérdés: mi lett volna, ha ezekre az önmagukban eredménytelen intézkedésekre egyidejűleg kerül sor. E fenntartása ellenére is dicsérendőnek mondta a szerzőknek azt a szándékát, hogy új oldalról kívánják a problémákat megközelíteni, s érthető emberi tulajdonságnak, sőt mások meggyőzéséhez voltaképpen elengedhetetlennek ítélte, hogy a kutató inkább higgyen a maga által megfogalmazott új összefüggés mindenhatóságában, mint más összefüggésekében. Csakhogy a szerzők rendkívül elegáns, mondhatni szórakoztató modelljük elemzése kapcsán mintha részben ugyanolyan következtetésekre jutnának, mint amilyeneket másoknál elvetnek. A relatív bérszínvonalról szóló tanulmánynak az a következtetése, hogy a dolgozókat a munkavégző képességük tényleges kifejtésében messzemenően befolyásolja a népesség úgynevezett gazdasági aktivitása, voltaképpen hasonlót állít, mint az az általuk bírált megállapítás, amely szerint minél alacsonyabb az életszínvonal, annál inkább kénytelenek az emberek a pénzért „hajtani", illetőleg minél nagyobb a munkanélküliség, a keresők annál inkább kénytelenek törekedni arra, hogy intenzívebb munkával nagyobb jövedelmet érjenek el, hiszen több embert kell eltartaniuk. A munkaerőhiányt tárgyaló tanulmánnyal szemben — mint mondotta — felmerült a vitában a történelmietlenség vádja. Megítélése szerint, a szerzőnek a konkrét hazai történeti vonatkozásokat figyelmen kívül hagyó megközelítésmódja annak a következménye, hogy voltaképpen arra az általánosabb kérdésre keresett választ: miért esett mindegyik KGST-ország hasonló hibákba. Az elemzés tehát nem Magyarország-központú — még ha a példái (s ez ront az elemzés elméleti értékén) nagyon is ilyenek.

A hasonló jelenségek egyik közös oka abban jelölhető meg — mondotta —, hogy a szocializmus útjára lépett országok számára létkérdés volt — viszonylagos szegénységük ellenére — mielőbb bizonyítani társadalmi berendezkedésük fölényét a kapitalizmussal szemben. Ebből érthető meg a törekvésük a munkanélküliség felszámolására s általában a termelési tényezők minél nagyobb kihasználására. Az erre irányuló törekvések ugyanakkor azzal a nem szándékolt következménnyel jártak, hogy miközben minden termelési tényezőnek szűkében voltunk, eközben mindegyikkel kisebb-nagyobb mértékben pazarlóan gazdálkodtunk és gazdálkodunk. Valószínűleg sokakat ez az ellentmondás tesz „allergiássá" a növekményszemléletre. A szocializmusnak azonban végső soron mégis csak gazdasági növekedésre orientált társadalomnak kell lennie. Ennyiben igaz a tanulmánynak az az egyébként nem szerencsés megfogalmazása, hogy a szocializmus csak növekményérdekeltség alapján létezhet. Ám a növekedés — mint a szerzők is rámutatnak — sok tekintetben öncélúvá vált, ami ellen tenni kell. Meg kell tehát állni, hogy a sorainkat rendezzük; de ha csak megállunk anélkül, hogy a sorokat rendeznénk, ez nagyon szomorú következményekkel járna. Amire tehát a szerzők végül is fel akarják hívni a figyelmet, azzal messzemenően egyet lehet érteni.

Bírálta a tanulmányokat amiatt, hogy amiként a legtöbb európai szocialista ország gyakorlatában a növekedés vált számos elemében öncélúvá, aképpen e dol-

gozatokban az ösztönzés fogalma lett kicsit öncélú, steril kategóriává — ti. valahogyan kimaradt a dolgozatokból, hogy kiket és mire akarunk ösztönözni. Továbbá az adott absztrakciós szinten és egzaktságigény mellett is nehezen fogadható el — különösen ha az elmélet konkrét segítséget akar adni a gyakorlatnak —, hogy a dolgozók magatartását az ösztönzés szempontjából egyfajta modellel próbáljuk leírni. Az sem bizonyos, hogy a képlet helytálló, s az a feltételezés is gyanús, hogy az egyén mindig racionálisan gazdálkodik munkaerejével, és csak az ésszerűtlen feltételek viszik tévutakra. Szeben Éva felvetette: a két szerző közös tanulmánya megkerüli annak vizsgálatát, milyen tényezők okozzák azt a szocialista fejlődésnek teljesen ellentmondani látszó jelenséget, hogy a munkavállalói tudat napjainkban erőteljesebb, mint amilyen 10—15 évvel ezelőtt volt. A fellegekben járó elképzelésekhez viszonyítva az is pozitívum, hogy a tanulmány kijelenti: „Ez van!". De akkor sem szabad ebbe teljesen belenyugodni, ha azt tapasztaljuk, hogy a tulajdonosi magatartás fokozására irányuló erőfeszítéseink ellenkező hatást (sok helyen például teljesíthetetlen dolgozói követeléseket) váltanak ki.

Felhívta a figyelmet a munkaerőhiányról szóló cikknek arra a megállapítására, amely szerint az ott tárgyalt feltételekre a gazdálkodó egységek leépüléssel, önfelszámolással válaszolnának. Megítélése szerint egy ilyen magatartás munkaerőgazdálkodási szempontból egyáltalán nem logikus; nem világos, miért következne ez be.

Rózsahegyi István kétségbe vonta a szerzőknek azt az alaptételét, hogy a munkavállalók ésszerűen gazdálkodnak a munkaerejükkel. Mint mondotta, a munkaélettan tanítása szerint a maximális erőkifejtés 50 százalékát kitevő terhelés az, amely mellett folyamatos munka végezhető; ez 120—140-es pulzusszámot jelent egy 20 éves ember esetében. Az építkezéseken dolgozók pulzusszáma azonban ezt aligha közelíti meg. A magatartásuk tehát minden, csak nem racionális. Nem racionalitás ez, hanem egy kialakult attitüd, amelynek létrejöttével érdemes lenne foglalkozni. Ez azonban alighanem túlmegy a közgazdaságtan illetékességi körén.

A tanulmányok gondolatmenetének lényeges eleme, hogy a munkavégzés és a bérezés bizonyos összehasonlítás alapján történik. Az összehasonlításokban azonban az emberek nem az átlaghoz viszonyítanak, hanem a kirívó, szembetűnő eseteket, a magasabb színvonalon élőket, nagyobb keresetűeket veszik alapul. Ezért nem állítható, hogy a fő tevékenységként üzött kisárutermelés a szocialista gazdaságban, legalábbis ebben a vonatkozásban, marginális jelentőségű volna. E méreteit tekintve nem kiterjedt jelenség széleskörben ad alkalmat olyan destruktív, immorális tanulságokat hozó összehasonlításokra, amilyenek az „aki dolgozik, nem ér rá pénzt keresni" és hasonló „aranyigazságokban" fogalmazódnak meg.

Timár János egyetértően emelte ki a szerzők koncepciójának azt a szinte közhelyszerűen egyszerűnek tetsző megállapítását, hogy nem a társadalmi tulajdon ténye határozza meg az egyes dolgozók magatartását; az emberek egyénekként, individuális munkavállalókként viselkednek. Teszik ezt olyan gazdasági rendszerben, amelyben a — mondjuk így — „profitelv" nem kényszeríti a gazdálkodó egységeket arra, hogy maximális hozamra törekedjenek minél kisebb ráfordítások mellett. Ez az oka annak, hogy nálunk a gazdaság normális működéséhez központilag kell szabályozni (korlátozni) a gazdasági egységek által kifizethető keresetek színvonalát vagy volumenét, vagy mindkettőt; ugyanakkor képtelenek vagyunk szabályozni a keresetek gazdasági egységeken belüli differenciálását. Minden olyan próbálkozás, amely központi normaalap-előírásokkal, tarifarendszerekkel és egyéb módszerekkel kíván teljesítmények szerinti differenciálást elérni, kudarcot vall a tervutasításos rendszerben csakúgy, mint a létrehozni kívánt gazdasági rendszer mai, kezdeti szakaszában. Ez a leglényegesebb kérdés, s ebben a hozzászólók többsége is egyetértett. Ehhez képest voltaképpen másodrendű a relatív bérszínvonallal kapcsolatos deduktív levezetés — amelynek számos részlete vitatható —, hiszen az említett alapkérdés nem csupán az anyagi ösztönzés szempontjából meghatá-

rozó jelentőségű, hanem például a vezetés szempontjából is. Nem tekinthető véletlennek, hogy — a szabályt erősítő kivételektől eltekintve — ma rendszerint a kompromisszumokra törekvő, a „leben und leben lassen" klasszikus elvét a mi viszonyaink között érvényesítő vezetők választódnak ki, nem pedig a gazdálkodó egység racionalitását szigorú következetességgel megvalósító vezetőtípus. Ez áll a laza teljesítménykövetelmények, a gyenge munkaszervezés stb. mögött, s ezt a problémát nem lehet központi intézkedésekkel — például a teljesítménybérben dolgozók arányára vonatkozó előírásokkal vagy a munkaszervezés megjavítására szólító újabb kormányrendeletekkel — megoldani. Akkor pedig a relatív bérszínvonallal kapcsolatos fejtegetést — amelyről a szerzők sem gondolták, hogy teljes elfogadást nyer — ízekre lehet ugyan szedni, az alapprobléma azonban marad úgy, ahogyan a szerzők érzékeltetik. Következésképpen erre az alapproblémára kell megoldásokat keresni, akár abban az irányban, amelyre az a bizonyos többször emlegetett lábjegyzet utal, akár más irányban, csak éppen egyet nem lehet: eltekinteni az alapproblémától, s újabb és újabb központi intézkedések, rendelkezések, jogszabályok tömegétől remélni a helyzet megjavulását. Ezért káros — még ha szellemes és agitációs célra talán nem is rossz — az az ismert mondás, hogy nálunk nem munkaerőhiány van hanem teljesítményhiány. Ez a közgazdaságilag értelmezhetetlen megállapítás ugyanis pont a lényeget fedi el: azt, hogy mert hiánygazdaság van, mert munkaerőhiány van, amely a béreket, a gyengén teljesítők bérét az átlag felé nyomja, ezért olyanok a teljesítmények, amilyenek. Vissza kell tehát térnünk az említett alapkérdésre s ebből kiindulva vonni le a szükséges következtetéseket; ha nem a relatív bérszínvonal mentén — amint ő maga is csak részben haladna ezen az úton —, akkor másként, hiszen többféle stratégia is elképzelhető.

Wintsche István szerint a relatív bérszínvonalról szóló cikk részben lefegyverez, részben tévútra visz. Tulajdonképpen az alapkérdés kutatásától tart vissza azzal, hogy az ösztönzéssel kapcsolatos problémák megoldására — minthogy a bérekkel való ösztönzés lehetséges hatásfoka állítólag a relatív bérszínvonal négyzetével fordított arányban változik — a relatív bérszínvonal növelését sugallja. Aligha ez a legfontosabb eleme a dolognak! Továbbá senki sem bizonyította annak a posztulátumnak az igazságát, hogy az ösztönzés feltétele a keresetek és a teljesítmények közötti pozitív korreláció. Egyetértett azzal, hogy a munkavállaló racionalitásra törekszik: minimális erőkifejtéssel maximális hozamra. Ez azonban csak az adott munkahelyen igaz — fűzte hozzá —; másként merül fel a kérdés a munkahely megválasztásában, ahol két relációt kell összehasonlítani. Emellett a dolgozók magatartásában távolról sem csak racionális elemek érvényesülnek. Hibás, hogy a tanulmány az egész keresetet homogénnak tekinti. A szükségletkielégítés különböző szintjein — tekintettel a szükségletek hierarchikus elrendeződésére — eltérő értékű a kereset egy-egy forintja. Nem igaz a családnagyság és az ösztönzés összefüggése. Ha egy család — mondjuk — televíziót akar venni, akár egytagú, akár nyolctagú, így is, úgy is 6000 forint körüli összegre van szüksége a megvételéhez. Vitatta, hogy az egyes dolgozók az átlagos életszínvonalhoz viszonyítanák a maguk életnívóját. Sohasem az átlaghoz, hanem hozzájuk közel álló rétegekhez és többnyire a felettük állókhoz viszonyítanak. A növekményszellem kérdésével kapcsolatban megjegyezte, hogy a növekmény-fetisizálás nem állati ösztön, hanem feltételes reflex, amelyet az elmúlt évtizedek értékelési módszerei építettek ki. Következésképpen más értékelési módszerek alkalmazása esetén leépíthető, azonban nagyon hosszú tanulási folyamatot igényel. Végül a munkahelyi bérezés kérdésére térve, kifejtette: Az elmúlt évtizedekben megszoktuk, hogy a dolgozó keresete és erkölcsi elismerése — hacsak nincs vele nagy baj — az adott munkahelyen töltött időtől függ. Jogosan hangoztatjuk, hogy a bérezésben túltengenek a formális elemek, mert a gyakorlatban töltött évek száma, az iskolai végzettség és a besorolási rendszerben szereplő egyéb tényezők csak látszatra objektívek, hiszen nem garantálnak, hanem csak valószínűsítenek bizonyos teljesítményt. A munka minőségi értékelése vezetési kérdés, amely felveti a vezetési színvonal problémáját.

Végül megjegyezte: Jóval ritkább, hogy a dolgozó a munkatársához képest magasabb keresetet kövétel arra hivatkozva, hogy jobban dolgozik nála, mint az az eset, amikor az alacsonyabb keresetű dolgozó reklamál. Következésképpen az egyenlősdire törekvő vezető ma sokkal kevesebb konfliktusnak teszi ki magát.

Gazdag Miklós kifejtette azt az álláspontját, hogy a Max Weber-i célracionalitás feltételezésével lényegében még a klasszikus közgazdaságtan emberszemléletét sem sikerült meghaladni. Ez a felfogás végtelenül leegyszerűsítő emberszemléletet kínál a vezetéshez, az irányításhoz és a közgazdasági szabályozáshoz is, jóllehet az anyagi ösztönzési modell egyenértékűnek tűnik a formális célracionalitással. A pszichológiai kutatások is e felfogás tarthatatlanságát jelzik. A XX. század nagy iskolái számos adalékot nyújtottak az emberi cselekvés irracionalitásainak feltárásához. A vezetéselméleti felfogást — végeredményben a taylori ösztönzési modellt, amely a célracionalis szemléleten alapult — a szocializált ember modellje, az önkifejtő ember modellje mint ösztönzési modellek is meghaladták, s meghaladta ezt H. Simon korlátozott racionalitásról szóló tétele is. Az irányítás-, vezetéselméleti megközelítések is sokszor azért korlátozottak, mert a szervezetek működésében csak a racionális szférára fordítják a figyelmüket. Utalt arra, hogy az értékszempontok és a szükséglethierarchia különbözősége eltérő viselkedéseket eredményez a munkában. Ezzel kapcsolatban hivatkozott egy vezetők körében végzett empirikus vizsgálatára, amelyben megadott motivációs tényezőket a megkérdezetteknek aszerint kellett rangsorolniuk, hogy mekkora azok tényleges jelentősége a számukra. Az anyagi tényezők nagyon hátra kerültek a rangsorban — mint kiderült azért, mert a vezetőknek igen kevés a tényleges lehetőségük arra, hogy az erőfeszítéseik fokozásával növeljék a keresetüket. Felszólalása befejező részében azt fejtegette, hogy a társadalmi cselekvés célrendszerében túlságosan az anyagi-fogyasztási célrendszert preferálják, ti. az egész anyagi ösztönzési modell ezt hívja életre. A felfokozottan anyagi jellegű célrendszer közepette az eszközökben és a normákban kevésbé válogató magatartások jönnek létre.

Meitner Tamás hozzászólásában kiemelte a tanulmányokban megjelent új felismerések jelentőségét. A kritikai megjegyzések jó részével egyetértve (hibás a prémium kiemelése a bérekből, a társadalmi juttatások figyelmen kívül hagyása, a minimálbéreknek az életszínvonalból való levezetése) is fontosnak ítélte a relatív bérszínvonal mutatójának belső tartalmát. A szükséges tartalmi módosításokkal is érvényesek maradnak az összefüggések, csak a mértékük változik meg négyzetesről valószínűleg lineárisra. A mutató tehát fontos, egy sor kérdést vissza lehet vezetni rá, de nem arra alkalmas, amire használják. Nem az ösztönzés lehetőségét fejezi ki, hanem azt mondhatjuk: ahol a mutató társadalmi és egyéb okokból kicsi, ott az ösztönzés kérdésével sokkal intenzívebben kell foglalkozni, mint ahol, lévén a relatív bérszínvonal magas, az ösztönzésben eleve kevesebb a gond.

A munkaerőhiány kérdésével kapcsolatban kifejtette: a szocializmus lényegéhez tartozik a teljes foglalkoztatottság, amit nem nagy lépés választ el a munkaerő-túlkereslettől. Ennek következtében a szükséges munkaerő biztosítása mindenkor újraelosztási, nem pedig elsődleges elosztási problémaként merül fel. Nem helyes tehát elmarasztalni a szerzőket azért, mert törvényszerűnek tartják a munerő-feszültségeket a mi viszonyaink között. Erdei Ferenc mondta, amikor kolorádóbogár kiirtására mozgósították a fél országot, hogy nem lehet kiirtani ezt a bogarat, de lehet olyan krumplit termeszteni, amelyik kibírja! A túlzott feszültségeket — különféle módszerekkel — le kell tudni küzdeni. Nem szabad azonban a feszültségek megjelenését valamilyen őrült baklövésnek tekinteni, s nem szabad visszamenőleg olyan elméletet csinálni, hogy mert teljes foglalkoztatást akartunk, azért választottuk ezt a gazdaságpolitikát. Akartunk mi teljes foglalkoztatást, de azért ebben az érvelésben sok az utólagos belemagyarázás.

Gábor R. István az idő előrehaladása miatt kényszerűen szűkre szabott válaszában csupán egyetlen kérdéscsoportot érintett. Elismerte azoknak a felvetéseknek a jogosságát, amelyek szerint a dolgozói racionalitás nem az egyetlen motí-

vuma a munkában tanúsított magatartásnak, s az ösztönzés a relatív bérszínvonalban tükröződő tényezők hatása mellett számos egyéb összetevőtől is nagymértékben függ. Azt azonban feltételezhetjük — mondotta —, hogy nincs alapvető különbség a tőkés és a szocialista gazdaság dolgozóinak mint munkavállalóknak a motivációs rendszerében. Nincs lényeges különbség ezen belül a munkaerejükkel való racionális gazdálkodásra irányuló törekvésüknek mint meghatározó jelentőségű motívumnak a viszonylagos súlyában sem. Ha pedig ezt elfogadjuk, akkor érdemes sorra venni, milyen rendszerspecifikus különbségek léteznek a két rendszer — hasonló motivációs szerkezetű — munkavállalóinak magatartására ható feltételekben. A tanulmányok nagymértékben e különbségek egy részének a kimutatására összpontosítanak, hogy közelebb jussunk a tőkés és a szocialista gazdaságbeli dolgozók magatartásában tapasztalható szembetűnő eltérések okainak a feltárásához.

Timár János zárszavában kiemelte: A tanácskozás eleget tett annak a feladatának, hogy kritika tárgyává tegye a tanulmányok egy sor vitatható részletét, s rámutasson a témakör olyan egyéb, fontos kérdéseire, amikkel ezek az anyagok — amelyek a tanszéken folyó egyik kutatásnak csupán mintegy a melléktermékei — nem foglalkoznak. Az elhangzott hozzászólások — mondotta — nagy segítséget nyújtanak abban, hogy a tanszék megfelelő irányt szabjon további kutatásainak.

—r —n

SULYOK BÉLA:

GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS ÉS PÉNZÜGYI POLITIKA

A kötet — a néhány éve elhunyt kiváló pénzügyi szakember legjelentősebb írásait tartalmazza, melyek a népgazdaságunk jelen problémáinak megoldásához is hozzájárulhatnak. A szerző — aki több évtizeden át részese volt szocialista pénzügyi rendszerünk kialakításának és erősítésének — nemcsak a gyakorlati kérdésekre összpontosította figyelmét, hanem azok mélyebb mozgatórugóit is kutatta, így a kötetben összegyűjtött tanulmányok túlnőnek a gazdaságtörténeti forrásmunkán; sok következtetés még ma is időálló, sőt nem kevés az olyan feladatmegjelölés, amelyeknek megoldásával még ma is adósak vagyunk.

A könyv négy nagy gondolatkört tárgyal: a szocialista bankrendszer kialakulásának folyamatát és működési tapasztalatainak bizonyos általánosítását; a gazdasági reform és a pénzügyi rendszer közötti összefüggéseket, különös tekintettel a gazdasági szabályozók természetrajzára; a KGST valutáris integrációnak különböző problémáit, s végül a Kelet és a Nyugat közötti gazdasági kapcsolatok fejlesztésének általános és pénzügyi összefüggéseit.

A mű pénzügyi szakemberek, nemzetközi pénzügyekkel foglalkozó közgazdászok, valamint egyetemi oktatók és hallgatók érdeklődésére tarthat számot.

270 l., kötve 30,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

V. Tolsztoguzov: A világélelmezési probléma és a szintetikus élelmiszerek termelése

(Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija. Moszkva, 1979. 4. sz.)

A tudományos-technikai fejlődés eredményeként új út nyílott meg az élelmiszer-termelés előtt. Az újfajta technológiai eljárások lehetővé teszik a fehérjék és egyéb tápanyagok kivonását olyan termékekből, amelyeket eddig emberi táplálkozásban nem használtak. Ilyenképpen mód nyílik a tömegfogyasztás bővítésére, a mezőgazdasági termelés fokozására — nagyobb tőkebefektetés nélkül. Természetesen a szintetikus élelmiszerek fogyasztásának előfeltétele az ilyen módon készült termékek elfogadtatása, tehát az, hogy ne csak tápértékben legyenek megfelelőek, hanem megjelenési formájukban is kívánatosak. A fejlett tőkésországokban a szintetikus élelmiszerek termelése jelenleg a hagyományos élelmiszertermelésnek 10—12 százalékát teszi ki és ehhez is 10—20 évre volt szükség. A Szovjetunióban viszont még e folyamatnak meglehetősen a kezdetén állnak. A feladat nem az, hogy a hagyományos élelmiszerek termelésének rovására növeljék a szintetikus élelmiszerek arányát, hanem az élelmiszer-termelés e két válfajának egyidejű fokozása a lakosság, jobb, választékosabb élelmiszer-ellátása érdekében.

A világélelmezés problémája korunkban

A XVIII. század végéig mintegy egy milliárd ember élt a Földön. Ennek megkétszereződéséhez 100 év is elegendő volt. A számítások szerint 1985—1989-re a világnépesség eléri az 5 milliárdot. A népesség ilyen hatalmas mértékű növekedésével a hagyományos módon történő élelmiszer-termelés nem tud lépést tartani.

A világ népességének nagy részénél ma az élelmezés mennyiségben vagy minőségben nem kielégítő. Az emberiség mintegy 15 százalékának nem jut elegendő élelem. A fejlett országokban ma átlag 3000 kcal a napi kalóriaigény, természetesen foglalkozástól függően kisebb vagy nagyobb. Ezzel szemben a fejlődő országokban az átlag nem éri el a napi 2150 kcal-t. Ezen országok lakosságának kb. 10 százaléka naponta 1900 kcal-nál kevesebbet fogyaszt. Naponta tízezer ember hal éhen. A világméretű élelmezési probléma megoldása mintegy 20—25 évet igényel, ez alatt az élelmiszer-termelést háromszorosára kell növelni.

A kalóriamennyiség mellett nagy probléma a minőség, főként a teljes értékű fehérjékkel és vitaminokkal való ellátottság hiánya. A fejlődő országokban 2 milliárd ember ötször kevesebb állati fehérjét fogyaszt, mint a fejlett országokban fogyasztott mennyiség.

A hagyományos élelmiszer-termelés sajátosságai

A hagyományos élelmiszer-termelésnek lényegében három fázisa van: növénytermelés, állattenyésztés, élelmiszer-termelés. Eközben azonban jelentős fehérjeveszteség keletkezik. A növényi fehérjék 3—38 százalékát konvertálják az élelmiszerekbe. Már a növények takarmányként való felhasználásával nagy fehérjeveszteségek keletkeznek. Az Egyesült Államokban például a 20 millió tonna takarmány 8 százalékát hasznosítják az állatok, tehát 92 százalék a veszteség. A halak az óceán növényvilágának kb. 0,1 százalékát hasznosítják fehérjeként.

A hagyományos élelmiszer-termelés másik sajátossága a bioszféra hátrányos befolyásolása. Ezt a hátrányos hatást jelzik az ökológiai válságok. Egy további sajátosság a hagyományos termelés növekvő energiaigényessége. Az energiaigényességet növeli a műtrágyák alkalmazása, az öntözési rendszerek, egyáltalán maga az intenzív mezőgazdasági termelés. A negyedik jellemző, hogy az élelmiszeripari termékek iránt napi és idényjellegű kereslet nyilvánul meg, ezért a termékek nagy része a raktározás, illetve szállítás folyamán megy tönkre. Egy következő jellemvonás a hagyományos élelmiszer-termelésben az, hogy a fogyasztás helyi és integrált, mert városhoz, régióhoz kötött, viszont a termelés differenciált és szétszórt (minthogy a termelőterülethez kötött). Végezetül meg kell említeni, hogy az élelmiszeripari termékek előkészítése, termelése a különféle éghajlati és egyéb körülményeknek megfelelően más és más szabályozás alá esik, a Szovjetunióban például nincs egységes szabvány.

A zöld forradalom és az „élelmiszerek gazdagításának forradalma"

A zöld forradalom a fejlődő országokban elsődleges célnak az emberek növényi táplálékokkal való ellátását tűzte maga elé. A programnak azonban két hibája van: a növényi táplálék nem ad elegendő fehérjét az emberi szervezetnek; a magas hozamú kultúrák termelése pedig intenzív gondozást, trágyázást, öntözést, gépesítést igényel. További gondot az okozott, hogy a zöld forradalom megnyitotta az utat a technikai fejlődés előtt, ezáltal tönkretette a kisgazdaságokat, fokozta a munkanélküliséget, csökkentette a fizetőképes keresletet.

Az élelmiszerek tápanyagértékének fokozására irányuló törekvés erősödését a vegyi elemzések alapozták meg. E „forradalom" keretében a különféle élelmiszerekhez fehérje adalékanyagokat adtak. Az Egyesült Államokban, Japánban, Indiában, Tuniszban, Tanzániában és számos más országban a 70-es évek elejétől fehérjével dúsított kenyeret készítenek. A fehérjével dúsított élelmiszerek zömét azonban a gyermekek számára készítik. Ennek tudható be a különféle tápszerek és bébiételek előtérbe kerülése.

A szintetikus élelmiszerek térhódítását két tényező akadályozza. Az egyik, hogy a fogyasztó nem annyira az élelmiszer biológiai, mint inkább élvezeti értékét részesíti előnyben. A másik, hogy a tömegélelmezési cikkek fehérje-, vitamin- stb. dúsítása nagy költségekkel jár és nem oldható meg az árak emelése nélkül.

Az új élelmiszer-termelés perspektívái

A szintetikus élelmiszer tulajdonképpen nem teljesen elfogadott kifejezés az új módszerekkel készült termékekre. Számos egyéb kifejezést is alkalmaznak erre, de a lényeg az, hogy ezen folyamat eredményeként a fehérjéket jobban hasznosítják és több terményt sikerül a táplálkozásba bevonni. A problémát főként az okozza, hogy ezen élelmiszerek előállítására általában a fejlett országokban nyílik lehetőség, nem pedig a fejlődőkben, ahol a legélesebb az élelmiszer-probléma. Az Egyesült Államokban például a szintetikus hústermékek termelése 1975-ben 3 ezer tonnára rúgott és 1980-ra a termelési volumen várhatóan 450 ezer tonnára nő majd. Egy 1976-ban készített felmérés szerint a fogyasztók 52 százaléka előnyben részesíti a szintetikus élelmiszereket és az amerikaiak több, mint 45 százaléka gyakran eszik szójaalapú ételeket. Az Egyesült Államokban egyébként már jelentős múltja van a szójabab élelmiszeripari hasznosításának. Rajta kívül Japán és Nyugat-Európa több országa, Anglia, Svédország, Franciaország jár elöl a szójaalapú fehérjedús élelmiszerek fogyasztásában. A fejlődő országok lemaradását a szintetikus élelmiszerek termelésében az indokolja, hogy ez az ipar az általános gazdasági, ipari és technikai fejlettség meglehetősen magas szintjét igényli.

A Szovjetunióban a lakosság jobb ellátására meghirdetett program állította előtérbe a szintetikus élelmiszerek ter-

melését. A szintetikus élelmiszerek termelését elősegítő tudományos-technikai kutatások egyik fő iránya a mikroorganizmusoknak mint teljes értékű fehérjéknek a hasznosítása. A szintetikus élelmiszerek készítése tulajdonképpen az élelmiszerek előre feldolgozásának következménye, amely egyben a mezőgazdasági munka intenzifikálásának lehetőségét is nyújtja. Ezen új technológiai módszerek lehetőséget adnak arra, hogy a különféle növényi és állati fehérjéknek ne csak 3—10 százalékát hasznosítsák, mint a hagyományos feldolgozási módszereknél, hanem 80—90 százalékát. E módszerekkel lehetővé válik az élelmiszerek fehérje-, aminosav-, vitamin- és ásványisó-tartalmának emelése. A mezőgazdasági termelés így különösebb tőkebefektetés nélkül fokozódik — végtermék szempontjából. Ezen új módszerekkel készített termékek szállítása és raktározása során is kevesebb a veszteség. E termékek különösen fontos szerepet játszanak a ritkán lakott és távoli körzetek ellátásában a Szovjetunióban.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

George Katona: A magatartás közgazdaságtana

(Challenge, Withe Plains, New York, 1978. szeptember—október)

A hagyomanyos módszerekkel dolgozó előrebecsléseknél a kezdet az objektív folyamatok megfigyelése és az így nyert tapasztalatok általánosítása. A magatartástudományi megközelítés szerint egy adott országban uralkodó gazdasági magatartást kell megfigyelni. A hagyományos módszer az árak, bérek stb. közötti kapcsolatokat elemzi, a piacon kialakult helyzet alapján. A magatartástudománnyal is foglalkozó közgazdászok viszont a különböző gazdasági jelenségekkel kapcsolatos emberi magatartásokat, azok motívációit, a várakozásokat elemzik. Ennek következtében a hagyományos és magatartástudomány közelítésű gazdasági elemzések eltérő eredményre jutnak. A szerző négy példán mutatja be az eltéréseket.

1. *A gazdasági ciklus fordulópontjának előrejelzése*

Valamennyi ökonometriai elemzés az 1973-as évet a zavartalan konjunktúra időszakaként mutatta be. Ezzel szemben a Survey Research Center a fogyasztói érzékenységi index alapján megjósolta, hogy 1973 a II. világháború utáni legsúlyosabb válság kezdete lesz. Ezt a kutatást négy előfeltételezés támasztotta alá: 1. Az attitűdök és várakozások, az ösztönzők és reagálások közötti viszony a magatartásváltozás előtt rendszerint megváltozik. 2. A vásárlási hajlandóság változását meg lehet határozni az optimizmus, pesszimizmus, bizalom és bizalmatlanság változásai alapján. 3. A vásárlási hajlandóság változásai gyakorolják a legnagyobb hatást a fogyasztók és az üzletemberek diszkrecionális kiadásaira. 4. A tartós fogyasztási cikkekre fordított fogyasztói kiadások nagyobb hatást gyakorolnak a ciklusokra, mint más kiadások vagy befektetések, és időben is előbb fejtik ki hatásukat amazoknál. E feltételezéseket a vizsgálat igazolta.

2. *Az új gazdasági korszak az 1970-es években*

A 70-es években az amerikaiak attitűdjei, hiedelmei és értékrendje erősen megváltozott a korábbi időszakokban tapasztaltakhoz képest. A II. világháborút követő 25 év során az amerikai fogyasztókra és az üzletemberekre egyaránt az optimizmus, a kormányba vetett bizalom volt jellemző. Az 1970-es évek zavarai, a gazdasági hullámzások körül tapasztalható értetlenség, valamint az infláció bizonytalanságához és a magatartások, attitűdök erőteljes megváltozásához vezetett. Az 1975—1977 közötti időszakban a rövid távú kilátások javulása mellett is nagyfokú bizonytalanság és zavar volt érezhető a hosszú távú kilátásokat illetően.

3. *Többet költeni vagy többet megtakarítani az infláció alatt?*

A motivációk, attitűdök, várakozások mérése hozzájárul a fő gazdasági problémák megértéséhez. A hagyományos közgazdasági elmélet számára nyilvánvaló, hogy az infláció fokozódásával növekszik a fogyasztási kiadások volumene, mert nem érdemes megtakarítani. A második világháború utáni időszakot megfigyelve azonban éppen ennek ellenkezőjét tapasztalhattuk. Ha az infláció erősödik, az életszínvonal romlik vagy csak kisebb mértékben emelkedik, mint ahogyan azt a jövedelmek növekedése alapján az emberek várnák. Az infláció bizonytalanságot okoz és erősíti a megtakarítási hajlamot. Az infláció ugyanis arra a meggondolásra készteti a fogyasztót, hogy a jövőben több pénzre lesz szüksége alapvető szükségletei kielégítéséhez, tehát kevesebb jövedelem áll rendelkezésre a diszkrecionális kiadásokra. Ugyanakkor bizonyos jelenségek hatására ellenkező irányú magatartást is lehetett tapasztalni. Például 1973-ban az élelmiszerárak hallatlan emelkedése valóban az élelmiszerfélék felfokozott vásárlását váltotta ki. Így azt lehet mondani, hogy az infláció okozta bizonytalanság növeli a megtakarításokat, a hiánytól való félelem — az árak felfutása ugyanis a hiány rémét idézi elő — ugyanakkor nagyobb költekezést vált ki.

4. *Infláció és munkanélküliség*

1973-ig a Phillips-görbe általánosan elfogadott tétel volt, a gazdaságpolitika is ezen alapult. 1974—1975-ben azonban ennek ellentmondóan — a nagymértékű infláció ellenére — erőteljesen növekedett a munkanélküliség, és 1976—1977-ben is magas munkanélküliség mellett jelentős infláció állt fenn. A pszichológiai megfontolások segítik megérteni ezt a helyzetet. Az 1973-as nagy infláció sokakat arra a következtetésre juttatott, hogy a növekvő árak a termelés csökkenését váltják ki, mert a fogyasztó nem tud a korábbi mértékben vásárolni, hasonlóképpen azt gondolták, hogy a recesszió miatt az árak emelkedni fognak, hogy a termelők a fogyasztóra hárítsák át a növekvő költségeket. Az árak, valamint a termelés csökkenése és a munkanélküliség között tehát egyenes arányosságot tételeztek fel. A gazdaságpolitikai megfontolások viszont — éppen a Phillips-görbe alapján — abból indultak ki, hogy a munkanélküliség növekedését hagyni kell az infláció megfékezése érdekében, itt a feltételezés az árak és a munkanélküliség közötti negatív korreláció.

E példák alapján kitűnt a magatartástudomány szerepe a közgazdaságtanban. Az emberek gazdasági magatartásának, várakozásainak közvetlen megfigyelése révén alátámaszthatók a gazdasági jelenségek. A megfigyeléseknek mind a gazdasági, mind a pszichológiai elmélet elveit tekintetbe kell venniük. Végül az alapvető különbség a hagyományos módszerekkel dolgozó közgazdasági elmélet és a magatartástudomány oldaláról közelítő közgazdaságtan között a szemléletben van. Az előbbi megriad a meglepetésektől, az utóbbi örül azoknak.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

B. Minc: Mozgás és egyensúly a gazdasági elméletben és gyakorlatban

(Gospodarka Planowa, Varsó, 1979. 1. sz.)

A politikai gazdaságtan még mindig úgy tekinti a gazdaságot, mint amelyben megvalósul az arányosság, a harmónia, az egyensúly, míg a valóságban aránytalanságokkal, zavarokkal és egyensúlyhiánnyal van dolgunk. A politikai gazdaságtan fő árama Nyugaton — a marginalizmus — a gazdaságot rövid távon, a bizonytalanság feltételei között és az egyensúly állapotában szemléli. Ez a felfogás statikus jellegű és a statika hatására jött létre, amely a testek egyensúlyát vizsgálja. Az „egyensúlyi" szemléletet jól példázza

Morishima 1976-ban megjelent könyve, „A modern társadalom közgazdasági elmélete" (The Economic Theory of Modern Society). Könyve előszavában a szerző megírja, hogy a minimumra korlátozza az olyan tevékenységek elemzését, mint a beruházások vagy a tőkefelhalmozás, amelyeket a jövőre tekintettel folytatunk, nem tárgyalja a bizonytalanság problémáját, feltételezi a ráfordításokhoz képest állandó bevételeket valamennyi termelési technológiára vonatkoztatva.

A statikus elmélet, azaz az egyensúlyi elmélet nem tagadja, hogy a gazdaság mozog, vagyis megváltozik, de a súlyt nem a gazdasági mozgásra, hanem az egymást követő egyensúlyi állapotra helyezi. A mozgást, a dinamikus mozzanatokat úgy kezeli, mint az egyensúlyi állapot körüli ingadozást, vagy mint az új egyensúlyt megelőző átmeneti zavart.

Ha elfogadjuk a gazdasági folyamatok dinamikus és sztochasztikus jellegét, el kell utasítanunk az egyensúlyi elméletet. Henryk Grossmann lengyel származású közgazdász igen érdekesen értelmezte Marx nézeteit a gazdasági egyensúly kérdésében és eredeti meglátásaival is gazdagította e téma tárgyalását. Kifejtette a többi között, hogy a klasszikus közgazdaságtan és a marginalizmus a gazdasági folyamatot csak értékkategóriaként fogja fel. Ugyanakkor az áru- és pénzviszonyok között a termelési folyamat a munkafolyamat és az értékesülési folyamat egysége. Grossmann azt a tételt állítja fel, hogy az arányosság a gazdaság anyagi folyamataiban nem egyeztethető össze az arányossággal a gazdasági értékképzés folyamatában. Ezzel kettévágta a „reálgazdaság" és a „monetáris gazdaság" közötti dichotómiára vonatkozó, hosszan tartó vita gordiuszi csomóját. Egyébként John Hicks is hasonló következtetésre jutott 1977-ben kiadott könyvében.

A bonyolult gazdasági rendszerekben a bizonytalansági és egyensúlyi állapot alrendszereik helyzetétől függ. A gazdasági rendszereken belüli mozgások és változások, a külső környezet és a meglevő ellentmondások hatására az egyensúlyt a rendszerben és alrendszereiben állandóan megsértik, állandó az egyensúlytalanság. A gazdasági rendszernek és elemeinek mindig alkalmazkodniok kell a társadalmi szükségletek változó rendszeréhez. Ez az alkalmazkodás készleteket, tartalékokat követel, tehát nem egyeztethető össze az egyensúly hagyományos értelmezésével. A statikus elmélet nem alkalmas a gazdasági valóság megvilágítására, ellenkezőleg, misztifikálja azt.

A gazdaságnak a tőkés nagyvállalatok vagy a szocialista állam hosszú távú célfüggvényei által történő szabályozásakor az összfolyamatot e függvény megvalósításának rendelik alá. Következésképpen a termelés, a beruházás, az árak nagyságát és szerkezetét úgy állapítják meg, hogy hosszú távon maximalizálhassák a célfüggvényt, a bizonytalansági feltételek figyelembevételével. A döntő elem tehát a dinamika és ez határozza meg a statikát, azaz a rövid távú gazdasági nagyságok az előzetesen hozott, több évet átfogó döntésektől függnek. A gazdasági rendszerek dinamikus jellege, változásaik és a bizonytalansági tényezők következtében a rendszer nem képes úgy alakítani az egyes termelési tényezőket, hogy elérje a gazdasági egyensúlyt. A rendelkezésre álló készletek alakítása csak kivételesen és esetlegesen lehet arányos.

A szocialista országok gazdaságában előfordulnak olyan általános és különös tényezők, amelyek hatást gyakorolnak az egyensúlytalansági állapotok keletkezésére. Az egyensúlytalanság egyik forrása az állam célfüggvénye és a vállalatok célfüggvényei közötti ellentmondás. A kínálat, valamint a kereslet és a szükségletek szerkezete közötti összhang hiánya is egyensúlytalanságot idéz elő. A gazdasági stabilitás biztosítása végett az eszközök bőségére van szükség a gazdasági rendszerben. Ez a gazdasági rendszer működőképességének és minőségének egyik kritériuma.

(Ism.: *Kolos Miklós*)

Csizmadia Ernő—Székely Magda: Vállalati gazdálkodás és gazdaságirányítás a mezőgazdaságban

. Mezőgazdasági Könyvkiadó, 1978. 264 l.

A mezőgazdasági termelés részaránya mind a nemzeti jövedelem, mind a társadalmi termék előállításában folyamatosan csökken. Ugyancsak csökken a mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszáma és aránya. Ez azonban nem jelenti az ágazat jelentőségének, népgazdasági szerepének gyengülését. A lakosság biztonságos élelmiszer-ellátása, az igények mennyiségben és választékban is megfelelő kielégítése, valamint a tartósan jó exportlehetőségek kihasználása — mint a szerzők írják — „nem egyszerű, szűk értelemben vett gazdasági feladat", hanem gazdasági fejlődésünk és politikai rendszerünk stabilitásának egyik alappillére.

Csizmadia Ernő és Székely Magda könyvéből megismerhetjük, hogy a magyar mezőgazdasági termelés milyen környezetben, milyen feltételek között fejlődik, illetve hogyan változtak a feltételek és a mezőgazdasági termelés eredményei a felszabadulástól napjainkig. Az összehasonlítás időhorizontja esetenként a háború előtti időszakig nyúlik vissza.

A mezőgazdasági termelés közgazdasági, jogi és egyéb termelést befolyásoló környezetét három területre bontva vizsgálják a szerzők: elsőként a vállalati keretek kialakulását, fejlődésének és mai helyzetének jellemzőit, majd a mezőgazdasági termelés fontosabb termelési tényezőit és az ezek révén elért eredményeket, végül pedig a gazdaságirányítás (tervezés és közgazdasági szabályozás) alapkérdéseit tárgyalják.

A történeti szemlélet mellett mindig az általános helyzetképbe ágyazva, szocialista gazdasági rendszerünk alapvonásaiból kiindulva elemzik a mezőgazdasági termelés gazdálkodási és irányítási kérdéseit. Így teszik világossá, melyek a mezőgazdasági vállalatok gazdálkodásában a más népgazdasági ágakkal azonos elemek, s melyek a tőlük lényegesen eltérő sajátosságok.

A könyv előszavában a szerzők utalnak rá, hogy művük megírását nagymértékben megkönnyítették a vizsgált témakörben lezajlott viták és eszmecserék, amelyeken az utóbbi időben személyesen is részt vettek. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert a könyv higgadt stílusán, mértéktartó fogalmazásán át is érződik, hogy a már kikristályosodott és mindenki által elfogadott nézetek mellett a mezőgazdasági termelés kérdéseivel kapcsolatban ma is vannak forrongó viták, éles nézeteltérések.

A magyar vállalati struktúra fő vonásait tárgyaló első részben mindenekelőtt elemzik az állami vállalatok és a szövetkezetek jellemző vonásait. Gazdasági életünkben a szocialista állami tulajdon és az állami vállalatok vannak túlsúlyban. A mezőgazdaságban viszont a földnek mint alapvető termelési eszköznek nagyobb hányada szövetkezeti megművelés alatt van és ebben a szektorban dolgozik a mezőgazdasági keresők háromnegyed része. A szövetkezeti tulajdonviszonyok túlsúlyát a magyar mezőgazdaság sajátos vonásának tekinthetjük.

A nagyvállalatok egyedüli létjogosultságát valló nézetekkel szemben a szerzők a kis- és középméretű gazdálkodás előnyös adottságait is kiemelik. Megállapítják, hogy ezek az üzemek gazdaságosan és kellő mozgékonysággal tudnak ellátni olyan feladatokat, amelyekre nagyüzemek nem vállalkoznak. A túlzott koncent-

ráció különösen nagy veszteségeket okozhat az élelmiszeripari feldolgozásban, valamint a zöldség- és gyümölcsfelvásárlásban.

A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelés egymástól eltérő szabályozási és tervezési rendszere megnehezíti e két, technológiailag szorosan összefüggő ágazat gazdasági kapcsolatainak fejlesztését. Az élelmiszeripar túlzott centralizációja tovább súlyosbítja a helyzetet, hiszen sok vállalati szférába tartozó kérdésben is tröszti szinten döntenek.

A szerzők korrekten, tárgyilagosan írják le a háztáji és kisüzemi gazdálkodás korábbi, olykor hibás megítélését, és rámutatnak e szektor ma már helyesen értékelt jelentőségére. Ma még ebben a szektorban jön létre a mezőgazdasági termelés egyharmada, és ez még akkor sem elhanyagolható tény, ha tudjuk, hogy tartósan és biztonságosan csakis a nagyüzemi termelés fejlesztésére alapozható az ország élelmiszer-ellátása és exportja.

A szerzők a kisüzemi termeléssel kapcsolatban rámutatnak arra is, hogy az össznépességből jóval többen végeznek — s egyelőre növekvő számban — mezőgazdasági tevékenységet, mint amennyi a mezőgazdasági keresők száma.

Erre az igen fontos megállapításra érdemes lett volna utalni a második, „A mezőgazdasági termelés és az alapvető termelési tényezők" című rész elején is, amikor arról írnak, hogy egy mezőgazdasági foglalkoztatott hány fő részére képes megtermelni a szükséges élelmiszert. A kisüzemben (még a házi kiskertekben, hobbi-telkeken) termelők is megtermelik saját élelmiszer-szükségletük egy részét, esetleg még el is adnak a termésből.

A mezőgazdasági termelés körülményei sok tekintetben eltérnek más ágazatokétól. A termelés röghöz kötöttségét, biológiai szervezetektől és az időjárástól való függőségét részben ellensúlyozza a technikai haladás és a munkaerő képzettségének emelkedése. A technikai haladás ütemét azonban lefékezheti az a kedvezőtlen jelenség, hogy a mezőgazdasági munkaerő elöregedett, a munka pedig növekvő mértékben női munkává lett. A mezőgazdaság termelési tényezői közül különösen részletesen elemzik a szerzők a munkaerő-állomány nagyságát és összetételét.

Jelentőségének megfelelően nagy figyelmet fordítanak a földhasználatra, s elemzik a szocialista földtulajdon-viszonyok változását.

Az állóeszközökről szóló fejezetben számításokkal bizonyítják a szerzők, hogy a mezőgazdasági állóeszköz-növekedés nagy része nem teremtett új termelőkapacitást, hanem a kieső földterület és munkaerő pótlását szolgálta. Az állóeszköz-állománynak még mindig magas az épülethányada és alacsony a gazdálkodás eredményességét közvetlenebbül befolyásoló gépeké, járműveké. A gépesítettség színvonalát még a legutóbbi időben is az adott munkafolyamat gépesítettségi százalékával jellemezték. A szerzők azonban felhívják a figyelmet az egyes munkák optimális időben való elvégzésének fontosságára, amihez nálunk kevés a rendelkezésre álló gépi vonóerő-állomány.

A termelékenység és hatékonyság alakulását tárgyaló fejezetből az derül ki, hogy a nagyobb eszközbefektetéssel dolgozó állami gazdaságok jobb hatásfokkal hasznosítják a termőföldet és a munkaerőt, mint a termelőszövetkezetek. Ez igaz, de az összes eszközértékre, illetve a halmozott termelési költségre vonatkoztatott eredménymutatók majd minden esetben a termelőszövetkezeteknél jobbak. Az összes ráfordítás hatékonysága tehát a szövetkezeti szektorban jobb (lásd az 53. sz. táblázatot).

A könyv harmadik részében a szerzők igen részletesen, minden fontosabb összefüggésre kiterjedően tárgyalják a mezőgazdaság gazdaságirányításának alapkérdéseit. Különös figyelmet fordítanak a közgazdasági szabályozórendszerre. A mezőgazdasági szabályozórendszer elemeit, működési mechanizmusát és következményeit igen jó összefoglalásban ismerhetjük meg. A szerzők megmaradtak a leíró, elemző tárgyalási módnál és az ismertetett intézkedéseket, szabályozó eszközöket nem kritizálják, illetve nem utalnak az adott kérdésben zajló szakmai

vitákra (bruttó vagy nettó jövedelemérdekeltség a tsz-ekben, naptári év szerinti tervezés stb.).

Ebből az egyébként is magas színvonalú részből is kiemelkedik a mezőgazdasági ár- és támogatási rendszerről szóló fejezet. A hagyományos gyakorlattól eltérően a szerzők az ár- és támogatási rendszer fejlődését együttes mozgásukban mutatják be. Több szót lehetett volna viszont ejteni az ipari és a mezőgazdasági árak közötti összefüggésekről, valamint arról, hogy a világpiaci ararányok figyelembevétele a magyar termelői árak kialakulásában még mindig csak megvalósulatlan célkitűzés.

Mind az árrendszer, mind a szervezeti rendszer továbbfejlesztésében igen hasznos, amit a monopolcikkek árkialakításáról, az „egyetlen" felvásárló — szocialista gazdasági rendszerünktől idegen — monopolhelyzetéről írnak a szerzők.

Inkább formai, mint tartalmi megjegyzések a könyvhöz:

Az első részben az „Állami élelmiszeripari vállalatok és élelmiszer-termelés" című rész elhelyezése talán szerencsésebb lett volna a mezőgazdasági vállalatok elemzése után.

A termelőszövetkezetek differenciáltságának jellemzésére közölt 20. sz. táblázat fejléce hiányos, és így nem egészen érthető. Ha nem is ugyanilyen, de szintén a differenciáltságot szemléltető újabb, 1977. évi adatokat is találhatunk a KSH kiadványaiban.

Ezek az apró formai megjegyzések természetesen nem vonnak le semmit a könyv értékéből. Mindenkinek ajánlhatjuk elolvasásra, hiszen a mezőgazdasági termelés közgazdasági viszonyait nem ismerők számára megbízható, kiváló alapot ad az ágazattal való megismerkedésre, az agrárszakemberek számára pedig nemcsak a már ismert tényeket szedi csokorba, hanem sok új gondolatot is fölvet.

Éliás András

Hegedüs Miklós—Zalai Ernő: Fixpont és egyensúly a gazdasági modellekben

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 400 l.

Jelentős művel bővült a magyar matematikai-közgazdasági irodalom. Megjelent a „Korszerű matematikai ismeretek gazdasági szakemberek számára" sorozat újabb kötete, Hegedüs Miklós és Zalai Ernő: „Fixpont és egyensúly a gazdasági modellekben" című könyve.

A hazai közgazdászok viszonylag jól ismerik az egyensúlyelmélet számos eredményét és annak kritikáját, korábban azonban — eltekintve néhány elmélettörténeti műtől — nem állt rendelkezésre matematikai szempontból kielégítő monográfia. A jelen könyv az első hazai vállalkozás, amely elemzi a neves elmélet matematikai modelljeit. Nem egyetlen iskola vagy modellkör tételeit, fogalmait ismerteti, hanem megpróbál széles áttekintést adni arról a meglehetősen tág közgazdasági áramlatról, amelyet az egyszerűség kedvéért egyensúlyelméletnek nevezünk.

Az egyensúlyi vizsgálatok mindig bizonyos — gyakran meglehetősen bonyolult — egyenlet- vagy egyenlőtlenség-rendszer megoldására vezethetők vissza. Másképpen: a gazdasági modellek egyensúlypontjai mindig valamilyen szimultán egyenletrendszer megoldásaiként kaphatók meg. Alapvető kérdés, hogy ezeknek a matematikai rendszereknek létezik-e megoldása. A matematikában egyenletrendszerek megoldhatóságának eldöntésére alkalmazott módszerek közül a leghatékonyabb az ún. fixpont-technika. Ez indokolja, hogy a könyvben jelentős teret kaptak a fixpont-tételek. A fixpont és egyensúly módszertani egybefonódása

teszi egységessé a művet. Mivel azonban a szerzők éppen a két fogalom szoros kapcsolatát tartották szem előtt, mindkét terület jelentős ágai kimaradtak a könyvből. Így nem szerepelnek például az egyensúly stabilitásának elemzései, az egyensúlyi megoldások paraméterektől való függésének kérdése, vagy az egyensúly unicitása. Kimaradtak a nehezebb, direkt közgazdasági alkalmazásra nem került fixpont-tételek, például az Eilenberg—Montgomery-tételkör, vagy a Borsuk-tétel körül csoportosítható tételek, fixpont-tételek rendezett terekben.

A mű a szerzők szerint is elkülönülő két részből áll. Az első rész a gazdasági egyensúly modelljeiről, a második a matematikai fixpont-tételekről szól. Az első rész három fejezetből áll. Az első fejezetben a szerzők az egyensúlyi elemzés alapfogalmait tárgyalják. Ennek a fejezetnek a megértéséhez csak elemi matematikai ismeretekre van szükség. A vizsgálat kiindulópontja egy igen általános egyensúlyelméleti keret, ebbe a keretbe szándékoznak a későbbiekben beépíteni a speciális modelleket. Az általános modell négy elemből áll: *a gazdasági környezet*, amely a termelés és fogyasztás technológiai feltételeit adja meg, *az árrendszer*, a gazdasági személyek *döntési szabályai*, amelyekre a környezethez és az árrendszerhez való optimális alkalmazkodás jellemző, illetve az utolsó elem, az *egyensúly fogalma, definíciója*.

Az első fejezet második pontja a stacioner modelleket tárgyalja. Ezek tekinthetők a legegyszerűbb növekedési modelleknek. Bennük a növekedési ütem konstans, s azt vizsgálják, hogy milyen termelési, fogyasztási program és árrendszer mellett lesz a növekedési pálya egyensúlyi és/vagy maximális ütemű. A harmadik pontban a szerzők bemutatják, hogy az irodalomban ismert nevezetes modellek hogyan illeszthetők be az általános keretbe. Ismertetik a Marx, Walras, Cassel, Leontief, Neumann, illetve Samuelson és Hicks által kidolgozott modelleket. Az első fejezet a fixpont és egyensúly szoros kapcsolatának szemléltetésével zárul.

Az első rész második fejezete különböző modellekben, különféle feltételek mellett tárgyalja az egyensúly egzisztenciájának kérdését. Itt kerülnek felhasználásra a fixpont-tételek. A fejezet elolvasása előtt célszerű a második rész első fejezetét alaposan áttanulmányozni. Az első pontban Kuhn szellemes bizonyítását találjuk a Walras-Cassel modell egyensúlyi megoldásának létezéséről. A tétel bizonyítása a lineáris programozás dualitási tételeire, illetve a Kakutáni-tételre támaszkodik.

A következő pont az egyensúly és fixpont kölcsönös összefüggését elemzi, majd erre alapozva az Arrow—Debreu-féle modellek egyensúlyának létezését bizonyítják. Ezek a modellek tekinthetők az egyik legáltalánosabb egyensúlyelméleti modelltípusnak. Bizonyítását a teljességre való törekvés igényével tárgyalják. A bizonyítás központi tétele az ún. *alaptétel*, amely Gale, Nikaido, Debreu nevéhez fűződik, és a Kakutáni-tétel következménye. A fejezet további pontjaiban Gale nyomán belátják a Neumann-modell megoldhatóságát, majd Nikaido nyomán a Gale-modell megoldhatóságát. Itt ismét alapvető szerepe van a Kakutáni-féle tételnek. Ezt követően a Leontief modellcsalád néhány alapvető tulajdonságát bizonyítják. A fejezetet Samuelson és Solow neves növekedéselméleti modellje zárja. Ebben a pontban a Brouwer-féle fixpont-tétel kap szerepet.

A harmadik fejezet célja, hogy bemutassa, mennyire fontos a közgazdasági gondolkozásban az egyensúly fogalma. Három területen vizsgálják ezt: a marxi érték és újratermelés, a népgazdasági programozás, illetve az egyensúly és a hatékonyság fogalmának szoros kapcsolatában. A három terület közül legnagyobb érdeklődésre számíthatnak a marxi újratermelési elmélet matematikai modelljei. Itt Bródy és Morishima munkáit elemzik és általánosítják a szerzők.

A második rész a fixpont-tételekkel foglalkozik. Két fejezetre oszlik: az első a közgazdasági alkalmazásokban leggyakrabban előforduló tételeket — Brouwer, Kakutáni, Neumann, Ky Fan — ismertetik. A fejezet különösen didaktikai szempontból értékes. A fixpont-tételeken kívül széles érdeklődésre tarthat számot a Hausdorff-metrika, mely az R^l kompakt halmazait teszi metrikus térré. A Haus-

dorff-metrika segítségével definiálják a folytonosság, felülről félig folytonosság, alulról félig folytonosság fogalmait.

A második fejezet több, jól elkülöníthető részre bontható. A fejezet tárgya a metrikus terekben levő fixpont-tételek. Az ezekhez szükséges matematikai apparátus ismertetésével foglalkozik az első két pont. A harmadik pont tárgyalja az első fejezet tételeinek természetes általánosítását. Nevezetesebb tételek: Schauder két tétele, melyre több bizonyítást is közölnek, Szadovszkij tétele, Neumann tétele. Különösen szellemes a 3.11. pontban található bizonyítása a Schauder tételnek. Problémát okozhat az, hogy a szerzők alkalmazzák a lokálisan konvex topologikus vektortér fogalmát, de annak definíciója a könyvben nem található meg. Különösen szellemes és hasznos a negyedik pont, amely a Banach–Caccioppoli-tételkör kimerítő ismertetése. Ezek az eredmények jelentős teret kapnak a különböző egzisztencia tételek bizonyításakor, és minden numerikus módszer alapjainak tekinthetők. Fontos megjegyezni, hogy e tételkör segítségével modellezhető a Keynes-i elmélet számos fogalma, például a multiplikátor hatás is. A következő pont leképezések közös fixpontjának tárgyalása. Itt a legnevezetesebb tétel, mely szintén Kakutáni nevéhez fűződik, az 5.10. pontban található. Ezt a tételt gyakran felhasználják a matematika számos területén, a mértékelméletben és a Fourier-transzformáció elméletében. Az utolsó pontban a Krasznoszelszkij-féle fixpont-tétel érdemel különös figyelmet. Ezt a tételt gyakran használják az ágazati kapcsolatok mérlegegyenletének dinamikus kiterjesztésekor.

A könyv bőséges irodalomjegyzékkel zárul. Sajnálatos, hogy a hasonló jellegű könyvek gyakorlatától eltérően a könyv végén sem tárgymutató, sem névmutató nem található, s ez nagyban nehezíti a könyvben való tájékozódást.

Hegedüs Miklós és Zalai Ernő könyve első olvasásra nehezen megemészthető mű. Több menetben, részletekben érdemes elolvasni. Az, aki csak nagyjából kíván megismerkedni az egyensúlyelmélet eredményeivel, az csak az első rész első fejezetét, illetve a második rész első pontját tanulmányozza át, esetleg ajálható még a marxi újratermelésről szóló fejezet. Ezek a pontok könnyen elsajátíthatók, s nem kívánnak komolyabb matematikai felkészültséget. Az igényesebb olvasó ezek után olvassa el a második rész teljes első fejezetét, majd kezdjen bele az első rész második fejezetébe, illetve a második rész második fejezetébe, attól függően, hogy melyik terület érdekli jobban. Noha a könyv a magyar matematikai közgazdasági társadalom számára feltételezhetően sok szempontból újszerűnek és matematikailag nehéznek számít, az irodalom egészét tekintve nem tartozik az igazán „nehéz" könyvek közé. Mind orosz, mind angol nyelven már jó néhány évvel ezelőtt jelentek meg hasonló jellegű monográfiák. A szerzők legnagyobb érdemének az tekinthető, hogy felmérték és feldolgozták a meglehetősen szerteágazó irodalmat, és azt egységesen ismertetik a hazai olvasókkal.

Remélhetőleg a könyv hamarosan beépül a hazai közgazdasági matematikai oktatásba, és nagyban hozzájárul ahhoz, hogy pótoljuk az e téren meglevő elmaradást.

Ligeti István

Huszár Ernő: Protekcionizmus és nemzetközi kereskedelem

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 360 l.

A tőkés világgazdaság jelenlegi válságjelenségekkel, zavaró tényezőkkel terhes korszakában kísért a protekcionizmus veszélye. Ez aggodalomra ad okot, hiszen az elzárkózás általában nem kedvez a világgazdaság fejlődésének, ezen belül a kelet—nyugati kapcsolatoknak sem. Ilyen körülmények között a nemzetközi munkamegosztás fejlesztését szorgalmazó elméleti és gyakorlati szakemberek egyik legnagyobb problémája, hogy milyen mértékben és milyen területeken kell számolni protekcionista tendenciákkal.

Huszár Ernő könyvének témája tehát nagyon is időszerű. Különös erénye, hogy a protekcionizmus kérdését beágyazza a világgazdaság fejlődésének összefüggésrendszerébe; röviden áttekinti a tőkés kereskedelempolitika történetét, majd gondosan megvizsgálja e politika eszközrendszerét. Erről az alapról jut el a szabad kereskedelmi és protekcionista irányzat egymással összefüggő vizsgálatához.

A protekcionizmus és a szabad kereskedelem általában ellentétpárként jelenik meg a közgazdasági elemzésekben. Az egyes országok vagy országcsoportok kereskedelempolitikájában azonban a kettő többnyire ötvöződik. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a protekcionizmust a tőkés világgazdaságban éppúgy alkalmazták, felhasználták a külső verseny elleni védekezésre, mint a piacok meghódítására. Kézenfekvő a következtetés: a protekcionizmus szerepét, hatását a világgazdaságra eltérő módon, árnyaltan kell megítélni, attól függően is, hogy kis vagy nagy, gazdaságilag fejlett vagy elmaradott ország kívánja-e általa világgazdasági pozícióját megjavítani. Huszár Ernő találó példán szemlélteti ezt: „Amennyiben például az Egyesült Államok a dollár védelme, az amerikai tőkekivitel ösztönzése érdekében importkorlátozó intézkedéseket vezet be, az emberek százezreit teheti munkanélkülivé szerte a világon, ugyanakkor — mondjuk — a Tanzánia által a háztartási felszerelések hazai gyártásának támogatása érdekében bevezetett importkorlátozó intézkedések negatív következményei egyetlen országnak, jószerivel egyetlen cégnek sem okoznak tartós munkanélküliséget, jelentős veszteséget." (111. l.)

Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a II. világháború utáni időszakban az imperialista országok — új eszközökkel, rejtettebb formákkal kísérletezve ugyan — újabb és újabb erőfeszítéseket tettek a fejlődő országok gazdasági életének ellenőrzésére, arra, hogy uralkodó pozícióikat megőrizzék, sőt erősítsék ezen országok piacain. Ez elkerülhetetlenné, létkérdéssé tette a fejlődő államok többsége számára a védekezést, ami általában az állam szerepének erőteljes növeléséhez, a külkereskedelmi kapcsolatok fokozott ellenőrzéséhez vezetett. E gondolatmenetet folytatva, a szerző egy nagyon fontos következtetésre jut, mégpedig arra, hogy — a nemzetközi munkamegosztásnak kedvező — szabad kereskedelmi elvek nem valósíthatók meg a kapitalizmus természetének megváltoztatása nélkül. A tőkés világrend keretei között is mód van az országok közötti hatalmas egyenlőtlenség csökkentésére, s ily módon a kereskedelempolitikai feltételek javítására, valójában azonban a probléma többoldalú megközelítése szükséges. Igazat kell adnunk a szerzőnek abban, hogy napjainkban a protekcionizmus elleni harc reális útja csak az lehet, ha mindenekelőtt az olyan protekcionista gyakorlat ellen lépnek fel, amelyet monopolhelyzetük fenntartása végett a fejlett országok valósítanak meg a gyengébb országokkal szemben. Az utóbbiak számára viszont lehetővé kell tenni a myrdali értelemben vett „fejlődő protekcionizmus" fenntartását mindaddig, amíg egészségesebben kapcsolódhatnak be a világgazdaság rendszerébe.

Feltehetően vitát vált majd ki a szerzőnek a legnagyobb kedvezmény elvéről vallott egyik nézete. Ismeretes, hogy a korlátlan és feltétel nélküli legnagyobb kedvezmény alkalmazását általában a diszkrimináció kizárásaként fogjuk fel. Huszár Ernő felveti a kérdést, hogy helyes-e a tőkés kereskedelempolitikai eszközök diszkriminatív hatását csak az érvényes megállapodásokból, vagy egyoldalúan (autonóm módon) fenntartott gyakorlattól való eltérésként vizsgálni. S e kérdésre nemmel válaszol. „Fogalmazhatunk úgy is — írja —, hogy olyan kereskedelempolitikai elv, amely tagadja az országok ténylegesen gazdasági egyenlőtlenségét, azok gazdasági homogenitásából indul ki, valójában olyan bejutási feltételek alkalmazását eredményezi, amely tartalmilag diszkriminálja a gyengébb, még nem elég fejlett országokat, egyidejűleg preferálva a fejlett, versenyképesebb államokat. Ezzel tulajdonképpen a legnagyobb kedvezmény elve a teljes, de valójában formális egyenlőséget hirdetve — hasonlóan a klasszikus szabadkereskedelmi tanokhoz — ténylegesen nem elősegítette, hanem sokkal inkább akadályozta a gazdaságilag elmaradott országok felzárkózását." (173. l.)

Az olvasó számára világossá válik, hogy a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban a legnagyobb kedvezmény elvének maradéktalan teljesítésére irányuló követelés a szükséges és elengedhetetlen minimum, amelyet azonban a kereskedelemfejlesztő eszközök széles körével kell kiegészíteni.

Nem kevésbé érdekes kérdés a regionális preferenciák szerepe a nemzetközi kereskedelemben és kereskedelempolitikában. Ismeretes, hogy a GATT alapokmánya szerint a vámunió és a szabad kereskedelmi megállapodás a legnagyobb kedvezmény alóli kivételnek minősül, amennyiben bizonyos előírt követelményeket teljesít. Így a többi között azt, hogy a vámunió vagy szabad kereskedelmi övezet nem teremt rosszabb feltételeket a rajta kívül álló országok számára, mint a korábbi nemzeti szabályozások. Az is köztudott, hogy az EGK nem teljesítette e követelményt, elegendő, ha csupán szélsőségesen protekcionista agrárpolitikájára utalunk. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy az EGK és az EFTA létrejötte már külön-külön is hátrányos helyzetbe hozta a kívülálló országokat, méginkább nyilvánvalóvá vált ez az ipari termékek vonatkozásában létrehozott egységes szabadkereskedelmi övezet megalakulásával. Európában olyan preferenciális zóna alakult ki, amelyből lényegében csak a szocialista országok maradtak ki. A könyv nem korlátozódik a klasszikus értelemben vett nemzetállamokhoz vagy azok integrációihoz fűződő kereskedelempolitikára, hanem elemzi a multinacionális vállalatok ilyen jellegű hatását is. A multinacionális vállalatok világméretekben erősödő tevékenysége rendkívül ellentétes kereskedelempolitikai következményekkel jár. E törekvésekkel aligha lehet liberális jelszavakkal szembeszállni: sokkal inkább hatékony nemzetközi összefogásra lenne szükség. Kérdés azonban, hogy megértek-e a feltételek erre: elképzelhető-e, hogy a nyugati kormányok a velük gyakran összefonódó multinacionálisokkal szemben képesek és hajlandók legyenek valóban hatékony összefogásra.

Hasonló jogos kételyek merülnek fel a fejlődő országok által követelt új nemzetközi gazdasági rend megvalósulásának lehetőségeivel kapcsolatban. A szerző mértéktartóan értékeli a lehetőségeket, figyelembe véve az egyik oldalon a fejlődő országok növekvő politikai súlyát, az energia- és nyersanyagellátási problémákat, az erőviszonyoknak a szocialista országok javára történő eltolódását, s a másik oldalon azt a tényt, hogy a fejlett nyugati országok még változatlanul képesek arra, hogy az időszerű, egyre inkább elkerülhetetlen változásokat olyan engedményekkel helyettesítsék, amelyek semmiképpen sem oldják meg, csak enyhítik a jelenlegi világgazdasági kapcsolatok rendszerében hátrányosan érintett országok problémáit.

A mű egyik fő gondolata — amivel a magam részéről teljesen egyetértek —, hogy a tőkésországok külkereskedelem-politikájában a szabad kereskedelem protekcionizmussal ötvöződik. Ez így volt a prosperitás időszakában is, amikor a protekcionizmus nem drasztikus, hanem inkább rejtett intézkedésekben nyilvánult meg. A szerző a hitelpolitikát említi példaként. Hozzáfűzném, hogy az ipar- és a gazdaságpolitika számos szférája is módot ad a rejtett protekcionizmusra.

Ilyen átfogó és jól rendszerezett ismeretanyag alapján a szerzőnek érdemes volna kibővítenie következtetéseit, kiegészítve az eddigieket a magyar vagy tágabban a szocialista külkereskedelem-politika célszerű továbbfejlesztésére irányuló javaslataival. Befejezésként a következőket olvashatjuk: „A jelenkori tőkés nemzetközi kereskedelempolitika áttekintése alátámasztani látszik a magyar külkereskedelemnek azokat az évtizedes erőfeszítéseit, amelyek a szocialista országokkal fennálló, hosszabb távon is tartós együttműködést, kölcsönös előnyöket biztosító termelési és piaci kapcsolatok kiépítése érdekében tett. A jövőben is szem előtt kell tartanunk, hogy a tőkés világpiacon az egyes tőkésországok kereskedelempolitikájában meglevő protekcionista elemek alkalmazása komolyan fenyegetheti egy adott időpontban jó konjunkturális helyzetben levő, látszólag nagy felvevőképességű piacra épülő exportelképzelések realitását. Éppen ezért a tőkésországokkal folytatott kereskedelmünk mellett a tartós termelési kooperációs kapcsolatok kiépítésének jelentőségét feltétlenül szükséges hangsúlyozni." (335. l.)

Nyilvánvaló, hogy a nyugati országokra vonatkozó külkereskedelem-politikánknak ennél szélesebbek a lehetőségei és a feladatai. Időszerű volna elméleti oldalról is megvizsgálni, hogy milyen konkrét eszközökkel mérsékelhetjük a protekcionista intézkedések káros hatásait, hol nyílik mód közös szocialista stratégia kialakítására, hogyan kapcsolódhatnánk be az eddiginél aktívabban az új nemzetközi gazdasági rend megteremtésére irányuló erőfeszítésekbe, hogy csak néhány, igen jelentős vonatkozást említsek.

Huszár Ernő írása hézagpótló jellegű a közgazdasági felsőoktatásban, a posztgraduális képzésben, emellett új gondolatai érdeklődésre tartanak számot a tágabb szakmai körökben is.

Izikné Hedri Gabriella

Kulcsár László—Lengyel Zsuzsa: Szakmunkások a mezőgazdaságban

Kossuth Könyvkiadó, 1979. 87 l.

E vékony füzet két érdekes és időszerű tanulmányt ad közzé. Az egyik tanulmánynak A falun élő ipari munkások, a másiknak A mezőgazdaság szakképzett dolgozói a címe. Mindkét tanulmány a falun élő, termelésben foglalkoztatottak gazdasági-társadalmi helyzetét vázolja fel. A kötet címe azonban félrevezető: a mezőgazdasági szakmunkásokról esik a legkevesebb szó (legfeljebb 10 oldalnyi).

A falun élő ipari munkások című tanulmány sok tévhitet eloszlat, közhellyé vált felületes ítéleteket korrigál. Fő érdeme, hogy széles történeti keretbe ágyazza a falusi munkásság kialakulását (bizonyítva, hogy korántsem új, hanem már tőkés fejlődésünket is végigkísérő jelenség), és hogy figyelembe veszi a falusi munkásság településkategóriák szerinti és az ország fő régiói szerinti megoszlását. Rámutat, hogy az ipari és közlekedési munkások fele már az 1930-as években is falun élt, s az ipari munkásság több, mint fele ma is községek lakója, tehát a munkásosztály helyzete legalább annyira függ a falufejlesztéstől, mint a városfejlesztéstől. Az elmúlt négy évtizedben kevéssé változott a falun élő munkások aránya, de a 30-as években a kisiparban dolgozók, jelenleg pedig a nagyüzemi munkások vannak többségben; a 30-as években a falun élő agráripari munkások a budapesti agglomerációban koncentrálódtak, most pedig az ország egész területén — korábban elmaradt agrárzónákban — is jelen vannak.

A szerző megállapítja, hogy gazdaságunk intenzív fejlődési szakaszában a népesség minőségi (szakképzési, művelődési) átrétegeződése lesz a legfontosabb, s nem a társadalmi vagy területi átrétegeződés. Ezért — nézetem szerint — a falusi szolgáltatások körében nagy figyelmet kell fordítani az iskolahálózat alakulására.

Nagy különbségek vannak a falvak életkörülményeiben is. A falun élő munkások jelentős hátrányokat szenvednek, pusztán lakóhelyük miatt, városban lakó társaikkal szemben. Lakást csak önerőből építhetnek, a közművesítés anyagi terheiből is többet kell vállalniuk. Szerintem az iparvállalatoknak településfejlesztési hozzájárulásukat munkásaik lakóhelyének tanácsaihoz, és nem a vállalati központ tanácsához kellene befizetni.

Kifogásolható az „ingázó", „ingázás" fogalmának nem egyértelmű használata. Az „ingázó" megnevezést éppenúgy alkalmazzák a napi és időszaki munkába járók, mint idénymunkások jelentéssel. E három fogalom a szerzőnél is helyenként keveredik. Nem szorul bizonyításra, hogy e háromféle munkába járásnak mennyire eltérő a társadalmi vagy településfejlesztési hatása.

Vitába szeretnék szállni a szerző többször is megfogalmazott nézetével, hogy „az ingázás mérete az alulurbanizáltság mutatója". Az az álláspontja, hogy az ingázás hazánkban a városi infrastruktúra (főleg lakásállomány) elmaradottsága miatt nagymértékű — fejlett városi infrastruktúra esetén az ingázók városba költözné-

nek. Szegénységünk — városfejlesztési lehetőségeink korlátozottsága — miatt kell a jelenlegi nagymértékű ingázást még hosszabb távon is elviselnünk.

Ezt a — szociológiai tanulmányokban nem ritka — felfogást megalapozatlannak tartom. Először is az „alulurbanizáltság" kifejezés nem csak csúf (a városiasodás elmaradottsága nem jobb lenne?), de eléggé homályos értelmű is. Feltételezem, hogy a városi infrastruktúra elmaradottságát érti alatta, hiszen csak így hozható összefüggésbe az ingázás méretével (bár a 29. oldalon a fővárosi agglomerációs öv 19. század végi kezdeteit is „alulurbanizáltsággal" magyarázza, ami már aligha érthető). Ellenvetéseimet — és ellen*érveimet* — nagyon röviden az alábbiakban összegezem: 1. Az ingázás jelensége — a lakóhely és munkahely földrajzi szétválásának következménye (nem egyszerűen a városi lakáshiányé). Ez a szétválás úgy alakul ki, hogy a termelőegységek és a lakóegységek koncentrációs folyamata — más törvényszerűségeknek engedelmeskedve — eltérő mértékű. Ez a folyamat a gazdasági fejlődés során eddig erősödött. 2. A napi ingázók aránya — az összes keresőkhöz képest — egyáltalán nem nagy (20 százalék; Szlovákiában például 42—45 százalék). 3. Az ingázás mérete, jellege függ egy adott ország településhálózatának jellegétől, a népsűrűségtől is. Sűrűn lakott, sűrű városhálózatú országban a napi munkába járás aránya mindig magasabb lehet, mint ahol az ipari központok egymástól távol esnek, vagy a közöttük levő falusi tér ritkán lakott. 4. A napi ingázás hátrányai elsősorban közlekedésünk alacsony színvonalából származnak. A közlekedés javítása — ingázástól függetlenül is — sürgető feladat. Jó közlekedési kapcsolat esetén a napi ingázást az is növeli, hogy a városlakók egy része kitelepül a kertes elővárosi vagy városkörnyéki falusi övezetbe. Ismeretes, hogy ez a jelenség Nyugat-Európában és Észak-Amerikában már hosszú ideje megfigyelhető. 5. Összefoglalva, az a nézetem, hogy a napi munkába járás növekedése fejlődésünk természetes velejárója, s további bővülésére is számíthatunk kis- és középvárosaink vonzásának megerősödésével. Az utazási feltételek javítása valóban sürgető, de inkább megoldható, mint az ingázók városbatelepítése. (Amit egyébként sem az ingázók többsége, sem a városok nem kívánnak.) A heti-kétheti ingázás mérséklésének szükségességét én is elismerem, lehetőségét kevéssé látom.

„A mezőgazdaság szakképzett dolgozói" című tanulmány jól eleveníti meg a „mezőgazdasági kereső" fogalmának tartalmi átalakulását a kollektivizálás óta. Jól mutatja be a hagyományosan „termelőszövetkezeti parasztság"-nak nevezett osztály roppant heterogén jellegét, rétegzettségét. Tájékoztatást kapunk a mezőgazdasági *szakma* terjedésének eredményeiről és nehézségeiről. Néhány témát érdemes lett volna részletesebben elemezni. Például szívesen olvastam volna a mezőgazdasági keresőknek nemcsak társadalmi, hanem foglalkozási rétegzettségéről is (a termelőszövetkezetekben dolgozók 12 százaléka szellemi-adminisztratív munkát végez; a fizikai állomány $^1/_3$-a pedig nem mezőgazdasági munkát stb.), háztáji és kisegítő gazdálkodásról, a mezőgazdasági szakmák specializációjának jövőjéről. A kollektivizálás megszüntette a paraszti munkának azt a korábbi vonását, hogy átfogja a teljes termelési ciklust. A munkafolyamat feldarabolása megkönnyítette a modern technika viszonylag gyors elsajátítását. Ez a szakmásodás viszont elszegényítette a termelés alkotó folyamatában való részvételt. Feltételezem, hogy a jövőben olyan szakmunkások képzése lenne kívánatos, akik a modern mezőgazdaság termelési ciklusáról átfogó ismeretekkel rendelkeznek, mivel a szűk specializáció elhelyezkedési lehetőségeiket, mobilitásukat korlátozza.

Ellenvetéseim nem minőségi kifogást jelentenek a könyvvel szemben: éppen gondolatébresztő jellegét, magvas mondanivalóját bizonyítják. A mezőgazdaság társadalmi-gazdasági problémáival foglalkozók figyelmébe ajánlom.

Enyedi György

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Матяш Тимар

Банковская система в Венгрии и её задачи

Автор в своей статье коротко излагает, через какое значительное развитие прошло финансовое дело в Венгрии в течение десятилетий, прошедших с освобождения страны, указывая на то, что его роль — особенно в последнее десятилетие — возросла. Он подчёркивает, что о задачах банковской системы, представляющей часть социалистической финансовой системы, говорится в специальном законе. Затем в статье представляются разветвляющиеся задачи банковской системы, а также конкретные банковские органы, выполняющие эти задачи. В особенности выделяются роль, деятельность центрального банка — Венгерского Национального банка, его взаимосвязи с прочими органами (финансовыми учреждениями, хозяйственными организациями). Отдельная глава посвящается проблемам, связанным с кредитованием, с международными финансовыми отношениями. Подводя итоги, автор подчёркивает важность учёта необходимости приспособления к изменяющейся ситуации в мировом хозяйстве, а также благоприятные условия, обеспечиваемые новым законом о финансовом деле для развития возможностей, кроющихся в деятельности банковской системы.

Р. Иштван Габор—Петер Галаши

Рациональное использование трудящимися своей рабочей силы

В статье на основе связанной с темой отечественной и международной специальной литературы, а также собственных исследований излагаются мнения авторов относительно содержания рационального поведения трудящихся и тех механизмов передачи, которыми формируется и воспроизводится обычное и естественное поведение трудящихся.

Далее авторы указывают на некоторые макроэкономические взаимозависимости, оказывающие влияние на возможности хозяйственных единиц в области поощрения и логически следующие из их предположений относительно содержания рационального поведения трудящихся. В заключение авторы представляют выводы, в соответствии с аналогичной логикой вытекающие из этих же предположений, на основе которых можно взять под сомнение то и дело появляющиеся в практической мотивировке и специальной литературе сегодняшние взгляды о некоторых аспектах макроэкономической предопределённости поощрения.

Балаж Ботош

Развитие структуры, капиталовложения, неопределённость

Одной из наиболее слабых точек подготовки решений по осуществлению капиталовложений, в решающей мере влияющих на будущую производственную структуру, является учёт неопределённости информаций, касающихся более далёкого будущего. Практический опыт автора категорически подтверждает это утверждение. Из представленного в статье исследования, например, оказалось, что из 14 объектов капитального строительства, значительных и с точки зрения развития структуры, в отношении 11-и не было сделано никаких попыток по определению степени неопределённости. В то же время фактические данные осуществлённых капиталовложений (например, инвестиционные затраты, производственные мощности, данные по сбыту) в значительной мере отличаются от предусмотренных.

В дальнейшем автор ищет ответа на вопрос, чем объясняется подобное поведение? Доводы предприятий (выполнение таких расчётов не представлялось нужным, нет надёжных средств для учёта степени неопределённости и т. п.), по мнению автора, не отражают реальных причин. Он констатирует также, что положение является проблематичным не только в области инвестиций предприятий и не только в венгерском отношении.

В дальнейшей части статьи автор останавливается на условиях продвижения вперёд в этой области. Не упуская из виду и важности прочих возможностей, он подчёркивает, что существенных изменений можно ожидать только в том случае, если те, кем принимаются решения, будут в большей мере заинтересованы в повышении качества подготовки решений. Необходимо создать такую экономическую обстановку, в которой предприятия считали бы насущным вопросом выполнение таких анализов.

В заключение автор представляет тесную взаимосвязь между деятельностями по развитию структуры и осуществлению капиталовложений. Он указывает и на то, что из-за этих взаимозасивимостей весьма актуальным становится представление, оценка неопределённости данных, используемых при подготовке принимаемых решений.

Иван Гэнци

Научно-техническая революция и сельское хозяйство

В статье рассматриваются место и развитие селского хозяйства в условиях научно-технической революции, индустриализации сельского хозяйства. С объективно необходимым, но в то же время сложным и длительным процессом индустриализации сельского хозяйства в некоторых случаях связаны спорные взгляды, вытекающие из навязанного применения промышленной аналогии. В общественном мнении, а иногда и в специальной литературе недостаточно чётко разграничиваются рост производства и экономический рост, повы-

шение производительности живого и совокупного труда, и поэтому нередко возможность предоставляется лишь для нечёткого определения общественных целей. А это становится особенно важным теперь, когда наше сельское хозяйство частью в результате перехода к интенсивному экономическому развитию, частью же вследствие неблагоприятного положения в мировом хозяйстве стоит на пороге новой перемены эпох. Ответ на вопрос «как дальше?» можно сформулировать частью путём критической оценки уже проделанного пути, частью же посредством точного определения новых требований. Отдельные разделы статьи конкретно занимаются проблемами повышения урожайности и продуктивности, увеличения производительности, технической оснащённости, динамики капиталовложений, передвижения рабочей силы, а также резервов роста в сельском хозяйстве. В заключение он приходит к выводу, что в отдельных отраслях и областях также следует более селективно подходить к вопросам повышения урожайности и продуктивности, увеличения производительности труда и капитальных вложений. Нельзя абсолютизировать т. н. вторичные категории (какими являются, например, оснащённость труда, производственные масштабы, параметры машин, животноводческих ферм, специализации и т. п.). Ибо эти факторы сами по себе никогда не характеризуют развитие, экономический рост: их смысл и содержание определяются при данных обстоятельствах тем, в какой мере способствуют или препятствуют они осуществлению общественных целей, включая эффективность.

Шандор Балажи

Разрешимая дилемма до сих пор остаётся неразрешённой

Автор выражает своё сожаление по поводу того, что в то время как в важных областях системы регулирования — в первую очередь, в отношении системы цен — были сделаны шаги принципиального значения, в области регулирования заработной платы и заработков, по-видимому, в последующие несколько лет будут сохранены много критиковавшиеся прежние методы. Поэтому резервы производительности, связанные с недостатками нашей практики регулирования заработков, продолжают дремать подобно Спящей красавице. То обстоятельство, что на этот раз не наступят изменения по отношению к применявшимся ранее методам регулирования заработков (суть изменения состоит лишь в том, что преобладающим станет регулирование общей суммы выплачиваемой заработной платы), объясняется по-видимому тем, что органы, подготавливавшие решения и принимающие их, не сочли достаточно убедительными альтернативные соображения, предлагаемые на место этих.

Автор полемизирует с принципиальными и практическими критическими замечаниями, сделанными в связи с предложенным им решением. (Суть его предложения состоит в интегрировании регулирования заработков в общем регулирование издержек, предпосылкой чего является достаточная чувствительность предприятий по отношению к издержкам.)

В статье автор останавливается на проблемах, остающихся неразрешёнными в случае применения регулирования общей суммы выплачиваемой заработной платы, вследствие которых эта форма регулирования, по мнению автора, не может применяться долгое время, а затем в заключительной части статьи формулирует дополнительные предложения по ещё и сегодня возможному и целесообразному изменению этой формы регулирования.

Дьёрдь Сакольцаи

Регулирование заработков, система цен, заинтересованность в прибыли и экономическая политика

Автор статьи включается в дискуссию о вопросах регулирования заработков. Он исходит из того, что система регулирования заработков должна составлять органическую часть системы экономического регулирования и системы цен в целом, отвечать вытекающим из этого теоретическим требованиям, а также гармонировать с решениями, принимаемыми на данном этапе в экономической политике.

Согласно теоретическим соображениям регулирование заработков должно способствовать максимализации общей суммы прибыли; к этому требованию же следует приближаться посредством игнорирования прогрессивного налогообложения, применяя линейные, а по возможности даже дегрессивные налоги. Аспект гармонирования с соображениями экономической политики может определять выбор конкретных параметров.

С учётом этих аспектов в статье анализируются действующие в настоящее время, а также предлагаемые системы регулирования заработков, и подводится итог, согласно которому ни одна из них не отвечает всем требованиям. В заключение автор предлагает применить такой усовершенствованный и более гибкий вариант, которым искажения, связанные с этой формой регулирования, сокращаются до неизбежного минимума.

Габор Ревес

Концепция регулирования заработков и хозяйственного управления (регулирования)

Автор — с точки зрения возможности их использования в венгерском хозяйстве в 1980-ых годах — анализирует две системы регулирования заработков. Одной из таких систем является так называемое регулирование общей суммы выплачиваемой заработной платы, применение которого предлагается в первую очередь экономистами, работающими в административном аппарате. Другая — предлагаемая автором — система связывает коллективную заинтересованность предприятий с участием в прибыли в зависимости от её величины по отношению к используемым в производстве средствам, ограничивая выплачиваемую заработную плату посредством определения, как правило, единого процента роста средней заработной платы. Автор выявляет, что упомянутое в качестве первого варианта регулирование заработной платы сталкивается с концепцией развития системы хозяйственного управления, в том числе в частности с системой цен, предусмотренной к введению с 1980 года, вследствие чего его применение в силу необходимости должно привести к массовому применению уникальных инструментов регулирования, а также к т. н. «доведению цен». Упомянутое же в качестве второго варианта регулирование гармонизирует с концепцией развития системы хозяйственного управления, в том числе — системы цен, и в то же время может в должной мере калибрироваться с точки зрения интенсивности заинтересованности предприятий.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Mátyás Timár:

The Hungarian bank system: its situation and its tasks

The author briefly reviews the important development of finances in Hungary over the decades since the liberation of the country. Their role has particularly grown in recent years. It is underlined that within the Act on the socialist financial system—enacted at the recent session of Parliament—there is a separate chapter on the tasks of our system of banks. Next briefly the diversified tasks of the system are reviewed and the actual banking organs to which these are assigned are indicated. Separate emphasis is placed on the central bank, the National Bank of Hungary, its role and activities, its relationship with other organizations (financial institutions, economic units). A separate chapter is devoted to our concerns related to credit, to international financial relations. Summing up, the author stresses the necessity of adaptation to the changing conditions of the world economy, for which the new Act on finances provides favourable conditions for the control system, for improving the possibilities inherent in the banking system.

István R. Gábor — Péter Galasi:

The status of employees and their rational management with their labour power

(Possibilities and limits of material incentives)

Relying on relevant Hungarian and international literature and their own researches the article reviews the authors, views of the contents of the rational behaviour of workers, and on the mediating mechanism which are shaping and reproducing this behaviour as a customary and natural attitude.

Next the authors point out some macroeconomic interrelations influencing the possibilities for stimulating the economic units which logically follow from their assumptions about the contents of rational worker behaviour. Finally they outline conclusions to be drawn with similar logic from the same assumptions on whose basis contemporary views to be found in practical arguments and in the literature regarding some aspects of the macroeconomic determination of stimulation may be challanged.

Balázs Botos:

Structural development, investment and uncertainty

One of the weakest points in the preparation of investment decisions, which decisively influences the future structure of production, is how to take into account the uncertainty of informations regarding the future. The practical experiences of the author clearly support this statement. From the investigation surveyed in the article it turned out e.g. that from 14 major investments, which were important also for structural development, in the case of 11 projects it was not even attempted to assess uncertainty in any way. At the same time, the factual data of the investments implemented (e.g. investments costs, production capacity, sales data) considerably differ from those planned.

Next the author seeks answer to the question how the behaviour just outlined can be explained. According to him the arguments of the enterprises (it did not seem necessary to perform such calculations, we have no reliable tools for accounting for uncertainty etc.) do not reflect realistic objections. He also states that the situation is problematic not only in respect of enterprise investments and not only in Hungary.

The article also discusses the conditions of progress. Keeping also the importance of other possibilities in view, he emphasizes that a major change can be expected only if the decision makers become more interested in enhancing the quality of decision preparation. An economic environment has to be brought about in which the enterprises consider the performing of such analyses a necessity.

In conclusion the author outlines the close relationships which link the structural development with the investment activities. He also indicates that these interrelations make it highly topical that the uncertainly of the data used in decision preparation should be presented and evaluated.

Iván Gönczi:

The scientific-technological revolution and agriculture

The study analyses the place and the development of agriculture under the conditions of the scientific-technological revolution and the industrialization of agriculture. To the necessary but complicated and lengthy process of the industrialization of agriculture also highly debetable views are attached which derive from the forced application of industrial analogies. In public opinion, but even in literature the growth of production and economic growth (i.e. gross and net growth) as well as the increase in the productivities of living and of total labour are not clearly separated and, on this account, the social objectives cannot be defined in a clear-cut manner. This would be, however, particularly important now, when the Hungarian agriculture has reached the threshold of a new era, partly on account of transition to intensive economic growth, and partly because of the unfavourable world economic situation.

An answer to the question how to proceed further can be given in part by a critical evaluation of the way covered and in part by exactly outlining the new requirements.

The chapters of the study actually deal with the problems of increasing agricultural yields, raising productivity, the technological equipment, the dynamics of investments, the flow of labour and the growth reserves of agriculture. Finally the conclusion is reached that the increase in yields, the raising of productivity and investments should be handled in a more selective manner both by branches of cultivation and by regions. The so-called secondary categories (as e.g. the technological equipment of labour, farm size, the size of machinery or of animal breeding plants, specialization etc.) must not be considered to have absolute importance. These indicate, namely, development or economic growth never in themselves: their meaning and contents is determined under the given conditions by the fact to what extent they promote or hinder the realization of global social objectives, including efficiency.

Sándor Balázsy:

The solvable dilemma is still unsolved

The author deplores that while there have been important steps made in essential areas of the control system—first of all in the price system—it seems that for some years we have to put up with earlier, frequently criticized methods in the control of wages and earnings. This is why the performance-reserves attributable to these earlier practices continue their Rip van Winkle dreams. That the earlier systems of controlling earnings have not been transcended this time (the substance of the changes being only that wage-bill control becomes predominant) may be obviously attributed to the fact that the decision preparing and the decision making bodies did not consider the alternative proposals submitted as convincing.

The author challanges the criticisms raised against his proposal from both the theoretical and the practical aspects. (The substance of his proposal is to integrate the control of earnings into the cost-management of firms, the condition of which is that they should be sensitive to costs.)

The author also digresses on the unsolved problems of wage-bill control, in consequence of which, in his opinion, this form of control cannot be maintained for some longer time. In the concluding part he makes some complementary proposals to the wage-bill control which are both possible and expedient even today.

György Szakolczai:

Control of earnings, price system, profit motive and economic policy

The article is a contribution to the debate on the control of earnings. Its starting point is that the system of controlling wages has to be organically built into the whole of the systems of control and prices. It has to answer the theoretical requirements deriving from that and has to be in harmony with the basic economic policy decisions prevailing.

According to theoretical considerations, the control of earnings has to promote maximization of the mass of profit; this requirement can be approached by neglecting progressive taxation, with linear and even degressive taxes. The viewpoint of consistency with economic policy ideas may govern the choice of the concrete rates.

The article analyses the systems prevailing and those proposed for the control of earnings from these aspects and reaches the conclusion that none of them answers every requirement. Finally the author proposes an improved and flexible variant of the average-wage control system which reduces the distortions deriving from this form of control to minimum.

Gábor Révész:

The control of earnings and the conception of economic control

The author analyses two systems for the control of earnings from the aspect of their application in the eighties. One is the so-called relative wage-bill control, advocated mostly by economists working in the administrative machinery. The other system, proposed by the author, links the collective interests of the enterprise to the sharing fund depending on the size of profit relative to the value of the assets engaged and restricts the outflow of wages by determining a generally uniform percentage increase for average wages. The author shows that the wage control first mentioned conflicts with the conception related to the further improvement of the system of economic control and, within it, particularly with the price system intended to operate beginning with 1980. Its application would necessarily lead to massive resort to individual regulations and also prevent the assertion of the pricing principles. The control system mentioned in the second place is in harmony with the conception relating to the further improvement of economic control and, within it, of the price system and can be also adequately "set" from the aspect of the intensity of enterprise motivation.

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei Új sorozatának 13. számú kötete:

Koltay Jenő: Bérpolitika, bérmeghatározás a fejlett tőkésországokban; Belgium, Hollandia

A kötet ára: 30,— Ft

A kiadványt az érdeklődők postán megkapják, ha árát az MTA Közgazdaságtudományi Intézete MNB 232—90171—7925. sz. számlájára befizetik.

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1979. évi 5. sz.

A SZUTA Közgazdasági Intézetének tudományos és tudományszervezési tevékenysége

Notkin, A.: Optimális gazdaságnövekedési ütemek a szocializmusban

Levcsuk, N.: A pénzforgalom és a pénz szerepe a szocializmusban

Szencsagov, V.—Jankin, V.: Az új technika hatékonyságának fokozása

Kanigin, Ju.—Botvin, V.: A kutatói potenciál megoszlása

Bajmuratov, U.: A beruházások szociális hatékonysága

Szlavin, M.: Az új technika szociálhigiéniai tényezői

Jurjev, V.: Ösztönzés a mezőgazdasági termékek felvásárlásának növelésére

Csukszin, L.: A munkadíjazás tökéletesítése a mezőgazdaságban

Oraqeldijev, M.: Helyi lakosság köréből képzett káderek a közép-ázsiai köztársaságokban

Vintrova, R.: A termelés anyagigényessége a KGST-országokban

Keszelman, E.: Burzsoá koncepciók a szocialista építésről a Szovjetunióban

Asztapovics, A.: A nemzetközi korporációk szerepe a tőkés kizsákmányolási rendszerben (A burzsoá nézetek bírálatához)

Mirosnikov, N.: A beruházások hatékonyság-normája

Golovanov, A.: A folyó termelési ráfordítások hatékonysága (Krím-terület példáján)

Vaszilјev, I.: A lenini szövetkezeti terv megvalósulásának új szakasza (Össz-szövetségi konferencia. Moszkva, 1978. december)

Lenszkaja, Sz.: A társadalmi termelés hatékonyságának fokozása, valamint a munka- és termékminőség javítása (Tanácskozások és konferenciák a Moszkvai Pénzügyi Intézetben. 1978. december)

Jakovlev, P.: Az anyagi termelés infrastruktúrája (Szekcióülés a SZUTA tudományos tanácsának szervezésében. 1978. december)

Sintjapin, Ju.: KGST-együttműködés az agráripari szférában (Nemzetközi tudományos-koordinatív tanácskozás a SZUTA Szocialista Világgazdasági Intézetében. 1978. október)

Pivovarov, Ju.: Szocialista nemzetközi demográfiai szeminárium (Humboldt Egyetem, Berlin, 1978. december)

Alekszejev, A.—Kravcevics, A.: Osztályok és osztályharc a keleti országokban (Összszövetségi konferencia. Zvenigorod, 1979. január)

EKONOMISTA

1979. évi 1. sz.

Glinski, B.: A szocialista gazdaság központi irányítási rendszere és annak fejlődése

Dabkowski, A.: A népgazdaság fejlesztési arányainak modellrendszere

Wiszniewski, E.: A fogyasztás alakulása Lengyelországban az 1970-es években

Kuczynski, W.: A tervdöntések szerkezete

Wieczorek, J.: A társadalmi programok szerepe a modern tőkés gazdaságban

Paszynski, M.: A fejlődő országok a nemzetközi munkamegosztásban

Domanska, E.: A nagy korporációk stratégiai döntési modellje

Zurawzicki, S.: A tulajdon kategóriájának közgazdasági aspektusai

Tendera-Wlaszczuk, M.: A gravitációs modellek alkalmazása a külkereskedelmi áramlatok kutatásában

Bilski, J.: A valutaunió koncepciója az EGK-ban

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1979. évi 2. sz.

Docsev, I.: Az ágazati kapcsolatok mérlegének alkalmazása a költség-ár-viszonyok elemzésére

Kacsaunov, Szt.—Bradinov, B.: Elképzelések a tudományos termék értékeléséről

Garvalova, M.: Licencimport a szocialista országokban

Cacsevszki, V.: A nemzetközi korporációk és a gazdasági együttműködés a két világrendszer között

Dimitrov, V.: A tőke összetétele, a termelés hatékonysága és a nemzetközi áruforgalom irányai

Sztojcsev, A.: A tőkés valutáris rendszer perspektívái

Cvetkov, R.: Kína új gazdaságpolitikája (Változások a maoista hagyomány keretein belül)

Mirkovics, K.: A társadalmilag szükséges munkaráfordítások dinamikus modelljei a szocializmusban

Totev, Sz.: Felhalmozás-norma és rugalmassági együtthatók a makroszintű termelési függvényben az 1965—1975-ös időszakban

Trailov, M.: Dinamikusan fejlődő gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés (Bulgária és Románia között)

Dancsev, A.: Nemzetközi nyári iskola fiatal közgazdászok részvételével (Szuzdal, 1978. szeptember 4—17.)

Jevgenyij Kamenov akadémikus születésének hetvenedik évfordulójára (Jubileumi emlékülés a BTA Szocialista Világgazdasági Intézetében, 1978. december 21-én)

gospodarka planowa

1979. évi 3. sz.

Baka, W.: A népgazdasági terv megvalósításának irányítási kérdéseiről

Pajestka, J.: Az innováció ösztönzésének és a korszerűsítési folyamatok fejlesztésének tényezői, feltételei és mechanizmusa

Koziolek, H.: Az iparirányítás továbbfejlesztésének fő irányzatai az NDK-ban

Minc, B.: A népgazdaság fő arányai (elméleti alapok)

Kolodko, G. W.: A gazdasági növekedés szakaszai Lengyelországban

Katowicz-Jawor, J.: A beruházási feszültség a gazdaság fejlődésében

Zabrowarny, S.: A föld a gazdaságpolitikában

Koziej, M.: A mezőgazdaság specializálódásának társadalmi-gazdasági és természeti aspektusai

Sobczuk, T.: A szerződéses árak és az export hatékonysága

Baranski, A.: A tej regionális hasznosításának problémái

Pazio, W. J.—Wiszniewski, E.: A pékáru piaca Varsóban 1974—1977-ben

Rurarz, Z.: Európa ipari struktúrájának változásai

1979. évi 4. sz.

Kubiczek, F.: A szocialista gazdasági integráció harminc évének eredményei és tapasztalatai

Cholaj, H.: A szocialista közösség országainak egymáshoz való közeledése

Bożyk, P.: Lengyelország gazdasági helye a KGST-ben

Ptaszek, J.: A KGST gazdasági és tudományos technikai kapcsolatai a külső országokkal

Bien, W.: A KGST nemzetközi bankjai Moszkvában

Wiszniewski, E.: A KGST-országok belkereskedelme integrációjának egy fontos összekötő láncszeme

Starzyk, K.: Lengyelország tudományos-technikai együttműködése a KGST-országokkal

Budzizewski, S.: A tudományos-technikai együttműködés tervezése a KGST-ben

Budnikowski, A.—Misala, J.: A KGST-országok és a fejlődő országok gazdasági együttműködése

Kapitonow, W.: A KGST-országok együttműködésének új területe

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1979. évi 3. sz.

Katušev, K.: A KGST harminc éve

Votava, V.: Kisegítő munka a gépiparban

Petříček, V.: Csehszlovákia és a nem szocialista országok ipari kooperációja

Zeman, K.: A népgazdasági komplexumok bekapcsolódása a nemzetközi munkamegosztásba (II.)

Janeček, V.: Az árrendszer racionalizálásának néhány kérdése

Bouchal, M.: A lakosság jövedelmei és megtakarításai

Vráb, J.—Hauer, Z.: A lakosság kereslete és a szolgáltatások kínálata

Kmoch, V.—Krákora, J.: Az építési kapacitások és a befejezetlen beruházások állományának csökkentése (I)

Cibula, M.: Az energia és a népgazdaság fejlődése

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Матяш Тимар — Банковская система в Венгрии и её задачи 1025

Р. Иштван Габор—Петер Галаши — Рациональное использование трудящимися своей рабочей силы 1030

Балаж Ботош — Развитие структуры, капиталовложения, неопределённость 1042

Иван Гэнци Научно-техническая революция и сельское хозяйство 1051

ДИСКУССИЯ

Шандор Балажи — Разрешимая дилемма до сих пор остаётся неразрешённой 1063

Дьёрдь Саколцаи — Регулирование заработков, система цен, заинтересованность в прибыли и экономическая политика 1071

Габор Ревес — Концепции регулирования заработков и хозяйственного управления (регулирования) 1086

ОБЗОР

Экономическое развитие европейских стран-членов СЭВ в 1978 году и задачи в их планах на текущий год *(Эрвин Поч)* 1093

Экономическое развитие и плановое хозяйство в Сирии *(Шандор Жарноцаи)* 1103

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Штат работника, недостаток в рабочей силы, материальное поощрение (*—Н —р*) 1119

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1132

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Эрнэ Чизмадия—Магда Секей «Хозяйственная деятельность предприятий и хозяйственное управление в сельском хозяйстве» *(Андраш Элиаш)* 1137

Миклош Хегедюш—Эрнэ Залаи «Опорная точка и равновесие в эономических моделях» *(Ишван Лигети)* 1139

Эрнэ Хусар «Протекционизм и международная торговля» *(Габриэлла Хедри, Изикне)* 1141

Ласло Кулчар—Жужа Лендел «Квалифицированные рабочие в сельском хозяйстве» *(Дьёрдь Энеди)* 1144

Резюме статей на русском и английском языках 1146

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1150

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

MONTHLY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC
SCIENCES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

CONTENTS

Mátyás Timár: The Hungarian bank system; its situation and its tasks 1025
István R. Gábor—Péter Galasi: The status of employees and their rational management with their labour power 1030
Balázs Botos: Structural development, investment and uncertainty 1042
Iván Gönczi: The scientific-technological revolution and agriculture 1051

DISCUSSION

Sándor Balázsy: The solvable dilemma is still unsolved 1063
György Szakolczai: Control of earnings, price system, profit motive and economic policy 1071
Gábor Révész: The control of earnings and the conception of economic control 1086

REVIEW

Economic development of the European CMEA countries in 1978 and the tasks of the current year *(Ervin Pócs)* 1093
Economic development and planned economy in Syria *(Sándor Zsarnóczai jr.)* 1103

SCIENTIFIC INFORMATION

Status of employees, labour shortage, material incentives (*-r -n*) 1119

REVIEW OF PERIODICALS 1132

BOOK REVIEW

Ernő Csizmadia—Magda Székely: Enterprise management and economic control in agriculture *(András Éliás)* 1137
Miklós Hegedüs—Ernő Zalai: Fixed point and equilibrium in economic models *(István Ligeti)* 1139
Ernő Huszár: Protectionism and international trade *(Mrs. Izik, Gabriella Hedri)* 1141
László Kulcsár—Zsuzsa Lengyel: Skilled workers in agriculture *(György Enyedi)* 1144

Abstracts of the articles, in Russian and English 1146
FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS 1150

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 583-775, 853-776.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010
Terjedelem: 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1979. július 19.
79.0642 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Monori István vezérigazgató
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22 Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 180 forint.

Ára: 15,— Ft ISSN 0023—4346 Indexszám: 25 452

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

Barta Imre:
A BERUHÁZÁSOK GAZDASÁGOSSÁGA ÉS KOCKÁZATA
234 l., fűzve 21,50 Ft

Szamuely László:
AZ ELSŐ SZOCIALISTA GAZDASÁGI MECHANIZMUSOK
(Elvek és elméletek)
(2., változatlan kiadás)
209 l., kötve 33,— Ft

Henryk Mreła:
AZ IGAZGATÓ MINT SZERVEZŐ
182 l., fűzve 21,— Ft

NÉPGAZDASÁGI MODELLEK A TÁVLATI TERVEZÉSBEN
(Szerkesztette: Augusztinovics Mária)
448 l., kötve 115,— Ft

Ligeti István—Sivák József:
NÖVEKEDÉS, SZABÁLYOZÁS ÉS STABILITÁS A GAZDASÁGI FOLYAMATOKBAN
430 l., kötve 72,— Ft

Mátyás Antal:
A POLGÁRI KÖZGAZDASÁGTAN TÖRTÉNETE AZ 1870-ES ÉVEKTŐL NAPJAINKIG
(A marginális „forradalomtól" a keynesi „forradalomon" át napjaink monetáris ellenforradalmáig)
621 l., kötve 110,— Ft

Ladó László:
SZERVEZÉSELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN
446 l., kötve 92,— Ft

Winicjusz Narojek:
A TERVEZŐ TÁRSADALOM
(Kísérlet a szocialista gazdaság szociológiájának megfogalmazására
281 l., kötve 48,— Ft

Stanislav Smola—Jaroslav Kolář—Ludvig Holaček:
VEZETÉSSZERVEZÉS A VÁLLALATI GYAKORLATBAN
(Szervezési módszerek sorozat)
332 l., kötve 38,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest, V., Münnich Ferenc u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt
Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

1828

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

I

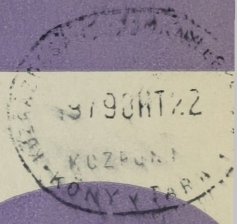

10

A tartalomból

HOCH RÓBERT:
A hosszú távú tervezésről

LÁSZLÓ GYULA:
A szelektív fejlesztés tartalmáról és mechanizmusáról

FALUSNÉ SZIKRA KATALIN:
A magas személyi jövedelmekről

PILLIS PÁL:
Közgazdaságtudomány és matematika

PAPANEK GÁBOR:
A műszaki-gazdasági kritériumrendszerek az iparvállalatoknál

BERNÁT TIVADAR— FERENCZI TIBOR:
A magyar mezőgazdaság területfejlesztési modellje

BÁNFI TAMÁS:
Az értéknagyság és a munka két attributuma — munkatermelékenység és intenzitás

XXVI. évfolyam

1979. október

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Hoch Róbert: A hosszú távú tervezésről 1153

László Gyula: A szelektív fejlesztés tartalmáról és mechanizmusáról 1175

Falusné Szikra Katalin: A magas személyi jövedelmekről 1188

Pillis Pál: Közgazdaságtudomány és matematika 1201

Papanek Gábor: A műszaki-gazdasági kritériumrendszerek az iparvállalatoknál 1220

Bernát Tivadar—Ferenczi Tibor: A magyar mezőgazdaság területfejlesztési modellje 1234

VITA

Bánfi Tamás: Az értéknagyság és a munka két attributuma — munkatermelékenység és intenzitás 1249

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

A nők részvétele a gazdasági fejlődésben (*M.T.—H.M.—S.B.*) .. 1260

FOLYÓIRATSZEMLE 1262

József Pajestka: A gazdaság működési módjának alakítása —
Jochen Schumann: Új mikrogazdaság és a tulajdonjogok elmélete

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Marosi Miklós: Szervezés, ösztönzés, hatékonyság *(Sinkovics Alfréd)* 1267

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1271

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 1276

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bánfi Tamás kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Bernát Tivadar,** a földrajztudományok doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **Falusné Szikra Katalin** akadémikus, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem); **dr. Ferenczi Tibor** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Hoch Róbert,** a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének osztályvezetője és tudományos tanácsadója; **dr. László Gyula,** a Pécsi Tudományegyetem adjunktusa; **dr. Papanek Gábor,** az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának munkatársa; **dr. Pillis Pál,** a közgazdaságtudományok doktora, a Kertészeti Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **Sinkovics Alfréd,** az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője.

1979 OKT 22
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA

HOCH RÓBERT:

A hosszú távú tervezésről

Az immár tízéves hosszú távú tervezési munka továbbfejlesztése megköveteli, hogy a felhalmozott tapasztalatok alapján válaszoljunk egy sor felvetődött — eddig sokszor világosan meg sem fogalmazott — kérdésre. Meg kell azonban mondanunk, hogy közgazdáink nem igen foglalkoznak ezekkel a problémákkal. Inkább a — nem nagyon konstruktív — szkepticizmussal találkozhatunk. A hosszú távú tervezés nem vált divatos közgazdasági témává. Szűkös irodalma is inkább a fejlesztési koncepciókkal, semmint a hosszú távú tervezés elvi kérdéseivel foglalkozik.

Az alábbiakban néhány, a hosszú távú tervezéssel kapcsolatos kérdésre próbálok választ adni.* Hangsúlyozom a „néhány" megszorítást: ismereteim és lehetőségeim korlátozottak ahhoz, hogy a hosszú távú tervezés szerteágazó témakörét megkíséreljem felölelni. Személyes tapasztalataim java része az életszínvonal-tervezés köréből származik; a népgazdasági tervezés többi szféráját is főként ezen a közegen keresztül láttam és látom.** Ez a sajátos szemüveg élesebb képet is adhat, meg torzíthat is. De remélem, hogy nem a torzítás a jellemző.

A hosszú távú tervezés szükségessége

A korábbi tervezési gyakorlat már megmutatta, hogy a *középtávú* (5 éves, esetleg 7 éves) *terveknek szűk az időhorizontjuk* a legfontosabb gazdasági folyamatok és a reájuk vonatkozó döntési szféra számára. Például a beruházások megkezdése és megvalósítása gyakran túlnyúlik egy középtávú tervperióduson, a létesített többletkapacitás teljes eredménye pedig csaknem mindig későbbi periódusban mutatkozik. Az ötéves időszakban cselekvésünk szabadságfoka meglehetősen alacsony: a tervidőszak elejének állapota nagyban meghatározza a befejező időszak állapotát. Sem a termelés szférájában, sem az életszínvonal szférájában nem érvényesíthetünk öt év alatt nagyszabású koncepciókat. Éppen ellenkezőleg: a zárt ötéves időhorizontok afelé visznek, hogy az életszínvonalat lényegében a termelési—felhalmozási—külkereskedelmi feladatok teljesítésén túli maradékként kezeljük. Pontosabban: a kitekintés nélküli középtávú tervezés könnyen válhat a koncepciótlan kompromisszumok halmazává.

* Az e cikk alapját képező tanulmányt megvitatta a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Bizottsága.

** Az Országos Tervhivatalban végzett több, mint egy évtizedes munkám tette lehetővé, hogy a hosszú távú tervezés problémáival közelebbről megismerkedjem. A Tervhitalal munkatársai e tanulmány véglegesítésében is igen jelentős segítséget adtak.

A hosszú távú tervezés szükségességének külön nyomatékot adott az 1968-ban bevezetett reformunk. Ha a piacnak mint regulátornak a korábbinál nagyobb szerepet szánunk, ha a vállalatok magatartását adminisztratív eszközök helyett nagyrészt gazdasági eszközökkel akarjuk befolyásolni, akkor méginkább nyilvánvalónak kell lennie: rendelkeznünk kell gazdaságpolitikai és társadalompolitikai stratégiával, amely kijelöli a befolyásolás fő irányait. Ennek megvalósulását hivatottak szolgálni a gazdasági szabályozók is és az adminisztratív intézkedések is. Egy-egy ötéves időszakra érvényes gazdasági és társadalmi taktika nem nyújthat kellő orientációt az eszközök alkalmazásához.

Mindez természetesen igaz a direkt irányítási rendszerre is. De egyfelől a csaknem mindent átfogó utasítások azt az illúziót keltik, hogy kézben tartjuk a gazdasági és társadalmi folyamatokat. Másfelől az ilyen irányítási rendszerben még a középtávú terv is másodlagos az éves operatív tervekhez képest. (Megkockáztatható: az operatív tervek súlyának változásán lemérhető, hogy reformunk előre halad vagy éppenséggel visszaszorulóban van.)

Lehet-e hosszú távra tervezni?

A fentiek ellenére lehet érveket hozni a hosszú távú tervezés ellen is; tagadván a hosszú távú tervezés *lehetőségét*. Ezeket az érveket megerősítették a világgazdaságban végbement drasztikus változások.

Nevezetesen: minden tervben, de különösen a hosszú távú tervekben rendkívül fontos szerepet játszanak a gazdasági és társadalmi fejlődés feltételeire és körülményeire vonatkozó *feltételezések*. A tervek realitása elsősorban azon áll vagy bukik, hogy a feltételezések hozzávetőleg érvényeseknek bizonyulnak-e vagy sem. A hetvenes évek közepén végbement változások alapvetően érintették a hetvenes évek elején kidolgozott koncepciókat. Ezek után joggal megkérdőjelezhető, van-e értelme a hosszú távú tervezésnek, ha amikor még meg sem száradt a tinta a tervkoncepción, máris újat kell kidolgozni. Különösen élesen vetődik fel a kérdés olyan országban, amelynek igen nagy a külkereskedelmi érzékenysége, tehát nálunk is.

Azt gondolom, hogy a tanulságok éppen mások. Kétségtelen: a hetvenes évek jó leckét adtak abból, hogy a világ gyakran ugrásszerűen, drámaian változik, s a hosszú távú terv nem indulhat ki abból, hogy az — lényegében — változatlan marad. Nem extrapolálhatjuk az elmúlt évtizedek körülményeit még abban az értelemben sem, hogy a múlt fokozatos fejlődésének, eddig tapasztalható trendjeinek továbbfolytatódását várjuk. Úgy látszik, hogy a világgazdaságot és a világpolitikát a hirtelen, törésszerű fordulatok legalább annyira jellemzik, mint a fokozatos változások.* De ugyanúgy és éppen ezért nem vetíthetjük ki a jövőre a pillanatnyi állapotokat sem. Minden tervezésnek és különösen a hosszú távú tervezésnek az egyik legfőbb gátja, ha a napi gondokba ragadunk bele. Ez ugyanolyan, sőt gyakorlatilag nagyobb veszély, mintha elszakadnánk az aktuális feszültségekből, ellentmondásokból fakadó realitásoktól.

* A törésekre, fordulatokra azért kerül sor, mert az ellentmondásoknak, feszültségeknek, az erőviszonyok megváltozásának a *felhalmozódása* váltja ki a világban a változások jelentős részét. A világgazdaság és a világpolitika kutatóitól éppen azt várják, hogy ezekre a gócokra és várható kifakadásokra hívják fel időben a figyelmet.

A fő tanulság azonban — véleményem szerint —, hogy éppen körülményeinknek a változékonysága teszi elkerülhetetlenné, hogy megfelelő gazdasági és társadalmi stratégiával rendelkezzünk. Éppen viharban van a hajónak a legnagyobb szüksége az iránytűre. Ilyenkor a legnagyobb a veszélye annak, hogy a manőverezés eltéríti a hajót úticéljától, és végül is zátonyra fut. Hosszú távú gazdasági és társadalmi célrendszerrel kell rendelkeznünk, hogy a fejlődési utakat, irányokat és az eszközöket helyesen megválasszuk. A taktikai megoldásokat illetően variánsokkal kellene rendelkeznünk, hogy a körülmények változása esetén áttérhessünk az egyik pályáról a másikra. De a különféle pályáknak lényegében ugyanabba az irányba kell vezetniük; jóllehet a taktika változtatása a stratégia kisebb-nagyobb módosítását is feltételezi. Maga a stratégia — természetéből következően — állandó továbbfejlesztésre, módosításra szorul akkor is, ha megvalósítására vonatkozó feltételezéseink rendre teljesülnek is.

Ám vessük fel ismét a kérdést! A körülményeknek a váratlan, előre alig kiszámítható változásai nem a rövidebb időtávú tervek kizárólagos létjogosultságát igazolják-e? Talán a középtáv legyen mégis a tervezés igazi pillére?

Először is már rámutattam: az öt- hétéves folyamatok kézben tartása lényegesen hosszabb távú előretekintést igényel. Éppen ez volt az egyik legfontosabb indok az előbbiekben a hosszú távú tervezés mellett. Másodszor: a középtávú tervezés feltételezéseinek a realitása gyakran hasonlóképpen megkérdőjelezhető, mint a hosszú távú tervezésé. Ötéves terveink története éppen elégséges érvet szolgáltathatna a tervmódosításokkal, valamint a tervek és tények eltéréseivel a középtávú tervezéssel szemben. És voltak is olyan időszakok, amelyekben azt hallottuk: most ne csináljunk ötéves tervet, hanem csak éves terveket. Mert általánosabban: ha tagadjuk a gazdasági és társadalmi stratégia szükségességét vagy lehetőségét, akkor ebből szükségszerűen következik, hogy az „igazi tervnek" az éves operatív terveket tekintsük. Csakhogy legfeljebb a tervutasításos rendszerben van alapja annak az illúziónak, hogy éves tervek alapján vezethetjük a gazdaságot és a társadalmat. A korlátozó feltételek olyan szűkek, hogy sem a gazdaságban, sem a társadalomban érdemi változások nem érhetők el. A mindenkori éves tervidőszakot *megelőző* évben kialakult állapotok nagyrészt meghatározzák a tervévben végbemenő fejlődést, tehát döntő szerepe van a gazdaság önmozgásának. Ha a gazdaságban — mondjuk — 4 százalék nemzetijövedelem-növekedés „van benne" az adott tervévre, akkor éppúgy irreális a 6 százalékos, mint a 2 százalékos növekedés előirányzása. Ha pedig operatív intézkedésekkel akarjuk erőltetni vagy éppenséggel visszafogni a növekedést, csak zavarok keletkeznek, mégpedig nemcsak — és talán nem is elsősorban — az adott tervévben, hanem a későbbiek során is. Értelemszerűen vonatkozik ugyanez a nemzeti jövedelem felhasználására is. A nemzeti jövedelem növekedési ütemét és felhasználási arányait lehet — kell is — változtatni; de csak fokozatosan, gazdasági stratégiai tervek alapján.

Ha valóban az éves tervet tekintjük a tervezés bázisának, akkor joggal kérdezhető: kell-e egyáltalán tervezés; nem működne-e a gazdaság jobban ilyen tervek nélkül. De ezzel a kör be is zárult, visszaérkeztünk kiinduló tézisünkhez: *gazdasági és társadalmi stratégia nélkül a népgazdasági tervezés nem több alacsony hatékonyságú manőverezésnél.*

Alapjában kell-e stratégiánkat módosítani?

Arra a következtetésre jutottunk az imént, hogy a váratlanul és hirtelen változó körülmények ellenére, sőt éppen ezek miatt szükséges a hosszú távú koncepció; jóllehet állandó korrekcióra szorul.

De vajon a körülmények többé-kevésbé hirtelen változásai a régi koncepció *elvetését* teszik-e szükségessé? A tanulságos hetvenes évek tapasztalatai alapján erre a kérdésre határozott „nem"-mel merek válaszolni. Viszonylag könnyű ezt az állítást az életszínvonal-tervezéssel igazolni. Sem egészében, sem főbb struktúrájában nem változtathatták meg a bekövetkezett események azokat a társadalmi célokat, amelyeket a valóság elemzése alapján, gazdasági, társadalmi, politikai viszonyainkból levezetve a hetvenes évek elején fogalmaztunk meg. Változatlanul alapvető cél az infrastrukturális elmaradottság felszámolása, ezen belül az életszínvonal kulcskérdése a lakáshelyzet javítása, a lakosság egészségügyi és kulturális színvonalának a jelentős emelése; a jövedelem elosztásának ugyanazokat a feladatokat kell megoldani — az ösztönzés és a társadalompolitika összehangolása, a szegénység felszámolása és a legmagasabb jövedelmek korlátozása, a fogyasztási struktúra településviszonyok szerinti különbségeinek a mérséklése stb. A mértékek, sőt részleteiben a prioritások is változnak, de a koncepció lényege nem módosult, nem módosulhatott. Mert ha alapvető társadalompolitikai stratégiánk megváltoztatására kényszerülnénk, akkor ez már azt mutatná, hogy gazdaságunk, sőt általában társadalmunk működésében van alapvető baj.

Ám nemcsak az életszínvonal, hanem a gazdaság szférájából vett példákkal is igazolhatjuk, hogy hosszú távú céljaink alapjában véve nem változtak meg a feltételek módosulásával; legfeljebb hangsúlyok tolódtak el. Egyetlen példával szemléltetem az előbbi állítást. Közismert, hogy termelési színvonalunkhoz képest igen magas az anyag- és energiafelhasználás; ez a tény egyik következménye és egyben oka is a termelés korszerűtlenségének és nem megfelelő gazdaságosságának; továbbá túlságosan nagy az összetermelés pótlási hányada a nemzeti jövedelemhez képest, és ez utóbbin belül túlságosan nagy a felhalmozás hányada a fogyasztáshoz képest; így a gazdaság fejlesztésének gyorsítása a nyersanyagok és energiahordozók importjának ugrásszerű növekedésével, fizetési mérlegünk egyensúlyának felborulásával jár. Ezek a tények már egy évtizeddel ezelőtt is megkövetelték, hogy gazdaságfejlesztési stratégiánk fontos része legyen az anyag- és energiaigény fokozatos, de jelentős csökkentése. Nem szorul bizonyításra, hogy a világgazdaságban bekövetkezett változások mennyire előtérbe helyezték ezt a feladatot.

A hosszú távú tervezés jellege

Ha elfogadjuk a hosszú távú tervezés szükségességét, rögtön felmerül: milyen legyen a tervezés és az e tevékenység eredményeként megszülető munkaokmány, a hosszú távú terv jellege.

A korábbi évek vitáiból lényegében két koncepciót lehet kihámozni.

Az egyik koncepció szerint a gazdaság és a társadalom *egynéhány területére vonatkozó, egymástól lényegében független programok halmaza* legyen a

hosszú távú terv.* E programok — úgymond — azokra a területekre vonatkozzanak, melyek természetüknél fogva igénylik a hosszú távra szóló döntéseket. Elsősorban természetesen a beruházásokról van szó, bár nem feltétlenül a beruházások egészéről. Hosszú távú program szükséges az energetikai ágazatban, a közlekedésben, a lakásépítésben. De e koncepció szerint nem feltétlenül — vagy egyáltalán nem — kell hosszú távra beruházási terv például a feldolgozó ipar (valamint a szolgáltatások, a kereskedelem stb.) azon ágazataiban, alágazataiban, amelyekben a termelőalapok lényegében egy középtávú tervidőszakban megtérülnek és kicserélődnek. Ugyancsak szükségesnek fogadhat el e koncepció hosszú távú programot — a beruházási szférán túlmenően is — például az oktatás fejlesztésére. E felfogás teljesen kizárja a hosszú távú tématervezés köréből mindazokat a folyamatokat, amelyeket közvetlenül rövid és középtávú döntések szabályoznak. Ilyen például a jövedelemelosztás szférája.

A hosszú távú terv jellegére vonatkozó másik koncepció szerint — ebből indult ki a hosszú távú tervezés gyakorlata 1968-ban — a stratégiának *át kell fognia a gazdaság és a társadalom egészét, egységesnek és konzisztensnek kell lennie.*

Az átfogó, egységes jelleg annyit tesz, hogy a tervnek minden *lényeges* gazdasági és társadalmi folyamatra ki kell terjednie (tehát már eleve nem minden folyamatra), és a fő folyamatokra vonatkozóan is csak a fő célokat, irányokat jelölheti meg. A fejlődési irányokat is csak sávként értelmezheti a stratégia, jelentős mozgásteret fenntartva a taktikának. Nem ölelheti fel a hosszú távú terv a részleteket.** Ma már tudjuk, hogy a középtávú, sőt a rövid távú népgadasági terv sem törekedhet arra, hogy minden részletében tartalmazza a gazdasági és társadalmi folyamatokat; hogy például felvázolják, mennyit fogunk (akarunk) termelni az egyes árufajtákból és választékaikból. Ezt figyelembe véve is *különböznie* kell — e tekintetben is — a hosszú távú tervnek a középtávú tervtől. Az előbbieknek még inkább az átfogó összefüggések megragadására kell törekednie. (Más kérdés, hogy a hosszú távú tervet megalapozó *elemzéseknek* esetleg alaposabban kell a részleteket is vizsgálniuk, mint a rövid és a középtávú tervet előkészítő elemzéseknek.) Nemcsak azért kell a nagyobb aggregátumok tervezésére törekedni, mert előrelátásunknak és döntéseink hatásának a kiszámítható pontossága kisebb hosszú, mint középtávon (ez még nem is bizonyos), hanem mert a koncepciók a kétféle tervben *nem ugyanarra vagy nem egészen ugyanarra vonatkoznak*, még ha azonos fejezetcímet visel is az adott téma mindkét tervben. Vegyük példaként a termékkibocsátás tervét! Ha nem tervutasításokkal irányítják a gazdaságot, akkor is rendkívül fontos része a középtávú és a rövid távú tervnek a kisebb-nagyobb aggregátumokban megadott termékszerkezet, amit a gazdasági vezetés meghatározott irányokba szándékozhat befolyásolni. A hosszú távú terv azonban ebből a szempontból alapjában

* A tervezők „pacnik" tervezésének nevezik ezt a koncepciót. A kifejezés sem nem nagyon tudományos, sem nem nagyon irodalmi, de roppant találó. A továbbiakban „inkonzisztensnek" fogom nevezni ezt a megközelítést.

** Egy tervező — igen szellemesen — a hosszú távú terveket a hadászati térképekhez, míg a rövidebb távú terveket a harcászati térképekhez hasonlította. A nagyobb léptékű hadászati térképek átfogják mindazokat a területeket, amelyeket a megfelelő kisebb léptékű harcászati térképek ábrázolnak, ezáltal az előbbiek szélesebb áttekintést adnak, de nem tartalmaznak olyan részleteket, mint az utóbbiak.

véve *az erőforrások allokálásának és reallokálásának*, és nem közvetlenül a termékszerkezet változtatásának a terve. A nagy aggregátumokban kifejezett termékstruktúra változásának a terve túlnyomórészt az allokációs és reallokációs szükségleteket jelképezi.

Ilyen távon már csak viszonylag kevés termékcsoport volumenére nézve lehet közvetlen célja a gazdaságvezetésnek. A hosszú távú kibocsátási struktúra tervének azt kell ellenőriznie, hogy a termelő kapacitás képes lesz-e a szükségletek kielégítésére. Például az elképzelt növekedés megvalósulásának feltételéül szolgáló beruházások realitását megalapozza-e — mondjuk — az építőipar és az építőanyag-ipar tervezett fejlődése? De nyilván nem házgyári elemet és cementet kell tervezni tizenöt esztendőre.

Vagy például egy ötéves terv *árfejezetének* tartalmaznia kell a gazdaságvezetés által kívánatosnak tartott hatósági árváltoztatásokat. A hosszú távú terv az árszínvonalnak és az árarányoknak legfeljebb a várható és — sokszor ezzel ellentétes — kívánatos változási tendenciáit vázolhatja fel; s még inkább az árpolitikai stratégia elveit rögzítheti.

Már az eddigiekből sejthető, hogy magam a másodikként ismertetett koncepciót vallom.

Miért kell a hosszú távú tervnek átfogónak és konzisztensnek lennie? Erre viszonylag könnyen válaszolhatunk, ha az értelmezés sok súlyos problémát is rejteget.

Először is másfél-két évtizedes periódusban (és semmiféle időtávon) nem korlátlanok a lehetőségeink; az égető gazdasági és társadalmi szükségleteinknek csak egy részét tudjuk kielégíteni. Következésképpen a célokat egymással és a bővülő lehetőségekkel kell egybevetni. A célok viszonylagos fontosságából kiindulva kell eldönteni, hogy mely célokat, milyen mértékben, milyen sorrendben tudunk megvalósítani, mely célok közelítéséről kell lemondanunk az adott időszakban, s melyek azok, amelyeknek a megvalósítását csak a tervidőszak végén tudjuk megkezdeni. Helyesen mondják: a tervezés a rangsorolás tudománya és művészete.

Másodszor: a magukban vett, rangsorolatlan, az egymással és az összes lehetőségekkel nem konzisztens célok, s ennek megfelelően az eszközrendszer inkonzisztenciája egymást kizáró antagonizmussá élezi az egyes programok között szükségszerűen meglévő, de a konzisztencia és a rangsorolás által feloldható ellentmondásokat. Preferált fejlesztési célok megjelölése kiváltja a diszpreferenciákat is; ha megjelöljük azokat az ágazatokat, komplexumokat, ahová erőforrásokat akarunk összpontosítani, akkor az magában foglalja azt is, hogy máshonnét elvonjuk azokat. Ha a hosszú távú terv például a kitermelő ipar fő ágazataira tartalmaz fejlesztési koncepciót, akkor nagy valószínűséggel a feldolgozó ipar és a mezőgazdaság fejlesztésének a rovására mozgósít erőforrásokat.

Harmadszor: a rövid és a középtávú manőverezés — mint erre feljebb már utaltam — megköveteli az „iránytűt", az átfogó koncepciót.

Két fontos jelenségcsoportot hozok fel példaként.

Kétségtelen, hogy a feldolgozó ipar fejlesztése nem igényel hosszú távú intézkedési tervet. Termelőalapjai kicserélődnek, termékkibocsátása gyökeresen megváltozhat lényegében egy-egy középtávú tervidőszakban. A feldolgozó ipar fejlődésében kiemelkedően fontos szerepet kell játszania a piacnak és a szabályozórendszer által befolyásolt vállalati nyereségnek mint ösztönzőnek és mint fejlesztési forrásnak. De csak hosszú távú koncepció

alapján tudjuk az összgazdaság és az össztársadalom érdekében megfelelő irányba terelni a feldolgozó ipar fejlődését és annak szolgálatába állítani a középtávú terveket és a szabályozórendszert. A kitermelő ipar fejlesztési koncepciója egyszerűen megalapozatlan, ha egyidejűleg nem tisztázzuk: hozzávetőlegesen mennyi eszközre lesz szüksége a feldolgozó iparnak a megfelelő fejlődéshez, megújuláshoz, átalakuláshoz. E kérdéskomplexumnak alkérdése, de alapvető fontosságú alkérdése: kifizetődőbb-e a népgazdaságnak, ha meghatározott nagyságú fejlesztési alapot a kitermelő ipar fejlesztésére fordítunk, vagy ha annak az alapnak jelentősebb részét a feldolgozó iparba fektetve azt nemzetközileg is versenyképessé tesszük, s az így nyert többlet devizabevételekből szerezzük be a szükséges anyagokat és energiahordozókat. Ha az inkonzisztens terv csak a kitermelő ipar fejlesztésének intézkedési programját tartalmazza, és az erőforrásokat már „eladtuk" a kitermelő iparnak, akkor már semmiféle középtávú terv vagy piaci mechanizmus nem biztosíthatja a szükséges erőforrásokat a feldolgozó ipar számára. Továbbá: hosszú távot átfogó elemzések és az ezeken nyugvó hosszú távú programok alapján lehet megállapítani, hogy melyek azok a legkedvezőbb feldolgozó ipari ágazatok és alágazatok, amelyek fejlődését célszerű preferálni: hozzásegíteni őket ahhoz, hogy magas technikai színvonalon, gazdaságos belföldi és exportkibocsátással növelhessék súlyukat. Míg a másik oldalon: melyek azok a feldolgozó ipari alágazatok, amelyeket — a nemzetközi tendenciákat is messzemenően figyelembe véve — fokozatosan el kell sorvasztani. (Ilyen hosszabb távú politikát több tőkésország is folytat.) Végül még egy-egy alágazat fejlesztésének helyes irányba való befolyásolásához is hosszú távú központi koncepció kell. Jól ismert például, hogy a textilipar, különösen a pamutipar fejlesztése számára meghatározó jelentőséggel kellene bírnia annak a ténynek, hogy a harmadik világ országaiban ezeknek fejlődése rohamos, s még inkább az lesz a további években. Tehát olyan vállalati vagy akár minisztériumi fejlesztési koncepció megvalósításához, amely lényegében változatlanul a „kilométer-szemléletet" fejezi ki, nem veszi figyelembe a nemzetközi tendenciákat, nem lett volna és nem lenne szabad egyetlen fillér központi fejlesztési alapot vagy hitelt nyújtani. De „irányító" nélkül ilyen követelmények nem támaszthatók.

A másik jelenségcsoport, amellyel a fenti állítást alátámasztom: a jövedelemelosztás. Kétségtelen, hogy a jövedelemelosztás alakulását rövid és középtávú döntések határozzák meg; a döntés és a megvalósulás között nincsen olyan hosszú átfutási idő, mint mondjuk a beruházások esetében. De ha nincsen hosszú távú, a terv egészével összhangban álló jövedelempolitikai koncepciónk, az elosztási viszonyokat a mindenkori (valóságos vagy vélt) aktuális gazdasági és politikai szükségletek formálják. Természetesen gyakran válik szükségessé, hogy olyan intézkedéseket hozzunk, amelyek a jövedelemelosztást a koncepciótól eltérő vagy vele ellentétes irányban formálják. De ha nincsen mérce, amihez viszonyíthatunk, az elosztási viszonyok alakulásában csak az esetlegesség marad, és így azok egyre kevésbé lesznek adekvátak a szocialista termelési viszonyokkal.

Végül is nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk: az a koncepció, amely az inkonzisztens („pacni jellegű") tervezést vallja, lényegében tagadja a hosszú távú tervezés szükségességét.

A konzisztencia-követelménynek több rétege van, illetve többféleképpen lehet értelmezni. Az első értelmezés, illetve követelmény: a részek ösz-

szege nem haladhatja meg az egészet. Ez olyan magától értetődő, hogy szinte felesleges leírni. De szükséges hangsúlyozni, mert alapvető volta ellenére nem feltétlenül magától értetődő. Az elsőnek említett koncepció, amely a mozaikszerű hosszú távú tervezést tartja kívánatosnak, értelemszerűen vagy kifejezetten elveti „a részek összege = egész" követelményét. Továbbá: a konzisztenciakövetelmény értelmezése és számszerű alkalmazása számos — e cikk keretei között nem tárgyalható — problémát vet fel.*

Az Országos Tervhivatalban végzett konzisztenciaszámítások** igen jelentősek, mert e követelmény teljesítésével kontrollálják a részkoncepciók realitását: rendelkezésre áll-e a tervidőszakban annyi felhalmozási erőforrás, munkaerő stb., amennyi a részkoncepciók együttes megvalósulásához kellene.

A konzisztenciakövetelménynek azonban van magasabb szintje is. Nevezetesen: mind a gazdaságfejlesztésre, mind a társadalompolitikára a részkoncepciók kidolgozását megelőző, központilag kidolgozott, átfogó *fogadó koncepcióra* van szükség, amely eleve — a gazdasági és társadalmi folyamatok elemzése alapján — rangsorolásokat, prioritásokat foglal magában, s amelybe beleilleszthetők, segítségével megítélhetők a részkoncepciók. Természetesen a részkoncepciók módosítani fogják az átfogó prekoncepciót; de ha az utóbbi valóban elvi alapokon nyugszik, tudományosan megalapozott, ténylegesen csak módosulásról lehet szó. Teljesen hiábavaló azt várni, hogy a részkoncepciók összességéből átfogó, konzisztens, elvileg megalapozott általános fejlesztési koncepció alakul ki. Az életszínvonal hosszú távú tervezésében az egyik legnagyobb eredménynek azt tartom, hogy ilyen átfogó koncepció fogadta az életszínvonal „ágazatainak" (jövedelemelosztás, fogyasztás, kereskedelem, lakásépítés, oktatás, egészségügy stb.) részkoncepcióit. S meg merem kockáztatni: a gazdasági szféra hosszú távú tervezésének ma is döntő fontosságú fogyatékossága, hogy nem született még e szféra egészét átfogó elvi koncepció, amely alkalmas lenne az ipari, mezőgazdasági, külkereskedelmi, beruházási stb. részkoncepciók megítélésére és egységes rendszerré való integrálására.

A prekoncepció alapján fogadott részkoncepciók és a részkoncepciók összegezéséből adódó általános koncepció szemléletbeli és módszertani különbsége nyilvánult meg egy látszólag nem jelentős tervezés-szervezési kérdésben. A hosszú távú tervezőmunka első éveiben széles körű, társadalmi alapon szervezett bizottságok segítették a tervezőmunkát. A gyakorlat és az elmélet embereit összefogó munka lehetővé tette, hogy tapasztalatok, nézetek, koncepciók ütközzenek, és ennek alapján — a munka hatékonyságát meghatványozva — alakuljon ki egységes koncepció vagy kristályosodjanak ki a koncepciókülönbségek. (Igen nagy kár, hogy ezek a bizottságok az utóbbi években meghaltak, vagy legalábbis a tetszhalál állapotában vannak.) A bizottságok — legalább — kétféle gyakorlatot követtek működésükben. Az egyik típus: az OT szorosan kézben tartotta a bizottságot, a bizottság tagjait koordinálta, inspirálta és dolgoztatta; a tervezőmunka a

* A problémák részben a volumenszámítás jól ismert sajátosságaiból és ellentmondásaiból származnak, részben pedig abból, hogy nem tudunk konzisztens folyó áras tervet készíteni az árprognózisok és a költségprognózisok korlátozott lehetőségei miatt. (Lásd részletesebben Hoch R.: Reálfolyamatok és piaci folyamatok. Gazdaság, 1971. 2. sz.)

** „Népgazdasági modellek a távlati tervezésben" (Szerkesztő: Augustinovics Mária, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.)

bizottság és az OT-apparátus közötti iterációban szisztematikusan haladt előre. A másik típus: a bizottságot lényegében minisztérium vagy minisztériumok tartották kézben, az OT úgyszólván csak tagja volt a bizottságnak; az OT tervezőapparátusának a munkája ténylegesen „elidegenedett" a bizottságtól. Nyilvánvaló, hogy az első típusban volt lehetőség fogadó koncepció alapján integrálni a részkoncepciókat, sőt a fogadó koncepció volt a bizottság legfőbb szervezőereje. Külön szeretném kiemelni: a tervezőmunka igen lényeges fogyatékosságának tartom, hogy egyik felső szintű bizottság (Közgazdasági Bizottság, Koordinációs Bizottság) sem dolgozott ki fogadó koncepciót.

A fentiekben voltaképpen tervgazdálkodásunk alapvető problémája mutatkozik meg. Nevezetesen: az állami irányítás *központi* koncepció alapján valóban érvényesíti-e az össztársadalmi igényeket és érdekeket, vagy ágazatok, funkciók, régiók egymással ellentétes, széthúzó minisztériumok, tanácsok stb. által képviselt érdekei az erőviszonyoktól függően jutnak érvényre. Eléggé nyilvánvaló, hogy a tervgazdálkodás előnyeit csak az előbbi képes biztosítani. S minél inkább decentralizált a vállalati szféra, annál inkább szükség van az állami irányításnak a központi koncepció kidolgozásában és megvalósításában megnyilvánuló centralizációjára; annál kevésbé viselhető el a parciális felső szintű (és nem csak felső szintű) érdekek uralma.

A távlati tervezés munkája során gyakran felmerült, hogy komplex részprogramokat kell kidolgozni, amelyek nem korlátozódnak egy-egy tárca fennhatósági területére. Ilyen kísérletek, tervezetek voltak és vannak, de eredményeikkel nem lehetünk elégedettek. A szocialista rendszer előnye — a többi között — abban lenne, hogy gazdasági életünk egy-egy jelenségét, folyamatát valóban komplex módon elemezhetnénk és szabályozhatnánk. Az energiával való gazdálkodás nem szűkíthető le az energiahordozók és az energia termelésére és importjára, hanem gazdaságunk egész energiafelhasználásával együtt jelenik meg (ide értve azt is, hogy az épületek nyílászáró szerkezetei szigetelnek-e vagy kiengedik a meleget télen); a lakásépítés költségeit az építőipar költségére szűkítjük-e, vagy a terület megválasztásakor kiszámítjuk-e a közlekedés fejlesztésének költségeit; az egészségvédelem fejlesztését az Egészségügyi Minisztériumhoz tartozó gyógyítóhálózattal azonosítjuk-e, vagy a munkakörülmények, a táplálkozás, a környezetvédelem stb. függvényében alakuló — sokkal humánusabb és egyben valószínűleg gazdaságosabb — prevencióval szerves egységben tervezzük-e. Ha az inkonzisztens hosszú távú tervezés koncepcióját fogadnánk is el, akkor is meg kellene állapítani, hogy létező intézményrendszerünk alig teszi lehetővé ilyen komplex részprogramok kidolgozását. Pedig szükség van, illetve lenne ezekre a részprogramokra az egységes, konzisztens stratégia keretében is.

Stratégia és taktika

A hosszú távú tervidőszakot ötéves időszakokra bontjuk. Ez a bontás azért szükséges, hogy tervezéstechnikailag ily módon is meg legyen alapozva a hosszú távú és a középtávú terv kapcsolata.

Ma már tulajdonképpen elvileg tisztázottnak tekinthető, mi — vagy inkább: minek kellene lennie — kívánatos kapcsolatnak a hosszú távú és a

középtávú tervezés között. A hosszú, közép-, és rövid távú tervezésnek szerves egységet kell képeznie; együttesüknek kell alkotnia a népgazdasági tervezés rendszerét. Eme rendszeren belül a hosszú távú terv foglalja magában a gazdasági és társadalmi stratégiát, míg a rövidebb távú (közép- és rövid távú) tervek a taktikát. Márpedig nyilvánvaló a stratégia primátusa a taktikához képest; az előbbinek kell meghatároznia az utóbbit. A taktikának az az alapfeladata, hogy a stratégia megvalósulását biztosítsa. A gazdasági és társadalmi fejlődés eltorzul, ha a viszony megfordul. A fordított viszony nem csak azért okoz torzulást, mert a rövid távú célok határozzák meg a hosszú távú tendenciákat. A dolgok természetéből következik, hogy minél hosszabb a tervperiódus, annál inkább dominálnak a célok a tervben; s minél rövidebb a tervperiódus, annál nagyobb az eszközök, illetve a róluk való döntések súlya. A taktika elsődlegessé válása azt is magában foglalja, hogy az eszközökről való döntés határozza meg a fejlődés irányát; ahelyett, hogy a dolgokat a fejük tetejéről a talpukra állítva a' hosszú távú célok szolgálatában döntenénk az eszközök alkalmazásáról. A dolgon az sem változtat, ha e gyakorlathoz ideológiát gyártunk és az elvi politika rangjára emeljük. (Például ha elhitetjük magunkkal, hogy az ún. ráfordításarányos árakra való törekvés valamiféle optimális gazdasági fejlődést szolgál. Tipikus esete ez annak, hogy az eszközökből deriváljuk a célokat.) A stratégia és taktika, illetve a célok és az eszközök rangsorának a kifordulása nem korlátozódik a hosszú távú terv és a középtávú terv relációjára. Jól ismert az a gyakorlat, amelyben az éves tervek az ötéves terv tényleges meghatározói; amelyben az előbbiek nyomán többszörösen módosított ötéves terv már nem is hasonlít az eredetileg elfogadotthoz.

Az ideális viszony stratégia és taktika között nem egyirányú. A taktika nem válhat a stratégiának mechanikus megvalósítójává, hanem ellenőrzi is a hosszú távú célokat, azok realitását mind az ütemek, mind az irányok tekintetében. S a taktika kritikájának megfelelően kell pályamódosítást végrehajtani a folyamatos hosszú távú tervezésben.

Az elmúlt tíz esztendőben tervezési rendszerünk igen jelentős eredményének könyvelhetjük el, hogy a különféle gazdasági és társadalmi folyamatokra (például az életszínvonalra) kidolgozott hosszú távú programok — ha nem is a kívánatos mértékben — hatottak a középtávú tervekre; különösen azok az elvek, koncepciók, amelyekre a hosszú távú terv épül. A hetvenes évek ötéves tervezése ez ok miatt sem azonos a korábbival.

A mai gyakorlatot azonban korántsem csak az jellemzi, hogy a hosszú távú terv hat a soron következő ötéves terv kidolgozására. Ezt a viszonyt legalább annyira jellemzi, hogy a kidolgozott ötéves terv csak nagyon kevéssé hasonlít a tizenötéves terv első harmadának megfelelő bontásra. A ténylegesen elfogadott és még inkább a megvalósított ötéves terv eleve eldönti a tizenötéves időszak első harmadának folyamatait, sőt nagymértékben meghatározza a rákövetkező ötéves periódusnak legalább az első éveit (például a beruházások áthúzódó hatása miatt), és — csökkenő intenzitással ugyan, de — hat a továbbiakban is. Tehát a hosszú távú tervezés számára legfeljebb a tizenötéves periódus második felére, utolsó harmadára marad tényleges döntési lehetőség.

A hosszú távú terv jelenleg tehát voltaképpen hét—tízéves terv, amelynek érvényességi ideje egy olyan későbbi időszakban van, amelynek végpontja a bázistól számított tizenötödik esztendő. Ez a tény indokolja an-

nak végiggondolását, hogy mekkora legyen a hosszú távú terv időtartama. Véleményem szerint tizenöt éves periódus (a csúszó tervezés módszerét is feltételezve) megfelelő lenne. Elég hosszú az előrelátás; valódi stratégiai feladatok és célok fogalmazhatók meg ilyen távra, és már elégségesen nagy cselekvésünk szabadságfoka. Viszont nem túl hosszú az időszak ahhoz, hogy prognózisaink tudományos alapja meggyengüljön. Ha a táv lényegesen hosszabb, nagy a veszélye annak, hogy „lemegyünk a térképről", vagyis hogy a bázisadatokból nem tudjuk a trendeket elfogadható valószínűséggel előrevetíteni. De mert jelenleg a tizenötéves tervezés a legjobb esetben is tízéves tervezés, ezért indokoltnak látnám a hosszú távú tervezés időhorizontját 20 évre megnyújtani. Ez esetben olyan tizenötéves tervet készítenénk, amely irányt szab a mindenkor soron következő ötéves tervnek, de báziséve a soron következő ötéves terv végpontja lenne. E tervezési módszernek valószínűleg az is előnye lenne, hogy az ötéves tervezés és a hosszú távú csúszó tervezés munkacsúcsai nem esnének egybe, s a teljes tervezőapparátus ráállítható lenne a hosszú távú terv készítésére a középtávú terv nyugalmi periódusaiban. Vagyis legalább a technikai feltételek megteremtődnének a középtávú tervezés és a hosszú távú tervezés szervezeti elhatárolódásának a megszüntetéséhez.

A célok és az eszközök

A gazdaság hierarchiájában és az ezt tükröző tervhierarchiában a célok és az eszközök szerepe viszonylagos. Az a gazdasági jelenség és az erre vonatkozó tervmutató, amely az egyik relációban cél, a másikban eszköz lehet.

Az is köztudott, hogy az a feladat, ami rövid vagy középtávon cél lehet, hosszú távon nem cél, hanem eszköz vagy éppen a célok megvalósulásának feltétele. Ez utóbbi tételre ellentmondást kiváltható példát hozok, mert erre szeretnék visszatérni. Nevezetesen: a népgazdaság egyensúlyának biztosítása, vagy ha megbomlott: helyreállítása lehet rövid, sőt középtávú népgazdasági cél. Hosszú távon azonban legfeljebb a tervhierarchia alacsonyabb fokán tekinthetjük célnak az egyensúlyt; a stratégia egésze szempontjából eszköznek és feltételnek foghatjuk fel.

A kérdés éppen az, hogy van-e a hosszú távú tervnek olyan célja, célrendszere, amely bizonyos értelemben abszolútnak tekinthető; tehát más relációban nem transzformálódik eszközzé.

Véleményem szerint van! Ez pedig az egész lakosság és minden egyes csoportja jólétének növelése, életkörülményeinek a javítása, a szocialista társadalom jellegének, érdekeinek megfelelően formált igényeinek mind magasabb színvonalon való kielégítése. Természetesen még ezek sem végcélok; voltaképpen ezek is csak eszközei és feltételei a szocialista életmód megteremtésének, annak, hogy a szocialista társadalom minden tagja éppen a társadalom segítségével harmonikusan fejlesztheesse ki képességeit, közösségi emberként valósíthassa meg önmagát. A népgazdasági tervben mindebből — legalábbis tervezésünk jelenlegi fejlettségi szintjén — voltaképpen az életszínvonal-stratégia jelenhet meg végső célként.

Gyakran találkozunk olyan felfogással, amely a nemzeti jövedelem (vagy a GDP) növelését tekinti végső célnak. Ezt a felfogást elutasítom. A nemzeti jövedelemben a termelő felhalmozás is benne foglaltatik. (A la-

kosságot közvetlenül szolgáló beruházásokat most a fogyasztáshoz sorolom!) A termelő felhalmozás növekedését pedig nem szabad stratégiai célként kezelnünk, hanem csak (a lakosságot közvetlen szolgáló beruházásokkal bővített) fogyasztás növelésének eszközeként és feltételeként. Nem lehet kétséges, hogy az a növekedési pálya kedvezőbb társadalmilag, amely hosszabb táv átlagában — mondjuk — 5 százalék nemzetijövedelem-növekedést produkál, ugyancsak 5 százalékos fogyasztásnövekedéssel, mint az a pálya, amelyen ugyan a nemzeti jövedelem átlagos növekedése 6 százalék, de a fogyasztás csak évi 4 százalékkal nő. Nyilvánvaló a különbség a gazdaság növekedésének hatékonyságában az elsőnek említett pálya javára és a második rovására. Még az is lehet, hogy a hatékonyság azért lesz rosszabb, mert a második növekedési pályát erőltetjük.

Ha azonban csak ennyit mondunk, túlságosan elvont síkon mozgunk; nem vesszük figyelembe a konkrét történelmi körülményeket. A fenti célt, annak közelítését számos tényező korlátozza. Elvont politikai gazdaságtani szempontból a kellő színvonalon álló véderőt is feltételnek, ti. a szocializmus létezése feltételének kellene tekintenünk. De gyakorlatilag — jó esetben — az életszínvonal növekedésével egyenrangú célként szerepel.

Kétségtelen, hogy eladósodásunkat nem tudjuk néhány év alatt megszüntetni; feltehetően végig fogja kísérni az egész hosszú távú tervperiódust. Az időszak egészében feladat lesz előbb az eladósodás megállítása, majd az adósságállomány csökkentése. E feladat hosszú távon minden más feladatnak, az életszínvonallal kapcsolatos feladatoknak is a legfőbb korlátozója. Ez a tény azonban nem teszi a külgazdasági egyensúly helyreállítását stratégiai céllá, s különösen nem az életszínvonal növelésével és az életmód formálásával egyenrangú, pláne az utóbbiakat megelőző céllá. És itt nem szavakról, nem terminológiáról van szó. Ha a külgazdasági egyensúlyt tekintjük stratégiai célnak, akkor a célfüggvény a megtermelt és a belsőleg felhasznált nemzeti jövedelem, ezen belül főként a fogyasztás növekedése maximális ütemkülönbsége lesz. (A termelő felhalmozásnak — mint erre már utaltam — a megtermelt nemzeti jövedelemmel kell lépést tartania.) Ez az út egyfelől kikapcsolja az egyik legfontosabb növekedési tényezőt, az életszínvonal növekedését, másfelől veszedelmes torzulást visz a gazdaságba: a termelés hosszú távon öncéllá válik, a nemzeti jövedelemnek vagy a GDP-nek egyre kisebb, végül is — a többi felhasználási irányhoz képest — a legkisebb része szolgálja a lakosságot, az export súlyának felduzzadása pedig veszedelmesen ingataggá teszi az egész gazdaságot. A külső egyensúly helyreállításának fő céllá tétele és az életszínvonal növelésének mint stratégiai célnak a háttérbe szorítása irreálissá teszi a külső egyensúly helyreállítását is. Míg megfordítva, ha abból indulunk ki, hogy a legfőbb termelési tényezőnk az ember, hogy a nagyon szélesen értelmezett ösztönzés — amibe a lakosság közérzetét, kulturáltságát, lakásviszonyait stb. is beleszámítjuk — a feltétele annak, hogy ezt a termelési tényezőt a legkedvezőbben működtessük, akkor is megerősítjük, hogy az életszínvonal növelése az alapvető és végső stratégiai cél. S ennek a célfüggvénynek megfelelően az egész fejlesztést úgy kell programoznunk, hogy a megtermelt és a felhasznált nemzeti jövedelem közötti ütemkülönbséget minimalizálva állítsuk helyre a külső egyensúlyt. Reális hosszú távú tervet csak ilyen programmal készíthetünk. Más szavakkal: külgazdasági nehézségeink egy-két évig áthidalhatók az életszínvonal rovására, hosszú távon azonban ez az út nem járható. Annál

kevésbé, mert a külső kapcsolatokban jelentkező gondok javarészt gazdaságunk belső bajaiban gyökereznek. Tehát az alapvető stratégiai cél és a külgazdasági helyzetünk között feszülő ellentmondást csak olyan gazdaságpolitika és olyan mechanizmus oldhatja fel, amely fokozatosan, de folyamatosan és jól érezhetően javítja gazdálkodásunk hatékonyságát.

Ismét kitűnik, mennyire nélkülözhetetlen a hosszú távú fejlesztési program. Olyan intézkedések, mint a fejlődési ütem visszafogása, az életszínvonal stagnáltatása, beruházások tömeges leállítása, más helyzetben árstop elrendelése *rövid távra* értelmes intézkedés lehet, ha az így nyert lélegzetvételi időben a „kéznél levő" hosszú távú program alapján olyan változtatásokat hajtunk végre, amelyek egyben lehetővé teszik a korlátozások feloldását is. Ilyen program és az ennek alapján végrehajtott változtatások nélkül a korlátozások semmit sem oldanak meg, inkább csak károkat okoznak; hosszú távon pedig irreális a fenntartásukra való törekvés.

Mi legyen a tervezés kiindulópontja?

Egy, már az ötvenes évek második felében megindult, de akkor elvetélt hosszú távú tervezési kísérletben felvetődött és azóta is visszatérő kérdés: Mi legyen a hosszú távú tervezés kiindulópontja, amelynek orientálnia kell a tervező tevékenységet. A termelési szférára vonatkozó koncepció, vagy az életszínvonal, illetve szélesebben társadalompolitikai koncepció, vagy egyszerre mind a kettő?

A termelés határozza meg a fogyasztást, tehát a tervezés kiindulópontjának is a termelés, illetve szélesebben a gazdasági szféra tervezésének kell lennie. Ez a gyakorlat felel meg lényegében a rövidebb távú tervezésnek is. Amikor tíz esztendővel ezelőtt beindult a hosszú távú tervezés, gyakran hallottuk: a gazdasági szférára lehet hosszú távú tervet készíteni, de hogyan akarunk tizenöt-húsz éves életszínvonal-tervet csinálni?

A gyakorlat is bizonyítja ennek a koncepciónak az elfogadhatatlanságát. Rövidebb távra valóban lehetséges oly módon tervezni, hogy az életszínvonalat — bizonyos (például a fogyasztás növekedésére vonatkozó) megkötésekkel, korlátokkal — maradékként kezeljük. Hosszú távra azonban a gazdaság fejlesztése orientálatlanná válik, ha nem rendelkezünk kidolgozott társadalompolitikai koncepcióval; ha nem az utóbbi képezi a gazdaságfejlesztés alapvető célját. A hosszú távú tervezés gyakorlata mutatja meg annak elkerülhetetlen szükségességét, realitását, ami a politikai gazdaságtanban (például az ún. alaptörvényre vonatkozó tételben) tartalmatlan frázisnak tűnhet.

A fentiek miatt is megvesztegetően rokonszenvesnek hangzik ez az érvelés: mivel az életszínvonal növelése és tudatos formálása a gazdasági tevékenység alapvető és végső célja, következésképpen a hosszú távú tervezésnek egyedüli kiindulópontja a társadalompolitikai koncepció lehet és kell is hogy legyen.

Ám ez a koncepció sem jobb az előzőnél. Kétségtelen, hogy hosszú távon a gazdaság és a társadalom fejlesztésében cselekvésünk szabadságfoka lényegesen nagyobb, mint egy-egy középtávú időszakban. De tizenöt—húsz év távlatában sem korlátlan. (Erről ma az olvasót aligha kell meggyőzni. A jelen körülmények között inkább a fordítottják kell hangsúlyozni: a cse-

lekvési lehetőségünk minőségileg más hosszú távon, mint középtávon.) Következésképpen a társadalompolitikai koncepció megformálásában, továbbfejlesztésében állandóan szem előtt kell tartani a fejlődő, növekedő gazdasági szféra nyújtotta lehetőségeket és az általa megszabott korlátokat.

Tehát a hosszú távú tervezésnek kezdettől két pillérre kell támaszkodnia, két azonos jelentőségű kiindulópontjának kell lennie. Az egyik: az életszínvonal-politikai hipotézis, prekoncepció, amely igényeket, követelményeket támaszt a gazdasági szférával szemben, és egyidejűen már kezdeti állapotában is figyelembe veszi a gazdasági szféra realitásait. A másik: a gazdasági szférára vonatkozó hipotézis, prekoncepció, amely már kezdeti állapotában is igyekszik kielégíteni a társadalompolitikai feladatok támasztotta igényeket; keresi azokat az utakat, variánsokat, amely ezeket az igényeket a legjobban kielégítheti, s egyben felkészül az életszínvonal-tervezéssel folytatandó párbeszédre.

A gazdasági tervezésnek és az életszínvonal-tervezésnek a kiinduló hipotézistől a tervezés teljes menetében a végleges terv elkészültéig párhuzamosan, állandó iterációban kell az egységes és konzisztens hosszú távú tervet kialakítani, s a csúszó tervezésben ezt az iterációt folyamatossá kell tenni. Nem háríthatjuk a külső körülményekre a felelősséget azért, hogy a kétféle szféra tervezése közötti iteráció nem fejlődött a kívánatos színvonalra.

Végponttervezés — folyamattervezés

Már a középtávú tervezésnek, de sokkal inkább a hosszú távú tervezésnek egyik fontos problémája, hogy voltaképpen milyen szemléletben közelítsük magát az időszakot, illetve az időszakon belüli gazdasági és társadalmi jelenségeket.

A tervezés hagyományosan végpont szemléletű. Abszolút színvonalban megadva, vagy a bázishoz viszonyított növekedési indexben kifejezve: mekkora lesz a tervidőszak utolsó évében a nemzeti jövedelem, az egy főre jutó fogyasztás, hány tonna szenet, acélt termelünk, hány kilogram lesz a fejenkénti húsfogyasztás, hány lakást építünk és mekkora lesz a lakásállomány stb.

Kétségtelen, hogy a valamely időpontra — a jelen esetben a tervidőszak utolsó évére — vonatkoztatott állapot tervezésének fontos szerepe van. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem és fogyasztás nagyságában milyen lesz a helyzetünk a nálunk fejlettebb és a ma lényegében velünk azonos színvonalon álló tőkés országokhoz képest, mekkora lesz adósságállományunk, milyen arányban járul hozzá a társadalom az eltartottak családi költségeihez, milyen szintű lesz a tápanyagfogyasztás a lakosság alsó rétegeiben, mekkora lesz a tartós fogyasztási cikkek állománya stb. A várható, lehetséges és kívánatos állapot előrevetítése nélkül nem létezhet hosszú távú terv.

Véleményem szerint mégsem a végpont állapot megjelölése a hosszú távú tervezés lényege. Amire a tervezőnek elsődlegesen törekednie kellene: a tervidőszakban végbemenő és a végponton túl is folytatódó *folyamatok* megragadása. Az állapot, akármilyen lényeges is, csak mozzanata a folyamatnak. (Korábbi munkáimban azt írtam: a tervnek lényegében differenciál- és differenciafüggvények konzisztens rendszeréből kellene állnia.) Kétség-

telenül tapasztalható törekvés a folyamat tervezésére a tervezés évtizedes történetében, de ennek mértéke még nem kielégítő, és semmiképpen nem vált a tervezés elsődleges szemléletévé és módszerévé.

Miért kellene primátust adni a folyamat tervezésének az állapot tervezéséhez képest?

1. A valóság eltérései „a feltételezések" blokkjához képest elsősorban a végpontra előrevetített állapotot érintik, mind a prognózisok, mind a célok (és ennek megfelelően az eszközök) blokkjában. Nyilvánvaló, hogy ha a nemzeti jövedelem nem az eredetileg feltételezett évi 5.5 százalékkal nő, hanem mondjuk csak 4 százalékkal, s ha a felhalmozás-fogyasztás aránya a feltételezett (nagyjából) konstans érték helyett a felhalmozás javára tolódik el, akkor a fogyasztás színvonala lényegesen alacsonyabb lesz a tervidőszak végén a tervezés egy korábbi fázisában feltételezetthez képest.

Ezek a változások lényegesen kisebb mértékben érintik magukat a folyamatokat. A növekedési ütemnek elég tág határai között maga a fejlődési pálya, amelyet végigjárhatunk és amelyen kívánatos járnunk, a leglényegesebb elemeiben állandó. A gazdaság ágazati szerkezetének a fő változási irányait, a munkaerő megoszlásának a változását az ipar, a mezőgazdaság és a tercier szektor között, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunk folyamatát és szükségességét, a lakosság fogyasztási szerkezetének és jövedelemstruktúrájának alapvető változási irányait lényegében nem másítják meg a külgazdasági helyzetünkben végbement módosulások. Sőt — már utaltam erre — például az igen magas fajlagos nyersanyag- és energiafelhasználásnak a csökkentése szükséges volt a hetvenes évek elején is, s a hetvenes évek közepétől méginkább az.

A változások természetesen nem hagyják érintetlenül a folyamatokat sem. Ilyen folyamatváltozásokat a fenti példák is részben magukban foglalnak. (A felhalmozás eltolódása a fogyasztáshoz képest, az energetikai ágazat gyorsabb fejlődése stb.) Változások következnek be azért is, mert az állapot visszahat a folyamatra. Az 1990-re elgondolt állapotnak későbbi időszakban való elérése nem pusztán annyit tesz, hogy a folyamatok lelassulnak ugyan, de a folyamat struktúrája teljesen változatlan marad. Itt most elegendő arra utalni, hogy az egyes fogyasztási javak, jószágcsoportok keresletének rugalmassága nemcsak az adott jószág, jószágcsoport természetétől és a jövedelem bázis-színvonalától függ, hanem attól is, hogy az adott időszakban mekkora a reáljövedelem növekedése. A kereslet rugalmassága nemcsak a jövedelemnek, hanem más, a jövedelemtől független tényezőknek (például a technikai haladásnak, a lakáshelyzet alakulásának stb.) is a függvénye.

Ha már magukban a folyamatokban is alapvető változások mennek végbe, akkor van szükség teljesen új fejlesztési koncepcióra. Csak kérdéses, hogy társadalmi, politikai, sőt szűken vett gazdasági szempontból is egyáltalán reális-e egy teljesen új fejlesztési pálya kijelölése.

2. Az időben lejátszódó folyamatok nem lineárisak. Egyes közgazdasági és társadalmi jelenségek a tervidőszak során felgyorsulnak, mások lelassulnak; a folyamatok görbéinek fordulópontjai lehetnek, mások ciklikus görbéket írnak le; megint mások telítettségi plafonhoz közeledhetnek. Ezek az ütemváltozások következhetnek a folyamatok természetéből is, a megelőző fejlődés sajátosságaiból is. (Prognózis-elem.) Például beruházásaink ciklikussága, vagy a népesedési hullám jó ideig akkor is reprodukálód-

hat a tervidőszakban, ha semmilyen újabb intézkedés, esemény nem járul hozzá a ciklikusság megújításához. (Ezt sajnos nem feltételezhetjük.) Mert megfordítva: a folyamatok görbéinek kisimítása akkor lenne lehetséges, ha a felső szintű intézkedéseket a tervperiódus megfelelő időpontjában léptetjük be. (Például családokkal kapcsolatos szociálpolitikai intézkedéseknek koncentrált időzítése a szülőképes korú nők számának a hullámvölgyére.)

A monoton növekedésű fejlődési folyamatok sem egyenletesek — akkor sem, ha például a nemzeti jövedelem egyenletesen emelkedik. Bizonyos fogyasztásicikk csoportok iránti kereslet megugrik, mert a lakosság fő tömegei a tervidőszak meghatározott periódusaiban érnek el olyan jövedelem-színvonalat, amelyen az adott cikkcsoport vásárlóinak sorába lépnek. Más cikkcsoportok esetében fordítva: a lakosság fő tömegei is megközelítik a fogyasztásban a telítettségi szintet. Ha a kínálat szerkezete egyenletesen közelíti a tervidőszak végpontjára — egyébként helyesen — prognosztizált állapotot, akkor a keresleti görbe fordulópontjain szükségszerűen egyensúlyi zavarok következnek be a fogyasztási cikkek piacán.

Változik a közgazdasági és társadalmi folyamatok minősége, jellege és jelentősége. Az előttünk álló időszakban megy végbe az az igen fontos változás, hogy a társadalom legalacsonyabb jövedelmű tizedének az átlaga is eléri azt a szintet, amelyet táplálkozás-egészségügyi szempontból kielégítőnek tekinthetünk, s kezd számottevővé válni — a fogyasztás jelentősebb torzulása nélkül, vagyis nem az elemi szükségletek rovására — a másodlagos szükségletek kielégítése ebben a társadalmi csoportban is. Ez az a küszöb, amelyen túl elmondhatjuk, hogy társadalmunk egésze kilépett a szegénység állapotából. Természetesen minél kisebb a növekedés üteme, annál később lépjük át ezt a küszöböt. Sőt az alacsony jövedelműek fogyasztásának torzulása miatt (például a tartós fogyasztási cikkek mégis belépnek az alacsony jövedelműek fogyasztásába, a táplálkozás stb. rovására is) a minőségi változás csak később következhet be. Sokszor felhívtuk a figyelmet különféle fórumokon: ugyanaz az intézkedés teljesen más hatású, ha e küszöb átlépése előtt vagy után alkalmazzuk. Például az alapvető élelmiszerek áremelése súlyos társadalmi következményekkel jár (még jelentős pénzjövedelem-kompenzálás esetén is), ha a legalacsonyabb jövedelmű családok táplálkozási szintje nem kielégítő; viszont ilyen árarány-változások kívánatosak lehetnek, ha e táplálkozási szint már kielégítő. Továbbá: adott átlagos reáljövedelem-növekedés esetén a folyamatos jövedelem- és árpolitikától függ, hogy az alsó réteghez tartozó családok jövedelme és reálfogyasztása közeledik-e az átlaghoz, vagy elszakad tőle, vagyis hogy a minőségi változást e tekintetben előre hozzuk-e vagy elodázzuk. Ez utóbbitól függ egyebek között az is, hogy milyen mértékben oldódnak fel vagy éleződnek társadalmi feszültségek. Mert a szóban forgó társadalmi csoport helyzete jóval alacsonyabb fogyasztási szinten nem okozott a maihoz hasonló társadalmi feszültséget akkor, amikor a társadalom egésze vagy túlnyomó része szegény volt, és megfordítva: a megoldás elodázása a feszültséget tovább növeli. Egy másik példa arra, hogyan változik az egyes gazdasági, társadalmi folyamatok minősége, jellege. Az életszínvonal-tervezők már csaknem egy évtizede felhívták a figyelmet arra, hogy az egészségügy egy későbbi, de nem túlságosan távoli időszakban ugyanolyan kulcskérdésévé válik a nem termelő fogyasztásnak, sőt az életszínvonal és az életmód egészének, mint amilyen a lakáskérdés már évtizedek óta. Ennek az állapotnak a bekövetkezését nem lehet el-

kerülni az egészségügyi ágazat egyenletes fejlesztésével, mert a jelenlegi évtizedben olyan kiemelt fejlesztés nem biztosítható számára, amely a fenti problémákat megoldaná. Tehát fel kellene készülni arra, hogy a következő évtizedben az egészségügyi ágazatot ugrásszerűen fejlesszük. Enélkül más (például demográfiai) folyamatokban olyan negatív hatások érvényesülnek, amelyek közül nem egy megfordíthatatlan hatásúnak bizonyulhat.

Az időszak folyamatainak elemzése, tervezése és szabályozása kell tehát ahhoz, hogy a határozatok, döntések és változtatások megfelelően legyenek időzítve. Mindezek nélkül a végpont-állapot elérése akkor sem reális, ha a megvalósulás tárgyi és személyi feltételei egyébként meg is vannak.

A tervezés tudománya és művészete a rangsorolás. Ám nem elégséges a tervidőszak átlagos fejlődésére, tehát a végpontra megállapítani prioritásokat. A folyamatok szabályozásának elengedhetetlen feltétele *időpreferenciák* felállítása, azaz annak meghatározása, hogy mely folyamatoknak biztosítunk elsőbbséget a tervidőszak egészében, melyeknek csak a tervidőszak meghatározott szakaszában, például az utolsó időszakában, s melyek azok a folyamatok, amelyeket a gazdasági vezetés a hosszú távú terv egészében sem igyekszik erősíteni. Ugyanígy: a folyamatok tudatos visszafogása, gátlása időditszpreferenciákként is értelmezendők.

A már többször említett csúszó tervezés előnye a többi között abban van, hogy — a valósághoz alkalmazkodva — a tervidőszak végpontját feltételessé és konvenció jellegűvé teszi. Mert ami a folyamatos tervezés mai szakaszában végpont, az a holnapiban közbenső állapot. A csúszó tervezés azonban igen jelentős létszámú és magasan kvalifikált káderállományt, időt és energiát követel. Ha mindez hiányzik, fennáll a veszélye annak, hogy a végpont áthelyezése, az időhorizont kitágítása úgy mehet végbe, hogy a korábbi tervszakasz időhorizontjáig terjedő folyamatokat — újra és újra elvégzett elemzések helyett — lineárisan meghosszabbítják.

3. A folyamatszemlélet elsődlegességét az is aláhúzza, hogy a különféle gazdasági és társadalmi jelenségek szabályozásának jellege különböző. Az energetika, a lakásépítés, az építőipar fejlesztésének programjai a sokoldalú kapcsolódások, illetve a beruházási feladatok miatt szigorú időbeli egymásutániságot feltételeznek a döntésekben, illetve a megvalósítást szolgáló lépésekben. A korábbiakban már példának hozott jövedelemelosztási folyamatok kézben tartása az előbbiekhez képest már nagyobb, de persze korántsem korlátlan manőverezést tesz lehetővé, s a jövedelempolitikai döntések és a jövedelemelosztásra gyakorolt hatás közötti időkülönbség is kisebb. E programokat egységes és konzisztens rendszerbe kell foglalnia a hosszú távú tervnek, de ez nem tünteti el jellegük különbségét. Ezeket az eltéréseket természetesen csak a folyamatok tervezése veheti figyelembe.

A programok jellegkülönbségeiből következően a megvalósulásukat szolgáló döntések, elhatározások a tervidőszak más és más időpontjában válhatnak szükségessé. Ha például reálisnak tekinthető feltételezés, hogy a tervidőszak utolsó harmadában a feltételek kedvezőbbekké válnak, s így a fejlődés felgyorsul, úgy például a személyes rendeltetésű reáljövedelmek növekedésének a felgyorsítására lényegében akkor kell intézkedéseket hozni (beleértve a szabályozórendszer megfelelő módosítását is), amikor erre a feltételek valóban megértek, illetve létrehoztuk őket. Az infrastruktúra kapacitásának gyorsított bővítése ugyanerre a periódusra csak akkor lehetséges, ha a kapacitásbővítést szolgáló beruházások már a tervidőszak első

felében megkezdődtek. Továbbá: a részprogramok jellegkülönbségéből adódik az is, hogy egyeseknél (erre is hoztunk már példát) az időhorizont rövidebb lehet a teljes hosszú távú tervdőszakénál, míg más programok esetében az időhorizont messze túl van a tervidőszakén; a megjelölt végpont-állapot a teljes folyamatnak csak közbenső állomása.

Tehát bizonyos folyamatok stratégiájához szükséges elvi program, illetve konkrét intézkedés a közép- és a rövid távú politika dolga. Más folyamatok stratégiájának a konkrét cselekvési programot is tartalmaznia kell.

4. A végpont-szemléletnek azért is alárendelt szerepet kell játszania a tervezésben, mert legalább olyan fontos kérdés, hogy a gazdaság és a társadalom milyen aggregált eredményt ért el a tervidőszak során, mint hogy a a végső ponton milyen az eredmény. A nemzet, a társadalom gazdagsága szempontjából kiemelkedő jelentősége van annak, hogy a tervidőszak egészét tekintve mekkora nemzeti vagyonnal rendelkezett, kumulálva mennyit halmozott fel, összesítve mennyit termelt és fogyasztott el a lakosság, hányan költöztek új lakásba stb. Két fejlődési pálya közül kedvezőbb lehet az, amelyen például az integrált fogyasztás nagyobb, jóllehet esetleg a végpont valamivel alacsonyabb, mint a másik pályán. Az integrált eredmények tervezése már eleve a folyamat elemzését és szabályozását feltételezi.

5. Tervezési gyakorlatunknak — a középtávúnak éppen úgy, mint a hosszú távúnak — a végpont-szemlélet esetén csaknem szükségszerű velejárója, hogy a tervidőszak elejére az előrelátott, vagy éppen eltúlzott, helytelenül értelmezett napi gondok miatt alacsonyabb fejlődést irányoz elő, míg a társadalmi és gazdasági célrendszerekből adódó igényeknek úgy kíván eleget tenni, hogy a tervidőszak végére (esetleg már a közepére) nagyobb „ugrást" ígér. Csak a folyamat tervezése mutathatja meg, hogy egyáltalán reális-e a fejlődés felgyorsulása, s különösen a feltételezett mértékű felgyorsulása, s ugyanígy: milyen változásokra és változtatásokra van szükség az időszak menetében, hogy a kívánt és feltételezett ütemgyorsulás bekövetkezzék.

Úgy látszik, hogy a hosszú távú tervidőszaknak az ún. *ütemezése*, a a tizenöt éves tervnek három ötéves tervidőszakra való elhatárolása, sőt esetleg évekre való felbontása mindazoknak a követelményeknek eleget tesz, amelyeket a folyamattervezéssel kapcsolatban mondottam. Kétségtelen, hogy az „ütemezés", a puszta végponttervezéshez képest már bizonyos közeledés a folyamattervezéshez. Ám a szakaszolás még nem folyamattervezés — még ha minden évre meg is adják a tervszámokat —, hanem közbülső *állapotok* tervezése. A három ötéves tervperiódusra való szakaszolás pedig, a hosszú távú terv „totális" végpontjához képest két további „parciális" végpontot iktat be. Annak az állításnak az alátámasztására, hogy a szakaszolás nem helyettesíti a folyamattervezést, az elmondottak után elégséges arra hivatkozni: a folyamatok, a folyamatokat leíró görbék alakulása, kritikus pontjai, a sebességváltozások, az inflexiós pontok, a minőségi változások stb. általában nem igazodnak az ötéves tervperiódusokhoz.

A fentiekből nem következik, hogy a szakaszolás felesleges lenne. Ellenkezőleg! De az időközi részállapotokat a folyamat elemzéséből kellene levezetni.

A hosszú távú tervezés elemeinek a jellege

Szerencsére már régen túl vagyunk a tervnek ama definícióján, amely szerint az nem prognózis, hanem utasítás. A terv nem feltétlenül utasítás, a hosszú távú terv pedig semmiképpen sem az. De lehet és kell is, hogy kötelező program legyen a vezető szervek számára. Nyilván jól megfontolva mondotta Lenin, hogy a népgazdasági terv a párt második programja. Sőt nem is csak második program. Az MSZMP XI. Kongresszusán elfogadott programnyilatkozat lényegében a hosszú távú tervidőszakot (15—20 év) öleli fel és a hosszú távú tervcélok számos igen fontos eseményét tartalmazza.

Továbbá: semmilyen terv, semmiféle tervezés nem létezhet, amelyiknek nem lényeges eleme a prognózis. De sem a tervezés, sem a terv nem lehet azonos a prognózissal. A tervezés az alábbi főbb elemekből áll.

Az első elem: a tervidőszak körülményeire vonatkozó *feltételezések* rendszere. Ide tartoznak voltaképpen azok a feltételezések is, amelyek többékevésbé implicitek maradnak. (Például, hogy nem lesz háború a tervidőszakban). A hosszú távú tervezés feltételezéseinek döntő fontosságú eleme a nemzetközi politikai és gazdasági viszonyokra vonatkozó várakozások rendszere. Az életszínvonal-tervezés szempontjából azonban feltételezés a nemzeti jövedelem növekedési indexe is.

A második elem: *az elmúlt időszak elemzése.*

Nem általában és nem csupán a lezajlott gazdasági folyamatokat kell számbavenni, hanem az elemzésnek tervezés-orientáltnak kell lennie. Elsősorban azokat a múltbeli folyamatokat kell elemeznünk, amelyeket prognosztizálni és a gazdaságpolitika, a társadalompolitika által megragadni kívánunk a jövőben. (A múlt-elemzés és a prognózis közötti szoros kapcsolatból az is következik, hogy a visszatekintés idősorának *legalább* olyan hosszúnak kell lennie, mint a tervidőszaknak.) Az elemzés lényeges tényezője továbbá egyfelől a gazdaságpolitika, a társadalompolitika és a népgazdasági tervek, másfelől a gazdasági és társadalmi folyamatok szembesítése. Mely vonatkozásokban valósultak meg terveink és miért? Jól prognosztizáltunk, az eszközöket alkalmaztuk eredményesen, vagy véletlenül teljesültek a tervek? És mely vonatkozásokban nem valósultak meg a terveink és miért nem? A tervek voltak rosszak, vagy a végrehajtásban voltak hibák?

A harmadik elem: a *prognózisok* rendszere, azaz a legkülönfélébb folyamatoknak változatos módszerekkel való előrevetítése.

A múlt elemzése és a prognózisok összefüggésére már utaltam. Ugyanilyen szoros összefüggés van a feltételezések és a prognózisok között. Az életszínvonal-tervezésben igen lényegesek a népesedési prognózisok, a fogyasztás szerkezetének a jövedelemalakulás függvényében való előrebecslése stb. A prognózisokat a feltételezések többféle változatának megfelelően kell elkészíteni. A feltételezések és a prognózisok között nincs éles határvonal; a várható feltételezések maguk is sokszor prognosztizáltak.

Mégsem szabad a kettőt összekeverni. Prognózisaink — a legkedvezőbb esetben is — akkor reálisak, ha a tervidőszakra vonatkozó feltételezések megvalósulnak. Továbbá: a prognózisoknak iránymutatóknak kell lenniük, ezért nem lehetnek függetlenek a céloktól és az eszközöktől sem.

A negyedik elem: a *tervcélok* rendszere. Voltaképpen itt van a tervezés és a terv lelke; ezeket akarjuk elérni, megvalósítani az időszak során. A feltételezések és a prognózisok gondos megalapozására azért van szükség, hogy

megalapozzuk a reális célrendszert. A feltételezett körülmények és a prognosztizált folyamatok a céloknak lényegében korlátozó tényezői.*

Végül az ötödik elem: a tennivalók blokkja, az *eszközök* alkalmazásának a rendszere. Ha a körülményeket jól mértük fel, a folyamatokat jól prognosztizáltuk, akkor a célok realitása attól függ, hogy a rendelkezésünkre álló széles eszköztárat — megfelelő kombinációval — jól használjuk-e fel. Az eszközök megfelelő alkalmazásával még a feltételek egy részét és a prognosztizált folyamatokat is befolyásolni, módosítani tudjuk. Nyilvánvaló, hogy nem tudunk — mondjuk — a világpiaci árak alakulására hatni. Ám igenis befolyásolni tudjuk, hogy gazdaságunk fejlődését súlyosan korlátozzák-e a világpiaci árváltozások, vagy úgy befolyásolják gazdaságunk struktúraváltozásait, hogy a világpiaci árváltozások csak lényegesen tágabb korlátot képeznek.

Az eszköztárhoz a beruházások, az árpolitika, sőt a gazdasági mechanizmus, a szabályozórendszer — sok-sok más tényezővel együtt — hozzátartozik. (Voltaképpen ehhez az eszköztárhoz tartozik egy sor nem gazdasági, politikai, tudati stb. tényező is.) Éppen ez az a tervblokk, amelyre vonatkozó felső szintű párt és állami elhatározások és cselekvések szükségesek ahhoz, hogy a tervcélok megvalósuljanak.

Az eszközök eredményes felhasználásának alapvető feltétele, hogy az eszközrendszer a céloknak megfelelő és összehangolt legyen. Ha például jelentős szerepet szánunk az önálló vállalati döntéseknek a termelési és beruházási szerkezet megváltoztatásában, a műszaki fejlesztésben, az igényekhez való alkalmazkodásban, de túlfeszített és ciklikus beruházáspolitikát folytatunk, akkor a gazdasági mechanizmusnak nevezett eszközrendszer nem a várt hatékonysággal fog működni, nem a várt irányba fog hatni.

A KB Közgazdasági Munkaközösségében néhány évvel ezelőtt a hosszú távú tervezésről lefolytatott vitában joggal hívták fel a figyelmet a következőkre. A terv egyes elemei eltérő jellegűek, de fennáll a veszélye annak, hogy ezeknek az elemeknek az értelmezésében később zavarok keletkezhetnek; a különféle elemek értelmezése felcserélődhet, összekeveredhet. Például azt hihetjük, hogy feltételezések vagy prognosztizált folyamatok megvalósulására kell határozatokat hoznunk, intézkedéseket tennünk. Mondjuk a terv feltételezései között szerepelhet, hogy meghatározott ásványvagyont tárnak fel geológusaink. A zavar akkor keletkezik, ha feladatnak tekintjük, ha határozatot hozunk, hogy ezt az ásványvagyont meg kell találni és ki kell termelni. A példa abszurdnak látszik, de aki ismeri tervezésünk történetét, az tudja, hogy nem e sorok szerzőjének a fantáziájában született.

Érdemleges intézkedést nem hozhatunk a nemzeti jövedelem növekedési ütemére sem. Dönthetünk például az ipari össztermelés növeléséről, a beruházások összegének felemeléséről. De az már sokoldalú, bonyolult folyamat *végeredménye*, hogy a nemzeti jövedelem ténylegesen milyen ütemben nőhet.

Lehet és kell viszont olyan eszközöket működtetni, amelyek a gazdaság nemzeti jövedelem termelését minél kedvezőbbé teszik.

Gyakori zavart okoz a tervcélok és az eszközök összekeverése.

* Az ökonometria nagy szolgálatot tett azzal, hogy bevitte a közgazdasági közgondolkodásba a célfüggvényt és a korlátozó feltételek világos szétválasztásának a szükségességét.

Az egyes tervezési elemek a tervkészítés folyamatában időbeni sorrendben követhetik egymást, és ennek megfelelően célszerű „ütemezni" a tervezési tevékenységet.

A munka első szakasza lehet a feltételezések feltérképezése, ezt követheti a múlt elemzése, erre épülhet a prognóziskészítés szakasza stb. Az összes tervezési elemnek megfelelő munkaszakasz lezárása után készülhet el a tervkoncepció, s ennek alapján a munkaokmány, maga a terv.

A tervezés elemeinek megfelelő munkaszakaszok azonban nem különülhetnek el egymástól. Tulajdonképpen minden munkaszakaszban valamennyi tervezési elemnek jelen kell lennie; s inkább csak arról lehet szó, hogy az egyes fázisokban melyiken van a *hangsúly*. Többször utaltam a különféle tervezési elemek mindenoldalú szoros kapcsolatára. Például az eszközök felhasználására, a feladatokra koncentráló munkaszakaszban állandóan szem előtt kell tartani a feltételezéseket, az elemzés és a prognóziskészítés eredményeit s főként a mindezekre támaszkodó tervcélok rendszerét.

A tervezési elemek között rendszeres iterációra van szükség. Az előbbi példánál maradva: az eszközrendszer meghatározása során szükség lehet a feltételezések újólagos megvizsgálására, az elemzések és a prognózisok kiegészítésére, a célok ismételt átgondolására.

A hosszú távú tervezés és a gazdasági mechanizmus

Tanulmányom elején rámutattam arra, hogy a hosszú távú tervezés megindítása hazánkban szorosan összefüggött a gazdasági mechanizmus reformjával. A piacnak intenzívebb működtetése a szocializmus viszonyai között, a lényegében tervutasítások nélküli tervgazdálkodás nyilvánvalóvá teszi a gazdasági és társadalmi stratégia kidolgozásának a szükségességét. A piacot úgy kell szabályozni, hogy működése a stratégiai célok irányába hasson. A hosszú távú tervezés (általában a tervezés) és a gazdasági mechanizmus egységéhez tartozik az is, hogy a piac az egyik legfőbb kontrollja legyen maguknak a terveknek. A reform előrehaladását vagy visszaszorulását le lehet mérni azon is, hogy az éves tervek szerepének erősödése gyengíti a középtávú, s még inkább a hosszú távú tervek pozícióját.

Mégis azt kellett tapasztalnunk az elmúlt tíz esztendőben, hogy az 1968-ban bevezetett mechanizmust támogató közgazdák nagy része közönyösen vagy éppen gyanakvással, kétkedve szemléli a hosszú távú tervezés munkálatait. Kimondatlanul, de sokszor kimondva mechanizmusunktól idegennek tekintik a hosszú távú tervezést.* Ennek egyik oldala az a — nem teljesen alaptalan — félelem, hogy a tervezés továbbfejlesztése címén még inkább visszaszorítjuk a vállalati önállóságot, még inkább korlátozzuk a piac működését. Ám ez a veszély éppen nem a hosszú távú tervezés oldaláról fenyeget. Hallottunk olyan érveket, hogy a hosszú távú tervezés a naturális szemléletet akarja visszacsempészni a gazdaság vezetésébe. (?) Rámutattam, hogy a dolog természetéből következően a volumenmutatók domi-

* A hozadéki elv néven ismertté vált struktúrapolitikai és hozzá kapcsolódó árpolitikai koncepcióm nem igen kapott olyan bírálatot, hogy feltételezései vagy logikája hamis lenne, vagy gyakorlatilag kivihetetlen; jóllehet persze mindez lehetséges. Bírálóim jelentős része a mechanizmustól állítólagos való idegen volta miatt vetette el, összekapcsolva azzal a tévesztmével, mintha gazdasági mechanizmusunknak a ráfordításarányos árrendszer felelne meg.

nálnak a hosszú távú tervben. De az értékkategóriák jelentőségének előtérbe kerülésével a piac hatóköre kiszélesedésének azt kell szolgálnia, hogy a bővülő erőforrásainkkal mind nagyobb kibocsátást tudjunk elérni a reálszférában, s nagyobb legyen a reáljövedelem növekedése. Az idegenkedés okai között szerepelhet olyan elképzelés is, hogy a piac képes a gazdaság fejlődési irányai közül a legkedvezőbbet kiválasztani. Nem a jelen tanulmány feladata, hogy e romantikus elképzelést cáfolja.

Az előző alfejezetben tárgyaltam a stratégia és a taktika helyes viszonyát, az előbbi kívánatos elsőbbségét az utóbbival szemben.

Érthető, hogy a gazdaságpolitikusok egy része — nem nagy rokonszenvvel — úgy tekint a hosszú távú tervezésre, mint amely megköti kezét a manőverezésben, amely meghatározott cselekvési pályára kényszeríti. (Nem a stratégiai koncepció ébreszt „felelőtlenül" igényeket, várakozásokat, hanem megfordítva: javarészt azokat az igényeket, várakozásokat fogalmazza meg és foglalja konzisztens rendszerbe, amelyeket az emberek rendszerünkkel szemben jogosan támasztanak.) Nyilvánvaló, hogy a hosszú távú tervezéssel szembeni eme ellenszenv nem azonos vagy nem feltétlenül azonos a vállalati önállóság, illetve a piac működésének a féltésével. Ellenkezőleg! Rendszerint az operatív állami vezetés védelméről van szó.

Végül is a reform hívei egy bizonyos — sajnálatos — szövetségre léptek a reform ellenfeleivel. E szövetség platformja: a hosszú távú tervezéssel szembeni oppozíció.

★

Csaknem minden új intézmény megjelenése, bevezetése, funkcionálása szocialista társadalmunkban változó konjunktúrákat él meg, amíg teljes polgárjogot nem nyer, amíg a rendszer magától értetődő részévé nem válik. Objektív és szubjektív, belső és külső gazdasági, valamint politikai okok miatt előrehaladásának offenzív és defenzív korszakai váltakoznak; a közgazdák és politikusok érdeklődésének dagálya és apálya figyelhető meg. Teljes mértékben érvényes ez a hosszú távú tervezés elmúlt tízéves történetére. (De ugyanígy gazdasági mechanizmusunkra is.)

Ha azonban az adott intézmény termelési módunk fejlődéséből szükségszerűen következik, akkor a visszaesések csak lassíthatják, hogy gyökeret verjen. (Az időveszteségért persze nagy kár.) Meggyőződésem, hogy annak az előttünk álló szakasznak, amit fejlett szocializmusnak szoktunk nevezni, a hosszú távú tervezés immanens része; kifejlesztésének akadályozása a fejlett szocialista társadalom megteremtését is hátráltatja.

Azok a gazdasági nehézségek, amelyek rendszerint érvül szolgálnak mind a hosszú távú tervezés, mind a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése ellen, nos azok a nehézségek csak a megfelelő stratégia kidolgozásával és megvalósításával, és vele egyidejűen a mechanizmus-reform egyidejű és összehangolt továbbfejlesztésével győrhetők le.

LÁSZLÓ GYULA:

A szelektív fejlesztés tartalmáról és mechanizmusáról

A hetvenes évek közepétől kialakuló új világgazdasági rend, a gazdasági környezet alapvető változása — a korábban is felszínen levő feladatok mellé — kiemelte a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyünk és részvételünk problémáját. Ez nem egyszerű mennyiségi fokozása a korábbi feladatoknak, hanem minőségileg új fejlődési szakasz bejárását igényli. Ehhez pedig elengedhetetlenül szükséges a megfelelő fejlesztési politika kijelölése, a döntési, szabályozási és szervezeti mechanizmusok ennek alárendelt működtetése.

Az újtípusú gazdaságpolitika alapvető vonásait már 1977-ben kijelölte az MSZMP KB októberi határozata a hosszú távú külgazdasági politikáról és a termelési szerkezet fejlesztésének irányelveiről. A megvalósítás viszont lassú: a korszerűsítés, szerkezeti átalakulás érezhető ugyan, de üteme lassúbb a kívánatosnál. Úgy tűnik, szükség van egy jelentős „érlelődési" folyamatra, amíg az általánosan megfogalmazott „elméleti" követelményrendszer a gazdaság *immanens* alkotóelemévé válhat, ennek megfelelő hullámhosszra áll át a gazdaságirányítás, a vállalati gyakorlat, az egész közgazdasági gondolkodásmód. Ehhez kívánok a következőkben hozzájárulni a szelektív fejlesztés értelmezéséről, tartalmáról és a megvalósítás feltételeiről, problémáiról kifejtendő gondolatokkal.

A szelektív fejlesztés tartalma

A gazdaságpolitikai, azon belül iparpolitikai célokat meghatározó társadalmi — technikai — gazdasági tényezők alapvető és közös jellemzője az állandó mozgás, a (változó irányú és ütemű) fejlődés. A gazdaság egyensúlyának és dinamizmusának biztosítása érdekében ezektől nem lehet elszakadni. A változó feltételeket és preferenciákat követve át kell értékelni a korábbi fejlesztési irányokat, válogatni, rangsorolni kell, ki kell emelni a feltételeknek és céloknak leginkább megfelelő fejlesztési területeket és tényezőket. A *súlypontképzés és a szelektálás* ezért minden gazdaságpolitikának alapvető elemei. A frontális fejlődés nem alkalmas a *nemzetközi munkamegosztásból* nyerhető előnyök kellő mértékű realizálására, sőt az erőforrásoknak az ország kis méretéből következő korlátozottsága miatt lehetőség sincs rá. Sehol nem áll rendelkezésre olyan tömegű és színvonalú anyagi és szellemi háttér, kapacitás, amely lehetővé tenné *minden terület* egyenletes (és egyúttal dinamikus, korszerűsítő) fejlesztését.

Az egyes népgazdasági ágak vagy az ipar különböző területeinek eltérő mértékű és irányú preferálása alapján iparpolitikánkat már jó ideje a sze-

lektív jelzővel illetjük. A korábbi fejlődési szakaszok „szelektív" fejlesztési politikája azonban más kritériumokat vett alapul, mint amelyeket a szelektív fejlesztés kapcsán ma érvényesítendőnek tartunk. Meghatároztunk súlyponti feladatokat, kiépítendő és kiemelten fejlesztendő ágazatokat, ám a megszüntetésre, illetve visszafejlesztésre alig találunk példákat. Az egyes ágazatok közt volt érezhető ütemkülönbség, de ágazaton belül inkább a frontális növekedés jegyeivel találkozhattunk. Egyebek közt ennek következménye a túlságosan széles termékstruktúra, a korszerűsítés-megújítás lassú üteme, az erőforrások szétaprózottsága és a lehetségesnél alacsonyabb hatékonysága.

Próbáljuk meg ezek után körvonalazni: mit tekintünk ma a szelekció lényegének, milyen követelményeket kell támasztanunk a szelektív fejlesztéssel szemben?

Bontó László és Orosz László szerint: „Az elmúlt években, de a folyamatban levő V. ötéves tervidőszakban is a *szelektív fejlesztési politika fő kérdése... a termékszerkezet változása, korszerűsítése, a műszaki-gazdasági igényeket leginkább kielégítő, versenyképes termékstruktúra kialakítása*".[1]

Kozma Ferenc erről — N. P. Fedorenko komplex népgazdaság-fejlesztési felfogását értékelve — így ír: „...amíg Fedorenko a komplex fejlesztést a szelekcióval főleg idődimenziós kapcsolatokba hozza — vagyis arra keresi a választ, hogy melyik népgazdasági problémát kell legelőbb megoldani —, Magyarország esetében a szelekció nemcsak és nem is főleg időbeli sorolást jelent, hanem bizonyos területek művelésére való specializálódást, szemben más területekkel, ahol a termelési kultúra fejlesztéséről való *végleges* lemondást választjuk".[2]

Román Zoltán a szelektivitás új tartalmát a következőkben adja meg:

— „a gazdaságirányítás rendszere *nagyobb természetes differenciálódást és kiválasztódást* hozzon létre;

— szigorúbban szelektáljunk, a fejlesztési döntéseknél *jobban érvényesítsük a gazdasági — a piaci és a hatékonysági — követelményeket;*

— a szelektivitás nagyobb *specializációt, a nemzetközi munkamegosztásba való* jobb *beilleszkedést* eredményezzen;

— felső és vállalati szinten «kiszelektálásról», *tevékenységek, termelőegységek visszafejlesztéséről és megszüntetéséről* is döntsünk és az ilyen döntéseknek határozottabban szerezzünk érvényt".[3]

A szelekció lényege egy olyan szemléletmód alapján végzett válogatás, ahol *legalább két pólus* élesen elkülönül. Az egyik végponton ki kell választani azokat a területeket, amelyeket *koncentráltan fejleszteni* kell, az ellenpóluson pedig azokat, amelyeknek *visszafejlesztésére*, elhagyására van szükség. E két végpont között több olyan fokozat helyezkedhet el, amelyek azt jelölik, hogy az egyes területeket milyen mértékben lehet vagy kell fejleszteni, illetve stagnáltatni.[4]

[1] Bontó László—Orosz László: Szelektív iparfejlesztés. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 16. l.

[2] Kozma Ferenc: Mire képes a magyar népgazdaság? Kossuth Könyvkiadó, 1978. 209—210. l.

[3] Román Zoltán: Iparpolitikánk — ma és holnap. A II. Nemzetközi Ipargazdasági Konferenciára készített előadás. Székesfehérvár, 1978. szeptember 5—9.

[4] Kozma Ferenc A magyar népgazdaság helye Európában című cikkében (Közgazdasági Szemle, 1973. 9. sz.) három szintet különböztet meg: a kiemelt fejlesztés, a követés szintjét és a kieső területeket. A 102/1978. OT—OMFB együttes közlemény (Útmutató, Tervgazdasági Értesítő, 1978. 4. sz.) négy csoportot különít el: stratégiai termékek, konjunkturális termékek, nem helyettesíthető termékek és leállítandó termelés.

A kiemelt fejlesztés és a visszafejlesztés *egymást kölcsönösen feltételező kategóriák.* Abból, hogy a fejlesztési erőforrásokat kis számú területre kell koncentrálni, szükségszerűen következik, hogy más területeket ki kell zárnunk az erőforrásokból való részesedésből. A visszafejlesztendő területek ugyanis nem hogy további erőforrást nem igényelnek, de meglevő erőforrásaik egy része is felszabadítható, ezzel is növelve az erőforrás-koncentráció lehetőségét a fejlesztendő területeken. Ezért lényeges, hogy a pólusok elhatárolása *egyetlen folyamatban*, egyszerre történjék meg. Ez minden döntési szintre külön-külön és az ezek közötti kapcsolatot tekintve is érvényes.

A szelektív fejlesztési politika alkalmazása nem szűkíthető le *csak* a termelési vagy *csak* a műszaki fejlesztési politikára. A gazdasági élet minden területét át kell fognia, a gazdaságirányítást éppúgy, mint a vállalati gazdálkodás részterületeit. Meg kell hogy jelenjék *a döntési, szervezeti és szabályozási rendszerben*, a termelésre vonatkozóan ki kell hogy terjedjen az ágazatokra, termékekre, technológiákra, az erőforrások felhasználására, a kutatási területekre, az értékesítési módokra és irányokra, de még a gazdasági szervezetekre is. A gazdasági élet különböző területeinek parciális hatékonysága nem függetleníthető egymástól, az egyik terület „maximális" hatékonysága feltételezi a másik megfelelő működését is. A kutatások körében éppúgy szükség van a szelekció érvényesítésére, mint a termékeknél; a termékszelekciót szorosan követni kell az erőforrások mozgásával, technikai korszerűsítéssel — és fordítva. Az irányítás szintjén szabályozni, befolyásolni és ellenőrizni kell a vállalatok működését stb. Vagyis nemcsak hogy minden területen szükség van a szelekcióra, hanem a különböző, de *szorosan összefüggő* gazdasági, műszaki, irányítási területek *komplex*, együttes, egymást erősítő szelektív fejlesztését kell elérni.

A szelekciónak — mint minden, a gazdasági szerkezetet, fejlődési irányt és jelleget hosszabb távon meghatározó gazdaságpolitikai döntésnek — *stratégiai* jellegűnek kell lennie. A megszüntetésnek tartósnak kell lennie, a koncentrált fejlesztésre kijelölt területek pedig hosszú távon kell hogy biztosítsák a gazdaság dinamikus fejlődését.

Emellett hangsúlyozni kell itt az időtényezőnek még egy vetületét: a folyamatos jelleget. Folyamatosságot és fokozatosságot követel már a stratégiai irányok kiépítésének és a megszüntetendők visszafejlesztésének (helyettesítésének) jelentős idő- és erőforrásigénye is. Ezzel kapcsolatos igény az is, hogy az alapvető fejlesztési-visszafejlesztési irányokról jól megalapozott, hosszú távra előremutató, egyszeri stratégiai döntésekkel határozzunk. De a szelektív fejlesztés itt nem állhat meg, nem érhet véget, mert semmilyen döntés (vagy döntéssorozat) nem szólhat egyszer s mindenkorra. Folytonosságot feltételez nem utolsósorban a *rugalmasság* — a külső-belső feltételek változásához való igazodás — és az *egyre hatékonyabb* megoldások kiválasztása is.

Végül is a szelektív fejlesztési politika lényegét röviden a következőképp fogalmazhatjuk meg: *stratégiai jellegű, a hatékonyság, versenyképesség növelését szolgáló fejlesztési politika, amelynek tartalma a gazdasági élet minden területére kiterjedő folyamatos, komplex kiválasztás és kiválasztódás, a kiemelés-követés-megszüntetés szintjeinek egyetlen folyamatban való megkülönböztetése, és az ennek megfelelő differenciált fejlesztés.* A szelekcióhoz szorosan hozzátartozik az is, hogy *eszközrendszerét* is szigorúan a fejlesztési céloknak alárendelten működtesse.

A szelektív fejlesztési politikát a közgazdászok általában *struktúrapolitikaként* kezelik. Ez a párhuzam jól közelíti a szelekció lényegét, mert az egyes fejlesztési pólusok tartalmának elhatárolása és ennek érvényesítése a fejlesztés—visszafejlesztés folyamatában alapvetően megváltoztatja a tevékenységek és az eszközök szerkezetét.

Struktúrapolitikaként való definiálását mégis inkább egy *szűkebb* értelmezésnek tekintem, különösen akkor, ha ezen — mint a köznapi szóhasználatban is — pusztán a termékstruktúra változtatását értik. A szelektív fejlesztési politika ugyanis jóval több a termékstruktúra alakításánál, hiszen nemcsak a termékszerkezetre hat, hanem az erőforrások felhasználására, a technikára stb. is. A fejlesztés nyomán persze a termékstruktúra is átalakul, de ez nem cél, hanem *csak eszköz* a hatékonyság, a versenyképesség, a nemzetközi munkamegosztásba való jobb bekapcsolódás érdekében. Az is lehet, hogy nem az adott termékstruktúrát kell megváltoztatni, hanem a meglevő struktúra elemeinek *meghagyása* mellett kell a színvonalat, a korszerűséget, a piaci munkát fejleszteni. S nem utolsósorban, a szelektív fejlesztésnek magában kell foglalnia a „struktúrát" befolyásoló irányítás, szabályozás közvetlen és közvetett eszközeinek szelekcióra orientált kialakítását és működtetését is.

A szelekció tárgya: termékektől a rendszerekig

A szelektív fejlesztést tehát *az újratermelés egész folyamatára*, tevékenységek, termékek, eszközök komplexumaként értelmezzük. Ezen belül maradjunk először a szűkebb körben, s azt vizsgáljuk meg, hogy a *termelőtevékenység milyen szintjén* értelmezhetjük a szelekciót.

A szelektív struktúrapolitika egyik végpontja az *ágazati*, a másik a *termékstruktúra* fejlesztésére törekvő szelekció.

Akik a struktúraalakítást alapvetően az *ágazatok* egymáshoz való viszonyának, súlyának módosításaként értelmezik, azok a *termékstruktúra* változását másodlagos jelentőségűnek, az ágazati szerkezet változásából eredő következménynek tekintik. A *termékszintű* struktúrapolitika középpontjában a termékszerkezet gyors, rugalmas alakítása áll; a termékek szintjén követeli meg a korszerűsítést, az adott és változó környezeti tényezőkhöz, igényekhez való idomulást. Itt döntően ágazaton belüli mozgásról van szó, amely módosíthatja ugyan az ágazati szerkezetet is, de ez utóbbinak nem kell jelentős mértékűnek lennie, főleg pedig csak az előbbinek a következményeként kell végbemennie.

A gyors iparosítás időszakában a súlypontképzés döntően az *ágazatok* szintjén valósult meg. Ez érthető is, ha figyelembe vesszük az akkori alapvető gazdaságpolitikai célokat és befolyásoló tényezőket: a fő feladat az alapkapacitások kiépítése, az ellátás saját termelésből való biztosítása stb. volt.

A kiegyenlített, túlságosan széles spektrum, és az ezért nem is eléggé hatékony fejlesztés problémái, az egyre keményedő belső és főleg külső piaci követelmények szükségszerűen vezettek a termékszinten értelmezett szelektív fejlesztés irányába. Végső soron az ágazati szerkezet helyességét is az ágazaton belüli — a hazai adottságokhoz, hagyományokhoz, technikai és szellemi kapacitásokhoz, illetve a bel- és külpiaci követelményekhez

jól vagy rosszul igazodó — termékszerkezet határozza meg. *Az ágazat mint aggregátum csak akkor lehet hatékony, versenyképes, ha az ágazat termékei is azok.*

Egy ágazat kiemelt fejlesztése végbemehet frontális módon, a valóban arra érdemesek mellett a veszteséges területek bővítésével is. Másfelől, egy másik ágazat visszafogott növekedése az ágazat jó adottságokkal rendelkező termékeinek a továbbfejlesztését is fékezheti. Gazdasági feladataink megoldásának reális útja ezért csak a termékszintű szelekció lehet. Csak így képzelhető el gyors és hatékony szerkezetváltozás. Mindezt azért is hangsúlyozni kell, mert a tervezés *ágazati* szemléletű, és a vállalatok elbírálása is többé-kevésbé *független a termékszerkezeti jellemzőktől*, a problémáktól és a lehetőségektől.

Az elmondottak elsősorban az *egyoldalúan ágazati (illetve szervezeti) szintre korlátozott szemléletmódot* érintik, és nem jelentik azt, mintha a terméket (késztermékét) tartanám a szelekció egyetlen lehetséges vagy legjobb minősítési egységének. Mint ismeretes, születtek már e kategória pontosítására konkrét és jó javaslatok, amelyek a rendszerszemlélet alapján termelési fázisokat, egy-egy termelési-értékesítési vertikumot, illetve komplex rendszereket állítanak az értékelés középpontjába.

Az MSZMP KB ismert 1977. októberi határozatára támaszkodva az „Útmutató a termelési szerkezet fejlesztésének döntéselőkészítési módszereihez"[5] (a továbbiakban: Útmutató) *a gyártási ágat* mint homogén termelési kultúrát tekinti a szelekció alapegységének. A gyártási ág a *„termelőtevékenységek olyan együttese, ahol az alkalmazott technológiák összefüggő láncolatot képeznek, az itt készülő termékek gyártmánycserélődéssel egymás helyébe léphetnek, ennek érdekében a kapacitások szűkebb vagy tágabb határok között konvertálhatók, a műszaki fejlődés pedig az adott tevékenységet szolgáló egységes kutatási-fejlesztési háttérre támaszkodhat, és hasonló a helyzet az értékesítési szerkezettel is."*[6] A vizsgálódás tárgya tehát egy homogén *vertikum* teljes láncolata — vagyis nem pusztán a késztermék — a kutatástól az értékesítésig. Emellett felmerült a *horizontális* specializáció és szelektív fejlesztés igénye is.

Fáy József a *termelési-megmunkálási fázis jellegű* struktúraalakítás szükségességét hangsúlyozza.[7] Abból indul ki, hogy a késztermékgyártás *teljes vertikumában* világszínvonalat csak kevés *termék* esetében érhetünk el, sokkal jobbak viszont a lehetőségeink néhány *termelőfázis* ilyen szintre emelésére. A struktúraképzés alapját a termelési folyamat korszerűségi, termelékenységi, minőségi stb. ismérvei alkotják, ezek javítását kell a fejlesztési törekvések középpontjába állítani. Az, hogy a korszerű termelési folyamat milyen termékekben ölt testet, másodlagos jelentőségű. Koncentrálni az azonos vagy műszaki szempontból közel eső megmunkálási fázisokat kell, az így gazdaságosan gyártott specializált közbülső (félkész-) termékek a nemzetközi termelési összefonódások és a központi struktúrapolitika stabil, időálló építőkövei lehetnek.

[5] 102/1978. OT—OMFB együttes közlemény. Tervgazdasági Értesítő, 1978. 4. sz.

[6] A termelési szerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági kritériumai. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 19. l.

[7] Fáy József: Struktúrapolitikát, meggyőzőbb rendezőelvek alapján. Közgazdasági Szemle, 1978. 11. sz.

Napjainkban egyre nagyobb tért hódít a *működő rendszerek exportjának* Kozma Ferenc által felvetett gondolata.[8] Itt már nem egyetlen termékről, fázisról, nem is egyetlen ágazat kapcsolódó termékeiről vagy termelési-értékesítési vertikumáról, hanem *komplex használatiérték-rendszerekről* van szó. Egyértelmű, már csak lehetőségeink korlátozottsága és a feladat nagysága miatt is, hogy ezen a síkon még erőteljesebb szelekció szükséges, még komplexebb az értékelési feladat és a fejlesztési igény is. Szemléleti vonatkozásban — a kialakítás, a hatékony létrehozás és működtetés feltételeként — a rendszerek keretében való irányításra és termelésre való átállást igényli.

Nem hiszem, hogy e — csupán nagy vonalakban felvázolt — nézőpontok gyökeresen ellentmondanának egymásnak. Inkább az értékelés differenciáltságának igényét jelzik.

Az első teendő bizonyára a hatékonyan működtethető rendszerek kiválasztása kell hogy legyen. *A rendszerhez kapcsolódó területek* (a rendszer elemeinek) *fejlesztését a rendszer érdekeinek kell alárendelni.* A rendszer optimális fejlesztése ugyanis többnyire néhány — jelentős — szelvény kiemelt fejlesztésével érhető el. Ugyanakkor mind a rendszeren belül, a rendszer elemeinek létrehozásakor, mind pedig a rendszeren kívüli területeken szükség van (további) szelekciókra.

A *vállalat* csak a saját tevékenységi körébe tartozó gyártási fázisokat, illetve gyártmányokat (azok egységeit vagy csoportját) tudja értékelni, míg a központi *gazdaságirányítás* az egész gyártási ágat áttekinti. Mindkét szinten fontos a *termelésifázis-szemlélet.* (Figyelembe kell venni azt is, hogy műszaki szempontból hasonló termelési fázisok több gyártási ágat, gyártmányt érinthetnek.)

Rendszerszemléletre ott is szükség van, ahol nem képezhető több ágazat különböző területeit a használatiérték-komplexumban összeötvöző rendszer. Az értékelés tárgya ilyenkor egy-egy fázis és gyártási ág lehet, mint *horizontális vagy vertikális tevékenységrendszer,* amelynek elemei a kutatás, a technológia, a részegység vagy késztermék és az értékesítés.

A szelekció tárgya: technika, erőforrások, szervezet

A Fáy József által felvetett termelésifázis-szemlélet átvezet minket a szelekció további területeire, amelyek a csak termékben gondolkodó struktúrapolitikai gyakorlatban gyakran elsikkadnak. Pozitív irányú fejlemény ebből a szempontból, hogy a gyártási ágak értékelésének gazdasági-műszaki kritériumrendszere megköveteli a termelés műszaki színvonalának, szervezési-vezetési kultúrájának, a piaci pozícióknak és a termelés hátterének együttes elemzését.

A kutatás, a technika, az erőforrások, az értékesítés vagy a szervezeti keretek a *szelekciónak nem különálló területei.* De ha ezek változatlanok, vagy

[8] Lásd például Kozma Ferenc: Gazdasági integráció és gazdaságirányítás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976, vagy Mire képes a magyar népgazdaság? Kossuth Könyvkiadó, 1978.

ha mozgásuk öncélú, öntörvényüket követő, akkor nem képes változni, vagy nem a megfelelő irányban változik a tevékenység egészének a színvonala sem. Mindeme kritériumok befolyásolják az adott kapacitáson kibocsátott termék megítélését, ezért *önmagukban is minősítendő tényezők*, másrészt a kritériumok szerinti mérlegelés *feltétele és egyben forrása* is a termékszelekciónak.

A szelekció mindig eszközkérdés is: a szűkösen rendelkezésre álló erőforrásokat azok számára kell megőrizni, akik azokat a legnagyobb hatékonysággal képesek hasznosítani, ehhez viszont el kell érni, hogy az alacsony hatékonyságú tevékenységek ne kössenek le (feleslegesen, veszteségesen) erőforrásokat. A struktúrapolitikát megvalósító tehát vegye figyelembe az egyes tevékenységek erőforrásigényét, mérlegelje a potenciálisan, illetve ténylegesen meglevő erőforrások nagyságát és színvonalát, az erőforrások átrendeződése pedig tegye lehetővé a kiemelt tevékenységek gyors fejlesztését. Mindez erőteljes munkaerő-mobilitást és tőke-, valamint szellemitermék-áramlást igényel.

Ma már általánosan elfogadott felismerés, hogy a munkaerőhiány nálunk nagyon is viszonylagos: fő előidézője a szükségesnél és lehetségesnél alacsonyabb intenzitás és a rendelkezésre álló munkaerő nem megfelelő elhelyezkedése. Ami a struktúrát illeti, dinamikus területi, ágazati és szakmai mobilitásra van szükség, hogy a munkaerő mint erőforrás megfelelően *illeszkedjék* a változó termékszerkezethez, a növekvő és differenciálódó szakmai követelményekhez. Ez persze nemcsak népgazdasági, hanem vállalati belső feladat is. Munkaerőhiányos állapotban a munkaerőigény kielégítésének fő eszközei a termelékenység növelése, a *belső* mobilitás, a vállalaton belüli átcsoportosítás (esetleg munkahelyek megszüntetésével együtt), valamint az átképzés és a továbbképzés.

Ami a munkavégzés intenzitását illeti, ezen a téren — a szelekció szabályainak megfelelően — fokozott *differenciálás* szükséges. Csak a nem megfelelő teljesítményt nyújtók védettségének csökkentésével, a kiegyenlített bérezés gyakorlatának megszüntetésével érhető el a kiemelkedő teljesítmények elismerése, a nem hatékonyak el nem ismerése, végeredményben a teljesítmények szükséges (és lehetséges) fokozása.

Hasonló a helyzet az eszközökkel is. Elméletileg létezik, de gyakorlatilag alig funkcionál az *állóeszközök* piaca, holott az a gép, berendezés, amely az elsődleges működtető számára már nem megfelelő (például nem elég pontos), egy másodlagos, a tevékenység jellege folytán kevésbé igényes felhasználónál még évekig megfelelően dolgozhat. Szétszórtságot, alacsony hatékonyságot idéznek elő a különböző vállalatoknál *párhuzamosan kiépített* és önmagukban alacsony hatékonysággal működtetett kapacitások. Szelekció nélkül a korszerűtlen termék és a korszerűtlen technika (eszköz) *egymást igénylik* és éltetik, teremtik újjá. A szelekcióval párhuzamosan végbemenő működőtőke-áramoltatás nélkül alacsony hatékonyságú tevékenységek kötik le az álló- és forgóeszköz-állomány jelentős részét. Ezen túl, a szelekcióhoz szorosan hozzátartozik a *fejlesztési (finanszírozási) források allokációjának* a társadalmi hatékonyságot jobban követő, illetve a szelekciós döntéseknek megfelelő továbbfejlesztése.

A minőségileg is új feladatok egyúttal a nekik *megfelelő szervezeti keretek* kialakítását is igénylik. A szelekció ezen a területen nem vagy nem feltétlenül jelenti a vállalati méretek polarizálódását, például mammutvállalatok

kiépítését. A célszerű vállalati méretet alapvetően a profiljába tartozó tevékenységek optimális tömegszerűsége határozza meg. Az ipar mai vállalati struktúrája mellett ezért nem annyira további kisvállalatok beolvasztását kell napirendre tűzni, hanem inkább korszerű, rugalmas kis- és középvállalatok alakítását.

A gazdálkodó szervezetek szelekciója természetesen hatással van a szervezetek számára és méretére. Ilyen hatások — *a vállalati mérettől függetlenül* — a nem gazdaságosan termelő egységek (vállalatok, telephelyek) *megszüntetése*, illetve — az erőforrások konvertálhatósága által meghatározott sávon belül — *tevékenységi körük módosítása*, továbbá az *erőforrások átcsoportosítása* a kiemelt fejlesztéshez szükséges erőforrások biztosítása céljából.

A szanálás mellett szükség van új *szervezetek* létrehozására is, például — mint Kozma Ferenc javasolja — a hazai termelőrendszerek központjának létrehozására[9] vagy a háttérágazatok kiépítésére, megerősítésére. Fokozott figyelmet és támogatást érdemelnek az új vállalati törvényben leírt *társulások* is, mert ezek alkalmasak a fejlesztési eszközök és szellemi erőforrások, kutatások áramoltatására és koncentrálására, emellett jelentős koordinációs, integrációs feladatokat is elláthatnak.

Teljes egészében egyetértek Juhász Ádám[10] és Veress József[11] véleményével: a gazdaságirányítás által megoldandó feladat, egyúttal a szelekció lényeges aspektusa és eszköze az *önállóság és az önfinanszírozás* differenciált megállapítása. Ennek kereteit a gazdaságpolitikai elképzelések határozzák meg. Egyrészt a döntési rendszert (amelyről a továbbiakban részletesebben lesz szó) alapjaiban meghatározza az irányítás egész rendszere, másrészt a vállalatokra háruló feladatok minél rugalmasabb és hatékonyabb megoldása azt igényli, hogy az önállóság korlátozottsága indokolatlanul ne akadályozza a vállalat mozgásszabadságát. Az önállóság és az önfinanszírozás mértéke attól függően is differenciálandó — a fejlesztést gyorsító, illetve visszafogó automatizmusok segítségével —, hogy a vállalat (a vállalat tevékenysége) milyen fejlesztési kategóriába sorolható: élvonalba tartozó, potenciálisan az élvonalba fejleszthető, lassú ütemben fejlesztendő vagy visszafejlesztendő.[12]

A szelektív fejlesztés döntési rendszeréről

Az ágazati iparpolitika — szoros összhangban a közvetlen irányítási rendszerrel — felső és középszintű döntésekre épül (ezt némi egyszerűsítéssel központi fejlesztési politikának nevezhetjük), míg a termékstruktúra módosítása — közvetett irányítás által ugyan befolyásoltan, de a vállalatok önálló keretei között — túlnyomórészt vállalati hatáskörbe tartozik.

A *központi szelekció* lényege — jellegéből következően — a fejlesztési és visszafejlesztési célok népgazdasági, illetve *ágazati* szintű meghatározása.

[9] Kozma Ferenc: I. m. 179—186. l.

[10] Juhász Ádám: A vállalati önállóságról. Közgazdasági Szemle, 1977. 9. sz.

[11] Veress József: A vállalati, vállalkozási önállóság és önfinanszírozás értelmezéséhez. Közgazdasági Szemle, 1978. 12. sz.

[12] Juhász Ádám: I. m. 1044—1045. l.

A *vállalati hatáskörbe* tartozó fejlesztés vonatkozásában csak nagy vonalakban fölvázolt általános célokat határoz meg, központilag inkább a feltételek alakítása, a népgazdasági tervezés és szabályozás történik, s ezek alapján végül is a vállalatok döntenek.

A központi szelekcióban a vállalatok a döntéselőkészítésben való részvételre és a végrehajtásra korlátozódó *operatív* önállósággal vesznek részt. Másfelől a központi irányítás az alapvetően vállalati hatáskörbe tartozó fejlesztéseknél is *érdemben*, aktívan részt kell hogy vegyen a vállalati döntések kialakításában. A gazdaságpolitikai célok meghatározása mellett ilyen szerepet játszanak az államközi szerződések, a kontingensek, a több ágazatot is átfogó programok, továbbá a vállalatok informálása, a vállalati fejlesztési források állami eszközökből történő kiegészítése stb. A gazdaságirányítási szint közvetlen részvételének súlya jelentős mértékben függ az irányítás *szelekciós mechanizmusának* hatásfokától: minél sikeresebben tudja befolyásolni ez a mechanizmus a vállalati gazdálkodást, annál inkább lehet elvi-irányító jellegű.

Az MSZMP KB októberi határozata előírja az egyes szintek feladatait. A *népgazdasági tervezés* feladata a népgazdaság fő arányainak, a termelési szerkezet alapvető fejlesztési irányainak meghatározása. Az *ágazati minisztériumok* feladata az ágazati fejlesztési koncepciók kidolgozása, a vállalati tevékenységek irányítása, a fejlesztések összehangolása, az ágazatközi együttműködés koordinálása. A *végrehajtás* — a népgazdasági követelmények figyelembevételével — a *vállalatok* feladata.

Az Útmutató a gyártási ágak minősítésének rendszerét alulról fölfelé haladva alakítja ki, abból indulva ki, hogy a vállalatok rendelkeznek a legtöbb közvetlen információval, tapasztalattal működési területük sajátosságairól, a piaci helyzetről stb. A vállalati értékelés alapján a minisztériumnak kell elvégeznie a *gyártási ág minősítését*, kialakítani az ágazatra, gyártási ágra, termékszerkezetre vonatkozó fejlesztési koncepciót.

Az Útmutató természetesen nem jelent *minden egyes* vállalat számára egyformán alkalmazható, kész sémát. A kritériumokat a technológia s a termék sajátosságaihoz kell adaptálni.

Számolni kell azzal, hogy a vállalatok az értékelést — amennyire lehetséges — saját érdekeiknek megfelelően állítják össze. Egyetlen vállalat sem szívesen ismeri el, hogy világpiaci árakkal mérve veszteséges terméket gyárt, hogy tevékenységének kisebb-nagyobb részét a megszüntetendő kategóriába kell sorolni, esetleg az egész vállalatot fel kellene számolni. A vállalat még ha akar, sem tud mindig teljesen objektív lenni, mert információi hézagosak, nem ismeri tökéletesen a népgazdasági-ágazati célokat és igényeket, a helyettesítési lehetőségeket stb. Ezért már a kiinduláskor szükséges az *ágazati útmutatás, támogatás és ellenőrzés*. Előzetes, majd *minél előbb ellenőrzött és verifikált* koncepció kell ahhoz is, hogy az ágazat megfelelő információt, alátámasztást tudjon nyújtani a népgazdasági terv megalapozásához, a gazdaságpolitikai döntések előkészítéséhez és végrehajtásához.

A korábbiakban már utaltam rá, hogy az egyedi központi döntések aránya a szelekciós folyamatban erősen függ a központi szabályozás hatásfokától. Az elmúlt évek közismert problémáira a gazdaságirányítás az egyedi elbírálások számának növelésével reagált. Ezt a közgazdasági szakirodalom érthető kritikával fogadta, megoldásként — tömören összefoglalva —

az irányítási rendszer alapkoncepciójának tisztább megvalósítására, a *vállalati önállóság és a normatív követelményrendszer* együttes fejlesztésére hívta fel a figyelmet.

Mindezzel egyetértve, most mégis szükségesnek tartom a *struktúrát meghatározó* központi döntések szerepének növelését, hangsúlyozva azonban, hogy *ezek a döntések elvi alapon nyugvó szelekcióra épüljenek és semmi esetre sem a meglevő helyzetet igyekezzenek konzerválni juttatással, támogatással.*

A gazdálkodás színvonalában és szerkezetében szükséges *szakaszváltást segítő* döntésekről van tehát szó, amelyeknek csak egy részét lehet vállalati szinten meghozni, súlyát tekintve jelentős részük központi döntést igényel.

Működőképes komplex rendszereket, termelési struktúrákat a vállalatok maguk persze nem fognak (mert nem tudnak) létrehozni, már csak hatáskörük, finanszírozási lehetőségek korlátai miatt sem. De ide sorolható egyes gyártmányok termelésének megszüntetése és ezzel párhuzamosan a helyettesítés módjának és gazdaságosságának mérlegelése; vagy az előzőekben már említett vállalatalapítás és -megszüntetés is. Ezek felülvizsgálata, ha kell átalakítása hozhat létre *olyan új kereteket (szervezeteket, profilt, struktúrát, érdekeltséget stb.), amelyekben újra erősödhet az önállóság és az önfinanszírozás.*

Mindez *nagyon határozott fejlesztési koncepciót követel meg.* A gyártási ágak szelektálásának vázolt döntési rendszere ésszerűen osztja meg a döntési hatásköröket, és jól működhet, de csak addig, amíg nem kell túllépni az ágazati határokat. Például a több ágazatot érintő termelési rendszerek létrehozása ágazati hovatartozástól (és érdektől) független, népgazdasági szintű döntést igényel. Felügyeletükre és irányításukra pedig az ágazatoktól független szerv vagy személy szükséges.

Sémaszerűen a döntések megoszlását, az egyes szintek részvételét a döntési folyamatban a következőképp lehetne ábrázolni:

A szelekciós döntések megoszlása az egyes döntési szintek között

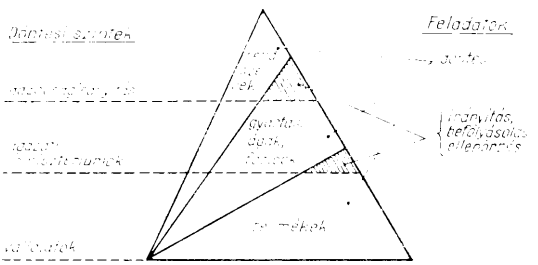

A meghatározó döntési szintek — kiemelt rendszereknél a központi gazdaságirányítás, gyártási ágaknál az ágazati irányítás — döntési autonómiája annyiban *korlátozott*, hogy a döntéselőkészítés során nem nélkülözhetik az egyes elemekről alsóbb szinteken kialakított értékítéletet; a lebontás, a vég-

rehajtás, a belső szelekció pedig egyértelműen az alsóbb szintek feladata. Felelősségük és meghatározó szerepük azonban a vállalati síkra is kiterjed annyiban, hogy az irányítás rendszerén keresztül meg kell oldaniuk az alsóbb szintek szelekciós döntéseinek *rendszerbe* illesztését a magasabb szinten kialakított fejlesztési koncepcióval, illetve döntéssel. Az összehangolás követelménye, a kettős meghatározottság miatt lesz jórészt vegyes jellegű minden döntés, ami azonban másfelől biztosíthatja a megfelelő tájékozottságot és érdekeltséget.

A szabályozás mechanizmusáról

A szelekció megvalósításának folyamata *kiválasztást és kiválasztódást* is jelent. A fejlesztés súlyponti területeinek kiválasztása nem nélkülözheti a gazdaságpolitikai oldalról hozott, a nemzetközi kapcsolatok tervszerű alakítása által meghatározott tudatos kiválasztást, de a közvetett irányítás keretei között ez önmagában sem kellő hatékonyságú, sem elegendő nem lehet. Mint Juhász Ádám írja, a központi irányítás és a vállalati önállóság *egymást feltételező dolgok*, a vállalat nem képes eredményes tevékenységre megfelelően szabályozott gazdasági környezet és hatékony központi irányítás nélkül.[13] A gazdaságirányítás döntései (beleértve a közvetlen és a közvetett eszközök alkalmazását is) és a környezet, a piac egyetlen folyamatban, szoros kölcsönhatásban szabályozzák, illetve befolyásolják a vállalati fejlesztéseket. Van, ahol közvetlen központi döntésre és finanszírozásra van szükség, de a döntések számszerinti többségénél közvetett eszközök is elégségesek. Kell azonban egy hatékony *szelekciós mechanizmus*, amelyben *reális értékítéletet* kapnak a tevékenységek, és amely ösztönzi, *megköveteli a folyamatos szelektív fejlesztést.*

Jelenlegi szabályozórendszerünk *nem tekinthető kellően hatékony szelekciós mechanizmusnak.* Nem korlátozza a fejlesztési igényeket, s arra sem készteti a vállalatokat, hogy saját magukkal szemben igényesek, magas követelményt támasztók legyenek.

Gazdaságirányítási rendszerünk egyik fontos alapelve szerint a legfőbb, alapvető szelekciós tényező a *nyereség*, amely méri a vállalati gazdálkodás hatékonyságát. Mivel ezt a funkciót a nyereség nem megfelelően látja el, paradox módon egyidejűleg *meghatározó és másodrendű* tényező is. Egyfelől a nyereség nagyságától függ a vállalat léte, az érdekeltségi alapok nagysága, másfelől azonban — az eredménymérés pontatlanságára hivatkozva, az ár- és költségproblémák, a kiterjedt támogatási-elvonási rendszer stb. hatására — a vállalat lényegesen több vagy kevesebb fejlesztési lehetőséggel is rendelkezhet, mint ami magából a nyereség tényleges nagyságából következne.

Ha a vállalati szinten kimutatott nyereség nem reális, ti. ha nem tükrözi az effektív társadalmi hozamot, akkor minden nyereséghez kapcsolt szabályozás irreális lesz, vagy legalábbis pontatlan eredményt ad. A nyereség kategóriáját szabályozórendszerünk a vállalati érdekeltség létrehozása,

[13] Juhász Ádám: I. m. 1030 l.

az ösztönzés fontossága miatt *nem nélkülözheti. De nem is használhatja* megfelelő súllyal mindaddig, amíg létre nem jön az a társadalmi-gazdasági közeg, amely reálissá teszi; amíg a vállalat eredménynövelési törekvését a piac és a gazdaságirányítás nem szembesíti keményebb és következetesebb feltételekkel.

A támogatások és elvonások a szelekció fontos eszközei, de hatásuk attól függ, hogy milyen célra irányítottak. Finanszírozhatnak olyan hatékony fejlesztéseket, amelyek megvalósításához a vállalat nem rendelkezik elegendő erőforrással; ebben az esetben alkalmazásuk hasznos és szükséges. Ahol azonban a tiszta jövedelem alacsony szintje vagy lassú dinamikája problémákat jelez, a támogatások rendszere a kiválasztódás ellen hat. Mesterségesen „életképessé" tesz gazdaságtalan tevékenységeket, és elvonja az erőforrásokat a kiemelten fejlesztendő területek elől. A kiterjedt támogatási rendszernek természetes következménye, hogy a költségvetés ezeket csak a dinamikus, nagyobb jövedelemtömeget realizáló területekről való elvonással képes finanszírozni. A támogatási rendszer így *gyakorlatilag kontraszelekcióra vezet.*

A vállalatok életében ma is jelentős szerepet játszik a bázishoz való viszonyítás. Ennek elvi alapja és indokoltsága bizonyos szempontból egyértelmű: ahhoz, hogy a nemzeti jövedelem, az életszínvonal folyamatosan emelkedhessék, a vállalati gazdálkodásnak egyre hatékonyabbnak kell lennie. Ennek a követelménynek mechanikus és éves szintű értelmezése azonban sok káros következménnyel jár. Mert bármennyire is kívánatos, hogy mindenütt növeljék a felhasznált erőforrások hatékonyságát, az már egyáltalán nem kívánatos, hogy a gazdaság fejlődése úgy menjen végbe, hogy *minden* vállalat tevékenysége nő néhány százalékponttal.

Ha ez a követelmény, akkor minden vállalatnál bekövetkezik egy szűk sávban mozgó, néhány százalékos fejlődés, ami vajmi kevés *ott, ahol ehhez képest ki kellene ugrani, és túlságosan sok ott, ahol ennyire nincs szükség, vagy ahol az egyensúly romlására, társadalmi szintű veszteségre vezet.*

További területeket jelent a visszafejlesztés, a megszüntetés, illetve az új kifejlesztése, a régi korszerűsítése. Ezek csökkentik a teljesítmény volumenét, dinamikáját, átmeneti visszaesésekkel járhatnak. Itt a *rövid távú bázisérdekeltség erőteljesen ütközik a hosszú távú érdekekkel, a vállalkozás követelményeivel.*

A szabályozók többnyire az *átlagot* veszik alapul, a „tipikus", az „átlagos" vállalatra méretezettek. Ha jól határozták meg a szabályozók paramétereit, és jól mérték fel a várható vállalati magatartást, akkor a *modellvállalatoknál* jól működhet az ilyen szabályozás. *A nem tipikus, nem átlagos esetekben viszont torz eredményekre vezethet.* Bizonyítható, hogy a jelentősen eltérő eszköz-bér arány, illetve eszköz- és bérjövedelmezőség lényegesen differenciálja a vállalatokat,[14] a sokszor külsődleges tényező valóságos belső, pozitív vagy negatív eredményként mutatkozik, s így nem a tényleges eredmények szerint szelektál. Ugyanez vonatkozik a teljesítmény átlagtól eltérő *dinamikájára* is: nagyobb növekedésnél a szabályozás már irreális követel-

[14] Az erre vonatkozó parametrikus modellszámítások eredményét lásd László Gyula—Veress József: Ipari jövedelemszabályozási formák parametrikus összehasonlítása. Pénzügyi Szemle, 1977. 11. sz., valamint Jövedelemszabályozási rendszerünk és az erőforrások finanszírozása. Pénzügyi Szemle, 1978. 3. sz.

ményeket támaszt, lassú növekedés esetén engedményeket tesz. (A szabályozás ezek fölött sokszor azért siklik el, mert a sok plusz és mínusz eredőjeként az átlag — ha csak az aggregált eredményeket figyeljük meg — megfelelő lehet.)

A szelekciós mechanizmus hatásfokának javításához a mainál *irányítottabb, keményebb, intenzívebb és differenciáltabb követelményrendszer kialakítására van szükség.* A szabályozókat jobban alá kell rendelni a szelekciós döntések és az ezeknek megfelelő gazdálkodás követelményeinek. Biztosítsa a szabályozás a finanszírozási források célszerű allokációját, adjon kemény, semleges követelményrendszert, de vegye figyelembe az eltérő sajátosságokat és fejlődési jelleget, ütemkövetelményeket, igényelje és engedje meg a teljesítmény szerinti nagyobb differenciálódást!

FOGARAS ISTVÁN:

BANKÜZEMTAN

(Tőkés bankok működése a gyakorlatban)

A könyv bemutatja a tőkés pénzintézetek banküzemi folyamatait, technikai vonatkozásait, és a közölt ábrák igen jól szemléltetik a nálunk talán kevésbé ismert konstrukciók lényegét, ami különösen azért szerencsés, mivel ebben a témában kevés szakirodalom áll a fiatalabb pénzügyi szakemberek rendelkezésére. Megismertet a leasinggel, a kezességi ügyletekkel, a tőzsdei és arbitrage, valamint a lombard ügyletek ismérveivel, helyükkel és szerepükkel a tőkés pénzintézetek mindennapi gyakorlatában, s ezen keresztül — közvetett módon — azzal az éles konkurrenciaharccal, amelyet a bankok egymással szemben folytatnak a lakosság megnyerése érdekében. A szerző először a bankügyletek fogalmi ismérveit tárgyalja. Az elvi tisztázás után az általános banki tevékenységekkel foglalkozik igen sok példával alátámasztva a pénzügyi folyamatokat, ezen belül kitér a passzív és aktív bankügyletek jellegzetességeire is. Majd képet ad a pénzintézetek számviteli rendszeréről, így mindazokról a könyvviteli, kalkulációs, statisztikai nyilvántartásokról, amelyek a teljes gazdasági tevékenység pénzértékét rögzítik. A tőkés pénzintézetek üzletpolitikáját a vezetés-irányítás szempontjából tárgyalja s lényeges feltételének tartja a banki marketingpolitikát, amely bizonyos mértékben sajátos vezetési magatartást fejez ki: szolgáltatás és begyűjtés (aktív és passzív bankügylet). A profitnövelésnek alárendelt közönségkapcsolat elsősorban a megnyerést szolgálja, amit visszacsatolással felhasználnak a közvélemény manipulálására is. Ismerteti a nyugat-európai tőkésországok bankrendszereit, bankmodelljeit, de bemutatja a legnagyobb multiracionális bankkonszerneket is néhány fontos adat tükrében.

Kb. 320 l., kötve kb. 40,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

FALUSNÉ SZIKRA KATALIN:

A magas személyi jövedelmekről

Az átlagos életszínvonal hazánkban — nagyjában, egészében — gazdasági fejlettségi szintünknek megfelelő. Van azonban egy réteg, amely olyan nagyságú jövedelemhez jut, amit ésszerű módon már sem személyes fogyasztásra, sem az ezt közvetlenül szolgáló egyéni-családi beruházásokra — legalábbis a törvényes keretek között — felhasználni nem tud. Az eredmény: pazarló fogyasztás és beruházások, a fennálló rendelkezések kijátszása, a népgazdaság egészét károsító felhasználási formák terjedése. Ez viszonylag új, de növekvő súllyal jelentkező problémája társadalmunknak. Következésképp foglalkoznunk kell vele.

Vizsgálódásaink során magas személyi jövedelmen[1] nem valamiféle abszolút nagyságot meghaladó jövedelmet, hanem relatív, szubjektív elemeket is magában foglaló jelenséget értünk. *Magas jövedelem az, amely a jövedelmet élvező egyén, illetve család szükségleteit (folyó fogyasztási és a fogyasztást közvetlenül szolgáló beruházási szükségleteit) érdemlegesen meghaladó többletet tartalmaz.* Ugyanaz a jövedelem például, amelynek elköltése egy nagyvárosi értelmiségi család számára semmiféle „gondot" nem okoz, tehát nem magas jövedelem, egy sokkal szerényebb életformához szokott, kisebb igényű parasztcsaládban, amelynek jövedelemfelhasználását emellett a falusi szolgáltató hálózat elmaradottsága is korlátozza, esetleg jelentős, ésszerűen fel nem használható többletet tartalmaz.

A magas személyi jövedelmek túlnyomó többsége foglalkozáshoz kötődően jön létre, és főképpen négy dolgozó csoportnál fordul elő. 1. Művészek, tudósok, vezető állásúak, különlegesen magasan kvalifikált szakemberek egy részénél, főleg olyan esetekben, amikor a főállásból származó keresethez jelentős mellékjövedelmek társulnak. (Találmányi díjakból, szerzői honoráriumokból, fellépti díjakból, külföldi jövedelmekből stb.). 2. A magánkisiparosok, magánkereskedők (maszekok) egy részénél. 3. A nagy összegű láthatatlan jövedelmet élvezőknél. Ezeknek a jövedelmeknek egyrészt borravaló, hálapénz, másrészt a lakosság számára nem legálisan (fusiban) végzett különmunkák díja a forrása. 4. A paraszti, illetve vegyes (munkás-paraszt, alkalmazott-paraszt) háztartások egy részénél, ahol a szocialista szektorból származó keresethez a háztáji gazdaságból származó jelentős bevétel társul.

[1] A magas személyi jövedelmek létezését nagyon nehéz statisztikailag megragadni. De az is mutat valamit, hogy az OTP-nél 1977. december 31-én 122 000 betétkönyvön volt 100 000 és 500 000 Ft közötti, ezer betétkönyvön pedig 500 000 Ft fölötti összeg, olyan körülmények között, amikor közismert, hogy különösen a nagyobb pénzösszegekkel rendelkezők megtakarításaikat rendszerint nem egy, hanem több betétkönyvben helyezik el.

A magas személyi jövedelmek létrejöttében foglalkozástól független jövedelmek is szerepet játszanak, főként alkalmi, véletlenszerű jövedelmek, örökség, ajándék stb. formájában. Ezek súlya a jólét általános növekedésével gyors ütemben nő. De ilyen jövedelmek keletkeznek nagyértékű — saját tulajdont vagy birtokot képező — vagyontárgyak (lakás, egyéb ingatlan, műtárgy, ékszer stb.) pénzzé tételéből is. A foglalkozástól független rendszeres jövedelmek (lakások, lakrészek, üdülők bérbeadásából) önmagukban ritkán eredményeznek a mi értelmezésünkben vett magas jövedelmeket, kiegészítő szerepük azonban jelentős lehet.

A magas jövedelmet élvezők számának csak hozzávetőleges megállapítása is rendkívüli nehézségekbe ütközik. A foglalkozáshoz kötött jövedelmekre vonatkozólag azonban néhány támpontunk van. Viszonylag friss becslések szerint a borravalóban és hálapénzben részesülők száma félmillió körül mozog.[2] A Pénzügyminisztérium adatai szerint a mezőgazdasági kistermelők (háztáji gazdálkodást folytatók), az önálló szellemi foglalkozást, illetve azt is űzők, valamint a magánkisiparosok és magánkereskedők közül 1975-ben 100 000 és 200 000 Ft közötti adóalap után az adózók 7 százaléka, 200 000 Ft feletti adóalap után az adózók 1 százaléka adózott, ami összesen több, mint 130 000 főt jelent. Ezek a számok önmagukban keveset mondanak. Nyilvánvaló, hogy a borravalót vagy hálapénzt élvezőknek csak egy része jut valóban magas jövedelemhez, 100 000 és 200 000 Ft közötti évi jövedelem pedig — az esetek túlnyomó részében — már 1975-ben sem volt „nehezen" elkölthető. Figyelembe kell azonban venni, hogy az adóalap megállapítása döntő részben maguknak az érintetteknek a bevallásán alapul, és ennek megfelelően lefelé torzít, gyakran nem is kis mértékben. Tekintettel kell lenni arra is, hogy az önálló szellemi foglalkozást *is* űzők alkalmazottként élvezett jövedelmét ezek a számok nem tartalmazzák; s ugyancsak nem szerepelnek bennük a kizárólag alkalmazottként (vezetőként, szakemberként) magas jövedelemhez jutók. Ha mindezt tekintetbe vesszük, kiderül, hogy itt egyáltalán nem valamiféle elenyésző, elhanyagolható nagyságú csoportocskáról van szó, hanem olyan rétegről, amely inkább száz-, mint tízezrekre becsülhető.

A magas személyi jövedelmek okozta problémák enyhítésének útjait két irányban kell keresni. Egyrészt a gazdaságilag-társadalmilag indokolatlan jövedelmek korlátozásában, másrészt az indokoltnak tekinthető jövedelmek felhasználási lehetőségeinek a kiszélesítésében.

A korlátozás útjai

A magas jövedelmek korlátozása szempontjából a jövedelem forrásának és mértékének van jelentősége. A jogosulatlan forrásból származó jövedelmeknek a megszüntetésére, a jogos forrásból származó, de aránytalan jövedelmeknek pedig a mérséklésére kell törekedni, részben már a jövedelem keletkezésének szabályozásával, részben az utólagos elvonáson keresztül. Az indokolt mértékű jövedelmek esetén — mégha azok magasnak számítanak is — korlátozásnak nincs helye.

[2] Molnárné Venyige Júlia: Adalékok az egy főre eső jövedelmet meghatározó tényezők vizsgálatához. Munkaügyi Kutatási Közlemények, 1978. 1. sz. 178. l.

A művészek, tudósok, vezető állásúak, különlegesen magasan kvalifikált szakemberek egy részének kiemelkedő jövedelme mögött rendszerint társadalmilag különlegesen értékes tevékenység is húzódik meg. (Igaz, egy másik részük semmivel sem kevésbé értékes tevékenységéért csak meglehetősen szerény javadalmazáshoz jut. Ennek az aránytalanságnak a vizsgálata azonban meghaladja tanulmányunk kereteit.) Ugyanakkor ez a jövedelem — mivel túlnyomórészt állami vagy társadalmi szervektől származik — jól ellenőrizhető, és nyugdíjjárulék, valamint a szabad foglalkozásúak erősen progresszív személyi jövedelemadója formájában megfelelően adóztatott. A további korlátozás itt — egészen kivételes, szélsőséges esetektől eltekintve — nem látszik célszerűnek.[3]

A magánkisiparosok, magánkereskedők jövedelme pontosan nem szabályozható. Az aránytalanul magas jövedelmek ebben a szférában jórészt a termék- vagy szolgáltatáshiányra, a szükséges konkurrencia elmaradására vezethetők vissza. Ezek tehát mindenekelőtt a termék- és a szolgáltatáshiány megszüntetésével, a verseny kibontakoztatásával mérsékelhetők. A mainál sokkal erőteljesebb versenyre van szükség egyrészt a szocialista és a magánszektor között, másrészt a magánszektoron belül az egyes kisiparosok és kiskereskedők között. Ez egyes területeken a magánkisiparosok és magánkereskedők számának a növelését is igényli, és általában feltételezi a hiánygazdaságra jellemző tendenciák megszüntetését.

A magánszektorban élvezett aránytalanul magas jövedelmek másrészt az adózási fegyelem rendkívüli lazaságára, ezen belül főként az adóalap eltitkolására vezethetők vissza. Ez összefügg az ellenőrző apparátus szakmai és erkölcsi gyengeségével, ami igen súlyos, a magánszektoron túl gyűrűző kihatású. A felügyeleti és ellenőrző apparátus tisztaságát, megvesztegethetetlenségét minden szinten feltétlenül biztosítani kell. Ez alapvető kérdés a jelenlegi helyzetben.

A borravaló, hálapénz, „csúszópénz" széles körű elterjedtségének súlyos negatív következményeiről sok szó esik napjainkban. Korlátozásuk szükségessége közismert, ha a gyakorlatban kevés is történik ennek érdekében. Ez nyilván azzal is összefügg, hogy a megoldási lehetőségek megítélése tekintetében nagyon eltérőek a vélemények.

A borravaló és a hálapénz elterjedtségét sokan a megfelelő foglalkozások alacsony hivatalos díjazásával magyarázzák; és ezért a megoldást is ennek az állapotnak a megszüntetésében látják. A valóságban a borravalós, hálapénzes foglalkozásoknak csak egy része alacsonyan díjazott, az ezeken a területeken dolgozók hivatalos keresete sok esetben nem marad el más, hasonló képzettségi szintű és felelősségű stb. kategóriákétól. A másik gyakran hangoztatott ok: az áru- vagy munkaerőhiány. Ez sem a teljes igazság. Gyakori a borravaló olyan területeken is, ahol hiányról nem lehet beszélni, illetve az csak mesterséges, az érdekeltek tudatosan hozzák létre. A borravaló és a hálapénz visszaszorítása feltételezi — ahol ez valóban fennáll — az aránytalanul alacsony keresetek felemelését és az áru- vagy munkaerőhiány enyhítését, de az csupán ezen az úton nem érhető el. Ehhez a közszellem formálása és az egyértelmű tiltás, ennek figyelmen kívül hagyása esetén pedig a

[3] Ezért sem tartanánk helyesnek az ún. családi jövedelemadó bevezetését. Ez ugyanis csak a jól megfogható jövedelemmel rendelkező rétegeket sújtaná, márpedig a nagy aránytalanságok éppen nem náluk vannak.

szigorú retorzió is szükséges ott, ahol a szolgáltatást igénybe vevő kiszolgáltatott helyzete nyilvánvaló. Az össztársadalom, illetve a többség érdekének érvényesítését akkor is vállalni kell, ha az sérti bizonyos csoportok érdekeit.

A „csúszópénz" adása és elfogadása már régen tiltott, csak élni kellene a lehetőséggel: a törvény megszegését a törvény szigorával büntetni. Naivitás azt gondolni — amit néha hallhatunk —, hogy az ilyen visszaélések pusztán az anyagi ösztönzés javításával megszüntethetők. Senkit sem lehet úgy megfizetni, hogy anyagilag jobban járjon, ha tisztességes marad, mintha megvesztegetést fogad el. A korrupcióval nem lehet anyagilag konkurrálni.

Az engedély nélkül végzett „fusimunkák" kérdését — ha azt a munkaidőn kívül végzik — másképp kell megítélni. Itt a borravalótól, hálapénztől, „csúszópénz"-től eltérően olyan jövedelemről van szó, amelynek különmunka, a lakosság által igényelt különmunka forrása. Ezért mindenekelőtt a tevékenységek legális útra terelésére kell törekedni (működési engedélyek, iparengedélyek kiadásával), ami azután a konkurrencia kiszélesedésén és a megfelelő adóztatáson keresztül a keletkező jövedelmek mérséklődését is maga után vonja.

A paraszthháztartások jövedelme, akárcsak a kisiparosoké és a kiskereskedőké, ugyancsak nem szabályozható be pontosan. Túlzott visszaszorítása, korlátozása — a történelmi tapasztalatok szerint is — súlyos következményekkel jár, veszélyezteti a városi lakosság élelmiszerrel, az élelmiszeripar nyersanyaggal való ellátását. A háztáji gazdaságban végzett munka (a magas paraszti jövedelmekben ennek kiemelkedő a jelentősége) hosszú ideig még nélkülözhetetlen és ugyanakkor igen fáradtságos tevékenység, ezt a társadalomnak megfelelően honorálnia kell.

A foglalkozástól független alkalmi jövedelmek korlátozása mindenekelőtt a nagy értékű ajándékok és örökség megadóztatásán, valamint a vagyontárgyak rendkívüli áremelkedéséből származó haszon lefölözésén keresztül történhet. Mindkettőre azonban csak korlátozott lehetőség van. (Elsősorban az ingatlanok esetében érvényesíthető az adóztatás.)

A magas jövedelmek korlátozása feltétlen szükségszerűség, mint látjuk azonban, ennek a lehetősége maga is korlátozott, illetve az esetek jelentős részében csak korlátozottan célszerű. Igénybe kell tehát venni a másik utat is: a felhasználási lehetőségek kiszélesítését.

A felhasználási lehetőségek kiszélesítése

A magas személyi jövedelmeket részben elfogyasztják, részben felhalmozzák. Felhasználási lehetőségeik is elsősorban ebben a két irányban szélesíthetők ki.

A személyi jövedelmek alapvető rendeltetése a megfelelő fogyasztás lehetővé tétele. Létezik nálunk egy olyan szemlélet, amely a kereseti, jövedelmi különbségeket elfogadja, a fogyasztásban meglevő életmódbeli különbségek ellen azonban hadakozik. Ez képtelenség. Ha lehetővé tesszük a személyi jövedelmek különbségeit, lehetővé kell tenni azt is, hogy azok a fogyasztás különbségeiben realizálódjanak. Ennek megfelelően módot kell adni a magas jövedelműek speciális fogyasztási igényeinek a kielégítésére is. Ehhez biztosítani kell a szükséges áru- és áruként megvásárolható szolgáltatásfedezetet. A hazai és a külföldi tapasztalatok azt mutatják, hogy a hagyo-

mányosan luxuscikknek számító árukon kívül ebből a szempontból különös figyelmet kell fordítani a lakáskultúrához kapcsolódó termékek és a szabad idő változatosabb felhasználását lehetővé tevő szolgáltatások választékának a bővítésére.[4] Természetesen ahhoz, hogy a társadalom egésze számára előnyös legyen ez a felhasználási mód, ezeknek — és a magas jövedelműek sajátos igényeinek kielégítését szolgáló egyéb áruknak és szolgáltatásoknak is — viszonylag magas felhalmozási hányadot (társadalmi tiszta jövedelmet) kell tartalmazniok.

Önálló, sajátos probléma a magas paraszti (mezőgazdasági) jövedelmek megfelelő fogyasztás jellegű felhasználásának az elősegítése. Ez — a parasztság (falusi lakosság) kulturális igényszintjének a növelése mellett — a falusi szolgáltatóhálózat fejlesztését, a pénz helybeli elköltési lehetőségeinek a kiszélesítését feltételezi.

A magas jövedelmek fogyasztás jellegű felhasználásának azonban megvannak a korlátai. A szocializmus természetéhez tartozik, hogy mérsékelje a kapitalizmushoz képest az emberek közötti jövedelmi és főleg vagyoni különbségeket, és ennek alapján az életmód anyagi feltételeinek a különbségeit. A mi viszonyaink között az emberek igen érzékenyek a nagymértékű fogyasztási-életmódbeli különbségekre. Ezt egyrészt a szocializmus társadalmi-emberi egyenlőségeszméjének a térhódítása eredményezi, másrészt a különböző társadalmi rétegek igényszintjének a gyors közeledése, a megnövekedett iskolázottság és a lezajlott jelentős társadalmi mozgások következtében. A felszabadulás előtt, amikor a társadalom sokkal zártabb volt, az egyes rétegek sokkal jobban elkülönültek egymástól, a fogyasztói igények is jobban differenciálódtak. Valószínűleg bolondnak számított volna az a munkás vagy paraszt, aki a nagytőkés vagy a földesúr életformáját akarta volna utánozni, az ő fogyasztását, életmódját tekintette volna a maga számára közvetlen példaképnek. Ma azonban, amikor a termelőszövetkezeti elnökök és a vezérigazgatók az ő rokonságukból, szomszédságukból kerülnek ki, az ún. „egyszerű" családok is gyakran közvetlenül őket akarják követni, a szociológia kifejezésével élve: aspirációs szintjük egészen közel került az övékéhez.[5]

Egyes rétegek, csoportok kirívóan pazarló életvitele kedvezőtlen társadalmi-politikai hatású. Széles körben elégedetlenséget, irreális igényeket ébreszt, és ennek megfelelően torz magatartási formákat szül. Pusztán gazdasági szempontból is hátrányos azonban egyes rétegek pazarlása. *A magas személyi jövedelmek felhasználási lehetőségeinek kiszélesítése már ezért sem szorítkozhat kizárólag a fogyasztás szférájára. Lehetővé kell tenni, hogy ezek egy része — véleményem szerint a jelenleginél nagyobb része — visszakerüljön az újratermelési folyamatba.*

A jólét növekedésével a személyi jövedelmek egyre nagyobb részét tartalékolják, halmozzák fel. Ez az egyén számára is, a társadalom számára is nélkülözhetetlen. Az egyén csak így tud nagyobb értékű ingó és ingatlan jószá-

[4] Lásd Hoós János: Az életszínvonal és az elosztási viszonyok fejlesztése. Társadalmi Szemle, 1978. 10. sz.

[5] „A szocializmusban a rétegek közötti kapcsolat erősebb, az egyes rétegek jobban összefonódnak és fogyasztási szokásaikban is közelednek egymáshoz. Ezt a közeledési folyamatot segíti a technikai fejlődés is, a kommunikációs eszközök, ipartelepítés, szolgáltatási hálózat javulása." (Radnóti Éva: A jövedelmek differenciáltsága és a belkereskedelem feladatai. Kereskedelmi Szemle, 1978. 4. sz. 2. l.)

gokra szert tenni és a maga számára megfelelő anyagi biztonságot teremteni. A lakosság pénzmegtakarításait pedig a gazdaság egésze hasznosítja,[6] az egyének ingó és ingatlan vagyona a nemzeti vagyon egészét gyarapítja. Emellett, egy bizonyos határon felül, pusztán a folyó fogyasztás lehetőségének a növekedése már nem is gyakorol elegendő ösztönzést az érdekeltekre. A tartalékolási, felhalmozási lehetőségek ösztönző hatására is szükség van. A társadalomnak tehát a pazarló fogyasztással szemben a józan tartalékolásra, felhalmozásra törekvő életformát kell ösztönöznie. (Ma már a tőkés világra vonatkozóan is nyilvánvaló a helytelensége annak a — II. világháború utáni években különösen az Egyesült Államokban elterjedt — felfogásnak, amely szerint a pazarlás hasznos a gazdaság számára, mert előfeltétele a magas termelési és foglalkoztatási szintnek.) Úgy tűnik, ez a követelmény nálunk nem érvényesül általánosan. A magas jövedelmű és a megengedett mértékű ingatlannal már rendelkező családok inkább a pazarló fogyasztásra vannak késztetve. Itt az anyagi jólét viszonylag magas fokát elért szocialista rendszer egy rendkívül nehéz feladatával, dilemmájával állunk szemben: *úgy küzdeni a pazarló fogyasztás ellen, hogy közben a túlzott vagyonosodási irányzatoknak is útját álljuk.* Felmerül a kérdés: hogyan lehetne a mai körülmények között a felhalmozás jellegű jövedelemfelhasználási lehetőségek — szocialista társadalmi berendezkedésünket nem veszélyeztető — bővítésével enyhíteni a problémán, elősegíteni az ésszerűen fogyasztásra már nem elkölthető jövedelmeknek az újratermelési folyamatba való visszakerülését?

A továbbiakban a felhalmozás jellegű személyijövedelem felhasználás néhány típusát külön-külön vizsgáljuk ebből a szempontból.

A foglalkozástól független felhalmozási formák

A lakossági jövedelmek tartalékolásának alapvető formája a *takarékbetét.* Közismert, hogy magasabb jövedelmi szinten magasabb a megtakarítások aránya, a magasabb jövedelmű rétegek jövedelmük nagyobb százalékát tartalékolják. Úgy tűnik azonban — és ezt külföldi tapasztalatok is alátámasztják[7] —, hogy ez csak egy bizonyos határig van így. Az egyének, illetve családok megtakarítási készségének van egy „kielégültségi" pontja. Ha a megtakarítás nagysága ezt megközelíti, a megtakarított összegnek a jövedelemhez viszonyított aránya (a megtakarítási hányad) már nem nő tovább. Hazánkban a megtakarítások átlagos összege — a szakemberek véleménye szerint — megfelel az átlagos jövedelmi szintnek. Emögött az átlagos megfelelés mögött azonban, minden valószínűség szerint, sokak erejüket meghaladó takarékoskodása, ugyanakkor a kiugróan magas jövedelműek — lehetőségeikhez viszonyítva — alacsony összegű megtakarítása (takarékbetétje) húzódik meg.

A takarékbetétek és ezen belül különösen a magas jövedelműek betétei növekedésének legfőbb féke: az árak növekedését csak részben kompenzáló

[6] A lakosság önkéntes pénzmegtakarítása a folyó fogyasztása egy részéről való önkéntes lemondását jelenti, ami által lehetővé teszi a társadalmi — termelő vagy nem termelő — felhalmozás kiszélesítését vagy a társadalmi fogyasztás bővítését.

[7] Lásd Dieter Fricke: Das Sparen in Spannungsfeld der Bedürfnisse. Eine Kritik der Sparfunktion. A Wirtschaftstheorie als Verhaltenstheorie című kötetben. Duncker und Humblot. Berlin, 1969. 51. l.

kamatmagasság, illetve az ettől való félelem. (Ebből a szempontból nem egyszerűen az átlagos árszínvonal alakulása játszik szerepet, hanem elsősorban azon javaké és szolgáltatásoké, amelyekre a megtakarítások közvetlenül irányulnak. Márpedig például az építőipari és az ingatlanárak növekedése az átlagos árszínvonal növekedésénél jóval gyorsabb.) A rövid távú betétképzést ez a körülmény nem gátolja, annál inkább a hosszú távút, amihez a népgazdaságnak különleges érdeke fűződik. Jelenleg a leghosszabb időre lekötött betét a három évre lekötött, ami után évi 6 százalék kamat jár. Valószínűleg megvalósítható lenne egy ennél hosszabb időre lekötött betétfajta, megfelelően magasabb kamattal, ami enyhítené a problémát.

A magánbiztosítás és ezenbelül különösen a személybiztosítás rendszere is alkalmas a magas jövedelmek egy részének lekötésére.[8] Bármennyire széles körű, számos gazdaságilag fejlettebb országénál magasabb színvonalú is társadalombiztosítási rendszerünk, a lakosság jogos igényeit csak korlátozottan képes kielégíteni. A teljesebb kielégítéshez a lakosság saját eszközei is szükségesek.[9] A nyugalomba vonult idős ember igénye például — érthető módon — nemcsak alapvető, elemi szükségleteinek a kielégítése, hanem megszokott életvitelének a folytatása és a jólét általános növekedésével való lépéstartás is, miközben egészségi állapotának a romlása súlyos speciális költségekkel terhelheti. Ezeknek az elvárásoknak azonban nyugdíjrendszerünk még hosszú ideig nem képes eleget tenni. Megfelelő nyugdíjkiegészítő biztosítással, amelyre elsősorban a magasabb jövedelmi rétegeknek van lehetősége, a probléma részben megoldható, vagy legalábbis enyhíthető.[10] Ugyancsak széles tere lehetne ezeknél a rétegeknél az egyéb személybiztosítási formáknak (rokkantság, betegség, halál stb. esetére). Ezek a szabad pénzeszközök valóban tartós, hosszú lejáratú lekötését jelentik, amelyek a keletkező nyereségen keresztül is gyarapítják a költségvetés forrásait. A magánbiztosítás (személybiztosítás) rendszere azonban mind ez ideig nem kapta meg nálunk az őt megillető helyet.[11] Ennek fő oka véleményem szerint — egyéb kisebb jelentőségű tényezők mellett — e biztosítási formák árszínvonal-emelkedéssel szembeni védelmének hiánya, illetve gyengesége.[12] Felvetődik a gondolat, nem lehetne-e a kifizetendő összegek nagyságát valamiképpen a fogyasztói árindex változásához kötni? Az a felmerült elképzelés, hogy a járadék összege évről-évre a biztosított és a biztosító előzetes megállapodásának megfelelő százalékkal nőjön (természetesen ebben az esetben a biztosított által fizetett díjtétel is ennek megfelelően alakul, esetleg növekvő) ugyancsak mérlegelésre érdemes.

Az értéktárgyak (nemesfémtárgyak, ékszerek, műalkotások, régiségek

[8] Magánbiztosításon a nem kötelező biztosításfajtákat értem, de az állami biztosítási rendszer keretében.

[9] Felmerül a kérdés, hogy „a társadalmi gondoskodás és az öngondoskodás mai fejlettségi szintjén, a változó vagyoni és jövedelmi viszonyok között, nem kellene-e az önfinanszírozást jobban bevonni a társadalom egyes szociális problémáinak megoldásába". (Szabó Imre: A biztosítás feladata a szocialista társadalom szociálpolitikai céljainak megvalósításában. Egyetemi doktori értekezés. 1978. 39. l.)

[10] A Közgazdasági Szemle 1978. 7—8-as számában megjelent cikkében Orolin Zsuzsa hasonló megoldást javasol, de az állami nyugdíjrendszer keretében. Az eltérés csak a technikai megoldást érinti.

[11] A valóban széles körben elterjedt Csoportos Élet- és Balesetbiztosításnak a magas személyi jövedelmek lekötése szempontjából nincs jelentősége.

[12] Jelenleg az Állami Biztosító, a Nyugdíjintézethez hasonlóan évi 2 százalékkal emeli a különböző járadékok összegét.

stb.) *felhalmozása* ősidők óta nemcsak a gyönyörködtetést célozza, hanem az értékmegőrzés, tezaurálás hagyományos módja is. Ez a funkciója az árszínvonal-növekedés meggyorsulása következtében napjainkban világviszonylatban különleges jelentőségre tett szert. Ehhez járulnak hazánkban még olyan sajátos körülmények, mint például az ingatlanszerzés korlátozott lehetősége. A magas jövedelmek egy részének ilyen tárgyakba fektetése a gazdaság egésze számára is előnyös, ha a forgalmat a hivatalos kereskedelem bonyolítja le, és az az államot — a különböző adókon és illetékeken keresztül — jelentős tiszta jövedelemhez juttatja. Másrészt viszont ezeknek a tárgyaknak az értéknövekedése viszonylag könnyen kivonható az adóztatás alól, mivel átruházásuk gyakran nem kísérhető nyomon. (Néha még az országból való kivitelük sem.)

Az ilyen értéktárgyak közül a műalkotások és régiségek további felhalmozásának hazánkban egyre korlátozottabb a lehetősége. Ezek ugyanis — éppen ez adja meg az értéküket — nem vagy alig szaporíthatók. Márpedig az igazán értékesek túlnyomó része már magánkézben „nyugalomba került", kinccsé merevedett. Tulajdonosaik nincsenek pénzszűkében és előreláthatólag a közeljövőben sem lesznek. Így nem várható, hogy eladóként jelenjenek meg a piacon. Ugyanakkor a külföldi piacokon is mutatkozó nagy kereslet következtében az import is egyre nagyobb akadályokba ütközik. Ezért a műtárgyak forgalmának a volumene — az ár gyors emelkedése mellett — a jövőben minden bizonnyal csökken. (Egyébként ez a tendencia tapasztalható a nemesfémtárgyak és az ékszerek piacán is a hetvenes évek első fele óta.) A kínálat — a változatlanul magas kereslettel szemben — mind kisebb lesz, ami a spekulációs tendenciákat erősíti.[13]

Üdülőépítés. A nyaraló vagy üdülőépítés az esetek többségében nem elsősorban tezaurálási indítékú, de gyakran ilyen, illetve jövedelemszerzési motívumok is ösztönzik. Különösen érvényes ez a nagy idegenforgalmú üdülőhelyekre.

Az idegenforgalmi-üdülési szálláshelyek magánerőből történő építése népgazdasági érdek. Évi három hónapon keresztül üzemelő állami üdülőszállók létesítése a Balaton partján ritkán rentábilis. Ugyanakkor azonban egy családnak csak egy üdülőtulajdona lehet, amelynek mérete is maximált, többé-kevésbé egy családra szabott. Az ellentmondás általában úgy oldódik fel, hogy a tehetősebbek — különböző ügyeskedésekkel — a megengedettnél lényegesen nagyobb nyaralót építenek, aminek egy részét azután legálisan vagy gyakran illegálisan — az adóhatóságok megkerülésével — bérbe adják. Ez azonban aligha kívánatos megoldás.[14] Ma már — különösen a külföldi vendég — mindenekelőtt a szállodai lakrészszerű, önállóan komfortos appartement-okat keresi, ezeket hajlandó jól megfizetni. De a beépítésre, rendelkezésre álló területek rohamos csökkenése és az infrastrukturális beruházások gazdaságosságának szempontja is a szállodaszerűen épített, nagyméretű társasüdülőket igényli. Viszont ha egy családnak ilyen jellegű társasüdülőben csak egyetlen egyszobás appartement-ja is van, már kimerítette a nyaralótulajdonra vonatkozó törvényes lehetőségeit. Talán meg lehetne

[13] Lásd Hortobágyi Gábor: Az értéktárgyak lakossági felhalmozásáról. Kereskedelmi Szemle, 1977. 10. sz.

[14] A másik lehetőségre akkor nyílik mód, ha a család bérlakásban lakik. Ilyen esetben ugyanis vásárolhat, vagy építtethet egy lakásnak minősülő ingatlant, ami azonban üdülőhelyen üdülőként hasznosítható.

engedni, hogy egy-egy családnak, a valóban saját üdülését szolgáló hétvégi házon, társasnyaralórészen kívül, még egy kifejezetten kiadási, idegenforgalmi célokat szolgáló üdülőrésze is legyen egy szállodaszerűen épített társasüdülőben, ha azt a mindenkori előírásoknak megfelelően az idegenforgalmi szervek rendelkezésére bocsátja, és ebből származó jövedelme után adózik. Így az állam is hozzájutna az őt megillető részhez. Azokon a területeken viszont, ahol a körülmények az ilyen nagyméretű szállodaszerű épületek létrehozását nem indokolják, esetleg előnyös lehet ugyancsak idegenforgalmi célokat szolgáló kisebb méretű magánpanziók építésének és megfelelően szabályozott üzemeltetésének az engedélyezése. Ez — a „tőke" hasznos lekötésén kívül — másutt hatékonyan alig foglalkoztatható, például idős egyének munkaerejének a hasznosítását is elősegítené. Ezzel azonban már át is kerültünk a foglalkozáshoz kapcsolódó felhalmozás kérdéskörének a problémáihoz.

A lakásépítésben semmi esetre sem volna helyes a mainál nagyobb teret engedni a magántőkének. A megfelelő lakás birtoklása minden család és egyén elsőrendű szükséglete, az erről való gondoskodás messzemenően a társadalom feladata, a bérbeadás céljából történő magán-lakásépítést, lakásvásárlást nem szabad megengedni. Ez a lakáshelyzeten — a naturális korlátok következtében — nem javítana, viszont egyeseket nagyarányú munka nélküli jövedelemhez juttatna, a kereslet és kínálat viszonyának hatására szükségképpen uzsoralakbérekhez vezetne.

A foglalkozáshoz kapcsolódó felhalmozás

Az eddigiekben a magas jövedelmek olyan felhalmozási formáival foglalkoztunk, amelyek a végzett munkától, a gyakorolt foglalkozástól függetlenek. Még jelentősebbeknek látszanak azok a módok, amelyek éppen ehhez kapcsolódva eredményezik a megtakarított jövedelmeknek az újratermelési folyamatba való visszakerülését. Ez bizonyos esetekben a végzett munka hatékonyságának a növelését is lehetővé teszi.

A magánkisiparba, magánkereskedelembe történő befektetések

Közismert, hogy a szocialista szektor általános túlsúlya mellett számos területen szükség van a magánkisiparosok és magánkereskedők tevékenységére is. A megfelelő foglalkozási ágakban tevékenykedők számára kézenfekvő befektetési lehetőség ilyen üzem, kereskedés létesítése, illetve a meglevő fejlesztése. A tőkésországokban a kistermelőt a konkurrencia rákényszeríti, hogy tiszta jövedelme jelentős részét rendszeresen üzeme korszerűsítésére, fejlesztésére fordítsa. Nálunk nemcsak hogy nem kényszerül erre, de ez gyakran érdekeivel ellentétes, illetve egyáltalán nincs rá módja: a beruházások ebben a szektorban jogi és naturális korlátokba (a beszerzési lehetőségek korlátaiba) ütköznek. Természetesen nem oldható fel minden korlát e területen, nem nyithatunk szabad utat a kapitalizálódásnak. Számos területen azonban célszerű lehet a szabályozórendszer bizonyos módosítása és a jogi korlátok rugalmasabbá tétele (ilyen lépések történtek a közelmúltban), valamint a kisiparosok anyag-, alkatrész- és gépellátásának a javítása.

Ezzel kapcsolatban tanulmányozni kellene más szocialista országok, így például Lengyelország újabb kezdeményezéseit és tapasztalatait.

Úgy tűnik, be lehetne vonni a magántevékenységet és ezzel együtt a magántőkét a nem termelő szolgáltatások egyes ágazataiba is, ami eddig szinte teljesen kívül maradt a látókörünkön. Megfelelő felkészültséggel rendelkező személyeknek például engedélyt lehetne adni magánbölcsődék, óvodák, napközik létesítésére, de gondolni lehetne idősek gondozását ellátó magánpanziókra is. Ezek közül ma egyedül magánóvodák léteznek elenyésző számban, holott az ilyen jellegű igények — mint ismeretes — óriásiak, és az ilyen megoldások csökkentenék a költségvetés terheit is.

A bérleti (gebines) rendszer ugyancsak lehetőséget adhat a lakosság körében felgyülemlett pénzeszközöknek a termelésbe való visszajuttatására. Ez a rendszer azonban nálunk az indokoltnál kevésbé elterjedt, emellett gyakran olyan módon valósul meg, hogy az a „gebines"-től semmiféle saját tőkét sem igényel. Ezen változtatni kellene. A „gebines" rendszer ma nálunk a kiskereskedelemben és a vendéglátóiparban létezik, de kiterjeszthető lenne például a benzinkutak kezelésére és a személyautó- (taxi-) fuvarozásra is.[15] A tapasztalatok arra utalnak, hogy a gebines rendszerben működő üzletek ugyanakkora forgalmat lényegesen kisebb létszámmal képesek lebonyolítani, és ennek következtében jövedelmezőbbek a többinél.[16]

Új típusú ipari és szolgáltató szövetkezetek létrehozása

Közismert, hogy gazdaságunkban jórészt hiányoznak a kisüzemek, kisvállalatok. Funkciójukat sem a magániparosok, sem a jelenlegi szövetkezeti vagy tanácsi vállalatok nem tudják kielégítően betölteni. Az előbbiek túl kicsik, az utóbbiak általában túl nagyok, illetve nehézkesek ehhez a feladathoz. Úgy tűnik, nagy szükség volna olyan 10—20—25 fős, korszerű berendezéssel ellátott, önálló ipari és szolgáltató kisvállalatokra, amelyek képesek a kereslet mindenkori változásaihoz való gyors alkalmazkodásra, a vevők igényeinek rugalmas kielégítésére. (Létjogosultságuk különösen nyilvánvaló például az építőiparban, a lakáskarbantartásban, a javító-szerelő szolgáltatásokban.) Véleményem szerint ezeknek a követelményeknek új típusú szövetkezeti vállalatok felelnének meg a legjobban.[17] Ezek a kis méretű szövetkezetek nagyfokú gazdasági önállósággal rendelkeznének. A szükséges tőkét maguk a tagok — akik egyúttal a szövetkezet dolgozói — adnák össze. A tagok jövedelme közvetlenül a vállalati eredmény függvénye lenne. Viszont eltérően a jelenlegi szövetkezetektől, ahol a tagság „beruházási

[15] A gebines rendszer körülbelüli megfelelője a tőkésországokban a *franchising*. Ilyen rendszerben régóta működnek benzinkutak és autókereskedések. Lásd Szabó Katalin: A bolygóvállalatok — a kiscégek beépülése a tőkés nagyvállalati rendszerekbe. Közgazdasági Szemle, 1974. 9. sz.

[16] A magán- és a „gebines" szektor helyzetét, ennek elvi vonatkozásait részletesen tárgyalja Gábor R. István az ún. második gazdasággal foglalkozó tanulmányában. Lásd Gábor R. István: A második gazdaság. Valóság, 1978. 1. sz.

[17] A Közgazdasági Szemle 1978. 9. számában megjelent cikkükben Hegedüs András és Márkus Mária felvetik társas vállalkozás formájában működő mozgékony, könnyen alkalmazkodó kisvállalatok szükségességét, a társas vállalkozás jellegére azonban közelebbről nem utalnak. Hegedüs András—Márkus Mária: A kisvállalkozó és a szocializmus. Közgazdasági Szemle, 1978. 9. sz.

hozzájárulása" csak hajdani, egyszeri aktus volt (ti. a szövetkezet megalakulása idején, amikor a tagok bevitték munkaeszközeiket és esetleg az anyagot) itt ez — jövedelmezőnek ígérkező beruházásokhoz — újból és újból napirendre kerülhetne. Az össztársadalom megfelelő részesedését a befizetett adó formájában a hatékony működés és a magánüzemeknél sokkal jobb ellenőrizhetőség biztosítaná. Az ilyen típusú szövetkezet koncepciójának a kialakítása természetesen még alapos tanulmányozást igényel.

A háztáji és kisegítő gazdaságok fejlesztése. Közismert, hogy jelentős népgazdasági érdek fűződik a mezőgazdasági háztáji és kisegítő gazdaságok termelésének a növekedéséhez. Ez természetesen ezeknek a gazdaságoknak az állandó korszerűsítését is igényli. A tapasztalatok arra mutatnak, hogy ha a megfelelő anyagi érdekeltség és ennek biztonsága a jövőre vonatkozóan is fennáll, a háztáji és kisegítő gazdaságok tulajdonosai hajlandók gazdaságukba a jelenleginél több beruházást eszközölni. Ilyen módon tehát megoldható az ezen rétegek körében jelentkező magas jövedelmek, felhalmozódó pénzösszegek egy részének lekötése is. Természetesen ehhez a szükséges naturális fedezetnek (szabadon vásárolható gépeknek, eszközöknek, anyagoknak) is rendelkezésre kell állnia.

Felvetődik a gondolat: *nem járulhatna-e hozzá a parasztság egyéni anyagi eszközeivel a termelőszövetkezeti közös gazdaság fejlesztéséhez is?* Kézenfekvőnek tűnik — a szövetkezeti tulajdon természetének nagyon is megfelel —, hogy ez a hozzájárulás ne csak egyszeri, ti. a szövetkezet alapításakor megvalósult aktus legyen, hanem a társtulajdonosi viszony állandóan megújuló eleme. Ilyen javaslatok már régebben felmerültek, mindenekelőtt abban a formában, hogy a termelőszövetkezeti parasztok — méltányos kamat ellenében — kölcsönt nyújthassanak a szövetkezetnek.[18] Ez egyúttal hozzájárulhatna a „szegény szövetkezet — gazdag tagság" egyáltalán nem ritka ellentmondásának a leküzdéséhez. A tagi kölcsönnyújtás azonban csak nagyon szűk körben valósult meg. Fő oka, hogy központilag előírt rendje (a kamat magassága stb.) szorosan az OTP-betét feltételeihez igazodik. Márpedig ez a formai egyenlőség lényegi egyenlőtlenséget takar. A legerősebb, legjobban szervezett termelőszövetkezet sem képes olyan titkosságot és visszafizetési garanciát biztosítani, mint az OTP.[19] Rendszeres jövedelemre jogosító tagi részjegy kibocsátását az érvényes jogszabályok egyáltalán nem teszik lehetővé. Ez nyilván a lehetséges társadalmi-politikai feszültségektől való óvakodásra vezethető vissza. Keresni kellene azokat a megoldási formákat, amelyek a társadalmi-politikai feszültségek növelése nélkül segítenék elő a magas jövedelmű tsz-tagok személyi jövedelme egy részének a közös gazdaság fejlődését is meggyorsító felhasználását. (Felvetődött például olyan gondolat, hogy a tagok által önkéntesen, a termelőszövetkezet számára nyújtott hiteleket jelentős részben idős korukban, nyugdíjkiegészítésként fizessék vissza.)

Állami részvények, kötvények. Újra és újra felmerül a kérdés: nem bocsáthatnának-e ki állami vállalataink részvényeket dolgozóik körében abból

[18] „A közös gazdaság fejlesztési igényei, különböző pénzügyi nehézségei és az állami pénzforrások korlátozottsága, a beruházási eszközök drágulása ráirányították a figyelmet a termelőszövetkezeti tagok pénzmegtakarításaira mint potenciális hitel- (kölcsön-) forrásokra." (Fekete Ferenc—Kővári Miklós: Új vonások a szövetkezeti tagok és a közös gazdaságok pénzkapcsolataiban. Közgazdasági Szemle, 1973. 7—8. sz. 896. l.)

[19] Lásd Fekete Ferenc—Kővári Miklós idézett cikkét.

a célból, hogy ezáltal növeljék anyagi erőforrásaikat? Ez az út járhatatlannak tűnik. A részvény társtulajdonosi jogokat megtestesítő értékpapír, és ezért az állami tulajdon természetével összeegyeztethetetlen. Nem volna helyes, ha az egyének meghatározott állami vállalatok társtulajdonosaivá válnának.[20] Egyébként mivel az állami vállalatok alkalmazottai között elenyésző a magas jövedelmű, amúgy sem bírna érdemleges jelentőséggel vizsgált kérdésünk szempontjából.

Más a helyzet a kötvény típusú értékpapírral, amely csupán hitelezői jogot testesít meg, és nem egy-egy vállalat, hanem általában az állam bocsátja ki. Hazánkban az államkötvény fogalmához igen kedvezőtlen múltbeli tapasztalatok kötődnek; erős nyomás a jegyzésére, beválthatatlanság a lejárati időpont előtt stb. Ezek azonban nem szükségszerű velejárói a kötvénynek. Ellenkezőleg. A jegyzés önkéntessége és a lejárati időpont előtti beválthatóság szükséges kritériuma a kötvényeknek, amelyek ilyen körülmények között már nagyon közel állnak a tartósan lekötött takarékbetéthez, így hiányzik a végzett munkával, illetve a munkahellyel való kapcsolatuk is.

★

A magas jövedelmek vázolt, felhalmozás jellegű felhasználási módjai segíthetnek abban, hogy az ésszerűtlen vagy illegális felhasználási módok helyét ésszerűbb — a népgazdasági hatékonyságot is javító — legális megoldások foglalják el. Többségük azonban ellentmondásokkal is terhes, magában rejti a gazdagok még gazdagabbá válásának, munka nélküli jövedelmek keletkezésének a veszélyét. Az így létrejövő gazdagság, amelynek létjogosultságát annak idején részben éppen a kirívó, pazarló fogyasztás megfékezésének szükségessége teremtette meg, szinte bármikor még kirívóbb, még pazarlóbb fogyasztássá váltható át. Ezt a veszélyt a korlátozás már tárgyalt, ismert útjai, a konkurrencia kibontakoztatása, a megfelelő szabályozás és adóztatás jelentősen mérsékelhetik. Különösen fontos mérsékelni a vagyoni különbségeknek a fiatal generációra, az utódokra gyakorolt hatását. Ugyanakkor azonban élni kell más, ezektől az ellentmondásoktól mentes, sőt azokat részben kompenzálni képes jövedelemfelhasználási formákkal is. Ilyen a jövedelmek altruista célú felhasználása.

Az altrualista célú felhasználás

A magas személyi jövedelmek, illetve felhalmozódott pénzösszegek közösségi, altruista célú felhasználása ma még ritka jelenség társadalmunkban. A kapitalista viszonyok között egyáltalán nem ismeretlen. A különböző jótékonysági, közösségi célú adományok, alapítványok rendszere széles körben létezik a tőkésországokban. Szocialista fejlődésünk első évtizedében megtorpanás volt tapasztalható ezen a területen. Egyrészt csak nagyonnagyon keveseknek lett volna meg ehhez az anyagi lehetőségük, másrészt a régi típusú jótékonykodás lejáratta magát, pozitív, új típusú hozzáállás pedig nem terjedt el. Inkább a kölcsönös bizalmatlanság, értetlenség volt a

[20] „A társtulajdonosi jogokat megtestesítő értékpapír bevezetése tehát a szocialista gazdaságban nem egyeztethető össze a termelőeszközök tulajdonára vonatkozó elvekkel, illetve a munka szerinti elosztás elvével." (Riesz Miklós: Pénzforgalom és hitel. Tankönyvkiadó, 1969. 322. l.)

jellemző. Az utolsó évtizedben mutatkozik bizonyos szerény előrehaladás. Ma már néhány ezerre rúg a különböző szociális, kulturális célú magánalapítványok, ösztöndíjak, közösségi célokra felajánlott kulturális és anyagi értékek száma. A magas jövedelmek és az ezekből származó felhalmozódott pénzeszközök lekötésében azonban érdemleges szerepük nincs. Az adományozók művészek, tudósok és lelkes lokálpatrióták, többségükben inkább szerény, mint jó anyagi helyzetben levő egyének. A pénzalapítványok 100 000 és 200 000 Ft körül mozognak, csak egészen ritkán fordul elő nagyobb összeg.[21] Pedig ez a felhasználási mód nagyon is alkalmas lenne erre a célra. A közösségi érdeket szerencsésen kapcsolhatja össze bizonyos egyéni ambíciókkal, emberileg teljesen érthető és méltányolandó becsvágy kielégítésével. Az emberek nagy részében él az igény: úgy támogatni a nemesnek ítélt ügyet, hogy egyúttal maguknak is megbecsülést szerezzenek vele, illetve biztosítsák maguk vagy szeretett hozzátartozóik emlékének a fennmaradását. Mind az alapítványt tevők körét, mind az alapítványok fajtáit ki kellene szélesíteni, a szó legigazibb értelmében népszerűsíteni ezt az intézményt. A kovácsolt vas „csodakerítés" vagy a márvány sírbolt helyett miért ne válhatna „státuszszimbólummá" az adományozó nevét megörökítő márványtáblácska az egyetem, az iskola, a kollégium, az óvoda, a bölcsöde, a kórház falán?

★

Cikkem célja csak néhány gondolat felvetése volt. A legfőbb tanulságnak azt látom, hogy a magas személyi jövedelmek problémája esetében sem egyirányú a megoldás útja, hanem egyszerre több, egymástól eltérő, olykor egymást keresztezni látszó úton kell haladnunk. Egyik út sem helyettesítheti a másikat.

[21] Ilyen például a Csonka Lajos vegyészmérnök által négy találmányának 944 000 Ft összegű jövedelméből a közelmúltban alapított „Buzágh Aladár" díj.

KORUNK VILÁGGAZDASÁGA I.

A kötet második kiadása 1973-ban jelent meg, tehát az olajárrobbanás és az ezt követő nagymértékű világgazdasági változások bekövetkezése előtt. Ennélfogva az új kiadást teljesen át kellett dolgozni. Az új kiadvány nemcsak a megváltozott eseményekre és fejleményekre, a világgazdasági korszakváltás különféle jelenségeire tér ki, hanem az új helyzet megvilágításában az 1945 és 1973 közötti időszak helyzetének átértékelésére is, ahogyan azt mai szemmel látjuk és megítéljük. A szerzők kiemelten törekednek a világgazdaság alapvető és állandó elemeinek a kidomborítására, mellőzve azokat a tényezőket, amelyek várhatóan rövid távú változásoknak vannak kitéve.

940 l., kötve 165,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

PILLIS PÁL:

Közgazdaságtudomány és matematika

A közgazdászok táborának verbális és matematikus közgazdászok csoportjaira való kettéválása tapasztalati tény. Értenie kell-e egy elméleti közgazdásznak ahhoz a matematikai apparátushoz, amit a matematikus közgazdászok használnak? Megmarad-e a politikai gazdaságtan a verbális közgazdák művelésében?

A közgazdaságtudományok tárgya és a matematika tárgya

Valamely tudomány tárgyának meghatározása az adott tudomány egyik legösszetettebb, legbonyolultabb feladata. A tudomány fejlődésével változik, fejlődik a tudomány tárgyának megfogalmazására vonatkozó elgondolás is, sőt éppen a tárgy pontos körülhatárolásában futnak össze és kristályosodnak ki azok a gondolatok, amelyek a szóban forgó tudomány fejlődését a legjobban jellemzik. Egy-egy tudomány tárgyának meghatározásakor olykor még a legilletékesebbek is zavarban vannak. Olyan új távlatok nyílhatnak meg ugyanis az adott tudomány fejlődése előtt, amelyek nemcsak hogy nem férnek össze a régi tárgyfelfogással, hanem felborítják a kialakult tudományosztályozást, vitathatóvá teszik a határterületek hovatartozását. Korábban egy egységbe tartozó tudományterületek szétválnak, más — eddig független — diszciplinák pedig közelednek egymáshoz.

A tudományok fejlődését egyaránt jellemzik *konvergens és divergens folyamatok*. Új tudományos felfedezések olykor szétágazó fejlődést indítanak meg, majd egy idő múlva — esetleg új felfedezések hatására — megkezdődik a közeledés. A tudomány egysége — vagy egységének hiánya — mindig *viszonylagos és időleges*.

A szóban forgó két tudomány, a közgazdaságtudomány és a matematika napjainkban éppen olyan fejlődési állapotban van, amelyet a tárgyuk meghatározása körüli vita is jellemez. Még inkább ez a helyzet a matematikai közgazdaságtan esetében.

A közgazdaságtudományok tárgyát — tekintve, hogy ebbe a körbe számos tudomány tartozik — csak nagyon általánosan lehet megfogalmazni. *A közgazdaságtudományok tárgya a társadalom gazdasági jelenségeinek, kategóriáinak és törvényeinek, ezek összefüggéseinek, mechanizmusának vizsgálata, feltárása és alkalmazása.*

A közgazdaságtudományok rendszerében találjuk: 1. az *általános* gazdaságtudományokat (például a politikai gazdaságtant, a közgazdasági elméletek történetét, a gazdaságtörténetet stb.), 2. az *ágazatok közötti, funkcionális* gazdaságtudományokat (a népgazdaság tervezését, a pénzügytant stb.), 3. az *ágazati gazdaságtudományokat* (az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem stb. gazdaságtanát). [28] A közgazdaságtudomány ezen ágainak sajátos tárgyuk van.

A politikai gazdaságtan tárgya — véleményünk szerint — az utóbbi mintegy két évtized fejlődése alapján gazdagodott. Ide sorolható: 1. a történelmileg változó *termelési viszonyok* (az adott társadalom társadalmi-gazdasági, valamint technikai-gazdasági viszonyai), 2. *a termelőerők fejlődésének alapvető fejlődési irányai* és ezek hatása a termelési viszonyokra, a *termelőerők és termelési viszonyok kölcsönhatása*, 3. *a felépítmény gazdasági tevékenységének osztályindítékai, céljai, valamint e gazdasági tevékenység társadalmi hatásai.*

A politikai gazdaságtan nem azonos mélységben és intenzitással foglalkozik a tárgyát alkotó három területtel. Legbehatóbban a termelési viszonyokat, s ezen belül a társadalmi-gazdasági viszonyokat tanulmányozza. Mivel azonban e viszonyok nem szakíthatók el a termelőerőktől (és a termelőerők sem a termelési viszonyoktól), a politikai gazdaságtannak mélyrehatóan kell elemeznie a termelőerők fejlődésének legátfogóbb összefüggéseit és folyamatait, a termelőerők fejlődésének az adott társadalomban működő hajtóerőit vagy fékezőit. A termelőerők és a termelési viszonyok fejlődése, kapcsolata, kölcsönhatásuk nem szakítható el az adott társadalom gazdasági eszméitől és gazdasági intézményeinek tevékenységétől, azaz a felépítmény gazdasági működésétől.

A matematika tárgyának meghatározása rendkívül összetett feladat, amely napjainkban a viták kereszttüzében áll. Közismertek Engels idevágó megállapításai. „A matematika a nagyságok tudománya; a nagyság fogalmából indulunk ki." ([7] 526. l.) De Engels egyáltalán nem tekintette a matematikát „mennyiségtannak", csupán azt állította, hogy a matematika a mennyiség fogalmából indul. „A szám a legtisztább mennyiségi meghatározás, melyet ismerünk. De tele van minőségi különbségekkel." Továbbá: „Mihelyt a matematika végtelen nagyról és végtelen kicsiről beszél, olyan minőségi különbségeket vezet be, amely áthidalhatatlan minőségi ellentétnek is mutatkozik, mennyiségek, amelyek hallatlanul különböznek egymástól, hogy minden ésszerű viszony, minden összehasonlítás megszűnik közöttük, hogy mennyiségileg összehasonlíthatatlanokká válnak." ([6] 269. l.)

A matematika többszörösen elvont fogalmakkal dolgozik. Maga a szám is elvonatkoztatás, s a számokból, mennyiségekből a matematika *újabb absztrakciókat* képez. „A mai matematika feladata ilyen, esetleg többfokozatú absztrakcióval létrejött fogalmak közötti logikai összefüggéseket vizsgálni és feltárni." ([11] 260. l.) „...a mai matematika tárgya bizonyos gondolati elemek vizsgálata..." ([11] 263. l.) Ezek a gondolati elemek abban a formában, amelyben ezekkel a matematika foglalkozik, *sem a természetben, sem a társadalomban nem léteznek.* Ezért volt képes a matematika a legkülönfélébb tudományok összefüggéseinek kifejezésére, ezért „hatolhatott be" ezekbe a tudományokba, illetve ezért vehették igénybe a szóban forgó tudományok a matematika eszközeit. A matematika fogalmai ugyanis közömbösek, s egyaránt kifejezhetnek természeti vagy társadalmi jelenségeket.

Valaha a matematika a mennyiségi relációk és térformák tudománya volt. Újabb tudományos felfedezések azonban sokkal általánosabb viszonylatokhoz vezettek el, ezen relációkon belül a *mennyiségiek az általános relációk sajátos esetei*, éppen úgy, ahogyan a mennyiségi relációkon belül az „egyenlő" is sajátosnak számít.

Hogyan kerül a közgazdaságtudomány és a matematika egymással kapcsolatba, *hol és miként találkozik a társadalom gazdasági jelenségeinek, folyamatainak, kategóriáinak és törvényeinek vizsgálata a többfokozatú elvonatkoztatással létrejött matematikai fogalmak, gondolati elemek vizsgálatával?*

A közgazdaságtan és a matematika viszonya

A közgazdaságtudomány és a matematika kapcsolatának létrejötte lényegét, tartalmát tekintve nem különbözik bármely más tudomány és a matematika kapcsolatának kialakulásától. A nem matematikai tudományok közeledése a matematikához, illetve a matematika közeledése a többi tudományhoz, majd a határterületen kialakult együttműködés, sőt egyesülés, új tudományterület kialakulása két körülménytől függ: 1. milyen *absztrakciós szintet* érnek el a nem matematikai tudományok, 2. rendelkezésre állnak-e azok a matematikai eszközök, eljárások, módszerek, megoldások, amelyekkel lehetséges a nem matematikai tudományok absztrakcióit újabb absztrakciók révén minőségileg és mennyiségileg meghatározni. Így jött létre a matematika és számos más tudomány egymásra találásából és együttműködéséből a jelenkor mondhatni legkiterjedtebb tudománya, az *alkalmazott matematika.**

A közgazdaságtudományok és a matematika találkozásából és egymásra hatásából kialakult új tudományterület elnevezése a szakirodalomban nem egységes. Többféle megnevezést is találhatunk: gazdaságmatematika, közgazdasági matematika, ökonometria, operációkutatás stb. A továbbiakban *a matematikai-közgazdasági* kifejezést használjuk.

A matematikai-közgazdasági tudományterület rendkívül kiterjedt és sokágú. Aligha akad olyan matematikus közgazda, aki valamennyi részterületen járatos. Ugyanis — nem teljes felsorolással, csupán a legfontosabb részterületeket említve — ide tartozik: a korreláció, a regresszió- és a trendszámítás, a statisztikai elemzés, az idősorelemzés, a fogyasztás és a jövedelmek elemzése, a termelési függvények, a csoportosítási módszerek, az input-output analízis, az ÁKM, a készletezési és sorbanállási modellek, a matematikai programozás (lineáris, nem lineáris, egész értékű, vegyes egész értékű, kvadratikus, sztochasztikus stb.), a szimulációs modellek, a szállítástervezés, a járatszerkesztés, a hálótervezés, a gazdasági rendszerek működése, az információáramlás stb.

A közgazdaságtudományok alaptudománya, a politikai gazdaságtan

* Vita folyik az alkalmazott matematika körülhatárolásáról, sőt arról is, hogy lehetséges-e a matematikát úgynevezett tiszta matematikára és alkalmazott matematikára felosztani. Az alkalmazott matematika elfogadott kategória lett, de kiterjedtsége vitatott. Egyértelműen ide sorolható a matematikai statisztika, a programozás elmélete, az operációkutatás, a matematikai analízis azon területei, amelyek a függvényekhez és a határértékhez kapcsolódnak, a valószínűségelmélet, a numerikus módszerek, de egyes országokban ide sorolják még a kvantummechanikát, a relativitáselméletet, az asztrofizikát, a geofizikát, a mechanika egyes fejezeteit és a matematikai közgazdaságtant. [29]

kialakulásától kezdve minduntalan beleütközött matematikailag megfogalmazható elméleti problémákba, amelyeket az adott korszak tudományos színvonalának, felkészültségének megfelelően oldott meg. Már a Marx előtti polgári közgazdaságtan története is ezt tanúsítja: ilyen törekvést fejez ki Quesnay Tableau économique-ja, Ricardo mennyiségi pénzelmélete, hogy csak a leginkább közismerteket említsük.

A termelőerők, valamint a társadalmi munkamegosztás fejlődése szükségszerűen elvezet a különböző termelési ágak és ágazatok kialakulásához, valamint az újratermelési szférák elhatárolódásához. Ezek az ágak, ágazatok, szférák azonban összefüggenek egymással és közöttük szükségszerű, *mennyiségileg és minőségileg meghatározott* kapcsolatoknak, arányoknak kell létezni. E kapcsolatok és arányok termelési viszonyokat fejeznek ki, mégpedig olyanokat, amelyek szoros kapcsolatban állva a termelőerőkkel, a termelőerők fejlődésével számszerűleg szakadatlanul változnak. A termelési viszonyoknak ezt az oldalát technikai-gazdasági relációknak nevezzük, másik oldalát pedig társadalmi-gazdasági relációknak. [31] Ez utóbbiak szintén tartalmaznak számszerűsíthető és minősíthető elemeket, ilyenek nyilvánulnak meg az elosztási viszonyokban vagy a termelésben részt vevő üzemek, illetve termelési ágak kölcsönös kapcsolatában.

Marx és Engels, miközben új, dialektikus materialista alapon új politikai gazdaságtant alkottak, *továbbfejlesztették a politikai gazdaságtan mennyiségi és minőségi szempontú művelését.* Nem szűntek meg hangsúlyozni egyrészt azt, hogy a politikai gazdaságtan a társadalom ökonómiájának elsősorban minőségi oldalát kutatja, másrészt azt, hogy *a mennyiség-minőség szoros dialektikus kapcsolatban állnak egymással és mindig csak egy dologgal két oldalaként foghatók fel.* Marx és Engels közgazdasági munkáiban igen sok számítást, táblázatot találunk. („A tőké"-ben több, mint 110 táblázat, egyes fejezetekben — például a tőke körforgásáról, az átlagprofit kialakulásáról, a földjáradékról stb. szóló részekben — rendkívül sok számítás van. Marx újratermelési sémái ugyanarra a zseniális alapgondolatra épülnek, mint amelyre a ma széles körben használatos tervezési egyensúlysémák és input-output táblák.)

Lenin közgazdasági munkáiban szintén megtaláljuk a gazdasági folyamatok minőségi elemzéséhez nélkülözhetetlen gazdag mennyiségi vizsgálatot. Elég utalni „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban", vagy „Az úgynevezett piackérdésről" című műveire.

A marxista politikai gazdaságtan fejlődése során mindinkább szükségszerűvé vált a *matematikai eszközök igénybevétele.*

A közgazdaságtudományok egyes területein a matematikai eszközök alkalmazásának elterjedése szintén az absztrakciós szint függvénye, meg kell azonban jegyezni, hogy a közgazdaságtudományok rendszerébe sorolt tudományok *absztrakciós lehetősége, igénye eltérő.* A közgazdaságtudomány tudománytanilag rendkívül szerteágazó, s így igen kiterjedt az érintkezési felülete — a többi között — a matematikával is.

A gazdasági folyamatok szabályozásának mint önszabályozásnak, mint önszabályozó rendszernek a gondolata már Smith-nél megjelent, s ha a későbbi polgári közgazdászok el is vetették a kapitalizmus harmonikus önszabályozásának eszméjét, helyébe a szabályozás szükségességét vetették fel a tőkés viszonyok fenntartására, a finánctőkés érdekek védelmére.

A szocialista termelési módban a gazdasági folyamatok szabályozása, a

működésmechanizmusok egzakt kutatása, a tervezés és irányítás kiemelkedő szerepet tölt be.

Joggal állapítja meg Lange, hogy: „Olyan fogalmak és kifejezések tehát, mint a szabályozás, a stabilitás, a vezérlés, az irányítás stb., amelyek a kibernetika modern fogalmi apparátusába tartoznak, valamint az ezeknek megfelelő kérdéskörök már sokkal korábban előfordultak a közgazdasági irodalomban, mint amikor a kibernetika kezdett velük foglalkozni." ([22] 12—13. l.)

Másrészt azt is látnunk kell, hogy bár a szabályozás, stabilitás, vezérlés, irányítás stb., korábban jelentek meg a közgazdasági tudományokban, mint a kibernetikában, a gondolatok további gazdagodását a matematikai eszközök korlátozottsága akadályozta. Talán a legjobb példát erre Marx újratermelési sémái szolgáltatják: a sokismeretlenes egyenletrendszerek megoldását a matematika akkor csak elméletileg ismerte, gyakorlatilag nem boldogult ezzel a problémával, mert ehhez számítógépekre lett volna szükség. A sokszektoros sémák matematikai megoldásának feltételei Marx és Lenin korában hiányoztak.

A közgazdaságtudomány és a matematika határterületi problémái

A matematika alkalmazásának bármely tudományterületen van pozitív és negatív oldala. Pozitív, amennyiben lehetővé teszi a problémák *egzakt tárgyalását*, negatív, amennyiben magában hordja *a konkrét valóságtól való elszakadás lehetőségét*. Ez utóbbi persze nemcsak a matematikai, hanem más módszerekre is vonatkozik, ha nem megfelelően használják azokat.

E pozitív és negatív oldalak fellelhetők a közgazdaságtudomány és a matematika együttműködésében is.

A közgazdaságtudomány és a matematika határterületein azonban specifikus problémák is felléptek, nevezetesen három vonatkozásban.

1. *A közgazdaságtan polgári matematikai iskolája*

A polgári közgazdaságtan képviselői a múlt század 70-es éveitől kezdve elfordultak elődeik, a klasszikus haladó polgári közgazdák álláspontjától, elvetették a gazdasági jelenségek és összefüggések feltárásának a termelésből való kiindulása elvét, helyébe a fogyasztásból és a szükségletekből való kiindulást tették, elvetették az objektív értékelméletet, s ehelyett szubjektív értékelméletet hoztak létre.

A polgári közgazdaságtan fejlődése szükségszerűen elvezetett oda, hogy kutatásaiban fokozatosan háttérbe kellett szorulnia a közgazdasági jelenségek és folyamatok minőségi oldalának, és előtérbe kellett kerülnie a mennyiségi vonatkozásoknak. Ez a fordulat érthető. Így jött létre a *matematikai iskola*, a polgári közgazdaságtan azon irányzata, amely matematikai formulázással, logikai úton kísérli meg feltárni a gazdasági élet kölcsönhatásait, anélkül azonban, hogy függvényeiben, modelljeiben számszerűsítésre jutna vagy akár erre törekedne.

Az állammonopolista kapitalizmus kialakulása, a konjunktúraszabályozás, a kereslet-kínálat szabályozása, a pénzforgalom szabályozása stb. azt kívánta a kapitalizmus közgazdáitól, hogy *a korábbi absztrakt tételeiket*

számszerűsítsék, s ehhez vegyék igénybe — sokkal inkább, mint bármikor azelőtt — a statisztikai és matematikai eszközöket. Ez a monopolkapitalizmus korában nemcsak kívánalom, de lehetőség is lett. A nem monopolizált kapitalizmusban jóval kisebb volt a lehetőség arra, hogy áttekinthessék a termelést, a piacokat, a nyersanyagforrásokat. Mihelyt azonban létrejöttek a monopóliumok, megváltozott a helyzet. „Az ökonometria létrejötte egybeesik a nagy monopóliumok kialakulásával..." ([24] 290. l.) Az állammonopolista kapitalizmus elterjedése továbblendítette a kutatásokat, a korszerű elektronikus számítógépek felfedezése és alkalmazása a gazdasági döntések előkészítésében pedig valósággal trónra ültette azt a fajta közgazdasági gondolkodást és módszert, amely valaha egy irányzat volt a többi között. *Ezzel a matematika, amely egykor a közgazdasági kutatás szerény segédeszköze volt, csaknem kizárólagos szemlélete lett.*

A modern polgári közgazdászok munkáiban nem egyszerűen valamiféle arányeltolódás található a gazdasági jelenségek és folyamatok elemzésének mennyiségi és minőségi oldala között a mennyiségi oldal javára. Többről van szó. Azzal, hogy a mennyiségi vonatkozások túlsúlyra jutottak, sőt csaknem kizárólagos szerepet kaptak, minőségi változás állt elő: a matematika gazdag fegyvertára kezükben a tőkés viszonyok segítését szolgálja.

2. *A mennyiségi viszonylatok mellőzése*

A közgazdaságtudomány és a matematika határterületén fellépett másik probléma az előző ellenkezője volt. Maradványait ma is fel lehet fedezni. Ez a felfogás szintén, de más oldalról fogta fel tévesen a mennyiség-minőség dialektikáját, és a szocialista társadalom közgazdasági viszonyainak elemzésében *mellőzhető szerepet szánt a mennyiségi relációknak.*

V. Sz. Nyemcsinov írja, hogy a marxizmus—leninizmus megalapítói milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a matematika közgazdasági alkalmazásának, ennek ellenére „...közgazdászaink körében bizonyos, elég erős ellenszenv kapott lábra a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazásával szemben. Ennek az volt az oka, hogy némely polgári közgazdaságtani iskolák (például az osztrák határhaszon-iskola és az angol—amerikai ökonometriai iskola) a társadalomgazdasági elemzés helyébe tisztán matematikai módszereket állítottak, így akarva megindokolni áltudományos apologetikus tételeiket. Ám az, hogy a közgazdasági kutatások során némelyek visszaéltek a matematikával, nem jelenti azt, hogy a szovjet tudósoknak nem szabad alkalmazniuk a közgazdaságtanban a matematikát." ([27] 10. l.)

Az az „erős ellenszenv", amelyet Nyemcsinov említ, már inkább a múlté, bár folynak még utóvédharcok. Ennek oka az, hogy egyrészt az említett ellenállás sajnos sokáig hatott, másrészt, hogy az álláspontok sem tisztázódtak eléggé. Az első marxista szerzők által írt matematikai-közgazdasági munkák már a II. világháború előtt nyilvánosságra kerültek. A világon az első lineáris programozással foglalkozó munka szerzője L. V. Kantorovics, megjelenési éve 1939. Az imént említett Nyemcsinovtól származó megállapítás kelte 1959. E két dátum időbeli távolsága mutatja: a marxista elvekre támaszkodó matematikai-közgazdasági kutatások fejlődéséből két évtized kiesett. [17]

Okkal írta Tinbergen Ökonometria című műve magyar kiadásának elő-

szavában 1957-ben a kiadó: „Volt idő, amikor csak a burzsoáziának volt politikai gazdaságtana. A Marx előtti politikai gazdaságtan — egyes kezdetleges kísérletektől eltekintve — specifikusan polgári tudomány volt. Marx-szal ez gyökeresen megváltozott. Ma van a proletariátusnak politikai gazdaságtana. Ökonometriája nincs; igen szórványos részletkísérletektől eltekintve egyáltalán nincs." ([35] 3. l.)

Azóta újból eltelt több, mint két évtized, és a helyzet jelentősen megváltozott. A fordulat elsősorban annak köszönhető, hogy elvetettük azt a dogmatikus felfogást, amely szerint a matematikai közgazdaságtan pusztán azért is elutasítandó, mert vannak burzsoá matematikai-közgazdasági kutatások. Sőt, a 60-as évek kezdetétől nemcsak fordulat állt be a matematikai-közgazdaságtani kutatások megítélésében, hanem annál valamivel több is történt: divatba jött a matematikai formalizálás, a divattal velejáró túlzásokkal együtt.

Köztudott, hogy a közgazdászok szótárában a gazdasági folyamatok elemzése során igen gyakran használt kifejezések a „bizonyos fokig", „bizonyos mértéken túl", „bizonyos pontig", „bizonyos határig" stb. *Ezek a fokok, pontok, mértékek, határok stb. az esetek túlnyomó részében kvantifikálhatók, vagy idővel, újabb kutatások révén, számszerűsíthetők lesznek.* Ahogyan hirtelen „divattá" lett a matematikai-közgazdaságtani kutatás, egyszerre keresni kezdtük ezeket a fokokat, pontokat, mértékeket, néha öncélúan is, s mintha kissé háttérbe került volna a termelés társadalmi oldala, a termelési viszonyok *minőségi* vonatkozásainak kutatása. Ez a körülmény némi okot szolgáltatott a kvantifikáció elleni utóvédharcoknak.

A matematika alkalmazásával szembeni „erős ellenszenv" másik forrása elméleti indítékú. Ebből a szempontból is igen tanulságos vita bontakozott ki a Szovjetunióban az 1973—74-es években a matematikai módszerek népgazdasági alkalmazásáról. A vitának külön érdekességet adott az a körülmény, hogy *a matematikai módszerek alkalmazásának problémáját összekapcsolták a hagyományos tervezés, a gazdaságirányítás, az érdekeltségi rendszer és az árrendszer bírálatával.* A vita ezért még szenvedélyesebb lett, s úgy tűnt, mintha az utóvédharcok nem is volnának erőtlenek vagy gyengülők. A vita középpontjában a SZOFE (a szocialista gazdaság optimális működési rendszerének orosz nyelvű elnevezése kezdőbetűiből alkotott rövidítés) értékelése állt, amelyet a Központi Gazdaságmatematikai Intézet (CEMI) kutatói dolgoztak ki.

P. N. Fedoszejev egy munkájában [10] jellemzi a két ellentétes tábort: az egyik főként irodalmi-propaganda tevékenységet folytat és szembefordul a közgazdasági modellezéssel, a másik részt vállal a népgazdaság fejlesztési problémáinak megoldásában. Rávilágít arra, hogy nem szabad monopóliumot adni egyik csoportnak sem, s nagy türelmet kell tanúsítani az új módszerek kutatóival szemben.

Sz. P. Trapeznyikov [36] szerint az a tény, hogy a közgazdászok eltérően értelmeznek számos lényegbevágó kérdést, mint például érték, áru, pénzviszonyok, árképzés, matematikai módszerek stb. mutatja: mennyire kidolgozatlan még a fejlett szocializmus ökonómiája. N. P. Fedorenko [9] úgy látja, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanában pozitív fordulat rajzolódik ki azzal, hogy napirendre került a szocialista gazdaság optimális működésére vonatkozó elmélet és módszertan kidolgozása, amelyet gazdaságmatematikai módszerek segítettek elő.

Elismerően vélekednek a szovjet gazdaságmatematikai kutatásokról Sz. L. Szoboljev [33] és V. L. Markov. [23] Az előző szerint a „verbális" közgazdászok nem tudnak lépést tartani a növekvő igényekkel, az utóbbi véleménye: a közgazdaságtudomány legfontosabb vívmánya az optimális tervezés elmélete.

L. V. Kantorovics hozzászólva a vitához [18] rámutat a korszerű matematikai módszerek alkalmazásával szembeni ellenállás okára; szerinte sok olyan tervezési szakember van, aki nem ért a matematikához, s ezért alkalmazni sem tudja azt. Fedorenko a gazdasági törvények felhasználását elválaszthatatlannak minősítette a kibernetizált tervezéstől és gazdaságirányítástól.

Ugyanakkor számos és igen tekintélyes szakember ellenvéleménye is napvilágot látott. J. Bajbakov [3] elveti azt a koncepciót, amelyet több gazdaságmatematikus vall: fel kell váltani az eddigi tervezési módszereket a gazdaságmatematikai modellezéssel és a modellezést egyetemes módszerré kell előléptetni. Szerinte téves az a nézet, hogy csak a modellezés biztosíthatja a tervezés optimalizálását. T. Sz. Hacsaturov [13] a „tervezés vagy optimális tervezés" vita alapjait teszi kérdésessé azzal az állításával, hogy minden terv optimális, a nem optimális terv értelmetlen. Ezen állásfoglalásból bizonyos tisztázatlanság tűnik ki az optimum mibenlétét illetően. Ehhez hasonló A. Bacsurin [2] álláspontja, amely szerint lehet és kell is a népgazdaság optimális fejlesztéséről beszélni, de még helyesebb, ha az optimális fejlesztés helyett a hatékony fejlesztésről szólunk.

A vitában kitűnt a közgazdászok eltérő álláspontja a hagyományos és optimalizált tervezés kérdésében. A hagyományos eljárás védelmezői a Planovoje Hozjajsztvo-ban (a Tervhivatal folyóirata) fejtették ki a többi között álláspontjukat, amelyet a Pravda 1973. június 4-i számában megbírált. Ez a körülmény, valamint az is, hogy a Pravda cikke után a vita folytatódott, biztató jel arra nézve, hogy a matematikai-közgazdasági eljárások éppen a bírálat hatására továbbfejlődnek, és az álláspontok kristályosodnak.

3. *Az „üres formalizálás"*

A közgazdaságtudomány és a matematika határterületén fellépő harmadik probléma abból állt, hogy bizonyos egyoldalúság mutatkozott mind a mennyiség-minőség dialektikájában, mind a matematika megítélésében, mind pedig a közgazdasági kutatások minőségi jellegének a felfogásában.

Közismert, hogy a mennyiség és a minőség egy dolognak a két oldala, vonatkozása, hogy nincs mennyiségi oldal és vonatkozás minőség nélkül, és megfordítva, nincs minőségi oldal és vonatkozás mennyiség nélkül. *A dolgok e két oldalának erőltetett elválasztása mindenféle vonatkozásban gyengíti az elemzendő jelenség, dolog objektíve meglevő gazdagságát, s valami szegényebbet, szürkébbet, egyszerűbbet mutat helyette.*

Azok a közgazdák, akik erőteljesen hangoztatták (és hangoztatják) a politikai gazdaságtanban a minőségi elemzés elsődlegességét, nem tartották (vagy tartják) szem előtt, hogy a *minőségi elemzés feltétele a sokoldalú mennyiségi vizsgálat és verifikálás.* Azok a „bizonyos fokig", „bizonyos mértéken túl", „bizonyos pontig" stb. kifejezések mennyiségiek is és mi-

nőségiek is. Itt csomópontokról van szó, amelyeknél a mennyiségi változás minőségi változásba csap át. Ilyenformán a *minőségi elemzés elsődlegességének hangoztatása s a mennyiségi relációk elhanyagolása elszegényíti, felszínessé vagy formálissá teszi mind a minőséget magát, mind annak elsődlegességét.*

Másrészt azok a közgazdászok, akik a közgazdaságtudományból mennyiségi tudományt kívánnak létrehozni, öncélúvá teszik azt (vagy tudatosan hallgatnak a minőségi következményekről). A sok függvényből, egyenletből és számítási anyagból végül is hiányzik a következtetés: olyan beszéd ez, amely javarészt befejezetlen mondatokból áll.

A számítástechnikai tudománynak, az alkalmazott eszközöknek és a gyakorlatnak az utóbbi három évtizedben végbement fejlődése, valamint a közgazdasági elmélet, továbbá a közgazdasági elmélet és a matematika találkozásának, kooperációjának és kölcsönhatásának fejlődése történetesen a matematikai közgazdaságtan területén is igazolta azt a felfogást, hogy a *matematika korántsem korlátozódik mennyiségek és térformák tudományára.* Igen érdekes, amit Bod Péter a matematikai formanyelvről a mennyiség és minőség dialektikus egysége kapcsán ír: „. . . léteznek a matematikának olyan kategóriái, amelyek mennyiségi és minőségi ismérvek együttes, egyidejű kifejezésére alkalmasak", ([4] 11. l.) mivel a modern matematika a legkülönfélébb struktúrák belső viszonyait feltáró tudomány. Így például a halmazok nem csak az adott jelenség számszerűségét jelentik. A sokaság belső arányai a sokaságot minőségileg is jellemzik. Amíg a modern számítástechnika nem fejlődött ki, addig sok, a halmazokkal kapcsolatos probléma csak teoretikus, hipotetikus jellegű volt.

Matematikai és verbális közgazdaságtan

A verbális és matematikus közgazdák különállása a tapasztalat által igazolt tény. A különállás a közgazdászok specializációja szerint eltérő erősségű: az üzemgazdászok esetében például jóval kisebb mértékben beszélhetünk verbális és matematikus-közgazdász csoportosulásról, viszont az elméleti közgazdászok (a politikai gazdaságtan művelői) esetében egyrészt a nagy többség a verbális csoporthoz tartozik, másrészt elég távol kerültek egymástól.

A különállás oka nem eszmei-tartalmi jellegű. Létrejöttében a matematikához való vonzódás vagy az attól való idegenkedés volt a legjelentősebb indíték, de kétségtelen, hogy ebben a folyamatban közrejátszott a tárgyi ismeretek bőségesebb vagy szegényesebb volta is. A hazai közgazdászoktatásban hosszú időn át igen szerény matematikai képzést adtak, s amikor a 60-as évek elején „divatba jött" a formalizálás, ez a közgazdászok jó részét felkészületlenül érte. A 60-as évek végére azután a különállás tény lett: a 70-es évek elején Kornai János matematikus és verbális közgazdákról ír, ([19] 22. l.) s rávilágít arra, hogy „a közgazdaságtan, akárcsak korunk többi tudományága, erősen specializálódott, számos egymástól elkülönült részterületre bomlott". ([19] 401. l.)

Szükségszerű azonban, hogy a közgazdasági kutatásokban helyreálljon *a mennyiség-minőség harmóniája,* miközben mindig is lesznek olyan kutatók, akik egyik vagy másik oldalt kedvelik jobban.

A specializálódás természetesen elkerülhetetlen. Nincs is *semmi probléma mindaddig,* amíg akár a verbálisok, akár a metematikus közgazdák ki nem

találják, hogy az ő útjuk az egyedüli helyes. Az a felfogás sem helytálló, miszerint olyan munkamegosztás létezne a közgazdák táborában, hogy a verbális közgazda feladata a minőségi elemzés, a matematikus közgazdáé pedig a kvantifikáció. Alapelvként szögezzük le: a marxista—leninista közgazdászok akár alkalmaznak matematikai módszereket, akár nem, *elkötelezettek*, munkájuk *osztályjellegű*, céljuk a gazdasági fejlődés törvényeinek feltárásával hozzájárulni a társadalmi fejlődéshez. Ebben a felfogásban *a matematika eszköz, amely nem pótolhatja, nem helyettesítheti a közgazdasági elméletet.* Maga a matematika a közgazdasági kutatásban akár marxista, akár nem marxista módon felhasználható. A közgazdászok táborában nem ott húzódik a határvonal, hogy alkalmaznak-e matematikai módszereket vagy nem, hanem ott, hogy *milyen elméleti kiindulóponttól közelítik meg a közgazdasági problémákat.* Ugyanakkor matematikai eszközök, módszerek igénybevétele nem egyszerűen és pusztán kvantifikációt jelent, hanem a gazdasági jelenségek, folyamatok és összefüggések gazdagabb, sokoldalúbb feltárásának lehetőségét. A matematikai eljárások elterjedése a marxista—leninista gazdaságtudományokban serkentő hatású. Mint Nagy Tamás írja: „A tudományos fogalmak lefordítása a matematika szigorú és egzakt nyelvére pontosabbá teszi a tudományos elképzeléseket,... biztosítja a következtetés hibátlanságát és lehetővé teszi olyan következtetések levonását, amelyekhez másképp nem juthatunk el. Általa lehetővé válik bonyolult gazdasági folyamatok pontosabb, mélyrehatóbb elemzése, a gazdasági törvényszerűségek mennyiségi oldalának és ezáltal minőségi oldalának is mélyebb és pontosabb feltárása." ([25] 11. l.)

A matematikai közgazdaságtan tárgya

Már hivatkoztunk arra, hogy a szakirodalom igen eltérő elnevezéseket használ a matematikai közgazdaságtanra.

A továbbiakban — kivéve, ha szerzőktől idézünk — a matematikai közgazdaságtan kifejezést használjuk. „Matematikai-közgazdasági" kifejezést használt a MTA „Előterjesztés a közgazdaságtudományi kutatások helyzetéről" című jelentése, [39] az MTA Közgazdaságtudományi Bizottsága a „Jelentés a magyar matematikai-közgazdasági kutatás helyzetéről és problémáiról". [32]

Nem is vállalkozunk arra, hogy a különböző szerzők egészen eltérő elnevezéseit és rendszereit kritikailag elemezzük. Csupán néhány felfogást mutatunk be, azt is azzal a szándékkal, hogy eljuthassunk a modellek mibenlétéhez, s hogy kifejthessük álláspontunkat, amely szerint *a matematikai közgazdaságtan tárgya a matematikai-közgazdasági modellek felhasználásával végzett közgazdasági vizsgálatok, elemzések, számítások, az ezekből levonható következtetések.*

Nyáry Zsigmond [26] az ökonometriára vonatkozólag számos szaktekintély — mint például Tinbergen, Johnson, Goldberger, Lange, Leser, Christ, Pawlowski — álláspontját kísérli meg szintetizálni, valamint az Encyclopaedia Britannica, a Nouveau Larousse Universal, a Brockhaus Enzyklopädie és a hazai Közgazdasági Kislexikon idevágó meghatározásait összegezni. Ezek alapján megállapítja, hogy a fogalmazásbeli eltérések ellenére egyetértés van abban, hogy az ökonometria hármas bázison nyugszik,

éspedig 1. a közgazdasági elméleten, 2. matematikai megfogalmazáson és eszközön, 3. statisztikai módszertanon és verifikáción. Az eltérések pedig abban vannak, hogy a hármas bázis közül e tudomány művelői melyiket hangsúlyozzák jobban, s hogy ettől függően mennyiben értelmezik szűkebben vagy tágabban az ökonometria kutatási területét. Végül Nyáry rámutat arra, hogy az ökonometria fogalmának tisztázását nehezíti az a körülmény, hogy nem rendezett az ökonometriának az egyéb, vele rokon és hasonlóképp újabb keletű gazdasági-matematikai jellegű diszciplinákkal, valamint a statisztikával való kapcsolata. Nyáry Zsigmond tanulmányából leszűrhető, hogy ökonometrián a tudomány a gazdasági jelenségek kvantitatív elemzését érti, de a gazdasági jelenségeknek az ökonometria általi elemzésén a kutatók mást és mást értenek, és különbségek mutatkoznak az elemzések terjedelmének, módszereinek és eszközének megítélésében is.

Mátyás Antal szintén több ökonometriai szaktekintély (Frisch, Tinbergen, Lange) véleményét szintetizálva megállapítja, hogy az ökonometria valamely közgazdasági elmélet valóságtartalmát igyekszik statisztikai adatok elemzése útján verifikálni, másrészt a statisztika által szolgáltatott számadatok révén kíván a gazdasági nagyságok között konkrét összefüggéseket feltárni. Végül arra a tömör következtetésre jut, hogy „az ökonometria egyesíti a statisztikát, a matematikát és a közgazdaságtant". ([24] 290. l.)

A hazai szerzők többsége kerüli az ökonometria fogalmát, valamint e fogalom tisztázását (igen sokan nem is nevezik munkájukat ökonometriai munkának), hanem — szovjet és NDK-beli kollégákhoz hasonlóan — a matematika közgazdaságtani alkalmazása, vagy a matematikai-közgazdaságtani kifejezést használják.

Figyelemre méltó Kornai János [19] álláspontja, amely szerint az ökonometria tárgya a matematikai- statisztikai módszerekkel becsült, paramétereket felhasználó, a gazdaság működését magyarázó számszerűsített modellek, míg a tisztán szimbolikus formában felírt matematikai közgazdasági modellek, amelyek csupán tételek levezetésére szolgálnak, de számszerűsítésükre nem kerül sor, nem tartoznak az ökonometria szférájába.

Ehhez hasonló a Halabuk László—Hulyák Katalin—Nyáry Zsigmond—Kotász Györgyné [14] szerzői kollektíva álláspontja: az ökonometria közgazdasági módszertant, illetőleg tevékenységet jelöl, amely a matematikai formában megfogalmazott közgazdasági hipotézisrendszer verifikálását statisztikai mintának tekintett megfigyelések alapján, matematikai-statisztikai módszerekkel kísérli meg.

A hazai matematikai-közgazdaságtani kutatás úttörője, Kádas Kálmán több, mint két évtizeddel ezelőtt írta, hogy az ökonometria „...mint a számszerű formában kifejezhető gazdasági törvényszerűségekkel, főképpen pedig azok statisztikai igazolásával, illetőleg meghatározásával foglalkozó gazdaságtudományi ágazat vált ismertté". [15]

Lange „Bevezetés az ökonometriába" című könyve [21] alapján — legalábbis a tartalomjegyzék szerint — az ökonometria három nagyobb részből áll: 1. a gazdasági konjunktúra vizsgálata és prognózisa, 2. a piackutatás, 3. a programozás.

Végül egy bizonyos szempontból rokon területről, a biometriától is vegyünk példát. A Biometriai Értelmező Szótár ezt írja: „Biometria a biológiai jelenségek mennyiségi vizsgálatával, a vizsgálati eredmények értéke-

lésével és értelmezésével foglalkozó tudományág. A biometria témái tehát biológiaiak, vizsgálati módszere pedig matematikai." [38]

Véleményünk szerint a közölt álláspontok néhány kiegészítésre szorulnak.

Először: a kiragadott példáinkból is megállapítható a matematikai közgazdaságtan tárgykörébe tartozó tevékenységek elnevezésének ellentmondásos, tisztázatlan állapota. Főként az ökonometriai és az operációkutatási fogalmak keverednek, mivel a matematikai programozást többen is az ökonometria és nem az operációkutatás körébe sorolják. Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy *nem az elnevezés, hanem a tartalom a döntő.* A matematikai közgazdaságtudomány alkalmazási területe *azonos a közgazdaságtudománnyal,* különállása viszont tény, amely a sajátos módszerek következménye. A közgazdaságtudományban kettősség jött létre, viszont a gyakorlat számára is megfelelő eligazítást adó eredmények eléréséhez szükség van a hagyományos (vagy verbális) és a matematikai-közgazdasági kutatások kooperációjára.

Másodszor: a matematikai-közgazdasági modellszerkesztés „hármas bázisát" kell kiegészíteni. Mivel a matematikai közgazdaságtan vizsgálataiban számszerűsített viszonylatokkal dolgozik, szükségszerű, hogy művelője jártas legyen *a relációk számszerűsítésében.* Nem mondhatja, mint verbális közgazda kollégája, hogy a szóban forgó reláció „mintegy ennyi vagy annyi," mert a számítógép nem érzékeli sem a „mintegy", sem a „körülbelül" összegeket. Még inkább ez a helyzet egy ágazati modell esetében. Vállalati modellt képtelenség csak közgazdasági, matematikai és statisztikai ismeretekre támaszkodva, de technikai, technológiai ismeretek nélkül helyesen megalkotni. Ha pedig egy vállalati részmodellről van szó, akkor a technikai, technológiai, gyártásszervezési ismeretek súlya még tovább növekszik. Ez az oka annak, hogy ilyen modellek körül többnyire team bábáskodik: közgazdász, matematikus, mérnök, szervező stb. A bajok rendszerint abból fakadnak, hogy a team tagjai nem értik egymás nyelvét. Sokkal jobb a helyzet, ha a közgazda és a matematikus egy személy, és a mérnök és matematikus is egy személy. Ekkor a közös nyelv adott. A legkedvezőbb helyzet természetesen akkor alakul ki, ha a modellszerkesztő egyaránt érti a szóban forgó probléma valamennyi oldalát. Egy termelővállalat modellje a matematikai közgazdaságtan és az alkalmazott természettudomány határterületére esik. Minél jobban haladunk a vállalati részmodellek (vállalati alrendszeri modellek) felé, annál inkább nő *az alkalmazott természettudományi tényező szerepe,* miközben továbbra is fennáll az igény a közgazdasági, matematikai és statisztikai ismeretek iránt. *A vállalati komplex és részmodell szerkesztéséhez szükséges ismeret határterületek hatérterületén van.*

Harmadszor: a matematikai-közgazdasági kutatások — mint arra már hivatkoztunk — rendkívül kiszélesedtek. Ebből két következtetés adódik: 1. Aligha akadhat olyan matematikus közgazda, aki egyaránt járatos a gazdag s önmaga körében is mind tovább specializálódó tudományágban. 2. A kialakulatlan elnevezési-elhatárolási-csoportosítási rendszerben az egyes kutatók más-más álláspontot képviselve valójában saját kutatói irányultságukat fejezik ki.

Negyedszer: több szerzőnél is fellelhető a matematikai-közgazdasági kutatás mennyiségi felfogása, de oly módon, hogy a kvantitatív tevékeny-

ség minduntalan, kisebb-nagyobb mértékben vagy csak félig-meddig kimondva *kvalitatív tevékenységgel kapcsolatos*. Néhány példa erre vonatkozólag: Tinbergen [34] szerint a matematikai közgazdaságtan a gazdasági elmélet szempontjából figyelembe vehető releváns, azaz fontos, lényeges, döntő nagyságokat mér. (Releváns nagyság = minőségileg fontos mennyiség.) Goldberger a szóban forgó tudományágat a társadalomtudományok közé sorolja — a társadalomtudományokban pedig közismert a minőségi oldal szerepe. Lange [21] a gazdasági élet mennyiségi törvényszerűségeinek feltárását tartja feladatnak, de mindjárt ezután az újratermelési folyamattal illusztrálja, hogy korántsem csak „konkrét mennyiségi kapcsolatok" képezik a kutatás tárgyát.

A matematikai-közgazdasági kutatás tárgyának további tisztázása a matematikai-közgazdasági modellek magyarázatát igényli.

Matematikai-közgazdaságtani modellek

Maga a „modell" kifejezés (tehát a modell általában) rendkívül elterjedt és gazdag tartalmú* fogalom.

A Matematikai Kislexikon [40] matematikai modellről ír, továbbá kauzális és sztochasztikus modellről. Ezek lényege röviden a következő:

Matematikai modell: valamely vizsgált jelenség, folyamat, vagy tevékenység lényeges tulajdonságai közötti matematikai összefüggések megfogalmazása. *Kauzális modell:* természeti jelenségek leírására felállított olyan matematikai modell, amelyben a véletlennek nincs szerepe (vagy mellőzhető a szerepe, vagy feltételezzük, hogy a modellben szereplő jelenségek lezajlását a modell feltételei egyértelműen meghatározzák). *Sztochasztikus modell:* a modellben szereplő jelenségek a véletlentől is függenek. A Biometriai Értelmező Szótárból [38] *statisztikai (sztochasztikus) modell:* valószínűségi változókat tartalmazó matematikai modell, olyan jelenségek leírására alkalmas, amelyben a véletlen is jelentős szerepet játszik.

Részletesen és behatóan ír a közgazdasági és más modellekről Bródy András. [5] Rámutat arra, hogy hiába keressük a közgazdasági modell pontos definícióját a polgári közgazdaságtani munkákban, mert sok szerző inkább az összefüggések, függvények, egyenletek kifejezéseket használja.

Bródy András a köznapi szóhasználat szerint értelmezett modellektől megkülönbözteti a *tudományos modelleket*. Az előbbiekben „...a valóság valamilyen könnyen kezelhető, áttekinthetővé tett mását" érti, míg a tudományos modellek jellemzői: 1. a modell a matematika formanyelvén van megfogalmazva, 2. az ilyen modellek nem csak a minőségi, de a mennyiségösszefüggéseket is, nem csak a kölcsönhatásokat, de a kölcsönhatások mérvét, jellemző értékeit is tartalmazzák, 3. az ábrázolt jelenséget lehetőleg sok szempontból ölelik fel, nem egysíkúak, hanem minél általánosabb érvényre törnek, 4. a modell szimbolikus, mert a kifejezendő, ábrázolandó jelenséget, folyamatot stb., annak részeit és kölcsönös összefüggéseit szimbólumokkal jelöli. ([5] 22—23. l.)

* Az Új Magyar Lexikon [41] modellen a következőket értelmezi: 1. minta, mintadarab, 2. művészi alkotások alapjául szolgáló élő vagy élettelen minta, 3. makett, 4. öntőtechnikában az öntéshez használt forma, 5. természettudományi, pl. atommodellek, 6. gazdasági modell.

A Halabuk László—Hulyák Katalin—Nyáry Zsigmond—Kotász Györgyné szerzői kollektíva [14] a modellek hat jellemzőjét fogalmazza meg: 1. a közgazdaság egy-egy összefüggéscsoportját matematikai formában egy egyenlettel fejezik ki, 2. az egyenletenként megfogalmazott közgazdasági feltételezések szimultán rendszert alkotnak, 3. az általános esetben az egyes egyenletek — közgazdasági hipotézisek — rendszere, interdependens, 4. a modellnek mind a külső, illetve előzetesen meghatározott, mind belső változói statisztikai megfigyeléseken alapulnak, 5. az egyenletrendszer részben sztochasztikus összefüggésekből, részben azonosságokból áll, 6. a paraméterek szignifikanciáját, a változók kapcsolati szorosságát, a sztochasztikus tagok függetlenségét matematikai-statisztikai eszközökkel vizsgálják, illetve ellenőrzik.

L. L. Tyerehov [37] a modellszerkesztés folyamatának bemutatása révén jut el a modell megfogalmazásához. A közgazdasági-matematikai modell: közgazdasági mennyiségek kölcsönösen összefüggő rendszere. Tyerehov szerint 1. az első lépés a modell megalkotásához tisztán közgazdasági elméleti: a probléma világos és egyértelmű megfogalmazása, 2. ezután a feladat matematikai megoldása végett kiinduló adatokra van szükség, éspedig olyan összefüggő és kölcsönhatásban álló mutatókra, amelyek a valóság mennyiségi törvényszerűségeit tükrözik, 3. a kiinduló adatokat és az ismeretlen mennyiségeket olyan formában kell felállítani, amely lehetővé teszi az ismeretlenek kiszámítását.*

A Kádár Iván—Németh László [16] szerzőpár rámutat arra, hogy a gazdasági-matematikai modellek több fajtája alakult ki. Példaként megnevezik a növekedési, programozási (vagy döntések optimalizálására szolgáló), planometriai (tervezési) modelleket, továbbá komplex rendszerek (irányításra szolgáló) modelljeit. Ezek közös vonásait összegezve fogalmazzák meg a modell lényegét: függvények, illetve egyenlőségek (egyenlőtlenségek) rendszerével fejezi ki egy sor gazdasági jelentőségű változó összefüggéseit, amelyek valamilyen összetett gazdasági jelenséget alkotnak. „Formailag tehát a gazdasági-matematikai modellek egységes rendszert képező függvényekből, egyenlőségekből (egyenlőtlenségekből) állanak. Ezek állandókból, illetve paraméterekből és változókból épülnek fel, amelyek matematikai (esetleg logikai) műveletjelekkel kapcsolódnak egymáshoz." ([36] 11—16. l.)

Igen tömör, lényegretörő megfogalmazást ad az Andorka Rudolf—Dányi Dénes—Martos Béla szerzői közösség: „A matematikai közgazdaságtani modellt úgy definiáljuk, mint egy több vagy kevesebb összefüggésből álló egyenletrendszert, amely kifejezi a különböző gazdasági változók lényeges kapcsolatait." ([1] 13. l.) Osztályozzák is a modelleket összesen 11 féle szempont alapján. Bod Péter [4] a tudományos modellekkel szembeni kétirányú követelményből indul ki: 1. a modell legyen az objektív valóság minél hűbb, minél adekvátabb visszatükrözője, 2. az esetleges és lényegtelen körülmények figyelmen kívül hagyásával emelje ki azt, ami a vizsgált területen lényeges és törvényszerű. Rámutat arra, hogy *ugyanannak a jelenségnek több modellje is elképzelhető*, sőt a vizsgálat céljától függően több modell szükséges. A matematikai modell a tudományos modell matematikai

*Itt a szerző még egy fontos feltételt is megjelöl: a matematikai egyenletek sok közgazdasági feladat megfogalmazására alkalmazhatók, amennyiben a közgazdasági kategóriák megengedik a mennyiségi kifejezést, és módosulásuk meghatározott törvényszerűségekkel kapcsolatos.

nyelven való megfogalmazása, ez a közgazdaságtudományra vonatkoztatva azt jelenti, hogy a matematikai módszerek alkalmazásakor a kiindulópont a vizsgálandó gazdasági jelenség közgazdasági modellje, amelyben a matematikai szimbólumok közgazdasági kategóriák kifejezői.

Amint az az eddig felsorolt szerzők álláspontjából is kitűnik, nem könnyű olyan megfogalmazást adni, amely tömör, magában foglalja a matematikai-közgazdasági modell minden lényeges jegyét, és illik a szóban forgó modellek minden fajtájára. Nem véletlen, hogy sok szerző vagy nem használja a kifejezést, vagy ha használja, nem adja meg a meghatározását.

Álláspontunk kifejtéséhez fel kell vetni azoknak a matematikai-közgazdasági modelleknek a problémáit is, amelyek 1. matematikai-statisztikai módszerekkel becsült paraméterekkel dolgoznak ugyan, de szimulált, azaz feltételezett helyzetben különféle kapcsolatokat keresnek*, 2. az előzőnek egy általánosított, kiterjesztettebb megoldása, amely Kornai nevéhez fűződik, az ún. gondolatkísérlet. [19] Ez olyan modell lehet, amelyben jól verifikált feltevések között szerepel egy bizonytalan, nem bizonyított. Továbbá elképzelhető olyan modell is, amelyben kizárólag nem verifikált, de nem abszurd jelenségek, folyamatok vannak, sőt „kifejezetten irreális feltevésből indulunk ki, hogy bemutassuk a konklúzió abszurditását, s ezzel a további vitákból bizonyos gondolatmenetet kizárjunk". ([19] 31—32. l.)

Véleményünk szerint itt is modellekről van szó, sajátos modellekről, amelyek célszerű felhasználással fontos eszközei lehetnek a matematikai-közgazdasági kutatásnak.

V. Stoff [30] ismeretelméleti oldalról közelíti meg a modell lényegét, s arra a következtetésre jut, hogy *a modell a tudományos megismerés sajátos kategóriája*. A modell olyan anyagilag realizált, vagy gondolatilag előállított rendszer, amely a megismerés folyamatában helyettesíti a kutatás tárgyát, az utóbbival világosan kifejezett hasonlósági viszonyban van, s ennek következtében a modell tanulmányozása és a vele végzett műveletek a kutatás valódi tárgyára vonatkozó információk szerzését teszik lehetővé.

A modellek *rendszerét* Csáki Csaba [6] a következő módon alkotta meg: a valóság kétféle modellel fejezhető ki: fizikai modellel, vagy szimbolikus modellel. A fizikai modell maga is kétféle: ikonikus vagy analóg modell. A szimbolikus modellek: modell, logikai és matematikai modell. A matematikai modellek vagy analitikus, vagy numerikus modellek. Végül az analitikus modellek fajtái: 1. a matematikai programozás, 2. a matematikai statisztika, 3. a függvények, 4. a hálótervezés, 5. az input-output analízis modelljei.

Idézhetnénk még újabb és újabb felfogásokat, de az eddig ismertetettek is elégségesek annak megállapítására, hogy az idézett szerzők álláspontjából kitűnik: matematikai-közgazdasági modelleken a szakértők csak megközelítően értik ugyanazt.

A nézetekben közös: a matematikai-közgazdasági modellekben a közgazdasági összefüggések függvényekkel, egyenlőség-, illetve egyenlőtlenségrendszerekkel matematikailag formalizáltak.

Nincs egyetértés a modellek megnevezésében, továbbá abban sem, ahogyan egyes szerzők a modellek sajátosságait felsorolják. Ezek részlete-

* Ilyen modellekkel folyó vizsgálatokat közöl Kornai János, [20] amikor egy lineáris programozási modellt 30 variánsban számított, 30 megoldást kapott, amelyekhez isoquant görbéket illesztve regressziószámítással termelési függvényhez jutott.

zése igen eltérő, egyesek taxatív felsorolást adnak, mások inkább sajátosságokat emelnek ki.

Eltérés van abban is, hogy milyen természetű adatok (illetve ezek összefüggései) alkotják a modelleket. A szerzők többsége a matematikai statisztika módszereivel becsült paramétereket hangsúlyozza, mások viszont nem élnek ilyen megszorítással.

Kétségtelenül nagy szerepe van a modellszerkesztésben a tudományos módszerekkel becsült adatoknak. Véleményünk szerint ez nem zárja ki — a vizsgálat céljától függően — a tényadatokat, sőt a nem verifikált hipotetikus adatokat sem. De ha ilyenek alkalmazására sor kerül, az eredmények elemzésekor, a következtetések levonásakor nem lehet arról megfeledkezni, hogy mi épült feltevésre, mi nem.

Véleményünket összegezve modelleken a következőket értjük:

1. A közgazdasági elmélet által megalapozott közgazdasági összefüggések, jelenségek, folyamatok függvényekkel, egyenlőségekkel, egyenlőtlenségekkel, illetve ezek rendszerével való olyan kifejezése, amely a vizsgált összefüggés lényeges jegyeit tartalmazza.

2. A matematikailag formalizált közgazdasági összefüggéseket olyan paraméterekkel, koefficiensekkel, mutatókkal stb. fejezzük ki, amelyek

a) matematikai-statisztikai módszerekkel becsültek,

b) tényadatok,

c) a vizsgálat céljától függően hipotetikusak és nem verifikáltak.

3. Számszerűsíthetők, számíthatók, az eredmények elemzéséből a vizsgált probléma mennyiségileg mérhető és minőségileg értékelhető.

4. A matematikai közgazdaságtani munka lényege a modellszámításokkal kapcsolatos műveletek, ennek fő csoportjai:

a) a vizsgálandó probléma közgazdasági megfogalmazása,

b) e probléma matematikai formalizálása,

c) a modellszerkesztéssel és számításokkal összefüggő munkálatok,

d) az eredmények és a megvalósulás folyamatának elemzése.

A matematikai-közgazdasági kutatásnak nincs a közgazdasági kutatástól eltérő tárgya. A matematikai közgazdaságtan közgazdaságtan, a *közgazdaságtudományok integráns része*. A „matematikai" megkülönböztetés az alkalmazott sajátos módszerekre utal. S ha azt mondjuk, hogy a matematikai közgazdaságtan tárgya a matematikai-közgazdasági modellek felhasználásával végzett közgazdasági vizsgálatok, elemzések, számítások, az ezekből levonható következtetések, akkor ebben a megállapításban a hangsúly a közgazdasági vizsgálatokon, elemzéseken van. A modellek azonban számításokra szolgálnak, s ez a sajátos a matematikai közgazdaságtanban.

★

Egy megjegyzés kívánkozik ide a matematikai közgazdaságtan tárgyáról és a modellekről adott meghatározásunk kapcsán.

Tudományos fogalmak megalkotása hálátlan feladat. „Az összes definíciók tudományosan csekély értékűek" — írja Engels saját életdefinícióját bírálva. „Köznapi használatra azonban... igen kényelmesek és helyenként nemigen nélkülözhetők; nem is árthatnak, amíg nem feledkezünk meg elkerülhetetlen fogyatékosságaikról." ([8] 83. l.)

Valóban, egy új tudományterület tárgyának meghatározása felettébb kockázatos. A szerző mintegy felkínálja magát a bírálatra. Ha kifejti vé-

leményét, azért, ha megkerüli a tárgy meghatározását, azért. De akár így, akár úgy jár el, van mentsége: a téma kiforratlan, a hozzáértők álláspontja ellentmondásos.

A matematika és a politikai gazdaságtan

Eddig főként általában a közgazdaságtudomány és a matematika kapcsolatával foglalkoztunk. Kíséreljük meg ennek egy specifikus vonatkozását, a matematika és a politikai gazdaságtan kapcsolatát feltárni. E területen jórészt megoldandó problémákról lehet csak szólni, ugyanis a közgazdaságtudományok és a matematika határterületén a legkevésbé kifejlett kölcsönhatást napjainkban a politikai gazdaságtan és a matematika határterületén találhatjuk. Eléggé kezdetleges az a matematikai apparátus, amit a politikai gazdaságtan felhasznál: egyszerű képletek, néhány tört és egyenlet. Mindez messze elmarad attól, amit a matematikai közgazdaságtan már elért, és amihez például a közgazdász hallgatók más tantárgyak keretében már hozzászoktak.

A munkaérték-elmélet és a hozzá kapcsolódó fogalmak egész sora — például a produktív és az improduktív munka, továbbá a szükséges és túlmunka-halmazelméletileg jól értelmezhető. Az összes tevékenység halmazának részhalmaza a produktív munkák halmaza, ez utóbbi is részhalmazokból áll stb. Halmazt alkot a társadalmi összmunka, az összérték, a nemzeti jövedelem, ez utóbbinak részhalmazai a nemzeti jövedelem felhasználása során képzett alapok. Értelmezni kellene a politikai gazdaságtan elmélete alapján mindazt, amit a halmazelmélet már feltárt, így — a többi között — a halmazokkal való műveleteket, a halmazok unióját, metszeteit, a különbségeket és szorzatokat, a műveletek definícióját, szabályait, a halmazokkal kapcsolatos relációkat stb. Ezzel eljuthatnánk *az értéktörvény halmazelméleti interpretálásához.*

Mindezzel nem Ragnar Frisch-t akarjuk igazolni, aki szerint az ökonometria célja, hogy az elméleti politikai gazdaságtan absztrakt törvényeit tapasztalati alapon és numerikusan kell verifikálni ahhoz, hogy azt „a szó szoros értelmében tudománnyá változtassa". ([12] 36. l.)

Arról van szó, hogy a halmazelmélet a maga logikája alapján számos összefüggést tárt fel, olyanokat, amelyek több tudományterületen igazolást nyertek, és ismert tételek új oldalait világították meg.

A politikai gazdaságtanban eddig alkalmazott képletek jó részének az a gyengesége, hogy *statikus állapotot* mutat, fejez ki. Számos ilyen mutatóval van dolgunk. A hatékonyságot például nemcsak az ismert képletekkel, hanem *folyamatot jellemző függvényekkel* is ki lehet fejezni. A termelési tényezők hatásmechanizmusának kutatása, a tényezők közötti arányok feltárása a határtermelékenységi elmélettel kerültek az érdeklődés előterébe. A marginális elemzés *gyakorlatát* azonban nem szabad azonosítani a *határhaszonelmélettel.* Attól, hogy a munkaérték-elmélet igaz, még lehetnek és vannak is szűkös javak, e javaknak vannak határtermelékenységi mutatói, és léteznek a termelési tényezők közötti helyettesítési határarányok. Jó tudni például, hogy fejlődésünk meghatározott fokán mennyi állóeszköz pótol egy munkerőt, mi ennek a folyamatnak az irányzata.

A népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvénye taglalásakor részletesebben kellene szólni azokról a tervezési-matematikai eljárásokról,

amelyek a gyakorlatban már meghonosodtak: függvények, ÁKM, input-output analízis, szimulációs modellek, matematikai programozás.

A példák további sorolása helyett néhány záró megjegyzés kívánkozik ide.

Lehetséges, hogy a politikai gazdaságtan és a matematika határterületi kutatásai olyan új összefüggéseket hoznak felszínre, amelyek némi zavart is előidézhetnek. Ha ez megesik, nem az első eset lesz. Ez történt ugyanis a matematikai programozás duális megoldása kapcsán is: megindult az ár kontra árnyékár vita. A zavar forrása az volt, hogy sokan nem értve a dualitási tétel lényegét, nem értették meg, hogy a duális megoldás tartalma a primális feladattól függ. Ha például a primális feladat valamilyen kapacitáskorlátos termelési feladat, akkor a duális megoldás az erőforrások értékelése (árnyékára) az erőforrások elosztása szempontjából, de nem értékük szerint. Vagyis az árnyékár alkalmas a különböző erőforrások közgazdasági értékelésére, de ez az értékelés nem az érték alapján történik, hanem abból a szempontból, hogy az erőforrások felhasználásuk határán milyen szerepet töltenek be a célfüggvény javításában.

Továbbra is lesznek a politikai gazdaságtannak olyan tételei, amelyek nem szorulnak matematikai formalizálásra. És fordítva, a matematikai eszközök igénybevétele a politikai gazdaságtanban nem jelenti azt, hogy nem lesz szükség szóbeli elemzésre. Sőt, a formalizálás révén feltárandó összefüggések magyarázata, ezek elemzése minden bizonnyal gazdagítani fogja a verbális közlést. Az is világos, hogy nem lehet minden közgazdát vagy a verbálisok, vagy a matematikus közgazdák táborába „besorolni".

Az is lehetséges, hogy néhányan fel fognak lépni mindenféle „matematizálás" ellen a politikai gazdaságtan eszmei tisztaságát védelmezve. Világos, hogy a politikai gazdaságtan és a matematika határán nem keletkezhet semmiféle eszmei kompromisszum. Abból, hogy a különféle matematikai eljárások alkalmazásával levont következtetések egy része szubjektív értékelméletre, vagy annak valamelyik változatára épül, még nem következik, hogy csak erre épülhet.

Nem a matematika „tehet arról", hogy mire használják, hanem csak az, aki használja.

Irodalom

[1] *Andorka Rudolf—Dányi Dénes—Martos Béla:* Dinamikus közgazdasági modellek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
[2] *A. Bacsurin:* Ukreplenyije szojuza nauki sz praktyikoj. Ekonomicseszkaja Gazeta, 1974. 7. sz.
[3] *J. Bajbakov:* Dalnyejseje szoversensztvoványije planyirovanyija — vazsnyejsaja narodnohozjajsztvennaja zadacsa. Planovoje Hozjajsztvo, 1974. 3. sz.
[4] *Bod Péter:* A matematikai módszerek szerepe az optimális gazdasági döntések előkészítésében (A vállalati döntések előkészítésének matematikai modelljei). Gyüjtemény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
[5] *Bródy András:* Az ágazati kapcsolatok modelljei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964.
[6] *Csáki Csaba:* Szimuláció alkalmazása a mezőgazdaságban. Mezőgazdasági Kiadó, 1976.
[7] *Engels F.:* A természet dialektikája. Marx-Engels Művei. 20. kötet, 1963.
[8] *Engels F.:* Anti-Dühring. Marx-Engels Művei. 20. kötet, 1963.
[9] *N. Fedorenko:* Szovremennije zadacsi ekonomicseszkoj nauki. Voproszi Ekonomiki, 1974. 2. sz.
[10] *P. Fedoszejev:* Ekonomicseszkaja nauka: nyekotorije zadacsi jejo razvityija. Voproszi Ekonomiki, 1974. 2. sz.

[11] *Fenyő István:* Néhány gondolat a matematika hovatartozásáról. Magyar Tudomány, 1977. 4. sz.
[12] *R. Frisch:* Kvantitatív és dinamikus közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974.
[13] *T. Sz. Hacsaturov:* Aktualnije voproszi intenszifikacii obscsesztvennogo proizvodasztva. Planovoje Hozjajsztvo, 1974. 6. sz.
[14] *Halabuk László—Hulyák Katalin—Nyáry Zsigmond—Kotász Györgyné:* A magyar népgazdaság M—2 ökonometriai modellje. Akadémiai Kiadó, 1973.
[15] *Kádas Kálmán:* Az ökonometriai kutatás célkitűzései és módszerei. Közgazdasági Szemle, 1957. 5. sz.
[16] *Kádár Iván—Német László:* Matematikai módszerek alkalmazása az építőipari tervezésben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.
[17] *L. V. Kantorovics:* A termelés szervezésének és tervezésének matematikai módszerei. (Szerk.: Nyemcsinov, lásd [27])
[18] *L. V. Kantorovics:* Dosztyizsenyije ekonomicseszkoj nauki — v praktyiku. Ekonomicseszkaja Gazeta, 1974. 26. sz.
[19] *Kornai János:* Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
[20] *Kornai J.:* Tervmodellekből számított makrofüggvények: elvek és módszerek. Szigma, 1972. 1. sz.
[21] *O. Lange:* Bevezetés az ökonometriába. KSH—MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1960.
[22] *O. Lange:* Bevezetés a közgazdasági kibernetikába. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
[23] *Markov, V. L.:* Ekonomicseszkaja nauka, osznaszcsonnaja matyematyicseszkimi metodami, dolzsna daty tocsnij prognoz razvityija sztrani. Ekonomika i Organizacija Promislennovo Proizvodsztva, 1974. 2. sz.
[24] *Mátyás Antal:* A modern polgári közgazdaságtan története. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.
[25] *Nagy Tamás:* Mi a politikai gazdaságtan? Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962.
[26] *Nyáry Zsigmond:* Az ökonometria fogalma, kialakulása és korai művelése. Statisztikai Szemle, 1974. 2—3. sz.
[27] *V. Sz. Nyemcsinov:* A matematikai módszerek alkalmazása a közgazdasági munkában. Gyűjtemény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962.
[28] *K. V. Osztrovityanov* (szerk.): A közgazdaságtudományok rendszere. Moszkva, 1965.
[29] *Prékopa András:* A hazai alkalmazott matematika helyzete és problémái. Magyar Tudomány, 1976. 10. sz.
[30] *V. Stoff:* Modell és filozófia. Kossuth Könyvkiadó, 1973.
[31] *Szabó Kálmán:* A szocialista termelés alapvonásai. Kossuth Könyvkiadó, 1964.
[32] *Szakolczai György—Báger Gusztáv—Bod Péter—Halabuk László—Martos Béla—Szép Jenő—Tardos Márton:* Jelentés a magyar matematikai-közgazdasági kutatás helyzetéről és problémáiról. MTA kézirat, 1975.
[33] *Sz. L. Szobolev:* Perszpektyivi posztrojenyija kommunyisztyicseszkovo obscsesztva opregyeljajutszja umenyijem naucsno upravljaty ekonomikoj sztrani. Ekonomika i Organyizacija Promislennovo Proizvodsztva, 1974. 2. sz.
[34] *J. Tinbergen:* Wesen und Bedeutung der Ökonometrie. Zeitschrift für Ökonometrie, 1950. 1. sz.
[35] *J. Tinbergen:* Ökonometria. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957.
[36] *Sz. P. Trapeznyikov:* Ekonomicseszkaja nauka uroveny szovremennih zadacs kommunyisztyicseszkogo sztroityelsztva. Voproszi Ekonomiki, 1974. 2.
[37] *L. L. Tyerehov:* Matematikai módszerek alkalmazása a közgazdaságban. Kossuth Könyvkiadó, 1964.
[38] Biometriai Értelmező Szótár. Mezőgazdasági Kiadó, 1966.
[39] Előterjesztés a közgazdaságtudományi kutatások helyzetéről. MTA kézirat, 1975.
[40] Matematikai Kislexikon. Műszaki Könyvkiadó, 1972.
[41] Új Magyar Lexikon. Akadémiai Kiadó, 1961.

PAPANEK GÁBOR:

A műszaki-gazdasági kritériumrendszerek az iparvállalatoknál

Célkitűzés

Immár hosszabb idő óta az ipargazdasági szakemberek érdeklődésének homlokterében áll az a téma, hogy mely szempontokat és tényezőket vegyünk figyelembe a „mit termeljünk" kérdéssel kapcsolatos döntéseknél. A nemzetközi publikációk különböző módokon közelítették a tárgyat, ágazati kapcsolati mérlegekkel, marketing módszerekkel, a komparatív előnyöket számszerűsítő ökonometriai számításokkal stb. A hazai szakértők az 1970-es évek eleje óta foglalkoznak újult erővel e témával. Ekkoriban nyilvánvalóvá vált, hogy az 1968. évi mechanizmusváltáskor kiemelkedő szerepet kapott jövedelmezőségi orientáció nem ritkán problematikus (például rövid távú szemléletű) az iparfejlesztés gyakorlatában. Mivel gazdaságvezetésünk fontosnak ítélte az iparszerkezet s elsősorban a termékszerkezet javítását, számos állami és társadalmi szervnél nagyarányú munkát indított a célszerű döntéselőkészítő metodika kialakítására. A munka a műszaki-gazdasági kritériumrendszerek kidolgozására irányult, főbb állomásai az OMFB kutatása [21], egyes vállalatok, például a Taurus kísérletei [9], majd az MSZMP KB irányításával folyó széles körű vizsgálatok s a módszertani tapasztalatokat összegző 102/1978. sz. OT—OMFB-közlemény (Útmutató [23]). A metodikai kutatás folytatódott a kritériumrendszer nyilvánosságra hozatalát követően is, azóta sok szerző foglalkozott a témával a szaksajtó hasábjain, s egy OMFB munkabizottság összeállította e metodikának a kapott kritikák figyelembevételét is megkísérlő módosított változatát [3].

Cikkünkben azt elemezzük, hogyan alkalmazható — s milyen orientációt biztosít — a vázoltak során kialakult módszertan a vállalatok termelési szerkezettel kapcsolatos döntéseinél. E témafelvetést az indokolja, hogy a kritériumokat ismertető dokumentumok három célra[1] egyaránt alkalmas általános rendszert adtak meg, és nyitva hagyták a konkrét alkalmazásnál felmerülő speciális kérdések jelentős részét. Különösen *fontosnak látjuk a termékszerkezet javítását illető népgazdasági célkitűzések és a vállalati orientáció összhangjának ellenőrzését.* Hiszen tudjuk: „a termékszerkezet fejlesztés-

[1] „Az Útmutató célja, hogy segítséget adjon a fejlesztési programok felülvizsgálatához, a vállalatoknál folyó ötéves vagy ennél hosszabb időtávú tervezéshez és a minisztériumok termelési szerkezet elemző munkájához." (Útmutató, 79—80. l.)

sére vonatkozó döntések túlnyomó része vállalati hatáskörbe tartozik" [2], s úgy véljük, hogy ebből adódóan döntő jelentőségű a vállalati döntések helyes vagy helytelen szemlélete. A módszertan vállalati felhasználói számára emellett haszonnal járhat, ha *a mikrostruktúra szempontjaira koncentrálva tekintjük át a metodika fontosabb elemeit.* Nevezetesen:

— elemezzük a vállalati minősítésekhez rendelkezésre álló adatbázist,

— vizsgáljuk, hogy a javasolt kritériumokat illetően mely fontosabb tárgykörök értékelhetők, illetve értékelendők a mikroszférában, s melyek a számszerűsítés lehetőségei,

— kísérletet teszünk a fejlesztendő, szinten tartandó vagy visszafejlesztendő területek elhatárolásánál használatos (aggregálási stb.) technikák összefoglalására, és

— rámutatunk a kritériumrendszer vállalati alkalmazására ösztönző vagy a felhasználást gátló néhány tényezőre.

Kutatásaink során azt vizsgáltuk: mennyiben és miként segítheti a vizsgált módszertan annak meghatározását, hogy a vállalati profilon belül hol van lehetőség „megfelelő költségszínvonal mellett tartósan a piac által megkívánt minőségben, összetételben termelni". (Útmutató, 82. l.) Munkánkat a módszertan eddigi alkalmazóinak gyakorlati tapasztalataira építettük. E tapasztalatok megismerésére nagyszámú vállalatnál készítettünk interjúkat és esettanulmányokat, majd csaknem 70 termék és 50 fejlesztési koncepció esetében 10 vállalat szakértőitől[2] a minősítés tényleges elvégzését kértük. A gyakorlati információk mellett figyelembe vettük a rendelkezésre álló gazdag szakirodalmat is.

Kutatásaink alapján úgy találtuk, hogy az ajánlott módszertan sok tekintetben segítheti a termelési szerkezet várható hatékonyságának előrebecslését. Annak elemzéséből, várható-e, hogy „a termelés műszaki kultúrájában és piaci pozícióiban versenyképes helyzetet sikerül elérnünk", kétségtelenül nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy „a hatékonyság biztosítására megvannak-e az esélyeink" (Útmutató, 84. l.); sőt arra is, hogy ezeknek az esélyeknek a kihasználásához mit kell tennünk.

Úgy tűnik azonban, hogy az ajánlott kritériumrendszer egyes részletei javításra, kiegészítésre, pontosításra szorulnak. Különösen fontos tapasztalat, hogy a módszertan felhasználásával nem jutunk automatikusan megfelelő következtetésekhez. A helyes orientáció nagyszámú fontos alkalmazási (információs, metodikai, érdekeltségi stb.) előfeltétel megteremtését követeli meg, s ennek hiányában már az eddigi alkalmazási esetek is — nem ritkán durván — hibás megállapításokra vezettek.

Vizsgálatunk ismertetésénél a metodika alábbi fő kritériumai szerinti tagolást alkalmaztuk: 1. a termelés méretei, 2. a gyártmányok korszerűsége, minősége, 3. a termelési feltételek és az ipari háttér jellemzői s 4. piacképesség, exportképesség. Mindezzel szorosan kötődünk tehát az Útmutató követelményrendszerének elveihez és beosztásához, de egyes kritériumokat némiképp az ajánlásoktól eltérően csoportosítunk. Célszerűnek véljük ugyanis a termékekkel, illetve a termelési feltételekkel kapcsolatos szempontok különválasztását, továbbá az ipari infrastruktúra kérdéseinek a többi termelési feltétellel együttes elemzését.

[2] Az interjúkért, esettanulmányokért, kísérleti elemzésekért ezúttal is köszönetet mondunk a munkában részt vevő vállalati szakembereknek.

A termelési méretek minősítése

A nemzetközi szakirodalomban csak kivételesen fordul elő, hogy modern külkereskedelmi elmélet kiemelt hangsúlyt ad a termelési nagyságrend szempontjainak — az Útmutató által első helyen ajánlott kritériumcsoportnak — a szerkezetfejlesztési lehetőségek minősítésénél. Ennek ellenére egyetértünk azzal, hogy a vizsgált módszertani javaslat fontos szerepet juttatott e tényezőnek. *Iparunkban* ugyanis — miként ezt felméréseink is igazolták — *az indokoltnál lényegesen kisebb a specializáció s a nemzetközi „nagyok"-éhoz hasonló nagyságrendben gyártott termékeknek a súlya.* Igaz, egyes vállalatoknál a versenytársakra vonatkozó adatok hiánya miatt nem lehetett minősítést készítenünk a tárgykörben. Másutt, például a fényforrástermelésben a világ tíz legnagyobbja közt vagyunk, világpiaci részarányunk jelentős néhány saját találmányon alapuló gyógyszer esetében is, vagy például a nagy termelőknél szokásos mennyiségben gyártunk egyes kempingcikkeket. Vannak olyan termékcsoportjaink is, amelyeknél bár nagyságrendi lemaradásunk jelentős, de vállalataink különböző módszerekkel kompenzálni tudják ennek kedvezőtlen hatásait (például a vevők egyedi igényeinek a kielégítésére törekszenek, amit a sorozatgyártók nem vállalhatnak stb.). Ennek ellenére kutatásaink szerint a termékek döntő többségénél igen *jelentősek a termelés méreteiből adódó hátrányaink.* Indokolt tehát, hogy a szerkezetfejlesztési döntéseknél súlyt helyezzünk e hátrányok csökkentési lehetőségeire.

Úgy tűnik ugyanakkor, hogy a tömegszerűség vizsgálatára ajánlott — alkalmazott — módszerekkel csak részben sikerült a vázolt jellegű iránymutatást nyerni. Vizsgálataink szerint a termelési méretek számításának módszertana — az ajánlott mutatók és kiszámítási módjuk — nagy vonalakban helyes. Általában az is helyes, hogy a nagyságrend minősítése legtöbbször a tömegszerűséget növelő fejlesztéseket mutatja kívánatosnak. Ez utóbbi pozitív megállapításunk azonban kiegészítésekre szorul.

Fontos kiegészítés, hogy *a nagyságrend kérdéseiről csak differenciált megközelítéssel kaphatunk kielégítő pontosságú képet.* Nem ritkán találkoztunk ugyanis az ország kis méreteiből kiinduló általánosításokkal, vagy a vállalatok, illetve az egyes termékekből megtermelt sorozatnagyságok egyoldalú értékelésével. Emellett gyakran kapunk *eltérő* minősítést a tömegszerűség üzemi, vállalati értékelésénél. Nagyobb körben is érvényes az egyik vizsgált műszeripari gyár anyagában rögzített következő megállapítás: „Vállalatunk több gyártmánycsalád előállításával foglalkozik, a világpiacon profilunkban megjelenő jelentősebb cégek viszont általában egy-egy gyártmánycsoport előállítására szakosodtak. Így vállalatunk viszonylag nagy cégnek számít profiljában, versenytársaink mégis a miénknél jelentősen nagyobb sorozatnagyságokat érnek el." Még kedvezőtlenebbül minősíthettük az egyes termékalkotó-elemek, részegységek, alkatrészek gyártási sorozatnagyságait. *Az e téren igen gyakori dekoncentráció, illetve ennek okai, például a kooperációs nehézségek, a vállalati önellátási törekvések és kényszer közismertek.* Igen jellemző, egyúttal a kialakult helyzetbe való beletörődés szimbóluma, hogy *a kérdéskörben egyetlen vizsgált vállalatnál sem kaphattunk adatokkal is alátámasztott tájékoztatást,* sehol nem tartották érdemesnek az erre vonatkozó információk gyűjtését.

A minősítési eredmények értékelése is nehézségekkel jár. Tapasztala-

taink arra utalnak, hogy *a nagy méretek nem mindig egyértelműen kedvezőek.* Ilyen jellegű következtetést sugallt a ruházati ipar gyártásisorozat-nagyságainak a vizsgálata is, ahol a piac köztudottan igényli a kisszériás, sőt egyedi termékeket. A vállalati méretek tekintetében pedig egy bútoripari példa támasztotta alá megállapításunkat. Az általunk vizsgált, nem is a legnagyobb magyar bútoripari vállalat az 1963-as összevonás óta *legalább még egyszer akkora, mint az ágazatnak a világpiacon jelentős szerepet játszó tőkés cégei.* Az adott sajátosságot a szakértők „nagyságrendi hátrány"-ként értékelték. Rámutattak: a nagy méretek a vállalat üzemeinek horizontális termelési szerkezete folytán úgyszólván semmi előnyt nem jelentenek, ugyanakkor a nagyvállalatnál kialakult párhuzamos (gyári és vezérigazgatósági) funkcionális szervek nem elhanyagolható mértékben növelik a gyártás költségeit.

A felvetettekkel sokban összecsengő információ az is, hogy amikor vizsgált vállalatainkat sorba rendeztük egyrészt termelésük, másrészt exporthányaduk nagysága szerint, a két rangsor rangkorrelációs együtthatója mínusz 0,03 volt, ami megkérdőjelezte bármely összefüggés létét a két tényező között. Ez ugyanis arra utal, hogy *vállalataink növekedésében nem a nemzetközi versenyképesség biztosításának a szempontjai játsszák a főszerepet.*

A tömegszerűségi kritérium orientációját illető fenti kétkedő megállapításokat támasztják alá a termelési méretek jövőbeli alakítására irányuló vállalati törekvések vizsgálatai is. Szinte minden részletesebben vizsgált vállalat igen gyors ütemű hosszú távú növekedést tervez, másfél évtizeden át éves átlagban 6—8—10 százalékkal, azaz 1990-ig 3-4-szeresére kívánja emelni termelését.

1. sz. táblázat

Tíz vizsgált vállalat termelésének 1965—76 közötti tényleges, illetve 1976—90 közötti tervezett növekedési üteme

Átlagos évi növekedés (százalék)	A vállalatok száma	Ebből a múltbelinél			Az adott ütemnövekedést tervező vállalatok száma
		nagyobb	azonos	kisebb	
		növekedést tervezők száma			
0— 5	2	2	—	—	1
6—10	3	3	—	—	6
11—15	3	—	2	1	2
15 fölött	1	—	—	1	—
nem válaszolt	1	—	—	—	1
Összesen	10	5	2	2	10

Vizsgálatunk során igen kevés információt kaptunk az idézett növekedési törekvések nemzetközi összehasonlításáról és a (nemzetközi) versenytársak méretének várható változásairól. Mindezek ellenére — vagy éppen ezért — *összeségében teljesen valószínűtlennek tekintjük a táblázatban szereplő átlagos előirányzott növekedés megvalósulását* (függetlenül az egyes vállalati tervek önmagukban vett realitásától). Hiszen ismertek az ipar egészének fejlődésére vonatkozó távlati világgazdasági prognózisok a várható átlagos fejlődési ütemre, s abszurd, hogy 10 vállalatunk közül 9 ezen átlagos fejlődést többszörösen meghaladó ütemben növekedhessen.

Az irrealitásig feszített termelési tervek kiváltó okait a szerzők általában érdekeltségi, motivációs tényezőkben keresik. Ehhez két megjegyzés kívánkozik. Számos esetben tapasztalhattuk azt, hogy *a vállalatoknak (a döntéshozóknak) fontos érdekei fűződnek a vállalat méreteinek erőteljes növeléséhez.* Ugyanakkor igen gyengének találtuk a termelési folyamat más vetületeiben mért nagyságrendek alakítására irányuló törekvéseket. A szabványosítást, tipizálást célzó erőfeszítésekkel, a részegység- és alkatrésztermelés tömegszerűségének növelésére vonatkozó tervekkel például csak alig egy-két vállalatnál találkoztunk, mi több, tapasztaltuk, hogy az ezirányú törekvések ellen jelentős (vállalaton kívüli) erők hatnak, (beszerzési nehézségek, a gyártási kooperáció akadályai stb). Mindebből arra következtethetünk, hogy a nagyságrendi kritériumot illetően a kívánatos módszerű vállalati elemzőmunkának az is fontos biztosítéka lenne, ha a vizsgálatok iránymutatása nem ütközne az érdekeltségi rendszer orientációjával.

A gyártmányok korszerűségének, minőségének elemzése

A szakirodalom — az Útmutató állásfoglalásával egyetértve — igen gyakran hangsúlyozza e kritériumcsoport fontosságát a szerkezeti döntéseknél. E tényező vizsgálatát ajánlja első helyen a marketing témájában közreadott legtöbb „checklist" (például magyarul: [19], [17], [7]) vagy a versenyképességet meghatározó tényezőket felsoroló közismert „négy P" (Product, Price, Place, Promotion). Kétségtelen e kritérium hazai időszerűsége is, a következő táblázat világosan tükrözi ugyanis lemaradásunkat mind a korszerűség, mind a minőség terén.

2. sz. táblázat

A vizsgált feldolgozó ipari termékek megoszlása korszerűségük, minőségük szerint (százalék)

Minősítés szintjei	Adott szintet elérő termékek hányada		
	egy 1970-es felmérés* szerint összevontan	vizsgálatunk szerint	
		korszerűség terén	minőség terén
Világszínvonalú termék	19	20	36
Világszínvonalat megközelítő termék	41	47	53
Világszínvonaltól lényegesen elmaradó szintű termék	40	33	11
Összesen	100	100	100

* Román Zoltán: Termelékenységünk az iparban. Hogyan látják a vállalatok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 73. l.

Úgy véljük, hogy a táblázatban szereplő adatokból következő orientációt helyesnek ítélhetjük iparunkban, *valóban kívánatos a feltárt lemaradások felszámolása.* Mindezek ellenére ki kell emelni, hogy az adott kritérium értékelésével kapcsolatosan sok — az elméleti kérdések tisztázatlanságával is összefüggő — metodikai nehézségre bukkantunk. *Igen különbözőek az egyes vállalatoknak a korszerűségről alkotott fogalmai, s kialakulatlanok e kategóriák mérési módszerei is.* Nem adtak megfelelő orientációt a kérdés-

ről az új termékek termelési arányaira és az előállított gyártmányok „életkorára" vonatkozó adatok, ezek ui. nem tartalmaztak biztosítékokat az új termékek tényleges újszerűségéről. *Csak egyes ágazatokban így, például a gyógyszeriparban kaptunk tájékoztatást a korszerűség, minőség egzakt vizsgálatára kialakított adatgyűjtő eljárások rendszeres felhasználásáról,* a műszaki paraméter-összehasonlítások, vagy a statisztikai minőségellenőrzési módszerek alkalmazásáról.

A minősítés információbázisát a vállalatok többségénél szakértői becslések alkották, nagy tere nyílt tehát a szubjektivitásnak. Problémák forrása volt az is, hogy a termékalkotó-elemekre, alkatrészekre, termékekre kialakított minősítést szakértőink nem tudták objektív módszerekkel aggregálni a nagyobb egységekre, termékcsoportokra, gyártási ágakra. Mindezek után aligha meglepő, hogy a vállalatok minősítései sok kétségesnek tűnő megállapítást is tartalmaztak. Szemléltetésükre a két legismertebb példát idézzük, nevezetesen hivatkozunk azokra a sajtóvitákra, amelyek egyrészt a belvárosi crossbar telefonközponttal, másrészt a farmer-ruházat hazai gyártásával voltak kapcsolatosak az elmúlt évek során.

E kritériumcsoport esetében is *problematikus a fejlesztendő, a szinten tartandó és a visszafejlesztendő területek elhatárolása.* Nyilvánvaló ugyan, hogy a korszerűség, minőség szintjére vonatkozó információk a feltárt lemaradás felszámolását sugallják, s ez az orientáció helyes. Az említett nehézségek egyik forrása az, hogy a korszerűség kritériuma egyes ágazatokban másodlagos jelentőségű. A ruházati vagy az élelmiszeriparban például a divat és az ízlés követelményei sokkal fontosabbak a korszerűség elvont szempontjainál. A telefonközpontok terén sem ítélték kívánatosnak a szakértők a ma legmodernebbnek tekinthető elektronikus, kvázi-elektronikus berendezések nagyarányú termelését a szükséges fejlesztési igények és a ma még igen magas gyártási költségek miatt. Elhatárolási problémákra mutat rá az a kérdés is: Mely tényezőknek tudható be, hogy bizonyos termékeink korszerűsége és minősége elmarad a világszínvonaltól? A részletesebben elemzett vállalatok szakértői ui. a következő táblázatban foglaltakat állapították meg:

3. sz. táblázat

A világszínvonaltól elmaradó gyártmányok mai színvonalát kialakító tényezők

A tényezők	A tényező által befolyásolt termékcsoportok hányada
A „konstrukció" (gyártmányterv, receptúra stb.) színvonala	30
A termékalkotó-elemek (anyagok, alkatrészek, intermedierek stb.) minősége	61
Gyártástechnológiai problémák	78
A formatervezés, divatosság, csomagolás stb. szintje	18

Milyen következtetéseket vonhatunk le ebből a fejlesztendő, szinten tartandó és visszafejlesztendő területekre nézve? Utalnak erre például egyes megvizsgált heverők „konstrukciós" problémái. E bútorok paramétereire ti. az gyakorol alapvető hatást, hogy a hazai lakásviszonyok miatt az ülő- és fekvőbútorral szembeni igényeket egyaránt ki kell elégíteniük. Ugyanakkor

a fejlett tőkésországokban lényegében ismeretlen az ilyen célú bútortípus, *ott egyrészt kényelmes ülőgarnitúrákat, másrészt kényelmes ágyakat terveznek.* Kétségtelen, hogy a hazai kettős célú heverők e garnitúrák komfortjával nem állják az összehasonlítást. Nyilvánvaló azonban, hogy a lemaradás nem a termékfejlesztés szükségszerű voltára utal, heverőink keresletének alakulása nem ezt indokolja. További példa a korábban hazai termelésű személygépkocsi- és motorkerékpár-abroncs. E termékeknél az alacsony sorozatnagyság volt a korszerűtlenség, illetve a gyártástechnológiai problémák oka, aminek felszámolásához a szakértők elsősorban a nemzetközi választékcsere és kooperáció kialakítását, számos kontingens, deviza és szervezési probléma megoldását látták szükségesnek. A felsoroltak többsége azonban nagyobbrészt a termelővállalat hatáskörét messze meghaladó feladat, ezért azután a vállalati szintű minősítésnél csak bizonytalan véleményt tudtak kialakítani a termelés fenntartásáról, illetve megszüntetéséről.

Az elmondottak arra mutatnak, hogy *a gyártmányparaméterek minősítése alapján csak nagy körültekintéssel vonható le helyes következtetés a kívánatos fejlesztési irányokról.* Természetesen mindenkor igen fontos az előállított gyártmányok piaci megítélésének rendszeres ellenőrzése. A kedvezőtlen terméktulajdonságok javítását azonban nam korlátozhatjuk a gyártmánytervezésre. Lemaradásunkat nem ritkán a szervezési, illetve a piaci munka javításával vagy például olyan intézkedésekkel számolhatjuk fel, amelyek minőségi munkavégzésre ösztönöznek, az alkotóképességet támogatják, a versenyképes termékek gyártását kényszerítik ki stb. A módszertani ajánlások követését itt az is nehezíti, hogy a felsorolt teendők nem szoríthatók be a „stratégiai termékek", „nem helyettesíthető termékek", „leállítandó termelés" csoportosítási rendszerébe sem.

A termelési feltételek vizsgálata

A szakirodalomban nincs olyan munka, amely kétségbe vonná, hogy a termékszerkezet alakításánál igazodni kell az említett kritériumcsoport iránymutatásaihoz. Jelentősen eltérőek azonban a vélemények arról, hogy a nagyszámú részszempont közül melyeknek kell kiemelt fontosságot tulajdonítani. Az Útmutató a termelés technikai felszereltségének, technológiai színvonalának, szervezési, vezetési kultúrájának és a gyártás ipari hátterének minősítését ajánlja (a [3] alatti OMFB összefoglaló a szervezési, vezetési kultúra szempontjait meglepő módon mellőzve javasolja ugyanezen tényezőkör vizsgálatát). E felfogásmódot érdekes összevetni egyes korábbi megközelítésekkel is. Sokan, így például V. V. Novozsilov [14] a rendelkezésre álló termelési erőforrások mennyiségével kapcsolatos elemzésekre helyezték a hangsúlyt a szerkezettervezésben. Kornai János „kétszintű" tervezése [11] a termékszerkezet alakításában is népgazdasági szintű társadalmi-gazdasági szempontokat érvényesít. A nemzetközi specializációval, a komparatív előnyökkel foglalkozó szerzők — így J. Tinbergen [8] — az erőforrások fajlagos felhasználását és az erőforrásokkal való relatív (más országokhoz viszonyított) ellátottságot kívánnák előtérbe állítani a vizsgálat során. A kritériumrendszer vitájában is különböző felvetések hangzottak el erről. Így Román Zoltánnak az Útmutatót illető kritikája közvetlenül is

kétségbe vonta, hogy a dokumentum által felsorolt kritériumok elegendő információt adnak-e a gazdasági hatékonyság prognózisaihoz, hangsúlyozva, hogy: „a rendszer... nem ad kellő eligazítást az egyszeri ráfordításokról, a fejlesztési költségekről" [16]. Az OMFB módosított rendszere viszont — az Útmutatótól való eltérés jelzése nélkül — „speciális (soroló)" kritériumok bevezetésével javasolja néhány eddig hiányzó szempont kiemelt felülvizsgálatát is. E szempontok: hazai alapanyag- és energiabázis, feldolgozottsági fok, tőkeigényesség, a kvalifikált munka arányai, a munkaerőigény szakmai és területi vonatkozásai, gyártási tradíciók, a fejlesztés időszükséglete, környezeti ártalmak [3].

Kutatásaink is a szakirodalom vázolt álláspontjaihoz hasonló megállapításokra vezettek, *szükségesnek mutatták a kritériumrendszer kiegészítését az erőforrások (tervezett) felhasználási módját illető komplex vizsgálatokkal.* Szakértőink például elsősorban annak pótlólagos elemzését tartották kívánatosnak, hogy miként biztosíthatók a vállalatok termelési, illetve fejlesztési szükségletei. A kérdést az Útmutató elsősorban az anyagok, alkatrészek, részegységek, szolgáltatások tekintetében (az ipari háttérrel kapcsolatosan) ajánlja felülvizsgálni. A kapott információk szerint azonban a struktúra alakításában más erőforrások terén is gyakran jelentkeznek mennyiségi problémák. A szerkezetalakítás legfőbb gátjai ugyanis információink szerint a következők:

— anyag-, alkatrész- stb. hiányok	9 vállalatnál,
— munkaerő-biztosítási nehézségek	7 vállalatnál,
— finanszírozási problémák	4 vállalatnál.

A minősítő munkában szintén célszerű lenne az Útmutatóhoz képest lényegesen bővíteni *az erőforrás-felhasználás hatékonyságára* vonatkozó vizsgálatokat. A ráfordítás-fajlagosok sokszor sugallhatnak ti. következtetéseket a termelés erőforrás-ellátottságáról is. Figyelmeztetnek például az anyaghiányokat illetően a nemzetközi élvonalnál átlagban magasabb fajlagos anyagfelhasználásokra, a munkaerő-biztosítási nehézségeknél a rendelkezésre álló létszám sokszor alacsony termelékenységére, a finanszírozási problémáknál a rendelkezésre álló alapok szétforgácsoltságára, a gazdasági szempontokat mellőző allokációra vagy a meglevő állóeszközök rossz kihasználására stb. A fajlagosokból következtethetnénk továbbá a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunk jellegére, így elemezhetnénk, hogy adott termékek exportja esetén milyen hazai és import anyagokat, mennyi „munkát", „tőkét" és kutatási-fejlesztési eredményt adunk el. Mindezen információknak igen fontos szerepük lehet a vállalati struktúrafejlesztésre vonatkozó döntéseknél. A fajlagosoknak az eladási árakkal párhuzamos elemzése adhatja továbbá a leginkább mértékadó előrejelzéseket a termelés egészének hatékonyságáról, a vizsgálat alapkérdéséről is.

E kritériumcsoport orientációs szerepe kapcsán sem hagyhatók figyelmen kívül a mérés, a számszerűsítés megoldatlan metodikai problémái. Kétségtelen ugyan, hogy a termelés műszaki színvonalának megítéléséhez iparunkban viszonylag gazdag — üzemi, vállalati, gyártási ági stb. szintű — adatbázis és megbízható mérési módszerek állnak rendelkezésre. *A szervezési, vezetési színvonalról és az ipari infrastuktúra számos jellemzőjéről azonban szinte egyáltalán nem kaptunk objektív információkat, s kialakulatlanoknak láttuk az értékelés módszereit is.* Szélsőséges példával: szakértőink általában színvonalasan dokumentálhatták technológiájuk erős és gyenge pont-

jaira vonatkozó véleményüket, de — bár meg voltak győződve a vizsgálatok indokoltságáról s a javítás lehetséges voltáról — csak szubjektív nézeteket alakíthattak ki a cégüket is érintő különböző vállalati átszervezésekről. Hasonló sajátosságai voltak továbbá a megvizsgált fejlesztési törekvéseknek is. Viszonylag gyakori volt köztük a gyártásfejlesztési, licencvásárlási, beruházási terv, s ritkábban találkoztunk a vezetés-szervezés színvonalának javítására irányuló koncepciókkal.[3]

Nem hagyhatjuk említés nélkül a kritériumcsoport iránymutatását illetően szerzett tapasztalatainkat sem. Ez az iránymutatás lényegében helyes a fajlagos ráfordítások minősítésénél, ahol a nemzetközi versenytársakénál gyakran lényegesen magasabb hazai értékek minden vizsgált esetben egyértelműen kedvezőtleneknek bizonyultak. A szervezési, vezetési színvonal és az ipari háttér elemzéseinek eredményét viszont már sokszor nehéz volt megfelelően értelmezni, mert sok megállapítás nem biztosított lehetőséget a szelekcióra. A legtöbb értékelés — a téma sajátosságaiból adódóan — eleve a vállalatok, nagyobb termelési keresztmetszetek, iparágak egészére vonatkozott s nem lehetett kellő mélységben szelektív. Az információk igazolták emellett, hogy e kritériumok közt több olyan is fel van sorolva, amelyek: „— jól tudjuk — vállalatainknál csak kevéssé valósulnak meg; ilyenek például a termelés megfelelő szervezettsége, a technológiai fegyelem, a szállítási feltételek és kötelezettségek betartása stb. E feltételeket nézve az élenjáró versenytársakkal való összehasonlítás, ha komolyan vesszük, szinte mindenütt a fejlesztés kizáró tényezőjeként mutatkozna" [16]. Vitatható továbbá, hogy valamely termelési keresztmetszet rossz vezetése miatt a keresztmetszet fejlesztésének leállítására kellene-e következtetni.

A piacképesség, exportképesség vizsgálata

A szakszerzőknek — az Útmutatóval egyező — egységes álláspontja, hogy a piaci szempontok érvényesítése kiemelt fontosságú a szerkezetfejlesztésben. A publikációk azonban némileg szélesebben határolják körül a kritériumcsoportban a minősítési szempontokat e dokumentumnál. Az Útmutató ezúttal elsősorban a termékek várható keresletére és piaci részesedésére, továbbá az értékesítési szervezetre, illetve szolgáltatásokra és a piacbefolyásolás módjára javasolja elemzések készítését. Az eladási árakról csak azért tart szükségesnek vizsgálatokat, mert: „a piaci pozíciót jól tükrözi a termék árfekvése" (Útmutató, 91. l.). A *szakirodalom* — így az említett „négy P" — *koncepciói viszont lényegesen nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az árvizsgálatoknak a piac-* (export-) *képesség elemzésénél.* Úgy vélik, hogy hosszabb távon a konkrét (export-) piacokon célszerű eladási ár megállapítása a kiinduló feladat, amit azután szükség esetén az ezen árat biztosító termelőkapacitások kialakítása követhet. Az elmondottakat elfogadva kutatásunk tárgykörében növeltük tehát az árkérdések súlyát.

Vizsgálatunk azt mutatja, hogy a piacképesség elemzése — gyakran az előbbi kiegészítés után — valóban igen lényeges információkat szolgáltathat. Az értékesítési körülmények prognózisa, a várható versenyhelyzet elemzése összevont előrejelzést jelent a termelés hatékonyságára is. Emel-

[3] Jól szemlélteti ezt a problémát Laky Teréz [12] és Máriás Antal [13].

lett a piaci meggondolások sokszor mérsékelhetik az előbb tárgyalt kritériumcsoportok orientációs bizonytalanságát is A kereslet tanulmányozása például jó eligazítást adhat a termékek *célszerű* korszerűségi színvonalának meghatározásában stb. Igen indokolt mindezen információk fontosságára felhívnunk a szerkezeti döntésekben illetékesek figyelmét. Távolról sem kedvező a kép termékeink piacképességéről. A következő táblázatban szereplő adatok azt mutatják, hogy az általunk vizsgált termékek többségét — bár a kompetitív szférába tartoznak — elsősorban csak a hazai piacokon lehet értékesítenünk.

4. sz. táblázat

A fő viszonylatok jelentősége a vizsgált termékek, termékcsoportok értékesítésében

Adott irányú értékesítés súlya (százalék)	A termékek, termékcsoportok darabszámának eloszlása (százalék)			
	a hazai értékesítésben	a szocialista exportban	a fejlett tőkésexportban	a fejlődő exportban
0— 20	17	63	78	92
20— 40	17	13	8	2
40— 60	20	9	4	6
60— 80	6	4	6	—
80—100	40	11	4	—
Összesen	100	100	100	100

Adataink szerint valóban nem magas „mintánkban" azon termékek aránya, amelyeket döntően a külpiacokon értékesítünk. Különösen akkor nem, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a táblázat e csoportjaiba sorolt termékek közt több olyan is volt, amelyeknél az exportot csak korábban vállalt kötelezettségeink miatt teljesítjük, egyébként a vállalat a termelés leállítását tervezi, s a hazai célú gyártást már megszüntette (ilyenek bizonyos főzelék-konzervek, mérlegek stb.). A vizsgált termékek között a valóban „döntően az export révén értékesíthető"-ek, a jelentős értékesítési volument is figyelembe véve, csak egyes gyógyszer-alapanyagok, villamos fényforrások, székek és kempingcikkek, vagyis azok a termékek, amelyek kedvezően minősültek a nagyságrendi értékelésnél. Sajátos módon valamennyi elsősorban a tőkés piacon értékesített gyártmány; szocialista viszonylatban az összesenben nagyobb exportvolumen ellenére egyáltalán nem találtunk hasonlóan karakterisztikus „vivő" termékeket.[4]

A piaci kritériumokkal kapcsolatos elemzőmunka idézett eredményei mellett megemlítendő, hogy tapasztalataink szerint ezen minősítések iránymutatását sokban csorbítják a mérési, számszerűsítési problémák. Úgy találtuk ugyanis, hogy *számos vállalatunk széles körben nyit teret a szubjektív megítéléseknek mind a kereslet és a piaci részesedések prognózisainál, mind az értékesítés szervezetének és a piacbefolyás módjának értékelésénél.* Az ipar alig használja a marketing különböző elemzési technikáit. Csak néhány vállalatnál kísérik figyelemmel például a piaci részarányok alakulását, nem egy vállalatunknál még a főbb versenytársak megnevezése is „nehézségekkel jár".

Hasonló problémákat vetnek fel a részkritériumok elemzései. Köztudott például, hogy a szerkezetfejlesztésben a legnagyobb kockázattal járó

[4] Exportunk dekoncentráltságáról és ennek hátrányairól lásd továbbá Kiefer Márta [10].

lépés az új gyártmányok piacra hozatala. E kockázatok súlyára szélsőségesen negatív példát adott vizsgálati körünkben az ún. „ATSZK" telefonközpontok esete. E termékeknél egyes — köztük csehszlovák — alkatrészek hibái néhány éve a szovjet export és a teljes termelés leállítására vezettek, ami a gyártó cég alapvető gazdasági nehézségeit eredményezte. Mindazonáltal nem állítható, hogy a vállalatok határozottan küzdenének a kockázat mérsékléséért. Kapott tájékoztatásaink szerint a vizsgált vállalatok kb. $^1/_3$-ánál nincs rendszeres piackutatás, és hasonló körben ügyrendileg nincs szabályozva az értékesítési és fejlesztési részlegek közötti, a fogyasztói igényekre vonatkozó információcsere. *Számos vállalatnál semmi biztosítékot nem találtunk arra, hogy a korszerűség, minőség jövőbeli szintjét lényegesen befolyásoló műszaki fejlesztés irányai megfelelnek a fogyasztói elvárásoknak.*

Azonos helyzetet jeleztek vizsgálataink az értékesítési munka terén. Megállapítottuk: *a kereskedelmi kérdéseket illetően vállalaltaink jelentős hányadát alig befolyásolja a kritériumrendszer iránymutatása, mert nem is tartják magukat illetékeseknek e témakörben,* lemondanak a vonatkozó intézkedésekről. A történelmileg kialakult értékesítési csatornák hálózata iparunkban általában is szegényes, az Egyesült Izzó külföldi értékesítési hálózata egyedülálló, az önálló exportjog is ritka, a fogyasztói cikkeket gyártó vállalatoknak a hazai piacon is csak kivételesen vannak saját üzletei stb. Az elmondottak ellenére (vagy éppen amiatt) csak egy-két vállalat tervezi az értékesítésben kereskedelmi partnerei cseréjét. Sok esetben hasonló álláspontttal találkoztunk a piacbefolyásolást illetően is. Szélesebb körre jellemzőnek láttuk a vizsgált bútoripari vállalatnak a reklámra vonatkozó elutasító álláspontját: ezt korábban azzal indokolták, hogy úgy is viszik termékeiket, amióta viszont egyes termékeiknél értékesítési nehézségek jelentkeztek, azzal magyarázzák, hogy a reklámra nincs pénz. Végül sokszor tapasztaltuk az árképzés konzervatív voltát. Információink szerint csaknem vállalataink felénél még az exportárakat is a költségekből kiindulva — s nem az elérhető világpiaci árak elemzésével — képezték.

A piacképesség alakításában a negatívumok többségét azonos vállalatok esetében rögzíthettük. Vizsgálatunk szerint éppen a piaci kérdésekben a legnagyobbak a különbségek a vállalatok között. *Két nagy vállalatcsoportot különböztethettünk meg: a piacorientáltakat és a termelési feladataikba belefeledkezőket.* E kettősség aligha véletlen, bár e jelenségből nem kapunk egyértelmű iránymutatást a fejlesztendő, illetve visszafejlesztendő ágazatokra. Az elmondottak inkább azt mutatják fontosnak, hogy felszámoljuk a „piacot" másodlagosként kezelő gazdálkodást.

A módszertanról általában

Eredményeink arra mutatnak, hogy iparunkban lehetséges és érdemes a műszaki-gazdasági kritériumrendszer szerint minősíteni. Az elemzések értékét az adja, hogy belőlük képet kaphatunk a piacképességünket, a jövőbeli termelés hatékonyságát befolyásoló tényezőkről, a versenyképes termelés biztosításához szükséges feladatokról (például a túlzott növekedési törekvések megfékezése, az értékesítési munka javítása stb.). Ez egyértelműen többletinformációt jelent a hagyományos gazdaságossági számításokhoz

képest. A minősítés keretében nemcsak arról kapunk tájékoztatás, hogy a jövőbeli termelés milyen várható eredményességű, hanem arról is, hogy ezt mire alapozzuk.

Az elemzések csak céltudatos, komplex vizsgálatok révén biztosíthatják az említett információtöbbletet. *A minősítés ugyanis durván hibás orientációt ad, ha a munka célját figyelmen kívül hagyják, és attól független értékeléseket készítenek minden egyes kritérium szerint.*

A módszertan részletes vizsgálata is nem egyszer vezetett az alkalmazási feltételek fontosságát kiemelő következtetésekre. Így a minősítés *információbázisát* hozzávetőleg az 5. sz. táblázat szerint jellemezték esettanulmányaink.

5. sz. táblázat

Adott információellátottság alapján minősítő vállalatok száma

Minősítési szempontok	Információellátottság			Összesen
	kielégítő	hiányos	nem biztosított	
Termelés tömegszerűsége	—	8	2	10
Gyártmányok korszerűsége, minősége	6	—	4	10
Rendelkezésre álló nyersanyag, munkaerő és gépkapacitások	10	—	—	10
Vezetés színvonala	—	—	10	10
Termékek piacképessége	2—4	3—4	3—5	10

A műszaki-gazdasági minősítések táblázatunkban is tükröződő információs problémái napjainkra széles körben ismertté váltak. Olykor túlzó bírálatok (elvárások) is elhangzanak. A problémák megoldásának reális útját a vállalatok is és az OMFB [3] ajánlásai is keresik. Mivel egyes vállalatoknál csak a számukra kedvezőnek vélt információk iránt találtunk érdeklődést, megemlítendő, hogy *az adathiányok felszámolása intézkedéseket igényel a vállalati információbefogadó-képesség javítására is.* Alapvető emellett, hogy szakértőink csak kivételesen jelöltek meg vállalaton kívüli adatforrást. Ebből ti. arra következtethetünk, hogy iparunkban célszerű volna lényegesen fokozni a vállalatoknak a minősítéshez nyújtott információs segítséget.

A minősítési kritériumrendszert célszerű volna kiegészíteni. A termelési erőforrásokkal kapcsolatos vizsgálatok alapvető része a ráfordítási fajlagosok minősítése, a piacképesség-elemzésben kikerülhetetlen az árkérdés vizsgálata, s valamennyi jövőre vonatkozó információ esetében a reális minősítés nélkülözhetetlen feltétele a jövő bizonytalanságának értékelése is. Ennek ellenére elmondható, hogy a minősítés kritériumrendszere a módszertan leginkább kidolgozott része.

Módszertanilag bizonytalan, *további kutatást igénylő kérdésnek találtuk a műszaki-gazdasági vizsgálatok utolsó fázisának, az összegző elemzéseknek, a szelektivitás kívánatos irányaira vonatkozó következtetések levonásának a rendjét.* A szakértők általában egyetértenek ugyan abban, hogy a minősítés alapján „előválogatást végezhetünk el, amelyet követnie kell a kockázatérzékenységi és hatékonysági számításoknak" ([3] 17. l.). Problémák forrása

azonban a most idézett OMFB-ajánlásban élesebben kiemelt kiegészítő szempontok elnevezése is. A „soroló kritériumok" kifejezés téves asszociációkra vezethet ezen előválogatás jelentőségét illetően; olyan elképzelést sugallhat, mintha az e kritériumok szerinti elemzéseknek meghatározó jelentősége lenne a szerkezeti döntéseknél. Úgy véljük, hogy a csak szubjektív módon „közös nevezőre" hozható kritériumonkénti vizsgálatok erre nem alkalmasak. Ezek a tényleges sorolásnál elsősorban információbázisként használhatók a hatékonysági, kockázat-érzékenységi elemzések megalapozására.

A nagyvonalú, tényleges előválogatás terén is találtunk módszertani nehézségeket. Gyakran nem tekinthettük például a perspektivikus termékek csoportjába sorolás feltételének az Útmutató által ajánlott követelményt, a minden szempontból kedvező minősítést. Ennek egyik oka, hogy — elsősorban az infrastruktúra, a vezetési, szervezési színvonal, a piaci munka stb. viszonylag egységes kedvezőtlen értékelése miatt — semmi sem bizonyult tökéletesnek (azt ti. sem szakértőink, sem mi magunk nem fogadtuk el, hogy egyetlen terméket se tekintsünk perspektivikusnak). Problémákat okozhattak a részkritériumok iránymutatásaival kapcsolatos kétségek is, így az, hogy sem a nagy méretek, sem az élenjáró korszerűségtől való lemaradás felszámolása nem mindig kívánatos, mert ez olykor a minősítési eredményeknél éles vitákra vezetett. Tisztázatlannak találtuk az egyes kritériumok eltérő minősítése esetén követendő összegzési (aggregálási) technikát is. A szerzők e célra gyakran ajánlanak pontozásos eljárásokat, feltételezve, hogy a szerkezet gyenge pontjait bizonyos határok között ellensúlyozhatják az előnyösnek ítélt tulajdonságok. Vitatott — s úgy tűnik, sok tekintetben elsősorban a konkrét helyzettől függő — azonban, hogy az egyes minősítési megállapításoknak milyen súlyt kell kapniuk. (Például más hatékonysági következményekre számíthatunk a marketingmunka lemaradása esetén a hazai, illetve a tőkés piacon stb.)

Az elmondottak alapján összefoglalóan arra következtethetünk tehát, hogy *a műszaki-gazdasági döntéselőkészítési módszerek az elmúlt évek intenzív kutatásainak eredményeként lényegesen fejlődtek.* Mivel a kritériumrendszer szerinti elemzések információit a vállalati szerkezetjavítás szempontjából hasznosnak találtuk, ajánljuk a módszertan minél szélesebb körű felhasználását. Óvnunk kell azonban azok mechanikus alkalmazásától s a komplexitásról lemondó vizsgálatoktól. Fontosnak ítéljük továbbá, hogy a gazdasági szabályozás preferenciarendszere segítse, s ne keresztezze a módszertan gyakorlati érvényre juttatását.

Irodalom

[1] A gépipari termékek rangsorolásának módszerei. KGM ISZSZI. Sokszorosítás. Budapest, 1976.
[2] A Központi Bizottság 1977. október 20-i határozata a hosszú távú külgazdasági politikának és a termelési szerkezet fejlesztésének az irányelveiről. Pártélet, 1977. 12. sz.
[3] A termelési szerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági kritériumai. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
[4] Bontó László—Orosz László: Szelektív iparfejlesztés. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
[5] Botos Balázs: A vállalati struktúrafejlesztés beruházásérzékenysége. Ipargazdasági Szemle, 1978. 4. sz.
[6] Böde L.—Szantner M.: Paraméterrendszer gyártmányok műszaki összehasonlítására. Statisztikai Szemle, 1974. 7. sz.

[7] Clifton, D. S.—Fyffe, D. E.: Project Feasibility Analysis. Wiley, N. Y., 1977. Kritériumrendszerüket mellékletben közli [3].
[8] Herman, B.—Tinbergen, J.: A nemzetközi fejlődés tervezése. Ipargazdasági Szemle, 1970. 2. sz.
[9] Horváth László: A gyártmányszerkezet átalakításának kérdőjelei — gyakorlati tapasztalatok. Gazdaság, 1975. 2. sz.
[10] Kiefer Márta: Gondolatok a struktúrafejlesztés piaci megalapozásához. Ipargazdasági Szemle, 1979. 1. sz.
[11] Kornai János: A gazdasági szerkezet matematikai tervezése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.
[12] Laky Teréz: Érdekviszonyok a fejlesztési akciók vállalati döntési eljárásaiban. Gazdaság, 1976. 4. sz.
[13] Máriás Antal: Befejezetlen tanulmány a Budapesti Mezőgazdasági Gépgyár megszüntetéséről. Valóság, 1977. 5. sz.
[14] Novozsilov, V. V.: A ráfordítások és eredmények mérése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
[15] Papanek Gábor: Az ipari termékszerkezet javításának időszerű feladatai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.
[16] Román Zoltán: Az ipar szelektív fejlesztése és iparpolitikánk. MTA IKCS Sokszorosítás. 1978. június.
[17] Sabel, H.: A gyártmánystruktúra fejlesztése. Ipargazdasági Szemle, 1976. 2—3. sz.
[18] Simán Miklós—Varga György: Adalékok a termelési szerkezet átalakításának szelektív módszeréhez. Gazdaság, 1976. 2. sz.
[19] Stacey, H. N.—Wilson, A.: Industrial Marketing Research. Hutchinson, London 1964. Kritériumrendszerüket mellékletben közli Lehoczky György—Bucsy László: A gyártmánytervezés és a piac. OMKDK Műszaki fejlődési áttekintések. Budapest, 1968.
[20] Szakolczai György: A termelés és az export reális költségei és a szelektív gazdaságfejlesztés kritériumrendszere. Gazdaság, 1977. 4. sz.
[21] Varga György: Termelési szerkezet és exportpolitika. Gazdaság, 1977. 4. sz.
[22] Zala Júlia—Simán Miklós: A szelektív iparfejlesztési politikáról. Gazdaság, 1972. 3. sz.
[23] 102/1978. sz. OT—OMFB közlemény. Tervgazdasági Értesítő, 1978. április 6.

JOG ÉS SZOCIOLÓGIA (Tanulmánygyűjtemény)
(Összeállította: Sajó András)

A kötetben szereplő válogatott tanulmányok a következő fő témákat világítják meg:

I. A jogszociológia elméleti problémái
II. A jog társadalmi funkciói
III. A jog társadalmi hatása — A jogalkalmazás szociológiája
IV. A jog társadalmi hatása — A jog és a társadalmi magatartás összefüggése
V. A lakosság jogtudata

A kötet összeállítója nagy irodalmi anyagból választotta ki a közölt szemelvényeket. Szovjet, lengyel, amerikai, angol, NDK-beli, NSZK-beli, francia, dán, norvég és olasz tudósok művei szerepelnek a válogatásban.

A tanulmányok a jogi vagy szociológiai előképzettséggel nem rendelkező szélesebb olvasóközönség figyelmére is számot tarthatnak.

442 l., kötve 82,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

BERNÁT TIVADAR—FERENCZI TIBOR:

A magyar mezőgazdaság területfejlesztési modellje

A mezőgazdasági termelés területi elhelyezése, az ún. „tájtermesztés" régóta tárgya az agrártudományoknak. Főképpen abból a szempontból vizsgálják ezt a kérdést, hogy a különféle termelési ágak *hol helyezkednek el.* Az is vizsgálat tárgya, hogy az egyes mezőgazdasági ágaknak mely területen vannak a *legkedvezőbb feltételei*, tehát milyen mezőgazdasági termékeket kívánatos egy-egy területen termelni. Ezeknek a kutatásoknak — akár a gazdaságpolitikát, a területi tervezést, akár az üzemszervezést szolgálták — volt egy közös vonásuk: tapasztalati úton, logikai közelítéssel és csak néhány alapvető termelési tényező, rendszerint a talajadottságok figyelembevételével határozták meg a legkedvezőbb termelési körzeteket, az optimális termőtájakat. Ilyen módon természetesen nem volt lehetőség a hatótényezők széles körű figyelembevételére, másrészt e tényezők területi összefüggéseinek megbízható felismerésére.

Néhány éve külföldi tapasztalatok felhasználásával kísérletet tettünk az optimális területi szerkezet meghatározására, de nem az egyes termékek, hanem a teljes gazdálkodási rendszer elhelyezése alapján. Az újszerű megközelítés új módszerek alkalmazását kívánta meg. A tapasztalati-logikai megközelítés helyett matematikai módszert, a lineáris programozást alkalmaztuk.[1] A hetvenes évek elején a termelőszövetkezeti szektor 12 termelési ágazatára megyei részletességgel kidolgozott modell kedvező eredményei alapján fogtunk hozzá egy, az egész élelmiszer-gazdaságot átfogó modellrendszer kidolgozásához. Ez több éven át tartó, több szakember közreműködésével járó együttes munkát jelentett.[2]

A modell felépítése

Regionális modellünk 2750 sort és 11 335 oszlopot tartalmazó, 0,32 százalékos telítettségű lineáris programozási feladat. Az Országos Tervhivatal ICL System 4—70 típusú elektronikus számítógépén végeztünk vele számításokat.

A modellt elkészítése során úgy írtuk le, hogy megadtunk egy összes lehetséges sort és oszlopot tartalmazó blokkot, ahol a nem nulla elemeket csupán szimbolikusan jelöltük. E standard blokk 1217 oszlopból (változó-

[1] A sokéves munkában hosszabb időn át közreműködtek: Bacskay Zoltán, Horváth Ágnes, Móczár József és Molnár István.

[2] A modell számítástechnikai előkészítését és futtatását Fölsz Attila irányításával Zeöld László, Berendi Emma és munkatársaik végezték.

ból) és 159 sorból (korlátozó feltételből) áll. Ezután listát készítettünk arról, hogy a konkrét megyékben mint regionális egységekben mely sorok és oszlopok fordulnak elő. Végül ahol lehetett általánosan (tehát az összes előfordulással rendelkező megyére nézve azonos értékben), ahol pedig kellett, konkrétan (tehát megyénként eltérő értékben) adtuk meg a modell nem nulla elemeinek helyét és értékét.

A modell logikai struktúráját az 1. sz. ábra mutatja. Megjegyzendő, hogy nem nulla elemek az ábra szerint csak a ferdén vonalkázott blokkokban lehetnek. Az oszlopok megyénként rendezettek. Ezt az „mm" kód fejezi

Az induló mátrix logikai struktúrája 1. sz. ábra

	$x_{o1nnnkk}$	...	$x_{mmnnnkk}$	...	$x_{19nnnkk}$	$x_{2onnnkk}$	rel.	Jl
$K_{o1\ min}$ ⋮ K_{ssjjj} ⋮ $K_{2o\ max}$							∨ VII A	
$S_{o1\ min}$ ⋮ S_{o1jjj} ⋮ $S_{o1\ max}$		0	0	0	0	0	∨ VII A	
. . .	0			0	0	0	. . .	
$S_{ss\ min}$ ⋮ S_{ssjjj} ⋮ $S_{ss\ max}$	0	0		0	0	0	∨ VII A	
. . .	0	0	0		0	0	. . .	
$S_{19\ min}$ ⋮ $S_{19\ jjj}$ ⋮ $S_{19\ max}$	0	0	0	0		0	∨ VII A	

ki, ami megyei jelentéssel 01-től 19-ig terjedhet, a 20 pedig az exportált termékeket jelöli (amelyek származási helye „kk" megye). Az „nnn" kód jelentése blokkonként megegyezik. A „kk" a szállított termékek származási megyéjét fejezi ki. Nem szállított termékek esetében kk = 00.

A feltételrendszer összefüggései kétfélék. *Központi (K) feltételeknek* a legalább két megyét, illetve megyét és exportot összekapcsoló sorokat neveztük. Az „ss" kód azt fejezi ki, hogy mely megye termelése, illetve fogyasztása szempontjából van a feltételre szükség.

A *szektorszintű (S) feltételek* a termelés és fogyasztás kizárólag megyén

belüli, belső összefüggéseit írják le. Következik ebből, hogy csak az adott megye változóit tartalmazhatja a kód első két számjegye.

Az így felépített nagyméretű mátrixszal rendkívül nagy gépóra-felhasználás kellett volna a modell kipróbálásához. Ezért már a munka elején kézenfekvőnek mutatkozott, hogy általunk egy korábbi munka során közelebbről megismert dél-dunántúli körzet négy megyéjére, valamint az összes többi megye összevonásából keletkező területre, vagyis (19 helyett) 5 területi egységre *szűkített modellt alakítsunk ki.*

Az aggregált mátrix 715 sort és 1197 oszlopot tartalmazott, tehát méreteinél fogva alkalmasnak látszott *a modell működőképességének széles körű vizsgálatára, sőt paraméterhibák felismerésére is.* Mivel mind a teljes, mind pedig az aggregált modell számítógépes előállítása *egyazon input-rendszerből* történt, ezért a próbamodell alapján javított hibák a nagy modell hibáit is kijavították.

Miután a problémákat tisztáztuk, a hibákat kijavítottuk, sor kerülhetett a nagy modell futtatására. Az alapos előkészítés lehetővé tette, hogy a teljes modell futtatása 3—4 hónap alatt sikeresen befejeződjék.

Gépi program készült az *output-adatok csoportosítását, feldolgozását* tartalmazó táblázatrendszer kialakítására is. Ennek megfelelően az output három részből áll. A *táblázatokon* kívül megkaptuk a megoldások *oszlopfolytonos kiírását* az árnyékárakkal együtt. Ehhez kapcsolódik az ún. *érzékenységi vizsgálatok* ugyancsak oszlopfolytonos kiírása.

A változókhoz tartozó árnyékárak megmutatják, hogy számos, az optimális megoldásban nem szereplő változó bevonása nem befolyásolja a célfüggvény értékét. Más szóval *az alternatív megoldásoknak csupán egyikét* mondhatni véletlenszerűen írta ki a gép. Mindenesetre fontos kérdés, hogy vajon a módszer hiányosságaként kell-e elfogadnunk a problémát, vagy a számítástudomány fejlődésével lehetőség nyílhat majd az alternatív megoldások szélső változatainak megismerésére is.

A modell célfüggvényei

A modell megkonstruálása során 11 különféle, a mezőgazdaság és élelmiszeripar elkülönülő és együttes érdekeit kifejező célfüggvényt állítottunk össze. A futtatások során úgy döntöttünk, hogy megelégszünk 4 célfüggvény szerinti megoldásokkal, hiszen egy-egy futtatás 15—20 óra gépidőt vett igénybe.

Az első célfüggvény *a mezőgazdaság bruttó termelésének maximalizálása* volt. Felfogásunkban a bruttó termelés magában foglalja az összes halmozódást, függetlenül a megyei vagy vállalati elkülönüléstől. Ez eltér a statisztikai halmozott termelési értéktől, amennyiben ez utóbbi a vállalatok halmozott termelési értékeit összegzi, amiben nincs benne a más mezőgazdasági vállalattól vásárolt mezőgazdasági anyag (takarmány), s ezért ennél a célfüggvényünk szerinti érték magasabb. Másfelől a célfüggvény csak a modellbe bevont termékeket veszi alapul, és csupán a nagyüzemekben. Ez viszont jelentősen csökkenti az általunk használt értéket.

A célfüggvény elemei a modell készítésekor (1974-ben) rendelkezésre álló 1972. és 1973. évi belföldi termelői árak. Az exportárak meghatározása

gondot okozott. Tisztán láttuk, hogy nem elegendő egyetlen év alapul vétele, hanem világpiaci elemzések útján kellene prognózist készíteni. Az árrobbanás idején felvetődött sok tisztázatlan kérdés, valamint olyan példák, mint a „biztos" piaci előrejelzések szerint kedvező konjunktúrájú vágómarha-értékesítési lehetőségeink beszűkülése, s nem utolsó sorban az idő hiánya arra késztetett bennünket, hogy az árrobbanás előtti év, 1972 adatait vegyük alapul. Az eredmények ugyanis — kiegészítve az érzékenységi vizsgálatokkal — alkalmasak az árváltozások hatásának némi érzékeléséhez.

A második célfüggvény *a mezőgazdaság tiszta jövedelmének maximalizálása* volt. A termelési érték számítását az imént láttuk. A költségek közül a területhez és termésmennyiséghez, illetve állatlétszámhoz tartozó munkaráfordításokat az 1973. évi, megyénként eltérő mezőgazdasági bérekkel értékeltük. Az ugyanilyen módszerrel számított segédüzemi ráfordításokat (normálhektár, kombájnhektár) ugyancsak az 1973-as értéken vettük számításba. Az *amortizációs költségek változó részét*, amely a kibővített kapacitásokból ered, a célfüggvény elemei tartalmazzák (ún. egy traktoregységre és a hozzátartozó munkagépekre jutó amortizáció, egy kombájn amortizációja, egy férőhely amortizációja stb.), az *amortizáció állandó része* pedig a nagyüzemekben a vizsgált ágazatokban felhasznált állóeszközök 1973-as értékére jutó amortizáció, amivel utólag csökkenteni kell a megoldás értékét. Végül az összes többi, nem részletezett ráfordítást mint *„egyéb" költséget* visszavezettük az ágazatok területére, termésmennyiségére, állatlétszámára. Az egyéb költségekben vannak a műtrágya, a növényvédőszer stb., valamint az általános költségek.

A modell felépítése során felvetődött az a gondolat, hogy a mezőgazdasági tiszta jövedelemre megyénként alsó korlátot kellene adni. Adott árrendszer mellett azonban a veszteségesnek mutatkozó termelés nem biztos, hogy negatív társadalmi tiszta jövedelmet jelent. Minthogy a regionális modellezés elsősorban népgazdasági célokat és igényeket szolgál, és az optimális megoldás gyakorlati megvalósítása amúgyis változtatásokat kíván a szabályozórendszerben, a modell szabadságát feleslegesen korlátoznánk ilyen mesterséges jövedelemigényekkel.

A harmadik célfüggvény *a nyers és feldolgozott mezőgazdasági termékek halmozatlan tiszta jövedelmét maximalizálja.* Termelési értékként a feldolgozás szerint legutolsó végtermék termelői, illetve exportára szerepel. Ebben termékenként nagy különbségek mutatkoznak, mert például a dohány és a sörárpa a mezőgazdasági termelői áron van értékelve, míg a csontos húsok, liszt az élelmiszeripari termelői áron. A termelési költségekben a modell szerinti fogyasztásig az egyes fázisok tényleges költségei szerepelnek (jövedelemtartalom nélkül). Ez a célfüggvény tartalmazza a megyék közti szállítási költségeket, amelyek a termékek átlagos szállítási tarifáin alapulnak.

Végül a negyedik célfüggvény *a mezőgazdasági és élelmiszeripari export-import egyenleget maximalizálja.*

A modell futtatása során úgy véltük, indokolt a modell mozgásterét némiképp korlátozni, s a mezőgazdasági, valamint élelmiszeripari tiszta jövedelemre, ezenkívül az export-import egyenlegre alsó határokat előírni.

A modell ágazatai és a vertikális láncok

A modell a mezőgazdasági termelés, feldolgozás és fogyasztás regionális összefüggéseit írja le.

A mezőgazdasági termelésből a nagyüzemi gazdaságok (állami gazdaságok és mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságai) tevékenységét vizsgáltuk. A modell méreteire való tekintettel meg kellett elégednünk a *nagyüzemi gazdaságok legfontosabb termékeivel.* Ezért a modellben 15 növénytermelési és a 4 fő állattenyésztési ágazat szerepel. Ezek a következők: őszi búza, rozs, őszi árpa, tavaszi árpa, kukorica, cukorrépa, dohány, napraforgó, lucerna, vöröshere, silókukorica és csalamádé, burgonya, alma, szőlő, kultúrlegelő, szarvasmarha (tej- és vágóállat-termelésre szakosodott és kéthasznú fajtákkal), sertés, juh (gyapjú-, vágóállat-termelés), tyúk (tojás- és hústermelés).

A modell sajátosságai közé tartozik, hogy a szántóföldi növények termésátlagai nem rögzített értékek, hanem *a kilencvenes évekre számítható termésátlag-intervallumok.* Az intervallumokat megyénként a jelenlegi terméskülönbségek alapján differenciáltuk. Elképzelhető, hogy távlatilag a termésátlagok differenciálódásának a jelenleg megfigyelttől eltérő irányzata alakul ki, de véleményünk szerint e hibával terhelt intervallumok mégis nagyobb mozgásteret adnak a modellnek, s lehetővé teszik a vetésterület megoszlása mellett — az adott intervallumokon belül tőlük független — termékstruktúrák optimumának keresését. A modell feltételrendszere biztosítja, hogy a termelés ráfordításai részben a területtől, részben pedig a termésmennyiségtől függenek.

Az alma- és szőlőtermelés termésátlagai — ellentétben az előzőekkel — az 1990-re tervezett termésátlagok alapján megyénként differenciált, de fix értékeket vesznek fel. Így a terület alakulása önmagában meghatározza a termésmennyiségeket s a szükséges ráfordításokat is.

Az állattenyésztésben a létszámra jutó terméshozamok ugyancsak *változatlan paraméterként* szerepelnek a modellben, de itt még megyék közötti differenciálást sem végeztünk. Vannak ugyan esetenként jelentős különbségek, de a tervezett fajtajavítási, sőt fajtacserére irányuló távlati elképzelések miatt irreális volna a jelenlegi megyei különbségeket hosszú távra előrevetíteni. Az állatlétszám tehát megyénként egyformán határozza meg az állati termékek mennyiségét. A modell konstrukciója egyedül a szarvasmarha ágazatban engedi meg az átlagos hozamok megyénkénti eltérését, de csak azért, mert a tervezett szakosításnak megfelelően öt fajtaváltozatot versenyeztettünk a modellben, így a köztük kialakuló struktúra határozza meg a terméshozamok szintjét.

A modell viszonylag részletesen veszi számításba *a növénytermelés és állattenyésztés összefüggéseit.* A takarmányigényeket a keményítőérték és az emészthető fehérje alapján munkáltuk ki. A megyénkénti összefüggések a takarmányok beltartalmi értékeit állítják az állatállomány keményítőértékben, illetve emészthető fehérjében kifejezett igénye mellé. A jobb oldalban a modellbe be nem vont takarmányok várható mennyisége, valamint a nem vizsgált nagyüzemi állatállomány teljes és a kisüzemek részleges várható igényeinek különbsége szerepel. A különbség megnöveli a nagyüzemi takarmánytermelés mennyiségét. A takarmányozás részletes feltételei megyénként épülnek a modellbe (tömegtakarmány-etetés, gyephasznosítás,

abrak- és fehérjetakarmány-igények állatfajonkénti alsó és felső korlátai, egyes speciális előírások stb.).

A modell alapkoncepciója az volt, hogy a vizsgált termékekből minden megye fogyasztási igényeit fedezni kell. A megyei fogyasztás kielégítése a modell szerint a saját termelésből, más megyék termeléséből és importból történhet. Általában — több megszorítással — a források megoszlásának bármilyen kombinációja kiválasztható az optimális megoldás által. A megyék fogyasztási igényeit úgy számítottuk ki, hogy a távlati előirányzatban szereplő fejenkénti normákat szoroztuk a Népességtudományi Intézet távlati prognózisában szereplő megyei népességi adatokkal. A fogyasztási szintek regionális eltéréseitől eltekintettünk.

A modell megoldása, az optimális területi struktúrák kiválasztása összhangban van a fogyasztási igény kielégítéséhez szükséges *szállítási feltételekkel*. Bizonyos megszorításokkal a feldolgozott termékek bárhol fogyasztásra kerülhetnek, emellett exportra is értékesíthetők. A szállítási feladatok bővülnek a nyerstermék-előállítás és a -feldolgozás helyének lehetséges kombinációjával.

A mezőgazdasági ágazatok vertikális kapcsolatainak a modellben való szerepeltetése során alkalmazkodnunk kellett a számítógépes futtatás méretbeli korlátaihoz. Ezért *csak a legfontosabb és a szállítás szempontjából legnagyobb volumenű termékek vertikumát tudtuk részletesen leírni*, máskor kénytelenek voltunk alacsonyabb feldolgozottsági fokon megmaradni. (Például a kenyérgabona-vertikum a modellben a lisztfogyasztástól, a különféle ágazatok húsvertikumai a csontos húsfogyasztásig, illetve ezekben kifejezett igényekig terjed.)

Már a mezőgazdasági *termelés fázisában is alkalmaztunk némi megszorításokat*. A modell méreteinek véleményünk szerint feltétlenül indokolt csökkentését hajtottuk végre azáltal, hogy a rozs, tavaszi árpa, dohány és napraforgó termelését számításon kívül hagytuk azokban a megyékben, ahol termelésük jelentéktelen, és általában számukra kedvezőtlen természeti viszonyok uralkodnak. Az öntözés lehetőségeivel pedig csak a szántóföldi növénytermelésben számoltunk, s csupán azon növényeknél, ahol a jelenlegi technológia szerint is elterjedt az öntözés (kukorica, cukorrépa, burgonya és lucerna). A dunántúli megyék közül csupán Győr-Sopron és Komárom, az északi megyék közül csak Heves megyében, viszont az összes alföldi megyében folytatható öntözés. Ezekben a megyékben az öntözhető terület kiterjedését a távlatilag előirányzott területnek megfelelően korlátoztuk. Már most említjük, hogy az optimális megoldások mindegyike teljesen kihasználta az öntözési kapacitást.

A mezőgazdasági termelés korlátai a földterületre és a munkaerőre vonatkoztak. A megyei szántóterületek felső korlátait a távlati előirányzatok figyelembevételével határoztuk meg. Hasonlóképpen a távlati tervnek megfelelően korlátoztuk külön-külön az alma- és a szőlőültetvények nagyüzemi kiterjedését.

A *munkaerőre vonatkozó korlátozás* július és október hónap növénytermelési és állattenyésztési munkafelhasználását állítja szembe megyénként a munkaerő-ellátottsággal. A megyei munkaerő-kapacitásokat az általunk vizsgált 19 ágazat — modellkoefficiensek szerinti — jelenlegi munkaidő-szükségletében határoztuk meg.

A modellben szereplő *állóeszközök* a traktorok (mennyiségüket traktoregységben fejeztük ki), kombájnok, különféle munkagépek, öntözőberendezések, állattenyésztési férőhelyek. A mezőgazdasági gépi munkákat (a belső szállításokkal együtt) normálhektárban fejeztük ki, és meghatároztuk a vizsgált ágazatok júliusi és októberi igényének a földterület és a termésmennyiség egységére, valamint az állatlétszámra jutó értékeit. Ennek megfelelően számítottuk az egy traktoregységre jutó júliusi és októberi normálhektár-teljesítményeket is. A jobb oldalban megadott jelenlegi traktorpark által teljesíthető normálhektár-mennyiség tehát új traktoregységnek a mezőgazdasági termékstruktúra igényeinek megfelelő bevonásával kiegészülhet. Ugyanilyen elvek szerint számolunk a modellben az új kombájnok beállításának lehetőségével. Az állattenyésztésben a meglevő nagyüzemi férőhelyek a megoldás szerinti állatlétszámnak megfelelő szintre emelkedhetnek.

Az *élelmiszeripar kapacitásait* a modell általában szabadon bővíthette az előbbiek szerint, de főként csak azokban a megyékben, ahol már van, vagy a távlati elképzelésekben szerepel feldolgozókapacitás. Ez az eljárás a modell méretei szempontjából bizonyult szükségesnek. A hús- és tejipar ágazatainak telepítését azonban minden megyében lehetővé tettük a modellben.

Programozási eredmények

A modell megoldási változatai általában reálisak. Eltekintve néhány részeredménytől, azt mondhatjuk, hogy mind a termelés színvonala, de még inkább területi struktúrája megfelel az egyes körzetek, megyék természeti-gazdasági adottságainak.

A mezőgazdaság *halmozott termelési értéke* — attól függően, hogy milyen célfüggvényt alkalmaztunk, azaz milyen optimumkritériumot választottunk — 140 és 166 md Ft között mozog. (Lásd a táblázatot.)

A termelés térbeli megoszlása, *az egyes megyék részesedése* az országos mezőgazdasági halmozott termelés értékéből a négy variáns eredménye szerint sok rokon vonást, hasonlóságot mutat a jelenlegi területi szerkezettel. (Lásd a 2. sz. ábrát.) A termelési értékből legnagyobb hányaddal részesedő hat megye (Fejér, Pest, Bács-Kiskun, Szolnok, Békés, Hajdú-Bihar) közül az első variánsban csak Pest és Fejér, a másodikban még Bács-Kiskun is hiányzik. A harmadik program megint csak két megyét tekintve tér el a jelenlegi állapottól. A negyedik változat, akár csak a második, fő vonásaiban megegyezik a jelenlegi szerkezettel.

Érdekesen alakul a másik pólus, *a termelési értékből a legkisebb* arányban részesedő megyék (Vas, Zala, Nógrád, Heves) előfordulása a négy változatban. Ezek a megyék minden egyes változat szerint a legkisebb arányban részesednek. A különbség csak az, hogy az egyes variánsokban e négy megyéhez még további egy vagy két megye csatlakozik mint alacsony termelési színvonalú terület.

A *mezőgazdasági tiszta jövedelem* csak az árrendszer függvényében értelmezhető tartalmú gazdasági mutató. Mégis mint a vállalati érdekeltség tükrözője, a megyék tiszta jövedelme tanulságos lehet az országos optimalizálás szempontjából.

Összefoglaló programozási eredmények

Megnevezés	Mezőgazdasági		Mezőgazdasági és élelmiszeripari	
	bruttó termelés	tiszta jövedelem	tiszta jövedelem	külkeresked. egyenleg
	maximalizálását előíró célfüggvény esetén, md Ft			
Mezőgazdasági termelés				
Halmozott termelési érték	165,6	158,9	153,4	139,2
Halmozatlan termelési érték	130,2	128,8	116,8	103,6
Halmozatlan termelési költség	99,1	92,6	92,7	88,6
Nettó termelés	40,1	44,1	32,7	21,2
Tiszta jövedelem	31,1	36,2	24,1	15,0
Mezőgazdasági nyers- és feldolgozott termékek				
Halmozatlan termelési érték	128,8	117,9	135,7	118,0
Halmozatlan termelési költség	112,8	101,9	106,5	102,0
Nettó termelés	48,0	49,9	42,3	30,0
Tiszta jövedelem	16,0	16,0	29,2	16,0
Megyék közti szállítási költség	3,6	2,1	1,2	1,8
Export bevétel	49,5	49,4	49,0	60,3
Import kiadás	29,5	29,4	29,0	29,6

Az országos mezőgazdasági tiszta jövedelem a három első változatban jelentősen meghaladja a nagyüzemek jelenlegi eredményeit. Csupán az export-import egyenleget maximalizáló változatban nem haladja meg az *országos* alsó korlátot (15 md Ft-ot). A tiszta jövedelmet maximalizáló változaton kívül mindig van 1—2 tervezési-gazdasági körzet, amelyben a termelés az alkalmazott árakon összességében veszteségesnek mutatkozik. Mind a négy változat szerint a *legjövedelmezőbb termelés* az adott árakon az *észak-alföldi körzetben* folyna. Nagyon kedvezőnek mutatkozik a *dél-alföldi körzet* is, amely a mezőgazdasági bruttó termelés, valamint a nyers- és feldolgozott termékek tiszta jövedelmének maximalizálását biztosító célfüggvények szerint a második, a másik két változat szerint pedig a harmadik helyen áll. A mezőgazdasági tiszta jövedelmet, valamint a devizaegyenleget maximalizáló változatokban az észak-dunántúli körzet foglalja el a második helyet. Kiegyensúlyozottan magas, 1—3 milliárd Ft tiszta jövedelmet ér el mind a négy esetben az északi körzet,s a központi körzet ugyancsak nagytömegű tiszta jövedelmet termel. A legkedvezőtlenebb Dél-Dunántúl helyzete, a tiszta jövedelmet maximalizáló változat kivételével termelése veszteségesnek mutatkozik.

A megyék közül Békés és Szabolcs-Szatmár mind a négy változatban kiugró, több milliárdos eredményeket mutatnak. Pest megye három, Komárom megye pedig két változatban mutat fel kimagasló eredményeket. Szolnok megyében három, Fejér és Hajdú-Bihar megyékben két változat szerint mutatkozik milliárdos nagyságrendű jövedelem, de egy-egy változatban veszteségesek. Ellentmondásos helyzet látszik Tolna megyében, amely két változatban kiugró jövedelmű, a másik két változatban viszont veszteséges.

A mezőgazdasági bruttó termelés megyénkénti megoszlása 2. sz. ábra

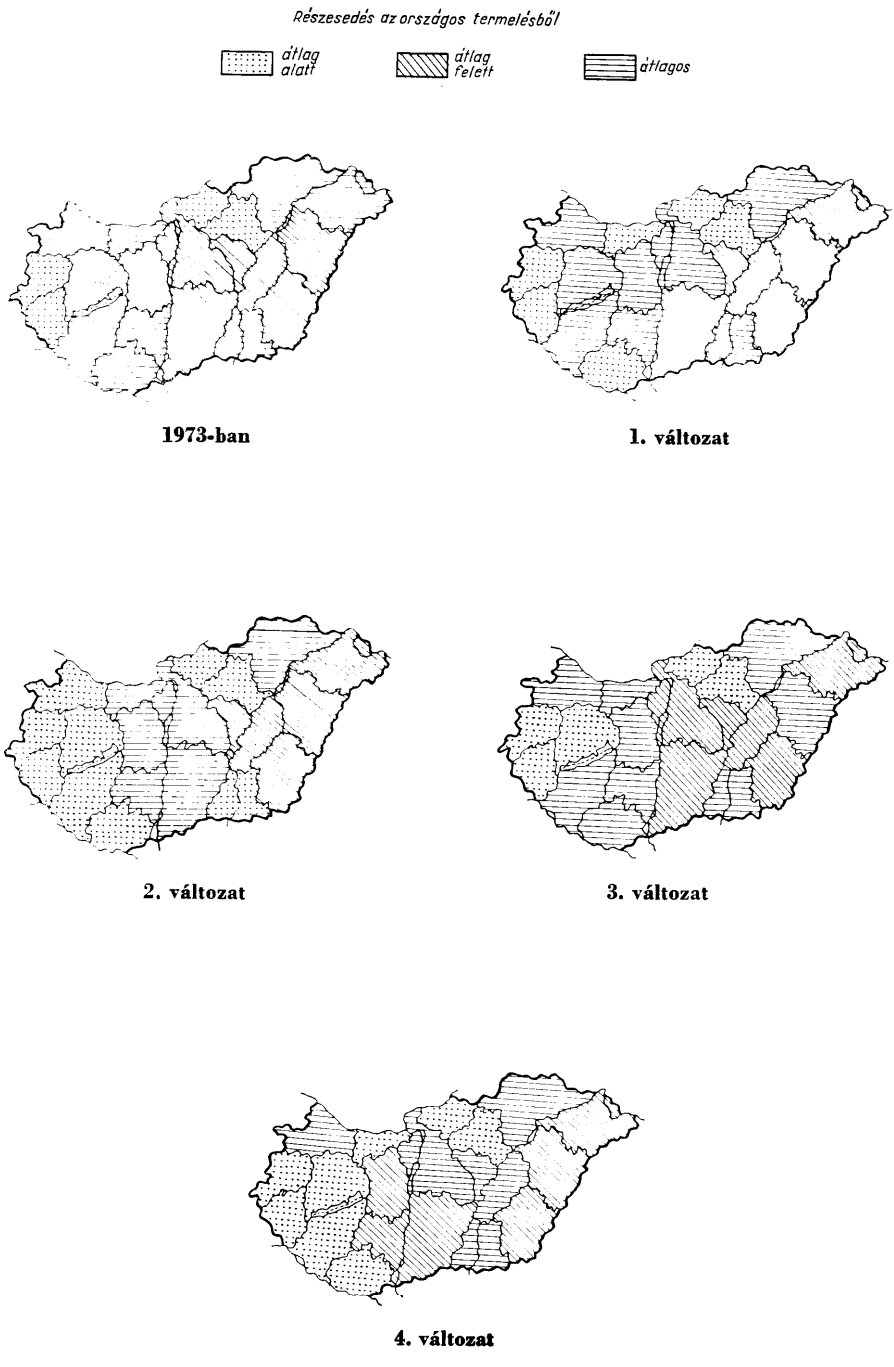

Következetesen veszteséges a termelés az adott árakon mind a négy változat szerint Győr-Sopron, Vas, Baranya és Somogy megyékben. Három változatban veszteséges Zala és Csongrád megye.

A *földterület* korlátozott volta nagymértékben befolyásolja a gazdasági paraméterek alakulását. A földterület az árnyékárak alapján Komárom és Tolna megyékben mutatkozik a legértékesebbnek mind a négy változat szerint. Fejér megyében három, Bács-Kiskun és Hajdú-Bihar megyékben kettő, Békés és Szolnok megyékben egy-egy változat szerint növelné a földterület kiterjesztése a többi megyéhez képest jóval nagyobb mértékben az aktuális célfüggvények értékét. Ebből arra lehet következtetni, hogy *ezekben a megyékben fokozottan korlátozni kellene* a szántóterületek mezőgazdasági művelésből való kivonását. Tanulságos az ellenkező pólus is: Veszprém, Somogy, Zala és Heves megyékben a földterület kiterjesztése más megyékhez képest sokkal kevésbé növelné az aktuális célfüggvényeket mind a négy változatban (Borsod-Abaúj-Zemplén megyében három változat szerint).

Mint említettük, a modellben nem korlátoztuk a mezőgazdasági beruházásokat. A meglevő kapacitásokból indultunk ki, s azok bővítését korlátlanul megengedtük. Így nem volt akadálya a *traktorpark* bővülésének sem. A traktorpark traktoregységben kifejezett nagyságát mintegy 50 százalékkal kellett növelni az egyes megoldásokban a megnövekedett feladatok ellátására. A távlati tervidőszakban két oldalról is nőnek az igények: egyrészt a munkafolyamatok nagyobb arányú gépesítése, másrészt a megnövekedett hozamok miatt lehet szükség többletkapacitásra. Ezenkívül az erőteljesebb területi specializáció is nagyobb teljesítményű gépparkot igényel.

A legnagyobb, kiemelkedő mértékű traktoregység-növekedést a bruttó termelés maximalizálása követelt. Ezután a nyers- és feldolgozott termékek tiszta jövedelmét, majd a mezőgazdasági tiszta jövedelmet maximalizáló változatok következnek, végül a legkisebb a gépigény a devizaegyenleg maximalizálásával végzett számításban. Bács-Kiskun, Békés és Szolnok megyékben mind a négy változat szerint kiugró, 5 ezer traktoregységet meghaladó volt a számított kapacitásnövekedés. Ezeken kívül a bruttó termelést maximalizáló változatban még Fejér, Baranya, Szabolcs-Szatmár és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben nőtt nagymértékben a traktoregység.

Az optimumszámítás *mind a négy célfüggvénye szerint a termelés területi szerkezete* — mint az várható volt — a jelenlegihez képest *erőteljesen egyszerűsödött*. A megoldásokból a mainál sokkal erőteljesebb területi specializáció bontakozik ki. Az optimális programokban a figyelembe vett négy állattenyésztési ágazatból megyénként 2—3 ágazat szerepel. A növénytermesztésben pedig a kiemelt 15 termék közül 4—8 szerepel egy-egy megye programjában.

A mai állapothoz képest tehát a *növénytermelés szerkezete* jelentősen egyszerűsödött. A programok szerint a jelenleginél kevésbé szétszórtan, *területileg koncentráltabban* célszerű a növényi termények előállítása. Különösen nagy területi koncentrációt irányoznak elő az egyes programok az alacsony szállítási költségeket igénylő, kisebb területen termelt *ipari növények* — például a dohány, a napraforgó — esetében. Ezeket a növényeket mind a négy változat rendszerint 3—9 megyébe koncentrálja. E példákból úgy látszik, hogy megfelelő korlát híján a modell könnyen egyoldalú megoldást adhat. Megyei jövedelmi igények beépítése valószínűleg önmagában is mérsékelné a nagyobb arányú területi specializációt.

A kukorica termésmennyiségének megoszlása 3. sz. ábra

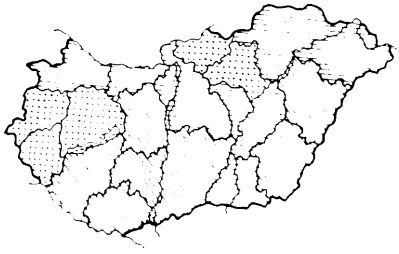

1973-ban

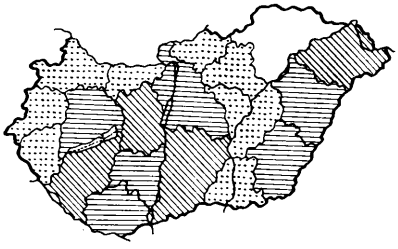

1. változat

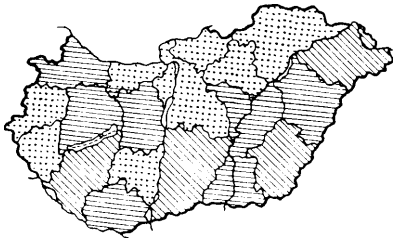

2. változat

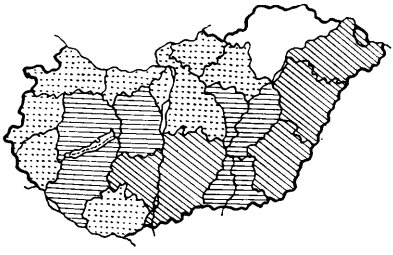

3. változat

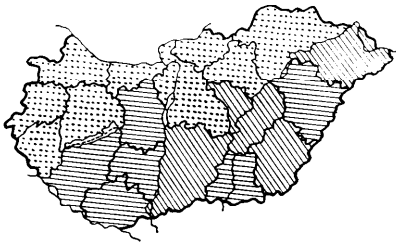

4. változat

A legfontosabb és *legnagyobb területű kultúrák*, így az őszi búza, a kukorica, az őszi árpa, a silókukorica, a lucerna optimális térszerkezete *lényegesen egyenletesebb*, mint a többi kultúráé. Hasonlóképpen ítélhető meg a két kertészeti ágazat területi elhelyezkedése is. A *búza* és a *kukorica* termelésére a számítások szerint átlagosan 9—18 megye vetésterületét, pontosabban annak egy részét érdemes igénybe venni. (Lásd a 3. sz. ábrát.) A *legegyenletesebb a silókukorica* termelési programja, amely mind a négy változat szerint minden megyében szerepel. Ez az egyenletesebb elhelyezkedés elsősorban az állattenyésztés arányos területi megoszlásával és a silókukoricának a takarmánynövények között elfoglalt kedvező helyzetével függ össze. A két kertészeti ágazatnak relatíve kedvező helyzetére utal, hogy mind a négy célfüggvény általában kihasználja a telepítésre megadott felső korlátot. Területi megoszlásuk egyenletes, esetenként 1—2 megyében marad csak ki a termelés.

Az *állattenyésztés* optimális programját nagymértékben meghatározta a már meglevő állatférőhelyek és a takarmánybázis vele összefüggésben alakult elhelyezkedési programja. Ennek megfelelően az állattenyésztés területi szerkezete *nem egyszerűsödött* olyan mértékben, mint a növénytermesztésé. A juhtartás, mivel nem tudta állni a versenyt a többi ágazattal, az adott árakon mind a négy programból kiszorult. A *legegyenletesebb* a tehenészet, a hízósertés és a tojástermelés területi programja: 15—19 megyére terjednek ki. A *pecsenyecsirke*-hízlalás viszont erőteljes *koncentrációval* szerepel az egyes programokban. Az elhelyezési variánsokban előirányzott állatállomány takarmányigénye minden esetben biztosítva van.

Általánosságban mind a négy program megyénkénti előirányzataiban megfigyelhető az *állattenyésztés nagyfokú* stabilitása a növénytermelés erőteljesebb változásával szemben. A megyék többségében a három állattenyésztési ágazat valamelyike a specializáció fő irányát képviseli.

A *kenyérgabona-termelés és -feldolgozás* mind a négy variánsban kisebb, mint a modellkészítés időszakában, és elsősorban a hazai szükséglethez igazodik. Valószínűleg azért, mert modellünkben az ágazat gazdasági pozíciói gyengébbek más ágazatokénál. A búzatermelésből *legnagyobb arányban* részesedő öt megye *csaknem minden változatban megjelenik* (lásd a 3. sz. ábrát), a *kisebb szerepet játszó megyék* (Vas, Zala, Komárom, Nógrád, Heves, Szabolcs-Szatmár) viszont *egyetlen változatban sem jutnak* jelentősebb termelési feladathoz. A malomipari kapacitás előirányzata a gabonatermelési programnak megfelelően jóval kisebb a jelenleginél, és a termelés területi struktúráját követi.

A *takarmánygabonák* közül az őszi árpa termelése igen dinamikusan, a kukoricáé viszont csak minimálisan fejlődik mind a négy program szerint. Az őszi árpa termelésében jelenleg vezető megyék (Somogy, Heves, Szolnok, Győr-Sopron, Bács-Kiskun) közül az első három minden programban szerepel. A *kukoricatermelés* jelenlegi termelési körzeteit adó hat megye (Fejér, Tolna, Somogy, Bács-Kiskun, Békés, Hajdú-Bihar) formálja az egyes változatok kukoricatermelésének területi programját is. A felsorolt megyék közül három minden programban jelentős feladatot kap.

A takarmánybázisban — bizonyos melléktermékek, például korpa, olajpogácsa mellett — fontos szerep jut az *import fehérjetakarmánynak*, amely *a tápanyagmérlegnek minden megyében az összes változat szerint jelentős forrása.*

A modell a *szarvasmarha-ágazatot* különösen részletesen vizsgálja. Az öt eltérő hozamszintű változat versenyeztetése mellett lehetőség van a vegyeshasznú és a tejhasznú tehenészetek hízó-alapanyagainak korlátozás nélküli szállítására a megyék között, más szóval a tejtermelés és a hízlalás elkülönülő szakosítására.

A tejelosztás már némi korlátozás alatt van, amennyiben a magyartarka, a holstein-friez típus és a holland vöröslapály-típus által megtermelt tej csupán helyben, a szomszédos megyékben vagy Pest megyében kerülhet feldolgozásra.

A *szarvasmarha ágazatnál* egyetlen változatban sem kap helyet az *egyoldalú hasznosítás*, hanem minden program a magasabb hozamszintű vegyesállományt irányozza elő. A *tehénállomány nagyságát* a hízómarha mérsékelten növekvő volumene határozza meg. A tehénállomány programonkénti mintegy 10 százalékos növekedését a tejhozamok — modellben előírt — dinamikus emelkedése kíséri. A vegyeshasznosítási állomány megnövelt tejhozama miatt a különféle tej- és tejtermékek fogyasztásán túlmenően tejfelesleg keletkezik, amelyből a modell minden változata szerint sajtexportot kellene realizálni. Az egyoldalú tej- és húshasznú fajták viszonylag magas árnyékárak mellett kimaradnak az összes optimális megoldásból, ami annál is inkább figyelemre méltó, mert e fajtaváltozatok vágóállatait a modellben a magyartarkával megegyező áron értékeltük. A vágómarha- és húsexport egyik korlátja az az összefüggés, hogy a jóval magasabb tejhozam a hazai húsfogyasztás által megkövetelt tehénállomány után további sajtexportot váltana ki. Úgy látszik, hogy a vágómarha- vagy húsexport komparatív előnyei vegyes hasznosítás esetén is csak az előirányzott értéknél *alacsonyabb tehenenkénti tejhozam* esetén érvényesülnének a modellben.

Ezzel szemben a modell határozott törekvést fejez ki a *hízóalapanyagszállításon alapuló területi szakosodás* megvalósítására a tejtermelés és a marhahízlalás között. A *tehénállomány területi megoszlása a négy* variánsban megközelítően azonos: a dunántúli megyék adják az állomány felét, kétharmadát, az északi megyékkel együtt pedig mintegy háromnegyedét. A hízómarha-állományból a Dunántúl részesedése minden programban még nagyobb súlyú (80—85 százalék). A marhavágóhídi kapacitás harmonikusan követi a hízóállomány területi megoszlását.

A *sertésállomány* minden változat szerint kétszeresére növekedne. A sertéstartásban az alföldi megyék — kiterjedt kukoricatermelésük alapján — vezető szerepet töltenek be. Így a sertésvágóhídi kapacitásnak is 48—55 százaléka az alföldi megyékbe került. Tehát a hústermelésben egy sajátos — ma is meglevő — területi munkamegosztás alakulna ki a két nagytáj, a Dunántúl és az Alföld között.

A *baromfiágazat* mind a négy program szerint dinamikusan növekedne. A tojótyúkok számát az első két program, a pecsenyecsirke hízlalását pedig a 3. és a 4. változat javasolja erőteljesen növelni. *A baromfihús-termelésben az Alföld vezető* szerepe még határozottabb, mint a sertéshús-termelésben. Különösen kiugró az észak-alföldi megyék baromfihús-termelésből való részesedése (32—60 százalék). Szembetűnő, hogy a tojástermelésben csak az első két változatban találkozunk számottevő területi koncentrációval. Az első variánsban az Észak-Alföld (48 százalék), a másodikban az Észak-Dunántúl (32 százalék) részesedése meghatározó.

A modell gyakorlati felhasználásának és továbbfejlesztésének lehetőségei

A modell megoldásainak sokoldalú elemzése módszerként és háttértanulmányként szolgálhat a regionális tervezés számára. Segítségével — részletes modellérzékenységi vizsgálatok útján — meg lehet határozni egy-egy körzet, megye agrárfejlődésének strukturális irányait, másfelől a különféle termékek, termékcsoportok és vertikumok térszerkezetének átalakítási lehetőségeit. A modell lehetőséget nyújt a szabályozórendszer, elsősorban a termelői árváltozások regionális hatásának megismeréséhez is.

Ez a modell tehát alkalmas eszköz és hatékony segítség lehet egyrészt a tervezés regionális céljainak meghatározásában, másrészt — más megközelítésből — bizonyos szabályozók regionális hatásának elemzésében.

Eddigi munkánk arra irányult, hogy az előbbiekben megfogalmazott igények kielégítésére alkalmas, működőképes modellt hozzunk létre. Ennek kikísérletezése megtörtént, a kidolgozott gazdasági paraméterek és technikai összefüggések felhasználásával értékelhető eredményeket nyertünk.

A részeredmények beható elemzése nyomán körvonalazódik a modell továbbfejlesztésének iránya. Sokoldalúbb megoldásokhoz juthatunk további feltételek (például megyei termőtájkorlátok, jövedelemigények, beruházási korlátok) beépítésével. Ezek jó része — mind egyedi alsó korlát — kevésbé terheli a modell méreteiből fakadó futtatási nehézségeket. A felsorolt kiegészítések egyszerű rutinjavításokkal beépíthetők a modellbe, legfeljebb számszerűsítésük okozhat nehézséget.

Összetettebb problémát vet fel a *külkereskedelmi összefüggések* reális kezelésének kérdése. Itt már számítástechnikai megoldást is kell találni az export és import egymást kizáró megválasztására. A nagyobb problémát azonban valószínűleg a világpiaci prognózisok realitása, tehát a paraméterképzés jelentheti az árak és értékesíthető mennyiségek, esetleg kényszerű árukapcsolások tekintetében.

A változó közgazdasági viszonyok, a környezeti tényezők távlati becslésének pontosítása, a technikai átalakulások kisebb-nagyobb mértékben megváltoztatják a modell paraméterkészletét. A korábbi paraméterekkel nyert megoldások tehát hosszabb-rövidebb idő után elveszthetik aktualitásukat, és a *paraméterváltozások átvezetése után a modell újrafuttatására* lehet szükség. E változtatások rutinjellegűekké válhatnak, ha megoldódik a *modell folyamatos karbantartása*. Ezt a szabályozók tervezése is igényelheti: tervezett szabályozóváltozások előtt indokolt lehet a modell változó paraméterrendszerrel történő többszöri lefuttatása a regionális hatások érzékelése céljából.

A korszerű tervezőmunka olyan input és output rendszert követel, amely a hagyományos tervadatokból indul ki, és a modellfuttatáson keresztül hagyományos rendszerű tervadatokat ad vissza. Természetesen bármilyen részletességű többletinformációra is kitérhet az output, de véleményünk szerint mindezt úgy kell megoldani, hogy a tervező szakemberek elé *könnyen áttekinthető*, logikus felépítésű táblázatok kerüljenek.

Az automatizáltan karbantartható modell gyakorlatilag úgy valósítható meg, ha a modell paramétereit egy szimulációs alprogram állítja elő az egyszerű táblázatok adataiból. Fontos követelmény, hogy minél kevesebb szubjektíven megadott input adatra legyen szükség. Kívánatos viszont, hogy az output táblázatok minél gazdagabb információval szolgáljanak az opti-

mális változatokról. *A modell output rendszere ebben a táblázatos formában lényegében ki van dolgozva.* Kiteljesítése, valamint az input rendszer felállítása a tervezők igényeinek részletes ismeretében, velük szorosan együttműködve volna lehetséges.

Alkalmanként szükség lehet a modell *összefüggésrendszerének* a karbantartására is. Az ellenőrzés szempontjából célravezető módszer lehet a jelenlegi területi struktúrák gazdasági eredményeinek a modell útján történő meghatározása, s a tényleges és a számított értékek eltérésének vizsgálata.

Munkánkban a hetvenes évek gazdasági helyzetéből kiindulva vizsgáltuk a távlati agrárfejlesztés területi aspektusait, a lineáris programozási modell segítségével. Kísérletünk alapján a módszert alkalmasnak tartjuk e kérdések vizsgálatára. Kifejlesztettük a módszer alapját képező konkrét modellt. A számítási eredmények a modell működőképes voltáról tanúskodnak. Úgy véljük azonban, hogy többéves munkánk akkor lesz igazán hasznos, ha a paraméterek automatizált karbantartásával a gyakorlati célok szolgálatába állított modellrendszer folyamatosan segíheti a területi tervezést.

Irodalom

1. Bernát Tivadar: A mezőgazdasági termelés területi elhelyezése lineáris programozás alapján. Területi Statisztika. 1975. 6. sz. és 1976. 1. sz.
2. Bernát Tivadar—Enyedi György: A magyar mezőgazdaság területi problémái. Termelési körzetek és területi fejlesztés. Akadémiai Kiadó, 1977.
3. Heady, E. O.—Egbert, A. C.: Programming models of interdependence among agricultural sectors and spatial allocation of crop production. Journal of Regional Science, 1962. 2. sz.
4. Mihejeva, V. Sz.: Matematicseszkije metodi v planirovaniji razmescsenija szelszkohozjajsztvennogo proizvodsztva. Ekonomika, Moszkva, 1966.
5. Miron, J. R.: Regional development and Land-use models; an Overview of optimization methodology. International Institute for Applied Systems Analysis Research Memorandum. 27. sz. Laxemburg. 1976.
6. Sebestyén János: A mezőgazdasági termelés optimális területi elhelyezése. Statisztikai Szemle, 1960. 12. sz.

Kálmán György és munkaközössége:
A GAZDASÁG JOGI SZABÁLYOZÁSA

A mű a gazdaság egészére vonatkozó jogi rendezést foglalja össze, a gazdasági életre vonatkozó szinte valamennyi jogintézményt bemutatja, mégpedig társadalmi-gazdasági indokoltságuk, rendeltetésük, funkciójuk vázolásával és a megfelelő közgazdasági háttér feltárásával. A mű gyakorlati jellegű, szerkezeti felépítése, a jogintézmények logikus rendszerbe foglalása könnyen áttekinthető; az anyag a nem jogász érdeklődésű gazdasági és műszaki szakember számára is világosan érthető.

726 l., kötve 127,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

BÁNFI TAMÁS:

Az értéknagyság és a munka két attributuma — munkatermelékenység és intenzitás

„A tudományos bírálat minden ítéletét szívesen fogadom. Az úgynevezett *közvéleménynek* az előítéleteivel szemben, amelynek sohasem tettem engedményeket, továbbra is a nagy firenzei jeligéjét vallom: *Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!*"[1] „A tőké"-hez írt előszóban található felszólítás nyilvánvalóan a kortársakhoz szólt, de a marxi szellem ismeretében — úgy gondolom — időben kiterjeszthető. Bródy András bíráló cikkének tudományos volta számomra kétségtelen, remélem ugyenezt nem vonja kétségbe e cikk írójáról az olvasók (legalább) töredéke.

Alapvetően más probléma vizsgálatából kiindulva jutottam Bródy Andráséhoz hasonló kérdésfelvetésekhez: az általános árszínvonal vagy annak reciproka, az egységnyi pénz vásárlóértékének értelmezésekor a munkatermelékenység változásától el kell tekinteni, mert bármely értékösszeg, és így értékösszeget tartalmazó összefüggés érzéketlen a munkatermelékenység változására. Ez az elvonatkoztatás viszont — minden bizonnyal általánosságban is — éppen a pénz vásárlóértékének értelmezésekor, annak változását előidéző okok és várható következmények elemzésekor tarthatatlan.

Teljes mértékben egyetértek Bródy Andrással abban, hogy az értéknagyság változásával kapcsolatos fejtegetések nem tekintendők a munkaérték-elmélet bírálatának. Sőt sokkal inkább a munkaérték-elmélethez való ragaszkodás miatt szükséges egy olyan szintű általánosítás, amely lehetővé teszi a munkatermelékenység és a munkaintenzitás dinamikus értelmezését.[2]

Az értékmérés önálló értékkel nem bíró pénz esetén

Marx a zavartalan egyszerű és bővített újratermelés elemzésekor több feltételezéssel élt. E feltételezések szükségesek, minthogy egyszerűbbé és áttekinthetőbbé teszik az elemzést, de egyben megengedhetők is, ha feloldásuk

[1] „Menj útadon, s ne bánd, hogy mit beszélnek!" (Marx: A tőke I. kötet. Előszó az első kiadáshoz. Marx—Engels Művei. 23. kötet. 1967. 10. l.)

[2] Lényegében erre utalt már Lukács György is: „*A tőke* előttünk levő változatában Marx a bővített újratermeléshez való átmenet során ezt az absztrakciót feloldja ugyan, de a valódi folyamathoz képest még mindig fennáll az az absztrakció, hogy nem veszi tekintetbe a termelékenység növekedését. Ez annál is feltűnőbb, mivel a harmadik részben az absztrakciók feloldásai során ez a probléma mindig az összfolyamat konkrét elméletének magától értetődő mozzanataként jelenik meg."

Lásd Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. I. kötet. Magvető Kiadó, 1976. 324. l. Lukács György itt Jánossy Ferencre hivatkozik, aki A gazdasági fejlődés trendvonaláról című könyvének előszavában ugyanezt a problémafelvetést Rosa Luxemburgtól származtatja.

nem változtatja meg a levont általános következtetéseket. A termelékenység változatlanságának a feltételezése Marx szerint szükséges és megengedhető is a zavartalan újratermelés vizsgálatakor.[3] Marx ezek szerint az újratermelés elemzésekor mindvégig a termelékenység változatlanságával számol. Mai szóhasználattal azt mondhatjuk, hogy az intenzív fejlesztés lehetőségétől eltekint, s csak extenzív fejlesztést tételez fel.

A marxi elvonatkoztatás mindaddig nem vezet helytelen következtetésre és ezért elfogadható, míg

— a felhalmozás forrása kizárólagosan (esetleg meghatározó mértékben) a *szabad munkaerő* bevonása a termelésbe;

— *a termelékenység változása egyenletes s csak az újratermelés belső arányaira* vonatkozó összefüggéseket akarjuk felismerni.

Ha viszont a termelékenység változása a termelés különböző területein eltérő mértékű, akkor már nem feltétlenül igazak ezek az összefüggések.

A termelékenység egyenletes vagy eltérő mértékű változásakor értékformában felírt újratermelési sémák változatlanok. Más szóval a termelékenység változásakor a globális (a bármely módon aggregált) értékösszeg változatlan, miközben a használatiérték-tömeg a termelékenység változásának mértékében változik. Az értékösszeg és a használatiérték-tömeg egymástól eltérő változása nyilvánvaló sajátossága minden olyan összefüggésnek, amelyben értékösszeg szerepel, sajátossága tehát a pénz lényegéhez tartozó értékmérő funkciónak is.

A pénz értékmérő funkciójának egyik mozzanata — Erdős Péter szerint — a különös és az általános áru, vagy papiros anyagú pénz esetén a különös áru és a pénz általános viszonya, amely önálló értékű pénz esetén úgy is, önálló értékkel nem bíró pénz esetén csak úgy ragadható meg mint a *pillanatnyi globális* kereslet és kínálat aránya. Konkrétan — de részleteket még mellőzve — azt állítja Erdős Péter, hogy a „tőkés árutermelésre vonatkozólag egy kiemelkedő fontosságú részárszintnek a kvantitatív törvénye" kiemelhető. „Minthogy ugyanis a munkások nagyjából egész bérüket fogyasztási cikkek vásárlására költik, ezért, ha a piacon eladott fogyasztási cikkek összértéke F, ha a tőkések ebből f értékmennyiségűt vásárolnak meg, s ha a munkások összes bére B, akkor az értékegységnyi fogyasztási cikk ára jó közelítéssel nem lehet más, mint $p_t = \frac{B}{F-f}$. F és f értéknagyságok, B azonban pénzben kifejezett nagyság, p_t dimenziója, tehát értékegységre jutó pénzmennyiség, vagyis az értékegység ára."[4]

[3] „Feltételezzük továbbá nemcsak azt, hogy a termékek értékükön cserélődnek, hanem azt is, hogy a termelőtőke alkotórészeiben nem megy végbe értékforradalom... Ami pedig az értékforradalmakat illeti, ezek semmit sem változtatnak az évi összterméktérték alkotórészei közötti arányokon, ha általánosak és egyenletesen oszlanak el. Ha viszont részlegesek és nem egyenletesen oszlanak el, zavarokat okoznak, amelyek *először*, mint ilyenek csak akkor érthetők meg, ha változatlan értékviszonyoktól való eltérésnek tekintjük őket; *másodszor* azonban ha be van bizonyítva az a törvény, hogy az évi termék egy értékrésze állandó, egy másik pedig változó tőkét pótol, akkor akár az állandó, akár a változó tőke értékében bekövetkező forradalom ezen a törvényen mit sem változtatna. Ez a forradalom csak az egyik vagy a másik minőségben funkcionáló értékrészek viszonylagos nagyságát változtatná meg, mert az eredeti értékek helyébe más értékek lépnének." (Marx: A tőke II. kötet. Marx—Engels Művei 24. kötet. 1968. 358—359. l.)

[4] Erdős Péter: Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez. (Továbbiakban: Adalékok...) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974. 133. l.

A $p_t = \frac{B}{F-f}$ összefüggés a fogyasztási cikkek általános árszintjét adja: egységnyi értékű fogyasztási cikk pénzben kifejezett nagyságát. A reciprok, az $\frac{1}{p_t} = \frac{F-f}{B}$ összefüggés a pénz átlagos vásárlóerejét határozza meg: egységnyi pénzre jutó fogyasztási cikk értéknagyságát. Ha a $p_t = \frac{B}{F-f}$ a fogyasztási cikkek általános árszintje, az $\frac{1}{p_t} = \frac{F-f}{B}$ a pénz fogyasztási cikkben mért átlagos vásárlóereje, akkor a p_t növekedésének a fogyasztási cikkek általános árszintemelkedését, a p_t csökkenésének az ár esését kell jelentenie. Az $\frac{1}{p_t}$ emelkedésének a pénz fogyasztási cikkekben mért átlagos vásárlóértékének a növekedésével, az $\frac{1}{p_t}$ csökkenésének a pénz vásárlóértékének esésével kell egybeesnie. Az egybeesés viszont csak akkor igaz, ha eltekintünk a termelékenység változásától. Ha a termelékenység változik, a p_t (és természetesen az $\frac{1}{p_t}$) nem fejezi ki az árszínvonal (a pénz vásárlóértékének) változását. Nem akkor beszélünk a fogyasztói árszínvonal emelkedéséről, ha az egységnyi pénzért megszerezhető fogyasztási cikkek értéknagysága csökken, hanem akkor, ha ugyanazon használati értékért több pénzegységet kell fizetni. A pénz vásárlóerejének csökkenéséről is csak akkor lehet szó, ha egységnyi pénzért kevesebb használati értéket kapunk.

Az ellentmondás alapja az, hogy az értékösszeg és a használatiérték-tömeg a termelékenység változásakor nem párhuzamosan változik, ha az értékösszeg változatlan, a használatiérték-tömeg növekedhet vagy csökkenhet (a termelékenység emelkedésekor vagy csökkenésekor); ha a használatiérték-tömeg változatlan, az értékösszeg növekedhet vagy csökkenhet (termelékenység emelkedésekor vagy csökkenésekor, ha a változás arányában a kifejtett munkamennyiség csökken).

Ezt az ellentmondást tárja fel Hoch Róbert is: „Árszínvonal-növekedésről beszélünk, ha a termékegységekért több pénzegységet kell fizetnünk, ha a pénzegységért kevesebb terméket kapunk akkor is, ha a pénzegységért egyidejűleg több értéket kapunk! Árszínvonalcsökkenésről, a pénz vásárlóképességének növekedéséről beszélünk, ha a termékegységekért kevesebb pénzt kell fizetnünk, ha egy pénzegységért több árut kapunk (akkor is, ha a pénzegységért kisebb értéknagyságot kapunk!)... A lakosság nem tudja — és nem is érdekli —, hogy vásárlóeszközeiért mekkora értéknagyságot szerezhet meg... Igen könnyen lehet, hogy a munkatermelékenység növekedésének eredményeként nő a pénzjövedelem vásárlóképessége, de a nagyobb jószághalmaz kisebb mennyiségű élő és holt munkát testesít meg... Nyilvánvaló, hogy a lakosság helyzete ebben az esetben nem romlott (csökkent az értéknagyság), hanem egyértelműen javult (nagyobb az árutömeg). Ugyanúgy fordítva: nem javult a lakosság helyzete, ha több értéket tud megszerezni, de a több érték kevesebb használati értékben testesül meg; sőt ellenkezőleg, egyértelműen romlik."[5] Az ellentmondások — Hoch

[5] Hoch Róbert: Fogyasztás és ár. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 39. l

Róbert szerint — azt mutatják, hogy az árszínvonal elsődlegesen volumenarányok kifejezője és csak másodlagosan értékarányoké.

Kísérletek a belső ellentmondás feloldására

Erdős Péter az „Adalékok..." első részében vázolja fel az értékmérő funkciót önálló értékkel nem bíró pénz esetén, azt a mechanizmust, amely elsődlegesen meghatároz egy részárszintet, a fogyasztási cikkek általános árszintjét. Ez a mechanizmus — minthogy a II. osztály újratermelése és a bérszint, valamint a tőkések fogyasztása között állandóan megújuló kapcsolat megnyilvánulása — függ az újratermelés folyamatától és annak mindenkori belső arányaitól. Az „Adalékok..." második részében — amely az „Újratermelés, konjunktúraingadozások, válságelmélet" alcímet viseli — Erdős Péter szükségszerűen szembekerül az előbbi fejezetben leírt ellentmondással. Érthető, hiszen a konjunktúraingadozások elemzésekor a munka termelékenységének változásától nem lehetett eltekinteni, azt az újratermelési modellben és az abból származtatott, az adott pillanatban érvényes árszint meghatározásában is figyelembe kellett venni. A szerző a következő módon jár el:

„Ha *aktuális* értékével jelöljük a

$$\frac{C_1 + (V_1 + M_1)}{C_2 + (V_2 + M_2)}$$

társadalmi terméket és részeit, pontosan ugyanazt a számot kapjuk, bármekkora is a munka termelékenysége és bárhogyan változik is a *termelékenységváltozás* következtében a termékhalmaz fizikai volumene, hiszen a munka termelékenységének növekedésével ceteris paribus megnő az időegység — például egy «év» — alatt létrehozott termékvolumen, de változatlan marad a termékvolumen értéke. Ha azt akarom, hogy sémáim jelezzék a munka termelékenysége megnövekedésének a termékmennyiség megnövekedésében jelentkező hatását, akkor — a munka termelékenységének K százalékos növekedésekor — a séma változóit ugyancsak K százalékosan megnövelve kell felírnom... A volument a szóban forgó termék vagy termékrész előállítására fordított *munkaidő* egységeiben, munkaórákban mértem. Ez a mérési mód most már nem válik be. A volumen mércéjéül nem választhatom a termékek *értékének* egységét, hanem — a változatlan árak analógiájára — *változatlan* értékükön kell számba vennem a terméket és részeit."[6] Ezek szerint, ha a termelékenység például K százalékkal emelkedett, akkor a termelékenység emelkedését követően a fogyasztási cikkek árszintje felírható úgy, mint $p_t = \frac{B}{C_2 + (1 + K/100)V_2}$. A munka termelékenységének növekedésével párhuzamosan a fogyasztási cikkek árszintje csökken, tehát a pénz egységének fogyasztási cikkekben mért általános vásárlóértéke növekszik.

Az árszint meghatározásának sémájában végrehajtott korrekció eredménye az, hogy — a formális logikának megfelelően — a munka termelékenységének növekedésével párhuzamosan az egységnyi pénz átlagos vásárló-

[6] Erdős Péter: Adalékok ... 278. l.

értéke is növekszik, — ceteris paribus — az általános árszint csökken. A korrigált séma tehát minden bizonnyal helyesen tükrözi a változás irányát, de a változás mértékére ellenőrzési lehetőség nincs. Vizsgálható viszont az elvégzett korrekció aszerint, hogy nem sérti-e az elmélet eredeti feltevéseit, azaz következetes volt-e a korrekció módszere. Úgy gondolom, egyértelműen bizonyítható, hogy nem. A fogyasztási cikkek általános árszintjére Erdős által megalkotott $\frac{B}{F-f} = p_t$ összefüggés konzisztens a marxista munkaértékelmélet árdefiníciójával: az ár itt is az áru értékkifejezése pénzben, az áru pénzformája, tehát az ára. Vagyis a fogyasztási cikkek általános árszintje sem lehet más, mint a fogyasztási cikkek értékkifejezése pénzben. Minthogy azonban a piacra kerülő fogyasztási cikkek *globális értéke* a tényleges összkereslettel megegyező, *globális pénzmennyiségben* fejeződik ki, nem egy áru konkrét árát, hanem az egységnyi értékű áru átlagos árát kapjuk meg. Az egységnyi értékű áru átlagos ára az egyik meghatározója az áruk konkrét árának, vagyis az áruk ára nem lehet független az értékegységet kifejező átlagártól.

Ha a munka termelékenysége változik, tegyük fel, hogy emelkedik, s ugyanannyi összmunka kifejtésével több fogyasztási cikket állítanak elő, akkor a $\frac{B}{F-f} = p_t$ összefüggés alapján — a nominális bérszint változatlanságának feltételezésével — a fogyasztási cikkek általános árszintje változatlan, minthogy az $(F-f)$ értékösszeg változatlan, az $(F-f)$ értékösszegnek megfelelő használatiérték-tömeg a termelékenység növekedésével arányosan emelkedik. Magától adódik a lehetőség, hogy a nevezőt $(F-f)$ használatiérték-tömeget kifejező volumenben kell számításba venni, s ekkor pontosan adódik a használatiérték-egységre jutó pénzmennyiség. Igen ám, de

— ez az összehasonlítás azon a bizonyíthatatlan — s ezért elfogadhatatlan — hipotézisen alapszik, hogy a használatiérték-tömeg belső struktúrájának megfelelő a nominális bérszintből adódó mindenkori kereslet eloszlása; világosabban fogalmazva: a nominális bérszintből adódó mindenkori kereslet eloszlása követi az árukínálat szerkezetét;

— a marxista munkaérték-elmélet szerint az ár az áru értékkifejezése pénzben; ha viszont a nevező $(F-f)$ a használatiérték-tömeget megtestesítő volumen, akkor az általános árszint az egységnyi használati értékre jutó átlagos pénzmennyiség. Ez csak azzal az árdefinícióval lehet konzisztens, hogy az áru ára az egységére, tehát a használati érték egységére jutó pénzmennyiség. A használati érték egységére jutó pénzmennyiségként meghatározott ár alapvetően szemben áll azzal a definícióval, miszerint az ár az áru értékkifejezése pénzben; az utóbbi megfogalmazás a marxista munkaérték-elmélet alapja, az előbbi azzal összeegyeztethetetlen;

— az előző két pont külön-külön is elfogadhatatlanná teszi a $(F-f)$ különbség használatiérték-tömegkénti értelmezését. Ettől függetlenül sem értelmezhető azonban az $(F-f)$ használatiérték-tömegként. A használati érték az áru hasznos tulajdonságainak összessége, de mert ezek a tulajdonságok nem választhatók el az árutól, magát az árut is használati értéknek tekinthetjük. A használati értékek különböző minőségek, amelyek egymással nem összegezhetők, tehát a használatiérték-tömeg nem fejezhető ki skalárral, hanem csak egy olyan halmazként, amelynek komponensei különböző

dimenziójúak. Az $(F—f)$ ezért ebben a formában mennyiségileg meghatározhatatlan nagyság.

Merőben más magyarázat található a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem „A kapitalizmus politikai gazdaságtana" című tankönyvében: „Ha a termelékenység emelkedik, és ezzel együtt a termelt fogyasztási cikkek volumene is nő, az a nevező számértékének növekedése irányában hat. A tőkések személyes fogyasztása ugyanis rugalmatlan, ezért a csak lassan növekvő tőkés személyes fogyasztást kifejező f munkaóra-tartalma a termelékenység emelkedése miatt csökkenhet. Ebben az esetben az $F—f$ érték — munkaóra-tartalom — nőhet, és ennek megfelelően a $\frac{B}{F—f}$ tört értéke csökkenhet. A fogyasztási cikkekben tárgyiasult munkaóra árszintje tehát a *termelékenység növekedése következtében csökkenhet.* A termelékenység növekedése esetén egységnyi munkaidő alatt több árut — így több fogyasztási cikket — állítanak elő. Ha az egységnyi munkaidő-munkaóra árszintje csökken, akkor természetesen *még jobban csökken a fogyasztási cikkek tényleges árszintje.* A termelékenység növekedése tehát mind a fogyasztási cikkekben tárgyiasult egy-egy munkaóra, mind a fogyasztási cikkek tényleges árszintjének csökkenését előidézheti."[7]

A tankönyv fogalmazása óvatos („változhat", „csökkenhet")mégis a leírt változási irányt határozott állásfoglalásként kell kezelni, mert még csak megjegyzés sem található arra a kérdésre, mikor igen és mikor nem. Így azt kell feltételeznem, ha egyéb tényezők nem kompenzálják, akkor a tankönyv szerint a termelékenység változása a $\frac{B}{F—f}$ összefüggés alapján is mindenkor általános árszintváltozást mutat. Ez az állítás viszont szemben áll Erdős Péternek a termelékenységváltozás és az árszintváltozás között feltételezett összefüggésével.

Ha feltételezzük, hogy a tőkés fogyasztás merev — s mint használati-érték-tömeg változatlan — akkor a tőkés fogyasztás volumenét megtestesítő értékösszeg (f) a termelékenység növekedésével csökken, mégpedig K százalékos termelékenységnövekedés esetén $\left(1 — \frac{K}{100}\right) f$ nagyságú lesz. Ekkor a $(F—f)$ különbség nyilvánvalóan nő: K százalékos termelékenységváltozás esetén $F — \left(1 — \frac{K}{100}\right) f$ nagyságúra, ami egyben azt is jelenti, hogy a p_f mutató szerint az egységnyi értékű fogyasztási cikk átlagos ára csökken. Az általános árszint csökkenést mutat (amint az a formális logika alapján szükségszerű is). A kérdés most már az, hogy a változás irányának az elvárt iránnyal való egybeesése véletlenszerű — tehát a változás mértéke a p_f összefüggés szerint indokolatlan —, vagy pedig az általános árszínvonal válto-

[7] A kapitalizmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 350. l. Az említett idézet azt is bizonyítja, hogy az önálló értékkel nem bíró pénz akkor is stabil lehet, ha a nominálbérek a fogyasztási cikkek termelésénél gyorsabban emelkednek, feltéve, hogy az áremelő hatást kiegyenlíti a termelékenység emelkedésének árszintcsökkentő hatása. Bár a kérdésfeltevés más, a válasz mégis implicite magában foglalja arra a kérdésre is a feleletet, hogy a munkatermelékenység változása miként viselkedik a fogyasztási cikkek általános árszintjét kifejező $p_f = \frac{B}{F—f}$ összefüggésben.

zásának mértéke egybeesik a $p_f = \frac{B}{F-f}$ képlet eredményével. Könnyű belátni, hogy a változási irányok véletlenszerű egybeeséséről lehet csak szó, mert a p_f összefüggés alapján ily módon kapható változás mértéke nem a tényleges általános árszínvonal változását mutatja. K százalékos termelékenységváltozás esetén a

$$p_f = \frac{B}{F-\left(1-\frac{K}{100}\right)f} = \frac{B}{(F-f)+\frac{Kf}{100}}$$

tehát az általános árszínvonal változása a tőkés fogyasztás értékének a termelékenység növekedésével arányos hányadának a függvénye. Ezzel szemben független a $(F-f)$ különbségében a termelékenységváltozás hatására bekövetkezett változástól. (Lényegében ugyanezen az ellentmondáson alapszik az az ellenvetés is, hogy ilyen irányú és mértékű változás egyáltalán nem érzékelhető a szocialista gazdaságban, ha általában — a szakirodalomban elfogadott — $p_f = \frac{B}{F}$ összefüggést tekintjük az általános árszínvonal szocializmusbeli mércéjének.)[8]

A munkatermelékenység értelmezése

Marx — a munkatermelékenység helyett a munka termelőereje kifejezést használva — a munkatermelékenység változásának hatását a következőképpen írja le: „A termelőerő természetesen mindig valamely hasznos, konkrét munka termelőereje, és a valóságban csak azt határozza meg, hogy a célszerű termelő tevékenységnek az adott időszakban mekkora a hatásfoka. A hasznos munka ezért termelőereje növekedésével vagy csökkenésével egyenes arányban a termékek gazdagabb vagy szűkösebb forrása lesz. Ezzel szemben az értékben megtestesült munkát a termelőerő változása önmagában véve egyáltalán nem érinti. Minthogy a termelőerő a munka konkrét hasznos formájához tartozik, természetesen nem érintheti többé a munkát, mihelyt annak konkrét hasznos formájától elvonatkoztatunk. Ugyanez a munka tehát ugyanannyi idő alatt mindig ugyanazt az értéknagyságot szolgáltatja, akárhogyan változik is a termelőerő. De ugyanannyi idő alatt különböző mennyiségű használati értéket szolgáltat, mégpedig többet, ha a termelőerő növekedik, és kevesebbet, ha csökken. A termelőerőnek ugyanaz a változása, amely növeli a munka termelékenységét és ezért az általa szolgáltatott használati értékek tömegét, csökkenti tehát ennek a megnövekedett össztömegnek az értéknagyságát, ha a termeléshez szükséges munkaidő összegét csökkenti. És fordítva."[9]

A munkatermelékenységnek a konkrét munka sajátságaként felfogásából következik, hogy a változásának hatására:

[8] S végül még egy megjegyzés: Ismeretes egy — a gordiusi csomót átvágó — felfogás: önálló értékkel nem bíró pénz esetén az értékmérés értékaránymérésre redukálódik, s mert az értékmérés másik mozzanata kiesik, ezzel az összes eddig vázolt probléma megszűnik létezni. E felfogás tarthatatlanságát igyekeztem bizonyítani „A pénz értékmérő funkciójának értelmezéséről" című cikkemben. Pénzügyi Szemle, 1978. február.

[9] Marx: A tőke I. kötet. 51. l.

— az összérték változatlan,
— az összes használatiérték-tömeg változik,
— egységnyi használati értékhez tartozó értéke változik.

A munkatermelékenység változása és az egységnyi értékű fogyasztási cikk átlagos ára közötti ellentmondás viszont éppen abból adódik, hogy a munkatermelékenység változása — mert csak a konkrét munka megnyilvánulása — az értékösszeget nem befolyásolja, következésképpen az egységnyi értékű fogyasztási cikkre jutó átlagos pénzmennyiség — a $p_t = \frac{B}{F-f}$ összefüggései alapján — sem változik. Holott például a munkatermelékenység emelkedésekor az összérték változatlan, az összes használatiérték-tömeg nő, ezért szükségszerűen csökken a használati érték egységére jutó érték, s ha az érték és a mindenkori ár között a legcsekélyebb kapcsolatot is feltételezzük, akkor az egységnyi használati érték árának is csökkenni kell. A $p_t = \frac{B}{F-f}$ korrigált változata alapján viszont nem csökken, hanem változatlan. A cikk elején tárgyalt különféle megoldási javaslatok használatiértéktömeget próbáltak „becsempészni" az értéksémába, illetve az abból kapható összefüggésbe. Ezek a kísérletek — megítélésem szerint — nem vezethetnek eredményre, mert óhatatlanul kétféle értelmezésüek (egységnyi értékre, illetve egységnyi használati értékre jutó pénzmennyiség az ár egysége), s a belső konzisztencia ily módon nem biztosítható.

Az elfogadható megoldást más irányban kell keresni. A munkatermelékenység változásakor az értékösszeg változatlan, míg a használatiértéktömeg arányosan változik. Ennek a kétirányú következménynek az oka a munkatermelékenységnek — mint közgazdasági kategóriának — a definíciója is lehet: egységnyi idő alatt előállított használatiérték-tömeg, vagy fordítva, egységnyi használati érték előállításához szükséges munkaidő. De azt is lehet oknak tekinteni, hogy a munkatermelékenység — axiomatikusan megfogalmazva — kizárólag a konkrét munka megnyilvánulása. Ha az okot az előbbi módon fogalmazzuk meg, akkor annak lehet az utóbbi ok az okozata: ha a munkatermelékenység az egységnyi idő alatt előállított használatiérték-tömegként értelmezett fogalom, akkor a munkatermelékenység csak a konkrét munka megnyilvánulása lehet. Ha viszont az okot az utóbbi módon fogalmazzuk meg, akkor annak lehet az előbbi ok az okozata: ha a munkatermelékenység a konkrét munka megnyilvánulása, akkor a munkatermelékenység meghatározása csak az lehet, hogy egységnyi idő alatt mekkora az előállított használatiérték-tömeg. Nem hiszem, hogy el lehetne dönteni az ok-okozati sorrendet, sőt azt sem hiszem, hogy ez szükséges lenne. Elegendő annak belátása, hogy e két meghatározás kölcsönösen feltételezi egymást, egyik a másikból következik.

Az ok-okozati kapcsolat meghatározhatatlanságával szemben meghatározható viszont a két fogalomértelmezés időrendisége. Marx az érték forrásáról és nagyságáról a következőket írja: „Egy használati értéknek vagy jószágnak tehát csak azért van értéke, mert elvont emberi munka tárgyiasul azaz materializálódik benne. Hogyan mérhető mármost értékének nagysága? A benne foglalt «értékképző szubsztanciat», a munka mennyiségével."[10]

[10] Marx: A tőke. I. kötet. Marx—Engels Művei. 23. kötet. 1967. 44. l.

Mindez a marxi munkaérték-elmélet alaptétele, s mint ilyen vitathatatlan anélkül, hogy magát a munkaérték-elméletet ne tagadnánk. Viszont alapvetően más jellegű a marxi szöveg folytatásában található megállapítás: „Magát a munkamennyiséget a munka időtartamával mérjük, a munkaidő mércéje viszont az idő meghatározott része, például óra, nap stb."[11] A munka mennyiségének a méréséhez mércére van szükség, de ez a *mérce csak technikai segédeszköz*, s nem érinti az elmélet alaptételeit. A mérce elvileg többféle lehet. Ha viszont már választottunk a többféle mérce között, akkor bizonyos következményeket előre meghatározunk.[12] Ha a munkamennyiség mércéjéül a munkaidőt választjuk, akkor a munkaidő mércéje szükségszerűen az idő részei lehetnek, de a megválaszolandó kérdés az, hogy csak a munkaidőt választhatjuk-e a munkamennyiség mércéjéül, s ha azt választjuk, akkor az a helyes választás-e.

Az nyilvánvaló és vitathatatlan, hogy ha a munkamennyiség mércéje a munkaidő, akkor a munka termelékenységének (termelő erejének) változatlansága egyértelmű a munkamennyiség változatlanságával. Megváltozik viszont az előállított használatiérték-tömeg, s mert csak a használatiérték-tömeg, a munkatermelékenység csak a konkrét munka megnyilvánulása lehet, és függetlennek kell lennie az absztrakt munkától. Vagy más módon közelítve: ha meghatározott munkaidő alatt nő az előállított használatiérték-tömeg (amit a *munkatermelékenység* növekedésének nevezünk el), akkor a munkaidőnek a munkamennyiség és ezen keresztül az érték mércéjéül választásával már az értékösszeg változatlanságát is meghatároztuk. Ebből viszont arra a további következtetésre kell jutni, hogy a munkatermelékenység a használati érték forrásának, a konkrét munkának lehet csak a megnyilvánulása és függetlennek kell lennie az érték forrásától, az absztrakt munkától.

Ha viszont a jelenlegi feltételrendszerben a munkatermelékenység változása okozza az ellentmondást, akkor ez az ellentmondás — a munkaérték-elmélet alaptételének megsértése nélkül — úgy küszöbölhető ki, hogy ha megváltoztatjuk a munkamennyiség, ezen keresztül az értéknagyság mérésének eszközét: a munkaidő helyett más mércét választunk.

A munkaintenzitás és az érték

A munkaintenzitás fogalmának közismert értelmezése: időegység alatt kifejtett munkamennyiség. A munkaintenzitás változásának hatására — változatlan feltételek mellett — megváltozik tehát az előállított termékmennyiség; ha a munkaintenzitás nő, akkor a termékmennyiség is nő, ha a munkaintenzitás csökken, akkor a termékmennyiség is csökken. Igen ám, de a klasszikus munkaérték-elmélet szerint egy használati értéknek azért van

[11] Ua. 44. l.

[12] Mindez úgy is megfogalmazható, hogy a mérés eszköze a munkaidő, ennek skáláját az idő egységei (év, hó, hét, nap, perc, másodperc stb.) adják: „...a skála használata bizonyos nagyságok mennyiségi *arányainak* megállapítását foglalja magában. A mérőműszer ezért olyan eszköz, amely megfeleltetést létesít valamely nagyság fokozati változásai és egy skálának tekintett másik nagyság fokozati változásai között. A skála kalibrációja tehát e fokváltozásoknak az empirikus kutatás során felderített és standard empirikus egységekkel jelölt megfeleltetéseitől függ". (Marx W. Wartofsky: A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Gondolat Kiadó, 173. l.)

értéke, mert elvont emberi munka tárgyiasul benne, s az érték nagysága a munka mennyiségével mérhető. Ha viszont a munkaintenzitás változik, változik a kifejtett munkamennyiség (azaz az áruban tárgyiasuló emberi munka): tehát az áru értékének — ugyanolyan irányban és mértékben — változnia kell. Az intenzitás változásával az áru értékének növekednie vagy csökkennie kellene[13], de mert a munkamennyiséget a munka időtartamával mérjük, az áruérték nagysága nem képes tükrözni a munkaintenzitás változását.

Az értéknagyságnak a munkaidővel való mérése miatt tekint el — minden bizonnyal — Marx a munkaintenzitás különbségeitől, azaz a munkaintenzitás nemzeti szokásos fokát feltételezi: „Ha a munka intenzitása valamennyi iparágban egyidejűleg és egyenlően fokozódnék, akkor az új, magasabb intenzitási fok szokásos társadalmi normálfokká válnék és ezért nem számítana többé extenzív nagyságnak."[14] Más helyről származó idézet a nemzeti munkaintenzitás átlagos szintjét szembeállítja a nemzetközileg eltérő szintekkel: „Minden országban van a munkának bizonyos közepes intenzitása, amelyen alul a munka a társadalmilag szükséges időnél többet használ el valamely áru termeléséhez és ezért nem számít normális minőségű munkának. Csak a nemzeti átlagot felülmúló intenzitás-fok módosítja egy adott országban az értéknek a munkaidő puszta tartama adta mértékét. Másképp áll a helyzet a világpiacon, amelynek integráns részei az egyes országok. A munka közepes intenzitása országról országra változik; itt nagyobb, ott kisebb. Ezek a nemzeti átlagok tehát lépcsősort alkotnak, amelynek mértékegysége az egyetemes munka átlagegysége."[15]

Ha tehát a munkaintenzitás nagysága hat az értéknagyságra, és a tárgyiasult munka mennyiségét a munkaidő mennyiségével mérjük, elengedhetetlen annak feltételezése, hogy a munkaintenzitásnak egy országon belül olyan átlagos szintje alakul ki, amelytől nem mutatkozik számottevő eltérés. Már ennek a feltételezésnek a jogossága is vitatható, hisz nehezen képzelhető el, hogy egy adott országban, például Magyarországon, ne lenne munkaintenzitásbeli differencia ágazatok, alágazatok között. Még ha feltételezzük is azonban az ágazatok közötti intenzitáskülönbségek hiányát (ami — hangsúlyozom — valószínűtlen), nem magyarázható meg a következő probléma. A munkaintenzitást — időben szemlélve — nem tekinthetjük változatlannak, időnként magasabb szintre való emelkedését természetes jelenségnek kell tekintenünk, de nem zárható ki időnkénti csökkenése sem (erre a változásra utal a korábbi marxi idézet is). Ha viszont a munkaintenzitás átlagosan magasabb szintre emelkedhet, akkor a két pont között értékváltozási folyamatnak kell lezajlania. Ellenkező esetben ugyanis megszakad a folytonosság, s nem lehet megérteni a munkaintenzitás alacsonyabb szintjéről a magasabb szintre való emelkedés lehetőségét. A folytonosságot meg

[13] Marx— bár más összefüggésben — leírja a munkaintenzitás változásának a hatását az áruértékre: „Változatlan óraszám esetén tehát az intenzívebb munkanap magasabb értéktermékben testesül meg, tehát a pénz változatlan értéke esetén több pénzben. Értékterméke aszerint változik, hogy intenzitása mennyire tér el a társadalmi normálfoktól. Ugyanez a munkanap tehát nem állandó értéktermékben fejeződik ki, mint azelőtt, hanem változóban, az intenzívebb tizenkétórás munkanap például 7 sh.-ben, 8 sh.-ben stb., nem pedig 6. sh.-ben mint a szokásos intenzitású tizenkétórás munkanap. Marx: A tőke I. kötet. Marx—Engels Művei. 23. kötet. 1967. 487—488. l.

[14] Ua. 488. l.

[15] Ua. 521—522. l.

azért nem lehet értelmezni, mert az értéknagyságot a munkamennyiség határozza meg, és a munkamennyiség mércéje a munkaidő, amely viszont a két pont — az alacsonyabb és a magasabb munkaintenzitási fok — között nem változik.

A vitaindító cikk és a hozzászólás kapcsolata

Teljes mértékben egyetértek Bródy András kiindulópontját meghatározó alapprobléma-felvetésével: a munkatermelékenység — de ugyanúgy a munkaintenzitás — változásának bekapcsolásával az abszolút értéknagyság sem térben, sem időben nem összevethető, azaz, az egységnyi értéknagyság — a munkatermelékenység és intenzitás alakulásától függően — térben és (nagy távlatokban) időben is — eltérő társadalmimunka-tartalmú.

De ez a mérhetőségi „rendellenesség" csak *következmény*, annak a következménye, hogy az értéknagyság mércéje a munkaidő (s a mérés skáláját az idő szokásos egységei adják meg). S mert a *munkatermelékenység* is szükségszerűen az *időhöz* kapcsolt fogalom (vagyis a munkatermelékenység változása a változatlan időegységre vonatkozó használatiérték-tömeg változásaként értelmezett kategória), az értéknagyság adott mércéjéből következik az értéknagyság változását leíró folyamat problémája.

★

E vitacikk szándékosan befejezetlen. A vitaindító cikk problémafelvetése alapvető közgazdaságtudományi kérdés, éppen ezért — úgy gondolom — a megoldási próbálkozás előtt magának a problémának az okát, mibenlétét kell felfedni, amit a következők szerint lehet összefoglalni. A marxi munkaérték-elmélet szerint egy használati értéknek csak azért van *értéke*, mert elvont emberi *munka tárgyiasul* benne, s ezért értékének nagyságát a munka mennyiségével mérjük. A munkamennyiséget a munka időtartamával és azt az idő meghatározott részeivel mérjük. Ha viszont a munka két attributumát — a munkatermelékenységet és -intenzitást — *szintén* az idő skáláján mérjük, akkor az azonos vonatkoztatási alap miatt sem a munkatermelékenység, sem a munkaintenzitás *változása* nem hathat az értéknagyságra.

A nők részvétele a gazdasági fejlődésben

Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága 1979. július 9—13 között Párizsban a nők gazdasági helyzetével foglalkozó szemináriumot hívott össze.

A szemináriumra a résztvevő országok és szakmai szervezetek elemző tanulmányokat nyújtottak be az EGB titkárságához, amelyek a raportőri jelentésekkel és a titkársági összefoglalókkal együtt a vita alapjául szolgáltak. A magyar tanulmány elkészítésére az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézete kapott megbízást.

A szemináriumon a régió országainak többsége képviseltette magát, több ország nagyobb létszámú küldöttséggel. Néhány dél-európai ország, a KGST-országok közül pedig Románia maradt távol. A magyar küldöttség tagjai Dr. Morva Tamás, Huszár Istvánné és Surányi Bálint voltak. Dr. Andorka Rudolf az EGB titkárságának a felkérésére a szocialista országok raportőre volt.

A francia kormány a szemináriumnak nagy jelentőséget tulajdonított. A nyitóülésen *F. Poncet* külügyminiszter és *Pelletier* asszony, a nők kérdéseivel megbízott miniszter vett részt és mondott beszédet, a záróülésen pedig *A. Poher*, a szenátus elnöke és ismét Pelletier asszony szólt a szemínárium résztvevőihez.

A munka részben plenáris üléseken, részben három szekcióban folyt. A légkört általában a tárgyszerűség és az együttműködés szelleme jellemezte, élesebb vita a záródokumentum egyes részletkérdései körül alakult csak ki. A tőkés és a szocialista országok helyzetéből egyes résztvevők inkább a párhuzamos vonásokat emelték ki, végül is azonban az alapvető különbségek — mindenekelőtt a foglalkoztatottság és a továbbképzés terén is — kellő hangsúlyt kaptak. A szakmai vita néhány fontosabb kérdés körül alakult ki.

Ezek közül a legfontosabb annak a kérdésnek a megvitatása volt, hogy mi az oka és hogyan kell értékelni az egész régió szintjén egyértelműen jelentkező tényt, hogy bizonyos szakmákban, munkaterületeken, beosztásokban túlnyomórészt férfiak, másokban pedig nők dolgoznak. A szocialista országok egy része úgy foglalt állást, hogy ebben semmi kivetnivaló nincs, annál is inkább, mert — mint ezt mindenki elismerte — a szocialista országokban a tudományos-műszaki területekre a férfiak dominanciája összehasonlíthatatlanul kevésbé jellemző. A magyar küldöttség állásfoglalása az volt, hogy néhány meghatározott munkaterület (mindenekelőtt a közoktatás) elnőiesedése valóságos társadalmi probléma, mégpedig korántsem csupán nőpolitikai szempontból. Egyes küldöttek részéről az ellentétes szélsőség is hangot kapott: számot adtak létező programokról, amelyek a legtipikusabb női, illetve férfi szakmák ilyen jellegének oldását hivatottak finanszírozni.

Kapcsolódott a nemenkénti foglalkoztatottsági arányokhoz a bérezésben mutatkozó különbségek kérdése. A szocialista országok általában arra az elvi álláspontra helyezkedtek, hogy a törvényes rendelkezések a bérezési egyenjogúságot eleve biztosítják országaikban. A magyar országtanulmány azonban kimutatta, hogy az „egyenlő munkáért egyenlő bért" elvének érvényesülése önmagában még nem elegendő az azonos szintű képzettségű férfiak és nők átlagbérének azonos szintre hozására, és ezért éppen a szakmánként eltérő férfi — nő arány felelős elsősorban. Ez utóbbi — mint a vitában gyakran hangsúlyt kapott — már az oktatási-képzési rendszerben megalapozódik, s leküzdése számos nehézséggel találkozik és ezért hosszabb folyamat.

A nemek közötti foglalkoztatásbeli különbségek egyik legallergikusabb pontjának a részmunkaidős és egyéb nem teljes értékű munkarendi-munkaviszonybeli formák értékelése bizonyult. Ez Magyarországra és a szocialista országok többségére alig jellemző. Az elfogadás és elutasítás különféle árnyalatai kaptak hangot a vitában. Itt kapcsolódott a vitában legerősebben a szűkebben vett foglalkoztatási tematika a demográfiai, gyermeknevelési, családon belüli munkamegosztási és a nőknek a közéletben való részvételével kapcsolatos kérdéskörrel. A leghatározottabban önkritikus álláspontot a svéd delegáció képviselte, ahol a nők részmunkaidős foglalkoztatása meglehetősen elterjedt. és a nők egyéb terheinek társadalmi átvállalása a sokféle próbálkozás ellenére sem kielégítő. Más küldöttségek — így elsősorban a francia — azokat a tényeket emelték ki, amelyek az országuk szempontjából viszonylag kedvezőbbek. Így például egyes vélemények szerint a munkanélküliség növekedése Franciaországban a két világháború közötti irányzattól eltérően most nem járt a nők foglalkoztatási színvonalának jelentősebb csökkenésével, sőt egyes területeken tovább növekszik a nők részaránya.

A mutatkozó hangsúlykülönbségek ellenére általános volt az a megközelítés, hogy a régió minden országában az adott feltételek és problémák keretén belül mindenhol további erőfeszítések szükségesek a nők gazdasági és társadalmi szerepének fokozottabb előmozdítására.

M.T.—H.M.—S.B.

KÁDÁR BÉLA:

SZERKEZETI VÁLTOZÁSOK A VILÁGGAZDASÁGBAN

A világgazdaságban bekövetkezett strukturális átalakulások a magyar fejlesztési stratégia leglényegesebb háttértényezőjét jelentik. A könyv a strukturális fejlődés globális bemutatására törekszik. Vizsgálatai elsősorban a világgazdasági környezet alakulásában leginkább közrejátszó és egyben Magyarország külgazdasági kapcsolataiban legjelentősebb súlyú fejlett tőkésországokra irányulnak. Ugyanakkor részletesen bemutatja a KGST-országokban kibontakozott tendenciákat, a KGST-országok együttműködését, továbbá a fejlődő országokkal való kapcsolatokat. Rámutat, hogy a fejlődő országok tekintetében megszűnt az a helyzet, hogy ezek csupán mint segélyezendő országok szerepelnek; lényeges változás, hogy számos iparcikkünkkel szemben ma már versenytársakként jelentkeznek a világpiacon.

383 l., kötve 54,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Józef Pajestka: A gazdaság működési módjának alakítása
(Ekonomista, Varsó, 1978. 5. sz.)

A szocialista gazdaság működési módjának tökéletesítésére irányuló reformok tapasztalatai azt bizonyítják, hogy az emberi kapcsolatokat, az embereknek a társadalmi-gazdálkodási folyamatokban elfoglalt helyét, szerepét, szokásait és viselkedési módjait érintő döntések esetében sokkal nehezebb dolgunk van, mint az anyagi-gazdasági jellegű kérdések megoldásakor. Az előbbiek meghatározott politikai szándékot és erőt követelnek meg. Szilárd politikai támogatás nélkül a változások nem válnak eléggé tartóssá, a rendszer a tehetlenségi erő következtében visszatér régi állapotába.

A lengyel gyakorlatban a gazdaság működési módjának változásai bizonyos politikai fordulatok alkalmával következtek be. A 70-es évek elejéig ezeket a változásokat a gazdasági reform kifejezéssel jelölték, ami azt tükrözte, hogy a gazdaság működési módjának megváltoztatását nem tekintették állandó, folyamatos feladatnak. A múltban a gazdasági mechanizmus átalakítása egyszeri aktusok formájában ment végbe, és politikai dokumentumok kiadásában nyilvánult meg. A gazdasági mechanizmus fejlődésben játszott szerepének lebecsülésére utal az a tény, hogy a döntések meghozatalakor nem határozták meg a végrehajtásban illetékes és a végrehajtásért felelős szerveket. Mindez a tervezés és irányítás intézményrendszerének alacsony hatásfokához vezetett.

Az utóbbi években a „gazdasági reform" terminus technicusa mindinkább háttérbe szorult, a hangsúly az intézményi rendszer, a viselkedési szabályok fokozatos átalakítására tevődött át. Az államapparátusban, a politikai apparátusban módszeresen kezdtek a kérdéssel foglalkozni. Fokozatosan létrejöttek azok a társadalmi-intézményi tényezők, amelyek biztosítják a ma még meglehetősen jelentős akadályok leküzdését.

Tudatában kell lennünk annak, hogy az anyagi-gazdasági döntésekkel (a gazdasági erőforrásokkal való rendelkezés) összehasonlítva a gazdaság működési módjának alakítása minőségileg más típusú döntéseket — s más képességű embereket — kíván. Ez utóbbi döntések adminisztratív jellegűek és a következő fő területeket érintik:

— intézmények létrehozása (állami szervek, társadalmi szervezetek stb.), ezek jogainak és kötelességeinek meghatározása;

— tevékenységi alapelvek (szabályok) meghatározása mindenekelőtt a gazdasági szervezetek számára (normateremtő szabályozás).

A két döntési típus jogi aktusokban gyakran egyidejűleg van jelen, a közöttük meglevő különbségek a törvényhozók és a végrehajtók számára elmosódnak. A jogi aktusok elhatározásakor nagyobb súlyt kellene fektetni a diszpozíciós döntéseknek a normateremtő szabályozástól való elkülönítésére. Hangsúlyozni kell, hogy nem formális problémáról van szó, hanem arról, hogy ennek a megkülönböztetésnek fontos szerepe van a társadalmi-gazdasági tevékenység jogrendje szempontjából.

A hatóságoknak tekintettel kell lenniük arra, hogy az allokációs típusú döntésektől eltérően a normateremtő szabályozás megváltoztatásakor nemcsak általános gazdasági alapelveket kell figyelembe venni, hanem azt is, hogyan hat a viselkedési szabályok változékonysága a jogrend működésére. A jogrendet aláássák az alkalmazhatatlan vagy értelmetlen jogi előírások, az előírások túlzott mennyisége és változékonysága, valamint az, ha a hatóságok nem tartják tiszteletben a jogot. Ez a helyzet hosszabb időszakra állandósulhat.

A gazdasági működési módjának megváltoztatása elképzelhetetlen az emberek tevékenységi módjainak megváltoztatása nélkül. A normateremtő szabályozásnak alakítania kell:

— az emberek társadalmi viselkedését,

— az emberi tevékenységek céljait,
— az emberek közötti kapcsolatokat a gazdálkodásban.

A gazdaság működési módjának formálását társadalmi folyamatként kell kezelni. Mindez megköveteli:
— a politikai vezetés általános támogatását,
— olyan sajátos eszközök létét, amelyek segítségével hatni lehet az emberekre (iskoláztatás, anyagi ösztönzés, társadalmi-erkölcsi ösztönzők),
— a gazdasági szervezetekben, az államapparátusban dolgozó káderek befogadóképességének a figyelembevételét,
— a döntésekben való részvétel kiszélesítését,
— a különböző területek technikai-gazdasági, társadalmi-szervezeti sajátosságainak figyelembevételét,
— annak a megvizsgálását, hogy a javasolt változások hogyan érintik a társadalom különböző rétegeit.

A társadalom működési módjának alakításakor tekintettel kell lenni a társadalmi-intézményi rendszerek viselkedésének jellemző vonásaira, különösen a központi apparátus sajátosságaira. A központi irányítás módszereit és eszközeit gyakorlatilag ez az apparátus alakítja ki, döntései jelentősen befolyásolják a társadalom működési módját.

A társadalmi viszonyok történelmileg kialakult rendje meghatározza az egyes emberek és embercsoportok helyzetét, viselkedési rutinjait az egyes szervezeteken belül és a szervezetek között. Kialakulnak bizonyos munkaszokások, tradíciók, amelyekhez az új dolgozók is többé-kevésbé alkalmazkodnak, s ezáltal a megmerevedés, megkövesedés tendenciái erősödnek az innovációs készségek kifejlődése helyett.

Mindez igaz a központi apparátusra is. A szociológiailag elkülönült, elidegenedett központi apparátus nagyobb hajlamot mutat a megcsontosodásra, mint egy társadalmilag ellenőrzött, rugalmas káderpolitikát folytató szervezet. Kritikus helyzetekben az apparátus kádereit befolyásolja az általános hangulat, s az erős társadalmi-politikai nyomásnak engedve hajlanak a változtatásokra. Stabilizációs időszakokban viszont különleges társadalmi-politikai erőfeszítésekre, hatékony meggyőző munkára van szükség ahhoz, hogy napirenden maradjon a gazdaság működési módja alakításának a kérdése.

Minden tudatos emberi tevékenységhez hasonlóan a gazdaság működési módja alakításának is célszerűnek kell lennie. A célszerűség a nagy gazdasági rendszerek esetében általánosabb célok megjelölését (az ország hosszú távú fejlődésének követelményei, az emberek közötti igazságos társadalmi viszonyok kialakítása, a politika hatékonyságának növelése), a célok konkretizálását, valamint a rendszermegoldások területeinek meghatározását jelenti. Nagyon sok múlik azon, hogy a célszerűséget ki és hogyan fejezi ki. A lengyel tapasztalatok bizonyítják, hogy az 50-es évek hibás gazdaságpolitikai döntéseiből származó nehézségek feltárását követő elméleti és társadalmi vita során megfogalmazott — „a szocialista gazdaság új modellje" néven ismertté vált — nézetekkel szembeni nagymértékű politikai bizalmatlanság milyen károkat okozhat a gazdaságfejlesztésben.

A 60-as évek végéig a gazdaság működési módjának tökéletesítése többször is a politika figyelmének középpontjába került. Ebben az időszakban lényeges változások következtek be az elmélet fejlődési tendenciáiban. A tudomány új modellek keresése helyett pragmatikusabb megoldások felé mozdult el. Megfogalmazták az intenzív gazdálkodásra való áttérés követelményét, figyelmük homlokterébe a centralizáció-decentralizáció, az irányítás megszervezése, a gazdasági ösztönzés kérdései, a külkereskedelmi lehetőségek kihasználása került. A gyakorlathoz való közeledés elősegítette a politikusok bizalmatlanságának csökkentését; megérett a helyzet a politikai-társadalmi tevékenységi programok megfogalmazására. A 70-es évek elején elfogadták a szocialista gazdaság és társadalom működési módja tökéletesítésének állandó szükségszerűségét megfogalmazó tézist és azt az alapelvet, hogy mindezt a fejlesztés stratégiai céljainak szolgálatába kell állítani. Ezáltal a gazdaság működési módjának alakítása világos célorientáltságra tett szert. Bebizonyosodott, hogy történelmi modell keresése

helyett a gazdaság tényleges működése alapján kell komplex, harmonizált rendszermegoldásokat kutatni. A lengyel társadalmi-gazdasági fejlesztés céljai a jelenlegi időszakban a következőkben fogalmazhatók meg:

— a központi tervezés és irányítás stratégiai szerepének megerősítése,

— a haladás társadalmi tényezőinek felszabadítása,

— a tudományos-technikai haladás szervezeti-gazdasági feltételeinek biztosítása,

— a külkereskedelem és a szocialista gazdasági integráció előnyeinek kiaknázása.

A gazdaság működési módja ezekhez a célokhoz viszonyítva eszköz jellegű. A fejlesztési stratégia és a gazdaság működési módja egységéből következik azonban, hogy ez utóbbit nem szabad pusztán gazdasági célok szűken értelmezett társadalmi technikájaként felfogni. Az ilyen megközelítés a gazdaság működési módjának szerepét csupán rövid távú feladatok megoldására és a rövid távú nehézségek leküzdésére szűkíti le. Ez ellentmond a társadalmi-gazdasági folyamatok tudatos, hosszú távú alakítása követelményének.

(Ism.: *Kovács Etelka*)

Jochen Schumann: Új mikrogazdaság és a tulajdonjogok elmélete

(WIST— Wirtschaftswissenschaftliches Studium, Frankfurt—München, 1978. 7. sz.)

A címben jelzett két tudományág az utóbbi években beilleszkedett az általános mikrogazdasági elméletbe, amely ma már nemcsak a gazdasági egységek (háztartás, vállalat) döntéseivel foglalkozik, hanem vizsgálatának tárgya a döntések kölcsönös összefüggése, koordinációja és következménye is.

A háztartások — a klasszikus mikrogazdasági elmélet szerint — úgy tekinthetők, mint olyan egységek, amelyek egy hasznossági függvény alapján a hasznosság maximálására törekednek. A vállalatok javakat, illetve termelési tényezőket vagy ezek teljesítményeit szerzik be a háztartásoktól, illetve más vállalatoktól és ezzel — egy termelési függvény alapján — új javakat hoznak létre, miközben nyereségmaximalizálásra törekednek. Minden egyes háztartás és minden vállalat javakat kereső vagy javakat kínáló, az árakhoz alkalmazkodó szerepet tölt be. A teljes konkurrencia Walras-féle elmélete olyan árrendszert tételez fel, amelynek révén a piacon minden „elrendeződik", nincs túlkereslet, sorbaállás, de nincs túlkínálat, elfekvő raktárkészlet sem. Ez a konkurrencia-egyensúly bizonyos jóléti optimumot is feltételez, amelyet itt csak mint „paretoi optimumot" említünk.

Walras elméletét módosította, hogy az elmélet képviselői a „teljes konkurrencia" piaci modelljén kívül később egyéb piaci formákat is figyelembe vettek. Ilyen összefüggésben lett vizsgálat tárgyává a monopólium, az oligopólium, illetve ezek különböző változatai. E gazdasági egységeknek ugyanis nem kell a piachoz alkalmazkodniok, hanem éppen ők diktálják az árakat, mégpedig úgy, hogy a maximális nyereséghez jussanak. Ezeknél a piaci modelleknél is abból indulnak ki, hogy a kínálat és kereslet az adott áron összhangban van egymással.

Az eddigi kutatások azt bizonyítják, hogy a hasznossági és a termelési függvény, bár elengedhetetlenek a piaci egyensúlyhoz, azonban nem kielégítőek. Az ártól is függ ugyanis, hogy a kínált és keresett mennyiségek fedik-e egymást. Megemlíthetjük a „vajhegyeket", a „húshegyeket" és megállapíthatjuk, hogy a kereslet és a kínálat közötti rés olyan árak esetén alakul ki, amelyek mellett a kínálat nem szívódik fel. Az „új mikrogazdaság" ezekből a jelenségekből indul ki és vonja le következtetéseit.

A klasszikus mikrogazdasági elméletben túl szűken értelmezik az áru fogalmát. A háztartások, illetve vállalatok által fogyasztott/ felhasznált árut úgy tekintik, mint ami csak egyetlen háztartást, illetve egyetlen vállalatot érint. A valóságban azonban minden

árufelhasználás más gazdasági egységekre is kihat, pozitív vagy negatív irányban. Ez a „tulajdonjogok elméletének" kiindulópontja.

Az „*új mikrogazdasági elmélet*" hasonló összefüggést mutat ki a munkanélküliség és áremelkedés között, mint a Phillips-görbe. A kiindulópont olyan árak létezése, amelyek nem ösztönzik a piaci egyensúly kialakulását. Az ilyen nem ösztönző árak keresleti túltengés esetén sorbaállásra vezetnek, ami egy szűkös tényező, az „idő" pocsékolását vonja maga után. A nem ösztönző ár túlkínálat esetén elfekvő raktárkészletek okozójává válik, amit kihasználatlan erőforrásként is értelmeznek. A walrasi mikrogazdasági elmélet szerint a nem ösztönző árak súrlódásokat váltanak ki. Áremeléssel a keresleti túltengést, árcsökkentéssel a túlkínálatot meg lehet szüntetni.

Ahhoz, hogy naprakészen tudni lehessen, keresleti túltengés, vagy túlkínálat van-e vagy várható-e a piacon, információkra van szükség. Az „új mikrogazdasági elmélet" arra mutat rá, hogy minél gyorsabban áramlanak ezek az információk, annál költségesebbek. Az információ olyannyira gazdasági tényezővé vált, hogy független gazdasági egységek foglalkoznak kizárólag információgyűjtéssel, illetve terjesztéssel.

A keresleti túltengés, illetve a túlkínálat az információs költségek tükrében felfogható a következőképpen is: annak költsége, hogy megállapítsák, keresleti túltengés van-e és ha igen, rövid vagy hosszú lejáratúnak ígérkezik-e, olyan magas, hogy az eladó inkább lemond az áremelésről és a keresett árut is a régi áron adja. Amit régebben úgy fogalmaztak meg, hogy túlkínálat, felhalmozódó raktárkészletek, az erőforrások kihasználatlansága, amelyek következményeként árat kellene csökkenteni, megoldható másképp is: a raktártartással az eladó megtakarítja azt a költséget, aminek a bevetésével megtudná, hogy a túlkínálat milyen hosszú ideig állhat fenn. Vagy pedig a másik oldalról nézve: az árut vásárló számára takarítja meg azt a költséget, amelyet az áru keresésére fordított informálódás jelentene, hiszen túlkínálat esetén az áru fizikai formában jelen van. Bármelyik oldalról nézzük, a túlkínálat nem vezet árcsökkentésre.

Az „új mikrogazdasági elmélet" keretében számos jelenséget meg tudunk magyarázni. Így ha az árak nem alkalmazkodnak felfelé, akkor sorbaállás van bizonyos típusú gépkocsik vásárlásáért, sorbaállás van esős időben a taxi- és buszmegállóhelyeken, éttermekben csúcsidőben stb. Ha az árak nem alkalmazkodnak lefelé, „elfekvő raktárkészlet" van a munkaerőpiacon, az „önkéntes" munkanélküliek, a munkában válogatók formájában, a lakáspiacon az üresen álló lakások formájában, az egyedi árukat árusító boltokban a vevőre váró áruk formájában stb.

A régebbi mikrogazdasági elmélet a keresleti, illetve kínálati túltengést olyan állapotnak tekintette, amelyben megbomlott a gazdasági egyensúly. Az „új mikrogazdasági elmélet" szerint ezek a helyzetek — minthogy nincs szó rendkívüli, váratlan, előre nem látott állapotokról — beilleszthetők abba a képbe, amelyet gazdasági egyensúlynak nevezünk. Csupán azt kell megállapítani, mi tekintendő optimális mértékű „sorbaállásnak", illetve „elfekvő raktárkészleteknek". Ennek alapján beszélhetünk az erőforrások „információkat előmozdító felhasználásáról", vagy „információs beruházásokról" — a ki nem használt erőforrások helyett. Az általános egyensúly keretében az erőforrások egy meghatározott részét az információkra fordítják.

Bár az „új mikrogazdasági elmélet" még nem rendelkezik a walrasi elmélethez hasonló modellel, eddigi eredményeit helyes lenne azonban az általános mikrogazdasági elmélet keretébe vonni.

A „*tulajdonjogok elmélete*" abból indul ki, hogy a javak — illetve a javak felhasználása — számos tulajdonsággal jellemezhető, amelyek pozitív vagy negatív hatással vannak tulajdonosaikra és a kívülálló gazdasági egységekre. (Azok az áruk például, amelyeket más áruk előállításához használnak fel, nemcsak azzal a tulajdonsággal rendelkeznek, hogy alkalmasak az adott termelés céljaira, hanem a környezetet is szennyezhetik, amelyet negatívan értékel az, akit

érint.) Hogy a termelőnek milyen mértékben van joga környezetszennyezésre, jogi szabályozás kérdése. Ugyanúgy, mint az, hogy a környezet milyen mértékig köteles ezt eltűrni.

Furubotn és Pejovich „The Economics of Property Rights" című könyve képviseli az eddig kidolgozott tulajdonjog-elméletet.

Általánosságban elmondható, hogy a javak és felhasználásuk más gazdasági egységekre történő hatása — amennyiben nincs egyéb ezzel ellentétes jogi szabályozás vagy hagyomány — külső hatásként fogható fel. Ez esetben a kedvező hatással bíró tulajdonságok kibocsátói nem kérhetnek ellenszolgáltatást a fogadó féltől, és ugyanúgy a kedvezőtlen hatás fogadója sem kérhet kártérítést. Az életet az extern hatások kiterjedt hálózata jellemzi. E hálózat nem a csere elvén alapul. Ennek fényében a gazdasági „kozmosz" cseregazdasági és nem cseregazdasági részeiről beszélhetünk. A mikrogazdaság tárgya régebben csak az előbbi volt.

A tulajdonjogok elmélete foglalkozik a nem cseregazdasági jelenségekkel. Megállapítja, hogy semmiképpen nem lenne célravezető a külső hatással bíró árufelhasználást megtiltani. Inkább arra van szükség, hogy az eljárásokat internalizálják. Ez azt jelenti, hogy mind a kedvező, mind a kedvezőtlen hatások kibocsátásának pénzügyi vetületet kell adni. A hatások kibocsátói és a hatások fogadói (élvezői vagy eltűrői) kerüljenek egymással piaci kapcsolatba. Például egy negatív külső hatás eltűrőjének akkor kifizetődő az internalizálás, ha az „eltűrés" fejében kapott ellenszolgáltatás nagyobb, mint a kár, amelyet a külső hatás okoz. Lényeges szerepet játszik tehát az internalizálás költsége. Előfordulhat, hogy a dolog nem gazdaságos a kibocsátó számára. Sok függ a külső gazdasági hatás által érintett felek számától is. A hatások megállapítása is költséges, amennyiben az esetek többségében jelentős műszaki felszereltséget igényel.

Ha mindezen körülmények összességét egy meghatározott időpontban adottnak tekintjük, úgy a magángazdasági egységek szempontjából beszélhetünk az „internalizáló optimális fokáról". Mint ahogyan a piaci versenyre vonatkozó törvények elősegítik a versenyt, ugyanúgy az internalizációt szabályozó tulajdonjogok tudatos kialakítása is előmozdíthatja az internalizációt.

Különleges elbírálást érdemelnek a közjavak, amelyeket, ha megtermelik őket, mindenki igénybe vehet anélkül, hogy mennyiségük ezáltal csökkenne. A kérdés: ki gondoskodjék ezen javakról. Akár az állam gondoskodik — így az ország közössége viseli a költségeket —, akár magángazdasági egység hoz létre ilyen javakat, amennyiben senki nem zárható ki a szóban forgó javakélvezetéből, mindenki tartózkodik a költségek viselésétől. Következésképpen az előbbi esetben túltermelés, utóbbiban hiány lesz az elképzelt áruból. Ezért az a megoldás, hogy jogi, szervezeti és műszaki lehetőségeket keressenek a tényleges preferenciák megállapítására, amelyek elősegítik a közjavak külső gazdasági hatásainak internalizálását.

Minthogy a tulajdonjogok elmélete rendszeresen figyelembe veszi a külső hatásokat és rámutat arra, hogy az internalizáció jogilag alkalmazható, lényegesen hozzájárul a mikrogazdasági elmélet gyarapításához. Így a tulajdonjogrend olyan tényezőnek tekinthető, amely elősegíti a nemzetgazdasági erőforrások optimális felhasználását.

Mint ahogyan az „új mikrogazdasági elméletben" a „sorbaállás" és az „elfekvő raktárkészlet" beilleszthető az egyensúlyképbe, ugyanúgy a „tulajdonjogok elmélete" is bevonható az egyensúly általános mikrogazdasági elméletébe. Az ismertetett elméleteket azonban eddig csak részben fogalmazták meg matematikailag.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Marosi Miklós: Szervezés, ösztönzés, hatékonyság

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 582 l.

Marosi Miklós könyve tematikailag igen gazdag, már-már enciklopédikus mű, amely kiterjedt szakirodalmi feldolgozásra támaszkodva részletes áttekintést ad a szervezés problémaköréről. A könyv arról tanúskodik, hogy a szerző kitűnő ismerője tudományága nemzetközi szakirodalmának, s képes a problémák interdiszciplináris megközelítésére.

A kifejtés ugyanakkor helyenként kissé terjengős, túldokumentált: a szerző sok esetben magától értetődő megállapításokat is másokkal mondat ki. Bizonyos visszatetszést kelthet az olvasóban az is, hogy miközben a szervezési szakirodalomban gyakoriak az eltérő nézetek, viták, eközben Marosi Miklós nem kezeli kellően kritikusan az általa feldolgozott szakirodalmat, pontosabban az idézeteket állításai alátámasztására használja.

Az elméleti részekben, úgy tűnik, a deduktív módszer dominál. Viszonylag kevés — igaz, kitűnően megválasztott — az elméleti tételeket illusztráló gyakorlati példa, ami nehezíti az olvasó dolgát.

Erénye a könyvnek a vizsgált kérdések teljességre törekvő, sok dimenziós elemzése. Ugyanakkor gond, hogy az absztrakt összefüggések helyenként nem eléggé szemléletesek.

Szerencsés szerkesztési megoldásnak tekinthetők a fejezet végi összefoglalók, amelyek segítik az eligazodást a viszonylag nagy terjedelmű könyv alapvető gondolatmeneteiben. Tovább könnyítette volna a könyv áttanulmányozását, ha több helyen kerülnek kurziválásra a lényeges mondanivalót hordozó megfogalmazások. Ilyen kiemelés híján nem mindig válnak el világosan egymástól a kifejtő, következtetéseket levonó és az összefoglaló részek.

A könyv öt fejezetből áll. Az *első* fejezetben a szerző a vállalatot rendszerelméleti szempontból értelmezi. Tárgyalja a vállalat mint rendszer elemeit és struktúráját. A vállalat rendszerét irányított és irányító alrendszerek kapcsolataként fogja fel, de más ismérvek szerint is vizsgálja a tagolódást. Ebből a fejezetből a közgazdász számára talán a vállalat szervezetének és a környezetének a viszonyát tárgyaló rész a legértékesebb.

A fejezet fő következtetése, hogy a vállalat nem tehető a maga egészében szervezés tárgyává: csak részszervezés létezik, illetve nagyobb szabású vállalati szervezés csak részszervezések sorozatával valósítható meg. Marosi Miklós szerint ennek oka a bizonytalanság, amely információhiányra vezethető vissza.

A vállalat struktúrájával foglalkozó *második* fejezet a könyv egyik legjobban sikerült része. A vállalati struktúra vizsgálatában a szerző a vállalati rendszer elemeire jellemző, a működés során ténylegesen kialakult (tehát nem csak a rendeltetésszerű) eljárási képességekből indul ki, amelyek természetesen összefüggnek a célokkal és a döntésekkel. Megkülönböztet információs, anyagi, továbbá munkafajták és technológiák szerinti eljárásokat.

A funkcionális kapcsolatokat elemezve kétféle struktúrát emel ki: a munkavégző részlegek struktúráját, vagyis a vállalaton belüli hierarchikus struktúrát és a tevékenységi kapcsolatok, illetve a folyamatok struktúráját. Ezt követően vizsgálja a kétféle struktúra közötti összefüggéseket, kapcsolódásuk módjait. Kitér Taylor és Fayol munkásságára, a klasszikus üzemszervezők tapasztalataira. Mint jelzi, Fayol is észrevette, hogy a szigorú eljárási szabályok nem garantálják az irányítás rendjét, ezért a specialistáktól elvette az utasítási jogkört, és a vezetők tanácsadóivá degragálta őket. Ennek a folyamatnak a végeredményeképpen a termelést irányító főnöki vonal („line") körül kialakult a specialista részlegek törzskara („staff"). A „staff" és a „line" közti konfliktusok erősen foglalkoztatják a jelenkor polgári kutatóit. Részletes elemzést olvashatunk a hierarchiában kiala-

kuló ellentmondásos viszonyok problematikájáról. A szervezetek szélességi, illetőleg mélységi tagozódásából adódó következményeket taglalva, a szerző egyebek között megállapítja: „Az irányítás koordinációja, mivel nem válhat ki az eredeti hierarchiából, a hierarchikus felépítésben alapstruktúrának tekinthető. Az egyszemélyi vezetés s általában a vezetés egysége szempontjából a koordinációnak, a koordinációs hatáskörnek van alapvető jelentősége. Az is következik ebből, hogy nem minden alá-, illetve fölérendeltségi kapcsolat tartozik a hierarchikus alapstruktúrába, hanem csak a koordinációs alá- és fölérendeltségi kapcsolatok, amiket adott esetben kiegészíthetnek olyan specialista kapcsolatok is, amelyek az irányítás adott szintjén még nem váltak ki az eredeti struktúrából. Ilyen értelemben beszélhetünk egyszemélyi vezetésről, a főnök és beosztott kapcsolatáról." (131. l.)

Egyet kell értenünk a szerzőnek azzal a felfogásával, miszerint a döntés nem elszigetelt aktus; a valóságban nem döntések, hanem döntési folyamatok vannak. A döntésekről szólva a szerző kitér a szabályozottság, a centralizáció és a decentralizáció problémáira, foglalkozik a centralizáció, illetve decentralizáció fokát meghatározó tényezőkkel. A gyakorlatban nem létezik tisztán centralizált vagy decentralizált szervezet — állapítja meg. Az irányítás nem differenciálódhat tetszőlegesen, mivel az irányítási funkciók differenciáltsága nehezíti a koordinációt és az irányításon belüli összhang megteremtését, illetőleg fenntartását.

A szervezési tevékenység irányulhat funkciófejlesztésre vagy eljárásfejlesztésre. Mindkét típusú szervezői munka iterációs lépések sorozataképpen valósul meg. A szervezési befektetések nyilvánvalóan hatékonyabbak volnának, ha ez a felismerés a fejlesztések tervezésében és irányításában kellően kifejezésre jutna.

A szocialista szervezéstudományban régóta vita folyik arról, hogy milyen tényezők határozzák meg a szervezeti hierarchia és a szervezetben végbemenő folyamatok kapcsolatrendszerét. A szerző hivatkozik Susánszky munkásságára, aki a független változók közé a gyártás technológiáját, az előállított termékek összetettségét, a gyártási rendszert, a tömegszerűséget, az üzemeltetés időbeli jellemzőit és a vállalat nagyságát sorolja. Ő maga a vállalat struktúrájának, a struktúraelemek kapcsolatának jellemző vonásait az irányítás és az alaptevékenység kapcsolatrendszeréből kiindulva igyekszik megvilágítani.

A tiszta horizontális szervezetekben — például a cementgyárakban — az egyes termelőegységek többé-kevésbé hasonló termékeket állítanak elő. A konglomerátumokra viszont a késztermékek szerinti tárgyi szakosítás jellemző, a vállalat termelőegységei önállóak, belső kooperáció nélkül különféle késztermékeket gyártanak. Ebből is érzékelhető az alaptevékenység nagy szerepe a független változók között. A független változónak jelentősége van továbbá az értékesítés és a fejlesztés kapcsolódásának az alaptevékenységhez — aminek többféle módja ismeretes —, valamint a vállalat nagyságának, telepítésének, a vállalati múltnak, hagyományoknak. A mélységi tagozódás, illetve a szervezet horizontalitásának problémái kapcsán a szerző gazdag szakirodalmi anyagra támaszkodva bemutatja a szervezet egyszerűsítésére, a döntési út megrövidítésére és a szervezet szabályozottsági viszonyainak rendezésére irányuló törekvéseket.

A fejezet különösen izgalmas részei a szabályozással foglalkozó fejtegetések. A szerző ismerteti a szabályozás módszereit (írásos és írásba nem foglalt szabályozás), majd elemzi a tőkés szakirodalomban előforduló felfogásokat a szabályozásról, kitérve a szabályozottság mérésének módszertani problémáira. Végül saját tapasztalatai alapján mutatja be, hogy milyen mértékű szabályozottság jellemzi a különféle magyar iparvállalatokat.

A sorozatgyártó és még inkább a tömeggyártó vállalatoknál az igen részletes írásos szabályozás a tipikus — állapítja meg. Az írásos szabályozás súlya a szabályozás egészén belül különbségeket mutat a termelési folyamat és a termékek egyszerű vagy bonyolult voltától, a termelés folyamatos vagy szakaszos jellegétől függően. Az egyedi és a kis sorozatú gyártást megvalósító vállalatoknál a működési rend írásos szabályozását korlátozza a termelési feladatok sokfélesége

és gyakori változása. Finom megfigyelés, hogy „az írásbeli szabályozást illetően a képzettség, a dolgozók kvalifikáltsága helyettesítő szerepet tölt be. Megkockáztatható ezzel kapcsolatban az a prognózis is, hogy a technikai fejlődésnek a gyártás típusára való hatása az írásbeli szabályozottság visszafejlődésének, a formalizáltság csökkentésének fontos tényezője lesz". (259. l.)

A fejezet összefoglalójából ki kell emelni a vállalatok foglalkoztatotti létszáma és a vállalati szervezet közötti összefüggéseket. Az 1000 alatti létszámú vállalatok általában csekély szélességi tagozódásúak, viszonylag egyszerű szervezetűek, s elenyésző mérvű bennük a decentralizáció. Az 1000—2500-as létszámú vállalatokban már jelentősebb a szélességi tagozódás, bonyolultabb a szervezet, s érdemleges mértékű decentralizáció figyelhető meg. Az ennél nagyobb létszámú vállalatok rendszerint több telephelyet foglalnak magukban, ebből adódóan decentralizáltabbak. A 10 000-es létszámhatár a szervezet bonyolultsága szempontjából mintegy ugrópontnak tekinthető, amely felett az addig egységes vállalati irányítási szervezet kettős szervezetté alakul át: a gyáregységek termelési profiljuk alapján kialakított csoportjait irányítják a vállalat központi szervezetei (az ágazati, illetve üzemági elv megjelenése). Természetesen eltérések adódhatnak attól függően, hogy a vállalat összevonással, trösztösítés útján vagy pedig szerves fejlődés eredményeként érte-e el a tízezres létszám feletti méretet. A közeljövőben ezeknek a nagyvállalatoknak és a hasonló szervezeteknek a vizsgálatát kell előtérbe helyezni. A szervezés általános problémáit összefoglalva, a szerző kitér arra a kérdésre, miért módosítják gyakran akkor is a vállalat struktúráját, amikor elegendő volna az „eljárásfejlesztés", majd megfogalmazza a hatékonyabb, termelékenyebb munkavégző eljárások vállalati rendszerbe való beépítését. Ezek: 1. a munkavégző elem és a munka tárgya közötti viszony módosítása (hatékonyabb műveleti eljárások bevezetése); 2. a munkavégző elemek egymáshoz való viszonyának változtatása (a kooperációs formák fejlesztése, a műhelyrendszer elhelyezése ciklusos gyártásra való átálláskor); 3. a hierarchikus kapcsolatrendszer alakítása.

A könyv szervezeti célokkal foglalkozó *harmadik* fejezete megkülönbözteti a vállalat elé állított célokat s azokat, amelyeket a vállalat saját érdekeit követve maga tűz ki. Elemzése kiterjed a fennmaradásra, fejlődésre, növekedésre vonatkozó vállalati célokra, s a polgári vállalatelméletben az egyéb vállalati célok körül folyó polémiák tanulságait is hasznosítva jut el végül is a szocialista vállalatok céljaihoz.

A döntések problémáira térve, abból a felfogásból indul ki, amelyben a bizonytalanság forrása voltaképpen információhiány. Megítélése szerint a tartalékoló magatartás általában éppen a bizonytalanságból fakadó kockázat elleni védekezés egyik eszköze. Ugyancsak rendszerint bizonytalanságra vezethető vissza, hogy jobbára nem optimális, hanem csak kielégítő döntések születnek, s csak a felhalmozódó további információk nyomán kerülhet azután az újabb és újabb döntési lépésekben sor a korábban hozott alapvető döntés korrekciójára. Bár a szervezeti céloknak a meghatározásában, a bonyolult döntési helyzetekben nagy az egzakt mérési módszerek, a számszerűsítés csábítása — állapítja meg a szerző —, ennek lehetőségei korlátozottak, s ezért nem zárható ki teljesen a szubjektivitás.

Marosi Miklós elhatárolja magát a tőkés munkaszervezésnek attól a felfogásától, amelyik a tudományos módszerek, az egzakt mérési eljárások szükségességére hivatkozva lényegében a felmérést tartja a szervezés első fázisának. E racionalizáló szemlélet szerint először meg kell keresni a szervezet működésében mutatkozó hibákat, és a szervezés célja ezeknek a hibáknak a kiküszöbölése. Marosi ezzel szemben azokkal ért egyet, akik szerint a szervezési munka első fázisa a szervezés céljának körülhatárolása. E fázis meghatározó jelentőségére utal, hogy amikor — mint ez igen gyakran megtörténik — a vezető határoz meg önkényesen valamilyen konkrét célt, amit azután a szervezőnek kell alátámasztania, „megideologizálnia", olyankor a végeredmény rendszerint kiábrándító. Ugyanakkor a túlságosan tágan megfogalmazott célok is gondot okozhatnak. A szerző a szervezési célok fokozatos közelítését javasolja, amely többféleképp valósulhat meg.

Külső szervező igénybevétele esetén gyakran kívánatos kétféle szerződést kötni, ahol az első szerződés a tág keretek között megfogalmazott célok alapján közelebbi vizsgálatokra, a konkrét szervezési célok meghatározására és a szükséges helyzetfelmérések elvégzésére tartalmaz megbízást, majd az így kijelölt szervezési célok alapján lehet újabb szerződést kötni a megvalósításukra. Ennek elmulasztásával magyarázható, hogy igen sok esetben a külső szervezők által kidolgozott szervezési javaslatokat a kifizetés után az asztalfiókba süllyesztik.

A szabályozással és az ösztönzéssel foglalkozó *negyedik* fejezet nagy erénye, hogy a szerző szembesíti egymással a — makro- és mikroökonómiai — szabályozás elméleti kérdéseit és gyakorlati problémáit, s az ösztönzésnek, a szabályozásnak napjaink szakirodalmában elhanyagolt kérdéseihez jut ilyen módon el.

A magyar gazdaságirányításban a szabályozás — a kibernetikai felfogástól eltérően — nem parancsok, utasítások, hanem rendszerint indirekt eszközök, ösztönzők útján valósul meg, továbbá hiányzik a visszacsatolás: a szabályozott folyamatok módosulásait a szabályozók — legalábbis rövid távon — általában nem követik. A szabályozás visszacsatolásos mechanizmusában a döntéssel meghatározott cél megvalósításának biztosításához, az előírt értékként szereplő cél és a lényeges kimeneti érték közötti különbség felszámolásához folyamatos új szabályozó döntésekre van szükség — állapítja meg. Kifejti, hogy bár a direkt szabályozók kizárólagos alkalmazása sok esetben megvalósítható irányítási mód, az ösztönzők mellőzése következtében azonban gyakran nem éri el a kívánatos hatékonyságot; ezzel szemben a tisztán indirekt eszközön alapuló szabályozás elvileg lehetetlen.

A szabályozás — amelyet a vállalatok rendszerint különféle szabályzatokba foglalnak — a szervezetre vagy a folyamatokra, eljárásokra vonatkozhat. Az előbbi esetben meghatározzák az alá- és fölérendeltségi viszonyokat s valamennyi szerv funkcióit, feladatait, hatáskörét stb. Ez utóbbi esetben viszont vagy a különböző szervekre háruló tevékenységek elvégzésének folyamatát rögzítik, vagy pedig általános eljárásokat foglalnak be a szabályzatba anélkül, hogy ezeket különféle szervekre címeznék. A vállalati működési és szervezési szabályzatok rendszerint vagy az egyik, vagy a másik módszert követik: gyakorlatilag nincs is szükség a kettős szabályozásra.

Az ösztönzés szervezeti kérdéseit tárgyalva, Marosi Miklós az anyagi és az erkölcsi ösztönzők mellett az ösztönzési eszközök közé sorolja a rábeszélést és a meggyőzést is. Leszögezi, hogy az ösztönzőknek ésszerű viszonyban kell lenniük azokkal a célokkal, amelyek elérését elő kívánjuk segíteni. Vizsgálja az előzetes és az utólagos ösztönzés típusait, ezek hatékonyságát.

Fontos megállapítása, hogy az ösztönzés hatásossága nagyban függ az ösztönözni kívántak megfelelő előzetes informálásától, továbbá attól, hogy a kilátásba helyezett ösztönzésre kellően határozott garanciát vállaljanak az irányítók.

A fejezet záró részében a magyar iparvállalatok belső ösztönzési rendszereinek problémáiról olvashatunk.

Az *ötödik* fejezetben a szerző a szervezés és a szervezet hatékonysági problémáival foglalkozik. Megállapítja, hogy a mérési metodikák viszonylagos kialakulatlansága folytán a szervezés hatékonysága inkább csak bizonyos összehasonlítások segítségével ítélhető meg. Részletesen ismerteti, miként lehet a bevezetett különféle megoldásokat értékelni, mi a szerepe az értékelésben a tervváltozatok összehasonlításának, a bázisadatokkal, más üzemek adataival és a különféle normatívákkal való összevetésnek.

Marosi Miklós könyve jelentős összefoglaló mű a szervezés, a szervezet, az ösztönzés problémáiról. Érdeme, hogy a tőkés és a szocialista szervezési s ehhez közel álló diszciplinákban elért eredményeket nem csak ismerteti, de egybe is veti őket a saját tudományos munkásságának a tapasztalataival. Könyvét haszonnal forgathatják a szervezés elméleti kérdései iránt érdeklődők csakúgy, mint a gyakorlati szervező szakemberek. **Sinkovics Alfréd**

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Роберт Хох

О долгосрочном планировании

Усовершенствование перспективного планирования требует от нас того, чтобы на основе накопившегося за последние десять лет опыта мы ответили на ряд — до сих пор даже не сформулированных как следует — вопросов.

Сознательное формирование общества и хозяйства требует соответственно разработанной стратегии. Горизонт времени среднесрочных планов слишком тесен для того, чтобы можно было разработать и осуществлять стратегические цели. В первую очередь этим мотивируется необходимость в долгосрочном планировании (на 15—20 лет).

Первостепенная проблема состоит в том, можно ли вообще планировать на долгую перспективу? В течение полутора-двух десятилетий могут наступить такие значительные изменения в мировом хозяйстве и мировой политике, которые как бы опрокидывают наши стратегические соображения. Однако более внимательный анализ показывает, что эти изменения не ведут к невозможности перспективного планирования. Как раз такие переломы, скачкообразные изменения требуют того, чтобы мы и в этом процессе располагали соответствующим компасом. Далее: если оглянуться на прошедшее десятилетие, оказывается, что не изменились ни основные задачи нашей экономической политики (а наиболее важные из них — например, вытекающие из высокого удельного использования энергии и сырья — даже проявляются ещё острее), ни основные цели нашей социальной политики. Естественно, стратегия должна систематически проверяться и корректироваться при помощи скользящего планирования.

Один из самых существенных вопросов долгосрочного планирования заключается в том, каким должен быть его характер. Должно ли оно представлять собой по существу независимые друг от друга программы относительно некоторых областей общества? Или же — и автор согласен с этим вариантом — стратегия должна быть единой и взаимоувязанной, охватывая хозяйство и общество в целом. Дальнейший важный вопрос состоит в том, должна ли представлять центральная концепция совокупность частных концепций, или же следует располагать такой исходной концепцией (преконцепцией), которая бы играла ориентирующую и координирующую роль в разработке частных концепций.

Фактически ещё неразрешено отношение между доглосрочным планированием и планированием на более короткие (средний и близкий) сроки, то есть, иными словами: формирование отношения между стратегией и тактикой. По существу с этой проблемой родственно формирование естественной взаимосвязи между целями и средствами. Следует усовершенствовать плановую работу и в том отношении, чтобы в противоположность планированию на конечный срок первостепенная роль принадлежала планированию процессов. Необходимо выяснить и место и роль отдельных элементов планирования — анализов, прогнозов, плановых целей и т. п. — в общем процессе планирования.

В заключение автор анализирует отношение между долгосрочным планированием и хозяйственным механизмом. Введённая в 1968 году реформа не только не противоречит долгосрочному планированию, а как раз наоборот. Регулированный рыночный механизм, лишённый разработанной экономической стратегии остаётся без ориентации, являясь в свою очередь важнейшим контролем стратегии.

Дюла Ласло

О содержании и механизме селективного развития

Суть селекции в формулировке автора состоит в такой, носящей стратегической характер концепции развития, которой в единственном процессе различаются уровни выделения, следования и прекращения и осуществляется отвечающее этому непрерывное, дифференцированное развитие. Селективным развитием должны охватываться все области экономической жизни: хозяйственное управление точно также, как и различные области хозяйственной деятельности предприятий.

Быстрого и эффективного преобразования структуры в настоящее время можно достигнуть только путём селекции на уровне изделий: единицами квалификации могут быть в первую очередь комплексные системы, в том числе и наряду с этим необходимо давать оценку фазам производства, а также вертикальным взаимосвязями между производством и сбытом. Условием и заодно источником селекции изделий является селекция техники, ресурсов, организаций.

Требования селекции необходимо реализовать и в системе принятия решений. Требуются очень чёткие концепции развития; принятие центральными органами решений, способствующих перемене фаз; и в зависимости от этого могут снова окрепнуть самостоятельность и самофинансирование предприятий. Настоящая система регулирования не может считаться достаточно эффективным механизмом селекции. Необходимо разработать более управляемую, жёсткую, интенсивную и дифференцированную систему требований.

Каталин Сикра, Фалушне

О высоких личных доходах

Смягчение проблем, связанных с высокими личными доходами, автор ищет в двух направлениях. С одной стороны, посредством ограничения доходов, необоснованных экономически и социально, а с другой стороны путём расширения возможностей использования считающихся обоснованными доходов. Более подробно она останавливается на последней проблематике, в том числе в первую очередь на вопросе использования, носящего характер накопления.

Из числа форм накопления, независимых от осуществляемого индивидумом занятия, она рассматривает проблематику сберегательных вкладов, индивидуального страхования, накопления представляющих ценность предметов и строительства дач. Из числа возможностей накопления, связанного с осуществляемым занятием, автор останавливается на проблематике вложений в кустарную промышленность и торговлю, системы арендования хозяйственных единиц, создания кооперативов нового типа в области промышленности и услуг, развития приусадебных и вспомогательных хозяйств, предоставления кредитов членами производственных кооперативов коллективному хозяйству, а также государственных акций и облигаций в социалистическом хозяйстве, в частности в Венгрии. В заключение она останавливается и на возможности использования высоких личных доходов для альтруистических целей. Автор приходит к выводу, что в случае проблемы высоких личных доходов решения следует искать не в одном направлении, а одновременно в нескольких, причём возможно, перекрещивающихся направлениях.

Пал Пиллиш

Экономическая наука и математика

Опыт говорит о том, что лагерь экономистов подразделился на обособленные группы вербальных экономистов и экономистов-математиков. Хотя с момента рождения экономической науки существуют потребность и практика формулировки экономических проблем в математической форме, всё же до сих пор ещё имеет место ряд недоразумений и полемий относительно применения математики. Марксистская экономическая наука — вопреки обнадёживающим начальным шагам — пытается побороть отставания в применении математики составляющее несколько десятилетий. По существу до последних десятилетий правомерным оказывалось замечание Тинбергена о том, что пролетариат не располагает эконометрией. Противящиеся «математизации» взгляды в кругу экономистов-марксистов, противопоставление качества количеству сужает кругозор экономических исследователей, органичивает возможности вскрытия действительности. Объективной необходимостью является восстановление гармонии между количественным и качественным анализами. Математико-экономические исследования не имеют иного предмета, отличающегося от задач экономических исследований. Математическая экономия также является экономией, интегрированной частью экономической науки. При помощи математического аппарата и в марксистской политической экономии можно вскрыть новые политические взаимозависимости. Из того, что часть различных математических методов строится на каком-либо варианте субъективной теории о стоимости, ещё не следует, что они могут строиться только на ней. Не математика «виновна» в том, для чего она используется, а те, которыми она применяется.

Габор Папанек

Система технико-экономических критериев на промышленных предприятиях

В недавнем прошлом Госпланом и Государственным комитетом по техническому развитию Венгрии были изданы рекомендации относительно аспектов и факторов, учитываемых при подготовке решения вопроса «что производить?». Автор статьи рассматривает, каким образом можно применять эту методику при принятии предприятиями решений относительно структуры, и какую ориентацию она обеспечивает. Публикуемый в статье анализ строится на опыте её конкретного применения. Анализ подразделяется соответственно четырём основным аспектам (т. н. критериям) квалификации: 1. масштабы производства, 2. современный уровень, качество изделий, 3. параметры производственных условий и промышленного фона, 4. рыночная способность, экспортная способность.

В результате проведенного исследования автор констатирует, что в венгерской промышленности возможно и стоит составлять анализы согласно рассматриваемой методике. Составляемая таким образом квалификация ценна тем, что таким образом можно получить картину о факторах, влияющих на рыночную способность, на эффективность будущего производства; о задачах, связанных с обеспечением конкурентоспособного производства. Это бесспорно означает дополнительные информации по сравнению с традиционными расчётами по экономической эффективности: в рамках такой квалификации можно получить информацию не только о том, каких результатов можно ожидать от будущего производства, но и о том, чем это обосновывается.

Исследования, однако, указывают и на то, что отдельные детали рекомендуемого метода требуют корреккции, дополнения, уточнения. Особенно важный опыт состоит в том, что посредством применения этого метода невозможно автоматически прийти к соответствующему выводу. Правильная ориентация требует обеспечения многочисленных важных предпосылок применения (в отношении информации, методики, заинтересованности и т. д.), и из-за их отсутствия уже некоторые случаи применения этого метода привели к грубо ошибочным выводам.

Тивадар Бернат—Тибор Ференци

Модель усовершнествования венгерского сельского хозяйства

В модели описываются региональные взаимозависимости сельскохозяйственного производства, обработки и потребления. Переменными модели описываются структура продуктов комитатов как региональных единиц; имеющиеся в них мощности по обработке продуктов, а также структура мощностей по обработке в зависимости от места производства (места обработки). А в системе условий модели содержатся балансовые условия производства (обработки) и потребления, а также ограничения с точки зрения развития производства. Модель, строящаяся на матрице с 2750 строками и 11 335 столбцами, а также заполненностью в 0,32% представляет собой самую большую в Венгрии задачу по линейному программированию. Целевыми функциями модели в отдельности максимализировались национальный доход, валовая продукция и внешнеторговое сальдо производства продовольственных товаров. Многосторонний анализ модели может послужить методом и обосновывающим трудом для районного планирования: в этом и заключалась его цель. С его помощью — путём подробных исследований относительно чувствительности модели — можно определить структурные направления аграрного развития отдельных районов, комитатов, а с другой стороны — возможности преобразования пространственной структуры отдельных продуктов их групп и вертикальных производственных связей. Помимо этого модель представляет возможность и для исследования эффекта системы экономического регулирования, в первую очередь, изменения оптовых цен.

Тамаш Банфи

Два атрибута величины стоимости и труда — производительность и интенсивность

Автор в своей статье останавливается на вопросах, поднятых в статье Андраша Броди «О величине стоимости», однако он приближается к этим проблемам с совершенно другой стороны — со стороны общего уровня цен, то есть покупательной стоимости денежной единицы. Общий уровень цен как правило определяется взаимозависимостью $\frac{З}{П-п}$. В то же время *с изменением производительности труда* этой взаимозависимостью уже не отражается общий уровень цен. Дело в том, что изменение производительности труда не оказывает влияния на величину стоимости в знаменателе, в то время как масса потребительной стоимости, представляющая потребление рабочих, растёт пропорционально повышению производительности труда. Противоречие заключается в том, что изменение уровня цен измеряется нами не тем, какую *стоимость*, а тем, какую *потребительную стоимость* можем мы приобрести за данную денежную единицу. В то же время цены — согласно марксовской теории о стоимости — мы считаем выражением стоимости, связывая их с заключающимся в товарах количеством труда а не с их потребительной стоимостью, и определяя их таким образом. Автор отвергает такие попытки разрешения этого противоречия, которыми при измерении стоимости, при определении уровня цен изменение производительности труда учитывается таким образом, что в стоимостную схему $\frac{З}{П-п}$ «украдкой» подставляется потребительная стоимость. Упомянутое противоречие — без нарушения основного положения теории о стоимости — может быть устранено посредством того, если будет изменено средство измерения *количества труда*, а путём этого и *величины стоимости*, и *вместо затраченного времени труда будет избрано другое мерило*. Автор не считает законченной свою статью: он пытается в ней вскрыть не *решение* проблемы, а её *суть*.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Robert Hoch:

On long-term planning

Further development in long-term planning demands that we should answer a series of questions—frequently not even clearly formulated before—by relying on the experiences accumulated in the last ten years.

Deliberate formation of society and economy require adequately elaborated strategy. The time horizon of medium-term plans is all too narrow to work out and implement strategic objectives. This is what first of all justifies long-term (15—20-year) planning.

The primary question is: is it possible to plan for the long term? In one and a half or two decades such important changes may take place in world economy and world politics which seem to upset our strategic ideas. But a closer scrutiny reveals that these changes do not make long-term planning impossible. It is precisely these breaks and jumps that demand us to possess an adequate compass even under such conditions. Further: looking back upon the last decade it turns out that our basic economic policy problems have not changed, in fact, the most fundamental ones have become even sharper (e. g. those following from the high per unit consumption of energy and raw materials), nor have our basic social policy objectives changed. Strategy, of course, has to be regularly checked and corrected with the aid of "gliding" planning.

One of the most essential problems of long-term planning is its nature. Should it be a set of substantially independent programs relating to a few fields of the economy and society? Or—and this is the argument of the author—should the strategy cover the whole of the economy and society, should it be uniform and consistent? A further important problem: should the central conception be a sum of the partial conceptions, or is it necessary for the centre to have a pre-conception for orienting and coordinating the elaboration of the partial conceptions?

The relationship between long-term planning and shorter-term (medium and annual) planning is actually unsolved. In other terms: a proper relationship has to be established between strategy and tactics. As a matter of fact, establishing a natural relationship between objectives and instruments is a related subject. Planning work has to be improved also from the aspect of giving priority to the planning of processes against the planning of the end point. Also the clear place and role of the elements of planning—analyses, prognoses, plan targets etc.—have to be clarified.

Finally the article examines the relationship between long-term planning and the economic mechanism. Not only that the 1968 reform is not opposed to long-term planning, but on the contrary: the controlled market mechanism remains without orientation in lack of an elaborated economic strategy, while it is at the same time the highest control of the strategy.

Gyula László:

On the contents and mechanism of selective development

According to the formulation of the article, the substance of selection is such a strategic development conception which distinguishes in a single process the levels of priority, follow-up and liquidation and implements a corresponding continuous and differentiated development. Selective development has to embrace all fields of economic life, including economic control as well as the various fields of enterprise management.

A quick and efficient change in structure can be attained at present only by selection on product level: the units to be qualified can be first of all complex systems, but within and beside them also the phases of production and the vertical stages of production and sales have to be evaluated. The condition and simultaneously the source of product selection is the selection of technology, resources and organizations.

The requirements of selection have to be asserted also in the system of decisions. A very resolute development conception and central decisions promoting the change of era are needed: enterprise autonomy and self-financing can become stronger again as a function of these. Our present system of control cannot be considered as a sufficiently effective selection mechanism. A better directed, harder, more intensive and more differentiated system of requirements has to be worked out.

Mrs. Falus, Katalin Szikra:

On the high personal incomes

The authoress seeks ways for easing the tensions related to high personal incomes in two directions: partly in restricting the economically and socially unjustified incomes and partly in expanding the possibilities for spending the justified incomes. She discusses in detail the latter scope of problems, even within that those of utilization having the nature of accumulation.

From among the forms of accumulation independent of occupation, she examines the savings deposits, private insurance, the accumulation of valuable objects, and the building of holiday (weekend) homes. From among the accumulation possibilities related to occupation she discusses investments into private industry and trade, the leasing of state-owned ventures, the creation of new types of industrial and service cooperatives, development of the household plots and complementary farms, the credits to be granted to cooperatives by cooperative members as well as the problems of government shares and bonds in the socialist economy and in Hungary. Finally, she also mentions the altruistic uses of high personal incomes. Her final conclusion is that solution of the problem of high personal incomes is no one-way street, but simultaneously several different and sometimes even apparently crossing ways have to be followed.

Pál Pillis:

Economics and mathematics

The division of the camp of economists into separate groups of "verbal" and mathematical economists is an empirical fact. Although the demand for and the practice of formulating economic problems in mathematical form has been a living one ever since the birth of political economy, there are still many misunderstandings and debates about the use of mathematics. Despite reassuring starts the Marxist political economy is struggling in the application of mathematics with a time lag of several decades. As a matter of fact, up to the recent past the statement by Tinbergen that the proletariat does not possess its econometrics has proved to be true. The revulsion against "mathematization" among Marxist economist, the confrontation of quality with quantity narrows the horizon of economic researches and restricts the exploration of reality. It is necessary to restore the harmony between quantitative and qualitative analysis in economic researches. Mathematical-economic research has no subject different from that of economic research. Also mathematical economics is an integral part of political economy. With the aid of the mathematical apparatus we may explore new political interrelations also in Marxist political economy. From the fact that a part of the various mathematical procedures is based on some variant of the subjective theory of value, it does not yet follow that they can rely only on these. We must not put the blame on mathematics for what it is used, only on the person who uses it.

Gábor Papanek:

A system of technological-economic criteria in industrial enterprises

Recently, the National Planning Office and the National Board for Technological Development have issued methodological directives concerning the viewpoints and factors which have to be qualified in preparing decisions on the problem "what to produce". The article examines how this methodology can be applied in the structural decisions of the enterprises and what orientation it provides. The analysis relies on the experiences of actual applications. The discussion is divided according to the four main criteria of the methodology:

1) the scale of production, 2) the up-to-dateness and quality of the products, 3) the production conditions and characteristics of the industrial background, 4) marketability and exportability.

According to the findings of the investigations it is possible and worth-while to draw up analyses in the Hungarian industry according to the methodology in question. The value of the result arrived at is that we get a picture about the factors influencing marketability, the efficiency of future production, about the things to be done in the interest of competitive production. This clearly provides additional information against the traditional efficiency computations, in the framework of the investigations we get information not only about the expected results of future production, but also on what these should be based.

The research also pointed out that some details of the proposed method require improvement, completion and greater exactness. It is a particularly important experience that by applying the method adequate conclusions cannot be reached automatically. Correct orientation requires the creation of a great many important conditions of application (in respect of methods, information, interestedness etc.). In lack of these, some applications have already led to grossly incorrect statements.

Tivadar Bernát—Tibor Ferenci:

A regional development model of the Hungarian agriculture

The model describes the regional interrelations of agricultural production, processing and consumption. The variables of the model describe the production structure of counties as regional units, their processing capacities and the location pattern of the processing capacities. The system of constraints of the model comprises, beside the balance conditions of production (processing) and consumption, the constraints on the development of production. With 2750 rows, 11 335 columns and a matrix density of 0.32 per cent the model is the biggest linear programming problem ever run in Hungary. The objective functions of the model maximized separately the national income from food production, its gross value of output and its foreign trade balance. A manysided analysis of the solutions of the model may serve as a method and background study for regional planning and, as a matter of fact, this was the purpose of the exercise. After detailed sensitivity analyses with its aid the structural development directions of agriculture in certain districts and counties as well as the possibilities for the transformation of the spatial structure of particular products, groups of products and vertical stages can be determined. Besides, the model provides a possibility for assessing the regional effects of changes in the control system, first of all in producer prices.

Tamás Bánfi:

The size of value and two attributes of labour: productivity and intensity

The article discusses the problems raised by András Bródy in his article "On the size of value", but he approaches them from a basically different aspect: from that of the general price level, and the purchasing power of a unit of money. It is usual to define the general price level in the form: $\frac{B}{F-f}$ (B = wages, $F-f$ = volume of consumer goods available to workers). But with the changes in labour productivity this relationship no longer expresses the general price level. Namely, the change in labour productivity does not influence the sum of values in the denominator, while the mass of use values representing the consumption of the workers increases parallel with the growth in productivity. The contradiction consists in the fact that the change in the price level is not measured by whether we get more or less value for a given unit of money, but by whether we get more or less use value. At the same time, in harmony with the basic Marxian ideas on the labour theory of value, we consider price to be the expression of value and relate it to the amount of labour comprised in the product and not to use value. The author discards the attemps at solving the contradiction which try to account for the changes in labour productivity when measuring value and determining the price level by "smuggling in" a mass of use values into the value scheme $\frac{B}{F-f}$. Without infringing upon the basic theorem of the labour theory of value the contradiction may be eliminated by changing the instrument used for measuring the quantity of labour and, through this, the size of value, by choosing another standard instead of worktime.

The author does not consider his article as concluded, he has not tried to solve the problem, only to explore its substance.

ADÓZTATÁS ÉS PÉNZÜGYI-GAZDASÁGI ELLENŐRZÉS A VÁLLALATOKNÁL ÉS A SZÖVETKEZETEKNÉL

(Szerkesztette: Adler Vilmos)

A kötetet a Pénzügyminisztérium Bevételi Főigazgatóságának munkatársai a gyakorlati igényeket messzemenően figyelembe véve állították össze. Foglalkoznak az adóztatás és a vállalati, szövetkezeti pénzügyi-gazdasági ellenőrzés rendszerével; a mérlegvalódiság revíziójával; a jövedelemszabályozókkal; a vállalati, szövetkezeti számviteli rend és bizonylati fegyelem ellenőrzésével; a költségvetési kapcsolatok lebonyolításával; a költségkapcsolatok ellenőrzésének eljárási szabályaival. A kötetet jogszabálymutató egészíti ki. A könyvet a szerzők és a kiadó a vállalati és a szövetkezeti pénzügyi és számviteli dolgozók kézikönyvének szánja. Áttekinthetősége, gyakorlati szemlélete megkönnyíti a vizsgált témában a gyors tájékozódást.

542 l. (26 l melléklet), kötve 94,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1979. évi 6. sz.

Dunajeva, V.: A társadalmi termékforma és a termelés hatékonysága

Ruban, A.: Gazdasági törvények a fejlett szocialista társadalomban

Sevcsenko, L.: A technika árának hatékonysága és a technika erkölcsi elavulása. Hatékonyság, ár és a technika erkölcsi kopása

Milner, B.—Evenko, L.—Rapport, V.: A népgazdasági programok irányítása

Modin, A.: Az irányítási rendszerek információellátása

Moszkovics, B.—Ananjev, V.: A dolgozók szakmai és kvalifikációs struktúrája

Orlov, Ja.: A kereskedelem termelésre gyakorolt hatásának gazdasági ösztönzői

Manakov, V.: Tudományos-műszaki haladás az öntözéses gazdálkodásban

Snicer, Sz.—Kondratjuk, N.—Krasznov, Sz.: A húsipar és a mezőgazdaság integrációja

Jakusin, A.: A KGST-országok együttműködése az üzemanyag-energetikai komplexumok szférájában

Taraszov, L.: A KGST-országok gazdasági helyzete: az 1978. év eredményei és az 1979. év tervei

Ivaskin, V.—Pancsenko, V.: A KGST-országok tőkés államokkal létesített külgazdasági kapcsolatai

Mihajlova, O.: Az állótőke-újratermelés ellentmondásai (Az NSZK példáján)

Nan-Csin-Hu, V.: A beruházási struktúra hatása a beruházási építés alapigényességére

Kulesova, L.—Szkalberg, T.: A részmunkaidő rendje (Az Észt SZSZK példáján)

Vasziljev, I.: A vezetői újítások és egy gazdasági kísérlet (Tudományos-gyakorlati konferencia. Tallinn, 1978. december)

Kurcev, I.: Szibéria és a Távol-Kelet mezőgazdaságának fejlesztése (A Leninről elnevezett Össz-szövetségi Mezőgazdasági Akadémia kibővített ülése. Novoszibirszk, 1979. január vége)

Alekszejev, A.: A szocialista gazdasági tervezés és irányítás burzsoá és revizionista elméleteinek bírálata (A szocialista országok akadémiáinak keretében működő problémabizottság fenti munkacsoportjának ülése. Moszkva, 1978. év vége)

1979. évi 7. sz.

Fedorenko, N.: A közgazdaságtudomány perspektivikus és jelenlegi problémái

A SZUTA évi közgazdasági szekcióülésének határozata (1979. március 12.)

Alabkin, L.: A szocialista termelési viszonyok tökéletesítése

Vasziljev, N.: Burzsoá koncepciók a szocialista világgazdaságról

Az anyagi erőforrások megtakarításának tartalékai. Kerekasztal

Rozenfeld, S.: A primér erőforrás-megtakarítás strukturális tartalékai

Kocskarev, V.: A hitel szerepe a kolhozgazdaságok megszilárdításában

Ladigin, V.—Goldenberg, Ja.—Rotar, G.: Géprendszerek a lakosság kommunális ellátásában

Kolotilkin, B.: A lakásgazdálkodás hatékonysága

Vorobjev, E.: Ipari ágazati struktúra a KGST-tagországokban

Sarenkov, Sz.: A bolgár népgazdasági komplexum a szocialista integráció feltételei között

Hacsaturov, T.: A beruházások hatékonyság-fokozásának útjai

Albrut, M.: Villamosenergetika, beruházás, szállítás, infrastruktúra

Kovalev, A.: Az automatizált irányítási rendszer hatékonyságának dinamikája

Madzmariasvili, N.—Dzsgamadze, O.: A beruházások számítógépes irányításának tapasztalatai (Grúziában)

Ersov, A.—Kogan, E.: A valóságos szocializmus előnyei és az ideológiai harc (Össszövetségi konferencia. Moszkva, 1979. április)

Evsztignejev, V.: Az ipari termelés telepítésének hatékonysága (Szovjet—bolgár szimpozion. Tallin, 1979. február)

Szimonjan, A.: A testkultúra és a sport gazdaságtana, tervezése (Össz-szövetségi tanácskozás. Cahkadzor, 1979. március)

Weltwirtschaftliches Archiv

1979. évi 2. sz.

Turnovsky, S. J.: Endogén monetáris és pénzügyi politikával rendelkező nyitott gazdaság dinamikája

Lehment, H.: Bérpolitika és foglalkoztatás stabil és rugalmas árfolyamok mellett

Vartia, P.: Bankbetét-indexek és árelvárások

Marthinsen, J. E.—Miller, S. M.: Az Európai Monetáris Unió és az eurodollár-piac

Hillman, A. L.—Hirsch, S.: Faktorintenzív forgalom: fogalmi kísérletek külkereskedelmi aggregátokkal

Laumas, P. S.—Coper, J. C.: Megjegyzések a piacra orientált és a szovjet típusú gazdaságok termelési struktúrájáról

Lage, G. M.—Kiang, F. F.: Az USA és a fejlettebb fejlődő országok között folyó, kölcsönösen előnyös vámtárgyalások potenciálja

Krujik, H.: A tarifális és nem tarifális kereskedelmi korlátozások hatása az USA cukorimportjára

Lall, S.: Multinacionális vállalatok és piaci struktúra egy nyitott, fejlődő gazdaságban: Malaysia esete

Ruffin, R. J.: A marginális adók „kiigazítása" és a vámok kiegyenlítése

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1979. évi 5. sz.

Kulikov, V.: A logikai és történeti egység a politikai gazdaságtanban, valamint a szocializmus gazdasági kategóriái és törvényei rendszerének kidolgozása

Kanke, V.: Időproblémák a marxi közgazdaságtanban

Torkanovszkij, E.: Ellentervezés a gazdasági mechanizmus rendszerében

Moszkalenko, V.: Az üzemen belüli alegységek termelési tevékenysége eredményeinek új értékelési és ösztönzési elvei

Orlov, O.—Rjasznih, E.: A limitár és a társadalmi termelés hatékonysága

Gtuseckij, L.: A felvásárlási árak ösztönző funkciójáról

Kohanova, M.: Az önálló elszámolási viszonyok tökéletesítése a KGST-tagországokban

Jocov, A.: Standardizáció a KGST-kereteken belül — a gazdasági integráció fontos iránya

Narusevics, A.: Az inflációs folyamat és a gazdaság állammonopolista szabályozása (Az NSZK példáján)

Szolomina, Sz.: Az energetikai válság és ökológiai következményei problémájához

Nazarenko, I.: Az amerikai dolgozók társadalombiztosításának osztályjellege

Gordeeva, M.: A női munka társadalmi-gazdasági problémái a tőkésországokban

Dosztovalov, Ju.: Mai polgári közgazdászok a jövedelemelosztásról

Pesszel, M.: A szocialista gazdaság tervezése

Malej, M.: Az „Anti-Dühring" és a marxi—lenini elmélet fejlesztésének időszerű problémái (Össz-szövetségi tudományos konferencia a Moszkvai Állami Egyetem közgazdasági és filozófiai fakultásán. 1978. vége)

Liszov, E.—Telnov, V.: A termelés társadalmasítása a fejlett szocialista társadalomban (Tanácskozás Kujbisevben, 1978. vége)

Időszerű gazdaságpolitikai kérdésekkel foglalkozó doktori disszertációk jegyzéke

Szerkesztőségi posta: Az absztrakt munka természetéről szóló kérdéshez

1979. évi 6. sz.

Velijev, T.: Egy szocialista gazdaság dinamikus fejlődése (Kaukázuson túli terület)

Tkeselasvili, N.: A szocialista társadalom fejlődési szakaszairól

Todua, G.: Az általános lényeg problémája a közgazdasági kategóriák rendszerében

Ovakimjan, G.: Gazdasági viszonyok a szocializmusban: strukturális kérdések

Adamjan, V.: A társadalmi tulajdon tartalmának és megjelenési formáinak gazdagsága

Csikava, L.: A szocializmus gazdasági alaptörvénye értelmezésének kérdéséhez

Kuliev, R.: A gazdasági rend kategóriájának tartalma

Ahundov, A.: Gazdasági érdekek a gazdasági törvények hatás-mechanizmusában

Hcsejan, L.: Gazdasági törvények: szükségletek és érdekek

Szuvarjan, Ju.: Az időmegtakarítás törvénye és a társadalmi termelés hatékonysága

Mikeladze, I.: A területi tervezés néhány időszerű kérdése

Gunija, A.: A régiók gazdasági szintjeinek kiegyenlítődése — törvényszerű folyamat

Akopjan, G.: A bővített állóalap-újratermelés formái

Ahundzade, D.: Az agrártermelés intenzifikálása a fejlett szocializmus viszonyai között

Bagdaszarjan, E.: Az agrártermelés tervezési mutatóinak tökéletesítéséről

Mamikonjan, R.: A közszolgáltatások termelése és állóalapjainak körforgása

Csanukvadze, G.: A szocialista forradalom gazdasági alapjai a valóság és a „szovjetológusok" hamisításai

Adyadze, V.: A gazdaságtörténet tárgyáról
Manafov, M.: A többlettermék normájának kérdéséhez a szocializmusban
Mikvabija, A : Az éghajlat mint a nemzetgazdaság növekedésének tényezője
Mirchulava, M.: A grúz főiskolai közgazdászok tudományos munkájáról
Ibragim-Oglü, G.—Mamedov, T.: Az azerbajdzsáni főiskolák politikai gazdaságtani tanszékeiről
Hlgatjan, V.—Arutunjan, G.: Közgazdasági kutatások az Örmény SZSZK főiskoláin

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1979. évi 6. sz.

A KGST tevékenységének harminc éve
Bajbakov, N.: A szocialista tervezés tökéletesítése a KGST-országokban
Rajzberg, B.: A perspektivikus tervezés kérdései és a célprogramok kidolgozása
Csernikov, D.: A gazdaságnövekedési ütemek és tényezők kölcsönhatásának modelljei
Kszintarisz, V.: A szekunder anyagi erőforrások hasznosítása a népgazdaságban
Potapov, G.—Janin, V.: A gazdaságos fémfelhasználás tartalékai a hengereltcső-gyártásban
Manjakin, V.: A takarmánybázis belterjesítése az állattenyésztésben
Scseblnkin, N.: A keveréktakarmány- és mikrobiológiai ipar fejlesztése a mezőgazdaság belterjesítése számára
Radajev, V.: A szocialista újratermelési mechanizmus tökéletesítése
Sesztopalova, E.: A termelési egyesülések fejlesztésének komplex megközelítése (Az Ukrán SZSZK példáján)
Kazakov, E.: A mérlegek optimalizálásának kérdéséhez
Margolin, N.: A lakosság pénzjövedelmeinek és kiadásainak tervmérlege
Dvorkin, L.: A dolgozók komplex ötéves tervei
Vorakszo, M.—Kazarinova, G.—Teszejuk, N.: A fa-félgyártmányok koncentrálásának gazdasági hatékonysága
Fascsevszkij, V.: A hatékony forgóeszközkihasználás gazdasági ösztönzése
Dudenkov, B.—Kuznecova, E.—Perov, M.: A vezetés szervezeti struktúráinak kialakítása népgazdasági ágazatokban (Össz-oroszországi konferencia. Moszkva, 1978. november)
A Goszplan szakértő-bizottságának munkájáról
Beljajeva, G.: A KGST tervezési együttműködési bizottságának eredményeiről

1979. évi 7. sz.

Koszigin, A. N.: A hatékonyságra való irányvétel — a párt gazdaságpolitikájának legfontosabb láncszeme
Bajbakov, N.: Az I. ötéves terv ötven éve és a szocialista tervezés fejlődése
Medvegyev, V.: A marxi—lenini tanítás — a gazdasági és társadalmi fejlődés tervezésének tudományos alapja
Kotelnyikov, V.: A tudományos-műszaki haladás perspektivikus tervezésének problémái
Melnyikov, N.: A gazdasági vezető káderek képzésének tervszerű irányítása és tökéletesítése
Maszlennyikov, N.: A szövetséges köztársaságok és a gazdasági körzetek komplex népgazdasági fejlesztés-tervezésének problémái
Agrár-ipari integráció a mai szakaszban (Szerkesztőségi cikk)
Borcsenko, N.: A mezőgazdaság helye az agráripari komplexum rendszerében
Kosszov, V.: A szovjet agráripari komplexum fejlesztésének problémái
Kalninis, A.: A járási agráripari egyesülés mint új gazdálkodási forma
Elcin, B.: Szocialista munkaverseny a tudományos-műszaki haladás meggyorsításának érdekében
Szuskov, T.: A termelés bővítése és az áruminőség javítása — a legfontosabb feladat
Averjanov, A.—Lebegyev, N.: A gázszállítás hatékonyságának fokozása

Планово стопанство

1979. évi 5. sz.

Manahilov, V.: A mezőgazdaság szervezésének és tervszerű irányításának további fejlesztéséért és minőségi tökéletesítéséért
Bozukova, L.: A beruházás-tervezés új megközelítési módjának alkalmazása a mezőgazdaságban
Donev, K.: A bolgár öntözésrendszerek fejlesztése összhangban a mezőgazdaság követelményeivel

Atanaszova, M.: A nemzeti agráripari komplexum prognosztizálása

Ivanov, I.: Néhány követelmény településrendszerek komplex terveinek készítésével szemben

Varnalijev, M.: A jövedelmezőség mint az állóalapok hatékonyságának legfőbb mutatója a híradástechnikai iparban

Zseljazkova, B.: A koncentráció és a karbantartás gazdaságosságának alapmutatói a szénbányászatban

Blagojev, A.—Szlavova, J.: A dohánytermelés struktúrájának és területi telepítésének optimalizálása

Sztancsina, P.: A. A. Lefterov: „A háztartási gépgyártás fejlesztésének és hatékonyságának problémái a Bolgár Népköztársaságban" (Egy kandidátusi disszertáció recenziója)

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1979. évi 3. sz.

Kolev, G.: A gazdasági ösztönzés problémái

Georgiev, I.: Az engineering-módszerek komplex alkalmazása — a beruházási folyamat tökéletesítésének fontos feltétele

Dimov, N.: Alekszander Sztambolijszki társadalmi-gazdasági nézetei

Biljarszki, D.: A közgazdaságtudomány és tárgya — a gazdaság — kölcsönhatásának problémái

Liszev, Sz.: A munkaerő-újratermelési ráfordítások megtérülésének törvénye

Belcseva, Ju.: A hitel szerepe a szocialista KGST-tagországok műszaki haladásának ösztönzésében

Vacsev, N.: Multilaterális pénzügyi kapcsolatok a fejlődő és a fejlett tőkésállamok között

Bekjarova, K.: A „Római Klub" és a mai kapitalizmus globális problémái

Teneva, Sz.: Az ázsiai és az afrikai fejlődő országokban székelő kormányközi szervezetek sajátos vonásai

Dobrev, P.: Gazdasági élet az ősbolgár törzsekben — új tények

Rangelova, R.: Az ágazati kapcsolatok mérlegében szereplő ágazatok aggregálásakor elveszett információmennyiség vizsgálata

Tomova, Z.—Alicskova, V.: A BTA Közgazdasági Intézetének 1978. évi tevékenysége

Minaszjan, G.: Az Európai Közgazdasági Társaság téli szimpoziona (Budapest, 1978. I. 8—10.)

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1979. évi 4. sz.

Rohlíček, R.: A KGST — Csehszlovákia fejlődésének fontos tényezője

Corný, J.: A testvéri országok termékeny együttműködésének harminc éve

Horák, V.: Csehszlovákia és a KGST-országok tüzelőanyag- és energetikai együttműködésének integrációs aspektusai

Přenosil, J.: A KGST-országok egyesített villamosenergia-rendszerének fejlesztése Csehszlovákiára vonatkozóan

Vávra, O.: Csehszlovákia és a KGST-országok együttműködésének elmélyülése a fogyasztási cikkek gyártásában

Kroc, V.: Csehszlovákia és a KGST-országok termelési kooperációja és specializációja

Bárta, V.: A fogyasztói kereslet kutatásának és prognosztizálásának jelenlegi problémái

Kabelka, A.: Nemzetközi együttműködés az anyagi-műszaki ellátásban

Kmoch, V.—Krákora, J.: Az építési kapacitások és a befejezetlen beruházások állományának csökkentése (II.)

Borodovčák, V.: A nemzeti jövedelem végső felhasználásának néhány kérdése

Hajtš, V.: Az innovációs programok összeállításának alapvető feltételei

1979. évi 5. sz.

Matoušek, J.: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek 30 éve

Vancik, M.: Az 1979—1980-as beruházási feladatok

Košťo, L.: A kerámiacsempék gyártásának műszaki fejlődése

Hájek, K.: A neokolonializmus formái az afrikai földrészen

Kraiher, J.—Velek, J.: A tervteljesítés értékelésének problematikája

Bacová, V.: A hatékonyság növelése a minőségi termékek gyártásával

Kutálek, Z.: A bérek és a hatékony fejlődés ösztönzése

Tomášek, P.: A termelőerők területi elosztásának elemzéséről származó tapasztalatok

Blažek, J.: A belkereskedelmi hálózat jelenlegi helyzete és fejlesztése

50 éve fogadták el az I. szovjet ötéves tervet

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Роберт Хох — О долгосрочном планировании 1153
Дюла Ласло — О содержании и механизме селективного развития 1175
Каталин Сикра, Фалушне — О высоких личных доходах 1188
Пал Пиллиш — Экономическая наука и математика 1201
Габор Паланек — Система технико-экономическик критериев на промышленных предприятиях 1220
Тивадар Бернат—Тибор Ференци — Модель усовершенствования венгерского сельского хозяйства 1234

ДИСКУССИЯ

Тамаш Банфи — Два атрибута величины стоимости и труда—производительность и интенсивность 1249

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Участие женщин в экономическом развитии *(М. Т.—Х. М.—Ш. Б.)* 1260

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1262

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Миклош Мароши «Организация, стимулирование, эффективность» *(Алфред Шинкович)* 1267

Резюме статей на русском и на английском языках 1271

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1276

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

MONTHLY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC
SCIENCES OF THE HUNAGRIAN ACADEMY OS SCIENCES

CONTENTS

Róbert Hoch: On long-term planning 1153

Gyula László: On the contents and mechanism of selective development 1175

Mrs. Falus, Katalin Szikra: On the high personal incomes 1188

Pál Pillis: Economics and mathematics 1201

Gábor Papanek: A system of technological-economic criteria in industrial enterprises 1220

Tivadar Bernát—Tibor Ferenczi: A regional development model of the Hungarian agriculture 1234

DISCUSSION

Tamás Bánfi: The size of value and two attributes of labour—productivity and intensity 1249

SCIENTIFIC INFORMATION

Participation of women in economic development(*M.T.—H.M.—S.B.*) 1260

REVIEW OF PERIODICALS 1262

BOOK REVIEW

Miklós Marosi: Organization, stimulation, efficiency *(Alfréd Sinkovics)* 1267

Abstracts of the articles, in Russian and English 1271

FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS 1276

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010
Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1979. augusztus 16.

79.0709 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Monori István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 180 forint.

Ára: 15,— Ft ISSN 0023—4346 Indexszám: 25 452

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

ADÓZTATÁS ÉS PÉNZÜGYI-GAZDASÁGI ELLENŐRZÉS A VÁLLALATOKNÁL ÉS A SZÖVETKEZETEKNÉL
(Szerkesztette: Adler Vilmos)
542 l. (26 l. melléklet), kötve 94,— Ft

Kálmán György és munkaközössége:
A GAZDASÁG JOGI SZABÁLYOZÁSA
726 l., kötve 127,— Ft

JOG ÉS SZOCIOLÓGIA
(Összeállította: Sajó András)
442 l., kötve 82,— Ft

AZ OPTIMÁLIS TERVEZÉSI MODELLEK RENDSZERE
(Szerkesztette: N. P. Fedorenko)
371 l., kötve 85,— Ft

Botos Katalin:
PÉNZÜGYEK A KGST-BEN
295 l., kötve 52,— Ft

Huszár Ernő:
PROTEKCIONIZMUS ÉS NEMZETKÖZI KERESKEDELEM
355 l., kötve 61,— Ft

Kádár Béla:
SZERKEZETI VÁLTOZÁSOK A VILÁGGAZDASÁGBAN
383 l., kötve 54,— Ft

Ladó László:
SZERVEZÉSELMÉLET ÉS -MÓDSZERTAN
446 l., kötve 92,— Ft

A SZOCIALISTA INTEGRÁCIÓ FEJLESZTÉSÉNEK ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEI
211 l., kötve 34,— Ft

Szakkönyvesboltok:
Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest V., Münnich F. u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt
Budapest V., Kecskeméti u. 2.

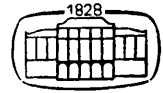

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

KÖZPONTI KÖNYVTÁR

11

A tartalomból

FÖLDES KÁROLY:
Nemzetgazdaságok a szocialista együttműködés rendszerében

ERDŐS PÉTER—MOLNÁR FERENC:
Profit és papirosprofit

NAGY LAJOS:
A politikai gazdaságtan egyetemi (főiskolai) oktatása új törzsanyagának elveiről és módszereiről

NAGY LÁSZLÓ:
A szocialista földhasználat szabályozásának néhány alapkérdése

BOTOS KATALIN:
Külgazdasági koncepció — nemzetközi kooperáció

PÉCSI KÁLMÁN:
A kölcsönös előnyök elvének érvényesülése a magyar—szovjet gazdasági kapcsolatokban

A keresetszabályozási vitáról

XXVI. évfolyam

1979. november

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Földes Károly: Nemzetgazdaságok a szocialista együttműködés rendszerében 1281
Erdős Péter—Molnár Ferenc: Profit és papirosprofit 1294
Nagy Lajos: A politikai gazdaságtan egyetemi (főiskolai) oktatása új törzsanyagának elveiről és módszereiről 1309
Nagy László: A szocialista földhasználat szabályozásának néhány alapkérdése 1323
Botos Katalin: Külgazdasági koncepció — nemzetközi kooperáció 1338

VITA

Pécsi Kálmán: A kölcsönös előnyök elvének érvényesülése a magyar—szovjet gazdasági kapcsolatokban 1350
A keresetszabályozási vitáról 1369

SZEMLE

Az elemes bútorok értékesítésének néhány kérdése *(Metz István—Mózes László)* 1371

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

100 éve született Varga Jenő *(Szigeti Endre—Solt Katalin)* 1380
A magyar gazdaság 1968 után (Nemzetközi kollokvium Skóciában) *(P. G. H.—H. K. R.—N. S.)* 1390

FOLYÓIRATSZEMLE 1393

Bruno S. Frey: Áttekintés az új politikai gazdaságtan helyzetéről és kutatásairól — A. Eichner: Post-keynesiánus elmélet: előretekintés

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Zelkó Lajos: Vállalatelmélet és politikai gazdaságtan *(Benke István)* 1399

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1402

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 1406

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Benke István, a közgazdaságtudományok doktora, a Budapesti Műszaki Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Botos Katalin** kandidátus, a Pénzügykutatási Intézet tudományos osztályvezetője; **dr. Erdős Péter** akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **dr. Földes Károly** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője; **dr. Metz István,** a Könnyűipari Szervezési Intézet gazdasági tanácsadója; **dr. Molnár Ferenc** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **dr. Mózes László,** a MKKE Közgazdász Továbbképző Intézetének igazgatója; **dr. Nagy Lajos,** a közgazdaságtudományok doktora, a József Attila Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Nagy László,** a jogtudományok doktora, a Gödöllői Agrártudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Pécsi Kálmán** kandidátus, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének tudományos osztályvezetője; **dr. Solt Katalin,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegédje; **dr. Szigeti Endre** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense.

KÖZGAZDASÁGI KÖNYVTÁR KÖZPONTI KÖNYVTÁRA

FÖLDES KÁROLY:

Nemzetgazdaságok a szocialista együttműködés rendszerében

Az európai KGST-országok közötti gazdasági hasonlóságok és különbségek

A KGST-be tömörült népgazdaságok fejlődését bizonyos vonatkozásokban rokon vonások, hasonlóságok, más vonatkozásokban eltérések, helyzetkülönbségek jellemzik. Gazdasági kapcsolataikra ez az egység és sokféleség még hosszú ideig együttesen fog hatni. Először az európai szocialista országok (köztük a Szovjetunió) gazdasági helyzetének összevetésével foglalkozunk. Abból indulunk ki, hogy a KGST-nek van egy európai régiója, amelynek összefüggéseit külön is vizsgálni kell. Az összehasonlítás, amelynek során keressük a közös és a sajátos vonásokat, nem tartalmaz olyan normatív törekvést, amely valamilyen általános, nemzetek feletti szempontból kívánná azt eldönteni, hogy az egyes országokban alkalmazott sajátszerű elvek, formák és módszerek jobbak vagy rosszabbak-e a más országokban alkalmazottaknál. *Ezért nem kívánunk semmiféle rangsort megállapítani, vagy az országok gazdaságpolitikáját érintő értékítéleteket tenni.** Azt vizsgáljuk, hogy Magyarországról kitekintve milyennek látszanak a KGST-országok népgazdaságainak közös és eltérő vonásai. Ha az ilyesfajta összehasonlítást minden ország közgazdászai a maguk szemszögéből elvégeznék, lehetőség nyílna az így kapott — feltételezhetően többféle — következtetés összevetésére, s bizonyos következtetések *elméleti* általánosítására.

Azonosságok és különbségek találhatók a KGST-országok népgazdaságainak növekedési feltételeiben csakúgy, mint működésük és szabályozásuk módjában.

A gazdasági növekedés reálfeltételeiben található közös jellegzetességeket fejezik ki a fejlettség, a hatékonyság, a versenyképesség egymáshoz közel álló értékű állapotjelzői az európai KGST-országokban. A második világháború utáni első két évtizedben az európai szocialista országok fejlődési dinamizmusa különösen jelentékeny volt, és a hatvanas évek közepére mindez minőségi átalakulást eredményezett a gazdaságban és a társadalomban.

A gyors társadalmi-gazdasági haladás nyomán a háború utáni negyedszázad vége felé — ha nem is azonos időpontban — megkezdődött ezen országokban a viszonylag könnyen kiaknázható erőforrások, növekedési tényezők fokozatos kimerülése. A korábbi gazdálkodási feltételek között ekkor már rendszeresen olyan termelői létszámnövelési igény keletkezik, amely nem arányos a munkaerő reprodukciójának ütemével: ezt a hiányt a munkatermelékenység növekedése nem fedezi. A beruházási igények a

* Másként közelítjük meg a kérdést, mint például Kves. [1]

munkaerőhiány növekedésével mindinkább meghaladják a rendelkezésre álló erőforrásokat, miközben az eszközök felhasználásának hatásfoka nem eléggé növekszik, vagy éppenséggel csökken. Amikor a természeti erőforrások korlátozottsága az európai KGST-régió egészében is érezhetővé vált, a növekedés többi forrásainak viszonylagos szűkössége is hatványozottan merült fel. *Ugyanakkor a strukturális merevség szintén korlátozza a rendelkezésre álló tényezőkben rejlő növekedési energiák kibontakozását és felhasználását.* Korlátozza azt a népgazdaságok vállalati struktúrája is, amelyben *túltengenek a nagyméretű, nem eléggé korszerű* termelési *egységek.*

Jellemző a KGST-országok feldolgozó iparára az, hogy az azonos végtermék termelésében alacsony fokú a részegységek szakosítása, továbbá, hogy a munka szervezettsége, technikai felszereltsége és termelékenysége, valamint produktumainak korszerűsége, szállítási feltételei, alkatrész- és szerviz-ellátása s gyakran minősége is tartósan elmarad a nemzetközi színvonaltól. *Ez* — általános növekedési szempontból — távolról *sem csak a külső értékesítés problémája,* hanem legalább ennyire a hazai felhasználásra irányuló termelésé is. Egészében véve a termelés jelenlegi hatékonyságában kifejeződő gazdasági fejlettségi színvonal mellett nem tartható az újratermelés bővülésének az az üteme, amely a szocialista országokat a hetvenes évekig jellemezte. *Végeredményben a nem kielégítő hatékonyság és a gyors növekedés fenntartása* (vagy az ütemmérséklés nem elégséges volta) *között általános ellentmondás jött létre, s ez vezetett a legtöbb KGST-ország belső gazdasági egyensúlyhiányának kiéleződéséhez.* Ilyen körülmények között több országban inflációs nyomás alakul ki, amely a hiánygazdálkodás terjedésében, a gazdálkodási viszonyok naturalizálódásában nyilvánul meg, s ez mindaddig fennmarad, amíg nem oldódik fel a belső árszínvonal emelkedésében. (A de facto érvényesülő árak már a hiánygazdaságban is gyakran magasabbak annál, mint amit a statisztika kimutat.)

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a szóban forgó ellentmondás népgazdasági szintű, nem szorítkozik a külgazdasági viszonyokra, a gazdaság nyitottsági fokától függetlenül érvényesül, és ezért közös jellegzetessége a legtöbb szocialista országnak. Ezt külgazdasági viszonyokra alkalmazva ahhoz az általános érvényű megállapításhoz jutunk, hogy a jelenlegi gazdasági versenyképességben kifejeződő relatív fejlettségi színvonal mellett nem tartható az életszínvonal emelésének és a beruházások növelésének régebbi üteme. A világpiaci átalakulás ezt kategorikus imperatívusz formájában hozta a gazdálkodás tudomására.

A rövid távú konzekvenciák levonása — elsősorban a növekedési ütem mérséklése — végül is szinte minden KGST-országban megtörtént. Hosszabb távon azonban ez nem elégséges. A magyar tapasztalatok szerint a korábbit megelőző növekedési ütemet csak lényegesen magasabb szintű hatékonysággal lehet elérni, ehhez pedig a mainál lényegesen jobban hatékonyságorientált növekedési pályára kell vezérelni a népgazdaságokat.

Mindez *a gazdaság működésével és szabályozásával szemben* is új követelményeket támaszt. A KGST-országok gazdaságában szocialista termelési viszonyok uralkodnak. Ez a köztük fennálló azonosságok mélyebb társadalmi alapja. Ennek ma a KGST-országokban szembetűnően jellegzetes formája az állam fokozott gazdasági szerepe, ami egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a vállalati szférában a szövetkezeti és más tulajdonformák létezése mellett döntő jelentősége van az állami tulajdonnak. Az állami tulajdon-

ban levő termelési eszközöknek a vállalatok termelőkollektívái közvetlenül — nem tulajdonosi elsajátítás keretében — is hasznát vehetik, bár az ezt elősegítő gazdálkodási és demokratikus társadalmi részvételi módok még nem elég fejlettek.* Másrészt, az állam szerepe jelenleg főleg az irányítóhivatali intézményrendszeren és a központi tervezésen keresztül érvényesül,** a közgazdasági-jogi szabályozásra való súlypontáthelyezés az országok többségében nem történt meg. Harmadrészt, itt külön is meg kell említeni, hogy mindez jelentősen befolyásolja a külgazdasági irányítást, amely az államok gazdasági szervezetének bizonyos különleges vonásokkal is rendelkező területe.

Közös vonása a KGST-országok gazdálkodásának az anyagi ösztönzés felhasználására való törekvés és ennek még nem kellő kiterjedtsége, fejlettsége, hatásfoka. A KGST-országok az 1965 óta folyó reformkísérletekkel és részbeni reformokkal elismerték a nagyobb vállalati önállóság, az áru- és pénzviszonyok fokozott felhasználásának a szükségességét. Ennek a felismerésnek a realizálása azonban ellentmondásokkal teli folyamatnak bizonyult. Ez már a tagországok közötti gazdasági eltérések problémájába torkollik.

Amikor eltérésekről beszélünk, szintén nem egy-egy kiragadott sajátosságot tartunk szem előtt, hanem a komplexen jelentkező objektív helyzetkülönbségeket, amelyek egy-egy országban az újratermelés nemzetigazdasági környezetét meghatározzák.

A növekedési feltételek eltérései között a leginkább szembeötlő az országnagyságok közti különbség. A KGST-tagországok nemzetgazdaságai makroökonomiai szempontból integrált egységeket alkotnak. De nagyok a méretbeli különbségek. A két kontinensre kiterjedő hatalmas szovjet gazdaság mellett megtalálhatók a közepes és kis méretű népgazdaságok.

Nagy eltérések mutatkoznak a népgazdaságok arculatát a mai fejlettség mellett részben meghatározó természeti erőforrásokkal való ellátottság tekintetében is. A Szovjetunió, Lengyelország és Románia (a náluk is érezhető korlátok mellett) e tekintetben viszonylag kedvezőbb helyzetben vannak más országokhoz képest. A természeti erőforrások egyenlőtlen elosztása a KGST-országok mai helyzetkülönbségeinek egyik fontos meghatározó tényezője és jelentős gazdasági különbözőségek forrása.

A technikai-gazdasági fejlettség tekintetében is lényeges különbségek észlelhetők. Nem azonos a munkaszervezés és a technológia színvonala, a termékek korszerűsége, a munkaerő kvalifikációja és a termelés hatékonysága sem. A termelő és a nem termelő infrastruktúra állapota, az életszínvonal, különösen pedig a szolgáltatások különbségei a KGST-országokban sok esetben nagyobbak az egy főre jutó termelésben fennálló eltéréseknél.

Talán a legnagyobb különbségeket — az országnagyságokon túl — *a világgazdasághoz való kapcsolódás mértékében* (és részben módjában) *találjuk.* Ebből a szempontból a Szovjetunióban egészében véve a belső — országon belüli — munkamegosztás szerepe dominál, bár a lakosság ellátásában és egyes beruházásokban jelentős az import részaránya. De a többi országok között is jelentős eltérések vannak, egyebek között a beruházások import-

* Amint régebben kifejtettem, ez megköveteli a termelőeszközöknek az állam által a vállalatok részére történő feltételes elidegenítését. *A tulajdon és a gazdálkodási funkció szétválásán alapuló elmélet működőképesnek bizonyult.* [2]

** Ennek KGST-vonatkozásait Ausch Sándor dolgozta ki. [3]

hányada, a gépipari termelés exportaránya, az ágazatközi áruforgalom komplementaritásának foka stb. tekintetében. Mindez a fejlett és fejlődő tőkésországokkal szemben a kereskedelemben eltérő nyitottságot eredményez, és egyik fontos összetevője a KGST-országok helyzetkülönbségének és érdekeltéréseinek.*

Emellett a különböző alágazati és szakágazati struktúrák, az eltérő termékösszetétel, a sajátos ráfordítási szerkezet határozza meg a növekedés induló helyzetében levő különbségeket, amelyeket a gazdaságpolitikai prioritások részben visszatükröznek, részben pedig maguk is növelnek.

A gazdaság működési módjában fennálló sajátosságok az állam gazdasági szerepét tekintve a következők. Mindenekelőtt különbözik a tulajdon extenzív és intenzív koncentrációja. Az extenzív koncentrációt az állami és a szövetkezeti, illetve a második gazdasághoz tartozó tevékenységek aránya fejezi ki. Az intenzív koncentrációt pedig az, hogy az állami szektoron belül mennyire érvényesülnek a központosító törekvések, és milyen mértékű a vállalati önállóság a termelés és az értékesítés összetételének, a fejlesztési eszközök hovafordításának tekintetében. *Ebben nagy minőségi különbségek vannak a KGST-tagországok között* csakúgy, mint a népgazdasági tervezésben (tervutasítás, decentralizált tervezés), a közvetett irányítóeszközök felhasználásában, a hatósági árak arányaiban. Mindez persze a külgazdasági kapcsolatok irányítását is alapjában érinti.

Lényeges differencia, hogy az anyagi ösztönzés mennyire intenzív és mire irányul (kiemelt központi részutasítások teljesítésére vagy általában a gazdaságos termelésre és értékesítésre). Ez abban fejeződik ki, hogy az áruviszonyok és fő szabályozójuk, a pénz önálló, aktív szerepet tölt-e be a tervgazdaságban, vagy pedig a tervdöntések végrehajtásának puszta eszközeként, lebonyolítójaként, előmozdítójaként szerepel. Ezzel függ össze, hogy az árak egy-egy naturális árumennyiség passzív pénzkifejezésének a szerepét töltik-e be, ami hosszabb időre való megmerevítésüket tételezi fel, vagy ahhoz a másik lehetőséghez igazodnak, hogy a hatósági árak viszonylag rugalmasan kövessék a hazai és nemzetközi vásárlási-eladási feltételek változásait. A harmadik lehetőséget a nem hatóságilag megállapított, a gazdálkodó szervek tényleges kapcsolataiban alakuló árak jelentik, amelyeket az állam általános tervező és szabályozó tevékenységével (növekedés, beruházás, adórendszer, hitel stb.) befolyásol. A KGST-országokban mindhárom formát megtaláljuk. Egyes országokra főleg az első, illetve részben a második forma, Magyarországra a második és a harmadik forma kombinációja jellemző.

Erős eltérések mutatkoznak tehát az egyes országok ármechanizmusában, továbbá a termékek araránvaiban. Az ármechanizmustól részben függenek, részben nem függenek a konkrét belföldi árak, amelyeket a fajlagos ráfordítások színvonala, az importarány, a költségszámítás köre és módszerei, a műszaki fejlesztés, a szakképzés, a geológiai feltárás elszámolási módja, a reálbér, a társadalmi juttatások nagysága is meghatároz.** Az egész árrendszert, kiváltképpen a fogyasztói árrendszert alapvetően érintő gaz-

* A kérdéshez fontos adalékok találhatók Bognár Józsefnél. [4]

** Az ezekből eredő árkülönbségek tárgyi meghatározottsága közgazdászok számára nyilvánvaló. Nem nyilvánvaló *M. Szavov* számára, [5] aki úgy véli, hogy a valamelyest korrigált szovjet termelői árakat kellene a szerződéses árképzés bázisává tenni. Ezt a javaslatot szovjet közgazdászokkal együtt határozottan elutasítottuk.

daságstratégiai prioritás az ellátási politika, a kereslet—kínálat feszültségeinek kezelési módja, az inflációs nyomás és az áremelés alternatívájáról hozandó döntések koncepciója. E sok hatótényező miatt a fennálló hazai árak egymás közti összehasonlításán alapuló — szükségképpen helytelen — információkhoz nem kapcsolható semmiféle külkereskedelmi ösztönzési rendszer, az együttműködés fejlődését e téren csakis a világpiaci árbázis megfelelő alkalmazása mozdíthatja elő.

Az alkalmazás miként azonban eltérő módon érinti az egyes országokat. A tőkés viszonylatban exportképes áruk elégtelen mennyisége bizonyos vitákhoz vezet a hosszú távú kormányközi megállapodásokat és az éves külkereskedelmi jegyzőkönyveket előkészítő tárgyalásokon, érezteti a hatását a vállalt szállítási kötelezettségek teljesítésében, és az egyik fő oka annak, hogy a KGST-országok kölcsönös áruforgalma valutáris szempontból megkettőződik: nagyobb részét transzferábilis rubelben, egy kisebb, de fontos árukat tartalmazó részét „szocialista dollárban" számolják el.* Ez utóbbi részaránya hullámzik, de nem kizárt annak a lehetősége, hogy a jövőben még növekedhet is.

Végeredményben a KGST-országokra nézve beigazolódik az a marxista megállapítás, hogy a legáltalánosabb vonásokban egységes társadalmi rendszer nem azonos a különböző országokban, amennyiben igen sokféle, egymástól jelentősen különböző válfajai működhetnek. Az azonosság és a sokféleség tárgyszerűen pontos ismeretére van szükség anélkül, hogy bármelyiket eltúloznánk vagy jelentőségét kisebbítenénk. *Együttesen igaz egyfelől a szocializmus alapvető társadalmi követelményeinek az azonossága, másfelől pedig az, hogy ennek a társadalomnak nincs egy minden országra érvényes egységes modellje.* Ez határozza meg a kölcsönös közeledés konkrét lehetőségeit és rendeltetését.

A tőkés társadalmi viszonyok is egészen eltérő módon érvényesülnek a fejlett ipari országokban és a fejlődő világban, fontos sajátos jellemzőkkel rendelkeznek az egyes országok eltérő történelmi adottságai, méretei, földrajzi helyzete és sok egyéb körülmény miatt. A szocialista viszonyoknak az egyes országok gazdasági állapotától függően szükségképpen és tartósan változatos válfajai jönnek létre. Mivel az állandó mozgást elismerjük az időben, el kell ismernünk a térben is, ezért a dolgok természetes állapotának tekinthetjük, hogy például a csehek másként élnek, mint a mongolok, a lengyelek másként, mint az üzbégek.

A szocialista országok helyzetével és fejlődésével foglalkozó szerzők nem követnek el hibát, ha a KGST-országok közötti tartós különbségekre mutatnak rá, a nem szocialista világnézetű szerzők közül azonban sokan annyiban tévednek, amennyiben a különbségeket egyoldalúan, a társadalmi azonosságok mellőzésével vizsgálják. De a legnagyobb tévedéseket azok követik el, akik — polgári oldalról, de esetenként szocialista oldalról is — a sokféleséget szembeállítják a közösségi kapcsolatokkal. A KGST tagországait összefűző sokoldalú kapcsolatokat nem gyengítik a részt vevő országok sajátosságai. Az erő az egységben van, nem az egyformaságban; persze az együttműködés bizonyos területeken hasonulást is feltételez. Egyáltalán nem zárja ki azonban a nemzetgazdaságok, az irányítási rendszerek, az életmódok közti lényeges különbségek létezését. Ezek a különb-

* Ez tehát nem vezethető vissza arra az egyébként igaz megállapításra, hogy a valutáris kapcsolatok fejlődése elmarad az együttműködés egyéb területeitől (lásd *L. Görbing* [6]).

ségek mint a gazdaságok egymást kiegészítő jellegének megnyilvánulásai erősítik az együttműködést.

A KGST-országok legfontosabb közös társadalmi-gazdasági vonását abban látjuk, hogy szocialista tervgazdálkodást folytatnak. Ez teljes mértékben érvényes Magyarországra, és meghatározza a hazánkban alkalmazott gazdaságirányítás társadalmi lényegét.

A magyar tervgazdaságnak kétségkívül egyik legfontosabb sajátos vonása, hogy működésében az önállóan gazdálkodó árutermelő vállalatok kereslete és kínálata nagyobb szerepet játszik, mint a legtöbb KGST-országban, és ennek megfelelően az árugazdaság fő kapcsolati formái: a bér, az ár, a haszon, a hitel, továbbá a valutarendszer a gazdasági élet szabályozóinak funkcióját töltik be. A bennük rejlő szigorú mércék teljesebb kibontakozása a hatékonyabb gazdálkodást, az egyensúly javítását segíti elő.*

Ez a jellegzetesség megkönnyíti a fejlett ipari országok és Magyarország gazdasági kapcsolatainak a bővítését, a nemzetközi kereskedelmi előírások alkalmazását, a népgazdaságnak nemzetközi gazdasági intézményrendszerekhez való kapcsolódását.

A bővített újratermelés alapkérdéseire összpontosító tervezés és funkcionális irányítás a társadalmi célok érdekében szabályozza a közgazdasági környezet alakulását, lehetővé teszi és elősegíti Magyarország, valamint a többi KGST-ország gazdasági kapcsolatainak állandó fejlesztését. Így a tervezés és az árutermelés kölcsönhatása egyben a szocialista és a tőkés kapcsolatok megfelelő társításával is szorosan összefügg. A központi irányításnak azonban távolról sem minden láncszeme illeszkedik be harmonikusan ebbe az összefüggésrendszerbe. (Az ágazati irányítás helye és szerepe országunkban már jó negyedszázada indokolt vitákat vált ki.)

A Magyarországon kiépülőben levő szocialista áru- és pénzgazdaság működési formái egyre jobban összhangba kerülnek a nemzetközi munkamegosztásban intenzíven részt vevő többi országnak és magának a világpiacnak a mechanizmusával anélkül, hogy akár itt is tere lenne a másolásnak, az egyformaságra való törekvésnek. Ugyanakkor az ország továbbra is szocialista tervgazdálkodást folytat, sőt növeli a tervezés hatásfokát azáltal, hogy az önállóan működő áru- és pénzgazdaság semmivel sem helyettesíthető információit a népgazdasági jelentőségű döntések kedvezőbb alternatíváinak és variánsainak a kidolgozására használja fel.

Egymásra utaltság és gazdasági önállóság

Korunkban az egyes népgazdaságok egymásra vannak utalva, egyre kevésbé függetlenek egymástól. A nemzetgazdaságok önállósága azonban fennmarad. A kölcsönös függés és az önállóság helyes arányú társítása, összeegyeztetése a gazdasági fejlettségi színvonalak közeledésének eredményeként sem veszít fontosságából, jelentőségét az sem csökkenti, hogy az áruk egy részének gazdaságos termelési sorozatai meghaladják a kisebb országok nemzeti piacain elhelyezhető nagyságot, a széles fronton folyó műszaki fejlesztés költségei pedig meghaladják a kisebb országok erőforrásait, teherviselő-képességét.

* A gazdasági környezet szigorításáról lásd Huszár István fejtegetését. [7]

A tapasztalatok szerint kevesebb számú áruféleség gazdaságos termelésére és fejlesztésére sok kisebb méretű ország is képes. Ennek megfelelően a KGST-együttműködés elfogadott koncepciójának kiindulópontja az, hogy az állandóan fejlődő termelőerők és szocialista termelési viszonyok belátható történelmi időszak alatt megőrzik azokat a vonásaikat, amelyek a különböző szocialista országok gazdasági önállóságában jutnak kifejezésre. Természetesen a nemzetgazdasági önállóságot nem helyes abszolutizálni vagy a nemzetközi együttműködéssel szembeállítani.

A gazdasági önállóság tartalmazza a gazdasági eredményeknek az adott ország népe általi elsajátítását, a szellemi és anyagi javak feletti rendelkezési jogot, specifikus gazdasági célrendszerek megvalósítását, e céloknak és az objektív feltételeknek megfelelő eszközrendszer alkalmazását, a tervezési autonómiát stb. Mindez nem áll ellentétben a szocialista országok integrációs törekvéseivel és egyeztetett külpolitikai fellépésével. Az egyeztetett fellépések, a terebélyesedő kereskedelmi, tudományos-technikai és kulturális kapcsolatok, az integrációs intézkedések a KGST-országok gazdasági érdekközösségén alapulnak.

A közösségi kapcsolaton belül létező konkrét nemzetgazdasági érdekek között ellentmondások is vannak. Egyeztetésük állandó, szívós munkát igényel. Ezen túl az országoknak vannak közös, főleg politikai jellegű érdekeik, amelyek nem egyszerűen a részérdekekből következnek, sőt esetenként maguk is ellentmondanak a közvetlen nemzetgazdasági érdekeknek. Azonban csak nagyon alapvető nemzetközi prioritások tekinthetők közös érdeknek.* Ellenkező esetben tere nyílna a szubjektivizmusnak, amely kevéssé lényeges törekvéseket is közérdeknek kiáltana ki, és igényelné a nemzeti célokkal való összehangolásukat. A KGST-országok érdekeinek összehangolása jelenleg a tervkoordináció folyamatában, a külkereskedelmi, a termelési és a tudományos-technikai együttműködés s a népgazdaságok viszonylag önálló egységeinek szintjén megvalósuló akciókon keresztül jön létre.

Az újratermelés kulcskérdéseinek megoldásában mi indokolja az önálló népgazdasági döntések szükségességét? E kérdés megválaszolásához nem elégséges indok a gazdasági fejlettség eltérő színvonala,** minthogy ez szembeállítja a fejlettségi szempontot a nemzeti gazdaságok létével. Kétségtelen, hogy a gazdaságilag fejlettebb országok a nemzetközi kapcsolatok bonyolultabb és kölcsönösen erősebb függési rendjében képesek csak fejlődni, téves lenne azonban azt gondolni, hogy a kölcsönös függés erősödése az önállóság feladásához vezet.

A jelenlegi történelmi szakaszban a munkamegosztásnak az egyik legfontosabb, semmivel sem helyettesíthető mozgatórugója a nemzetgazdaságok s azok viszonylag önálló egységeinek a legnagyobb előnyökre (hatékonyságra, gazdaságosságra) való törekvése.*** A termelőerők jelenlegi és az elkövetkezendő évtizedekben végbemenő fejlődése megköveteli a nemzeti előny motívumának erőteljes hatását és annak felhasználását. *Erősödik a*

* Ezzel lehet kiegészíteni a Béke és Szocializmus című folyóirat e témáról tartott vitájának összefoglalt anyagait. [8]

** A kérdésről tartott egyik nemzetközi konferencián Szenyin [9] fejtett ki ilyen indoklást. Nézetével többen vitába szálltunk.

*** A külkereskedelmi előnyök motívuma a szocialista feltételek között sem veszti érvényét. A legújabb szakosítás-hatékonysági vizsgálatok például a komparatív költségtanon alapulnak. [10] A kérdés egyik korai kifejtését Bogomolov [11] adta.

nemzetközi (közös) előnyök jelentősége is, ezek azonban nem szorítják háttérbe a nemzeti előnyöket, amelyekhez viszonyítva kiegészítő szerepük van.

A termelőerők és a termelési viszonyok objektíve szükségszerű nemzeti specifikumai is kifejeződnek az egyes országok érdekeiben. Ezek a nemzetgazdasági önállóság kereteiben érvényesíthetők. A gazdasági viszonyok működésének rugalmassága, a nemzetközi központosítás elkerülése is feltételezi a KGST-országok gazdaságának állami szervezettségét, amely lehetővé teszi, hogy maguk az egyes országok, megfelelő mechanizmus esetén pedig az egyes termelőkollektívák rendelkezzenek a társadalmi tulajdonban levő termelőeszközökkel. Bár Marx és Engels nem látták előre a fejlődés ilyen változatát, a nemzetgazdasági önállóság a belátható időszak szükségszerű vonása marad. A szocialista integráció stratégiáját a konkrét történelmi helyzet figyelembevételével dolgozzák ki.

A szocialista integráció konkrét stratégiájának alapja az, hogy a KGST-tagországok gazdasági fejlődésében növekvő szerepet játszanak a külső tényezők. Elsősorban az együttműködés azon irányait és mechanizmusait kell tehát feltárni, amelyek a szocialista országok gazdasági erejének növekedését szolgálják. Azonban számos nehézség forrását belső tényezők képezik, amelyek a fejlődés külső forrásainak a felhasználási fokát is meghatározzák. Kézzelfogható eredményeket az együttműködés csak a megfelelő belső gazdaságfejlesztéssel együtt adhat.

Napjainktól az 1990—1995-ig tartó szakaszban a fejlődés mértékét meghatározó gazdasági lehetőségek behatároltak. Az integrációs erőfeszítéseket is fel kell használni a lehetőségek teljes körű kiaknázására. Jelenleg a KGST-országok gazdasági növekedésének egyik szűk keresztmetszetét az energia, a fűtőanyagok és az ipari nyersanyagok alkotják. A termelő országok export-árualapjai viszont nem teszik lehetővé a szállításoknak a teljes szükségletekkel összhangban álló növelését. A kitermelőipari termékek termelési és beruházási ráfordításai növekszenek, de a világpiaci árak figyelembevételével kialakított árak ennél is nagyobb mértékben emelkednek és rónak megterheléseket a vásárlókra. Az együttműködés ezzel kapcsolatos gazdasági ellentmondásai és a növekedés korlátai nem abszolút jellegűek, de a vizsgált időszakban objektív tényként hatnak.*

A gazdasági növekedés másik szűk keresztmetszetét a feldolgozó ipar, különösen a gépipar nem kielégítő műszaki színvonala és termelési kultúrája, nem elég fejlett hazai és nemzetközi specializációja jelenti. A KGST-országok közötti két- és többoldalú specializációs megállapodások nem mindig segítik elő megfelelően a fejlődést, s nem alakítják ki a gépek és berendezések forgalmának olyan struktúráját, amely megfelelne a technikai fejlődés iránti fokozódó szükségleteknek. Mindez gátolja a gazdasági növekedés intenzív tényezőinek kibontakozását. Nem az intenzív fejlődés irányában hatnak a közös erőfeszítésekkel történő építkezések egyes strukturális következményei sem.

Jelenleg olyan integrációs törekvéseket kell előtérbe állítani, amelyek elősegítik az egyes országok gazdaságilag hatékony fejlődését. Számos lehetőség van az ilyen együttműködés elmélyítésére. Nagy hatékonysági tartalékok rejlenek az alkatrészek, a szerkezeti egységek gyártásának, valamint a termelés technológiai fázisainak nemzetközi specializációjában. Ezek-

* Erről részletesebben lásd [12], 6. fejezet.

nek a tartalékoknak a mozgósítását olyan mechanizmusok segítik elő, amelyekben a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel hatékonysága közvetlenül befolyásolja a gazdálkodó szervezetek érdekeltségét.* Olyan nemzetközi együttműködési mechanizmusra van továbbá szükség, amely elősegíti a nemzetközi termelési kooperációk fejlődését. Ez átvezet a nemzeti tulajdonok kapcsolatának kérdéséhez.

A nemzeti tulajdonok kapcsolata

A szakirodalom egyebek közt foglalkozik azzal az általános ellentmondással, amely a nemzeti tulajdonok létezése és a termelés nemzetközivé válásának a folyamata között áll fenn.

Ez az ellentmondás a szocializmus fejlődésének egész — ma még beláthatatlan — történelmi szakaszában jellemző marad, és nem oldható fel valamely oldalának megszüntetésével. A nemzeti tulajdonok szerepe a kölcsönös együttműködésben ebben az időszakban törvényszerű.** Ezért kétes értékű minden olyan eszmefuttatás, amely szerint a nemzeti tulajdon puszta burokká, a nemzetközi tartalom külső formájává válik. Az integrációs lehetőségek materiális korlátai mellett az a tény, hogy minden KGST-ország a szállítási volumenek, struktúrák és az árak révén a legnagyobb hozam megszerzésére törekszik, cáfolja a tulajdon nemzetközi aspektusainak uralkodóvá válásáról szóló koncepciót, amely a jelenlegi stratégiai szakaszban szöges ellentétben áll a konkrét gazdasági szükségletekkel. E konstrukciót nem menti a gazdasági törvényekre való hivatkozás sem. Az elméletnek a gyakorlat elemzéséből, s nem a felszínesen megértett gazdasági törvényekre való mechanikus hivatkozásokból kell kinőnie.

A fennálló helyzet azt mutatja, hogy a nemzeti tulajdonok közötti kapcsolatok léteznek, de a tulajdon nemzetközi hasznosításának azok a lehetőségei nincsenek kiaknázva, amelyeket a fejlettség jelenlegi színvonala már indokolna.*** A termelőeszközök működtetése és az áruforgalom a KGST-országokban egymástól elkülönülten folyik, *a tulajdon realizálásának nincs egységes gazdasági erőtere*. A vállalatok általában nincsenek egymással közvetlen érdekkapcsolatban, nem eléggé önállóak ahhoz, hogy — ott, ahol ez gazdaságos lenne — a tulajdonhasználat nemzeti határokon túlmenő összefonódásait megvalósítsák. Az ágazati irányítás egyes országokon belül is elszigeteltségeket teremt. A valutarendszerek között a kereskedelmi szférában még átváltási kapcsolat sincs. Az árrendszerek hatékonyságot kifejező szerepe is igen problematikus. Mindez látszólag távol áll a tulajdontól, valójában azonban annak reális gazdasági tartalmát és feltételeit jellemzi. Ezért az igényes elemzés nem vizsgálhatja külön-külön a tulajdont és a szóban forgó feltételeket.

A nemzeti tulajdonok közötti kapcsolatok kibontakozásának legfőbb útja az lehet, hogy egyes területeken kooperatív módon egyesítik az anyagi erőket, és ennek megfelelően osztják el a gazdasági eredményeket. Manap-

A jelenlegi szakosítási mechanizmus ennek a követelménynek nem tesz eleget. Ezt kifejtettem az 1977. évi integrációs konferencián. [13]

** Ennek elismerése megtalálható J. Sirjajev és más szovjet közgazdászok munkáiban.

*** Ezt elismerve Sirjajev cikke is óvakodik attól, hogy a nemzeti tulajdont egyszerű „buroknak" tekintse. [14]

ság a kooperációt kizárólag vagy főképpen mint anyagi-termelési együttműködést értelmezik. Ezzel azonban legalábbis egyenrangú a kooperációnak mint termelési viszonynak a jelentősége. A kooperációs termelési viszony pedig nem más, mint a szövetkezet. A nemzeti tulajdonok közötti kapcsolat adekvát formája a nemzetközi szövetkezés lehet.

A termelőeszközökkel önállóan gazdálkodó vállalatok nemzetközi társulásainak, közös vállalkozásainak számtalan válfaja ismeretes. Nélkülük nem fejlődhet megfelelően a nemzetközi termelési-technológiai kooperáció és műszaki együttműködés sem. A nemzeti tulajdonok közötti szövetkezési (közös vállalkozási) kapcsolatok szaporításával lehet a tulajdon nemzetközi vonásait fokozatosan fejleszteni, a benne rejlő lehetőségeket kihasználni. Az ilyen kapcsolatoknak belső mechanizmus-feltételei is vannak. Ez utóbbiak kialakítása az egyes országok illetékességi körébe tartozik. A KGST-tagországok ezzel kapcsolatos döntéseitől függ, hogy miként fejlődnek a tulajdon nemzetközi aspektusai a KGST európai régiójában.

Az együttműködés gazdaságpolitikai feladatai

Jelenleg az együttműködésnek, a gazdasági tevékenységek összekapcsolásának a fő formája a tervezési együttműködés. Ennek azonban legalább két olyan pillére van, amelyeket a maihoz képest sokkal jobban ki kell szélesíteni és meg kell erősíteni. Először is az együttműködés szabályozását nem lehet csupán „fentről" véghezvinni (adminisztratív-szervezeti úton), hanem „alulról", a gazdasági egységek közötti közvetlen kapcsolatok elősegítésével is meg kell erősíteni. Másodszor sokkal nagyobb szerephez kellene juttatni a gazdaságpolitikai koordinációt. Amennyiben az egyes országok gazdálkodásának jellemző vonásait gazdaságpolitikájuk határozza meg, úgy az együttműködés elmélyítése az információk és konzultációk kicserélését, valamint összehangoló munkát követel meg. A továbbiakban ezt részletezzük.

A még elég fejletlen nemzetközi koordináció tárgyát alkotó gazdaságpolitikának három fontos vonása van: 1. az egyes népgazdaságokban folyó újratermelés komplex összehangolására irányul (nézetünk szerint ez a szerepe akkor a leghatásosabb, ha az újratermelés bizonyos alapkérdéseivel kapcsolatos cél- és eszközdöntésekre szorítkozik),* 2. a népgazdaság olyan legkedvezőbb fejlődési alternatíváit és variánsait igyekszik megvalósítani, amelyek a KGST többi országai szempontjából is kedvező hatásúak, 3. konzisztens népgazdasági tervekben testesül meg, amelyek nemcsak konkretizálják, hanem többé-kevésbé formálják is a gazdaságpolitikát.

Mindhárom említett funkció ma nemzetgazdasági keretekben valósul meg. KGST-szintű komplex — ágazatokat és funkcionális oldalakat összehangoló — szabályozás nincs, és még hosszú ideig nem is lesz. Az egyes országok számára kedvező növekedési feltételeket, erőforrásokat nem rendelik alá egy közösségi optimumnak. Nincsenek konzisztens KGST-szintű népgazdasági tervek.

A gyakorlat számára nagy fontosságú „gazdaságpolitika" kifejezésnek az előbbi konkrét tartalma van. Ezt a konkrét tartalmat elmosná, ha azt

* E stratégiai jellegű döntésekre való koncentrálás igényét mutatják a kérdésre vonatkozó magyar határozatok. [15]

állítanánk, hogy a KGST-országok gazdaságpolitikája integrálódott. Minden arról tanúskodik, hogy a gazdaságpolitika az országok nemzeti felelősségébe tartozik, és elsietett következtetés azt állítani, hogy a KGST sikerei és kudarcai valamiféle nemzetközi gazdaságpolitika eredményeit és hibáit tükrözik. A nemzetgazdasági önállóság nemzetgazdasági felelősséggel is jár, amit nem lehet ilyen módon áthárítani.

Az egyes országok gazdaságpolitikáinak nemzetközi aspektusai is vannak, és ezek fejlődnek. A KGST-országok rendszeresen egyeztetik a világpolitikai, regionális politikai problémákra, ezek gazdasági vetületeire, a gazdasági diplomácia területén teendő lépésekre vonatkozó álláspontjaikat. Kialakulóban van a koordináció a harmadik országbeli partnerekhez való viszony területén is. Az egyeztetett külgazdasági fellépés tehát valóságos tény.* Az egyeztetés során megvitatott kérdésekben is fennmarad és fejlődik az országok érdekei érvényesítésének a lehetősége.

A gazdasági fejlettség, a kölcsönös termelési összefonódás és az irányítási rendszerek mai fejlettsége mellett a gazdaságpolitikai stratégiák összehangolásának megoldatlan feladataira kell a figyelmet összpontosítani.

A koordinációnak számot kell vetnie a szocialista együttműködés külső, világgazdasági környezetével. A KGST-országok — mint a világméretű méretű munkamegosztás résztvevői — állandó áruszállítói és vevői Nyugat-Európának, az Egyesült Államoknak, Japánnak, az OPEC és a „negyedik világ" országainak.

A jelenlegi helyzetben nemcsak a szokásos konjunkturális ingadozások jelentkeznek, hanem mély és kölcsönös összefüggésben levő változások mennek végbe a technikai és termelési struktúra, a gazdasági növekedés, a piac és a valutáris gazdálkodás tényezőiben is.** A világgazdaság, amelyre még csak kis mértékben tudunk hatni, a KGST-országok belső gazdasági folyamatait, valamint az országok közötti viszonyokat jelentősen befolyásolja. Stratégiai feladat annak a meghatározása, miként erősítheti meg a KGST a világpiaci pozícióit általában, és különösen a megváltozott feltételek között. *A KGST-országok külgazdasági kapcsolatait fejlődésük felgyorsítása érdekében kell felhasználni* úgy, hogy gazdaságuk a mainál rugalmasabb legyen, de fennmaradjon a tőkésországokénál nagyobb stabilitása. Ez bonyolult feladat.

A KGST-tagországok arra törekszenek, hogy kölcsönös együttműködésük és a világpiaci munkamegosztásban való részvételük összehangolt legyen. Gazdálkodásuk az egymásközti munkamegosztásra és a kölcsönös áruforgalomra támaszkodik. Valószínű, hogy az egymás közti kereskedelem átlagos aránya a következő évtizedekben is meghaladja az összforgalom 50 százalékát. Gazdasági fejlődésük meggyorsítására, felhalmozásukhoz külső erőforrásokat is felhasználnak. Az importált tőkés technológia belső felszívásának képessége a gazdaság strukturális rugalmasságától függ.

A szabadon konvertálható valutában történő áruforgalom részesedése viszonylag magas, a KGST-országok részaránya a világkereskedelemben viszont alacsony. A gazdaságpolitikai összehangolás elsődleges feladata,

* Az ehhez is nélkülözhetetlen közgazdasági feltételrendszernek és a külső kapcsolatok továbbfejlesztésének a szükségességét hangsúlyozta a magyar hozzászólás a KGST XXXII., bukaresti ülésszakán. [16]

** A jelek szerint ezek a változások egybeesnek a nagyobb, mintegy félévszázadonkénti periódusváltozással.

hogy elősegítse a népgazdaságok hatékony növekedését, áruik nemzetközi versenyképességének a fokozását. Ennek alárendelt feladat a világgazdasági kapcsolatok koordinációja, amelynek sikere a termelési együttműködés általános fejlettségétől függ.

A KGST-országok világpiaci munkamegosztásban való részvétele és kölcsönös kapcsolataik fejlesztése konkrét követelményeket támaszt gazdasági együttműködésük mechanizmusával szemben. Az együttműködés mechanizmusa nem tartalmazza s nem határozza meg a nemzeti mechanizmusokat, bár nem is független ezektől. Csak az országok közötti gazdasági kapcsolatok rendszerét foglalja magában. A nemzetközi mechanizmus eltérő nemzeti mechanizmusokat is összekapcsolhat. Ami a magyar irányítási rendszert illeti, az igazolta magát a Magyar Népköztársaságban. Természetesen a magyar mechanizmus működését is jobban össze kell hangolni a megváltozott feltételekkel, s az irányítási koncepciókból, valamint módszerekből ki kell küszöbölni a hibákat. A most előkészített jelentős módosítások továbbfejlesztik a magyar gazdaságirányítási rendszer elvi lényegét, és nem vezetnek a reform előtti gazdálkodási módszerek újraéledéséhez.

Az együttműködés gazdasági mechanizmusát is alkalmasabbá kell tenni a nemzeti érdekek egymással való összekapcsolására, hogy jobban ösztönözzön a hatékony, piacképes termelésre, az ezt szolgáló műszaki fejlesztésre, a hiánycikkek termelésére. Jelenleg az áruforgalom mennyiségi és minőségi, strukturális fejlődése lassúbb, mint ösztönzőbb feltételek között lehetne.

A KGST együttműködési mechanizmusát továbbra is a kapcsolatok bilaterális jellege, a forgalom kétoldalú és döntően naturális kiegyensúlyozására irányuló törekvés jellemzi. A tervkoordinációban haladást jelentett az országok népgazdasági terveinek a koncepcionális stádiumból kiinduló, folyamatos összehangolása. Az együttműködési mechanizmus tökéletesítése feltételezné a KGST-országok külkereskedelmi mechanizmusának fejlődését, ugyanakkor a hosszú távú, stratégiai jellegű és naturális meghatározottságú kötelezettségek meg is határozzák ennek a fejlődésnek a lehetőségeit.

Ebből a hibás körből a gazdálkodó egységek közvetlenebb együttműködése az egyik kivezető út. Ez csak úgy érhető el, ha a közép- és hosszú távú tervkoordináció során a kölcsönös kapcsolatok nem lesznek minden részletükben determináltak, hanem fennmarad egy olyan mozgástér, amely lehetővé teszi a világpiaci változásokra történő állami és vállalati reagálást.

Az utóbbi években a KGST-országok hosszú távú együttműködési célprogramokat dolgoznak ki. A célprogramok elvileg nem jelentenek új szakaszt a KGST fejlődésében, de lehetővé teszik bizonyos nagy horderejű, távlati kihatású fejlesztési döntések nemzetközi összehangolását, és egyes súlyponti területeken az erőforrások felhasználására és a szükségletek kielégítésére vonatkozó stratégia néhány közös elemének a kidolgozását. A nemzeti tervezés összesített eredményeit felhasználják a közös fejlesztési erőfeszítések meghatározására, és ezáltal újabb kiindulópontokat tárnak fel a nemzeti tervezés számára is.

Az ötéves tervkoordinációval összehasonlítva, a célprogramok a hosszú távú érdekek két- és sokoldalú egyeztetésére hivatottak, a tagországok távlati népgazdasági tervezése által feltárt növekedési korlátok és fejlesztési problémák közös megoldására irányulnak. Az egyes országok javaslatainak,

kötelezettségvállalásainak szintéziseként jönnek létre e programok, és az egyes országok sajátos gazdasági feltételei között valósulnak meg.

A legnagyobb reményeket a nyersanyagok és energiahordozók termelésének együttes fejlesztéséhez fűzhetjük. A célprogram-egyeztető munka jelentős tartalékokat tárt fel, de azt is megmutatta, hogy az új együttműködési formák bevezetése nem helyettesítheti a gazdasági növekedés és a gazdasági mechanizmusok tartalmi problémáinak a megoldását. A célprogramok csak akkor tölthetik be szerepüket, ha szervesen beépülnek a népgazdasági tervezés komplex rendszerébe, és a tervkoordinálással összefüggésben nyernek konkretizálást. A célprogramok eltérő gazdasági érdekek összehangolásának a formáját jelentik. Az érdekösszehangolás folyamata bonyolult. Ezek a programok nem arra irányulnak, hogy átfogóvá tegyék a nemzetközileg alkalmazott tervmetodikát, hanem arra, hogy néhány fontosabb terület stratégiai kérdéseinek a megoldására összpontosítsák az erőt és a figyelmet.

Hivatkozások

[1] B. Kves: Referátum „A nemzetközi szocialista gazdasági integráció lényege és történelmi helye a szocialista világgazdaság kialakulásában és fejlődésében" témájú nemzetközi konferencián. Moszkva, 1978. (oroszul)
[2] Földes Károly: A szocialista tulajdon és az árutermelés. Kossuth Könyvkiadó, 1968.
[3] Ausch Sándor: „A KGST-együttműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai." Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
[4] Bognár József: Világgazdasági korszakváltás és magyar külgazdasági stratégia. Valóság, 1977. 2. sz.
[5] M. Szavov: Referátum „A KGST-országok árképzési rendszere komplex tökéletesítésének útjai és módszerei" című nemzetközi konferencián. (Megjelent hasonló cím alatt. Moszkva, 1977. oroszul).
[6] Rolf Görbing, a KGST titkára helyettesének hozzászólása egy kerekasztal-beszélgetésen. Népszabadság, 1978. november 6.
[7] Huszár István: A népgazdasági tervezésről. Népszabadság, 1978. szeptember 24.
[8] A jelenkori szocializmus elméletének és gyakorlatának problémái. Prága, 1973. Szerkesztette K. Zarodov (oroszul).
[9] M. Szenyin: Referátum az [1] hivatkozásban említett konferencián.
[10] „A termelési specializációk hatékony irányainak kiválasztása." Nemzeti munkacsoport tanulmánya alapján összeállította Simon Béláné és Szabó Rozália. Budapest, 1979. július.
[11] O. Bogomolov: „A nemzetközi szocialista munkamegosztás módszertani problémái." Vaproszi Ekonomiki, 1963. 11. sz.
[12] „Nemzetgazdaság, KGST, világgazdaság." Alapozó tanulmány. Készítette az MTA KTI KGST Osztályának szerzői kollektívája. Budapest, 1977.
[13] Világgazdaság, 1977. március 19.
[14] J. Sirjajev: A szocialista integráció gazdasági mechanizmusának jellegéről és funkcióiról. Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz.
[15] A hosszú távú külgazdasági politika és a termelési szerkezet továbbfejlesztésének irányelvei. Kossuth, 1977.
[16] Népszabadság, 1978. június 28.

ERDŐS PÉTER—MOLNÁR FERENC:

Profit és papirosprofit

A Közgazdasági Szemle 1978. évi 7—8. számában közzétett tanulmányunkban — az Egyesült Államok gazdasága 70-es évekbeli fejlődésének példája alapján — az ár- és profitalakulás, valamint a deficitfinanszírozás néhány összefüggésével foglalkoztunk. Az irodalomban elsőkként e tanulmányban különítettük el expressis verbis a papirosprofitot mint a makroszintű profit speciális részét. Papirosprofiton a profitnak a számba vett időszak végén pénz formájában — illetve fiktív tőke formájában — a tőkések kezén maradó részét értjük. Nem más ez, mint a beruházás (állótőke-beruházás plusz készletváltozás) és a tőkés fogyasztás mellett az összprofit harmadik összetevője, amelynek nagysága a nettó exportnak, a kormányzati deficitnek és a bérből élők túlköltekezésének algebrai összegével egyenlő. (Gyakorlati számításainkban, külön feltüntetve, az Egyesült Államok nemzetgazdasági számvitelében a National Income and Product Account baloldalán szereplő „Statistical Discrepancy"=statisztikai eltérés összegét is hozzászámítottuk.)

Cikkünkben azt állítottuk, hogy „a papiros-profit lényegének megértése hozzásegít ahhoz, hogy mélyebben megértsük az összefüggéseket egyrészt a konjunktúra menete és a növekedés, másfelől a »keynesiánus« költségvetési politika között".* Ezúttal ezeket az összefüggéseket kívánjuk részleteiben is bemutatni. A papirosprofit keletkezésének és egyúttal a lényegének a pontosabb értelmezésével kezdjük cikkünket.

Anyagi profit: a végterméknek naturális formában a tőkésosztály kezén maradó része

A javak létrejöttük pillanatában a tőkésosztály tulajdonát képezik, és — eltekintve a kormányzati alkalmazottaknak az Egyesült Államok statisztikájában önálló kategóriaként szereplő szolgáltatásaitól — a szolgáltatásokat is éppúgy ők árusítják, mintha a javakhoz hasonlóan az ő tulajdonuk lenne. Mindezek egy része csak a tőkések elhasznált anyagi tőkéjét pótolja: ez a rész nem jövedelem, senkinek sem jövedelme: figyelmen kívül hagyhatjuk. A fennmaradó rész már jövedelem. Igaz: jövedelmen általában pénzbeli jövedelmet értünk, s a jószág vagy a szolgáltatás nem pénz. Ebben az értelemben tehát anyagi, de legalábbis naturális formában létező jövedelmet értünk jövedelmen. Jövedelem pedig zárt gazdaságban háromféle van: a tőkések jövedelme (vagyis a profit a kamattal együtt), az állam jövedelme és a munkások jövedelme (a munkabér). E háromféle jövedelemhez

* Erdős Péter—Molnár Ferenc: Az ár- és profitalakulás, valamint a „deficitfinanszírozás" néhány összefüggése. Közgazdasági Szemle, 1978. 7—8. sz. 899. l.

járulhat hozzá negyedikként nyílt gazdaságban a külföldnek az adott országból netán származó jövedelme. A létrejöttükkor mindenestül a tőkésosztály tulajdonát képező javaknak és szolgáltatásoknak azt a részét, amely nem pótlásra szolgál, kénytelen a tőkésosztály átadni másoknak — az államnak, a munkásoknak és esetleg a külföldnek —, de egy részét visszatartja magának, nevezetesen saját fogyasztása céljából vagy felhalmozásra. Így gondolkodva arra a következtetésre juthatnánk, hogy épp ez az utóbbi jószág-, illetve szolgáltatáshalmaz a profit vagy más szavakkal: a profit naturális formája. Ez a gondolatmenet megkönnyíti annak a megértését, hogy a makroökonómiában nem a profittól függ a tőkés fogyasztás és felhalmozás együttes nagysága, hanem megfordítva; a visszatartott — a felhalmozásra és a tőkés fogyasztásra szolgáló — résztől függ a profit nagysága. Ez a gondolatmenet azonban csak megközelítőleg igaz, vagyis pontatlan. Kimaradt ugyanis a gondolatmenetből, hogy a létrehozott javakat értékesíteni kell: e javaknak természetes formájuk helyett pénzformát kell felvenniük. A tőkésosztály tulajdonában maradó, az osztály tagjainak személyes fogyasztását szolgáló, valamint a felhalmozásra jutó termék- és szolgáltatáshalmaz a megtermelése pillanatában még nem *realizált* profit: a realizálásához pénzformát kell öltenie. Ez pedig adott körülmények között módosítja a profit nagyságát.

Az egyes tőkés az anyagi profit részeit pénzért szerzi meg

S ezzel egy paradox jelenség nyomára bukkantunk: az árunak pénzformára, majd ismét áruformára történő átalakulásával kapcsolatos paradoxonra. Egyfelől igaz a következő: a nettó nemzeti termék — az amortizációval csökkentett végtermék — javak és szolgáltatások összessége. E javak és szolgáltatások egyúttal a tőkések, a munkások és az állam összes jövedelmének az anyagi, naturális formája. (Ehhez járulhat még a külföldnek az adott országból eredő, anyagi formában kapott bevétele is.) A nettó nemzeti termék vagy a végtermék csak javakat és szolgáltatásokat tartalmaz; pénz, pénzösszeg ezeknek nem része. Mindkettő tartalmazna pénzt is, ha az arany lenne a pénz, és ha az aranyat az adott országban bányásznák. Ekkor az adott évben megtermelt arany, amely pénz lenne, része lenne az országban megtermelt jószágmennyiségnek, tehát része lenne a végtermékeknek vagy a nettó nemzeti terméknek is, — s az összes felhalmozott arany része lenne az ország reálvagyonának. A mai pénz azonban hitelpénz. Egyeseknek — tehát személyeknek vagy szervezeteknek — csak azért lehet saját pénzük, mert mások ugyanannyi pénzzel adósok. Ha valakinek a korábbinál több pénz kerül a tulajdonába, akkor másvalakinek vagy valakiknek az adóssága ugyanezzel az összeggel megnő. A társadalom egészének vagyona semmivel sem nő meg általa. A pénzt nem fogyasztják el, márpedig minden el nem fogyasztott jövedelem a társadalom vagyonát növeli. A folyó pénz mennyiségének növekedése azonban semmivel sem növeli a társadalom vagyonát, tehát több pénz nem is jelent több társadalmi jövedelmet. Ez a dolog egyik oldala.

A dolog másik oldala az, hogy a pénz a hátsó ajtón mégiscsak belopózkodik a végtermék vagy a nettó nemzeti termék fogalmába is, és még közvetlenebbül a nettó nemzeti termék mint jövedelemösszeg egyes részeinek a fogalmába. A végterméket alkotó áruk a realizálódásukkor szükségképpen

pénzformát öltenek, s a végtermék egészét az az árösszeg méri, amelyre a végtermék mint áruhalmaz a realizálásakor átváltozik. A végtermék gyakorlati mérőszáma az őt alkotó áruk árösszege. Az a tétel pedig, hogy egy ország pénzmennyisége nem része az ország vagyonának, csak az ország egészére vonatkozik, nem pedig az egyes gazdálkodókra vagy ezek egyes csoportjaira. Bárkinek a vagyona létezhet akár áru, akár pénz formájában.

Akinek a vagyona eladandó áruk formájában van, az ezeket az árukat pénzzé változtatja, s ezt követően pénzformában lesz a vagyona. Egy-egy megfigyelt időszak kezdetén egyeseknek már van pénzük. E pénzt vagy ennek egy részét közülük némelyek áru fejében kiengedik a kezükből — ez az ő pénzkiadásuk. De ugyanez a pénzkiadás mások — az eladók — pénzbevétele. Az összes kiadások és az összes bevételek összege tehát mindig pontosan egyenlő egymással. Ha valamely időszakban az állam is, a munkások is pontosan annyit költenek, mint amennyi a bevételük volt, s ha ugyanakkor az ország külkereskedelmi szaldója is nulla, akkor ebben az időszakban a tőkésosztály bevételeinek is pontosan egyenlőnek kell lenniük kiadásai összegével. Ez az az eset, amikor a profit összege pontosan egyenlő a tőkés beruházás és a tőkés fogyasztás összegével, éspedig mind naturális formában, mind pénzformában.

Másrészt ahhoz, hogy ez a profit realizált profit lehessen, alkotórészeinek — a beruházási javaknak és a tőkés fogyasztás cikkeinek — át kell esniük a pénzformába jutás folyamatán. Az egyik tőkés, akinek pénze van, beruházási javakat vagy fogyasztási cikkeket vásárol a másik tőkéstől. Így a második tőkés áruja realizálódott, az első tőkés pénze hozzá került. Ebben az aktusban jövedelem nem keletkezett: az első tőkésnek pénze volt, helyette a kifizetett pénzösszeggel egyenlő értékű jószágot (vagy szolgáltatást) kapott; a második tőkés kezében pedig a saját áruja árösszegével egyenlő pénzösszeg maradt.

Milyen jogon mondhatjuk tehát, hogy az áruformának pénzformával történő felváltása a tárgyalt feltételek mellett mégsem változtat azon, hogy éppen a tőkések által megvásárolt fogyasztási cikkek és beruházási javak egésze alkotja a profitot, vagyis a tőkések jövedelmét? Kétféle meggondolás alapján is erre a következtetésre kell jutnunk. Az első gondolatmenet szerint a tőkések által elfogyasztott javak és szolgáltatások meg az általuk igénybe vett beruházási eszközök a végterméknek azt a részét alkotják, amelyet a tőkésosztály nem adott ki a kezéből. A végtermék többi része másokhoz kerül: ez a másik rész a tőkésosztály termelési és forgalmazási költségeinek, illetve az ugyancsak a költségekhez sorolandó adóknak a naturális formája. A másokhoz került javak és szolgáltatások a tőkésosztály egésze költségeinek felelnek meg — ezeken kívül több ilyen költség nem merül fel. A náluk maradt rész a költségeken felüli rész, tehát a profit. Így hangzik az első, naturális kategóriákban megfogalmazott gondolatmenet.

A másik gondolatmenetre úgy jutunk, hogy naturális kategóriák helyett pénzben gondolkodunk — és így is ugyanoda jutunk.

Nevezetesen: az áruk és szolgáltatások realizálásakor a tőkésosztály tagjai pénzhez jutnak. Minden terméküket el kell adniuk, s az e termékek árával azonos pénzösszeg kerül hozzájuk. Másfelől kiadásaik is voltak. E kiadások egyik része a költségeiket fedezte. Pénzbevételeik és költségeik különbsége a pénzben mért profit. De ha kívülük mindenki más — az állam is, a munkások is — pontosan a bevételével egyenlő nagyságú pénzt köl-

tött el (és ha a külkereskedelem is nullszaldóval zárult), akkor a tőkésosztálynak is el kellett költenie a pénzbevételei és költségei különbségét, tehát a profittal azonos pénzösszeget. Mire költötte, mire költhette el vajon ezt a pénzt? Nem a költségei fedezésére, hiszen azokat — mint az előbb mondtuk — már fedezte. Saját magától is vásárolt az osztály — az egyik tőkés a másik tőkéstől vásárolt — fogyasztási cikkeket és beruházási javakat. E javak és szolgáltatások árösszege a pénzben mért profit.

A tőkések papirosprofitja mások túlköltekezésének az eredménye

Ha viszont a kormányzat többet költ a bevételeinél, akkor deficit keletkezik. Ha a munkások többet költenek a bevételüknél, akkor a megtakarításaik összege negatív. A külkereskedelmi mérleg aktív is lehet: ilyenkor a külföld többet költött az adott országban árukra és szolgáltatásokra, mint amennyi a saját árui és szolgáltatásai fejében az adott országban nyert bevétele.

Ha mármost a költségvetési deficitnek, a munkások túlköltekezésének és a külkereskedelmi többletnek az algebrai összege nagyobb nullánál, ha tehát e három szereplő együttesen többet költött el a pénzbevételeinél, akkor a tőkésosztálynak e többlettel kevesebbet kellett költenie a pénzbevételeinél. A tőkések ilyenkor külön-külön valamennyien eladták — az államnak, a munkásoknak, a külföldnek és egymásnak — a termékeiket pénzért. De költségeik is voltak. Ezek pénzbeli kiadások. Az eladott termékek a munkások, az állam, a külföld és más tőkések kezébe jutottak. Ezek egy részének az ára éppen fedezte a tőkések költségeit. Másik részüknek — a beruházási javaknak, valamint a tőkések fogyasztására szolgáló termékeknek — az árát is elköltötték azok a tőkések, akik ilyeneket vásároltak. Egyéb kiadásaik a tőkéseknek nem voltak. De még elköltetlen pénzüknek kellett maradnia, s e pénztöbbletnek is áruik értékesítése révén kellett hozzájuk kerülnie. Ez a papirosprofit.

Először tegyük fel, hogy állam sincs, külkereskedelem sincs, csak (produktív) munkások és tőkések vannak. Tegyük fel, hogy nettó felhalmozás sincs, a tőkések fogyasztása is zéró, és tegyük fel tetejében, hogy a munkások éppen a bérüket költik fogyasztásra. (E feltevések együttese csak akkor állhatna fenn, ha a jószághalmazként felfogott nemzeti jövedelemnek az a része, amelyet felhalmozási alapnak nevezünk, a nullával lenne egyenlő, vagyis ha nem termeltek volna felhalmozásra szolgáló beruházási javakat). Ebben az esetben a teljes nettó nemzeti termék fogyasztási cikkekből áll, s ezek árösszege éppen a kifizetett bérösszeggel egyenlő. Ekkor a tőkések árbevétele nem haladja meg költségeiket, s a profit nulla. Maradjon — másodszor — a helyzet változatlan, azzal a különbséggel, hogy most a tőkések is fogyasztanak a korábbinál nem több fogyasztásicikk-mennyiségből. Ekkor a nettó nemzeti termék árösszege a bérek összegével és a tőkés fogyasztás árösszegével egyenlő: az első esethez képest megnő a nettó nemzeti termék árösszege, a profit pénzbeli összege pedig a tőkések fogyasztásának árösszegével egyenlő. Harmadszorra: maradjon fenn továbbra is ez a helyzet, de most tegyük fel, hogy a munkások — korábban megtakarított pénzükből vagy hitelből — többet költenek el a bérüknél. Akkor a nettó nemzeti termék árösszege egyenlő lesz a tőkés fogyasztás árösszegének, a

bérösszegnek és a munkások többletköltekezésének az összegével. A munkások elköltött bére azonos a kapott bérükkel, a kapott bérük pedig a tőkések önköltségének egy része, tehát az elköltött bér nem növeli a tőkések profitját. A tőkés fogyasztás árösszege ezúttal is profit, csakhogy profit az a pénzösszeg is, amelyet a tőkések a munkások túlköltekezése révén kapnak. Ez a profitrész elköltetlen profit, papirosprofit, hiszen azon a bevételösszegen felül van, amelyet a tőkések költségeik fedezésére, valamint a fogyasztásukra és a (feltevés szerint nem létező) beruházásaikra fordítottak. Létrejöttének közvetlen oka nem az, hogy most másképpen osztozkodnak a munkások és a tőkések a megtermelt javakon, mint a második esetben. Ugyanúgy osztozkodnak rajta. A papirosprofit megjelenésének közvetlen oka az, hogy a munkások túlköltekezése megnövelte a második esethez képest az árszintet, de nem növelte a tőkések költségeit. (E mögött az érvelés mögött az a feltevés rejlik, hogy változatlan maradt a fogyasztásicikk-termelés is, a tőkések fogyasztása is, tehát a munkások többletköltekezés árán sem vásárolhattak volumenben mérve többet. Az a feltevés rejlik mögötte, hogy a tőkések megemelték az árakat, de a munkások reálfogyasztása nem csökkent.)

Lehetséges persze, hogy az első, második és harmadik eset között maga a termékmennyiség is megváltozik; lehetséges, sőt valószínű, hogy közben a fogyasztáscikk-termelés is megnő. Ez azonban mit sem változtat érvelésünk helyességén. A nagyobb fogyasztásicikk-mennyiségről is rendre feltehetjük, hogy 1. mind a munkásoknak jut a bérük ellenében, 2. csak egy része jut nekik a bérük ellenében, illetve 3. a nekik jutó részt nem csupán a bérükből veszik meg. Az előbbi érvelés így is helyes marad.

Negyedik, ötödik és hatodik esetként vegyük hozzá az első, második és harmadik esethez, hogy most nettó beruházásra szolgáló javakat is termelnek, de egyébként minden változatlan. Így valamennyi esetben a nettó tőkés felhalmozás árösszegével lesz magasabb a profit, mint a megfelelő korábbi — az első, a második, a harmadik — esetben volt.* A profit valamennyi esetben a felhalmozás meg a tőkés fogyasztás árösszegének és a munkások túlköltekezésének mint papirosprofitnak az összegével lesz egyenlő.

Lépjen most közbe az állam! Ha az államnak bevételei is, kiadásai is vannak, de ezek egymással egyenlőek, akkor az állam kiadásai — közéjük értve az állami alkalmazottak fizetésére és a transzferekre fordított kiadásokat is — megnövelik a nettó nemzeti termék árösszegét (hiszen e kiadásokat végül is a nettó nemzeti terméket megtestesítő javak és szolgáltatások megvásárlására fordítják), de ugyanakkor költséget jelentenek a tőkések számára, tehát nem vezetnek papirosprofit képződésére. (A munkások közvetlen adója is része a tőkések költségeinek: a tőkések által fizetett bruttó bérösszegből kerül az államkasszába.) Ezeknek az állami kiadásoknak a hatása áremelő ugyan, vagyis meglétük következtében megnövekszik a beruházás és a tőkés fogyasztás árösszege is, de a harmadik esethez képest változatlan marad a papirosprofit nagysága. Megváltozik persze a nettó nemzeti terméket alkotó javak elosztása is. Amíg nem volt állam, csak a tőkések és a produktív munkások részesedtek belőlük, míg most az állam

* Pontosabban: most a beruházási javakat termelő — korábban nem foglalkoztatott — munkások bére megemeli a fogyasztási cikkek árát, tehát a tőkések által elfogyasztott fogyasztásicikk-volumen árát is. Ez utóbbi árösszeg azonban része a profit árösszegének. A névleges profit így tehát magasabb lesz, mint enélkül lenne.

és az állam alkalmazottai is. Érvelésünk helyes voltán az sem változtat, ha az állam léte és tevékenysége miatt a nettó nemzeti termék mint javak és szolgáltatások összege is megnő. Ha viszont az állam is többet költ a bevételeinél, akkor ez a többletköltség — a deficit — éppúgy a tőkésosztály többletbevételévé: elköltetlen többletjövedelmévé, papirosprofittá válik, mint a munkások többletköltekezése.

Ahhoz, hogy ez az állításunk helyes legyen, azt sem kell feltennünk, hogy a szóban forgó évben változatlan volt a beruházás vagy a tőkés fogyasztás. Akár megnőtt, akár csökkent ez a két tétel az adott évben az előző évihez képest, mindenképpen megnőtt a tétlen papirosprofit — a tőkések tétlen pénztőkéje —, éspedig annyival, amennyivel a deficit növekedése meghaladta az esetleges exporttöbblet csökkenésének és a munkások esetleges többletmegtakarításának az összegét. A valóság tehát, legalábbis a papirosprofit keletkezésének évét illetően, éppen az ellenkezője a deficitfinanszírozásnak a tétlen pénztőkét elvonó hatásáról szóló közkeletű — vulgáris — elképzeléseknek.

Ha végül a külföldet is bevonjuk a képbe, akkor csak az eddig mondottakat ismételhetjük meg, kissé módosított formában. Ha a külföld vásárol többet, mint amennyit elad, akkor ez a különbség is megnöveli az árszintet, tehát megnöveli a tőkések papirosprofitját. Az egyik esetben a munkás vásárolt a többletkiadásával fogyasztási cikket, s ezt elfogyasztja. A másik esetben a külföld veszi meg a hazai nettó nemzeti termék mint jószághalmaz egy részét, s ez a rész éppúgy eltűnik az ország számára, mintha elfogyasztanák. Ez a különbség a profit és a papirosprofit jellegén semmi lényegeset sem változtat.

A stimulatív költségvetés nem elvonja, hanem létrehozza a tétlen pénzprofitot

Az előbb már utaltunk bizonyos vulgáris elképzelésekre. Nevezetesen: közgazdászaink többsége alighanem úgy véli tudni, hogy a túlérett és magára hagyott kapitalizmus stagnálásra — vagy színesebb szóval — rothadásra hajlamos, s ez a többi között abban nyilvánul meg, hogy a tőkések nem hajlandók profitjukat pozitív módon felhasználni — tehát beruházni. Ilyenformán tétlen pénztőke halmozódik fel a kezükben, s ez a pénzösszeg hiányzik az összkeresletből. Most jön az állam; egyik kezével elveszi ezt a pénzt a tőkésektől profitadó formájában, másik kezével viszont elkölti, tehát pótlólagos keresletet létrehozva újból beleveti a körforgásba. Ha pedig ez sem bizonyul elegendőnek, akkor többet költ az állam a bevételeinél: deficitből gazdálkodik, deficitfinanszírozást folytat.

Ám tegyük fel, hogy valamely évben az exporttöbblet is, a költségvetési deficit is meg a munkások nettó megtakarítása is éppen nulla volt. Ebben az esetben a papirosprofit is csak nulla lehetett. Nőjön most meg a deficit annyira, hogy e növekedést ne ellensúlyozza a másik két tétel egyidejű változása! Ekkor pozitív papirosprofit keletkezik. Tegyük fel, hogy anticiklikus, éspedig ezúttal konjunktúrajavító szándékkal nőtt a deficit. Ez a deficitnövekedés azonban nem vont el a tőkésektől tétlen pénztőkét (vagy papirosprofitot, ami ugyancsak tétlen pénztőkének fogandó fel). Valószínű, hogy volt az adott év elején a tőkések kezében valamekkora tétlen pénz-

összeg (vagy ami majdnem ugyanaz: valamekkora fiktív tőke), amely még az előző évekből származott, de a költségvetési deficit léte — a deficitfinanszírozás — nem elvont valamennyit a tétlen pénztőkéből, hanem ellenkezőleg, megnövelte azt!

A papirosprofit értéke az egyes években pozitív is, negatív is lehet. Az anyagi profit nagysága mindig pozitív. Utóbbi a tőkésosztály által elsődlegesen mindig pénzformában elsajátított profitnak már reálértékekben lecsapódott része. Ennyiben a már megtörténteket, a megváltoztathatatlan múltat képviseli, míg a mozgékony formában lévő papirosprofit az egyelőre bizonytalan, befejezett cselekedetekben csak később realizálható jövő egyik potenciális, bár csekély súlyú forrása. Hiszen ha igaz lenne az a gondolatmenet, hogy ha évek során rendszeresen deficittel zárul a kormányzati bevételek és kiadások mérlege, akkor évről évre újabb papirosprofitnak kell keletkeznie, *tehát* a tőkések kezén lévő tétlen pénztőkének halmozódnia, kumulálódnia kell, akkor a konjunktúraalakulás szempontjából joggal tekinthetnénk a papirosprofit képződését az expanzív költségvetési politika valamiféle selejttermékének. Ez azonban már téves gondolat lenne. Azt a pénzbeli profitot, amelyet a tőkések a keletkezése évében nem költhetnek el, már a következő évben és akár produktív módon is felhasználhatják, vagyis ebben az esetben kevesebb külső finanszírozás igénybevételére van szükségük működésük folytatásához vagy éppen bővítéséhez. A papirosprofit keletkezése a likviditásukat javítja.

A papirosprofitnak mindenkori megléte csupán másodlagos szerepe ellenére is fontos a tulajdonosa számára. Kétségtelen, hogy része a profitnak. Már az adott évben is lehetővé teszi külföldi vállalatok részvényeinek felvásárlását, de ezen kívül a jövőben szabadabb cselekvést tesz lehetővé mindenkinek, akinek jut belőle.

Az anyagi profit alakulása a tőkések magatartásának a függvénye, bár persze e magatartást igen sok olyan körülmény befolyásolja, amelyekbe az egyes tőkés alig tud beavatkozni. A papirosprofit alakulása viszont messzemenően független a tőkések magatartásától, de nem független a kormányzat költségvetési politikájától, hiszen a kormányzati deficit a papirosprofit jelentős részét alkotja. Az összefüggéseket leegyszerűsítve akár a következőképpen is fogalmazhatunk: a kormányzat költségvetési politikája döntően a költségvetési kiadások és bevételek különbségével, tehát a deficittel hat, mégpedig a papirosprofiton keresztül, az összprofit alakulására. A deficit változásainak a profitra való hatása persze kétarcú. Egyfelől, ceteris paribus, a saját nagyságával járul hozzá a papirosprofithoz. Másfelől inflációs hatást fejt ki, s ezzel csökkenti az önmaga által létrehozott papirosprofitrész reálértékét.

A tőkésektől függ-e a papirosprofit alakulása?

Azt állítottuk, hogy míg az anyagi profit nagysága a tőkéseknek a felhalmozásukra és a fogyasztásukra vonatkozó döntéseitől függ, addig a papirosprofit nagysága messzemenően független a tőkések elhatározásaitól.

Mondatunk második fele a nettó exportot illetően érvényes a legkevésbé. A külkereskedelemben tevékenykedő tőkések hoznak persze döntéseket arra vonatkozóan, hogy mikor, milyen árut s abból mennyit importáljanak vagy exportáljanak. Az ilyen döntések azonban csupán egy-egy im-

port- vagy exportügylet megvalósulását eredményezik, de önmagukban és közvetlenül nem hoznak létre külkereskedelmi mérlegtöbbletet vagy -hiányt, és így makroszinten profitot sem eredményeznek, ellentétben a beruházási és fogyasztási döntésekkel, amelyek megvalósulásuk esetén önmagukban és közvetlenül a makroszintű profit egy-egy darabkáját eredményezik. A papirosprofit e külkereskedelemmel összefüggő részének nagyságát nem csekély mértékben befolyásolja a „terms of trade", amelyet nagyrészt külső tényezők, így a konjunktúra állapota, de más országok tőkéseinek cselekvései (például egy, a szóban forgó ország piacára irányuló exportkampány), a többi ország kormányának a külkereskedelmet befolyásoló gazdasági rendszabályai stb. alakítanak. Mindezeknek van közvetlen hatásuk is. A saját országon belüli tényezők közül pedig nagy hatással van rá az adott ország kormányának gazdaságpolitikája: a külkereskedelem alakítását célzó rendszabályai. Igaz, a tőkésosztály képes befolyásolni a tőkésállam gazdaságpolitikáját, de e befolyás nem egyszerű, és még kevésbé egyértelmű. A tőkésosztály mint osztály nem a kaleckiánus politikai gazdaságtan emlőin nevelkedett, s így nem tudja, hogy az exporttöbblet szükségképpen profit. De még ha tudná is: az exporttöbblet eredményezte profit a makroökonómia értelmében a tőkésosztályé, de mikroökonómiailag tekintve csak egyes tőkéseké, s biztos, hogy nem minden tőkésnek jut belőle. Vannak viszont — számosan — tőkések vagy tőkéscsoportok, amelyek a minél nagyobb importban érdekeltek (például olcsó külföldi nyersanyaggal dolgoznak), s így a kormány külgazdasági politikáját is olyan értelemben igyekeznek befolyásolni, hogy az végső soron az exporttöbblet csökkenésének irányában hasson. A papirosprofit e részének alakulását meghatározó döntések tehát részben teljesen kívül esnek az adott ország tőkéseinek hatalmi körén, részben pedig befolyásolhatók ugyan általuk, de csak igen bonyolultan, áttételesen, egymás ellen ható erők eredményeként.

Kézenfekvő, hogy a papirosprofit második tényezőjének, a kormányzat belföldi deficitjének alakulását az egyes tőkések döntései közvetlenül nem határozhatják meg. A kormányzati kiadások és bevételek mérlegének alakulása egyrészt, éspedig nagyobbrészt, az éppen érvényes kormányzati programoktól, illetve a beépített stabilizátorok automatizmusától, másrészt a kormányzat diszkrecionális rendszabályaitól függ.

A kormányzati bevételek és kiadások egyenlegének automatikus tényezők által való befolyásolása lényegében abban áll, hogy a konjunktúra javulása a beépített stabilizátorokon keresztül a deficit csökkenése értelmében, romlása pedig a deficit növekedése irányában hat. A papirosprofitnak ez az eleme tehát spontán módon és — az Egyesült Államokban jelenleg érvényben lévő adórendszer keretei között — jó konjunktúrában csökkentő, recesszióban növelő értelemben hat a profitra is. A diszkrecionális kormányzati rendszabályokra a tőkések természetesen befolyást gyakorolnak, de éppen úgy számos ellentmondással terhes módon, amint azt a külkereskedelmi mérleggel kapcsolatban már leírtuk.

Aligha szorul bővebb magyarázatra, hogy a bérből élők megtakarításainak a nagysága független a tőkések szándékaitól vagy magatartásától, bár a dolgozók netáni nettó túlköltekezésébe a tőkéseknek is van némi beleszólásuk. Hanem: a papirosprofit e tényezőjének alakulása annyira lényeges és jellegzetes, hogy megkülönböztetett súllyal kell majd szólnunk róla, s ezért részletesebb megtárgyalását későbbre halasztjuk.

A profit összetevői egymástól is függenek

Most előbb a profitelemek belső összefüggéseiről kívánunk néhány szót ejteni.

Statikusan — vagy talán helyesebb, ha úgy mondjuk, hogy ex post — természetesen igaz, hogy a beruházás is, a tőkés fogyasztás is, de a kormányzati bevételeknek és kiadásoknak, a külkereskedelmi mérlegnek az egyenlege és a munkások bevételének és kiadásainak a különbsége is teljes összegében része a mindenkori profitnagyságnak, és hogy épp ezeknek az összege a profit. De a dinamikát — a változásokat — figyelembe vevő, ex ante szemléletben meg éppen azt kell szem előtt tartanunk, hogy e tényezők egyikének változása sem eleve független valamely másik tényező vagy éppen tényezők változásától, sőt nemegyszer éppen feltételezi azt.

Ez bizonyos esetekben nagyon könnyen átlátható. Így például Kalecki hangsúlyozta,* hogy a korábbihoz képest megemelkedett export, a nagyobb deficit — ha hatására nő a termelés —, vagy a fokozottabb beruházás végül mégsem növeli meg mindenestül a saját növekményével a profitot, mert a termelés növelése általában az import növelését is szükségessé teszi, s ennek következtében annak a haszonnak egy részét, amelyet a tőkések megnyernek a réven, elveszítik a vámon. Azt is könnyű belátni, hogy például a költségvetési deficitnek a transzferek megnövekedése révén létrejövő többlete (ha a többlettranszferek a dolgozók reálfogyasztását is megnövelik) csak akkor növelhetné ceteris paribus a saját összegével a profitot, ha a végtermléknek fogyasztási cikkekből álló része is megnőne, és ha ez nem járna importtöbblettel. Az ellenkező esetben ugyanis vagy a készleteknek kell csökkenniök, ami negatív beruházás, vagy a tőkések fogyasztásának.

Ugyanez áll arra az esetre is, ha fokozottabb kormányzati vásárlások növelik a deficitet, csak most az állami fogyasztás lép a dolgozók fogyasztása helyébe. Vagy ha a munkások negatív megtakarítás (túlköltekezés) terhére fogyasztanak többet, akkor ugyancsak meg kell nőnie a fogyasztási cikkek termelésének ahhoz, hogy ez a túlköltekezés saját összegével növelhesse a profitot (mert különben csökkennie kellene a készleteknek, s ez dezinvesztíció).

A példaként említett esetekről azt mondhatjuk, hogy a profitnövekedést egy bizonyos értelemben csak a termelés alkalmazkodása tette lehetővé.

Számos példát sorolhatunk fel arra is, hogy bizonyos esetekben, amikor nem változik a termelés (vagyis a végtermék) volumene, akkor a profit egyik összetevőjének a hatását egy másik összetevő hatása semlegesíti. Semmivel sem növekszik például a profit, ha a beruházástöbbletet mindenestül import terhére hajtják végre, vagy ha a munkások túlköltekezése importált árukra fordítódik; ha a kormányzat a korábbinál többet költ, de ezt importált fegyverek vásárlására költi. A beruházástöbblet is, a munkások túlköltekezése és a kormányzat többletvásárlása is növelné a profitot, ha e növekményt nem semlegesítené az importtöbblet.

* Lásd Selected essays on the dynamics of the capitalist economy című kötetben (Cambridge at the University Press, 1971.) „A külkereskedelemről és a ‚belső exportról' " című tanulmányt (15–25. l.), amely egy évvel később keletkezett, mint Kalecki ismert profitegyenlete.

Termelésnövekedés nélkül is nőhet azonban a profit egyetlen profitösszetevő változása révén. A végtermékből ugyanis négy szereplő részesedik: a tőkések, az állam, a dolgozók és a külföld. Változatlan volumenű végtermék esetén, ha e négy szereplő valamelyikének a nettó bevétele csökken, akkor valamelyik másikának nőnie kell, s ez a másik a tőkések részesedése, a profit is lehet.

Marxisták számára a priori világosnak tűnik, hogy változatlan végtermék esetén a dolgozók reáljövedelmének a csökkenése növeli a profit volumenét. Ellenőrizzük csak! Maradjon a külföld részesedése és az állam nettó bevétele (bevételeinek és kiadásainak a különbsége) változatlan, és csökkenjen a dolgozók reáljövedelme! Csökkenjen például az állami transzferek reálösszege, de nőjön ugyanannyival az állami vásárlás! Így az állam nettó bevétele változatlan marad, de a dolgozók reáljövedelme csökken. Csökken tehát az a fogyasztásicikk-mennyiség is, amelyet (hitel vagy megtakarított pénzük igénybevétele nélkül) a dolgozók megvásárolhatnak. Emiatt nő a fogyasztási cikkek készlete, s ez beruházástöbbletnek számít. Megnő a profit. Csakhogy ez a profit (egyelőre) nem realizálódott! Hasonlóképpen egyelőre realizálatlan profitra vezet, ha megnő a dolgozók adója, de nő a kormányzati vásárlások összege is, vagy ha egyszerűen a kifizetett üzleti bérek reálértéke csökken.

Ha viszont az állam nettó bevétele változik — például csökken —, akkor két különböző esetről kell szólnunk. Ha nő a kormányzati deficit, mert csökken a profitadó, de változatlanok a kormányzati kiadások, akkor megnő a profit. Ha pedig azért nő a kormányzati deficit, mert csökkentik — mégpedig reálértékben is csökkentik — a dolgozók egyenes adóját, de nem változtatják az állam kiadásait, akkor nő a deficit, ami profitnövelő hatású. A dolgozók vásárlásai azonban csökkentik a raktári készleteket, s ez dezinvesztícióval, profitcsökkenéssel jár. A profit így változatlan marad.

A példákat minden különösebb haszon nélkül még sokáig variálhatnánk, de erről most természetesen lemondunk. A fenti példáinkban az egyik profitösszetevő megváltozása többnyire mintegy technikai szükségszerűségek révén módosította valamelyik másik összetevő nagyságát. Ilyen szükségszerűség miatt kellett a végterméknek is változnia ahhoz, hogy az eredeti változás mindenestül profitban csapódhassék le. Más példákban pedig csak azért kellett a leírt másodlagos változásnak a leírt módon bekövetkeznie, mert feltettük, hogy a dolgozók pontosan a nettó jövedelmüket költik fogyasztási cikkekre. Ez a feltételezés azonban nem reális. A munkások megtakarításainak növekedése vagy csökkenése nem valamiféle technikai jellegű összefüggés révén következik be olyankor, amikor a profit valamelyik másik összetevője megváltozik. De, mint már kimondtuk, az egyes tőkések magatartásától is messzemenően független a dolgozók pozitív vagy negatív nettó megtakarításainak a nagysága.

Nem a tőkés dönti el, hogy a munkás betegye-e a bankba a megtakarított pénzecskéjét, vagy éppenséggel autót vásároljon hitelbe. Itt tehát a profitnak egy olyan részéről van szó, amelynek nagysága közvetlenül a tőkésosztállyal antagonisztikusan szemben álló osztály, a munkásosztály (pontosabban: a bérből és fizetésből élők) döntéseitől függ, éppúgy, ahogyan a tőkésektől függnek a saját beruházási és fogyasztási döntéseik. A dolgozók szintén nem a profitnagyságra vonatkozó makroökonómiai tételektől vezettetve döntenek afelől, hogy kuporgassanak-e, vagy inkább túlköltekezze-

nek. Megtakarítással kapcsolatos magatartásukat az Egyesült Államokban a 70-es évek folyamán mindenekelőtt a konjunktúra állapota határozta meg. Túlköltekezésük — amelynek formája leginkább tartós fogyasztási cikkek és lakások hitelbe történő vásárlása — a jó, míg a megtakarítás — amelyet a munkanélküliségtől, jövedelemcsökkenéstől való félelem ösztönöz — a rossz konjunktúra kísérője volt. De nagy befolyással volt rá a kormányzat monetáris politikája is, mégpedig a rendelkezésre álló fogyasztói és jelzáloghitel mennyiségére és feltételeire való ráhatás útján. Bizonyos befolyással voltak reá végül maguk a tőkések is, hiszen a bérből élőknek a tőkésekhez (pénzintézetekhez) kell fordulniuk hitelért. Persze egy adott hitelkérelem feletti döntést korántsem az motiválja, hogy teljesítése a tőkésosztály profitját növeli, hanem a hitelt kérő hitelképességének megítélése és az, hogy a hitelt nyújtó intézet a saját szempontjából hasznot hajtónak ítéli-e a hitelügyletet. A tőkésosztály befolyása tehát e profitösszetevő alakulására mindenképpen csak nagyon közvetett és ellentmondásos lehet.

Ezzel a legutóbbi néhány bekezdéssel csak adósságot törlesztettünk; befejeztük az arról szóló mondandónkat, hogy független-e a papirosprofit alakulása a tőkések magatartásától. Válaszunkat akár össze is foglalhatjuk. Eszerint: a papirosprofit alakulása nem közvetlenül függ a tőkések döntéseitől. Elsősorban külső tényezők: külföldi fejlemények, állami gazdaságpolitikai döntések, illetve a bérből élők magatartása határozzák meg. Jelentős befolyása van rá a konjunktúra állapotának, míg maguknak a tőkéseknek a befolyása csak nagyon áttételesen és ellentmondásosan érvényesülhet.

A bérből élők megtakarításai és a profit trendszerűen, ciklikusan és anticiklikusan mozgó összetevői

A munkások megtakarításának alakulásáról szóló legfontosabb mondanivalónk azonban nem ez.

Tudjuk, hogy a gazdaság megélénkülése általában a profit növekedésével, lanyhulása pedig a profit csökkenésével jár együtt. Viszont a végtermék, tehát a szolgáltatásokkal együtt értelmezett termelés és a profit alakulása között nincs egyértelmű összefüggés. Változatlan nagyságú végtermék különböző nagyságú anyagi profittal fér össze. Még inkább igaz ez a papirosprofitot illetően, hiszen ennek az alakulása messzemenően független a tőkések szándékaitól, illetve gazdasági tevékenységétől. A profit alakulására éppen a papirosprofit képződésének mechanizmusán keresztül hatnak az úgynevezett beépített stabilizátorok. Ez utóbbiakon az adók, a munkanélküli segélyek és hasonlók rendszerét szokták érteni. Ezek — a közkeletű elmélet szerint — azáltal fejtenek ki stabilizáló hatást, hogy javuló konjunktúra esetén viszonylagosan csökkentik, rosszabbodó konjunktúra esetén viszonylag növelik a hatékony keresletet. A hatékony kereslet növekedése valóban ösztönzően hathat a végtermék reálnagyságának a növelésére. Ha azonban ez a reálkereslet-növekedés bérből élők — nem túlköltekezésből fedezett — keresletének növekedése, akkor, közvetlen hatását illetően, érintetlenül hagyja a profitot, rontja viszont az értéktöbbletrátát. Csakhogy: ha a keresletcsökkenés visszafogása a beépített stabilizátorok működésének az eredménye, akkor a kormányzati bevételek és kiadások

mérlege nem marad változatlan, hanem a deficit irányában tolódik el. Ez pedig növeli a profitot, nevezetesen a papirosprofitot. S ha igaz az, hogy a gazdasági életet végső fokon a profit irányítja, akkor főleg éppen ebben láthatjuk a beépített stabilizátorok valóban stabilizáló hatását.

Romló gazdasági helyzetben többnyire megnő a kormányzati deficit. Ez növeli a profitot, tehát a gazdasági helyzet romlása ellen hat. Javuló gazdasági helyzetben ennek az ellenkezője történik. Hasonlót mondhatunk, bár kevésbé határozottan, a papirosprofit másik összetevőjének, a külkereskedelmi többletnek az alakulásáról is, hiszen a végtermék növekedése rendszerint az import viszonylagos súlyának a növekedésével jár együtt. Ez csökkenti a papirosprofitot, tehát kedvezőtlenül hat a növekedésre. Romló konjunktúrában természetesen ennek az ellenkezője lesz igaz. A papirosprofit harmadik összetevője, a munkások megtakarítása viszont a ciklus folyamán az előbb említettekhez képest éppen ellenkező értelemben hat a profit alakulására. Jó konjunktúrában negatívvá válik, s ez megnöveli a profitot. Vagyis míg a kormányzati deficit és többnyire a külkereskedelmi többlet változása is negatív, tehát stabilizáló értelemben, addig a munkások megtakarításának alakulása pozitív értelemben csatolódik vissza a gazdaság egészére, vagyis destabilizáló hatású. Ez alól csak a boom utolsó néhány hónapja kivétel, hiszen ilyenkor a feszült hitelviszonyok miatt a munkások túlköltekezése már kényszerűen lanyhul. Ez sem tekinthető azonban stabilizáló hatásnak, hanem inkább közelebb hozza a visszaesés bekövetkezését.

A bruttó profit összetevői közül az amortizációt és a tőkés fogyasztást *trendszerűen növekvő* összetevőknek tekinthetjük. E kettő összegének időbeli lefutását (lásd a ábrát) egy majdnem pontosan egyenes vonal ábrázolja.

Ciklikusan, vagyis a konjunktúra ingadozásaival azonos értelemben mozgott egyfelől a nettó beruházás, másfelől a munkások túlköltekezése. E kettő összegének lefutását ugyanezen az ábrán mutatjuk be.

Végül *anticiklikus* a kormányzati deficit és az exporttöbblet irányzata. Ez alól a deficit változását illetően 1968 és 1977 között az 1974-es év volt az Egyesült Államokban az egyetlen kivétel. E kivételes évben a deficit paradox alakulása lényegesen hozzájárult a válság kibontakozásához és elmélyüléséhez. (Még csak az sem világos, hogy az 1974. évi belföldi kormányzati szufficit egyszerűen meggondolatlan, szerencsétlen gazdaságpolitikának köszönhette-e a létét. Könnyen lehet, hogy éppen ellenkezőleg: alaposan megfontolva, az inflációellenes harc eszközeként alakította a kormány ilyen módon bevételeinek és kiadásainak az arányát, még azzal sem törődve, hogy ennek legalábbis recesszióval kell járnia.)

Minthogy a papirosprofit két fő összetevője, ti. a kormányzati deficit és a munkások túlköltekezése egymáshoz képest ellenkező értelemben, tehát egymás hatását gyengítve mozog, eléggé meglepő, hogy a ciklikus jellegű nettó beruházásnak, valamint a teljes papirosprofitnak a mozgása az említett időszakban mindössze két év kivételével volt ellentétes irányú, vagyis, hogy *a teljes papirosprofit is alapjában véve anticiklikus mozgást mutatott.* A két kivételes év egyike az imént már kiemelten említett 1974-es év volt, míg a másik az 1971-es esztendő.

A teljes papirosprofit anticiklikus hatása alóli említett kivételek ritkák voltak ugyan, de mégsem bízhatunk túlságosan a „szabály" szabályos voltában. Annyi igaz például, hogy a jó konjunktúrával jellemzett két évben,

A profit trendszerű, ciklikus és anticiklikus összetevői

1972—1973-ban a papirosprofit a bruttó profitnak 1,5 százalékát, a rossz konjunktúra két évében, 1974—1975-ben pedig 5,1 százalékát, tehát az előbbinek több mint háromszorosát tette ki. Csakhogy a két jó évben a kormányzati deficit (pontosabban: szufficit) 3,1 százalékkal csökkentette, a bérből élők nettó megtakarítása pedig ennél többel, 4,9 százalékkal növelte a profitot, míg a két rossz évben a deficit részaránya volt a nagyobb, s a bérből élők megtakarításáé volt a kisebb (9,9 százalékos növelő, illetve 7,3 százalékos csökkentő hatás). Ebben a két utóbbi évben azonban a papirosprofitra vonatkozó adatunk eléggé bizonytalan: bizonytalanná teszi, hogy a statisztikai eltérés is a bruttó profit 2,6 százalékára rúgott. Vagyis: a kivételek gyakoribbak is lehettek volna.

A papirosprofit ingadozásmérséklő hatása a számok tükrében

Érdemes lesz kissé pontosabban is elemeznünk a profit összetevőinek mozgását az említett időszak legkritikusabb évében, 1975-ben. Ekkor volt a mélypontja a második világháborút követő legsúlyosabb válságnak. Az imputációk nélkül számított végtermék volumene az 1974. évi 1,7 százalékos csökkenés után újabb 1,6 százalékkal visszaesett. A *profit volumene* azonban ugyanakkor másfél százalékkal *megnőtt*. Míg tehát a végtermék a válság mindkét évében nagyjából azonos mértékű csökkenést mutatott, addig a profit a válság kibontakozásának évében jelentősen (10,4 százalékkal) csökkent, a válság mélypontjának évében azonban csekély mértékben ugyan, de már emelkedett.

Az anyagi profit és a papirosprofit alakulása ebben az évben *homlokegyenest ellenkező* irányú volt. Az előbbinek a változása 19 százalékkal, az 1974. évi megfelelő változásnak közel a háromszorosával csökkentette, míg a papirosprofité 20,5 százalékkal növelte az összprofitot. Az összprofit így 3 milliárd dollárral nőtt. Ez a csekély növekmény úgy jött létre, hogy az anyagi profit e hárommilliárdnak mintegy tizenháromszorosával csökkent, ám a papirosprofit ugyanezen összeg közel tizennégyszeresével megnövekedett. Az egyes elemeket megvizsgálva azt látjuk, hogy a beruházás (pontosabban a nettó beruházás) igen éles visszaesése volt a fő csökkentő tényező: az előző évihez képest a teljes beruházás visszaesése 19,1 (a nettó beruházásé 21,7) százalékkal csökkentette a profitot. A papirosprofit profitnövelő hatása pedig az egyes összetevőinek következő változásaiból adódott ki: Az előző évi külkereskedelmi mérleghiányt jelentős exporttöbblet váltotta fel, 5,3 százalékos profitnövelő hatással. A kormányzati mérleg viszont szufficitből deficitbe ment át, mégpedig nem is akármilyenbe, hanem a legnagyobb mértékű költségvetési hiányba az egész háború utáni időszakban. Ez elsősorban az 1975 áprilisában válságellenes rendszabályként életbe léptetett széles körű adócsökkentés következménye volt. A költségvetés egyenlegének változása az előző évihez képest 23,6 százalékkal, a külkereskedelmi mérleg változásával együtt pedig csaknem 29 százalékkal növelte meg a profitot. Profitcsökkentő tényezőként érvényesült viszont, hogy a dolgozók megtakarítása az előző évihez képest tovább fokozódott, s ez 8,1 százaléknyi profitcsökkentő hatással járt.

A papirosprofitnak a profitmozgást egyenletesebbé tevő, a kilengések amplitúdóját mérséklő szerepét az egész 1968—1977-es évtizedet illetően a következő adatok szemléltetik: A bruttó anyagi profit éves ingadozásának értékei az 1968-at követő kilenc évben +12,7 és —18,0 százalék között változtak, az összprofitéi azonban csupán +7,7 és —10,4 százalék között. A *nettó* profit alakulásánál a megfelelő százalékos változások: az anyagi profit esetében +30,3 és —36,9; az összes profit esetében +9,9 és 20,7. (az adatok a változatlan — 1972-es — dollárban számított profitra értendők.) E számok alapján a papirosprofit ingadozáscsökkentő hatására vonatkozóan érdemes megjegyezni, hogy e hatás erőteljesebben érvényesült a negatív, mint a pozitív ingadozások esetében.

Az sem érdektelen, hogy a tőkés fogyasztás az adózás utáni nettó anyagi profitnak meglepően nagy részét teszi ki. Így például 1975-ben a nettó anyagi profit a tőkés fogyasztáson kívül jóformán alig állt egyébből. Az egész tízéves (1968—1977) időszakban a tőkés fogyasztás adta a nettó anyagi pro-

fitnak 56,9, az egész nettó profitnak pedig 54,8 százalékát. Annak tudatában, hogy a tőke raison d'être-je nem a tőkések fogyasztása, hanem a tőke felhalmozása, ezek az arányszámok furcsának, a priori elképzelésünkhöz képest túl magasnak tűnnek. Ne felejtsük el azonban, hogy ki mindenkinek a fogyasztása szerepel számításainkban tőkések (nem bérből élők) fogyasztása címke alatt*. S emlékezzünk arra is, hogy a tőkés fogyasztás az összes személyi fogyasztásnak mindössze kb. 9,5—10 százaléka körül mozgott.

Serkenti-e a papirosprofit a termelést?

Befejezésül még egy gondolat a papirosprofit szerepéről. Nagyobb a profit, ha adott beruházásra és tőkés fogyasztásra — az anyagi profit e két összetevőjére — még papirosprofit is rárakódik, mintha nem rakódna rá. A tőkéseket terhelő költségeket e rárakódás változatlanul hagyja. Következésképpen a végtermék árösszegének kell ceteris paribus nagyobbnak lennie, mintha a papirosprofit — tehát a munkások megtakarításai és a külkereskedelmi hiány által nem mindenestül ellensúlyozott kormányzati deficit — nem léteznék. Adott papirosprofithoz ceteris paribus adott árösszeg-többlet tartozik, növekvő papirosprofit-többlet — a deficitnek a másik két tényező által nem teljesen ellensúlyozott — növekménye megnöveli a végtermék árösszegét. Ha a végtermék volumene változatlan marad, akkor megnő az egységnyi termékben realizálható profit, vagyis a profitrés is. Növekvő profitrés azonban — valamelyest még az infláció körülményei között is — a termelés fokozására, a végtermék növelésére ösztönöz. Nem *kell* megnövelnie a végterméket, de ösztönöz a növelésére. Ahhoz, hogy ez az ösztönzés hatékony legyen, addig, amíg van szabad kapacitás, nincs feltétlen szükség többletberuházásra; nélküle is megnőhet a fogyasztásicikk-termelés. Ha megnő, akkor ez a növekedés ellene hat annak az árszint-emelkedésnek, amelyet nélküle az eladási árösszeg növekedése váltana ki: az árszintnek tehát végül is nem kell feltétlenül emelkednie (bár az árösszeg megnő). Ennek eredményeképpen a reálbérösszeg, sőt valamelyest a reálbérszint is nagyobb lesz.

Semmivel sem bizonyítható azonban, hogy ez az ösztönző hatás annyira megnövelné a termelést, hogy az árszint egyáltalán ne növekedjék. A vizsgált évtized tapasztalatai éppen arra utalnak, hogy ez az ösztönző hatás egyben az inflációt is szítja — ez pedig előbb vagy utóbb deflációs állami gazdaságpolitikát vált ki. Ha ez az utóbbi tény nem volna tény, akkor úgy is érvelhetnénk, hogy a deficit termelésösztönző hatása — az úgynevezett akcelerátor-hatáson keresztül — előbb-utóbb kiváltja az állótőke-beruházások növekedését is. A gazdaságpolitika anticiklikus ingadozásai azonban kétségessé teszik azt, hogy ez a hatás jelentékeny. Kétségünk a vizsgált időszak vonatkozásában nagyonis megalapozott.

* Erről részletesen lásd a Közgazdasági Szemle 1977. évi 12. számában megjelent, „Módszer az osztályok jövedelmének, fogyasztásának és megtakarításának becslésére az Egyesült Államok statisztikai adatai alapján" című cikkünkben (1452—1456. l.).

NAGY LAJOS:

A politikai gazdaságtan egyetemi (főiskolai) oktatása új törzsanyagának elveiről és módszereiről

A marxizmus—leninizmus oktatás — benne a politikai gazdaságtan oktatása — három évtizedes múltra tekint vissza. E hosszú időszakban a politikai gazdaságtan oktatás — ha több fogyatékossággal is — jól szolgálta egymással összefüggő hármas feladatát: hogy a *korszerű általános műveltség* alkotórésze legyen, *világnézeti nevelő* szerepet töltsön be, és több egyetemen *szakmai megalapozó* tárgyként szerepeljen.

Ebben az időszakban az oktatás tartalma is javult. A politika, a gazdaságpolitika és a szocialista gazdaság fejlődése kedvező feltételeket teremtettek ehhez. A társadalomtudományi kutatások megszabadultak a dogmatizmus „béklyóitól". Végül a politikai gazdaságtan oktatását irányító szervek és a tanszékek nagy erőfeszítéseket tettek a tananyagok korszerűsítése érdekében. Jobban alkalmazkodott az oktatás a hazai és a nemzetközi fejlődés fő folyamataihoz, az új tananyagok — minden hibájuk ellenére — javultak, terjedelmükben és tartalmukban idomultak az egyetemek (karok, szakok) igényeihez.

A politikai gazdaságtan tananyagának korszerűsítése, elméleti színvonalának növelése és módszereinek tökéletesítése állandó feladat. E munka fontosságát mutatja, hogy a párt vezető szervei is gyakran napirendre tűzik a politikai gazdaságtan oktatás továbbfejlesztésének kérdéseit. Így legutóbb az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1976 júliusában határozatot hozott „A marxizmus—leninizmus oktatás tartalmi koncepciójáról és káderhelyzetéről". E határozat feladatként jelölte meg a marxizmus—leninizmus oktatás *egységességének* biztosítását, azt, hogy az egyetemi, az egyetemet megelőző középiskolai, valamint az egyetemet követő pártiskolai (esti egyetemi) oktatás *egymásra épüljön*, kiegészítse egymást.

Ennek a megvalósításában nem elhanyagolható szerepet játszik a politikai gazdaságtan törzsanyagának a kidolgozása. A törzsanyag ugyanis *egységesíti* azokat a politikai gazdaságtani ismereteket, amellyel a legkisebb óraszámú tematika szerint tanuló egyetemi (főiskolai) hallgatónak minimálisan rendelkeznie kell, és a *tanultak alkalmazási készségének kifejlesztésére törekszik.*

A törzsanyag tehát az az *alaptananyag*, amelyet a középfokú politikai végzettséget adó párt- és állami intézményben alapismeretként oktatni kell. Két részből áll: a) a 60 órás tematika számára készített tankönyvből (jegyzetből), b) kiegészítő anyagokból (egységes kötelező irodalom, szemléltető anyagok). A korszerűség és a tudományosság követelményének érvényesítésében azonban a törzsanyag sem tehet engedményeket. Ugyanakkor a poli-

tikai gazdaságtan törzsanyagának szerzője is szembe találja magát azokkal a nehézségekkel és igényekkel, amelyekkel a politikai gazdaságtan oktatásában általában (a nagy óraszámú tematikákban) jelentkeznek. Elég itt néhány „fehér foltra" felhívni a figyelmet, amelyek elméleti kidolgozatlansága akadályozza a tananyagok írását. A törzsanyag kidolgozása és oktatása ezért a politikai gazdaságtan oktatásának általános továbbfejlesztésével kapcsolatban is hozhat tapasztalatokat.

A politikai gazdaságtan egyetemi (főiskolai) oktatásával szemben támasztott követelmények

Az Agitációs és Propaganda Bizottság említett határozata a politikai gazdaságtan tananyagával szemben a következő igényeket támasztja: a) *tudományos* választ adjon a társadalmi-gazdasági valóság mai jelenségeire és bonyolult összefüggéseire, b) *fejezze ki az elmélet és a gyakorlat egységét és ellentétét*, az elmélet ne kerülje meg a gazdasági valóság ellentmondásait; c) a hallgatókat a *dialektikus gondolkodásra* nevelje, meggyőző tudományos érvekkel, a társadalmi-gazdasági fejlődésünk eredményeinek ismertetésével szálljon szembe az *antimarxista nézetekkel;* d) a tananyag a korszerű *általános műveltség* alkotórészeként tartalmazza a politikai gazdaságtan legfontosabb összefüggéseit, kategóriáit, törvényeit, de ne ezek „lexikonszerű" gyűjteménye legyen, hanem ezeket és összefüggéseiket fejtse ki, magyarázza is; e) a tananyag felépítésében, a kifejtés módjában, a kifejtés stílusában legyen *egyszerű, érthető, világos, jól tagolt*.[1]

A politikai gazdaságtan társadalomtudomány, így a tananyagának meg kell felelnie a *társadalomtudományok valóságfeltáró, valóságmegváltoztató és ideológiai funkciójának*. Ezért a politikai gazdaságtan oktatásában egyfelől ki kell alakítani a hallgatóknak azt a képességét és készségét, hogy napjaink gazdasági valóságát kritikailag elemezzék, aktív részesei legyenek megváltoztatásának. Ennek eléréséhez ismerniök kell a világgazdaság és a magyar gazdaság mozgásának fő tendenciáit, meg kell ismerkedniök a szocialista gazdaságpolitika és a gazdálkodási formák elméleti alapjaival. Másfelől a politikai gazdaságtannak önálló elméleti gondolkodásra kell nevelnie a hallgatókat a marxista-leninista ideológia alapján.

A politikai gazdaságtannak meg kell mutatnia a *szocializmus sajátos lényegét, tartalmát, minőségét* a kapitalizmussal szemben. Ugyanakkor azonban nem kerülheti meg a szocialista gazdaság fejlődését előre vivő ellentmondásokat és a fejlődést akadályozó feszültségek feltárását sem. Ezek egy része a szocializmus termelőerőinek viszonylagos fejletlenségéből (a viszonylag alacsony gazdasági hatékonyságból, a „hiánygazdálkodás" elemeinek meglétéből), valamint a szocialista termelési viszonyok „éretlen" voltából adódnak. A szocialista építés eddigi tapasztalatai arra utalnak, hogy a teljes foglalkoztatottság, a gazdasági egyensúly és a pénz stabil vásárlóerejének az együttes biztosítása a szocializmusban sem egyszerű dolog.

Mindenki előtt — aki valamelyest is jártas a tananyagírásban — világ-

[1] A politikai gazdaságtan oktatása szélesebb kérdéskör, mint a tananyag kérdése. Ide tartozik például a politikai gazdaságtan kapcsolata a többi marxista és szaktárggyal, az oktatási folyamat egészének szervezése stb. Cikkemben elsősorban a törzsanyag elkészítésével kapcsolatos kérdéseket tárgyalom.

gos, hogy ezeknek a követelményeknek egy szerző — rövid idő alatt — szűkre korlátozott terjedelemben nem képes eleget tenni. Ezeket az igényeket csak megközelíteni lehet, és ez is hosszú időt igényel. A feladat megközelítő megoldása csak akkor lehetséges, ha egyrészt felhasználjuk az eddigi tankönyv- (jegyzet-) írás eredményeit, másrészt, ha a politikai gazdaságtani tudományos kutatómunka nem reked meg a részeredmények szintjén, hanem ezeket általánosítja, szintetizálja, alkalmassá téve arra, hogy a tananyagírás felhasználhassa, és végül, ha az eddig megoldatlan kérdések egy részére választ ad.

A gazdaságelmélet — az utóbbi néhány évtizedben elért fejlődése ellenére — több kérdésre nem adott tudományos választ, noha a tananyagban a „vitaállapotot" meghaladó „kiérleltebb" válaszokra lenne szükség. A teljesség igénye nélkül felsorolok néhány problémakört, amelyeket még további kutatómunkával kell tisztázni, megoldani. 1. A termelési, tulajdon- és érdekviszonyok rendszere. 2. A tervszerűségtörvény és értéktörvény, a terv és a piac viszonya a szocializmusban. 3. A fejlett szocializmus árnyaltabb kritériumai. 4. A piaci kategóriák, a gazdasági-műszaki mutatók szerepe a gazdasági növekedésben (a hatékonyság emelésében). 5. A szocialista gazdaságpolitika stratégiai céljainak és a gazdasági mechanizmus változásának a viszonya. 6. A munkatermelékenység, a munka bonyolultsága és az érték viszonya. 7. A szocializmus általános és sajátos vonásai, a gazdaság viszonylagos elmaradottsága (a hiánygazdálkodás) feltételei mellett.

A tananyagíróknak nagy segítséget jelentene, ha *első lépésként* ezeket a témákat, az e kérdésekkel foglalkozók vitaanyagai alapján, az oktatók és kutatók széles körben megvitatnák. *Második lépésként* a tananyagírók — a vita alapján — a megfelelő tananyagrészeket „áteresztve" a politika, a gazdaságpolitika szűrőjén, a többségi álláspontok szerint, de a kisebbségi vélemények ésszerű elemeinek a felhasználásával is megírnák a tananyagokat.

A politikai gazdaságtan tananyaga kialakításának az előbb vázolt követelményeken kívül még más követelményei is vannak. Ezek a következők:

1. A tananyagoknak egyfelől *tudományos igényűeknek* kell lenniük. Fel kell használniuk a tudomány kiérlelt eredményeit, de a vitákban kibontakozó uralkodó felfogásokat, az elméleti tételek keletkezésének „rögös" útját is fel kell villantani. Választ kell adniuk a *gazdasági valóság* által felvetett kérdésekre. Mindezeken keresztül fel kell kelteni a hallgatók érdeklődését, megfelelő „intellektuális izgalmat" kiváltva. Ugyanakkor másfelől ki kell elégíteni a *didaktikai és módszerbeli igényeket is.* (Megfelelő tagoltsággal, szabatos, közérthető fogalmazással, jól kiválasztott példákkal elő kell segíteni a megértést és a megtanulást.)

2. A politikai gazdaságtan oktatásának fontos követelménye a *klasszikusok műveinek* megfelelő felhasználása. Mitől kell óvakodnunk a klasszikusok műveinek felhasználásakor az oktatásban? Egyrészt nem lehet a klasszikusok tekintélyével, „idézgetésével" helyettesíteni az érvelést. A hallgatóknál ez nem vezet eredményre, sőt akadályozza a klasszikusok műveinek tanulmányozása iránti igény felkeltését. Másrészt nem lehet Marx, Engels, Lenin megállapításait a történelmi időtől és helytől függetlenül felhasználni. Végül a klasszikus művek fordításának pontatlanságából eredő, de több generáció során polgárjogot nyert fogalmak és megállapítások megváltoztatásával szintén csínján kell bánni. (Például Marx és Engels nem társadalmi-gazdasági formációról beszélt, hanem csak társadalmi formációról.)

Azzal, hogy szót emelünk a klasszikusok helytelen „idézgetése" ellen, éppen a klasszikus munkák helyes felhasználását kívánjuk elősegíteni. A klasszikusok műveinek tanulmányozása és felhasználása alkalmas arra, hogy képet adjon a tudományos megismerés folyamatáról, az elméleti tételek történetiségéről, a dialektikus gondolkodásról. A klasszikusok művei azért is szerencsésen alkalmazhatók továbbá az oktatásban, mert a klasszikusok a gazdasági kategóriákat és törvényeket rendkívül pontosan, tömören ragadják meg. Végül a klasszikusok legtöbbször érvelnek, bizonyítanak, bonyolult összefüggéseket elemeznek, ezért az ezeket tartalmazó idézetek egyben gyakran a leghatásosabb „érvanyagok" is.

3. A tananyagok írásánál nagyon lényeges az *oktatói „elfogultságnak" és a hallgató „szemével nézésnek"* az összeegyeztetése. Ez nem könnyű feladat. A tankönyv- (jegyzet-) írók bizonyos témákban— amelyek leginkább saját dédelgetett kutatási területükhöz tartoznak — sokkal mélyebb és szélesebb ismeretanyaggal rendelkeznek, mint más témákban. Ez gyakran a tananyag belső aránytalanságával, valamint az egymás után következő témák hiányos „kötésével" jár. A saját téma iránti „elfogultság" problémákat okozhat a tudományban folyó viták ismertetésében, és megnyilvánulhat a különböző álláspontok valamelyikének az előnyben részesítésében is. Végül előfordul, hogy az egyes fejezetek nem a hallgatók igényének és felkészültségének, hanem a szerzők „egymást győzködésének" alárendelve íródnak. Ezeket a buktatókat lehetőség szerint el kell kerülni a tananyagíróknak.

Más oldalról a szerzők (oktatók) „elfogultsága" elleni küzdelem nem jelentheti azonban azt, hogy az egyéni felfogásokat, az újszerű kifejtéseket, a sajátos megközelítéseket teljesen száműzzük az oktatásból, különösen akkor nem, ha ezek tartalmilag helyesek, és elősegítik a gazdasági valóság megértését.

A hallgató „szemével nézés" nem csak az egyszerű, közérthető fogalmazásban, valamint a logikus és jól tagolt szerkezetben nyilvánulhat meg. Ennél fontosabbak a következők: A mai hallgatók nem ismerik megfelelően a 10—20—30 évvel ezelőtt lezajlott társadalmi-gazdasági, politikai-ideológiai fejlődésünket, ezek eredményeit, feszültségeit, vitáit. Ezért egyfelől mérlegelnünk kell, hogy ezekből melyeket kell feleleveníteniünk számukra, másfelől ami az oktatók számára érthető és természetes, az a hallgató számára lehet érthetetlen, vagy ami az oktató számára nehézséget okoz, nem biztos, hogy ezt teszi a hallgatók számára is. A hallgató „érdekének" figyelembevétele az oktatási folyamatban azonban nem jelentheti azt, hogy a bonyolult valóságot *leegyszerűsítsük*, a valóságot pontatlanul fejezzük ki, hanem éppen azt, hogy a „valót és az igazat", ennek törvényszerűségeit tárjuk fel.

A politikai gazdaságtan tananyagának tartalmi és módszerbeli kérdései

A politikai gazdaságtan törzsanyagának elkészítése az említett elvek figyelembevételével azt a célt szolgálja, hogy *emelje az oktatás hatékonyságát, a politikai gazdaságtan alapkérdéseinek egységes és rövid kifejtését adja.*

A tananyag struktúrájában, felépítésében és kifejtésében alkalmazza *a dialektikus materializmus elméletét és módszerét.* Követi az általános, különös és specifikus dialektikáját, a tartalom és a forma (gazdasági mechaniz-

mus) egységének elvét, végül a történeti-logikai kifejtés egységét. Ez utóbbi sem jelent valamiféle egyszerűen alkalmazható gondolati sémát, mivel a történetiség elve nemcsak az egyszerűtől (általánostól) a bonyolult (konkrét) felé haladást tartalmazza, hanem gyakran a bonyolulttól az egyszerű felé haladást is, valamint ezek dialektikus egységét. Az árutermelés kialakulásakor a terméktől az áruig való haladás megfelel az egyszerűtől a bonyolult felé mutató fejlődésnek, a kommunizmus időszakában viszont az áru átalakulása termékké ennek a fordítottját jelenti.

A fentiek figyelembevételével a politikai gazdaságtan törzsanyagának a szerkezete a következőképpen épül fel. Az *első rész* a politikai gazdaságtan általános és különös alapfogalmait tárgyalja. A kapitalista és a szocialista termelési viszonyok sajátosságai itt csak a kategóriák illusztrációjaként szerepelnek. Az első rész három fejezetet tartalmaz: I. A politikai gazdaságtan általános összefüggései, kategóriái és törvényei. II. A politikai gazdaságtan különös összefüggései, kategóriái és törvényei. III. Az újratermelés, arányosság, a gazdasági egyensúly és gazdasági növekedés című fejezetet.

A tananyag *második részében* a kapitalizmus politikai gazdaságtanának specifikus kategóriáit tárgyaljuk. Mégpedig ennek keretében a kapitalizmus fejlődésének valamennyi szakaszára jellemző általános gazdasági folyamatokat és viszonyokat (a klasszikus kapitalizmust), majd a monopolkapitalizmust, benne az állami monopolkapitalizmust. A klasszikus kapitalizmus gazdasági folyamataiból és gazdasági viszonyaiból csak annyit vizsgálunk, amennyi a modern kapitalizmus megértéséhez szükséges. A második rész a következő fejezetekből áll: IV. A kapitalizmus politikai gazdaságtanának általános jellemzése. V. A kapitalizmus fejlődési szakaszai. VI. A kapitalizmus gazdálkodási rendszere. VII. A gazdasági növekedés, gazdasági egyensúly és gazdasági válságok a kapitalizmusban. VIII. A tőkés világgazdaság. IX. A személyes fogyasztás és a munkásosztály életszínvonala a kapitalizmusban.

A *harmadik rész* a szocializmus politikai gazdaságtanával foglalkozik. Fejezetei: X. A kapitalizmusból a kommunizmusba vezető átmenet. XI. A szocialista termelési viszonyok általános jellemzése. XII. A tervszerűség és a tervezés mechanizmusa a szocializmusban. XIII. A gazdasági elkülönültség és az árutermelés a szocializmusban. XIV. A tervszerűség és értéktörvény, a terv és a piac. A szocialista tervgazdálkodási rendszer. XV. A szocialista újratermelés. A gazdasági növekedés és a gazdasági egyensúly a szocializmusban. XVI. A személyes fogyasztás és az életszínvonal a szocializmusban. XVII. A szocialista világgazdasági rendszer.

Vegyük szemügyre kissé részletesebben a tananyag szerkezetével és tartalmával kapcsolatos általam mint a tananyag szerzője által követett elveket.

1. A politikai gazdaságtan tananyagát *három aspektusban* (általános, különös és specifikus) tárgyalom, amely megfelel a termelési viszonyok meghatározott oldalról történő csoportosításának. A törzstananyag ilyen felépítésével szemben a következő ellenvetések lehetségesek. Először, eltérően a tudományos megismerés menetétől, Marx szerint a kifejtés menetének az egyszerűtől a bonyolult felé kell haladnia, és ennek nem felel meg az általános, különös, specifikus vonalát követő tárgyalásmód. Másodszor, a tananyagnak ez a felépítése sérti a *történetiség* elvét. Harmadszor, *elszegényíti* a szocializmus politikai gazdaságtanát. Nem tagadom ezen ellenvélemények létjogo-

sultságát bizonyos részletkérdésekben, azonban mégis vitatkozni szeretnék velük.

Vegyük az első kérdést! A politikai gazdaságtan által vizsgált gazdasági folyamatoknak és gazdasági viszonyoknak az általános, különös és specifikus kategóriák szerinti taglalása, valamint a specifikus viszonyokat és törvényeket tárgyaló részén belül a kapitalizmus és a szocializmus megkülönböztetése éppen megfelel az egyszerűtől a bonyolult felé haladás dialektikájának. Hiszen az általános mindig az egyszerű és a lényeg, a bonyolult pedig a konkrét és a forma. Tehát az általánostól a specifikus felé való haladás az ugyanaz, mint az egyszerűtől a bonyolult felé való haladás.

Ezenkívül mindenfajta tananyag elején tárgyalni kell az alapfogalmakat és alapösszefüggéseket, megfelelő rendszerezésben. Az általános alapoknak ez a rendszerezése valóban sérti a totális tárgyalás elvét, és absztrakt fogalmak alapján valóban nem lehet kialakítani a hallgatók helyes világnézetét és valóságszemléletét. A tananyagban azonban nem is ez történik, mert az általános fogalmak magyarázata és illusztrálásaként beszélünk a kapitalizmus és a szocializmus termelési viszonyairól is. Az általános, különös kiemelése szükségszerű a sajátos megértetése és az ismétlések elkerülése végett is. Ugyanakkor természetesen a továbbiak során gondoskodni kell arról, hogy a hallgatók ismeretanyaga kiegészüljön, bővüljön és közeledjék a teljesség megértése felé.

Végül a korábban készített tananyagokban is tulajdonképpen a tananyag elején tárgyalták az általános fogalmakat és az árutermelés különös jelenségeit. A törzstananyag csupán azt tette, hogy több általános és különös fogalmat emelt ki előre: a többi között az újratermelés, arányosság, egyensúly és gazdasági növekedés kérdéseit is. Éppen az újratermelés kérdésköre az, amely a legtöbb vitára adhat alkalmat. Véleményem szerint azonban helyes az újratermelési fejezetnek a tananyag elején való tárgyalása a következők miatt: a) a tananyag elején tárgyaljuk a termelés technikai-anyagi és társadalmi-gazdasági folyamatainak általános kérdéseit, majd az árutermelés *különös* összefüggéseit. Ez lehetővé teszi azt, hogy az újratermelés kategóriáit általános, használati érték oldalról és különös, vagyis értékoldalról is tárgyalhassuk. Továbbá szólni kell arról, hogy a politikai gazdaságtan tananyagában gyakran gondot okoz a *makroszintű és a mikroszintű* összefüggések, valamint a termelés és a realizálás ellentmondásának (egységének és ellentétének) a tárgyalása. A társadalmi újratermelés összfolyamatának tárgyalása lehetővé teszi a későbbiek során a mikrofolyamatok jobb megértését, valamint a mikro- és a makrofolyamatok jobb összekapcsolását is. Az értéktöbblet problémájának tárgyalásakor például segít olyan kérdések megértetésében, hogy a *realizált értéktöbblet rátája* nemcsak a munka termelékenységétől függ, hanem a tőkések pótlást meghaladó vásárlásaitól is.[2]

Térjünk vissza az előbb említett második ellenvetésre! A politikai gazdaságtan tananyagának felépítésében valóban nagyon fontos *a történetiség elve*. Az általános, különös és specifikus egysége azonban általában ennek az elvnek is megfelel. Nyilván azonban a történetiség elve tágabb is ennél, mert magában foglalja a bonyolulttól az egyszerűig való haladást is. A társadalmi-gazdasági folyamatok valóságos mozgása, illetve ezek *sorrendje* dönti el azt, hogy a történetiség melyik formájáról van szó. Ez a tárgyalás-

[2] Erdős Tibor: Még egyszer a profitnagyságról. Közgazdasági Szemle, 1979. 4. sz.

mód nézetem szerint megfelel a történetiség követelményének. Egyrészt azért, mert így elkerülhető az a hiba, hogy a mai kategóriákat visszavetítsük a múltba, amikor azok még nem is léteztek. Másrészt azért, mert figyelembe veszi azt, hogy ugyanaz a kategória, például az áru, a parasztság, a munkásarisztokrácia stb. más tartalmat kap a termelési-gazdasági viszonyok változásával. Harmadszor, ez a tárgyalásmód nemcsak azt teszi lehetővé, hogy az általános fogalmak specifikumait megvizsgáljuk a kapitalizmusban és a szocializmusban, hanem azt is, hogy elemezzük a tőkés és a szocialista termelési viszonyok alapján keletkező új fogalmakat. Negyedszer, ez a tárgyalásmód lehetővé teszi azt is, hogy — a termelési módok fejlődésének tipikus és törvényszerű dialektikája mellett — elénk táruljon a társadalmi-gazdasági fejlődés forma- és alakgazdagsága[3].

Végül: *elszegényíti* vagy gazdagítja-e ez a tárgyalásmód a szocializmus politikai gazdaságtanát? Az általános, különös és specifikus rendezőelvének a figyelmen kívül hagyása sok esetben a szocializmus politikai gazdaságtanának az elsekélyesítésével jár, amely egyfelől úgy mutatkozik meg, hogy a szocialista gazdaság elemzése során feltárt összefüggésekkel (technikai-gazdasági relációk, hatékonyságelemzés, arányosság és egyensúly) a kapitalizmus politikai gazdaságtana *gazdagodik*. Másfelől ugyanezen kérdések újraelmondásával (például az újratermelés mennyiségi összefüggései és kategóriái) *szegényedik* a szocializmus politikai gazdaságtana. Ezért az általános összefüggéseknek, kategóriáknak a tananyag elejére vitele nem sekélyesíti el a szocializmus politikai gazdaságtanát. Éppen ellenkezőleg, ez a kifejtési mód részben csökkentheti a felesleges ismétléseket, részben éppen a szocializmus sajátosságainak a feltárására ösztönzi és kényszeríti az oktatókat és a kutatókat. Vagyis gazdagítja a szocializmus politikai gazdaságtanát.

2. A politikai gazdaságtan tananyagának felépítésekor talán legfontosabb kérdés — mivel a politikai gazdaságtan tárgya a termelési viszonyok teljessége, a gazdasági kategóriák és a gazdasági törvények összefüggésrendszere — az, hogy a termelési viszonyok rendszerét megfelelő *árnyaltsággal és mélységgel* tudjuk-e felvázolni. A tárgyalásmódnak következetesen alkalmazkodnia kell a termelési viszonyok felvázolt rendszeréhez, az egymást követő termelési módokban és ugyanannak a termelési módnak a különböző szakaszaiban. Napjainkban a termelési viszonyokat egy logikusabb és átfogóbb rendszerben tudjuk értelmezni, mint korábban, amikor a termelési viszonyokat a klasszikus „négyes rendszerben" tárgyaltuk (a termelési eszközök tulajdonformái, osztály- és alárendeltségi viszonyok, elosztási viszonyok és forgalmi viszonyok). E fontos területen a tudományos kutatások eredményeit indokolt széleskörűen felhasználni.[4] Az eddig kidolgozott tananyagok egyfelől csak a termelési viszonyoknak előbb említett rendszerét alkalmazták, másfelől gyakran még a termelési viszonyoknak ezt a rendszerét is csak az első fejezetben vázolták fel, és az egymást követő termelési módokban ezt a rendszerezést egyáltalában nem követték.[5] A törzsanyagban a termelési viszonyok következő rendszerét vázoltam fel és — ha nem is sikerült min-

[3] G. Kozlov: A történetiség elve a szocializmus politikai gazdaságtanának rendszerében. Voproszi Ekonomiki, 1976. 12. sz.

[4] Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai. Kossuth Könyvkiadó, 1964.

[5] Ezért elismerendő a kapitalizmus politikai gazdaságtana programozott tananyagának — amely a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen készült — az a törekvése, hogy legalább az előbb vázolt termelésiviszony-rendszert igyekszik végigvezetni a kapitalizmus politikai gazdaságtana minden szakaszában.

denütt és teljes egészében megvalósítani — igyekeztem a tárgyalás során a tananyag felépítésében ezt követni. Eszerint: *a)* a termelési viszonyok lehetnek technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági viszonyok. *b)* Beszélhetünk a munkatevékenységcsere-viszonyokról, a közvetlen termelés, az elosztás, a forgalom és a fogyasztás viszonyairól, valamint tulajdonviszonyokról. *c)* A termelési viszonyok lehetnek tartalmi és formabeli (mechanizmusbeli) viszonyok, amelyeket együttesen és nem egymástól elválasztva kell vizsgálni. (A munka szerinti elosztás törvényét például együtt vizsgálom a munkabér-mechanizmussal vagy az értéktörvényt az ármechanizmussal, a tervszerűségtörvényt a tervezés mechanizmusával.)

A termelési viszonyok rendszerében *meghatározó* szerepük van a technikai-gazdasági viszonyoknak (technikai-mennyiségi oldalról) és a társadalmi-gazdasági viszonyoknak (társadalmi-minőségi oldalról). Ezek „jelölik ki" a termelési viszonyok másik két aspektusát, a munkatevékenységcsere- és tulajdonviszonyokat, valamint a termelési-gazdasági viszonyok tartalmát és mechanizmusát is.

Társadalmi-minőségi oldalról vizsgálva a termelési viszonyok sajátossága mindig a társadalmi-gazdasági relációkban rejlik, ti. a termelés és az elsajátítás viszonyában. (Vagy pontosabban a két alapvető *gazdasági funkció*, a termelési elsajátítás és a tulajdoni elsajátítás viszonyában.) Nem véletlen azért, hogy Marx is a társadalmi termelés és a magántőkés elsajátítás ellentmondásában látta a kapitalizmus lényegét. Az, hogy a termelés és az elsajátítás (a munka és a tulajdon) egységben van-e, vagy el vannak-e választva egymástól, határozza meg *a termelőeszközök tulajdonviszonyait.* A termelési eszközök tulajdonviszonyaiból következnek az elosztás, a forgalom és a fogyasztás tulajdonviszonyai. Itt tehát arról van szó, hogy a termelési viszonyok rendszerében a termelés és az elsajátítás viszonyának van meghatározó szerepe. Véleményem szerint ebből vezethető le a tulajdonviszonyok minősége is, illetve az, hogy a termelés és a tulajdon viszonya nem azonos a termelőeszközök tulajdonviszonyaival. Hiszen egyfelől az elsajátítási tulajdonviszonyok ennek az ellentmondásos viszonynak csak az egyik oldalát alkotják, másfelől a társadalmi-gazdasági fejlődés során előfordult az, hogy a termelő és az elsajátító funkció elvált, a termelő és a termelőeszköz pedig egységet alkotott. A prekapitalista termelési módokban, például a rabszolgaságban a termelési és az elsajátítási funkció elkülönült, a termelő és a termelőeszköz pedig egységet alkotott.

3. A törzstananyag írása során a *nemzetközi gazdasági kérdéseket* — lehetőség szerint — a belső gazdaság kérdéseivel együtt tárgyalom. (Noha ezt teljes következetességgel még nem tudtam a tananyagon keresztül vezetni.) Korunkban a világgazdaság fejlődése, a szocialista és a tőkés világgazdaság kapcsolatai, a szocialista nemzetközi gazdasági együttműködés kibontakozása szükségszerűen megköveteli, hogy ne álljunk meg a termelési viszonyok belső vonatkozásai tárgyalásánál, hanem ezt követően „szemügyre vegyük" a nemzetközi termelési viszonyokat is. Ennek megfelelően olyan megoldások kínálkoznak, hogy már az árutermelésnél beszélünk a nemzetközi munkamegosztásról, a nemzetközi vállalatról, az értéktörvény nemzetközi érvényesülésének sajátosságairól stb.

4. A tananyagban nagy figyelmet kell szánni a *tőkés és a szocialista gazdaság legújabb folyamatainak,* és ezek megértéséhez szükséges a megfelelő összefüggések, kategóriák rendszerének meghatározása.

Ilyen folyamatoknak, jelenségeknek tartjuk a mai tőkés gazdaságban a következőket: *a)* a tudományos-technikai forradalom megvalósulása az állami monopolkapitalizmus feltételei között; *b)* a gazdasági növekedés és gazdasági válságok a mai kapitalizmusban; *c)* a mai kapitalizmus gazdasági mechanizmusa; *d)* a mai tőkés infláció és hatása a gazdasági folyamatokra; *e)* a tőkés integráció és a nemzetközi pénzügyi rendszer; *f)* a legújabb polgári gazdasági elméletek rövid marxista kritikája.

A szocializmus politikai gazdaságtanában pedig: *a)* a fejlett szocialista társadalom termelőerőinek és termelési viszonyainak a kibontakoztatása (a szocialista építés jelenlegi szakaszának gazdaságelméleti és gazdaságpolitikai kérdéseit nemcsak a történeti részeknél, hanem minden fejezetnél tárgyalom); *b)* az intenzív jellegű szocialista gazdasági fejlődés kérdései: gazdasági hatékonyság, gazdasági struktúra, gazdasági egyensúly; *c)* a szocialista gazdaságirányítási rendszer kérdései; *d)* a szocialista integráció, a szocialista országok egymás közötti és a tőkésországokkal megvalósított kapcsolatai, ezen belül hazánk külgazdasági kapcsolatai; *e)* az életszínvonal és a szocialista életmód kérdései.

A politikai gazdaságtan tananyag néhány elméleti problémája

A politikai gazdaságtannak ez az új tananyaga nem valami „csodaszer", amely egycsapásra megszünteti az oktatás nehézségeit. Egyrészt azért nem az, mert nyilvánvalóan nem szakadhat el az eddigi tananyagoktól, ezekre támaszkodnia kell. Másrészt azonban azért sem, mert a tananyagírás nem tudja „betömni" azokat az elméleti „réseket", amelyeket a kutatók sem számoltak fel. Nem utolsósorban az is gondot okoz, hogy a tudományban folyó vitákban nehezen hámozhatók ki az uralkodó álláspontok, továbbá nehezen küszöbölhető ki a szerző szubjektív választása ezen álláspontok közül. A továbbiakban — a teljesség igénye nélkül — néhány olyan kérdést érintek, amelyben a tananyag megoldásai, állásfoglalásai bizonyos értelemben más hangsúlyt kapnak, mint a korábbi tananyagokban.

Az *„általános részben"* a *termelőerők* kérdését az eddigiektől eltérően, más megvilágításban tárgyalom. Ennek lényege, hogy fontos szerepet szánok a termelőerők elemeként a technikai-gazdasági munkamegosztásnak, illetve a tudomány termelőerővé válásának. A termelőerőknek ezt a felfogását igyekszem a tananyag egészén keresztül megtartani. A társadalmi munkamegosztás anyagi-technikai oldalról a termelőerők alkotórésze, társadalmi-gazdasági oldalról pedig — mivel a munkamegosztás a termelők egymásrautaltsága és függése — a termelési viszonyok eleme. Ezért a munkamegosztás teremt kapcsolatot a termelőerők anyagi és személyi elemei, valamint a termelési viszonyok, elsősorban a technikai-gazdasági viszonyok között. Ha viszont ezt az álláspontot tesszük magunkévá, akkor a későbbiek során sem lehet azt mondani — például a nemzetközi munkamegosztás problémáit tárgyalva —, hogy a termelőerők határozzák meg a nemzetközi munkamegosztást. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy a termelőerők anyagi-szubjektív elemei szabják meg a másik elemét, a nemzetközi munkamegosztást.

Az *árutermeléssel* foglalkozó fejezetben néhány témában más hangsúllyal tárgyalom a kérdéseket. Először is szakítok azzal a tárgyalásmóddal,

hogy az általános és a konkrét munka csak az árutermelő munka kettős sajátossága. Hiszen nyilvánvaló, hogy minden termelőmunka általános munka abban az értelemben, hogy munkaerő-kifejtés általában, és konkrét munka abban az értelemben, hogy szükségletkielégítő használati értéket hoz létre. Ez nem jelenti a munka kettős jellegének történelmietlen felfogását, éppen ellenkezőleg, így nyílik mód arra, hogy az absztrakt munka és a konkrét munka specifikumait az árutermelési viszonyok közepette kidomborítsuk. Nevezetesen az absztrakt munkánál azt, hogy az árucsereértéket hoz létre, tehát hogy a munkát nem természetes mértékegységével, hanem más áruk dologi formáján keresztül mérik. A konkrét munka specifikus gazdasági meghatározottsága pedig, hogy az egyben *elkülönült* munka is.

Az oktatásban sok tisztázatlan, pontosítandó kérdéssel találjuk magunkat szembe *a munkaerő, a munkaerő értéke, a termelékenység és az áruérték viszonyában is.* Ezek közül egyet ragadok csupán ki, a munkatermelékenység és az áruérték nagyságának viszonyát. Az eddigi tananyagokban gyakran csak az az összefüggés volt meghatározva, hogy a termelékenység növekedése csökkenti az áru egységének értékét, és változatlanul hagyja az összáru értékét. Ez nyilván figyelmen kívül hagyja azt — amire Marx A tőke III. kötetében már utalt —, hogy a termelékenyebb munka nagyobb értéket is hoz létre, valamint azt, hogy az egyszerű és bonyolult munka viszonya hatással van az áru értéknagyságára. Nyilvánvaló, hogy a munkatermelékenység növekedése általában csökkenti az áruegységre jutó átlagos munkaidőt (ha ezt az egyszerű és bonyolult munka valamilyen átlagaként fogjuk fel), de növelőleg hat az egyszerű munkaidő mennyiségére, mivel a bonyolult munka több egyszerű munkára vezethető vissza. Tehát az áruegység értéke csak átlagos munkaidőben kifejezve csökken, egyszerű munkaidőben kifejezve változatlan maradhat vagy növekedhet is, amely esetén azután az összáruértéknek a növekedésével jár. Vegyük például a munkatermelékenység növekedésének a legegyszerűbb esetét, amikor a termelékenység növekedése a munka begyakorlottságára vezethető vissza (ez is fokozza a munka bonyolultságát). A termelékenység és az érték ilyen kapcsolata hatással van a munkaerőérték nagyságának az alakulására, a nemzeti jövedelem újratermelésére. A termelékenység ilyetén alakulása arra vezet, hogy a munkaerő értéke a kapitalizmusban inkább növekszik, mint csökken. De szerepet játszik ez az összefüggés az újratermelés kategóriái értékoldalának az alakulásában is. Nem fogadható el az az álláspont, hogy a termelékenység növekedésével a nemzeti jövedelem mint új érték változatlan marad (azonos foglalkoztatottság mellett), csupán arról van szó, hogy ez az új érték nagyobb használati értéktömegben ölt testet. Nehéz lenne bizonyítani azt az állítást, hogy — például az Egyesült Államokban — az utóbbi évtizedben a nemzeti jövedelem mint új érték nem növekedett. A termelékenység és érték kapcsolatának árnyaltabb felfogása szerepet játszik a monopolárak és az értéktörvény problémáinak elemzésekor is. Ha az alapvető szerepet a monopolárak növelésében a monopóliumok gazdasági hatalma játssza is, mégsem lehet figyelmen kívül hagyni az egyszerű munkára visszavezethető érték növekedését sem.

A kapitalizmus politikai gazdaságtanában, különösen a mai kapitalizmus gazdasági kérdéseinek tárgyalásakor is több gonddal kell megküzdeni a tananyagírónak. Ezek közül néhányat sorolok csupán fel. *A modern pénz értékmérő funkciójánál* legtöbb egyetemi tananyagszerző úgy foglal állást,

hogy a mai bankjegy értékmérő funkciója „féloldalas", ti. csak az értékarányoknak megfelelő árarányokat méri, az árnagyságot nem. Véleményem szerint a modern pénz is betölti az értékmérés mindkét feladatát, az árarány-mérést és az árnagyságmérést is. Csupán abban különbözik a mai bankjegy az aranypénztől, hogy az árszintmérés funkcióját nem közvetlenül, hanem közvetve, a bérszínvonalon keresztül látja el. Az árösszeg és az értékösszeg egyenlősége abban az értelemben a modern pénz esetében is érvényes, hogy nagyobb értékösszeget nem lehet elosztani és felhasználni, mint amekkorát megtermeltek. Ezenkívül modern pénz esetén azt is figyelembe kell venni, hogy az árszintet nemcsak az értéktörvény, hanem a „pénz mércéje" is szabályozza.

A kapitalizmus politikai gazdaságtanában az *értéktörvény módosult formájának és a monopolárnak* a kifejtése is nehézséget okoz. „A termelési ár mint az érték módosult formája" kifejezést tisztázni kell abban a vonatkozásban, hogy az érték tartalma módosul-e, vagy csupán az érték új formájáról van szó. Ezért a tananyagban a termelési árat inkább mint az árelmélet fogalmát tárgyaljuk, s nem mint az értékelméletét. Ezenkívül az értéktörvény fogalmának és működésének a vizsgálatakor nem lehet csupán azzal a kijelentéssel megelégedni, hogy az árarányokat az értékarányok határozzák meg. Feltétlenül fontos annak a kifejtése is, hogy az árarányok szoros kapcsolatban vannak a pénzjövedelmek nivellálódásával és a termelési arányokkal, és az értéktörvény ezek kölcsönös kapcsolata.

A monopóliumok, a monopolár és a monopolprofit tárgyalásakor is több — korábban elhanyagolt — szempontot kell figyelembe venni. Kezdve azzal, hogy a monopóliumok fogalmát nem lehet leszűkíteni csak a forgalmi viszonyokra (a szabad verseny korlátozására), és jellemzésükre nem elég az ennek alapján kialakult magas monopolár. A monopóliumok a monopoltőkés termelési-gazdasági viszonyok gazdasági-szervezeti formái, amelyek a termelési viszonyok minden oldalát tükrözik. (A közvetlen termelésben megnyilvánul például a monopóliumok költségcsökkentő hatása).

Az értéktörvény monopolkapitalizmusbeli tárgyalása is gyakran leegyszerűsített és logikátlan. Nem tartható például az, hogy az értéktörvény (amelynek lényege a csere egyenlősége) azért érvényesül a monopolkapitalizmusban, mert a csere egyenlőtlensége korlátozott. Az értéktörvény érvényesülését nem a monopóliumok és a kívülállók, hanem a monopóliumok cseréjéből kell levezetni. E kérdés tárgyalásakor figyelembe kell venni a vállalati profit és a tőkés tulajdonosi profit eltérését. Az egyenlő jövedelmezőség elve itt a részvényegységre jutó osztalék egyenlőségét jelenti.[6]

A tőkecentralizáció és a koncentráció előrehaladásával a politikai gazdaságtan tárgyalja a tőketulajdon és tőkefunkció elválásának különböző eseteit (kölcsöntőke, földjáradék, részvénytársasági forma), és gyakran arra a megállapításra jut, hogy a részvénytársasági formában a tőketulajdon elválik a tőkefunkciótól. Ezt a megállapítást azonban pontosítani kell, mivel a *kisrészvényesek* részvénytulajdonosi mivolta nem azonosítható a tényleges, a „stratégiai" értelemben vett tulajdonossal, mivel a *főrészvényesek* (nagyrészvényesek) gyakran a gazdálkodási funkció gyakorlói is. Náluk tehát újra létrejön a tulajdonosi és termelési funkció egysége. Ezért a mai monopol-

[6] Égető Emese: Monopóliumok és értéktörvény. 1978. (Kézirat)

kapitalizmusban a technostruktúra elemzésének és a tőkés tulajdonossal való kapcsolatának további kutatás tárgyát kell képeznie.

A szocializmus politikai gazdaságtanának oktatásában már eddig is eredményként könyvelhetjük el, hogy visszaszorult a korábbi „törvényhierarchiára" épülő tárgyalásmód. (E tárgyalásmódban minden a szocializmus gazdasági alaptörvényéből következett, illetve erre volt visszavezethető.) E területen az új tananyagoknak szintén előbbre kell lépniök. A termelési viszonyok tartalmának és formájának, a gazdasági folyamatoknak az elemzése útján kell eljutni a gazdasági összefüggésekhez, törvényszerűségekhez. Ezáltal kerülhetjük el egyrészt a túlzott elvontságot és leegyszerűsítő sematizmust, másrészt azt, hogy a valóság az elméletnek csak „leegyszerűsített illusztrációja" legyen. E kétoldalú leegyszerűsítést azért is el kell kerülni, mert a hallgató így csak az elmélet és gyakorlat ellentétét látja, ami bizonytalanná teszi a tájékozódásban, s ily módon romlik a világnézeti nevelő munka hatékonysága.

A szocializmus politikai gazdaságtanában szintén nagyon sok függ a termelési viszonyok rendszerének megfelelő felvázolásától. A szocialista tulajdonviszonyok ismertetése során történik a szocialista érdekviszonyok tárgyalása. E kérdésben még mindig kísért az érdek „filozofikus" megfogalmazásának (az érdek tudatosult szükséglet), valamint politikai gazdaságtani megfogalmazásának (az érdek elsajátítási viszonyok alanyiasulása) az ellentéte. Továbbá alaposabb kutatómunkát igényelne az érdek, az ösztönzés és az érdekeltség viszonyának mélyebb feltárása is.

A szocializmus politikai gazdaságtanában fontos kérdéskör a különböző „átmeneti korszakok" időhorizontjának és jellemzőinek meghatározása. Egyrészt a szocializmusba vezető átmenet periodizációját illetően választani kell a két ismert alapvető álláspont közül. Az egyik szerint a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmenet szakaszai a következők: 1. átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba (alapok lerakása), 2. a fejlett szocializmus építése, 3. a fejlett szocializmus szakasza. A másik szerint az átmeneti szakasz: 1. az alapok lerakása, 2. a fejlett szocializmus építése szakaszokból áll. Ez utóbbi periodizáció tűnik helytállóbbnak, mert bár igaz, hogy a szocializmust a társadalmi természete minősíti (más szóval termelőmódjának termelési viszony oldala), de a (fejlett) szocializmus anyagi-műszaki bázisa nemcsak egyszerűen a gépi nagyüzemi termelés, hanem ennek egy olyan szintje, amely meghaladja a fejlett tőkésországok színvonalát. Tehát: a) a fejlett szocializmus kritériumait nemcsak a termelési mód társadalmi, hanem technikai oldalában, a termelőerőben is meg kell valósítani. (Lenin szerint is a szocializmus akkor győzi le a kapitalizmust véglegesen, ha a munka magasabb hatékonyságát éri el.) b) A fejlett szocializmus — építésének időszakában — anyagi-műszaki oldalról még nem a saját bázisán fejlődik. c) Az alapok lerakása és a fejlett szocializmus nemcsak különbözik termelési viszonyát tekintve, hanem azonos is (mindkét szakaszban megvan például a termelés és személyes fogyasztás alapvető ellentmondása).

A *tulajdonviszonyok* tárgyalása során jelentős szerepet kell szánni azoknak a tulajdonelméleti kérdéseknek, amelyekkel az MSZMP XI. kongresszusa is foglalkozott. Ennek keretében különösen három kérdés érdemel említést: *a)* A földtulajdonviszonyok továbbfejlesztése. *b)* A szövetkezeti és állami tulajdon közelítése. *c)* Az integrációs tulajdonformák (közös vállalatok, agrár-ipari egyesülések, horizontális egyszeri társulások stb.) fejlődése

és hatása a szocialista tulajdonviszonyokra. Nem elhanyagolható összefüggés a tulajdoni koncentráció mértékének és a hatékonyság alakulásának a viszonya sem.

A munka szerinti elosztás viszonyai a szocialista termelési viszonyok fontos alkotórészei. A törzsanyagban arra törekedtünk, hogy egyfelől kifejtsük a munka szerinti elosztás azon tételeit, amelyek Marx gondolatmenetében általánosan és ma is érvényben lévők, másfelől pedig annak megmutatására, hogy azok a feltételek, amelyek mellett Marx a munka szerinti elosztás törvényét kifejtette, a konkrét szocialista építés feltételei között részben hiányoznak. (A Marx által „prognosztizált" szocializmushoz képest lényeges eltérést jelentenek az árutermelési viszonyok, a vállalati különérdekek fennmaradása, továbbá annak hiánya, hogy azonos képességű emberek azonos munkateljesítményt nyújtanak.) Ezért a munka szerinti elosztás mércéjeként nemcsak az egyéni munkateljesítményeket, hanem a társadalmi munkateljesítményeket is figyelembe kell venni. Az árutermelés viszonyai mellett ez az árutermelő kollektívák társadalmilag szükséges munkája.

Ezzel függ össze az a kérdés is, hogy a munka szerinti elosztás törvényét nem lehet csak a munka mennyisége és minősége, a ráfordítások oldaláról meghatározni, hanem a munkaráfordítás *eredményességét* is figyelembe kell venni. Az egyéni jövedelmek függnek a vállalati jövedelmektől, és ezek pedig a munka társadalmi hasznosságától. Ez az összefüggés azért is fontos, mert a termelékenység hazai színvonalát figyelembe véve, helytelen lenne tagadni a kapcsolatot a munka termelékenysége és a munkabérek között az ágazatokban és a vállalatokban. A munka szerinti elosztás törvényének tárgyalásakor fontosnak tartjuk annak a hangsúlyozását is, hogy ez a munkateljesítmények szerinti jövedelemszerzést és a *képességek szerinti munkavégzést is magában rejti.* (A munka szerinti elosztás kifejtésekor tisztázni kellene azt is, hogy a munka szerinti elosztás csak a személyi jövedelmek elosztásának a szférájára terjed-e ki, vagy szerepe van a beruházási javak elosztásában is.)

A szocializmus politikai gazdaságtanában központi kérdés az, hogy miként tárgyaljuk a szocializmus két szabályozó törvényének, az *elsődlegesen szabályozó tervszerűségtörvénynek és a másodlagosan szabályozó értéktörvénynek* a kapcsolatát, valamint ezek mechanizmusának és a tervnek, valamint a piacnak a viszonyát. A szocializmus gazdasági mechanizmusának (a tervgazdálkodási formának) a kifejtésekor a tervgazdálkodás minden szocialista országra érvényes általános jegyeinek, valamint a magyar gazdasági mechanizmus sajátosságainak a viszonyára kell ügyelni. A szocializmus tervgazdálkodási rendszere különböző típusainak a jellemzése is gondot okoz. Mint ismeretes, itt centralizált és decentralizált modellről vagy direkt és indirekt irányítási rendszerről beszélünk. A tananyagban inkább az *egyszintű és a kétszintű* szocialista gazdaságirányítási rendszer elnevezést használom. Azért tartjuk ezt megfelelőbbnek a direkt és indirekt elnevezéseknél, mert minden szocialista irányítási rendszer magába foglal közvetlen és közvetett szabályozókat, egyik területen a közvetlen, a másik területen a közvetett szabályozók a jellemzők. Hazai gazdaságirányítási rendszerünkben például a termelési feladatok átvitele alapvetően közvetett szabályozással, az erőforrások fejlesztése és elosztása (a nagyberuházások) alapvetően közvetlen szabályozókkal történik. Azért sem megfelelő a direkt—indirekt megkülönböztetés, mert ez csak az irányítási rendszer *egyik* elemére, a szabályozásra

jellemző, a tervezésre már nem. Ezért valamivel szabatosabb az egy- vagy kétszintű gazdaságirányítás megkülönböztetése.

Véleményem szerint a korábbi tananyagokban a *személyes fogyasztás és az életszínvonal* bizonyos problémáit nem megfelelő súllyal tárgyalták. Ezért az e kérdéssel foglalkozó fejezetben néhány olyan kérdést tárgyalok, amelyek a korábbi tananyagokban nem kellően szerepelnek. Ezek a témák a következők: *a)* A szocialista termelési viszonyok és a fogyasztás. *b)* A fogyasztás befolyásolása a szocializmusban. *c)* Az életszínvonal alakulásának alapvető jellemzői a szocializmusban. *d)* A szocialista életmód kérdései. *e)* A reáljövedelmek növelésének alapvető követelményei a szocializmusban. *f)* A reáljövedelem szerkezete. *g)* A jövedelmek források szerinti megoszlása. *h)* A jövedelmek lakosságon belüli elosztása.

A szocializmus politikai gazdaságtanának zárófejezetét a *szocialista világgazdasági rendszer* alkotja. E kérdéskörben a tananyag felépítésében egyrészt azt tartom szem előtt, hogy a nemzetközi munkamegosztásnak van egy korábbi, kevésbé fejlett szakasza és egy későbbi, fejlett szakasza, amely tulajdonképpen már nemzetközi gazdasági integráció. Mivel ez a szakasz a Komplex Program megjelenésével kezdődik, az ebben szereplő kérdéseknek nagy szerepet kell szánni. Másrészt e témakör tárgyalásakor korábban a nemzetközi munkamegosztás fejlődését különböző szakaszokra osztották, és a szakaszokon belül tárgyalták a nemzetközi együttműködés különböző területeit, formáit. Ez gyakran ismétlésekhez vezetett. Ezért a tananyagban azt a megoldást választottuk, hogy a munkamegosztás és a nemzetközi együttműködés fő kérdéskörein belül tárgyaljuk ezek időbeli fejlődését. Harmadrészt, a nemzetközi munkamegosztás tartalmi kérdései (anyagi-technikai fejlődés, nemzetközi termelési viszonyok fejlődése) után azonnal tárgyaljuk ezek nemzetközi gazdasági mechanizmusát is. (A nemzetközi árutermelési viszonyoknál például a pénz-, a pénzforgalmi, és a hitelviszonyokat). S végül, a tananyagban szerepel a szocialista világgazdasági rendszer országainak kapcsolata a fejlett és fejlődő tőkésországokkal és hazánk szerepe e kapcsolatokban.

Knut Bleicher:

A SZERVEZET MINT RENDSZER

A mű válogatott tanulmányai a legújabb nyugatnémet rendszerszemléletű szervezetelméleti munkákból kerülnek ki. Az egyes írások a rendszer-problematika egyik kulcskérdésével, a rendszerelmélet és szervezéselmélet kapcsolatával foglalkoznak.

A kötet négy része közül az első a rendszerelmélet alapjait ismerteti. A másodikban a rendszerszemlélet és szervezetelmélet közös problémáiról van szó, arról, hogy ezen területek fogalomrendszerei mennyire azonosíthatók és mennyire lehetséges a vállalat rendszerszemléletű vizsgálata.

A harmadik rész a rendszerszemlélet és a rendszertechnika összefüggéseit tárja fel. A befejező rész a rendszerszemléletű vállalatszervezés konkrét példáit mutatja be. Különösen a gyakorlati példák teszik jól használhatóvá a könyvet mindazok számára, akik azon fáradoznak, hogy a vállalati szervezés az eddigieknél jobban szolgálja a tervcélok megvalósítását, a gazdasági hatékonyság javítását.

Kb. 380 l., kötve kb. 60,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

NAGY LÁSZLÓ:

A szocialista földhasználat szabályozásának néhány alapkérdése

1. Előzmények

1. Történelmi távlatban az európai országok földtulajdonnal és földhasználattal kapcsolatos *politikáját* mindig befolyásolták az adott ország *társadalmi* és *gazdasági természetű* tényezői. A szocialista társadalmak gazdaságépítési folyamatában pedig a földkérdés mindig része volt a hatalom megszerzéséért és megszilárdításáért folyó harcnak. Újabban a *természeti kincsek* megőrzése és a *környezetvédelem* is a meghatározó tényezők sorába lépett. Európa-szerte — és kisebb mértékben nálunk is — újabb tényezővel kell szembenézni, a gyengébb adottságú mezőgazdasági területek elnéptelenedésével.[1] Ilyen meggondolások alapján, de elsősorban annak növekvő felismerésével, hogy a természeti kincsek és a rendelkezésre álló földterületek adottak, a termelési *lehetőségek korlátozottak*, ugyanakkor pedig az igények egyre fokozódnak, egész Európában felszínre került a természeti források fejlesztésének, védelmének, illetve fenntartásának és ésszerű használatának szükségessége. Ebből kifolyólag ma már nemcsak a szocialista államok vallják a földhasználat állami irányításának létjogosultságát, hanem kifejezésre juttatta ezt a FAO is.[2]

A megfelelő földhasználati célok és módszerek megfogalmazása azonban nem könnyű feladat. Míg korábban a földterület fő hagyományos gazdasági felhasználója a mezőgazdaság és az erdőgazdaság volt, ma a földterületekre egyre inkább igényt tartanak a növekvő számú, egymással versengő felhasználók: az ipar, a közlekedés, a szállítás, az üdülés, az idegenforgalom, a lakás és a közművesítés, általában a komplex területfejlesztés. A föld megváltozott felhasználási módja következtében annak társadalmi-gazdasági „értéke" is eltolódott a termelési képességtől a fekvésükkel, elhelyezkedésükkel kapcsolatos, valamint esztétikai értékek felé. Ugyanakkor a mezőgazdaságtól azt várjuk, hogy a növekvő igényeket termékeivel a rendelkezésre álló kisebb földterületen is kielégítse, éspedig anélkül, hogy a más természetű érdekeket megsértené. Ám az is közismert, hogy a mezőgazdaság fejlődésének intenzív szakaszában a föld relatív súlya csökken.

A föld számos különböző természeti tulajdonsággal rendelkezik, amelyek részben belső tulajdonságok (például a talajtípus, a topográfiai adottságok stb.), részben éghajlati vagy más fizikai hatás következtében kialakultak, vagy

[1] Vö. FAO/CEE: Colloque sur le problemes du developpement agricole de regions defavorise. Genf, 1978. V. 22—26.

[2] A földhasználattal kapcsolatos célkitűzések és a politika Európa mezőgazdaságában és erdőgazdaságában. A FAO 9. Európai Regionális Konferenciája. Lausanne, 1974. ERC(74) 3 1. l. (angolul)

történeti esetlegességből adódóak (például település közelsége, közlekedési vagy szállítási lehetőség). E természeti tulajdonságok *változóak*, s e szempontból különös jelentősége van a pótlólagos ráfordításoknak. Emellett minden államban a föld tulajdonságai közé tartozik a földhasználat jogilag szabályozott rendszere is, amelynek — kisebb-nagyobb sikerrel — alárendelik a tulajdonjogi megoldásokat is. Következésképpen alapvető probléma a *jó földfelhasználási és fejlesztési politika*, amely alapján a földet a leghatékonyabban és legeredményesebben lehet elosztani és felhasználni. Ezt követeli meg a földnek az a szerepe, hogy *nemzeti vagyon*, de ezt követeli meg az a körülmény is, hogy az élelmiszer-termelés korunk egyik legnagyobb kérdése.

2. A II. világháború után, de különösen az ötvenes években egész Európára három tényező gyors ütemű fejlődése volt a jellemző: az iparosodás terjeszkedése, az urbanizációs folyamat felerősödése, a mezőgazdasági lakosság csökkenése. Mindezek következtében egész Európában csökkent a mezőgazdasági rendeltetésű földek volumene, és átalakult a mezőgazdasági földhasználat struktúrája. Európában (a Szovjetuniót kivéve) 1950 és 1970 között a mezőgazdasági terület 4,3 millió ha-ral csökkent. A mezőgazdasági földek jelenlegi nagysága 563 464 000 ha. Magyarországon a termőterület 1950-ben 8 571 000 ha, 1966-ban 8 399 000 ha, 1976-ban 8 372 000 ha. Eltérő az európai és a magyar helyzet a szántóterület alakulását tekintve. Európában az említett idő alatt a rét- és a legelőterület rovására a szántóterület 4,9 százalékkal nőtt. Magyarországon 1950 és 1976 között a szántóterület 5,2 százalékkal csökkent. Az erdő egész Európában az említett idő alatt 3,7 százalékkal nőtt. Magyarországon a növekedés üteme nagyobb ütemű: 1950-ben az összterület 13,6 százaléka, 1976-ban 18,6 százaléka erdő. Ez közel 37 százalékos növekedés. Még ehhez hozzá kell tennünk, hogy Európában a lakosság általános növekedése évi 1 százalékos, a beépített területek növekedése évi 2,5 százalékos.

A megművelt földterület alakulása[3]

Ország	Év	Terület 1000 ha	Év	Terület 1000 ha	Változás százalékban
Csehszlovákia	1950	7 414	1974	7 042	— 5,0
Finnország[a]	1960	2 654	1973	2 665	+ 0,4
Franciaország[b]	1960	27 721	1973	27 227	— 1,8
NDK	1960	6 527	1976	6 293	— 3,6
Magyarország	1960	8 494	1976	8 372	— 1,4
Hollandia	1955	2 308	1976	2 073	— 10,2
Spanyolország	1961—65	33 009	1975	31 909	— 3,3
Svájc	1965	1 080	1975	1 056	— 2,8
Egyesült Királyság	1961—63	12 401	1973	12 079	— 2,6

[a] Szántóföld
[b] A szántóföld jelentősen csökkent, az állandó legelő azonban nőtt. Az adat nem tartalmaz 1 300 000 ha szőlőt.

[3] *Forrás:* az országok statisztikai évkönyvei, OECD-jelentések, a FAO 1976. évi termelési évkönyve.

Az egy főre jutó átlagterület Európában 0,5 ha, ez — a FAO szakértői szerint — voltaképpen az élelmiszer-termelés és a -fogyasztás elméleti egyen-

súlyának felel meg. Magyarországon a helyzet ennél jobb, mindazonáltal az elméleti egyensúly szempontjából hiba volna a lakosság létszámát csak a rendelkezésre álló földmennyiségre kivetíteni, mert abban nem kis mennyiségű a mezőgazdasági termelés szempontjából kedvezőtlen adottságú föld, és le nem becsülhető fogyasztási tényező az egyre növekvő idegenforgalom és az export.

3. Ezzel tulajdonképpen elértünk ahhoz, hogy föltegyük a kérdést: a földdel kapcsolatos jelenlegi jogpolitikánk megfelel-e az adott objektív követelményeknek, valamint a jogi szabályozás összhangban van-e a földhasználatra vonatkozó politikával.

Mindenekelőtt hangsúlyoznám, hogy a földkérdés nálunk a társadalmi fejlődés részét alkotó fontos politikai kérdés volt mindig, és annak kell tekinteni ma is. Minden fejlődési szakaszra, ha más-más aspektusban is, de jellemző volt a földkérdés és a politika szoros összefüggése. 1945-ben a földreform úgyszólván egyik első lépés a demokratizálódás útján, az ötvenes években — ha nem is mindig sikerrel — a tagosítások célja a szocialista földhasználat kialakítása. 1957—58-ban a földtulajdon és a földhasználat rendezése eszköze volt a politikai bizalom és a hatalom helyreállításának — 1957. évi 9., 10. és 11. sz. tvr-ek —, a későbbiekben a szövetkezeti földtulajdon és földhasználat kialakítása és megszilárdítása, a kettő egységének megteremtése volt a politika egyik fontos kérdése. A hatvanas évektől kezdve került előtérbe a föld társadalmi jelentősége, nemzeti vagyon jellege.

A föld társadalmi jellegének a használat aspektusából való hangsúlyozása az MSZMP XI. kongresszusa előtti vitákban, majd a kongresszus határozatainak nyilvánosságra hozatala után bontakozott ki erőteljesen. A föld társadalmi jellegét aláhúzó viták egybeestek a néhány éve tapasztalható negatív tendenciákkal: minden eddigi rendelkezések ellenére tovább is rohamosan csökkent a termőterület, újból kialakult, sőt növekedett a parlagterületek kategóriája, parttalanná vált a telkesítés, s mint kísérő jelenség, felütötte fejét a telekspekuláció.

A föld társadalmi jellegének kongresszusi megfogalmazása, nemzeti kincs voltának kategorikus megállapítása a földdel való jövőbeli gazdálkodás és a negatív tendenciák elleni fellépés együttes *politikai alaphangját* juttatta kifejezésre. Ha csak arra gondolunk, hogy az évezred végére, a jövő évezred elejére természeti kincseink közül a szóba jöhető energiaforrások és a bauxit erősen megfogyatkozik, akkor nem lehet eléggé hangsúlyozni a megmaradó természeti kincsünk, a termőföld jelentőségét. Mégis számomra úgy tűnik, hogy a politikai alaphang által meghatározott elképzelések valóraváltásában fáziskésés van. A XI. kongresszus határozatát *ugyanis még nem követte a komplex „földbirtok-politika"*[4] *kidolgozása, amely a cél, az eszközök és a módszerek egységén alapul.* A perspektivikus elképzeléseket éppúgy, mint a negatív jelenségek ellensúlyozását elsősorban nem a gazdasági folyamatokkal adekvát gazdasági jellegű intézkedésekkel, ösztönzőkkel, nem a célnak megfelelő önálló jogintézmények működtetésével, hanem szinte kizárólag hatósági igazgatási aktusokkal próbálják megvalósítani, illetve ellensúlyozni. Ez a megoldás ideiglenesen helyénvaló lehet, de csak részlegesen fogja át a problémakört. E tekintetben koncepciók is ütköznek, így például a településfejlesztés és a földvédelem összeütközéséből igencsak a föld került

[4] Jóllehet e fogalom elavultnak tekinthető, de jobb híján ezt kell használnom.

ki vesztesen. Nézetem szerint a földkérdés rendezésének az utóbbi években ez az egyik alapproblémája.

A komplex „földbirtok-politika" és eszköztár hiányában (illetve azt pótlandó) az utóbbi években felerősödött a földtulajdonra és a földhasználatra vonatkozó tilalomfák tömegét felállító központi *részletszabályozás*. Minthogy nincs a fő magatartási normákat megszabó koherens szabályozási rendszerünk (amelynek *gazdasági* alternatívája a föld szorosabb kapcsolódása az érdekeltség centrumához, általában a gazdasági szabályozókhoz, jogi alternatívája pedig az egységes földjogi törvény lehet), tömegével jelentek meg a már említett tendenciákat szabályozni szándékozó, rövid távon egymást módosítgató és kiegészítő magas és alacsonyabb szintű szabályok. A tilalomfák mellett e jogszabályok új földhasználati formákat és új szankciókat is alkottak. Példa erre a *kistermelőkre vonatkozó tartós földhasználat* intézménye, valamint a *földmegnemművelési bírság*. 1971 és 1977 között a földre vonatkozóan szűkebb értelemben mintegy 100, tágabb értelemben mintegy 200 jogszabály jelent meg. Az említett számokban nincsenek benne a miniszteri utasítások és állásfoglalások. Nem kell külön ecsetelni, hogy e jogszabálytömeg milyen dilemma elé állítja a jogalkalmazót, ezen belül is a tanácsi szakigazgatási szerveket — és egyáltalán milyen nehézséget jelent a szövetkezeteknek és a lakosságnak a földjog követése. A földtulajdon és a földhasználat vonatkozásában tehát gyakorlatilag fikcióvá vált az a tétel, hogy a jog nem tudása nem mentesít.

4. Az egységes földbirtok-politika, a földre vonatkozó gazdasági szabályozók és a földjogi kódex megalkotásának nyilván elvi alapokon kell nyugodnia. Ennek érdekében a használat vonatkozásában meg kell formálni azokat a rendezőelveket, amelyek egyfelől absztrakciói az objektív viszonyoknak, másfelől kilométerkő-jelzői a jövő formálásának. E kérdéskör tisztázásánál terhes örökséggel is szembe kell néznünk, hiszen — a mélybenyúló történelmi gyökerek kapcsán — a földre vonatkozó szemléletünk általánosságban eléggé tulajdoncentrikusnak mondható, s a hagyományos tulajdonjogi szemléletmód kapcsán *a földhasználat igencsak a tulajdonjog részjogosítványaként jelenik meg szemünk előtt*, holott az *önálló földhasználat* intézménye már egyszer részlegesen megjelent a magyar földjogban. (Önálló és tartós földhasználat címén használták évtizedeken keresztül a szövetkezetek az állami tulajdonban levő földeket.) A tudomány sem munkálta ki az olyan átfogó *földhasználati elveket*, amelyek minden földhasználóra vonatkoznak a tulajdonjogi formától függetlenül; inkább azt vizsgálja, hogy a földhasználat miként módosítja a földtulajdonjog szabályait. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a jogalkotásban kezdenek bizonyos elvek kirajzolódni, bár ezek olykor keresztezik egymást. Így például az 1968. évi gazdaságirányítási reform által felszínre hozott földtulajdon és földhasználat egységének elvét alaposan megkérdőjelezte a földhasználat elsődlegességének elvét valló tartós földhasználat intézménye.

II. A földhasználat elsődlegessége és a tulajdon és használat egysége

Az elmúlt évtizedekben — a kétségtelenül jelentős eredmények mellett — nem mindig tudtuk a földtulajdon és a földhasználat viszonyát problémamentesen megközelíteni. Nyilván ezzel függ össze, hogy az elméletben 1967—1968 óta elerőtlenedett a szocialista földhasználat önállóságának

vizsgálata, s felváltotta azt a szocialista földtulajdon és földhasználat egysége elvének hangsúlyozása. Újabban e körül viták bontakoztak ki. Egyik oldalon áll az a tétel, hogy a földtulajdonnak igazodni kell a földön folyó gazdálkodáshoz, s ezért lehetőleg minden szocialista földhasználati forma esetében meg kell valósítani a földtulajdon és földhasználat egységét.[5] A másik oldal szerint a földtulajdon és a földhasználat szocialista egységéről kialakított földjogtudományi koncepció téves általánosításon alapul, ezért gyökeres revízióra szorul.[6]

A kérdést nem egyik, s nem másik álláspont alapján, hanem történeti fejlődésében kell megközelíteni.

a) Ami az elméleti felfogásokat és a jogi szabályozást illeti, a magyar földkérdést mindig jellemezte a tulajdoncentrikus szemléletmód. Az olyan nagy horderejű politikai kérdéseknél is tekintettel kellett erre lenni, mint a földreform vagy a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Következésképp ennek a szemléletmódnak objektív társadalmi gyökerei voltak. Mindamellett ennek is van elméleti túlhajtása: a gazdasági élet sok kategóriáját pusztán a tulajdon alapján akartuk megközelíteni, s a problémákat megoldani. Emlékezzünk csak az 1968. évi szövetkezetelméleti vitára, amikor is a szövetkezetek vonatkozásában is elhangzott az a figyelmeztetés, hogy ne rekedjünk meg a tulajdonformák elemzésénél, hanem egészítsük ki azt a gazdálkodási forma elemzésével is.[7] Nos, a földdel kapcsolatban is ideje feleleveníteni azt a kérdést, hogy a földhasználat nemcsak részjogosítványa lehet a tulajdonjognak (birtoklás, rendelkezés, használat), hanem *önállósult* intézmény is.

b) A mezőgazdaság fejlődésének egyes időszakaiban a tulajdonjog, más időszakaiban a használati jog rendezése volt — tegyük hozzá: kellett legyen — a szabályozás tengelyében. Az ötvenes években a földtulajdonjog erős korlátozásaitól vártuk a kérdések megoldását, amelyek azonban annyira nem vezettek célra, hogy 1957-ben a parasztság bizalmának helyreállítása érdekében három, a földre vonatkozó törvényerejű rendeletet kellett alkotni. Az 1958-tól egyre inkább előtérbe került a szocialista földhasználat — részletekben való — rendezése (szövetkezeti földhasználat, földvédelem stb.). 1958—1968 közötti időszakban sikerült a szocialista földhasználat alapjait lerakni. 1968-ban — nem kis mértékben a vállalati önállóság részeként, de elsősorban a szövetkezetekben a földbeviteli szabályok ellentmondásaként felhalmozódott problémák (például kívülállók földje körüli bizonytalanság) rendezése céljából — született meg a termelőszövetkezeti földtulajdon. Ennek bevezetése minőségi változás volt, hiszen a földtulajdoni viszonyok területén *záróakkordként* lényegében általánossá tette a föld társadalmi tulajdonát, amely tudvalevőleg a szocialista társadalom egyik lényeges gazdasági alapja. A probléma tehát nem abban van, hogy kialakult a termelőszövetkezeti földtulajdon, hanem inkább abban, hogy ezt a tulajdonjogi megoldást nem *történetinek* tekintik, hanem — vitathatatlanul pozitív eredményei mellett — minden földtulajdon és földhasználat egységét *elindító* ténynek, azt a látszatot keltve, mintha minden problémának a rendezése kizárólag tulaj-

[5] *Seres Imre:* Földtulajdoni és földhasználati viszonyaink harminc éves szocialista fejlődéséről. Jogtudományi Közlöny, 1975. 3—4. sz. 168. l.

[6] *Tanka Endre:* Az állami szocialista földtulajdonjog kutatásának néhány elméleti alapkérdése. Jogtudományi Közlöny, 1978. 12. sz. 759. l.

[7] *Nyers Rezső:* Vita közben. Szövetkezetpolitikai kérdések. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 133. l.

doncentrikusan volna elérhető. Feltevésünket az újabb jogalkotás is igazolja, hiszen az akkori *tulajdonkiterjesztő* szabályozást ma *tulajdonkorlátozásokkal* kíséreljük meg ellensúlyozni.

c) Ezzel át is értünk a mai fejlődési szakasz vizsgálatára. A továbblépés alapjait tekintve azonban nem egészen világos, hogy — a tulajdoncentrikus felfogás alapján — az állami földtulajdon kizárólagossága felé törekedve az állam *minden földek tulajdonosaként*, vagy pedig a szocialista földhasználat primátusát hangsúlyozva a *népszuverenitásból eredő* közhatalmi jogosítványrendszerében (a tulajdonjogi megoldásokat ahhoz kapcsolva) kívánjuk a jövő útját kialakítani. Jóllehet a mai fejlődési szakaszban már a szocialista földhasználat szabályozását kellene a központba állítani, csakhogy ehelyett ismét — egyoldalúan — a tulajdoni rendelkezések uralják a földjogot. Egyes állomásai: a társadalmi tulajdonban levő földek stabilizálása azáltal, hogy az állami és a szövetkezeti tulajdonban levő földet magánszemély tulajdonába adni nem lehet; az állami elővásárlási jog kiterjesztése, ezáltal az állami földtulajdon volumenének növelése; a szövetkezeti földtulajdon egyik-másik forrásának a befagyasztása; a telkek egy részénél a személyi földtulajdon lehetőségének megszüntetése; a birtokmaximumnak a tulajdonjoghoz való szoros tapadása stb. Ezek az intézkedések részben szükségesek, de nem elegendők a racionális, önálló szocialista földhasználat kiépítéséhez.

d) Az említett szabályokból azonban egyértelművé válik, hogy sem ma, sem a jövőben a földtulajdon és a földhasználat egységét hirdető elvet nem lehet minden földtulajdoni formára érvényes általános földjogi elvnek, s még inkább nem lehet a jövőre vonatkozó követelménynek tekinteni. Ez az elv gyakorlatilag a szövetkezeti földtulajdon teljessé tételét célzó elv, következésképp olyan szövetkezeti követelmény, amely ma érvényes a mezőgazdasági szövetkezeti földekre és a lakásszövetkezeti földekre. Addig van létjogosultsága, amíg ezekben a formációkban a kollektív társadalmi tulajdoni forma teljessé nem válik. Indokolt tehát e követelmény érvényesítése a mezőgazdasági és szakszövetkezeti tagsági földek jövőbeli tulajdoni viszonyainak rendezésére. De az elv eddig sem volt alkalmazható az állami gazdasági földek esetében, és nem alkalmazható a jövőben sem, mert a tulajdonos az állam mint sajátos jogalany, a használó pedig az állami gazdaság mint jogi személy. Ha a tulajdon és a használat egységének elvét alkalmaznánk az állami gazdaságok földjeire, akkor felmerül, hogy miért ne alkalmazzuk ezt az állami vállalat más termelőeszközeire is. A koncepció tehát felújítaná a régi vitát: miért nincsenek a termelőeszközök a vállalat tulajdonában. Ha pedig nem lehet a tulajdon és a használat egységét általános elvként érvényesíteni, akkor az is világos, hogy a sajátos földhasználati problémákat nem lehet a tulajdonjog részének tekinteni. Problematikusabb a kérdés a *telkekre* vonatkozóan. Erre azonban még visszatérünk.

e) Az önálló szocialista földhasználat — mint meghatározott és önállósult jogokat és kötelezettségeket összefogó jogintézmény — *minden földhasználóra egyaránt érvényes a tulajdonjog formájától függetlenül.* Persze semmilyen értelemben nem helyezkedhetünk a tulajdonjogi nihilizmus álláspontjára. A tulajdonjog formáinak nagy jelentősége van például abban, hogy differenciálhatják a földhasználati jogokat és kötelezettségeket biztosító eszközrendszert. Sajnos a „tartós földhasználat" Ptk-beli fogalma nem fedi az önálló szocialista földhasználat fogalmát, mert a jogalkotó tartós földhasználat alatt azt a földhasználati formát érti, amikor az állami és a szövetke-

zeti tulajdonban levő földet gazdasági tevékenység vagy építés céljára jogi személynek, illetőleg magánszemélynek tartós használatába adják. (Egyébként a Ptk. régebbi rendelkezése is csak a *juttatott* föld használatát szabályozta.) Következésképp az önálló szocialista földhasználat intézményét a magyar jog *nem is szabályozza*, az ebbeli kötelezettségek csak a földvédelmi törvényből olvashatók ki (rendeltetésszerű művelés, talajjavítás stb.).

f) A földtulajdon és a földhasználat viszonyában a hangsúlyt a használat irányába terelik az objektív gazdasági és társadalmi folyamatok. A földforgalom csökkenése, az intenzív fejlődési szakasz termelési folyamatának jellege, a vállalati kategóriák jelentőségének növekedése, végül, de nem utolsósorban a generációváltás egyre inkább a használati jog gyakorlását helyezi előtérbe.

g) Az elmondottakból következik, hogy a földre egyre kevésbé lehet a tulajdonjog általános szabályait alkalmazni, s a jövőben nem elegendő az a felfogás, hogy a tulajdonjog általános szabályai csak módosulnak a földtulajdon vonatkozásában. *A föld nemzeti vagyon jellegéből ugyanis értelemszerűen következik, hogy a földhasználat nemcsak a tulajdonjog tartalmát kitevő egyik részjogosítvány, hanem egyre inkább jogilag is önállósult intézménnyé válik.* Tulajdonképpen arról van szó, hogy miként a föld méhének kincsei és a légtér használata is *az állami szuverenitás részeként jelenik meg, úgy a szocialista földhasználat is a szuverenitás szerves része*, s a földhasználati jogok és kötelezettségek nemcsak abból erednek, hogy ki a föld tulajdonosa, hanem abból is, hogy az állam társadalmi érdekből és közhatalmi minőségében *kógens módon megszabja a földhasználat tartalmát és terjedelmét.* Amit a tulajdonjog szétszabdal, azt az állami szuverenitásból fakadó használat egységbe foglal. Viszont ennek kimondása nem pusztán elméleti jelentőségű, nagyon is messzemenő gyakorlati konzekvenciái lehetnek. Ugyanis a használat primátusa megkérdőjelezheti a földjogi (ingatlanjogi) intézmények egész sorát, hiszen *földnyilvántartási* rendszerünk éppúgy tulajdoncentrikus, mint ahogyan a *kisajátítás* is a tulajdonjoghoz tapad. A jelek pedig arra utalnak, hogy ezek az intézmények mai konstrukciójukban nem képesek a földhasználat sem a jelenlegi, sem a hosszú távú kérdéseit megoldani.

h) Összetettebb a kérdés a *telektulajdon és telekhasználat* esetében. A telek ugyanis a földnek az a része, amely rendeltetéséből kifolyólag személyi fogyasztási célokat szolgáló — következésképp fogyasztási jellegű — eszközzé alakul. A földre vonatkozó állami szuverenitás gyakorlása telek esetében akkor valósul meg, amikor a közhatalom a föld termelőeszköz jellegét megváltoztatva, azt személyi fogyasztási rendeltetésűvé alakította át (a termelési-használati funkció azon másodlagossá vált), s ezzel a szuverenitásból eredő jogok gyakorlását az állampolgárnak átengedte (stratégiai döntés). Ám egyes balatoni, velencei-tavi stb. területek üdülőtelkesítése, általában a belterületi határvonalak mértéktelen kitolása azt mutatta, hogy az állam stratégiai jogköre helyi jellegű — sokszor kizárólag jövedelmezőségi szempontoknak alávetett — taktikai döntésekké alakult át. A földvédelmi törvény 1977. évi módosítása ezen változtatott, s a stratégiai jogkörök ismét a helyükre kerültek, sőt 1980-ig felül kell vizsgálni a taktikai döntések „eredményét" is. Ezért a jövőben *telkek esetében nem indokolt a tulajdon és a használat egységét megbontani.* A telkeken az állami tulajdon kiterjesztése, illetőleg tartós használatba adása — az állami tulajdon vonatkozásában is — kissé túldimenzionálása a tulajdoncentrikus szemléletmódnak. Egyébként a ke-

reslet sem nagy az ilyen telek iránt. A tulajdon és a használat egysége telkek vonatkozásában egyébként korunk egy nagy kérdése, a lakáskérdés megoldásának is hajtóereje. *A tulajdon és a használat egysége ugyanis tipikusan a személyi fogyasztási javakra érvényes tétel: a címzett itt elsősorban a tulajdonos.*

III. A racionális és rendeltetésszerű használat

Ha a földhasználati jogot és kötelezettséget az állami szuverenitásból származtatjuk, akkor nem lehet közömbös az állam számára a földhasználat módja sem. A hatályos szabályok egyelőre a rendeltetésszerű földhasználat fogalmát a mezőgazdasági rendeltetésű földekre alkalmazzák. A földek több irányú rendeltetéséből kiindulva a rendeltetésszerű használat ennél több irányú tevékenység:

a) A mezőgazdasági földek rendeltetésszerű használata azt jelenti, hogy a földhasználók a kezelésükben, használatukban és a tulajdonukban levő földeken a *művelési ágnak* megfelelő termelést kötelesek folytatni, s a talaj állapotát karban tartani, illetőleg javítani. E kötelezettséget a földvédelmi szabályok fogalmazzák meg szabatosan, a művelési ágváltozást engedélyhez kötik, a művelési ág megváltoztatása, a művelési kötelezettség felróható okból való elhanyagolása különböző szankciókat vonhat maga után. E kötelezés mögött az üzemi és a társadalmi érdek reális konfliktushelyzete húzódik meg, hiszen egyes kultúrák meghonosításánál más lehet az üzem és más a társadalom érdeke.

b) A földek igen nagy volumenét a *különleges rendeltetésű földek* alkotják. E földeken a rendeltetésszerű használat azt jelenti, hogy a föld részben vagy egészben a különleges rendeltetés szolgálatában áll, a mezőgazdasági művelés itt alárendelt, illetve másodlagos (természetvédelmi területek, folyók, és közlekedési vonalak melletti sávok, honvédelmi földek stb.). A gond itt többrétű: a különleges rendeltetésű cél szolgálatának és a lehetséges mezőgazdasági termelés összhangjának kialakítása azt kívánná, hogy hatékonyabban biztosítsuk e területek mezőgazdasági ideiglenes mellékhasznosításának megszervezését. Másrészt egyértelműbben rendezzük a különleges rendeltetésű célt megvalósító jogalany és a mezőgazdasági termelőüzem (kártalanításra, termeléskorlátozásra stb. vonatkozó) nem egyöntetűen rendezett viszonyát. A különleges rendeltetésű földek használatából eredő korlátozásokat a különleges rendeltetésű intézkedő jogszabályok szabják meg (bányatörvény, vízügyi törvény stb.), és általában nem egységesen. Ennek következtében állnak elő olyan anomáliák, hogy sok esetben a föld ténylegesen a különleges rendeltetést szolgálja (például olajkutak és olajvezetékek célját), jogilag (minden következményével együtt) mégis mezőgazdasági rendeltetésűnek tekintik, jóllehet eme rendeltetését maradéktalanul nem tudja betölteni.

c) A belterületi földek rendeltetésszerű használata azt jelenti, hogy a rendezési, területfelhasználási terveknek megfelelő kategóriákat kell kialakítani (lakó-, üdülő-, intézmény-, ipari, közlekedési és zöldterület elnevezésű részek). E célra csak a legszükségesebb mennyiséget kell elvonni, tehát meg kell akadályozni, hogy a szükségletet meghaladó mennyiségű mezőgazdasági terület kerüljön a belterület körébe. Ma — a meg nem alapozott községfejlesztési távlati tervek egy részének az elméretezése következtében — a belterü-

let fele mezőgazdasági rendeltetésű terület. Ez pedig nem más, mint a földek rendeltetésellenes használata, s társadalmi méretekben legalább annyira felróható, mint a mezőgazdasági rendeltetésű földek meg nem művelése. Egyébként a helyzet azért alakulhatott így, mert az építésügyről szóló 1964. évi III. törvény, illetve annak alapján az ÉVM-ben készült általános rendezési tervek tartalmi követelményei nincsenek összhangban a földvédelmi koncepcióval. Másképp szólva nincs összhang a *településfejlesztés* és a *termelésfejlesztés* érdekei között. A jelenleg általánosnak mondható *horizontális* településfejlesztés nemcsak az infrastruktúra fajlagos költségeit növeli, hanem több földet is von el. A településfejlesztés tehát nemcsak műszaki paraméterek, nemcsak településszociológia, hanem földbirtok-politika kérdése is.

A rendeltetésszerű használattól meg kell különböztetnünk a *racionális földhasználatot*, amely korántsem annyira tisztázott, mint az előbbi, nem szövi át rendezőelvként a földekre vonatkozó joganyagot, bár megvalósítására való törekvést a földvédelmi szabályokban találunk. (Például a beruházásokat elsősorban mezőgazdasági termelés céljára nem alkalmas területen kell megvalósítani.) A racionális földhasználat azonban ennél tágabb fogalom: egyidejűleg mennyiségi és minőségi kategória, vannak mezőgazdaságon belüli és mezőgazdaságon kívüli tényezői.

A racionális földhasználat *mezőgazdasági* szempontból: területkoncentráció, a szétszórtan elhelyezkedő művelési ágak megszüntetése, összevonása, a kedvezőtlen természeti adottságú területeken a termelési szerkezet ésszerűsítése, ennek alárendelten a művelésiág-változások végrehajtása. A racionális földhasználat követelményének érvényesítése feltételezi a szükséges művelésiág-változások mértékének, irányának hosszú távú megtervezését, a gazdaságosan végrehajtható meliorizációs igények felmérését. A *komplex melioráció*, amely a légkört, a földfelszínt (a talajt) és a vízháztartást külön-külön, vagy mindhármat — és így kölcsönhatásukat — kedvező irányban befolyásolja, egyrészt *szükségszerű* (mert földjeink közel egyharmada nem kielégítő minőségű) másrészt meg *igen költséges* folyamat, amely általában meghaladja egy-egy üzem teherbíró képességét — nem is szólva a gyökeres struktúraváltoztatást célzó és a vállalati kereteket technológiai folyamatában is meghaladó munkálatokról —, ezért annak fedezetét társadalmi hozzájárulással és társadalmi méretekben is meg kell szervezni.[8] Ezzel korántsem azt akartuk mondani, hogy az állam eddig nem tekintette a meliorizációs munkákat támogatásban részesülő tevékenységnek, hanem inkább azt, hogy a támogatási rendszer inkább bruttójövedelem-centrikus volt.

A racionális földhasználat *mezőgazdaságon kívüli tényezői* pedig feltételezik annak kimunkálását, hogy távlatban mennyi és milyen területeket, milyen módon és milyen ütemben van értelme felszabadítani erdősítés, fásítás, környezetvédelem, ipari beruházások, közlekedés és urbanizáció céljára. A makroszintű racionális földhasználat megvalósítása előbb azonban feltételezi a kihasználatlanul álló területek mezőgazdasági hasznosításra való alkalmassá tételét, a mezőgazdasági termelésből korábban kivont és még jelenleg is más célra használt, illetve valamely okból mezőgazdasági művelésre alkalmatlanná vált területek termelésbe vonását, végül a nem

[8] A komplex meliorációról lásd *Petrasovits Imre:* Gazdálkodás a mezőgazdaság természeti erőforrásaival. Magyar Tudomány, 1978. 9. sz.

mezőgazdasági rendeltetésű, de mezőgazdasági művelésre alkalmas földek *mezőgazdasági mellékhasznosítását.*

A racionális földhasználat megvalósítása azonban nem kizárólag mezőgazdasági érdek, bár mögötte elsősorban a mezőgazdaság teljesítőképességének racionalizálása és fokozása húzódik meg. Különböző számítások szerint, ha a racionális földhasználat megvalósítása következtében a mezőgazdasági művelésre jórészt alkalmatlan területek kiesnek a termelésből, a megmaradt területeken kb. 15 százalékkal kell növelni a mezőgazdasági termelést. Ezért a racionális földhasználat feltételezi a gazdasági, pénzügyi és jogi eszközök széles skáláját. Szolgáljon erre egy példa.

A komplex meliorációs folyamatok elősegítése érdekében országos *pénzügyi alapot* volna célszerű létrehívni (ez természetesen érintheti a pénzügyi források túlságosan centralizált, vagy túlságosan decentralizált vitáját). Az alap forrásai között jelentős helyet foglalhatna el a földnek a termelésből való kivonásáért járó térítés. Ennek összegét azonban célszerű megemelni. Az alapba kellene helyezni a föld meg nem műveléséért kivetett s ma szintén a tanács fejlesztési alapját növelő bírságot is. Meggondolandó továbbá a *földadónak* erre a célra való felhasználása is. Jórészt tehát a mezőgazdaság által termelt értékeket juttatnánk vissza a mezőgazdaságnak. Összefoglalva: ha a föld nemzeti vagyon, a rendeltetésszerű földhasználat társadalmi érdek, *akkor a föld „karbantartása" nem kizárólag vállalati ügy, annak megszervezését társadalmi méretekben is biztosítani kell.*

IV. A személyi földtulajdon és földhasználat problematikája

1. A magyar jogpolitika és jogalkotás a szocialista jogéletben úttörő szerepet töltött be, amikor a hatvanas években elismerte és kodifikálta a föld egy meghatározott részén az állampolgárok személyi tulajdonának lehetőségét. Helyesen — és elvi megközelítésben — abból a megfontolásból indult ki, hogy a személyi tulajdon és a magántulajdon közötti határvonalat nem a dolgok tárgyi tulajdonságai, hanem a dolgok rendeltetése határozza meg. Magyarországon jelenleg az állampolgárok személyi tulajdonában mintegy 330 000 hektár (ez kb. 1,5 millió földhasználót jelent), ezen kívül a termelőszövetkezeti tagok személyi tulajdonában — háztáji földként — mintegy 230 000 hektár föld van. Ez összes földterületünk 6 százaléka.

Úgy tűnik, hogy a föld személyi tulajdona körül napjainkban ismét némi bizonytalankodás tapasztalható, amely részben szemléleti okokra, részben jogszabályi hézagokra vezethető vissza. A föld tekintetében ugyanis ténylegesen — a jogszabályok által is elismerten, de nem kimunkáltan — kétféle személyi tulajdon van: a telek és „meghatározott területen levő mezőgazdasági ingatlan". A polgári törvénykönyv azonban a továbbiakat illetően nem tesz különbséget a kétfajta személyi tulajdon között, mert mindkettőre érvényesen mondja ki, hogy „A tulajdonos személyi tulajdonával személyes és családi szükségleteinek kielégítése érdekében szabadon rendelkezik." A személyi tulajdonra vonatkozó zárórendelkezés sem kizárólag a földre vonatkozik. Az a szabály, hogy „Jogszabály korlátozhatja a személyi tulajdon körét, és meghatározhatja a személyi tulajdonban tartható vagyontárgyak mértékét és nagyságát", éppúgy érvényes az aranyra, mint a lakásra, és mellesleg ilyen korlátozó szabályok érvényesek a földmagántulajdonra is.

A telekre elegendő lehet ez a rendelkezés, de nem elegendő a mezőgazdasági művelésű „telekre". Ez utóbbi ugyanis nemcsak a rendelkezési jog, hanem a használati jog tekintetében is korlátozott. Erre a területre is vonatkoznak azok az előírások, amelyek a mezőgazdasági művelési területekre. Ezért a személyi tulajdonban levő mezőgazdasági ingatlanokra azt kellene kimondani, hogy a föld sajátos jellegéből következően az a személyi tulajdon *sajátos* változata: korlátozott jellegű személyi tulajdon. Ez a körülmény azt jelenti, hogy perspektivikusan a föld személyi tulajdona csak a telekre szorul vissza — ilyen irányú tendenciák jogszabályainkból kiolvashatók. A telken pedig — a törvényi korlátozásoktól eltekintve — minden további nélkül tartható és kívánatos a tulajdon és a használat egységének alkalmazása. A csak mezőgazdasági művelési célt szolgáló „telkeknél" pedig — az elnevezés megváltoztatásával egyidejűleg — fokozatosan ki kell építeni az állampolgárok személyi földhasználatának intézményét, s lényegében a földhasználat tekintetében nem indokolt különbséget tenni az állampolgárok tartós földhasználatának intézménye és a személyi földhasználat között. Itt külön vizsgálatot érdemel, hogy a rendelkezési jogot milyen megszorításoknak indokolt alávetni.

2. *A személyi földhasználatot* rendszerint a személyi földtulajdonnal együtt szokták emlegetni. Ha viszont kiemeljük a személyi földhasználat köréből az építési telkek kategóriáját, akkor a személyi földhasználatnál is tanúi lehetünk bizonyos tulajdoni és használati eltávolodásnak. Pillanatnyilag a személyi földhasználat kérdésében az alábbi tényezőkkel kell számolni:

a) Különböző tényezők hatására (kikapcsolódás a városi jellegű munkából, fokozódó munkaerőhiány a mezőgazdaságban, a nagyüzemileg meg nem művelhető területek volumene stb.) egész Európában elterjedőben van a kisegítő gazdaságok intézménye. Erre a jelenségre, úgy vélem, Magyarországon időben felfigyeltek, és a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdasága mellett a nem termelőszövetkezeti tagok részfoglalkozású földművelését is különböző módon támogatjuk. Amit alá szeretnék húzni: a kisegítő gazdaság nem a megnövekedett parlagföldek megművelését megoldó *időleges intézmény és megoldás* (mint volt az illetményföld meghonosítása 1954-ben), hanem a mezőgazdasági termelés növelésének hosszú távon is számításba veendő kisegítő eszköze. A szocialista társadalmi rendszer képes arra, hogy ezek számára megfelelő szervezettséget biztosítson — így elkerülje ezek parciális jellegű termelési anarchiáját. Ezért azt nem „megtűrt rossz"-nak, hanem szükséges jónak kell tekinteni.

b) A kisegítő gazdaságok létének — a gazdasági támogatás és szervezés mellett — egyik jogi eszköze a kisegítő gazdaságok lehetséges földméretének megszabása. Ennélfogva időszerű, hogy a jelenleg öt fajta személyi földhasználati maximumot valamilyen módon közös nevezőre hozzuk, a hangsúlyt ne a tulajdon mértékére, hanem a használat kereteire helyezzük (a háztáji föld maximuma 6000 m^2, háztáji föld + tartós földhasználat 12 000 m^2, állampolgári tartós földhasználat 1500 m^2 stb.). A személyi földhasználat mértékét úgy kell megszabni, hogy annak megművelését a mezőgazdasággal nem hivatásszerűen foglalkozó személy is meg tudja valósítani. Ilyen szempontból például az állampolgári tartós földhasználat 1500 m^2 mértéke magasnak bizonyul, amit az is mutat, hogy az ilyen földhasználati kategória után nincs nagy kereslet.

V. A földvédelem

A magyar jogalkotás időben felfigyelt a mezőgazdasági rendeltetésű földek mennyiségi és minőségi védelmének a fontosságára, mert az 1961. évi VI. sz. tv. Európa egyik első földvédelmi törvénye. Az idő múltával a törvény által tartalmazott előírás és eszköztár nem bizonyult elegendőnek a kitűzött célok valóra váltásához. A földvédelmi törvényt több ízben kellett kiegészíteni és módosítani. A legutóbbi módosítás 1977-ben volt. Az új szabályozás több irányban szigorított: több feltételhez kötötte a külterületi földek belterületbe való bevonását, nehezítette a földnek a mezőgazdasági termelésből való kivonását, gazdagította a megművelési kötelezettség megsértőivel szembeni szankciórendszert és láthatóan megszaporodtak a földhasználattal összefüggő, illetőleg a földvédelmet szolgáló állami jogosítványok. A jogszabály szigorította a földhasználati ellenőrzést, a földhivatalok földvédelmi hatáskörét jelentősen bővítette (például felruházta a művelési ág visszaváltoztatási kötelezettségét elrendelő jogosultsággal), s végül lehetővé tette, hogy bírsággal sújtsák azokat a földhasználókat, akik megművelési kötelezettségüknek nem tesznek eleget. Másrészt a jogalkalmazó szervek megkezdték a művelési kötelezettség elmulasztásáért kivethető bírságok kiszabását. Az 1978-ban 40 esetben kivetett nagy összegű bírságolás egy része megalapozatlannak tűnt, s ezért a fellebbezés során több gazdaságot mentesítettek annak megfizetési kötelezettsége alól.

A földvédelem adminisztratív eszköztára tehát gazdagodott. Ez önmagában egyáltalán nem volna baj. A gondok végleges megoldása azonban több irányú lépéssel képzelhető el:

a) A közvetlenül a földhasználathoz tapadó *pénzügyi források* tekintetében bizonyos értékaránytalanságok vannak. Alacsony a termelésből való kivonásért járó térítés (az aranykorona-érték négyezerszerese), magas a föld meg nem műveléséért kivetett bírság (az aranykorona-érték ezerszerese), s nincs mód arra, hogy a nem mezőgazdasági földhasználók — az ideiglenesen kivont és mezőgazdasági termelésre alkalmas földek használata után — rendszeresen évente illetéket fizessenek, pedig a földhasználati illeték bevezetése jelentős mennyiségű földet szabadítana fel mezőgazdasági termelés céljára.

b) Ha a földvédelem társadalmi érdek és társadalmi ügy, akkor ezt messzemenően érvényesíteni kell a *tárcaérdekekkel* szemben is. Ezért az ÉVM-nek elő kellene segítenie, hogy a belterületbe indokolatlanul bevont földek visszakerüljenek a termelési szférába, a KPM-nek felül kellene vizsgálnia a hófogó erdősávok egész rendszerét, az OVH-nak ki kellene alakítania a magas vezetésű csatornák és víztározók melletti területek elvizesedésének a megakadályozását szolgáló és kisebb területveszteséggel járó védőrendszert stb. Ez az út azonban csak akkor járható, ha hazánk minden földjét *egységes földalapnak* tekintjük, s az ebből származó összes következményt figyelembe vesszük, s e földalap gazdája, ágazati felelőse a MÉM lenne.

c) Hangsúlyozottabban kellene harcba vetni a földvédelem *indirekt* eszközeit is. Ha a termőföld megtartása, megművelése és karbantartása nemzeti érdek, akkor — összhangban egész gazdaságirányítási mechanizmusunkkal — elsősorban indirekt eszközökkel kell azt érvényesíteni. Az adminisztratív eszközök, a büntetés az általános jogfelfogás szerint: *ultima ratio*. Az indirekt és ösztönző jellegű eszközöket több csoportba lehet sorolni:

— A föld csak akkor töltheti be nemzeti vagyon funkcióját, ha van, aki megműveli. Ezért a földvédelem első indirekt eszköze a biológiai igényeket, az ökológiai feltételeket és az ökonómiai követelményeket összhangba hozó mezőgazdasági munka fokozottabb anyagi honorálását és társadalmi megbecsülését kifejező szabályozórendszerben és felfogásban van. Ha gyors ütemben fogy a mezőgazdasági munkaerő — egy bizonyos ponton túl — hiába a föld megvonását kilátásba helyező szankció.

— A termőföld *jogi védelmét* — tulajdoni kategóriától függetlenül — legalább olyan szintre kell emelni, mint az állami tulajdon védelmét, amelyre nézve a Ptk. kimondja: „az állami tulajdon megóvásában és védelmében mindenkitől fokozott gondosságot kell elvárni".

— A legjelentősebb indirekt eszköz azonban a jó „földár". Ez azonban már a föld értékelésének témakörébe vág.

VI. A föld értékelése

1. Egy adott földértékelési rendszernek megfelelő módon kifejezésre kell juttatnia a földnek mindenkori állapotát, tehát leltárát. A jó földértékelési rendszer olyan automatizmus, amely állandó jelzője a föld fekvésének, minőségi állapotának (romlásának vagy javulásának), művelésiág-tagozódásának éppúgy, mint a rendeltetés szerinti művelésnek. Az első szempontjából a természeti tényezőkre épült termőhelyi pontszámrendszeren alapuló rendszer közismerten kialakulóban van, de nem megnyugtató a föld ökonómiai értékelésének jelenlegi állapota, annak kapcsolódása a talajtani értékelési rendszerben. Egyetértve a közgazdasági irodalomban több alkalommal megfogalmazott állásfoglalásokkal, tudományosan kialakult földár-színvonalról aligha beszélhetünk. A földár kimunkálásának nem annyira a mezőgazdasági rendeltetésű földek forgalma szempontjából van és lehet jelentősége, hanem elsősorban a földvédelem szempontjából: *a jó földár a földvédelem leghatékonyabb eszköze lehet.* Emellett a földárnak természetesen más funkciói is lehetnek (például eszközigényességi számítások). Az utóbbi években a földár szinonim kategóriái (kisajátítási ellenérték, megváltási ár stb.) olyan széles skálán mozgó földárat tükröznek, amely nem tekinthető közgazdaságilag megalapozottnak. Igaza van *Szabó Gábor*nak abban, hogy „Magyarországon jelenleg nincs általánosan elfogadott, objektív alapokon nyugvó módszer a mezőgazdaságból kikerülő földek értékelésére".[9] Olyan körülmények között, amikor a vállalati gazdálkodásnak egyre fontosabb kategóriái az érték, az önköltség, a nyereség, nyilván minden nem mezőgazdasági termeléssel foglalkozó földfelhasználónak érdeke, hogy a beruházási költségnek ez a tétele minél alacsonyabb szinten maradjon. Ez esetben a vállalati érdek keresztezi a társadalmi érdeket. Emellett őszintén szólva meglepő, hogy a különböző közgazdasági számítások általában 20—25 000 Ft-ra becsülik egy hektár föld árát. Ez az összeg nem több, mint az egy hektárra jutó bruttó termelési érték, a nettó termelési értéknek pedig kétszerese.[10] Ezek az összegek nézetem szerint *nem a földárat,* hanem inkább a *földjáradék árát* juttatják kifejezésre. Ezek az ún. helyettesítési földárak egyrészt

[9] *Szabó Gábor:* A mezőgazdasági termőföld gazdasági értékelése. Akadémiai Kiadó, 1975. 20. l.

[10] 1977-ben az 1 ha-ra jutó bruttó termelés 26 158 Ft, a nettó termelés 10 321 Ft volt.

nem lehetnek hatékony eszközei a földvédelemnek, nem veszik figyelembe a földárak növekedésének világméretű tendenciáját, végül azt sem, hogy egy hektár föld meliorációs költsége — a komplexitás fokától függően — kb. 10—100 000 Ft között van. Viszont ha ugyanez a földterület a belterületbe kerül, átlényegül, s mindjárt a kereslet-kínálat törvénye szabja meg az árát. Közgazdasági és jogi képtelenség, hogy egy igazgatási határvonal odábbtolása akár százszorosára is növelheti a föld „értékét".

2. A földvédelem szempontjából az új földértékelési rendszer akkor lehet hatékony, ha a talajadottsági különbözőségeket kifejező talajtani pontszámot olyan forintértékelési rendszer követi, amelyben például egy pont egyenlő x forinttal. A forintösszeg mértékét úgy kell megszabni, hogy kifejezésre juttassa egy abszolút értelemben fogyó termelőeszköz társadalmi értékét. Ilyen megközelítés szempontjából érdemes tanulmányozni az NDK-ban érvényesülő rendszert, ahol milliós nagyságrendben lehet 1 hektár föld állandó jellegű igénybevétele esetén az ellenértéket kifejezni.[11]

a) A korszerű földértékelési rendszernek alkalmasnak kell lennie annak megállapítására, hol az az értékhatár, amely alatt az adott földterületet — ha csak bizonyos népességi-szociológiai szempontoktól el nem tekintünk — nem érdemes mezőgazdaságilag művelni, illetőleg csak olyan óriási befektetéssel lehet művelésre alkalmassá tenni, amely népgazdasági szempontból gazdaságtalan beruházásnak tekinthető.

b) A földértékelési rendszer közgazdasági tényezőiből — elsősorban az ország települési viszonyai következtében — nem lehet elhagyni a föld *fekvés szerinti* értékelését sem. Természetes „természeti" tényező, hogy a településhálózathoz, a települési gócokhoz közelebb eső földterületek (tulajdonságuktól jórészt függetlenül) „értékesebbek", mint a távolabb fekvő területek. Nagyobb arányú és több irányú a kereslet iránt uk. Ennek a fekvés szerinti értéknek az árban is kifejezésre kell jutnia. Az itt fekvő mezőgazdasági területeknek a rovására terjeszkedik — hol indokolt, hol indokolatlan mértékben — a lakóterület, az ipar stb., hiszen a városhoz való közelség nemcsak a mezőgazdasági termékek árában (a különbözeti földjáradékban) jut kifejezésre, hanem előnyös az ipar számára is (szállítás, munkaerő stb.).

Mindent összefoglalva olyan új földértékelési rendszer bevezetésének van meg a társadalmi indoka, amely a biológiai és az ökonómiai értékelést összekapcsolja. A föld közgazdasági értékelés nélküli termőhelyértékeléses pontszámrendszere csupán a termőhelyek viszonylagos minőségét fejezheti ki, s nem oldja meg a mezőgazdasági földek kiáramlásának fékezését.

VII. A földhasználat állami irányítása

Marx A tőke III. kötetében írja: „Még egy egész társadalom, egy nemzet, sőt az egy időben létező összes társadalmak együttvéve sem tulajdonosai a földnek, hanem csak birtokosai, haszonélvezői és az a kötelességük, hogy mint boni patres familias (jó családapák) jobb állapotban hagyják örökül a következő nemzedéknek."[12] Ezt a feladatot a szocialista társadalom a földdel összefüggő állami jogosítványok kettős funkciórendszerén keresztül érvényesíti: *a)* a földtulajdont és a földhasználatot optimális hatásfokkal a

[11] Vö. *Szabó Gábor:* I. m. 18. l., *Németi László:* A földértékelés mai problémái. Társadalmi Szemle, 1970. 2. sz.

[12] *Marx:* A tőke III. kötet. Szikra, 1951. 842. l.

társadalom szolgálatába állítja, *b)* kialakítja a természeti erőforrások racionális hasznosítását biztosító rendszereket. A szocialista állam ebbeli feladatait a *közhatalom* testesíti meg; az államnak közhatalmi funkciójából erednek a földre irányuló *stratégiai* jellegű jogai és kötelezettségei. Tehát nem abból a leegyszerűsített felfogásból, hogy az állam ma vagy holnap potenciálisan tulajdonosa a földnek. A tulajdonjog — még ha az állami is — más kategória, mint a közhatalom. Ez persze nem jelenti az állami földtulajdonjog, de a szövetkezeti földtulajdonjog lebecsülését sem, mert minél erősebb egy társadalomban a szocialista tulajdon (főleg annak tartalma), annál hatékonyabb a közhatalom gyakorlása is.

A szocialista állam közhatalmi minőségében, a földre irányuló közhatalmi funkciója folytán alakítja ki a földtulajdonjog különböző formáit, szabja meg és ellenőrzi a földhasználat rendjét, alakítja ki a különböző rendeltetésű földek egymáshoz és a gazdasági feladatokhoz igazodó arányát, a mezőgazdasági termelésből való kivonás módjait és rendjét, a föld áru jellegének lehetséges kereteit, a föld — illetve az általa hozott földjáradék — ellenértékét (vételárát), a földforgalom lehetséges kereteit és végül a nyilvántartás rendjét. Mindezek minden földtulajdoni formára — beleértve az állami földtulajdont is — vonatkoznak. Ezért jogos *Tanka Endre* igénye, hogy a földjogtudomány — hozzáteszem: a közgazdaságtudomány is — fordítson nagyobb gondot a földtulajdonra vonatkozó stratégiai és taktikai döntési jogkörök megkülönböztetésére[13] és azok induktív elemzésére. A stratégiai döntéseket intézményesítetten, a földtulajdonost, illetve a földhasználót megillető és terhelő jogokat és kötelezettségeket megengedő és parancsoló módon, keretszerűen, magas — tehát törvényi szintű — jogforrásban kell rendezni. Csak ez a kodifikációs módszer biztosítja az össztársadalmi érdek érvényesülését, a tárcaérdekek egyensúlyát, valamint a tárca- és vállalati érdekeknek a földhasználattal összefüggő és megtervezhető mozgáspályáját. Történelmi tapasztalatok intenek arra, hogy a föld természetének, ezzel összefüggésben a hatékony és biztonságos termelésnek a *hosszú távú szabályozás* felel meg. A rövid távú módosítások pedig a föld sajátságos termelőeszközi „értékének" csökkenését vonják maguk után.

A szocialista állam földdel összefüggő jogai és kötelezettségei minőségileg mások, mint a tőkésállamok földtulajdont és földhasználatot korlátozó politikái. Míg a modern tőkésállamok földjogi intézkedései rendszerint a termelőerők fejlődése és a földmagántulajdon — nagyon sokrétű — ellentmondásának feloldására irányuló beavatkozás jellegű korlátozások, addig a szocialista állam közhatalmi ténykedése nem korlátozó jellegű beavatkozás a tulajdonjog gyakorlásába, hanem olyan *abszolút hatályú tervezés és intézkedéssorozat*, amelynek elsősorban nem a tulajdonjogi jogosítványok, hanem az olyan gazdasági és jogi kategóriák szabhatnak határt, mint a vállalati önállóság, vagy természetes személy esetében annak alkotmányos jogai és kötelezettségei. A tulajdonjog így nem annyira ütköző korlát, hanem inkább lehetőség, hiszen szocialista tulajdonformákról van szó.

A szocialista állam tehát irányító jellegű földbirtok-politikát kell hogy folytasson, mert ez közhatalmi jogosítványrendszerének egyik területe. Ez pedig kettőt jelent: *a)* a föld felett az állam közhatalmi minőségében őrködik, és ezért *b)* földbirtok-politikája lényegében az ágazati politika súlyával mérhető.

[13] *Tanka Endre:* I. m. 764. l.

BOTOS KATALIN:

Külgazdasági koncepció — nemzetközi kooperáció

Az 1970-es évek közepének világméretű válsága megrázta a tőkésországokat, de nem hagyta érintetlenül a KGST-gazdaságokat sem. A fokozatosan kibontakozó kelet—nyugati kereskedelemre mind az export, mind az import oldaláról kedvezőtlen tényezők hatottak.

A recesszió csökkentette az exporttermékek iránti keresletet, az árrobbanás rontotta a nyersanyag-importőr KGST-gazdaságok cserearányait. Ami a tőkés partnerek eladási szándékát illeti, abban nem volt hiány, hiszen a növekedési ütemüket még hosszú ideig fenntartó, az új világgazdasági helyzethez lassabban alkalmazkodó KGST-gazdaságok a beszűkült nyugati piacok jó pótlékát jelentették. E „kísértésnek" nehezen is tudtak a szocialista országok mindaddig ellenállni, ameddig az megfelelő finanszírozási lehetőségekkel párosult. A külső egyensúlyi helyzet romlása azonban hamarosan jelezte, hogy az importigényeket összhangba kell hozni az exportlehetőségekkel.

E jelenségek mérlegelésre késztették a KGST-országok közgazdáit; mi a helyes, *mi a követendő külgazdasági stratégia?* A gazdasági elzárkózás, KGST-autarchia kiépítése, vagy a nemzetközi munkamegosztás, *szakosítás és kooperáció fejlesztése* a kelet—nyugati kapcsolatokban?

E cikkben azt vizsgáljuk, hogyan függ össze e két kérdés: a kelet—nyugati kooperációk és a KGST-n belüli termelési együttműködés. Azt keressük, mi lehet a kooperációk szerepe egy átfogó külgazdasági koncepcióban.

A kelet—nyugati kooperációk néhány kérdése

A kelet—nyugati kooperációt szokták szűkebben és tágabban is értelmezni. A kooperáció *együttműködést* jelent; ilyen értelemben magában foglalja mindazon gazdasági tevékenységeket, amelyek megalapozzák a kereskedelem fejlesztését. Ilyen átfogó együttműködési megállapodásokat igényel például a környezetvédelem, az infrastruktúra fejlesztése, a szabványügyi és a tudományos-technikai kapcsolatok bővítése. Ide sorolható a kelet—nyugati *pénzügyi* együttműködés fokozása is, hiszen külső források bevonásával finanszíroznak számos KGST-országban olyan nagy tőkeigényű, hosszú megtérülésű beruházásokat, amelyekhez a megfelelő lejáratú, kamatfeltételű források biztosítása szokásos pénzpiaci feltételek mellett nem könnyű feladat. Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága éppen ebből kiindulva foglalkozik a kelet—nyugati kooperációt, közös vállalkozásokat segítő nemzetközi pénzügyi intézmények létrehozásának gondolatával.[1]

[1] Lásd Botos Katalin: A kelet—nyugati gazdasági együttműködés néhány kérdése. Pénzügyi Szemle, 1978. 11. sz.

Kétségtelen, hogy a szűkebb értelemben kooperációnak nevezhető ügyleteket is ezen átfogó együttműködési koncepcióba ágyazva helyes tárgyalni. A feldolgozóipari munkamegosztás, gyártásmegosztás, közös kutatás terén bizonyára nehezebb gyors eredményt elérni, ha az említett kérdések tisztázatlanok. A továbbiakban azonban a szűkebb értelmezés alapján kooperációnak minősülő kapcsolatok problémáival foglalkozunk.

A kooperáció *fogalmát* sokféleképpen határozták meg. Ipari kooperáción általában két gazdasági rendszer egységeinek *tartós* együttműködését értik a nyersanyagellátásban, a termelésben és a fejlesztésben. Fontos kritérium a közös termelés, vagy a közös, összehangolt üzemeltetés.[2] Vannak, akik a hosszú távú szállítási kötelezettségeket tartalmazó megállapodásokat, az egyszerű bérmunkát is kooperációnak nevezik, ezek azonban csak akkor sorolhatók e fogalomkörbe, ha közös termeléssel, gépimporttal, vagy know-how átvételével járnak. (A magyar hivatalos állásfoglalások a kooperáció előnyös részének tekintik az értékesítésre vonatkozó megállapodást, a piacmegosztást, a képviseletet, a saját szükségletre való vásárlást és az egyeztetett harmadik piaci értékesítést. Ez magától értetődő, hiszen a kelet—nyugati kooperáció egyik fő célja éppen a reálfolyamatok összekapcsolása — például a saját szükségletre vásárlás — és a nemzetközi piacképes termékek színvonalának elérése — így például a közös értékesítés). Ha egy termék értékesítésében a kooperációt szorgalmazó nyugati partner nem szándékozik részt venni, nyilvánvaló, hogy nem tényleges termelési együttműködésre törekszik, hanem e módon kíván betörni a szocialista piacra.

Nem tekinthetők kooperációnak a különböző *kompenzációs ügyletek*, amelyek napjainkban — bár elsősorban nem a magyar gyakorlatban — a KGST-országok kelet—nyugati kereskedelmében jellemző formává kezdtek válni.

A kompenzációs megállapodásnak számos fajtája van, mint például az egyszerű barter-ügylet (ez napjainkban már igen ritka), vagy az olyan megállapodás, amelynél vagy eleve *részben* áruval fizetnek, vagy készpénzzel ugyan, de az eladó meghatározott arányú *vásárlásra* vállal kötelezettséget. Utóbbinak speciális válfaja az, amelyben a nyugati technológiáért a segítségével előállított (vagy kitermelt) termékkel fizetnek. (Rendszerint hitellel kombinált megoldásról van tehát szó.) Ezek szorgalmazására az *egyszerűbb piacbiztosítás, a devizális helyzet* alakulása ösztönzi a szocialista partnereket. A kompenzációs ügyletek hosszú távra semmiképpen sem minősülnek jó megoldásnak, s alkalmazásuk rövid távra sem hatékony. (Éppen ezért késztet a magyar gazdaságirányítás, devizapolitika elkerülésükre.) Hosszú távon azért hátrányosak, mert *konzerválják a struktúrát;* rövid távon pedig azért, mert a partnerek az *árba belekalkulálják* az „ellentételező üzletek" veszteségeit is. Nyilvánvaló a kényszer hatása: a szűkösen rendelkezésre álló devizaeszközök, a növekvő importigények — és emelkedő importárak — az *adott struktúrájú* exporttal való „fizetés" erőltetését váltják ki. Könnyű azt a tanácsot adni, hogy a KGST-országok alakítsák át exportszerkezetüket, s emeljék azt a nyugati piacok igényszínvonalára; e tanács megfogadásához azonban megfelelő eszközök, korszerű technológia rendelkezésre bocsátására lenne szükség.

[2] Lásd például N. Leise: A kelet—nyugati ipari kooperáció. Institut für Aussenhandel und Überseewirtschaft der Universität, Hamburg, 1976. 29. l.

A kialakult fizetésimérleg-helyzetben ehhez a tőkés partnereknek *további hitelek* nyújtását kellene lehetővé tenni. Ez ismételten aláhúzza a kelet—nyugati pénzügyi együttműködés fejlesztésének fontosságát. (Ne felejtsük el hozzátenni: a nemzetközi munkamegosztás fejlesztését szolgáló források bevonása *szükséges, de nem elégséges* feltétel. Hatékony gazdaságirányítási rendszer, a források megfelelő elosztása, jó döntéshozatal és intenzív érdekeltség nélkül a külső források bevonása nem garantálja az egyensúly javulását. A nemzetközi pénzügyi együttműködés fokozása és az irányítási rendszer fejlesztése feltételezik egymást.)

Nézzük meg, milyen tényezők motiválják a tőkés, illetve a szocialista partnereket kooperáció kezdeményezésére!

A tőkésországok kooperációs készségének elsősorban az az oka, hogy így bővíteni tudják piacukat. Termékeiket, termelési eljárásaikat értékesíteni akarják, s ezzel együtt „eladnak" különböző szolgáltatásokat is, mint oktatás, licenc, műszaki segítségnyújtás, kutatási-fejlesztési kooperáció, menedzsment-biztosítás, komplett gyárértékesítés.

Ezeknél az ügyleteknél — hogy ne teremtsenek versenyt önmaguknak — *piacfelosztásra* törekszenek. Az is megfigyelhető, hogy tulajdonképpen a *kevésbé progresszív* termék termelését adják át partnereiknek; ez automatikus piacbiztosítást jelent számukra.

A másik, a *konjunktúrától* erősen függő tényező a *munkaerőhiány*. A bérmunka jellegű kooperációk révén, a megrendelésre dolgoztatásnál a tőkés cégek jelentős *megtakarításra* tesznek szert. E folyamatot azonban jelenleg a tőkés recesszió tartós volta akadályozza, mivel napjainkban e gazdaságok foglalkoztatási gondokkal küszködnek.

Szerepe van a kelet—nyugati kooperációk terjedésében annak is, hogy e formában a tőkésvállalatok a KGST-partnerek részéről kedvezőbb fogadtatásra számítanak, hiszen a tartós termelési kapcsolatok kiépítését a gazdaságvezetés a legtöbb szocialista országban támogatja.

A *szocialista partnerek* részéről a legfőbb érv a kooperációk szorgalmazására az, hogy ily módon lehetőség nyílik a *fejlett technika, technológia importjára*. Ma már nem csak a nyugati piacokra való belépéshez, de a KGST nemzetközi kereskedelmében elfoglalt hely megőrzéséhez is szükség van a termelés korszerűsítésére, a műszaki színvonal emelésére. Fontos szempont továbbá, hogy a kooperációs kapcsolatok révén *devizaszerzésre* is mód nyílik.

A kelet—nyugati kooperációk megítélésében *eltérő* a KGST-országok közgazdáinak a véleménye.

Az árnyoldalakat hangsúlyozók szerint a tőkés technikatranszfer fokozása, a kooperáció fejlesztése a *gazdasági függőség növekedésével, a műszaki haladás lemaradásával* járhat. Olyan vélemény is megfogalmazódott, hogy a legfontosabb ágazatokban a tőkés piacokra való orientálódás negatív következménye a hosszú távú függés a tőkés beszerzéstől, *a KGST-technológia alapjainak „erózióját"* lesz.

A közgazdák másik csoportja a negatív konzekvenciáktól félve *elzárkózást, befelé fordulást* javasol. Egy további csoport elismeri a kooperáció szükségességét, de szerinte ezt — a függés elkerülése végett — a harmadik országok irányában követett üzletpolitika *fokozottabb koordinálásával* kell kezdeni; korszerű, versenyképes késztermékekkel kell betörni a nyugati piacokra.

Azt, hogy a technika-import *nem jelent* szükségszerűen elmaradást, számos nemzetközi példa igazolhatja. Közhely ma már Japánra hivatkozni,

amely hatalmas méretű licenc- és know-how vásárlásaival, jó adaptáló képességével, valamint „közelről követő" stratégiájával az elmúlt években is rendkívüli exportbővítést valósított meg.

Kedvezőtlen csupán az, ha a korszerű technika importja *nem serkent*, hanem *helyettesít* hazai erőfeszítéseket. Nem önmagában probléma a tőkés alkatrész- és részegység-behozatal fokozódása az együttműködés kapcsán; minden kooperáció ezzel jár. Az már viszont baj, ha a szocialista gazdálkodó egység a belföldi és a szocialista kooperációs készség hiányát, a további fejlesztési erőfeszítéseket „egyszerű megoldásként" tőkés importtal pótolja.

A „kisebb ellenállás" — gazdaságilag is értelmezhető — törvénye szinte *vonzza a tőkés behozatalt*. A belső kooperáció nehézségei, a szocialista partnerek nem kielégítő alkatrész-szállítása, termelési együttműködési készsége a tőkés piac felé terel. Ott mindenkor van eladási szándék, piacfeltáró tevékenység, rugalmasan igazodó kapacitástartalék. A KGST tőkésországokból származó összesített importjában az iparcikkek teszik ki a döntő részt (1975-ben például 4/5-ét). Ebben részben a technika importigénye, de jelentős arányban a *félkésztermék-* és *alkatrész*import növekedése tükröződik.

Vessünk egy pillantást például a magyar külkereskedelem szerkezetére.[3] Megállapíthatjuk, hogy nem szocialista viszonylatú importunkban túlsúlyban vannak a magasabb megmunkálású ipari nyersanyagok, a vegyi anyagok, a könnyűipari féltermékek, a drágább műtrágyák, a műszálak és az acélkülönlegességek. Elemzések igazolhatják — a gyakorlati tapasztalatok mindenesetre jelzik —, hogy a tőkés féltermék-import fokozódásában a KGST-országok közötti szakosodás és kooperáció hiányosságai tükröződnek. Nem csupán arról van tehát szó, hogy „egyszerűbb" a tőkés import, s a vállalatok költségérzékenysége — mégoly „fejlett" szabályozórendszer mellett is — csekély, hanem a *KGST-együttműködés valós problémáiról*. Gyakori, hogy a *szocialista kooperációban gyártott késztermékekhez nem lehet alkatrészt találni*, így a felhasználó tőkés importra szorul.

Az anyagoktól, alkatrészektől való — egyoldalú — függés sebezhetővé teszi a gazdaságokat, hiszen azonnali zavarokhoz vezethet a termelésben. Kooperáció esetén a függés *kölcsönös;* kiterjedt termelési együttműködés mellett a vertikális kapcsolódások nem okoznak problémát.

Nem a jól, célszerűen átvett és továbbfejlesztett korszerű technika jelenti a függést, hanem az anyagok, energiahordozók, alkatrészek termelési együttműködés nélkül fokozódó importja. A továbbfejlesztett technika nem kárhoztat „örök életre" a második vonalra, s nem is minden területen baj a követő stratégia egy-egy ország esetében. (Ésszerű beruházás-koordinációval pedig elérhető lenne, hogy *minden* KGST-ország *első vonalbeli* legyen *valamiben*, s ily módon biztosítható lenne a *közösség egészének* technikai függetlenedése.) Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy kis országok esetén *lehetetlen* más megoldás, mint a fejlesztési-kutatási erőfeszítések meghatározott területekre koncentrálása, de mindenekelőtt jelentős mértékben a továbbfejlesztésre, az adaptációra fordítása; a többi területen pedig az import lehetővé tétele. Az „önerőből fejlesztés" a kis KGST-országoknál — illúzió: az energiák pazarlása.

Nézzük meg a másik fontos ellenvetést, amely szerint a kelet—nyugati kooperáció fejlesztése csak *koordinált fellépés* esetén célszerű.

[3] Tardos Márton: Külkereskedelmi forgalmunk áruszerkezete. Gazdaság, 1977. 3. sz. 29—30. l.

Kormnov és Petrov szovjet szerzők így írnak: „... az egyes KGST-országok a tőkésországokkal bonyolódó kooperációs kapcsolataikat nem kielégítően koordinálják. Ez gyengítheti a testvéri országok számára az integrációs kapcsolatok hatékonyságát..."[4] E nézetben — a többi között — az az aggály húzódik meg, hogy a különböző licencek, szabványok nehezebbé teszik majd az egymás közötti kooperálást, szabványosítást.

Úgy tűnik azonban, hogy a kialakult piac, szilárd vevőkör mellett bizonyos eltérések (más licenc alkalmazása) nem szükségszerűen zavaró. Sokkal fontosabb, hogy a KGST-országok *összehangolják* egymással kereskedelemfejlesztési, végső soron *gazdaságfejlesztési* elképzeléseiket.

Ami pedig az exportban való koordinált fellépést illeti, nem tekinthetünk el a *fokozatosság* követelményétől. Perspektívában helyes törekvés az *exportexpanzió* stratégiájának célul tűzése; de számolni kell a reális belső és külső feltételekkel. A *külpiaci* (tőkés piaci) körülmények jelenleg egy már *kiépült* munkamegosztásba való beilleszkedést tennének szükségessé; ráadásul általánosan lanyha gazdasági helyzetben.

Mit szólna ehhez a „betöréshez" a tőkés piac? A piac, amely nem csupán fogyasztókból, de termelőkből is áll, akiket az állammonopolista intézményi rendszer kapcsol érdekszövetségbe? Feltehetően olyan termékekről lenne szó, amelyeket a tőkés piacon már gyártanak. Nyilván a lehetséges mértékig védenék a versenytől e termelési kapacitásokat. A nagy sorozatgyártás előnye tehát jórészt elveszne azokon az árengedményeken, amelyeket e „betörés" érdekében adni kellene. Korlátlanul azonban az árverseny sem folytatható, a dömpingvád ennek gátat emelhet.

Emellett nem világos, honnan merítenék a forrásokat a KGST-országok az adott időszakban egy gyökeres műszaki fejlesztéshez, szanáláshoz (hiszen erre is sort kellene keríteni). A saját koncentrált fejlesztő-kutató bázis kiépítése nem egy máról holnapra. És mi történjék a *nem fejlesztett* területekkel, termékekkel? Nyilvánvaló, hogy akkor *ezek importja* fokozódik a tőkésországokból. *Súlypontot képezni csak úgy lehet, ha egyidejűleg importból egészítjük ki a hazai erőből nem fejleszthető területeket.* A növekvő import mellett nem javulna, de hosszú átmeneti szakaszban romlana a KGST-országok fizetésimérleg-helyzete. Hogyan hidaljuk át e problémát? Erre nem ad választ a „koncentrálás—koordinált fellépés" stratégiája.

A legnagyobb probléma azonban az, hogy e végtermék-expanziót gyakorlatilag *csak a KGST-n belüli szakosodás és kooperáció alapján lehetne megvalósítani. A tőkéspiaci koordinált fellépést meg kellene előznie a KGST-mechanizmus kérdései megoldásának.*

A KGST-országok közötti szakosodás és kooperáció közgazdasági problémái

Elöljáróban azt kell megállapítanunk, hogy az *érdemi* szakosodás és kooperáció mértéke a KGST-országok közötti forgalomban *alacsony:* messze elmarad a tőkésországok egymás közötti forgalmának hasonló adataitól.

Az „érdemi" jelzőt azért emeltük ki, mivel meg akarjuk különböztetni a *deklarált* szakosítást a *tényleges* munkamegosztástól.

[4] J. Kormnov—J. Petrov: A feszültség terjedése és a gazdasági együttműködés. Voproszi Ekonomiki, 1976. 6. sz.

A gyakorlatban ugyanis előfordul, hogy a felek arra „szakosodnak", amit egyébként is gyártanak; a szakosítási megállapodások így nem jelentenek mást, mint a status quo rögzítését. Ilyen formai lépések nem eredményezik a kialakult termelési párhuzamosságok felszámolását, a munkamegosztás elmélyítését, s értelemszerűen nem járnak pótlólagos előnyökkel a résztvevők számára. A *szakosítás* tárgya rendszerint meghatározott naturális szükséglet kielégítésére alkalmas *késztermék*. A tőkésországok tapasztalatai szerint azonban nem csak ez a lehetőség adott; a hatékonyság óriási tartalékait jelentik a *részegység-szakosodások, azaz a termelési kooperációk*. Ilyen esetekben a végtermék *gyártási folyamatát* osztják fel a résztvevők között, s így azok a nagy sorozatok gyártása következtében komoly előnyökre tesznek szert. A kooperáció nagy lehetőséget elsősorban a gépgyártásban kínál. Egyes szerzők szerint ez elég magas szintet ér el a KGST-országok közötti forgalomban (*Peksev* szovjet közgazdász szerint például 31 százalékot[5]). Az adatok felhasználásával azonban óvatosnak kell lenni; a kooperáció és szakosítás tartalma nem azonos az egyes országok statisztikájában. Fenntartásokat vált ki az is, hogy a kimutatásokban a szakosítás és kooperáció 2—3 év alatt 10—15-szörösére nőtt; ez inkább egy „szakosítási kampányra" utal, mint a valós folyamatok egyszerre beért gyümölcsére.

A KGST-szakértők figyelmét csaknem két évtizede foglalkoztatja a kooperáció és szakosodás problémaköre. A 70-es években több tudományos tanácskozást szenteltek e témának. Mottója mindegyiknek az volt: „Miért nem halad előre a termelési munkamegosztás folyamata a KGST-ben?"

Az elemzések rámutattak, hogy a megállapodások többsége kétoldalú kiegyenlítettségre törekszik; gyakoriak a határidő-elcsúszások; a kooperációk nem mindig érik el a kívánt technikai színvonalat. Hiányosság, hogy nem használják ki a vállalatközi kapcsolatokon alapuló kisebb méretű kooperációk előnyeit; a figyelem általában csak az ún. nagy együttműködési megállapodásokra irányul. Nem kielégítőek az alkalmazott szankciók sem. A *legtöbb problémát azonban az árak megállapítása okozza.*

E vonatkozásban a közgazdasági vita két pólusa — mintegy két évtizede — az, vajon a *saját ráfordításokból* vagy a *világpiaci árakból* induljanak-e ki a kooperációs termékek árképzésénél?

Sokan úgy vélik, hogy világpiaci ár mint olyan nem is létezik. Csak *külkereskedelmi árak* vannak, s azok — különösen a gépiparban — esetenként különbözőek. Számos termékre vannak ugyan listaárak, de ezek nem mérvadóak, hiszen a tartós termelési kapcsolatoknál a partnerek különböző *árengedményeket* adnak egymásnak.

A szakértők többsége azonban mégis a világpiaci árakból való kiindulás elvét vallja. A saját ráfordításokból való kiindulás semmiképpen sem járható út, hiszen a nemzeti árrendszerek szuverén árpolitikai döntésektől függően különbözőek, és nem a tényleges költségviszonyokról tájékoztatnak.

„A jelen időszakban, úgy tűnik, csak egy lehetőség van: (ti. a gépipari részegységek, alkatrészek ármegállapítására — *B. K.*) *a gépek és berendezések* kialakult, a tőkés árbázison nyugvó ármegállapítási rendszerének tökéletesítése. Napjainkban — a tőkéspiaci árak minden hiányossága ellenére — nincs más reális gazdasági kritérium, amely a nemzetközileg szükséges társadalmi ráfordításokat pontosabban jellemezné..." — írja Peksev szovjet köz-

[5] J. Peksev: Szakosítás és kooperáció a KGST-országok gépiparában. Planovoj Hozjajsztvo, 1978. 6. sz. 80—91. l.

gazdász idézett cikkében. E megoldást azonban csak *jobb híján* tartja a világpiaci árak mellett „szavazó" szakemberek többsége szükségszerűnek; ezt mutatja Peksev további gondolatmenete is. Ő ugyanis perspektívában szükségesnek tartja „a KGST-országok termelési feltételeinek fokozottabb figyelembevételét", azaz visszatér a saját ráfordítások elvéhez. Véleménye szerint „meg kell őrizni az exportőrök érdekeltségét az önköltség-csökkentésben"; más szóval folyamatosan *késztetni* kell a beszállító részegység-gyártókat az árak *mérséklésére*.

A szovjet szakirodalomban, közgazdász-konferenciákon e vélemény igen gyakran hangzik el. Az elmúlt évben egy nemzetközi tanácskozást szenteltek a gépipari kooperáció és szakosodás problémájának, s itt *Kaslik* szovjet professzor fejtett ki hasonló nézeteket.[6]

Kaslik az ún. „lépcsőzetes árak" mellett foglalt állást, amelyek célja a keletkező előnyök megosztása a felek között. Ilyen árak serkentenék a mielőbbi intenzívebb szakosodás megkezdését, s a folyamatos műszaki fejlesztés lehetővé tenné az alacsonyabb árakat, így előnyhöz juttatná a vevőket is.

Vajon reális, indokolt közgazdasági követelményeket jelent-e a csökkenő árak előírása? Jogos elvárás-e az importőr költségeinek figyelembevétele az ármegállapításnál?

Anélkül, hogy részletesebb érvelésbe fognánk, utalni kell a magyar szakirodalomban már többször megfogalmazott kritikai gondolatmenetre, amely szerint a korszerűsítés jelentős többletköltségekkel jár. Ezekért a sorozatnagyság növelése csak részben kárpótol. A szovjet közgazdák véleménye sem egyöntetű; többen (például *Punyin)* rámutattak, hogy a „lépcsőzetes árak" éppen *ellentétes* hatást válthatnak ki. Nem serkentenék az egymás közötti forgalmat, hiszen a világpiacon a valóban korszerű termékekért magasabb árat adnak meg. Emellett a műszaki haladást is gátolná a csökkenő ár. Annál is inkább oszthatjuk ezt a véleményt, mivel a „negatív ösztönzéssel" nem csak az *érdekeltség* mérséklődik, de a korszerűsítéshez szükséges *források* sem képződnek kellő mértékben.

A kooperációk terjedését — mint utaltunk rá — gátolja az is, hogy a nemzetközi erőfeszítések az ígért műszaki színvonalat sok esetben nem hozzák meg. Az okozott késedelmek, a nem megfelelő minőségű szállítások autarchikus törekvéseket váltanak ki. Vajon a műszaki haladást az *árcsökkentések*, a *szankciók* határozottabb alkalmazása eredményezné?

A szerződéses fegyelem betartásában a szankcióknak komoly szerepe lehet. A műszaki haladás ösztönzésére azonban ez nem elegendő; ahhoz a valóban korszerű termék magasabb árral való „jutalmazása" látszik célravezetőnek.

Nézzük meg a másik érvet, amely — végeredményben — ugyancsak az árszínvonal mérséklését látszik indokolni. Ez az *importőr érdekeltségének biztosítása.* Nem, vagy nem elsősorban napi, gyakorlati érdekek húzódnak meg e mögött — az elsősorban a szovjet közgazdák által hangoztatott — követelmény mögött. Igaz ugyan, hogy a szovjet gazdaság jelenleg nettó gépimportőr; ebből a szempontból kedvező lenne számára az alacsonyabb árszín-

[6] A gépipari kooperáció a KGST-ben, a tőkésállamok között, valamint a tőkés—szocialista kooperáció. Moszkva, 1978. szeptember 19—21. KGST Nemzetközi Közgazdasági Intézete. A továbbiakban külön forrásmegjelölés nélkül idézett közgazdák ugyancsak e konferencia felszólalói voltak.

vonal. Határozott törekvések vannak azonban e helyzet felszámolására (a szovjet gépexport például az 1971—75-ös időszakban az előző ötéves tervidőszakhoz képest kétszeresére, míg az import csak 1,8-szeresére nőtt). Az importőr költségeinek minimalizálása jogos követelmény; csakhogy ehhez összehasonlítható árakra van szükség.

A szovjet gépipar évtizedeken át fejlesztési preferenciát élvezett, így teljesen megalapozott, hogy előkelő helyet foglal el a termelékenységi ranglistán. E tény objektíve csökkentőleg hat a szovjet gépárszínvonalra. A beruházási javak ára azonban ettől függetlenül, *szuverén árpolitikai megfontolások következtében* is (a kétszintű árrendszer örökségeképpen) *alacsony*. Az objektív és a szubjektív (elhatározástól függő) áralakulás a gyakorlatban nem választható külön; így a belföldi árakkal a szerződéses árak *nem hasonlíthatók össze*. A nemzetközi elszámolásokban az árnak tartalmaznia kell a kutatás, fejlesztés költségeit; a belföldi árból mindez kimaradhat, ha a költségvetés újraelosztó tevékenysége e célra máshol realizált jövedelmeket használ fel fedezetül. Emellett a nemzetközi kereskedelem árszínvonalában *árszinten* (tiszta jövedelemmel megterhelve) és nem *költségszinten* szerepelnek a kutatások, amennyiben azokat *vállalkozás* formájában szervezik. A költségvetési intézményekben megvalósuló kutatásoknál viszont csak a költségeket kell fedezni. A szovjet gyakorlat alapvetően az utóbbi elvet követi, és ez is alacsonyabb árakat eredményez az összehasonlítható áraknál.

E problémák még nem tisztázódtak, megítélésük nem egységes a KGST-országok közgazdái körében. A helyes felismerés érdelődésének azonban számos jelét láthatjuk. Ilyennek minősül az idézett nemzetközi konferencia is. E tanácskozáson világossá vált, hogy a kooperációk árkérdései részét képezik az egész együttműködés mechanizmusának; elszigetelten, önmagukban nem tárgyalhatók. *Mitrofanova*, a neves szovjet közgazdász például beszámolt arról, hogy a szovjet gazdaságirányítás is kísérletezett a külső és a belső árak összekapcsolásával. Az importárak jelentős hányadát a 70-es években egy koefficienssel megszorozva képezték, nem alkalmazva rájuk egyedi ármegállapítást. Az 1970-es évek közepén bevezetett *csúszó árbázis* a gépipari szerződéses árak emelkedését is magával hozta; a koefficiens változatlansága mellett ez az importot a felhasználó számára drágává tette. Felötlött a szovjet importfelhasználókban a belföldi beszerzés alternatívája. Ezt ugyan a mérlegmódszer nem tette lehetővé (hiszen a belföldi termelést más célra már elosztották), de mindenesetre *élesebbé váltak a rögzített belföldi árak s az emelkedő nemzetközi kooperációs árak különbségei*. Nyilvánvaló, hogy a rögzített belföldi árak rendszere mellett a lehetséges megoldás a *szerződéses árak* csökkentése, vagy a *koefficiensek* mérséklése lenne. Az utóbbi tételes, egyedi árfelülvizsgálatot tenne szükségessé; az előbbi — a már kifejtettek értelmében — a KGST-partnerek érdekeit sértené.

Mi hát a kiút? Egyes közgazdák szerint a kooperációk *árkérdéseit* megoldaná az *árfolyamok* változása. Peksev szerint — mint ezt idézett cikkében írja — a gépexportőröknek kellene *leértékelni* a nemzeti valutájukat a transzferábilis rubelhez képest, s ezzel versenyképesebb, alacsonyabb árakat lehetne teremteni. (Igaz ugyan, hogy elvileg az exportőrök nemzeti valutaárfolyamainak *nincs közük* a szerződéses árak megállapításához...)

Mitrofanova a moszkvai konferencián óvatosabban fogalmazott: Mi a teendő? Milyen sűrűn kell a nemzeti koefficienseket változtatni annak érdekében, hogy az importtal szemben *ne jelentkezzék ellenérdekeltség?* Úgy vélte:

a KGST-szakosítás és -kooperáció nem kielégítő előrehaladásának gyökere a *valutáris szférában rejlik.* Korábban csak az árak területén kereste a KGST-mechanizmus tökéletesítésének útját; most úgy látja, a feladat sokkal összetettebb. Nem lehet azonban az árakat az árfolyamoktól elszakítva elemezni. Az árfolyamokon keresztül pedig *figyelembe kell venni a pénzügyi rendszer egészét.* Egy másik szovjet tudós, *Sasztyitko* még határozottabban fogalmaz: az árakat nem lehet „tökéletesíteni" a többi mechanizmuselemtől függetlenül. Az áraknak hatniok kell a termelőre; csak így érvényesülhet ösztönző, orientáló funkciójuk. Ehhez szükséges lenne, hogy a külkereskedelmi szervezet szorosabban kapcsolódjék a termelőkhöz. Az sem közömbös, mit lehet kezdeni a „jó árakkal" szerzett követeléssel; sokat levon az utóbbi értékéből, ha a transzferábilis rubelért csak korlátozottan lehet vásárolni.

Úgy véljük, az ár- és valutarendszer összefüggése valóban *átfogó probléma;* nem korlátozható csupán a szakosítás-kooperáció elméleti kérdéseire. Érthető, hogy itt merül fel, hiszen a részegység-szakosodás hatékonyságának elbírálásához elkerülhetetlen a belföldi költségek átszámítása transzferábilis rubelre.

Az átszámítás azonban távolról sem technikai kérdés. Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy számos együttműködési probléma elméleti gyökere éppen az árfolyamokban rejlik. *Mindmáig nem tisztázott* — legalábbis nem általánosan elfogadott — *az árfolyam és a koefficiens fogalmának megkülönböztetése.*

Gyakori, hogy két valutanemben kifejezett, s meghatározott rendszerben súlyozott átlagárszínvonal-hányadost (vásárlóerő-paritást) árfolyamnak neveznek; s annak működését, hatásmechanizmusát „kérik számon" e valutaérték-arányon. Holott a *vásárlóerő-paritás nem azonos az árfolyammal. Két valuta* értékviszonyát csak akkor nevezhetjük *árfolyamnak,* ha közvetítésével *kölcsönhatás* valósul meg a *két piac* árai között; s a külkereskedelmi *döntések* ezen árakon és árfolyamokon alapulnak.

Amennyiben a megállapított vásárlóerő-paritás nem hat sem az *árakra,* sem a *döntéshozatalra,* úgy koefficiensről beszélhetünk. A koefficienseket a mindenkori tényhelyzet alapján általában utólagosan állapítják meg.

Árfolyamok csak meghatározott feltételrendszerben működhetnek. Számunkra egyértelmű a válasz a szovjet közgazdász, Mitrofanova kérdésére. *Rögzített* belső árak, de mozgó külkereskedelmi árak; *korlátozott lehetőség* az import és a belföldi beszerzés közötti választásra, de ugyanakkor a külkereskedelem hatékonyságához fűződő *érdekeltség* mellett csak az lehet a járható út, ha a koefficienseket minden árváltoztatás után módosítják. A hatékony nemzetközi munkamegosztás elmélyítése azonban minden országban, és különösen a külkereskedelemre érzékeny, kis gazdaságokban *nem koefficiensek, hanem egységes árfolyamok működését igényli.* Ennek feltételrendszere átfogja a gazdaságirányítás egészét, és szemléletbeli változásokat sürget.

A szemléletbeli különbség világosan megmutatkozik a szakosítások és kooperációk *méreteinek* megítélésénél is.

Számos közgazdász *hatékony* kooperációnak csak a *nagymértékben* szervezett, jelentős termelési koncentrációt eredményező, új termék gyártására irányuló együttműködést tekinti. E nézet képviselői szerint „nem a realizálás, hanem a termelés oldaláról kell a kooperációk hatékonyságának kérdéséhez közelíteni". (Kaslik)

A termelés és realizálás ilyen éles elválasztása azt sugallja, hogy a szükségletek eleve adottak; a feladat csupán a termelés optimalizálása ezek kielégítésére. Az intenzív fejlődés szakaszát azonban éppen az igények *belső tartalmának* gyors változása jellemzi. Ennek felmérése bonyolultabb mechanizmust, fogyasztók, felhasználók állandó *visszajelzését* teszi szükségessé. A legtökéletesebb szervezési megoldás, a legkevesebb ráfordítással gyártható termék gyártása sem lehet hatékony, ha a piac nem igényli. A kooperáció kibontakozása objektív folyamat, szorosan kapcsolódik a belgazdaság fejlődéséhez. Nem az a döntő, hogy nagy kooperációk vagy kis kooperációk vannak-e, hanem az, hogy azok hatékonyak-e vagy sem. Továbbá korántsem biztos, hogy csak az új, nagy sorozatban gyártható termékeknél célszerű kooperációt szervezni. Az ésszerű kis- és középméretű együttműködések is pótlólagos előnyöket kínálnak a résztvevőknek.

Különösen igaz ez a megállapítás a KGST-országok egymás közötti gépkülkereskedelmére. E viszonylag nagyvolumenű gépforgalom összetételében alapvetően különbözik a fejlett tőkésországok kereskedelmétől, hiszen zömét késztermékek teszik ki. Ezt az arányt tovább növelni csak szerény mértékben vagy egyáltalán nem lehet. A külkereskedelem hatékonyságát fokozni lehetne a *szerkezet átalakításával*, késztermék-forgalomból részegység-forgalommá.

Ez a folyamat igen lassan haladna, ha csak az új termékekre terjed ki, s éppen ezért valóban lassan is halad. Ezért lehet jogos a javaslat: terjesszük ki a szakosodást, kooperációt a hagyományos forgalomra is! Ezen természetesen nem formális lépések értendők. Vannak ugyanis olyan tapasztalatok, amelyek szerint a jelenlegi gyakorlat többet árt, mint használ: a már gyártott termékekre, az adott széles választékot nem csökkentve „szakosodnak" a partnerek; s ez inkább a termelés konzerválását, mintsem szerkezetének átalakítását jelenti.

A *hatékonyságra* összpontosító kereskedelemszervezés ugyanazt a szemléleti változást sürgeti, amelyet a valutáris viszonyok fejlesztésénél említettünk. Ennek megvalósítása nélkül nem várhatjuk a KGST-kooperációk *mechanizmusának*, de *minőségének*, korszerűségének megváltozását sem.

Egy paradoxon

Vessük egybe a kelet—nyugati kereskedelem, illetve a KGST-országok közötti kereskedelem néhány jellemzőjét!

A KGST-országok egymás közötti kereskedelmében a gépforgalom hányada igen magas, meghaladja a világátlagot. A 70-es évek elején a világexport 29 százalékát tették ki a gépek, míg a KGST kivitelében 33 százalékot ért el e termékcsoport. Ugyanakkor a kelet—nyugati kereskedelemben az európai kis KGST-országoknál a 8—9 százalékot sem éri el a gépek aránya; a Szovjetunió esetében pedig még a 4—5 százalékot sem.

Ez mutatja, hogy a *KGST-közösség befelé fordulva fejlesztette gépiparát; autarch stratégiát követett.* Ugyanakkor a korszerű technika importjának igénye sürgetően jelentkezik valamennyi KGST-országban. Míg a KGST összexportjában a gépek 33 százalékot értek el, importjában már 36 százalékot foglaltak el. Különösen világos a kép, ha a kelet—nyugati kereskedelem adatait nézzük. Az importban mind az európai kis KGST-országoknál, mind a

Szovjetuniónál azonos nagyságot: 36—37 százalékot tesznek ki a gépek, berendezések és szállítóeszközök.[7]

A kelet—nyugati kereskedelemben tehát a mezőgazdasági termékek, anyagok, energiahordozók vannak túlsúlyban a KGST-országok exportjában. Az egymás között *magas arányt elért gépforgalom nem vált egy határozott, világméretű exportoffenzíva alapjává. Ennek a ténynek részben oka, részben következménye az adott technikai színvonal.* Beható vizsgálatok nélkül, amelyek jellemeznék, hogy ez mennyiben köszönhető az autarchikus gazdaságfejlesztési stratégiának, és mennyiben a külső diszkriminációnak, nehéz ítéletet mondani. Mégis megállapíthatjuk: *a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztése a feldolgozóipari munkamegosztás, ezen belül a gépipari kooperációk elmélyítése nélkül a továbbiakban nem járható út.* Az pedig nem lehet kétséges, hogy a kelet—nyugati kapcsolatok fejlesztése *szükségszerű.* Erre késztetnek a békés együttélés *politikai* szándékán kívül — melynek legbiztosabb alapja a gazdasági tevékenység szoros összefonódása — a termelési, kereskedelmi előnyök is, amelyek tartósan csak a *műszaki-gazdasági* tevékenység szerves összekapcsolódására épülve realizálhatók. A *technikaimport fokozása, a devizaszűke* leküzdése is olyan égető kérdések, amelyek megoldása nem várhat sokáig.

A jelen történelmi időszakban a KGST-országok többségének legfontosabb problémája a külgazdasági egyensúly helyreállítása, a konvertibilis devizákban keletkezett adósságállomány konszolidálása. Az adott konjunkturális szakaszban az általános „növekedési korszakváltás", egy *frontális áttörés* megvalósítása *nem lenne reális cél; szerves, fokozatos, folyamatos összekapcsolódásra pedig csak a termelési együttműködés, a nemzetközi kooperáció kifejlesztése révén van remény.*

A kialakult helyzetre való hivatkozás nem feltétlenül elégséges alap egy távlati stratégia kidolgozásához, bár a körülményektől elvonatkoztatott célkitűzések könnyen irreálisak lehetnek. A jelen nehézségeinek megoldását és a KGST-közösség távlati célkitűzéseit ötvöző koncepció alapgondolata *furcsa paradoxon* formájában fogalmazható meg: *a kiépülő kelet—nyugati kooperáció nem a KGST-együttműködés tudományos alapjainak „erózióját", hanem megerősítését jelentené. E kooperációk nem akadályát, hanem éppen katalizátorát jelenthetik az egymás közötti munkamegosztás fejlesztésének.*

Mivel igazolhatjuk e tétel igaz voltát? Ehhez vissza kell kanyarodnunk a tanulmány második részében kifejtettekhez. Láttuk, milyen problémákkal küzdenek a KGST-országok a szakosítás és kooperáció kibontakoztatása terén. A kelet—nyugati kooperáció fejlesztése *pozitív hatást* gyakorolhat éppen erre: *a KGST-együttműködés reálszférájára.*

A kelet—nyugati kooperációk révén megvalósuló technikatranszfer fokozatosan *megközelíti* a korszerűségi színvonalat, s tovább erősíti a kétirányú együttműködés műszaki alapját. A szorosabb technológiai és gazdasági fegyelem a partnerek igényeihez való jobb *alkalmazkodásra* késztet (ez ma a szocialista nemzetközi munkamegosztás Achilles-sarka). Lehetővé válik a termékszerkezetek közelítése mind a két irányú exportban, s így távlatilag javulhatnak a tőkés devizakitermelés feltételei is. Megteremtődhet a lehetőség a fizetésimérleg-helyzet javítására, enyhül a tőkehiány, illetve lehetővé

[7] Kádár Béla: A kelet—nyugati külkereskedelem áruszerkezetének sajátosságai. Külgazdaság, 1977. 7. sz.

válik a bevonható források más, hatékonyabb felhasználása további korszerűsítésre, fejlesztésre.

A devizaszűke — utaltunk rá — ma a nem hatékony szerkezetű export fokozására is kényszerít; az egyenként esetleg szerény konvertibilis devizakövetelést eredményező kooperációk azonban *összességükben* már számottevő mértékű deviza szerzésére is képesek lehetnek. Ezzel a fizetésimérleg-nehézség „bűvös körének" erejét megtörik, s lehetőséget adnak hosszabb távlatot is figyelembe vevő megoldások megvalósítására, a külkereskedelem, a termelés szerkezetének ésszerű fejlesztésére.

Az *autarchikus stratégia* megfosztaná a szocialista közösséget a világméretű munkamegosztásból eredő előnyöktől, s a növekedési ütem lényeges csökkenésével járna. A koncentrálás, a *koordinált tőkés exportexpanzió* koncepciója viszont nem ad választ az átmeneti időszak nehézségeinek megoldására. Hosszabb távon lehet majd az egymás közötti kooperáció a tőkés világban való versenyképes fellépés alapja; de ehhez meg kell valósítani a *műszaki színvonal* gyors emelését s a KGST-országok külgazdasági egyensúlyának biztosítását. *Mindkét feladat megoldásához hasznos, célravezető eszköz a kelet—nyugati kooperációk, a termelési együttműködés fejlesztése.*

A kelet—nyugati kooperáció pozitív hatása azonban csak meghatározott feltételek mellett érvényesülhet a KGST-n belüli együttműködésben. A koncepció *további sarkalatos pontja az együttműködési mechanizmus fejlesztése.* A devizahelyzet feszültségének csökkenése, a technikatranszfer bővülése csak lehetőséget ad a szocialista integráció elmélyítésére. *A KGST-együttműködés közgazdasági kérdései azonban automatikusan nem oldódnak meg.* A termelés korszerűbbé tételével, a fizetésimérleg-gondok enyhülésével viszont mód nyílik arra, hogy kihasználva a *pénzügyek aktív szerepét*, lépéseket tegyünk a KGST együttműködési mechanizmusának továbbfejlesztésére. Többoldalú kooperáció *többoldalú* (multilaterális) *elszámolásokat* igényel: hatékony termelési együttműködés *működő árfolyamokat sürget.* A széles körű nemzetközi együttműködéssel valójában — a termelésen keresztül, magában a termelési folyamatban — a legkülönbözőbb irányokban átváltódnak egymásra a nemzeti valuták. Fokozódik az export importtartalma; egyre fontosabbá válik tehát a kalkulációhoz a *reális árfolyamrendszer.*

A valutáris rendszer korszerűsítése *hosszú folyamat.* Tudatos törekvéseket, egyeztetett intézkedéseket kíván. Szoros a kölcsönhatás az anyagi szféra és a pénzügyek között. Ezért nem gondolkozhatunk úgy, hogy előbb a reálgazdaságban jöjjenek létre a feltételek, azután tökéletesítsük a valutakapcsolatokat. A pénzügyek: mechanizmus. A közgazdasági eszközök jó része folyamatszabályozó. Csakis működésük eredményeképpen jelennek meg a várt gazdasági mutatók a reálszférában, ehhez azonban meg kell teremteni működőképességük feltételeit a tervezés, az irányítás rendszerében.

PÉCSI KÁLMÁN:

A kölcsönös előnyök elvének érvényesülése a magyar—szovjet gazdasági kapcsolatokban

A kölcsönös előnyök elvének elméleti alapjai

A szocialista országok gazdasági, kereskedelmi, valutáris és pénzügyi kapcsolatainak megingathatatlan elve a kölcsönös előnyök érvényesülése. Nem is lehet ez másképp, hiszen egyetlen szocialista országnak sem állhat érdekében egyoldalú gazdasági előnyök érvényesítése más szocialista országokkal szemben a gazdasági együttműködésben. A kölcsönös előnyök elvének érvényesülése nagyjából akkor biztosított, ha az együttműködés maximálisan hozzájárul az egyes népgazdaságok hatékony fejlődéséhez, ha érvényesül a KGST-térség erőforrásainak egyre jobb kihasználása, egyre arányosabb fejlődése, valamint a tagországok gazdasági fejlettségi szintkülönbségei kiegyenlítődésének a tendenciája. A kölcsönös előnyök elvének tendenciaszerű érvényesülésekor tehát mindig azt kell vizsgálni, hogy a KGST-n belüli gazdasági együttműködés — ezen belül a magyar—szovjet együttműködés — keretei, különféle formái összességükben milyen hatást gyakorolnak az egyes országokban a népgazdasági hatékonyság összetevőire, javításának feltételeire, és érvényesül-e az erőforrások egyre kedvezőbb kihasználásának elve. Mivel ez az elv csak tendenciaszerűen, a konkrét külkereskedelmi árak pedig az ismert sajátosságokkal érvényesülnek a kereskedelemben, továbbá a belföldi értékelések — a valutaárfolyamok országonként is eltérő, általában nagyon korlátozott szerepe és a termelővállalatok közötti közvetlen kapcsolatok hiánya miatt — alapvetően nemzeti szempontokhoz kötődnek, a kölcsönös előnyök elvének kétségbe vonása többször is felmerült a magyar—szovjet kereskedelemben, mégpedig mindkét oldalról, azt állítva, hogy a Szovjetunió, illetve Magyarország élvez egyoldalú előnyöket. A téma objektív vizsgálatának tehát a magyar—szovjet gazdasági együttműködés fejlődésében — a gazdasági indokoltságon túl — politikai jelentősége is van.

Az elv elméleti vonatkozásainak áttekintésénél kiindulópontunk az, hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztás teljes mértékben megteremti a lehetőséget, hogy a részt vevő országok mindegyike a teljes egyenjogúság és a kölcsönös előnyök alapján részesüljön a nemzetközi munkamegosztásból fakadó előnyökből. Ez merőben új jelenség, szemben a tőkés nemzetközi munkamegosztással. A szocialista országok közötti munkamegosztás elvileg módot ad arra, hogy az egyes országok elsősorban azokat a népgazdasági ágakat fejlesszék, amelyekhez a legkedvezőbb természeti és gazdasági feltételekkel rendelkeznek, s ezek termékeivel ne csupán saját

szükségleteiket elégítsék ki, hanem az illető termékek előállításához viszonylag kedvezőtlenebb feltételekkel rendelkező más szocialista országokét is. A kölcsönös előnyök és a gazdaságosság elve tehát szocialista viszonyok között nem spontán, anarchikus módon, hanem társadalmi méretekben szervezetten és az egész társadalom érdekében érvényesülhet.

Miért fordulhat elő mégis, hogy a kölcsönös előnyök elve érvényesülésének értékelése téves értelmezésekhez vezet? Azért, mert a külkereskedelmi és más nemzetközi gazdasági tevékenységből származó előnyöknek vagy hátrányoknak csak egy része fejezhető ki számszerűen. A nemzetközi munkamegosztásból származó eredmények számszerű értékelésekor az árucserefolyamatokban elért vagy elérhető eredmény és a hazai tényleges ráfordítások egybevetése, illetve az ebből képzett mutatók önmagukban még nem döntik el a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás előnyös vagy hátrányos voltát. A szocialista gazdaságban a gazdasági (ezen belül a külgazdasági) tevékenység különleges feladata, hogy az adott ország és az egész szocialista világgazdasági rendszer termelőerőinek gyors és arányos fejlődését, a lakosság jólétének állandó növekedését, a védelmi készültség megfelelő színvonalának biztosítását is szolgálja. A szocialista külkereskedelem feladatai között tehát elsőrendű szerepet játszanak a számszerűen nem elemezhető gazdasági és politikai jellegű feladatok is. Ezért helytelen minden olyan elképzelés, amely kizárólag csak a rövid vagy középtávú áruforgalmi szempontok alapján kívánja kialakítani a külkereskedelmi politika céljait.

Ma már túl vagyunk azon az elméleti vitán,[1] hogy milyen értékelésre alkalmasak a rendelkezésünkre álló úgynevezett gazdaságossági mutatók. Alkalmasak például annak kimutatására, hogy adott országon belül az egyik termék exportja vagy importja gazdaságosabb-e, mint a másiké. Ennek alapján felhasználhatók arra, hogy egy adott ország a lehetséges külgazdasági kapcsolatok közül a számára viszonylag legkedvezőbbet válassza ki. Minden ilyen döntés azonban igen gondos gazdasági elemzést igényel, még egy országon belül is. Mivel az egyes országok gazdasági mechanizmusaiban az értékelési kritériumok — a különböző gazdasági, irányítási, szervezési stb. megfontolások miatt — egymástól teljesen eltérőek, és az egyes országok ár-, jövedelem-, pénzügyi, hitel-, ösztönzési, foglalkoztatottsági stb. politikája között nincs közvetlen kapcsolat, az egy ország értékelési rendszerében kialakított gazdaságossági mutatók két vagy több ország közötti összehasonlításra már teljesen alkalmatlanok.

A kölcsönös előnyök elvének érvényesüléséből az is következik, hogy egy adott ország kivitelét nem korlátozhatja a gazdasági szempontból legelőnyösebb termékekre, hanem — a piac igényeinek megfelelően — ki kell terjesztenie olyanokra is, amelyekben a ráfordítások megtérülnek ugyan, de jövedelmezőség szempontjából nem különösen előnyösek. A külkereskedelmi volumentől is függ tehát a határ, ameddig a kivitel még gazdaságosnak tekinthető. Ezek az általános következtetések is csak bizonyos korlátok között érvényesek. A gazdaságossági sorrendek kialakításakor mindig elemezni kell a kölcsönhatásokat, és ezektől függően kell kiválasztani a legmegfelelőbb változatot.

[1] Ez a vita Magyarországon a hatvanas években zajlott le.

Már az eddigiekből is kirajzolódnak a kölcsönös előnyök tendenciaszerű érvényesülésének fő elemei, így az árelőny, a cserearány, az árszintek, a gazdaságosság, a hatékonyság, a politikai és egyéb, nem gazdasági jellegű tényezők, illetve az ezekkel kapcsolatos néhány probléma.

Az eligazodás megkönnyítésére három fontos alapelvet kell rögzíteni:

— a külgazdasági kapcsolatok hatékonyságát — így a magyar—szovjet külgazdasági kapcsolatokét is — az árviszonyok, az árarányok és a cserearányok alakulása csupán egy (bár nagyon fontos) aspektusból jellemzi;

— a külgazdasági kapcsolatok egy ország szempontjából akkor hatékonyak, ha lehetővé teszik az adott ország fejlődését azokon a területeken, amelyeken az csak a külgazdasági kapcsolatok révén érhető el;

— két ország között a külkereskedelem akkor kölcsönösen előnyös, ha az előző két feltétel teljesülése mellett — mindkét oldalon megközelítően azonos értékelési bázison, racionális értékelési rendszerben — pénzügyileg is eredményes és kielégítő termékszerkezetet hoz létre.

Ezek a meghatározások is rávilágítanak arra, hogy a kölcsönös előnyök érvényesülésének feltételrendszere milyen sokrétű.

Az árelőny vagy cserearány-javulás önmagában még nem a hatékonyság javulása, s ugyanígy a kölcsönös előnyösség sem azonos az előző kettővel.

A hatékonyság alakulása mennyiségileg és minőségileg különbözik a cserearány változásától. Mennyiségileg ugyan a cserearány-változás iránya egybeesik a nemzeti jövedelemnek a külkereskedelmi árak módosulása miatt bekövetkező változásával, de nem pontosan ugyanakkora. Minőségileg a hatékonyság fogalmába beletartozik, hogy a nemzeti jövedelem — a külkereskedelem révén — úgy növekedjék, hogy az közvetlenül és közvetve segítse a társadalom és a gazdaság minél zökkenőmentesebb fejlődését.

A kölcsönös előnyösség tehát inkább minőségi, mint mennyiségi értelmezést igényel. Miután csak bizonyos fokú (és nem feltétlenül egyforma) pénzügyi eredményességet követel meg mindkét oldalon, nem veszi figyelembe az egyik vagy a másik fél javára egy adott időszakban mutatkozó árelőnyt, illetve a cserearány-változást nem tekinti a kölcsönös előnyösséget kizárónak. Ugyanakkor az egyik ország szempontjából igen előnyös kölcsönös árucserét nem tekinti egyszersmind hatékonynak is, mivel a hatékonyság összkülgazdasági fogalom; követelményeit a forgalom egészének, nem pedig egyes részeinek kell kielégítenie. A gyakorlatból jól ismertek azok az esetek, amikor egy-egy viszonylatban, illetve időszakban a forgalom nagyon élénk és eredményes ugyan, de magában hordozza az ingatagság veszélyét, vagy feszültségeket, nem kívánatos helyzetet tart fenn (vagy idéz elő) a társadalomban és a gazdaságban. Egy monokulturás külkereskedelmet például — az ebből eredő bizonytalansági és kiszolgáltatottsági tényezők miatt — aligha fog bármily hozzáértő nyugodt lelkiismerettel a monokulturában „szenvedő" ország szempontjából népgazdaságilag hatékonynak minősíteni, még akkor sem, ha az pillanatnyilag kölcsönösen haszonnal jár. Hasonló a helyzet az egyviszonylatú külkereskedelem esetében is. Mindez azonban nem zárja ki, hogy a két partnernek ilyen forgalom is kölcsönösen előnyös legyen, mivel az iménti meghatározásban az előnyök összetétele és mértéke nem vizsgálat és mérlegelés tárgya.

E gondolatmenetben a kölcsönös előnyök úgy állíthatók az ilyen vagy

olyan irányú árelőnyök helyére, hogy ez utóbbiakat sem kell egyoldalúan vagy a kölcsönös előnyösséget kizáró tényezőként értékelni. E megközelítési mód magában hordja azt az egyébként reális feltételezést is, amely a hatékonyság szemszögéből egy-egy viszonylat kölcsönös előnyösségét népgazdasági szempontból szükséges, de nem elégséges kritériumnak minősíti.

Elfogult értékelés elsősorban a cserearány-mutatót fenyegeti. Igaz ugyan, hogy ez nem számítható ki teljesen pontosan, a gyakorlatban mégis közismerten fontos, sőt nélkülözhetetlen mutató, mert viszonylag jó tájékoztatást nyújt a külkereskedelem szerepéről a nemzeti jövedelem realizálásában. Aránylag pontosan kiszámított cserearány-mutatók alapján a külkereskedelmi árak módosulása miatti cserearány-javulásnak önmagában is nemzeti jövedelmet növelő, a cserearányromlásnak pedig nemzeti jövedelmet csökkentő hatása van, legalábbis, ha a kereskedelmi mérleg egyensúlyban van. Aktív vagy passzív mérleg esetén e tendenciaszerű kapcsolat már nem feltétlenül áll fenn: passzívum esetén a cserearány-javulás hatására a mérleg nem mindig válik aktívvá (azaz a cserearány-javulás önmagában nem járul hozzá a nemzeti jövedelem növekedéséhez), aktívum esetén pedig a cserearányromlás összege kisebb lehet a korábbi aktívumnál (azaz a cserearányromlás nem a nemzeti jövedelmet, hanem csak a pótlólagos növekedést csökkenti). A cserearány-változást mint „minőségi" mutatót tehát — a forgalom volumenét is figyelembe véve — abból a szempontból is célszerű értékelni, hogy a külkereskedelmi árak változása hogyan hatott a nemzeti jövedelemre.[2]

Kétségtelen, hogy a külkereskedelmi hatékonyság vizsgálatának — még a cserearányokat illetően is — a globális jelenségeknél mélyebbre kell hatolnia. Gazdaságpolitikai és gazdálkodási szempontból sem mindegy, hogy a cserearány-változás csak az export árváltozásában jut-e kifejezésre, vagy az import árváltozása is kíséri, és az utóbbi növekedése vagy csökkenése elsősorban a termelő felhasználásban vagy a fogyasztásban, esetleg a beruházásoknál mutatkozott-e.

A külkereskedelemnek a nemzeti jövedelemre gyakorolt hatása szempontjából a cserearányokéval legalább azonos fontosságú a külkereskedelmi tevékenység révén realizálható tiszta jövedelem alakulásának elemzésére alkalmas tényezők vizsgálata is. A hatékonyság rövid távú alakulása ugyanis végső soron e tényezők együtteséből tárható fel. A cserearányok kérdése csak az egyik, s nem is mindig a legdöntőbb összetevő. A kívánatos társadalmi és gazdasági fejlődés szempontjából hosszabb távú elemzéshez — az előzőek mellett — a külkereskedelmi termék- és viszonylati szerkezet,

[2] Érzékeltessük ezt egy sematikus példával. Legyen a tárgyév exportja 1000 Ft és importja is 1000 Ft. Az exportárak emelkedése az előző évhez képest legyen 11 százalék, az importáraké pedig 7,2 százalék, a cserearány-javulás tehát 1110 : 1072 = 1,036, azaz 3,6 százalék. Az árváltozások miatt a tárgyévben az országnak az exportból 1000—(1000×1 : 1110) = 100 Ft többletbevétele származik, az importért pedig 1000—(1000×1 : 1072) = 67 Ft-tal többet kell fizetnie; nemzeti jövedelmét így együttesen 100—67 = 33-mal növeli. Legyen a tárgyév exportja 1000 Ft, az importja pedig 1500 Ft, az előbbivel azonos árváltozásokkal. Az exportban elért többletbevétel ismét 100 Ft, de most 1500—(1500×1 : 1072) = 100 Ft-tal többet kell fizetni az importért. A nemzeti jövedelmet tehát ebben az esetben a 3,6 százalékos cserearány-javulás összegszerűen nem érinti. Ha pedig az import volumene 1500 Ft-nál több lett volna, a nemzeti jövedelemre gyakorolt hatás negatív lett volna. Hasonló módon fordulhat elő, hogy az aktív kereskedelmi egyenleg részben vagy egészben kompenzálja a cserearányromlást.

valamint a külkereskedelem által kiváltott folyamatok minősítése is nélkülözhetetlen.

A külgazdasági-külkereskedelmi kapcsolatokkal szembeni fontos követelmény, hogy minél jobban járuljanak hozzá a gazdasági növekedéshez. Ennek egyik eszköze a cserearányok javítása, árelőnyök biztosítása, mégpedig különösen az export minőségi színvonalának, a termékek hasznossági paramétereinek a javítása révén. E lehetőségekkel nekünk is élnünk kell szocialista partnereinkkel — így a Szovjetunióval — szemben, s természetesen partnereink is érvényesítik őket velünk szemben. A kölcsönösen előnyös kereskedelmi kapcsolatokról már csak azért sem lehet azt állítani, hogy azok árelőnyök nélkül bonyolódhatnak le, mert ez utóbbiak érvényesülése természetes következménye a nemzeti jövedelem — egymás érdekeit nem sértő — növelésére irányuló, az árutermeléssel járó ösztönzőknek. Az árelőny vagy a cserearány-változás lehetőségét a kölcsönös előnyösségből azért sem lehet kizárni, mert eredetüknek egy sor, a szocialista árucserében is elfogadható fajtája van. Ilyen a termékválaszték korszerűsödéséből, az ösztönző árakból adódó, a nyersanyagbázisok földrajzi elhelyezkedésével összefüggő áremelkedés. Ilyen okból mind a magyar feldolgozott exportcikkek, mind a hasonló szovjet termékek kiviteli árszintje emelkedhet. Az előnyökhöz tartozik a koncentrációs hatás, az időtényező és a telephely előnyös fekvéséből eredő árhatás is.

Az integrációs közösségben minden olyan árszintváltozás elfogadható, amely nem kivédhetetlen monopolhelyzettel való visszaélésen alapul, mert ez utóbbi összeegyeztethetetlen a politikai együvétartozásból eredő követelményekkel. A megengedhető árszintváltozásokra, cserearány-módosításokra való törekvés — minden egyes ország és a közösség egésze szempontjából is — nemcsak nem elvetendő, de kizárása hátráltatná a műszaki és gazdasági fejlődést.

A kölcsönös előnyösségnek a cserearányok, az árszintek, a gazdaságosság alakulása csak egyes elemei. Ezeken kívül igen fontos szempont a termékválaszték kölcsönösen kielégítő volta. E tekintetben a magyar—szovjet kereskedelem vitathatatlanul előnyös vonása, hogy a Szovjetunió egyfelől legmegbízhatóbb, állandó nyersanyagszállítónk, másfelől a magyar termékek rendkívül tág felvevőpiaca.

A cserearányok és a kölcsönös előnyösség nem azonos kategóriák, és jelentőségük sem azonos; az előbbi része az utóbbinak, s az utóbbi a mérvadóbb. Szem előtt kell viszont tartani azt is, hogy két ország teljes külkereskedelmi hatékonysága szempontjából egymással folytatott kereskedelmük még további — összegezőbb — megítélés alá esik, a kölcsönös előnyösség elismerése tehát még nem a végső minősítés.

Felvetődhet a kérdés: vajon nem érdemén felül foglalkozunk-e e témával? Erre nemleges választ kell adnunk, hiszen a kölcsönös előnyök érvényesülése az egymás közötti gazdasági kapcsolatok helyes értelmezésében és szocialista jellegének a kidomborításában a fő rendező elv. A szocialista közösség fő ereje a Szovjetunió. Hatalmas piaca egy olyan kis ország, mint Magyarország számára eleve előnyössé teszi a vele folytatott gazdasági kapcsolatokat, ha mindkét ország adottságait helyesen vesszük számításba. Feltétlenül figyelembe veendők a kölcsönös előnyök elve érvényesülésének politikai vonatkozásai is. A Szovjetuniót és Magyarországot a gazdasági

kapcsolatokon kívül igen szoros politikai szálak is összekötik a szocialista országok együttműködési folyamatában. A KGST-hez tartozó minden szocialista ország számára — a pillanatnyi gazdasági érdekekkel szemben — a közös politikai céloknak kell elsődlegeseknek lenniük, mert azok végső soron egybeesnek a hosszú távú gazdasági célokkal. Rövid távon is arra kell azonban törekedni, hogy a hosszú távú politikai célok gazdasági vetületének és a pillanatnyi nemzeti gazdasági érdekek összeütközésének a lehetőségét minimálisra csökkentsük, elsősorban úgy, hogy a közös feladatokat teherbíró képességük sokoldalú mérlegelése alapján osztjuk fel az egyes országok között.

E szempontból rendkívül fontos a kölcsönös előnyök értelmezése. Nem lenne helyes például azt mondani, hogy a hatvanas évek közepén érvényben volt KGST-árrendszerrel megsértettük a kölcsönös előnyök elvét, és Magyarország nagyobb gazdasági előnyöket élvezett az együttműködésből, mint a Szovjetunió. Ha valaki ezt állítaná, nehezen magyarázhatná meg például az 1973. évi árrobbanásnak a KGST-kapcsolatokra gyakorolt hatását, melynek nyomán az árarányok éppen fordítva alakultak. Ahogy a hatvanas években nem lehetett azt állítani, hogy Magyarország egyoldalú előnyöket élvezett az árucsere-forgalomban, úgy most sem lehet azt mondani, hogy a Szovjetunió élvez ilyen előnyöket. Amíg nemzeti államok és nemzeti piacok léteznek, addig megmarad a nemzeti érdekek érvényesülése is, következésképpen a nemzeti és nemzetközi érdekek esetleges eltérése objektív szükségszerűség. A kérdés csak az, hogy az érdekeltérés milyen mozgásformákat ölt. Megfelelő mozgásformák esetén lehet a nemzeti és a nemzetközi érdekek eltérését úgy kihasználni két- és többoldalúan, hogy az mindegyik fél számára előnyt jelentsen a nemzetközi együttműködésben, és gátat szabjon a nemzeti, az autark megoldásoknak. A külkereskedelmi áraknak a kölcsönös előnyt optimálisan kell kifejezniük, illetve szolgálniuk.

Egy adott országnak a másik országgal folytatott külkereskedelméből származó előny a — dinamikusan és korszerűen értelmezett — komparatív előnyök elvében fejeződik ki optimálisan. Vagyis egy országnak — amennyiben belföldi árai helyesen értékelik a ráfordításokat — elsősorban a nemzeti hatékonysági sorrend élén elhelyezkedő termékeket célszerű exportálnia. Importnál pedig fordított a helyzet. A dinamikus és korszerű értelmezés azt jelenti, hogy nemcsak a pillanatnyilag megszerezhető előnyöket kell számításba venni, hanem a népgazdaság jövőbeli növekedési lehetőségét és az ebből kiaknázható előnyöket is. A modern technológiának megfelelő termelési feltételek között ez azt jelenti, hogy minden termelési fázisban figyelembe kell venni az eszköz-, a kutatás-, a ráfordítás- és a tőkeigényességi mutatókat, az újdonságot, az időtényezőt stb. Az áraknak elvben olyanoknak kellene lenniük, hogy hosszú lejáratú egyezmények esetén is ösztönözzenek e tényezők mindenkori mérlegelésére.

A KGST-országok mai gazdaságirányítási rendszerében az országok kétoldalú gazdasági kapcsolataiban a komparatív előnyöknek a felsorolt statikus és dinamikus szempontok szerinti mérése az egyes konkrét ügyletek esetében szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik. Ezért érdemes a külső kapcsolatokból származó előnyöket az említett értelmezés szerint újból átgondolni, hogy a gyakran túlzottan egyoldalú magyarázatokat — mint hibásakat — elvethessük.

A magyar—szovjet gazdasági kapcsolatok kölcsönös előnyösségének értelmezése

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogyan vélekednek a kölcsönös előnyök elvének érvényesüléséről a szocialista országok ezzel foglalkozó közgazdászai. Vajon igazolhatók-e azok a gondolatmenetek, melyekből az következik, hogy Magyarország a Szovjetunióval folytatott kereskedelmében egyoldalú előnyökre tett szert?

A kölcsönös előnyök kétségbe vonásának — pontosabban annak a tételnek, hogy a magyar—szovjet forgalomban Magyarország egyoldalú előnyökre tesz szert a Szovjetunióval szemben — egyik kiindulópontja a magyar—szovjet külkereskedelemnek az a sajátossága, hogy Szovjetunió nettó nyersanyag-exportőr, és így a KGST-kereskedelemben kétszeresen is hátrányt szenved: egyrészt azért, mert a világpiaci árak alakulása miatt a viszonylag magas gépárakhoz képest 1957-től 1973-ig alacsonyak voltak a nyersanyagárak, másrészt azért, mert a Szovjetunió egységnyi nyersanyagexportjának a tőkeigényessége 3—3,5-szer akkora, mint a cserébe kapott gépeké, azaz a Szovjetunió 3—3,5-szer akkora volumenű állóeszközt köt le gazdaságában a nyersanyagexport miatt, mintha a cserébe kapott gépeket maga termelné meg.

Először *O. T. Bogomolov* fejtette ki ezt a tételt a hatvanas évek közepén.[3] Állítását azóta számos magyar közgazdász is átvette, anélkül azonban, hogy az elemzést és az értékelést valamilyen módon továbbfejlesztette vagy kiegészítette volna.

Kiss Tibor 1969-ben saját számításokkal is igazolta e tételt.[4] Szerinte a magyar—szovjet külkereskedelmi forgalom 1955-ben, 1964-ben és 1970-ben magyar szempontból rendre 2,3; 3,1; 6,9 milliárd devizaforint állóeszköz-megtakarítást, szovjet szempontból pedig 1,6; 1,4 és 3,2 milliárd devizaforint többletráfordítást eredményezett.

Napjaink hazai közgazdasági irodalmában a magyar—szovjet forgalomban az egyoldalú magyar árelőnyök érvényesülését a legátfogóbban, elméleti jelleggel és rendszerszemléletű megközelítésben *Kozma Ferenc* fejtette ki, aki megállapítja: „Végeredményben 1969-ben a kétoldalú kapcsolatok 40 százaléka előnyös, 43 százaléka hátrányos és 17 százaléka közömbös volt a komparatív előnyök, illetve hátrányok szempontjából. Magyarország kereskedelmében a szovjet — és kisebb mértékben a bolgár — viszonylat mondható előnyösnek. A lengyel és román viszonylatok közömbösek, a csehszlovák és NDK viszonylatok pedig hátrányosak a komparatív előnyök és hátrányok szempontjából... Szovjet viszonylatú forgalmunk komparatív előnye mindenekelőtt abból származik, hogy hatékony gépipari munkák változnak át Magyarországon nem hatékony ásványi és mezőgazdasági eredetű alapanyag-termelő munkára..."[5]

Továbbá: „Olyan kapcsolatokat a számítások nem mutatnak ki, ahol

[3] Lásd *Bogomolov, O. T.:* Tyeorija i metodologija mezsdunarodnovo szocialisztyicseszkovo razgyelenyija truda. Ekonomika, Moszkva, 1967. 15. l.

[4] Lásd *Kiss Tibor:* Nemzetközi munkamegosztás és Magyarország gazdasági növekedése. Kossuth Könyvkiadó, 1969.

[5] *Kozma Ferenc:* Gazdasági integráció és gazdasági stratégia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 200. l.

a cserélő feleknek kölcsönösen komparatív nyereségük lett volna a forgalomból. A meglévő számítási vagy inkább becslési eredménynek igen egyszerű a magyarázata. A gépipari termékek valamennyi KGST-országban a leghatékonyabbak, a mezőgazdasági végtermékek pedig a legkevésbé hatékonyak. Az alapanyag-termelő ágak a Szovjetunióban viszonylag hatékonynak mutatkoznak (de nem a gépiparhoz képest), a többi országban azonban már kevésbé. A komparatív előny és hátrány számítások tehát tükrözik a hatvanas években erőteljesen érvényesülő árproblémát, a feldolgozott cikkek, mindenekelőtt a gépek aránytalanul magas árszínvonalát a kevésbé feldolgozott termékekkel szemben. Minden olyan ország komparatív előnyt élvezett, amelynek az exportjában a feldolgozott cikkek, elsősorban a gépek domináltak, importjában pedig a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek, és fordítva, minden olyan ország komparatív hátrányt mutatott ki, amely nyersanyagokért, mezőgazdasági eredetű termékekért, főleg feldolgozott termékeket, mindenekelőtt gépeket vásárolt."[6]

Mivel ez az állítás összegezi a korábbi hasonló jellegű vizsgálatokat, a továbbiakban csak ennek elméleti és gyakorlati vizsgálatára összpontosítjuk figyelmünket. Ehhez röviden át kell tekintenünk gondolatmenetét és a számítások elvi alapjait.

Az első kérdés: mit ért a szerző komparatív költségeken, és milyen árakon számítja ezeket? Komparatív előnyökön „a komparatív költségek ricardói elvén alapuló hatást" érti, ...„azzal a különbséggel, hogy tudatosítjuk magunkban az adott világpiaci árviszonyok meghatározó befolyását az egyes nemzetgazdaságok döntéseire, a nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedésük módját illetően."[7] A komparatív költségeket a következőképpen számítja ki: meghatározza a hazai termelőtevékenység hatékonysági mutatóit, s a hatékonyságot az egységnyi külkereskedelmi árbevételhez tartozó népgazdasági összes munkaráfordítással fejezi ki.[8] Itt lényeges, hogy az egységnyi külkereskedelmi árbevételt, tehát a KGST külkereskedelmi árait használja a komparatív előnyök meghatározásához. Megjegyzi, hogy a számítás igen erősen közelítő jellegű, ezért csak a tendenciát mutatja és kevésbé a mértéket.[9] Tendenciájukat tekintve az ötvenes évek „komplementer struktúráira épített közös érdekek a fejlettebb gazdaságok oldaláról a klasszikus komparatív előnyökben öltöttek testet... Azáltal, hogy az iparosításba lendülő KGST-országok főleg gép- és berendezés-szállítókká váltak, termelésük szerkezetében túlsúlyra juttatták a fajlagosan legkevésbé állótőkeigényes és — a magas piaci árfekvés miatt —, legtermelékenyebbnek tűnő feldolgozóipari ágazatokat. A nagy és mindinkább növekvő volumenű feldolgozott termék, főleg gép- és berendezés-export kitermelő munkát váltott ki népgazdaságukban, s ezzel jelentős tőkeelőlegezéstől mentesültek. Mindez nagy komparatív előnyt hozott a régebben iparosodott KGST-országok számára. Az előny jelentős hányadát a feldolgozó ipar bővítésére fordították."[10]

Észrevehető az elvi hasonlóság az iménti állásfoglalás és Bogomolov

[6] Ua. 193—194. l.
[7] Ua. 70. l.
[8] Ua. 70. l.
[9] Ua. 189. l.
[10] Ua. 188. l.

már idézett következtetése között, amely szerint a Szovjetunió hazánkba és más szocialista országokba irányuló exportjának háromszor nagyobb a tőkeigényessége, mint a tőlünk beszerzett importcikkeké lenne, ha azokat a Szovjetunió belföldi termeléssel helyettesítené.

Vizsgáljuk meg, milyen fő összetevőkön alapszik az a következtetés, hogy a magyar—szovjet forgalomban egyoldalú magyar előny érvényesült, sőt az összes kétoldalú kapcsolatok 40 százaléka partnerünkre hátrányos volt. *Először:* abból indul ki, hogy az állóeszközök hatékonysága az egyes exporttermelő tevékenységekben különböző, és ezt adottnak veszi. *Másodszor:* a számítások a végső fázisra vonatkoznak, tehát a gépek és a nyersanyagok szállítására. *Harmadszor:* a számítások a KGST külkereskedelmi árain alapulnak. Nézzük a három összetevőt külön-külön és együtt.

a) A tőkeigényesség a magyar—szovjet külkereskedelemben

Az állóeszköz-megtakarításra vonatkozó számítások helyesek ugyan, a belőlük levont tartalmi, gazdaságpolitikai következtetésekkel azonban aligha lehet egyetérteni.[11]

Nem vitatható az a műszaki-gazdasági tényező, hogy az egyes ágazatok szerves összetétele eltérő, és így állóeszközigényük is sok. Ebből azonban nem vonható le az a következtetés — például a tőkés gazdaságra nézve —, hogy a hajógyáros áldozatot hoz a textilgyáros érdekében, hiszen több állóeszközt előlegez a termeléshez, mint társa. Márpedig ha elfogadjuk, hogy az eltérő állóeszközigény eltérő hatékonyságot (áldozatot) jelent, akkor érthetetlen, miért vannak mégis magas szerves összetételű ágazatok (ahol a tőkés áldozatot hoz az alacsonyabb hatékonyság elfogadásával), miért nem áramlik a tőke az alacsonyabb szerves összetételű ágazatokba, s a technikai fejlődést miért a tőke szerves összetételének a növekedése jellemzi, ha ez hatékonyságcsökkenéssel jár. A megoldást már Marx megmutatta, amikor a Ricardo—Malthus-vita tanulságait összegezve bemutatta: hogyan és miért alakul át az érték termelési árrá. Ebből témánk szempontjából „csak" az következik, hogy az eltérő szerves összetételű ágazatok akkor lennének eltérő hatékonyságúak, ha az ármozgások centruma nem a termelési ár, hanem az érték lenne, azaz az egyszerű árutermelésben. Mindezek ismeretében meglepő, hogy az egyes ágazatok tisztán technikai okok miatti eltérő gazdasági hatékonyságának a kérdése napjainkban, a nemzetközi szocialista bővített árutermelés összefüggésében vetődik fel.

Kétségtelen, hogy a statisztikai adatok szerint 1 forint befektetés konkrét magyarországi árakon (vagy 1 rubel befektetés a szovjetunióbeli konkrét árakon) eltérő hozamot nyújt például a gyógyszergyártásban, illetve a kőolaj-termelésben. Vajon ellentmond-e e tény az előbbieknek?

A válaszadáshoz röviden tisztázni kell az értéknek és a termelési árnak, a hosszú távú ármozgások centrumának — a természetes árnak — a kategóriáit. Minőségileg más kategória a piaci ár, amelyet a többi között éppen az jellemez, hogy csak véletlenül eshet egybe a természetes árral.

[11] A magyar közgazdasági irodalomban igen széles körű e gondolatmenet bírálatához felhasználható feldolgozás található egyebek között (a teljesség igénye nélkül) *Csikós-Nagy Béla, Mátyás Antal, Szegvári Iván, Csaba László, Ausch Sándor* és mások munkáiban.

A statisztikai adatok szerint a konkrét árakban mutatkozó hozameltérés tehát a munkaérték-elmélet alapján még nem cáfolja meg az előbbi gondolatmenetet.

Most tehát — anélkül, hogy azonosnak tekintenénk a két minőségileg különböző kategóriát — vizsgáljuk meg a piaci ár szintjét, és azt, mit jelent az említett eltérés. Azt jelenti, hogy a különböző tevékenységek érdekében tett egységnyi befektetés eltérő nagyságú hasznos eredményt hoz, ami azt jelzi, hogy a szűkös erőforrásokat nem optimálisan osztották el. Az erőforrások ilyen elosztása tudatosan vagy akaratlanul létrehozott gazdasági aránytalanságot tükröz. Hogyan keletkezik ez? Vajon a szűkös erőforrást értékeli magasabbra az ár a szocialista gazdaságban? A gyakorlat azt igazolja, hogy nem, sőt éppen fordítva; a legszűkösebb erőforrás (a kölcsönös kereskedelemben a legkeményebb cikk) termelésből való elvonása tűnik előnyösnek, nem pedig az, amit a gazdasági racionalitás és a napi gyakorlat egybehangzóan igényel: a nyersanyagtermelésbe való befektetés. Ha az árak ilyen sajátos jelzését a gazdasági mechanizmusok logikája alapján a tervutasításos rendszerben nem is tartjuk meglepőnek, mégis különösnek kell tartani az olyan állításokat, amelyek szerint a Szovjetuniónak az lenne az érdeke, hogy ne a nyersanyagtermelésbe fektesse be tőkéjét, hanem olyan területekre, amelyeket a konkrét árak alapján készített számítások — a nemzeti értékelési rendszerben — hatékonynak tüntetnek fel.

Ezzel kapcsolatban két problémát kell megemlíteni. Tény, hogy a Szovjetunió a világ legnagyobb nyersanyagtermelője. Az is igaz azonban, hogy fajlagos anyagfelhasználása jóval nagyobb a fejlett ipari országokénál. Ezért a nyersanyagprobléma a szovjet belgazdaság számára is szűk keresztmetszet: egyrészt általános gazdasági értelemben, az alaphozam nem kielégítő alakulása és a társadalmi termék anyagigényességének növekedése miatt, másrészt regionális értelemben, mivel a nyersanyagtermelés súlypontja már a X. ötéves tervben Nyugat-Szibériában összpontosul. Helytelen lenne azonban mindezt úgy értelmezni, hogy Szibéria iparosítása a nagy befektetések miatt súlyos teher a szovjet gazdaságnak: sokkal inkább a Szovjetunió egyik igen sikeres exportágazatának fejlesztéseként kellene értékelni ezt a vállalkozást.

Az idézett véleményekkel szemben tehát a Szovjetuniót — a szükségképpen csekély szerepet játszó belső és a KGST-ben érvényesülő áru- és pénzviszonyok hatásától függetlenül, de azzal egyező irányban — jól felfogott saját gazdasági érdekei is a kitermelő ipar fejlesztésére ösztönzik, bár az árak, amelyeknek alapján az említett beruházásgazdaságossági számítások készültek, ezt esetleg kevésbé jövedelmezőnek tüntetik fel. Ez is igazolja azt a korábbi állításunkat, hogy a tervutasításos gazdaságirányítási rendszerben az ár (és a nyereség) nem tényleges eredménymutató, így nem meglepő, hogy beruházásgazdaságossági számításra sem használható fel megfelelően. (Akkor lenne jól használható, ha az árak jelzése és a reálgazdaság feszültségeinek a jelzései egybeesnének, illetve egy irányba mutatnának.)

A hatékonyság (előny) problémáját eddig az állóeszköz-igényesség és az árak jelzőrendszer-szerepének az értékelése szempontjából vizsgáltuk. Van azonban a problémának egy igen fontos másik aspektusa is: a megtérülés kérdése. Tudniillik csak akkor bizonyítható megalapozottan az egyoldalú hátrány, ha a befektetéseken kívül az adott bel- vagy külkereskedelmi árak

melletti megtérülést is vizsgáljuk. Ehhez azonban a kitermelés költségeit pontosan ismerni kellene, ami nem állt és ma sem áll fenn. Enélkül viszont az egyoldalú magyar előnyökre vonatkozó állítás és az alapjául szolgáló számítás nehezen fogadható el.

Az ellenérvnek nyomós voltát a legújabb szovjet kutatások eredményei is igazolják. Vizsgáljuk meg először a nyersolaj kérdését.[12]

Szovjet közgazdászok a főbb nyersanyagfajtákra és feldolgozóipari ágazatokra kiszámították a népgazdasági hatékonyság regionális indexeit. Ezek a nyersanyagexport-szállítások adott határállomásokon mutatkozó konkrét hatékonysági viszonyait tükrözik a teljes termelési és szállítási költségek figyelembevételével. A nyersolaj Csap határállomáson mutatkozó népgazdasági hatékonysági indexeit az 1. sz. táblázat tartalmazza.[13]

1. sz. táblázat

A nyersolajexport regionális népgazdasági hatékonysági indexei Csap határállomáson

A szállítás módja	Kitermelési körzetek				
	Tatár ASZSZK	Baskír ASZSZK	Kujbisevi kerület	Szaratovi kerület	Tyumeni kerület
Vasút	1,70	1,28	1,70	1,00	—
Csővezeték	2,61	1,74	2,69	1,20	2,22

Mindenekelőtt megállapítható, hogy az egyes lelőhelyek hatékonysága igen eltérő. A hatékonyságra két fő tényező hat: a szállítási költség és a kitermelési-kutatási költség. Ami az előbbieket illeti, a Barátság-csővezeték üzembe állítása a vasúti szállítással szemben Csap határállomáson 1,5—1,6-szeresére növelte a hatékonyságot a szállítási költségek jelentős csökkentése révén. A „Barátság" első vonalának üzembe helyezése például a vasúti szállítással szemben hatodára, a vízi szállítással szemben felére csökkentette a költségeket. A beruházás már 1966-ban teljesen megtérült. A szállításiköltség-megtakarítás csak a Szovjetunió területén évente 250—300 millió rubelt tesz ki.[14]

1 tonna export nyersolaj szovjet népgazdasági kitermelési költsége — az eszközlekötést és a határig felmerülő fuvarköltséget is figyelembe véve — 1974—1975-ben körülbelül 9 rubel, a nyugati határon pedig nem haladja meg a 12—14 rubelt.[15] Ez a jelenlegi KGST-ár mellett kielégítő járadékot biztosít. Különös figyelmet érdemel a nyugat-szibériai olaj. Ennek feltárási és kitermelési költségei magasabbak a Tatár ASZSZK-beli olajénál. A csővezetékes szállítás azonban lehetővé tette a Csap határállomáson mutatkozó szállítási költségek kevesebb mint negyedére csökkentését,[16] s így hatékonysága meghaladja a szaratovi és a baskír olajét.

[12] Részletesebben lásd *Pavlov*, J. M. (szerk.): Regionálnije problemi ekonomicseszkoj intyegráciji SZSZSZR v szisztyeme sztran SZEV. Nauka, Moszkva, 1975.
[13] A részletes számításokat lásd *Pavlov*, J. M.: I. m. 64—65—66. l.
[14] Novoje Vremja, 1972. 12. sz. 16. l.
[15] *Szavickij*, V. B.: Ekonomika nyeftyánnoj promislennosztyi. 1976. szeptember 38. l.
[16] *Pavlov*, J. M.: i. m. 67. l.

Az olajszállítások rendszere azt is lehetővé teszi, hogy a csővezetékek mentén a Szovjetunió nyugati részén olajfeldolgozó üzemeket építsenek, ami meggyorsítja a KGST-országokba irányított olajtermékek szállítását. Mindez azonban a kőolajfeldolgozó ipar műszaki színvonalának növelését igényli.[17]

Nézzük meg a szovjet gépexport hatékonyságát is. Szovjet közgazdászok szerint a KGST-országokba irányuló szovjet gépexport hatékonysága állandóan nő.[18] Ez egyrészt a szállított berendezések és gépek nagyfokú korszerűségének, másrészt a KGST-országokkal egyre jobban kibontakozó szakosításnak a következménye. A szovjet gép-külkereskedelem hatékonyságának közvetett mutatói az adott gépipari ágazatok halmozott beruházási költségeinek koefficiensei[19], amelyeket az ágazati input-output mérlegek alapján számítanak ki. A nagy halmozott beruházásiköltség-koefficienst felmutató termékek importja — azonos feltételek mellett — beruházásiköltség-megtakarítást jelent, az importhelyettesítő ágazatokba irányuló kiegészítő költségmegtakarítások miatt. Ugyanez áll fordítva az exportra: itt alacsony halmozott költségkoefficiens mellett jelent előnyt az export növelése.

1972-ben például a Szovjetunió KGST-országokba irányuló exportja alacsony koefficienssel (1—2) 846,3 millió rubelt, importja pedig 514,4 millió rubelt tett ki. Látható tehát az előnyös exporttöbblet. A magas és rendkívül magas (6—10 és 10-en felüli) koefficiensű termékek exportja 401,2 millió, importjuk pedig 770 millió rubelt tett ki. Itt tehát előnyös importtöbblet van. Tehát a Szovjetunió számára a gépipar kialakulóban levő export-import szerkezete egészében véve előnyös,[20] mert lehetővé teszi olyan korszerű és bonyolult gépek importját, amelyek révén más gazdasági ágazatokban jelentős beruházásiköltség-megtakarításhoz jut. Ugyanakkor a kialakuló szakosítás következtében a Szovjetunió növeli alacsony halmozott beruházási koefficiensű termékeinek exportját.

A gépipari termelés hatékonyságának reális értékeléséhez még két tényezőt kell megvizsgálni: a Szovjetunió gépipari export-import szerkezetének országrészek szerinti megoszlását és az export-import arányt (Lásd a 2. sz. táblázatot).[21]

Az adatokból látható, hogy a KGST-országok vették fel, illetve fedezték a szovjet export, illetve import körülbelül 70 százalékát. Más országokban, főleg az iparilag fejlett országokban a szovjet gépipar versenyképessége még nem kielégítő. Ennek hatását az egymás közötti kereskedelem kölcsönös előnyösségére a külkereskedelmi árak összefüggéseiben fejtjük ki.

A másik tényező az, hogy a szovjet gépipar 1960-tól igen gyors ütemben növelte KGST-országokba irányuló exportját (lásd a 3. sz. táblázatot).[22]

1960—1973 között állandóan és jelentősen nőtt a KGST-országok részaránya, és nagyon dinamikus a növekedés is. Ez főleg a kedvező halmozott beruházási koefficiensű termékeket érintette.

[17] Ua. 68. l.

[18] Ua. 121—132. l.

[19] A halmozott beruházási költségkoefficiens azt a nagyságot fejezi ki, amely az adott gépipari ágazat 1 Rbl értékű közvetlen beruházásain felül a népgazdaság egészében szükséges beruházások összegével egyenlő, tehát azon beruházások összegével, amelyek a népgazdaság más ágaiban szükségesek a termelés adott ágazatban történő beindításához.

[20] Ua. 132. l.

[21] Ua. 127. l.

[22] *Pavlov:* I. m.

2. sz. táblázat

A Szovjetunió gépipari külgazdasági kapcsolatai 1973-ban

Országcsoportok	Export		Import		Az export importhoz viszonyított aránya (százalék)
	millió Rbl	megoszlása (százalék)	millió Rbl	megoszlása (százalék)	
Összes országba	3448,1	100	5377,5	100	0,65
Szocialista országok	2447,7	74,9	3893,3	72,9	0,66
KGST-országok	2298,8	66,6	3809,1	71,5	0,60
Fejlett tőkés-országok	151,3	4,3	1433,4	26,9	0,11
Fejlődő országok	719,1	20,8	10,8	0,2	66,6

3. sz. táblázat

A KGST-országokba irányuló szovjet gépipari export alakulása

Megnevezés	1960	1965	1970	1973
Millió rubel	372,6	760,0	1372,9	2298,8
Részarány az összes exportban (százalék)	36,3	51,6	55,3	66,6

A kölcsönös előnyök érvényesülésének többoldalú vizsgálatából az a következtetés adódik, hogy sem a tőkeigényesség, sem a megtérülés, sem a komparatív beruházási megtakarítások oldaláról nem megalapozott a Szovjetunió egyoldalú hátrányáról és Magyarország egyoldalú előnyéről beszélni. A komparatív előnyöknek a jelen vizsgálat szerinti értelmezése a kölcsönös előnyök érvényesülését vertifikálta.

b) A hatékonyságszámítás módszertani kérdései

Térjünk át most az idézett számítások módszertani kérdéseire![23]

Alapvető módszertani hibának tekintjük, hogy az alkalmazott számítás végtermék-szemléletű. Az eszközigény ugyanis nem a végtermékkel, hanem a fázistevékenységgel kapcsolatban merül fel, azaz minden beruházásgazdaságossági és -hatékonysági számítást hozzáadottérték-szemléletben célszerű elvégezni. Természetesen e szemléletben is igaz, hogy az egyes ágazatok eltérő állóeszköz-igényességűek. Az is világos azonban, hogy ez nem jelent szükségszerűen eltérő gazdaságosságot és hatékonyságot. A számítások — a valóságos helyzettel ellentétben — olykor mégis eltérő hatékonyságot mutatnak, de csak azért, mert az alapjukat képező KGST szerződéses árak nem minden esetben tükrözik a reális keresleti-kínálati viszonyokat. E keretek között tehát a

[23] Lásd *Kozma Ferenc:* I. m. 70. l.

túlkereslet nem jelent többletbevételt, illetve nem ösztönzi a termelőt kínálata növelésére. Másképpen ez úgy is megfogalmazható, hogy az eltérő gazdaságosságban a jelenlegi nemzetközi mechanizmus fenntartásának egyik sajátos költsége fejeződik ki. Még akkor is így van ez, ha az ügyletben részt vevő országok, adott esetben Magyarország, fenn kívánják tartani e mechanizmust, s ehhez vélt vagy valós érdekek is fűződnek.

A végtermék-szemlélet egyoldalúságát bizonyítja a komparatív költségmegtakarítás hatásának következő meghatározása: „... minél nagyobb a nagy feldolgozottságú termékek aránya az exportban, s a nyersanyagoké az importban, annál hatékonyabban működik a gazdaság, mivel össztársadalmi munkát takarít meg."[24] Az előnyök hatásának ilyen értelmezése a végtermékszemléletű megközelítés miatt alapos kételyekre ad okot. Mint eddig saját elemzésünkkel és több szovjet közgazdász számításaival is igazoltuk, a fázisszemléletű, a hozzáadottérték-szemléletű, az input—output-szemléletű számítás a helyes, a kérdést sokkal árnyaltabbá tevő megközelítés. A hatékonyságnövelés ugyanis nem a nagy feldolgozottságú termékek export-részarányának növelésével függ össze, hanem az exportban az alacsony halmozott beruházásiköltség-koefficienssel, a feldolgozott termékek importjában pedig a magas koefficienssel rendelkező termékek részarányának a növelésével. Számításba kell venni továbbá a külkereskedelmi árfekvést, valamint a nyersanyagok esetében a megtérülési időt is. Ha tehát egy sikeres exportágazat gyors megtérülésű termékének exportjáról van szó, akkor a csökkentés helyett épp ennek növelése az előnyös. Ilyen megfontolásokon alapul a szovjet külgazdasági politika a gépipar és a nyersanyagexport vonatkozásában, valamint ez a KGST-célprogramok megközelítési módja is.

c) A KGST külkereskedelmi árainak szerepe az előnyök mérésénél

Vizsgáljuk meg ezek után a kölcsönös előnyök érvényesülésének harmadik összetevőjét, a külkereskedelmi árak alkalmazásának a kérdését! Már kifejtettük, hogy a jelenleg érvényes szerződéses külkereskedelmi árak alapján nem lehet hatékonysági számítást végezni két ország egymás közötti kapcsolatára, ezért most újabb szempontokat elemzünk: a hatékony, illetve nem hatékony, a kemény és a puha termékek minősítésének a tartalmát. Ezzel kapcsolatban Kozma Ferenc a következőt szögezi le: „A szovjet viszonylatú forgalmunk komparatív előnye mindenekelőtt abból származik, hogy hatékony gépipari munkák váltódnak át Magyarországon nem hatékony ásványi és mezőgazdasági eredetű alapanyag-munkára."[25]

Szerződéses áraink szintje — bár általában a világpiaci árbázison nyugszik — a külkereskedelmi mérleg alapján folytatott, naturáliákban kiegyensúlyozott, kétoldalú alkudozások eredményét is tükrözi, aminek következtében a világpiaci árak legfeljebb az árváltozás irányát, de nem a mértékét határozzák meg. Ebből következik, hogy nem teljes a használati érték és az érték közötti összefüggés, amelynek alapján az árat statisztikai aggregálásra fel lehet használni. Más szóval az ár nem fejezi ki a javak szűkösségét, például azt, hogy a nyersanyag már az ötvenes években is kemény cikk volt,

[24] Ua. 73. l.
[25] Ua. 200. l.

amiért kemény cikkel (például gyógyszerrel, orvosi műszerrel, búzával, hússal) kellett fizetni. A keménység vagy a puhaság és az ár között nincs korreláció, különben az árban és nem a keménységben, illetve ez utóbbinak az áruszerkezet merevségében megnyilvánuló hatásában tükröződne a kereslet-kínálat egyensúlytalansága. Az árucikkek keménysége tehát reális gazdasági tényező, és lényegesebb, mint a naturális alkudozások és az áru- és árösszekapcsolások eredményeit sok esetben csak utólagosan tükröző ár. Ezt bizonyítják az árut áruval, árucsoportot árucsoporttal szembeállító megállapodások is. Éppen azért, mert az áruk keménységét vagy puhaságát az árak nem fejezik ki, nem bizonyított az a feltételezés, hogy a nyersanyagokért Magyarország — a KGST-gyakorlattól eltérően — éppen a Szovjetuniónak a számára nem szükséges árukkal fizetett volna. Ily módon nincs ok arra sem, hogy a kölcsönös kereskedelem előnyeinek kiegyenlítettségében kételkedjünk. Magyarország ugyanis puha (hatékony) gépexportjának magasabb árszínvonalából származó nyereségét a kétoldalú cserében nem tudja a számára szükségesnek tartott kemény (nem hatékony) importtá változtatni, mert a szerkezeti adottságok eleve meghatározottak. Ezért az esetleges árnyereségért — az áru- és árösszekapcsolások természete miatt — nem mindig a szükséges árut vehetjük meg, hanem azokat és annyit, amelyeket a partner a nyersanyagokhoz kapcsolt. Mindez az árak szempontjából úgy is megfogalmazható, hogy „az árnyereségért" vagy az idézetben szereplő „komparatív előnyért" cserébe kapott puha cikkek vagy nem feltétlenül szükségesek, vagy ha igen, akkor sokkal kisebb mértékben, mint ahogy azt ezeknek a cikkeknek az ára tükrözi, éppen a keménység és a puhaság ellentmondása miatt. A puha import árában tehát — ilyen összefüggésben — a vevő a szükségesnél több munkaráfordítást ismer el. E téren pedig nemcsak a magyar félnek volt előnye, hanem a szovjetnek is. A szovjet fél komparatív nyeresége, az eddig említetteken felül, a többi között abból is adódott, hogy el tudott adni olyan cikkeket is, amelyeket a világpiacon nem, vagy nem ugyanilyen áron, illetve kisebb hatékonysággal tudott volna realizálni, azaz „az árveszteség" ellensúlyozásaként a cserében olyan munkaráfordításokat tudott elismertetni, amelyeket más partnerek egyáltalán nem, vagy csak kisebb mértékben ismertek volna el.[26] Magyarország tehát a nagyobb munkaráfordítások elismerésével kárpótolta a Szovjetuniót, ily módon „fizette meg" kivitelének esetlegesen magasabb árszintjéből származó nyereségét (hatékonyságtöbbletét), azon felül, hogy kemény nyersanyagokért más kemény cikkeket adott cserébe.

Látható — s ez a gondolatmenet lényege —, hogy a csere kölcsönösen és kiegyensúlyozottan előnyös jellege nem vonható kétségbe. Ami kétségbe vonható, az maga a jelenlegi kétoldalú külkereskedelmi mechanizmus, amelyben az előnyök így és nem másképp, nem egyértelműbben határozódnak meg, illetve az ebből fakadó logika, amely a hatékonyság központi mércéjét szükségképpen szubjektívvé teszi, azaz a mindenkori hatékonyságot becslés vagy alkudozási ügyesség, a kétoldalúság (a követelések átutalhatatlansága) következtében fellépő monopolisztikus, a szűkösséget csak sokszoros szubjektív áttételezésekkel tükröző áru- és összekapcsolási erőviszonyok függvényévé teszi. A két ország közötti cserében gyakorlatilag úgy értelmezhető az előny

[26] Visszautalok a szovjet gépipar külgazdasági kapcsolatait bemutató 3. számú táblázatra.

kérdése, hogy egységnyi kemény cikk hány egység más kemény cikkel lesz egyenlő és miért, s lehetőség szerint ugyanígy kell egyensúlyt teremteni a puha cikkek között is. E kategóriák természetesen az együttműködés fejlődésétől, az egyes népgazdaságok szükségleteitől függően állandóan változnak. Ez nemcsak elméleti következtetés, hanem a KGST-külkereskedelem gyakorlati tapasztalatai is igazolják.

E tapasztalatok sok, a jelenlegi külkereskedelmi mechanizmusból fakadó problémát vetnek fel. Például azt, hogy a gyapotot mint nyersanyagot kemény cikként kezelik, s így termelését nem hatékonyként értékelik, az abból készített pamutszövetet mint feldolgozott terméket viszont hatékonyként, s ebből következően puha cikként veszik számításba. A vasércet, a kokszot és a fűtőolajat kemény cikkeknek és termelésüket nem hatékonynak, de a belőlük készített lánctalpakat, mezőgazdasági és egyéb gépeket puhának, s ebből következően termelésüket és cseréjüket hatékonynak minősítik.

A mondottakból megállapítható, hogy a hatékonyság kérdésében objektív döntésre nincs mód. Erre csak a vevők és az eladók közötti versenyből, a javak szűkösségéből, azaz a termelés és a szükségletek csillapítottsága között pillanatnyilag fennálló arányosságból vagy aránytalanságból adódó, a ráfordítási és az értékesítési (szükségleti) viszonyokat egyaránt tükröző, tehát tényleges közgazdasági tartalommal rendelkező világpiaci ár adna alapot. Ez esetben a cserearány az előnyök, a valutaárfolyam figyelembevételével, objektív törvényszerűségek szerint és határok között alakulna, a nemzeti hatékonysági mutatókat a munkaráfordítások, az eltérésükből származó komparatív előnyöket a természeti viszonyok, a munkatermelékenység ágazatonként és országonként eltérő mértékű növelése, a viszonylagos tényezőellátottság stb. határoznák meg. E követelményeknek a jelenlegi nemzetközi együttműködési mechanizmus még nem felel meg. Nem fogadható el tehát az az érvelés, amely a cserében az előnyök egyenlőségét kétségbe vonja, miközben magát a mechanizmust — minden ellentmondásával és problémájával — elfogadja.

Véleményem szerint a külkereskedelmi mechanizmusban való kételkedés alapja nem a teherviselés egyenlőtlensége és a kölcsönös előnyök megvalósulatlansága, hanem a belőle származó számos egyéb negatív hatás, amelyeket az elmúlt 10—15 év közgazdasági irodalma már behatóan elemzett. Közülük itt csak néhányat említünk. Csak fenntartásokkal lehet elfogadni a magyar gépipar általánosan hatékony minősítését, valamint azt az állítást is, hogy Magyarország a nem hatékonyan termelt nyersanyagokért hatékonynak számító gépeket cserélt a Szovjetunióval. Köztudott ugyanis, hogy a KGST-országok nem minden esetben világpiaci színvonalú, legmodernebb, leghatékonyabb technikát és technológiát szállítottak egymásnak. Ez egyben a magyar—szovjet kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok egyik problémája is, s egyik oka a KGST-országok nem mindig kielégítő világpiaci versenyképességének. Nem lehet például azt sem állítani, hogy a magyar gépipar fejlesztése nem eszközigényes, amikor a modern technikát és technológiát jelentős részben tőkés devizáért szerezzük be.

A mondottak természetesen nem pusztán a magyar—szovjet együttműködés sajátosságai, hanem a KGST jelenlegi együttműködési mechanizmusának legáltalánosabb, szinte minden kétoldalú KGST-viszonylatban meglevő problémái. Ezek korántsem csak a nyersanyagtermelés kisebb, illetve a feldolgozó ipar nagyobb hatékonyságával kapcsolatosak. Nyilvánvaló az

is, hogy a jelenlegi együttműködési mechanizmus nemcsak a Szovjetunió nyersanyag-kitermelő beruházásait illetően veti fel a hatékonyságmérés kérdését, hanem nagyon sok más területen is, így a nemzetközi gazdálkodó szervezetek létrehozása és a bennük való érdekeltség, a szakosítások és a kooperációk fejlesztése, az importált technológia továbbfejlesztésében és elterjesztésében való érdekeltség megteremtése, sőt legáltalánosabban a nemzetközi munkamegosztásból származó makro- és mikroszintű előnyök mérése és a hatékonyság értelmezésének vonatkozásában is.[27]

A kölcsönös előnyök értelmezésével kapcsolatban végkövetkeztetésünk az, hogy a külkereskedelmi előnyöket a KGST-piacon — s így a magyar—szovjet viszonylatban — jelenleg érvényesülő árak nem fejezik ki reálisan. Ezek az elszámoló árak ilyen közgazdasági elemzések alátámasztására nem alkalmasak, illetve a kölcsönös komparatív előnyök kimutatására, beruházás-gazdaságossági számításokra, két ország közötti és a nemzetközi munkamegosztásból származó beruházás-megtakarítások, illetve -többletráfordítások mérésére nem használhatók fel megbízhatóan. Ebből következik, hogy a magyar—szovjet kereskedelemben a felek számára eltérő komparatív előnyök, hatékonyságkülönbségek kimutatására, illetve a kölcsönös előnyök érvényesülésének kétségbe vonására irányuló számítások technikailag helyesek lehetnek ugyan, tartalmilag azonban nem.

Következtetések

A kölcsönös előnyök érvényesülésének elve gazdasági együttműködésünk megingathatatlan alapja. Egyetlen szocialista országnak sem állhat érdekében az egyoldalú előnyökre való törekvés a kölcsönös kereskedelemben. Az ezzel kapcsolatos vizsgálódásunk abban a megállapításban összegezhető, hogy a magyar—szovjet gazdasági együttműködésben, szemben az ennek az együttműködésnek egyoldalú szovjet vagy egyoldalú magyar előnyöket tulajdonító nézetekkel, a kölcsönös előnyök érvényesültek és érvényesülnek ma is.

Véleményem szerint kereskedelmünk a világpiaci árak alapján, kölcsönös érdekeinknek megfelelő korrekciókkal bonyolódik le. A két országban a hatékonyság belső értékelési rendszere eltérő, s a nemzeti gazdasági mechanizmusok különbözősége miatt egymással nem eléggé koordináltan, nem gazdasági (valutaárfolyam, vámok, egyéb pénzügyi-valutáris tényezők) eszközökkel összekapcsolva fejlődtek és fejlődnek jelenleg is. Éppen ezért a kölcsönös előnyök elve csak tendenciaszerűen, több összetevő — árelőny, csereárány, árszintek, gazdaságosság, hatékonysági, politikai tényezők, valamint egyéb gazdasági és nem gazdasági tényezők — eredőjeként érvényesül. E tényezők együttes hatását a bel- és a külföldi áraknak egyaránt mérniük kellene. Láttuk azonban, hogy az árak erre jelenleg nem alkalmasak, így az egyes kiragadott összetevők vizsgálata közgazdaságilag megalapozatlan. Ezért a kölcsönös előnyösség inkább minőségileg, mint mennyiségileg értelmezhető kategória.

[27] Az erre vonatkozó részletes elemzést lásd *Pécsi Kálmán:* A KGST termelési integráció közgazdasági kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 302—331. l.

A külgazdasági kapcsolatokkal szemben jogos követelmény, hogy minél jobban hozzájáruljanak a gazdasági növekedéshez. Evégett minden ország árelőnyök elérésére, nemzeti jövedelme állandó, de egymás érdekeit nem sértő gyarapítására törekszik, s ez természetes következménye az árutermelésből fakadó ösztönzésnek. A megengedhető árszintváltozásokra, cserearány-módosításokra irányuló törekvés tehát — minden egyes ország és a közösség egésze szempontjából is — nem elvetendő, sőt kikapcsolása súlyos hiba lenne.

Mindez a belföldi árrendszerek egymáshoz közelítésén túl szerződéses külkereskedelmi áraink felülvizsgálatának és módosításának a szükségességét is felveti.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a KGST-n belüli „deficites" (hiány-) cikkekből adódó feszültségeket a tagországok az árelv adta lehetőségek (például ösztönző árak) alkalmazása és az árak közgazdasági szerepének fokozása helyett lényegében áron kívüli módszerekkel (a többi között kb. 1976-ig az ún. beruházási hozzájárulással, azóta pedig az ún. célszállítással) igyekeznek enyhíteni. Hogy az áraknak mennyire nincs szerepük a döntésekben, azt az is mutatja, hogy amikor 1974—1976-ban egyes nyersanyagok ára ugrásszerűen emelkedett, a beruházási hozzájárulás lényegében változatlan maradt.

A „deficites" cikkek kétoldalú igények szerinti növekvő hányadának a KGST-n belüli többoldalú „levásárlására" még nem teremtették meg a reális feltételeket sem a termelés fejlesztése, sem a hatékony nemzetközi valutáris elszámolások oldaláról. Véleményem szerint a beruházási hozzájárulás, illetve legújabban a célszállítások jelenlegi formája — a szocialista szerződéses árak hatékonyságának adott fokával összefüggésben is — csak átmeneti megoldás.

A jelenlegi szerződéses árak — a belföldi árrendszerekkel összefüggő hatékonysági kérdések nem kellő tisztázottsága miatt — nem ösztönöznek eléggé a nemzetközi szakosítás és kooperáció KGST-n belüli elmélyítésére sem. A nemzetközi kapcsolatok e megnyilvánulási formáiban a gazdasági együttműködés konkrét folyamatai a külkereskedelmi kooperáció területéről egyre inkább a termelés szférájába tevődnek át. Ezért éppen ezeken a területeken ütköznek ki a legélesebben a jelenlegi szocialista külkereskedelmi áraknak a nemzeti termelési feltételektől és adottságoktól, a valóságos keresleti és kínálati viszonyoktól való elszakítottságából, a tőkés világpiaci áraktól viszonylatonként eltérő mértékű eltávolodásából, s mindennek a nemzeti termelés fejlesztését is dezorientáló hatásából adódó problémák.

A szocialista országok túlnyomó többségének jelenlegi gazdaságirányítási rendszere mellett a belföldi és a külkereskedelmi árak összekapcsolása valóban aktívan ható valutaárfolyammal gyakorlatilag lehetetlen, s az adott mechanizmuskoncepcióban még hosszú ideig az is marad. Így egy önálló regionális árrendszer létrehozása, a komparatív előnyök reális értelmezésén alapuló külkereskedelmi csereaktusok kialakítása egyelőre még nem remélhető. A külkereskedelemben a cserének továbbra is világpiaci árdokumentációk alapján kell folynia. A külkereskedelmi árak és a jelenlegi nemzeti árrendszerek, illetve az azokból képzett átlagok nem teszik lehetővé, hogy a szocialista munkamegosztás szervezésében az egységesen értelmezett gazdasági hatékonyság megfelelő mércéül szolgáljon.

A KGST-országok gazdasági együttműködése fejlődésének fő formáit tekintve, elégtelennek minősíthetjük — az árelv szerint megtisztított —

tőkés világpiaci árak adaptálását is. Még az új forma, az ún. csúszó árbázis sem teljesen megfelelő, mert egyre kevésbé képes tükrözni a KGST-n belüli valóságos termelési, keresleti és kínálati viszonyokat és az ebből adódó helyes termelési orientációt. Éppen ezért a jelenlegi KGST-árelv tökéletesítése, a tőkés világpiaci árak következetesebb alkalmazása, az árstabilitás mellett a rugalmassági tényezők fokozása, a gyakorlati árképzés fogyatékosságainak állandó „nyesegetése" csak viszonylag rövid távra elfogadható megoldás.

Hosszabb távon — véleményem szerint — a leginkább célravezető módszer a KGST regionális árrendszerének kialakítása lenne, amelyben a világpiaci árak alapján megvalósulna a belföldi és a külkereskedelmi árak fokozatos összekapcsolása, mert így egységes rendszerben érvényesülne a közvetlen vállalati érdekeltség, és megvalósulna a termelés helyes orientációja a KGST-együttműködés egészében. Így — azonos belső mechanizmuskoncepció mellett — a jelenleg eltérő nemzeti értékelési rendszerek helyett megközelítőleg azonos hatékonyságértékelési rendszer jöhet létre, amelynek lényege, hogy a munkaráfordítás bázisát egyformán értékelik minden tagországban. Ilyen alapon már számszerűleg is kimutatható a nagyobb termelékenységből, az eltérő természeti és egyéb feltételekből adódó komparatív előnyök nagyságrendje, s lehetővé válik a bel- és a külföldi árak alapján végzett számítások kölcsönös értékelése. Addig sem engedhetünk azonban a kölcsönös előnyök elvének érvényesüléséből, mert minden ilyen irányú engedmény megmagyarázhatatlan, gazdaságilag és politikailag is megengedhetetlen jelenségekhez vezetne.

Laki Mihály:

ÚJ TERMÉKEK BEVEZETÉSE ÉS A PIACI ALKALMAZKODÁS

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

A könyv, amelyben a szerző az eddigi hazai tapasztalatok alapján, gazdag tényanyag felvonultatásával mutatja be a vállalatok struktúramódosító tevékenységének néhány jellemzőjét, a termékszerkezet-átalakítás problémájának megoldásához nyújt hasznos és érdekes adalékokat.

A szerző mindenekelőtt azokat a jellemző tényezőket elemzi, amelyek hatására a vállalatok új termékeket kezdenek gyártani, vagy új termelési eljárásokat vezetnek be. Külön-külön foglalkozik egyrészt a piaci-vállalati környezetnek a műszaki fejlesztést, termékváltást ösztönző árupiaci hatásaival, másrészt a vállalatközi kapcsolatok rendszerének hatásaival. Nagy figyelmet fordít a külgazdasági környezetnek a vállalati magatartást befolyásoló elemeire, a belföldi folyamatok és a külső piaci akciók közötti kapcsolatokra. Igen érdekesen és újszerűen közelíti meg a szerző a vállalatok és az irányító szervek közötti kapcsolatok jellemzőit. Bizonyított tény, hogy a szocialista gazdaságban az állam részvétele nélkül nem képzelhető el nagyszabású struktúraátalakító tevékenység. Az elmúlt évek tapasztalatai azonban azt is igazolták, hogy a központi megrendelések, az államközi megállapodások jelentős előnyt, fejlesztési lehetőséget, ugyanakkor gyakran hamis biztonságérzetet is adnak a vállalatoknak, ami gyakran a termékek sikertelenségéhez vezet.

Kb. 170 l., fűzve 20,— Ft (Sajtó alatt)

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A keresetszabályozási vitáról

Lapunk hasábjain az elmúlt mintegy két és fél évben élénk érdeklődéssel kísért vita folyt a bér- és keresetszabályozás kérdéseiről.* A vita *Szilárd Csabának* az 1976 elején életbe léptetett bér- és jövedelemszabályozási rendszer első tapasztalatairól szóló írásával [15] indult. Ehhez a cikkhez szólt hozzá *Nyikos László* [9] és *Kertész István* [7]. A *szervezett* vitát a Közgazdasági Szemle és a Magyar Közgazdasági Társaság 1977 november végi szegedi ankétja bontakoztatta ki [5]. Az ankét részvevői az addig megjelent írásokon kívül megvitatták Balázsy Sándor [1] és Lőkkös János [8] kéziratos cikkeit, amelyek a vitában elhangzottak alapján véglegesített formában lapunk 1978. évi 2. számában jelentek meg. Az ankéton a beterjesztett vitacikkekhez 15 hozzászólás hangzott el, azóta pedig további 9 vitacikk jelent meg e tárgyban lapunk hasábjain.

A vitát most lezárjuk. Az 1980-tól alkalmazandó keresetszabályozási módszerekről ugyanis meghozták a döntéseket, s mire ez a szám olvasóink kezébe kerül, ismertek lesznek a vonatkozó rendeletek is. Így a további vita nem szolgálná többé a döntés-előkészítést. Úgy gondoljuk, keresetszabályozási tárgyú írás megjelentetése lapunkban akkor lesz megint időszerű, amikor az új szabályozókról gyakorlati tapasztalataink lesznek.

A 200 nyomtatott oldalt meghaladó terjedelmű vitaanyag részletes áttekintésére nem vállalkozunk. Még kevésbé vállaljuk azt, hogy valami módon „igazságot" tegyünk a vita részvevői között. Néhány tanulság azonban levonható.

— A vita nem vezetett közmegegyezésre. Az 1980-tól alkalmazandó bérszabályozásra vonatkozó döntés a bértömeg-szabályozás kiterjesztését jelenti. A többi felvetett megoldás képviselői fenntartották saját javaslatukat, de ezekben sok a különbség.

— A nézetek bizonyos közeledése azért felismerhető. Például a vitázók többsége elveti a nyereség és a bérek közötti merev kapcsolatot. Az illetménytöbblet-adó alkalmazását többen helyeselték, ellene pedig jóformán senki sem hozott fel kizáró érveket (csak azt vetették fel, hogy *egymagában* nem elegendő a béremelkedés korlátozására). Az a gondolat, hogy a bérszint emelkedésének legyen egy minimálisan előírt és egy maximálisan megengedett mértéke, megfér a bértömeg-szabályozással is, más javaslatokkal úgyszintén, és gyakorlatilag tükröződik a döntésben is. A nominálbér-emelés központi meghatározása mellett a részesedés oldalán éppúgy mód nyílik a vállalatok közötti differenciálódásra, mint azokban az elgondolásokban, amelyek a nominálbér differenciált emelkedésével számolnak. Az ez év szeptemberi számunkban tett *kiegészítő javaslat* [2] tulajdonképpen a bértömeg-szabályozásnak egy új változata. Úgy tűnik tehát, hogy a vitában kifejtett javaslatok nemcsak eredeti, komplex formájukban érdemelnek figyelmet, hanem *elemenként* is. Érdemes mindegyik javaslatban keresni az észszerű (vagy mondjuk így: az adott körülmények közt felhasználható) magot és törekedni a hasznosításukra.

— Több ízben felmerült egyes javasolt megoldások *kísérleti kipróbálásának* az eszméje. Úgy gondoljuk, érdemes volna ilyen kísérlet(ek)et szervezni. A közgazdasági kísérleteknek jó hagyományai vannak nálunk: a

* Lásd a vitazáró végén közölt jegyzéket.

bértömeg-szabályozás széles körű bevezetését is megelőzte egy részleges kísérlet próbája. A kísérlet hasznos tapasztalatok leszűrésére adhat alkalmat, ezzel szemben a vele járó kockázat csekély. Ahol pedig az elméleti érvelésen alapuló vita megreked, mert mindkét fél kitart az álláspontja mellett, ott egyszerűen nincs más mód a vitatott kérdés megalapozott eldöntésére, mint a gyakorlati kipróbálás.

— A vitában elhangzott érvek és az 1968 óta szerzett mindennapi tapasztalatok egyaránt azt bizonyítják, hogy a keresetszabályozás korántsem *csak* munkaügyi szempontból nagy jelentőségű, hanem olyan alrendszer, amelynek hatása érezhető a termelésben, az anyaggazdálkodásban, az állóeszköz-gazdálkodásban, röviden: a gazdálkodás *egészében*. Ezért jogosnak látszik az az igény, hogy a keresetszabályozást a gazdálkodás egészére gyakorolt hatások alapján kell elemezni és továbbfejleszteni.

A keresetszabályozás mostani továbbfejlesztése kapcsán a szabályozás kialakítói a vitából elsősorban azokat a gondolatokat hasznosították, amelyek megvalósítását az adott időpontban reálisnak, biztonságosnak találták, és amelyek megerősítették elképzeléseiket. A tapasztalat azonban azt mutatja: az eszmék gyakorlati megvalósítása mindig időt — gyakran túl hosszú időt — kíván. A felmerülő új gondolatok a legritkább esetben kerülhetik el a viták és — sokszor — az átmeneti elutasítás tisztítótüzét. Az is tapasztalat, hogy lényeges változások rendszerint nem korlátozódnak a gyakorlat egyetlen elemére — számos kapcsolódó kérdésben is változást igényelnek, illetve keltenek. Nem kétséges ezért, hogy a keresetszabályozásról lapunkban lefolyt vitát a témával foglalkozók még sűrűn tanulmányozni fogják, s lesz a pillanatnyilag felhasználatlanul maradt gondolatok közt több is, amelyet — bizonyos idő elteltével — a gyakorlat még hasznosítani fog.

A szerkesztőség

A vitában megjelent cikkek:

[1] *Balázsy Sándor:* A keresetszabályozás „megoldhatatlan" dilemmája. 1978. 2. sz.
[2] *Balázsy Sándor:* A megoldható dilemma még mindig megoldatlan. 1979. 9. sz.
[3] *Bonifert Donát:* Bérszabályozás és munkadíj-meghatározás. 1978. 5. sz.
[4] *Fahn Péter:* Keresetszabályozás, konzisztencia, normativitás, intervenció. 1979. 7—8. sz.
[5] *Gábor R. István:* A vállalati keresetszabályozás kérdései és tükröződésük a Közgazdasági Szemlében (Szeged, 1977. november 29.), 1978. 2. sz.
[6] *Hergár Győző:* Hozzászólás és javaslat a vállalati keresetszabályozás nyitott kérdéseinek megoldásához. 1978. 12. sz.
[7] *Kertész István:* Miként értékeljük a bér- és jövedelemszabályozók első tapasztalatait? 1977. 9. sz.
[8] *Lőkkös János:* A keresetszabályozás néhány problémája és a továbbfejlesztés lehetőségei. 1978. 2. sz.
[9] *Nyikos László:* A vállalatok érdekeltsége az érvényes szabályozórendszer tükrében. 1977. 9. sz.
[10] *Révész Gábor:* Keresetszabályozásunkról. 1978. 7—8. sz.
[11] *Révész Gábor:* Kiegészítés a „Keresetszabályozásunkról" című cikkhez. 1978. 11. sz.
[12] *Révész Gábor:* Keresetszabályozás és gazdaságirányítási (-szabályozási) koncepció. 1979. 9. sz.
[13] *Sinkovics Alfréd:* Adalékok a bér- és keresetszabályozás tökéletesítését célzó vitához. 1978. 7—8. sz.
[14] *Szakolczai György:* Keresetszabályozás, árrendszer, nyereségérdekeltség és gazdaságpolitika. 1979. 9. sz.
[15] *Szilárd Csaba:* Az új bér- és jövedelemszabályozók első tapasztalatairól. 1977. 3. sz.

Az elemes bútorok értékesítésének néhány kérdése

1978-ban több cikkben foglalkoztunk a vásárló lakásán összeállítható — nagyüzemi módon gyártott — elemes bútorok gyártásának és értékesítésének problémáival.* Vizsgálatainkból elsősorban az új jelenségekre utaló eredményeket, illetve az elemzéshez alkalmazott módszereket emeltük ki. E cikkben az értékesítés néhány problémájával foglalkozunk.

1. *Az elemes bútorok megjelenése*

A bútoripari rekonstrukciót megalapozó vizsgálatok, felmérő és elemző tanulmányok egyértelműen bizonyították, hogy Magyarországon sokáig mennyiségileg sem lehetett kielégíteni a bútorkeresletet. A hazai termelés és értékesítés adataiból megállapítható: a dinamikus fejlődést *potenciálisan nem akadályozza a kereslet.* A bútorértékesítésben akkor keletkeztek jelentős problémák, amikor a rekonstrukció eredményeként a *termelés volumene megnőtt,* vagyis a mennyiségi hiányok kezdtek megszűnni, vagy egyes esetekben meg is szűntek.

Bár az utóbbi időben részben a rekonstrukció eredményeként, részben a piac hatására javult a bútorok választéka, a választékelemek száma, a bútorokat formailag, esztétikailag és *funkcionálisan* is jelentősen fejlesztették, a bútorkereslet mégis hanyatlott. Ezt a szakma vezetői több tényező együttes érvényesülésével indokolták: a vásárlóerő relatív hiányával, a bútorexport és a termelésnövekmény aránytalanságaival, a bonyolítás bonyolultságával, a forgalomban lévő bútorok választéki problémáival.

Korábban *a bútorkínálat* hosszantartó mennyiségi *elégtelensége* önmagában is *elegendő volt ahhoz, hogy a kínálat választékbeli hiányosságai ne törjenek felszínre.* Az életszínvonal növekedésével párhuzamosan azonban megváltozott a bútorokkal szemben támasztott *funkcióigény* is. Ezeket *a differenciáltabb igényeket a szekrénysorok kínálata azonban nem elégíti ki.*

A korpuszbútorok választékával szemben igen élesen felvetődő főbb fogyasztói kifogások a következők:

— a szekrénysorok sok esetben nem illeszthetők a lakás méreteihez, a tervezés során meghatározott funkcióitól eltérőket igényelne a vevő;

— a komplett szekrénysorok egységei külön nem vásárolhatók (ezt konkrét vizsgálataink is alátámasztják);

— a szekrénysorok nem variálhatók (mozgó lakás);

— a szekrényfalak a későbbiekben nem egészíthetők ki;

— „funkcióviláguk" szűk és uniformizált.

A BÚTORÉRT e fogyasztói kifogások *enyhítésére pár évvel ezelőtt megkezdte az elemes bútorok importját a szocialista és a tőkésországokból,* az ilyen

* Lásd Metz—Mózes: A bútorforgalom értésítési csatornái. Kereskedelmi Szemle, 1978. 7. sz. 34—38. l.; Metz—Mózes: Fogyasztói vélemények vizsgálata egy bútortípusról, az elemenként vásárolható Garzon bútorról. Marketing-Piackutatás, 1978. 2. sz. 155—158. l., valamint Metz—Mózes: A bútortermelés és bútorforgalmazás egyes kérdései. Faipar, 1978. 7. sz. 193—197. l.

típusú korpuszbútorok beszerzési áron számított értéke például 1976-ban 131,9 millió Ft volt.

A Székesfehérvári Bútoripari Vállalat 1976-ban fejlesztette ki a GARZON néven 1977-ben forgalomba hozott elemes bútorát. A GARZON megjelenése és pályafutása — úgy véljük — igen tanulságos. A termék életének első évére a BÚTORÉRT a gyártóval 36 millió forint értékű szerződést kötött, az *első félévre 16 millió*, a második félévre 20 millió Ft értékű részletezésben. *Ezzel szemben a BÚTORÉRT már 1977 első félévében 25,9 millió Ft értékű GARZON-bútort értékesített.*

Ez az alapvető tény irányította a figyelmünket az elemes bútorokra, és a GARZON példáján a következőket tételeztük fel:

— a jó konstrukciójú elemes bútorok reális fogyasztói igényeket elégítenek ki;

— a termelési kapacitás rendelkezésre áll;

— feltehetően feltárhatók tartalékok a termelésben és a forgalmazásban is;

— előbbiek alapján e területen a népgazdasági hatékonyság növelésére is van lehetőség.

Elsőként megkérdeztük az 1977 első félévében a GARZON-bútort vásárlókat arról, hogy mi a véleményük a bútorról.

2. *Fogyasztói vélemények*

A vizsgálat adatai szerint a GARZON-bútort vásárlók meghatározó többsége a *vásárlóerő szempontjából legaktívabb korosztályt*, a 20—40 éves korú lakosságot képviseli, ebből a rétegből került ki a vásárlók 75,6 százaléka. A forgalmazás lényeges és alapvető hiányosságai ellenére is figyelemre méltó volt a vásárlások szokatlan dinamizmusa, és a fogyasztói felmérés során megkíséreltük felderíteni azokat a motívumokat, amelyek ezt eredményezték.

A bútorok — mint minden más tartós fogyasztási cikk — vásárlásánál a *vevők több tényező együttes mérlegelése után döntenek*, ezért korábbi motívumvizsgálatok eredményeire támaszkodva a fontosabb szempontok szerepére kérdeztünk rá. A válaszokból kirajzolódó eredményeket az 1. sz. táblázatban mutatjuk be.

A táblázat adatai megerősítik, hogy a GARZON-bútor sikerének oka a fogyasztók körében a *fogyasztói értékítélet több tényezőjének megfelelő tulajdonságok egyesítése*, vagyis az egyéni ízlést és funkcionális igényt kielégítő variálhatóságot (27,4 százalék), a jó méretbeosztást (19,9 százalék), modern felépítést (22,2 százalék) és későbbi kiegészíthetőséget (17,9 százalék) biztosító termék.

1. sz. táblázat

A GARZON-bútor vásárlásának motívumai használóik életkora szerint, az adott válaszok százalékában

Életkor	Variálható	Kiegészíthető	Jó méretbeosztású	Modern	Olcsó	Nincs más megfelelő	Összesen
20 év alatt	27,6	15,0	26,8	16,5	11,0	3,1	100,0
21 és 31 év között	28,2	19,1	18,6	22,9	9,4	1,8	100,0
31 és 40 év között	27,7	17,7	17,7	21,5	11,5	3,9	100,0
40 év felett	20,3	13,5	25,7	28,4	10,8	1,3	100,0
Összesen	27,4	17,9	19,9	22,2	10,2	2,4	100,0

Érdemes felfigyelni arra, hogy az előbbi tényezők mellett *a bútor jó megítélésében az olcsósága nem játszik jelentős szerepet* a vásárlási motívumok között (10,2 százalék). A vásárlói motivációk közül a GARZON-bútor árszintjére kapott 10,2 százalékos arány csupán azt fejezi ki, hogy a többi tulajdonságok (esztétikai megjelenés, méret és funkció szerinti variálhatóság stb.) megelőzik az ár fontosságát. Persze ha figyelembe vesszük, hogy a GARZON-bútort vásárlók 72,7 százaléka a 30 év alatti korosztályból tevődik össze, az ár szerepe máris a helyére kerül.

Az egyes tényezők súlya a különböző életkorú vásárlóknál természetszerűen eltérő. Figyelemre méltó az, hogy a jó méretbeosztás, az átlagon felüli modernség a 40 év feletti vásárlóknál a legnagyobb súlyt képviseli a választás során.

A vásárlási motívumok mindegyike fontos, *érdemes viszont külön felfigyelni arra, hogy nem elhanyagolható súlyú a kiegészíthetőség* (17,9 százalék), hiszen a vásárlók 48,3 százaléka nyilatkozott úgy, hogy szándékában áll a már megvásárolt elemeket újabbakkal bővíteni. Ennek a motívumnak a jelentőségét még tovább növeli az a tény, hogy a vásárlások 74,6 százaléka 8000 Ft feletti értékű volt.

Az elemes bútorokat tehát — különösen a hazai gyártású GARZON-bútort — a fogyasztók kedvezően fogadták, értékelték jó tulajdonságait és ezzel *rövid félév alatt bebizonyosodott, hogy maga a termék életképes, és tulajdonságai kedvező lehetőségeket kínálnak a népgazdasági ráfordítások csökkentésére is.* Ez azonban csak az érem egyik — bár legfontosabb — oldala.

3. *A kereskedelem szerepe*

A GARZON- és egyéb elemes bútorokat mintadarabok bemutatásával, prospektusok és árjegyzékek segítségével értékesítik, mégpedig előrendelés alapján — melyre esetleg egyidejűleg előleget vesznek fel a kereskedelemben. E rendszer szerint a megrendeléseket elvileg a felvevő kiskereskedelmi egységek gyűjtik és összesítik, majd meghatározott időszakonként (általában 15—30 nap) továbbítják az iparhoz. Mivel a GARZON-bútor értékesítése a BÚTORÉRT-en keresztül történik, az iparnak a BÚTORÉRT összesíti az igényeket. Az ipar a megrendelés alapján gyártja le a bútort, szállítja ki az árut a rendelést felvevő üzletbe, ahonnan a vevőt kiértesítik, és számára a bútort kiadják.

Az értékesítéssel kapcsolatos tapasztalatainkat röviden a következőkben foglalhatjuk össze.

a) A mintadarabok bemutatása általában nem kulturált, azok sokszor piszkosak, az ajtók lógnak, a falak díszítése (dekorációja) szegényes.

b) Az elemes bútorok eladásával foglalkozó eladók nem ismerik kellően a bútorok variációs lehetőségeit. A kis alapterületű boltok helyhiány miatt variációkat nem tudtak bemutatni, de az ilyen bútorok forgalombahozatalára létrehozott „Modul Domus" sem mutatta be a variációs lehetőségeket.

c) A hagyományos szekrénysorok értékesítési gyakorlatától eltérően az elemes bútorok értékesítése az eladószemélyzettől *lényegesen nagyobb munkaráfordítást igényel* a megrendelőlap kitöltése, az előjegyzés nyilvántartásba vétele stb. miatt, nem beszélve a vevővel a végső kiválasztást megelőző foglalkozás munkaigényéről. Ez a munkaidőtöbblet méréseink alapján átlagban *kétszerese a hagyományos szekrénysorok eladási időigényének.*

d) Adminisztrációs többletmunkát jelent az értékesítő apparátusnak a megrendelések *összesítése* és nyilvántartása.

e) Vizsgálataink szerint e bútorok *átvétele háromszor olyan munkaigényes,* mint a hagyományos szekrénysoroké.

f) Többletmunkát jelent a vevők kiértesítése is.

g) Megfigyeléseink szerint *mintegy 20 százalékkal több* munkát jelent az áru kiadása.

h) Előny, hogy az előrendeléses alapon értékesített elemes bútorok kis ideig vannak a kereskedelmi hálózatban, és így raktári kapacitásigényük minimális.

i) A szállítás és raktározás alatti *sérüléseket* a dobozolt csomagolás megszünteti. Probléma viszont az, hogy a csomagolásnak csak egy része fogyasztói csomagolás, az oldallapok és a polcok gyűjtőcsomagolásban kerülnek a kereskedelembe, ezeket a vevő igényei szerint meg kell bontani. Ezeknél az alkatrészeknél a kiskereskedelem és a fogyasztó közti úton nincs megfelelően védve az áru.

j) A forgalmazásnál a kereskedelemben nincs forgóeszköz-lekötés, mert a fogyasztó előleget ad, és az áru átvételével egyidejűleg egyenlíti ki a számlát, az iparnak pedig 10 napon belül esedékes a kereskedelem fizetési kötelezettsége.

A kereskedelemben az előbbi hátrányok és előnyök összevetése, illetve *összehangolása azonban a jelenlegi érdekeltségi rendszerekben nem megoldott, és nem is egyszerű feladat.*

Mint az előzőekből is látható, a vevővel közvetlen kapcsolatba kerülő *eladót* (akinek magatartása döntően befolyásolja a vásárlás lehetőségét és magát a realizált vételi aktust is) *az elemes bútorok értékesítésével jelentős többletmunka terheli.*

Emellett a kereskedelmi eladók a forgalom növekedésében érdekeltek. A GARZON-bútor *árfekvése alacsony*, így érthető, hogy az *eladók nem érdekeltek abban, hogy több munkával kisebb árbevételt realizáljanak.* Fontos mozzanata ennek a jelenségnek az is, hogy miközben a BÚTORÉRT — mint *monopolhelyzetben* lévő vállalat — ún. tranzit úton forgalmazza a GARZON-bútort, (vagyis a gyártó vállalat diszpozíció alapján szállítja a terméket a kiskereskedelmi üzletekbe), a kereskedelmi árrés és áreltérítés megoszlása az előzőekben említett többletmunkákat nem ismeri el. A BÚTORÉRT, mint nagykereskedelmi vállalat, magának tartja fenn a 6,0 százalékos nagykereskedelmi árrést és az 5 százalékos áreltérítést, a kiskereskedelem pedig csupán a 6,5 százalékos kiskereskedelmi árrést realizálhatja.

A helyzet magyarázata értelemszerűen az, hogy a BÚTORÉRT is és a kiskereskedelmi vállalatok is a kisebb ráfordítással elérhető nyereség növelésében érdekeltek. *Csakhogy a gyártó és a forgalmazó érdekellentéte esetén a kiskereskedelmi vállalatok a nagykereskedelem monopolhelyzete miatt kiszolgáltatott helyzetben vannak.* Ha feltételezzük, hogy az elemes bútorok a kiskereskedelem forgalmának 10—15 százalékát is jelentenék, a jelenlegi szervezeti konstrukcióban a forgalmuk 65—70 százalékát kitevő bútorokat csak és kizárólag a BÚTORÉRT-től szerezhetik be. A kiskereskedelmi hálózat és a raktárkapacitás szűkössége miatt azonban nem közömbös, hogy ezt a 65—70 százalékos forgalmat biztosító árualapot a kiskereskedelem milyen ütemezésben, összetételben stb. kapja.

Az érem másik oldalaként viszont részben a kiskereskedelem és a gyártó vállalatok raktározási nehézségei miatt, főként azonban ismét a BÚTORÉRT monopolhelyzete miatt a *közvetlen ipar-kiskereskedelem csatorna nagyon szűk. Így az egyébként helyes szabályozás — a nyereség növelésére irányuló ösztönzés — a szervezetrendszer struktúrája miatt nem érvényesül megfelelően.*

Ugyancsak szabályozási problémára vezethető vissza az egyébként lehetséges ipar-fogyasztó csatorna hiánya is. Ennek megnyitásához ugyanis az iparvállalatoknál az értékesítési apparátus bővítésére lenne szükség, vagyis a nem termelő létszám növelésére. Ez pedig

rontaná a vállalatok termelékenységi mutatóját, ami a jelenlegi érdekeltségi rendszerben hátrányosan érinti a vállalatokat, így ilyen tekintetben teljesen ellenérdekeltek.

4. *Vissza a szekrénysorhoz...*

Azt hihetnénk, hogy ha van egy jó termékünk, amely kedvelt — legalábbis a fogyasztók jelentős körében —, s alkalmazunk egy elfogadott értékesítési formát, amely a termékkel együtt továbbfejleszthető, és ezzel még jelentős előnyök is realizálhatók, akkor ezen előnyök alapján a legrövidebb úton megindul az eredmények realizálásának útjában álló akadályok felszámolása. Mi is történik valójában?

Tekintsük át ennek a kérdésnek a megválaszolásához az elemes bútorforgalom alakulását az utóbbi néhány évben (lásd a 2. sz. táblázatot).

Az elemes bútorok forgalma 1976-tól az említett nehézségek ellenére is

2. sz. táblázat

Az elemes bútorok forgalmának alakulása 1976—1979 között
(Nagykereskedelmi beszerzési áron, MFt)

A bútor megnevezése	1976	1977	1978	1979 (terv)
Import:				
MDV	35,0	27,0	37,0	20,0
UNIVERSAL	35,7	23,5	17,0	—
MOZAIK	11,0	—	—	—
TRIGLAN	1,6	2,9	8,8	—
PROGRAM—4	—	3,2	6,0	—
KONYHABÚTOR (jugoszláv)	—	18,4	20,7	5,3
BARBARA	48,3	22,6	16,4	5,7
Import összesen	131,9	97,6	105,9	31,0
Hazai:				
DOMINÓ	32,0	52,0	24,0	—
MOZAIK	—	—	—	24,0
GARZON	—	45,0	79,5	84,5
RÉKA	—	—	69,6	74,0
MODUL-KONYHA	30,0	36,0	42,0	50,0
Hazai összesen	62,0	133,0	215,1	226,0
Mindösszesen:	193,9	230,6	321,0	257,0

Forrás: a BÚTORÉRT adatai alapján.

3. sz. táblázat

Az elemes bútorok forgalmának fejlődése 1976—79 között

Megnevezés	1976	1977	1978	1979*
Bázisindex	100	118,9	165,5	132,5
Láncindex	—	118,9	139,2	80,0

* terv

rendkívül dinamikusan fejlődött (lásd a 3. sz. táblázatot).

A forgalom 1978-ban érte el csúcspontját, de 1979-re már visszaeséssel kell számolni. A teljes forgalmon belül jelentősen csökken az import elemes bútorok aránya; az import elemes bútorok forgalma 1978-ban az 1976. évinek 80,3 százaléka, 1979-ben pedig már csupán 23,5 százaléka. *Így a forgalom növekedését alapvetően a hazai termelés biztosítja.* Mi az oka mégis az elemesbútor-forgalom (tervezett) csökkenésének, a termék keresettsége és kedveltsége ellenére?

Nézzük a GARZON-bútor forgalmát! 1977—1978 között a GARZON-bútor forgalma még 76,7 százalékkal, 1978—1979 között már csupán 6,3 százalékkal nő. Kimerült volna a Székesfehérvári Bútoripari Vállalat kapacitása? Nyilvánvalóan nem erről van szó.

Az történt ugyanis, hogy a BÚTORÉRT *1979-re 48 millió Ft értékben rendelt GOLF, SIROKKÓ, POLO, PASSAT néven a vállalatnál szekrénysort,* olyan szekrénysort, amely GARZON-elemekből áll, *de a fogyasztó csak komplett szekrénysorként és nem elemenként vásárolhatja meg.*

Úgy véljük, nem kell különösebben bizonyítani, hogy ezzel a megoldással a *kereskedelem kiküszöbölte azokat a tényezőket az eladási folyamatból, amelyek nála helyi többletráfordítást okoztak* (rendelésfelvétel, áruátvétel, -kiadás, adminisztráció stb.), *miközben megtartotta azokat az előnyöket, amelyek ezzel az új típusú bútorral számára járnak* (kedveltség, magas nagykereskedelmi nyereség, áruvédelem, bizonyos raktártérmegtakarítás stb.). A fogyasztó számára viszont az egyik alapvető előnyt, a *kiegészíthetőséget megszüntette.*

A jelenlegi feltételek mellett az *ipar számára* legalábbis közömbös — de inkább előnyös — az *azonos* elemekből álló szekrényfal szállítása. Előnyösebb, mert a bizonytalan összetételű fogyasztói megrendelésekhez nem kell bizonyos alkatrészeket (például plexi ajtók, szerelvények stb.) eleve készleten tartania, s a termelés programozása egyszerűsödik, nem szükséges biztonsági készletet tartani késztermékből, ami egyébként is problémát jelent a termelővállalatoknak. (1978-ban például a Székesfehérvári Bútoripari Vállalat (SZBV) csak 4 napi termelését volt képes raktározni, de például a BUBIV csak 2,2 napit!)

Mégis azt kell mondanunk, hogy a SZBV ezeket az említett előnyöket „külső kényszer", a kereskedelem megrendelése nyomán realizálja, ugyanis *a gyár eredeti célkitűzése* egészen más volt. Ezt bizonyítja többek között a gyár akkori igazgatójának, Rieperger Lászlónak a „Könnyűipari Ágazati Szervezési Konferencián" 1977. november 22-én elhangzott előadása, amelyben a következőket mondta: „...A strukturális változást célzó szervezés során előtérbe került az új gyártmányok fokozott bevezetése. Az új termékekkel szemben fokozott követelményként írtuk elő, hogy meg kell felelniök:

— a házgyári lakások méreteinek,
— viszonylag kis elemválaszték magas variabilitással elemesen értékesíthető legyen és összeszerelése ne igényeljen szakmunkát,
— előjegyezhető legyen kisebb postai megrendeléssel és csomagküldő rendszerben,
— a fogyasztó több szín közül választhasson,
— árszintje a hagyományos korpuszbútorokkal szemben minimum 15 százalékkal alacsonyabb legyen.

Összességében tehát olyan jó minőségű csereszabatos alkatelemekből összeállítható termék (termékek) gyártására kívántunk átállni, amely nemcsak a piac növekvő igényeit elégíti ki, hanem magasan gépesített gyárban hatékonyabban állítható elő a régi gyártmányainknál. Ennek megfelelően és ezzel egyidejűleg termékeink forgalmazását is korszerűsíteni kívántuk:
— a fogyasztóknak a kereskedelmi hálózatban feladott előrendelésük művi kiszolgálásával (gyári, földrajzi környezetben),
— a VOLÁN bekapcsolásával vidéki vevők részére darabárus házhoz szállításával,
— egyes típusoknak úgynevezett csomagküldő kereskedelmi forgalmazásával."*

Az értékesítési adatok ismeretében állíthatjuk, hogy a termelővállalat az előbbiekben vázolt célok teljesítésére fel is készült, amit a GARZON-elemek rendeléseinek teljesítési idői is bizonyítanak. (Három Domus Áruház adatai alapján lásd. 4. sz. táblázatot).

A fogyasztók megrendeléseit 1977-ben, a termék bevezetésének évében 58,4 százalékban 8, 79,6 százalékban 10 hét alatt teljesítették, 1978-ban ezek az arányok 48,6, illetve 67,4 százalékra módosultak, 1979 I. negyedévében pedig 49,2, illetve 59,2 százalékra. A csökkenő arányok megítéléséhez hozzátartozik azonban, hogy például a Székesfehérvári Domus Áruházban 1978 novembertől 1979 februárig szünetelt a rendelésfelvétel, 1979 áprilisában pedig a nagykanizsai Domusban 2,5 hónapra, a zalaegerszegiben pedig 3 hónapra fogadnak el GARZON előrendelést, miközben a szekrénysorként legyártott GOLF, SIROKKO, PASSAT stb. falak raktárról azonnal kaphatók!

És még egy adatsor: a bútor fogyasztói sikere ellenére 1977-ben 28, 1978-ban 54, 1979-ben már csak 13 egységben forgalmaznak GARZON elemes bútort!

5. *És az érem „negyedik" oldala*

Az előzőekben röviden bemutatott helyzetben a termelő-forgalmazó-fogyasztó hármasból ketten, a termelő és forgalmazó „jól jár", vagy legalábbis kisebb nehézségek árán éri el eredményeit. Nyilvánvaló, hogy a vásárló már nincs ilyen előnyös helyzetben. Miként ítélhető meg a „negyedik" partner, a társadalom helyzetének alakulása e szituációban?

a) A hivatkozott tanulmányunkban is bizonyítottuk, hogy az *elemes bútorok* műszaki-gazdasági jellemzőik miatt *alkalmasak a hazánkban kevésbé elterjedt közvetlen ipar-fogyasztó áruút igénybevételére. A közvetlen szállítási összköltség* bútoregységre vonatkoztatva a jelenleg alkalmazott tranzit úton 758,12 Ft, az ipar-fogyasztó úton pedig 522 Ft lenne, vagyis jelentős megtakarításokat lehetne elérni.

b) Az árukezelési műveletek száma a tranzit úton 25 (ebből átrakás 7), az ipar-fogyasztó úton 10 (ebből átrakás 2). Az árukezelés e költségeit nem tudtuk számszerűsíteni, de az arányok már a műveletek száma alapján is elképzelhetők.

* A Könnyűipari Ágazati Szervezési Konferencia előadásai és korreferátumai. 1977. november 22. KSZI., 1978. 127—128. l.

4. sz. táblázat

A vállalt és tényleges szállítási határidők alakulása a GARZON-bútoroknál

Vállalási illetve átvételi határidő (hetekben)	A vásárlók megoszlása					
	1977-ben		1978-ban		1979 I. negyedében	
	vállalási	teljesítési	vállalási	teljesítési	vállalási	teljesítési
	határidők szerint					
3	1,0	1,6	1,3	1,9	—	—
4	18,3	8,9	10,2	10,1	—	2,5
5	1,3	4,7	2,1	5,3	—	3,4
6	16,8	15,5	23,4	12,1	—	5,2
7	0,8	5,2	1,5	3,6	—	—
8	49,0	22,5	38,2	15,6	58,2	38,1
9	1,3	5,5	4,6	7,2	2,6	4,8
10	4,7	15,7	3,5	11,6	4,8	5,2
11	—	6,3	1,5	6,2	10,8	7,8
12	6,5	9,4	5,1	6,9	23,6	22,9
13	—	2,0	2,2	4,5	—	5,0
14	0,3	—	5,3	0,2	—	0,8
15	—	2,7	1,1	0,1	—	1,8
16	—	—	—	2,4	—	—
16 felett	—	—	—	10,3	—	2,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

c) Az ügyviteli műveletek száma a tranzit úton 35 (ebből bizonylatkiállítás 13), az ipar-fogyasztó közvetlen úton 7 (ebből bizonylatkiállítás 3). A költségeket itt sem tudtuk kalkulálni, mert itt is különböző helyeken más és más a gépesítettség, mások a műveletvégzési körülmények és feltételek stb.

Úgy véljük, hogy az elemes bútorok értékesítésének jelenlegi helyzete nem megfelelő, annak ellenére sem, hogy mind a termelő, mind a forgalmazó a jelenlegi helyzetben elégedett lehet. Már csak azért sem, mert az előbbiek mellett volumenében talán nagyobb költségkihatású tényezőket is mérlegelni kellene, főként a következőket:

— Az előrendelés alapján gyártott elemes bútorok értékesítésében *egyharmadakkora* raktártérfogat és lényegesen kisebb eladóterület kell, mint a hagyományos szekrénysorok értékesítéséhez. Ha tehát érdekeltségi — helyesebben érdektelenségi — okok miatt az ipar-fogyasztó értékesítési csatornát nem tudjuk megnyitni az elemes bútoroknál, amelyek ezt lehetővé teszik,

a lakossági ellátás érdekében a közeli jövőben jelentős és a *szükségesnél nagyobb raktár- és eladóterület-beruházásra kényszerülünk.*

— Számításaink szerint az előrendeléses ipar-fogyasztó értékesítési mód mellett a szükséges átlagkészletigény mintegy *egynegyedére csökkenhetne,* ami a forgalom dinamikája alapján jelentős eszközöket szabadítana fel a népgazdaság számára.

— Lényegesen csökkenthető lenne a szállítási sérülésekből eredő kár.

— Minden valószínűség szerint megtakarítások keletkezhetnének a szállítókapacitások jobb kihasználásából, rugalmasabb eloszthatóságából stb.

Az előbbiek közt *nem említettük a legfontosabbat, a vásárló lakosság nagyobb kényelmét, időmegtakarítását, megelégedettségét.*

Az azóta végzett utólagos vizsgálat eredményei az elmondottakon kívül más szempontból is elemezhetők, értékelhetők: a szabályozórendszer szempontjából.

A bútorpiacon ma már — ha túlkínálatról sem — de globális mennyiségi hiányokról nem beszélhetünk. Mint láthattuk, az új termékre a fogyasztók igényt tartottak, a termelővállalat képes volt az igények kielégítésére, a kereskedelem végül is forgalmazza a termeket, egészében mégsem optimális a folyamat.

Közgazdasági szabályozórendszerünk a kereskedelem nyereségérdekeltségén keresztül vállalati szemszögből biztosítja, hogy a keresett és kedveltté vált termék forgalomba kerüljön, azonban *nem biztosítja azt, hogy mindez népgazdasági szempontból is optimális módon történjék meg. Ennek okát abban látjuk, hogy a BÚTORÉRT mint forgalmazó vállalat monopolhelyzetben van* (egyedüli bútor-nagykereskedelmi vállalat Magyarországon), amiből egyrészt az következik, hogy a *közgazdasági szabályozórendszer és a szabályozott szervezeti struktúra nincs összhangban egymással,* másrészt, hogy a szabályozók által kialakított érdekeltségi rendszer *nem elég intenzív,* illetve rugalmas az iparban és/vagy a kereskedelemben ahhoz, hogy ezt a monopolhelyzetet megtörje, vagy kikényszerítse a monopolfeltételek feladását.

Ennek alapján azt a következtetést vonjuk le, hogy a *közgazdasági szabályozórendszernek nemcsak az adott ágazat vállalati* struktúrájával, de a kapcsolódó ágazatok vállalati struktúrájával is összhangban kell lennie ahhoz, hogy a vállalati döntések összessége népgazdaságilag is az optimálishoz közeledjék.

Metz István—Mózes László

100 éve született Varga Jenő

Ez év november 6-án volt száz éve, hogy Varga Jenő Nagytétényben, falusi tanítócsalád gyermekeként megszületett. Pályájának kezdetét Hevesi Gyula joggal hasonlította Gorkijéhoz: ő is a múlt századi pékműhelyek embertelen munkakörülményei között szerezte tapasztalatait — 13 éves korától kezdve — a korabeli magyar társadalomról. Pékmunkásból kereskedősegéd lett, majd a munka mellett megszerzett érettségi után felsőfokú tanulmányokat folytatott. A berlini, párizsi és budapesti egyetemi évek eredményeképpen 1909-ben filozófiai doktorátust és kereskedelmi iskolai tanári oklevelet szerzett. A magyar munkásmozgalomba 1906-ban kapcsolódott be, ekkor lépett be a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba. Tevékenységével a baloldalt erősítette a pártban és azon kívül is. Rendszeresen előadott a Társadalomtudományok Szabad Iskolájában, a Jászi Oszkár vezetésével és a MSZDP vezetőségének támogatásával 1905 és 1917 között működő, sok haladó gondolatnak fórumot adó intézményben. 1907-ben a Népszava közgazdasági rovatának munkatársa, majd szerkesztője lett. Mind itt, mind az 1906-tól megjelenő „Szocializmus" című szociáldemokrata folyóirat közgazdasági rovatában sokat tett a marxista politikai gazdaságtan hazai népszerűsítéséért. Sokat publikált a Neue Zeit hasábjain is. Figyelemreméltó munkát végzett a kapitalizmus új jelenségeinek tanulmányozása, leírása és a marxizmust gazdagító elméleti általánosítása területén. Elsőként adott marxista elemzést a magyar gazdaságban végbemenő monopolizálódási folyamatról.

Az 1918. évi magyar polgári forradalom kormánya a Budapesti Tudományegyetem politikai gazdaságtan professzorává nevezte ki. A Tanácsköztársaságnak kezdettől fogva egyik vezetője, legjobb gazdasági szakértője volt. Előbb pénzügyi, majd szociális termelési népbiztosként, a Népgazdasági Tanács elnökeként vett részt a Tanácsköztársaság gazdaságpolitikájának a kialakításában. Az ellenforradalom elől Bécsbe menekült, ahol nehéz körülmények között — internáló táborba zárva — írta meg „A proletárdiktatúra gazdaságpolitikájának problémái" című művét. A tanulmányt — nemzetközi jelentősége miatt — közvetlenül megjelenése után több nyelvre is lefordították. Ausztriában a Magyar Kommunista Párt, majd 1920-ban, Moszkvába érkezését követően az SZKP tagja lett. Szovjet-Oroszországba Varga Jenő a Komintern II. kongresszusának küldötteként utazott. Ezután valamennyi kongresszuson és a Végrehajtó Bizottság minden plénumán részt vett. A IV., az V. és a VI. kongresszuson beszámolót tartott, a II., a VI. és a VIII. kongresszuson pedig a Komintern VB póttagjává választották. Politikai tevékenységének színvonalát és elismerését jelzi továbbá az is, hogy az SZKP XVI. és XVII. kongresszusán tanácskozási jogú küldöttként vehetett részt.

Szovjet-Oroszországban a Kominternnél dolgozott 1922-ig, amikor a berlini szovjet követségre helyezték. Itt 1927-ig szolgált, majd a moszkvai Világgazdasági és Világpolitikai Intézet vezetője volt 1927 és 1947 között. Emellett ő vezette a szakemberek képzésében jelentős szerepet betöltő Világgazdasági és Világpolitikai Vörös Professzúra Intézetet is, 1931—1937 között.

Számos folyóirat szerkesztője, szerkesztő bizottsági tagja volt. A fontosabbak: Mirovoje Hozjajsztvo i Mirovaja Polityika, Konjunktura Mirovovo Hozjajsztva, Tyihij Okean, Problemi Kitaja, Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije

Otnosényija. Több tucat könyv, cikkgyűjtemény szerkesztését végezte el pályafutása során. Rendkívül termékeny író volt: a legújabb bibliográfiai összeállítás szerint (amelynek készítésében e cikk szerzői is részt vettek) Varga Jenő tollából több mint 1100 publikáció született. E számban benne foglaltatnak napilapokban megjelent cikkek is, de valószínűleg nem valamennyi, és biztosan nem tartalmazza ugyanazon művek további — azonos vagy más nyelvű — kiadásait.

A szám meglepően nagy, de téved, aki azt hiszi, hogy a nagyszámú publikáció felületes munka eredménye. Varga Jenő olyan tudós volt, aki kitartóan kutatta a valóság tényeit, hogy ezzel hozzájárulhasson a valóság jobbá tételéhez. Ezért igyekezett az emberekre hatni, ismereteiket növelni, világnézetüket fejleszteni, cselekvőkészségüket serkenteni. Ezért kutatott és ezért írt. S mert sok emberhez akart eljutni, sokat írt. Munkásságának tudományos eredményeit 1939 januárjában akadémiai tagsággal ismerték el. Ez évtől 1946-ig a Közgazdasági és Jogi Osztály titkára, 1953-ig pedig az Akadémia elnökségének tagja volt. Az elismerés babérkoszorúja ezek mellett sok más „levéllel" is gazdagodott. Varga Jenő első ízben 1944-ben, majd 1953-ban és 1959-ben kapott Lenin-rendet. A Munka Vörös Zászló Rendjével 1954-ben tüntették ki, és 1963-ban, egy évvel halála előtt megkapta a Lenin-díjat is.

A háború befejezése után nagy öröm éri: Magyarország megindul az új úton. Az MKP vezetői már az első lépéseknél kikérik tanácsát és meghívják Budapestre. Varga Jenő felszólalt az MKP Politikai Bizottsága 1945 októberi ülésén. Moszkvába történt visszatérése után irányelveket küldött a valutastabilizációra vonatkozóan. Ezt követően is járt még hazánkban, szóban és írásban segített a gazdasági feladatok megoldásában. A forint megteremtésén kívül a tervgazdálkodás kialakításában, az I. ötéves terv megvitatásában is közreműködött. E tevékenység részleteinek feltárása és egészének értékelése ugyan még nem fejeződött be, de tudjuk, hogy hasznos és értékes segítséget kaptunk tőle.

Göncöl György* megfogalmazása szerint Varga Jenő: „Mélységesen megvetette az egyéni sikerért kukorékoló politikai szélkakasokat, ugyanakkor egykedvű humorral szemlélte a ‚Varga elvtárs hibáin' élősködő karrieristák nyüzsgését." E humorra bizonyára nagy szüksége lehetett az akkor már hetvenedik életévéhez közeledő Varga Jenőnek. 1947-ben élesen megbírálták „burzsoá-reformista jellegű hibák" elkövetéséért (hogy a Nagy Szovjet Enciklopédia 1951-es kiadásának kifejezését használjuk). Szeretnénk ugyanakkor emlékeztetni arra, hogy a második Lenin-renddel 1953-ban tüntették ki a marxista—leninista politikai gazdaságtan alkotó továbbfejlesztőjét (hogy a Nagy Szovjet Enciklopédia 1971-es kiadásának kifejezését használjuk).

A magas kitüntetések sorozata kiterjedt és eredményes tudományos, tudományszervező és ismeretterjesztő tevékenység méltó elismerése volt. A gazdag tudományos termés, a teljes életmű értékelése még előttünk álló feladat. Ezért cikkünkben a Tanácsköztársaság előtti korszak viszonylag részletes bemutatásán túl csak a főbb működési területek jelzésére szorítkozhatunk.

Mindenekelőtt említendő Varga Jenőnek a Magyar Tanácsköztársaság tapasztalatait frissében feldolgozó és a nemzetközi munkásmozgalom közkincsévé tevő, már hivatkozott műve. „E mű, bár egyes megállapításain még érezhető a történelmi távlat túlságosan rövid volta, fontos forrásmunka a Tanácsköztársaság életének, különösen gazdaságpolitikájának jobb megértéséhez." — olvashatjuk a Népszabadság 1964. október 9-i számában közölt nekrológban. Lenin több beszédében és írásában hivatkozott helyeslően Varga e művének megállapításaira. Ugyanakkor bírálta is — Varga Jenő egy visszaemlékezésében ezt jogosnak minősíti — a szovjet gazdaságpolitikára vonatkozó, információhiányból eredő téves következtetéseiért.

Noha Varga Jenő — a közhitnek megfelelően — elsősorban a modern kapi-

* Varga Jenő: A proletárdiktatúra gazdaságpolitikája. Válogatott írások, 1912—1922. Bevezető tanulmány. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 5. l.

talizmus kutatója volt, nagy figyelmet érdemelnek a szocialista gazdaságra vonatkozó megállapításai is. Ezeket egyrészt külön e témának szentelt írásokban, másrészt a kapitalizmust tárgyaló művekben elszórtan olvashatjuk. Ez utóbbi illusztrálására csak egy példára hivatkozunk a szerző utolsó, 1963-ban írt tanulmánykötetéből. A tőkésállam gazdasági szerepéről szóló cikkben írja: „*A teljes termelési anarchiára és teljes tervgazdálkodásra* való dogmatikus felosztás nem konkrét, nem marxista, nem helyes.

Jóllehet nem foglalkozom speciálisan a szovjet gazdasággal, mégis szeretnék, ismereteim hiányos voltának teljes tudatában rámutatni arra, hogy nálunk több évtizedes igazi tervgazdálkodás után még mindig fennmaradtak a termelés anarchiájának elemei és hogy a tervezés nem öleli fel teljesen a gazdaság valamennyi területét."*

A problémák alkotó megközelítése, az új kérdések éles felvetése jellemezte Varga Jenő műveit. Az imperializmus tanulmányozásának jelentős területe volt a konjunktúrakutatás. Nem kétséges, hogy a marxista konjunktúrakutatás fejlesztésében kimagasló eredményeket ért el. Ezek az elmélet gazdagítása mellett fontos támaszt nyújtottak a gazdaság és a politika irányítóinak döntéseik meghozatalában. A Varga-féle konjunktúraszemléket nemcsak a Szovjetunióban, hanem az egész világon élénk figyelem kísérte.

Ugyancsak nem mehetünk el szó nélkül a marxista válságelmélet fejlesztésében és konkrét alkalmazásában végzett úttörő tevékenysége mellett. Szerzője és szerkesztője volt az első nagyszabású marxista válságtörténeti munkának. Elméleti és gyakorlati kutatásainak eredményeképpen a két világháború között több sikeres válságprognózist adott. Elsőként végzett marxista elemzést a válságból a pangásba való átmenetről, és mutatott rá azoknak a dogmatikus nézeteknek a helytelenségére, amelyek szerint a kapitalizmus képtelen a válságból való kilábalásra. Számos fontos tényezőt tárt fel a II. világháború utáni két évtized tőkés újratermelési ciklusainak alakulását vizsgálva, köztük olyanokat, amelyek manapság szak- és tankönyvek lapjain szokásos felsorolások keretében olvashatók. Természetesen Varga Jenő nem volt tévedhetetlen, és ezt ő is nagyon jól tudta. Tudósi és emberi nagyságát egyaránt mutatja, hogy nem restellte saját korábbi megállapításaira visszatérve elmagyarázni, miért bizonyult hibásnak a szóban forgó tétel a valóság és az elméleti megfontolás fényében.** Olyan tévedéseket is elkövetett, amelyeket nem ő, hanem az élet korrigált, vagy mert nem jött rá, hogy tévedett, vagy mert időskori művekről van szó. Az utóbbiak példájaként említhető a ciklus további sorsával kapcsolatos jövendölése (hogy ti. a gyors technikai fejlődés miatt rövidül az állótőke felújítási ideje, s ezzel a ciklus hossza is). Ugyancsak nem igazolódott mind ez ideig az a tétele sem, hogy az általános válság mélyülése miatt növekedni fog a krónikus válságban levő iparágak száma (ilyennek tekintette például a szénbányászatot, a hajógyártást). Nem soroljuk azonban tovább a be nem vált jóslatokat — amiként a szilárd tudományos eredmények köréből is csak jelzésszerűen villantottunk fel egyet-egyet. Célunk annak bemutatása: Varga Jenő a valóságos tényekre támaszkodó, azokból kiinduló és elméleteit (a másokéit is) a valóságban ellenőrző kommunista tudós volt. Az abszolút elnyomorodás elméletében mutatkozó dogmatizmus ellen szellemesen és meggyőzően hadakozó írásában olvashatjuk: „E bonyolult kérdés tanulmányozásánál mindig lebegjenek szemünk előtt Lenin bölcs szavai: ‚... a társadalmi élet jelenségeinek rendkívüli bonyolultsága folytán bármely tétel alátámasztására mindig találhatunk akármennyi példát, vagy egyes *adatot.*' (Lenin Művei, 22. kötet, Szikra, 1951. 196. l.)"*** .

* Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 40. l.

** Lásd például a „Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról" című művében a „Burzsoá állam kérdéséhez" című írását.

*** I. m. 97. l.

Varga a politikai gazdaságtannak olyan művelője volt, aki példát mutatott a tudomány megnevezésének helyes értelmezésében is. Ő e kifejezés első tagját nem nyűgnek vagy üres formaságnak, hanem szerves elemnek tekintette. Pártos volt a szó klasszikus értelmében.

Varga Jenő általában megbecsült vezető tagja volt a szovjet közgazdásztársadalomnak. Nyolcvanadik születésnapján is nagy ünneplésben részesítették. Többek között tanulmánykötetet jelentettek meg,* Arzumanjan akadémikusnak az ünnepeltet méltató tanulmányával és egy 1919-cel kezdődő és az újságcikkeket sem tartalmazó bibliográfiával. A méltatásban szó esik arról a nem vitatott tényről, hogy Varga Jenő magyar származású szovjet közgazdász. „Tudományos tevékenysége külföldön kezdődött, de mégis igazi szovjet közgazdász... Elég arra utalni, hogy 500 cikkéből Varga Jenő csak ötöt publikált a Szovjetunióba érkezése előtt."** Az idézett sorokból világosan kitűnik, hogy nemcsak az összes írások számát becsülték a valóságosnak körülbelül a felére, hanem az első alkotó évek termését sem ismerték kellő mértékben. E téren kívánunk némi előrehaladást tenni azzal, hogy cikkünkben a Varga Jenő emigráció előtti, hazai tevékenységének kutatásában elért első eredményeinkről adunk vázlatos beszámolót.

Az utóbbi években ugyan néhány kiadvány, tanulmány*** igyekezett helyére illeszteni a Varga Jenőről élő kép hiányzó kockáit, még sok és mély elemzés szükséges ahhoz, hogy a kiemelkedő tudós pályájának kezdetét is megismerhessék az olvasók.

Varga Jenő ifjúkori tevékenysége nemcsak a későbbi nemzetközi tekintélyű tudós pályakezdésének megismerése miatt érdemel figyelmet. A magyarországi forradalmakkal lezáruló korszak tudományos és munkásmozgalmi életének egyik kiemelkedő alakja volt Varga Jenő, munkássága, művei képet adnak a baloldali, marxista értelmiség közgazdasági felfogásáról. Az MSZDP-ben és a Társadalomtudományi Társaság köré tömörülő baloldali értelmiség körében is ő volt az elismert közgazdasági szakértő. Tekintélyét fáradhatatlan szorgalmával, meggyőző érvelésével, széles körű ismereteivel, sokoldalú és mélyreható elemzéseivel szerezte. Nem volt a korabeli gazdasági életnek olyan lényeges problémája, amelyről Varga ne fejtette volna ki véleményét. Gondolatait igyekezett minél szélesebb körhöz eljuttatni: egy-egy felismerését, kutatási eredményét az olvasók legkülönbözőbb rétegeihez szóló folyóiratokban tette közzé. A drágaságról szóló tanulmánya például megjelent a Népszava Kiadónál, a Közgazdasági Szemlében és a Huszadik Században is. Munkáinak nagy része természetesen a baloldali sajtóban látott napvilágot: a Szocializmusnak szinte nem volt olyan száma, amelyben ne kapott volna helyet egy-egy Varga-cikk; a Népszava közgazdasági rovatvezetőjeként nemcsak írásaival, hanem szerkesztői munkájával is hozzájárult a szociáldemokraták közgazdasági ismereteinek bővítéséhez; a Huszadik Században pedig elméleti tanulmányain kívül nagy számban jelentek meg hosszabb-rövidebb recenziói is. Már ebben az időszakban is hatással volt a nemzetközi munkásmozgalom közgazdasági nézeteinek fejlődésére: rendszeresen publikált a Neue Zeit-ben és találkozhatunk írásával a Der Kampf hasábjain is.

Varga Jenő első munkái 1907-ben jelentek meg, és a Tanácsköztársaság bukásáig terjedő időszakban több mint 200 cikkét, tanulmányát nyomtatták ki. Ilyen hatalmas munka részletes tárgyalása meghaladja egy cikk terjedelmét. Ezért igyekeztünk munkásságának azokra az elemeire koncentrálni, amelyek a fiatal Varga tudományos arculatát meghatározták.

* Problemi szovremennovo kapitalizma. Szbornyik. Moszkva, 1959.

** I. m. 5—6. l.

*** A proletárdiktatúra gazdaságpolitikája (Kossuth Könyvkiadó, 1976), A nagy válság (Kossuth Könyvkiadó, 1978) című tanulmánykötetek és „A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn" című kötetben Várnai András tanulmánya Varga Jenő pályakezdéséről (Kossuth Könyvkiadó, 1977).

Varga Jenő első publikációit a tanulva-tanítás jellemezte: döntő részben ismeretterjesztő, agitációs célú cikkeket írt. Néhány oldalban igyekezett összefoglalni a marxista politikai gazdaságtannak a társadalom és a kapitalizmus gazdasági törvényeire vonatkozó legfontosabb megállapításait. Ezek a rövid írások jól tükrözik Varga Jenő fiatalkori felkészültségét. Varga úttörő szerepet játszott a korszak szociáldemokrata agitációs irodalmában. Cikkei messze kiemelkedtek a közgazdasági agitációs művek közül. A Szocializmus című folyóirat „Elméleti szocializmus" rovatának közleményei — amelyek egytől-egyik az ő tollából kerültek ki — a magas színvonalú ismeretterjesztés iskolapéldái. Nagy kár, hogy a Szocializmus alacsony példányszáma miatt — ebben az időben kb. 200 példányban jelent meg — csak kevesekhez juthattak el sorai.

Ismeretterjesztő munkája során jó néhány rendkívül korrekt Marx-interpretációt készített a munkaerőáruról, a tőkés kizsákmányolásról, a tőkéről, a profitról, a termelési árról. Találhatunk viszont olyan írásokat is, amelyek azt mutatják, hogy Varga még nem értette meg maradéktalanul a marxi politikai gazdaságtan minden elemét. Az utóbbi vonás főleg értékelméleti cikkeiben mutatkozott meg. A korabeli magyar marxisták közül Vargának sikerült leginkább megérteni az árutermelő munka kettős jellegének szerepét a marxi értékelméletben. Varga az érték lényegét termelési viszonyként határozza meg. Mindezt úgy teszi, hogy nem vezeti be az absztrakt és konkrét munka fogalmát, pontosabban nem nevezi néven, csupán megpróbálja körülírni őket. Eljárása célravezető az értékelmélet ilyen jellegű — tehát alapismereteket nyújtó — tárgyalása során, később azonban, például a pénz kialakulási folyamatának, méginkább a pénz lényegének bemutatása során óhatatlanul leegyszerűsítésre, vulgarizálásra kényszeríti a szerzőt: néhol a csere technikai eszközeként határozza meg a pénzt. Ez azt látszik bizonyítani, hogy az absztrakt és konkrét munka elhagyása az értékelmélet ismertetése során nem csupán didaktikai célból történt, hanem bizonyos fokig Varga elméleti bizonytalanságából is eredt.

Varga Jenő korai irodalmi működésének fontos vonására bukkanhatunk, ha az akkori agrárvitákban való részvételét vesszük szemügyre. A pártban folyó viták — számos közgazdasági kérdést érintve — végül is egy probléma körül sűrűsödtek: a mezőgazdasági programba foglalandó pártálláspont körül. Arról volt szó, milyen legyen a MSZDP viszonya a parasztsághoz. A vitába bekapcsolódó Varga írásaiból kiderült: ő a politikai állásfoglalását — mint később is — tudományos elemzés alapján igyekezett kialakítani. A kitűnő módszertani elv gyakorlati megvalósulása azonban ekkortájt még nem hibátlan. A földjáradékelméletben keres elméleti támaszt, de ezt még nem Marxéban, hanem inkább Davidéban véli meglelni.

Varga a földjáradékot a következőképpen magyarázza: A mezőgazdasági termelés jelentősen eltér az iparitól, mert míg az iparcikkek termelését majdnem korlátlanul lehet fokozni, a mezőgazdasági termelést csak igen szűk határok között, mivel a mezőgazdaságban alig, vagy egyáltalán nem lehet gazdaságosan gépeket alkalmazni. Ezen a határon túl a hozamnövelés vagy teljesen lehetetlen, vagy olyan költségtöbblettel jár, hogy a termelési költség nagyobb lesz az árnál, a hozadék pedig csökken. Tehát a csökkenő hozadék az oka a mezőgazdasági termékek monopolárának és ezzel a földjáradék létének is. Nem lenne ugyanis szükség a rossz földön, drágán termelt termékre, ha tetszés szerint lehetne növelni egy adott földterület hozadékát. Mivel azonban ez lehetetlen, a mezőgazdasági termékek mindig értékükön felül cserélődnek iparcikkekre. Varga Jenő szerint a mezőgazdaságban az átlagos földön termelt termék értéke határozza meg az árcentrumot. A legrosszabbnál jobb földön járadék keletkezik, ami a föld tulajdonosát illeti.

Ez a koncepció volt a döntő oka annak, hogy Varga Jenő a kisüzemek létjogosultsága mellett szállt síkra. Az volt a meggyőződése, hogy a mezőgazdaságban nem várható a koncentráció olyan mértékű fokozódása, mint az iparban.

Az utóbbit azzal indokolja, hogy a mezőgazdasági termékek monopolára miatt nincs értelme versenyt folytatni, mert az összes megtermelt mennyiséget minden nehézség nélkül realizálni lehet. Ráadásul a nagyüzem nincs is olyan jelentős fölényben a kisüzemmel szemben, mint az iparban, ezért a nagyüzem térhódítása korlátozott. Azt is hangoztatja, hogy „...a kizsákmányolás megszüntetéséhez, mely a szocialista mozgalom végcélja, nem szükséges a földtulajdon abszolút megszüntetése..."*, mivel az nem mindig a kizsákmányolás eszköze. Mindezek alapján szerinte a szociáldemokraták agrárpolitikájának középpontjába a földosztás követelését kell állítani. Varga tehát következetesen végigvitte elméleti koncepcióját, és így jutott el politikai következtetéséhez, amely — annak ellenére, hogy téves alapokon nyugodott — az egyetlen reális és előremutató agrárpolitikai álláspont volt.

Varga ismeretterjesztő írásaiban a legnagyobb teret a munkabérelméletnek szentelte. Megkülönböztetett figyelmet fordított erre a témára más műveiben is. Idevágó írásai kitűnően mutatják Varga Jenő két fontos és vonzó tulajdonságát: a tekintélyelv teljes tagadását, továbbá a valóságból való kiindulást, amely helyenként korlátozta is őt a problémák elméleti megragadásában.

Rendszeresen figyelemmel kísérte és hírlapi cikkekben értékelte a magyar és nemzetközi bérstatisztikákat. Ennek során szükségét érezte annak, hogy feltárja a bérek alakulásának okait. Olyan elméletet keresett, amelynek segítségével a konkrét helyen és időben kialakult munkabérek magasságát magyarázni tudta volna. Egy általános bérelmélet azonban a feladat megoldását csak közvetve segítheti elő. Ennek figyelmen kívül hagyása miatt vélte úgy, hogy az általa ismert bérelméletek közül egyik sem tudja kielégítően leírni a munkabér magasságát meghatározó tényezőket. A konkrét bérviszonyok elemzése után jutott arra a következtetésre, hogy az a marxi tétel, amely szerint a munkabér a munkaerőáru értéke, csupán „...elméleti föltevés, amely nélkülözhetetlen a főprobléma éles beállításához, hogy miképpen keletkezhet egyenlő értékek cseréje mellett profit."**

Tapasztalatai azt látszottak bizonyítani, hogy Magyarországon a munkabérek lényegesen eltérnek a munkaerőáru értékétől. Ezt az eltérést megpróbálta statisztikailag is megragadni: 1913-tól hónapról-hónapra felmérte egy öttagú munkáscsalád létfenntartási költségeit (feltételezve, hogy az elég jól közelíti a munkaerőáru értékét) és összevetette az átlagos bérekkel. Egy olyan „jószágkosarat" állított össze, amely a munkások fogyasztásában legnagyobb szerepet betöltő élelmiszereket és egyéb fogyasztási cikkeket (főleg ruhanemű) tartalmazta. (A kimutatást rendszeresen közölte a Népszava „Közgazdasági szemle" rovatában.) Ez a felmérés is alátámasztotta azt a nézetét, hogy Magyarországon a munkabérek tartósan nem érik el a munkaerő értékét. Egy további lényeges összefüggésre is rámutatott: a mezőgazdaságból kiáramló nagy tömegű munkaerőt az ipar nem volt képes felszívni, ezért állandó, jelentős túlkínálat keletkezett a munkaerőpiacon, ami a munkabéreket viszonylag alacsony szinten tartotta.

Varga Jenő természetesen nem találta meg a minden bérjelenséget konkrétan és közvetlenül magyarázó bérelméletet — ilyen nincs is. Konkrét vizsgálatai azonban hatalmas agitációs anyagot adtak a munkásmozgalomnak.

★

Varga Jenő alkotó tehetsége ebben a korszakban két területen nyilvánult meg leginkább: a pénz és az imperializmus vizsgálatában.

Az első világháború előtt a klasszikus aranypénzrendszer csak részlegesen módosult, alapvető vonásai még érvényesültek. Varga Jenő figyelmét elsősorban a pénzforgalom mechanizmusában bekövetkezett változások keltették fel. Emiatt

* Varga Jenő: A kisüzemről. Szocializmus, 1910—1911. 4. sz. 180. l.
** Varga Jenő: Marx munkabérelmélete. Népszava, 1918. május 5., 3. l.

a pénz lényegével foglalkozó írásai elnagyoltak. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy helyesen ismerje fel a kialakulóban levő modern pénzrendszer egyes sajátosságait. Sőt, a korszakban talán legjelentősebb teljesítménye éppen ezen a területen született: elsők között tett kísérletet a marxista közgazdászok közül, hogy összekapcsolja a pénz- és járadékelméletet az arany értékmeghatározásában. Az arany érték- és ármeghatározására a korabeli közgazdasági viták irányították Varga Jenő figyelmét. A polgári közgazdászok egy jelentős csoportja ugyanis az áremelkedések elsődleges okaként az aranytermelésben végbement változásokat jelölte meg. Varga viszont felismerte, hogy az árak emelkedésének oka a termelési viszonyok változásában, konkrétabban a monopóliumok kialakulásában keresendő. Varga gondolatmenete röviden a következő: Az arany termelése nem növelhető korlátlanul, ezért értékét nem az átlagos, hanem a legroszszabb körülmények között előállított, a társadalmi szükségletek fedezésére még szükséges arany munkaráfordításai — a kapitalizmus viszonyai között termelési ára — határozza meg. Mi történik Varga Jenő szerint akkor, ha nő az aranytermelő munka termelékenysége? A termelési ár nem csökken, hanem az eddig nem művelt, rosszabb termelési feltételű bánya megművelése is lehetséges lesz, a lecsökkent költségek miatt ugyanis itt is realizálható lesz átlagprofit. Ezzel együtt a jobb feltételek között működő aranybányákban növekszik a realizált különbözeti járadék. Most már csak az a kérdés, tudják-e realizálni a megnövekedett aranymennyiséget. Feltétlenül — válaszolja Varga Jenő —, mert a társadalom bármilyen aranymennyiséget fel tud szívni. Az áruforgalom növekedése ugyanis sokkal gyorsabb az aranytermelés növekedésénél. „A nyersaranytermelők abban a kellemes helyzetben vannak, hogy nem kell nekik versenyezni, mert összes terméküket el tudják a piacon adott árban helyezni: nincs az a nagy aranymennyiség, amelyet a kapitalista országok központi bankjai szívesen át ne vennének."*

Az arany ára tehát nem fog csökkenni, ha kisebbek lennének a termelési költségek, mert a termelők a korábbi áron is el tudják adni termékeiket. „Verseny és árleszállítás csak ott áll be, ahol a termelés olcsóbb költség mellett tetszőlegesen gyarapítható."** Az arany termelési költségének csökkenése tehát nem vezet a pénz vásárlóerejének csökkenéséhez és ezzel általános áremelkedéshez. Ennek a gondolatsornak néhány részlete helyesbítésre, kiegészítésre szorul. Így például Varga tévesen értelmezi a bányajáradékot; nem ad választ arra a kérdésre, miért vannak még művelésbe nem vett aranybányák, ha gyakorlatilag bármilyen rossz feltételek között termelt aranyat is egyéni termelési áron lehetne eladni, vagyis nem tudja meghatározni, milyen szinten és miért pont ott fog kialakulni az arany ára. Mégis úgy gondoljuk, hogy Varga alapjaiban helyesen ragadta meg az aranytermelés sajátosságainak hatását az arany értékmérő funkciójára.***

Varga Jenő jelentős előrelépést tett a pénzhelyettesítők tulajdonságainak megismerésében. A marxi elemzésekből kiindulva jutott el annak felismeréséig, hogy a papírpénz és a bankjegy funkcionálásában lényeges változások következtek be. Bemutatta azt a folyamatot, amelynek eredményeként a bankjegy és a papírpénz összefonódott, és a forgalomban már azonos formában jelent meg. Eredményeit annak köszönhette, hogy alaposan ismerte és behatóan vizsgálta a Monarchia pénzrendszerét. Úttörő szerepet játszott Varga az infláció okainak és ki-

* Varga Jenő: A drágaság. (A drágaság című kötetben.) Pesti Könyvnyomda RT., 1912. 229. l.

** Uo.

*** Vargának ez a műve teljesen feledésbe merült. Még a magyar szakirodalom sem támaszkodik rá, így kerülhetett sor az említett összefüggések újrafelfedezésére. Hagelmayer—Boros—Bánfi „Az aranydevizarendszer kudarcai és tanulságai" című 1975-ben megjelent könyvében a 28—31. oldalon mint Bácskai Tamástól származó új felismerést közlik azt a megállapítást, hogy az aranytermelő munka termelékenységének változása nem hat az arany árára. A bizonyítás azonban ebben a műben kevésbé sikerült, mint Varga Jenőnek.

alakulási folyamatának kutatásában is. Helyesen ismerte fel, hogy az első világháború alatt a pénz jelentős elértéktelenedésének oka az volt, hogy a bankjegyek a korábbitól eltérő módon kerültek forgalomba. A háború előtt — szögezi le — a bankjegyek csak valóságos gazdasági szükséglet fedezésére áramlottak a pénzügyi csatornába. Így elértéktelenedésük — az aranyfedezettől teljesen függetlenül — lehetetlen volt, hiszen a bankjegyből csak annyi és annyi ideig maradt forgalomban, amennyi és ameddig a gazdaságban szükséges volt. A háború alatt államkölcsön révén forgalomba került bankjegy viszont „...csak formailag bankjegy, lényegében kényszerforgalmú állami papírpénz, nem a forgalom szükségletét szolgáló csereeszköz, nem meglevő vagyonnak ideiglenes készpénzformája, hanem az állam által felhasznált javak formai helyettesítésére szolgáló vagyonpótló eszköz".* Az ilyen módon forgalomba kerülő bankjegyek jegybankhoz való visszajutásának semmiféle biztosítéka nincsen, ezért megvan a lehetőség arra, hogy „több névértékű bankjegy kerül forgalomba, mint amennyire szükség van, és így valóságos árfolyama, vásárlóképessége kisebb lesz névértékénél".**

Varga Jenő akkor még nem ismerte fel, hogy az inflációs finanszírozás olyan előnyöket nyújt a tőkéseknek, amelyekért érdemes lemondani a bankjegyek értékállandóságának biztosításáról. Varga Jenő azon a nézeten volt, hogy a háború után visszaáll a korábbi pénzrendszer. A háborús infláció tapasztalatai alapján nem is gondolhatott arra, hogy a bankjegy ekkor végérvényesen elszakadt az aranytól.

A pénzelmélet mellett az imperializmus vizsgálata során is sikerült Varga Jenőnek addig nem ismert összefüggéseket feltárnia. Ezzel — ha csak kis lépésekkel is — közelebb került a monopolkapitalizmus lényegének megértéséhez.

Ahogyan a klasszikus kapitalizmus tárgyalása során Marx fő művét, „A tőkét", úgy a monopolkapitalizmus viszonyainak elemzésében Hilferding „Finánctőkéjét" tekintette mérvadónak. (A Finanzkapital szó fordítása is tőle származik.) A tőkés termelési viszonyok új jelenségeivel foglalkozó művei nagyrészt Hilferding gondolatait adják vissza, több-kevesebb módosítással. Két mozzanatot kell kiemelnünk mint saját kutatási eredményt: az egyik a monopolárak egyes jellemzőinek feltárása, a másik a monopolkapitalizmus magyarországi érvényesülésének kimutatása.

Varga számára — mint bizonyára minden szemlélő számára is — a kapitalizmus viszonyaiban végbement változásokból az volt a legszembeszökőbb, hogy a szabad verseny jelentős mértékben korlátozódott, és egyes iparágakban a korábban működő sok kisvállalat helyén csupán néhány nagyvállalat maradt. Ezzel egyenrangú változásnak tekintette a banktőke szerepének megváltozását. Az imperializmus más jellegzetességeivel is foglalkozott, de ezeket nem kapcsolta szorosan a termelési viszonyok változásaihoz, nem ismerte fel összefüggésüket. (Ezt persze mindnyájan jól tudjuk, hiszen nem Varga-féle, hanem lenini imperializmuselméletről szoktunk beszélni.)

Elég találóan jellemezte Varga Jenő a monopóliumokat. (Varga nem használta ezt a kifejezést, kartellnek nevezte az összes monopóliumformát, ideértve a trösztöket, szindikátusokat is.) Tudta, hogy a monopóliumok csak ott jöhetnek létre, ahol néhány nagyvállalat uralja az iparág termelését. Feltárta, hogy a nagyvállalatok monopolhelyzete azért alakulhatott ki, mert fejlettebb termelőerőket képviselnek, és ezek segítségével kiszoríthatták versenytársaikat. A versenyt korlátozó megegyezések célja az, hogy velük „...a burzsoázia kivonja magát az átlagprofitráta törvénye alól, amely a szabad verseny esetén föltétlenül érvényes. Az árakat úgy szabják meg..., hogy évi összes tiszta profitjuk a lehető legnagyobb legyen".*** Más műveiben („A magyar kartellek" és „A drágaság" című műben) ugyan

* Varga Jenő: A pénz: uralma a békében, bukása a háborúban. A proletárdiktatúra gazdaságpolitikája című kötetben. (Kossuth Könyvkiadó, 1976. 162. l.)

** I. m. 163. l.

*** Varga Jenő: A kartellek. Szocializmus, 1911—1912. 6. sz., 274. l.

a monopóliumot csak „ármelésre irányuló szervezkedés"-ként* definiálja, de mindkét esetben olyan kiegészítéseket tesz, amelyekből kitűnik, hogy az előbb idézett általánosabb meghatározást tartja helytállónak, és itt csupán a fogalmazás pontatlan.

Nézeteinek bizonyos fokú kiforratlanságát mutatja, hogy egyes helyeken a verseny teljes megszűnéséről ír, miközben találkozhatunk olyan fejtegetéseivel is, amellyel a monopóliumon belüli konkurrenciát jellemzi: Amíg a versenyt korlátozó megegyezések csak a piaci kapcsolatok egyes elemeire vonatkoznak, addig a vállalatok különböző technikai színvonala miatt a monopólium előbb-utóbb felbomlik, mert a fejlettebb technikával rendelkező vállalatok a saját javukra akarják megváltoztatni az erőviszonyokat. A monopóliumon belüli verseny Varga szerint addig tart, amíg a résztvevő vállalatok el nem vesztik önállóságukat, és nem egyesülnek egy vállalatba.

A monopóliumok hatását elemezve rámutatott, hogy kialakulásuk után egy bizonyos pontig — Varga szerint addig, amíg a teljes egyesülés létre nem jön — meggyorsítják a termelőerők fejlődését. A korszerűtlen üzemeket, amelyek kisebb haszonnal termelnek, megszüntetik, és minden vállalatnál igyekeznek a nagyobb profitot hozó, korszerűbb technikát bevezetni.

Varga műveiben sokat foglalkozott a monopolárakkal. Sikerült is ebben a témában tovább lépnie Hilferdingnél. Hilferding azt hangoztatta, hogy a monopóliumok nem emelhetik korlátlanul áraikat, mert határt szab számukra a nem monopolizált ágazatok értéktöbblete és a kereslet nagysága. A monopóliumok extraprofitja szerinte döntő részben a kívülállók értéktöbbletének elvonásából származik. Hilferding ezért elsősorban a kívülállók „megsarcolásának" hatásával foglalkozik. Varga Jenő a keresletnek az árakra gyakorolt hatását vizsgálta részletesebben, és ebben a vonatkozásban ismert fel fontos összefüggéseket. Kifejtette, hogy ha nincs meg a verseny lehetősége, és a védővámok nem játszanak szerepet az árak alakulásában, akkor a kereslet szab határt az áremelésnek. Varga szerint ugyanis az áremelés következményeként a fogyasztás csökkenni fog, mert egyrészt „...adott jövedelem mellett egy bizonyos árura egy bizonyos összegnél többet nem költhetnek, mert nem jut nekik"; másrészt helyettesíteni fogják az adott terméket másféle, de hasonló használati értékű termékkel. „Így az eladott áru mennyisége csökkenni fog... és a kartellnek az összes haszna, noha most darabonként nagyobb a nyereség, kisebb lesz, mint előbb volt... A fogyasztásnak és vele az összes profitnak a csökkenése az oka, hogy... nem emelik az árakat tetszés szerinti magasságra, hanem maradnak a ‚legjobb' ár mellett, a mellett az ár mellett, mely a legnagyobb összegű profitmennyiséget biztosítja számukra."** Mindezt persze módosítják belföldön a védővámok, exportnál pedig a dömping.

Varga messzemenően magáévá tette Hilferding finánctőke-koncepcióját, amelynek lényegét röviden így foglalta össze: „...a mai bankok nem elégszenek meg a régiek módjára a pénzközvetítés hasznával, hanem a saját tőkéjüket és a reájuk bízott tőke tetemes részét közvetlen termelésre használják fel oly módon, hogy... részesedést vállalnak a legkülönbözőbb ipari, kereskedelmi és pénzügyi vállalatoknál... Ily módon döntő befolyást gyakorolnak az összes nagyvállalatokra, döntő tényezőivé lesznek a termelésnek, annál inkább, mert a különböző vállalatok közt a függéseknek egész sorozata áll fenn. Az egész termelés a ‚finánctőke' befolyása alá került. A névtelen tőke rettenetes hatalmának birtokosa és kezelője egy maroknyi pénztőkés lett: a nagybankok vezetői... A finánctőke hatalmába kerítette az egész tőkés termelés vezetését. A pénz urai az egész emberiség uraivá lettek."***

* Varga Jenő: A magyar kartellek. Honnan származnak a milliók? Népszava, 1912. 121. sz.

** Varga Jenő: A kartellár alakulása. Szocializmus, 1911—1912. 8. sz. 377. l.

*** Varga Jenő: A magyar kartellek. 62—63. l.

Varga értő módon alkalmazta ezt az elméletet a magyar viszonyokra. Alapos kutatások után mutatta ki a magyar gazdasági, politikai és társadalmi életet uraló fináncoligarchia létét és szerepét. Megnevezte azt a néhány pénztőkést, aki az egész gazdasági életet uralta. Bebizonyította, hogy egy mintegy 50 fős tőkés csoport tartja kezében a magyar ipar és kereskedelem, valamint a banktőke jelentős részét. Rámutatott arra is, miként biztosította a fináncoligarchia a maga számára a politikai befolyást. Hírlapi cikkeiben, majd „A magyar kartellek" című művében adta közre kimutatását arról, hogy a legfontosabb tőkés csoportok, a bankok igazgatósági tagjai közül kik milyen politikai és gazdasági kulcspozíciókat töltenek be.

Varga Jenő korai munkásságának legnagyobb érdeme éppen az volt, hogy feltárta: a finánctőke Magyarországon is behálózta a gazdasági életet. Kimutatta, hogy a legfőbb hatalom a burzsoázia kezében van, mégha a háttérből irányítja is a politikai életet. „A magyar kartellek" című műve ma is egyik fontos forrása a magyar monopoltőke megismerésének. Jelentőségét példázza az is, hogy a korszakban született tanulmányai közül ez az egyetlen, amelyet a felszabadulás után többször is kiadtak.

Említést kell még tennünk arról a művéről is, amelyik szintén az imperializmus bizonyos vonásaival foglalkozik, de távolról sem olyan sikeresen, mint a fentiek.

„Az imperializmus gazdasági bírálata" címen 1916-ban megjelent tanulmányában Varga azokat az érveket igyekezett cáfolni, amelyekkel a német szociáldemokraták a hadihitelek megszavazásának elkerülhetetlenségét akarták bizonyítani. Jogos felháborodásában azonban olyan kijelentésekre ragadtatta el magát, amelyek enyhén szólva is naivaknak mondhatók, és saját — más műveiben kifejtett — véleményével is teljesen ellentétesek.

Csupán két jellemző példát említünk:

A többi között azzal akarta a külpiacokért is folyó háború oktalanságát bebizonyítani, hogy a külkereskedelemnek csak minimális szerepet tulajdonított a gazdasági életben. Ezzel szemben egy évvel korábban helyesen mutatta be a Közgazdasági Szemlében megjelent tanulmányában,* hogy a háború következtében felbomlott külkereskedelmi kapcsolatok miatt milyen súlyos nehézségek támadtak az egyes országok gazdaságában.

„Az imperializmus gazdasági bírálata" című brosúrájában azt is igyekszik bizonyítani, hogy a gyarmatoknak csak jelentéktelen szerepük van az „anyaország" gazdasági életében, elvesztésük semmilyen komolyabb gazdasági következménnyel nem járna, ezért nem is érdemes értük háborút folytatni. Néhány évvel korábban viszont, amikor még „józanabbul" vizsgálta az imperialista terjeszkedő politikát, némileg Kautsky hatása alatt ugyan, de világosan felismerte a monopoltőkének a gyarmatosításhoz fűződő érdekeit: A nagyipar — írja — egyre nagyobb tömegű árut termel, amelyet egyre kevésbé tud belföldön realizálni, ezért új piacokra van szükség. Ugyanakkor „...olyan területekre kell szert tenniök, ahol az iparág számára szükséges nyersanyagot meg tudják szerezni. Ezért minden országban a nagyiparos osztály az, amely a terjeszkedés, a hódítás, az imperialista politika zászlóvivője."**

Varga Jenő tehetségét mutatja, hogy még ebben a joggal bírált műben is tesz néhány találó megállapítást. Ma sem lehetne például lényegretörőbben megfogalmazni a tőkekivitel ösztönzőit, mint ahogyan ebben a művében olvashatjuk: a tőkeexport hajtóereje az, hogy „egyfelől az idegen államok területén létesített termelővállalatok sokkal magasabb profithányadot hoznak... Másfelől a belföldön akkumulált tőke kivitele megakadályozza a termelőüzemek szaporodását a bel-

* Varga Jenő: Háború és közgazdaság. Közgazdasági Szemle, 1915. I. kötet. 152—160. és 257—271. l.

** Varga Jenő: Háború és béke. Szocializmus, 1910—1911. 6. sz. 247. l.

földön és így megkönnyíti a kartellnek, hogy a belföldön a magas kartellárakat fönntartsák".*

Végül megemlítünk néhány olyan témát, amelyek ugyancsak nagy jelentőségűek, de amelyek részletes bemutatása meghaladja jelen írásunk kereteit.

Varga — mint arra már korábban is utaltunk — sokat foglalkozott a magyar gazdaság problémáival. Központi helyet foglalt el aktuális gazdasági elemzéseiben a magyar gazdaság önállóságának, ezen belül elsősorban az önálló vámterület létjogosultságának a kérdése. Hosszas előtanulmányok után született meg 1912-ben „Az ipartelepülés és Magyarország iparosodásának problémája" című tanulmánya, amelyben összefoglalta a magyar ipar fejlődésének akadályait és feltételeit, és egyúttal az ipartelepülés néhány elméleti kérdésével is foglalkozott.

Az osztályharc fontos eszközének tartotta a proletariátus álláspontjának kidolgozását az egyes gazdasági eseményekről. Fáradhatatlanul tanulmányozta a polgári statisztikát, hogy annak torzításait kiszűrve helyzetképet tudjon adni a munkások számára a gazdaságról. A publicisztika minden eszközét felhasználta a kormány, illetve a parlament gazdaságpolitikai döntéseinek a bírálatára. Sohasem mulasztotta el a polgári sajtó nézeteinek a cáfolását. Alapjaiban zúzta össze érveiket, ezzel is leleplezve a burzsoá ideológiát. Külön ki kell emelni a polgári pártok gazdasági érdekeinek feltárására irányuló törekvését.

Az egyes gazdasági tényezőket igyekezett differenciáltan kezelni: általában külön-külön elemezte az egyes osztályokra, rétegekre gyakorolt hatásukat.

A háború kitörése után nagyon hamar felismerte a háború gazdasági következményeit. „Háború és közgazdaság" című cikkében módszeresen elemezte a gazdasági élet egyes területeit, és úgyszólván a mai napig érvényes megállapításokat tett a háborús gazdaságra vonatkozóan.

Szigeti Endre—Solt Katalin

* Varga Jenő: Az imperializmus gazdasági bírálata. Politzer 1916. 21. l.

A magyar gazdaság 1968 után

(Nemzetközi kollokvium Skóciában)

1979. április 9—11-én a Stirlingi Egyetemen kollokviumot tartottak a magyar gazdaságról, amelyen — két magyar közgazdász mellett — több szakértő vett részt Nagy-Britanniából, az Egyesült Államokból és Franciaországból. A tanácskozáson a magyar gazdasági fejlődés irányzataival és a gazdaság irányításával kapcsolatos kérdéseket vitatták meg.

A két és fél napos tanácskozás hat ülésre tagolódott, amelyek témája az általános kérdéseken túl kiterjedt a munkaerő-gazdálkodásra és -bérezésre, a beruházásokra, a termelési eljárások átvételére, a külkereskedelemre és a mezőgazdaságra. Az elhangzott összesen kilenc előadás mindegyikét élénk vita követte.

A kollokvium megnyitó ülésén *X. Richet* (Franciaország, Université de Paris X-Nanterre) arra a kérdésre keresett választ, hogy van-e a tervezésnek sajátosan „magyar" modellje. Előadásában — meglehetősen ellentmondásosan — azt fejtegette, hogy a magyarországi gazdasági reformok nem épültek a gazdaság működésének „modelljéről" alkotott világos és egységes elképzelésre. 1968-ban széles körű és egymással szorosan összefüggő reformintézkedésekre került sor — mondotta —, bizonyos központi és ágazati érdekek azonban megakadályozták az intézményrendszer lényegi átalakítását. Jórészt ennek tudhatók be a gazdaság

némely ágaiban újratermelődő hiányjelenségek s a reform előttihez sokban hasonló gazdasági magatartás.

A munkaerő- és bérkérdésekről tartott ülésen két előadás hangzott el.

Gábor R. István és *Galasi Péter* (Magyarország, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) előadása a magyar munkaerőpiacnak azokat a sajátosságait vette szemügyre, amelyek következtében újratermelődik a munkaerőhiány. Az alapprobléma az, hogy a vállalatok növekedésre irányuló törekvését nem korlátozzák jövedelmezőségi megfontolások, ezért a létszám állandó növelésére törekszenek. Az előadás befejező része a munkaerőpiac szerkezetével foglalkozott. A vitában különös érdeklődést keltettek — jóllehet az előadásnak csupán kis részét tették ki — az ún. második gazdasággal kapcsolatos fejtegetések.

M. Marrese (Egyesült Államok, Northwestern University) előadásában a bérek szocialista szektorban alkalmazott szabályozásának mechanizmusait mutatta be. A bérszabályozás mindig kompromisszum — mondotta — a hatékony munkaerő-felhasználás ösztönzése és az egyéb olyan társadalmi célok között, mint például az elfogadható jövedelemarányok fenntartása. Megítélése szerint ma a gazdaságpolitika igyekszik a korábbinál nagyobb súlyt helyezni a hatékonysági célokra, ebben azonban korlátozzák az intézményi és a jogrendszer némely vonásai (az állások biztonsága, a nyereség nem kellő jelentősége, a teljesítménybérezés alkalmazásának nehézségei számos területen stb.). Elképzelése szerint a vezetők jövedelmét erőteljesebben függővé kellene tenni a vállalati nyereségtől, a felesleges dolgozókat pedig át kellene képezni.

A beruházási rendszerrel foglalkozó harmadik ülésen *P. Hare* (Skócia, Stirling University) tartott előadást. Ismertette a beruházási tevékenység intézményes kereteit, majd áttekintést adott a beruházások ciklikus alakulását elemző magyar közgazdasági irodalomról. Vizsgálta a gazdasági mechanizmusnak azokat a vonásait, amelyek hozzájárulnak a beruházási tevékenység fogyatékosságaihoz. A beruházási folyamat hatékonyságának számottevő javulása a valóságos vállalati önállóság lényeges növelését tételezi fel, amelyre azonban — megítélése szerint — a közeljövőben csak korlátozottan kerülhet sor.

A negyedik ülés a tőkés-szocialista ipari együttműködésnek és a termelési eljárások átvételének magyarországi tapasztalatait tárgyalta. *H. Radice* (Anglia, University of Leeds) előadása körvonalazta a magyar politikát a tőkésországokkal folytatott ipari együttműködés területén, és a nyugati vállalatokkal való kooperációs kapcsolatok összefüggését a magyar gazdasági fejlődés egyéb vagy átfogó vonatkozásaival. Az ipari kooperációból származó előnyökkel szemben táplált kezdeti túlzott várakozásokat — mondotta — reálisabb vállalati és gazdaságpolitikai értékelés váltotta fel. Az előadás egyik fontos kérdése volt, vajon az ipari együttműködés ösztönzése és általában az exportösztönzés kellően eredményes lehet-e a nagy állami vállalatok erőteljesebb piacorientációja híján.

A kollokvium ötödik ülésén elhangzott két előadás a magyar gazdasági mechanizmus néhány külgazdasági vonatkozását tárgyalta.

P. Marer (Egyesült Államok, Indiana University) előadása igen alapos áttekintést adott az 1968—1978 közötti magyar külkereskedelemről. Ezt követően a legutóbbi évek külkereskedelmének fejleményeit elemezte, különös tekintettel a fizetési mérleg alakulására. Kifejtette, hogy a cserearányok romlásában, a külső tényezők okozta megrázkódtatáson túl, részben az exportra szánt árualapok minőségi és választéki fogyatékosságai fejeződnek ki. A nehézségeket fokozta a KGST-n belüli nyersanyagszűkösség, amely Magyarországot egyéb források fokozottabb keresésére kényszerítette.

Kozma Géza (Magyarország, Konjunktúra- és Piackutató Intézet) előadásában bírálta az átlagárfolyam alkalmazását. Az átlagköltségekhez igazodó valutaátváltási arányok bevezetése természetes következménye az állam arra irányuló törekvésének, hogy a vállalatok számára a piac bizonytalanságaitól viszonylag mentes, kiegyensúlyozott gazdasági feltételeket teremtsen. Ez a fajta stabilitás

azonban a hatékonyság tekintetében jelentős veszteségek forrása, és aláássa a nyereség szerepét a gazdaság irányítási-működési mechanizmusában. Mindezzel együtt az ipari késztermékek nyugati országokba irányuló exportja igen gyorsan nőtt, ami egyik jele a gazdasági mechanizmus sikerességének. Az olajárak megemelkedésére és a nyugati inflációra azonban, a valutaszorzó 1976. évi módosítása ellenére, a magyar gazdaság lassan reagált. A cserearányok romlásához való alkalmazkodást fékezték a valutaszorzó hatását igen gyakran keresztező különféle szubvenciók és elvonások.

A hatodik szekció előadását *N. Swain* (Anglia) tartotta a magyar mezőgazdaságról. Áttekintette a mezőgazdaság 1968 utáni fejlődését, majd vázolta a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és az állami irányító szervek kapcsolatát. Beszámolt az ún. ipari termelési rendszerek gyors térhódításáról és népszerűségük okairól. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1970-es évek elején felgyorsult egyesüléseiről szólva kifejtette, hogy ebben főként nem gazdasági természetű okok játszottak közre. Végül megállapította: bár a legutóbbi évtizedben előnyösen változott a mezőgazdaság gazdaságpolitikai megítélése és helyzete a gazdaságban, a mezőgazdasági termékek árszínvonala még mindig alacsony a termelési költségekhez képest. Részben ebből adódóan a mezőgazdaság fejlődésében valószínűleg továbbra is jelentős szerepet játszanak a nem gazdasági (politikai és szociológiai) tényezők.

Az elhangzott előadások és a viták összességében alapos áttekintést és elemzést nyújtottak a magyarországi gazdasági reformról. Egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy bár a piaci erők szerepe a gazdaság működésében nem bontakozott ki a szükségesnek ítélt mértékben, a vállalatok a korábbinál jóval kevésbé kötött gazdasági feltételek között, nagyobb rugalmassággal működnek. A kollokvium résztvevői megállapították: A Magyarországon folyó kritikus és konstruktív közgazdasági vitákat is tekintetbe véve, az 1980-as évek gazdaságpolitikájában a reform továbbvitele tekintetében érdekes újabb fejleményekre lehet számítani.

P. G. H.—H. K. R.—N. S.

Hirdetés

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei Új sorozatának alábbi kötetei jelentek meg:

11. sz. *Kovács Ilona:* Autokorreláció vizsgálata gazdasági idősorokban matematikai-statisztikai módszerekkel
12. sz. *Valentiny Pál:* Vállalatfejlődés és állami beavatkozás

Egy-egy kötet ára 30,— Ft

A kiadványt az érdeklődők postán megkapják, ha árát az MTA Közgazdaságtudományi Intézete MNB 232-90171-7925 sz. számlájára befizetik.

Bruno S. Frey: Áttekintés az új politikai gazdaságtan helyzetéről és kutatásairól

(Wirtschaftspolitische Blätter. Bécs, 1979. 2. sz.)

Az „új politikai gazdaságtan" elfogadott tudományos irányzat lett. Szilárd helye van mind az elméleti közgazdaságtudományban, mind a pénzügypolitika, illetve a gazdaságpolitika területén. Hatással van a politológiára is, elsősorban az Egyesült Államokban. Téziseit a szociológusok, különösen a csoportelmélet hívei is elfogadják.

Az új politikai gazdaságtan sikerének oka egyrészt az, hogy kölcsönhatásában vizsgálja a gazdaságot és a politikát, másrészt, hogy eredményes kutatásokat folytatott. Fejlődésének öt szakaszáról beszélhetünk. Ezek a következők: előfutárok, klasszikusok, az elmélet elemző kidolgozása, empirikus vizsgálatok és következtetések a gazdaságpolitika számára.

A legjelentősebb *előfutárok* az osztrák Schumpeter és a svéd Wicksell, akik a parlamenti demokrácia keretei között nagy jelentőséget tulajdonítanak a választói magatartásnak és a választási szabályoknak.

A *klasszikus* szakasz vezető egyéniségei: Arrow, Down, Olson, Buchanan és Tullock. E szerzők műveikben az új tudományág kutatásainak alapjait rakták le. Elemzéseik közvetlen hatást gyakoroltak a közgazdasági elméletre, a társadalomtudományra és újabban a gazdaságpolitikára is.

Az új politikai gazdaságtan harmadik lépcsője az *elemző kidolgozás szakasza*, amely az 1960-as évekre tehető, és a mai napig sem tekinthető lezártnak. E szakaszban a tudósok három kérdéskörre összpontosítanak: a preferenciák összegzésére, a politikai versengésre és a politikai csoportérdekre.

Arrow bebizonyította, hogy az egyének preferenciáit nem lehet össztársadalmi jóléti függvénnyel összefoglalni. Lehetetlenülési teorémájában felmerül a kérdés, vannak-e olyan helyzetek, amelyekben a lehetetlenülés nem érvényesül, vagyis lehet-e egyéni preferenciák alapján konzisztens társadalmi jóléti függvényt képezni.

Emögött az a gondolat áll, hogy gazdaságpolitikai eszközökkel maximalizálni kellene a társadalmi jóléti függvényt. Ez azonban csak homogén egyéni preferenciák esetén lenne lehetséges, ilyen viszont a valóságban nem létezik.

Politikai versengésen azt értik (Down), hogy a politikai pártok ugyanúgy versengnek a szavazatokért, mint a cégek a vásárlókért. A kutatások azt bizonyították, hogy a „szavazatmaximalizáló" pártok olyan programokat hirdetnek, amelyeket — ha valóban hatalomra kerülnek — keresztül is visznek, éspedig a paretoi optimumhoz hasonlóan. Ez a modell azonban csak két versenyben álló párt esetében lehet érvényes; több párt esetében már csak azért sem, mert mindig fennáll a koalíció lehetősége.

A társadalom érdekeit a politikai csoportok csak ritkán tudják képviselni. A politikai érdekcsoport gyakran állami nyomásra jön létre, mivel a kormánynak jól szervezett partnerre van szüksége, amely az ő akaratát közvetíti a tömegek felé. Ilyenek például a parasztszövetségek és a kamarák.

Az *empirikus vizsgálatok* azt kutatják, vajon két, egymással versenyben álló párt programjai közelednek-e egymáshoz a medián irányában. Eddig erre nem tudtak választ adni. A menynyiségi vizsgálatokra az 1970-es években került sor. Politikai-gazdasági modelleket dolgoztak ki, amelyekben

általános gazdasági magatartásmodelleket alkalmaztak. Szigorúan különbséget tesznek preferenciák és korlátozások között, továbbá azt vizsgálják, hogy az egyének hogyan reagálnak pozitív és negatív ingerekre.

A választó döntése, hogy kire adja le szavazatát, attól függ, mennyire van megelégedve a gazdasági helyzettel. Ha elégedett, akkor a kormányra, ha pedig nem, az ellenzékre szavaz. Szerepet játszik a munkanélküliség és az infláció mértéke is. Újabb elemzések megállapítják, hogy a kormányok maximálják ideológiai céljaik megvalósítását, éspedig csak olyan mértékben valósítják meg céljaikat, hogy még elérjék a szavazati többséget. Csupán kielégítő állapotra törekszenek (satisfying behavior). Egy olyan kormány, amely biztos abban, hogy újraválasztják, megengedheti magának, hogy kövesse ideológiai céljait akkor is, ha ez nem vonzó a választók számára. Úgy tűnik, hogy a jobboldali kormányok az átlagoshoz viszonyítva csökkentik az állami kiadásokat és az adóbevételeket, míg a baloldali kormányok az állami tevékenység bővítésére törekednek. Ha azonban egy kormány attól tart, hogy nem választják újjá, akkor népszerűsége növelésére törekszik, éspedig elsősorban gazdaságpolitikai eszközökkel. Ilyen eszköz a munkanélküliség csökkentése és a reáljövedelem növelése.

Az elmúlt években kialakított politikai-gazdasági modellek közül figyelmet érdemelnek az ún. politikai konjunktúraciklusok. Ezek a kormányok ciklikusan változó beavatkozási rendszerét modellezik, amelyet a kormányok tudatosan alakítanak ki újraválasztásuk érdekében. A politikai konjunktúraciklusokat a Phillips-görbe, vagyis a munkanélküliség és az infláció összefüggése alapján vizsgálhatjuk. Egy szavazatmaximáló kormány a választások után növeli a munkanélküliséget, hogy csökkenthesse az inflációt. Ennek eredményeképpen a rövid távú Phillips-görbe úgy módosul, hogy a következő választások időpontjában egyidejűleg lehetővé válik a kisebb munkanélküliség és a kisebb infláció. A választásokra való tekintettel expanzív politikát folytatnak annak tudatában, hogy az inflációs elvárások csak lassan hasonulnak a valóságos helyzethez, vagyis hogy csak a választások után kerül sor a Phillips-görbe ellenkező irányú mozgására és a gazdaság visszafogását célzó gazdaságpolitikára.

Számos országban bizonyított, hogy az állam által megszabott árak is mindig választások utáni időpontokban emelkednek.

Milyen *következtetéseket* lehet mindezekből a *gazdaságpolitika* számára levonni? A gazdaságpolitika elmélete — különösen Tinbergen és Thell kvantitatív gazdaságpolitikai elmélete — abból indul ki, hogy a kormányok önálló intézmények, amelyek a társadalmi jólét érdekében ügyködnek. Az új politikai gazdaságtan elméleti és empirikus kutatásai azonban ezt nem támasztják alá. Ellenkezőleg: azt bizonyítják, hogy a kormányok szerves részei a politikai-gazdasági rendszernek, és nem a társadalom, hanem egyéni hatalmi célkitűzéseik érdekében tevékenykednek.

Az új politikai gazdaságtan új gazdaságpolitikai szemléletet kíván. A politikai-gazdasági rendszer kívülről befolyásolható, mivel a döntések hordozói kívülről jövő értesülések alapján cselekszenek. Ezek az információk kétfélék lehetnek: vagy társadalmi alapkoncepción alapulnak, vagy a kormányon levők érdekeinek szem előtt tartásán. Ha a demokratikus intézmények a társadalmi alapkoncepció alapján működnek, akkor mind a választók, mind pedig a kormányok érdeke, hogy figyelembe vegyék az egyének szempontjait.

A gazdaságpolitika demokratikus elmélete különbözik a gazdaságpolitika hagyományos változataitól.

A kutatások jelenlegi állása a következőképpen foglalható össze:

Az új politikai gazdaságtanban számos „fehér folt" van még. Lezártnak tekinthető mindaz, amit a preferenciák összegezéséről és a pártok versengéséről el lehet mondani. Sok azonban még a tennivaló az empirikus kutatások terén. Országonként különböző tényezőket kell figyelembe venni, amelyeket mint döntéshordozókat „be kell vinni" a modellekbe. Előtérben állnak ezek

közül az államapparátus és a különféle érdekcsoportok elképzelései. A kis országok esetében különleges figyelmet kell fordítani a nemzetközi kapcsolatokra.

Sok munkát igényel még annak kidolgozása, milyen következtetéseket vonjon le az új politikai gazdaságtan a gazdaságpolitika számára.

A továbbfejlődés igen lényeges feltétele, hogy az új politikai gazdaságtan ne laposodjék el olyan irányban, hogy csak a neoklasszikus elméletet alkalmazza a politikai folyamatokra. Nagyjából ez a helyzet az amerikai „public choice" esetében. Sokat tehetnek még az új politikai gazdaságtan továbbfejlesztéséért olyan szerzők, mint Boulding, Hirschmann, Galbraith és Myrdal.

Fennáll a veszélye annak, hogy az új politikai gazdaságtan vakon átveszi az amerikai nézeteket, holott Európára vonatkozóan más intézményes és kulturális adottságokból kell kiindulni.

(Ism.: *Kálmán Endréné)*

A. Eichner: Post-keynesiánus elmélet: előretekintés

(Challange, New York, 1979. 2. sz.)

Úgy tűnik, hogy az Egyesült Államok és a világ többi fejlett piacgazdaságú országa olyan gazdasági erők hatalmába került, amelyek természete egyelőre ismeretlen, és amelyek ennélfogva irányíthatatlanok. A valuták állandósult értékcsökkenését csak a munkanélküliség fokozásával és a gazdasági növekedés visszafogásával sikerült úgy-ahogy megfékezni. A hetvenes évekre azonban az infláció és a munkanélküliség együttes jelentkezése, a stagfláció nyomta rá bélyegét. A gazdaságpolitikák nehéz helyzetbe kerültek, mert alaptételük, a neoklasszikus paradigma lényege az a már Keynes által meg[illegible]t feltételezés, hogy a piaci mechanizmus képes „kijavítani" a saját működési zavarait. Nem igaz tehát az az igen elterjedt nézet, amely szerint a fejlett tőkésországok a II. világháború után keynesi gazdaságpolitikát folytattak: az elméleti alapot Samuelson és a cambridge-i iskola neoklasszikus szintézise jelentette. A neoklasszikus szintézis tett ugyan bizonyos engedményeket Keynesnek (elismerik például, hogy a teljes foglalkoztatás automatikus elérése olyan hosszú időt vesz igénybe, hogy a kormányoknak politikai okokból be kell avatkozniok), de az uralkodó feltevés továbbra is az maradt, hogy a kereslet és a kínálat határozza meg az árakat a fejlett tőkésországok ma is kompetitív piacán.

A sorozat korábbi cikkei bebizonyították, mennyire alkalmatlan a neoklasszikus elmélet a modern gazdaság működésének magyarázatára.* Ennek ismeretében tulajdonképpen meglepő, hogyan tarthatta magát az ilyen sokáig mint a gazdaságpolitikák alapja. Az „új", valójában még csak kialakulóban levő post-keynesiánus iskolára hárul az a feladat, hogy megszabadítsa a közgazdasági elméletet a neoklasszikus ortodoxia ballasztjától. Ha sikerül, ez akkora haladást jelent a közgazdaságtudományban, mint a geocentrikus világkép meghaladása a csillagászatban. Az új gondolatrendszernek természetesen további feladatai is lesznek: a gazdaságot kínzó gondok igazi gyökerét kell feltárnia, és nem túlzott egyszerűsítések mögé rejtenie, mint a neoklasszikusok teszik.

Amint a neoklasszikus ortodoxia lassanként kezdi átadni a helyét a post-keynesiánus elméletnek, a közgazdaságtanban uralkodó felfogás három alapvető területen módosul.

a) Kezdik felismerni (és erre az eredetileg keynesi következtetésre sokan eljutottak gondolati és tapasztalati — a többi között ökonometriai — úton egyaránt), hogy *a gazdasági élet változásai nem annyira a helyettesítési, mint inkább a jövedelmi hatásokkal függnek össze.* A neoklasszikus elmélet úgy érvel, hogy az egyes termékek vagy termelési tényezők relatív árának változásával vál-

* Eichner professzor cikke egyébként az utolsó a folyóirat post-keynesiánus elméletről közölt sorozatának.

tozik keresletük is, és ez játszik döntő szerepet az új egyensúlyi állapot kialakulásában. Ily módon azonban sem a gazdasági növekedést, sem a ciklikus válságokat nem tudják megmagyarázni. A keynesi jövedelmi hatás alapján viszont könnyen felismerhető ezek természete. A bérek csökkenése például nem annyira a tőke munkával való helyettesítését váltja ki, hanem rontja a várakozásokat és csökkenti a beruházásokat, ami viszont éppenséggel a munkanélküliség növekedéséhez vezet. Igaz, a jövedelmi hatással való érvelésnek van egy súlyos hátránya a helyettesítési hatásával szemben. Míg az utóbbira alapozva néhány egyenlet megoldásával kiszámíthatók az új egyensúlyi állapot fő jellemzői, addig a jövedelmi hatás domináns voltát elismerve nem juthatunk ilyen „elegáns" végeredményre. A jövedelemváltozások ugyanis igen összetett folyamatokat indítanak el, pontosabban kiszámíthatatlan, már korábban beindult folyamatokat módosítanak.

b) A közgazdaságtanban szinte napjainkig uralkodott az a XVIII. századra jellemző mechanikus szemlélet, hogy a gazdasági életben világosan elkülöníthető az ok és az okozat, és az előbbi egyértelműen magyarázza az utóbbit. Ennek a látásmódnak a newtoni mechanika és a hegeli dialektika képezte az alapját, amelyeket azonban századunkra jócskán túlhaladott a tudomány. *A gondolkodás új keretét a rendszerszemlélet jelenti.* A rendszerszemléletnek több előnyös jellemzője van a társadalom kutatói számára, mert figyelembe veszi a) a célszerű tevékenységeket, b) a kumulatív folyamatokat és c) az alrendszerek egymásra hatását, illetve a környezeti visszacsatolást.

A rendszerszemlélet annyiban forradalmasítja a közgazdaságtant, hogy az többé nem a szűkös erőforrások optimális allokációjának a tudománya, hanem olyan diszciplína, amely azt vizsgálja, hogy a gazdasági rendszer (amely a társadalom tagjai anyagi szükségletének kielégítésére hivatott intézmények összessége) társadalmi többlet termelésével és elosztásával hogyan növelheti időben a kibocsátását. Ennek a növekedésnek nincs végállapota, és maga a növekedés az, amely előre nem láthatóan módosítja a rendszer természetét. A post-keynesiánus elméletnek éppen a rendszer egészének a viselkedését kell feltárnia. A gyakorlati viselkedési formák modellezésével pedig biztosabb alapot szolgáltathat a gazdaságpolitika számára.

c) A közgazdaságtan napjainkig csupán axiómákból levont deduktív következtetésekkel foglalkozott, vagyis a társadalomtudományok körében azt a szerepet játszotta, amelyet az euklideszi geometria a természettudományokban. Ez a helyzet kétségkívül előnyös volt a közgazdaságtan művelői számára, mivel nem kellett túl sokat törődniük a részletekkel. Magát a közgazdaságtudományt azonban meggátolta abban, hogy valóban modern tudományág legyen. Mit sem ér ugyanis a logikailag hibátlan gondolatmenet, ha a végkövetkeztetés nem vág egybe a tapasztalati valóság tényeivel.

A neoklasszikus elmélet általában eltekint a gyakorlati igazolástól, akkor pedig különösen, ha valamilyen matematikai bizonyítást tud felmutatni. Ez azonban kevés. Igaz ugyan, hogy *a verifikálás* a közgazdaságtant jóval nagyobb nehézségek elé állítja, mint a természettudományokat (hiszen ellenőrzött kísérletek végzése szóba sem jöhet, a rendelkezésre álló adatok pedig sokszor hibásak vagy pontatlanok), egy közgazdasági elméletet azonban csak akkor fogadhatunk el igaznak, ha gazdaságpolitikai megvalósítása során a várt eredmény következik be. Ilyen alapon helyesnek bizonyult a keynesi elmélet, amely a tömeges munkanélküliség elkerülésére adott receptet, míg a neoklasszikus elmélet, amely a teljes foglalkoztatást és az árszínvonal stabilitását akarta elérni, a gyakorlatban kudarcot vallott, tehát helytelen.

A post-keynesiánus elmélet néhány sarkalatos pontja

1. *A jövedelempolitika.* A neoklasszikus szintézis előbb említett kísérlete azért maradt sikertelen, mert nem ismerték fel, hogy az infláció megfékezésére a kormánynak hatékony jövede-

lempolitikát kell folytatnia. (A jövedelempolitika megvalósítása egyébként a post-keynesiánus elmélet szerint is az egyik utolsó lépcsőfok az árszínvonal gyors emelkedésének megakadályozására, amit tehát egy sor más intézkedésnek kell megelőznie.)

A jövedelempolitika nem egyszerűen azt jelenti, hogy gátat kell szabni a szervezett dolgozók béremelési követeléseinek, hanem azt, hogy *mindenféle jövedelem* (bér, osztalék, járadék stb.) *növekedési ütemét társadalmi megegyezés alapján kell meghatározni.* Vagyis tudatosan kell szabályozni azt, hogy az egyes jövedelemtulajdonosok milyen arányban részesedjenek a gazdasági növekedés gyümölcseiből. Erre azért van szükség, mert a piac önmagában nem képes biztosítani az elosztás megfelelő alakulását.

2. *Beruházások és gazdasági növekedés.* A jövedelmek emelkedésének alapja a gazdasági növekedés. A gazdasági növekedés mértéke, üteme viszont hosszú távon jórészt a beruházások nagyságától és összetételétől függ. A rövid időszakra jellemző ingadozásokat pedig a beruházások és az egyéb kiadások növekedési ütemének az állandósága határozza meg. A gazdasági növekedés azonban nemcsak mennyiségi, hanem minőségi kérdés is: üteme akkor a leggyorsabb, ha a legnagyobb határhozadékú beruházások valósulnak meg. Ennek biztosítására (és ezt a neoklasszikusok nem hajlandók beismerni) a piaci automatizmusok szintén alkalmatlanok. Még a kormány is csak akkor tud megfelelően szabályozni, ha döntéseiben szót kapnak a fő érdekcsoportok (a szakszervezetek, a nagy társaságok, a farmerek, a fogyasztók stb.) is.

3. *Az áralakulás.* Az elosztás és a beruházás mellett az ármechanizmus a post-keynesiánus elmélet harmadik alappillére. A neoklasszikusok az árak kérdésében is félrevezették a kormányt annak hangsúlyozásával, hogy csak az optimális erőforrás-elosztásra kell ügyelni, a többit a piacra lehet bízni. A post-keynesiánus elmélet ezzel szemben arra is felhívja a figyelmet, hogy *az árak jövedelemtartalma alapvető szerepet játszik a beruházási források biztosításában,* illetve a jövedelemarányok alakulásában.

Az ortodox árelmélet csak a kompetitív, nem tervezett piacokra alkalmazható (az Egyesült Államokban ilyen például a nyersanyagok piaca, ahol az árakat a kereslet és kínálat viszonya alakítja), de a tervezett, oligopolisztikus szektor (ez általában a dinamikus, a technika élvonalát képező iparágak szférája, ahol az árak elsősorban a költségektől függnek) viselkedésével kapcsolatosan nem ad semmiféle magyarázatot.

★

Csakis akkor láthatunk az inflációellenes politika kidolgozásához, ha tisztában vagyunk az elosztás, a beruházások és az árak közötti kapcsolatokkal. Mivel az egyes országok a világgazdaság szerves részei, biztos és gyors megoldást a post-keynesiánus elmélet sem nyújthat egyetlen nemzeti gazdaságpolitikának sem. Az infláció megelőzésének útja mindamellett a következőkben vázolható. Először is meg kell határozni a beruházások összetételét és növekedési ütemét. Ezzel már ki is jelöltük a gazdasági növekedés útját. Csak ennek figyelembevételével határozhatjuk meg számszerűen az árakkal és a jövedelmekkel kapcsolatos mutatókat, ami tulajdonképpen már csak rutinszámítás. Ha ugyanis érvényes a post-keynesiánus elmélet, akkor egy és csak egy átlagprofitráta és háztartásijövedelem-növekedési ütem létezik, amely nem okoz inflációt.

De hogyan határozhatja meg a kormány a beruházások nagyságát és összetételét? A fejlett tőkésországokban ma már igen nagy lehetőség van erre, hiszen a nemzeti jövedelemnek legalább az egyharmada átfolyik a költségvetésen. A magánszektor pedig a végső kereslet szerkezetéhez igazítja termelését és beruházásait, amelyet így a kormánynak módjában áll befolyásolni. A teljes ellenőrzéshez—meghatározáshoz a magángazdasági tevékenységek összehangolására lenne szükség (néhány magáncég már végez ilyen tevékenységet: Data Resources Inc., Chase Econometric Associates stb.). Valami-

féle állami tervezési titkárságot kellene létrehozni, amely egy társadalmi és gazdasági tanács szerveként működnék. Ez utóbbiban kormánytisztviselők mellett a legfontosabb érdekcsoportok képviselői is hallatnák a hangjukat.

Ebben és csakis ebben az esetben a kormánynak lehetősége nyílna arra, hogy az infláció veszélye nélkül folytathasson maximális növekedést vagy teljes foglalkoztatást biztosító politikát. A társadalmi és gazdasági tanácsban helyet foglaló érdekcsoportoknak a tervezésben való részvételükért cserében le kellene mondaniok a bér- és áremelési törekvések túlhajszolásáról. A kérdés az, mennyire lehet ezt az önmegtartóztatást és ezzel a nemzeti jövedelem növekményének igazságos elosztását biztosítani.

A javaslattal kapcsolatban a marxista közgazdák bizonyára azt az ellenvetést tennék, hogy az elosztásban a legerősebb érdekcsoport akarata érvényesülne. Ez valóban nem is képzelhető el másképpen. De miért kellene ugyanazoknak az érdekcsoportoknak a legerősebbnek lenniük, amelyek ma irányítják a gazdaságot?

A neoklasszikusok pedig — XIX. századi politikai filozófiájuk alapján — úgy vélik, hogy az elosztás túlságosan bonyolult ahhoz, hogy tudatosan irányítsák; legjobb azt a piaci erőkre bízni. A kérdést az fogja eldönteni, hogy elég fejlettek-e már az amerikai és általában a fejlett tőkésországok politikai intézményei az elosztás irányítására. Napjainkig ugyanis alkalmatlannak bizonyultak erre.

(Ism.: *Halm Tamás*)

Hajtó Aurél:

RUGALMAS TERMELÉSIRÁNYÍTÁS A GÉPIPARBAN

(Szervezési módszerek sorozat)

Egy annyira külpiacra orientált gazdaságú országban, mint amilyen hazánk, alapvető feladat a rugalmas termelésirányítás folyamatos biztosítása. A rugalmas termelésirányítás feltétele, de — és tulajdonképpen ez a könyv fő mondanivalója — nemcsak hosszú távon, hanem rövid távon is a piacon maradásnak.

A szerző művében — vállalati tapasztalatai alapján — azt vizsgálja, hogy a környezeti változások miként hatnak a vállalatra mint rendszerre, s erre hogyan reagálnak a vállalati alrendszerek, illetve mennyi idő alatt képesek alkalmazkodni az új feltételekhez.

Ismerteti a termelésirányítás rugalmasságával foglalkozó irodalmi álláspontokat, és egyúttal bírálja is az egyoldalú és csak nyereségorientált felfogást. Véleménye szerint az alkalmazkodóképességet — rövid távon — a rugalmas termelésirányítás kialakítása és működtetése — számítógépes háttérrel — teremti meg. A külső környezet lehet a népgazdaság, a szabályozórendszer, a vevőpiac, de a szállítóvállalat is. Érdekesen ír ezzel kapcsolatban arról a kettősségről, hogy a vállalat mint vevő, és mint eladó a piacon viselkedik. Amikor a vállalati magatartás és a környezet kapcsolatát elemzi, mind jobban szűkítve a kört eljut az egyes alrendszerek szerepének feltárásáig, kiemelten foglalkozik a termelésirányítással. A merev magatartás okait a termelési folyamat egyes szakaszai szerint vizsgálva, a szerző két rendszert ismertet: a rendelésorientált és raktárorientált termelésirányítási rendszert.

220 l., kötve 34,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Zelkó Lajos: Vállalatelmélet és politikai gazdaságtan

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 227. l.

Zelkó Lajos könyve jelentős vállalkozás.* A recenzensnek egyaránt dicsérőleg kell nyilatkoznia a témaválasztásról, a feldolgozás módjáról, a gondolatgazdag fejtegetésekről és a könyv hasznosíthatóságáról is. Amilyen rövid a mű címe, olyan széles területet fog át. A tárgyalt kérdések logikusan kapcsolódnak egymáshoz, még az első pillantásra kitérőnek tűnő fejtegetésekről is azt kell mondanunk, hogy szervesen illeszkednek a szerző koncepciójába, és jól támasztják alá fontos megállapításait. Ebből a szempontból csupán a könyv végén részletesen bemutatott sémákkal kapcsolatban merül fel bizonyos hiányérzet az olvasóban (a két osztály növekedési ütemével összefüggésben), mert bár Zelkó Lajos a gondos célszerűséggel megszerkesztett sémákat maga is *illusztrációnak* nevezi, a benyomás mégis az, hogy bizonyító erővel ruházza fel őket. Ezek a sémák azonban a könyv végén szerepelnek, az újratermelés néhány fontos összefüggésével foglalkozó VI. fejezetben, ami bizonyos fokig a könyv függelékének tekinthető.

Az első és a második fejezetben Marx vállalkozáselméletét és a tőkés vállalkozás marxista értékelését ismerteti. A harmadik fejezet a marxista vállalatelmélet szerepét elemzi a politikai gazdaságtanban. A negyedik fejezet a legfontosabb polgári vállalkozáselméleteket tárgyalja, majd a könyv legkiemelkedőbb és leghosszabb részében, az ötödik fejezetben, a szocialista vállalatelmélet kulcskérdései következnek, mindenekelőtt a vállalatok létezésének okai a szocializmusban és a vállalatok alapvető céljai. A kérdéskör meglehetősen tág, érthető tehát, hogy a szerző nem minden megállapítását támasztja alá részletesen (még ha ezek közül némelyek vitathatók is). A könyv nagy érdeme azonban, hogy még az utalásszerű nézetek is gondolatébresztő jellegűek.

A szerző gondolatait szinte mindvégig három forrásból meríti: 1. a klasszikusok írásaiból, 2. a gyakorlat által felvetett mai problémákból, 3. a modern elmélet, illetve a korszerű oktatás által felszínre hozott kérdésekből.

E három forrás összekapcsolása igen szerencsés és termékeny. Nemcsak azért, mert ez megóvja a szerzőt mind az elvont elméletieskedéstől, mind pedig a szűk prakticizmustól, hanem azért is, mert ily módon széles területen nyílik lehetőség a könyv felhasználására. A sokrétű tárgyalás, az összefüggések sokoldalú ábrázolása jellemző vonása a könyv szinte minden lapjának. A kivételek száma nem nagy. Ilyen kivételnek minősíthető például egy hevenyészett megállapítás arról, hogy a munkaerő a szocializmusban „a népgazdasággal szemben" mégiscsak áru. (161. l.) Ezt a tételt még értelmezni is nehéz.

A szerző nagyon alaposan, igényesen dolgozza fel a klasszikus irodalmat, figyelembe véve a bekövetkezett változásokat, a makroszféra meghatározó jelentőségét. Ily módon jut el olyan bátor következtetéshez, illetve javaslathoz, hogy a politikai gazdaságtani elemzésekben mellőzzük a szerves összetétel és technikai összetétel fogalmát. Nehéz lenne vitába szállni ezzel a javaslattal, bár a szerzővel szemben igény támasztható a további bizonyításra. Inkább vitatható már az a könyvben többször hangoztatott tétel, illetve szinte axiómának tekintett megállapítás, hogy Marxnak volt vállalkozáselmélete. Nem is az a lényeges, hogy volt, vagy nem volt (csíraformában, illetve rejtett módon bizonyosan volt, a szó mai értelmében bizonyos, hogy nem volt), inkább az nem világos, hogy a szerző ezt miért tartja kitüntetett kérdésnek, és ennek kapcsán — módszerében — miért

* A könyv lényegében azonos a Tudományos Minősítő Bizottsághoz benyújtott doktori disszertációval, amelyet a szerző ez év január 17-én sikerrel megvédett.

enged teret a teleológiának. Zelkó mindazon megállapításai, amelyeket a marxi vállalkozáselmélethez kapcsolódva tesz, éppoly nagymértékben helytállóak (és kismértékben vitathatóak) akkor is, ha nem esküszünk rá, hogy Marxnak igenis volt vállalkozáselmélete.

A könyv jelentős eredményének tekinthetjük a polgári vállalatelmélet fejlődésének bemutatását, az elméletek differenciálódása okainak feltárását és azt az egész munkán végigvonuló vizsgálatot, amely az objektív helyzet és a tudati tükröződés ellentmondásos kapcsolatát kívánja bemutatni. A szerző ezt az ellentmondásos kapcsolatot nemcsak a tőkés vállalati gazdálkodásban fedezi fel, hanem (a lényeges különbségek figyelembevételével) a szocialista gazdálkodásban is. Ez utóbbi kapcsán utalnunk kell azoknak a magas színvonalú és finom disztinkcióknak egész sorára, amelyeket a szerző a tőkés és szocialista vállalat működése, a gazdaság egészébe való beágyazottsága, továbbá cél- és eszközrendszere kapcsán bemutat. A könyv nagy segítséget ad ahhoz, hogy az oktatásban, a gyakorlatban és az irányításban is az eddiginél sokkal igényesebben értelmezhessük a két rendszer és a kétfajta gazdálkodás mély és lényegi különbségeit, a hasonló helyzetekben megmutatkozó eltérő reakciókat, a makro- és mikroszférához történő kapcsolódás sokféleségét stb.

Zelkó Lajos könyvének egyik legértékesebb része a vállalati célrendszer elemzése. A szerző itt is feldolgoz majdnem minden figyelembe vehető gondolatot, illetve irodalmat. A fejtegetések általában itt is alaposak, vitázó jellegűek, sokrétűek. A megállapítások színvonalas volta ellenére két megjegyzést kell tenni. Az egyik: a szerző néha szinonímaként használja a cél, elvárás, igény, törekvés, indíték, motívum és érdek kifejezéseket, ami ha nem is túlzottan zavaró, de nem mindig szerencsés. A másik, már nagyobb fogyatékosság azzal függ össze, hogy a nyereségnek a szocialista vállalat valódi céljai közül történő kiiktatása nem tekinthető megokoltnak. A megkülönböztetés a tőkés profittól, amely önmagáért való cél, logikus, ettől azonban a szocialista vállalat nyeresége még cél, illetve részcél lehet. Nem bizonyító erejű az olyan hivatkozás sem, hogy a vállalati nyereség eszköz egy fontosabb — ha úgy tetszik „igazi" vagy immanens — cél elérésére, mert *ilyen okfejtés szerint tulajdonképpen csak a végső célt tekinthetnénk célnak*, és minden, ami innen van a végső célon, csak (idézőjelbe téve a csak-ot, vagy anélkül használva) eszköz.

Ezzel kapcsolatos fejtegetéseinek ellentmondásosságát maga a szerző is látja, ezért hangsúlyozza sok helyütt a nyereség fontosságát. A 183. lapon például úgy fogalmaz, hogy a vállalati gazdálkodástól „elválaszthatatlan" a nyereség kategóriája. De ha elválaszthatatlan a gazdálkodástól, akkor nyilván el is kell érni. Ha el kell érni, akkor *meg is kell „célozni"*. Nem csupán azért, amire a szerző ugyanezen az oldalon utal, amikor arról ír, hogy a nyereség a központi szervek *eszköze* a vállalatok értékelésében és a vállalati kollektíva *eszköze* az alapvető célok elősegítésében. Legalább ennyire fontos, hogy az *árutermelést folytató* szocialista vállalat *önállósága* ha nem is abszolút, de valóságos önállóság. E két előfeltétel — tehát az önállóság és az árutermelés — megléte esetén, kevés kivételtől eltekintve a nyereségnek *helye van* a vállalati célrendszerben, még az úgynevezett immanens célok között is. A szerző érvelését csak akkor tarthatnánk — ha nem is helytállónak, de legalább — logikailag zártnak, ha az árutermelést és a vállalati önállóságot nem sorolná a szocialista gazdasági rendszer lényeges elemei közé, hanem idegen testnek tekintené azokat.

A szerző meglehetősen kategorikusan fogalmaz, amikor a 30. lapon azt írja, hogy „az egyes tőkések közötti érdekkülönbségek csak viszonylagosak a tőkésosztály alapvető érdekazonosságán belül". Ez a megállapítás az osztályharc alapvető kérdéseit tekintve igaz, a két rendszer közti harc szempontjából és más hasonló szempontokból valóban kiemelhető. Más vonatkozásban viszont a helyzet más. Szokványos körülmények között az érdekkülönbségek, sőt érdekösszeütközések jelentősek és tartósak, olyannyira, hogy Marx a kapitalizmusban még az

általános érdeket is az önző érdek általánosságának és ütközések eredőjeként tekinti.

Viszont a szerző önmagához (mármint az előbb tárgyalt tételéhez) sem következetes, amikor a 39. lapon a tőkés állami vállalatok stabilizáló törekvéseit nem tekinti e vállalatok céljának, mondván, hogy ezek *kollektív* tőkés motivációk. Az okfejtés — ha nem is elfogadhatóbb, de — világosabb lenne, ha a szerző azt állítaná, hogy a tőkés állami vállalatok tulajdonképpen nem vállalatok. Ellenben megfosztani vállalatokat attól a céltól, aminek a jegyében születnek és amit szolgálnak, ez aligha fogadható el.

Ismét visszatérve a szocializmus viszonyaira, a 160. lapon ezt olvashatjuk: társadalmi érdek, hogy a vállalatok minél nagyobb eszközarányos nyereségre törekedjenek. Világos, hogy a vállalati tevékenységgel szorosan összefüggő társadalmi érdeknek *vállalati érdekké* is kell válnia. De *hogyan válhat valami ténylegesen megvalósuló vállalati érdekké, ha száműzzük a vállalati célok közül?* Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a valóságosan érvényesülő érdek mindig ok és cél egysége. Ha a szocialista viszonyok *immanens* elemeként vizsgált vállalati érdeknek *tényleges* jelentőséget tulajdonítunk, és nem tekintjük árnyékkategóriának, akkor erre a vállalati célok elemzésekor is emlékeznünk kell.

A nézetkülönbség látszólag nem nagy, hiszen Zelkó Lajos ha nem is sorolja a nyereséget a főbb vállalati célok közé: mégis nélkülözhetetlen eszköznek tartja, legfontosabb célnak pedig a személyes jövedelmek növelését tekinti. Ezek a kategóriák — néhány kivételes esetet leszámítva — végül is feltételezik egymást. A probléma gyökere mélyebbre nyúlik. A szerző amúgy sem mutatja meg mindig elég markánsan a vállalati érdek kapcsolatát a *népgazdasági érdekkel*, most pedig ráadásul a legfontosabbnak minősített vállalati célban is a *személyes érdeket* domborítja ki. Így aztán elhalványul a vállalati érdek összefüggése a társadalmi tiszta jövedelemmel is.

A szerző a 161. lapon nyomatékosan hangsúlyozza annak szükségszerűségét, hogy a szocializmusban valamilyen módon központilag szabályozzák a nemzeti jövedelem fogyasztásra, illetve felhalmozásra kerülő része közötti arányt. Ez vitathatatlanul helyes. A felhozott okokhoz azonban már némi kritikával közeledhetünk, ugyanis a szerző itt két tényt tart döntőnek: 1. nem hat a profitmotívum és 2. nem érvényesül a különböző termelési területek közötti profitráták kiegyenlítődésének igénye sem. A második pont nem vitatható, legfeljebb azt a kiigazítást tehetjük, hogy a kiegyenlítődési *igény* hiányánál sokkal fontosabb a kiegyenlítődés objektív hiánya. Az első pont viszont részben értelmezés, részben vita kérdése lehet. Ha profitmotívumon az értendő, amit ez a kapitalizmusban jelent, érdemi vita nincs közöttünk, de ha a megállapítás megint csak arra vonatkozik, hogy a szocializmusban a nyereség nem vállalati cél, akkor a vita már két kérdést is érint. Egyrészt azt, hogy a legtöbb vállalat esetében a nyereség (néhány esetben a veszteségcsökkentés, vagy a veszteség megszüntetése) megjelenik a vállalati célok között, másrészt kiterjedhet a vita arra is, hogy vajon a nyereség ténye vagy hiánya (a célrendszerben) *megfelelő alap-e* a központi szabályozás szükségességének eldöntéséhez az említett kérdésben.

Ha szabad tanácsot adni a munka továbbfejlesztéséhez, elsősorban annak az újbóli boncolgatására ösztönöznénk a szerzőt, hogy milyen belső mozgás megy végbe a vállalati célrendszerben. Sohasem az egyik, masik, vagy harmadik cél hat, hanem mindig egy bonyolult *célrendszer*, amin belül folyton változik az egyes célok belülről adódó és kívülről gerjesztett ereje és fontossága. A konkrét lépéseket mindig a célrendszer *egésze* magyarázza.

Egészében véve Zelkó Lajos könyve igen sikeres munka. Az elméleti igényesség és bátorság, sok új összefüggés feltárása, az elmélet és gyakorlat összekapcsolására irányuló törekvés, a sokoldalúság és a jól érthető kifejtés, mind-mind erényei közé tartoznak. A könyv hasznos hozzájárulás a szocializmus politikai gazdaságtana több fontos vitatott kérdésének tisztázásához.

Benke István

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Карой Фёлдеш

Национальные хозяйства в системе социалистического сотрудничества

Первая часть статьи занимается вопросом, какие сходства и различия наблюдаются между странами-членами СЭВ. И то, и другое рассматривается с точки зрения реальных условий экономического роста и экономического регулирования.

Во второй части анализируется отношение между взаимной экономической зависимостью и самостоятельностью стран. Сочетание и согласование этих двух факторов останутся актуальным вопросом предстоящего исторического периода.

В третьей части констатируется, что собственность на главные средства производства и впредь будет носить национально-государственный характер, однако связь между национальными собственностями будет развиваться в той мере, в которой для этого будет создаваться система экономических условий.

В четвёртой части статьи подчёркиваются национальная ответственность в области экономической политики и способы лучшей координации экономической политики.

Петер Эрдёш—Ференц Молнар

Прибыль и «бумажная» прибыль

Авторы, во взаимосвязи со своей прежней статьёй о формировании цен и прибыли, а также о финансировании дефицита, анализируют «бумажную» прибыль как своеобразную часть прибыли. В первой части своей статьи они дают трактовку возникновения «бумажной» прибыли как части прибыли, отличающейся от материальной, особенно принимая во внимание роль правительственного дефицита в этом процессе.

В дальнейшем авторы рассматривают, в какой мере зависит «бумажная» прибыль от принимаемых капиталистами решений, от влияния, оказываемого друг на друга изменениями отдельных составных частей прибыли.

Различая составные прибыли, формирующиеся трендообразно, циклично или антициклично, авторы подчёркивают, что динамика экономии средств живущими за счёт зарплаты является проциклической, действуя таким образом против антициклического влияния правительственного дефицита.

В статье выявляется, что динамика «бумажной» прибыли в целом оказывала в 1968—1977 годах заметное антициклическое воздействие на экономику Соединённых Штатов.

В заключение авторы взвешивают, какое поощряющее влияние имеет возникновение «бумажной» прибыли на производство.

Лайош Надь

Принципы и методы в преподавании политической экономии в высших учебных заведениях

Комитет по агитации и пропаганде ЦК ВСРП в июле 1976 года принял решение «О соображениях относительно содержания преподавания марксизма-ленинизма и кадрового положения в этой области». В выполнении этого решения важная роль принадлежит разработке учебного материала политической экономии. В статье представляются структура и содержание учебного материала.

В I-ом разделе речь идёт о требованиях, предъявляемых к преподаванию политэкономии в ВУЗ-ах. Политэкономия является общественной наукой и в соответствии с этим должна выполнять функции вскрытия и изменения действительности, а также идеологическую функцию. Поэтому преподавание должно быть, с одной стороны, направлено на развитие способности и готовности студентов критически анализировать сегодняшнюю экономику, стать активными участниками её изменения. С другой стороны, на основе марксистско-ленинской идеологии в студентах следует воспитывать способность самостоятельного теоретического мышления.

Во II-ом разделе содержается представление содержания политэкономии и её методических вопросов. Здесь автор представляет построение учебного материала и соблюдавшиеся при этом принципы: а) Учебный материал строится в трёх аспектах: об щем, особенном и специфичном. б) Важным вопросом является должным образом обстоятельное и глубокое представление системы производственных отношений. в) При составлении учебного материала международные экономические вопросы представляются вместе с внутренними экономическими вопросами. г) В учебном материале большое внимание уделяется новейшим процессам капиталистического и социалистического хозяйств.

В III-ем разделе автор останавливается на некоторых теоретических проблемах учебного материала политэкономии. Это в особенности те вопросы, в связи с которыми при преподавании возникают проблемы, а также в связи с которыми по сравнению с прежним материалом изменились «акценты». Такими являются в частности: отношение между производительными силами и разделением труда; отношение между рабочей силой, её стоимостью, производительностью труда и стоимостью товаров; представление закона стоимости и его модифицированной формы: монопольной цены; отношение между монополиями, монопольной прибылью и монопольными ценами, монополистические производственные отношения. В политической экономики социализма следует продолжать стремления, порывающие с практикой представления социализма на основе иерархии законов; при анализе социалистических отношений собственности следует уделять большое внимание решению XI-го съезда ВСРП, направленному на развитие социалистической собственности.

Ласло Надь:

Некоторые вопросы регулирования социалистического пользования землёй

В вводной части своей статьи автор коротко останавливается на том, что в исторической перспективе на политику, проводимую европейскими странами относительно собственности на землю и пользования землёй, всегда воздействовали факторы общественного и экономического характера в данной стране. В процессе же хозяйственного управления социалистического общества вопрос о земле всегда представлял собой часть борьбы за приобретение и укрепление власти. В последнее время к кругу определяющих факторов примкнули и сохранение природных богатств и охрана окружающей среды. Ввиду того, что природные богатства и имеющиеся в распоряжении земельные территории ограничены, ограничены производственные возможности, и в то же время постоянно увеличиваются потребности, во всей Европе на передний план выдвинулась необходимость в развитии, охране природных ресурсов, а также их рациональном использовании. В связи с этим правомерность государственного управления пользованием землёй уже утверждается не только социалистическими странами, но это было высказано и в рамках ФАО.

В дальнейшем автор подробно излагает свои взгляды, позицию в связи с политикой пользования землёй. Затем он указывает и на то, что в Венгрии ещё не развернулась разработка комплексной политики земельного имущества, основанной на единстве целей, средств и методов. Из-за её отсутствия в вопросах земельной собственности и пользования землёй применяется лишь частичное регулирование. В дальнейшем автор, иллюстрируя на обширных примерах, представляет методы, применявшиеся до сих пор в вопросах земельной собственности и пользования землёй, представляя затем свои соображения по этим вопросам, а также об охране земли, об оценке земли и — в заключительной главе — о государственном управлении пользования землёй.

Каталин Ботош

Внешнеэкономическая концепция — международная кооперация

Автор занимается вопросами кооперации в рамках СЭВ, а также между Востоком и Западом. Она ищет ответ на вопрос, какова роль кооперации во всеохватывающей внешнеэкономической концепции. Автор констатирует, что степень специализации и кооперации во внешнеторговом обороте относительно низка: она отстаёт от соответствующих соотношений в обращении между капиталистическими странами. Причина этого в немалой мере состоит в том, что ценовые и финансовые условия не стимулируют в должной мере международную производственную кооперацию. Ведётся острая дискуссия относительно принципа ценообразования в отношении специализированной продукции. Широкая группа социалистических экономистов — в том числе автор — считает, что в настоящий период не следует применять специальный принцип ценообразования по отношению к специализированной продукции. Развитию международного разделения труда в рамках СЭВ могут способствовать усовершенствование ценообразования, исходящего из цен мирового рынка; цены, положительно отражающие техническое развитие. Цены тесно взаимосвязаны с валютной системой; нельзя обособляться друг от друга. Часто имеющая место изоляция объясняется продолжающим существовать натуральным количественным подходом к экономическим вопросам. Это проявляется и при оценке кооперации в малых или больших масштабах. По мнению автора, кооперационные сделки не могут быть большими или малыми, а только эффективными или неэффективными. Условием повышения технического уровня специализации и кооперации является усиление приобретения капиталистической техники. Анализ торговли между Востоком и Западом, в том числе кооперационного оборота поднимает ряд дальнейших проблематичных вопросов. Группа социалистических экономистов видит в этом угрозу экономической зависимости, другие экономисты же — в том числе автор — считают, что в настоящий период большую зависимость, большую проблему означает ввоз материалов и деталей. Наряду с этим недостаток инвалюты во всех странах-членах СЭВ также требует расширения круга кооперации между Востоком и Западом. Маловероятно, что учитывая настоящие рыночные возможности, на западных рынках можно достигнуть значительной экспансии посредством экспорта готовой продукции (при техническом уровне, которого можно достигнуть за короткое время). Необходимо использовать возможности приобретения инвалюты посредством осуществления эффективной кооперации, возможно, в малых масштабах. Кооперация между социалистическими и западными предприятиями может стать не препятствием, а как раз катализатором развития разделения труда между социалистическими странами. От этого процесса, однако, результатов можно ожидать лишь в том случае, если финансовая сторона не останется пассивной, если будут сделаны соответствующие шаги в усовершенствовании механизма как внутренней, так и международной кооперации.

Калман Печи

Осуществление принципа взаимных преимуществ в экономических связях между Венгрией и СССР

Автор в качестве введения представляет теоретические основы принципа взаимных преимуществ. Он указывает на то, что этот принцип действует в качестве тенденции. Автор упоминает и о том, что при оценке осуществления этого принципа допускаются ошибочные выводы. В качестве главных элементов тенденции осуществления принципа он перечисляет преимущества в ценах, условия торговли, уровни цен, экономическую эффективность, а также факторы неэкономического характера. Он подчёркивает, что взаимные преимущества требуют скорее качественной, чем количественной трактовки.

В статье подробно анализируется, как складывался вопрос взаимных преимуществ в отношениях между СССР и Венгрией, в особенности в шестидесятых годах. Изучая эту проблему, автор вступает в полемию с утверждениями ряда венгерских и советских экономистов, согласно которым Венгрия в упомянутом периоде обладала в венгеро-советских экономических связях односторонними преимуществами. Критикуя упомянутые взгляды как в принципиально-теоретическом, так и методическом отношении, автор приходит к выводу, что необоснованно упоминать односторонние преимущества, так как для связей между Венгрией и СССР и в упомянутом периоде характерным было наличие взаимных — хотя в количественном отношении и трудно измеримых — преимуществ.

Важным утверждением автора является вскрытие того обстоятельства, что действующая в настоящее время система цен непригодна для количественного определения преимуществ.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Károly Földes:

National economies in the system of socialist cooperation

The first part of the article analyses the similarities of and the differences between the European member-countries of the CMEA. The author examines both of them from the aspects of the realistic conditions of economic growth and from that of economic control.

In the second part the relationship between economic independence and interdependence is discussed. Their association and reconciliation will remain a timely issue in the foreseeable future.

The ownership of the most important means of production will retain, according to the third part of the study, its national and state-run character, but the connection between the national properties of the member states is supposed to develop within the expanding boundaries of economic preconditions.

The fourth part emphasizes the national responsibility of economic policy and the methods of an improved coordination of economic policies.

Péter Erdős—Ferenc Molnár:

Profit and paper profit

Referring to their earlier paper in this journal on prices, profits and deficit financing the authors give an analysis of paper profit as a specific part of profit. First they interpret and explain, with special attention to the role of government deficit, the origin of paper profit as a profit component different from the material profit.

Further they study the extent to which the amount of paper profit is determined by decisions of capitalists on the one hand and by the mutual interactions of changes in the different profit components on the other hand.

Having categorized profit components into groups of trendlike, cyclical and anticyclical behaviour, they stress that wage earners' savings move procyclically, thus working against the anticyclical effects of government deficit.

They demonstrate that the changes in total paper profit during the 1968–77 decade had a significant anticyclical effect on the development of the American economy.

In the concluding part of the paper they consider the production raising effect of a paper profit greater than zero.

Lajos Nagy:

Principles and methods in the university (college) teaching of political economy

In July 1976 the Propaganda Committee of the CC, HSWP passed a resolution "On the contentual conception and cadre situation of teaching Marxism—Leninism". In its implementation an important role is played by the elaboration of the basic curriculum of political economy. The article discusses the structure and the contents of the exposition of this curriculum.

Part One treats the requirements to be raised against the teaching of political economy in universities and colleges. Political economy is a social science and the curriculum has thus to satisfy the reality-revealing, reality-changing and ideological functions of social sciences. Therefore, on the one hand, teaching has to develop the ability and readiness of students to critically analyse present-day economy and to become active participants in its changes. On the other hand, it has to educate students to independent theoretical reasoning on the basis of the Marxist—Leninist ideology.

In Part Two the contentual and methodological problems of the curriculum of political economy are discussed. The author reviews here the principles followed in the structure of the curriculum. A) The curriculum of political economy is built up from three aspects: general, particular and specific. B) It is a decisive problem to outline the system of the relations of production with all its shades and in full depth. C) In writing the basic curriculum the questions of international economy should be treated together with those of the domestic economy. D) The curriculum devotes particular attention to the latest developments of the capitalist and the socialist economies.

In Part Three the article treats some theoretical problems of the curriculum of political economy. Mainly those questions which cause concern in the course of teaching, and those in which the "emphasis" is put elsewhere than in earlier curricula. Such questions are, among others: the relationship between forces of production and the division of labour; labour power, the value of labour power, the relationship between productivity and the value of the commodity; exposition of the law of value and its modified form, the monopoly price; monopolies, monopoly price and monopoly profit, monopolistic relations of production. In the political economy of socialism the effort must be generally carried on which breaks with discussing socialism by relying on a hierarchy of laws. In the course of analysing the socialist relations of ownership great emphasis has to be placed on the decisions of the 11th Congress which are aimed at further developing socialist ownership.

László Nagy:

Some problems of control of the socialist use of land

In the introduction the author briefly outlines that the policies of the European countries in respect of land ownership and land use have always been influenced in historical perspective by the social and economic factors of the given country. In the economic control process of the socialist countries the problem of land has always been a part of the struggle for and the consolidation of power. Recently also the conservation of nature and environmental protection have become determining factors. Since natural resources and the available land area are given, and the production possibilities

are limited, while demands are ever growing, the necessity of developing, protecting and maintaining natural resources and their rational use have come to the centre of interest all-over Europe. As a result, today it is no longer the socialist countries alone which claim that the state control of land use is justified, but also the FAO has expressed such opinion.

Next the author expounds in detail his views and standpoints related to land use and development policies. He also mentions that in Hungary the elaboration of a complex land policy that would rely on the unity of objective, instruments and methods has not yet evolved. In lack of it we operate with partial regulations in the questions of land ownership and land use. In the following ample examples are shown for illustration of the procedures followed up to now in the questions of land ownership and land use. The author then presents the ideas whose implementation he deems necessary and concludes his article by summing up his ideas on the protection of land, the valuation of land and the state control of land use.

Katalin Botos:

Foreign trade concept and international cooperation

The authoress discusses the problems of intra-CMEA and East-West cooperation. She examines the possible role of cooperations in an overall conception of foreign trade. It may be established that the extent of specialization and cooperation in the trade between CMEA countries is relatively low in foreign trade: it is lagging behind the similar proportions of trade between the capitalist countries. It is no small reason that the price and financial conditions do not stimulate international production cooperation adequately. A lively discussion is going on about the price formation of specialized products. A rather big group of socialist economists—with the authoress among them—believe that at present a separate pricing principle cannot be applied to the specialized products. It is the improvement of price formation valid for the whole of turnover, setting out from world market prices and positively honouring technical progress which may promote the development of the international division of labour within the CMEA. Prices are closely related to the monetary system, they cannot be separated from each other. The frequently experienced isolation may be attributed to the survival of the „physical" quantitative approach. This appears also in the judgement of small and big cooperations. The authoress is of the opinion that there are no big or small cooperation transactions, only efficient and non-efficient ones. A precondition to raising the technological standards of specialization and cooperation is to increase the transfer of capitalist technologies. The analysis of East-West trade and, within it, that of the cooperation turnover raises several further problems. A part of socialist economists warn against the development of economic dependence; others, inclusive of the authoress, are of the opinion that the imports of materials and parts involve greater problems and dependence than that of technology and machinery. In addition, the scarcity of convertible foreign exchange developed in every CMEA country also demands expansion of the scope of East-West cooperations. It is not likely that with the prevailing market conditions we should succeed in breaking into the western markets with big volumes of finished products (at the technological level attainable in the short run). The opportunities for earning foreign exchange have to be utilized with efficient, perhaps smaller, cooperations. East-West cooperations would not be an obstacle but rather a catalyst in the development of division of labour. The process can be expected to yield results only if we do not relegate finances to passivity, and make steps towards improving both the domestic and the international mechanisms.

Kálmán Pécsi:

Assertion of the principle of mutual advantages in the Hungarian—Soviet economic relations

In the introduction the author expounds the theoretical foundations of the principle of mutual advantages. He points out that this principle asserts itself as a tendency. It is mentioned that in evaluating the assertion of the principle also a mistaken evaluation may occur. As main elements of the tendency-like assertion of the principle the price advantage, the terms of trade, the price levels, profitability, efficiency as well as non-economic factors are listed. It is emphasized that mutual advantage requires rather qualitative than quantitative interpretation.

The study analyses in detail how mutual advantages developed between the Soviet Union and Hungary, particularly in the sixties. In the course of the analysis the author reviews and challanges the statements of several Hungarian and Soviet economists that in said period Hungary enjoyed unilateral advantages in Soviet—Hungarian economic relations. Criticizing these views, both theoretical and methodological aspects, the author reaches the conclusion that we cannot speak about such unilateral advantages: Hungarian—Soviet relations were characterized also in the period investigated by the assertion of mutual advantages—even if they cannot be quantified.

It is an important statement of the author that the currently valid system of prices is not even-suited for a quantification of the advantages, ie. for deciding the problem.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1979. évi 7. sz.

Ozsereljev, O.: A termelőeszközök társadalmi tulajdona és a szocializmus termelési viszonyainak rendszere

Fajnburg, Z.—Kozlova, G.: A munka új típusának kialakulása és a szocializmus politikai gazdaságtanának néhány problémája

Oszadko, M.: A munkatermék társadalmi jellegének kérdése kommunista társadalomban

Frolov, B.: A társadalomnak mint a gazdálkodás egységes alanyának munkája és terméke

Koskin, V.—Gajdar, E.: A gazdasági mechanizmus struktúrájáról

Kleckij, V.—Sztah, N.: A kollektívák anyagi ösztönzése hatékonyság-fokozásának feltételei

Zabelina, M.—Prokoskina, T.—Emeljanova, N.: Az SZKP XXV. kongresszusa és a júliusi plénuma (1978) határozatainak fényében, a gazdasági mechanizmus tökéletesítéséről folytatott vita nyomában

Pazsitnova, T.: Az állam szerepe a kapitalista termelési mód megszilárdításában

Kascsenko, N.: A XVIII. századi orosz feltalálók technikai alkotásainak társadalmi-gazdasági feltételei (Az orosz ipari forradalom sajátosságainak kérdéséhez)

Konovalova, I.: Az institucionális-szociológiai irányzat mint a burzsoá reformizmus módszertani alapja

Ermolovics, L.: Az ipari termelés hatékonyságának mérése

Burjakov, V.—Akmajev, A.: Az időtényező számbavétele az új technika hatékonyságának meghatározásánál

Azarova, M.: A szocialista termelés tényezői. A munkatermelékenység szakadatlan növekedésének törvénye

Csecseleva, T.—Mamonova, L.—Tjunjajeva, V.: A hatékonyság és a minőség javításának gazdasági ösztönzői (Tudományos konferencia a Moszkvai Pénzügyi Intézetben, 1978 végén)

Saronova, Sz.: A szocialista és a fejlett tőkésországok gazdasági kapcsolatainak problémái (Össz-szövetségi tudományos konferencia a Moszkvai Állami [Lomonoszov] Egyetem közgazdasági fakultásán, 1978 végén)

wirtschafts wissenschaft

1979. évi 5. sz.

Steintz, K.: A hosszú távú népgazdasági hatékonyságfejlesztés feltételei és tendenciái

Brendel, G.: Az áru- és pénzviszonyok tervszerű hasznosítása a KGST-országok gazdasági együttműködésében

Matterne, K.—Tannhäuser, S.: A döntésre orientált állóeszközelszámolás és -elemzés fejlesztéséről

Gabler, U.—Wichler, E.: A termelési programok mint a szükségletet szolgáló és gazdaságos termelés irányításának és tervezésének eszközei üzemekben, kombinátokban

Schmidt, G.: Az alkotó stúdium és az osztály szempontú nevelés

Ehlert, W.: A valutáris és pénzviszonyok szerepe a szocialista gazdasági integráció folyamatában

Paucke, H.—Streibel, G.: A természeti erőforrások szerepe a világgazdasági rend reformjában

Menzel, H.—Steiner, J.: A szükségletek, valamint az ember és munkaereje újratermelése (III. Szekcióülés a Marx Károly Műszaki Főiskolán. 1978. XI. 24.)

Edler, M.—Seidel, D.: Állam, jog és tudományos-műszaki haladás (Az Állam- és Jogtudományi Tanács legutóbbi, 1978. évi ülése)

Aktuális trendek a nemzetközi energiahelyzet alakulásában (A Berlini Humboldt Egyetem politikai gazdaságtani szekciójának nyilvános rendezvénye 1978 végén)

1979. évi 6. sz.

Koziolek, H.: A marxi nemzetijövedelem-elmélet alapjai: összefüggésben Marxnak a jövedelmekről és forrásaikról szóló fejtegetéseivel

Elz, P.: Az érték, a használati érték és az ár összefüggésének elméleti problémái

Lemcke, W.: A mezőgazdasági termelőeszközök szocialista szövetkezeti tulajdonára irányuló tervszerű fejlesztés néhány aspektusa az NDK-ban

Toepel, A.: Boisguillebert helye a közgazdasági gondolkodás történetében

Brandenburg, I.: A portugál és a spanyol gazdaságpolitikai helyzet a hetvenes években

Granberg, A. G.: Matematikai modellezés a közgazdaságtanban. Történeti áttekintés

Schubert, E.—Thiele, H.: Az üzemi tervezés tökéletesítése és a szocialista intenzifikálás (A Drezdai Műszaki Egyetem jubileumi konferenciája. 1978. XI. 21—22.)

Wedig, G.: A természettudományi és a műszaki munka célja, tartalma és értékelése (Nemzetközi tudományos kollokvium az Ilmenaui Műszaki Főiskolán. 1978. október 30.—november 2.)

Richter, H-J.—Schmidt, G.: Az üzemi szállítási, rakodási és raktározási folyamatok gazdaságos kialakítása (III. Tudományos szimpozion, Wismar)

Планово стопанство

1979. évi 6. sz.

Bonev, Sz.: A tervszerű gazdasági irányítás létrejötte és stabilizálódása

Gogov, D.: Szakadatlan gazdasági és társadalmi fellendülés (Kirdzsali megyében)

Sarkov, G.: Az alkotó munka és a figyelemre méltó sikerek évei (Lovees megyében)

Vaszileva, L.: A termelési hatékonyság fokozása és a termékminőség javítása — a könnyűipar fejlesztésének fő iránya a VII. ötéves tervidőszakban

Gatev, I.: A másodlagos nyersanyagok gazdaságosabb felhasználásáért

Sztanoev, D.: A külpiaci árak belső árképzési kritériumként való felhasználásának a feltételei és lehetőségei

Kancsev, H.: A technikai haladás hatása néhány ipari ágazat területi telepítésére

Vaszilev, I.: Az új technika hatékonysági és árképzési kihatásai

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1979. évi 4. sz.

A mezőgazdaság irányításának gazdasági bázisa

Petkov, H.: A gazdasági együttműködés új fejlődési szakasza

Bozskov, C.: A KGST-tagországok agrárpolitikája

Davidova, Sz.—Mateev, G.: Kelet—nyugati együttműködés a szocialista gazdasági integráció feltételei mellett

Mutaficsev, L.: A személyszállítás társadalmi és gazdasági hatékonyságának néhány problémája

Kamenov, E.: Lenin a tudomány és a társadalmi haladás szerepéről

Dimitrov, M.: Gazdasági kapcsolatok a Kínai Népköztársaság és a Maláj Államszövetség között

Karakaseva, L.: A tudományos-műszaki haladás, valamint a műszaki szolgáltatásokért folyó harc a tőkés nemzetközi piacon

Hrisztova-Balkanszka, I.: A nemzetközi hitelpénzek szerepének a növekedése

Jankova, N.: Az ágazatközi kapcsolatok regionális mérlegeinek aggregálása az ágazati és regionális kapcsolatok mérlegében

Masztikov, P.: A munka termelékenysége és hatékonysága

POLITICKÁ EKONOMIE

1979. évi 5. sz.

Texler, J.: Az oktatás és annak szerepe a gazdaságban

Tošovská, E.: Az iparban megvalósuló tudományos-technikai haladás és a szocialista mezőgazdaság előnyei közötti kapcsolatról

Klaus, V.: A háztartások fogyasztási kiadásainak szabálytalansága a hetvenes években

Fárek, J.: A fejlődő országok iparfejlesztési stratégiájának néhány kérdése

Seják, J.—Pernica, J.: A határköltségfogalom értelmezéséhez

Hrnčíř, M.: A külkereskedelem a termelő szféra önálló elszámolásában

Mann, H.: A tervszerű árképzés továbbfejlesztése

Popov, N.—Milosevszki, A.: A bolgár gazdaság elmaradottsága a kapitalizmusban és nagy sikerei a szocializmusban

Pipek, J.—Putnik, J.: Nemzetközi konferencia a fejlődő országok iparfejlesztési stratégiájáról

Komárková, E.—Tepper, T.: A szocialista országok fiatal közgazdászainak 10. nyári iskolája

Ondrčka, P.: Konferencia a nagy ökonometriai modellek alkotásáról

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Карой Фёлдеш — Национальные хозяйства в системе социалистического сотрудничества 1281
Петр Эрдёш—Ференц Молнар — Прибыль и «бумажная» прибыль 1294
Лайош Надь — Принципы и методы в преподавании политической экономии в высших учебных заведениях 1309
Ласло Надь — Некоторые вопросы регулирования социалистического пользования землёй 1323
Каталин Ботош — Внешнеэкономическая концепция — международная кооперация 1338

ДИСКУССИЯ

Калман Печи — Осуществление принципа взаимных преимуществ в экономических связях между Венгрией и СССР 1350
Дискуссия о регулировании заработков 1369

ОБЗОР

Некоторые вопросы сбыта мебели, состоящей из элементов *(Иштван Метц—Ласло Мозеш)* 1371

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

100 лет со дня рождения Енё Варги *(Эндре Сигети—Каталин Шолт)* ... 1380
Венгерская экономика после 1968 года (Международный коллоквиум в Шотландии) (*Н. П. Г. — Р. Х. К. — Ш. Н.*) 1390

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1393

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Лайош Зелко «Теория о предприятиях и политическая экономия» *(Иштван Бенке)* 1399

Резюме статей на русском и английском языках 1402

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ..... 1406

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

MONTHLY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC
SCIENCES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

CONTENTS

Károly Földes: National economies in the system of socialist co-operation 1281
Péter Erdős—Ferenc Molnár: Profit and paper profit 1294
Lajos Nagy: Principles and methods in the university (college) teaching of political economy 1309
László Nagy: Some problems of control of the socialist use of land 1323
Katalin Botos: Foreign trade concept and international cooperation 1338

DISCUSSION

Kálmán Pécsi: Assertion of the principle of mutual advantages in the Hungarian—Soviet economic relations 1350
On the discussion about controlling wages 1369

REVIEW

Some problems in selling furniture consisting of standardized parts *(István Metz—László Mózes)* 1371

SCIENTIFIC INFORMATION

The 100th anniversary of the birth of Jenő Varga *(Endre Szigeti—Katalin Solt)* 1380
The Hungarian economy after 1968 1390

REVIEW OF PERIODICALS 1393

BOOK REVIEW

Lajos Zelkó: Theory of the firm and political economy *(István Benke)* 1399

Abstracts of the articles, in Russian and English 1402

FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS 1406

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010
Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1979. szeptember 17.

79.0772 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Monori István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 180 forint.

Ára: 15,— Ft ISSN 0023—4346 Indexszám: 25 452

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

ADÓZTATÁS ÉS PÉNZÜGYI-GAZDASÁGI ELLENŐRZÉS A VÁLLALATOKNÁL ÉS A SZÖVETKEZETEKNÉL
(Szerkesztette: Adler Vilmos)
542 l., 261 melléklet, kötve 94,— Ft

Markóczy M. Jenő:
KÜLFÖLDI GAZDASÁGI VÁLLALKOZÁSOK KÉZIKÖNYVE
356 l., kötve 59,— Ft

Balassa Ákos:
A MAGYAR NÉPGAZDASÁG TERVEZÉSÉNEK ALAPJAI
437 l., kötve 78,— Ft

PROGRAMKÉSZÍTÉSI MÓDSZEREK (Programozás CDL-ben)
(SZÁMKI-könyvek sorozat)
221 l., kötve 43,— Ft

Hajtó Aurél:
RUGALMAS TERMELÉSIRÁNYÍTÁS A GÉPIPARBAN
(Szervezési módszerek sorozat)
220 l., kötve 34,— Ft

Tömpe István:
STRUKTÚRAÁTALAKÍTÓ BERUHÁZÁSI DÖNTÉSEK
(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)
327 l., fűzve 37,— Ft

Kádár Béla:
SZERKEZETI VÁLTOZÁSOK A VILÁGGAZDASÁGBAN
383 l., kötve 54,— Ft

Badacsonyi György—Kamarás Jenő—Kovács Lajos:
A VÁLLALATOK ÉS KÖLTSÉGVETÉSI SZERVEZETEK ELLENŐRZÉSE
454 l., fűzve 52,— Ft

Szakkönyvesboltok:
Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest, V., Münnich Ferenc u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt
Budapest, V., Kecskeméti u. 8.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

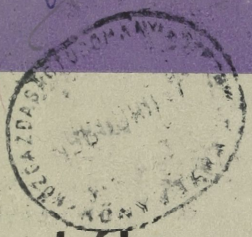

12

A tartalomból

ERDEI GYÖRGY:
A gazdasági egyensúly és szerkezet néhány elméleti kérdése

BOD PÉTER ÁKOS—MAJOROS PÁL:
A gépipari termékszerkezet „demográfiája" 1964 és 1977 között

GARA JUDIT:
A szociálpolitika elméletének fejlődéstörténete a kapitalizmusban

OROSZI SÁNDOR—VERESS JÓZSEF:
Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocialista gazdaságban?

SZIRA TAMÁS:
Ilyen egyszerű lenne?

SZAKOLCZAI GYÖRGY:
Az egyszerű és a bonyolult — avagy adható-e elméleti megalapozás a gazdaságpolitikának?

XXVI. évfolyam

1979. december

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Erdei György: A gazdasági egyensúly és szerkezet néhány elméleti kérdése 1409
Bod Péter Ákos—Majoros Pál: A gépipari termékszerkezet „demográfiája" 1964 és 1977 között 1425
Gara Judit: A szociálpolitika elméletének fejlődéstörténete a kapitalizmusban 1446

VITA

Oroszi Sándor—Veress József: Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocialista gazdaságban? 1462
Szira Tamás: Ilyen egyszerű lenne? 1474
Szakolczai György: Az egyszerű és a bonyolult — avagy adható-e elméleti megalapozás a gazdaságpolitikának? 1480
Szira Tamás: Megjegyzés Szakolczai György válaszára 1483
Hajdú Miklós: Hozzászólás Kutas János—Ólajos Árpád A horizontális szakmai mobilitás tendenciái című tanulmányához 1484

SZEMLE

A szegmentált munkaerőpiac elmélete (Nézetek a munkaerőpiac tagozódásáról a nyugati közgazdaságtanban) *(Galasi Péter—Sík Endre)* 1487

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

A XVIII. közgazdász vándorgyűlés *(Balázsy Sándor—Inzelt Annamária—Székffy Klára)* 1501
Az 1979. évi közgazdasági Nobel-díjasok: W. A. Lewis és Th. W. Schultz *(Halm Tamás)* 1509

FOLYÓIRATSZEMLE

Djuro Vekić: Az önigazgatási termelési viszonyok fejlődése és a bővített újratermelés — A. P. Speiser: Világméretű átrendeződés a tudományban és a technikában — Orio Giarini: Ökológia, gazdaság, törekvés a jó közérzetre 1511

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Sándorné Szennyessy Judit: A piackutatás kézikönyve *(Zelkó Lajos)* 1520

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1522
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 1525
A Közgazdasági Szemle 1979. évi számaiban megjelent írások jegyzéke ... 1530

E SZÁM SZERZŐI:

Balázsy Sándor, a KSH Gazdaságkutató Intézetének tudományos főmunkatársa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **dr. Bod Péter Ákos,** az OT Tervgazdasági Intézetének főelőadója; **dr. Erdei György** kandidátus, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem); **Galasi Péter,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos munkatársa; **Gara Judit,** az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa; **dr. Hajdú Miklós,** a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium osztályvezetője; **dr. Halm Tamás,** a Közgazdasági Szemle olvasószerkesztője; **Inzelt Annamária,** a KSH Gazdaságkutató Intézetének tudományos főmunkatársa; **dr. Majoros Pál,** az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa; **dr. Oroszi Sándor,** a Pécsi Tudományegyetem adjunktusa; **Sik Endre,** az MTA Szociológiai Kutatóintézetének tudományos munkatársa; **dr. Szakolczai György** kandidátus, a Számítógépalkalmazási Kutató Intézet tudományos tanácsadója, főosztályvezető; **Székffy Klára,** a KSH Gazdaságkutató Intézetének tudományos segédmunkatársa; **dr. Szira Tamás** kandidátus, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet tudományos főmunkatársa; **dr. Veress József,** a Pécsi Tudományegyetem adjunktusa; **dr. Zelkó Lajos,** a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem).

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
1980 JÁN 7
KÖZPONTI
KÖNYVTÁRA

ERDEI GYÖRGY:

A gazdasági egyensúly és szerkezet néhány elméleti kérdése

A közgazdaságtan egyik jelentős problémája, hogy az objektív gazdasági törvények — adott feltételek között — milyen mechanizmus útján és hogyan szabályozzák *a társadalmi összmunka elosztását* a népgazdaság ágazatai, alágazatai, illetve a különféle termékcsoportok és termékek között.

A társadalmi élő és holt munka elosztásának kérdésköre elválaszthatatlanul összekapcsolódik a gazdasági egyensúly és szerkezet változásaival, a gazdaság fejlődésével. Ennek az összefüggésnek a vizsgálata nem csupán elméleti jelentőségű, hanem a gyakorlat számára is fontos, mert segítséget nyújthat a gazdaságpolitikai döntések és a népgazdasági terv tudományos megalapozásához.

A társadalmi újratermelés és a gazdasági egyensúly

A zavartalan újratermelési folyamat elengedhetetlen feltétele, hogy a *termelés* és bizonyos meghatározott körű *szükségletek* között tendenciaszerű egyensúly érvényesüljön. Az egyensúly összetett jelenség, amelynek különféle, de egymással szoros kapcsolatban álló oldalai vannak. Egyik megközelítésben az egyensúly *technikai-gazdasági* jellegűnek mutatkozik, bizonyos vonatkozásai a társadalmi-gazdasági alakulat jellegétől viszonylagosan függetlennek tekinthetők. Meghatározott szükségleteket meghatározott használati értékkel, illetve azok bizonyos csoportjával lehet kielégíteni; a használati értékek bizonyos körben egymással helyettesíthetők; egyes területeken eszközölt anyagi ráfordítások nagysága, belső szerkezete és változásai követelményeket támasztanak más területek kibocsátásával és ráfordításaival szemben, amelyek megvalósulása vagy hiánya hatást gyakorol a gazdasági egyensúlyra és szerkezetre; a termelőszférák közötti anyagi kapcsolatok irányait és arányait a termelőerők fejlettsége nagymértékben meghatározza stb. Az egyensúly eme vonatkozásai általános érvényű, technikai-gazdasági összefüggések.

Az egyensúly tartalmára, megvalósulásának feltételeire és módjára azonban döntő hatást gyakorolnak a különös vagy sajátos *társadalmi-gazdasági viszonyok*. Elegendő itt arra utalni, hogy az áruviszonyok a gazdasági egyensúlyt vagy egyensúlyhiányt jellegzetes vonásokkal ruházzák fel, és ilyen körülmények között az egyensúly lényegében *piaci egyensúlyként* jelenik meg.

A szükségletek nagysága és szerkezete árutermelés esetén általában nem közvetlenül, hanem meghatározott tényezők által determinált *fizetőképes kereslet* nagyságában és szerkezetében jut kifejezésre, s ebben a for-

mában ragadható meg: az áruviszonyok konkrét formái (pénzjövedelmek, árak stb.) alakítják a fizetőképes szükségletek nagyságát és összetételét, sőt többnyire a teljes szükségletét is. Gazdaságilag tulajdonképpen a szükségletek azon része jön csak számításba, amely fizetőképessé lesz. A szükségletek társadalmi rangsorolását az fejezi ki, hogy mely szükségletek és milyen mértékben válnak fizetőképessé. Gazdasági egyensúlyról akkor beszélhetünk, ha a termelők és a lakosság *keresletként* megjelenő jövedelmeivel szemben megfelelő *kínálat* áll. Ám az áruviszonyok sajátos vonásai a különböző árutermelési rendszerekben még e mozgásformáknak is egymástól számos vonatkozásban *eltérő* tartalmi, minőségi jellegzetességeket kölcsönöznek.

A ráfordítások konkrét történelmi alakjaihoz (összes munkaráfordításhoz, tőkés önköltséghez) igazodó *és egymástól különböző árarányok eltérő egyensúlyi követelményeket támasztanak* a kereslet és a kínálat struktúrájával szemben.

A keresletként megjelenő jövedelemösszeg és a kínálati árösszeg megegyezése nem feltétlenül a *reálegyensúly* kifejeződése. Lehetséges, hogy a kínálati árösszegek és a keresletként megjelenő jövedelemösszegek globális egyensúlya szerkezeti megfelelés mellett jön létre, de lehetséges az is, hogy a globális egyensúly mögött termékaránytalanságok húzódnak meg. Ha például bizonyos termékekre a fogyasztó pénzét csak sorbanállás után tudja elkölteni, vagy jövedelmét nem arra költi, amire szándékozott, akkor ez valójában nem felel meg a strukturális egyensúly követelményeinek. Az „értékmérlegek" és a termékmérlegek közötti eltéréseket a tervezési gyakorlat is jól ismeri. A termelőszférán belüli egyensúlynak ezért fontos mozzanata az anyagi termelőerők egyes elemei között az adott feltételek mellett szükséges termékegyensúly. A reálegyensúlyi követelmény természetesen érvényes a *fogyasztási javak* piacára is.

A magántulajdonra épülő árugazdaságokban időről időre szükségszerűen megbomlik az árösszeg és a jövedelemösszeg egyensúlya, amely kifejezheti, sőt el is mélyítheti a reálegyensúly hiányát. Az áruviszonyokra jellemző általános vonás, hogy *az egyensúly keresleti és kínálati oldalának egyrészt a használati érték síkján, másrészt az ár és jövedelem síkján megfelelő tartalma van,* amelyek összhangban lehetnek egymással, de ellentmondás is keletkezhet közöttük. Ez a használati érték és érték összefüggésének és ellentmondásának kifejeződése.

A tőkés újratermelés célja a maximális profit megszerzése, amelynek érdekében a lehetséges határokig emelik az árakat és/vagy csökkentik a költségeket. Nem nehéz belátni, hogy az ár- és költségszínvonal, illetve különbségük, a *realizált profitjövedelem* egyszersmind a dinamikus egyensúly mozzanata is. E tényezők meghatározott irányú és mértékű változásai nagyban befolyásolják a kínálati árösszeg és a keresletként megjelenő jövedelemösszeg közötti megfelelést vagy ellentmondást, amely végül nemzetgazdasági szinten is hatást gyakorol a termékarányokra. A kínálati árösszeg és a keresletként megjelenő jövedelemösszeg eltérései, illetve az eltérések növekedése pedig a termelésen belüli termékaránytalanságok kifejeződései. A maximális profitra való törekvésből — amely kiélezett versenyt eredményez a piacon — következik mind a reál-, mind pedig az értékegyensúly megbomlása és válságok útján végbemenő utólagos, erőszakos helyreállítása.

Az árutermelő szocialista gazdasági rendszerben természetesen lényeges marad az árösszeg és a jövedelemösszeg egyensúlyának követelménye, amely jórészt a keresett és kínált termékek közti arányok szabályozásának a feladatát is betölti. A piaci szféra azonban egyrészt nem fogja át az újratermelés egészét, másrészt — s ez a fontosabb — a keresletként megjelenő jövedelemösszegek és a kínálati árösszegek *központi szabályozása* révén lehetőség nyílik a szükséges termékarányok biztosítására.

A dolog lényege az, hogy *a gazdasági egyensúlyt jelentősen befolyásoló makrogazdasági döntések és szabályozások* az árösszeg és a jövedelemösszeg olyan egyensúlyának létrehozására irányuljanak, amelyet elsősorban az össztársadalmi érdekek szempontjából mérlegelt és szükségesnek ítélt igények és ennek megfelelő fejlesztési irányok határoznak meg. A makrogazdasági döntésekben megnyilvánuló szemlélet a gazdálkodás reálvonatkozásait helyezi előtérbe (az igények minél jobb kielégítését, a termelő kapacitások fejlesztésének módját, irányát, egymáshoz kapcsolódását stb.), miközben az ár- és jövedelemfolyamatokat fontos informáló és szabályozó tényezőként veszi számba.

Éppen ez az egyensúly elméletének egyik sarkalatos kérdése: biztosítható-e tartósan az egyensúly olyan gazdasági rendszerben, amelyben az nemcsak a *spontán piaci tényezők* által kiváltott, s főként a spontán árhatásokkal összefüggő impulzusok útján valósul meg?

Ez a kérdés ma már nem csak a szocialista gazdaságban merül fel. Napjainkban a nemzetközi tőkés monopóliumok sem hagyatkozhatnak pusztán a piaci impulzusokra, árinformációkra. Ellenkezőleg: maguk is formálják a piaci feltételeket, s a tervezés bizonyos elemeit alkalmazzák a piac befolyásolására. Részint ennek, részint a tőkésállam szabályozó tevékenységének a hatására a piac ma nem ugyanaz a spontán piac, mint a XIX. században volt.

A termelés a teljes szükségleteknek csak egy bizonyos hányadát képes fedezni. A szocializmusban ezért különösen lényeges kérdés, hogy mely szükségletfajták milyen mértékben válnak fizetőképessé. Másképpen szólva: valamely termékfajtára vagy termékcsoportra irányuló szükségletekből mekkora hányadot kell, illetve lehet kielégíteni. A szocializmusban, amely *közvetlen kapcsolatot teremt* a termelés és a szükségletek között, mind jelentősebbé válik az a kérdés, hogy a szükségletek *milyen kritériumok* szerint kialakult körét tekintsük az egyensúly alkotóelemének.

A gazdasági egyensúly elsődlegesen a szükségletekhez, az azokat kielégítő használati értékekhez és szolgáltatásokhoz tapad. Mind a termelő és személyes szükségletek, mind pedig az ezeket kielégítő termelés és szolgáltatások lényegében meghatározott nagyságú és összetételű anyagi formát öltő használati értékekre vagy anyagi hátteret igénylő tevékenységekre irányulnak.[1]

[1] Az egyensúly tartalmának vizsgálatánál szembetalálkozunk azzal a ténnyel, hogy valamely meghatározott nagyságú használatiérték-tömeg meghatározott szükségletkielégítő képességgel rendelkezik. Ez utóbbi az egyensúly fontos mozzanata, hiszen változatlan nagyságú terméktömeg is képes lehet növekvő mértékben kielégíteni bizonyos szükségleteket (például a termékszerkezet változtatásával, vagy a termékegység minőségének a javításával), s eleget tenni az egyensúlyi követelményeknek. Más kérdés, hogy adott terméktömeg *minőségének*, illetve szükségletkielégítő képességének mérése s az egyensúlyi viszonyokra gyakorolt hatásának a felderítése viszonylag szűk körben lehetséges, s csaknem mindig az előállított vagy felhasznált terméktömeg *változásait* mérjük pénzértékben, az ún. változatlan árak segítségével.

A gazdasági egyensúly alapvető mozzanata ezért a *reálegyensúly*. Ám a társadalmi-gazdasági fejlődés során, annak hatására változnak a *reálegyensúly kifejezési formái*, a társadalmi viszonyok áthatják azokat, elősegíthetik vagy korlátozhatják érvényesülésüket.[2] A szocializmusban az áru- és pénzviszonyok ily módon nem egyszerűen csak passzív kifejezői a termékáramlásban megnyilvánuló arányoknak, valamint az árösszeg-jövedelemösszeg kölcsönhatásnak, hanem alakítják, formálják is azt.

A termékegyensúly, valamint az árösszeg és a jövedelemösszeg egyensúlya szoros kölcsönhatásban vannak. A termékekre és szolgáltatásokra irányuló igények és a kielégítésük közötti viszony hatást gyakorol a kínálati árösszeg és a keresletként megjelenő jövedelemösszeg egymáshoz viszonyított mozgására. Az utóbbi pedig nemcsak egyszerűen visszatükrözi a termékarányok változásait, hanem meghatározott irányú és arányú mozgásukat váltja ki. Az egyensúly kritériumait csak adott ár- és jövedelemviszonyok ismeretében lehet megközelíteni.

A szocialista központi irányításnak a tőkés gazdasághoz képest lényegesen több és közvetlenebbül ható eszköz áll rendelkezésére, amelyek révén szabályozhatja mind a termékarányok változásainak az árösszeg-jövedelemösszeg arányra, mind pedig az utóbbiaknak a termékáramlás arányaira gyakorolt hatását.[3]

Az egyensúly alapvető síkjai

Az egyensúly kettős jellege kiváltképpen indokolja a *rendszerszemléletű* megközelítést. Ebben a szemléletben a gazdaság egyensúlya az *újratermelési összfolyamat következménye és feltétele*. A rendszerként megjelenő egyensúly feltételezi a *termelési szférán belül*, annak meghatározott elemei, valamint a *társadalmi újratermelés mozzanatai* (termelés, elosztás, csere, fogyasztás) *közötti* megfelelést.

Az egyensúlyi probléma magja a kínálat és a fizetőképes szükségletek nagyságának és szerkezetének a megfelelése. Ebből a szempontból a gazdasági egyensúlynak számos parciális síkja van. A népgazdasági egyensúly síkjai meghatározott rendszer szerint illeszkednek és összegeződnek. Cikkünkben *három alapvető egyensúlyi síkot* emelünk ki.

Az egyensúlyi összefüggéseknek azt a síkját, amely a *termelési szférán belül* a társadalmi munkamegosztás következtében jön létre, s a *termelőeszközök és a munkaerő* meghatározott kapcsolatát tartalmazza, *belső egyensúlyi szférának* nevezzük.

[2] A gazdasági egyensúly általános tartalmáról és a társadalmi viszonyokkal való összefüggéséről írja Marx: „...különböző szükséglettömegeknek megfelelő terméktömeg a társadalmi összmunka különböző és mennyiségileg meghatározott tömegét kívánják meg. Hogy a társadalmi munka meghatározott arányokban való *elosztásának* ezt a *szükségességét* a társadalmi termelés meghatározott formája korántsem szüntetheti meg, hanem csak *megjelenési módján* változtathat, az magától értetődik. Egyáltalában, természeti törvényeket nem lehet megszüntetni. Ami a különböző történelmi állapotokban megváltozhat, az *csak a forma*, amelyben e törvények érvényesülnek." (Marx—Engels Művei, 32. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 540—541. l.)

[3] Ezzel kapcsolatban jelentősek azok az elméleti megállapítások, amelyek szerint a termelési erőforrások ésszerű, egyensúlyt biztosító elosztását nemcsak spontán piaci ármozgások, hanem a piaci áralakulás folyamatát többé-kevésbé korlátozó, azt bizonyos mértékig kiigazító központi irányítás is megvalósíthatja. (Lásd például O. Lange: On the Economic Theory of Socialism. Minneapolis, 1938.)

Az egyensúly másik alapvető síkja *a termelési szférán kívüli, nem termelő fogyasztás, s az e fogyasztás tárgyait adó termelés nagysága és szerkezete* közti kapcsolat. Ez a *külső egyensúlyi szféra.*[4]

Az egyensúly két alapvető síkjának elkülönítését nemcsak az indokolja, hogy így árnyaltabb képet kapunk az egyensúly pólusairól és e pólusok kapcsolatáról, de az is, hogy a két szférában részben *eltérő törvényszerűségek* hatnak.

A termelési szféra belső egyensúlyi viszonyaira közvetlenül hatnak a *tudományos-technikai fejlődés* irányai. A technikai fejlődés irányaival és ütemével összefüggésben a belső egyensúlyt befolyásolják az egyes területeken elért *fajlagos kihozatali mutatók* és az *eszközök, illetve a munkaerő-allokáció* technikai szükségszerűségekre is visszavezethető változásai. Mindkét tényezőcsoport szoros összefüggésben van a munkaszervezés színvonalával, a vállalatok közötti *szakosodás* és *kooperáció* fejlődésével.

A belső egyensúlyi viszonyok érzékenyek a *költség- és áralakulásra.* A valamennyi — nem teljes körűen — említett tényező hatása alatt kialakuló *keresleti és kínálati* viszonyokban fejeződik ki az egyensúlyi vagy egyensúlyhiányos helyzet.

A nem termelő fogyasztás és az ezt kielégítő termelés közötti külső egyensúly szoros kapcsolatban van a belső egyensúlyi viszonyokkal, ez utóbbiak nagyban meghatározzák a fogyasztási javak és szolgáltatások kínálatát. Egyedül ebből azonban nem vezethető le a külső egyensúly. A külső egyensúly szférájában, a fogyasztási javak piacán olyan mozgások is végbemennek, amelyeket a személyes fogyasztás bizonyos mértékig önálló, belső törvényei, biológiai, társadalmi-történelmi összefüggései indukálnak. (Példát szolgáltatnak erre a személyes jövedelmek emelkedése által kiváltott szerkezetváltozások.)

Az egyensúly két alapvető szférájának a megkülönböztetése lehetővé teszi, hogy a roppant szerteágazó igények közül kiemeljük a külső egyensúly alapvető elemét, a fizetőképes lakossági szükségleteket, amelyek a szocializmus célrendszerében meghatározók más szükségletekkel szemben. A külső egyensúlyi követelmények ebből következően jelentős mértékben meghatározzák az egyensúly másik síkját, a belső egyensúlyt.

Az egyensúly rendszerének további síkja a *külgazdaság*, amelynek központi eleme a *külkereskedelem egyensúlyi viszonyai.* A külkereskedelmi egyensúlyi viszonyok elválaszthatatlan kölcsönhatásban állnak a belső és a külső egyensúlyi viszonyokkal.

Következésképpen: *az arányosság objektív törvényének egyik alkotóeleme a társadalmi újratermelés belső és külső, valamint külgazdasági egyensúlyának meghatározott kölcsönhatásban álló állapota, illetve az egyensúly irányába való mozgása, amely a szocializmus célrendszerének, kiváltképpen a társadalom tagjai személyes szükségletei kielégítésének lehető legjobb megvalósulását szolgálja.*

Az egyensúly alapvető síkjait, az egyensúlyi vagy egyensúlyhiányos tendenciák kifejeződési formáit vizsgálva megállapítható, hogy *a gazdasági egyensúly és a gazdasági szerkezet a társadalmi újratermelési folyamat két, egymással összefüggő oldala.*

[4] Az itt használt belső és külső egyensúlyi fogalmakkal — értelemszerűen — nem a belföldi és a külgazdasági szférát jellemezzük. Mindkét fogalom az *országon belüli* egyensúlyi feltételeket fejezi ki, bár természetesen a külgazdasággal elválaszthatatlan kapcsolatban állnak.

A gazdasági szerkezet rendszere

Elfogadhatjuk azt a meghatározást, hogy a *gazdasági szerkezet valamely rendszer (népgazdaság) elemeinek meghatározott minőségi ismérv szerinti megoszlása, s az így kapott részhalmazok kapcsolatai, belső összefüggésrendszere.*[5] Ezzel a tartalommal a gazdasági szerkezet az arányosság másik alkotóeleme. A gazdasági szerkezet tehát meglehetősen összetett fogalom. Többnyire azonban e kategórián csupán a termelési szerkezetet értik. Tagadhatatlan, hogy a gazdasági szerkezet legfontosabb eleme *a termelés szerkezete,* de ezen kívül az újratermelés valamennyi mozzanata (tehát a fogyasztás, az elosztás, és a forgalom is) a maga adott struktúrájával része a gazdasági szerkezet átfogó kategóriájának.

Az egyensúlynak szükségszerű feltétele az említett szférák által meghatározott, illetve az egyes szférákon belüli *szerkezet* adott állapota, meghatározott irányú változása. Éppen ezen a ponton kapcsolódik össze a gazdasági szerkezet a gazdasági egyensúllyal.

A gazdasági egyensúly változó gazdasági szerkezetet követel. Az egyensúly követelménye azonban nem határoz meg egyetlen termelési szerkezetet. A termelési szerkezet lehetséges változatai természetesen *az újratermelés más szerkezeti viszonyaiban* is módosulásokat eredményeznek (például a jövedelemelosztásban vagy a fogyasztásban stb.) és megfordítva, ez utóbbiak hatást gyakorolnak a termelési szerkezet lehetséges variációira. A szerkezeti változatok gazdagságát elsősorban arra vezethetjük vissza, hogy adott igények egymástól eltérő *export- és importszerkezet* mellett is kielégíthetőek. Az egymással *helyettesítési kapcsolatban* levő technológiák és termékek léte, de a szükségletkielégítés eltérő módjai is alternatívákat kínálnak. A fizetőképes szükségletek szerkezete — adott feltételek között — sem teljesen egyértelműen meghatározott, így a társadalmi termelésnek is különböző szerkezeti kombinációi lehetségesek. Természetesen nem bármilyen termelési szerkezet vezet egyensúlyhoz, de bizonyos keretek között kialakulhatnak a termelési szerkezet reális egyensúlyi alternatívái.

A gazdasági szerkezetet rendszerként ábrázolva a következő tagolásban közelíthetjük ezt meg:

a) *A termelés belső szerkezetét a ráfordítások, illetve az eredmények szerkezete adja.* A termelés ráfordításszerkezetén a *termelési erőforrások fajtáinak különféle* arányai értendők. Az erőforrás-felhasználás szerkezete megjelenhet a fő erőforrások (munkaeszköz, munkatárgy, munkaerő stb.) különkülön számba vett vagy valamilyen módon összegezett megoszlásában a gazdasági *szektorok között* (a munkaerő megoszlása a gazdaság különböző területei között; vagy a munkaeszköz, munkatárgy és munkaerő értékkategóriák segítségével történő összegezése), valamint az egységül választott területeken belül az *egyes termelési erőforrásfajták egymáshoz viszonyított arányában.* A termelés eredményszerkezetét pedig a vizsgálandó területek által kibocsátott termékek, illetve termékcsoportok és szolgáltatásfajták szerkezete fejezi ki. Ezek az arányok az árképzés módjától és az árindex tartalmától (összehasonlító, illetve folyó ár) függően is változnak.

b) *Az elosztás szerkezetét* tágan fogjuk fel. E fogalom tartalmazza a létrehozott anyagi javaknak és szolgáltatásoknak a költségvetés, a vállalatok

[5] Marx a gazdasági szerkezeten a termelési viszonyok összességét értette. Mi a továbbiakban ettől eltérő tartalommal használjuk e fogalmat.

és lakosság egymás közötti, valamint e gazdálkodási szinteken belüli elosztását, amelyet alapvetően a pénzjövedelmek elosztása közvetít és szabályoz.

c) *A forgalom szerkezetén* a termelő szférán belüli, a termelő és a nem termelő szféra közötti forgalom, továbbá a külkereskedelmi forgalom termék- és szolgáltatásnem szerint történő tagolását értjük.

d) *A nem termelő fogyasztás szerkezetén* belül megkülönböztetjük a lakosság, illetve egyes rétegei fogyasztásának fogyasztási főcsoportok vagy termékcsoportok szerint tagolt szerkezetét, valamint az állami improduktív szféra — meghatározott rendszerező elvek alapján vizsgálható — felhasználási szerkezetét.

A gazdaság egyensúlyi helyzetéről akkor kaphatunk reális képet, ha kölcsönös összefüggéseiben elemezzük a gazdasági szerkezet mozzanatait, azok belső és egymás között kialakult arányait. A szerkezetváltozások megítélésében döntő jelentőségű tényező, hogy e változások az egyensúly irányába hatnak-e vagy sem.

A termelés és felhasználás között áramló termékek és szolgáltatások túlnyomó része *áruformában* jelenik meg. Következésképpen az, hogy a gazdasági szerkezet változásai az egyensúly irányában hatnak-e, függ az ár- és jövedelemmozgások, valamint a szükséges termékarányok helyes összekapcsolódásától. Csak a valamennyi szférát (termelés, elosztás, forgalom, fogyasztás) átfogó konzisztens gazdaságpolitika nyújthat biztosítékot arra, hogy a gazdaság az egyensúly irányába fejlődjék.

A költség-, az ár-, a jövedelem- stb. mozgásoknak az egyensúlyra és szerkezetre gyakorolt sokoldalú hatását itt nem tárgyalhatjuk, kiemeljük azonban a *jövedelemelosztás szerkezetének* — talán ez ideig nem kellő súllyal kezelt — néhány összefüggését a termelési szférán belüli termékáramlással.

A jövedelemelosztás változásainak néhány összefüggése a kínálat és a kereslet szerkezetével, valamint az egyensúlyi viszonyokkal.

A népgazdaságban megtermelt növekvő mennyiségű és változó szerkezetű termékhalmazzal és szolgáltatásmennyiséggel szemben *pénzjövedelmek* állnak. E pénzjövedelmeknek — a pénz adott forgási sebességét feltételezve — biztosítani kell a termék- és szolgáltatáshalmaz elemeinek a termelőtől a felhasználóig történő zavartalan áramlását. A folyamat kiindulópontja a termékhalmaz bővülése, vagyis a gazdaság dinamizmusa, amelynek *következménye a pénzjövedelmek* keletkezése, növekedése és elosztása a népgazdaság különböző pontjain.[6]

A termelőszférában a kibocsátások nyomán pénzjövedelmek keletkeznek, de fordítva is igaz: a pénzjövedelmek keletkezése *kibocsátásokat indukál.*

A vizsgálandó kérdés tehát az lehet, hogy *a gazdaság egyes termelőágazatai, termelési egységei által kibocsátott termékek és szolgáltatások szerkezetváltozásai milyen kölcsönhatásban állnak a jövedelemelosztással.*

[6] A termelés és felhasználás közötti népgazdasági kapcsolatrendszernek alkotórésze a saját termelésből fedezett felhasználás (önfogyasztás) és az ingyenes társadalmi juttatások szférája, amely értelemszerűen kívül esik a piaci szférán, csak közvetetten, áttételesen gyakorol hatást a *piacon* mutatkozó egyensúlyi helyzetre, ezért ezekkel a területekkel itt nem foglalkozunk.

mérsékelheti a termelési erőforrások keresletét, majd ennek következményeként — ha nem is arányosan — a kínálatot.

A népgazdaság egyes területein a műszaki-technikai fejlődés jellege és dinamikája, a termelés szervezettsége, hagyományai stb. jelentősen eltérnek egymástól. Ez *a hatékonyság különböző arányú (esetleg irányú) változásaiban* jut kifejezésre. Ez az egyik oka annak, hogy *a kínálat arányai nem esnek egybe a jövedelemelosztási arányokkal.* A termelés bővítésére fordítható jövedelmek arányai azonban mégis lényeges tényezői a kínálat termékarányai változásainak.

A vállalatok közötti jövedelemeloszlásban — mint említettük — nagy szerepe van az államnak, amely a jövedelmek egy részét *átcsoportosítja.* Ezzel kapcsolatban lényeges kérdés, hogy az állam *milyen céllal* teszi ezt, differenciálási vagy „kiegyenlítési" szándékkal. A differenciálás céljait szolgáló jövedelemátcsoportosítás jobban megfelel annak a követelménynek, hogy olyan egyensúlyi termelési szerkezet alakuljon ki, amely együtt jár a hatékonyság javulásával és a gyors növekedéssel. A „kiegyenlítési" célú jövedelemátcsoportosítás — miként a gyakorlat bizonyítja — nem ösztönöz megfelelően a hatékony termelési szerkezet kialakítására, s így jelentős mértékben rontja az egyensúlyteremtés lehetőségét is.

Az egyensúlyra hatást gyakorló tényezők bonyolult rendszerének a megközelítésekor elkerülhetetlenek az *absztrakciók.* Bár a termelőszférán belüli kapcsolatok termékmélységűek, mégsem vizsgálhatók az egyensúlyi követelmények külön-külön valamennyi termékre vonatkozóan, hanem csak bizonyos aggregáltsági fokon.

Elvonatkoztatással élve az egyensúly két oldalát úgy közelítjük meg, mint *a termelőszféra két nagy blokkját,* amelyek kibocsátó-felhasználó kapcsolatban vannak egymással. Abból indulunk ki, hogy a termelőszférán belül A és B blokk kölcsönösen felhasználják egymás termékeit, illetve egymás számára kölcsönösen termékeket bocsátanak ki. B blokk *munkatárgyakat* állít elő és felhasználja az A blokk által kibocsátott *beruházási javakat,* az utóbbi pedig igényeket támaszt a B blokk termékeivel szemben. Természetesen mindkét *blokkon belül* számos *részkapcsolat* létezik.

Ha B blokk realizált tiszta jövedelmének termelésbe fektetett része gyorsabb ütemben nő, mint A-é, A lehetséges kibocsátásai — minden egyéb feltétel változatlansága mellett — el fognak maradni B vásárlóalapjának növekedése mögött. A termelésbe fektetett jövedelmek növekedési ütemkülönbségei *egyensúlytalanságokat* hozhatnak létre.

Az egyensúlyhiány abban az esetben következik be, ha B blokk tisztajövedelem-*többletét* vagy annak legalább a korábbival azonos részét *állóeszköz-bővítésre,* beruházásra kívánja fordítani, de az A blokk ezt a pótlólagos keresletet egyáltalán nem, vagy csak részben tudja kielégíteni. A beruházási javak ára — ha az árak elmozdulhatnak — emelkedik. Az áremelkedés a kibocsátásnál gyorsabb ütemben növekvő tiszta jövedelem következménye. Ám a jövedelemnövekménnyel B blokk ténylegesen csak olyan mértékben teremthet pótlólagos kapacitást, amilyen mennyiségben és összetételben a beruházási javak termelésének bővítése egyáltalán lehetséges. A példában tehát nyilvánvaló, hogy A és B blokk között egyensúlyhiány keletkezett. Ebből az egyensúlyhiányból azonban még nem lehet következtetni arra, hogy az miként befolyásolja *az egymásra épülő termelési területek kapcsolatait,* a termék egyensúly vagy egyensúlyhiány irányában gyakorol-e

hatást. A két terület tiszta jövedelmének egyenlőtlen ütemű növekedése lokális egyensúlyhiányt eredményezhet, de nem feltétlenül bontja meg az egyensúlyt biztosító munkatárgy-termékarányok rendszerét. A beruházási javak területén mutatkozó egyensúlyhiánynak a termékarányok rendszerére gyakorolt hatása tulajdonképpen akkor ítélhető meg, ha a B blokkot *felbontjuk az egymással munkatárgy-kapcsolatban* levő területekre. Feltételezzük, hogy a B blokkon belül a B_1 munkatárgyat bocsát ki a B_2, majd ez a B_3 stb. részére, s az utóbbiak termelési kapacitása akkora, hogy kihasználásukhoz B_1 termelőkapacitásának *olyan mértékű bővítésére* van szükség, amekkora többletkeresletet támasztott az A blokkal szemben. Ebben az esetben a beruházási szféra egyensúlyhiánya *a munkatárgy-arányok rendszerének a feszültségeit* fejezi ki. Valójában akkor keletkezik a termékarányok rendszerében egyensúlytalanság, ha a B_1 szférára épülő területeken *növekvő kapacitások* indokolt kihasználásához szükséges lenne a B_1 *munkatárgy* kibocsátásának növekedése,[7] de az nem történik meg.

A beruházási piac feszültségeinek oka lehet a nemzetgazdaság bizonyos pontjain keletkező — esetleg indokolatlanul képződő, vagy oda juttatott — beruházási keresletet növelő többletjövedelem. Gazdaságunkban számos területen hiány mutatkozik, de lehetséges, hogy többletjövedelemmel valahol olyan termelőkapacitásokat fejlesztünk ki, amelyek kibocsátásait a gazdaság nem tudja felszívni. Az előbbi példa gondolatmenetét folytatva: ha a B_1 szféra képes akkora beruházási jószágtömeghez hozzájutni, amely többletjövedelmével megegyezik, vagyis az A kínálati többlete egyenlő a B_1 többletjövedelmével, *az árak itt nem változnak*, még sincs a munkatárgyarányokban egyensúlyi helyzet. Éppen e beruházási kereslet kielégítésével „teremtünk" ugyanis egyensúlytalanságot akkor, ha a B_1-re épülő termelési területek a pótlólagos termékmennyiséget nem tudják felszívni.

A fordítottja is elképzelhető. A B_1 többletjövedelme által indukált *túlkereslet az egységnyi beruházási jószág árának emelkedését* vonja maga után. Ám a további, egymásra épülő termelési szakaszokban a kapacitások növekedési üteme lényegében megegyezik a B_1 eredeti kibocsátási *ütemével*. A beruházási javak *áremelkedése tovagyűrűzik* a felsőbb vertikumokba, noha ott valóban nincs a termékarányokban egyensúlytalanság.

Az elmondottak felhívják a figyelmet arra, hogy a gazdasági egyensúly és szerkezet rendszerének további lényeges vonása a termelési szférán belül *a beruházási javak, valamint a munkatárgyak kínálata és kereslete közti egyensúlyi viszonyok kölcsönös összefüggése, konzisztenciája*. A jövedelmi arányok és az árak mozgása is abban az esetben hatnak kedvezően az egyensúly és a szerkezet rendszerére, ha a két szféra kölcsönös összefüggéseit fejezik ki.

Az eddigiekben azt feltételeztük, hogy a kínálat és a kereslet növekedésének arányait lényegében — noha nem mechanikusan — a tiszta jövedelem termelési célokra fordított növekedésének arányai határozzák meg. A jövedelemarányok és termékáramlási arányok egybeesésének absztrakcióját a továbbiakban — legalábbis egy szempontból — okvetlenül fel kell oldani.

A jövedelmeknek a termelés bővítésére és korszerűsítésére való felhasz-

[7] Hazai tapasztalataink esetenként arra is szolgáltatnak példát, hogy a népgazdaság egyes területein a termelési kapacitások nagyfokú kihasználásából több hátrány származik, mint a részleges kihasználatlanságból. E tény ellenére a szocialista gazdaság természetének a termelési kapacitások minél teljesebb és hatékonyabb kihasználása felel meg.

mint a termeléséhez szükséges importtermékekre fordított kiadások. Ez bekövetkezhet változatlan exportszerkezet esetén is. E viszony alakulásában azonban nagy jelentősége van *az exportszerkezet módosulásainak*. Amennyiben az exportszerkezet olyan irányban változik, hogy növekszik azoknak az exporttermékeknek az aránya, amelyek exportára és a hozzá szükséges importkiadások viszonya az exporttermékek átlagához képest kedvezőtlenebbül alakul, akkor az összes export-árbevétel lassabban növekszik az összes importkiadásnál.

— Az importkiadásoknak az export-árbevételhez viszonyított gyorsabb növekedése bekövetkezhet akkor is, ha *gyorsul a növekedés üteme*. Gyorsuló növekedési ütem mellett fokozódhatnak a gazdaság egymáshoz kapcsolódó területein a növekedési ütem egyenlőtlenségei. Egyes területek nem tudnak lépést tartani az igényekkel (például nyersanyagtermelés), növekednek a termékaránytalanságok, amelyek hazai forrásból nem elégíthetők ki. Mivel bizonyos növekedési ütem fölött az igény már csak importból fedezhető, a többletkibocsátás növeli a termelés egységére jutó importkiadásokat.

— Megváltozik *az exportra és belső felhasználásra* kerülő termékek aránya, nő a belső felhasználás, s csökken az export aránya.

Ezek a tényezők összhatásukban lényegében meghatározzák az exportbevételek és az importkiadások egymáshoz viszonyított mozgását, a külkereskedelmi mérleg alakulását. A külkereskedelem bekapcsolódása a gazdasági szerkezet és egyensúly rendszerébe — miként az előbbi tényezők is érzékeltetik — még inkább nyilvánvalóvá teszi *a termékarányok* (mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt), *valamint az ár- és jövedelemmozgások kölcsönhatását, az egyensúlyi és szerkezetváltozási folyamatok kettős jellegét.*

Az exportáló ország szempontjából *az importra fordítható jövedelmek nagysága* — minden más tényezőt figyelmen kívül hagyva — *az export-árbevétel nagyságától és változásaitól függ*. Az export-árbevétel nagysága viszont függvénye az egységnyi termék exportárának és az exportálható mennyiségnek, ez utóbbiak pedig következményei a kínált és a külföldi partnerek által keresett termékek megfelelésének vagy e megfelelés hiányának. S fordítva: az adott jövedelemösszegből lehetséges import nagysága az importált termékek szerkezetétől, valamint az egységnyi importtermék beszerzési árától, illetve annak változásaitól függ. Itt ismét jól megmutatkozik az árak és a jövedelmek, illetve a termékszerkezet összefüggése. A vizsgálódásoknak tehát főként arra kell irányulniuk, hogy milyen módon lehet akkora export-árbevételhez jutni, amely fedezi a szükséges importkiadásokat, vagyis biztosítja *a külkereskedelmi mérleg egyensúlyát*, továbbá arra, hogy *a külkereskedelem milyen termékszerkezete* illeszkedik jól a belföldi szerkezeti és egyensúlyi rendszerbe, és fordítva: az utóbbi milyen export- és importszerkezetet tesz lehetővé.

Bár az exportbevétel korlátot szab az importkiadások növekedésének, egy-egy időszakban — *külföldi hitelfelvételek* révén — az import mégis gyorsabban növekedhet, mint az export. Ennek következtében a belső felhasználások aránya az össztermelésből még emelkedhet is. Az export-árbevétel az importkiadásoknál viszont gyorsabban növekedhet — egyebek között — akkor, ha *a belső felhasználás aránya csökken*. A külföldi hitelfelvételek növelésének és a belső felhasználás aránya csökkentésének azonban korlátai vannak. Ezért a külkereskedelmi mérleg javítása, egyensúlyba hozása ezekkel az eszközökkel csak bizonyos mértékig lehetséges.

A külkereskedelmi mérleg, valamint a belföldi kínálat és kereslet egyensúlyban tartásának tartós eredménnyel biztató módja *a termelés minőségi jellemzőinek* állandó és következetes javítása. Ezáltal válik lehetővé az exportbevétel legkedvezőbb körülmények között történő emelkedése, az importigény csökkentése, oly módon is, hogy az importtermékek egy részét hazai termeléssel helyettesítik. Távolról sem mellékes tehát, hogy az export-árbevétel és az importköltségek közötti egyensúly milyen forrásokból táplálkozik.

Amíg zárt gazdaságot feltételeztünk, elég volt annyit megállapítani, hogy a jövedelmek allokációjának a termelési szférában olyannak kell lennie, hogy a *termelésbe fektetett egységnyi pótlólagos jövedelemre jutó egyenlőtlen növekedésű kibocsátások mellett is biztosítsa az árukínálat és -kereslet egyensúlyát.*

A hatékonyság egyenlőtlen növekedése következtében előálló egyensúlyhiányok feloldásának a módja a külkereskedelem bekapcsolásával már további mérlegelést kíván. Az egyensúlyi követelmények érvényesítésének — akár valamely végtermék, akár közbeeső termék termeléséről van szó — többnyire *nem az az útja, hogy az alacsony hatékonysággal termelhető termékek előállításában — a belföldi egyensúly kényszeréből kiindulva — viszonylag magas jövedelmeket keletkeztetünk,* hanem inkább az, hogy a termelés bővítését és korszerűsítését szolgáló *pótlólagos jövedelmek mind nagyobb hányadát* éppen azokra a területekre koncentráljuk, amelyeken a termelés hatékonysága, illetve annak javításának a lehetőségei viszonylag kedvezőek. Ily módon a termékek bizonyos csoportjaiban a hazai felhasználáshoz képest jelentkező többletkínálat a viszonylag jó hatékonysággal termelhető és értékesíthető exportárualap bővítését szolgálja, az alacsony hatékonysággal termelhető, de az egyensúly szempontjából szükséges termékek egy részét pedig — lehetőség szerint — importból szerezzük be.

A hatékonysági viszonyok alapján indokolt struktúraváltozások, vagyis a „szerkezeti hatékonyság" megítélésében fontos szerepe van a „volumenszemléletű" és a „minőségszemléletű" hatékonysági törekvéseknek. Sok esetben a belföldi vagy a külkereskedelmi egyensúlyhiány feloldása érdekében csupán a változatlan vagy kis mértékben javuló minőségű termék egységéhez szükséges ráfordítások csökkentését tartják szem előtt. Ennek természetesen nagy jelentősége van minden területen az egyensúlyi tendenciák érvényesülésében. Ám a változatlan vagy alig javuló termékminőség ahhoz vezet, hogy a termék *exportára nem, vagy csak lassan emelkedik,* kiélezett verseny esetén még csökkenhet is. Gyakran az export hatékonysága javulásának nem is a magas költségszínvonal az akadálya, hanem az alacsony exportár. A fajlagos ráfordítások csökkentése tehát nem elégséges ahhoz, hogy a külkereskedelmi mérleg egyensúlya és a belföldi egyensúly létrejöjjön.

Mivel az importárak lényegében adottak — a ráfordítások csökkentése mellett —, előtérbe kerül az elérhető exportár. A minőség árformáló hatása *a világpiacon sokkal erősebb, mint a belföldi piacokon,* a vásárlók szélesebb választási lehetőségei, illetve az erősebb verseny következtében. Adott importárak és fajlagos ráfordítások mellett is a termék jelentősen eltérő minőségben állítható elő. A minőségjavulás következtében elérhető exportáremelkedés pedig növeli az export-árbevétel és a ráfordítások — közöttük az importköltségek — közti különbözetet.

A külkereskedelmi mérleg egyensúlyának és a belföldi egyensúlynak a biztosítása a jövedelmek olyan elosztását kívánja meg a termelés különféle területei között, amelynek eredményeként a termékszerkezetben növekszik azoknak a termékeknek a súlya, amelyeknél nemcsak az *importigényesség, hanem a minőség javítása* szempontjából is kedvezőek a lehetőségek. A jövedelemelosztás ilyen szerkezete végső fokon növeli *a belföldön felhasználható jövedelmek nagyságát és arányát is.* Ez megkönnyíti a keletkezett egyensúlyhiányok importból történő feloldását. A termelés különböző ágai, területei közötti jövedelmeloszlás szerkezete nagyban befolyásolja *a belföldön és külföldön realizálódó jövedelmek arányát.*

Amikor viszont a kivitt termékek exportára lassabban növekszik, mint a rájuk fordított importköltségek, akkor az import *növekvő jövedelmeket szív el* belföldről. A belföldön felhasználható jövedelmek viszonylagos vagy abszolút csökkentése hangsúlyosan visszautal az országon belül realizálódó jövedelmek *elosztásának* a problémájára.

A belföldön felhasználható jövedelmek csökkenése mögött végül is *a belföldön rendelkezésre álló termékmennyiség abszolút vagy viszonylagos csökkenése áll.* Ha a jövedelmek csökkenésének megfelelően *mérsékelik a termelőeszközimportot,* akkor ez önmagában a külkereskedelmi mérleg kiegyensúlyozásának az irányába hat ugyan, de a korábbi növekedési ütem tartása csak úgy lehetséges, ha a termék egységéhez szükséges import csökken. Nagy a valószínűsége annak, hogy a fajlagos import*anyag*-igény csökkenése csak lassabban követi az import mérséklését, amely belföldi egyensúlyhiányokhoz vezet, minthogy a közvetlenül importra épülő területeken a termelés növekedési üteme csökken. A növekedési ütem csökkenése átgyűrűzhet a termékkapcsolatok számos fázisára. Hasonló következménnyel jár, ha az „importmérséklés" *a beruházási javakat* érinti.

Ilyen körülmények között fokozott jelentősége van a belföldön felhasznált termelési célú jövedelmek ésszerű elosztásának. A jövedelemelosztásnak abban az irányban kell hatnia, hogy a korábbinál kevesebb importtermék azokba a termékcsoportokba épüljön be, amelyek termelésénél a tág értelemben vett hatékonyság emelésére kedvezőek az adottságok. A jövedelmeket még abban az esetben is koncentrálni kell, ha *más területeken* nem biztosítható a korábbi növekedési ütemnek megfelelő import sem, noha ez szintén — legalábbis átmenetileg — egyensúlyzavarokhoz vezet a belgazdaságban.

BOD PÉTER ÁKOS—MAJOROS PÁL:

A gépipari termékszerkezet „demográfiája" 1964 és 1977 között

Bevezetés

A fejlett és közepesen fejlett országokban — így hazánkban is — kialakultak a fő keretek, a makrostrukturális arányok, és a szerkezeti változások áttevődtek az alágazatok, vállalatok szintjére, vagyis a mikroszférába. A strukturális változások megnyilvánulnak a termelés és az értékesítés szervezetében, a gyártás technológiájában, továbbá magában a gyártott termékekben. Napjainkban hazánkban ez utóbbi, a termékszerkezet fejlesztése került előtérbe. Így cikkünkben a termékek megújulásának, cserélődésének, korállományának az alakulásában lezajlott *időbeli változásokat* elemezzük a gépiparban az utóbbi néhány év során végbement folyamatok alapján.

Egyike a vitatott kérdéseknek, hogy sikerülhet-e kedvező irányban módosítani a gépipar termékszerkezetét, ami azért fontos, mivel a gépipar állítja elő a termelőeszközök nagy részét (hazai és export célokra egyaránt), és az ágazatban nagy a jelentősége tudományos-műszaki haladás eredményei hasznosításának —, *így a gépipar az ország technikai színvonalát is reprezentálja.*

A gépgyártást általában — még szakosodott, specializált termelés mellett is — a termékek heterogenitása jellemzi, mind az előállítási technológia és gyártásszervezés, mind a felhasználási lehetőségek vonatkozásában. Amíg azonban a gyártás tömegszerűsége, szervezete, technológiája hosszabb időtávonként szakaszosan újul meg, addig a termékek rendszeresen változnak. Mindezek miatt érthető, hogy egy nem túl hosszú időszak alakulására a termékek, és — például — nem a technológiák változásai alapján következtetünk, bár e kettő természetesen nem független egymástól.

E cikkben csupán a termékszerkezet időbeli változásait vizsgáljuk, és más lehetséges minőségi dimenziókra csak a változás dinamikájából következtetünk. Úgy véljük ugyanis, hogy az utolsó tízegynéhány évben iparunkban a változás és a fejlődés alapjában véve együtt járt, főként a nemzetközi munkamegosztásba való sokkal szorosabb bekapcsolódásunk, a nagy központi fejlesztési programok, a piaci kereslet követését — sőt alakítását — ösztönözni szándékozó szabályozási rendszer bevezetése következtében is.

Kiinduló feltevésünkkel szemben komoly ellenvetéseket lehet felhozni. Pl. tény, hogy az *új* nem automatikusan szinonimája a *jobbnak*. Mégis helyesnek véljük kiinduló feltevéseinket, mert:

— bár biztosan találni olyan esetet, amikor az új termék, új eljárás vagy szervezet rosszabb, gazdaságtalanabb, nehézkesebb a megszüntetett

réginél, de ez inkább csak a szabályt erősítő kivétel lehet; az ellenkező feltételezése a gazdasági racionalitás tagadásához vezetne;

— gazdaságunk nemcsak műszakilag járja a követő stratégia útját, de gazdaságilag is alkalmazkodónak, *rugalmasnak* kell lennie. Ha a változások iránya nem is mindig világos, a változatlanhoz való ragaszkodás bizonyosan hátrányos.

Az időbeliség mérési felhasználására a strukturális elemzésekkel járó összemérési dilemma is ösztönöz. Megbízható tér- és időbeli összehasonlításhoz elvben a naturális forma lenne a legalkalmasabb. Ám még a homogén termékeknél sem kerülhető el a minőségi különbségekből adódó bonyodalom. Eltérő fajtájú dolgokat csak valamilyen közös dimenzióval lehet egymáshoz viszonyítani. Ez a közös mérce a közgazdasági számítások zöménél az értékbeli kifejezés, de ismertek az árral mint aggregáló eszközzel kapcsolatban felmerülő nehézségek (árváltozás, a „tökéletlen" árrendszer, az eltérő árformák torzító hatása, az árfolyamváltozások stb.). (Vannak persze az értékbeli mérésnek ezenkívül mélyebb elméleti ellentmondásai is, ezekkel itt most nem foglalkozunk.) Tisztában vagyunk azzal, hogy a gazdasági folyamatok elemzésénél nem lehet eltekinteni sem a naturáliában, sem az értékformában történő összehasonlításoktól. Csupán arra kívánunk rámutatni, hogy jelentős szerepet játszhat *az időbeliségnek — mint sajátos aggregáló naturáliának — az alkalmazása.*

E torzításoktól mentes az a mérés, mely az egymástól megkülönböztethető termékeknek csupán a gyártásban, illetve a forgalomban eltöltött idejét jellemzi. *Ez az információ igen gazdag: kiolvasható, hogy melyik konstrukciót nem fogadta el a piac, melyik tudott tartósan elterjedni, milyen volt az elterjedés sebessége, intenzitása — itt már forgalmi,* tehát *értékmutatók* felhasználásával —, *hány év után szűnik meg a termék, az adott évi teljes gyártáson* (értékesítésen) *belül milyen „korú" termékekből van a legtöbb stb.*

Cikkünkben a termékszerkezet változását az ágazati és alágazati termékváltás időbeli alakulásával, az értékesítés életkor szerinti megoszlásával, a belföldön és külpiacon értékesített termékek átlagos életkorával jellemezzük.*

Az új termék és a termékcserélődés

Az időbeliség mint vizsgálati dimenzió szerint a termékszerkezet a következő esetekben változik egy-egy adott évben:

— ha új termékeket vezetünk be,

— ha régebbiek gyártásával hagyunk fel,

— ha a változatlan — a se nem új, se meg nem szüntetett — állományon belül módosul a korábban új, illetve a jövőben megszüntetendő gyártmányok aránya, azaz az állomány belső szerkezete.

Mit is tekintünk új terméknek? A politikai gazdaságtan szerint új az a termék, amely új szükségletet, vagy régi szükségletet jelentősen eltérő módon elégít ki. Ez számunkra nem operatív meghatározás. Az új termék kevésbé áttételes definíciói sem jelölik ki pontosan azt a választóvonalat, amely alatt a módosítások *még* nem hoznak létre új minőséget, felette viszont *már* igen. Antoniewicz Flórián a következőt írja: „új terméknek vagy a

* Itt mondunk köszönetet a KSH Iparstatisztikai Főosztályának a rendelkezésünkre bocsátott statisztikai adatokért.

termékek új választékának minősül — az árhatósági rendelkezések szerint — egyszerűen minden olyan termék, melynek még nincs kialakított, érvényesített hatósági vagy szabad ára."*

A KSH-ban viszont azt nevezik új terméknek, amelyet a gyártó magyar iparvállalatok *annak tartanak.*

A fogalmat használó szakemberek jól tudják,** hogy az új termékhez fontos anyagi és erkölcsi motivációk, érdekek is tartoznak. Ezt a statisztikák felhasználóinak is tudomásul kell venniük. Így mi is csak abban reménykedhetünk, hogy az általunk vizsgált időszakban az új termék meghatározásánál érvényesülő „kritikus határ" nem változott jelentősen.

Vizsgálatunkban elfogadtuk az általunk alkalmazott mérési módszerekkel és fogalmakkal járó kétségtelen módszertani pontatlanságokat, tudván, hogy az időbeli összehasonlításoknak az említetteken kívül még számos olyan vonatkozása van, amelyek megnehezítik a vizsgált folyamatok egyértelmű minősítését. Eltekintünk például attól, hogy az azévi új termék műszakilag, piaci szempontból nem is igazán új, más országban például már a kifutó cikkek között lenne, vagy az is lehetséges, hogy az igen hosszúra nyúló fejlesztési ciklus következtében már megjelenésekor erkölcsileg avulófélben levő termékkel van dolgunk.

Az új termékek számát, arányát számon tartják a vállalatok és a hatóságok, közlik a statisztikai kiadványokban mint a gazdasági fejlődés minőségi jellemzőjét. Ugyanakkor tény, hogy a korábban gyártott termékek kivonását (nem túl szerencsés, ám széles körben elfogadott szóval „kihalasztását") — jóllehet közlik a statisztikák — általában vonakodnak hasonló irányú és jelentőségű változásnak felfogni (mint a korábban idézett egyik szerző is).***

A gépipari termékcserélődésről

A vállalatok csak az új termék, az új profil bevezetését minősítik változásnak, a régi abbahagyását nem. Pedig teljesen kézenfekvő az az összefüggés, hogy a szükségletkielégítés új módja általában együtt jár a régi megszűnésével; a hatékonyabb, korszerűbb módszer előbb-utóbb kiszorítja a régit. A megszüntetett termék, technológia éppen azokat az erőforrásokat szabadítja fel, amelyek a következő új termék előállításához kellenek. E két, ellentétes irányú változás egyaránt módosítja az adott időszak termékválasztékának jellegét. Ez vezetett minket arra, hogy a *termékcserélődés* — látszólag furcsa — mutatóját kiszámoljuk. Ez az adott évi ellentétes irányú módosulásnak — az új termék bevezetésének és a régi termékek kivonásának — az összegezése, amit darabszámban és értékben is mérhetünk. Ez a mutató még inkább elfogadható, ha arra gondolunk, hogy a komplementerének is van tényleges gyakorlati értelmezése: az adott évben változatlanul gyártott termékek halmaza (ha a termelési értékben mérünk, a komplementer értelmezése egyszerű, de a darabszámban való mérés esetén már nehezebb). Ha feltételezzük, hogy elvben a forgalomba kerülő termék életciklusának első éve adja a felfutási szakaszt, és forgalmazásának utolsó éve jelenti a megszüntetési szakaszt, akkor ez a „törzsállomány"

* Antoniewicz Flórián: Árképzés. Tankönyvkiadó, 1972. 42. l.

** Lehoczky Gyula: Az új termék fogalma és statisztikai módszerei. Statisztika Szemle, 1978. 1. sz.

*** Lehoczky: I. m.

a tetőzést és a stagnálást öleli fel. Tömegszerűség, gyártási szervezet, értékesítési feltételek tekintetében e két szakasz közelebb áll egymáshoz, mint akár a bevezetés, akár a megszüntetés fázisaihoz.

A termékcserélődési mutató a termékszerkezet változásait is méri. Igaz, ebből a mérésből kimaradnak a változatlan állományon belüli arány-módosulások, de a termékstruktúra másik két, ellentétes irányú változását jól mutatja. Kiinduló feltételezésünknek megfelelően (nevezetesen, hogy a bevezetett új termékek modernebbek, korszerűbbek, s a kifuttatott termékek elavultak) a termékcserélődési mutatót *korszerűsödési rátaként* is értelmezhetjük, és a ráta dinamikájának vizsgálata révén időben is nyomon követhetjük a korszerűsödés, a technikai fejlődés folyamatát, hiszen a gazdasági növekedés együtt jár a technikai haladással.

Igaz persze, hogy a technikai fejlődés fogalmát nem korlátozhatjuk az új, jobb termékek bevezetésére (a *termék*struktúra korszerűsítésére), mert ezen kívül ide tartozik a termelés technológiájának fejlesztése, a fizikai munka gépesítése stb. Vagyis a termékösszetétel javítása csak egyik oldala, kifejeződése a technikai fejlődésnek, de a *legkézzelfoghatóbb* oldala. Termékcserélődési mutatóinkkal tehát képet nyerhetünk gépiparunk technikai fejlődéséről, annak üteméről.

Először vizsgáljuk meg ezt a mutatót a termékek darabszámában (lásd az 1. sz. táblázatot)! A gépipar összességében emelkedés van, amely dinamikus termékcserélődésre enged következtetni. 1970-ben ugyan egy kisebb visszaesés következett be (amely egyben minden alágazatot jellemez), de a további években a korábbi mértékű változások folytatódtak. Az alágazatok közül a gépek és gépi berendezések gyártása alágazat változott a legdinamikusabban, melyet gyors emelkedés, majd magas szinten való stabilizálódás jellemez. A villamosipari gépek gyártása és műszeripar alágazatokat hasonlóan gyors és nagyarányú változások jellemezték, de a 70-es évek elején mindkét alágazatban jelentős törés következett be a dinamikában, majd 1972—73-tól újra emelkedést jelez mutatónk. A fémtömegcikkipar mikrostruktúrájának változásai viszonylag magas szinten, rendszertelenül ingadoznak, kis eltérésekkel. Évente kb. 130—180 terméket érint változás. A közlekedési eszközök gyártása, valamint a híradás- és vákuumtechnikai alágazatokban nem mutathatók ki jelentős változások, minden évben többé-kevésbé hasonló szintet értek el: 50—80, illetve 100—130 terméket érintettek.

A termékcserélődési mutató *darabban* való értelmezése nem mutathat teljes képet a gépipar termékszerkezetének változásairól (bár a számok az egyedi termékeket nem tartalmazzák), azt meg kell vizsgálnunk a termelési érték százalékában is, s ekkor már kissé eltérő képet kapunk a változásokról. A gépipar összességében 1970-ig nagyon lassú emelkedés, szinte stagnálás volt megfigyelhető; az ezt követő években pedig a cserélődés csökkenő tendenciájú, az 1973-as év kivételével. (Az 1973-as emelkedést azzal magyarázhatjuk, hogy ekkor kezdték el az IKARUS 200-as család gyártását, amely nemcsak a közlekedési eszközök gyártása alágazatban okozott jelentős változásokat, hanem az alágazat nagy és egyre növekvő részaránya következtében a gépipar összességében is.)

A híradás- és vákuumtechnikai iparban 1971-ig nagyon gyors volt a termékcserélődés (kis ingadozásokkal), csaknem ilyen magas szintű volt 1970-ig a cserélődés a gépek és gépi berendezések, illetve műszeripar al-

1. sz. táblázat

A gépipar termékcserélődési mutatói (1964—1977)

(Új + kihalasztott termékek)

	Darabban						A termelési érték százalékában					
	1964	1967	1970	1972	1974	1977	1964	1967	1970	1972	1974	1977
Gépek és gépi berendezések gyártása	177	258	284	292	367	313	15,9	12,7	15,7	9,7	7,9	7,3
Közlekedési eszközök gyártása	78	48	72	68	76	90	8,4	7,9	9,7	8,4	12,8	4,4
Villamosipari gépek és készülékek gyártása	165	313	223	220	267	257	11,5	8,1	7,0	5,4	7,5	9,6
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	101	166	121	106	119	122	20,1	25,7	26,2	14,6	15,3	5,0
Műszeripar	188	290	137	259	242	269	11,5	13,9	16,1	9,0	11,6	9,4
Fémtömegcikk-ipar	181	150	133	178	173	116	3,1	7,5	3,7	4,6	4,6	4,5
Gépipar összesen:	890	1225	970	1117	1244	1167	11,5	11,8	12,1	8,7	10,2	6,3

ágazatában, de az ezt követő években mindhárom alágazatban gyors visszaesés, lassulás figyelhető meg. Különösen a híradás- és vákuumtechnikai ipar termékcserélődésének lelassulása példátlanul gyors, pedig ezt az alágazatot hagyományosan a termékek gyors értékavulása jellemzi, amely magas cserélődési mutatót feltételez.

Mivel magyarázhatjuk a termékcserélődés 1970 utáni lelassulását? Az egyik ok feltehetően a 70-es évek eleji külpiaci konjunktúra hatása volt: ebben az időszakban — kis túlzással — szinte mindent el lehetett adni. A vállalatok ugyan vezettek be új termékeket, és futtattak ki elavultakat, de a termelésben megnőtt a régebbi, stabil termékek aránya, *a vállalatok nem kockáztattak, mert nem kényszerültek rá a kockáztatásra.* Ezt a konjunkturális helyzetet az jellemezte, hogy jelentős mértékben nőtt a gépipar exporttevékenysége, de az exportrelációk közötti éles eltérések továbbra is megmaradtak. A szocialista és fejlődő országok piacaira adtuk el a gépek és gépi berendezések, illetve a villamosipari gépek gyártása alágazatok végtermékeit, míg a fejlett tőkésországokba irányuló gépipari exportunk csak kismértékben nőtt, s az is elsősorban a félkésztermék-exportból adódott.

Az 1970 utáni lassulás további oka a belső gazdasági helyzet alakulása. A gazdaságirányítási reform bevezetése egy ideig ösztönözte a vállalatok vezetését, és ez a termékcserélődést a megelőző évekhez hasonló szinten tartotta, sőt kis emelkedés is megfigyelhető volt. Ez a folyamat az idő múlásával láthatóan vesztett erejéből, mert a vállalatok megelégedtek elért helyzetükkel. A szabályozórendszer nem tette eléggé érdekeltté a vállalatokat új piacok keresésében, új termék bevezetésében (a növekvő nyereség mind nagyobb részét kellett és kell adóként befizetni a költségvetésbe). Ugyanakkor igen kellemetlen pénzügyi helyzetbe kerülne az a vállalat, amely valamilyen perspektivikus értékesítési irányra való „ráállás" érdekében — akár csak egy évre is — visszaesést vállalna.

A közlekedési eszközök gyártása alágazatban 1964—72 között a termékcserélődés egyenletesen 8—10 százalék közötti volt, 1973-ban megnőtt 27,2 százalékra (az IKARUS—200-as család bevezetése), 1974-ben még mindig viszonylag magas a mutató értéke (12,8 százalék). *Az ezt követő években a termékcserélődés szinte megszűnt.* A fémtömegcikk-ipart a nagyon alacsony szintű változások kísérték. Összességében a gépipar termékszerkezetének változásai nem mutatnak egyértelmű képet, inkább *az alágazatok cserélődési mutatóinak eltérő jellege az, ami figyelemre méltó.* Különösen az feltűnő, hogy a gépipar legnagyobb hagyományokkal rendelkező területén volt a korábbinál kisebb a termékek cserélődése korszerűsödési rátánk szerint.

Nehéz értékelni, vajon ezek a változások kedvezőek-e avagy sem, a „sok" változás pozitív-e, s a „kevés" a „negatívval" azonosítható-e. Megkíséreltünk nemzetközi adatokat keresni a hazai változások nemzetköziekkel való összehasonlítása végett. A nemzetközi statisztikák azonban ilyen adatokat nem tartalmaznak, bár ha találtunk volna is, az összehasonlítással sok gondunk lett volna. *Az új termék kritériumai ugyanis nem tisztázottak.* (További problémát okoz a nemzetközi összevetéseknél, hogy a gépipart az ENSZ, illetve a fejlett tőkésországok statisztikái másként bontják, mint a hazai statisztikai gyakorlat.) E számok értékelésére spekulatív úton egy mércét próbálunk meg felállítani. Az idő gyorsulásának általános bölcsességét most úgy válthatjuk aprópénzre, *hogy a nem lassulást normaként alkalmazzuk a termékcserélődési mutatónk alakulására is.*

A termékek gyártási éveit vizsgálva azt találtuk, hogy a gépipari kifuttatott termékek „kora" 8—9 év. Ezek után feltételezhetjük, hogy 9 év alatt a termékeknek egészükben ki kell cserélődniük, vagyis évente átlagosan a termékek kb. 1/9-ét kell kifuttatni, és kb. 1/9-nyi új terméket kell bevezetni. E feltételezett termékcserélődési mutatónk szerint a termékek 2/9-ét, kb. 22 százalékát kellene érintenie a változásnak (feltételezve, hogy sem specializáció, sem diverzifikáció nincs), de tudjuk, hogy a kifuttatott termékek statisztikai felmérése nem teljesen megbízható. (Egy termék a statisztika számára akkor szűnik meg, ha a termelés lehetősége is megszűnik, így elképzelhető, hogy a termék termelését beszüntetik, a gép megmarad — tehát a termelés lehetősége még fennáll —, s amikor magát a gépet leselejtezik, nem jelentik a KSH-nak, hogy megszűnt a termelés lehetősége.) Ezért vonjunk le nagyvonalúan 6 százalékot a be nem jelentett (de ténylegesen megszűnt) termékekért! Így mutatónknak 16 százaléknak kellene lenni a gépipar egészére. (Természetesen ágazatonként azok jellegétől függően eltérnek ezek a logikai értékek.)

Az alágazatok között a híradás- és vákuumtechnikai iparban kellene a legrövidebbnek lennie a cserélődési időnek, 5—6 évnek. A leghosszabb a cserélődési idő a fémtömegcikk-iparban (18—20 év) és a villamosipari gépek gyártása alágazatban (12—14 év). A valós értékekkel összehasonlítva e gondolati termékcserélődési normát, láthatjuk, hogy a gépipar 1969—70-ben és 1973-ban volt a legközelebb ehhez az értékhez (12,2, 12,1 és 13,2 százalék), de még ekkor is jelentős volt a lemaradás. Azt tehát nem tudtuk meg, hogy önmagában (és másokhoz viszonyítva) elég gyors-e a termékcserélődés, de azt igen, hogy *a korábbi tartós tendenciákhoz képest is lassult a termékváltás, mégpedig olyan korszakban, melyre világméretekben éppen nem a változatlanság a jellemző e téren.*

Specializáció vagy diverzifikáció jellemzi-e a magyar gépipart?

Számításaink egyszerűbbé tétele érdekében eddig feltételeztük, hogy nincs sem specializáció, sem diverzifikáció. Először is el kell mondanunk, hogy sem a specializációnak, sem a diverzifikációnak nincs egyértelmű — a folyamat méréséig eljutó — definíciója. Előbbin tág értelemben a termelési profil szűkítését, utóbbin a szélesítését értik. A specializáció indoka, hogy a vállalat összpontosíthatja felszabaduló erőforrásait, növelheti a gyártás tömegszerűségét, koncentrálhatja kutatási-fejlesztési lehetőségeit, így új, jobb, magasabb színvonalú termékeket fejleszthet ki, s ennek révén javíthat jövedelmi helyzetén. A szelektív struktúrapolitika a specializáció fokozását szorgalmazza.

A vertikális diverzifikáció (amelynek lényege, hogy a termelési profilhoz az azt megelőző vagy azt követő szakaszt is hozzácsatolják) erősödését elősegíti, ha a háttéripar fejletlen, s ha nagy a termelő függése szállítóitól. A horizontális diverzifikáció (az eredeti profilhoz hasonló új termékek bevezetése) indoka lehet, hogy ilyen területen már meglevő termelési, piaci, kutatási, szerviz- stb. tapasztalatokat felhasználhatják a termelésben. A laterális diverzifikáció (az új termelési profil nem kapcsolódik a már meglevő tevékenységi területhez) hazánkban csak kevéssé terjedt el, nagyon kevés vállalat él

vele. Mindhárom diverzifikáció választásának az egyik, de nem az egyetlen motívuma a termelési biztonság növelése, a kockázat csökkentése.

A diverzifikációs termékpolitika kis, külkereskedelemre utalt ország és kis vállalat szempontjából csak abban az esetben ajánlatos, ha ez az alkatrészgyártás, az „építőelemek" gyártásának erőteljes specializációjával jár együtt, különben megosztja a rendelkezésre álló erőforrásokat, és így nem segíti a hatékony gazdálkodást.

A gyors műszaki fejlődés a legtöbb ágazatban igényli a gyors gyártmánycserélődést, az új termékek bevezetését és az ezzel járó visszafejlesztést. A gazdasági növekedés nagyon gyors üteme mellett sem lehetséges mindig csak új és új termékek bevezetése — a fejlődésnek elengedhetetlen kísérője a visszafejlesztés. A vizsgált időszakban a gépiparban évente 180—330 termék gyártását szüntették meg. Ez emelkedő tendenciát mutat. Az utóbbi években rendszeresen 300 fölött van a kifuttatott termékek száma. (Ezeket az adatokat erős fenntartásokkal kell persze fogadni.) Termelési értékben ez a volumen általában 1—2 százalék között mozog, kivétel az 1972—75 közötti időszak, amikor meghaladta a 3 százalékot. De ugyanebben az időszakban évente 700—1000 terméket vezettek be, és ez is emelkedő tendenciájú. Ha azonban a termelési érték százalékában nézzük az új termékek részarányát, akkor megfordul a tendencia. 1964—70 között 10 százalék körül mozgott az új termékek termelési értékének késztermékbeli aránya, amely ezután folyamatosan csökkent, és 1977-ben már 5 százalék alatt volt. Tehát — mint már a termékcserélődési mutató vizsgálatakor is láttuk — ellentétes tendencia figyelhető meg: az új termékek gyorsuló bevezetését nem követi az új termékek termelésének növekedése, sőt csökkent ez az arány.

Ezek a jelenségek a gépipari termékstruktúra bővülésére, vagyis diverzifikációra utalnak. A diverzifikáció mértékét vizsgáljuk most úgy, hogy az új és a kifuttatott termékek számának különbségét képezzük (2. sz. táblázat)! A gépipar összességében a gyártmányskála évente 500—850 új termékkel bővült. Ez a bővülés egyenetlen, hullámzó volt. A gépek és gépi berendezések, a villamosipari gépek gyártása és a műszeripar alágazatok kétcsúcsos hullámzást mutatnak. A diverzifikáció foka a villamosipari gépek gyártása és a műszeripar alágazatokban 1967-ben és 1974-ben, illetve 1973-ban volt a legmagasabb, míg a gépek és gépi berendezések gyártása alágazatban 1969-ben és 1973-ban. Itt évente átlagosan 100—200-zal bővült a termékek száma. A híradás- és vákuumtechnikai ipar és a közlekedési eszközök gyártása al-

2. sz. táblázat

A gépipari termékszerkezet bővülése

(darab)

Alágazat	1964	1967	1970	1972	1974	1977
Gépek és gépi berendezések gyártása	117	156	168	140	16	137
Közlekedési eszközök gyártása	—6	28	40	32	16	62
Villamosipari gépek és készülékek gyártása	89	231	143	166	205	109
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	37	88	47	50	45	22
Műszeripar	140	206	103	173	176	127
Fémtömegcikk-ipar	123	122	85	128	65	62
Gépipar összesen:	500	831	586	689	670	519

ágazatokat alacsony diverzifikációs mutató jellemzi. Ez utóbbi alágazat volt az egyetlen, ahol 1964-ben specializációs törekvés volt megfigyelhető: 6-tal csökkent a termékek száma. A fémtömegcikk-ipart 60—120 közötti csökkenő irányzatú diverzifikáció kíséri.

Gépiparunk tehát egészében továbbra is diverzifikálódik. A termékválaszték bővülése hazánk esetében inkább kedvezőtlen tendencia (bár egyes vállalatok esetében ez kedvező is lehet), mert az intenzív gazdasági növekedés a termékszerkezet korszerűsödését követelné meg: a termelésben specializációt, ugyanakkor a kereskedelemben a termékválaszték bővülését. Ezt a célt a nemzetközi munkamegosztásba való intenzív bekapcsolódással, a KGST-n belüli szakosodás fejlettebb szintjével érhetjük el. A gépiparban a termékek erőteljes szelektálása szükséges, hogy a magas technikai színvonalú, jól értékesíthető termékek termelésére koncentrálhassuk termelőerőinket.

A termelőtevékenységek ilyen kategorikus értékelése előtt természetesen részletesebben kell vizsgálni a termékek időbeli jellemzőit, mivel a termékcserélődési és diverzifikációs mutatók csak az az évi változásokat rögzítik, amelyeket esetleg átmeneti piaci okok erősen torzíthatnak. A vállalatok műszaki fejlesztési, valamint piaci tevékenységére nem csupán az adott évben bevezetett és kihalasztott termékek száma és aránya jellemző, hanem a közelebbi vagy régebbi múltban kifejlesztett konstrukciók gyártási, értékesítési aránya, vagyis a gépipari produktum egészének kormegoszlása is. Itt és a továbbiakban a termelés helyett az *értékesítés* adatait használjuk, mert következtetéseink levonásához a gyárat elhagyó, a vevők értékelése elé kerülő állomány alakulására van inkább szükség.

A gépipari termékek értékesítésének kormegoszlása

A gépipari teljes értékesítés és ezen belül az exportértékesítés kormegoszlását az 1967—1977 közötti időszakban vizsgáltuk, de valamennyi táblázatot nem tudjuk közölni, ezért illusztrációs célból az 1967., 1972., illetve az 1977-es éveket mutatjuk be (3. és 4. sz. táblázat).

Egyértelműen kedvezőtlen tendenciaként értékeltük, hogy a gépiparban *az adott évben bevezetett termékek aránya jelentősen csökkent a teljes értékesítésen belül.* 1967—70 között ez az arány 11—12 százalék körül mozgott, sőt emelkedett, majd gyors csökkenésnek indult, és 1977-ben nem érte el a 4 százalékot sem.

Az egyes alágazatokban is — kivétel talán a villamosipari gépek gyártása és a fémtömegcikk-ipar alágazat — jelentős törést észlelhetünk. Most azt mondhatnánk, hogy az első évben esetleg „csak" piaci okai vannak az alacsonyabb értékesítésnek, és ez torzít. De ha megnézzük a 0—3 éve bevezetett termékek értékesítési arányait, ugyanez a tendencia érvényesül. A legfeljebb három éve gyártott termékek értékesítésbeli aránya 1973—75-ig 30—34 százalék között mozgott, utána csökkenésnek indult (az 1973—75 közötti időszakban a közlekedésieszköz-gyártást az IKARUS—200 nyomta meg, ebben az alágazatban ekkor az értékesített termékek több mint 50 százaléka fiatalabb volt 3 évesnél).

Erőteljes öregedés figyelhető meg a híradás- és vákuumtechnikai iparban. A legfeljebb 3 éve gyártott termékek értékesítése 53,1 százalékról 26,2 százalékra csökkent, s ezalatt nőtt a 4—25 éves termékek aránya. Az

3. sz. táblázat

A gépipar értékesített termékeinek kormegoszlása[1]

(százalék)

Alágazat	Év	Az adott évben bevezetett	0—3[2]	4—6	7—10	11—15	16—25	26—	Együtt
			éve bevezetett termékek értékesítésének az aránya						
Gépek és gépi berendezések gyártása	1967	15,9	36,0	15,5	16,8	14,7	12,7*	4,3**	100,0
	1972	11,5	37,0	23,6	10,3	11,8	13,2	4,1	100,0
	1977	6,3	24,8	28,2	20,8	9,9	11,4	4,9	100,0
Közlekedési eszközök és készülékek gyártása	1967	8,4	26,6	24,7	16,1	18,1	9,1*	5,4**	100,0
	1972	4,7	26,0	22,8	28,1	7,0	12,4	3,7	100,0
	1977	4,0	13,3	52,3	20,8	10,0	2,6	1,0	100,0
Villamosipari gépek és készülékek gyártása	1967	7,6	28,2	22,2	17,4	10,6	6,3*	15,3**	100,0
	1972	5,4	22,4	27,4	21,1	11,9	9,8	7,4	100,0
	1977	6,6	22,5	20,3	19,3	16,6	12,5	8,8	100,0
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	1967	19,8	53,1	20,6	7,4	6,0	2,5*	10,4**	100,0
	1972	4,3	42,8	21,8	13,5	8,5	6,3	7,1	100,0
	1977	3,2	26,2	22,5	27,4	12,1	7,2	4,6	100,0
Műszeripar	1967	12,9	37,3	19,9	17,4	14,7	7,5*	3,2**	100,0
	1972	8,1	31,5	32,6	16,3	7,7	9,8	2,1	100,0
	1977	8,5	29,5	28,8	25,2	8,8	4,8	2,9	100,0
Fémtömegcikk-ipar	1967	3,5	15,4	21,6	14,9	13,4	16,7*	18,6**	100,0
	1972	4,7	19,1	15,1	13,6	11,9	17,6	22,7	100,0
	1977	4,5	15,0	18,0	16,4	11,3	15,9	23,4	100,0
Gépipar összesen	1967	11,2	31,9	20,9	15,0	13,5	9,5*	9,2**	100,0
	1972	6,5	29,9	23,2	18,1	9,6	11,8	7,4	100,0
	1977	3,9	20,7	32,0	21,5	11,3	8,2	6,3	100,0

[1] Alkatrészgyártás nélkül.
[2] Tartalmazza az adott évben bevezetett termékek értékesítését is.
* 16—23 év
** 23 év fölött

egyetlen kedvezőnek nevezhető tendencia az, hogy *a negyedszázadnál régebbi termékek értékesítési aránya csökkent.* Ha együtt értékeljük a közlekedésieszköz-gyártás alágazattal, azt mondhatjuk, hogy hirtelen meggyorsult a termékcserélődés, és korszerűbbé vált a közlekedésieszköz-gyártás, és sajnos fordított irányú változás történt a híradás- és vákuumtechnikai alágazatban. A villamosipari gépek, valamint a gépek és gépi berendezések gyártása alágazatban viszonylag kevés változás történt, itt is lassú öregedés, az idősebb termékek felé való eltolódás figyelhető meg.

A műszeripar és a fémtömegcikk-ipar a legkiegyensúlyozottabb, de míg a műszeripart dinamikus értékesítési struktúraváltozás jellemzi (a 0—6 éves termékek aránya 60 százalék körül mozog), addig a fémtömegcikk-ipar termékei a legöregebbek. Csak érdekességként: a fémtömegcikk-iparban nőtt a 25 évesnél idősebb termékek értékesítési aránya, *és az 1944 előtt bevezetett termékek aránya 1977-ben még mindig 13,3 százalék.*

4. sz. táblázat

A gépipar exportban értékesített termékeinek kormegoszlása[1]
(százalék)

Alágazat	Év	Az adott évben bevezetett	0—3[2]	4—6	7—10	11—15	16—25	26—	Együtt
		termékek exportjának az aránya	éve bevezetett						
Gépek és gépi berendezések gyártása	1967	13,4	39,4	14,4	23,4	16,5	5,9*	0,4**	100,0
	1972	8,5	32,6	31,3	9.4	14 5	11,5	0,7	100,0
	1977	6,7	26,7	28,0	21,2	9,8	12,8	1,5	100,0
Közlekedési eszközök és készülékek gyártása	1967	8,9	22,8	28,7	17,6	18,8	11,8*	0,3**	100,0
	1972	4,8	13,7	22,9	37,7	7,1	16,9	1,7	100,0
	1977	2,9	11,4	53,8	20,3	12,2	2,1	0,2	100,0
Villamosipari gépek és készülékek gyártása	1967	11,7	35,3	22,6	31,0	4,2	2,3*	4,6**	100,0
	1972	8,8	22,4	28,9	22,3	6,3	3,3	16,8	100,0
	1977	5,9	22,9	20,1	26,1	12,9	5,4	12,6	100,0
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	1967	17,9	60,7	15,9	5,6	5,1	0,6*	12,1**	100,0
	1972	2,3	34,4	27,8	15,6	8,3	5,4	8,5	100,0
	1977	2,0	20,6	23,6	31,8	12,4	6,4	5,2	100,0
Műszeripar	1967	11,5	37,8	24,9	17,6	12,0	6,9*	0,8**	100,0
	1972	6,2	29,3	38,5	18,5	8,1	5,3	0,3	100,0
	1977	9,5	28,0	31,8	26,3	10,3	3,0	0,6	100,0
Fémtömegcikk-ipar	1967	2,5	9,4	17,6	7,2	11,5	22,4*	31,9**	100,0
	1972	3,1	25,1	12,9	11,4	11,1	16,1	23,4	100,0
	1977	5,1	22,3	21,1	16,1	8,8	14,5	17,2	100,0
Gépipar összesen	1967	11,3	33,8	22,3	16,6	14,0	8,2*	5,1**	100,0
	1972	5,1	24,6	26,6	23,0	8,7	11,5	5,6	100,0
	1977	4,4	19,3	35,5	23,9	11,5	6,0	3,8	100,0

[1] Alkatrészgyártás nélkül.
[2] Tartalmazza az adott évben bevezetett termékek értékesítését is.
* 16—23 év
** 23 év fölött

Nézzük meg, hogy az exportértékesítésben hogyan változtak az adott évben, illetve a legfeljebb 3 éve bevezetett termékek arányai! *A tendenciák kísértetiesen hasonlóak!* A 70-es évek elején az új termékek exportbeli aránya visszaesett, s ugyanebben az időszakban a legfeljebb három éve gyártott termékek aránya a közlekedési eszközök gyártása (1973—75) és a fémtömegcikk-ipar (1969-től) kivételével szintén csökkent. Az alágazatok változásainak tendenciái az export- és összértékesítésben hasonlóan alakulnak. A fémtömegcikk-ipar az egyetlen kivétel, amelynek ugyan a legöregebb a termékválasztéka, de amelynek dinamikájában — talán éppen ezért — gyors fiatalodást észlelhetünk.

Észrevehetjük, hogy a 0—3 éves termékek értékesítési arányainak csökkenésével egyidejűleg nőtt a 4—6, illetve 7—10 éves termékek aránya. Ez arra enged következtetni, hogy a vállalatok nem törekedtek kellően termékválasztékuk megújítására, vagy hogy a piac a legújabb termékeket nem fogadta el. Ez következhet abból, hogy az új termékek nem képviselnek jelen-

tősen magasabb technikai színvonalat, de lehet, hogy árproblémával állunk szemben: a technikai korszerűsödést aránytalanul magasabb ár kíséri.

A villamosipari gépek gyártása és a fémtömegcikk-ipar alágazatban nagyon magas a több mint 25 éve bevezetett termékek exportértékesítésének aránya. A fémtömegcikk-ipar javulást mutat, mert 1/3-ról 1/5 alá csökkent a negyedszázadnál idősebb termékek exportja, de a villamosipari gépek gyártása alágazatban 1974-ig nőtt az ilyen korú termékek exportjának aránya (18,5 százalékig), s utána indult csak lassú csökkenésnek.

Nehéz minősíteni az alágazatok termékeinek ilyen elöregedését, mert ez nem feltétlenül kedvezőtlen tendencia — különösen nem az a fémtömegcikkiparban, ahol lassú a termékcserélődés, és néhány standard termék (mint például a csavar, szög, kilincs stb.) iránt mindig van kereslet. Továbbá egy kis ország számára a piachoz való alkalmazkodás alapvető feladat, s az sem lebecsülendő lehetőség, ha a versenytársak által abbahagyott (technikailag túlhaladott) terméket gyártjuk. Ez azonban kétélű fegyver. Nem túl hosszú ideig ez kis konjunkturális lehetőséget teremt (például villamosipari gépeinknek a fejlődő országok piacain), de nem lehet hosszú távon követendő stratégiának minősíteni, mert az ágazat, a vállalat technológiai, technikai színvonalban elmarad, és később a technikai szakadék leküzdéséért esetleg az így adódó nyereség többszörösét kell fizetni.

A vákuumtechnikai iparág esetében a termékek „demográfiai" mutatói sokkal kedvezőtlenebb képet mutatnak az ide tartozó vállalatok pénzügyi mutatóinál. Az értékbeli mérés szerint ez a termelési kultúra összességében minden korábbinál jobban teljesített, a termékek kora viszont azt mutatja, hogy az utóbbi években mind kevesebb lett az új termék, és a bevezetett típusok sem tudták kiszorítani a régebbieket, mert feltehetően nem feleltek meg a követelményeknek. Pedig ebben az iparágban a „technológiai frontáttörésektől" eltekintve is nagymérvű a termékek generációs cseréje, és a korábbi típusok piaca az iparágra jellemző rövidebb életciklus miatt rohamosan összeszűkülhet az új termékek kifejlesztésének egy-két éves lemaradása következtében.

A híradás- és vákuumtechnikai iparág példája külön figyelmet érdemel, mert általánosabb tanulságokkal is szolgálhat a termékszerkezet-vizsgálatokban. *Az egyik fontos szempont az, hogy a vákuumtechnikai ipar lényegében egyetlen hazai nagyvállalattal, az Egyesült Izzóval azonos.* Emiatt az iparági aggregált adatok egyáltalán nem a különféle vállalati tevékenységek eredőjeként jönnek létre, hanem közvetlenül tükrözik az adott termelőtevékenységet folytató egyetlen (más esetekben pedig néhány) vállalat konkrét és szükségszerűen sajátos fejlődési útját. Példánkban a vákuumtechnikai kutatást, fejlesztést, gyártást és értékesítést csaknem teljesen kitevő Egyesült Izzó a statisztikai adatok szerint termelési volumenét igen jelentős mértékben növelte éppen azokban az években, melyeket a termékszerkezet lassúbb változása és öregedő irányzata jellemezte. Az első tanulság tehát az, hogy a magyar ipar döntően monopol vagy legalább oligopol jellege miatt az iparági összesítéseket és az azokon alapuló értékeléseket, következtetéseket nem lehet úgymond „népgazdasági szemlélettel" — tehát az adatok mögött levő vállalati folyamatoktól elvonatkoztatva — levonni.

A termékek korösszetételében bekövetkező öregedést vagy fiatalodást nem csupán a termékek élettartam-görbéje alapján nehéz minősíteni, hanem azért is, mert ahhoz ismerni kellene a vállalat egész fejlődési irányát, amely-

nek csupán egy részterülete, bizonyos értelemben vetülete maga a termékszerkezet. Az említett nagyvállalatunk termékeinek nagyobb hányadát értékesíti külföldön, és versenytársai nemcsak nevük, de méreteik alapján is igen tekintélyes vállalatok. Az övékét megközelítő termelési nagyságrend elérése ésszerű stratégia lehet a kutatás, értékesítés megkívánta nagy értékű ráfordítások miatt még akkor is, ha az extenzív jellegű növekedés, felfutás átmenetileg háttérbe szoríthatja a választék korszerűsítésének követelményét. Az viszont szintén tény, hogy hazánkban igen kevés olyan termelési terület van, ahol valamilyen természeti adottság, tartós gazdasági vagy műszaki előny birtokában lehet és érdemes is elérni a nemzetközi versenytársak termelési nagyságrendjét. *De még ezekben az esetekben sem lehet tartósan elhanyagolni a termékek és a technológiák kellő időben történő megújítását és felváltását.* Ez a megállapítás nemcsak a híradástechnikára igaz, hanem egy másik jellemző iparágra, a közlekedési eszközök gyártására is.

Közlekedésieszköz-gyártásunk szintén erősen monopolizált terület. A két legnagyobb vállalat: az IKARUS és a RÁBA oroszlánrészt vállalt a közúti járműprogram következetes megvalósításában, melynek során teljesen át kellett alakítani a magyar autóipar termelési struktúráját. A helyes célok és a következetes végrehajtás ellenére autóbuszgyártási szakosodási szerződés egyetlen KGST-országgal sem jött létre (noha régi hagyományai vannak az autóbuszgyártásnak Csehszlovákiában, de a Szovjetunió, Lengyelország, Románia és Bulgária is elkezdte az autóbuszgyártást). Mindezek ellenére autóiparunk a gépipar exportjából 24—25 százalékkal veszi ki részét (a gépipari termelésből 20—22 százalékkal); s az IKARUS-gyár 1977-ben több mint 10 000 buszt exportált. Mindkét nagyvállalat termelésének nagyobb részét külföldön értékesíti, de jelentős eltérés tapasztalható piac- és termékfejlesztési politikájukban és szervezeti felépítésükben.

A RÁBA vertikális nagyüzem, amely az alapanyagokon és csekély számú félkész terméken kívül mindent saját maga gyárt, vagyis a végtermék-összeszerelést megelőző fázisokat is a termeléshez csatolták. Ezzel szemben az IKARUS jellegzetes összeszerelő üzem, amely a más vállalatoktól kapott alkatrészekből szereli össze a kész buszokat, ami természetesen azzal jár, hogy *autóbusziparunk nem lehet jobb alkatrész-szállítóinál.* A RÁBA felismerte a szocialista és tőkés piac különbözőségeit, és igyekezett a fejlett tőkés piac igényeihez alkalmazkodó termékeket kifejleszteni (például hátsóhíd), amelyek a szocialista piacon is nagy megbecsülésnek és keresletnek örvendenek. Az IKARUS-ban ellenben a végbemenő fejlesztés KGST-piacra orientálódott, és a vállalat tőkés piacokon csak igen kevés buszt képes értékesíteni, azok zöme is a főbb szerkezeti elemek terén tőkés import, és az IKARUS-nál csupán egyedi gyártású karosszálást végeznek. Az ilyen egyoldalú, egypiacos szakosodásnak sok előnye, de sok rejtett buktatója is van. Előnye, hogy a szocialista országok közti szakosodás miatt biztos felvevő bázison alapszik, és a KGST-piacon egyelőre kimutatható minőségi előnyünk van a többi KGST-országgal szemben, bár ezt az árfeltételekben nem mindig tudjuk realizálni. Ám ez az átvevőbázis jellegénél fogva lehet olyan, amely nem ösztönöz további fejlesztésre, s így *a lépéselőnyből hamarosan lépéshátrány lehet.* Mindenesetre akár elnézőbb, akár szigorúbb a szocialista országok piaca (egyébként mindenhol érezhető a minőségi követelmények gyors emelkedése), a szállító egyaránt köteles igazodni a vevő műszaki, szállítási, ütemezési stb. igényeihez, mégpedig több éves távra.

Az 1972—73-as évek autóiparunk szempontjából kiemelkedő évek voltak. Mind az IKARUS-ban (200-as család), mind a RÁBÁ-nál új termékeket vezettek be, amelyek alapjaiban megváltoztatták a közlekedési eszközök gyártása alágazat termékszerkezetét. Az ezekben az években bevezetett termékek termelésbeli és exportban elfoglalt aránya meghaladja az 50 százalékot. Azóta nem volt ilyen látványos megújulás, sőt erőteljes lanyhulás figyelhető meg. A technikai fejlesztés elmaradása a lépéselőny elvesztéséhez vezethet.

A közlekedésieszköz-gyártást itt azért vizsgáltuk kissé részletesebben, mert a termékek „demográfiája" szempontjából itt jól be lehet mutatni az erőteljes *központi fejlesztésnek* a termékcserére kifejtett hatását, s a termékszerkezet ilyen motívumú változásának *előnyeit* (esetünkben a dinamikát), és *hátrányait* (ugyanitt: a ciklikusságot). Ez az utóbbi példa arra is rámutat, hogy a központi fejlesztési program valamely ütemének a lezárulásával a termékváltás számára is más helyzet alakul ki, és a helyzet kihasználása már az érintett vállalatok gazdasági stratégiájától függ. E kérdéshez érve már nem elégségesek eddigi adataink, ezért a továbbiakban ismét visszatérünk az időbeli folyamatok elemzésére, bevezetve egy még átfogóbb mérési módszert.

A termékek korátlagának időbeli alakulása

Adott évben termelt vagy értékesített termékek kormegoszlásának ismeretében kiszámíthatjuk a termékek *korátlagát** is. A termékszerkezetvizsgálatokban elterjedtnek egyáltalán nem nevezhető korátlag** egyetlen mutatóba sűríti annak hatását, hogy egy, két, három stb. évvel korábban gyártott termékek szerepelnek-e az iparág által értékesített termékválasztékban, mégpedig az az évi kormegoszlás már ismert arányai szerint. Az így kiszámítható korátlag abszolút nagysága önmagában persze nem mond túl sokat, hiszen, mondjuk, *a gépipari összes értékesített termelés 1974. évi hét és fél éves korátlaga nem látszik sem soknak, sem kevésnek. E mutató időbeli alakulása azonban már elég tömören jellemzi az öregedési vagy fiatalodási folyamatot.*

A tényadatok vizsgálata előtt néhány *kutatási hipotézist* állítottunk fel. Ezek alapja a közgazdasági logika és az érintett folyamatok elfogadott gazdasági értékelése volt. Némelyik előfeltevésünk annyira kézenfekvő, hogy nem is várható a tényadatok „ellenkezése", azonban itt is érdekes lehet a tényleges *mértékek* alakulása. Más hipotéziseink megfogalmazásában inkább a „kell", semmint a „van" vezetett minket. Előfeltevéseink tehát a következők:

a) A termékek korátlaga stabilabb gazdasági növekedési szakaszokban nő, a világgazdasági környezet radikális változásakor csökken;

* A korátlagot úgy számoltuk, hogy az adott évben értékesített termékek bevezetés óta eltelt éveinek számát súlyoztuk a termékek adott évi értékesítési arányával. Így például az 1974. évi korátlagot úgy kapjuk, hogy az értékesített termékeknek még ugyanabban az évben bevezetett hányadához 0-át, az 1973-ben először gyártottakhoz egyet, az 1972-es „születésű" termékekhez kettőt rendelünk hozzá, és így tovább. Az először még 1944 előtt gyártott, de 1974-ben is értékesített termékek részarányához 34-es értéket rendelünk. (Ebben a számításban nem szerepelnek az alkatrészek, melyekre nem jellemző a gyártási év.)

** A KSH időnként kiszámolja a termelésből kivont termékek korátlagát „az év folyamán utoljára gyártott termékek átlagos gyártási éve" megnevezés alatt.

b) Az exportált termékek átlagos értékesítési kora kisebb, mint az összértékesítésé*;

c) A hagyományos iparágak korátlaga magasabb, mint a dinamikusaké (de kérdés persze az, hogy nő-e vagy csökken-e a különbség);

d) A központi struktúrafejlesztésben érintett ágazatok korátlaga csökken a többihez képest.

Vizsgálataink eredményeit az 1. ábra tartalmazza.

1. sz. ábra

A gépipari összes értékesített termék korátlagának időbeli alakulása

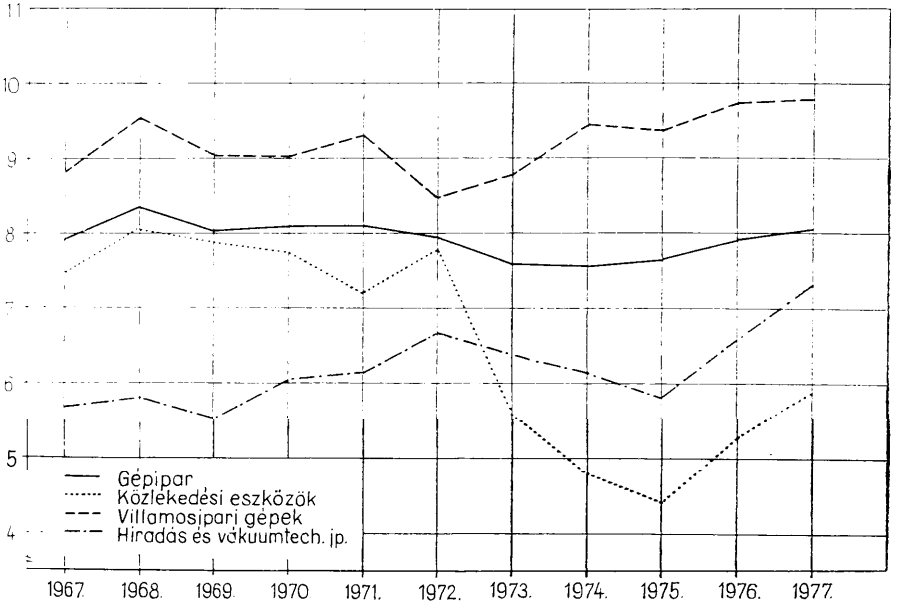

Az összes értékesített termék összesített korátlaga nem változott lényegesen a vizsgált időszakban. Az 1968. évtől 1974-ig elég egyenletes, bár mérsékelt csökkenés, fiatalodás mutatkozott, azóta viszont *a forgalmazott termékek öregednek.* Ez teljesen ellentmond a várakozásunknak, hiszen feltételezhető lenne, hogy a tőkéspiaci válság miatt az oda irányuló termékeink közül a régebbi, kifutófélben levő konstrukcióinkat kiszelektálja a felerősödő verseny; ugyanígy megújítólag kellene hatnia a szocialista országok meghirdetett szakosodási irányvonalának, és belső piacunk is ugyanúgy igényli a színvonalasabb, új termékeket.

* Az exportértékesítési adatok nem tartalmaztak relációs bontást, így sajnos nem tudtuk figyelembe venni azt, hogy a szocialista, fejlett tőkés- és fejlődő országokba irányuló export korátlaga mennyiben különbözik egymástól. Különösen azt a két kiegészítő hipotézisünket szerettük volna megvizsgálni, hogy

1) mutat-e a szocialista export az ötéves tervciklusón belül folyamatosan öregedő és annak végén hirtelen megfiatalodó irányzatot;

2) a három piac közötti minőségi igényszint-eltérés együtt jár-e megfelelő korátlagkülönbségekkel is.

A tényadatok tehát nem támasztják alá első feltevésünket az 1970-es évtized derekát, második felét illetően. Erre vonatkozóan egyfajta magyarázatot ad az, ha megnézzük az alágazatok megfelelő adatait. Az ábrán feltüntetett három alágazat közül a villamosipari gépek gyártásában a termékek korátlaga ingadozásokkal, de elég jelentősen, a híradás- és vákuumtechnikai alágazatban pedig meredeken emelkedik. Viszont az évtized közepén a gépipari értékesítés egynegyedét kitevő közlekedésieszköz-gyártó alágazat igen rövid időn belül megújította termékeit, így azok 1975-ben feleolyan korúak voltak, mint a többi alágazat gyártmányai. Az ezt követő két év statisztikai adatai szerint a közlekedési eszközök gyártásának fiatalodási folyamatát ellenkező előjelű irányzat váltotta fel, és ez nagy részben hozzájárult az átlag megemelkedéséhez. Az ábránkon fel nem tüntetett többi alágazat közül a fémtömegcikk-ipar korátlaga lassan ugyan, de tovább nőtt, a műszeriparé kissé csökkent, a gépek és gépi berendezések gyártásában pedig nagy hullámzások mutatkoztak (lásd az 5. és 6. sz. táblázatot).

Nézzük ezek után a 2. sz. ábránkat, melyen az exportértékesítés korátlaga látható! A második hipotézisünk helytállónak bizonyult, hiszen az exportban értékesített termékek összességükben fiatalabbak a hazai értékesítést is tartalmazó teljes értékesítéshez viszonyítva. A görbe azonban elég nagy változásokra utal. Az idősor eleje és vége megközelítően azonos korátlaggal jellemezhető, az 1970-es évek elején viszont markánsan megnőtt a mutató értéke. Ezután gyors fiatalodás következett be, ám az idősor utolsó négy évében ismét monoton a korátlag növekedése. Az ábráról az is leolvasható, hogy az export esetében elég nagy eltérésekből alakul ki az átlag.

Az ábrákban nem szerepel valamennyi iparcsoport, így például hiányzik a fémtömegcikk-ipar, mely átlagosan 13—14 éve bevezetett termékeket értékesít, de *exporttermékeinek korátlaga is meghaladja a 12—13 évet.* Az ugyancsak nem ábrázolt gépek és gépi berendezések gyártási korátlagának az a sajátossága, hogy míg az 1960-as évek végén az exportált termékek egy-másfél évvel alacsonyabb korátlagúak voltak, addig 1970-től megszűnt az exporttermékek viszonylag „fiatalabb" jellege, sőt voltak olyan évek, amikor a külpiacra kerülő termékek korátlaga jelentősen meghaladta a teljes értékesítés megfelelő mutatóját. Megemlítendő még a villamosipari gépek gyártása, ahol az idősor első évét kivéve nagyobb korátlagú a külföldi értékesítés, mint a belföldi eladást is magában foglaló összmutató.

A termékszerkezet időbeli változásainak ez a mutatója is megerősíti azokat a véleményeket, amelyek szerint *az aránylag kisméretű és a számottevő gazdasági versenyt nélkülöző belső piac kevésbé feltételezi, illetve kényszeríti ki a termékek megújítását,* a régebbi konstrukciók cseréjét, felváltását. A mérőszámok időbeli alakulásából azonban az is leolvasható — és ez már messze nem magától értetődő —, hogy az 1960-as évek második felében még lényegesen fiatalabb összetételű gépipari exporttermékek kora fokozatosan közelített az összértékesítés szintjéhez, és *1972-ben már magasabb volt az exportértékesítés korátlaga* az összes értékesítésénél.

Az 1974—1977. évek tendenciája ugyancsak eltér a várttól, mert — az első feltevésünk szerint — kínálatunk gyors megújítása, a rugalmasabb alkalmazkodással együttjáró nagyobb termékcsere lenne logikus az ismert világgazdasági körülmények között. Ezzel szemben az exportált termékek korátlaga megemelkedett, és nőtt a régebben gyártott és értékesített termékek részaránya.

5. sz. táblázat

A gépipar értékesített termékeinek korátlaga alágazati bontásban

(év)

Alágazat	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
Gépek és gépi berendezések gyártása	7,29	7,47	7,04	6,88	7,34	7,08	7,11	7,43	6,87	8,24	7,68
Közlekedési eszközök gyártása	7,45	8,05	7,89	7,76	7,24	7,81	5,62	4,80	4,43	5,28	5,86
Villamosipari gépek és készülékek gyártása	8,83	9,52	9,06	9,04	9,31	8,44	8,83	9,47	9,38	9,75	9,79
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	5,69	5,83	5,54	6,06	6,15	6,70	6,41	6,16	5,85	6,58	7,30
Műszeripar	6,27	6,51	6,75	6,41	6,05	6,03	6,03	5,91	5,52	5,50	6,12
Fémtömegcikk-ipar	11,70	12,11	11,68	12,14	12,16	13,51	13,20	14,01	14,24	13,99	14,29
Gépipar összesen:	7,93	8,35	8,05	8,12	8,12	7,96	7,62	7,59	7,66	7,91	8,05

6. sz. táblázat

Az exportált gépipari termékek korátlaga

(év)

Alágazat	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
Gépek és gépi berendezések gyártása	5,65	5,90	6,07	7,06	7,86	6,87	6,87	7,29	7,13	7,45	6,64
Közlekedési eszközök gyártása	6,76	7,61	7,30	7,82	8,01	8,84	5,70	4,77	5,06	5,29	5,92
Villamosipari gépek és készülékek gyártása	8,41	9,84	9,87	9,40	9,95	9,88	9,56	10,67	10,29	10,05	9,97
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	5,55	6,13	5,54	6,92	7,38	7,29	6,71	6,45	6,57	6,15	7,97
Műszeripar	5,41	5,55	5,17	5,42	4,97	5,04	5,26	4,84	4,06	4,56	4,62
Fémtömegcikk-ipar	15,57	13,64	11,99	12,51	11,15	13,29	12,39	13,13	12,78	11,62	11,87
Gépipar összesen:	6,78	7,48	7,16	7,78	8,02	8,08	6,87	6,62	6,73	6,85	7,21

2. sz. ábra

A gépipari exporttermékek korátlagának időbeli alakulása

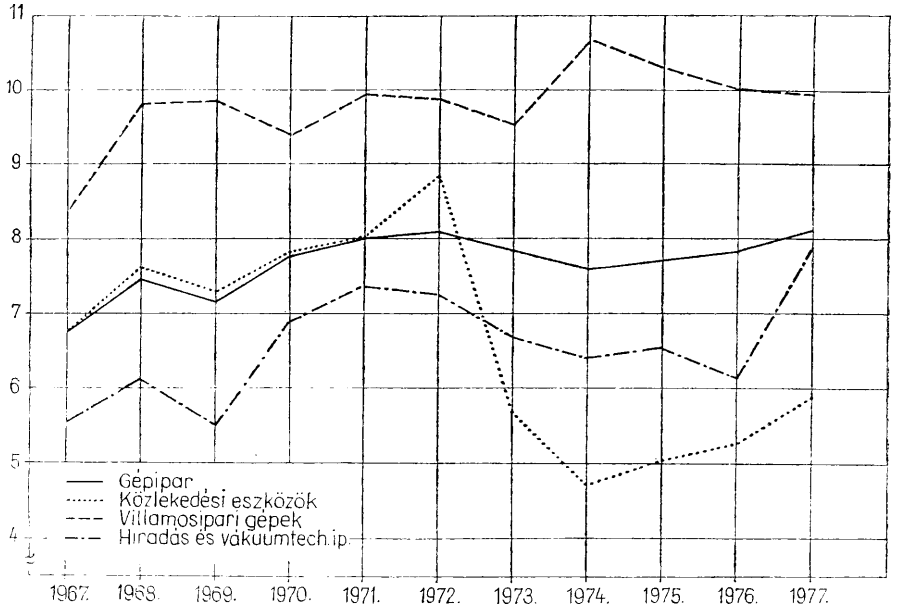

Magyarázatot nyilván nem kaphatunk ezekből a statisztikai adatokból. Úgy véljük azonban, hogy ez a mérce jobban tükrözi a reálfolyamatokat, mint az exporttámogatások és -ösztönzések miatt nagy fenntartással kezelendő értékbeli mutatók. Az adatok alátámasztják azt a gyakran hallható véleményt, mely szerint *az exportvolumen növelésére irányuló* ösztönzés nem segíti elő a vállalati exporttevékenység *szerves fejlődését*. A rövid távú volumennövekedést a legkönnyebb ugyanis a már meglevő, bevezetett termékek erőltetett értékesítésével elérni, ha kell (és rendszerint sajnos ez a helyzet), relatíve csökkenő árak mellett. Mindez elsősorban a fejlett tőkésországokba irányuló exportra igaz, kiegészítve azzal, hogy a kooperációs tevékenységben és a közvetlen exportban is a legegyszerűbb azon régebbi termékek felfuttatása, amelyek gyártásával a vezető tőkésvállalatok amúgy is szívesen leállnak. Ez pedig egyáltalán nem megnyugtató irányzat, s nem felel meg a dinamikus követés stratégiájának.

A harmadik előfeltevésünk ellenőrzésében az okoz nehézséget, hogy nem is olyan könnyű elhatárolni a hagyományos és a dinamikus alágazatokat. Egy-egy ilyen statisztikai besorolás igen eltérő színvonalú és fejlődési perspektívájú tevékenységeket foglal magában. Ha mégis meg kell nevezni hagyományos jellegű ágazatot, akkor a villamosipari gépek gyártása és a fémtömegcikk-ipar jön szóba, bár nyilván a többi alágazaton belül is számos olyan termelőtevékenység és vállalat van, amely túljutott „fénykorán".

A dinamikus alágazatok kijelölése még nehezebb, egyrészt amiatt, mivel talán csak a közlekedésieszköz-gyártás az, ahol az egész alágazatra kiterjedő műszaki változás és valóban dinamikus növekedés következett be. A másik ok az, hogy nálunk a dinamikus fejlődés fogalma összekapcsolódott — alkal-

masint helytelenül — azzal, hogy valamilyen központi fejlesztési program valósult-e meg, vagy sem. Ez persze nem véletlen. Ebből a szempontból például a híradás- és vákuumtechnikai ipar *egésze* nem sorolható ide, más ismérvek szerint mégis eleget tesz a dinamikus alágazattal szembeni követelményeknek az elmúlt 11 évet tekintve.

Ha tehát egyfelől a közlekedési eszközök gyártását és a híradás- és vákuumtechnikai gyártást, másfelől a villamosipari gépgyártást és a fémtömegcikk-ipart vesszük, akkor az előzőek valóban fiatal, az utóbbiak elöregedett termékösszetételt mutatnak. Az utóbbi négy év tendenciája azonban az, hogy a korábban szétnyíló olló ismét kezd összezáródni, méghozzá *nem a hagyományos profilok megfiatalodása, hanem a korábban dinamikus növekedést megvalósító alágazatok „korosodása" következtében.* A híradás- és vákuumtechnika exportértékesítése például már az átlagnál idősebb termékekből áll össze. Ezek az adatok egyébként a negyedik előfeltevésünket is alátámasztják, mivel a közlekedési eszközök gyártása sokkal nagyobb ütemben fiatalodott meg a központi fejlesztési program hatására, mint amit bármely más területen megfigyelhettünk a vizsgált időszakban.

Következtetések

Vizsgálataink fő tanulsága, hogy a gépipar egészének termékszerkezete a kormegoszlás és a korátlag mutatói szerint egyáltalán nem cserélődött, fejlődött gyorsabban a vizsgált időszakban. Ugyanakkor lényeges eltérések vannak az alágazatok mutatóiban, melyeket nem lehet egyszerűen az alágazatok, termelőtevékenységek gyakran hangoztatott „sajátosságainak" betudni. A műszeriparban, a híradástechnikai iparban például a termékek szokásos életgörbéje ismeretében a termékek sokkal kisebb korátlagára számíthatnánk, ezzel szemben a közúti járműprogramot megvalósító közlekedési-eszköz-gyártó alágazat az 1970-es évek első felére több mérési módszer szerint is leelőzte a rugalmasabbnak hitt alágazatokat. *Itt tehát a termékek, technológiák ténylegesen meglevő eltérő jellege háttérbe szorult egy határozott struktúraalakítási koncepció megvalósításának hatására. E kiemelt területen kívül a szerkezetváltozási mutatók lassulásról és elöregedésről adnak képet.* Ez napjaink számára kedvezőtlen kiindulási helyzetet jelent.

Ezzel természetesen nem akarjuk azt az egyébként gyakran hallható véleményt támogatni, mely szerint az „igazi" szerkezetváltoztatás legjobb útját a központi fejlesztési programok jelentik. Sőt ellenkezőleg, a strukturális változásokra a gazdasági fejlettség ilyen fokán éppen az jellemző, hogy a szerkezeti elmozdulások egyre alacsonyabb szintre tevődnek át, mikrogazdasági közegbe, és a vele interdependens vállalati kapcsolatrendszer kereteibe, ahol nagy központi programokkal — vagy legalábbis *csak* ilyenekkel — aligha lehetne elérni a kívánt szerkezeti jellemzőket.

A közlekedési eszközök korátlagának görbéjére tekintve azt is jól meg lehet figyelni, hogy az 1972—74 közötti gyors fiatalodást a fejlesztési program egy jelentős szakaszának lezárultával elég gyors ütemű terméköregedés követte az utóbbi években. Mindez fakadhat generációs cseréből is, de nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy a központilag vezényelt fejlesztések egyébként is hajlamosak ciklikusságot vinni a növekedési, fejlődési folyamatokba, így a termékek megújulásába is.

A nem preferált alágazatok termelési és értékesítési szerkezetének kimutatható elöregedése viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy a hazai fogyasztók és a gépipar hagyományos külföldi piacszegmensei nem szorították rá a vállalatokat az erőteljesebb termékcserére, másfelől a szabályozók sem kényszerítették ki — más nézetek szerint nem tették lehetővé — a rugalmasabb és ugyanakkor tervszerűbb termékpolitikát. (Itt nem véletlenül használtuk a *piacszegmens* kifejezést, mert termékeink nem általában kerülnek be a szocialista vagy a tőkés piacokra, hanem legtöbbször azoknak egy adott igényességű, árfekvésű szintjén méretnek meg, tehát előrelépni vagy visszacsúszni lehet ugyanolyan relációban, ugyanazon a tágabban vett piacon belül is.)

A termékösszetétel egészének stagnáló vagy csak elenyésző mértékben javuló tendenciájával szemben nagy hullámzások és kérdőjeleket támasztó megtorpanások találhatóak a termékbevezetés—termékcserélődés területén. Többször elhangzott már az, hogy *nehéz dolog egy új terméket bevezetni, és legalább ily nehéz egy gyártást abbahagyni.* A gyártmányok bonyolultságának növekedésével mind tágabb munkamegosztási kapcsolatrendszert érint egy-egy ilyen döntés, és ennek — adataink szerint — fokozatosan nehezednek a feltételei. Erre mindenképpen érdemes felfigyelni akkor, amikor a termelési szerkezet változtatása gazdaságpolitikánk egyik központi kérdésévé vált. Mindezekkel együtt az új termékek száma és aránya rendre meghaladja a gyártásból, forgalomból kivontakét, tehát nem szűnt meg a gépipari profilra olyan jellemző szétaprózottság, túlságosan *diverzifikált* jelleg.

Ez a diverzifikáció sajátos jellegű, mivel lassuló termékszerkezet-megújulás mellett következik be, mégpedig a régi termékek még inkább lelassuló kifuttatása miatt. *Ha lehet, akkor ez még kedvezőtlenebb irányzat, mert nem arról van szó, hogy a normális termékcserélődésen felül újabb és újabb profilokra áll rá az ipar, hanem inkább a kívánatos cserélődés helyett, annak rovására bővül a választék.* Ez a bővülés persze így eleve nem lehet elég dinamikus, hiszen éppen azok az erőforrások (pénzügyi alapok, terület, munkaerő, gépek) nem szabadulnak fel, melyeket a 10—20 éve, sőt negyed évszázada gyártott termékek kötnek le.

A termékmegújítási mutató, az értékesített termékek évenkénti kormegoszlása és végül a korátlag mutatója különösen előnytelennek mutatja a legutóbbi éveket, melyekben — feltételezésünk szerint — javulásnak kellett volna végbemenni.

Ezek a mércék — a korábban említett számbavételi, statisztikai esetlegességek miatt — természetesen nem mérnek tökéletesen. A jól-rosszul mért értékek azonban elég sokat elárulnak a tényleges folyamatokról és azok dinamikájáról. Mutatóink makacsul arra mutatnak, hogy a sokat hangoztatott szelektivitásnak alig van nyoma a vizsgált alágazatok többségében, és az exportált termékek életkora is „minőségibb" exportösztönzést, piacpolitikát sürget.

GARA JUDIT:

A szociálpolitika elméletének fejlődéstörténete a kapitalizmusban

Jelen cikk* célja áttekintést adni a szociálpolitika kialakulásáról, fejlődési tendenciáiról, nyomon követve e folyamat elméleti tükröződését a szociálpolitika fogalom-, cél- és eszközrendszerének felvázolásával.

A szociálpolitika fogalomkörének tárgyalásakor szükséges a szociálpolitika és néhány rokon fogalom közötti kapcsolat tisztázása, valamint a szociálpolitika és a mindenkori gazdaságpolitikai célok, elgondolások kapcsolatának felvetése, megkísérelve választ keresni arra a kérdésre, hogy melyek a szociálpolitikát igenlő vagy tagadó álláspontok közös gyökerei.

A szociálpolitikai gyakorlat megelőzte az elméleti szociálpolitika kialakulását. Messzire visszanyúló gyökerei ellenére szociálpolitikáról beszélni tulajdonképpen a kapitalizmus kialakulásától lehet, az elméleti szociálpolitika viszont még egy évszázados múltra sem tekinthet vissza.

A szociálpolitikai irodalom elméleti alapjait a szociálpolitikai célzatú állami beavatkozás gondolatát meghirdető német történeti iskola teremtette meg. A modern kapitalizmusban szélesre terebélyesedett a szociálpolitika angolszász irodalma, jórészt Keynes hatására. A „welfare economics" keretében találkozunk elsősorban a szociálpolitikának a gazdaságpolitikával összefüggő vizsgálatával.

A szociálpolitika elméleti irodalmában a közgazdasági irányzat csak újabban tört utat magának; ennek magyarázata az, hogy a szociálpolitika — jóllehet objektív szükségszerűség is — kapitalizmusbeli fejlődése során Keynesig jobbára nem közgazdasági megfontolásokból, hanem szinte kizárólag társadalmi-politikai okokból fejlődött. Így az elméleti vizsgálódások is sokkal inkább etikai, politikai, illetve jogi oldalról fogantak. Sokáig nem alakult ki igény a közgazdasági összefüggések, a szociálpolitika és a gazdasági fejlődés közötti kapcsolat, kölcsönhatás kimunkálása iránt.

A szociálpolitika fogalmának kialakulása

A szociálpolitika mai értelmezése hosszú fejlődési folyamat eredménye. Szociálpolitikán kezdetben a gazdasági folyamatokban keletkező feszültségek, konkrétabban a szegénység enyhítésére szolgáló „csillapítószerek összességét" értették.

* E cikk egy hosszabb lélegzetű, „A tőkés jövedelem-újraelosztás szociálpolitikai vizsgálata" címet viselő kutatás első résztanulmánya. „A szociálpolitika fejlődéstörténete a kapitalizmusban" című elmélet- és gazdaságtörténeti vizsgálódásból az elmélettörténeti megközelítést foglalja magában.

A következőkben a szociálpolitika fogalomkörének fejlődését kívánom érzékeltetni az erre vonatkozó meghatározások szemelvényes bemutatásával.

A szociálpolitikai gondolat első képviselője *Sismondi* volt, aki már a 19. század elején kritikusan szemlélte a nemzetgazdaságban uralkodó harmóniáról szóló nézetet, és az állam gazdasági beavatkozásának szükségességéből indult ki a nagy számban levők — úgymond — legnagyobb szerencséje céljából. Ő volt az első, aki felismerte, hogy a technikai előrehaladás társadalmi fegyelmet követel. A szociálpolitika kifejezést — amely német eredetű — először *Riehl* használta a 19. században. Művében a negyedik rend, a munkásosztály életkörülményeit vizsgálta szociológiai módszerekkel. Riehl mellett *Wagner* fáradozott a szociálpolitika fogalmának körülhatárolásán. Szerinte a szociálpolitika az államnak az a politikája, amely a jövedelemelosztás területén uralkodó visszásságokat a törvényhozás eszközeivel igyekszik leküzdeni. *Sombart* a szociálpolitikát a gazdaságpolitika részének tekinti, szerinte a szociálpolitika mindig osztálypolitika. Ezen összefüggéssel egyetértve, az alárendeltséget viszont tagadva *Mahr* a gazdaságot a társadalom életének a részeként fogja fel, és nem lát a gazdaság és a szociálpolitika között ellentétet.

Kialakulása időszakában a szociálpolitikát a munkáskérdéssel azonosították. *Spindler* így fejezte ezt ki: a szociálpolitikával kapcsolatban azoknak az intézkedéseknek az összességével van dolgunk, amelyeket állami és jogi hatalommal felruházott testületek a munkásosztálynak és a munkaviszonyokkal összefüggő helyzetnek a javára, illetve megjavítására hoznak. Azonban nem minden, a munkásosztály javára hozott politikai intézkedést tekint a szociálpolitika keretébe tartozónak.

Stammler, valamint *Schmoller* megállapításaiban is tükröződik, hogy az államnak a társadalmi osztályokhoz való viszonyát állítják a szociálpolitika központjába. *Nolting* is, *Bortkiewicz* is a szociálpolitika lényegét az állami törvényhozásnak és igazgatásnak a társadalmi ellentétekkel kapcsolatos megnyilvánulásaiban látják.

Borght először mutat rá arra, hogy a szociálpolitikának van tágabb és szűkebb értelmezése. Tágabb értelemben beletartoznak mindazok az intézkedések, amelyek a közösség érdekében hatást gyakorolnak a társadalmi viszonyokra. A szűkebb értelemben vett szociálpolitika pedig az osztályellentétek enyhítését célzó jóléti politika, azon osztályok érdekeiben, amelyek a munkaerejüket más osztályok szolgálatába állítják. Ebben az értelemben elsősorban a bérmunkások jönnek tekintetbe. A fogalom e kétrétűsége helyesen tükrözi, hogy a munkás-szociálpolitika tulajdonképpen történeti jelenség, s hogy a fejlődés diktálta követelmények tágabb keretet kívánnak majd meg.

Zwiedineck-Südenhorst a szociálpolitikát társadalmi célok, mégpedig elsősorban kultúrcélok elérésére és azok tartós biztosítására irányuló politikaként határozta meg. Szerinte a szociálpolitika fogalomkörébe tartoznak mindazok az intézkedések, amelyek az osztályellentétek enyhítésére, a társadalom egységének megőrzésére, erejének fejlesztésére szolgálnak. E meghatározás a szociálpolitika tágabb értelmezésével rokon, sőt átvezet a társadalompolitika fogalomköréhez.

Heyde úgy foglalja össze a lényeget, hogy a szociálpolitika azoknak a tervszerű törekvéseknek és intézkedéseknek az összessége, amelyeknek első-

sorban az a céljuk, hogy az osztályoknak és rendeknek egymáshoz, valamint az államhoz való viszonyát befolyásolják, szubjektív értékítéletek szerint és az igazságosság elve alapján.

Günther a szociálpolitika tanának kialakításakor megkísérelt eltekinteni az osztályok lététől, s úgy vélte, hogy a szociálpolitika a társadalom egészére vonatkozóan a nemzet javára irányul. Heyde is, Günther is a szociálpolitikát, illetve az erről szóló tant az értékelő diszciplínák, illetve gondolatrendszerek közé sorolja.

Wiese fogalommeghatározása szerint a szociálpolitika az államnak, vagy az államhoz hasonló közhatalomnak a társadalmi osztályokkal szemben megnyilvánuló tevékenysége.

A szociálpolitikáról szóló tannak a társadalomtudományokba történő besorolására *Mayr* tett jelentős kísérletet. Véleménye szerint a szociálpolitika tana a társadalomtannak egyik ágazata. Ha ez utóbbi tárgyát a társadalmi rétegek léte, jövője, viselkedése és kölcsönös kapcsolatai képezik, akkor a szociálpolitika az államhatalomnak e rétegek kialakulásába és érdekeik kibontakoztatásába való beavatkozásáról szóló tan. E megállapítással Mayr szoros közelségbe került Zwiedineck-Südenhorst, Heyde és Wiese tanaihoz.

A szociálpolitikával való elméleti foglalkozás kezdete Magyarországon *Földes Béla* munkásságához kötődik, aki az úgynevezett „katedra-szocializmus" magyar úttörőjének tekinthető.

Álljon itt az elméleti szociálpolitika néhány nevesebb újabbkori magyar polgári művelőjének nézete is a szociálpolitika fogalomköréről! E meghatározások a két világháború közötti időszakból származnak, és felismerhetően a már idézett neves külföldi tudósok valamelyikének megállapításain alapulnak. *Hilscher* számára a szociálpolitika, a szociális kérdésből levezetve, beavatkozás az erkölcsi, szellemi és anyagi javak elosztásába, hogy az ember számára biztosíttassék a társadalom lényegének és céljának megfelelően az őt emberi mivoltánál fogva megillető élet. Ez az etikai indítékú meghatározás Borght tágabb értelmezésű fogalommeghatározásához áll legközelebb. Ezt látszik igazolni az is, hogy a továbbiakban Hilscher is megkülönbözteti a tágabb és szűkebb értelemben vett szociálpolitikát. *Kovrig* meghatározása Heyde és Zwiedineck-Südenhorst nyomán a szociálpolitika társadalmi-politikai szerepét hangsúlyozza. Szerinte a szociálpolitika lényegében a társadalom belső egységének tartós biztosítására és fejlesztésére irányuló intézkedések összessége. *Heller* egyesíti mindazt a fogalommeghatározást, amit addig a polgári irodalom felmutatott, magába foglalva a szociálpolitika közgazdasági szemléletét osztálypolitikai jellegével összefüggésben, hangsúlyozva a szociálpolitika eltérését a jótékonyságtól, de utalva az etikai indítékra is. Heller a szociálpolitikát Sombarthoz hasonlóan a gazdaságpolitika egyik ágának tekinti, amely tervszerű beavatkozás a vagyontalan osztályok általános helyzetének enyhítése, a személyiség védelme céljából.

A szociálpolitikát a modern kapitalizmusban a létfontosságú javakkal — amelyeknek a pénzért megvásárolható javak csupán egy részét képezik — való gazdálkodást vizsgáló-elemző tannak tekintik. A legszélesebb körű értelmezéssel *Schreibernél* találkozunk: szerinte a szociálpolitika tágabb értelemben a jövendő általános gazdaságtana, amely a közös szükségletek kielégítésének tanát is felöleli, ahol is a gazdasági humanizmus tanának tekintve a szociálpolitikát, szükségleteken az összes emberi törekvést és

célkitűzést érti. Ezzel eljut a társadalompolitika — széles értelemben vett — megfogalmazásához. Megkülönbözteti ettől a szűkebb értelemben vett szociálpolitikát.

A polgári irodalomban visszatérő jelenség e két fogalom keverése, illetve felcserélése. A szociálpolitika keretébe tartozónak tekintenek sokszor a szociálpolitika eredeti fogalomkörét messze meghaladó területeket is. (Például az anyagi javak elosztását, az egész gazdaságpolitikát, a kultúrpolitikát, sőt magát a hagyományos értelemben vett politikát is. Az így felfogott szociálpolitika, amelyet gyakran a társadalompolitika kifejezéssel jelölnek, tulajdonképpen a politika szóra végződő összes tudományágat és tevékenységi területet magában foglalja.)

Korunkban a szociálpolitika fogalma helyett a társadalompolitika fogalmának alkalmazását sok polgári szerző azzal indokolja, hogy az osztály fogalma ma már túlhaladott, és így elavult; a szociálpolitika a modern kapitalizmusban társadalompolitikává tágult. Más szerzők viszont elismerik, hogy jóllehet a munkásságot ma már nem lehet teljes egészében a régi értelemben vett proletariátussal azonosítani, az osztályok — legalábbis abban az értelemben, hogy a különböző társadalmi rétegek jövedelem- és életviszonyai eltérőek — ma is megvannak, az alsóbb osztályok nem tűntek el, csak más népességi csoportokat kell odasorolni, mint a század kezdetén.

Vajon milyen törekvések, célok húzódnak meg a fogalomátalakulás e deklarálása mögött?

Nyilvánvaló, hogy a polgári ideológusok ezzel is azt kívánják tudatosítani, hogy a kapitalizmus arculata alapvetően megváltozott; a tőkés állam a modern kapitalizmusban már nem az elnyomott osztály nyomorát enyhíti a szociálpolitikai intézkedésekkel, hanem az össztársadalom érdekeit kifejező, a társadalom minden tagjára kiterjedő, tehát köztük egyenlőségi jelet tevő politikának rendeli alá egész politikai tevékenységét; azt akarják ezzel is elhitetni, hogy a tőkésállam felülről olyan reformot hajt végre, amely megváltoztatja a tőkés társadalom társadalmi-gazdasági szerkezetét: fokozatosan tőketulajdonossá téve a munkásságot, megszünteti az osztálykülönbségeket; sőt, mivel a társadalompolitika kiterjed a kulturális életre is, a műveltségi monopólium felszámolását is elősegíti. Nem nehéz e gondolat továbbfejlesztése: azt sugallja, nincs szükség alulról jövő forradalomra, felülről, reformok útján meg lehet valósítani azokat a célkitűzéseket, amelyeket Marx csak a forradalommal tekintett elérhetőnek.

A kapitalizmus kezdetén kibontakozó szociálpolitikához képest a modern kapitalizmus szociálpolitikája valóban átalakult, kiszélesítve ható- és érintettségi körét, a társadalmi biztonság rendszerét alakította ki. Jóllehet az osztályok közötti alapvető ellentmondást nem oldhatja fel, gyakran élességének tompítását eredményezi — legalábbis a felületen.

A szociálpolitika és néhány rokon fogalom viszonya

A szociálpolitika fogalomkörének különböző meghatározásai közötti eltéréseket meghaladják a szociálpolitika néhány rokon fogalmának körülírását illetően mutatkozó zavarok. Ezért szükséges megkísérelnünk e fogalmak rendszerezését, valamint egymással, illetve a szociálpolitikával való viszonyuk tisztázását. Ilyen rokon fogalmak: a szegény- és szociális gon-

dozás, a gondoskodás, a társadalmi biztonság, a társadalmi reform és a társadalompolitika.

Bizonyos személyekből összetevődő csoportok szegénysége, segítségre utaltsága miatt még mindig létezik egyfelől a magánjótékonysági alapokon nyugvó, másfelől a közületi szociális *szegénygondozás* intézménye. Ezek az intézmények, jóllehet szociálpolitikai természetűek, jellegükben — az egyéni elbírálás folytán — eltérőek, és így csak meghatározott vonatkozásban kiegészítői a szociálpolitikai intézkedéseknek.

A *gondoskodás* körébe tartozó intézkedések céljaként meghatározott csoportok részére bizonyos kívánatos életszínvonal biztosítása jelölhető meg. Ilyen intézkedések az abszolutizmus korában láttak először napvilágot az állami szolgálatot teljesítőkre vonatkozóan. Céljuk a korszellemnek megfelelően az állami szolgálat vonzóvá tétele volt. A későbbiekben két változata fejlődött ki: az állampolgárok folyamatosan létrejövő károsodásával szembeni gondoskodás, például öregkori gondoskodás, valamint az ún. különleges gondoskodás a közérdekben kifejtett szolgálatért, például az állami tisztviselők nyugdíja. A gondoskodás a már említett ún. gondozástól abban különbözik, hogy egyfelől nem tételez fel egyedi szükségállapotot (a jogosultság bizonyítása tehát szükségtelen), másfelől abban, hogy a gondoskodás esetében a juttatásokat egységes szolgáltatási tételeknek megfelelően utalják ki. A gondoskodás körébe tartozó intézkedések a szociálpolitika eredeti intézkedésrendszerét kiegészítő intézkedésekként foghatók fel.

A *társadalmi biztonság* fogalmában az a szociálpolitikai intézkedéskomplexum tartozik, amely nem annyira közvetlenül az életkörülmények javítására, hanem inkább az életkörülmények rosszabbodását előidéző bizonyos veszélyekkel szembeni védelemre irányul. E vonatkozásban olyan veszélyekről van szó, amelyeket a veszélyeztetett személyek egyáltalán nem, vagy csak igen nagy áldozatok árán háríthatnak el. A „társadalmi biztonság" az önsegélyezés gondolatából, intézményéből fejlődött ki. Tágabb értelmezése összefüggést mutat Keynes gazdaságpolitikai elgondolásaival. Először az Egyesült Államokban, a New Deal-ben,* majd Angliában a Beveridge-tervben** ölt rendszerezett formát.

Eredetileg a társadalmi biztonság fogalmába tartozónak egyfelől a szociális biztosítás szolgáltatásait, valamint azok kiegészítéseit tekintették a családi pótlék, az egészségügyi szolgálat és a munkanélküliség esetére vonatkozó védelmet illetően, másfelől a biztosítás kiterjesztését — a be-

* Az Egyesült Államokban az 1929-es gazdasági világválság hatására uralomra került demokrata párti kormányzat Roosevelt elnöksége alatt 1933-ban a „NewDeal" keretében számos szociális reformot léptetett életbe. A szociálpolitikai intézkedések terén a Roosevelt-éra legjelentősebb intézkedése az 1935-ben bevezetett Social Security Act volt, amely az Egyesült Államokban a vakok, özvegyek, öregek és gyermekek támogatására első ízben teremtett eredményesen törvényes alapokat.

** Angliában a második világháború radikalizáló hatására 1946-ban lépett érvénybe a világháború alatt Beveridge által előkészített, majd tervszerűen megvalósított National Insurance Act, amely az egészségügyi szolgáltatás szempontjából az összlakosságot hat csoportra osztotta. Ugyancsak ebben az esztendőben hoztak egy kiegészítő törvényt ennek bővítésére. Ez létrehozta a National Health Service-t, amely ingyenes orvosi ellátást biztosít minden állampolgár számára. Egyidejűleg állami szolgálatba vették az orvosokat, a későbbiekben ezt azonban kisebb mértékben módosították. Ugyanebben az évben lépett életbe a Family Allowance Act, amely a második és a következő gyerekek után családi pótlékot állapított meg. Ezekkel az intézkedésekkel teremtődtek meg a „social security" alapjai Angliában.

vontak addigi körén túl — a társadalom valamennyi tagjára. E meghatározás a társadalmi biztonság szűkebb értelmezése. Tágabb értelemben a társadalmi biztonság felöleli a településpolitikára, a szakképzésre, a foglalkoztatáspolitikára, a termelékenység növelésére stb. vonatkozó közvetett intézkedéseket is. Szűkebb értelemben tehát a társadalmi biztonság bizonyos minimális jövedelem biztosítására irányul, tágabb értelemben viszont a gazdasági stabilizálást célzó általános politikától sem választható el. A társadalmi biztonság fogalma úgy is felfogható, hogy megléte esetén az állampolgárok tudják, hogy a létszükségletek fedezését tekintve nem kell kockázattal terhelt életet élniük. Felfogható a társadalmi biztonság a szociálpolitika egyik céljaként is.

A szociálpolitika és a konkréten megfogható szűkebb értelemben vett társadalmi biztonságra irányuló politika kapcsolatait a következőkben foglalhatjuk össze: a társadalmi biztonság a szociálpolitikánál szűkebb, de bizonyos értelemben tágabb fogalom is. Szűkebb, amennyiben a szociálpolitika körébe tartozó intézkedéseknek csak egy részét foglalja magában. Nem terjed ki például a munkafeltételek szabályozására. Tágabb viszont, amennyiben az intézkedések köre a társadalom valamennyi tagjára kiterjed, és hogy integráns részét képezik a szociálpolitika körét kiegészítő gondozás és gondoskodás körébe tartozó intézkedések is.

A két fogalom keretei, illetve a közöttük levő viszony megértéséhez tudnunk kell, hogy míg a szociálpolitika a kialakulásakor szűkösebb társadalmi termék alapján, az elosztás iránti jog társadalmilag el nem ismert helyzetében, az osztályharc fékezésének eszközeként, a gazdaságpolitikával való szorosabb kapcsolatok nélkül, szükségintézkedésként jött létre, addig a társadalmi biztonság később, az 1929-es világgazdasági válság viszonyai közepette, nagyobb társadalmi termék alapján az önsegélyezés gondolatából eredő jogi normatívákból származott.

A *társadalmi reform* a társadalom valamennyi területét átfogó struktúrapolitika. A társadalmi reform a hibák kiküszöbölése céljából a társadalom szerkezetén is változtat. A szociálpolitika a társadalmi reformtól abban különbözik, hogy nem a társadalmi szerkezet megváltoztatására, hanem csak a meglevő javítására törekszik. A szociálpolitika viszonylag rövid idő alatt igyekszik eredményeket elérni, míg a társadalmi reform hosszabb folyamat. Közös a szociálpolitika és a társadalmi reform viszonylatában, hogy mindkettőben szerepet játszanak etikai motívumok, valamint, hogyha szükséges, mindkét esetben a bürokrácia eszközével kényszert is alkalmaznak. Ha mélységben és minőségben különbség is van a kettő között, a szociálpolitikai intézkedések is vezethetnek folyamatosságukban társadalmi reform jellegű eredményekhez.

Társadalompolitikán olyan intézkedések összessége értendő, amelyek a társadalom minden tagjára kiterjedően a társadalom életének a szociálpolitika körén túli kulturális vonatkozásait is magukban foglalják, s a társadalom szerkezetének megváltoztatására irányulnak. A társadalompolitika szerkezetet változtató jellegén elsősorban azok az intézkedések értendők, amelyeket nyugaton „vagyonképzés a munkáskézben" címke alatt reklámoznak, s amelyek azt célozzák, hogy nemcsak fogyasztási javakból, hanem részben termelési eszközökből álló vagyon megszerzését is megkönnyítsék a munkavállaló számára, elsősorban lakás, takarékbetét, értékpapír és részvények formájában. A társadalompolitika a szerkezet, azaz az alap módo-

sításával összefüggésben befolyásolja a felépítményt, a társadalmi-kulturális életet is. Ez a társadalompolitika tágabb értelmezése.

A társadalompolitika fogalomkörét értelmezik szűkebben is. Vannak, akik már abban az értelemben is társadalompolitikáról beszélnek szociálpolitika helyett, ha az intézkedések a társadalom minden tagjára kiterjednek. Mások e körülményt még csak a totális szociálpolitika fogalmával fejezik ki, de a társadalompolitika szóhasználatát tartják indokoltnak azért, hogy a társadalmi szolgáltatások színvonalának emelkedése következtében történt változást minőségi változásként érzékeltethessék.

A szociálpolitika fogalmától a társadalompolitika fogalomköre döntően abban különbözik, hogy az utóbbi az előbbit magában foglalva szerkezetet is változtató, és a kulturális élet vonatkozásait is magában foglaló, végül, hogy a társadalom minden tagjára kiterjed.

A társadalompolitika a szociálpolitika hagyományos feladatkörén — a társadalom legelesettebbjei helyzetének javításán — túl a társadalmi reformok megvalósításának politikája is.

A szociálpolitika tartalma és eszközei

Szociálpolitikán gyakorta az alkalmazott szociálpolitikát, vagyis általában a munka- és életfeltételek javítására irányuló s egyéb, jogszabályokban előírt beavatkozások és intézkedések rendszerét értjük. Ezek az intézkedések zömükben a jövedelemelosztási folyamat befolyásolását jelentik. Az alkalmazott szociálpolitika *Burghardt* meghatározása szerint kísérlet a jogrend, valamint a társadalmi tevékenység hozzáigazítására az erkölcsi rendről alkotott elképzelésekhez. Az alkalmazott szociálpolitika célja tehát a társadalmi rendszer megjavítása.

Az elméleti szociálpolitika tárgya az alkalmazott szociálpolitika intézkedéseihez szükséges feltételeknek, valamint annak a valóságnak a vizsgálata, amelyben az alkalmazott szociálpolitika intézkedéseinek érvényesülniök kell. Az alkalmazott és elméleti szociálpolitikából elegyült szociálpolitikai praxeológiának nem alakult ki egységes megjelenési formája, ez országonként és intézkedési nemenként változó. Egyelőre csak kezdeményezésként ugyan, de megfogalmazódott a nemzetközi szociálpolitika, illetve az országok közötti különbségek kiegyenlítésének irányzata is.

A társadalmi folyamatok egyik leglényegesebb eleme a gazdasági elosztás folyamata. A szociálpolitikai normák megváltoztathatják a piacon kialakult eloszlási arányokat. A szociálpolitika az újraelosztás során eltérő gazdasági feltételekhez igazodik.

Azonban nem egyedül a gazdasági feltételek határozzák meg a szociálpolitikai intézkedéseket. Ha így lenne, akkor az egyes országok szociálpolitikai fejlettségi szintje úgy viszonyulna egymáshoz, mint gazdasági fejlettségük szintje. A keretet jelentő gazdasági feltételeken túl jelentős szerepük van azonban a társadalmi feltételeknek. Kovrig az előbbit tárgyi, az utóbbit alanyi feltételeknek nevezte. Az alanyi adottságokon belül megkülönbözteti az uralkodó társadalmi csoport (osztály) szociális szemléletét, a központi hatalom birtokosainak társadalmi akaratát, a közgondolkodás szociális érettségét, a társadalmi ellentétek élességének fokát, a szociális védelemre szorultak elkeseredésének mértékét, valamint társadalmi törek-

véseiket, a munkásmozgalom hagyományát és irányát s végül az értelmiségi elemek és a szociális mozgalom kapcsolatát. *Az újraelosztás szociálpolitikai arculata tehát a mindenkori társadalmi-gazdasági fejlettségi szinthez alkalmazkodik.*

Az adott társadalmi-gazdasági feltételekhez való alkalmazkodás folyamatában a szociálpolitika történelmi jelenség, létrejöttének meghatározó okaiban, valamint az intézkedésekben a mindenkori társadalmi-gazdasági rendet fejezi ki. A szociálpolitika egymás utáni intézkedésekben nyer alakot, amelyet tehát a mindenkori anyagi és szellemi fejlődési folyamat határoz meg, és így az *adott történelmi környezettel — ha nem is mindig teljes összhangban, de — együtt halad.*

A szociálpolitika eszközei döntően két területre, a jövedelem újraelosztására, valamint a munkafeltételekre hatnak. A szociálpolitika eszközei gyakran azonosak a gazdaságpolitika eszközeivel.

A szociálpolitika eszközei *Liefmann—Keil* szerint általában három forrásból erednek.

1. Pénzügyi forrás: adók és illetékek, amelyek egyfelől a jövedelmet, másfelől a javakat és szolgáltatásokat terhelő kiadások; ezek az elvonások képezik a társadalmi juttatások fedezetét is. Ezáltal a jövedelemegyenlítés, amely a szociálpolitika fő feladata, mind elvonások, mind juttatások révén elősegíthető.

2. Árpolitikai forrás: az árkedvezmények és a piaci helyzetnek az árakon keresztül történő befolyásolására tett intézkedések.

3. Jogpolitikai forrás: szociális és munkajogi előírások.

A felhasznált eszközök hatása lehet *közvetlen*, amikor azokat specifikusan szociálpolitikai célok megvalósítására használják, valamint *közvetett*, amikor más indítékból alkalmazzák ugyan, de befolyásolják az adott szociálpolitikai szint hatásfokát.

A szociálpolitika megnyilvánulási formái

Az alkalmazott szociálpolitika megnyilvánulási formái négy főcsoportba tartoznak. Ezek: a törvényes munkásvédelem, a jövedelemelosztási politika szférájába tartozó intézkedések, a munkások önsegélyéből fakadó kedvezmények, valamint a munkásbiztosítás.

A *törvényes munkásvédelem* keretébe elsősorban a munkaidőre vonatkozó előírások (kezdetben a gyermek, az ifjú, a női, majd a felnőtt férfi munkavállalókra vonatkozók is), az üzemi védelem, valamint a foglalkozási ágak szerinti munkásvédelem tartozik.

A jövedelemeloszlási, illetve újraelosztási politika szociálpolitikai vonatkozásban bérvédelmet, valamint a különböző elvonásokból fedezett társadalmi juttatásokat és végül az ún. szegénygondozást jelenti.

A munkások önsegélyének elsősorban a gazdasági munkásmozgalom tekinthető. Ide tartozik a szakszervezetek tevékenysége, a sztrájkok, a kollektív szerződések, a békéltetés és a döntőbíráskodás, az üzemi választmányok és üzemi tanácsok tevékenysége.

A munkásbiztosításon (ma társadalombiztosítás) a betegségi, baleseti, rokkantsági, öregségi és munkanélküli — korábban főleg, ma részben önsegélyezési rendszeren alapuló — biztosítást értjük. Korunkban a társada-

lombiztosítás rendszerét az említetteken kívül kiterjesztették a családi pótlék folyósítására is.

Megjegyzendő, hogy az újabbkori fejlődés révén a társadalombiztosítási juttatások fedezetét az önsegélyezésen, tehát a részesülők hozzájárulásán túl jelentős arányban állami, illetve munkáltatói hozzájárulások biztosítják. Ezekben az esetekben a társadalombiztosítás a jövedelem-újraelosztás fontos területévé válik.

A szociálpolitika feladatköre és módszere

A szociálpolitika kifejezés magában foglalja az elméleti és a gyakorlati (alkalmazott) szociálpolitikát. A modern szociálpolitikai praxeológiának a megfelelő háttere — Burghardt hasonlatával élve — éppen úgy a tudományosan megalapozott szociálpolitikában van, mint a technikának az elméleti fizikában.

Az elméleti szociálpolitika művelői azokat a *feltételeket* és *normákat* keresik, amelyeknek megismerése, illetve kialakítása révén — a valóságtól való egyre csökkenő elvonatkoztatással — eljuthatnak az optimálisan hatékony szociálpolitikai cselekvésekhez. E célból az elméleti szociálpolitika arra törekszik, hogy megvizsgálja a gyakorlati szociálpolitikai intézkedések hatását, és megállapítsa a fellelhető törvényszerűségeket. (Tapasztalati úton ellenőrzött feltevések, premisszák.)

Az elméleti szociálpolitika feladatának tekintik annak megvizsgálását is, hogy a gyakorlati szociálpolitika meghatározott eszközei az alapul szolgáló értékelképzelések figyelembevételével milyen módon alkalmazhatók arra, hogy az intézkedések a jelenben optimális eredményekkel járjanak, a jövőbeli eredmények kockáztatása nélkül. (Például a munkaidő-csökkentési intézkedéseknek a társadalmi termék jövőbeli alakulására gyakorolt hatásának vizsgálata.)

A szociálpolitikáról szóló tan rendszerezésének, mivel az az értékelő gondolatrendszer körébe vág, módszertanilag az induktív, történelmileg ábrázoló szemléletmód felel meg.

Etikai szemléleténél fogva *a szociálpolitika normatív tudomány* is. Ilyen vonatkozásban törvényszerűségekre és tendenciákra is rámutat, amelyekből hipotetikus etikai célszerűségi alapelveket lehet levonni a gyakorlati szociálpolitika keretében hozandó intézkedésekhez.

A gyakorlati szociálpolitikának állandóan összhangban kell állnia a gazdaságpolitikával. A szociálpolitikai és a gazdaságpolitikai szempontok egyaránt az adott nagyságú társadalmi termékre vonatkoznak, és minden döntésnél a jövőbeli társadalmi termékre, annak növekedésére is tekintettel kell lenni.

Az alkalmazott szociálpolitikát ezen túlmenően össze kell hangolni a társadalmi ellátási folyamat minden egyes területével, elsősorban a munkaerőre mint termelési tényezőre gyakorolt hatása szempontjából. E hatásnak is *a gazdasági fejlődést kell előmozdítania.*

A polgári szakirodalomban vita tárgyát képezi, vajon tudomány-e a szociálpolitikáról szóló tan. *Max Weber* elveti annak tudományos szemléletét, mivel szerinte tudományágként csak értékítéletektől mentes, fogalmilag rendszerezett terület fogadható el. Mindenképpen fel kell ismerni és

el kell fogadni, hogy a szociálpolitikáról szóló tan tárgyköre ugyan állandóan változik, azonban akár összeszűkül, akár szélesedik a szociálpolitika területe, *szemléleti módja* mégis *egységes*, és mindenkor *a valóság feltárására, az összefüggések vizsgálatára és a felismerések rendszerezésére* irányul.

A szociálpolitikában közgazdasági, szociológiai, etikai, munkajogi és politikai alapgondolatok keverednek, és éppen e keveredés határozza meg az elméleti szociálpolitika sajátosságát. Közelebbről: négy tudományág, nevezetesen a közgazdaságtan, a szociológia, az etika, valamint a munkajog között helyezkedik el.

a) *A szociálpolitika és a közgazdaságtan kapcsolata*

A szociálpolitikáról szóló tan történelmileg a közgazdaságtan, különösen a jövedelemelmélet és a jövedelempolitika keretében keletkezett. A jövedelemelosztási elméleten belül elsősorban a jövedelem-újraelosztás területén találkozik a közgazdaságtan és a szociálpolitika. *Goldscheid*, majd részben *Wilbrandt* tettek kísérletet arra, hogy a javak gazdaságtana mellé a szociálpolitikát mint „ember-gazdaságtant" állítsák, hogy ezáltal a szociálpolitikát még mélyebbre építsék be a közgazdaságtanba.

b) *A szociálpolitika és a szociológia kapcsolata*

A szociológia mint az emberi kapcsolatok tana feltárja a komplex emberi csoportcselekvésekben végbemenő társadalmi folyamatokat. Miközben ezt teszi, nem állít fel normákat és nem értékel, jelenségei a valóság, nem pedig a követelmények területére tartoznak. A szociológia mint tapasztalati és rendszerező tudomány lényeges alapjául szolgál a szociálpolitikának, amely, mint ismeretes, normákból indul ki, és normákat állít fel. Tudományos jellegük tehát eltérő; *Heyde* meghatározása szerint a két tudományág közötti kapcsolat, illetve eltérés úgy foglalható össze, hogy míg a szociológia tárgyát maguk az emberi kapcsolatok képezik, addig a szociálpolitika tárgya azok a törekvések és intézkedések, amelyekkel e kapcsolatok befolyásolhatók. A szociálpolitika és a szociológia viszonyával Heydén kívül még *Günther* foglalkozott behatóan.

c) *A szociálpolitika és az etika kapcsolata*

Az etika tartalmazza a szociálpolitika alapjául szolgáló normák összességét. Az altruisztikus normarendszer azonban — a javak szűkösségének gazdasági, valamint a munkásosztály hatalomból való kirekesztettségének politikai következményei miatt — a szociálpolitikai átültetés gyakorlatában tele van megalkuvásokkal.

d) *A szociálpolitika és a munkajog kapcsolata*

A szociálpolitika és a munkajog testvérterületek, kölcsönösen kiegészítik és megtermékenyítik egymást. Úgy is jellemezhető ez a kapcsolat, hogy ami tegnap még a szociálpolitika tárgya, vagyis valamilyen társadalmilag

megoldásra váró kérdés volt, az ma gyakran a munkajognak valamilyen paragrafusban rögzített szerves része. A munkajog a szociálpolitikai törekvéseket szabályozó cselekvés normák formájában. A munkajogi szabályozások társadalmi hatása azonban a későbbiekben is szociálpolitikai vizsgálatok célja marad.

Az elméleti szociálpolitikában az utóbbi évtizedekben — a társadalmi-gazdasági változásokat tükrözően — *új irányzatok* jelentkeztek. Az új fejlődési irányzat egyik lényeges vonása az a törekvés, hogy a szociálpolitikát, úgymond, általános gazdaságpolitikának tekintsék. A gazdaságpolitikának és a közgazdasági elméletnek szoros kapcsolata a jövedelem- és foglalkoztatás-elmélet területén — ahogyan az a nagy gazdasági világválság után mindenekelőtt Keynes hatására kifejlődött — több, mint fokozati változás az elméleti közgazdászoknak az állam gazdaságpolitikája iránti érdeklődésében. Ez az új nézőpont az általános gazdaságpolitikai és a különleges szociálpolitikai kérdések egybeolvadásán keresztül a szociálpolitika szemléletmódjára is visszahatott.

A szociálpolitika és a gazdaságpolitikai eszmények kapcsolata

A szociálpolitikára csakúgy, mint a gazdaságpolitikára a maga teljességében az adott társadalmi-gazdasági viszonyok alapvető befolyása mellett nem marad hatástalan az uralkodó gazdasági-politikai világnézet sem. Természetesen az adott társadalomban uralkodó nézetek elsődlegesen a kor társadalmi-gazdasági viszonyainak termékei, de kölcsönhatás is érvényesül nemcsak a felépítmény és az alap vonatkozásában, hanem a felépítményen belül is. Nevezetesen a történelem során a fejlődés irányából folyó szükségszerűségek talaján a tudomány és a szárnyaló képzelet teremtette uralkodó világnézetből fakadó gazdaságpolitikai eszmények körülhatárolják a mindenkori gazdaságpolitika jellegét, tartalmát, befolyásolják a szociálpolitikai felfogást, magatartást.

A gazdasági világnézeten a társadalom gazdasági rendjében kívánatosnak tartott elképzelések és érzelmek összességét értjük. A világnézetre legfőbb befolyással az emberek gazdasági és társadalmi érdekét meghatározó osztályhelyzet van. A világnézet magában foglalja az egyénnek a társadalomhoz való viszonyáról alkotott elképzelését. E szempont szerint csoportosítva a polgári filozófiában alapvetően két irányzat vált ismeretessé: az egyik a személyiségközpontú ún. individualizmus, a másik a nem az egyének akaratából, azok érdekeiből kinövő, hanem felsőbb szükségszerűségből keletkező, a társadalom egészére orientáló ún. univerzalizmus. (E két véglet között különböző változatok, árnyalatok, sőt keveredések találhatók.) Az individuális gondolkodásmód a racionalizmussal és materializmussal mutat szellemi rokonságot, míg az univerzalizmus a történelmi szemléletű idealizmussal került kapcsolatba. Az ellentét végül abban is kifejezésre jut, hogy az individualizmus általában a gazdasági folyamatokba való minél csekélyebb beavatkozást eszményíti, míg az univerzalizmus szerint az összesség érdekeit a központi beavatkozás biztosítja.

Mégsem helyes az az egyszerűsítés, amely az individuális szemléletű gazdaságbölcseleti rendszereket *en bloc* szociálpolitika-ellenesnek tekinti, az univerzalista szemléletet pedig a szociálpolitikát támogatóval azonosítja.

Kétségtelen persze, hogy az individualista nézetet valló liberálisok és

az ezt végül abszurditásig hajtó anarchisták minden állami beavatkozást elleneznek, de korunkban a liberalizmus hívei is egyre inkább kénytelenek a termelőerők fejlettségéből s a korszellemből kifolyóan bizonyos engedményeket tenni a beavatkozásnak — és így a szociálpolitikai célú beavatkozásnak — az irányában is. E csoportosításba nehezen illeszthető be a merkantilizmus is, mert bár annak individualista jellegéhez nem fér kétség, mégis messzemenően hirdette az állami beavatkozást (az persze igaz, hogy korántsem szociálpolitikai célokból, sőt).

Az univerzalizmus hívei — mint látni fogjuk — általában a szociálpolitika mellett vannak, sőt az univerzalizmus alapján álló egyes irányzatokban a szociálpolitika központi helyet foglal el: így a katedra-szocializmust más néven szociálpolitikai irányzatnak is nevezik. Mégsem lehet eltekinteni attól, hogy az univerzalizmus legszélsőbb túlhajtásában, a fasizmusban hogyan torzultak el a szociálpolitika addigi vívmányai.

A polgári filozófia megkísérli a különböző, magukat szocialistának valló irányzatokat, sőt a tudományos szocializmust is „besorolni". De kénytelen felismerni, hogy ez lehetetlen, mivel azok mindkét alapvetőnek jelölt irányzatból tartalmaznak elemeket. A polgári filozófia mégis a szocialista irányzatokban eredendően jellemzőnek az individualista elemeket tekinti. Azt pedig semmiképpen sem lehet állítani, hogy a szocialista irányzatok bármelyike a szociálpolitikai szemlélettel inkább szembenálló, mint azt támogató lenne.

A gazdaságpolitikai eszmények a régi és az új harcában születnek. A társadalom elrendezésére irányuló új törekvések gazdasági vonatkozású térfoglalásukkal válnak gazdaságpolitikai eszményekké.

A gazdaságbölcseleti vizsgálódások a korai kapitalizmusban, illetve tulajdonképpen csak a kiforrott nemzeti, állami lét talaján veszik igazán kezdetüket. A gazdaságpolitikai eszmények azonban már korábbi korok nagy gondolkodóit is foglalkoztatták. (Lásd például az ókorból *Platon* Államát, vagy a 16. századból *Morus* Utópiáját.)

Az emberi gondolkodásra — éppen azért, mert a lét határozza meg a társadalmi-gazdasági tudatot — általában az a jellemző, hogy a kor követelményeit mintegy az idők változásától független, örök, abszolút követelményként érzékeli. Csak a dialektikus szemlélet szabadítja fel az emberi gondolkodást ebből a béklyóból.

A kapitalizmus őskorában, az eredeti tőkefelhalmozás időszakában kialakuló, a kor követelményét kifejező gazdaságpolitika, illetve az ennek elméleti alátámasztását szolgáló gazdasági eszmék összessége a merkantilizmus volt. (Ez a gazdaságpolitikai eszmény egyben a klasszikus közgazdaságtan őskorának is tekinthető. A születőfélben levő tőkés termeléshez szükséges termelőerők fejlődését, az árutermelés növekedését, a pénzösszegek egyesek kezében való felhalmozását egyaránt elősegítették azok a gazdaságpolitikai követelmények, amelyek a kereskedelem fejlesztését s minél több arany szerzését állították a központba.) A kereskedelmi tőkések érdekét kifejező gazdaságpolitika akkor egybeesett a fejlődés vonalával, de a merkantilizmus gazdaságpolitikája ezt abszolutizálva a gazdasági élet ideális állapotának tekintette mindazt, amit az államhatalom a gazdasági beavatkozás révén, a kereskedelmi tőkések érdekeit kifejezve, a legkegyetlenebb kizsákmányolást szentesítve követelt. A merkantilizmus korában történő állami beavatkozást negatív szociálpolitikának is nevezhetjük.

A 18. század végén kialakuló klasszikus iskola a liberalizmus, legszélsőbb változatában a manchesterizmus néven vált ismertté. Ez az irányzat az előrehaladottabb tőkés fejlődés megszabta követelményeknek eleget téve már az ipari tőkés érdekeit fejezte ki. A liberalizmus (a gazdasági élet fejlődését akkor már messzemenően gátló állami szabályozások megszüntetését, a hűbéri kötöttségek alóli felszabadulást) a tőkés gazdaság teljes kifejlődése számára elengedhetetlen *gazdasági szabadságot* hirdette meg mint egyedül üdvözítőt, mint az ember természetes állapotának megfelelőt. A liberalizmus gazdaságpolitikai eszméjétől, amely általában minden beavatkozást károsnak ítélt — jóllehet a manchesterizmustól eltekintve a munkásvédelemre vonatkozó állami előírások irányában kezdettől fogva tett némi engedményt — távol állt a szociálpolitikai szemlélet. (A liberalizmus nem az erkölcsi normákból, hanem az egyén gazdasági önzéséből indul ki, amely, úgy véli, a szabad versenyben elvezet az egyén és a társadalom érdekeinek találkozásához.) A liberalizmus a munkaszerződés szabadságát tartotta a legfőbb jónak. A szabadság azonban — a termelőeszközök magántulajdonából adódó egyenlőtlenségek folytán — a kapitalizmus kezdetén a létminimumot is alig biztosító béreket, maximálisan hosszú munkaidőt, a gyermek- és női munkaerő kiszipolyozását vonta maga után; a gyengébbet valóban szabadon kiszolgáltatva az erősnek.

A szabadság eszméjét győzelemre segítő gondolatoktól nem függetlenül csírázott ki egy másik eszmény, *a gazdasági egyenlőség* eszménye. Ez az eszmény reális, racionális alapot egyfelől a termelőerők hatalmas fejlődéséből, másfelől éppen a korai liberális kapitalizmus termelési viszonyai közepette megnyilvánuló kizsákmányolás okozta embertelen körülményekből nyert.

A racionális egyenlőség eszményét meghirdető szocializmus az utópisztikus és racionalista szocializmustól a fejlődéstörténeti szocializmuson keresztül jutott el a marxizmusig, vagyis a tudományos szocializmusig.

A marxizmus azonban a következetes osztályharc alapján a tőkés társadalmi rend forradalmi megdöntésének szükségszerűségét vallja. Ez a felismerés behatárolja a szociálpolitika intézkedései révén elérhető eredmények helyét a marxizmus számára. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy amíg a forradalom ideje nem érkezik el, ne állnának a marxista pártok a munkásosztály harcainak az élére a fennálló renden belül elérhető gazdasági és politikai követeléseiket illetően, ne támogatnák messzemenően a szakszervezetek ilyen irányú törekvéseit, mint ahogyan ez a kapitalista országok marxista pártjainak tevékenységében napjainkban is megmutatkozik.

Már a marxizmus klasszikusai nagyon fontosnak ítélték a munkásosztály életkörülményeinek a kapitalizmusban elérhető javítását, sőt, a munkásosztály ilyen irányú harcát a konkrét eredményeken túlmenően a munkásosztály forradalomra való felkészítése iskolájának is tekintették.

A továbbiakban néhány olyan irányzat és a szociálpolitika kapcsolatát érintem, amelyek magukat, legalábbis nevükben, szocialistának tekintik, illetve programjukat a munkásosztály számára hirdetik.

A szociálpolitika központba állításával négy olyan irányzatban találkozunk, amelyek világnézeti eredetüket illetően egymástól számottevően különböznek. Ezek: a katedra-szocializmus vagy az ún. szociálpolitikai irányzat, a kereszténvszocializmus, a revizionizmus és a szindikalizmus reformista irányzata. Vegyük sorra őket!

A 19. század utolsó harmadában kibontakozó *katedra-szocializmus* a német történeti iskola terméke. Az erkölcsi szempont központba állítása, az abszolúte tökéletes társadalmi megoldások iránti szkepticizmus, tehát a viszonylagosan jó megoldások iránti vonzódás jellemzik. Legnevesebb képviselője Schmoller, aki előkelő helyet foglal el az elméleti szociálpolitika művelői között is.

Az iskola hívei alapos munkásvédelmi törvényhozást követeltek, az állam beavatkozását a kapitalizmus igazságtalanságainak enyhítésére. A tulajdonos rendelkezési jogát a munkavállaló érdekét védő előírások betartatásával kívánták korlátozni.

A katedra-szocialisták — idealista világnézetüknek, valamint történelmi szemléletüknek megfelelően a szellemi tényezőt a társadalom fejlődésében igen magasra értékelve — a munkásosztály szellemi színvonalának és társadalmi öntudatának emelésében látják a lassú fejlődés zálogát, amelyhez az államnak támogatást kell adnia.

Felismerik azonban az osztályküzdelem tényét, sőt azt is, hogy nem lehet a fejlődést erkölcsi belátásra bízni, ezért nagy jelentőséget tulajdonítanak a munkásosztály szervezkedésének, azaz a munkások önsegélyének is. Nézeteik — jóllehet a korabeli porosz polgárosodó földbirtokos osztály közvetlen érdekeit fejezték ki — valójában egyesítették mindazt, amit ma az ún. polgári szociálpolitikai szemléleten értünk: munkásönsegély + beavatkozás a gazdasági életbe az erkölcsi nézőpont fokozottabb érvényesítésére, olyan államhatalom részéről, amelyet a különböző társadalmi osztályok együttesen tartanak kézben.

A *keresztényszocializmus* nevet viselő irányzat — a vallásos relativista társadalmi nézőpont alapján állva — kizárja a földön a társadalmi problémák tökéletes megoldásának lehetőségét. A keresztényszocializmus forradalmiszellem-ellenes, nem az elnyomottak jogait ismeri el a szociálpolitika iránti vonzódásban, hanem az uralkodó réteg kötelességét hirdeti.

A szocializmussal a kapitalizmus bírálatában ért egyet, elsősorban utóbbi anyagias szemlélete miatt, de a „megoldás" útjának az emberek keresztény erkölcsnek megfelelő átalakítását tekinti. Magát szocialistának azzal az indokolással nevezi, hogy az egyének egyenlőségéért küzd.

Szociálpolitikai koncepciójában eleinte a szövetkezetbe tömörítés, később a munkáltatók és munkavállalók közös önsegélyező szervezeteinek gondolata került előtérbe. Az üzemi szociálpolitikára is súlyt helyeznek. A szakszervezeti mozgalomban a kereszténszocializmus jelentős áramlat. A szakszervezetek balszárnyának kifejlődésével némi balratolódás mutatkozik a kereszténszocialisták szociálpolitikai nézeteiben; a szakszervezeteknek, a munkások önsegélyének jelentősége előtérbe kerül. A kereszténszocializmus csakúgy, mint a katedra-szocializmus, idealista világnézet alapján áll.

A revizionizmus és a szindikalizmus ugyan a materialista világnézet alapján állnak, a négy irányzat szociálpolitikai szemléletmódja mégis igen közelálló.

A *revizionizmus* a szocializmus megvalósításának eszközeit megjelölő gyakorlati irányként indulva a marxizmus számos tételének felülvizsgálatához jut. Azt állítja, hogy a forradalmi szocializmus háttérbe szorítja a szellemi tényezők szerepét. A revizionizmus szerint a hangsúlyt a munkásosztály átalakítására és a hatalomátvétel nagy feladatára való nevelésére kell helyezni, mivel a munkásosztálynak előbb meg kell érnie e feladatra. A revi-

zionisták azzal érvelnek, hogy ez csak lassú fejlődési folyamat során érhető el. Ebből már logikusan következik, hogy — jóllehet elsősorban az angol mintájú szövetkezeti mozgalom révén vélik megtalálni a munkásosztály vezetésre való előkészítését — az adott tőkés társadalmi renden belül a parlamentarizmus lehetőségeinek maximális kihasználását javasolják. Központba állítják a munkásosztály kapitalizmusbeli anyagi és kulturális életkörülményeinek a szociálpolitika minden eszközével való javítását.

A *szindikalizmus* (szakszervezetre való támaszkodás) eszmekörének lényege, hogy marxista párt vezetése helyett a szakszervezeteké a vezető szerep. Ezen belül mégis élesen elválik a forradalmi és a reformista irányzat. Az előbbi — elsősorban az általános sztrájkok módszerével — a fennálló tőkés társadalmi viszonyok forradalmi megdöntését célozza, és elveti a parlamentarizmust. A reformista irányzat viszont a fokozatos fejlődést vallja. Úgy véli, „forradalom" minden olyan intézkedés, amelyet a munkásság szakszervezetei által a maga erejéből valósít meg. A szociálpolitika elemeiből az előbbi kizárólag a munkások önsegélyére (munkásmozgalom), az utóbbi ezen kívül az önsegélyezésre (társadalombiztosítás) helyezi a súlyt.

A vázlatos áttekintésből is kiderül, hogy az egyes eszmei áramlatok szociálpolitikai szemlélete alapvetően azzal függ össze, hogy azok egyfelől *bírálják-e a fennálló társadalmi rendet*, másfelől, ha igen, *milyen messzire mennek el a megoldás útján*, és végül, *hogyan viszonyulnak a beavatkozáshoz.*

A szociálpolitikát — amelynek lényege a társadalmi-gazdasági rendszerből származó igazságtalan egyenlőtlenségek beavatkozás útján való enyhítése — igenlik mindazok az irányzatok, amelyek egyfelől a megjavítást szükségesnek ítélve a beavatkozást helyeslik, másfelől az adott társadalmi rend forradalmi megdöntése ellen vannak.

Az utóbbi négy szellemi áramlatban (kivéve a szindikalizmus forradalmi irányzatát) — ha ideológiai hátterük eltérő is, és húzódjon bár meg mögöttük a különböző időszakokban bármilyen konkrét réteg- vagy osztályérdek — közös, hogy a szociálpolitika révén a fennálló társadalmi renden belül orvosolva a problémákat *akarva-akaratlan a fennálló társadalmi rend fennmaradását* is szolgálják.

Elvetik viszont a szociálpolitikai célzatú beavatkozást mindazok az eszmei áramlatok, amelyek a kapitalizmust nem bírálják (mint a liberalizmus hívei), illetve a kapitalizmust bírálva minden irányítást elvetnek (mint az anarchisták). Így találkozik a két szélsőség, a kapitalizmust fenntartás nélkül üdvözlő, illetve elvető két irányzat a beavatkozás és így a szociálpolitika tagadásában.

Azt, hogy a szociálpolitika rendszert fenntartó oldalát mennyire felismerték, mutatja, hogy a jelenkori kapitalizmus legkövetkezetesebben polgári politikai pártjai közül még azok is felvesznek programukba szociálpolitikai célkitűzéseket, amelyektől — mint a liberálisoktól és a konzervatívoktól — ideológiailag távol áll a szociálpolitikai beavatkozás gondolata.

★

A szociálpolitikát életre hívó gazdasági, társadalmi és politikai indítékok az ipari forradalmat követően a modern kapitalizmusig olyan változáson mentek keresztül, amely a kezdeti szociálpolitikának — a társadalom legelesettebbjeinek támogatásától — a jelenkori társadalompolitikává való szélesüléséig, a társadalmi biztonság kibontakozásáig vezetett el.

A termelés és fogyasztás kapitalizmusbeli ellentmondásának feloldására — állami beavatkozások formájában — megvalósított jelentős intézkedések a gazdasági indítékok, a termelési eszközök fejlődését követő igény a munkaerő magasabb élet- és kultúrszínvonala iránt a társadalmi indítékok, a nemzeti és nemzetközi méretűvé vált osztályharc pedig — immár két alapvető társadalmi rendszer mérkőzése — a politikai indítékok oldaláról vezettek el ahhoz az ún. jóléti társadalomhoz, amellyel a kapitalizmus korunk erőviszonyai között fennmaradását igyekszik biztosítani.

A történelmi, illetve — ennek megfelelően — gazdaság- és elmélettörténeti keretbe helyezés elősegíti a szociálpolitika tőkés termelési mód keretében végbement igen jelentős fejlődésének, sőt átalakulásának megértését.

Irodalom

(A műveket megjelenésük időrendjében közöljük)

Sombart, W.: Ideale der Sozialpolitik. Berlin, 1897.
Schmoller, G. v.: Über einige Grundfragen der Sozialpolitik und Volkswirtschaftslehre. Leipzig, 1898. (1904)
Bortkiewicz, L. v.: Der Begriff „Sozialpolitik". Jena, 1899.
Borght, R. van der: Grundzüge der Sozialpolitik. Leipzig, 1904. (1923)
Wiese, L. v.: Einführung in die Sozialpolitik. Tübingen, 1911. (1921)
Zwiedineck-Südenhorst, O. v.: Sozialpolitik, Leipzig—Berlin, 1911.
Schmoller, G. v.: Die soziale Frage. Klassenbildung, Arbeiterfrage, Klassenkampf, München—Leipzig, 1918.
Heyde, L.: Die Sozialpolitik im Friedensvertrag und im Völkerbund. Jena, 1919.
Spindler, L.: Zur Begriffsbestimmung der Sozialpolitik und Wohlfahrtspflege. München, 1921.
Günther, A.: Sozialpolitik: Theorie der Sozialpolitik. Berlin—Leipzig, 1922.
Albrecht, G.: Wandlungen in Wesen und Aufgaben der Sozialpolitik, Jena, 1928.
Hilscher, R.: Bevezetés a szociálpolitikába. Budapest, 1928.
Balás K.: A szociálpolitika fő kérdései. Budapest, 1929.
Weddingen, W.: Sozialpolitik als Wissenschaft. Tübingen, 1930.
Weber, A.: Sozialpolitik. Reden und Aufsätze. München, 1931.
Heller, F.: Közgazdaságtan, Budapest, 1932.
Weddingen, W.: Sozialpolitik. Eine Einführung in ihre Theorie und Praxis. Jena, 1933.
Kovrig, B.: Szociálpolitika, Budapest, 1935.
Mihelics, V.: A Beveridge-terv, Budapest, 1943.
Beveridge, W. H.: Full employment in a free society. London, 1944.
Heller, F.: Közgazdaságtan, Budapest, 1947.
Erődi-Harrach B.: Szociálpolitika, Budapest, 1947.
Weber, M.: Zum Begriff der Sozialpolitik. Bern, 1953.
Röpke, W.: Grenzen und Gefahren des Wohlfahrtstaates, Frankfurt/M, Industrie- u. Handelskammer, 1955.
Milhaud, M.: The historical development of social policy. The Hague, Institute of Social Study. 1958.
Liefman-Keil, E.: Die ökonomische Theorie der Sozialpolitik. Berlin—Göttingen—Heidelberg, 1961.
Marschall, T. H.: Social Policy. London, 1965.
Schreiber, W.—Herbert-Dorneich, P.—Briefs, G.: Zur Theorie der sozialen Steuerung. Köln, 1965.

OROSZI SÁNDOR—VERESS JÓZSEF:

Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocialista gazdaságban?

A gazdaságunkban napjainkban már tartósnak tekinthető munkaerőpiaci túlkereslettel foglalkozó tanulmányok sorában speciális helyet foglal el Gábor R. István cikke.[1] A dolgozat a vizsgált problémát gazdaságunk egészébe ágyazva veszi szemügyre, így szükségszerűen jut el ahhoz a kérdésfelvetéshez, vajon a szocialista gazdaság természetéből fakad-e a munkaerőhiány. Munkája a kérdésre lényegében igenlő választ ad az eddig érvényesült szocializmusmodellekkel kapcsolatban. Ugyanakkor több helyen explicite szól tanulmánya kísérleti jellegéről, s a további elemzés, vita szükségességéről. A „...nézetek ütközése esetleg a munkaerőhiány természetének jobb megismeréséhez, a munkaerőhiány okozta zavarok elhárításához is hozzájárulhat"[2] — írja. Amikor gondolatainkat közreadjuk, bennünket is az idézett cél vezérel.

Gondolatmenetünk és következtetéseink a legtöbb helyen ellentétesek Gábor R. Istvánéival. Tanulmányunk formailag mégsem vita jellegű; a munkerőhiánnyal kapcsolatos saját nézeteinket igyekszünk kifejteni benne. Természetes azonban, hogy több helyen kapcsolódási pont keletkezett Gábor R. István cikkével — annál is inkább, mert az ő figyelemreméltó munkája késztetett bennünket nézeteink tisztázására —, ahol az ő nézeteinek cáfolatát vagy megerősítését éreztük feladatunknak. Törekvésünk lényege annak bizonyítása, hogy a szocializmus természetéből nem lehet levezetni a munkaerőhiányt.

Következik-e a szocialista társadalom célrendszeréből a munkaerő iránti „végtelen" kereslet?

A szocialista gazdaságban[3] az elosztást alapvetően a munka szerinti elosztás törvénye szabályozza. Elosztásra a nemzeti jövedelem fogyasztási alapja kerül. A társadalom mindenki számára biztosítja az életfeltételeket, de nem mindegy, hogy mekkora jószágtömegből. Így logikusnak látszik, ami Gábor R. István gondolatmenetéből következik: a társadalom többet fogyaszthat, ha egy tagja, aki korábban nem dolgozott, most — bármely

[1] *Gábor R. István:* Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1979. 2. sz.

[2] Ua. 171. l.

[3] Igaz, Gábor R. István mondanivalóját csak a szocialista társadalom eddig funkcionált modelljére tekinti érvényesnek. Ezzel szemben álláspontunk szerint nem a szocialista gazdaság eddigi modelljéről van szó, hanem az eddig érvényesített gazdaságirányítási rendszerről, illetve rendszerekről.

kis mértékben is — új értéket állít elő. Ennek alapján be kell(ene) tölteni minden olyan munkahelyet, ahol a munkabér ugyan meghaladja a munka határtermékének árát, és ez utóbbi még pozitív nagyság. Sőt, úgy tűnik, hogy az ilyen munkahelyek aránya szükségszerűen növekvő. A „tervezőközpont" ugyanis, adott erőforrásokat tételezve, inkább sok kevésbé hatékony, mint kevesebb magas hatékonyságú munkahelyet teremt. *Ad absurdum:* minden munkahely és az ott dolgozó munkás munkájának hatékonysága konvergál a zérushoz, ha elég nagy a bevonható létszám. A konklúzió abszurditása arra késztet, hogy megkeressük, hol a hiba a logikai láncban.

1. Induljunk ki egy nagyon elvont modellből. Tegyük fel, hogy a társadalom adott tömegű konvertibilis valutával rendelkezik, amelyért tetszése szerint vehet a világpiacon termelési eszközöket. Adottnak vesszük a társadalom tagjainak számát és életkorát. Ebből — különféle megfontolások alapján — meghatározható a termelésbe maximálisan bevonható létszám. A meghatározott nagyságú konvertibilis valutaalap nem elegendő ahhoz, hogy a társadalom minden munkaképes tagjának a kor élenjáró technikai színvonalát megtestesítő munkahelyet létesítsen. Ebben a helyzetben a lehetséges döntések két szélső esete:

a) a társadalom minden munkaképes tagjának teremt munkahelyet, de ezek technikai színvonala elmarad az élenjáró technika mögött;

b) csak a legfejlettebb műszaki színvonalon létesít munkahelyet, de ekkor munkaképes tagjainak csak egy része dolgozhat.

Feltesszük, hogy a cél az előállítható használati érték mennyiségének maximálása. Megfelelően „megválogatott" paraméterek mellett bármelyik szélső vagy közbülső döntés lehet optimális. Nem is az optimális döntést akarjuk meghatározni, hanem csak azt kívánjuk bizonyítani, hogy nem mindig az *a)* lehetőség a legjobb. Ehhez pedig elég egy olyan változat, amikor nem az *a)* eset a legkedvezőbb.

Legyenek a paraméterek a következők: munkaképes létszám 1 millió; egy munkahely kapacitása *a)* esetben 100, *b)* esetben 300. A *b)* esetben csak 0,5 millió munkahely teremthető. Ekkor az *a)* variánsnál 100 millió, a *b)*-nél 150 millió „egység" használati érték állítható elő.

Hasonló dilemma előtt áll az iparosítás kezdetén a szocialista társadalom is. Úgy szervezze-e a termelés I. osztályát, hogy minél több új munkahelyet teremtsen (igyekezzék minél előbb bevonni a termelésbe minden lehetséges munkaerő-tartalékot), vagy nagyobb gondot fordítson a létesítendő munkahelyek műszaki színvonalára? A dilemma az extenzív fejlődés (munkaerő-) tartalékainak kimerülésével megszűnik.

A technikai színvonalbeli elmaradás végső soron nagyobb termeléskiesést okozhat, mint a pótlólagos munkaerő bevonásával előállított új érték. Ezért a foglalkoztatottak számának növelése nem tekinthető a szocialista gazdaság állandóan érvényesülő magatartási szabályának. Az a munkaerő-bővítés, amelyik csökkenti a nemzeti jövedelmet, nem tekinthető — éppen a nemzeti jövedelem maximálására törekvő — szocialista gazdaság „vélt értelmének".

2. Kisebb létszám és technikailag hatékonyabb feldolgozás esetén alacsonyabb a nyersanyag- és energiaigény, általában a forgóalap-lekötés. Ez adott nemzeti jövedelmen belül is elmozdulást tesz lehetővé a fogyasztási alap javára, és így emelkedhet az életszínvonal.

3. Alacsonyabb aktív létszám mellett csökkennek az infrastrukturális

terhek. (Például több a háztartásbeli nő, így kevesebb gyermekintézmény szükséges, kisebb a közlekedési igény.) Nehéz eldönteni, mi az előnyösebb: dolgozzanak-e vagy sem azok, akik éppen csak kitermelik vagy ki sem termelik a munkába állásuk bér- és infrastrukturális vonzatát, de azért bizonyos infrastrukturális beruházások alapját mégiscsak megteremtik, s egyidejűleg növelik az életszínvonal emelésének a lehetőségét is. Úgy véljük, alacsony technikai szintű munkahelyeken, ahol nem értelmezhetjük az elidegenedés megfelelő mértékű csökkenését, nincs értelme a munkába állításuknak.

A helyzetet tovább élezi az infrastruktúra pótlólagos létszámigénye (közlekedési dolgozók, védőnők, óvónők stb.), akik egyáltalán nem növelik a nemzeti jövedelmet.

4. Egy érv erejéig szeretnénk bekapcsolni a külgazdaságot. Exporttermékeinket a világpiac nem nemzeti értékükön, hanem azok világpiaci árán fogadja el. A világpiacon viszont a kevésbé termelékeny munka kisebb értékalkotó képességgel rendelkezik. Így — legalábbis az exportágazatokban — a tömegében nagyobb munka a világpiacon redukálódik.

Ezek alapján a szocialista gazdaságban sem fogadható el — legalábbis makroökonómiai szinten — a pótlólagos munkaerő termelésbe állításának kritériumaként annak egyáltalán realizálódó értékalkotó képessége. Hozadékának nemcsak pozitívnak kell lennie, hanem az előbbi — és további, általunk nem vizsgált — tényezők által determinált nagyságnak. Ezáltal viszont a munkaerő-kereslet sem tekinthető makroökonómiai törvényszerűségek alapján végtelennek.

Nézzük, mennyiben módosulnak az összefüggések, ha nem az iparosítás kezdetéig megyünk vissza, hanem feltesszük, hogy korábbi döntések következtében megvalósított kapacitások extenzív kihasználását lehetne fokozni pótlólagos munkaerő bevonásával! Ez esetben az 1. érvünk nem értelmezhető; az csak a kapacitások megteremtésére vonatkozó döntés racionalitási kritériumaként veendő figyelembe. A nagyobb fokú kapacitáskihasználás emeli — akárcsak az új munkahelyek létesítése — a nyersanyag- és energiaigényeket, amelyek kielégítése további (import-) terheket ró a gazdaságra. A 3. pontban foglalt probléma a kapacitáskihasználás fokozása esetében is ugyanúgy mérlegelendő. A 4. érvünket szeretnénk kiegészíteni. Ha feltesszük, hogy a kapacitáskihasználás növelése során technikailag kisebb hatékonyságú állóeszközöknél vonjunk be munkaerőt, számolnunk kell a gyengébb technika „kisugárzó" hatásával is. (Például az ilyen kapacitáson feldolgozott anyag gyengébb minősége devalválja a későbbi fázisokban hozzáadódó, fejlettebb technikai körülmények között kifejtett munkát is.)

A kapacitásbővítésnél alkalmazott tőke hozadékának is nagyobbnak kell lennie zérusnál, tehát a következtetésünk azonos, mint a munkahely-teremtés esetében.

Két megjegyzést tennénk még a kapacitáskihasználás fokozása és a munkahely-teremtés összefüggésében:

— Hosszú távon nézve a magyar gazdaságban a pótlólagos munkaerő bevonása újonnan létesített munkahelyek betöltésére, nem pedig a kapacitáskihasználás fokozására irányult.

— A kapacitások adott időpontbeli nagysága — és ezen keresztül a kihasználásuk is — függ az új munkahelyek létesítésétől, illetve a meglevők megszüntetésétől.

Termelési viszonyok és munkaerő-kereslet

Mint minden társadalmi-gazdasági formációban, a szocialista gazdaságban is egymás mellett, egymást áthatva léteznek — időbeli érvényességüket tekintve — általános, különös és specifikus termelési viszonyok.

Ennek megfelelően most azt vizsgáljuk meg, hogy a termelési viszonyok valamely szférája kelt-e a vállalatoknál „fékezhetetlen" keresletet a munkaerő iránt.

Először az általánosabb jellegű — Szabó Kálmán szóhasználatával élve — technikai-gazdasági viszonyok hatását elemezzük, azaz a termelési-eszköz—munka arányt először technikai szempontból vizsgáljuk. Ebben a vizsgálati körben elfogadhatónak tartjuk a polgári közgazdaságtannak azt az álláspontját, miszerint gazdaságilag csak az olyan tényezőarány tekinthető optimálisnak, amelyik technikai aspektusból — a paretoi optimumkritérium alapján — hatékonynak minősül.

Csak a technikai-gazdasági elemzés szintjén maradva, a vállalatok magatartása nem indukálhat munkaerőhiányt. Az önálló gazdasági érdekkel egyáltalában nem rendelkező technikai-gazdasági egységeket vizsgálva ugyanolyan következtetésekre jutnánk, mint az előzőekben a gazdaság egészére vonatkozóan.

Ezzel áttesszük elemzésünket az áru- és pénzviszonyok területére, azaz az általános kategóriák vizsgálati szintjéről a különösekére térünk át. Ezekről a szabadversenyes kapitalizmusnak — mint a tőkés termelési mód „ideáltípusának" — az elemzése útján kaphatunk képet.

Ebben az egyes vállalkozó korlátolt tőkeerővel rendelkezik, amelyből a piacon termelési eszközöket és munkaerőt vásárolhat. Tőkés vállalkozóként huzamosan csak úgy működhet, ha képes legalább egyszerű újratermelésre. Ez megköveteli, hogy az általa vásárolt tényezők hozadéka biztosítsa (legalább) tőkéjének megtérülését. Sőt, ha kölcsöntőkével dolgozik, akkor fedeznie kell a kamatot is. (Ha sajáttal, akkor — az opportunity cost elvét alkalmazva — a hozadéknak ellensúlyoznia kell a tőke ki nem kölcsönzése miatt elvesző „haszonlehetőséget".) Mivel a változó (variábilis) tőke is tőke, ezért a vállalkozó munkaerő iránti keresletét a munkabér és az időarányos kamat együttes nagysága határozza meg. Így viszont még csak a tőketulajdonos „tőkés", a vállalkozó nem! A „vállalkozás" tőkés termelési viszonyok által determinált értelme a profit kamaton felüli része, a vállalkozói nyereség. Ez utóbbi minimális mértékét nem kívánjuk pontosan meghatározni. Bizonyos azonban, hogy tömegében elegendőnek kell lennie a vállalkozó „létfenntartásához" és az újratermelés magasabb technikai szinten megvalósuló bővítéséhez. Sőt, az egész követelményszintet tovább emeli a kockázati tényező.

Egyensúlyi helyzetben így csak olyan munkaerőt keres a vállalkozó, aki a fentieknek megfelelő hozadékot képes előállítani. Nem fogadható el tehát a polgári közgazdaságtannak az a tétele, miszerint a munkabér egyenlő a munka határtermékének és az előállított termék árának a szorzatával. Valójában nem egyenletről, hanem — az előbbiek alapján — egyenlőtlenségről van szó, amelynek a jobb oldala nagyobb.

Létezhet-e munkaerőhiány áru- és pénzviszonyokat mint különös termelési viszonyokat tételezve, ha a munkaerőpiac mechanizmusa rugalmas?

Az elemzést ismét csak hosszú távon végezzük, elvonatkoztatva a konjunkturális ingadozásoktól.

Induljunk ki a munkahelyek tényleges technikai színvonalából, s tételezzük fel, hogy a munkerő iránt túlkereslet mutatkozik! Ennek következtében a bérek emelkednek, ami miatt a (korrigált) minimális hatékonysági követelmény is nagyobb lesz. Következésképpen az előzőleg éppen csak a minimális hatékonysági határon levő munkahelyek profithozama elapad, esetleg az előlegezett tőke sem térül meg. Megszünésük által a munkaerő iránti túlkereslet enyhül. (A munkaerő-kínálat viszont — ha volt még kiaknázatlan, mozgósítható munkaerő — esetleg emelkedik.) A béremelkedés addig tart, amíg a munkaerő-kereslet és -kínálat bizonyos szinten egyensúlyba nem kerül.

Ennek a jelenségnek az értékelméleti magyarázata a következő: a béremelkedés — konstans nagyságú új érték esetén — csak a profit rovására történhet. Azok a tőkésvállalatok, amelyek a korábbi bérszinten sem kaptak — az átlagostól elmaradó technikai színvonaluk miatt — átlagprofitot, most sorra csődbe jutnak.

A munkahelyek megszüntetésére vonatkozóan hasonló megállapításra jutott — teljesen más elméleti alapokról indulva — J. B. Clark is. Igaz, ő a munkaerőnek nem a hiányából, hanem a feleslegéből indult ki. „Ha egyébként változatlan körülmények között a népesség száma nő, akkor az ilyen kiöregedett tőkejavak használati ideje meghosszabbodik... A kiselejtezési pontot ezért csak az alkalmazott munkások munkabére szabja meg."[4]

A szocializmus specifikus viszonyaival nem kell újólag foglalkoznunk. Ha a szocialista gazdaság termelési viszonyaiból levezetett makroökonómiai célból nem következik a korlátlan munkaerő-kereslet társadalmi szinten, akkor az nem válthatja ki ezt a gazdálkodó egységeknél sem. A vállalatokat is ugyanazok a termelési viszonyok befolyásolják, illetve azokon túl még a központi akarat valamilyen formában való érvényesítése. Ez utóbbi azonban már az irányítási rendszer kérdése.

Éljünk egy halmazelméleti hasonlattal! Értelmezzük önálló halmazokként a vállalat csak termelés-technikai, csak árutermelői és csak a specifikus szocialista termelési viszonyok alapján értelmezett gazdasági önállóság által motivált lehetséges cselekvéseit. Ezek közül az első kettőnek hosszú távon nem lehetséges eleme olyan hatékonyságú eleven munka alkalmazása, amelynek hozadéka elmarad magának az eleven munka termelésének társadalmi ráfordításai mögött. A harmadik halmaznak ez hosszú távon is lehetséges, de nem szükségszerű eleme. Nehéz elképzelni ezek után, hogy a fenti három halmaz közös részeként értelmezett új halmaznak a fenti cselekvés szükségszerű eleme legyen.

Hatékonysági követelmények és vállalati magatartás

„Feltesszük, de meg nem engedjük — írja Gábor R. István —, hogy a vállalati hatékonyság mérése valamiféle automatizmus alapján megoldott, s a következmények alapján mutatjuk ki a feltevés teljes képtelenségeit."[5]

[4] *J. B. Clark:* „The distribution of wealth". Idézi Lehmann: Határhaszon-elmélet. Kossuth Könyvkiadó, 1971. 269. l.

[5] I. m. 184. l.

Tényleg „abszurd" következményekhez vezetne a hatékonyságot tükröző szabályozórendszer? Valóban megindulna az önfelszámolási tendencia?

Az önfelszámolási folyamat egyik oka, hogy az alacsony hatékonyságú munkahelyeket felszámolnák. „Az ilyen munkahelyek kiiktatása ugyanis növelné a többi dolgozó bérét, s a magasabb reálbérszínvonalon újabb munkahelyek tűnnének az előbbi kritérium szerint megszüntetendőnek."[6]

Ez az összefüggés ténylegesen érvényesül, de nem a teljes önfelszámolásig, hanem csak a megfelelő hatékonyság eléréséig.

1. sz. ábra

Az önfelszámolási folyamat ésszerű határa

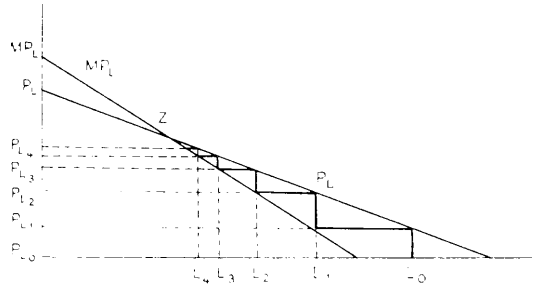

Jelölések: P_L = munkabér;
L = munka;
MP_L = a munka határtermelékenysége.

Ha a munkabér minimális hatékonysági követelményként érvényesülne, a vállalat $L_0 - L_1$, később $L_1 - L_2$ munkást elbocsátana, és ez így folytatódna az ábrán levő Z metszéspontig. Érvelésünk megkívánja még annak bizonyítását, hogy a reálbér egyenese (vagy görbéje) a rugalmasabb, tehát hogy a metszéspont létezik. Ezt logikailag nem nehéz belátni. A munkások egy részének csak akkor lehet az általuk előállított „értéktermeknél" magasabb bért fizetni, ha a másik részük kevesebbet kap. Így a metszéspontnak szükségképpen léteznie kell. Végeredményben a hatékonysági követelmény előírása, a költségvetési korlát keménysége nem az önfelszámolási folyamatot váltaná ki, hanem megszüntetné a munkaerő iránti túlkeresletet. Ez is azt bizonyítja, hogy a munkaerő iránti túlkereslet csak az irányítás, a szabályozás adott konkrét viszonyai között létezik.

Magyarázható-e az önfelszámolás a vállalatok monopolhelyzetével, ha kemény a költségvetési korlát, azaz ha a szabályozás hatékonyságra ösztönöz?

Kétségtelenül mások a monopol- (valamint a duo- vagy oligopol-) piacon a vállalatok viselkedési normái, mint tökéletes verseny körülményei között. A legjellegzetesebb különbség, hogy a termékeik iránti kereslet véges volta kiváltja a keresleti függvényük negatív hajlását. Ebből következik viszont, hogy az eladásaik árbevétele a csökkenő árak mellett csak bizonyos pontig emelkedik — addig, amíg a kereslet árrugalmassága egységnyire

[6] I. m. 185. l.

nem csökken. A vállalat azonban nem az árbevétele, hanem a nyeresége maximálására törekszik. Emiatt az önköltség alakulását is vizsgálnunk kell.

A polgári közgazdaságtan a kérdést viszonylag egyszerűen próbálja megoldani: „U" alakúnak tételezi fel a határköltséggörbét, és ahol ez metszi a határbevételi görbét, ott optimális a monopólium által termelt mennyiség.[7]

A marxista közgazdaságtan elméleti alapjain így nem építhető fel ez az összefüggés. Az önfelszámolás folyamata azonban a legegzaktabban határelemzéssel vizsgálható. Így állapítható meg pontosan, hol van az önfelszámolás — esetleg egy adott szakaszon ésszerű — folyamatának a határa. Mi ezt a határpontot tételezzük, viszont elengedhetetlen, hogy létét be is bizonyítsuk. A negatív hajlású keresleti függvény és az árszínvonal függvényében változó keresletrugalmasság, úgy véljük, a szocialista gazdaságra is érvényes. (Még akkor is, ha ezek a szívás állapota miatt nem érvényesülnek tisztán.) Már ebből is levonható egy fontos következtetés. Ha nem lenne költség, akkor sem lenne teljes az önfelszámolási folyamat. Megállna az árbevétel maximumánál, tehát az egységnyi keresletrugalmasságnak megfelelő pontban.

Kapcsoljuk be az önköltség kategóriáját is az elemzésbe! A szokásostól eltérően nem az átlag-, hanem a határköltséget vesszük figyelembe. Nem kívánjuk a kategóriát pontosan definiálni, mivel csak nagyon absztrakt szinten használjuk. Ha elismerjük a nagyüzem előnyeit, ebből következik a határköltség csökkenése az üzemméret függvényében, legalábbis az optimális üzemnagyságig.

2. sz. ábra

Az optimális üzemnagyság a határköltség figyelembevételével

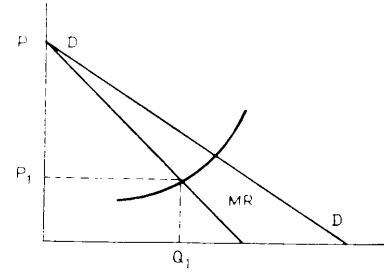

Jelölések: D = kereslet,
P = ár;
Q = termelés;
MR = határbevétel.

A 2. sz. ábra alapján Q_1 mennyiség termelése az optimális. Ez már a határköltséggörbe emelkedő szárán van. Ebben a pontban a vállalatnak értelmetlen lenne tovább folytatnia az önfelszámolást (feltételezve, hogy előtte ennél a mennyiségnél többet állított elő).

[7] Hozzá kell tennünk, hogy duo-, illetve oligopólium esetére vonatkozóan a nyugati szakirodalomban nem egységes az álláspont.

Reális ellenvetés, hogy vállalataink többségének a mérete — az adott technikai színvonalon — még a határköltség minimumáig sem jutott el, nemhogy már az emelkedő szakaszán lenne. Ebben az esetben viszont nem önfelszámolás, hanem a terjeszkedés irányzata érvényesülne.

Nézzünk egy másik lehetséges támadási felületet! A határköltség görbéjének emelkedő szakaszában csökkenő hozadék érvényesül. A csökkenő hozadék törvényét pedig már Lenin tökéletesen megcáfolta. Csakhogy mi nem törvényről beszélünk! Adott technikai szintet feltételezve — tehát statikus elemzést végezve — az optimálisnál nagyobb üzemméret esetén a felhasznált termelési tényező hozadéka csökkenő irányzatú lesz.[8]

Úgy véljük, a fentiek alapján bizonyított, hogy az önfelszámolás tendenciája nem érvényesülhet monopolhelyzetben vagy kvázi-monopolhelyzetben levő vállalatok esetén sem.

A hatékonyságot kifejező kemény költségvetési korlát[9] egyúttal ösztönöz is a hatékonyság fokozására. Ez azonban a vállalatokat nem az egységnyi munka költségkihatásának maximálására ösztönzi, ha a bérköltséggel szemben is érvényesíthető keményen ez a korlát. Ez korlátozza a vállalatok munkaerő-keresletét. Ilyen szabályozás mellett azonban a tiszta jövedelem árakba történő beépítése nem kapcsolódhat kizárólag az önköltség nagyságához, mert ez az irányítás inkonzisztenciáját jelentené. A kemény költségvetési korlát érvényesítésének ilyen esetben a mérhető hatékonysággal arányos tisztajövedelem-képzés felelne meg.

Természetesen maga a szabályozórendszer nem tekinthető végső oknak, hiszen azt meghatározzák a termelési — sőt „tágabban": a társadalmi — viszonyok, a népgazdaság mindenkori helyzete stb. Az egyszer kialakított szabályozórendszer tökéletlenségei visszahatnak az őt meghatározó tényezőkre, amelyek a visszahatás következtében módosulva határozzák meg az újabb szabályozórendszert.

Nemcsak gazdaságpolitikai, hanem politikai mérlegelést is igényel azonban annak a megállapítása, hol húzódnak a kialakuló jövedelemeltérések társadalmi „elviselhetőségének" a határai. Az egyenlősítő elvonási rendszer érvényesítése ugyanis problematikus. Ekkor megmaradna ugyan a hatékonyságmérés funkciója, de megsemmisülne a hatékonyság növelésére irányuló ösztönzés.

A célokkal nem adekvát szabályozórendszer mint a munkaerőhiány oka

Egyetértünk azzal az állítással, hogy a vállalat méreteinek növelésével kedvezőbb gazdasági pozícióba kerülhet. Ugyanakkor meg kell vizsgálnunk, vajon a szabályozórendszerünk valóban csak a növekedésre ösztönöz-e — anélkül, hogy mérné a hatékonyságot. Gábor R. István ezt állítja, mégpedig abból kiindulva, hogy a szocialista vállalat „nem gazdálkodik" a munkaerővel.

[8] Ez nem azonos a parciális tényezőváltoztatás miatt homogén és lineáris termelési függvény esetén fellépő csökkenő hozadékkal.

[9] A fogalmat *Kornai János:* A hiány újratermelése (Közgazdasági Szemle, 1978. 9. sz.) című tanulmánya alapján értelmezzük.

Ilyen helyzet ténylegesen létezhet. Oka azonban nem a vállalat belső sajátosságaiból ered, hanem a szabályozórendszer konkrét formájából. Sőt, ennél tovább is általánosíthatunk. Ez a sajátosság nem a Magyarországon vagy a többi szocialista országokban *eddig alkalmazott* gazdaságirányítási rendszereket jellemzi. Úgy véljük, ez *minden* szocialista gazdaságirányítási rendszerben érvényesül, ahol — megint csak Kornai János terminológiájával élve — a költségvetési korlát „puha". A vállalat ilyen helyzetben minden különösebb erőfeszítés nélkül fejleszthető; sőt, a szívás megköveteli tőle a fejlesztést, a növekedést.

A szocialista társadalom alapelveiből következik a teljes foglalkoztatottságra való törekvés. A társadalom minden dolgozni akaró munkaképes korú állampolgára számára képzettségének és képességeinek megfelelő munkát kíván biztosítani. A szabad munkahelyváltoztatás lehetősége azonban nem jelentheti automatikusan azt is, hogy adott munkahelyre, adott intenzitással dolgozó, adott képességű munkavállalóra korlátlan ideig (a nyugdíjas kor eléréséig) lesz szükség.

Tegyük fel, hogy a gazdaság már beleütközött a munkaerő-kínálat plafonjába. Ha most gondolatban megállítjuk a folyamatot, és kiragadunk egy időpillanatot, amelyben nincs munkaerőmozgás, de a helyzetet a globális munkaerőhiány jellemzi, akkor az állam számára egyetlen teendő marad: el kell döntenie, hogy a meglevő és az üzembe helyezés előtt álló munkahelystruktúrát, valamint a munkaerő szakmai, területi szerkezetét tekintve a meglevő megoldás-e a legjobb, vagy van(nak) jobb(ak).

A válasz nyilvánvalóan az, hogy a munkaerő-struktúrát meg kell változtatni. Hiszen biztos, hogy a most (a következő pillanatban) belépő kapacitásokkal magasabb lesz az átlagos technikai felszereltség (állandó tudományos-műszaki fejlődést feltételezve). Ha az adott pillanatban nincs üzembe helyezendő beruházás, akkor is valószínű, hogy létezik jobb, a korábbinál hatékonyabb munkaerő-struktúra, hiszen a munkaerő-kínálat „plafonjának" elértéig halmozódtak (halmozódnak) a szabályozórendszer hiányosságai.

Ennek alátámasztására néhány példa:

— *A létszám hígíthatósága.* Anélkül, hogy bővebben kitérnénk erre a közismert jelenségre, megjegyezzük, hogy nemcsak hazánkban „divatos". A Szovjetunióban például az anyagi ösztönzési alap, a szociális, kulturális és lakásépítési alap, sőt a fejlesztési alap képzését is — az egyes teljesítménymutatók növekedésétől és a vonatkozó koefficiensektől függően — a béralap százalékában határozták meg. Bár a béralap a tervmutatók között szerepelt, a gyakorlatban a vállalatoknak nagy volt a befolyásuk a kialakítására. Nagy nyomás alakult ki a létszám- és bérkeret tágítására, s ez legtöbbször sikerrel is járt.

— *A bővítés—rekonstrukció—selejtezés problémája.* Hazánkban az indirekt tervirányítás körülményei között — az adott szabályozórendszerből következően — a gazdálkodó szervek számára az állóeszközök bővítése sokkal előnyösebb — a növekedési hajlamon túl is —, mint a rekonstrukció, és lassú, évi 1,5—2 százalék a selejtezés. Így elkerülhetetlenül együtt él a régi és az új technika, ami egyik kiváltója a munkaerő-túlkeresletnek. (Ha a szabályozás a bővítés—rekonstrukció—selejtezés hármasán belül más „erőviszonyokat" teremtene, akkor a munkahelyek egy része nem születne, illetve nem maradna meg.)

— *Az évi munkacsúcshoz igazodó vállalati létszámok.* A direktív terviránytás megszüntetése nem számolta fel automatikusan a negyedévi, félévi, év végi hajrákat, a „rápihenés és ráhajtás" egymást követő szakaszait. Az irodalom ezt számos alkalommal meggyőző erővel bizonyította.[10] Mint kiderült, a belső munkaerő-tartalékoknak — amelyek az állományi létszám csaknem harminc százalékát (!) teszik ki — kb. fele-kétharmada a termeléshullámzással függ össze.

— *Költségarányos árak.* Puha költségvetési korlát esetén a realizált nyereség — legalábbis az önköltség típusú árrendszerben — megközelítőleg lineárisan emelkedett az önköltség növekedésével. (Az áremelés mértékét az önköltségnövekedés és az e növekményre jutó nyereségtöbblet együttesen határozta meg.) Mivel a fejlesztési és az amortizációs alap képzésének eddig érvényesített szabályai az egységnyi állóeszköz-felhasználásra jutó költségmaximálást erősen korlátozták, az anyagfelhasználás esetében pedig a felhasznált anyagok központi ármeghatározása gátolta a dinamikus költségnövelés „lehetőségét", ezért a vállalat az eleven munkára fordított költségeit tudta a legkönnyebben emelni. Olyan viszonyok között, amikor a nyereség az összköltség függvénye, a vállalat érdekelt a költségnövekedésben. Mivel a költségtömeg jellegzetesen strukturált — mindegyik „rétegének" külön költségvetési korlát szab határt —, a vállalat a könnyebb ellenállás irányába haladva a *legpuhább* korlátot igyekszik szétfeszíteni. Ez lehet(ett) az alapja a vállalatok erőteljes munkaerő-keresletének. A létszám bővítésében ilyen esetben akkor is érdekelt lehet a vállalat, ha az újonnan felvett dolgozó semmivel sem járul hozzá a termelési volumen növekedéséhez.

A példák kiragadottak, felsorolásukat még folytathatnánk. Mindenesetre már ezek is bizonyítják, hogy a „plafonba" ütközést — legalábbis — siettették olyan faktorok is, amelyek közvetlenül nem vezethetők le a Gábor R. István által értelmezett makroökonómiai munkaerő-éhségből. Még világosabban: egy növekményorientált szabályozórendszer is lassíthatta volna ezeket a kedvezőtlen folyamatokat. A „plafonba" ütközés után a makroökonómiai viselkedés nem lehet passzív; radikális munkaerő-átcsoportosítás is szükségessé válhat. Hiszen a szocialista társadalom a szükségleteket minél hatékonyabban igyekszik kielégíteni, és globális munkaerőhiány esetén is lehetséges átcsoportosítással magasabb technikai felszereltséget és termelékenységet elérni. Kétségtelen, hogy ez a társadalom tagjainak egy részét — ha az egzisztenciáját nem is veszélyezteti — érzékenyen érinti. Azonban az egészt a részért nem szabad és nem is ésszerű másodlagossá tenni. A szabályozásnak felszínre kell hoznia lehetőleg az összes belső munkaerő-tartalékot, de legalábbis határozottan el kell indítania egy ilyen folyamatot.

A direktív terviránytás körülményei között a globális munkaerőhiány adminisztratív beavatkozással felszámolható. Ebben az esetben azonban a Gábor R. István által bemutatott folyamat újból beindulhat, és egy magasabb termelékenységi szinten ütközik (a korábbi) „plafonba". Tehát pe-

[10] Csupán néhány ismertebb tanulmányt említve: *Dedinszky Henrik:* A termeléshullámzás és a kapacitástartalék összefüggései, szervezési aspektusai. Munkaügyi Szemle, 1972. 9. sz.; *Farkasinszky Tibor:* A vállalati belső munkaerő-tartalékok vizsgálatának tapasztalatai. Munkaügyi Szemle, 1973. 4. sz.; *Chikán Attila:* A vállalati erőforrás-tartalékok néhány kérdése. Vezetéstudomány, 1977. 5. sz.

riodikusan — eltérő időtartamú szakaszok formájában — érvényesülhet a folyamat.

Amennyiben a költségvetési korlát kemény lenne, a szocialista vállalatnak is csak olyan munkaerő alkalmazása állna az érdekében, amelyik kitermeli saját költségfedezetét. Puha korlát esetén azt nem a dolgozó termeli ki, hanem a vállalat „számolja el". Az elszámolás módja mellékes. Lehet áremelés vagy dotáció, de lehet bármilyen kedvezmény is.

Az indirekt terviránvítás körülményei között — s távol álljon tőlünk a tervezett szabályozórendszer apologetikája — a „plafonba" ütközéskor át kell szakítani a Gábor R. István által alkotott és bemutatott logikai modell korlátait. Olyan árrendszer kialakításával kell számolni, amely — bár továbbra is konstruált marad, de — egyértelműbben képes kifejezésre juttatni a hatékonysági kritériumokat.

Egy lehetséges szabályozórendszer néhány alapelvének felvázolása

Feltesszük, hogy a vállalat érdekeltségének centrumában a nyereség áll. A felső szint közvetlen „elvárásairól" nincs okunk feltételezni, hogy a felismert népgazdasági érdektől eltérő irányban hatnának.

A fogyasztói árrendszer szükségképpen konstruált. A konstruáltság tényéből azonban nem következik lényegét tekintve más árrendszer, mint a kapitalizmus állami szabályozással vegyített piaci mechanizmusából. Feltételezve, hogy ott — ha jelentős korlátozásokkal is — működik az értéktörvény, a piaci árak nem szakadhatnak el az érték valamilyen módosult formájától. Ezt a szocialista gazdaságban az árakkal szemben felállított első két kritérium biztosítja. Az állami beavatkozás preferenciarendszere mindkét társadalmi-gazdasági formációban erre épül. (Magától értetődően az állami preferenciarendszer gyökeresen más érdekeket tükröz, és a szocialista gazdaságban szélesebb körre is terjed ki.) Ebből adódhatnak ugyan eltérések az ármódosítások gyakoriságát és megvalósításuk konkrét módját tekintve. A termelési tényezők ára szükségképpen alapvető eleme a költségeknek. A fogyasztási cikkek esetében viszont szükségessé válhatnak a „tökéletes piac" mérlegelésével ellentétes irányú áreltérítések is.[11] Ha a termelési eszközök árainak eltérítését tovagyűrűztetjük, akkor az az egyes ágazatokban, vállalatokban differenciáltan módosítja a termelési tényezők gazdaságilag optimális arányát. Ez a differenciált hatás függ a vertikumok számától és az eltérített árú tényező technikai összefüggések által determinált felhasználási arányától. Így az egyes egységek hatékonyságát pontosan nem lehet megítélni. Ilyen helyzetben a költségvetési korlát kemény érvényesítése nem nyújt biztosítékot arra, hogy a szelekció a hatékonyság függvényében megy végbe. Éppen ezért egyedileg indokolt — illetőleg „kozmetikázott" — helyzetekben nem lehet útját állni a költségvetési korlátok módosításainak. E folyamat következtében azonban a korlátok puhává válnak.

Mi lehet a megoldás? Ennek megválaszolására nem vállalkozhatunk, csak egy elvi javaslattal élünk. A fogyasztás szerkezetét — társadalmi

[11] Ha csak az egyik irányban térítünk el árakat, az eltérítésnek olyan erősségűnek kell lennie, mintha mindkét viszonylatban „deklinálnánk".

megfontolások alapján — elsősorban nem az árrendszeren keresztül kell befolyásolni. Ahol kikerülhetetlen a fogyasztói ár eltérítése, ott azt azonnal kompenzálnunk kell. Erre a termelési vertikum utolsó fázisában kell sort kerítenünk. Így elérhető a hatékonyságarányos tisztajövedelem-képződés. Természetesen a hatékonyságot a vállalatok eltérő induló helyzete jelentősen befolyásolja. Ezt szükséges semlegesíteni, de nem az elért jövedelmezőség, hanem a technikai színvonal szerint. Az ezek után képződő jövedelem már a vállalatok saját munkájától függ.

Bár sok a javasolt egyedi beavatkozás, mégis megmaradna a gazdaságirányítási rendszer indirekt jellege. Nem a működésbe avatkoznánk be, csak az indulást tennénk egyenlővé.

Mi történne a kevésbé jövedelmező vállalatokkal? A követelményeket nem teljesítő vezetőket feltehetőleg újak váltanák fel. Ezzel elejét vennénk annak is, hogy a vezetés a hatékonyabb gazdálkodás helyett extenzív növekedésre törekedjék.

Külön probléma azoknak a vállalatoknak az esete, amelyek a feladatukat megfelelően oldják meg, de nincs igény a fejlesztésükre. Náluk nem lenne helyes a jövedelem-visszafogás. A kollektíva érdekei nem szorulhatnak háttérbe a stagnáló kereslet, az általuk termelt termékből nagyjából kielégített szükséglet miatt. A dolgozók jövedelmének a legprogresszívebb ágazatok azonos hatékonyságú tevékenységet folytató vállalataiban dolgozókéhoz hasonlóan kell emelkednie. Viszont differenciálni kellene a fejlesztési lehetőségeket (akár a vállalatok osztályba sorolása alapján).

A visszafejlesztendő vállalatoknál teljesen meg kell szüntetni a fejlesztési lehetőséget, ugyanakkor az ebből eredő hátrányokért (elöregedő géppark — romló versenyhelyzet) kárpótolni kell a kollektívát. A termékszerkezet-váltást központilag kellene segíteni.

Az ismertetett elvi megoldás mellett természetesen mások is elképzelhetők. Felvetésével pusztán azt kívántuk bizonyítani: lehetséges olyan gazdaságirányítási rendszer, amelyben a tudatos gazdaságfejlesztés párosulhat a hatékonysági követelmények mérésével.

SZIRA TAMÁS:

Ilyen egyszerű lenne?

Szakolczai György gondolatébresztő cikke* több vonatkozásban is vitára késztet.

Amiben nem kívánok vele vitázni, az hazai közgazdászaink írásainak értelmezése és kommentálása. Úgy gondolom, ezekre reflektálni az érintettek dolga — ha és amennyiben ezt szükségesnek tartják.

Eltérnek viszont nézeteink, amikor az eszközarányos nyereség optimális rátáját keresi. Vajon felvethető-e egyáltalán úgy a kérdés, hogy rövid távon, a konkrétan érvényesülő árakban *mennyi legyen* az (eszközarányos) nyereség rátája?

Eltekintve a számítás konkrét metodikai buktatóitól, vajon értelmezhető-e *ex ante* ez a kérdésfeltevés?

Az újratermelés körforgásában a tiszta jövedelem az *árakban* realizálódik. A konkrét árak a fejlett szocializmus körülményei között is ingadoznak az árcentrum (a termelési ár) körül. Éppen az árcentrumtól való eltérések tájékoztatnak arról, hogy a picai értékítélet hol és mennyiben honorálja jobban vagy kevésbé az egyedi, a szocializmusban is gazdaságilag elkülönült termelők erőfeszítéseit, mégpedig éppen az árban létrejövő tisztajövedelem-tartalom rátájának nagysága, illetve változása közvetítésével. Ez természetes is, hiszen a munka még a fejlett szocializmusban sem közvetlenül társadalmi. A realizált árakban foglalt tisztajövedelem-tartalom és az újratermelési folyamatban lekötött eszközök hányadosa csak tendenciájában, átlagosan tart valamilyen ráta felé.

A tisztajövedelem-ráta ingadozása nemcsak az egyes vállalatokra és gyártási ágakra jellemző, hanem a népgazdaság egészére is. Meggyőzően igazolja ezt a legutóbbi néhány év nemzetközi fizetési mérlegének alakulása, amely — mint ismeretes — nem utolsósorban a cserearányok kedvezőtlen alakulásának a következménye. Az újratermelés körforgásában lekötött eszközökkel arányos tisztajövedelem-ráta tehát csak tendencia.

Gyakorlati oldalról viszont értelmezhető a kérdésfeltevés. Az ármegállapítás szempontjából ugyanis elsőrangú fontosságú a kalkulációkban szerepeltethető tisztajövedelem-ráta meghatározása. Persze a népgazdasági átlag ez esetben is csak egyfajta aggregációs folyamat „eredménye", hiszen áruk — meghatározás szerint — csak az egyes javaknak van. Termelési ágakra, különösen pedig a népgazdaság egészére a tisztajövedelem-tartalom (-ráta) mutatója csak elemzési-tájékoztatási kategóriaként értelmezhető. (Más kérdés, hogy a konkrét árképzésben a lekötött eszközökkel arányos tiszta jövedelem számítási módszere még nem tekinthető minden vonatkozásban megoldottnak.)

Az irányszám (irányszámok) kimunkálásakor azonban sokféle szempontot kell egyeztetni. E szempontok között nyilván nagyon fontosak a fogyasz-

* Közgazdasági Szemle, 1979. 5. sz.

tás-felhalmozás arányáról, a fejlesztés finanszírozásának módjáról, az egyensúly alakulásáról alkotott feltételezések, illetőleg az azokon alapuló tervszámok és számítások.

Mindennapos tapasztalat azonban, hogy a konkrét árakban már ritkán találkozunk „éppen" a közzétett irányszámokkal. A végül is realizálódó ráta eltérése az eredeti irányszámtól nemcsak átfogó árreformoknál tapasztalható, hanem a napi áralakulás, árképzés gyakorlatában is. És az eltérések oka nemcsak a vállalati „ügyeskedés" vagy a rosszul beállított jövedelemszabályozási rendszer, hanem legtöbbször az újratermelési folyamat feltételezettől eltérő alakulása vagy az idő múlásával mindenképpen bekövetkező változása. Egyebek közt éppen ezért kell időszakonként felülvizsgálni az árakat, az árképzési előírásokat, ezen belül új irányszámokat adni a tiszta jövedelem rátájára is. A tényezők más összetétele, egymáshoz viszonyított eltérő súlya a korábbitól különböző tisztajövedelem-ráták előírásához vezethet az „induló" árakban.

Szakolczai György cikke kapcsán további kétségeim is támadtak.

Először is, vajon eleve szétválasztható-e az újratermelési folyamatban keletkező hozadék az egyes ráfordítás-elemekkel oksági, konstituens viszonyban lévő részekre? Nem inkább valamennyi termelőerő-ráfordítás együttes eredménye-e a hozam, s a részekre történő bontás nem az elosztási folyamathoz tartozik-e?

Másodszor, igaz-e, hogy az (értékben kifejezett) többletráfordítás szükségképpen többlethozamhoz vezet? Hiszen az érték a *társadalmilag szükséges* munkaidő-ráfordításhoz kötődik, tehát nélkülözhetetlen feltétele a piac kedvező értékítélete, a ráfordításoknak társadalmilag szükségesként történő elismerése. Emiatt előfordulhat, hogy több termék értékben kisebb tömeget képvisel; több ráfordítás pedig kisebb hozamot eredményez, mint a kevesebb ráfordítás, ha a piaci értékítélet úgy taksálja. S ha ez így van, függvényszerű maradhat-e a ráfordítások és hozamok értékbeli viszonya?

Kialakítható-e az árak tisztajövedelem-tartalma és a lekötött eszközök között normatív kapcsolat, vagy ilyen csupán az induló árak előkalkulációiban szerepeltethető?

Harmadszor szólni kell néhány szót az eszközlekötési járulék „tündökléséről és bukásáról".

Az eszközlekötési járulék bevezetésekor az eredeti szándék az volt, hogy az újratermelés egyes mozzanataiban lekötött eszköztömeg nagyságát érzékeltessük az árakban. Az eszközjárulék azonban a gyakorlatban egyfajta vagyonadóvá vált, eredeti céljától eltérően működve. Ebben még nincs is nézeteltérés Szakolczai és köztem. Annál inkább az okokat illetően. Nem osztom Szakolczainak azt a nézetét, hogy „...az események azért kanyarodtak el az eredetileg tervezett útról, mert a jövedelemszabályozás nem volt összhangban az árcentrum elveivel." (568. l.) Szerinte „...az árba a járulékon felül még ‚csekély nyereséget' is be kellett kalkulálni..." de „... a béremelés és a nyereség összekapcsolása folytán olyan helyzet alakult ki, amelyben a vállalatok puszta léte is csak magas nyereségszint mellett volt elképzelhető." (Uo.)

Ez okként — szerintem — nem fogadható el. Sokkal fontosabb, hogy célszerűbb lett volna az eszközlekötési járulékot a ténylegesen elért tiszta jövedelem meghatározott részét kitevő befizetési kötelezettségként előírni, nem pedig a költségek között elszámoltatni. Ez a megoldás figyelmen kívül

hagyta azt, hogy a költségek közötti elszámoltatás egyúttal automatikus érvényesíthetőséget jelentett az árban, míg a tiszta jövedelemből való elkülönülés esetén az eszközjárulék a vállalati nyereséget terhelte volna, az eszközökkel folytatott gazdálkodás eredményességétől függő mértékben.

Itt jegyezhető meg, hogy az Esze-Nagy-ármodell — amelyre az eszközlekötési járulék elvileg épült — nem foglalt egyértelműen állást a járulék gyakorlati elszámolása vonatkozásában. A többi szocialista ország — elméletileg helyesebben — az eszközlekötési járulékot a nyereség terhére teljesítendő befizetési kötelezettségként kezelte.

Hozzájárult az eszközjárulék szándékolttól eltérő működéséhez az is, hogy a vetítési alapja — a bevezetésekor uralkodó nézeteknek megfelelően — a *teljes* álló- és forgóeszköz-állomány lett, nem pedig annak az állam által egyéb terhektől mentesen megfinanszírozott hányada.

Ugyanakkor megmaradt a kamat is a bankhitelből finanszírozott eszközökre — ezeken ilyenformán kettős teher volt —, vagyonadó jelleget adva az eszközjáruléknak, amit az árban való feltétel nélküli érvényesíthetőség is erősített.

Kevéssé valószínű viszont, hogy az eszközlekötési járulék mértéke önmagában oka lett volna a magas nyereségszint kialakulásának. Elfogadhatjuk ugyan Szakolczainak azt a tételét, hogy a jövedelemszabályozás hatályos rendje önmagában a nyereségráta növelése irányában hatott, de azt is hozzá kell tennünk, hogy az eszközlekötési járulék növelte az állami költségvetés bevételeit. Ha az eszközjárulék rátája (összege) nem akkora lett volna, mint amekkora volt, akkor pótlására — a költségvetés bevételei között — más adófajta forgalmát kellett volna bővíteni, illetőleg valamilyen kiadást (például vállalati támogatást) csökkenteni, adott árszínvonalat feltételezve.

Vagyis: az eszközlekötési járulék más rátája nem érintette volna az állam által realizált tiszta jövedelem egészének mértékét (rátáját, összegét), sőt az elvont és a visszamaradó összes vállalati tiszta jövedelem egymásközti aránya sem módosult volna. A nyereség elszámolásának módja és a lekötött eszközökhöz viszonyított aránya persze változhatott volna — a jövedelemszabályozás mindenkori alkatának megfelelően. Bizonyos határt azonban e változásoknak is állít az, hogy a visszamaradó vállalati tiszta jövedelem fő funkciói adottak. Lényeges változás ezért csak a visszamaradó nyereség rendeltetésének változása esetén lehetséges, elsősorban a fejlesztés szelektív finanszírozásának miként jétől függően.

Ide kívánkozik az utalás arra is, hogy a járulék rátája ugyan eltérő az egyes szocialista országokban, s eltérő a nyereségrátájuk is, de *nem a fejlődési ütemtől függően más-más.*

Negyedszer, a beruházások kulcsszerepe a gazdasági növekedésben, illetőleg fejlődésében aligha vitatható. Közhely, hogy a beruházások szükségesnél kisebb és annál nagyobb aránya egyaránt eltérít az optimális növekedési-fejlődési pályától. A helytelen arány kialakulásából adódó fennakadásokat, egyensúlyzavarokat a „verbális" közgazdászok — a maguk bárdolatlan, az egzaktság látszatát is elhárítani törekvő fogalomhasználatával — a gazdaság „beruházásfelszívó képességével" kapcsolatos tünetcsoportra szokták visszavezetni.

Az e szindrómához kapcsolódó megfontolásoknak, megfigyeléseknek, követelményeknek szerteágazó irodalmuk van.

Fontosnak tartom például ebből a szempontból az újratermelési folya-

mat alkatát, belső — termelési-forgalmi — szerkezetét. Ha az újratermelési folyamat mozzanatai között nem jönnek létre a szükséges arányok, a növekedés csakhamar lelassul, elakad. Jól ismert, hogy a termelési eszközök és a fogyasztási javak termelése között megfelelő arányoknak kell lenniük, figyelembe véve persze a nemzetközi munkamegosztásba történő bekapcsolódás hatásait is. A kérdéses arányosságnak nemcsak globálisan, a javak e két nagy csoportja között kell meglennie, hanem nagyobb részletezettségben is. Mindez feltételezi a jövedelmek ennek megfelelő megoszlását, illetőleg újraelosztását is.

Ez utóbbihoz kapcsolható az a követelmény is, hogy a felhalmozás legyen — úgymond — önfinanszírozó. Bizonyos feltételek fennforgása esetén — erről még lesz szó — ez akkor valósul meg, ha az eszközarányos nyereség rátája megegyezik a növekedési ütemével.

De mi van — mi legyen — akkor, ha e feltételek — például rövid vagy középtávon — nem valósulhatnak meg? Akkor is felállítható-e ilyen önfinanszírozási követelmény? És milyen körre, aggregációs szintre (egységre) vonatkoztatva?

Úgy gondolom, a fogyasztás és a felhalmozás optimális arányának megállapításakor egy sor kölcsönösen összefüggő tényező alakulását kell az elemzésbe bevonni, illetőleg a tervezéskor feltételezni. Mindenképpen dezaggregált modellben kell gondolkodni és a számításokat elvégezni, hiszen a különböző termelési ágakról, az újratermelési folyamat egyes mozzanatairól nem valószínűsíthető az egyöntetű viselkedés, az egyforma reagálás az őket érő gazdasági-társadalmi impulzusokra.

Analógiaként idézhető ezzel kapcsolatosan az átlagprofitráta kialakulási folyamatának egyik vetülete. Az átlagprofitráta kialakulása — ti. az a tendencia, hogy az újratermelési folyamatban lekötött eszközök (tőke) egységére átlagos rátájú tiszta jövedelem jusson — csak hosszú távon, tendenciaszerűen jut érvényre. Rövid távon, keresztmetszeti elemzéseknél, gyártási-forgalmi áganként jelentős eltérések találhatók, sőt, sűrűn megfigyelhető a fő tendenciával ellentétes alakulás is. Éppen az átlagtól, a fő tendenciától való eltérések adnak impulzust a hosszabb távon történő kiegyenlítődésre, és szolgáltatnak információkat arról, hol van szükség és milyen mértékben invesztíciókra és dezinvesztíciókra, amelyek a kiegyenlítődés előmozdítói.

Ha tehát ki is tapintható valamely fő tendencia, ez nem teszi mellőzhetővé a nagyobb részletezettségben kialakított gondolati és számszerű modellalkotást, az önfinanszírozást tekintve sem.

De rövid és középtávon a fő tendenciák alakulásáról is sok esetben más feltételezésekkel — s amennyiben befolyásolhatóak, követelményekkel — kell élnünk, mint hosszú távon. Hazánkban például, ahol a teljes foglalkoztatottság már megvalósult, a műszaki fejlődés olyan iránya a kívánatos, amely nem munkakiterjesztő, hanem munkamegtakarító jellegű. Egy másik kívánatos fejlődési irány az oktatás kiterjesztése és intenzifikálása által már előkészített magasabb műszaki kultúra irányában való fejlődés lehet. Mindkét tendencia igényli nemcsak az ágazati, hanem a termékszerkezet módosítását is.

A műszaki fejlődés eme irányzatainak kibontakoztatásához, meg az infrastruktúra immár halaszthatatlan erősítéséhez szükség van az állóeszköz-állomány gyors növekedésére. Nagyon valószínű, hogy ezt a magyar

népgazdaság „önfinanszírozó" módon nem képes megvalósítani, szükség lesz külföldi eszközök kiegészítő igénybevételére is. Mégis, ezt a fejlődési pályát — véleményem szerint — nem minősíthetjük eleve egészségtelennek vagy éppen hatékonyság híján lévőnek (feltéve persze, hogy a realizált többletjövedelem lehetővé teszi az adósságszolgálat ellátását is, a lakossági fogyasztás megfelelő növelését is). A nemzetközi gazdaságtörténet több példát is mutat a külső hitelből finanszírozott sikeres modernizálásra. Hosszabb távon viszont már a fizetési mérleg egyensúlya a kívánatos, hiszen a (külföldi) hitel sem más, mint visszterhesen előlegezett hazai (saját) eszköz.

Mielőtt a témát lezárnám, hadd utaljak még arra, hogy a beruházások allokálásakor sohasem a múltbeli vagy a jelenlegi, hanem a jövőben várható jövedelemarányok szolgálnak támpontul. A költségek jelenlegi alakulása fontos ugyan, de a döntő mégiscsak a jövedelmek jövőbeli alakulása, még ha a jövőbeli fejlemények felmérése bizonytalan is. Ezért nem értek egyet Szakolczaival, amikor azt írja: „Ha ... a fajlagos költségek a beruházások kiterjesztése ... esetén sem nőnek ..., akkor a beruházási folyamat kiterjesztése indokolt." (576. l.) A jövedelmek alakulása ugyanis sem globálisan, sem fajlagosan — eszközarányosan — nem egyedül a beruházási és/vagy üzemviteli költségek alakulásától függ.

Más kérdés — s itt már egyetértés van közöttünk —, hogy a túlzott beruházás semmiképpen sem lehet tartósan növekedésélénkítő hatású. A túlzott beruházás nyomában ugyanis csakhamar a növekedés kifulladásához vezető egyensúlyi zavarok lépnek fel. Akár azért, mert a fogyasztás nem képes felszívni a javak többletét, annak folytán, hogy a jövedelmet felhalmozási célokra csoportosították át; akár azért, mert a termelőerők egyike vagy többsége szűkössé válik, megdrágul, illetőleg kifogy.

Végül, *ötödikként* rátérek az egyik legfogósabb problémára, amelyben — úgy tűnik — nincs nézetazonosság kettőnk között. A kérdés lényege az, hogy szolgálhat-e egy magas fokon absztrahált modell — különösen, ha az hosszú távon érvényes törvényszerűségeket rögzít saját feltételrendszerére értelmezhetően — zsinórmértékül saját közelebbi és távolabbi jövőnk konkrét problémáinak megítéléséhez.

Jó példát szolgáltat erre — általában is — a Phelps nevével fémjelzett tétel a „felhalmozás aranyszabályáról". Ha bizonyos kiegészítésekkel, módosításokkal is — lényegében ezt ajánlja ugyanis Szakolczai cikkében követendő növekedési ütemül, illetőleg a fogyasztás-felhalmozás arányának vízválasztójául. (Lásd Phelps két cikkét magyarul a „Gazdasági növekedés feltételei" című cikkgyűjtemény-kötetben: „A felhalmozás aranyszabálya" és „Második értekezés a felhalmozás aranyszabályáról". Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 266—296. l.)

Tételét Phelps a következőképpen rögzíti: „... piaci kategóriákat használva, létezik egy aranykori út, amelynek mentén a szabad versenynek megfelelő kamatláb egyenlő a növekedési ütemmel, és így a bruttó beruházás egyenlő a tőke szabad versenynek megfelelő bruttó hozadékával — akkor ez az aranykor a fogyasztás olyan útját biztosítja, amely egyértelműen magasabb, mint a bármely más aranykorhoz tartozó fogyasztási út". (276. l.)

„... egy aranyszabály szerinti út létezésének feltételei szogorúak..." (277. l.), ezért Phelps ezeket részletesen kifejti (némelyikükre Szakolczai is utal cikkében). Álljanak itt a fontosabbak — saját kiemelésem szerint — a teljesség igénye nélkül:

— Minden változó azonos viszonylagos ütemben változzék (például termelés, beruházás, fogyasztás stb.).

— A műszaki fejlődés bármely alkalmazott formája pusztán munkakiterjesztő lehet.

— A volumen hozadéka konstans, a tőke és a munka helyettesítheti egymást, s önmagukban is homogének.

— A modell egyszektoros, zárt gazdaság.

Azt hiszem, felesleges minden további bizonyítás arra vonatkozóan, hogy ezek a magas fokon absztrahált feltételek legfeljebb igen áttételesen vonatkoztathatók csak a magyar népgazdaság jelenére és jövőjére.

Modelljének értelméről és hasznáról maga Phelps a következőképpen nyilatkozik „... úgy vélem, fontos elméleti értéke van annak a felismerésnek, hogy bizonyos növekedési utak, közöttük olyanok, amelyeken a kamatláb folytonosan pozitív és a megtakarítási hányad egynél kisebb, dinamikusan inefficiensek. Az eredmények gyakorlati fontossága azonban vitatható. Óvatosságra intenek az itt bebizonyítottak gyengéi. Azok a növekedési utak dinamikusan inefficiensek, amelyeken *örökösen*, azaz végtelen ideig fölös a tőke. Semmi olyanról, amit egy nemzet egy véges időszakban tesz, nem mutatható ki, hogy e tanulmány értelmében dinamikusan inefficiens; ugyanis a nemzet azzal, amit ezután tesz, elérheti, hogy a helyes növekedési úttal szemben ne legyen egy másik út domináns helyzetben. A legtöbb, amit a közgazda e tanulmány ismeretében egy országnak mondhat — legyen az akár egy szovjet típusú, akár egy kapitalista típusú közgazdaság — az, hogy gazdaságpolitikája és az egyének közgazdasági viselkedése olyan, hogy, ha előbb-utóbb nem változik meg, dinamikus inefficienciára vezet. Nem mondhatja azonban azt, hogy ennek a gazdaságpolitikának egy éven belül, vagy a következő milliárd évben kell megváltoznia. Úgy gondolom, az ilyenfajta meggondolásoknak is van gyakorlati értékük. Reméljük azonban, hogy valamikor a közgazdáknak konkrétabb javaslataik is lesznek a növekedési politika területén." (295. l.)

Teljesebben a kritikát az aranykori növekedési út gyakorlati alkalmazására a magyar gazdaságpolitikában — ha egyáltalán lehetne is — felesleges megfogalmazni.

Kiegészíthetők azonban ezek még a kötet szerkesztőjének idevágó megjegyzéseivel: „... ezek az elméletek végtelenül hosszú ideig tartó aranykori utakat hasonlítanak össze, amilyenek a valóságban nincsenek. Ennek folytán szó sincs arról, hogy ezek az eredmények közvetlenül alkalmazhatók a valóságra. Az átmeneti időszakokra ezek a törvényszerűségek nem érvényesek, a valóságban viszont mindig is egy valamilyen átmeneti időszakban élünk... lehetnek olyan szempontok, amelyek ... a gazdasági potenciál gyors kiépítését (illetőleg a termelési szerkezet adaptálását — Sz. T.) annyira elsőrendű feladattá teszik, hogy emellett az ilyen jóléti meggondolások átmenetileg háttérbe szorulhatnak..." (267—268. l.)

A kérdéses kötet *szerkesztőjével*, aki nem más, mint Szakolczai György, *ebben az értékítéletben* egyetértek. Valóban nem egyszerű a növekedés optimális útját kijelölni, és nem is megy magas fokú absztrakciókat alkalmazó modellek normatíva rangjára való emelésével, mértékek, ráták sokoldalú megfontolás nélküli átvételével, zsinórmértékként történő használatával, átigazítás nélkül.

De a *cikkíró* Szakolczaival továbbra is vitában állok.

SZAKOLCZAI GYÖRGY:

Az egyszerű és a bonyolult — avagy adható-e elméleti megalapozás a gazdaságpolitikának?

Ez az írásom válasz Szira Tamás „Ilyen egyszerű lenne?" című vitairatára [4], amely „Az eszközarányos nyereség" című cikkemhez [2] kapcsolódik. (A témához tartozik még két másik munkám is [1], [3].) Szira hozzászólásában öt kérdést vet fel; a továbbiakban — módosítva ugyan a tárgyalás sorrendjét — külön-külön foglalkozom ezzel az öt problémával.

(1) A hozzászólás első pontjához kapcsolódva, az itt tárgyalt problémák szempontjából az *eszközarányos nyereség háromféle értékét* célszerű megkülönböztetni:

1. *a tényleges vállalati nyereség*nek az eszközökhöz viszonyított, valamely adott évre vonatkozó *értékét* és ezen értékek népgazdasági szintű *átlagát;*

2. ezen átlag *hosszú távú, tendenciaszerű értékét;*

3. az eszközarányos nyereségnek az *árkalkulációk*ban és bizonyos *pénzügyi tervszámításokban szereplő (kalkulatív) értékét.*

E kategóriákra vonatkozó felfogásom a következő:

ad 1. A nyereség *tényleges értéke* annyi, amennyi; nagysága ténykérdés, nem pedig valamely elméletnek a függvénye; persze kívánatos — a nyereség tömegében való érdekeltségről általam másutt [3] elmondottak figyelembevételével —, hogy minél nagyobb legyen.

ad 2. Komoly elméleti érvek hozhatók fel amellett, hogy a tényleges nyereség népgazdasági átlagának *hosszú távú, tendenciaszerű értéke* a gazdasági szabályozórendszer racionális kiépítése esetén a növekedési ütemhez igazodik.

ad 3. Az előbbiek értelmében célszerűnek látszik, hogy a nyereségnek az árkalkulációkban és bizonyos pénzügyi tervszámításokban szereplő *kalkulatív értékét* ezen felismeréseknek megfelelően, a növekedési ütemből kiindulva állapítsák meg.

Szira itt elsősorban azt hangsúlyozza, hogy a tényleges vállalati nyereségek az átlag körül *szóródnak*, maga a tényleges átlagérték pedig az időben változik. Ebben teljesen igaza is van, én sem gondolom másként. Azt, hogy a nyereség hosszú távú, tendenciaszerű mértéke elméleti eszközökkel vizsgálható, nem tagadja, azt pedig, hogy „az ármegállapítás szempontjából... elsőrangú fontosságú a kalkulációkban szerepeltethető tisztajövedelem-ráta meghatározása" ([4], 1974. l.), kifejezetten elismeri. Egyetértek vele abban, hogy ez utóbbi „csak elemzési-tájékoztatási kategóriaként értelmezhető", továbbá, hogy ennek „kimunkálásakor nyilván sokféle szempontot kell egyeztetni". Úgy látom tehát, hogy itt nincs közöttünk ellentét.

(2) A tulajdonképpeni nézeteltérés a hozzászólás végén kerül felszínre, ahol Szira így ír: „A kérdés lényege az, hogy *szolgálhat-e egy magas fokon absztrahált modell* — különösen, ha az hosszú távon érvényes törvényszerűségeket rögzít saját feltételrendszerére értelmezhetően — *zsinórmértékül saját közelebbi és távolabbi jövőnk konkrét problémáinak megítéléséhez.*" (Ua., 1478. l., kiemelés tőlem — Sz. Gy.) Szira erre a kérdésre határozott nemmel felel. Az én válaszom viszont határozott igen.

Mindenekelőtt fel szeretném hívni a figyelmet a kérdés súlyára. Szira nem csupán egy konkrét modell konkrét felhasználását, hanem általában a „magas fokon absztrahált modell" „saját közelebbi és távolabbi jövőnk konkrét problémáinak megítéléséhez" való felhasználhatóságát vonja kétségbe. Kritikáját nem korlátozza az absztrakt matematikai modellekre, de *ilyen szempontból* az absztrakt matematikai és az absztrakt verbális modell között nincs is különbség: mindkettő a valóságnak a modell felállítója által lényegesnek tekintett elemeire korlátozza a vizsgálatot. A „felhalmozás aranyszabálya" és az „átlagprofitráta kialakulási folyamatának" Szira által ismételten említett „tendenciája" között *e tekintetben* nincs különbség.

Számomra úgy tűnik, hogy Szira magának *az elméleti közgazdaságtudományi kutatásnak a létjogosultságát kérdőjelezi meg,* sőt tagadja, amikor saját kérdésére nemmel válaszol. Mi más volna ugyanis az elméleti közgazdasági kutatás célja, mint az, hogy „zsinórmértékül" szolgáljon „saját közelebbi és távolabbi jövőnk konkrét problémáinak megítéléséhez"? A konkrét esetben: miért ne lehetne valamely elméleti modellt — adott esetben a „felhalmozás aranyszabályát" — felhasználni valamely konkrét probléma megoldására, például az árkalkulációkban szereplő nyereség meghatározására?

Szerintem nem mondhatunk le arról a módszerről, hogy a valóságból kiindulva — szükségképpen bizonyos fokig leegyszerűsített — elméleti modelleket szerkesszünk, ezeket elemezzük, majd a következtetéseket a szükségképpen bonyolultabb valóságra próbáljuk alkalmazni, a valóság minél több elemének megfelelő figyelembevételével. Nem csak lehetséges, de egyenesen elkerülhetetlen az, hogy „magas fokon absztrahált modell" szolgáljon „zsinórmértékül saját közelebbi és távolabbi jövőnk konkrét problémáinak megítéléséhez".

Semmi ellentétet nem látok tehát *a „könyvszerkesztő Szakolczai" és a „cikkíró Szakolczai" között.* Az első szerint „szó sincs arról, hogy ezek az eredmények (ti. a növekedési elmélet eredményei) közvetlenül alkalmazhatók a valóságra", a másik viszont a gyakorlatot ismerő szakértők tapasztalatainak és egyéb szempontoknak a figyelembevételével vizsgálja, hogy az elméłet — nem közvetlenül, hanem a gyakorlati összefüggések megfelelő figyelembevételével — hogyan adhat mégis eligazítást konkrét gyakorlati problémák megítéléséhez. Mindketten ellentétben állanak azonban Szira Tamással, aki, úgy látszik, tagadja a gazdaságpolitikai döntések gazdaságelméleti megalapozásának lehetőségét.

Ezen alapvető nézeteltérés tárgyalása után már csak röviden szólok a Szira által felvetett többi problémáról.

(3) Hozzászólásának második pontja azt a kérdést veti fel, hogy *„szétválasztható-e"* a *„hozadék az egyes ráfordítás-elemekkel oksági... viszonyban levő részekre"*, hogy „a részekre történő felosztás nem az elosztási folyamathoz tartozik-e".

Válaszom erre a következő:

— A kérdéssel szembe kell néznünk: e nélkül nincs gazdaságossági számítás, sőt, gazdálkodás sincs. Végső soron általában arról kell dönteni, hogy valamilyen erőforrást valamilyen célra felhasználjunk-e, s ezt a döntést csak annak alapján hozhatjuk meg, hogy az eredményt egybevetjük a ráfordítással.

— A kérdésre általános, egyértelmű és tökéletes válasz jelenleg nem adható.

— A hozadék és az elosztás szempontja valóban keveredik, és ez a gyakorlatban sokszor problémát is okoz. Ez a keveredés azonban elkerülhetetlen, sőt bizonyos értelemben helyes is, hiszen a hozadék, azaz a teljesítmény és a javadalmazás, azaz a jövedelem összefüggése természetes, sőt szükségszerű; a magyar gazdaságpolitika jelenleg e két elem kapcsolatának erősítésére törekszik.

(4) Hozzászólásának harmadik pontja — *az eszközlekötési járulék* kérdésével foglalkozva — elveti az általam ezzel kapcsolatban ([2], 568. l.) írottakat. Álláspontomat erről a következőkben összegezem:

— Magam is úgy vélem, hogy „elméletileg helyesebben" járt el „a többi szocialista ország", amikor „az eszközlekötési járulékot a nyereség terhére teljesítendő befizetési kötelezettségként kezelte".

— Funkcionális értelemben a nyereség az eszközlekötési járuléknak és a nálunk nyereségként elszámolt tisztajövedelem-elemeknek az összegével egyenlő.

— Az így értelmezett nyereségkövetelmény azért lett túlságosan magas, mert eszközlekötési járulékot is, nyereséget is, sőt korábban ezeken felül még kamatot is realizálni kellett, és emellett az adózott nyereségből kellett fedezni a bérfejlesztést is.

— Helyesebb lett volna a termelői árakban alacsonyabb nyereségszintet kalkulálni, másképpen — például nagyobb forgalmi adóval — ellensúlyozva az emiatt kieső állami bevételeket.

(5) A hozzászólás negyedik pontja a *tényleges beruházási politika* kialakításával kapcsolatos szempontokkal, a „beruházásfelszívási képességgel", az „önfinanszírozási követelmény" konkrét megfogalmazásával, a „termékszerkezet módosításával", „külföldi eszközök... igénybevételével" stb. foglalkozik. Az erről írottakkal nagyrészt egyetértek. Megjegyzést e pont kapcsán csupán Szira hozzászólásának ama részéhez fűzök, amelyben felveti, indokolt-e az a felfogásom, hogy a költségek alakulásából is következtethetünk a beruházások racionalitására. Erről a kérdésről az általa vitatott cikkben azt írtam, hogy ha „a fajlagos költségek a beruházások kiterjesztése... esetén sem nőnek, ...akkor a beruházási folyamat kiterjesztése indokolt, ...ha viszont a beruházás... kiterjesztése... inflációs nyomást vált ki, ...akkor ...a beruházás kiterjesztése nem felel meg a gazdaság tényleges igényeinek". ([2], 576—577. l.)

A leírtakat változatlanul helyesnek tartom. *A gazdaságosságnak* általában *a fajlagos költségek csökkenésében és/vagy a nyereség növekedésében kell kifejeződnie, és ez a beruházás gazdaságosságára is igaz.* Csak kivételes lehet az az eset, amikor — például a munkaerőhiányra való tekintettel — olyan beruházáshoz kell folyamodni, amely növeli ugyan a költségeket és csökkenti a nyereséget, de a termelés vagy az ellátás folyamatosságának fenntartása miatt így is indokolt. Ennek folytán fenntartható az a következte-

tés is, hogy a beruházási folyamatnak általános inflációs nyomásra vezető kiterjesztése nem helyeselhető. Abban viszont elvben egyetértek Szirával, hogy „a beruházások allokálásakor sohasem a múltbeli vagy a jelenlegi, hanem a jövőben feltételezett jövedelemarányok szolgálnak támpontul"; bár kétségtelen, hogy a gyakorlatban a ténylegesen elért nyereségszintnek is komoly szerepe van.

Befejezésül még egy általános megjegyzés. *A tudomány fejlődése bizonyára nem képzelhető el kérdések felvetése nélkül — de ennél is fontosabb a kérdések megválaszolására való törekvés.*

Irodalom

[1] *Szakolczai György:* Az erőforrások értékelése. I. és II. rész. Közgazdasági Szemle, 1973. 4. és 5. sz.
[2] *Szakolczai György:* Az eszközarányos nyereség. Közgazdasági Szemle, 1979. 5. sz.
[3] *Szakolczai György:* A keresetszabályozás, a nyereségérdekeltség és a gazdaságpolitika. Közgazdasági Szemle, 1979. 9. sz.
[4] *Szira Tamás:* Ilyen egyszerű lenne? Közgazdasági Szemle, 1979. 12. sz.

Megjegyzés Szakolczai György válaszára

Úgy hiszem, a tudományos viták értelme elsősorban nem az, hogy a vitázók egymást meggyőzik, inkább az, hogy a felsorakoztatott érvek és ellenérvek objektíve előmozdítják a problémák tisztázását. Ilyen megközelítésben kis vitánk — remélem — hasznos lehetett mindazok számára, akik figyelemmel kísérték.

Egyetlen dologra szeretnék — kiegészítésül — visszatérni. Bár úgy vélem, a gazdasági modellekkel kapcsolatos álláspontom nem volt félreérthető *azok számára, akik figyelmesen és összefüggéseit szét nem szabdalva olvasták* hozzászólásomat, álljon itt *expressis verbis:*

Nem vitatható, hogy a gazdasági modellek az elmélet szerves részeként kitüntetett jelentőségűek, ha kapcsolódásokat, folyamatokat kell szemléltetni, törvényeket, oksági viszonyokat kell nyilvánvalóvá tenni. Ez többnyire indokolja — sőt elengedhetetlenné teszi — ezek magas absztrakciós fokon történő megformálását.

De továbbra is vitathatónak — sőt nem egy esetben tudománytalannak — ítélem azok „egy az egyben" felhasználását gazdaságpolitikai döntések előkészítésekor —, ha nem előzi meg a számításokat a tényleges helyzet valósághű elemzése, feltételrendszere és az absztrakció helytállóságának a bizonyítása az adott esetre, alkalmazásba vételekor ez utóbbiak feloldhatóságának sokoldalú mérlegelése.

Szira Tamás

HAJDÚ MIKLÓS:

Hozzászólás Kutas János—Olajos Árpád A horizontális szakmai mobilitás tendenciái című tanulmányához

A tanulmány* a horizontális szakmai mobilitás elemzésén keresztül sok hasznos adattal és gondolattal járul hozzá a népgazdaság szakemberellátottságának értékeléséhez. Új vonása a mobilitási veszteség számszerűsítése és figyelembevétele az ellátottság értékelésében.

A szerzőknek a mezőgazdasági szakemberképzést érintő néhány megállapítása azonban nincs összhangban a kialakult tényleges helyzettel.

1. Az 1990-re várható állomány megítélése

Az 1970. évi népgazdasági adatok, valamint az ezt követő tényleges kibocsájtás, illetve a jelenlegi első éves felvételi keretszámok, valamint a belső mozgás figyelembevételével Manczel Jenő és munkatársai prognosztizálták a mezőgazdasági felsőfokú képzettségűek 1990. évi várható állományát. (Lásd a táblázatot.) Adataikból a következők állapíthatók meg:

— Az egyetemi végzettségű munkaképes korú aktív keresők száma 4000-rel, a főiskolai végzettségűeké ezerrel kevesebb lesz a tanulmány szerzői által prognosztizáltnál. Ezáltal — a tanulmányban szereplő távlati szükségletet véve alapul — a várható ellátottság az egyetemet végzettekből csak 94 százalék, mobilitással számolva pedig 82—92 százalék —, azaz a legkedvezőtlenebb az összes kiemelt egyetemi kategóriák közül.

— 1981—1990 között — tehát tíz év alatt — az egyetemi végzettségűeken belül az agrármérnökök állománya csak 3,8 százalékkal, a mezőgazdasági gépészmérnököké 18 százalékkal nő, míg az erdő-, a kertészmérnökök és az állatorvosok száma csökken.

— A főiskolai végzettségűek közül a növénytermesztési üzemmérnökök állománya csökken, s az állattenyésztő üzemmérnököké is csupán 3 százalékkal nő. A többi üzemmérnöki területen a növekedés kedvezőbb, s így az igények jelentős részben kielégíthetők.

— Ha hosszabb távra, például 2000-ig tekintünk előre, még világosabbá válik a tanulmány számszerű megállapításai és a mezőgazdaság fejlesztését célzó gazdaságpolitikai koncepció és párthatározat közötti ellentmondás.

* Lásd: Közdazdasági Szemle, 1979. 6. sz.

A mezőgazdaság felsőfokú szakember-állományának várható alakulása
(fő)

Megnevezés	1980	1990	Változás 1980-hoz képest	2000	Változás 1990-hez képest
Agrármérnök	10 476	10 881	405	10 201	— 680
Mezőgazdasági gépészmérnök	2 975	3 509	534	3 542	33
Erdőmérnök	1 891	1 702	— 189	1 499	— 203
Kertészmérnök	3 490	3 414	— 76	2 825	— 589
Állatorvos	3 350	3 224	— 126	3 004	— 220
Egyetemi végzettségű összesen:	22 182	22 730	548	21 071	— 1659
Növénytermesztő üzemmérnök	7 291	7 245	— 46	6 429	— 816
Állattenyésztő üzemmérnök	6 104	6 291	187	5 824	— 467
Mezőgazdasági gépész üzemmérnök	4 197	5 154	957	5 428	274
Szervezési üzemmérnök	1 220	1 581	361	1 660	79
Kertész üzemmérnök	3 415	3 999	584	4 025	26
Főiskolai végzettségű összesen:	22 227	24 270	2043	23 366	— 904
Felsőfokú végzettségű összesen:	44 409	47 000	2591	44 437	— 2563

2. Fedezte-e a mezőgazdasági szakemberképzés a megfelelő munkakörök számában kifejeződő szakemberigényt?

A szerzők a kérdésre igennel válaszolnak. A MÉM illetékes főosztályai által a minisztérium felügyelete alatt álló területen végzett vizsgálatok viszont mást mutatnak.

A vizsgálatokból kitűnik, hogy az állami gazdaságokban és a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a magasabb vezetői beosztásúaknak csak 33 százaléka, a főosztályvezetőknek, osztályvezetőknek pedig 30 százaléka egyetemi végzettségű. Vagyis ezeket a munkaköröket (eltekintve a választott vezetőktől) 43 százalékban középfokú vagy alacsonyabb végzettségűek látják el. A mezőgazdasági szakemberképzés tehát nem fedezte a megfelelő munkakörök számában kifejeződő szakemberigényt.

3. Várható-e többlet a felsőfokú mezőgazdasági szakemberekből?

A válasz tulajdonképpen következik az elmondottakból. Mivel — mint rámutattunk — a képzés lényegében nem fedezte a megfelelő munkakörök

zsámában kifejeződő szakemberigényeket, továbbá a jelenlegi első éves képzési létszámok alapján az 1990. évi szakember-állomány lényegében azonos lesz az 1980. évivel, ezért (nem is szólva annak a mintegy 700 mezőgazdasági termelőszövetkezetnek az égető szakemberszükségletéről, amelynek gazdálkodása a kedvezőtlen személyi feltételek következtében nem tud lépést tartani a fejlődés átlagos ütemével) *a valóságos szakemberigényekhez képest nincs és nem várható többlet.*

4. Autodidakta módon válnak-e „közgazdászokká" a műszaki és a mezőgazdasági mérnökök?

A műszaki mérnökök posztgraduális képzés keretében mérnök-közgazdász vagy gazdasági mérnök képzettséget, a mezőgazdasági mérnökök pedig vállalatgazdasági szakmérnök képzettséget szerezhetnek. Ilyen értelemben tehát az oktatás rendszere biztosítja a közgazdásszá válás intézményes lehetőségét. A mezőgazdasági szövetkezetekben 509 mezőgazdasági végzettségű mérnök tölt be közgazdasági munkakört; nagyobb részük a korábbi gödöllői agrárközgazdász karon, illetve a jelenlegi mezőgazdaságtudományi kar üzemszervezési szakán szerzett diplomát. Az ő esetükben nem átáramlásról, hanem a képzettségnek megfelelő munkakör betöltéséről van szó.

5. Néhány megjegyzés a szakemberszükséglet tervezésének módszerei című részhez

A tanulmány röviden foglalkozik a szakképzettség és a foglalkoztatás várható viszonyának előrejelzésével is. Egyetértek azzal a megállapítással, hogy a szakemberszükséglet tervezésének alapvető gazdasági meghatározottságát nem lehet ellentétesnek tekinteni a társadalmi igényekkel; az ettől eltérő tervezési módszer lényegében a társadalmi igényekkel sok tekintetben ellentétes képzési struktúra kialakulásához vezetne.

Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy az oktatástervezés jelenlegi módszere elkerülhető feszültséggel jár. Véleményem szerint a prognosztizált létszámokat 5—10 évenként ütköztetni kellene az ellenőrizhető társadalmi igényekkel.

A mezőgazdasági képzésben például a korábbi tervezési szakaszban — részben az alacsony induló állomány következtében — a tervezés és az utólag ellenőrzött társadalmi igény között nem volt ellentmondás. Az 1970—1990 közötti szakaszra azonban ez már nem állítható. A mai — a meglévő munkakörök alapján ellenőrizhető — társadalmi igények alapján egyértelmű, hogy az Országos Tervhivatal szakemberei alábecsülték a szakemberszükségletet.

Mivel nem lehet népgazdasági érdeknek tekinteni egy ágazat ténylegesen jelentkező szakemberigényének kielégítetlenségét, ezért a teendő: egyfelől a tervszámok és az igények állandó közelítése a képzési létszám megszabásában, másfelől a foglalkoztatásban a képzettség és a munkakör követelményei közötti összhang fenntartása.

A szegmentált munkaerőpiac elmélete (Nézetek a munkaerőpiac tagozódásáról a nyugati közgazdaságtanban)

Az elmúlt egy évtizedben Nyugat-Európában, de még inkább az Egyesült Államokban a munkaerő gazdaságtanában igen jelentős változások mentek végbe. Miközben a marxista közgazdaságtan jogosan bírálta a neoklasszikus „human capital"-elméletet, viszonylag kevés figyelmet fordított az újabb kísérletekre, amelyek szakítanak a „human capital"-felfogás merev technológiai determinizmusával, s a munkaerőpiaci jelenségek magyarázatára újabb, komplexebb (és „társadalmibb") magyarázó elveket keresnek. Ez a vázlat az említett hiányt igyekszik valamennyire pótolni. Célja az ismeretközlés; nem lép fel a kritika igényével.

Az első részben röviden vázoljuk azt az elmélettörténeti és történeti keretet, amelyben a szegmentált munkaerőpiaci iskola létrejött. Majd ismertetjük azokat a fő vonásokat, amelyek az iskola két irányzatát, az institucionalista és a duális-szegmentált munkaerőpiac elméletét jellemzik.

Az „új" munkaerőpiaci elméletek felmerülése és történeti előzményei

A neoklasszikus elmélet egyeduralma mellett, az Egyesült Államokban mindig is megtalálhatók voltak tőle eltérő megközelítésmódú közgazdasági iskolák, amelyek valamilyen formában munkaerőpiaci elmélettel vagy megfontolásokkal is rendelkeztek. Ezek (Keynes, Veblen stb. követői) azonban a munkaerőpiaci vizsgálódások szemszögéből nézve semmilyen számottevő befolyást nem gyakoroltak a közgazdasági gondolkodásra, s egészen az 1960-as évek közepéig az Egyesült Államokra is igaznak tűnt Wolfspergernek az a megállapítása (Wolfsperger, 1977), amely szerint a közgazdaságtan történeti fejlődése egyenes vonalú, kumulatív folyamat, ami Smith-szel kezdődött, s gyakorlatilag mindenki ugyanazt a gondolatrendszert építgeti tovább. Az 1960-as évek második felében azonban a helyzet alapvetően megváltozott. A továbbfejlesztett neoklasszikus („human capital"-) modellt egyre több támadás érte, s kialakult egy új institucionalista (belső és külső munkaerőpiac) és egy duális-szegmentált munkaerőpiaci elmélet. E két modell természetesen nem előzmények nélküli.

A klasszikus közgazdaságtan kritikusai közül elsőként talán John Stuart Mill érdemel figyelmet. Mill dolgozta ki elsőként a szabadpiaci posztulátumok kritikáját; a később felmerülő szegmentált munkaerőpiaci elméletek szempontjából elsősorban a nem kompetitív csoportok megléte érdemel figyelmet. A nem kompetitív csoportokról vallott nézeteiben Mill (Mill, 1969) a neoklasszikus modellnek arra a kétségkívül érzékeny pontjára tapintott rá, hogy a túlzott jövedelmi egyenlőtlenségeket még a „human capital"-modell kiterjesztésével sem tudja maradéktalanul

(és saját logikája szerint is konzisztensen) megmagyarázni. Mill úgy látja — Smith „A nemzetek gazdagsága" című művét bírálva —, hogy a legkevésbé kívánatos és leginkább visszataszító munkák egyáltalán nincsenek jól fizetve — holott a tökéletes kompetitivitás esetén ennek így kellene lennie —, mert a munkásoknak nincs más választásuk, kénytelenek ilyen munkát végezni. Ezért a béreknek a kompenzációs elv alapján történő alakulása nem következik be. Ezt a tényt Mill azzal hozza összefüggésbe, hogy a munkaerő nem homogén, hanem egyes csoportjai „lépcsőzetesen" (hierarchikusan) elkülönülnek egymástól. Ez a jelenség, Mill szerint, hasonló a kasztoknál tapasztalható elszigetelődéshez és a kasztjegyek továbböröklődéséhez. Az egyes csoportokhoz tartozás tovább öröklődik, s a munkások különböző társadalmi rangot érnek el. Mill úgy véli, hogy ezeket a jelenségeket az oktatás kiterjesztése és az alacsony születési arányszámok a jövőben megoldhatják.

A második, különösen erőteljesen ható elmélet a marxizmus. Az Egyesült Államokban először a munkanélküliség marxista magyarázata vált egyre elfogadottabbá, ami ugyancsak a tökéletes kompetitivitás elvének kétségbe vonását jelenti. Később az egész marxi rendszernek is egyre több híve akadt.

A harmadik iskola a Veblen nevével fémjelzett institucionalista közgazdaságtan (Veblen „A dologtalan osztály" című művét magyarul is olvashatjuk). Az institucionalisták elsősorban a neoklasszikus közgazdaságtan „természetes" egyensúlyról vallott vélekedéseit támadták, amelyek szerint a munkaerőpiac szabad (minden beavatkozástól mentes) működése automatikusan létrehozza az igazságos béreket és a lehető legteljesebb foglalkoztatottságot. Az institucionalisták — már a századfordulótól kezdve — úgy látták, hogy a munkaerő jelentős részét állandó szegénység jellemzi. Ez a munkaerő (a mai terminológiával élve: a szekunder szektor) elsősorban a dél- és kelet-európai bevándorlókból tevődik össze, s velük szemben állnak az előnyös helyzetben levő tősgyökeres amerikaiak. Ezek a tények már önmagukban is jelzik, hogy a tökéletes kompetitivitás nem áll fenn. A bevándorlókkal szemben ugyanis diszkrimináció érvényesül. Az institucionalisták azt javasolták, hogy a gazdaságpolitika hozzon intézkedéseket a bevándorlók védelmében, mert a szakszervezetek csak a tősgyökeres amerikaiak érdekeit védik.

Elméletileg és módszertanilag a Veblen-féle iskola ezen kívül kritizálta a „homo oeconomicus" modelljét, és különböző szociológiai, pszichológiai és történeti tényezőket is bevont az elemzésbe.

Hasonló jellegű volt a negyvenes és ötvenes években megjelenő neoinstitucionalizmus hatása is. Több dualista közgazdász tanítványa is volt egy-egy neoinstitucionalista nézeteket valló közgazdásznak (kiemelkedő közülük: Dunlop, Kerr, Myers, Harbison, Reynolds). Ez az iskola sem fogadta el a tökéletes verseny- („perfect competition"-) modellt, kétségbe vonta az abszolúte racionális „homo oeconomicus" létét, valamint a vállalatok és háztartások viselkedését magyarázó pénzmaximalizálási elvet. Véleményük szerint a modern gazdaság komplexitása, az állami beavatkozás növekedése, a bürokratikus szervezetek és szakszervezetek szerepe mind-mind a kompetitivitás ellen ható tényezők. Dunlop (1957, 1958) volt az első, aki úgy vélte, hogy a belső munkaerőpiacok a külsőktől függetlenül működnek.

Végül jelentős hatást gyakoroltak a jelenlegi nem neoklasszikus munkaerőpiaci modellekre az ún. strukturális közgazdaságtan képviselői is. Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején az Egyesült Államokban komoly viták folytak arról, hogy a gazdasági növekedés hatására miért nem szűnik meg a

magas munkanélküliség. A magukat strukturalistáknak nevező közgazdászok (a strukturalista nézeteket jól összefoglalja: Bronfenbrenner, 1970) úgy vélték, hogy a szegénység és a munkanélküliség a gazdaság strukturális jellemzője, tehát nem szűnik meg automatikusan. Ezért állami beavatkozást és differenciált bérpolitikát követeltek. Az 1960-as évek közepével kezdődő konjunktúra háttérbe szorította érveiket, de azok a jelenlegi stagflációs időszakban újra előkerültek.

A szegmentált munkaerőpiac elmélete ezenkívül a konkrét valóság empirikus elemzésének eredményei alapján épült fel. Legalább hat olyan — empirikusan igazolt — tényt „találtak", amelyek a munkaerőpiac „széttöredezettségére" utalnak. Ezek a következők:

— *A szegénység tartós fennmaradása.* A szegmentált elméleteket kidolgozó kutatókat a legerőteljesebben a szegénység motiválta. Úgy vélték, hogy a teljes foglalkoztatottságra való törekvés és a szegénység elleni programok sikertelensége (az Egyesült Államokban) arra utal, hogy a munkaerő két szegmentumra osztható (primer és szekunder), s a szegénység leküzdése nem más, mint a szekunder munkerő primer munkaerővé válásának elősegítése (Gordon, 1972; Piore, 1970). A munkaerőpiac dualitásának megszüntetése egyben a szegénység megszüntetésének is záloga.

— *A jövedelmi egyenlőtlenségek tartós fennmaradása.* A szegénység fennmaradásával párhuzamosan a jövedelemelosztás egyenlőtlen jellege is szembetűnő. Statisztikailag kimutatható, hogy a jövedelemelosztás egyenlőtlenebb, mint a népesség képességét „mérő" különböző mutatók (intelligenciahányados, tanulmányi eredmények, iskolázottság szerinti megoszlása). (Thurow, 1975 és Bowles—Gintis, 1973).

— *Az oktatási és képzési programok kudarca.* A neoklasszikus és marginalista, valamint a „human capital"-modelleket kritizálva a szegmentált irányzathoz tartozó közgazdászok úgy találják, hogy az oktatás és a képzés ideje, a speciális képzettségre fordított évek száma stb., tehát mindazok a tényezők, amelyek az emberi tőke (az egyes munkaerő) „értékét" megadják, s amelyeknek így a munkabérben is tükröződniök kellene, nincsenek semmilyen kapcsolatban a bérekkel (Harrison, 1972 és Gordon, 1972), sőt Gintis és Jencks (Gintis, 1971 és Jencks, 1972) kimutatták, hogy sem a képzettség, sem a tanulmányi teljesítmény nem hat a bérek nagyságára és a foglalkozási mobilitásra.

— *Az alkalmazók (tőkések) az oktatási-képzettségi kritériumokat irracionális és diszkriminációs jellegű döntések alátámasztására használják fel.* A „human capital"-iskola eredményeivel ellentétben a duális-szegmentált irányzathoz sorolható közgazdászok úgy vélik, hogy az oktatás (képzettség) és a bérek között nincs pozitív „termelékenységi kapcsolat". Ehelyett az a véleményük, hogy a különböző bizonyítványok csupán arra szolgálnak, hogy a tőkések előítéleteit alátámasszák, tehát a diszkriminatív gyakorlatot leplezzék (nem, faj szerinti diszkrimináció) (Gintis, 1971; Thurow, 1972).

— *Munkaerőpiaci diszkrimináció.* A faji és nemzeti kisebbségekkel szemben kialakuló munkaerőpiaci diszkrimináció a duális-szegmentált iskola képviselői számára a neoklasszikus kompetitivitás-modell érvénytelenségével egyértelmű, sőt, egyesek magyarázatért kifejezetten marxista forrásokhoz nyúlnak vissza (például Reich, 1971 a kizsákmányolásban találja meg a magyarázatot). A fehér és a néger férfiak, valamint a nők és a férfiak között (közel azonos termelékenység esetén is) fennálló bér- és jövedelemkülönbségek természetesen a neoklasszikus iskola közgazdászait is foglalkoztatják, de nem jutnak el a neoklasszikus modellek tagadásáig. A duális-szegmentált elméleteknél viszont ez a kiindulópont.

Egyébként a bérkülönbségek irodalma az Egyesült Államokban rendkívül kiterjedt. Egyebek között kimutatták a fekete férfiak aktivitásának csökkenését a fehér férfiakhoz képest; a „feketék—fehérek" közötti jövedelemkülönbségek állandó jellegű fennmaradását (Michelson, 1968; Siskind, 1975; Ashenfelter, 1970). Hasonló eredményt hozott a magas képzettségű, iskolázott fehérek és négerek közötti jövedelemkülönbségek 1940—1970 közötti elemzése (Haworth, 1975) stb.

— *A munkanélküliség szintje, alakulása és szerkezete.* A szabad piacon a munkaerő egyes csoportjainak egyenlő eséllyel kellene munkanélkülivé válniuk. Ez azonban nem így van. A munkanélküliség egyenlőtlenül oszlik meg demográfiai és etnikai csoportok között (Thurow, 1975; Gordon, 1972).

Az institucionalista-szegmentált munkaerőpiaci elmélet

Amint az előbbiekből is világosan kitűnik, az institucionalista elemzésnek bár rövid, de komoly múltja van. Ezeknek az elemzéseknek a lényege, hogy a piacot nem szabad piacként kezelik, hanem olyan tényezőként, amelynek hatásait a különböző gazdasági és gazdaságon kívüli intézmények döntően befolyásolják. A modern intézményi megközelítés elméletileg főként a szervezetszociológiából, illetve ennek Weber-féle — a bürokratikus szervezetek elemzését magában foglaló — változatából táplálkozott. Nem véletlen, hogy a belső munkaerőpiac (habár a fogalom még nem merült fel) intézményenkénti differenciált kifejtése először az üzem- és munkaszociológiában történt meg. A belső munkaerőpiac — a ma is élő közgazdasági definíció szerint — olyan szervezeti egységet jelent, amelyben a munkaerő bérezését és allokációját adminisztratív intézkedések és szabályozók irányítják. A külső munkaerőpiacon ezzel szemben a folyamatokat közvetlenül közgazdasági (piaci) tényezők befolyásolják (Doeringer—Piore, 1971).

Caplow (1954) ma már klasszikusnak számító munka- és üzemszociológiai művében a feltételek, a belső karrierek, a bérezés alapján négy belső munkaerőpiac-típust különböztet meg. Az első az ún. *bürokratikus munkaerőpiac*, amelynek szabályszerűségei azonosak a Weber által leírt bürokratikus szervezetekével (személytelenség, racionalitás, hierarchikus rend, a bérek a hierarchiában betöltött hely függvényei, az előrejutás alapja a szervezethez való hűség). E munkaerőpiac lényege, hogy az anyagi tényezők szerepe nem elsődleges. A második, az *ipari munkaerőpiac* az, amelyre a neoklasszikusok által leírt munkaerőpiaci szabályszerűségek vonatkoznak. De itt is erősödik a hierarchikus szerveződés, és az előrejutás nem feltétlenül a teljesítmény vagy termelékenység függvénye, hanem a lojalitás is szerepet játszik benne. A harmadik típus a *„craftsman's market"*. A craftnak igen nehéz magyar megfelelőt találni, mert bizonyos szakmák sajátos szervezetei. Az Egyesült Államokban ezek úgy alakulnak ki, hogy egyes szakmák (főleg építőipari, valamint néhány fizikai jellegű „fehérgalléros" szakma) képviselői céhszerű szervezeteket alkotnak, amelyek egyrészt maguk végzik az utánpótlás képzését, másrészt a szakszervezetekhez hasonló funkciókat is ellátnak (a szakma gyakorlásának feltétele a szervezethez való tartozás). A craftok működésének lényege, hogy itt a szervezet tagjaira vonatkozóan a bérek rögzítettek, tehát a kereslet-kínálat mechanizmusa nem működik. Különösen áll ez olyan helyi munkaerőpiacokra, ahol az egyes craftok monopolhelyzetben vannak. Végül a negyedik típus az ún. *marginális* vagy kvalifikálatlan-konvertálható munkaerőpiac (Caplow terminusa szerint „market for common labour"), amelynek lényege, hogy a bérek a kereslet-

nek-kínálatnak megfelelően változnak, s minden tekintetben úgy viselkednek, mint az ideális szabad piacon.

Caplow osztályozása pusztán a munka-, illetve érdekvédelmi szervezetek oldaláról vizsgálja a munkaerő allokációjának és bérezésének szabályszerűségeit. A tényeket regisztrálja, de nem fejti ki az eltérő szabályszerűségek közgazdaságtani okait, továbbá nála a piac eltűnik (pontosabban csak a negyedik típusban bukkan elő).

Közgazdaságtani szempontból a kérdés egyetlen és viszonylag teljes kifejtését Doeringer és Piore (1971) végezte el. Hasonló összefoglaló jellegű munka e témáról tudomásunk szerint azóta sem készült.

Piore és Doeringer a már említett definícióját adja a belső munkaerőpiacnak, s megkülönbözteti azt a külső (vállalatközi) munkaerőpiactól. A belső és a külső munkaerőpiac összefügg; a közöttük zajló mozgások be- és kilépési „kapukat" hoznak létre, a be- és kilépő munkások a külső munkaerőpiac hatása alatt állnak. A belső munkaerőpiac szabályai a már bent levő munkaerő számára a kint levő vagy éppen belépő munkaerővel szemben különféle jogokat és privilégiumokat biztosítanak. A legfontosabb ebből a szempontból az alkalmazás folyamatossága, amely megvédi őket a külső munkaerőpiacon levő munkaerő közvetlen versenyétől. A különböző ágazatok és foglalkozások belső munkaerőpiacának szerkezete eltérő. Különböznek egymástól a „bejutás" lehetősége, a belső karrierek „hosszúsága" és egyéb tényezők szerint. Ezek alapján a szerzők három fő típust különböztetnek meg: a vállalati munkaerőpiacot, a craft-munkaerőpiacot és a kompetitív munkaerőpiacot.

Az ún. vállalati munkaerőpiac sajátossága, hogy a közvetlen termelőmunkában részt vevők előmenetele jól körülhatárolt, a rangidősségen és a fokozatos emelkedésen alapuló mintákat követi. A frissen belépő munkaerő a lépcsősor alján helyezkedik el; előrelépése (mind státuszban, mind fizetésben) csak akkor következhet be, ha a „felette" álló munkaerő által betöltött munkahely valamilyen okból megüresedett. A *craft market* azonos azzal, amit Caplow leírt, a kompetitív piac pedig ugyancsak nem más, mint a caplowi „market for common labour", vagyis azokat a foglalkozásokat, illetve gazdasági intézményeket foglalja magában, amelyeknél a direkt piaci erők mindig hatnak. Egyrészt olyan gazdasági egységekről van szó, amelyeknek a munkaerő-szükséglete szezonális, és nincs belső hierarchiájuk (például csak segédmunkásokat alkalmaznak), másrészt a marginális (vagy szegény) munkaerőről. (Ez a csoport lesz később az ún. szekunder szegmentje a munkaerőpiacnak.)

A belső munkaerőpiac fogalmának használatát — véli a két szerző — nem lehet kétségbe vonni, mert a gyakorlat, a tények alátámasztják. Elemzésre való alkalmassága azonban attól függ, hogy a belső allokáció és bérezés szabályai mennyire merevek. Ha ugyanis ezek a szabályok rugalmasan alkalmazkodnak a piaci helyzetek változásaihoz, akkor saját (a piactól független) hatásaik minimálisak. Ha azonban merevek, akkor „keresztbe verik" vagy átalakítják a piac gazdasági hatásait. A szerzők szerint a gazdasági fejlődés egy korábbi szakaszában nem is léteztek belső munkaerőpiacok. Megjelenésük viszonylag új jelenség. Ahhoz, hogy a belső munkaerőpiac fogalmát értelmezhessük, három olyan tényezőt kell vizsgálnunk, amelyeket a neoklasszikus elmélet figyelmen kívül hagyott: 1. a szakképzettségek specifikus jellege; 2. a munkaközbeni képzés, tanulás; 3. a szokásszerűség. E tényezők tekinthetők a belső munkaerőpiacok eredőinek.

1. *A szakképzettségek specifikus jellege.* A szakképzettségek általános vagy specifikus jellegűek lehetnek. Általánosnak tekinthető egy adott szakképzettség, ha

mindegyik, specifikus, ha csak egyetlen munkaerőpiacon használható. A szakképzettségek specifikus jellegének két olyan következménye van, amely növeli a belső munkaerőpiac kialakulásának a lehetőségét: *a)* növeli a képzési költségek munkáltató által viselt hányadát (mert kívülről nehezen kap „kész" munkaerőt); *b)* növeli magukat a képzési költségeket. A máshol fel nem használható szakképzettség megszerzése a munkás számára ugyanis kevéssé kívánatos, annál inkább fontos a munkáltatónak. A munkáltató azért arra törekszik, hogy még a legritkábban „használt" szakképzettségeket is minél több munkása megszerezze. Ezenfelül a munkáltató különböző kedvezményekre kényszerül, hogy meg tudja tartani a specifikus kiképzésben részesült munkaerőt (a fluktuáció mérséklésére való törekvés).

2. *A munkaközbeni képzés, tanulás.* A formális képzettség mellett a begyakorlottságból, a helyi viszonyok és gépek ismeretéből is adódik a belső munkaerőpiacok kialakulása. Adott formális képzettségű munkaerő különbözik egymástól az adott munkahelyeken eltöltött idő szerint. Ez a különbség megmutatkozik az egyéni termelékenységben, a gépeken való eligazodásban, az adott vállalat által előállított termékeknek, a termékek előállításához szükséges szakmai fogásoknak az ismeretében stb. Éppen ezért a begyakorlottság — amely voltaképpen informális képzés eredménye — a bérezésnek is lényeges része lesz, mert a gyakorlottabb munkaerő mint emberi tőke is értékesebb.

3. *A szokásszerűség.* A szokásszerűség adott munkahelyek szempontjából azoknak az íratlan szabályoknak az összessége, amelyek a mindennapi gyakorlatban alakultak ki. A szokások szerepe azért nagy, mert a termelési folyamat nem szabályozható teljesen, és a munkások a „résekre" saját szabályrendszert dolgoznak ki. Ugyanígy a munkacsoportokon belül is vannak olyan — informális — szabályok, amelyeket a *human relations* és az informális hierarchiával foglalkozó irodalom már régóta ismer. A szokásokat ismerő és stabilan együttműködő dolgozók teljesítménye is nagyobb, az informális szerveződés megsokszorozza a formális szabályok hatékonyságát, stabilizálja a belső munkaerőpiacot.

E három tényező összefonódik a neoklasszikus elmélet által is elismert faktorokkal, s együttesen hozzák létre a belső munkaerőpiacot. A belső munkaerőpiacok kialakulása jó a dolgozóknak (mert „védett" lesz a munkahelyük), jó a munkáltatóknak (mert akadályozza a fluktuációt, továbbá növeli a termelés hatékonyságát).

A belső munkaerőpiac legfontosabb funkciója a munkaerő elosztása az egyes munkahelyek között. Az allokáció szabályszerűségeit a szerzők a belső munkaerőpiac allokatív struktúráinak nevezik. Hogy adott belső munkaerőpiac milyen mechanizmusokkal jellemezhető, ez három tényező függvénye: 1. a belső munkaerőpiac nyitottságáé, illetve zártságáé; 2. a munkaerőpiac méretéé (földrajzi, illetve foglalkozási jellemzők); 3. azoké a szabályoké, amelyek megszabják a munkaerő belső munkaerőpiacon való allokációjának megoszlását.

ad 1. A nyitottság, illetve a zártság a belépési és kilépési „kapukkal", illetve a belépési kritériumok megszorító vagy éppen „semleges" jellegével mérhető. A nyitott belépési „kapukkal" rendelkező munkaerőpiac munkahelyeinek mindegyike közvetlenül a külső piacról betölthető, míg a zárt belső munkaerőpiacra csak bizonyos szakmából és bizonyos (például átképzési) kritériumoknak való megfelelés esetén lehet belépni.

ad 2. A különböző munkaerőpiacok eltérő mobilitási mintákkal jellemezhetők. A belépési lehetőségek szorosan összefüggenek ezekkel a mobilitási min-

tákkal. Ezek a minták meghatározzák a munkások különböző csoportjainak előrejutási esélyeit is. Általában jellemző, hogy a belső munkaerőpiacon belüli mobilitást a munkáltatók előnyösnek tartják.

ad 3. A craft- és a vállalati belső munkaerőpiacon különbözőek ezek a szabályok. A vállalati belső munkaerőpiacon az előrejutás és általában az allokáció szabályszerűségei elsősorban a rangidősségnek, a készségeknek és képességeknek és ezekkel összefüggésben a munkahelyek valamilyen hierarchikus láncának a kritériumain alapulnak.

A belső munkapiacok allokatív struktúráit itt nem fejtjük ki részletesen. Lényeges viszont az, hogy az allokatív struktúrák — a neoklasszikusok által figyelembe vett tényezőkkel együtt — a bérek meghatározásában jelentős szerepet játszanak. Természetesen társadalmi, nem gazdasági intézményi és technológiai tényezők is hatnak a bérek nagyságára (pontosabban a belső munkaerőpiacon belüli kereseti arányokra); az allokatív struktúrák nélkül azonban a kereseti arányok alakulásának szabályszerűségei nem érthetők meg.

A Doeringer és Piore által kidolgozott főbb hipotéziseket azóta többen igazolták. Ezen túlmenően a belső munkaerőpiac elemzése összekapcsolódott a szegmentált (duális) munkaerőpiaccal; ezt a felfogást ugyancsak az ismertetett műben láthatjuk először empirikusan is igazolva. A belső munkaerőpiac és a duális-szegmentált munkaerőpiac elemzése a későbbiekben némiképp összekeveredett, s az elemzésekben általában inkább a dualitás került előtérbe (lásd később a duális-szegmentált munkaerőpiac elméletének ismertetésében). Egyetlen munkát ismerünk, amely a belső munkaerőpiac allokatív struktúrájának az elemzésében továbblépett. Ez Marsden (1977) munkája, amelyben a szerző a belső munkaerőpiac fogalmát a bérek és az alkalmazás (foglalkoztatás) stabilitásával összefüggésben vizsgálja. Tanulmányának fő megállapításai a következők:

1. Egyes munkahelyek stabil foglalkoztatottságot biztosítanak, míg mások nem. Egyes munkahelyek ugyanakkor stabil jövedelmet nyújtanak, míg mások nem. A stabil munkahelyek betöltői védettebbek recessziók idején, miközben az instabil munkahelyek biztosítják a gazdasági rendszer rugalmas alkalmazkodását a változó körülményekhez.

2. A nyugat-európai országok statisztikai adatainak elemzéséből kiderül, hogy a munkahelyi stabilitás növekszik a szakképzettségi és beosztási hierarchiában felfelé haladva. A fizikai dolgozók közül a szakképzetlen munkások foglalkozása-munkahelye a fizikaiak közül a leginstabilabb. A stabilitást a munkahelyen átlagosan eltöltött idővel mérve, a szerző úgy találta, hogy a művezetőknél ez az érték kétszer olyan nagy, mint a szakmunkásoknál, a szakmunkásoknál pedig kétszer akkora, mint a segédmunkásoknál. Ezeknek a különbségeknek az egyik fő oka a belső munkaerőpiacok kialakulása, amelyek az egyes csoportokat belső előrejutási csatornák szerint osztályozzák. Egyesek részt vesznek az előrejutásban, mások viszont kirekesztődnek (ők a külső munkaerőpiachoz kapcsolódnak).

3. A munkaerőpiac ilyen strukturálódása négy okra vezethető vissza:

— Az egyes vállalatok szakképzettségi követelményei specifikusak, belső képzéssel könnyebben megoldhatók.

— Az alkalmazók az újonnan érkező vagy felvételre jelentkező dolgozók képességeit, készségeit nem tudják megítélni, ezért az „értékesebb" munkahelyeket bent levő munkaerővel töltik be.

— Ha az alkalmazók minden munkaerőt stabilként és belsőként kezelnének, a kereslet változásaihoz nehezen tudnának alkalmazkodni. Ezért a munkaerőnek mindig kell hogy legyen egy viszonylag könnyen elbocsátható része.

— A kollektív szerződések — a külön-

böző munkásvédő mechanizmusok kialakítása révén — ugyancsak a belső munkaerőpiac kialakulása irányában hatnak.

4. A belső munkaerőpiac kutatásának új „szelete" az egyéni keresetek stabilitása. Marsden empirikusan igazolja, hogy az egyéni keresetek színvonalát a konkrét képzési rendszer és a munkahely-változtatás befolyásolja. Mindkettő összefügg a munkaerőpiac struktúrájával.

Az előrejutási sémák — különösen az irányítók csoportjánál — összekapcsolódnak a magas és stabil bérekkel. A fizikaiaknál a fluktuáció növeli a kereseteket az alacsony bérű munkásoknál, és csökkenti a magas bérűeknél. Ezt is elsősorban a magas keresetű dolgozóknak a belső, az alacsony keresetűeknek pedig a külső munkaerőpiacon elfoglalt helyéből érthetjük meg.

A belső munkaerőpiac elméletének Marsden-féle továbbfejlesztése elsősorban az egyéni keresetek stabilitásának az elemzésbe történő bekapcsolásában áll. Eredményei empirikusan igazolhatók, de nem általánosíthatók. Voltaképpen a belső munkaerőpiac egész irodalmára a típusok kidolgozatlansága és a csekély számú empirikus kutatás jellemző.

Duális-szegmentált munkaerőpiaci elméletek

A munkaerőpiac vizsgálatának és elméleti „leképezésének" más jellegű megragadását jelentik a duális-szegmentált munkaerőpiaci elméletek. Ellentétben az institucionalista megközelítésekkel, a munkaerőpiac tagolódását nem technológiai, szervezeti vagy gazdaságon kívüli tényezőkkel magyarázzák. Az iskola hívei úgy vélik, hogy a tagolódás a munkaerőpiac belső lényegéhez tartozik, magának a munkaerőpiacnak a működéséből ered. E felfogásból az is következik, hogy nem csupán a neoklasszikus módszereket, hanem az egész elméleti konstrukciót (a kiinduló posztulátumokkal együtt) támadják, s egészében kétségbe vonják a helyességüket.

A duális-szegmentált munkaerőpiaci elméletek három oldalról támadják a neoklasszikus elméleteket, modelleket. *Egyrészt* a piac működésének empirikusan is mérhető eredményei — úgy vélik — nem igazolják a neoklasszikus modellek helyességét; *másrészt* elméletileg teljesebb magyarázatot lehet kialakítani a munkaerőpiacról, ha szakítunk az egyénekre alapozott tárgyalásmóddal; *harmadrészt* az empirikus és elméleti eredmények a munkaerővel kapcsolatos politikára is hatnak.

Ami a duális-szegmentált elmélet kidolgozását és kidolgozottsági szintjét illeti, a neoklasszikus modellekkel szemben jellemző rájuk, hogy szakítanak az ökonometriai modellekkel, s a statikus és számszerűsíthető összefüggések helyett a történeti, intézményi és kvalitatív tárgyalási mód és eszközök használata válik általánossá. A legkevésbé áll ez a duális-szegmentált elméletek talán legelső változatára, az ún. job-competition-elméletre (Thurow, 1972; Thurow — Lucas, 1972). Ennek lényege, hogy az „ortodox" modellek egyik kulcsfogalma, a „wage-competition" (bérverseny) helyére a „job-competition" (munkáért folyó verseny) fogalmát állítják. Mit jelent ez? Főképpen azt, hogy a munkaerő-kínálat nem befolyásolja a bérek alakulását. Ehelyett a következő összefüggéseket találják a munkaerő értéke, ára és a kereslet-kínálat alakulása között: *a)* A munkahelyek jellege és száma technológiai tényezők által meghatározott. *b)* A munkások szakképzettsége (az emberi tőke) és a felajánlott bér nem határozza meg a betöltött munkahelyek típusát és számát. Elsősorban a társadalmi szokásrendszer és különböző intézményi tényezők befolyásolják a béreket. Ez persze nemcsak a kínálatra, hanem a keresletre is

áll. *c)* A bérek lényegében és ténylegesen rögzítettek, és a munkaerő-kínálatot ilyen rögzített bérű munkások „sorozata" alkotja. *d)* A tőkések elsősorban annak alapján válogatnak és veszneк fel dolgozókat, hogy milyen a képezhetőségük (oktathatóságuk) és az adaptációs készségük. Utóbbiak meghatározzák a dolgozók fluktuációs rátáit és előrejutási esélyeit is.

A „job-competition"-elmélet még nem tagolja két részre a munkaerőpiacot, amint azt a duális elmélet teszi. De már itt feltűnnek mindazok az elemek, amelyek a duális teória alapjául szolgálnak (különösen az előrejutási esélyek, az adaptáció és a továbbképzés lényeges).

A duális munkaerőpiac fogalmát általában két közgazdász: Doeringer és Piore nevével szokták összekapcsolni (Piore, 1969; Doeringer—Piore, 1971), ugyanakkor ők ketten fejtették ki az ún. belső munkaerőpiac fogalmát és működésének sajátosságait is. Mellettük még Harrison (1972) és Bluestone (1970) kerülnek szóba a leggyakrabban. Piore és Doeringer elsősorban Dunlop (1957 és 1958), valamint Kerr (1950, 1954) munkáihoz kapcsolódik, akik először használták a belső-külső munkaerőpiac megkülönböztetését. Dunlop és Kerr a nagyszervezetek, a monopóliumok és a szakszervezetek fejlődését vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a nagyvállalatok szabályozott, belső munkaerőpiacokká váltak, amelyek saját szabályszerűségekkel rendelkeznek, ugyanakkor kapcsolatban vannak a külső (vállalatok közötti) munkaerőpiacokkal.

Doeringer és Piore egy primer és egy szekunder munkaerőpiacot definiált. A primerbe tartoznak a nagyvállalatok és/vagy a szervezett szakmák dolgozói, akiknek a fizetése viszonylag magasabb, a munkakörülményeik jobbak, a munkahelyi-foglalkozási stabilitásuk nagyobb, s kedvezőbbek az előrejutási esélyeik. Ezzel szemben a második csoportba (szekunder szegmentum) tartozókra — akik a vállalatok közötti munkaerőpiacon jelen levő munkaerő többségét teszik ki — a kisebb fizetés, rossz munkakörülmények, munkahelyi instabilitás, az előrejutás (felemelkedés) csekély esélyei jellemzőek. Ide tartoznak a diszkriminált dolgozók is, akiket „külső" jegyeik alapján a tőkések a szekunder csoportba sorolnak. (Ez az ún. statisztikai diszkrimináció, Aigner—Cain, 1977).

A primer és szekunder jegyek összefonódnak a dolgozók pszichológiai és életvitelbeli vonásaival (Piore, 1970; Harrison, 1972). A szekunder munkaerőpiacon megjelenő dolgozókra a szegénységkultúra jellemző. Ennyiben a duális-szegmentált elmélet közel áll az amerikai szociológia és antropológia egyik irányzatához. (Például Oscar Lewis, Moynihan, Banfield.)

A duális-szegmentált elmélet annyiban a „job-competition"-elméletnek is rokona, amennyiben lényeges szerepet játszik benne a munkahelyek elosztásának (allokációjának) a kereslet által való meghatározottsága, a vállalkozói diszkrimináció, a munkaközbeni továbbképzés stb. Ugyanakkor — minthogy szociológiai és pszichológiai tényezőket is számba vesz — nem követi a Lucas- és Thurow-modell ökonometriai jellegét; az elmélet elsősorban verbális kifejtést kap. Ezenkívül komplex magyarázatra törekszik, elveti az egyváltozós megközelítéseket.

A duális-szegmentált elméletet eredeti formájában Piore (1968, 1970) fejtette ki. Piore (1970) öt, egymással összefüggő olyan érvet talált, amely a két piaci szegmentum elkülönülését történelmileg is magyarázza.

1. Úgy véli, hogy a két szektor megkülönböztetése elsősorban olyan külsődleges jegyek alapján jogosult, amelyek a munkaerő viselkedését döntően meghatározzák. Ilyen például a foglalkoztatás stabilitása. Az elsődleges (primer) és a másodlagos (szekunder) mun-

kást nem elsősorban foglalkozása-szakmája választja el egymástól, hanem az, hogy a szekunder munkás munka- és álláslehetőségei jóval bizonytalanabbak.

2. A szakma (foglalkozás) és képzettség szerepe azért is jelentéktelen, mert bizonyos — külső, *human capital* — jegyek alapján az elsődleges szektorba tartozó munkások személyükhöz kapcsolódó felszíni vonásaik miatt a másodlagos szektorba kerülnek (statisztikai diszkrimináció révén).

3. A szektorok (szegmentumok) közötti megkülönböztetés sokkal inkább történetileg, mintsem technológiailag meghatározott. Számos munkafajta technológiai szempontból mindkét szektorba tartozhatna. De ha egyszer valamelyik munkafajta már bekerült az egyik szektorba, rendszerint csak nagyon hosszú idő múlva kerülhet át a másikba, mert az egész munkaszervezet és a különböző intézményi feltételek már egyik vagy másik szektor sajátosságait „kényszerítik rá".

4. A másodlagos szektornak megfelelő jegyeket — adott munkások esetében — megerősíti az a tény, hogy valaki régóta a másodlagos szektorban dolgozik. Ehhez járul még az ennek a munkaerőpiaci szegmentumnak megfelelő életstílus is.

5. Különböző erők hatnak abban az irányban, hogy a két munkaerőpiaci szegmentum élesen elkülönüljön. Ilyen például a munka közben megszerezhető speciális képzettség szerepének a növekedése, amely arra ösztönzi a vállalkozókat, hogy megkülönböztessék az ilyen képzettséggel rendelkező (stabil) és nem rendelkező munkaerőt (Doeringer—Piore, 1971). A szakszervezetek és az állami szociálpolitikai intézkedések is különbséget tesznek stabil és instabil dolgozó között (Piore, 1968).

A két munkaerőpiaci szegmentumnak különböző belső munkaerőpiacok felelnek meg. Ez logikusan következik a két szektort elkülönítő legfontosabb jegyből: a stabilitásból. Az első szegmentumhoz jól strukturált, előmeneteli lehetőségeket biztosító belső munkaerőpiac „tartozik", míg a másodikhoz nem strukturált belső munkaerőpiac, amelyre éppen az előmeneteli lehetőségek és utak hiánya a jellemző, ami együtt jár a képzettséggel és a vállalathoz való nem megfelelő adaptációval is (Doeringer—Piore, 1971).

Bluestone (1970) és Harrison (1972) a munkaerőpiac dichotomizálásának egy újabb vonatkozására hívják fel a figyelmet. Véleményük szerint a két szegmentum nemcsak munkaerő-csoportokra és belső munkaerőpiacokra jellemző, hanem különböző iparágakra is. A nagy koncentrációval jellemezhető iparágak magasabb béreket fizetnek, strukturáltabb belső munkaerőpiaccal rendelkeznek, többet fordítanak a munkások képzésére, mert ennek terheit áthárithatják a fogyasztóra. Ugyanakkor az ún. marginális iparágakban alacsonyabb a bérszínvonal és strukturálatlanabb munkaerőpiac, valamint a szekunder munkaerő túlsúlya a jellemző.

A primer és a szekunder szegmentum megkülönböztetése lényegében a hagyományos neoklasszikus modellek tagadásával egyértelmű. Nem csupán azért, mert „kulturális" (szociológiai és szociálpszichológiai) tényezőket is figyelembe vesznek az elemzésben, hanem azért is, mert 1. a munkaerő szektorok közötti megoszlásának révén egymással nem versenyző munkaerőpiaci csoportok jönnek létre (tehát a kereslet-kínálat szerepét felül kell vizsgálni), 2. a jövedelem- és bérnagyságok meghatározása a két szektorban eltérő módon megy végbe (közgazdaságilag ez a lényege a két munkaerőpiacnak).

ad 1. Az egyén mint munkaerő életpályája során gyakorlatilag nem következik be szektorok (szegmentumok) közötti mozgás, vagyis a munkaerő adott időpontban szemlélt szektorok közötti megoszlása alapján előre becsülhető a szektorok közötti megoszlás, továbbá

nagyjából megállapítható, hogy az éppen akkor vagy később a munkaerőpiacra kerülő munkaerő melyik szektorhoz tartozik (tehát primer lesz vagy szekunder). Konkrétan, a munkaerőpiacra belépő munkaerő nemek és fajok szerinti megoszlása alapján előre becsülhető a munkaerő szektorok közötti allokációja. A kisebbségi csoportok és a nők gyakrabban kezdik pályafutásukat a másodlagos munkaerőpiacon, mint a fehér férfiak. Az előrebecslést még egyéb „kisegítő" jellemzők is pontosabbá teszik (például iskolai végzettség).

ad 2. A két munkaerőpiaci szegmentumban a bérek nagyságát eltérő mechanizmusok határozzák meg. Az elsődleges (primer) piacon az egyének béreit a különböző életpálya-típusokhoz való kapcsolódás szabja meg. A különböző, lépcsőzetes mozgások sorozatából álló egyéni karriertípusok *(job-clusters)* általában szorosan összekapcsolódnak a formális iskolai végzettséggel és a — marginalista értelemben vett — egyéni termelékenységgel: vagyis itt (az elsődleges szegmentumon belül) a marginalista elemzés kiindulópontjával megegyező tényezőket találunk. Ráadásul a bérviszonyokat a technológiai változások is erőteljesen befolyásolják, s ez megint hasonló a „wage determination" (bérmeghatározás) marginalista felfogásához. A dualisták e mellé a szokás vagy szokásszerűség tényezőjét is felveszik, vagyis mindezek mellett a belső munkaerőpiacon érvényben levő szokások is meghatározzák a béreket (illetve a bérarányokat és a bérnövekedést).

Ezzel szemben a szekunder munkaerőpiacon egészen más szabályok érvényesek. Ebben a szegmentumban az egyének jellegzetességei nem bérmeghatározó tényezők, hanem elsősorban a piaci szektoron belüli keresleti-kínálati viszonyok a döntőek. A szekunder munkaerőpiac tehát neoklasszikus értelemben véve homogén munkaerőből áll, a munkások egyéni termelékenysége (és egyéb „human capital"-jegyei) nem játszanak szerepet a bérek nagyságának meghatározásában. Az azonos szakmában dolgozók közötti különbségeket pedig általában az adott belső munkaerőpiacon (vállalatnál) eltöltött idő, a rangidősség szabja meg. A munkások bérüket elsősorban munkahely-változtatásokkal növelhetik; ez irányú döntéseiket pedig nem a vállalaton belüli kilátások, hanem saját társadalmi mikrokörnyezetük (például család) befolyásolja.

A duális-szegmentált elmélet eredeti változatával szemben természetesen több ellenvetés is tehető (mint ahogy azt a neoklasszikus és marginalista, valamint a marxista indíttatású közgazdászok kritikáikban kifejtik). *Egyrészt* az elmélet törékenységét bizonyítja, hogy a dualitás ténye empirikusan kevéssé igazolható, illetve több szegmentum is elkülöníthető. A szegmentumok empirikus (és védhető) elkülönítését ez ideig nem dolgozták ki, így az elmélet részben „taxonómiai problémává alakult át" (Cain, 1975). *Másodszor*, mint azt Gordon (1972) kifejti, ugyancsak gondot okoz egy alapvető módszertani hiba, amelyet a duális-szegmentált elméletek hívei gyakran elkövetnek. Nevezetesen, miközben az elmélet történeti megalapozású, és hosszabb távon vizsgálandó az érvényessége, a konkrét empirikus elemzések rövid távúak, és helyi munkaerőpiacokra vonatkoznak. *Harmadszor*, az egyes szegmentumokhoz való tartozás ismérvei nincsenek empirikusan kidolgozva. Miközben az alapvető mutató a stabilitás, a duális-szegmentált elmélet hívei minduntalan hangoztatják — s ezt a gyakorlat is alátámasztja —, hogy az egyének szintjén ez a megállapítás nem ellenőrizhető, mert a primer szegmentumban is vannak fluktuáló, a szekunderben pedig stabil egyének.

Részben ezeknek az ellenérveknek a hatására már kialakulásának éveiben megkezdődött a duális-szegmentált el-

mélet bírálata, átértékelése. Piore már 1972-ben (Piore, 1972/a) három munkaerőpiaci szegmentumot különböztet meg. Hangsúlyozza (Piore, 1972/b), hogy az eredeti, duális felosztás annak tudható be, hogy kidolgozása idején a hátrányos helyzetű, elsősorban néger városi munkások helyzetét, munkanélküliségi viszonyait vizsgálták, ezért a szekunder szegmentumra koncentrálták az erőfeszítéseiket. Piore úgy véli, hogy a duális modell ebből a szempontból jól működött, s a szekunder munkaerő viselkedése jól leírható azokkal a jegyekkel, amelyeket annak idején megállapítottak. A kettős munkaerőpiac kidolgozása tehát helyes volt akkor, amikor a vizsgálódások középpontjában a szekunder munkaerő állt. Ha azonban a primer munkaerő csoportját alaposabban szemügyre vesszük, jól elkülöníthető két csoportot látunk, a felsőt és az alsót. Az eredeti duális kifejtéskor primerként leírt csoport lényegében a primer szegmentumnak csak az alsó csoportjával azonos. A felső csoportra *(managerials and professionals)* a megállapítások nem érvényesek. A felső csoport, amelybe főként (kicsit pontatlanul fogalmazva) a diplomások-értelmiségiek és a szakalkalmazottak kerülnek, abban különbözik az alsótól, hogy tagjainak magasabb fizetése, státusza van, ugyanakkor nagyobb előrejutási esélyekkel rendelkeznek. E csoport mobilitási és fluktuációs mintáit tekintve a szekunder munkaerőhöz hasonlít, miközben — a szekunderrel ellentétben — a nagyobb mozgás előrejutással párosul. A felső csoportban a formális képzettségnek sokkal nagyobb a szerepe, mint az alsó csoportban. Lényegében ez az előrejutás feltétele. Végül, a felső csoport nagyobb egyéni mozgástérrel és alkotási lehetőségekkel, valamint nagyobb biztonsággal rendelkezik.

A hármas felosztással a duális-szegmentált munkaerőpiaci elmélet eljutott a társadalmi rétegződés szociológiájához, mert a szekunder munkaerő azonosítható a szegénység szubkultúrájával, a primer alsó csoport a munkásosztállyal, a primer felső csoport pedig a középosztállyal. Az a tény pedig, hogy a munkaerőpiaci szegmentumok egy-egy társadalmi réteget és szubkultúrát foglalnak magukba, kézenfekvővé teszi, hogy a szegmentumok viselkedését az életstílus, életmód, életvitel különbözőségeivel magyarázzuk. Piore (1972/b) éppen ezt teszi, s felvázolja az egyes szegmentumokra jellemző életvitel jegyeit, és úgy véli, hogy a szegmentumok közötti különbségeket az ún. mobilitási láncok különbségei magyarázzák (amelyeket viszont a technológiai és a társadalmi osztályhoz tartozás determinál). Anélkül, hogy a mobilitási láncok részletes ismertetésébe belemennénk, megjegyezzük, hogy a három szegmentumra különböző mobilitásilánc-típusok jellemzőek. (A mobilitási lánc az egyének életpályájuk során elfoglalt pozícióinak sorozata, s általa a következő pozíció is valószínűsíthető.) A mobilitási láncot egyrészt a technológia, másrészt (a kínálat oldaláról) a társadalmi osztály határozza meg. A technológiát és a társadalmi osztálytól kapott értékeket, késztetéseket és az ezekből adódó formális jegyeket az egyének automatikus tanulási folyamata köti össze, s a két komponens, valamint az életpálya alatti szüntelen tanulás együttesen idézi elő az egyén és pozíciója egymáshoz rendelődését.

A Piore-féle utolsó hipotézist, tehát a három szegmentum meglétét empirikusan is megkísérelték bizonyítani (Osterman, 1975). Osterman egy 1967-es reprezentatív felvétel adatain kívánta bizonyítani a három szegmentum létezését. Először a Piore (1972/b) által javasolt kritériumokat kiegészítette egyrészt a társadalmi státuszt meghatározó pontosabb mutatórendszerrel, másrészt egyéb kritériumokkal „mérte" az autonómiát, amely Piorénél lényeges dimenzió (utóbbit Blauner, 1967; előbbit Gordon, 1972; Gans, 1962; Sennett

és Cobb, 1972 alapján). E kritériumok szerint az egyes foglalkozásokat három szegmentumba sorolta. A besorolás a Duncan-féle foglalkozási presztízsindex alapján történt (Duncan, 1961) (ami azért jogos, mert a szegmentumok egyben társadalmi rétegek is), de saját értékeléssel is ki kellett ezt egészíteni, mert a Duncan-féle indexek nem tartalmazták a szegmentumok minden dimenzióját (például belső munkaerőpiac hiánya a szekunder csoportnál). A besorolás után ellenőrzésképpen összevetette e foglalkozásokat olyan indikátorokkal, amelyek a besorolás helyességét alátámaszthatták. Az eredmények elég meggyőzőek: a fehérek aránya a szekunder csoportban a legkisebb, a felső primer csoportban a legnagyobb; hasonló tendenciát mutat az iskolázottság és az éves kereset megoszlása is; ugyanakkor életkor szerint nincs különbség a csoportok között.

A csoportok valóságosságát az bizonyítja, ha a hipotéziseknek megfelelően a bérek nagyságát meghatározó mechanizmusok a csoportok között különbségeket mutatnak (emlékszünk még rá: a szekunder munkaerőnél nem meghatározó a szakképzettség, viszont lényeges szerepe van a vállalatnál és a munkában eltöltött időnek stb.). Éppen ezért Osterman mindhárom csoportra többváltozós regressziós elemzést végzett, amelyben a függő változó az éves kereset volt (természetesen standardizált éves keresetről van szó).

A regresszióelemzés eredménye az volt, hogy a három szegmentum között valóban különbségek vannak a bért meghatározó mechanizmusokban (habár nem egészen olyan módon, ahogyan hipotéziseikben a duális elmélet kidolgozói kifejtették). A szekunder csoportnál elsősorban a ténylegesen ledolgozott idő szerepe jelentős, ugyanakkor az iskolázottság, az aktív életkor (munkában eltöltött idő) stb. nem játszik szerepet. A másik két csoportban a „minőségi" *(human capital-)* jellemzők lényeges szerepet játszanak, bár eltérő mértékben.

Az alsó primer csoportban például az iskolázottság növekedése kisebb mértékben növeli a bért, mint a felső csoportban. *A human capital* jellegű magyarázat sokkal inkább igaz az alsó, mint a felső csoportra, ami a formális, „minőségi" jegyek kisebb szerepére enged következtetni.

Az Osterman által kifejtett és kidolgozott empirikus kontroll eredményei természetesen vitathatóak, de kétségtelenül valószínűsítik a szegmentumok létét. Ugyanakkor kérdéses, hogy a duális-szegmentált elméletek ezen az úton haladva (a csoportok szaporítása révén) nem relativizálják-e olyan mértékben a munkaerőpiaci csoportok fontosságát, hogy azok csak — adott célok érdekében képzett — elemzési eszközök lesznek, vagy — ami szintén lehetséges — feloldódnak a társadalmi rétegződés-mobilitás, valamint az üzem- és munkaszociológia kutatásában. Gordon véleménye szerint (Gondon, 1972) a duális-szegmentált modellek akkor válnak igazán életképessé, ha szélesebb történelmi-társadalmi keretbe helyeződnek, és általánosabb elméleti megalapozást nyernek.

Galasi Péter — Sík Endre

Irodalom

1. *Aigner, D. I.—Cain, G. G.:* Statistical Theories of Discrimination in Labor Markets. Industrial and Labor Relations Review, 1977. 2. sz.
2. *Ashenfelter, O.:* Changes in Labor Market Discrimination over Time, Journal of Human Resources, 1970. 4. sz.
3. *Blauner, R.:* Alienation and Freedom. Chicago Univ. Press, Chicago, 1967.
4. *Bluestone, B.:* The Tripartite Economy. Poverty and Human Resources, 1970. július—augusztus.

5. *Bowles, S.—Gintis, H.:* IQ in the US Class Structure. Social Policy, 1973.
6. *Bronfenbrenner, M.:* Radical Economics in America. Journal of Economic Literature, 1970. 8. sz.
7. *Cain, G.:* The Challenge of Dual and Radical Theories of the Labor Market. American Economic Review, 1975. május.
8. *Caplow, T.:* The Sociology of Work. Univ. of Minnesota Press, Minnesota, 1954.
9. *Doeringer, P. B.—Piore, M. I.:* Internal Labor Markets and Manpower Analysis. Heath, Lexington, 1971.
10. *Duncan, O. D.:* A sociometric index for all occupations. Reiss „Occupations and Social Status" című könyvében. Free Press, New York, 1961.
11. *Dunlop, I. T.:* The task of contemporary wage theory. A New Concepts in Wage Determination című kötetben (Szerkesztette: Taylor-Pierson). McGraw-Hill, New York, 1957.
12. *Dunlop, I. T.:* Industrial Relations System. Holt. New York, 1958.
13. *Gans, M.:* The Urban Villagers. Free Press, New York, 1962.
14. *Gintis, M.:* Education, Technology and Characteristics of Worker Productivity. American Economic Review, 1971. 6. sz.
15. *Gordon, D. M.:* Theories of Poverty and Underemployment. Lexington Books, 1972.
16. *Harrison, B.:* Education, Training and The Urban Ghetto. J. Hopkins Univ. Press, Baltimore,1972.
17. *Haworth, I. G.:* Earnings, Productivity and Changes in Employment Discrimination During the 1960's. American Economic Review, 1975. 4. sz.
18. *Jencks, C.:* Inequality. New York, Basic Books, 1972.
19. *Kerr, C.:* Labor Markets. American Economic Review, 1950. 8. sz.
20. *Kerr, C.:* The Balkanisation of Labor Markets. A Labor Mobility and Economic Opportunity című kötetben. (Szerkesztette: E. W. Bakke) Wilcy, New York, 1954.
21. *Marsden, D.:* The labour market and the distribution of employment and earning over the working population. Kézirat. 1977.
22. *Michelson, S.:* Income of Racial Minorities. Stanford Univ. Press, 1968.
23. *Mill, J. S.:* Principles of Political Economy. Routledge and Paul Kegan, London, 1969.
24. *Osterman, P.:* An Empirical Study of Labor Market Segmentation. Industrial and Labor Relations Review, 1975. július.
25. *Piore, M. K.:* On the Job Training in the Dual Labor Market. A Public-Private Manpower Policies című kötetben. (Szerkesztette a szerző és Weber, A. R.) Univ. of Wisconsin, Madison, 1968.
26. *Piore, M. I.:* Jobs and Training. A The State and the Poor című kötetben. (Szerkesztette: Beer, S. M.—Barringer, I. E.) Winthrop Press, Cambridge, 1970.
27. *Piore, M. I.:* Upward Mobility, Job Monotonity and Labor Market Structure. M.I.T. Working Papers, 1972(a).
28. *Piore, M. I.:* Notes for the Theory of Labor Market Stratification. M.I.T. Working Papers, 1972(b).
29. *Reich, M.:* The Economics of Racism. A Problems in Political Economy című kötetben. (Szerkesztette: Gordon, D. M.) Heath, Lexington, 1971.
30. *Sennett, R.—Cobb, I.:* Working Class Lives. Social Policy, 1972. 3. sz.
31. *Siskind, E. B.:* Labor Force Participation of Men 25—54 by Race, Monthly Labor Review, 1975. május
32. *Thurow, L. C.:* Education and Economic Inequality. The Public Interest, Summer, 1972.
33. *Thurow, L. C.:* Generating Inequality. Basic Books, New York, 1975.
34. *Thurow, L. C., Lucas, R.E.B.:* The American Distribution of Income. Joint Economic Comittee of Congress, Washington, 1972.
35. *Wolfsperger, A.:* Contestation de l'orthodoxie et tentation du sociologisme chez les économistes. Revue Francaise de Sociologie,1977. 3. sz.

A XVIII. közgazdász vándorgyűlés

(Szekszárd, 1979. június 21—23.)

A közgazdászok hagyományos vándorgyűlését idén *Gazdaságpolitika, szabályozórendszer, a vállalati gazdálkodás hatékonysága* címmel rendezte meg a Magyar Közgazdasági Társaság, a MTESz Szervezési és Vezetési Tudományos Társasága, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Közgazdasági Választmánya és Tolna megyei szervezeteik.

Az első napi plenáris ülésen *Marjai József* miniszterelnök-helyettes tartott előadást. Elemezve az ismert gazdasági feszültségek feloldására tett erőfeszítések eddigi eredményeit és a nehézségeket, bírálta azt a széles körben mutatkozó szemléletet, amely a *helyi* stabilitást a *társadalmi* ésszerűség rovására is igyekszik minden áron fenntartani. Nyomatékosan hangsúlyozta a *takarékosság* fontosságát, néhány égetően fontos népgazdasági problémánk felidézésével illusztrálva az ez irányú lehetőségeket.

1. Egységnyi nemzeti jövedelem megtermeléséhez jóval több energiahordozót használunk fel, mint nem egy, Magyarországnál energiaforrásokban gazdagabb ország, ráadásul ez az arány — fűtőértékben kifejezve — az olajárrobbanás óta emelkedett is.

2. Túlságosan magas az ipar és az építőipar *szerkezetianyag-felhasználása* is; gépeink nehezek, szerkezeteink túlméretezettek, a megmunkálási hulladék és a selejt mértéke sem indokolt.

3. Gyorsan növekszik a konvertibilis devizáért importált anyagok és alkatrészek értékének aránya a termelés értékéhez képest az ipar különböző ágazataiban és a mezőgazdaságban egyaránt.

4. Nagy veszteségeket okoz a pazarlás, a kooperáció gyenge szervezése, a szerződéses fegyelem lazasága.

Takarékoskodni kell tehát, mindenekelőtt az energiával és az anyaggal, s a takarékosságot az anyagi ösztönzés eszközeivel is ki kell kényszeríteni. A *fejlesztéseknél* előnyben kell részesíteni az anyag- és energiatakarékos technológiákat, és erre kell kényszeríteniük a gazdaságossági ismérveknek is. A termelési *szerkezetet* a kevéssé energia- és alapanyag-igényes termékcsoportok javára kell megváltoztatni. Maximálisan hasznosítani kell a keletkező hulladékokat és a melléktermékeket.

Marjai József bírálta az energiatakarékosság vonatkozásában széles körben tapasztalható közönyt és érdektelenséget. Ezen a téren mi sokkal lassabban reagáltunk a megváltozott helyzetre, mint sok más ország. Legfőbb ideje, hogy *átfogó, komplex energiaprogramot* készítsünk, amely egész társadalmunkat mozgósítja.

Jelentősen bővíteni kell féltermék-, alkatrész- és részegységtermelő *háttériparunkat*, úgy, hogy az egyidejűleg helyettesítse az importot, és képes legyen exportálni is. Törekedni kell arra, hogy a szocialista együttműködésen belül az alkatrész- és részegység-termelésben bővüljön a kooperáció. Növelni kell a szocialista országokból származó importot, ezen belül a féltermékimportot.

Fejlődésünk másik kulcskérdése a *népgazdasági kibocsátás értékének növelése.* Elképzelhetetlen a népgazdasági egyensúly helyreállítása és fenntartása abban

az esetben, ha alacsony az anyaghoz és energiához hazai munkával hozzáadott érték, ha a termékek silány, ingadozó minőségűek, ha az exportált termékeinkhez járuló szolgáltatások hiányosak vagy alacsony kulturáltságúak. A szelektív fejlesztés „sem hoz sokat a konyhára", ha a prioritást élvező termékek a világpiac mérlegén megméretve éppoly „könnyűnek találtatnak", mint azok, amelyeket kiszelektáltunk.

A magyar népgazdaság teljesítménye jelenleg — a világpiac mércéjével mérve, a belső felhasználáshoz képest — kevésnek bizonyul. Ezért teljesítményeinket növelni kell, méghozzá a világpiac által elismert módon. A népgazdasági és a vállalati hatékonyság növelésének a népgazdaság mai feladatai tükrében egyedül elfogadható útja az egy dolgozóra jutó hozzáadott érték — világpiaci árakban is elismertethető — növelése. Ezt elsősorban jó szervezéssel, ösztönzéssel és szabályozással kell elérni.

A szabályozórendszerről szólva Marjai József kitért a *stabilitás* és a *normativitás* kérdéseire. A stabilitásra való törekvést össze kell tudnunk egyeztetni a gazdasági környezet változásaihoz való gyors alkalmazkodás igényével, *meg kell tanulnunk a változó feltételekhez igazodó, azokra aktívan reagáló szabályozórendszer kialakítását.*

Dilemmában vagyunk a normativitást illetően is. A normatív szabályozásnak vannak vitathatatlan előnyei. A magyar népgazdaság azonban meglehetősen heterogén, vannak benne nagy- és kisvállalatok, dinamikus és fejlődési lendületüket vesztett szektorok. Ezért a szabályozás normativitása nem értelmezhető mechanikusan.

Bíráló szavakkal illette Marjai József azt az elmúlt évtizedben tapasztalt gyakorlatot, amely a gazdasági szabályozás egyes eszközeit egymástól elszigetelten kezelte. A gazdasági szabályozás — mondotta — *komplex rendszer,* amelyben az egyes eszközök csak *viszonylagos önállósággal* rendelkezhetnek, a hatás pedig mindig összetett módon jelentkezik.

Az *árrendszerről* szólva hangsúlyozta annak a követelménynek a fontosságát, hogy az áraknak helyesen kell közvetíteniük a külső piacok értékítéletét. Belső értékrendünk nem szakadhat el annak a piacnak az értékrendjétől, amely évről évre mind szigorúbban ítél nemzeti munkateljesítményünk mintegy 4/10-e felett. Ezért határoztuk el, hogy áraránynyainkban a jövőben jobban érvényesítjük a külgazdasági környezet hatásait. Az árrendszer módosítása azonban szükségessé teszi a szabályozás egész láncolatának az újraértékelését is.

Különösen fontos, hogy az *árfolyampolitika* helyesen orientáljon; az árak és az árfolyamok módosításának a támogatási és elvonási rendszer egyszerűsödéséhez, jelentőségének csökkenéséhez kell vezetnie.

Árpolitika

A vándorgyűlés *első* szekciója a központi és a vállalati árpolitika kérdéseiről tanácskozott, *Szikszay Béla,* az MSZMP KB osztályvezető-helyettese és *Gadó Ottó,* miniszteri tanácsadó, az Országos Tervhivatal nyugalmazott elnökhelyettese elnökletével.

A vita bevezetéséül *Csikós-Nagy Béla* államtitkár, a Magyar Közgazdasági Társaság elnöke kiegészítéseket fűzött a Figyelőben korábban megjelent referátumához. Eszerint a dollár árfolyama 1980-ban — az időközben bekövetkezett jelentős devizaár-emelkedések miatt — alacsonyabb lesz az árrendezés előkészítése során használt 38 Ft/dollárnál. Ugyancsak a devizaár-emelkedések következtében 1980-ban nem lesz mód az árrendszer kétszintűségének a helyreállítására, mivel a termelői árak szintje mintegy 6—7 százalékkal magasabb lesz az eredetileg tervezettnél. Kérte a szekcióülés részvevőit, foglaljanak állást néhány függőben levő, tisztázásra váró kérdésben. A külső áringadozások belföldi hatásának csil-

lapítására szánt vállalati árkiegyenlítő kasszák kötelezőek legyenek avagy önkéntesek? Hogyan oldjuk meg a világpiaci (exportban elért) áraktól való eltérést lehetővé tevő — átmenetinek szánt — preferenciák leépítését? Hogyan oldjuk meg az exportárakhoz igazodó árképzést azoknál a vállalatoknál, amelyek maguk nem exportőrök? Hogyan lehetne célszerűen alkalmazni a devizaszaldó előírásainak—elvárásának módszerét?

A továbbiakban *Kovács Imre*, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium miniszterhelyettese, *Berényi Lajos*, a Külkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője és *Burkus Egon*, a Könnyűipari Minisztérium főosztályvezetője korreferátumát hallgatták meg a szekcióülés részvevői. Kovács Imre az 1980. évi árreform mezőgazdasági és élelmiszeripari vonatkozásait ismertette; Berényi Lajos a devizaárak legutóbbi időben bekövetkezett változásairól, az árfolyam-politikáról és az exportban-importban alkalmazandó pénzügyi hidak rendszeréről adott tájékoztatást; Burkus Egon a könnyűipari árképzés jellemző közgazdasági összefüggéseiről és problémáiról szólt.

A korreferátumokat követő *vita* részvevői egyetértettek a tervezett árreformnak azzal az alapgondolatával, hogy a belföldi árakat szoros kapcsolatba hozzuk a külpiaci árakkal, és a világpiaci ármozgások gyors követése céljából rugalmassá tesszük termelői árainkat. Ugyanakkor megkérdőjelezték a tervezett árrendezés egyes részintézkedéseit.

Például vitatták annak helyességét, hogy a belföldi árak bázisaként egyoldalúan az exportban elért árakat tekintik, mivel ez nem kedvez az importhelyettesítő termelésnek, és a termelővállalatok számára gazdaságtalanná tehet olyan termelést is, amely a népgazdaság számára egyértelműen előnyösebb az importnál. Ezért — hangzott el a vitában — helyesebb lenne az árbázis rugalmasabb kezelése: a feldolgozóipari termékek belföldi árának *alsó határa* legyen az exportban elérhető ár, *felső határa* az importért fizetendő ár. E határok között a konkrét belföldi árat a tényleges belső piaci helyzet, a kereslet és a kínálat figyelembevételével kellene megállapítani. Így el lehetne kerülni a ma nem ritkán előforduló párhuzamos exportot és importot, amely számottevő devizaveszteséget okoz az országnak.

Felhívták továbbá a figyelmet arra, hogy a tervezett pénzügyi hidakkal megnövelt *de facto árfolyamok* magasabbak lennének az exportban, mint az importban, ami — a népgazdaság szempontjából ésszerűtlenül — arra ösztönözné a termelőket, hogy termékeik importtartalmát minél jobban emeljék. Rámutattak arra, hogy az exportban és az importban érvényesített árfolyam eltérése nem szükségszerű. Az árak nyereségtartalmának a csökkentésével és — ha ez nem elegendő — a bérjárulék további csökkentésével vagy teljes eltörlésével meg lehet teremteni a feltételeket az árfolyam egységességének a megszilárdításához.

A bírált gyengeségek jelentőségéről szólva, felhívták a figyelmet arra, hogy a szabályozórendszer, azon belül az árrendszer — a lánchoz hasonlóan — mindig csak olyan erős, mint az őt alkotó elemek — láncszemek — leggyengébbike. Ezért a nagy jelentőségű, számottevő elvi előrelépést jelentő javítások hatékonyságát is erőtlenítheti, ha fontos részterületeken hibásan orientáló megoldásokba nyugszunk bele.

A vita több felszólalója is bírálta az árképzés elfogadott elveiből eredő bonyolultságot, főleg azért, mert tág teret nyit az elvek eltérő értelmezésének. Máris tapasztalható, hogy a korábbi *tervalku*, majd *szabályozóalku* után most az *áralku* határozza meg a vállalatok gazdasági pozícióját, ez az áralku azonban — sajátos módon — nem a többi vállalattal, hanem az árhatósággal folyik.

Az egyik felszólaló csalódottságának adott kifejezést amiatt, hogy 1980-ban elmarad a korábban kilátásba helyezett kétszintűség. Ennek oka elsősorban a magas dollárárfolyam. Alacsonyabb árfolyam esetén alacsonyabb lehetne az egész termelői árszint, és lehetővé válna a kétszintű árrendszer.

A devizaszaldó-érdekeltség témájáról szólva, emlékeztettek a reform indí-

tásakor bevezetett gyógyszeripari devizahozam-konstrukció sikeres működésére. E tapasztalatok alapján lehetségesnek látszik hasonló konstrukciók szervezése más ágazatokban is.

Csikós-Nagy Béla — válaszolva a vitában elhangzottakra — kiemelte, hogy még van idő és lehetőség az elhangzott bírálatok és javaslatok hasznosítására; éppen ez teszi érdemivé és fontossá a vándorgyűlés tanácskozását. A felmerült javaslatokat gondosan meg kell vizsgálni; így például sürgősen elvégezteti a számításokat arra vonatkozóan, lehet-e a nyereség és/vagy a bérjárulék csökkentésével erősíteni a devizaárfolyam egységét, és csökkenteni a színvonalát.

Fejlesztés, szinttartás, leépítés

A vándorgyűlés második szekciója a fejlesztés, szinttartás, visszafejlesztés közgazdasági problémáival foglalkozott *Madarasi Attila* pénzügyminisztériumi államtitkár elnökletével.

Vitaindító előadásában *Havas Péter*, az Állami Fejlesztési Bank vezérigazgatója hansúlyozta: véglegesen szakítani kell a szelektív gazdaságfejlesztés olyan felfogásával, amely csak a gyorsabb vagy a lassúbb fejlesztés változatait tekintette lehetségesnek. A gazdasági fejlődésnek természetes velejárója egyes tevékenységek, gyáregységek, vállalatok, gazdasági ágak térvesztése, sőt megszűnése éppúgy, mint más tevékenységek dinamikus fejlődése. A fejlesztést pedig nem szabad a beruházás kérdésére egyszerűsíteni, mivel a beruházás a fejlesztési cél megvalósításának csupán egyik eszköze.

Ami a fejlesztés és a szabályozórendszer viszonyát illeti, bírálta azt a felfogást, amely a fejlesztést *külön* fejlesztésszabályozással kívánná irányítani. A gazdasági élet irányítása, szabályozása ugyanis csak komplex folyamatként képzelhető el, emellett az ár-, a jövedelem- és a bérszabályozás elemei gyakran erősebben hatnak a fejlesztési törekvésekre, mint a kifejezetten a fejlesztés szabályozására szánt eszközök.

Az ár- és a szabályozórendszer folyamatban levő változtatása lehetőséget ad a normativitás erősítésére, a fejlesztési támogatások jelentős mérséklésére, az adott körülmények közt támasztható gazdaságossági követelmények következetesebb érvényesítésére. A szabályozók komplex jellege persze nem ment fel az alól, hogy a fejlesztéssel szorosabb kapcsolatban levő szabályozóelemeket is felülvizsgáljuk. Ez meg is történik, például a fejlesztési források képzésében az *amortizációs rendszer* változtatása az erőteljesebb differenciálódást, a hatékonyabb munkára való ösztönzést szolgálja. Az eddigi amortizációs politika azt a felfogást tükrözte, hogy *minden* vállalat számára biztosítani kell a dinamikus szinttartás lehetőségét. Ennek következtében azoknál a vállalatoknál is lehetett fejlesztési alapot képezni az amortizációból, amelyeknél a korábbi befektetések nem térültek meg, így az egyszerű szinttartás mértékéig ezek a vállalatok is tudtak beruházni. A mostani módosítás után azonban az esetleges veszteség fedezésére igénybe kell venni az értékcsökkenési leírást, tehát gazdaságtalan termelés esetén nem lesz lehetőség a szinttartásra, az egyszerű reprodukcióra sem. A gazdaságos működésre képtelen, tartósan veszteséges vállalat így fokozatosan elveszti vagyonát és a fennmaradására vonatkozó döntési jogát. Az ilyen vállalat sorsáról az államnak mint tulajdonosnak kell döntenie. *A tartósan gazdaságtalan, ésszerű ráfordítással gazdaságossá nem tehető tevékenységek, vállalatok leállítása nélkül nem lehet előrejutni*, mert ezek jelentős termelőerőt kötnek le és vonnak el más területek elől. A gazdaságtalan tevékenységek leállításával ezek a termelőerők hozzáférhetővé válnak azok számára, akik hatékonyabban hasznosítják őket. A leállításra kerülő vállalatok eszközeinek az átadását *visszterhesen* célszerű lebonyolítani. Az ingyenes átengedés mind a beruházási vásárlóerő szabályozása, mind a hatékonysági követelmény érvényesítése szempontjából helytelen lenne.

A gazdasági haladás fő eszköze persze nem a leépítés, hanem a *gazdaságos fejlesztés*, amit nemcsak lehetővé tenni, de kifejezetten ösztönözni is kell. A gazdaságos tevékenységek dinamikus fejlesztése megkívánja az ilyen fejlesztésekhez igénybe vehető források bővítését is. Az ár- és szabályozómódosítások szigorúbb, a gazdaságosságot megkövetelő hitelnyújtási feltételeket fognak teremteni, ugyanakkor a jövedelmező célok számára bővülnek a hitellehetőségek. Emellett a gazdaságos fejlesztés finanszírozási lehetőségei az *állami alapjuttatással* is bővülnek. Ennek a finanszírozási formának az a feladata, hogy segítse az olyan ígéretes fejlesztési lehetőségek megvalósítását, amelyekhez a vállalat saját erőből már nem tud forrást szerezni, mivel korábbi jó fejlesztései kimerítették mind a fejlesztési alapját, mind a hitelképességét. (Az alapjuttatás mint finanszírozási mód 1976 óta létezik, de az eddigi gyakorlatban a vállalatok nagy beruházásaira, illetve rossz gazdasági helyzetű vállalatok támogatására szolgált.) A jó vállalati elgondolásokat támogató állami alapjuttatást természetesen a hitelezésnél jóval szűkebb körben kell alkalmazni.

A gazdaságosság értelmezéséről, a beruházásgazdaságosság számítási módszereiről szólva, Havas Péter bírálta az eddig használt eszközhatékonysági mutatókat. Ezek ugyanis — mondotta — nem kezelik helyesen azt a beruházási-költség-többletet, amely a szűkös munkaerőhelyzet miatt válik szükségessé a fokozott mértékű munkaerő-megtakarítást eredményező, drágább technológiák választásakor. Ezt a beruházást a munkaerő lekötéséből fakadó költségnek kellene tekinteni, amiből értelemszerűen következik az is, hogy beruházásmegtakarításnak kell tekinteni, ha egy vállalat, ágazat leépítése révén munkaerő szabadul fel mások számára.

A beruházások hatékonyságának, sőt a gazdaság egészének is egyik legnagyobb tehertétele a befejezetlen beruházások állománya. Jelenleg mintegy négyévi beruházásnak megfelelő összegű beruházás van folyamatban. Hogy a beruházások szétforgácsolódását mérsékelhessük, az átlagos megvalósítási időt rövidíthessük, néhány évig kevesebb költséges beruházást célszerű elkezdeni, mint amennyi befejeződik.

Az előadást követő vitában két korreferátum és tizenhárom hozzászólás hangzott el.

Szabó Imre, könnyűipari miniszterhelyettes korreferátumában hangsúlyozta: a jelenlegi vállalati gyakorlatban a fejlődési folyamat két mozzanata — az új eszközök szerzése és a régitől való szabadulás — nem azonos fajsúlyú tevékenység. Még azok a vállalatok sem adják el — kellő mértékben — a felesleges gépeiket, amelyek erejüket meghaladó fejlesztésre vállalkoztak, emiatt nehéz gazdasági helyzetben vannak, és a kilábalást segíthetné néhány berendezésük értékesítése.

A versenyképes fejlődés feltétele az esetenkénti visszafejlesztés, a tevékenységek cseréje. Nem lehet versenyképes az a vállalat (ágazat stb.), amely fenntartja minden régi tevékenységét, és struktúrája csak az új tevékenységek meghonosításával változik. A tevékenységek cseréjét nem szabadna korlátozniuk az ágazati határoknak. (Az ágazatok közti tevékenységcserére a magyar gazdaságtörténet számos példát szolgáltat. Például van olyan textilüzem, amely egy hajdani repülőgépgyár helyén működik.) Az ágazatközi tevékenységcsere nagy előnye, hogy az új tevékenység megindításához kész épület(ek) áll(nak) rendelkezésre. Meglevő üzemcsarnokban a gyártás fél éven belül megindítható, új üzemcsarnok építése esetén ehhez legalább három évre van szükség.

A fejlesztések hatékonyságát kedvezően befolyásolná, ha a szakmánkénti ipartelepítés területileg koncentráltabb lenne. Kis telepen, ahol sokféle ipart űznek, nem jöhet létre magas színvonalú szakmakultúra.

A befejezetlen beruházások állományával kapcsolatban megjegyezte, hogy az átfutási idő rövidítésének követelménye nem abszolutizálható. Esetenként gazdaságilag kifejezetten előnyös lehet a *tudatosan* hosszabb végrehajtás. Ily módon a termelők könnyebben tanulják meg az egyenletes minőségű áru gyártását, s zökkenőmentes lehet az áru piaci bevezetése is.

A beruházások hatékonyságának számítási módszereiről szólva megjegyezte, hogy más mérlegelést kívánnak az új területeket igénylő, illetve a leépítéssel, tevékenységcserével együtt járó beruházások. A jövőben célszerű lenne kötelezően előírni a *tőkeérzékenységi* vizsgálatot.

Körtvélyes István, a Borsodi Vegyi Kombinát igazgatója korreferátumában a nitrogénműtrágya-gyártás fejlesztésével kapcsolatos gazdasági összefüggéseket vázolta. Jelenleg a nitrogénműtrágya-gyártás fejlesztése ellen szól, hogy: a belföldi piacon a kereslet és a kínálat egyensúlyban van, és a kereslet lassuló ütemű növekedésére lehet számítani; a szocialista országok jelentős termelők; sok alapanyaggal rendelkező fejlődő ország is kiépíti (exportra orientált) gyártó kapacitásait. A visszafejlesztés ellen szól, hogy jelentős mennyiségű importot tenne szükségessé. Igaz, a termék energiaigényes, de az energiaráfordítást az importműtrágyánál is meg kell fizetni — a késztermék árában. Emellett a műtrágya importálása — szemben a csőhálózaton érkező földgázimporttal — számottevő szállítási nehézségekkel járna, és tovább terhelné a már egyébként is túlzsúfolt záhonyi átrakó körzetet. Legcélszerűbbnek tehát a szinttartás látszik, de az is komoly finanszírozási gondokat okoz. A képződő amortizáció nem elegendő a szinttartáshoz; a hiányzó részt a fejlesztési alapból kellene pótolni. A jelenlegi árrendezés után várható, a világpiacinál továbbra is alacsonyabb belföldi ár azonban nem ad lehetőséget megfelelő fejlesztési alap képzésére. Ezzel kapcsolatban felvetette: helyes-e a növénytermesztést — ahelyett, hogy szükség esetén közvetlenül támogatnák — a reálisnál alacsonyabb műtrágyaárral szubvencionálni. Amennyiben a belföldi ár kellő mértékű emelése nem oldható meg, a vállalat a szinttartást csak akkor tudja önerőből megvalósítani, ha termelése egy részét a jobban fizető tőkéspiacon értékesíti. A megfelelő jövedelmezőségű exporthoz viszont arra van szükség, hogy a vevő igényei szerint bármikor szállíthassa a már lekötött mennyiséget, hirtelen felszökő belföldi kereslet esetén is.

Az előadást és a korreferátumokat követő vitában a hozzászólók az állóeszközök értékelésének problémáival, a befejezetlen beruházások állományának a megítélésével, a munkaerő-gazdálkodás és a fejlesztés kapcsolatával, valamint a termelési folyamatot megelőző és követő fázisok gépesítésének a problémáival foglalkoztak.

Több hozzászóló véleménye szerint a következő időszakban jelentős hatékonyságjavulást lehetne elérni viszonylag kis költségű beruházásokkal, amelyek a technológiai folyamat elejének vagy végének a gépesítését, korszerűsítését teszik lehetővé.

A munkaerővel való jobb gazdálkodás szükségességét elismerve, az egyik felszólaló vitatta a munkaerő-ráfordítások, illetve -megtakarítás *preferált* figyelembevételének a szükségességét a hatékonysági számításoknál. Igaz, a munkaerő szűkös erőforrás, de ez nem különbözteti meg a termelés többi tényezőjétől, mivel azok mindegyike szűkösen áll a gazdaság rendelkezésére. Ezért a szabályozásnak a termelési tényezők *összességével* való takarékosságra kell ösztönöznie. Tény, hogy a fejlesztéshez szükséges munkaerőt az esetek egy részében úgynevezett munkaerő-felszabadító beruházással másutt kell felszabadítani. Az ezzel kapcsolatos beruházási igény azonban mérsékelhető, mert gazdaságtalan tevékenységeket beszüntetve is lehet munkaerőt felszabadítani. Az új beruházások jobb kihasználásának egyik útja a folyamatos munkarend alkalmazása, ez azonban sok esetben akadályokba ütközik — még a munkaerőben nem szűkölködő körzetekben is — az infrastruktúra egyműszakossága miatt.

Érdekes eszmecsere bontakozott ki a nullára leírt, de még működtetett állóeszközök megítéléséről. Az állóeszközök nettó értéke számviteli kategória, amelynek — amikor eléri a nulla értéket — indokolatlanul tulajdonítanak közgazdasági tartalmat. A nullára leírt állomány nagysága gyakran hivatkozási alap a pótlási szükségletek bizonygatásakor. Pedig az, hogy valamely állóeszköz tényleg elhasználódott-e, csak konkrét műszaki és üzemgazdasági vizsgálat alapján dönt-

hető el. A selejtezés szükséges időpontja meg is előzheti, túl is haladhatja a teljes leírás időpontját. A megfelelő állóeszköz-gazdálkodáshoz a gépek, berendezések rendszeresen vezetett „kórlapjára" lenne szükség. Az állóeszköz-gazdálkodás népgazdasági és vállalati szintű problémáival — a selejtezéssel, a használt gépek értékesítésével, a karbantartás gazdaságosságával, az elavult állomány épület-, munkaerő-, anyagigényességével stb. — a jövőben más fórumokon többet kellene foglalkozni.

Exportorientáltság és vállalati stratégia

A vándorgyűlés harmadik szekciója az exportorientáció és a vállalati stratégia témájával foglalkozott *Nyers Rezsőnek*, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete igazgatójának az elnökletével.

Bevezető előadásában *Drecin József*, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese a vállalati hosszú távú stratégiai tervezés kérdéseiről beszélt. Megállapította, hogy a vállalatok stratégiai tervezése két alappilléren nyugszik: egyrészt az állami terven, a központi információkon, másrészt a vállalat önálló, szuverén döntésein. Piaci információval a magyar vállalatok igen szűkösen rendelkeznek. Az államközi szerződések gyakran a műszaki paramétereket és az eladási árat sem rögzítik, a különböző országokbeli partnervállalatok nem kerülnek közvetlen kapcsolatba egymással, a hiányzó ismereteket a termelők a gyártási folyamat megkezdése után szerzik meg. Ebben a helyzetben fokozott jelentőségű az állam információszerző, tájékoztató szerepe. Az állam azonban nincs felkészülve e feladat ellátására. Amikor néhány nagyvállalat bevonásával megkísérelték tisztázni, milyen információkat kell ismerniük és továbbítaniuk a központi szerveknek, zömmel az éves tervkészítésnél amúgy is használatos mutatókat soroltak fel.

Vállalatainknál a termelési és az értékesítési feladatok elszakadnak egymástól, a stratégiai tervezés középpontjában a termelési szempontok állnak. Emögött gyakran az húzódik meg, hogy nem áll rendelkezésre a komplex összefüggések megragadására képes szakembergárda.

Jelenlegi szabályozóink nem kedveznek a magas feldolgozottságú termékek gyártóinak. A feldolgozottsági fok növekedésével ugyanis nő a tisztajövedelemelvonás. A vállalatok ezeket a tételeket költségelemként kezelik, a magas költségszint miatt pedig a hatékonysági mutatók rosszak. A magas feldolgozottságú termékek rossz hatékonysága tehát — legalábbis részben — látszólag a szabályozórendszer hibája; lehetséges, hogy a termékek egy része más adózási rendszerben gazdaságosnak mutatkoznék. A szabályozók alapvető hibáit egyedi támogatásokkal, kivételezésekkel nem lehet korrigálni. Az elmúlt években a szabályozórendszer a népgazdasági célokkal ellentétesen, az exportorientáció ellen hatott. Pedig az exportorientáció megteremtése népgazdasági szintű feladat. Ennek azonban nem az a célszerű módja, hogy a vállalatoktól számon kérik az exportnövelést. E szellemben több olyan vállalatot is kikényszerítettek a tőkés piacra, amelynek termékeire a belföldi piacon is szükség lett volna. A hiány megszüntetése pedig sok esetben több devizát igényelt, mint amennyi az exportőrök bevétele volt. Körülbelül 1975 óta a makroszintű gazdaságpolitika képtelen volt arra, hogy a kitűzött céloknak megfelelően irányítsa a növekedési ütem és az értékesítés relációk szerinti megoszlását. Meg kéne fontolni egy olyan mechanizmust, amely csak azoknak a vállalatoknak tenné lehetővé a növekedést, amelyek terméktöbbletüket a tőkés piacon értékesítik.

A vállalati stratégia kidolgozásakor az árprognózisok megbízhatatlansága miatt nem lehet kizárólag értékmutatókra támaszkodni. Meg kell találni a helyes arányt az értékmutatók és a műszaki-gazdasági kritériumok felhasználása között.

Deák János, a Külkereskedelmi Minisztérium főosztályvezető-helyettese korreferátumában hangsúlyozta, hogy az exportorientált gazdaságpolitika nem pusz-

tán külkereskedelmi probléma. Az exportorientált gazdaságpolitikát gyakran éri az a vád, hogy elhanyagolja az importhelyettesítést. Pedig korántsem zárja ki az ésszerű importhelyettesítést, ellenkezőleg: magában foglalja azt. A csak importmegtakarításra irányuló fejlesztések viszont gyakran rossz minőségű termékeket eredményeznek, így olykor nem is jelentenek valódi importmegtakarítást. Egyáltalán nem túlzás tehát, ha azt mondjuk: csak az az importhelyettesítő termék igazán jó, amelyik exportképes is. A vállalatok gyakran olyan információkat várnak a külkereskedőktől, amelyeket nekik jobban kellene ismerniük. Így a vállalatoknak kell tudniuk, hogy termékeik milyen műszaki paraméterei javíthatók, illetve milyen szolgáltatásokkal tehetők jobban értékesíthetővé.

A bevezető előadás első részére reagálva, a hozzászólók elemezték a szocialista és a tőkésvállalatok eltérő magatartásának az okait. A szocialista vállalatok „szívásos" környezetben működnek, a termékeik iránti kereslet zömében meghaladja a kínálatot, ez a helyzet pedig nem kedvez a piacra orientált magatartás erősödésének. A termelők helyzete így konfliktusos, hiszen ebben a környezetben élve kell eleget tenniük annak a követelménynek, hogy a piaci viszonyokhoz alkalmazkodjanak. További torzítást jelent, hogy a tulajdonosi felügyeletet gyakorló államigazgatási szervek éves költségvetési szemléletben élnek, amelyben elképzelhetetlen az adott évben tudatosan vállalt veszteség.

A szabályozórendszer nem kedvez a kockázatvállalásnak, rövid távú gazdasági eredmények elérésére ösztönöz, egyenletes fejlődésre szorít akkor is, ha a piac mást kívánna. A tervkészítés során problémát okoz, hogy a vállalatok rosszul informáltak, kevés a szabályozórendszerben a stabil elem, az értékmutatók úgyszólván használhatatlanok. Az elmúlt évek tapasztalatait összegezve több hozzászóló megállapította, hogy a bruttó exportérdekeltség több kárral jár, mint haszonnal.

Vállalati felszólalók szerint több tényező hat a gazdaságos exportszerkezet kialakítása, illetve a termékszerkezet-váltás ellen. A *tervek* kialakításakor gyakran túlságosan magas exportértékesítési előírásokat kapnak, amelyek teljesítése csak a belső piac kárára történhet. *Hitelekhez* többnyire csak akkor jutnak, ha magas exportnövelést vállalnak. E tényezők miatt olyan üzletekbe is belekényszerülnek, amelyekben áron alul kell értékesíteniük termékeiket. Hasonló helyzetben levő szállítóik saját közvetlen exportjuk mögé sorolják megrendeléseiket, így sok belföldön is gyártott terméket kénytelenek importból beszerezni. Gazdaságtalan, rossz hatékonysággal gyártott termékeik leépítését a központi szervek — a belső piac szükségleteire hivatkozva — gyakran utasításokkal akadályozzák meg.

Mindebből azt a következtetést vonták le, hogy több figyelmet kell fordítani a vezetői infrastruktúrára, a vezetői szolgáltatások kiépítésére, hiszen enélkül elképzelhetetlen a termelési és értékesítési funkciók vállalati szintű összekapcsolása, az olyannyira várt komplex vezetői szemlélet kialakulása.

Többen bírálták a műszaki-gazdasági kritériumrendszert is, mondván, hogy az nem érzékeny a versenyképesség és a költség kapcsolatára, s hogy túlságosan általános jellegű. Ezért a kritériumrendszer további finomítására, továbbfejlesztésére van szükség.

Balázsy Sándor — Inzelt Annamária — Székffy Klára

Az 1979. évi közgazdasági Nobel-díjasok

W. A. Lewis és Th. W. Schultz

1979. október 16-án hirdette ki a Stockholmi Királyi Tudományos Akadémia, hogy az idei közgazdasági Nobel-díjat és a vele járó 800 000 svéd koronát (kb. 190 000 dollár) megosztva két angolszász kutatónak, *Sir William Arthur Lewisnek* és *Theodore William Schultznak* ítélte oda. A most tizenegyedik alkalommal kiadott díj (amely köztudomásulag nem szerepel Nobel híres végrendeletében, és ezért elnevezése is „Közgazdaságtudományi díj Alfred Nobel emlékére") olyan tudósok alkotó tevékenységének, életművének adózott elismeréssel, akik kutatómunkájukat jelentős részben a fejlődő országok mezőgazdasági problémáinak szentelték, és nagyban hozzájárultak annak feltárásához, hogy a mezőgazdaság szerepe mennyire alapvető fontosságú a harmadik világbeli országok nemzetgazdaságának fejlődésében. Műveikben mindketten hangoztatták, hogy a volt gyarmati országok sem ugorhatják át a fejlődésnek azt a szakaszát, amelynek lényege az agrárszektor megerősödése, teherbíró képességének a növekedése. Bírálták azt az eléggé elterjedt gazdaságpolitikai gyakorlatot, amely nagyratörő terveinek megvalósítására törekedve ipari „presztízsberuházások" finanszírozására (például acélgyárak építésére, légitársaságok alapítására) csoportosít át jövedelmeket a mezőgazdaságból. Rámutattak arra, hogy a politikusok az élelmiszerárak alacsonyan tartásával népszerűvé igyekeznek válni a városi lakosság körében, figyelmen kívül hagyva, hogy a lenyomott mezőgazdasági árak és jövedelmek következtében semmi sem ösztönzi a farmerokat beruházásra, termelésük fokozására.

W. A. Lewis 1915. január 23-án született a Nyugat-Indiákhoz tartozó Santa Lucia szigetén. (Személyében először részesült színesbőrű tudós e közgazdák számára is legrangosabbnak számító kitüntetésben.) Tanulmányait a Nemzetközösség országaiban különösen nagy tekintélynek örvendő London School of Economics falai között folytatta, amely diplomájának megszerzése (1938) után az első munkahelye lett. Tíz évvel később a Manchesteri Egyetem politikai gazdaságtan professzorává nevezik ki. Néhány évig, 1959-től 1963-ig, hazájának egyetemén dolgozik, rektori funkciót is betölt. 1963 óta — mindmáig megőrizve brit állampolgárságát — az egyik legrangosabb amerikai egyetemen, a New Jersey állambeli Princeton politikai gazdaságtan tanszékén professzor.

Számos tudományos társaság tagja, többek között az Amerikai Filozófiai Társaságé, az Amerikai Művészeti és Tudományos Akadémiáé, az Amerikai Közgazdasági Társaságé, továbbá levelező tagja a Brit Akadémiának. Művei közül a The Principles of Economic Planning (A gazdasági tervezés alapelvei, 1949), a Theory of Economic Growth (A gazdasági növekedés elmélete, 1955), a Politics in West Africa (Politika Nyugat-Afrikában, 1965) és a Growth and Fluctuations 1870—1913 (Növekedés és hullámzások 1870—1913 között, 1978) című könyveket emelte ki méltatásában a Stockholmi Királyi Tudományos Akadémia.

Sir Arthur Lewis vizsgálatainak talán a legfontosabb következtetése, hogy a nemzetközi cserearányok azért alakulnak a fejlődő országok számára kedvezőtlenül, mert nemzetgazdaságuk tradicionális szektorában szinte korlátlan a munkaerő kínálata, és ez a modern szektor bérszínvonalát is leszorítja. Ezért a helyzetért nem vagy nem kizárólag a fejlődő országokat terheli a felelősség: „Az a tény, hogy a tőkés szektor bérszínvonala a naturálgazdálkodó szektor hozamától függ, néha hatalmas politikai jelentőséggel bír, mert a tőkéseknek kifejezetten érdekük a naturálgazdálkodók termelékenységének alacsony szinten tartása... Ez

egyike az imperializmus legrosszabb vonásainak."* Ezért az elmaradottság felszámolásának a legfőbb útja a mezőgazdaság fejlesztése, a mezőgazdasági munka termelékenységének a növelése, és a harmadik világban elsősorban ennek a szektornak a modernizálására kell koncentrálni az erőforrásokat.

Th. W. Schultz 1902. április 30-án született az Egyesült Államokban, a dél-dakotai Arlington városában. 1924-ben szerzett diplomát a szintén dél-dakotai Brookings agrártudományi egyetemén. A közgazdasági doktori címet a Wisconsini Egyetemen 1930-ban, a jogi doktori fokozatot pedig 1949-ben nyerte el. Számos amerikai egyetemen tanított. 1952-től nyugalomba vonulásáig, 1973-ig a Chicagói Egyetemen volt a közgazdaságtan professzora. Több évtizeden keresztül tanácsadóként segítette néhány amerikai minisztérium és más intézmény, valamint több nemzetközi szervezet munkáját. Tagja, illetve vezetője volt kongresszusi bizottságoknak és kutatócsoportoknak. Csaknem húsz éven át — 1949 és 1967 között — a National Bureau of Economic Research igazgatói posztját töltötte be. Tagjai sorába választotta őt — többek között — az Amerikai Művészeti és Tudományos Akadémia, az Amerikai Közgazdasági Társaság (amelynek 1960-ban elnöke is volt), az Amerikai Agrárgazdasági Társaság és a brit Királyi Közgazdasági Társaság.

Schultz professzor kutatásai kezdetben az amerikai mezőgazdaság kérdéseinek a vizsgálatára irányultak: az 1930-as és az 1940-es években tanulmánysorozatot publikált az Egyesült Államok agrárválságairól. Később a fejlődő országok mezőgazdaságával foglalkozott. Igen gazdag életművéből a Nobel-díjat odaítélő bizottság az Agriculture in an Unstable Economy (Mezőgazdaság ingatag nemzetgazdaságban, 1949), a Production and Welfare of Agriculture (Termelés és jólét a mezőgazdaságban, 1949) és az úttörő jelentőségűnek minősített Transforming Traditional Agriculture (A hagyományos mezőgazdaság átalakítása, 1964) című könyveket emelte ki.

A hivatalos méltatás elsősorban az emberi tényezők közgazdasági jelentőségének, s különösen a harmadik világbeli országok fejlődésében játszott szerepének a feltárásában végzett munkájával indokolta Schultz kitüntetését. Schultz professzor alkotói pályája meglehetősen késői szakaszában, az 1960-as években kezdte el a „human capital" témakörét behatóbban tanulmányozni. 1963-ban jelent meg a The Economic Value of Educator (A pedagógus gazdasági értéke), 1971-ben pedig az Investment in „Human Capital". The Role of Education and Research (Beruházás az „emberi tőkébe". A képzés és a kutatás szerepe). Schultz ezekben a műveiben az emberi tényezők fontosságát kiemelve azt hangsúlyozta, hogy a fejlődő országokban bőven rendelkezésre álló munkaerő megfelelő képzés esetén olyan „tőkévé" válhat, amely a mezőgazdaság teherbíró képességének a növelésével megteremti a lehetőséget ahhoz, hogy a fejlett ipari országokkal először elfogadható, majd kifejezetten előnyös feltételek mellett kereskedhessenek a harmadik világ államai.

Halm Tamás

* Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. A The Economics of Underdevelopment c. kötetben. Idézi Szentes Tamás Az elmaradottság és fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban című könyvében (Kossuth Könyvkiadó, 1976. 156. l.).

Djuro Vekić: Az önigazgatási termelési viszonyok fejlődése és a bővített újratermelés

(Finansije, Belgrád, 1979. 3—4. sz.)

A társult munka újratermelési és felhalmozási problémái nem választhatók el az önigazgatási társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődésétől.

Az újratermelés főbb viszonyai nem felelnek meg az önigazgatás elveinek, ha a beruházási döntéseket az államhatalom független szerveire ruházzák, de akkor sem, ha a többletmunkáról, az állami eszközökről és a beruházásokról egy szűk technokrata csoport dönt a társult munka szervezeteinek keretében.

A nagyberuházások rendje csak lassan változik, mert a társult munka még nem képes a társulás keretében dönteni róluk.

Az alapvető ellentmondás abban áll, hogy a régi gazdasági rendszer viszonyai ütköznek az újakkal az újratermelés során, a jövedelem kisajátításakor, illetve a bővített újratermelésről való döntésnél. Mindez a társult munka szervezeteiben merül fel, amelyeknek éppen az a lényegük, hogy az önigazgatás révén szervezett munkás maga dönt a jövedelem teljes egészéről és a bővített újratermelésről is. Ennek ellentmond azonban az a tény, hogy az állam még mindig meghatározó tényezője a bővített újratermelésnek. Ez oda vezet, hogy a munkás közömbös a beruházással létrehozott létesítmények sorsa iránt. A következmény: ésszerűtlen befektetések, a beruházások elhúzódása és egyéb nehézségek. Ezen úgy próbálnak segíteni, hogy a bankok pénz- és hitelállományuk jelentős részét beruházásokra, veszteségek felszámolására és gazdaságon kívüli befektetésekre használják fel. Ez az eszközök területi összpontosítására, a társulás elodázására, rossz munkamegosztásra, ésszerűtlen befektetésekre vezet, és akadályozza az önigazgatási rendszer kiépítését.

A bővített újratermelés új viszonyainak fejlődése során kiépülnek és intézményessé válnak azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik, hogy a munkások rendelkezzenek a jövedelemmel és az újratermelés során létrejövő viszonyokkal.

A gazdasági stabilitáshiány fő forrásai ma a rendelkezésre álló eszközöket meghaladó beruházások, a jövedelem elosztásával kapcsolatos túlzások, a rendelkezésre álló jövedelem és a felhasználás közötti összhang hiánya, a társult munka eladósodásának fokozódása és a termelékenység növekedésének lassulása.

Mindez a társult munka felhalmozó- és újratermelési képességének gyengülésében, továbbá a bővített újratermelés finanszírozásában való részesedésének csökkenésében jut kifejezésre. A társult munka nem képes finanszírozni fejlődését, hanem eladósodásra kényszerül, és mindinkább a bankoktól, valamint a külföldi hitelektől függ.

Jugoszlávia azon kevés országok közé tartozik, amelyben a háború után magas volt a beruházások részesedése a társadalmi termékből, és gyors volt a gazdasági növekedés. A beruházások jelentős részének dinamizálása — ha annak hatékonysága és rentabilitása nem is volt kielégítő — lehetővé tette Jugoszlávia gyors fejlődését, a társadalmi termelékenység állandó emelkedését, foglalkoztatottságának, életszínvonalának növekedését.

Az eredmények nem függetlenek az önigazgatási viszonyok fejlődésétől. Az önigazgatási viszonyok szabják meg az iramot, határozzák meg a gazdasági fejlődés jellegét és dinamikáját, stabi-

litását, valamint a változásokat a gazdasági és politikai rendszerben.

A társult munka újratermelési képessége és a bővített újratermelés finanszírozása kulcskérdés az önigazgatási rendszer működésében. Tény, hogy — a jelentős eredmények ellenére — a társult munka nem rendelkezik a jövedelem egészével, nem finanszírozza a bővített újratermelést, nem ura és felhasználója a tárgyiasult munkának.

A beruházások jelentőségét sokan alábecsülik és nem hisznek abban, hogy a bővített újratermelés finanszírozásának nagyobb hatékonyságát csak a meglevő viszonyok radikális átalakítása révén lehet elérni, méghozzá éppen a társult munka alapján.

A társult munka felhalmozási és újratermelési képességét korlátozó tényezők

Lényegében két tényezőcsoport az oka annak, hogy a társult munka újratermelési képessége nem kielégítő.

Az első csoportba azok a tényezők tartoznak, amelyek a jövedelemről, valamint a jövedelememelkedést meghaladó fogyasztásról történő nem önigazgatási jellegű döntésekkel kapcsolatosak; a másodikba azok, amelyek a beruházások lassuló termelékenységnövekedésével és nem kielégítő jövedelmezőségével függenek össze. A túlzott jövedelemelosztás és a termelékenység lassú növekedése ugyanannak a problémának a két oldala, mindkettő azt bizonyítja, hogy újratermelődnek a régi viszonyok, és a társult munka még nem rendelkezik a teljes jövedelemmel, s nem uralja az újratermelési viszonyokat.

A gazdaság felhalmozó- és újratermelési képességének problémáit nem lehet eredményesen megoldani anélkül, hogy ne elemeznénk az összjövedelem elosztásának viszonyait és tendenciáit. Az utóbbi években nem javult a társult munka termékelosztása, sem felhalmozó- és újratermelési képessége, nem került sor hatékony beruházásokra, akadozik a társadalmi eszközök kihasználása. Ezért a dinamikus fejlődés ellenére a népgazdaság még mindig extenzívnek tekinthető. A rosszabbodás a társult munka újratermelési képességének terhére történt.

A jövedelem újraelosztása olyan irányban fejlődik, hogy mind több jut a társult munka szervezeteire, és ezen belül is a személyi jövedelmekre, illetve — a társadalombiztosítás útján — a társadalmi juttatásokra. Az össztársadalmi szükségleteket kielégítő kiadások is jelentősen — a reális teherbíróképességet meghaladóan — növekednek. A szövetségi költségvetés évek óta deficites. Ennek terhét főleg a népgazdaság viseli. A lakosságra kivetett adók emelkedése lassú, nem áll arányban a jövedelmekkel. A lakosság személyi jövedelmei gyorsabban nőnek, mint a termelékenység, aminek következménye az infláció és a stabilitáshiány. Az, hogy a fogyasztás minden fajtája gyorsabban nő, mint a termelékenység és az állam bevételei, csak egy bizonyítékkal több, hogy a társult munka alapján fennálló viszonyok nehezen bontakoznak ki, és makacsul tartják magukat a régi viszonyok, a jövedelem- és értékfelhasználó magatartás újratermelődik.

A társadalmi újratermelés finanszírozásának rendszerében még egy ellentmondás van, éspedig az, hogy egyfelől csökken a gazdaság felhalmozó- és újratermelési képessége, másfelől viszont nőnek a beruházások. Ez az ellentmondás újratermeli az inflációt, a régi magatartási viszonyokat, amelyek a társadalmi tőkéből táplálkoznak, kivonva azt a közvetlen ellenőrzés és a társult munka szervezeteiben egyesült dolgozók döntései alól.

Minthogy a társult munka szervezeteire nagy nyomás nehezedik, hogy megfogják a jövedelmeket, szerepük az elosztásban egyre rosszabbodik. Ez fékezi a rendszer kiépítését és az önigazgatási viszonyok fejlődését. A jövedelemfelhasználást szétforgácsoltság jellemzi.

El kell érni, hogy a társult munka szervezeteit tehermentesítsék a túlzott általános és közös kiadások alól, mert ez inflatórikus hatású. Olyan helyzetet kell teremteni, hogy terv alapján költekezzenek, nem pedig a képzett

jövedelemnek megfelelően. Automatizmust kell bevezetni a jövedelmek szorosabbra fogásában, függetlenül a termelési és üzleti eredményektől, valamint a jövedelem növekedésétől.

A személyi jövedelmek emelkedése automatikusan a közös fogyasztásra szánt összegek emelkedésének irányában hat. A személyi jövedelmek ezen hatásának nincs társadalmi jelentősége. Gondot okoz azonban az, ha folytatódik a jelenlegi irányzat, s a személyi jövedelmek részesedése a társadalmi tiszta jövedelemben tovább nő. A személyi jövedelmek 1971—1977 között nominálisan 3,8-szorosukra növekedtek, ugyanakkor a munka anyagi alapjainak bővítésére szolgáló eszközök csak 2,4-szeresükre. Azóta ez az arány tovább romlott.

A társult munkának a bővített újratermelés finanszírozásához szükséges saját erőforrásai mind jobban beszűkülnek. A gazdaságnak viszont hitelvisszafizetési kötelezettségei vannak, ezért a jövedelmekből jelentős részt von el az önigazgatáson kívüli csatornákon. Újratermelődik tehát a beruházásokról való döntések elidegenített formája.

A bővített újratermelésnek a társult munka alapján való önfinanszírozására csak akkor van lehetőség, ha az állam szerepe tovább csökken (deetatizáció), ha tovább szűkítik az állami tulajdont a társadalmi újratermelés, valamint a pénz-hitel szférájában, az árak és az elsődleges elosztás területein, a külgazdasági kapcsolatokban és a külföldi hitelek, illetve azok felhasználása szférájában. Jelenleg az állam a társadalmi terméknek még mintegy 40 százaléka felett rendelkezik. Ezenkívül az állam a gazdaságpolitika irányítója.

A társult munka törvénye megvalósulásáért folytatott harc így nem választható el az újratermelési viszonyok további deetatizációjától.

A bővített újratermelés finanszírozásában egyre nő a lakosság eszközeinek aránya is: az összes eszközök mintegy 30—35 százalékát teszi ki. Nem helyes, hogy lassan halad előre a munkának és az eszközöknek a társulása a közös jövedelem teremtése érdekében. Nem jó továbbá, hogy változatlanul a klasszikus hitelviszonyok az uralkodók, és csak lassan alakulnak át a társult munka önigazgatási formáivá.

A folyamatban levő beruházások volumene; az alacsony hatékonyság és a termelékenységemelkedés lassulásának okai

Jugoszlávia háború utáni fejlődését az jellemzi, hogy nagy a beruházás részesedése a társadalmi termékben, évi 34—39 százalék. Hasonló egy főre jutó nemzeti jövedelemmel rendelkező országokkal összehasonlítva megállapítható, hogy másutt kevesebbet fordítanak beruházásra, azonban nagyobb hatékonysággal. A probléma tehát nemcsak a beruházások volumenében rejlik, hanem a minőségben, a rentabilitásban, a tárgyiasult munka felhasználásában is. Olyan megoldásokat kell keresni, amelyek a termelőket jobban érdekeltté teszik a termelésben és az ésszerű befektetésekben. A döntések elidegenedése és az eszközöknek a társult munka szervezetén kívüli koncentrációja, szűk hatalmi csoportok által történő kisajátítása nem biztosítja a gazdaság eredményességét és a társadalmi termelékenység emelését. Ezek nyomós érvek amellett, hogy a bővített újratermelés rendszerében megszűnjék az állami és az „anonim" tőke. Ebben nagy szerep juthatna a bankoknak, amelyek a társult munka döntéseinek színhelyei lehetnének, a független és elidegenedett hatalom helyett.

A munka termelékenységének növekedése — az egy dolgozóra jutó társadalmi termékekben mérve — 1961-től évi 6,2 százalék volt. Ez az egyik legjobb eredmény a világon. Oka a mezőgazdasági lakosság átáramlása a termelékenyebb szektorokba (a mezőgazdasági lakosság aránya 1953-ban 63 százalék volt, most 31 százalék), továbbá az önigazgatási rendszer fejlődése. Jugoszlávia termelékenysége azonban így is csak fele a fejlett országokénak, s ugyanakkor az emelkedés 1971—1975 között csak 1,9 szá-

zalékos volt. A termelékenység emelésének előfeltétele most a műszaki felszereltség növelése, amire meg is van a lehetőség, de nem élnek vele kellően, mert a tervszerű újratermelés finanszírozása nem jól szabályozott.

Az utóbbi években a tőke/termelés hányados is nőtt.

Az állóeszközök hatékonyságára és ezzel a beruházásokra is kihat a termelőkapacitások kihasználtságának mértéke is. Ismeretes, hogy különösen egyes ágazatokban a kapacitások nincsenek kellőképpen kihasználva, az átlagos kihasználtság 73 százalékos, de néhány helyen a mutató lényegesen rosszabb.

Az újratermeléshez szükséges eszközökkel kapcsolatos döntések elidegenedése szorosan összefügg a nehézkes tervezési rendszerrel, amely pedig a társult munka és az eszközök felhasználásának bázisa.

Ma még elég gyakori, hogy túl könnyen vállalnak hitelkötelezettségeket, anélkül, hogy mérlegelnék a feltételeket, és nagyon gyakran kérnek fizetési haladékot. Sok egyéb ok is hátráltatja a beruházások gazdasági céljának elérését.

Hogy csak néhányat említsünk: 1. Az anyagi erőn túlmenő, fedezetlen beruházás, ami határidő-eltolódáshoz, anyagdráguláshoz és -hiányhoz vezet. 2. A túlságosan nagy forgóeszköz-állomány, ami gyakran 2—3-szorosan meghaladja a fejlett országokban szokásos volument. 3. Túl sok beruházás igényel kapcsolódó infrastrukturális létesítményeket. 4. A feldolgozó iparban sok a nem optimális és elaprózott kapacitás, és fejletlen technológia a jellemző. 5. A beruházási javak gyors áremelkedése is csökkenti a rentabilitást. 6. A teljes beruházási volumenben kis hányaddal szerepel a kisipar, ahol pedig egy-egy munkahely teremtéséhez kevesebb befektetés szükséges. A kisipar fejlesztése megszüntetné számos termék veszteséges voltát. 7. A beruházási készség elsősorban új kapacitások kiépítésére irányul és nem a fennállók modernizálására. 8. A folyó ötéves tervben az összberuházás közel 60 százaléka strukturális problémák megoldását célozza. E beruházások tőkeintenzívek és hosszú lejáratúak (energia-, nyersanyag-kitermelés). 9. Nem elég gyors a technikai-technológiai folyamatok tökéletesítése, elmaradott a műszaki kultúra, nem használják fel a marketingtevékenységből fakadó jelzéseket. 10. Sok kapacitást csak azért hoznak létre, hogy enyhítsék a munkanélküliséget (példa erre a textilipar).

Ezek a problémák az újratermelés régi viszonyaival vannak összefüggésben és a változási folyamatok meggyorsításának a szükségességére mutatnak.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

A. P. Speiser: Világméretű átrendeződés a tudományban és a technikában

(Neue Zürcher Zeitung, Zürich, 1979. augusztus 26—27.)

Egy évtizeddel ezelőtt az amerikai holdséta elképesztő sikere olyannyira magával ragadott bennünket, hogy nem láttuk, amit már láthattunk volna, és teljesen valószínűtlennek tartottuk annak bekövetkeztét, amitől csak néhány év választott el minket. Ma már nem számít eredeti megállapításnak az, hogy a világ technikai térképe átalakulóban van. Nyugati cégek letelepedése a Távol-Keleten, Japán benyomulása a nyugati piacokra technikailag magas színvonalú termékekkel, az amerikai dominancia megszűnése, európai versenytársak megjelenése az amerikaiak által kizárólagosan uralt terepeken — mindez realitás, amihez már hozzá is szoktunk. Kevésbé kézenfekvő azonban az, hogy mi okozta az áttörést, valamint hogy folytatódik-e az előbb vázolt irányzat, és ha igen, akkor hogyan.

A természettudományokban és a technikában az Egyesült Államok három-négy évtizede tartja az első helyet. Egyáltalában nem képzelhető el, hogy belátható időn belül e pozícióját elveszíthetné. Egykori óriási előnye azon-

ban összezsugorodott. Az amerikaiak technikai nimbusza elhalványult, és ezt a folyamatot maguk az amerikaiak is siettették. Gondoljunk csak Carter amerikai elnök energiaprogramjának technikai lehetetlenségére, arra a teljesíthetetlen célkitűzésre, hogy belátható időn belül az amerikai energiaszükséglet húsz százalékát napenergiából kell fedezni. E célkitűzés olyannyira nélkülöz minden tudományos alapot, hogy felmerül a kérdés, vajon az elnök tanácsadói azt a fáradságot sem vették maguknak, hogy egy műszaki kézikönyvet a kezükbe vegyenek. Mert akkor azonnal kiderülhetett volna, hogy a napenergiára való alapozás — ilyen méretekben — nemcsak gazdaságtalan és valószínűtlen, hanem egyszerűen lehetetlen. Hasonlóan tekintélyromboló volt a DC—10-es repülőgépek műszaki megbízhatósága körüli bizonytalanság, vagy a közelmúltban a harrisburgi atomerőmű környezetét veszélyeztető üzemzavara. Ezek a jelenségek nem önmagukban, nem egyedülállóan, hanem a történések láncolatában, összefüggéseiben értékelhetők csak ilyen kedvezőtlenül. Mindehhez még hozzá kell tennünk azt is, hogy egy ország technikai sikere vagy sikertelensége nem csak a tudósokon, a mérnökökön és a vállalkozókon múlik. A technika, a tudomány a politikai folyamatok függvénye is. Politikai tényezőkkel is magyarázhatjuk például, hogy miért jóval gyengébbek az innováció társadalmi hajtóerői ma az Egyesült Államokban, mint tíz évvel ezelőtt.

A technikai átalakulás folyamatát a nyilvánosság döntően két területen érzékeli. Ezek a mikroelektronika és az energiatermelés. A mikroelektronika fejlődési üteme messze felülmúlja a technika egyéb területein végbemenő megújhódást. A mikroelektronika „szárnyalását" segíti, hogy az nem egyszerűen egy elágazás a műszaki tudományok fáján, hanem olyan tudományról, illetve technikáról van szó, amely behatol az ipari tevékenység szinte valamennyi területére, és átalakítja azt. A közelmúltig a mikroelektronikát az Egyesült Államok uralta. Minden lényeges eredmény az Egyesült Államokból származott. Ma már az amerikaiaknak is észre kell venniük azt, hogy az európai cégek csakúgy, mint a japánok, mind erőteljesebben dolgozzák le hátrányukat. Bizonyos jelekből pedig arra lehet következtetni, hogy a japán kormány a mikroelektronikát az amerikai Apolloprogramhoz hasonlóan szándékozik megszervezni az országban. Így az eszközök oly méretű összpontosítását érhetnék el, amelyre egyetlen vállalat sem képes, még Japánban sem.

Japán térhódítása lenyűgöző volt az acélgyártásban, a hajóépítésben, az autógyártásban, az energetikában, a szórakoztató elektronikában, a fényképezőgépek és a filmfelvevők gyártásában és legutóbb a mikrobiológiában. A siker titka nem utolsósorban a jól működő háromszögű „egyetemipar"-ban (nagy nemzeti laboratóriumok) rejlik. Ehhez adódnak a szerencsés nemzeti sajátosságok, mint például a műszaki tehetség, a precíziós kézi munkához való készség és a kivételes lojalitás a választott munkaadó iránt. Sokan azt mondják, a japánok nem az újítások emberei, ők inkább „vásárolt" koncepciókból, azok továbbfejlesztéséből élnek. Ez a megállapítás, ha régen igaz is volt, ma már helyesbítésre szorul, mert ami a jövőt illeti, Japán minden bizonnyal fontos technikai innovációk hazája lesz.

Mi a titka annak, hogy a műszaki nagyhatalmak mellett olyan ország is, mint például Svájc jelentékeny szerepet tudott magának szerezni a világpiacon, és a technika egyes területein a csúcsra is feljuthatott? Tehette ezt annak ellenére, hogy a munkabérek szintje ebben az országban egyike a legmagasabbaknak, és ráadásul a svájci állam sem különösebben támogatja az ipari kutatást. Talán éppen e kedvezőtlen körülmények késztették a svájci vállalkozókat különleges teljesítményekre, a kutatások hatékonyságának fokozására. Ezt a változó viszonyokhoz való gyors alkalmazkodással, a világpolitikai és világgazdasági összefüggések gondos tanulmányozásával érték el. A technikai újításnak ugyanis nélkülözhetetlen eleme az is, hogy a vállalatvezetés és a kutatás-irányítás között folyamatos párbeszéd alakuljon ki.

Kiemelendő még, hogy Svájcban a vállalkozói tevékenységet rendkívül magas szintű, világviszonylatban is kiemelkedő képzési rendszer támasztja alá.

A szocialista országok, ezen belül is a Szovjetunió helyét a tudományban és a technikában ellentmondásos tényezők alakítják. A matematika és az elméleti fizika sokat köszönhet a szovjet tudósoknak. Ezt részben nemzeti adottságok alapján magyarázhatjuk. Nem elhanyagolható azonban az sem, hogy a fiatalságot a Szovjetunióban nem dekoncentrálja annyi minden, mint Nyugaton. Így több idejük marad olvasásra, sakkozásra, elmélkedésre. Az alkalmazott tudományokban is tiszteletreméltóak a szovjet sikerek. A hatékonyságot azonban erősen fékezi az, hogy a kutatólaboratóriumok működését csakúgy, mint a népgazdaságét ötéves tervek szabályozzák, amelyek minden részletet aprólékosan — alig engedve teret a rugalmasságnak — rögzítenek. E tényező az ipari fejlődést az alkalmazott tudományokénál is jobban gátolja. Az egyéneket semmi sem ösztönzi technikai újításokra, vállalkozói kockázatkészségre. Ezzel is magyarázható, hogy a szocialista országok — néhány kivételtől eltekintve — egyetlen technikailag magas színvonalú termékkel sem jelentek meg a világpiacon. Olyan jelek sem mutatkoznak, amelyek alapján arra következtethetnénk, hogy a közeljövőben a szocialista országok technikai státuszuk módosítására lennének képesek. A szovjet katonai sikerek arra engednek következtetni, hogy a hadikutatás és fejlesztés más törvényeket követ, mint a polgári. E területen a szovjetek a technikai megújulás rendkívül hatékony rendszerét hozták létre. E területre azonban nincsen betekintésünk.

Az energia napjaink nyomasztó problémája. Sokan a kutatóktól várják a megváltást. Valóban, az energiakutatás napjaink legsürgetőbb feladata. Ez azonban nem feledtetheti el velünk azt, hogy a megoldást a jelen égető problémáira elsősorban nem a tudománytól és nem a technikától várhatjuk. Az energiaválság gyökere ugyanis alapvetően másutt keresendő: a világhatalmi erőviszonyok alakulásában, gazdaságpolitikai folyamatokban és belpolitikai áramlatokban. Mindaddig tehát, amíg ezen utóbbi területeken nem találunk megoldást, addig a kutatás csak szerény segítséget nyújthat a világnak az energiagondok leküzdéséhez.

(Ism.: *Szegő Szilvia*)

Orio Giarini: Ökológia, gazdaság, törekvés a jó közérzetre*

(Futuribles 2000, Párizs, 1979. 24. sz.)

Az ipari forradalomig az emberek tudatában az élt, hogy „hét bő esztendő" után „hét szűk esztendőnek" kell következnie. Ezt a felfogást alátámasztották a háborúk, illetve az utánuk következő fellendülések. Az emberi társadalom történetében az ipari forradalom volt az addig átélt legdinamikusabb jelenség, amelyet a társadalmi fejlődés (elsőnek Angliában a XVIII. században) és az új technika tett lehetővé. A patriarchális jellegű mezőgazdaság is kezdett átalakulni. A ciklusról alkotott felfogás lassan átadta a helyét az állandó, folyamatos fejlődés gondolatának. Az ipari forradalommal az emberiség új utakra tért, és kezébe vette sorsát.

Az iparosodással egyidejűleg születik meg a gazdaság elsőbbségének gondolata (Adam Smith). Több nagy közgazdász (például Marx) felfedezi, hogy az értéket az ember termeli munkájával, annál is inkább, mert — különösen az új technológiák felfedezése korában — az anyagi termelésben nyilvánul meg az ember intelligenciája és alkotókészsége. Ugyanakkor felfedezik, hogy az ipari termelés lehetővé teszi az ember rendelkezésére álló javak szaporítását: ez egy fontos lépés a jobb emberi közérzet megteremtésének útján. Ezután már csak a munka gyümölcsének elosztása a kérdés (Marx). Az elmúlt két évszázadban a fejlődésbe és a tudományba ve-

* Az alábbi tanulmány egy előadás bevezetője, amely 1979. végén a Római Klubban hangzik majd el.

tett hit valóságos hitté vált, amely a vallást helyettesítette. Míg régebben a babona volt a vallás ellenlábasa, az ipari forradalommal a fejlődésbe és a tudományba vetett hit vált azzá. A természettudományokban elért felfedezéseken túlmenően sok más tudománynak is az a törekvése, hogy egzakttá váljék, azonban a legtöbbjük csak egy ideológia tükrözője. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi és emberi jelenségek olyan szorosan tapadnak az őket környező valósághoz, hogy természetüket és működésüket nem lehet elszigetelni. A történelmi és gyakorlati tapasztalat formálta szemlélettel jobban megértjük a gazdasági jelenségeket, mint egy ökonometriai modell alapján. A közgazdaságtudomány kulturális és filozófiai alapokon nyugszik.

A közgazdaságtudomány megkísérli az érték mérését. Az érték fogalmát ugyanúgy tanulmányozza, mint ahogy a természettudományok a hő, a gyorsaság, a súly stb. fogalmakkal foglalkoznak. Az ár nem önmagában létező kategória. Marx is különbséget tesz csereérték és használati érték között. Az ár a kétfajta érték közös nevezője. Az ár — a pénzben kifejezett csereérték — azért közös nevező, mert az új technológiák beruházásokat igényelnek, ami erősíti a pénz szerepét. A pénz ugyanis az egyetlen eszköz, amely az árut közömbösíti, a benne rejlő értéket akkumulálja és tőkévé alakítja át. A csereérték fogalma igen praktikus abban az értelemben, hogy logikus és a gyakorlati jelenségek tanulmányozására alkalmas elméleti konstrukció kiindulópontja lehet. De abban a pillanatban, ha elfeledkezünk ennek az előfeltevésnek a korlátairól, a közgazdaságtudomány egy ideológia eszközévé válik, mert az érték fogalmát egyetemessé teszi, holott az érték fogalma a különböző kultúrákban mást és mást jelent.

A cserén alapuló érték fogalma zsákutca. Az értéknek a cserével kapcsolatos megfogalmazása általánossá vált, és kiszorított minden egyéb értékfogalmat (gazdagság, jó közérzet, életszínvonal). Manapság azonban egyre gyakrabban merül fel a kérdés: vajon a gazdagság nem rejt-e szegénységet magában (mind gazdasági, mind erkölcsi értelemben) és vajon a szegénység mögött nem rejtőzik-e gazdagság. El kell gondolkoznunk azon, nem csalóka-e az életszínvonal nemzeti jövedelemmel való mérése.

A csereérték nem okvetlenül azonos a felhasználható értékkel, hanem csupán olyan jelenség, amelyért egy monetarizált rendszerben fizetni kell. Ez önmagában még nem lenne baj, ha nem járna együtt azzal, hogy lerombolják azokat a felhasználható és hasznos javakat, amelyeknek nincs csereértéke.

Az elődök hagyományozta természeti és kulturális környezetet önmagában nem fogadják el gazdagságnak. A „gazdag" nyugati világban halmozódnak a szemmel látható ellentmondások. Abban az időben például, amikor a gazdaság még nem volt ennyire „gazdag", a tengerek és tavak vize tiszta volt. A fürdés nem került pénzbe. A strandok használati értéke nyilvánvaló volt, de nem volt csereértékük. Amióta a tengerek és tavak vize szennyezett, úszómedencéket építenek. Ezekért most fizetni kell. Egy kisebb használati érték ellenében (az úszómedence nem ér annyit, mint a tenger) csereértéket hoztak létre. Gazdaságilag az mutatható ki, hogy a gazdagság nőtt ahhoz az állapothoz képest, amikor ingyen lehetett a tengerben fürödni. Ilyen példákat más területeken is találhatunk, akár a táplálkozással, akár a ruházkodásunkkal, akár utazásainkkal, szórakozásainkkal, testünk ápolásával, de még a halálunkkal kapcsolatosan is.

Ez persze nem azt jelenti, hogy térjünk vissza a kőkorszakba, az azonban nyilvánvaló, hogy a kizárólag a csereértéken alapuló gazdasági fejlődés nem kielégítő sem kulturális szempontból, sem a jó közérzet szempontjából.

A társadalmi-gazdasági rendszereknek csereérték-alapú rendszerekké történő átalakulása energiapazarlásra és világméretű erőforrás-kisajátítási konfliktusokra vezet. Visszatérve az úszómedence példájára, nemcsak azt állapíthatjuk meg, hogy csökken a használati érték a csereérték növekedése ellenében, hanem azt is, hogy olyan erőforrásokat és energiát kell felhasználni, amelyekre régebben nem volt szükség. Ebből arra a következtetésre jutunk,

hogy a rendszer úgy működik, mintha a végső cél a gyorsuló energiafogyasztás lenne.

A nyugati világ felfogása szerint a Paradicsom a legszegényebb ország, mert az elődök hagyományozta kulturális és természeti környezet (patrimonium) végtelen, és a javak nem képezik adás-vétel tárgyát, az értéktöbblet nulla, miközben a nemzeti jövedelem is nulla. Ezzel ellentétben a Pokol (amely nagy energiafogyasztó), olyan hely, amelyben a használati érték nulla, de amelyben a tevékenység — éppen azért, mert a patrimonium, azaz az elődök hagyományozta természeti környezet itt nulla — végtelen „nemzeti jövedelmet" hoz létre.

Fontos lenne, hogy végre foglalkozzunk az elődök hagyományozta természeti, anyagi és kulturális környezet fenntartásával. Patrimoniummal minden társadalom rendelkezik. Ugyanakkor az a látszat, mintha ennek nem lenne értéke, minthogy nincs csereértéke. A tiszta levegő, a szennyezetlen víz, egy olyan társadalmi struktúra, amely garantálja az ingyenes kórházi ápolást, a segítséget, az oktatást, az ingyenes meleget (napfény, gejzírek), olyan természeti környezetet jelentenek, amelynek használati értéke van, de a gazdasági rendszerek mérési módszerei alapján nulla. Nem szabadna ma már gazdasági fogalmakban gondolkodnunk (nemzeti jövedelem), hanem szellemi és anyagi készletekben. Ha a lerombolt használati érték nagyobb, mint a teljes társadalmi-gazdasági tevékenység által létrehozott csereérték, akkor a szegénység növekszik.

Az iparosodás óta sok, nem monetarizált gazdasági tevékenységet át kell alakítani monetarizált tevékenységgé, avégett, hogy a pénz közbeiktatódjék, azaz lehetővé váljék a beruházás. Ugyanakkor még a legfejlettebb iparosodott társadalmakban is vannak nem monetarizált gazdasági javak, amelyeket fogyasztunk (tiszta levegő, sétálási lehetőség stb.). A nem monetarizált javak léte gyakran feltétele annak, hogy a monetarizált folyamat létrejöhessen (esővíz a mezőgazdaság számára). Ha a monetarizált gazdaság esetében tőkéről beszélhetünk, a nem monetarizált gazdaságról szólva a patrimoniumot említhetjük, ami tulajdonképpen a nem monetáris tőke.

Az érték és a jó közérzet fogalmának felülvizsgálata akkor merül fel, amikor a posztindusztriális társadalomban a monetarizált gazdaság nincs többé pozitív összhangban a természeti környezettel (vagyis a nem monetarizált gazdasággal), hanem ez a kapcsolat negatív. Ez tulajdonképpen a környezet és a környezetszennyezés problematikája. A környezetszennyezés elleni harc akkor kezdődik, amikor a nem monetarizált gazdaság csonkítása olyan mértékű, hogy a monetarizált gazdaság — amelynek szüksége van a nem monetarizált gazdaság támogatására — veszélyezteti az egyensúlyt. Ezen a ponton a hagyományos gazdaság „tudományos" határaiba és szükségszerűen „leegyszerűsített" elemzésekbe ütközünk.

A posztindusztriális társadalomban az „élet minőségének" jelentősége ugyanaz, mint az ipari fejlődés korában az „életszínvonalnak". Ez nem jelenti azt, hogy a két rendszert szembe kívánjuk állítani egymással. Nem tagadjuk a gazdaságot, azonban a „jólét", az „érték" és a „felhasználás" új értelmet kapnak.

Az iparosodás küszöbét túlléptük, és hogy ez milyen változásokból ered, illetve milyen változásokat hordoz magában, arról Georgescu-Roegen (Az entropia törvénye mint gazdasági folyamat), Hermann Daly, Gerhard Mensh adnak képet. Az ő elgondolásaikat tanulmányozva világossá válnak az 1946—1973 közötti változások.

Az 1946—1973 közötti hatalmas növekedés magyarázata a tudományos ismeretek felhalmozása, amit a második világháború ösztönzött (pszichológiai és logisztikai akceleráció). A gyors fejlődés által létrehozott ipari rendszer olyan gazdasággá alakult, amelyben az árak összetevőin belül a szolgáltatási költségek váltak meghatározókká. A gazdasági gépezet mindinkább szervezési és elosztási, továbbá raktározási szervezetté vált. Ezenkívül a fejlődési fokozatban és a fejlett technológián alapuló gazdasági küldetését befejezte akkor, amikor olyan

másodlagos hatásokat kezdett kifejteni, amelyek lerombolják a nem monetarizált gazdasági struktúrát és a jó közérzetet. A jó közérzet megteremtésének igénye most már új követelményeket támaszt. A jó közérzet egyik lényeges alapja, hogy működteti az egész tőkét, ugyanakkor, amikor mindazt fel is használja, amit patrimoniumnak, vagyis elődeink hagyományozta természeti környezetnek nevezünk.

Miként az ipari forradalom, úgy az egy-két évszázadnyi perspektívát jelentő posztindusztriális társadalom is nagy kulturális erőfeszítéseket követel. Itt nem a nyugati világ valamilyen látomásáról van szó, hanem bolygónk összes lakójának felelősségéről azért, hogy helyesen, igazságosan és hatékonyan éljünk, felhasználva a Föld gazdagságát és a teljes rendelkezésünkre álló patrimoniumot.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

IPARFEJLESZTÉS ÉS IPARPOLITIKA

(Összeállította: Román Zoltán)

Milyen ütemmel, változásokkal, korlátokkal számolhatunk a világgazdaság és a világ iparának további fejlődésében? Mit jelent az egyes országok számára a műszaki haladás és a nemzetközi munkamegosztás átrendeződése? Milyen feladatokat állít az iparirányítás elé a strukturális alkalmazkodás és a versenyképesség követelménye, hogyan próbálnak ennek megfelelni a különböző országok? Ezek a kérdések álltak a II. Nemzetközi Ipargazdasági Konferencia tanácskozásainak előterében, 20 ország és jelentős nemzetközi szervezetek ismert szakértőinek, közgazdászainak, gazdaságpolitikusainak találkozóján. A kötet a konferencián megvitatott valamennyi előadást tartalmazza. Az iparfejlesztés távlataival foglalkozik többek között az Európai Gazdasági Bizottság és az ENSZ Iparfejlesztési Szervezete, a szovjet Világgazdasági Intézet és a londoni Gazdaságkutató Intézet vezető munkatársainak előadása. Kiváló szakértők elemzik saját országuk — Anglia, Csehszlovákia, Franciaország, Írország, Lengyelország, Magyarország, NSZK. és Svédország — iparpolitikai tapasztalatait. A hasonló és eltérő megközelítések összevetése segíti a válaszadást iparfejlesztésünk égető kérdéseire. A kötet közreadja Nyers Rezső megnyitó beszédének szövegét és Román Zoltán bevezető tanulmányát is, amely áttekintést ad a konferencia előadásairól, vitáiról és tanulságairól.

Kb. 400 oldal, kötve kb. 70,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Sándorné Szennyessy Judit: A piackutatás kézikönyve
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 337 l.

A szocializmusban a termelés társadalmi szintű célja a szükségletek minél teljesebb kielégítése. A tapasztalatok bizonysága szerint a termelés és a fogyasztás bonyolult kapcsolatrendszerében alapvető szerepet játszó csereviszonyok a szocializmusban is nagyrészt árucsere jellegűek, s a forgalom pénz közbeiktatódásával bonyolódik le. A csere tehát piaci aktus. A könyv szerzője a piaci viszonyokat meghatározó egyik oldalnak, a produktív és nem termelő szükségleteknek, illetve az e szükségleteket egy meghatározott szinten tükröző fizetőképes keresletnek a módszeres feltárását, a piackutatást tárgyalja részletesen a szocializmus viszonyai között. A szerző vizsgálatait az árupiacra korlátozza.

Ha meggondoljuk, hogy hazánkban is mintegy húsz éve folyik tudományosan megalapozott piackutatás, s hogy szükségességének elméleti és gyakorlati fel- és elismerése egyetemi és főiskolai tanszékek létesítésében, piackutató szervezetek kialakításában és a piackutatással foglalkozó széles körű publikációs tevékenységben is megnyilvánul, üdvözölnünk kell egy olyan könyv megjelenését, amely arra vállalkozik, hogy „...ennek a húszéves fejlődési folyamatnak az eredményeit részletesen jellemezve elméleti, módszertani és gyakorlati útmutatóul szolgáljon". (9. l.)

A szerző szerint a piackutatás, bár nem tekinthető új tudományos felfedezésekhez vezető kutatásnak, mégsem azonos a rutinvizsgálatokkal. „A kettő között foglal helyet, s a piachoz kapcsolódó valamely konkrét jelenség tudományos módszerek hozzáértő alkalmazásával történő vizsgálatát jelenti." (14. l.) S megjegyezhetjük, hogy noha a piackutatásnak ma már nemzetközileg is úgyszólván egységes módszertana van, a szerző ezt igyekezett a hazai viszonyok között jól alkalmazható új elemekkel kiegészíteni. A könyv nem foglalkozik a matematikai-statisztikai módszerek elméleti problémáival, csupán ezek gyakorlati alkalmazását mutatja be. Nagy érdeme, hogy a benne szereplő példák és esetek átfogóan tükrözik a hazai gyakorlatot. Egyaránt kiterjednek a termelési eszközök, a fogyasztási cikkek, sőt a szolgáltatások piacára is. A hazai példák feldolgozásában, a belőlük kiinduló általánosításban, következtetések levonásában, az általános tételek hazai viszonyok közötti alkalmazhatóságának bemutatásában a rokon témájú hazai publikációkhoz képest is új elemeket tartalmaz.

A könyvben szerves egységbe foglalva látjuk a közgazdasági-elméleti, a módszertani és a gyakorlati kérdések színvonalas tárgyalását.

A munka első része a piackutatás szocializmusbeli fontosságát hangsúlyozza, s érzékelteti a hazai piackutatás társadalmi környezetének legjellemzőbb sajátosságait. A ténylegesen elvégzett piackutatási vizsgálatok áttekintése alapján szemléletesen mutatja be, hogy gazdaságunkban milyen helyzetek tették nyilvánvalóvá a piackutatási igényeket. Arról is áttekintést ad a könyv, hogy a piackutatási célok hogyan változtak, a közöttük végbement súlyeltolódás hogyan kapcsolódik a gazdasági helyzet változásaihoz.

Népgazdasági fejlődésünk azon szakaszában például, amikor a nemzeti jövedelem növelésének alapja nagyobbrészt a termelőeszközök mennyiségének növelése és új, addiginál nagyobb számú dolgozó alkalmazása, s nem a termelékenység növelése volt, a belföldi piackutatást a következők jellemezték:

— döntően makroszintű feladatként jelentkezett,
— esetenként, a kereslethez kapcsolódóan végezték,
— a hangsúlyt az értékesítési piac vizsgálatára helyezték,
— az információk összegyűjtését főként a kereskedelem végezte.

Ezzel szemben a szerző fejlődésünk újabb szakaszáról kimutatja, hogy a

makroszintű és a vállalati vezetés egyaránt igényli a piackutatást. Úgy látja, hogy makroszinten a piackutatás feladata elsősorban közép- és hosszú távú piaci irányzatok feltárása, s így az a tervek megalapozásához szükséges. Mikroszinten viszont a középtávú és az éves vállalati tervezés számára nyújt hasznosítható információkat, s egyaránt fontos a tervek kialakítása és megvalósítása során.

A szerző eme állásfoglalásával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy akkor minősíthetjük csak találónak, ha gazdasági fejlődésünk két olyan szakaszára alkalmazza, amelyekre egyaránt a kereslet túlsúlya jellemző, de eltérő mértékben. A második szakaszban ez már kevésbé erőteljes. Más a gazdaság irányítási rendszere, magasabb az életszínvonal, s előtérbe kerül a kereslet jobb kielégítése. Ezek a változások azonban nem feltétlenül a mostanában divatosan, de pontatlanul extenzív, illetve intenzív jellegű fejlődésként jellemzett gazdaságnövekedési típusokhoz kötődnek. „Extenzív" szakaszban is lehet erőteljes a kereslet minél tökéletesebb kielégítésére való törekvés, sőt túlkínálati állapot is kialakulhat. A lényeg az, hogy a jó piackutatás az ésszerű fejlesztési, termelési és értékesítési munka feltétele. Azt is mondhatjuk tehát, hogy a piackutatás eredményeinek igénylése a központi gazdaságirányítás és a vállalatok gazdálkodási színvonalának a javulását is jelzi.

A könyv első részében nagy nyomatékot kap az, hogy a piackutatás a jó tervezésnek — népgazdasági és vállalati szinten egyaránt — legalább annyira feltétele, mint az eredményes értékesítésnek. A szerző érdeme, hogy a piackutatáshoz kapcsolódó, még megtalálható helytelen képzettársításokra rácáfolva meggyőzően bizonyítja, hogy a makroszint számára a piackutatás nem kevésbé fontos, mint a vállalatok számára. Ezt példákkal is meggyőzően illusztrálja (lásd 51—52. l.). Hasonlóan sok jó példát találunk a vállalati szintű piackutatás hasznos alkalmazására és az elmaradása miatt elszenvedett károkra.

Külön figyelmet érdemelnek azok a részek, amelyekben a makro- és a vállalati szint piackutatási igényeinek érintkezési pontjait tárgyalja a szerző.

Erőteljes hangsúlyt kap — és véleményem szerint teljesen jogosan — a könyv első részében a vállalatközi, illetve az irányító szervek és a vállalatok közötti együttműködés továbbfejlesztésének a problémaköre. Hiszen maga a piackutatás is gazdasági tevékenység egy bizonyos értelemben (költségekkel jár és eredményessége a felhasználás módjától is függ), ezért e tevékenységet összehangoltan, együttműködve kell végezni, s ugyanúgy kell törekedni eredményeinek hasznosítására is, mint bármely más gazdasági tevékenység esetében. Jó néhány — az ezen a területen létező lehetőségeket és hiányosságokat érzékeltető — példa ad nyomatékot e tételnek is. A szerző figyelmét még a nemzetközi, s különösképpen a KGST-országok kapcsolataiban rejlő lehetőségek sem kerülik el.

A második rész új megközelítéssel tárgyalja a piackutató munka megvalósításához szükséges tervezési, szervezési és végrehajtási folyamatokat. Mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy a piackutató munka lebonyolításának megtervezése érdemi és kivitelezési döntések együttese. A döntéseknek mindenekelőtt a munka céljára és módszerére kell vonatkozniok, s ezek kellő összhangja elsődleges fontosságú.

A döntéshozatalt, az előkészítést, a lebonyolítást és az eredmények értékelését — mint munkafolyamatot — nagyon szemléletesen érzékelhetjük. Képet alkothatunk összefüggéseikről, valamint egymásmellettiségükről és egymásutániságukról is. S itt ismét fel kell hívni a figyelmet a magyar vizsgálatokból merített bőséges példaanyagra, amelyek képet adnak az elmúlt időszak ez irányú tevékenységének fő jellemzőiről, s egyben lehetővé teszik a döntési és szervezési szakaszok sokrétűségének, valamint az eredmények megbízhatósági tartományának érzékelését.

A könyv érdekes olvasmány a piackutatás elméleti összefüggései iránt érdeklődőknek és a módszertani problémák áttekintésére, a gyakorlati megoldások elsajátítására törekvőknek is.

Zelkó Lajos

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Дьёрдь Эрдеи

Некоторые теоретические вопросы экономического равновесия и структуры

Автор в своей статье рассматривает отношение между общественным воспроизводством и экономическим равновесием. При этом он выявляет двойственный характер равновесия: взаимозависимости, проявляющиеся в плоскости потребительных стоимостей, а также в плоскости сумм цен и сумм доходов. Он различает друг от друга три основные области равновесия: область внутри сферы производства; производство и потребление непроизводственного характера; область внешней торговли. Затем он переходит к рассмотрению экономической структуры. К ней он подходит со стороны процесса воспроизводства, рассматривая её в соответствии с этим как общее движение оказывающих друг на друга воздействие структур производства, разделения, обращения и потребления.

В дальнейшей части статьи автор указывает на взаимосвязи между изменением разделения, структурой предложения и спроса, а также отношениями равновесия. В заключительной части статьи автор останавливается на важнейших взаимозависимостях внутренней экономической структуры и равновесия, а также внешней торговли.

Петер Акош Бод—Пал Майорош

«Демография» структуры машиностроительной продукции (1964—1977)

Авторы рассматривают структуру машиностроительной продукции на основе распределения производимых и реализуемых изделий по годам их производства, дополняя своеобразным агрегированием времени происхождения обычные методы натурального и стоимостного анализа. Они констатируют, что средний возраст реализованных изделий изменялся в большей мере в отраслях, на которые распространялись т. н. центральные планы развития, однако эти изменения были цикличными. Хотя в целом по машиностроению в 1970-ых годах сократилось соотношение новых изделий, вследствие ещё более медленного замедления извлечения из производства старых изделий продолжался процесс диверсификации. В противоположность ожиданиям тенденцию старения показывает сбыт на экспорт, что в свете изменений, происшедших в мировом хозяйстве в последние годы, представляет собой неблагоприятное явление. На примере двух важных отраслей авторы указывают на некоторые рыночные, руководственные и организационные причины тенденций, отклоняющихся от желаемых.

Юдит Гара

История развития теории социальной политики при капитализме

В данной статье даётся обзор об истории развития теоретической социальной политики при капитализме. Практика социальной политики предшествовала её теории. Несмотря на то, что корни её уходят в далёкое прошлое, о социальной политике можно говорить с того времени, как сложился капитализм, теория же о ней не обладает даже вековым прошлым.

Автор останавливается на том, как сложилось понятие социальной политики, и на его отношении к некоторым родственным понятиям. Далее более детально рассматриваются функции и средства социальной политики. Автором затрагиваются также взаимосвязь социальной политики с науками и в связи с этим — направления теории социальной политики. В заключение автор анализирует связь между социальной политикой и актуальными событиями экономической политики. При этом она констатирует, что социальная политика, суть которой состоит в умерении — в первую очередь посредством мер государственного вмешательства — неравенства, вытекающего из общественного строя, приобрела значительную роль в тех идеях и стремлениях, которые критически относясь к имеющемуся общественному строю, пытаются достигнуть улучшения посредством государственного вмешательства, однако желают разрешить проблемы в рамках этого имеющегося общественного строя.

Экономические, общественные и политические мотивы осуществления социальной политики — государственное вмешательство, направленное на устранение противоречий между производством и потреблением при капитализме, как экономический мотив; повышающиеся в результате развития средств производства требования рабочей силы по отношению к жизненному и культурному уровню как общественная причина; и, наконец, но не в последнюю очередь, в результате развернувшегося рабочего движения политический интерес господствующего класса в умерении классовых противоречий — начиная с промышленной революции до современного капитализма претерпели такие изменения, которые привели первоначальную социальную политику — оказание помощи наиболее низверженным слоям общества — к настоящей социальной политике, направленной на обеспечение надёжного положения в обществе.

Изучение социальной политики в исторических рамках способствует восприятию её значительного развития и даже преобразования в рамках капиталистического образа производства.

Шандор Ороси—Йожеф Вереш

Является ли нехватка рабочей силы в социалистическом хозяйстве объективной необходимостью?

В европейских социалистических странах иссякли возможности экстенсивного развития. В ряде стран — в том числе Венгрии — идёт речь скорее о нехватке рабочей силы. Авторы в своей статье рассматривают вопрос, насколько реальна нехватка рабочей силы в рамках социалистического хозяйства, в какой мере является она объективным фактором.

Авторы подходят к проблематике нехватки рабочей силы в различных аспектах. По их мнению, из системы целей социалистического общества не вытекает бесконечный спрос на рабочую силу. Они анализируют взаимосвязь между производственными отношениями и рабочей силой. В результате этого центральное место в статье занимает мысль о том, что нехватка рабочей силы, которую глобально можно считать фиктивной, сложилась под воздействием системы хозяйственного управления, точнее: конкретных параметров системы экономического регулирования.

По мнению авторов, в системе косвенного планового управления обязательно применять такую систему цен, которая более категорично способна отражать критерии эффективности. В первую очередь с точки зрения цен авторы представляют в своей статье схему системы экономического регулирования, способной элиминировать явления нехватки рабочей силы.

Тамаш Сира

Неужели это так просто?

Автор полемизирует со статьёй Дьёрдя Саколцаи, опубликованной в мае сего года. Главными вопросами полемии являются следующие:

Можно ли заранее определять долю прибыли в цене, или же она на практике изменяется по отношению к исходной цене в качестве показателя экономической эффективности? — В чём состоит причина того, что плата за пользование фондами не выполняла своих функций, а действовала против них? — Могут ли мотивироваться капиталовложения настоящими соотношениями издержек чистого дохода, или же решения по ним должны приниматься в зависимости от предполагаемых соотношений ожидаемых чистых доходов и издержек (единоразовых затрат)? — Имеет ли доход конституционную взаимосвязь с отдельными статьями затрат, или же его подразделение на части является категорией разделения? — Может ли в высокой степени абстрагированная модель — золотое правило накопления Фелпс-а — без всякой адаптации служить исходным пунктом для программы действий в экономической политике?

Дьёрдь Саколцаи

Простое и сложное — то есть можно ли обосновать экономическую политику?

В статье даётся ответ на полемическую статью Тамаша Сиры «Неужели это так просто?», опубликованную в настоящем номере нашего журнала, в которой он излагает свои замечания к статье автора «Прибыль в расчёте на используемые средства», напечатанной в майском номере нашего журнала. Автор в своём ответе, с одной стороны, перечисляет, по каким вопросам его позиция совпадает или же родственна с мнением Сиры, с другой стороны же утверждает, что теоретические модели могут служить мерилом при оценке конкретных проблем ближнего и дальнего будущего — в противоположность мнению Сиры, считающим модель, представленную в предыдущей статье автора, непригодной для этого.

Миклош Хайду:

Замечания к статье Яноша Куташа и Арпада Олайоша «Тенденции горизонтальной профессиональной мобильности»

Признавая положительные черты статьи, автор полемизирует с некоторыми утверждениями о подготовке сельскохозяйственных кадров.

Автор выявляет, что учитывая настоящие контингенты приёма в сельскохозяйственные высшие учебные заведения, в период между 1981—1990 годами наступило бы сокращение численности по некоторым важным категориям должностей, а в период между 1990—2000 годами — по сельскохозяйственным кадрам с высшим образованием в целом, в то время как согласно данным — в противоположность утверждению авторов — подготовка кадров не поспевала за потребностью, выраженной числом должностей. Он также оспаривает те данные статьи, на основе которых авторы делают выводы относительно незапланированной мобильности сельскохозяйственных технических кадров в направлении экономических должностей. Наконец, соглашаясь с тем, что потребность в кадрах в основном предопределяется экономическими факторами, и это следует принимать за исходный пункт при планировании потребности в кадрах, автор представляет свои предложения по усовершенствованию метода планирования.

SUMMARY OF THE ARTICLES

György Erdei:

Some theoretical problems of economic equilibrium and structure

The author examines the relationship between social reproduction and economic equilibrium. He points out the dual nature of equilibrium, the phenomena appearing on the place of use values and on that of price sums and income sums. He distinguishes three basic areas of equilibrium: the sphere within production, the sphere of production and non-productive consumption, and that of foreign trade equilibrium. He then examines economic structure, approaching it from the side of the reproduction process and considering, accordingly, the interactive allover movements of the structures of production distribution, turnover and consumption.

In the further part of the study the author underlines the relation of changes in income distribution to the pattern of demand and supply and to equilibrium relations. In the concluding part the relationships between domestic economi structure and equilibrium as well as foreign trade are examined.

Péter Ákos Bod-Pál Majoros:

"Demography" of the product pattern in engineering (1964—1977)

The study examines the product pattern of the engineering industries by the age (distribution by years of production) of the products turned out and sold, complementing thus the usual analytical methods in physical and value terms by the particular feature of temporality. It may be established that the average age of the products sold has changed mostly in the industries affected by the central development programs, but this change was of cyclical nature. Although as regards the whole of the engineering industry the ratio of new products diminished in the seventies, the process of diversification continued because old products were withdrawn from production at an even slower rate. As against expectations, export sales possess an ageing pattern, which is an unfavourable phenomenon in view of the world market changes in recent years. Using two important industries as examples, the study indicates some reasons for the tendencies deviating from the desirable ones, to be found in marketing, control and organization.

Judit Gara:

Development history of the theory of social policy in capitalism

The article surveys the development history of theoretical social policy under capitalism. The practice of social policy preceded the emergence of theoretical social policy. Inspite of its far-reaching roots, we can speak about social policy practically from the beginning of capitalism, while theoretical social policy can look back to hardly a century.

The article discusses the emergence of the notion of social policy, and clarifies the relationship between social policy and some related notions. In the following the article examines in detail the functions and instruments of social policy. It dwells on the relationship of social policy and sciences, and in this context mentions the schools of theoretical social policy. Finally it analyses the relationship between social policy and the prevailing ideals of economic policy. In its course it states that social policy, whose substance is to mitigate mainly through government interference the inequalities deriving from the social system, obtained important roles mainly in those ideological currents which are critically related to the prevailing social system and attempt improvements through government interference, but wish to solve the problems in the framework of the prevailing social order.

The economic, social and political motives calling social policy into being, namely, the economic striving of labour force for higher living and cultural standards resulting from the development of means of production, and the development of labour movement, respectively, furthermore the social and political interests of the ruling class in mitigating class contradictions, underwent such changes from the industrial revolution up to modern capitalism which have led to contemporary social politics, the development of social security from the initial social policy meaning only providing some assistance for social outcasts.

The examination of development in a historical framework helps to understand the important development and transformation of social policy in the framework of the capitalist mode of production.

Sándor Oroszi-József Veress:

Is labour shortage a necessity in a socialist economy?

The possibilities of extensive growth have become exhausted in the economies of the European socialist countries. In several countries—thus also in Hungary—seems to emerge a labour shortage.

The article examines to what extent is labour shortage a real one and to what extent is it necessary in the framework of a socialist economy.

The authors approach the problem from several aspects. In their opinion infinite demand for labour does not stem from the goal system of socialist society. They analyse the relationship between production relations and labour. The article is centered on the statement that it is the system of economic control, more closely, the actual parameters of the control system, under whose effect the labour shortage to be considered on the whole as fictitious, emerges.

In their opinion, in the system of indirect planned control it is absolutely necessary to apply a price system which can assert the efficiency criteria more unambiguously than the earlier ones. The authors outline in the article a control system, mainly from the price aspect, which could eliminate the phenomena of labour shortage.

Tamás Szira:

Is it really so simple?

The article is a contribution to the article by György Szakolczai, published in the May issue of this periodical.

The nodal points of the debate are as follows:

—Can the profit content of the price be predetermined, or does it change in practice against that of the initial price, as an indicator of profitability?

—What is the reason that the charge on assets operated disfunctionally?

—Can the present cost/net income ratios justify investments, or does decision on them depend on the assumed ratios of expected net income returns and costs (one-time inputs)?

—Is the return in a causal relationship with the factor inputs, or is the division into parts a category of distribution?

—Can the golden rule of accumulation of Phelps serve without adaptation as a starting point for an action program of economic policy?

György Szakolczai:

What is simple and what is complicated — or: can economic policy be given a sound foundation?

The article is a rejoinder to the question put by Tamás Szira in the present issue of this periodical under the title: „Is it really so simple?", in which he made remarks on Szakolczai's article in the May issue, entitled: „Profit proportionate to assets". The author first lists in his answer in what he agrees with Szira or is of a similar opinion, but also states that it is the theoretical models that may serve as a standard for judging the actual problems of our nearer and further future—as against Szira who judges the model outlined in the earlier paper of Szakolczai unsuited for this purpose.

Miklós Hajdú:

Some remarks on the article by János Kutas — Árpád Olajos: "Tendencies in horizontal trade mobility"

While acknowledging the merits of the study, the author challanges some of the statements affecting the vocational training for agriculture.

He points out that, in view of the present limits to admission to the institutions of higher education of agriculture, between 1981–1990 a decline would set in in some important categories of agricultural specialists and between 1990–2000 in the whole staff of agricultural experts with higher qualification, while according to the data available—and contrary to the statement of the authors quoted—training has not kept pace with the demand for specialists indicated by the number of jobs. Also those data of the article are challanged from which the authors concluded on the great extent of non-institutional mobility of agricultural technical experts towards economic jobs. Finally, accepting that the demand for experts is fundamentally economically determined, the author makes a proposition for the improvement of the method of planning

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1979. évi 8. sz.

P. Fedoszejev akadémikus ünnepi beszéde a „Voproszi Ekonomiki" szerkesztőségének — a Munka Vörös Zászlórendjével való — kitüntetése alkalmából (1979. május 4.)

Ignatovszkij, P.: A szocializmus politikai gazdaságtana fejlődésének módszertani kérdései

Denilin, G.: A nem mechanikai technológiafajták sajátosságai

Makszimenko, V.—Szimcsera, V.: Az automatizált irányítási rendszerek hatékonyságának fokozás

Dadasev, A.: A munka hatékonyságfokozásának gazdasági mechanizmusa

Hajtun, A.: A régióközi munkaerő-kihasználás

Ajzenkremer, A.: Munkanormázás és -díjazás

Kuznacova, T.: Munkaalkalmazási szférák a mezőgazdaságban

Kopacs, N.—Nevoszelov, Ju.: A szibériai mezőgazdaság fejlődése

Kapusztyin, E.—Sztarodubrovszkij, V.: A gazdaság — a legjobb politika (A. N. Koszigin „A nagy cél felé" című beszéd- és cikkgyűjteményének kiadásához)

Oszmova, M.—Klavdienko, V.: A termelési hatékonyság növelésének ösztönzése a KGST-országokban

Nemcsinov, V.: A fejlődő országok gazdasági növekedésének problémái (Tudományos konferencia a SZUTA Keletkutató Intézetében, Moszkva, 1979. február)

Belova, G.: A VI. Közgazdász Világkongresszus előtt (Mexikó, 1980. augusztus 4—9.)

1979. évi 9. sz.

A tervezés és a gazdasági mechanizmus komplex tökéletesítése

Szorokin, G.: A szocialista világgazdaság

Pancsenko, N.—Pihtin, V.: Gazdasági felelősség a fejlett szocializmus gazdasági mechanizmusában

Salimov, V.: A termékminőség és -felújítás ösztönzése

Gohberg, M.: A népgazdasági hatékonyság meghatározásának regionális aspektusa

Pokrovszkij, V.: Szervezési-gazdasági kísérlet a tudomány és a technika szférájában

Buzdalov, I.: A mezőgazdaság irányításának tökéletesítése

Danilov, E.: A munka anyagi ösztönzése a kereskedelemben

Fedinin, V.: A munkaverseny megszervezése és az önálló elszámolás

Markov, D.: Gazdaságközi és agrár-ipari kooperáció a Magyar Népköztársaságban

Ljuft, G.: Gazdasági és társadalmi fejlődés a Német Demokratikus Köztársaságban

Takszir, K.: A tudomány és a termelés összehangolásának gazdasági alapjai

Kulagin, G.: Az új technika alkalmazásának gazdasági kritériumai

Vikentjev, A.: A komplex programok egyik koncepciója

Dubnova, Z.: Össz-szövetségi tudományos-gyakorlati konferencia a szocialista munkaversenyről (Leningrád, 1979. április 10—14.)

Szarkiszjan, Sz.—Logacsev, V.—Melnikova, E.: A tudományos-műszaki haladás prognosztizálása (III. Össz-szövetségi tudományos szeminárium, Minszk, 1979. március)

Balasova, N.: Nemzetközi tanácskozás a népgazdaság automatizált irányítási rendszereiről a köztársaságokban (Tallinn, 1979. január 31.—február 2.)

wirtschafts wissenschaft

1979. évi 7. sz.

A demográfiai fejlődés problémái az NDK fejlett szocialista társadalmának további építésében (szociálpolitikai és demográfiai tézisek)

Hoss, P.—Oelschlägel, W.—Wondras, B.: A vállalatok és kombinátok teljesítményértékelésének tökéletesítéséről

Trost, H. G.: A munkatermelékenység növelése és az árutermelés fejlesztése közötti arány

Espenhayn, R.: Rendszer-összehasonlítás a szocializmus polgári kritikájában

Friedrich, G. D.—Hartmann, W. D.: Fejlesztési tendenciák a vállalati síkon újításra orientált polgári irányító szervezetekben

Graupner, K. H.—Krzyzanowski, W.:

A Közgazdaságtudományi Tanács 27. ülése (az NDK Tudományos Akadémiáján, Berlin, 1979. III. 13. — A tanácskozás témáját mint a szociálpolitikai és demográfiai munkacsoport által előterjesztett téziseket l. a vezércikkben)

Ackermann, J.: Az alapok szerkezete és a szocialista gazdasági tervezés problémái (A Rostocki Wilhelm Pieck Egyetem szocialista üzemgazdaságtani szekciójának keretében működő szocialista politikai gazdaságtani munkacsoport második tudományos kollokviuma — 1979. március 6—7.)

EKONOMISTA

1979. évi 2. sz.

Cholaj, H.: A KGST-tagországok integrációs csoportosulása és fejlődési tendenciái

Bożyk, P.: A KGST 30 éve — az együttműködés fokozatai és formái

Kamiński, B.—Okólski, M.: Közgazdasági elmélet és entrópia

Rakowski, M.: Fejlődési prognózis az életszínvonal kategóriájának fényében

1979. évi 8. sz.

Kunz, W.—Schulz, G.: A szocializmus gazdasági törvényeinek hatásmechanizmusa és a szocialista gazdasági integráció

Müller, E.: A szocialista társadalom nemzeti vagyonának tervszerű felújítása — a termelés intenzifikálásának, valamint a népesség anyagi és kulturális életszínvonala további emelésének fontos követelménye

Wenzel, M.: Az ésszerűsítési eszközök üzemen belüli termelése — hozzájárulás az ipari termelés intenzifikálásának elmélyítéséhez

Bauersfeld, G.—Heinrich, R.—Krausse, G.: A falu és a város közötti lényeges különbségek, illetve azok fokozatos leküzdésének eredményei az NDK-ban. Néhány elméleti aspektus

Nau, H.—Wieczorek, S.: Az állattenyésztő üzemek kialakulása, helyzete és fejlődése tekintettel a termelés élenjáró koncentrálására és szakosítására

Hess, P.: A termelőerő-fejlesztés nemzetközi monopolizálásának formái

Hartig, H. J.—Uhlin, K. H.: A tőkés marketing és a tőkés monopolista értékesítési piac kialakítása

Fleischhacker, J.—Hess, J.: Nemzetközi szeminárium a Berlini Humboldt Egyetemen (A népesedési mozgalom és a társadalom kölcsönhatásáról, 1978. december 4—7.)

Dobroczyński, M.: A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok mechanizmusa

Langrish, J.—Poznański, K.: Innovációk a tőkés gazdaságban — az alkalmazás feltételei és körülményei

Rutkowska, I.: A világ népessége és élelmezése — a változások irányai a hetvenes évek élelmezési válsága után

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1979. évi 6. sz.

Bajbakov, N. K.: A Szovjetunió a népgazdasága első ötéves tervének ötvenedik évfordulója

Šedivý, Z.: Csehszlovákia és az első szovjet ötéves terv évfordulója

Brandys, J.: Tudományos-technikai együttműködés a szocialista országokkal

János, M.: Az állami közlekedéspolitika megvalósításához szükséges feltételek megteremtése

Hlinomaz, V.: Az árképzés elvei a makroökonómiai relációkban

Gardian, B.: A mezőgazdasági vállalatok nem mezőgazdasági tevékenységének néhány kérdése

Tonar, M.—Brzický, J.: A tervadatok mágnestárolókra vitelének tapasztalatai

Benýšek, Z.: ÁKM-ek alkalmazása a gépipar irányításában

Zapletal, R.: Gazdasági motiváció a vállalaton belüli irányítás rendszerében

Fusek, M.: A környezetvédelem egyes közgazdasági problémáiról

Motyka, Z.—Dlabáč, V.: Vállalati gazdálkodás a termelési készletekkel

Churánek, M.: A külgazdasági kapcsolatok a belső és külső egyensúly folyamatában

1979. évi 7. sz.

Cardoso Triana, R.: Kuba húsz évvel a forradalom után

Čáp, V.—Rybníkář, K.: A népgazdaság fejlődésének főbb tendenciái 1979 első félévében

Hill, T.: A termékminőség-szabályozási rendszer kialakításának egyes kérdései

Brabec, F.: A termelőszféra egységeinek hatékonyságnövelési lehetőségei a hetedik ötéves tervben

Bakešová, M.—Koša, J.: Lakásépítés családi házakban

Mervart, J.: A tudományos-technikai haladás tervezésének népgazdasági vonatkozásai

Ružička, M.: A termelő beruházások tervei és a tudományos-technikai haladás tervében szereplő célok gazdasági hatékonyságának értékelése

Hesko, J.: A vendéglátóipari szolgáltatások fejlődésének feltételei a falvakban

Vesel, J.: A szakképzett munkaerő fejlődése és gyakorlati érvényesülésének problémái Szlovákiában

Hužvar, I.: A kiemelt beruházások tervteljesítésének problémái a tüzelőanyag- és energiaiparban, a kohászatban és a nehézgépiparban

Čulík, A.: Az építőipar és a hőgazdálkodás

1979. évi 8. sz.

Klusoň, V.: A tervezés cél-elvűségének elméleti kérdéseiről

Seidl, V.: A nyugdíjas korú népesség gazdasági aktivitása

Šmolcnop, V.: A munka javadalmazása a 6. ötéves tervben

Staněk, F.: A szocialista szervezetek eszközeinek társítása

Libor, V.: A struktúraelemzés alkalmazási lehetőségei a felvásárlási árak modelljének kidolgozásakor

Jindra, J.: A nagykereskedelmi raktárak fejlesztése

Hubálek, J.: Göngyöleggazdálkodás és göngyöleggyártás

Dvořák, V.: Az állóeszközök szerepe és helye a tudományos kutatási potenciálban

Budín, J.: Csehszlovákia bekapcsolódása a nemzetközi munkamegosztásba

Procházková, E.: A szocialista gazdasági integráció terve és összefüggései a terv többi részével

Weltwirtschaftliches Archiv

1979. évi 3. sz.

Fratianni, M.—Nabli, M.: A bankjegyállomány ellenőrzése az EGK-országokban

Steinherr, A.—Morel, C.: Az árak és a fizetési mérleg reagálása a nyugatnémet márka felértékelésére

Smeral, E.: Exportallokációs modell a nyugati ipari országok számára

Glismann, H. H.—Rodemer, H.: A világpiaci nyersanyagár-ingadozások kiegyenlítésére szolgáló készletek jóléti hatása

Kuipers, S. K.—Muysken, J.—Sinderen J.: „Vintage" féle megközelítés a termelés és a foglalkoztatás növekedésének differenciálására Hollandiában 1921—1976

Juhl, P.: A nyugatnémet közvetlen beruházások ágazati szerkezete a fejlődő országokban: a vállalatnagyság, a faktorintenzitás és a hazai protekció hatása

Mordechai, E.—Kreinin, E.—Officer, L. H.: Vámtarifa-csökkenés a Tokió Forduló idején: áttekintés a kereskedelmi folyamatra, a jólétre, valamint a foglalkoztatásra gyakorolt hatásokról

POLITICKÁ EKONOMIE

1979. évi 6. sz.

Klusoň, V.: Az össztársadalmi tervezés normatív vonatkozásairól

Vavroušek, J.: A népgazdaság fejlődési programjainak mátrixkészlete

Adamec, S.: Tervezési modellek

Dolejší, B.: Munkatermelékenység, bérek és a lakossági szükségletek kielégítése

Fidrmuc, J.: A beruházási terv mutatószámainak problémaköréről

Malý, B.: Még egyszer a nemzetközi társadalmi tulajdon kérdéseiről

Tepper, T.—Komárková, E.: A tudományos-technikai forradalom polgári és marxista értelmezése

Crkovská, M.: Az oktatás korszerűsítése a főiskolákon és a vezetők továbbképzésében

1979. évi 7. sz.

A KGST megalakulásának 30. évfordulójára:

Rohlíček, R.: A KGST jelene és távlatai

Chalupský, Z.—Tauchmann, J.: A szocialista nemzetközi gazdasági integráció elméleti kérdései

Sirjajev, J. Sz.: A szocialista gazdasági integráció továbbfejlődésének problémái

Valouch, J.: A KGST-tagországok tervezési együttműködése

Hlídek, J.: Csehszlovákia hatékony bekapcsolódásának problémái a nemzetközi szocialista gazdasági integrációba

Rusmich, L.: A szocialista nemzeti valuták külső funkciói

Jarkovsýk, V.: A szocialista országok közötti beruházási hitelek gazdasági hatékonysága

Amort, J.: A KGST-közösség a hetvenes években

Klusáková-Svobodová, Z.: Önellátási erőfeszítések és agrár-integráció a KGST-országokban

Планово стопанство

1979. évi 7. sz.

Marinov, C.: A bátor kezdeményezés, az alkotás és a gyors felemelkedés évei (Visszatekintés harmincöt év eredményeire)

Vidinszki, L.: A gazdaságirányítás elméletének és gyakorlatának alkotó továbbfejlesztése

Kosztov, E.: Megújulás és haladás az élet minden területén (Mihajlovgrád példáján)

Vladimirova, K.: A munkaerő-tervezés tökéletesítéséről

Szavcsev, J.: Néhány, az egységes társadalmi-gazdasági fejlesztési terv kidolgozásáról szóló normatív információval kapcsolatos problémáról

Kaszörova, V.: A tudományos-műszaki potenciál prognosztizálásának módszertani kérdései

Krasztev, T.—Sopova, J.: Az új objektumok kádereinek képzése — fontos népgazdasági feladat

Sztancsina, P.: A Bolgár Népköztársaság és a szocialista gazdasági integráció (Tudományos konferencia, Szófia, 1979. június 12.)

Petrunova, P.: A tervszerű gazdasági irányítás tökéletesítése (Fiatal közgazdászok klubjának tanácskozása, Szófia, 1979. június 21.)

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1979. évi 8. sz.

L. I. Brezsnyev felhívása a KGST XXXIII. ülésszakának résztvevőihez

A. N. Koszyginnak, a Szovjetunió Miniszteretanácsa elnökének felszólalása a KGST megalakulásának harmincéves évfordulójára rendezett XXXIII. ülésszak ünnepi ülésén

A KGST megalakulásának harmincéves évfordulójára rendezett ülésszak nyilatkozata

Szolomencev, M.: Az OSZSZSZK gazdasági növekedésének tényezői

Martinov, B.: A jegyzékbe foglalt tervfeladatok teljesítése — a legfontosabb feladat a gépipar számára

Szinovszkij, L.—Lebedev, V.—Kuznecov, Sz.: A gyártmányfejlesztés, valamint a fémforgácsoló géppark struktúrájának tökéletesítése

Kosuta, A.: A gépgyártmányok árképzési metodikájának tökéletesítése

Celikov, A.: Fémmegtakarítás — új technológiák meghonosításának révén

Kartvelisvili, D.: Zöld utat a haladó szállítási variánsoknak!

Alekszandrov, A.—Cimbler, Ju.: Az új szállítási variánst állítsuk a népgazdaság szolgálatába!

Pokaraev, G.—Zajcev, A.: Az anyagi erőforrások normamegállapításának a tökéletesítésével kapcsolatos kérdések

Pasko, I.—Pavlov, V.: A termék anyagigényességi mutatójának tökéletesítéséről

Pavlova, A.: A termelési koncentráció tervszerű irányítása

Duginov, A.: Az önköltség — a legfontosabb hatékonyságmutató

Lahtin, G.—Glagoleva, G.: A kísérleti termelés tervezésének és irányításának tökéletesítése

Szitnin, V.: A gazdasági emelők és ösztönzők hatékonyságának a fokozása

A tervszerű gazdaságirányítás további tökéletesítésének problémái (Tudományos-gyakorlati konferencia az I. ötéves terv jóváhagyásának félévszázados jubileuma alkalmából)

1979. évi 9. sz.

A gazdasági mechanizmus további tökéletesítése, valamint a párt- és a gazdasági szervek feladatai (Az SZKP KB határozata és kommentárjai)

Tokarjev, A.: A tudományos-műszaki haladás — a termelés felfuttatásának legfőbb ösztönzője (az építőiparban)

Orlov, P.: A termelőberendezések felújításának irányítása és az amortizációs rendszer

Dragunov, N.: A munkaverseny hatékonysága (a mezőgazdasági-gépgyártásban)

Jazev, V.: A szerződés — az ipar és a kereskedelem közötti kapcsolatok alapja

Medunov, Sz.: A mezőgazdasági termeléstervezés hatékonyságfokozásának problémái

Sirjajev, Ju.: A két- és többoldalú együttműködés szerves egysége a KGST gyakorlatában

Szaveljev, V.—Stulberg, B.: A területi termelési komplexumok tervezésének módszertani kérdései

Loksin, R.: A kereslet és kínálat kiegyensúlyozásának problémái

Malov, N.—Csurakov, V.: A szovjet egészségvédelem anyagi bázisának tervezése

Hejnman, Sz.: A tudományos-műszaki politika gazdasági problémái

Moksin, Sz.: A leninizmus — korunk forradalmi, harci zászlaja

Kuscsevszkij, Ju.: A rekonstrukció gazdasági hatékonyságának értékelése

Makszimenko, V.—Szimcsera, V.: A számítóközpontok munkanormatívái és szolgáltatási tarifái

Szerkesztőségi posta: Plotnickij, O.: A normatív béralaptervezés kérdéséhez

Kozacsenko, Sz.: Információk a „Planovoje Hozjajsztvo" olvasókonferenciájáról (Kijev)

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1979. évi 8. sz.

Sztoljarov, I.: Az új tanév és a politikai gazdaságtani tanszékek feladatai

Vigodszkij, V.: A marxi közgazdaságtan és a jelenkor

Rosszomagin, V.: A termelési tényezők összehangolása a szocializmusban

Gazdasági mechanizmus a fejlett szocializmusban: annak struktúrája és tökéletesítésének útjai

Bitunov, V.—Zsolkov, A.: A szovjet főváros komplex fejlesztésének tervezése

Muhametov, G.: A tőkésországok munkásosztályának mai helyzete — a marxi tanítás igazságának ékes bizonyítéka

Andrejeva, V.: Az amerikai felsőfokú intézetek oktatóinak helyzete

Rudakova, I.: A burzsoá monopolista elméletek módszertani fogyatékosságai

Melnikov, A.—Kljucsnikov, I.: Az imperializmus alapvető ismérvei

Kirjukov, É.: A politikai gazdaságtani kutatások koordinációja (A Szovjet Felsőoktatási Minisztérium tudományos-műszaki tanácsának politikai gazdaságtani szekcióülése az 1976—80. évi terv teljesítésének tárgyában — Moszkva, 1978. vége)

Falk, V.—Cilh, R.—Hodov, L.: Nemzetközi tudományos konferencia („A szocialista országok összehasonlító gazdaságtörténetének problémái", Frankfurt/O. — NDK, 1978. vége)

Kenzsegalijev, M.—Dadajev, R.: A szocialista termelés hatékonyságának fokozása (Tudományos-gyakorlati konferencia, Dzsambul, 1979. február)

Ezsov, A.: Időszerű politikai gazdaságtani és világgazdasági kérdésekkel foglalkozó doktori disszertációk jegyzéke

Szerkesztőségi posta: *Bajbakova, M.:* A munka formális és valóságos alárendelése a tőkének

1979. évi 9. sz.

Judkin, A.: Az absztrakttól a konkréthoz való felemelkedés a termelési viszonyok rendszerkutatásaiban

Balukov, I.: A szocialista termelési folyamat tartalmáról

Nyeszterenko, V.: A szocialista termelés legnemesebb célja és a gazdasági mechanizmus tökéletesítése

Bok, M.: A gazdasági mechanizmus lényege és elvei

Zagajtov, I.—Brilev, A.: Az anyagigényesség lényegéről és mutatóiról szóló kérdéshez

Mihejev, D.: A társadalmi termelés anyagigényessége és hatékonysága

Alekszejenkov, V.: A melioráció gazdasági problémái az OSZSZSZK nem feketeföldi övezetében

Novickij, A.: Az addicionális munkaerőforrások

Karpuhin, D.—Kuznyecova N.: Az ésszerű időkihasználás elérésének problémái a munkásoknál

Narimanova, O.: Sauvy koncepciójának tarthatatlansága

Melnyikov, A.—Horhorina, E.: Az imperializmus alapvető ismérvei (oktatási segédlet)

Politikai gazdaságtani speciálkollégiumok tematikája (Összeállította a Szovjet Felsőoktatási Minisztérium Tudományos-Módszertani Bizottsága az egyetemek keretében működő közgazdasági fakultások és a Vezetőképző Intézet számára)

Szmoldirev, D.: Az árutermelés kérdéséről a szocializmusban

Popova, V.: A gazdasági mechanizmus komplex tökéletesítése (Össz-szövetségi tudományos-műszaki konferencia, Moszkva, 1978.)

Zavernjajeva, L.: A lenini szövetkezeti terv megvalósulásának új szakasza (Össz-szövetségi tudományos konferencia, Moszkva, 1978.)

Gilinszkaja, É.: A falvak társadalmi-gazdasági problémái az OSZSZSZK nem feketeföldi övezetében. Köztársasági tudományos tanácskozás, Kalug, 1979. március)

Ezsov, A.: Időszerű politikai- és világgazdaságtani problémákkal foglalkozó doktori disszertációk jegyzéke

A Közgazdasági Szemle 1979. évi számaiban megjelent írások jegyzéke

1. Cikkek

		Folyóirat-szám	Lap
Barta Imre:	Az önfinanszírozás beruházásokat érintő főbb elvi kérdései	2	188
Bartke István:	Az ágazat- és területfejlesztés kapcsolatának változásai	4	413
Bauer Tamás—Szamuely László:	Az ipar ágazati irányításának szervezete az európai KGST-országokban: néhány tanulság	1	25
Bernát Tivadar—Ferenczi Tibor:	A magyar mezőgazdaság területfejlesztési modellje	10	1234
Bod Péter Ákos—Mohai György:	A vállalatok — népgazdasági szempontból	2	203
Bod Péter Ákos—Majoros Pál:	A gépipari termékszerkezet „demográfiája" 1964 és 1977 között	12	1425
Botos Balázs:	Struktúrafejlesztés, beruházás, bizonytalanság	9	1042
Botos Katalin:	Külgazdasági koncepció — nemzetközi kooperáció	11	1338
Csáki Csaba—Jónás Anna—Mészáros Sándor:	Fejlődési pályák vizsgálata az élelmiszer-gazdaságban	4	444
Dobozi István:	Nyersanyag- és energiapolitika Nyugat-Európában: nemzeti és kollektív nemzetközi irányzatok	3	293
Drechsler László—Simon Béláné:	Komplex nemzetközi együttműködések hatékonyságának vizsgálata	1	— 43
Erdei György:	A gazdasági egyensúly és szerkezet néhány elméleti kérdése	12	1409
Erdős Péter—Molnár Ferenc:	Profit és papirosprofit	11	1294
Éliás András—Gajdos Géza:	A mezőgazdaság és az élelmiszeripar exportorientált fejlesztésének néhány kérdéséről	7—8	897
Falusné Szikra Katalin:	A magas személyi jövedelmekről	10	1188
Farkas Péter—Németh Sándor:	A fejlődő országokbeli külföldi közvetlen beruházások indítékai	4	457
Ferenczi Tibor—Bernát Tivadar:	A magyar mezőgazdaság területfejlesztési modellje	10	1234
Földes Károly:	Nemzetgazdaságok a szocialista együttműködés rendszerében	11	1281
Gajdos Géza—Éliás András:	A mezőgazdaság és az élelmiszeripar exportorientált fejlesztésének néhány kérdéséről	7—8	897
Galasi Péter—Gábor R. István:	Munkavállalói státusz és a dolgozók racionális gazdálkodása a munkaerejükkel	9	1030
Gara Judit:	A szociálpolitika elméletének fejlődéstörténete a kapitalizmusban	12	1446
Gábor R. István:	Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban (Kísérlet a jelenség elméleti magyarázatára)	2	171

		Folyóirat-szám	Lap
Gábor R. István—Galasi Péter:	Munkavállalói státusz és a dolgozók racionális gazdálkodása a munkaerejükkel	9	1030
Gönczöl György:	A háború az imperializmus politikai gazdaságtanában	7—8	841
Gönczi Iván:	A tudományos-technikai forradalom és a mezőgazdaság	9	1051
Gubcsi Lajos:	Fizetésimérleg-elméletek	7—8	825
Gyenes Antal—Köpeczi Béla:	Szövetkezeti kutatás és oktatás: számvetés	6	667
Gyetvai László—Józsa Ödön:	A munkaerő-megtakarítás lehetőségei népgazdaságunkban	5	529
Héthy Lajos:	Az érdekviszonyok és az irányítás szemlélete	2	129
Hoch Róbert:	A hosszú távú tervezésről	10	1153
Hont János:	Az élelmiszer-gazdaság növekedésének és szerkezetének fejlesztési alapelvei	6	655
Horváth Csongor:	A vállalati nagyságról	4	428
Hulyák Katalin—Szakolczai György—Losonczy Istvánné—Muszély György:	Klasszikus fogyasztáselemzési modellek felhasználása a fogyasztói árpolitika megalapozására	1	1
Huszár István:	Gondolatok az 1979-es népgazdasági tervről	3	257
Iványi Attila Szilárd:	Az értékelemzésen alapuló gyártmányfejlesztés hatékonyságának feltételei a termelői és fogyasztói érdekek tükrében	7—8	860
Izikné Hedri Gabriella:	Az elmélyülés és a kibővülés ellentmondásai a nyugat-európai integrációban	7—8	921
Jónás Anna—Csáki Csaba—Mészáros Sándor:	Fejlődési pályák vizsgálata az élelmiszer-gazdaságban	4	444
Józsa Ödön—Gyetvai László:	A munkaerő-megtakarítás lehetőségei népgazdaságunkban	5	529
Kádár Béla:	A fejlődő országok iparcikk-kivitele	1	61
Kisjakab Lajos:	Vállalati érdekeltség és üzemi demokrácia a mezőgazdasági vállalatoknál	7—8	910
Kissné Pavelcsák Ágnes:	A termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának egyes kérdései a KGST-integrációban	4	399
Köpeczi Béla—Gyenes Antal:	Szövetkezeti kutatás és oktatás: számvetés	6	667
Köves András:	A kelet—nyugati kereskedelem és a szovjet gazdaság	6	671
Kutas János—Olajos Árpád:	A horizontális szakmai mobilitás tendenciái	6	641
Kuti Éva—Szarvas Péter:	A magyar fogyasztás színvonala és szerkezete nemzetközi összehasonlítás tükrében	2	141
László Gyula:	A szelektív fejlesztés tartalmáról és mechanizmusáról	10	1175
Losonczy Istvánné—Szakolczai György—Hulyák Katalin—Muszély György:	Klasszikus fogyasztáselemzési modellek felhasználása a fogyasztói árpolitika megalapozására	1	1
Major Iván:	Vállalati magatartás és fejlődés eltérő gazdasági rendszerekben	3	285
Majoros Pál—Bod Péter Ákos:	A gépipari termékszerkezet „demográfiája" 1964 és 1977 között	12	
Makaruk Ludwik:	A szocialista országok importpolitikáját meghatározó összefüggések	3	258
Marjai József:	30 éves a KGST	7—8	769

		Folyóirat-szám	Lap
Mészáros Sándor—Csáki Csaba—Jónás Anna:	Fejlődési pályák vizsgálata az élelmiszer-gazdaságban	4	444
Mohai György—Bod Péter Ákos:	A vállalatok — népgazdasági szempontból	2	203
Molnár Ferenc—Erdős Péter:	Profit és papirosprofit	11	1294
Molnárné Venyige Júlia:	Munkamegosztás és érdekviszonyok	5	539
Muszély György—Szakolczai György—Hulyák Katalin—Losonczy Istvánné:	Klasszikus fogyasztáselemzési modellek felhasználása a fogyasztói árpolitika megalapozására	1	1
Nagy Lajos:	A politikai gazdaságtan egyetemi (főiskolai) oktatása új törzsanyagának elveiről és módszereiről	11	1309
Nagy László:	A szocialista földhasználat szabályozásának néhány alapkérdése	11	1323
Németh Sándor—Farkas Péter:	A fejlődő országokbeli külföldi közvetlen beruházások feltételei	4	457
Olajos Árpád—Kutas János:	A horizontális szakmai mobilitás tendenciái	6	641
Papanek Gábor:	A műszaki-gazdasági kritériumrendszerek az iparvállalatoknál	10	1220
Parányi György:	A korszerűsödő géppark és felhasználási sajátosságai a gépipari alkatrészgyártás példáján	7—8	875
Pillis Pál:	Közgazdaságtudomány és matematika	10	1201
Román Zoltán:	Gondolatok gazdaságpolitikánk elemzéséhez	7—8	778
Romány Pál:	Mezőgazdaságunk a hetvenes évek végén	5	513
Simon Béláné—Drechsler László:	Komplex nemzetközi együttműködések hatékonyságának vizsgálata	1	43
Sinkovics Alfréd:	Ármechanizmusunk továbbfejlesztéséről	7—8	812
Soós Károly Attila:	Beruházási rendszerünk néhány általános problémája	7—8	795
Stark Antal:	Az európai KGST-országok gazdasági növekedése	5	579
Szabó Katalin:	A tőkés társaságok tevékenységének diverzifikálása	6	689
Szakolczai György—Hulyák Katalin—Losonczy Istvánné—Muszély György:	Klasszikus fogyasztáselemzési modellek felhasználása a fogyasztói árpolitika megalapozására	1	1
Szakolczai György:	Az eszközarányos nyereség	5	562
Szamuely László—Bauer Tamás:	Az ipar ágazati irányításának szervezete az európai KGST-országokban: néhány tanulság	1	25
Szarvas Péter—Kuti Éva:	A magyar fogyasztás színvonala és szerkezete nemzetközi összehasonlítás tükrében	2	141
Szilágyi László:	A tudományos kutatás mint árutermelő és gazdasági értékalkotó tevékenység	4	385
Szücs István:	A természeti tényezők szerepe a mezőgazdasági termelés területi tervezésében	5	548
Timár Mátyás:	Bankrendszerünk helyzete és feladatai	9	1025
Tömpe István:	A beruházási hozzájárulás közgazdasági természetéről	2	162

2. Vita

	A keresetszabályozási vitáról	11	1369
Balázsy Sándor:	A megoldható dilemma még mindig megoldatlan	9	1063
Bánfi Tamás:	Az értéknagyság és a munka két attributuma — munkatermelékenység és intenzitás	10	1249

		Folyóirat-szám	Lap
Bánfi Tamás—Pásztor Sára:	A külgazdasági kapcsolatok intenzitásának méréséről	3	324
Bródy András:	Az értéknagyságról	3	309
Erdős Tibor:	Még egyszer a profitnagyságról	4	470
Fahn Péter:	Keresetszabályozás, konzisztencia, normativitás, intervenció	7—8	934
Gyenes Antal:	Néhány gondolat a gazdasági demokráciáról	1	77
Hajdú Miklós:	Hozzászólás Kutas János—Olajos Árpád: A horizontális szakmai mobilitás tendenciái című tanulmányához	12	1484
Hoch Róbert:	A marxi értékelmélet ökonometriai megközelítése	5	590
Laczó Ferenc:	Új vonások a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vállalati érdekeltségében	2	213
Martos Béla:	Kiegészítések az adóztatás és a profithányad összefüggéseihez	7—8	945
Oroszi Sándor—Veress József:	Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocialista gazdaságban?	12	1462
Pécsi Kálmán:	A kölcsönös előnyök elvének érvényesülése a magyar—szovjet gazdasági kapcsolatokban	11	1350
Révész Gábor:	Keresetszabályozás és gazdaságirányítási (-szabályozási) koncepció	9	1086
Szakolczai György:	Keresetszabályozás, árrendszer, nyereségérdekeltség és gazdaságpolitika	9	1071
Szakolczai György:	Az egyszerű és a bonyolult — avagy adható-e elméleti megalapozás a gazdaságpolitikának?	12	1480
Szegvári Iván:	A külkereskedelmi kapcsolatok intenzitásának mérése	1	93
Szira Tamás:	Ilyen egyszerű lenne?	12	1474
Szira Tamás:	Megjegyzés Szakolczai György válaszára	12	1483
Vacić, M. Aleksandar:	Jövedelmek, személyes jövedelmek, anyagi ösztönzés	7—8	953
Vági Ferenc:	Változott-e a termelőszövetkezetek vállalati jövedelmi érdeke és érvényesítésének módja	3	333

3. Szemle

Galasi Péter—Sik Endre:	A szegmentált munkerőpiac elmélete (Nézetek a munkaerőpiac tagozódásáról a nyugati közgazdaságtanban)	12	1487
Homoki József:	Az éves vállalati tervezés folyamata a megváltozott döntési viszonyok között (A KÉV-METRÓ Vállalat példáján)	5	601
Metz István—Mózes László:	Az elemes bútorok értékesítésének néhány kérdése	11	1371
Pócs Ervin:	A fejlett tőkésországok gazdasága 1978-ban	7—8	966
Pócs Ervin:	Az európai KGST-országok gazdasági fejlődése 1978-ban és az idei tervfeladatok	9	1093
Szilágyi György:	Tájékoztató és reflexiók egy nemzetközi összehasonlításról	3	344
Tran Van Tá:	A vietnami iparvállalatok jövedelemszabályozási és érdekeltségi rendszerének továbbfejlesztéséről	6	706
Zeller Gyula:	A vállalati üzletpolitika célja, funkciója, területei	7—8	960
ifj. Zsarnóczai Sándor:	Gazdasági fejlődés és tervgazdálkodás Szíriában	9	1103

4. Tudományos tájékoztató

Balázsy Sándor—Inzelt Annamária—Székffy Klára:	A XVIII. közgazdász vándorgyűlés	12	1501
Bartalos János:	Termelési szerkezet és gazdasági hatékonyság	3	358

		Folyóirat-szám	Lap
Bauer Tamás—Soós Károly Attila:	Szovjet közgazdászok vitái a gazdaságirányítás szükséges átalakításáról	6	724
Dobozi István:	A negyedik magyar—amerikai közgazdász-találkozó	6	713
Halm Tamás:	Az 1979. évi közgazdasági Nobel-díjasok: W. A. Lewis és Th. W. Schultz	12	1509
K. I.—K. J.:	A munkaerőhelyzet alakulása és hatása a termelésre	5	613
M. T.—H. M.—S. B.:	A nők részvétele a gazdasági fejlődésben	10	1260
Madarász Aladár:	Az 1978. évi közgazdasági Nobel-díjas: Herbert A. Simon	1	111
Németh Péter:	Iparfejlesztés és árpolitika	1	104
P. G. H.—H. K. R.—N. S.:	A magyar gazdaság 1968 után (Nemzetközi kollokvium Skóciában)	11	1390
Pálovics Béláné:	Az Európai Agrárközgazdászok Társaságának második kongresszusa	2	227
-r -n:	Munkavállalói státusz, munkaerőhiány, anyagi ösztönzés	9	1119
Szigeti Endre—Solt Katalin:	100 éve született Varga Jenő	11	1380
Tóth József:	Operációkutatás és számítástechnika a mezőgazdaságban	2	225
Veress József:	A vállalatok fejlesztési politikájára ható közgazdasági tényezők	6	733

5. Folyóiratszemle

	A Kondratyeff-féle ciklusok	2	240
	A munkanélküliség alakulása a vezető ipari országokban	1	114
	Az állam szerepe a gazdasági életben	7—8	984
	OECD-tanulmány a tagországok állami kiadásainak alakulásáról	2	237
	Tervezni vagy meghalni?	5	625
Bajan, K.:	A mezőgazdaság iparosításának társadalmi és gazdasági következményei	1	113
Burgeois, Francoise—Kartehevsky, Andrée—Bulport—Lautier, Brunó:	A család és a társadalomtudományok: társadalmasodás és újratermelés	6	747
Bunics, P.:	Gazdasági ösztönzés a fejlett szocialista társadalomban	6	745
Chiaradia, Jean Pierre:	A részmunkaidőben való foglalkoztatottság gazdasági és társadalmi szerepe	4	489
Chinn, Dennis L.:	Jövedelemelosztás egy kínai kommunában	7—8	990
Eichner, A.:	Post-keynesiánus elmélet: előretekintés	11	1395
Frey, Bruno S.:	Áttekintés az új politikai gazdaságtan helyzetéről és kutatásairól	11	1393
Gerfin, Herald:	Munkanélküliség-típusok és jövedelemelosztás az „Új makroökonomiai elméletben"	7—8	993
Giarini, Orio:	Ökológia, gazdaság, törekvés a jó közérzetre	12	1516
Hacsaturov, T.:	A tőkebefektetések hatékonysága a nem termelő szférában	6	739
Hobsbawm, Eric:	Az angol munkásmozgalom megtorpanása? Az 1978. évi Marx-emlékelőadás szövege	4	491
Jacquemin, A.:	Állandósul Nyugat-Európa hanyatlása?	5	626
Katona, George:	A magatartás közgazdaságtana	9	1134
Komazec, Slobodan:	A fizetési mérleg egyensúlyhiánya, jövedelem és fogyasztás	3	363
Marchewski, Jean:	Az infláció, a tényezők átrendeződése és a munkanélküliség (Franciaország példáján)	4	493

		Folyóirat-szám	Lap
Minc, B.:	Mozgás és egyensúly a gazdasági életben és gyakorlatban	9	1135
MoNair, P.— May, E.:	A kiskereskedelmi forgalom soron következő forradalma	3	369
Nasilowski, Myeczyslaw:	A szocializmus politikai gazdaságtana tárgyáról	2	235
Pajestka, József:	A gazdaság működési módjának alakítása	10	1262
Peffekoven, Rolf:	A nemzetközi kereskedelem megadóztatása	3	366
Schumann, Jochen:	Új mikrogazdaság és a tulajdonjogok elmélete	10	1264
Speiser, A. P.:	Világméretű átrendeződés a tudományban és a technikában	12	1514
Tolsztoguzov, V.:	A világélelmezési probléma és a szintetikus élelmiszerek termelése	9	1132
Uszoszkin, V.:	A monopolkapitalizmus pénze	7—8	982
Vekić, Djuro:	Az önigazgatási termelési viszonyok fejlődése és a bővített újratermelés	12	1511
Wilms, Manfred:	Az államadósság növekedésének nemzetgazdasági hatása	6	742
Zlobin, I. D.— Konnyik, I. I.:	A gazdasági mechanizmus tökéletesítése, valamint az áru- és pénzviszonyok	7—8	987

6. Szakirodalmi tájékoztató

	A termelési szerkezet fejlesztésének műszaki-gazdasági kritériumai (Nyikos László—Sinkovics Alfréd)	6	754
A. V. Anyikin:	Egy tudomány ifjúkora (Szigeti Endre)	4	498
Bálint József:	Társadalmi rétegződés és jövedelmek (Molnárné Venyige Júlia)	4	496
Bekker Zsuzsa:	Növekedési utak — dinamikus ágak (Rimler Judit)	7—8	996
Morris Bernstein:	Gazdasági tervezés Keleten és Nyugaton (Muraközi Ernő)	5	632
Csizmadia Ernő— Székely Magda:	Vállalati gazdálkodás és gazdaságirányítás a mezőgazdaságban (Éliás András)	9	1137
Gönczi Iván:	Üzemi rendszerek iparosodó mezőgazdaságunkban (Tóth József)	6	750
Dr. Gulyás József:	A Közös Piac agrárpolitikája (Éliás András)	1	120
Hegedüs Miklós— Zalai Ernő:	Fixpont és egyensúly a gazdasági modellekben (Ligeti István)	9	1139
Horváth Iván:	Az ipari rendszerek szervezése (Szabó Katalin)	7—8	1000
Huszár Ernő:	Protekcionizmus és nemzetközi kereskedelem (Izikné Hedri Gabriella)	9	1141
Kozma Ferenc:	Mire képes a magyar népgazdaság? (Forgács Katalin)	5	628
Kulcsár László— Lengyel Zsuzsa:	Szakmunkások a mezőgazdaságban (Enyedi György)	9	1144
Marosi Miklós:	Szervezés, ösztönzés, hatékonyság (Sinkovics Alfréd)	10	1267
Molnár Imre:	A szövetkezeti vezetés kettőssége (Földes Iván)	3	371
Pécsi Kálmán:	A KGST termelési integráció közgazdasági kérdései (Bársony Jenő)	2	243
Pillis Pál:	Mezőgazdasági modellek (Benet Iván)	7—8	1004
Sándorné Szennyessy Judit:	A piackutatás kézikönyve (Zelkó Lajos)	12	1520
Szorcsik Sándor:	A társadalmi tervezésről (Hideg Éva)	2	247
Zelkó Lajos:	Vállalatelmélet és politikai gazdaságtan (Benke István)	11	1399

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Дьёрдь Эрдеи — Некоторые теоретические вопросы экономического равновесия и структуры 1409
Петер Акош Бод—Пал Майорош — «Демография» структуры машиностроительной продукции (1964—1977) 1425
Юдит Гара — История развития социальной политики при капитализме 1446

ДИСКУССИЯ

Шандор Ороси—Йожеф Верец — Является ли нехватка рабочей силы в социалистическом хозяйстве объективной необходимостью? 1462
Тамаш Сира — Неужели это так просто? 1474
Дьёрдь Саколцаи — Простое и сложное — то есть можно ли обосновать экономическую политику? 1480
Тамаш Сира — Замечание к ответу Саколцаи 1483
Миклош Хайду — Замечания к статье Яноша Куташа и Арпада Олайоша «Тенденции горизонтальной профессиональной мобильности» 1484

ОБЗОР

Теория сегментированного рынка рабочей силы (Взгляды о членении рынка рабочей силы в западной экономической науке) *(Петер Галаши—Эндре Шик)* 1487

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

XVIII-ое совещание экономистов *(Шандор Балажи—Аннамария Инзельт—Клара Секфи)* 1501
Лауреаты экономической Нобелевской премии в 1979 году: В. А. Льюис и Т. В. Шульц *(Тамаш Халм)* 1509
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1511
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ
Юдит Сеннеши Шандорне «Справочник об исследовании рынка» *(Лайош Зелко)* 1520
Резюме статей на русском и английском языках 1522
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1525
Перечень статей, опубликованных в номерах «Кэзгаздашаги Семле» за 1979 год 1530

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Kovács Lajos*
Olvasószerkesztő: *Halm Tamás*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Csehiné Bánhalmi Andrea*

MONTHLY OF THE COMMITTEE FOR ECONOMIC
SCIENCES OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

CONTENTS

György Erdei: Some theoretical problems of economic equilibrium and structure 1409
Péter Ákos Bod—Pál Majoros: „Demography" of the product pattern in engineering between 1964 and 1977 1425
Judit Gara: Development history of the theory of social policy in capitalism 1446

DISCUSSION

Sándor Oroszi-József Veress: Is labour shortage a necessity in a socialist economy? 1462
Tamás Szira: Is it really so simple? 1474
György Szakolczai: What is simple and what is complicated—or: can economic policy be given a sound foundation? 1480
Tamás Szira: Remarks on György Szakolczai's rejoinder 1483
Miklós Hajdú: Contribution to the study by János Kutas-Árpád Olajos entitled „Tendencies of horizontal trade mobility" 1484

REVIEW

Theory of the segmented labour market—Views in western political economy on the division of the labour market *(Péter Galasi-Endre Sik)* 1487

SCIENTIFIC INFORMATION

The 18th Itinerary Congress of Economists *(Sándor Balázsy-Annamária Inzelt-Klára Székffy)* 1501
The 1979 Nobel prize winners in economics: W. A. Lewis and Th. W. Schultz *(Tamás Halm)* 1509

REVIEW OF PERIODICALS 1511

BOOK REVIEW

Mrs. Sándor, Judit Szennyessy: Handbook of market research *(Lajos Zelkó)* 1520

Abstracts of the articles, in Russian and English 1522

FROM THE CONTENTS OF FOREIGN PERIODICALS 1525

List of publications in the 1979 issues of Közgazdasági Szemle 1530

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 353-775, 853-776.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Terjedelem 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1979. október 17.

79.0872 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Monori István vezérigazgató

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 112-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 180 forint.

Ára: 15,— Ft ISSN 0023—4346 Indexszám: 25 452

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYAIBÓL

N. N. Constantinescu:
AZ ELLENTMONDÁS PROBLÉMÁJA A SZOCIALISTA GAZDASÁGBAN
300 l., kötve 31,— Ft

Bethlendi László:
IPAROSODÁS ÉS HATÉKONYSÁG A MEZŐGAZDASÁGBAN
(Iparosodó mezőgazdaság sorozat)
224 l., kötve 37,— Ft

Dániel Tamás:
IPARVÁLLALATOK ÁLLÓESZKÖZ-GAZDÁLKODÁSA
198 l., kötve 35,— Ft

Markóczy M. Jenő:
KÜLFÖLDI GAZDASÁGI VÁLLALKOZÁSOK KÉZIKÖNYVE
356 l., kötve 59,— Ft

Hajtó Aurél:
RUGALMAS TERMELÉSIRÁNYÍTÁS A GÉPIPARBAN
(Szervezési módszerek sorozat)
220 l., kötve 34,— Ft

Tömpe István:
STRUKTÚRAÁTALAKÍTÓ BERUHÁZÁSI DÖNTÉSEK
(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)
327 l., fűzve 37,— Ft

Gerald M. Weinberg:
A SZÁMÍTÓGÉP-PROGRAMOZÁS PSZICHOLÓGIÁJA
303 l., kötve 63,— Ft

Nyilas József:
A VILÁGGAZDASÁG ÉS FEJLŐDÉSÉNEK FŐBB TENDENCIÁI
492 l., kötve 76,— Ft

Szakkönyvesboltok:

Közgazdasági és Jogi Könyvesbolt
Budapest V., Münnich F. u. 8.

Eötvös Loránd Könyvesbolt
Budapest V., Kecskeméti u. 2.

1828